MONOGRÁFIÁK

A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL 3.

A HONFOGLALÁS KOR KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI

SZEGED 2013

A HONFOGLALÁS KOR KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI

TANULMÁNYOK

KOVÁCS LÁSZLÓ 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

MONOGRÁFIÁK
A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL
Sorozatszerkesztő: Révész László

MONOGRAPHIEN
DES ARCHAEOLOGISCHEN INSTITUTS DER UNIVERSITÄT SZEGED
Herausgegeben: László Révész

MONOGRAPHS
FROM THE ARCHAEOLOGICAL DEPARTMENT OF UNIVERSITY OF SZEGED
Edited by: László Révész

X 195 749

MONOGRÁFIÁK A SZEGEDI TUDOMÁNYEGYETEM RÉGÉSZETI TANSZÉKÉRŐL 3.

A HONFOGLALÁS KOR KUTATÁSÁNAK LEGÚJABB EREDMÉNYEI

TANULMÁNYOK KOVÁCS LÁSZLÓ 70. SZÜLETÉSNAPJÁRA

Szerkesztő
Révész László – Wolf Mária

SZEGED
2013

SZTE Klebelsberg Könyvtár
Egyetemi Gyűjtemény
2.

HELYBEN
OLVASHATÓ

A kötet a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport és a Martin Opitz Kiadó közös kiadványa.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

SZTE Klebelsberg Könyvtár
J001072691

SZTE Klebelsberg Könyvtár
SZEGED
1.

ISSN 2062-9877
ISBN 978-963-306-241-8

Nyomás, kötészet
Kódex Könyvgyártó Kft., Budapest
Felelős vezető: Marosi Attila

X 195749

© Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszék
© Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport
© Martin Opitz Kiadó

TARTALOMJEGYZÉK

Tabula Gratulatoria 7
Révész László–Wolf Mária: A szerkesztők előszava 9
Bálint Csanád: Egy szubjektív előszó; a műfajt tekintve kétségkívül nem kellően ünnepélyes és fennkölt 11
Kovács László szakirodalmi bibliográfiája (1969–2013) 13

I. Temetők és telepek

Bende Lívia † –Lőrinczy Gábor–Türk Attila: Újabb 10. századi sírok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldaláról. Régészeti adatok egy szaltovói párhuzamú tárgytípus értelmezéséhez és a honfoglalás kori temetkezési szokásokhoz 25
Csirke Orsolya: Római kori halomsír Árpád-kori temetkezései Kemenesszentpéteren (Veszprém megye) 69
Gáll Erwin–Laczkó Nándor: Doboka várkomplexuma. Tudomány-tudománypolitika és régészet a '60-as évektől napjainkig 83
Gallina Zsolt–Varga Sándor: 10–11. századi köznépi temető Homokmégy-Székesen 127
Langó Péter–Siklósi Zsuzsanna: 10. századi temető Balatonújlak–Erdő-dűlőn 143
Madaras László: Egy méltatlanul elfelejtett törzsfői sír. Régészeti adatok egyik honfoglaló törzsünk és annak törzsfőnöke temetkezéséhez 161
Nevizánszky Gábor: Egy újabb honfoglaláskori temető az Alsó-Garam mentén 185
Petkes Zsolt: Sárszentágota kora Árpád-kori temetője 203
Appendix: Rácz Piroska: Sárszentágota-Óvoda 11. századi csontvázleleteinek embertani vizsgálata (Adalék a Sárvíz-völgy Árpád-kori népességének embertani arculatához) 223
Kovács László: Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141) 227
Függelék a kaukázusi hunok 7. századi megkereszteléséről 270
Varga Sándor: 10–11. századi padmalyos temetkezések a Kárpát-medencében 297
Vörös István: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez 321
Horváth M. Attila–Kelényi Borbála: Beszámoló a Csepel, északi szigetcsúcson előkerült késő népvándorlás-, kora Árpád-kori településrészlet feltárásáról 337
Szentpéteri József: Castrum Tetel – Egy induló kutatási program kérdésfeltevései 357

II. Tárgytípusok vizsgálata

Bíró Ádám: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái 373
Bollók Ádám: Megjegyzések a honfoglalás kori (öv)veretek kutatásának helyzetéről – kiválasztott problémák 423
Mesterházy Károly: A palmetta a honfoglaló magyarok művészetében 447
Fodor István: A veszelovoi tarsolylemez 457
Prohászka Péter: Észrevételek a Kárpát-medence honfoglalás és államalapítás kori bizánci éremforgalmához 471
Lovag Zsuzsa: Árpád-kori mellkeresztek 493
Kvassay Judit: Kerámia 10–11. századi sírokban. Régi leletek, új lehetőségek 499

III. Regionális elemzések

Kovács László: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat 511
Révész László: Erdély a magyar honfoglalás korában. Szempontok a székelyek betelepedésének kérdéséhez 605
Gáll Erwin–Tănase, Daniela: Egy bánsági régész tevékenységéről. Kisléghy Nagy Gyula 10–11. századi bánsági ásatásairól néhány gondolat 629
Takács Miklós: A honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedése 641
Medgyesi Pál: Régészeti adatok Békés megye 10–11. századi történetéhez 667
Magyar Kálmán: A 10–11. századi magyar határvédelem (gyepű) várainak kutatása I. Újabb adatok a déli és az északkeleti korai határvárak vizsgálatához 681
Vörös István: A magyarhomorogi honfoglalás kori sírok archaeozoológiai vizsgálata 701
Szathmáry László–Marcsik Antónia–Lenkey Zsuzsanna–Kővári Ivett–Guba Zsuzsanna–Csóri Zsuzsanna–Holló Gábor: Az autochtonitás hatása az Alföld honfoglalás kori (10. századi) népességére 711

IV. Archaeometriai kutatások

Gyulai Ferenc: Újabb eredmények a honfoglaló magyarság étkezési kultúrájának feltárásában: Edelény-Borsodi földvár ételmaradványainak vizsgálata 715
Szakmány György: Kerámiák archeometriai vizsgálata – kőzettani és geokémiai módszerek 735
Wolf Mária: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában I. (Borsod) 755
Szilágyi Veronika: Honfoglalás- és Árpád-kori kerámiák anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról I. (Borsod, Karos) 799
Simonyi Erika: Kerámiavizsgálatok eredményeinek felhasználása 10–13. századi településeink kutatásában II. (Mezőkeresztes, Hejőkürt, Felsőzsolca, Karos) 817
Szilágyi Vera: Honfoglalás- és Árpád-kori kerámiák anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról II. (Mezőkeresztes, Hejőkürt, Felsőzsolca, Karos) 839
Szigeti Judit–Szilágyi Veronika: A Halimba-Cseres 10–12. századi temető kerámiaanyaga 861

Kötetünk szerzői 885

TABULA GRATULATORIA

Almási Tibor
Bajkai Rozália
Bakró-Nagy Marianne
Balogh Csilla
Balogh Margit
Bánffy Eszter
Bencsik Péter
Benkő Elek
ifj. Bertényi Iván
Bíró Sey Katalin
T. Bíró Mária
Birtalan Ágnes
Bondár Mária
Csernus Sándor
Csiky Gergely
Csóka László
Csukovics Enikő
Czagányi László
Dinnyés István
Dobrovits Mihály
Erdélyi István
Farkas Edit
Farkas Gyula
Feld István
Felföldi Szabolcs
Fodor Pál
Font Márta
Fóthi Erzsébet
Gábler Dénes
Gál Erika
Gömöri János
Gróf Péter
Gróh Dániel
Hermann Róbert
Hoppál Mihály
Horváth István
B. Horváth Jolán
Igaz Levente
Istvánovits Eszter
Ivanics Mária
Jakab Attila
Jankovich B. Dénes
Jerem Erzsébet
Kiss Gábor
Kordé Zoltán
Koszta László
Kovács Gyöngyi
Kovács István
Köhler Kitti
Költő László
Kővári Klára
Kulcsár Gabriella
Kulcsár Valéria
Kürti Béla
Makk Ferenc
Makkai Ádám
Marton Tibor
Mata János
Mende Balázs
Miklós Zsuzsa
Molnár Ádám
Müller Róbert
B. Nagy Katalin
M. Nepper Ibolya
Németh Péter
Nyerges Éva Ágnes
Ódor János Gábor
Orosz Krisztina
Osztás Anett
Pallos Lajos
Paládi-Kovács Attila
Patay-Horváth András
Pálffy Géza
Petrovics István
Péter Katalin
Pintér-Nagy Katalin
Pók Attila
Rácz Zsófia
Redő Ferenc
Romsics Imre
Róna-Tas András
Rosonczy Ildikó
Ruttkay, Alexander T.
Soós István
Sudár Balázs
Susa Éva
Szabados György
B. Szabó János
Szabó Róbert
Szakál Aurél
Szakály Sándor
Szatmári Imre
Szenthe Gergely
V. Székely György
Székely Melinda
Szilágyi Mihály
Szőke Béla Miklós
Szőke Mátyás
Szörényi László
Szulovszky János
Tari Edit
Tettamanti Sarolta
Tomka Péter
Torbágyi Melinda
Torma István
B. Tóth Ágnes
Tóth Csaba
Tóth Sándor László
Török László
Tringli István
Trogmayer Ottó
Vaday Andrea
Varga J. János
Veszprémy László
Vida Tivadar
Voigt Vilmos
Vörös Boldizsár
Vörös Gabriella
Weisz Boglárka
Zalai Gaál István
Zatykó Csilla
Zimonyi István
Zsoldos Attila

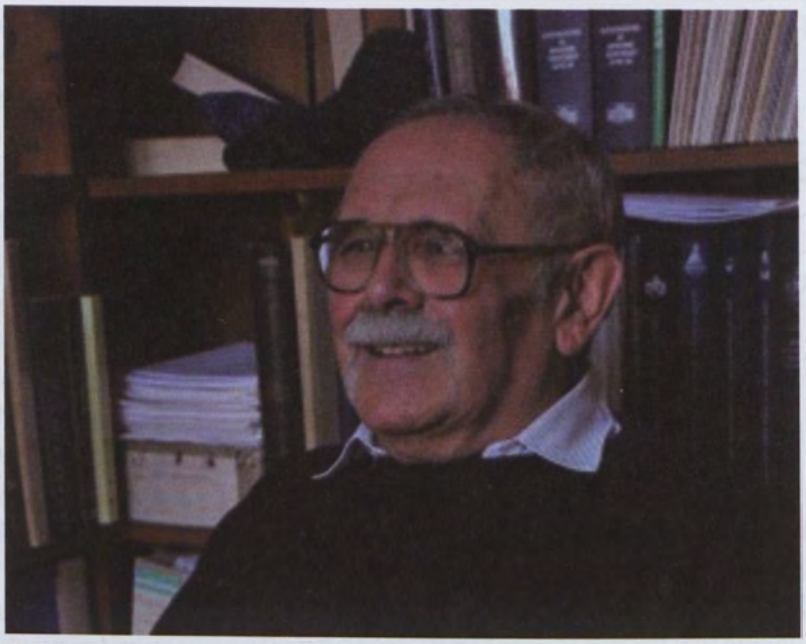

RÉVÉSZ LÁSZLÓ–WOLF MÁRIA
A SZERKESZTŐK ELŐSZAVA

A régészet az a szerencsés helyzetben lévő tudományág, melynek forrásai folyamatosan bővülnek. Az elmúlt évtizedek során végzett teljességre törekvő, a mai kor tudományos igényeinek megfelelően dokumentált ásatások eredményei valóságos információrobbanást idéztek elő a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatásában is. Természetes törekvés tehát, hogy a korszak kutatói időről-időre konferenciákon vitassák meg újabb eredményeiket, felülvizsgálják a korábbi hipotéziseket, s megosszák egymással új eredményeiket. E törekvések jegyében került sor 2007-ben arra a konferenciára, amelynek a Magyar Nemzeti Múzeum adott otthont.

A szervezők nem titkolt célja volt az is, hogy e rendezvénnyel tisztelegjenek a 65. születésnapját ünneplő Kovács László munkássága előtt.

Kovács László a hazai régészettudomány sokoldalú, innovatív egyénisége. Érdeklődése már egészen korán olyan, akkoriban úttörő témák felé vezette, mint a tárgytörténet és a temető feldolgozás, ennek révén vált a régész szakma elismert képviselőjévé. Kovács László a történelemtudomány doktora – MTA doktora tudományos fokozattal rendelkezik, hat monográfiája és közel 300 tudományos közleménye jelent meg. A 10-12. századi régészet nemzetközileg is elismert, kiemelkedő egyénisége. Pályáját a Magyar Nemzeti Múzeumban kezdte, 1970-től az MTA Régészeti Intézetének munkatársa, 1991-től 2008. szeptemberében történt nyugállományba vonulásáig az MTA Régészeti Intézetének igazgatóhelyettese volt. 2009-ben a Szegedi Tudományegyetem tudományos munkássága elismeréseként egyetemi magántanári címet adományozott neki.

Szinte kizárólag a magyar köznép 10-12. századi temetőiben végzett ásatásokat, többek között Dabason, Nagyhalászon, Nagytarcsán, Szabolcson, Tímárban, Tiszalúcon, és Magyarhomorogdon, ahol befejezte Dienes István 1961–1971 között végzett temetőfeltárását. A saját ásatásainak és egyéb leletek feldolgozásán kívül, kezdetben fegyvertörténeti témákkal, s ezekkel kapcsolatban a korszak viseletével és a kalandozások had- és fegyvertörténeti kérdéseivel foglalkozott. Társszerzője volt egy topográfiai kötetnek, enciklopédia és lexikon címszavakat írt, majd a korszak keltezési kérdéseinek vizsgálatát cikkekkel és monográfiákkal igyekezett elősegíteni. A szokványos recenziókon túlmenő kritikai tevékenységet is végzett, valamint bibliográfiai összeállítást is készített. Egyedüli, ill. társszerkesztőként adta közre a Honfoglalásról sok szemmel című tanulmánykötet-sorozatot és társ-sorozatszerkesztője a Magyarország honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei című korpuszsorozatnak. Egy pénzekkel kapcsolatos felvetés kapcsán angolra fordított monográfiát írt a kauricsiga-amulettek régészeti leleteiről a felső paleolitikum és a 18. század időbeli, ill. Észak-Afrika és Skandinávia, Anglia és Japán térbeli határai között, amely a BAR International Series-ben jelent meg.

Sokoldalú érdeklődését jelzi, hogy több vitacikk mellett megszerkesztette a Nem Petőfi! című tanulmánykötetet, s elkészült az összefoglaló monográfiája a hírhedt barguzini 7. sírban feltárt, s tévesen Petőfi Sándorénak azonosított csontváz kutatásának hátteréről és történetéről. Újabban Gyóni Géza krasznojarszki sírja meglétének kérdésével is foglalkozott. 1992 októbere óta vesz részt a II. és III. Exhumálási Bizottság egyik régész tagjaként különböző színhelyű személyazonosító ásatásokon: az Újköztemető 299. és a 301. parcellájában, a márianosztrai és a váci rabtemetőben, valamint a nyergesújfalui és a recski temetőben, továbbá a kőszegi tömegsírok azonosításában, s eközben mintegy 250 sírbontás munkatársa volt.

Nyugállományba vonulása csak formálisnak tekinthető. Jelenleg a saját ásatásán teljesen feltárt, 252 síros tiszalúc-sarkadpusztai 11. századi és az ugyancsak teljesen feltárt, 540 síros 10–12. századi magyarhomorog-kónyadombi magyar köznépi temetők feldolgozását végzi.

Munkásságát Kuzsinszky-éremmel (1994), Akadémiai Díjjal (1997) és Schönvisner Díjjal (2008) ismerték el.

Aligha vitatható, hogy Kovács László iskolateremtő tevékenységével teljes mértékben rászolgált egy ünnepi kötetre. A konferencia szervezőinek szándéka szerint az elhangzott előadások tanulmánykötetbe szerkesztve az Opuscula Hungarica monográfiasorozatban kerültek volna kiadásra az ünnepelt 65. születésnapjának tiszteletére. E szándékuk azonban, minden igyekezetük ellenére, meghiúsult. A kötet kiadásának anyagi fedezetét biztosítani hivatott pályázatokat sorozatosan elutasították. Nem a szerkesztők feladata, hogy a pályázatok bírálóinak döntését megítéljék. Ezek önmagukért beszélnek, tükröt tartva napjaink tudománypolitikája és döntési eljárásmódja elé. Így történt, hogy e kiadványt az ünnepelt

ELTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

nem 65. születésnapjára, hanem 71. születésnapja után veheti csak kézbe. Megjelentetésére pedig a tetszhalott állapotban lévő Opuscula Hungarica sorozat helyett, a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének új monográfiasorozata vállalkozott.

A kötet csak részben tartalmazza az eredetileg elhangzott előadásokat. A szerzők egy része – teljes mértékben méltányolható módon – nem tudta kivárni a nyomdába kerülés távoli jövőbe csúszó, bizonytalan időpontját, s máshova helyezte el írását. Többnyire azonban szerencsés módon más, a legújabb kutatási eredményeiket tükröző dolgozattal helyettesítették azokat, a megmaradtakat pedig átdolgozták és aktualizálták alkotóik. Köszönet valamennyiük türelméért! Rendhagyó módon ezúttal maga az ünnepelt is átengedte közlésre két monumentális, s előre kijelenthetjük: kutatástörténeti fordulópontot jelentő dolgozatát. Cselekedete jelkép értékű, Kovács Lászlóra oly jellemző eljárás: munkával ünnepelni! E munka hosszan érlelődött gyümölcsét nyújtjuk most át a Tisztelt Olvasónak.

Szeged, 2013. október 6.

Révész László–Wolf Mária

BÁLINT CSANÁD

EGY SZUBJEKTÍV ELŐSZÓ; A MŰFAJT TEKINTVE KÉTSÉGKÍVÜL NEM KELLŐEN ÜNNEPÉLYES ÉS FENNKÖLT

Mindkettőnkkel először fordul elő, hogy
1) egy Téged köszöntő kötet készül és
2) abba én írok előszót.
Dehát ez a helyzet; idejutottunk.

Mind biológiai, mind lélektani szempontból ez természetesnek is tekinthető, hanem azért kettőnknek mégiscsak bizarr (hogy ti. idejutottunk, ld. fent). Egyedül magát a tényt nézve az előszó írása még több szempontból rendjén is volna, legfőként örvendetes is, hogy nem nekrológot írok, mely feladat az e tárgykörben rendszeres, félig viccelődő beszélgetéseink során hosszú ideje olyan „kellemesen" természetessé vált közöttünk, hogy ugyebár majd egyikünk a másikról... Most is erős a csábítás, hogy elvicceljem ezt az egész dolgot, egyrészt mert tényleg az a kettőnk közös nyelve (modern tudományosul: 'diskurzus'), másrészt mert azzal mintha el lehetne kendőzni az egyre jobban komolyodó körülményeket. Úgyhogy még mindig az lenne a legjobb, ha AACÜS-stílusban[1] írnék, mégha a tréfa sem segítene ennek az egész dolognak ősokán, hogy ti. miért kell nekem előszót írnom. Pedig ez a stílus nagyonis ideillenék, mert az már egyetemista és kezdő régész korunkban a Te egész életed és munkásságod egyik fő vonulatát vetítette előre és ami – szerintem – a Barguzini Petőfidben érte el a csúcsot. Az utóbbit úgy szoktam a dilettáns történészkedők és különféle érdeklődésű ismerőseim figyelmébe ajánlani, hogy abból és annak révén megismerhetik a tudományos kutatás módszertanát: hogyan közelítsünk meg egy problémát, majd tárjuk fel annak elemeinek kapcsolódási pontjait s menjünk utána minden létező releváns adatnak. Te ezt ebben a könyvedben páratlan – egyszersmind: példamutató! – kitartással csináltad, közben esemény- és kultúrtörténeti információk követhetetlen és jószerint felfoghatatlan özönét zúdítva a szegény olvasóra. Én jól tudom, hogy abban a könyvedben a személyiséged teljessége is benne van: a precíz ember és a tudós, valamint a világot figyelő értelmiségi (az utóbbi arcodat kevesen ismerhetik) és hát az a humor is, amire az előbb céloztam. Persze még amikor derültünk is a Barguzinszkij különböző állomásain, meg a kauriknak a világon egyedülálló adatgyűjtéséből kinövő monográfián (az el/lenézően mosolygóknak: tessék, tessék, lehet másoknak is írni a BAR-ba!). Közben pedig mindnyájan tudjuk, hogy a(z eddigi) KL-életmű messze nem csak ezekből és ilyesmikből áll. Abban benne van

1) az ásató és a feltárt leleteket beleltározó és publikáló régész tevékenysége (az utóbbi mondatrészt legjobb volna nagyon vastag betűkkel szedetni [bár még úgy sem biztos, hogy lenne hatása]),
2) egy sor honfoglalás kori tárgytípus teljes tipokronológiai feldolgozása (bárha tucatjával készülnének még hasonlók, más korszakokban is),
3) a honfoglalás kori kutatás emblematikus tárgyainak „rendbetétele",
4) a kutatási közhelyek ismételgetése helyett: adattári feljegyzések föltárása,
5) a honfoglalás és Árpádkori pénzleletek – megintcsak ezt írhatom: – teljes adatgyűjtésre támaszkodó elemzései.

Szóval egyáltalán nem vagy együgyű, egyetlen évszázaddal, egyetlen témával foglalkozó kutató; ez önmagában is figyelemre méltó. Tivadar szokta emlegetni: a régi, közös szobánkba jöve mindig csak azt látta, hogy dolgozol, dolgozol, a jegyzeteid tömege nő, nő, aztán egyszercsak könyv lesz belőlük, majd mindezt kezded elölről. Ezeket a munkáidat viszont nem úgy ontod magadból, hogy túl akarsz rajta esni, mert a fő célod leginkább csak a bibliográfiai tételszám gyarapítása volna s már az írás közben is az érdekelne, hogy túless a rákövetkező cikken is – nem, Téged a tudományban elérhető teljesség izgat. Az

1 Ötödévesek voltunk, amikor az akkor harmadéves (innen a címünkben a „senior"), hamarosan tragikus életpályára sodródott Nagy Árpád egy 'folyóiratot" „szerkesztett" (két számot ért meg), amit überelve találtuk ki Nemzeti Múzeumbeli gyakornokoskodásunk idején, 1965-ben az Acta Archaeocolica Überarchaeologorum Seniorum c. „folyóiratot". (Te voltál „Rasztyiszláv Kovacsics", én meg „Cenadul Valentinescu".) Évfolyamtársainkkal, majd a később lelkesen csatlakozott Soproni Sándorral („Alex Oedenburger") „cikkeket", „recenziókat" írtunk és ezt az egész gyerekes játékot azért említem itt meg, hogy a korszak légköréből egy villanásnyit érzékeltessek. Igenis – Lovag Zsuzsa („Žužka Lovagová") révén – Solt Pál tanácsát volt célszerű meghallgatni ahhoz, hogy a „példányszám" megállapításakor a sajtóvétség vádját elkerülhessük. Aztán két szám után Mócsy András berekeszteni tanácsolta ezt a bolondozást, mert írásainkban túl sok volt a politikai töltet (no nem a rendszerhű) és mert a recenzióinkban célbavett személyek („Mama Nyanyarová", „Lajkó bácsi") az akkori történettudomány mindenható urai voltak. 3 év elmúltával – a Te ötletedre és immár önálló dolgozóként – újrakezdtük; csak tíz szám „közzététele" után, 1979-re komolyodtunk meg, végleg. Kár, mint ezt sokszor megállapítottuk, Te meg én, hanem az AACÜS stílusa fennmaradt némely hivatalhoz, hatósághoz írt leveleinkben és egy-két vitacikkedben.

alaposságod utólérhetetlen. Kezdők voltunk, amikor egy konferencián egy olyan tételt zúztál izzé-porrá, ami kevéssel korábban kandidátusi címet hozott az írójának. Aztán amikor a különben követhetetlen tömörségű előadásod befejezted, Bóna István odaszólt nekem: na most már csak a címet kellene visszavenni X-től. És az csak egy konferencia hozzászólás volt...

Mindeközben olyan szerény vagy, hogy azt olykor félreértik. Egyszer az egyik, különös útra lépett kollégánk az éppen megjelent könyved címét kommentálta, annak minden szavát különkülön is hahotával kísérve: Szabolcsi? :-))) árpádkori? :-))) temető? :-))) Nem számít, a Te munkáidat mindaddig olvasni fogják, amíg lesz a világon honfoglalás és Árpádkori régészet és numizmatika. Habitusod miatt sokféle szakmai körben fogadnak el, hanem azt azért a Kedvenc Vitapartnered[2] – ki tudja, mily okból – tévesen írta, hogy Te a Régészeti Intézetnek párttitkára lettél volna – Te? Aki még KISZ-tag sem voltál, nemhogy akinek a nevét egy olyan törttel együtt lehet emlegetni, melynél a számláló és a nevező azonos számjegyből áll?!

Nem, Te önbecsapás nélkül fekhetsz le minden este: tisztességesen dolgozol és élsz.

És ez tartson még sokáig!

2 Már amennyire a „jónapot sógor, csónakot fódozok, hát az öreg micsinál, kilyukadt a feneke"-típusú kommunikáció vitának nevezhető.

KOVÁCS LÁSZLÓ
SZAKIRODALMI BIBLIOGRÁFIÁJA
(1969–2013. AUGUSZTUS 1.)
(a szerző összeállítása)

A. Monográfiák (1–7)

1. Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung 19 (1989) 189 p.; 29 Taf., 2 Typentaf., 50 Abb.
2. Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs (mit einem Beitrag von Imre Lengyel). VariaArchHung 6 (1994) 227 p., 6 Taf., 93 Abb., 20 Tab., 1 Karte.
3. A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről (Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archälogische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I [des Heiligen] und Bélas II [des Blinden] [1000–1141] im Karpatenbecken). VariaArchHung 7 (1997) 406 p., 24 kép, 99 táblázat, 20 tábla.
4. Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon. Tariczky Endre, Rómer Flóris és a régészet 19. század végi karcagi barátainak emlékére – kitekintéssel a téglás temetkezésekre (Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof auf dem Kapellenhügel [Kápolnás-halom] von Karcag. Dem Andenken von Endre Tariczky, Flóris Rómer und dem Kreis der Karcager Freunde der Archäologie zu Ende des 19. Jhs. gewidmet – mit Ausblick auf die Gräber mit Ziegelbeigaben). Szolnok. SzMMA 34 (1998) 114 p., 28 kép.
5. Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. Irodalomtörténeti Könyvtár 1. Budapest 2003, 525 p., 54 kép.
6. Vulvae, Eyes, Snake Heads. Archaeological Finds of Cowrie Amulets. With malacological identifications by Gyula Radócz. BAR IS 1846 (2008). Oxford. 512 p., 196 Figs.
7. A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge). HadtIMK. Budapest 2011, 286 p., 12 táblázat, 16 sírrajz, 22 érmefotó.

B. Többszerzős monográfiák (8–11)

8. *Ecsedy István–Kovács László–Maráz Borbála–Torma István:* Békés megye régészeti topográfiája. IV/1: A szeghalmi járás. Szerk.: Torma István. MRT 6 (1982) 320 p., 78 tábla, 20 ábra, 19 térkép.
9. *Alekszej Vlagyimirovics Fomin–Kovács László:* A Máramaros megyei („huszti") 10. századi dirhemkincs. NKM 1a (1987) 76 p., 21 tábla, 8 ábra, 8 táblázat.
10. *Aleksey Vladimirovich Fomin–László Kovács:* The Tenth Century Máramaros County („Huszt") Dirham Hoard. NKM 1b (1987) 80 p., 21 Pls, 7 Figs, 8 Tabls.
11. *Andrea H. Vaday–Dénes Jankovich B.–László Kovács:* Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. With contributions of László Bartosiewicz–Alice M. Choyke–Ferenc Gyulai. VariaArchHung 25 (2011) 587–637., 17 Pls.

C. Könyvrészletek (12–14)

12. Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986, 216–281, 306–313, 317–326, 10–32. ábra, 1–55. kép.
13. Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. Szerk.: Kovács László. Budapest 1992:
    13.1. Bevezetés. 13–15.
    13.2. A barguzini ásatás előzményei és eredményei. 61–105, 21 ábra, 1 táblázat.
    13.3. Utószó. 240–244.
14. Viselet, fegyverek. In: *Kristó Gyula:* Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003, 284–392, 402–404, 10–30. kép.

D. Tanulmányok, vitacikkek (15–132)

15. Lanzen und Lanzenbestattungen der landnahmezeitlichen Ungarn. DissArch 10 (1969) 96–97.
16. Die Budapester Wikingerlanze. Geschichtsabriss der ungarischen Königslanze. ActaArchHung 22 (1970) 323–339, 4 Taf., 3 Abb.

17. A budapesti lándzsa. A magyar királylándzsa történetének vázlata (La lance de Budapest. Histoire sommaire de la lance royale hongroise). FolArch 21 (1970) 127–146, 9 kép.
18. *Kovács László–Németh Péter:* A szabolcsi ispáni központ régészeti kutatásainak első három évéről (1969–1971). SzSzSzle 6:4 (1971) 49–59, 7 kép.
19. A Magyar Nemzeti Múzeum Fegyvertárának XI–XIV. századi csillag alakú buzogányai (Les massues étoilées des XIe–XIVe siècles conservées au Musée National Hongrois). FolArch 22 (1971) 165–181, 7 kép.
20. A honfoglaló magyarok lándzsái és lándzsástemetkezésük (Die Lanzen der landnehmenden Ungarn und ihre Lanzenbestattung). Alba Regia 11 (1970) 81–108, 9 ábra, 4 tábla.
21. A magyar honfoglalás kori fegyvertörténeti kutatások állásáról. HK 22 (1975) 515–529.
22. Adatok a LANCEA REGIS köriratú pénz értékeléséhez. Alba Regia 14 (1975) 257–272, 13 kép, 2 tábla.
23. Egy elfelejtett magyar királyi jelvény. Tiszatáj 30:10 (1976. október) 35–40, 2 tábla.
24. Zur Deutung der Münze mit der Umschrift LANCEA REGIS. ActaArchHung 28 (1976) 123–145, 16 kép.
25. Ausgrabungen der Gräberfelder des ungarischen Gemeinen Volkes in Szabolcs und Tímár. ActaArchHung 28 (1976) 383–389, 7 Abb.
26. Melyik István király verette és mikor? Vélemények a magyar pénzverés kezdeteiről. Tiszatáj 32:2 (1978. február) 48–55, 3 kép.
27. Über den Stand der ungarischen landnahmezeitlichen Waffengeschichtsforschung. MittArchInst 6 (1976) 81–98.
28. Die fränkischen Flügellanzen in Ungarn. Wien. FUFG 10 (1978) 118–120.
29. Régészeti jegyzet s z a b l y a szavunk eredetéhez. NyK 80 (1978) 161–165.
30. Über die ungarischen Lanzen aus dem 10.–11. Jahrhundert. MittArchInst 7 (1977) 61–73, 3 Taf. [1978].
31. Régészeti jegyzet baltaneveink eredetéhez. NyK 81 (1979) 389–392, 10 ábra.
32. Bemerkungen zur Bewertung der fränkischen Flügellanzen im Karpatenbecken. MittArchInst 8–9 (1978–79) 97–119, 10 Taf. [1980].
33. Vooruženie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk. Moskva 1981 [1–19].
34. Der Säbel von Benepuszta (Ladánybene, Komitat Bács-Kiskun, Kreis Kecskemét). ActaArchHung 32 (1980) 309–316.
35. A honfoglaló magyar lándzsás sírjelölés és néprajzi megfelelői (Lanced grave-signing of the Conquering Hungarians and its ethnological equivalents). EMN 10 (1982) 58–86, 11 kép.
36. Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile der Awaren- und Landnahmezeit. ActaArchHung 33 (1981) 81–103, 7 Abb.
37. Vooruženie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja (Die Waffen der landnehmenden Ungarn: Säbel, Kampfäxte, Lanzen). MittArchInst 10–11 (1980–81) 243–255, 6 Taf. [1982].
38. Byzantinische Münzen in Ungarn des 10. Jahrhunderts. ActaArchHung 35 (1983) 133–154, 4 Abb.
39. A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló magyar sírlelet. Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez (Der landnahmezeitliche ungarische Grabfund von Hajdúböszörmény-Erdős tanya. Angaben zur Verbreitung der Hohlbeile in der Awaren- und Landnahmezeit). HajdúságiMÉ 5 (1984) 19–54, 15 kép.
40. Über die Münzen der ungarischen Landnahmezeit. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Hrsg. von Bohuslav Chropovský. Nitra 1984, 157–163, 2 Tab.
41. Zur ersten Publikation einer neuen Veröffentlichungsreihe: A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. ActaArchHung 36 (1984) 271–281, 2 Tab.
42. Kora Árpád-kori temetőrészlet Dabas (Gyón)–Paphegyen (Früharpadenzeitlicher Gräberfeldteil in Dabas [Gyón]–Paphegy). StudCom 17 (1985) 369–386, 7 kép.
43. Über den Datierungswert der landnahmezeitlichen Münzen. MittArchInst 14 (1985) 177–194, 2 Tab.
44. Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo–Kultur. ActaArchHung 37 (1985) 207–222, 4 Abb.
45. Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. I: Temető utca 5. Adatok a gombos nyakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. I: Temető Gasse Nr. 5. Beiträge zur Wertung der Steigbügel mit knopfförmigem Hals). CommArchHung (1985) 125–139, 7 kép..

46. A Kárpát-medence IX–X. századi francia pénzei és a kiskunfélegyházi sírlelet (Pièces de monnaie françaises du IXe et du Xe siècles dans le bassin Carpathique et le mobilier funéraire de Kiskunfélegyháza). ArchÉrt 112 (1985) 36–51, 7 kép.
47. Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225, 12 Abb.
48. Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). CommArchHung (1986) 93–121, 13 kép, 1 táblázat.
49. A tiszalúc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés (Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta [Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén] aus dem 11. Jh. Vorbericht). ArchÉrt 113 (1986) 218–223, 2 ábra.
50. A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről (Über den datierenden Wert der ungarischen landnahmezeitlichen Münzfunde). HOMÉ 25–26 (1988) 161–175, 3 ábra.
51. Bemerkungen zur Arbeit von István Gedai: A magyar pénzverés kezdete (Der Anfang der ungarischen Münzprägung). ActaArchHung 40 (1988) 275–300, 4 Abb.
52. Vélemény (Kállay Géza: Újabb szempont a Dbg. 1706/a dénár hátlap éremképének meghatározásához). NK 86–87 (1987–88) 68–69.
53. A Dbg. 1706/a. típusú denár hátlapi éremképéről. Az Érem 44:2 (1988) 1–5, 1 kép.
54. A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok (Landnahmezeitliche Gräberfeldreste von Tímár, Kom. Szabolcs-Szatmár). CommArchHung (1988) 125–158, 16 kép.
55. Megjegyzések Gedai István: A magyar pénzverés kezdete c. könyvéhez. Századok 122 (1988) 674–693, 2 táblázat.
56. A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet (Ungarischer Friedhofsteil von Nagyhalász-Zomborhegy aus dem 10. Jahrhundert). CommArchHung (1989) 165–176, 4 kép.
57. Régészeti jegyzetek I. László király érméinek sorrendjéhez (Archäologische Anmerkungen zur Reihenfolge der Münzen von König Ladislaus I.). NK 88–89 (1989–90) 63–76, 7 ábra.
58. A tiszafüredi múzeum (Szolnok m.) négy régi, 10., illetve 12. századi leletegyütteséről (Über vier alte Fundkomplexe aus dem 10. bzw. 11. Jh. im Museum von Tiszafüred, Kom. Szolnok). ArchÉrt 116 (1989) 99–102, 2 kép.
59. Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke–L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. ActaArchHung 42 (1990) 312–330, 5 Abb.
60. Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez (Zamena sabli mečom. K datirovke pogrebenij drevnih vengrov X–XI vekov s dvulezvijnym mečom. – Säbel–Schwert Waffenwechsel. Zur Datierung der ungarischer Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10.–11. Jahrhundert). ArchÉrt 117 (1990) 39–49, 2 ábra.
61. Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini. 712 kataloških jedinica (Nebojša Stanojev: Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina. 712 Katalogabschnitte). Novi Sad 1989. ActaArchHung 43 (1991) 399–424, 2 Abb.
62. Salamon pénzveréséről. Századok 125 (1991) 79–106.
63. A baksai („bognári") 11. századi érmekincs (Ungarischer Münzschatzfund von Baksa /"Bognár"/ aus dem 11. Jahrhundert). NK 90–91 (1991–1992) 217–220.
64. Honfoglaló magyar leletek a kajárpéc-gyűri kavicsbányában, Győr-Moson-Sopron m. (Ungarische Funde aus der Landnahmezeit in der Kiesgrube von Kajárpéc–Gyűr, Komitat Győr-Sopron-Moson). CommArchHung (1992) 159–171, 4 kép.
65. Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.–11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert. FascArchHist 7 (1993) 45–60, 2 Abb.
66. Fegyverek és pénzek. In: A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. I: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 181–194, 7 kép.
67. A Móra Ferenc Múzeum néhány régi honfoglalás kori leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé (Csóka) (Über einige alten landnahmezeitlichen Fundmaterialien des Móra Ferenc Museums: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, /Csóka/). MFMÉ 1991/92-1, 37–74, 15 tábla (Szeged 1994).
68. Über den Schatz von Nagyharsány und den Lanzen-Denar Stephans I. ActaArchHung 46 (1994) 363–380, 3 ábra, 2 Tab.
69. Megjegyzések a kora Árpád-kori numizmatika és a régészet kapcsolatához (Die Beziehung der Archäologie und Numismatik in der Árpád-Zeit). In: A numizmatika és a társtudományok.

Konferencia Szegeden 1993. október 25–26. Szerk.: Nagy Ádám. Szeged 1994, 103–113.

70. Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta László. Szeged 1995, 291–308, 3 tábla.
71. Újra a nagyharsányi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról. Századok 129 (1995) 1075–1104, 1 kép.
72. A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. Adattár (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jhs. Katalog). CommArchHung (1994–95) 153–189, 14 kép.
73. Fegyver s vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. Budapest 1996, 81–108, 5 ábra.
74. Ami a zsákmányból megmaradt. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. Budapest 1996, 109–127, 4 ábra.
75. A kora Árpád-kori pénzújításról (Sur la rénovation monétaire de début de l'époque Arpadienne – Renovatio monetae in the early Arpadian Age in Hungary). Századok 130 (1996) 823–860, 11 táblázat.
76. A LANCEA REGIS – a király kezében (Die LANCEA REGIS – in der Hand des Königs). CommArchHung (1996) 165–180, 3 kép.
77. 12. századi anonim denárok (Deniers anonymes du XIIe siècle – Anonymous denars issued in Hungary in the 12th century). Századok 131 (1997) 75–104.
78. Die Variante des Denars vom Typ LANCEA REGIS in einem mährischen Schatzfund. ActaArchHung 48 (1996) 197–208, 1 Abb.
79. A kora Árpád-kori pénzújításról (Über die Geldneuerung in der frühen Árpádenzeit). In: A numizmatika és a társtudományok. II: Konferencia Debrecenben 1995. október 2–4. Szerk.: Krankovics Ilona. Debrecen 1996 [1997] 9–22.
80. Einzelne Fragen der früharpadenzeitlichen (1000–1141) Münzbeigabe in den Gräberfeldern des Königreiches Ungarn. Entwurf (K mincovním milodarům v pohřebištích maďarského království v raně Arpádovském období, 1000–1141). FolNum 8–9 = Supplementum ad ActaMusMorSS 78–79 (1993–94) 35–41, 3 Tab. (Brno 1996).
81. Über die Münzprägung und Münzfunde Ladislaus I. (Des Heiligen). In: 900 Years from Saint Ladislas Death. Proceedings the International Historical Conference, Oradea, June 16–18. 1995. Ed. by Alexandru Săşianu–Gheorghe Gorun. Oradea 1996 [1997], 28–38, 3 Tab., 2 Abb.
82. A Máramaros megyei („huszti") dirhemkincsről. In: Honfoglalás és Árpád-kor. Szerk.: Makkay János–Kobály József. Ungvár 1997, 234–244.
83. Válasz az opponensi véleményekre. NK 96–97 (1997–1998) 32–38 [1998].
84. Volt-e a honfoglaló magyaroknak kauricsigapénzük? A kérdés általános és konkrét megközelítése. Századok 133 (1999) 63–84, 3 ábra.
85. *Csukovits Enikő–Kovács László:* Árpád-kori viselet és fegyverzet. In: Magyar Kódex. 1: Az Árpádok világa. Magyar művelődéstörténet a kezdetektől 1301-ig. Szerk.: Szentpétery József. Budapest 1999, 366–375.
86. István Dienes' grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). ActaArchHung 49 (1997) 363–384, 5 Abb.
87. Visszatekintés. Gondolatok a magyar pénzverés első másfél évszázadáról. In: Numizmatika és társtudományok. III. A Nyíregyházán 1997. okt. 17–19. között tartott konferencia előadásai. Főszerk.: Németh Péter, szerk.: Ulrich Attila–Lakatos Sarolta. Nyíregyháza 1999, 197–203.
88. A rábakecöli szárnyaslándzsák azonosítása (Identifizierung der Flügellanzen von Rábakecöl). Savaria 23/3 (1996–1997) 353–355, 358: 1 kép [Szombathely 2000].
89. *Kovács László–Vaday Andrea:* On the problem of the marine gastropod shell pendants in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. Antaeus 24 (1997–1998) 246–277, 15 Figs, 2 Pls [2000].
90. Haben die landnehmenden Ungarn Kaurischnecken als Geld gehabt? Allgemeine und konkrete Annäherung der Frage. ActaArchHung 51 (1999/2000) 473–487, 3 Abb.
91. A kora Árpád-kori (1000–1141) pénzmellékletadás egyes kérdései a magyar királyság temetőiben. Vázlat. In: „Magyaroknak eleiről". Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szerk.: Piti Ferenc–Szabados György. Szeged 2000, 277–285, 3 táblázat.
92. A kalandozások hadművészete és zsákmányának régészeti emlékei. In: Válaszúton. Pogányság–kereszténység, kelet–nyugat. Konferencia a X–XI. század kérdéseiről. Veszprém, 2000. május 8–10.. Szerk.: Kredics László. Veszprém 2000, 23–37, 5 kép.
93. Jász kauricsiga-amulettek Magyarországon (Jaßische Kaurischnecken-Amulette in Ungarn). NyJAMÉ 43 (2001) 249–257, 2 kép.
94. Szent István pénzverése. In: Államalapítás, társadalom, művelődés. Szerk.: Kristó Gyula. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 27 (2001) 93–100, 1 ábra, 1 táblázat.
95. Hrúz Mária fia volt-e a barguzini nő?

95.1: A közép-európai legendák. Természet Világa 132:7 (2001. július) 301–305, 4 kép;
95.2: Barguzin. Természet Világa 132:8 (2001. augusztus) 360–364, 2 kép.

96. A Glass Imitation of a Cowrie from the Sarmatian Period in Hungary. JGS 43 (2001) 172–174, 2 Figs.
97. A magyar kalandozások (Ungarische Streifzüge). MakóiMF 98 (2001) 5–16, 4 kép.
98. A Szent István-i lándzsa (St. Stephen's lance). In: Koronák, koronázási jelvények (Crowns, Coronation Insignia). Szerk./Ed. by: Bende Lívia–Lőrinczy Gábor. Ópusztaszer 2001, 99–136, 8 kép.
99. Sarmatenzeitliche Glaskauri aus der Gemarkung von Hajdúböszörmény. ActaArchHung 52 (2001) 283–302, 7 Abb.
100. *Elter István–Kovács László:* Ibn Fadlān feltételezett kauricsiga-adatáról (Ibn Fadlān's report on cowries). ArchÉrt 125 (1998/2000) 121–125 [2002].
101. Szarmata kori üvegkauri Hajdúböszörmény határából (Glaskauri aus der Sarmatenzeit in der Gemarkung Hajdúböszörmény). HajdúságiMÉ 10 (2001) 5–44, 8 kép.
102. 17–18. századi kauricsigák Magyarországon (Cowry shells in 17th and 18th century Hungary). In: A hódoltság régészeti kutatása (Archaeology of the Ottoman Period in Hungary). Szerk./Ed. by: Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. OpusculaHung 3 (2002) 333–338, 2 kép.
103. A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról (About the leather armour of the conquering Hungarians – Sur l'armure de cuir des hongrois à la conquête de leur pays – Über den Lederharnisch der Magyaren zur Zeit der Landnahme – O kožannom pancyre vengrov, učastvovavših v obretenii rodiny). HK 115 (2002) 311–334.
104. Szent István pénzverése. In: Szent István és az államalapítás. Szerk.: Veszprémy László. Nemzet és Emlékezet 1. Sorozatszerk.: Gyurgyák János–Pótó János. Budapest 2002, 290–296, 2 kép.
105. Kiegészítések „A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai." Sajtó alá rendezte Györffy György. Budapest 1986[3] című forrásgyűjtemény irodalomjegyzékéhez (1976–2000). Budapest 2002.
106. Beregszász – Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. ActaArchHung 54 (2003) 205–241, 11 kép.
107. Cowry shells in seventeenth- and eighteenth-century Hungary. In: Archaeology of the Ottoman Period in Hungary. Eds. Ibolya Gerelyes–Gyöngyi Kovács. OpusculaHung 3 (2003) 345–350, 2 Ills. [2004]
108. Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gyöngyi–Nagy Balázs. MHB 14 (2004) 43–49.
109. Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. In: Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány. Szerk.: Molnár Ádám. Budapest 2005, 35–96, 1 kép.
110. Opponensi vélemény Garam Éva „Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts" című MTA doktori értekezéséről. ArchÉrt 130 (2005) 223–227.
111. Remarks on the archaeological remains of the 9th–10th century Hungarians. In: Research on the Prehistory of the Hungarians: A Rewiew. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAS, 2003–2004. Ed. by Balázs Mende. VariaArchHung 18 (2005) 351–368.
112. A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth–twelfth century). In: Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi Beatrix. StudCarol 7:3–4 (2006) 215–248, 4 kép, 10 táblázat.
113. Megjegyzések Saltzer Ernő kincskataszterének korai, 1000–1141 közötti keltezésű leletekre vonatkozó címszavaihoz. NK 104–105 (2005–2006) 31–56.
114. Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. ActaArchHung 58 (2007) 187–212, 2 Abb.
115. Gyóni Géza földi maradványainak sorsa. Egy újabb megvalósíthatatlan, provokatív exhumálási ötlet háttere. HK 121 (2008) 107–142, 8 kép.
116. Die zwischen 1000 und 1141 verborgene Hortfunde des Karpatenbeckens. ActaArchHung 59 (2008) 429–455, 3 Tab., 1 Abb.
117. Muslimische Münzen im Karpatenbecken des 10. Jahrhundert. Antaeus 29–30 (2008) 479–533, 3 Abb.
118. *Kovács László–Tatyjana Mihajlovna Rejsz:* Egy hadifogoly antropológus-tanár: Dús Ferenc (1888–1945) (A Hungarian physical anthropologist as a prisoner of war then teacher: Ferenc Dús – 1888–1945). AnthrKözl 50 (2009) 81–99, 4 kép.
119. Az első felismert honfoglalás kori temetkezés: a benepusztai sír. Turán 13:2 (2010. április–június) 137–144, 3 kép.

120. I. István király pénzverése. Turán 13:2 (2010. április–június) 145–152, 1 kép.
121. A Máramaros megyei kincs és a tiszacsomai 3. sír. A 10. századi magyar–muszlim kereskedelmi kapcsolatok régészeti emlékeiről. Turán 13:3 (2010. július–szeptember) 81–88, 2 kép.
122. Régimódi történetek egy hajdani tervásatásról. Személyes emlékeim Dienes Istvánról, különös tekintettel Magyarhomorogra. NyJAMÉ 52 (2010) 19–44, 17 kép.
123. Észrevételek a 9–11. századi magyarság régészeti emlékeihez. In: Erősségénél fogva várépítésre való. Tanulmányok a 70 éves Németh Péter tiszteletére. Szerk.: Juan Cabello–C. Tóth Norbert. Nyíregyháza 2011, 77–92.
124. *László Kovács–Andrea Vaday:* Örménykút site 52: Section of a cemetery from the period of the Hungarian Conquest. In: Andrea H. Vaday–Dénes Jankovich B.–László Kovács: Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. With contributions of László Bartosiewicz–Alice M. Choyke–Ferenc Gyulai. VariaArchHung 25 (2011) 587–637, 15 Pls.
125. Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez (Hätten wir es doch persönlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel). MFMÉ – StudArch 12 (2011) 559–608, 9 táblázat.
126. Petőfi Sándor fehéregyházi sírhelyének legújabb meghatározásáról. HK 124 (2011) 1118–1128, 2 kép.
127. *Tat'jana Mihajlovna Rejs–Laslo Kovač–Anna Vandor:* Ferenc Duš – vengerskij voennoplennyj, pervyj antropolog Krasnojarskogo kraevogo kraevedčeskogo muzeja. In: IX Kongress Ètnografov i Antropologov Rossii. Petrozavodsk, 4–8 ijulja 2011 g. Tezisy dokladov. Otv. red.: Valerij A. Tiškov. Petrozavodsk 2011, 268.
128. A szibériai ál-Petőfiről és a fehéregyházi hitelesről (The pseudo-Petőfi of Siberia and the genuine Petőfi of Fehéregyháza). FolAnthr 11 (2012) 55–122, 9 kép.
129. Kié az érdem? Papp Kálmán vagy Szűcs Gábor? Magyar Napló (Budapest) 24:6 (2012. június) 33–35.
130. Fakés egy honfoglaló magyar női sírban. In: Laudatur temporis acti. Tanulmányok Horváth István 70 éves születésnapjára. Szerk.: Tari Edit–Tóth Endre. Esztergom–Budapest 2012, 107–128, 7 kép.
131. *Kovács László–Révész László–Vida Tivadar:* Előszó. In: Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei [Landnahme- und früharpadenzeitliche Grabfunde von Ungarn] 6. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest 2013, 1: 27–28.
132. Benepuszta és Vereb. Az elsőként ismertté vált két honfoglalás kori sír (1834, 1853) érméinek sorsa (Benepuszta und Vereb. Das Schicksal der Münzen der zwei ersten landnahmezeitlichen Gräber – 1834, 1853). NK 110–111 (2011–2012) 51–69, 8 kép [2013].

E. Megemlékezések (133–134)

133. Dienes István (1929–1995). ArchÉrt 123–124 (1996–1997) 182–183 [2000].
134. Bóna István emlékezete [1930–2001]. Magyar Nemzet 64:137 (2001. június 14.) 15.

F. Címszavak enciklopédiákban, lexikonokban; kongresszusi előadások kivonatai (135–144)

135. A magyar föld és nép korai történetének enciklopédiája. Próbafüzet. Budapest 1987:
135.1. bécsi szablya [der Wiener Säbel]. 7–9.
135.2. Kenézlő–Fazekaszug. 14.
136. K voprosu o vostočnyh svjazah vengrov, zavoevavših sebe rodinu: samanidskie dirhemy v Karpatskom bassejne. In: Materialy VI Meždunarodnogo Kongressa Finno-Ugrovedov. Otv. red.: E. A. Savel'eva. I. Moskva 1989, 39–40.
137. Zur Hypothese der Münzprägung durch Ungarnkönig Salomon in Pressburg. Actes du XIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Bratislava, 1–7 septembre 1991. Réd. par Juraj Pavúk. Bratislava (1994) IV, 253–255, 1 Abb.
138. Korai magyar történeti lexikon. Főszerk.: Kristó Gyula. Budapest 1994:
138.1. *Kovács László–Takács Miklós:* Beregszász. 98.
138.2. fegyverzet. 213–214.
138.3. *Kovács László– Szegfű László–Takács Miklós:* Oroszlámos. 508.
138.4. *Bálint Csanád–Kovács László–Takács Miklós:* régészeti hagyaték. 568–572.
139. Über die Münzprägung und Münzfunde von Ladislaus I (dem Heiligen). Abstract. In: Internationalen Historical Conference 900 Years from Saint Ladislas Death. Oradea 16th–18th June 1995. Oradea 1995, 13.

140. Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: Alfried Wieczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000:
    140.1. Pénz és más értékformák Magyarországon. 122–123.
    140.2. A szent lándzsa Magyarországon. 571.
141. Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Handbuch der Ausstellung. Hrsg. von Alfried Wieczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000. I–II.
    141.1. Das Münzwesen und andere Formen der Währung un Ungarn. I: 197–198, 4 Abb.
    141.2. Die heilige Lanze Ungarns. II: 902–903, 2 Abb.
142. Europas Mitte um 1000. Katalog. Hrsg. von Alfried Wieczorek–Hans-Martin Hinz. Stuttgart 2000:
    142.1. Amulette – Csongrád-Vendelhalom etc. 69–70: Nr. 03.02.04–07, 1 Abb.
    142.2. Schneckengehäuse – Szob Vendelin. 106–107: Nr. 04.03.03, 1 Abb.
    142.3. Schatzfund aus 371 arabischen Dirhem – Maramureş (Rumänien) und Hustovo raj., Zakarpatskaja obl. (Ukraine). 125: Nr. 04.05.01, 1 Abb.
    142.4. Steigbügel – Nagytarcsa. 340: Nr. 15.05.05, 1 Abb.
    142.5. Helm – Pécs. 340: Nr. 15.05.06, 1 Abb.
    142.6. Schatzfund – Nagyharsány-Harsányhegy. 375: Nr. 17.01.16–20, 1 Abb.
143. Bécsi szablya. In: Magyar művelődéstörténeti lexikon. I. Középkor és kora újkor. Aachen–Bylica. Főszerk.: Kőszeghy Péter. Budapest 2003, 324, 1 kép.
144. Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest 2008:
    144.1. Andornaktálya-Dózsa György út 3. (volt Sodoma út 6.): 17.
    144.2. Visonta: 378.

G. Könyvismertetések (145–158)

145. J. Kalmár: Régi magyar fegyverek (Alte ungarische Waffen). Budapest 1971. ActaArchHung 24 (1972) 428–435.
146. A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei (Mitteilungen der Museen des Komitates Veszprém) 9 (1970). ActaArchHung 24 (1972) 436–437.
147. A. N. Kirpičnikov: Drevnerusskoe oružie (A. N. Kirpitschnikow: Alte russische Waffen). I: Schwerter und Säbel aus dem 9.–13. Jh., II: Lanzen und Wurfspeere, Streitäxte, Streitkolben und Kettenmorgensterne. Moskau–Leningrad 1966. ActaArchHung 25 (1973) 237–239.
148. I. Dienes: A honfoglaló magyarok (Die Ungarn zur Zeit der Landnahme). Budapest 1972. ActaArchHung 25 (1973) 408–409.
149. A. H. Hazanov: Očerki voennogo dela sarmatov (A. M. Chasanow: Grundriss des sarmatischen Kriegswesens). Moskau 1971. ActaArchHung 25 (1973) 436–437.
150. A. N. Kirpičnikov: Drevnerusskoe oružie (A. N. Kirpitschnikow: Alte russische Waffen). III: Schutzwaffen aus dem 9.–13. Jh., Kriegsgeräte. Moskau–Leningrad 1971; Snarjaženie vsadnika i verhovogo konja na Rusi IX–XIII vv. (Reiterausrüstung und Pferdegeschirr in Rußland im 9.–13. Jh.). Leningrad 1973. ActaArchHung 27 (1975) 265–270.
151. Uráli népek. Nyelvrokonaink kultúrája és hagyományai (Uralvölker. Kultur und Traditionen unserer Sprachverwandten). Budapest 1975. ActaArchHung 29 (1977) 411–413.
152. Stepi Evrazii v èpohu srednevekov'ja (Die Steppe Eurasiens im Mittelalter). Hrsg. von S. A. Pletneva. Moskau 1981. ActaArchHung 35 (1983) 463–465.
153. Gy. László: Árpád népe (Árpád's Volk). Budapest 1988. ActaArchHung 43 (1991) 428–429.
154. Cs. Bálint: Südungarn im 10. Jahrhundert. ActaArchHung 45 (1993) 351–353.
155. A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. SzSzBSzle 31:2 (1996. május) 379–384.
156. Baloghné Ábrányi Hedvig–Soós Ferenc: Százéves a Magyar Numizmatikai Társulat. Századok 137 (2003) 1257–1260.
157. A numizmatika és a társtudományok IV: Konferencia Esztergomban. Szerk.: Torbágyi Melinda. Századok 137 (2003) 1453–1455.
158. Régészeti kincsek a levéltárból. Prohászka Péter: Kincsek a levéltárból (Schätze aus den Archiven). Martin Opitz Kiadó, Budapest 2005. Századok 141 (2007) 1051–1053.

H. Ismeretterjesztő cikkek, hírlapi és újságcikkek (159–181)

159. *Kovács László–Németh Péter:* Miről mesél a szabolcsi földvár? Magyar Ifjúság 14:37 (1971. szept. 10.) 15, 9 kép.
160. Krónikák, pénzek fegyverek:
    160.1. A kalandozásokról a kortársak szemével. ÉT 37:6 (1982. április 16.) 483–485, 1 kép.

160.2. A föld vallomása a kalandozásokról. ÉT 37:7 (1982. április 23.) 531–533, 4 kép.
160.3. A kalandozások zsákmánya. ÉT 37:8 (1982. április 30.) 550–552, 7 kép.
160.4. A kalandozások után. ÉT 37:9 (1982. május 7.) 586–588, 3 kép.
161. „Szablya" szavunk. ÉT 39:40 (1984. október 5.) 1250.
162. Máramarosi dirhemek. Egy arab kereskedő ezeréves kincse. ÉT 42:29 (1987. július 17.) 904–906, 3 kép.
163. Petőfi...? Barguzinban...? Magyar Szó (Újvidék) 47:102 (1990. április 14.) 16.
164. Petőfi halálai. Magyar Nemzet 53:212 (1990. szeptember 10.) Melléklet: 3.
165. Tiszta vizet a pohárba – Petőfi ügyben! Új Magyarország 1:158 (1991. október 30.) 12.
166. A vita reménytelen ... Új Magyarország 2:17 (1992. január 21.) 16.
167. Megállítható-e még Morvai? (A barguzini csontváz nem Petőfi!). Árgus (Székesfehérvár) 8:2 (1997. március–április) 5–10.
168. Napjaink Petőfi legendája. Művelődés (Kolozsvár–Cluj-Napoca) 51:2 (1998. február) 23–27, 6 kép.
169. Négy helyen eltemetve. Magyar Nemzet 64:64 (2001. március 17.) 32, 1 kép.
170. Három bizonyíték. Szükségtelen a Petőfi-kripta felnyitása. Magyar Nemzet 64:70 (2001. március 24.) 36, 2 kép.
171. A barguzini női csontváz és a könyörtelen reklámérdekek. Feleslegesen nyitják meg a Petőfi-család nyughelyét. Kis Újság 4:16 (2001. április 20.) 2, 1 kép.
172. Egy csontváz viszontagságai. Dokumentumok a barguzini lelet amerikai vizsgálatairól. Magyar Nemzet 64:116 (2001. május 19.) 30–31, 2 kép.
173. Botrány a Kerepesi temetőben? [Petőfi Sándor soha nem járt Barguzinban! Kis Újság 4:25 (2001. június 22.) 6.
174. Szemfényvesztő próbálkozások egy antropológus presztizsének megsemmisítésére]. Kis Újság 4:25 (2001. június 22.) 6.
175. A szerkesztőség által önhatalmúlag adott cím és alcím helyreigazítása: Kis Újság 4:26 (2001. június 29.) 9.
176. O sztuce vojennej w okresie węgierskich wypraw łupieżczych. Gazeta Biskupinska (Biskupin) 7:64 (2002. 09. 20.) 2–3.
177. Egy ukrajnai Horvát tábornokról. Magyar Nemzet 66:8 (2003. január 10.) 18.
178. *Eduard Viktorovič Demin–Laslo Kovač:* Amok. Sensacija, kotoroj ne bylo. Central'naja Gazeta (Ulan Udè) 50 (= 146) (10 dekabrja 2003 goda) 7, 3 ris.
179. Vasabroncs. Kihantolható-e a „béke katonájának", Gyóni Gézának a sírja? Magyar Nemzet 71:175 (2008. június 28.) 34, 2 kép.
180. Ketek és halak. Dús Ferenc antropológus felfedezőútja a szibériai fogolytáborból a Katanga vidékére. Magyar Nemzet – Magazin 72:30 (2009. jan. 31.) 38, 2 kép.
181. Keskeny arc. Ismeretlen adatok és képek Dús Ferencről. Magyar Nemzet – Magazin 72:58 (2009. febr. 28.) 39, 1 kép.

I. Egyéb (182–186)

182. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1985. évben. ArchÉrt 113 (1986) 138–139.
183. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1986. évben. ArchÉrt 114–115 (1987–88) 129–130.
184. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat régészeti tevékenysége az 1987. évben. ArchÉrt 116 (1989) 132.
185. Bemutatkozik a Régészeti OTKA zsűri. Múzeumi Hírlevél 17:10 (1996. október) 265.
186. Régészeti kutatások eredményeinek kiadása. In: A [OKTK] szekcióülések összefoglalói: VIII.a. főirány: Kulturális hagyományaink feltárása, nyilvántartása és kiadása. Szerk.: Jankovits László. MT 107:7 (2000) 943–944.

J. Ásatási jelentések (187–259)

187. Tököl. RégFüz I:21 (1968) 19.
188. Nagytarcsa-Homokbánya. RégFüz I:21 (1968) 48: Nr. 63.
189. Nagytarcsa-Sandgrube. ArchÉrt 95 (1968) 135.
190. Pilis. RégFüz I:21 (1968) 73.
191. Tímár, Béke TSz. majorja, I–II. temető. RégFüz I:23 (1970) 58: Nr. 89.
192. Tímár-LPG Béke, Meierei I–II. ArchÉrt 97 (1970) 70–71.
193. Szabolcs-Petőfi utca 3. RégFüz I:23 (1970) 70–71.
194. Kistarcsa, Déryné u. 2. RégFüz I:24 (1971) 47: Nr. 64.
195. Dabas-Paprét. RégFüz I:24 (1971) 56.
196. Szabolcs-Petőfi u. RégFüz I:24 (1971) 60–61: Nr. 90.
197. Szabolcs-Petőfi Str. ArchÉrt 98 (1971) 277.
198. Tímár, Béke TSz majorja: I. temető. RégFüz I:24 (1971) 62: Nr.92.
199. Tímár-Meierhof der LPG Béke. ArchÉrt 98 (1971) 277: Nr. 92.

200. Szabolcs-Petőfi u. RégFüz I:25 (1972) 75–76: Nr. 154.
201. Szabolcs-Petőfi utca. ArchÉrt 99 (1972) 266: Nr. 103c.
202. Gyula-Törökzug. RégFüz I:25 (1972) 93–94: Nr. 182.
203. Dabas-Gyón-Paphegy. RégFüz I:26 (1973) 72: Nr. 122.
204. Dabas-Gyón, Paphegy. ArchÉrt 100 (1973) 270: Nr. 76.
205. Nagyhalász-Zomborhegy. RégFüz I:26 (1973) 74: Nr. 126.
206. Nagyhalász-Zomborhegy. ArchÉrt 100 (1973) 270: Nr. 80.
207. Szabolcs-Petőfi u. RégFüz I:26 (1973) 88–89: Nr. 151.
208. Szabolcs-Petőfi u. ArchÉrt 100 (1973) 273: Nr. 98c.
209. Gyoma-Kádár tanya. RégFüz I:27 (1974) 9: Nr. 17.
210. Szabolcs-Bocskai u. 3. RégFüz I:27 (1974) 78: Nr. 143.
211. Szabolcs-Bocskai Str. 3. ArchÉrt 101 (1974) 323: Nr. 49b.
212. Szabolcs-Petőfi u. RégFüz I:28 (1975) 103: Nr. 152.
213. Szabolcs-Petőfi Str. ArchÉrt 102 (1975) 308: Nr. 70b.
214. Gyula-Törökzug. MittArchInst 4 (1973) 187: Nr. 9. (1975).
215. Szabolcs, Petőfi Strasse. MittArchInst 4 (1973) 189: Nr. 13. (1975).
216. Zalakomár. MittArchInst 4 (1973) 189: Nr. 14. (1975).
217. Gyoma, Kádár tanya. MittArchInst 5 (1974–75) 217–218: Nr. 17. (1976).
218. Dabas, III. Bezirk (Gyón)-Paphegy. MittArchInst 5 (1974–75) 218: Nr. 18. (1976).
219. Nagyhalász, Zomborhegy. MittArchInst 5 (1974–75) 219: Nr. 21. (1976).
220. Szabolcs, Petőfi utca. MittArchInst 5 (1974–75) 221–222: Nr. 25. (1976).
221. Szabolcs, Petőfi utca. MittArchInst 5 (1974–75) 222: Nr. 26. (1976).
222. Szabolcs, Petőfi utca. MittArchInst 6 (1976) 162–163: Nr. 20. (1977).
223. Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:31 (1978) 90: Nr. 137.
224. Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 105 (1978) 287: Nr. 78.
225. *Patay Pál–Kovács László:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:32 (1979) 30–31: Nr. 53.
226. *Pál Patay–László Kovács:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 106 (1979) 277: Nr. 18.
227. *Patay Pál–Kovács László:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:33 (1980) 24: Nr. 45.
228. *Pál Patay–László Kovács:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 107 (1980) 241: Nr. 16.
229. Tiszalúc, Sarkadpuszta. MittArchInst 8–9 (1978–79) 242–243: Nr. 45. (1980).
230. *Patay Pál–Kovács László:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:34 (1981) 22–23: Nr. 47.
231. *Pál Patay–László Kovács:* Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 108 (1981) 264: Nr. 13.
232. Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:35 (1982) 98: Nr. 191.
233. Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 109 (1982) 297: Nr. 17.
234. Tiszalúc, Sarkadpuszta. MittArchInst 10–11 (1980–81) 295: Nr. 44. (1982).
235. Tiszalúc, Sarkadpuszta. MittArchInst 10–11 (1980–81) 296: Nr. 46. (1982).
236. Örménykút-A hidroglóbusz udvarán. RégFüz I:36 (1983) 84: Nr. 157/2.1.
237. Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:36 (1983) 88–89: Nr. 164.
238. Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 110 (1983) 307: Nr. 89.
239. *Garam Éva–Kovács László:* Örménykút-Víztorony. RégFüz I:37 (1984) 73: Nr. 127./11a. lh.
240. *Garam Éva–Kovács László:* Örménykút-Dózsa György u. RégFüz I:37 (1984) 73: Nr. 127./11b. lh.
241. *Éva Garam–László Kovács:* Örménykút. [Fundort 11a]. ArchÉrt 111 (1984) 272: Nr. 59.
242. *Éva Garam–László Kovács:* Örménykút. [Fundort 11b/2]. ArchÉrt 111 (1984) 272: Nr. 59.
243. Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:37 (1984) 95: Nr. 182.
244. Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 111 (1984) 278: Nr. 99.
245. *Garam Éva–László Kovács:* Örménykút-A hidroglóbusz kertje. RégFüz I:38 (1985) 67: Nr. 122./11. lh.
246. *Éva Garam–László Kovács:* Örménykút. ArchÉrt 112 (1985) 282: Nr. 63.
247. Tiszalúc-Sarkadpuszta. RégFüz I:38 (1985) 83–84: Nr. 156.
248. Tiszalúc-Sarkadpuszta. ArchÉrt 112 (1985) 287: Nr. 93.
249. Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:39 (1986) 70–71: Nr. 133.
250. Magyarhomorog-Kónyadomb. ArchÉrt 113 (1986) 282: Nr. 88.
251. Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:40 (1987) 81–82: Nr. 148.
252. Magyarhomorog-Kónyadomb. ArchÉrt 114–115 (1987–1988) 275: Nr. 82.

253. Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:41 (1988) 63: Nr. 127.
254. Magyarhomorog-Kónyadomb. ArchÉrt 117 (1990) 130: Nr. 67.
255. Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:42 (1991) 62: Nr. 134.
256. Magyarhomorog-Kónyadomb. ArchÉrt 118 (1991) 130: Nr. 67.
257. *Kovács László–Révész László:* Kenézlő-Fazekaszug. RégFüz I:44 (1992) 57: Nr. 102.
258. *László Kovács–László Révész:* Kenézlő-Fazekaszug. ArchÉrt 120 (1993) 117–118: Nr. 48.
259. *Istvánovits Eszter–Kovács László:* Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvestábla. RégFüz I:47 (1996) 70: Nr. 102.

K. Szerkesztések, társszerkesztések (260–270)

260. Nem Petőfi! Tanulmányok az MTA Természettudományi szakértői bizottsága tagjai és felkért szakértők tollából. Szerk.: Kovács László. Budapest 1992, 261 p., 53 kép, 22 táblázat.
261. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. I: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács László. Budapest 1994, 311 p.
262. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. II: A honfoglaláskor írott forrásai. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1996, 263 p.
263. Révész László: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Miskolc 1996, 506 p.
264. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. III: Honfoglalás és nyelvészet. Szerk.: Kovács László–Veszprémy László. Budapest 1997, 266 p.
265. A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy György. IV: Honfoglalás és néprajz. Szerk.: Kovács László–Paládi Kovács Attila. Budapest 1997, 382 p.
266. Kiss Gábor: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Szombathely 2000, 321 p.
267. M. Nepper Ibolya: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Grabfunde von Komitat Hajdú-Bihar aus den 10.–11. Jh.). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest–Debrecen 2002, 1: 454 p., 2: 384 tábla.
268. Istvánovits Eszter: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. = Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Sorozatszerk.: Almássy Katalin–Istvánovits Eszter. Nyíregyháza 2003, 737 p.
269. Révész László: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László. Budapest 2008, 491 p.
270. Gáll Erwin: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th century burial sites, stray finds and treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Sorozatszerk.: Kovács László–Révész László, szerk.: Felföldi Szabolcs. Budapest 2013, 1: 973 p., 2: 335 tábla.

L. Kéziratok (271–280)

271. Honfoglalás- és kora Árpádkori fegyverek. Szakdolgozat. Budapest 1966, 205 p., 7 tábla, 8 táblázat, 5 térkép.
272. Vooruženie vengrov obretatelej rodiny: sabli, boevye topory, kop'ja. Dissertacija na soiskanie učenoj stepeni kandidata istoričeskih nauk. Moskva 1981, 142 p., 73 tábla és táblázat MTA Kézirattára, lt. sz.: D/9070.
273. Remarks on the evaluation of 10th–11th century Hungarian double-edged swords. In: Studies in Ancient History and Economy. Ed. by László Castiglione–János Makkay. Budapest 1981, 204 p., 20 tábla. Az Akadémiai Kiadóban elveszett. Magyar kézirat: Megjegyzések a 10–11. századi magyar kétélű kardok értékeléséhez. Budapest 1979 (átdolgozva: 1981), 190 + 8. MTA Régészeti Intézete Adattára, lt. sz.: K. 913/07.
274. A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Doktori értekezés kézirata. Budapest 1994, 214 p., 15 kép, 82 táblázat.
275. A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani

és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Doktori értekezés tézisei. Budapest 1994, 19 p.

276. A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence Szent István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről. Doktori értekezés melléklete. Budapest 1994, 23 p.
277. Képes szótár vázlata a Kárpát-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleleteinek leletkataszteréhez. Kézirat gyanánt. Budapest 1993. 42 p., 20 tábla.
278. Hrúz Mária fia volt-e a barguzini nő? In: Örömzenélés. Kovalovszki Júlia tiszteletére. Kézirat gyanánt, egy számozott példány. Szerk.: Gróf Péter–Varga Katalin. Budapest 2001, 147–164.
279. Egy-egy apró 10. és 11. századi temetőmaradvány: Gyomaendrőd-Kádár-tanya és Ugari-dűlő. In: „Fél évszázad terepen". Tanulmánykötet Torma István tiszteletére, 70. születésnapja alkalmából, 2010. december 16. Kézirat gyanánt, egy számozott példány. Szerk.: Kővári Klára–Miklós Zsuzsa. Budapest 2010, 225–237, 1–7 ábra.
280. Fakés egy honfoglaló magyar sírban. In: Tanulmánykötet Horváth István 70 éves születésnapjára. Kézirat gyanánt, 1 számozott példány. Szerk.: Lázár Sarolta–Tari Edit. Esztergom 2010, 114–137.

M. Riportok Kovács Lászlóval (281–286)

281. *Kacsó Lajos:* Honfoglalás kori fegyverek nyomában. Magyar Honvéd (Budapest) 7:28 (1996. július 12.) 20–21, 3 kép.
282. *Pércsy András:* Meghalt Szibériában?!
    282.1. Pesti Bölcsészújság (Budapest) 3:42 (2001. október 22.) 6–7, 1 kép.
    282.2. Pesti Bölcsészújság (Budapest) 3:43 (2001. november 6.) 6–7, 1 kép.
283. *Pércsy András:* Reméljük vége.... Pesti Bölcsészújság (Budapest) 5:77 (2003. december 16.) 7, 1 kép.
284. *Varga Gabriella:* Petőfi mégis Segesvárnál esett el. Búvópatak (Kaposvár) 5:3 (2006. március) 4–5, 1 kép.
285. *Varga Gabriella:* Petőfi mégis Segesvárnál esett el. Új Katedra (Budapest) 2005. október. 21–23, 1 kép.
286. Hol halt meg Petőfi? Nézetek lehetséges sírhelyéről és egy plágium háttere. [*Rosonczy Ildikó* interjúja Kovács László régésszel]. Magyar Napló 24 (2012) március, 50–55, 71, 5 kép.

N. Ismeretterjesztő film (287)

287. A szibériai halott. A barguzini Petőfi tragikomikus története. Rendezte és fényképezte: Lakatos Iván. Konzultáns: Kovács László. Közreműködött: Végvári Tamás. Munkatársak: Farkas Gyula, Eduard Viktorovics Gyomin, Hermann Róbert, Kerényi Ferenc, Kovács László, Mende Balázs, Woller János. Krónika Alkotóközösség és Filmalapítvány, Budapest 2005. 2,12 GB, 63:50 perc.

BENDE LÍVIA † – LŐRINCZY GÁBOR – TÜRK ATTILA

ÚJABB 10. SZÁZADI SÍROK A MAROS-TORKOLAT DUNA–TISZA KÖZI OLDALÁRÓL

RÉGÉSZETI ADATOK EGY SZALTOVÓI PÁRHUZAMÚ TÁRGYTÍPUS ÉRTELMEZÉSÉHEZ ÉS A HONFOGLALÁS KORI TEMETKEZÉSI SZOKÁSOKHOZ*

Bevezetés

Az elmúlt 15 évben jelentős eredményekkel gazdagodott a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatása. Ez nagymértékben annak a számos megelőző és leletmentő ásatásnak (is) köszönhető, melyek (nagy)beruházásokhoz kapcsolódtak és ahol a korábbiakhoz képest hatalmas területek kerültek feltárásra. A munkálatok során számos új temetőt, illetve az egykori anyagi kultúra újabb elemeit sikerült megfigyelni, a legnagyobb nyereségük azonban a hiteles körülmények között teljesen feltárt temetők számának bővülése.[1] Jelen dolgozatunkban néhány ilyen lelőhelyről számolunk be.

Csongrád megye déli részén, a Duna–Tisza közének a Maros-torokkal szemközt fekvő területén az utóbbi években főként az M5-ös, majd később az M43-as autópályához kapcsolódó megelőző feltárások során kerültek elő új honfoglalás kori lelőhelyek. Napjainkban így immár 40 lelőhelyről rendelkezünk adatokkal a tárgyalt mikrorégió vizsgált korszakából *(1. kép 1–2).*[2] 2007-ben a Magyar Nemzeti Múzeumban tartott konferencián három új lelőhely anyagáról számoltunk be, melyek közül azóta a Kiskundorozsma-hosszúháti lelőhely közlése 2011-ben megjelent.[3] Dolgozatunkban a két másik Szeged környéki lelőhely közlése mellett röviden azt is bemutatjuk, hogy az új adatok mennyiben bővítik, illetve módosítják eddigi ismereteinket a terület korabeli településtörténetét illetően.[4]

Az új temetők leletanyagában olyan tárgytípusok is napvilágot láttak, amelyeket korábban a hazai kutatás nem, vagy csak kevéssé ismert. Munkánkban egy ilyen, egyelőre még csak feltételesen meghatározható funkciójú tárgytípust mutatunk be részletesen, mely 2004-ben került elő a Csongrád megyei Zsombó falu területén egy gázárok kiásása során megbolygatott sírból. A sír legérdekesebb lelete egy, a végein téglalap alakú hurkokkal ellátott, bronzdrótból tekercselt tárgy, mely talán valamilyen szerves anyagot foghatott össze *(3. kép 4; 5. kép 5; 6. kép 1a-b).* Mivel a tárgy egykori funkciójának pontos meghatározása kérdéses, illetve a feldolgozás során egy igen közeli analógia bukkant fel a szaltovo-majackaja-kultúra anyagában, mindez arra inspirált minket, hogy a tárgytípus valamennyi Kárpát-medencei és azon kívüli párhuzamát felgyűjtsük és értékeljük, bízva abban, hogy sikerül megfejteni a lelet valódi, eredeti rendeltetését.

Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.)

Szeged várostól 10 km-re északnyugatra, Zsombó falu belterületének keleti szélén, 2004-ben gázárok ásása közben[5] került elő egy 10. századi sír *(2. kép 1–4; 3. kép 1).* A temetkezés környékének vizsgálata alapján valószínűleg magányos temetkezésről van szó.[6]

A téglalap alakú, sarkain lekerekített sírgödör foltja jól kirajzolódott *(2. kép 2).* T.: Ny–K, 270–90°, h.: 210 cm, sz.: 45 cm, mélysége a felszíntől 70 cm, az észlelési szinttől

* Jelen kutatás a TÁMOP 4.2.4.A-1 kiemelt projekt keretében meghirdetett ösztöndíj-támogatásnak köszönhetően valósult meg, a magyar állam és az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával.

1 Csak az ilyen temetők elemzése nyújthat a jövőben kellően biztos alapot és minőségi ugrást a kutatásban, ezért a Maros-torkolat honfoglalás és kora Árpád-kori településtörténetét érintő elemzéseinkben a jövőben ezek adatait már elkülönítve fogjuk kezelni a részben feltárt temetők, illetve szórványos leletek anyagától.

2 Lőrinczy–Türk 2011, 426. A lelőhelyek sorszámozása azonos az ott közölt listával.

3 A lelőhely hivatalos azonosítója: Szeged III. homokbánya, M5 45. (26/59.) Lőrinczy–Türk 2011. Ez a munka már tartalmazza a Szeged-Szabadka határa, Négyhalom-dűlő-i lovassír (MNM ltsz.: 4/1942.4–14; Bálint 1991, Nr. 225; Mesterházy 1996) hólyagos fejű gyűrűjének grafikai anyagát is: Lőrinczy–Türk 2011, 19. kép. A Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.) lelőhelyet az ott feltárt szaltovói párhuzamú lelet miatt orosz nyelven már közreadtuk: Bende–Lőrinczy–Türk 2010. Azonban a magyar kutatás számára talán nehezen hozzáférhető dolgozat, illetve egy tiszaroffi újabb leletek kapcsán a 2012-ben kiegészített szöveget jelen munkában magyarul is közöljük.

4 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 354–356.

5 A helyszíni szemlét és a leletmentést Lőrinczy Gábor végezte 2004. szeptember 27–28-án. A sír egy új beépítésű utca egyik családi házához vezetett gázárok ásása során került elő. A sír közvetlen környékét, a ház előtti kertet, a kert előtti járda és országút közötti szakaszt sikerült feltárni, de újabb temetkezés nem került elő. Se a ház tulajdonosa, se a szomszédok a házak építése és telkeken végzett egyéb földmunkák során sírokat nem találtak.

6 Hasonlóan, mint a település határából ismert másik (Zsombó-Bábadűlő) 10. századi sír (Lőrinczy–Szalontai 1993, 296–297), illetve a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. objektum (sír) (Bende–Lőrinczy–Türk 2002).

pedig 23 cm volt *(2. kép 2; 3. kép 1)*. A halottat, egy idős (senilis korú) férfit rönkkoporsóban temették el, háton, nyújtott testhelyzetben, bal karját a medencére hajtották. A munkálatok során a csontváz koponyáját és felsőtestének csontjait nagyrészt megbolygatták *(2. kép 3; 3. kép 1)*.

A temetkezésből a következő mellékletek kerültek elő: 1. A koponyával együtt, a bolygatott földből előkerült *juhcombcsont* jelezte az ételmellékletül adott húsételt. 2. A koponya bal oldali falán egy nyitott *ezüstkarika* 2 cm átmérőjű szürke patinája látszott. 3–4. A lószerszám elemei között a jó megtartású *kengyelpár* mindkét, formailag egymástól eltérő tagját a halott lábaira fektetve temették el. Az egyik közülük ún. „körte" alakú kengyel, mely a combcsontok között, a térdek fölött helyezkedett el *(4. kép 2; 5. kép 6)* (mag.: 16,5 cm, sz.: 13,75 cm, a talp sz.: 3,4 cm, a fül sz.: 3,8 cm) (MFM N 2009.18.1). A bal lábfejen egy kissé nagyobb méretű, „kerekedő" formájú kengyel feküdt, amely fekvő téglalap alakú füle mellett mind szárainak, mind pedig talpának erőteljesebb íveltségében eltér a kengyelpár másik tagjától *(4. kép 1; 5. kép 7)* (mag.: 17,5 cm, sz.: 12,6 cm, a talp sz.: 3,4 cm, a fül sz.: 4,25 cm) (MFM N 2009.18.2). Az eltérő méretezés alapján az egykori lovas felszerelésben valószínűleg ez utóbbi volt a jobb, míg az előbbi a bal oldali kengyel.[7] 5. A kétkarikás, aszimmetrikus *csikózabla (3. kép 5; 5. kép 1)* a térdek között feküdt. Teljes h.: 22,7 cm, a szárak h.: 8,7 cm, illetve 9,7 cm, karika átm.: 3,9 cm, illetve 3,6 cm. (MFM N 2009.18.3.) 6. Az egykor a nyerget rögzítő lant alakú *hevedercsat (3. kép 6; 5. kép 2)* a sírgödör déli falába nyomódva, a jobb lábfej mellett, élén állt, a sír aljánál 12 cm-rel magasabban (csatkeret mérete: 6,2×5,15 cm, a pecek h.: 6,65 cm) (MFM N 2009.18.4.). Ez az elhelyezkedés, illetve a kengyelek helye alapján nem zárható ki, hogy egykor a fából készült *nyerget* is a sírba helyezték. 7–8. A jobb kéznél, a combcsont fején két, rövid vágóélű, deltoid alakú *nyílhegy* volt *(3. kép 2–3; 5. kép 3–4)*. A rövidebbik méretei: h.: 5,8 cm, sz.: 2,15 cm, (MFM N 2009.18.6.), míg a hosszabbiké: h.: 7,4 cm, sz.: 2,3 cm (MFM N 2009.18.5.). Ezek a tárgyak a sír további leleteivel együtt jellegzetes és általános 10. századi típusok. 9. A lábszárcsontok között kettéhajtott *bronzdrótból* sodrott, enyhén ívelt, mindkét végén szabályos téglalap alakú, szögletes, téglalap alakú hurokban végződő tárgy feküdt *(3. kép 4; 5. kép 5; 6. kép 1a-b)* (h.: 3,15 cm, drótvastagság: 0,15 cm, a hurok mérete: 0,95×0,65 cm) (MFM N 2009.18.7.).

A fent leírt temetkezést az abban megfigyelt jelenségek, valamint a lószerszámok, az íjászfelszerelés néhány elemének viszonylag szerénynek mondható tárgyai alapján a 10. századra keltezhető (talán annak első két harmadára), de jelen ismereteink alapján a századon belül tipológiai alapon szűkebb időhatárok között nem tudjuk elhelyezni.

A zsombói leletből ugyanakkor a poznani laborban készített AMS vizsgálat érdekes, egy meglehetősen korai, a 9–10. század fordulójára tehető, a korábbi terminológiával „első generációs" eredményt adott *(4. kép 3)*.[8] A kalibrált adat görbéjét elemezve a következőket mondhatjuk el. Tekintve, hogy mai ismereteink szerint régészetileg a 9. század közepe előtt még Kelet-Európában sem számolhatunk a magyarok elődeihez köthető leletanyaggal, így a 845 előtti időszakot figyelmen kívül hagyhatjuk.[9] A görbe ezt követő szakaszán 872–885 között találjuk a legmagasabb csúcsot, vagyis a sír megásására a legnagyobb valószínűséggel — az AMS vizsgálat alapján — ebben az időszakban került sor. Az írott források alapján egy magányosan (értsd: a régióban megtelepült nagyobb közösség nélkül) eltemetett „honfoglaló" fegyveres férfi sírja 860-at követően a Kárpát-medencében nem zárható ki.[10] Az adatot természetesen fenntartásokkal kell még kezelnünk egyrészt annak nagyobb számú párhuzama hiányában,[11] másrészt annak ismeretében, hogy a kalibrációs görbén 880–910 között egy meredek esésű szakasz figyelhető meg, melynek torzító hatását[12] feltétlenül figyelembe kell venni. Tekintve azonban, hogy a zsombói sírba egy 60 évnél idősebb embert temettek, még a fenti kitételek mellett is egy feltehetően a Kárpátoktól keletre született személy temetkezéséről van szó. A bemutatott zsombói sír tehát megalapozott kiindulópontot nyújt(hat) a még etelközi szállásterület hagyatékának tartható Subotcy-lelethorizont sírjainak csontanyagával való rokonsági kapcsolatot kimutató archaeogenetikai, illetve a migrációs kérdésekben manapság általánosan használt stabil izotópos vizsgálatokhoz. Ezek várható eredményei közvetve újabb részletekkel járulhatnak hozzá a magyar

7 A kérdésről ld. Dienes 1966, 229–232.

8 Laborkód: Poz-32657.

9 A 9. század második felénél korábbi, magyarok elődeivel kapcsolatba hozott források bizonytalanságával kapcsolatban legutóbb ld. Polgár 2012, 20–21. A szintén itt felmerülő Sarkel-kérdéssel kapcsolatban legutóbb ld. Polgár 2012, 22–23; Türk 2012.

10 Ezt fenntarthatónak véljük akkor is, ha épp a 862-es adattal magyarokhoz kötésével kapcsolatban merült fel komoly kétség. Róna-Tas András ugyanis a „...qui Ungri vocantur" szöveghelyet későbbi betoldásként értelmezte, így ez a forrás feltehetően nem a magyarokról szól, ld. Róna-Tas 2001, 15–16. A kérdésről továbbá ld. Hlöbling 2010, 605. j.

11 Itt kell előrebocsátanunk, hogy a 2009 decemberében feltárt, jelenleg feldolgozás alatt lévő Szeged-Öthalom, V. homokbánya nevű, meglehetősen szórt elrendezésű honfoglalás kori „temető" négy sírjának radiokarbon vizsgálata is gyakorlatilag ugyanilyen korai AMS adatokat eredményezett.

12 Ezt kiküszöbölni csak a kalibrációs görbe javításával tudja majd elérni a kutatás, melyhez pl. a korszak dendrokronológiai famintáinak évgyűrűnkénti kalibrálásának irányában lehetne elindulni.

honfoglalás időrendjének és lefolyásának az eddigieknél differenciáltabb megismeréséhez.

A hurkos végű csavart bronzdrót

A fent bemutatott temetkezés egyedi lelete a lábszárcsontok között feltárt, bronzdrótból sodrott, enyhén ívelt, mindkét végén szögletes hurokban végződő tárgy *(3. kép 4; 5. kép 5; 6. kép 1a-b)*. A kialakításával kapcsolatban megállapítható, hogy a 0,2 cm vastag bronzdrótot előbb összehajtották, középső részénél az összefogandó tárgy egyik végére kétszeresen rátekercselték, majd a két drótszárat hosszában, a hurok síkjára merőlegesen szorosan összesodorták. Az összefogandó felület másik végén a drótszárakat szintén feltekercselték a tárgyra, végeiket pedig egyszerűen ráhajtották. Így magyarázható, hogy a tárgy egyik végén a hurkok zártak, míg a másikon nyitottak.

E ritka lelet feltehetően valamilyen szerves anyagból készült tárgy összefogó, rögzítő, merevítő, esetleg díszítő alkatrésze lehetett. Hasonló darabról[13] a Kárpát-medence egykorú leletei között további öt lelőhelyről előkerült összesen hat[14] tárgyról *(1. táblázat)* van adatunk *(6. kép 1–7)*. Elsősorban temetőkből ismert (№ 1–2, 4–7), egy esetben pedig telepobjektumban tárták fel (№ 3).

A zsombói lelet formai szempontból legközelebbi párhuzama – a hurkok száma és a közöttük futó csavart összekötő tag íveltsége alapján – az edelényi lelet (No. 3; *6. kép 2*). Hasonló íveltség[15] a szeredi 15. sírban feltárt lelet esetében is megfigyelhető ugyan (No. 4; *6. kép 3*), ott azonban a tárgy két végén lévő hurkok mellett középen is megfigyelhető egy további, harmadik hurok.[16] Ez utóbbi jellegzetesség látható a tiszaroffi tárgy esetében is (No. 5; *6. kép 7*). A tiszaeszlári női sírban előkerült lelet (No. 6) töredékessége miatt nehezen értelmezhető *(6. kép 6)*, de talán itt is három hurokkal számolhatunk.[17] Ez utóbbi lelet érdekessége, hogy egyedül ez készült ezüstből.[18] A két dormándi leletnél (No. 1–2; *6. kép 4–5*) a többihez képest feltűnően kis méretük emelhető ki – ebben megegyeznek az említett tiszaroffi darabbal –, viszont a hurkok mérete e két leletnél arányaiban jóval nagyobb.[19]

A tárgyak többségének mérete, főként hossza többnyire azonos. A 2–4 cm közötti hossztartományból

1. táblázat **Mindkét végükön hurkos végződésű, csavart drótok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában**

№	*Lelőhely*	*Az objektum jellege*	*Kép*	*Méret*	*Irodalom*
1.	Dormánd-Hanyipuszta 6. sír	55–60 éves nő sírja, mellékletek: ételmellékletet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	*6. kép 4.*	h.: 2,4 cm; hurok átm: 2,4×1,9 cm	Révész 2008, 81. 63. kép, 25. tábla
2.	Dormánd-Hanyipuszta 6. sír	55–60 éves nő sírja, mellékletek: ételmellékletet, kerámia, lovastemetkezés, lószerszámzat	*6. kép 5.*	h.: 1,9 cm; hurok átm: nincs adat, erősen töredékes	Révész 2008, 81. 63. kép, 25. tábla
3.	Edelény, Borsodi földvár 8. ház	településen előkerült házban feltárt kerámiában	*6. kép 2.*	h.: 4,3 cm; hurok átm:[20] 1,4 x 0,7 cm	közöletlen[21]
4.	Sered I. (Szered, Sk) 15. sír	felnőtt férfi sírja, mellékletek: veretes öv, íjászfelszerelés, lovastemetkezés, lószerszámzat	*6. kép 3.*	h.: 2,8 cm; hurok átm: kb. 0,7 x 0,4 cm	Točík 1968, 47, Abb. 17. 4, Taf. XXXVI. 25; Dienes 1973, 196
5.	Tiszaroff	felnőtt férfi sírja, mellékletek: lovastemetkezés, lószerszámzat	*6. kép 7.*	h.: 2,5 cm; hurok átm: 0,6×0,3 cm	közöletlen[22]
6.	Tiszaeszlár-Bashalom I. temető 21. (h) sír	gazdag mellékletű nő sírja	*6. kép 6.*	h.: 8 cm; hurok átm: 0,9×0,4 cm	Dienes 1956, 253, Taf. LXX 37; Dienes 1973, 196
7.	Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.)	senilis korú férfi sírja, mellékletek: íjászfelszerelés, lószerszámzat	*6. kép 1a-b.*	h.: 3,1 cm; hurok átm: 0,9×0,5 cm	Bende–Lőrinczy–Türk 2010

13 Sóshartyán-Hosszútető 30. sírjából szintén ismert bronzdrótból, sodrással kialakított, hasonló méretű tárgy (Fodor 1973, 3. kép 5), azonban végeinek kialakítása teljesen eltérő, feltehetően inkább valamilyen függő vagy (ruha)kapcsoló lehetett (Fodor 1973, 34).

14 A Dienes István által a Tiszaeszlár-Bashalom I. 21 (h) sír lelete kapcsán párhuzamként hozott Tiszaeszlár-Újtelep 2. sír hasonló leletének (MNM TM 1948/6) ma meglévő 2 töredéke közül az egyik valóban sodrott, de hurok kialakítására utaló nyom egyiken sem fedezhető fel, ezért anyaggyűjtésünkbe nem vettük fel.

15 Azonban azt sem zárhatjuk ki, hogy ez az íveltség másodlagos, esetleg sérülés következtében alakult ki.

16 Točík 1968, 47.

17 A lelet részletesen sajnos nem vizsgálható, mert elveszett, már múzeumi leltárba sem került. Az információért Istvánovits Eszternek (Jósa András Múzeum, Nyíregyháza) mondunk köszönetet.

18 Dienes 1956, 253.

19 Révész 2008, 81.

20 A hurkok nem szabályosak, enyhén torzultak, illetve az egyik töredékes.

21 Köszönetet mondunk Wolf Máriának az adatért és a közlés lehetőségéért.

22 Köszönetet mondunk Fodor Istvánnak az adatért és a közlés lehetőségéért, valamint a 2010. évi orosz nyelvű cikkünk adatainak pontosításért. Továbbá Langó Péternek, aki felhívta a figyelmünket a tiszaroffi tárgyra.

főként a rövidebbik dormándi lelet (No. 2; *4. kép 5*) 1,9 cm-es mérete, illetve a tiszaeszlári lelet 8 cm-es hossza mutat szignifikáns eltérést. A hurkok méretének többsége 1×0,5 cm körül mozog. Az épebb dormándi lelet (No 1; *6. kép 4*) hasonló adata viszont ennek több mint a duplája. A hurkok alakja többnyire szögletes kialakítású, rendszerint téglalap alakúak, a hurkok hosszúságának és szélességének eltérése jellemzőnek mondható. A szögletes kialakítás feltehetően annak eredménye, hogy valamilyen szabályos (faragott?) felületet fogtak közre. Ebben különböznek leginkább a Kárpát-medencében a gepida[23] és avar korból[24] ismert hasonló leletektől (8. kép). Ez utóbbiaknál az egyik „hurok" mindig jóval nyitottabb, míg a hurkok alakja többnyire ovális és nem szögletes kialakítású. A gepida és az avar kori hasonló leletek további eltérést mutatnak abban a tekintetben is, hogy egy sírban rendszeresen több darab (néha 4–5 db) fordul elő. Így nem kizárt, hogy a formai hasonlóság ellenére, a 10–11. századi típustól eltérő funkciójuk volt (vö. *8. kép 3*). Ez a lehetőség természetesen a magyar honfoglalás kori leletek esetében sem zárható ki formai, alapanyagbeli, valamint a leletkörülményekben megfigyelt kisebb-nagyobb eltérések alapján.

Párhuzamok a Kárpát-medencén kívül

A tárgytípus Kárpát-medencén kívüli analógiáit keresve megállapíthatjuk, hogy a legközelebbi párhuzamát a kelet-európai ligetes sztyepp 9. századi hagyatékából ismerjük, a szaltovo-majackaja-kultúra klasszikus leletanyagából. A kultúra egyik legjelentősebb lelőhelyén, a dmitrijevkai (Sebekinszkij raj., Belgorodszkaja obl.) temető 106. kamrasírjában, Szvetlana A. Pletnyova 1971-ben tárt fel egy méretében és kialakításában hasonló, csavart — bár nem ívelt hátú — bronzdrótot *(6. kép 8a-b)*.[25] A sírkamrában három csontváz feküdt, közülük azonban csak egy volt bolygatatlan. A gazdag leletanyag között egyaránt megtalálhatóak a rangos férfi és női mellékletek, valamint egy gazdagon díszített lószerszámzat veretei.[26] Mivel azonban a lelet sírban való pontos elhelyezkedését nem figyelték meg,[27] illetve további párhuzamot mindmáig nem ismerünk, a Kárpát-medencei leletek funkciójának értelmezéséhez sajnos nem nyújt biztos támpontot, jóllehet a gazdag lószerszámzat itt is megfigyelhető.

Formai szempontból hasonlóságot mutat még az Alsó-Don-menti Kirov III. temető (Ru) egyik késő szarmata kori kurgánjában feltárt csavart bronzdrót, mely az ásató szerint egy faedény nyelén volt *(7. kép 6)*.[28] A kelet-európai szarmata kori párhuzamok közül említhetjük továbbá a Dnyeprosztroj 7. kurgán (Vorosilovszkaja obl., Ru) hasonló formájú kora szarmata kori leletét *(8. kép 2)*, melyet Gudrun Gomolka-Fuchs a Iatrus-i bizánci erőd (Krivina, Bg) egy hasonló lelete *(8. kép 1)* kapcsán tárgyalt részletesen, és mint speciális bőrövek merevítő veretek alkatrészeiként *(8. kép 3)* értékelte e tárgyakat.[29]

Hasonló kialakítású drótokat ismerünk a 10. századi Skandináviából. Ilyen pl. a birkai viking temető 585. sírja *(6. kép 9)*, ahol az ásató famaradványokat említ, melyeket a tárgy belsejében figyeltek meg.[30] Skandináviában a 10. századi leletek között több olyan megoldás is ismert, amikor csavart bronz- vagy ezüstdróttal rögzítettek, illetve díszítettek fából készült markolatokat, többnyire késnyeleket.[31] A Kijevi Rusz leletanyagában valószínűleg ide sorolható a sesztovci temető 38. kurgánjának 6. temetkezéséből ismert lelet, jóllehet hosszabb és ezüstből készült, de a sodrás és téglalap alakú hurkok itt is megfigyelhetőek.[32] A Kárpát-medencei leletek ugyan rövidebbek és többnyire bronzból készültek, valamint késsel együtt nem kerültek még elő,[33] de a drót hurkok

23 Slimnic, Sibiu (Ro), az 5. század második felére keltezett gepida női sírban négy ilyen lelet ismert (Harhoiu 1994, 163, Fig. III.19f; Harhoiu 1998, Taf. 90, E 6–9).

24 Pilismarót-Basaharc 32. sír (Fettich 1965, 27, Abb. 36. 5); Szarvas-Grexa-téglagyár 192. és 239. sír (Juhász 2004, 36, Taf. XXIV. 192:2, 42, Taf. XXIX. 239:1; Szegvár-Oromdűlő 187., 188., (8. kép 3–4) 682., 730. sír; Székkutas-Kápolnadűlő 204. sír (B. Nagy 2003, 37, 73. kép 3); Szentes-Berekhát, Farkas-tanya I. temető 149. sír (Madaras 1999, 317, 7. kép 11). Peter Stadler a teljes publikált avar kori leletanyagot rendszerező munkájában, a tarsolyzárók közé sorolva 2 darabot említ (Pilismarót-Basaharc, Szentes-Berekhát, Farkas-tanya) (Stadler 2005, CD 1–2, BeutelVer 00050). A zsombói lelethez formailag legközelebb álló avar kori párhuzam Paks-Gyapa-tanya 2. sírból (8. kép 4) ismert (a lelet ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért Novotnik Ádámnak mondunk köszönetet).

25 С. А. Плетнёва: Отчёт Северо-Донецкого отряда за 1967 г. (P-1 3633a), рис. 26. Köszönetünket fejezzük ki az időközben elhunyt Szvetlana Alekszandrovna Pletnyovának az ásatási dokumentáció tanulmányozása és a lelet közlésének lehetőségéért.

26 Pletnyova 1989, 88. ris. 42.

27 A lelet az ásatási dokumentációban szaggatott vonallal volt körülrajzolva, mely talán arra utal, hogy valamilyen (szerves) anyagból készült tárgyat fogott körbe, vö. 6. kép 8b. 2008 tavaszán még volt alkalmunk megkérdezni erről a leletről a jeles orosz kutatónőt, sajnos azonban ezzel a tárggyal kapcsolatban részletekre már nem emlékezett.

28 Kirov III. temető 1. kurgán 2. sír (Iljukov 2000, ris. 16 6). A leletre Istvánovits Eszter hívta fel a figyelmünket, melyért itt is köszönetet mondunk.

29 Gomolka-Fuchs 2007, 282–283.

30 Arbman 1940, Taf. 279. 10; valamint Arbman 1943, 192.

31 Arbman 1940, Taf. 179, főként 7.

32 Blifel'd 1977, 135, VIII. 6.

33 Bronzdrótból készült hurkokat ismerünk ugyan, melyek feltehetően a kés markolatának fa részeit fogták össze (7. kép 5), azonban ezek formailag eltérőek, mert közöttük nincs összekötőtag: Letkés-Téglaégető II. 91. sír (Bakay 1978, 55. tábla 5).

közötti csavart kialakítása alapján hasonló, egyfajta összekötő-rögzítő funkcióra gondolhatunk itt is.

Megjegyzések a tárgy lehetséges funkciójával kapcsolatban

A tárgytípus hazai párhuzamainak áttekintése alapján az alábbiak állapíthatók meg. A leletkör első közölt darabja, a tiszaeszlári lelet értelmezése kapcsán Dienes István előbb ismeretlen rendeltetésű tárgyként,[34] majd később – bővebb indoklás nélkül – a lószerszámzat részeként határozta meg.[35] Ezen véleménye az újabb leletek esetében is megbízhatónak tűnik, mivel a tárgytípus valamennyi Kárpát-medencei 10–11. századi darabja lószerszámokkal együtt, sőt azok közvetlen közelében, lovastemetkezésekben került elő. A fentebb bemutatott új zsombói sír szerény leletanyaga tehát – kizárásos alapon is – kifejezetten megerősíti a vizsgált tárgynak az egykori lószerszámhoz való tartozását.

A tárgytípus a lovastemetkezések különböző változataival fordul elő, nem mutat specifikumot ebben a vonatkozásban: a zsombói sírban lószerszámos („jelképes"), a dormándiban a lábfej előtt egy csomóban összehajtott, a szerediben és a tiszaeszláriban *(7. kép 6–9)* oldalt kiterített lovastemetkezéssel együtt tárták fel. A dormándi sírban az emberi váz lábvégei előtt fekvő részleges lovastemetkezés és lószerszámokkal egy csoportban feküdt *(7. kép 7)*, az egy csomóban elhelyezkedő leletek jobb oldalán, a zabla közelében helyezkedett el. A vizsgált drótlelet szintén a lókoponya jobb oldalán, a zablához közel került elő a szeredi sírban is *(7. kép 8)*. A tiszaeszlári sír esetében a bal lábfej külső oldalán, a lócsontok közelében, a zabla és a hevedercsat közötti területen figyelték meg. Ez utóbbi esetben a tárgy ugyan ezüstdrótból készült, – ami esetleg közvetve más funkcióra utalna – azonban pont a sírban való elhelyezkedése alapján sorolhatjuk mégis ide.

A vizsgált tárgytípus zablák közelében való előkerülése felveti annak kérdését, hogy esetleg lehet-e közük a zablák szerkezetéhez: pl. zablapecek tartozéka. Véleményünk szerint ez nem valószínű, mivel eltérő zablatípusok mellett kerültek elő: a dormándi és a zsombói sír esetében kétkarikás csikózabla, míg a szeredi és a tiszaeszlári sírokban oldalpálcás zablával együtt fordultak elő. Másrészt a hurkok átmérője többnyire jóval nagyobb, mint a méretbeli támpontként felvetődő, csontból készült és fennmaradt zablapeckek mérete.[36]

Amennyiben egyik eddig ismert lószerszámhoz sem köthető biztosan a tárgyalt lelettípus, megkerülhetetlen a kérdés, hogy miként értelmezzük azt? Az eurázsiai területekről származó, különböző korú lószerszámok áttekintése nyomán véleményünk szerint nem alaptalan annak felvetése, miszerint a tárgyalt lelettípus egy, feltehetően fa és bőr kombinációjából készült (lovagló) ostor része lehetett, és a nyél végén, a szíjazat nyélre való rögzítésében játszhatott szerepet. Erre azok a belső-ázsiai türk leletek *(7. kép 1)*, valamint néprajzi korú mongol lovaglóostorok hívták fel a figyelmünket, melyeken ugyan bőrszíjjal, de hasonló formai kivitelben erősítették fel a farúd végére az ostorszíj részét *(7. kép 2–4)*. Egyes lószerszámok formai sajátosságai kapcsán korábban már a hazai kutatás is utalt azok fontosságára a ló határozott és biztos irányításában betöltött szerepében.[37] Ez az igény fogalmazódhat meg a lovaglóostorok esetében is, melyre beszédes példa, hogy a lovas nomád baskírok és kirgizek hagyományában a ló jobb oldalát „korbácstartó" oldalnak nevezik.[38] Ezt valószínűsíti a számunkra 2010-ben ismertté vált, töredékességében is beszédes tiszaroffi lelet, ahol a jól megmaradt szerves anyag – nagy valószínűséggel bőr – két hosszanti, illeszkedő oldalának összefogásában, rögzítésében játszott szerepet ez az apró tárgy *(6. kép 7)*.

A telepről ismertté vált edelényi lelet eredeti funkciója azonban – mivel az egy leégett házban feltárt kerámiaedény belsejében került elő – a fentiekétől eltérő volt. Jóllehet itt is valamilyen szerves anyagból készült eszköz alkatrészeként használ(hat)ták fel. Talán a már említett kirovi szarmata lelethez hasonlóan, valamilyen faeszköz nyelének összefogására szolgált. Az edelényi lelet eltérő leletkörülménye mellett használati ideje is eltérő: szemben a hat, temetkezésből ismert drótlelet 10. századi keltezésével (10. század középső harmada), ennek kora a 11. századra tehető. Ez utóbbi lelet egyben arra is utal, hogy ilyen rögzítő elemeket eltérő funkciójú tárgytípusokon is alkalmazhattak.

Összefoglalva elmondhatjuk, hogy a Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.) lelőhelyen feltárt 10. századi sírból előkerült drótlelet funkciójával kapcsolatban egyelőre végleges megállapítást nem tehetünk. A felgyűjtött Kárpát-medencei és eurázsiai párhuzamok többsége, illetve a nomád népek lovas-felszereléseiről közölt néprajzi megfigyelések alapján valószínűnek tartjuk, hogy az egy korabeli korbács/lovaglóostor alkatrésze lehetett. A tárgytípus egykori megléte eddig

34 Dienes 1956, 253, 272.
35 Dienes 1973, 196.
36 Dienes 1966, 221–227.
37 Pl. a zablák esetében vö. Dienes 1966, 208–210.
38 Dienes 1966, 220, 44. j.

nem merült fel a hazai honfoglalás kori régészeti kutatásban, de úgy véljük, hogy a ló irányításának egy fontos eszközéről van szó, mely a hétköznapokban és a csatákban egyaránt létfontosságú lehetett a lovas számára. Ezt az elképzelést véleményünk szerint meggyőzően támasztják alá a honfoglalás kori sírokban megfigyelt elhelyezkedésük és leletösszefüggéseik, valamint a tárgytípus analógiái is. Bízunk benne, hogy a jövőben előkerül olyan jól megfigyelt és dokumentált szerencsés lelet, mely erre a kérdésre biztos választ nyújt.[39]

KISKUNDOROZSMA-SUBASA (M5 37. (26/78.) LELŐHELY)

A kiskundorozsmai Hosszúháthoz szintén közeli másik lelőhelyen, Subasán összesen hét honfoglalás kori sír (129., 131., 143., 167., 229., 290., 300. objektum)[40] került elő 2000-ben az M5 autópálya nyomvonalán, a Bozsik Katalin vezetésével folyó megelőző ásatáson.[41] A 10. századi sírokat közvetlenül a Maty-ér nyugati partján *(9. kép 1)*, egy szarmata kori körárkos-halmos temető – a 10. században minden bizonnyal még jól látható – halmaiba, illetve azok köré ásták *(9. kép 2; 24–25. kép)*. A nagyrészt bolygatott, kirabolt temetkezések közül öt tartalmazott leletanyagot. A lelőhely feltárása 2004-ben folytatódott dél felé, ahol 150 m-re egy újabb 10. századi lovassír került elő.[42]

129. sír *(10. kép 1–4)*: T.: Ny–K. H.: 199 cm, sz.: 64 cm, m.: 47 cm (a nyesési szinttől). *Adultus korú (23–39 éves) nő* erősen bolygatott temetkezése, sírjának nyugati vége enyhén padkás kialakítású *(10. kép 1–1a)*. A sírgödörben mindössze néhány borda és egyéb csonttöredék került elő. A mellékletek a sír alján, másodlagos helyzetben feküdtek. 1–2. Bronzból öntött, körte alakú *füles gombok (10. kép 2–2b)*, melyek alsó fele sugárirányban irdalt, nagy átmérőjű függesztő fülük felső pereme kopott. H.: 1,75 cm, átm.: 0,6 cm, furat átm.: 0,35 cm (MFM N 2012.22.1.). 3. Fehér színű, irizáló felületű, fóliás, többtagú *rúdgyöngy kéttagú töredéke (10. kép 3–3a)*. H.: 1,4 cm, átm.: 0,75 cm, furat átm.: 0,15 cm (MFM N 2012.22.3.). 4. Barna színű, irizáló felületű, hengeres testű *fémgyöngy* (talán réz?), egyik oldala mentén enyhén nyitott *(10. kép 4–4a)*. H.: 0,5 cm, átm.: 0,9 cm, furat átm.: 0,3 cm (MFM N 2012.22.2.).

131. sír *(11–12. kép)*: T.: Ny–K. H.: kb. 200 cm, sz.: kb. 70 cm. A 131. sír a 123. számú szarmata körárkon belül került elő a 132-es számú szarmata objektum (sír) bontása során. A sír eredetileg lovas temetkezést, aranylemez töredékét és íjászfelszerelést tartalmazott, mely alapján eredetileg *felnőtt férfi* sírja lehetett. 1. A lovastemetkezésből mindössze az egyik *pata* és *lábcsont (11. kép 5–6; 12. kép 5–6)* maradt meg (MFM N 2012.22.4.). 2. Vastag, körcikk alakú *aranylemez (11. kép 3; 12. kép 3)*, pereme kissé repedezett, közepe vastagabb, egyik peremén egyenesen, a másikon hullámosan vágták le. H.: 1,1 cm, sz.: 0,9 cm, v.: 0,05 cm (MFM N 2012.22.5.). 3. Aranyozott hátterű *ezüstveret* egy nagyobb és három kisebb töredéke *(11. kép 4; 12. kép 4)*, melyek feltehetően egy tárgy töredékei és a lószerszámhoz tartoztak. A legnagyobb töredék h.: 1,6 cm, sz.: 1 cm, v.: 0,05 cm (MFM N 2012.22.6.). 4. Széles, lapos lemezből készült, tegezfedelet borító *csontlemez (11. kép 1; 12. kép 1)*, mely enyhén ívelt, illetve két végén töredékes. A felerősítésre szolgáló vaspálcák csatlakozó végei okozta rozsdanyomok jól kivehetők a tárgy két keskenyebbik oldala mentén, az egyiken a teljes furat és benne a vasszegecs is megmaradt. H.: 6,8 cm, sz..: 2,9 cm, v.: 0,2 cm (MFM N 2012.22.7.). 5. Kerek átmetszetű *vasár töredéke (11. kép 2; 12. kép 2)*, a nyélnyúlvány falenyomatos. H.: 7,7 cm, átm.: 0,5 cm (MFM N 2012.22.8.).

143. sír *(13–19. kép)*: T.: ÉNy–DK. H.: 210 cm, sz.: 77 cm, m.: 95 cm (a nyesési szinttől). *Maturus korú férfi* lovastemetkezése, melyet egy szarmata kori halom szélébe, a 123. körárokhoz közel, annak belső oldalára ástak *(13. kép 1–2, 24. kép 1–2)*.[43] Az erősen bolygatott temetkezésnél a leleteket több bontási szinten dokumentálták *(14. kép 1–3, 15. kép 1)*. A rablás mellett a sírgödör északnyugati végét egy nagyobb állatjárás is érintette *(15. kép 3)*. A sírgödör formai kiviteléről ugyanakkor elmondhatjuk, hogy padmalyos kialakítású volt *(13. kép 5; 15. kép 2)*.

39 A fent tárgyalt tárgytípushoz való párhuzamkeresésben a Kárpát-medencén kívüli területek esetében segítségünkre volt: Charlotte Hedenstierna-Jonson (Arkeologiska Forskningslaboratoriet, Stockholms Universitet, Stockholm), Валерий С. Флёров, Игорь Л. Кызласов, Умар Ю. Кочкаров, Дмитрий С. Коробов (Институт Археологии РАН, Москва), Кирилл А. Михайлов (Институт ИМК РАН, Санкт-Петербург), és Csiky Gergely (MTA Régészeti Intézete). Önzetlen segítségükért ezúton is köszönetet mondunk.

40 Az ásatási dokumentációban (MFM RégAd: 3076–2000) nem találtunk tájolási adatokat, így azokat a fotók alapján, a sírgödrök méreteit a sírrajzok alapján közöljük.

41 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 354. A lelőhelyről és az ásatásról ld. BOZSIK 2003, az embertani leletekről PAJA 2003, 161–162. Köszönetet mondunk Bozsik Katalinnak a leletanyag közlésének átengedéséért, illetve Kürti Bélának, valamint a sírokat egykor kibontó Fogas Ottónak a sírok leírása során felmerült kérdések tisztázásában nyújtott segítségükért.

42 MÉSZÁROS–PALUCH–SZALONTAI 2005, 286. A sír egyértelműen elkülönül a többi 10. századi temetkezéstől, ezt a körülötte feltárt több ezer m² alapján jelenthetjük ki.

43 A szarmata kori körárok DK-i részében, a bejárattól keletre egy emberi koponyatető és humerus töredék (középtájékán nagy felületen zöld patinával), illetve egy ló alsó állkapcsa került elő (167. objektumként dokumentálva). Lehetséges, hogy ezek a leletek a kirabolt 143. sírból származnak.

Ennek a sírformának a korabeli elterjedése – Varga Sándor gyűjtése alapján – jóval szélesebb körű volt, mint azt korábban gondoltuk.[44]

A sírgödörben feltárt leletek között 13 darab lócsont *(19. kép 3)* került elő, mely alapján a temetkezéshez egy *mént* áldoztak fel. Az objektum lócsontjainak (koponya, lábközépcsont és ujjpercek) jellemzői hasonlóak a korábban publikált honfoglalás kori lovas temetkezések maradványaihoz (pl. Szegvár-Oromdűlő, Szeged-Algyő). A metszőfogak statusa és a rágófelület kopása alapján 5-6 év körüli, a fejlett caninus alapján mén vázrészei. Az egyed metacarpus hosszúság méretéből V. O. Vitt 1956-ban publikált módszerével számított marmagasság értéke 130,65 cm, alacsony testméret kategóriájú. A metacarpus karcsúsági-index értéke 14,76, mely félkarcsú egyedre utal. A koponyából os frontale és os incisivum (CI123-I1) fragmentum maradt fenn.[45] A lócsontok mellett egy kutya calcaneus *(19. kép 1)* és egy juh femur *(19. kép 2)* csontja is előkerült, ez utóbbin — érdekes módon — zöld patinanyomok látszanak.

A sírban a fegyverzet és a lószerszámok — a korszakban általános típusú — elemei kerültek elő, bár — főként a vastárgyak — igen töredékesen. 1–3. *Kengyel* szárának darabjai *(16. kép 12, 18. kép 4., 6)*, lapos, széles kialakításuk alapján feltehetően körte alakú kengyelekhez tartoztak. H.: 2,4 és 6 cm, sz.: 1,8 és 2,5 cm, v.: 0,4 cm (MFM N 2009.29.9.). Talán *csikózabla* karikájának *(16. kép 13)*, illetve szárának töredékei *(18. kép 1)* azonosíthatóak. H.: 3,4 és 2,8 cm átm.: 1,2×1 és 0,7 cm (MFM N 2009.29.8.). Ovális alakú, jó megtartású *hevedercsat (16. kép 10–11)*. H.: 4,3 cm, sz.: 2,4 cm, v.: 0,4 cm (MFM N 2009.29.7.). 4–6. A mellékletek között három csontlemez ismert, amelyek közül kettő az anyagminőség és a formai kivitel alapján valószínűleg összetartozó töredékek. Lapos csontból kialakított ívelt, igen keskeny *csontlemez (17. kép 3–4)*. Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt. H.: 11 cm, sz.: 0,5 cm, v.: 0,15 cm (MFM N 2009.29.3.). Lapos csontból kialakított ívelt *csontlemez (17. kép 1–2)*. Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt. Az egyik széle ívelten hegybe kifutva kidudorodik, középen átfúrt. A furat körül a csontlemez két oldalán vasrozsda nyomai figyelhetők meg. H.: 7,5 cm, sz.: 1,5 cm, v.: 0,1 cm, furat átm.: 0,2 cm (MFM N 2009.29.4.). Lapos csontból kialakított ívelt *csontlemez töredéke (17. kép 5–6)*. Előoldala fényesre polírozott, hátoldala sakktáblaszerűen irdalt, mindkét végén töredékes. H.: 3,4 cm, sz.: 1,1 cm, v.: 0,1 cm (MFM N 2009.29.5.). A csontlemezeket – hátlapjuk irdalása alapján – valószínűleg ragasztással erősítették fel, de az átfúrt lemeztöredéken, a furat körül mindkét oldalon jól kivehető rozsdanyomok arra utalnak, hogy egyes részeit fel is szegezték *(17. kép 1)*. Ez, valamint a csontlemezek formai jellegzetességei alapján úgy véljük, a csontlemezek talán az egykori *nyereg kápáinak* díszítésére szolgáltak, bár a hazai közölt anyagban formai párhuzamot nem ismerünk. Analógiaként azokat a keskeny és kicsúcsosodó lemezek említhetők, melyek a Gádoros, Bocskai út 3. sírban[46] és Soltszentimrén fordultak elő,[47] bár ott a furatokat nem a sarkokon helyezték el. A csontlemezek íveltsége miatt azonban nem vethetjük el a gondolatot, hogy esetleg az íjászfelszereléshez tartoztak. 5. A fegyverek közül a *vasmerevítéses tegez* pálcáinak és pántjainak *(18. kép 2., 3., 5., 7–20)* – több esetben szegecsekkel és falenyomatokkal előkerült – darabjai váltak ismertté. H.: 0,5–3,5 cm, 0,5–1 cm, v.: 0,2–0,5 cm (MFM N 2009.29.8.).

Nemesfémből készült lelet összesen négy darab került elő, valamennyi aranyozott ezüst. 7–9. Három darab öntött, kerek *ezüstveret (16. kép 2–7)*, koncentrikus díszítéssel, melyen a kiemelkedő középső részt körbefutó, bemélyített aranyozott mélyedés veszi körül, a szélén körben domború perem zárja le. A veret rögzítése nittszegek segítségével történt, melyeken réz ellentett lemez van. Átm.: 1,3 cm, m.: 0,25 cm, v.: 0,1 cm, szegecs h.: 0,3 cm (MFM N 2009.29.1.). Funkciójukat tekintve elmondható, hogy az egyik legáltalánosabb verettípus a korszakban, különböző alkalmazásokban ismert. Gyakran használtak ilyen vereteket lábbelik díszítésére, mivel azonban biztosan férfisírból származó, veretekkel díszített lábbelit ma még nem ismer a kutatás,[48] a tárgyalt sír esetében más felhasználási módot kell feltételeznünk, a további mellékletek alapján talán kantárveretek voltak. 10. Egy préselt, aranyozott hátterű *ezüstveret* töredékei *(13. kép 6–6a)* a koponya bal szemüregében kerültek elő, a bolygatás ellenére jól megfigyelhető és dokumentálható módon. A patina elszínezte a szemüreg belső peremét. Az arckoponya többi részén,

44 Vö. Fodor 1985; Madaras 1996; Lőrinczy–Straub 2006; Türk 2009, 98; továbbá ld. Varga Sándor tanulmányát a jelen kötetben.

45 Vitt 1956; Vörös 1993; Vörös 2000; Vörös 2000a. Az állatcsontleletek meghatározásáért Tóth Anikónak mondunk köszönetet.

46 Bálint 1991, Taf. VIII.

47 László 1943, VIII. 4–6.

48 Révész 1996, 103. A Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírban ugyan volt egy-egy pénz a lábbeli szárára felvarrva (Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 12. kép 3), ettől azonban még véleményünk szerint ez a lelet nem vethető össze a klasszikus női veretes lábbelikkel.

a homloktól a felső állkapocs széléig megfigyelt zöld patinanyomok arra engednek következtetni, hogy a halott arcát (vagy az azt fedő textilt) nagyobb, de nem összefüggő felületen, elsősorban a száj környékén fedték további ezüstlemezekkel. A tárgy a nagyobb méretű kerek, préselt, általában a csontváz középső részén elhelyezkedő kaftán/ruhaveret típusba sorolható *(16. kép 8–9)*, melyek a Dél-Alföldön gyakori leletnek számítanak.[49] H.: 3 cm, sz.: 1,8 cm, v.: 0,1 cm (MFM N 2009.29.2.).

167. sír: T.: Ny–K, sz.: 85 cm. A sírt a 123. számú szarmata kori körárokba ásták, pontosan a körárok érintett szakaszával egyező tájolásban (9. kép 2). A sír keleti vége a körárok bejáratához esik, azt nem figyelték meg *(20. kép 1–2)*. A sír egy *adultus korú (23–x éves) férfi* temetkezése volt, melyet erőteljesen megbolygattak, mindössze egy felkarcsont, az arckoponya töredéke, továbbá egy ló állkapcsának alsó töredéke került elő a sírból.

229. sír: T.: Ny–K, sz.: 60 cm. Szintén egy szarmata kori körárok belsejében *(9. kép 2)*, ráadásul középen, pontosan a nagyméretű, É–D-i tájolású szarmata kori sírra merőlegesen került elő a sírgödör[50] *(25. kép 1–2)*. A *maturus korú (40–59 éves) nő* sírját kirabolták *(21. kép 1–5)*.[51] Mellékletei közül három darab bronzból öntött, félgömb fejű *fülesgomb (21. kép 6., 8)* került elő, nagyméretű furatokkal. Gomb h.: 1,4 cm, átm.: 0,8 cm, felszerelő fül furat átm.: 0,2 cm (MFM N 2009.29.2.). 2. A leletek között egy kerek átmetszetű *bronz huzaldarab (21. kép 7., 9)* is volt, funkciója ismeretlen. H.: 1,6 cm, átm.: 0,1 cm (MFM N 2009.29.6.).

290. sír: T.: DK–ÉNy. A kb. 200 cm hosszú sírgödröt vágta a 10. árok *(22. kép 1)*, amely nagyrészt megsemmisítette a fordított tájolású csontvázat, csak a lábszárak, illetve a koponya voltak eredeti állapotokhoz közeli helyzetben *(22. kép 2–3)*. Lejjebb kirajzolódott a szabályos, lekerekített sarkú téglalap alakú sírgödör is, melyben egy *maturus korú (40–59 éves) férfi* csontjai feküdtek *(22. kép 4)*. 1. A bal lábszár mellett, illetve alatt egy egyélű *vaskés pengéjének töredéke (22. kép 5–5a)* feküdt. H.: 2,4 cm, sz.: 1,6 cm, v.: 0,3 cm (MFM N 2009.29.12). 2. A másik lelet egy nyélnyúlványán falenyomatos *vasár (22. kép 6–6a)* volt. H.: 6,1 cm, átm.: 0,2–0,8 cm (MFM N 2009.29.11.).

300. sír: T.: Ny–K. H.: 198 cm, sz.: 42–53 cm. A keskeny, téglalap alakú, teknős aljú sírgödörben *(23. kép 1–2)* hanyatt, nyújtott helyzetben *maturus korú (40–59 éves) nő* csontváza nyugodott. Mindkét alkarja merőlegesen a test elé, a hasra hajlítva feküdt *(23. kép 3)*.

Az új lelőhelyek sajátosságait összefoglalva a subasai temető kapcsán a sírok elhelyezkedését emelhetjük ki, amelyek többségének szarmata kori körárkokon belüli előkerülése (9. kép 2; 24–25. kép) újabb adatokat jelent a Kárpát-medence 10–11. századi népességének temetkezési szokásaival kapcsolatban. Nevezetesen tovább bővíthető azon lelőhelyek száma, ahol a korszak népessége a korábbi időszakban emelt halmokat használta temetkezési helyként, miként ez a Dél-Alföldön pl. Szeged-Székhalom,[52] az Alföld északi részén pl. Hajdúszoboszló-Árkoshalom,[53] míg a Dunántúlon pl. Kemenesszentpéter-Dombi-dűlő I/1. halom[54] lelőhelyeken egyaránt megfigyelhető volt.

A HALMOS TEMETKEZÉSEK KÉRDÉSE

A Kárpát-medencébe 895-ben beköltöző magyarok temetőinek jellegével kapcsolatban közismert, hogy azok többségében egyszerű aknasíros temetők.[55] A magyar kutatás azonban már korábban is ismert néhány kurgánba történő másodlagos temetkezést. Az épített sírhalomba, vagy az alá történő temetkezés ugyanakkor – bár a jelenség egykori meglétét többen is valószínűsítették[56] – a kutatás nem tekintette 10. századi magyar sajátosságnak.[57]

---

49 KÜRTI 1996, 151.

50 A szarmata és a honfoglalás kori sír egyaránt a 229. számot viseli. Az ásató a honfoglalás kori sírt a szarmata kori sír rablóaknájaként értelmezte, bár a honfoglalás kori sírgödör szabályos formájú, függőleges falú és enyhén teknős aljú volt.

51 A feltárás során a honfoglalás kori, Ny–K tájolású sírgödörrészletben csak kevés csonttöredék került elő; a szarmata és a honfoglalás kori csontváz csontjai az É–D-i tájolású szarmata kori sírgödör déli felében voltak összekeveredve. Ugyaninnen kerültek elő a füles gombok is. A körülmények arra (is) utal(hat)nak, hogy a két sírt egy időben rabolták ki.

52 KÜRTI 1991, 55.

53 M. NEPPER 2002, I. 36. kép.

54 Vö. Csirke O.: Római kori halomsír kora Árpád-kori, másodlagos temetkezései Kemenesszentpéteren. In: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe..." Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Budapest, 2007. Tézisek.

55 TETTAMANTI 1975, 87–89. A kelet-európai sztyepp, illetve erdős sztyepp területén feltárt, és a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott sírleletek etnikai interpretációjánál a „kurgánnélküliség" korábban — főként az orosz szakirodalomban — néha kifejezetten érvként merült fel ezen leletek magyarokhoz való kötése, illetve a besenyőktől való megkülönböztetése tekintetében (vö. PLETNYOVA 2003, 105, 107, 123). Az utóbbi időben ismertté vált keleti „magyar gyanús" leletek esetében (pl. az ún. Szubotcy-lelethorizont Ukrajnában) már egyértelmű, hogy azok halomba ásva, illetve egyszerű gödörsírban egyaránt és közel azonos arányban fordulnak elő (KOMAR 2008, 216).

56 TETTAMANTI 1975, 88.

57 „A hencidai, ohati, zempléni lelőhelyek szerint a halmos temetkezések egy részében esetleg nem ugor-magyar eredetű etnikai csoportok sírjait kell látnunk." TETTAMANTI 1975, 88. Továbbá ld. LÁSZLÓ 1944, 158–161.

A NEM EGYKORÚ SÍRHALOM BETÖLTÉSÉBE ÁSOTT SÍROK

A korábbi korszakokból származó épített sírhalmokba történő másodlagos betemetkezésre egyre több példát ismerünk a honfoglalás kori szakirodalomból. Ezek pontos megítélésénél és felgyűjtésénél ugyanakkor a legfőbb probléma az, hogy a teljes kurgán (szakszerű) feltárásának hiánya miatt gyakran nem könnyű megállapítani, hogy az adott kiemelkedés valóban épített sírhalom, vagy pusztán egy természetes kiemelkedés. Továbbá azt sem, hogy egy vagy több sírt ástak bele.[58] A halmos temetkezések szokását korábban azzal az általános megfigyeléssel hozták összefüggésbe, hogy a honfoglaló magyarok elsősorban kiemelkedések, illetve magasabb fekvésű, (ár)vízmentes területeken temetkeztek.[59] Ezt alátámasztani látszik, hogy a korszak legtöbb halmos temetkezését az Alföldről ismerjük, ahol kevés természetes kiemelkedés állt rendelkezésre. Ráadásul pont az Alföld az a terület, ahol adataink szerint a legtöbb egykori kurgán megsemmisült, illetve elpusztult a mezőgazdasági munkák következtében. Ott viszont, ahol megmaradtak,[60] ez a szokás helyenként még a 11. században is kimutatható.[61]

Ismert azonban néhány eset, amikor a kurgán feltöltésének ugyan nem maradt nyoma, de egyedi leletkörülmények és ásatási megfigyelések közvetve halomba való másodlagos betemetkezésre utalnak. Ezek talán leglátványosabb hazai példái az itt bemutatott subasai sírok, ahol első ránézésre az átlagosnál nagyobb, továbbá egymáshoz viszonyítva is igen eltérő távolságok voltak a sírok között. A temető összesítő térképe alapján kivehető, hogy három honfoglalás kori sír is a szarmata kori körárkokon belül feküdt. Ez az elhelyezkedés a legnagyobb valószínűséggel azzal magyarázható, hogy a 10–11. században a felszínen még észrevehetőek voltak a 600 évvel korábbi temetkezések fölé emelt halmok, és ezekbe tudatosan ásták bele a honfoglalás kori sírokat *(9. kép 2)*. Meg kell ugyanakkor jegyeznünk, hogy a szarmata kori árokkeretes temetkezések fölé emelt halmok kérdéséről nincs egyértelmű álláspont a korszak kutatásában.[62] Véleményünk szerint a subasai eset inkább arra bizonyíték, hogy — ha nem is minden esetben —, de többnyire emeltek halmokat a szarmata korban a nyitott árokkeretes sírok fölé is. Így nem véletlenül kerültek a honfoglalás kori temetkezések a körárkok belső oldalára,[63] sőt néha kifejezetten a központi szarmata sírral azonos helyre, mivel itt feltételezzük az egykori kurgán legmagasabb, legjobban kivehető pontját *(25. kép)*. A subasai eset alapján tehát a jövőben érdemes lesz áttekinteni és ellenőrizni valamennyi szarmata körárkos temetőt, hogy ezt a jelenséget más esetekkel is igazolni tudjuk.

Mint fentebb említettük, a halomba történő temetkezés az Alföldön gyakoribb, azon belül is a Homokhátság vonalától keletre terjedő területen. Manapság azonban már a Dunántúlról is ismerünk példát, arról a területről, mely a kérdés legutóbbi összefoglalásakor még fehér foltnak számított,[64] a kemenesszentpéteri lelőhelyen római kori sírhalomba ásták a kora Árpád-kori sírokat.[65] Az egy halomba beásott sírok száma alapján ez utóbbi eset arra is példa, hogy néha több sírt ástak bele egy halomba, ismerünk azonban önállóan előforduló másodlagos

---

58 Liska 1996, 183.

59 Tettamanti 1975, 88.

60 Kiszombor-C Nagyhalom, Matuszka Györgyné, illetve özv. László Györgyné földjén (FÉK 48, No. 574; Kürti 1994, 380, No. 46; Tettamanti 1975, 86, 109). Móra Ferenc 1928. és 1930. évi feltárása kapcsán egyértelmű, hogy a halom betöltésében is kerültek elő sírok (Kürti 1994, 377; Kürti 2008, 79). Ez az adat a 2003-ban végzett hitelesítő ásatás során feltárt egykori, Móra-féle kutatóárkok rendszere alapján megerősítést nyert (Langó–Türk 2004, 204).

61 Langó–Türk 2004, 205–206.

62 A kutatók egy része halom alá való temetkezésként értelmezte a körárkokat (pl. Vörös 1985, 154–157; Vaday 1989, 197). Mások ezt vitatták, és az árokkeretnek pusztán a temetés utáni rituális szokásokban játszott szerepét hangsúlyozták (Kulcsár 1998, 39). A kérdés megítélésében sokáig Kőhegyi Mihálynak a madarasi szarmata temető halmainak és körárkainak feltárása során tett megfigyelései voltak mérvadóak. Megfigyelése szerint a halmokat kerítő körárkok mindig zártak, míg a nyitott árokkeretes sírok fölött nem figyelt meg halmokat (Kőhegyi 1971, 213). Legutóbb Balogh Csilla hívta fel a figyelmet arra, hogy ez az elkülönítés nem ilyen egyértelmű, mivel ma már ismerünk pl. több biztosan halom nélküli zárt árokkeretes szarmata temetkezést is (Balogh–Heipl 2010). Ugyanakkor Pilis-Horgásztó lelőhelyen tártak fel olyan nyitott árokkerettel körülvett szarmata sírt (2. objektum), melyek fölött halmot (annak 45–50 cm-es maradványát) figyeltek meg (Gulyás 2011). Ez utóbbi, itthon ritkább változat azonban Kelet-Európa kora középkori hagyatékában több eltérő régió és korszak esetében is jól megfigyelhető. Ilyen például a többnyire a kazárok hagyatékának tartott ún. „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok" leletköre (pontosabb terminológiával Szokolovszkaja Balka-lelethorizont) (Fljorova 2001, ris. 3. 1, 3, 6, 8, 9; több bejárattal is pl. ris. 3. 2), melyben a halmokat övező árkok kapcsán pont a késő szarmata kori helyi előzményekre mutattak rá nemrég az Alsó-Don menti és észak-kaukázusi területeken (Fljorova 2001; Fljorova 2001a; Fljorova 2002).

63 A fent bemutatott eset mellett ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy a 10–11. századi temetkezések esetében nem a szarmata kori árokkeretes (feltételezett) halmok a jellemzőek elsősorban, hanem a korábbi, többnyire őskori eredetű kurgánok.

64 Tettamanti 1975, 88.

65 MRT 4 37/2. lelőhely, vö. Csirke O.: Római kori halomsír kora Árpád-kori, másodlagos temetkezései Kemenesszentpéteren. In. „legjobb ha mindez nem merül feledésbe..." Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Budapest (2007) Tézisek. Ebben az esetben a halom feltöltése még jól megfigyelhető volt.

betemetkezést is. A subasai temető esetében feltehetően mindkét változat előfordult (vö. *24. és 25. kép*).

A halom alá való temetés kérdése

A 10–11. századi temetkezési szokásokat és sírformákat 1975-ben minden addiginál szélesebb adatbázis alapján összefoglaló Tettamanti Sarolta egykori megállapítása, mely szerint: „*Vitathatatlanul korabeli, tehát X. illetve XI. századi temetkezésre felhordott halmot nem ismerünk*" ma is érvényes.[66] A korábbi vitatott esetek[67] mellett ugyanakkor újabb ásatási megfigyelések alátámasztani látszanak a halom alá való temetkezési szokás egykori meglétét. 1999-ben feltárásra, majd 2002-ben közlésre került a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sírja.[68] A temetkezés egy természetes eredetű, hosszú homokhát egyik kiemelkedő pontján feküdt,[69] és árokkeret (maradványa) vette körül. A 40–50 cm széles és 10–30 cm mély árok a déli oldalon maradt meg legépebben, a többi oldalon sajnos – néhány rövidebb szakasz kivételével – a szántás elpusztította *(26. kép 2)*. Az árokkeret egy kb. 9 m átmérőjű területet ölelt körbe, ennek déli felében helyezkedett el a sír, melynek mélysége közel azonos volt a körárok mélységével.[70]

A Hosszúhát keleti végén feltárt sírt 2002-es tanulmányunkban a temetkezést kerítő árok és az I. katonai felmérésnek a területet ábrázoló térképlapján olvasható felirat – Hosszúhát-halom – alapján egyértelműen halmos temetkezésként értelmeztük. Annak fényében azonban, hogy a 100. sírtól alig 50–80 méterre 2004-ben egy körárkos-halmos szarmata temető is előkerült, úgy gondoljuk, az I. katonai felmérés térképlapján olvasható felirat nem feltétlenül, vagy nem csupán a 10. századi, hanem a szarmata kori sírhalmokkal is kapcsolatba hozható. A 10. századi temetkezések és a szarmata kori sírhalmok változatos kapcsolatát az általunk vizsgált mikrorégióból is kellő mértékben tudjuk illusztrálni. A Hosszúhát-halom 100. sírnak önálló sírhalmot emeltek, amit véleményünk szerint az is megerősít, hogy a közeli, mintegy 600 évvel korábban emelt, feltehetően még látható szarmata halmok egyikébe sem ásták bele, ellentétben pl. a subasai lelőhellyel. Pedig ha pusztán halmos temetkezést akartak, az így egyszerűbb megoldás lett volna.

Egyes lelőhelyeken, így például a Kiskundorozsma-hosszúháti temetőben is a sírok, sírcsoportok között az átlagosnál nagyobb a távolság. Véleményünk szerint feltételezhető, hogy egyes sírok fölé a szokványos sírhantnál nagyobb halmot, vagy nagyobb közös hantot is emelhettek, amelyek az idők során az erózió és a talajművelés következtében megsemmisültek. A Maros-torokkal szembeni mikrorégiónál maradva, pl. Szeged-Bojárhalmon is 4–6 méterre helyezkedtek el egymástól a sírok. Ezt a felvetést a sírok távolságán kívül legfeljebb a Hosszúhát-halom 100. sír kerítőárkából a mélyszántás után megmaradt sekély árok bizonyítja, amely azonban megásásakor közel azonos mélységű volt magával a sírgödörrel. A fenti példák alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a halom alá, vagy halomba temetés nem volt ismeretlen a Duna–Tisza közén megtelepedő 10. századi népesség körében.

A szakirodalomban egyébként már korábban is közöltek árokkeretes (épített halom alatti?) honfoglalás kori sírt Nógrádsáp-Tatárka lelőhelyről.[71] A bolygatott temetkezésből aranyozott ezüst öv- és lószerszámveretek, valamint lovastemetkezés került elő, míg az árokkereten kívül további 13, soros elrendezésű sírt tártak fel. A szűkszavú beszámolóból annyit tudunk, hogy itt a körárok 6,8 m átmérőjű, 60 cm széles és 40 cm mély volt. Az árokkal körülvett honfoglalás kori temetkezések harmadik biztos példáját publikálták nemrég egy Szolnok megyei honfoglalás kori temető anyagában. A Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta 33. sír esetében a sír teljes egészét körárok övezte *(26. kép 1)*. Sajnos nincs adatunk a sír és az árok mélységadatainak összevetésére. A 6,6–7,2 m átmérőjű árokkereten nem volt bejárat, maga a temetkezés a körülárkolt terület középétől kissé délre helyezkedett el, maga a temetkezés pedig jól illeszkedett sírsorokhoz és a temető egészének rendjéhez,[72] ugyanez mondható el a nógrádsápi lelőhelyről is.

Eddigi adataink alapján az árokkereteken belül feltárt 10–11. századi temetkezésekről elmondható, hogy *magányos* temetkezésként (pl. Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom 100. sír), illetve *temetőben* (pl. Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta 33. sír) egyaránt előfordulnak. Jellemzőjük továbbá az is, hogy a sírok nem az árok által körülvett terület közepén, hanem inkább annak *déli* felén helyezkednek el. Az említett három 10. századi körárkos temetkezés esetében 6–9 m átmérőjű – ebből kifolyólag valószínűleg nem túl magas – halmokról

66 Tettamanti 1975, 88.

67 Az ásatási beszámolók alapján halom alá való temetkezésként vetődött fel a korábbi szakirodalomban: Bodrogszerdahely, Bátorkeszi 4., 5. sír, Marcellháza 1. sír, Hencida 5. sír, Szabadegyháza, Óhat-Pusztakócs-Csattaghalom, Hajdúszovát-Hegyeshatárhalom és a zempléni sírlelet (további irodalommal ld. Tettamanti 1975, 88).

68 Bende–Lőrinczy–Türk 2002.

69 A II. katonai felmérés térképe a kelet–nyugati irányú homokhát keleti végén, ahol a sír előkerült, egy önálló halmot jelöl.

70 A temetkezés közvetlen környezetében több ezer m2-nyi terület került feltárásra, melyen más korszakból származó lelet nem került elő.

71 Tárnoki 1982, 384.

72 Petkes 2011.

lehet szó, melyeket kb. 40–60 cm széles és legalább 10–40 cm mély árkokkal vettek körül.

Közismert, hogy a Kárpát-medencében 895 körül megtelepedő népesség, abból a kelet-európai régióból érkezett, ahol a halomba, illetve halom alá való temetkezés térben és időben széles körben elterjedt szokás volt.[73] Ráadásul ezek között említhetjük példaként a honfoglalás kori régészeti hagyaték legközelebbi párhuzamait jelentő lelethorizontokat: pl. a Szubotcy-típusú temetkezések egy részét a Dnyeper középső folyása mentén (pl. Tverdohleby 1. sír,[74] Dmitrievka 1. kurgán 2. sír,[75] Katerinovka 32. kurgán 1. sír),[76] valamint keletebbre, a Dél-Urál térségében a kusnarenkovói és karajakupovói régészeti műveltséget.[77] Megtalálhatóak továbbá a szaltovói kultúrkör déli régiójában is az ún. *„négyzetes árkokkal körülvett kurgánok"* esetében is,[78] és természetesen bőségesen ismerünk rá példát a 10–14. századi kelet-európai nomád temetkezések között.

Összefoglalva úgy véljük, hogy a sírhalomba, illetve a halom alá való temetkezés eddig nem túl nagy számban képviselt, de biztosan megfigyelt jelensége – több más temetkezési szokásbeli elemhez hasonlóan[79] – a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti hagyatékának egyik keleti gyökerű eleme.

Új típusú temetőszerkezet?

Néhány nagy felületen megkutatott és teljes egészében feltárt 10–11. századi temető (Kiskundorozsma-Hosszúhát, és Hosszúhát-halom, valamint az itt bemutatott Subasa lelőhelyek) egy további megfigyelést is eredményeztek. Egymás (közvetlen) közelében került elő ugyanis egyrészt egy kisebb sírszámú 10–11. századi temető, valamint attól elkülönülve egy-egy „magányos" temetkezés. A Hosszúháton egymástól 150 m távolságra feküdt a 10. századi temető és a „magányos" sír, így már a 2007-es konferencián felvetettük, hogy valamilyen összefüggés lehet közöttük. Ezt a felvetést a közeli elhelyezkedésük mellett elsősorban a bennük feltárt leletanyag hasonló időrendje, valamint néhány további Kárpát-medencei párhuzam indokolta.

A Kárpát-medencében eddig összesen öt olyan, többé-kevésbé biztos esetről van adatunk, amikor a közösségtől távolabb, 25–150 m-re egy-egy magányos sír került elő.[80] Ezeket az eseteket az is összekötni látszik továbbá, hogy a „magányos sírokban" valamennyi esetben gazdagabb mellékletű, lóval és/vagy lószerszámmal eltemetett – egy eset kivételével[81] – fegyveres férfi váza feküdt. A kiskundorozsmai Hosszúháton (Hosszúhát-halom és Hosszúhát) megfigyelt esethez mind földrajzilag, mind kronológiailaglegközelebbi párhuzam a Kiskundorozsma-Subasa M5 37. (26/78) lelőhely. Az itt feltárt négy, illetve az attól 150 m-re délre előkerült 10. századi fegyveres lovas férfi sírja[82] egyformán a Maty-ér egykori magaspartján helyezkedett el. Nyíregyháza-Felsősimán feltárt 105 síros temetőtől mintegy 25 m-re, elkülönülve egy nyéltámaszos baltával és lovastemetkezéssel eltemetett férfi feküdt.[83] A Székesfehérvár-Rádiótelepen a temető, illetve az A sír esetében Kovács László korábban pont a közöttük lévő nagy távolság miatt nem tekintette azokat egy temetőnek.[84]

Amennyiben a jövőben, főként a nagy felületen végzett megelőző feltárások további hasonló adatokkal szolgálnak, véleményünk szerint felvethető lesz a 10. századi temetkezési rend egy új vonása. Így az is elképzelhető, hogy a Duna-Tisza-közének déli, Csongrád megyei részén gyakori „magányos" temetkezéseket a későbbiekben más megközelítéssel kell majd értékelnünk.[85]

---

73 Délkelet Európában pl. a kazárok esetében Gennagyij E. Afanasz'ev és Andrej A. Atavin a Szokolovszkaja Balka horizont kurgán alá, illetve kurgánba másodlagosan történő betemetkezéseit – a bennük feltárt leletanyag időrendje alapján – vizsgálva érdekes megállapításra jutott. Véleményük szerint, mivel a kurgán alá való temetkezések későbbiek, illetve azok a terület tényleges megszállásának, illetve az ott való tartós megtelepedésnek az egyik attribútumai. Ezzel szemben a korábbi sírhalmokba történő másodlagos betemetkezések a bennük feltárt leletanyag alapján többnyire korábbiak, vagyis az új betelepülők előbb csak betemetkeztek, majd később a tartós megtelepedést követően maguk is halmokat emeltek (Afanasz'ev–Atavin 2002, 16).

74 Prijmak–Szuprunyenko 1994.

75 Szuprunyenko–Maévsz'ka 2007.

76 Komar 2008, 216.

77 Ivanov 1999, таб. 1.

78 Afanasz'ev 2001, 53–54.

79 Fodor 1985, 20.

80 A fenti esetekben a köztes terület teljes egészében, vagy döntő többségében megkutatott, tehát az elkülönülés markáns és bizonyos.

81 Az Ártánd-Nagyfarkasdombon feltárt 207. számú sír – mely egy szintén gazdag mellékletű, lószerszámokkal eltemetett, de női temetkezés volt – a temetőtől távolabb, magányosan került elő (Mesterházy 1996, 211).

82 Mészáros–Paluch–Szalontai 2005, 286.

83 Jakab 2009.

84 Kovács 1995, 303.

85 A két hosszúháti lelőhely lehetséges antropológiai összefüggéseinek vizsgálatakor az derült ki, hogy a Hosszúhát-halom 100. sírban eltemetett egyén embertanilag erősen különbözött a mellette előkerült kis sírszámú temetőben eltemetettektől, főként igen markáns mongolid vonásaival. ld. Csősz–Mende 2011.

Településtörténeti értékelés

A Kiskundorozsma-Hosszúhát-halmon feltárt és 2002-ben közölt körárkos-halmos 100. sír, majd a 2011-ben publikált kis sírszámú temető kapcsán már több alkalommal elemeztük és az újabb jelenségek fényében finomítottuk a tárgyalt mikrorégió, a Maros-torokkal szembeni terület 10. századi temetkezéseinek sajátosságait. A most bemutatott újabb sírok feltárása során tett megfigyelések és az előkerült régészeti leletanyag — melyek jól illeszkednek a vizsgált terület eddig ismert 10–11. századi településtörténeti képébe — újabb értelmezési lehetőségeket vetnek fel. Ezek egyik lényeges eleme, hogy a területről döntő többségében továbbra is magányosnak mondható temetkezések és gazdag mellékletű, kis sírszámú, – Kovács László új terminológiájával – ún. „szállási" temetők[86] ismertek.

A Maros-torokkal szembeni, általunk vizsgált területről összesen 40, honfoglalás kori temetkezést, illetve temetőt ismerünk *(1. kép 2)*. A 40 lelőhelyen mintegy 300 sírról van több-kevesebb adatunk. A két teljesen feltárt temetőben — Algyő, Sándorfalva — közel 100-100 sír került elő; négy, szintén valószínűleg teljesen feltárt temetőben 13–18 sír volt (Szeged-Öthalom, Jánosszállás, Szeged-Csongrádi út, Kiskundorozsma-Hosszúhát). További 8 lelőhelyről 2-6 sír előkerüléséről tudunk. Huszonöt lelőhelyről, a lelőhelyek kétharmadából – s mondanivalónk szempontjából most ez a lényeg – csak egyetlen temetkezés ismert. Eltekintve a részletek itteni ismertetésétől, hajlunk arra, hogy azok a 2–6 síros temetők, ahonnan csak felnőttek sírjait ismerjük, valójában a közepes sírszámmal jellemezhető temetők sorába tartoznak. A régi ásatások esetében többször is előfordulhatott – mint pl. Bojárhalomnál – hogy a gyermeksírokat nem vették észre.

Visszatérve a magányosnak tekinthető temetkezések kérdéséhez, a subasai, valamint a Kiskundorozsma-Hosszúhát-halmon feltárt sír nagyfelületű feltárás során került elő. Más esetekben a véletlenül előkerült sírok környékét sikerült kisebb-nagyobb felületen megkutatni, ilyen pl. Domaszék-Nógrádi-tanya, Bordány-Belterület, Zsombó-Bába-dűlő. Ezek így bizonyíthatóan magányos sírok voltak. Hasonlóan nagy valószínűséggel magányos sírok azok is, amelyek nagyobb földmunka, pl. szőlő alá forgatás, erdőtelepítés, homok- vagy agyagbányászás során kerültek elő. A magányos sírok közül 15 — részben az embertani adatok, részben a régészeti leletek alapján — férfi volt, 5 esetben az eltemetett neme nem eldönthető és csak 3 esetben temettek el nőt magányos sírban (Bordány-belterület, Kistemplomtanya (Bordány)-Dudás-tanya).

Összegezve megállapíthatjuk, hogy az általunk vizsgált terület 10. századi temetkezéseinek egyik sajátossága a magányos férfitemetkezések előfordulása, főleg a terület középső és nyugati sávjában. Nyugodtan állíthatjuk, hogy a másik ilyen sajátosság a lovas vagy lószerszámos temetkezések magas aránya, hiszen a 40 lelőhely közül csupán 4 helyen nem kerültek elő, vagy nincs róla információnk.

A hosszúháti és a subasai temetők és a tőlük elkülönülő sírok alapján megállapíthatjuk, hogy mindig a temetőkben temetkeztek nemesfémekkel gazdagabban, míg a magányos temetkezések – az aranyat, ezüstdíszeket figyelembe véve, ritka kivételektől eltekintve – szegényebbnek mondhatók.

A terület gazdasági és társadalomtörténeti vizsgálatához újabb adalék, hogy a hosszúháti temető 595. sírjából előkerült 191 darab ezüsttárgy összsúlya 202,79 gramm. Ezzel dobogós a bojárhalmi 3. sír (659 g) és az algyői 49. sír (335 g) mögött, megelőzve az algyői 72. sírt (142,4 g).[87] Ugyanakkor nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a subasai temető sírjai korabeli rablásnak estek áldozatul, ezért hasonló összehasonlításra nem alkalmasak. Egy-egy sír, illetve leletegyüttes „gazdagságának" megítélésekor, illetve főként a súly alapján történő összevetésekor azonban a jövőben egyértelműen vizsgálni kell a nemesfémleletek nemesfémtartalmát, az ezüst tisztaságát is. Erre a mindszenti, a gnadendorfi és a hartai temető leletei kapcsán végzett fémvizsgálatok hívták fel a figyelmet. A külsőre azonosnak tűnő ezüsttárgyak tényleges ezüsttartalmában igen jelentős különbségek mutatkoztak, kémiai értelemben egy-két töredék már nem is nevezhető ezüstnek.[88] Kiváló példa erre a már említett bojárhalmi 3. sír, mely a Kárpát-medence „leggazdagabb" sírjaként tartunk számon, ugyanakkor az eddigi fémvizsgálatok azt mutatták ki, hogy a veretek ezüsttartalma 55–58% körül mozog csupán, mely érték az eddig vizsgált leletegyüttesek között az egyik legalacsonyabb.[89]

86 Kovács 2011, 92., 94.

87 Kürti 1980.

88 Kóbor 2004, 455.

89 Az adatokért Suzanne Greiffnak (RGZM) mondunk köszönetet. A mérésekre a mainzi RGZM és a szegedi MFM közös „Münzen und Wohlstand: Multidisziplinäre Untersuchungen zu den reichsten Frauengräber des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert" projektjének keretében került sor (Greiff-Hartmann 2011). Ezen vizsgálatokhoz közel 30, a honfoglalás kori sírokban feltárt pénzek teljes spektrumát biztosítottuk a mainzi laboratóriumnak, annak érdekében, hogy egy anyag-összetételi skálát kapjunk, illetve kezdjünk felállítani. Ehhez tudjuk majd viszonyítani a feltárt vereteink összetételét is (a nevezett projekt esetében a Kárpát-medence kiemelkedően gazdag dél-alföldi női sírjának: Szeged-Bojárhalom 3. sír, Szentes-Derekegyházi oldal D-3 tábla 5. sír, Szeged-Kiskundorozsma-Hosszúhát 595. sír anyagát), tekintve, hogy a kutatás egyöntetű véleménye szerint a veretek a pénzekből (is) készültek átöntéssel, vagy átkalapálással. Az első eredmények már komoly perspektívát mutatnak e téren. A hosszúháti 595. objektum (sír) egyik lábbeli vereténél egyértelműen kimutatható volt az alapanyagul szolgáló pénz, vagyis pontos terminus post quemet kaptunk egy olyan sírnál, amelyben pénzlelet egyébként nem került elő (Greiff 2011; Lőrinczy–Türk 2011, 438–440).

Ha a 10. századi temetkezések helyét úgynevezett vaktérképen ábrázoljuk, akkor csupán azt állapíthatjuk meg, hogy a terület keleti felében sűrűsödnek, míg a nyugati részen ritkábbak a lelőhelyek (1. kép 2). Feltehetően a lelőhelyek gyakorisága nem a szegedi múzeumtól való távolsággal áll egyenes arányban, hitelesebb magyarázatnak tűnik a terület keleti és nyugati felének természetföldrajzi különbözősége. Dorozsmától északra és nyugatra, a Dorozsma-Majsai-homokhát területén fekvő községek — Ásotthalom, Bordány, Mórahalom, Ruzsa, Üllés, Zsombó — területén csak 1–2 temetkezés került elő, míg Szatymaz határának déli, Kiskundorozsmával szomszédos részén, Kiskundorozsmán és Röszkén, a Tisza által egykor bejárt területen sűrűsödnek a lelőhelyek. A mai Csongrád megye nyugati felére jellemző ritka megtelepedésre utaló adatokat jól kiegészítik a Duna–Tisza közi homokhátság Bács-Kiskun megyei részéből ismert hasonló szórványos adatok.[90]

A vizsgált régió — főként női sírokból származó — kiemelkedő gazdagságú, többnyire a 10. század közepére, második felének elejére keltezhető leletei kapcsán meg kell említenünk egy időközben publikált történeti koncepciót. Makk Ferenc a 10. századi fejedelmi szálláshely meghatározása tekintetében úgy vélte, miután a Felső-Tisza-vidéken a század derekán megszűnt a fejedelmi szállásterület, az rövid időre — a 970-es évek elejéig — a Duna–Tisza közére tevődött át. Később a bizánci fenyegetettség hatására került az Északkelet-Dunántúlra a Fehérvár–Esztergom–Óbuda háromszögbe.[91] Bár a 10. századi fejedelmi szállásterület kérdése régészeti módszerekkel véleményünk szerint egyelőre nehezen vizsgálható, a Felső-Tisza-vidék és a Dél-Alföld korabeli régészeti, archaeozoológiai és antropológiai hagyatékában mutatkozó hasonlóságokat már korábban is összefoglaltuk és felhívtuk rá a figyelmet.[92] Elmondhatjuk, hogy a 950–970-es években kiemelkedő gazdagságú leleteket (is) ismerünk a vizsgált régióból, ráadásul többnyire kis sírszámú, feltehetően rövid ideig használt[93] temetőkből. Ezek többnyire egységesen a 10. század második felére, középső harmadára keltezhetőek,[94] a gazdag mellékletű női sírokban feltárt nemesfém pedig feltehetően a 940-es évek hadjárataiból származhat, az írott források és a sírokban feltárt pénzek alapján a honfoglalók ebben az időszakban jutottak a legnagyobb mennyiségben nemesfémhez.[95] A radiokarbon kormeghatározás eredményei ugyanakkor egy szűkebb, de „első generációs" horizontot is körvonalaznak a vizsgált régióban a 9–10. század fordulóján.

Az itt bemutatott, teljes egészében feltárt temetőkkel újabb elemeket sikerült a helyükre illeszteni a mikrorégió 10–11. századi történetét illetően, melyek ugyanakkor számos általános kérdést vetnek fel a teljes Kárpát-medence 10. századi időszakát illetően is. Terveink szerint hitelesítő ásatásokkal igyekszünk feltárttá tenni az egyes lelőhelyeket, ezek ugyanis jelentős minőségi többletet eredményeznek az elemzésnél.

A folyamatos, újabb értékelésekre már csak azért is szükség lesz, mert a legfrissebb eredmények ugyanakkor a megválaszolandó kérdések számát is szaporították: az archaeogenetikai vizsgálatok meglepő eredményei[96] teljesen más egykori „temetőkialakítási" rendszert feltételeznek, mint azt korábban gondoltuk. Hogy ennek kronológiai és/vagy „hitvilági", esetleg politikai (telepítés) okai voltak, egyelőre nem tudjuk, de választ továbbra is csak a mikrorégiós kutatások folytatásától remélhetünk, melyekből egyszer kirajzolódik majd a teljes Kárpát-medence 10. századi településtörténeti képe.[97]

90 A fent vázolt képet jól kiegészíti, hogy az észak-bácskai 10. századi sírok is többnyire magányosak (Lovász–Czékus 2007, 299).

91 Makk 2004.

92 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 375–376, illetve a 76. j.

93 A sírszám mellett itt érdemes figyelembe venni a hosszúháti temetőben eltemetettek életkorát is: többnyire gyermekek és idősek sírjai ismertek. Érdekes ugyanakkor, hogy a kis sírszám és a feltételezett rövid használat ellenére is figyeltünk meg szuperpozíciót a hosszúháti temetőben: az 594. sírt vágta az 595. számú temetkezés ld. Lőrinczy–Türk 2011, 2. kép 3.

94 A keltezéshez az újabban feltárt sírok leletanyagából jó támpontot nyújt Kiskundorozsma-Hosszúhát (Szeged III. homokbánya, M5 45. (26/59.) lelőhely) 500. sírjából előkerült, vonalas tausírozással díszített, trapéz alakú, vállas kengyel töredéke, mely a 10. század második felére utal ld. Lőrinczy–Türk 2011, 6. kép 4.

95 A vizsgált mikrorégió területéről a szövegben említett lelőhelyekre vonatkozó irodalmat ld. Bende–Lőrinczy–Türk 2002; Lőrinczy–Türk 2011!

96 Csősz–Mende 2011; Lőrinczy–Türk 2011, 440–441.

97 A rajzokat Czabarka Zsuzsa és Nagy Judit, a fotókat Dömötör Mihály készítette, míg a képtáblákat Németh Dániel, Pápai Zoltán és Zoltán Sándor Péter szerkesztette. A radiokarbon adatok értelmezéséhez Siklósi Zsuzsanna, Oross Krisztián és Szeverényi Vajk nyújtott segítséget. Cikkünket 2008-ban Kovács László és Révész László, 2012-ben pedig Varga Sándor lektorálta. Munkájukat, segítségüket ezúton is hálásan köszönjük!

Afanas'ev 2001 = Afanas'ev, G. E.: Где же археологические свидетельства существования Хазарского государства? RA №2 (2001) 43–55.

Afanas'ev–Atavin 2002 = Afanas'ev, G. E. – Atavin, A. G.: Что же такое хазарский погребальный обряд? (Проблемы материала, археологического анализа и интерпетации). In: Хазары. Второй Международный коллоквиум. Тезисы. Москва 2002, 14–16.

Arbman 1940 = Arbman, H.: Birka I. Die Gräber. Tafel. Stockholm 1940.

Arbman 1943 = Arbman, H.: Birka I. Die Gräber. Text. Stockholm 1943.

B. Nagy 2003 = B. Nagy K.: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. In: B. Nagy K.: A székkutas-kápolnadűlői avar temető. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. MFMÉ – MonArch 1, Szeged 2003, 11–298.

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung. StudCom 6 (1978)

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11. Budapest 1991.

Balogh–Heipl 2010 = Balogh Cs. – Heipl M.: Szarmata temetőrészlet Balástya, Sóspál-halom mellett. Új adatok a Dél-Alföld árokkeretes szarmata temetőihez és a rendellenes temetkezéseihez. – Sarmatisches Gräberfeldteilstück bei Balástya, Sóspál-halom. Neue ergebnisse zu sarmatischen, von einem Graben umgebenen Gräberfeldern, und zu irregulären Bestattungen der südlichen Tiefebene. In: Lőrinczy G. (szerk.): Pusztaszertől Algyőig. MFMÉ–MonumArch 2 (2010) 149–167.

Bayarsaikhan 2005 = Bayarsaikhan, B.: Travelling by Mongolian horse. Ulaanbataar 2005.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002. = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 351–402.

Bende–Lőrinczy–Türk 2010 = Bende L. – Lőrinczy G. – Türk A.: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X-XI вв. в Карпатской котловине и его салтовские параллели. In: Д. А. Сташенков–А. Ф. Кочкина–Л. В. Кузнецова (Ред.): Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодейтвия. Самара 2010, 244–254.

Blifel'd 1977 = Blifel'd, D. I.: Давньорускі пам'ятки Шестовиці. Київ 1977.

Bozsik 2003 = Bozsik K.: Szarmata sírok a kiskundorozsma-subasai 26/78. számú lelőhelyen. — Sarmatian graves at site 26/78. in Kiskundorozsma. In: Szalontai Cs. (szerk.): Úton-Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged 2003, 97–106.

Csősz–Mende 2011 = Csősz A. – Mende B. G.: Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát lelőhely 10. századi népességén. – Archäogenetische Untersuchungen der Bevölkerung des 10. Jh. am Fundort Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. MFMÉ – StudArch 12 (2011) 505–510.

Dienes 1956 = Dienes, I.: Un cimetiére de Hongrois conquérants á Bashalom. Acta ArchHung 8 (1956) 245–277, LVII–LXXII.

Dienes 1966 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok lószerszámának néhány tanulsága. – Quelques enseignements tirés de l'harnachement des Hongrois conquérants. ArchÉrt 93 (1966) 208–234.

Dienes 1973 = Dienes I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. – Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét. FolArch 24 (1973) 177–217.

FÉK 1962 = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. – Ungarische Grabfunde im mittleren Donaubecken aus der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. Fundkataster. RégTan 2. Budapest 1962.

Fettich 1965 = Fettich, N.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc. StudArch III. Budapest 1965.

Fljorova 2001 = Fljorova, V. E.: Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа? RA №2 (2001) 71–82.

Fljorova 2001a = Fljorova, V. E.: Подкурганные погребения восточноевропейских степей и пути сложения культуры Хазарии. In: A. B. Евглевский (Ред.): Степи Европы в эпоху средневековья. Том 2. Донецк 2001, 163–190.

Fljorova 2002 = Fljorova, V. E.: Проблемы исследования ямных и курганных могильников хазарского времени на Нижнем Дону. In: B. K. Михеев (Ред.): Хазарский альманах. Том 1. Харьков 2002, 169–188.

Fodor 1973 = Fodor I.: Honfoglaláskori művészetünk iráni kapcsolatainak kérdéséhez. A sóshartyáni korongpár. – On the problem of the Influence of

Iranian art upon Hungarian art in the conquest period (10th century). ArchÉrt 100 (1973) 32–41.

Fodor 1985 = Fodor I.: Honfoglalás kori temető Sándorfalván. (Előzetes közlemény). – Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht. Acta AntArch Suppl 5 (1985) 17–33.

Gomolka-Fuchs 2007 = Gomolka-Fuchs, G.: Die Kleinfunde vom 4. bis 6. Jh. aus Iatrus. In: G. von Bülow – B. Böttger, – S. Conrad – B. Döhle – G. Gomolka-Fuchs: Iatrus-Krivina. Spätantike Befestigungs- und frühmittelalterliche Siedlung an der unteren Donau. Band 6: Ergebnisse und Ausgrabungen 1992–2000. Mainz 2007.

Greiff 2011 = Greiff, S.: A Szeged-Kiskundorozsma, hosszúháti ezüstleletek ötvözéstechnikai vizsgálata. Adatok a 10. századi fém mellékletek és ezüstpénzek lehetséges összefüggéseiről. – Silberfunde aus Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münzsilber im 10. Jahrhundert. MFMÉ - StudArch 11 (2011) 481-491.

Greiff–Hartmann 2011 = Greiff, S.–Hartmann S.: Untersuchungen innerhalb der Arbeitsschwerpunkte des Archäometrielabors. Untersuchungen zur Zusammensetzung mittelalterlicher Sielberlegierung. In: Jahresbericht RGZM 2010, Mainz 2011, 91.

Gulyás 2011 = Gulyás Gy.: Szarmata temetkezések Abony és Cegléd környékén. StudCom 31 (2011) 125–253.

Harhoiu 1994 = Harhoiu, R.: La Romania all'epoca degli Ostrogoti. In: I Goti. Milano 1994, 154–163.

Harhoiu 1998 = Harhoiu, R.: Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien. Bucureşti 1998.

Hlöbling 2010 = Hlöbling T.: A honfoglalás forráskritikája II. A hazai kútfők. Budapest 2010.

Il'jukov 2000 = Il'jukov, L. Sz. : Позднесарматские курганы левобережья реки Сал. In: Ю. К. Гугуев (Ред.): Сарматы и их соседи на Дону. Материалы и исследования по археологии Дона. Вып. I. Ростов-на-Дону 2000, 100–140.

Ivanov 1999 = Ivanov, A. A.: Подкурганные конструкции в погребальном обряде кочевников хазарского времени Нижнего Доняи Волго-Донского междуречья. In: А. С. Скрипкин (red.): Археология Волго-Уральского региона в эпоху раннего железного века и средневековья. Волгоград 1999, 213–226.

Jakab 2009 = Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza-Felsősima határából. – 10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima (Motorway M3, site 161). JAMÉ 51 (2009) 79–149.

Juhász 2004 = Juhász, I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas-Grexa-téglagyár, FO 68. Eds.: Garam, É. – Vida, T. MAA 7, Budapest 2004.

Kóbor 2004 = Kóbor B.: Appendix. A Mindszent-Koszorúsdűlő lelőhely 2. és 3. sírjában feltárt ezüsttárgyak anyagvizsgálata. — Appendix. Materialuntersuchung der in der Gräbern 2 und 3 des Fundortes Mindszent-koszorús-dűlő freigelegten Silbergegenstände. MFMÉ – StudArch 10 (2004) 454–457.

Komar 2008 = Komar, A. V.: Древные венгры. In: Евразиядағы турк мұрасы – Тюркское наследие Евразии VI–VIII. вв. Ред.: А. Досимбаева. Астана 2008, 214–216.

Kovács 1995 = Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). – Ein vornehmer Krieger in einem Grab von Székesfehérvár. (Der landnahmezeitliche Grab A von Székesfehérvár-Rádiótelep und sein Schwert.) In: Koszta L. (szerk.): Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged 1995, 291–308.

Kovács 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról. – Über die Beute der ungarischen Streifzüge. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Könyvtára. Budapest 2011.

Kőhegyi 1971 = Kőhegyi M.: Előzetes jelentés a Madaras-Halmok késősszarmata hunkori temetőjének ásatásáról. ArchÉrt 98 (1971) 210–216.

Kubarev 2005 = Kubarev, G. V.: Культура древних тюрок Алтая (по материалам погребальных памятников). Новосибирск 2005.

Kulcsár 1998 = Kulcsár V.: A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.

Kun 2005 = Kun P.: Szelek szárnyán. A sztyeppei nomádok lovaskultúrája. Budapest 2005.

Kürti 1980 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló). – Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő. MFMÉ 1978-1979/1 (1980) 323–345.

Kürti 1991 = Kürti B.: Szeged-Székhalom. RégFüz I. 42 (1991) 55.

Kürti 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmüdung in den 10–11-ten Jahrhunderten. In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged 1994, 369–386.

Kürti 1996 = Kürti B.: A honfoglaló magyar női viselet. (Leletek és rekonstrukciók.) – Die Frauentracht der landnehmenden Ungarn. (Funde und

Rekonstruktionen.) In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 148–161.

Kürti 2008 = Kürti B.: Honfoglalók a kiszombori tájon. In: Marosvári A. (szerk.): Kiszombor története I–II. Kiszombor 2008, 76–91.

Langó–Türk 2004 = Langó P. – Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. MKCsM 2003 (2008) 203–214.

László 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. ArchHung 27. Budapest 1943.

László 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.

Liska 1996 = Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton. – Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút. BMMK 16 (1996) 175–208.

Lovász–Czékus 2007 = Lovász G.–Czékus G.: Észak-Bácska régészeti lelőhelyei. – Archäologische Fundorte in der Nordbatschka. In: Újlaki Pongrácz Zs. (szerk.): Hadak útján. Népességek és iparok a népvándorlás korában. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XVI. konferenciáján, Nagykovácsi, 2005. szeptember 26–28. elhangzott előadások. Nagykovácsi 2007, 293–303.

Lőrinczy–Straub 2006 = Lőrinczy G.–Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezéseinek értelmezéséhez. – Über die Awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. Arrabona 44/1 (2006) 277–314.

Lőrinczy–Szalontai 1993 = Lőrinczy G.–Szalontai Cs.: Régészeti adatok Csongrád megye 6–11. századi településtörténetéhez. I. – Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert. HOMÉ 30–31 (1993) 279–318.

Lőrinczy–Türk 2011 = Lőrinczy G.–Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. – Gräberfeld des 10. Jh. In: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. MFMÉ – StudArch 12 (2011) 419–479.

M. Nepper 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–I. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

Madaras 1996 = Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 10. századi temetője. (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai.) – Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der szolnoker „Lenin" LPG. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 65–77.

Madaras 1999 = Madaras L.: Újabb avar kori temetők Szentes határában. – Neue awarenzeitliche Gräberfelder in der Gemarkung von Szentes. MFMÉ – StudArch 5 (1999) 317–345.

Makk 2004 = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Erdei Gy. – Nagy B. (szerk.): Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Budapest 2004, 119–127.

Mesterházy 1996 = Mesterházy K.: Szeged-Szabadka határa. In: Fodor I. – Révész L. – Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 353.

Mészáros–Paluch–Szalontai 2005 = Mészáros P. – Paluch T. – Szalontai Cs.: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. In: RégKutMagy 2004. Budapest 2005, 286., No 361.

MRT 4. Dax M. – Éri I. – Mithay S. – Palágyi Sz. – Torma I.: Torma I. (szerk.): Magyarország régészeti topográfiája 4. Veszprém megye régészeti topográfiája. A pápai és zirci járás. Budapest 1972.

Paja 2003 = Paja L.: Kiskundorozsmai 26/78-as számú lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése. – Anthropogical study of an osteological series of Kiskundrozsma (site 26/78). In: Szalontai Cs. (szerk.): Úton – Útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged 2003, 157–163.

Petkes 2011 = Petkes Zs.: Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta 10–11. századi temetője. – Gräberfeld aus dem 10–11. Jahrhundert von Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta. ArchÉrt 136 (2011) 181–213.

Pletnyova 1989 = Pletnyova, Sz. A.: На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс. Москва 1989.

Pletnyova 2003 = Pletnyova, Sz. A.: Венгры. In: Кочевники южнорусских степей в эпоху средневековья (IV–XVIII вв). Воронеж 2003, 103–114.

Polgár 2012 = Polgár Sz.: Opponensi vélemény Türk Attila Antal: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör című bölcsészdoktori értekezésről (Szeged, 2011). Eleink. Magyar Őstörténet. XI. évfolyam 2. szám 26 (2012) 15–24.

Prijmak–Szuprunyenko 1994 = Prijmak, V. V.–Szuprunyenko, A. B.: Венгерское погребение в кургане у с. Твердохлебы Кобелякского района. In:

Супруненко А. Б.: Курганы Нижнего Проволскья. Москва–Полтава 1994, 81–84.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theiβgebietes im 10. Jahrhundert. Miskolc 1996.

Révész 2008 = Révész L.: Dormánd-Hanyipuszta. In: Heves megye 10–11. századi temetői. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008, 74–95.

Róna-Tas 2001 = Róna-Tas A.: Magyarok korai történetünk forrásaiban. In: Róna-Tas A. (szerk.): Források a korai magyar történelem ismeretéhez. MŐK 16. Budapest 2001, 7–27.

Stadler 2005 = Stadler, P.: Quantitative Studien zur Archäologie der Awaren I. Mittelungen der Prähistorischen Komission. Band 60. Wien 2005.

Szuprunyenko–Maév'szka 2007 = Szuprunyenko, O. B. – Maév'szka, Sz. V.: Давньоугорське поховання у кургані в пониззі Псла. Археологічний літопис Лівобережної України. Полтава 1–2 (2007) 32–45.

Tárnoki 1982 = Tárnoki J.: Régészeti kutatások Nógrád megyében (1979–1981). (Archäologische Ausgrabungen im Komitat Nógrád (1979–1981). NMMÉ 8 (1982) 381–386.

Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. – Begräbnissitten im 10–11. Jh. im Karpatenbecken. StudCom 3 (1975) 79–123.

Točík 1968 = Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ArchSlov Cat 3. Bratislava 1968.

Türk 2009 = Türk A.: Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: Vincze F. (szerk.): Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet. Budapest 2009, 87–128.

Türk 2012 = Türk A.: Byzantinology–Archaeology–Hungarian Prehistory. The new archaeological results on the Sarkel problem. In: Olajos T. (szerk.): A Kárpát-medence, a magyarság és Bizánc: Bizantinológiai konferencia. Szeged, Magyarország, 2012.05.21-2012.05.22. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2012, 86–89.

Vaday 1989 = Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. Antaeus 17–18 (1989).

Vitt 1956 = Vitt, V. O.: A pazyryki kurgánok lovai. Szovjet Régészet XIII. A Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Múzeum 1956, 29–69.

Vörös 1985 = Vörös G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. – Eine sarmatische Begräbnisstätte aus der Hunnenzeit. MFMÉ 1982/83-1 (1985) 129–172.

Vörös 1993 = Vörös I.: A budakeszi honfoglaláskori temető lovai. ComArchHung 1993, 163–174.

Vörös 2000 = Vörös I.: A szegvár-oromdűlői honfoglalás kori sír lova. – Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Szegvár-Oromdűlő. MFMÉ –StudArch 6 (2000) 349–356.

Vörös 2000a = Vörös I.: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. – Die archäozoologische Untersuchung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő. MFMÉ–StudArch 6 (2000) 357–402.

A UNIQUE FIND WITH SALTOVO ANALOGIES IN THE 10TH CENTURY MATERIAL OF THE CARPATHIAN BASIN

In 2004, a tenth-century, Conquest Period isolated burial of a man was excavated in southeast Hungary, near Zsombó *(Fig. 1; 2. 1)*. The burial contained elements of archery equipment and horse-harness as grave-goods *(Fig. 2; Fig. 3. 1–6; Fig 4. 1–2; Fig. 5)*. Beside the latter, a rare object of unknown function, made of twisted wire with rectangular looped terminals, was discovered *(Fig. 3. 4; Fig. 5. 5; 6. 1a–b)*. The aim of the article is the analysis of this object and its analogies *(Fig. 6)*. This rare object type was probably a fastening, clamping, stiffening or ornamental element of an object made of organic material.

We have information about six more similar objects from the published material from Hungary *(Table 1)*, one of which was found in a settlement, the others in burials. Similar, although formally somewhat different, objects are known from the Gepid and Avar periods as well *(Fig. 8)*. Among Hungarian researchers only István Dienes analyzed this object type, and defined it – without further elaboration – as part of horse harness. Since the exemplars from graves were all found immediately near elements of horse harness *(Fig. 7. 7–9)*, the authors accept I. Dienes' opinion – based on the grave-goods from Zsombó, and some old turkic finds *(Fig. 7. 1)* or Mongolian ethnographic analogies *(Fig. 7. 2–4)* – and interpret the object as an element of horse harness: a whip.

Among the analogies of the object type outside the Carpathian Basin, the closest ones are known from classic, 9th century material of the Saltovo-Mayatskaya culture (Dimitriyevka, chamber tomb 106, excavation records; *Fig. 6. 8a–b*). Furthermore, in the 10th century archaeological record of Scandinavia numerous instances are known when twisted bronze or silver wire was used to fasten or decorate wooden grips and hilts, e.g. of knives *(Fig. 6. 9)*.

We can establish about the use of this 10th century Carpathian variant that – especially due to its size – it could have been part of a whip or flogger made of the combination of wood and leather *(Fig. 7)*, and could have played a role in the fastening of the shaft or the straps. However, the find of Edelény *(Fig. 6. 2)*, discovered in a settlement context, in a vessel of a house, suggests that such objects could have been use for other purposes as well.

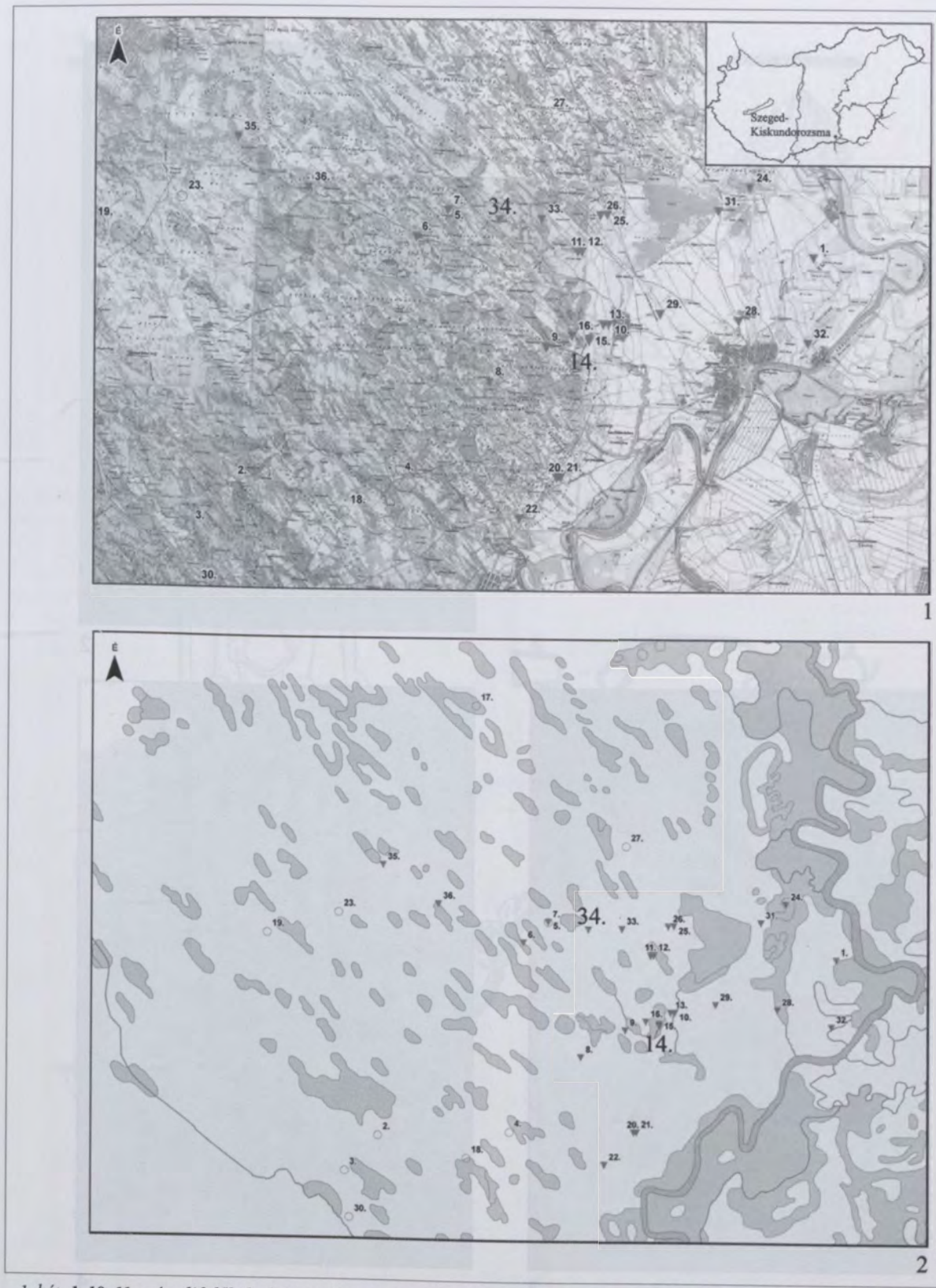

1. kép **1: 10–11. századi lelőhelyek Duna–Tisza közének a Maros-torokkal szemközt fekvő részén: 14. Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.) lelőhely), 34. Zsombó–Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.); 2: 10–11. századi lelőhelyek Duna–Tisza közének a Maros-torokkal szemközt fekvő részén, a folyószabályozás előtti rekonstruált vízrajzi környezet tükrében**

1

2

3

4

2. kép **1: Zsombó. 2–4: Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.), 10. századi sír**

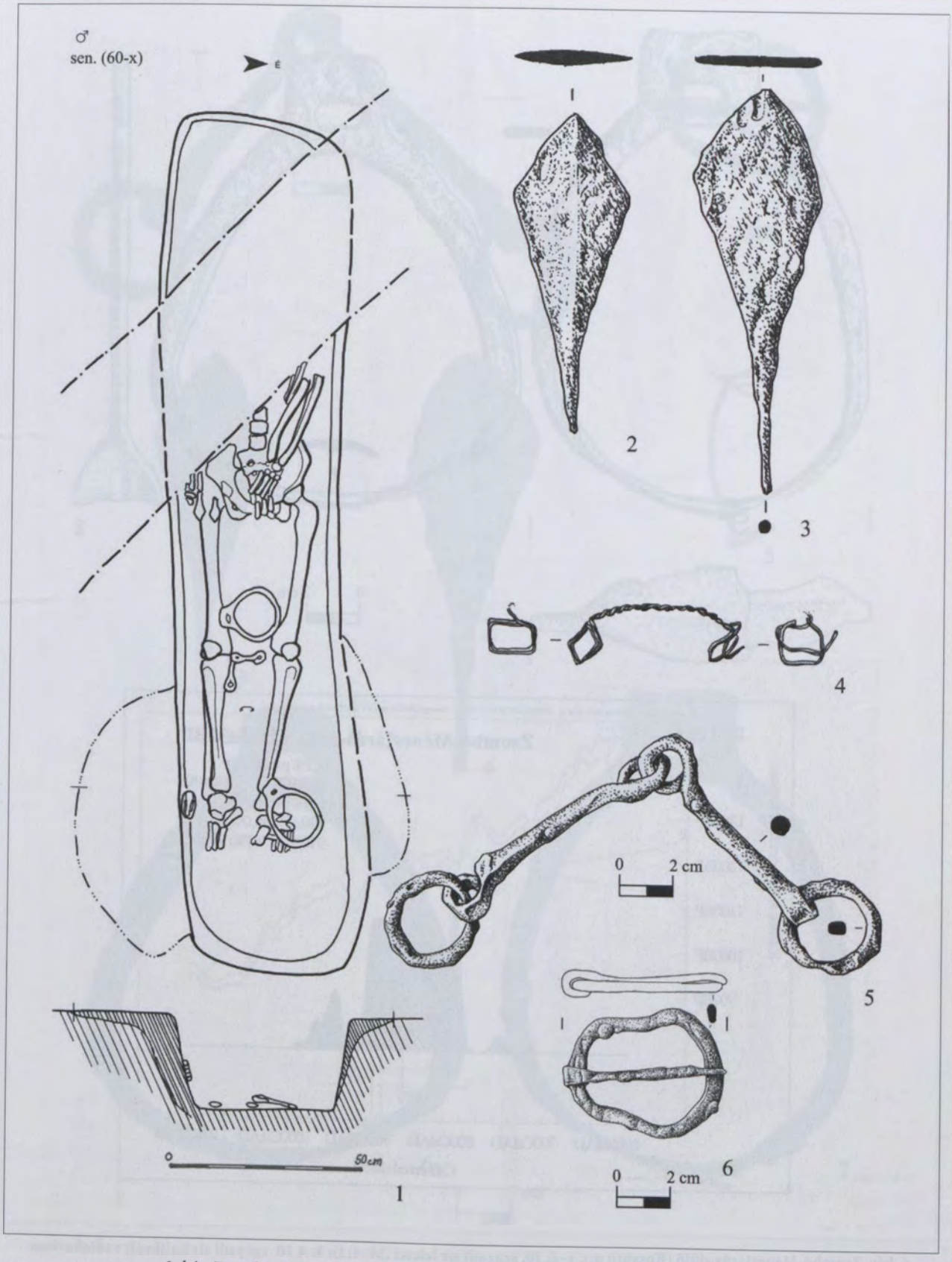

3. kép **Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.). 1–6: 10. századi sír és leletei (5. M=1:2)**

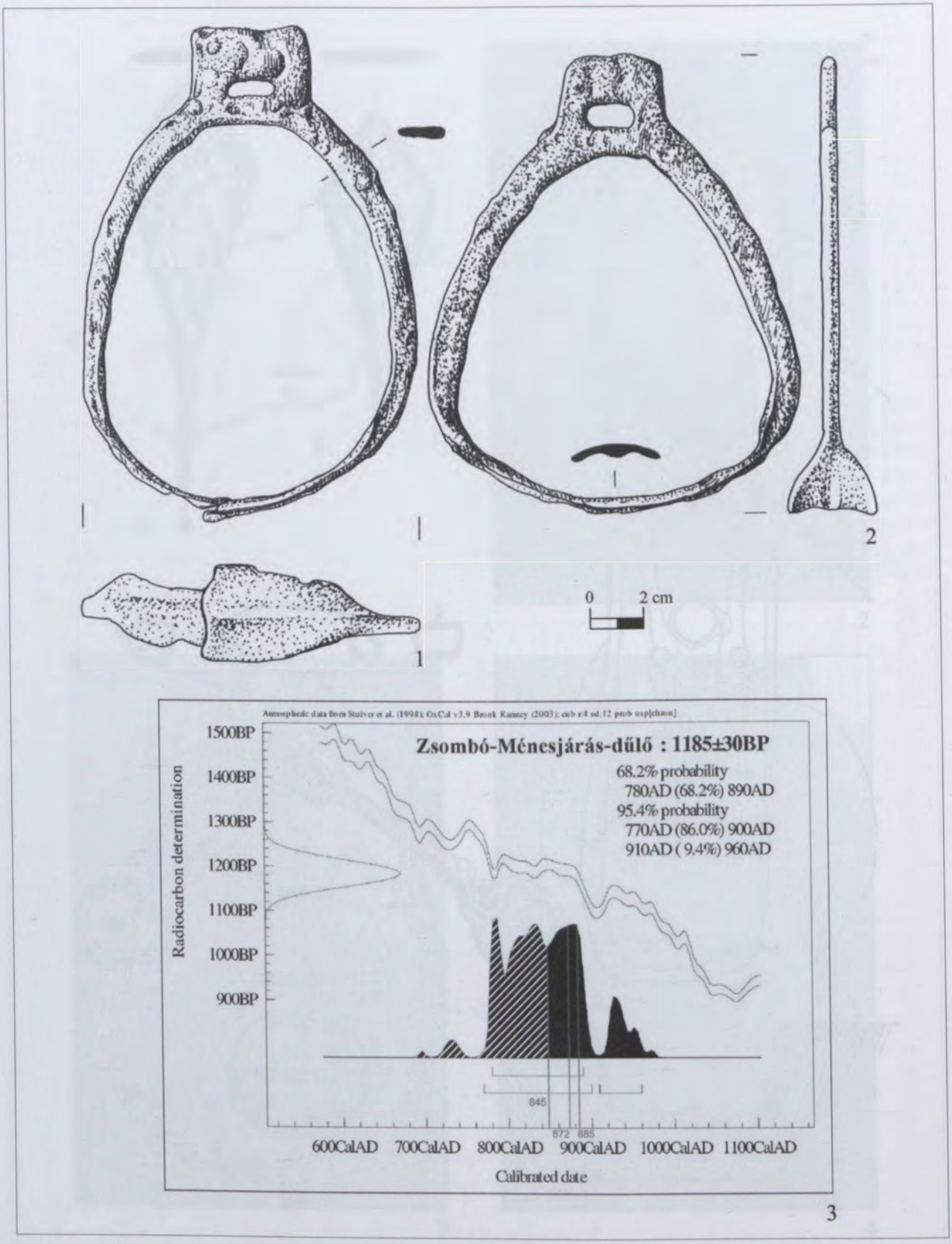

4. kép **Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.). 1–2: 10. századi sír leletei (M=1:2); 3: A 10. századi sír kalibrált radiokarbon keltezése és annak egy lehetséges interpretációja**

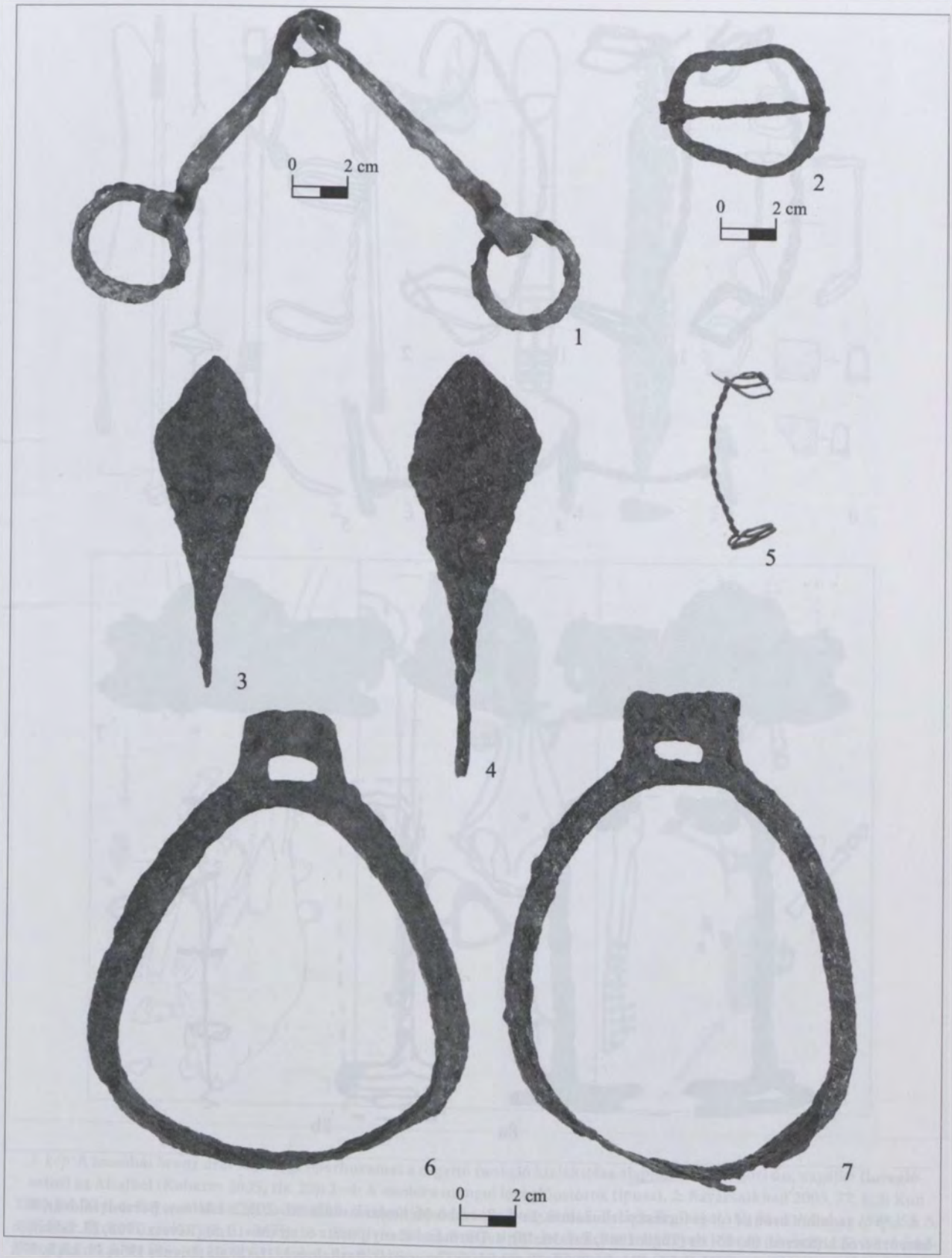

5. kép **Zsombó-Ménesjárás-dűlő (Kossuth u.). 1–7: 10. századi sír leletei (1., 6., 7. M=1:2)**

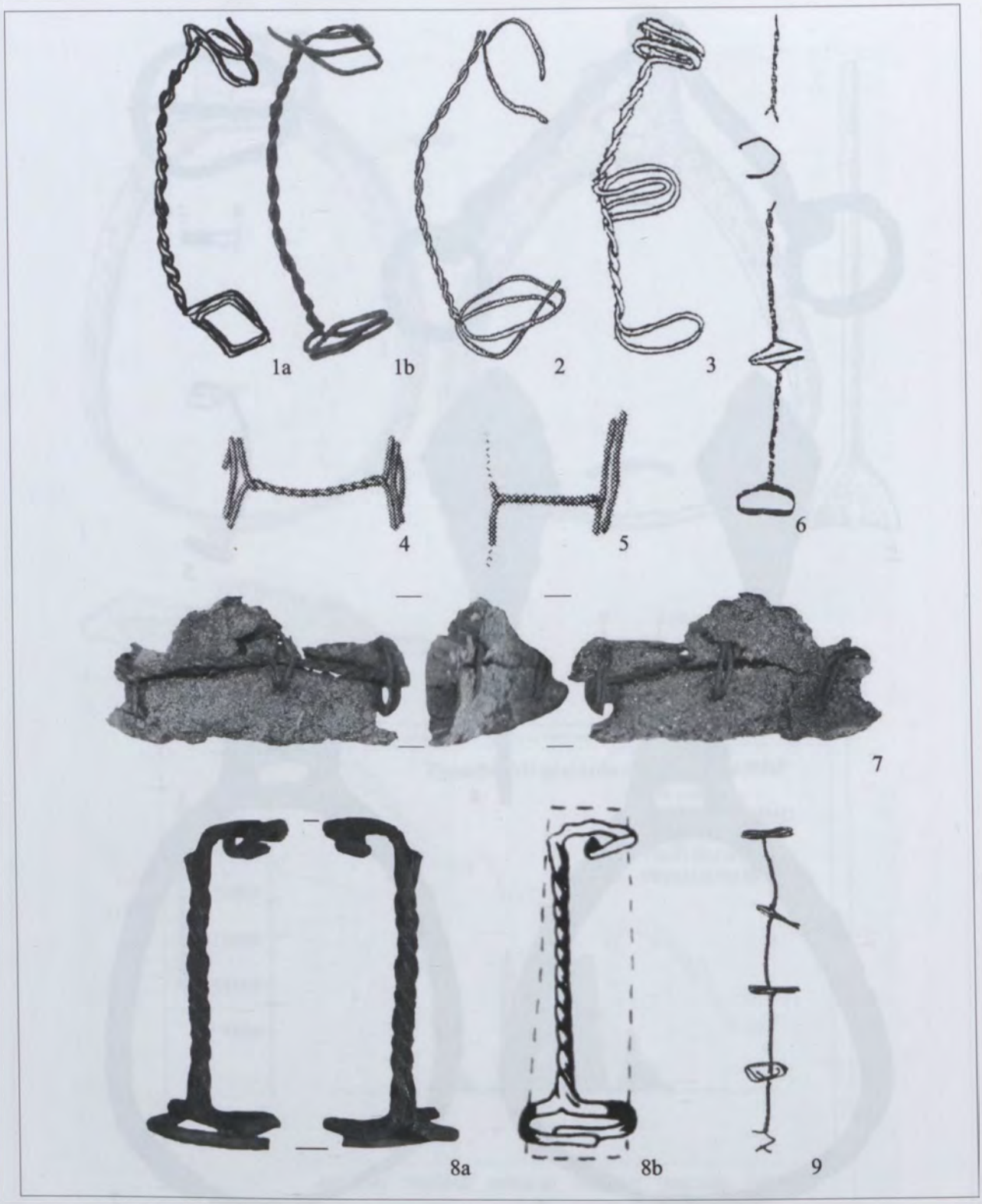

6. kép **A zsombói bronz drót és formai párhuzamai. 1a–b: Zsombó-Ménesjárás-dűlő (M=2:1); 2: Edelény, Borsodi földvár, 8. ház; 3: Sered I. (Szered, Sk) 15. sír (Točík 1968, Taf. 36. 25); 4: Dormánd-Hanyipuszta 6. sír (M=1:1,5) (Révész 2008, 25. tábla); 5: Dormánd-Hanyipuszta 6. sír (M=1:1,5) (Révész 2008, 25. tábla); 6: Tiszaeszlár-Bashalom I. 21. (h) sír (Dienes 1956, Pl. LXX. 37); 7: Tiszaroff (M=1:2); 8a–b: Dmitrievka (Ru) 106. kamrasír; 9: Birka 585. sír (Arbman 1943, Taf. 279. 10)**

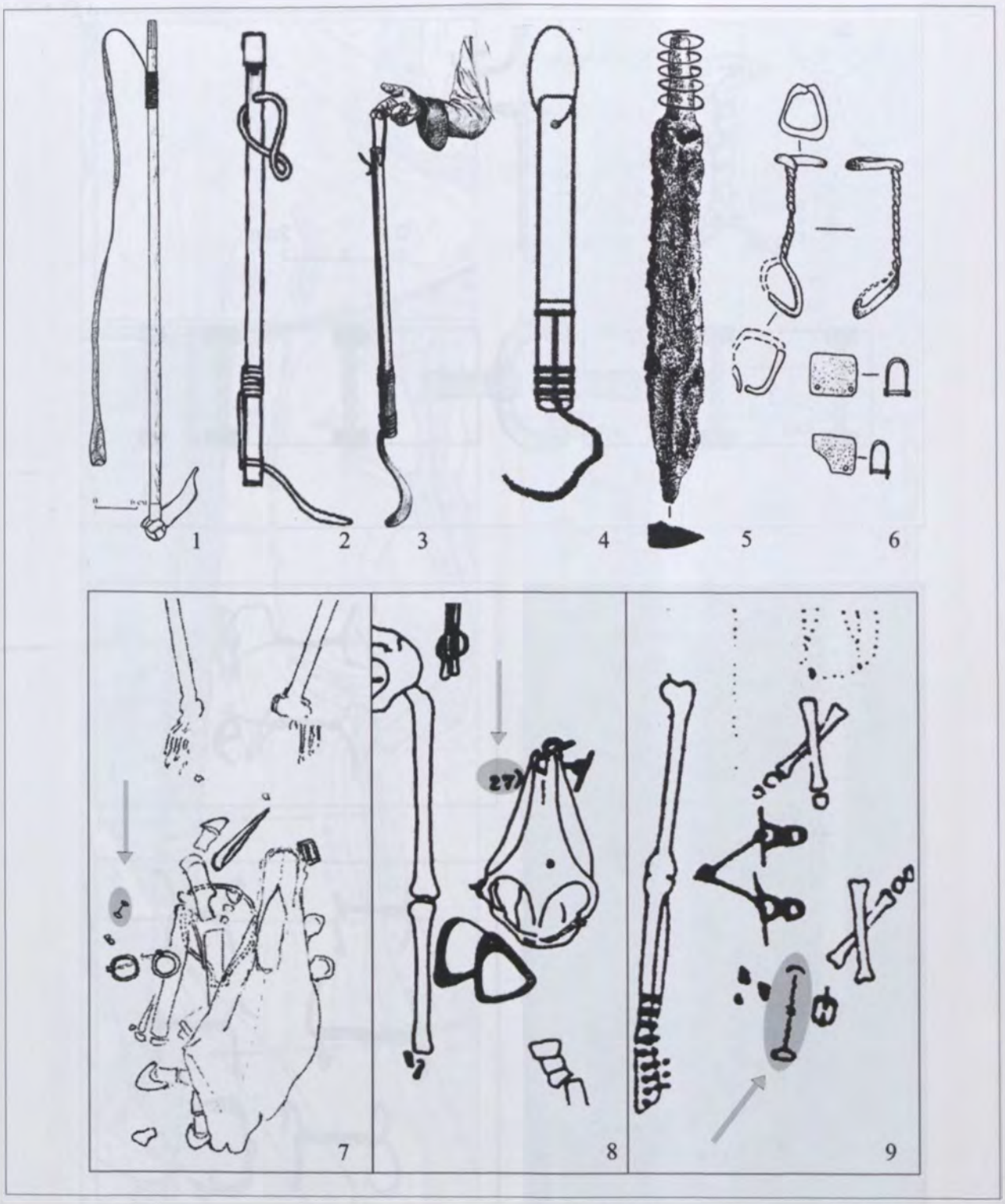

7. kép **A zsombói bronz drót lehetséges párhuzamai a rögzítő funkció kialakítása alapján. 1: Türk kori ún. nagajka (lovaglóostor) az Altajból (Kubarev 2005, ris. 23); 2–4: A modern mongol lovaglóostorok típusai. 2: Bayarsaikhan 2005, 77. 4; 3: Kun 2003, 88. kép; 4. Bayarsaikhan 2005, 336; 5–6: Késnyél markolatának rögzítői. 5: Letkés-Téglaégető II. 91. sír (Bakay 1978, 55. 5. tábla); 6: Kirov III. 1. kurgán 2. sír (Iljukov 2000, ris. 16. 6). 7–9: A drótleletek sírban megfigyelt jellemző helyzete. 7: Dormánd-Hanyipuszta 6. sír (Révész 2008, 63. kép); 8: Sered I. (Szered, Sk) 15. sír (Točík 1968, Abb. 17. 4); 9: Tiszaeszlár-Bashalom I. 21.(h) sír (Dienes 1956, Fig. LXX. h)**

BTK Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

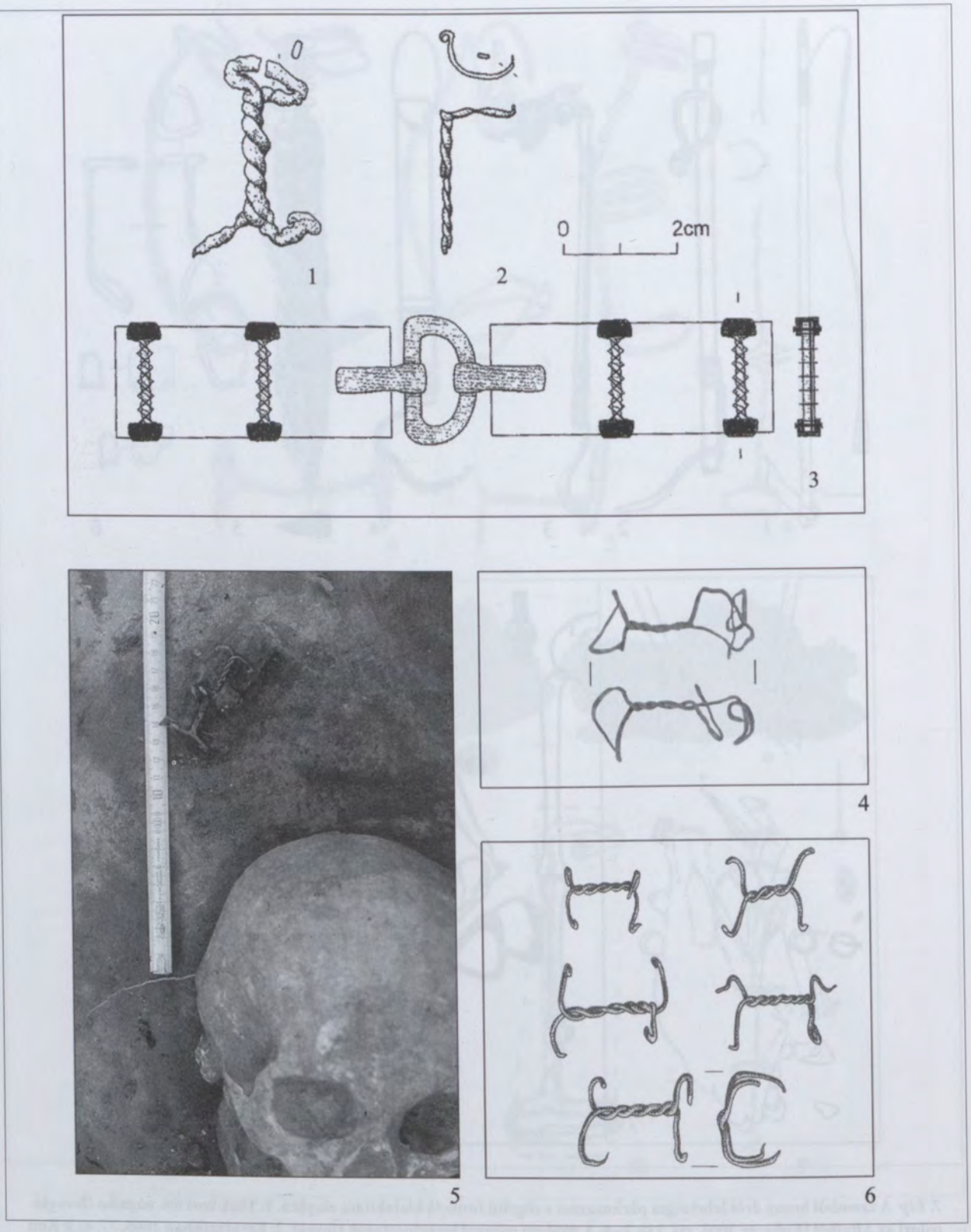

8. kép **A zsombói bronz drót analógiái. 1: Krivina-Iatrus (Gomolka-Fuchs 2007, 283. Abb 4); 2: Dnyeprosztroj 7. kurgán (Vorosilovszkaja obl., Ru) (Gomolka-Fuchs 2007, 283. Abb 4); 3: szarmata kori bőröv rekonstrukciója (Gomolka-Fuchs 2007, 283. Abb 4); 4: Paks-Gyapa-tanya 2. sír (közöletlen, Novotnik Á. felvétele); 5–6: Szegvár-Oromdűlő 188. sír**

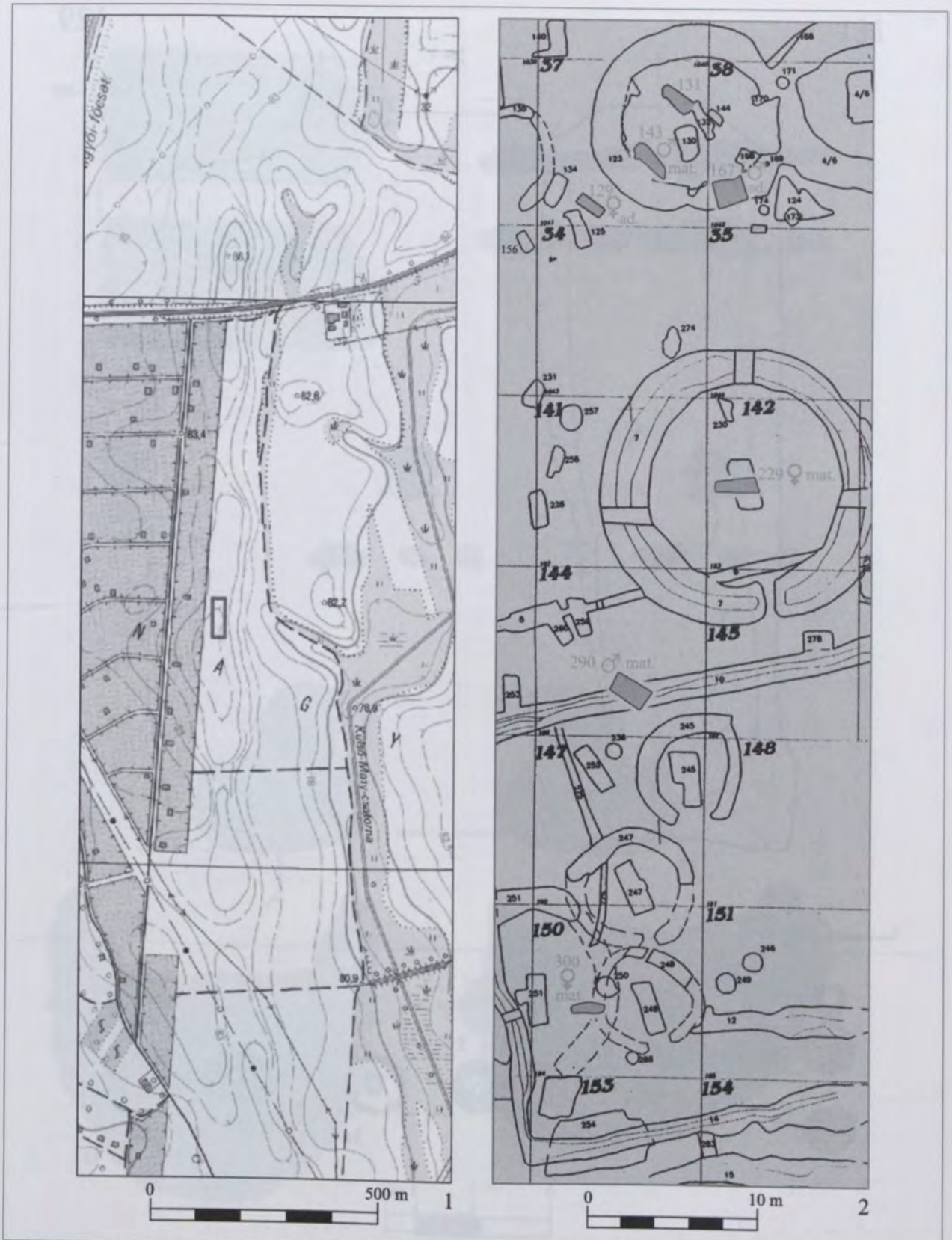

9. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1: A lelőhely elhelyezkedése és földrajzi környezete; 2. A honfoglalás kori sírok (kék) helyzete a szarmata kori temető területén.**

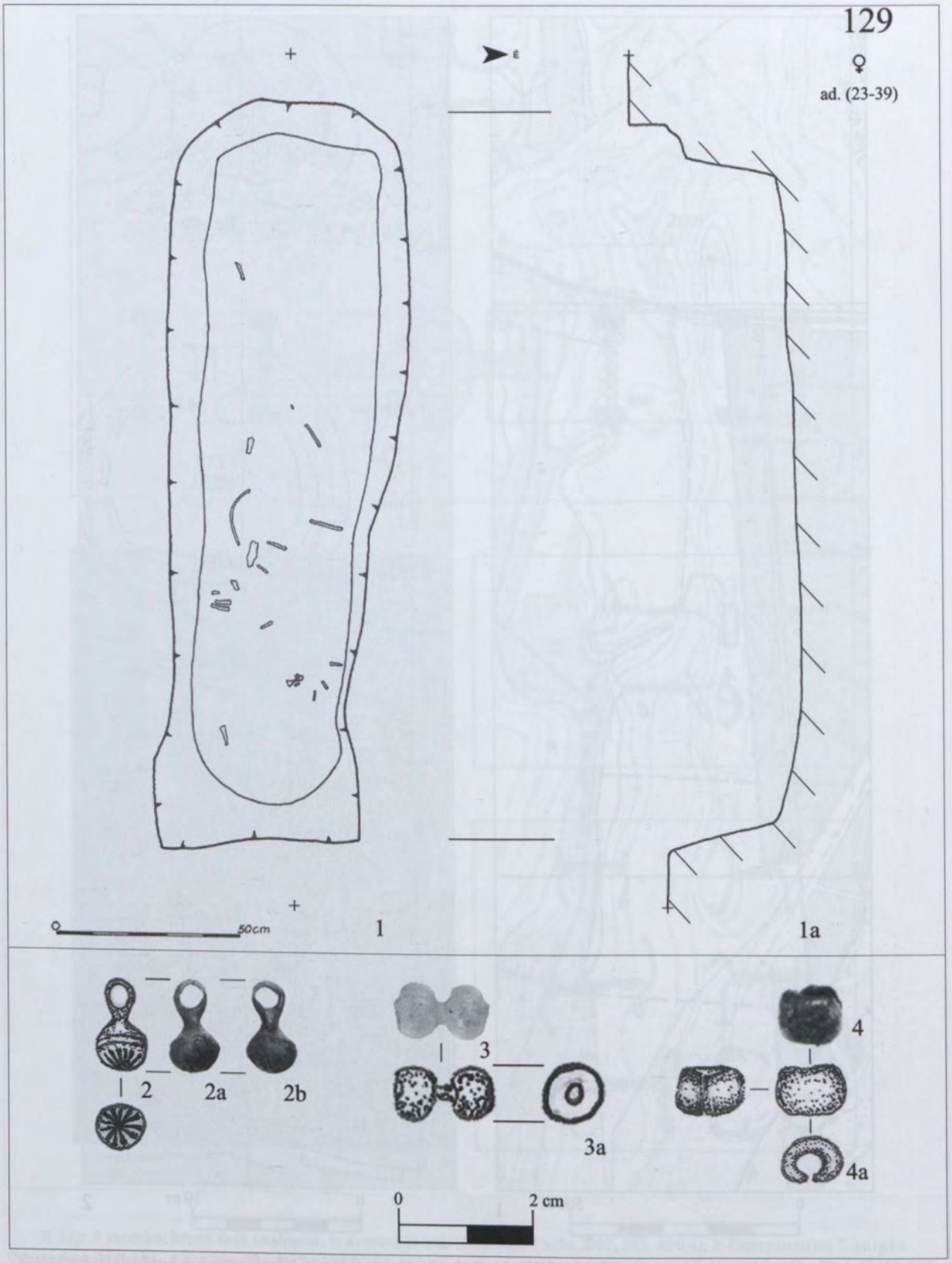

10. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–4a: 129. objektum (sír) és leletei**

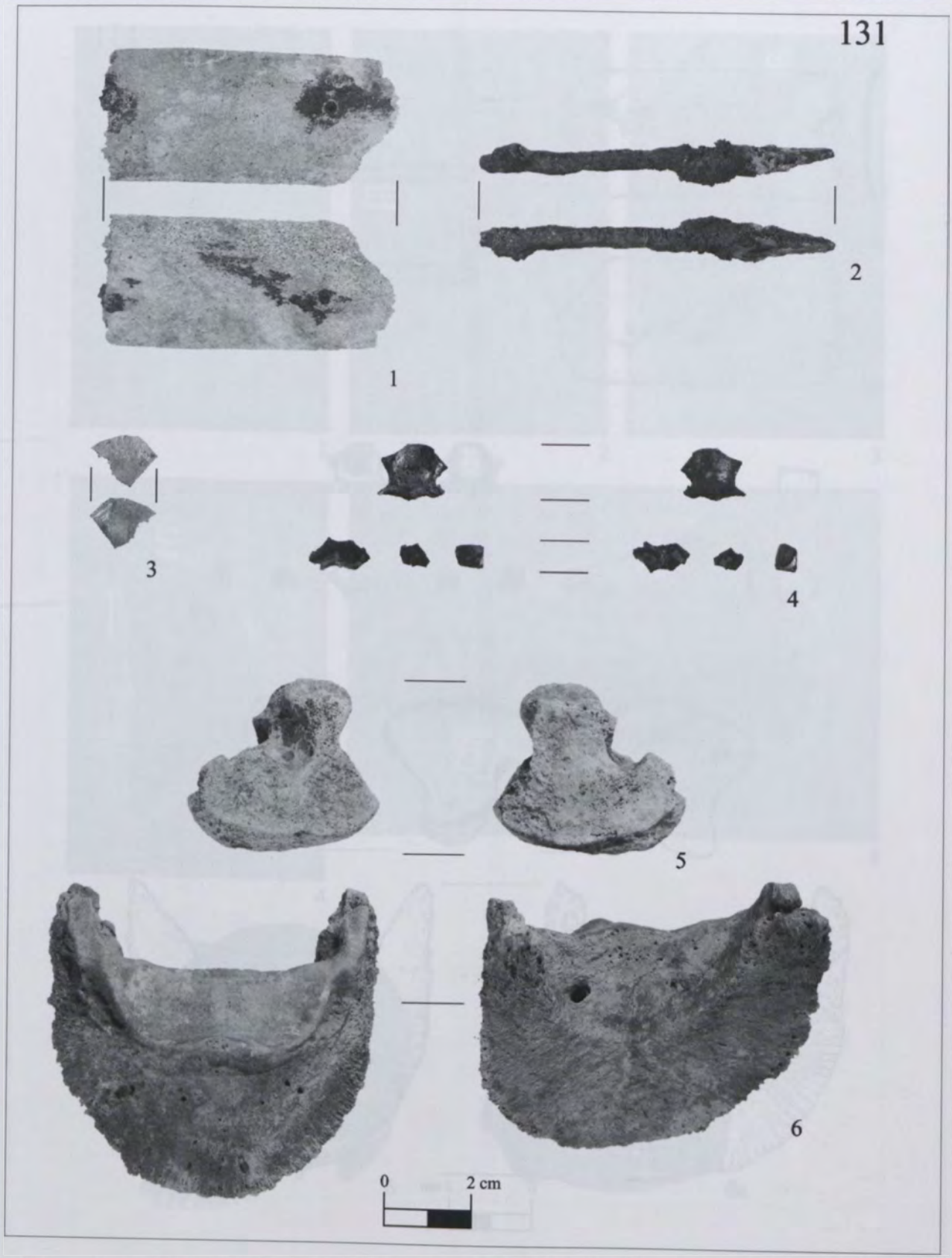

11. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–6: 131. objektum (sír) leletei**

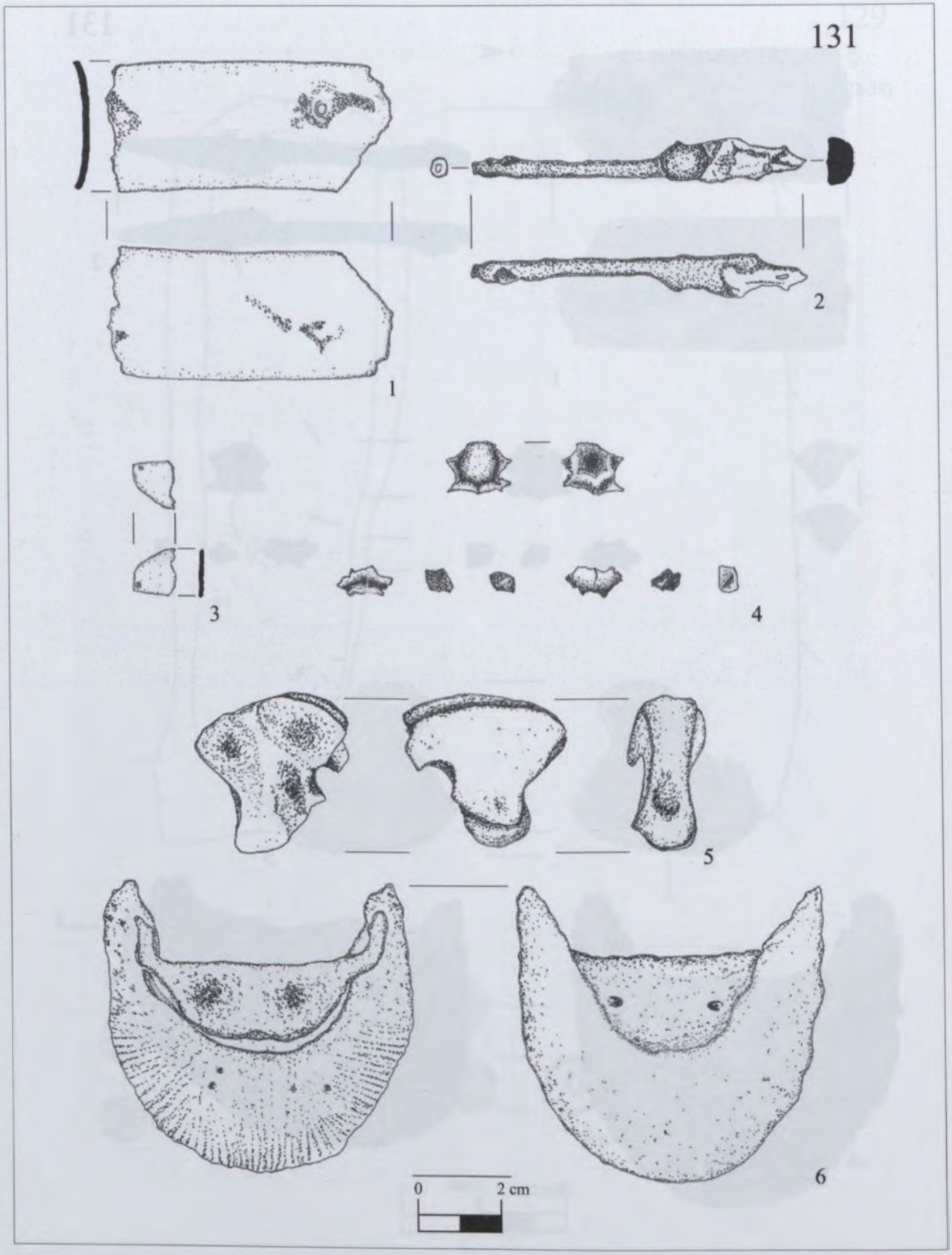

12. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–9: 131. objektum (sír) leletei**

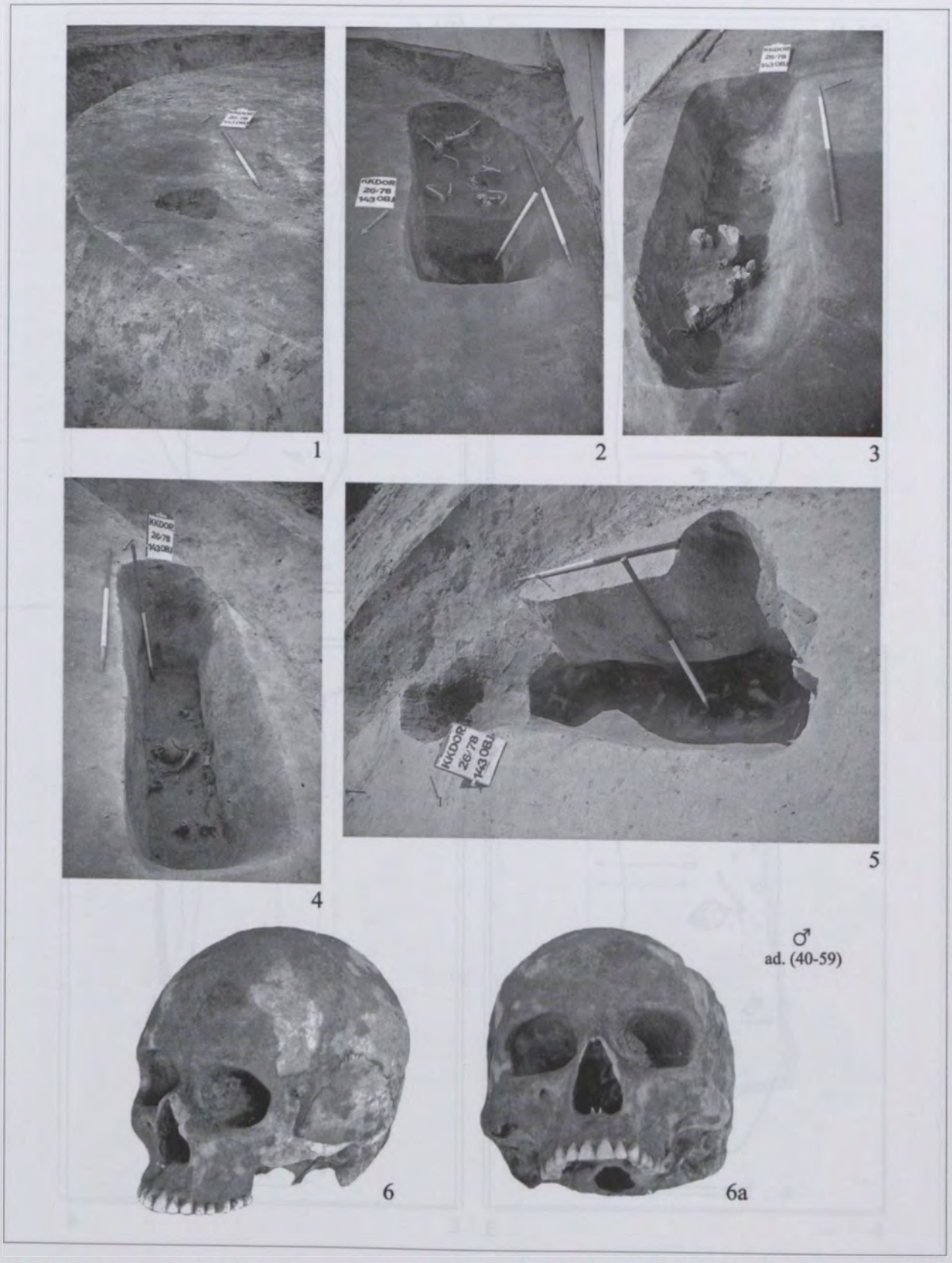

13. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–6a: 143. objektum (sír) és leletei**

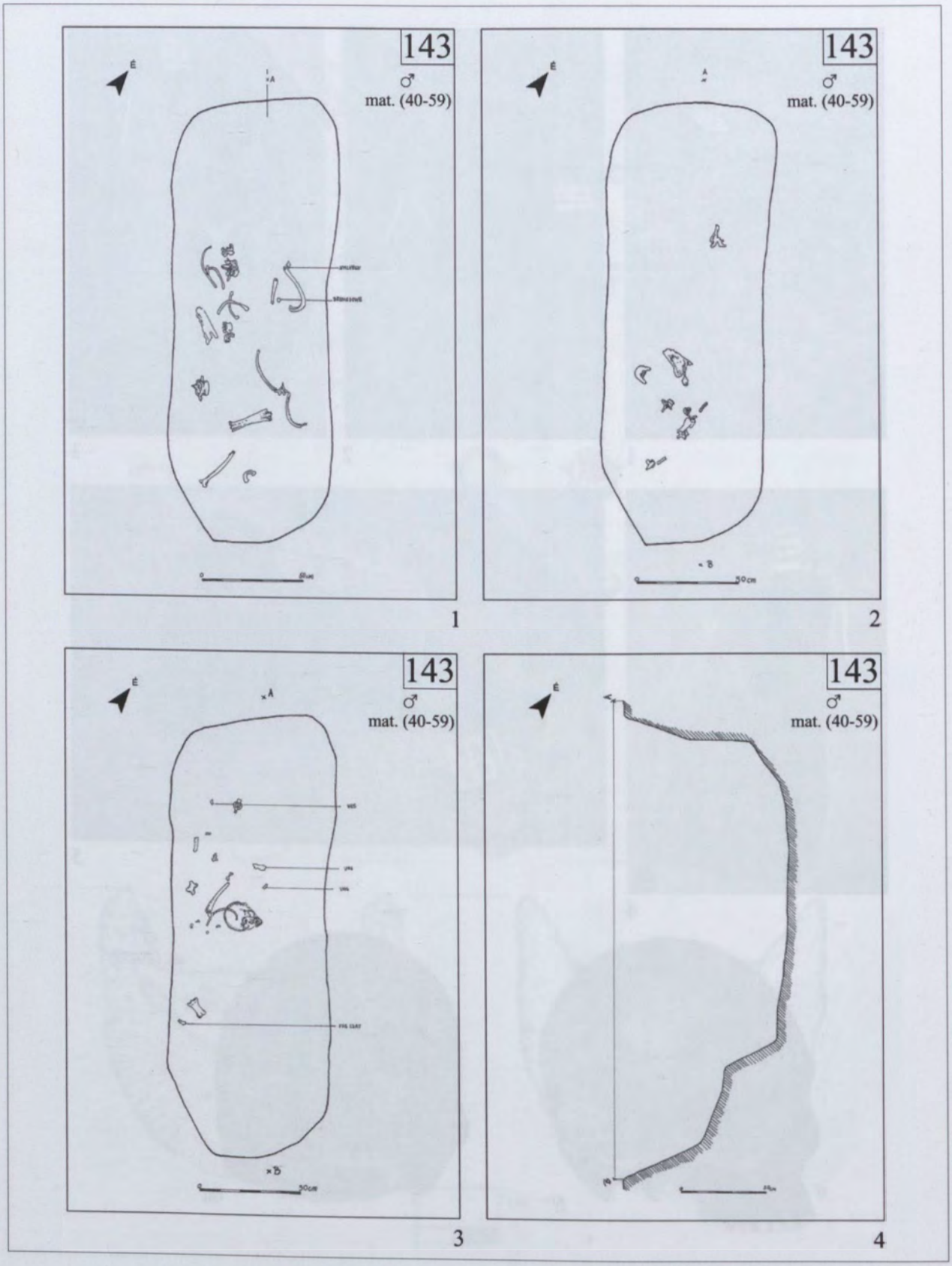

14. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–4: 143. objektum (sír) bontási szintjei**

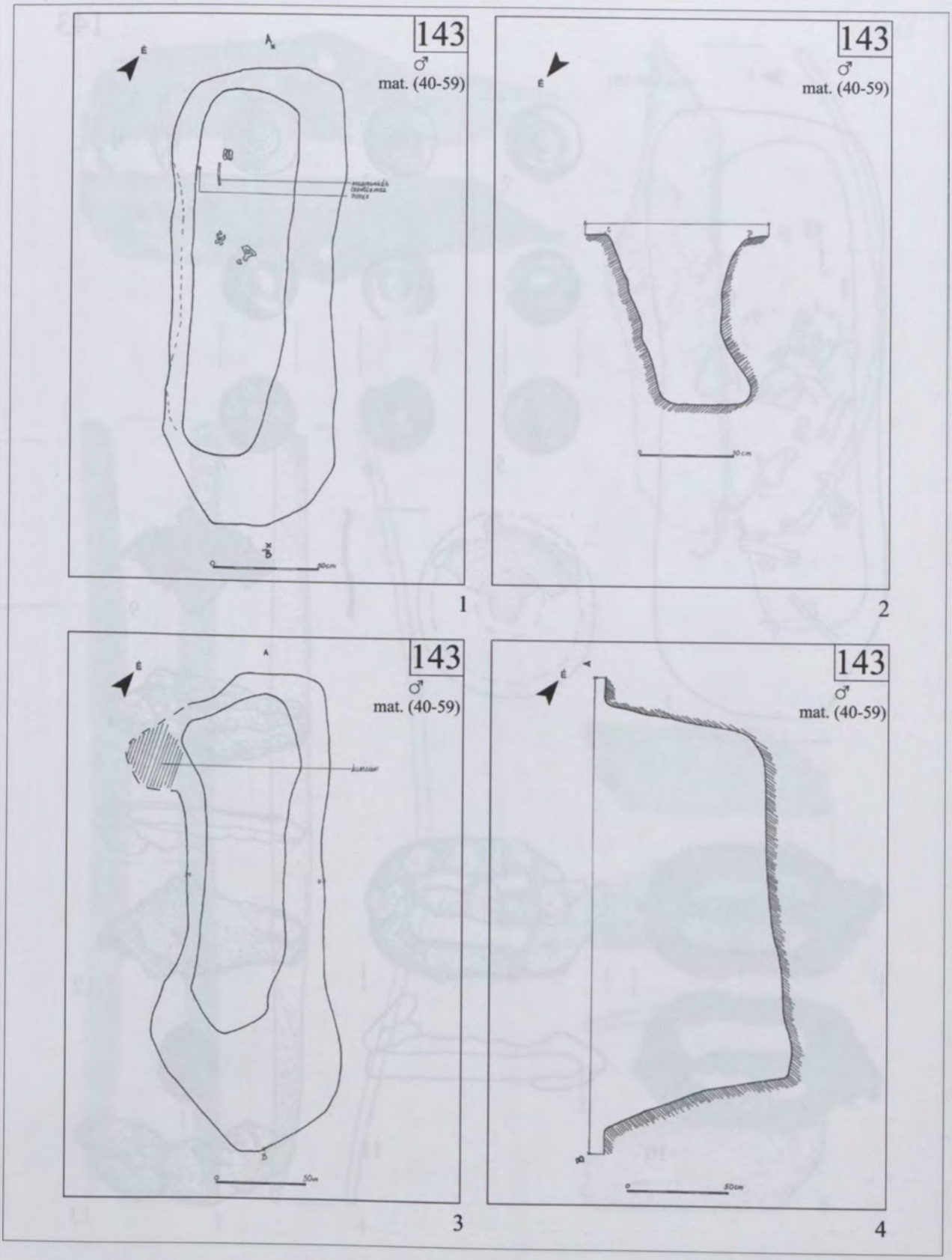

15. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–4: 143. objektum (sír) bontási szintjei és a sírgödör formai jellemzői**

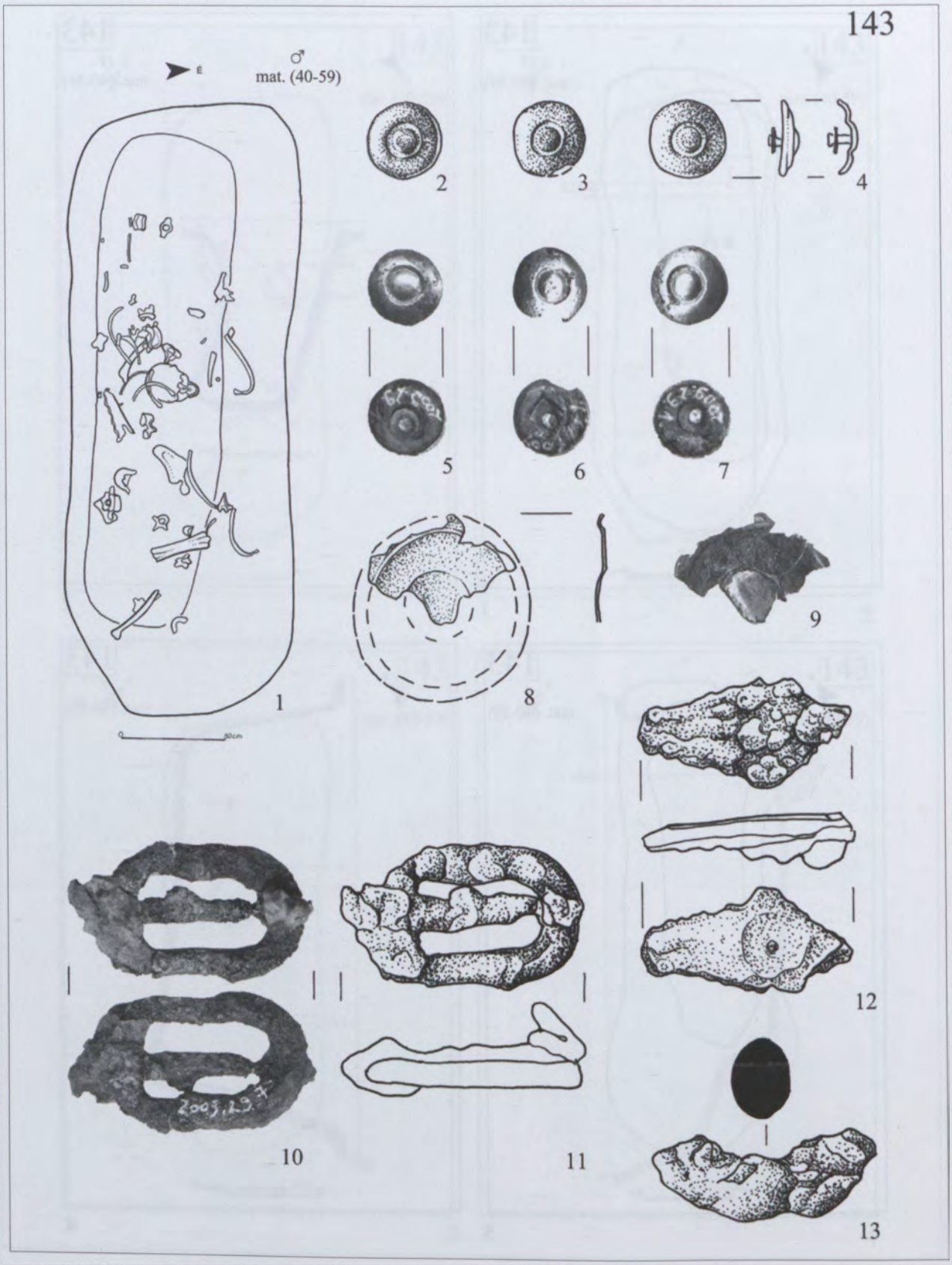

16. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–13: 143. objektum (sír) és leletei**

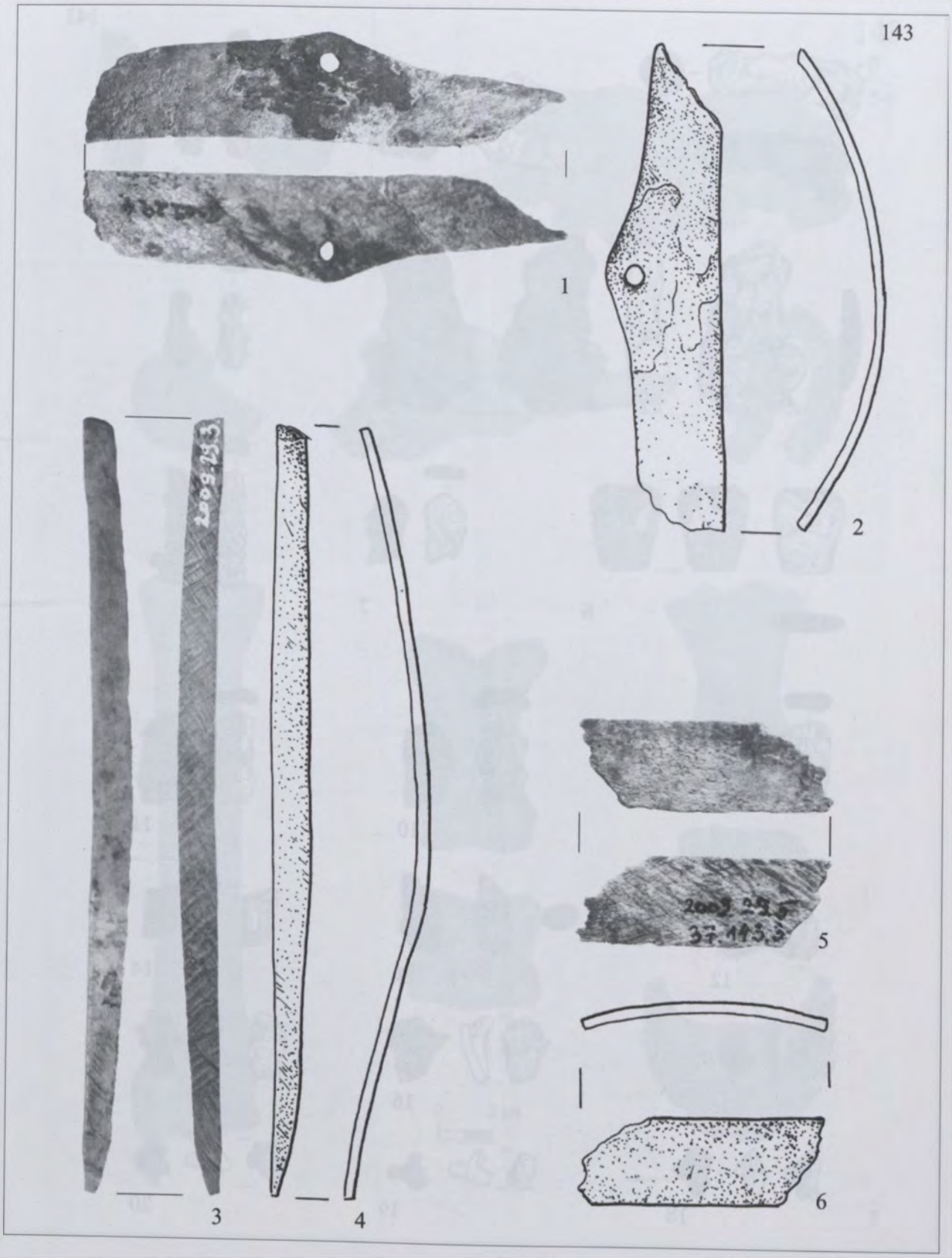

17. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–6: 143. objektum (sír) leletei**

18. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–20: 143. objektum (sír) leletei**

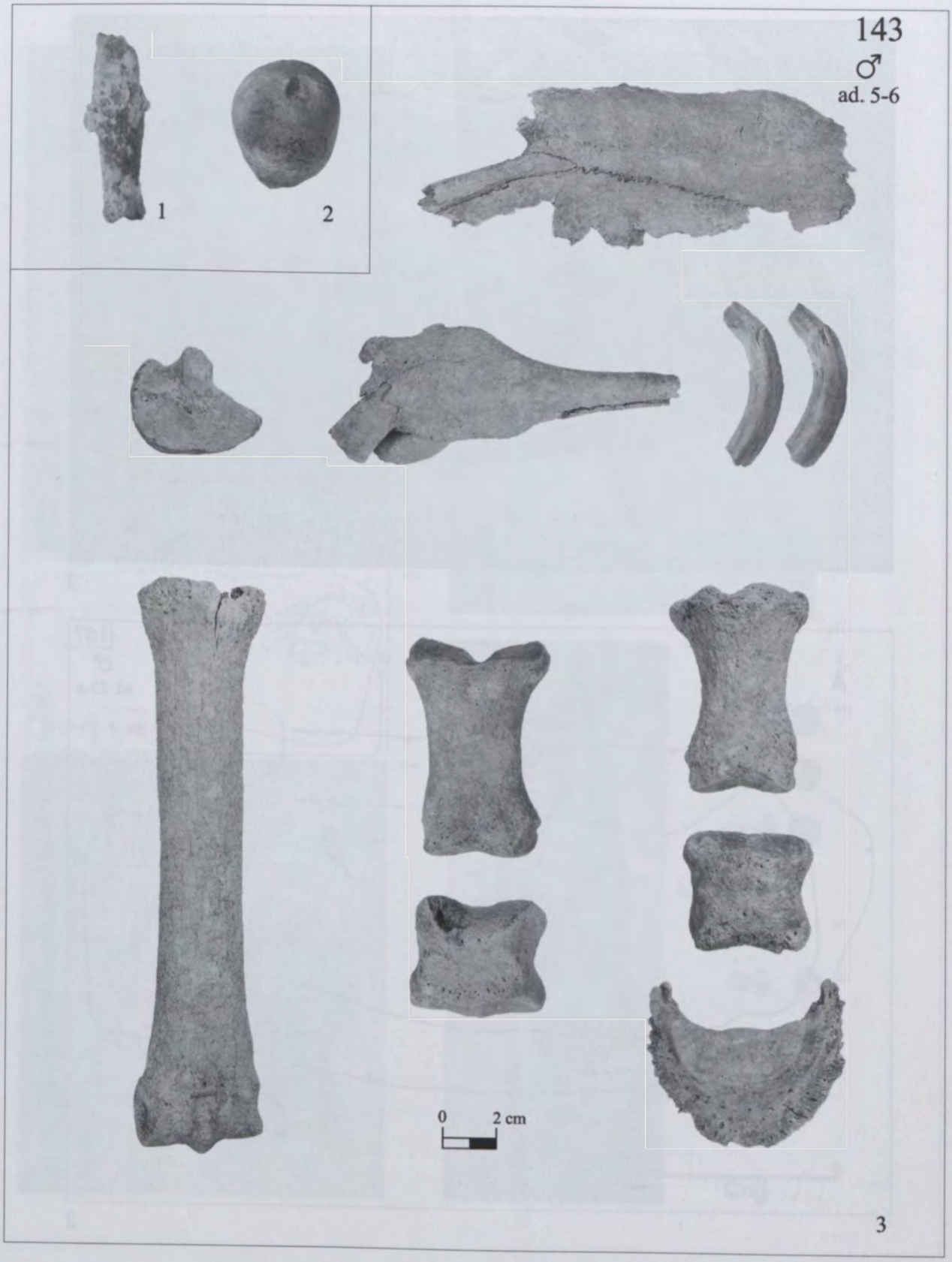

19. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–3: 143. objektum (sír) állatcsont leletei**

1

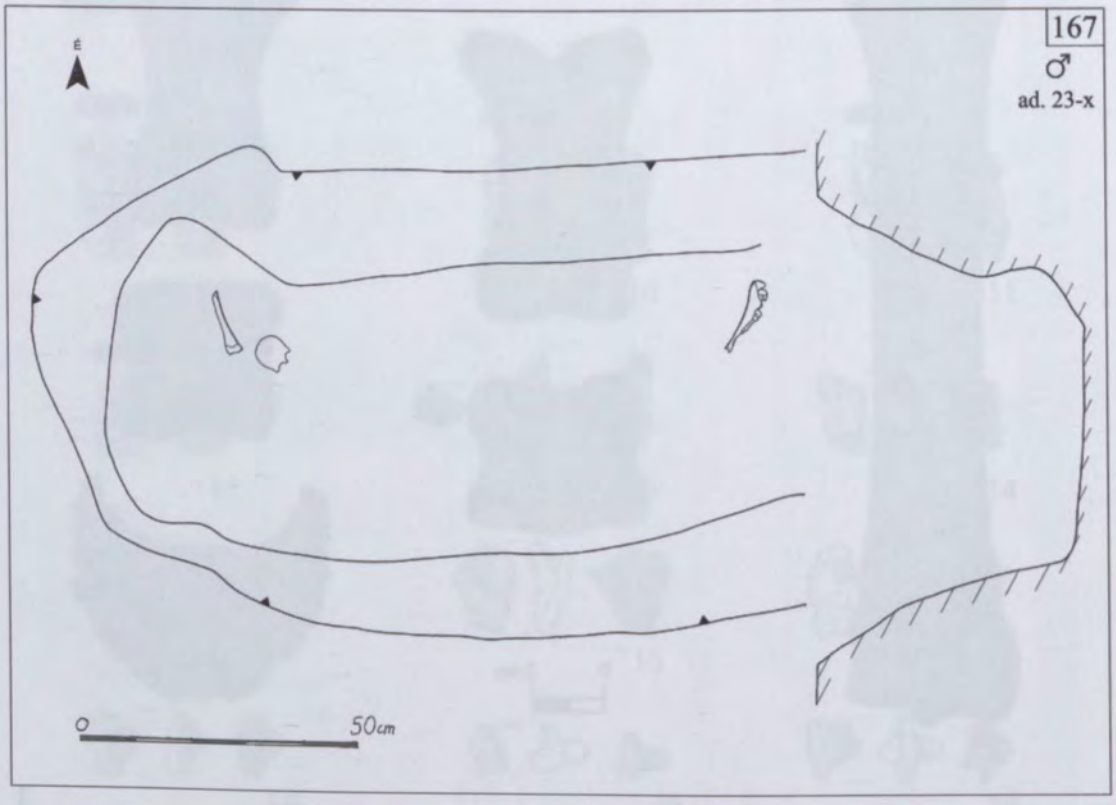

2

20. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–2: 167. objektum (sír)**

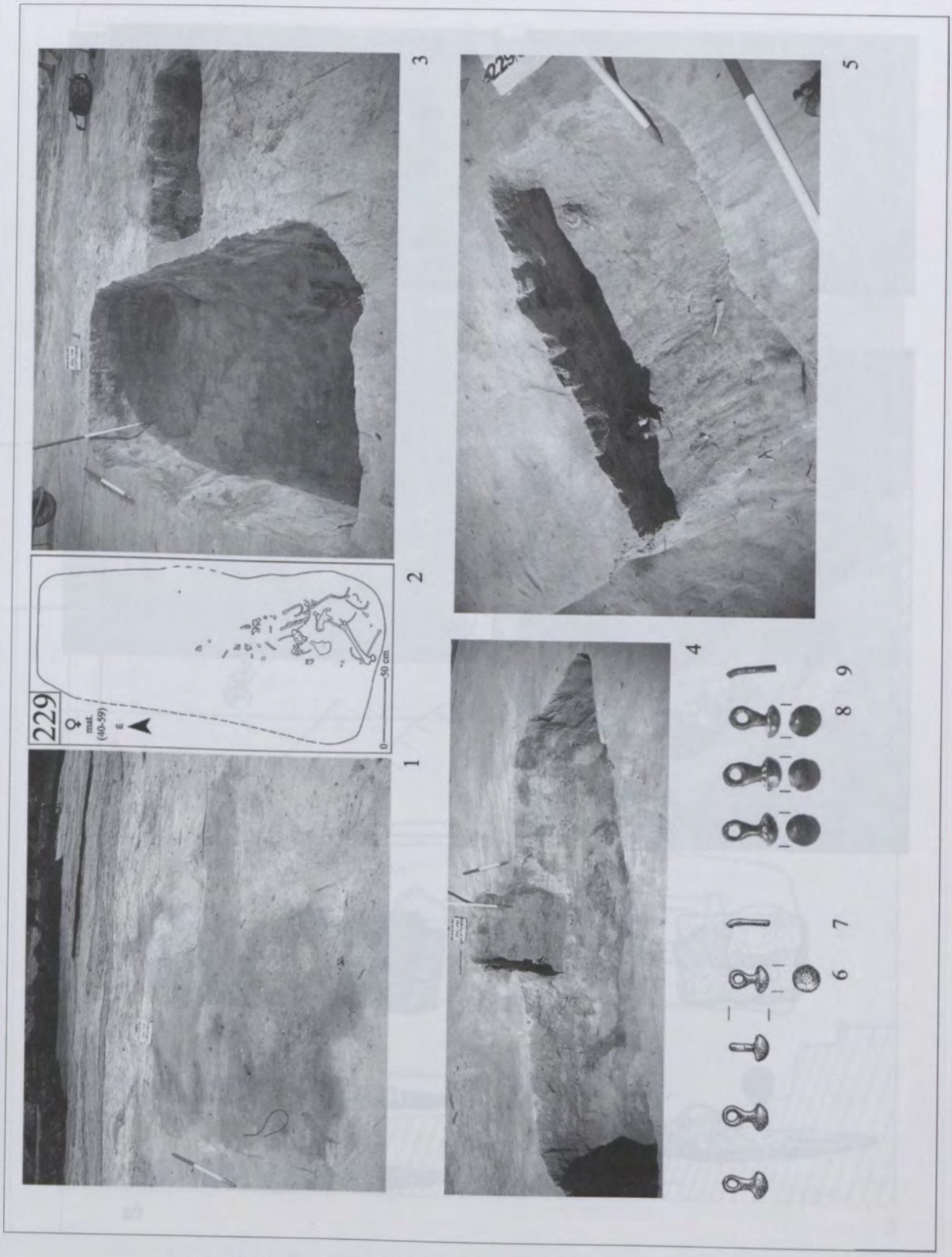

21. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–9: 229. objektum (sír) és leletei**

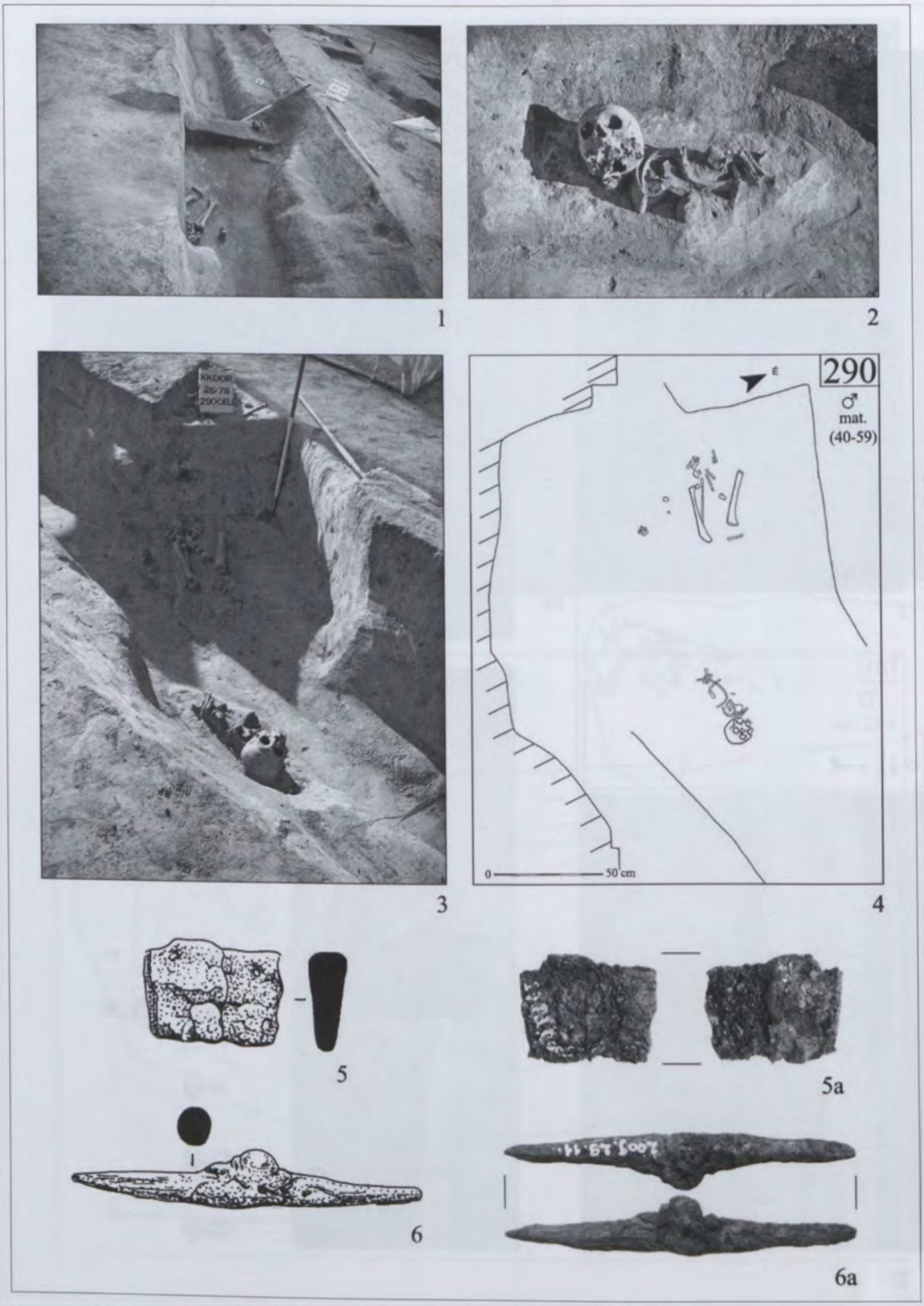

22. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–6a: 290. objektum (sír) és leletei**

1

2

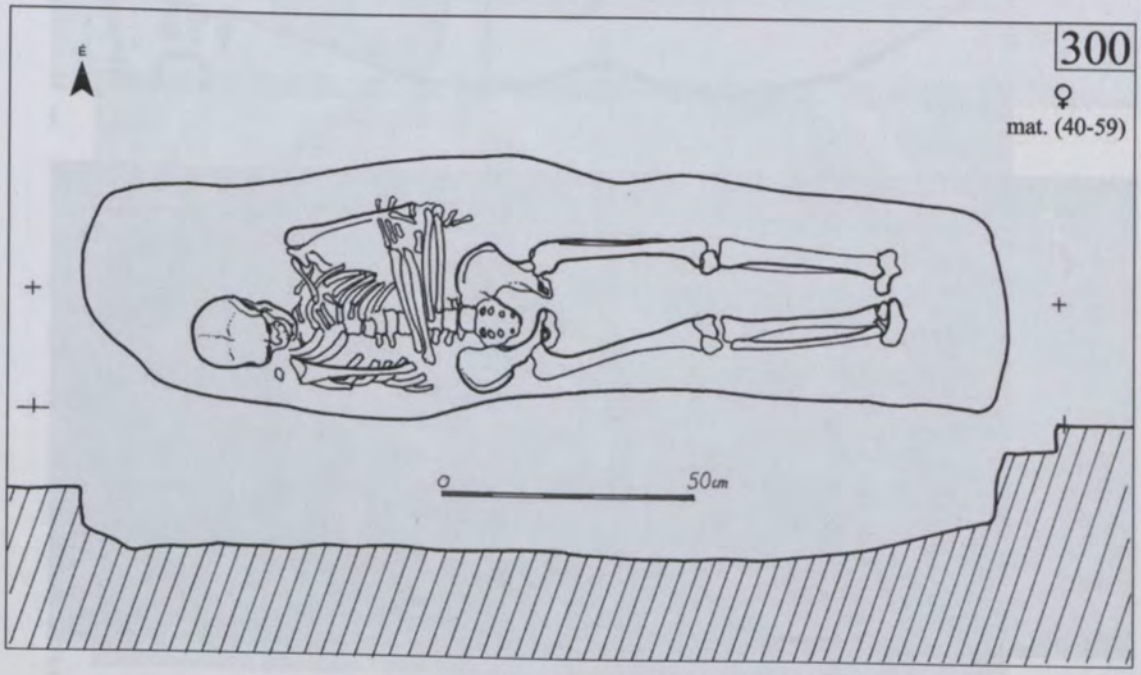

3

23. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–3: 300. objektum (sír)**

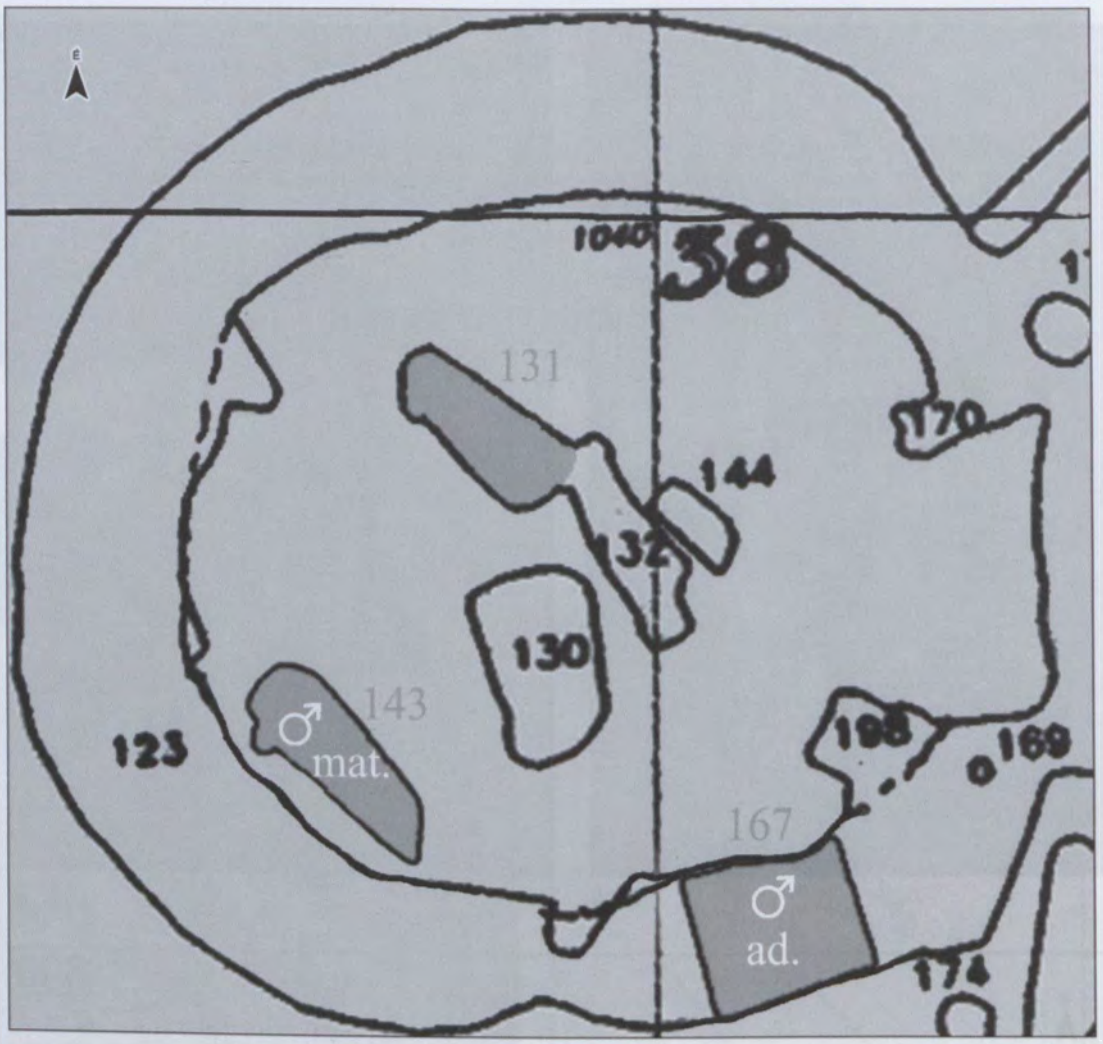

1

2

24. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–2: 131., 143. és a 167. objektum (sír) a késő szarmata kori körárokban (123. obj.), illetve azon belül**

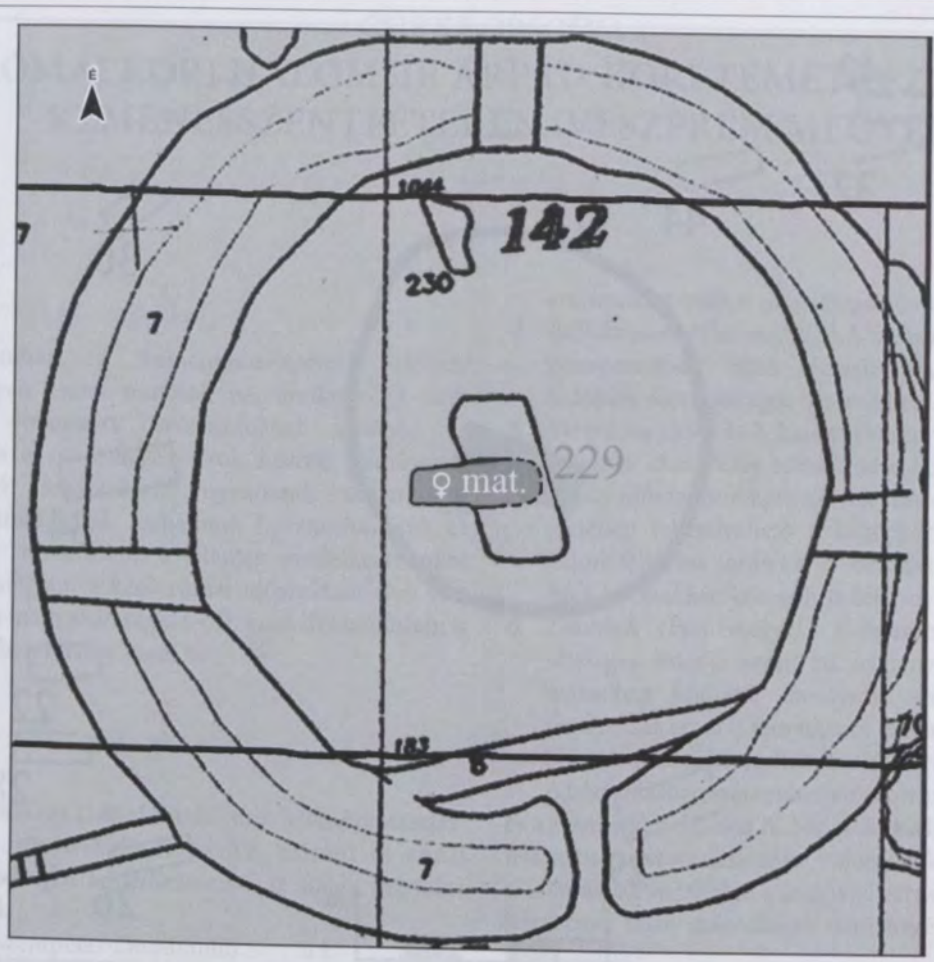

1

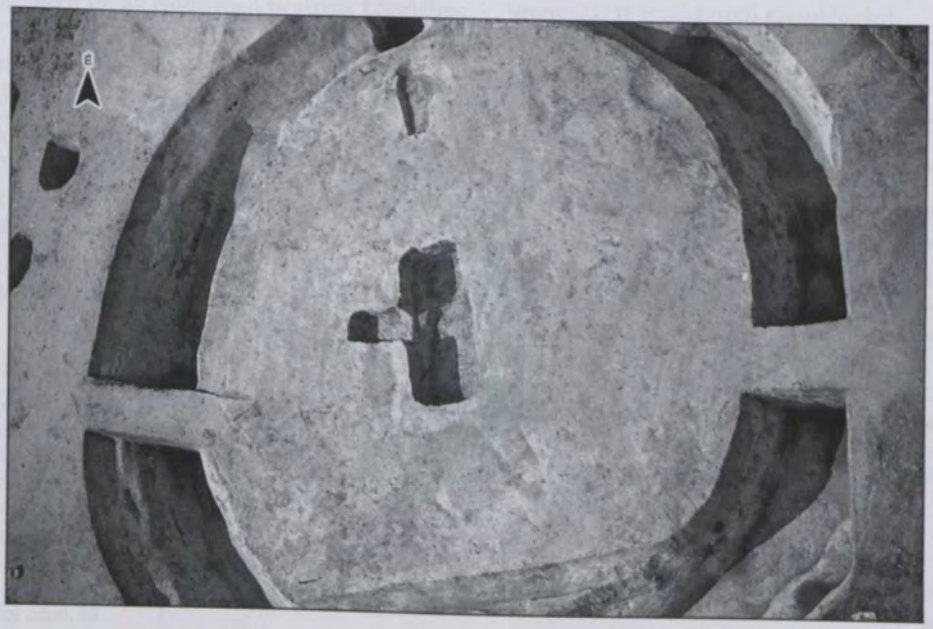

2

25. kép **Kiskundorozsma-Subasa (M5 37. (26/78.). 1–2: 229. objektum (sír) és a késő szarmata kori sír metszete és elhelyezkedése a körárkon belül**

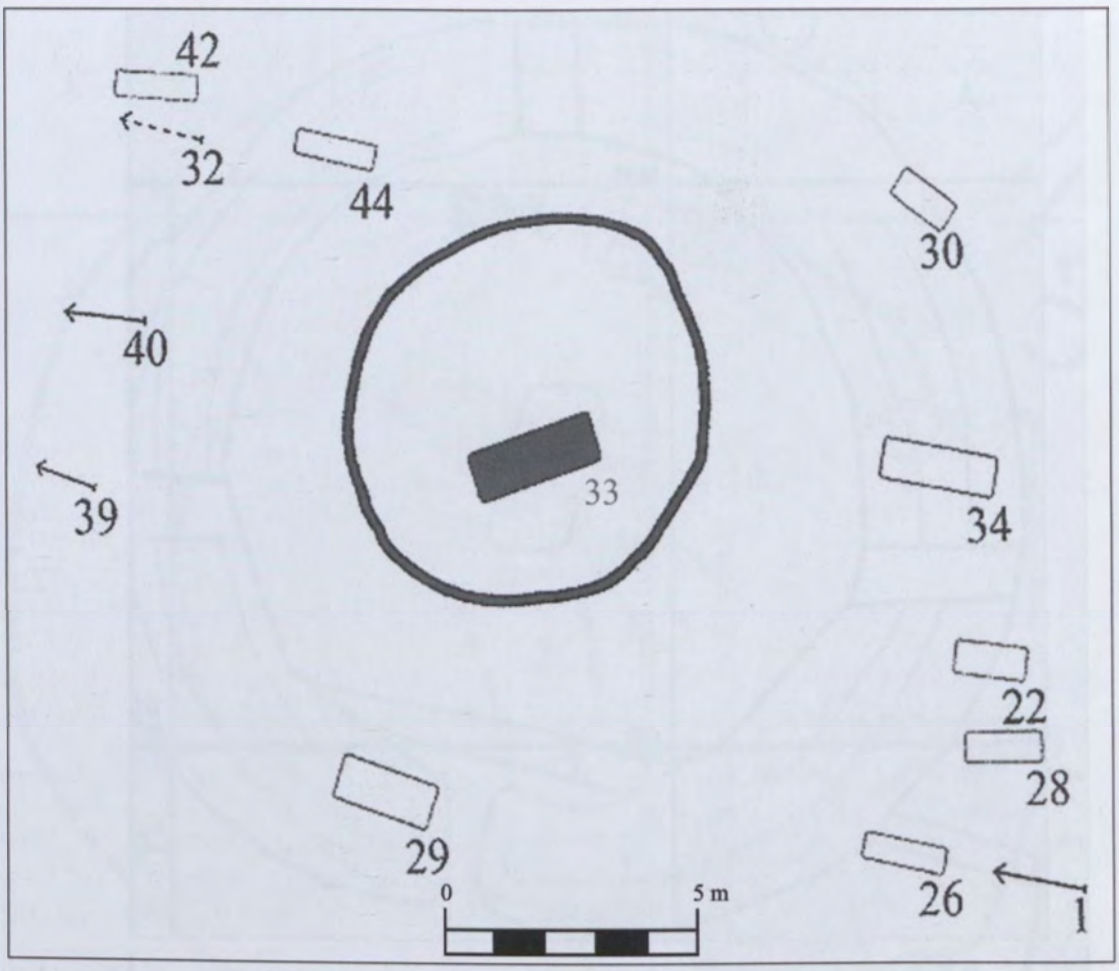

1

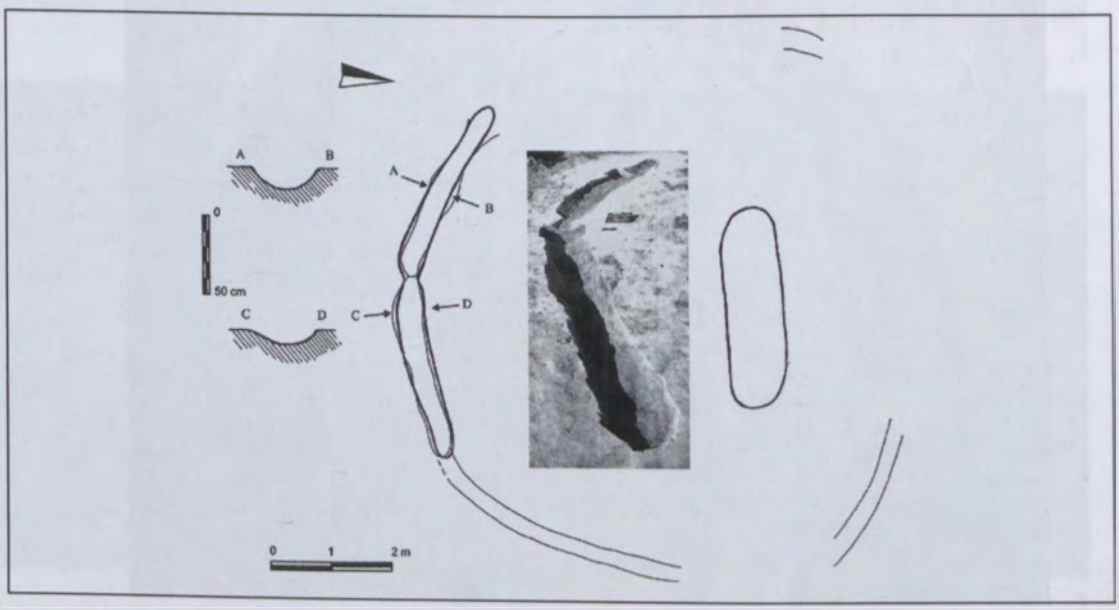

2

26. kép **1: Törökszentmiklós-Szenttamáspuszta 33. sír (Petkes 2011, 3. kép nyomán); 2: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát-halom 100. sír (Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 2. kép nyomán)**

CSIRKE ORSOLYA

RÓMAI KORI HALOMSÍR ÁRPÁD-KORI TEMETKEZÉSEI KEMENESSZENTPÉTEREN (VESZPRÉM MEGYE)

I.

Tanulmányomban a kemenesszentpéteri lelőhely kapcsán, olyan esetet mutatok be, amikor egy kora császárkori halomsírt évszázadokkal később, az elsődleges és a másodlagos sírok közötti kontinuitás lehetőségének kizárásával,[1] ugyancsak temetkezési célokra használtak fel. Sírhalmok hasznosításának ez a formája a Dunántúlon, a jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján, a késő római időszakban sem volt jellemző, és a magyarországi, X–XI. századi kutatásban is csak egy esetben bizonyítható.[2]

II.

A Palágyi S. és Nagy L. által összeállított lelőhelykataszter[3] alapján kora római halomsírok IV. századi és annál későbbi másodlagos temetkezéseivel az alábbi helyeken számolhatunk *(1. kép)*:

1. Kemenesszentpéter-Dombidűlő I/1. halom (Veszprém megye).[4] A 11 csontvázas sír elsősorban a körítőfal mentén ill. az előfolyosó bejárata közelében került elő. A sírok egy része a késő római időszakra, ill. az Árpád-korra keltezhető.
2. *Környe 3. halom (Komárom-Esztergom megye).*[5] 1935-ben, szőlőültetés során bukkantak a feltételesen halomsírhoz köthető gödrökre. Az II–III. századi leletanyag mellett IV. századi vaseszköz, viseleti tárgy, kerámiaedény és egy 18 darabból álló éremegyüttes került elő a földmunka során.
3. Nagyrécse 1. halom (Zala megye).[6] A kirabolt sírkamra előtt, az előfolyosóban talált néhány embercsont utalhat másodlagos temetkezésre.
4. *Rábakovácsi (Vas megye).*[7] A szétszántott (?) halom környezetében talált téglasír utalhat az eredeti halomba ásott utólagos betemetkezésre.
5. Várpalota-Inota 1–2. halom (Veszprém megye)[8] A 2. halom 8 csontvázas temetkezése közül hetet a késő római időszakhoz köthető leletanyag keltez, a 8. sír esetében feltételezhető a középkori datálás. Az 1. halom feltárása során két csontvázas sírra bukkantak. Ezek korszakhoz kötése hipotetikus. (ld. a Függelék)
6. *Zsámbék (Pest megye).*[9] Gasparetz G. 1914. évi részleges feltárás során 10, leletanyag alapján a IV. századhoz köthető, csontvázas sírról számol be, amelyek az eredeti temetkezés feltételesen halommal borított gödrei környékén kerültek elő.

A felsorolásban szerepeltettem a környei, a rábakovácsi és a zsámbéki halmokat is, bár ezeken a lelőhelyeken csak feltételesen számolhatunk halomsírokkal. Esetükben a feltárás során, illetve a lelőhely környékén megfigyelt jelenségek talán másodlagos temetkezésekkel hozhatók kapcsolatba.

A kataszterbe történő felvételükkel a tárgyalt jelenség intenzitását igyekeztem szemléltetni.

A fenti lelőhelyeken az I–II. századi halmos temetkezések későbbi használata, felhasználása a késő császárkorhoz köthető – kivételt képez a kemenesszentpéteri halom, amelynek csontvázas sírjai részben az Árpád-korra keltezhetők.[10]

A felsorolás természetszerűleg nem lehet teljes. A fenti összefoglaló munka 52 lelőhelyet gyűjtött össze, amelyeken több száz, kisebb-nagyobb római kori halmot ismerünk. Ezeknek csak töredéke van feltárva. Amíg ezen a téren nem történik számottevő változás, addig

---

1 Koracsászárkori halomsírok esetében sok helyen találkozhatunk későbbi betemetkezéssel, de a legtöbb lelőhelyen a másodlagos sírok még a halomépítésnek, mint temetkezési szokásnak idejére (I. század vége-III. század) keltezhetők. Palágyi–Nagy 2000, 177.

2 A magyar Alföldön viszonylag gyakori jelenség, hogy korábbi korok sír-, ill. településhalmait használják fel temetkezési célokra, főként a X–XI. század folyamán.

3 Palágyi–Nagy 2000. A halmokra vonatkozó további irodalmat lsd. itt.

4 Palágyi–Nagy 2000, 17, 23.

5 Palágyi–Nagy 2000, 23–25.

6 Palágyi–Nagy 2000, 30.

7 Palágyi–Nagy 2000, 39.

8 Palágyi–Nagy 2000, 50–53.

9 Palágyi–Nagy 2000, 56–57.

10 Az inotai 1. és 2. halom esetében is felmerülhet a csontvázas sírok egy részének középkori keltezése (lsd. Függelék)

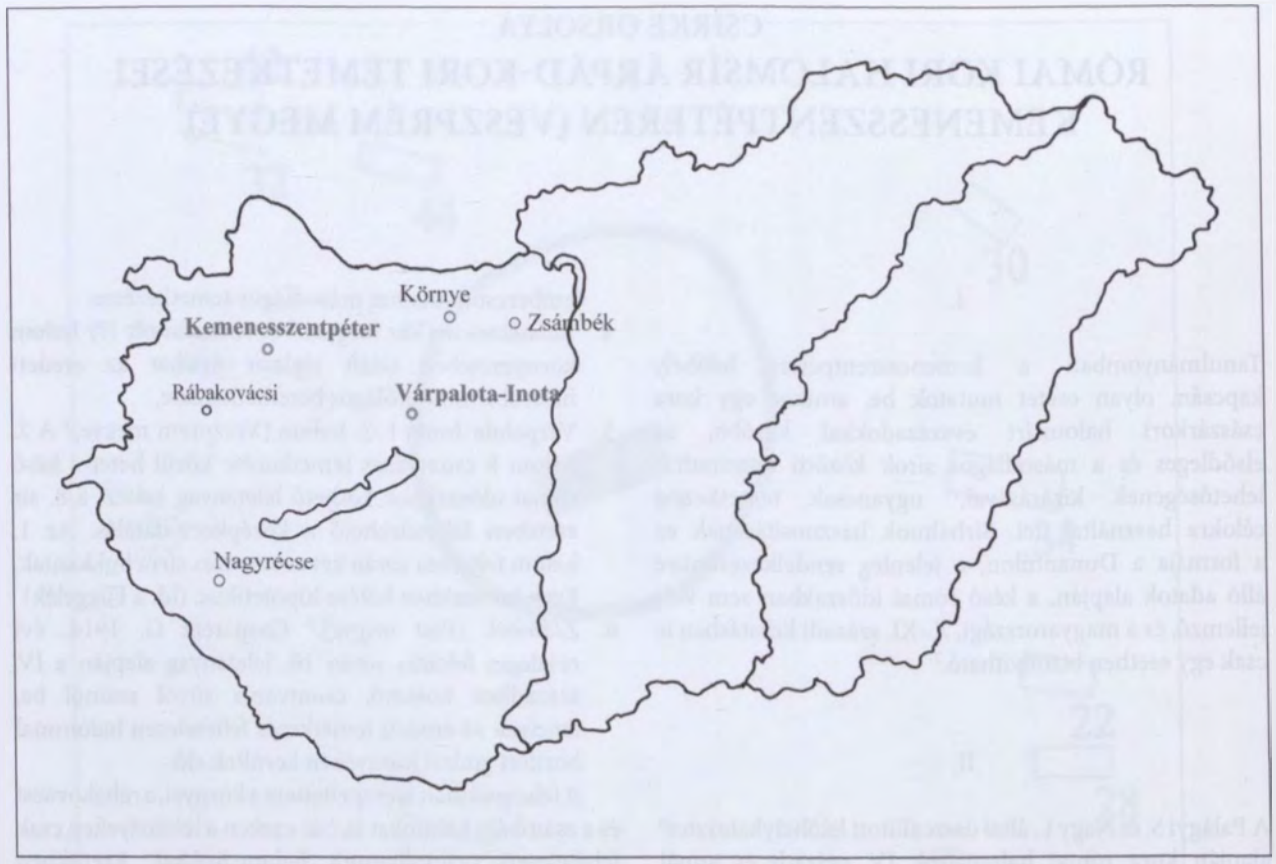

1. kép **Lelőhelykataszter (Grafika: Molnár J.)**

messzemenő következtetéseket nem tehetünk a témában. Ugyanakkor adalékot szolgáltathatunk, mind a IV. század, mind a kora Árpád-kor megismeréséhez.

III.

KEMENESSZENTPÉTER, DOMBIDŰLŐ I/1. HALOM

A lelőhely (2. kép 1)

A Kemenesalja É-i peremén, Vas és Veszprém megye határán fekszik a település, amelynek határában összesen 13, az őskorból és a római korból származó halomsírt tartanak nyilván. Az egykori, Savariától Arrabonáig vezető római út közelében találhatók valószínűleg római koriak, bár ezek közül csak 5 halmot tártak fel:

1. Pagony I.[11] – 1 halom. Palágyi S. feltárása, 1969. Az I. és II század fordulójára, a II. század első évtizedeire keltezhető.[12]
2. Pagony II.[13] – 2 halom. Torma István ásatása 1969. Palágyi S. és Nagy L. összefoglaló munkája a római korra keltezi.[14]
3. Dombi-dűlő I.[15] – 2 halom. 1. halom Palágyi S. feltárása 1990; 2. halom Palágyi S. feltárása 1991. A halmok a II. század közepére-második felére keltezhetők.[16]

KEMENESSZENTPÉTER, DOMBI-DŰLŐ I/1. HALOM (2. KÉP 2)[17]

A halomsírra vonatkozó ásatási eredmények Palágyi S. által történt rövid összefoglalása az említett szerzőpáros által közreadott halomsíros kötetben megtalálható, erre nem térek ki külön.[18]

11 MRT4 129.
12 PALÁGYI–NAGY 2000, 17
13 MRT4 129.
14 PALÁGYI–NAGY 2000, 17. A halom csak részlegesen van feltárva.
15 MRT4 127–128; PALÁGYI-NAGY 2000, 23.
16 PALÁGYI–NAGY 2000, 23.
17 PALÁGYI 1989, 44–59; PALÁGYI 1990, 9–14; PALÁGYI 1992, 27–34; PALÁGYI 1996; PALÁGYI 1997, 11–26.
18 PALÁGYI–NAGY 2000, 23.

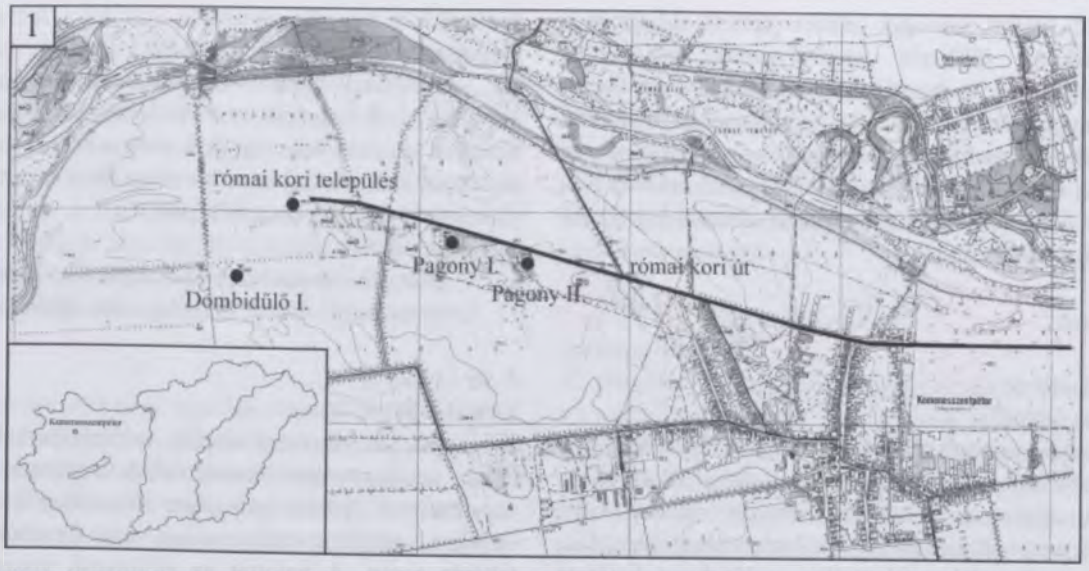

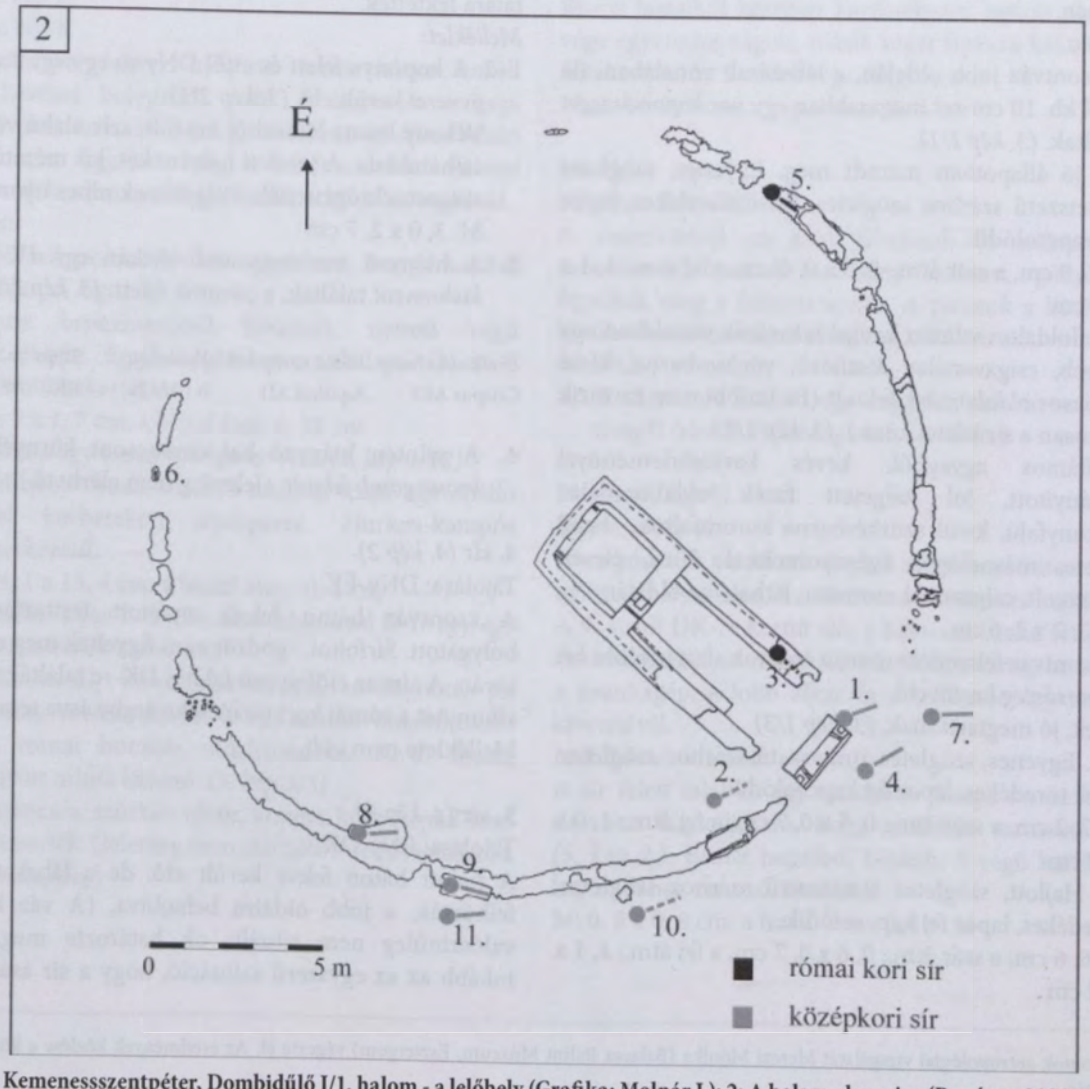

2. kép **1: Kemenessszentpéter, Dombidűlő I/1. halom - a lelőhely (Grafika: Molnár J.); 2: A halom alaprajza (PALÁGYI 2000 nyomán)**

A II. század második felében épített sírhalmot a későbbiekben többször megbolygatták, kirabolták, a sírkamrába vezető folyosóban másodlagos tüzelésnyomokat találtak. Az előfolyosó és a halom körítőfalának visszabontott szakaszain, a fal mellett és a falon 11 darab, a késő-római időszakra (IV. század) és a magyar Árpád-kor első felére (X–XI. század) keltezhető csontvázas sír került elő.

Sírleírások[19]

1. sír *(3. kép 1)*
Tájolása: DNy-ÉK
Az elhunytat nyújtott testtartásban, háton fekve temették el. A jobb kar a medencéhez volt hajlítva. A lábszárak nyújtva, egyenesen feküdtek. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A halottat imbrextöredékes, habarcsos törmelékre fektették, az előfolyosó bejárata közelében.
Melléklet:
1. A csontváz jobb oldalán, a lábszárak vonalában, de attól kb. 10 cm-rel magasabban *egy vas koporsószeget* találtak. *(3. kép 1/1).*
   Ép, jó állapotban maradt meg. Egyenes, szögletes átmetszetű szárhoz szögletes, kissé töredékes, lapos fej kapcsolódik.
   H: 6, 9 cm, a szár átm.: 0, 5 x 0, 6 cm, a fej átm.: 1, 1 x 1, 6 cm
2. A baloldalon szintén az alsó lábszárak vonalában egy kisebb, csigavonalas díszítésű, vörösesbarna, kissé kavicsos *oldaltöredék* feküdt (Ez utóbbi nem tartozik biztosan a sír leletei közé.). *(3. kép 1/2)*
   Csillámos agyagból, kevés kavicsőrleménnyel soványított, jól kiégetett fazék oldaltöredéke. Vékonyfalú, kívül szürkésbarna koromfoltos - belül fekete, másodlagos égésnyomokkal. Sűrű, élesen bekarcolt, csigavonal motívum látható az oldalán.
   M: 3, 2 x 2, 6 cm
3. A csontváz felszedése után, a csontok alatt további *két koporsószeg* került elő
   Épek, jó megtartásúak. *(3. kép 1/3)*
   a.). Egyenes, szögletes átmetszetű szárhoz szögletes, kissé töredékes, lapos fej kapcsolódik.
   H: 7, 2 cm, a szár átm.: 0, 5 x 0, 7 cm, a fej átm.: 1, 0 x 1, 9 cm
   b.) Hajlott, szögletes átmetszetű szárhoz szögletes, töredékes, lapos fej kapcsolódik.
   H: 6, 6 cm, a szár átm.: 0, 6 x 0, 7 cm, a fej átm.: 1, 1 x 2, 2 cm

2. sír *(4. kép 1)*
Tájolása: DNy-ÉK
Az elhunytat nyújtott testtartásban, háton fekve temették el. A koponya és a váz jobb oldala hiányzott. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A sír a törmelék felett, a szántott réteg alján került elő. Az előfolyosó falát itt teljesen kitermelték.
Melléklet:
1. A hiányzó bordák és a csigolyák helyén *egy kerámiatöredék* feküdt (Jelenleg nem elérhető.)

3. sír *(3. kép 2)*
Tájolása: ÉNy-DK
A megmaradt vázrészek alapján valószínűsíthető, hogy háton fekve, nyújtott testtartásban helyezték a sírba az elhunytat. Erősen bolygatott állapotban került elő. Sírfoltra, -gödörre utaló nyomot nem figyeltek meg a feltárás során. A halottat az előfolyosó visszabontott falára fektették.
Melléklet:
1–2. A koponya felett és ettől DNy-ra *egy-egy szív alakú övveret* került elő. *(3. kép 2/1)*
   Vékony bronz lemezből készült, szív alakú veret elő- és hátoldala. A viseleti helyére két, kis méretű, bronz szegeccsel rögzítették. Díszítésnek nincs nyoma.
   M: 3, 0 x 2, 7 cm
3. A hiányzó medencecsont tájékán *egy IV. századi kisbronzot* találtak, a csontok felett. *(3. kép 2/3)*[20]

Uralkodó, címlet	*Verde, verési idő*	*Verdejegy*	*Típus*
Crispus AE3	Aquileia 321	I/ (·)AQS	RIC 7. 99

4. A szintén hiányzó bal combcsont környékén *egy bronz gomb feküdt.* (Jelenleg nem elérhető.)

4. sír *(4. kép 2)*
Tájolása: DNy-ÉK
A csontváz háton fekvő, nyújtott testtartású volt, bolygatott. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A sírt az előfolyosó falától DK-re találták meg. Az elhunytat a római kori törmelékrétegbe ásva temették el. Melléklete nem volt.

5. sír *(4. kép 3)*
Tájolása: ÉNy-DK
A halott háton fekve került elő, de a lábakat erősen felhúzták, a jobb oldalra behajlítva. (A váz helyzetét valószínűleg nem rituális ok határozta meg, sokkal inkább az az egyszerű szituáció, hogy a sír ásása során

19 A csontok antropológiai vizsgálatát Merczi Mónika (Balassa Bálint Múzeum, Esztergom) végezte el. Az eredmények közlése a közeljövőben várható.

20 Meghatározásért ezúton is köszönetet mondok Torbágyi Melindának (Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest).

rábukkantak a kőfalra, amelynek a sír DK-i felébe eső része vagy eredetileg is kevésbé volt visszabontva, vagy a sír ásásakor ezt a szakaszt nem tudták már elbontani. Így kénytelenek voltak a halottat a felemás aljú sírgödörbe temetni.) A vállcsontok helyzete is utal arra, hogy az elhunyt karja szorosan a test mellett lehetett. A medence környéke és a bal oldali vázrész erősen bolygatott. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A csontvázat a körítőfal tetejére fektetve találták meg.
Melléklete nem volt.

6. sír
A teljesen szétdúlt sírra egyetlen ujjcsont utal a kiszedett körítőfal vonalában. A környéken számos kora római kerámiatöredéket találtak (köztük terra sigillatát is) ill. néhány jellegtelen, kopott, Árpád-kori vörösesbarna, szürkésvörös, aprókavicsos soványítású oldaltöredékeket.

7. sír *(3. kép 3)*
Tájolása: Ny-K
A váz háton fekve, nyújtott testtartásban került elő – kevéssé bolygatott volt. A koponya a gépi halomelhordáskor sérült meg. Sírfoltra, -gödörre utaló nyomot nem figyeltek meg a feltárás során. A sírt tegulatöredékes barna rétegbe ásták, a körítőfalon kívül.
Melléklet:
1. A jobb felkarcsont mellett egy *bronz, S-végű karikát* találtak. *(3. kép 3/1)*
   Vékony bronzhuzalból készített, nyitott végű karikaékszer. Egyik végét laposra kalapálták, és S alakban feltekerték.
   M: 1, 9 x 1, 7 cm, a huzal átm: 0, 15 cm
2. A nyakon *egy bronz nyakperec* volt. *(3. kép 3/12)*
   Kettéhajtott bronzhuzalból sodrott, majd egy önálló szállal körbetekert nyakperec. Hurkos-kampós zárszerkezetű.
   M: 14, 1 x 13, 4 cm, a huzal átm.: 0, 2 cm
3. A mellkas táján és a jobb alsó lábszártól D-re *egy-egy kerámiatöredék* került elő.
   a.) Kaviccsal, kavicsőrleménnyel soványított, jól kiégetett, vörösesszürke, kívül szürke oldaltöredék. Kora római hombár oldaltöredéke. Kívül finom seprűzött minta látható. *(3. kép 3/3)*
   b.) Szemcsés, szürkés-vörös, kopott, kora Árpád-kori oldaltöredék. (Jelenleg nem elérhető – leírás az ásatási napló alapján.)

8. sír *(4. kép 4)*
Tájolása: Ny-K
Az elhunyt valószínűsíthetően a hátán feküdt, nyújtott tartásban. Combközéptől felfele a munkagép teljesen megsemmisítette a sírt. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A csontváz részben a körítőfal maradványa fölé nyúlik, de nem azon fekszik.
Melléklete nem volt.

9. sír *(4. kép 5)*
Tájolása: ÉNy-DK
Az elhunytat háton fekve, nyújtott tartásban temették el, a karokat a medencére hajlították (a jobb kar esetében ez csak valószínűsíthető.). Kevéssé bolygatott. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A sír a körítőfal tetején került elő. Mellélete nem volt, de 50 cm-rel DNy-ra, a csontvázzal azonos magasságban, egy *S-végű, bronz karikát* találtak a szántott, bolygatott talajban. *(5. kép 1.)*
Bronz huzalból készített karikaékszer, nyitott. Az egyik vége egyenesre vágott, másik végét laposra kalapálták és feltekerték. Az S-alakú vége félig letört.
M: 2, 4 x 2, 3 cm, a huzal átm.: 0, 2 cm

10. sír *(4. kép 6)*
Tájolása: DNy-ÉK
A csontvázból az alsó lábszárak és néhány apró csonttöredék maradt csak meg. Sírfoltot, -gödröt nem figyeltek meg a feltárás során. A csontok a körítőfalon kívül, a kavicsos barna rétegben kerültek elő.
Melléklet:
1. A vázrészek mellett egy nagyobb méretű *vastöredék (szeg?)* feküdt. (Jelenleg nem elérhető.)

11. sír *(4. kép 5)*
Tájolása: Ny-K
A megmaradt vázrészek alapján az elhunyt háton feküdt, nyújtott helyzetben. Az alkart a medencéhez hajlították.
A 9. sírtól DK-re került elő, a kavicsos barna rétegben a csontváz, amelyet az alsó lábszártól felfele megsemmisített a munkagép, a jobb alkar és a medence egy részének kivételével.
Melléklete nem volt.
A sír felett találtak egy töredékes *S-végű bronz karikát*, de nem bizonyítható, hogy a sírhoz tartozott volna *(5. kép 2.)*. Bronz huzalból készült, S-végű karika alsó harmadához tartozó, töredék.
M: 0, 8 x 0, 8 cm, a huzal átm.: 0, 15 cm

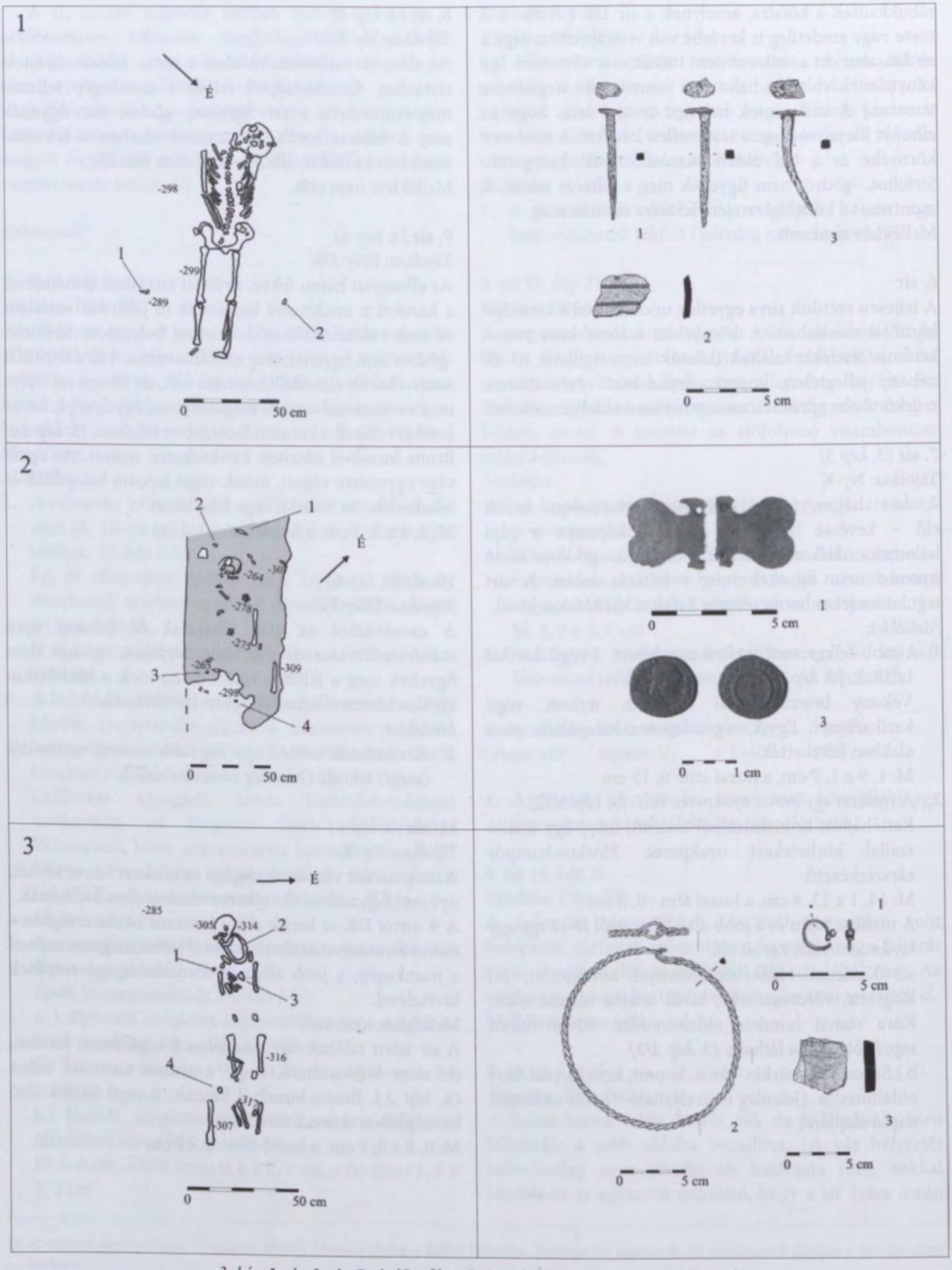

3. kép **1. sír; 3. sír; 7. sír (Grafika: Györgydeák Gy.-Németh A.-Molnár J.)**

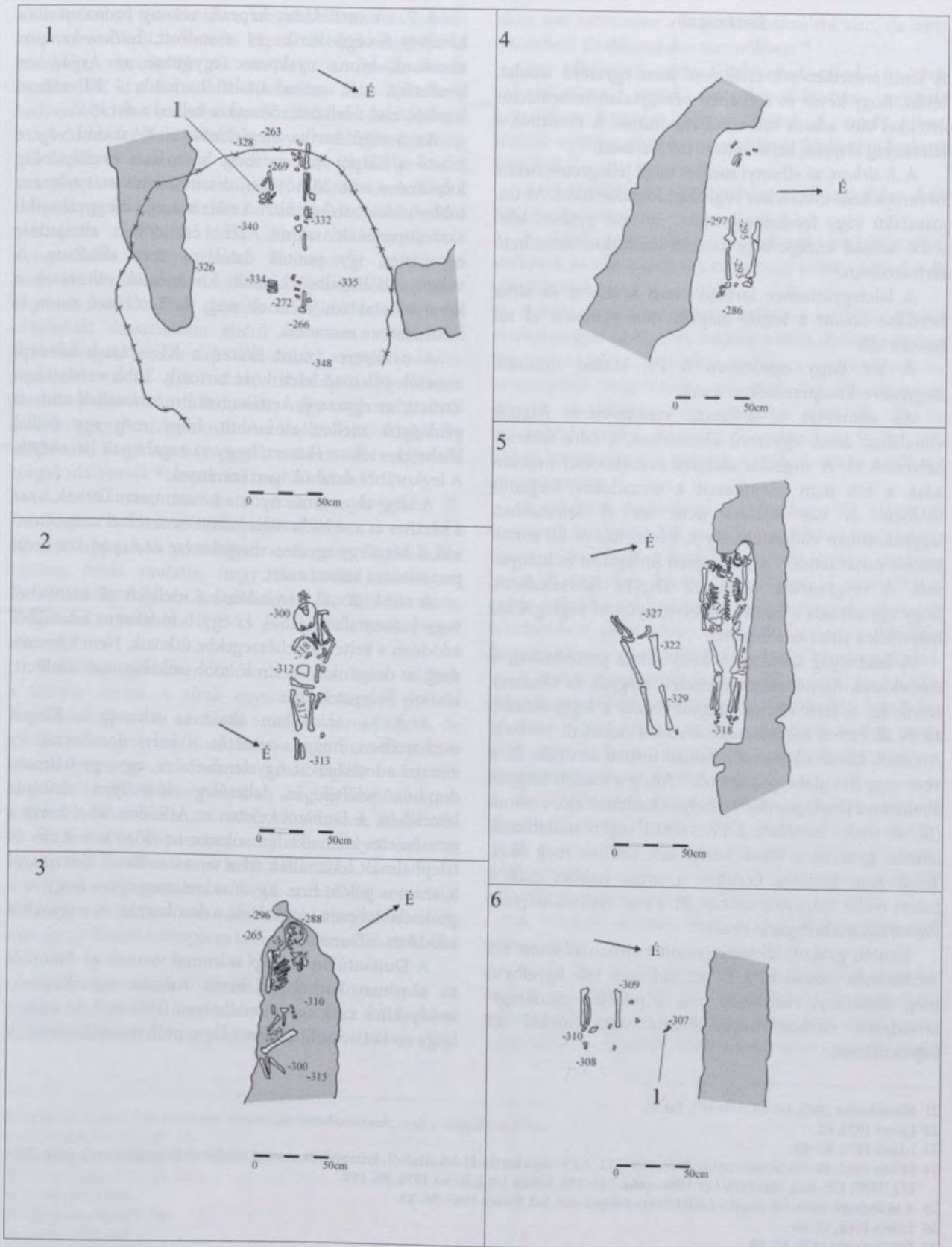

4. kép **2. sír, 4. sír; 5. sír; 8. sír; 9. és 11. sír; 10. sír (Grafika: Györgydeák Gy.-Németh A.-Molnár J.)**

Értékelés

A fenti temetkezések értékelése nem egyszerű feladat, lévén, hogy kevés és zömében bizonytalan információs értékkel bíró adatra kell támaszkodnunk. A 11 sírból, a leletanyag alapján, kettő keltezhető biztosan.

A *3. sírban*, az elhunyt mellett talált jellegzetes, bronz övveret a késő császárkor végének időszakát idézi. Az ún. szívalakú vagy fecskefarok alakú övveret gyakori lelet a IV. század közepe-vége közötti korszakra keltezhető férfisírokban.[21]

A leletegyütteshez tartozó érem készítése és sírba kerülése között a kopás alapján nem telhetett el túl hosszú idő.

A két tárgy együttesen a IV. század második negyedére-közepére keltezi a sírt.

Az elhunytat a sírkamra visszabontott falának vonalában ásott, egyszerű aknasírban, a falra fektetve helyezték el. A sírgödör alakjára vonatkozóan nincsen adat, a folt nem jelentkezett a törmelékes, forgatott földben. A váz tájolása nem tér el korszakban leggyakrabban előforduló Ny-K-i irányítástól ill. annak kisebb variánsaitól.[22] A váz erősen bolygatott és hiányos volt. A megmaradt vázrészek alapján feltételezhető, hogy egyszerűen a hátára fektetve, nyújtott végtagokkal helyezték a sírba az elhunytat.

A leletanyag szerény. A késő római periódusban a mellékletek döntő részét a viseleti tárgyak és ékszerek teszik ki. A férfi viseleti tárgyak közül a leggyakoribb az öv, ill. ennek hátramaradó részei, a csatok ill. veretek. A csatok közül a korszak jellemző formái az ovális ill. a vese vagy líra alakú példányok.[23] Amíg a viseleti tárgyak általában a tényleges viselési helyen kerülnek elő, a csatok (ill. az övek) esetében a IV. század végén mutatkozik eltérés: gyakran a lábak környékén találják meg őket. Tehát nem felkötve kerültek a sírba, hanem csak a halott mellé helyezték azokat. Itt a csat eredeti helyzete bizonytalan a bolygatás miatt.

Szintén gyakori leletnek számít a sírban az érem. Az éremleletek számában a IV. század vége felé figyelhető meg drasztikus visszaesés, ami a politikai-gazdasági-társadalmi életben bekövetkezett változásokkal áll kapcsolatban.

A *7. sír* mellékletét képező, vékony bronzhuzalból készített S-végű karika és a sodrott, hurkos-kampós záródású, bronz nyakperec együttese az Árpád-kor kezdetére: a X. század utolsó harmada - XI. század legeleje, első fele közti időszakra keltezi a sírt.[24]

Az S-végű karika megjelenése a X. század végére tehető a Kárpát medencében, használata évszázadokig folyamatos volt. Minőségét, díszítését, méretét tekintve több variációban készült.[25] A női sírok egyik leggyakoribb ékszertípusának számít. Tér- és időbeli elterjedése egyenletes, így pontos datálásra nem alkalmas. A vékonyabb huzalból készült, kis méretű változatok a korai időszakban jelennek meg, de későbbiek során is használatban maradtak.

A nyakperec, mint ékszer, a XI. századi köznépi temetők jellemző leleti közé tartozik. Több variációban létezett: az egyszerű, kettéhajtott bronzhuzalból sodrott példányok mellett előfordult, hogy még egy szállal körbetekerték az ékszert, hogy vastagabbnak látszódjék. A legkorábbi darabok igen szerények.[26]

A tárgyakon nincs nyoma hosszú használatnak, azaz a készítés és a sírba kerülés között nem telt el számottevő idő. A két tárgy együttes megjelenése az Árpád-kor korai periódusára keltezi a sírt.

A sírok döntő hányadánál a mellékletek hiányából vagy bizonytalanságából, és egyéb indiferens adatokból adódóan a keltezés nehézségekbe ütközik. Nem könnyíti meg a dolgunkat a sírok több alkalommal említett, komoly bolygatottsága.

A X–XI. században általános jelenség a Kárpát medencében, hogy a temetőt, a helyi domborzati és vízrajzi adottságokat figyelembe véve, egy-egy halmon, dombon jelölték ki, lehetőleg valamilyen vízfolyás közelében. A Dunától keletre, az Alföldön, ahol kevés a természetes kiemelkedés, sokszor az előző korok sír- és telephalmait használták fel a temetkezésre.[27] Tettamanti S. számos példát hoz, ugyanakkor megjegyzi, hogy ez a gyakorlat teljesen ismeretlen, a domborzati viszonyokból adódóan, a Dunántúlon.[28]

A Dunántúlon is szép számmal vannak az őskorból és a római korból származó halmos temetkezések, amelyeknek csak egy töredéke van feltárva.[29] Az a tény, hogy ezeket másodlagosan a Dunántúlon is felhasználták

21 Moosbauer 2005, 14–15. Abb. 6/3. Taf 44.
22 Lányi 1975, 62.
23 Lányi 1975, 81–82.
24 Szőke 1962, 86–93; Somogyvári 2003, 309–312. Az S-végű karika kialakulásáról, keltezéséről, viseleti módjáról: Kralovánszky 1956, 206–212, 1957, 175–186; Mesterházy 1962–1964, 143–151; Szőke 1962; Bóna 1978, 99–159.
25 A különböző variációk alapján felállított kronológia sort, lsd. Szőke 1962, 86–89.
26 Szőke 1962, 92–93
27 Tettamanti 1975, 87–88.
28 Tettamanti 1975, 88.
29 A dunántúli római kori halomsírok lelőhelykatasztere: Palágyi–Nagy 2000.

a középkorban temetkezésre, árnyaltabbá teszi az Árpád-kori temetőkről alkotott képet. Kemenesszentpéter környéke viszonylag sík terület, amelyből élesen emelkedtek ki a halmok.[30] A közelben futó Rába még kedvezőbbé tehette a helyet temetkezőhely kialakításához.

A dombok északi oldalát, amely a korabeli magyarság túlvilágképe szerint a gonosz erők lakhelye volt, temetkezésre ritkán használták.[31] A korai temetőket a településen kívül, attól nem ritkán árokkal, vízfolyással elválasztva alakították ki.[32] A sírok általános tájolása nyugat-keleti irányú volt, ill. ennek különböző variációi. Az eltérések a temetés időpontjából, és ehhez kapcsolódóan a Nap aktuális állásából adódtak. Az előzőektől drasztikusan eltérő irányítása a síroknak (kelet-nyugat, észak-dél, dél-észak) egyéb okokra vezethető vissza: gyermekek, rabszolgák, jövevények temetkezéseinél fordulhat elő, vagy valamely, ártó tulajdonsággal felruházott személyt temettek ily módon el, hogy ezzel (és egyéb más rituális eszközzel) megakadályozzák visszatérését az élők közé.[33]

A késő császárkorban a sírok nyugat-keleti. ill. délnyugat-északkeleti/északnyugat-délkeleti irányú tájolása ugyancsak gyakorinak számított. Ugyanakkor számos példa mutatja, hogy nem volt kizárólagos: Fazekasboda, Bogád, Zengővárkony II., Kő, Gorsium, Brigetio I., Intercisa XXVI. és XXVII. késő római temetői.[34]

Sírfoltra, -gödörre utaló nyomokat nem találtak a feltárás során. A sírok egyszerű aknasírok voltak. Koporsó használata az 1. sír esetében bizonyítható, de a koporsószegek,-vasalások hiánya még nem zárja ki a lehetőséget, hogy az elhunytat ácsolt ládában temették el annak idején. Néhány esetben megfigyelhető, hogy a vázrészek túl szorosan, mintegy összehúzva, fekszenek. Ez utalhat szűk koporsóra, vagy arra, hogy a halottat egyszerűen lepelbe tekerve helyezték a sírba.

A koporsó használata a X–XI. században nem ritka jelenség; a X. század második felétől vált gyakorivá, de tény, hogy főként a templom környéki temetőkben fordul elő.[35]

A IV. században többféle sírtípust ismerünk: az egyszerű aknasírtól kezdve, a téglasíron, a kőlapokból kialakított sírfajtákon, a padmalyos, ill. padkás sírokig. Nem volt ismeretlen a koporsó használata sem, de nem tekinthető általánosnak a temetőkben.[36]

Az elhunytak sírba helyezése mind a késő császárkorban, mind az Árpád-korban nyújtott helyzetben, hátukra fektetve történt. A karok a test mellett nyújtva, olykor a medencére, felsőtestre hajlítva feküdtek.[37]

A mellékletadás tekintetében a következőket kell figyelembe vennünk:

A késő császárkorra vonatkozó mellékletadási szokások és változások ide vonatkozó jellemzőit lsd. a 3. sírnál leírtaknál.

A kora Árpád-kori sírok esetében a melléklet főként viseleti tárgyat ill. ékszert, munkaeszközt, férfiak esetében fegyvert is jelent. Maradhat emléke a szemfedőnek is, amennyiben maradandó anyagból készült elemeket varrtak rá, rituális vagy esztétikai okokból. Étel-és italmelléklet ritka, főként a X. században fordul elő. Ebből következően a korszak sírjaiban ritkán található kerámiaanyag. [38]

A sírleletek mennyiségi csökkenése a XI. századtól nyomon követhető a XII. század vége–XIII. század elejéig. Egyre gyakoribbak a melléklet nélküli sírok a köznépi, soros ill. templom körüli temetőkben. A temetőkben egyre ritkábban felbukkanó viseleti tárgyak, ékszerek tekintetében sincs olyan mértékű formai variabilitás, hogy az alapján pontosabb időrendet fel lehessen állítani.

A fent elmondott általános, a IV. századi és a X–XI. századi temetőkre vonatkozó helyzetképből kiindulva tehetünk kísérletet a további sírok keltezésére, szem előtt tartva, hogy megállapításunk némely esetben megkérdőjelezhető/ hipotetikus.

Az 5. sír, a 3. sírt párhuzamként állítva, tájolása alapján IV. századi temetkezések csoportjába tartozhat.

A 6. sír, amely egyetlen ujjcsontocskából áll, nem értelmezhető. Lehet a későbbi bolygatással odakerült másodlagos helyzetben talált csont is.

A további sírokat illetően két lehetőséggel kell számolnunk:

Az 1., 8., és 10. sírok feltárása során, a csontok mellett is kerültek elő az Árpád-kor elejére keltezhető edénytöredékek, de a sírhoz való tartozásuk nem egyértelmű – későbbi bolygatással is a csontok mellé

30 A feltárt 5 halomban nincs jele csontvázas temetkezésnek, csak a tárgyalt esetben.
31 Tettamanti 1975, 87–88.
32 Tettamanti 1975, 88–89.
33 Tettamanti 1975, 91–93.
34 Lányi 1972, 248.
35 Tettamanti 1975, 94.
36 Lányi 1972, 249.
37 Tettamanti 1975, 96–101; Lányi 1972, 66–67.
38 Tettamanti 1975, 103–104.

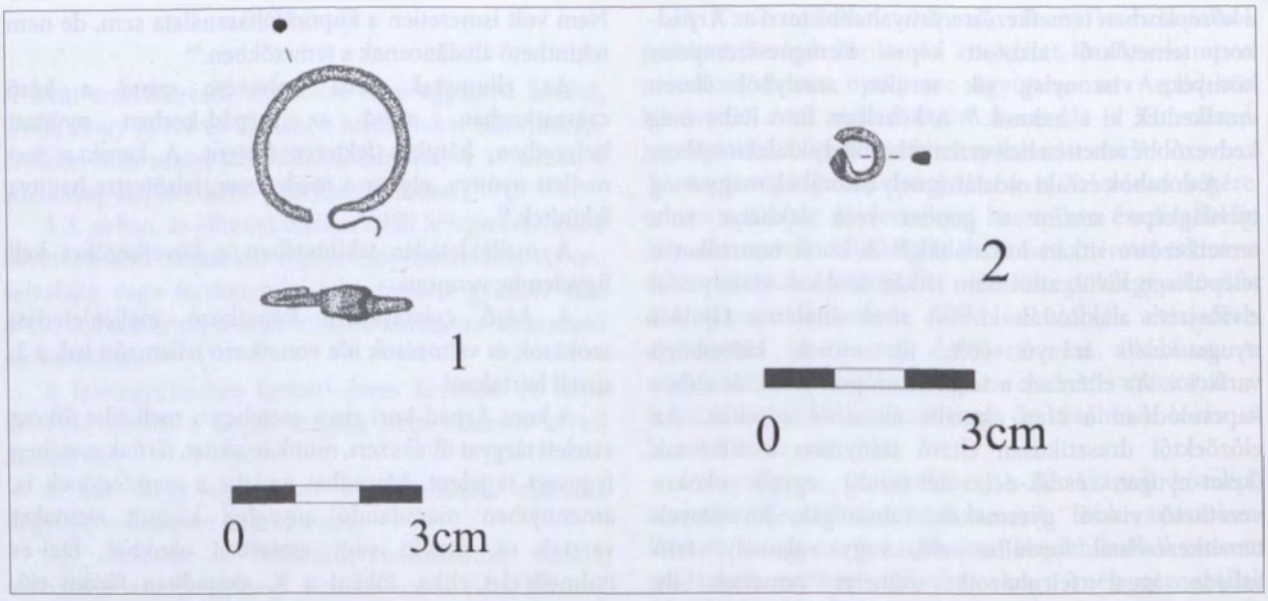

5. kép **A kemenesszentpéteri feltárás során előkerült S-végű karikák töredékei (Grafika: Molnár J.)**

keveredhettek. A töredékes S-végű karika talán a 11. sír melléklete volt. Az említett sírok tájolása DNy-ÉK-i, ami alátámaszthatja a középkori keltezést, de éppúgy a késő rómait is. A fentiek mellett figyelembe kell venni a sírok halomhoz viszonyított helyét is. A 2. és 3. sír kivételével a halom körítőfalán, vagy azon kívül, de a fal melletti területen találhatóak.

A fenti adatokból egy, a X. század végén–XI. század elején már működő (vagy akkor induló), kis sírszámú, köznépi temető képe rajzolódik ki. A temető, a sírszámból kiindulva, rövid ideig volt használatban. Még akkor is, ha számolunk a temető egy részének későbbi pusztulásával is, amelynek eredményeként talán csak a legkorábbi sírok maradtak többé-kevésbé megfogható állapotban.[39]

Ugyanakkor nem zárható ki teljesen a melléklet nélküli sírok esetében egy esetleges késő római keltezés sem.

Kemenesszentpéter környékén a temetőhöz tartozó X–XI. századi településről nincsenek információink. Annyi bizonyos, hogy az 1968. évi terepbejáráskor (Mithay S.-Torma I.)[40] a halmok közelében Árpád-kori cserépbogrács töredéket találtak. A lelőhelytől kb. 3, 5 kilométerre K-re, a mai Kemenesszentpéter belterületén található a középkori falu, amely nevét Szent Péter tiszteletére emelt templomáról kapta. A település írott forrásokban csak a XV. század második felében szerepel,[41] amely azonban már térben és időben is távol esik az Árpád-kori temetőtől.

Az Árpád kori temető használói

A magyarországi szakirodalomban hosszú ideig élő, kissé leegyszerűsített kép, miszerint a korai, pogány köznépi temetőket a XI.-XII. század fordulóján felváltják a templom körüli, keresztény temetők, az újabb kutatási eredmények hatására némiképp módosult.[42]

Az I. István (997/1001–1038) II. törvénykönyvében szereplő rendelkezés, mely szerint minden tíz falunak egy templomot kellett építenie, ma már inkább nevezhető toposznak, emellett maga a törvényi szabályozás meghatározó az uralkodó céljait illetően. Ennek megfelelően, ha a falvakban kezdetben még nem is, az uralkodói hatalmat képviselő központokban már a legkorábbi időszaktól nyomon követhető. A köznép körében a változás ennél lassabban következett be. Írott forrás is alátámasztja, hogy a lakosság a XI. század végén még mindig nem tért át teljesen a templom körüli temetők kizárólagos használatára.[43]

39 A halom eredeti magasságát nem ismerjük (feltételezett magasságára vonatkozóan ld. Palágyi-Nagy 2000, 175.) a feltárás előtt 2, 6 méterre emelkedett ki a környezetéből. Az erózió, a mezőgazdasági művelés következtében a sírok egy része elpusztulhatott, ugyanakkor az említett folyamatok révén a halom lábánál levő sírok részben védve voltak. A sírhalom körítőfalát több helyen az alapozásig visszabontották (néha kimondottan a sírásók munkájának köszönhetően), de a sírkamra és az előfolyosó falát is megbolygatták későbbi beásásokkal, esetleg a szántással, nem kímélve a sírokat sem. Erre bizonyíték a körítőfal DNy-i negyedében egy visszabontott falszakasznál előkerült bronz, nyitott végű, vékony huzalból készült karika.

40 MRT4 128.

41 Csánki 1894, 799., 814.

42 Ritoók 1997; Ritoók-Simonyi 2005.

43 Az 1092. évi szabolcsi zsinat határozatai között találjuk azt a rendelkezést, miszerint, aki a halottját nem egyház mellé temeti, 12 napig tartó böjtölésre ítéltessék kenyéren és vízen, kalodában. Pauler 1899, 165.

A régészeti kutatásokból is változatos kép bontakozik ki. A soros temetők számos esetben megérték a XII. századot, helyenként akár a XII. század közepét is. Ugyanakkor velük párhuzamosan megjelennek a templom körüli temetkezések is. A lassú átmenet többféle eredményt szült annak függvényében, hogy a keresztény hit adott területen milyen mértékben és ütemben került elfogadásra.

Függelék

Várpalota-Inota[44]

1. halom

A I. század végén - II. század elején épített 1. számú halmot a későbbi korszakok folyamán többször és nagymértékben megbolygatták. Az árokkal körülvett halomba utólagosan beleásva két, melléklet nélküli, csontvázas sírt tártak fel.[45]

2. halom

A II. század elején, első felében épített halomsír feltárása során, a körítőfalon belül, ill. azt átvágva nyolc, másodlagos betemetkezésnek számító, csontvázas sír látott napvilágot.

Értékelés

A lehetséges következtetések levonását a relatíve nagyobb információs értékkel bíró 2. számú halommal kezdem.

2. halom

A nyolc sírból - a három kivételével (2., 6., 8. sír), amelyekben egyáltalán nem volt melléklet - nem túl gazdag IV. századi leletanyag került elő.

Az 1., 5., 6. sírok esetében a vázrészek erősen bolygatottak, sőt hiányosak voltak. A bolygatás idejére vonatkozóan nincsenek adatok, ugyanakkor a halom feltöltésében a római kori kerámiaanyag mellett szép számmal vannak Árpád-kori edénytöredékek is és számolni kell legújabb kori munkák során bekövetkező pusztítással is.

Az elhunytak nemére és korára vonatkozó adatok megtalálhatók Palágyi S., a kutatási eredményeket összefoglaló, tanulmányában.[46]

A 7. sír kivételével a halottakat egyszerű aknasírokba temették. A sírgödör alakjára vonatkozóan nincsenek adataink. A 7. sír hét darab tegulából kialakított téglasír volt, amelynek a tetejét, a maradványok alapján, fával fedték be. A halottat fehér murvára ill. habarcsra fektették. - Mindkét sírtípus általánosnak tekinthető a késő római időszak folyamán, területileg sem mutatnak elkülönülést.

A IV. században a leggyakrabban a nyugat-keleti tájolással ill. ennek variánsaival (északnyugat-délkelet, délnyugat-északkelet) találkozunk a temetőkben. A 8 sír közül négynél figyelhető meg ez az irányítás, a fennmaradó részben két északkelet-délnyugat, egy kelet-nyugat, és egy dél-észak tájolású sír van. Ez utóbbi meglehetősen ritka a késő római temetőkben.[47]

Az elhunytat általában nyújtott helyzetben, háton fekve helyezték a sírba, a karok a test mellett, vagy a mellkashoz, medencéhez hajlították. A IV. századi temetőkben ettől eltérő, ritka kivételekkel is találkozni lehet. Az 1., 2., 3. sír esetében itt is tapasztalható, hogy a halott lábait kisebb vagy nagyobb mértékben behajlították. Hasonló példákkal találkozhatunk a győri, Keszthely-dobogói, a Budapest-Emese utcai, vagy a táci késő római temetőben. Azonban a jelenség annyira sporadikusan jelentkezik, hogy következtetést nem lehet belőle levonni.[48]

A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok alapján a sírok közötti időrendi sort, esetleges sírhorizontokat nem lehet megállapítani. Feltételezés, hogy relatíve rövid időn belül került sor az 1., 4., 5., 6., 7. sírok esetében a temetésre. A körítőfalon belül, szinte egymásra fűzve ásták ki a sírokat, tehát ismerték egyrészt a fal vonalát, másrészt az előző temetkezések helyével is tisztában voltak. A 2. és 3. sír elkülönülése sem zárja ki a lehetőséget, hogy a fenti sírokkal közel egyidősek. Ugyanakkor, ha egy horizonthoz tartoznak is, tény, hogy tájolásban és a vázak helyzetét tekintve is mutatnak eltérést. A nyugat-keleti irányítású 8. sír időben távolabbinak tűnik a többitől. Azokkal ellentétben a sír helyének kiválasztásakor már sem a körírőfal, sem a szentély nem látszódott. Így fordulhatott elő, hogy a gödör ásása során kénytelenek voltak a kőfalakat is elbontani. Természetesen ez a tény nem zárja ki, hogy a temetésre a késő római periódus egy késői szakaszában került sor, de ugyanígy, ez alapján, nem vethető el egy még későbbi, esetleges Árpád-kori keltezés sem.

44 A halomsírok ásatási eredményeinek összefoglalása Palágyi 1981, 7–93.; LDM Adattár 16. 756–16. 809, 17. 120-189.; LDM Adattár 16. 872–979.

45 A sírok leírását lsd. Palágyi 1981, 9–10.

46 Palágyi 1981.

47 Lányi 1975, 62.

48 Lányi 1975, 69.

1. halom

A két sír esetében a következő megállapítások tehetők:

Az 1. sír északkelet-délnyugat, a 2. sír délnyugat-északkeleti tájolású volt.

Az 1. sír bolygatott volt, kimondottan közel kerül elő a felszínhez. A 2. sír esetében kisebb vázrészek hiányoznak, de későbbi bolygatásnak nincs nyoma. Az utóbbi esetben az elhunyt feje egy nagyobb, a sírba helyezett, kövön nyugodhatott. Nem ritka jelenség a késő római temetőkben, hogy az elhunyt feje alá, mintegy párnaként követ raknak, vagy a sírgödörben a fejnél egy padkát alakítanak ki, hogy a fej azon pihenjen. Mindkét sír egyszerű aknasír volt.

Melléklet egyikben sem volt.

Az 1. halom két csontvázas temetkezésével kapcsolatban, a 2. halom értékelésénél tett megállapítások figyelembe vételével, a 2. számú csontvázas temetkezésnél mind a késő római, mind az Árpád-kori keltezés szóba jöhet. Az 1. sírnál nem zárható ki az újkori keltezés sem.

A lelőhely környékén 700-800 méteres körzetben, több római kori településnyomot is ismerünk Ugyanakkor a közelben Árpád-kori megtelepedésre utaló jelet egyelőre nem találtak. A topográfiából ismert legközelebbi lelőhely is több mint egy kilométeres távolságban van – de ténylegesen ez is csak néhány cserépbogrács, ill. fogas-karcolt díszítésű oldaltöredéket jelent.[49]

49 MRT 2 215.

Bóna 1978 = Bóna I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. Alba Regia 26 (1978) 99–159.

Csánki 1894 = Csánki D.: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában. II. kötet. 1894

Kralovánszky 1956 = Kralovánszky A.: Adatok az S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. ArchÉrt 83 (1956) 206–212.

Kralovánszky 1957 = Kralovánszky A.: Adatok az S-végű hajkarika kialakulásának kérdéséhez. ArchÉrt 84 (1957) 175–186.

Mesterházy 1965 = Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát medencében. Déri Múzeum Évkönyve 1962–1964 (1965) 95–114.

Moosbauer 2005 = Moosbauer, G.: Kastell und Friedhöfe der spätantike Straubing. Passauer Universitäts Schriften zur Archäologie Band 10. 2005

Lányi 1972 = Lányi V.: Die spätantiken Gräberfeld von Pannonien. ActaArchHung 24 (1972) 53–175.

MRT 2 = Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája. 2. A veszprémi járás. Budapest 1969.

MRT 4 = Dax M.–Éri I.–Mithay S.–Palágyi S.–Torma I.: Magyarország régészeti topográfiája. 4. A pápai és a zirci járás. Budapest 1972.

Palágyi 1981 = Palágyi Sz.: Die römischen Hügelgräber von Inota. Alba Regia 19 (1981) 7–93.

Palágyi 1989 = Palágyi S.: A kemenesszentpéteri római kori halomsír. Veszprémi Történelmi Tár 1 (1989) 44–59.

Palágyi 1990 = Palágyi Sz.: Az inotai feltárások és a Veszprém megyei halomsírok fémanyaga. Noricum-pannoniai halomsírok. Várpalota 1990, 9–14.

Palágyi 1992 = Palágyi Sz.: Adatok a Savariától Arrabonába vezető út kemenesszentpéteri szakaszának kutatásához. A Dunántúl településtörténete IX. VEAB Veszprém 1992, 27-34.

Palágyi 1997 = Palágyi Sz.: Hügelgräber mit Dromos-Dromos änhlicher Vorkammer. Balácai Közlemények 5. 1997, 11-26.

Palágyi–Nagy 2000 = Palágyi Sz.–Nagy L.: Római kori halomsírok a Dunántúlon. Veszprém 2000.

Pauler 1899 = Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. Budapest 1899.

Ritoók 1997 = Ritoók Á.: A magyarországi templom körüli falusi temetők feltárásának újabb eredményei. FolArch 46 (1997) 165–175.

Ritoók–Simonyi 2005 = Ritoók Á.–Simonyi E. (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest 2005.

Somogyvári 2003 = Somogyvári Á.: Árpád-kori temető Kiskunfélegyháza határában. StudArch-MFMÉ 9 (2003) 309–312.

Szőke 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok I. Budapest 1962.

Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát medencében. StudCom 3 (1975) 79–123.

FRÜHÁRPÁDENZEITLICHE GRÄBER IM RÖMISCHEN HÜGELGRAB VON KEMENESSZENTPÉTER (KOMITAT VESZPRÉM)

Am nördlichen Rand von Kemenesalja, an der Grenze der Komitaten Vas und Veszprém liegt die Gemeinde Kemenesszentpéter. In ihrer Gemarkung befinden sich insgesamt dreizehn urzeitliche und römische Hügelgräber. Neben der einstigen von Savaria bis zu Arrabona führenden Strasse befindliche Bestattungen gehören wahrscheinlich in die Römerzeit, was nur in fünf Fällen archäologisch auch nachgewiesen wurde. Beim Hügel I/1 von *Kemenesszentpéter-Dombi-Flur* kamen auf den abgerissenen Abschnitten der Dromos und der Umfassungsmauer elf spätrömische (4. Jh. n. Chr.) und frühárpádenzeitliche Körpergräber zum Vorschein. Die Datierung der meisten Gräber kann man mangels der Funde lediglich anhand der Orientirung und der einheitlichen Sitte mutmassen.

Über die zum Gräberfeld gehörige Siedlung stehen uns keine Angaben zur Verfügung. Es ist gewiss, dass bei der Feldbegehung 1968 in der nähe der westlichen Hügel ein árpádenzeitliches Tonkesselfragment gefunden wurde. Östlich der Fundstelle, im inneren Teil der heutigen Gemeinde Kemenesszentpéter kann man das mittelalterliche Dorf suchen, was seinen Name nach ihrer dem Heiligen Peter gewidmeten Kirche erhielt. In den schriftlichen Quellen kommt der Ort erst ab der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts vor, was räumlich und zeitlich von dem frühárpádenzeitlichen Gräberfeld entfernt ist.

GÁLL ERWIN–LACZKÓ NÁNDOR

DOBOKA VÁRKOMPLEXUMA
TUDOMÁNY–TUDOMÁNYPOLITIKA ÉS RÉGÉSZET A '60-AS ÉVEKTŐL NAPJAINKIG

Mottó:
„...a diktatúrák rátelepszenek a tudományra: kezdődött Oroszországban, illetve a hitleri Németországban".
John Lukacs: *A történelmi Hitler*

1. Doboka topográfiai helyzete

Doboka falu Kolozsvártól 30 kilométerre, északnyugatra, a Lóna-patak mentén helyezkedik el, amely 10 kilométerre innen keletre ömlik a Kis-Szamosba. A falutól délnyugatra fekvő Nagyhegy (529 méter tengerszint felett) egyik oldalháta igen erősen leszűkítette a Lóna-patak völgyét, amelyet így természetes módon ural. A két domb közé szorított keskeny völgy, körülbelül a falu közepén, élesen elkanyarodik. Az e kanyar által bezárt területen feküdt az egykori várkomplexum.[1] A két domb északnyugat irányban fokozatosan lankásodik *(1. kép)*.

A domb alakja lekerekített csúcsú, hegyesszögű körcikkhez hasonlítható, amely É-ÉK felé mutat. Két oldala 25–45°-os lejtőt képez, kitűnően védhető. E helyen épül fel a várkomplexum, illetve e körül alakult ki számos település, és itt építettek számos templomot a kora középkorban.

2. Kutatástörténet. Doboka várkomplexum értelmezése a szakirodalomban

A magyar történetírásban majdnem általánosan elfogadott, hogy Doboka várát Szent István építtette 1000 körül.[2] A vár, illetve a vármegye nevét pedig, egyetlen írott forrás alapján, a Gyulát legyőző hadvezér, Doboka nevéből származtatják. Ez egyáltalán nem új keletű a magyar történetírásban, ugyanis már a Hóman–Szekfü-féle két világháború közötti szintézisben is megtalálható.[3] Ezt átvette a várról szóló első történeti–régészeti tanulmányában Crettier Károly,[4] aki a Doboka helynevet az ómagyar *dob* személynévből származtatta, az *-ika* kicsinyítő képző alkalmazásával.[5] Ezzel szemben az 1900-as Szolnok-Doboka vármegye monográfiában Tagányi Károly, Réthy László és Kádár József a szóban forgó helynevet az ószláv *dluboku, duboka* szóból eredeztette.[6] Négy évtizeddel Crettier tanulmánya után Györffy György a Doboka helynevet I. Szent István Dobuka ispánjának személynevéből magyarázta.[7] Kristó Gyula szerint István seregét Gyula ellen az a Dobuka vezette, akinek Szent István e területet adományozta.[8] Tehát, ahogyan látjuk, kétféle elmélet létezik Doboka nevével kapcsolatban a magyar történetírásban és nyelvészetben: a trianoni csőd előtti *ószláv* eredet teóriája (1900), illetve a két világháború közötti elmélet. A történeti diskurzusban megjelenő *magyar* eredet racionális értékelése érdekében fel kell tennünk a kérdést, hogy nem a Trianon utáni magyar nemzeti frusztráció egy jellegzetes, búvópatakként élő, esetével állunk-e szemben?[9] Természetesen nyelvészeti képzettség hiányában ezzel a kérdéssel nem foglalkozhatunk, de ha csak régészeti szempontokat követünk (és csak azt követhetünk), akkor az a kérdés, hogy magyar vagy ószláv eredetre vezethető-e vissza a helynév, teljesen lényegtelen.

A második világháború előtti korszak román régészete a kora középkori régészettel szemben

1 Első, mondhatni régészeti topográfiai említése, mint elpusztult vár: Könyöki 1906, 292.
2 Benkő 1994, 169.
3 Hóman–Szekfű 1935, I. k. 211.
4 Crettier a Kárpát-medencéből még hat Doboka helynevet sorol fel. Egy *Doboca* helynév azonban ismert a moldvai Bákó megyéből is. Crettier 1943, 197–208; Madgearu 2001, 167.
5 Crettier 1943, 197.
6 Tagányi et al. 1900, III. k. 320.
7 Anonymus: *Sunad f. Dobuca nepos regis.* SRH. I. 50. Györffy György véleménye szerint Doboka már a 10. században létezett. Györffy 1987, 66–67. Anonymus művének keltezése III. Béla kora után: Madgearu 2009, 177–182.
8 Kristó 2002, 91.
9 Hasonló történészi hozzáállás valójában a két világháború közötti európai szakemberek egyik jellegzetessége is. Példaként azt a Iorga féle elméletet idézhetjük, amely alapján a székelyek elmagyarosított románok. Nicolea Iorga, *Neamul Românesc*, 1919, október.

vár
település
templom

1. kép **Doboka az I. és II. katonai felmérésen, illetve a vár észak-nyugatról (1964)**

általában teljes érdektelenséget tanúsított. Az 1945 után hatalomra jutó Román Kommunista Munkáspárt, akárcsak Magyarországon, a hivatalos, szovjet doktrínát érvényesítette a történelem oktatásban. 1956 után azonban (egyértelműen a magyar forradalommal is kapcsolatba hozható módon) a román történetírás a két világháború közötti korszak nacionalista téziseihez tért vissza.[10] E korszaktól kezdődően azonban, komplementárisan, már a régészet eredményeit is próbálják kihasználni a dákó-román kontinuitás igazolására.[11] Mindez egyértelműen szoros kapcsolatban volt a politikai erőviszonyok alakulásával is: Gheorghe Gheorghiu Dej, illetve Nicolae Ceausescu a moszkovita komunistákkal szemben Moszkvától való eltávolodást szorgalmazta. 1956 után (talán a magyar forradalom eredményeképpen?), az előbbi korszakban bebörtönzött, két világháború közötti román (nacionalista) elitet 1958-tól kezdődően engedték szabadon. A dolgok ilyen alakulása a Román Munkáspárt híres függetlenségi *Nyilatkozatával* tetőzött (1964), tehát lassan, az '50-60-as években a román kommunizmus az *„internacionalizmust"* nacionalizmusra cserélte.[12]

E folyamat keretében, a történelem tudománypolitika alakításában jelentős szerepet kapott az 1955-ben alakult Történész Bizottság,[13] amelynek tevékenységéhez

10 Ehhez kapcsolható az a tény, hogy 1958-ig a szovjet hadsereg elhagyja Romániát, mintegy fizetségként az 1956-os magyar forradalom alatt és után tanúsított magatartásért. Boia 2012, 45.

11 Boia 1999, 152; Ciupercă 2009, 134.

12 Boia 1999, 76.

13 E folyamat teljesen ellentéte figyelhető meg a kádári Magyarországon, annak mindenféle jelenkori következményeivel. Măgureanu 2007, 297, 305.

2. kép **Dobokai ásatási piknik 1968-ban**

köthető az 1960-ban megjelent *„Istoria României"* című szintézis. Ebben, ellentétben az 1948-as Roller féle művel,[14] egyértelműen a dáko-román kontinuitás mellett foglaltak állást, elítélve Roesler emigrációs elméletét. A román, kommunista keretekben, felélesztett/feléledő új-nacionalizmus egyik fő jellegzetessége az volt, ellentétben a két világháború közötti korszakkal,[15] hogy 1955 után[16] a kontinuitás tanát hirdető szakemberek között hangsúlyosan fontos szerepet kaptak a régészek, illetve a régészeti leletanyag felhasználása a kontinuitás tan igazolására. Az már másik kérdés, hogy ezt valóban ilyen szempontból mennyire lehet felhasználni! *„Mivelhogy az elbeszélő forrásokat többnyire kimerítették, a román történetírás a régészetre tett fel mindent"*- írja Lucian Boia.[17] A konkrét terv az volt/lehetett, hogy 271-től egészen a két vajdaság megalapításáig terjedő időszakot régészeti forrásokkal kell kitölteni, amely bizonyítaná a dáko-román kontinuitást, illetve a románság ún. *„autochtonitását"*. A Dobokán elkezdett ásatás a neo-nacionalista román tudománypolitika egyértelmű jele. A jelentős anyagi erőkkel támogatott tervásatás e tudománypolitikai tervnek szerves része volt. Mintegy négy év a várkomplexum egészét kis mértékben érintő kutatás után (1964–1967) a Stefan Pascu által vezetett csoport Dobokát Gelou vezér központjaként értelmezte, működésének első periódusát pedig a 9. századra helyezte.[18] Az ásatásoknak nagy jelentősége lehetett az akkori erdélyi román tudományos elit számára: az ásatásokra maga az 1955-ben alakított bizottság elnöke, Constantin C. Daicoviciu is több alkalommal ellátogatott (a kolozsvári múzeumban erről több fényképet is sikerült azonosítanunk).[19] A Pascu által vezetett csapatot, a kolozsvári múzeumban található különféle dokumentációk alapján, legalább 10 régész alkotta (St. Pascu, M. Rusu, P. Iambor, N. Edroiu, Gyulai P., V. Wollmann, St. Matei, Gh. Lazarovici, I. Hica).

Tehát a Doboka-projekt egyrészt a '60-as években, a nacionál-kommunista keretekben felélesztett új-román nacionalizmus tudománypolitikai tervkategóriáiba tartozott. Másrészt azonban ez az erdélyi román tudományosság presztízsharca is volt (amelynek akkoriban Constantin C. Daicoviciu és Ştefan Pascu voltak legismertebb személyiségei) a bukaresti tudományossággal, ezen belül is elsősorban Ion Nestorral (köztudott dolog volt, hogy Constantin C. Daicoviciu és Ion Nestor nem állt éppen a legjobb személyes kapcsolatban). Harmadrészt a történész Ştefan Pascu karrierista törekvései miatt lett *„Gelou vezér"* központja, ugyanis a nacionál-kommunizmus ranglétráján már akkor jelentős helyet elfoglaló kolozsvári történésznek

14 Boia 1999, 73–74.

15 *„...Încă din perioada interbelică începe să se facă, ce-i drept timid, apel la informaţiile arheologice, care ar fi trebuit să completeze insuficienţele sursei literare" („Már a két világháború között, igaz jelentéktelen mennyiségben, de elkezdik használni a régészeti forrásokat).* Ciupercă 2009, 134.

16 E korszak egy másik jellegzetessége volt a zsidók kitelepülése/kitelepítése Izraelbe. Ezzel kezdődik gyakorlatilag a román neo-nacionalizmus és a homogén nemzetállam koncepciónak előretörése, amely később (1968–1989) a szászok kitelepítésével/eladásával folytatódott. Erről ld.: Boia 2012.

17 Boia 1999, 152.

18 Pascu–Rusu–Iambor–Edroiu–Gyulai–Wollmann–Matei 1968, 153–202.

19 Ide vonatkozik az 1968-as cikk egyik mondata is: *„Şi de data aceasta, ca şi totdeauna când este vorba de o cercetare de seamă, acad. C. Daicoviciu, directorul instituţilor de cercetare şi muzeale din Cluj, a fost mobilizatorul, sfătuitorul şi îndrumătorul atent şi priceput de fiecare zi a cercetărilor de la Dăbâca..." („Most is, mint mindenkor, amikor fontos kutatásról volt szó, C. Daicoviciu akadémikus, a kolozsvári kutatási és muzeális intézmények igazgatója volt a dobokai kutatások mozgósítója, tanácsadója és gondos útmutatója..")* (fordítás az eredeti román szövegből). Pascu–Rusu–Iambor–Edroiu–Gyulai–Wollmann–Matei 1968, 153.

kapóra jöhetett, hogy tudománypolitikai presztízsét ilyen módon is növelhette (1974-ben például a Román Akadémia tagjává is választották). Az 1968-ban megjelent többszerzős cikk máig tartó hatását mi sem illusztrálja jobban annál a ténynél, hogy néhány szakember munkáját leszámítva (amelyek a várkomplexum későbbi keltezésével számoltak[20]) a román történettudományban, régészetben, sőt köztudatban gyökeret eresztett *„a 9. századi Doboka"*, és sokkal sajnálatosabb, hogy mint a *vegyes érvelés* romániai jelképe, *„Gelou vezér vára"* él a tudományos köztudatban, nem is beszélve a vulgáris szintű tankönyvekről. E Gelou-féle várközpontot A. Madgearu például próbálta Kolozsmonostorra „költöztetni", azonban e másik *vegyes érvelésen* alapuló, hasonló jellegű próbálkozás, úgy tűnik, hatás nélkül maradt a román történetírásban.[21]

Leszögezhetjük tehát, hogy a múlt század '60-as éveiben kezdődött dobokai ásatások prekoncepcióval indultak. Ezt bizonyítja az is, hogy az ásatásvezető régészek három ásatási idény után Dobokát a legendás Gelou, a vlachok és szlávok vezérének katonai-politikai központjaként értékelték. A leletanyagot mellőzve, egyetlen írott forrásra támaszkodtak (Anonymus regényes Gestájának 24–27. fejezete), habár Anonymus írásában sehol sem tűnik fel a Doboka név.[22]

Doboka ezen értelmezésével szemben Györffy György tanulmányában, Bóna István egy kitűnő jegyzetben gyakorlatilag megsemmisítette Pascu és csapata dobokai kronológiai rendszerét, ennek azonban sajnálatosan vajmi kevés nyoma maradt a régészeti szakirodalomban, és majdnem ismeretlen a román régészetben.[23]

A '90-es évek legelejétől elsősorban a bukaresti iskola legismertebb képviselői, a történész Lucian Boia és a régész Radu Popa (Boiát követte a kolozsvári Sorin Mitu) vezetésével könyörtelen támadás indult a nacionál-kommunista hagyományú történettudomány ellen, azonban sajnálatosan mindez elsősorban a történettudomány keretében és annak is csak egy része esetében járt konkrét eredménnyel.[24] Radu Popa és Lucian Boia kemény bírálattal illették a '70-80-as évekbeli romániai kutatói attitűdöt, szemléletet, hozzáállást, illetve e kutatók sokszor kétes tudományos következtetéseit.[25] Egyértelmű Radu Popa kritikája: 1991-es cikkében a bukaresti, erdélyi származású régészt, Ştefan Pascut *„amatőrnek"* nevezte, az írását pedig *„romantikusnak"*.[26] Lucian Boia, fentebb már idézett, zseniális mondata jelzi legjobban az '50-60-as évek történettudományának dákoromán kontinuitással kapcsolatos trendjét[27]: *„Mivelhogy az elbeszélő forrásokat többnyire kimerítették, a román történetírás a régészetre tett fel mindent"*.[28]

Lucian Boia tanári, szerkesztői és koordinátori munkájának eredményeképpen két kötet jelent meg a román nacionál-kommunizmus mítoszairól, ennek sajnálatos ferdítéseiről.[29] Mindez azonban módszertani szempontjából majdnem hatás nélkül maradt a kora középkori régészetben. Elmondható, hogy a Radu Popa és Lucian Boia által nyitott új utak a mai napig csaknem ismeretlenek a romániai régészek köreiben, nem is beszélve a köztudatról.[30] A román, elsősorban bukaresti régészet képviselőinek nemzetközi nívójú publikációi pedig teljesen marginálisak maradtak. További problémát jelent az is, hogy a régészet eredményeit, ennek módszeréből és jellegéből adódóan, a történészek nagy többsége egyszerűen nem értette/nem érti.

Az elmúlt 23 év romániai kora középkori régészetének fejlődését a következőképpen jellemezhetjük: 1. Elsősorban a kora középkor korai időszakával (az ún. szarmata–hun–germán korszak) foglalkozó munkák egy része közelít a közép-európai régészet szintjéhez;[31] 2. Az avar kor és a 9–10., illetve az Árpád-kor kutatását jórészt érdektelenség jellemezte – lényeges kutatási projektek nem voltak, csak néhány kutató foglalkozott e korszakok régészeti anyagával; 3. A romániai kora középkori régészetnek nem tett jót az új ruhát öltött román *posztszekuláris nacionalizmus* (amelynek különböző formáit – dákok, rómaiaik féle fordulást – a különféle tömegrendezvényeken lehet felismerni); 4. A fejlődés legfőbb gátja azonban, hogy a nacionalista-kommunista régészet és történetírás képviselői 1990 után is helyükön

20 Horedt 1986, 127; Rusu 1998, 5–19; Madgearu 2001, 162. A. Madgearu azonban nem Anonymus meséivel próbál leszámolni, hanem e mesék, a legendás „nagy csaták" helyszíneit módosította, természetesen újabb mítoszokat kreálva.

21 A. Madgearu azzal érvel, hogy Anonymus nem említi Dobokát, következtetésképpen ott semmiféle csata nem lehetett. Madgearu 2001, 165.

22 Bóna 1998, 20.

23 Bóna 1970, 315. jegyzet. Bóna jegyzetét a román szakirodalomban csak Madgearu művében sikerült fellelnünk. Madgearu 2001, 162, 14. jegyzet.

24 Például a tankönyvekbe ezek az eredmények nem épültek bele. Napjaink magyar és román nyelvű történelmi tankönyvei gyakorlatilag a múlt század '80-as éveinek „megszépített", ugyanakkor lebutított változatai.

25 A román nacionál-kommunizmus és a régészet kapcsolatáról ld.: Boia 1999, 144–149.

26 Popa 1991, 159, 165, 51. jegyzet.

27 A román etnogenézisről szóló vitákról az '50-es években, nagyon sok adattal: Măgureanu 2007, 289–321.

28 Boia 1999, 152.

29 Ez azzal is járt, hogy a nyugati országok könyvtárait diplomáciai úton, több százezres mennyiségben, lebutított, a dáko-román kontinuitást „bizonyító" propaganda-iratokkal borították el. MCR 1998.

30 Niculescu 2002, 209–234; Harhoiu 2004, 149–167; Niculescu 2007, 127–159.

31 Dobos Alpár, Radu Harhoiu, Alexandru Niculescu, Coriolan Opreanu, Ioan Stanciu, stb. munkásságára gondolunk.

maradtak, vagy hasonló beállítottságú kutatók kerültek oktatói és kutatói pozícióba.

A '90-es években a 20. század egyik legnagyobb magyar régésze, Bóna István részletesen foglalkozott a kora Árpád-kori várakkal, illetve az erdélyi határvárakkal. Szintézisében minden erdélyi vár szerepelt, Doboka azonban, csak egy félmondat erejéig jelent meg.[32] 2001-ben közzé tett utolsó cikkében azonban eléggé egyértelműen foglal állást a dobokai vár későbbi keltezése mellett.[33]

Florin Curta *„Erdély 1000 körül"* című tudománytörténeti elemzésében részlegesen tárgyalja Doboka kérdéskörét, azonban nem eléggé egyértelmű az álláspontja. Többször végigolvasva, úgy tűnik, mintha védeni kívánta volna a Pascu-féle kutatócsoportot, Bóna Istvánt pedig, Doboka kapcsán, a román régészet elleni támadással vádolta. Curta kritikája érthetetlen, hiszen olyasvalamit tulajdonít Bónának, amelyet ő sehol, egyetlen művében sem írt le (nem idézte a kifogásolt mondatok pontos helyét sem!).[34] Éppen Bóna István volt az, aki az Erdély történetében megírta, hogy Dobokán volt egy 8. századi szláv telep és ennek a temetője.[35] Curta elsősorban azzal védte a dobokai-kutatócsoportot, hogy nem igazán nőttek fel a kutatás bonyolultságához (pedig ahogyan említettük legalább 10 régész vett részt az ásatáson),[36] az interpretációjukban pedig nem kell feltétlenül a politikum hatását keresni![37] Curtával ellentétben Boia a nacionalizmus felé fordulást látja a '60-as évek történetírásában, amely kiteljesedve súlyosbodott a '70-80-as években.[38] Hogy mi az oka Curta a román nacionalista-kommunista tudományosságot védelmező, meglehetősen furcsa megnyilatkozásának, nem tudjuk. A nacionalista-kommunista elméleteket viszont Radu Popa már 1991-ben megbírálta.

Arra, hogy a Dobokáról szóló, 1968-as cikk és a '60-as évek tudománypolitikája mennyire beágyazódott a jelenkori romániai tudományosságba, a legjobb példa a nemrég megjelent *„A románok története"* című munka újabb kiadása,[39] amelyben változatlanul elkülönítik a kora középkori *„autochtonok"*-kat és *„migrátorok"*-kat, vagyis semmilyen eszmei változást nem tapasztalhatunk a '80-as évekhez képest.[40] Egyáltalán nem meglepő tehát, ha a kötetsorozat III. részében Doboka továbbra is a 9. század végi/10. század eleji Gelou váraként szerepel.[41]

Sajnos a rendszerváltás után Dobokán nem folytak további kutatások. Az érdektelenségre számos magyarázat kínálkozik, azonban a legfontosabb egyértelműen az, hogy a jelenlegi romániai kora középkori régészetet nem programok és intézmények, hanem mindössze néhány személy képviseli.[42] A rendszerváltás óta eltelt időszakban lényeges áttörés nem történt a kutatásban. Doboka templom körüli temetőinek feldolgozása kapcsán valamelyes előrelépést a IV. vártérség, illetve az A. Tămaş kertjében feltárt templom körüli temetőrészek közlése jelentheti.[43]

A romániai régészetben a Dobokáról szóló művek tehát, néhány kivételt leszámítva, ma is ugyanazon az Anonymus regényes *Gestájára* épülő, nagyon ingatag, megkérdőjelezhető, 19. századi, nacionalista elméleti konstrukción alapulnak. Ez módszertani szempontból pedig a helytelen és követhetetlen *vegyes érvelés* egyik legjobb jelenkori példája.

---

32 Bóna 1998, 34.

33 *„Dobokavár többször átépített kisméretű (9 és 14 m hosszú) templomairól egyelőre csak azt lehet tudni vagy sejteni, hogy egyik sem korábbi a XI. század közepénél, vagyis nem államalapítás koriak. A zavarosan leírt, zavaros vázlatokon ismertetett alaprajzok nyomán a templomok története mindaddig értelmezhetetlen lesz, míg a körülöttük feltárt 800 temetkezés rétegviszonyai és leletei nincsenek közzétéve.."* Bóna 2001, 89.

34 *„Bóna susţinea că nu există nici un fel de materiale databile în secolul al IX-lea şi că până şi cele databile în secolul al X-lea sunt foarte puţine. În acelaşi timp, el îi acuza pe arheologii români de a fi ascuns acele materiale ce ar fi contravenit interpretării fortificaţiei de la Dâbâca, drept capitala lui Gelu. De fapt materialele publicate până acuma, fie chiar şi atât de deplorabil, conţin şi piese databile în secolul al IX-lea..."* (*„Bóna szerint semmilyen 9. századra keltezhető régészeti leletanyag nincsen és még a 10. századra keltezhető leletanyag is kevés. Ugyanakkor, ő a román régészeket azzal vádolta, hogy eldugták azokat a leleteket amelyek bizonyítanák azt, hogy a Gelou központja nem lehetett Doboka. Valójában az eddig közölt leletanyag, bármennyire is gyatrán értelmezett, tartalmaz 9. századi leletet)"*(fordítás az eredeti román szöveg alapján). Curta 2002, 274.

35 *„Avar koriak, ám későbbiek a Dobokán talált urnasírok is, az egyik urnáról tudjuk, hogy szabad kézzel készült, ugyanott a másikat – szórt hamvasztásos temetkezést (?) – lapos indás díszítésű, avar, öntöttbronz csüngős övverete viszont már a 8. század vége felére utalja..."* (*'The urn graves at Doboka are from the late Avar period. One of the urns is reported to be hand-made; another cremation grave — with scattered ashes (?) — dates from the late 8th century, for it yielded an Avar cast bronze belt decoration, with a flat, tendril-patterned pendant'*). Bóna 1988, 181.

36 Curta 2002, 274.

37 Ez akkor azt jelenti, hogy maga a román középkori régészet nem tudta kivitelezni egy vár sáncának az átvágását? Erre nem kapunk választ. Curta 2002, 274.

38 Boia 1999, 76–78.

39 Sokatmondó, hogy a jelenlegi román tudomány „legismertebb" kutatóinak táborából, hiányzanak olyan nevek mint Lucian Boia, Radu Harhoiu, Sorin Mitu, Alexandru Niculescu vagy Adrian Andrei Rusu.

40 A szintézis fejezetcímei kitűnően jelzik ezt a kutatói attitűdöt: *„Raporturile populaţiei autohtone, cu migratorii"*, *„Populaţiile migratoare pe teritoriul Daciei"*. Ezt tükrözi a bibliográfia is, amelyet „autochtonok"-ra és „migrátok"-ra osztották. I. R. 2010, 667, 712, 787, 873–884, 884–896.

41 I. R. 2010, 244–245.

42 Hasonlóképpen: Ţiplic 2011, 148–154.

43 Gáll 2011; Gáll 2013a (s. a.); Gáll 2013b (s. a.).

E rövid, a témánkra nézve sok szempontból jelentéktelen kutatástörténetből három nagyon rövid következtetést tudunk levonni: 1. Doboka tökéletesen szemlélteti a 20. század különböző korszakai szakembereinek történeti felfogását, szemléletét, vízióját; 2. Doboka interpretációjában eddig a történeti-narratív és a nyelvészeti adatok kaptak főszerepet, a régészet csak auxiliáris, kiegészítő szerepet játszott-játszhatott, arra lévén ítélve, hogy a különböző jellegű történeti teóriáknak kiegészítő érvhalmazt nyújtson;[44] 3. Doboka kutatása '60-as években elsősorban tudománypolitikai, politikai és gyaníthatóan személyes, karrierista érdekek mentén kezdődött, ez is magyarázza, hogy később, mivel az eredmények nem voltak meggyőzőek (legalábbis az adott szempontoknak megfelelően), a kezdeti kutatási tempó csökkent, lassan el is halt. Az utolsó, 1986-ban történt ásatást már csak Petru Iambor irányította, az eredmény pedig mindössze 8 sír feltárása volt, amely jól jelzi a '80-as években már tapasztalható, a lelőhely iránt megnyilvánuló érdektelenséget.

A múlt politikai manipulációja sajnálatosan nagy „karriert" futott be a nacionalista-kommunista Romániában,[45] ennek pedig egyik fájdalmas jelképe Doboka.

3. Doboka lelőhelyének kutatási stádiuma

Ahogyan már említettük, 1964-től kezdődően, kisebb-nagyobb megszakításokkal, Dobokán több mint húsz évig folyó régészeti kutatás során, három helyen épített több alkalommal épített, át- és újraépített templomot (IV. vártérség, A. Tămaş kertje és Boldogasszony templom), ezek köré létesített három temető kb. 871 sírját (a legtöbb sír a 11–13. századra keltezhető), a kőkorszaktól kezdődően, különböző időszakokban egészen a 16. századig használt településrészleteket, telepjelenségeket sikerült feltárni. A középkorban létesített föld-favár sáncait több helyen átvágták, amelynek (sokszor nem éppen érthető) profil rajzait abszolút kronológiai értékként kezelték.[46]

A feltárt lelőhelyek kutatásának idejét, mennyiségét a következő táblázatban próbáltuk rendszerezni:

Lelőhely	Ásatás éve	Sírok számozása	Feltárt sírmennyiség	Más objektumok
I–III. vártérség	1964	–	-	1 gödörház
IV. vártérség	1964	1–35. sír	35	
IV. vártérség	1965	36–106. sír	71	6 gödörház, 5 felszíni lakóház
A. Tămaş kertje	1966	1–10., 11–28., 29–37. sír	37	2 gödörház, kemence
A. Tămaş kertje	1967	38–60., 61–71. sír	32	templom alapja
IV. vártérség	1968	templom alapja, 107–150. sír	44	
Boldogasszony/Boldâgă	1968	1–42. sír	42	
IV. vártérség	1969	151–284. sír	134 (144)	
Branistye/Branişte	1972	szórthamvasztásos sírok	?	4 gödörház
Branistye/Branişte	1973	szórthamvasztásos sírok	?	
I–IV. vártérség	1973			3 gödörház, 7 felszíni lakóház (?), vasmegmunkáló műhely?, várfal, 2 kemence
IV. vártérség	1973	295–303., 310–325. sír	25	
Boldogasszony/Boldâgă	1975	43–103. sír	63	templomok alapjai
IV. vártérség	1976	326–425., 427–436. sír	110	
IV. vártérség	1977	437–482. sír	46	
Boldogasszony/Boldâgă	1977	Sírok (105-ig)	?	
A. Tămaş kertje	1980	néhány sír	?	1 gödörház
Boldogasszony/Boldâgă	1982	104–131. sír	29	
IV. vártérség	1986	483–490. sír	8	

3. kép **A feltárt régészeti lelőhelyek kutatásának stádiuma**

44 Ebből a szempontból ld. pl.: Niculescu 1997, 64.

45 Ebből a szempontból nem lehet eleget idézni Radu Popa 1991-es kritikáját. Popa 1991, 153–188.

46 Pascu-Rusu-Iambor-Edroiu-Gyulai-Wollmann-Matei 1968, 153.

Sajnos, nagyon súlyos tény, hogy a temetők csontvázanyagát nem sikerült azonosítanunk. Tudor Sălăgean elbeszélése szerint a '90-es évek elején az időközben összekeveredett csontanyagot Petru Iambor valahol Dobokán (a várban vagy a vár közelében) visszatemette. Ha a leletanyagot sikerült is azonosítanunk és az egyik lelőhelyet kismonográfiában közölni,[47] a csontanyag hiánya pótolhatatlan marad. A hajdani Doboka IV. vártérség népességének modern természettudományos vizsgálata csakis új, eredményes ásatások után lehetséges.

4. A DOBOKAI TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK, TELEPEK ÉS A VÁRKOMPLEXUM

A vár területén történő ásatások összegzése, a fentebb bemutatott kutatási helyzete miatt csak nagy óvatossággal tehető meg. A több mint 20 évig tartó tervásatások a feltárható középkori várnak csak kisebb felületét érintették, óvatos becsléseink szerint ez nem lehet több mint 20% *(2. tábla)*. Ehhez tartozik az a sajnálatos tény is, hogy az ásatások dokumentációinak minősége nagyon sok kívánnivalót hagy maga után. Nem kevés alkalommal inkább 19, mint 20. századi minőségről beszélhetünk, sőt egyes évek ásatásairól (pl. 1980) nem maradt fent dokumentáció, csak néhány feljegyzés. Éppen ezért a nagy léptékű, történeti következtetéseket, amelyet az 1968-as szintézis jellegű cikk, illetve később Petru Iambor 2005-ös dolgozata (és nyomukban más munkák) tartalmaz, relatívan kell kezelnünk. A hasonló mérvű következtetésekhez ugyanis teljes feltárásra, sokkal jobb minőségű dokumentációra lenne szükség! Ebben a pillanatban a dobokai lelőhely ásatási minősége, dokumentációja és a leletanyag konzerváltsága Sebastian Brather 1. kutatási szintjének felel meg,[48] vagyis struktúrákat, gazdasági-társadalmi kapcsolatokat nem lehet vizsgálni a segítségével. A kutatás e fázisában a leletanyag tipológiai és kronológiai elemzésén kívül, másra nem alkalmas. Sajnos a helyzet nem is változhat, mivel a temető csontanyagát, ahogyan már említettük, a '90-es évek elején visszatemették, a lelőhely települési objektumaiból (gödörházak, gödrök, stb.) előkerült archaeozoológiai anyagot pedig be sem leltározták.

E helyzetből fakadóan alább a rendelkezésünkre álló információ (elsősorban kronológiai) rendszerezésére törekszünk. Pillanatnyilag csak azt mondhatjuk, hogy a lelőhely, mivel csak kb. 20%-ban tárták fel, nem veszett el a kutatás számára, azonban újabb, modernebb és sokkal felelősségteljesebb vizsgálatokra van/lenne szükségünk.

4. a. Vár

A *vár* keltezésével kapcsolatos tévhitekről már volt szó. Az ásatóktól kezdve, majdnem minden romániai tanulmány[49] a vár működésének I. fázisát a 9. század végére helyezte, elpusztítását pedig Anonymus regényes elbeszélései alapján, Gyalu és Töhötöm harcának eredményeként értékelte.[50] Természetesen egyetlen 12. századi dokumentumhoz igazítani egy régészeti objektum elpusztulását több mint veszélyes, sajnos, ahogyan fentebb említettük, egyértelműen tudománypolitikai hatásról illetve személyes érdekekről lehetett szó.

Az I. vártérség I., vagyis legkorábbra keltezhető égési rétegéből, olyan tárgyak kerültek elő, amelyeket lehetetlen nemcsak a 9., de még a 10. századra is keltezni. Az 1964-ben, az 1. kutatóárok mellett nyitott „A" szelvényben granulációs díszű csüngők *(3. tábla 2–5)*,[51] az I. földsáncból pedig rombusz átmetszetű nyak- és karperec, rombusz- és sokszögátmetszetű gyűrű került elő, melyeket a 11. század első fele előtti időre nem keltezhetünk *(3. tábla 6–9; 4. tábla 1)*. Ugyanakkor a szakállas nyílcsúcs *(3. tábla 9)*, amely együtt került elő a rombusz átmetszetű nyakpereccel *(5. tábla 1)*, az esetek óriási többségében a 11. század második felétől–12. századtól adatolható.[52] Leszögezhetjük: e tárgyakból egyetlen darabot sem datálhatunk a 11. század előtt, a szakállas nyílcsúcs pedig ezeknél is fiatalabb. Hasonlóan e réteghez sorolható az ásatók által a II. fázishoz kötött gödörház is, amelynek a betöltéséből egy lunula alakú csüngő került elő *(3. tábla 1)*.[53] Ez azért fontos, mert a betöltés éppen azt jelzi, hogy a lunula nem egykorú a csüngőkkel, hanem későbbi, tehát a gödörház keltezésében nem játszik szerepet! Az I. vártérséggel párhuzamosan működött a III. vártérség

47 Gáll 2011.

48 Brather 2006, 27, Fig. 1.

49 Üde kivételt képez Adrian Andrei Rusu elemzése. Rusu 1998, 5–19.

50 Pascu-Rusu-Iambor-Edroiu-Gyulai-Wollmann-Matei 1968, 153–154.

51 Bóna 1970, 315. jegyzet.

52 A 10–11. századi Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság temetőlelőhelyeiről egyetlen példány került elő Magyarpécskáról, pontos lelőhely nélkül (tehát kérdéses), a 12. században a számuk azonban jelentős mértékben megugrik. Kelet-Erdélyben az ilyen jellegű szakállas nyílcsúcsokat Bordi Zsigmond Lóránd gyűjtötte fel, akinek azon megállapításával, hogy ezek csak a 12. században terjednek el, nem tudunk egyetérteni, már csak a fentebb emített dobokai lelet alapján sem. E leletet azonban nehezen keltezhetünk a 11. század közepe előtt. Pascu-Rusu-Iambor-Edroiu-Gyulai-Wollmann-Matei 1968, Fig. 4. 16; Bordi 2006, 91–97.

53 Pontos párhuzama a 11. században keltezhető Zimándújfalu-Földváripuszta temetőjéből ismert, keltezése ugyancsak a 11. század első fele. Réthy 1898, 128, III. 6; Madgearu, 162–163.

földsánca is, amelyet stratigráfiai megfigyelések támasztanak alá. I. András (1046–1060) *H9* érméje a sánc észak-nyugati szögletéből került elő, nem messze pedig a földsánc betöltéséből, egy tűzhely mellől két I. Szent István által vert *H1* és *H2* érmét regisztráltak *(5. tábla 9)*. Ebben a pillanatban mindenképpen úgy tűnik, hogy a vár I. építési periódusa a 11. század második harmadában–közepén pusztult el.

A föld-favár elpusztítása (?) után egy kazettaszerkezetes erődítményt emeltek az I. és a II. vártérségben, tehát az eredeti kisebb várat kibővítették. Ennek járószintjéhez tartozó területről, pontosabban a „B" szelvényből egy Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046) *H6* érméje, illetve egy sarkantyú került elő. A vár szerkezete alapján úgy tűnik, hogy ezt az erődítményt I. András korában építették, és valószínűleg a 11. század végén rombolják le.[54]

A vár harmadik fázisa a 11. század végétől keltezhető. Kavicsos földsáncából Könyves Kálmán egyelőre meghatározatlan érméje (1095) került elő. Elpusztítása a 12. század végére (?) adatolható az ásatók szerint (III. fázis) *(5. tábla 10)*. A mi szempontunkból lényegtelen, de az ásatás vezetői szerint az elpusztított vár helyére kőfalat emelnek (IV. fázis 1), ezt 1241-ben a tatárok lerombolták, de később ismét újraépítették (IV. fázis 2).

4. b. Településrészletek

Doboka várkomplexum elemzésével kapcsolatban az egyik komoly gondot az okozta, hogy az ásató régészek a településrészleteket mindenféleképpen a várkomplexummal párhuzamosan próbálták keltezni, nem tudták vagy nem akarták szétválasztani őket. Előbb nagyon röviden megpróbáltuk tisztázni a vár keltezési problémáját, ezt a módszert próbáljuk a következőkben is követni. A közölt és közöletlen leletanyag elemzése alapján a következőket lehet leszögezni:

1. A Branistye, a IV. vártérség észak-nyugati részén, illetve a II. vártérség várfala alatt 8., illetve 8–9. századi településrészlet gödörházai, és felszíni lakóházai (?) kerültek elő *(4. tábla 2–3)*. Az utóbbiak létezése azonban erősen kérdéses, mivel rajzos dokumentációjuk nélkül ez távolról sem bizonyítható. Az mindenképpen kijelenthető, hogy ennek a településnek nem volt köze a 11. századi várhoz. Kiterjedése alapján jelentős számú népesség élhetett itt, hiszen az ásatások kis mérete ellenére, a várkomplexum 3 pontján is regisztrálhattunk 7–9. századi objektumokat. Nagy valószínűség szerint e népességnek a 11. századi lakossághoz is köze lehetett, talán erre utal Doboka környékéről ismert jelentős számú szláv helynév is.
2. A 11. századra keltezhető előbb bemutatott leletanyagon kívül biztosan a 11. század első felére keltezhető településrészleteket a III. vártérség délkeleti, és a IV. vártérség északnyugati részéről ismerünk. Külön ki szeretnénk emelni a IV. vártérség délkeleti részét, vagyis a templom körüli temető területéről előkerült gödörházat, amelyben egy bordásnyakú edényt is leltek *(5. tábla 11)*.[55] Nem elképzelhetetlen, hogy ebben az esetben egy előbbi, talán 10., de mindenképpen 11. századi településrészlettel van dolgunk. Hasonló településrészlet (ha nem éppen ugyanaz) három gödörháza, illetve kemencéje A. Tămaş kertjéből ismert. Habár az 1980-ban feltárt gödörház járószintjéről előkerült *H82*-es denár a 12. századra keltezi e településrészletet *(10. tábla 1)*.
3. Szükségesnek tartjuk, külön kitérni az S1/IV/1965 felszíni lakóház leletanyagának kérdéskörére, ugyanis a szerzők *„bizánci, mázas edénytöredékeket"* említenek csiholó (?)*(5. tábla 5)*,[56] zöldmázas (?) edénytöredékek *(3. tábla 3–4)*, aranyozott lemezzel díszített két sarkantyú *(5. tábla 1–4)*,[57] kereszttöredék, vaskések társaságában. Véleményünk szerint azonban kérdéses marad mindez, mivel a leletek felületes felsorolásán kívül semmiféle dokumentáció nem áll a rendelkezésre. Szintén kérdéses, hogy eredetileg mi tartozott a házhoz és mi került elő ennek betöltéséből. Abban az esetben azonban, ha a járásszintről láttak napvilágot a fentebb felsorolt tárgyak, tehát keltezné a lakóházat, a leletanyag tipokronológiája távolról sem engedne meg 9–10. századi keltezést. A két sarkantyú (10–11. század),[58] de elsősorban a csiholó alapján (amelynek a keltezése inkább 12. század) csak jóval későbbi keltezésről lehet szó. Ismételten: ha a leletek egyáltalán együvé tartoznak, erre azonban nincsen semmilyen dokumentációs bizonyíték! Módszertanilag veszélyes lenne bizánci kapcsolatokat látni/belelátni a három-négy edénytöredékbe (természetesen kizárni sem lehet), amelyek keltezése több mint kérdéses. Éppen ezért több mint veszélyes e ház leletanyagát **egységben** feltüntetni, módszertanilag pedig óriási hiba ezek alapján a 9–10. századi bizánci kereszténység jelenlétét vizionálni.

54 A kazettás szerkezetű várak építési idejéhez még ld.: Buzás 2006, 51.

55 A keleti eredetűnek tartott edénytípus mediterrán eredete mellett érvel Bálint Csanád. Bálint 2004, 43–50.

56 Petersen X típusú kard keresztvasaként említve az 1968-as cikkben. Gáll 2011, 53.

57 Sajnos a restaurálás „eredményeképpen" ilyen díszítésmód már (?) nem látszik rajtuk. Az 1968-as és Petru Iambor féle leírásból nem egyértelmű, hogy milyen díszítésmódról beszélhetünk. Talán tausírozásról.

58 Cosma 2004, 192–193.

3. A 11. század második felére és a 12. századra keltezhető teleprészletek a II., III. és a IV. vártérségből is ismertek. Ez alapján a középkori, 11–13. századi Doboka településterülete jelentős kiterjedésű lehetett.
4. A későbbi időszak néhány konkrét telepjelensége a tárgyalt templom körüli temető helyén került elő (mintegy a népességi diszkontinuitás jeleként!), pontosabban a 13. század végére és a 14. századra keltezhető egy felszíni lakóház és egy gödörház.

Vártérség-pozíció	*Topográfia*	*Gödörházak*	*Felszíni lakóház*	*Más telepjelenségek*	*Leletanyag (érmék beazonosítása Huszár rendszere alapján)*	*Keltezés*
Branistye/ Braniște	S3, S6, S7/1972	4 gödörház		gödrök	agyagedény-töredékek, háromélű nyílcsúcs, avar szíjvég *(4. t. 2–3)*, szén, égett csontdarabok	8. század
I. vártérség	„A" szelvény/1964			tűzhely a paliszád égési rétege alatt (1,25 méter mélységben)	aranyozott ezüst granulációs díszítésű csüngők *(3. t. 2–5)*, ekevas, szalu, rombusz alakú nyílcsúcsok	11. század első fele
I. vártérség	„A" szelvény /1964 (1,30-1,40 mélység)				agyagedény *(5. t. 14)*, agyagedény-töredékek, sarkantyúk, friesachi érme	13. század
I. vártérség	„B" szelvény/1964	1 gödörház			lunula alakú csüngő a betöltésből *(3. t. 1)*	11. század első fele
I. vártérség				I. földsánc égési rétege	rombusz átmetszetű nyak- és karperec, rombusz és sokszögátmetszetű gyűrű, szakállas nyílcsúcs *(3. t. 5–8; 4. t. 1)*	11. század első fele
I. vártérség				Donjon	agyagedény-töredékek, patkók, sarkantyúk, nyílcsúcsok, pénzérmék	13–14. század
II. vártérség	S2/II/1966-1976			kultúrréteg	agyagedény-töredékek	11–12. század
II. vártérség	S3/II/1973		2 felszíni lakóház		agyagedény-töredékek	11. század második fele - 12. század
II. vártérség	S3/II/1973		1 felszíni lakóház		agyagedény-töredékek	11–12. század
II. vártérség	S3/II/1973/ szelvény 37. méterénél, 2,0 méter mélységben		Az egyik felszíni ház agyagpadlója alatt	kultúrréteg?	nyílcsúcs *(4. t. 2)*	11–12. század
II. vártérség				kultúrréteg	egy sarkantyú, néhány vaskés, nyílcsúcsok	11. század második fele
II. vártérség	„B" szelvény			járószint	Orseolo Péter (1038–1041, 1044–1046)	11. század második fele
II. vártérség				felső kultúrréteg	egy sarkantyú	13. század második fele
III. vártérség	S3/III/1973		2 felszíni lakóház		agyagbogrács-töredékek	11. század első fele
III. vártérség	S3/III/1973 (25 cm mélységben)				nyílcsúcs *(5. t. 12)*	11–12. század?
III. vártérség	S3/III/1966			kút (?)	agyagedény töredékek	12. század?
III. vártérség	S3,5,6, 8/III/1973			Vasmegmunkáló műhely?		11. század első fele

Vártérség-pozíció	*Topográfia*	*Gödörházak*	*Felszíni lakóház*	*Más telepjelenségek*	*Leletanyag (érmék beazonosítása Huszár rendszere alapján)*	*Keltezés*
III. vártérség	S6–8/III/1973		1 felszíni lakóház[59]		agyagedény-töredékek	11. század első fele
III. vártérség	S6–8/III/1973			várfal		11. század első fele
III. vártérség	S6–8/III/1973			várfal	sarkantyú	13. század
III. vártérség	S5/III/1973/ szelvény 12-14 méterénél, 66 cm mélységben			kultúrréteg	nyílcsúcs *(4. t. 3)*	10–11. század
III. vártérség	S6/III/1973/ szelvény 13 méterénél, 15 cm mélységben			kultúrréteg	nyílcsúcs *(4. t. 4)*	10–11. század
III. vártérség	S8/III/1973/ szelvény 4 méterénél, 20 cm mélységben			kultúrréteg	két nyílcsúcs *(4. t. 5–6)*	10–11. század
III. vártérség	S10/III/1973/ szelvény 1 méterénél, 50 cm mélységben			kultúrréteg	nyílcsúcs *(4. t. 7)*	12–13. század
III. vártérség	S10B/III/1973			kemence	agyagbográcS-töredékek, sarkantyúk, vasszegek, vaskések	12. század
III. vártérség	keleti fal			kultúrréteg	csontból készített gomb *(4. t. 9)*	12. század
III. vártérség				kultúrréteg		13–14. század
IV. vártérség-ÉNy	S1/IV/1965	1 gödörház	1 felszíni lakóház[60]		agyagedény-töredékek, egyik pereme díszített	9. század
IV. vártérség-ÉNy	S1/IV/1965		1 felszíni lakóház		csíholó (?) *(5. t. 5)*,[61] zöldmázas (?) edénytöredékek *(3. t. 3–4)*, két aranyozott lemezzel díszített sarkantyú *(5. t. 1–4)*, kereszt töredéke, vaskések	11. század első fele
IV. vártérség-ÉNy	S2/IV/1965		1 felszíni lakóház		rombusz alakú nyílcsúcs, állatcsontok, vassalak, agyagedény-töredékek, rézhuzalok	11. század első fele
IV. vártérség-ÉNy	S3/IV/1965	2 gödörház			agyagedény-töredékek, agyagedény *(5. t. 13)*	8–9. század
IV. vártérség-ÉNy	S3/IV/1965		1 felszíni lakóház			9. század
IV. vártérség-ÉNy	S4/IV/1965		1 felszíni lakóház		agyagedény-töredékek	8–9. század
IV. vártérség-Ny	S5/IV/1965	1 gödörház			háromszög átmetszetű arany hajkarika[62], S végű sodrott hajkarika ezüstből *(5. t. 7)*, két vaskés, megmunkálás nyomaira utaló csontdarab	11. század első fele

59 A lakóház egy részét a III. vártérség várfala építése során elplanírozták.
60 Vágta a gödörházat.
61 Petersen X típusú kard keresztvasaként említve az 1968-as cikkben. Gáll 2011, 53, 54.
62 Nem sikerült azonosítani.

Vártérség-pozíció	*Topográfia*	*Gödörházak*	*Felszíni lakóház*	*Más telepjelenségek*	*Leletanyag (érmék beazonosítása Huszár rendszere alapján)*	*Keltezés*
IV. vártérség-ÉNy	S6/IV/1965	1 gödörház			agyagedény-töredékek, állatcsontok, vaskések, favödrök vaspántjai és fülei,	9. század
IV. vártérség-Ny	S6B/IV/1965	1 gödörház			zöldmázas agyagedény-töredékek	11. század első fele
IV. vártérség-DK	S7/IV/1973	1 gödörház			bordásnyakú edény *(5. t. 11)*	11. század első fele?
IV. vártérség-DK	S7/IV/1973			kultúrréteg	agyagedény-töredékek	13–14. század
IV. vártérség-DK	S8/IV/1973	1 gödörház			agyagedény-töredékek	11. század első fele
IV. vártérség-DK	S8/IV/1973		1 felszíni lakóház	kemence	agyagedény-töredékek, sarkantyúk	13–14. század
IV. vártérség-DK	S11/IV/1973	1 gödörház		kemence	agyagedény-töredékek, sarkantyú, bemetszett díszítésű gyűrű *(5. t. 8)*	13. század
IV. vártérség-DK				kultúrréteg		13–14. század
A. Tămaş kertje	S1/1966	2 gödörház				11. század
A. Tămaş kertje	S2/1966			kemence[63]		11. század
A. Tămaş kertje	1980	1 gödörház			*H82* érme *(10. t. 1)*	12. század
Boldogasszony	S4/1b/1966-1976 (a szelvény 4-8 méterénél, 50-70 cm mélységben)			kultúrréteg	agyagedény-töredékek	12. század

4. kép **Doboka telepjelenségei, a leletanyag és keltezése**

4.c. Templomok és temetők: IV. vártérség, Alexandru Tămaş kertje és Boldogasszony

Doboka várkomplexumának délkeleti oldalán, illetve a Váralján három helyen templomot, illetve az ezek köré alapított temetőket párhuzamosan kutatták. Ezen kívül feltártak még egy hamvasztásos temetőt, a vártól déli irányban. Ebben az esetben is a tendencia ugyanaz maradt, mint a teleprészletek esetében: a templomok első fázisát mindenféleképpen a 9. századdal próbálták kapcsolatba hozni.

4.c.1. 7–9. (10. ?) századi hamvasztásos temető (17–18. tábla)

A kis felületen és rossz módszerrel, szondázó jellegű ásatás során a vártól délre,[64] Branistye/Branişte patak közelében 15 szórt hamvasztásos és egy urnás temetkezést azonosítottak,[65] közvetlenül a 7–9. századra keltezhető település gödörházainak közelében. Sajnos egyetlen leletet sem közöltek, a szórt hamvasztásos sírokból előkerült kerámia azonban inkább a 8–9. századra keltezi e temetőt. Ugyanakkor ebben a pillanatban úgy tűnik, hogy a települést, amelyet e síroktól nem messze, valamint a IV. vártérség nyugati oldalában kutattak, későbbre lehet keltezni. Mivel a terület nagyrészt érintetlen maradt jó esély van egy, az előzőnél sokkal pontosabb ásatásra.

A sírokat, amennyire be lehet azonosítani a dokumentációban, az ún. „A" kazettában és a 8. szelvényben tárták fel. Sajnos a tíz kutatószelvényről és az ún. kazettáról mindössze 4 esetben maradt nagyon hiányos dokumentáció.[66] Éppen ezért lehetséges, hogy a Kurt Horedt által említett 15 szórt hamvasztásos és 1 urnás sír a valós adat, hiszen a szász régész a '70-es években Kolozsváron dolgozott, tehát minderről eléggé pontos információi lehettek. Mivel nem az egész temetőt, hanem csak egy részletét tárták fel, a keltezhetősége

63 A kemence nagy része elpusztult, amikor a templom szentélyét építették.

64 Említve: Iambor 2005, 155.

65 Kurt Horedtnél 15 szórthamvas és 1 urnás temetkezés található, jómagunk a dokumentációkban azonban csak 10 esetet azonosíthattunk. Horedt 1976, 51: Tabelle 2.

66 Gáll–Laczkó 2013, s. a.

kérdéses. A hamvasztásos temetkezések egységes erdélyi-medencei 9. századi eltűnése pedig valójában be nem bizonyított régészeti hipotézis.[67]

A Kis-Szamos völgyéből ismert szórt hamvas, urnás és halmos-szórt hamvas temetkezések nagy részének keltezése hasonlóképpen bizonytalan. A szamosfalvi leletek egy részét biztosan a 8–9. századra datálhatjuk, ellentétben a többi lelettel, amelyek keltezése több mint kérdéses.

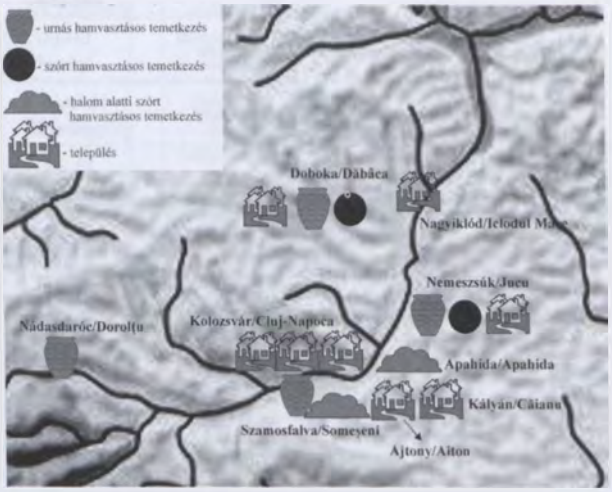

5. kép **A 7–9. (10.?) századi népesség régészetei emlékei a Kis-Szamos völgyébe**

Ahogyan láthatjuk a fenti képről, a Kis-Szamos medencéjéhez tartozó mikro régióból jelentős mennyiségben ismertek 7–9. századra keltezett települések, illetve hamvasztásos temetők (Ajtony, Doboka, Kályán, Kolozsvár, Nádasdaróc, Nagyiklód, Nemeszsúk, Szamosfalva).[68] Feltehetőleg ezekkel hozható kapcsolatban a régióból ismert *szláv* helynévanyag is.[69] Ugyanakkor teljesen hiányoznak és ismeretlenek a 10. századi szegényes mellékletű, nagy sírszámú temetők. Azonban szigetszerűen megjelennek a kolozsvári honfoglalás kori nagy százalékarányban fegyverükkel eltemetett népesség temetői.[70] E jelenség kapcsán azt gyanítjuk, hogy a hamvasztásos temetkezéseket hátrahagyó népesség („szláv" nyelvű népesség) és a 10. századi hódítók között kontaktus létezett. Ez magyarázza egyrészt a 10. századi szegényes mellékletű, nagy sírszámú temetők teljes hiányát (a 10. században nem történt betelepítés/betelepülés a fegyveres rétegen kívül), másrészt a nagyon változatos szláv helynévanyag jelenlétét Kolozsvár környékén. Meglátásunk szerint ezt a lakosságot a 10. századi honfoglaló magyarok nem *elpusztították*, hanem *integrálták* a kor gazdasági-politikai-katonai struktúráiba, mint legyőzött népességet. Éppen ezért (is) gondoljuk, hogy hibás az Észak-Erdély területei esetében a hamvasztásos temetkezések felső kronológiai határát lezárni a 9. században (valójában a legkevesebb régészeti és logikai bizonyíték nélkül!). Meglátásunk szerint e temetkezési szokást gyakorló népesség megérte a honfoglalás és kora Árpád kort, illetve integrálódott az Árpád kor struktúráiba és tért/térítették keresztény hitre. Ebből kiindulva, úgy gondoljuk, hogy jövőben a hamvasztásos temetők keltezését ^{14}C mérésekkel mindenképpen indokolt lenne leellenőrizni.

4.c.2.a. A dobokai templomok[71]

IV. vártérségi templom[72]

A (keresztény) temető mentális központi helye a templom, amelyből Dobokán többet is azonosítottak. A legnagyobb, IV. vártérség temető templomát azonban nem a nekropolisz közepén lelték (ahogyan máshol ez általános), hanem a lelőhely keleti felében. A plató majdnem északkeleti szélén tárták fel az egyszerű templomot, amelyet az ásatók *temetkezési kápolnának* neveztek a templom kis mérete miatt.[73] A templom tájolása K-ÉK–Ny-DNy, a keleti oldalon a szentély, a nyugati oldalon pedig a hajó helyezkedett el, ami megfelel a középkori templomok tájolásának.[74] A templom alapozását már 25-30 cm mélységben regisztrálhatták, az ásatásokat megelőzően különböző mezőgazdasági munkák során pedig mészkő töredékek jelentős mennyisége került elő a templom alapozásából. A templom hosszúsága 11,50 méter, a szélessége a bejáratnál pedig 6 méter.

67 Például Lengyelországban még a 11. században is ismertek hasonló, hamvasztásos temetők. Miért tűntek volna el az Erdélyi-medence területéről? Jażdżewski 1951, 91–191; Miśkiewicz 1969, 241–302.

68 *Ajtony:* RepCluj 1992, 22; *Doboka:* Horedt 1976, 48; *Kályán:* RepCluj 1992, 22; *Kolozsvár:* RepCluj 1992, 121, 143, 149; *Nádasdaróc:* Horedt 1976, 48; Ferenczi 1970, 565–570; *Nagyiklód:* RepCluj 1992, 237; *Nemeszsúk:* Ioan Stanciu információi; *Szamosfalva:* Macrea 1958, 351–370.

69 Herepei 2004, 13.

70 E jelenség legutolsó elemzése: Gáll 2013d, 461–481.

71 Művészettörténészi, illetve építészeti ismeretek hiányában a templom elemzését a legszűkebb keretek között próbáljuk elvégezni. A templom bemutatásához felhasználtuk Ştefan Matei kéziratát is. Matei é. n. 6.

72 Gáll 2011, 2–3, 66. táb.

73 Matei é. n. 8.

74 Szatmári 2005, 28.

A hajó és az apszis alapját mészből és homokból készült habarcságyba helyezett terméskő képezi. A hajó északi és nyugati fal-alapozásában 8 darab 0,70 – 0,80 × 0,40 – 0,45 m méretű kőlapot regisztráltak, amelyek egyik oldalán bekarcolt, egyenlő vagy egyenlőtlen szárú keresztminták láthatók, és egyáltalán nem kizárt, hogy ezek eredetileg sírkövek voltak.[75]

A hajó alapozása 1,25 méter széles, az apszisé ezzel szemben csak 0,75 – 0,80 cm. Az apszist a hajótól elválasztó két oszlopfő között a habarcs és kismészkő töredékek egy támpillér meglétére utalnak (hacsak nem az oltár alapjai voltak?).

A nagy mennyiségű faragott mészkőtömb, amelyre részlegesen a hajó nyugati alapozását helyezték, valószínűleg a bejárat készítésében játszhatott szerepet.[76]

A IV. vártérségi temetőt a templom építése előtt már használták, erre utalhat az ásatók szerint a szentély alapozása alatt megsemmisített sír koponyájának felső része. Nem zárható ki, hogy erre utal a bejárat előtt levő faragott mészkőtömb is,[77] ezekhez hasonló faragott, piramistörzs formájú kődarabokat találtak a Boldogasszony temploma falában is.[78] Nem zárható ki e templom előtt működő fatemplom léte sem.[79] A templomot a köréje létesített temető első érmei alapján a 12. századra keltezhetjük.

Alexandru Tămaş kertjében feltárt templom

A IV. vártérségi temetővel nagyon szoros, időrendi és talán más jellegű kapcsolatot is mutató A. Tămaş kertjében feltárt templom (és ennek temetője) hasonlóképpen a 11. század vége felé épülhetett. Kb. 160 méterre került elő a IV. vártérség templomától, a plató délkeleti végén.

Az elemzésünk elején szeretnénk eloszlatni a szakirodalomban elterjedt az I–II. templomokról szóló információkat, amely egyrészt Ştefan Matei 1996-os kéziratában jelent meg, illetve a Petru Iambor-féle doktori dolgozatban.[80] Azonban már akkor feltűnt, hogy Ştefan Matei 1996-os kéziratában az A. Tămas kertjében a *„templom"* (biserică) a *„templomok"* („biserici") terminológiával keveredik, amely arra utal, hogy 30 évvel a feltárások után az ásatások egyik vezetője már nem volt biztos a feltárt templomok számában. Ugyancsak erre utalhat az a tény is, hogy Matei szövegében megjelenik egy furcsa mondat is: *„a II. templom alapjait a helyi lakosok kiszedték és elhordták"* (*„totalitatea fundaţiei bisericii a II-a au fost scoase de către localnici"*). Ezzel az interpretációval elsődleges probléma azonban az, hogy Matei nem ad magyarázatott arra, hogy a 60 cm mélységig regisztrált ún. I. templom alapjait, miért nem hordták el a helyi lakosok? E zűrzavart, 2012-ben, azonban sikerült végképpen tisztázni: az 1966-ban miliméter papíron készített eredeti dokumentáció azonosításának köszönhetően egyértelművé vált,[81] hogy csak egyetlen templom alapjait azonosították és dokumentáltak, az ún. II. templom alapjai teljesen hiányoznak. Fel kell tennünk a kérdést: mi okozta ezt a zűrzavart? Nehezen lehet válaszolni rá, azonban talán azzal magyarázhatjuk hogy az idősödő kollégák interpretációjában, több mint 30 évvel az ásatások után, a templomtól észak-nyugatra feltárt négy, 1,5 m hosszú templom (?) fal okozhatott zűrzavart.[82]

Az A. Tămaş kertjében feltárt templom (az eddigi szakirodalomban: I. templom) kisméretű volt, a templom hajója mindössze 4,3 méter hosszú és 4 méter széles, a templom apszisa pedig 2,6 méter. Az apszis és a hajó alapját az 1966–1967-es járószinthez mérve 125 centiméternél regisztrálták. A hajó és az apszis alapját terméskő képezi, összekötő anyagként pedig sárga agyagot használtak. Néhány helyen, a fal külső részében, faragott követ is alkalmaztak, a terméskővel együtt, amelyet, sok homokot és meszet tartalmazó habarcságyba helyeztek. A templom alapfalai nem vastagabbak 1,0 méternél, a falak kb. 80 centiméteresek. A templom az Árpád-kori templomok egyik klasszikus típusába, négyszögű apszisa alapján azonban, valószínűleg a ritkább típusok, közé tartozik. Szatmári Imre gyűjtése alapján Békés megyéből 8, Valter Ilona gyűjtéséből pedig mintegy 3 esetet ismerünk.[83]

A templomot az alaprajza alapján a 11–14. század között pontosan nem lehet keltezni. Petru Iambor 2005-ben közölt kötetében 8 darab, kincslelethez tartozó I. László (1077–1095) érmét említ, amely az ún. II. templom járószintjéről került elő (*„pe nivelul de călcare, în exteriorul bisericii* (II.-m.n.), *pe latura de nord"*).[84] A kolozsvári múzeumban található dokumentáció alapján azonban 9 érme került elő, ezek kincsszerű összetartozása, több mint

75 Lövei 2005, 77–83.
76 Gáll 2011, 66. táb.
77 Gáll 2011, 66. táb.
78 Matei é. n., 7.
79 Fatemplomok létéről, illetve ezek írott forrásokban való említéséről: Németh 2002, 84–91.
80 Iambor 2005, 188.
81 Publikációját ld.: Gáll 2013b; Gáll 2013c.
82 Ez látható a Iambor féle összesítő térképen is. Iambor 2005, 56. táb.
83 Szatmári 2005, 41: kép; Valter 2005, 146, 164–165, 169, 50. kép, 77. kép, 87. kép.
84 Ezt átvettük a Doboka-IV. vártérség kimonográfiájában is: Gáll 2011, 53–54.

kétséges. A fentebb bemutatott adatok alapján teljesen biztos, hogy az ún. II. templom járószintjét, mint a kincs előkerülésének helyét törölnünk kell a szakirodalomból.

A kolozsvári múzeumi éremtárában, 1967-ről a következő adatokat találtuk a 9 éremről:

1. *H28* típusú denárt a templomtól északra nyitott szelvényben regisztrálták, 43 cm mélységben (1967. szeptember 2-án került elő). Átmérő: 1,4 × 1,32 cm. Súly.: 0,509 gramm. ENTM. N. 97940. *(10. t. 5)*
2. *H28* típusú denárt a templomtól északra nyitott szelvényben regisztrálták, 60 cm mélységében (1967. szeptember 2-án került elő). Átmérő: 1,3 cm. Súly: 0,603 gramm. ENTM. N. 97936. *(10. t. 2)*
3. *H28* típusú denár 60-80 cm mélységben, a szelvény északi falában, (1967. szeptember 4-én került elő). Átmérő: 1,5 cm. Súly: 0,588 gramm. ENTM. N. 97937. *(10. t. 3)*
4. *H28* típusú denár a „kidobott földből", kb. 60-80 cm mélységből (1967. szeptember 4-én került elő). Átmérő: 1,55 × 1,5 cm. Súly: 0,562 gramm. ENTM. N. 97939. *(10. t. 4)*
5. *H28* típusú denár a szelvény északi rézsűjéből, 60-80 centiméteres mélységben (1967. szeptember 5-én került elő). Nem leltározták be.
6. *H26* típusú denár a szelvényből, 80 centiméter mélységből (1967. szeptember 4-én került elő). Átmérő: 2,1 × 2,0 cm. Súly: 0,880 gramm. ENTM. N. 97938. *(10. t. 6)*
7. *H30* típusú denár a szelvény meg nem határozott pontján, 85 centiméter mélységből, kettétörve (1967. szeptember 4-én került elő). Átmérő: 1,6 × 1,5 cm. Súly: 0,549 gramm. ENTM. N. 97941. *(10. t. 7)*
8. Be nem azonosítható denár a szelvény meg nem határozott pontján, 85 cm mélységből (1967. szeptember 5-én került elő). Átmérő: 1,0 cm. ENTM. N. 97942. *(10. t. 8)*
9. *H28* típusú denár a szelvényből, 90 cm mélységből (1967. szeptember 5-én került elő). Átmérő: 1,5 cm. Súly: 0,593 gramm. ENTM. N. 97935. *(10. t. 1)*

Tehát: 1967-ben, a templomtól északra megnyitott szelvényből előkerült érmék nemhogy nem keltezik az ún. II. templomot, de valójában egyetlen zárt régészeti objektumot sem kelteznek! A templom körüli temető sírjaiból előkerült érmékkel együtt (amelyre később térünk ki), arra hívják fel a figyelmet, hogy a templomot I. László kora előtt semmiképpen sem építhették.

Boldogasszony temploma *(6. kép)*

A Váralján levő Boldasszony templomának három építési fázisát ismerjük. Az I. templomának keltezése a legkésőbbi a Dobokán feltárt templomok között (IV. vártérség és A. Tămaş kertje). Későbbi keltezését egyértelműen a templom mellett feltárt 57. sírból származó 12. századi anonim denár, vagy pedig Eugen Chirilă meghatározása alapján egy II. István (1116–1131) idejében vert érme biztosítja.[85] Zűrzavaros, nehezen követhető és használható dokumentáció teljes relativitásával értékelendő.[86] E templom előtt azonban már valószínűleg itt is működhetett egy templom körüli temető (fatemplommal vagy pedig a templom máshol volt); erre egyértelműen utalnak az egymásra temetett 66., 67. és 68. sírok csontvázai, amelyeket talán megbolygattak a torony építésekor (ha a tornyot nem építették később, mint a templomot!). Hasonlóképpen talán ezt bizonyíthatja az I. templom előtti 60. sír gyermekcsontváza is. A jóval nagyobb II. templom megépítésének ideje ugyancsak kérdéses, az ásatók által idézett 6. sír, amelyet egy 12. anonim denár keltez II. Géza uralkodására (1141–1161), egyáltalán nem biztos, ez a helyzete alapján tartozhatott az I. templom köré megásott sírokhoz is. A majdnem hasonló méretű III. templom azonban jóval későbbi, még a 16–17. században is működött.

4.c.2.b Templom körüli temetők

Igaz, csak közvetve, de egyértelműen a temetkezési gyakorlatok körébe sorolható az is, hogy az illető közösség hol választja/hol választotta ki temetőjének helyét. Dobokán három helyen tártak fel, 1964 és 1986 között különböző korszakokban használt templomot, illetve e körül létesített temetőt.[87]

A 11–13. századi településhez tartozó *IV. vártérség nekropolisza* a dobokai várkomplexum délkeleti részén került elő. A temető a déli irányban nyúló plató széléig tart, amelyet egy meredek lejtő követ. A temető északnyugati részén feltárt templomot a plató legmagasabb, 330 méter tengerszint feletti magasságában építették fel, a plató tengerszint feletti magassága pedig dél felé csökken, a lejtő alján már csak 325 métert mérhetünk. E részt választották a várhoz tartozó településen/településeken élők örök nyughelyül, amelyet kis távolságra feküdt a településtől.[88]

85 Meg kell jegyeznünk, hogy a Petru Iambor által emlegetett *„moneda lui Solomon" („Salamon érme")* amely az 57. sírból került elő valójában egy anonym denár a 12. századból. Eugen Chirilă numizmatikai dokumentációjában ez szerepel, illetve sehol nem akadtunk nyomára, sem a dokumentációkban, sem az éremtárban egyetlen *„Salamon érmének"* sem!

86 Ebben az esetben Emődi Tamás építész és Lukács Antal régész személyes véleményét is idézem. Véleményüket hálásan köszönöm.

87 A Kárpát-medencei templom körüli temetők kutatási összegzését ld.: Ritoók 2010, 473–494. Az Erdélyi-medence templom körüli temetőinek elemzését ld.: Gáll 2013 (s. a.)

88 Hasonló helyzetet regisztrálhatunk például Visegrád-Várkert és Kána esetében. Kovalovszki 1994, 1. kép; Terei György előadása 2010. október 29-én.

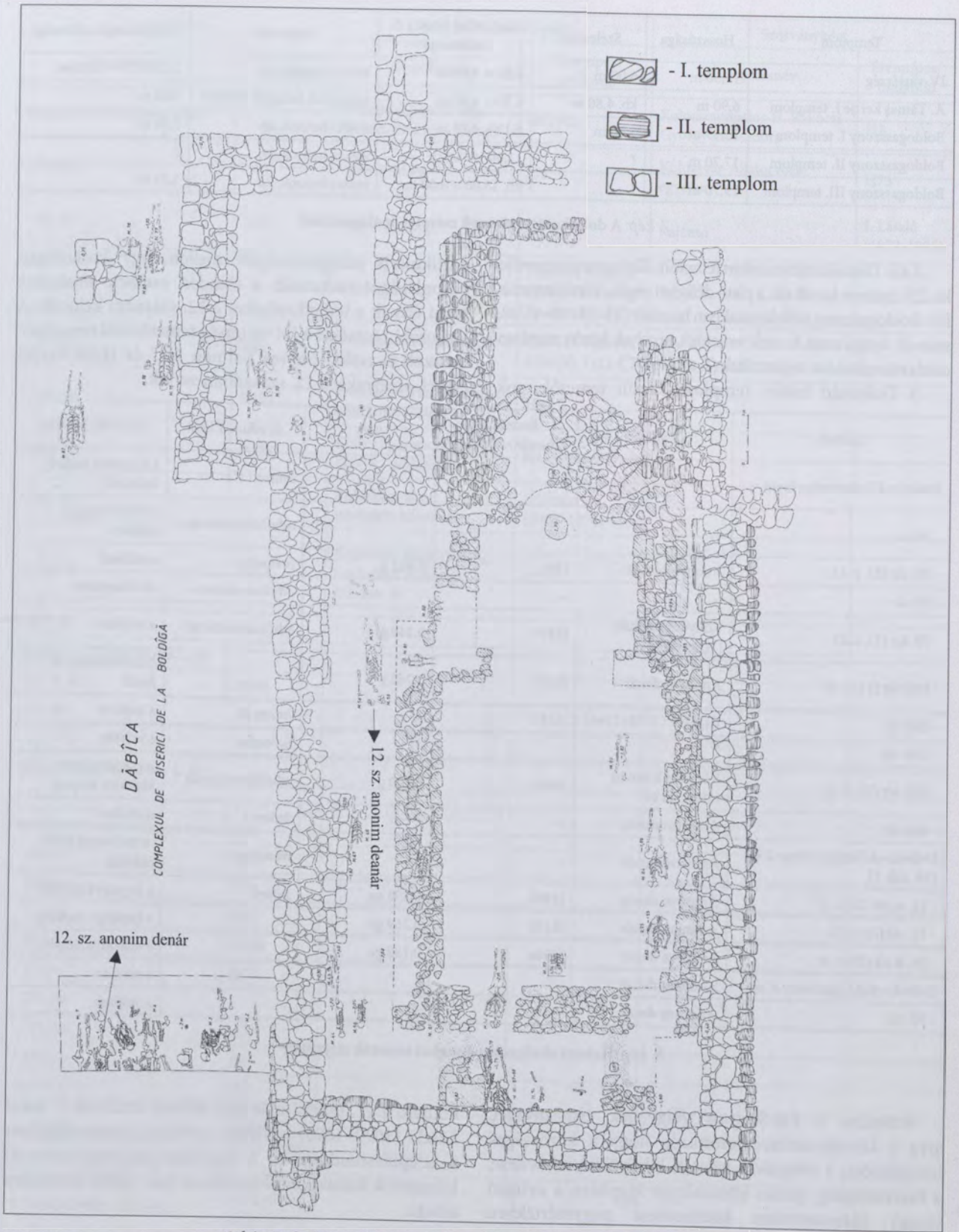

6. kép **Doboka-Boldogasszony temploma és templom körüli temetője**

Templom	Hosszúsága	Szélessége	Hajó belső hossza és szélessége	Alapozása	Alapfalainak szélessége
IV. vártérség	11,50 m	6,00 m	6,00 × 4,00 m	mész+homok, kő	1, 25; 0,75 – 0,80 m
A. Tămaş kertje I. templom	6,90 m	kb. 4,80 m	4,30 × 4,00 m	agyag, kő, faragott mészkő	0,80 m
Boldogasszony I. templom	13,19 m	5,75 m	6,10 × 4,75 m	mész+homok, kő	1,00 m
Boldogasszony II. templom	17,70 m	?	13,00 × 8,00 m	mész+homok, kő	?
Boldogasszony III. templom	19,70 m	?	kb. 13,00 × 8,00 m	mész+homok, kő	1,25 m

7. kép **A dobokai templomok méretei és alapozásuk**

Az A. Tămaş kertjében feltárt templom, illetve ennek temetője kb. 250 méterre került elő, a plató délkeleti végén. Váralján tárták fel a Boldogasszony több korszakban használt (12–13., 14–17/18. század) templomait és ezek temetőjét, amelyek között azonban diszkontinuitásokat regisztráltak *(1. tábla A–C)*

A Dobokán feltárt templom körüli temetők, sok partikuláris jellegzetességük mellett, egy kronológiai hasonlóságot mutatnak: a minden esetben *obulusnak* szánt érmék a temetkezéseket a 12. századra keltezik. A legkorábbi érméket a IV. vártérség temetőjéből ismerünk, de azok is csak Könyves Kálmán *H41* és *H42a* veretű érmei, amelyeket a 12. században vertek.

Lelőhely	*Uralkodó*	*Éremtípus (Huszár rendszere)*	*Súly*	*Az elhunyt kora*	*Az érme helyzete*
Doboka-IV. vártérség-1. sír	–	–	–	*Infans I (?)*	a koponya mellett baloldalt
- 34. sír	–	–	–	*adultus-maturus*	a szájon vagy a szájban
- 39. sír *(11. t. 3)*	Anonym denár	H91	0,402 g	*Juvenilis*	a szájban
- 53. sír	–	–	–	*adultus-maturus*	az állkapcson
- 79. sír *(11. t. 2)*	Könyves Kálmán (1095–1116)	H41[89]	0,248 g	adultus-maturus	*a szájban*
- 145. sír *(11. t. 4)*	Anonym denár	H101	0,262 g	*?*	4 centiméterre a fejtől
- 188. sír	III. Béla (1172–1196)	H183	–	*Infans II*	a szájban
- 190. sír	?	–	–	*Juvenilis*	a szájban
- 391. sír *(11. t. 1)*	Könyves Kálmán (1095–1116)	H42a	0,100 g	adultus-maturus	*a széttöredezett koponya mögött*
- 483. sír	Anonym denár	–	–	*Infans ?*	a szájban
Doboka-A.Tămaş kertje-2. sír *(10. táb. 1)*	Anonym denár	–	–	*Maturus*	a mellcsont jobb oldalán
- 12. A sír *(10. t. 2)*	Anonym denár	H100	0,298 gr.	*Infans*	a koponya mellett
- 15. sír *(10. t. 3)*	Anonym denár	H102	0,269 gr.	–	a koponya mellett
- 26. B sír *(10. t. 4)*	Anonym denár	H96a	0,155 gr.	–	a koponya helyén
Doboka-Boldogasszony 6. sír	Anonym denár	–	–	–	a szájban
- 57. sír	Anonym denár	–	–	–	a szájban

8. kép **Halotti obulusok a dobokai temetők sírjaiban**

Átfésülve a Kis-Szamos völgyének érmeanyagát, arra a következtetésre jutottunk, hogy a közösségek integrációja, a településterületek kibővülése/kibővítése, a kereszténység igazán intézményes kiépítése, a nyugati típusú államszervezet kiterjesztése nagymértékben köthető a 11. század második felében uralkodó I. Szent László (1077–1095) nevéhez, azonban e mikrorégióban a településrendszer és a (politikai-gazdasági-katonai) központok kialakulása/kialakítása már előbbi korszakra tehető.

89 A 2011-ben megjelent kismonográfiában rosszul azonosítva. Gáll 2011, 27.

Sírobulus		Telepről/Kultúrrétegből		Szórványként	
Településnév	Éremtípus/ uralkodó	Településnév	Éremtípus/ uralkodó	Településnév	Éremtípus/ uralkodó
Doboka-IV. vártérség-1. sír	–	Doboka-III. vártérség földsáncán kívüli tüzhely	H1, H2	Kolozsmonostor-II. Rákóczi György mellszobra	H1
- 34. sír	–	- II. vártérség	H6	Kolozsvár-Állatorvosi egyetem	H73
- 39. sír	H91	- III. vártérség	H9	Kajántó	I. László (1077–1095)
- 53. sír	–	- III. vártérség	Könyves Kálmán (1095–1116), anonym denár		
- 79. sír	H41	Doboka-A.Tămaş kertje („Kincs") *(10. t. 1–8)*	H26 (1), H28 (6), H30 (1), ? (1)		
- 145. sír	H101	Doboka-A.Tămaş kertje 1. gödörház/1980 *(10. t. 1)*	H82		
- 188. sír	H183	Kolozsmonostor-Kálvária (SIV B - gödörház)	H17		
- 190. sír	–	Kolozsvár-Sora bevásárló központ	Salamon (1063–1074)		
- 391. sír	H42a	Kolozsvár-Barát (Ferenc-rendiek)/Deleu utca *(11. táb. 3)*	H73		
- 483. sír	?				
Doboka-A.Tămas kertje-2. sír	–				
- 12. A sír	H100				
- 15. sír	H102				
- 26. B sír	H96a				
Doboka-Boldogasszony 6. sír	–				
- 57. sír	–				
Kolozsmonostor-Kálvária 1. sír	H49				
- 10. sír	H22				
- 32. sír	H24				
- 41. sír	H25				
- 64. sír	H189				
- 75. sír	H22				
- 112. sír	–				
- 124. sír	H22				
- 130. sír	H9				
Gyalu-5. sír	H73				
Kide-ismeretlen számú sír	II. Béla (1131–1141)				
Kide-ismeretlen számú sír	II. László (1162–1163)				

9. kép **11–12. századi érmék a Kis-Szamos völgyében**

A 11–13. századra keltezhető dobokai temetők leletanyagát a korabeli Magyar Királyság, illetve Közép-Kelet Európa térségében ismert divattárgyak alkotják.[90] Ahogyan egyetlen tárgy sem, e kor ékszerei sem jelképeznek többet, mint amit jelképezhet egy ékszer: divatot, kereskedelmet, esetleg egy bonyolultabb és talán komplexebb formában, egyes tárgyak, társadalmi rangot, státust, specifikus jellegű foglalkozást, stb. E három templom körüli temetőből előkerült tárgyakat is divathoz és temetkezési szokásokhoz kapcsolhatjuk.

A csontanyag hiánya miatt ugyanakkor a divattárgyak használatát és e használatához fűzött elemzésünket nem tudjuk ellenőrizni antropológiai vizsgálatokkal. Maguk a tárgyak nem köthetők egy adott kulturális nemhez (*gender*), hanem csak ezek funkcionalitásának van/lehet *nemi szimbóluma.*

Leletanyag	*Nő*	*Semleges*	*Férfi*
Lemezgömbfejes hajtű (172. sír)		X	
Sima hajtű-szalagban, pánton (322. sír)	X		
Hajkarikák-varkocsszorítóként			X
Hajkarikák-fülbevalóként		X	
Hajkarikák-szalagban	X		
Gyöngysor	X		
Gyűrűk		X	

10. kép **A tárgyak funkcionalitásának társadalmi nemi (gender) szimbóluma**

Ez a leletanyag használati módjában és a tárgyak tipológiai jellegzetességeiben egyáltalán nem tér el semmiben más erdélyi temetőből előkerült leletanyagtól. Ez azonban nem jelenti azt, hogy az Erdélyi-medencét vagy a Magyar Királyságot ennyire egységes anyagi kultúra jellemezte volna. Ez csupán a kereszténység bevezetésének következményeként *„száműzött"* pogány temetkezési szokások eltűnésének a következménye, amely a rítusok leegyszerűsödését, puritánságát okozta. Természetesen fogalmunk sincsen, hogy milyen szokást mentett át a kereszténység, amelynek nem lehet régészeti nyoma. Az úgynevezett keresztény puritánságot is különféleképpen értelmezték az egyes közösségek: például egyes temetőkből kevesebb, másokból pedig több ékszer került elő. Néhány 12. századi temetkezésből kard is ismert (pl. Segesvár-Stadion[91]), amely a régi hagyományok átmentését vagy pedig új bevándorlást igazolhat. Következtetésképpen teljes *kulturális* diszkontinuitásról nem beszélhetünk, de az tény, hogy a 10. századi pogányság (és legfőképpen az elit réteg) legfontosabb kulturális régészeti jelei, mint pl. a lovastemetkezések és a fegyverek sírokba helyezése a 11. század elejétől alig dokumentálható. Ahogyan máshol is jeleztük: ez nem feltétlenül jelenti a keresztény szellem elterjedését, hanem inkább az elitréteg társadalmi presztízse propagálásának másik formájával állhatunk szemben. A 11. századtól a keresztény egyház, illetve ennek normatívái jelentették az elitizmus etikai kódrendszerét, amely szöges ellentétben állt a pogányság hagyományos megnyilvánulási formáival.

Néhány általános észrevétel a dobokai templom körüli temetők kapcsán:

1. A dobokai temetők, a bennük megfigyelt és vizsgált temetkezési szokások alapján egyértelműen ahhoz a temetőtípushoz sorolható, amelyeket a szakirodalomban *„templom körüli temetőnek"* nevezünk, és amelyeknek az elterjedése az Erdélyi-medencében a legfontosabb régészeti „jele" a magyar királyság által intézményesített nyugati kereszténység elterjedésének.[92]
2. Mindhárom dobokai templom körüli temető a 12. századra keltezhető elsősorban az érmek alapján (ld. a *8–9. kép*), az A. Tămaş kertjében és Boldogasszony temetőkben azonban későbbi temetkezéseket is regisztráltak (14–15., 16–17. század).
3. Az A. Tămaş kertjében feltárt templom mérete, illetve a topográfiai realitások alapján valószínűsíthetően a temető kisebb sírszáma alapján (összehasonlítva a IV. vártérség temetőjével), feltehető a kérdés, hogy ez nem lehetett egy 12. századi nemzetség temetkezőhelye?
4. A dobokai IV. vártérségi temető népességének szokásai alapján egyértelműen még egy pogány-keresztény szinkretizmusra következtethetünk.
5. A különböző temetkezési szokások a IV. vártérségi temetőn belüli térbeli tömbösödése, koncentrációja alapján úgy tűnik, hogy e népesség heterogén

90 Részletes elemzésüket a IV. vártérségi temetőben ld.: GÁLL 2011, 31–44.
91 PINTER 2007, 37.
92 GÁLL 2013a, Pl. 1, Fig. 4. (s.a.)

mentalitású, szokású és identitású közösség lehetett.

6. A különböző temetkezési szokások feltérképezése alapján az említett temetőt két övezetre tagolhatjuk: egy északkeleti, illetve egy délnyugati övezetre. Feltehető a kérdés, hogy ez a jelenség valójában két hagyományú népességet takarhatott?[93]

Következtetések

A fentebb elemzett vár falai, településrészletei, templomai és temetői alapján a következő észrevételeink lehetnek:

1. Az eddigi ásatások nagyon kis százalékarányát (mintegy 20%) fedték le a várkomplexumnak.
2. A 7–9. századi településrészleteket és a hamvasztásos temetőt nem lehet kapcsolatba hozni a 11. század elején, ennek első harmadában épült várral.
3. A 11. század első harmadában épített kis fa-földvárat a század közepén/után átépítették és kibővítették kazettás szerkezetű föld-favárrá, amelyet a 11. század végén–12. század elején, ismét újraépítenek. Ezt a kazettás szerkezetű várat emlegethetik 1068-ban *„urbs Dobuka"*-nak.
4. A 11. század végén, valószínűleg I. László ideje alatt jelentős betelepítések történhettek, hiszen körülbelül a század végén nyitották meg a IV. vártérségi temetőt is, illetve az A. Tămaş kertjében levő templom körüli temetőt.
5. Fel kell tennünk a kérdést, hogyha a 7–9. századi teleprésznek ismert a temetője, illetve a templom körüli temetőket csak a 12. századtól keltezhetjük, akkor hová temetkezett a 10–11. századi telepek, illetve a 11. századi várrendszer népessége? Erre két magyarázat lehetséges:
   a. Egyrészt a hamvasztásos temetők nem zárultak le a 8-9. században. Eléggé egyértelműnek látszik, hogy ezzel a temetkezési szokással Dobokán (is) számolhatunk, még jóval később, is mint a bűvös 9. századi kronológiai vonal. Valójában ez utóbbira kevés régészeti bizonyíték létezik.
   b. Másrészt, a 11. századi temetőt (amelyben elvileg a dobokai *comes*-t is eltemethették), nem sikerült azonosítani, ez csakis a kutatási jelenlegi állapotával magyarázható.
6. Az eddig feltárt temetők a 11. század végétől, a 12. század elejétől keltezhetőek. Biztosan a 11. század végétől – 13. század elejéig datálható a IV. vártérség temetője, az A. Tămaş kertjében feltárt 61 sír. Legalább 30 sír a Boldogasszony temetőjéből a 11. század végétől, talán megszakításokkal a 12. század folyamán a 13. század első feléig.[94] A rendelkezésünkre álló telepanyagnak azonban nagyon kis töredéke kapcsolható ezekhez a sírokhoz. Arra a kérdésre, hogy a település/települések hol lehettek, csakis a későbbi kutatások, feltárások adhatnak választ.
7. Gyaníthatjuk, hogy a IV. vártérség temetőjének kronológiai kapcsolata volt az A. Tămaş kerti templommal és templom körüli temetővel. Feltehető, hogy e két helyen párhuzamosan temetkeztek. Az új, jóval nagyobb templom építése egyértelműen nagyobb közösségre utal (betelepítés?), ekkor kezdtek valószínűleg a IV. vártérség délkeleti platóján temetkezni. A. Tămaş kertjében levő templom körül is tovább temetkeztek, természetesen továbbra is kérdés marad, hogy e két közösség között milyen kapcsolat létezett. Vajon társadalmi különbségekről van szó? Az A. Tămaş templomának kisebb mérete, a temető egyértelműen kisebb sírszáma alapján, kérdéses, hogy nem valamilyen nemzetségi temetkező hellyel állhatunk-e szemben?
   A keresztény temetkezési szokások azonban az ilyen jellegű elemzéseket lehetetlenné teszik, a csontanyag hiánya pedig az egyetlen, utolsó lehetőségtől is megfoszt a kérdések taglalásában. A Boldogasszony temploma és templom körüli temetője kapcsán, amely későbbre keltezhető, azt gyanítjuk, hogy ez a vártól jelentősebb távolságra temetkező közösség később érkezett és/vagy később alapított temetőt Doboka környékén.
8. A kollektív emlékezet diszkontinuitására, amely egyértelműen lakosságcserére utal, legjobb régészeti példa a IV. vártérségi temető területén megfigyelt régészeti jelenség: a 13-14. század folyamán a sírok mellett, illetve a temetkezéseket megbolygató felszíni lakóház és egy gödörház készítőinek nem voltak ismeretei a temető létéről. Ez aláhúzza a 13. század első felében történt kulturális és népességtörést.
9. A Doboka-féle projekt kutató csoportjának *retrospektív* evolucionista-szociáldarwinista típusú elemzése, véleményünk szerint nem érte/érhette el a célját. Az eléggé egyértelmű kronológiai hiátusok ellenére, a szerzők azon berögződése, hogy időben párhuzamosan tárgyalják a várrendszert, a településeket, a templomokat és a temetőket nem több tudományos útópiánál.
10. Az eddigi kutatások eredményei alapján Doboka várkomplexumának kronológiai folyamatát a következőképpen vázolhatjuk fel:

---

93 Gáll 2011, 29.

94 Ehhez sorolható a későbbi temetkezési horizont a Boldogasszony temetőjéből. Az előkerült érmék listáját, ld.: Gáll 2013b (s. a.); Gáll 2013c (s. a.).

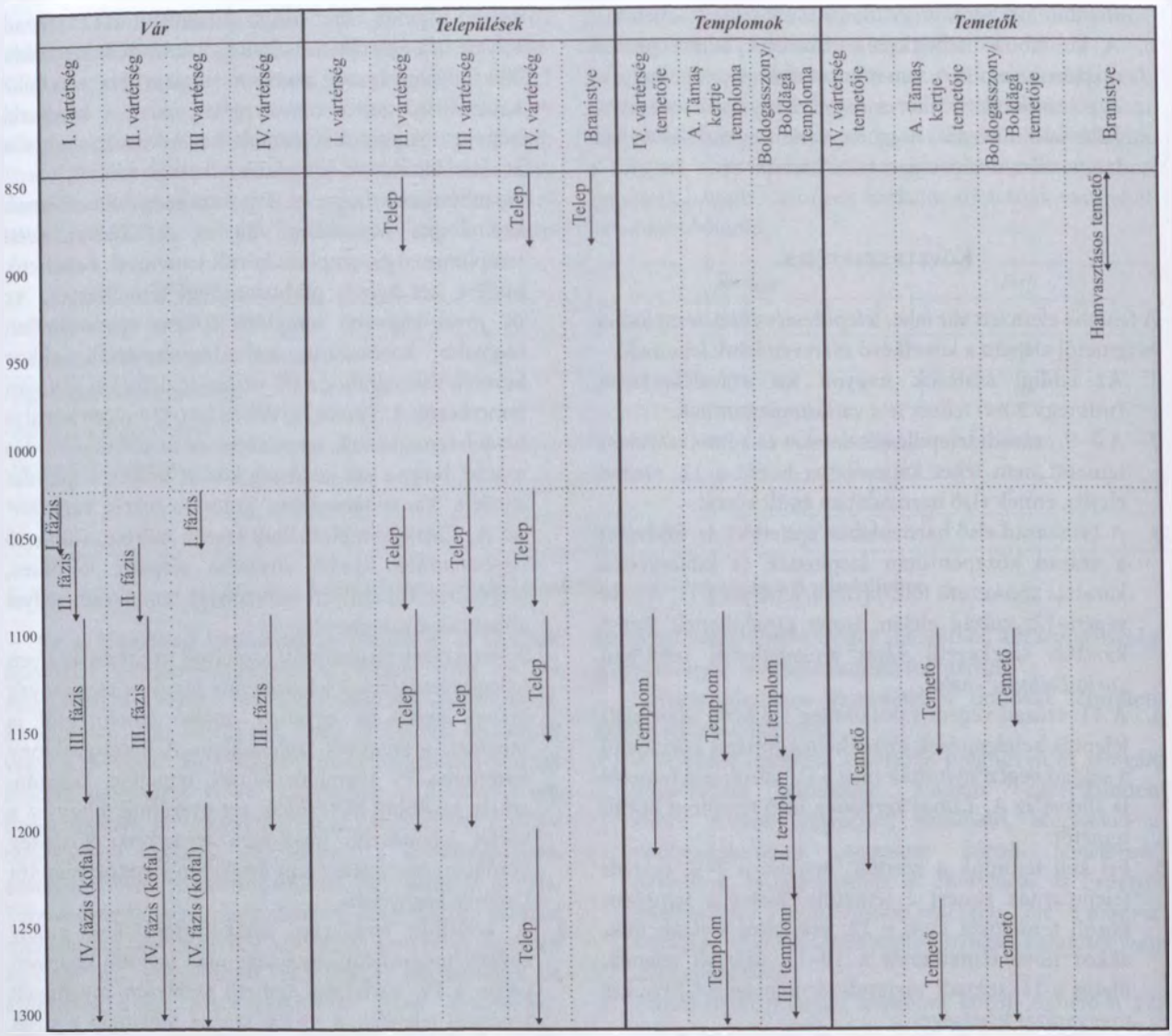

11. kép **Doboka régészeti komplexumának időrendje**

Egy (történeti) hipotézis: Doboka „bukása"

A régészeti és a numizmatikai leletanyag alapján a 11. század első harmadában/után épült vár, illetve e területén létrejött településszerkezet fejlődésének csúcspontja a 12. század. Ezt a IV. vártérség, illetve az A. Tămaș kertjében és a Boldogasszony temetőjének sírjaiból előkerült pénzérmék nagyon pontosan kirajzolják.

A várközpont, mint politikai-katonai és adminisztrációs centrum hanyatlásának kora a 13. századhoz köthető. Személyesen a dobokai központ hanyatlását nem feltétlenül kötnénk a tatárjáráshoz, ennek más, adminisztrációs és gazdasági okai (is) lehettek. Munkahipotézisként vetjük fel, hogy központi jelentőségének elvesztése nincsen-e kapcsolatban a vármegye településszerkezetének kelet felé való kiterjedésével, a vármegye területe ugyanis a 12/13. században állandósult! Ezt az észrevételünket az a tény is támogatni látszik, hogy a három temetőrészből *egyetlen* 13. századi érmét sem ismerünk,[95] az utolsó III. Béla (1172–1196) nevéhez kapcsolható, azonban ismeretlenek a településről származó 13. századi pénzek is.[96] Az eddig feltárt telepjelenségek zöme is 11–12. századi. Természetesen nem szeretnénk ezeket az adatokat abszolút értékűnek tekinteni, azonban a numizmatikai leletek 13. századi hiátusa (nemcsak a temetkezésekben) a jövőben mindenképpen magyarázatot kíván. Ezt a hipotézist csak kiterjedt és sokrétű, interdiszciplináris kutatások igazolhatják, vagy cáfolhatják.

95 Magyarázatot részben Hatházi Gábor kutatásai kínálnak: a vizsgált temetőkben az obulusadás mélypontja a 13. század, majd *„hirtelen megugrás tapasztalható a 14. század második felében"*. Hatházi 2005, 104–105.

96 Gáll 2011, 27–28.

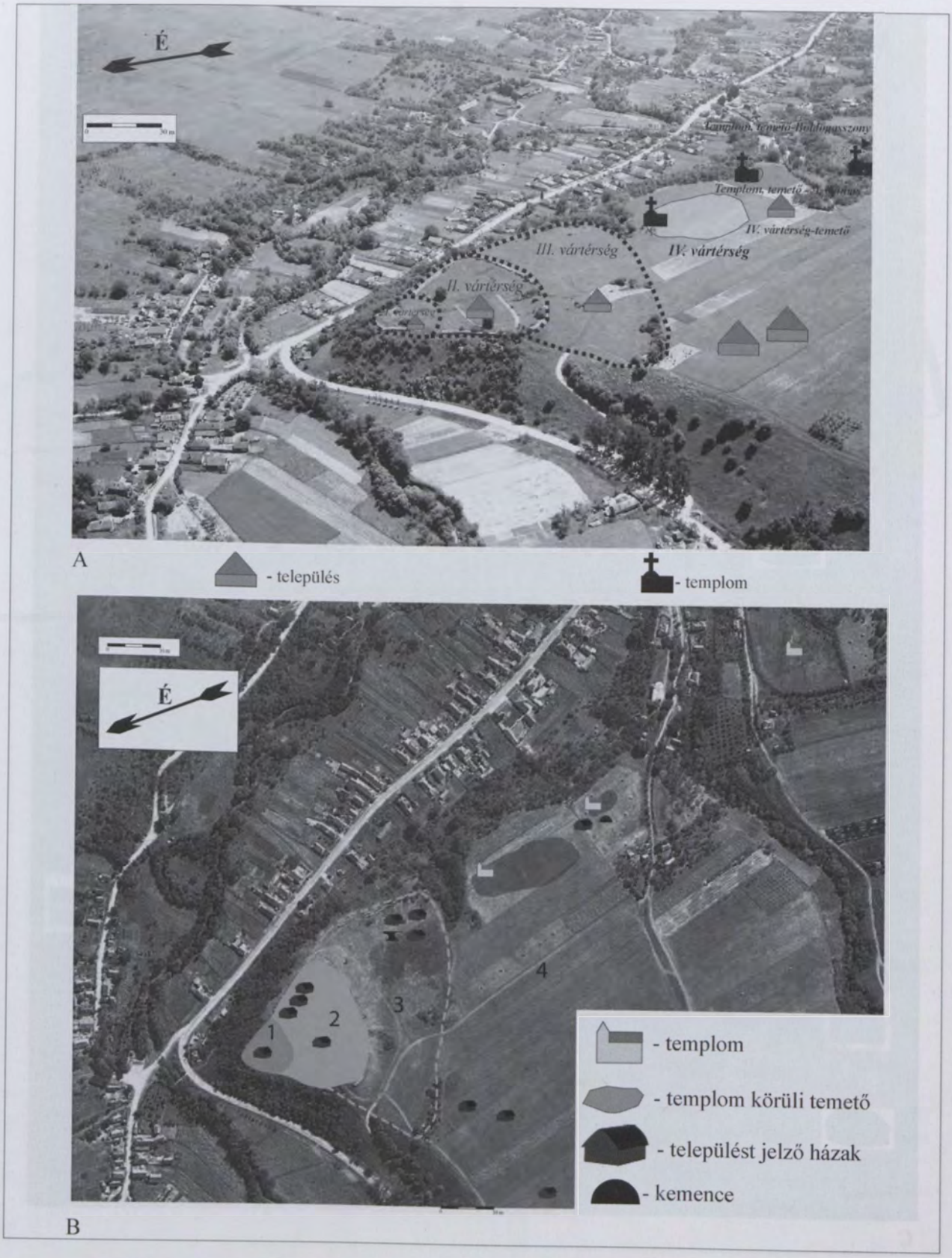

1. tábla A–B. **Doboka várkomplexuma. Településszerkezet a régészeti adatok alapján a 12. században**

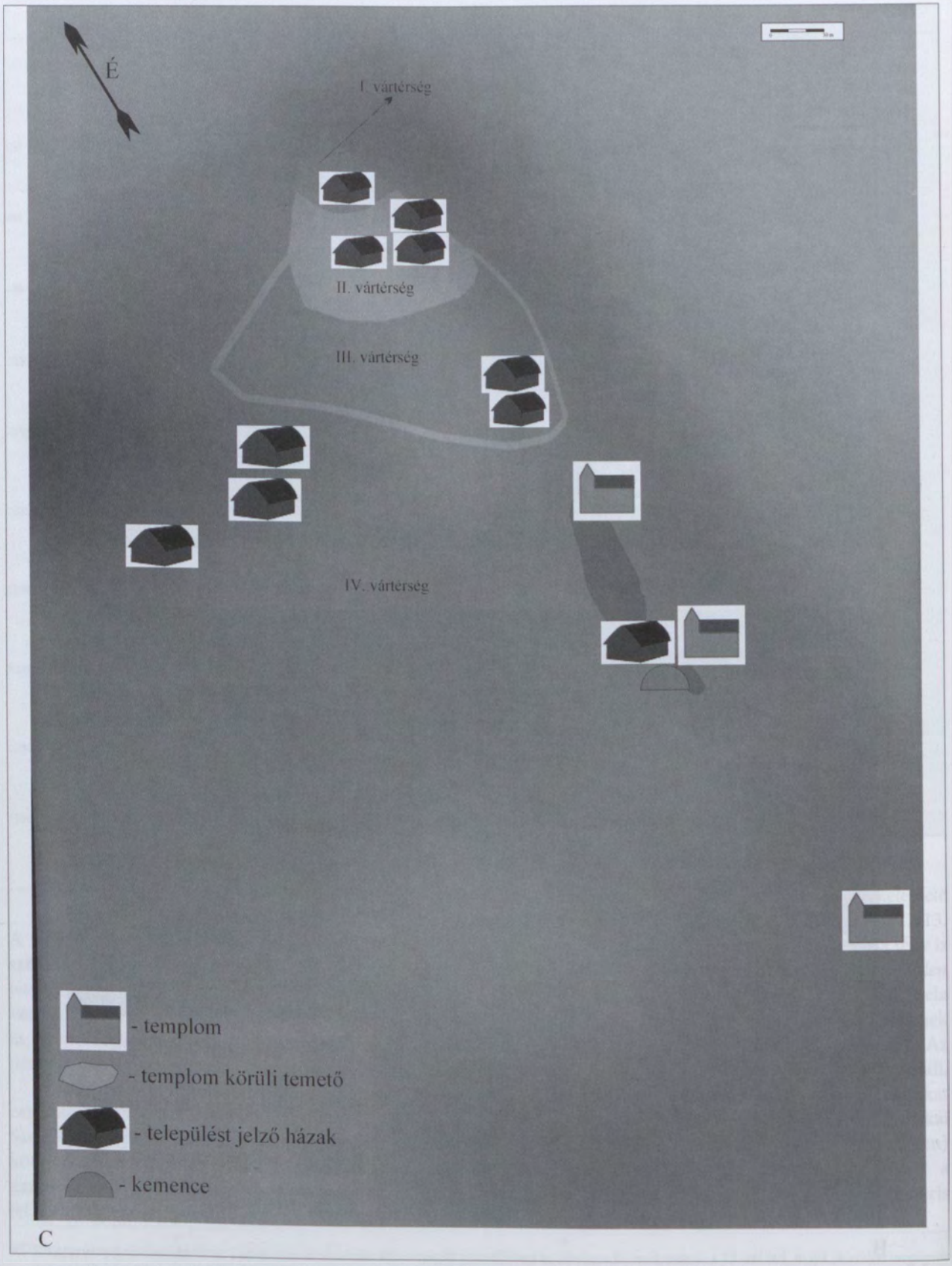

1. tábla C. **A 12. századi Doboka településszerkezetének rekonstrukciója 3D-s technikában**

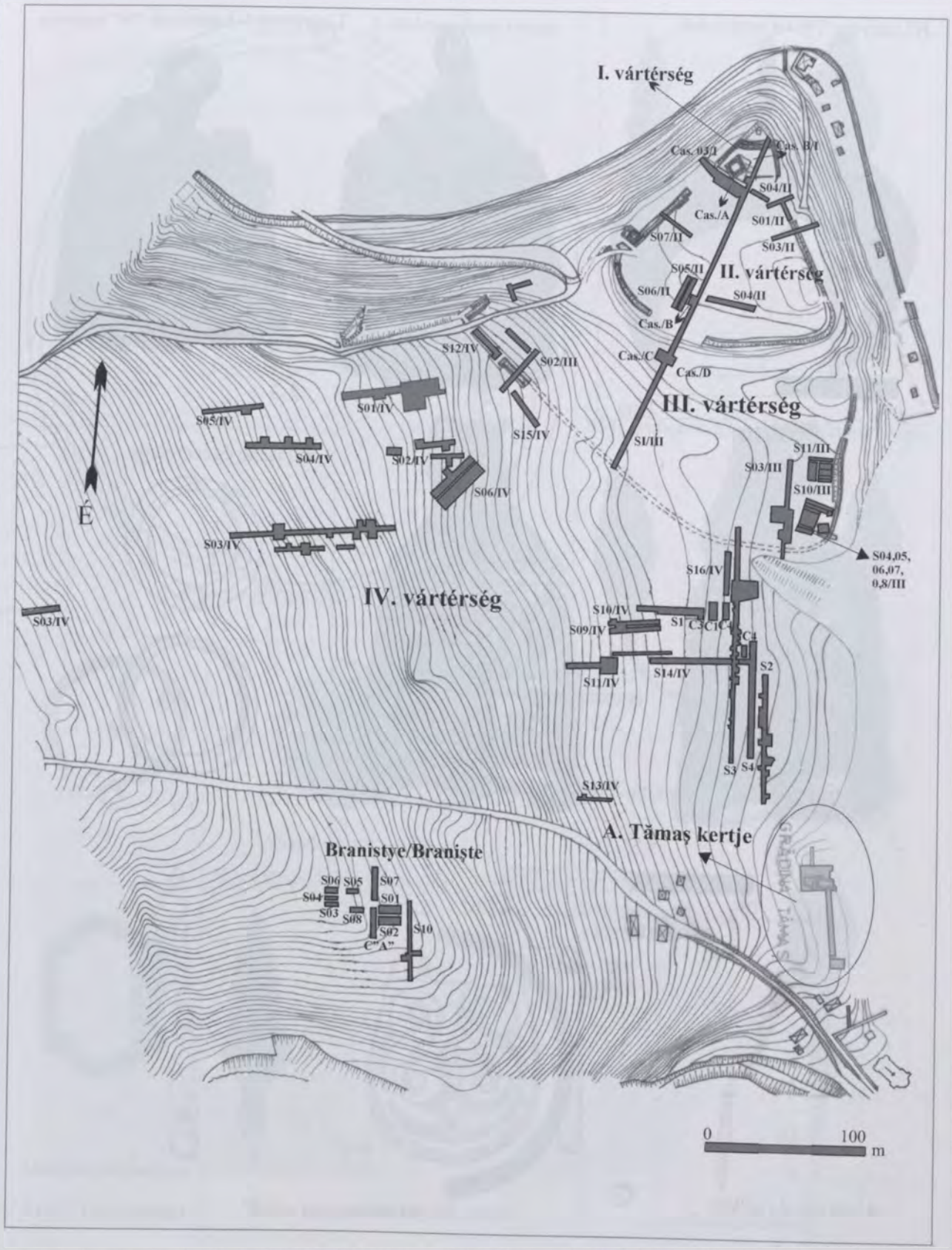

2. tábla **Doboka várkomplexuma régészeti kutatásának állapota**

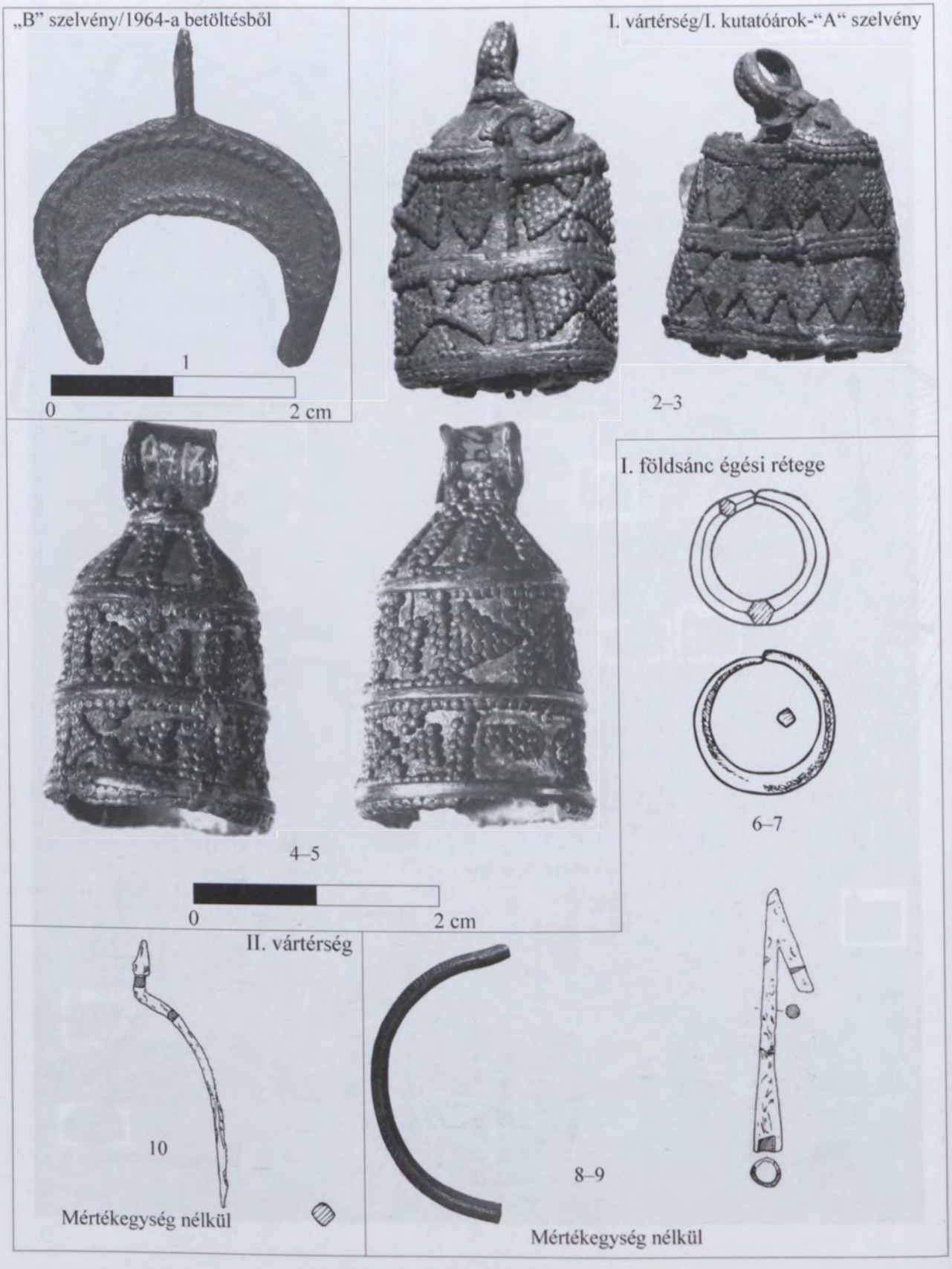

3. tábla **Doboka I. vártérség: 1–9; II. vártérség kulturrétege: 10.**

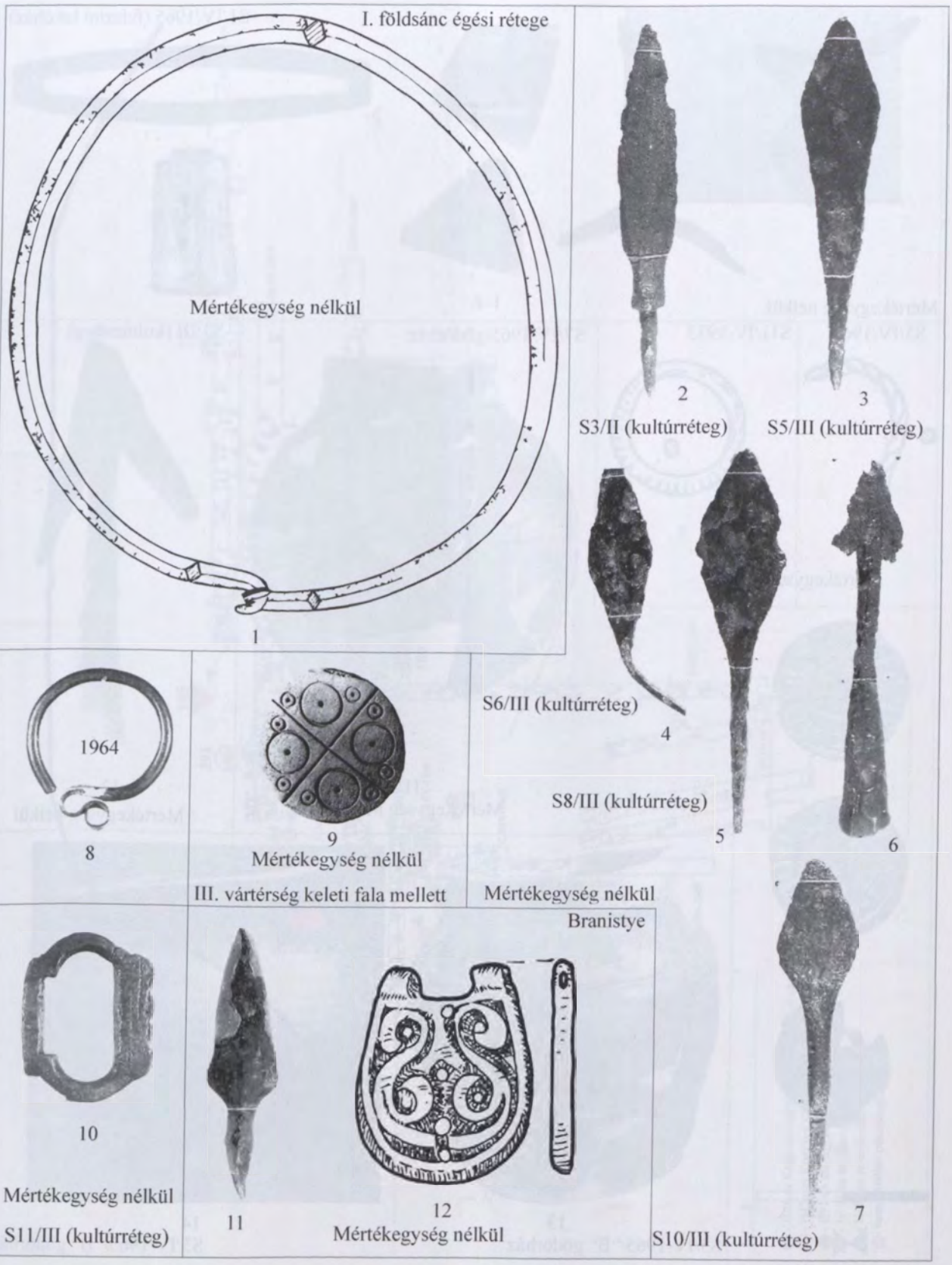

4. tábla **Doboka I. vártérség: 1; II. vártérség: 2; III. vártérség: 3–7, 9–10; Branistye/Branişte: 11–12; Doboka-szórvány: 8.**

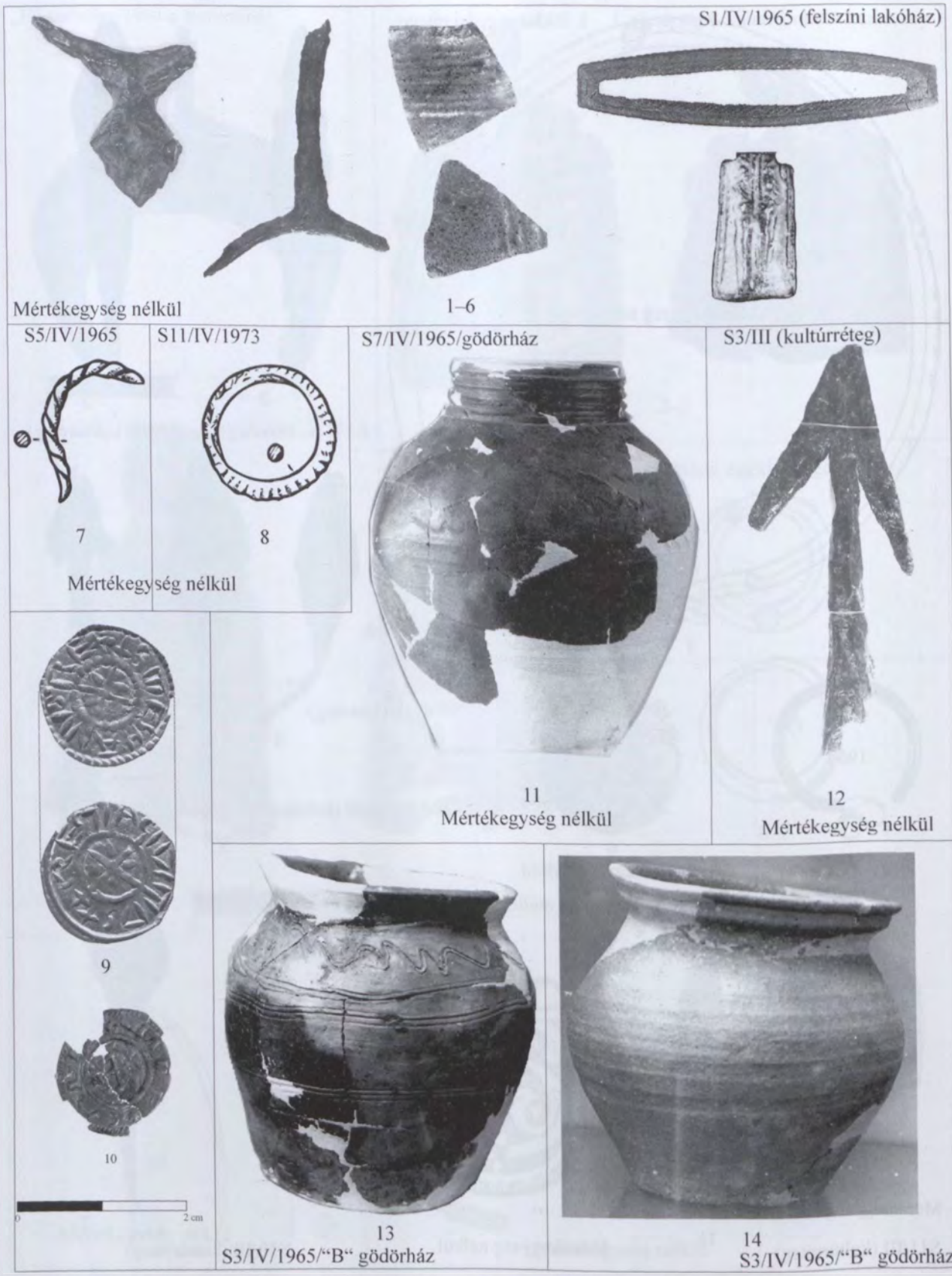

5. tábla **Doboka III. vártérség: 12; IV. vártérség: 1–8, 11, 13–14; a III. vártérség földsáncán kívül: 9–10.**

6. tábla **Doboka IV. vártérség templom körüli temetőjéből előkerült pénzérmek**

7. tábla **Doboka IV. vártérség templom körüli temetőjében megfigyelt ÉNy–DK-i, ÉÉNy–DDK-i és DNy–ÉK-i tájolású sírok**

8. tábla **Doboka-A. Tămaş kertjének temetőtérképe**

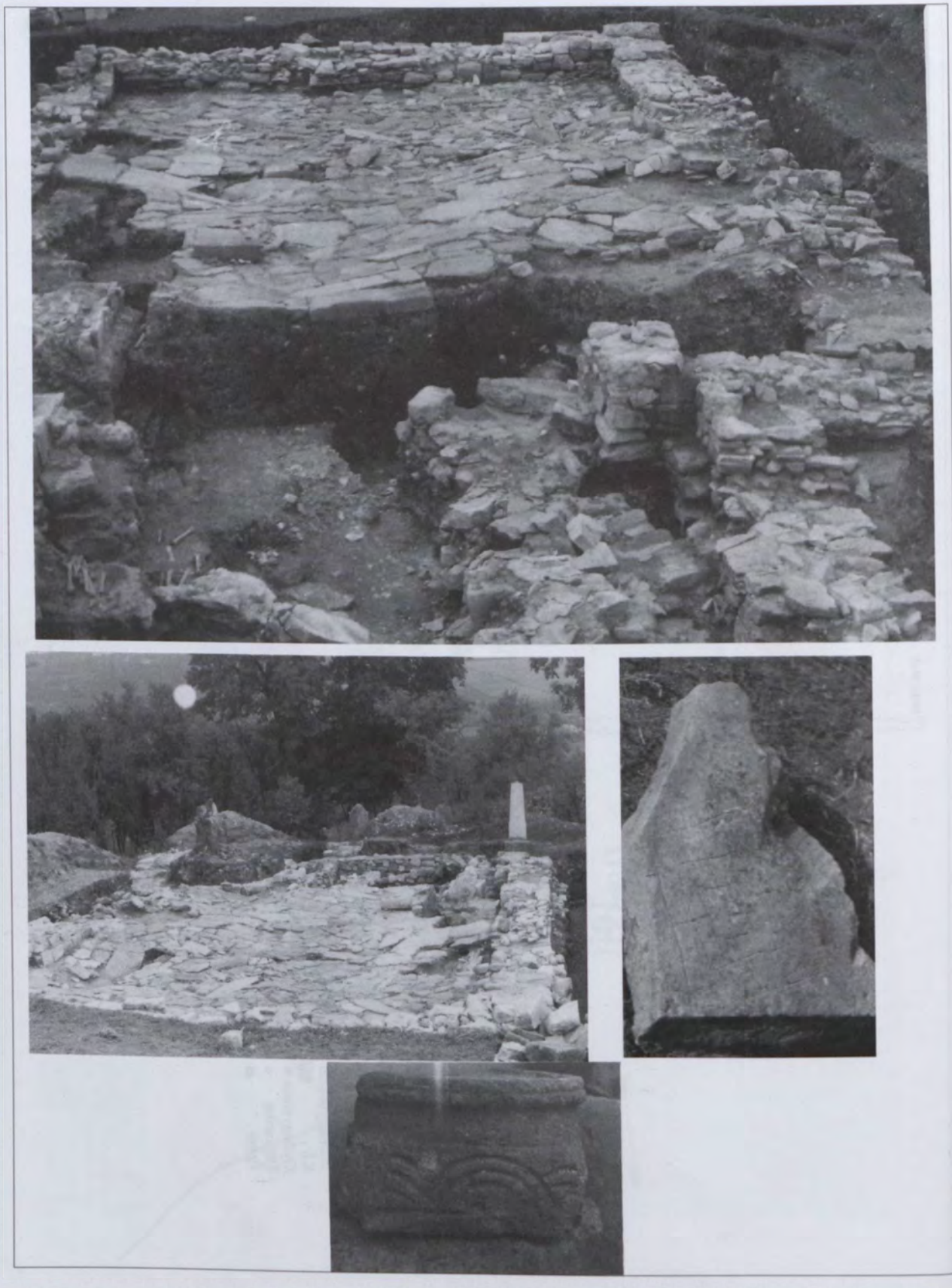

9. tábla **Doboka-Boldogasszony/Boldâgă templomának részletei**

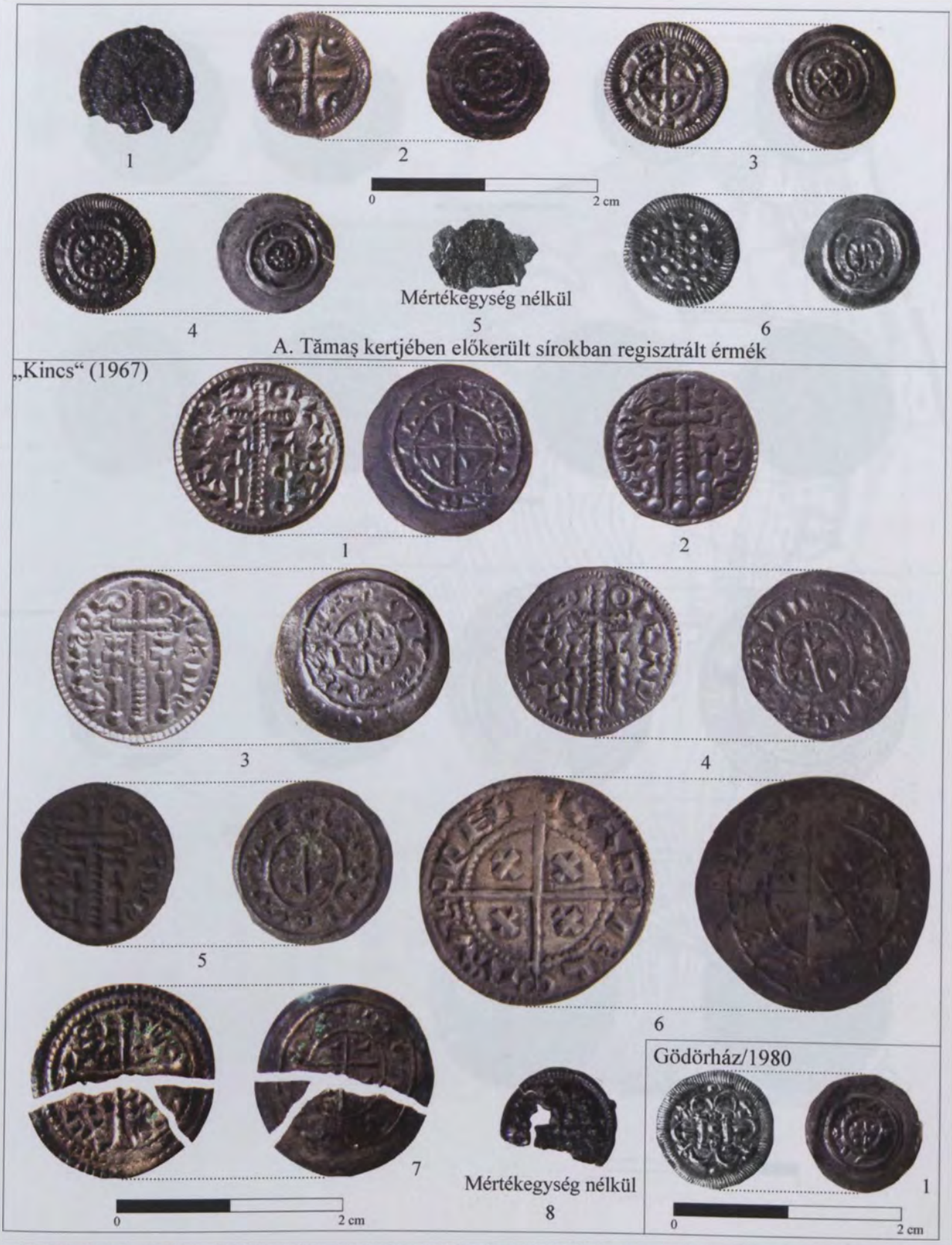

10. tábla **Doboka-A. Tămaş kertjében előkerült sírokban lelt érmék: 2. sír: 1; 12. sír: 2; 15. sír: 3; 26. sír: 4; II. kutatóárok – 9,20 méternél: 5; 38. sír mellett: 6; „Kincs”: 1–8; Gödörház/1980: 1**

11. tábla **Doboka-IV. vártérség: sírobulusok: 1–4; Érmék a Kis-Szamos völgyéből: 1. Kolozsvár-Állatorvosi egyetem; 2. Gyalu 5. sír; 3. Kolozsvár-Barát (Ferencrendiek)/Deleu utca**

12. tábla **Doboka: 7–9. századi objektumok**

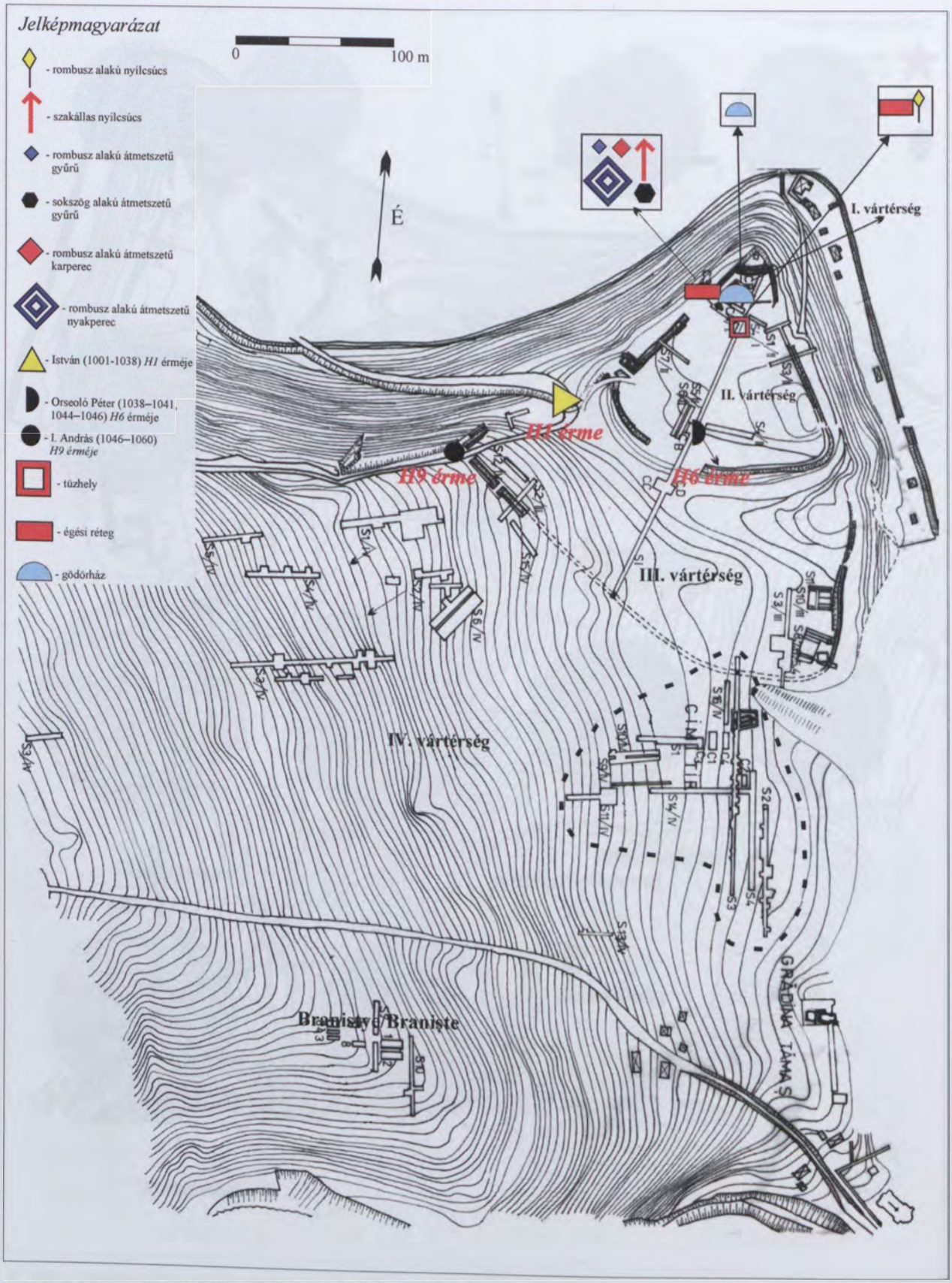

13. tábla **A 11. századi vár keltező elemei**

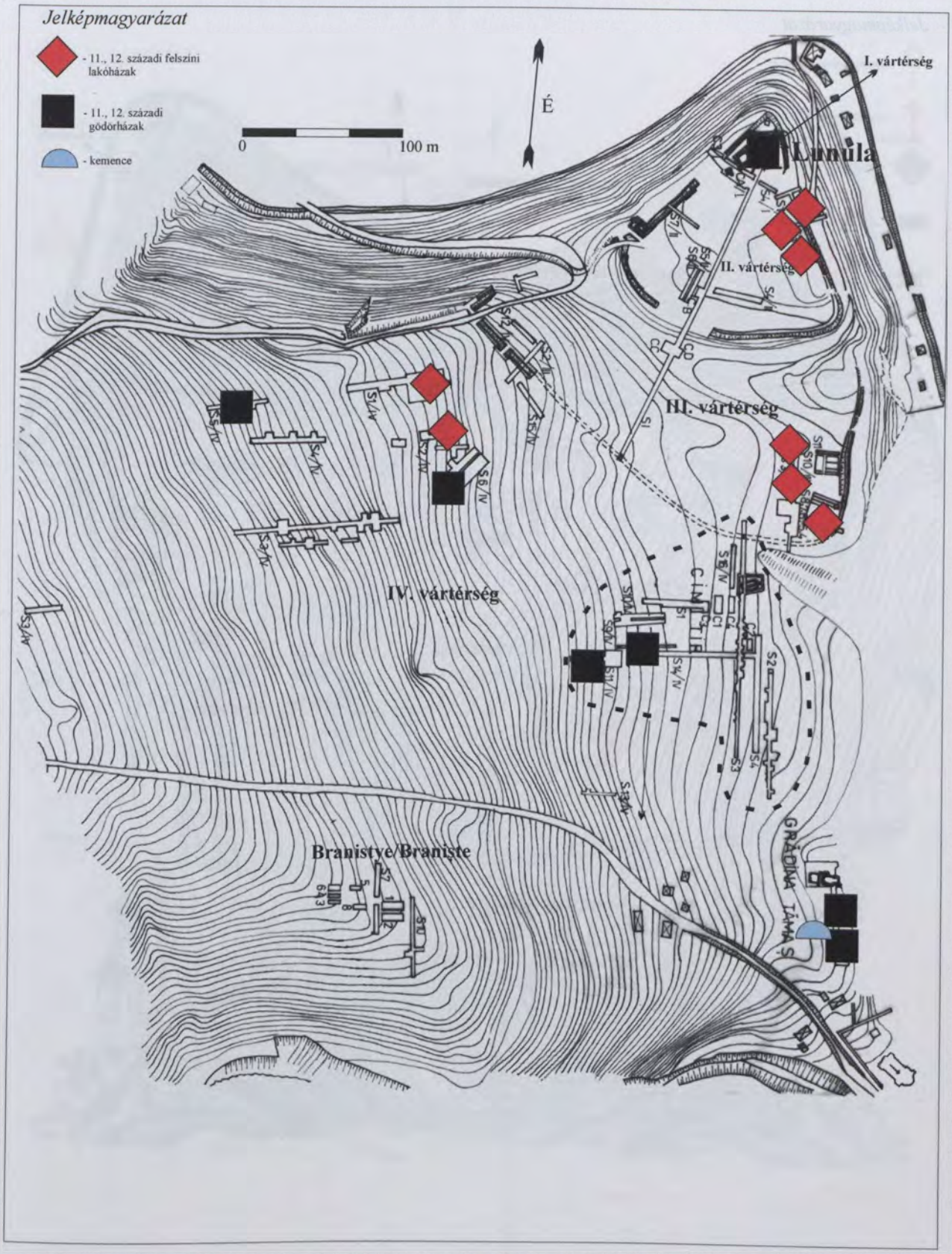

14. tábla **11–12. századi dobokai településstruktúrái**

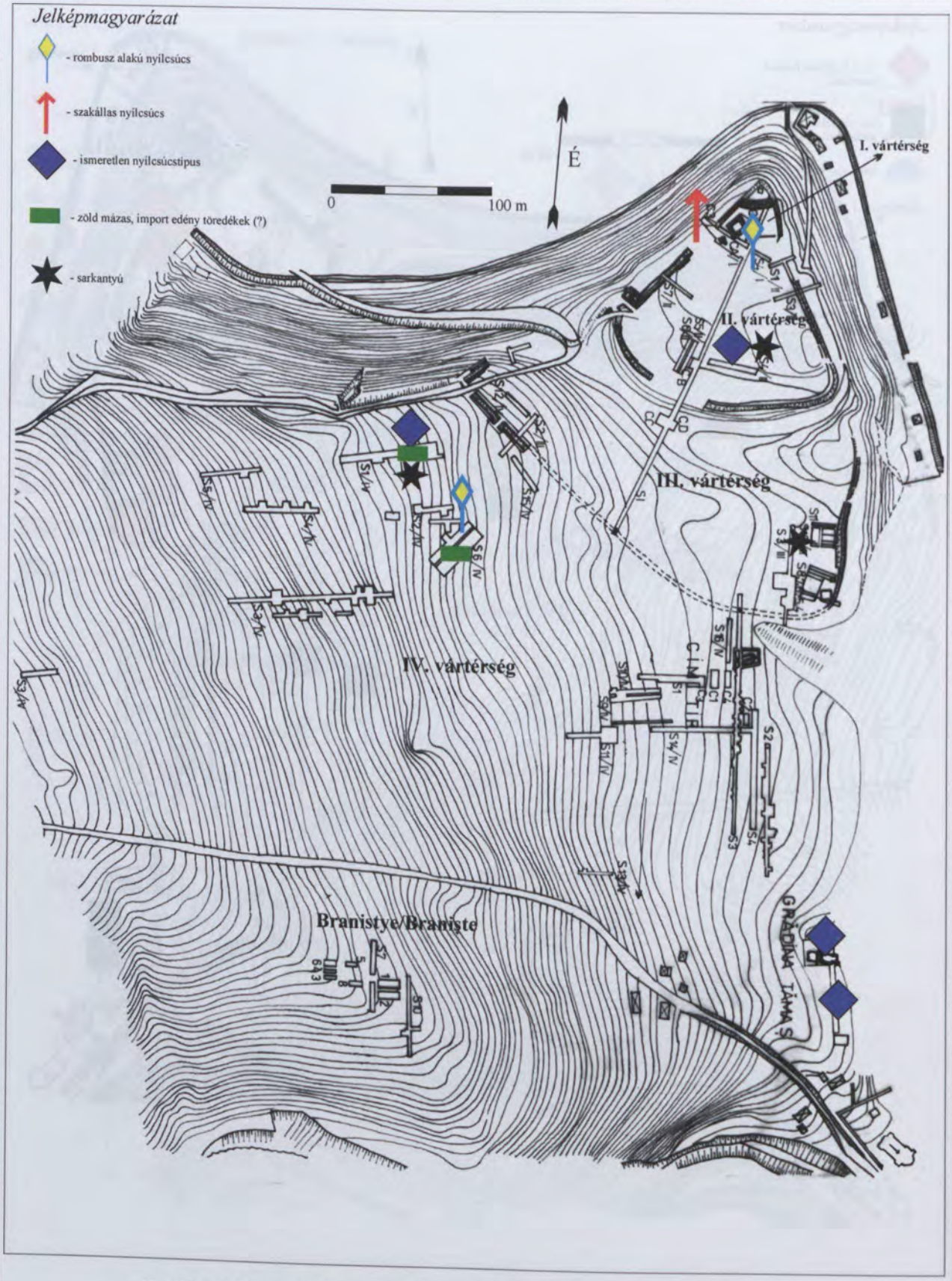

15. tábla **11–12. századi fegyverzet és lószerszám előfordulása a dobokai várkomplexumban**

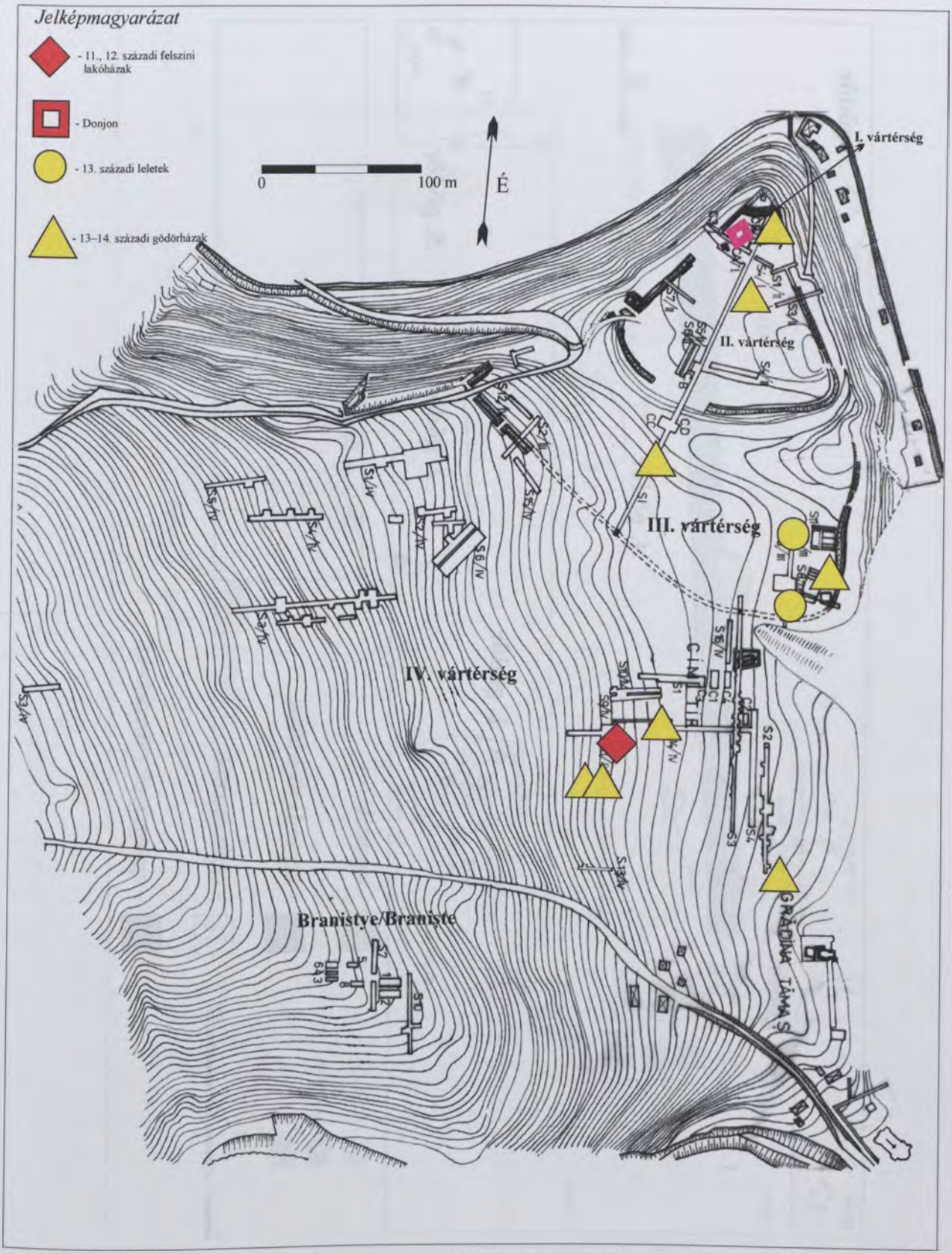

16. tábla **13–14. századi dobokai településstruktúrái**

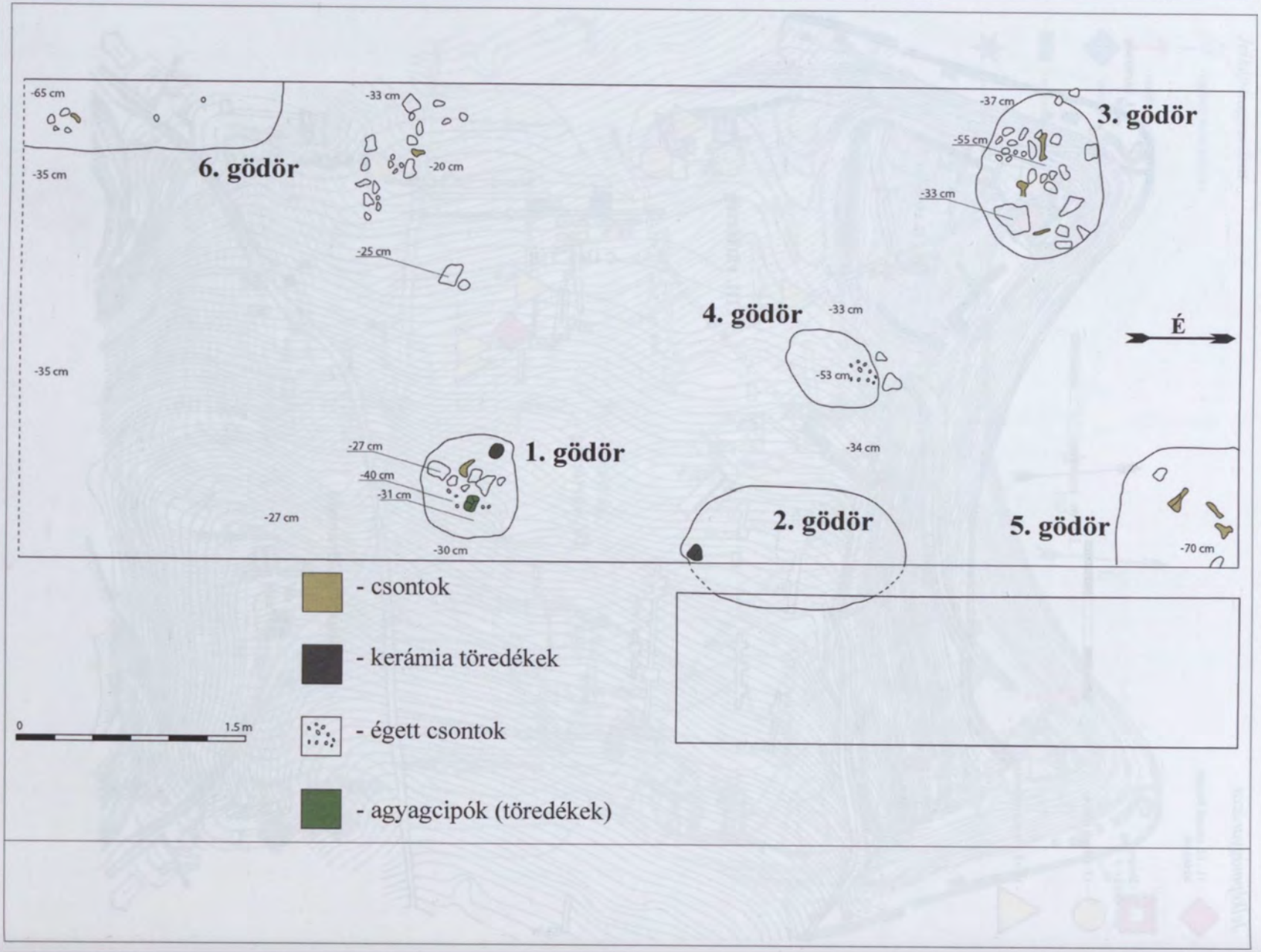

17. tábla **Branistye/Branişte „A kazetta" alaprajza**

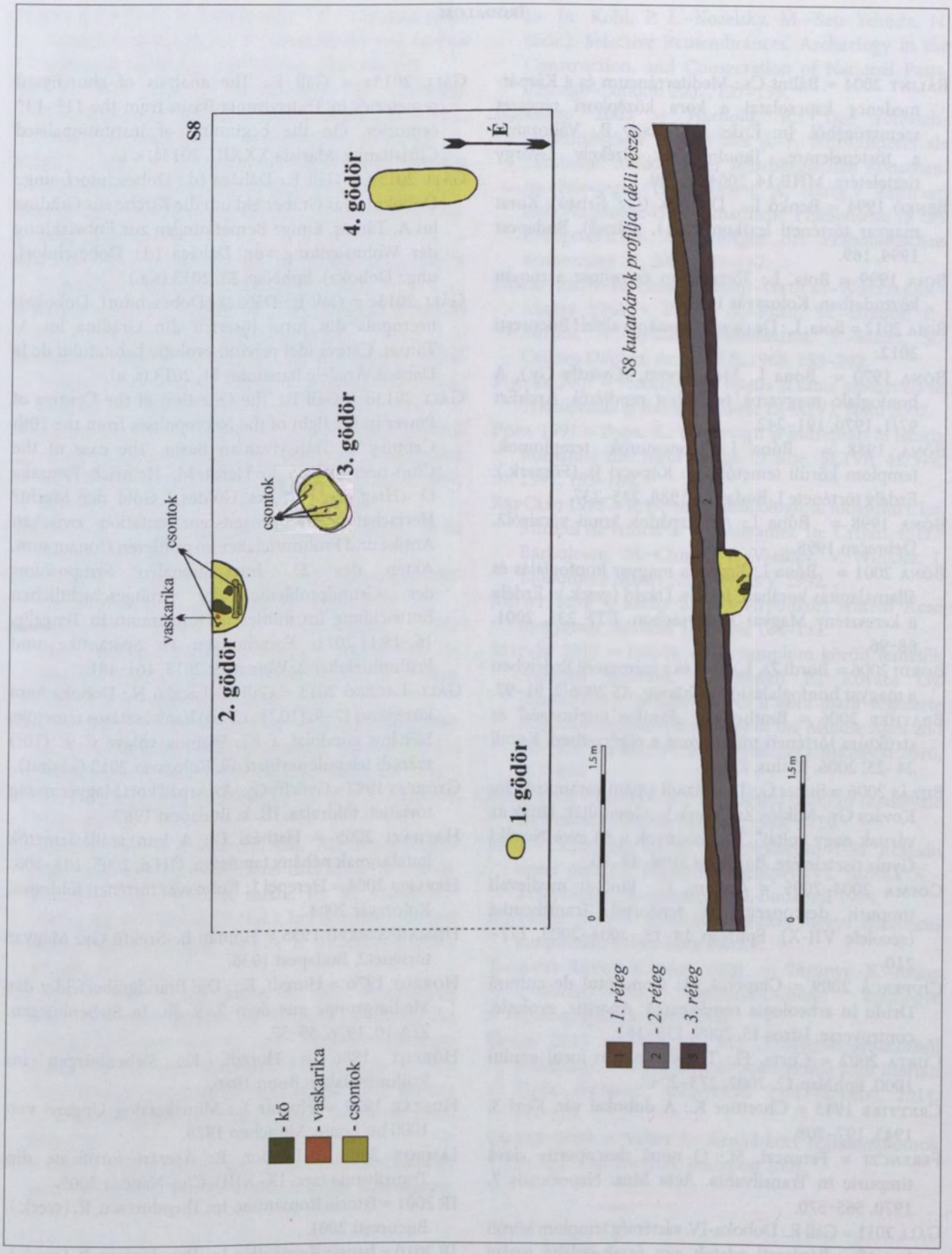

18. tábla **Branistye/Branişte S08 kutatóárok alaprajza**

BÁLINT 2004 = Bálint Cs.: Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szemszögéből. In: Erdei Gy., Nagy B.: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. MHB 14, 2004, 43–50.

BENKŐ 1994 = Benkő E.: Doboka. (Gy. Kristó), Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Budapest 1994, 169.

BOIA 1999 = Boia, L.: Történelem és mítosz a román köztudatban. Kolozsvár 1999.

BOIA 2012 = Boia, L.: De ce este România altfel? Bucureşti 2012.

BÓNA 1970 = Bóna I., 316. jegyzet, (Györffy Gy.), A honfoglaló magyarok települési rendjéről. ArchÉrt 97/1, 1970, 191–242.

BÓNA 1988 = Bóna I.: Monostorok, templomok, templom körüli temetők. In: Köpeczi B. (Főszerk.): Erdély története I. Budapest 1988, 235–237.

BÓNA 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várairól2. Debrecen 1998.

BÓNA 2001 = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Gy. Dávid (szerk.): Erdély a keresztény Magyar Királyságban. ETF 231, 2001, 68–96.

BORDI 2006 = Bordi Zs. L.: Az új és a számszerij Erdélyben a magyar honfoglalástól Mohácsig. AS 2006/2, 91–97.

BRATHER 2006 = Brather, S., „Etnikai értelmezés" és struktúra történeti magyarázat a régészetben. Korall 24–25, 2006, Június, 23–72.

BUZÁS 2006 = Buzás G.: 11. századi ispáni várainkról. In: Kovács Gy.–Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát". Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006, 43–53.

COSMA 2004–2005 = Cosma, C.: Pinteni medievali timpurii descoperiţi pe teritoriul Transilvaniei (secolele VII-X). EphNap 14–15, 2004–2005, 177–210.

CIUPERCĂ 2009 = Ciupercă, B.: Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariţie, evoluţie, controverse. Istros 15, 2009, 133–162.

CURTA 2002 = Curta, Fl.: Transilvania în jurul anului 1000. EphNap 12, 2002, 273–274.

CRETTIER 1943 = Chrettier K.: A dobokai vár. Közl 3, 1943, 197–208.

FERENCZI = Ferenczi, Şt.: O nouă descoperire slavă timpurie în Transilvania. Acta Mus. Napocensis 7, 1970, 565–570.

GÁLL 2011 = Gáll E.: Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője. Régészeti adatok egy észak-erdélyi ispáni központ 11–13. századi fejlődéséhez. Kolozsvár 2011.

GÁLL 2013a = Gáll E.: The analysis of churchyard cemeteries in Transylvania Basin from the 11th–13th centuries. On the beginning of institutionalised Christianity. Marisia XXXIII, 2013a, s. t.

GÁLL 2013b = Gáll E.: Dăbâca (d.: Dobeschdorf, ung.: Doboka): Das Gräberfeld um die Kirche aus Grădina lui A. Tămaş. Einige Bemerkungen zur Entwicklung der Wohnsiedlung von Dăbâca (d.: Dobeschdorf, ung.: Doboka). EphNap, 23, 2013 (s.a.)

GÁLL 2013c = Gáll E.: Dăbâca (Dobeschdorf, Doboka): necropola din jurul bisericii din Grădina lui A. Tămaş. Câteva idei privind evoluţia habitatului de la Dăbâca. Analele Banatului 21, 2013 (s. a).

GÁLL 2013d = Gáll E.: The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises. In: Hardt, M.–Heinrich-Tamáska O. (Hrsg.): Macht des Goldes, Gold der Macht? Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauraum in Tengelic, 16.-19.11.2011. Forschungen zu Spätantike und Frühmittelalter 2. Weinstadt 2013, 461-481.

GÁLL–LACZKÓ 2013 = Gáll E.–Laczkó N.: Doboka kora középkori (7–9. [10.?] század) hamvasztásos temetője. Néhány gondolat a Kis-Szamos völgye 7–9. (10?) századi településterületéről. Kolozsvár 2013 (kézirat).

GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: Az Árpád kori Magyarország történeti földrajza, III. k. Budapest 1987.

HATHÁZI 2005 = Hatházi G.: A kun szállástemetők kutatásának néhány tanulsága. OH 6, 2005, 103–108.

HEREPEI 2004 = Herepei J.: Kolozsvár történeti földrajza. Kolozsvár 2004.

HÓMAN-SZEKFŰ 1935 = Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar történet2. Budapest 1936.

HOREDT 1976 = Horedt, K.: Die Brandgräberfelder der Mediaşgruppe aus dem 7.–9. Jh. In Siebenbürgen. ZfA 10, 1976, 35–57.

HOREDT 1986 = Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn 1986.

HUSZÁR 1979 = Huszár L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. München 1979.

IAMBOR 2005 = Iambor, P.: Aşezări fortificate din Transilvania (sec. IX–XIII). Cluj-Napoca 2005.

IR 2001 = Istoria Românilor. In: Theodorescu, R. (szerk.). Bucureşti 2001.

IR 2010 = Istoria Românilor. In: Theodorescu, R. (szerk.). Bucureşti 2010.

JAŻDŻEWSKI 1949 = Jażdżewski, K.: Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Lutomiersko pod Łodzia w Świetle Badań z.r. 1949. MW 1, 1949, 91–191.

KOVALOVSZKI 1994 = Kovalovszki J.: Csónakos temetkezések az Árpád-korban. In: Kovács L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest 1994. 207–216.

KÖNYÖKI 1906 = Könyöki J.: Középkori várak, különös tekintettel Magyarországra. Budapest 1906.

KRISTÓ 2002 = Kristó Gy.: A korai Erdély (895–1324). Szeged 2004.

MACREA 1958 = Macrea, M.: Slavianskij mogil'nik v Somešeni. Dacia N. S. 2, 1958, 351-370.

MADGEARU 2001 = Madgearu, A.: Românii în opera Notarului Anonim. Cluj-Napoca 2001.

MADGEARU 2009 = Madgearu, A.: Denumirea Mării Negre în Gesta Hungarorum a notarului Anonim. EphNap 19, 2009, 177–182.

MĂGUREANU 2007 = Măgureanu, A.: Dezbateri privind etnogeneza românilor în anii '50. De la manualul lui Roller la Tratatul de Istorie. SCIVA 58/3–4, 2007, 289–321.

MATEI é. n. = Matei, Şt.: Complexul bisericesc de la Dăbâca-Boldăgâ. H.n.

MCR 1998 = Miturile Comunismului Românesc 1997 (sub direcţia lui Lucian Boia). Bucureşti 1998.

MIŚKIEWICZ 1969 = Miśkiewicz, M.: Wczesnośredniowieczny obrządeh pogrzebowy na płaskich cmentarzyskach szkieletowych w Polsce. Mat. Wczesnośred. 6, 1969, 241–302.

NÉMETH 2002 = Németh P.: Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szathmár in dem frühen Zeitalter der Arpaden. In: Papp K.–Barta J. (szerk.): The First Millenium of Hungary in Europe. Debrecen 2002, 84–91.

NICULESCU 1997 = Niculescu, Gh. Al.: Interpretarea fenomenelor etnice de către istorici şi arheologi. Pericolele argumentaţiei mixte. In: M. Ciho, M.-Nistor, M. V.-Zaharia, D. (Ed.): In honorem emeritae Ligiae Bârzu. Timpul Istoriei I. Bucureşti (1997), 63–69.

NICULESCU 2002 = Niculescu, A. Gh.: Nationalism and the representation of Society in Romanian Archaelogy. In: Nation and National Ideology. Past, Present and Prospects Proceedings of the International Symposium held at the New Europe College, Bucharest, april 6–7, 2001. Bucharest 2002, 209–234.

NICULESCU 2007 = Niculescu, A. Gh.: Archaelogy and Nationalism in the History of the Romanians. In: In: Kohl, P. L.–Kozelsky, M.–Ben Yehuda, N. (Eds.): Selective Remembrances. Archaelogy in the Construction, and Consecration of National Pasts. Chicago–London 2007, 127–159.

HARHOIU 2004 = Harhoiu, R.: Der römisch-byzantinischen Import des 6.–7. Jahrhunderts als ethnischer indikator der siebebürgischen Romanen. In: Friesinger, H.–Stuppner, A. (Hrsg.): Zentrum und Peripherie-Gesellschaftliche Phänomene in der Frühgeschichte. Mitteilungen der Prähistorischen Kommision 57, 2004, 149–167.

PASCU–RUSU–IAMBOR–EDROIU–GYULAI–WOLLMANN–MATEI 1968 = Pascu, Şt.–Rusu, M.–Iambor, P.–Edroiu, N.–Gyulai, P.–Wollmann, V.–Matei, Şt.: Cetatea Dăbâca. ActaMN 5, 1968, 153–202.

PINTER 2007 = Pinter, K. Z.: Spada şi sabia medievală în Transilvania şi Banat (secolele IX-XIV). Sibiu 2007.

POPA 1991 = Popa, R.: Observaţii şi îndreptări la istoria României din jurul anului O Mie. SCIVA 41/3–4, 1991, 153–188.

REPCLUJ 1992 = Repertoriul arheologic al judeţului Cluj. Muzeul de Istorie al Transilvaniei. In: Crişan, I. H.–Bărbulescu, M.–Chirilă, E.–Vasiliev, V.–Winkler, I. Bibliotheca Musei Napocensis V. 1992.

RÉTHY 1898 = Réthy L.: Két Árpádkori temető Arad megyében. ArchÉrt 18, 1898, 124–131.

RITOÓK 2010 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők régészeti kutatása. In: Benkő E., Kovács Gy. (Szerk./Eds.): A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon/Archaelogy of the Middle Ages and the early Modern Period in Hungary. Budapest 2010, 473–494.

RUSU 1998 = Rusu, A. A.: Arheologia cetăţilor medievale ale Transilvaniei. ArhMed 2, 1998, 5–19.

SRH = Scriptores rerum Hungaricarum. I–II. Edendo operi preafuit Emericus Szentpétery2. Szovák K.–Veszprémy L. kiegészítéseivel. Budapest 1999.

SZATMÁRI 2005 = Szatmári I., Békés megye középkori templomai. Békéscsaba 2005.

TAGÁNYI-RÉTHY-KÁDÁR 2000 = Tagányi K.–Réthy L.–Kádár Gy.: Szolnok-Doboka vármegye monographiája. Deés 1900.

ŢIPLIC 2011 = Ţiplic, I. M.: „Propagandaeszközből tudomány..." János András beszélgetése Ioan Marian Ţiplic régésszel. Székelyföld 15/4 (április), 2011, 148-154.

VALTER 2005 = Valter I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. Budapest 2005.

THE FORTRESS COMPLEX OF /DĂBÂCA/DOBOKA/DOBESCHDORF. SCIENCE - POLITICAL-SCIENCE AND ARCHAEOLOGY FROM THE 60'S TO OUR DAYS

The village of Dăbâca/Doboka is situated 30 kms northwest of Cluj-Napoca/Kolozsvár/Klausenburg, by the stream called Lona/Lónya, which flows into the River Little Someş/Kis-Szamos 10 kms away from this place. One side of the mountain called Nagyhegy, which is situated southwest of the village (529 m above sea level) made the valley of the stream Lona/Lónya so narrow that it is a vantage point of the pass. The road in the narrow valley, squeezed between two hills, in the middle of the village takes a sharp turn to the left. The old fortress district was in the area curbed this way. The two hills are gradually declining towards northwest.

The shape of the fortress is similar to a pie with a sharp angle and an arc at the end, pointing towards north-northeast. Both sides are well defendable, sloping in 25°-45°. the early medieval fortress district was built in this place with a number of villages and churches around it.

The excavations beginning in the early 60's in the last century were conducted with preconceptions, as the centre of *'lord Gelou'* was thought to have been discovered before the start of the excavations, which is an impassable way from a scientific point of view.

In this brief research history, which in many cases is not so relevant in our research, one can draw three conclusions: 1. Dăbâca perfectly demonstrates the concepts, interpretations and vision of the expert who lived in the various eras in the 20th century; 2. in the interpretation of Dăbâca historical narrative and linguistic data have played the main role so far, archaeology has played an auxiliary part, being reduced to providing arguments for different historical theories; 3. Scientific-political, political and supposedly personal interests and careerist considerations all played a part or worked as the driving forces behind the start of the excavations in *Dăbâca* in the 60's. Unfortunately the past political manipulations have had a great *,career'* in national-communist Romania, and *Dăbâca* is a sad symbol of this.

From 1964 on there were archaeological excavations carried out in Dăbâca with shorter intervals, which took more than 20 years. During these excavations three churches were excavated which were renovated and rebuilt several times (Fortress Area IV, A. Tămaş's Garden, and the Church of Boldâgă/Boldogasszony) together with 871 graves in three cemeteries around them (most of the graves were dated back to the 11th-13th centuries) and sections of settlements that were inhabited in different periods from the stone age to the 16th century. It is a serious deficiency that the bones found in the cemeteries could not been identified. According to Tudor Sălăgean, at the beginning of the 90's the bones were buried again in the ground by Petru Iambor somewhere in Dăbâca (either in the fortress or near it). Even if we managed to identify the bones and to publish one of the sites in a small mongraphy, unfortunately, the loss of the bones is an irreparable damage. A modern, scientific analysis of the population in the old Dăbâca can only be done after new and successful excavations.

Any conclusions concerning the excavations in the area of the fortress can only be drawn carefully, due to the present stage of research described above. During the 20 years of work only a small area of the fortress was excavated, not more than an estimated 20%. On top of this, the documentation of the excavations is also poor, in several cases they do not exceed the level of the 19th century, and in other cases (such as the excavation in 1980) no documentation has remained, just some notes. Therefore the great conclusions that can be read in the article written in 1968 and in Petru Iambor's paper of 2005 (and based upon them, in several other papers) must be considered in a more relative way. To draw such overall conclusions, the excavation of the whole site would be required with a much more accurate documentation! Unfortunately, at the moment it can be stated that the quality and the documentation of the excavations in the Dăbâca/Doboka site only reach Research Level 1 in Sebastian Brather's chart, so it does not even meet the requirements of Level 2 (structures, social-economic relations). In this phase of the research it would be problematic to draw any conclusion apart from the typology of the finds and their chronological analyses. Unfortunately, this situation cannot be changed as the bones were buried back in the ground at the beginning of the 90's by Petru Iambor, moreover, the archaeozoological material excavated in different places of the settlement (pit dwellings, pits etc) have not been included in the inventory. For this reason, we can only aim to systematize the information we have (mainly chronological). At this stage the only thing that can be stated is that the site, since only around its 20% have been excavated, has not been lost for science, but we need more modern and responsible research methods.

The churches and the cemetery belonging to them, which were excavated in the Fortress Area IV, garden of Al. Tămaş and Boldâgă/Boldogasszony can be dated to

the 12th and 13th–14th centuries and they are encompassed in the horizon of the 12th century Dăbâca and its surrounding area as a power centre.

The fortress, which was rebuilt several times, the settlement and the cemeteries are all parts of this horizon as is analysed in our paper. We held it very important to analyse them separately. The finds clearly show that in Doboka we can see a settlement way back in the 7th–9th centuries, buti t cannot be connected to the fortress. According to the finds from the fortress, the most important ones of which were the 11th century coins Stephen I, Andrew I, Peter Orseolo, Coloman I the Book-lover) and the elements of material culture characteristic of this century. In our opinion, the fortress can't have been built earlier than the middle of the 11th century and its second enlarged form can be dated to the time of Andrew I. This was destroyed at some time, in our opinion it happened during the regn of King Coloman I the Book-lover, unfortunately, we couldn't identify this coin in the collection of the Transylvanian National Museum in Cluj. As is well known, the so called anonymus denars were coined in the minters of the Hungarian Kingdom from the time of King Coloman I the Book-lover to the era of Stephen II (Time Period I), it is not obvious that the fortress was burned at the end of the 11th or the beginning of the 12th century. It is also unclear how the stone wall was built at the beginning of the 13th century since no example of it is known in northern Transylvania and only few in the whole territory of the Hungarian Kingdom until the second half of the 13th century when the social-economic transition brought about major changes in the fortress system and the architecture of forts.

According to the finds excavated in the fortress area, although we cannot see them as the evidence of the presence of the comes, the head of the county, the various arrow heads, sword cross iron and spurs can be connected to the group of the class of the *miles*, but some information on the 12th century from the Arad fortress supports that we can count with the mansios, i.e. the servant folks *(servi)*. These also give an outline of the social classes known from the laws of King Stephen I. The silver beads with granulated ornaments may hint at some long distance commercial contact, which can also be connected to the elite.

A (HISTORICAL) HYPOTHESIS: THE 'FAILURE' OF DĂBÂCA

According to the archaeological and numismatic finds, the fortification built in/after the first third of the 11th century and the settlement system reached their peak in the 12th century. This is clearly shown by the coins found in the graves in Fortress Area IV, Tămaș's garden and the cemetery of Boldâgă/Boldogasszony.

The 13th century saw a decline of the central fortress as a political-military and administrative centre. We would not say that the downfall of the centre in Dăbâca can be the result of the Mongolian raid, it can be traced back to other, both administrative and political, reasons (too). As a working hypothesis we propose that the decline in its significance as a centre may be explained by the eastward expansion of the system of settlements in this county as the county received its final shape in the 12th–13th centuries. This observation of ours seems to be supported by the fact that no 13th century coin has been found in the three cemetery sections, the lates one is a coin of Béla III (1172–1196). Most of the settlement phenomena excavated so far can be dated to the 11th–12th centuries. Certainly, we do not want to consider these data to be of absolute value, but the numismatic gap in the 13th century requires further explanation in the future. Nevertheless, this can only be proved or refuted by extended interdisciplinary researches.

GALLINA ZSOLT – VARGA SÁNDOR

10–11. SZÁZADI KÖZNÉPI TEMETŐ HOMOKMÉGY-SZÉKESEN

A LELŐHELY ELŐKERÜLÉSÉNEK KÖRÜLMÉNYEI

A Homokmégy községhez tartozó Székes nevű határrészben feltárt 10–11. századi köznépi temető 1996-ban terepbejárás során került elő. A mezőgazdasági művelés által erőteljesen lekoptatott Ny–K-i irányú dombvonulat nyugati végének északi részén kiforgatott csontvázakat, illetve egy kígyófejes karperecet találtunk a szántásban. A terepbejárást követően még 1996-ban megkezdtük a veszélyeztetett temető feltárását Gallina Zsolt vezetésével, ami aztán a megfelelő anyagi fedezet hiánya miatt 2002-ig tartott.[1] A 7 ásatási időszak során 310 objektumot tártunk fel, amelyek közül 208 volt sír. Kettő kivételével – az egyik egy szarmata gödörhulla, míg a másik egy kora avar férfisír – az összes sír a 10–11. századi köznépi temető része volt.[2] A temetkezések mellett feltártunk egy késő bronzkori, szarmata és egy Árpád-kori telep kisebb részletét, valamint néhány olyan objektumot, amelyek feltehetőleg a honfoglalás kori temetőhöz tartoztak (temetőárok több oldalon, lókoponya).

A TEMETŐ FÖLDRAJZI KÖRNYEZETE ÉS SZERKEZETE

A lelőhely Homokmégy Székes nevű határrészében, a Homokmégy–Alsómégy közötti DNy–ÉK-i irányú földúttól, illetve az úttal párhuzamosan, attól északra futó csatornától közvetlenül délre található, Kalocsától délkeletre mintegy 8 km-re. A 10–11. századi temető egy Ny–K-i irányú, igen hosszú dombvonulat nyugati végén, a kiemelkedés gerincének északi részén és északi lejtőjén helyezkedett el *(1. tábla 1–2.)*. A dombot délről vízfolyás, északról vizenyős terület zárta le. Fekvését tekintve azon kevés temetkezési helyek közé tartozik, amelyek a természetes kiemelkedés északi oldalán feküdtek. A korszak temetőinek többsége ugyanis a domb, vagy dombvonulat déli, délkeleti, vagy délnyugati oldalán helyezkedik el.[3] Az északi oldalt, az ott lakozó gonosz szellemek ártalmai miatt általában kerülték a temetkezési hely kiválasztása során.[4] A sötétséget, a gonosz szellem tanyáját jelképező északi oldal azonban önmagában nem lehet kizáró ok a temetkezési hely kiválasztásban, hiszen az elhunytakat többféleképpen megvédhették a vélt ártó szellemektől (temetőárok, bálványfák, elásott állattemetkezések). Az újabb ásatások, valamint a régebbi feltárások módszeres átvizsgálása több ilyen helyzetű temetőt hoztak (hozhatnak) felszínre.[5]

A székesi temetőt gyakorlatilag teljesen feltártnak tekinthetjük. Az északi oldalon árok és földbeásott lókoponya zárta a sírokat.[6] A temető keleti szélén, a sírokhoz igazodva egy rövid árokszakasz került elő, amelynek középtájába ásták bele a 13. sírban nyugvó zsugorított testhelyzetben eltemetett 11. század elejére keltezhető fiatal nő csontvázát. A nyugati oldalon az újkori csatorna által elpusztított terület szélén szintén megfigyeltük a temetőárok egy nagyobb szakaszát, míg a déli oldalon a sírok fokozatosan megszűntek *(2. tábla)*.

A temetőt több oldalról körülhatároló árkot, árokszakaszokat, valamint a temetkezések szélein, illetve az azok között előforduló állattemetkezéseket, bálványfákat számos 10–11. századi temetőből ismerünk. Kál-Legelő 10. századi temetőjének északi és nyugati oldalán került elő temetőárok, mindkét szakaszon egy-egy bejárattal. Az északi kaputól mintegy 4 méterre 3 oszlop gödrének folt-

1 Itt szeretnénk köszönetet mondani az ásatásokon részt vett, többnyire bérezés nélküli(!), sanyarú időjárási viszonyok közepette dolgozóknak, a kalocsai Viski Károly Múzeumnak, a helyi önkormányzatnak, iskolának, TSZ-nek a segítségért, valamint a Nemzeti Kulturális Alapnak a 1999-2000-es feltáráshoz nyújtott anyagi támogatásért. Köszönet Horváth Tünde, Kolozsi Barbara, Molnár István, Tóth Katalin és Balogh Csilla régészeknek, Barta Gábor, Dobó Bernadett, Hajdrik Gabriella, Huszár Ambrus, Mészáros Mónika, Szabó Sándor technikusoknak, Fekete Róbert restaurátornak, Andrejkó Béla, Bagdán László, Dobosi Csaba, Gyergyádes Tibor, Rácz Sándor, Török Zoltán, Végh Tibor munkásoknak. Két ember nevét külön kiemelném, akik nélkül e feltárások nem történhettek volna meg: Hajdrik Gabriella és Romsics Imre.

2 A temető előzetes közleményei: GALLINA 1998, 53–153.; GALLINA–HAJDRIK 1998, 133–178.

3 Vö.: TETTAMANTI 1975, 87.

4 SZABÓ 1970, 270.

5 Tettamanti Sarolta mindössze négy lelőhelyet (Kecskemét-Cédulaház, Mezőzombor-Bálványdomb, Szécsény-Kerekdomb, Székesfehérvár-Maroshegy II.) említ, ahol a sírok egy része, vagy a teljes temető az északi oldalon fekszik (TETTAMANTI 1975, 88.). Az azóta előkerült újabb 10–11. századi temetők közül ilyen helyzetű a Szabolcs-Vontatópart (FODOR 1996, 174.), a Karos-Eperjesszög II. temető (RÉVÉSZ 1996, 190., 3. kép), valamint a Bodroghalom-Eresztvényhomok lelőhelyen feltárt temető (RÉVÉSZ 2003, 99.). A Kenézlő II. temetőről az újabb vizsgálatok eredményeként pedig bebizonyosodott, hogy szintén a domb északi lejtőjén helyezkedett el (RÉVÉSZ 1996, 859. j.).42 Dombay jelentését lásd: MNM Adattár 34. B. I.

6 Ez utóbbi jelenség a nyesett felszínnél magasabban a humuszréteg alsó részében jelentkezett, a temetőárok belső felén, attól mintegy 2 méterre.

ja rajzolódott ki, amely Szabó János Győző szerint talán a póznára húzott lóbőrök, bálványfák népszokásának emlékét őrizték meg.[7] Ezt a feltételezést erősíti az Árpád-kori falvainkban megfigyelt, házakra kitűzött lókoponyák óvó-védő szerepe is.[8] Hasonló jelenséget figyeltek meg a sárbogárdi temető északkeleti szélén, ahol szintén egy nagyobb faoszlop nyoma került elő,[9] s talán a rituális koponyakitűzés szokására utalnak a Majs-Udvari réteken feltárt temető sírjai között talált ló- és marhakoponya töredékek is.[10] A Püspökladány-Eperjesvölgyben feltárt 10–11. századi temetőben egy sír nélküli szabad térségben 2 méter mélyre leásott faoszlopot, bálványfát figyelt meg Nepper Ibolya. E „szent berket" fegyveres férfisírok vették körbe.[11] Hajdúdorog-Gyúláson a temetőt északon árok, a déli oldalon egy földbeásott lókoponya, keleten kutyasír zárta.[12] Fiad-Kérpusztán a temető keleti oldalán, szorosan a szélső sírok vonalában,[13] Szabadkígyós-Pálligeten a temető északi és déli szélén, szintén a sírok szoros közelségében,[14] Csátalja-Vágotthegyen az északi oldalon, egy rövidebb szakaszon,[15] míg Püspökladány-Eperjesvölgyben a délkeleti és délnyugati széleken került elő a temetőt határoló árok.[16]

A temető területét két részre különíthetjük el. A nyugati felén, ahol több É–D-i irányú, szabálytalan sírsort is sikerült elkülönítenünk, jóval sűrűbbek voltak a temetkezések. Keleti felének szerkezete lazább, sírsorokat csak a délkeleti részen figyeltünk meg. A temető szélei felé a sírok ritkábban jelentkeztek. A délnyugati részen egy üres, síroktól mentes terület helyezkedett el, amelynek két oka lehet. Egyrészt az itt feltárt szélső temetkezések nagyon sekélyek voltak, és így feltételezhető, hogy továbbiak pusztultak el a talajművelés következtében az évszázadok folyamán. Másrészt azonban a területen egy sekély, szikes-agyagos mélyedés terült el. Talaja rendkívül kemény volt, ahogy azt a feltárás során tapasztaltuk, így feltételezhető, hogy ezért nem ástak itt további sírokat.

Temetkezési szokások

A temető sírjai nagyjából É–D-i irányú, szabálytalan sírsorokat alkottak, amelyek kisebb-nagyobb csoportokra különültek el. A sírok többségét a Ny–K-i főirány szerint tájolták.

A homokos, agyagos talajban jól kirajzolódtak a sírgödrök foltjai. A megfigyelt 196 sírgödör (10 sírnak nem volt sírfoltja) döntő többségének alaprajza a keskeny és szélesebb változatban egyaránt előforduló szabályos, vagy kissé szabálytalan téglalap, illetve az egyik, vagy mindkét végén lekerekített sarkú/végű, téglalap alakú sírforma volt. Számos esetben figyeltük meg az előbbiekkel csaknem megegyező, de a fejnél, vagy a lábaknál kisebb-nagyobb mértékben kiszélesedő, trapezoid/trapéz alakú sírfoltokat. Nyolc esetben az elhunyt számára ovális sírgödröt, míg négy esetben szabálytalan (amorf) alaprajzú gödröt ástak.[17] A korszak temetőiben megfigyelt általános sírformák mellett 7 olyan sír is előkerült, amelyek alaprajza, szerkezete az avar kori temetőkben megtalálható sírokra jellemző. Ezeknél a síroknál a téglalap, illetve a lekerekített sarkú, téglalap alakú formák hosszanti oldalához 1–1, vagy 2–2 cölöplyuk társult.

Ami a sírgödrök szerkezetét, kialakításának módját illeti, az egyszerű aknasírok mellett jelentős számban kerültek elő teknő alakú (4., 49., 66., 70., 80., 83., 85., 127., 185., 194.), padkás (48., 82., 94., 97., 130., 131., 133., 155., 166., 174., 193., 225., 245., 254.) és padmalyos (23., 24., 35., 40., 59., 77., 96., 101., 106., 142., 165., 168., 189., 208., 222., 229., 249., 273., 286. és a 288.) temetkezések is. Hét sír (43., 47., 228., 231., 241., 245., 274.) esetében figyeltünk meg a sír falában bevágásokat, illetve a sír aljában cölöplyukakat (3. tábla 1–4.). Ezek a jelenségek valamilyen faszerkezetre, a sírfal, illetve a benne levő koporsó megtámasztására, vagy lábas koporsóra engednek következtetni. A cölöpszerkezetes sírok ritkának mondhatók a 10–11. századi temetőkben.[18]

---

7 Szabó 1970, 266–268; Révész 1996a, 397–398.

8 Méri 1964, 111–115.

9 A sárbogárdi temető további különlegessége, hogy a temető ÉNy-i szélén egy fiatal szarvasmarha, míg a temető középső szakaszán, a sírok között két önálló lósír került elő teljes lóvázzal (Kralovánszky 1965–1966, 89–96; Éry 1967–1968, 108., 131.)

10 Kiss 1983, 153–154.

11 Nepper 1996, 245.

12 Fodor 1996a, 229.

13 Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, 280. (térképmelléklet)

14 Bálint 1971, térképmelléklet

15 Cs. Sós–Parádi 1971, 115.

16 Nepper 2002, 220.

17 Azoknál az ovális és szabálytalan (amorf) alakú sírgödröknél, amelyek sekélyebb mélységben kerültek elő, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy eredetileg alaprajzuk valamelyik elterjedtebb formához tartozott, de a szántóföldi művelés, illetve egyéb bolygatás következtében lepusztultak, torzultak (ilyen pl.: 23., 26., 58. sír)

18 A cölöpszerkezetes sírok katalógusát, klasszifikációját, valamint elemzését Varga Sándor egy önálló dolgozat keretén belül dolgozza fel a közeljövőben.

Mindössze 3 temetkezésben (38., 82., 118. sír) lehetett megfigyelni a koporsó fa részének barnás elszíneződését. A sírok többségében a halottakat lepelbe, vagy gyékénybe csavarva nyújtott testhelyzetben, hanyatt fektetve temették el. A szokásostól eltérő, illetve rendellenes temetkezést a temető 18 sírjában figyeltünk meg (3. tábla 5.). A sírsorokhoz illeszkedve, a sírok szerkezetével megegyező kialakítású, de üres sírgödrök is előkerültek. Az ilyen sírok esetében egyaránt gondolhatunk rituális okokra (távoli halál, kijelölt hely), sírrablásra, illetve a kisebb sírgödrök esetében a gyereksírok gyengébb megtartású csontjainak felszívódására, bolygatottságára.

Az eltérő sírtípusok következtében a sírgödrök méretei között is viszonylag nagyobb változatosságot figyelhettünk meg. A legnagyobb sírgödröket a temető déli, délkeleti részében találjuk. Az itt kialakított cölöpszerkezetes sírok hosszúsága 225–250 cm, míg szélességük 80–112 cm között váltakozott. A 200–245 cm hosszú, átlagosan 50–70 cm széles egyszerű aknasírok többségében felnőtt férfiak (közöttük a fegyveres sírok többsége) nyugodtak, de számos esetben figyeltük meg, hogy idősebb nőket is temettek nagyobb méretű gödörbe.[19] A sírok mélysége az intenzív mezőgazdasági művelés következtében igen változatos képet mutatott, aminek következtében mért adataink inkább csak tájékoztató jellegűek lehetnek. A szántásból előkerült sírhelyek mellett a sírok többsége 20–35 cm-es mélységből került elő, de a védettebb részeken akár 40–70 cm-re is lemélyedhettek.

A leletanyag elemzése és értékelése

A sírok több mint felében, összesen 112 sírban találtunk viselethez tartozó ékszert, vagy ruhadíszt, illetve a temetés során a sírba helyezett mellékletet. Első pillantásra viszonylag magasnak tűnik a melléklet nélküli temetkezések aránya (206 sírból 94 temetkezés). Azonban ha e sírokat részletesebben megvizsgáljuk láthatjuk, hogy a 94 sírból 26 gyermek, 12 pedig teljesen szétszántott temetkezés, míg további 9 üres sírgödör.

Ékszerek, ruhadíszek

A leletanyag legnagyobb részét a női sírokban előforduló ékszerek és ruhadíszek alkották. A karikaékszerek közül a leginkább elterjedt típus az egyszerű, nyitott végű karika volt, amely 38 sírban összesen 56 példányban látott napvilágot. A sima karikák döntő többsége felnőtt női sírok mellékleteként fordult elő, s csak hat esetben került elő gyermekek mellől, valamint további két esetben idősebb férfiak sírjából. Anyaguk az esetek többségében bronz, de előfordult sárgaréz (22., 31., 55., 60., 75., 82.), ezüst (33., 161., 173., 211., 216., 289. sír), illetve ón-ólom (211., 222.) is. Pödrött végű karika 6 temetkezésben (35., 36., 59., 61., 136.), míg vékony huzalú S végű karika 7 sírból (15., 26., 39., 97., 135., 214. és 273. sír) látott napvilágot. Anyaguk szintén bronz és sárgaréz.

Díszes fülbevalót két sírban tártunk fel (143. és 179. sír). A szőlőfürttel és két pár gyöngykoszorúval díszített fülbevalókat fehérbronzból öntötték.

Gyöngyöket 12 temetkezésben összesen 42 példányban találtunk. Az egy-egy sírból származó darabok száma igen változó. A tárgytípus többségében gyermekek (22., 85., 131., 152., 161. és 181. sír), illetve fiatal leányok (35. és 59. sír) sírjaiban fordult elő, de két idősebb női, valamint egy férfi sírban is megfigyeltük őket (160., 163., illetve 98. sír). Az esetek többségében nyakláncra felfűzve viselték (22., 35., 59., 163. sír), amelyet a gyöngyök mellett fülesgombokkal (22., 35.), bronzpántokkal (22., 35.), csüngőkkel (35.) és egyéb veretekkel (22., 35.) díszítettek. Három sírnál a koponya alatt, illetve közvetlenül annak környékén került elő 1–3 db gyöngy, amelyeket a hajfonat ágai közé fonhattak be viselőik (85., 160. és 181. sír).[20] A 152. sír gyöngyei közvetlen közelében egy deformálódott bronztű feküdt, s bár a nyakon helyezkedtek el nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a gyöngyök a szerves anyagból készült tűtartót díszítették. Több sírban megfigyeltük hogy a gyöngyök valamilyen apró vastárggyal együtt, azokkal gyakran összetapadva kerültek elő (22., 59., 181. sír).

Hat sírban, négy vékony (19., 58., 59. és 214. sír) és két vastag (211. és 229. sír) bronzhuzalból készített, hurkoskampós záródású nyakperec került elő. A vékony szálú torquesek vastagsága 0,2 és 0,4 cm között váltakozott, míg a két vastagabb szálú darab 0,6 cm volt. A huzalvastagság közötti különbségeket leszámítva a torquesek formájukban, kialakításukban és díszítésükben egy kivételtől eltekintve egyformák voltak. A 214. sírból előkerült nyakperecet kampós végén felfűzött karikák, míg hurkos végénél felfűzött karikák és rövid dróttekercs díszítette. A 19. sír kivételével, amelyben egy 4–5 esztendős gyermek csontváza nyugodott, mindegyik sírban fiatal, juvenis és adultus korú nő feküdt.

A 72. sírba eltemetett adultus korú nőt díszruhájában temették el. Az eredeti helyzetben megfigyelt ingnyakat díszítő veretsorok pontos helyzetéből rekonstruálható a viselet. Az ingszerű ruha ívelt kivágását a külső sorban

19 Sőt a legnagyobb alapterületű (2 m² feletti) sírok többsége női temetkezést rejtett (82., 106., 245., 274. sír).

20 A gyöngyök hajfonatdíszként való alkalmazására és a rövid varkocs viseletére részletesebben: Szőke–Vándor 1987, 67.

ónozott bronz csüngős veretek *(4. tábla 1–4)*, a belső sorban kerek bronzveretek vették körül *(4. tábla 6)*. A két sorban futó veretsor mindkét végén stilizált madárfejet (bagoly) ábrázoló, aranyozott bronz záróveretek feküdtek (4. tábla 5). Az ing záródását a bal kulcscsontnál található bronz fülesgomb biztosította. A vereteket a hátoldalukon levő két kis ráhajlított füllel erősítették a ruhára. Azokon a darabokon, ahol letörött a fül a felerősítést a fül mellé fúrt lyuk segítségével oldották meg.

A 183. sírban az ingnyakat szintén bronz kettőscsüngők díszítették, míg egyszerű kerek veretek kerültek elő a 180. és 200. sírokból.

A 33. sírban eltemetett maturus korú, mongolid embertani típusba tartozó felnőtt férfi alsó állkapcsának jobb oldala alatt, illetve a bal medencelapát és a keresztbe tett bal alkarcsont között 1–1 korong alakú aranyozott ezüstlemezből préselt ruhaveretet találtunk *(4. tábla 7–8)*. A többségében női kaftánt díszítő ruhaveretek közepe kissé kiemelkedik, amelyet egy árkolt részt követően gyöngysor keretez. Peremét szintén gyöngysor övezi.

A 163. sírban fekvő adultus korú nő mellkasának alsó részén, a keresztcsontra hajlított jobb alkar belső felén, ruhára felvarrt 4, míg azzal párhuzamosan az alsó bordacsontokon 3 kauri csiga *(4. tábla 9–14)* és 1 kissé lapított, körte alakú bronzcsörgő került elő. A tárgyak sírban megfigyelt helyzete alapján a ruhadarabot az elhunytra helyezték.

A 75. sírban nyugvó maturus korú mongoloid nő legalsó csigolyáján egy díszítéssel felfelé álló, négyzet alakú, aranyozott ezüstveret feküdt *(5. tábla 1–2)*. Közvetlenül mellette két gomba alakú, ón-bronz fülesgomb és egy 2,1–2,4 cm átmérőjű rézkarika helyezkedett el. A veret és a gombok alatt szerves anyag fekete elszíneződése maradt meg. A 10. századi temetőkben előforduló, a női sírokra jellemző négyszögletes veretek egyaránt díszíthettek ruhát, övet, csizmát és tarsolyt, de felhasználhatták más tárgy díszítésére is.[21] A székesi temető esetében helyzete, illetve a körülötte talált leletanyag alapján talán övveretként funkcionálhatott.

A temetkezések 11,2%-ból került elő karperec, összesen 30 példányszámban. A székesi temetőbe temetkező közösségben az egyik legelterjedtebb típus a hegyesedő végű huzalkarperec volt *(6. tábla 1)*. A sírokból 4 ovális (37., 72., 180., 211.), 10 kerek (22., 41., 59., 65., 72., 75., 140., 174., 187.) és 3 rombusz (6., 42., 59.) keresztmetszetű huzalkarperec került elő. 11 sírban csak az egyik karon fordult elő sárgarézből (41., 42. sír), bronzból (6., 65., 140., 180., 187. és a 211. sír), illetve ónozott bronzból (37., 75., 174.) készített példány. Összesen 3 temetkezésben volt mindkét karon egy-egy huzalkarperec (sárgaréz: 59. sír, bronz: 72. sír, sárgaréz és bronz: 22. sír). A 24., 168., 209. és 212. sírokban három bronzszálból sodrott, hurkos-kampós záródású karperec *(6. tábla 2)*, a 229. sírban pontkörös díszű, kikerekedő végű, bronz lemezkarperec látott napvilágot. A temető dél-délkeleti, valamint keleti szélein található temetkezésekben összesen 8 példányszámban fordult elő állatfejes karperec (4. tábla 3–4). A többnyire sárgarézből és ónozott bronzból készített, kerek, rombusz és D-metszetű, egyszerű és sodrást utánzóan öntött példányok (15., 201., 210., 229.) mellett előfordult az egyszerűbb, kerek átmetszetű kígyófejet stilizáló példány (1. sír) is.

A temető 38 sírjában összesen 50 különböző típusú gyűrűt találtunk. A nyitott és zárt, egymásra hajlított végű huzal- és pántgyűrűk mellett viszonylag nagy számban fordultak elő dudoros és fejesgyűrűk (6. tábla 3–7).

Fegyverek

Nyílcsúcs 13 sírból összesen 27 példányban került elő. Számarányukat tekintve 5 sírban mindössze egy (4., 51., 71., 103., 146. sír), 3 sírban kettő (6., 27. és 167.), 4 sírban három (53., 68., 86., illetve a 157. sír), míg további 1 sírban négy nyílcsúcs feküdt (132.). A sírok többségében felnőtt férfiak nyugodtak. Ez alól csak a 146. sír, amelyben 8–14 éves gyermek csontváza feküdt és az 51. női sír kivétel. Amennyiben a nyílcsúcsok számát párhuzamba állítjuk az elhunytak életkorával megállapíthatjuk, hogy néhány kivételtől eltekintve (pl.: 27., 71. sír) az idősebb férfiak több nyílcsúcsot kaptak (pl.: 53., 68., 86., 132., 157. sír), mint a fiatalabbak (pl.: 4., 6., 103. sír). A Homokmégy-Székesen feltárt sírokból származó nyílcsúcsok formailag megegyeznek a korszak más lelőhelyeiről ismert típusokkal. Leggyakrabban a rövid, vagy hosszú vágó élű deltoid alakú nyílhegyek fordultak elő (4., 6., 27., 53., 68., 86., 103., 132., 157.), de számos példányban megtaláltuk a rombusz, illetve levél alakú változatokat is (6., 71., 132., 157., 167.). Három sírból villás, vagy úgynevezett fecskefarkú nyílcsúcs (53., 68., 146.), míg a 68. sírból egy kiszélesedő, háromszög alakú, domborúan ívelt élű, kovácsoltvas nyílhegy került elő. Ez a viszonylag nagyobb méretű, nehezebb nyílfajta közelre hordó, önvédelmi célokat szolgáló típus volt. Rombusz keresztmetszetű, elhegyesedő végű vadász, vagy páncéltörő nyílhegyet mindössze egy sírban (51. sír) találtunk.

Vasmerevítéses tegezt egy sírban (86.) figyelhettünk meg. A maturus korú férfi bal oldalára fektetett tegez bal és jobb oldalát, a fedéltől a fenékpántig összefüggő vaspálca merevítette. A tegez közepén, a szájnyílást

21 Hajdrik 1998, 94; Révész 1996, 71; Horváth 2004, 159.

merevítő vaspántból és a fenékpántból kiindulva további 1–1 merevítő pálca helyezkedett el, amelyek végei rombusz alakú hegyben végződtek.

A 4. sírban nyugvó adultus korú férfi könyökének és alkarjának felső része alatt, éllel a sírfal irányába néző egyszerű bárd került elő (6. tábla 8). Miután a fegyver fejrésze a bal medencelapát felett, élével kifelé helyezkedett el feltételezzük, hogy azt oldalt, az övbe beakasztva viselték.

Egyéb tárgyak

A használati eszközök közül leggyakrabban az egyszerű vaskés fordult elő (25., 53., 68., 73., 91., 92., 125., 157., 167., valamint a 170. sírból). Az esetek többségében felnőtt férfiak temetkezéséből látott napvilágot, de egy-egy esetben női és gyermek sírokban is előfordult. Fenőkő két idősebb korú férfi sírjából (53., 155.), míg bronzból készített tű két női temetkezésből (58., 152.) került elő.

Ételmellékletként sírba helyezett állatcsontot (juh? lapocka és csövescsont) két sírban találtunk (27., 94.). Tojást a 19. és 108. sírokban figyeltünk meg. Előbbi esetében az összetört tojás maradványain helyenként barnás, vöröses elszíneződés látszódott, amely talán festés nyoma lehetett.

A SÍROKBÓL ELŐKERÜLT TÁRGYAK FÉMANYAGA[22]

A temető sírjaiból előkerült fémtárgyak anyagát megvizsgálva megállapíthatjuk, hogy a Homokmégy-Székesen élő közösség leginkább sárgarézből és bronzból készített tárgyakat használt. Ugyanakkor, mint díszítési elem kiemelkedik a bronzékszerek közül az ónozás szokása, miután igen nagy számban megtalálható a temető teljes területén. A közösség gazdagabb temetkezéseiben – bár jóval kisebb mennyiségben – az ezüst, illetve az aranyozott ezüst tárgyak is megtalálhatóak (pl.: kaftánveretek, tarsolyzáró-/övveret, néhány gyűrű, hajkarika). Az ilyen jellegű ékszerekhez, ruhadíszekhez azonban jóval nehezebben juthattak hozzá a közösség tagjai, amire az is utal, hogy a páros díszek közül gyakran csak az egyik készült ezüstből. Az ezüst pótlását, vagy kiegészítését többnyire ónból készített tárgyakkal oldották meg. A fémanyagot tekintve további érdekesség, hogy gyakran tapasztaltuk az egy síron belüli különböző fémekből készített tárgyak előfordulását. Kiváló példa erre a 72. női temetkezés, ahol az ingnyakat díszítő csüngős veretek felső része bronzból, alsó részük ón-ólomból, míg az ingnyakat két oldalról lezáró veretek aranyozott bronzból készültek.

A TEMETŐ RENDJE ÉS HASZNÁLATI IDEJE

A Homokmégy-székesi temető használati idejét – datáló értékű pénzérmék hiányában – a temetkezési szokások és a leletanyag alapján határozhatjuk meg.

A temetkezések közül 5 sírnál valószínűsíthető korabeli sírrablás, amelyek közül kettő, egy-egy leletet leszámítva, teljesen üresnek bizonyult.[23] A rablott sírok a temető középső harmadában fordultak elő, ezért feltételezhető, hogy a kirabolt temetkezések által jelölt terület lehetett a temető legkorábbi része.

Sírok közötti szuperpozíciót 5 esetben figyeltünk meg, amelyek a temető nyugati szélén csoportosultak. Az egymásra-, illetve a rátemetkezések előfordulása a temető ezen részén a hosszabb használatot tanúsítják. Ugyanakkor a sírgödrök méretei, illetve kialakításuk módozatai alapján csak annyi bizonyos, hogy az itt megtelepedő népesség a temetőt folyamatosan használta.[24] Jól elhatárolhatók azonban a cölöpszerkezetes sírok, amelyek többsége a temető kelet-délkeleti szélén helyezkedett el.

A sírokból előkerült leletanyag is a temető középső, valamint nyugati és részben északi részén jelöli ki a temetkezések legkorábbi fázisát. A karikaékszerek közül a leginkább elterjedt egyszerű, nyitott végű karikák — bár az egész temető területén megtalálhatóak — kisebb koncentrálódását lehetett megfigyelni a nyugati temetőrészben. A kis példányszámban megjelenő, vékony huzalú, S végű karikák egy kivételtől eltekintve (135. sír) a temető keleti szélén és déli felében, szórványosan jelentkeztek. A lelőhelyről előkerült különböző típusú karperecek is hasonló képet mutattak. A többségében 10. századra keltezett karperectípusok (ovális és kerek átmetszetű huzalkarperecek) a temető középső, északi és nyugati feléből láttak napvilágot, míg a későbbi állatfejes, valamint a hurkos-kampós záródású, sodrott karperecek elsősorban a délkeleti rész szélső sírjaiban fordultak elő.

A fegyverrel, illetve csiholóval, kovával és vaskéssel elhantoltak mellett a nemesfémekből készített ékszerekkel és ruhaveretekkel eltemetett gazdagabb női és férfisírokat is a temető középső részén találjuk.

22 A leletanyag színes- és nemesfém tárgyainak elemi összetétel vizsgálatát Dr Költő László, a leletanyag reprezentatív részének archeometallurgiai elemzését Dr. Török Béla végezte el. Tanulmányaik a Kalocsai Sárköz 10–11. századi temető corpusa kötetben jelennek meg.

23 A temető területéről egyébként összesen 11 üres sírgödör került elő, amely mindegyike szervesen beilleszkedett a sírok alkotta É–D-i irányú szabálytalan sírsorokba. Az ilyen üres sírok előfordulását a temetőn belül egyaránt magyarázhatjuk sírrablással, későbbi bolygatással, a kisebb sírgödrök esetében a gyereksírok gyengébb megtartású csontjainak felszívódásával is, de nem zárhatjuk ki a rituális okokat sem (távoli halál, kijelölt hely).

24 Erre utal pl. a padmalyos sírforma megléte a temető egész területén.

A temetkezési szokások és az előkerült leletanyag alapján megfogalmazott, a temetkezések időrendjére és a temető benépesítésére vonatkozó megfigyeléseket az embertani anyag taxonómiai sajátosságai is kiegészítik és tovább erősítik. Az eltemetettek mintegy 12%-a mongolid/mongoloid jellegzetességeket mutat. Ezek a sírok elsősorban a temető északi felének középső részében kerültek napvilágra.[25] Jelképes trepanációt 4 nő (80., 82., 96., 200. sír) és 1 férfi (88.) esetében lehetett megfigyelni. A 96. sír kivételével[26] szintén a temető középső részén, egymáshoz közel helyezkedtek el.

A fentiek alapján megállapíthatjuk, hogy a székesi temetőben az első sírokat még a 940-es években áshatták meg a temető középső és nyugati részén, amit a keleti és déli irányban bővítve a 10. század második felében folyamatosan használtak. A temető felhagyását a 10–11. század fordulójára, esetleg a 11. század elejére (1010–1015) datálhatjuk.

A HOMOKMÉGY-SZÉKESI TEMETŐ FÖLDRAJZI, TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI KÖRNYEZETE

A homokmégyi temető a Kalocsai Sárköz középső részének keleti szélén helyezkedik el, amely egykoron az ország egyik állóvizekben leggazdagabb területe volt. A Sárköz jellegzetes folyómenti táj, melynek felszínét a Duna, a Vajas és az Őrjeg vizei alakították ki. A kistáj egy orsó formában kiszélesedő, majd összeszűkülő ártér, melynek különös sajátossága, hogy a Duna folyam szomszédságában terül el a magas ártér, tőle távolabb, a Duna-Tisza közi hátság szomszédságában pedig az alacsony ártér, melynek széles mocsara szigetként zárta körbe a területet. A terület meghatározó földrajzi jelensége a Duna, s egyben egyetlen jelentős vízfolyása. Dunaharasztitól Bajáig a bal oldalon nincs egyetlen önálló vízfolyás sem. A Duna árterén minden vízér kapcsolatban van a Dunával, tőle kapja a vizét. Duna áradása évente kétszer jelentkezett, s csak kisebb felszínek maradtak szárazon. A szárazulatokat, kis kiterjedésű magasabb térszíneket (ún. göröndöket) sűrűn behálózták a vízfolyások, mocsarak, lápok, posványok, meanderek, palék, fokok, erek, turjánok, őrjegek, semlyékek és fenekek.[27]

Bár a magyarság Kárpát-medencében történő megtelepedéskor a Duna már a mai medrében folyt, volt egy kanyargós, keleti ága, amely a mai Duna-völgyi főcsatorna nyomvonalán haladt a bajaszentistváni összefolyásig. Ruttkay Mihály 1763-as térképe szerint is a terület sok érrel átszelt mocsaras vidék volt.[28] A Duna áradása évente kétszer jelentkezett, s csak kisebb felszínek maradtak szárazon. A szárazulatokat behálózták a posványok, meanderek, palék, fokok, erek, turjánok, őrjegek, semlyékek és fenekek. Homokmégytől K-re, a legmélyebb részen az Akasztótól Bajaszentistvánig húzódó Őrjeg, a Vörösmocsár terült el, ami a magyar honfoglaláskor még kifejlett folyómeder volt.[29] Ez a vízjárta terület sziget jelleget adott a vidéknek, ami az írott forrásokban mint Nogsar, Nagysár néven szerepelt.[30]

A kedvező földrajzi adottságok mellett a terület jelentőségére utal, hogy Szent István püspökséget alapított Kalocsán. Ez aligha véletlen, hiszen a térség stratégiai fontosságú volt ebben az időszakban. Itt találkozott a hagyományos Bizánc felé irányuló kereskedelmi útvonal, valamint a foktői és fajszi átkelőhelyen keresztül menő Ny–K-i irányú kereskedelmi és hadiút. Az utóbbi útvonal Homokmégy-Halomtól délre vezetett Öregcsertő, majd Kecel irányába.[31]

A 10–11. században a Kalocsai-Sárköz — és azon belül Homokmégy — jelentősége a ránk maradt írott források tükrében is nyomon követhető. Halmon, feltehetően még I. István idejében királyi udvarház (curtis) létesült, amelyet I. Béla 1061-ben a szekszárdi apátságnak adományozott számos körülötte levő faluval együtt (Apa, Arka, Bátya, Bóvár, Csorna, Dalocsa, Halászi, Halom I., Hamussád, Péter, Tira és Varsád falvakkal. A szekszárdi apátsághoz tartozó egyéb helységek, mint Fajsz, Bátya, Szatmár, Adacs, Nádasd, Malomér). Az udvarházat szolgáltató népek (lovas csőszök – preco) övezték.[32]

---

25 A temető részletes embertani vizsgálatát Marcsik Antónia végezte el, aminek közlése a Kalocsai Sárköz 10–11. századi temető corpusa kötetben jelenik meg. Az előzetes szóbeli közlések alapján az antropológiai vizsgálat további érdekes megállapításokat tartalmaz az itt élt közösséggel kapcsolatban. A Székesen temetkező közösségben, a megvizsgált embertani anyag alapján a 9. század végén a Kárpát-medencébe betelepedő magyarság mellett jelentős számban kimutatható a honfoglalást megélő avar népesség jelenléte is (a temetőben igen magas az olyan eltemetettek száma, amelyeknek csontváza a késő avar lakossággal embertanilag egyező, vagy jelentős mértékben hasonló). Ezúton is szeretnénk megköszönni Marcsik Antóniának a temető embertani anyagának meghatározását és az arra vonatkozó megfigyeléseket.

26 Ez a sír a temető keleti szélén feküdt.

27 Romsics 1998, 28–29.

28 Pécsi 1967, 182.

29 Borovszky 1910, 202–205; Ihrig 1973. 228.

30 Györffy 1987, 424; Gallina 1998, 54.

31 Gallina 1998b, 86–87.

32 Györffy 1987, 424; Gallina–Romsics 1996, 43; Gallina 1998, 93

E földrajzilag zárt tájegység vidékéről ugyanakkor viszonylag kevés a jól megfigyelt és dokumentált 10–11. századi temető, illetve temetőrészlet. A lelőhelyek jelentős részét a különböző építkezések, homokkitermelések, valamint katonai földmunkák még a feltárások előtt nagymértékben elpusztították, illetve feldúlták, aminek eredményeként a megmentett leletek sok esetben csak töredékét képezik az egykori temetők leletgazdagságának.

A Kalocsai-Sárköz déli részéről három lelőhelyről van több-kevesebb adatunk. A Bajától északra fekvő Sükösdről egyszerű S végű karikák és kéttagú csüngős veretek kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.[33] 1978-ban, Hajós-Érsekhalmon egy köznépi temető mintegy 40–50 sírját dúlták fel,[34] míg a Baja–Kecskemét között húzódó út hajósi leágazásától keletre, a Hajós-Háztáji földeken I. Géza és I. László pénzei kerültek napvilágra.[35]

A Sárköz középső részének nyugati feléről sajnálatos módon csak szórványosan ismerünk 10. századi temetőre utaló nyomokat. A kalocsai Viski Károly Múzeum régészeti gyűjteményében számos ismeretlen lelőhellyel beleltározott honfoglaló tárgy található. Az egykori lelőhely/lelőhelyek gazdagságát jól tükrözik az aranyozott ezüst lószerszámveretek, a vékony ezüstlapból kivágott lemezkék, az öntött övveretek, továbbá egy áttört, állatalakos díszítésű hajfonatkorong és egy jó állapotban megmaradt vaskengyel.[36] Valószínűleg Kalocsa belterületéről származnak azok az öntött övveretek és nyerget díszítő veretek, amelyek 1882-ben kerültek a Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.[37] Az utóbbi években Kalocsa belterületén végzett ásatások során két lelőhelyről is napvilágot láttak Árpád-kori temetkezések. A Belvárosi iskola tornatermének építését megelőző feltáráson 22, 10–11. századi sír került elő. A leletanyag többségét a viselethez tartozó ékszerek (bronz és ezüst karikák, valamint gyűrűk) tették ki.[38] A Szentháromság téren egy 40 m²-nyi területen 69 temetkezés került elő, valamint az első székesegyház északkeleti falának az alapozása. A temetőrészlet legkorábbi sírjai a 11. században kerültek földbe. A bronzból készített karikaékszerek mellett, a 16. sírból aranygyűrű és aranyozott ezüst fülesgomb, a 73. sírból pedig aranyozott bronzcsat került elő.[39]

Az előbbiekkel ellentétben áll a Kalocsai-Sárköz középső részének keleti fele, amely a térség egyik legjobban kutatott területe. Homokmégy község határában három 10–11. századi temető ismert. A nagyobb sírszámú, teljesen feltárt homokmégy-székesi köznépi temetőtől 3 km-re északnyugatra található a méltán híressé vált halomi temető. A Sárköz legmagasabb pontjának, a halomi dombnak a délkeleti lejtőjén 1951-ben, homokbányászás során egy késő bronzkori telepbe ásott honfoglalás kori temető 8 sírja került elő.[40] A rangosabb középréteghez tartozó, valószínűleg háromsoros temetőrészlet jelentőségét erősíti a lovastemetkezések és a fegyveres sírok magas aránya, valamint az övveretek archaikus jellege. Az ide temetkező közösség láthatta el a fentebb említett fontos nyugat-keleti irányú út felügyeletét és védelmét, amivel egyben biztosította a maga stratégiai jelentőségét. 1964-ben Homokmégy-Hillyén, a Pávó-háti szőlők mentén egy 10–11. századi köznépi temető mintegy 10 temetkezését pusztították el földkitermelés közben. A feldúlt sírokból mindössze egy bronzból csavart torquest, egy függőt és egy bronzgyűrűt sikerült megmenteni, bár ez utóbbi már nem került múzeumi gyűjteménybe.[41] Homokmégytől északkeletre, Öregcsertő–Csornapusztán, a Dinnyehegy nevű homokdombon katonai földmunka során bolygattak meg egy lovassírt. A leletmentéskor honfoglalás kori sírleletek kerültek elő.[42] A Kalocsai Sárköz keleti határát egy árvízmentes tereplépcső a Kiskőrös–Kecel–Császártöltés–Sükösd törésvonal mentén kiemelkedő homokhátság képezi. A földrajzilag jól elhatárolható területen főként Kecel környékén sűrűsödnek a honfoglaló lelőhelyek. Ennek oka, hogy egykoron az Örjeg mocsarai itt összeszűkültek, s itt volt a legkönnyebb a Sárköz, illetve a Homokhátság felé az átkelés, amit a fentebb jelzett korabeli hadi és kereskedelmi út biztosít. Ezzel lehet összefüggésben, hogy Csorna táján említenek (1061?) egy „Nagy-út"-at, amely egy Kalocsáról Akasztó felé vezető út, s alább egy „Besenyő-út"-at, amelyet tán a sárvidéki besenyők használhattak.[43] A feltételezett utak melletti Árpád-kori települések jól tükrözik ezt a helyzetet.

A Kalocsai-Sárköz északi részén található Dunapataj község határában, a Szelidi-tó közelében fekvő Várhegyről állatfejes és négyszög átmetszetű, hegyesedő végű nyitott bronzkarperecek, sodrott bronzgyűrű, üveggyöngyök, illetve I. András denára került a Magyar Nemzeti Múzeum

33 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, 67. (921.)
34 Kőhegyi 1979, 92; H. Tóth 1990, 176.
35 H. Tóth 1990, 176; Gallina–Romsics 1996. 43.
36 Horváth M. 1996, 315–317.
37 Bálint 1991, 229.
38 Nagy D. S. 2004, 236.
39 Nagy D. S. 2005, 235.
40 Cs. Sós 1954, 80; Horváth M. 1996a, 312; Horváth M. 1996b, 125; Horváth M. 1998, 73.
41 Horváth 1969, 59; H. Tóth 1990, 178; Gallina 1998, 125.
42 Horváth 1968, 44; H. Tóth 1969. 51; H. Tóth 1990, 170–171.
43 Györffy 1987, 342.

Régiségtárába.[44] A tőle északra fekvő, a Kalocsai Sárközzel északról érintkező Harta község határából Homokmégyhez hasonlóan szintén több 10. századra keltezhető lelőhelyet ismerünk. 1928 és 1930 között Harta-Miklapusztán földmunkák közben mintegy 50 sír került elő, amelyekből sodrott, sima és pödrött végű karperecek, nyitott és S-végű karikák, gyűrűk, csiholók, gyöngyök, aranyozott ezüstveretek, valamint agyagedények láttak napvilágot.[45] Harta-Béke Tsz területén, a község homokbányájában lovassírokat dúltak szét 1962-ben. A múzeumba csak néhány vastöredék és egy övveret került be, illetve a leletmentés során feltárt 3 temetkezés.[46] 2002-ben Harta-Freifelten egy 21 sírból álló kisebb közösség gazdag temetője került elő. A lóval és lószerszámmal eltemetett sírok mellett figyelemre méltó a női temetkezések leletgazdagsága.[47] Hartától északra-északkeletre a Solti-Síkságra jutunk ki, ahol szintén megtalálhatóak a 10–11. századi megtelepedés nyomai (Solt-Kalimajor, Solt-Tételhegy, Soltszentimre stb.).

A temetkezések mellett érdemes kitérni a területen megfigyelt kiterjedt Árpád-kori falurendszerre is. A régészeti topográfia módszerével eddig közel 700 lelőhelyet számoltunk meg a Kalocsai Sárközben, amiből az írott források alapján fellelhető közel 85 Árpád-kori település. A 11. században kialakult királyi központ esetében feltételezhetjük, hogy a környező falvak népessége a halomi királyi udvarház szolgáltató népei közé tartozott. A településszerveződés korai központjának így a térségben Halmot tekinthetjük.[48]

A terület életében a 12–13. század fordulójától ismét fontos változások léptek életbe. 1198-ban a kalocsai érsek átengedte Kecel, Posziba, Zumuzcu, (Sár)Mégy, Ihászi tizedét a káptalannak. Az utóbb említett nagyobb falvak a mai Homokmégy területén találhatók. A tatárjárás előestéjén, 1239-ben, IV. Béla a szekszárdi apátságban lovas csőszként szolgáló Csertőt rokonaival a szabad jobbágyok közé sorolta és kihasította nekik Halom, Iván és Malomörvény közötti területet (mindez a mai Homokmégy északi határvidékén található). Még ebben az évben a halomi uradalomhoz csatolták Csaur és Inám falvakat. E birtokváltozások a szekszárdi apátság és a halomi uradalom fokozatos gyarapodását jelzik, ami a sűrű településhálózatban is testet öltött.[49]

Összegezve az írott és a régészeti forrásokból ismert adatokat elmondhatjuk, hogy a Kalocsai Sárköz és azon belül Kalocsa, valamint a ma Homokmégyhez tartozó Halom környéke jelentős szerepet játszott a 10–11. század folyamán. Ez egyrészt köszönhető volt a kedvező földrajzi tényezőknek, a fontos útvonalak találkozásának, illetve a térség politikai szerepének (a Kalocsai-Sárköz területe valószínűleg már a vármegyék megszervezése előtt is az Árpádok központi területeihez kapcsolódott, amit jól tükröz, hogy az Árpád-kor folyamán a térség a Dunától nyugatra fekvő Fejér megye része). Ez utóbbira mi sem utal jobban, hogy Szent István püspökséget alapított Kalocsán 1001–1002 táján, ami a 11. század közepére, második felére már az érseki rangot is megkapta, míg Halmon királyi udvarház létesült.

Irodalom

Bálint 1971 = Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában – Gräberfeld aus dem 10. Jh.. in Szabadkígyós–Pálliget. *BMMK* 1 (1971) 49–86.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Borovszky 1910 = Borovszky S.: Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Budapest 1910.

Éry 1967–1968 = Éry K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthroplogical data. – A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján. *Alba Regia* 8–9 (1967–1968) 93–147.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962. = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti Tanulmányok II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1962.

Fodor 1996 = Fodor I.: Szabolcs-Vontatópart In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 174.

Fodor 1996a = Fodor I.: Hajdúdorog-Gyúlás. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 229–231.

44 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, 33. (255.)
45 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, 39. (379.)
46 Horváth 1962, 59; H. Tóth 1990, 166.
47 Kustár–Langó 2003, 5, 17–34.
48 Györffy 1987, 330; Gallina 1998, 87.
49 Gallina–Romsics 1996, 43–44; Gallina 1998, 93.

GALLINA 1998 = Gallina Zs.: Bevezetés Homokmégy régészeti topográfiájához. Homokmégy régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig. In: Romsics I. (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy 1998, 53–153.

GALLINA –HAJDRIK 1998 = Gallina Zs.–Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. – Der Friedhof des gemeinen Volkes aus dem 10–11. Jh. in Homokmégy-Székes. *Cumania* 15 (1998) 133–178.

GALLINA–ROMSICS 1996 = Gallina Zs.–Romsics I.: A Kalocsai Sárköz régészeti emlékei. Kalocsai Múzeumi Közlemények 3. Romsics I. (szerk.) Kalocsa 1996.

GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. Budapest 1987.

HAJDRIK G. 1998 = Hajdrik G.: Honfoglaláskori női viselet rekonstrukciója a homokmégy-székesi sírleletek alapján. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1997. Kalocsa 1998, 89–98.

HORVÁTH 1962 = Horváth A.: Harta-Béke Tsz. RégFüz Ser. I. No. 15 (1962) 59.

HORVÁTH 1968. = Horváth A.: Öregcsertő-Csornapuszta. RégFüz Ser. I. No. 21 (1968) 44.

HORVÁTH 1969 = Horváth A.: Homokmégy-Hillye. RégFüz Ser. I. No. 22 (1969) 59.

HORVÁTH 2004 = Horváth C.: Adatok a honfoglalás kori kő- és üvegbetéttel díszített fegyverek, tarsolyok és veretek kérdésköréhez. – Angaben zum Fragenkreis der landnahmezeitlichen Waffen, Taschen und Beschläge mit Stein- und Glaseinlagen. ComArchHung 2004, 151–171.

HORVÁTH 1996 = Horváth M. A.: Ismeretlen lelőhelyű leletek Kalocsa környékéről. In: Fodor I. (szerk.): „... Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 315–317.

HORVÁTH 1996a. = Horváth M. A.: Homokmégy-Halom. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..."A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 312–314.

HORVÁTH 1996b. = Horváth 1996b. A Homokmégy-Halomi temető és a Bács-Kiskun megyei honfoglalás kori lelőhelyek összefüggései. – Die Zusammenhänge des Begräbnisplatzes in Homokmégy-Hügel und den Begräbnisplatzen aus der Zeit der Landnahme im Komitat Bács-Kiskun. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 125–147.

HORVÁTH 1998. = Horváth M. A.: Homokmégy-Halom honfoglalás kori temetője. Múzeumi Kutatások Bács-Kiskun megyében 1997, 73–78.

IHRIG 1973. = Ihrig D.: A magyar vízszabályozás története. Budapest 1973.

KISS 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. – Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn). Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Akadémiai Kiadó, Budapest 1983.

KŐHEGYI 1979 = Kőhegyi M.: Hajós-Érsekhalom. RégFüz Ser. I. No. 32 (1979) 92.

KRALOVÁNSZKY 1965–1966 = Kralovánszky A.: Die Landnahmezeitliche Rinderbestattung von Sárbogárd. Alba Regia 6–7 (1965–1966) 89–96.

KUSTÁR–LANGÓ 2003 = Kustár R.–Langó P.: Ezüstbe öltözött lányok. Honfoglalás kori sírok Harta határában. Kalocsa 2003.

MÉRI 1964 = Méri I.: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban. – Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern. ArchÉrt 91 (1964) 111–115.

Nagy 2004 = Nagy D. S.: Kalocsa, Belvárosi iskola. Régészeti Kutatások Magyarországon 2003 (2004), 236.

NAGY 2005 = Nagy D. S.: Kalocsa, Szentháromság tér. Régészeti Kutatások Magyarországon 2004 (2005), 235.

NEPPER 1996 = Nepper I.: Püspökladány-Eperjesvölgy. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 245–256.

NEPPER 2002 = Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei 1–2. rész. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953 = Nemeskéri J.–Lipták P.–Szőke B.: Le Cimetiére du Xie siécle de Kérpuszta. ActaArchHung 1953 (1953) 205–370.

PÉCSI 1967 = Pécsi M.: A dunai Alföld. Budapest 1967.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. – Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: Kál-Legelő. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 397–398.

RÉVÉSZ 2003 = Révész L.: Bodroghalom, Eresztvényhomok. Régészeti Kutatások Magyarországon 2000 (2003) 99.

ROMSICS 1998 = Romsics I.: Homokmégy történeti földrajza. In: Romsics I. (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Kalocsa, 1998. 15–52.

CS. SÓS–PARÁDI 1971 = Cs. Sós Á.–Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település – Árpádian period cemetery and settlement at Csátalja. FolArch 22 (1971) 105–141.

SZABÓ 1970 = Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori

temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról. — Zur Frage der Landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves). ArchÉrt 97 (1970) 264–271.

SZŐKE–VÁNDOR 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1987.

TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. – Bestattungsbräuche im Karpatenbecken in den X–XI. Jahrhunderten. StComit 3 (1975) 79–123.

H. TÓTH 1969 = H. Tóth E.: Öregcsertő-Csornapuszta. RégFüz Ser. I. No. 22 (1969) 51.

H. TÓTH 1990 = H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949–1989). Cumania 12 (1990) 81–233.

DAS GRÄBERFELD DES GEMEINEN VOLKES AUS DEM 10.–11. JAHRHUNDERT VON HOMOKMÉGY-SZÉKES

Die Fundstelle befindet sich südöstlich von Kalocsa, in dem zur Gemeinde Homokmégy gehörigen Gemarkungsteil Székes, wo zwischen 1996 und 2002 206 Gräber des 10.–11. Jahrhunderts zum Vorschein gekommen sind. Das vollständig freigelegte Gräberfeld lag am westlichen Ende eines westöstlich laufenden langen Hügelzuges. Es befand sich auf dem nördlichen Teil des Hügelrückens und auf dessen Abhang *(Taf. 1, 1–2)*. Die Bestattungen waren aus Norden, Westen und Osten von Graben begrenzt, aber nach Süden hörten die Gräber stufenweise auf *(Taf. 2.)*.

Neben den einfachen Schachtgräbern kamen Gräber mit Bänkchen, sowie mit Nische und auch muldenförmige zum Vorschein. Bei sieben Gräber konnten wir Schnitte in den Grabwänden bzw. Pfostenlöcher in den Grabböden beobachten *(Taf. 3, 1–4)*.

Unter der einstigen Bevölkerung war die Sargbestattung nicht häufig und lediglich bei einigen Gräbern konnten wir die auf einen Sarg hindeutenden bräunlichen Verfärbungen beobachten. Nur 18 Gräber waren von den üblichen abweichende bzw. anormale Bestattungen *(Taf. 3, 5)*.

In mehr als Hälfte der Gräber – in 112 Bestattungen – befanden sich Beigaben. In den Fraunengräbern vorkommene Schmuckstücke und Kleidungszierden bildeten den grössten Teil des Fundmaterials. Neben Ringschmuck von unterschiedlichen Typen, Perlen, Armringe *(Taf. 5, 3–4; Taf. 6, 1–2)* kamen Ohrgehänge, runde und Hängebeschläge *(Taf. 4, 1–6)*, Kaftanbeschläge *(Taf. 4, 7–8)*, Kaurischneken *(Taf. 4, 9–14)*, ein Gürtelbeschlag mit Steineinlage *(Taf. 5, 1–2)* und Fingerringe ans Tageslicht *(Taf. 6, 3–7)*. Die Beigaben der Männergräbern waren vorwiegend Waffen (Pfeilspitze, Köcher, Beil) und Gebrauchsgegenstände (Eisenmesser, Wasserstein) *(Taf. 6, 8)*.

Nach den Bestattungssitten und dem zum Vorschein gekommenen Fundmaterial war das Gräberfeld ab erstem Drittel des 10. bis zur Wende des 10. und 11., eventuell bis zum Anfang des 11. Jahrhunderts (1010–1015) im Gebrauch.

Das Gräberfeld von Homokmégy befindet sich am östlichen Rand des mittleren Teils von Kalocsaer Sárköz, was einst eine gewässerreiche (Duna, Vajas, Örjeg) und fast inselartige Landschaftseinheit war. Die Bedeutung des Gebietes zeigt die Gündung des Bistums von König Stephan I. in Kalocsa um 1001–1002, das bis zur Mitte, zweiten Hälfte des 11. Jahrhunderts ein Erzbistum wurde. In Halom ist ein königliches Herrenhaus zustandegekommen. Durch die Region lief der traditionelle Handelsweg nach Byzanz bzw. ein anderer durch die Übergangstelle von Foktő und Fajsz nach Westen und Osten.

Nach den aufgezeigten Angaben können wir sagen, dass der Kalocsaer Sárköz und Kalocsa, sowie zu Homokmégy gehörige Umgebung von Halom eine wesentliche Rolle im Laufe des 10.–11. Jahrhunderts gespielt haben, was mit ihrer günstigen geographischen Lage (Knotenpunk von wichtigen Strassen) bzw. mit der politischen Bedeutung des Raumes in Verbindung stand.

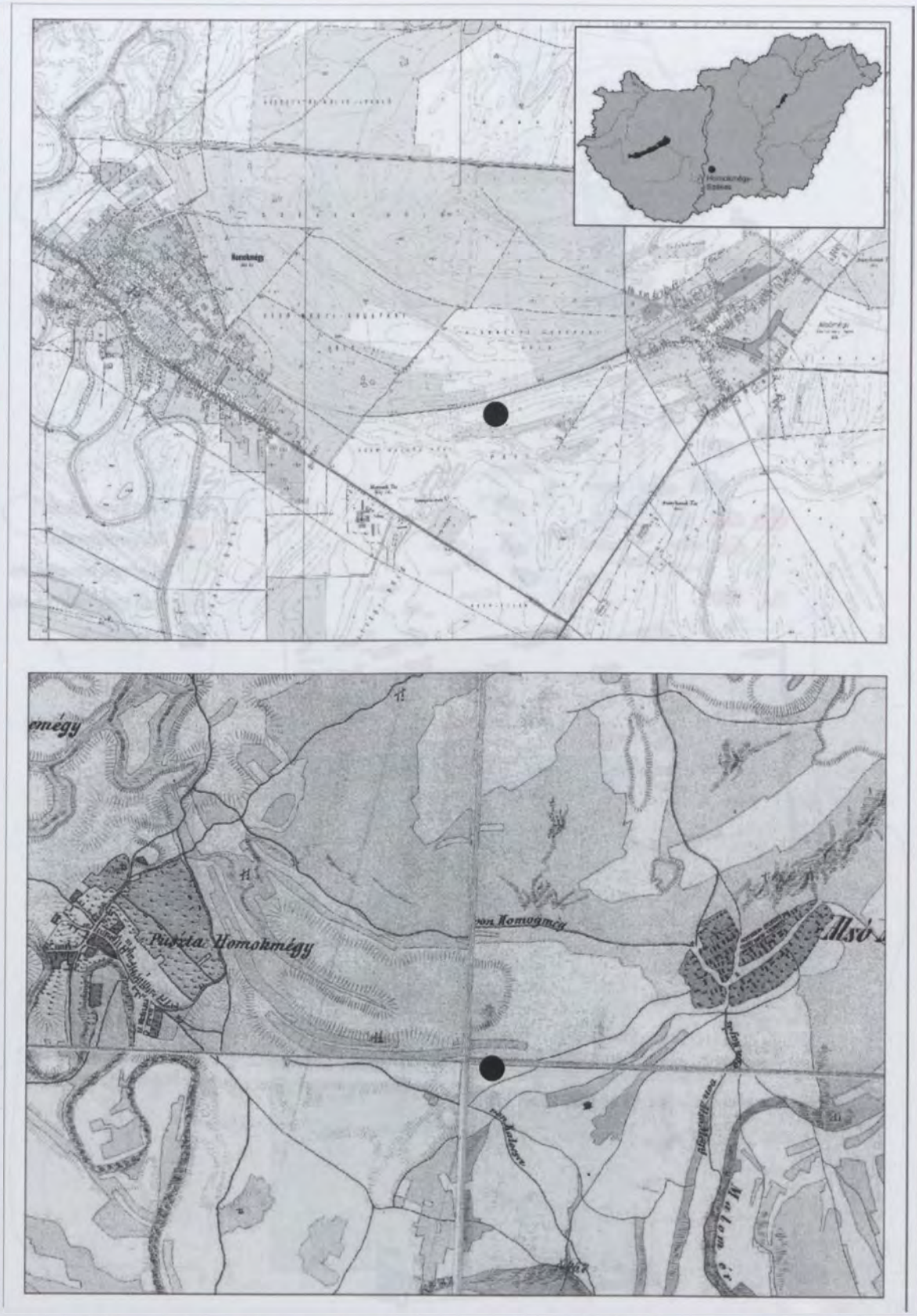

1. kép **1: A lelőhely földrajzi elhelyezkedése. 2: A lelőhely a 2. katonai felmérés (1857–1863) térképlapjára vetítve**

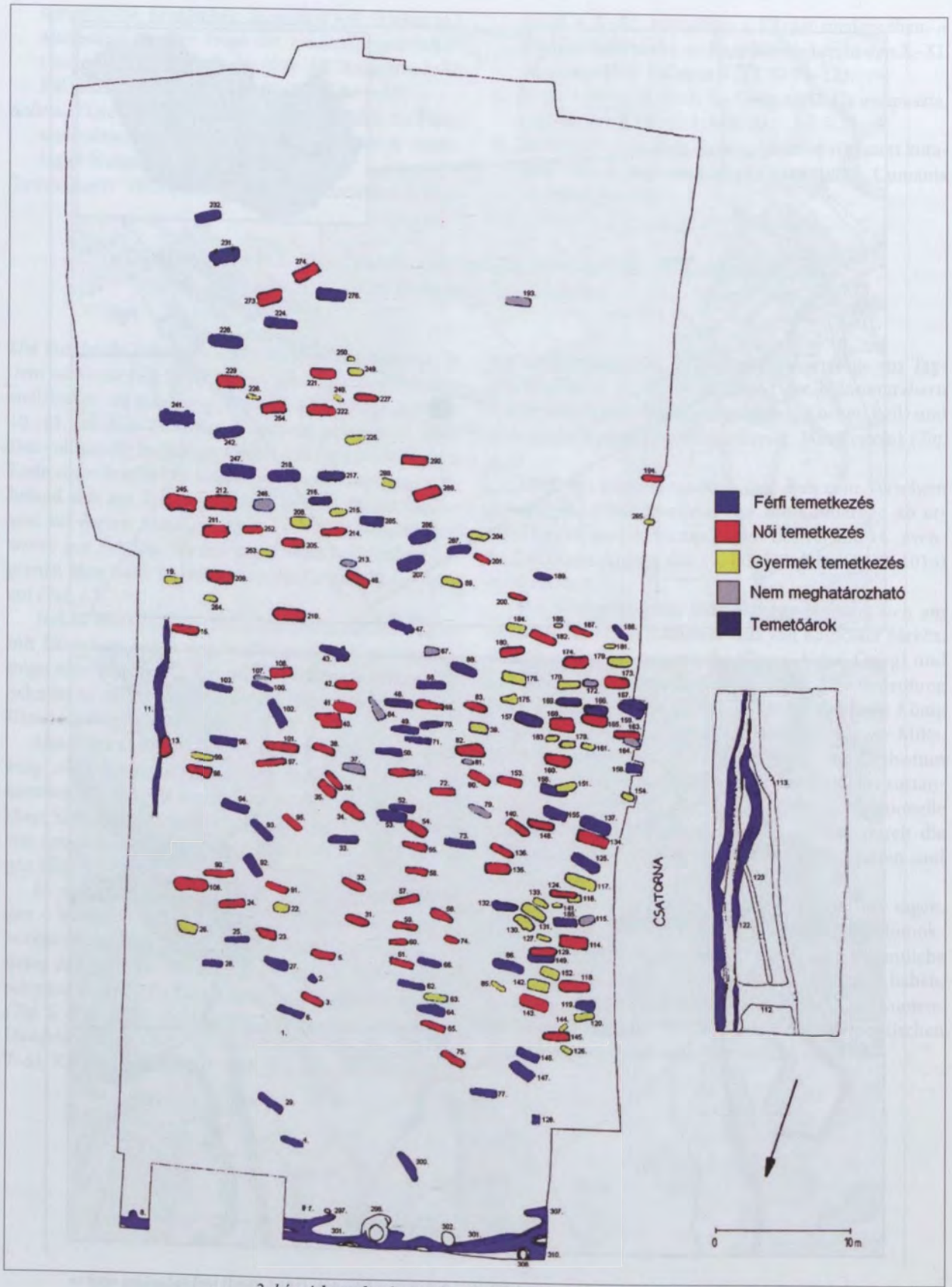

2. kép **A homokmégy-székesi 10–11. századi temető térképe**

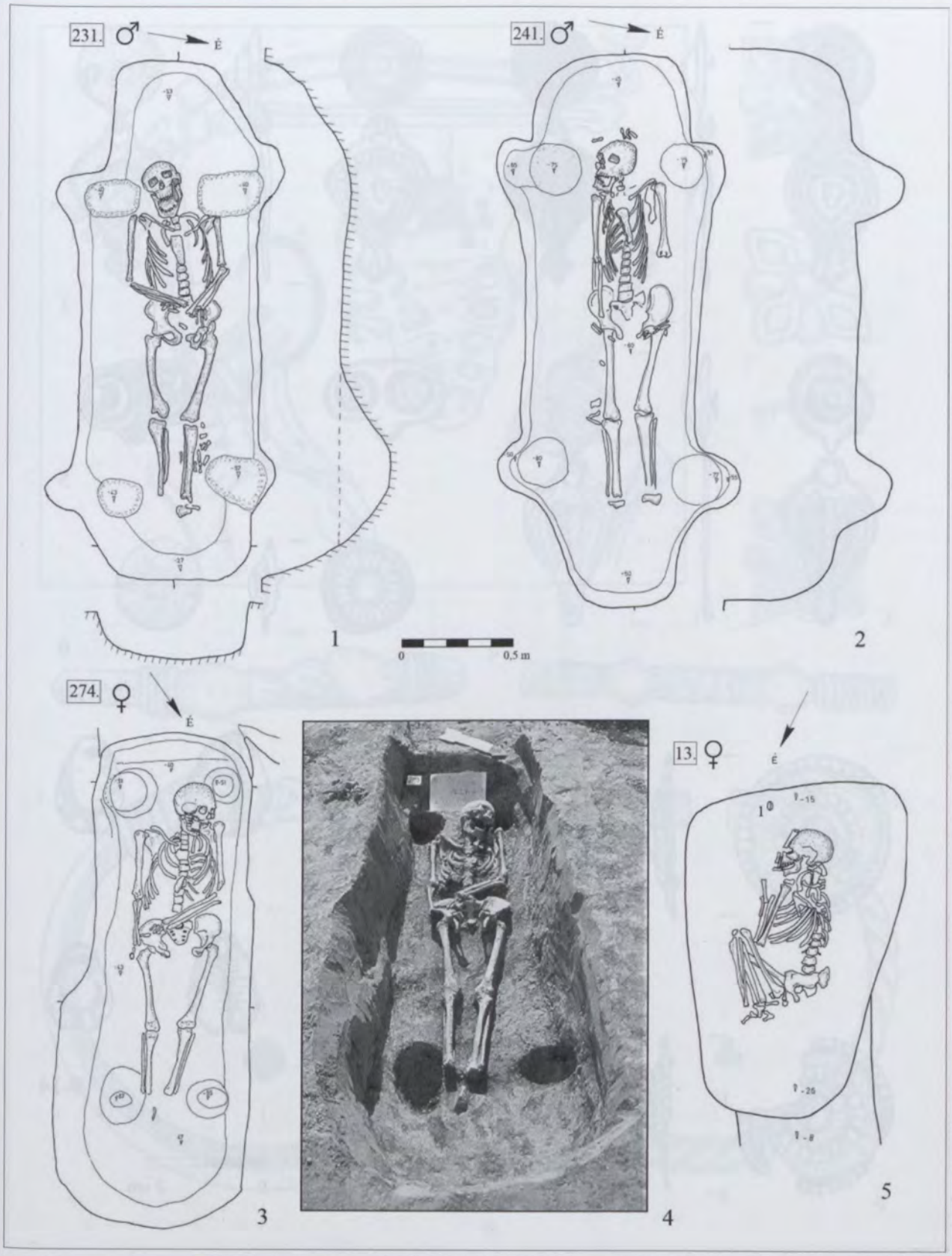

3. kép **Homokmégy-Székes. 1: 231. sír; 2: 241. sír; 3–4: 274. sír; 5: 13. sír**

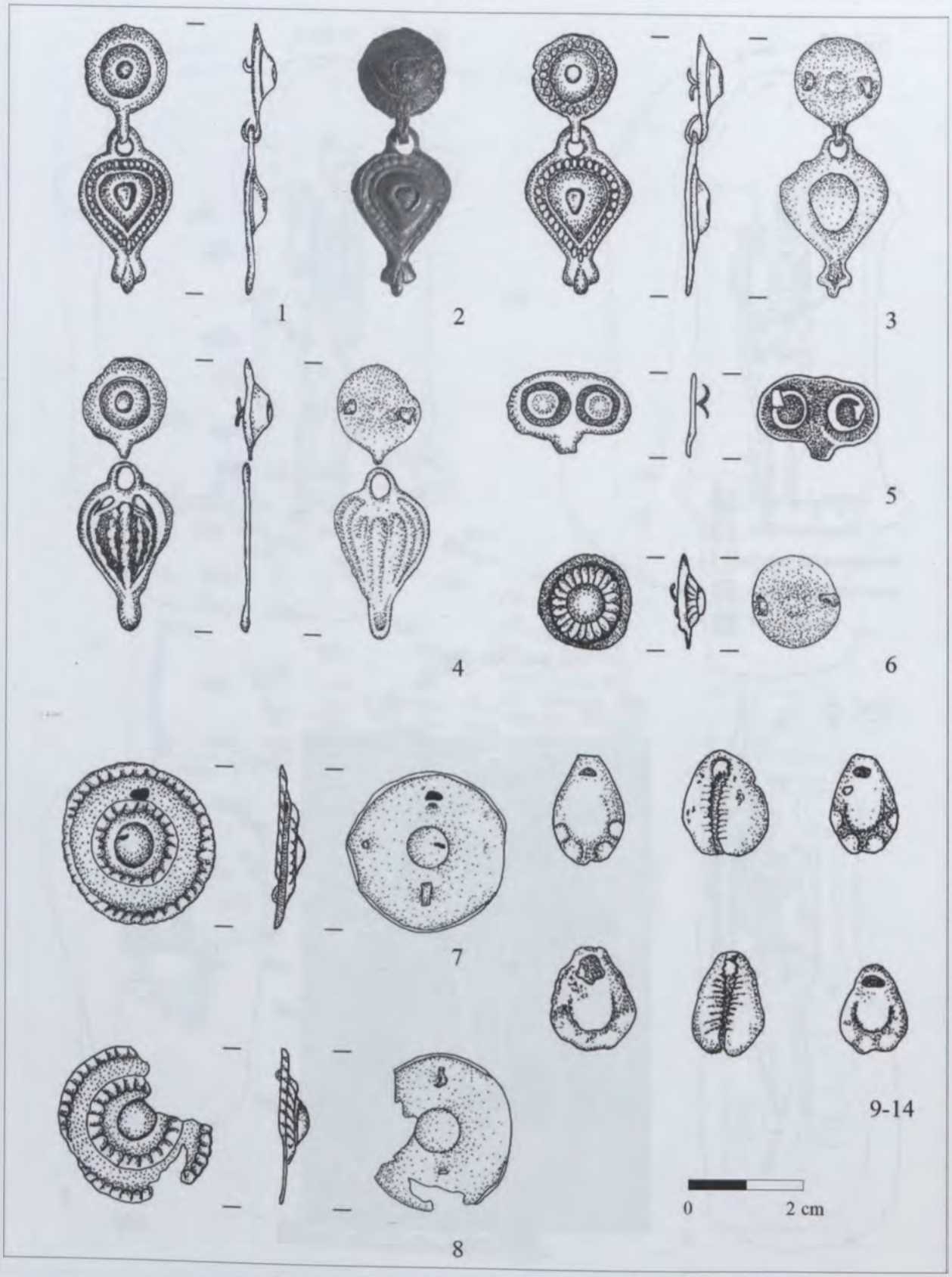

4. kép **Homokmégy-Székes. 1–6: 72. sír; 7–8: 33. sír; 9–14: 163. sír (M: 1:1)**

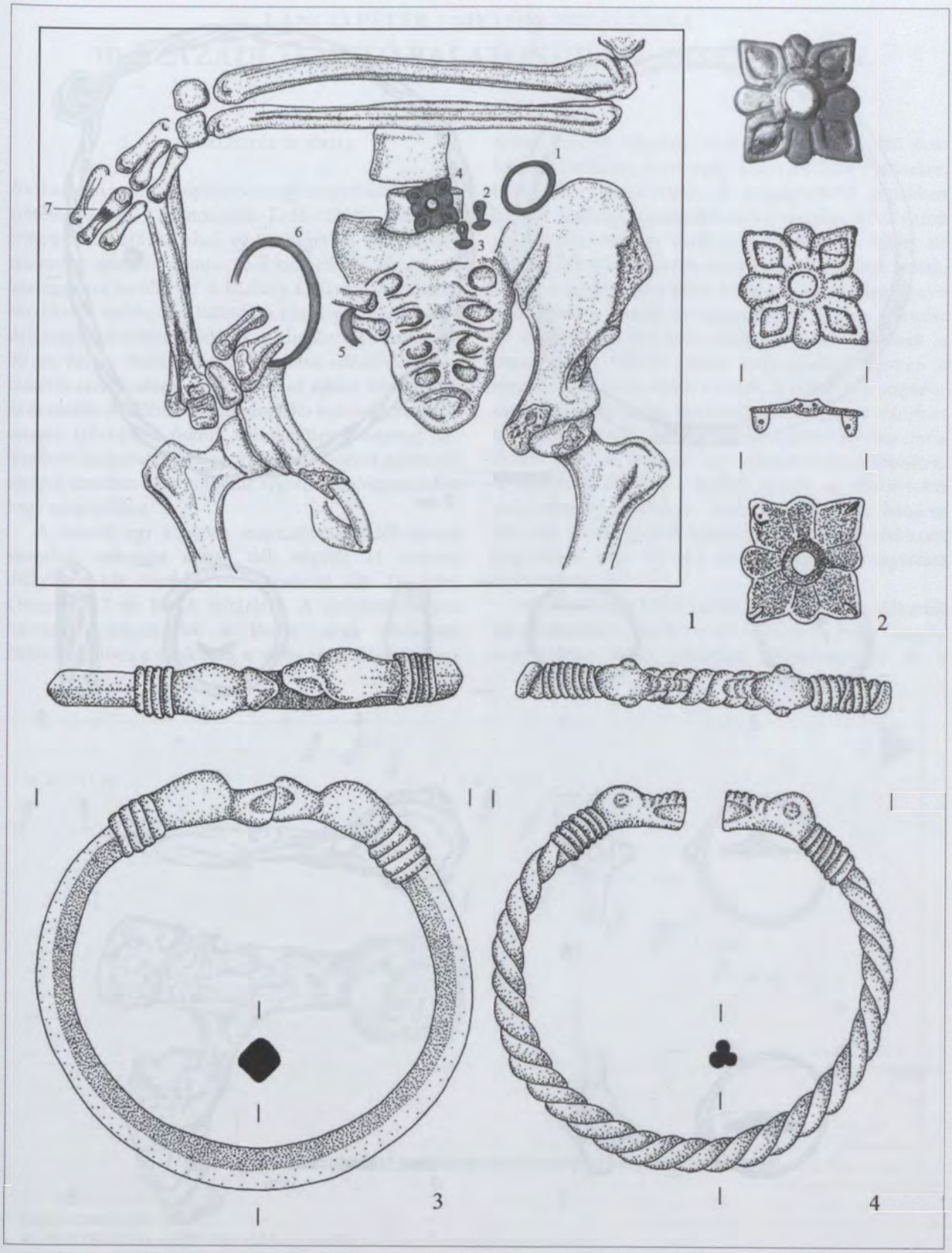

5. kép **Homokmégy-Székes. 1–2: 75. sír; 3–4: 210. sír (M: 1:1)**

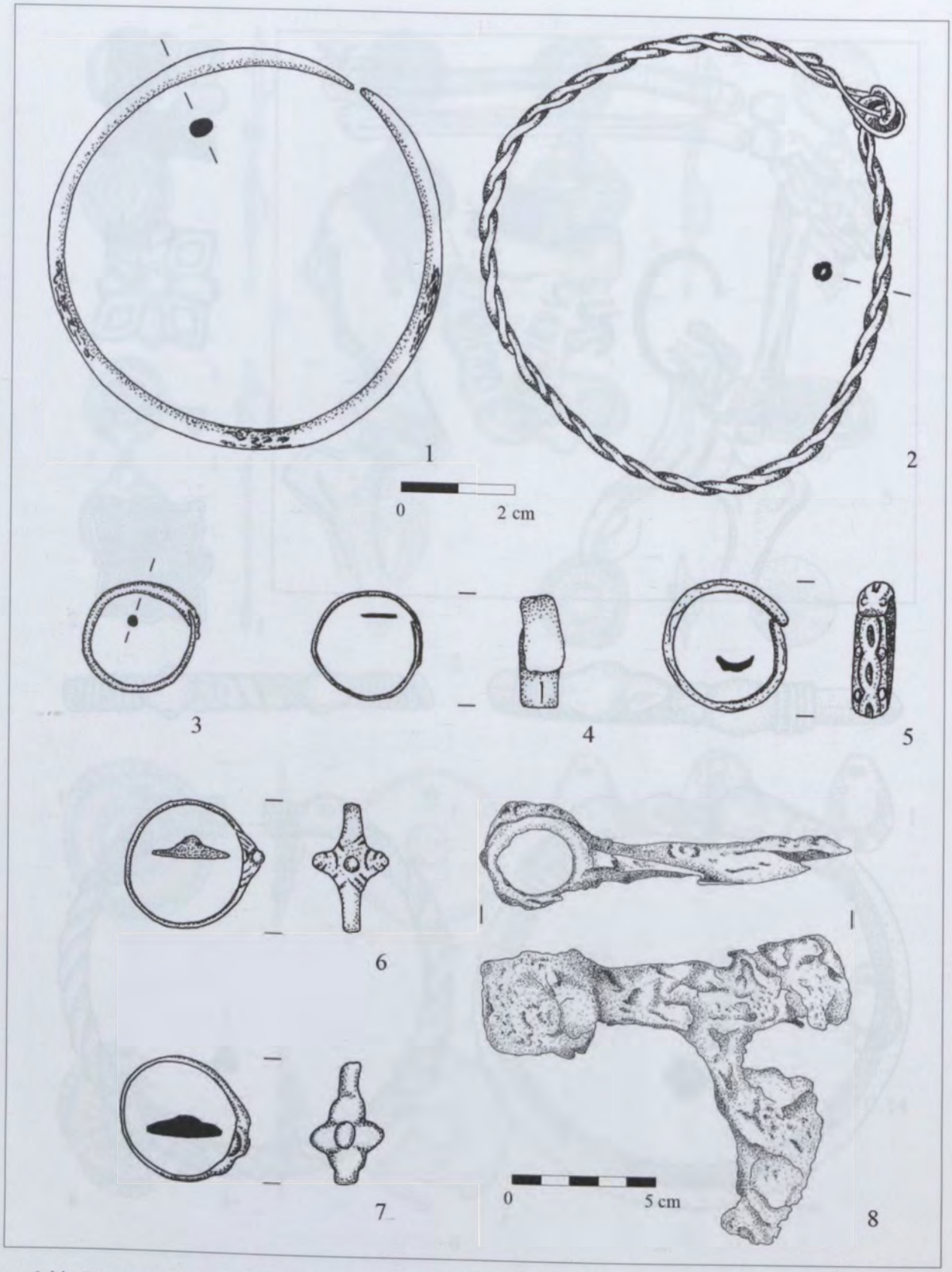

6. kép **Homokmégy-Székes. 1: 75. sír; 2: 168. sír; 3: 3. sír; 4: 32. sír; 5: 214. sír; 6: 166. sír; 7: 174. sír (M: 1:1); 8: 4. sír (M: 1:2)**

LANGÓ PÉTER – SIKLÓSI ZSUZSANNA

10. SZÁZADI TEMETŐ BALATONÚJLAK-ERDŐ-DŰLŐN

I. A TEMETŐ HELYE ÉS SÍRJAI

2003 nyarán az M7 autópálya Somogy megyei szakaszának építése során Balatonújlak–Erdő-dűlőn megelőző feltárást végeztünk, ahol egy jellegét és leletanyagát tekintve regionális szempontból kiemelkedő 10. századi leletegyüttes került elő.[1] A lelőhely a Marcali-hát északi-északkeleti szélén, egy Balatonra néző, nagyjából észak-déli irányú dombtetőn fekszik. A dombtetőt vékony, 20-30 cm vastag vörös erdőtalaj borította, ennek ellenére a temetőt szerencsésen megkímélte az újkori földművelés és az erózió. A lelőhelyen a honfoglalás kori temetőn kívül csupán szórványos őskori, valószínűleg a Somogyvár-Vinkovci-kultúrába tartozó kerámiatöredéket találtunk, melyek azonban nem köthetők régészeti objektumokhoz vagy településhez.

A temető egy középen megtörő észak-déli irányú sírsorból, valamint annak déli végétől 11 méterre délkeletre két további temetkezésből állt *(1. kép)*. Összesen 17 sír került feltárásra. A sírfoltok nagyon halványan jelentkeztek a löszös sárga altalajban. Néhány esetben a sírok még a vörös erdei talajban vagy annak határán feküdtek, ahol foltjukat egyáltalán nem lehetett érzékelni, ezért ezek sajnos a felület nyitásakor, bővítésekor megsérültek. A megfigyelhető esetekben hosszú, keskeny, lekerekített sarkú téglalap alakú sírfolt jelentkezett. Néhány esetben a sírfolt és a feltárt sír helyzetéből feltételezhető, hogy padmalyos sírok voltak, de ezt a kedvezőtlen talajadottságok miatt megfigyelni nem lehetett, csupán azt tapasztaltuk, hogy a csontváz az érzékelhető sírfolttól kissé délre feküdt. Ezek a temetkezések (60-70 cm-es mélységükkel) egyben a temető legmélyebb sírjai is voltak. A sírfolt és a sírgödör méretbeli különbsége hosszanti, kelet-nyugati irányban is érzékelhető volt, mivel a lótemetkezések rendszerint a látható sírfolton részben vagy egészében kívül feküdtek. A sírgödrök 20-70 cm mélyek voltak, az elhunytakat nyugat-keleti tájolásban, többnyire nyújtva, hátukra fektették. Ez alól kivételt képez egy jobb oldalára fektetett kisgyermek sírja *(3. sír)* és feltehetően a nagyrészt elpusztult 13. sír.[2]

Mindezidáig a Költő László feltárásai során előkerült vörsi temetők,[3] a Honti Szilvia és Németh Péter Gergely terepbejárása során előkerült balatonszemesi[4] és a

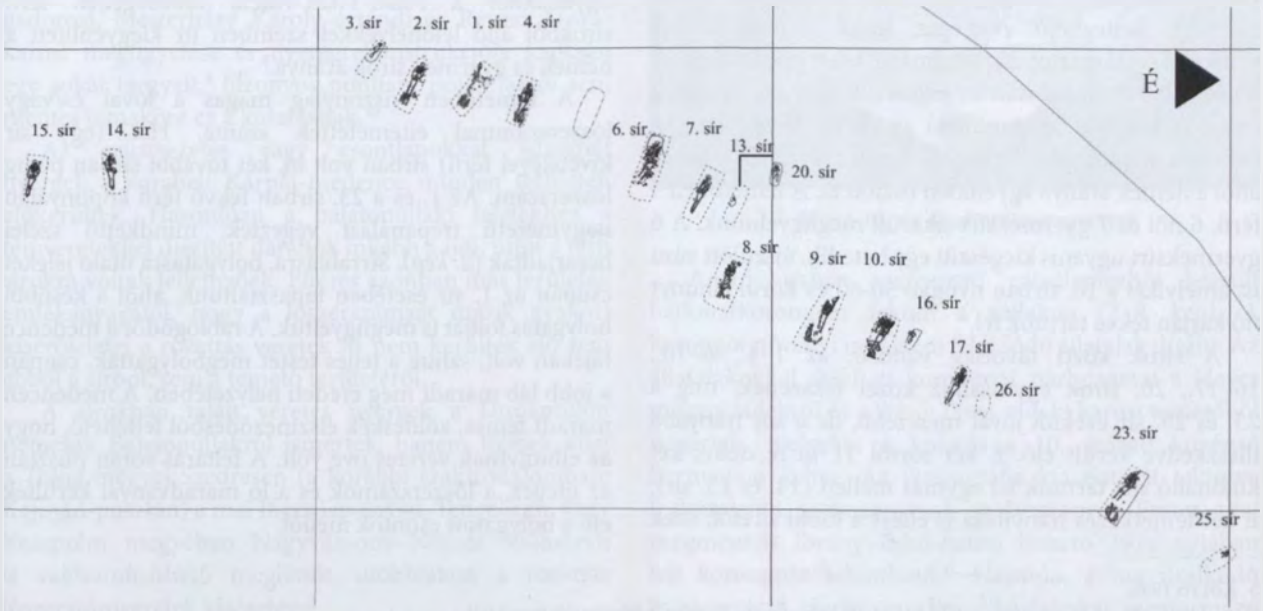

1. kép **Balatonújlak–Erdő-dűlő 10. századi temető térképe (térkép: Archeodata 1998)**

1 SIKLÓSI 2004, 31–34.
2 Az eltérő tájolásokra vonatkozóan újabban a korábbi irodalom áttekintésével: GÁLL 2005.
3 KÖLTŐ 1993, idem 1996; KÖLTŐ et al. 1992.
4 KÖLTŐ 1990, idem 1996.

2. kép **A 23. sírban talált trepanált koponya a bontás során (fotó: Siklósi Zsuzsanna)**

Fonyódról ismertetett pénzmelléklettel keltezhető sírok[5] alkották a megyében a jól megfigyelt a 10. századra keltezhető részleges lovas temetkezéseket vagy lószerszámzatot is tartalmazó leletegyütteseket. A régész által dokumentált és teljesen feltárt kis sírszámú temetők közül a balatonújlaki az első a térségben. Az összesen megfigyelt 17 sír 18 csontvázat tartalmazott, ahol a nemek aránya egyenlően oszlott el. A temetőben 5 férfi, 6 női és 7 gyermeksírt sikerült megfigyelnünk. A 6 gyermeksírt ugyanis kiegészíti egy hetedik, újszülött váza is, amelyiket a 10. sírban nyugvó 50-60 év körül elhunyt nő karján fekve tártunk fel.[6]

A sírok közti távolság változó, az 1–4., 6–10., 16–17., 20. sírok egymáshoz közel fekszenek, míg a 23. és 25. sír ezektől jóval messzebb, de a sor irányába illeszkedve került elő. E két sortól 11 m-re délre, két különálló sírt tártunk fel egymás mellett (14. és 15. sír). E két temetkezés irányítása is eltért a többi sírétól: ezek

3. kép **A 10. sírban feltárt női és csecsemősír (fotó: Siklósi Zsuzsanna)**

pontosan nyugat-keleti tengelyen feküdtek, míg a többi sír inkább északnyugat-nyugat–délkelet-kelet tájolású volt. A feltárt temetkezések közti és körülötti területet kézi és gépi erővel 50-70 cm mélységig átvizsgáltuk, így bizton állíthatjuk, hogy a teljes temető feltárásra került. Ugyanakkor nem zárható ki, hogy e síroktól néhány száz méteres távolságban újabb sírcsoportok találhatók, ahogyan ez több, elsősorban alföldi, temető esetében is előfordult.[7] A temető szerkezete megfelel a korszak előkelőihez kötött temetőkben megfigyelteknek, ugyanakkor a Felső-Tisza-vidéki többségében férfi sírokból álló lelőhelyekkel szemben itt kiegyenlített a nemek és gyermek sírok aránya.[8]

A temetőben viszonylag magas a lóval és/vagy lószerszámmal eltemetettek száma. Hat (egy sír kivételével férfi) sírban volt ló, két további sírban pedig lószerszám. Az 1. és a 23. sírban fekvő férfi koponyáján nagyméretű trepanálást végeztek, mindkettő szélei besarjadtak *(2. kép)*. Sírrablásra, bolygatásra utaló jeleket csupán az 1. sír esetében tapasztaltunk, ahol a későbbi bolygatás foltját is megfigyeltük. A rablógödör a medence tájékán volt, szinte a teljes testet megbolygatták, csupán a jobb láb maradt meg eredeti helyzetében. A medencén maradt fémes, zöldeskék elszíneződésből feltehető, hogy az elhunytnak veretes öve volt. A feltárás során pusztán az íjtegez, a lószerszámok és a ló maradványai kerültek elő a bolygatott csontok mellől.

5 Költő 1996.

6 Az antropológiai meghatározásokat Mende Balázs végezte. Ezúton is köszönjük munkáját.

7 Különálló sírok és sírcsoportok kapcsolatára vonatkozóan kitűnő példát mutatott be a konferencián Kiskundorozsma lelőhelyről Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila. A korábbi kutatások során a sírmezők közelsége már régóta jól ismert volt. A közismert leletegyüttesek közül a Jósa András, majd Fettich Nándor által kutatott kenézlői temetők, valamint a Révész László által közreadott karosi sírmezők említhetők, míg a temetőtől távolabb fekvő sírokra vonatkozóan az Ártánd–Nagyfarkasdomb lelőhely emelhető ki. Kenézlő kapcsán: Révész 1996b, 150–152, további irodalommal; Karos: idem 1996a, 8–12. Ártánd: Mesterházy 1996, 211.

8 A Felső-Tisza-vidék lelőhelyeinek értékelésére vonatkozóan: Révész 1994, e temetők értelmezésére eltérő magyarázattal: Mesterházy 1995, 1038–1042; Bóna 1997, 354–358.

A 20. gyermeksír kivételével, minden sírban találtunk használati tárgyakat és/vagy ékszereket, a viselet emlékeit. Az egykori ruhadíszek és ékességek többnyire ezüstből készültek.

II. A sírok kiemelkedő emlékei

A temetőn belül mellékletük gazdagsága alapján kiemelkedtek a 10., 15. és 17. női sírok. A 10. sírban egy nő és jobb karján egy csecsemő feküdt *(3. kép)*. Felső ruházatának szegélyét középen két sorban négyzet alakú aranyozott ezüst öntött veretek díszítették, annak V kivágású nyakát pedig két sorban sűrűn egymás mellett rombusz alakú ruhaveretek szegélyezték *(4. kép)*. Mindkét alkarján egy-egy nyitott végű, lemezes karperec volt. A felsőtesten talált fülesgombok valószínűleg az alsó ruházathoz tartoztak. Az alsó lábszárakon feküdt az egyedülálló, palmettadíszes, aranyozott ezüstlemezekkel ékesített nyereg. A nyereg első és hátsó kápáit egyaránt kúpos fejű ezüst szegecsekkel díszítették *(5. kép)*. A nyereg mellett előkerült a lószerszámzat többi része, a kengyel, a hevedercsat és a zabla is *(6. kép)*. Az első nyereg leírása óta – melyet még Lehóczky Tivadar figyelt meg az 1870 júniusában előkerült szolyvai sírban – több nyeregtípus, nyergekhez kapcsolódó díszítésmód vált ismertté a korszak kutatói előtt. László Gyula koroncói, Dienes István szakonyi, H. Tóth Elvira izsáki, Bálint Csanád gádorosi, Mesterházy Károly ártándi és Révész László karosi megfigyelése és nyeregrekonstrukciója kapcsán egy sokat tárgyalt,[9] bizonyos pontjain polémiáktól sem mentes témaköre ez a kutatásnak.[10]

Az ezüstveretes vagy csontlapokkal felszerelt nyergek a korabeli Kárpát-medence minden területén előkerültek. Hasonlóan a balatonújlaki leletekhez a fémveretekkel díszített darabok inkább a női, mint a férfi sírokra voltak jellemzőek. Eltérés azonban más területek emlékanyagától, hogy a lószerszámzat másik gyakori kísérőleletei a rozettás veretek itt nem kerültek elő sem ebből a sírból, sem a temető területéről.

A sírokban talált veretes nyergek a Dunántúlon nemcsak Balatonújlakról ismertek, hanem többek közt a Tolna megyei Szedresen (a korábbi szakirodalomban: Kajmád-pusztán) a mai Ifigéniapusztán, Tengelicen, vagy Veszprém megyében Nagyvázsony–Nőzsér lelőhelyen is valószínűsíthető meglétük, utóbbiakon a rozettás lószerszámveretek kíséretével.

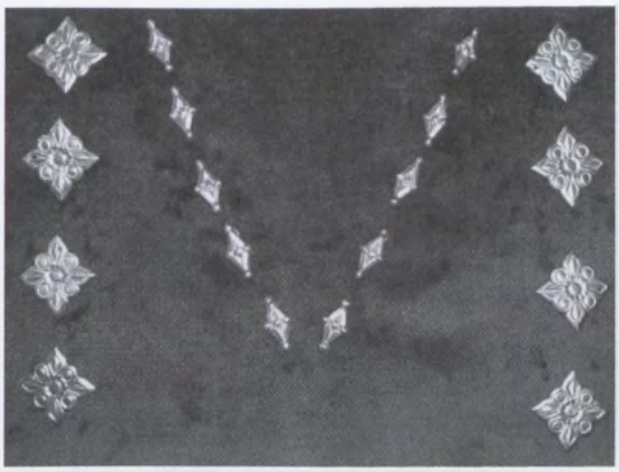

4. kép **A 10. sírban feltárt nő felsőruházatának fém veretei**

5. kép **A 10. sír díszített nyeregverete**

A 15. sírban aranyozott ezüstlemezből készült hajfonatkorongpár feküdt a vállakon *(7–8. kép)*. A korongot növényi indákban feloldódó állatalak díszíti. Az állatalakokkal díszített korongpár párhuzamai a Heves megyei aldebrői és a Felső-Tisza-vidéki karosi temetőből ismertek, melyeket a kutatás a 10. század középső harmadára keltez. Az ikonográfia kialakítását tekintve legközelebbi párhuzamának az Istvánovits Eszter által megmentett Ibrány–Esbó-halmi temető 197a sírjában lelt korongpár tekinthető.[11] Hasonló, a ma uralkodó interpretáció szerint mitikus állatalakokat megformázó

9 A kutatás áttekintésére újabban: Bálint 1974; Mesterházy 1980; Révész 1996a, 46–54, idem 2002, 296.

10 A nyeregkápák helyzetére vonatkozóan: Bálint 1974, idem 1991, 47–50, idem 2000, 313–314; Révész 2002, 296. Az elülső nyeregkápa helyzetére vonatkozó 10. századi keleti analógiára vonatkozóan: Pohl–Steffen 2005, 84.

11 Karos–Eperjesszög II. 47. sír, III. 5. sír: Révész 1996a, 24, 34, 82–87, 287–288, 362, Aldebrő–Mocsáros 20. sír: Szabó 1963, 103–105; Révész 1996b, 381–383, Ibrány–Esbó-halom 197/a sír: Istvánovits 2003, 97–99, 288–290, 597.

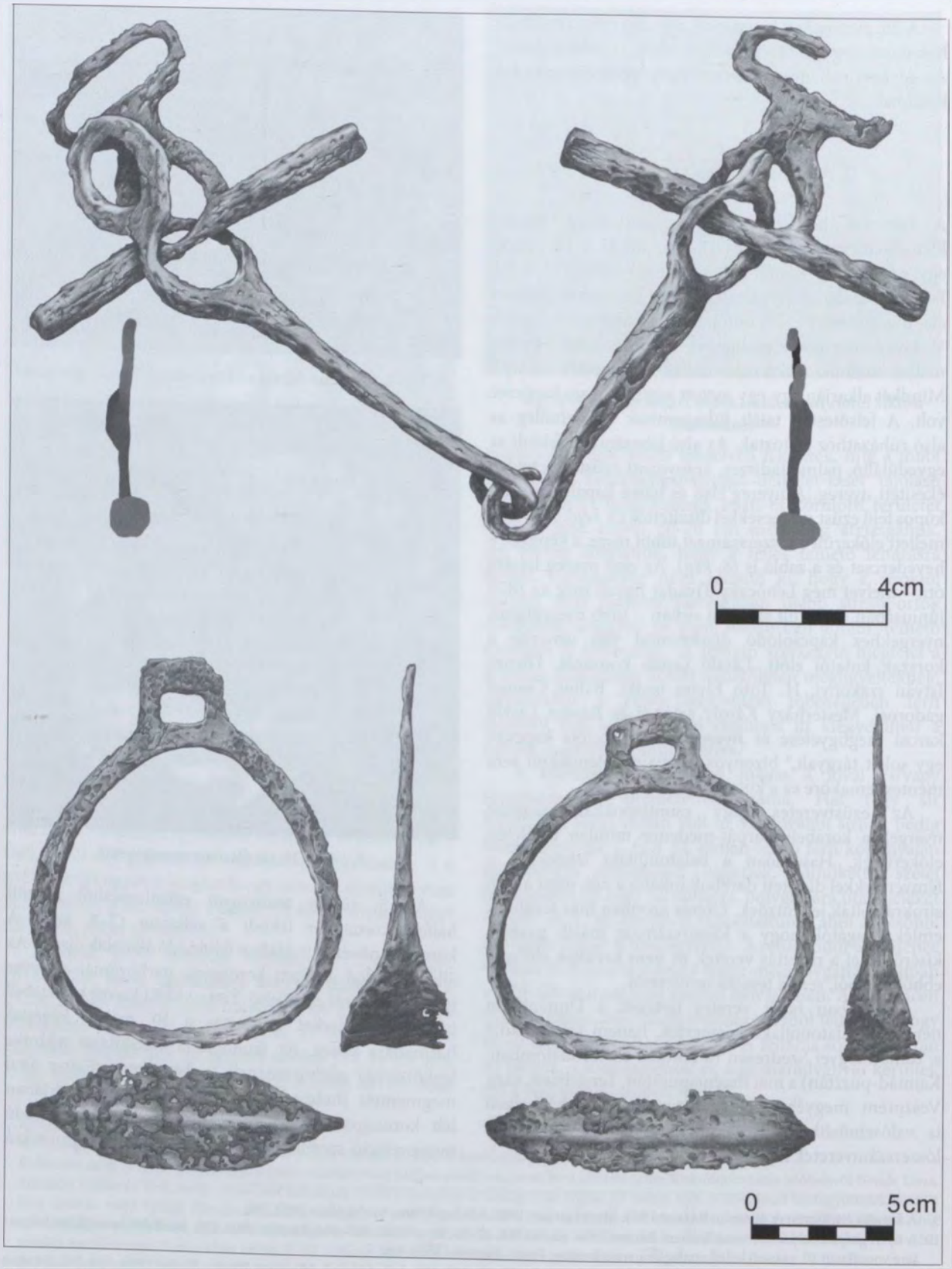

6. kép **A 10. sírban talált lószerszámzat (rajz: Balla Krisztián munkája)**

7. kép **A feltárt 15. sír fényképe (fotó: Siklósi Zsuzsanna)**

korongok lemezes változatai általában Északkelet-Magyarországon, míg öntött (ugyancsak állatábrázolással rendelkező) áttört típusaik ennél szélesebb körben, a Duna–Tisza közén és amint a vörsi leletek is mutatják a Dunántúlról, azon belül is Balatonújlaktól néhány kilométerre is ismertek.[12] Képi ábrázolásaik, melynek szellemi hátterével legrészletesebben Fodor István foglalkozott,[13] a Kárpát-medencén túlmutató, azon kívüli kapcsolatrendszert sejtetnek. Készítési technikájuk mellett a most fellelt ékszerek rögzítésük tekintetében is eltérnek a korábban megfigyelt daraboktól. A hátoldalra applikált keresztpántok alkalmazása nem lehetett általános a kortárs ötvösgyakorlatban a hajfonatkorongok rögzítésére, analógia nélküli ez a megoldás e tárgytípus tekintetében. Alkalmazása azonban egy dolgot mindenképp jelez. A pántok rögzítéséből úgy tűnik, hogy a tárgy használója számára az sem okozott különösebb gondot, hogy ékszere e megoldás nyomán megsérült *(9. kép)*. A két korong függesztőszíjait egyformán díszítették kisebb rozettás veretekkel. A ruházat záródásához tartozott a nyaknál talált fülesgomb, egy sodrott bronz karperec pedig a koponya mellett került elő.

A 17. sírban enyhén jobb oldalára csúszva feküdt az eltemetett nő *(10. kép)*. Szintén aranyozott ezüstlemezekből készült hajfonatkorongpárja volt, melyhez rozettákkal díszített függesztőszíjak és fejfedő tartozott. A hajfonatkorongokat központos elrendezésben négyágú lóhere alakú motívum díszítette.[14] *(11. kép)*. Kaftánját négyzet alakú aranyozott ezüst, öntött veretek díszítették, gömbsorcsüngős fülbevalói a bordák között kerültek elő.

8. kép **A 15. sírban talált hajfonatkorongpár elülső oldalai**

A férfi sírokban a fegyverek mellett a részleges lovas temetkezés és a lószerszámzat sírba tétele általánosan megfigyelhető jelenség volt. E túlvilági kísérőket a sír keleti sarkába, az elhunyt lábától keletre helyezték el a gyászolók. Ez alól csupán a 8. sír jelent kivételt, ahol a lócsontok az elhunyt lábán feküdtek. A lószerszámzat általában vas csikózablából, hevedercsatból és két kengyelből tevődött össze, egyes emlékeken tausírozás nyomai figyelhetőek meg *(12. kép)*, azonban a temető egészéből (mind a férfi, mind a női sírok esetében) hiányoznak az ezüstből, vagy bronzból készített lószerszámveretek, díszek. A női sírokban, szemben a férfiakéval csak egy esetben figyelhető meg a lómellékletadás szokása, az egyébként ázsiai genetikai gyökerekkel rendelkező 2. sírban, s a lószerszámzat sírba helyezése is csak a már említett 10. sírban volt megfigyelhető.

A feltárt sírok viseleti tárgyakban és mellékletekben való gazdagsága nem egyenletes. A fentebb röviden bemutatott sírok mellett általánosak voltak a részleges lómelléklettel, lószerszámmal, íjtegezzel, nyíllal eltemetett férfiak és ezüstveretes ruhában eltemetett nők sírjai, de előkerült olyan sír is, melyben csupán egy gyűrű és egy karperec vagy néhány nyíl volt. A temető egyetlen aranytárgya (egy egyszerű hajkarika) egy mellékletekben viszonylag szegény sírban volt.

A mellékletek között szerencsésen sok pénzérme akadt. A 3. gyermek sírban a koponya alatt egy negyed érme volt, mely minden bizonnyal obulusként szolgált. Két sírban átfúrt, valószínűleg a ruhára varrt érmék voltak, míg a 25. sírból egy ép érme került elő.

A temető jól keltezhető ezekkel a nyugat-európai érmekkel, melyek Provence-i Hugó frank uralkodó és II. Lothar által vert érmek és biztosan a 10. század középső harmadára, vagy az utáni időszakra keltezik

12 Költő 2003, 239. A lelettípus klasszifikációjára vonatkozóan: Tóth 1996, 21–29.
13 Fodor 1980. Vö.: Révész 1996a, 86, további irodalommal.
14 Ismeretlen lelőhelyű közeli párhuzama: Csallány 1959, 15. kép 3; Mesterházy 1996, 394–395.

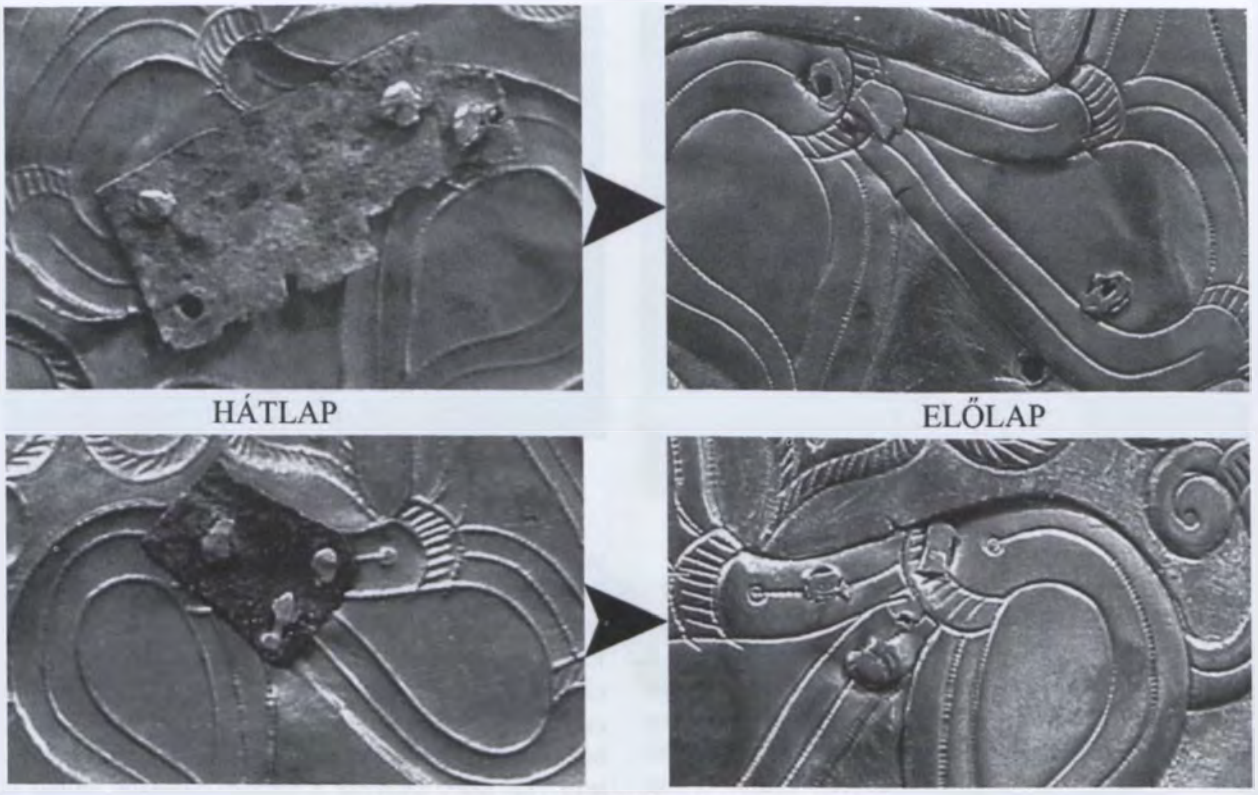

9. kép **A 15. sírban talált hajfonatkorongok sérülései**

a sírok egy részét[15] *(13. kép)*. Ezek az érmek a keltezés mellett egyben arra is utalnak, hogy ezt a temetkezési helyet választó közösség tagjai részt vehettek a nemzeti historikumban kalandozásokként számon tartott katonai vállalkozásokban. Az egykori közösség erősen militáns jellegét megerősítik a férfi sírok fegyvermellékletei is. Mindegyik férfitemetkezés tartalmazott ugyanis fegyvert (íjat, nyílcsúcsot vagy baltát), sőt egyes gyereksírokban is előkerültek ilyen harci eszközök. E tárgyak gyermek sírokban való előfordulása még magyarázatra szorul, egyelőre ugyanis nem dönthető el, hogy ez a mellékletadási szokás a közösségen belüli kisebb egységekre (talán családokra jellemző gyakorlatot jelöl-e), vagy az eltemetett nemével áll kapcsolatban.

III. A TEMETŐ PÁRHUZAMAI

A temető számos szempont alapján összevethetőnek tűnik az újabban feltárt hartai és kiskundorozsmai temetőkkel *(1. táblázat)*.[16]

	Sírok száma	Temetők keltezése	Nemek aránya Férfi/Nő/Gyermek	A kiemelkedően gazdag viseletű nők sírjainak fontosabb mellékletei	Férfi sírok jellege
Balatonújlak	17 sír/ 18 váz	Provence-i Hugó és Lothar érmei alapján	5 / 6 / 7	Nemesfém ékszerekkel eltemetett hajfonatkorongos sírok	Fegyveres sírok lószerszámzat veretes övek hiánya ékszerek hiánya.
Harta	21	A sírmellékletek nyomán a 10. század középső harmada	3 / 15 / 3	Nemesfém ékszerekkel eltemetett hajfonatkorongos sír, lószerszámveretes gazdag mellékletű sírok	Fegyveres sír lószerszámzattal veretes övek hiánya ékszerek hiánya. Melléklet nélküli férfisírok.
Kiskundorozsma	13+1	Provence-i Hugó és Lothar érmei alapján	4 / 4 / 6	2 mellékletes női sír, az egyik kiemelkedő gazdagságú, a másik esetében kevesebb az ékszermelléklet	Fegyveres sír lószerszámzattal veretes övek hiánya ékszerek hiánya. Melléklet nélküli férfisírok.

1. táblázat **A balatonújlaki temető és párhuzamai a sírleletek alapján**

15 Az érmék meghatározásában nyújtott segítségéért Kovács Lászlónak szeretnénk köszönetet mondani.

16 A hartai lelőhely kapcsán: Kustár–Langó 2003. A kiskundorozsmai sírokról való adatokért Bende Líviának, Lőrinczy Gábornak és Türk Attilának tartozunk köszönettel. A kiskundorozsmai temető közelében előkerült fegyveres érmékkel eltemetett férfisírról lásd még: Bende–Lőrinczy–Türk 2002.

A temetők mindegyike viszonylag kis sírszámú. Egyik sem csak egy család temetője lehetett, amint azt az ezeknél kisebb sírszámú szakonyi kavicsbányában feltárt emlékek kapcsán Dienes István feltételezte.[17] A temető mérete egyik esetben sem éri el a 25–30 sírt, ami mindegyik lelőhely esetében több lehetőséggel magyarázható. A viszonylag kis sírszám vagy arra utal, hogy egy kisebb csoport használta egy vagy két évtizedig, vagy arra enged következtetni, hogy egy nagyobb közösség a fentebbinél is rövidebb ideig használta a temetőt.[18]

Hasonló időszakban létesülhettek ezek a sírmezők, legkorábban a 10. század középső harmadában. A temetők használatát az éremmellékletet is tartalmazó temetkezések esetében egyaránt Provence-i Hugó nyugati frank király és Lotaringia fiatalon, 5 éves uralkodását követően elhunyt uralkodójának érmei jelzik.[19]

A hartai temető sírjai sajnos érmékkel nem keltezhetőek. Az egyes temetkezések közel egykorúságára utal azonban a 24. sírszámmal feltárt temetkezés pödrött végű karperecének tipokronológiai keltezése,[20] valamint a sírok archaeogenetikai vizsgálati eredményeinek és a régészeti megfigyeléseknek az összevetése. Ez utóbbi kettő indirekt módon alátámasztani látszik ugyanis azt a lehetőséget, hogy a temetkezés egyes sírjai közt csak rövid idő telt el, s egy ismeretlen nagyságú közösség viszonylag rövid ideig használta a temetőt.[21] A sírok mitokondriális DNS vizsgálatai nyomán matrilineáris leszármazás nem állapítható meg az egyes sírok között, miközben számos sírban (így a 3., 4., 10., 15., 22. sír esetében) egy érdekes leletegyüttes volt megfigyelhető. E sírokban ugyanis nagyon rossz megtartású préselt ruhadíszek voltak, amelyek a gondos feltárás és a folyamatosan biztosított restaurátor szakértő jelenléte ellenére is csak töredékeiben voltak megmenthetők, miközben hasonló tárgyak (többek közt a kiskundorozsmai 595. sírban) viszonylag jó állapotban maradnak meg számos lelőhelyen[22] *(14–15. kép)*. Ennek okát a későbbi restaurátor szakvélemények abban látták, hogy a hartai rozetták olyan textíliához kapcsolódtak, amik nem adtak tartást ezeknek a préselt vereteknek, így azok a ruha használata során gyorsabban elhasználódtak.[23] A ruha minőségére és jellegére is rendelkezünk információkkal. Kustár Rozália körültekintő megfigyelései már az első sírok heroikus feltárása során felhívták a figyelmet azokra a nagyon kis méretű (0,3–0,5 mm átmérőjű) gyöngydíszekre, amelyek

10. kép **A 17. sírban enyhén jobb oldalára csúszva feküdt az eltemetett nő (fotó: Siklósi Zsuzsanna)**

ezekkel a veretekkel együtt kerültek elő a sírokban. Az átlátszó gyöngyszemek olyan, csak kiemelkedő udvari (vagy egyéb), de mindenképpen magas technikai háttértudással rendelkező központi műhelyek termékét sejtetik ezekben az esetekben, melyek finom áttetsző szövésében jól érvényesülhettek ezek a fehér színű kisméretű gyöngyszemek *(16–17. kép)*. E szövetek díszei lehettek tehát azok a préselt ruhaveretek is, amelyek más területen jobb állapotban maradtak meg. A ruhanemű szinte bizonyosan import lehetett, hiszen annak előállítása jelentős – a korabeli Kárpát-medencében

17 Dienes 1972, 26.

18 A temető méretének az értelmezéshez kapcsolódó szerepére: Vavruš 2002, 895–896; Langó 2005, 291–295.

19 Kovács 1989, 93–99. Az uralkodásuk történeti hátterére és magyar vonatkozásaira: Bóna 2000, 46.

20 Révész 1996a, 92.

21 Mende et al. in print, Csősz et al. 2007.

22 Tanulmányozásukért Bende Líviának, Lőrinczy Gábornak és Türk Attilának tartozunk köszönettel.

23 Köszönettel tartozunk Dombóvári Judit és Czifrák László restaurátoroknak a leletek restaurálása kapcsán nyújtott információkért.

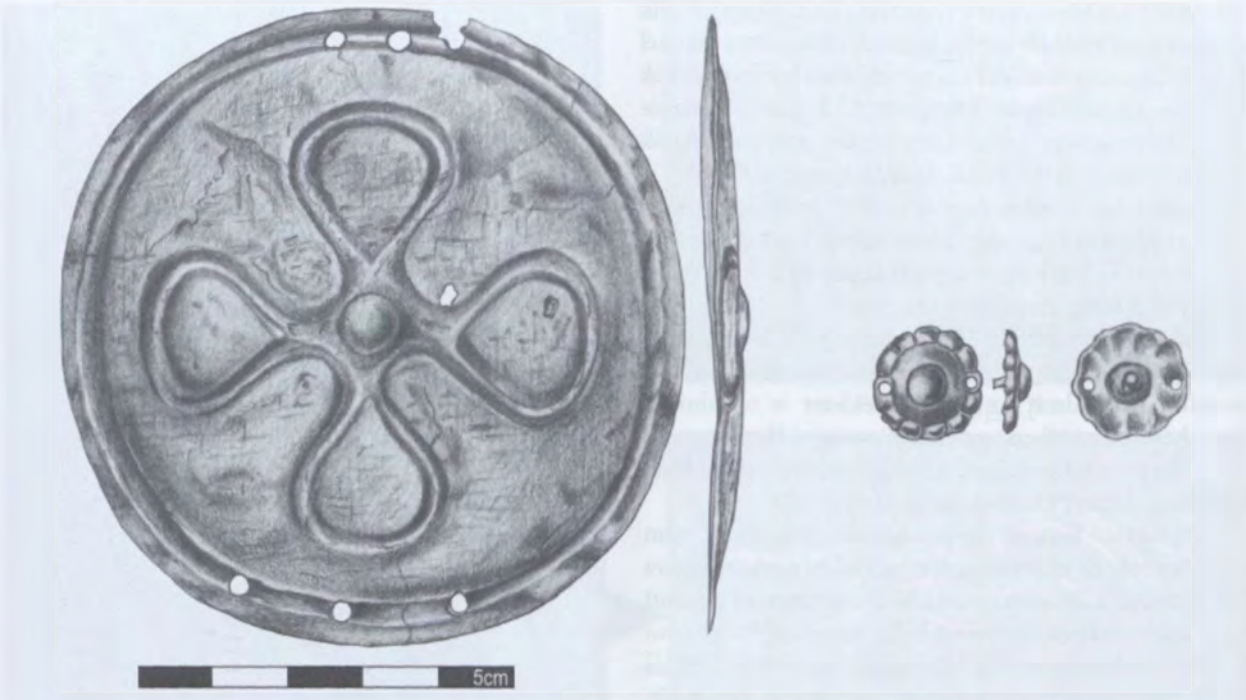

11. kép **A 17. sírban talált egyik hajfonatkorong és kerek veretek rajza (rajz: Ambrus Edit munkája)**

nem feltételezett – technikai tudást kívánt meg.[24] A hasonló leletkontextus több sírban való megfigyelése több lehetőséggel is magyarázható. Ha azt feltételezzük, hogy a sírok eltemetése közt nagyobb időtartam telt el, akkor az azt jelenti, hogy viszonylag folyamatosan rendelkezésre állt az a forrás, ahonnan a Duna-Tisza mentén temetkező közösség mindezt beszerezte, vagy azt feltételezi, hogy ez a csoport az egyszeri beszerzést követően olyan készletekkel rendelkezett, hogy egyes tagjainak még jóval később is sírmellékletül adhatták az ebből készített ruhákat. Egy másik lehetőség, ami nézetem szerint a legvalószínűbb, hogy e fátyolszerű ruhadarabok egyszerre, azonos alkalom során kerültek e közösség egyes tagjaihoz, s így sírba kerülésük közt is viszonylag kis időkülönbség lehetett, hiszen a finom szövésű kelmék anyaguknál fogva is gyorsan elhasználódhattak. A megfigyelések inkább arra engednek következtetni, hogy a hartai temetőt csak rövid ideig használta az oda temetkező közösség.

Hasonlóan rövid időszak telhetett el az egyes balatonújlaki temetkezések között is. A sírban talált érmék ugyanis mindegyik esetben az itáliai katonai vállalkozásokhoz, Hugó és Lothar király uralkodásához köthetőek. Vitatott pontja a kutatásnak az, hogy a pénzleletek mennyiben segítenek a pontosabb keltezés megállapításában. Az egyes érmek kopottságát e tekintetben meghatározónak tartja a kutatás. A kopottabb érmék a hosszabb használati időt jelzik, míg az épebb darabok a rövidebb használatra utalnak. A ruhára varrt veretek kopottabb darabjai és a jobb állapotban megmaradt emlékek közti különbségek csak részben tudhatók be azok ruhadíszekként való alkalmazásának, azt a tárgyak magyarokhoz való kerülésük előtti időszakának a használatból adódó kopottsága éppúgy befolyásolhatta, mint az, hogy az egyes veretek viseletük során mennyire voltak kitéve a különböző fizikai behatásoknak.[25] Későbbi, más típusú érmék hiánya azonban arra utal, hogy a sírokban lelt darabok megszerzése és eltemetése közötti időszak nem lehetett egymástól nagyon távol.

A balatonújlaki és a dorozsmai temetőt maguk az érmék is összekötik. E leletek azonban nemcsak az azonos irányú katonai vállalkozásokra, hanem azok feltételezhetően azonos, vagy majdnem egykorú időszakára is következtetni engednek; ezáltal áttételesen szintén kapcsolatot mutatva a temetők relatív egykorúsága mellett.

A női sírok hasonló jellegzetességei azok, amik ezt a kapcsolatot leginkább megerősítik. Mindhárom esetben hasonlóak a női sírok tendenciaszerűen gazdagabb mellékletei, a férfi temetkezések puritán jellegéhez

24 A beszerzés lehetőségeiről: Bálint 1991, 21–29; Knotik 1971; Knotik–Kőhegyi 1982; Kovács 1996, 109–110; Muthesius 1995, 135–145; idem 2004, 8–9, 277–304; Ball 2005, 74–75.

25 A 10. századi sírban talált pénzek keltezési nehézségeire és a kérdés irodalmára: Langó 2005, 279–281.

képest. A temető gazdag mellékletű sírjaiban egyaránt megfigyelhetőek a hartai kapcsán kiemelt préselt ruhaveretek, rombusz alakú ruhaveretek. A hartai temetőt a kiskundorozsmaival összeköti még az utóbbi 595. objektumának négyzetes ruhadísze és a hartai 10. sír hasonló kialakítású négyzetes verete, a hasonló kialakítású arany hólyagfejes gyűrűk, valamint a hartai 3. sír és az előbb említett kiskundorozsmai sír hajfonatdísze. *(18. kép)*. A balatonújlaki temetőben a hajfonatkorong megléte a hartai temető gazdag mellékletű női sírjával való párhuzamot erősíti.

A férfi sírok fegyveres mellékletei mind a három temetőben egyaránt utalnak e közösségek férfitagjainak szerepére és az itáliai érmek a már említett hadi vállalkozások azonos irányára és korára. Különbség ebben az esetben mindenképp a balatonújlaki temető kapcsán állapítható meg, amely sírmező a másik kettőnél jóval militánsabb, erre ott a gyermeksírok fegyvermellékletei utalnak. Külön érdekesség, hogy a női sírok gazdagsága és a férfi sírok lómellékletadási szokása és fegyvermellékletei ellenére sem kerültek elő a férfiak mellől veretes övek.

A temetkezés jellege, a sírgödrök kialakítása is hasonló a három temetőben. Mindegyik temetőben voltak padmalyos sírok. Balatonújlakon 2, Hartán szintén 2, Kiskundorozsmán 3. A lelőhelyek további temetkezéseinél a 10. században általánosan gyakorolt egyenesen lemélyedő falú sírgödröt figyeltek meg a kutatók.[26]

E temetők összehasonlításának lehetőségét még inkább erősíthetik majd a temetőkön folytatott archaeogenetikai vizsgálatok eredményei, amik az MTA BTK Régészeti Intézetében folynak.[27] A balatonújlaki temetőben folytatott vizsgálatok eddigi eredményei hasonlóak a hartaihoz. Anyai ági rokonság mindösszesen a temető központi sírsorától távolabb fekvő 14–15. sír között lehetséges, amennyiben a további vizsgálatok ezt megerősítik. A többi sír esetében ilyen kapcsolat nem mutatható ki.[28] Mindezen eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy a temetőn belül vélelmezett kisebb közösségek mennyiben tekinthetőek családoknak és ebben az esetben érvényes-e a 10. századi temetőkutatáson belül általánosan vallott kiscsaládi-modell.[29]

A temetők hasonlóságai:

- A lelőhelyeken hasonló nagyságrendű temető került elő (10–20 sír), egy vagy két sírsorban.

12. kép **A 8. sírban talált tausírozott kengyel**

- A férfisírok szegényes mellékletűek, általában lovat, lószerszámzatot, fegyvereket és a katonai vállalkozások emlékeit, érmeket tartalmaznak.
- A női sírok gazdagsága jóval változatosabb, a szegényes mellékletű sírokon kívül előfordulnak gazdagabb temetkezések is, hajfonatkoronggal, ezüstveretekkel díszített hajpántokkal, rozettás ruhaveretekkel ékesített felső ruházattal.
- A temetők kora is hasonló: a 10. század középső harmada mind a három esetben, majd ezt követően megszűnnek.

E temetők jellegzetességeit tekintve távolabbi párhuzamként az Aldebrő–Mocsáros lelőhelyen feltárt sírmező tekinthető.[30] Ez utóbbi lelőhely már régóta ismert a kutatás előtt, hiszen a Szabó János Győző által feltárt 34 síros temetőtöredék – a feltáró szerint – 60 síros lehetett.[31] A temetőben feltűnő 20. hajfonatkorongos női sír számos tekintetben közeli párhuzama az alább vizsgált kisebb temetők leggazdagabb női sírjainak (gazdag ruhadísz – csüngős veretek, préselt rozetták, kar és láb lemezdíszek).[32] A temetőben padmalyos sírok is voltak. Hasonlóan az előzőekhez, itt is változatos volt a sírgödrök formája. E lelőhelyen azonban nem szűnt meg olyan gyorsan a temetkezés, mint az előbbiek esetében, amint erre a sírok száma és a leletanyagban megfigyelhető

26 A padmalyos sírok 10. századi elterjedésére vonatkozóan: Lőrinczy–Straub 2006, 291–292.
27 Mende et al. in print; Csősz et al. 2007.
28 Csősz Aranka és Mende Balázs szíves szóbeli közlése
29 A modell hátteréről és előzményeiről: Révész 1991.
30 Révész 1996b, 381–383.
31 Szabó 1976, 42.
32 Szabó 1963, 103–105.

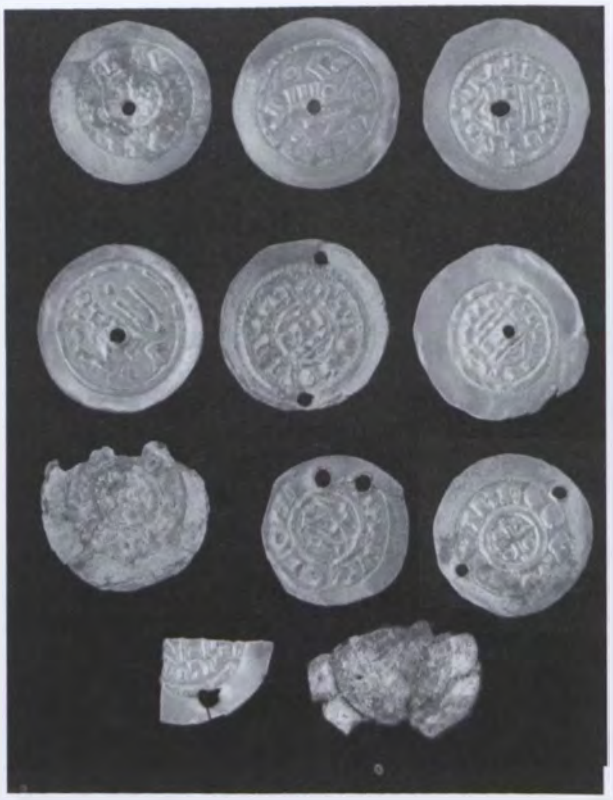

13. kép **A balatonújlaki sírokban fellelt érmék (fotó: Dénes Fanni)**

változások egyaránt utalnak. Az aldebrői temető Provence-i Hugó érméi is az előbbi temetőkkel való kapcsolatát jelzik e közösségnek. A lényeges különbség a temetők között a fegyvermellékletes sírok arányában van. A balatonújlaki e tekintetben messze kiemelkedik, a kiskundorozsmai temetőben lévő két fegyveres férfisír csak a temető arányait tekintve sorolódik az újlaki közösség mögé. Hartán egy fegyveres férfisír volt. Az aldebrői temető a fentebbi vonatkozásban még hátrébb sorolható, mivel itt a 34 sírból csak egyben (9. sír) volt fegyvermelléklet, azonban a már említett itáliai érmék itt is utalnak a hadivállalkozásokban való érintettségre.

Úgy tűnik tehát, hogy munkahipotézisként felvethető e temetőket használó közösségek szorosabb összehasonlításának a lehetősége. Erre enged következtetni, hogy valószínűleg azonos időszakban hasonló, heterogén gazdasági hátterű csoportok használták ezeket az ország különböző területein fellelt sírmezőket. Ha a Balaton-part közelében élők vagy a mai Kiskundorozsma határában talált közösség és a hartai csoport nem hagyta volna fel a temetőjét, akkor azok

14. kép **A hartai temető préselt kerek aranyozott ezüst ruhadísze a bontás során (fotó: Langó Péter)**

valószínűleg hasonló módon változtak volna meg, mint az aldebrői közösség esetében. Nem szabad azonban megfeledkezni a különbségekről sem:

- A balatonújlaki csoport már többször is említett kiemelkedő katonai háttere.
- A kiskundorozsmai temető — korántsem egyedi — eltérő belső szerkezete, a temető központi magjától távolabb eső sírokkal és temetkezési jelenségekkel.
- A hartai temetőn belül megfigyelhető a női sírok számbeli dominanciája, egyedisége.

IV. A BALATONÚJLAKI TEMETŐ HELYE A DUNÁNTÚL 10. SZÁZADRA KELTEZHETŐ RÉGÉSZETI KÖRNYEZETÉBEN

A 10. századi klasszikus régészeti emlékanyag eloszlása tekintetében a kutatók egy része politikai, köztörténeti vagy társadalomtörténeti okokkal próbálta magyarázni a Kárpát-medencében megfigyelt eltéréseket.[33] Felmerült annak a lehetősége is, hogy egy sajátos, Dunántúl-jelenségként magyarázható, hogy a Felső-Tisza-vidékhez vagy a Kárpát-medence más északi területein előkerült 10. századi együttesekhez képest e területen viszonylag kevés a kis sírszámú, gazdag mellékletű temető.[34]

Ezt az elképzelést megjelenése óta több tanulmány is

33 A magyarázatok vizsgálatára: RÉVÉSZ 1996a, 198–206, (a korábbi elképzelések áttekintésével) eltérő véleménnyel: KRISTÓ 1995, míg a szegedi történészprofesszor felvetésének nehézségeire vonatkozóan: RÉVÉSZ 1997, 227–230. A vita recepciójára: LANGÓ 2005, 252–254.

34 Az elképzelés felvetése: TOMKA 1996, 253, a probléma részletes elemzésére: MESTERHÁZY 2002.

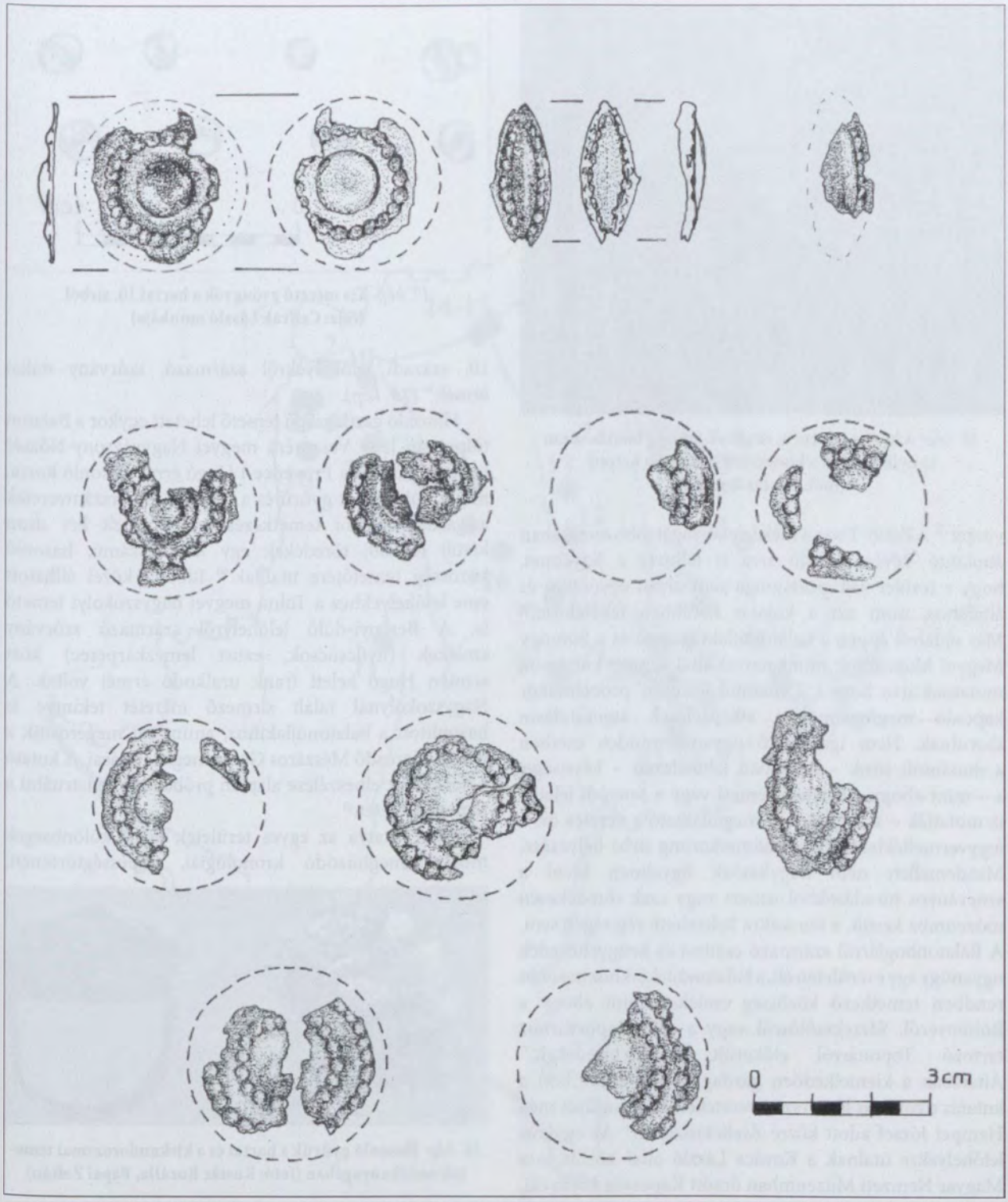

15. kép **A Harta–Freifelt lelőhely 3. sírjában talált préselt ruhadíszek töredékei (rajz: Cifrák László munkája)**

16. kép **A hartai temető 4. sírjának fotója a bontás során (a nyilak jelzik a kis méretű gyöngyök helyét) (fotó: Kustár Rozália)**

vitatta.[35] A Felső-Tisza-vidék leletanyagát több munkában áttekintő Révész László arra is felhívta a figyelmet, hogy e terület vélt gazdagsága sem olyan egyöntetű és általános, mint azt a kutatás korábban feltételezte.[36] Más oldalról éppen a balatonújlaki temető és a Somogy Megyei Múzeumok munkatársai által végzett kutatások mutatnak arra, hogy a „Dunántúl-jelenség" problémakör kapcsán megfogalmazott elképzelések átgondolásra szorulnak. Nem igazolható ugyanis minden esetben a dunántúli sírok – korábban feltételezett – késeisége, s – mint ahogy a balatonszemesi vagy a fonyódi leletek is mutatják – e területen is megtalálható a veretes öv, a fegyvermellékletes sír, a hajfonatkorong sírba helyezése. Mindemellett nem hagyhatóak figyelmen kívül a szórványos híradásokból ismert vagy csak töredékesen múzeumba került, e korszakra keltezhető régiségek sem. A Balatonboglárról származó csattest és kengyeltöredék ugyanúgy egy e területen élt, a balatonújlakiakhoz hasonló rendben temetkező közösség emlékei, mint ahogy a Böhönyéről, Sérsekszőlősről vagy a már Kaposvárhoz tartozó Toponárról előkerült fegyvertöredékek.[37] Általában a kiemelkedően gazdag női sírokhoz köti a kutatás a rozettás lószerszámvereteket, mint amilyet még Hampel József adott közre Zselickislakról.[38] Az egykori lelőhelyekre utalnak a Kovács László által közölt és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött Kaposvár környéki,

17. kép **Kis méretű gyöngyök a hartai 10. sírból (rajz: Czifrák László munkája)**

10. századi lelőhelyekről származó, szórvány itáliai érmék[39] *(19. kép)*.

Hasonló gazdagságú temető lehetett egykor a Balaton túlpartján lévő Veszprém megyei Nagyvázsony-Nőzsér lelőhelyen, ahol a Provence-i Hugó érme hasonló korra, míg a hólyagfejes gyűrű és a rozettás lószerszámveretek a gazdagabb női temetkezésekre, a fellelt két síron kívüli további töredékek egy kis sírszámú, hasonló közösség temetőjére utalnak.[40] Időben közel állhatott eme lelőhelyekhez a Tolna megyei nagyszokolyi temető is. A Berényi-dűlő lelőhelyről származó szórvány emlékek (nyílcsúcsok, ezüst lemezkarperec) közt szintén Hugó keleti frank uralkodó érméi voltak. A Nagyszokolynál talált sírmező méretét tekintve is hasonlított a balatonújlakihoz, amint azt megerősítik a leletet közreadó Mészáros Gyula megállapításai. A kutató a helybeliek elbeszélése alapján próbálta rekonstruálni a temető méretét.[41]

Nem vitatva az egyes területek közti különbségek mögött meghúzódó kronológiai, népességtörténeti,

18. kép **Hasonló gyűrűk a hartai és a kiskundorozsmai temetők emlékanyagában (fotó: Kustár Rozália, Pápai Zoltán)**

35 Révész 2005a, 185–186; idem 2005b, 342–343; Takács 2006, 236; Langó 2007, 154–155.
36 Révész 2001, 38–46, idem 2003, 167; idem 2005a, 189; idem 2005b, 349.
37 FÉK No. 889, No. 1156.
38 Hampel 1907, 151.
39 Kovács 1989, 89.
40 MRT 2, 138–139; Kovács 1989, 47.
41 Mészáros 1962.

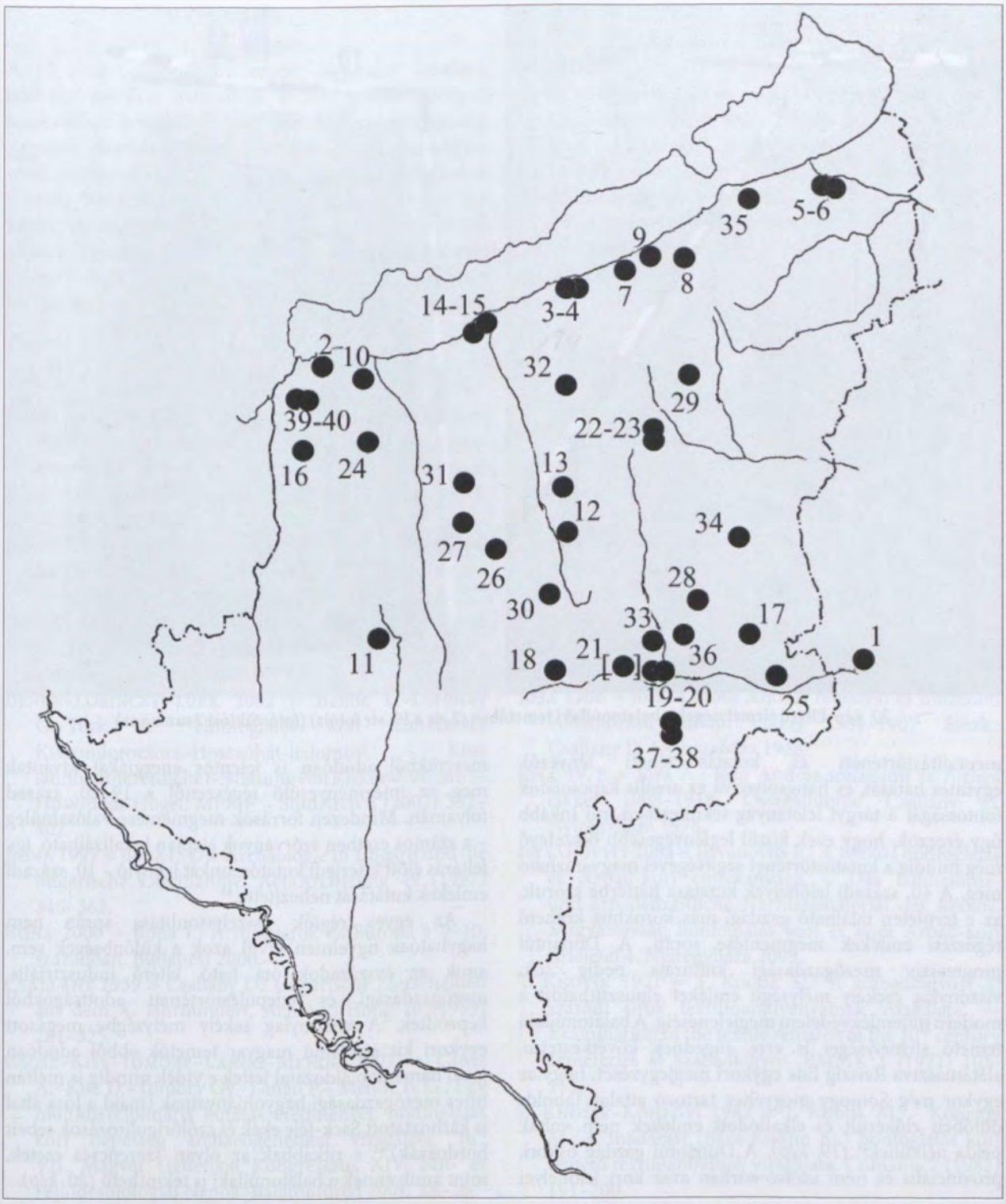

19. kép **A Somogy megyei, a szakirodalom által 10–11. századra keltezett, temetkezéseket tartalmazó lelőhelyek és ugyanerre az időszakra keltezett szórványleletek (szakirodalmi gyűjtés alapján)**

1. Attala (jelenleg Tolna megyéhez tartozik), 2. Balatonberény, 3–4. Balatonboglár, 5–6. Balatonkiliti, 7. Balatonlelle, 8. Balatonszárszó, 9. Balatonszemes, 10. Balatonújlak, 11. Böhönye, 12. Felsőmocsolád, 13. Fiad, 14–15. Fonyód, 16. Főnyed, 17. Gölle, 18. Kaposfő, 19–20. Kaposvár, 21. Kaposvár környéke, 22–23. Karád, 24. Kéthely, 25. Nagyberki, 26. Osztopán, 27. Pamuk, 28. Ráksi, 29. Sérsekszőlős, 30. Somogyaszaló, 31. Somogyvár, 32. Szőlősgyörk, 33. Toponár, 34. Törökkoppány, 35. Zamárdi, 36. Zimány, 37–38. Zselickislak, 39–40. Vörs

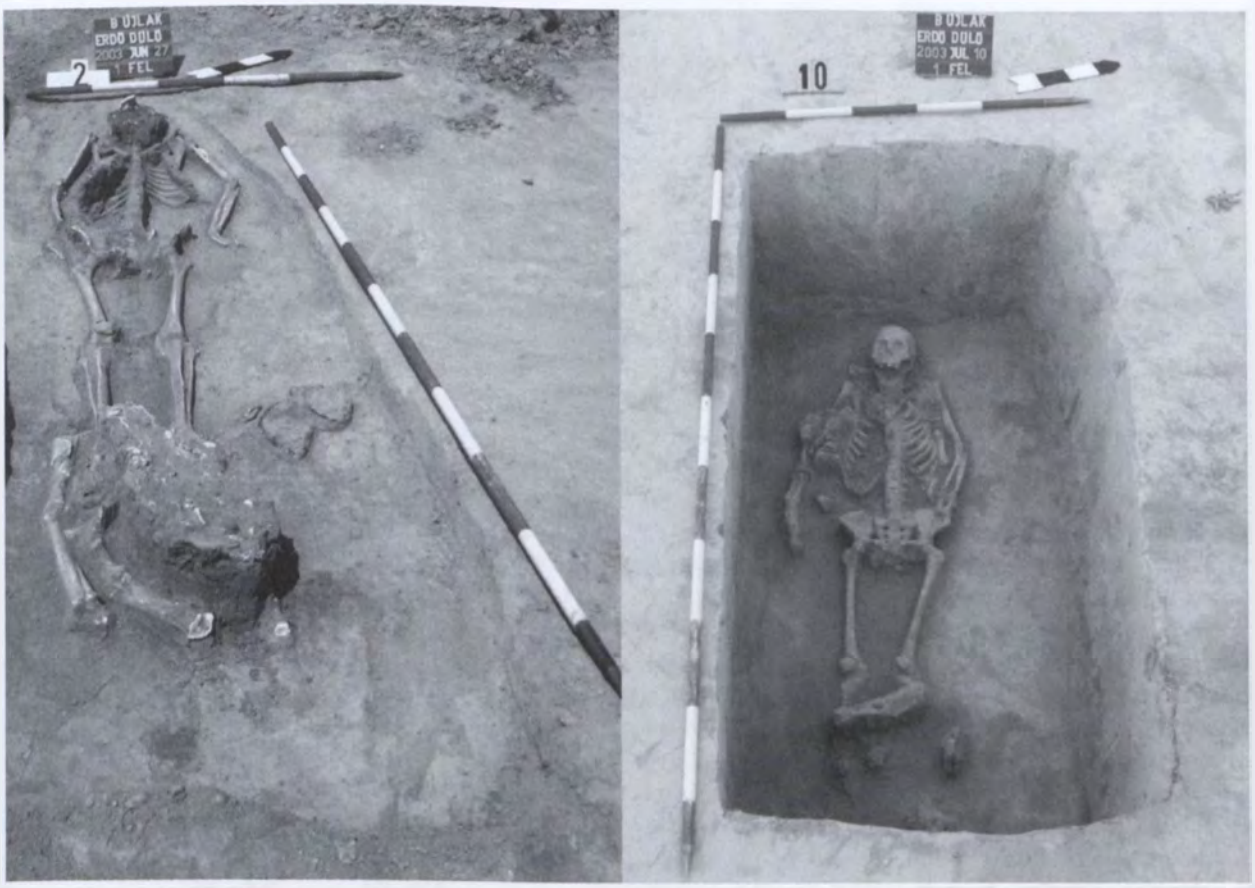

20. kép **Eltérő sírmélységek a balatonújlaki temetőben (2. és a 10. sír fotója) (fotó: Siklósi Zsuzsanna)**

mentalitástörténeti és kutatástörténeti tényezők együttes hatását, és hangsúlyozva az areális kapcsolatok fontosságát a tárgyi leletanyag tekintetében, mi inkább úgy érezzük, hogy ezek közül leglényegesebb összetevő még mindig a kutatástörténet segítségével magyarázható meg. A 10. századi lelőhelyek kutatása háttérbe szorult, az e területen található gazdag, más korokhoz köthető régészeti emlékek megmentése során. A Dunántúl progresszív mezőgazdasági kultúrája pedig sok, viszonylag csekély mélységű emléket elpusztíthatott a modern műemlékvédelem megjelenéséig. A balatonújlaki temető sírmélységei is erre engednek következtetni, alátámasztva Reiszig Ede egykori megjegyzését, hogy az egykor még Somogy megyéhez tartozó attalai Tabold-dűlőben előkerült és elkallódott emlékek nem voltak példa nélküliek[42] *(19. kép)*. A Dunántúl gazdag őskori, provinciális és nem utolsó sorban avar kori lelőhelyei méretükből adódóan is jelentős energiákat kívántak meg az intézményesülő régészettől a 19–20. század folyamán. Mindezen források megmentése valószínűleg – a számos esetben szórványok alapján lokalizálható, így feltárás előtt kiterjedt kutatómunkát igénylő – 10. századi emlékek kutatását nehezítette.[43]

Az egyes régiók összehasonlítása során nem hagyhatóak figyelmen kívül azok a különbségek sem, amik az évszázadok óta ható, eltérő indusztriális, mezőgazdasági és településtörténeti adottságokból képződtek. A viszonylag sekély mélységbe megásott egykori kis sírszámú magyar temetők ebből adódóan jóval hamarabb áldozatai lettek e vidék mindig is méltán híres mezőgazdasági hagyományainak (majd a Jósa által is kárhoztatott Sack-féle ekék és szőlőrigolírozások sebeit hordozzák),[44] s ritkábbak az olyan szerencsés esetek, mint amilyennek a balatonújlaki is tekinthető *(20. kép)*.

42 Reiszig é. n., 36.
43 A korabeli időszak eltérő lehetőségeire jól rávilágít: Jósa 1968, 80–115.
44 Jósa 1978, 21.

V. Összefoglalás

A 17 síros balatonújlaki temető olyan kis sírszámú lelőhely, aminek használata a 10. század középső harmadához köthető. A temető mellékletekben gazdag sírjainak elemzése, valamint annak lehetősége, hogy a sírok vázanyagán mitokondriális genetikai vizsgálatok folytak, lehetőséget teremthetnek arra, hogy az így kapott eredmények nyomán jobban megismerjük a 10. századi társadalom kulturális hagyatékát, temetkezési gyakorlatát. A temető jellegzetes mellékletei és a lelőhely kapcsolata a Kárpát-medence hasonló temetőihez egyben felvetik annak a lehetőségét, hogy ezeket a síregyütteseket (így az újabban feltárt hartai és kiskundorozsmai lelőhelyeket) használó közösségek több szempontból is összekapcsolhatók egymással. Munkahipotézisként így elképzelhető, hogy valószínűleg azonos időszakban hasonló, heterogén gazdasági hátterű csoportok használták ezeket a Kárpát-medence különböző tájain fellelt sírmezőket. A vizsgált, mellékletekben gazdag temető földrajzi helyzete egyben új szempontokat adhat a Dunántúl korábban vélt eltérő kulturális miliőjének vizsgálatához is.

Irodalom

Bálint 1974 = Bálint Cs.: A gádorosi honfoglaláskori nyereg. (La selle de l'époque de la conquete hongroise trouvée à Gádoros.) ArchÉrt 101 (1974) 17–44.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest 1991.

Bálint 2000 = Bálint Cs.: Sattel mit Knochenbeschlägen. In: Wieczorek, A. – Hinz, H-M. (Hrsg.): Europas Mitte um 1000. Katalog Stuttgart 2000, 313–314.

Ball 2005 = Ball, J. J.: Byzantine Dress. Representations of Secular Dress in Eighth- to Twelfth-century Painting. New York 2005.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002 = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. MFMÉ – StudArch 8 (2002) 351–402.

Bóna 1997 = Bóna I.: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. ActaArchHung 49 (1997) 345–362.

Bóna 2000 = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.

Csallány 1959 = Csallány D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. ActaArchHung 10 (1959) 281–325.

Csősz–Kiss–Tömöry–Langó–Mende 2007 = Csősz A.–Kiss D.–Tömöry Gy.–Langó P.– Mende B. G.: Egy multidiszciplináris kutatás eredményei: honfoglalás kori népesség archaeogenetikai vizsgálata. In.: VII. Magyar Genetikai Kongresszus XIV. Sejt- és Fejlődésbiológiai Napok. Balatonfüred 2007, 25–26.

Dienes I. 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarság. Budapest 1972.

FÉK = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-Medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter – Ungarische Grabfunde im mittleren Donaubecken aus der Landnahme- und frühen Arpadenzeit. Fundkataster. RégTan 2 (1962)

Fodor 1980 = Fodor I.: Honfoglalás kori korongjaink származásáról. A verseci és tiszasülyi korong. — Zum Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheiben von Versec und Tiszasüly. FoliaArch 31 (1980) 189–219.

Gáll 2005 = Gáll E.: Burial customs in the 10th-11th centuries in Transylvania, Crişana and Banat. Dacia 48–49 (2004–2005) 335–454.

Hampel 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest, 1907.

Jósa 1968 = Jósa A.: Jósa András régészeti és múzeumi vonatkozású hírlapi cikkei 1901–1907. Szerk.: Csallány D. Nyíregyháza 1968.

Jósa 1978 = Jósa A.: Jósa András múzeumi és hírlapi cikkei 1908–1918. Összeállította: Csallány D. Nyíregyháza 1978.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. – Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

T. Knotik 1971 = T. Knotik M.: A szabadkígyósi X. századi sírok textilmaradványainak vizsgálata. — Examination of the textile remains of the 10th century cemeteries at Szabadkígyós. BMMK 1 (1971) 105-113.

T. Knotik–Kőhegyi 1982 = T. Knotik M. – Kőhegyi M.: A madarasi (Bács-Kiskun m.) honfoglalás kori temető textilpántjainak vizsgálata. Cumania 7 (1982) 191–200.

Kovács 1989 = Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung Budapest 1989.

Kovács 1996 = Kovács L.: Ami a zsákmányból

megmaradt. In: Veszprémy L. (szerk): Honfoglaló őseink. Budapest 1996, 109–127.

Költő 1990 = Költő L.: A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír. In: Reőthy F. – Stirling J. (szerk.): Szemes, Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Balatonszemes 1990, 85–101.

Költő 1993 = Költő L.: Honfoglalás kori tegezes sír Vörsön. Ein landnahmezeitlicher Köcher in Vörs. HOMÉ 30–32 (1993) 433–445.

Költő 1996 = Költő L.: Balatonszemes, Fonyód-Magyar Bálint Általános Iskola, Vörs-Papkert B. In: Fodor I. – Révész L. – M. Nepper I. – Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996, 361–362, 370, 376–378.

Költő 2003 = Költő L.: Vörs, Major-dűlő. In: Régészeti kutatások Magyarországon 2001 – Archaeological Investigations in Hungary 2001. Budapest 2003, 238–239.

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992 = Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannóniában. Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzetes eredményei–Vörs. – Ethnika, archäologische Kulturen in frühmittelalterlichen Pannonien. Vorläufige Ergebnisse einer archäologischen Ausgrabung im Komitat Somogy–Vörs. JAMÉ 30–32 (1987–89) [1992] 283–307.

Kristó 1995 = Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. Szeged 1995.

Kustár–Langó 2003 = Kustár R.–Langó P.: Ezüstbe öltözött lányok. Honfoglalás kori sírok Harta határában. 2003.

Langó 2005 = Langó P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende, B. G. (ed.): Research on the prehistory of the Hungarians: A review. VAH 18 (2005) 175–340.

Langó 2007 = Langó P.: Migration period settlement history of the Balaton Uplands. In: Zatykó, Cs.–Juhász I. – Sümegi P. (ed.): Environmental Archaeology in Transdanubia. VAH 20 (2007) 150–155.

Lőrinczy–Straub 2006 = Lőrinczy G.–Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésről. Szempontok a kárpát-medencei padmalyos temetkezések értékeléséhez – Über die awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur Bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens. Arrabona 44/1 (2006) 277–314.

Mende–Csősz–Kiss–Tömöry–Langó in print = Mende B.–Csősz A.–Kiss D.–Tömöry Gy.–Langó P. in print: Molecular genetic analysis and the archaeological research in the cemetery from Harta–Freifelt (Hungary). (in print)

Mesterházy 1980 = Mesterházy K.: Ein landnahmezeitliche Sattel aus Ártánd. ActaArchHung 32 (1980) 295-308.

Mesterházy 1995 = Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században. Századok 129 (1995) 1033–1052.

Mesterházy 1996 = Mesterházy K.: Ártánd-Nagyfarkasdomb, Ismeretlen lelőhely. In: Fodor I. – Révész L. – M. Nepper I. – Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996, 211–214, 394–395.

Mesterházy 2002 = Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. Századok 136 (2002) 327–340.

Mészáros 1962 = Mészáros Gy.: Honfoglaláskori sírlelet Nagyszokoly határából. Szekszárd 1962.

MRT 2. = Bakay K.–Kalicz N.–Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Szerk.: Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: Magyarország régészeti topográfiája 2. Budapest 1966.

Muthesius 1995 = Muthesius, A.: Studies in Byzantine and Islamic Silk Weaving. London 1995.

Muthesius 2004 = Muthesius, A.: Studies in Silk in Byzantium. London 2004.

Pohl-Steffen 2005 = Pohl, E. – Steffen, A.: Sattel. In: Dschingis Khan und seine Erben. Das Weltreich der Mongolen. München 2005, 84.

Reiszig é. n. = Somogy vármegye községei. In: Csánki D. (szerk.): Somogy vármegye. Budapest é. n., 30–179.

Révész 1991 = Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetők a honfoglaló magyaroknak? — Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnahmenden Ungarn? MFMÉ 1984/86–2 (1991) 615–638.

Révész 1994 = Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidéken. In: Györffy Gy. – Kovács L. (szerk.): Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 139–150.

Révész 1996a = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.

Révész 1996b = Révész L.: Kenézlő–Fazekaszug I–II. temető, Aldebrő–Mocsáros. In: Fodor I.–Révész L.–M. Nepper I.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád…" A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996, 150–157, 381–383.

Révész 1997 = Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. Századok 131 (1997) 215–233.

Révész 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. – Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas. Budapest–Kiskunhalas 2001.

Révész 2002 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán — Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána-Cseh-Gehöft. FoliaArch 49–50 (2001–2002) 263–303.

Révész 2003 = Révész L.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. ComArchHung 2003, 137–170.

Révész 2005a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán — Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla. JAMÉ 47 (2005) 161–213.

Révész 2005b = Révész. L.: Remarks on the evaluation of the 9th–10th century cemeteries of the Carpathian Basin. In: Mende, B. G. (ed.): Research on the prehistory of the Hungarians: A review. VAH 18 (2005) 341–350.

Siklósi 2004 = Siklósi Zs.: Balatonújlak-Erdő-dűlő (M7/S-37 lelőhely). In: Honti et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. – Preliminary Report III. The preceding archaeological excavations (2002–2003) of the M7 highway in Somogy county. SMK 16 (2004) 3–70.

Szabó 1963 = Szabó J. Gy.: A honfoglalás kori lemezes korongok viselete. — Nošenie plastinčatyh diskov vo vremena zavoevanija vengrami rodiny. EMÉ 1 (1963) 95–117.

Szabó 1976 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseinek párhuzamai. — Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud. III: Beschreibung des Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen. EMÉ 14 (1976) 17–89.

Takács 2006 = Takács M.: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: Daim, F. – Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Mainz, 2006, 253–252.

Tomka 1996 = Tomka P.: „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17–1996. január 31. [Szemle] CommArchHung 1996, 251–253.

Tóth 1996 = Tóth A.: Honfoglaláskori hajfonatkorongok és viseletük. Szakdolgozat Budapest 1996. (Kézirat)

Vavruš 2002 = Vavruš, J.: Zur Frage der absoluten Datierung der ältesten ungarischen Funde. AR 54 (2002) 891–900.

Das Gräberfeld von Balatonújlak gehört mit seinen 17 Gräbern zu den charakteristischen Denkmälern des mittleren Drittels des 10. Jahrhunderts. Im Gräberfeld wurden fünf Männer-, sechs Frauen- und sieben Kindergräber freigelegt. Zu den sechs Kindergräbern gehört noch ein siebentes, das Gerippe eines Neugeborenen. Das Gräberfeld ist Dank der in den Gräbern gefundenen westeuropäischen Münzen gut datierbar, die die Denare des frankischen Königs Hugo von Provence und Lothar II. waren. Sie datieren einen Teil der Gräber in den mittleren Drittel des 10. Jahrhunderts, oder in die Epoche danach. Das Zierscheibenpaar aus dem Grab 15. ragt zwischen den Funden hervor, die sich neben ihrer Herstellungstechnik, auch in Hinsicht ihrer Befestigung von den früheren Exemplaren unterscheiden. Die Anwendung der auf der Rückseite applizierten Kreuzbändern war nicht gewöhnlich in der Goldschmiedepraxis bei der Befestigung der Zierscheiben und derzeit ist es ohne Analogie. Ihre Anwendung zeigt es auch, dass wegen der Befestigung der Kreuzbänder gebende Beschädigungen nicht das Ende ihrer Tragung bedeuten könnten.

Die Fundstelle kann man nach zahlreichen Aspekte mit den Gräberfeldern aus Harta und Kiskundorozsma vergleichen. Alle drei Gräberfelder gehören zu gleicher Periode und sind Fundstellen mit niedriger Gräberzahl. Die Bestattungen von Balatonújlak und Kiskundorozsma werden auch durch die gefundenen Münzbeigaben verbunden.

Die ausführlichere Analyse der in den Gräbern von Balatonújlak gefundenen Beigaben, sowie die genetische Analyse der Bestatteten kann zur besseren Erkenntnis der Bestattungsgebrauche und der kulturellen Hinterlassenschaft der Gesellschaft im 10. Jahrhundert beitragen. Dieses beigabenreiches Gräberfeld im Komitat Somogy bietet wegen seiner geographischen Lage neue Aspekte zur Untersuchung des kulturellen Milieus von Transdanubien.

A kézirat lezárása: 2008. augusztus 26.

MADARAS LÁSZLÓ

EGY MÉLTATLANUL ELFELEJTETT TÖRZSFŐI SÍR

RÉGÉSZETI ADATOK EGYIK HONFOGLALÓ TÖRZSÜNK ÉS ANNAK TÖRZSFŐNÖKE TEMETKEZÉSÉHEZ*

A történettudományban vannak olyan kérdések, problémák, melyek időről időre a figyelem középpontjába kerülnek. Ilyen például a törzsek megléte a honfoglalás és a Kárpát-medencei megtelepedés idején, illetve az, hogy miképpen is, milyen keretek között foglaltak területet Árpád magyarjai 894/895–900 táján.

A probléma megoldásában részt vállaló tudományterületek kutatói különféleképpen válaszoltak erre a felvetésre. Ha áttekintjük a történeti irodalmat, akkor azt tapasztalhatjuk, hogy ahány kutató foglalkozott a témával, megközelítőleg annyiféle választ kaphatunk.[1] Ez talán abból is adódik, hogy többféle forrás felhasználásával válaszolhatjuk meg a felvetett problémát. A korabeli írott források, a nyelvi emlékek, a helynevek, a régészeti adatok mind-mind egy-egy válasz lehetőségét rejtik magukban. S akkor még a krónikairodalom ezerféle értelmezésének lehetőségéről nem is beszéltünk.

A Millecentenáriumi megemlékezés sorozat eseményei előtt nem is igen akadt régész, aki az említett problémával foglalkozott volna.[2] Ezen valójában nem is kell különösebben csodálkoznunk, ha figyelembe vesszük azt a történészi és régészeti körökben elterjedt véleményt, amely szerint bizonyos társadalom- és politika történeti problémák megválaszolására tudományágunk alkalmatlan.[3]

A gyakorta elhangzó időrendi, kronológiai bizonytalanságokra való hivatkozásokat már szinte nem is érdemes említeni.[4] Pedig a régészeti emlékanyagot mindig is igyekeztünk társadalmi kategóriákba sorolni.[5]

Az utóbbi évtizedekben elterjedt ún. „komplex vizsgálati módszer" szinte megkövetelte a tudományterületek eredményeinek egymásra épülését. Sajnos gyakran tapasztalhattuk azt, hogy egyféle „csemegézés" folyt ezek között. Egy-egy régész általában azt használta föl, ami saját kutatásainak eredményeit megerősítette, s mindez igaz volt vica versa. Olyan régészeti eredmények kerültek a társtudományok kutatóinak „illusztrációs listájára", ami erősítette az általuk használt források megbízhatóságát.

Ez a módszer megítélésünk szerint követhetetlen, módszertanilag tarthatatlan. Szerencsére úgy tűnik, kezdünk visszatérni arra az útra, mely ismételten előtérbe helyezi a különféle tudományterületek saját, belső módszereik által megfogalmazható eredményeinek elsődlegességét, s csak akkor fordulnak a társtudományok felé, ha ezek már kellőképpen kiállták a kritika próbáját. Ekkor sem célszerű azonban válogatni. Csupán akkor szabad megerősítésként hivatkozni egymás eredményeire, ha ezek egymástól függetlenül mutatnak ugyanabba az irányba, esetleg megegyeznek. Éppen ezért alapelvként Bálint Csanád alábbi gondolatait fogadjuk el: *„Meggyőződésem szerint magyarázatnak, egy lelet értékelésének sosem egy másik körülmény vagy szempont figyelembevételéről, még kevésbé egy másik, általunk nem feltétlenül biztosan uralt tudományterület adatbázisából kiemelve, hanem mindig önmagából, a vizsgált tárgy belső összefüggéseiből (kiemelés tőlem ML.) kell fakadnia. A régészeti aprómunkát, a hovatovább elavultnak kikiáltott tipokronológiai elemzést tartom tehát elengedhetetlennek. Az interpretációk majd ezután következnek."*[6]

Ugyanakkor nem tudunk azonosulni azzal a nézettel, amely szerint a régészet eredményei nem alkalmasak bizonyos politikatörténeti, vagy társadalomtörténeti kérdések megválaszolására. Ez az állítás mind történész, mind pedig régész körökben megfogalmazódott. A történészek körében ezt legpregnánsabban Kristó Gyula képviselte. „A magyar állam megszületése" c. munkájában egy egész fejezet szól a „Régészeti leletek,

---

* Itt szeretnék köszönetet mondani Révész Lászlónak azokért a szakmai tanácsaiért, melyekkel dolgozatom megírását segítette. A fotókat Kozma Károly készítette, munkájáért ezúton is köszönetet mondok.

1 Csupán néhány példára hivatkozunk a történeti irodalomból: Karácsony 1926, 16–20; Moór 1944; Hóman 1912; Kristó 1980, 441–467; Györffy 1983, 34; Berta 1989; Tóth 1996; Makk 2003, Makk 2005.

2 Kimerítően egyedül Mesterházy Károly foglalkozott a kérdéssel. Ő azonban nem a törzseket, hanem a nemzetségeket, tartotta elsődlegesnek a letelepülésben. Mesterházy 1980, 36–143.

3 Kristó 1995, 167–182; Bálint 2006.

4 Révész 2006, 30–32.

5 Szőke 1962; Révész 1996.

6 Bálint 1994, 41.

mint történeti forrás" kérdésköréről.[7] Majd pedig a Századok c. történeti folyóirat hasábjain olvasható könyv recenziók (Révész László és Takács Miklós tanulmányai) megjelenése kapcsán ismétli meg álláspontját: *„Meg merem kockáztatni: a polémia alapvetően két ok miatt robbant ki. Egyrészt azért, mert kétségbe vontam bizonyos területeken a régészet illetékességét, másrészt pedig, mert bírálóim véleményétől gyökeresen eltérő megállapításokra jutottam számos fontos, a magyarság korai történetét alapjaiban érintő kérdésekben. (...) a régésznek be kell látnia, hogy más jellegű területeken (ide tartozik, pl. az állam is) a történészé a döntő szó."*[8] Kristó Gyula egy régész véleményével igyekszik a maga igazságát alátámasztani. Kristó Bálint Csanádra hivatkozik: *„(...) módszertanilag megkérdőjelezhető, hogy az anyagi kultúra régészeti nyomai alapján lehetséges-e megbízható történeti következtetéseket tenni. (...) A régészeti adatoknak mindenáron történő forrásként való kezelése oda vezetett, hogy minden létező adatnak a történelem rekonstrukcióját kell(ett) szolgálnia, tekintet nélkül az egyes tudományok szuverenitására és azok adatainak a történettudománnyal sokszor összekapcsolhatatlan voltára. Közép- és Kelet-Európában így értékelődtek messze tudományos információtartalmukon felül régészeti leletek, váltak történeti forrásokká, népeket megkülönböztető jegyekké, így születtek áltörténelmi elméletek, sőt áltörténelmek."*[9]

Mindkét fenti álláspontot figyelembe véve – az első felől erős kétségeimet hangoztatva, a második tárgyszerűségét elfogadva, - dolgozatomban igyekszem valószínűsíteni azt, hogy a régészeti leletek, maga a régészet a saját, belső tipológiai és tipokronológiai szempontjait figyelembe vevő feldolgozásával alkalmas olyan történeti kérdések megválaszolására, mint például a megtelepedés törzsek szerinti rendje; egy-egy törzs belső tagozódása. Sőt, képes lehet olyan „történeti toposz" ismételt megvizsgálására is, mint a 10. századi magyarság sematikusan megfogalmazott társadalmi rétegződésének (előkelők, középréteg, köznép) újragondolása.

Egy méltatlanul „elfelejtett törzsfői" lelet

Az 1960-as évek elején Kétpó-Szenttamáson az Állami Gazdaság területén hibridüzemet építettek. A földmunkák során kerültek elő azok a honfoglalás kori leletek, melyek Kaposvári Gyula és Selmeczi László közreműködése révén kerültek a szolnoki Damjanich János Múzeumba.[10] Magyar és német nyelveken megjelent közleményekből ismerkedhetett meg a kutatás a „szórványleletekkel". Feltehetően éppen „szórvány" voltuk miatt irányult kevesebb figyelem ezekre a leletekre. Az egyetlen kivétel talán az ezüst csésze, melyet leginkább Fodor István közleményeiből ismerhetett meg a tudományos közvélemény.[11] *(1. tábla)*

Pedig, ha alaposabban szemügyre vesszük az előkerült leleteket, akkor a 10. századi magyar régészeti kultúra egyik leggazdagabb tárgyegyüttesének képe bontakozik ki a kutatók előtt. A tárgyakat Selmeczi László (miután azok egységét, összetartozását előzőleg meggyőzően igazolta) két férfi és egy női sírra osztotta. Az egyik férfi sír mellékletei közé tartozott az ezüst csésze és az arany öv *(2. tábla)*. A másikba az oroszlános csat, valamint az öntött aranyozott ezüst övgarnitúra *(3. tábla)*. Bármelyikhez tartozhatott a szablya, a tarsoly függesztőszíjának vereteként is értelmezhető rozetta, az öntött szíjelosztó és az átfúrt ezüst lemezek. A női sírhoz sorolható a karperec, és az ovális, egyik végükön kihegyesedő, „levél alakú" ezüst veretek. A két darab kisméretű, mélyített ötszög alakú rozettában plasztikus pontkörrel díszített, aranyozott ezüst veret egyaránt előfordul mind férfi, mind női sírokban. Révész László Kétpón - Selmeczivel ellentétben – csupán egyetlen sírral számol.[12] Magam egy, esetleg két sír elpusztulását tételezem fel. Bármelyik álláspont legyen is igaz, az egyes tárgyegyüttesek meghatározása nagyon valószínűnek tűnik.

Az egyik övet préselt aranyveretek díszítették. Az övveretek jellegéből adódóan ez az öv textilöv volt. Ezt nem csupán a felvarrásra szolgáló piciny lyukak alapján állíthatjuk, hanem az alapján is, hogy a veretek peremeit finoman visszaütögették, ezzel is a felerősítés biztonságát növelve. Egy ilyen technikai megoldás csakis finom anyag esetében képzelhető el, tehát az öv anyaga textília – feltehetőleg selyem – lehetett. Különösen jól érzékelhető ez az arany szíjvég hátoldalát tanulmányozva.

Ezen felerősítési móddal ellentétben nittszegekkel rögzítették a bőrövhöz az öntött aranyozott ezüst övvereteket. Igaz ez az övgarnitúrára és a lószerszám díszeire egyaránt.

Az aranyveretekkel díszített öv nem lehetett fegyveröv, hanem egy olyan előkelőséget, rangot jelentő tárgyegyüttes, amely viselőjének megkülönböztetett helyét jelölte a korabeli hierarchiában. Nem a mindennapok, hanem a különleges alkalmak viseleti tárgya volt.

7 Kristó 1995, 167–181.
8 Kristó 1997, 264.
9 Bálint 1994/a, 790–791.
10 Selmeczi 1980, 251; Selmeczi 1981, 9.
11 Fodor 1975, 71–72. kép; Fodor 1977, 1119; Fodor 2005, 13 és 2. kép.
12 Selmeczi 1980, 257–258.; Selmeczi 1981, 14–15; Révész 1996, 124, 553. jegyzet.

Éppen ellenkező funkciót tölthetett be az öntött aranyozott ezüst veretekkel ékesített bőröv. Ez alkalmas volt a mindennapos viseletre is. Vastagsága megegyezik (1-2 mm) a ma is használatos katonai bőrövek vastagságával (Állításunkat a nittszegek vizsgálata alapozta meg!). Ezt az övet zárta az oroszlános bronzcsat, s az övön viselhette az előkelő úr a szablyáját, tegezét, tarsolyát (?).

Talán az sem véletlen, hogy egy ilyen típusú bronzcsattal zárult a fegyveröv, még akkor sem, ha mi most pontosan tudjuk több kutató átfogó elemzése után,[13] hogy egy bizánci „tömegáruról" van szó. Ez azonban akkor a magyarok között egyáltalán nem tűnhetett „tömegárunak", SŐT!. El kell fogadnunk Selmeczi László érvekkel kitűnően alátámasztott gondolatmenetét, – ami valójában Györffy György érvrendszerén alapul – arról, hogy az oroszlánt ábrázoló csattal záruló, aranyozott ezüst veretekkel gazdagon díszített öv már messziről elárulhatta viselőjének származását. Pontosan ugyanúgy, mint a különleges alkalmakkor viselt „aranyöv". Ha a megszokott, általánosan elfogadott felerősítési mód helyett fordított állásban nézzük a palmettás vereteket, kis fantáziával azokon is felfedezhetjük az oroszlán alak főbb jegyeit *(3. tábla 2)*.

Mi fontosságot tulajdonítunk annak is, hogy ezen a területen néhány további oroszlános csatot „utánzó" csat került elő (Tiszajenő és Tiszabura). Ezeknek a daraboknak azonban már semmi közük a bármilyen úton a Kárpát-medencébe kerülő, „eredeti bizánci tömegáruhoz". Mind helyi másolatok, melyek egyféle gondolatiságot közvetítenek, talán egyféle összetartozástudat külső megjelenüléseként megjelenéseként értékelhetők, de már az előkelőség jelképének teljes hiányával. Nem kizárt, hogy az egyes másolatok időrendi különbségeket is hordoznak. A csat esetleges gondolati összefüggéseire dolgozatunk egyik későbbi fejezetében még részletesebben visszatérünk.

A törzsfőnek a temetés alkalmával a rangját jelképező „aranyövét" és aranyozott ezüst veretekkel ékesített fegyverövét egyaránt a sírba helyezték. Feltehetőleg a fegyverövre erősítették a díszes ezüstcsészét, a tegezt, a szablyát és még nem tudjuk pontosan mit (!). Vele temették el a lovát teljes szerszámzattal, melynek szíjazatát ezüst lemezek díszítették.

A női sír leleteiről – ha volt egyáltalán női temetkezés – keveset tudunk. Hiszen a hegyesedő végű bronz karperec és a kis kerek aranyozott, öntött veretek mind a férfi, mind a női viseletben, több funkcióban is elképzelhetők. Hasonlóan elmondhatjuk ezt a levél alakú szügyelőveretekről, melyeket női és férfi sírokból egyaránt ismerünk.

Annak, hogy mégis megengedő jelleggel egy gazdag női temetkezés meglétét sem zárjuk ki, egy Kétpóról származó, ez idáig közöletlen honfoglaláskori leletegyüttes az oka. Sajnos előkerülésének körülményeiről igen kevés adatunk van. Mindössze annyit sikerült megtudnunk, hogy a szolnoki Damjanich János Múzeum gyűjteményébe Turcsányi István kunszentmártoni tanártól került. Ő maga Törökszentmiklóson jutott a tárgyakhoz, s lelőhelynek a Szenttamási Állami Gazdaságot jelölte meg. A tárgyak jelenleg a Damjanich Múzeumban találhatók meg a 63.315.1–6. leltári számon, s a szolnoki állandó kiállítás kincstárában megtekinthetők.

A TÁRGYEGYÜTTES LEÍRÁSA

1. Bronz *lemezkarperec*, melynek mindkét vége lekerekítetten kiszélesedik.
2. Öntött bronz *nagyszíjvég*. A trapézforma középpontjában egy peremmel körülvett rozetta formájú kidudorodás található. Ehhez támaszkodik a négy szimmetrikusan elhelyezett szív alakú „húsos levél", melynek közepén egy-egy borda tagolja a levelet. A szíjvég mind a négy oldalán stilizált palmetta található. Felerősítésére a sarkokban található négy erős nittszeg szolgált. Hossza: 6,3 cm, Szélessége: 4,2 cm. *(5. tábla 2 és 7. tábla 1)*
3. Öntött bronz *kisszíjvég*, melyet a közepén kiemelkedő dudorhoz csatlakozó, szimmetrikusan elhelyezett négy levél díszít. A kompozíciót egyszerű vésett keret foglalja egységbe. Felerősítésére három nittszeg szolgált. Hossza: 3,6 cm, Szélessége: 2 cm. *(5. tábla 3 és 7. tábla 2)*
4. Egy középtengelyesen felépített díszű, nagy méretű fül nélküli, öntött bronz *szügyelő- vagy farszíjveret*. Kúpos formájának közepén rozetta alakú kidudorodás látható, melyet egy bordából kialakított négylevelű sziromszerű ábra ölel körül. Ez négy egyenlő mezőre osztja a felületet. Minden mezőben egy-egy szív alakú levél található. A korong peremén a középtengelynél található levélmintából kiindulva tovagyűrűző palmettadísz látható. A szívminták alsó végein, valamint a négy sziromlevélnél egy-egy kis, kör alakú bemélyedés látható a peremen. Átmérője: 5,1 cm. *(5. tábla 1 és 7. tábla 3)*
5. Nyolc darab középtengelyesen felépített díszű, korong alakú, öntött bronz füles (egy fül nélküli) *lószerszámveret*. A korong közepén előreugró dudor, melyet rovátkolt sziromlevelek fognak körbe. A cakkos peremmel körbefogott mezőben négy szimmetrikusan elhelyezett szív alakú levélminta van.

13 CSALLÁNY 1954, 101–126; MESTERHÁZY 1990, 90–91. és 1. ábra 5; LANGÓ–TÜRK 2004, 377–387.

Felerősítésükre négy nittszeg szolgált. Átmérőjük 4–4,1 cm. *(5. tábla 4)*

6. Tíz darab kicsiny öntött bronz *lószerszámveret.* Kilenc fül nélküli, egy darab viszont kicsiny füllel rendelkezik. A korong közepén előreugró dudor, melyet rovátkolt sziromlevelek fognak körbe. Peremén körbefutó keskeny kiemelt sáv található. Díszítése szimmetrikusan elrendezett négy szív alakú levél, melynek a perem felöli oldalán egy-egy pontszerű bemélyedés látható. Felerősítésükre általában három, egy esetben négy nittszeg szolgált. Két darabnál a nittszegek mellett egy-egy kis lyukkal is átütötték a vereteket. Átmérőjük: 2,8 cm. *(5. tábla 5)*

A rozettás lószerszámdíszek az előkelő magyar asszonyok sírjainak ismert mellékletei. Kétpón az öntött bronz példányokat találhatjuk meg. Sajnos az a kérdés ma már nem dönthető el, – „hála a többszöri gondos restaurálásnak" – hogy eredetileg lehetett-e aranyozás ezeken a vereteken.

Ma már fellehető adatok híján a két kétpói lelet egymáshoz való viszonya sem egyértelműsíthető. Mindenesetre feltűnő az, hogy a gazdag férfi sír közvetlen környékéről származnak a rozettás lószerszám veretei. Ráadásul feltételezhető, hogy a női sír leletegyüttese – ismerve a hasonló síregyütteseket – igencsak hiányos. A két anyagcsoport esetleges együvé tartozását a két különböző típusú karperec sem zárja ki. Hasonló esetek több temetőből is ismertek. Megemlíthetjük azt a tényt is, hogy erről a területről a rozettás lószerszám előfordulására mindössze egyetlen példánk van. A szolnoki vár területéről ismerünk egy szórvány bronz rozettát. Az innen előkerült néhány leletről ismereteink még szegényesebbek, mint a kétpói sírokéról. Egyetlen forrásunk Kaposvári Gyula egyik lábjegyzete és egy rajz.[14]

Legutóbb Révész László gyűjtötte fel a honfoglalás kori rozettás lószerszámos sírokat, ilyenek 74 lelőhelyen kerültek elő.[15] A kétpói tárgyegyüttes a Duna-Tisza közének északi peremén elhelyezkedő csoporthoz tartozik.[16]

A kétpói leletek rövid ismertetése,[17] az új tárgyegyüttes kutatásba való bevonása talán elégséges annak kimondásához, hogy Kétpón a honfoglaló magyarok egyik leggazdagabb leletegyüttese került elő. Különösen igaz ez a férfi sír együttesére, hiszen ebben a sírban két esetleg három kiemelkedő attribútumként meghatározható tárgy van. Ezek pedig az ezüst csésze, az aranyveretekkel díszített öv és az oroszlános bronzcsat. Az arany övveretek és a csésze együvé tartozása minden kétségen felüli, hiszen a csésze központi motívumaként értékelhető életfa[18] az aranyvereteken megismétlődik. Ez a két tárgy az, melynek időrendje eldöntheti a temetés időpontját *(1. tábla 1 és 9. tábla 1–5).*

Préselt aranyveretekkel díszített öv a Kárpát-medencén belül – tehát 894-895 után – jelenlegi ismereteim szerint nem fordul elő. Kétség kívül vannak préselt arany veretek, de ezek többsége ruhadísz,[19] szíjvég nincs közöttük. Övünk egyetlen analógiáját a Kárpátoktól keletre találjuk meg.

A krilosi lelet régóta közismert a magyar régészeti irodalomban.[20] Az 1. számú sír arany övveretei[21] az egyetlen jó párhuzama a kétpói aranyöv vereteinek. A két sír leleteinek összekapcsolásából logikusan következik az, hogy a kétpói férfi a honfoglalók első generációjához tartozott, tehát aktív részese lehetett a honfoglalás eseménysorozatának. Az pedig, hogy a fegyveröv mellett méltóságjelző aranyöve is volt, igencsak valószínűvé teszi

14 Kaposvári 1982–1983, 201.

15 Révész 2001, 58–64. és 42. kép.

16 Révész 2001, 68.

17 A részletes anyagközlést lásd. Selmeczi 1980, 251–254; Selmeczi 1981, 9–13.

18 Selmeczi 1981, 9.

19 Honfoglaló Magyarság 1996: pl. Búj; Sárrétudvari; Balotaszállás-Felsőbalota; Kecskemét-Városföld Farkas-tanya.

20 Fettich 1937. Fettich Nándor kötete 1935-ben és 1937-ben is megjelent. A krilosi leletek az 1937-es kötetben találhatók meg. Mostanság elég nagy a bizonytalanság a magyarok etelközi, tehát a honfoglalást közvetlenül megelőző időszak régészeti hagyatékával kapcsolatban. A közismerten „szuperkritikus" Bálint Csanád is úgy véli, hogy a Krilos az egyike azon kevés, magyarokhoz köthető temetőnek, amely a Kárpátok karéján kívül található: „Jómagam egyedül Szvetlana Pletnyova és Nyikolaj Bokij által közölt Ingul menti kis temetőt, *s talán Krilost* (kiemelés tőlem ML.) merem az ősmagyarokhoz kötni (...). Bálint 1994, 43. Ugyancsak magyarnak véli a krilosi temetőt Fodor István, de Ő a közösségnek határvédő funkciót tulajdonít: „A przemyśli, szudovai, visnyai és krilosi temetők nézetem szerint azoknak a határvédő közösségeknek a 9. század végi, 10. századi temetői, akik az északkeleti-Kárpátokon kívül húzódó külső gyepűsávot vigyázták. Az itt előkerült emlékanyag jellegében semmiben sem különbözik a honfoglalók Kárpátokon belüli leleteitől. Fodor 1994, 55–56. és 5. kép. Magam nem látom ugyan be, hogy ezek a kis közösségek mi az ördögöt védhettek a Kárpátok karéján kívül teljes elszigeteltségben, ráadásul az sem világos, hogy egy esetleges besenyő támadás esetében miképpen informálhatták a főerőket. Kovács László olyan kis közösségeket lát ezekben a temetőkben, melyek tagjainak az lett volna a feladata, hogy a muszlin kereskedőket a Kárpát-medencei magyar ügyfeleikhez kalauzolják. A két nagy kereskegelmi út egy-egy állomása volt Krilos és Przemyśl. Kovács 2005, 42–43. Magam inkább úgy vélem, hogy olyan a kis temetőkkel van dolgunk, melyeket egy adott közösség azért hagyott fel, mert elindultak (el kellett indulniuk?) egy új hazát foglalni. Éppen ezért ezekben a sírokban kell keresnünk, azt a tárgyi kultúrát, melyet eleink a Kárpát medencébe hoztak, s amely azután egy belső változássor után a 10. század első, első harmadára, felére a maga megújult valóságában tárul elénk.

21 Fettich 1937, CXXXIV. t. 1–6.

azt, hogy egyik magyar törzsfőnk – sajnálatos módón – erősen csonkult tárgyegyüttese maradt ránk.

A kronológiai besorolást tovább erősíti a csésze időrendi értékelése. A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagában mindössze három ezüst csésze került elő. A kétpóin túl Gégényben és a híres zempléni sírban. Ezeket Fodor István még a keleti szállásterületeken készült daraboknak tartja.[22]

A gégényi csésze még 1903-ban került elő. A leletkörülmények, valamint a Jósa András vezetésével folyt helyszíni hitelesítő ásatás alapján László Gyula nem sír–esetleg kincsleletnek, hanem áldozati együtteshez tartozó tárgynak határozta meg. Véleményéhez legutóbb Fodor István csatlakozott.[23] Az edény palástja egyébként díszítetlen, a belsejében látható jelenleg értelmezhetetlen bekarcolások is egy ilyen értékelés irányába mutatnak.

Így csupán egyetlen párhuzama maradt a kétpói darabnak, a zempléni. A két edényt több szempontból is összekapcsolhatjuk. Mindkettő gazdag férfi sírból került elő, mindkettő dúsan díszített, mindkettőnek volt, illetve van füle.[24] A zempléni csésze része annak a híresen gazdag együttesnek, melyet Vojetch Budinský Krička tárt fel 1958-ban, s Fettich Nándorral közös kötetben tettek közzé 1973-ban. A sír értékelésével kapcsolatban szokatlanul nagy tudományos vita bontakozott ki.[25] A Fettich-féle történeti értékelést gyakorlatilag minden kutató elutasította. Azonban egyetlen kérdésben meglepően egységesen foglalt állást a kutatók többsége. Szinte mindenki elismerte azt, hogy a sír a 10. századi magyar régészeti leletanyag egyik, ha nem a leggazdagabb együttese, feltehetőleg az egyik törzsfőnök hagyatéka.

A csészék tipológiai hasonlósága mellett a két sírt további egyezések is összekapcsolják. Ilyen összekötő kapocs az, hogy mindkét sírban aranyozott ezüst veretekkel ékes díszövet, szablyát, ezüst veretekkel díszített nyerget, kis kerek, préselt pitykéket is találtak. A zempléni sírból előkerült egy rozettás lószerszám több verete is.[26] Talán ez is egy összekötő kapocs a két temetkezés között.

Összegzésként megállapíthatjuk: a kétpói és a zempléni sírok egy lelethorizontot képviselnek, mindkettő egyformán kiemelkedő gazdagságú síregyüttes az egyébként jelentősen gazdag sírokat egyáltalán nem nélkülöző 10. századi emlékanyagban.

Éppen ezért ezt a két sírt egy esetleges társadalmi besorolásnál mindenképpen, mint törzsfőket kell figyelembe vennünk, s életüket, tevékenykedésüket a honfoglalók első generációjához kell kötnünk. Ha a kétpói sírt törzsfőnek határozzuk meg, akkor lennie kell egy olyan csoportnak, amelyet hozzá köthető törzsnek lehet meghatározni.

Ahhoz, hogy ezt a társadalmi egységet körvonalazhassuk, ismételten a régészeti anyag nyújt segítséget.

Immáron régészeti toposz a honfoglaló magyarság régészeti kultúrája egységességéről beszélni. Ezt az egységességet pl. Fodor István több tanulmányában is kiemeli. „Az elmúlt évtizedek legszilárdabb eredményének tekinthetjük annak megállapítását, hogy honfoglalóink *meglepően egységes színezetű műveltsége* (kiemelés tőlem ML) és egyedi jellegű, színpompás művészete nem Kelet-Európában, a levédiai és etelközi szállásokon élte virágkorát – mint ezt még Fettich Nándor vélte[27] –, hanem már a Kárpát-medencei új hazában."[28] Ugyanezt az álláspontot ismétli meg 2006-ban. „Az 1834-ben előkerült benepusztai sírlelet óta immár temetők százai, sírok ezrei, s újabban egyre több település igazolja, hogy a 9-10. század folyamán, e területeken új, keletről jött nép telepedett meg, sajátos, semmi mással össze nem téveszthető műveltséggel. Az etnikus jegyeket legszívósabban őrző temetkezési szokások – csakúgy, mint a viselet és a művészet sajátos jegyei – egyértelműen igazolják *e népesség meglepő egységét* (kiemelés tőlem ML.)."[29]

Azzal teljes mértékben egyet kell értenünk Fodor Istvánnal, hogy kívülről nézve valóban igencsak egységes ez a leletanyag. De ha belülről vizsgáljuk meg a leletegyütteseket, már közel sem tapasztalunk ilyen

22 Fodor 1996, 34.

23 Fodor 1996, 144–145.

24 Selmeczi 1980, 9–10.

25 László 1976, 79–85.

26 Budinský-Krička–Fettich 1973, Abb. 20, 3–7. Révész László a zempléni vereteket csupán azért, mert férfi sírból kerültek elő, nem tartja rozettás lószerszám tartozékának (Révész 1996, 54. 135. jegyzet). Magam ezt nem tudom elfogadni, hiszen egy férfi sírba többféle módon is kerülhetett olyan tárgy, melyet egyébként a női sírok jellegzetességének tartunk (pl. a temetéskor a feleség utolsó „ajándékaként" a halott férjnek). Ez az egyedi eset természetesen nem változtat a lényegen, ti. hogy a rozettás lószerszámveretek a gazdag női sírok jellegzetes tartozékai, de jelzi azt, hogy milyen körben kell keresnünk az ezen a gazdag nőknek megfelelő férfiak nyughelyét. Ebben az összefüggésben mindenképpen fontos adat a rozettás lószerszámveretek kétpói felbukkanása, még abban az esetben is, ha nem tudjuk teljes bizonyossággal a férfi–nő kettőshöz kötni azokat.

27 Fettich 1937, 93–94.

28 Fodor 1994, 51.

29 Fodor 2006, 94.

egységességet. Az utóbbi néhány évtized vizsgálatai azt mutatják, hogy ezen nagy egységen belül jól elkülöníthető csoportokat lehet kimutatni. Az egyik ilyen egységet - nevezzük törzsnek – Révész László különítette el a Felső-Tisza vidékén, egy másikat pedig Kürti Béla a Maros–Körös–Tisza vidékén.[30] Azt mindketten hangsúlyozzák, hogy az általuk körülhatárolt csoport leletanyaga tipológiailag különbözik a Közép-Tisza vidék és a Duna-Tisza köze régészeti leleteitől. Révész László ezt az alábbiakban fogalmazta meg: *„Az egyre szaporodó Szolnok környéki leletek (Szolnok-Strázsahalom, Tiszasüly-Éhhalom, Képtó, Tiszafüred környéki palmettadíszes szablyatöredék) ugyancsak rangos úr szállását jelezhetik."*[31] Kürti Béla pedig úgy véli: *„(...) a magyarságnak a Tisza által elválasztott két olyan csoportjáról van szó, amelyek közül a Duna-Tisza közi leletek feltehetőleg más forrásokkal is megerősített fejedelmi szállásterülethez, a tiszántúliak pedig feltehetőleg a 10. században eredendően e helyütt szállást foglaló 'Ajtony törzshöz' tartozhattak."*[32]

A fentiekből következik, hogy a Duna-Tisza közének középső területeitől északra, egészen a Tisza és a hegyek lábáig, a Tiszára támaszkodva van egy terület, ahol egy olyan honfoglaló csoport foglalt szállást, amely a fentiektől elkülönülő leletcsoportot mutat. Ezzel a tipológiai csoporttal először Szabó János Győző foglalkozott a túrkevei tarsolylemez elemzése kapcsán: *„Olyan tarsolylemez, amely ékkő díszes volt, eddig kevés jutott felszínre, illetve gyűjteménybe. Csupán ezek ornamentikája volt központi elrendezésű: négy irányba ágazó palmetta képezi az alapmotívumot. A dunavecse-fehéregyházi tarsolylemez közepét díszítette egy kerek ékkő. Túrkeve-Ecsegpusztán öt kör alakú ékkő díszlett a lemezen, középen és a négy sarokban. Budapest-Farkasréten – Dines István meggyőző rekonstrukciója alapján – olyan tarsoly került a felszínre, amelynek fedelét hat helyen díszítette palmettás ezüst lemez egy-egy kerek ékkővel. Öt ékkő elrendezése a túrkeveivel azonos, a hatodik ékkő a tarsolyvédő tetején díszlett. A szolnok-strázsahalmi lemezen a túrkeveivel hasonló elrendezésre öt dudor, az ékkövek jelképes megjelenítéseként mutatkozik. Végül a közelmúltban Kiskunfélegyházán napvilágra került példányon, egy alulról felépített dús levelű fát láthatunk, amelynek elágazási csomópontjai a szolnoki és túrkevei lemez (pszeudó-ékköves) elosztását tükrözik. A minta középpontos szerkezete ebben a felépítésben is nyomon követhető. Külön említést érdemel, hogy a dunavecse-fehéregyházi példányon a négyágú palmetta rombusz alakú keretben, kiemelt belső mezőnyben látható.*

Az ország közepén tehát központos elrendeződésű, négy irányba elágazó palmettás ornamentikával díszített tarsolylemezek fordulnak elő, amelyekre az ékköves díszítés (vagy annak jelképes érzékeltetésére, reminiscenciója) is jellemző."[33]

Legutóbb Révész László térképéről ismerhetjük a tarsolylemezes sírok elhelyezkedését *(1. térkép)*. Erről világosan látszik, hogy a Szabó János Győző által egységnek tartott csoport valóban egy jól körülhatárolható egységet alkot (Besenyőtelek-Szőrhát, Túrkeve-Ecsegfalva, Dunavecse-Fehéregyház, Kiskunfélegyháza- Radnóti út, Izsák-Balázspuszta, Szolnok-Strázsahalom, Tiszanána-homokbánya). Azt sajnos nem tudjuk megindokolni, hogy az ékköves, és központi palmettadíszes darabok mellett miért csak díszítetlen példányok kerültek elő erről a területről. Ezt magyarázhatjuk akár társadalmi különbséggel, akár időrendi, esetleg a katonai szervezetben betöltött funkcióval egyaránt.

De nem csupán a férfi sírok tárgyaira jellemző a központi, ékkőmintájú palmettadíszes elrendeződés. A dunavecse-fehéregyházi tarsolylemez közepén nem csupán ékkő volt, hanem ezt az ékkövet egy rombusz alakú keretbe foglalták. Pontosan ez a rombusz alakú keret az, ami a női sírok hajfonatkorongjait összeköti ezzel a tarsolylemez-csoporttal. Ezeknél a korongoknál a díszítés ugyancsak egy központi rombusz alakból indul ki, majd valamiféle négy mezős, szimmetrikusan felépített ábrázolást tartalmaz. Ilyeneket ismerünk – csupán tallózva a leletek között – Szolnok-Beke Pál halma I. temető 1. sír; Dunaszekcső; Tiszabő; Nagykörű; Berettyóujfalu; Dormánd-Hanyipuszta és Solt-Tételhegy helyekről.[34] A lelőhelyeket végigtekintve magunk is valljuk Révész László álláspontját, miszerint: „Szabó János Győző mutatott rá arra meggyőző elemzésében, hogy e korongokon a középső rombusz, illetve köralakok, s a belőle kiágazó négyágú díszítés a négy világtájat, valamint a földet, illetve a világmindenséget jelképezte. Véleménye szerint *e díszítmények a Duna-Tisza közén való sűrűsödése* /Kiemelés tőlem ML./ a 10. századi magyar fejedelmek uralmi területét jelzi."[35] Hangsúlyozni szeretném, hogy egy „sűrűsödésről" van szó, amit az újabb leletek is igazolnak (Szolnok–Szanda-Beke Pál halma III. temető 1. sír). Ez persze nem jelenti azt, hogy hasonló díszítésű korongok a Kárpát medence egyéb tájegységein ne fordulnának elő. Előfordulnak, de nem zárt egységekben.

A rozettás lószerszámveretek egy csoportja ugyancsak

30 Révész 1996, 198–204.
31 Révész 1996, 202.
32 Kürti 1994, 369–386; Kürti 1994/a, 161–170.
33 Szabó 1983, 41.
34 Madaras 2001.
35 Révész 1996, 88–89.

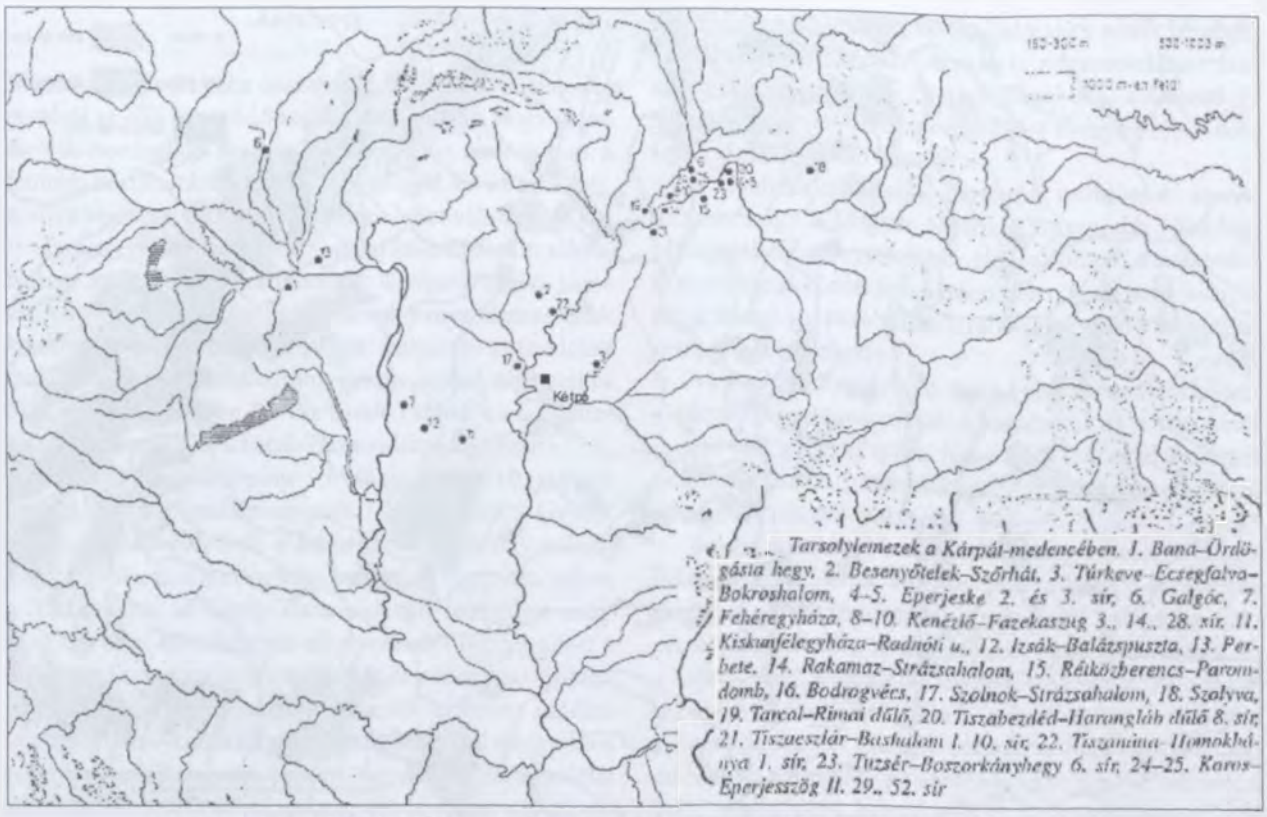

Tarsolylemezek a Kárpát-medencében. 1. Bana–Ördögászia hegy, 2. Besenyőtelek–Szőrhát, 3. Túrkeve–Ecsegfalva–Bokroshalom, 4–5. Eperjeske 2. és 3. sír, 6. Galgóc, 7. Fehéregyháza, 8–10. Kenéző–Fazekaszug 3., 14., 28. sír, 11. Kiskunfélegyháza–Radnóti u., 12. Izsák–Balázspuszta, 13. Perbete, 14. Rakamaz–Strázsahalom, 15. Réközberencs–Paromdomb, 16. Bodrogvécs, 17. Szolnok–Strázsahalom, 18. Szolyva, 19. Tarcal–Rimai dűlő, 20. Tiszabezdéd–Harangláb dűlő 8. sír, 21. Tiszaeszlár–Bashalom I. 10. sír, 22. Tiszanána–Homokbánya I. sír, 23. Tuzsér–Boszorkányhegy 6. sír, 24–25. Karos–Eperjesszög II. 29., 52. sír

1. térkép **A kétpói lelet és a központos elrendezésű ékköves, vagy ékkő-imitációs tarsolylemezek köre (Révész László 1996-os térképe nyomán)**

ezen a területen sűrűsödik. Ezeknél is van egy Duna-Tisza közi, Tiszára támaszkodó csoport. Ez egybe esik a tarsolylemezek és fenti női korongok csoportjával (Heves; Jászfényszarú; Ócsa; Sóltszentimre; Szolnok-Vár; Kétpó; Tápiószele; Tiszanána; Törtel; Nyárlőrinc; stb.)[36] *(2. térkép)* Feltehetőleg ez az a régészeti csoport, amely a Kétpói fejedelmi sírhoz köthető, s ez lehet a kétpói törzsfő által irányított törzs. Persze nem minden itt felsorolt, megemlített lelet tartozik az első generációhoz köthető törzsfőnökhöz. Történeti okokat mérlegelve legalább két, esetleg három generáció helyben lakásával és temetkezéseivel számolhatunk.

Az azonban egyértelműnek tűnik, hogy esetünkben egy archaikus, hagyományait az új művészeti keretek között is erősen őrző, azt speciális megfogalmazásban hagyományozó csoportot sikerült azonosítanunk.

S ez még csak a jéghegy csúcsa. Számtalan olyan temetőt ismerünk erről a területről, melyek a társadalmi hierarchia alacsonyabb fokán élők hagyatékát őrzik. Ezeket korábban az ún. középréteghez kötötték. Mi inkább a harcosok rétegének és persze családtagjainak gondoljuk őket. Ilyen típusú temetőt csupán Jász-Nagykun-Szolnok megyéből több mint harmincat ismerünk,[37] de hasonló nagyságrendben találjuk meg ezeket Heves és Bács-Kiskun megye északi területein is.[38]

Mindezen túl még egy további szintet is rögzíthetünk. Ez az ún. köznépi temetők szintje. Ezeknek szinte minden esetben van, ún. pogány periódusa, s ez egyértelműen kötődik a klasszikus törzsi anyaghoz (pl. a Szolnok–Szanda Beke Pál halma I. temető első sírjának lovas temetkezése és hajfonatkorongja). Ugyanakkor a tárgyak között már megjelennek az „S" végű hajkarikák is. A két csoport régészeti anyagában minduntalan olyan tárgyakra bukkanunk, melyek a Szőke Béla féle rendszerben a másikra jellemzőek. Éles határt nem tudunk vonni közöttük. Az újabb temetők anyagának fényében úgy tűnik, hogy a hagyományos felosztást újra kell gondolni. Az elkülönülés helyett célszerű a kutatás középpontjába az összetartozást helyeznünk.

A nagy magyar Alföld kellős közepén ezek a temetők nagy valószínűséggel köthetők a 894/895-ben a Kárpát-medencébe érkezett honfoglaló magyarok azon rétegéhez,

36 Révész 2001, 61.

37 Madaras 1996, 80, 3. térkép.

38 H. Tóth 1990, 159–187. és Révész László előadása 2007 májusában a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett, korszakkal foglalkozó konferencián.

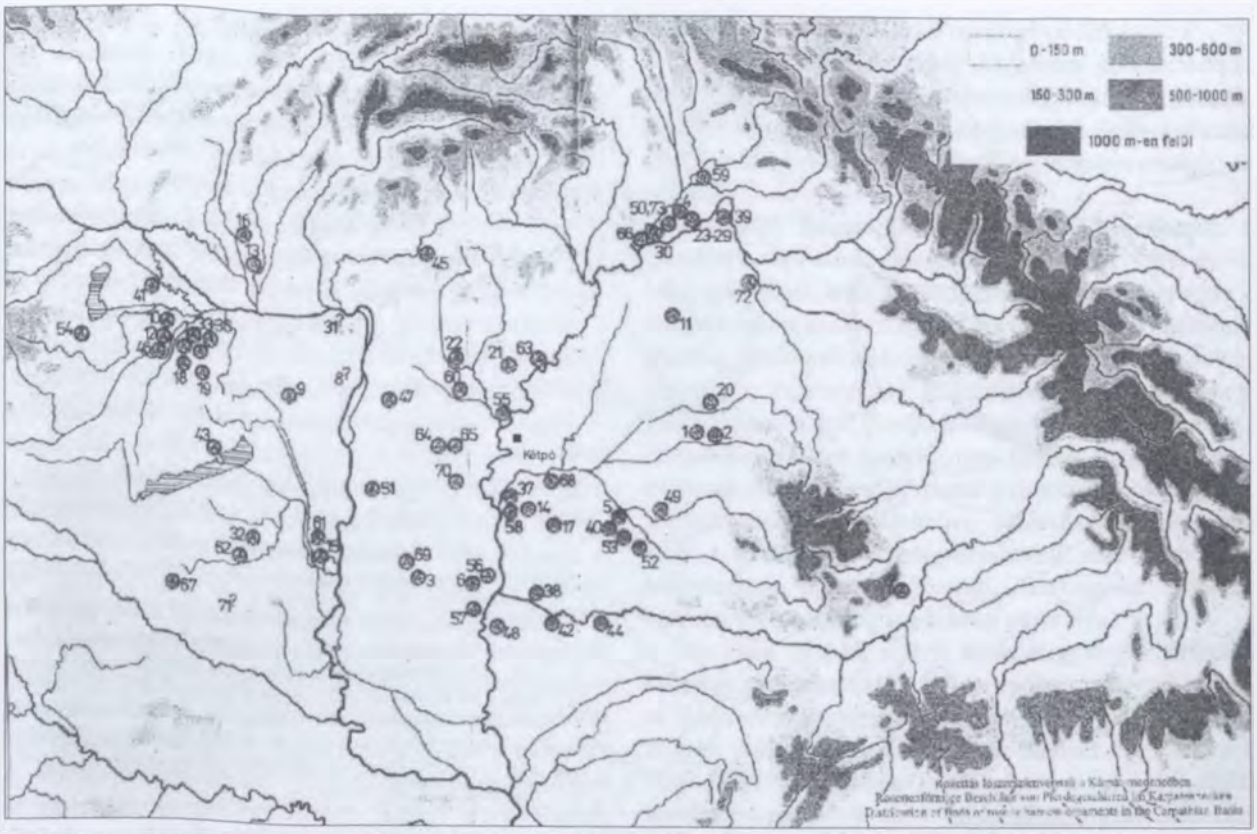

2. térkép **A rozettás lószerszámveretek elterjedése különös tekintettel a Duna-Tisza körének északi peremén elhelyezkedő csoportra (Révész László 2001-es térképe nyomán)**

melyek se nem harcosok, se nem előkelők. Feltehetőleg olyan társadalmi csoport ez, amely a mindennapi gazdaság szereplője. Ők terelték a méneseket, a gulyákat, a birka és kecske nyájakat, esetleg ők voltak azoknak a földművelési ismereteknek a birtokában, melyet eleink még keleten megismertek. Hitviláguk, temetkezési szokásaik azonban pontosan ugyanazt az állapotot tükrözték, mint azok a társadalmi csoportok, akiket a mostanság is használt terminológiával – ez lehet jó (!?), lehet elavult (!?) – közép, vagy vezető rétegnek nevezünk.

Összefoglalva

Kétpón egy rendkívül gazdag sír/síregyüttes (?) – feltehetőleg egyik honfoglaló törzsünk vezetője – került elő. Tágabb környezetében az első generáció gazdag férfi és női sírjai egyaránt megtalálhatók. Ráadásul egy jól elkülöníthető régészeti csoport jelzi azt a társadalmi egységet (törzset!), amely mind az „északkelet-magyarországi", mind pedig a „dél-alföldi" tipológiai csoporttól elválik. Szállásterülete a Tiszára támaszkodva a mai Heves, Jász-Nagykun-Szolnok és Bács-Kiskun megye északi területén lehetett. Ennek a tipológiai csoportnak az egységét nem csupán a díszítőművészet egységessége, hanem egyéb adatok is erősítik. Ilyen adat lehet az, hogy a Szolnok–Szanda Beke Pál halma III. temetőből előkerült érem (ez nagy valószínűséggel az 1. számú sírból származhat) egyetlen párhuzama a kiskunfélegyházi tarsolylemezes sírból került elő. Ez azért bír különleges információ értékkel, mert Vilmos Auvergne-i gróf (918–926) érmei csak rendkívül ritkán kerülnek elő hiteles sírokból. Az Alföldön csupán az említett a két esetben.[39] De ugyanilyen egyezés a dunavecse-fehéregyházi tarsolylemez középén látható rombusz alakú dísz, valamint a hajfonatkorongok hasonló díszítése közötti egyezés is.

Apró, de egymást erősítő információk ezek.

39 Madaras 2006, 245.

Appendix

Előadásaim során ezen összegzést megtéve a hallgatóság részéről az első felvetődő kérdés általában az, hogy vajon melyik honfoglaló magyar törzzsel lehet azonosítani a fentebb körülhatárolt régészeti egységet? Ez az a kérdés, melyre régészeti módszerekkel nem lehet válaszolni.

Éppen ezért az alábbi azonosítási kísérletek sem tőlem, hanem kollégáimtól származnak. A régész Szabó János Győző a túrkeve-ecsegpusztai tarsolylemez elemzésének konklúziójában erre a területre helyezte a fejedelmi család szállásterületét.[40] Utóbb ezt meggyőző régészeti és történeti érvek alapján Révész László cáfolta, s a fejedelmi törzs szállásterületét a Felső-Tisza vidékre lokalizálta.[41]

Legutóbb Makk Ferenc írt tanulmányt a 10. századi „vezéri törzsek" szálláshelyeiről.[42] Véleménye a Gyulák törzse szállásterületéről a következő: „(...) úgy vélem, hogy a gyula, ti. a honfoglalás kori gyula vezér kezdetben a Tiszántúlon, a Közép-Tisza vidéken telepedett meg. (...) Egyúttal ez a földrajzi elhelyezkedés módot adott a 10. században arra, hogy nyugat felől nézve – az Erdélyi középhegységtől északkeletre elterülő szamosi vidékre vonatkozóan – kialakulhatott az ultra silvam, ultra silnos (= erdőn, erdőkön, azaz hegyen, hegyeken túli) szemlélet nyomán a korai Erdély fogalma, amely ekkor a történeti Erdély északi részét foglalta magába. (...) A gyulatörzs részt vett a kalandozásokban is, mégpedig nyugaton és délen egyaránt, amit a területén talált nyugat-európai és bizánci pénzek is igazolnak."[43]

Zárójelben teszem hozzá, nem csupán a pénzérmék. Egy ilyen megállapítást talán nyomatékosít a kétpói lelet oroszlános csatja is. Mint azt korábban jeleztük, az oroszlános csat ábrázolását is az előkelőséget jelző szimbólumként értékeltük.

Ahhoz, hogy ezt az állításunkat bizonyítani tudjuk, át kell tekintenünk a 10. századi oroszlánábrázolásos csatok megjelenéseinek alföldi előfordulásait. Legelőször Horváth Tibor,[44] majd Csallány Dezső[45] foglalkozott ezzel a problémával. Évtizedekkel később Mesterházy Károly,[46] legutóbb pedig Langó Péter–Türk Attila[47] dolgozta fel leleteinket a teljesség igényével. Az utóbbi két munka anyagbázisa között valójában nincs lényeges különbség. Már Mesterházynál is négyoroszlános csat szerepel az adattárban (Kétpó, Tiszabura, Tiszajenő és Szentlőrincpuszta [Budapest(?), Pest megye (?)]). Azóta sem került elő újabb darab.[48]

A szentlőrincpusztai darabról mindössze annyit tudunk, hogy a Magyar Nemzeti Múzeumba 1880-ban leltározták be. Horváth Tibor nem sorolta fel a tiszaburai csat analógiái között feltehetően azért, mert nem ismerte ezt a leletet. A tiszaburai darabot Horváth Tibor a 10. század végére keltezte.[49]

Mesterházy Károly a 10. század első harmadára keltezi a kétpói oroszlános csatot, a tiszaburai és a tiszajenői csatról pedig megállapítja, hogy a 10. század első felénél nem keltezhetők pontosabban.[50] Ugyanez vonatkozik a szentlőrincpusztai csatra is.

Sokkal kritikusabban közelítik meg a kérdést Langó Péter és Türk Attila. Miután áttekintették a tárgytípus „európai és közel-keleti elterjedését", megállapítják: „A csatok jelentős része (az ondrobai, a tiszajenői és a mindszenti) a sírleletek alapján biztosan a 10. század második felére keltezhetők. A rakamazi darab esetében a korai datálást a csüngős ruhaveretekkel kapcsolatban említettek nehezítik, a tiszaburai temető a 10. századon belül pedig nem keltezhető..."[51] Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy nem csupán az oroszlánábrázolásos csatokról van szó, hanem az egyéb állatábrázolásos, illetve egyetlen omega áttöréses csatról is. A kétpói darabról azonban itt nem esik szó. Ugyanakkor az említett szerzőpáros határozott véleményt fogalmaz meg magáról a kétpói lelet keletkezéséről: „A leletegyüttes részét képező csésze esetleges korai, 9. vagy 10. század eleji datálása a keleti párhuzamok alapján nem tekinthető meggyőzően bizonyítottnak." Majd eme főszövegben megfogalmazott kijelentéshez egy lábjegyzet is tartozik, amiből egy részt szintén idézünk: „A kétpói csésze korai keltezése azonban csak két érven nyugszik. Az egyik, hogy kevés csészét ismerünk a Kárpát-medence 10. századi emlékanyagából, a másik pedig az, hogy ezekhez a csészékhez hasonló tárgyakat használtak a steppén a 10. századot megelőzően, de azt követően is."[52]

40 Szabó J. Gy. 1980, 271–293.
41 Révész 1996, 193–206.
42 Makk 2005, 119–127.
43 Makk 2005, 122–123.
44 Horváth 1934, 141–148.
45 Csallány 1954, 101–126.
46 Mesterházy 1990, 87–115.
47 Langó–Türk 2004, 377–385.
48 Langó–Türk 2004, 379.
49 Horváth 1934, 148.
50 Mesterházy 1990, 91.
51 Langó–Türk 2004, 384.
52 Langó–Türk 2004, 383.

A kétszer elismételt tényközlésen túl - amit egyébként ismerünk -, nem érthető világosan, hogy mi cáfolja meg Fodor István megállapításait.[53] Mitől lesz a képpói lelet a fentiekből következően a 10. században belülre bárhová is keltezhető. Éppígy értelhetetlen, hogy mitől válik elfogadhatatlanná Mesterházy Károly keltezése.[54]

Fenntartásunkat ezzel a keltezéssel kapcsolatban megerősíti az is, hogy az összefoglaló bekezdésben a szerzők időrendi besorolást adnak minden csatról, kivéve a képpóit, s mindet a 10. század második felére keltezik. Nem egészen érthető az az érv sem, miszerint: „A 10. századi Kárpát-medencében élőknek azonban nem valószínű, hogy szimbolikus üzenetet jelentettek volna ezek az övcsatok ¼"[55]

Úgy tűnik, hogy inkább a Szerzők számára elképzelhetetlen ez, semmint a kortársaknak, hiszen bizonyos szimbólumok - itt jelesül az oroszlán - többféle vallási-mitológiai rendszerben is értelmezhetők. Erre mind a történeti irodalomban,[56] mind pedig a régészeti irodalomban[57] található példa. Egyébként a tárgytípust maga a Szerzőpáros is a 9-11. századra keltezi.[58] Ebbe az időkeretbe pedig belefér a magyar honfoglalás kori első generáció életének időszaka is.

S van még egy fontos érv, ami egy korai keltezés mellett szól.

Hangsúlyozni kívánjuk, hogy az oroszlános csatok egy zárt területen - egy törzsön - belül kerültek elő. Figyelemre méltó az, hogy sem Románia, sem pedig Szerbia területén nem került elő ilyen díszítésű bizánci eredetű tárgy.[59] Erre megítélésünk szerint nem szolgál kielégítő magyarázatul az, hogy a bolgár és a magyar övviselet hasonló és ezért van a két területen divatban ez a típusú bizánci csat.[60] Különösen abban az összefüggésben nem, hogy a jelentős Kárpát-medencei magyar leletanyagból mindössze nyolc bizánci csat került elő, s ebből – még egyszer kiemelve – a négyoroszlános díszű egy tömbben.

Ráadásul a négyoroszlános csat közül tipológiai szempontokat is figyelembe véve csupán a képpói csat lehet az egyetlen „igazán" bizánci tömegáru, a többi már helyi készítmény, másolat. (Igaz ez a megállapítás még akkor is, ha a tiszaburai csat jobb minőségű, mint a másik kettő.) Ismerve a magyarok honfoglalást közvetlenül megelőző éveinek intenzív bizánci és bolgár kapcsolatait (lásd szövetségek-háborúk),[61] nem tartjuk kizártnak, hogy a Képpón eltemetett törzsfő egyik ilyen „expedíció" során jutott oroszlános csatjához, s hozta azt a Kárpát-medencei új hazába.

Nem véletlenül időztünk ilyen hosszan az oroszlános csatnál. A képpói lelet feldolgozása során ugyanis észrevettük azt, hogy az ilyen típusú oroszlánábrázolás az Árpád-kor egyik címerében is feltűnik. Maga az oroszlán a nemesi nemzetségek címerének kedvelt jelképe. Bertényi Iván legalább hét-nyolcféle okot sorol fel, miért is használnak a lovagkorban címerállatként oroszlánt. Ezek között megemlíti, mint az egyik lehetséges variánst azt is, hogy az oroszlán mint totemállat kerül viselőjének pajzsára.[62] Arra azonban nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy „szöveges utalások hiányában nehéz lehet egy címer oroszlánjáról eldönteni, mit jelenthetett."[63]

A magyar nemzetségek történetével mind a mai napig ható érvényességgel Karácsonyi János foglalkozott. A címertan fejezetet a kötetben Csoma József írta, melyben természetesen a Kán (Kean) nemzetség is említést nyer. E nemzetség címerét Gyula nádor 1224-ből való pecsétje őrzi. Ezen az egyébként osztott címerpajzson a felső rész üres, alul lépő, szembenéző oroszlán látható. Csoma József az üres részt az ország címere egyik osztásának tekinti, míg az alsó részen látható szembenéző oroszlán lehetne a Kán nemzetség ősi címerképe. Ezt a magyarázatot azonban, mint lehetséges megoldást elveti. Úgy véli, - hivatkozva Imre király 1202. évi, valamint II. András 1232. évi pecsétjére - hogy „Gyula nádor pecsétjét egészében csak hatalmi jelvénynek kell tekintenünk, mint az ország akkor dívott címerének egy részletét, mégpedig a címerpaizs legalsó részét, a paizslábot, felül az üres osztást, alul a szembe, a királyi pecséten hátra néző oroszlánt."[64]

A pecséttel több munkájában foglalkozott Kumorovitz L. Bernát is.[65]

---

53 Fodor 1996, 34.
54 Langó-Türk 2004, 384.
55 Langó-Türk 2004, 385.
56 Györffy 1954.
57 Bálint 2004.
58 Langó-Türk 2004, 381-382.
59 Mesterházy 1990, 91.
60 Mesterházy 1990, 91.
61 Kristó 1980, 173-183.
62 Bertényi 2003, 50-51.
63 Bertényi 2003, 51.
64 Karácsonyi 1900. In: Magyar Nemzetségi Címerek 1252.
65 Kumorovitz 1936, 15. és 18. sz.; Kumorovitz 1993, 60. és 338. jegyzet.

A nemzetségek és címereik kutatásának mérföldköve Györffy György 1958-ban megjelent tanulmánya.[66] Két fontos megállapítását külön is ki kell emelnünk. Az egyik szerint az oroszlánt ábrázoló címerkép nem vezethető vissza totemre, általában királyi címerből való átvételnek gondolhatjuk. Ugyanakkor Györffy felfigyel arra is, hogy az „oroszlános címer olyan nemzetségeknél tűnik fel, amelyek a hét vezértől származtatják magukat."[67] S itt felsorol öt nemzetséget. Néhány esetben feltételezi, hogy bizonyos nemzetségek címerében az ősi totemállat jelenlétét feltételezhetjük (pl. Ágmánd nem béli Kecsetiek címerében lévő farkas).[68] Úgy véli, hogy a középkori lovagi kultúrában a régi nemzetségi tamgák a címerek jelképrendszerében élednek újra.

Szeretném kiemelni, hogy a törzsfői genusok Györffy által bemutatott címerein valóban kivétel nélkül mindenütt oroszlán van. Ezeket az oroszlánokat azonban egy kivétellel álló helyzetben ábrázolták. A kivétel éppen a Gyula nembéli Kán nemzetség címere, ahol az oroszlán szembenéző fejjel, de négy lábon, visszacsapódó farokkal van ábrázolva. Pontosan ugyanúgy, ahogyan a kétpói csat oroszlánját ábrázolta a bizánci ötvös. *(11. tábla 1–2)*

Györffy György véleményét 1975-ben Kristó Gyula vitatta. A Századok hasábjain megjelent tanulmány lényegében elveti azt az elképzelést, hogy a honfoglaló nemzetségek és a 13. századi feudális nemesi nemzetségek között direkt összefüggés lehet: „Az ősközösségi és feudális kor magyar nemzetségei között lévő sovány és a dolog lényegét tekintve másodlagos kapcsolatoknál fontosabbnak véljük a különbségek hangoztatását."[69] Ezek értelmében a korai nemzetségek tamgáinak a későbbi címerállatokkal való összefüggését szintén megkérdőjelezi. Példákkal igazolja az ellentmondásokat.[70]

Ugyanakkor néhány nemzetséget I. István kori őstől származtat: „Bizonnyal I. István kori őstől vette nevét az Aba-, az Ajtony-, a Csák-, a Csanád és talán a Kán nem. (¼) A Kán nem neve esetleg, bár alig valószínűen az I. István által levert Keánra vezethető vissza; a genusnak mindenesetre voltak természettől megerősített, hegyes Erdélyben birtokai."[71]

Talán az, hogy a Kán nemzetséget mind Györffy György, mind pedig Kristó Gyula igen korai nemzetségnek tartja, biztató kiindulási alap lehet egy korai, 10. század végi, és egy 13. századi nemzetség folyamatos életének valószínűsítésére, mely a Gyuláktól eredeztethető, Erdélyben bír birtokokkal. Makk Ferenc (számunkra meggyőző érvei alapján) a Gyulák törzse Észak-Erdélyben foglal másodlagos birtokot. Az általunk kimutatott régészeti csoport (törzs!) egyik vezetőjének – feltehetőleg a honfoglalás harcaiban is részt vevő törzsfő (Kétpó) – leletei között egy olyan oroszlánábrázolásos tárgy került elő, amely később a 13. században is teljesen magában áll az oroszlános címerképek között, s ez talán elégséges alap arra, hogy felvessük egy ilyen kutatási irány lehetőségét.

Úgy véljük, hogy adataink tovább erősíthetik azt a történeti képet, mely alapján megalapozottnak tűnik az, hogy a Gyulák - később Erdélyben megtelepedett törzse - volt az első szállásfoglaló a Duna-Tisza közének északi felén és a Közép-Tisza vidék tájain.

66 Györffy 1958, 12–26.
67 Györffy 1958, 17.
68 Györffy 1958, 15.
69 Kristó 1975, 966.
70 Kristó 1975, 964.
71 Kristó 1975, 965.

1. tábla **1–2: A kétpói ezüstcsésze, előtérben a háromlevelű „életfával"**

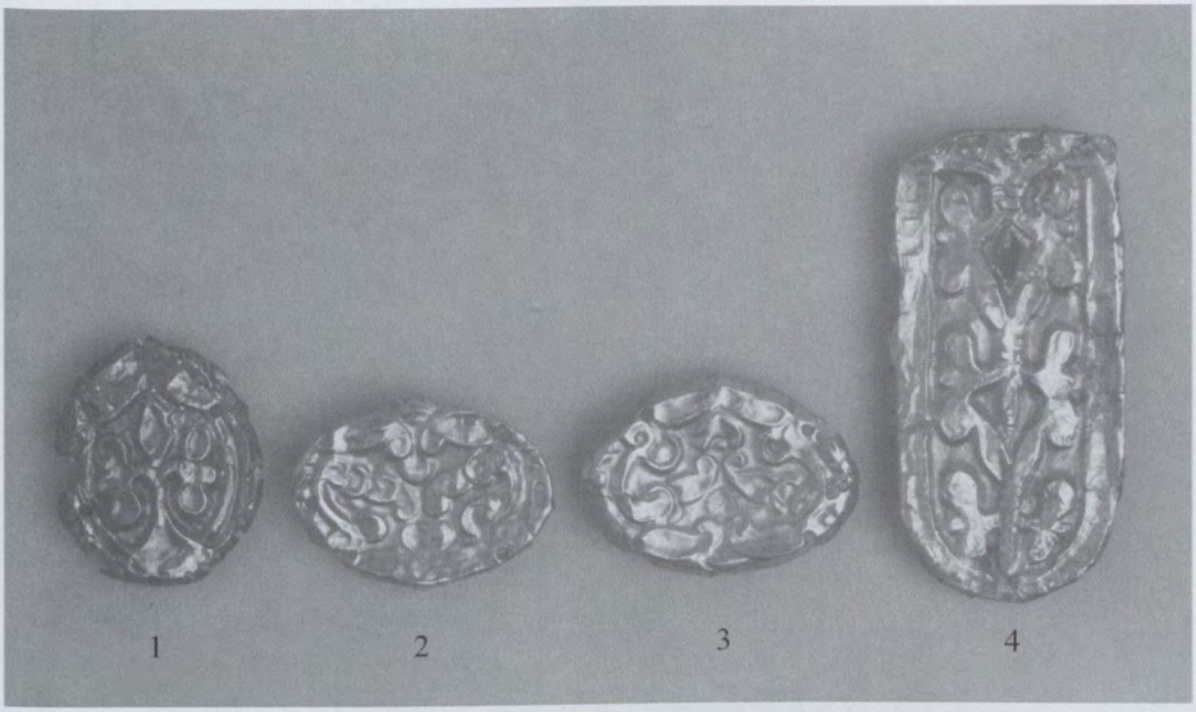

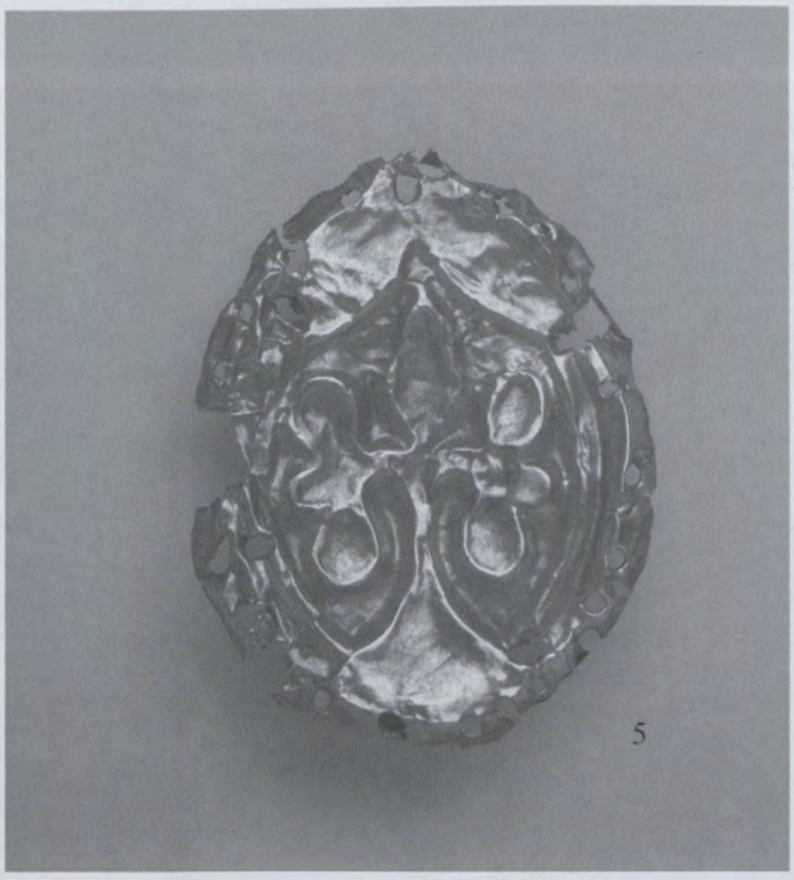

2. tábla **1–5: A kétpói lelet arany övveretei**

3. tábla **1–2: A kétpói lelet aranyozott öntött ezüst övgarnitúrája kétféle nézetben**

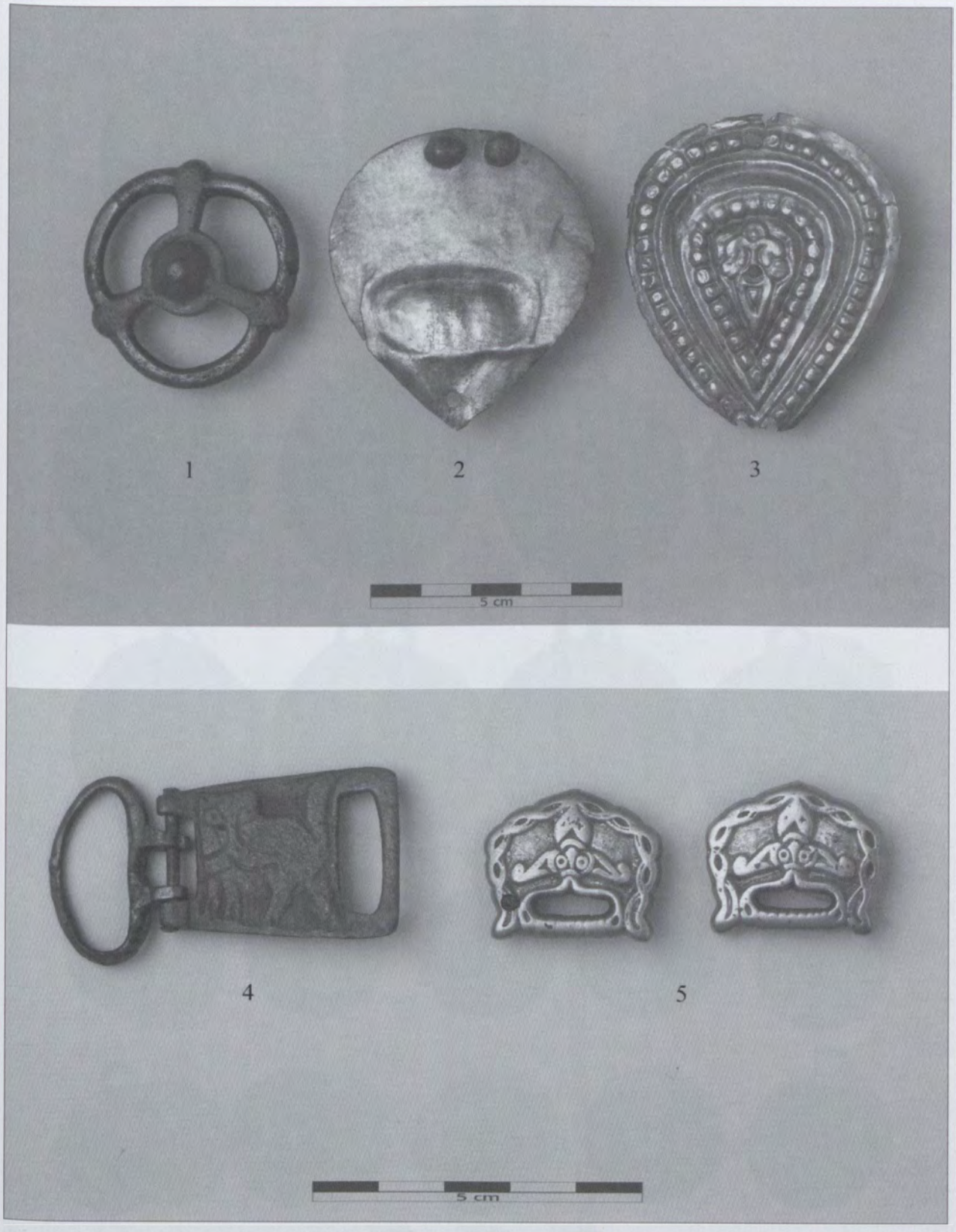

4. tábla **1: bronz szíjelosztó karika; 2–3: ezüst lószerszámdíszek; 4: a tiszajenői oroszlános csat; 5: aranyozott ezüst övveretek a szolnoki vár területéről (szórvány)**

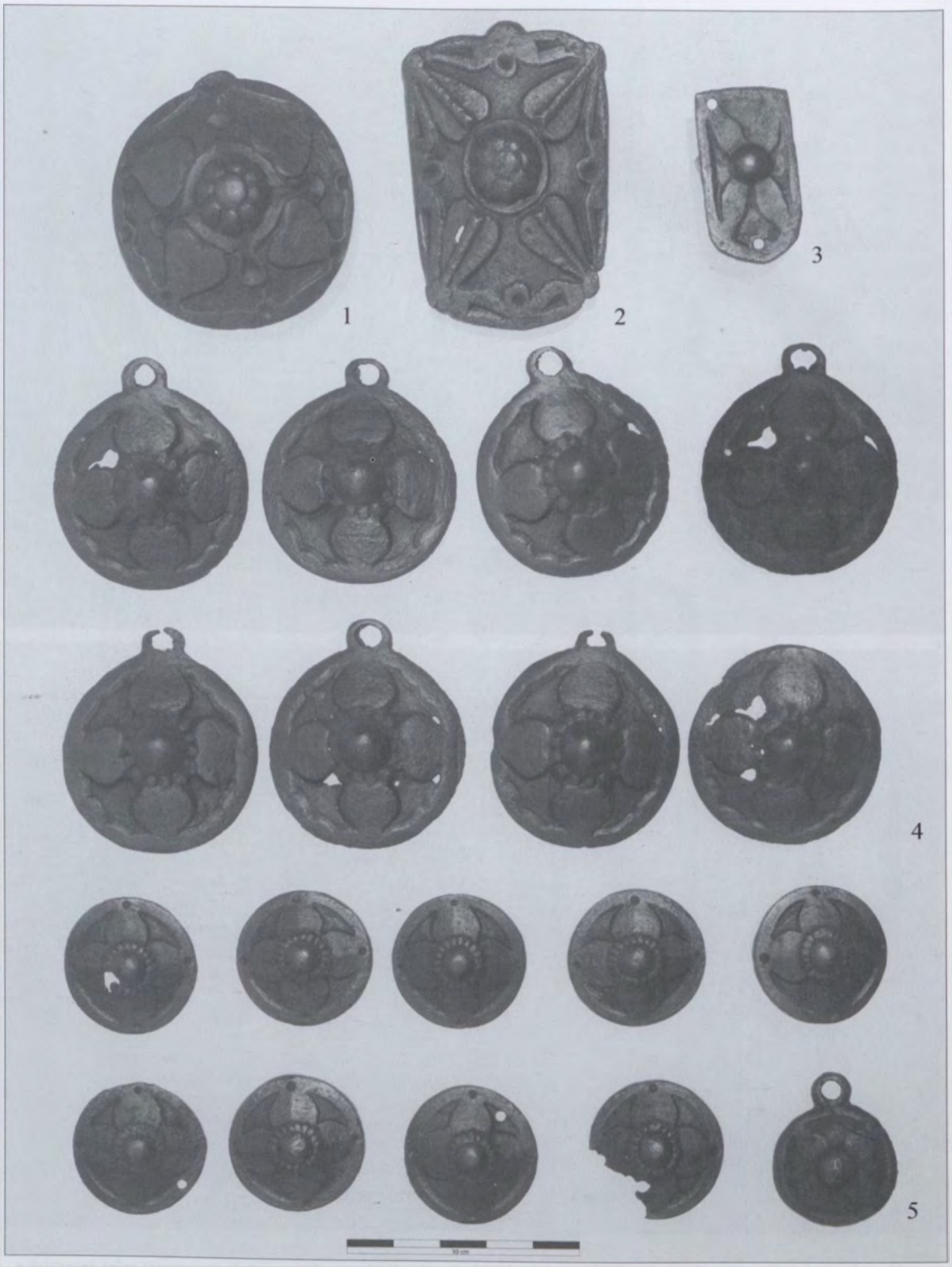

5. tábla **1–5: Kétpói rozettás lószerszámveretek (elölnézet)**

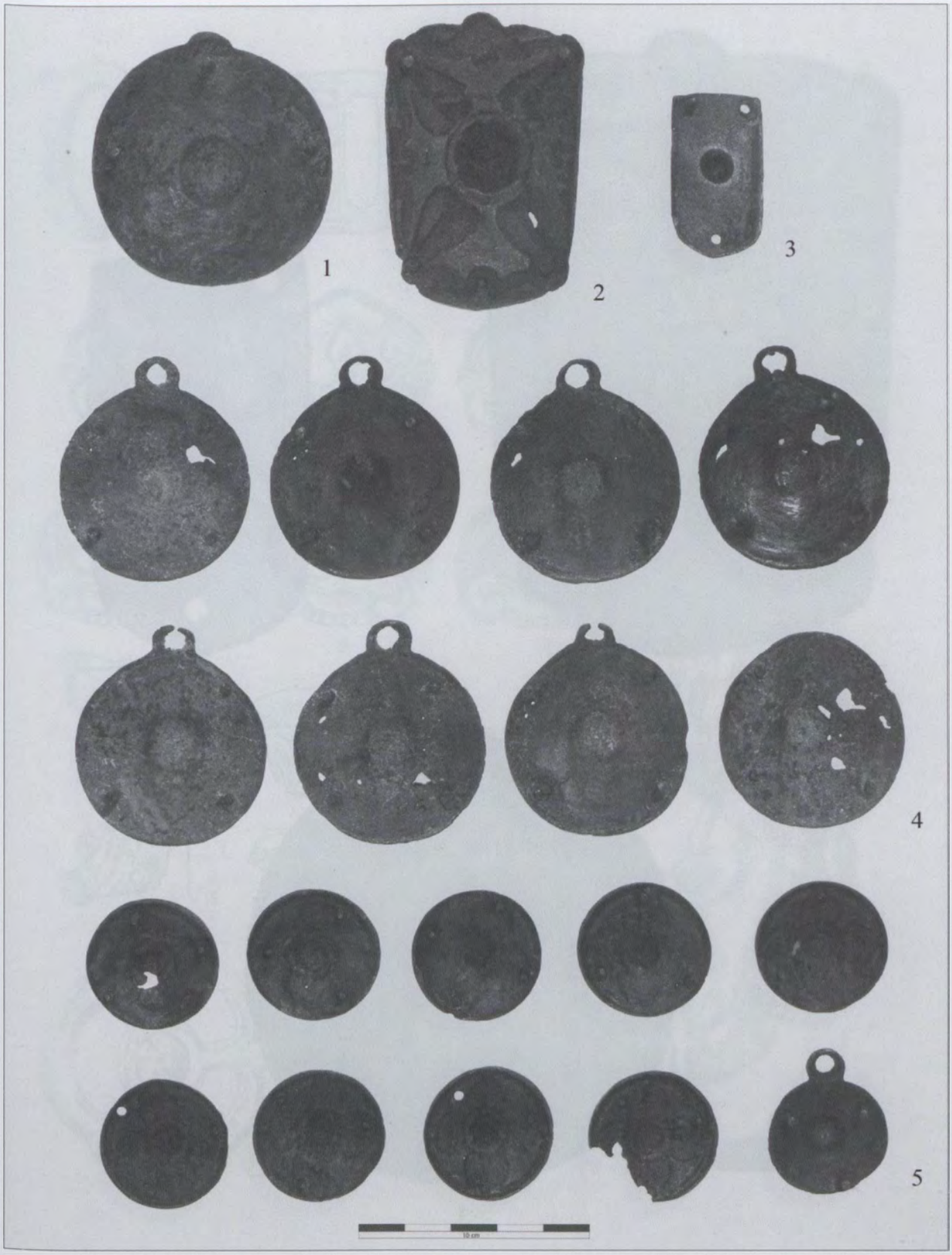

6. tábla **1–5: Kétpói rozettás lószerszámveretek (hátulnézet)**

7. tábla **1–3. A kétpói rozettás lószerszám főbb darabjai**

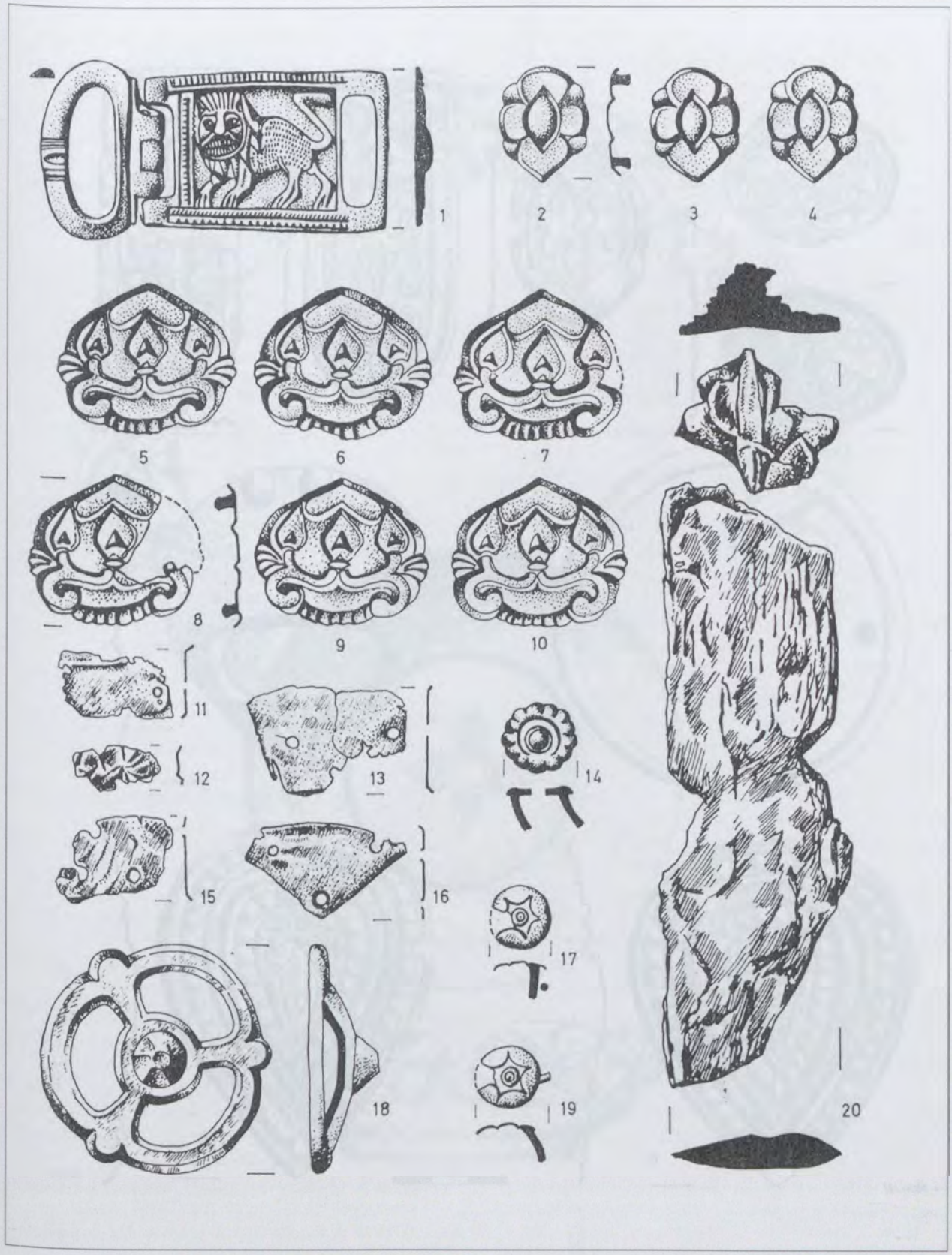

8. tábla **1–20. A kétpói lelet tárgyai (Selmeczi László 1980-as közlése nyomán)**

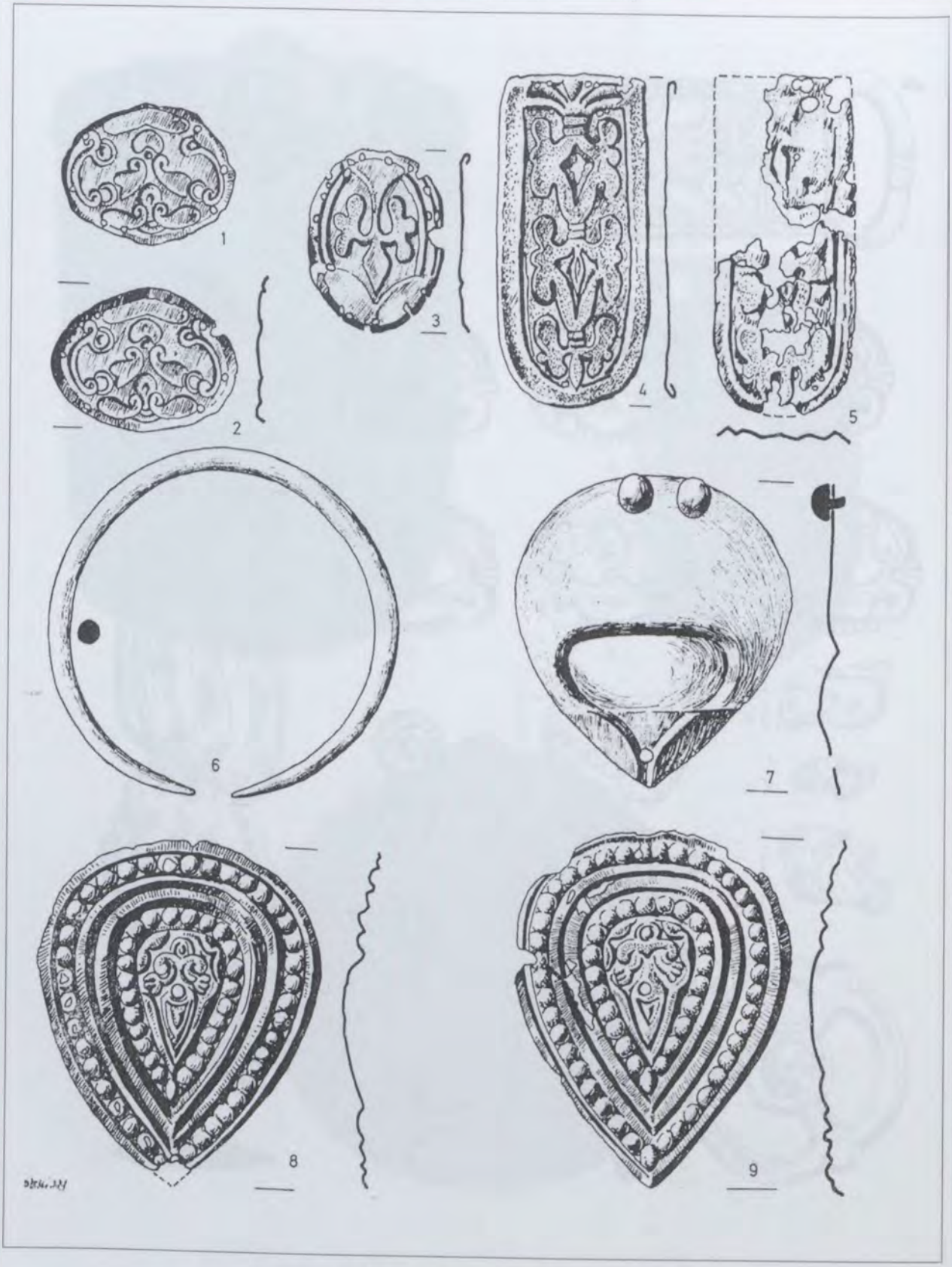

9. tábla **1–9. A kétpói lelet tárgyai (Selmeczi László 1980-as közlése nyomán)**

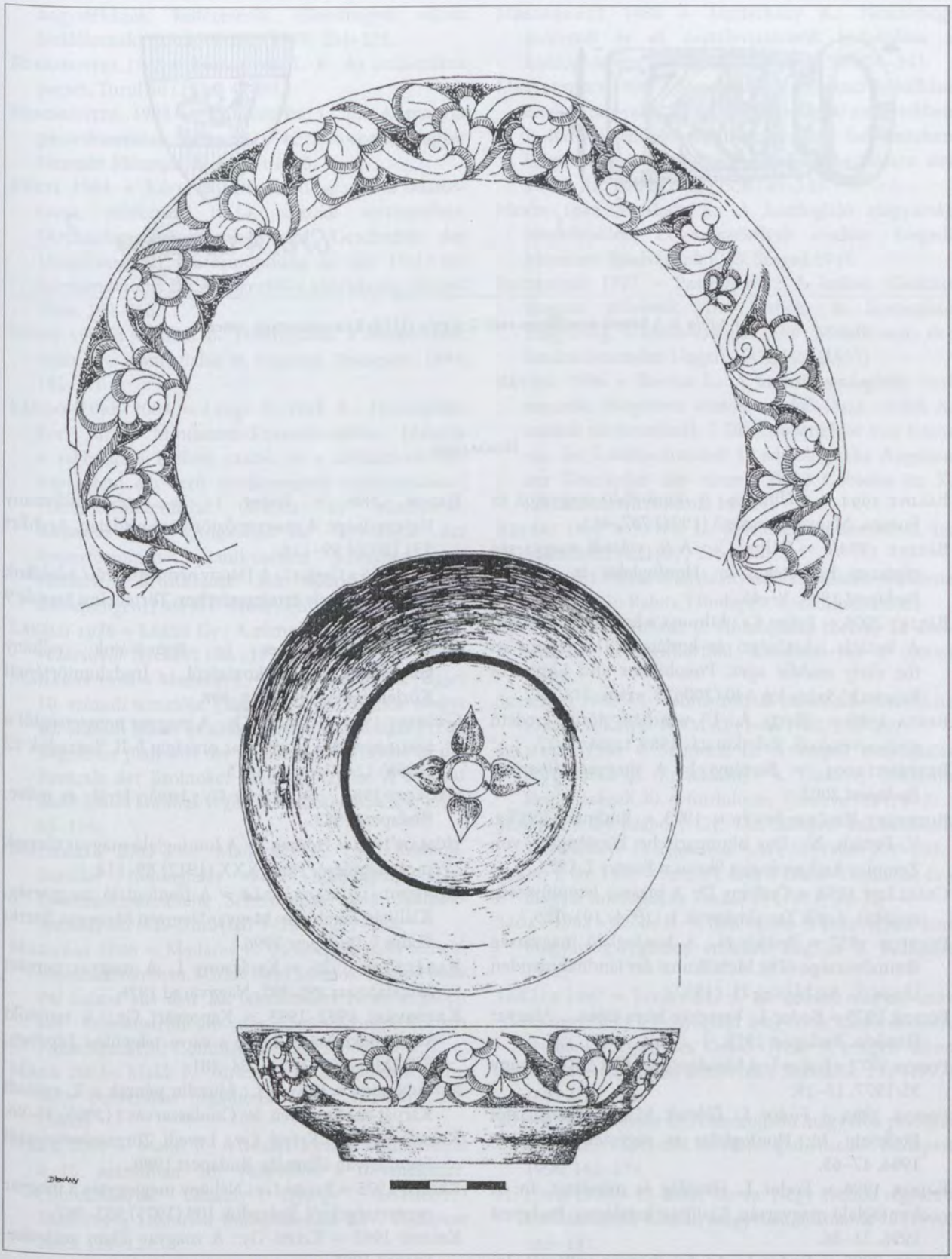

10. tábla **A kétpói csésze rajza (Selmeczi László 1980-as közlése nyomán)**

1

2

11. tábla **1: A kétpói oroszlános csat; 2: Gyula (1224) Kán nemzetség címere**

Irodalom

Bálint 1994 = Bálint Cs.: A honfoglaló magyarok és Európa. Magyar Szemle 3 (1994) 787–811.

Bálint 1994/a = Bálint Cs.: A 9. századi magyarság régészeti hagyatéka. In: Honfoglalás és régészet. Budapest 1994, 39–46.

Bálint 2006 = Bálint Cs.: Ethnosz a korai középkorban A kutatás lehetőségei és korlátai. (The ethnos in the early middle ages. Possibilities and Limits of Research) Századok 140 (2006) 2. szám. 278–347.

Berta 1989 = Berta Á.: Új vélemény török eredetű törzsneveinkről. Keletkutatás 1989. tavasz 3–17.

Bertényi 2003 = Bertényi I.: A magyar címertan. Budapest 2003.

Budinsky-Krička–Fettich 1973 = Budinskỳ-Krička, V.–Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplin Archaeologica Slovaca. Fontes 2. 1973.

Csallány 1954 = Csallány D.: A bizánci fémművesség emlékei. Antik Tanulmányok 1. (1954) 101–126.

Fettich 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. (Die Metallkunst der landnahmenden Ungarn). ArchHung 21. (1937)

Fodor 1975 = Fodor I.: Vereczke híres útján… Magyar História. Budapest 1975.

Fodor 1977 = Fodor I.: A kétpói csésze. Élet és Tudomány 35/1977, 11–19.

Fodor 1994 = Fodor I.: Leletek Magna Hungáriától Etelközig. In: Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 47–65.

Fodor 1996 = Fodor I.: Hitvilág és művészet. In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 31–36.

Fodor 2005 = Fodor I.: Az ősi magyar vallásról. In: Csodaszarvas I. (2005) 11–34.

Fodor 2006 = Fodor I.: A régészettudomány történetisége. A magyar őstörténet példáján. ArchÉrt 131 (2006) 89–114.

Gerics 1966 = Gerics J.: A Tátony nemzetségről (Adalékok egy krónikahely értelmezéséhez. Történelmi Szemle 9 (1966) 3–24.

Gerics 1967 = Gerics J.: Krónikáink néhány genealógiai vonatkozásáról. Irodalomtörténeti Közlemények 1967, 583–598.

Györffy 1958 = Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a származegyéig, a törzstől az országig I–II. Századok 92 (1958) 12–87. és 565–615.

Györffy 1983 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1983.

Hóman 1912 = Hóman B.: A honfoglaló magyar törzsek megtelepülése. Turul XXX (1912) 89–114.

Honfoglaló magyarság = A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum. Szerk: Fodor I. Budapest 1996.

Karácsony 1926 = Karácsony J.: A magyar nemzet honalapítása 896-997. Nagyvárad 1926.

Kaposvári 1982–1983 = Kaposvári Gy.: A szolnoki vár kialakulása és helye a város települési képében. SZMME 1982–1983, 164–201.

Kovács 2005 = Kovács L.: Muszlin pénzek a X. századi Kárpát-medencében. In: Csodaszarvas 1 (2005) 35–96.

Kristó 1980 = Kristó Gy.: Levedi Törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.

Kristó 1975 = Kristó Gy.: Néhány megjegyzés a magyar nemzetségekről. Századok 109 (1975) 953–967.

Kristó 1995 = Kristó Gy.: A magyar állam születése. Szeged 1995.

Kristó 1997 = Kristó Gy.: A honfoglalók régészeti

hagyatékának keltezéséről. (Rendhagyó válasz bírálóimnak) Századok 109 (1997) 234–275.

KUMOROVITZ 1935 = Kumorovitz L. B.: Az authentikus pecsét. Turul 50 (1936) 45–50.

KUMOROVITZ 1993 = Kumorovitz L. B.: A magyar pecséthasználat története a középkorban. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1993.

KÜRTI 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-tavak vidékének 10-11. századi történetéhez. (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10-11-ten Jahrhunderten) In: A kőkortól a középkorig. Szeged 1994, 369–386.

KÜRTI 1994/a = Kürti B.: Honfoglalók a Maros-tavak táján. In: Honfoglalás és régészet. Budapest, 1994, 161–170.

LANGÓ–TÜRK 2004 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent–Koszorús-dűlőn [Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához.] (Landnahmezeitliche Gräben in Mindszent-Koszorús-dűlő. [Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen]) MFMÉ–StudArch 10. (2004) 365–457

LÁSZLÓ 1976 = László Gy.: A zempléni honfoglalás kori vezérsírról. ArchÉrt 103. (1976) 79–85.

MADARAS 1996 = Madaras L.: Szolnok Lenin Tsz (Ugar) 10. századi temetője. [Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanulságai.] (Der Begräbnis platz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker Lenin LPG) In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 65–116.

MADARAS 2003 = Madaras L.: A Szolnok-Szandai honfoglalás kori korongpár. (Das Landnachmezeitliche Scheibenpaar von Szolnok-Szanda) MFMÉ–StudArch 9 (2003) 277–282.

MADARAS 2006 = Madaras L.: Honfoglaláskori temető Szolnok határában. (Gräberfeld Szolnok-Szanda Beke Pál halma aus den 10. Jahrhundert Neue angaben zur Rekonnstruhcion der Landnachmezeitlichen Frauentrachcht) CommArchHung 2006, 213–251.

MAKK 2003= Makk F.: Turkia egész szállásterülete. In: Acta Universitas Segediensis. Acta Historica 117 (2003)

MAKK 2005 = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Változatok a történelemre. (Tanulmányok Székely György tiszteletére) Mammerta Historica Budapestensia XIV. Budapest 2005, 119–127.

MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980, 36–143.

MESTERHÁZY 1990 = Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10-11. századi magyar sírleletekben I. (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10-11. Jh.) FolArch 41 (1990) 87–115.

MOÓR 1944 = Moór E.: A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete. Szegedi Múzeumi Kiadványok I. 13. Szeged 1944.

PASTERNAK 1937 = Pasternak I.: A krilosi (Galícia) magyar sírleletek. In: Fettich: A honfoglaló magyarság fémművessége. (Die Metallkunst der landnachmenden Ungarn) AAH 21 (1937)

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. [Régészeti adatok a Felső-Tisza -vidék X. századi történetéhez]. (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnachmezeit [Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theiß Gebietes im X. Jahrhundert]). Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. In: Századok 131 (1997) 215–233.

RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. (Goldene Ackerfeld in Balota.) Budapest-Kiskunhalas 2001.

RÉVÉSZ 2006 = Révész L: Honfoglalás kori sír az alsó-ausztriai Gnadendorfból. Csodaszarvas 2 (2006) 1–40.

SELMECZI 1980 = L. Selmeczi: Das Landnachmezeitliche fund von Kétpó. AAM 32 (1–4) 1980, 251–269.

SELMECZI 1981 = Selmeczi L.: A kétpói honfoglalás kori lelet. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 30. évfordulóján. Túrkeve 1981, 9–31.

SZABÓ = J. Gy. Szabó, J. Gy.: Das Silberne Taschenblech von Túrkeve-Ecsegpuszta. AAH 32 (1980) 271–293.

SZABÓ J. GY. 1983 = Szabó J. Gy.: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás 15 (1983) 34–52.

SZŐKE 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. Budapest 1962.

TAKÁCS 1997 = Takács M.: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életformájáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről) Századok 131 (1997) 168–215.

TÓTH 1996 = Sándor L.: A honfoglaló magyarok politikai szervezete és vezetői. In: Honfoglaló őseink. Budapest 1996, 161–174.

H. TÓTH 1990 = H. Tóth. Elvira: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében. Cumánia 12 (1990) 165–187.

AN UNWORTHILY FORGOTTEN CHIEFTAIN GRAVE
ARCHAEOLOGICAL DATA TO THE BURIAL OF ONE OF OUR CONQUERING TRIBES AND ITS CHIEFTAIN

Since the political transformation there is a theoretical and methodological problem, where is the border of science ends, what are the historical questions in which the archaeology is not able it draw inference because of his source materials. There are many different answers to this question. In our paper we wish to present an archaeological substance which may answer the most complicated historical questions.

Our analysis starts with the Kétpó diagnosis, and we are struggling in this chapter to justify, that this unworthily forgotten object bad is one of the richest from 10th century. The golden belt set, the silver with cup, the gilded cast belt set and the lion buckle with a sabre, the full rider with equipment included the silver stable gear ornaments in it.

Grave with similar richness can be found in Carpathian Basin, and this is the grave of Zemplén. According to our view these two graves are in one archaeological horizon, and we have to look for the principal dignities, the chieftains in them. We may reveal even about the Kétpó grave, that it can be bound with a big probability to the first generation of the Hungarian conquerors, since the accurate analogy of his belt set is known for areas beyond Kárpátok (Krilos), his cup is carrying on the eastern traditions, his lion buckle is a Byzantine merchandise, which his proprietor obtained then presumably, when there were direct Byzantine-Hungarian contacts yet.

A tribe had to belong to a leader like this.

If examine middle Tisza on country, we find those diagnoses and localities then, that draw an area the archaeological substance of which alters typology wise from the horizon of Észak-Kelet Magyarország and Dél-Alföld troves from the similar age. We mention Szolnok-Strázsahalom, Túrkeve, Kiskunfélegyháza-Radnóti Street, Tarnaörs, Izsák-Balázspuszta, Homokmégyhalom. But we could continue the row even with additional localities. (Currently at least some dozens of similar localities known from this country)

The separation of the typology group is important because by this we may render that the archaeology applying the own inner methods is able the separation of historical, social categories.

NEVIZÁNSZKY GÁBOR

EGY ÚJABB HONFOGLALÁSKORI TEMETŐ AZ ALSÓ-GARAM MENTÉN

1. Leletkörülmények és lelőhely

A megelőző ásatást a lévai (Levice) ipari park területén 2005 koraőszén végeztük. A feltárást megelőzően kb. 9 ha területen a humuszréteg már gépi erővel el volt távolítva, amely helyenként a 60-80 cm vastagságot is elérte, ezért a sírgödrök megadott mélységei nem tükrözhetik a valóságot. A lelőhely a város központjától 2750 méterre déli irányban a mostani húskombinát szomszédságában, az egykori Génye (Géňa) gazdasági majortól 500 méterre ÉK-re, ill. a lévai halastótól kb. 200 méterre nyugatra fekszik. A feltárt temető az egykori Perec patak inundációból kiemelkedő homokdomb tetején, ill. a keleti oldalán fekszik (*1. kép*). A kutatott területen a 13 csontvázas temetkezésen kívül sikerült még feltárnunk egy bronzkori, ill. egy 10–11.századi település két-két objektumát.[1]

1. kép **Levice-Géňa/Léva-Génye. A temető helyszínrajza (1: 10 000)**

2. Sírleírások

1. sír *(1.tábla)*
Maturus II-senilis korú nő (valószínüleg mongolid).
T: Ny–K (271°); SM: 60 cm
Háton fekvő nyújtott csontváz, mindkét kéz a medencén. A koponya tőredékes állapotban.
Mellékletek:

1. A jobb alkar felső negyedében 1 darab ezüst kikerekedő végű *lemezkarperec* (Á: 6,3–6,0 cm; Sz: 1,1 cm; S: 20,584 g).
2. A bal alkar közepe táján 1 darab kerek metszetű bronz *huzakarperec* díszített véggel (Á: 7,25–6,7 cm; Hv: 0,6 cm; a végénél 0,35 cm; S: 30,894 g).
3. A koponyacsontoknál és a jobb kulcscsontnál egy-egy öntött aranyozott ezüst rombusz alakú *ingnyakdísz veret*. A sírföldben további három ép és egy töredékes veret. (M: 2,4–2,2 cm; Sz: 1,30–1,25 cm; S: 0,938–0,726 g között).

2. sír *(2.tábla; 3.tabla:1–4)*
Adultus II korú férfi
T: Ny–K (263°); SM: 55 cm.
Háton fekvő nyújtott csontváz, a jobb alkar csontjai elenyésztek, bal kéz kinyújtva. A lábaktól balra lóbőrös temetkezés. A lókoponya az orrával a halott felé irányítva, a lólábcsontok a lófej alatt szorosan egymás mellett. A ló Zora Miklíková meghatározása szerint[2] 6-7 éves herélt csődör *(Equus caballus)*, marmagassága 143,9 cm.
Mellékletek:

1. A lókoponyán a szemüregeknél és a felső fogaknál egy-egy átlyukasztott ezüst *érem*. A harmadik darabot a ló jobb hátsó lábánál, negyediket pedig a halott férfi bal lengőbordáinál találtuk. Ján Hunka meghatározása szerint a négy kétszer átlyukasztott érem közül két darab Hugó és II. Lothár (931–947) Páviában vert dénárja, két darab pedig Hugó (926–931) milánóban vert dénárja.[3]
2. A bal könyöknél három darab vas *nyílcsúscs*, ebből kettő levélalakú a harmadik pedig páncélszúró (H: 6,9 cm). A tüském famaradványok Jana Mihályová meghatározása szerint somfa *(Cornus sp.)*.[4]
3. Ugyanott a *tegez* vaslemez töredéke bronz *szöggel* (H: 2,4 cm; Sz: 1,8 cm; a szög H. 1,6 cm).
4. A bal lábszárcsont táján 1 darab töredékes, eredetileg

1 Nevizánsky 2006, 2007.
2 Miklíková 2006, 354, 358.
3 Nevizánsky–Hunka 2007, 248.
4 Hajnalová–Mihályová–Hajnalová 2007, 79.

körte alakú, trapéz fülű *vaskengyel.*

5. A másik *kengyelből* csak egy kis töredék maradt.

3. sír *(4–6. tábla)*
Adultus II korú nő, valószínüleg mongolid, a koponyán jelképes trepanáció.[5]
T: Ny–K (273°); SM: 45 cm.
Jó megtartású háton fekvö nyújtott csontváz. A koponya jobbra néz. Jobb kéz a medencén, bal kéz kinyújtva. A csontváz bal lábától balra a lókoponya orrával a halott feje felé irányítva. A lólábcsontok a lókoponya és nöi csontváz között. A lócsontok egy 3,5-4 év körüli, 130,1 cm marmagasságú csödör *(Equus caballus)* maradványai.[6]
Mellékletek:

1. A jobb alkar közepe táján 1 darab ezüst durván szétvágott eredetileg szélesebb *lemezkarperec*, letört végekkel (Á: 6,4–5,1 cm; Sz: 0,5–0,4 cm; S: 6 g).
2. A bal kéz csuklójánál hasonló durván szétvágott ezüst, eredetileg kikerekedő végű *lemezkarperec* díszítés nyomaival (Á: 6,9–5,4 cm; Sz: 0,5–0,4 cm a végénél 0,7 cm; S: 6,849 g).
3. A mellkas mindkét oldalán eredetileg két függőleges sorban öt-öt öntött négyzet alakú aranyozott ezüst négyszirmú *kaftándíszveret.* A hátlapon átlósan a két saroknál egy-egy függesztőfül. (M: 2,5 cm; Sz: 2,5 cm; S: 3,593–3,243 g között, összsúlyuk: 34,454 g).
4. A lengőbordáknál a mellkas mindkét oldalán egy-egy domború közepü kerek aranyozott ezüst *veret.* Az egyik példány a feltárás során szétmállódott. A hátsó oldalon egy-egy függesztőfül (Á: 1,75 cm; S: 1,7 g).
5. A jobb hátsó lólábcsontnál a vaskengyelnél 1 darab domború bronz S-alakú öntött nyereg *lyukvédő veret.* (H: 3,6 cm; Sz: 1,1 cm, szegek H: 0,9 cm).
6. A ló hátsó lábánál egy-egy különböző típusú töredékes *vaskengyelpár.* Az egymás közötti távolságuk kb. 40 cm volt, az egyik körtealakú.
7. A hátsó lólábak között három darab öntött négyszegletes domború nyereg lyukvédő *bronzveret.* A hátoldalon négy-négy szegecsen nyár vagy fűzfa *(Populus/Salix),* somfa *(Cornus sp.),* ill. tölgy vagy kőrisfa *(Quercus/Fraxinus)* maradványok.(M: 1,7 cm; Sz: 1,5 cm; V: 0,15 cm; a szegecsek max. H: 0,8 cm).
8. A hátsó lólábaknál szétdobálva 10 darab ezüst félgömbfejű *szegek,* némelyiken nyár vagy fűzfa *(Populus/Salix)* maradvány. (Á: 0,6 cm; H: max. 1 cm). Ugyanott egy 1,86 cm hosszú ezüst *dróttöredék.*

9–10. A jobb hátsó láb egyik csontján *csikózabla* töredékek. Az egyik ép karika Á: 4,2 cm.

11. A hátsó lólábcsontoknál 4 darab ötszögű *ezüstlemez* félgömbfejű szegekkel. A lemezeken nyár vagy fűzfa *(Populus/Salix)* maradványok. Ugyanott 5 darab ezüst *lemeztöredék* melyek közül kettő állyukasztva. (Összúlyuk: 10,4 g).

4. sír *(3.tábla 5–7)*
Adultus I korú nő
T: NyÉNy–KDK (283°); M: 30 cm.
Háton fekvő nyújtott csontváz. Minkét kéz enyhén bahajlítva, a jobb alkar a medencén. Két csigolyacsont kimozdulva a jobb alkarcsontok külső oldalán.
Mellékletek:

1. A belkézben töredékes *vaskés* (H: 5,6 cm).
2. A A gerinc jobb oldalán egy-egy kerek alakú préselt ezüst *ruhadísz.* Az egyik a levegőn szétmállott. A peremnél négyszer átlyukasztva, a hátsó oldalán textilmaradvány (Á: 1,9 cm; S: 0,446 g).

5. sír *(7. tábla)*
Maturus korú, a mellékletek alapján férfi.
T: Ny–K (275°); M: 45 cm.
Rossz megtartású háton fekvö nyújtott csontváz. A csontváz alsó felét egy későbbi recens(?) gödör metszette.
Mellékletek:

1. A jobb alkarcsontok belső felénél egyrakáson 1 darab kopott téglalapalakú áttört bronz *övveret* a sarkán egy-egy szegeccsel. Két-két szegecs bronzból, illetve ezüstből készült. A A hátsó oldalán organikus eredetű bőr? És tölgyfa *(Quercus sp.)* maradvány. (M:2,1 cm; Sz: 2,9 cm; S: 2,929 g). Az övveretnél egy behajlított és átlyukasztott lemeztöredék (M: 0,9 cm; Sz: 0,5 cm).
2. Ugyanott egy vas *pengetöredéken* szilfa *(Ulmus sp.)* maradványa, (H: 7,2 cm; Sz: 2,6 cm), egy hegyes négyzet metszetű *ár* ? töredéke (H: 5,9 cm), valamint egy sérült csont *markolat* a szélén 2-3 lyukkal (H: 6,5 cm; Sz: 1,6–0,9 cm).
3. *Csiholóvas* töredéke (M: 2,8 cm; SZ: 4,8-3,6 cm) valamint hat darab barnás, fekete és sötétbarna színű kovakő (szilicit) tölgyfa (Quercus sp.) maradvánnyal.
4. Ugyanott egy egyeneshátú *kés* pengéje vércsatornával. A pengén a tokból származható gyertyánfa *(Carpinus betulus)* maradvány (H: 10,5 cm; Sz: 1,2 cm), továbbá törött csontlemezke háromszög alakú metszettel, minkét oldalon pontkörös díszítéssel (H: 4,2 cm; Sz: 1,4 cm; V: 0,35 cm), valamint öt darab amorf *vastöredék* ismeretlen rendeltetésű tárgyból.

6. sír *(9.tábla 18–19)*
Adultus I korú nő
T: NyÉNy–KDK (285°); M: 30 cm.
Háton fekvő nyújtott csontváz. A koponya, bal lapocka és

5 Jakab 2006, 335.
6 Miklíková 2007, 355.

a bal karcsont felső része a földmunkák során elpusztult. Bal kéz kinyújtva, jobb kéz a derékon.
Melléklet:
1. A jobb sípcsonton egy darab későbronzkori barna színű *cseréptöredék*.

7. sír *(8. tábla; 9.tábla 1–17)*
Adultus I korú nő valószínüleg mongolid
T: NyÉNy–KDK (285°); M: 55 cm.
Háton fekvő nyújtott csontváz, karok kinyújtva a test mellett. A koponya balra néz.
Mellékletek:
1. A bal kulcscsont alatt két sorban 17 darab szemes üvegpaszta *gyöngy*. Négy henger-, három korong- a többi pedig lapított gömb alakú.
2. A jobb karcsontra húzva a könyöknél 1 darab bronz pödrött végű *lemezkarperec* (Á: 6,1–5,4 cm; Sz: 0,8 cm; S: 6,036 g).
3. A bal karcsont felső részére húzva 1 darab bronz inda motívummal díszített széles pödrött végű deformált *lemezkarperec* (Á: 8,8–7,3 cm; Sz: 1,65 cm; S: 10,453 g).
4. A gyöngyök között öt darab ép és egy töredékes kauri *csiga*, valamint egy sérült cardium *kagyló*.
5. A bal vállnál egy darab gomba alakú öntött bronz *fülesgomb* (M: 1 cm; Á: 0,7 cm).
6. A szegycsonttól jobbra két részből álló barázdalt testű üreges *fülesgomb* (M: 1,9 cm; Á: 1,2–1,0 cm).

8. sír
Adultus II korú valószínüleg férfi
T: Ny–K (259°); M: 5 cm.
Földmunkák során szétdúlt csontváz. Az eredeti helyén csupán a bal kéz csontjai.
Melléklet nélkül.

9. sír *(10. tábla 1)*
Infans II korú, 2-3 éves gyermek
T: NyÉNy–KDK (283°); M: 5 cm.
Földmunkák során részben bolygatott csontváz.
Melléklet nélkül.

10. sír *(10. tábla 2–5)*
Adultus II korú nő valószínüleg mongolid, a koponyán jelképes trepanáció.[7]
T: NyÉNy–KDK (287°); M: 30 cm.
Rossz megtartású háton fekvő nyújtott csontváz. Mindkét kéz a medencén, a koponya balra dőlt.
Mellékletek:
1. A jobb kéz csuklójánál egy darab töredékes bronz gyöngysorcsüngős *fülbevaló* csüngő része. A préselt gömbökbe tömésként összegyömöszölt fonalat használtak (H: 6,1 cm; Á: 0,8 cm).
2. A bal csukló külső szélén egy darab préselt ezüst kerek ruhadísz *korong* a pereménél 4 lyukkal (Á: 2,4 cm; S: 0,503 g).
3. A bal combcsonton ezüst *ruhadísz* töredéke, valószinüleg hasonló korong maradványa.
4. A jobb karcsont alatt szürke színü lapos *kavics*.

11. sír *(10. tábla 6)*
Juvenis korú, 18-19 éves férfi
T: Ny–K (259°); M: 25 cm.
Jó megtartású háton fekvő nyújtott csontváz. A koponya balra néz. A nyújtott balkéz alkarja a medence szélén.
Melléklet nélkül.

12. sír *(10. tábla 12)*
Adultus I korú férfi
T: Ny–K (277°); M: 20 cm
Háton fekvő nyújtott csontváz. A bal alkar a medencelapát szélén. A koponya összetörve. A csontváz jobb oldalán a lábnál kéttő a baloldalon a lábszárnál egy darab bazaltkő.
Melléklet:
1. A bal halántéknál és a bal vállnál égett *csontok*.

13. sír *(10. tábla 8)*
Adultus II korú nő.
T: ÉÉNy–DDK (337°); M: 55 cm.
Rossz megtartású háton fekvő nyújtott csontváz. A mellkas elenyészett, a bal karcsont kimozdulva. A bokacsontok közelében 1 darab bazaltkő.
Melléklet:
1. A medence jobb szélén 1 darab fehér színű *kavics*.

Szórványleletek

A földmunkák során a humuszréteg eltávolítása során a lelőheleyen állítólag előkerult még egy kétszer átlyukasztott nyugateurópai *dénár* mely egy magángyűjteménybe került. Az érem Jan Hunka meghatározása szerint: Provence, Vak Lajos (901–905) Vienneben vert dénárja, Á: 22 mm; S: 1,43 g.[8]

A major környékén 1898 előtt előkerült egy réz tausírozott háromszög alakú, téglalap fülű *kengyel*. M: 18,6 cm; Sz: 10,5 cm *(3. kép)*, valamint egy *kardpenge* amely időközben elveszett vagy azonosíthatatlan.[9]

7 Jakab 2006, 341.
8 Nevizánsky–Hunka 2007, 249, 2. ábra: 5.
9 Lehóczky 1898, 346; Točík–Budinský-Krička 1987, 89.

3. Temetkezési szokások

A feltárt 13 honfoglaláskori sír kb. 30 x 12 méterer kiterjedésű területen (360 m²) került elő. A két északdéli tengelyú sorban elhelyezkedő sírok a homokdom tetején, illetve a keleti oldalán voltak kiásva. A sorokban, a széleken fekvő sírok távolsága 23, illetve 27 m volt. A nyugati sorba összesen öt sír volt, egymástól 5 és 7 méter közötti távolságban *(2. kép)*. Az ásatást megelőző födmunkák során főleg a sekély mélységben (0-60 cm-ig) fekvő felnőtt, illetve gyermek sírok pusztuhattak el. Ezt a lehetőséget támasztja alá a szórványként előkerült Vak Lajos érme. A talajviszonyok miat a sírgödrök pontos formájáról nem állnak rendelkezésre adatok. A gödrök mélysége a humuszréteg eltávolítása után, amely esetünkben 40-60 cm között mozgott, 5 (8., 9.sír) és 60 cm (1. sír) ingadozott. A temetkezések zömének mélysége így 30 és 55 cm között volt (7 eset).

A feltárt sírok tájolása hét esetben (53,84%) nyugat-keleti, öt esetben (38,46%) pedig NyÉNy–KDK volt. Ettől eltérő tájolást csupán egyetlen esetben (7,69%)fordult elő. A 13. sírt ÉÉNy–DDK-i irányban tájolták.

A halottakot általános szokás szerint a háton fekve, kinyújtott helyzetben temették el, tehát a karokat öt esetben a test mellett találjuk (2.?, 5.,7.,11., 12. sír) . Jobb kéz a medencén, bal kéz kinyujtva kétszer (3., 6. sír); mindkét kéz a medencén pedig szintén kétszer fordult elő (1., 4. sír).

Öt esetben figyelhettük meg a sírok különféle mértékű bolygatását (4., 8., 9., 10., 13. sír) melyek zömét a földmunkák idézték elő.Rágcsálók által okozott bolygatásra talán csak a 4. és a 13. sír esetében lehet szó.

Részleges lovas temetkezés két sírban (15,38%), a 2. és a 3. számúban volt. Az elsőben egy tegezzel? ,nyílcsúcsokkal és valószínüleg íjjal felszerelt adultus II korú harcos nyugodott. A 6-7 éves herélt csődör börét[10] a benne hagyott csontokkal, ill. a koponyával a halott lábától balra helyezték. A másikban a temető legrangosabb sírjában egy gazdag mellékletekkel eltemetett valószínüleg mongolid, adultus II korú nő feküdt a koponyán jelképes trepanáció volt. A felszerszámozott és a nyereggel letakart összegöngyölt lóbőrt a lócsontokkal szintén a halott baloldalán helyezték el. A lócsontok egy 3,5-4 év körüli , 130,1 cm marmagasságú csődör maradványai. Szimbolikus trepanáció még a 10. sz. sír adultus II korú nő koponyáján is előfordult.[11]

A temető népességének neme s életkor szerinti megoszlása Jakab meghatározása szerint[12]

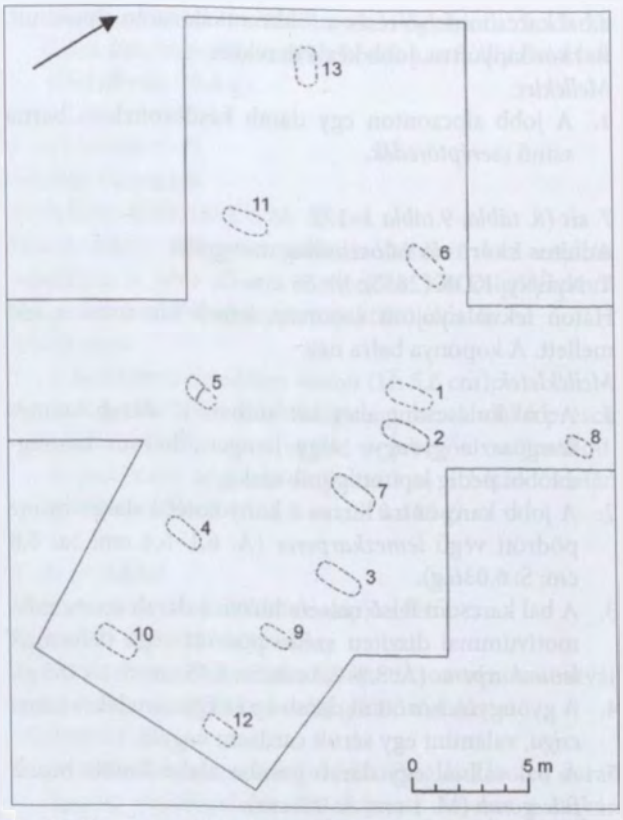

2. kép **Levice-Géňa/Léva-Génye. Temetőtérkép (1: 100)**

korcsoport	gyerekek	férfiak	nők	indif.	együtt
infans II	1 (7,7%)				1 (7,7%)
juvenis		1 (7,7%)			1 (7,7%)
adultus I		1 (7,7%)	3 (23,1%)		4 (30,8%)
adultus II		2 (15,4%)	3 (23,0%)		5 (38,4%)
maturus				1 (7,7%)	1 (7,7%)
maturus II-senilis			1 (7,7%)		1 (7,7%)
összesen	1 (7,7%)	4 (30,8%)	7 (53,8%)	1 (7,7%)	13 (100%)

4. Mellékletek

4.1. A mellékletek aránya

Léván a mellékletes és melléklet nélküli sírok aránya: 8:5, azaz 61,53%: 38,46%.

10 Miklíková 2006, 358
11 Jakab 2006, 341.
12 Jakab 2006, 345.

A mellékletes sírok száma: 8 darab: 1.,2.,3.,4.,5.,6.,7.,10. sír.
Melléklet nélküli sírok: 5 darab: 8.,9.,11.,12.,13. sír.

4.2. Ékszerek

A lévai temetőben a 10. sírban eltemetett adultus II korún ő jobb kezének a csuklójánál látott napvilágot egy töredékes bronzból készült gyögysorcsüngős fülbevaló csüngő része *(6. tábla 2)*. A bronzlemezből préselt gömbökbe tömésként összegyömöszölt fonalat tettek.

Nyakban hordott üvegpaszta gyöngyöket egyedül a 7. sírban találtunk amelyben egy adultus I korú nő feküdt. A 17 darab szemes gyöngyöt felfűzve két sorban viselték *(9. tábla 1–17)* átlyukasztott kauri csigákkal kombinálva *(8. tábla 1–3, 9–11)*. Ugyanitt került elő egy sérült cardium kagyló *(8. tábla 12)*. Ebben a sírban a halott bal vállánál találtuk a ruha kivágását záró fülesgombot *(8. tábla 6)*. A szeygycsontól jobbra további két részből álló barázdalt testű üreges fülesgomb feküdt *(8. tábla 7–8)*.

A női sírok legygyakoribb ékszere esetünkben a különböző típusú karperec volt amely a temető 3 sírjából került elő két-két példányban. Többnyire egyesével viselték őket a jobb, illetve a bal alkaron (1., 3. sír) egy esetben (7. sír) azonban a bal karcsonton, ill. a jobb könyök tájékán került elő. A 7. sírban talált növényi inda motívumú részben poncolt hátterű széles, ill. a díszítetlem pödrött végű lemezkarperec *(8. tábla 5ab, 13 ab)*, valamint az 1. sírban talált a díszített végű huzalkarperec *(1. tábla 8)* bronzból készült a maradék három lemezkapperec pedig ezüstből volt *(1. tábla 9; 5. tábla 12–13)*. A 3. sírban talált eredetileg kikerekedő végű lemezkarpereceket valószínüleg egy szélesebb karperecből vágták ki *(5. tábla 12–13)*.

A korabeli temetők leletanyagában egyedülállónak mondható a 5. sírban nyugvó férfinak a dereka tájékán egy négyszögletes kopott öntött, az alsó részén vékony, a szíj áthúzására szolgáló téglalap áttöréssel ellátott un. jumszki típusú övveret, amelyet a honfoglaló magyarság első nemzedékéhez kőthető.[13]

A legrangosabb 3. sz. női sírban 10 darab aranyozott ezüst négyzet alakú négyszirmú kaftándíszt tártunk fel, amelyek a gerincoszlop mindkét oldalán 5-5 példányban, függőlegesen helyezkedtek el *(5. tábla 1–10)*. Ugyanott a lengőbordáknál a mellkas mindkét oldalán egy-egy domború kőzepű kerek aranyozott ezüst veret feküdt (az egyik példány szétmállott, *5. tábla 11*).

Az 1. sírban a koponyacsontoknál, a jobb kulcscsontnál valamint a sírföldben összesen hat darab öntött aranyozott ezüst rombusz alakú ingnyakveret látott napvilágot *(1. tábla 1–6)*. Kerek alakú préselt ruhadísz még előfordult egy-két példányban a 4. *(3. tábla 6)*, illetve a 10. sírban *(10. tábla 3)*.

13 Schulze-Dörrlamm 1988, 385, 9. ábra; Fodor 1980, 18, 6. jegyzet

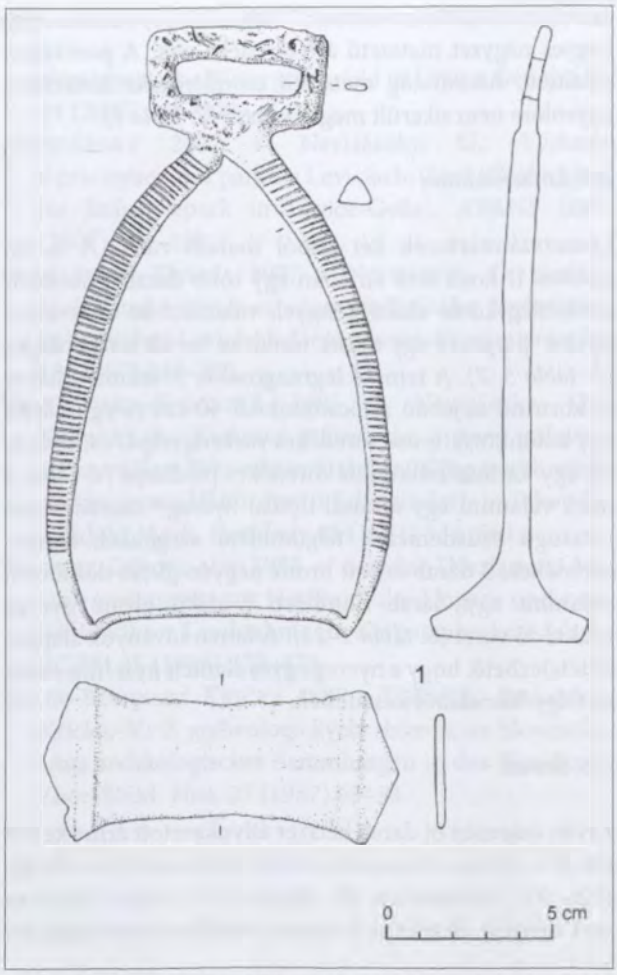

3. kép **Levice-Géňa/Léva-Génye. A major környékén 1898 előtt előkerült lelet**

4.3. Fegyverek

Léván egyetlen sírban fordultak elő nyilcsúcsok. A 2. sírban melyben egy adultus II korú férfi volt eltemetve a halott balkezének a könyökénél egy csomóban két levélalakú és egy valószínüleg páncéltörő vas nyílcsúcsot találtunk *(2.tábla 1–3)*. Az egyik tüskén somfa maradványok voltak. A nyílcsúcsoknál egy vaslemez töredéke bronz szögecskével feküdt, amely valószínüleg a tegez maradványa lehetett *(2. tábla 6)*.

4.4. Munkaeszközök

A kis sírszámú temetőben csupán két sírban fordult elő munkaeszköz. A 4. adultus I korú nő sírjában a balkézben egy töredékes vaskés pengéje feküdt.

Az 5. maturus korú férfi sírjában a jobb alkarnál egy vércsatornás kés pengéje sérült csont markolattal *(7. tábla 15–16)*, egy másik pengetöredék *(7. tábla 13)*, egy

csiholóvas 6 darab kovakővel *(7. tábla 5–8, 11)* valamint egy hegyes négyzet metszetű ár? töredéke volt. A pontkörös díszítésű, háromszög metszetű csontlemezke funkcióját egyenlöre nem sikerült megállapítani *(7. tábla 1)*.

4.5. Lószerszámok

Lószerszámtartozék két sírból maradt ránk. A 2. sz. adultus II korú férfi sírjában egy több darabra széttört, eredetileg körte alakú kengyel, valamint az ismeretlen típusú párjának egy másik töredéke került a napvilágra *(2. tábla 5, 7)*. A temető legrangosabb, 3. számú adultus II korú nő sírjában a lócsontoknál 40 cm-re egymástól egy különböző típusú töredékes vaskengyelpár *(4.tábla 3, 4)*, egy karikás csikózabla töredékes példánya *(4. tábla 2 abc)*, valamint egy ártándi típusú nyereg[14] maradványai (ötszögű ezüstlemezek félgömbfejú szegekkel, lemeztöredékek, 3 darab öntött bronz négyszegletes domború, valamint egy darab domború S-alakú bronz nyereg lyukvédő veret *(6. tábla 1–23)*. A famaradványok alapján feltételezhető, hogy a nyereg egyes elemeit nyár/fűz-, som és tölgy/kőrisfából készítették.

4.6. Érmék

Léván összesen öt darab kétszer átlyukasztott érme került elő. A 2. sírban a lószerszámot két-két darab Arles-i Hugó (926–931) Milánoban, ill. Hugó és II. Lothár Páviában vert dénárja díszítette. A temetö területén szórványként találtak még egy Provence-i Vak Lajos király (901–905) Viennében vert dénárját, bizonyára a korábbi földmunkák során elpusztult sírból.[15]

4.7. Egyéb leletek

A csontvázaknál még bronzkori barna cseréptöredék (6. sír), fehér (13. sír), ill. szürke színű lapos kavics valamint igen kis méretű éget csont maradvány fordult elő *(9. tábla 18; 10. tábla 4)*. Két esetben melléklet nélküli halottak lábai környékén kőpakolás nyomaira utaló lapos bazalt kődarabot tártunk fel. A 12. sírban három darabot a 13. számúban pedig egy darabot találtunk. Hasonló jelenséget a Garam túloldalán fekvő közeli barsváradi/Tekovský Hrádok-i temető egykorú sírjaiban észleltünk.[16]

5. Összefoglalás

Léván a gényei major közelében feltárt, minden valószínűség szerint a középréteghez tartozó temetőt a honfoglalók első nemzedéke alapíthatta. Ezt tanúsítja az 5. sz., részben bolygatott férfi sírjában talált ún. jumszki típusú övveret,[17] valamint a szórvány leletként kezelhető Vak Lajos király (901–905) kétszer átlyukasztott érme. A feltárt sírok zöme azonban a honfoglalók második nemzedékéhez köthető, amikorra a temető megszűnése is keltezhető.[18]

14 Mesterházy 1980.

15 Nevizánsky–Hunka 2007, 249, 2.kép 5.

16 Nevizánsky–Kujovský 1991, 556

17 Schulze-Dörrlamm 1988, 385 oldal, 9. kép.

18 A temetőről részletesebb szlovák nyelvű tanulmány német összefoglalóval a *Slovenská archeológia* 2006 évi 2. számában a 285–328 oldalon található. Ugyanitt olvasható az embertani anyag és az állatcsontok feldolgozása J. Jakabtól (329–351. oldal) és Z. Miklíkovától (353–362). Az érmek korrigált meghatározása és kiegészítése a *Slovenská numizmatika* 18 (2007) evfolyamában található a 245–251 oldalon a szerző és J. Hunka tollából.

Fodor 1980 = Fodor I.: A magyar-bolgár-török kapcsolatok történeti hátteréről. Hajdú-Bihar Megyei Múz. Közl. 37/3 (1980) 9–48.

Hajnalová–Mihályová–Hajnalová 2007 = Hajnalová, E.–Mihályová, J.–Hajnalová. M.: Nové archeobotanické poznatky (Neue archäobotanische Erkentnisse). AVANS 2005 (2007) 77–83.

Jakab 2006 = Jakab, J.: Antropológia staromaďarských kostier z Levíc so „symbolickými trepanáciami" (Antropologie der altmagyarischen Skelette aus Levice mit „symbolischen Trepanationen"). SlA 54 (2006) 329–351.

Lehóczky 1898 = Lehóczky T.: Lévai és bényi (Bars m.) régiségekről. ArchÉrt 18 (1898) 345–350.

Mesterházy 1980 = Mesterházy, K.: Ein landnahmezeitlicher Sattel aus Ártánd. Acta.Arch. Acad. Scien. Hungaricae 32 (1980) 295–308.

Miklíková 2006 = Miklíková, Z.: Kostrové zvyšky koní zo staromaďarského pohrebiska v Leviciach (Horse bone remains from the Hungarian Conquest Levice-Géňa cemetery). SlA 54 (2006) 353–362.

Nevizánsky 2006 = Nevizánsky, G.: Staromaďarské jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni (Das altmagyarische Rietergräberfeld in Levice-Géňa). SlA 54 (2006) 285–328.

Nevizánsky 2007 = Nevizánsky, G.: Výskum v priemyselnom parku v Leviciach-Géni (Grabungen im Industriepark in Levice-Geňa). AVANS 2005 (2007) 150–153.

Nevizánsky–Hunka 2007 = Nevizánsky, G.–Hunka, J.: Talianske mince zo staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Leviciach-Géni. Slovenská numizmatika 18 (2007) 245–251.

Nevizánsky–Kujovský 1991 = Nevizánsky, G.–Kujovský, R.: Kostrové pohrebisko z prvej polovice 10. storočia v Tekovskom Hrádku (Körpergräberfeld aus der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts in Tekovský Hrádok). Arch. Rozhledy 43 (1991) 552–561.

Schulze-Dörrlamm 1988 = Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herfkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. Jahrb. RGZM 35 (1988) 373–478.

Točík–Budinský-Krička 1987 = Točík, A.–Budinský-Krička, V.: Z archeologických zbierok na Slovensku (Aus archäologischer Sammlungen in der Slowakei). Zbor. SNM. Hist. 27 (1987) 63–93.

Die vorläufige Rettungsgrabung wurde auf der Fläche des industriellen Parks von Léva (heute Levice) im Frühherbst 2005 gemacht. Die Fundstelle befindet sich 2750 m südlich vom Stadtzentrum in der Nachbarschaft des Fleischkombinats und 500 m nordöstlich vom ehemaligen Meierhof Génya (Géňa) bzw. ungefähr 200 m westlich vom Fischteich *(Abb. 1.)*. Auf der Fundstelle wurden neben 13 landnahmezeitlichen Gräbern noch je zwei Siedlungsobjekte aus der Bronzezeit bzw. aus dem 10.-11. Jahrhundert freigelegt. Das Gräberfeld befand sich auf dem Sandhügel entlang des einstigen Baches Perec. Die Gräber kamen auf einer Fläche von ungefähr 30 x 12 m (360 m^2) Grösse zum Vorschein. Sie waren in zwei nord-südlichen Reihen auf dem Hügel bzw. dessen östlicher Seite begraben *(Abb. 2.)*. Hier wurden die Verstorbenen nach der allgemeiner Sitte in gestreckter Rückenlage ins Grab gelegt. Partielle Pferdebestattungen waren nur in den Gräbern 2 und 3 (15,38%). Im ersten wurde ein Krieger (adultus II) mit einem Köcher (?), Pfeilspitzen und höchstwahrscheinlich mit einem Bogen bestattet. Links von seinem Bein kamen die Überreste von Schädel und Extremitätsknochen eines erwachsenen 6-7 jährigen Hengstes zum Vorschein. Im mit Beigaben am prachtvollsten ausgestatteten Grab 3 lagen die Gebeine einer wahrscheinlich mongoloider Frau (adultus II) mit symbolicher Trepanatio auf ihrem Schädel. Die mit Pferdegeschirr und Sattel abgedeckte zusammengerollte Pferdehaut mit den Pferdeknochen war auf der rechen Seite der Tote platziert. Die Pferdeknochen sind Überreste eines ungefähr 3,5 bis 4 jährigen Hengstes. Eine symbolische Trepanatio war auch auf dem Schädel der im Grab 10 bestatteten adulten Frau. Acht Gräber hatten Beigaben. In Léva kamen fünf zweimal durchlochten Münzen zum Vorschein. Im Reitergrab 2 wurden je zwei durchlochte Silberdenare von König Hugo aus Provance (926–931) und Lothar II. (931–945) gefunden. Im Gräberfeld kam noch ein Denar des Königs Ludwig der Blinde (901–903) als Streufund zum Vorschein. Die in Vienne geprägte Münze stammt höchstwahrscheinlich aus einem bei früheren Erdarbeiten zerstörten Grab. Altmagyarische Funde – ein dreieckförmige Steigbügel mit Kupfertauschirung *(Abb. 3.)* und eine Schwertklinge – wurden in der Umgebung des Meierhofs Genya vor 1898 gefunden.

Das in der Nähe des Meierhofs Génya freigelegte Gräberfeld wurde von der ersten Generation des landnehmenden Ungarn gegründet. Der im Männergrab 5 gefundene Gürtelbeschlag vom Typ Jumsk und die als Streufund gefundene zweilmal durchlochte Münze vom Ludwig der Blinde untermauern diese Annahme, aber im Gräberfeld wurde vorwiegend die Population der zweiten Generation bestattet.

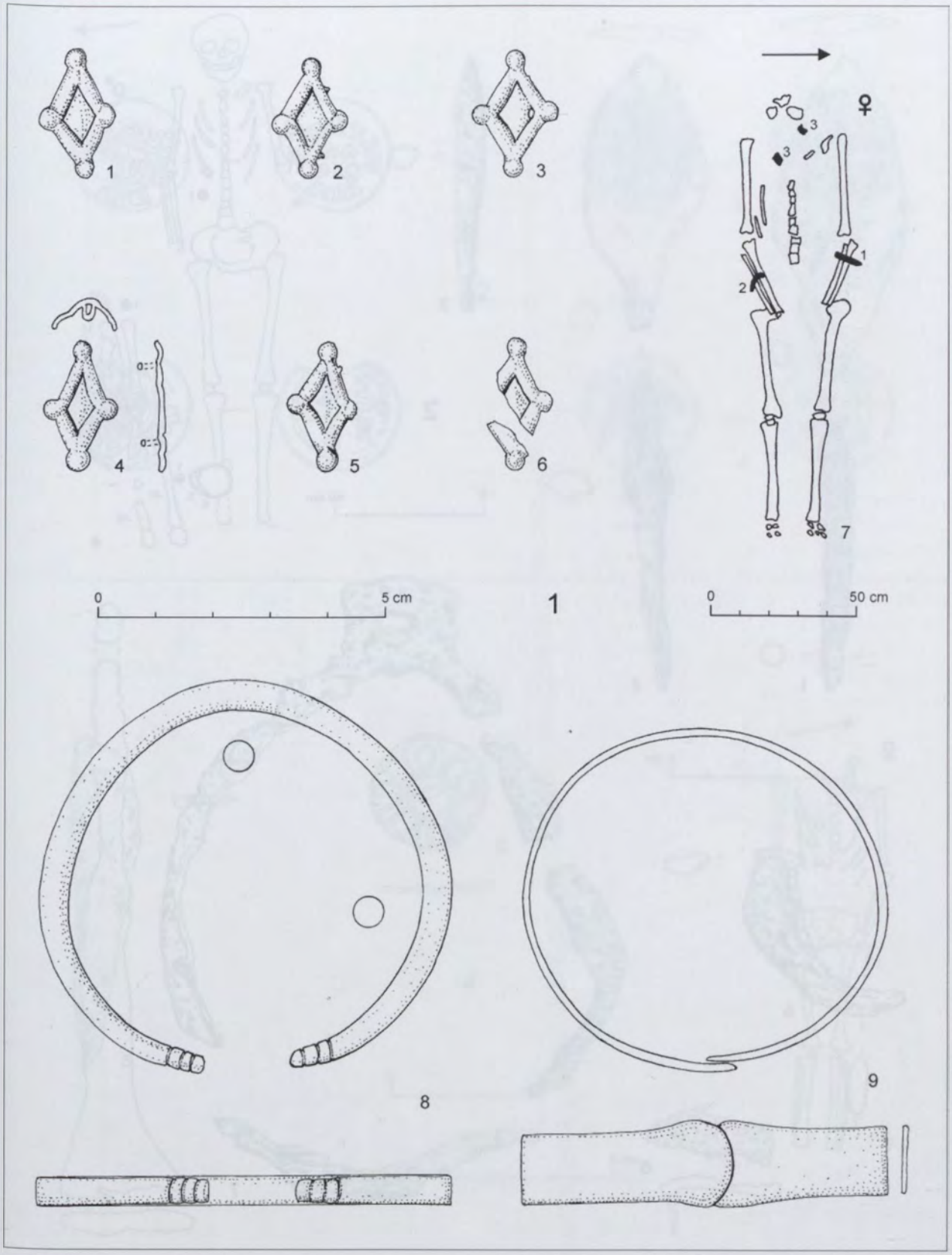

1. tábla **Levice/Léva-Génye 1. sír**

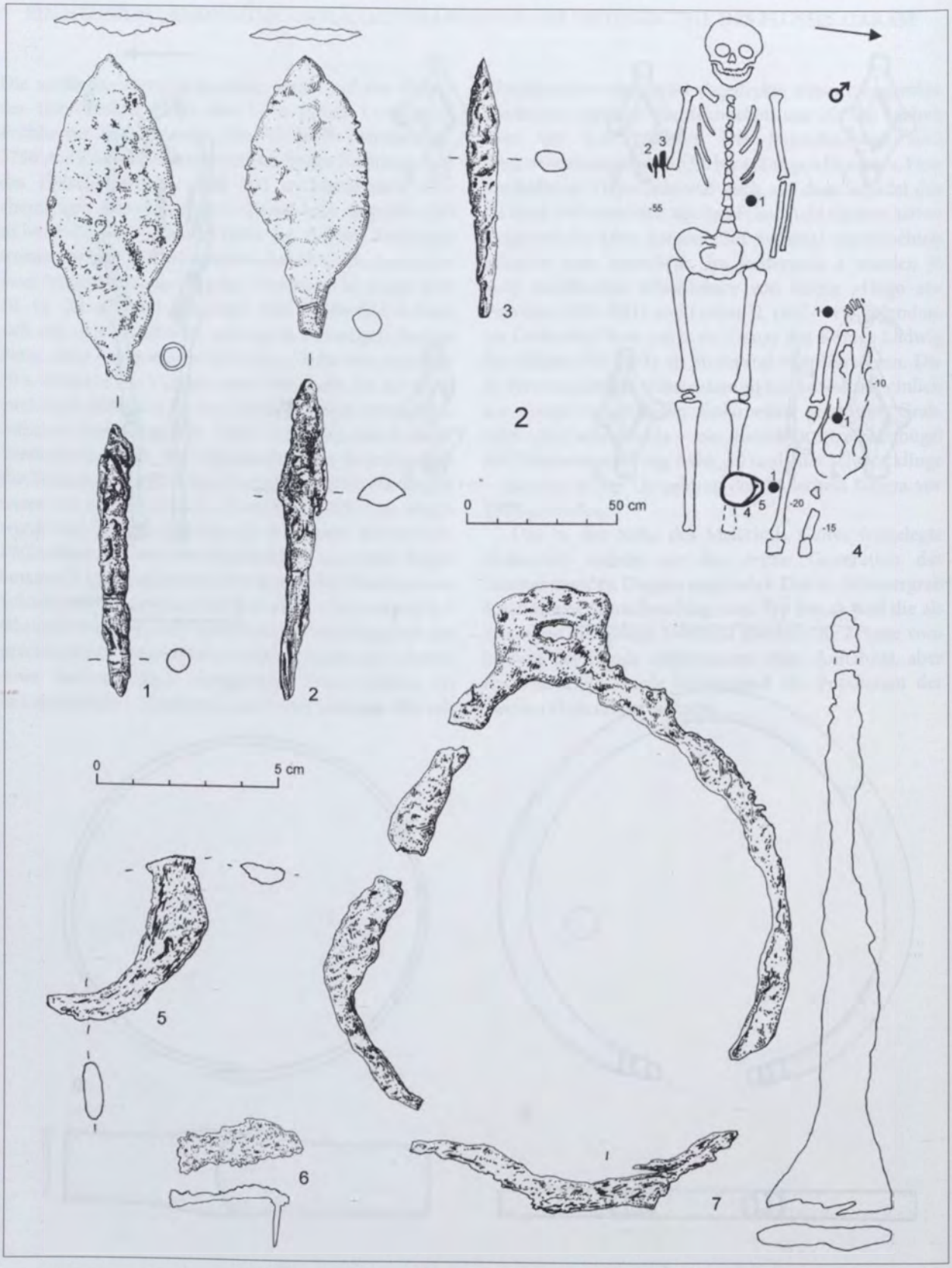

2. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 2. sír**

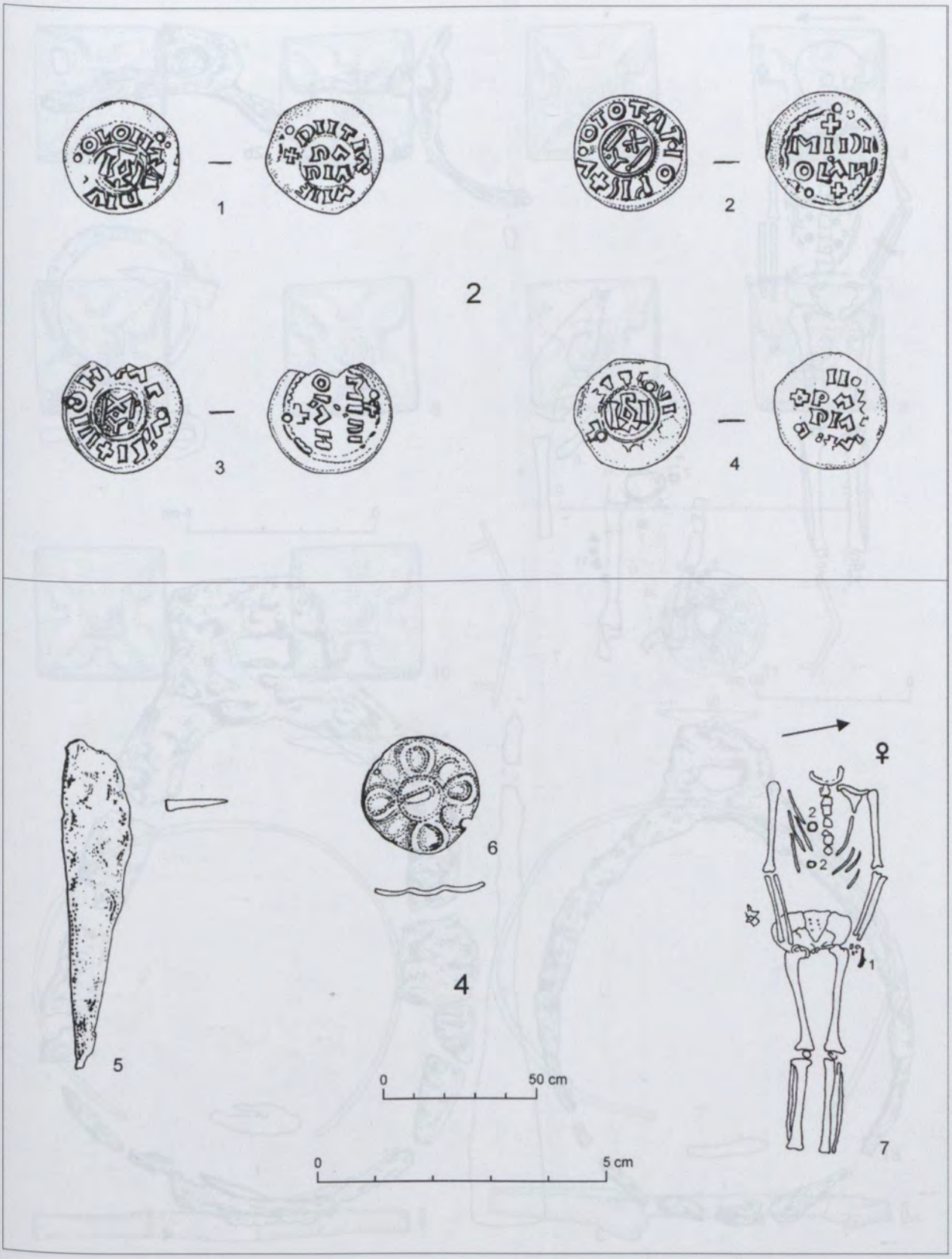

3. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 2.,4. sír**

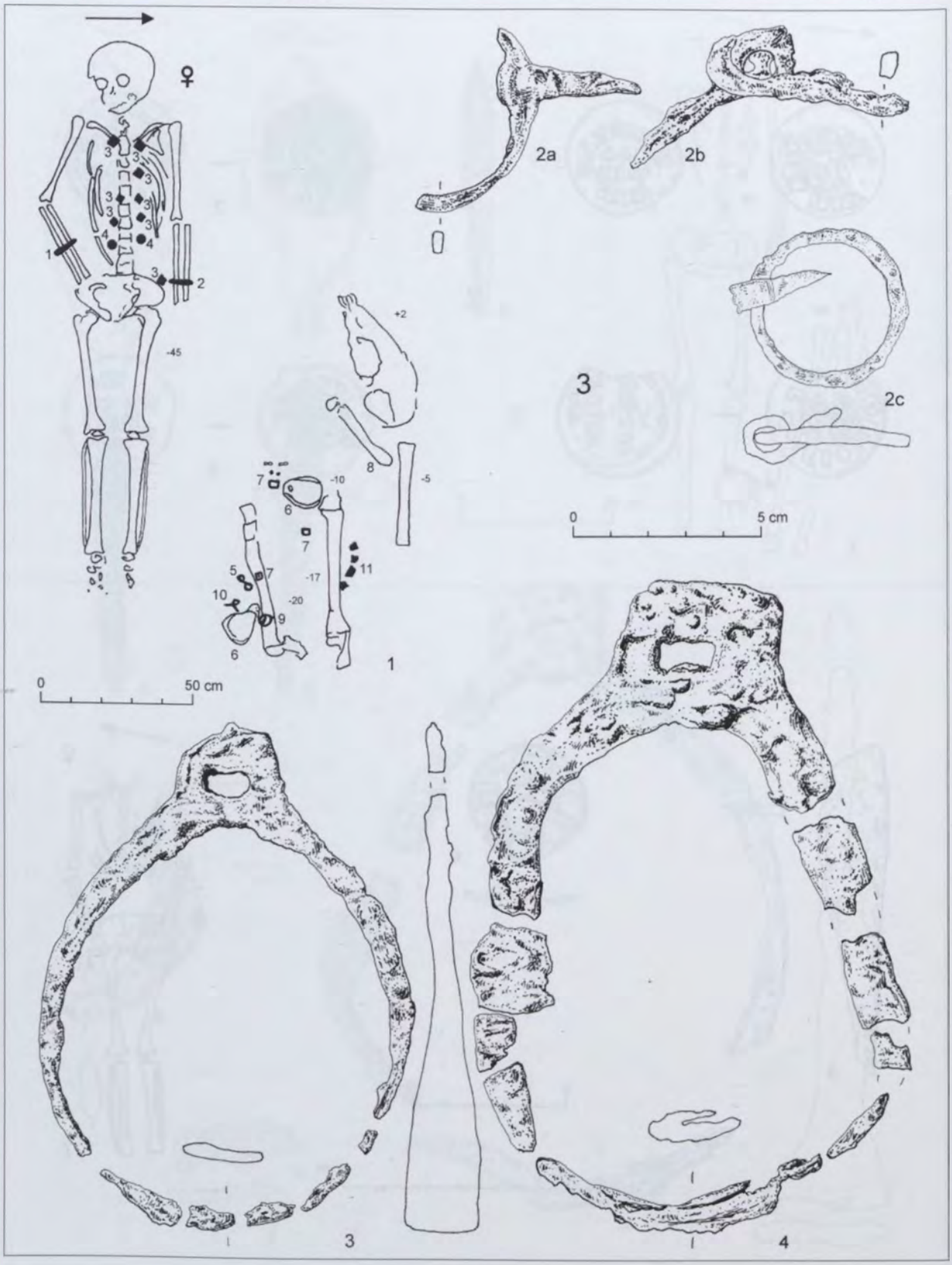

4. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 3 sír**

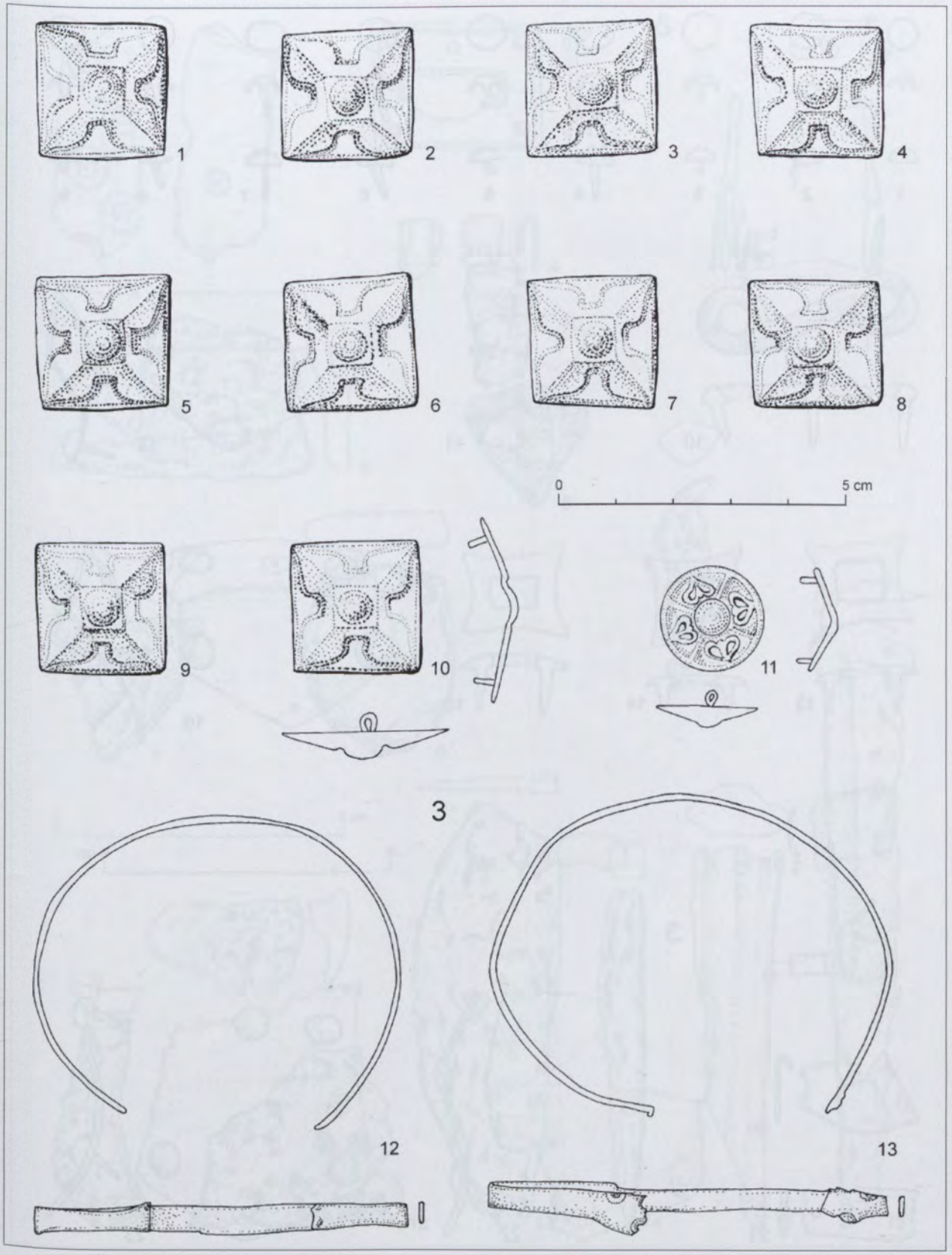

5. tábla **Levice-Géňa/ Léva-Génye 3. sír**

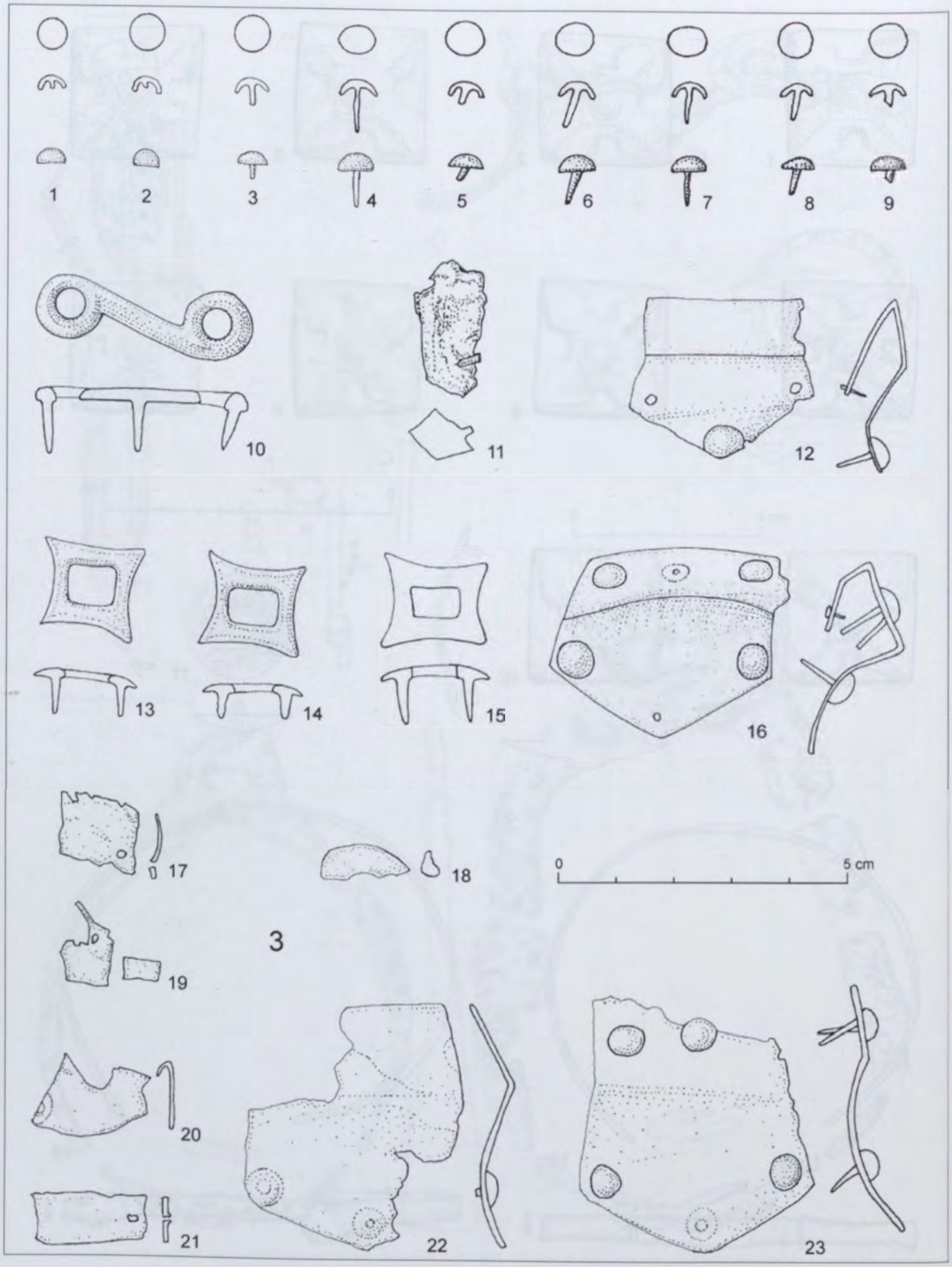

6. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 3. sír**

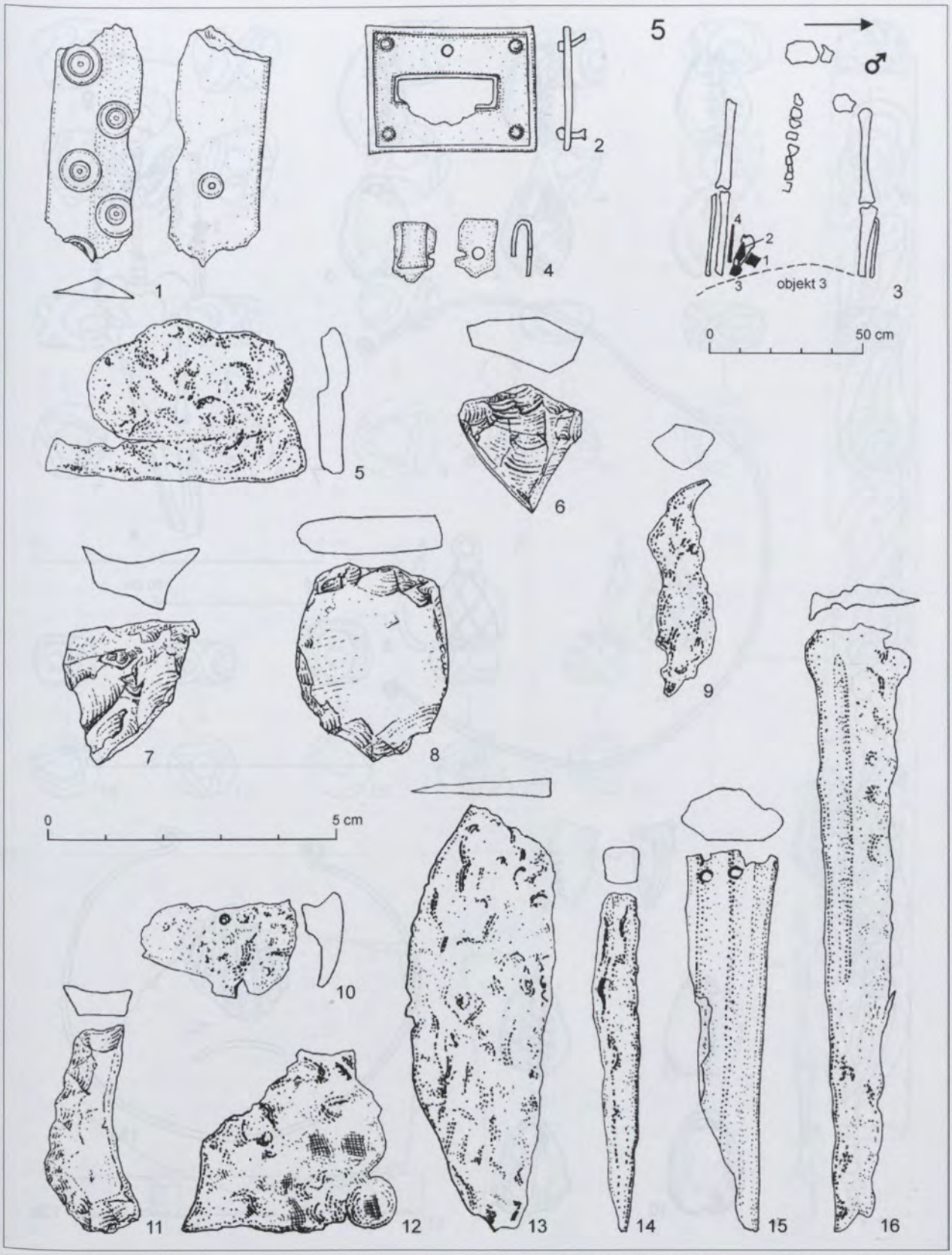

7. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 5. sír**

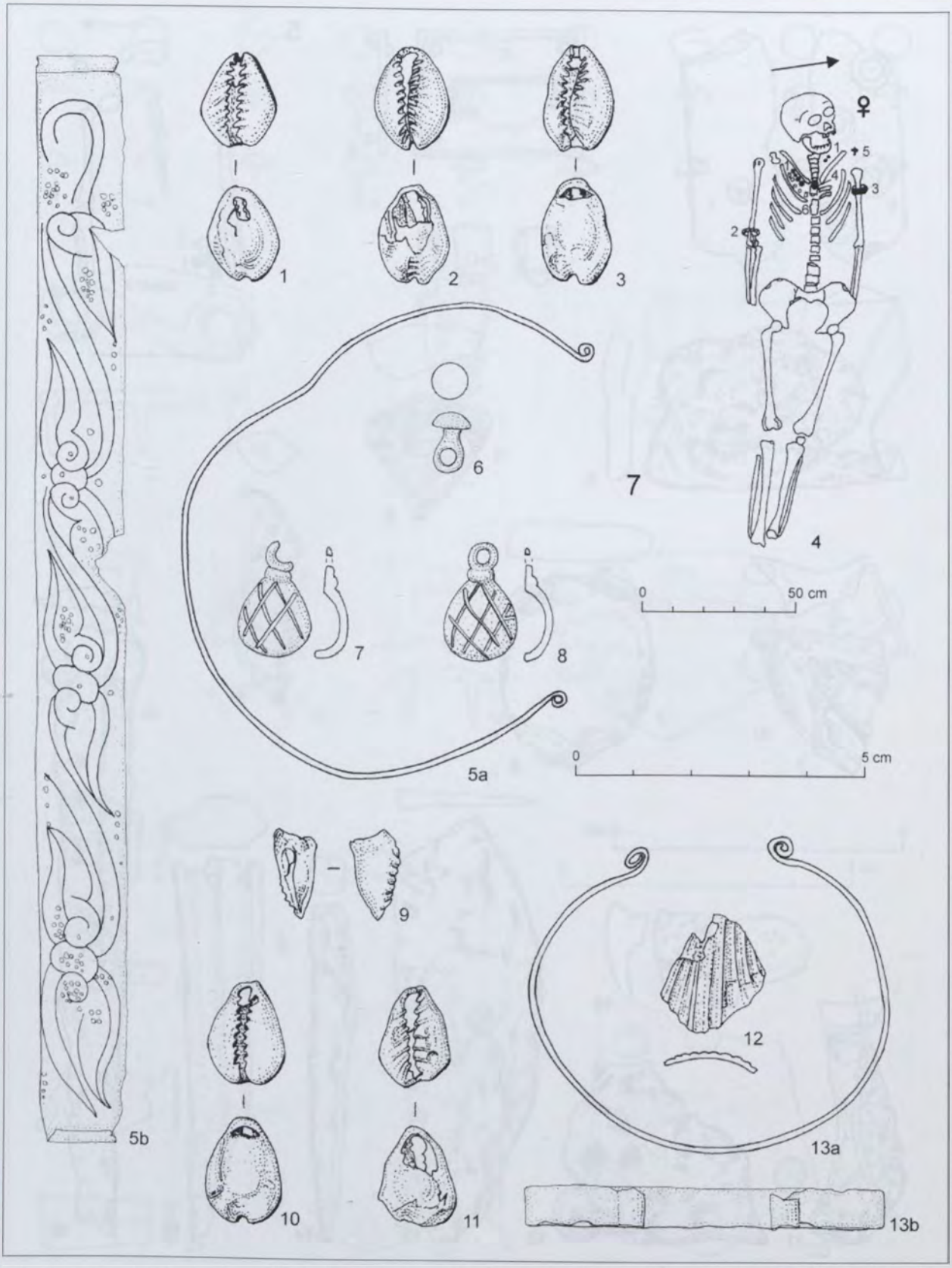

8. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 7. sír**

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

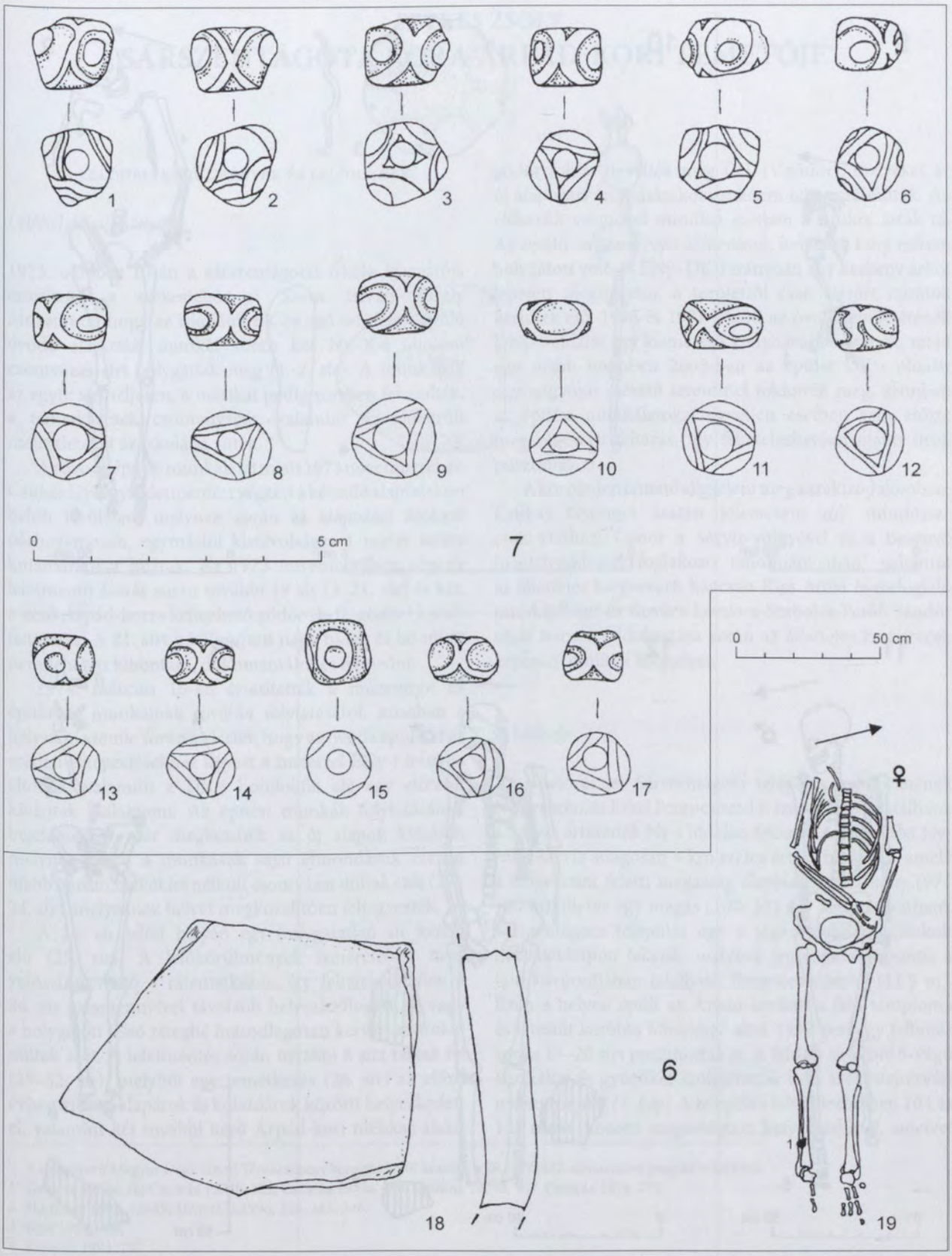

9. tábla **Levice-Géňa/Léva-Génye 6.,7. sír**

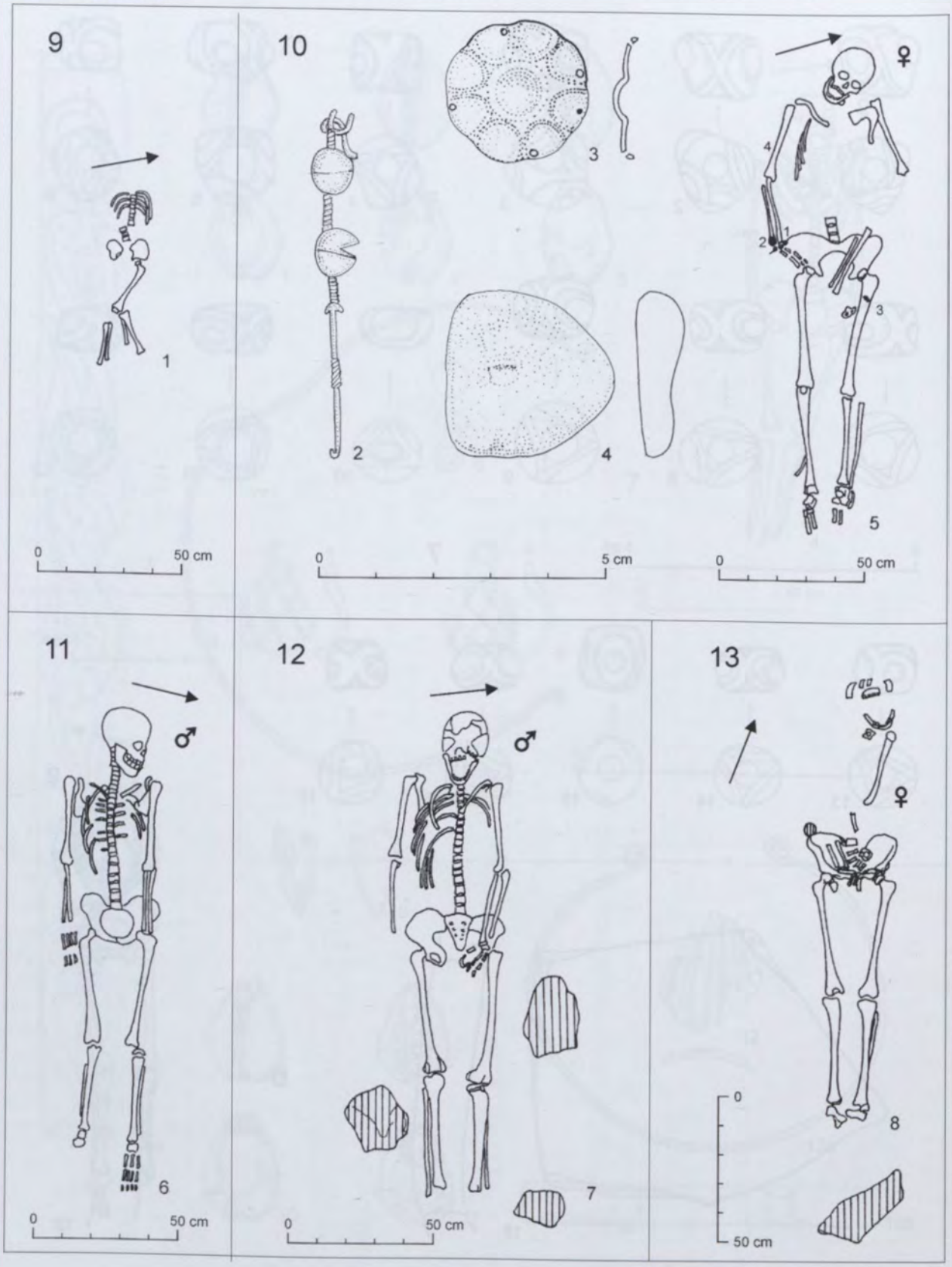

10. tábla **Levice-Géňa/ Léva-Génye 9.-13. sír**

PETKES ZSOLT

SÁRSZENTÁGOTA KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐJE*

A LELŐHELYKÖRÜLMÉNYEK ÉS LELŐHELYEK

Lelőhelykörülmények

1973. október 10-én a sárszentágotai iskola igazgatója értesítette a székesfehérvári Szent István Király Múzeumot, hogy az iskolától ÉK-re eső területen épülő óvoda alapozási munkái során két Ny–K-i tájolású csontvázas sírt bolygattak meg (1–2. sír). A munkások az egyik sírt teljesen, a másikat pedig részben felszedték, a temetkezések csontanyagát, valamint az előkerült mellékleteket az iskolába vitték.

Az óvoda építési munkálatai miatt 1973 novemberében Csukás Györgyi leletmentést végzett a készülő alapfalakon belüli területen, melynek során az alapozási árokkal párhuzamosan, egymástól kistávolságra 1 méter széles kutatóárkokat húztak. Az 1973 novemberében végzett leletmentő ásatás során további 19 sír (3–21. sír) és két, a késő Árpád-korra keltezhető gödör (I–II. gödör) került feltárásra. A 21. sírt a különösen nagy hideg és hó miatt nem lehetett kibontani, dokumentálni és felszedni.

1974. március 15-én értesítették a múzeumot az építkezés munkáinak további folytatásáról, azonban a helyszíni szemle során kiderült, hogy az óvoda épületét az eredeti elképzelésekhez képest 4 méterrel ÉNy-i irányba eltolták, valamint a DK-i homlokfal elé egy előteret kívántak kialakítani. Az építési munkák folytatásának bejelentéskor már megkezdték az új alapok kiásását, melynek során a munkások saját elmondásuk szerint újabb három melléklet nélküli csontvázat dúltak szét (22–24. sír), melyeknek helyét megközelítően feljegyezték.

A 24. sír jelölt helyén egy bolygatatlan sír került elő (25. sír). A lelőkörülmények ismeretében nem valószínűsíthető a rátemetkezés, így feltételezhetően a 24. sír valamennyivel távolabb helyezkedhetett el, vagy a bolygatott felső rétegbe másodlagosan került csontokat dúltak szét. A leletmentés során további 8 sírt tártak fel (25–32. sír), melyből egy temetkezés (26. sír) az előző évben kiásott alapárok és kutatóárok közöttt helyezkedett el, valamint két további késő Árpád-kori méhkas alakú gödör foltját figyelték meg (III–IV.gödör), melyeket az új alapozási árok ásásakor csaknem teljes szétdúltak. Az előkerült vermeket mindkét esetben a sírokra ásták rá. Az épülő óvoda ÉNy-i előterének helyén a talaj erősen bolygatott volt, és ÉNy–DK-i irányban egy keskeny árkot lehetett megfigyelni, a területről csak elszórt csontok kerültek elő. 1996 és 1997 között az óvoda épületének DNy-i oldalát egy kisméretű konyhával bővítették, majd egy újabb ütemben 2003-ban az épület DK-i oldalát egy nagyobb méretű teremmel toldották meg, azonban az építési munkálatokat egyetlen esetben sem előzte meg régészeti feltárás, így feltételezhetően újabb sírok pusztultak el.

A közöletlen temető alig jelent meg a szakirodalomban. Csukás Gyöngyi ásatási jelentésein túl[1] mindössze csak Hatházi Gábor a Sárvíz-völgyével és a besenyő megtelepedéssel foglakozó tanulmányaiban[2] valamint az állatfejes karperecek kapcsán Kiss Attila összefoglaló munkájában[3] és Kovács László a Szabolcs-Petőfi Sándor utcai temető feldolgozása során az állatfejes karperecek kapcsán[4] említi a lelőhelyet.

A lelőhely

A temetőrészlet Sárszentágota település belterületének Ny-i részén, az Erkel Ferenc utca 12. számú telken található, a Sárvíz árterének Ny-i oldalán fekszik. A települést Ny-ról a Sárvíz átlagosan 4 km széles ártere határolja, amely a tengerszint feletti magasság alapján egy alacsony (97–100 m), illetve egy magas (100–103 m) ártérre osztható. Sárszentágota település egy a jégkorszakban kialakult hordalékkúpon fekszik, melynek legmagasabb pontja a falu központjában található Templom-domb (111,9 m). Ezen a helyen épült az Árpád-korban a falu temploma és létesült későbbi temetője,[5] ahol 1959-ben egy felújítás során 15–20 sírt pusztítottak el. A feldúlt sírokból S-végű karikákat és gyűrűket szolgáltattak be a székesfehérvári múzeumnak.[6] *(1. kép)* A település feltételezhetően 104 és 107 méter közötti magasságban helyezkedik el, amelyet

* A dolgozat a Magyar Őstörténeti Témacsoport keretein belül készült, a 28.317/2012. témaszámú projekt részeként.

1 Csukás 1974a, 76; Csukás 1974b, 322; Csukás 1975a, 100; Csukás 1975b, 367; Csukás 1976, 274.

2 Hatházi 1994, 12–49; Hatházi 1996, 224, 245–246.

3 Kiss 1985, 306.

4 Kovács 1994, 127.

5 Hatházi 1994, 12–49; Hatházi 1996, 224, 245–246.

6 Hatházi 1994, 12–49; Hatházi 1996, 224, 245–246.

1. kép **Sárszentágota Árpád-kori lelőhelyei: 1. Sárszentágota-Óvoda, 2. Sárszentágota-Templom**

Ny-ról a Sárvíz alacsony ártere, míg É-ról, D-ről és K-ről a folyó magas ártere határolta.

A lelőhely egy az alacsony ártér peremébe benyúló K–Ny-i irányú földnyelv ÉK-i oldalán, a környezetéből enyhén (1–3 méterre) kiemelkedő magaslaton helyezkedik el. A lelőhelyet É-ról, Ny-ról és D-ről gyenge lefolyású holtmedrek, vizenyős lapályok és tőzeges mocsarak határolták, melyeket szikes laposok tagoltak. A 19–20. század során bekövetkező folyóvíz-szabályozás következtében jelentősen átalakult a temető környezete, azonban azt napjainkban is kiesebb, állandó, illetve időszakos tavak (Kis-tó, Bangó-tó, Sós-tó), valamint nádas, zsombékos, belvízzel súlyosan veszélyeztetett területek határolják a már említett három irányból.

A LELŐHELY KITERJEDÉSE

A két éven keresztül folytatott leletmentő ásatások során összesen 32 sír került feltárásra vagy megfigyelésre. A temető kiterjedését egyetlen irányban sem sikerült tisztázni, így feltételezhetően az óvoda körüli telkekre is átnyúlhat, azonban pontos kiterjedéséről[7] a helyi lakosok elmondásán túl semmilyen további információval nem rendelkezünk, így további adatok hiányában sírszámának megközelítő becslése sem lehetséges. *(2. kép)*

7 A bejelentést követően a helyszínre érkezett Csukás Györgyi a székesfehérvári múzeum régésze, aki több helyi lakostól arról értesült, hogy a most előkerült csontvázaktól 10–15 métere Ny-ra a 40-es években silógödrök ásása közben 8–10 temetkezést pusztítottak el, viszont az építési területtől ÉK-re épült pedagógus házak alapjának kialakítása során nem bukkantak újabb sírokra.

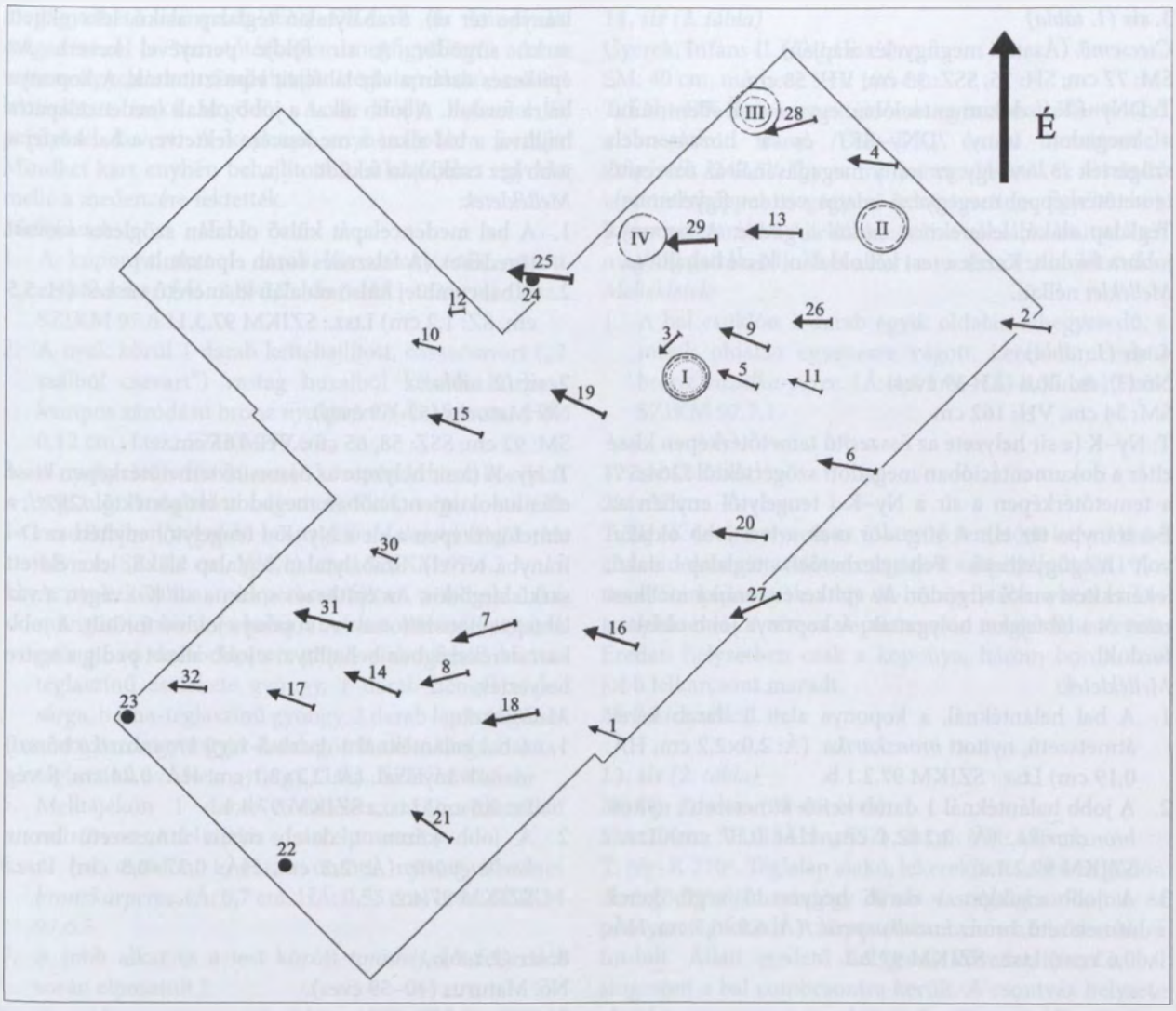

2. kép **Sárszentágota-Óvoda kora Árpád-kori temetőrészlet temetőtérképe**

GYŰJTEMÉNY

Régészeti leletek: Szent István Király Múzeum, Ltsz.: 97.1.1–19.1.
Embertani anyag: Szent István Király Múzeum, Ltsz.: 79.6.1–19.

SÍRLEÍRÁSOK

1. sír *(1. tábla)*
Felnőtt. (Ásatási megfigyelés alapján)
Az óvoda alapásási munkálatai során megsemmisítették a temetkezést, a csontokat felszedték, csak a feldúlt sírgödör helyét lehetett meghatározni.
Mellékletek:
1. 1 darab állatfejes öntött, zárt *bronzkarperec.* Törött. (Á: 6,5 cm, HÁ: 0,47 cm) Ltsz.: SZIKM 97.1.1.
2. 1 darab egyik oldalán elhegyesedő, a másik oldalán egyenesre vágott félkör átmetszetű bronz *huzalgyűrű.* (Á: 2,5 cm, HÁ: 0,42×0,31 cm) Ltsz.: SZIKM 97.1.2.
3. 1 darab sodrást utánzó, öntött, bronz *karikagyűrű.* (Á: 2,6 cm, HÁ: 0,43 cm) Ltsz.: SZIKM 97.1.3.

2. sír *(1. tábla)*
Felnőtt. (Ásatási megfigyelés alapján)
SM: 40 cm; SSZ: 45 cm; VH: 143 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /264°/. A temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Az óvoda alapásási munkálatai által erősen bolygatott sír. A sírgödör foltja csak a lábaknál volt megfigyelhető, a sírgödör sarkai lekerekítettek. Eredeti helyzetben csak a koponyatető, a láb csontjai és a bal medencelapát maradtak.
Melléklet nélkül.

3. sír *(1. tábla)*
Csecsemő. (Ásatási megfigyelés alapján)
SM: 77 cm; SH: 75; SSZ: 33 cm; VH: 58 cm.
T: DNy–ÉK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány /DNy–ÉK/ és a hozzárendelt szögérték /326°/, így az irány megadásánál az összesítő temetőtérképpel megegyező adatot vettem figyelembe). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A koponya jobbra fordult. Kezek a test két oldalán, kissé behajlítva. *Melléklet* nélkül.

4. sír *(1. tábla)*
Nő (?). Adultus (23–39 éves)
SM: 34 cm; VH: 162 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /264,5°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). A sírgödör csak a test jobb oldalán volt megfigyelhető. Feltételezhetően téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. Az építkezés során a mellkasi részt és a lábfejeket bolygatták. A koponya jobb oldalára fordult.
Mellékletek:
1. A bal halántéknál, a koponya alatt 1 darab kerek átmetszetű, nyitott *bronzkarika*. (Á: 2,0×2,2 cm, HÁ: 0,19 cm) Ltsz.: SZIKM 97.2.1.b.
2. A jobb halántéknál 1 darab kerek átmetszetű, nyitott *bronzkarika*. (Á: 2,2×2,4 cm, HÁ: 0,17 cm) Ltsz.: SZIKM 97.2.1.a.
3. A jobb csuklón 1 darab hegyesedő végű, kerek átmetszetű, bronz *huzalkarperec*. (Á: 6,8×6,7 cm, HÁ: 0,63 cm) Ltsz.: SZIKM 97.2.2.

5. sír *(1. tábla)*
Gyerek. Infans II. (7–11éves)
SM: 58 cm; SH: 168; SSZ: 78 cm; mérhető VH: 121 cm.
T: Ny–K 277,5° Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A váz környezetében a sír földje hamuval és pernyével kevert. A csontvázat a sírgödör bal oldalára eltolva helyezték el. A váz lábszárai és lábfejei hiányoztak. A koponya jobbra fordult. A bal alkar a medencére hajlítva, a jobb kézfej a balkéz csuklójára fektetve.
Mellékletek:
1. A jobboldali könyök külső oldalán 1 darab *tojáshéj*. (A felszedés során elpusztult.)

6. sír *(1. tábla)*
Felnőtt.
SM: 70 cm; SSZ: 63 cm; VH: 148 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /259°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Szabálytalan téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A sír földje pernyével kevert. Az építkezés során a váz lábfejeit elpusztították. A koponya balra fordult. A jobb alkar a jobb oldali medencelapátra hajlítva, a bal alkar a medencére fektetve, a bal kézfej a jobb kéz csuklóján feküdt.
Mellékletek:
1. A bal medencelapát külső oldalán szögletes *vascsat* töredékei. (A felszedés során elpusztult.)
2. A bal combfej külső oldalán kisméretű *vaskés*. (H: 5,5 cm, SZ: 1,2 cm) Ltsz.: SZIKM 97.3.1.

7. sír *(2. tábla)*
Nő. Maturus (53–59 éves).
SM: 92 cm; SSZ: 58, 65 cm; VH: 165 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /287°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az D-i irányba tér el). Szabálytalan téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. Az építkezés során a sír K-i végét, a váz lábfejeit elpusztították. A koponya jobbra fordult. A jobb kart derékszögben behajlítva, a jobb alkart pedig a testre helyezték.
Mellékletek:
1. A bal halántéknál 1 darab *S-végű bronzkarika* bőrszíj maradványaival. (Á: 2,2×2,1 cm, HÁ: 0,24 cm, S-vég Sz: 0,6 cm) Ltsz.: SZIKM 97.4.1.
2. A jobb kézen 1 darab ovális átmetszetű bronz *karikagyűrű*. (Á: 2,2 cm, HÁ: 0,37×0,3 cm) Ltsz.: SZIKM 97.4.2.

8. sír *(2. tábla)*
Nő. Maturus (40–59 éves).
SM: 93 cm; VH: 160 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /287°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az D-i irányba tér el). Az állkapocs előrebillent.
Mellékletek:
1. A bal halántéknál 1 darab kisméretű, nyitott *bronzkarika*. (Á: 1,6 cm, HÁ: 0,19×0,24 cm) Ltsz.: SZIKM 97.5.1.
2. A bal kézen 1 darab keskeny, nyitott, bronz *pántgyűrű*. (Á: 2,0 cm, HÁ: 0,29×0,14 cm) Ltsz.: SZIKM 97.5.2.
3. A sírföldben 1 darab *bronzhuzal* töredék. (HÁ: 0,09 cm) Ltsz.: SZIKM 97.5.3.

9. sír *(3. tábla)*
Juvenis (15–18 éves)
SM: 77 cm; SH: 198 cm; SSZ: 63 cm; VH: 145 cm.
T: ÉNy–DK (a dokumentációban megadott szögérték /247,5°/ ellentmond az összesítő temetőtérképen

megfigyelhető iránynak /ÉNy–DK/„ a sír irányának megadásánál a temetőtérképen megfigyelhető adatot vettem figyelembe). Szabálytalan téglalap alakú, erősen lekerekített sarkú sírgödör. A sír földje hamuval és pernyével kevert. A koponya enyhén jobbra fordult. Mindkét kart enyhén behajlították, a kézfejeket egymás mellé a medencére fektették.
Mellékletek:

1. A koponya alatt 1 darab kör átmetszetű, nyitott *ezüstkarika*. (Á: 2,8×2,7 cm, HÁ: 0,2 cm) Ltsz.: SZIKM 97.6.1.
2. A nyak körül 1 darab kettéhajlított, összecsavart („2 szálból csavart") vastag huzalból készült húrkos-kampós záródású bronz *nyakperec*. (Á: 15,0 cm, HÁ: 0,12 cm) Ltsz.: SZIKM 97.6.2.
3. A nyakperecre fűzve, annak közepén 1 darab középen zeg-zug vonalakkal díszített, két végén stilizált madárfejben végződő bronz *félholdalakú csüngő*. (H: 4,8 cm, SZ: 3,2 cm, V: 0,1) Ltsz.: SZIKM 97.6.3.
4. A nyak körül a nyakperecre fűzve, a félholdalakú csüngőtől jobbra és balra 11 darab különféle típusú *gyöngy*. (6 darab lapított gömb alakú fehér, barna-téglaszínű és fekete gyöngy, 1 darab henger alakú sárga, barna-téglaszínű gyöngy, 3 darab lapított gömb alakú barna gyöngy, 1 darab gömb alakú sárga, barna-téglaszínű és fekete gyöngy.) Ltsz.: SZIKM 97.6.4.
5. Melltájékon 1 darab töredékes, azonosíthatatlan *ezüstérem*. (A felszedés során elpusztult.)
6. A bal csuklón 1 darab öntött, nyitott állatfejes *bronzkarperec*. (Á: 6,7 cm, HÁ: 0,53 cm) Ltsz.: SZIKM 97.6.5.
7. A jobb alkar és a test között *tojáshéj*. (A felszedés során elpusztult.)
8. A jobb medencelapát felett 1 darab ismeretlen rendeltetésű, erősen korrodált *vastárgy*. (A tárolás során elpusztult.) Ltsz.: SZIKM 97.6.7.
9. A jobb kézen 1 darab dudorosan öntött, ezüst *karikagyűrű*. (Á: 2,16 cm, HÁ: 0,56 cm) Ltsz.: SZIKM 97.6.6.

10. sír *(2. tábla)*
Gyerek. Infans I. (4–6 éves).
SM: 39 cm; mérhető VH: 74 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /259°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Rossz megtartású. A feltárás során a váz lábszárait erősen megbolygatták. A koponya enyhén jobbra fordult. A jobb alkart a jobb medencelapátra hajlították.
Melléklet nélkül.

11. sír *(2. tábla)*
Gyerek. Infans II. (7–14 éves).
SM: 40 cm; mérhető VH: 106 cm.
T: ÉNy–DK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány /ÉNy–DK/ és a hozzárendelt szögérték /247,5°/, így az irány megadásánál az összesítő temetőtérképpel megegyező adatot vettem figyelembe). Rossz megtartású. A feltárás során a váz lábszárait erősen megbolygatták. Mindkét alkart a medencére hajlították.
Mellékletek:

1. A bal csuklón 1 darab egyik oldalán elhegyesedő, a másik oldalán egyenesre vágott, kerek átmetszetű bronz *huzalkarperec*. (Á: 4,4 cm, HÁ: 0,35 cm) Ltsz.: SZIKM 97.7.1.

12. sír *(2. tábla)*
SM: 37 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /281°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az D-i irányba tér el). A sírt az alapásás során megsemmisítették. Eredeti helyzetben csak a koponya, három borda és a jobb felkarcsont maradt.
Melléklet nélkül.

13. sír *(2. tábla)*
Nő (?). Adultus (23–39 éves).
SM: 70 cm; SH: 184 cm; SSZ: 50 cm; VH: 155 cm.
T: Ny–K 270°. Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A sírgödör alján mintegy 20 cm vastagságban hamu- és pernyeréteg feküdt. A koponya és enyhén a felsőtest balra fordult. Állati eredetű bolygatás következtében a bal singcsont a bal combcsontra került. A csontváz helyzete alapján a tetemet egykor halotti lepelbe csavarhatták be.
Melléklet nélkül.

14. sír *(2. tábla)*
Nő. Adultus/Maturus (35–55 éves).
SM: 102 cm; KH: 197 cm; KSZ: 30 cm; VH: 170 cm.
T: ÉNy–DK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány és szögérték /DNy–ÉK 247,5°/ az összesítő temetőtérképen megfigyelhető iránynak, az irány megadásánál az összesítő temetőtérképen szereplő értéket vettem figyelembe). Koporsós sír. A sírgödör nem volt megfigyelhető, azonban a koporsó elszíneződése jól követhető volt a sírban, továbbá a bal felkar és a bal medencelapát külső oldalán a koporsó famaradványai is megmaradtak. A koponya jobbra fordult, az állkapocs előrebillent. A csontváz helyzete alapján a tetemet bele kellett préselni a szűk koporsóba, mivel a váll csontjai felhúzott helyzetben voltak, a két felkarcsont szorosan a testhez simult. Mindkét alkart a medencére hajlították.

Mellékletek:

1. A jobb halántéknál 1 darab nyitott *bronzkarika.* (Á: 2,5 cm, HÁ: 0,14 cm) Ltsz.: SZIKM 97.8.1.a.
2. A bal halántéknál 1 darab *bronzkarika.* Törött. (Á: 2,6 cm, HÁ: 0,17 cm) Ltsz.: SZIKM 97.8.1.b.
3. A sír földjéből előkerült 1 darab trapéz átmetszetű, rovátkolt, bronz *karikagyűrű.* (Á: 2,3 cm, HÁ: 0,45×0,24 cm) Ltsz.: SZIKM 97.8.2.

15. sír *(4. tábla)*
Férfi. Adultus/Maturus (30–59 éves).
SM: 95 cm; KH: 223 cm; KSZ: 50 cm; VH: 178 cm.
T: DNy–ÉK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány és szögérték /DNy–ÉK 247,5°/ az összesítő temetőtérképen megfigyelhető iránynak, az irány megadásánál az összesítő temetőtérképen szereplő értéket vettem figyelembe). Koporsós sír. A sírgödör nem volt megfigyelhető, a koporsó famaradványai a jobb felkarcsont külső oldalánál voltak érzékelhetők. A koponya sérült.
Mellékletek:

1. A test egyik baloldali bordáján 1 darab *S-alakura hajlított bronzhuzal.* (HÁ: 0,17 cm) Ltsz.: SZIKM 97.9.1.
2. A jobboldali sípcsont külső oldalán 1 darab *vaskés.* (A felszedés során elpusztult.)

16. sír *(4. tábla)*
Nő. Adultus (32–36 éves).
SM: 95 cm; SH: 183 cm; KSZ: 70 cm; VH: 143 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /253°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A sír földje hamuval és pernyével kevert. A koponya és a felsőtest is enyhén jobbra fordult. A két felkarcsont szorosan a testhez simult. Mindkét kart derékszögben behajlították és az alkarokat egymásra fektetve a testre helyezték. A csontváz helyzete alapján az elhunytat egykor halotti lepelbe csavarhatták.
Mellékletek:

1. A jobb kézen 1 darab bronz *karikagyűrű.* (Á: 2,4 cm, HÁ: 0,45×0,19 cm) Ltsz.: SZIKM 97.10.1.
2. A bal kézen 1 darab bronz *karikagyűrű.* (Á: 2,3 cm, HÁ: 0,5×0,19 cm) Ltsz.: SZIKM 97.10.2.

17. sír *(4. tábla)*
Gyerek. Infans I. (5–7 éves).
SM: 77 cm; SSZ: 48 cm; mérhető VH: 94 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /253°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A sír földje pernyével kevert. Az építkezés során a sír K-i oldalát elpusztították. A koponya balra fordult.
Melléklet nélkül.

18. sír *(4. tábla)*
Gyerek. Infans II. (11–14 éves).
SM: 94 cm; SSZ: 42 cm; mérhető VH: 125 cm.
T: Ny–K (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány /DNyNy–KÉK/ és a hozzárendelt szögérték /287°/, így az irány megadásánál összesítő temetőtérképpel megegyező adatot vettem figyelembe, mely szerint a sír tengelye a Ny–K-i iránytól enyhén D felé tér el). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. Az építkezés során a sír K-i oldalát elpusztították. A koponya sérült. A bal alkart a medencére hajlították, a jobb kar derékszögben behajlítva, a testre fektetve úgy, hogy a jobb kézfejet a bal alkarra helyezték.
Mellékletek:

1. A koponya oldala mellett 1 darab *bronzkarika.* Töredékes. (HÁ: 0,13 cm) Ltsz.: SZIKM 97.11.1.
2. A bal medencelapáton 1 darab kör átmetszetű, összekalapált végű bronz *huzalgyűrű.* (Á: 2,2 cm, HÁ: 0,23 cm) Ltsz.: SZIKM 97.11.2.

19. sír *(4. tábla)*
Nő. Adultus (20–39 éves).
SM: 109 cm; mérhető VH: 125 cm.
T: ÉNy–DK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány /ÉNy–DK/ és a hozzárendelt szögérték /242°/, így az irány megadásánál az összesítő temetőtérképpel megegyező adatot vettem figyelembe). A sír földje pernyével kevert. A sírfenék kemény, agyagos, kavicsos. Rossz megtartású, bolygatott csontváz, melyből csak néhány borda a kézcsontok és az alsótest maradt meg. Mindkét kar derékszögben behajlítva, a testen egymásra fektetve.
Mellékletek:

1. A mellkas központjában 1 darab feltételezhetően öntési hibás ezüst *fejesgyűrű.* (Á: 2,3 cm, HÁ: 0,29×0,27 cm) Ltsz.: SZIKM 97.12.1.
2. A jobb felkar külső oldalán 1 darab *vaskés.* (H: 7,6 cm, SZ: 1,1 cm) Ltsz.: SZIKM 97.12.2.

20. sír *(4. tábla)*
Nő. Adultus/Maturus (35–55 éves).
SM: 95 cm; VH: 153 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /264,5°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). A váz környezetében a sír földje hamuval és pernyével kevert.

A koponya jobbra fordult. A kezek szorosan a test mellett, a kézfejeket a combcsontokra fektették.
Mellékletek:
1. A jobb kézen 1 darab egyik oldalán elhegyesedő, a másik oldalán egyenesre vágott, ovális átmetszetű bronz *huzalgyűrű*. (Á: 2,4 cm, HÁ: 0,38×0,28 cm) Ltsz.: SZIKM 97.13.1.
2. A bal kézen 1 darab nyitott, bronz *pántgyűrű*. Deformálódott. (Á: 2,3×1,7 cm, HÁ: 0,18×0,06 cm) Ltsz.: SZIKM 97.13.2.

21. sír *(4. tábla)*
Nő. Adultus (23–39 éves).
SM: 98 cm; VH: 147 cm.
T: ÉNy–DK (a dokumentációban egymásnak ellentmond a megadott irány /ÉNy–DK/ és a hozzárendelt szögérték /236°/, így az irány megadásánál az összesítő temetőtérképpel megegyező adatot vettem figyelembe). A különösen rossz időjárási körülmények miatt a csontváz nem került felszedésre. A koponya balra fordult. A bal alkart a medencére fektették, a jobb alkart pedig derékszögben a testre hajlítva a bal alkarra helyezték.
Mellékletek:
1. A bal kézen 1 darab ovális átmetszetű bronz *karikagyűrű*. (Á: 2,2 cm, HÁ: 0,27×0,17 cm) Ltsz.: SZIKM 97.14.1.

22. sír
Az óvoda alapásási munkálatai során megsemmisítették. A csontokat felszedték, csak a feldúlt sírgödör helyét lehetett hozzávetőlegesen bemérni a munkások útmutatása alapján.
Melléklet nélkül.

23. sír
1974. március.
Az óvoda alapásási munkálatai során megsemmisítették. A csontokat felszedték, csak a feldúlt sírgödör helyét lehetett hozzávetőlegesen bemérni a munkások útmutatása alapján.
Melléklet nélkül.

24. sír
1974. március.
Az óvoda alapásási munkálatai során megsemmisítették. A csontokat felszedték, csak a feldúlt sírgödör helyét lehetett hozzávetőlegesen bemérni a munkások útmutatása alapján.
Melléklet nélkül.

25. sír *(5. tábla)*
1974. március.
Férfi. Maturus (40–59 éves).
SM: 78 cm; SH: 234 cm; SSZ: 67 cm; VH: 171 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /264,5°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A sír földje hamuval kevert. A koponya balra fordult. Állati eredetű bolygatás következtében néhány borda, a jobb alkar és a jobb kézfej csontjai K-i irányba mozdultak el, az álkapocs a medencébe, az ujjcsontok pedig a lábak közé kerültek. A jobb alkart a jobb oldali medencelapátra helyezték.
Melléklet nélkül.

26. sír *(5. tábla)*
Gyerek. Infans I. (5–7 éves).
SM: 56 cm; SSZ: 52 cm; mérhető VH: 69 cm.
T: Ny–K 276°
Az alapozási árok ásása során a sír K-i és Ny-i oldalát egyaránt elpusztították, a lábszár és a lábfej csontjait eltávolították. A sírgödör formáját csak a test két oldalán lehetett megfigyelni. A sír földje hamuval kevert. Az álkapocs előrebillent. Mindkét kar behajlítva, alkarok a medencére helyezve.
Mellékletek:
1. A bal kézen 1 darab nyitott bronz *pántgyűrű*. (Jelenleg nem található meg a múzeum gyűjteményében) Ltsz.: SZIKM 97.15.1.
2. A jobb combcsont külső oldala mellett 1 darab *vaskés*. (Jelenleg nem található meg a múzeum gyűjteményében) Ltsz.: SZIKM 97.15.2.

27. sír *(5. tábla)*
Felnőtt.
SM: 66 cm; VH: 156 cm.
T: DNy–ÉK (a dokumentációban ellentmond a megadott szögérték /292,5°/ az összesítő temetőtérképen megfigyelhető iránynak /DNy–ÉK/, az irány megadásánál az összesítő temetőtérképen szereplő értéket vettem figyelembe). A jobb kézfejnél és a jobb lábfejnél beásás nyomai voltak megfigyelhetők. A sírgödör formáját csak a test jobb oldalán lehetett megfigyelni. A váz környezetében a sír földje hamuval kevert. A koponya sérült. A bal kart megközelítően 100° szögben behajlították és a testen keresztbe helyezték.
Melléklet nélkül.

28. sír *(5. tábla)*
Felnőtt.
SM: 48 cm; SSZ: 53; SH: 180 cm; mérhető VH: 135 cm.
T: Ny–K. A 3. gödör ásása során elpusztították a sír ÉNy-i sarkát. Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A koponya a gödör ásása során elpusztult. A bal alkar a medencére hajlítva, a jobb kar derékszögben a testre helyezve, a jobb kézfej a bal könyökön feküdt. A bal lábszár térdben enyhén behajlítva.
Mellékletek:
1. A bolygatott nyakcsigolya mellett 1 darab nyitott *bronzkarika.* (Á: 2,5 cm, HÁ: 0,23 cm) Ltsz.: SZIKM 97.16.1.

29. sír *(5. tábla)*
Felnőtt.
SM: 65 cm; SSZ: 73; mérhető VH: 136 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /276°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az D-i irányba tér el). A 4. gödör ásása során elpusztították a sír Ny-i oldalát. Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A lábfej környezetében a sír földje hamuval kevert. A koponya a gödör ásása során elpusztult. A kéz és a lábfej csontjai állati bolygatás következtében elmozdultak. Mindkét alkar a medencére hajlítva, a két kézfejet egymásra fektetve.
Mellékletek:
1. A test jobb oldala mellett, a jobb kar alatt 1 darab *vaskés.* (A felszedés során elpusztult, leltározásra nem került.)

30. sír *(5. tábla)*
Gyerek.
SM: 60 cm; SSZ: 35; mérhető VH: 67 cm.
T: Ny–K 277,5°. Az alapozási árok ásása során a sír K-i oldalát elpusztították, a lábfejek csontjait eltávolították. Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A koponya sérült. A jobb alkart a testre, a koponya irányába behajlították.
Mellékletek:
1. A koponya csontjai között 1 darab két szálból fonott bronz *huzalkarika* töredéke. (Á: 1,6 cm, HÁ: 0,13 cm) Ltsz.: SZIKM 97.17.1.
2. A nyak körül 17 darab különféle típusú *gyöngy.* (1 darab henger alakú üveggyöngy, 16 darab kása üveggyöngy.) Ltsz.: SZIKM 97.17.2.
3. A nyak táján, a gyöngyök között 1 darab átlyukasztott *római kisbronz.* (Á: 1,9 cm) Ltsz.: SZIKM 97.17.3.
4. A kidobott földből előkerült 1 darab *ólomlemez.* Töredék. Ltsz.: SZIKM 97.17.4.

31. sír *(5. tábla)*
Nő. Maturus (53–59 éves).
SM: 72 cm; SSZ: 58; SSZ: 190; VH: 153 cm.
T: Ny–K (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /253°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Szabálytalan téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A koponya jobbra fordult. A jobb alkar a testre, a koponya irányába behajlítva, a bal alkar a medencére hajlítva.
Mellékletek:
1. A bal halántéknál 1 darab nyitott *bronzkarika.* (Á: 2,4×1,8 cm, HÁ: 0,17 cm) Ltsz.: SZIKM 97.18.1.b.
2. A jobb halántéknál 1 darab nyitott *bronzkarika.* (Á: 2,4×2,1 cm, HÁ: 0,27 cm) Ltsz.: SZIKM 97.18.1.a.

32. sír *(5. tábla)*
Gyerek.
SM: 90 cm; SSZ: 33; SSZ: 130; VH: 104 cm.
T: DNy–ÉK (a sír helyzete az összesítő temetőtérképen kissé eltér a dokumentációban megadott szögértéktől /264,5°/, a temetőtérképen a sír a Ny–K-i tengelytől enyhén az É-i irányba tér el). Téglalap alakú, lekerekített sarkú sírgödör. A koponya balra fordult.
Melléklet nélkül.

A TEMETŐ LELETANYAGA

A feltárt sírok alacsony száma, valamint a bolygatott sírok magas aránya[8] miatt a különböző temetkezési szokások (pl.: tájolás, sírgödrök formája és mélysége, karok helyzete stb.) vizsgálata nem célravezető. A vizsgálatba bevonható elemek alacsony száma miatt a várható eredmény erősen esetleges, véletlenszerű és félrevezető lehet. A temető teljes mérete ismeretlen, a terület domborzati viszonyai nem akadályozzák egyik irányba sem a sírok terjedését, így a temetkezések megközelítő száma sem adható meg. Az ismerté vált 32 sír mindössze csak a temető egy idő-, és egyben térbeli szeletének tekinthető, így a további feltárásokig ennek a tanulmánynak a leletanyag bemutatásán túl csak a temetőrészlet lehető legpontosabb időrendi elhelyezése a célja.

A lelőhelyen feltárt 32 temetkezés közül 20, tehát sírok 62,5 %-a tartalmazott valamilyen típusú mellékletet. A sírokból teljes mértékben hiányoznak a fegyverek,

8 A feltárt 32 temetkezésből több mint felét, összesen 17 sírt (53%) ért kisebb (11 sír, 34%) vagy nagyobb (6 sír, 19%) bolygatás.

mellékletként csaknem kivétel nélkül ékszereket és használati tárgyakat helyeztek az elhunytak mellé. A temetőtöredékből előkerült leggyakoribb melléklet típust a gyűrűk alkotják, 11 sírból összesen 14 darab került elő. Az ékszerek közül a gyűrűket a különböző típusú karikák követik gyakoriságban (9/12), majd a karperecek (4/4), gyöngyök (2/2), a nyakperec (1/1) és a félhold alakú csüngő (1/1) következik. Továbbá öt esetben helyeztek az elhunyt mellé vaskést, egy temetkezésből pedig vascsat került elő. A temetőtöredék keltezését nagyban elősegíthette volna a 9. sírból származó kis ezüstérme, amely azonban a felszedés során elpusztult. A bolygatottság ellenére megállapítható, hogy egy mellékletekben viszonylag gazdag soros temetőtöredék került elő.

Gyűrűk

A lelőhelyről származó gyűrűk típusukban, kialakításukban és anyagukban jelentős változatosságot mutatnak. A 14 darab gyűrű összesen négy különböző típusba sorolható (huzalgyűrűk, öntött karikagyűrűk, fejes gyűrű, pántgyűrű), továbbá a karikagyűrűk további két altípusa különböztethető meg (rovátkolt karikagyűrű, dudoros karikagyűrű). A gyűrűk anyaga két ezüst gyűrű kivételével *(a 9. sírból származó dudorosan öntött karikagyűrűtől és a 19. sírból származó fejes (?) gyűrű)*bronz.

A temető három sírjából (1., 18., 20. sír) összesen három huzalgyűrű került elő. Ezeknek a típusoknak a használata a magyarországi kutatás szerint lefedi a teljes 10–11. századot.[9] Ennél szűkebb időintervallumra keltezhet a temető hat sírjából (1., 7., 9., 14., 16., 21. sír) származó hét darab karikagyűrű, melyek használata a 10–11. század fordulóján érte el a csúcspontját.[10] Pántgyűrű a temető három sírjából (8., 20., 26. sír) három darab került elő, mindegyik a bal kézfej csontjai között feküdt. A díszítetlen pántgyűrűk már az avar korban jelen voltak, majd ugyanez a típus megfigyelhető a 10–11. századi leletanyagban is.[11] Istvánovits Eszter a rétközi temetők elemzése kapcsán kimutatta, hogy ez a gyűrűtípus elsősorban női és gyerek sírokból származik,[12] ezt a megfigyelést a sárszentágotai temető sírjai is megerősíthetik. A 19. sírból egy idáig párhuzam nélküli, egyedi kialakítású fejes (?) gyűrű került elő. A gyűrű egyedi formájának tudatos kialakítása azonban erősen megkérdőjelezhető a fejrész kidolgozatlansága miatt, illetve az ott megfigyelhető egyenetlen, rossz minőségű felület esetleges öntési hibára vagy rontott darabra is utalhat.

Huzalkarikák

A 10–11. századi úgynevezett soros, köznépi temetők vizsgálata során a különböző típusú huzalkarikák, főleg S-végű karikák[13] mindig is különleges szerepet kaptak. Ez a kiemelt szerep a sárszentágotai temetőtöredék esetében nem feltétlenül jellemző, hiszen gyűrűk nagyobb számban kerültek elő a lelőhelyen. Ennek ellenére vizsgálatuk a tárgytípus nagyfokú feldolgozottsága miatt elsődleges.

Az egyszerű, sima huzalkarikák lényegében a teljes honfoglalás és Árpád-kor alatt használatban voltak,[14] sőt a korszakot megelőző és az azt követő időszakban is kimutatható a jelenlétük, míg az S-végű karikák már egy valamennyivel szűkebb időintervallumot határoznak meg. Az S-végű karikák megjelenését Szőke Béla az 960–970-es évekre helyezi,[15] azonban a tárgytípus elterjedésével kapcsolatban többen felhívták arra a figyelmet, hogy ez az időpont elsősorban a Felvidék nyugati részére illetve a Dunántúlra érvényes.[16]

A bőséges szakirodalom ellenére kisebb figyelmet kapott a huzalkarika viselet fokozatos átalakulása: míg az S-végű karikák megjelenésének kezdetén többségében egyszerű huzalkarikák kerültek elő a sírokból, majd időben előre haladva fokozatosan kiegyenlítődött az egyszerű és az S-végű huzalkarikák aránya, végül döntő többségbe kerültek S-végű karikák, de sohasem sikerült kiszorítaniuk az egyszerű karikákat a mindennapi viseletből.[17] Az S-végű karikák felső határát megnyugtatóan Bóna István tisztázta a dunaújváros-pusztaszentegyházi templom és templom körüli temető kapcsán, kimutatva, hogy az

9 Szőke–Vándor 1987, 79.
10 Szőke–Vándor 1987, 79.
11 Szőke–Vándor 1987, 68.
12 Istvanovits 2003, 303.
13 A témáról alapos áttekintést nyújt: Szőke–Vándor 1987, 54–59.
14 Kovács 1994, 112; KISS 2000, 71; Mesterházy 2002, 332; Révész 2008, 402.
15 Szőke 1962, 87.
16 Török 1962, 43; Mesterházy 1965, 104; Mesterházy 2002, 332.
17 Révész 2008, 402; Mesterházy 2002, 332. Továbbá a sima huzalkarikák és az S-végű karikák egymáshoz viszonyított aránya nem csak időben, hanem térben is egyenetlen, egyes régiókban alacsonyabb számban voltak jelen, mint más térségekben. Az S-végű karikák elterjedésének regionális különbségeire utal Révész László a Heves megyei 10–11. századi leletanyag tárgyalása során, rámutatva arra, hogy az általa vizsgált területen „az S-végű karika a 10. század utolsó harmadában megjelent ugyan, de sohasem vált közkedvelté. Széleskörűen nem terjedt el még a 11. században sem". Révész 2008, 405.

egyszerű S-végű karikatípusok egészen az Árpád-kor végéig megtalálhatók a templom körüli temetőkben és a különböző kincsleletekben, így nincs pontos datáló értékük.[18]

A sárszentágotai temetőből előkerült huzalkarikák, a 14. sírból származó S-végű karikától eltekintve az egyszerű huzalkarikák közé tartoztak, mely utalhat arra, hogy a huzalkarikák divatváltozásának még korai szakaszából származhatnak az itt előkerült temetkezések.

Nyakperec

A temető 9. sírjából származó bronz nyakperec keltezése időben szintén széles sávot mutat. Míg Szabó János Győző a 10. század végétől a 11. század közepéig, harmadik negyedéig keltezte ezeket a tárgyakat,[19] addig többen a nyakperecek huzalvastagsága kapcsán megjegyezték, hogy a vastagabb huzalból készített példányok a 11. század 20-as éveitől jelenhettek meg.[20] Az ibrányi temetőben Istvánovits Eszter megfigyelése szerint a vékony huzalból készített torquesek már a 10. század középső harmadában megjelentek. Továbbá megfigyelte, hogy a 4–5 mm vastag huzalból készített darabok, már a 10. század második felében, végén megjelenek a temetőben.[21] A sárszentágotai temető 9. sírjából származó nyakperec, 4–5 mm huzalvastagságával szintén ebbe az átmeneti kategóriába sorolható.

Karperecek

A sárszentágotai temetőtöredék négy sírjából (1., 4., 9., 11. sír) összesen négy bronz karperec került elő. A sírmező 4., és 9. sírjában egy-egy darab kerek átmetszetű, elhegyesedő végű huzalkarperec volt. Ez a jellegzetes típusú karperec feltételezhetően már a 10. század első felétől jelen volt a Kárpát-medencében,[22] de a 11. századból is ismert néhány példány.[23] Az 1. és a 9. sírból szintén egy-egy darab állatfejes karperec származott. Ezen ékszertípus vizsgálatát Kovács László végezte el a Szabolcs-Petőfi utcai temető feldolgozása során, bár az ásatási jelentésekből ismerte a sárszentágotai állatfejes karpereceket, azok formáját leletközlés hiányában nem tudta saját típusrendszerébe besorolni.[24] Kovács László rendszerében az 1. sírból származó törött, feltételezhetően zárt, állatfejes bronz karperec a 1.d. típusba, míg a 9. sírból előkerült nyitott, állatfejes bronz karperec a 1.a. típusba sorolható. Kovács László mind az 1.a., mind a 1.d. típust a 10. század második felétől a 11. század közepéig keltezi.[25]

Félhold alakú csüngő

A temető 9. sírjából egy darab bronz félhold alakú csüngő került elő, a csüngő egyedi kialakítású, közvetlen formai párhuzama nem ismert. Hasonló két végén stilizált madárfejben végződő bronz lunula több is került elő,[26] amelyek a legközelebbi párhuzamnak tekinthetők, azonban ezek mindegyikének belső ívén egy halfarok formájú kisméretű nyúlványt alakítottak ki.

A félhold alakú csüngők kutatása Kralovánszky Alán munkásságához köthető, hiszen a magyarországi kutatásban idáig egyedüliként szentelt tanulmányt ennek a tárgytípusnak.[27] Munkájába 36 lelőhelyről 47 példányt vont be, melyeket készítési módjuk és díszítésük alapján három főtípusra és további altípusokra osztott. A félhold alakú csüngők használatát a 10. század utolsó negyede és 11. század utolsó negyede közé helyezte és a tárgyakat kereskedelmi árucikknek tekintette, melyek véleménye szerint eredetileg „Dél-Oroszország" területén készültek, majd a Kárpát-medencében ezeket a keleti példányokat utángyártották. Az általa vizsgált példányok női és gyermek sírokból kerültek elő, viselésüket egy etnikailag vegyes, a Kárpát-medencében már összekeveredett magyar, avar, bajor, szláv lakossághoz kötötte.

Kralovánszky Alán gyűjtését 1985-ben Kiss Attila egészítette ki az újonnan előkerült leletanyag alapján, így Ő már 63 lelőhely 102 példányát és a németóvárról származó öntőmintát tudta bevonni a vizsgálatba.[28]

18 Bóna 1978, 138–139.
19 Szabó 1980, 62.
20 Szőke 1962, 93; Giesler 1981, 116–120; Kovács 1986, 101; Kovács 1994, 115.
21 Istvaonvits 2003, 291.
22 Szőke 1962, 67; Szabó 1980, 66; Révész 1996, 90–91; Langó 2001, 38–40.
23 Istvánovits 2003, 308–309.
24 Kovács 1994, 137.
25 Kovács 1994, 132–134.
26 Székesfehérvár-Szárazrét, Szabolcs-Vontatópart, Tevel-Venyigés, szórvány.
27 Kralovánszky 1959, 76–82.
28 Kiss 1985, 233, 313–315, 333, 19. térkép.

3. kép **A félhold alakú csüngök elterjedése a Kárpát-medencében**

1. Aparhant–V. halastó, szórvány; 2. Arad-Földvári puszta (Arad, RO); 3. Balatonalmádi-Vörösberény; 4. Balatonudvari-Fövényes; 5. Békéssámoson–Újosztás; 6. Bjelo-Brdo (Bjelo-Brdo, HR); 7. Bjelo-Brdo 182. sír (Bjelo-Brdo, HR); 8. Budapest, Csepel-Királyerdő; 9. Budapest, Csepel-Komáromi út; 10. Budapest-Lipótmező; 11. Csanytelek, szórvány; 12. Csanytelek–Dilitor 56. sír, 61. sír; 13. Csáktornya (Čakovec, SLO); 14. Csávoly-Tanyasi iskola; 15. Csekej 269. sír (Čakajovce, SK); 16. Csepreg–Szentkirály, Malom 150. sír; 17. Csombord 2. sír (Ciumbrud, RO); 18. Csóka–Szerb temető (Чока, SRB); 19. Dévény–Vinohrad (Devín, SK); 20. Doboka, vár (Dăbâca, RO); 21. Doboz, telep; 22. Dunaszekcső; 23. Dunaújváros-Csetény 174. sír; 24. Ellend–Nagygödör-dűlő 144. sír; 25. Fadd–Jeges hegy, szórvány; 26. Szentkirály, szórvány; 27. Győr-Belváros, szórvány; 28. Gyulafehérvár-Mentőállomás 63/1980. sír, 501/1981. sír (Alba Iulia, Ro); 29. Hajdúszoboszló-árkoshalom 77. sír; 30. Halimba-Cseres 286. sír, 423. sír, 438. sír, 651. sír; 31. Hencida; 32. Hódmezővásárhely- Kopáncs 9. sír; 33. Ikervár–Virág utca 52. sír, 97. sír; 34. Illocska–Magyarsko groblje (Iločac); 35. Ipolykeszi 127. sír, 147. sír (Kosihy nad Ipľom, SK); 36. Jászberény-Szent Pál halom; 37. Junozovci, HR; 38. Kalaznó, szórvány; 39. Kecskemét-Úrrét; 40. Kiskunhalas–Bodoglár; 41. Középpulya (Mitterpullendorf, A); 42. Kunszentmárton (Szentes)–Kökényzug; 43. Magyarhomorog 132. sír, 153. sír; 44. Majs-Udvari rétek 9. sír, 53. sír, 108. sír, 237. sír, 505. sír, 533. sír, 560. sír, 603. sír, 681. sír, 738. sír, 760. sír, 806. sír, 900. sír, 976. sír, 1031. sír, 1047. sír, 1051. sír, 1069. sír, 1126. sír; 45. Mezőberény–Kérhalom 65. sír; 46. Mindszent–Ludas–Gyóvai T. földje; 47. Mindszent–Ludas–Korom E. földje; 48. Nagylak-Téglaégető 6. sír; 49. Nagyvárad-Szőllős (Oradea, RO); 50. Nagyvendég (Veľké Hoste, SK); 51. Ligvánd 1. sír (Nebersdorf, A); 52. Novi Banovci (Нови Бановци, SRB); 53. Zsitvabesenyő–Papföld (Bešeňov, SK); 54. Nyíregyháza, szórvány; 55. Orosháza–Kristó téglagyár; 56. Orosháza–Rákóczi telep 96. sír; 57. Ógyala-Bagota 36. sír (Hurbanovo); 58. Perkáta-Nyúli-dűlő; 59. Pécs–Somogy 33. sír, 118. sír, 138. sír, 141. sír; 60. Pécs–Szent István tér; 61. Pilin-Simányhegy 5. sír, 26. sír; 62. Piliny, szórvány; 63. Pilismarót–Dózsa György út 38.; 64. Pomáz-Új dűlő, telep; 65. Pusztaszentlászló 203. sír; 66. Püspökladány-Eperjesvölgy 92. sír, 107. sír; 67. Rácalmás-Göböljárás; 68. Sárbogárd-Tringer tanya 84. sír; 69. Sárosd-Kertali-domb; 70. Sárszentágota-Óvoda 9. sír; 71. Sitke-Hegyalja, szórvány; 72. Somogyaszaló–Kossuth Lajos út 65. 5/b. sír; 73. Sorokpolány-Berekalja 72. sír; 74. Ópusztaszer-Sövényháza; 75. Szabolcs-Vontatópart; 76. Szakcs-Deák Ferenc utca 6. 6. sír; 77. Szakony; 78. Szalmatercs–Fehérló dűlő; 79. Szárász-Szlavónia-dűlő; 80. Százhalombatta–Pannonia puszta 15. sír; 81. Szedres-Ifigéniapuszta; 82. Szekszárd-Csötönyi völgy; 83. Szentes-Nagyhegy; 84. Szentmihályúr 36. sír (Michal nad Žitavou, SK); 85. Székesfehérvár-Demkóhegy, szórvány; 86. Székesfehérvár-Kanizsai út; 87. Székesfehérvár–Sóstó; 88. Székesfehérvár–Szárazrét 87. sír; 89. Szob–Koliba 25. sír, 41. sír; 90. Szolnok–Repülőtér 1. sír; 91. Szomotor–Hegyi legelő 7. sír (Somotor, SK); 92. Tápiószele–Szőlő 1. sír; 93. Tevel–Venyigés, szórvány; 94. Tiszaeszlár-Dióskert 17. sír; 95. Tiszalök–Rázompuszta I. temető 99. sír; 96. Tímár–Béke TSz majorja I. temető 22. sír; 97. Tolna megyei szórvány; 98. Tótkomlós–Viharsarok TSz Szárazér partja; 99. Tömörkény–Jajgató halom; 100. Vác–Hétkápolna; 101. Visonta-Felsőrét 10. sír; 102. Vukovár- Lijeva bara, szórvány (Vukovár-Lijeva bara, HR); 103. Zamárdi-Csapási-dűlő, Réti földek; 104. Zimándújfalu, szórvány (Zimandu Nou, RO); 105. Magyar Nemzeti Múzeum, ismeretlen lelőhely

Az utobbi években a tovább bővült az előkerült leletanyag, így jelenleg 104 lelőhelyről 148 példányt ismerünk. *(3. kép)* A félhold alakú csüngők elterjedése erősen a Dunántúlra, azon belül is a Dunántúl keleti felére, a Pilismarót, Vukovár, Halimba által kijelölt háromszögre koncentrálódik, itt található a lelőhelyek közel egyharmada (32 lelőhely) és az ismert példányok csaknem fele (67 darab). A leletek további csoportosulása figyelhető a meg a Tisza középső folyása mentén a Körös és a Maros közötti területen, ahol 14 lelőhelyről 15 példány ismert, illetve Szombathely körzetéből, ahol 7 lelőhelyről 8 darab került elő. Az elterjedési térkép által kirajzol körzetek sok esetben félrevezetőek lehetnek, azokat nagyban befolyásolhatják a korszak kutatottságának különbségei egy régióban, vagy egy-egy temető kiemelkedő leletanyaga (pl.: Majs-Udvardi rétek), amely túlreprezentálja a régiót. Azonban a lunulák markáns Dunántúli jelenléte egyértelműen alátámasztható, bár a leletanyag koncentrációja nem feltétlenül rajzol ki műhelyközretet. Erre utalhat az a tény, hogy a jellegzetes, csaknem 100%-os formai egyezést mutató lunula típusok egymástól nagy távolságra találhatók meg,[29] illetve a nagyfokú formai és díszítésbeli változatosság.[30]

A 148 jelenleg ismert példány közül 46 sírból 55 példány vonható be az időrend vizsgálatába, a többi darab szórvány jellege vagy a dokumentáció hiányossága miatt nem vonható be a keltezésbe. Négy sírban érem keltezi a lunulákat, a Csanytelek-Dilitor 61. sír, Magyarhomorog 153. sír, Püspökladány-Eperjesvölgy 107. sír esetében I. István (1000–1038) érem datálja a sírt, míg a Magyarhomorog 132. sírból egy I. István (1000–1038) és egy I. András (1046–1060) érme került elő. A datálásba bevonható további sírok a temetőben lévő helyzetük és a sírokból származó további tárgyak alapján kerültek keltezésre, így a következő időrendi elrendezés adódik:

10. század második fele → 5 sír (5 példány)
10. század utolsó harmada → 3 sír (4 példány)
10. század második fele, 11. század eleje→ 5 sír (6 példány)
10. század vége, 11. század első fele → 11 sír (14 példány)
11. század első fele → 8. sír (9 példány)
11. század középső harmada → 7 sír (9 példány)
11. század második fele → 4 sír (5 példány)
11. század második fele, 12. század → 2 sír (2 példány)
12. század → 1 sír (1 példány)

A legkorábbi keltezhető Szedres-ifigéniapusztai lovassírból származó darab jelenleg nem tanulmányozható, a fennmaradt rajz alapján azonban a félhold alakú csüngők közé sorolás megkérdőjelezhető.[31] A 10. század derekára datálható csekeji 269. sírból származó csüngő szintén további vizsgálatokra szorul, így a félhold alakú csüngők megjelenése a Kárpát-medence leletanyagában jelenleg nem keltezhető korábbra a 10. század második felénél. A lelettípus elterjedése csúcsát a 10–11. század fordulóján érte el, használata az egész 11. század folyamán kimutatható, sőt egy-egy példány 12. században, a templom körüli temetőkben is megtalálható.[32]

A megnövekedett leletanyag továbbra is alátámasztja Kralovánszky Alán megfigyelést, amely szerint a félhold alakú csüngőket nők és gyermekek mellé helyezték, a lunulák minden vizsgálható esetben női és gyermek sírokból kerültek elő.

A lunulák azonban nem tekinthetők távolsági kereskedelmi árunak, azok vélhetően a Kárpát-medencében készültek, erre utalhatnak a németóvári[33] és a Szolnok megyei szórvány öntőminták,[34] azonban a németóvári öntőminta eredetisége megkérdőjelezhető, míg a Szolnok megyei példány pedig szórvány jellege miatt szélesebb időintervallumban is keltezhető.[35]

A TEMETŐTÖREDÉK RÖVID ÉRTÉKELÉSE

A Sárszentágota-Óvada lelőhelyen feltárt 32 sír egy nagyobb sírszámú temető részét alkotta. A temetőrészlet a 10. század vége és a 11. század közepe közé helyezhető. Amennyiben azonban a 9. sírból származó, elpusztult ezüst érme egyik első királyunkhoz köthető, akkor a temetőrészlet használati ideje tovább szűkíthető a 11. század első felére.

A temetőtöredék jelentőségét növeli, hogy jelenleg Fejér megyében mindössze két teljesen feltárt és közzétett temető ismert a vizsgált korszakból,[36] míg a

29 PETKES 2014. (megjelenés alatt). Az általam 1. d.1. típusba sorolt félhold alakú csüngők a következő helyekről kerültek elő: Sárbogárd-Tringer tanya 84. sír, Ógyala-Bagota 36. sír, Nagyvárad, Csanytelek, Pomáz, Győr vagy 1.a.9. típus: Püspökladány-Eperjesvölgy 107. sír; Szakcs 6. sír, Székesfehérvár-Sóstó.

30 PETKES 2014. (megjelenés alatt). A különböző jellegezettségek alapján jelenleg, tartva Kralovánszky Alán (KRALOVÁNSZKY 1959, 77.) által felvázolt szempontokat, a jelenleg ismert leletanyag 8 típusra és számos altípusra osztható.

31 WOSINSZKY 1896, 1036–1038. ; FEHÉR-ÉRY-KRALOVÁNSZKY 1962, 36. Nr. 310.; ÓDOR 1999, 160. Nr. 49.

32 BÓNA 1978, 139.

33 HAMPEL 1907, 266–267.

34 MADARAS 2001, 195. 18. kép

35 MADARAS 2001, 177.

36 Dunaújváros-Öreghegy (B. HORVÁTH 1979, 275–296.), Sárbogárd-Tringer-tanya (K. ÉRY 1968, 93–147.).

megye legnagyobb sírszámú kora Árpád-kori temetője jelenleg feldolgozás alatt áll.[37] A megyéből ismert további kora Árpád-kori temetők többségéből csak néhány sír került feltárásra *(a teljesség igénye nélkül: Alcsútdoboz-Göbölpuszta, Csákberény-Homokbánya, Rácalmás-Táncsics Mihály utca, stb...)* vagy olyan mértékben feldúltak *(pl.: székesfehérvári temetők)*, hogy a modern régészeti kutatáshoz nem tudnak újabb adatokkal hozzájárulni.[38] Így a korszak régészeti kutatásban általánosan elfogadott vélemény, mely szerint a kora Árpád-kori Dunántúl legjellegzetesebb temetőtípusa a korábbi terminológia szerint a nagy sírszámú, ún. soros, köznépi temető, Fejér megyében több ok miatt is *(pl.: a korszak régészeti kutatottsága)* további finomításra, pontosabb kidolgozásra szorul, melyhez fontos adatokkal járulhat hozzá a már ismert temetkezések hitelesítése, esetleges további kutatása.

A Sárszentágota-óvodai 10–11. századi temető kiválóan illeszkedik a terülten már korábban ismert kora Árpád-kori telepek és temetők rendszerébe, melyek elsősorban a korábbi római úthálózat elemeihez igazodnak, illetve a folyók és patakok közelébe, jelen esetben a Sárvíz ÉÉNy–DDK-i lefolyású medencéjébe telepedtek le, kerülve az alacsony ártérbe valamint a megye déli területének egy jelentős részét uraló magas löszplatókon való megtelepedést.

További érdekes párhuzam figyelhető meg a sárszentágotai és a székesfehérvári temetők elhelyezkedése között. Mindkét esetben állandó vagy időszakos vízfolyásokkal, valamint tavakkal és mocsarakkal részben vagy csaknem teljesen határolt területre telepedtek. Ez utal a korszak magyarságának területhasználati stratégiájára, amely a megtelepedéshez szükséges feltételekhez és az adott terület környezeti elemeinek ésszerű felhasználásához kapcsolódik.[39]

Irodalom

Bóna 1978 = Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros. – Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában. AlbaRegia 16 (1978) 99–157.

Csukás 1974a = Csukás Gy.: Sárszentágota, Óvoda. RégFüz 27 (1974) 76.

Csukás 1974b = Csukás Gy.: Sárszentágota-Kindergarten. ArchÉrt 101 (1974) 322.

Csukás 1975a = Csukás Gy.: Sárszentágota, Óvoda. RégFüz 28 (1975) 100.

Csukás 1975b = Csukás Gy.: Régészeti kutatások. – Sárszentágota, Óvoda. AlbaRegia 14 (1975) 367.

Csukás 1976 = Csukás Gy.: Régészeti kutatások. – Sárszentágota, Óvoda. AlbaRegia 15 (1976) 274.

K. Éry 1968 = K. Éry K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archeological and anthropological data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). AlbaRegia 8–9 (1968) 93–147.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás és kora-Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok II. Budapest 1962.

Giesler 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. PZ 56 (1981) 3–167.

Hampel 1907 = Hampel J.: A honfoglalók emlékei. In: Csánki D. (szerk.): Árpád és az Árpádok. Budapest 1907, 105–124.

Hatházi 1994 = Hatházi G.: *Sárszentágota és térsége története a kezdetektől a törökkor végéig.* In: Farkas Gy. (főszerk.): Sárszentágota múltjából. Sárszentágota 1994, 12–49.

Hatházi 1996 = Hatházi G.: A besenyő megtelepedés régészeti nyomai Fejér megyében (Archäologische Spuren der Ansiedlung der Petschenegen im Komitat Fejér). Savaria 22/3 (1996) 223–248.

B. Horváth 1979 = B. Horváth J.: A Dunaújváros-öreghegyi honfoglalás kori temető (Der landnahmezeitliche Friedhof von Dunaújváros-Öreghegy). AlbaRegia 17 (1979) 275–296.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzaitliche Nachlassmaterial des Rétköz). Nyíregyháza 2003.

37 A Bóna István és B. Horváth Jolán által feltárt 795 síros Rácalmás-göböljárási temető jelenleg még nem közzétett.

38 Petkes 2012, 67–121.

39 Ezúton szeretnék köszönetet mondani a lelőhely közlési jogáért Hatházi Gábornak, a rajzokhoz nyújtott segítségükért Boldog Zoltának és Fűkőh Dánielnek, valamint a székesfehérvári Szent István Király Múzeum munkatársainak az önzetlen segítségükért, mellyel elősegítették a munkámat. További köszönettel tartozom Ódor Jánosnak a Tolna megyei leletanyagba való betekintés lehetőségéért, Kovács Lászlónak a Dienes István által feltárt magyahomorogi temető leletanyagának megismeréséért.

Kiss 1969 = Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Friesinger, H.–Daim, F. (Hrsg.): Die Bayern ind ihre Nachbarn II. Wien. 217–389.

Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.

Kovács 1984 = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. VAH VI. 1984.

Kovács 1986 = Kovács, L: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán, II. A homokbányai temetőrészlet. (Adalékok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez) (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa, II. Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schlaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel.) CommArchHung 1986, 93–121.

Kralovánszky 1959 = Kralovánszky A.: Adatok a Kárpát-medencei X–XI. századi félhold alakú csüngők kérdéséhez (Beitrag zur Problematik der halbmondförmigen Anhänger aus dem 10.–11. Jh. im Karpathenbecken). ArchÉrt 87 (1959) 76–82. XII–XVIII. tábla.

Langó 2001 = Langó P.: Megjegyzések a honfoglalás kori huzal- és sodrott karperecek tipológiájával kapcsolatban (Beiträge zur Tracht Benutzungszeit der Draht, und gedrehten Armringe im Karpatenbecken des 10.-11 Jh.). JAMÉ 42 (2001) 33–57.

Madaras 2001 = Madaras L.: VII-VIII. századi avar temetőrészlet Berekfürdőről (Der awarische Friedhofsteil aus den 7.-8. Jahrhunderten in Berekfürdő). Tisicum – A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve 12 (2001) 173–196.

Mesterházy 1965 = Mesterházy K.: Az S-végű karikák elterjedése a Kárpát-medencében (Die Verbreitung des Haarrings mit S-Ende im Karpatenbecken). *DMÉ* 47 (1962–1964) [1965] 95–113.

Mesterházy 2002 = Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. Századok 136 (2002/2) 327–340.

Ódor 1999 = Ódor J.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. WMMÉ 21 (1999) 151–173.

Petkes 2012 = Petkes Zs.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros és templom körüli temetők sírleleteinek katasztere Fejér megyében. AlbaRegia 41 (2012) 99–157.

Petkes 2014 = Petkes Zs.: Adatok a félhold alakú csüngők értékeléséhez. Sajtó alatt.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des Oberen Theissgebietes im 10. Jahrhundert). In: Magyarország honfoglalás- és kora árpád-kori sírleletei, 1. Miskolc 1996.

Révész 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

Szabó 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. IV. (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV.) EMÉ 16–17 (1978–79) [1980] 45–136.

Szőke 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Budapest, 1962.

Szőke–Vándor 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló). Fontes AH 1987.

Török 1962 = Török, Gy,: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. AH 39. 1962.

Wosinszky 1896 = Wosinszky M.: Tolna vármegye az őskortól a honfoglalásig. I–II. Budapest 1896.

DAS FRÜHÁRPÁDENZEITLICHE GRÄBERFELD VON SÁRSZENTÁGOTA

Am 10. Oktober 1973 wurden bei Grundlegung des Kindergartens von Sárszentágota zwei Körpergräber (Grab 1–2) mit W–O Orientierung gestört. Bei den darauf folgenden Ausgrabungen in den Jahren 1973 und 1974 wurden insgesammt 32 frühárpádenzeitliche Gräber und vier spätárpádenzeitliche bienenstockförmige Gruben freigelegt. Die Ausdehnung des Gräberfeldes war dabei nicht geklären und so kann es sich vermutlich auf die Gründe um den Kindergarten erstrecken.

Das Gräberfeld von Sárszentágóta fügt sich hervorragend ins System der schon bekannten frühárpádenzeitlichen Siedlungen und Gräberfelder des Gebietes, die sich überwiegend nach den Elementen des früheren römischen Straßennetzes richteten. Die Ansiedlung der Bevölkerung erfolgte in der Nähe der Flüße und Bäche, in diesem Fal im Becken des nach süd-südöstlich fliessenden Flusses Sárvíz. Sie vermieden die niedrigen Überschwemmungsgebiete sowie die für den Süden des Komitats charakteristischen hohen Lössplateaus. Eine interessante Parellele ist in der Lage der Gräberfeldern von Sárszentágota und Székesfehérvár bemerkbar. In beiden Fällen wurden in von ständigen oder zeitweiliegen Wasserläufen, sowie von Teiche und Sümpfe teils oder vollständig begerenzte Gebiete angesiedelt. Es hinweist auf die ungarische Strategie der Raumnutzung der Epoche, die sich an die zur Ansiedlung nötigen Vorassetzungen und an die rationale Nützung der Umweltelementen des jeweiligen Gebietes knüpft.

Die meisten freigelegten Gräber (62,5%) hatten irgendeine Beigaben. Die Waffen fehlten gänzlich aus den Gräbern. Neben den bestatteten Personen wurden ausnahmlos Schmuckstücke und Gebrauchgegenstände gelegt. Die Mehrzahl der Funde bildeten die Ringschmuckstücke von unterschiedlichen Typen. In den Gräbern befanden sich am häufigsten Fingerringe (11 Gräber/14 Stück), aber auch Ringe von unterschiedlichen Typen (einfache und mit S-Enden) (9/12), sowie Armringe (4/4) und Perlen (2/2). Aus Grab 9 kamen ein Halsreif und ein halbmondförmiger Anhänger zum Vorschein.

Die meisten der zum Vorschein gekommenen Schmuckstücke waren im Laufe der ganzen Árpádenzeit im Gebrauch und mangels der Münzen ist eine genauere Datierung des Gräberfeldteils in der Frühárpádenzeit schwierig. Bei der genaueren zeitlichen Einordnung könnten vielleicht die Parallelen der Lunula aus Grab 9 helfen.

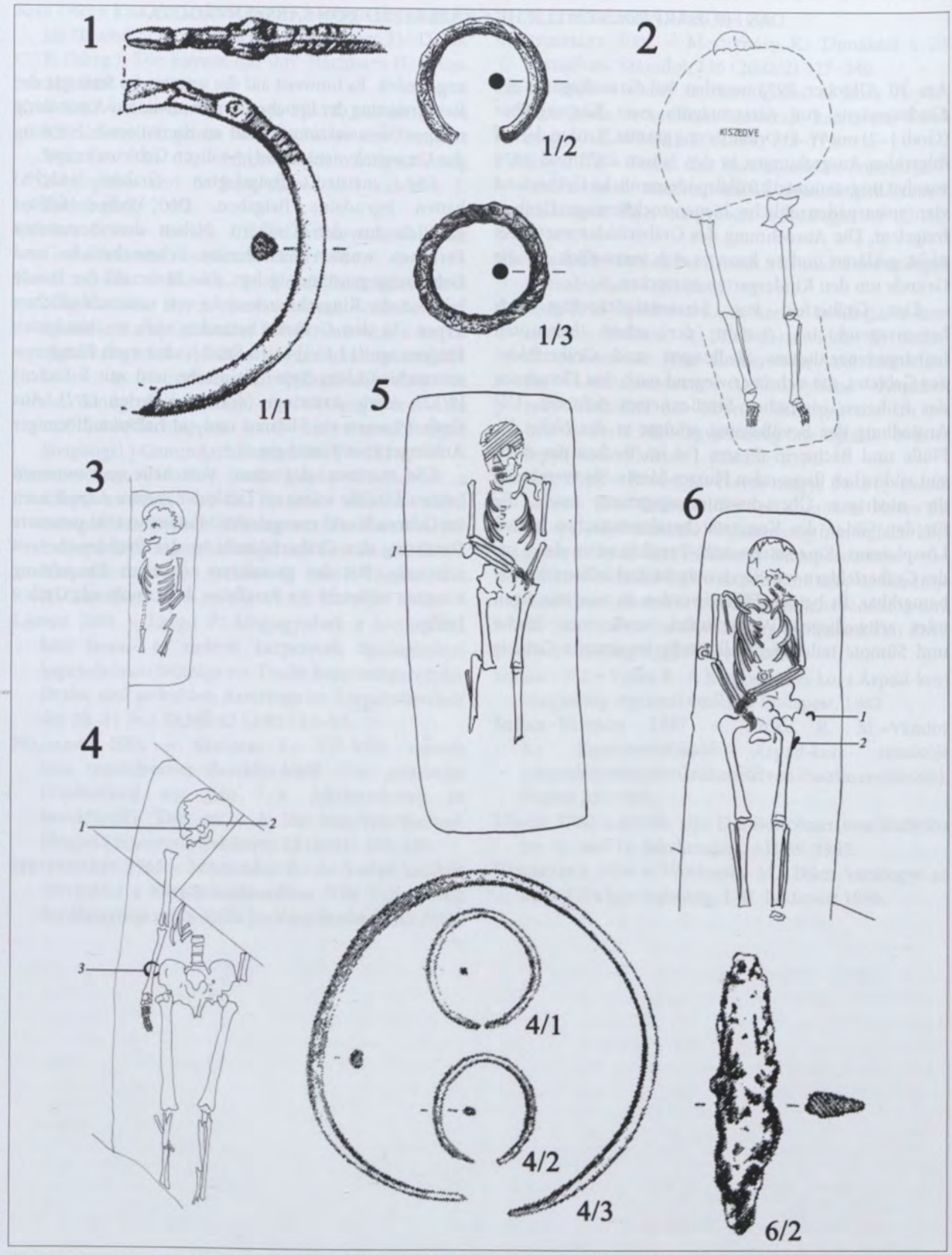

1. tábla **Sárszentágota-Óvoda 1–6. sír**

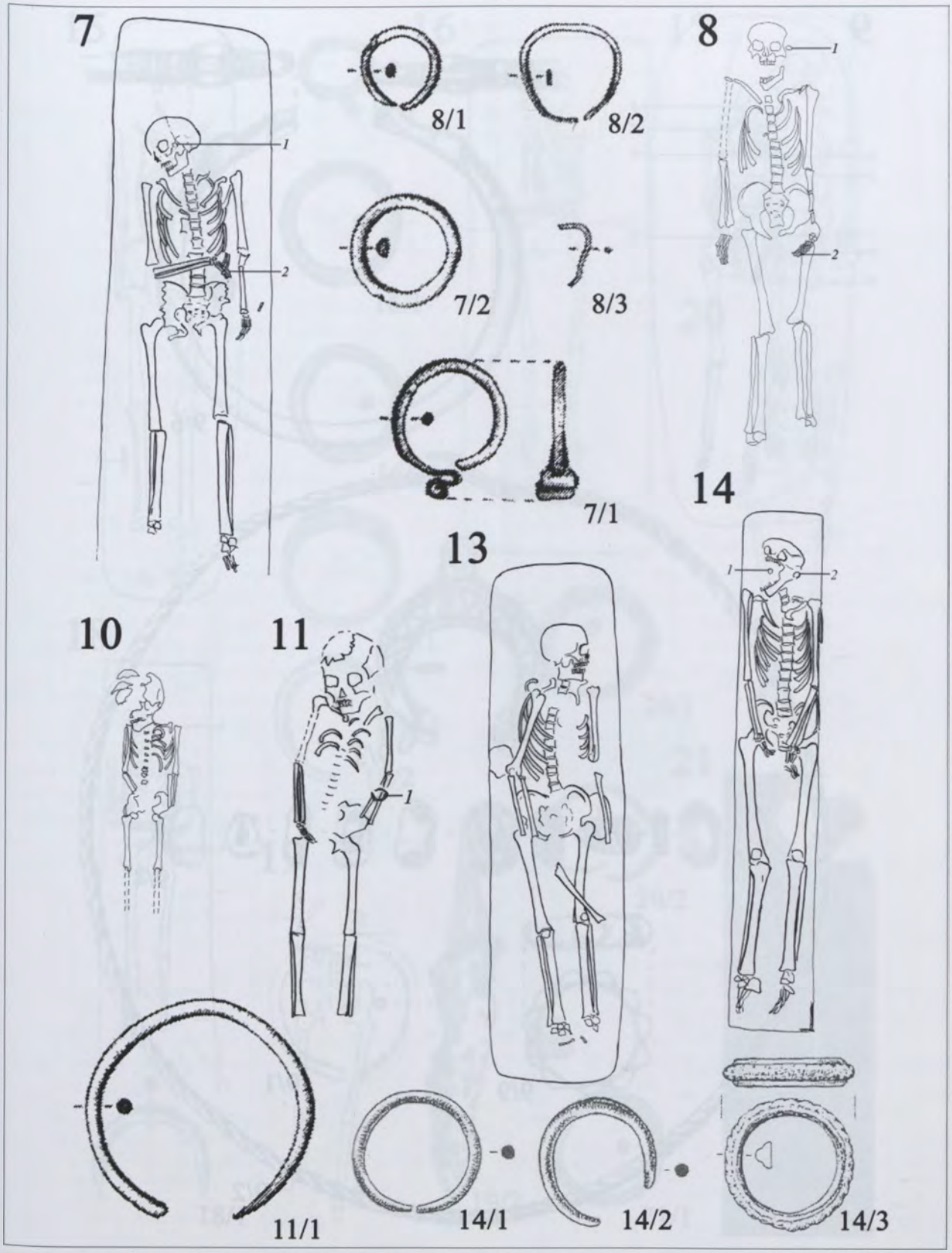

2. tábla **Sárszentágota-Óvoda 7–8. sír, 10–14. sír**

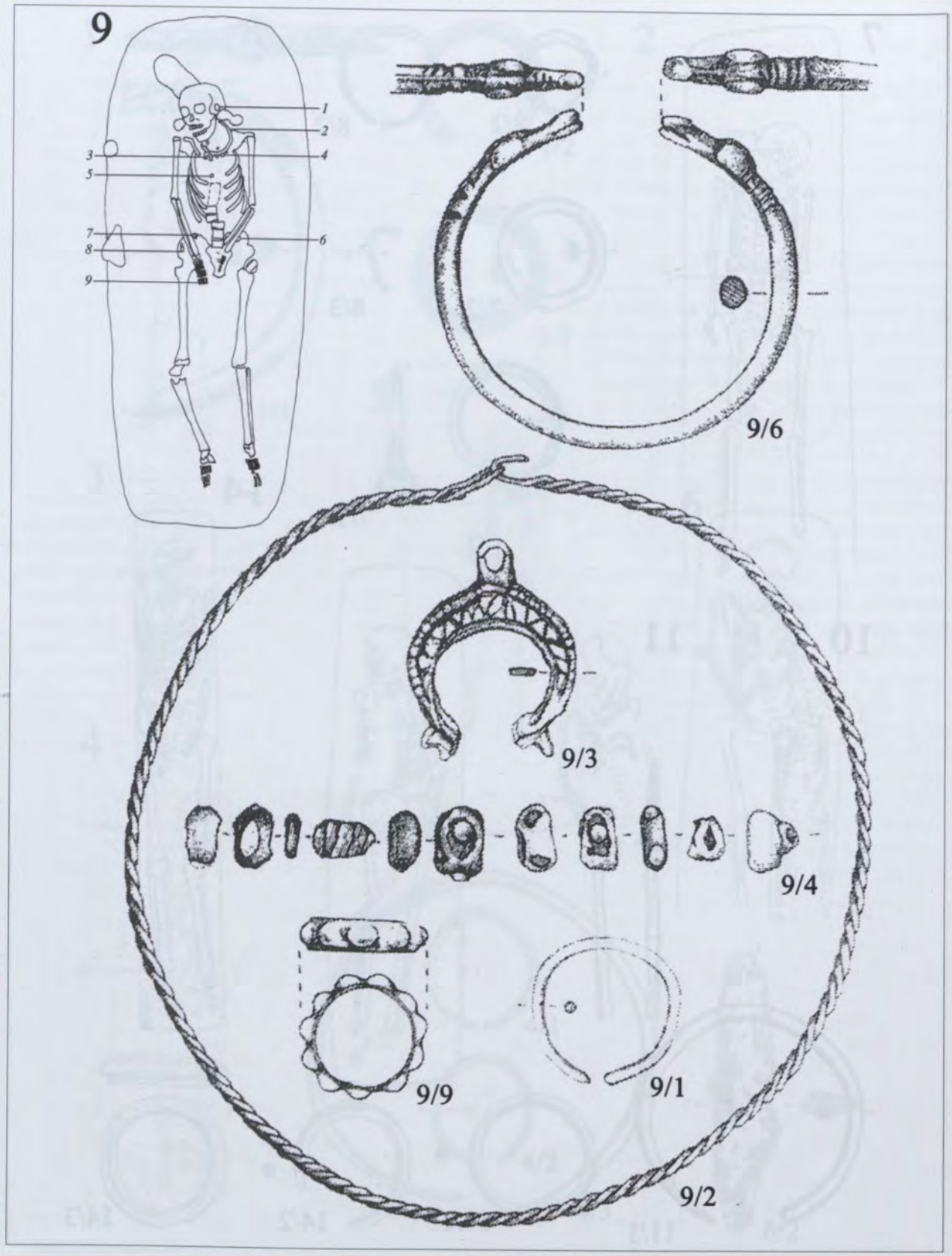

3. tábla **Sárszentágota-Óvoda 9. sír**

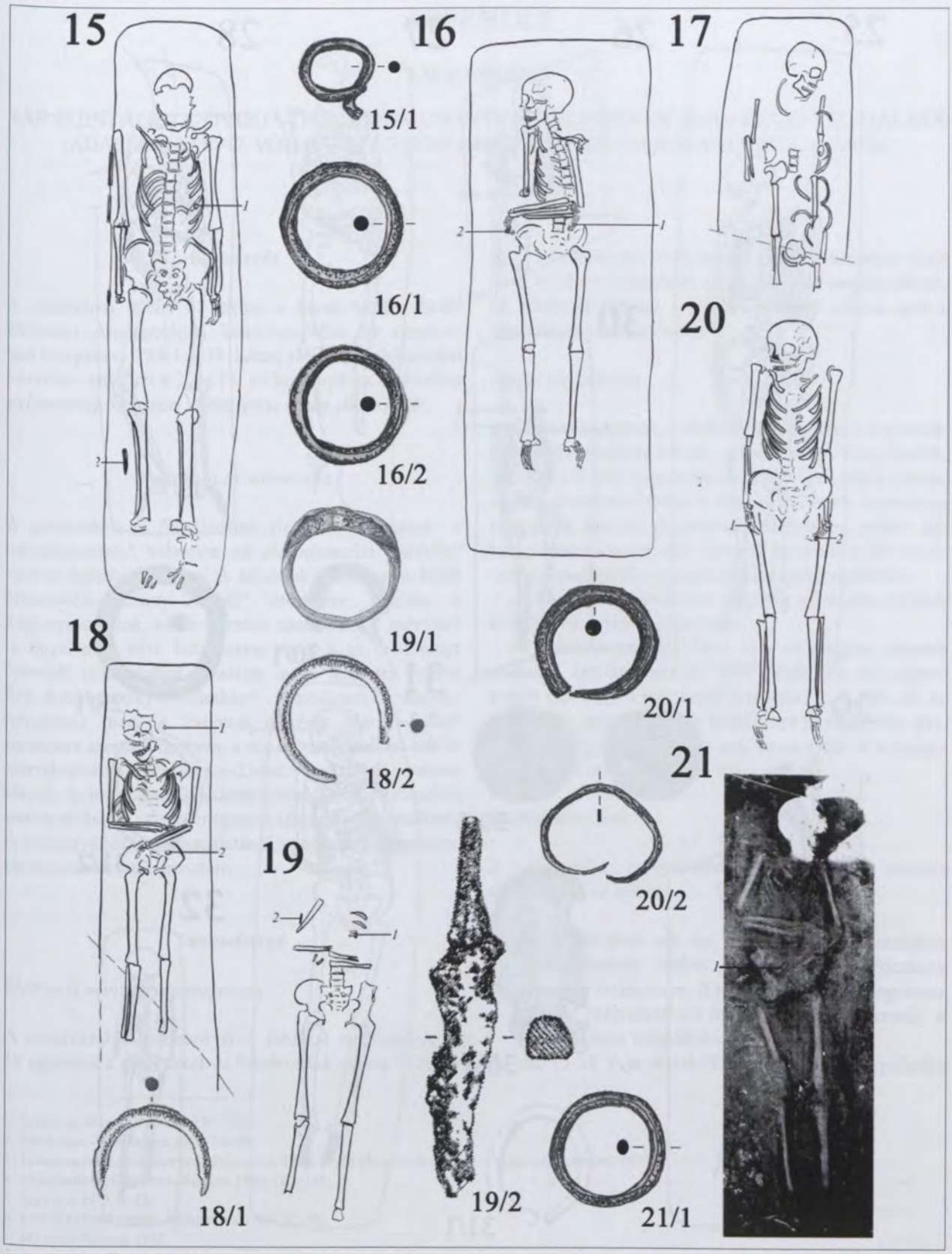

4. tábla **Sárszentágota-Óvoda 15–21. sír**

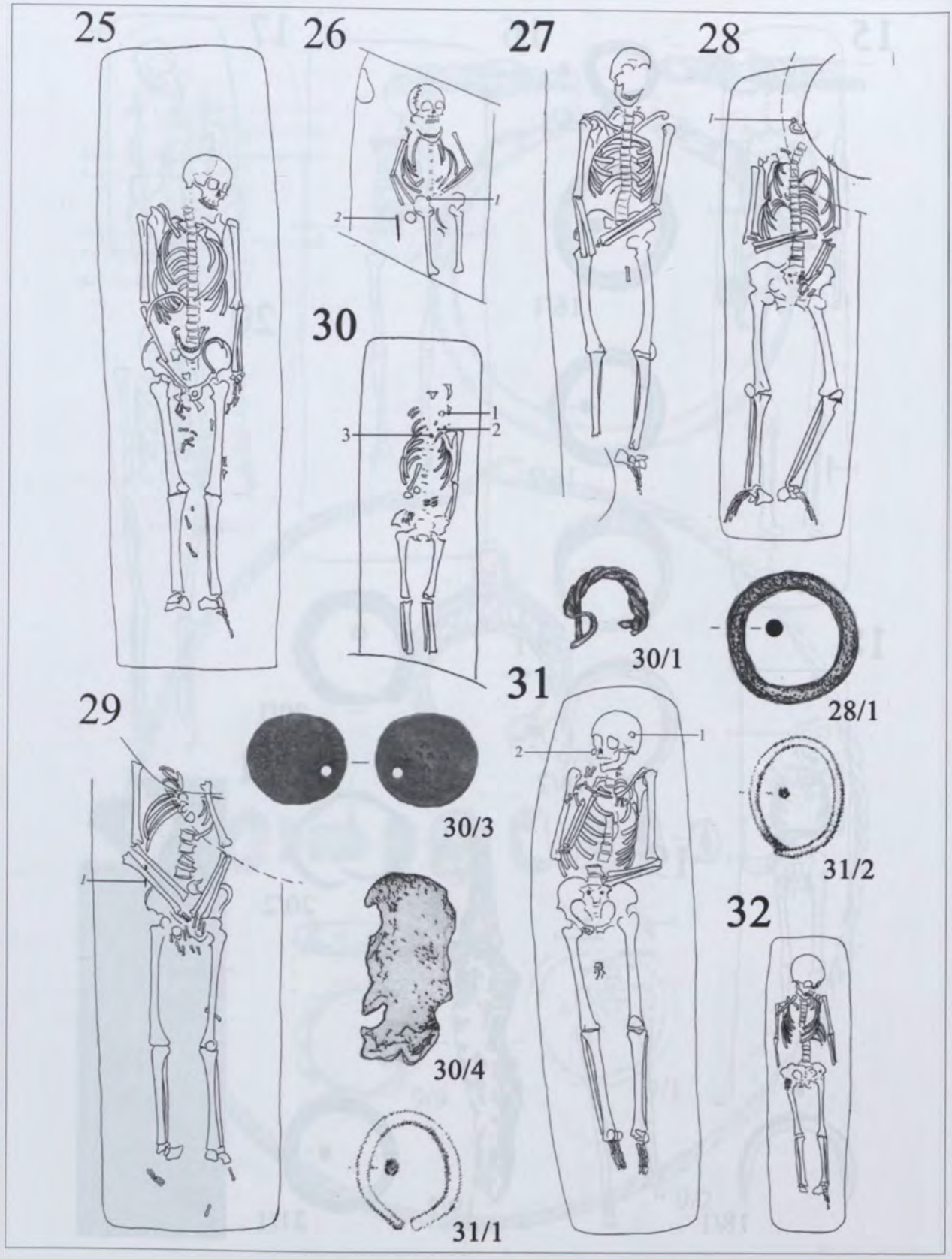

5. tábla **Sárszentágota-Óvoda 25–32. sír**

APPENDIX

RÁCZ PIROSKA

SÁRSZENTÁGOTA-ÓVODA 11. SZÁZADI CSONTVÁZLELETEINEK EMBERTANI VIZSGÁLATA (ADALÉK A SÁRVÍZ-VÖLGY ÁRPÁD-KORI NÉPESSÉGÉNEK EMBERTANI ARCULATÁHOZ)

Bevezetés

A lelőhelyen feltárt 32 sírból a Szent István Király Múzeum Antropológiai Leltárkönyvébe 19 csontváz van bejegyezve 79.6.1 – 19. leltári számon. A leltározást követően azonban a 7. és 13. sír koponyái az embertani gyűjtemény többszöri költöztetése során elkallódtak.

A vizsgálat módszere

A gyermekek és fiatalkorúak életkorát a fogazat,[1] a hosszúcsontok,[2] valamint az elcsontosodás mértéke[3] szerint határoztam meg. A felnőttek elhalálozási korát Nemeskéri–Harsányi–Acsádi[4] módszere szerint, a koponyavarratok külső felszíne záródásának mértékét is figyelembe véve határoztam meg, s az eredményt Sjøvold[5] táblázataiból olvastam le. A felnőttek nemét Éry–Kralovánszky–Nemeskéri[6] módszere alapján becsültem meg. A csontok mérését Martin–Saller[7] módszere szerint végeztem, a koponyaméretek és -jelzők kiértékelésénél Alekszejev–Debec[8] osztályait vettem alapul. A testmagasság számításához Sjøvold[9] mindkét nemre és összes rasszra megadott táblázatait használtam. A csontelváltozások vizsgálatánál az egyszerű megtekintéses módszert alkalmaztam.

Eredmények

Életkor és nem szerinti megoszlás

A csontvázak alapadatait az 1. táblázat tartalmazza. A 19 egyénből a gyermekek és fiatalkorúak száma 7 (36,84 %); a 12 felnőtt (63,16 %) között 2 férfi (a felnőttek 16,66 %-a) és 10 nő (a felnőttek 83,33 %-a) volt megfigyelhető. (2. táblázat) Feltűnő a férfiak alacsony aránya, ami a részfeltárás következménye lehet.

Mérési eredmények

A felnőttek méreteit a 3. táblázat tartalmazza. A koponyák jellemzői mindössze két nő esetében voltak vizsgálhatók. Egyikük (16. sír) koponyája hosszú és igen széles, jelzője szerint rövid (brachykran); másikuk (21. sír) koponyája ugyancsak hosszú, de csupán középszéles, jelzője így középhosszú (mesokran). Típusuk szerint mindkét nő az europid nagyrassz cromagnoid alrasszába sorolható.

A kis sárszentágotai minta legfőbb jellemzője a férfiak és nők termetének magas volta.

A hosszúcsontokat 2 férfi és 6 nő esetében lehetett mérni. A két férfi termete igen magas (15. sír), illetve magas (25. sír). A nők közül 5 magas (7., 8., 19., 20. és 31. sír), és mindössze egy kisközepes termetű (16. sír). A nők termetátlaga 160,62 cm, ez az érték is a magas kategóriába esik.

Csontelváltozások

A különféle csontelváltozások egyének szerinti előfordulása az alábbi.

7. sír, 53-59 éves nő. Az 1. nyakcsigolyán mindkét nyakszirtcsonti ízületi felszín (fovea articularis superior) kettéosztott. A jobb karcsonton a singcsonti ízesülés mélyedésében nyílás (foramen olecrani), a bal oldal nem vizsgálható.

9. sír, 15-18 éves fiatal. Enyhe csonthártyagyulladás

1 Schour–Massler 1941, 1153–1160.
2 Stloukal–Hanáková 1978, 53–69.
3 Ferembach–Schwidetzky–Stloukal 1979, 1–32; Schinz–Baensch–Friedl–Uehlinger 1952.
4 Nemeskéri–Harsányi–Acsádi 1960, 103–115.
5 Sjøvold 1975, 9–22.
6 Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963, 41–90.
7 Martin–Saller 1957.
8 Alekszejev–Debec 1964
9 Sjøvold 1990

(periostitis) a sing-, orsó- és szárkapocscsontokon.

10. sír, 4-6 éves gyermek. Felritkulás a szemüregtetőkön (cribra orbitalia, porotikus típus). Csonthártyagyulladás a sípcsontokon.

11. sír, 7-14 éves gyermek. Enyhe csontvelőgyulladás (osteomyelitis) a jobb orsócsont könyökízületi részén kis sipolynyílással. Csonthártyagyulladás mindkét combcsont csípő- és térdízületi részén, valamint a sípcsontok térdízületi részén.

13. sír, 23-39 éves nő. A szegycsont testén áttört nyílás (fenestratio sterni).

14. sír, 35-55 éves nő. A 6. és 7. nyakcsigolyán csekély elfajulás a testek peremén és az ízületi nyúlványokon.

15. sír, 30-59 éves férfi. A 9. és 10. hátcsigolya összecsontosodott az ízületi nyúlvány és a csigolyatest mentén (blokkcsigolya). A bal karcsonton nyílás (foramen olecrani), a jobb oldalon nincs. Elfajulás a kéz- és lábcsontok kisízületein; az egyik sajkacsonton az ízületi felszín tükörfényesre csiszolódott. A jobb térdkalácson túlcsontosodás.

16. sír, 32-36 éves nő. Varratcsontok: ossa wormiana, ossiculum incisurae parietalis; utóbbi 2 db varratcsontocska formájában a koponya jobb oldalán, a bal oldalon nincs. Felritkulás (porotikus típus) a szemüregtetőkön és a koponyaboltozaton. A hátcsigolyák peremén enyhe elfajulás.

17. sír, 5-7 éves gyermek. Enyhe csonthártyagyulladás a comb- és sípcsontokon.

18. sír, 11-14 éves gyermek. Felritkulás (porotikus típus) a szemüregtetőkön, a koponyatető területe nem vizsgálható. Csonthártyagyulladás a comb- és sípcsontokon.

20. sír, 35-55 éves nő. A jobb kulcscsont szegycsonti végének belső oldalán kisebb csontkinövés (myositis ossificans). Enyhe csonthártyagyulladás a jobb sípcsont térdi részén.

21. sír, 20-39 éves nő. A bal oldali falcsont lambdavarrathoz közelebb eső felén, a nyílvarrat mellett, elliptikus alakú, 26 x 10 mm méretű, elmosódott szélű bemélyedés egy gyógyult törés nyoma, melyet valószínűleg tompa tárgy okozott. A koponyacsont nem szakadt át, csak külső felszíne sérült, ugyanis a belső felszínen a sérülésnek semmi nyoma nincs. Varratcsontok: ossa wormiana, ossiculum incisurae parietalis; utóbbi 1 db varratcsontocska formájában a koponya jobb oldalán, a bal oldalon nincs. Enyhe elfajulás (spondylitis) az 1. és 2. nyakcsigolya fognyúlványi ízületi felszínén.

25. sír, 40-59 éves férfi. Enyhe csonthártyagyulladás a szárkapocscsontokon.

31. sír, 53-59 éves nő. Enyhe elfajulás a 4–6. hátcsigolyák jobb oldali ízületi nyúlványán; a 3–5. ágyékcsigolyákon és a keresztcsonti alapon ízületi elfajulás és peremképződmény. A bal medencelapát külső felszínén erőteljes bemélyedés látható, a jobb medencelapáton nincs.

Összefoglalás

A temető részleges feltártsága és az embertani anyag hiányossága miatt a minta összesen 19 csontvázból áll.

A 19 egyénből 6 gyermek, 1 fiatal korú, 2 férfi és 10 nő.

A vizsgálható két női koponya a jelzőértékek szerint rövid, illetve középhosszú, de mindkettő az europid nagyrassz cromagnoid alrasszának vonásait mutatja.

A testmagasság 2 férfi és 5 nő esetében magas, csupán egy nő esetében volt kisközepes.

A kóros csontelváltozások között csonthártyagyulladás, csontvelőgyulladás, csontritkulás, ízületi károsodás és koponyasérülés volt megfigyelhető.

A fejlődési rendellenességek és anatómiai variációk közül a leletanyagon csigolyák összecsontosodása, kettéosztott ízületi felszín, karcsonti nyílás és számfeletti varratcsont fordult elő.

Mindent egybevetve, Sárszentágota-Óvoda 11. századi lelőhely embertani mintája a felnőttek europid jellege, valamint magas termete ismeretében, töredék volta ellenére is, fontos adalék a Sárvíz-völgy Árpád-kori népességeinek ismeretéhez.

Irodalom

Alekszejev–Debec 1964 = Alekszejev, V. P. – Debec, G. F.: *Kraniometrija.* Moszkva 1964.

Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963 = Éry, K. – Kralovánszky, A. – Nemeskéri, J.: *Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja.* Anthropologiai Közlemények 7 (1963) 41–90.

Ferembach–Schwidetzky–Stloukal 1979 = Ferembach, D. – Schwidetzky, I. – Stloukal, M.: *Empfehlungen für die Alters- und Geschlechtsdiagnose am Skelett.* Homo 30 (1979) 1–32.

Martin–Saller 1957 = Martin, R. – Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie. I–II.* Stuttgart, 1957.

Nemeskéri–Harsányi–Acsádi 1960 = Nemeskéri, J. – Harsányi, L. – Acsádi, Gy.: *Methoden zur Diagnose des Lebensalters von Skelettfunden.* Anthropologischer Anzeiger 24 (1960) 103–115.

SCHINZ–BAENSCH–FRIEDL–UEHLINGER 1952 = Schinz, H. – Baensch, W. – Friedl, E. – Uehlinger, E.: *Ossifikationstabelle.* – In: Lehrbuch der Röntgen-Diagnostik. 5. Aufl. Thieme, G. Verlag, Stuttgart, 1952.

SCHOUR–MASSLER 1941 = Schour, J. – Massler, M.: *The Development of Human Dentition.* Journal of American Dental Association 28. (1941) 1153–1160.

SJØVOLD 1975 = Sjøvold, T.: *Tables of the combined Method for Determination of Age at Death given by Nemeskéri, Harsányi et Acsádi.* Anthropologiai Közlemények 19 (1975) 9–22.

SJØVOLD 1990 = Sjøvold, T.: *Estimation of stature from long bones utilizing the line of organic correlation.* Human Evolution 5 (1990) 431–447.

STLOUKAL–HANÁKOVÁ 1978 = Stloukal, M. – Hanáková, H.: *Die Länge der Längsknochen altslawischer Bevölkerungen unter besonderer Berücksichtigung von Wachstumfragen.* Homo 29 (1978) 53–69.

Sírszám	Lelt. sz.	Nem	Nemi jellegek száma	Nemi kifejezettség	Becsült életkor	Az életkorbecslés alapja:			
						Külső koponya-varrat	Szeméremcsonti felszín	Karcsont csontléc-Rendszere	Combcsont csontléc-rendszere
4.	79.6.1.	nő ?	5	-0,20	23-39	fogazat			
5.	79.6.2.	gyermek	–	–	7-11	fogazat			
7.	79.6.3.	nő	5	-0,60	53-59	–	IV	IV	II-III
8.	79.6.4.	nő	4	-1,25	40-59	–	–	–	III
9.	79.6.5.	ifjú	–	–	15-18	csontosodás			
10.	79.6.6.	gyermek	–	–	4-6	fogazat			
11.	79.6.7.	gyermek	–	–	7-14	csonthossz, csontosodás			
13.	79.6.8.	nő?	–	–	23-39	becslés			
14.	79.6.9.	nő	3	-1,67	35-55	–	II	–	–
15.	79.6.10.	férfi	–	–	30-59	–	–	II	–
16.	79.6.11.	nő	17	-1,176	32-36	I	II	II	II
17.	79.6.12.	gyermek	–	–	5-7	csonthossz, csontosodás			
18.	79.6.13.	gyermek	–	–	11-14	csonthossz, fogazat			
19.	79.6.14.	nő	2	-1,00	20-39	becslés			
20.	79.6.15.	nő	4	-0,50	35-55	–	–	–	II
21.	79.6.16.	nő	12	-0,75	23-39	I	–	–	–
25.	79.6.17.	férfi	2	+1,50	40-59	–	–	–	III
26.	79.6.18.	gyermek	–	–	5-7	csonthossz			
31.	79.6.19.	nő	5	-0,60	53-59	–	III	IV	IV

1. táblázat **A csontvázak alapadatai**

Korcsoport	Gyermek, ifjú	férfi	nő	Összesen
Gyermek (0–6 év)	3	–	–	3
Gyermek (7–14 év)	3	–	–	3
Ifjú (15–19 év)	1	–	–	1
Felnőtt (20–X év)	–	2	10	12
Összesen	7	2	10	19

2. táblázat **Nemek és korcsoportok szerinti megoszlás**

Martin No.			Férfiak		Nők					
			15. sír	25.sír	7. sír	8. sír	16. sír	19. sír	20. sír	21. sír	31.sír
1			–	–	–	–	175	–	–	176	–
5			–	–	–	–	100	–	–	–	–
8			–	–	–	–	146	–	–	138	–
9			–	–	–	–	91	–	–	91	–
17			–	–	–	–	122	–	–	–	–
20			–	–	–	–	109	–	–	114	–
40			–	–	–	–	–	–	–	–	–
45			–	–	–	–	–	–	–	–	–
47			–	–	–	–	106	–	–	–	–
48			–	–	–	–	–	–	–	–	–
51			–	–	–	–	42	–	–	–	–
52			–	–	–	–	30	–	–	–	–
54			–	–	–	–	24	–	–	–	–
55			–	–	–	–	48	–	–	–	–
65			–	–	–	–	–	–	–	–	–
66			–	–	–	–	89	–	–	95	–
8 : 1			–	–	–	–	82,02	–	–	78,41	–
17 : 1			–	–	–	–	68,54	–	–	–	–
17 : 8			–	–	–	–	83,56	–	–	–	–
20 : 1			–	–	–	–	61,24	–	–	64,77	–
20 : 8			–	–	–	–	74,66	–	–	82,61	–
9 : 8			–	–	–	–	62,33	–	–	65,94	–
47 : 45			–	–	–	–	–	–	–	–	–
48 : 45			–	–	–	–	–	–	–	–	–
52 : 51			–	–	–	–	71,43	–	–	–	–
54 : 55			–	–	–	–	50,00	–	–	–	–
Humerus	1	j	367	335	311	–	282	–	–	–	330
		b	356	–	–	–	277	–	–	–	323
Radius	1	j	–	259	223	–	215	–	233	–	234
		b	273	–	–	–	–	–	–	–	237
Ulna	1	j	–	–	–	–	239	–	256	–	255
		b	292	–	–	–	235	–	–	–	255
Femur	1	j	–	471	420	420	372	433	428	–	429
		b	–	474	–	415	374	434	425	–	431
	19	j	–	51	42	43	39	–	45	–	45
		b	–	50	–	43	39	41	44	–	45
Tibia	1	j	–	–	–	347	320	–	–	–	–
		b	–	–	–	–	319	–	–	–	–
Fibula	1	j	–	–	–	–	308	–	–	–	–
		b	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Termet		j+b	182,99 igen magas	173,43 magas	160,45 magas	160,25 magas	151,08 kisközepes	163,34 magas	163,02 Magas	–	165,59 magas

3. táblázat **A koponyák és vázcsontok méretei és jelzői**

KOVÁCS LÁSZLÓ

ÉRMELELETES KORA ÁRPÁD-KORI TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐKRŐL ÉS TEMPLOMUKRÓL A MAGYAR KIRÁLYSÁGBAN (1000–1141)

FÜGGELÉK A KAUKÁZUSI HUNOK 7. SZÁZADI MEGKERESZTELÉSÉRŐL

I. BEVEZETÉS

Alábbiakban a magyarországi templom körüli temetők létének mindössze első másfél évszázadáról esik szó, egy páratlan időszakról, amikor a 10–11. század fordulójára csaknem kizárólagossá vált falusi temetők[1] folyamatosan visszaszorulva, II. Béla uralkodásának idején (1131–1141) végleg átadták a helyüket a keresztény temetkezési formának. Az előbbiek fogyásának s az utóbbiak szaporodásának folyamatába sírjaik érmeleletei engednek korhatározó pillantásokat, ezért foglalkozik e tanulmány – jelen formájában csak a temetőtípus-páros egyikével – az érmeleletes templom körüli temetőkkel (cintermekkel,[2] sírkertekkel), pontosabban – ahogyan az az alábbiak során kiderül – a feltártságuk következtében inkább templom körüli temetőrészleteknek nevezhető lelőhelyek közül azokkal, amelyekben sír- vagy szórványleletként az I. István és II. Béla uralkodása közötti csaknem másfél évszázadban (1000–1141) kibocsátott magyar denárok valamelyike előkerült.

A korszakhatárok nem önkényesek. A kezdetet az önálló magyar pénzverés megindulása jelenti, amely a keresztény királyság létrejöttének következménye volt, mert ugyanazt az – érdemeiért 1083-ban szentté avatott – első magyar uralkodót tisztelhetjük az első érmekibocsátóként és a templomépítések törvényi szorgalmazójaként. Sorrendben tizedik utóda viszont nem konkrét parancsaival idézte elő a korszak végét, hanem elődeinek, I. Lászlónak és Kálmánnak igyekezete következtében éppen az ő uralkodása alatt ért véget a temetőtípus-páros egymás melletti léte a falusi forma megszűnésével és a templom körüli kizárólagossá válásával, amely folyamat állomásait temetkezéseik érmeleleteinek változásai érzékenyen követték. E tárgyválasztás következtében nem tértem ki az érintett templom körüli temetőknek a II. Gézáéval (1141–1162) kezdődő magyar királyneves érmesorozatait szolgáltató, az itt tárgyaltaknál későbbi sírjaira, azokkal a lelőhelyekkel pedig egyáltalán nem foglalkoztam, amelyek érmekibocsátói sorának élén II. Géza vagy utódai álltak. Mivel pedig egy már sokszor bejelentett, de újra és újra elhalasztott befejezésű, tehát most is csupán készülőfélben lévő könyvem teljességre törekvő adatgyűjtéséből kiderült, hogy a falusi temetők egyetlen sírjából sem került elő az 1000–1141 közötti csaknem másfél évszázad egyetlen magyar királyneves érmetípusa (azaz H1–H54)[3] sem ún. 12. századi anonim denárral vagy 12–13. századi brakteatával (azaz H77–190, illetve H191–H203 típusú érmével) együtt,[4] ezt a jelenséget nem véletlennek, hanem kellő részletességgel egyelőre még nem ismert hátterű korhatározó vonásnak tekintettem, ezért a tárgyalt templom körüli temetők ez utóbbi típusokat tartalmazó sírjaival sem foglalkoztam, mint ahogy a csupán velük kezdő érmesorozatos lelőhelyekkel sem, mert önkényesen II. Béla pénzeinél későbbi kibocsátásúaknak tekintettem őket ugyanúgy, mint a valóban fiatalabb friesachi denáros vagy bécsi filléres sírokat, lelőhelyeket.

1 A 10–11. századi temetőtípusokról lásd A Kárpát-medence honfoglalás és kora árpád-kori szállási és falusi temetői, kitekintéssel az előzményeikre. Vázlat. – lásd ugyanebben a kötetben:

2 Cinterem a latin *coemeterium* 'temető; nyughely', s a középkori latin *coemeterium, cimiterium, cimeterium* 'ua.; templomudvar; templom körüli védett hely', azaz a templom körüli temető 1372 után adatolt középkori magyar megnevezése: TESz I: 443.

3 A kibocsátó nevét követő H és típusszám a Huszár 1979. érmekatalógusának megfelelő sorszámaira utal.

4 Kovács 201?. Erről már: Kovács 1997, 291–309. Itt jegyzem meg, hogy a témaválasztásom következében nem foglalkoztam a Zalavár (Za)-Kápolna lelőhelyű 691 sírral teljesen feltárt templom körüli temetővel, vö. Ritoók 2005, 173; ugyanis a temetőnek mindössze két sírjában volt érme, a 161.-ben egy római kisbronz, a 67.-ben pedig egy S-végű karikára húzott, átlyukasztott II. András (1205–1235) verette H213/CNH 177 típusú denár: vö. Kovács 1989, 77: Nr. CXLVI. 449. A keltező érmék hiányát pótlandó, Ritoók Ágnes a temetkezéseket öt horizontba sorolta, s úgy vélte, „hogy a 0. horizontba sorolt sírokban nyugvó halottakat a templom építése előtt temették el. A temetkezőhelyet a 11. század első felében jelölhették ki a terület birtokosai nincstelen rab(?)szolgáik számára, akiket a várszigeti megtelepedéssel és berendezkedéssel kapcsolatos munkák elvégzésére itt telepítettek le. A templom helyét utóbb ennek a temetőnek ismeretében tűzték ki. A templomot a 11. század utolsó harmadában építhették fel, és a 13. század első feléig használták.": Ritoók 2010, 8. Amennyiben a véleménye elfogadást nyer, akkor ez a temető annak a példája lehet, hogy Gellért püspök már működő temetőben kijelölt, majd felépítendő templom helyét is felszentelhette, vö. 70. jegyzet.

Nem tárgya továbbá e tanulmánynak a templom körüli temetők templomának vagy más egyházi épületének egyetlen építészet- és művészettörténeti vonatkozása sem, kivéve a bemutatott temetkezésekhez tartozó templomok alaprajzát, valamint alkalmanként a temetkezések és a templom vagy egyéb létesítményei (pl. a temető kerítése) korhatározó kapcsolatát. Végezetül konkrétan nem foglalkoztam a templom körüli temetők helyválasztásának, a településhez való kapcsolatának, benépesítése rendszerének, sírjai temetkezési jellegzetességeinek és mellékleteinek[5] kérdéseivel sem – ezek mindegyike önálló kutatást igényel, amelyek megindulása örvendetesen regisztrálható.[6]

Magam tehát a Magyar Királyság egész területére kitekintő alábbi tanulmányomban csupán a kora Árpád-kori templomokat érintően a templom körüli temetőiknek mindössze egyetlen kis csoportjával, az 1000 és 1141 között kibocsátott érméket tartalmazó sírok sírkertjeivel, mint a pénzes temetkezéseik lelőhelyének egészével[7] foglalkoztam.[8] Az általános bevezetést követően áttekintésemben lényeges súlyt kapott a feltártság mértékének és a közlés állapotának taglalása is, ami a hiányosságok hangsúlyozásával talán a kutatás feladatainak kijelölését is megkönnyítheti.[9] Úgy vélem, hogy mindezek eredményeként sajátságosan finomítani lehetett a templomok e kis csoportjának az egyéb források híján eddig főként az alaprajzuk típusára alapított keltezését is, s pontosabban meg lehetett határozni a fennállásuk kezdete, illetve a működésük legkorábbi ideje és a településük, épületük, papjuk első említése közötti idő nagyságát, mert korábban meglepő módon alig használták ki ehhez a sírkertjeik érmeleleteiben rejlő lehetőséget.[10]

5 Szatmári Imre régészeti oldalról fogalmazta meg, hogy a Békés megyében „feltárt templomokkal kapcsolatban a legnagyobb gondot továbbra is az épületek keltezésének nehézsége jelenti. Ebben a templom körüli temetők sírleletei segíthetnének talán leginkább, de ehhez is kiterjedtebb kutatásokra lenne szükség. Az eddig előkerült leletek – pl. az Árpád-korból egy-egy S-végű karika, gyűrű, gyöngyszem, ritkán egy-egy pénzérme, vagy a késő-középkorból néhány füles gomb, egyszerű ruhakapocs, párta- vagy övdísz – ugyanis eredendő szerénységük és kis számuk miatt csak ritkán hordoznak olyan adatokat, amelyek pontosabb keltezést tennének lehetővé.": Szatmári 1996a, 210.

6 Csak az érintett korszak vonatkozásában lásd Méri 1944; Szőke 1956; Méri 1964; Bárdos 1978; Bóna 1978; Ritoók 1984; Szabó 1984; Szabó 1985; Valter 1985; Bóna 1986; Bárdos 1987; Szatmári 1994–1995; Tari 1994–1995; Kulcsár 1995; Tari 1995; Szatmári 1996a; Ritoók 1997; Gallina 1999; Tari 2000; K. Németh 2001; Németh 2002; Szuromi 2002; Szatmári 2003; Szuromi 2003; Ritoók 2004; Szatmári 2004; Valter 2004; Fodor 2005a; Halál 2005; Ritoók 2005; Ruttkay 2005; Szatmári 2005; Valter 2005; Ritoók 2007.

7 Egyetértően idézhetem Ritoók Ágnes nyomán Méri István véleményét, miszerint „a középkori sírok leletekben szegényesek. Sokszor melléklet nélküli sírok egész sorozatára bukkanunk. Azonkívül az egymásra zsúfolódó temetkezések következtében olyan sírok feküdhetnek egy szintben, egymás mellett, melyeket korban négy-öt évszázad választ el egymástól. Egy-egy sír önmagában nem határozza meg a temető korát, sőt a leletszegénység még az egyes sírok közelebbi meghatározásának lehetőségét is erősen korlátozza. A középkori temetők szerkezete és a síroknak leletekben való szegénysége tehát egyaránt szükségessé teszi, hogy a sírokat összefüggésben tárjuk fel.": Méri 1986, 27 (= Méri 1944, 6.); Ritoók 2007, 256. Természetesen Méri a mellékleteket pótló feltárási összefüggések maximális megfigyelésére gondolt, magam viszont a csekély leletanyagból a legfontosabbakat, a korhatározó érméket emeltem ki.

8 A továbbiakban zárójelben megadott félkövér számok a mellékelt adattár és az *1. táblázat* sorszámai (**1–119**).

9 Az igen aktív templom- és templom körüli temető-ásató Szatmári Imre korábban már kifejtette, hogy „a továbblépéshez nélkülözhetetlen az eddig még közöletlen kutatások feldolgozása, a részleges feltárások kibővítése, és a teljesen új ásatások és fiatal munkatársak számának növelése. A jelenlegi ismeretek részletesebb összegzésétől szintén remélhetünk olyan új megállapításokat, amelyek megalapozottságát a szélesebb vizsgálati anyag garantálja.": Szatmári 1996a, 210.

10 Gervers-Molnár Vera nem a sírleletek felsorolása közben, hanem a ducói (**33**) és a gyula-fövenyesi (**36**) rotundák keltezésénél vette figyelembe a cintermük érmemellékleteit: Gervers-Molnár 1972, 30, 33.

II. A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐKRŐL

A temetkezés helye szent volt a keresztények számára, mégpedig nem csupán az ünnepélyes megáldás révén, amellyel a területet használatba vették, hanem sokkal inkább a rendeltetése miatt, mivel a föltámadásra váró megszentelt test ideiglenes pihenőhelyéül szolgált.[11] Megszentelt hely volt a Krisztusra való emlékezés által is, hiszen földi sírban pihent az ő emberi teste is a dicsőséges feltámadásáig.[12] A templom körüli sírkertbe való temetkezést az is segítette, hogy az egyházatyák tanításának megfelelően „a lelkek üdvösségének előmozdításában nagy hangsúlyt helyez[tek] a szentek közelségére. A szentek és mártírok [ereklyéinek, sírjának] térbeli közelsége az elhunythoz a középkor folyamán a temetéseknek fontos motiváló tényezőjévé" vált,[13] s „a halottal szemben tanúsított tisztelet az örök életbe és a feltámadásba vetett hitből" fakadt:[14] „az elhunytakat a hozzátartozók minél közelebb akarták elhelyezni a szentek sírjaihoz, ezzel segítve őket a tisztítótűzből való mihamarabbi szabadulásra, a purgatóriumi szenvedések lerövidítésére. Hozzá kell tennünk, hogy pusztán a templom, pontosabban az oltár közelsége is a meghalt hívek lelkiüdvéért való gyakori imádságos közbenjárást célozta ..., illetve mutatta a szándékot, hogy a hozzátartozók az 'Egyházra' bízták az elhunytat, amely majd szolgálata által annak lelkét az üdvösség elérésére fogja vezetni. ... Az elhunyt azzal, hogy az Egyház által megszentelt földbe került, a templom és az *eucharistia* [oltáriszentség] közelébe, továbbra is az imádkozó közösség tagja maradt. Az evilági élő, és a meghalt és eltemetett hívek összetartoztak, amely összetartozást az egymásért való közbenjárás jelenítette meg."[15]

Kezdetben a keresztényeknek nem voltak önálló temetőik, hanem a római jog előírásának megfelelően a városon kívül, a *necropolis*okban temetkeztek. Később a római törvényeket mellőzve, a 4–6. században fokozatosan megjelentek a keresztény temetők a városokba épített plébániatemplomok mellett. „A plébániai templomot már a VI. századtól *parochia*nak hív[t]ák, másik elnevezése ebben az időben 'keresztelő templom', mivel ezek a templomok rendelkeztek keresztelő kúttal, a keresztség kiszolgáltatásához, amit a plébános végzett. A plébánia jogai közé tartozott a területi elven nyugvó temetési jog *[ius funerandi]* is..."[16] Tehát a templom körüli temetők elsősorban tulajdonképpen a plébániatemplom körül elhelyezkedő plébániai temetők, ahová – hacsak a halálára készülő másképpen nem végrendelkezett[17] – a lakóhely szerinti illetékességgel kellett az elhunytat eltemetni.[18] Amennyiben azonban nem ott helyezték örök nyugalomra, akkor a hozzátartozóinak megváltást *(pro fabrica ecclesiae)*, ennek elmulasztása esetén bírságot kellett fizetniök.[19] A szerzetesrendek kezdetben csak a tagjaik számára megnyitott temetőit hamarosan megkedvelték a laikusok is. „A gazdagabb családok, de az uralkodók is úgy próbálták biztosítani az elhunytaikért való közbenjárást, hogy vagy maguk hoztak létre szerzetesi monostorokat,[20] vagy azokat nagyobb adományokkal,

11 „A hely 'szent' mivolta elsődlegesen a kereszténység által vallott felfogáson alapult, azaz, hogy a halálban találkozik az ember Teremtőjével, így maga a holttest is tisztelet tárgyává válik.": Szuromi 2002, 83–84.

12 Szuromi–Lővei 2008, 816.

13 Szuromi 2002, 23–24, 66, 81–82, 203; Szuromi 2003, 79–80, 83–84; Szuromi 2005, 10.

14 Szuromi 2002, 30.

15 Szuromi 2002, 81–82.

16 Szuromi 2003, 67; Szuromi 2005, 10.

17 Szuromi 2002, 75–81; Szuromi 2003, 65–66; Szuromi 2005, 9–10.

18 Szuromi 2002, 77–78, vö. 78–81.

19 Szuromi 2002, 80–81; Kubinyi 2005, 14.

20 A klastrom *(claustrum)*: zárda, szerzetesház; eredetileg a négyszögű folyosó, amely mentén a szerzetesi élet legfontosabb helyiségeit (porta, sekrestye, káptalanterem, ebédlő stb.) elhelyezték. Később a név átment az egész épületre, és Magyarországon a középkor folyamán szinte kizárólagosan a szerzetházat jelölte. A 19. század végétől az elnevezés kettévált: az 1256-tól adatolt monostor szóval – TESz II: 951–952. – a helyhez kötött *(monasztikus)* birtokos rendek szerzetházait, a klastromból pedig a monostor mintájára alkotott, 1784-ben először adatolt kolostor szóval – TESz II: 532. – a csak a 12. századtól kialakult nem birtokos (kolduló- és tanító-) rendek lakhelyét szokás jelölni. A középkorban a monostor *(monasterium)* megnevezés főként a jelentős méretű és művészi értékű kőegyházat, a templomot mint szerzetesházat jelentette. Jellegzetes típusa volt a nemzetségi monostor, azaz hagyományos magyarázattal egy-egy nemzetség által az összetartozás kifejezésére és a közös temetkezés céljára, főként a 11/12. század fordulójától alapított templom, szerzetesházzal vagy anélkül, s egyszerre szolgált a nemzetség temetkezőhelyéül, továbbá a környék számára mintegy megjelenítette a család hatalmát, s ily módon biztosította az egybetartozás szellemét. A magyarországi *monasterium* szó jelentése bizonyos építészeti jellegzetességeket – 2 torony, 3-3 pillérrel 3 hajóra osztott belső tér – felmutató templomot is jelölt (Werbőczy Hármaskönyvében: *ecclesia cum duobus pinnaculis, ad modum monasterii fundata* – vö. Werbőczy 1990, 269: Titulus CXXXIII. 8. §; Marosi 1999, 15. Mivel a nemzetségi monostorok általában csak haszonélvezeti joggal rendelkeztek, a nemzetségi szervezet 14. századi felbomlásával fenntartási alap nélkül maradván, elnéptelenedtek, pusztulásnak indultak. Pusztult monostorokról már a középkorban is beszéltek: vö. klastrom, kolostor: MKL VII, 8, 90–92, monostor, nemzetségi monostor: MKL IX, 305–306, 730. Újabban Fügedi Erik arra utalva, hogy az egyházjog ilyen intézményt nem is ismer, a hagyományos magyarázatból csak a kegyúr és a temetkezőhely kapcsolatát tartotta meg, s magát a nemzetségi monostor kifejezést is elvetve csupán „nemzetségek vagy valamely nemzetség monostoráról" javasolt szólni:

illetve végrendeletük kedvezményezettjeként támogatták azzal a meghagyással, hogy a szerzetesek imádkozzanak az elhunyt családtagok leki üdvéért."[21] Az alapítók és családtagjaik a templomba, később pedig a laikusok is oda vagy a sírkertbe temetkezhettek, amit a helyi plébánosnak adott adomány tett lehetővé, ezért alakulhattak ki a monostortemplomok körül is sírkertek. Végezetül cinterem övezhetett kisebb kő- és fakápolnákat is, ami ugyancsak a plébános temetési jogát akadályozta, vagyis a viszálykodást elkerülendő, az ilyen esetekben is a jogosultság megváltására kerülhetett sor.[22]

A nyugat-európai írott források szerint a templom körüli temetők követelményrendszere a 8. századtól formálódva a 10. századra teljesedett ki.[23] A Kárpát-medencébe érkező magyarok a 9. században használt templomokkal ugyan találkozhattak,[24] de a pannóniai templom körüli temetőkben a temetkezés hamarosan megszakadt,[25] s folyamatosság egyelőre itt csak egyes esetekben,[26] valamint csupán a nyitrai hajdani morva fejedelmi központ környékén mutatható ki.[27]

A honfoglaló magyarokat az új hazában először a 10. század közepén kezdődött bizánci térítéssel járó templomok építése és a köréjük telepített templom körüli temetők létesítése érte el,[28] utóbbiaknak azonban egyelőre nincsen régészeti nyoma.[29] Ugyanígy nincsen nyoma annak sem, hogy a kalandozó hadjáratokban

Fügedi 1991, 58–59. Álláspontját Szakács Béla Zsolt finomította, miszerint „az egyéb egyházi alapításokkal szemben ezekre a monostorokra erősen rányomta a bélyegét az, hogy közvetlen magánkegyúri kézben voltak (szemben a királyi és egyházi alapításokkal), míg a nemzetség többi birtokával szemben kitüntette őket szakrális szerepük, kimagasló fontosságuk az üdvösség szempontjából, gyakran közös kegyurasággal és őseik s majdan saját temetkezési helyükkel.": Szakács 2004, 75. – E tanulmány tárgyának korszakából tehát kolostorról nem beszélhetünk, csak klastromról vagy monostorról.

21 Szuromi 2005, 10; Kubinyi 2005, 15.

22 Szuromi 2002, 80. A kápolna „istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület, amelyet valamely kultuszhely mellett időnkénti használatra létesítenek.": Filep 1980; valamely intézet vagy társulat alapította s felszentelt nyilvános kápolnába *(oratorium publicum)*, pl. szőlőhegyi kápolnába, temetőkápolnába kívülállók is beléphettek: MKL VI, 148. A temetőkápolnát a templomtól elkülönült temetőbe építették, s gyászmisét, halottak napi liturgiát tartottak benne: MKL XIII, 817; vö. Kubinyi 2005, 15; M. Aradi 2007, 165. A fakápolnákról még lásd lejjebb! A kisméretű egyhajós templomokat a kápolnáktól „részben csak egyházi státusuk" különböztette meg: Marosi 1999, 16.

23 „A legkorábbi rendelkezések, melyek előírják a templomba/-köré való temetkezést, a Karoling korban születtek. Határpontnak szokás tekinteni Nagy Károly [768–800–814] 786, ill. 810./813. évi kapituláréit, melyek kötelezővé tették a pogány temetők felhagyását és a templom körüli temetkezést – ezek azonban csak a szászokra és a szász területekre vonatkoztak. A 895-ben tartott triburi [ma: Trebur, Kreis Groß-Gerau, Bundesland Hessen, Németország] zsinat foglalkozott először részletesebben a temetkezések kérdéskörével: 25. kánonjának kivonata szerint, »Ha lehetséges, a halottakat a templom mellé temessék«. A temetkezőhely kiválasztásának szabadságát még 1200 körül sem korlátozták. Ez a – különböző megszorítások miatt tulajdonképpen részleges – szabadság azonban már a keresztény ember szabadsága volt, aki az illetékes plébániát kielégítve, más egyház temetőjét is választhatta végső nyughelyéül.": Ritoók 2004, 115–116; Szőke 2005.

24 A 10. századra használhatatlanná váltak a zalavári templomok (57), csak a 10. század közepéig használták a zalaszabar (Za)-borjúállás-szigeti 9. századi egyhajós, egyenes szentélyzáródású templom cintermét is: Müller 1994. A Karoling-kori pannóniai templomokról: Conversio 2002, XI–XIV. §: Györffy 2002, 192–195; Szőke 2005, 25–27. A Kárpát-medence nyugati szegletében helyenként fennmaradt a templom körüli temetkezés folyamatossága (**33, 50, 54, 85, 112, 113**). A morva fejedelemség itteni templomairól: Ruttkay 2005, 31, 43.

25 „A több generáción át már keresztény hitben nevelkedett, többnyire a Karoling Birodalom keleti, délkeleti tájairól, Bajorországból és az Alpok vidékéről ide települt, a grófságok előkelő rétegét alkotó családok és a hozzájuk szorosan kötődő szolgálónépek a biztonságosabb nyugati tartományokba húzódtak vissza, csak azok maradtak, akiknek nem sok veszítenivalójuk volt. Ezek körében a kereszténység amúgy sem verhetett még olyan mély gyökereket, hogy a sok évszázados tradíciójú pogány hitvilágot kiszorítva annak helyébe lépjen; s a magyarok érkeztével pedig gyorsan visszarendeződött a régi világ. Ha a 10. század elején temettek is még templom körüli temetőbe, azt nem a keresztény valláshoz ragaszkodás miatt, hanem azért tették, hogy az elhunyt [a] családtagjai körében nyerhessen örök nyugodalmat – akit azonban már újra pogány szokás szerint hússal és edénybe tett ételmelléklettel láttak el a túlvilági útra.": Szőke 2005, 26.

26 Kiss Gábor szerint „az egykori savariai 4. századi ókeresztény temető helyén – valószínűleg éppen a 303-ban Savariában mártírhalált halt Quirinus sisciai püspök első temetkezési helye fölött – már a 9. század óta egy (Szent Márton titulusú) templom állt. Ezt az épületet újra és újra renoválták, illetve átépítették, így valamikor a 11. század elején és annak végén is [30]. A templom körül a középkor időszakába sorolható temetkezések a 9. század óta folyamatosak és ezek a 11. század végéig hat, a 12. század végéig pedig már kilenc réteget képeztek. Ezek a sírok egy folyamatosan itt élő keresztény közösség hagyatékaként kezelhetők.": Kiss 2000, 281.

27 Ruttkay 2005, 31–33, 43: 1. tábla.

28 Szent Gellért püspök nagy legendája említi, hogy Ajtony nagyőszi csatavesztését követően a győztes Csanád vitézei „a harcban elesett keresztények holttestét pedig felszedték, Marosvárra [Nagycsanád/Ráccsanád, régi Torontál m.; Cenad, jud. Timiş, Rom: vö. Györffy 1977, 166–168, 172, 174–176, 200, 327; Bóna 1998, 105–106: 96a–b, 196: 96a–b. kép] vitték, és a Keresztelő Szent János egyház temetőjébe, a görögök [Ajtony által építtetett] monostorába temették el, mert más monostor azon a vidéken abban az időben nem volt *(Corpora vero Christianorum, qui ceciderant in prelio, tollentes duxerunt in Moroswar et sepelierunt in cimiterio Sancti Iohannis Baptiste in monasterio Grecorum, quia in eadem provincia aliud monasterium illis temporibus non erat).*": Szabó 1983, 82; Szentpétery 1938, II: 491–492; M. Aradi 2007, 163. 1036 után is ebben a temetőben, azaz a templom fallal körülvett udvarában/cintermében várakozott az összegyűlt tömeg, hogy Gellért és szerzetesei kezéből elnyerje a keresztséget: „Az ispánok is, kiket a király rendelt oda, sokakat hoztak, és ezek Keresztelő Szent János monostorában megkeresztelkedtek. Mert nagy tömeg nép állt a kapunál a cinteremben...*(Ducebantur etiam multi per comites, quos constituerat rex et baptizabantur in monasterio Sancti Iohannis Baptiste. Stabat enim multitudo populi ad ianuam in cimiterio...).*": Szabó 1983, 83; Szentpétery 1938, II: 494. További 10. századi bizánci görög templomok (és templom körüli temetőik lehetőségének) említése: Györffy 1977, 47–48, 349.

29 Lovag Zsuzsa az 1000 körüli időszak keresztény temetkezéseit „azokban a nagy – gyakran több száz síros – ún. köznépi temetőkben [kereste], amelyeket a magyar kutatás hagyományosan a 10. század közepétől a 11. század közepéig terjedő időszakra datál", mert feltételezte, hogy bennük

zsákmányolt, a Kárpát-medencébe hazahozott és itt letelepült keresztény foglyok még a 10. század második felében templomot építettek volna a maguk számára.[30] A 11. század elején megkezdődött magyar egyházszervezés az ország területét az 1001-ben felállított esztergomi érsekség[31] mellett 1009-ben hét püspökségre osztotta,[32] s az így létrejött egyházmegyék *(dioecesis)* legkisebb területi egysége a plébánia lett. Egy hívő tehát nem a tetszése szerint választotta meg, hogy melyik plébániai közösségnek kíván a tagja lenni, hanem az a lakhelyéből szükségszerűen adódott.[33] A plébániai jogok közül a tárgyalt témához a fentebb már érintett eltemetés joga tartozott, tehát amennyiben egy régészeti feltárás során a templom környékén temetkezésekre bukkantak, az annak a jele, hogy az „egyház fennállásának teljes vagy bizonyos időszakában rendelkezett a plébániajogok egyikével, a temetés jogával. ... A közzétett feltárások többségén valószínűsíthető, hogy a temetkezés a templom építését követően kezdődött el",[34] ennek az időrendi kapcsolatnak a feltételezése az alapja a templom és sírkertje jelen tanulmányban megkísérelt kölcsönös korhatározási kísérletének.

Az egyházszervezés széles körű templomépítéssel járt, amely a királyság kialakuló állami, világi–egyházi és szerzetesi központjaiban azonnal megindult, de az új hit terjesztéséhez, a rendszeres templomba járás biztosításához[35] a falusi egyházak sűrű hálózatára is szükség volt, ezért I. István király a II. törvénykönyve 1. cikkelyében elrendelte, hogy minden tíz falu építsen egy templomot,[36] ami értelemszerűen a körékerített[37]

„a 11. század közepétől már keresztény rítus szerint temetkeztek, de erre csak a sírokban talált keresztény jellegű sírmellékletekből lehet több kevesebb bizonyossággal következtetni".: Lovag 2000, 399. A keleti (bizánci) rítusú temetkezéseket valószínűleg nem lehet az ún. orans kartartás alapján elkülöníteni – kutatástörténettel: Takács 2005; ellenvélemény: Révész 2007 –, a 10–11. századi, s csupán kisebb részben bizánci típusú (ereklyetartó) mellkeresztek pedig két kivétellel – Székesfehérvár (**41**): Forster 1900, 14; Vésztő (**73**): I. László 2 denárával keltezett téglasírban: Szatmári 1995, 220–221 – éppen nem templom körüli, hanem falusi temetőből valók: Lovag 2000, 399. Ugyanez vonatkozik a 10–11. századi délkelet-európai egyszerű mellkeresztekre is, amelyek közül a szórványleleteket elhagyva, 25-ből mindössze egyetlen temetkezés – Zalavár (Za)-Kápolna 74/96. sír – származott templom körüli temetőből: Langó–Türk 2004, 429–432: 6. táblázat nyomán. A téglás temetkezések különféle típusairól: Kovács 1998, 26–42; Pap 2002.

30 Az első magyarországi nyugati térítő püspök, a Sankt Gallen-i Bruno (Prunward, Brun) volt, akit I. (Nagy) Ottó német császár (962 – 973) Pilgrim passaui püspök figyelmébe ajánlva küldött Magyarországra (90), s a „...missziójának eredményéről csak az ő eredményeit hamis szándékkal kisajátító Pilgrim leveleiből tudunk meg néhány részletet. Két-három év alatt a »nemesebb« magyarokból 5000-et kereszteltek meg, ugyanakkor a Magyarországra fogolyként hurcolt keresztények tömegesen vitték oda gyermekeiket megkeresztelni. Pilgrim ezek számát még a magyarokénál is nagyobbra tette, ami abból a megtévesztő látszatból fakadt, hogy a térítés a fejedelmi család udvarhelyein indulhatott meg, és nomád módra e fejedelmi »ordák« mellé telepítették le az idegenből elragadott fogoly kézműveseket és rab cselédeket. Pilgrim szerint ezek kezdték el építeni az első kápolnákat.": Györffy 1977, 72. Pilgrim passaui püspök (920 k., 971–991) 974-ben VII. Benedek pápához (974–983) írott levelének idevágó részlete, amelyben a magyarok megtérítése érdekében végzett munkájáról számol be: Kovács 2011, 136–137: Nr. 90.

31 Györffy 1977, 161–162.

32 Györffy 1977, 181–186.

33 MKL X, 1006–1007.

34 Ritoók 2007, 256.

35 I. István 1001-ben, I. törvénykönyvének 9. cikkelyében rendelte el, hogy „a papok pedig és az ispánok hagyják meg az összes falusi bíróknak, hogy ezek parancsára vasárnap mindenki menjen a templomba, öregek és fiatalok, férfiak és nők, kivéve azokat, akik a tüzet őrzik *(A sacerdotibus vero et comitibus commendetur omnibus villicis, ita ut illorum iussu omnes concurrant die dominica ad ecclesiam, maiores ac minores, viri ac mulieres; exceptis illis, qui ignes custodiant)*.": Magyar 1899, 24–25; Závodszky 1904, 23, 144; Szilágyi 1961, 7; Györffy 1977, 186. Az idézett részről mint az önálló magyar törvényalkotás eredményéről: Györffy 1984, 802–803.

36 „Tíz falu építsen egy templomot, amelyet két telekkel, s ugyanannyi rabszolgával lássanak el, lóval és kancával, hat ökörrel és két tehénnel, 30 aprómarhával. Ruhákról és oltártakarókról a király gondoskodjék, papról és könyvekről a püspök *(Decem ville ecclesiam edificent, quam duobus mansis totidemque mancipiis dotent, equo et iumento, sex bubus, et duabus vaccis, XXX minutis bestiis. Vestimenta vero et coopertoria rex prevideat, presbiterum et libros episcopi)*.": Magyar 1899, I: 36–37; Závodszky 1904, 45, 152; Szilágyi 1961, 14; Györffy 1977, 186–187. A II. törvénykönyvet hagyományosan 1030–1038 közé keltezték, Györffy György szerint azonban szintén a koronázást követő időszakból való: vö. Szilágyi 1961, 14; Györffy 1984, 803–804.

37 A temető gyakorlati szempontú, azaz az állati kártevés ellen védő, de bizonyára a megkülönböztetett tisztelet helyét is jelző körülkerítését a pogány magyarok is gyakorolták, vö. Szabó 1970; de az egyház is szükségesnek tartotta. „A templomok (temetők) körülkerítésére vonatkozó első hazai írott adat 1313-ból ismert.": Ritoók 2004, 116–117. Jól megfigyelt maradványa cölöplyuksorral kísért árok, vagy csak árok formájában több helyen is előkerült, pl. **14, 18, 19, 92** stb., vö. Bátmonostor (BK)-Pusztafalu: Biczó 1987). Szatmári Imre rámutatott, hogy több ásatásán is megfigyelte „a korai temetőárkok betemetésének és új, nagyobb sugarú kör mentén való kijelölésének nyomait. A sokáig használt temetőknél az újabb és újabb, nagyobb területet körülhatároló temetőárkok kijelölésének köszönhetően a korábbi árkok betöltésébe is sírokat ástak.": Szatmári 1996a, 210. A kerítettség természetesen „a hely korlátozott voltával járt, így helyenként szükség volt az újabb sírgödrök kiásása során előkerült csontok elhelyezésére szolgáló csontházra is *[osszárium, karner]*. A magyarországi falusi templomok esetében ez többnyire a templom oldalához épített helyiség volt [pl. **20**]..., a felső szintjükön kápolnának, alul pedig csontháznak helyet adó, hol centrális, hol hosszházas rendszerű karnerek... főleg a történeti Magyarország nyugati határszéle és a Felvidék településein...ismertek. ": Lővei 2005, 77; de a Duna–Tisza közén is előfordultak (pl. Bátmonostor). A leggyakrabban azonban az összegyűjtött csontmaradványokat közös gödörben temették újra: pl. **2**, vagy az alsórajk (Za)-kastélydombi premontrei kolostor 13. századi Szűz Mária-templomának cinterme, ahol kiásták a 13–14. századi sírokat, a maradványokat egy árokban gyűjtötték össze, s az így létrejött „osszárium" fölé a 15–16. században újabb halottakat temettek: Szőke 1996, 267; Ritoók 2004, 118. Olykor valóságos tereprendezést is csináltak. A perkátai 11. század végén–12. század elején épült templom (**100**) a tatárjárás-

templom körüli temető megnyitását is jelentette. Bár a törvénykönyv még nem írta elő az oda való temetkezést is, a király érméit tartalmazó sírok alább bemutatott sorozata **(33–39)** kétségbevonhatatlan régészeti bizonyítéka bizonyos templom körüli temetők használatának már a 11. század első felében.[38] Jóllehet a templomok számának gyarapodása a század derekán feltámadt pogánylázadások idején olyan törést szenvedett,[39] hogy I. László király az 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozata, azaz a király ún. I. törvénykönyve 7. cikkelyében a még mindig bizonyára nem elegendő egyházépület[40] felújítását rendelte el,[41] és a 25. cikkelyben szükségesnek tartotta

kor vagy feudális pártharcok alkalmával leégett, a teljes talajfelszínt legkésőbb a 13. század végéig a kun betelepülők elegyengették, a temetőárkot megújították (átvágva vele több korábbi sírt), s a rendbehozott templomot és temetőjét a 14. század végéig használták. Hatházi 2004, 62–64, 67–70; Ritoók 2004, 118. A derekegyházi falusi temető talajfelszínét a 13. században elegyengették, „öt nagyobb és számos kisebb osszáriumot, illetve koponyafészket" létesítettek, majd erre építették a templomot és nyitották meg a templom körüli temetőt (2): Hegedűs 1981, 3; Hegedűs 1982, 88; Ritoók 1997, 167; áttekintően: Ritoók 2007, 259–260.

38 I. István pénzeinek forgalmát a síregyüttesek még I. András uralkodásának idejében is tanúsítják, sőt érméi kincsleletekben még I. Géza és I. László korára is megőrződtek; Kovács 1997, 84; Kovács 2008, 430–431: 1. táblázat.

39 Az 1046. és 1061. évi pogánylázadás résztvevői bizonyára sok templomot elpusztítottak. 1046-ban András és Levente Abaújvárra érkeztekor a felkelők azt követelték tőlük, hogy „engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék meg a püspököket és egyháziakat, ronthassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet és tisztelhessék a bálványokat. Meg is engedték nekik, hogy kövessék szívük óhajtását, hogy menjenek és vesszenek ősatyáik tévelygéseiben, különben nem harcoltak volna Andrásért és Leventéért Péter király ellen. *(...quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere. Permiseruntque eos secundum desideria cordis eorum, ut irent et perirent in adinvencionibus antiquorum patrum suorum, aliter enim non pugnabant contra Petrum regem pro Endre et Leuente.)*": Képes 1964, II. 110: 82. §. I. András király állítólagos ediktumát, amelyet Szőke Béla idézett e téma tárgyalásakor – Szőke 1956, 125 –, a történettudomány nem fogadja el hitelesnek, de Antonio Bonfini elbeszélésében ugyanígy a Vata-féle lázadást követő időszak eseményei tükröződtek: Amikor I. András király „látta, hogy megszerezte a hatalmat, az egész országban a következő törvényt hirdette ki: Aki magyar vagy magyarországi lakos, vagy itt tartózkodó idegen a király által nemrégiben szükségből kényszerítve engedélyezett pogány szokásokat és szkíta szertartásokat letéve nem tér vissza azonnal Jézus Krisztus igaz vallásához, és nem fogadja el az isteni István király által adott szent törvényt, fővesztéssel büntettessék. A falvak, mezővárosok és városok építsék újjá az összes ledöntött templomot és bazilikát, a régi módon tiszteljék és kövessék a püspököket és a papi testületeket, állítsák vissza a keresztény szertartást, vessék el a pogány ceremóniákat és a hamis bálványokat, rontsák le azok szobrait. *(Qui postquam se rerum potitum esse cognovit, hoc per universum regnum promulgavit edictum: Quicunque Ungarus Ungarieve incola peregrinusve frequentans deposito pagano ritu cerimoniisque Scythicis abrogatis, quas rex, quia usus ita postularat, paulo ante permiserat, ad veram Iesu Christi fidem evestigio non redierit ac sacram legem a divo rege Stephano traditam non receperit, capitalis esto. Vicus, oppidum et civitas queque demolita templa basilicasque reficito, pontifices collegiaque sacerdotum pristino more observato et pareto, Christianorum ritus revocato, profanas cerimonias falsosque deos exigito, eorum simulacra demolitor.)*": Bonfini 1995, 278–279: 2.2. 189–192; Bonfinis 1936, II: 2.2. 189–192; vö. Magyar 1899, 46–47. 1061-ben Vata fia János és követői szinte az 1046-os követelések megismétlésével fordultak I. Béla királyhoz: „Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk,... romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat! *(Concede nobis ritum patrum nostrorum, paganismo vivere... ecclesias destruere, campanas confrangere.)*": Képes 1964, 120: 95. §; vö. Györffy 1984a, 845–846, 866–867. Szatmári Imre is úgy vélte, hogy Békés megyében az „a legvalószínűbb, hogy a kereszténység jelentősebb arányú terjedése... csak Vata 1046. évi – és talán Vata fia János 1061 körüli – mozgalmának leverése után vett nagyobb lendületet, s csak ez után teljesedhetett ki.": Szatmári 1996a, 209.

40 11.b cikkely: „Ha... a falvak olyan távol vannak, hogy a falusiak az ő kerületük egyházába nem tudnak elmenni, köztük mindnyájuk nevében legalább egy menjen el kezében bottal... *(Si vero villa remotae fuerint, et ad ecclesiam suam parochialem villani venire non potuerint, unus tamen ex eis nomine omnium cum baculo ad ecclesiam veniat...)*": Magyar 1899, 52–53; Závodszky 1904, 66, 160; Szilágyi 1961, 30.

41 7. cikkely: „A lázadás miatt elpusztult vagy felégetett templomokat a király parancsára, az illető egyház papjai állítsák vissza. Kelyheket és ruhákat a király költségén adjanak, könyvekről a püspök gondoskodjék *(Ecclesias propter seditionem desolatus aut combustas, jussu regis parochiani restaurent: calices et vestimenta ex sumptu regis dentur; libros episcopus provideat)*", 8. cikkely: „A régiség miatt elpusztult egyházakat a püspök építse újjá *(Ecclesias ex vetustate desolatas episcopus reædificet)*.": Magyar 1899, 52–53; Závodszky 1904, 63–64, 159; Szilágyi 1961, 30. Németh Péter rámutatott, *„daß der größte Teil der Dorfkirchen im 11.–12. Jahrhundert von Dübelmauern* [boronafal] *oder aus Holz und Stein (aus ‚paticsfal') gebaut wurde, in deren Bau nicht nur der Reichtum oder die Armut der Gemeinden oder des Kirchenherrn, sondern auch ihre Architektenwissenschaft oder das verfügbare Baumaterial eine wichtige Rolle spielten. Ich meine folgendes: Als das sog. I. Gesetzbuch vom König Ladislaus (1077–1095) von 1092 über die vernichteten oder abgebrannten Kirchen berichtet, weist er auf solche Gebäude, die eine leichte Beute der Flammern werden konnten, hin. Die früheren Stammesmönchskloster und die Kirchen der königlichen Komitatssitze waren die Beispiele für den Bau aus Ziegel und Stein...*": Németh 2002, 90. Valter Ilona szerint, „a 'régisége miatt összedőlt' kifejezés is arra mutat, hogy nem minden helyen volt mód és szaktudás a Szent Istváni törvény előírásainak betartására, nem jutott mindenhová kőműves szakmunkás, viszont a fa ácsolásához minden faluban értettek. Bizonyosan több fából készült templommal számolhatunk a 11–12. században.": Valter 2004, 47. 1267-ben egy Lébény melletti felhagyott falu, Vitéz hospesei a győri püspöktől arra kértek engedélyt, hogy a Mindenszentek tiszteletére szentelt fatemplomuk helyett egy kőtemplomot építhessenek. Omodé püspök megadta az engedélyt, és 1270-ben megépült a kőtemplom: Valter 1985, 17; bár temetkezési engedélyt nem kapott: M. Aradi 2007, 75. Szabó István szerint, „a kő- [tégla-] és fatemplom felépítéséhez szakértelem kellett – a díszes nagy templomok építését az idegen, elsősorban olasz mesterek végezték –, de a kis egyszerű templomok építése a helybeli mesterekre várt. Ezen túl a munka nagy része – nyers és durva része – elsősorban az építő anyag helyszínre fuvarozása a falu népére hárult. A mégis néha kezdetlegesen felrakott templom aztán könnyen romladozó állapotra jutott. Törvényeink már a XI. században a 'régiség' miatt pusztulásra jutott templomok megújításáról szólnak ... Ezzel ellentétben megesett, hogy az elnéptelenült települések templomai továbbra is álltak a pusztákon, míg végül mégis omladozni kezdtek, s anyagukat lassanként elhordták más építkezésekhez. De megtörtént az is, hogy hatalmaskodás alkalmával lebontották a templomot, s fa részeit elhordatta a hatalmaskodó földesúr.": Szabó 1969, 194; Németh 2002, 85. A bontásokhoz Szabó 1295., 1366. és 1450. évi oklevelet idézett: uo.

kitérni a temetkezés keresztény, azaz a templom mellé történő módjának előírására is. Az itt csupán böjttel szankcionálandó büntetésben,[42] valamint az uralkodó érméivel jelzett síroknak a falusi és a templom körüli temetőkben megmutatkozott kimagasló arányában *(2. táblázat)* viszont elégséges indoka látható utóda határozottabb utasításának. Kálmán király ugyanis az 1100 körül összeállított ún. I. törvénykönyve 73. cikkelyében szűkszavú kíméletlenséggel rendelte el, hogy „a keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek",[43] ugyanakkor az egykorú esztergomi zsinat 9–10. cikkelyében kitért a megátalkodott bűnösökre, és kizárta őket a cinteremből.[44] Lehetetlen nem felismerni e törvények hatását az I. László, valamint Kálmán és két utóda pénzeit zárópénzként tartalmazó sírok arányának meghökkentő mértékű változásában a falusi és templom körüli temetők sírjai között *(2. táblázat)*.

I. István törvényszövege a tíz falvankénti templomépítésről a keresztény hit népi terjesztésének legfontosabb előírása, de még csupán óhajtása volt, viszont a 11. század folyamán mégis olyan eredménnyel járt, hogy a pogányfelkelések és az időjárás pusztításainak kijavításán, pótlásán kívül I. László és Kálmán törvényeiben a számszerűségnek már nem kellett szerepelnie. Kálmán – aki korábban váradi püspök lévén az egyházi igényeket nagyjából ismerhette – valószínűleg már annyira megelégedett a szentegyházak sűrűségével, hogy törvénykönyvében csak a régi hitükhöz ragaszkodó izmaelitákat kötelezte templomépítésre,[45] a keresztény magyarokat pedig csak a meglévő templomok sírkertjébe való temetkezésre figyelmeztette. Ennek az lehetett az oka, hogy bár ez idő tájt még biztosan nem volt minden falunak temploma, a szentegyházak már annyira megszaporodtak, hogy a környékük templom nélküli falvainak halottait hétköznapi módon el lehetett szállítani a templomos falvak cintermébe.[46] A templomok sűrűsége azonban nem számszerűsíthető, mert nemhogy a 11./12. század fordulójáról, hanem még a késő középkorból sincsenek „országos statisztikai számaink falvainkról vagy templomainkról" – írta 1969-ben Szabó István –, azzal mérsékelve kijelentésének súlyát, hogy „egy-egy falucsoport templomait összefüggő területen fel tudjuk mérni".[47] Szabó azonban a példának választott 1478. évi

42 25. cikkely: „Ha valaki a vasárnapot nem tartja meg és az ünnepnapokat nem ünnepli meg, vagy a négy böjti időben és az ünnepek előestéin nem böjtöl avagy halottait nem az egyház mellett temeti el, tizenkét napig kenyéren és vizen vezekeljen. Ha az úr szolgájának testét vagy a falusi bíró a szegénysorsú idegen vagy falubeli holttestét nem viszi az egyházhoz, ugyanúgy bűnhődjék *(Si quis dominicum diem non observaverit et dies festos non servaverit, aut quatuor tempora et vigilias non jejunaverit, aut mortuos suos ad ecclesiam suam non sepelierit: duodecim diebus pane et aqua pœniteat in cippo. Si dominus servi sui corpus, aut villicus pauperis villani vel hospitis, ad ecclesiam non detulerit, tantundem pœniteat)*.": Magyar 1899, 56–59; Závodszky 1904, 74–75, 162; Szilágyi 1961, 32.

43 73. cikkely: „*Sepulture christianorum non nisi, in atri(i)s ecclesiarum fiant.*": az „*in atriis ecclesiarum*" fordításai: „a templom csarnokában": Magyar 1899, 116–117; a templom „czintermében": Závodszky 1904, 92, 192; „templomok körüli térségben": Szilágyi 1961, 48.

44 9. cikkely: „Ha valaki az elkövetett vétkéért rárótt vezeklést elhanyagolja s a püspöktől ezért kiközösítve e bűnében meghal, ne legyen eltemethető a templom sírkertjében, sem pedig papok által *(Si quis pro facionore commisso iniunctam penitenciam negligens, ab episcopo excommunicatis in eadem perversitate obierit, in cimiterio ecclesie non sepeliatur, nec a presbiteris)*." 10. cikkely: „Ha valaki betegségében papot nem hivat – ha csak nem hirtelen halál volt, – ugyanazon módon járjanak el vele: rokonai pedig vagy felesége negyven napi vezeklessel bűnhődjenek. Ha pedig rokonai nincsenek, a falusi bíró a falu két vénjével együtt szenvedje ugyanezt a büntetést *(Si quis infirmatus presbiterum non vocaverit, nisi subitanea causa fuerit, eodem modo fiat de eo; parentes vero eius aut uxor XL dierum penitencia multentur. Si autem parentes non habuerit, villicus cum duobus senioribus ville idem iudicium subeat)*.": Závodszky 1904, 99–100, 199; Szilágyi 1961, 51. Azt hihetnők, hogy az egyházi temetés szertartásából kizárt személyek – szakadárok, eretnekek, hitehagyottak, kiközösítettek, *interdictum* (egyházi tilalom) alatt állók, gyilkosok, öngyilkosok, párbajban meghaltak, gyújtogatók, akik egyházi személyre kezet emeltek, uzsoraszedők, istenkáromlók, az egyházi tized jogtalan bitorlói, illetve a botrányos életet élők – Szuromi 2002, 114; uo. 113–184. –, továbbá a halva született vagy a kereszteletlenül meghalt kisgyermekek – Kubinyi 2005, 13. – sírját nem lehet régészetileg feltárni, ez azonban nem kizárt, jóllehet csaknem bizonyíthatatlan. Tóth Péter vetette fel, „hogy gyakran a település határán hantolták el azokat, akiket nem engedtek a temetőben, vagy a templomban eltemetni. Ezek szerint mindenütt találhatunk a temetőkön kívül sírokat, sőt kisebb sírcsoportokat is, amelyek az egyházi temetésből kizártak tetemét rejtik. Ilyenek lehetnek mezőkön, a rendes temető árkában, vagy a falu határvonalán.": Kubinyi 2005, 13; vö. Tóth 1996, 23–25, 28–29.

45 „Az izmaeliták minden falujának megparancsoljuk, hogy templomot építsenek s azt ugyanazon falu területéből adománnyal lássák el. S miután e templom felépült, az izmaeliták falujának a fele költözzön el a faluból és másutt településenek le, hogy miképpen most egyforma szokásúak lesznek velünk az együttlakásban, úgy Krisztus egy és ugyanazon egyházában, ti. az isteni hajlékban is egyetértők legyenek velünk. *(Unicuique ville hysmahelitarum ecclesiam edificare, de eademque villa dotem dare precipimus. Que postquam edificata fuerit, media pars ville hysmahelitarum villam emigret, sicque altrinsecus sedeant, et quasi unius moris in domo, nunc nobiscum, una eademque ecclesia Christi, in divina unanimiter consistant.)*" 47. §: Magyar 1899, 111; Závodszky 1904, 189–190; Szilágyi 1961, 44.

46 Bárth 1982. Ritoók Ágnes kérdésként vetette fel, hogy „mennyiben jelölnek korszakhatárt a hivatkozott határozatok? Az 1092. évi rendelkezés a templom körüli temetkezés kezdeteit jelentené? A szabolcsi és az esztergomi zsinat között közel két évtized telt el. Elegendő volt e rövid idő arra, hogy egy addig idegen gyakorlat széles körben elfogadottá váljon, sőt az abból való kirekesztés a megszégyenítés eszköze legyen?" E kérdésekre önmaga pozitív választ adott: „A központokon kívül egyelőre nem tudjuk megjelölni a – nyilvánvalóan feljebbvalóik támogatásával és biztatására – »serényebb« közösségeket, körülhatárolni a »szorgalmasabb« régiókat. Mindenesetre úgy tűnik, hogy 1092. egy folyamatnak nem kezdetét, hanem közelgő kiteljesedését, az esztergomi zsinat pedig – szórványos kísérletektől eltekintve – annak végpontját jelentette. Azaz, az egyházak száma elérte azt a sűrűséget, hogy minden országlakost kötelezni lehessen a köréjük való temetkezésre.": Ritoók 2004, 117.

47 Szabó 1969, 185.

Garai–Szécsi felosztásnál mégis „a valóságnál kisebb számú faluval számolt, és így a ténylegesnél magasabb arányt állapított meg az egyházas helyekre... ugyanis csak a Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyében összeírt [15. századi] falvakat vette figyelembe,[48] a többi megyét, ahol általában kevesebb faluban volt templom, elhagyta" – bírálta őt Kubinyi András,[49] aki részletezte a többi adatot is, s ezekben az egyes területi egységek falvaira nagyon eltérő templomos–templom nélküli arányokat kapott.[50] Ezek alapján megállapította, hogy a „templomok száma és a népesség egymással valahogy összefügg, azaz nem a települések száma a döntő ... A legfontosabb, hogy a jobbágygazdaságok száma az 1478-as állapotot tükrözi, a templomok pedig esetleg 100-200 évvel korábban épültek. Nem ismerjük továbbá a templomok nagyságát, befogadó képességüket sem."[51] Szakértelem híján meglepőnek tűnik Szabó Istvánnak az a megállapítása, hogy „a fenti adatok, melyeket 1-2 helység adataival innen-onnan tetszés szerint szaporíthatnánk, elsősorban arra engednek következtetni, hogy az országnak sok ezernyi faluja felerészben vagy talán még magasabb arányban, a XV. században templomot mondhatott magáénak. Ha meggondoljuk, hogy a XI. században milyen kezdetekkel indult meg a templomépítés, hatalmas építkezési mozgalom körvonalai bontakoznak ki előttünk."[52] Az építési mozgalom természetesen nem vitatható, de a 12. század közepére elért eredményessége csupán annyira becsülhető, hogy a települések negyedénél–felénél több aligha lehetett kőből vagy téglából épült templomos, továbbá kisebb részében állhatott csak – egyébként először a garamszentbenedeki apátság alapítólevelében említett[53] – fatemplom,[54] s míg talán a kőtemplomok mindegyikéhez, a fatemplomoknak és fakápolnáknak csak bizonyos, esetleg csupán csekély hányadához tartozhatott – régészetileg kutatható – templom körüli temető. Ráadásul azonban még az is bizonytalan, hogy hány falu létezett ekkor Magyarországon, a fenti feltételezéseket pedig azok számához kellene arányítani.[55]

48 „A Garai Jób javaiból 1478-ban Szécsi Miklós részére kiadott becsűs- és beiktatólevélben egyebek között [76] Vas, Veszprém, Csongrád és Baranya megyei falu szerepel... a falu templomának rövid leírásával együtt. A szóban forgó 76 falu közül 43-nak nem volt temploma vagy kápolnája, s a templomos-kápolnás 33 falu – nem számítva az oklevélbe foglalt Siklós várát – a következőképpen oszlott meg: kéttornyú egyház és kápolna kőből 1; parochiális egyház és kőkápolna 1; kőegyház toronnyal 7; kőegyház kőtoronnyal 7; kőegyház torony nélkül 5; kőegyház fatoronnyal 3; kőegyház fakápolnával 1; kőkápolna 1; fakápolna temetkezési joggal 2; fakápolna temetkezési jog nélkül 2; fakápolna 3. A fenti 76 falu közel felében tehát templom állt. A templomtalan falvak nagy részben a Dráva-vidék apró kis falvai voltak Baranya megyében. A Vas, Veszprém és Csongrád megyék Garai-falvai körülbelül háromnegyed részben templomosak voltak.": Szabó 1969, 185. Szabó István maga hasonlította össze a fentieket a Zalonai István birtokainak megbecsüléséről szóló 1399. évi oklevéllel, amely az elhunytnak nagyrészt Torna, kisebb mértékben pedig Borsod megyéből 17 falját említette, s a hegyvidéki falvak közül 13-ban volt templom, éspedig 4 kőegyház toronnyal, 1 fatoronnyal, 2 torony nélkül, valamint 6 fakápolna: uo. 185–186. A csanádi püspökség területére vonatkozó Oszlári–Bobal-per 1424. évi birtokbecsűjében említett 12 falu fele volt templomos: uo. 186. Visszatérve a fatemplomokra, a 76 faluból 7-ben volt ilyen egyházi épület, de temetővel csak 2 rendelkezett. Kubinyi András részletezéséből kiderült, hogy az említett Garai-birtokhoz tartozó siklósi uradalom 42 helységéből hatban volt fakápolna, de csak egyhez tartozott temető: Kubinyi 1986, 211. A Varasd megyei császárvári – a Császárvár/Cesargrad egy vár maradványa a Klanjec (Krapinsko-zagorska žup., Hor) mai város felett emelkedő Careva gorán – uradalom 1489. évi birtokbecslő oklevelében 1 mezővárost és 83 falut említettek, amelyhez 4 torony nélküli kőtemplom tartozott temetővel, továbbá még szintén 4 fakápolna temető nélkül. „A feltűnően ritka templomhálózatra vonatkozó adatokkal nem vitatkozhatunk, ez aprófalvas települések esetében máshol is kimutatható az országban, hiszen egy néhány házas kisfalu nehezen építhetett templomot vagy tarthatott el papokat. Itt inkább az a különös, hogy a viszonylag nagy létszámú uradalmi lakosság temetkezőhelyéül csak négy temető szolgált.": Kubinyi 2001, 5–6.

49 Kubinyi 1986, 211.

50 5 Bács megyei faluból templomos volt 100%, a somlói és csesznek uradalom 22, ill. 18 településéből 50-50%, a siklósi uradalom 42 helysége közül pedig csak 26,2%.: Kubinyi 1986, 211.

51 Kubinyi 1986, 211.

52 Szabó 1969, 186.

53 Az 1075. évi keltezésű oklevélnek 13. századi interpolált szövege maradt fenn, amelynek e betoldásai között szerepel a knyezsici Mindenkor Szűz Mária-templomának adományozása is, amelyet az adományozó I. Géza „korábban is – amíg fakápolna volt – birtokolt, mivel az királyi [kápolna] volt.": Garamszentbenedeki 2006, 67. Knyezsic/Knesecz, azaz Zsitvakenéz (Bars m.; Zlaté Moravce-Kňažice, okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.): vö. uo. 53.

54 Alsó-Ausztriában egy 11. századi adat szerint Szent Altmann (*1015 k.) passaui püspök (1065–1091) a vizitációja alkalmával Passautól a magyar határig csak fatemplomokat talált, s ezek közül hármat a múlt században régészetileg is megkutattak: mindegyiküknek egyhajós, félköríves vagy egyenes szentélyzáródású fatemplom volt, amelyekre később egyhajós, egyenes szentélyzáródású kőtemplomot emeltek: Valter 1985, 17; M. Aradi 1998, 113.

55 Kristó Gyula véletlenszerűen kiemelt megállapításai szerint „a falu középpontjában a templom állott, ha a falunak egyáltalán volt temploma. I. István király törvényben foglalt szándéka, hogy minden tíz falu építsen egy templomot, a 12. században már bizonyára teljesült, de a falvak többségében még ekkor sem állott templom.": Kristó 1984, 1114. „A korszakunkbeli [azaz a korai feudalizmus időszakából (1116–1241) való] országos faluszám pontos megállapításának áthidalhatatlan akadályai vannak. Ehhez részint az ország lélekszámának, részint pedig az átlagos falunagyságnak ismeretére lenne szükség. Márpedig a lélekszám meghatározása megbízhatatlan becslésen alapszik, erre az ingatag alapra további következtetéseket nem lehet építeni. Hasonló nehézségek adódnak az átlagos falunagysággal is. ... Korszakunkban dinamikusan növekedhetett a falvak száma, részint új falvak keletkezése, részint pedig a nagy népességű falvak szétesése, osztódása folytán, s ez ismét nehezíti a tisztánlátást az országos faluszám hozzávetőleges megállapításában. ... Mindent egybevéve meg kell elégednünk azzal a keveset mondó általánossággal, hogy korszakunkban már sok ezerre rúgott a falvak száma Magyarországon.": Uo. 1109–1110. Abu Hámid al-Garnáti arab utazó (1100?–1169?/1170?) állítására, hogy az 1150 körüli években Magyarországon több mint tízezer helységben imádkozhattak a mohamedánok, Kristó azt jegyezte meg, hogy „ez a szám kétségtelenül túlzás, ennyi falu ekkor egész Magyarország területén nem volt.": Uo. 1100.

Az írott források és a régészeti megfigyelések mennyiségi összevetését pedig az nehezíti meg, hogy „a régészeti topográfia tapasztalatai szerint az egykori települések területe napjainkban szinte minden esetben több régészeti lelőhelyből állítható össze," s az Árpád-korban a templomos lelőhelyek legalább három, nem mereven elkülönülő formában jelentkeznek, amelyekhez a korabeli faluközösség több-kevesebb, kisebb-nagyobb régészeti lelőhelye csatlakoztatható.[56]

A kereszténység megerősödését jelző temetőváltás elrendelésén túl, az I. László király I. törvénykönyve 22. cikkelyében foglaltak, legalábbis részben, talán szintén a temetkezésekkel voltak kapcsolatosak.[57] Bár a magyarországi törvényszöveg sajnos nem részletezte a pogány áldozási céllal és ajándékokkal felkeresett fák, források és kövek helyét, egy cseh forrás alapján némi, talán nem is teljesen erőltetett magyarázat kínálkozik.

A magyar királysággal szemben, a keresztény térítés mintegy bő évszázados előnnyel indult meg a cseh hercegségben,[58] ahol immár az új hit hatására a pogány halotthamvasztást felhagyva átmenetileg sírcsoportokból összeálló pogány temetőket létesítettek a falvak határában, amelyeket még a 10. században, s főként a hatalmi központokban, olyan soros temetők váltották fel, amelyek „félkeresztény" átmenetet képeztek a templom körüli temetők irányába.[59] A falusi lakosság azonban konokul ellenállt, és szántóföldeken, erdőkben vagy útkereszteződéseknél – talán a falvak határaira is telepítve a temetőit[60] – temette el a halottait, azaz egyértelműen az egyház által jóváhagyott területeken kívül.[61] Cosmas (1045 k.–1125), a prágai székesegyház krónikaíró dékánja a Chronica Boëmorum c. munkájában őrizte meg I. Břetislav herceg (1037–1055) 1039-ben kiadott – s inkább Kálmán, mint I. László ide vonatkozó törvénycikkelyéhez hasonló – rendeletét, miszerint büntetés kifizetése után e máshová temetetteket is a hívők temetőjében kell elhantolni.[62] Sok foganatja nem lehetett a rendeletnek, mert egy fél évszázaddal később, 1092-ben, az éppen trónra lépett II. Břetislav herceg (1092–1100) nem késett betiltani a még mindig fennmaradt erdei és mezei temetkezéseket, sőt az elhunytak nyugalmáért részben e síroknál végzett istentelen játékokat is.[63] A

56 1. „Közepes nagyságú, a többihez képest mindenképpen átlagosnak tekinthető lelőhelyen fordul elő templom. Erre adnak a topográfiai kötetek vidékünkön legtöbb példát. Ennek magyarázata kétségkívül az lehet, hogy az egykori falvak leginkább egymáshoz hasonló kiterjedésű, közepes nagyságú lelőhelyekből tevődtek össze." 2. „Nem ismeretlen másrészt az a jelenség sem az Árpád-kori településeknél, hogy van egy központi, jelentősebb kiterjedésű, kisebb területű szállásokkal körülvett falumag, ahol leggyakrabban a templom is található." 3. „Találkozunk továbbá olyan esetekkel is, hogy a nagy térségben szétszórt, fölöttébb kis területű, csaknem szállás jellegű lelőhelyek egyikén építettek templomot, mintegy elhatározva azt, hogy ott segítik elő a falumag, s az egyházi vonzáskörzet központjának kialakítását." Felvethető, de nem általánosítható az a feltevés, hogy „minél kisebb területű a templomos lelőhely, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy a templom is rövidebb életű lehetett.": Szatmári 1994–1995, 50.

57 22. cikkely: „Akik pogány szokás szerint kutak mellett áldoznak vagy fákhoz, forrásokhoz és kövekhez ajándékokat visznek, bűnükért egy ökörrel fizessenek *(Quicunque ritu gentilium iuxta puteos sacrificaverint, vel ad arbores et fontes et lapides oblationes obtulerint, reatum suum bove luant)*.": Magyar 1899, 56–57; Závodszky 1904, 73–74, 161; Szilágyi 1961, 32.

58 Třeštík 2000, 249; Třeštík 2000a, 407.

59 Ez a temetőtípus, amelyben a halottakat sorokban temették el, „biztosan összefüggött a keresztény temetkezési szertartással, akkor is, ha még ez sem felelt meg a temetőre vonatkozó kánoni előírásoknak, amelyeknek egy térben pontosan körülhatárolt, megszentelt területnek kellett elhelyezkednie [helyesen: lenniük: *„welcher ein räumlich genau abgegrenztes, geweihtes Gelände sein soll"*: Sommer 2000c, 426.], ahol a halottakat helyhiány miatt egymásra temették; ilyen temetők [*cimiterium*/templom körüli temető] keletkeztek Csehországban a 12. században. A soros temetők is mutatják azonban a kereszténység terjedését az országban. Ezek ugyanis azokon a temetőhelyeken létrejött szabályozott sírterületek voltak, amelyekre a temetkezési jogok érvényesek voltak. Itt lényegében a plébániakényszer szabályainak [l. alább] megszilárdulásáról van szó a hívek életében. 1000 körül ezek a törekvések természetesen még gyerekcipőben jártak. Az egyházi előírások csak a hatalmi központokban érvényesülhettek, ahol megvoltak azok az egyházi és világi hivatalok, amelyek képesek voltak az előírások betartatására.": Sommer 2000b, 261. A temetkezési hely szabadon megválasztható volt, amennyiben azonban nem a lakóhely szerint illetékes plébániára vonatkozott, akkor ez utóbbit a másként végrendelkező halott rokonságának megfelelő összeggel kárpótolnia kellett, vö. Szuromi 2002, 75–81.

60 Vö. Tóth 1996.

61 Uo.

62 Lib. 2., cap. 4: „Hasonlóképpen azoknak, akik a halottaikat mezőkön vagy erdőkben temetik el, s hasonlóképpen azoknak, akik ezt tenni szándékozzák, a főesperesnek egy ökröt, a fejedelmi kincstárnak pedig 300 denárt kell fizetniük, a halottat pedig kötelesek a hívők temetőjében elhantolni. Ez az, ami nem tetszik az Istennek, és ezért hagyott el minket, a nyáját, Szent Adalbert, s ment inkább tanítóként idegen népekhez. Hogy ezt többé nem fogjuk tenni, erősítsük meg a mi és a ti esküvésetekkel. *(Similiter et qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos, huius rei presumptores archidiacono bovem et CCC in fiscum ducis solvant nummos; mortuum tamen in poliandro fidelium humi condant denuo. Hec sunt, que odit Deus, hec sanctus Adalbertus pertesus nos suas deseruit oves et ad exteras maluit ire docturus gentes. Hec ut ultra non faciamus, nostre simul et vestre fidei sacramento confirmamus.)*": Bretholz 1923, 88. A forrásadatot idézte: Szőke 1956 124; Sommer 2000, 261; Sommer 2000a, 402. E rendelet némileg más szöveggel az olomouci székeskáptalan levéltárában is fennmaradt: „Azokat, akik a keresztény hitben megboldogult halottjaikat mezőkön vagy erdőkben temetik el *(qui in agris sive in silvis suos sepeliunt mortuos fideliter descendentes)*", az említett módon kell megbüntetni: Szőke 1956 124.

63 Lib. 3., cap. 1: „Azokat a pogány szokásokat is, amelyeket a még félig pogány falusiak pünkösd harmad- vagy negyednapján tartottak, miközben a forrásoknál áldozatot mutattak be és a gonosz lelkeknek [állatot] öltek, továbbá az elhunytaknak az erdőkben és mezőkön létesített sírjait, és azokat a játékokat, amelyeket a két- és háromfelé ágazó útkereszteződéseknél mintegy a lelkeik megnyugtatására pogány módra rendeztek, ezenkívül azokat a profán játékokat, amelyeket a halottaik felett féktelen módon gyakoroltak, miközben az árnyakat hívták és maszkkal az

fenti adatokat a magyar régészeti irodalomban először értelmező Szőke Béla csodálkozva ismerte fel, hogy a fiad (So)-kérpusztai falusi temetőásatásának színhelyére mennyire érvényesek Cosmas megjegyzései, hiszen ez a sírmező is egy mély, rejtett völgyben, útkereszteződésnél, hatalmas fák árnyékában, vagyis olyan jellegzetes pogány kultuszhelyen feküdt,[64] amelynek néhány fája vagy ligete II. Břetislav szemében ugyancsak kiirtandó pogány jelenség volt.[65] Mindezt figyelembe véve tehát elképzelhető, hogy az I. László király I. törvénykönyve 22. cikkelyében áldozati helyként említett kutak, források, vagy még inkább fák, kövek – legalábbis egy része – pogány falusi temetőben állt, vagy annak a tartozéka volt.

Nem lehetett könnyű megküzdeni a pogány hagyománnyal azért sem, mert az az olyan, fentebb már említett, hivatalos „félkeresztény" soros temetőkben is megjelent, mint a prága-lahovicei, ahol egymás mellett végezték a pogány és keresztény szertartás szerinti temetéseket,[66] vagyis a rítusok felismerhetően keveredtek. Ezért feltehető, hogy hajdan talán nem volt éles a különbség Magyarországon sem a két (azaz falusi és templom körüli) temetőtípus között, amit az alábbi forráshely bizonyíthatna, amennyiben a már működő falusi temetők kényszerszülte, még a templom felépítése előtti gyors keresztény használatbavételének lehetőségére való utalásként volna értelmezhető.

Amikor I. István király visszahívta a bakonybéli remeteségből Gellértet és csanádi püspöknek (1030–1046) tette meg, szerzetesek mellérendelésével könnyítette meg a jövendő térítő munkáját. Gellért és szerzetesei nagy buzgalommal keresztelték a Marosvár (*urbs Morisena*/Nagycsanád; Cenad, jud. Timiş, Rom) környékbelieket, s egy alkalommal „mintegy száz férfiember járult a püspökhöz, s azt kérte, hogy szenteljen meg számukra helyeket, ahol templomokat építhetnek *(accesserunt ad episcopum quasi centum viri, postulantes sibi sanctificari loca pro ecclesiis construendis).*" Kérésüknek megfelelően később „a püspök elment

arcuk előtt körbetáncoltak, mindezeket az utálatos és egyéb istenkáromló cselekményeket az Isten népe körében a jóravaló herceg mindörökre berekesztette. *(Item et supersticiosas instituciones, quas villani, adhuc semipagani, in pentecosten tertia sive quarta feria observabant, offerentes libamina super fontes mactabant victimas et demonibus immolabant, item sepulturas, que fiebant in silvis et in campis, atque scenas, quas ex gentili ritu faciebant in biviis et in triviis quasi ob animarum pausationem, item et iocos profanos, quos super mortuos suos inanes cientes manes ac induti faciem larvis bachando exercebant, has abhominationes et alias sacrilegas adinventiones dux bonus, ne ultra fierent in populo Dei, exterminavit.)*": Bretholz 1923, 161; a forrásadatot idézte: Szőke 1956, 124; Sommer 2000b, 261. A nyugat-európai egyház is igyekezett távoltartani a templom körüli temetőt a világi eseményektől. „Ezt jelzi az 1231-es Rouen-i Zsinat, amely megtiltja a táncot mind a temetőben, mind pedig a templomban. De ez magyarázza a *D. 1 c. 29 de cons.* rendelkezését a keresztények sírjain való lakmározás tilalmazásáról is.": Szuromi 2002, 83. Szuromi Szabolcs Anzelm szíves tájékoztatása szerint a *D. 1 c. 29. de cons.* rövidítés azért nincs a könyvében feloldva, „mert hivatalos rövidítései a *Decretum Gratiani* egyes részeinek. A *Decretum Gratiani* az az 1140 körül összeállított kánonjoggyűjtemény, amelyben a bolognai egyetemi kánonjogi oktatás alapgyűjteményeként Gratianus mester összegyűjtötte az addigi teljes kánonjogot, s ez lett az ún. *Corpus iuris canonici* hat gyűjteménye közül az első, és 1917-ig volt hatályban. A hivatkozott helyek rövidítésének feloldása: *D. 1 c. 29. de cons.*: a *Decretum Gratiani* III. részének, ami a *De consecratione* címet viseli, az *1. distinctio* 29. kánonja.": Szuromi e-mailje 2009. aug. 3-án.

64 Teljesen elfogadható véleményét a következőkben summázta: *„Ich halte es nämlich für unbestreitbar, daß die Wälder und Felder der angeführten Verordnungen nicht nur im allgemeinen den Bestattungsort außerhalb des christlichen Kirchhofes bedeuten, sondern auch auf den heidnisch-kultischen Charakter der von Bäumen bestandenen Stellen hinweisen. Unsere Meinung wird auch durch weitere Verordnungen der erwähnten Herrscher unterstützt; wir finden nämlich darunter auch solche, die ausdrücklich über die heidnisch-kultische Rolle der Bäume und der Haine sprechen.*": Szőke 1956, 125. II. Břetislav rendeletének ide vonatkozó szövegét l. a következő jegyzetben.

65 A trónra lépett II. Břetislav a hívei számára Prágában háromnapos ünnepséget rendezett, „emellett – amennyire az számára az újdonsága következtében lehetséges volt – néhány rendeletet hozott az egyház javára, néhányat az ország érdekére, és mivel már ifjúságától kezdve minden reményét Istenbe helyezte, most, alig hogy hatalomra került, a keresztény egyház iránti buzgalmában kiűzte az összes varázslót, jövendőmondót és jóst az országból, és kivágattatta és elégettette az összes ligetet és fát, amelyet a köznép még sok helyen tisztelt *(ubi pro novitate sui quantum valuit quedam ad utilitatem ecclesie decernens, quedam ob commoditatem huius terre instituens, sicut olim ab ipso sue etatis tyrocinio omnem spem habuit in solo Dei patrocinio, ita modo principatus sui in exordio christiane religionis zelo succensus nimio omnes magos, ariolos et sortilegos extrusit regni sui e medio, similiter et lucos sive arbores, quas in multis locis colebat vulgus ignobile, extirpavit et igne cremavit).*": Bretholz 1923, 161.

66 A pogány „szokások közül a legáltalánosabb az étel formájában bemutatott áldozat volt. Cosmasnak, de más forrásoknak is, különösképpen az úgynevezett Opatovicei Homiliariumnak [püspöki használatra szánt, penitenciákat is tartalmazó, a 11./12. század fordulójáról való kézikönyvnek] köszönhetően olyan szertartásokat is ismerünk, amelyekről semmilyen olyan nyom nem maradt, amelyet régészeti úton bizonyítani lehetne. Gondolunk itt elsősorban a halott melletti éjjeli virrasztásra, amely általánosan hozzá tartozott a kora középkor európai kultúrájához. Prümi Regino szövegeinek köszönhetően értelmezhetők Cosmas töredékes feljegyzései, amelyek féktelen éjszakai táncokat említenek a halott körül, amit Cosmas erősen fájlal. Ezek kifejezetten pogány próbálkozások voltak arra, hogy megbékítsék a halottat, akitől az életben maradottak tartottak. ... A 10. század végén azonban már nem a pogányság és a kereszténység tudatos szembeszegüléséről van szó, hanem a szertartások keveredéséről." A 10. század végére eltűntek a sírokból a halott túlvilági felszerelési tárgyai, hogy átadják helyüket „az egyszerű nép jellegzetes dísztárgyainak, az S-alakú hajkarikáknak és különösen a 11. században a halotti obulusként adott érméknek. Bizonyos mértékig ezek a tárgyak is védelmi szerepet láttak el. Főleg az obulust szokták úgy magyarázni, mint kapupénzt a túlvilágra. Egy nagyon hihetőnek tűnő értelmezés szerint viszont az aprópénz a halott azon jogának kifejezője, miszerint igényt tarthat a hátrahagyott közösség vagyonának egy részére.": Sommer 2000b, 261–262. Petr Sommer másutt is megerősítette, hogy „a keresztény szokásoknak megfelelő kelet-nyugati tájolású puritán temetkezési gyakorlat ellenére a sírmellékletek szokása továbbra is fennmaradt élelmiszer, rontás ellen védő tárgyak, halotti obulusok stb. formájában. Keresztény gyakorlat előtti hagyományból származik a fatörzsből készült fakoporsók használata, a vámpírok ellen oltalmazó praktikák feltűnése stb.": Sommer 2000, 245; Sommer 2000a, 402.

szerzeteseivel az egyházmegyéjét meglátogatni, és felszentelni azok temetőit,[67] akik templomot akartak építeni... *(...episcopus egrederetur cum fratribus suis suam visitare dyocesim, ut consecraret eorum cymiteria, qui erant ecclesias constructuri...).*"[68] A szóhasználatból inkább úgy tűnik, hogy a falvak korábbi, Gellért püspök ottjártakor már használatban lévő falusi temetőiről esik szó a szövegben, ahová később templomot is emelhettek.[69] Mindenesetre meg sem kíséreltem elkülöníteni az esetleg a megszentelésük következtében kereszténnyé lett, de templom nélkül maradt falusi temetőket.[70]

Voltak-e egyáltalán ilyen temetők? I. (Nagy Szent) Gergely pápa (590–604) ugyan megtiltotta, „hogy olyan helyen épüljön templom, ahol korábban temető állt, nehogy a beszenteléssel hitetlenek sírját is megszenteljék",[71] s ez a tilalom a későbbiekben is fennmaradt. Egy keresztény temető megszentségtelenítésének/meggyalázásának (*violatió*jának) általános és konkrét fajtái lehettek, s az előbbiek közül régészetileg különösen jelentős az a tilalom, hogy ott, ahol pogányt temettek el, tilos templomot, közvetve pedig temetőt felszentelni,[72] az utóbbiak pedig magára az eltemetettre vonatkozó tilalmakat rögzítették.[73] Mindezt figyelembe véve azt hihetnők, hogy keresztény templomot és templom

67 Szabó Flóris fordításában „felszentelni azok temető helyeit" olvasható, ami nem utal azzal a határozottsággal a már használatban lévő temetők felszentelésére, mint a latin eredeti: *„ut consecraret eorum cymiteria"*: Szabó 1983, 84. Egyébként valóban a püspök „feladatai közé tartozott az újonnan létesített temető földjének a szentelt vízzel történő megáldása is":: Szuromi 2003a, 6; Szuromi 2005 10; vö. Szuromi 2002, 84. A temetési rítus csaknem „kortárs emléke Magyarországon a Pray-kódex Nagy *Sacramentariumá*ban maradt fenn. A kódexnek, amely a boldvai [BAZ] bencés apátság számára készült, a keletkezése III. Béla uralkodásának idejére (1171–1196) 1192–1193, illetve 1195–1196 közé tehető. A fol 34r-en olvashatjuk a *Consecratio cimeterii*-t, azaz a temető felszentelésének szövegét...": Szuromi 2002, 204.

68 Szabó 1983, 84–85.

69 Vö. Kovács 1993a, 67. Így értelmezte Laszlovszky József is, idézve a fenti legendarészletet: *„This clearly suggests that some of the cemeteries regarded by archaeologists as pagan burial grounds were consecrated cemeteries."*: Laszlovszky 1991, 41. Tari Edit talányosan vetette fel: „Talán a temetőben építendő templom szokás[á]t jelenti ez a mondat? Ebből ugyan nem derül ki, hogy a helyet az egyházi elöljáró választotta, vagy a templom építésre már kiválasztott helyet csupán megszentelte. Jól ismert az a szokás, hogy korábbi köznépi temető dombját jelölték ki templom építésére, és az egyház ráépült a sírokra.": Tari 2000, 226–227. Ritoók Ágnes többször is rámutatott, hogy egy templom felépülhetett egy korábbi sírmező területén is. „A templom felépítése nyomán a körülötte fekvő teljes rendelkezésre álló területen temetkeznek, többé-kevésbé »szabályos« sorokban, csoportokban, illetőleg folytatják a temetkezést, amennyiben a templom egy már korábban megnyitott temetőben épül fel.": Ritoók 1997, 168. Erre „a gyakorlatra utal a nagyobbik Gellért legendában leírt, templomépítés céljából történt temető beszentelés" is: Ritoók 2005, 173: 1. jegyzet; vö. Ritoók 2010, 8: l. 5. jegyzet. Falusi és templom körüli temető egymáshoz közeli helyszínváltására gondolt Tettamanti Sarolta felvetése nyomán: Kulcsár 1995, 231: 20. jegyzet; vö. Tettamanti 1975, 89 (19, *32, 90). M. Aradi Csilla véleménye szerint „a legenda szövegéből úgy tűnik, hogy a temetőt több esetben már a templom megépítése előtt használatba vették.": M. Aradi 2007, 163.

70 Mindennapos temetkezési szokások régészetileg megfogható különbségének híján, illetve a keresztény jellegű sírmellékletek ritkasága és értelmezési bizonytalanságai alapján, nem láttam értelmét annak, hogy megkíséreljem szétválasztani a falusi temetőknek az ezredforduló és a felhagyásuk közötti szakaszát mindvégig pogányként maradt vagy időközben kereszténnyé lett változatra; egyébként az utóbbiak templomos formáját nevezte átmeneti típusúnak: Kulcsár 1995, 227. Végül is a frissen megtért Dániában sem hozott egy ilyen kísérlet eredményt: *„I have serious doubts whether, after the establishment of the church at the turn of the millennium, Christians were buried in pagan cemeteries to any significant extent, and I likewise doubt that pagans were buried in any substantial numbers in Christian churchyards. On the other hand, ... one cannot say anything at all about how widely there were both pagan communities with their cemeteries and Christian communities with their churchyards side by side in Denmark in 11th century. Archaeologically, however, there are no great problems involved in distinguishing the one from the other."*: Kieffer-Olsen 1997, 188. Csehországban is inkább csak feltételezték a soros temetőik keresztény voltát, és ugyanígy történt Lengyelországban is. Itt is a szláv hamvasztásos (halmos) temetkezés volt a pogány forma, amelyet részben helyi skandináv, részben keresztény hatásra a soros temetők *(außerkirchliche Friedhöfe)* váltottak fel, amelyekbe még pogány jellegű tárgyakat is mellékeltek. Ezek a temetők a 11–13. századig maradtak használatban, közben pedig inkább csak a 11. század végétől kezdett gyarapodni a templomok melletti temetők száma is. Ezeket „a halottak egységes elhelyezése – fejjel nyugat felé – jellemzi, valamint az, hogy fával bélelt sírba, koporsóba vagy halotti lepelbe tették, a sírok több rétegben kerültek egymásra, és a ruhán kívül legfeljebb pénzt találtak még a halottak mellett. Az utóbbi szokás az újkorig fennmaradt.": Kara-Kurnatowska 2000, 323; Kara-Kurnatowska 2000a, 530.

71 Szőke 2005, 22.

72 „Az általános uiolatio-k közül ki kell emelnünk a 4. kategóriát. A D. 1. 27. de cons. kifejezetten azzal a kérdéssel foglalkozik, hogy azon a helyen, ahol pogányt temettek el, tilos templomot felszentelni. Bár ez a szöveg a templomszentelésre, illetve mise bemutatására vonatkozik sajátos értelemben, mégis az előzőek alapján méltán értelmezzük ezt a kitételt temetőre is, mint szent helyre. Ebből azonban az is következik, hogy a pogány holttestének megszentelt földbe való temetése sérti annak szent jellegét. A D. 1. 28. de cons. további támponttal szolgál az előző kánonban foglaltakhoz, hiszen bár először itt is az az alapelv kerül rögzítésre, hogy azt az egyházat, amelybe hitetlent temettek el, tilos felszentelni, mégis utána a szöveg leírja az orvoslás lehetőségét is. E szerint megengedett a templom felszentelése, ha a helyről maradéktalanul eltávolították a tetemet. Ettől fogva misét is szabad bemutatni, illetve hívők is temetkezhetnek azon a helyen.": Szuromi 2002, 197, 207–208. Az egyházi közösségbe való újrafelvétel *(reconciliatio)* tehát a hitetlen tetemének eltávolítását jelentette, amit a terület szenteltvízzel való ünnepélyes megáldása követett, s ezt a püspöknek kellett végeznie: uo. 198; vö. Kieffer-Olsen 1997, 186–187.

73 „A konkrét uiolatio abban különbözik az általános uiolatio eseteitől, hogy az közvetlenül a halott, vagy annak sírja ellen irányul. Ez történhet a római jogi uiolatio-nak megfelelően a sírkő, síremlék ledöntésével, a tetem kiásásával, illetve a sír feldúlásával. Valójában ez az a uiolatio, amely megfelel a római jog uiolatio fogalmának és sajátosan is *sacrilegium*ot [szentségtörést, megszentségtelenítést] jelent, hiszen nemcsak az Egyház által megszentelt területet sérti meg az elkövető, nem csak annak immunitása ellen követ el erőszakot, hanem magát a holttestet háborgatja, amely Isten és az ember találkozásának kitüntetett helye a halálban, így önmagában is tiszteletre méltó.": Szuromi 2002, 199. Violatio-t jelentett már az is, „ha valaki a tetemhez, vagy annak maradványaihoz hozzáért".: Uo. 193.

körüli temetőt tilos volt pogány sírmező felett létesíteni, azonban a felsorolt *violatiók* egyike sem valamiféle azonos helyszínű, korábbi pogány temető sírjaira és emberi maradványaira vonatkozott, hanem egy már működő templom körüli temetőbe jóhiszeműen eltemetett, s csak utóbb pogánynak bizonyult tetem eltávolítására,[74] illetve ugyanilyen temetőnek sírgyalázással történő megszentségtelenítésére. Pogány sírmezőkre, sírokra, csontmaradványokra nem?

A régészetileg megfigyelhető gyakorlat ezt a megkülönböztetést látszik bizonyítani. Így a Rajna-vidéken antik hagyományt követve régebbi temetőkbe, vagy legalábbis azok szélére építettek templomot, az alemann és bajor területen pedig a 6. századtól temetkezési kápolnát (*memoria*-épületet) emeltek gazdag egyének vagy harcosok sírja fölé. „A soros temetőkben emelt templomok főleg a Rajna-vidéken az antik tradíció szerint az *extra muros* – a kivezető utak mentén elterülő – temetőkben emelt sírkápolnák mintájára épült *coemeterial*-templomok ... ily módon templomkertek központjaivá váltak és ezzel a temetkezéseket a régi helyen folytathatták."[75] Amennyiben ez a temetőtípus a Kárpát-medencében egyáltalán megjelent, akkor csak a 11. században jelenhetett meg,[76] s megnevezésére Szőke Béla a „gellértegyházi típusú temető" megjelölést javasolta.[77] Azonban hamarosan kiderült, hogy éppen e névadó lelőhely nem felelt meg a típusnak, mert ott inkább egymást térben és időben is elkülönülten követő két temető létezhetett.[78] Ritoók Ágnes is úgy vélte, hogy e kánonjogi előírásokból az következett, „hogy a feltárási eredményeknek megfelelő szigorú meghatározás szerint gellértegyházi típusúnak csak azt a temetőt lehet nevezni, melyet egy korábbi pogány temető *mellett* [Ritoók kiemelése] épített templom körül nyitottak. Ez a gyakorlat összeegyeztethető a kánonjogi előírásokkal és egyben a Gellért-legenda szövegével is. A legenda sorai alapján több helyen alkalmazhatták ezt a megoldást, jelenleg azonban Gellértegyháza mint 'típus' – ismereteim szerint – párhuzam nélkül áll a Kárpát-medencében.[79] A templom körüli temetők feltárásának arányait ismerve az okok közül a kutatási hiányosság egyáltalán nem zárható ki. Különös módon ugyancsak a csanádi püspökség területén és Gellértegyházától nem messze fekvő Décsén (17) esetleg elképzelhető hasonló helyzet (honfoglalás kori sírok a templom nyugati homlokzata előtt), de itt a feltárás korlátozott volta még a gellértegyházinál is kevesebb feltételezést tesz lehetővé."[80] Mindenesetre erre a lelőhelypáros típusra sem alkalmaznám a lejáratódott „gellértegyházi típus" megnevezést, hanem a konkrétabb „falusi-templom körüli temetőpáros" elnevezést ajánlom.

Mindezek ellenére azonban régészeti megfigyelések bizonyítják, hogy egyes falusi temetőkben (talán inkább a belsejükben, mint a szélükön, de semmiképpen sem mellettük) valóban voltak templomok, ezért erre a

74 Vö. Szuromi 2002, 207–208.

75 Szőke 2005, 23.

76 A karoling Pannóniában sikeresen folyt térítés eredményeként a 9. század közepétől templomok sorát építették, amelyek köré az előkelőbbek temetkeztek, míg a vidéki köznép megmaradt a soros temetőinél, de elhagyta az olyan korábbi pogány szokásait, mint a sírgödrök változatos tájolása, a padmalyos, fülkés sírok ásása, a nagyobb sírmélység, a sírépítmények és a sírgödörben összerótt nehéz fakoporsók használata, állattemetések, étel- és italmellékletek adása. A magyar honfoglalás mintegy száz évre megszakította ezt a fejlődést: Szőke 2005, 26–27. A 9. századi morva templom körüli temetőkről: Ruttkay 2005.

77 „A magyar köznépi temetők túlnyomó többsége ... a X. század elejétől a XII. századig folyamatosan használatban volt. ... Ez a folyamatos hosszantartó temetkezés még olyan esetekben is megállapítható, amikor az egyház a már régóta használt pogány temetőben épített templomot s a további, most már keresztény temetkezést is oda irányította. Kiváló példája ennek az orosháza-gellértegyházai temető." [53]: Szőke 1959, 38.

78 Szőke Béla az orosháza-gellértegyházi templom körüli temető (53) 10. századinak tekinthető leletei alapján gondolt arra, hogy itt egy korábbi falusi temető létezett, amelybe később a templomot építették – vö. előző jegyzet! –, de Dienes István meggyőzően választotta szét e korai pogány sírmezőrészletet, valamint a legkorábban Salamon H17 denárával jelzett templom körüli temetőt: Dienes 1965, 158–160: Nr. 10. Dienes István véleményét osztotta Bóna István is, elutasítva a „Modell von Gellértegyháza"-t: *„Das Grab 57, mit Beigaben von Steigbügel und Trense, aufgrund dessen der Beginn der Belegung des Friedhofes auf das 10. Jahrhundert datiert wurde, lag weit außerhalb des die Kirche umringendes Kirchhofes* [mintegy 27 méterre északra, a templomhajó rekonstruált északi falától, a feldúlt terület közepén, vö. Zalotay 1957, kihajtós temetőtérkép a 72–73. oldal között] – *vielleicht wirklich in einem Reihengräberfeld. Aufgrund eines einzigen Grabes traute sich auch der Ausgrabungsleiter nicht, den Bau der Kirche auf eine frühere Epoche als das 12. Jahrhundert zu datieren.*": Bóna 1978, 125–127, 127: 21. jegyzet; vö. Zalotay 1957, 52. Kulcsár Mihály is rámutatott, hogy a „megszakítás nélküli, folyamatos használat nem bizonyítható.": Kulcsár 1995, 227–228, 231: 21. jegyzet; Ritoók 1997, 167; Ritoók 2007, 256–257.

79 Ha jól értelmeztem Ritoók Ágnes érvelését, akkor falusi temető mellé – akár csak néhány száz méterre – épített templom és sírkertje szoros időbeli egymásutániságának feltevésével már több régész megpróbálkozott, de a szinte bizonyosság erejéig elfogadható lelőhelypárt eddig csak Fodor István tárt fel teljesen Hajdúdorog (HB)-Temetőhegyen, vö. II.2.5. fejezet!

80 Ritoók 2007, 257–258. Magam Décsét csupán az egymásutániság példájaként szerepeltettem, hiszen 1000–1141 között kibocsátott érme a sírkertben nem került elő. Az egyik lovas sír a benne talált kengyeltípus szerint inkább a 10. század második felére volt keltezhető, viszont a sírkert 178 sírjával is csekélynek nevezett feltártságú részletében kevés Árpád-kori lelet (közte egy H133 típusú anonim denár) mellett, többségében késő középkori melléklet látott napvilágot: Szatmári 1996, 163, 163: 7. jegyzet. Ezért, bár az ásató azt állította, hogy „a templom építésére biztosan a XI. század folyamán került sor, lehetséges, hogy a század első felében" – Szatmári 2005, 107 –, állítását, s ebből következően a két temetkezési forma megközelítő folyamatosságát nem tekintettem bizonyítottnak.

temetőtípusra a teljesen félrevezető „gellértegyházi típusú temetők" helyett a „falusi előzményű templom körüli temetők" elnevezést ajánlom.[81]

II.1. Falusi előzményű templom körüli temetők (1–32)

A falusi előzményűnek tekintett templom körüli temetők[82] között elsőként említendők azok a lelőhelyek, ahol az Árpád-kori templom alapfalai korábbi, falusinak ítélt temető érmés sírját metszették (**1–3**). Bár ilyen esetekben a megcsonkított temetkezések pénze az alapozás *post quem* keltezését is lehetővé tette, nem igazíthatott el abban a kérdésben, hogy a templom cinterme a falusi temetőt egy különleges „gellértegyházi módszer" szerint ott helyben folyamatosan követte-e, vagy a szentegyház a falusi temető felhagyása után, valamikor később – akár a régi temető ismerete nélkül –, csak az alkalmas helyre épült, s a két temető között nem volt folyamatos a temetkezés.[83] A kérdésben talán akkor látnánk világosabban, ha az érintett lelőhelyeken teljes feltárás történt volna, s mind az érmék, mind a többi leletek, valamint az egymásratemetkezések teljes állománya vizsgálható lenne; azonban mindenütt csak részfeltárásra volt lehetőség. A ceglédi Nyúlfülehalmon (**1**) Péter H6 denáros 5. sírját csonkította meg a templomépítés, s mivel a többi pénzes sírban egy 11. századi meghatározhatatlan érmén kívül csak 12. századi veretek voltak,[84] a temetkezés megszakítására gondolhatnánk. A lelőhelyen azonban Tari Edit ásatását megelőzően szórványleletként I. András H?, Béla dux H11 (3) és I. László H22 érméje is előkerült, sőt mindhárom Béla-érméről azt is feljegyezték, hogy egy-egy csontváz szájüregében találták,[85] vagyis a pénzmellékletek feltételezhető folyamatossága a temetkezés folyamatosságának is a jele lehet, bár maga a szertartás váltása itt sem keltezhető, hiszen a II. Géza és III. Béla kibocsátotta, valamint az anonim denárok inkább a templom körüli temetőből, viszont az ezeknél korábbiak, főként a II. István-denár, mindkettőből származhattak.[86] Még ez az óvatos feltételezés is megkérdőjelezhető azonban, ha elfogadjuk az ásató véleményének első felét, miszerint a mai Nyúlfülehalmot a középkorban Szentlászlóhalomnak nevezték, s e név a tetején álló templom titulusát őrizhette meg, akkor a szentegyházat csak I. László 1192. február 2-i szentté avatását követően szentelhették fel a tiszteletére. Tari Edit az ellentmondást úgy oldotta fel, hogy a 12. századi érmeleletek alapján keltezett cinteremhez oly módon társította a templomot, hogy a század első harmadában–felében feltételezett felszentelésekor még más titulusa lehetett, amelyet egy fél évszázad múltán Szent Lászlóra változtattak.[87] Derekegyházon (**2**) az ásató vélte úgy, hogy csak a falusi temetőt rejtő kurgán tetejének tatárjárás utáni elegyengetését követően építették meg a templomot, amelynek feltételezhetően 13. századi cintermétől nemcsak a megbolygatott 12. sír Salamon H17 denárával jelzett kora túlságosan távoli, hanem mivel a falusi temetőkkel a mai ismereteink szerint legkésőbb a 12. század közepén országos mértékben felhagytak, a temetkezésekben mintegy 100–180 éves megszakítás feltételezhető. Vinkovciban (**3**) a minden bizonnyal az épület alapozása által metszett 22. sír I. László H26 és 27. sír H27 denára alapján a 11. század vége–12. század elejére keltezett építésű templom cintermét a 19. századig használták. Mivel pedig az 55. sírból II. István H45 denára, az 50.-ből pedig egy H94 anonim denár is előkerült, közvetlenül nem cáfolható az a feltételezés, hogy a templom egy I. László vagy II. István koráig működött falusi temetőre települt. A fenti három temető

81 Benkő Elek szíves szóbeli véleménye szerint egy templom körüli temetőhöz tartozó templom építését megelőző falusi temető létét elsősorban az bizonyíthatná, ha e falusi jellegű sírokat nemcsak átvágja a templom alapozása, hanem ilyen sírok a templombelsőben is megmutatkoznak, vagyis a templomot – legalábbis a 10–11. század vonatkozásában – nem érintetlen területre emelték. Alexander Ruttkay is utalt arra, hogy az általa tárgyalt négy templomban, illetve még néhányban, nem voltak középkori temetkezések, mert a „legkorábbiak" a 16. század második feléből és a 17. századból származtak: Ruttkay 2005, 40–41.

82 Ilyen tárgyú adatgyűjtést végzett: Kulcsár 1995; Tari 1995, 150–151; Ritoók 1997, 167–168; Tari 2000, 226–227.

83 Az „alkalmas hely" véletlenszerűen még egymástól időben távoli objektumokra is vonatkozhatott, így Ritoók Ágnes említette különleges példaként az újszilvás (Pe)-gólyajárási Árpád-kori templomot, amelynek hajójában Tari Edit sértetlen magányos szarmata sírra talált: Tari 1994 259; Ritoók 2007, 258. Magam azonban csupán egy-egy magaslat tetejére és főként déli, délnyugati lejtőjére kiterjedő falusi temetőre – Tettamanti 1975, 87–88 –, illetve a tetőre épített templom köré kerített cinteremre gondoltam.

84 15. sír közelében: 11. századi meghatározhatatlan érme H?, 8. sír: II. István H47a?, 48. sír: II. Géza H55, 28. sír: III. Béla H69, 39. sír: 12. századi anonim denár H118, szórvány 14. századi bécsi denár: Tari 1994–1995, 206.

85 FÉK 27: Nr. 141; a részletes adatokat Tari Edit és Simon László szívességének köszönhetem. Megjegyzendő, hogy Tari az általa is ismert szórványérmékkel – vö. Tari 1994–1995, 213: 24. jegyzet – a templom és temető keltezésében nem érvelt. A Béla dux-érmék helyéről Balanyi Béla emlékezett meg: Tari 1995, 193.

86 Tari Edit meg is jegyezte, hogy „a 48. sírban talált II. Béla [helyesen: II. Géza H55] pénz a templom fennállásának kezdetét korábbi időre valószínűsíti, mintsem a védőszent alapján gondolt 1192-es kezdet. Bár az utóbbi időben nem zárható ki az sem, hogy a temetkezés a korábbi köznépi temetőhöz tartozott.": Tari 1994–1995, 204. Magam azt a lehetőséget választottam, hogy mind a 8. sírbéli II. István H47a és a 48. sírbéli II. Géza H55 denár már a templom körüli temető lelete volt, ugyanis e sírok a templom tájolását követték, vö. uo.

87 Tari 1994–1995, 206–208.

kis sírszámú, tehát valójában alig megismert részletét csak a véletlen sorolta össze, közös ismertetőjegyük nincsen, egyhajós félköríves (**1, 3**), illetve egyenes szentélyzáródású (**2**) templomuk vagy falujuk első említése pedig csupán 14. századi (**1, 3**), vagy a lelőhely említetlenül maradt (**2**).

A falusi előzményűnek tekintett templom körüli temetők nagyobb csoportját azok a lelőhelyek képezik, ahol korábbi sírcsoport több-kevesebb joggal volt feltételezhető (**4–20**). Néhány esetben 11–12. századi érmék sírleletei is jelezhették a korábbi temetőtípus meglétét: I. András–II. Béla (**6**), I. László (**13, 19**), Kálmán (**8**), Kálmán és II. István (**11**), vagy szórványleletek is: II. Béla (**11, 19**), vagy csupán szórványleletek: Salamon (**12**), I. László (**5**) denárai, de általában más meggondolásból vélekedtek a kétféle temetkezési mód egymást követő jelentkezéséről. A leggyakoribb indok a templom alapfalai által metszett temetkezések vagy az utóbbiakra települt alapozás bizonyította korábbi sírok előfordulása volt (**5, 7, 9, 11, 14–16, 18–20**), de a soros falusi temetők és a templom körüli temetők eltérő temetkezési szokásainak (**8, 12**), vagy a cinterem maradványainál korábbi leletek előkerülésének ténye (**17**), lehetősége (**4, 10, 13**) vagy történeti okfejtés (**6**) volt a megállapítás alapja. A különböző erejű érvek következtében e csoport egymástól elütő tagjainál nemcsak a kétféle temetkezési mód közvetlen egymásutánisága, hanem a gyakorlata sem tekinthető bizonyítottnak. Nem véletlen tehát, hogy a különféle korú, 3 és 612 sírig feltárt cinteremrészleteknek egymáshoz semmi közük sincs, a hozzájuk tartozó templomok alaprajzilag semmitmondóan változatosak, a rájuk közvetlenül vagy közvetve vonatkozó első említések, illetve történeti adatok pedig 1003 és 1455 között szóródtak.[88]

A következő csoportban (**21–32, 64**) inkább korábbi és későbbi templom körüli temető léte valószínűsíthető, de nem zárható ki, hogy a korábbi temetkezések falusi temetőhöz tartozhattak. A besorolást gyakran az elégtelen közlés nehezítette meg, mindenestre a körítőfalon kívüli sírok fekvése alapján valóban falusi temető is megelőzhette a templom körülit (**32**), esetleg a kőtemplomot nyomtalanul elpusztult vagy feltárhatatlan fatemplomra építették (**23, 25, 31**), a többségében pedig bizonyára egymást váltó templomok folyamatosan használt sírkertje volt a lelőhelyen (**21–22, 24, 26–28, 29?, 30**). A korai temetkezések tényét néhány esetben I. István (**30**), I. András (**24**), I. László–II. István (**29**) és I. László–II. Béla (**32**) denárainak sírleletei, továbbá I. István (**29**) és II. Béla (**24**) szórványérméi is tanúsították, de ezek többsége – talán az I. András-érme kivételével – sem tekinthető falusi előzmény bizonyítékának. Az ásató tartózkodásával egyetértve nem vázoltam időrendi következtetést egy alapozás által metszett csontváz kapcsán (**64**). A 26 síros temetőrészlettől az 1077 temetkezéssel teljesen feltárt (de a tárgyaltaknál későbbi, 12–13. századi) temetőig terjedő Árpád-kori vagy késő középkori cintermekben megoszlott a különböző alaprajzú templomok aránya, míg a közvetlen vagy közvetett első említésük a 11–16. század között változott.[89]

Mielőtt rátérnék az érméik alapján időrendi csoportokba rendezhető templom körüli temetők tárgyalására, érdemes egy kitérőt tenni a fentiekben már érintett fatemplomok és egyebek kapcsán. Voltak ugyanis paticsfalú templomok is, amelyek földbe ásott cölöpeinek közét vesszővel fonták be, majd mindkét oldalát agyaggal kitapasztották,[90] s e falszerkezet cölöplyukainak rendszere régészetileg felismerhető akár a tárgyalt korból, akár a későbbi időből.[91] Másutt nyomtalanul elpusztult fatemplomra akkor gondoltak, ha az inkább falusi jellegű temetőben nagyobb sírmentes folt mutatkozott, ahol hajdan ilyen faépület állhatott.[92] Ugyancsak felismerhetetlenné vált fatemplomot sejtettek az olyan esetekben, amikor a 12. századi érmés sírokat

88 B A besorolt templomok között volt rotunda (**12**), egyhajós félköríves (**7, 9, 11, 14, 17**), patkóíves (**5, 10, 19**) és egyenes (**15**) szentélyzáródású épület, továbbá fatemplom (**16**) és ismeretlen típusú alaprajzú egyház (**4, 6, 8, 13, 18, 20**), mégpedig 11. (**6, 11**), 12. (**17**), 13. (**4, 7, 9, 10, 12, 19, 20**), sőt 15. századi (**5, 16, 18**) első említéssel, illetve azonosíthatatlanul (**8, 13–15**).

89 I A besorolt templom körüli temetőkben egyhajós, félköríves (**21, 22, 26, 27**), patkóíves (**24, 25**) és egyenes (**28–30**) szentélyzáródású épület, továbbá fatemplom (**23, 31**) állt, mégpedig 11. (**23, 32**), 12. (**30**), 13. (**22, 24, 25, 26**), 14. (**21**), 15. (**28**), sőt 16. (**31**) századi első említéssel, illetve azonosíthatatlanul (**27, 29**).

90 Ilyen épületre utalnak többek között a Sövényegyháza, Hímesegyháza (= fonott templom), Ágasegyháza elnevezések.

91 Pl. Nyírderzs (SzSzB)-Görögkatolikus templom: itt Németh Péter a 12–13. század fordulójáról való paticstemplomot, valamint a 13. század második felében erre épült téglatemplomot tárt fel: Istvánovits–Kurucz 1984–1986, 26: Nr. 30; Németh 2002, 85–86; Zirc (Ve)-Szűz Mária-templom: a 11. század elején fagerendákkal erősített, bevakolt fonott sövényfalú félköríves szentélyű templomra, a 12. század elején egy nagyobb, patkó alakú szentélyű templomot építettek: Kralovánszky 1985, 356–360. Korábbi fatemplomot említő 15. századi okleveles adatok: K. Németh 2001, 397.

92 *„The pagan uprisings of the 11th century very often destroyed the churches built by these communities, as it was recorded in late 11th century laws. Archaeological data also suggest that the ruins of these early churches can hardly be found because of their light structure. Thus, the clear distinction between burial grounds with rows of graves and cemeteries around churches, i. e. between pagan and Christian cemeteries, does not really exists. This conclusion makes it even more difficult to explain the impoverishment of grave goods in the 11th century cemeteries and the factors of this process.":* Laszlovszky 1991, 41–42. Néhány példa: Balatonmagyaród (Za)-Pusztaszentegyház: a középkori négyzetes szentélyzáródású templom alatt „feltehetőleg ... már korábban is állt itt egy templom, mivel a templom falai minden oldalon korábbi sírokat metszettek és egy sírban a templom

tartalmazó templom körüli temetőhöz[93] csak későbbi tégla- vagy kőtemplom társult (pl. 16, 23, 31, 32, 114), de Kurt Horedt szerint ez volt a helyzet a következő lelőhelyeken is: Homoródaróc (Udvarhely m.; Drăuşeni/ Draas, jud. Braşov, Rom), Kide (Kolozs m.; Chidea, jud. Cluj, Rom), Kisalmás (Hunyad m.; Almaşu Mic de Munte, jud. Hunedoara, Rom), Szászfehéregyháza **(87)**, Székelypetőfalva (Háromszék m.; Peteni, jud. Covasna, Rom), Sztrigyszentgyörgy **(*101)**, Várfalva **(32).**[94] A falusi temetők sírmentes foltjaira egyébként más magyarázatot is találtak: fatemplom helyett pogány áldozóhelyként kezelt szent ligetek, szent élőfák,[95] fabálványok[96] is állhattak ott.

belsejéből vékony bronzhuzalból készített S végű fülkarikát találtunk. E korábbi templom jóval szerényebb méretű volt, s valószínűleg fából épült, mert alapfalaknak semmiféle nyomára nem akadtunk.": Szőke-Vándor 1986; Főnyed (So)-Gólyásfa: a 427 sírig feltárt 12–13. századi temetőrészlet térképén „a temető közepétől kissé északabbra nagyobb méretű hiátus jelentkezett, mely egy kerek, vagy szögletes apszisú, egyhajós templom meglétét valószínűsíti... Egészen egyedülálló azonban az a tény, hogy sem alapozási árokkal, sem összefüggő cölöplyuk sorral nem találkozunk, [ezért] ... a templom falazata ... boronatechnikával készülhetett.": M. Aradi 1998, 113. Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget: a 9. századi paliszádfalas erősségben az úr 6 × 10 m-es udvarházát, közepén pedig a 17 × 7 m-es templomát építették fel. „Ezek az épületek... fából, boronatechnikával készülhettek, ezért a felmenő falaknak semmi nyoma nem maradt. Alaprajzukat azonban pontosan kirajzolják a később közéjük ásott sírok. Ezenkívül megmaradt a templom talpgerendái alá tett kövek egy része, ill. a templom hajóját borító – egy máshol elbontott római épület ideszállított falazótégláiból kirakott – padló, több foltban.": Müller 1996, 135. A templom körüli temetőt a 9. század második fele és a 10. század közepe között használták: uo.135, 138; vö. még Ritoók 2007, 258–259.

93 Az ún. „közbecsü jegyzékből tudjuk, hogy léteztek temetővel rendelkező fakápolnák is.": Kubinyi 2005, 15. Kubinyi András itt a Werbőczy István által 1517-ben kiadott Tripartitumba foglalt adatokat idézte, ahol az alábbi összehasonlítható becsértékek maradtak fenn a különféle templomokról: „monostor vagy klastrom, melyben kegyuraknak, vagy más előkelő nemeseknek temetkező helyök van *(monasterium, sive claustrum, sepulturam patronorum & aliorum specialium nobilium habens)*" – 100 gira, „monostor módjára alapított kéttornyú egyház *(ecclesia cum duobus pinnaculis, ad modum monasterii fundata)*" – 50 gira, „monostor nélkül való, vagy nem monostor módjára alapított kéttornyú egyház *(ecclesia cum duabus turribus, seu duabus pinnaculis, non monasterium existens, vel non per modum monasterii fundata)*" – 25 gira, „minden más egytornyú anyaegyház, melyben temetkező hely van *(omnes aliae ecclesiae matronae cum una turri, sepulturam habentes...)*" – 15 gira, „a torony nélkül épült, de temetkező hellyel bíró egyház *(sine turri autem constructae, tamen cum sepultura)*" – 10 gira, „fa-kápolna, vagy nem kőből épült imaház, de a melyben temetkező hely van *(capella lignea, seu sacellum non lapideum, sepulturam tamen continens)*" – 5 gira, „ugyanaz temetkező hely nélkül *(absque sepultura vero)*" – 3 gira. Összehasonlításul egy kővár 100, egy „népes nemesi telek, vagy udvarhely" 3 gira becsértékűnek minősült: Werbőczi 1990, 269–270: Titulus CXXXIII. 7–13. §; Marosi 2008, 205–207. A gira a nemesfémek mérésénél használt súlyegység, a márka 15–17. századi magyar neve volt: Hóman 1916, 46–47: 2. jegyzet, s a 15–18. században használt ún. budai márka 245,53779 g ezüstsúlyt jelentett: uo. 94–99, ami 400 denárral volt egyenlő: Werbőczi 1990, 270: Titulus CXXXIII. 20. § 5. Korábbi, 15. századi becsüjegyzéket is vizsgálatába vonva Fügedi Erik az alábbi következtetéseket vonta le: „1/ a temetkezőhely fontos tényezője volt a templomok értékének; azok, amelyek nem rendelkeztek vele, alig értek valamit, vagy kifejezetten semmire sem tartották őket; 2/ a *sepultura*-ról ugyan a nagyobb egyházi épületekkel kapcsolatban nem emlékeznek meg, de világos, hogy egyszerűen elképzelhetetlen a létük kripta nélkül; 3/ az igazi monostort az jellemzi (és nyilván értékét is az emeli), hogy abban kegyurak és más olyan nemesek nyugszanak, akik életükben egyházi pályát futottak be...": Fügedi 1991, 51. E régészeti szempontból is nagy jelentőségű megállapításokat Marosi Ernő helyesbítette. Megállapítása szerint lényeges, hogy ezen örökbecsü jegyzékekben „nem a templomépületek valóságos piaci értékéről [volt szó], hanem a formájuk és a hozzájuk fűződő kegyúri jogok által képviselt reprezentatív értékekről. Három alapvető kritérium vonul végig a jegyzékekben: az építés módja, a szilárd (kő) vagy fa építőanyag és a temetkezési jog *(sepultura)*," vagyis „a *sepultura* nyilvánvalóan nem építészeti (kripta), hanem jogi fogalom." – Marosi 1999, 14, 16; Marosi 2008, 206.

94 Horedt 1986, 139.

95 Lásd fentebb, valamint néhány véletlenszerű példa: Szőke 1956, 126–130; Dienes 1972, 60. Szőke Béla nyomán Tettamanti Sarolta 11 szóba jöhető lelőhelyet sorolt fel azzal a megjegyzéssel, hogy „ezeknek a sorát ki lehetne egészíteni minden olyan nagy sírszámú temetővel, amelynek a nagyobbik fele feltárt.": Tettamanti 1975, 89; Kovács 2006, 241: 59. jegyzet. A sírokkal övezett „szent fák, ligetek" számára kihagyott kerek foltok egyértelműnek látszó példáit az esztergályhorváti (Za)-alsóbárándpusztai 9–10. századi pogány temetőben figyelték meg: Müller 2004, 9–10, 23: 1. tábla. „A szent fák, szent ligetek emlékét helynevek is őrzik. Anonymus szerint a *silva Igfon*, vagyis az Igyfon-erdő a Maros és a Szamos között volt [Anonymus 2002, 138: 11. §, 165: 51. §]. ... Az Igyfon névben az *igy* azonos az *egyház* szavunkban lévő török eredetű *egy* 'szent' jelentésű szóval, második része régi magyar szó, 'sűrű, fonadék' a jelentése. A 'szent' jelentésű szó van az *ünnep* szavunkban is (< *id nap* 'szent nap').": Róna-Tas 1997, 287.

96 „A káli és sárbogárdi temetők É-i, ill. ÉK-i szélein faoszlopok, »bálványfák« nyomait figyelték meg... Néhány helynévből is következtethetünk pogány áldozóhelyekre: Bálvány, Bálványos, Bálványdomb (a mezőzombori temető) stb. határrésznevek.": Tettamanti 1975, 89; vö. Dienes 1964, 92–93. M. Nepper Ibolya azt jegyezte meg a püspökladány (HB)-eperjesvölgyi temetőben, hogy „a 10. századi temetőrésznek csaknem a mértani közepén helyezkedett el egy sír nélküli szabad térség, ahol egy közel 2 méter mélyre leásott 'facölöp' (faoszlop, bálványfa) csonkját találtuk meg. Ez lehetett a szent berek, egy fás, bokros hely, ahol áldozatot mutattak be.": M. Nepper 2002, I: 220. Megjegyzésre érdemes, hogy az 1235–1236-os években a Volga középső vidékén fekvő Magna Hungariában (= Baskíriában) járt Julianus barát azt hagyományozta ránk az ott maradt magyarokról, hogy „bármit mondott nekik a hitről vagy egyebekről, a legfigyelmesebben hallgatták, mivel teljesen magyar a nyelvük; megértették őt, és ő is azokat. Pogányok, akiknek semmi tudomásuk sincs Istenről, *de bálványt sem imádnak* [K. L.], hanem úgy élnek, mint az állatok. Földet nem művelnek, lóhúst, farkashúst és efféléket esznek, kancatejet és vért isznak.": Julianus 1965, 43; vö. Szegfű 1980, 11.

II.2. 1000–1141 között kibocsátott érmés sírokat tartalmazó templom körüli temetők (33–101)

II.2.1. Az adatgyűjtésről

Közismert, hogy terepbejáráskor a kiemelkedő helyeken, dombokon, halmokon[97] megfigyelt épület- és csontmaradványok megbízhatóan jelzik a hajdani falusi templomokat és temetőjüket, városi vagy egyéb települési leletmentésen pedig elegendő a többrétegű temetkezés felbukkanása – jobb esetben korhatározó leletek kíséretében – az azonosításukhoz. Érthető, hogy Tettamanti Sarolta elégségesnek tartott mindössze annyit közölni róluk, hogy „a falusi templomok a XI. század közepe után kezdenek épülni, eleinte csak szórványosan. Azonban csak I. László törvényei (1077–1095) tudják általánossá tenni a templomépítést és a köré való temetkezést",[98] s fel is sorolt közülük nyolcat.[99] A tárgyalt korszakba tartozó falusi templomok alaprajztípusait a hajó és a szentély formája együttesen különbözteti meg: mind a centrális, kör alakú hajóhoz, mind pedig a hosszúkás, téglalap alakú hajóhoz a keleti oldalon félkör- vagy patkóíves,[100] illetve egyenes záródású szentély csatlakozhatott, a hajó nyugati harmadában pedig egy-két oszlop tartotta a karzatot. A harangot önálló fatoronyba akasztották.[101] A kialakult vélemény szerint a templomok a fenti alaprajzi változatok nyomán általánosságban nem keltezhetők, hiszen még a félkörívesek sem szabályszerűen voltak korábbiak az egyenes szentélyzáródásúaknál.[102] Mindezek ismeretében az ásató régész Kiss Gábor pontosan összefoglalta a templomokra vonatkozó műemléki kutatás nehézségeit: „Az általában egyhajós és félköríves szentélyzáródású alaprajz ... önmagában aligha tekinthető korjelzőnek. Így pusztán ezen épületalaprajzok, a köztudottan szerény Árpád-kori okleveles anyag adatai és a patrocíniumok alapján messzemenő egyházszervezési és egyéb következtetéseket aligha szabad levonni. Mindebből természetesen az is következik, hogy a pusztán az álló falakra korlátozódó műemléki kutatás nemigen alkalmas a templomalapítás valódi korának meghatározására. A jövőben minden bizonnyal egész sor templomot kell majd legalább egy évszázaddal korábbra keltezni",[103] s egy ilyen korábbra keltezési eljárás alapja lehet az általam ajánlott módszer: bizonyos templomokat az érmeleleteik következtében jobban keltezhető templom körüli temetőik szerint csoportosítani.

Az érmés temetkezéseket tartalmazó, alább értékelésre kerülő lelőhelylista hangsúlyozottan csupán a címben megnevezett korszak kutatásának jelen állását tükrözi, annak három alapvető hiányosságával, ezek: a többségében csak részleges feltártság, az elégtelen publikáltság és az érmemelléklet-adás szubjektivitása.

Bár a függelékben közreadott lista az eddigi legnagyobb a maga nemében, az már a bevezetőben kiderült, hogy nem az összes, hanem csupán az érmeleletes templom körüli temetők összegyűjtésére tettem benne kísérletet, és az érme-sírmellékleteik legkorábbi kibocsátói alapján csoportosítottam őket. Természetesen a legkorábbi kibocsátók csupán a feltárások eredményét,

97 Dienes István összegyűjtött Bálvány előtagú lelőhelyneveket, amelyek „temetőkben felállított nemzetségi bálványokra utalhatnak", s szerinte e helynevek „arra engednek következtetni, hogy a temető egykoron áldozati hely is volt, éppen ezért érthető, hogy a kereszténység terjesztői igyekeztek megtiltani a pogány temetők használatát". Utalt arra is, hogy a határjárásokban „pogányok temetője" helymegnevezés is előfordul: Dienes 1964, 92–93, 93: 75. jegyzet; Tettamanti 1975, 89. Tóth Péter megkísérelte rendszerbe foglalni a pogány kori őskultusz emlékeit. Szerinte „a leszármazottak védelme és oltalmazása az ősök legfontosabb feladatai közé tartozott, a sírjaik ezért kerültek az adott csoport által birtokolt terület határára, sokszor a reájuk emlékeztető (kő)bálványokkal együtt, amelyek olykor még a nevüket is fenntartották. Az ősök sírjai körül kialakult temetők lettek a helyszínei a kultuszhoz kapcsolódó szertartásoknak, s a hely szakrális jellege az ott lévő forrásokra és fákra is átterjedt, talán éppen azért, mert szerepet kaptak a szertartásokban. Az élők és az istenség között közvetítő ősök oltalmára a leszármazottak nem csak az általuk lakott és birtokolt terület biztonságát, hanem életük minden fontos mozzanatát (születés, avatás, házasság stb.) illetően is igényt tartottak, s ennek az oltalomnak a megnyerése érdekében vagy maguk jártak el, vagy papjaik segítették őket. Az ősök előtt bemutatott szertartásoknak a rendszeres, vagy a bizonyos alkalmakhoz kötődő áldozat is része lehetett. A kereszténység terjedésével természetesen az ősök vallásos tisztelete is tiltott lett és lassanként meg is szűnt, nyomai azonban ... többé-kevésbé eltorzult formában még évszázadokon keresztül fennmaradtak azokban a hiedelmekben és szokásokban, amelyek a határokhoz kapcsolódtak.": Tóth 1996, 30–31. A falvak határvonalán ásott síroknak az őskultusszal való összekapcsolásával kapcsolatban Kubinyi András elfogadta, hogy Tóthnak „egyes esetekben bizonyára igaza is lehet, azonban nem mernék általánosítani" – írta: Kubinyi 20065, 13. A temetőkben végzett pogány szertartásokról fentebb már volt szó.

98 Tettamanti 1975, 89.

99 Felsorolt korai példái: Abasár (He)-Bolti-tető, Esztergom (KE)-Vasútállomás **(34, 43)**, [Csongrád]Felgyő (Cso)-Gedahalom, Kaszaper **(67)**, Kisnána (He), Kocsér (Pe), Mezőkovácsháza (Bé), Pusztaszer (Cso), [Pusztaszer-Sövényháza]Ópusztaszer (Cso) stb.: Tettamanti 1975, 113: 20. jegyzet.

100 A patkóíves szentélyzáródású templomok kutatástörténetéhez: Szatmári 1996a, 49–50; Szatmári 2005, 39–40 (további kutatástörténettel).

101 Tari 1995, 154–158; Tari 2000, 217–218.

102 Részletes áttekintéssel, s a kutatás előrehaladtával a 11. század elejétől kezdődően épült templomok számának növekedését jósolva: Szabó 1985, 54–60. Korábbi egyenes szentélyzáródásúra épült félköríves szentélyzáródású templomok példái: Tari 1995, 158–159; Tari 2000, 218. Szatmári Imre Békés megyei vizsgálatai szerint az Árpád-korban a félköríves szentélyzáródás a leggyakoribb, a négyszögletes és a patkóíves egyformán jóval kevesebb: Szatmári 2005, 40.

103 Kiss 2000, 281–282.

s nem a sírkertek megnyitásának idejét tükrözik, mert az állomány alapvető hiányossága a lelőhelyei döntő többségének az ásatások leletmentő jellegéből következő részleges feltártsága. Nyilvánvaló, hogy beépített területen a teljes feltárás ritkán valósítható meg, egy hosszú ideig használt, többször átépített templom többrétegű cintermében[104] a fiatalabb temetkezések kényszerűségből pusztították el a korábbi idők sírjait (alkalmanként a megbolygatott csontmaradványok kisebb-nagyobb részét épített vagy csak megásott osszáriumokba gyűjtve), s még a mezőgazdasági művelésű földeken is utolérhette a templom körüli temetőt a pusztítás: a templom alapfalainak kibányászásakor, vagy véletlenszerű nagyobb földmunkák, pl. földelhordás alkalmával, de a folyamatos szántással is, különösen azokban a szokványos esetekben, amikor a kiemelkedésen, halmon, kurgánon állt templom körüli lejtőn elhelyezkedő sírok az erózió és a szántás következtében a talajfelszínre kerülve pusztultak el. Ideális esetben a tárgyalt korszak vizsgálatához a tatárjárás idején elmenekült, s vissza nem települt lakosság által felhagyott, és beépítetlen területen, különféle földmunkákkal alig bolygatott 11–13. századi templom körüli temetők lehetőleg teljes feltárására volna szükség.[105] A teljes feltárás ilyesfajta igényének kiválóan megfelelt a Kálmán érméivel indult és a 14. század második felében már valószínűleg elhagyott esztergomzsidódi Szent Tamás-templom 819 síros templom körüli temetője **(82)**, de természetesen a sziszifuszi munkával feltárt ducói rotunda **(33)** körüli 1882 síros (2200-ra becsült nagyságú) 9–19. századi különleges templom körüli temető, vagy az ószéplaki 1995 sírig feltárt 11–18. századi **(99)** sírkert is, de nem lehet említetlenül hagyni a mindössze 107 sírral teljesen feltárt karcsai temetőt sem, amelynek a lehetséges templom körüli vagy falusi besorolása közül korábban az első, jelenleg azonban már a második meghatározása az elfogadott..[106]

Az értékelés esetlegességét a többségében részleges feltártság mellett az elégtelen publikáltság is fokozza. E helyzet bemutatására a vizsgált 120 lelőhelyet nagyon felületesen és pontosan összevethetetlen, de elsősorban a templom körüli temetőre vonatkozó adatok alapján négy csoportra osztottam. A régészeti adatközlést illetően különböző minőségben, s az embertani anyag értékelésére való tekintet nélkül közöltnek számítható 36 lelőhely.[107] Akár a templom körüli temető, akár a templom vonatkozásában részben közöltnek, illetve a szűkszavú ásatási beszámolónál bármilyen tekintetben bővebb adatközlést előzetes jelentésnek ítéltem; ebből a típusból kicsit több – 38[108] – volt, de értelemszerűen kevesebb, mint a legtágabban értelmezett 43 ásatási

104 A feltárás nehézségeit és ajánlott módszereit hazai földön először foglalta össze az ásatásain híressé vált megfigyelő, s tanítványai révén iskolát teremtő Méri István: MÉRI 1944; vö. MÉRI 1964; MÉRI 1986.

105 Legalább az olyan ritka esetekben, amikor egy hozzáférhető és teljesen megismerhető lelőhelyhez a kutató feltárói szándéka is társul, szükséges volna megtalálni az anyagiakat a munka elvégzéséhez, pl. Hajdúdorog (HB)-Kati-dűlőben, ahol Fodor István a templom körüli temető 705 sírjának feltárásáig jutott el **(92)**.

106 Az ásató korábbi jellemzése szerint, „a sírok sorokba, s a sorok kisebb csoportokba rendeződnek. Feltűnő, hogy a temető közepén mintegy 10 × 10 méteres üres sáv van, ahol nem találunk temetkezéseket. Habár régészeti nyoma nincs, de feltehető, hogy e helyen egy talpakon álló kis fatemplom volt hajdan, s e rész azért maradt szabadon. Ez egyben azt is jelentené, hogy a temetőt benépesítő közösség már keresztény volt... A karcsai temető népessége legfeljebb a 10. század közepén betelepített valamely csoport leszármazottja lehet, amelyik maga is új szállást nyitott a 11. század második harmadának az elején... Továbbra is felvethető, hogy a karcsai temető felhagyása egybe eshet a közeli (1 km-re fekvő) karcsai templom első fázisának építésével.": RÉVÉSZ 2001. Új véleményében Révész László is arra utalt, hogy a temetőbeli sírcsoportok közötti üres helyek magyarázatára egyebütt is felmerült az a lehetőség is, „hogy az üres térségben fatemplom emelkedett, mely napjainkra már minden régészeti nyom nélkül elpusztult. Több esetben valóban egyértelműen kirajzolódik a sírok elhelyezkedése nyomán a hajdani, bizonyára talpgerendákon álló templom alaprajza. A karcsai temető esetében azonban ezzel aligha számolhatunk. A temető laza szerkezete, a sírok egymástól való távolsága egyáltalán nem utal semmiféle cinteremre vagy temetőkertre. Szinte teljesen hiányzik a szuperpozíció, ... Sem a temetkezési szokások, sem pedig... a temető leletanyaga nem ad választ arra a kérdésre , hogy az itt nyugvók pogányok voltak-e, avagy már keresztények?" RÉVÉSZ 2011, 535–536. A kis temető felhagyása és a közeli karcsai rotunda építése összefügghet egymással. „Az előbbit használó kis település lakói talán maguk is dolgozhattak az új templom építésénél, hogy annak elkészülte után, Kálmán király uralkodása alatt vagy röviddel azt követően már maguk is a templomkertbe hantolják el halottaikat.": uo. 540.

Noha nem tartozik a tanulmányom tárgyához a bátmonostor (BK)-pusztafalui templom és sírkertje, de mint a legnagyobb magyarországi templom körüli temetőfeltárás és feltárói megérdemlik itt is a megemítést. Bátmonostor(a)/Botmonostor egyházát Both bihari ispán (1192–1193) kezdte építeni, s az egyhajós, félköríves szentélyű templomot egy 1198-as pápai irat már állóként említette. A tatárjáráskor pusztult el, s 1345-ben említették ismét, ekkorra a szerzetesi egyházat gótikus stílusban újjáépíthették, és 12 ágostoni szerzetes számára készült kolostori épületekkel egészítették ki. A gótikus plébániatemplomtól délre feltárt „kápolna pincetere, amelyet síkfödém választott el a tényleges kápolnatértől, ossarium volt": BICZÓ 1985, 367. A lelőhely feltárói: Henszlmann Imre 1871-ben a templom és kolostor egy részét, Kőhegyi Mihály 1966-ban 103 sírt – KŐHEGYI (1967) –, Biczó Piroska pedig 1977–86 között további 2646 sírt tárt fel a 14. század második fele–15. század közötti időből. Az épületegyüttes a török hódítás idején pusztult el: GYÖRFFY 1963, 709–710; BICZÓ 1985; utolsó ásatási jelentés: BICZÓ 1987; FARKAS 2005, 245. Ez a feltárt magyarországi legnagyobb, Biczó szerint mintegy 80%-ig feltárt középkori temetőrészlet, amelyből 3783 egyén maradványait vizsgálták meg a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén 2001–2003 között: FARKAS 2005, 245–246.

107 **1, 3, 7, 9, 31, 36–37, 40, 42, 45, 50, 53–55, 59–61, 63–64, 67, 70–71, 75–78, 83–84, 86–87, 89–90, 99–100, 102, 114.**

108 **4, 6** (érmeleletek), **8, 11, 15–17, 19–23, 25–26, 28, 30, 33, 46–49, 58, 62, 68, 72, 74, 81–82, 92, 93** (MNM Adattárában hozzáférhető), **97–98, 104, 106, 112–113, 116, 118.**

jelentésből.[109] Abban nem tettem különbséget, hogy egy-egy lelőhelyet egy vagy több jelentés ismertetett-e, továbbá közéjük soroltam a helyszínelési beszámolókat és a terepen történt földmunkák eredményeire való bármilyen részletességű visszaemlékezéseket is. A felsorolást két közöletlen lelőhely (**39, 85**) zárja. Mivel az előzetes és ásatási jelentések adatközlése általában elégtelen, célzatos adatgyűjtés esetén[110] csak levelezéssel lehetett részletesebb ismeretekhez jutni, ami még a kutatás jelen állásának megismerését is megnehezítette.

Végezetül az értékelést megnehezítette az, hogy a pénzmellékletadás szubjektív halottas gyakorlat volt, közismert, hogy nem került érme minden sírba. Ráadásul az elhunytak nem és életkor szerint eltérő módon részesültek belőle, a falusi temetőkben a csupán egy vagy több érmét tartalmazó temetkezések dokumentálható többségében férfi nyugodott, míg az egy- vagy többérmés, valamint egyéb mellékletet is rejtő sírok zömében nő feküdt, s ezek a különbségek a templom körüli temetőkben a női arány változatlansága mellett a gyermekiek előretörésével változtak a férfiakkal szemben. Az adatgyűjtésemből rendkívül látványos folyamat nyilvánul meg a két temetőfajtában, összehasonlítva az egyes uralkodók által kibocsátott érmékkel jelzett temetkezések mennyiségi változását *(2. táblázat)*, éspedig a falusiaknál a hosszabb ideig trónon ülő és több érmetípust kibocsátó uralkodók, I. István és I. László kora közötti érmeszámának növekedésében, majd a Kálmán és II. István idejét jelző zuhanó csökkenésében, végül a II. Béla kori utolsó fellendülésében, ami egyelőre magyarázat nélküli. Ezzel szemben a templom körüli temetőknél az I. Géza koráig mutatkozó, kisebb mennyiségekkel ugyan, de hasonló arányú, inkább lappangás, mint mennyiségi fejlődés I. László idején jelentősen megugrott, mert az ő verete több sírban bukkant fel, mint az összes elődjéé, s ezt a kiugrást Kálmán kora még növelte is úgy, hogy a két utóda korszakának pénzes sírjaival együtt már lényegesen felülmúlta a falusi temetőbeli kortárs érmés temetkezések mennyiségét. Mivel pedig sem a falusi, sem a templom körüli temetőkben nincs lehetőségünk elkülöníteni az egymást követő királyok uralkodása idején külön-külön eltemetettek számát, önkényesen feltételezhető, hogy az érmés temetkezéseik mennyiségi változása egyenesen arányos az összes elhantolásnak a falusi temetőkben való csökkenésével és a templom körüli temetőkben való növekedésével. Azaz a pénzmellékletadás természetes, talán a pénzforgalom szélesedésével párhuzamos növekedése a falusi temetőkben az I. László és Kálmán korabeli törvények hatására az ő uralkodásuk idején megszakadt, s már I. László országlásának idején megindult a nagyobb arányú temetkezés a templom körüli temetőkbe, ahol II. Géza korától (1141–1162) kizárólagossá vált. Ez idő alatt a falusi temetőkbe való temetkezésnek azonban nemcsak a növekedése szakadt meg, hanem Kálmán időszakától kezdődően az immár megismételt törvényi előírásoknak megfelelve annyira vissza is szorult, hogy II. Géza korára meg is szűnt. Ez volt a fő vonulata az érmemellékletadásnak, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a magyarországi templom körüli temetők leletanyaga szerint az egyház sohasem tiltotta be vagy sohasem tudta betiltani a pénzmellékletadást, de azzal egy időben, hogy a falusi temetők használatát sikerült a megszűnésig visszaszorítania, papjai révén talán erőteljesebben felügyelhette mindazt, ami a templomkertbeni temetéskor történt, ennek jele lehet, hogy a templom körüli temetőkben Kálmánénál jóval ritkábbakká váltak a közvetlen, s általam vizsgált két utóda, sőt II. Géza és az őt követő magyar királyok veretei még akkor is, ha a királyneves érmék mellett az anonim denárok jó részét is – amint az logikailag valószínűleg elkerülhetetlen – a 12. század második feléből származtatnánk.

II.2.2. A templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi érméje, illetve zárópénze alapján[111] *csoportosítva*

I. István (1000. dec. 25–1038. aug. 15.) H1 érméjével kezdődően (**30, 33–39**)

Az első magyar király két érmetípusa (H1–H2) kibocsátásának, ebből következően pedig a pénzforgalom országos mértékű kiszélesedésének, s ennek függvényeként a 10. században is gyakorolt halotti obulusadás hirtelen megszaporodásának időrendi keretei egyelőre nem tisztázottak,[112] ezért nem határozható meg, hogy a pénzeivel keltezett sírok az uralkodásának melyik évtizedében, vagy későbbi pénzdarabokkal való közös előfordulásuk alapján akár három utóda valamelyikének

109 **2, 5, 10, 12–14, 18, 24, 27, 29** (a cinterem), **32, 34–35, 38, 41, 43–44, 51–52, 56–57, 65–66, 69, 73, 79–80, 88, 91, 94–96, 101, 103, 105, 107–111, 115, 117, 119.**

110 Mint a másfél évtizede készülő Kovács 201?-höz (?) az érmék kísérőleleteit, sírbeli helyzetét, állapotát, meghatározását és darabszámát illetően, melyben egyetlen kivétellel (**96**) minden ásató készségesen állt a rendelkezésemre, amit ezúton is megköszönök.

111 Lásd az Adattár (III.) bevezetésének 3–4. pontját.

112 Vö. Kovács 1997, 83–94, 237: 84. táblázat; Kovács 2004.

korában kerültek-e a földbe,[113] mindenesetre falusi temetőben tízszeres, de még felszorozva[114] is csaknem háromszoros többséggel a templom körüli temetőkhöz képest *(2. táblázat)*. Az ide sorolható nyolc templom közül hét a sírkert részletének, valamint egy feltártnak minősíthető rotunda a cintermének **(33)** együttesen 15 síros bizonyítéka alapján azonban magától értetődően a legkorábbi egyházi épületekhez tartozott. Egy 9. században épült rotunda **(33)** körül a temetkezés folyamatosan jutott el a 11. századig, a többi egyház azonban már az I. István törvényi előírásának megfelelően csak a 11. század első évtizedeiben létesült az esztergomi királyi székváros közvetlen környéki Kovácsi és Abony faluban **(34–35)**, valamint Szombathely **(30)**, Fövenyes **(36)**, Keszi **(37)**, Kér **(39)** és azonosítatlan nevű **(38)** falvakban. Az érmeleleteik tanúsította további rövidebb-hosszabb idejű folyamatosság csak négy temetőben mutatkozott meg **(33–35, 37)**, ennek hiánya a többinél a csekély feltártsággal magyarázható. A temetőkhöz tartozó templom két-két esetben rotunda **(33, 36:** patkóíves szentéllyel), illetve egyhajós, egyenes szentélyzáródású **(30, 37)** egyház volt, egy további egyhajós, kívül négyzetes szentélyzáródású épület pedig belül félkörívesen kialakított szentélyűnek készült **(35)**. Sajnos egyelőre feltárhatatlan a háromhajós Szent Kozma és Damján-templom szentélye **(34)**, végezetül még kutatásra vár egy **(39)**, és megfigyelés nélkül pusztult el egy templom **(38)** maradványa. A keltezett épületek tehát nem adnak jelentős érvet a legkorábbi félköríves és egyenes szentélyzáródású falusi templomok egymáshoz viszonyított időbeli elterjedésének megítéléséhez, az egykorúságuk kimondásához pedig talán több adatra volna szükség. A biztos alapon álló régészeti keltezés és a településsel vagy a templommal kapcsolatos első okleveles vagy egyéb említés időbeli távolsága nyilvánvaló, hiszen a 11–14. század között szóródott.[115] A leletcsoport csak viszonylag jól ismert, mert két közölt **(36–37)**, illetve két részben közölt **(30, 33)** tagja van, továbbá három ásatási jelentéshez **(34–35, 38)** egy közöletlen adat **(39)** is tartozik.

Orseolo Péter (1038. aug.–1041. szept., 1044. júl.–1046. szept.) H6 érmével kezdődően **(40–42)**

Talán csupán véletlen, hogy az elődjénél rövidebb ideig uralkodó király H6 típusú érmével a falusi temetőkének csupán egynyolcadát (felszorozva is alig több mint egyharmadát) jelentő *(2. táblázat)* négy sírral képviselt három templom körüli temetőrészlet kezdődik,[116] bizonyítván, hogy a cintermük közepén a templom legkésőbb ekkor már állt. Legfontosabb közülük a székesfehérvári királyi bazilika **(41)**, amelynek belsejében került elő a Péter veretével zárult érmemelléklet-együttes, továbbá Peturwasara/Pétervására és Kovácsi falvakban **(40, 42)**. A temetkezések további folyamatossága a feltárási körülmények következtében csupán egyetlen helyen mutatkozott **(40)**. Tudjuk, hogy az 1015-ben alapított háromhajós, félköríves fő- és két négyzetes oldalszentély-záródású székesfehérvári királyi bazilika már állt I. István 1038. augusztus 15-én bekövetkezett halálakor, de csak a temetés alkalmára szentelték fel,[117] vagyis a Péter-érmés temetkezés a minden bizonnyal nem az uralkodó rokonságához tartozó legkorábban eltemetett személyek közül való lehetett. A másik két templom egyike egyhajós, félköríves szentélyzáródású volt **(42)**, illetve feltáratlan maradt **(40)**, s a korabeli székesfehérvárit kivéve, a másik két templom első említése egyaránt több mint két évszázaddal későbbi.[118] A leletcsoportból két lelőhely közölt **(40, 42)**, egy pedig ásatási jelentésből ismert **(41)**.

Aba Sámuel (1041. szept.–1044. júl.) H7 érmével kezdődően (–)

A király H7 típusú érméivel jelzett sírok mennyisége mind a falusi, mind a templom körüli temetőkben olyan csekély – bár az előbbiekben az utóbbi mindössze egynél tizennégyszer (felszorozva is csaknem ötször) több *(2. táblázat)* –, hogy nem meglepő a vele kezdődő sírmellékletes temetők hiánya.

---

113 Templom körüli temetőből egyetlen esetet ismerek a székesfehérvári királyi bazilikából **(41)**, amelyben I. István 4 denárát Péter érmével együtt tárták fel. Falusi temetőben az ilyen sírok gyakoribbak, I. István denára Péterével 8, Aba Sámuelével 1, I. Andrásával pedig 12 temetkezésben bukkant fel együtt. Nem véletlen, hogy az utóbbi 12 sírból tízben a király első, tehát korábbi, H8 denártípusa volt, s csupán kettőben a második, H9 típus.

114 Miután nagyjából 3,5-szer több érmés temetkezés került elő a nagyobb lelőhelyszámú és jobban feltárt falusi, mint a templom körüli temetőkben (1096 : 313), az utóbbiak sírszámát 3,5-del megszorozva, elméletileg arányosabban összevethető, látszólagos mennyiséget kaptam; ezt a fiktív számsort szerepeltettem a 2. táblázat 3. sorában.

115 A 11. **(37)**, 12. **(30, 35)**, 13. **(34, 39)**, 14. **(33, 36)** századból, illetve említés nélkül **(38)**.

116 Az 5. érmés sír egy korábbi templom körüli temetőből (34) való, egy további H6 denáros temetkezést viszont értelemszerűen falusi temetőből származónak **(1)** tekintettem.

117 Györffy 1977, 384–385.

118 A 11. **(41)**, illetve a 13. **(40, 42)** századból.

I. András (1046. szept.–1060 ősze) és Béla dux (1048–1060 ősze) H8–H9, H11 érméivel kezdődően **(24, 43–49, 50)**

I. András hosszabb idejű uralkodása alatt két érmetípust (H8–H9) bocsátott ki, s csaknem vele egyidejűleg birtokolta a hercegi méltóságot öccse, Béla, egy érmetípust (H11) veretve. Páros országlásuk az érmemellékletes temetkezések első csúcsideje, a tárgyalt korszakban is csupán az I. László kibocsátotta denáros temetkezések száma magasabb. A falusi temetőkben – ahol a királyi vereteknek csupán negyedét szolgáltatták a hercegi érmék – csaknem tizenegyszeres (még felszorozva is majd három és félszeres) többségben kerültek elő a testvérpár kibocsátotta zárópénzek a templom körüli temetőkhöz képest *(2. táblázat)*, s a sírkertekben a csupán a temetőhasználat folyamatosságát jelző, korábban már tárgyaltak közül I. András és Béla dux vonatkozásában 6 + 0 lelőhelyen 11 + 0, az itt először érintett 7 + 2 lelőhelyen pedig 9 + 2 sírból. Mivel az Oroszországból hazahívott hercegek, András és a néhány hónap múlva, 1047-ben elhunyt bátyja, Levente, első ténykedése a Csolt nembeli Vata vezette 1046. évi pogányfelkelés leverése volt, ezután I. István példáját követve András király és Béla herceg[119] fő feladatának a megrendült kereszténység erejének helyreállítását tekintette, főként a felgyújtott és lerombolt templomok újjáépíttetésével. Természetesen mindez nem tükröződhet az uralkodói testvérpár érméjével kezdődően keltezett lelőhelyeken, mert mindegyikük csupán részlegesen feltárt. Többségük az ország jelentős helységeiben tehát már legalább I. András korában álló templom körül létesült és I. András denárával jelentkezett: az esztergomi királyi székhely melletti Kovácsi falu Szent Lőrinc- és Szent Mihály-temploma mellett **(24, 43)**, Kolozs megye első ispáni székhelyén, Kolozsmonostoron **(45)**, a barsi várispánsági székhelyen **(47)** és a nyitrai várispánsági székhely mellett **(46)**, valamint az Árpád-kori Másegyháza faluban **(48)**, és két további, azonosítatlan faluban **(44, 49)**. Béla herceg pénze legkorábban a pozsonyi vár sírkertjében volt kezdő érme **(50)**. Bizonyos további folytonosságot jelző későbbi érmék a feltártságból következően a felsorolt lelőhelyek között, ha hézagosan is, de gyakran mutatkoztak **(43, 45–48, 50)**. A felsorolt temetőkhöz tartozó templomok közül egy a tárgyalt korban kerek, belül hatkaréjos rotunda volt **(45)**, egy háromhajós bazilika **(50)**, három pedig egyhajós, közülük kettő patkóíves **(24, 48)**, egy pedig félköríves **(46)** záródású falusi templom. Sajnos négynek az alaprajza ismeretlen maradt **(43–44, 47, 49)**. Egyiküknek **(47)** első említése meglepően közeli az temetőhasználat kezdetét jelző érmés időjelzéshez, míg a többi településhez vagy templomhoz kötődő első említés a pénzleletek bizonyságától mintegy fél–negyedfélszáz év között szóródott.[120] A leletcsoport publikáltsági állapota szokványos: közölt **(45, 50)**, részben közölt **(46–49)**, és ásatási jelentés formájában ismert **(24, 43–44)**.

I. Béla (1060. dec. 6–1063 szept. tája) H12 érméjével kezdődően **(51–52)**

Bár a királlyá választott Béla hercegnek az 1061. évi Vata fia János vezette pogányfelkelés pusztításait kellett orvosolnia, a korabeli temetkezésekben nem a templomépítő tevékenységének, hanem inkább a rövid ideig tartó uralkodásából, csekélyebb összmennyiségű pénzkibocsátásából, s feltehetőleg az ezzel arányos sírmelléklet-adásból következő kevés temetkezésnek érmeleletei mutatkoztak, egyelőre még mindig a falusi temetőbeliek több mint nyolcszoros (még felszorozva is több mint kétszeres) túlsúlyával a templom körüli temetőkkel szemben *(2. táblázat)*. A cinteremrészletekben mindössze két-két korábban tárgyalt, illetve itt először érintett lelőhely két-két sírjában volt H12 denár zárópénz, az utóbbi két temetkezést feltehetőleg Sód és egy ismeretlen nevű falu I. Béla korában tehát már álló, ismeretlen alaprajzú templomának sírkertjében **(52, 51)** tárták fel. Sód első említése mintegy két évszázaddal későbbi a sírkertbeli denár tanúságánál. A két lelőhely csupán igen eltérő színvonalú helyszíni, illetve ásatási jelentésből ismert.

Salamon és Géza dux (1063 ősze–1074 tavasza) H14–H17, H18 érméivel kezdődően **(6, 53–57, –)**

Salamon király négy (H14–H17), társuralkodója, Géza herceg pedig egy (H18) denártípust veretett, s a falusi temetőkben a királyiak tizenötszörös mennyiségű sírleletben bukkantak fel a hercegiekhez képest. A falusi–templom körüli temetők összevetésében ugyancsak feltűnő különbségek jelentkeztek, hiszen Salamon denárai csaknem huszonnégyszeres (még felszorozva is csaknem hétszeres), Gézáé pedig csaknem háromszoros többségben kerültek elő a falusiakban, mint a templom körüli temetőkben, de az eddigiekhez képest újdonságként Géza cintermi példányai felszorozva már kissé felülmúlták a falusi kortársaikét. Salamon király veretei három már tárgyalt lelőhely három sírjában bukkantak fel, és öt érintett lelőhely hat temetkezésében voltak legfiatalabbként a sírkertben, viszont Géza veretei

119 András hívására Béla herceg csak 1048 táján érkezett Magyarországra: Györffy 1984a, 856; Makk 1994.
120 A 11. **(47)**, 12. **(46,)**, 13. **(24, 43, 45)** és 16. **(48)** századból, továbbá említés nélkül **(44, 49)**.

hiányoztak a már tárgyalt sírkertekből, ráadásul az érintett öt példány két olyan cinterem egy-egy sírjának melléklete volt, amelyben egy-egy Salamon-denár is napvilágot látott (**56–57**), vagyis az ide sorolt templom körüli temetőkkel Salamon zárópénzei kapcsán kell csak számolnunk. Salamon denárai egyébként két, már korábban tárgyalt templom körüli temetőben is a folyamatosságnak (**6, 33**), egyben pedig a feltárt rész lezárásának (**34**) a jelzését szolgáltatták, s tovább használták azokat a temetőrészeket is, amelyekben legkorábbi érmeként az ő veretei láttak napvilágot. A temetőkhöz tartozó templomok igen változatos környezetben álltak már legalább Salamon korában: a dévényi királyi határvárban (**54**), a visegrádi ispáni vár melletti faluban (**56**), s további két Árpád-kori faluban: amelyből az elsőt feltevésszerűen Gellértegyházával, a másodikat Udvarival (**53, 55**) azonosították. Különleges jelenség a 11. században újjáépített zalavári 9. századi Szűz Mária-templom, amelyet Szent Adorján tiszteletére szenteltek fel (**57**). Az ide sorolt templomok közül egy-egy rotunda (**54**), egyhajós, patkóíves, illetve félköríves szentélyzáródású (**53, 56**) épület volt, egy következő csupán egy 1569. évi alaprajzról ismeretes háromhajós, a hajókkal csaknem egyenlő szélességű egyetlen félköríves szentélyzáródású egyházként (**57**), végezetül egy pedig feltáratlan maradt (**55**). Lehetséges, hogy a részleges feltártság az oka, hogy két cintermet is későbbre kelteznek az érmeleletei, mint a 11. század elejéről való első említésük (**56–57**), míg a többiek évszázadokkal később tűnnek csak fel az írásos emlékekben.[121] E Salamon kori sírkertrészletek viszonylag publikáltnak tekinthetők, hiszen három közülük közölt (**53–55**), a maradék pedig ásatási jelentés szintjén vált ismertté (**56–57**).

I. Géza (1074 nyara–1077. ápr.) H19–H20 érméivel kezdődően (–)

A rövid ideig uralkodó király H19–20 típusú érméivel jelzett sírok mennyisége a falusi temetőkben még az Aba Sámuelét tartalmazókhoz képest is csekélyebb *(2. táblázat)*, ráadásul a templom körüli temetőkben előfordult egyetlen példány sem egy sírkert legkorábbi pénze, hanem egy korábban már tárgyalt cinteremből (**56**) való volt, vagyis önálló korjelzőként nem beszámítható.

I. László (1077 tavasza–1095. júl. 29.) H21–H30 érméivel kezdődően (**13, 29, 32, 58–74**)

Az elődeinél – I. István királyt leszámítva – hosszabb ideig uralkodó, s mindannyiuknál sokkal több, 10 denártípust (H21–H30) kibocsátó király országlása a már tárgyalt törvénykezésével mintegy előkészítette a két temetőtípus használatának arányában bekövetkezett fordulatot, hiszen a pénzeivel jelzett – egyébként a 275 temetkezésével a tárgyalt korszak pénzmellékletadásának uralkodók szerinti legnagyobb mennyiségét elért – falusi temetőbeli sírok száma csupán háromszorosa az ugyancsak megszaporodott templom körüli temetőbeliekének, sőt felszorozva ez utóbbiakat, azok már enyhe többséget mutatnának *(2. táblázat)*. I. László érméi 31 templom sírkertjének 85 temetkezésében voltak zárópénzek, közülük 11 cinterem 59 verete korábban már tárgyalt és többségében a későbbi érméivel a folytonosságot is tanúsító lelőhelyről származott, köztük a kiemelkedő számú, 26 sírral jelentkezett Ducóval (**33**). Így kezdő érmeként csak 20 templom körüli temetőrészlet 26 temetkezéséből bukkant fel a király pénze, azaz teljesen feltárt sírkert egyetlen egy sincsen közöttük. További négy templom így megállapított fennállásának idejét árnyalhatja, azaz az egyház korábbi építésére utalhat, hogy a cintermében az I. László kori sírleletnél korábbi szórványérme is napvilágot látott: I. István H1a (**29**), Salamon H17 (**63, 71**) és H? (**73**) denára. Az I. László korában tehát már állt templomok sorában megnevezhető a tordavári ispáni székhely várnépeinek egyháza (**32**), valamint a következő 15 azonosított falu temploma: Bajmóc (**59**), Csapa (**62**), Csolt/Mágor (**74**), Dorog (**65**), Gyögy (**58**), Homokegyház (**70**), Komlós (**72**), Kosztolány (**63**), Ludasegyház (**71**), Mercse (**69**), Necső (**66**), Perg (**67**), Szanna/Szerhet (**64**) és Szent Miklós-szeg (**73**), amelyek sorát 5 azonosítatlan falu (**13, 29, 60, 61, 68**) temploma és cinterme zárja. Az érintett egyházi épületek között egy rotunda (**58**), többségében pedig egyhajós egyenes (**29, 63–64, 66–67, 73**), illetve félköríves (**69, 74**) szentélyzáródású falusi templom, valamint feltételezett fatemplom (**32**) volt, néhány esetben (**59, 60, 62, 65, 68, 71–72**) pedig legalábbis elméletileg még van lehetőség a templom feltárására, míg a maradékban (**13, 61, 70**) már nincs. Kortárs említése csupán egyetlen objektumnak (**32**) maradt, a többségükre csak a 13. századból ismerünk utalást.[122] A csoport tagjai többé-kevésbé megismerhetők, bár csak a kisebbségük közölt (59–**61, 63–64, 67, 70–71**), a többi legalább részben (**29**: csak a templom, **58, 62, 68, 72, 74**) vagy csupán ásatási jelentésben (**13, 32, 65–66, 69, 73**) publikált.

121 A 13. (**54–55**) és a 15. (**53**) századból.

122 A 11. (**32**), 12. (**59, 63**), 13. (**58, 60, 62, 64, 67, 69, 73–74**), 14. (**65, 70**) és a 15. (**66, 72**) századból, valamint azonosíthatatlanként (**13, 29, 61, 68**).

Kálmán (1095/1096–1116. febr. 3.) H31–H43 érméivel kezdődően (8, 11, 75–91)

I. István királyt leszámítva, az elődeinél hosszabb ideig a trónon ült, s mindannyiuknál több, 13 denártípust (H31–H43) kibocsátó király ismételten szabályozta az alattvalói temetkezését, s a törvényi előírásának megfelelően végbe is ment a két temetőtípus használati arányában bekövetkezett látványos fordulat, hiszen a pénzeivel jelzett falusi temetőbeli sírok száma immár kevesebb mint egyharmadára csökkent a templom körüli temetőbeli kortársaiénak, amelyek felszorozva immár a falusiak tizenkétszeresét tennék ki *(2. táblázat)*. Kálmán denára 39 cinterem 104 sírjának zárópénzeként mutatkozott, de ezek többségét, 20 templom körüli temetőnek a már ezelőtt megnyitott sírkertek folyamatos használatát tükröző 76 veretét korábban érintettem; közülük itt is ki kell emelnem a ducói cinterem (33) 37 példányát. Így végül csak 19, legalább már Kálmán korában állt templom 28 sírját keltezte a király verete – közülük az egyikben (78) egy I. László H22 denár szórványlelete akár korábbi fennállást is sejtetett. Ezek az egyházi épületek az erdélyi Fehér megye és a püspök székhelyén, Gyulafehérvárban (11), a trencséni határvárban (88), az egri püspöki székhelyen (81), a nyitrai vár mellett (85), továbbá az Árpád-kori Csecstó? (90), Kalodva (83), Kutas (77), Peterd (80), Szentjános (79), Szentmárton (89), Szőlős (84), Villa Albae (87), Zsámbék (91) és Zsidód (82) faluban, s további azonosítatlan falvakban (8, 75–76, 78, 86) állottak, s e sok temetőrészlet közül kiemelést érdemel a gyakorlatilag teljesen feltártnak tekinthető zsidódi Szent Tamás-templom temetője (82). A sírkertek közepén állt templom rotunda (88–89), illetve rotundát követő háromhajós bazilika volt, félköríves fő-, és négyszegletes záródású mellékhajókkal (81), egyhajós, félköríves (11, 76, 80, 82, 87, 92) vagy patkóíves (85, 90) szentélyzáródással, illetve ismeretlen, de még feltárható (79, 83, 86) vagy elpusztult (8, 75, 77–78, 84, 91) maradványokkal. Az érmeleleteknél is korábbi közvetlen vagy közvetett első említésen (11, 81, 88) túl, a további utalások a 12–15. század között oszlanak meg.[123] A csoport tagjainak adatai alig ismertek. Kevés közöttük a közölt (75–78, 83–84, 86–87, 89–90), másokat csak részben ismertettek (8, 11, 81–82), a továbbiakat pedig csupán ásatási jelentés vagy egyéb beszámoló formájában publikálták (79–80, 88, 91). Van közöttük közöletlen templom körüli temető is (85).

II. István (1116. febr.–1131. márc. 1.) H44–H47 érméivel kezdődően (92–95)

Bár II. István a hosszabb uralkodási idejű, és közepes számú érmetípust (H44–H47) kibocsátó uralkodók közé tartozott, a vereteivel jelzett sírok mennyisége az elődeiéhez képest minden tekintetben alaposan megváltozott. Egyrészt falusi temetőből csak két temetkezés egy-egy példánya[124] ismeretes, templom körüli temetőben ugyan 32 (sőt felszorozva 109!), de Kálmán denáraival összevetve a sírkertbéli számuk az egyharmadára csökkent. Ez a csökkenés, amelyet minden bizonnyal a Kálmán-féle törvény hatásának erősödése váltott ki, együtt járt a templom körüli temetők térhódításával, s egyúttal bennük a pénzmellékletadás mértékének feltűnő visszaszorulásával. A 15 sírkert 32 II. István-érmés temetkezése úgy oszlott meg, hogy tíz cinterem 28 sírja korábban már tárgyalt templom körüli temetkezés folyamatosságát jelezte, köztük egyedül Ducón (33) hihetetlenül sok, az összes alkalomnak több mint a felében, azaz 18 esetben, míg a temetkezés e korbeli indulását mindössze négy templom körüli temetőrészlet négy sírjának érméje tanúsította, bár kettejüknél egy-egy Péter H6 (93) és Salamon H? denár (94) akár még korábbi fennállást is sejtethetett. A tehát legalább II. István korában már létezett újabb falusi templomok közül egy a visegrádi szolgáltató népek falujában (95), továbbá a feltevésszerűen Apácaegyházával azonosított (93) és két további azonosítatlan Árpád-kori településen (92, 94) állott, s egyhajós, félköríves (92, 95), illetve egyenes szentélyzáródású (93), végezetül ismeretlen alaprajzú (94) épület volt, s mindössze egyiküknek maradt írásos, 15. századi említése (94). A kis csoport kevéssé ismert, egyikük részben (92), a többi pedig csupán ásatási jelentés (93–95) formájában hozzáférhető.

II. Béla (1131. ápr. 28–1141. febr. 13.) H49–H51, H53–H54 érméivel kezdődően (96–101)

A király csaknem tízéves uralkodása alatt 5 denártípust (H49–H51, H53–H54) veretett, s jóllehet templom körüli temetőbeli érmés temetkezéseinek mennyisége megtartotta a köznépekkel szembeni több mint két és félszeres (felszorozva pedig több mint kilencszeres) előnyét, azonban az utóbbi temetőfajtában talán bizonyos nosztalgiából, vagy a régebben elhunyt rokonok mellé való temetkezés vágyától sarkallva még egyszer utoljára a korábbi időszaknál jóval – a II. István-vereteseknél

123 A 11. (11, 81, 88), 12. (82, 85), 13. (87, 89–91), 14. (80, 83) és 15. (77, 79, 84) századból, valamint említés nélkül (8, 75–76, 78, 86).

124 Magyarhomorog (HB)-Kónyadomb 460. sír; Vinkovci-Meraja (3) 55. sír: ennek II. István-denárát az ásató megfigyelését elfogadva nem a templom körüli temető, hanem az azt megelőző falusi temető leletanyagához soroltam!

hétszer – több érmemellékletes sírt ástak. Hogy a templom körüli temetők említett előnye mégis megmaradt, az nem kis részben két csaknem teljesen feltárt temetőbeli, a már régen használt ducói (**33**) kilenc és az újonnan nyitott ószéplaki (**99**) hét temetkezésnek köszönhető. Mindenesetre a 19 cinteremben feltárt 38 II. Béla-veretes sír közül 13 lelőhely 25 temetkezése már korábban bemutatott templom sírkertjének folytonos használatát tanúsította, s a király denára mindössze hat templom körüli temető 13 sírja révén jelezte a használat(bavétel) jelenleg megállapítható korát. Tehát a hat újabb templom legalább a király uralkodásának idején már használatban volt, közülük a nyitrai ispáni várban az első templom (**98**), az esztergomi bencés apácák temploma (**97**), az Árpád-kori Senye és Széplak falu (**96, 99**) és két további település egyháza (**100–101**). Három templom egyedi építészeti megoldással rendelkezett: az egyik (**97**) egyhajós, keleti és nyugati végén egyaránt félköríves szentélyzáródású volt, a másik (**99**) ugyancsak egyhajós, félköríves szentélyzáródású épület nyugati végéhez kerek torony, a harmadik (**96**) egyetlen hajójához pedig azonos szélességű félköríves szentélyzáródás csatlakozott, a maradék pedig ismeretlen alaprajzú (**98, 100–101**). Hármójuk első említése csaknem kortárs, azaz 12. századi, míg egy további utalás a 14. századból maradt fenn.[125] A csoport publikáltsága szokványos, hiszen két-két lelőhely közölt (**99–100**) vagy részben közölt (**97–98**), illetve ásatási jelentés formájában (**96, 101**) vált ismertté.

II.2.3. Összefoglalás

A felhasználható régészeti adatoknak a II.2.1. fejezet elején részletezett alacsony minősége ugyanilyen szinten előlegezte e tanulmány eredményeit. Ennek megfelelően tényként csupán annyi állapítható meg, hogy az I. István király korában felépített templomok közül néhányat (**30, 33–39**) a cinterme érmés sírleleteire alapozott régészeti módszer segítségével is keltezni lehetett. A későbbieket illetően pedig egy olyan sajátos rend keletkezett, amelynek tagjairól csak annyi vált bizonyossá, hogy egy-egy adott uralkodó idején már felszentelt templomok voltak, használatba vett templom körüli temetővel, s abban az adott kibocsátó érméjének sírmellékletével. Természetesen továbbra is ismeretlen maradt az építési idejük, hiszen a temetőjük megnyitását a részleges feltártság és a pénzmellékletadás szubjektív gyakorlata következtében a rendelkezésre álló régészeti adatok alapján lehetetlen megállapítani. Mégis az azonos keltezési nehézségekkel küzdő falusi és templom körüli temetők érmeleleteinek mennyiségi változásában valóságos társadalmi folyamat ismerhető fel *(2. táblázat)*. A tárgyalt csaknem másfélszáz év első kétharmadában, azaz az I. István és I. László uralkodása közötti évszázadban a falusi temetők érmés temetkezéseinek száma a kezdetéhez képest mennyiségi növekedést és szinten tartást mutat,[126] majd a maradék időben a minimálisra csökken, hogy a végén, II. Béla idején még egyszer, de utoljára megnövekedjék. Aligha kétséges, hogy a pénzmellékletadás ilyen változása annak a folyamatnak a – számunkra szerencsésen fennmaradt és értelmezhető – jelzője, ahogy a pogány indítású falusi temetők visszaszorultak, majd megszűntek, végleg átadva helyüket a templom körüli temetőknek. Ezt a feltételezést elfogadva azonban aligha lehet nem elfogadni e feltételezésnek a templom körüli temetőkre vonatkozó párját, miszerint az érmeleleteik mennyiségének I. László koráig tartó pangása, majd az ő és utóda, Kálmán uralkodási idején való megszaporodása ugyancsak egyenes összefüggésben áll a cintermek létesítésének megindulásával, majd növekedésével, de miközben a falusi temetőkben a megszűnés felé haladás utolsó fél évszázada még felismerhető, a sírkertekben a kizárólagossá válás már nem ennyire nyomon követhető. Ennek a jelenségnek az lehet az elsődleges oka, hogy miközben a falusi tömegek temetkezése a 12. század közepétől a cintermekben folytatódott, a pénzmellékletadás feltűnően csökkent. Ezt a változást a késő Árpád-korban (1141–1301) kibocsátott vereteknek a magaméhoz hasonló régészeti adatgyűjtésével lehet majd bemutatni, remélve azt is, hogy az adatokból olyan érmetani és időrendi következtetések is levonhatók lesznek,[127] amelyek lehetővé teszik a temetkezések anyagának pontosabb besorolását.

125 A 12. (**98–99**) és a 14. (**96**) századból, valamint említés nélkül (**100–101**).

126 A rövid ideig uralkodó királyok vereteitől eltekintve, I. István idejéből 149, I. András és Béla dux korából 291, Salamon és Géza dux korából 228, végezetül I. László idejéből 275.

127 Korábban már utaltam arra, hogy egyelőre keltezhetetlenek a 12. századi anonim denárok és obulusok (H76–H190), valamint brakteáták (H191–H203), hosszú uralkodási idejéhez képest kevésnek tűnik a II. Gézáénak (1141–1162) tulajdonított mindössze két denár (H55–H56), s talán nem végleges Imre (1194–1204) ugyancsak két típusa (H74–H75) sem, viszont III. István (1162–1172), IV. István (1162–1163) és III. László (1204–1205) szükségszerű érmekibocsátásai pedig annyira bizonytalanok, hogy az első királyénak feltételezett néhány, a második uralkodóhoz sejtett két veretet Huszár Lajos fel sem vette és sorszámmal sem látta el az érmekatalógusában, a gyermekkirály pénzverését pedig nem is tartotta valószínűnek: Huszár 1979, 39, 42. Mindehhez járul még a jelenleg III. Béla (1172–1196) rézpénzeinek tekintett H72–H73 típusok megbízható meghatározásának hiánya, valamint a II. András (1205–1235) és utódai által veretett érmék (H204–H283, H293–H398, H407–H432) belső időrendjének kidolgozatlansága. Természetesen mindezen veretek előkerül(het)tek a templom körüli temetők második másfélszáz évének (1141–1301) temetkezéseiben. – Kéziratom lezárása után jelent meg, s bár a témájához amúgysem tartozott volna, említetlenül sem hagyható, Ujszászi Róbertnek III. Béla rézpénzeivel kapcsolatos ismereteinket összefoglaló monográfiája: Ujszászi 2011.

Végül is a feldolgozott régészeti adatok csak annak megállapítását tették lehetővé, hogy a pénzes sírokkal jelzett templom körüli temetőkben épített templomok bizonyos időszakaszokban már fennálltak: I. István korában nyolc (**30, 33–39**), vagy a 11. század kissé meghosszabbított első felének, I. András uralkodásának végéig (1060) számítva 20 (**24, 30, 33–50**), ami a század második felében (1095 tájáig) újabb 29-cel egészült ki (**6?, 13, 29, 31–32, 51–74**), s a 12. század első felében még további 28-cal (**11, 75–101**) bővült, azaz a mennyiségi növekedésük minden értékelési nehézség ellenére is a templomépítéseknek az írott forrásokból is kikövetkeztethető szaporodását tükrözte. A tárgyalt 78-ból ismertté vált alaprajzú 42-44 templom öt-hat típusát ugyan a fenti időszakokban egyenlőtlen mennyiségben tárták fel, de mivel a másfél évszázados folyamat végére ez az öt-hat típus határozottan eltérő nagyságú csoportokat alkotva talán sejtetni engedte a templomépítési elvárások fejlődési irányát, hiszen a kisméretű egyhajós falusi egyházak között 15 félköríves, tíz egyenes és öt patkó alakú szentélyzáródással épült, s ezt a sorozatukat pedig a hét rotunda, öt háromhajós bazilika és két fatemplom egészítette ki. Miután a megismert 44 templom mellett 34 ismeretlen maradt (közülük 20 még feltárható, 14 már nem), az I. István kori keltezésű nyolc épületet leszámítva megmaradt 70 templom építési/felszentelési dátumának meghatározhatatlansága miatt elhamarkodott volna a templomtípusok kronológiájában annál többet állítani, hogy kezdettől fogva a legvalószínűbben mindegyik típus építésére sor kerülhetett.

Azt hiszem, hogy e csekély eredményeket Kárpát-medencei léptékben kiterjeszteni nem lehet, Szatmári Imre párját ritkító monográfiája nyomán azonban legalább egy megyét illetően az alábbi áttekintés készíthető. Szatmári Békés megyéből 237 egyházi épület (monostor, templom, kápolna) összegyűjtött adatait dolgozta fel, ezek közül 166-nak a lokalizálása valamilyen régészeti módszerrel: terepbejárással, helyszíni szemlével, ásatással megtörtént.[128] A leletkatasztere alapján valamilyen szintű és dokumentáltságú ásatásra 58 helyen került sor,[129] s ha ezt a számot a korlátozott időhatárú, tehát a nem teljes középkorra kiterjedő saját anyaggyűjtésem miatt megfelezzük, akkor az így kapott 29-hez képest nem is kevés (45%) az általam szerepeltetett 13 templom ermeleletes templom körüli temetője (**36, 53, 64, 67, 70, 72, 74, 76, 77, 79, 80, 84, 93**).[130] E felsorolt cintermek alapján a következő módon lehetett a templomuk keltezését pontosítani, több-kevesebb évvel korábbra a véletlenszerűen fennmaradt első említésüknél:[131] I. István korában épült a 36 (11. század), Salamon korában már állt az 53 (Árpád-kori), I. László korában már állt a 67, 70, 72 (11. század), 64, 74 (Árpád-kori), Kálmán korában már állt a 77 (11. század), 76, 79, 80, 84 (Árpád-kori), II. István korában pedig már áll a: 93 (Árpád-kori).

Sajnos, az Árpád-kori templomépítés fejlődésének további, II. Géza uralkodási idejével (1141–1162) kezdődő folyamata még ezzel a szerény eredményű módszerrel sem vizsgálható addig, amíg – ahogyan erre fentebb már utaltam – az 1301-ig veretett magyar érméket (beleértve az anonim denárokat és a rézpénzeket is) nem sikerül legalább a kibocsátóik szerint rendezni, s már ezek ismeretében folytatni a templom körüli temetők anyaggyűjtését egészen 1301-ig.

II.2.4. A csak szórványérméket tartalmazó templom körüli temetők és templomuk a legkorábbi szórványérméjük szerint csoportosítva (102–119)

Fentebb már többször említettem olyan templom körüli temetőt, amelynek sírleletbeli „kezdő" érméjénél – a legvalószínűbben ugyancsak temetkezésből származó – korábbi veret került elő szórványleletként (**12, 29, 54, 63, 71, 73, 78, 93, 94, 97, 101**), több-kevesebb valószínűséggel árnyalva, pontosabban korábbra keltezve a templom fennállásának a hiteles sírleletekből igencsak ingatag módon megállapítható későbbi korát.

Ugyanez érvényes azokra a lelőhelyekre is, ahol kizárólag szórványleletek formájában őrződtek meg a feldúlt temetkezésekből származó érmék, hiszen legfeljebb a többérmés sírokbeli együttesek eshettek szét. Mivel azonban két kivétellel[132] maguk e templom körüli temető(részlete)k is egyérmések, a pénzeik szinte sírleletként kezelhetők, de azért van köztük különbség. A többségük pontosan meghatározott (**102–103, 105–106, 108,**[133] **112?, 114–117**), van amelyik még meghatározásra vár (**107, 111, 113, 118**), néhányuk pedig elveszvén, ellenőrizhetetlen típusúvá vált (**104, 109–110, 119**). Sajnos az általuk keltezhető templomok felének

128 Szatmári 2005, 77–83.

129 Ezek közül 33 teljes templomalaprajzot, 26 pedig csak részmegfigyeléseket eredményezett: Szatmári 2005, 26.

130 Azt azonban nem lehet említetlenül hagyni, hogy a régészeti kutatottság imponáló mértéke Bálint Alajos, Implom József, Juhász Irén, Kovalovszki Júlia, Méri István, Olasz Ernő, Szatmári Imre és Zalotay Elemér, valamint a régészeti topográfia 6., 8. és 10. kötete munkatársai áldozatos munkájának köszönhető.

131 Zárójelben Szatmári Imre megfelelő adata: Szatmári 2005, 55–56.

132 Péter H? és Kálmán H? (2) denára aligha származhatott egy sírból (**104**), míg Kálmán H? és II. Béla H? denára esetén (**110**) ez nem elképzelhetetlen, de bizonyságként nem lehetett számolni vele.

133 Valószínűleg részleteiben közöletlen I. László H27 denár sírlelete.

feltáratlansága (**103, 111, 115–117, 119?**), illetve végleges pusztulása (**105, 109–110**) következtében ismeretlen az alaprajza, a többiek között feltételezett fatemplom (**114**), rotunda (**112**), egyenes (**102, 104, 113**) és félköríves (**107, 118**) szentélyzáródású, valamint háromhajós templom (**106, 108**) egyaránt előfordult. E bizonytalan keltezésű cintermekhez, illetve templomokhoz köthető első említések a szokásos szóródást mutatták a 11–15. század között,[134] s a publikáltságuk mértéke sem volt különleges: közölt (**102, 114**), részben közölt (**104, 106, 112–113, 116, 118**) és csupán különféle szintű jelentésben ismertetett (**103, 105, 107–111, 115, 117, 119**) van közöttük.

II.2.5. Kitekintés

A fenti példákból véletlenszerű fény derült a templom körüli temetők egyéb temetkezési formákkal való kapcsolatának többféle változatára. Volt olyan eset, amikor két egymás közelében álló, pusztulásnak indult 9. századi templom egyikét a másikból kitermelt kőanyaggal újították fel a 11. század elején, s nyitottak körülötte új sírkertet (**57**). Előfordult, hogy a 9. századi templom pusztulását nem állították meg, de temetőjében a temetkezést egészen a 19. századig folytatták (**33**). Másutt a templom és cinterme több-kevesebb valószínűséggel korábbi falusi temetőre települt (**1–3, 4–20**), de a templom átépítése, bővítése sem okozott törést a folyamatos temetkezésben (**21–32**). Különleges esetekben másképpen is összekapcsolódott egy-egy falusi és templom körüli temető. Szombathelyen a Szent Márton-templom 1. periódusát jelentő téglatemplom alatt elhelyezkedő fatemplom cintermét (**30** – amelynek 11 sírja ismert), és a tőle északra mintegy 100 méterre lévő Kisfaludy utcai 138 síros falusi temetőt a 11. században párhuzamosan használhatták, amit a megfigyelt hasonlóságaik és eltéréseik mellett az első lelőhely egy, a második három I. István H1 denára tanúsított. Kiss Gábor elemzése szerint az első temetőbe a település tehetős keresztény lakosai, a másodikba – legalábbis részben – a besenyő eredetű várnépek temetkezhettek, de a téglatemplom I. László korabeli felépítését követően már az utóbbiak is a templom körüli temetőbe kényszerültek.[135] Időben párhuzamos használatot tételezett fel egy falusi-templom körüli temetőpáros kapcsán Alexander Ruttkay is.[136] Korábban olyan sok szó esett arról, hogy az érmeleleteik bizonysága szerint a falusi temetőket legkésőbb II. Béla uralkodása alatt, illetve azt követően váltották fel végleg a templom körüli temetők. Mivel azonban egyik temetőtípusban sem sok a teljesen feltárt – a falusiból természetesen jóval több –, ezek megszűnéséről, míg a templom körüliek megnyitásáról általában nem könnyű felelősségteljesen nyilatkozni, bár különféle feltételezések elképzelhetők. Így Kiss Gábor szellemes érvkészlettel, de a bizonyítás minden lehetősége nélkül egész sorozatát vetette fel ilyen Vas megyei lelőhelypároknak,[137] s az ő ötletei kapcsán K. Németh András a középkori Tolna megyét illetően vélte úgy, hogy „mivel megyénk kora Árpád-kori soros temetőinek katasztere rendelkezésünkre áll,[138] néhány esetben megpróbálhatjuk a 11. században felhagyott temetők közelében megtalálni azt a templomot, amely köré a soros temető felhagyása után tovább temetkezhettek, bár ezek egyikének feltételezett korai voltára sem következtethetünk egyéb kritérium alapján."[139] Egy feltételezett lelőhelypáros közelsége

134 A 11. (**106**), 12. (**112**), 13. (**118**), 14. (**103, 108, 111, 113–114**) és 15. (**102**) századból, valamint írásos említés nélkül (**104–105, 107, 109–110, 115–117, 119**).

135 Kiss 2005.

136 A zobordarázsi templomtól (**46**) csak két kilométernyire fekszik a Csekej (rég.: Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Templomdűlő (poloha Kostolec) lelőhelyű soros temető. Az előbbibe I. András korától, az utóbbiba a 9. század elejétől II. Béla koráig temetkeztek, „azaz a két temetőt mintegy 80–100 éven keresztül párhuzamosan használták.": Ruttkay 2005, 38.

137 1. Ikervár-Virág utca: 10. századi falusi temető magyar denár nélkül és a falu későbbi Szent György-plébániatemplomának temetője; a helységben töltötte a karácsonyt Salamon király 1073-ban. 2. (**30**). 3. Csepreg-Szentkirály (**10**): a bizonyára Szent István-templom a 11–12. század fordulóján a falusi temetőre épült, s templom körüli temetőjébe temetkezhettek az ekkortájt megszűnt Szakony (GyMS)-Tsz majori falusi temető korábbi használói is. 4. A sorokpolány (Vas)-berekaljai falusi temetőt legfeljebb a 12. század közepén felhagyták, és a település Szent Vencel-templomának cintermében folytatták a temetkezést, 5. A répcelak (Vas)-várdombi falusi temető népessége a 12. század elejétől talán az 1328-ban említett nicki (Vas) Szent Miklós-templom köré temetkezett. 6. A sitke (Vas)-hercseg-hegyi szórványleletek által jelzett falusi temető fenntartói később az 1349-ben említett Szent Lőrinc-templom középkori elődjének sírkertjére váltottak át: Kiss 2000, 280–281.

138 Ódor 1999.

139 Szerény próbálkozásnak tekintett, megalapozottnak valóban aligha nevezhető példái: Koppányszántó (To)-Homokbánya: a 10. század vége–11. század elejére keltezhető 15 síros falusi temetőrészlet, vö. Ódor 2000, „amely minden bizonnyal a tőle kb. 400 m-re fekvő Csát falu – mindössze 1342-ben említett – templomát körülvevő temetőben élt tovább"; Závod (To)-Alsó-Ziller-dűlő: a 10–11. századi temetőtől „Ny-Dny-ra 800–1000 m-re található az elpusztult középkori Cél falu templomának helye a szájhagyomány szerint"; Úzd (To): 11. századi temetőrészlet, amelytől „D-DNy-ra... kb 2,5 km-re fekszik a Pesty Frigyes által is említett Pusztatemplom".: K. Németh 2001, 393.

alapján gondolt Liska András és Szatmári Imre is két temető folytonosságára,[140] egy másik kettős–hármas lehetőségét pedig Szatmári maga valószínűsítette.[141] Van azonban e váltásnak az eddig említetteknél jóval valószínűbb lelőhelypárja is, ahol a közelség mellett, különösen szerencsés módon, a falusi temetőt záró érméjét kibocsátó uralkodót éppen az utódának verete követi a templom körüli temető nyitó pénzdarabjaként. Ezt a párost Fodor István tárta fel Hajdúdorogon (HB), ahol mintegy 500 m távolságra került elő a temetőhegyi 702 síros 10–12. századi falusi temető II. Béla denárának zárópénzével, és a tőle északnyugatra a szállásföldek-templomdombi 12–13. századi 1215 síros, templom körüli temető, amelynek megnyitását II. Géza (1141–1162), nagyjából tatárjárás kori felhagyását pedig II. András (1205–1235) érméi jelezték. A sírmezőket használó falu valószínűleg a falusi temető keleti határának közvetlen közelében, a Temetőhegy nevű domb aljánál kezdődött, illetve a feltárásoktól nyugatra helyezkedett el.[142] Lehetséges, hogy az 1140 táján véghezvitt temetőváltás idején az új cinteremben még csak egy fatemplom állott, amelyre rövidesen egy téglatemplomot emeltek.[143] Mivel pedig a nagyjából egy évszázados használati időből és a sírszámból egy-egy nemzedékre 3-400 fő, tehát mintegy 60-80 család, azaz egyetlen falura túlságosan nagy népesség számítható, valószínűbb, hogy a templom köré több település lakói is temetkezhettek.[144] Mindezek alapján jogos volt Fodor megállapítása, hogy „jelenleg ez az egyetlen hely az országban, ahol nyomon követhető egy falu lakosságának élete és biológiai fejlődése a honszerzéstől a tatárjárásig, tehát jó három évszázadon keresztül".[145] Szerencsés módon még annak is megvan az esélye, hogy az Árpád-kori Dorognak vélt település I. László denárával jelzett templom körüli temetője (65) közelében a feltehetőleg ugyanebben a korban zárult falusi temetőt is sikerült megtalálnia.[146]

140 A „Bercsényegyháza esetében felvethető a közelben előkerült korábbi (X–XI. századi), ún. köznépi temető és a későbbi templom körüli temető folytonossága...": Szatmári 2005, 93, részletesen uo. 60–62. A feltevés Liska Andrástól származott, aki az örménykúti (Bé) határ ÉK-i részén lévő, 1911-ben már feltúrt lelőhelyen az 1989-ben Juhász Irén vezette 85 síros 10–11. századi falusi temetőrészlet leletmentésének anyagát dolgozta fel. Liska úgy vélte, hogy a Salamon egy és I. László négy denárát tartalmazó öt temetkezés alapján a temetőt az utóbbi király uralkodását követően hagyták fel, és a temetkezést a falusi temetőtől északra, mintegy 500 m-re álló dombra épült Bercsényegyháza sírkertjében folytatták: Liska 1996, 193. A két lelőhelyről: MRT 8, 344–345: 7/13–14. lh. A feltevés bizonyíthatatlan, de a cinterem ugyancsak 1911-ben végzett ásatásán talált egyetlen érme meghatározása pontosításra szorul. A FÉK Kálmán – 34: 282. sz.: Endrőd néven –, Liska II. Béla – Liska 1996, 193 –, Szatmári Imre pedig III. Béla – Szatmári 2005, 100; helyesen uo. 60: 176. jegyzet, lásd alább – veretének tekintette. Egy szerzőnév nélküli, 1911. augusztus 13-i újságcikkben akár az ásató, ifj. Krecsmárik Endre beszámolója alapján, akár szemtanúként, a cikkíró a következőket említette: „Az érem korának pontos megállapítása a Nemzeti múzeum numizmatikusára vár, de már annyit jelezhetni, hogy valószínűleg II. Vak Béla király obulusa (1131–1141)": Szarvas 1911, 3. Mivel pedig az Archaeologiai Értesítő 1911. évi negyedik füzete október 15-én jelent meg – ArchÉrt 31 (1911) VIII. –, Krecsmárik az ebben közölt cikkében értelemszerűen már az MNM É meghatározására hivatkozott: „A fej körül lévő homokos televényből került elő egy apró kis érem, hiteles megállapítás [!] szerint árpádházi királyok korából származó magyar obulus (1095–1161. évek közti időből).": Krecsmárik 1911, 379. Ez akkortájt a Réthy-féle corpus V. sorozatának Kálmán és II. Géza uralkodása közötti idejéből való CNH 65–93., azaz H76–107. (nem teljes!) számú, 12. századi anonim denárokra vonatkozott: vö. Réthy 1899, 15–16, 5. t.; Huszár 1979, 347. Egyébként Szatmári 1992-ben az 1403-ban először említett Bercsényegyházán végzett feltárásának 31 sírjából „közelebbi keltezésre lehetőséget adó lelet nem került elő".: Szatmári 2005, 101.

141 Ez esetben a sarkad (Bé)-peckesvári 10. századi sírlelet-maradványt – Fettich 1931, 73–77 –, valamint a 132 sírral teljesen feltárt Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő Barna-tanyai 10–11. századi, I. István és I. László uralkodása között kibocsátott denárokkal is keltezett falusi temetőt – Medgyesi 1993. – párosította össze az előbbitől alig 600 m-re, az utóbbinak pedig a közelében lévő Sarkadkeresztúr (Bé)-5. lh., Egyház mögött nevű lelőhelyen feltárt 11–12. századra keltezett templommal és sírkertjével: Szatmári 2005, 62, 143.

142 Fodor 2005a, 200.

143 „Az általunk feltárt téglatemplom azonban 1140 táján még valószínűleg nem volt készen. Ezt bizonyítja, hogy az apszis délkeleti sarka néhány centiméterrel ráépült egy korábbi sír nyugati végére. Nagyon valószínű, hogy korábban a téglatemplom helyén fatemplom állhatott, méghozzá nagyjából ugyanazon a helyen, ahol a későbbi épület, mivel a templom nem épült rá egyetlen további sírra sem.": Fodor 2005a, 200.

144 Fodor 2005a, 201.

145 Fodor 2005; Fodor 2006

146 Fodor István az 1994-ben leletmentett templom körüli temető lelőhelyétől (65) északra, a műút másik oldalán, 2008-ban egy falusi temető 22 sírját tárta fel, I. András denára és egy meghatározatlan érme sírleletével, valamint egy további I. László-denár szórványleletével. Véleménye szerint, „a feltárt temetőrész történeti jelentőségét az adja meg, hogy az itt a X. században megtelepedett közösség első – még kezdetben pogány rítusú – nyugvóhelye volt. Amikor Szent László korában megépült a közeli kőtemplom – Szent István és Szent László törvényeinek megfelelően –, a lakosság már a templomkertben helyezte örök nyugovóra halottait... Itt tehát jól bizonyítható az itteni település (amely nézetem szerint az egykori Dorog lehetett) lakosságának folyamatossága – valószínűleg egészen a tatárjárásig. Érdekes, hogy ugyanezt tudtuk igazolni Hajdúdorog határának északi részén is, a Temetőhegyen és a közelében lévő templom körüli temető esetében. E ma még ritka jelenségnek egyedül Hajdúdorogon ismerjük két szép példáját. Éppen emiatt vélem úgy, hogy mindenképpen folytatni kellene e temető feltárását.": Fodor 2009.

III. ADATTÁR

Az adattárban összegyűjtött – és a gyors áttekintést szolgáló táblázatba is foglalt – lelőhelyeket a tárgyalás menetét követve rendeztem sorba az alábbi megkötésekkel:

1. Az adattárban és a táblázatban szereplő lelőhelyekre a szövegben és a jegyzetekben félkövérrel szedett sorszámukkal utaltam.
2. A szakirodalomban tárgyalt, de az anyaggyűjtésem alapján elhagyandó néhány lelőhelyet ábécérend szerint besoroltam a katalógusba, és az előtte lévő lelőhely megcsillagozott sorszámával jelöltem, pl. ***32.** Zenta.
3. A magyarországi lelőhelynevek után zárójelben a megyenevük 2-3 betűs rövidítése következik. A többi Kárpát-medencei lelőhely esetében a zárójelet követően a régi magyar megyenév; mai idegen helynév, közigazgatási beosztás és országnév rövidítése a sorrend.[147] Az ábécérendbe sorolt idegen helyneveknél a magyar helynévi tárgyalásuk sorszámára utaltam.
4. Az egyes lelőhelyeken talált, s a kibocsátóik szerint megadott mennyiségű érmék csak az egyérmés sírok pénzeit, illetve a többérmések zárópénzeit (legutolsó kibocsátásait) jelentik, vagyis nem tájékoztatnak a többérmés temetkezések összes veretéről, mert ezeket lehetetlen lett volna az 1. táblázat rendszerébe foglalni. A meghatározhatalna érméket nem vettem figyelembe.
5. Az adattárban nem soroltam fel a táblázatban síronként és kibocsátók szerint közreadott zárópénzeket.
6. Sírleletes lelőhelyen előkerült szórványérme kibocsátóját a táblázatban csak akkor jeleztem (*), ha a szóban forgó érme egyetlen sírlelet zárópénzeként sem fordult elő. Ha sírleletben is előfordult, a sírlelet(ek) mennyiségébe nem számoltam bele.
7. Külön egységben **(102–119)** szerepeltettem azokat a lelőhelyeket, amelyek minden érméje szórványleletnek tekinthető, közéjük soroltam a csak kibocsátóik szerint megnevezett, ismeretlen típusú érméket is (pl. Kálmán H?).[148] E szórványérméknek csak a kibocsátóját jeleztem, a mennyiségét nem.
8. Az ellenőrizhető esetekből igen gyakran kiderült, hogy különösen a Kálmán–II. Béla uralkodása közötti időben (1095–1141) veretettnek közölt érmék meghatározása még a kibocsátóik szerint is bizonytalan (gyakran 12. századi anonim denárokra vonatkozott), de ellenőrzési lehetőség híján el kellett fogadnom őket.
9. Az egyes tételek végén a lehető legrövidebben jellemeztem a templom és temetője feldolgozásának állapotát.
10. Helykímélés céljából a felhasznált szakirodalomból csak a legfontosabb(ak)at igyekeztem megemlíteni, a lelőhelyek érmeleleteinek részletes feldolgozását egy félkész munkám adattárában gyűjtöttem össze.[149]

III.1. A TEMPLOM ÉPÍTÉSEKOR KORÁBBI FALUSI TEMETŐ ÉRMÉS SÍRJÁT/SÍRJAIT BOLYGATTÁK MEG

1. Cegléd (Pe)-Nyúlfülehalom: valószínűleg az 1368-ban említett Szentlászlóhalom egyhajós, félköríves szentélyű temploma, amely a temetőjének érméi alapján feltételezhetően a 12. század első harmadában már állott, s az alapfalai hat korábbi temetkezést (1., 3., 5–6., 9. sír) vágtak el. Utóbbiak közül az 5. sírban Péter H6 denára volt.[150] Közölt.

2. Derekegyház (Cso)-Ibolyásdomb: az ismeretlen Árpád-kori falu egyhajós, egyenes szentélyű téglatemplomát feltehetőleg a tatárjárás után emelték a falusi temető fölé, s az oromfalának alapozása kettévágta a 12. sírt, benne Salamon H17 denárával.[151] Ásatási jelentés.

3. Vinkovci (opšt. Vinkovci, Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Meraja: valószínűleg az 1355-ben először említett Szent Illye (Zenthylya) falunak[152] a 11. század végén/12. század elején épült, s a 14. században megújított Szent Illés-temploma körül a 11–19. században működött templom körüli temető. Ennek a 11 síros, 11–12. századi részletéhez tartozott az egyhajós,

147 *Jud.*: județul/Románia, *kraj*/Szlovákia, *m.*: megye, *okr.*: okres/Szlovákia, *opšt:* opština/Szerbia, *žup.*: županija/Horvátország; *Hor:* Horvátország, *Rom:* Románia, *Sze:* Szerbia, *Szlk.*: Szlovákia.

148 A kibocsátó nevét követő H és típusszám a Huszár 1979 megfelelő adataira utal.

149 Vö. Kovács 201?.

150 Tari 1994–1995, 200, 204, 208; Tari 1995, 183–187. Tari Edit nem tárgyalta az ásatását megelőző leletmentéseken előkerült pénzeket.

151 Hegedűs Katalin megfigyelése szerint a 11–12. századi sírok sekélyebbek a 13. századiaknál, s ezt az ellentmondást „úgy oldhatjuk fel, ha feltételezzük, hogy a templom építése előtt a halmon létesült egy kisebb XI–XII. századi temető. Majd mielőtt a templomot építették, a kurgán csúcsát levágták, az így nyert földet a lejtőkre elterítették. Így tették a halmot laposssá, a felületét megnövelve a templom építésére alkalmassá.": Hegedűs 1981, 4–5; Hegedűs 1982, 88; Kulcsár 1995, 228; Ritoók 1997, 167; Szabó 2005, 223: 16. jegyzet.

152 Csánki 1894, 351: Szent-Illye b).

félköríves szentélyzáródású korai templom alapozása által megbolygatott 22. sír I. László H26, valamint a 27. sír, a király H27 denárával. Az utóbbiban fekvő csontváz koponyáját a középkori 21. sz. sír beásásakor távolították el, alsó lábszárait pedig a román templom lizénája vágta el.[153] Közölt.

III.2. 4–20. A TEMPLOM ÉPÍTÉSEKOR KORÁBBI FALUSI TEMETŐ SÍRJAIT BOLYGATTÁK MEG, AZAZ A TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐ FALUSI TEMETŐRE TELEPÜLT

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Catedrala Episcopală – l. *11. Gyulafehérvár-Püspöki székesegyház*

4. Baracs (Fe)-Apátszállás: egy bizonytalan okleveles adat szerint 1276-ban Boroch néven először említett településnek feltehetőleg a 12. században épült, feltáratlan temploma és 188 sírig megásott templom körüli temetője. Az ásató, Kulcsár Mihály feltételezte, hogy a templomot egy, már talán a 10. század végén, legkésőbb a 11. század elején megnyitott falusi temetőre építették.[154] Előzetes jelentés.

5. Báta (To)-Régitemető-völgy: az 1408-ban először említett alsóbátai plébániatemplom 12. századi egyhajós, patkó alakú apszissal záródó első – majd a 15. században kibővített – második épülete hajójának alapfala részben egy korábbi sír fölé ért, „ami az első téglatemplom előtti temető létét igazolja a területen".[155] Ásatási jelentés.

6. Bihar (rég.: Bihar m.; Biharia, jud. Bihor, Rom)-Téglaégető (Ţiglărie): püspöke, ill. ispánja révén 1061, ill. 1067 táján először említett magyar nemzetségfői földvár, megyeszékhely[156] várnépének a földvár külső oldalán nyitott falusi temetője, amelybe a 11. században templomot építettek,[157] s a temető templom körüli temetőként funkcionált tovább.[158] Bizonyos adataiban közölt.

Biharia (jud. Bihor, Rom)-Ţiglărie – l. *6. Bihar-Téglaégető*

7. Budapest II. ker., Szajkó utca: az ásató szerint az egyhajós, félköríves szentélyzáródású „templom és melléke nyilván a közeli [1288-ban először említett] Nyék község temetkező helyéül szolgált. Bizonyítékunk van azonban arra is, hogy ez a hely már a régi, Árpádkori templom fölépítése előtt is temetkezésül szolgált. A templom hajójának északnyugoti sarkában ugyanis leásattunk az alapig és ott az alapfal alól kikandikáló medencecsontra és két bordacsontra akadtunk." A sírok öt rétegben helyezkedtek el, „a legalsó sor alighanem a templom építése előtti időből való".[159] Közölt.

8. Budapest XVI. ker. (Árpádföld), Timur, Fertály és Dezsőfia utcák között: Irásné Melis Katalin 1988-ban egy 11. századi leleteket tartalmazó temető 72 sírját hozta napvilágra, s az érme nélküli temetőrészletet sorosnak tekintette.[160] Az ásatást Gyuricza Anna 1999-ben folytatta, és további 468 temetkezést tárt fel. Megfigyelése szerint „itt legalább két – időben és leletanyagában is elhatárolható – temetőről van szó. Az egyik soros, egyrétegű, nagy felületen terül el, a másik – részben erre rétegeződve – egy szűkebb, valószínűleg bekerített területen, a kerítés ívét követő sorokban, több rétegben (2-3) volt található."[161] Kérésemre Gyuricza elmondta,

153 DIMITRIJEVIĆ 1966, 42–44, 79; DIMITRIJEVIĆ 1979, 194–195; MIRNIK 2001–2002, 113: Nr. 1. Az első két tanulmányt Takács Miklós szívességéből ismertem meg, amit ezúton is megköszönök. Mivel a három I. László-érmés sír egyikét, a 22. sírt a templomalapozás metszette, a király másik két pénzét tartalmazó (18. és 27.) temetkezést is a falusi temetőbelinek tekintettem. Ugyanígy jártam el a II. István H45 denárát tartalmazó 55. sírral, amelyet egyébként az 54. sír még meg is bolygatott: DIMITRIJEVIĆ 1966, 42–44.

154 „...feltételezzük, hogy a baracsi temető esetében a templomot egy már használatban lévő soros temető területén építették fel. A temetkezések az előkerült leletanyag alapján talán már a X. század végén, de legkésőbb a XI. század első felében megkezdődtek.": KULCSÁR 1995, 231, vö. 228, 230–231; RITOÓK 1997, 167; vö. GYÖRFFY 1987, 347.

155 ÓDOR 1999, 165: Nr. 1; ÓDOR 2001.

156 GYÖRFFY 1963, 603.

157 A templomépítés évtizede nem állapítható meg. Magam önkényesen azért választottam Salamon uralkodási idejét az építkezésre, mert a megye és a várispánság ispánja írásbeli dokumentumban először 1067-ben bukkant fel, s talán ekkor, vagy akár korábban is, templom körülivé alakulhatott a falusi temető: vö. BENKŐ 1994.

158 A bihari vár „népe a 10. század végétől a közeli Téglagyár mellett temetkezett, a Tiszától keletre ismert eddigi legnagyobb köznépi temetőben. A temető kiásott részében a 'pénzforgalom', a halotti obulusadás szokása I. András és Salamon érméivel keltezett sírokkal kezdődik, zöme I. László és Kálmán kori. Az érmek tanúsága szerint a temető használatban maradt II. István, II. Béla, II. Géza, III. Béla idejében is, egészen II. Andrásig, amire csak az lehet a magyarázat, hogy a 11. században valószínűleg templom épült a területén. Az 520 síros temető kezdetei nyilván a 10. századba nyúlnak vissza (erre mutat egy 'a temetőből' származó ép edény és egy korai típusú sodrott nyakperec), ez azonban csak a teljes feltárásával, vagy legalább a Roska Mártontól feltárt 506 sír leleteinek közzétételével lenne igazolható. Az újabban feltárt és közzétett 14 sír a 10–11. század fordulójáról származik.": BÓNA 1986, 209. Megjegyzendő, hogy II. Andrásnak nem került elő itt verete, csak a III. Béla–II. András uralkodása közötti időre keltezett 17 anonim denár, viszont felbukkant egy feltehetőleg III. András-érme is: SABĂU 1958, 286: Nr. 5.

159 GARÁDY 1934, 165–166. „Ez a hely már [az Árpád-kori] templom megépítése előtt is temetkező helyül szolgált.": GARÁDY 1943, 171; TARI 2000, 29.

160 ÍRÁSNÉ MELIS 1991, 57: Nr. 120; ÍRÁSNÉ MELIS 2005, 73.

161 GYURICZA 2002, 187.

hogy a homokbányászás akkora kárt tett a területen, hogy az általa is biztosra vett – azonosítatlan faluhoz tartozó – templom nyom nélkül eltűnt, vagyis ő maga is a falusival még területileg is csak részben azonos, egyébként időben nem folyamatos templom körüli temetőre gondolt. Sírleletben Kálmán H34 denára és egy 12. századi anonim H157 denár került elő.[162] Az első ásatás közölt, a folytatás csak ásatási jelentésben.

9. Cegléd (Pe)-Birincsek: az 1218-as első említésű Cseke falu Boldogságos Szűz tiszteletére szentelt egyhajós, félköríves szentélyzáródású templomának alapfalai a sírkertjének 1. és 7. sírját vágták, s mivel az ásató korábbi templomra utaló nyomot nem talált, véleménye szerint inkább „a dombon a templom építését megelőzően egy falusi temető használatát feltételezhetjük".[163] Közölt.

10. Csepreg (Vas)-Szentkirály: az 1255-i első említésű Szentkirály falubeli egyhajós, patkó alakú szentéllyel záródó Szent István-templom cinterme feltárt 187 sírjának „legkorábbi, XI. századi rétege (négy vagy öt sír) talán még egy korábbi soros temetőhöz tartozott. A többi temetkezés a XII–XV. század közé tehető."[164] Ásatási jelentés.

11. Gyulafehérvár (rég.: Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Püspöki székesegyház (Catedrala Episcopală): az Apulum egykori római legióstáborával azonos, 1003-ban I. István hadjáratával dokumentált középkori várban, az erdélyi Fehér megye és az 1071–1081 közötti időből már megnevezett püspökű erdélyi püspökség székhelyén a 11. század első felében egy rotunda/keresztelőkápolna[165] és egy korai, feltehetőleg a 11. század elején épült, talán egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom állt, amelynek „alapfalai 10. századi magyar temetkezést bolygattak meg,[166] lebontása után pedig a romjaira egy I. Géza király érmével[167] keltezett sírt ástak. Ezzel összefüggésben a ma álló, késő román kori katedrális helyén a 11. sz. végén új székesegyház építése kezdődött, ami – a szórványos kőfaragványok alapján – a 12. sz.-ba is átnyúlt. A háromhajós, egyetlen félköríves szentélyű bazilika valószínűleg I. (Szt.) László király adományához köthető, akárcsak a gyulafehérvári káptalan megszervezése is. A templom körüli temetőnek – melyet az eddigi kutatások szerint Kálmán király korától használtak"[168] – legalább 410 síros, a 12.-től a 14. század első feléig (illetve egészen a 19. századig) keltezett részleteit tárták fel.[169] Részben közölt.

12. Ják (Vas)-Bencés apátság: az 1220 körül alapított és 1256-ban felszentelt bencés apátság alatt egy a 11. század első felében épített rotunda volt, amelynek cinterméből korabeli leletek is előkerültek, de csak egy szórvány Salamon H15 denára keltezte őket.[170] Az ásató Valter Ilona feltételezte, hogy ezt a korai templom körüli temetőt egy soros temető is megelőzte, amelyet a 10. század végén nyithattak meg,[171] de ez az épületek és a 931 síros, 11–18. századi templom körüli temetőrészletek monográfiájának megjelenéséig egyelőre bizonyítatlannak tűnik. Ásatási jelentések.

13. Jászberény (JNSz)-Szentpálhalom: az 1952–54-ben feltárt min. 220 síros temetőrészlet a halom lábánál, az azonosítatlan település[172] templomától legkevesebb 50-60 méterre helyezkedett el. 1963-ban a „feltárás a temető középső részén folyt. Az előkerült sírok zöme késői, XII. sz.-i és későbbi, mellékletet nem tartalmazott. Alattuk feküdtek a koraárpádkori, az első leletmentések alkalmával feltártakhoz hasonlóan mellékelt sírok, melyek közül a legkorábbiak a X. sz.-ra keltezhetők.

---

162 Az adatokat Gyuricza Annának ezúton is megköszönöm.

163 Tari 1995, 40, 78, 150, 181–182, 41: 25. kép. A két szórvány 12. századi anonim denár (H123, H152) egyaránt tartozhatott „a templomépítés előtt már földben lévő, illetve a templommal egykorú temetkezésekhez": Uo. 48.

164 Sosztarits 1993; Valter 2004, 48.

165 Vö. Gervers-Molnár 1972, 12, 52–53, 61, 79: 199–200. jegyzet.

166 A „leletei révén jól keltezhető honfoglalás kori magyar lovassír"-ról: Bóna 2001, 89; vö. Bóna 1986, 220. A *Francone Bellegradensi pontifice* megnevezésű püspökről: Benkő 2000, 370; Benkő 2000a, 594.

167 Az érme hivatkozását Benkő Elek és Gáll Erwin segítségével sem találtam meg, valamilyen módon egy valóban feltárt II. Géza-érmés sírra vonatkozhatott, vö. Heitel 1985, 228; Heitel 1986, 243; Bóna 1986, 220.

168 Benkő 1994b, 246.

169 FÉK 220: Nr. 11; Sabău 1958, 284–285: Nr. 1; Bóna 1986, 219–220; Velter 2002, 339: Nr. I: 13–15, 35–40. Daniela Marcu Istrate összeállítása szerint Dumitru Protase 1953-ban 24, Radu Heitel 1968–86 között 291 + 11 + 2 + számos (!), Marcu Istrate 2000–2002-ben 82 sírt tárt fel: Marcu Istrate 2008, 107. Az utóbbi ásatás temetői szórványleleteknek (?) tekinthető 105 érméje 1095–1800 közötti kibocsátású volt: uo. 227–227, 550–559. Megjegyzendő, hogy a nehezen használható, túldimenzionált munka szerzője sem tudott I. Géza denárának előkerüléséről.

170 Valter 2004, 48, 73–74, 150, 221, 226–227; Valter 2005, 537.

171 „A sírokban talált leletanyag (S végű hajkarikák, sodrott-fonott ezüst gyűrűk), a temetkezés módja (ún. soros temető, ami 10–11. századi sajátosság) alapján ma már világosan látjuk, hogy a jáki templomdombon a 10. század végén kezdődött az élet, vagyis e korszaktól kezdve éltek itt és temetkeztek itt a mai falu lakóinak ősei. Feltételezhető, hogy ez a temetkezés már a 11. század elejétől a Szent Jakab kápolnában feltárt korai rotunda köré történt...": Valter 2005, 539.

172 Madaras László szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

Feltárásra került a temető közepén fekvő templom alaprajzának részlete is."[173] Elképzelhető, hogy egy falusi temető a ráépített, ismeretlen alaprajzú templom temetőjével folytatódott. Ásatási jelentés.

14. Kisszállás (BK)-Templomdomb: 13–14. századi egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom egyező korú templom körüli temetőjének és 11. századi – falusi/templom körüli (?) – előzményének összesen 54 síros részlete.[174] Ásatási jelentés.

15. Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major, Libicsi-halom: az írott forrásban fenn nem maradt nevű Árpád-kori falu egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású templomának alapozási árka az 5. sírt vágta, „s ez csak azt jelentheti, hogy a halmon a templomot egy valószínűleg nem sokkal korábbi, vagy talán éppen folyamatosan használt temető területén építették fel. Az a körülmény, hogy az alapozással nem sok sírt bolygattak meg, a korábbi temető rövid használatára utal."[175] Előzetesen közölt.

16. Mezőcsát (BAZ)-Csicske-dűlő: a középkori, 1455-ben először adatolt Csicske falu favázas 11. századi, majd a 12. század végén–13. század elején kőből ráépített egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma sírkertjének 11–12. századi, 131 síros részlete. Az ásató, Szabó Levente szerint egyelőre eldönthetetlen, hogy a temetőrészletnek a kőtemplom alapozásával metszett 116. sírja, valamint egyéb korai temetkezések egy korábbi fatemplomhoz, vagy esetleg egy falusi temetőhöz tartoztak-e.[176] Előzetesen közölt.

17. Örménykút (Bé)-Décsi Telek-halom: az 1138-as első említésű Décse/Geysche falu egyhajós, karzattartós, feltételezhetően félköríves szentélyű templomához tartozó cinterem 178 síros, 12–16. századi részletének[177] két biztosan 10. századi temetkezése közvetlenül a templomhajó alapozásának északnyugati sarka mellett helyezkedett el.[178] E sírok, meg esetleg még két korábban felásott temetkezés is[179] a dombon lévő 10. századi temetőhöz tartozhatott. A 10. századi két sír között, a templom körüli temető előzetesen közölt.

18. Tázlár (BK)-Templomhegy: az 1424-ben először említett kun település központjától ÉNy-ra 1 km-re fekvő késő Árpád-kori kun szállástemető feltárásán a templom még nem került elő, csak a temető árka, valamint háromrétegű, legkorábban 13. századi sírjai. A temetőárok egy korábbi falusi temetőn haladt keresztül.[180] Ásatási jelentés.

19. Tiszafüred (JNSz)-Tiszaörvény, Templomdomb: az ásató – Tettamanti Sarolta által elfogadott[181] – véleménye szerint az 1261-ben először említett Örvény falunak a dombtetőn kissé lapított patkó alakú szentélyzáródású temploma a 12. század végén–13. század elején épült. A tatárjárást követő újratelepüléskor a romossá vált templomot kijavították, a 14. században pedig mindkét szélén cölöpvázas kerítéssel határolt mély árokkal vették körül, ami a 14–17. századi templom körüli temetőnek is a határa volt, s a korábbi sírokat metszette. Az árkon kívül a domb lejtőjén helyezkedett el az államalapítás táján használatba vettnek és a tatárjárás korában (?) felhagyottnak sejtett „Árpád-kori temető".[182] Miután azonban e temető öt sírja I. László H24 és H? (4) denármellékletét tartalmazta, egy másik sír mellett pedig II. Béla H54 denárának szórványlelete került elő,[183] az sem lehetetlen, hogy a temetkezés eleve templom körüli

173 Csalog 1964.

174 „A templom a 13–14. században épülhetett. A templom körül előkerült 13–14. századi temetőnek azonban volt egy 11. századi előzménye. A későbbi temető rátelepült a korábbira, nagy részt elpusztítva annak sírjait. A temető legalább három rétegű volt... A temető K-i felén temetőárok helyezkedett el, amely sírokat vágott. Ennek betöltésében 13–14. századi edénytöredékek, vaskés került elő.": Gallina 1999, 103–104: Nr. 31; vö. Kőhegyi 1966.

175 Szatmári–Vágó 1993, 18–20, 48: 24. kép, 51: 30. kép; Szatmári 2005, 97.

176 Szabó 2005, 222–223.

177 Györffy 1963, 505; MRT 8, 336–338: Nr. 7/3, 342–343: Nr. 7/10, 349–350: Nr. 7/36, 354–355: Nr. 7/58; Szatmári 2005, 107–108.

178 A 34. sír mintegy másfél, a 35. sír kb. egy méterre volt az alapozási árok külső szélétől. Mindkét sír részleges lovas temetkezésű lovasíjász hagyatéka volt, a 35. sírban rézdrót berakású trapéz alakú kengyelpárral, ami a temetkezést a 10. század második felére keltezi: Szatmári 1996; Kovács 1986, 110–116; Kovács 1986a, 204–223.

179 1911–1917-ben és 1927-ben a templom körüli temető ásatásakor egy-egy sírból „rendkívül feltűnő mongol típusú" koponya került elő, ezeket Szatmári Imre az 1993. évi ásatás fentebb említett két temetkezésével együvé tartozónak feltételezte: Szatmári 1996, 162.

180 „A két temetőrészlet, a temetőárok, valamint a feltételezett templom viszonya még számos kérdést rejt magában. Például nem tudjuk, hogy a korábbi köznépi temetőnek van-e szerves átfejlődése a templom körüli temetőbe, aminek szintén csak csekély részét tártuk fel, ezért periódusait sem ismerjük. Megválaszolásra vár a temetőt övező árok és temető(k) pontos viszonya. Mindezen felül még a feltételezett templom feltárása is várat magára.": Gallina 2004.

181 Tettamanti Sarolta vetette fel, hogy Tiszafüred mellett Zentán (*32) lehet „nyomon követni egy és ugyanazon közösségen belül a pogány–keresztény temetőváltást: Tettamanti 1975, 89.

182 Horváth 1970, 126–128; Horváth 1971, 34–35.

183 Az ásató Kálmán-érme előkerülését is említette – Horváth 1970, 127. –, ennek nyomára azonban az MNM leltárkönyvében nem sikerült rábukkannom.

temetőben indult, vagyis Tettamanti álláspontját jelenleg sem megerősíteni, sem cáfolni nem lehet. Előzetesen közölt.

20. Veszprémfajsz (Ve)-Mulató-tető: a középkori Fajsz falu török korig fennálló, 1258-ban először említett egyhajós, ismeretlen szentélyű templomának alapfala a 78 síros temetőrészlet hét sírja fölé került.[184] Előzetesen közölt.

III.3. 21–32. A későbbi templom építésekor egy korábbi falusi, vagy inkább egy korábbi templomhoz tartozó templom körüli temető sírjait bolygatták meg

21. Békéscsaba (Bé)-2/78. lh., Megyeri faluhely: az 1383-ban először említett Megyer egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cinteméből feltárt 87 síros részlet. A templom alapárka a 17. sírt, a szentélybe ásott kripta nyugati zárófala pedig a 42. és 45. sírt vágta el, s bár a templom nem pontosan keltezett, minden bizonnyal nem Árpád-kori, ezért a megbolygatott temetkezések sem feltétlenül egy 10–11. századi falusi temetőből, hanem egy annál későbbi cinteremből valók is lehettek.[185] Előzetesen közölt.

22. Budapest XI. ker. (Újbuda), Kánai kolostor: az 1240-ben először említett egyhajós, karzatos és félköríves szentélyzáródású templom és 1077 sírral teljesen feltárt 12–13. századi templom körüli temetője. A templomhoz „délről csatlakozó kolostor egy korábbi temetőre épült, feltehetőleg a 13. században".[186] A templomfalak nyugati részét nyugat felé toldották meg, a toldás a nyugati oldalon három, az északin egy sírt vágott át.[187] Előzetes jelentés.

Dăbâca (jud. Cluj, Rom)-Grădina lui Tamaş – l. *23. Doboka-Alexandru Tamaş kertje*

23. Doboka (rég.: Szolnok-Doboka m.; Dăbâca, jud. Cluj, Rom)-Alexandru Tamaş kertje (Grădina lui Tamaş): I. István 1003. évi hadjáratának vezére, Doboka ispán volt a névadója a földvárban létesített ispáni székhelynek, ahol a nevezett kertben feltárt templom fala mellett I. László nyolc denárából álló érmelelete került elő. A kétperiódusú, megnagyobbított, egyenes szentélyzáródású kőtemplom alapfalai korábbi sírokra épültek, illetve sírokat metszettek, ezeket Kurt Horedt egy korábbi, megfigyelés nélküli fatemplom cinterménk tekintette,[188] de akár falusi temető is lehetett. Részben előzetesen közölt.

24. Esztergom (KE)-Királyi város: Szent Lőrinc-plébániatemplom (Széchenyi tér 26.): az. ún. királyi város északi részén épült a királyi udvarnokok először csak 1202-ben említett, a legkorábban egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású temploma, s a 11–17. század között használt, majd folyamatosan bolygatott, templom körüli temetőjének 240 síros részlete.[189] A királyi udvarnokok templomának alapfala több temetkezést metszett, amelyek talán egy korábbi templomhoz tartoztak. A 19. század végén 1615-ig meghatározott kibocsátású

184 A feltárások során csak a gótikus bővítmény falai láttak napvilágot: Ritoók 1984, 94: 2. ábra. A 76. sír „a templom késő román építési korszakát megelőzően került a földbe, mivel részben a toronyalapozás alatt feküdt, s a közvetlenül rátemetett 75. sír sem lehetet sokkal később, noha felette már gótikus falazat áll. További öt temetkezés 'terminus post quem non'-ja még korábbi időszakra tehető: a 8. sír olyan falcsonk alatt fekszik, amely valószínűleg korábbi a török korig fennálló templom első építési periódusánál is, s ugyanezt mondhatjuk el a 39., 44., 45. és 49. sírról is.": Uo. 93. E melléklet nélküli sírokat a soros (falusi) temetők hagyományát követő temetkezési szokásai, valamint a mellékletesek jellegzetes köznépi ékszerei „11. század utolsó éveire, esetlegesen a 12. század elejére" keltezhetik: uo. 104; vö. MRT 2, 258: Nr. 52/2. lelőhely.

185 Jankovich–Medgyesi–Szatmári–Torma 1998; Szatmári 2005, 136.

186 A korábbi temető típusát nem nevezte meg: Tari 2000, 34. A faluról közvetlen okleveles adat nem maradt, Nevegy falu 1325. évi határjárása alapján azonosítható: Terei 2005, 39. A templomot 1240-ben említik először: Tari 2000, 34.

187 Terei 2005, 44; Terei 2005, 89. „A falu keletkezésekor, a 12. század közepén elsőként építhették meg a templomot, és jelölték ki a körülötte fekvő temető helyét, hiszen korábbi, Árpád-kori beásást ezen a területen nem találtunk ... az első építési fázis ... félköríves szentélyzáródású templomrész volt. A nyugati részén torony állhatott ... [Egy későbbi periódusban] a templomot 7 méterrel nyugat felé megtoldották. Ezzel a toldással átvágtak több korábbi Árpád-kori sírt is.": Terei 2005a, 97.

188 Györffy 1987, 66–67. *„Außerhalb der Wallinien wurden in Dăbîca zwei Kirchen freigelegt. Die eine im ‚Garten [Alexandru] Tămaş' ist kleiner. Vermutlich neben einer Wand und nicht in ihren Mauertrümmern endeckte man einen Verwahrfund mit acht Münzen von Ladislaus I., der ihre Erbauungszeit in das ausgehende 11. Jh. ansetzt. Auf eine vorhergehende Holzkirche könnte aus der Beobachtung geschlossen werden, daß der Steinbau ältere Gräber überlagert oder überschneidet. An der derselben Stelle wurde eine größere Kirche errichtet, um die ein Friedhof entstand. Von diesem wurden 57 Gräber freigelegt, die durch Münzen bis an den Beginn des 13. Jh. datiert werden.":* Horedt 1986, 138. A templom körüli temetőben talált érmék közöletlenek, vö. Velter 2002, 344: Nr. 124. Ana-Maria Velter ezt a templomot, templom körüli temetőjét s a kincsleletet tévesen a mai Boldiga/Boldâgă-dűlőben állt, egykor a Boldogasszony tiszteletére szentel háromperiódusú plébániatemplom mellől származtatta – Velter 2002, 344: Nr. 125–132. –, de ott csak talán csak egy 11. századi bizánci érme vagy III. Béla rézpénze látott napvilágot. Vö. Pascu–Rusu–Iambor–Edroiu–Gyulai–Wollmann–Matei 1968, 169, 201; Bóna 1986, 218; Velter 2002, 344: Nr. XX. 125–132; 354: Nr. IV. 15–22. Nem világos, hogy a templom körüli temetők mellett milyen további három, 11–12. századi, mindenesetre közöletlen temetőre is történt még utalás: Pascu–Rusu–Iambor–Edroiu–Gyulai–Wollmann–Matei 1968, 201. Összefoglalóan: Benkő 1994a.

189 MRT 5, 140–142; Horváth 2000, 360; Horváth 2000a, 578; Mészáros 2007, 620.

szórványleletek között II. Béla H? denára is előkerült.[190] Ásatási jelentés.

25. Felsőörs (Ve)-R. k. templom: az 1226–1244 között már álló egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású (?) templom alatt „a legkorábbi [12. sz. végi] periódusba tartozó falak alapozásával átvágott sírok bizonysága szerint egy nyom nélkül eltűnt még korábbi templom meglétét feltételezhetjük".[191] A bizonyíték nélküli állítás nem zárja ki egy korábbi falusi temető jelenlétét sem. Előzetesen közölt.

26. Felsőzsolca (BAZ)-Nagyszilvás utca 23.: az 1281-ben először említett település 13–14. században már állt egyhajós, félköríves szentélyzáródású Szent Mihály-plébániatemploma cintermének 11–18. századi, 189 síros részletei. A templom több sírra ráépült, ami egy korábbi egyház templom körüli temetőjéhez tartozhatott.[192] Előzetesen közölt.

27. Hetényegyháza (BK)-Belsőnyír, Zana-tanya: az azonosítatlan Árpád-kori falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma és templom körüli temetőjének 46 síros részlete. A templom alapozásakor „elmetszett sírok a templomépítést megelőző temetkezést bizonyítják, illetve esetleg egy korábbi templom meglétére engednek következtetni".[193] Ásatási jelentés.

28. Hévízgyörk (Pe)-R. k. templom: amikor megásták az 1438-ban először említett település Szent Péter-temploma második periódusának, a 13. század végére–14. század első felére keltezett egyhajós, egyenes szentélyzáródású épülete alapozási árkát, akkor a korábbi félköríves szentélyzáródású templom cintermének 26 síros részletéből nyolc temetkezést (3., 4., 6., 7., 11., 21–22., 24. sír) megbolygattak.[194] A templom kutatása közölt, a temetőrészleté csak előzetesen.

29. Kardoskút (Bé)-Hatablaki-kápolna-dűlő: azonosítatlan falu[195] templom körüli temetőjének legalább 66 síros, 11–12. századi részletei. A szórványleletek között I. István H1a denára is előkerült.[196] Méri István egy korábbi, a 11. század végére keltezett egyenes, és egy ráépült későbbi, a 12. század vége–13. század elejére keltezett félköríves szentélyű templomot tárt itt fel, ahol az utóbbi alapozásának döngölt földjébe az „első templom törmelékéből habarcs- és tégladarabkák, sőt az első templom körüli temető itt-ott megbolygatott sírjaiból embercsontdarabok, sírleletek (pl. „S"-végű hajkarika) is bekerültek."[197] Kulcsár Mihály feltételezte, hogy az első templom alapozása még egy korábbi temetkezést (18. sír) is megbolygatott volna, de Méri feljegyzései alapján az ötletét el kellett utasítania.[198] A templomásatás közölt, a temetőrészlet közöletlen.

Moldoveneşti (jud. Cluj, Rom)-Biserica Unitariană/ Cetate – l. 32. Várfalva-Unitárius templom

*Senta (opšt. Senta, Sze)-Farkas-tanya – l. *32. Zenta-Farkas-tanya*

30. Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom: az 1102-ben először említett Szentmártonfalva Szent Márton-templomának előzményéül tekinthető Karoling-kori templom és temetője használatának folyamatossága a 11. századig egyelőre bizonyítatlan,[199] mindenesetre a 11. század elején egy faszerkezetű, egyenes szentélyzáródású egyház állhatott itt,[200] majd I. László

190 Összefoglalóan: MRT 5, 140: 8/3j. lelőhely, 142: 17–18. jegyzet.

191 MRT 2, 89–90: Nr. 19/2.

192 „A templom körüli temetőben megfigyelt jelenségekből arra következtethetünk, hogy talán nem ez volt a legkorábbi egyházi építmény a területen. Több olyan sírt tártunk fel, amelyekre ráépült a templom, példának említhetjük a 163. sírt, amelyet két sima S-végű hajkarika keltez a 11–12. századra. E temetkezések felvetik a lehetőségét, hogy esetleg állhatott itt egy korábbi egyházi épület, melynek régészeti nyomát azonban nem sikerült megfigyelnünk.": Simonyi 2005, 307.

193 V. Székely 1982; V. Székely 1983. V. Székely György szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

194 Tari 1989, 21–23; Tari 1995, 150–151; Tari 2000, 74–75, 227.

195 Korábban tévesen az 1221/1550-ben először említett Szilasegyházzal, illetve egy feltételezett Hatablak nevű faluval azonosították: Szatmári 2003, 6: 3. jegyzet; Szatmári 2005, 129; vö. Györffy 1963, 514; Hévvízi 1995, 99–100.

196 FÉK 46: Nr. 531; Méri 1958, 56–57. Méri István közöletlen temetőásatása 41 sírjának anyagát a MNM KO leltárkönyvében Kovalovszki Júlia szívességéből tekinthettem át. Az azonosítás: Szatmári 2003, 6: 3. jegyzet.

197 Méri 1964, 5, ill. 4–8.

198 Kulcsár 1995, 229.

199 A 9–10. századi Karoling-kori templom valószínűleg a mai templom főhajójának kriptaterébe esett, de a kisméretű cintermének három-négyrétegű, korhatározó leleteket tartalmazó temetkezései bizonyítják a hajdani létét. E templom és temető „használatának felső időhatárát leleteink és a régészeti megfigyeléseink alapján nem tudjuk pontosan meghatározni. Elképzelhető, hogy a használatuknak a magyar honfoglalást követő években vége szakadt, az épület ebben a zavaros időszakban megsérült, elpusztult, a temetőt felhagyták. Valószínűbbnek tartjuk azonban a másik lehetőséget, miszerint az épületet és a temetőt folyamatosan a 11. század elejéig tovább használták, amikor is sor került a templom bővítésére.": Kiss–Tóth 1993, 185.

200 „Részben a korábbi temető sírjai fölé és nyilván a korábbi, talán a magyar honfoglalás korában megsérült 9. századi templom helyére, annak pótlására épült fel egy faszerkezetű, szintén keletelt, egyenes szentélyzáródású templom, amelynek létezéséről csupán néhány, pontosan a későbbi templom falai alatt szuperpozícióban lévő cölöplyuk tanúskodik.": Kiss–Tóth 1993, 183.

korában az 1102-ben említett félköríves szentélyzáródású téglatemplomot építették fölébe.[201] A 69 sírig feltárt cinterem korai megnyitásáról I. István H1 denárának sírlelete tanúskodik.[202] Előzetesen közölt.

31. Tápiógyörgye (Pe)-Ilike-part: az 1541 körül először említett Hylyke pusztán 47 sírig feltárt templom körüli temetőt valószínűleg egy 11. századi fatemplom körül létesítették, s több temetkezését (7., 27–28., 31., 42., 46. sír) a későbbi egyenes szentélyzáródású kőtemplom alapozási árka vágta el.[203] Közölt.

32. Várfalva (rég.: Torda-Aranyos m.; Moldovenești, jud. Cluj, Rom)-Unitárius templom (Biserica Unitariană/ Cetate): az 1075-ben először említett Tordavár ispáni várához tartozó várnépek 13. században épült, ma is fennálló temploma, amelynek esetleg fatemplom előzménye volt, cintermében a 11–12. századi érmés sírokkal,[204] de ezek a temetkezések esetleg egy falusi temetőhöz is tartozhattak.[205] Csak az előkerült érmék kibocsátóinak adatai ismeretesek.[206] Ásatási jelentés.

***32. Zenta:* Tettamanti Sarolta vetette fel, hogy Tiszafüred **(19)** mellett Zentán lehet „nyomon követni egy és ugyanazon közösségen belül a pogány–keresztény temetőváltást. Az általa idézett két temető, Zenta-Csecstó és Zenta-Csecstó-Paphalom[207] összekevert nevű, rossz középkori azonosítású két lelőhely. Az első Zenta (Senta, opšt. Senta, Sze)-Farkas-tanya, egy falusi temető 18 síros részlete **(*32)**, amelynek négy temetkezéséből öt érme került elő: I. István H1 (2), H? (1), Péter H? (1) és I. András H8 (1) denára.[208] A második Zenta-Paphalom **(90)**. A leleteket ismertető Szekeres László egyértelműen utal a két lelőhely különbözőségére,[209] vagyis Tettamanti ötletének helyessége nem kizárt, de nem is bizonyított, hiszen a falusi temető használatának vége s a templom körüli temető megnyitásának ideje nem összevethető. Mindkettő közölt.

III.4. 33–119. Templom körüli temetők

33–39. I. István érméivel kezdődően

33. Ducó (rég.: Nyitra m.; Ducové, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk.)-Templom-dűlő (poloha Kostolec): egy 850 táján épített rotunda körül megnyitott, majd a fokozatosan pusztuló épület körül az 1348-ban először említett falunak a 19. századig folyamatosan használt, 1882 sírral csaknem teljesen feltárt, mintegy 2200 sírosra becsült templom körüli temetője, amelyben a különféle időszakokban eltérő sírmélységeket ástak, ezért aránylag kevés korábbi sírt bolygattak meg. A tárgyalt másfélszáz évből 96 sírban volt pénz, kezdetben ritkábban, I. László és három utóda alatt meglepően nagy mennyiségben.[210] Előzetesen közölt.

Ducové (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk.)-Poloha Kostolec – l. *33. Ducó-Templom-dűlő*

34. Esztergom (KE)-Szent Kozma és Damján-templom: az először 1221-ben is csak közvetve említett Kovácsi település, illetve városrész 1270-ben említett háromhajós, a vasút alatt feltárhatatlan szentélyű temploma és templom körüli temetőjének mintegy 140 síros, 11. századi részlete.[211] Ásatási jelentések.

---

201 Kiss–Tóth 1993, 188–189; Valter 2004, 47–48.

202 Kiss–Tóth 1993, 187; Kiss 2000, 248, 252.

203 Az egyenes szentélyzáródású fatemplom nyomát az 50-60 cm széles, szakaszos alapárok rajzolta ki. Talpfákon nyugvó boronaszerkezetű lehetett, és a 11–12. században már állhatott: Tari 1995, 107, 115–116, 150–151, 188–192; M. Aradi 1998, 113; Tari 2000, 227.

204 Horedt 1986, 139.

205 Benkő Elek megfigyelése szerint a cinterem temetkezései a kerítőfalon belüli térségre korlátozódtak, a 11–12. századi sírok viszont azon kívül helyezkedtek el. Szíves közlését ezúton is megköszönöm.

206 Sabău 1958, 291: Nr. 25; Velter 2002, 348: Nr. XL. 214–218.

207 Tettamanti 1975, 89, 84: Nr. 251: FÉK 886; uo. 85: Nr. 258: FÉK 885.

208 FÉK 66: Nr. 886; Foltiny–Korek 1944–45, 170; Szekeres 1971, 101; Szekeres 1983, 47, 68, 152; Stanojev 1989, 109–113: Fo. 32–34; Bálint 1991, 261: Nr. 327; Kovács 1991, 414: Fo. 34/2. Megjegyzendő, hogy a templomos falu nevére az ásatók a „Csecstó" azonosítást ajánlották, ezt elvetette: Szekeres 1983, 123.

209 A 11. század végén, legkésőbb a 12. század elején épült templom és cinterme az Orompart peremén álló Paphalom nevű dombon helyezkedett el, a feltárások a domb a tetejére, valamint a déli és keleti részére terjedtek ki. A falusi temetőrészletre a Paphalomtól mintegy 600 méterre délre, a műút nagy kanyarulata felett álló dombon bukkantak: Szekeres 1971, 100–101.

210 Ruttkay 2005, 32–37. A temetőnek a tárgyalt korszakbeli érmeanyagát Alexander Ruttkay szívességéből ismerhettem meg. A rotunda építését Gervers-Molnár Vera a sírkertben talált I. István, I. András, Salamon és I. László veretek alapján a 11. századra keltezte: Gervers-Molnár 1972, 30–31, 73: 96–99. jegyzet.

211 Vö. MRT 5, 177–180; Györffy 1987, 271–273. Az érmés sírok adatait és érméit Horváth István szívességéből ismerhettem meg. Zolnay László feltevését követve Horváth a templomot később a Szent Kozma és Damján-templommal azonosította: Horváth 1994, 201; Horváth 2000, 360; Horváth 2000a, 579.

35. Esztergom (KE)-Szentkirály II. (Bekő-féle homokbánya): az Árpád-kori, 1141–1162 táján először említett Obon/Abony, később Szentkirály falu egyhajós, kívül szögletes, belül félköríves szentélyzáródású Szent András-plébániatemplomához tartozó sírkert mintegy 380 síros, 11–12. századi részlete.[212] Ásatási jelentések.

36. Gyula (Bé)-Fövenyes: az először 1336-ban említett Fövenyes/Fevenyes falunak a keleti oldalán félköríves szentélyű rotundája, amelyet később az északi oldalán egy másik, teljes kör alakú kápolnával bővítettek, s végül az egész helyére egyhajós, négyszögletes szentélyű templomot emeltek. Templom körüli temetőjének 152 síros, 11–16. századi részlete.[213] Közölt.

37. Kaposvár (So)-61. sz. Északi tehermentesítő út: talán az 1061-ben említett Keszi falu 11. századi első, egyhajós, szögletes szentélyzáródású, és 16. századi második, meghatározhatatlan alaprajzú temploma legalább egyharmad részében elpusztított, a 18. század közepéig használt templom körüli temetőjének 1244 síros részlete.[214] Közölt.

38. Kuncsorba (JNSz)-XIV. dűlő: azonosítatlan Árpád-kori település teljesen elpusztított, megállapíthatatlan alaprajzú templomához tartozó, megbolygatott sírkert 65 síros, 11–12. századi részlete.[215] Ásatási jelentés.

39. Németkér (To)-Látóhegy: talán az 1333-ban említett Kér falu feltáratlan temploma cintermének 29 síros részlete.[216] Közöletlen.

40–42. Péter érméjével kezdődően

40. Pétervására (He)-Vár: az 1247-ben először említett Peturwasara templomának kutatása nélkül feltárt, megbolygatott templom körüli temető 68 síros, 11. századi–középkori részlete.[217] Közölt.

41. Székesfehérvár (Fe)-Romkert/Szűz Mária-prépostság (Királyi bazilika): az 1015-ben alapított háromhajós, félköríves fő-, és két négyzetes oldalszentélyzáródású királyi bazilikában feltárt temetkezések között a 2/1971. férfisírban az északi oldalhajó északi fala mellett I. István négy és Péter egy denára került elő.[218] Ásatási jelentések.

42. Szob (Pest m.)-A bészobi templomrom mellett: az 1295 táján először említett Kovácsi falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású templomához tartozó megbolygatott templom körüli temető legalább 56 síros, 11–12. századi részlete.[219] Közölt.

43–49. I. András érméivel kezdődően

Cluj-Napoca (Rom)-Mănăştur, Calvaria – l. *45. Kolozsvár-Kolozsmonostor, Kálvária*

43. Esztergom (KE)-Kovácsi, Szent Mihály-templom: az először 1221-ben is csak közvetve említett Kovácsi település, illetve városrész 1270-ben említett, Szent Mihály arkangyalról elnevezett „kisebb románkori" temploma sírkertjének folyamatosan bolygatott, majd 140 sírig feltárt, 11–12. századi részlete.[220] Ásatási jelentés.

44. Kaposfő (So): az 1275-ben először említett Szomajom faluban épült bencés monostor megbolygatott templom körüli temetőjének feltárt részlete.[221] Ásatási jelentés.

45. Kolozsvár (rég.: Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Kolozsmonostor-Kálvária (Mănăştur, Calvaria): az Árpád-kori ispáni székhely 1214-ben említett Boldogságos Szűz Mária rotundája[222] 11–16. századi

212 Vö. MRT 5, 184–185; Györffy György feltételezte, hogy 1038. augusztus 15-én az itteni „palotájában" halt meg I. István király: Györffy 1987, 277–282; Horváth 2000, 360; Horváth 2000a, 579–580. Az érmés sírok adatait és érméit Horváth István szívességéből ismerhettem meg.

213 Az adatgyűjtésem elején még közöletlen adatokat Szatmári Imre szívességének köszönhettem, vö. Szatmári 1992. Azóta a publikáció megjelent: Szatmári 1996a, 23–41; Szatmári 2005, 113–114. Egyértelmű, hogy a két – ma is meglévő – H1 denár nem szórványként, hanem sírszám szerint ugyan nem ismert sírleletből (önkényesen két sír egy-egy veretének tekintettem őket) származtak Implom József 1934. évi ásatásán: Szatmári 1996a, 26, 33, 39; Gervers-Molnár 1972, 33, 56, 73: 106. jegyzet.

214 Bárdos 1978, 198–201; Bárdos 1987, 10–14, 45.

215 Az adatokat Kovács Gyöngyi és Aradi Csilla szívességének köszönhetem. Az ásatási beszámoló tévesen, Kiskunfélegyháza-Páka lelőhelynév alatt jelent meg: Kovács-Kriveczky 1991.

216 Ódor 1999, 166: Nr. 3; K. Németh 2001, 392, 399.

217 Nagy 1973. A zavaros adatokat összefoglalta: Révész 2008: Nr. 43; vö. Györffy 1987a, 124–125.

218 Kralovánszky 1971; Siklósi 1994; Biczó 2000; Biczó-Tóth 2000.

219 MRT 9, 340–342: 26/38. lh.

220 MRT 5, 178–179: 8/17. lh; Horváth 1981; Györffy 1987, 271–273; Horváth 1988, 301; Horváth 2000, 360; Horváth 2000a, 579.

221 Draveczky 1966.

222 A kívül kerek, belül hatkaréjos rotunda nyugati felét a 13. század után egy hajóval építették át, amelyhez a megmaradt három karéj apszisként csatlakozott: Iambor-Matei 1979, 620.

templom körüli temetőjének 11–14. századi, 159 síros részletei.[223] Közölt.

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-časť Dražovce, kostel Sv. Michala – l. *46. Nyitra-Zobordarázs, Szent Mihály-templom*

46. Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Zobordarázs (časť Dražovce), Szt. Mihály-templom (kostel Sv. Michala): az 1113-ban először említett faluban a 11. század közepe előtt épült egyhajós, félköríves szentélyzáródású templom 11–18. századi cintermének több alkalommal feltárt, összesen 585 síros részletei.[224] Részben közölt.

47. Óbars (rég.: Bars m.; Starý Tekov, okr. Levice, Nitriansky kraj, Szlk.)-Várhegy (Hrad), Pri Kostole: sírleletek az I. István alapítású, 1075-ben először említett várispánság és a barsi esperesség 1156-ban említett ismeretlen alaprajzú, a gótikus templom alatt meghúzódó templomának 11–18. századi templom körüli temetőjéből.[225] Előzetesen közölt.

Pădureni (jud. Timiş, Rom)-Dealul Bisericii – l. *49. Temesliget-Beszerikucza-domb*

Starý Tekov (okr. Levice, Nitriansky kraj, Szlk.)-Hrad, Pri Kostole – l. *47. Óbars-Vár*

48. Szentes (rég.: Cserebökény; Cso)-Kaján (Temetőhalom): az 1523-ban először említett Árpád-kori Másegyház falu egyhajós, enyhén patkóíves apszisú temploma és cintermének több alkalommal feltárt, összesen 92 síros, 11–12. századi részletei.[226] Előzetesen közölt.

49. Temesliget (rég.: Temes m.; Pădureni, jud. Timiş, Rom)-Beszerikucza-domb (Dealul Bisericii): azonosítatlan település ismeretlen alaprajzú temploma cintermének 25-30 síros, 11. századi részlete.[227] Előzetesen közölt.

50. Béla dux érmével kezdődően

Bratislava (Bratislavský kraj, Szlk.)-Hrad – l. *51. Pozsony-Vár*

Karcsa (BAZ)-Kormoska: az 1186-ban először említett falu teljesen feltárt 107 síros, templom körülinek feltételezett, de végül falusinak meghatározott 11. századi temetője, amelyet a listából ki kellett hagynom.[228]

50. Pozsony (rég.: Pozsony m.; Bratislava, Bratislavský kraj, Szlk.)-Vár (Hrad): az I. István kori várispánságban a 11. században épült, de csak 1209. évi első említésű háromhajós, elpusztult szentélyű Szent Salvator/ Megváltó-templom cintermének össze nem függő, 229 síros, 11–12. századi részletei.[229] Közölt.

51–52. I. Béla érmével kezdődően

51. Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom: azonosíthatatlan Árpád-kori falu elpusztított, s megállapíthatatlan alaprajzú templomából és templom körüli temetőjéből megmentett 340 síros, 11–12. századi részlet.[230] Ásatási jelentés.

52. Dóc (Cso)-Kőtörés: a feltételezetten 1266-ban először említett Sód (Soud) falu ismeretlen alaprajzú temploma 1903–1905 között évente megbolygatott templom körüli temetőjének egyik temetkezéséből való lelet.[231] Ásatási jelentés.

53–57. Salamon érméivel kezdődően

Biharudvari – l. *55. Sárrétudvari (HB)-Ref. templom*

Bratislava (Bratislavský kraj, Szlk.)- časť Devín – l. *54. Pozsony-Dévény, Várhegy*

---

223 Iambor–Matei 1979; Iambor–Matei–Halasu 1981; Iambor–Matei 1983; Györffy 1987a, 353–356; Velter 2002, 344: Nr. XVII. 98–116; csak az I. László-érmék listája: uo. 354: Nr. III. 10–14. Az I. András-denárt nem a templom körüli, hanem a vár délnyugati sarkában létesített temetőből származtatta: Benkő 2000b, 372; Benkő 2000c, 597.

224 Ruttkay 1989, 88–90; Györffy 1998, 369–370; Szénássy 2002, 64–65; Ruttkay 2005, 37–38, 56: 14. t.

225 Falusi, soros temetőnek említette: FÉK 67: Nr. 914; vö. Točík 1952, 36–37, 90; Györffy 1963, 430.

226 FÉK 73: Nr. 1009; Csallány 1939–40, 23: Nr. 9, 11; Türk 2005.

227 FÉK 51. Nr 619: Lighed (Rom) néven; vö. Radisics 1870. Bóna István a kísérőleletek – pl. a gombok, nyakperecek, gyűrű – alapján a szakirodalomban forgó II., sőt III. András helyett I. András mellett foglalt állást: Bóna 1986, 215. Az érme valószínűleg a Radisics Jenő helyt. tanácsos ajándékaként az MNM É gyűjteményébe 1870. március 15-én beleltározott (lt. sz.: 1100. = 60./1870.1.) egyéb adat nélküli I. András H8 denárral lehet azonos.

228 Vö. 106. jegyzet.

229 Štefanovičová 1975, 57–59, 71: 66. ábra: 3, 83, 120–129; PDOS 1989, 21–22: 1:1, Nr. 2.

230 Benkő 1978, 80: Nr. 118; Benkő 1984, 87: Nr. 160. Az ásatás leletanyagát az ásató szíves segítségében reménykedve tanulmányozhattam, s ezt a munkát Tari Edit és Dinnyés István tette lehetővé. Mindezt mindannyiuknak ezúton is megköszönöm.

231 FÉK 67: Nr. 910 (Sövényháza név alatt); Tömörkény 1904; Tömörkény 1905, 419–420; Tömörkény–Harsányi 1912, 12; Vályi 1994, 390.

53. Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep: sírleletek a csupán feltevésszerűen az 1456-ban először említett Gellértegyházával (Gelerteghaza) azonosított[232] falu egyhajós, patkóíves szentélyzáródású templomának elpusztított, s mintegy 2000 sírosra becsülhető, de csak 680 11–12. századi sírig feltárt templom körüli temetőjéből.[233] Közölt.

54. Pozsony (rég.: Pozsony m.; Bratislava, Bratislavský kraj, Szlk.)-Dévény (rég.: Pozsony m.; časť Devín), Várhegy: a magyar oklevélanyagban 1288-ban említett vár 11. századi rotunda melletti templom körüli temetőjének csaknem hetedfélszáz 11–12. századi síros részletei, amelyekből egyetlen közölt sírleletet találtam Salamon H14 denárával. Sírokból megmaradt szórványleletekben, illetve közöletlen leletként I. András, Béla dux, I. Béla, I. László, Kálmán és II. Béla kibocsátású érmék is előkerültek.[234] Közölt.

55. Sárrétudvari (rég.: Biharudvari; HB)-Ref. templom: az 1214/1550-ben először közvetve említett Udvari falu feltáratlan temploma sírkertjének mintegy 73-75 megbolygatott és feltárt 11. századi sírja.[235] Közölt.

56. Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő I., plébánia-, esperesi templom: az 1009-ben először említett visegrád-Sibrik-dombi ispáni vár közelében épült egyhajós, félköríves szentélyzáródású plébániatemplom, majd az 1060–70-es években visszabontott falai fölé épített, egyenes szentélyzáródású esperesi templom cintermének 209 síros, 11–12. századi részlete.[236] Ásatási jelentés.

57. Zalavár (Za)-Vársziget: a használhatatlanná vált 9. századi Szent Hadrianus-zarándoktemplom s a tőle délre emelkedő Mária-templom közül Zala megye ispáni székhelye számára az utóbbit építették újjá, és valószínűleg 1019-ben Szent Adorján tiszteletére szentelték fel. Alaprajza Giulio Turco 1569-ben készített rajzáról háromhajós (?), a hajónál alig keskenyebb félköríves szentélyzáródású templomként ismeretes, a délnyugati sarkánál négyszögletes toronnyal. Templom körüli temetőjének mintegy 400 síros Árpád-kori részletében hat 11. századi érmés temetkezés került elő.[237] Ásatási jelentés.

58–74. I. László érméivel kezdődően

58. Algyógy (rég.: Hunyad m.; Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara, Rom)-Ref. parókia (Parohia Reformată): az 1271-ben Gyog néven először említett településen álló román kori rotunda templom körüli temetőjének 69 síros, 11–12. századi részletei.[238] Előzetesen közölt.

59. Bajmóc (rég.: Nyitra m.; Bojnice, okr. Prievidza, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Szent Mihály-templom (kostel Sv. Michala): az 1113-ban először említett település 1244-ben először említett, ismeretlen alaprajzú temploma cintermének 33 síros, 11–16. századi részlete.[239] Közölt.

60. Biharszentjános (rég.: Bihar m.; Sîntion/Sântion, com. Borş, jud. Bihor, Rom)-Klastromdomb (Deaul Mănăstirii): őskori ásatáson, az 1215-ben először említett falu talán feltáratlan temploma cintermének részeként előkerült sírlelet.[240] Közölt.

Bojnice (okr. Prievidza, Trenčiansky kraj, Szlk.)-kostel Sv. Michala – l. *59. Bajmóc-Szent Mihály-templom*

61. Budapest XV. ker. (Rákospalota), Sín utca: ismeretlen alaprajzú, elpusztult templom cintermének 157 síros, 11–12. századi részletei.[241] Közölt.

Čepin (opšt. Osijek, Osječko-Baranjska žup., Hor)-Ovčara, Tursko groblje – l. *62. Csepén*

62. Csepén (rég.: Verőce m.; Čepin, opšt. Osijek, Osječko-Baranjska žup., Hor)-Ovčara, Tursko groblje: az 1256-ban először említett Chapa, 1258-ban Kendchapa[242]

232 Kovalovszki 1965, 183; Hévvízi 1995, 99; Szatmári 2005, 115.
233 Zalotay 1957; a területen feltételezhető korábbi falusi temetőről: Dienes 1965, 158–160.
234 FÉK 32: Nr. 231; PDOS 1989, 27–28: 3:3 (22.e); Plachá–Hlavicová 1980, 235.
235 FÉK 65: Nr. 877 (valamint a Nr. 846. egy része); Györffy 1963, 515; Mesterházy 1980; M. Nepper 1991, 35–37.
236 Szőke 1979; Szőke 2000, 364; Szőke 2000a, 586; Marosi 2008, 202–203. A temetőre vonatkozó összes adatot Buzás Gergely szívességének köszönhetem.
237 Szőke 2003; Valter 2004, 38–41, 217–218; Ritoók–Szőke 2005; Ritoók 2009. A részletes adatokat Ritoók Ágnesnek és Szőke Miklós Bélának ezúton is megköszönöm.
238 Petrov 1996, 407–408; Petrov 1998; vö. Gervers-Molnár 1972, 36.
239 Remiášová 1970, 208, 207: bal alsó ábra. Utóbbi cikk fénymásolatát és a templomra vonatkozó szíves közlését Nevizánszky Gábornak ezúton is megköszönöm; Hlinka–Kolniková–Kraskovská–Novák 1978, 47: Nr. 152; PDOS 1992, 104: Nr. 1./909.11; Hunka–Kolniková 1994, 246: Nr. D12; Györffy 1998, 346–347.
240 Alexandrescu 1955, 493–494; Sabău 1958, 294, Nr. 4.
241 FÉK 26: Nr. 120; Írásné Melis 1997, 47; Írásné Melis 2005, 73–74.
242 Kiss 2006, 494.

temploma sírkertjének 11–16. századi, mintegy 250 síros részletei. I. László denárának sírleletén kívül további szórványlelete, valamint 12–16. századi érmék kerültek elő. Az ásató Jasna Šimić szerint a lelőhelyen 11–12. századi falusi („Bijelo Brdo culture") temető és 13–16. századi épületegyüttes áll korabeli temetővel.[243] Egyelőre azonban bizonyítatlannak tűnik, hogy egyetlen templom körüli temető, vagy valóban csak a 13. században a falusi temetőbe épített templom s annak cinterme volt-e a lelőhelyen. Előzetesen közölt.

Geoagiu de Jos (jud. Hunedoara, Rom)-Parohia Reformată – l. *58. Algyógy-Ref. parókia*

63. Ghymeskosztolány (rég.: Nyitra m.; Kostoľany pod Tribečom, okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szent György-templom (Poloha pri kostole): az 1113-ban először említett Costelan falu egyhajós, négyszegletes szentélyzáródású temploma sírkertjének 74 síros részlete. A szórványleletek között Salamon H17 denára is előkerült.[244] Közölt.

64. Gyula (Bé)-Szeregyháza: a mindkét néven 1232-ben először említett Szanna vagy Szerhet falu egyhajós, egyenes szentélyzáródású temploma 1000–1300 sírosra becsült cintermének 331 megfigyelt, illetve feltárt, majd 1986-ban további 26 hitelesen feltárt temetkezésű 11–13. századi részlete. Feljegyzetlen sírszámokkal, de biztosan sírleletként I. László és Kálmán denárainak előkerüléséről maradt említés.[245] Közölt.

65. Hajdúdorog (HB)-Kövecses-halom: a feltételezetten 1301-ben először említett Dorog település egyelőre még feltáratlan Árpád-kori temploma cintermének részlete.[246] Ásatási jelentés.

66. Jászberény (JNSz)-Necsőegyháza: az 1403-ban közvetve, családnévként először említett Necső (Negche, Necheyeghaz) egyhajós, négyszögű szentélyzáródású temploma cintermének 11–12. századi, legalább 27 síros részlete.[247] Ásatási jelentés.

67. Kaszaper (Bé)-Templomhalom: az 1241-ben Perg néven említett település 11. században épült egyhajós, négyszögletes szentélyzáródású, és a 16. században megújított, tehát kétperiódusú temploma 11–16. századi templom körüli temetőjének 425 síros részlete.[248] Közölt.

68. Kisújszállás (JNSz)-Konta-dűlő: azonosítatlan Árpád-kori falu feltáratlan templomához tartozó, jórészt elpusztított templom körüli temető 64 síros, 11–12. századi részlete.[249] Előzetesen közölt.

Kostoľany pod Tribečom (okr. Zlaté Moravce, Nitriansky kraj, Szlk.)-Poloha pri kostole – l. *63. Ghymeskosztolány-Szent György-templom*

69. Madar (rég.: Komárom m.; Modrany, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szentkirálykúti-dűlő (poloha Szentkirálykúti): a közvetve 1279-ben először említett Mercse falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének 354 síros, 11–14. századi részletei.[250] Ásatási jelentés.

Modrany (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk.)-Poloha Szentkirálykúti – l. *69. Madar-Szentkirálykúti-dűlő*

70. Orosháza (Bé)-Kristó-féle téglagyár: a talán az 1525-ben említett Homokegyház falu kutatatlan templomához tartozó, többszörösen megbolygatott cinterem (?) legalább 33 síros, 11–12. századi részletei.[251] Közölt.

Sîntion/Sântion (com. Borş, jud. Bihor, Rom)-Deaul Mănăstirii – l. *60. Biharszentjános-Klastromdomb*

Subotica (opšt. Subotica, Sze)-Nosa, Hinga – l. *71. Szabadka-Nosza, Hingadomb*

---

243 Šimić 2002, 48, 50; Šimić 2004; Šimić 2007.

244 Habovštiak 1968, 61–62; Szénássy 2002, 30.

245 FÉK 38: Nr. 362; Szatmári 1987a; Szatmári 1992; Szatmári 2005, 123–124. Implom József 1931., majd 1933. évi ásatásán „a feltárt sírok egy részében a csontváz szájában vagy fogán pénzek is előfordultak. Közülük a legrégebbiek Szent László denárjai, a legtöbb Könyves Kálmán idejéből való volt, de találtak XIII. századi pénzeket is (pl. IV. Béláét).": Szatmári 1996a, 15. A 11/12. századi érméket jelképesen egy-egy darabbal szerepeltettem. Megjegyzendő, hogy a templom déli hajófala keleti végének alapozásakor megsemmisítették az 1986. évi feltárás 18. sírjában nyugvó melléklet nélküli csontváz koponyáját és felsőtestének kis részét, de nem lehetett értékelni a jelenséget: uo. 18–21.

246 Fodor 1994. „Az 1990-ben végzett kisebb leletmentő ásatás során... négy sírt tártunk fel, ezek közül az egyikben Szent László pénzének töredéke került elő, s talán ráakadtunk a templom alapozási árkának egy kis szakaszára is.": Fodor 2005a, 197. Falusi temető párjához vö. 144. jegyzet.

247 Az adatokat Madaras László szívességének köszönhetem. Necső 1449-ben már prédium volt: Szabó 1984, 44, 50.

248 FÉK 46: Nr. 533; Bálint 1938; Hévvízi 1999, 287; Szatmári 2005, 130.

249 Pálóczi Horváth 1986, 126–127.

250 Dušeková 1978; Györffy 1987a, 439–440; PDOS 1989, 133: 5:25 (169.), Nr. 1. Madar falu elődjének tekinti 1205-ös első említéssel (Modor), de szól a falu határában lévő 1279-es első említésű Marcheg faluról is: Szénássy 2002, 49.

251 FÉK 60: Nr. 782–783; Majláth 1890, 417, 420; Olasz 1962; Dienes 1965, 154; Szatmári 2005, 127.

71. Szabadka (rég.: Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Sze)-Nosza (Nosa), Hingadomb: az 1335-ben Ludasegyház néven először említett település ismeretlen alaprajzú temploma sírkertjének 133 síros, 11–14. századi részlete. A szórványleletek között Salamon H17, I. László H24, Kálmán H41, II. István H47 és II. Béla két H50 denára is előkerült.[252] Közölt.

72. Tótkomlós (Bé)-Szárazérpart: az 1415-ben először említett Komlós nevű középkori falu feltárt, de közöletlenül maradt temploma, valamint megbolygatott cintermének 20 síros, 11–12. századi részletei.[253] Részben közölt, illetve ásatási jelentés.

73. Veszprém (Ve)-Kálvária-domb: az 1237-ben először említett Szent Miklós-szeg egyhajós, nyugati homlokzata előtt előcsarnokkal rendelkező, négyszögletes szentélyzáródású, később gótikus stílusban kibővített Szent Miklós-plébániatemploma, amelynek cinterméből 11–12. és 15–16. századi sírokat és szórványleleteket tártak fel, az előbbieket I. László denárai keltezték, az utóbbiak Salamon, I. László és Kálmán veretei voltak.[254] Ásatási jelentés.

74. Vésztő (Bé)-Mágori-halom: az 1222-ben először említett Csolt/Cholt-monostora[255] előzményéhez tartozó templom körüli temetőnek[256] mintegy 200 síros, 11–14. századi részletei.[257] Ásatási jelentés.

75–91. Kálmán érméivel kezdődően

75. Alap (Fe)-Tavaszmajor: azonosítatlan település valószínűleg teljesen megsemmisített temploma folyamatosan pusztított cintermének 166 síros, 11–12. századi részletei.[258] Közölt.

76. Békéssámson (Bé)-Cigánd (1788: „Bödörcsök kiskápolna halom"): azonosíthatatlan, tévesen a középkori Tótkutassal azonosított falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású templommaradványa és megbolygatott templom körüli temetőjének 17 síros, 12. századi részlete.[259] Közölt.

77. Békéssámson (Bé)-Cserepes: a talán az 1437 körül először említett Kutas (1447: Kwthws) falu megfigyelt alaprajz nélkül széthordott templomának és templom körüli temetőjének három síros, 12–16. századi részlete.[260] Közölt.

78. Cegléd (Pe)-Kövespart: azonosítatlan település alaprajza megállapítása nélkül elpusztult temploma cintermének többször leletmentett, majd hitelesített 347 síros, 12. századi részletei. A szórványleletek között I. László H22 denára is előkerült.[261] Közölt.

Cladova (com. Păuliş, jud. Arad, Rom)-Cetate – l. *83. Kalodva-Földvár*

79. Csárdaszállás (Bé)-Szent János-halom: az 1418-ban Zentyanos/Szentjános néven először említett falu kutatatlan vagy megsemmisített temploma megbolygatott sírkertjének maradványai között „egy gyermek állkapocs fogmedri részén" lelt Kálmán H? érme.[262] Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

80. Csökmő (Bé)-Peterd: az 1330 körül először említett Peturd egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének 75 síros, 12. századi részlete.[263] Ásatási jelentés.

---

252 FÉK 67: Nr. 918; Šafarik–Šulman 1954; Györffy 1963, 723–724; Stanojev 1989, 71–88: Nr. 26–2.

253 FÉK 81: Nr. 1157–1158; Olasz 1957; Olasz 1959a, 35–36; Olasz 1960. A leletkataszter fent említett két lelőhelyének azonosságáról: Dienes 1965, 161; Szatmári 2005, 133.

254 FÉK 83: Nr. 1204; Huszár 1963, 159; MRT 2, 236: 51./8. lelőhely.

255 Juhász Irén feltevése szerint az első, bizánci jellegű körtemplom 1046 előtt épülhetett, és talán a pogánylázadás idején pusztulhatott el, ezt egy félköríves szentélyzáródású templom követhette I. László korában, s a templom körüli temetőjének Kálmán denárával keltezett 2 sírját a 12. században elején lebontott templom fölé épített második, hosszú szentélyfalas, félköríves záródású templom alapozása vágta el. Ennek osszáriumából – amelyet a háromhajós kolostortemplom északi hajófalának alapozása metszett – került elő még egy Kálmán-érme és bronz hajkarika: Juhász 2000, 282–285, 289, vö. Juhász 1992, 96; Szatmári 2005, 104–105.

256 „Az egyházak számának megállapítása Csolt faluval, Mágor faluval és a monostorral kapcsolatban a források szűkszavúsága miatt szinte lehetetlen. Nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy Csolt faluban volt-e plébániatemplom vagy nem. Történetíróink szerint Csolt falu a XIV–XV. században Mágor faluba olvadt. Mágorral kapcsolatban azonban 1552. évi adat utal meglévő templomra. Az ún. Csolt-monostort föltárták, a kései periódusában népoltár is volt a templomhajóban. Többen feltételezik, hogy a környező falvak lakói a monostort használták plébániaként, s például e falvak lakosai is az itteni temetőt használták.": Szatmári 2005, 104–106.

257 MRT 6, 183–187: 12./15. lelőhely; vö. Szatmári 1995, 220–222; Juhász 2000, 284–285, 289, 287: ábra.

258 Petkes 2008, 172: Nr. 5.1, 4. táblázat. A lelőhelyet késő nomád (besenyő) falusi temetőként közölte Petkes Zsolt: uo. 184–185.

259 FÉK 23: Nr. 73; Olasz 1959, 5–6, 37; Kovalovszki 1965, 183; Szatmári 2005, 100.

260 FÉK 23: Nr. 75; Olasz 1959, 8, 10–11, 36–37; Kovalovszki 1965, 180; Szatmári 2005, 135.

261 FÉK 26: Nr. 139–140: Cegléd-Borzahegy, Bábahalom, ill. Cegléd XIII. ker., B. Molnár András-féle birtokon, Szőkehalom, Kövespart lelőhelyneveken, Tari 1995, 131–133.

262 MRT 10, 383–384: 4/19. lh., 385: 5. jegyzet; Szatmári 2005, 147.

263 Szatmári 1987; Szatmári 1997; Szatmári 2005, 140.

81. Eger (He)-Vár, Evangélista Szent János-székesegyház: az 1004–1009 között szervezett püspökség színhelyén emelt rotunda, majd a román kori háromhajós, félköríves szentélyfejjel és két egyenes mellékszentéllyel záródó bazilika feltételezetten a 10. század végén megnyitott[264] templom körüli temetőjének feltárt részleteiből kiemelt 11–12. századi, 1000-nél több[265] temetkezésben a legkorábbi sír- és szórványlelet egyaránt Kálmán denára volt.[266] Részben közölt.

82. Esztergom (KE)-Zsidód, Templomhely: az 1187. évi hamis pápai bullában először említett Zsidód falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású Szent Tamás-templomának a 11-es út felszíne alatt sejthető néhány temetkezése kivételével 819 11–14. századi sírral teljesen feltárt templom körüli temetője.[267] Előzetesen közölt.

83. Kalodva (rég.: Arad m.; Cladova, com. Păuliş, jud. Arad, Rom)-Földvár (Cetate): a földvár belsejében feltárt, 1308-ban először említett pálos monostor ismeretlen alaprajzú temploma cintermének 12 síros, 12. századi részlete.[268] Közölt.

84. Kardoskút (Bé)-Szöllősi Á. G. központja: a korábban a középkori Veresegyháznak vélt, de inkább az 1456-ban először említett Szőlős/Zeuleus falu hiányosan feltárt egyhajós templomának csak a nyugati, támpillérekkel megerősített falszakasza vagy bővítménye, valamint templom körüli temetőjének négysíros részlete.[269] Közölt.

Martin (rég.: Túrócszentmárton; Turčiansky Sväty Martin; okr. Martin, Žilinský kraj, Szlk.)- kostel Sv. Martina – l. *89. Túrócszentmárton-Szent Márton-templom*

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Časť Staré Mesto, Poloha Martinský vrch – l. *85. Nyitra-Óváros, Márton-domb-dűlő*

85. Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Óváros (Časť Staré Mesto), Márton-domb-dűlő (Poloha Martinský vrch): az I. István alapítású várispánság székhelyén vakították meg 1030-ban Vazult, első okleveles említése pedig 1111-ből való.[270] A 9. századi egyenes szentélyzáródású templomra épült, Kálmán alapította, patkó alakú szentélyzáródású Szent Márton-templom 11–18. századi templom körüli temetőjének ismeretlen számú síros 11–13. századi részlete, amelyben szórványleletként még II. István H47a és II. Béla H49, H50 denára is előkerült. További szórványlelet Salamon H17 denára volt.[271] Közöletlen.

86. Ósopot (rég.: Krassó-Szörény m.; Şopotu Vechi, com. Dalboşeţ, jud. Caraş-Severin, Rom)-Mîrvilă-domb (Dealul Mîrvilă): azonosítatlan település templom körüli temetőjének 27 síros, 12. századi részlete.[272] Közölt.

Senta (opšt. Senta, Sze)-Paphalom – l. *90. Zenta-Paphalom*

Şopotu Vechi (com. Dalboşeţ, jud. Caraş-Severin, Rom)-Dealul Mîrvilă – l. *86. Ósopot-Mîrvilă-domb*

87. Szászfehéregyháza (rég.: Nagy-Küküllő m.; Viscri/Deutschweißkirch, com. Bunești, jud. Braşov, Rom)-Kirchenburg: az 1231-ben Villa Albae néven először említett település egyhajós, félköríves apszisú, majd a 13–14. században kibővített templomának cintermében feltárt három síros, 12. századi temetőrészlet.[273] Közölt.

Trenčín (okr. Trenčín, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Hrad – l. *88. Trencsén-Vár*

88. Trencsén (rég: Trencsén m.; Trenčín, okr. Trenčín, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Vár (Hrad): az 1069-ben először említett magyar határvár kerek, belül négykaréjos rotundája cintermének 12–18. századi, 14 síros részlete.[274] Ásatási jelentés.

89. Túrócszentmárton (rég.: Turóc m.; Martin, rég.: Turčiansky Sväty Martin; okr. Martin, Žilinský kraj, Szlk.)-R. k. templom: az 1264-ben Zenthmarton néven először említett település kora gótikus templomát

264 Fodor 2008, 161.
265 Kozák 1980, 157.
266 A 205–206. sír között, 225, 236a, 269, 313i sír: Fodor 2008, 125, 127, 128, 131.
267 Györffy 1987, 318; Molnár 2005, 112–113.
268 Györffy 1963, 179; Bóna 1986, 215; Boroneanţ-Hurezan 1987, 67–72.
269 Olasz 1959a, 34; vö. Szeremlei 1901, 474–476. Utóbbi alaprajzának magyarázatát Szatmári Imre szívességének köszönhetem; az azonosítás: Szatmári 2003, 237; Szatmári 2005, 149.
270 Köblös-Szőke 1994, 498–499; Ruttkay 2000; Ruttkay 2000a; Szénássy 2002, 61.
271 Kolníková 1967, 194: Nr. 20; PDOS 1/1, 202: 7:39 (311.), Nr. 21; Bóna 1998, 35–37.
272 Bălănescu 1990, 193; Velter 2002, 351: Nr. LXVI. 269, ill. 270–271.
273 Dumitrache 1978, 46; Benkő 1992, 27.
274 Nešporová 1978, 221–222; PDOS I:2, 413–414: 55/628.3; Bóna 1998, 55.

megelőző rotunda templom körüli temetőjének néhány síros, 12. századi részlete.[275] Közölt.

Viscri/Deutschweißkirch (com. Bunești, jud. Brașov, Rom)-Kirchenburg – l. 87. Szászfehéregyháza-Kirchenburg

90. Zenta (rég.: Bács-Bodrog m.; Senta, opšt. Senta, Sze)-Paphalom: talán az 1224-ben először említett Csecstó/Chechtow falu egyhajós, patkó alakú apszisú temploma cintermének mintegy 210–310 síros részletei, amelyek hét sírjában hét érme látott napvilágot a 11–15. század közötti időből, de korszakunkból csak Kálmán H42a (1) verete származott, továbbá egy 12. századi anonim denár H99 (1).[276] Közölt.

91. Zsámbék (Pe)-Premontrei monostorrom: a három egymást követő építészeti együttessel kialakult kolostortemplom 1030 táján megnyitottnak vélt templom körüli temetőjének 463 síros, 11–15. századi részlete. Az első, 11. századi templomnak csak szentélyrészlete maradt, a 12. századi második egyhajós, félköríves szentélyzáródású volt, erre épült az Ajnárd nembeli Egyed és Smaragd comes által 1205–1222 között alapított, és az 1235. évi premontrei kolostorjegyzékben először említett Keresztelő Szent János-templom.[277] Ásatási jelentés.

92–95. II. István érméivel kezdődően

92. Hajdúdorog (HB)-Kati-dűlő: azonosítatlan település egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma cintermének, amelyet árok választott el a településtől, 702 síros, 12–13. századi részlete. Bizonytalan, hogy a legkorábbi sírlelet érméje II. István[278] vagy II. Géza[279] verete volt-e. Előzetesen közölt.

93. Kardoskút (Bé)-Fehértó északi partja: a csupán feltevésszerűen az 1435 körül először említett Apácaegyházával[280] azonosított falu egyhajós, négyzetes szentélyzáródású temploma cintermének sok + 298 síros, 11–13. századi részletei.[281] Közöletlen ásatási jelentés.

94. Kiskunhalas (BK)-Sóstó, Zöldhalom: azonosítatlan település feltáratlan temploma cintermének megmentett 93 síros, 12. századi részlete. Szórványleletként Salamon denára is előkerült.[282] Ásatási jelentés.

95. Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő II., Váralja település: a Sibrik-dombi ispáni vártól északra fekvő völgyben lévő azonosítatlan falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású temploma sírkertjének 462 síros, 12–17. századi részlete.[283] Ásatási jelentés.

96–101. II. Béla érméivel kezdődően

96. Csenger (SzSzB)-Sanyikert: az 1366-ban Senyikert néven először említett Senye falu egyhajós, s a hajóval egyenlő szélességű félköríves szentélyű temploma sírkertjének 240 síros, 12. századi (?) részlete.[284] Újságcikkbeli közlés.

97. Esztergom (KE)-Alsósziget: a bencés apácák négyzetes hajójú, félköríves keleti és nyugati apszisú, 1141–1146 között először említett Szűz Mária-monostorának templom körüli temetőjéből több alkalommal legalább 457 11–13. századi sírt tártak fel.[285] Előzetesen közölt.

---

275 Kolníková 1967, 194: Nr. 15, 204: Nr. 88; PDOS 1992, 59–60: Nr. 21/837.1.

276 FÉK 66: Nr. 885; Foltiny–Korek 1944–45, 149, 155; Györffy 1963, 715; Szekeres 1971, 100; Szekeres 1983, 22; Stanojev 1989, 105–109: Fo. 34-1; Kulcsár 1995, 231: 11. jegyzet. Nebojša Stanojev Csecstóval azonosította, ezt az azonosítást elvetette: Szekeres 1983, 123.

277 Györffy 1998, 712–714. Marosi Ernő kutatási elődokumentációja szerint „Zsámbékon a középkorban három különböző építészeti együttessel (nem csupán periódussal) számolhatunk: falusi templommal, az azt a helyén felváltó premontrei monostorral, majd az annak templomát helyreállítva megtartó pálos kolostorral". Valter Ilona ásatása bebizonyította, hogy az újonnan felismert első templom még a 11. században épült, ezt a „falusi templom" 1100 körül követte, a premontrei apátság alapítása pedig 1210–1222 táján történhetett. A 15. században leégett kolostort 1477-ben kapták meg a pálosok. A feltárt 463 sír „nagy része korábbi, mint a premontrei monostor ..., mert a premontrei monostor és templom falai ráépültek a sírokra.": Valter 1991a, 24–25. A temetőben anonim denárok mellett sírleletként Kálmán denára került elő: Valter 1991; Valter 1993. Valter Ilona levélbeli szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm; vö. Tari 2000, 173–174; Marosi 2008, 205.

278 Fodor 1993, 64.

279 Fodor 2005a, 199.

280 Kovalovszki 1965, 183; Hévvízi 1999, 293; Szatmári 2005, 96.

281 Zalotai 1951, 20, 26–27; az érmék: 2. t: 27., 37. sír, 3. t: Péter érméje, 113., 169. (tévesen 168.-nak jelezve) sír, 4. t: 64. sír.

282 Biczó 1976; H. Tóth 1990, 180: Nr. 310. A részletes adatokat Biczó Piroska szívességének köszönhetem.

283 Kovalovszki 1992; Kovalovszki 1995; Kovalovszki 1996. A részletes adatokat Kovalovszki Júlia szívességének köszönhetem.

284 Hankó 1992. Adatkérő leveleimre az ásató, Varga Béla, egy évtizedig nem válaszolt, majd Fábián László csengeri múzeumigazgató az ő beleegyezésével 2003-ban megküldte nekem a kért adatokat. Néhány nappal később azonban Varga, a barguzini ásatással kapcsolatosan az őt illető – egyébként természetesen szerintem minden részletében helytálló és általam véglegesen fenntartott, vö. Kovács 2003, 514: névmutató – megjegyzéseim miatt a közlés engedélyét visszavonta, amiről Fábián egy okt. 29-i faxon sajnálkozva tájékoztatott. Vargának a szakmából való távozását követően megújított kérésemre 2009 augusztusában Jakab Attila közvetítésével ismételten megkaptam Fábián Lászlótól a szükséges adatokat. Szívességüket ezúton is megköszönöm. A falunév: Molnár 1979, 272.

285 FÉK 35: Nr. 297; részletesen: MRT 5, 171–173: 8/13. lelőhely; Györffy 1987, 284–285; Horváth 2000, 360; Horváth 2000a, 579; Lovag 2005, 127–128.

Krásno (okr. Partizánske, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Návršie Chríb – l. *99. Ószéplak*

98. Nyitra (rég.: Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Vár (Hrad), Szent Emmerám-templom (Kostol Sv. Emmerama): a várhegy első sánca a 9. század második fele–11. század eleje között állott, a második a 11. század közepéig, majd töltelékföldjében Péter H6 denárával a harmadik, kazettás fakonstrukciós sánc követte a 12. század első feléig, amikor is az első kőfalat építették. Ennek körbezárt területét a harmadik sánc fölött habarcsszennyezte agyagréteggel planírozták el, s ebbe ásták be a középkori templom körüli temetőt, amelynek megnyitását II. Béla H49 denára jelezte, míg a Szent Emmerám-templomot csak 1158-ban építették, bár bizonyára volt közvetlen előzménye is.[286] Előzetes jelentés.

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk.)-Hrad, Kostol Sv. Emmerama – l. *98. Nyitra-Vár, Szent Emmerám-templom*

99. Ószéplak (rég.: Nyitra m.; Krásno, okr. Partizánske, Trenčiansky kraj, Szlk.)-Návršie Chríb: sír- és szórványleletek az 1183-ban először említett falu egyhajós, nyugati végén kerek toronnyal ellátott, félköríves szentélyzáródású temploma 11/12–18. századi sírkertjének 1995 sírig feltárt részletéből.[287] Közölt.

100. Perkáta (Fe)-Kőhalmi-dűlő: a teljesen elpusztult templomnak a 11. század végétől a tatárjárásig, illetve szórványosan a 13. század végéig használt templom körüli temetője, amelyen ekkor vagy a 13/14. század fordulóján kun szállástemetőt nyitottak, ez pedig a 14. század végéig állott fönn. A 99 sírig feltárt korábbi templom körüli temető egyik sírjából került elő II. Béla H54 denára.[288] Közölt.

101. Szécsény (Nó)-Kerekdomb: egy talán templom körüli temető legalább 15 síros, 11–12. századi részletei, sírból II. Béla két H?, szórványleletként pedig egy-egy I. András H? és Salamon H17 denárával.[289] Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

Streisîngeorgiu (jud. Hunedoara, Rom)-(Biserica Sfântu Gheorghe) – l. **101. Sztrigyszentgyörgy-Szent György-templom*

**101. Sztrigyszentgyörgy (rég.: Hunyad m.; Streisîngeorgiu, jud. Hunedoara, Rom)-Szent György-templom (Biserica Sfântu Gheorghe):* az 1377-ben személynévként először említett falu 13. századi kőtemploma alatti, korábbi fatemplomhoz tartozó temetkezésekkel kezdődő templom körüli temető, amelynek mintegy 60 síros részletéből II. Béla két denárát is említették, de mindkettő H99 típusú anonim denárnak bizonyult.[290]

III.5. 102–119. Templom körüli temetők csak szórványérmékkel

102. Gyöngyöspata (He)-Várhegy, Szent Péter-templom: az először 1460-ban említett, a (Gyöngyös)Pata fölötti szőlőben álló Szent Péter-templom (kápolna) első, a 11. század elején épített egyenes szentélyzáródású épületét a század közepe táján vagy a harmadik negyedében lebontották, és egy nagyobb, patkóíves szentélyzáródású templomot emeltek föléje. E második templom délkeleti sarka alapozási árkának legaljáról került elő I. István oda helyezett (elvesztett?) H1 denára. Szabó János Győző azt a lehetőséget sem zárta ki, hogy az érme egy, az alapfal kiásásakor megsemmisített sírból maradt meg.[291] Közölt.

---

286 Vö. 85. Bednár 1998. Alexander Ruttkay szerint „a máig fennálló Szent Emmerám-templomot a 13. század elején emelték, és – a részben feltételezések láncolatán alapuló vélemények ellenére – ez az építmény nem felelhet meg az írott forrásokban említett, Pribina-féle, 830 előtt Nyitrán felszentelt templomnak. Persze az a tény, hogy a templom alapozása egy sírt vágott, már akkor felvetette egy korábbi keresztény (?) építmény létezésének lehetőségét. E lehetőség az újabb ásatások eredményei alapján vált bizonyossággá: az ismert nyitrai román kori vártemplom a nyitrai vár fejlődésének valószínűleg csak a negyedik időszakára tehető. Építészeti tagozatok töredékei és fontos sírleletek szerint már a 9. században állt itt egy templom, mellette sírokkal. A Szent Emmerám patrocinium e korábbi szakrális előzmény folytatása vagy felelevenítése lehet.": Ruttkay 2005, 31. A forrásadatok: Köblös–Szőke 1994, 498–499; vö. Szénássy 2002, 56–58.

287 A sírok mellett öt karnerbe összegyűjtött csontanyag is előkerült: Krupica 1978, 299; Kolníková 1967, 191–194: Nr. 13; Hlinka–Kraskovská–Novák 1968, 57: Nr. 63; a teljes feldolgozás: Krupica 1978; Krupica 1981; vö. PDOS 1989, 344: 10/46 (507), Nr. 1; Györffy 1998, 468. A temető új feldolgozása most készül: Ruttkay 2005, 38; ásatási összesítő alaprajz: uo. 57: 15. tábla. Megjegyzendő, hogy a 852. és 1377. sír II. István denárának tekintett érméje valójában II. Béla H56 denára volt.

288 „Vélhetően a 13/14. századi leletanyagú 13. gödör által elpusztított 240. sír [4-6 éves gyermek] halotti obulusa lehetett ... a gödör fenekén, a begurult koponya mellől" előkerült II. Béla H54 denár: Hatházi 2004, 49, 62–64, 67–71, 73–75, 127.

289 FÉK 69: Nr. 944; Pulszky 1880, 39; Pintér 1887, 432; Nyáry 1907.

290 A két H99 típusú anonim denár következtében e lelőhely kívül került az anyaggyűjtésem határain, vö. Popa 1976, 52, 54; Bóna 1986, 225; Velter 1988, 272: Nr. 27; Györffy 1987a, 299–300. A H99 meghatározás: Velter 2002, 351: Nr. LXIII. 262–263.

291 Szabó 1985, 50, 53.

103. Zeykfalva (rég.: Hunyad m.; Strei, oraş Călan, jud. Hunedoara, Rom): az először csak közvetve 1377-ben említett település ismeretlen alaprajzú templomának sírkertjében, a későbbi temetkezések egyikének töltelékföldjében lelt I. István H1 denár.[292] Ásatási jelentés.

104. Nógrádverőce (Pe)-Magyarkút, Ó-Társa (Pusztatemplom): 11–12. századi szórványleletek, Péter H? és Kálmán H? (2) denára a forrásokban említetlen középkori Társa falu 13. századinak tekintett egyhajós, négyszegletes szentélyzáródású temploma sírkertjéből, illetve környékéről.[293] Előzetesen közölt.

105. Kunfehértó (BK)-Templomdomb: az 1473-ban kun településként említett falu megállapíthatatlan alaprajzú temploma megbolygatott cintermének 56 síros, 14–16. századi bekerített[294] részlete, továbbá szórványleletként Aba Sámuel H7 denára.[295] Ásatási jelentés.

106. Somogyvár (So)-Kupavár: a somogyi ispáni székhelyen 1091-ben alapított bencés apátság monostorának háromhajós, félköríves szentélyzáródású temploma környezetéből és a 12. században megnyitott templom körüli temetőjéből előkerült 260 11–19. századi érme között I. András H9 és Kálmán H31, H37/38 denára volt a legkorábbi.[296] Előzetesen közölt.

107. Nagykőrös (Pe)-Ludaspuszta: okleveles említés nélküli település félköríves szentélyzáródású Árpád-kori templomának kiszedett helye és a feldúlt templom körüli temetőjének szórványleletei között Salamon H? denára.[297] Ásatási jelentés.

108. Csongrád (Cso)-Elléspart: az 1306-ban először említett Ellés-monostor háromhajós, félköríves szentélyzáródású templomának 321 síros, 11–16. századi részlete I. László H27 denárával.[298] Ásatási jelentés.

109. Zsana (BK)-Borbényi-föld: egy talán lokalizálhatatlan és azonosíthatatlan Árpád-kori templom cintermének szórványleletei között I. László H? denára.[299] Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

110. Császártöltés (BK)-Csalapuszta: a „Középcsalától kb. 1 kilométerre, a Halasra vezető úttól balra" lévő erdőszélen fennmaradt ismeretlen alaprajzú templomrom cintermének feldúlt sírjaiból való szórvány Kálmán H? és II. Béla H? denár.[300] Ásatási (= helyszínelési) jelentés.

111. Dombóvár (To)-Szarvasd-puszta: az 1333-ban először említett falu feltáratlan temploma cintermének ismeretlen számú megbolygatott sírjából Kálmán H? denára.[301] Ásatási jelentés.

112. Nyitrasárfő (rég.: Nyitra m.; Nitrianska Blatnica, okr. Topoľčany, Nitriansky kraj, Szlk.)-Szent György-templom (poloha Jurko): a 9. század közepe táján épült félköríves szentélyzáródású rotundának a 11–13. századi második periódusát használták az 1185-ben először említett Sarfew nevű középkori faluban, s az ehhez tartozó, 150 sírosra becsült templom körüli temető 101 síros részletéből Kálmán H38? denárának szórványlelete került elő.[302] Előzetesen közölt.

113. Kopcsány (rég.: Nyitra m.; Kopčany, okr. Skalica, Trnavský kraj, Szlk.)-Szent Margit-templom (Kostol Sv. Margity): a 9. századi egyhajós, négyszegletes szentélyzáródású templomra és templom körüli temetőjére később, az 1392-ben először említett Kopchan faluhoz tartozóan emelt újabb templom második

292 Popescu 1970, 455; Bóna 1986, 218 (falusi temetőként); Velter 2002, 350–351: Nr. LXII. 261.

293 A közelebbről meghatározatlan és a II. világháborúban elpusztult Péter, két Kálmán és két III. István–III. Béla verette pénz Horváth Adolf János 1933. évi ásatásán „a templom körüli temetőben, a templomban, illetve a szomszédos szántóföldön" került elő: MRT 9, 243: 20/6. lh.

294 „Sikerült feltárni a temetőkerítés árkának kb. 100 cm széles, döngölt aljú szakaszát. Ezen kívül nem volt temetkezés. A dombon előbb temettek, s csak később építették ide a templomot.": Gallina 1999, 100: Nr. 24. Kőhegyi Mihály a templom körüli temetőt a 14. század vége–16. század vége közé keltezte, ezért Gallina Zsolt megjegyzését nem lehetett a 11–12. századra vonatkoztatni: vö. Kőhegyi 1964.

295 FÉK 48: Nr. 567; Wicker 1989, 26; az 1963. évi kunfehértó-templomdombi ásatás lelőhelyével – vö. Kőhegyi 1964. – Wicker Erika azonosította.

296 Bakay 1989, 146, 155, 228; az I. András H9 denár minden kapcsolat nélküli szórványlelet: uo. 350, 153: 75. ábra: 3; Bóna 1998, 40; Valter 2004, 42–44. Az apátságtól északra feltárt egyhajós, félköríves szentélyzáródású kis templom körül előkerült 250 sír túlnyomórészt 14–15. századi. „A feltárás későbbi szakaszában sem találtak 10–11. századi sírokat, csak a monostor 12. században nyitott temetője a legkorábbi temetkezés. Ezért nem egészen meggyőző a kis templom 11. század eleji keltezése, és ezt a kétséget a templom támpillérei is megerősítik.": Uo. 42.

297 Tari 1998, 152.

298 Györffy 1963, 895; Szűcs 1990, 29; Pávai 2000. Az adatot Pávai Éva szívességének köszönhetem.

299 FÉK 12: 17. jegyzet. Felvetődött, hogy mind az azonosíthatatlan Borbényi-föld, mind a Gyevi-tanya révén azonosítható Gyevi-föld egyaránt a Templomhely nevű lelőhelyre vonatkozott, ahol Janó Ákos 1961-ben templom maradványait és templom körüli temető néhány sírját tárta fel: Gallina 1999, 95–96: Nr. 14, de Wicker Erika szíves közlése szerint a lokalizálás megoldatlan; vö. Wicker 1989, 27–28.

300 FÉK 48: Nr. 566: Kiskunhalas-Csalapuszta néven; Wicker 1989, 35; Gallina 1999, 101: Nr. 25.

301 Rosner 1987, 78: Nr. 141; Ódor 1999, 165: Nr. 2; vö. K. Németh 2001, 392–393, 399.

302 Ruttkay 2005, 37; vö. Kolníková 1976, 174; PDOS 1989, 347: 10:49 (510.), Nr. 1; Györffy 1998, 454; Szénássy 2002, 66–67.

padlószintje felett II. István H? denára került elő, a templom belsejében feltárt 50 sírban pedig 11–17. századi leleteket, köztük megnevezetlen érméket is találtak.[303] Előzetesen közölt.

114. Malomfalva (rég.: Maros-Torda m.; Moreşti, jud. Mureş, Rom)-Csittfalva (Citfalău): az 1303-ban Sanctus Johannes néven először említett Csittszentivánnak az elpusztult Csittfalván állt 13. századi egyhajós, patkóíves szentélyű kőtemploma, s esetleg annak feltételezett korábbi faépület előzménye[304] körül nyitott 12–17. századi cinterem 55 síros részletében lelt szórványlelet, II. István H44 denára.[305] Mivel a tárgyalt korszakból nem került elő sírleletbeli érme, sorszámot csak a szórványleletnek adtam. Közölt.

115. Temeskenéz (rég.: Temes m.; Satchinez, jud. Timiş, Rom): a község határában álló dombon talán egy ismeretlen alaprajzú templom megbolygatott templom körüli temetőjének szórványleletei között II. István H45 denára.[306] Ásatási (= beszámoló) jelentés.

116. Edelény (BAZ)-Borsodi földvár: az Árpád-kori földvárral „azonos dombon, de annak sáncain kívül" állt a várnépek 1334-ben először említett, Szent Lőrinc patrónusú, felismerhetetlen alaprajzú plébániatemploma, sírkertje 77 síros részletének egyetlen szórványérméje volt II. Béla H50 denára.[307] Előzetes jelentés.

117. Mojgrád (rég.: Szilágy m.; Moigrad, jud. Sălaj, Rom): feltehetőleg egy – ismeretlen alaprajzú – templom cintermének szórványként kezelendő 11–13. századi sírleletei között volt II. Béla egy-egy H49, H50, H53 denára.[308] Ásatási jelentés.

118. Petőszinye (rég.: Abaúj-Torna m.; Svinica, okr. Košice-vidiek, Košický kraj, Szlk.): az 1276-ban először említett falu egyhajós, félköríves szentélyzáródású, a 13. századtól kibővített temploma cinterme részletének 12. századi szórványleletei között II. Béla H? denára.[309] Előzetesen közölt.

119. Székesfehérvár (Fe)-Kálló-vízimalom: azonosítatlan Árpád-kori település ismeretlen alaprajzú templomához tartozó, többször megbolygatott templom körüli temető 11–15. századi szórványérméi között Kálmán H? denára.[310] Ásatási (= beszámoló) jelentés.

Kopčany (okr. Skalica, Trnavský kraj, Szlk.)-Kostol sv. Margity – l. *113. Kopcsány-Szent Margit-templom*

Moigrad (jud. Sălaj, Rom) – l. *117. Mojgrád*

Moreşti (jud. Mureş, Rom)-Citfalău – l. *116. Malomfalva-Csittfalu*

Nitrianska Blatnica (okr. Topoľčany, Nitriansky kraj, Szlk.)-poloha Jurko – l. *112. Nyitrasárfő-Szent György-templom*

Satchinez (jud. Timiş, Rom) – l. *115. Temeskenéz*

Strei (oraş Călan, jud. Hunedoara, Rom) – l. *103. Zeykfalva*

Svinica (okr. Košice-vidiek, Košický kraj, Szlk.) – l. *118. Petőszinye*

303 Ruttkay 2005, 40; vö. Baxa–Drahošová–Sabadošová–Havlík 2000, 29; Baxa 2000. Nevizánszky Gábor szíves segítségét ezúton is megköszönöm.

304 Horedt 1986, 139.

305 Sabău 1958, 291: Nr. 26; Horedt 1984, 59–60, 62–63, 101; Bóna 1986, 225.

306 Berkeszi 1907, 24; Sabău 1958, 292: Nr. 36; Bóna 1986, 225; Velter 2002, 349: Nr. LII. 244.

307 Wolf 2005, 136. Megjegyzésre érdemes, hogy a földvárban egy korábbi településre épített 11. századi egyhajós, patkó alakú szentélyzáródású esperesi templom körül nem volt temető, viszont a templom északi oldalfalának kidőlt omladékában Salamon H17 denára és egy a 11. század második felére keltezett rézberakásos szárú, vállába kovácsolt fülű kengyel is előkerült: Wolf 2005, 132.

308 Sabău 1958, 290: Nr. 23; Bóna 1986, 225; Velter 2002, 347: Nr. XXXVI. 183–193.

309 Hunka–Kolníková 1994, 104: Nr. 219.

310 FÉK 71: Nr. 975. A megadott leltári számokon érmére nincs utalás.

IV. FÜGGELÉK
A KAUKÁZUSI HUNOK 7. SZÁZADI MEGKERESZTELÉSE KAPCSÁN

Az alábbiakban a fentebb említett, a 11–12. században még lappangó magyar és cseh pogány kultuszmaradványok több mint fél évezreddel korábbi mintegy részbeni párhuzamaként, és a közép-európai adatok életszerűségének növelésére, talán érdemes felidézni a még egykori létükben is bizonytalan Movsēs Kałankatuaçi vagy Movsēs Dasxuranci szerzőkhöz kötött,[1] a 7–10. századi eseményeket tárgyaló kaukázusi *Albánia története (Patmutʿiwn Ałuaniç)* című munkában[2] fennmaradt beszámolót az albániai Mec Kołmank egyházmegye Israel nevű püspökének az észak-kaukázusi hun fővárosban, Varačanban[3] 682-ben tett követségi útjáról, amikor az erről fennmaradt beszámoló szerint – az előzményekre való tekintet nélkül,[4] egyben pedig túlzó megfogalmazásban – a keresztény hitre térítette a hunokat.[5] A püspök térítő útjáról szóló korabeli, szemtanúi – akár magától Israeltől származó – híradást az *Albánia története* összeállítója irodalmi átdolgozás formájában illesztette a művébe,[6] így maradhatott fenn benne a nomád észak-kaukázusi hunok pogány vallási kultuszaira vonatkozó eleven és szakszerű, közvetlen megfigyeléseken alapuló beszámoló.[7] Az alábbiakban Szalmási Pál fordítását[8] idézem Robert Bedrosian, illetőleg Charles James Frank Dowsett angol szövegének bizonyos részleteivel összevetve.[9]

„Ez a sátáni faimádattól megrontott nép az ő északi fagyoseszű bolondságában kitalált és hazug hiedelmekbe süllyedve a mocskos pogány kultuszokat nagynak képzelte – kezdődik a beszámoló. – Ha a mennydörgéssel kísért tüzes villámok és a levegőn áthasító tüzek akár embert, akár egyéb tárgyat megütöttek, ezeket úgy tekintették, mint Kʿuar istennek[10] felajánlandó áldozatot. Ugyan csak megégetett lovakkal mutattak be áldozatot egy bizonyos szörnyalakú óriásnak, amelyet ők Tʿangari Xannak szólítottak, a perzsák pedig Aspandiatnak neveztek.[11] Minthogy elméjük teljesen zavaros volt, mindenféle

1 „A legvalószínűbbnek vehető, hogy a Kałankatuaçi név késői tudákos következtetés Kałankaytuk helység nevéből, amely a VII. században jelentős lehetett, mindenesetre az Albánia történetében ötször van említve. A Kałankatuaçi-Dasxuranci név-kettősséget pedig úgy lehetne feloldani, hogy Movsēs Dasxuran faluból származott és a Kałankaytuk-i kolostornak volt a szerzetese.": Szalmási 1974, 97–98. Nem lehetetlen, hogy a 7. század végén–8. század elején írt I–II. könyv csupán kompiláció, míg a III. könyv szerzője a 980-as évek második feléig írta le az eseményeket, de a legkésőbbről az örmény Siwnikʿ provincia királya, Senekʿerim (1080–1105) uralkodási idejéből is említ: Bedrosian 2010: Translator's preface.

2 Vö. Róna-Tas 1997, 76.

3 Varačan?-t a Kaspi-tenger nyugati partján Samandar? és Darband közé jelzi: Bedrosian 2010: rh65 jelzésű térképe: Map of Aghuania in the 5th–6th centuries. From R. H. Hewsen's: Armenia. A Historical Atlas. Chicago 2001, map. 65. Andrej Zelev véleménye szerint a későbbi kazár főváros (arab forrásokban Balandžar, az örményekben Varačan) volt, s a régészek a Sulak folyó menti Verhnečirjurtovskoe gorodišče lelőhellyel azonosították, amelyet 723-ban a kazár–arab háborúban romboltak le: Zelev 2008; vö. Róna-Tas 1997, 182–183. Türk Attila olyan korábbi orosz véleményt közöl, amely Varačant a másik kazár fővárossal, Semenderrel azonosította: Türk 2011, 16.

4 Szalmási 1974, 96. „A kaukázusi Albánia már az ókorban ismert lakott terület volt, a Kura folyó bal partja és a Kaukázus között elterülő vidéken. Népessége egy ma már kihalt kaukázusi nyelvet, az albánt vagy aluánt beszélte (...a névnek nincsen köze az Európában élő, indoeurópai nyelvet beszélő albánok nevéhez)... Az albánok a szomszédos örmények révén igen hamar, már a Kr. u. 4. században megismerkedtek a kereszténységgel.": Vásáry 2003, 139. Más vélemény szerint, a kelet-kaukázusi udik elődei voltak: Antal 1970, 150. A kaukázusi Albánia (Aghuank/Agvank, Ałuania) a mai Azerbajdzsán és Dél-Dagesztán területén, a Kaukázustól délre feküdt, és északi szomszédja volt már a Kaukázuson túl, a kaukázusi hunok területe.

5 A Partavban székelő Varaz-Trdat albániai fejedelem követségének élén Israel „681. december végén indult el és 63 napos nehéz téli utazás után, 682 februárjában érkezett meg a hun fővárosba", ahol rövid ideig maradt: Szalmási 1974, 95–96.

6 II. könyv, 40. fejezet: „Hunország megszilárdul a hitben Israel püspök igehirdetése nyomán, és csodatételei miatt örömest hallgatnak rá. *(Bishop Israyeʿl confirms the land of the Huns [Honastankʿ] in the faith, due to his teachings and they listen to him sweetly because of the miracles he worked.)*" II. könyv, 41. fejezet: „A hunok kereszténységre térnek Israel püspök által és lerombolják a (pogány) oltárokat és felállítják Krisztus keresztjét. *(The Huns believe in Christ through the efforts of Bishop Israyel; the sacrificial altars are destroyed and the Cross of Christ is erected.)*": Szalmási 1974, 99–102, 102–106; Bedrosian 2010, 107 (md13.htm), 109 (md14.htm); Dowsett 1961, 155, 160.

7 Szalmási 1974, 98.

8 Az örmény szöveget 1860-ban Karapet Shahnazarean Párizsban, Mkrtichʿ Emin pedig Moszkvában adta ki, az utóbbi reprint kiadását – Emin 1912 – használta fordításához Szalmási Pál. Az első angol fordítást a Shahnazarean-féle kiadás és további szövegek felhasználásával Ch. J. F. Dowsett készítette: Dowsett 1961. Az új angol fordítást készítő Robert Bedrosian teljességgel átvette Dowsett teologiai és krisztológiai fejezeteit, az I. és II. könyvből való saját fordításait pedig szintén a Shahnazarean-féle kiadásból végezte: Bedrosian 2010: Translator's preface (mdint.htm).

9 Szalmási 1974. A szövegbe tett saját betoldásai ()-ben, a saját betoldásaim []-ben, K. L.-lel jelezve; Bedrosian 2010 saját betoldásai []-ben.

10 „A napisten [Kuar] és az égisten [Tengri kán] párhuzamos meglétéről számol be Movszesz Daszhuranci. Az észak-kaukázusi hunokról elmondja, hogy két istent tiszteltek. Az egyik neve *Tangri han*, azaz Tengri kán, akit a perzsa Aszpandiattal tartanak azonosnak, és akinek lovakat áldoztak, mint égő áldozatot, és egy istent, akit Kuar-nak hívnak, akinek áldozatait villám sújtja. Ez a Kuar perzsa eredetű szó, és a középperzsa *hvar* 'Nap' szóval azonos.": Róna-Tas 1997, 129.

11 Szalmási 1974, 99. Bedrosian fordításában: *„These people were practising [a religion including] tree-worship, deluded into this fanaticism by satan. If a person or an object happened to be hit by the thundering fiery lightning and heavenly fire, then they considered that person or thing a kind of sacrifice dedicated to the god Kʿuar. They also worship a gigantic wild monster whom they call Tʿangri Xan God, and whom the Persians*

tévedésben botorkáltak. Dobolás és fütyülés a holttestek fölött, tőrrel és késsel ejtett véres vágások az arcokon és végtagokon, a meztelen testekre mért kardvágások – pokoli látvány.[12] A sírok körül forgolódva ember ember ellen, csoport csoport ellen tusázik nekivetkőzve. Népes csoportok egymással birokra kelve bujálkodásba merültek, lóháton sebes futtatásokat tartottak, ide-oda száguldozva. Amíg egyesek sírnak és jajgatnak, (addig) mások játszanak az ő eszeveszett szokásaik szerint. Játékaikat játszották és táncaikat táncolták, elmerülve utálatos tetteikbe, belesüllyedve az utálatos tudatlanságba, megfosztva a Teremtő világosságától. A tűznek és víznek mutattak be áldozatokat és az utak bizonyos isteneinek,[13] imádták a holdat[14] és mindenféle

call Aspandiat. [They worship him] using horses as a burnt offering.": Bedrosian 2010, 107 (md13.htm). „A vallástörténet azt a nomád birodalmakban elterjedt vallási formát, amelyet egy, az éggel azonosítható központi főisten jellemez, *tengrizmus*nak nevezi. Ezt találjuk a nagy nomád birodalmakban, amelyekben egy uralkodó gyakorolja a teljhatalmat, s ugyanígy a kozmoszban is egy kozmikus uralkodó van: az Ég-isten. A türk feliratok szerint a türk uralkodó az Ég-istenhez hasonló, és az Ég-isten által jött létre. Különösen fontos, hogy mi volt ennek az Ég-istennek a mitikus funkciója. Az ótörök szövegek szerint ő hozta létre a világot. Ez azonban a nyelvészeti elemzés alapján nem a semmiből való teremtés, hanem a meglévőből való készítés, a még differenciálatlan egységből történő elválasztás. Van valami bizonyítékunk arra, hogy a honfoglaló magyarságnak is ilyen tengrizmus típusú vallása lehetett. A türk feliratok az Ég-isten létrehozó tevékenységét a *jarat* igével jelölik. A 732-ben felállított *Köl tegin feliratban* ezt olvassuk: »az Ég-istenhez hasonló és Ég-isten által létrehozott Bilge kagán« *(tengri teg tengri jaratmis türk Bilge kagan)*. Ez a török ige, amelynek jelentése »valami újat készíteni meglévő részekből« (pl. szöveget szavakból, építményt elemeiből), szemben áll az »elválasztás« révén létrehozás fogalmával és a semmiből való teremtés képzetével is. A honfoglaló magyarok éppen ezt a szót vették át a törököktől, és pontosan ebben a jelentésben, s ma a *gyárt* (régebbi alakja *gyarat*) szavunkban él a török szó tovább... Annyi bizonyos, hogy ezzel egyidejűen élt a samanizmus is. Ezért sokszor nehéz elválasztani a két hitvilággal kapcsolatos képzetrendszert, mint ahogy valószínűleg a valóságban is szorosan összefonódtak... Az összehasonlító néprajz adataival valószínűsíteni lehet, hogy a honfoglaló magyarság a samanizmust ismerte, de forrásszerűen egyelőre nem tudjuk ezt kimutatni.": Róna-Tas 1997, 127, 129–130, 287.

12 Szalmási 1974, 99. Mindkét angol fordítás kissé mást tartalmaz: „megvérezve magukat az arcuk és végtagjaik karddal és tőrrel összevagdalásával s meztelen kardvívással. Ördögi látvány volt a sírok között látni...": vö. *„bloodying [themselves] by cutting their cheeks and limbs with swords and daggers, and holding naked swordfights. It was a diabolical sight, [to see] there at the graves..."* Bedrosian 2010, 107 (md13.htm); *„inflicting bloody sabre and dagger cuts on the cheek and limbs, and engaging naked in sword fights – O hellish sight – at the graves..."*: Dowsett 1960, 156.
Egyébként a véres gyász szokását esetleg a honfoglaló magyarok is gyakorolhatták, bár az ezt említő alábbi Liudprand-forrásadat elsődlegesen nem rájuk, hanem a 6. századi gót származású, latinul alkotó itáliai történetíró, Jordanes munkájában az európai hunokra vonatkozott, vö. Jordanes: *De origine actibusque Getarum*, c. 24: Liudprand 1908, 103: 3. jegyzet. „Nem a magyarokról, hanem a hunokról írja ezeket Jordanes a *Getica*, vagy másképpen a »Gótok eredete« című művében.": Györffy 2002, 295: 516. jegyzet. „Amint abból a könyvből értesültem, amely ennek a népnek az eredetéről szól – írta a magyarokról Liudprand (920 k.–972) cremonai püspök a régi toposzt felhasználva –, ezeknek anyái mindjárt a fiúgyermekek világra hozása után »éles karddal felhasogatják ezek arcát, hogy mielőtt tejet kapnának táplálékul, kénytelenek legyenek alávetni magukat a sebek elviselésének«. Ez állítás hitelességét bizonyítják azok a sebek, amelyeket az élő hozzátartozók ejtenek testükön a megholtak iránt érzett fájdalmukban. Ez istentelen gonoszok vért ontanak könnyek helyett. *(Ut autem ex libro, qui de origine huius inscribitur, didici, horum matres mox pueris editis «ferro acutissimo faciem secant, scilicet ut, antequam lactis nutrimenta percipiant, vulnerum tolerantiam subire cogantur». Dant huic assertioni fidem vulnera quae pro defitientium dolore propinquum vivorum corporibus infliguntur. Sanguinemque sine deo et impii pro lacrimis fundunt.)*": Liudprand: *Antapodosis*, c. II. 3: Györffy 2002, 213–214; Gombos 1937, II: 1469–1470. Jordanes híradásához Bóna István hozzáfűzte: A rómaiak és a gótok számára „leghihetetlenebbnek ... az tűnt, hogy a mongol arcú férfiaknak nem volt szakálluk; ezt is a kegyetlenségük számlájára írták, úgy vélték, a piciny gyermekeknek összevissza hasogatták az arcát, hogy a forradások megakadályozzák a szőr serkenését". Attila halálakor, idézte Bóna Jordanest, „a férfiak a nép szokása szerint levágták hajfonataikat, ijesztő arcukat pedig mély sebekkel csúfították el, hogy a dicső hőst ne asszonyi jajveszékeléssel és könnyekkel, hanem férfivérrel gyászolják": Bóna 1993, 28, 187, 203.

13 Mintegy e szokás ellentételezése lehetett, amikor Israel püspök parancsot adott arra, hogy az elfogott táltosok és varázslók közül egyeseket éppen az útkereszteződéseknél vessenek tűzbe: lásd alább. Továbbá talán itt érdemel említést, hogy a 11–12. századi pogány csehek is a két- vagy háromfelé ágazó útkereszteződéseknél rendeztek játékokat a gonosz lelkek megnyugtatására, vö. 63. jegyzet.

14 A későbbiekben az elbizakodott és felfuvalkodott, önmagáról szobrot készíttetett és tiszteltetett Nimródként korholta a hunokat Israel püspök, „ugyanígy látunk most titeket is, amint ingatag lélekkel és babonás buzgalommal járatlan utakon tévelygetek ide-oda a varázslók, bűbájosok és a földidéző táltosok szemfényvesztése nyomán és egy bizonyos Aspandiatnak, ennek a vad óriásnak égetett lovakkal áldozatot mutattok be...": Szalmási 1974, 101. Majd még egyszer intette a hunokat: „Ne a napot és a holdat imádjátok, hanem az Istent, aki teremtette a napot és a holdat, és az eget és a földet, és a tengert és mindazt ami rajtuk van. Mert azoknak, akik a napot és a holdat imádják, a kiolthatatlan tűz lesz osztályrészük; és akik a vizeknek visznek áldozatot, mint szikla süllyednek el a mély vizekben; azokról pedig, akik a sűrűlombú fáknak mutatnak be megszentelt áldozatot, így szól az isteni írás: »Tűz fog gyulladni a majorság minden fáján, elemészt minden istentelent és ki nem alszik.« Azokról pedig, akik sárkánykígyók arany és ezüst ábrázolásait aggatják magukra, így szól az Írás: »Az ő ezüstjük és aranyuk nem tudja megmenteni őket az Úr haragjának napján...«": uo., 102. A kultikus amulettekről lásd alább!
A napkultusznak lehet egy közvetetten áttételes magyar vonatkozása is. A 7. századi kazárok vallása a tengrizmus volt, a tényleges királyuk s egyben hadvezérük *(kagán-beh, isád)* előtt napkoronghoz hasonló tárgyat vittek, vagyis a napkultusznak is áldozhatott. Utóbbival függhet össze a hatti eredetű *Estan* név hettita közvetítésű *Istanu* 'Nap, napisten' alakjának átvétele, s „minden valószínűség szerint ez a szó talán kaukázusi és kazár közvetítéssel kerülhetett a magyarokhoz".: Róna-Tas 1997, 129, 159, 191, 287. A napszimbólum magyar használatának régészeti nyoma is lehet. Révész László megállapítása szerint „valamennyi hitelesen megfigyelt vagy rekonstruálható [készenléti] íjtegez középső harmadában kör alakú kompozíció látható. A karosi II/52. sír íjtartóján lelt szvasztikamintás korong önmagában is napszimbólumnak tekinthető. A mellette kereszt alakban elhelyezett négy veret talán a négy égtájat, a kör alakba rendezett többi díszítmény pedig a napsugarakat jelképezheti. Ugyanezt a szimbólumot hordozza a többi íjtegez is. A napábrázolás hatalmi jelvényként a kazár 'j.sád esetében is előfordul... Aligha kétséges, hogy a fent bemutatott honfoglaló vezérek rangjelző íjtegezükön napszimbólumot hordtak, a fejedelem hatalmi jelvényét.": Révész 1996, 167–168. Ezt a feltételezést azonban mind a történeti forrás, mind a régészeti leletek alapján kétségbe vonta: Bollók 2001.

teremtményt, amely rendkívülinek tűnt a szemükben. Hasonlóképpen bujálkodtak parázna vágyaikban, barbár pogány erkölcseik szerint feleségül vették apjuk feleségét, két testvér osztozott egy feleségen vagy több feleséget tartottak. Számos kárhozatos szokásuk és istentelen erkölcseik lévén képtelenek voltak meglátni és megismerni az igazság napját."[15]

Az Israel püspök prédikációinak hatására nemcsak megkeresztelkedett, hanem az egyházi előírásokat betartó és betartatni igyekező Alpᶜ Il-utᶜuer[16] hun fejedelem „fokról fokra igyekezett megszüntetni a halottak felett való őrjöngő siratást és az ördögi (ön) marcangolást [valójában: karddal való harcot, kardvívást, nyilvánvalóan a sírok között – K. L.], utálatosnak és tisztátalannak ítélve az ősök kultuszait. Megszüntette Aspandiat oltárát és a többi hamis istennek vitt áldozatokat, hogy az élő Istent, az ég és föld teremtőjét, az egyszülött Fiút és az egyenlő hatalmú Szentlelket imádják. Kivetvén lelkéből minden gonoszság salakját, mint a most született gyermek, a tiszta anyatejet áhítozta. Számos helyen templomokat épített és megnövelte az Isten papjainak tiszteletét. A magas és sűrűlombú tölgyfák közül (amelyek az utálatos Aspandiatnak voltak szentelve, ezek mellett mutattak be neki lóáldozatokat,[17]

15 Szalmási 1974, 99–100. A teljes bekezdés Bedrosian fordításában: *„Since they have completely undisciplined minds, they practise every kind of error: beating drums, whistling over corpses, bloodying [themselves] by cutting their cheeks and limbs with swords and daggers, and holding naked swordfights. It was a diabolical sight, [to see] there at the graves man against man and detachment against detachment prepared for battle, naked. Many groups wrestled with each other and engaged in horse races riding this way and that in the orgy. Some spent their time weeping and moaning, while others played demonic games. They played their games and danced their dances with lewd acts, mired in benighted filth and deprived of the sight of the light of the Creator. They made sacrifice to fire and water, to some gods of the road, to the moon and to all the created things which they considered somehow wondrous.":* Bedrosian 2010, 107 (md13.htm). Egy forrás szerint némileg hasonló játékokat űztek a 11–12. század fordulóján a csehek is a temetőikben, vö. 63. jegyzet. Az áldozatot követő lakomával járó erőfitogtató küzdelmeket, féktelen táncokat a kalandozó magyarokról is feljegyezték: 926-ban a Sankt Gallen-i Szent Gál-kolostor udvarán a magyarok tisztjei a bőséges vacsorát és borozást talán isteneik előtti áldozattal kezdték meg, mert „miután az áldozati barmok lapockáit és a többi részeit félig nyersen, kések nélkül, csupán fogaikkal marcangolva lerágták, a lerágott csontokat tréfából egymáshoz hajigálták. Bort, amelyet teli csöbrökben a középre helyeztek, annyit ivott mindenki különbség nélkül, amennyi jól esett. Miután pedig a bortól nekihevültek, mindnyájan elkezdtek rettenetesen kiáltozni isteneikhez, a klérikust pedig és a bolondjukat [azaz a kolostorban foglyul ejtett félkegyelmű Heribald szerzetest] arra kényszerítették, hogy ugyanezt tegyék. A klérikus pedig, minthogy jól tudta a nyelvüket, s ezért is tartották meg életben, velük kiabált, ahogy csak tudott. Amikor már eleget esztelenkedett az ő nyelvükön, elkezdte könnyezve a szent keresztről szóló »Szentelj meg minket« kezdetű antifonát – másnap volt a szent kereszt feltalálásának ünnepe –, melyet maga Heribald is vele énekelt, bár rekedt volt a hangja. A foglyoknak szokatlan énekére mindnyájan, akik ott voltak, összecsődülnek, és vidámságukat szabadjára engedve, táncolnak és birkóznak a főemberek előtt. Némelyek fegyverrel is összecsapva bemutatták, mennyire járatosak a hadi tudományban. *(Ipsi vero cum armos et caeteras victimarum portiones semicrudas absque cultellis dentibus laniando vorassent, ossa obesa inter se unus quidem in alterum ludiero iecerant. Vinum quoque plenis cubbis in medio positum sine discretione, quantum quemque libuerat, hausit. Postquam vero mero incaluerant, horridissime diis suis omnes vociferabant, clericum vero et fatuum suum idipsum facere coëgerant. Clericus autem linguae bene eorum sciolus, propter quod etiam eum vitae servaverant, cum eis valenter clamabat; cumque iam satis lingua eorum insanisset, antiphonam de sancta Cruce, cuius postera die inventio erat: «Sanctifica nos» – lacrimans incoeperat, quam Heribaldus cum eo, quamvis voce raucosus et ipse decantabat. Conveniunt omnes, qui aderant, ad insolitum captivorum cantum, et effusa laetitia saltant coram principibus et luctantur. Quidam etiam armis concurrentes, quantum disciplinae bellicae nossent, ostenderant.)":* Ekkehard: Sankt Gallen-i történetek. In: Györffy 2002, 224; Casus S. Galli: Gombos 1937, I: 450.

16 Alp ilutver/elteber. Az elteber a kazároknál a kagán és a kagán-bég után a harmadik méltóság neve, ami „az idegen alattvalók feletti hatalmat gyakorló tisztségviselőknek járt ki".: Róna-Tas 1997, 187.

17 A magyaroknak az ünnepélyes pillanatból következően bizonyára – sajnos nem részletezett cselekményű – lóáldozattal összekötött lakomáját Anonymus egyetlen mondatnyi utalása említi meg: Eszerint a honfoglalás kezdetén Árpád vezér Zemplén várából követséget küldött Salán vezérhez. A követség három megnevezett vezetője, „Ond, Ketel meg Tarcal, miután az erdőn áthaladtak, a Bodrog folyó mellett lovagoltak; majd mintha pályadíjért futottak volna, sebes vágtában nyargaltak fel egy jó magas hegynek a csúcsára. A másik kettőt maga mögött hagyva, Tarcal, a serény vitéz ért fel elsőnek a hegyoromra. Ezért a hegyet attól a naptól kezdve mostanáig Tarcal hegyének nevezték. A három úr a hegy csúcsáról, ameddig csak a szem ellát, köröskörül megszemlélte a földet: kimondhatatlanul meg is szerette azt, és mindjárt azon a helyen, pogány szokás szerint egy kövér lovat ölve le, nagy áldomást csapott. *(Tunc Ound et Ketel nec non Turzol transeuntes silvam iuxta fluvium Budrug equitando quasi bravium accipere volentes super equos velocissimos currentes super verticem unius altioris montis ascenderunt. Quos Turzol miles strennuissimus antecedens cacumen montis primus omnium ascendit et montem illum a die illo usque nunc montem Turzol nominaverunt. Tunc hii tres domini super verticem eiusdem montis terram undique perspicientes, quantum humanus oculus valet, ultra, quam dici potest, dilexerunt et in eodem loco more paganismo occiso equo pinguissimo magnum aldamas fecerunt.)":* Tarcal hegye. In: Anonymus 2002, 142: 16. fejezet; *De monte Turzol.* Gombos 1937, I: 238: c. 16. „A lóáldozat záró mozzanatai közt valamennyi néprajzi leírás említi az állat húsának elfogyasztását. Így történik ez a nagy ünnepek és a temetések alkalmából levágott lovak húsával a török, mongol és finnugor népeknél egyaránt.": Bálint 1970, 32. A vitézek bizonyára a csapatukat kísérő tartalék lovak/vezéklovak valamelyikét áldozták fel. Tartalék lovakra feltétlenül szükségük volt, ha kímélni akarták a hátaslovaikat, de gyorsan is akartak haladni, és az Anonymus megőrizte elbeszélés szerint lehetett közöttük kövér, vagyis enni való példány is. Hadmenet alkalmával ez megszokott dolog volt, ahogy azt Bölcs Leó császár (886–912) megírta, de a Moravcsik Gyula által közreadott fordítást Vörös István Tóth Anna segítségével kissé megváltoztatta. Ugyanis Tóth szerint, a munka előzményéül szolgáló, a 6. század végén vagy a 7. század elején készült Maurikiosz-féle Taktikában a lovakat illető 'hím' és 'nőstény' helyett Bölcs Leó a 'lovacska, csikó', illetőleg a 'kanca' szót használta, miszerint: „Követik őket az állatok sokasága; csikó- és kancaménesek; részint élelem és tejivás végett; részint, hogy sokaság látszatát keltsék.": Bölcs Leó: Taktika XVIII. 52: Moravcsik 1984, 19; Vörös 2012, 48. Az anonymusi elbeszéléshez még annyi hozzáfűzhető, hogy egy ló nyúzását két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt elvégezhette – vö. Bálint 1971, 41; Vörös 2012, 69 –, de azt nem tudjuk, hogy Tarcal és társai mit csináltak a ló bőrével és végtagjaival. Merész feltevés, de nem lehetetlen, hogy a pogány szokás szerint egy megfelelő faágra áldozati

a lovak vérét a fákra loccsantva, a fejét és a bőrét pedig a fák ágaira aggatva),[18] megparancsolta a püspök, hogy vágják ki azt, amelyik (mintegy) a feje és anyja volt az összes többi magas fának, és amelyet a hunok országában sokan imádtak, közöttük a fejedelem és a főemberek is, mivel isteneik megváltójának, életadójának és minden javak adományozójának tartották.[19] Amikor híre ment, hogy parancsot adott az óriás(oknak szentelt) hatalmas fa kivágására, amellyel mindannyiuk vesztére botránkoztak, a varázslók, táltosok és bűbájosok a főtáltossal együtt jajveszékelésben törtek ki, megszaggatták ruháikat és nagy hangon kiáltoztak a hunok fejedelméhez és főembereihez mondván: »Hogyan meritek tudva és megfontoltan megtenni azt, amit ellenfelünk és isteneink ellensége mond nektek, kivágni ezt a fát? Egyáltalán miért hallgattok erre és engeditek meg, hogy lerombolja, összedöntse és elpusztítsa szentélyeinket és oltárainkat, amelyeket az őseink állítottak és a királyaink, a fejedelmeink és az egész ország egy szívvel tiszteltek mostanáig? De ki merészelné megközelíteni azt a helyet, ahol az óriás Aspandiat szentélyei és oltárai vannak felépítve és felállítva, vagy megérinteni azt a szépnövésű fát, amely ennek az országnak oltalmazója és megtartója. Nemde mindazokat, akik tudatlanságból a maguk használatára felszedtek ennek a fának lehullott leveleiből vagy leesett gallyaiból, borzalmas kínokkal és megszállottsággal, sőt halállal büntette meg, kipusztítva házukat és nemzetségüket? Hogy tudná (hát) ez most megközelíteni és kivágni a szent fát és lerombolni isteneink szentélyeit. Mi tudjuk, ha kitart makacsságában és feléje közelít, keserves kínokkal bűnhődik, sőt életével lakol meg érte.«"[20] A fejedelem megfogadta, ha a pogány hit védelmezői vissza tudják a püspököt rettenteni, vagy akár meg is ölik, akkor nekik ad igazat, de ők hiába kezdtek „bűbájosságokat és varázslásokat végezni, hamis szavakkal szólították a földet, varázsigéket és ráolvasásokat mormoltak, de semmit nem tudtak elérni hazug és téveteg koholmányaikkal... Akkor a püspök felszólította

jelként fel is húzták. Egyébként Anonymus még további két helyen említett áldozatot, illetve pogány áldomást, de ló feláldozásáról már nem szólt. A honfoglalás elején „Álmos vezér és övéi bevonulva Hung várába, a halhatatlan isteneknek nagy áldozatokat mutattak be, és négy napig tartó lakomát csaptak. *(Tunc dux Almus et sui castrum Hung subintrantes diis immortalibus magnas victimas fecerunt et convivia per IIII dies celebraverunt.)*": Hung vára. In: ANONYMUS 2002, 140: 13. fejezet; *De Hung castro.* GOMBOS 1937, I: 236: c. 13. Amikor később, Árpád vezér és főemberei értesültek Szabolcs, Tas és Tétény meszesi határkapu-építéséről, „szerfölött megörültek. Pogány módra áldomást csaptak... *(Qoud cum renuntiatum fuisset duci Arpad et suis yobagionibu, gavisi sunt gaudio magne valde. Et more paganismo fecerunt aldumas...)*": A nyír. Anonymus 2002, 146: 22. fejezet; DE NYR. GOMBOS 1937, I: 241; vö. SEBESTYÉN 1903, 394.

18 *„Cf. the Ossetic bäxfäldisun, &c., in [Bleichsteiner 1936, 415 ff.]. The detail concerning the pouring of the horse's blood over the trees might indicate that the cup represented on the sculpture depicting a horse sacrifice found in Kubachi in Daghestan (apud Bleichsteiner, p. 463) was, as Baschkirow maintained, for the horse's blood rather than for a libation to be sprinkled over the sacrifice, as Bleichsteiner takes it to be.*": DOWSETT 1961, 161: 1. jegyzet. A szkíták, az altaji török népek, a mongolok, a moksa-mordvinok, az obi-ogurok és a szamojédok stb. a ló (rénszarvas) megnyúzott bőrében hagyták a fejet és a lábakat, majd rúdra húzták a bőrt, vagy a halotti állványra tették, az első módnál az eleven állat benyomását keltve. Ennek a gyakorlatnak a honfoglaló magyaroknál nincs (nem is lehet) nyoma, de a lovas temetkezésekbe is a lóbőrben hagyott fej és lábcsontok kerültek: LÁSZLÓ 1943, 55–57; LÁSZLÓ 1944, 450–468, 479–480, 483–486, 485: 60. kép; LÁSZLÓ 1945. Méri István azonban Lászlóra hivatkozva a 10. századi gyakorlatot is elképzelhetőnek tartotta: MÉRI 1964a, 113: 23. jegyzet; BÁLINT 1969. Bálint Csanád azonban rámutatott, hogy „a részleges lovastemetkezés... ebben az időben a többi népnél a lóbőr kitömésével, majd ennek felszerszámozásával járt együtt, tehát az állat eltemetésének kifejezetten materiális oldala domborodott ki. Adataink alapján kétségtelen, hogy a teljes lovas-temetkezésekhez hasonlóan e forma is azt fejezi ki, hogy a feláldozott ló a halottnak a másvilági lovaglásokhoz szükséges. A kaukázusi népek ezt a hátast »sulis cheni«-nek, azaz »lélek lónak« nevezték, Ibn Fadlannak pedig világosan megmondták, hogy a leölt lovakon megy a halott az égbe. Bár a pogány magyarok esetében semmilyen hasonló adatra sem támaszkodhatunk, feltétlenül irányadó, hogy lovastemetkezéseiknél... a lóbőr sírba helyezési módjánál nem látni az életszerűségre való törekvést. A lenyúzott lóbőrt sokszor gondos hajtogatás után tették le a gödörbe a halott lábai mellé. Ez azt jelenti, hogy számukra a lóbőrnek (s benne a koponya a négy lábcsonttal) a sírban való jelenléte volt a lényeges, mely a temetést végzők hite szerint a másvilági lovaglásokhoz ebből a formájából is meg tudott újhodni. Mindez tehát a többi néptől alapvetően eltérő hitvilágot feltételez.": Bálint 1970, 41, 41: 64. jegyzet: hivatkozással BLEICHSTEINER 1936, 459; DOWSETT 1961, 31, 31–32: 3. jegyzet. Ugyanezt hangsúlyozta Dienes István is: „Köztudott, hogy eleinket lóval temették el. Sohasem került azonban teljes lóváz a sírba, hanem mindig csak a lenyúzott lóbőr a benne hagyott koponyával és a térdtől lefelé eső lábcsontokkal. Ezt a lóbőrt aztán hol kitömve – vagyis a teljes és eleven ló látszatát keltve – helyezték el kiterítve az emberi test oldalán, hol összehajtogatva a sír végében rendezték el, a holttest lába táján. Az kellett legyen tehát a meggyőződésük, hogy a hátasállat a sírba került részeiből megelevenedhet.": DIENES 1978, 36. Az Árpád-kori telepásatásokon talált lókoponyákat, amelyeket hajdan karóra szúrva, sövényre aggatva emelhettek fel, rontás, igézés ellen használhatták: MÉRI 1964a.

19 A bekezdésből eddig idézett részlet Bedrosian fordításában: *„Gradually he began to obstruct the [practise of] excessive mourning for the dead and the diabolical sword fights. For he now regarded the religion of his fathers as abominable and unclean. [He began] to destroy the altars of Aspandiat and to prevent [folk from] making sacrifices to other false gods in favor of the worship of the living God, the creator of heaven and earth, the only-begotten Son, and the coequal Spirit. He rejected all other evil things from his thoughts, and like a newborn babe sought ceaselessly for pure milk. He constructed churches in various places and exalted the dignity of the priests of God. Now it happened that [the pagan Huns] worshipped tall leafy oak trees. These were dedicated to the loathsome Aspandiat. Horses were sacrificed to them and their blood was poured over the tree['s trunks] while the heads and skins were thrown over the branches. The bishop ordered that one of these trees—the principal one, the mother, and the tallest of them—be cut down. [This tree] had been dedicated in the name of their false gods, but many in the land of the Huns revered it, as did the prince and all the nobles since they regarded it as the divine savior and life-giver and bestower of all good things.*": BEDROSIAN 2010, 109 (md14.htm). A kardvívást Dowsett is említette: *„Little by little he strove to abolish the frenzied laments for the dead and the bewitched sword-fights, considering the religion of his fathers abominable and unclean...*": DOWSETT 1961, 160.

20 SZALMÁSI 1974, 103.

a papokat, hogy vegyék kezükbe a fejszét, térdeljenek le és imádkozván énekeljék el Istenhez a zsoltárt: »Felkélt az Isten, elszélednek ellenségei; és elfutnak előle az ő gyűlölői.« [Szentírás Káldi György fordítása nyomán. Budapest 1915, II: 361: 67. zsoltár 2. szakasz; Szent Biblia Károli Gáspár fordításában. Budapest 1942, 535: 68. zsoltár 2. szakasz]. Ezután a kereszt jelét vetette a magas fák felé, amelyek az utálatos Aspendiat nevének voltak szentelve. Erre a papok a berekbe benyomulva kivágták az összes fákat.[21] Ő pedig megparancsolta, hogy haladéktalanul szállítsák be (azokat) Varačan városába. És magához hivatván a város ügyeskezű ácsait, meghagyta nekik, hogy készítsenek abból egy széparányú gömbös keresztet, faragott ábrázolásokkal, és különböző képmásokat készítve ráerősítette azokat körül és a festékek mintájára festékkel festett szép képekkel díszítette a csúcsától a tövéig. Ugyanúgy a jobb oldalára egymás mellé és egymás fölé helyezett szép fényes kereszteket erősített erős szegekkel, az aljához pedig egy kétfelé nyíló, négyszögletes ajtót, liliomos faragásokkal, amelyben egy ezüst kereszt állott az Úr keresztjének szilánkjával."[22] Látva a püspök eredményességét, „a fejedelem rettegett hatalmával megparancsolta, hogy fogdossák össze a varázslók és táltosok sátántól elvakított és ördögimádó népét a főtáltossal együtt, és kezüknél lábuknál megkötözve vigyék az Isten férfia elé és adják az ő kezére. Ő pedig parancsot adott, hogy egyeseket vessenek a tűzbe a nagy utak mellett és az útkereszteződéseknél, [a főutak kereszteződéseinél, hogy a nép megláthassa mivel ér fel a boszorkányok hamis ereje, másokat pedig zárjanak börtönbe azért, – K. L.] hogy megszabadítsa az országot mindenféle babonás kultusztól és betörje Krisztus szolgálatának legkönnyebb igájába.[23] Másokról pedig, akiknek testére

21 I. László király az I. tk. 22. cikkelyében csak a kutaknál, fáknál, forrásoknál, köveknél az ajándékok odavitelével történő áldozatokat tiltotta meg, de nem tért ki e tisztelt helyek lehetséges megsemmisítésére, vö. 57. jegyzet. Az 1092-ben trónra lépő II. Břetislav azonban rendelettel írta elő a szentként tisztelt ligetek és fák kivágását és elégetését, vö. 65. jegyzet.

22 Szalmási 1974, 104–105. Bedrosian fordításában: *„Then the sorcerers, witches, and wizards using their fanatical aphrodisiacal witchcraft started to perform incantations/magic..., false geomancy..., and to utter spells and chants.... But they were unable to achieve anything with their false and mistaken arts... Then the bishop ordered the priests to take axes in their hands and to kneel and pray, calling on God with this psalm: "Let God arise, let His enemies be scattered; let them that hate Him flee before him!" [Ps. 67. 2 = A.V. 68. 1]. And then [the bishop] made the sign of the Cross over the same lofty tree which had been dedicated in the name of the loathesome Aspandiat. All the priests then entered [the area] and cut the tree down. [Bishop Israye'l] immediately ordered that it be taken to the city of Varach'an. He summoned skilled woodworkers in the city and ordered them to make it into a beautifully balanced well-finished cross with painted ornaments. He made different kinds of images and glued them to it, covering it with accurately painted pictures, adorning it from top to bottom with similar beautiful things. He also fastened shining crosses to it, beautifully arranging them in a row from one end to the other along the right side with strong nails. At the base [of the former tree] [Israye'l] made a small square door which could be opened from both sides. On this [door] a lily was carved, while inside it was a silver cross containing a fragment of the Lord's Cross."*: Bedrosian 2010, 110–111 (md14.htm); vö Róna-Tas 1997, 286–287.

23 *„Then, in his stern authority, [the prince] gave an order to arrest and bind hand and foot the diabolically deluded, demoniacal band of witches, sorcerers, wizards and the principal chief priests. He had them brought before the man of God and delivered into his hands. He ordered that some of them should be thrown into the fire at the crossroads on the highways so that [people] might see what the fake power of the witches amounted to, and he had others thrown into jail in order to rid the land of vain religious cults and to place [the people] more easily under the yoke of service to Christ."*: Bedrosian 2010, 112 (md14.htm). Az aláhúzott rész csak a Bedrosian-féle szövegben van meg, a Dowsett-félében is hiányzik, vö. Dowsett 1961, 164.
A 11. század derekán Magyarországon a már elterjesztett kereszténységet érte két pogány csapás, amelyek következményei a 7. századi hun eseményekhez csak részben voltak hasonlóak, mert Israel térítése idején a köznép kivárt, s a büntetéseket csak a főtáltos, a táltosok és a varázslók fejére szabták ki, Magyarországon viszont tömegfelkelés tört ki, és szélesebb körű volt a megtorlás is. Fentebb már esett szó az egyházat érintő nagy pusztítással járó 1046. évi Vata és az 1061-es Vata fia János vezette pogányfelkelésről, amelyben széles tömegek vettek részt: vö. 39. jegyzet. Az Oroszföldről hazatérő András és Leventét Abaújvárban nagy magyar sokaság fogadta, azt követelve, hogy a hercegek a nekik kínált támogatásért cserébe „engedjék meg, hadd éljen az egész nép pogány módra, ölhessék le a püspököket és egyháziakat, ronthassák le az egyházakat, vethessék el a keresztény hitet és tisztelhessenek bálványokat... Belus [azaz Békés] várából Vata volt a neve annak, aki először ajánlotta magát az ördögnek, leborotváltatta fejét, és pogány módra három varkocsot eresztett; sok idő múltán fia, János is atyja szertartását követte, sok varázslót, jósnőt és táltost gyűjtött maga köré, ... Egyik Rasdi nevezetű papnőjét Béla király [1060–1063] fogatta el, és oly sokáig tartotta börtönbe zárva, amíg saját lábait ette meg, és ott veszett el. ... Ekkor tehát Vata átkos és kárhozatos biztatására mind a nép az ördögnek szentelte magát, lóhúst ettek és mindenféle gonosz bűnt cselekedtek. Megölték a katolikus hitnek szolgáló papokat és világiakat és lerontották Isten számos egyházát. *(...quod permitterent universum populum ritu paganorum vivere, episcopos et clericos occidere, ecclesias destruere, Christianam fidem abicere et ydola colere... Primus autem inter Hungaros nomine Vatha, de castro Selus/Bekus dedicavit se demoniis radens caput suum et cincinos dimittens sibi per tres partes ritu paganorum. Cuius filius nomine Ianus multo postmodum tempore ritum patris sequendo congregavit ad se multuos magos et phitonissas et aruspices... De multis autem deabus suis una nomine Rasdi, capta fuit a Christianissimo rege Bela et tamdiu in carcere fuit reclusa, donec recomederet pedes proprios, ibidem quoque moreretur. ... Tunc itaque detestabili et execrabili amonicione ilius Vathe omnes populi libaverunt se demoniis et ceperunt comedere equinas pulpas et omnino pessimas facere culpas. Tam quippe clericos quam laicos catholice fidei servatores interfecerunt et quamplures ecclesias Dei destruxerunt.)*": Képes 1964, II. 110: 82. §. András herceget 1047-ben megkoronázták, s ezt követően „megparancsolta tehát egész nemzetének, fejvesztés terhe mellett, hogy hagyják el a pogány szokást, ... térjenek vissza Krisztus igaz hitére, és mindenben ama törvény szerint éljenek, amelyre Szent István király oktatta őket. *(Precepit itaque universe genti sue sub pena capitalis sentecie, ut deposito ritu paganismo ... ad veram Christi fidem reverterentur, et in omnibus secundum legem illam viverent, quam sanctus rex Stephanus eos docuerat.)*: uo., 113: 86. §. Mivel a krónika két alkalommal is eretnekeknek *(heretici)* nevezi a felkelőket – uo., 112: 84. § –, érthető, hogy a bogumilizmus szélsőségesen antifeudális követelményei jelentek meg a pogány külsőségek (borotvált fej három varkoccsal, szakrális célú lóhúsevés, bálványtisztelet) mellett: Szegfű 1980, 11, 18; Uhrmann 2010, 99–100.

pogány arany jelvények[24] voltak erősítve, parancsára letépték és leszedték azokat. Ő pedig valamennyiük szemeláttára elrontotta [összezúzta, összepréselte – K. L.] azokat és a szent kereszt jelét formálta belőlük."[25] Húsvét napján pedig a püspök és a bilincsbe vert pogány papok hitvitát rendeztek, amelyben az utóbbiak vesztettek. Ezt követőleg, „az újonnan feldíszített szent kereszt felszentelése napján (ezt a püspök a királyi udvarban állította fel) a fejedelem és az összes főemberek (állat) áldozatot mutattak be.[26] Midőn a papok áldást akartak énekelni a kereszt elé hozott áldozatok fölött", Israel püspök megkérte a fejedelmet, hogy adja utasításba, „hogy a çopʿaykʿ-al[27] megrakott, királyinak nevezett, mennydörgős ős-sírok a mai napon[28] megégettessenek a megtért főtáltosok kezétől. Menjenek ők oda, átkozva átkozzák meg és égessék meg azokat, majd utána

1061-ben Béla király (1060–1063) falvanként 2-2 vénembert szólított Fehérvárra a királyi tanácsba, de hívatlanul a köznép sokasága érkezett meg. „A köznép azután elöljárókat rendelt magának, ezek számára fából állványt emeltek, ahonnan az emberek láthatták és hallhatták őket. Az elöljárók azután szószólókat küldtek a királyhoz és a főemberekhez, mondván: »Engedd meg nekünk, hogy atyáink szokása szerint pogány módra éljünk; hadd kövezzük meg a püspököket, ontsuk ki a papok bélét, öldössük le a deákokat, akasszuk fel a dézsmaszedőket, romboljuk le a templomokat, törjük össze a harangokat!« Ennek hallatára a király megszomorodott, és három napi haladékot kért, hogy gondolkozzék a dologról. Ezalatt a nép elöljárói a magas állványon ültek, és gonosz verseket mondtak a hit ellen; a népnek ez tetszett, helyeselte: »Úgy legyen, úgy legyen!« Mikor aztán harmadnapra a választ várták, a király parancsára fegyveres katonák rontottak rájuk, közülük némelyeket megöltek, elöljáróikat a magas állványról leszórták és eltiporták, a többieket megkötözték és keményen verve korbácsolták, és így ölve, kötözve, korbácsolva is csak alig csillapíthatták le a lázadást a katonák. *(Plebs autem constituit sibi prepositos, quibus preparaverunt orcistrum de lignis, unde ab hominibus possent videri et audiri. Prepositi vero miserunt ad regem et ad proceres nuncios dicentes: »Concede nobis ritum patrum nostrorum, paganismo vivere, episcopos lapidare, presbiteros exentherare, clericos strangulare, decimatores suspendere, ecclesias destruere, campanas confrangere.« Hiis auditis constristatus est rex et petivit inducias dierum trium ad deliberandum super negocio. Interim vero prepositi plebis in eminenti suggestu residentes predicabant nephanda carmina contra fidem. Plebs autem tota congratulanter affirmabat: »Fiat, fiat!« Cum autem tercia die responsum expectarent, milites armati ex precepto regis irruerunt super eos et aliquos ex eis obtruncaverunt, prepositosque eorum ab altis precipitando contriverunt, reliquos autem ligatos duris verberibus flagellaverunt, et sic occidendo, ligando, flagellando, sedicionem eorum milites vix edomaverunt.)*": Képes 1964, II. 120: 95. §.

24 Szalmási 1974, 108: 39. jegyzet: „Az örmény julacoykʿ 'öntvények' eléggé általános értelmű, az 'amulettek' esetleg a 'sámánok ruhájára erősített jelvények' értelmezést is megengedi". „With this Christian adaptation of pagan objects of worship, cf., for example, the method of St. Nunē in Georgia: Movsēs Xorenaçi: Patmutʿiwn Hayoç. Tiflis 1913, II: 86." Az amuletteket Israel a hittérítő prédikációjában is megemlítette: „Azokról pedig, akik sárkánykígyók arany és ezüst ábrázolásait aggatják magukra, így szól az írás: »Az ő ezüstjük és aranyuk nem tudja megmenteni őket az Úr haragjának napján, aki egyedül képes elvenni a gyötrelmeknek és az örök pokolnak a terhét az engedetlen bűnösöktől, akik ugyanúgy istentelenek, mint a pogányok.«": Szalmási 1974, 102. *„And about those who have attached to their persons golden or silver images of the višap serpent it is written: »Their silver and gold shall not shave them in the day of the wrath of the Lord, who alone is able to lift the heavy burdens of torment and hell eternal from disobedient sinners who may be as ungodly as heathens.«"*: Dowsett 1961, 159.

25 Szalmási 1974, 105. Bedrosian fordításában: *„He ordered that the pagan golden images which some of them had fastened on themselves be taken away. In the presence of everyone [Bishop Israye'l], with his own hands, crushed them into the shape of the Lord's Cross. In this manner he showed his piety to all."*: Bedrosian 2010, 112 (md14.htm). Némileg hasonló eset történt meg az augsburgi vereséget szenvedett magyar sereg vezéreivel. A 955. augusztus 10-én megvívott csata után „Sur rex" és „Leli dux" Eberhardus ebersbergi gróf fogságába esett más magyarokkal együtt. „Eberhardus pedig elvevén a javát az aranyláncoknak, amelyek a nyak díszeiül szolgálnak, és a ruhák alján függő csengőknek, amelyek arany csengettyűk, s három font aranyat kehely készítésére, ezüst keresztet, amely a király pajzsára *(scutum)* volt erősítve, és más ezüst holmit, egyházi díszek céljára adott. *(Et Eberhardus primitias tollent de torquibus aureis, que sunt ornamente colli et tintinnabulis, id est auree campanule in immis vestium pendentibus tres libras auri ad calicem fabricandum, crucemque argenteam que in scuto regis infixa fuit, et aliud argentum ad ecclesiastica ornamenta dedit.)*": Chronicon Eberspergense: Kristó 1985, 93; Gombos 1937, I: 552. A férfiak ékszereiről: Dienes 1969, 116–118. A korabeli temetkezésekből még ismeretlen csengők talán bajelhárító célzatúak voltak.

26 A szövegben az örmény *zenmunkʿ* szó szerepel, ami 'vágott, nyúzott áldozat' jelentésű, bizonyára ezért szúrta be zárójelben Szalmási az állati áldozatra való utalást: Szalmási 1974, 106, 108: 40. jegyzet. Az állat fajtája nincs megnevezve.

27 „Az örmény çopʿaykʿ máshonnan ismeretlen, homályos szó. Az *Arjern bararan* szerint 'a fáknak feláldozott ló bőre és feje', Patkanjan [Patkanjan 1861] szerint čučelo 'kitömött ló', Dowsett szerint »a villámsújtotta személy vagy tárgy maradványa«": Szalmási 1974, 108: 41. jegyzet. Dowsett az örmény idézeteket követően utalt az *Arjern bararan*-ra, amely a *čopʿay* szót *'the skin and head of a horse sacrificied to trees'* azaz 'a fáknak feláldozott ló bőre és feje' módon értelmezte, s megemlítette, hogy az előző, 40. fejezetben villámcsapás által sújtott személyről vagy állatról esik szó. L. Bazin professzor a török *çöp 'remains'*, azaz 'maradványok' szóval való összevetését javasolta Dowsettnek, ahogy a *Codex Cumanicus*ban is *'remains of sacrifices'*, azaz 'áldozati maradványok' jelentésben szerepel. A szó fennmaradt különböző kaukázusi nyelvekben, így az oszét *coppay* a villámcsapás áldozata körüli szertartásos táncot jelenti, a refrént az áldozat temetésénél éneklik, a szertartást pedig szárazság idején végzik: Dowsett 1961, 165–166: 2. jegyzet (további irodalommal). Molnár Ádám szívességéből hozzájutottam Peter Golden tanulmányához, amelyben a fenti adatokat kiegészítette a cserkesz *čoppa* kifejezéssel, és rámutatott, hogy a kipcsak-utód északnyugat-kaukázusi karacsáj és balkár nyelvben ez a mennydörgés és villámlás termékenységi istenének a neve, akinek gyermeket áldoztak, és a hozzá való imádságot rituális tánccal kísérték: Golden 1998, 210–211. Seleanu Magdaléna szívességéből pedig Kevin Tuite munkájával találkozhattam, aki az előszavában Dowsett és Golden fenti adatait ismertetve nagy tanulmányban dolgozta fel a a kaukázusi hagyományos vallások *choppa* szertartását, de ennek áttekintését már nem tarthattam feladatomnak: vö. Tuite 2000. Molnár és Seleanu szívességét ezúton is megköszönöm. Később Tuite megküldte tanulmánya kibővített változatát is – vö. Tuite 2004 –, ebben a fentebb idézett hely: Tuite 2004, 145.

28 „A *Darkʿunand*-nak nevezett, villámsújtotta-*chʿopʿayk* – talán a bennhagyott koponyával és lábcsontokkal együtt kitömött, s fára aggatott lóbőrrel jelzett – sírok vagy a villámsújtotta-*chʿopʿayk* királyi sírok ezen a nagy napon": e részlet Bedrosian általi angol fordítását lásd a következő jegyzetben.

megkeresztelkedhetnek és megehetik az ételt.[29] Amikor a hunok jámbor fejedelme ezt hallotta, nyomban engedélyt adott neki, hogy a szentélyeket lerombolja. Akkor a püspök odaküldte Movsēst, egy művészetekben jártas férfiút, hogy a többi papokkal együtt rombolja le és gyújtsa föl a szentélyeket. Ők pedig a főtáltosok rendjével együttműködve teljesen a tűznek adták a bálványok szentélyeit. A püspök pedig felmenvén egy magas helyre, az Úr keresztjének jelét vetette a szentélyek felé, mire hirtelen erős szél támadt és felszította a magas szentélyek és az undorító bőrökkel együtt égő ç̲o̲p̲ᶜa̲y̲kᶜ tüzét. És az oltároktól a városba visszatérve óriási örömmel felvették a kereszténység ruháját."[30]

A csupán néhány jegyzettel ellátott szövegrészletek bemutatása azt a célt szolgálta, hogy kiváltsa a 10–11. századi magyarság szempontjából felhasználhatónak tekinthető szöveghű fordítás készítését és a fentieknél szakszerűbb értékelését. A felsorolt beszámolók a kaukázusi hunok egyrészt olyan pogány kultuszcselekményeire utaltak, mint a Nap, Hold, a tűz és víz, az utak istenei és a dús lombú (tölgy)fák imádása, a lovak tűz általi feláldozása, az áldozati lovak vérének a szent fákra fröcskölése, a bennhagyott fejjel együttes lóbőröknek fákra aggatása, továbbá a véres gyász, valamint a temetőben a sírok között űzött olyan kultikus cselekedetek, mint a jajgatás és siránkozás, a dobolás, fütyülés, tánc, orgia, lovas száguldás, csoportküzdelem, meztelen kardvívás, birkózás, másrészt részletezték a pogányságuk elleni harc keresztény gyakorlatát, amelybe beleférte a boszorkányok, varázslók, táltosok máglyára vetése vagy börtönbe zárása és hitük megtagadtatása, azzal ellentétes tettekre kényszerítésük által a pogány szent fák kivágása, a bálványok, oltárok és a hősök szentélyeinek felégetése, az ős-sírok (vagy a pogány uralkodók sírjai?) elpusztítása. Természetesen mindezt nem lehet közvetlenül a magyar 10–11. századi pogány kultusznak, a tengrizmusnak és a samanizmusnak, illetőleg a király és az egyház által véghezvitt visszaszorításuknak részleteiben feledésbe ment gyakorlatával azonosítani, de a szófukar magyar és a részletesebb cseh adatok életszerűbbé tételéhez hozzájárulhat.

29 Bedrosian fordításában: *„Indeed, the prince and all the grandees offered sacrifices on the day of the consecration of the newly decorated image of the Cross which the bishop had erected in the royal court. Now when the priests wanted to sing blessings over the gifts before the Cross, the bishop said to the prince... Now, agree to this: let the graves of the thunder-ch'op'ayk' [which are called] Dark'unand [or, let the royal graves of the thunder-ch'op'ayk'] be burned on this great day by those chief priests who profess that faith. Let them curse them with curses and burn them. Then let them be baptized and eat food."* Bedrosian 2010, 112 (md14.htm). Az utolsó három mondat Dowsett fordításában: *„Now, agree to this: first let the so-called royal graves of the thunder-čop'ayk' be burned on this great day by those chief priests who now confess the faith. Let them load them with curses and burn them; then let them be baptized and eat food."*: Dowsett 1961, 165–166.

30 Szalmási 1974, 106. Az előző jegyzetben adott szöveg folytatása Bedrosian fordításában: *„When the pious prince of the Huns heard this, he quickly gave him permission to demolish the temples. Then the bishop and the prince sent Movse's, a man skilled in the arts, and other priests to demolish and burn the temples, with the collaboration of the ranks of the pagan chief priests. And together they burned down the abominable temples of their heroes... The bishop himself went up onto an elevated place across from the idols. When he kneeled down there and made the sign of the Cross, a ferocious wind blew, further stoking the flames on the lofty temples and the loathsome ch'op'ayk' with its skins and sacrifices. Then, in great joy, they returned to the city and became clothed in light by baptism."*: Bedrosian 2010, 112 (md14.htm) Az angol szöveg fordításában némi eltérés észlelhető.: „Amikor a hunok jámbor fejedelme ezt hallotta, nyomban engedélyt adott neki, hogy a szentélyeket lerombolja. Akkor a püspök és a fejedelem odaküldte Movsēst, egy művészetekben jártas férfiút és más papokat, hogy rombolják le és égessék fel a szentélyeket a pogány főpapok (főtáltosok) rendjével együttműködve. S együtt felégették a hőseik undorító szentélyeit. Maga a püspök a bálványokkal szemben felment egy magas helyre. Amikor ott letérdelt és a Kereszt jelét jelezte, vad szél támadt és felszította a magas (büszke?) szentélyek és a bőrökkel és áldozatokkal együttesen undorító ch'op'ayk' lángját. Aztán nagy örömmel visszatértek a városba, s a keresztség által a fénybe öltöztek." Némi eltérés van Dowsett fordításában is: *"When the pious prince of the Huns heard this, he immediately authorized him to destroy the sanctuaries. Then the bishop and the prince sent Movsēs, a man skilled in the arts, and other priests of the ranks of pagan chief priests, and together they burned down the filthy temples of the hero-idols. The bishop himself came to the high place opposite the idols, knelt down, and made the sign of the cross. A violent wind blew and fanned the flames on the tall idols and the čop'ayk' with the filthy skins of the altars. They then returned with great joy into the town became clothed in light through baptism."*: Dowsett 1961, 166.

A templom és temetője viszonya	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma														A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése
				II. Boleszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. Béla (1131–1141)		
I. Falusi temető pénzes sírjára épült templom	1.	Cegléd (Pe)-Nyúlfülehalom	46			1		*	3					*		1		F	1368
	2.	Derekegyház (Cso)-Ibolyásdomb	54								1			*				E	–
	3.	Vinkovci (Hor)-Meraja	11											3		1		F	1355?
II. Falusi temetőre épült templom	4.	Baracs (Fe)-Apátszállás	188															?	1276?
	5.	Báta (To)-Régitemető-völgy	3											*				P	1408
	6.	Bihar (Rom)-Téglaégető	524?					2			1			4	5		1	–	1061-67 k.
	7.	Budapest II. ker., Szajkó utca	?															F	1288
	8.	Budapest XVI. ker., Timur, Fertály, Dezsőfia utcák köze	540												1			–	–
	9.	Cegléd (Pe)-Birincsek	11															F	1218
	10.	Csepreg (Vas)-Szentkirály	175															P	1255
	11.	Gyulafehérvár (Rom)-Püspöki székesegyház	410?												1	1	*	F	1003
	12.	Ják (Vas)-Bencés apátság	931								*							R	1220 k.
	13.	Jászberény (JNSz)-Szentpálhalom	220?											1				?	–
	14.	Kisszállás (BK)-Templomdomb	54															F	–
	15.	Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major	14															E	–
	16.	Mezőcsát (BAZ)-Csicske-dűlő	131															fa	1455
	17.	Örménykút (Bé)-Décsi Telek-halom	178															F	1138
	18.	Tázlár (BK)-Templomhegy	?															?	1424
	19.	Tiszafüred (JNSz)-Tiszaörvény, Templomdomb	612											5			*	P	1261
	20.	Veszprémfajsz (Ve)-Mulató-tető	78															?	1258
III. Korábbi sírokra épült templom	21.	Békéscsaba (Bé)-2/78. lh.	87															F	1383
	22.	**Budapest XI. ker., Kánai kolostor**	**1077**															F	1240
	23.	Doboka (Rom)-A. Tamaş kertje, B templom	57															fa	1003
	24.	Esztergom (KE)-Szent Lőrinc-plébániatemplom	240					2									*	P	1202
	25.	Felsőörs (Ve)-R. k. templom	?															P	1226-44
	26.	Felsőzsolca (BAZ)-Nagyszilvás utca 23.	189															F	1281
	27.	Hetényegyháza (BK)-Belsőnyír, Zana-tanya	46															F	–
	28.	Hévízgyörk (Pe)-R. k. templom	26															F	1438
	29.	Kardoskút (Bé)-Hatablaki-kápolna-dűlő	66		*									1	2	2		E	–

A templom és temetője viszonya	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma														A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése
				II. Boleszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. Béla (1131–1141)		
III. Korábbi sírokra épült templom	30.	Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom	69		1													E	1102
	31.	Tápiógyörgye (Pe)-Ilike-part	47															fa	1541 k.
	32.	Várfalva (Rom)-Unitárius templom	?											1	1		2	fa	1075
IV. A templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi zárópénze alapján csoportosítva																			
I. (Szent) István érméivel	33.	**Ducó (Szlk)-Templom-dűlő**	**1882**	1	1			3			1			26	37	18	9	R	1348
	34.	Esztergom (KE)-Szent Kozma és Damján-templom	146		5	1		2			1							B	1270
	35.	Esztergom (KE)-Szentkirály, Szent András-templom	380		2		1	2		1					1	1	3	E-F	1141-62 k.
	36.	Gyula (Bé)-Fövenyes	152		2													R-E	1336
	37.	Kaposvár (So)-61. út	1244		2			1						1	1		1	E	1061
	38.	Kuncsorba (JNSz)-XIV. dűlő	65		1													–	–
	39.	Németkér (To)-Látóhegy	29		1													?	1333
Péter érméjével	40.	Pétervására (He)-Vár	68			1								2	2		1	?	1247
	41.	Székesfehérvár (Fe)-Királyi bazilika	?			1												B	1015
	42.	Szob (Pe)-Bészob	56			2		1										F	1295 k.
I. András érméivel	43.	Esztergom (KE)-Szent Mihály-templom	108					2		1					2		1	?	1270
	44.	Kaposfő (So)	?					1										?	1275
	45.	Kolozsvár (Rom)-Kolozsmonostor	159					1						5			1	R	1214
	46.	Nyitra (Szlk)-Zobordarázs	585					1							5			F	1113
	47.	Óbars (Szlk)-Várhegy	?					2							1			?	1075
	48.	Szentes (Cso)-Kaján	24					1						1		1	2	P	1523
	49.	Temesliget (Rom)-Beszerikucza-domb	30					1										?	–
Béla dux érméjével	50.	Pozsony (Szlk)-Vár, Szent Megváltó-templom	229						1						2			B	1209
I. Béla érméjével	51.	Dánszentmiklós (Pe)-Tetveshalom	340							1				4	3		1	–	–
	52.	Dóc (Cso)-Kőtörés	?							1								–	1266
Salamon érméivel	53.	Orosháza (Bé)-Rákóczi-telep	680								2				1			P	1456
	54.	Pozsony (Szlk)-Dévény, Várhegy	641					*	*		1			*	*		*	R	1288
	55.	Sárrétudvari (HB)-Ref. templom	74								1			1				?	1214/1550
	56.	Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő I., templom	209								1	2	1	7	1			F	1009
	57.	Zalavár (Za)-Várszíget, Szent Adorján-templom	400								1	3		2				B	1019

IV. Templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi zárópénze alapján csoportosítva	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma														A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése
				II. Boleszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. Béla (1131–1141)		
I. László érméivel	58.	Algyógy (Rom)-Ref. parókia	69											1	4			R-F	1271
	59.	Bajmóc (Szlk)-Szent Mihály-templom	?											1				?	1113
	60.	Biharszentjános (Ro.)-Klastromdomb	15											1				?	1215
	61.	Budapest XV. ker., Sín utca	171											2				–	–
	62.	Csepén (Hor.)-Ovčara, Tursko groblje	kb. 250											1				?	1256
	63.	Ghymeskosztolány (Szlk)-Szent György-templom	74								*			3	1			E	1113
	64.	Gyula (Bé)-Szeregyháza	356											1	1			E	1232
	65.	Hajdúdorog (HB)-Kövecses-halom	4											1				?	1301
	66.	Jászberény (JNSz)-Necsőegyháza	?											1		1		E	1403
	67.	Kaszaper (Bé)-Templomhalom	425											3		1		E	1241
	68.	Kisújszállás (JNSz)-Konta-dűlő	64											1				?	–
	69.	Madar (Szlk)-Szentkirálykúti-dűlő	354											2	2			F	1279
	70.	Orosháza (Bé)-Kristó-féle téglagyár	33											1		1		?	1525
	71.	Szabadka (Sze.)-Nosza	133								*			1	*	*	*	?	1335
	72.	Tótkomlós (Bé)-Szárazérpart	20											1				?	1415
	73.	Veszprém (Ve)-Kálvária-domb	?								*			1	*			E	1237
	74.	Vésztő (Bé)-Mágori-halom	200?											1	3			F	1222
Kálmán érméivel	75.	Alap (Fe)-Tavaszmajor	166												1			–	–
	76.	Békéssámson (Bé)-Cigánd	17												1			F	–
	77.	Békéssámson (Bé)-Cserepes	3												1			–	1437 k.
	78.	Cegléd (Pe)-Kövespart	347											*	5	1	1	–	–
	79.	Csárdaszállás (Bé)-Szent János-halom	?												1			?	1418
	80.	Csökmő (Bé)-Peterd	75												1			F	1330 k.
	81.	Eger (He)-Vár, Szent János-székesegyház	1000<												1			B	1004–09
	82.	**Esztergom (KE)-Zsidód, Templomhely**	**819**												4		1	F	1187
	83.	Kalodva (Rom)-Földvár	12												3			?	1308
	84.	Kardoskút (Bé)-Szöllősi Á. G. központja	4												1			–	1456
	85.	Nyitra (Szlk)-Óváros, Márton-domb-dűlő	?												1	*	*	P	1111
	86.	Ósopot (Rom)-Mîrvilă-domb	27												1			?	–

IV. Templom körüli temetők és templomuk a feltárt sírok legkorábbi zárópénze alapján csoportosítva	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma														A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése
				II. Boleszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. Béla (1131–1141)		
Kálmán érméivel	87.	Szászfehéregyháza (Rom)-Kirchenburg	3												1			F	1231
	88.	Trencsén (Szlk)-Vár	14												1			R	1069
	89.	Túrócszentmárton (Szlk)-R. k. templom	20												1			R	1264
	90.	Zenta (Sze.)-Paphalom	175												1			P	1224
	91.	Zsámbék (Pe)-Premontrei monostorrom	379												1			?	1235
II. István érméivel	92.	Hajdúdorog (HB)-Kati-dűlő	702													1		F	–
	93.	Kardoskút (Bé)-Fehértó északi partja	298			*										1		E	1435 k.
	94.	Kiskunhalas (BK)-Sóstó	93								*					1		–	–
	95.	Visegrád (Pe)-Várkert-dűlő II. temető	426													1	1	F	–
II. (Vak) Béla érméivel	96.	Csenger (SzSzB)-Sanyikert	240														1	F	1366
	97.	Esztergom (KE)-Alsósziget	457					*						*	*		1	F	1141-46
	98.	Nyitra (Szlk)-Vár, Szent Emmerám-templom															1	?	1158
	99.	Ószéplak (Szlk)- Návršie Chríb	2003														7	F	1183
	100.	Perkáta (Fe)-Kőhalmi-dűlő	99														1	–	–
	101.	Szécsény (Nó)-Kerekdomb	15?					*			*						2	–	–
1–101. TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐ ÖSSZESEN				**1**	**15**	**5**	**1**	**20**	**1**	**4**	**9**	**5**	**1**	**79**	**103**	**32**	**38**		
V. Templom körüli temetők és templomuk a megbolygatott sírokból megmaradt szórványérmék kibocsátói szerint csoportosítva																			
	102.	Gyöngyöspata (He)-Várhegy, Szent Péter-templom			*													E	1460
	103.	Zeykfalva (Rom)	?		*													?	1377
	104.	Nógrádverőce (Pe)-Magyarkút				*									*			E	–
	105.	Kunfehértó (BK)-Templomdomb	56				*											–	1473
	106.	Somogyvár (So)-Kupavár						*							*			B	1091
	107.	Nagykőrös (Pe)-Ludaspuszta	?								*							F	–
	108.	Csongrád (Cso)-Elléspart	321											*				B	1306
	109.	Zsana (BK)-Borbényi-föld												*				–	–
	110.	Császártöltés (BK)- Csalapuszta	-												*		*	–	–
	111.	Dombóvár (To)-Szarvasd-puszta	?												*			?	1333
	112.	Nyitrasárfő (Szlk)-Szent György-templom													*			R	1185
	113.	Kopcsány (Szlk)-Szent Margit-templom	50													*		E	1392

V. Templom körüli temetők és templomuk a megbolygatott sírokból megmaradt szórványérmék kibocsátói szerint csoportosítva	Sorszám	Lelőhely	A feltárt sírok száma	A temető érméinek kibocsátói és az általuk veretett záróérmék száma													A templom alaprajzának típusa	A falu vagy a templom első említése
				II. Boleszláv (967–999)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1048–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. Béla (1131–1141)		
	114.	Malomfalva (Rom)-Csittfalva	55													*		fa	1303
	115.	Temeskenéz (Rom)	–													*		?	–
	116.	Edelény (BAZ)-Borsodi földvár, Szent Lőrinc-templom	77														*	?	1334
	117.	Mojgrád (Rom)	?														*	?	–
	118.	Petőszinye (Szlk)															*	F	1276
	119.	Székesfehérvár (Fe)-Kálló-vízimalom	–														*	?	–
102–119. számú templom körüli temető összesen				–	2	1	1	1	–	–	1	–	–	2	5	3	5		

1. táblázat **A tárgyalt templom körüli temetők különféle csoportjainak listája az érmés sírjaik érméjének, illetve többpénzes sírjaik záróérméjének kibocsátója szerint. Jelmagyarázat: a félkövérrel szedett lelőhelynév: teljesen feltárt(nak tekintett) temető, félkövérrel szedett érmeszám: a cintermet megelőző falusi temetőhöz sorolt érme, *: szórványlelet érmére való utalás mennyiségi adat nélkül, –: hiányzó adat. A templomalaprajz-típusok rövidítése: B: háromhajós bazilika, E: egyenes, F: félköríves, P: patkóíves, E-F: kívül egyenes, belül félköríves szentélyzáródású, egyhajós templom, R: rotunda, R-E: rotunda egyenes, R-F: rotunda félköríves szentélyzáródással, fa: fatemplom, ?: alaprajzi részlet**

Érmés sírokat tartalmazó temetőtípusok	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	összesen
1. falusi temetők érmés sírjainak száma	149	42	14	235	57	34	214	14	10	281	30	2	14	1096
2. templom körüli temetők érmés sírjainak száma	15	5	1	20	1	4	9	5	1	79	103	32	38	313
3. fiktív összehasonlítás (3,5 × templom körüli temetőkbeli sírszám)	*(52)*	*(17)*	*(3)*	*(70)*	*(3)*	*(14)*	*(31)*	*(17)*	*(3)*	*(276)*	*(360)*	*(105)*	*(133)*	*(1095)*
1–2. összesen	164	47	15	255	58	38	223	19	11	360	133	33	52	1409

2. táblázat **A falusi és templom körüli temetők érmés sírjainak mennyisége érméjük, illetve többpénzes sírjaik záróérméjének kibocsátója szerint. A fiktív adatokat tartalmazó 3. sorban 3,5-es szorzóval számolva (= 1096 : 313) olyan mennyiségeket szerepeltettem, mintha a cintermekben megközelítőleg annyi érmés temetkezést tártak volna fel, mint a falusi temetőkben**

V. IRODALOM

Alexandrescu 1955 = Alexandrescu, A. D.: Săpăturile de salvare de la Sîntion, r. Oradea, reg. Oradea (Les fouilles de sauvegarde de Sîntion, r. Oradea, reg. Oradea). SCIVA 6 (1955) 487–495.

Anonymus 2002 = Béla király jegyzője: A magyarok cselekedeteiről. In: Györffy 2002, 128–170.

Antal 1970 = Antal L.: Kaukázusi nyelvek. In: Antal L.–Csongor B.–Fodor I.: A világ nyelvei. Budapest 1970, IV: 139–160.

M. Aradi 1998 = M. Aradi Cs.: A főnyed-gólyásfai Árpád-kori temető és település eddigi ásatásának összegzése (Summary of the excavations at the Árpád-aged cemetery and settlement of Főnyed-Gólyásfa). SMK 13 (1998) 113–154.

M. Aradi 2007 = M. Aradi Cs.: Somogy megye Árpád-kori és középkori egyházszervezetének létrejötte és megszilárdulása. Doktori (PhD) disszertáció. ELTE BTK RTI. Budapest 2007. http://doktori.btk.elte.hu/hist/aradi/disszert.pdf. – Letöltve: 2009. szept. 29.

Bakay 1989 = Bakay K.: Feltárul a múlt? A múlt jövője. Budapest 1989.

Bălănescu 1990 = Bălănescu, D.: Descoperiri monetare din sudul Banatului (Münzenentdeckungen aus dem Süden des Banats). V. Banatica 10 (1990) 187–204.

Bálint 1938 = Bálint A.: A kaszaperi középkori templom és temető (Das Gräberfeld und die Kirche von Kaszaper aus dem Mittelalter). Dolg 14 (1938) 139–190.

Bálint 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). MFMÉ 1969/1, 107–114.

Bálint 1970 = Bálint Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban (Le rôle du cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens). MFMÉ 1970/1, 31–43.

Bálint 1971 = Bálint Cs.: Függelék. BMMK 1 (1971) 40–46.

Bálint 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991).

Bárdos 1978 = Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában. Előzetes jelentés a leletmentő ásatásról (A mediaeval church and a cemetery on the confines of Kaposvár). SMK 3 (1978) 187–234.

Bárdos 1987 = Bárdos E.: Középkori templom és temető Kaposvár határában (Medieval church and cemetery in the vicinity of Kaposvár). II. SMK 8 (1987) 5–76.

Bárth 1982 = Bárth J.: temető. In: Magyar Néprajzi Lexikon 5: Szé–Zs. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1982, 246.

Baxa 2000 = Baxa, P.: Pokračovanie výskumu interiéru Kostola sv. Margity v Kopčanoch (Fortsetzung der Untersuchung im Interieur der St. Margitkirche in Kopčany). AVANS-1999 (2000) 21.

Baxa–Drahošová–Sabadošová–Havlík 2000 = Baxa, P.–Drahošová, V.–Sabadošová, E.–Havlík, M.: Výskum Kostola Sv. Margity v Kopčanoch (Untersuchung der St. Margit-Kirche in Kopčany). AVANS-1998 (2000) 28–29.

Bednár 1998 = Bednár, P.: Die Nitraer Burg im 9.–12. Jahhundert. In: Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa. Tagung Nitra vom 7. bis 10. Október 1996. Hrsg. von J. Henning–A. T. Ruttkay. Bonn 1998, 371–382.

Bedrosian 2010 = Bedrosian, R.: Movses Dasxurants'i's History of the Aghuans. Long Branch, New Jersey 2010. http://rbedrosian.com – Letöltve: 2012. július.

Benkő 1978 = Benkő Zs.: Dánszentmiklós-Tetveshalom. RégFüz I:31 (1978) 80: Nr. 118.

Benkő 1984 = Benkő Zs.: Dánszentmiklós-Tetveshalom. RégFüz I:37 (1984) 87: Nr. 160.

Benkő 1992 = Benkő E.: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája [Die archäologische Topographie des mittelalterlichen Stuhles Keresztúr). VariaArchHung 5 (1992).

Benkő 1994 = Benkő E.: Bihar. In: KMTL 1994, 103.

Benkő 1994a = Benkő E.: Doboka. In: KMTL 1994, 169.

Benkő 1994b = Benkő E.: Gyulafehérvár. In: KMTL 1994, 245–247.

Benkő 2000 = Benkő E.: Gyulafehérvár. In: Európa 2000, 369–371.

Benkő 2000a = Benkő, E.: Karlsburg (Gyulafehérvár, Alba Iulia). In: Europas Mitte 2000, II: 593–596.

Benkő 2000b = Benkő E.: Kolozsmonostor. In: Európa 2000, 372–373.

Benkő 2000c = Benkő, E.: Mănăstur (Kolozsmonostor) bei Klausenburg (Cluj). In: Europas Mitte 2000, II: 597–599.

Berkeszi 1907 = Berkeszi I.: Délmagyarország éremleletei. Temesvár 1907.

Biczó 1976 = Biczó P.: Kiskunhalas-Sóstó, Zöldhalom. RégFüz I:29 (1976) 66: Nr. 123.

Biczó 1985 = Biczó P.: A bátmonostori ásatások (Die Ausgrabungen in Bátmonostor). In: Középkori 1985, 362–371.

Biczó 1987 = Biczó P.: Bátmonostor-Pusztafalu. RégFüz I:40 (1987) 88: Nr. 160.

Biczó 2000 = Biczó, P.: Das Marienstift Stuhlweißenburg (Székesfehérvár). In: Europas Mitte 2000, II: 621–624.

Biczó–Tóth 2000 = Biczó P.–Tóth M.: A székesfehérvári

Szűz Mária-prépostság temploma a 11. században. In: Európa 2000, 388–390.

Bleichsteiner 1936 = Bleichsteiner, R.: Rossweihe und Pferderennen im Totenkult der kaukasischen Völker. WBKL 4 (1936) 413–495.

Bollók 2006 = Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében. (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja). Limes 19:69 (2006.1) 63–84.

Bóna 1978 = Bóna, I.: Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebiet von Dunaújváros (Árpád-kori templom és temető Dunaújváros déli határában). Alba Regia 16 (1978) 99–157.

Bóna 1986 (1988) = Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: Erdély története. Főszerk.: Köpeczi Béla. I: A kezdetektől 1606-ig. Szerk.: Mócsy A.–Makkay L. Budapest 1986 (1988[3]) 203–234, 575–582.

Bóna 1993 = Bóna I.: A hunok és nagykirályaik. Budapest 1993.

Bóna 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998[2].

Bóna 2001 = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Régészeti áttekintés. In: Erdély a keresztény magyar királyságban. Tanulmányok. Szerk.: Dávid Gy. ErdélyiTudFüz 231 (2001) 69–97.

Bonfini 1995 = Antonio Bonfini: A magyar történelem tizedei. Fordította: Kulcsár Péter. Budapest 1995.

Bonfinis 1941 = Antonius de Bonfinis: Rerum ungaricarum decades. Ediderunt J. Fógel–B. Iványi–L. Juhász. BSMRAe–Saec. XV. I–III. Lipsiae 1936, IV. Budapest 1941.

Boroneanţ–Hurezan 1987 = Boroneanţ, V.–Hurezan, P. G.: Cimitirul din secolele XI–XII de la Cladova jud. Arad (The cemetery from the XIth–XIIth century, from Cladova, Arad district). Ziridava 15–16 (1987) 67–74.

Bretholz 1923 = Die Chronik der Böhmen des Cosmas von Prag. Unter Mitarbeit von W. Weinberger, hrsg. von B. Bretholz. MGH-SRG Nova Series 2. Berlin 1923.

Conversio 2002 = A bajorok és karantánok megtérése (Conversio bagvariorum et carantanorum). In: Györffy 2002, 188–195 (részlet).

Csallány 1939–40 = Csallány G.: Honfoglalás- és árpádkori sírokban talált magyar és idegen pénzek a szentesi Csongrádvármegyei Múzeum gyűjteményében. NK 38–39 (1939–40) 23–25.

Csalog 1964 = Csalog Zs.: Jászberény-Szentpálhalom. RégFüz I:17 (1964) 63.

Csánki 1894 = Csánki D.: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. II. A Hunyadiak kora Magyarországon. Szerk.: Csánki D. Budapest 1894 (reprint: 1985).

Dienes 1964 = Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête). FolArch 16 (1964) 79–112.

Dienes 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza 1965, I: 136–174.

Dienes 1969 = Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. ArchÉrt 96 (1969) 116–122.

Dienes 1972 = Dienes I.: Magyarhomorog-Kónyadomb. RégFüz I:25 (1972) 60–61: Nr. 129.

Dienes 1978 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok lélekhiedelmeinek régészeti bizonyságai. EMN 3 (1978) 28–39.

Dimitrijević 1966 = Dimitrijević, S.: Arheološka iskopavanja na području vinkovačkog muzeja. Rezultati 1957–1965 (Ergebnisse archäologischer Ausgrabungen auf dem Gebiet des Museums von Vinkovci von 1957 bis 1965. Vorgeschichte und Mittelalter). ActaMC 1 (1966).

Dimitrijević 1979 = Dimitrijević, S.: Arheološka topografija i izbor nalaza s vinkovačkog tla. In: Corolla memoriae Iosepho Brunšmid dedicata. Hrsg.: Ž. Rapanić. IHAD 4 (1979) 133–200.

Dowsett 1961 = The History of Caucasian Albanians by Movses Dasxuranci. Translated by C. J. F. Dowsett. London 1961.

Draveczky 1966 = Draveczky B.: Kaposfő. RégFüz I:20 (1966) 88: Nr. 122.

Dumitrache 1978 = Dumitrache, M.: Archäologische und baugeschichtliche Forschungen in der Repser Gegend (Viscri – Deutschweisskirch). FVL 21:2 (1978) 35–53.

Dušeková 1978 = Dušeková, S.: Stredoveký kostol a cintorín v Modranoch (Mittelalterliche Kirche mit Friedhof in Modrany). AVANS-1977 (1978) 75–76.

Emin 1912 = Emin, M.: Movsisi Kałankatuaçwoy Patmut'iwn Aghuanits' [Ałuaniç] ašxarhi. Moskva 1860. Reprint: Tiflis 1912.

Európa 2000 = Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok. Szerk.: A. Wieczorek–H.-M. Hinz. Stuttgart 2000.

Europas Mitte 2000 = Europas Mitte um 1000. Handbuch zur Ausstellung Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie. Hrsg. von A. Wieczorek–H.-M. Hinz. I–II. Stuttgart 2000.

Farkas 2005 = Farkas L. Gy.: Bátmonostor-Pusztafalu középkori temetőjének általános antropológiai jellemzői (General anthropological features of the medieval cemetery of Bátmonostor-Pusztafalu). In: Halál 2005, 245–251.

FÉK 1962 = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-

kori sírleletei. (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). RégTan 2 (1962).

FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeologiájához (Zur Archaeologie der ungarischen Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 48–112, 305–329.

FILEP 1980 = Filep A.: kápolna. In: Magyar Néprajzi Lexikon 3: K–Né. Főszerk.: Ortutay Gy. Budapest 1980, 39.

FODOR 1993 = Fodor I.: Hajdúdorog-Kati dűlő. RégFüz I:45 (1993) 64–65: Nr. 100.

FODOR 1994 = Fodor I.: Hajdúdorog-Kövecses halom. RégFüz I:46 (1994) 71–72: Nr. 101/2.

FODOR 2005 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföldek-Templomdomb. RégKutMo-2004 (2005) 227: Nr. 183.

FODOR 2005a = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpádian Period [11th–13th centuries] at Hajdúdorog). In: Halál 2005, 197–212.

FODOR 2006 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföld közép, templomdomb. RégKutMo-2005 (2006) 252 [tévesen Fodor László név alatt].

FODOR 2008 = Fodor L.: 16. Eger-Vár, a székesegyház temetője. In: Révész 2008, 124–161.

FODOR 2009 = Fodor I.: Beszámoló a Hajdúdorog-Kövecses-halmi régészeti feltárásról (2008. október 20–30.). Hajdúdorog város honlapja: http://www.hajdudorog.hu/hirek/hajdudorogi asatas 090108. 2009. január 08. 06:41. – Letöltve: 2009. szeptember 8-án.

FOLTINY–KOREK 1944–45 = Foltiny I.–Korek J.: A csecstói középkori templom és temető. ATIÉvk 1 (1944–45) (1946) 149–190.

FORSTER 1900 = Forster Gy.: III. Béla magyar király emlékezete. Budapest 1900.

FÜGEDI 1991 = Fügedi E.: Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. A nemzetségi monostor (Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio. Le monastère générique – Rodovoj monastyr'. Sepelierunt corpus eius in proprio monasterio). Századok 125 (1991) 35–67.

GALLINA 1999 = Gallina Zs.: Árpád-kori és középkori templomok Kiskunhalas környékén. In: Halasi Múzeum. Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára. Szerk.: Szakál Aurél. Kiskunhalas 1999, 83–108.

GALLINA 2004 = Gallina Zs.: Tázlár, Templomhegy. RégKutMo-2003 (2004) 300–301: Nr. 388.

GARÁDY 1934 = Garády S.: A Hidegkúti-út 48. sz. telken feltárt nyéki templom. II. ArchÉrt 47 (1934) 165–169 [1935].

GARÁDY 1943 = Garády S.: Budapest székesfőváros területén végzett középkori ásatások összefoglaló ismertetése – 1931–1941 (Bericht über die mittelalterlichen Ausgrabungen auf dem Gebiet der Haupstadt Budapest – 1931–1941). BudRég 13 (1943) 167–254, 514–518.

Garamszentbenedeki 2006 = A garamszentbenedeki apátság alapítólevele (1075). Ford.: Kis Péter–Körmendi Tamás. In: Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről. Szerk.: Makk F.–Thoroczkay G. SzegediKK 22 (2006) 51–69.

GERVERS-MOLNÁR 1972 = Gervers-Molnár V.: A középkori Magyarország rotundái (Romanesque round churches of medieval Hungary). MűvtFüz 4 (1972).

GOLDEN 1998 = Golden, P. B.: Religion among the Qipčaqs of Medieval Eurasia. CAJ 42/2 (1998) 180–237.

GOMBOS 1937, 1938 = Catalogus fontium historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Arpad descendentium ab anno Christi DCCC usque ad annum MCCCI. Collegit Albinus Franciscus Gombos. I (A–C) 1937, II (D–N) 1937, III (O–Z) 1938. IV. Index – Csaba Csapodi 1938. Budapest.

GYÖRFFY 1963 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I: Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó, Csanád és Csongrád megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Abaujvariensis, Aradiensis, Arvensis, Bachiensis, Baraniensis, Barsiensis, Bekesiensis, Beregiensis, Bihariensis, Bistriciensis, Bodrogiensis, Borsodiensis, Brassoviensis sive Coronensis, Chanadiensis et Chongradiensis). Budapest 1963.

GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.

GYÖRFFY 1984 = Györffy Gy.: Államszervezés. In: MoT 1984, 717–834, 1646–1661.

GYÖRFFY 1984a = Györffy Gy.: Az új társadalmi rend válsága. Trónküzdelmek. In: MoT 1984, 835–892, 1662–1667.

GYÖRFFY 1987 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II: Doboka, Erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Dobokensis, Albensis Transilvaniensis, Strigoniensis, Albensis, Fogarasiensis, Gömöriensis et Jauriensis). Budapest 1987.

GYÖRFFY 1987a = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III: Heves, Hont,

Hunyad, Keve, Kolozs, Komárom, Krassó, Kraszna, Küküllő megye és Kunság (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Hevesiensis, Hontiensis, Hunyadiensis, Keveiensis, Kolosiensis, Komaromiensis, Krassoensis, Krasznaensis, Cumanorum et Küküllöensis). Budapest 1987.

Györffy 1998 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. IV: Liptó, Máramaros, Moson, Nagysziget, Nógrád, Nyitra, Pest és Pilis megye (Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. Comitatus Liptoviensis, Magnae Insulae, Maramarosiensis, Mosoniensis, Nitriensis, Nogradiensis, Pestiensis et Pilisiensis). Budapest 1998.

Györffy 2002 = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Összeáll.: Györffy Gy. MMT-F Budapest 2002.

Gyuricza 2002 = Gyuricza A.: Budapest XVI., Timur u.–Fertály u.–Dezsőfia u. által határolt területen, valamint a Fertály u.-ban és Dezsőfia u.-ban húzott csatornaárok nyomvonalán. RégKutMo-1999 (2002) 187–188: Nr. 62.

Habovštiak 1968 = Habovštiak, A.: Archeologický výskum v Kostoľanoch pod Tribečom (Archäologische Grabung in Kostoľany pod Tribečom). MonTut 2 (1968) 43–77.

Halál 2003 = „A halál árnyékának völgyében járok..." A középkori templom körüli temetők kutatása. Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban, Budapest, 2003. május 13–16. Szerk.: Ritoók Á. Budapest 2003.

Halál 2005 = „...a halál árnyékának völgyében járok". A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. OpusculaHung 6 (2005).

Hankó 1992 = Hankó I.: Kereszténység István előtt? Régészeti feltárások Szatmárban. Magyar Nemzet 55:264 (1992. nov. 9.) 10.

Hatházi 2004 = Hatházi G.: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon (Die archäologischen Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). OpusculaHung 5 (2004).

Hegedűs 1981 = Hegedűs K.: A derekegyház-ibolyásdombi feltárások. MúzKutCs 1981, 3–8.

Hegedűs 1982 = Hegedűs K.: Derekegyház-Ibolyásdomb. RégFüz I:35 (1982) 88–89: Nr. 172.

Heitel 1985 = Heitel, R.: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia, 1968–1977 (Principaux résultats des recherches archéologiques effectuées dans la zone Sud-Ouest de la cité d'Alba Iulia, 1968–1977). I. SCIVA 36:3 (1985) 215–231.

Heitel 1986 = Heitel, R.: Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia, 1968–1977 (Die wichtigsten Ergebnisse der in der SW-Zone der Burg von Alba Iulia durchgeführten archäologischen Ausgrabungen). II. Piesele de metal. SCIVA 37:3 (1986) 233–248.

Hévvízi 1995 = Hévvízi S.: Orosházi helynevek az újratelepülés utáni első évtizedekben. In: Tanulmányok a kétszázötven éves Orosháza és vidéke történetéről. Szerk.: Hévvízi S.–Szabó F. BMMK 19 (1995) 97–113.

Hévvizi 1999 = Hévvizi S.: Békés megye településneveinek rendszere (Analysis of the names of settlements in Békés county). BMMK 20 (1999) 271–301.

Hlinka–Kolníková–Kraskovská–Novák 1978 = Hlinka, J.–Kolníková, E.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku. III. Bratislava 1978.

Hlinka–Kraskovská–Novák 1968 = Hlinka, J.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku. II. Bratislava 1968.

Hóman 1916 = Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.

Horedt 1984 = Horedt, K.: Moreşti II: Grabungen in einer mittelalterlichen Siedlung in Siebenbürgen. Bonn 1984.

Horedt 1986 = Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Antiquitas 3:28 (1986).

Horváth 1970 = Horváth B.: Előzetes jelentés az 1965–1968. évi tiszaörvényi feltárásokról (Vorbericht über die Freilegungen in Tiszaörvény 1965–68). ArchÉrt 97 (1970) 126–133.

Horváth 1971 = Horváth B.: Az Árpád-kori falukutatások eredményeiről. In: Középkori régészeti tudományos ülésszak 1970. december 8–10. Szerk.: Nagy E. RégFüz II:14 (1971) 34–36, 120.

Horváth 1981 = Horváth I.: Esztergom-Schweidel J. u. RégFüz I:34 (1981) 71: Nr. 135/2.

Horváth 1988 = Horváth I.: Az esztergomi pénzverde helyének kutatásáról (Forschungsergebnisse über die Stelle der Münzanstalt von Esztergom). EsztÉvl (1988) 297–319, 413–414.

Horváth 1994 = Horváth I.: Esztergom. In: KMTL 1994, 199–201.

Horváth 2000 = Horváth I.: Esztergom Szent István korában. In: Európa 2000, 359–360.

Horváth 2000a = Horváth, I.: Gran (Esztergom) zur Stephans des Heiligen. In: Europas Mitte 2000, II:576–580.

Hunka–Kolníková 1994 = Nálezy mincí na

Slovensku (Die Fundmünzen in der Slowakei). IV. Zostavovatelia: Jan Hunka–Eva Kolníková. Red.: Eva Kolníková. Nitra 1994.

Huszár 1963 = Huszár L.: Éremlelőhelyek Veszprém megye területén (Münzfundorte im Komitat Veszprém). VMMK 1 (1963) 151–160.

Huszár 1979 = Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest 1979.

Iambor–Matei 1979 = Iambor, P.–Matei, Ş.: Incinta fortificată de la Cluj-Mănăştur (sec. IX–XIV.) (Der Burgwall von Cluj-Mănăştur). ActaMN 16 (1979) 599–620.

Iambor–Matei 1983 = Iambor, P.–Matei, Ş.: Noi cercetări arheologice la complexul medieval timpuriu de la Cluj-Mănăştur. ActaMN 20 (1983) 131–146.

Iambor–Matei–Halasu 1981 = Iambor, P.–Matei, Ş.–Halasu, A.: Consideraţii privind raportul cronologic dintre aşezarea şi cimitirul de la Cluj-Mănăştur (Betrachtungen zum chronologischen Verhältnis zwischen Siedlung und Friedhof von Cluj-Mănăştur). ActaMN 18 (1981) 129–150.

Írásné Melis 1991 = Írásné Melis K.: Budapest, XVI Árpádföld, Timur u.–Dezsőfia u. RégFüz 1:42 (1991) 57: Nr. 120.

Irásné Melis 1997 = Irásné Melis K.: Árpád-kori temetők a pesti határban (Cimetières de l'époque Arpadienne [11e–13e siècles] sur la périphère de Pest). BudRég 31 (1997) 41–78.

Írásné Melis 2005 = Írásné Melis K.: Adatok a Buda és Pest körüli, 11–13. századi temetők régészeti kutatásához (Data on the investigation of cemeteries of the 11th–13th centuries in the region of Buda and Pest). In: Halál 2005, 71–76.

Istvánovits–Kurucz 1984–1986 = Istvánovits E.–Kurucz K.: Régészeti ásatások és leletek Szabolcs-Szatmár megyében 1987/88-ban. JAMÉ 27–29 (1984–1986) 13–82. [1990]

Jankovich–Medgyesi–Szatmári–Torma 1998 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Szatmári I.–Torma I.: [Békéscsaba-] Megyeri faluhely: MRT 10 (1998) 170–180: 2/78. lh.

Juhász 1992 = Juhász I.: A Csolt-nemzetség monostora. Műemlékvédelem 36:2 (1992) 95–106.

Juhász 2000 = Juhász I.: A Csolt nemzetség monostora. In: Középkori 2000, 281–303.

Julianus 1965 = A Julianus első útjáról készült jelentés 1237-ből: Nagy-Magyarország dolgáról, melyet Riccardus fráter szerzett IX. Gergely pápa idejében. In: Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései. Közreadja Györffy Gy. NK–M. Budapest 1965, 39–44.

Kara–Kurnatowska 2000 = Kara, M.–Kurnatowska, Z.: Keresztény temetkezések. In: Európa 2000, 322–323.

Kara–Kurnatowska 2000a = Kara, M.–Kurnatowska, Z.: Christliche Bestattungen. In: Europas Mitte 2000, 527–530.

Képes 1964 = Képes Krónika (Chronicon pictum). Bev.: Dercsényi D. Ford.: Geréb L. I–II. Budapest 1964.

Kieffer-Olsen 1997 = Kieffer-Olsen, J.: Christianity and christian burial. The religious background, and the transition from paganism to Christianity, from the perspective of a churchyard archaeologist. In: Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Ed. by C. Kjeld Jensen–K. Høilund Nielsen. Aarhus 1997, 185–189.

Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). MHKKÁS 2 (2000).

Kiss 2005 = Kiss G.: Két szomszédos, kora Árpád-kori temető Szombathelyen (Two neighbouring cemeteries of the Early Árpádian Era at Szombathely). In: Halál 2005, 151–162.

Kiss 2006 = Kiss L.: Helynévmagyarázatok. MNy 102:4 (2006) 493–505.

Kiss–Tóth 1993 = Kiss G.–Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről (Archäologische Untersuchung der St.-Martinskirche in Szombathely 1984–1992. Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert). CommArchHung 1993, 175–199.

Kolníková 1967 = Kolníková, E.: Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). SlovArch 15 (1967) 189–254.

Kolníková 1976 = Kolníková, E.: Prírastky mincí v Archeologickom Ústave SAV v roku 1976 (Münzzuwachs im Archäologischen Institut der SAW im Jahre 1976). AVANS-1976 (1977) 172–178.

Kovács 1986 = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). CommArchHung (1986) 93–121.

Kovács 1986a = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225.

Kovács 1989 = Kovács, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der

arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung 1989.

Kovács 1991 = Kovács, L.: Bemerkungen zur Arbeit von Nebojša Stanojev: Nekropole X–XV veka u Vojvodini (Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina). ActaArchHung 43 (1991) 399–424.

Kovács 1997 = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről (Über die ungarische Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I [des Heiligen] und Bélas II [des Blinden] [1000–1141] im Karpatenbecken). VariaArchHung 7 (1997).

Kovács 1998 = Kovács L.: Árpád-kori templom és temető a karcagi Kápolnás-halmon (Arpadenzeitliche Kirche und Kirchhof auf dem Kapellenhügel/Kápolnás-halom von Karcag). SzolnokMMA (1998).

Kovács 2003 = Kovács L.: Csalóka lidércfény nyomában. A szibériai Petőfi-kutatás csődje. IK 1. Budapest 2003.

Kovács 2004 = Kovács L.: Érmék nem dísz vagy ékszer szerepben a honfoglaló magyar sírokban. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. MHB 14 (2004) 43–49.

Kovács 2006 = Kovács L.: A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth–twelfth century). In: Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi B. StudCarol 7:3–4 (2006) 215–248.

Kovács 2008 = Kovács, L.: Die zwischen 1000 und 1141 verborgenen Hortfunde des Karpatenbeckens. ActaArchHung 59 (2008) 429–455.

Kovács 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról. HadtIMK Budapest 2011.

Kovács 201? = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverés régészeti emlékei. Tanulmányok a Kárpát-medence I. István és II. Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) sír-, szórvány- és kincsleleteiről. Kézirat a befejezés előtt. Budapest 201?.

Kovács–Kriveczky 1991 = Kovács Gy.–Kriveczky B.: Kiskunfélegyháza-Páka. RégFüz I:42 (1991) 61–62: [Nr. 132.].

Kovalovszki 1965 = Kovalovszki J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Orosháza 1965, I: 175–202.

Kovalovszki 1992 = Kovalovszki J.: Visegrád-Várkert. RégFüz I:44 (1992) 68: Nr. 122.

Kovalovszki 1995 = Kovalovszki J.: Az Árpád-kori Visegrád. Ásatások a Várkertben. Műemlékvédelem 39:2 (1995) 69–74.

Kovalovszki 1996 = Kovalovszki J.: Visegrád-Várkert. RégFüz I:47 (1996) 71: Nr. 103.

Kozák 1980 = Az egri vár Árpád-kori temetőjének feltárása (Disclosure of the Arpadian-age cemetery in the fortress of Eger). EMÉ 16–17 (1980) 157–183.

Köblös–Szőke 1994 = Köblös J.–Szőke B. M.: Nyitra. KMTL 1994, 498–499.

Kőhegyi 1964 = Kőhegyi M.: Kunfehértó-Templomdomb. RégFüz I:17 (1964) 92.

Kőhegyi 1966 = Kőhegyi M.: Kisszállás, Templomdomb. RégFüz I:19 (1966) 63: Nr. 86.

Kőkortól 1994 = A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára (Von der Steinzeit bis zum Mittelalter. Studien zum 60. Geburtstag von Ottó Trogmayer). Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994.

Középkori 1985 = Középkori régészetünk újabb eredményei és feladatai (Neuere Ergebnisse und aktuelle Fragen der Mittelalterarchäologie in Ungarn). Szerk.: Fodor I.–Selmeczi L. Budapest 1985.

Középkori 2000 = A középkori Dél-Alföld és Szer (The southern part of the Great Palin and Szer during the Middle Ages). Szerk.: Kollár T. Szeged 2000.

Kralovánszky 1971 = Kralovánszky A.: Székesfehérvár-Romkert. RégFüz I:25 (1971) 77–79: Nr. 157.

Kralovánszky 1985 = Kralovánszky A.: A veszprémi és zirci templomok kutatásának újabb eredményei (Neuere Ergebnisse der Erforschung der Kirchen von Veszprém und Zirc). In: Középkori 1985, 353–362.

Krecsmárik 1911 = Ifj. Krecsmárik E.: Szarvasi középkori és őskori leletekről. ArchÉrt 31 (1911) 378–382.

Kristó 1981 = Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben (Données relatives aux sépultures dans nos chartes prémédiévales – Dannye, kasajuščiesja zahoronenij, v rannyh vengerskih gramotah). ActaHist 71 (1981) 21–28.

Kristó 1984 = Kristó Gy.: A korai feudalizmus. In: MoT 1984, 1007–1415.

Kristó 1985 = Kristó Gy.: Az augsburgi csata. STN 8. Budapest 1985.

Krupica 1978 = Krupica, O.: Stredoveké Krásno (Das mittelalterliche Krásno). ZápSlov 5 (1978) 169–333.

Krupica 1981 = Krupica, O.: Stredoveké Krásno (Das mittelalterliche Krásno). II. ZápSlov 8 (1981) 90–218.

Kubinyi 1986 = Kubinyi A.: A nagybirtok és jobbágyai a középkor végén az 1478-as Garai–Szécsi

birtokfelosztás alapján (Der Grossgrundbesitz und seine Hörigen im Spiegel der Garai-Szécsi Teilungsurkunde von 1478). VMMK 18 (1986) 197–226 [1987].

Kubinyi 2001 = Kubinyi A.: A császárvári uradalom közbecsü összeírása 1489-ből (A public record of the Császárvár estate dating from 1489). TörtSzle 43:1–2 (2001) 5–17.

Kubinyi 2005 = Kubinyi A.: Késő középkori temetkezések a történeti forrásokban (Late medieval burials in the historical sources). In: Halál 2005, 13–18.

Kulcsár 1995 = Kulcsár M.: Az Árpád-kori templom körüli temetők kialakulásának kérdéséhez. Előzetes beszámoló az 1993–1994. évi baracsi feltárásokról (Vorbericht über die Freilegung des arpadenzeitlichen Gräberfeldes von Baracs – 1993–1994). SMK 11 (1995) 236–246.

Langó–Türk 2004 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás-kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn. Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai egyszerű mellkeresztek tipológiájához (Landnahmezeitliche Gräber in Mindszent-Koszorús-dűlő. Angaben zur Typologie der trapezförmigen byzantinischen Schnallen und einfachen Brustkreuze mit südosteuropäischen Beziehungen). MFMÉ–StudArch 10 (2004) 365–451.

László 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). ArchHung 22 (1943).

László 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár 4. Budapest 1944.

László 1945 = László Gy.: Ősvallásunk nyomai egy szamosháti kocsistörténetben. Kolozsvár 1945.

Laszlovszky 1991 = Laszlovszky, J.: Social stratification and material culture in 10th–14th century Hungary. In: Alltag und materielle Kultur im mittelalterlichen Ungarn. Hrsg. von A. Kubinyi–J. Laszlovszky. MAQ 22 (1991) 32–67.

Liska 1996 = Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). BMMK 16 (1996) 175–208.

Liudprand 1908 = Liudprand történeti munkái. Antapodosis, Liber de rebus gestis Ottonis magni imperatoris, Relatio de legatione Constantinopolitana. Ford.: Jakubovich E.–Gombos F. A.–Gaál L. Bev. és jegyz.: Gombos F. Albin. KK 6–7. Budapest 1908.

Liudprand 2002 = Liudprand: Antapodosis. In: Györffy 2002, 212–220.

Lovag 2000 = Lovag Zs.: Keresztény temetkezések. In: Európa 2000, 399–400.

Lovag 2000a = Lovag, Zs.: Christliche Bestattungen. In: Europas Mitte 2000, II: 638–639.

Lovag 2005 = Lovag Zs.: Az esztergom-szigeti apácakolostor temetőjének kutatása (Investigation of the cemetery of the Esztergom-Sziget convent). In: Halál 2005, 126–130.

Lővei 2005 = Lővei P.: Temetői sírjelek a középkori Magyarországon (Grave markers in the cemeteries of medieval Hungary). In: Halál 2005, 77–83.

Magyar 1899 = Magyar Törvénytár – Corpus Juris Hungarici 1000–1895. Szerk.: Márkus D. I–II. Budapest 1899.

Majláth 1890 = Majláth B.: Az orosházi sírmező. ArchÉrt 10 (1890) 417–423.

Makk 1994 = Makk F.: I. Béla. In: KMTL 90.

Marcu Istrate 2008 = Marcu Istrate, D.: A gyulafehérvári római katolikus székesegyház és püspöki palota régészeti kutatása (2000–2002) (The Roman Catholic Cathedral and the bishop's palace of Gyulafehérvár. The 2000–2002 archaeological research). Ford.: Kerekes Gy.–Kémenes M.–Gáll A. Budapest 2008.

Marosi 1999 = Marosi E.: Megjegyzések a magyarországi romanika épülettipológiájához (Bemerkungen zur Bautypologie der Romanik in Ungarn). In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. [I.]. Coord.: Kiss I.–Szőcs P. L. Satu Mare 1999, 10–32.

Marosi 2008 = Marosi, E.: Pfarrkirchen im mittelalterlichen Ungarn im Spannungsfeld der beharrenden Kräfte der Gesellschaft und zunehmender Bildungansprüche. StudGermSacra 32 = VMPIG 238 (2008) 201–221.

Medgyesi 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). HOMÉ 30–31/2 (1993) 487–511.

Méri 1944 = Méri I.: Középkori temetőink feltárásmódjáról. ErdélyiTudFüz 175 (1944). = Méri 1986, 26–40.

Méri 1958 = Méri I.: Kardoskút-Hatablak. RégFüz I:10 (1958) 56–57.

Méri 1964 = Méri I.: Árpád-kori népi építkezésünk feltárt emlékei Orosháza határában (Otčët o raskopkah u sela Kardoškut – Bericht über die Ausgrabungen in Kardoskút). RégFüz II:12. (1964).

Méri 1964a = Méri I.: Kiaggatott lókoponyák Árpád-kori falvainkban (Lošadijnye čerepa v selenijah èpohi Arpadov/Ausgesteckte Pferdeschädel in árpádenzeitlichen ungarischen Dörfern). ArchÉrt 91 (1964) 111–115.

MÉRI 1986 = A magyar falu régésze, Méri István (1911–1976). Összeáll.: Kovalovszki J. CeglFüz 23 (1986).

MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: A sárrétudvari (biharudvari) X–XI. századi temetők (Begräbnisstätten aus den 10. und. 11. Jahrhundert in Sárrétudvari/Biharudvari). BiMÉ 2 (1980) 29–42.

MÉSZÁROS 2007 = Mészáros O.: Keresztény és iszlám templomok Esztergomban. Királyi központok régészeti kutatása. ÉT 62:20 (2007. május 18.) 618–620.

MIRNIK 2001–2002 = Mirnik, I.: Coins from the early Croatian graves (Érmek a korai horvát sírokból). NK 100–101 (2001–2002) 99–119, 120–124.

MKL = Magyar Katolikus Lexikon. Főszerk.: Diós István, szerk.: Viczián János. VI: Kaán–kiz. Budapest 2001, VII: Klacs–lond. Budapest 2002, IX: Meszr–Olt. Budapest 2004, X: Oltal–Pneu. Budapest 2005, XIII: Szentl–titán. Budapest 2008.

MOLNÁR 1979 = Molnár J.: Csenger régi helynevei. In: Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás. I–II. Szerk.: Kovács L. Nyíregyháza 1979, 269–298.

MOLNÁR 2005 = Molnár E.: Esztergom-Zsidód templom körüli temetője (The Esztergom-Zsidód churchyard). In: Halál 2005, 109–114.

MORAVCSIK 1984 = Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai (Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium). Budapest 1984.

MoT 1984 = Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy, szerk.: Bartha A. Magyarország Története Tíz Kötetben. Szerk. biz. vez.: Pach Zs. P. I. Budapest 1984.

MRT 2 = Éri István–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri I. MRT 2. Budapest 1969.

MRT 5 = Horváth I.–H. Kelemen M.–Torma I.: Komárom megye régészeti topográfiája. Esztergom és a dorogi járás. Szerk.: Torma István. MRT 5. Budapest 1979.

MRT 6 = Ecsedy I.–Kovács L.–Maráz B.–Torma I.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/1. A szeghalmi járás. Szerk.: Torma István. MRT 6. Budapest 1982.

MRT 8 = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/2. A szarvasi járás. Szerk.: Makkay János. MRT 8. Budapest 1989.

MRT 9 = Dinnyés I.–Kővári K.–Kvassay J.–Miklós Zs.–Tettamanti S.–Torma I.: Pest megye régészeti topográfiája. XIII/2. A szobi és a váci járás. Szerk.: Torma I. MRT 9. Budapest 1993.

MRT 10 = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: Békés megye régészeti topográfiája. IV/3. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. D. MRT 10. Budapest 1998.

MÜLLER 1994 = Müller R.: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. A honfoglalásról sok szemmel. 1. Főszerk.: Györffy Gy. Budapest 1994, 91–98.

MÜLLER 1996 = Müller R.: Zalaszabar – Borjúállás-sziget. In: Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996, 135–140.

MÜLLER 2004 = Müller R.: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről (Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta). In: Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője). Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 9–31.

NAGY 1973 = Nagy Á.: Pétervására-Vár. RégFüz I:26 (1973) 84–85: Nr. 147.

K. NÉMETH 2001 = K. Németh A.: A középkori Tolna vármegye korai templomairól (Die frühmittelalterlichen Kirchen im Komitat Tolna). In: Hadak útján XII. „Régiók és kistájak a népvándorlás korában. A népvándorláskor fiatal kutatói konferenciájának előadásai. Simontornya, 2001. szeptember 3–5. Szerk.: Gaál A. WosinskyMMÉ 23 (2001) 391–405.

NÉMETH 2002 = Németh P.: Die kirchliche Baukunst im Komitat Szabolcs und Szatmár in dem frühen Zeitalter der Árpáden. In: The First Millennium of Hungary in Europe. Eds-in-chief: K. Papp–J.Barta, co-eds: A. Bárány–A. Györkös. Debrecen 2002, 84–91.

M. NEPPER 1991 = M. Nepper I.: Sárrétudvari és környéke a XIII. századig (Sárrétudvari und seine Umgebung bis hin zum 13. Jahrhundert). BiMÉ 6–7 (1991) 13–61.

M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II. MHKKÁS 3 (2002).

NEŠPOROVÁ 1978 = Nešporová, T.: Trenčín, okres Trenčín. In: VSNS 1978, 217–223.

NYÁRY 1907 = Nyáry A.: Ásatás a szécsényi Kerekdombon (Nógrád m.). ArchÉrt 27 (1907) 222–223.

ÓDOR 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna). WosinskyMMÉ 21 (1999) 151–173.

ÓDOR 2000 = Ódor J. G.: Árpád-kori temetőrészlet és településnyom a Tolna megyei Koppányszántó

határában (Ein arpadenzeitliches Gräberfeldsdetail und Siedlungsspuren in der Gemarkung von Koppányszántó, Komitat Tolna). In: A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20. Szerk.: Petercsák T.–Váradi A. HevesMRK 2 (2000) 235–252.

Ódor 2001 = Ódor J. G.: Báta, Régitemető-völgy. RégKutMo-1998 (2001) 128: Nr. 16.

Olasz 1959 = Ifj. Olasz E.: Árpádkori település Békéssámson-Cigándon. SzKMÉ 2 (1959) 5–11.

Olasz 1959a = Ifj. Olasz E.: Elpusztult XI–XVI. századi falvak Kardoskút, Tótkomlós és Békéssámson határában. SzKMÉ 2 (1959) 31–39.

Orosháza 1965 = Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gy. I–II. Orosháza 1965.

Pálóczi Horváth 1986 = Pálóczi Horváth A.: A magyar honfoglalástól az Árpád-kor végéig. In: Tóth A.–Pálóczi Horváth A.: Kisújszállás város története. Kisújszállás 1986, I: 120–158.

Pap 2002 = Pap I. K.: Téglás és téglakeretes temetkezések a Délkelet-Alföldön (Gräber mit Ziegeln und Ziegelrahmen in der südöstlichen Tiefebene). CommArchHung 2002, 177–194.

Pascu–Rusu–Iambor–Edroiu–Gyulai–Wollmann–Matei 1968 = Pascu, Ş.–Rusu, M.–Iambor, P.–Edroiu, N.–Gyulai, P.–Wollmann, V.–Matei, Ş.: Cetatea Dăbîca (Die Burg von Dăbîca). ActaMN 5 (1968) 153–202.

Patkanjan 1861 = Keropè Petrovič Patkanjan (= Keropè Petrovič Patkanov = Heruvim Patkanjan): Istorija Agvan Moiseja Kagankatvaci, pisatel'ja X veka. Per. na rus. jaz., s primečanijami i priloženijami. Sankt-Peterburg 1861.

Pávai 2000 = Pávai É.: Ellésmonostor kutatása. In: Középkori 2000, 219–232.

Petkes 2008 = Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Alap-Tavasz-majorból. Alba Regia 37 (2008) 141–187.

Petrov 1996 = Petrov, G.: Raport preliminar asupra cercetărilor arheologice din complexul medieval de la Geoagiu de Jos, jud. Hunedoara. Campaniile din 1993, 1994, 1995 (Rapport préliminaire sur les recherches archéologiques du complèxe mediéval de Geoagiu de Jos, dép. de Hunedoara. Les campagnes de 1993, 1994, 1995). ActaMN 33/1 (1996) 403–414.

Petrov 1998 = Petrov, G.: Előzetes jelentés az algyógyi középkori épületegyüttes régészeti kutatásáról (1993–1995). Ford.: Bajusz I. ErdMúz 60:1–2 (1998) 68–73.

Pintér 1887 = Pintér S.: Nógrádvidéki régészeti kutatásairól. ArchÉrt 7 (1887) 429–433.

Plachá–Hlavicová 1980 = Plachá, V.–Hlavicová, J.: Výsledki archeologického výskumu na hrade Devín v roku 1980 (Ergebnisse der archäologischen Grabung auf der Burg Devín im J. 1980). AVANS-1980 (1981) 234–235.

Popa 1976 = Popa, R.: Streisîngeorgiu. Ein Zeugnis rumänischer Geschichte des 11.–14. Jahrhunderts im Süden Transsilvaniens. Dacia 20 (1976) 37–61.

Popescu 1970 = Popescu, D.: Les fouilles archéologiques dans la République Socialiste de Roumanie en 1969. Dacia 14 (1970) 431–464.

Pulszky 1880 = Pulszky K.: Az országos régészeti és embertani társulat. ArchÉrt 14 (1880) 38–41.

Radisics 1870 = Radisics J.: XXII (Ligeti ásatás). ArchÉrt 3 (1870) 119–121.

Remiášová 1970 = Remiášová, M.: Výskum v areáli bojnického kostola. Horná Nitra 5 (1970) 201–209.

Réthy 1891 = Réthy L.: Kiadatlan magyar érmék. ArchÉrt 11 (1891) 435–438.

Réthy 1899, 1907 = Réthy L.: Corpus nummorum Hungariae. – Magyar egyetemes éremtár. Budapest I: 1899, II: 1907.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jh.). MHKKÁS 1. Budapest 1996.

Révész 2001 = Révész L.: Karcsa, Kormoska. RégKutMo-1998 (2001) 152–153: Nr. 106.

Révész 2007 = Révész É.: A keleti keresztény temetkezési rítus X. századi sírleleteinkben. In: Az V. Medievisztikai Konferencia (Szeged, 2007. június 7–8.) előadásai. Szerk.: Révész É.–Halmágyi M. KözTan 5 (2007) 141–150.

Révész 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitats Heves im 10.–11. Jahrhundert). MHKKÁS 5 (2008).

Ritoók 1984 = Ritoók Á.: Árpád-kori temetkezések Veszprémfajszon. Előzetes jelentés a templomrom körüli temető feltárásáról (Begräbnisse in der Arpadzeit in Veszprémfajsz. Vorhergehende Meldung über die Ausgrabungen um die Kirchenruine). VMMK 17 (1984) 93–106 [1985].

Ritoók 1997 = Ritoók Á.: A magyarországi falusi templom körüli temetők feltárásának újabb eredményei (Latest results of excavations of village churchyards in Hungary). FolArch 46 (1997) 165–177.

Ritoók 2004 = Ritoók Á.: Szempontok a magyarországi templom körüli temetők elemzéséhez. In: „Es tu scholaris." Ünnepi tanulmányok Kubinyi András 75. születésnapjára. Szerk.: F. Romhányi B.–Grynaeus A.–Magyar K.–Végh A. MHB 13 (2004) 115–123.

Ritoók 2005 = Ritoók Á.: Zalavár-Kápolna: egy

temetőelemzés lehetőségei és eredményei (Zalavár-„Kápolna": possibilities and results of a cemetery analysis). In: Halál 2005, 173–183.

Ritoók 2007 = Ritoók Á.: A templom körüli temetők felfedezése (The discovery of the medieval churchyards). In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. IV. Coord.-Szerk.: P. L. Szőcs–A. A. Rusu. Satu Mare 2007, 249–276.

Ritoók 2009 = Ritoók Á.: „ha szent király rakatta, tisztesség adassék néki ..." (Mezőlaky Ferenc a zalavári vár nyugati faláról, 1557). Kézirat 2009.

Ritoók 2010 = Ritoók Á.: Zalavár-Várszíget az Árpád-korban. A régészeti kutatás eredményei. Doktori disszertáció tézisei. Budapest 2010.

Ritoók–Szőke 2005 = Ritoók Á.–Szőke B. M.: Zalavár, Várszíget. RégKutMo-2004 (2005) 311: Nr. 434.

Róna-Tas 1997 = Róna-Tas A.: A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe. Budapest 1997.

Rosner 1987 = Rosner Gy.: Dombóvár-Szarvasd puszta. RégFüz I:40 (1987) 78: Nr. 141.

Ruttkay 1989 = Ruttkay, A.: Výskum v Nitre-Dražovciach pri kostole Sv. Michala a v jeho okolí (Grabung in Nitra-Dražovce, bei der St.-Michaels-Kirche und ihrer Umgebung). AVANS-1989 (1991) 88–90.

Ruttkay 2000 = Ruttkay, A. T.: Nyitra és Zoborhegy. In: Európa 2000, 393–395.

Ruttkay 2000a = Ruttkay, A. T.: Neutra (Nitra) und Zobor. In: Europas Mitte 2000, II: 628–632.

Ruttkay 2005 = Ruttkay, A. T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról (On the archaeological investigation of churchyards in Slovakia). In: Halál 2005, 31–57.

Sabău 1958 = Sabău, I.: Circulația monetară în Transilvania secolelor XI–XIII, în lumina izvoarelor numismatice (La circulation monétaire en Transylvanie aux XIe–XIIIe siècles à la lumière des sources numismatiques). SCN 2 (1958) 269–301.

Šafarik–Šulman 1954 = Šafarik, O.–Dr. Šulman, M.: Hinga. Srednjovekovna nekropola kod Subotice (The medieval necropolis Hinga near Subotica). RadVM 3 (1954) 5–55.

Sebestyén 1903 = Sebestyén K.: A pogány magyarok lóhúsevése. Ethnographia 14 (1903) 394–396.

Siklósi 1994 = Siklósi Gy.: Székesfehérvár. In: KMTL 1994, 626–628.

Šimić 2002 = Šimić, J.: Istraživanje prapovijesnog i srednjovjekovnog lokaliteta Čepin-Ovčara/Tursko groblje u godini 2001 (Excavations at the prehistoric and medieval site Čepin-Ovčara/Tursko groblje in 2002 [sic!]). Obavijesti 34:1 (2002) 46–50.

Šimić 2004 = Šimić, J.: Lokalitet: Čepin – Ovčara/Tursko groblje (with summary). HAG 1 (2004) 7–8 [2005].

Šimić 2007 = Šimić, J.: Čepin-Ovčara/Tursko groblje, istraživanje godine 2006 (Čepin-Ovčara/Turkish cemetery excavations in 2006). Obavijesti 39:1 (2007) 65–72.

Simonyi 2005 = Simonyi E.: Középkori és kora újkori temető Felsőzsolca-Nagyszilváson (Medieval church and churchyard at Felsőzsolca-Nagyszilvás). In: Halál 2005, 305–314.

Sommer 2000 = Sommer, P.: Térítés Csehországban régészeti, művészettörténeti és írott források alapján. In: Európa 2000, I: 245–246.

Sommer 2000a = Sommer, P.: Die Christianisierung Böhmens aufgrund archäologischer, kunsthistorischer und schriftlicher Quellen. In: Europas Mitte 2000, I: 401–404.

Sommer 2000b = Sommer, P.: Keresztény temetkezések. In: Európa 2000, I: 261–262.

Sommer 2000c = Sommer, P.: Die christliche Bestattungen. In: Europas Mitte 2000, I: 426–429.

Sosztarits 1993 = Sosztarits O.: Csepreg-Szentkirály. RégFüz I:45 (1993) 59–60: Nr. 92.

Stanojev 1989 = Stanojev, N.: Nekropole X–XV veka u Vojvodini (Nekropole aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina). Katalog 1 (1989).

Štefanovičová 1975 = Štefanovičová, T.: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí (Die Burg Bratislava im 9.–12. Jahrhundert). Bratislava 1975.

Szabó 1969 = Szabó I.: A középkori magyar falu. Budapest 1969.

Szabó 1970 = Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról (Zur Frage der landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál, Kom. Heves). ArchÉrt 97 (1970) 264–271.

Szabó 1983 = Szent Gellért püspök legendái. Ford.: Szabó Flóris. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi G. Budapest 1983, 68–94.

Szabó 1984 = Szabó J. Gy.: Adatok a patai főesperesség korai történetéhez. In: Gyöngyösi tanulmányok. Szerk.: Havassy P.–Kecskés P. Gyöngyös 1984, 21–89.

Szabó 1985 = Szabó J. Gy.: A gyöngyöspatai Szent Péter templom (Die Kirche Sankt Peters in Gyöngyöspata). Agria 21 (1985) 5–76.

Szabó 2005 = Szabó L.: Árpád-kori templom és temető Mezőcsát határában (Church and churchyard from the Árpádian Period at Mezőcsát). In: Halál 2005, 221–232.

Szakács 2004 = Szakács B. Zs.: A templomok nyugati

térelrendezése és a „nemzetségi monostor" kérdése (Western Complexes of the Medieval Hungarian Churches and the Problem of the „Kindred Monasteries"). In: Arhitectura religioasă medievală din Transilvania – Középkori egyházi építészet Erdélyben – Medieval Ecclesiastical Architecture in Transylvania. III. Coord.: D. Marcu-Istrate–A. A. Rusu–P. L. Szőcs. Satu Mare 2004, 71–98.

Szalmási 1974 = Szalmási P.: Movsēs Kałankatuaçi a kaukázusi hunok vallási kultuszáról. Keletkutatás 1974 Tanulmányok az orientalisztika köréből. Szerk.: Kara Gy.–Terjék J. Budapest 1974, 95–108.

Szarvas 1911 = Ásatás Örményzúgban. Szarvas és Vidéke 22:33 (1911. augusztus 13.) 2–3.

Szatmári 1987 = Szatmári I.: Csökmő-Peterd. RégFüz 1:40 (1987) 92: Nr. 164.

Szatmári 1987a = Szatmári I.: Gyula-Szeregyháza. RégFüz I:40 (1987) 100: Nr. 173/5.

Szatmári 1992 = Szatmári I.: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában. Implom József ásatásainak hitelesítése. Békés 1992. Kézirat.

Szatmári 1994–1995 = Szatmári I.: Árpád-kori templomok Kamuton (Árpádenzeitliche Kirchen in Kamut). ArchÉrt 121–122 (1994–1995) 37–56.

Szatmári 1995 = Szatmári I.: Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében (Die Pektorales byzantinischen Typs als Reliquienschreine im Komitat Békés und Csongrád). MFMÉ–StudArch 1 (1995) 219–264.

Szatmári 1996 = Szatmári I.: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. In: A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei (Reitergrabstätten aus der Zeit der Landnahme in Décse). Szerk.: Wolf M.–Révész L. Miskolc 1996, 162–186.

Szatmári 1996a = Szatmári I.: Középkori falusi templomok régészeti kutatása Gyula határában (Implom József ásatásainak hitelesítése). In: Szatmári I.–Gerelyes I.: Tanulmányok a gyulai vár és uradalma történetéhez. Szerk.: Jankovich B. D. GyulaiFüz 8 (1996) 9–87.

Szatmári 1997 = Szatmári I.: Csökmő–Peterd. RégFüz I:48 (1997) 79: Nr. 115.

Szatmári 2003 = Szatmári I.: Békés megye középkori szakrális építményeinek és temetőinek néprajza. PhD értekezés. Debrecen 2003. – http://phd.okm.gov.hu/disszertaciok/ertekezesek/2003/de_2143.pdf – Letöltve: 2009. aug.–szept.

Szatmári 2004 = Szatmári I.: Középkori templomok kutatása Békés megyében (Die Erforschung mittelalterlicher Kirchen im Kom. Békés). ArchÉrt 129 (2004) 195–213.

Szatmári 2005 = Szatmári I.: Békés megye középkori templomai (Mediaeval Churches in Békés County). Békéscsaba 2005.

Szatmári–Vágó 1993 = Szatmári I.–Vágó Cs.: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Szerk.: Szabó F. Medgyesegyháza 1993, 8–66.

Szegfű 1980 = Szegfű L.: Vata népe (Le peuple de Vata – Ob učastnikah vosstanija Vaty). ActaHist 67 (1980) 11–19.

V. Székely 1982 = V. Székely Gy.: Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana tanya. RégFüz I:35 (1982) 91: Nr. 178.

V. Székely 1983 = V. Székely Gy.: Hetényegyháza-Belsőnyír, Zana tanya. RégFüz I:36 (1983) 81: Nr. 153.

Szekeres 1971 = Szekeres L.: Zenta és környéke története a régészeti leletek fényében (Die Geschichte von Zenta und seiner Umgebung im Lichte der archäologischen Funde). Senta 1971.

Szekeres 1983 = Szekeres L.: Középkori települések Északkelet-Bácskában. Újvidék 1983.

Szénássy 2002 = Szénássy Á.: Felvidéki Árpád-kori templomok lexikona. I: A nyitrai kerület, Szlovákia. Révkomárom/Komárno 2002.

Szentpétery 1938 = Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Ed.: E. Szentpétery. Budapest 1938, I–II (reprint: Budapest 1999).

Szeremlei 1901 = Szeremlei S.: Hódmezővásárhely története. II: Az ököljog kora. I. Istvántól a mohácsi vészig. Hódmezővásárhely 1901.

Szilágyi 1961 = Árpádkori törvények. Latinból fordította: Szilágyi Loránd. Budapest 1961.

Szőke 1956 = Szőke, B.: Spuren des Heidentums in den frühmittelalterlichen Gräberfeldern Ungarns. StudSlav 2 (1956) 119–155.

Szőke 1979 = Szőke M.: Visegrád-Várkert, MN Bank üdülő. RégFüz I:32 (1979) 105: Nr. 174.

Szőke 1996 = Szőke, B. M.: Die Prämonstratenserpropstei von Alsórajk-Kastélydomb. Antaeus 23 (1996) 251–303.

Szőke 2000 = Szőke M.: Visegrád koraközépkori vára. In: Európa 2000, 363–364.

Szőke 2000a = Szőke, M.: Die mittelalterliche Burg von Visegrád. In: Europas Mitte 2000, II: 584–587.

Szőke 2003 = Szőke B. M.: Zalavár, Városziget, Szt. Hadrianus (Adorján) zarándoktemplom. RégKutMo-2000 (2003) 236–237: Nr. 425.

Szőke 2005 = Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community on the eastern periphery

of the Carolingian empire). In: Halál 2005, 19–30.

Szőke–Vándor 1986 = Szőke B. M.–Vándor L.: Balatonmagyaród-Pusztaegyház. RégFüz I:39 (1986) 79: Nr. 150.

Szuromi 2002 = Szuromi Sz. A.: A temetésre vonatkozó egyházfegyelem a XII–XIII. században (La discipline d'inhumation du XIIe et XIIIe siècle). BIPIC III: Studia 4 (2002).

Szuromi 2003 = Szuromi Sz A: Egyházi intézménytörténet. BIPIC I: Inst (2003).

Szuromi 2003a = Szuromi Sz: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében. In: Halál 2003, 5–6.

Szuromi 2005 = Szuromi Sz: A templom körüli temetkezés a középkori egyházfegyelem tükrében (12–13. század) (Burials in the churchyard as reflected in medieval church discipline). In: Halál 2005, 9–12.

Szuromi–Lővei 2008 = Szuromi Sz. A.–Lővei P: temető. MKL XIII (2008) 814–816.

Szűcs 1990 = Szűcs J.: Csongrád-Elléspart. MúzHír 11:11 (1990. nov.) 29.

Takács 2005 = Takács M.: Egy vitatott kéztartásról (On a debated gesture). In: Halál 2005, 85–101.

Tari 1989 = Tari E.: A templom régészeti feltárása. In: A hévízgyörki középkori templom. Egy XIII. századi romtemplom régészeti feltárása és műemléki helyreállítása (Archäologische Eröffnung der Kirche – Archaeological excavation of the church). Szerk.: Asztalos I. MúzFüz 39 (1989) 13–66.

Tari 1994 = Tari E.: Korai szarmata sír Újszilváson (Early Sarmatian grave from Újszilvás). In: Kőkortól 1994, 259–264.

Tari 1994–1995 = Tari E.: Árpád-kori templomok Cegléd környékén II. Cegléd-Nyúlfülehalom (Churches from the Árpádian age in the environs of Cegléd II. Cegléd-Nyúlfülehalom). CommArchHung (1994–1995) 191–217.

Tari 1995 = Tari E.: Árpád-kori falusi templomok Cegléd környékén (Árpádian Age Rural Churches Surroundings of Cegléd). CeglFüz 31 (1995).

Tari 1998 = Tari E.: Nagykőrös–Ludaspuszta. RégFüz/ ArchRep I:51 (1998) 151–152 [2001].

Tari 2000 = Tari E.: Pest megye középkori templomai (Medieval Churches in Pest County). StudComit 27 (2000).

Terei 2005 = Terei Gy.: Előzetes jelentés a Kőérberek-Tóváros-lakópark területén folyó Árpád-kori falu feltárásáról (Preliminary report on the excavation of a village from the Árpádian Period on the territory of the Kőérberek-Tóváros residential district). RégKutMo-2004 (2005) 37–49.

Terei 2005a = Terei Gy.: XI. Kőérberek-Tóváros Lakópark. In: Kincsek a város alatt. Budapest régészeti örökségének feltárása, 1989–2004. Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeumban 2005. május 27–augusztus 20. (Treasures under city. Survey of the archaeological heritage of Budapest, 1989–2004. Temporary exhibition at the Budapest History Museum 27 May–20 August 2005). Szerk.: Zsidi P. Budapest, 2005, [12] 89–97, 99.

TESz = A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. Főszerk.: Benkő Loránd. Szerk.: Kiss L.–Papp L. I: A–GY. Budapest 1967, II: H–O. Budapest 1987, III: Ö–ZS. Budapest 1976.

Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). StudComit 3 (1975) 79–123.

Točík 1952 = Točík, A.: Zisťovacie výskumy v Sv. Tekove na Slovensku (Recherches de reconnaissance à Starý Tekov en Slovaquie). AR 4 (1952) 35–37, 90, 94.

T^{c}orosean–T^{c}Borosean 1991 = T^{c}orosean, Y.–T^{c}Borosean, L.: Arjern bararan. Vienna/Wien 1988–89 [1991].

Tóth 1996 = Tóth P.: A pogány kori őskultusz emlékei Magyarországon (Memories of the cult of ancestors from the Pagan Times). In: Társadalomtörténeti tanulmányok. Szerk.: Fazekas Cs. StudMisk 2 (1996) 20–35.

H. Tóth 1990 = H. Tóth E.: Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében, 1949–1989 (Archäologische Forschungen von vier Jahrzehnten im Komitat Bács-Kiskun, 1949–1989). Cumania 12 (1990) 81–233.

Tömörkény 1904 = Tömörkény I.: Kőtörési leletekről. ArchÉrt 24 (1904) 414–417.

Tömörkény 1905 = Tömörkény I.: Újabb kőtörési leletekről. ArchÉrt 25 (1905) 410–420.

Tömörkény–Harsányi 1912 = Tömörkény I.–Harsányi P.: A szegedi múzeumba került régipénz-leletek. NK 11 (1912) 8–15.

Třeštík 2000 = Třeštík, D.: A prágai és a morva püspökség alapítása. In: Európa 2000, 249–250.

Třeštík 2000a = Třeštík, D.: Die Gründung des Prager und des mährischen Bistums. In: Europas Mitte 2000, I: 407–410.

Tuite 2000 = Tuite, K.: The Choppa ritual in the traditional religions of the Caucasus. – http://mapageweb.umontreal.ca/tuitekj/caucasus/Choppa.htm – Letöltve: 2012. július.

Tuite 2004 = Tuite, K.: Lightning, Sacrifice, and Possession in the Traditional Religions of the Caucasus. Anthropos 99 (2004) 143–159, 481–497.

Türk 2005 = Türk A.: Árpád-kori, templom körüli

temető feltárása Szentes-Kaján, Temetőhalmon. Előzetes beszámoló a 2000–2001. évi ásatásokról (The excavation of a churchyard from the Árpádian Era at Szentes-Kaján, Temetőhalom). In: Halál 2005, 213–219.

Türk 2011 = Türk A.: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. doktori.bibl.u-szeged.hu/1167/1/Turk_PhD_szoveg.pdf – Letöltve: 2012. július.

Uhrmann 2010 = Uhrmann I.: Az utolsó törzsfő vagy az első parasztvezér? Az ugynevezett Vata-felkelés (The last chieftain or the first peasant leader? The so-called Vata uprising – Le dernier chef de tribu ou le premier chef de paysans? L'insurrection dite de Vata – Der letzte Stammesfürst oder der erste Bauernführer? Der sogenannte Vata-Aufstand – Poslednij starejšina plemeni ili pervyj krest'janskij vožd'? Tak nazyvaemoe vosstanie Vata). HadtKözl 123 (2010) 44–111.

Ujszászi 2010 = Ujszászi R.: A XII. századi magyar rézpénzek (with summary). Budapest 2010.

Valter 1985 = Valter, I.: Romanische Sakralbauten Westpannoniens. Burgenland Mosaik. Eisenstadt 1985.

Valter 1991 = Valter I.: Zsámbék-Premontrei monostorrom. RégFüz I:43 (1991) 80–81: Nr. 162.

Valter 1991a = Valter I.: Újabb régészeti kutatások a zsámbéki premontrei prépostsági romban 1986–1991. MűemlékvSzle 1991/2 (1991) 24–28.

Valter 1993 = Valter I.: Zsámbék-Premontrei monostorrom. RégFüz I:45 (1993) 104: Nr. 163.

Valter 2004 = Valter I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. METEMKönyvek 43 (2004).

Valter 2005 = Valter I.: A Ják nemzetség Árpád-kori lakóhelye Jákon (Der arpadenzeitliche Wohnort des Geschlechtes Ják in Ják). CommArchHung 2005, 537–564.

Vályi 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez (Landnahmezeitliche Gräber in Szer [Kom. Csongrád] 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: Kőkortól 1994, 387–403.

Vásáry 2003 = Vásáry I.: A régi Belső-Ázsia története. Második, átdolgozott kiadás. MŐK 19. Budapest 2003.

Velter 1988 = Velter, A.-M.: Unele consideraţii privind circulaţia monetară din secolele V–XII în bazinul Carpatic – cu o privire specială asupra teritoriului României (Considerations of the monetary circulation in the Carpathian area in the 5th–12th centuries – with a special regard over the territory of Romania). SCIVA 39 (1988) 251–274.

Velter 2002 = Velter, A.-M.: Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V-XII (Siebenbürgen im V.–XII. Jahrhunderts. Historisch-politische und wirtschaftliche Interpretationen auf Basis der Münzfunde aus dem Karpatenbecken der Jahrhunderten V.–XII.). Bucureşti 2002.

Vörös 2012 = Vörös I.: A honfoglalás kori magyar lovak. Csodaszarvas IV. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2012, 47–84.

VSNS 1978 = Významné slovanské náleziská na Slovensku. Ed.: Bohuslav Chropovský. Bratislava 1978.

Werbőczy 1990 = Werbőczy I.: Tripartitum. A dicsőséges Magyar Királyság szokásjogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Ford. és bev.: Csiky K. Budapest 1894. Utánnyomás. Bev.: Bónis Gy. Tudománytár. Budapest 1990.

Wicker 1989 = Wicker E.: „Halasi Múzeum." I. HT 8 (1989).

Wolf 2005 = Wolf M.: Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. A borsodi ispánsági vár templomai (Ecclesia baptismalis, ecclesia parochialis. The churches of the ispán's castle at Borsod). In: Halál 2005, 131–139.

Zalotai 1951 = Zalotai E.: Fejirthow. CsK 45 (1951). Kézirat az MNM Adattárában, lt. sz.: 25.F.1.

Zalotay 1957 = Zalotay E.: Gellértegyházai árpádkori temető (Das arpadenzeitliche Gräberfeld von Gellértegyháza). RégFüz I:7 (1957).

Závodszky 1904 = Závodszky L.: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határozatok forrásai. Függelék: A törvények szövege. Budapest 1904 (reprint: Pápa 2002).

Zelev 2008 = Zelev, A.: Gorcy Severnogo Kavkaza potomki hazar? http://www.proza.ru/2008/01/20/202 – Letöltve: 2012. július.

ÜBER DIE FRÜHARPADENZEITLICHEN KIRCHENFRIEDHÖFE MIT MÜNZBEIGABEN UND IHRE KIRCHEN IM UNGARISCHEN KÖNIGREICH (1000–1141)

ANHANG: ÜBER DIE BEKEHRUNG DER KAUKASISCHEN HUNNEN IM 7. JAHRHUNDERT

Im Beitrag beschäftigte ich mich nur mit jener Gruppe der früharpadenzeitlichen Gräberfeldern im Ungarischen Königreich, bei welchen die Münzen von 1000 bis zu 1141 als Beigaben charakteristisch sind (ein Vergleich über die Veränderung der Münzbeigaben nach Könige in den Dorf- und Kirchengräberfeldern S. *Tabelle 2.*).

In der Einführung des Kapitels II. führte ich die christlichen Regeln ihrer Eröffnung vor, dann habe ich die Entwicklung des Kirchenbau in Ungarn nach den Gesetzen von Stephan I. (1000–1038), Ladislaus I. (1077–1095) und König Koloman (1095–1116) durchgeblickt, die nur durch die Heidenrevolte in den Jahren 1046 und 1061 unterbrochen wurde. Am Ende des Kapitels zitierte ich zu den heidischen Handlungen in den Gräberfeldern das Chronica Boëmorum des Prager Cosmas (um 1045–1125). Obwohl alle Dörfer gewiss noch keine Kirchen unter Koloman hatten, aber ihre Zahl wuchs so an, dass aus der in ihrer Umgebung befindlichen kirchenlosen Dörfer die Toten hier bestattet waren. Aus Stein oder Ziegel waren nicht mehr als ungefähr die Hälfte der Kirchen erbaut, die anderen wurden aus Holz errichtet. Während zu jeder aus Stein erbauten Kirchen vielleicht ein Friedhof gehörte, hatte nur ein geringer Teil der Holzkirchen und -kapellen – archäologisch forschbare – Kirchenfriedhöfe.

Im Kapitel II.1. sammelte ich jene Kirchenfriedhöfee und ihre Kirchen des 11. Jahrhunderts zusammen, die Dorfgräberfelder als Vorlagen hatten. Einige Kirchen wurden auf Gräber mit ungarischen Denaren der Dorfgräberfelder gebaut (vgl. *Tabelle 1–3.*), anderwärts waren nur die Gräber der früheren Dorfgräberfelder schneidende Kirchenfundamente *(Tabelle 1: 4–20)*, bzw. solche frühere Gräber beobachtbar, die sowohl zu Dorf-, als auch zu früheren Kirchengräberfeldern gehören konnten *(Tabelle 1: 21–32, 64)*.

Im Kapitel II.2. werden die Kirchenfriedhöfe und ihre Kirchen mit Gräbern mit zwischen 1000 und 1141 geprägten Münzen als Beigabe vorgezeigt, die nach Fundorte und Schlussmünzen gruppiert sind. Am Anfang des Kapitels (II.2.1.) beschäftigte ich mich mit den Schwierigkeiten der Materialsammlung. Die Friedhöfe sind nicht vollständig freigelegt und oft nicht veröffentlicht, zu den sich noch die stark subjektive Praxis der Münzbeigabe gesellt. Im weiteren Teil des Kapitels (II.2.2.) gruppierte ich die Fundstellen danach, zu welchen ungarischen Könige von Stephan I bis zum Béla II. die früheste Münze gehörte *(Tabelle 1: 33–101; nach als Streufunde erhalten gebliebenen Münzen: 102–119)*. Die Münzen sind wegen der partiellen Freilegungen nur Zeugen dafür, dass der Kirchenhof in der Prägeperiode schon genutzt wurde und so auch ihre Kirche stand. Von diesen kann man den Grundriss der Kirche datieren, was bei den späteren Ausgrabungen ohne Münzfunde nützlich wäre. Die Vorführung dieser befindet sich im Kapitel II.2.3.

Das Kapitel III. ist ein Datenverzeichnis der behandelten Fundstellen nach den zeitlichen Gruppen.

Im Anhang wird der Bericht über die Gesandschaftsreise des Bischofs Israel 682 nach Varačan – Hauptstadt der Hunnen im Nordkaukasus – vorgeführt, der in der Arbeit „Geschichte von Albanien" von Movsēs Kałankatuaçi erhalten blieb. Er evangelisierte dabei die Hunnen, was lebensnahe Paralellen zum Verlauf der heidnisch-christlichen Verhältnisse in Ungarn und Böhmen im 11. Jahrhundert bietet.

VARGA SÁNDOR

10–11. SZÁZADI PADMALYOS TEMETKEZÉSEK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A Kárpát-medencében megtelepedő, 9–11. századi magyarság társadalmi és etnikai összetevőinek meghatározásában a sírokból előkerült régészeti emlékanyag mellett kiemelkedő jelentőséget kell tulajdonítanunk a különböző temetkezési szokások részletes elemzésének. Sajnálatos módon a korszak kutatásában eddig a sírokból előkerült leletek mellett jóval kisebb hangsúlyt kapott a temetkezési szokások egyes elemeinek részletes elemzése. Ugyanakkor a 90-es évek elejétől a feltárások kiterjedésével egyre több a jól dokumentált 9–11. századi temetkezés, ami nagyban hozzájárulhat a temetkezési szokások alaposabb megismeréséhez.

A honfoglaló és kora Árpád-kori temetőinkben leggyakrabban előforduló aknasírok mellett számos más szerkezetű sírformát (padkás, padmalyos, teknő alakú, füles, vagy cölöpszerkezetes) is megtalálunk. Jelen dolgozatban a rendelkezésemre álló ismeretek számbavételével a padmalyos kialakítású temetkezéseket vizsgáltam meg részletesebben. Munkám során igyekeztem a kutatástörténeti áttekintés és a lelőhelykataszter mellett a sírtípus kialakításának módozataira, időbeli és földrajzi elterjedésére, illetve a temetkezés eredetére is kitérni.

Kutatástörténeti áttekintés

A honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinkben előforduló padmalyos temetkezések meglétére elsőként Hampel József hívta fel a figyelmet. A korszak temetkezési szokásait megvizsgálva megállapította, hogy a leginkább elterjedt egyszerű aknasírok mellett néha előfordult,[1] hogy a gödör oldalfalát padmalyszerűen aláásták.[2] Szendrey Ákos az ősmagyar temetkezések vizsgálata és értékelése során a padmalyos temetkezések néprajzi párhuzamai mellett Hampelhoz hasonlóan, szintén a székesfehérvári temetőt említette, ahol a síroknál a lábak számára padmalyszerű bemélyedést vágtak.[3]

Bár a kutatásban viszonylag korán ismerté vált a sírtípus 10–11. századi megléte, a feltárások során nem nagyon gyarapodott a padmalyos sírok száma. Ennek oka leginkább a régi kutatóárkos feltárási módszer volt, amely során elsődlegesen magára a csontvázra koncentráltak a feltárók, s a sírgödör kialakításának megfigyelése csak másodlagos volt. Másik fontos tényező, hogy az eredetileg is sekély sírgödrök nagyfokú pusztulása és bolygatottsága következtében már eleve nem lehetett megállapítani a sírgödör formáját.

Az első jól dokumentált, metszetrajzokkal ellátott padmalyos sírokat K. Sedlák tárta fel 1960-ban, amit azután nem sokkal Anton Točik közölt.[4] A sírforma színvonalas publikálását követően azonban továbbra sem gyarapodott nagyobb mértékben a padmalyos szerkezetű sírok száma, az az egy-két lelőhely pedig, ahol előfordult közöletlen maradt.

A 70-es évek közepén Tettamanti Sarolta gyűjtötte össze az addig előkerült padmalyos temetkezéseket tartalmazó lelőhelyek karcsú listáját. A 10–11. századi temetkezési szokásokat elemző tanulmányában a megvizsgált mintegy 394 lelőhelyből mindössze 5 esetében említ padmalyos temetkezést.[5] Véleménye szerint a 10. században szórványosan megtalálható padmalyos kialakítású sírok az egyre inkább elenyésző avar kori szokásmaradványokat tükrözik.[6] Ezt követően Bakay Kornél közölt egy újabb padmalyos sírt,[7] illetve Fodor István adott röviden hírt a Sándorfalva-Eperjesen feltárt temető padmalyos sírjairól.[8]

Lőrinczy Gábor, a Szegvár határában feltárt 10. századi köznépi temetőben megfigyelt és dokumentált padmalyos sír kapcsán szintén foglalkozott a temetkezési forma elterjedésével, illetve szokásának eredetével.

1 Példaként Székesfehérvár-Demkóhegyet említi, ahol többek között Lichtneckert József és Nagy Géza tárt fel 10–11. századi temetkezéseket. A Hampel József által hivatkozott munkákban (Nagy 1892, 299–315; Lichtneckert 1893, 266–269.), illetve a temetőt újra feldolgozó Bakay Kornél tanulmányában azonban padmalyos sírra való utalást nem találtam (Bakay 1965–1966, 45–56., 65–75.).

2 Hampel 1900, 743.

3 Szendrey 1928, 13–14.

4 Točik 1968, 9–17.

5 Ezek a következők: Bánkeszi/Bánov temető 18 feltárt sírja közül hétben, míg Derecske-Nagymező, Kál-Legelő, Székesfehérvár-Demkóhegy és Tiszanána-Cseh tanya temetőiben 1–1 esetben említ padmalyos kialakítású sírgödröt (Tettamanti 1975, 90).

6 Tettamanti 1975, 90.

7 Bakay 1978, 40–44, 28. kép

8 Fodor 1985, 20.

Az összegyűjtött adatok alapján arra az eredményre jutott, hogy a ritkán előforduló padmalyos sírok a Kiskunfélegyháza–Székesfehérvár–Szakony vonaltól délre, valamint Északkelet-Magyarországon, a Tiszanána–Derecske vonaltól északra hiányoznak.[9] A 10. századi padmalyos temetkezések eredetével kapcsolatban a Kárpát-medencében megtelepedő magyarság mellett nem zárta ki a késő-avar lakosság továbbélésének, illetve a kettő együttes előfordulásának a lehetőségét sem.[10]

A 10–11. századi temetőinkben feltárt padmalyos temetkezések közlésében jelentősebb előrelépés csak a 90-es évek közepén, második felében történt. 1996-ban Madaras László a Szolnok-Lenin Tsz (Ugar) lelőhelyének közlésével,[11] majd egy évvel később Bende Lívia és Lőrinczy Gábor a Szegvár-Oromdűlő honfoglaló és kora Árpád-kori temetőjének ismertetésével gyarapította ismereteinket a sírtípussal kapcsolatban.[12] Ezt követően Gallina Zsolt és Hajdrik Gabriella közölt néhány padmalyos kialakítású sírt a Homokmégy-székesi temetőből,[13] majd Észak/Északkelet-Magyarországról Révész László egy,[14] illetve Istvánovits Eszter további három sírt ismertetett.[15]
A Kárpát-medence területén előforduló padmalyos szerkezetű sírok módszertani és terminológiai elemzésével, valamint korszakok szerinti felgyűjtésével legutóbb Lőrinczy Gábor és Straub Péter foglalkozott.[16] Bár dolgozatuk elsődlegesen az avar korszak padmalyos temetkezéseinek felgyűjtésére irányult, néhány megállapításuk a 10–11. századra is érvényes. Véleményük szerint a Kárpát-medence területén, a keltáktól a késő középkorig terjedő időszakban a padmalyos temetési mód hullámszerűen bukkant fel, aminek eredményeként a sírforma folyamatos használata sem az egyes korszakokon belül, sem a különböző régészeti korszakok között nem bizonyítható.[17]

Mint a fenti kutatástörténeti áttekintésből látható az egyes lelőhelyek sírjainak bemutatásán, illetve néhány párhuzam felsorolásán túl a 10–11. századi padmalyos kialakítású sírok részletes elemzésére eddig nem került sor.

A Kárpát-medence 10–11. századi padmalyos temetkezéseinek katasztere

1. Aldebrő-Mocsáros[18]
A feltárt 34 temetkezésből 19 sír esetében lehetett megfigyelni és dokumentálni a sírgödör alakját, kialakítását. Ezek közül 6 esetben (2., 9., 24., 25., 29. és 30. sír) figyelt meg Szabó János Győző kisebb méretű padmalyt, illetve padmalyszerű oldalvájatot.[19]

2. Balatonújlak-Erdő-dűlő
A 17 sírból álló temető sírjainak foltjai a homokos sárga altalajban, illetve néhány sír esetében a vörös erdei talajban nagyon halványan jelentkeztek. A temetkezések feltárása során néhány esetben sikerült megfigyelni, hogy a halott az érzékelhető sírfolttól kissé délre feküdt, ami a padmalyos sírforma meglétére utal.[20] Bár a kedvezőtlen talajadottságok következtében nem lehetett egyértelműen dokumentálni a padmalyos sírformát, az ásatáson megfigyelt jelenségek és a csontvázak síron belüli helyzete alapján azonban több sír esetében feltételezhetjük a padmalyt, illetve a padmalyszerű oldalvájatot (15., 17., 23. sír).[21]

3. Bánkeszi/Bánov (Sk)
A temetőrészlet 18 sírjából 7-ben (1., 6., 17., 18., 20., 21. és 25. sír) fordult elő padmalyos temetkezés.[22] A temetőrészlet 38,88%-a volt padmalyos szerkezetű.

4. Besenyőtelek-Tepélypuszta, Csathó tanya
A 11. századra keltezhető szegényes köznépi temető 21 temetkezését tárta fel Szabó János Győző.[23] Padmalyos,

9 Lőrinczy 1985, 155–156.
10 Lőrinczy 1985, 156.
11 Madaras 1996, 70.
12 Bende–Lőrinczy 1997, 225.
13 Gallina–Hajdrik 1998, 154.
14 Révész 2001–2002, 284.
15 Istvánovits 2003, 377.
16 10–11. századra vonatkozó kataszterükben 16 lelőhelyet sorolnak fel (Lőrinczy–Straub 2006, 291–292.).
17 Lőrinczy–Straub 2006, 284.
18 A Heves megye területéről előkerült padmalyos temetkezésekre Révész László hívta fel figyelmemet. A lelőhelyek dokumentációjába való betekintést és az önzetlen segítségét ezúton is köszönöm.
19 Révész 2008, 38.
20 Honti et al. 2004, 31.
21 A Balatonújlak-Erdő-dűlő lelőhelyen feltárt honfoglaló temető előzetes jelentésében a megfigyelt temetkezési szokásokkal kapcsolatban leírtak ellentétben állnak Langó Péter véleményével (Honti et al. 2004, 31.). Szerinte a sírok többségénél a homogén talajban semmilyen sírfolt nem rajzolódott ki, s a rajzokon és fotókon látható sírgödör nem az eredeti gödör. Ennek eredményeként véleménye szerint a temetőben egy temetkezés sírgödrére sem mondhatjuk biztosan, hogy az eredetileg padmalyos szerkezetű lehetett.
22 Točík 1968, 9–17, Abb. 3. 1, 3, 6, Abb. 4. 1–2, 5, Abb. 5. 2
23 Révész 1996, 256, 2. kép; Révész 2008, 60.

vagy padmalyszerű sírformát 3 temetkezés (3., 10. és 14. sír) esetében figyelt meg, míg további 1 sírnál (18. sír)[24] a padmalyos kialakítás kérdéses.

5. Cegléd 4/7. lelőhely (Hartyányi-, Váróczi-dűlő)

A 4-es számú főút Abonyt elkerülő szakaszának megelőző feltárása során, a Hartyányi-, Váróczi-dűlőben (4/7. lh.) található lelőhely nyugati részén a szarmata és Árpád-kori telepobjektumok mellett egy 10. századi magányos női temetkezés is előkerült.[25]

18. sír (1. tábla 1–5).[26] T.: NyÉNy–KDK 291–111° (sírgödör), ÉNy–DK 313–133° (csontváz). Sírgödör h.: 180 cm, sz.: 65–80 cm, m.: 35–55 cm, padmaly h.: 215 cm, sz.: 68–90 cm, m.: 70 cm, vh.: 142–145 cm. A nyesett felszínen egy lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírfolt rajzolódott ki, amelynek betöltése sötétbarna színű, homokkal kevert humuszos talaj volt. Mintegy 30–35 cm mélységben, a sírgödör déli felében egy vékony szürkésbarna homokkal, illetve hamuval és faszénszemcsékkel kevert réteget lehetett elkülöníteni, ami a déli oldalon a homogén altalaj alatt is folytatódott. E vékony réteg alatt sötétbarna és barnássárga színű, hamuval, faszénnel és homokkal kevert humusz helyezkedett el, amely szintén a déli irány felé húzódott. A sírgödör déli irányban történő eltolódásának következtében a felszíntől leásott sírgödör északi oldalán, 35 cm mélységben egy 25–30 cm széles, ívelt kialakítású padka helyezkedett el. A sírban fekvő csontváz koponyája 55 cm mélyen került elő a feltárt sírgödör déli falában. A megfigyelt rétegek és jelenségek, valamint a csontváz helyzete alapján a sírgödör padmalyos szerkezetű. A koponya és a lábcsontok körül nagyobb méretű, fekete színű, kemény állagú rögök kerültek elő. Ez lehetett akár az egykori koporsó maradvány, de az akna és a padmaly elválasztását szolgáló deszkalap szerves maradványa is. A sír betöltését állatjáratok bolygatták, amelyek kisebb mértékben a csontvázat is érintették. A jó megtartású, nyújtott testhelyzetben eltemetett fiatal nő csontváza teljes egészében a déli oldalon kialakított padmalyban feküdt. Mindkét karja test mellett nyújtva, bal kézfeje hiányzott. Melléklete: 1. A koponya jobb oldalán sima *bronzkarika* töredéke. 2–3. A jobb felkarcsont proximalis epifizisének belső oldalán, a lapockacsonton, a kulcscsont és bordacsontok körül vékony ezüstlemezből préselt, rossz megtartású *kaftánveretek* apró töredékei *(2. kép)*. 4. A szegycsont alsó részén, egy nagyobb bőrmaradványon bronzból öntött *fülesgomb*. 5. A mellkas jobb oldalán, annak középső részén, a bordacsontokon vékony ezüstlemezből préselt, töredékes állagú, négyszirmú rozetta alakú *kaftánveret*. 6. A szegycsont alsó részén, a 4. melléklettől kissé lejjebb, négyszirmú rozetta alakú *kaftánveret*. 7. Az alsó hátcsigolyákon, azoknak a bal oldalán ezüstből préselt, töredékes *kaftánveret*. 8. Az első ágyéki csigolya bal oldalán oldalára fordulva helyezkedett el az előző verettel megegyező *kaftánveret*. Mindegyik kaftánveret hátoldalán bőrmaradvány. 9. A jobb könyök belső oldalán, mintegy 3 cm-re apró *vastöredékek*. 10. A jobb kézfejtől DK-i irányban, a combcsont és a padmaly sírfala között kubooktaéderes formájú *karneolgyöngy*. 11. A koponya mellől a bontás közben *állatcsont* (valószínűleg juh) került elő.

6. Csekej/Čakajovce (Sk)

A Nyitrától mintegy 10 km-re északra, a Nyitra folyó jobb partján fekvő község mellett feltárt 894 síros temető 805 temetkezése tartozott a 9–12. századi temetőhöz, míg 89 sír a 7–8. századi hamvasztásos szláv temető része volt.[27] A csontvázas rítusú temetkezések közül 6 esetében feltételezhetjük a padmalyos sírforma meglétét.[28] Ezek a következők: 220. sír,[29] 340. sír,[30] 357. sír,[31] 489. sír,[32] 566. sír,[33] 600. sír.[34]

24 A 18. sír sírgödrének DNy-i részét a 16. számú sír vágta. A bolygatatlan rész déli oldala egyenes záródású, míg északi része kissé lekerekített. A DK-i sarokban mintegy 55 cm hosszúságban 15 cm szélességű padmalyszerű vájat helyezkedett el. A sírgödör csaknem teljesen üres volt, mindössze néhány szórványos csonttöredék és egy bronz S végű karika utalt sír voltára. A sírgödör bolygatottságánál fogva és a megfigyelt jelenségek (a gödör inkább D–É-i tájolású) alapján nem zárhatjuk ki, hogy a padmalyszerű vájatok a rablás, vagy egyéb bolygatás során keletkeztek.

25 Kocztur–Pető 2004, 194–195.; Régészeti Kutatások... 2006, 86.

26 Köszönöm Zsoldos Attilának, hogy a sír közlésének jogát átengedte számomra.

27 Rejholcová 1995, 5.

28 Bár a temető közlésében a sírgödrök elemzésénél a szerző nem említett padmalyos szerkezetű sírokat (Rejholcová 1995, 8–9.), a közölt fotók és sírrajzok alapján, azokban az esetekben, ahol az átlagosnál szélesebb sírokban az elhunyt a sírgödör egyik szélén feküdt, illetve a sír alja a csontváz irányában ívelten mélyült, padmalyos temetkezést sejthetünk.

29 A téglalap alaprajzú sír kissé ívelt, lefelé szélesedő északi oldalfala mellett feküdt a 10–14 éves (inf. III.) gyermek csontváza. A sírgödör északi oldalában kialakított padmaly csak részben fedhette a csontvázat (Rejholcová 1995, 25., Tab. VI. 4).

30 A 110 cm széles lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírgödör alja a csontváz irányában fokozatosan mélyült, a sír északi és déli fele között mintegy 10 cm különbséget figyeltek meg a feltárók. A adultus korú férfi csontváza a sírgödör déli oldalában feküdt (Rejholcová 1995, 36., Tab. VIII. 3, CXXXII. 6).

31 A sírgödör északi részében helyezkedett el a 14 év körüli, fiatal lány csontváza. A sír déli felének alja ívelt, a csontváz irányában lejtett. A két sírfél mélysége között mintegy 20–25 cm különbség mutatkozott (Rejholcová 1995, 38., Tab. IX. 1, LVII. 1–8).

32 Rejholcová 1995, 53., Tab. CXXXVI. 4, LXXVIII. 1–7

33 Rejholcová 1995, 60., Tab. CXXXIX. 5, CXXVIII. 9–13

34 Rejholcová 1995, 66., Tab. XVII. 5, XCVI. 2, CLIX. 7

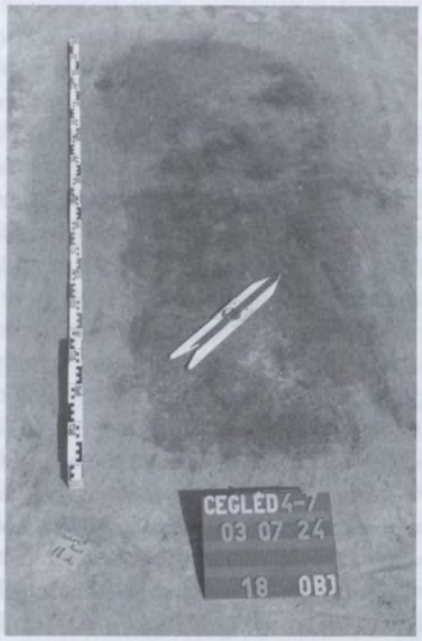

1

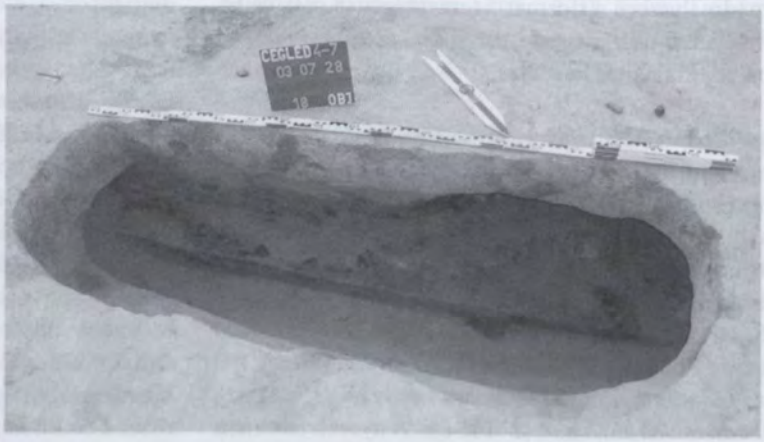

2

3

4

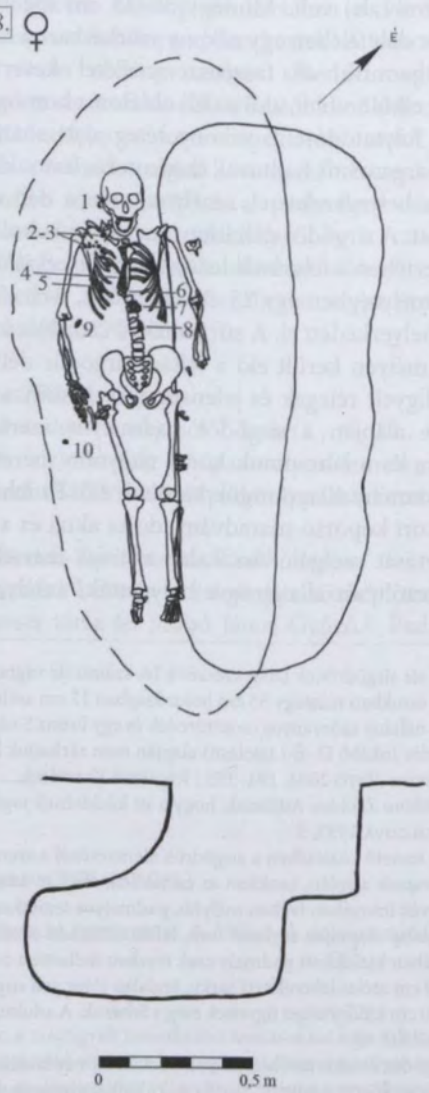

5

1. tábla **1–5: Cegléd 4/7. lh. 18. sír.**

7. Derecske-Nagymező[35]

8. Dormánd-Hanyipuszta Bencsik tanya
A Bencsik tanyánál megnyitott homokbányában egymás mellett került elő egy késő avar és egy 10. századi temetőrészlet.[36] A 10 honfoglaló temetkezés mindegyikénél sikerült rögzíteni a sírgödör adatait, amelyek közül Szabó János Győző egyben (2. sír) dokumentált le padmalyos sírformát.[37]

9. Eperjes-Takács-tábla
A kiscsaládi temető 7 sírjából mindössze kettőnek (4. és 5. sír) maradt meg a sírgödre.[38] A temetkezések padmalyos kialakítására elsőként Lőrinczy Gábor hívta fel a figyelmet.[39]

10. Felgyő-Kettőshalmi-dűlő
A közel 100 síros kora Árpád-kori temető sírjai közül 7 temetkezés (3514., 3522., 3549., 3552., 3558., 3640., 3891. sír) volt padmalyos szerkezetű (2. tábla 1–3).[40]

11. Harta-Freifelt
A lelőhelyen feltárt 21 temetkezésből 2 sírnál (13. és 15. sír) fordult elő a déli oldalfalban kialakított padmaly (2. tábla 4–5).[41]

12. Homokmégy-Székes[42]
A 206 síros köznépi temető 196 sírjának lehetett megfigyelni a sírgödrét, amelyeknek 10,20% (20 sír) volt padmalyos szerkezetű (az összes temetkezés 9,70%-a). Míg 11 esetben (35., 40., 142., 168., 208., 222., 229., 249., 273., 286. és a 288. sír) egyértelmű a padmalyos kialakítás, addig 9 sírnál (23., 24., 59., 77., 96., 101., 106., 165. és 189. sír) az erős bolygatások következtében csak feltételezni lehet az egykori padmaly meglétét. Teljesen közölt a 35. és 40. sír,[43] továbbá részben közölt a 23., 24., 59. és a 77. sír.[44]

142. sír (3. tábla 1). T.: Ny–K 268,5–88,5°. H.: 141 cm, sz.: 70 cm, m.: 52–57 cm. A nyesett felszínen kirajzolódó viszonylag széles, téglalap alakú sírgödör foltja alig különült el környezetétől. Lefelé haladva a sír északi irányban fokozatosan szélesedett, míg a betöltése jóval sötétebbé, feketésbarna agyagos-humuszossá vált. Az előtérgödör fala kissé befelé rézsűs, alja egyenes. A sírgödör északi oldalába bevájt padmaly oldalfala a rábontás következtében függőleges lett, eredetileg azonban a megfigyelt talajjelenségek alapján a sír aljától fölfelé szűkülő, ívelt kialakítású lehetett. A sír padmalyos kialakítására utal az is, hogy a csontváz a sírgödör északi felében nyugodott. A baloldali padmalyban elhelyezett csontváz 4–7 éves gyermeké lehetett, alsó része bolygatott. Koponyája ép, enyhén jobbra fordult. Felsőteste nyújtott, hanyatt feküdt. Vállai kissé felhúzottak, alkarcsontjai enyhén kifelé álltak. Jobb lábcsontjai, valamint a bal lábszárcsontok és mindkét lábfeje hiányzott. Melléklete nem volt.

208. sír (3. tábla 2). T.: Ny–K 268–88° (sírgödör), Ny–K 264–84° (csontváz). Sírgödör h.: 148 cm, sz.: 32–40 cm, m.: 20 cm, padmaly h.: 158 cm, sz.: 30–38 cm, m.: 25–32 cm, vh.: 116 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírgödör északi oldalába vájták az aknánál kissé nagyobb méretű padmalyt. A függőleges oldalú, alsó részén enyhén ívelt kialakítású akna déli részében 22–34 cm széles, sekély padka helyezkedett el, amelytől északra, a sírgödör aljától kissé mélyebben feküdt az ívelt oldalú padmaly. Boltozatát a sekély sírmélység miatt nem lehetett megfigyelni. A 7–8 éves gyermek csontváza a sírgödör északi felében, a padmalyban nyugodott. Csontváza kissé bolygatott, nyújtott testhelyzetű. Koponyája enyhén jobbra fordult. Bal karcsontja, az állkapcsa és mellkasának bal oldala kissé bolygatott (állatjárat). Jobb karja test mellett nyújtva, bal alkarja a medencére hajlítva, míg bal lábcsontja enyhén behajlítva feküdt. Melléklete nem volt.

229. sír (3. tábla 3). T.: NyDNy–KÉK 258–78°. Sírgödör h.: 170 cm, sz.: 48–52 cm, m.: 32–52, padmaly h.: 170 cm, sz.: 26–43 cm, m.: 45–53 cm, vh.: 154 cm. A sírgödör akna része lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú, keleti vége kissé csapott, míg déli fele lefelé haladva fokozatosan kiszélesedett. Oldalfala északon befelé rézsűs, alja egyenetlen, déli irányban mélyült. A padmaly bevájt részének vékony boltozatát annak beszakadása miatt nem lehetett megfigyelni. Az eredetileg erősen ívelt kialakítású déli oldalfal a feltárás során lett függőleges. A nyújtott

35 Tettamanti 1975, 90.
36 Révész 1996a, 257, 3. kép
37 Révész 2008, 89, 62. kép
38 Bálint 1991, Taf. XIIIa, XVIa
39 Bende–Lőrinczy 1997, 11. j.
40 Mészáros–Paluch–Sóskuti–Sz. Wilhelm 2007, 199–200. A padmalyos sírokra vonatkozó adatokat Mészáros Patrícia jóvoltából ismerem, segítségét ezúton is köszönöm.
41 Kustár–Langó 2003, 13.
42 A temető teljes közlését az ásatóval, Gallina Zsolttal közösen a Kalocsai Sárköz Korpuszának keretén belül végezzük el. A még közöletlen padmalyos sírok közlésének jogát ezúton köszönöm.
43 Gallina–Hajdrik 1998, 141–143., I. tábla; Gallina 1998, 24. ábra
44 Gallina–Hajdrik 1998, 139, 146, 150.

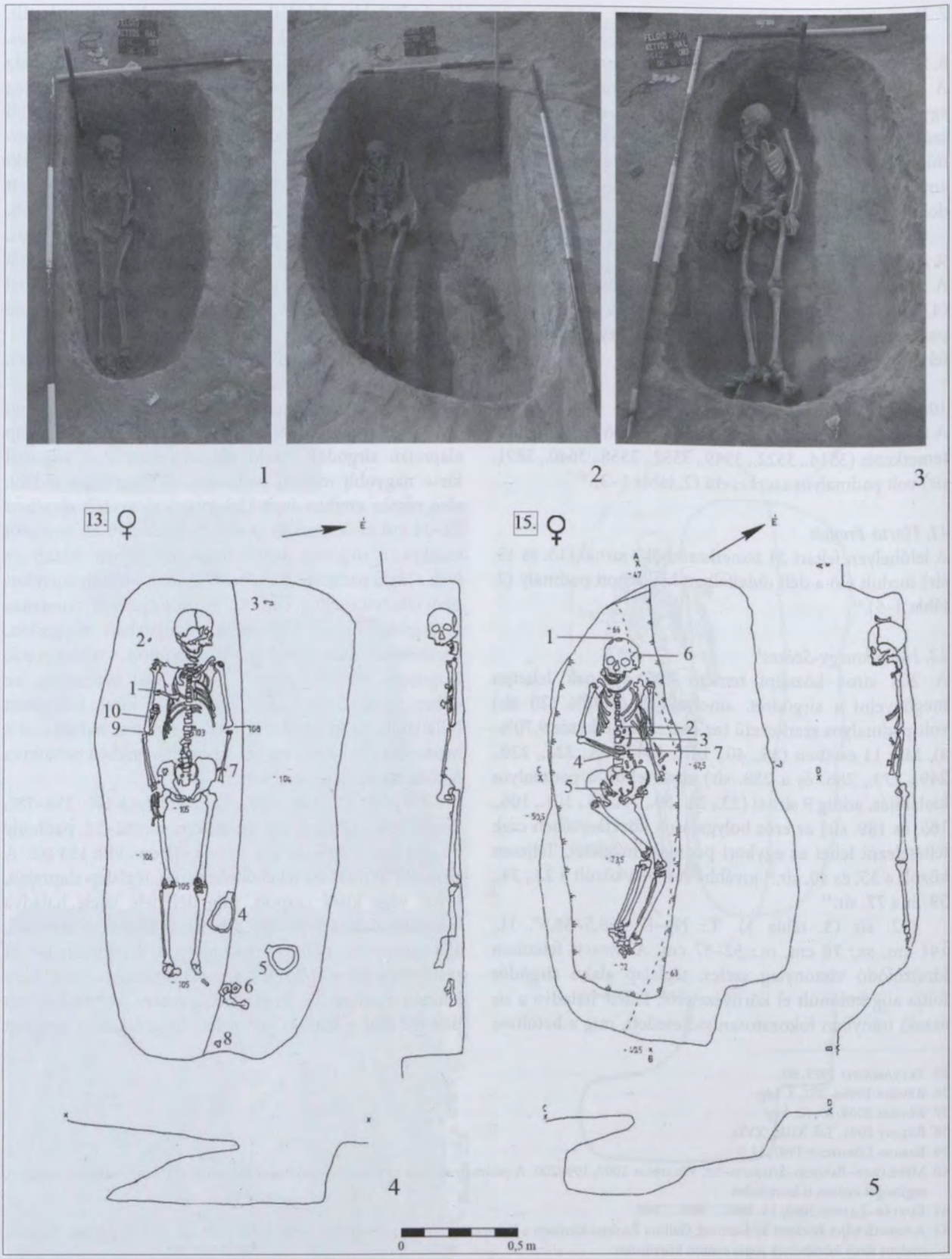

2. tábla **1: Felgyő-Kettőshalmi-dűlő 3514. sír; 2: Felgyő-Kettőshalmi-dűlő 3522. sír; 3: Felgyő-Kettőshalmi-dűlő 3640. sír; 4: Harta-Freifelt 13. sír; 5: Harta-Freifelt 15. sír.**

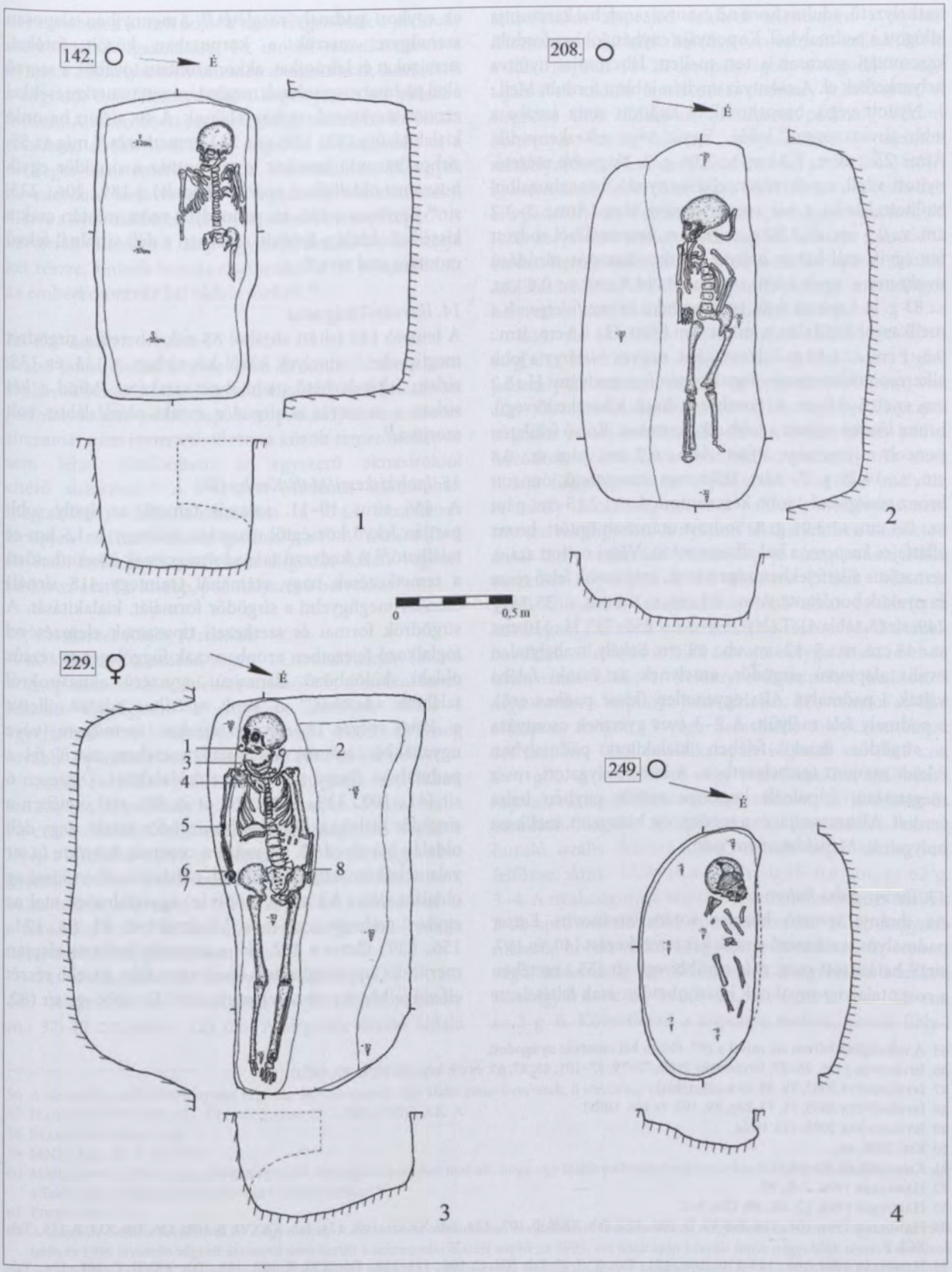

3. tábla **Homokmégy-Székes 1: 142. sír; 2: 208. sír; 3: 229. sír; 4: 249. sír**

testhelyzetű, adultus korú nő csontvázának bal karcsontja kilógott a padmalyból. Koponyája enyhén jobbra fordult, karcsontjai szorosan a test mellett, lábcsontjai nyújtva helyezkedtek el. A csontváz enyhén jobbra fordult. Mell.: 1. Nyitott végű, bronzhuzalból hajlított sima *karika* a jobb járomcsonttól lefelé. Egyik vége elkeskenyedik. Átm.: 2,9 cm, v.: 0,3 cm, s.: 3,04 g. 2. Nagyobb méretű, nyitott végű, egyik végén elkeskenyedő, bronzhuzalból hajlított *karika* a bal csecsnyúlvány alatt. Átm.: 3×3,2 cm, v.: 0,3 cm, s.: 3,20 g. 3. Három bronzszálból sodrott (az egyik szál kétrét hajtva), hurkos-kampós záródású *nyakperec* a nyak körül. Átm.: 14×14,8 cm, v.: 0,6 cm, s.: 83 g. 4. Lapított fejű, gomba alakú bronz *fülesgomb* a mellkas jobb oldalán, a kulcscsont felett. H.: 1,3 cm, átm.: 0,8×1 cm, s.: 1,43 g. 5. Hosszúkás, hegyes *vastárgy* a jobb alkarcsont felső részén. Egyik végén famaradvány. H.: 8,2 cm, sz.: 0,5–0,9 cm. 6. Pontkörös díszű, kikerekedő végű, bronz *lemezkarperec* a jobb alkarcsonton. Külső felületén poncolt minta, vége átfúrt. Átm.: 6,2 cm, pánt sz.: 0,8 cm, s.: 14,29 g. 7. Zárt, félköríves átmetszetű, ónozott bronz *pántgyűrű* a jobb kézcsonton. Átm.: 2,15 cm, pánt sz.: 0,4 cm, s.: 3,01 g. 8. Sodrást utánzóan öntött, bronz állatfejes *karperec* a bal alkarcsonton. Végei nyitott szájú, sematikus állatfejekben végződnek, szájrészük felső része és nyakuk bordázott. Átm.: 7,1 cm, v.: 0,6 cm, s.: 35,38 g. 249. sír (3. tábla 4). T.: NyDNy–KÉK 258–78°. H.: 110 cm, sz.: 48 cm, m.: 5–12 cm, vh.: 69 cm. Sekély, szabálytalan ovális alaprajzú sírgödör, amelynek az északi falába vájták a padmalyt. Alja egyenetlen (kissé padkaszerű), a padmaly felé mélyült. A 2–3 éves gyermek csontváza a sírgödör északi felében kialakított padmalyban feküdt nyújtott testhelyzetben. A kissé bolygatott, rossz megtartású, felpolcolt koponya sérült, enyhén balra fordult. Alkarcsontjai és a medencéje hiányzott, mellkasa bolygatott. Melléklete nem volt.

13. Ibrány-Esbó-halom

Az ibrányi temető közlése során Istvánovits Eszter padmalyos szerkezetű sírnak két temetkezést (40. és 197. sír)[45] határozott meg, míg további egy sír (55.) esetében a rossz talajviszonyoknak köszönhetően csak feltételezte az egykori padmaly meglétét.[46] Amennyiben alaposan szemügyre vesszük a korpuszban közölt fotókat, sírrajzokat és leírásokat, akkor azonban további, a szerző által padmalyos síroknak meghatározott temetkezésekkel azonos szerkezetű sírokat találunk. A 40. sírhoz hasonló kialakítású a 150., 188. és a 241. temetkezés,[47] míg az 55. sírhoz hasonló (amikor is a csontváz a sírgödör egyik hosszanti oldalfalhoz szorítva feküdt) a 189., 206., 223. sír.[48] Kérdéses a 256. sír padmalyos volta, miután csak a kissé bal oldalára fordult, szorosan a déli sírfalnál fekvő csontváz utal erre.[49]

14. Ikervár-Virág utca

A temető 140 feltárt sírjából 83-nak lehetett a sírgödrét megfigyelni,[50] amelyek közül két sírban, a 133. és 135. sírban feltételezhető padmalyos szerkezet. Mind a két sírban a csontváz a sírgödör északi oldalfalához volt szorítva.[51]

15. Ipolykiskeszi/Malé Kosihy (Sk)

A 436 síros 10–11. századi temető az Ipoly jobb partján fekvő községtől nyugatra, mintegy 1–1,5 km-re található.[52] A kedvező talajadottságoknak köszönhetően a temetkezések nagy számánál (mintegy 418 sírnál) sikerült megfigyelni a sírgödör formáját, kialakítását. A sírgödrök formai és szerkezeti típusainak elemzésével foglalkozó fejezetben azonban csak függőleges és rézsűs oldalú, különböző alaprajzú, egyszerű aknasírokról találunk adatokat.[53] A sírok metrikus adatait, illetve a kötet végén közölt sírrajzokat szemügyre véve ugyanakkor számos temetkezés esetében merül fel a padmalyos, illetve padmalyszerű kialakítás. Összesen 6 sír (41., 100., 139., 161., 194. és az 501. sír) esetében a sírgödör kialakítása (szélesebb sírgödör északi, vagy déli oldalán lemélyedés), valamint a csontváz helyzete (a sír valamelyik hosszanti oldalánál, néhány esetben kissé az oldalára dőlve fekszik a csontváz) egyértelműen utal az egykori padmaly meglétére.[54] 7 sírnál (66., 85., 98., 124., 156., 239., illetve a 252. sír) a csontváz helyzete alapján merült fel a padmalyszerű (csak a test felét, kisebb részét elfedő jelképes padmaly) szerkezet.[55] További egy sír (82.

45 A valóságban három sír, mivel a 197. sírban két csontváz nyugodott.

46 Istvánovits 1996, 26–27; Istvánovits 2003, 77–79, 97–101, 45, 47, 65. és 69. kép, 58, 61. és 93. tábla)

47 Istvánovits 2003, 79, 89. és a 108. tábla)

48 Istvánovits 2003, 71, 73. kép, 89, 102. és 106. tábla)

49 Istvánovits 2003, 113. tábla

50 Kiss 2000, 66.

51 Kiss 2000, 64, 53–54. t.

52 Hanuliak 1994, 7–8., 90.

53 Hanuliak 1994, 12–14., 90, Obr. 5–7.

54 Hanuliak 1994, 104., 118, Tab VI. D, 106., 122, Tab. XXII. B, 107., 124, Tab. XXXII. 107., 124, Tab. XXXVI. B, 108., 126, Tab. XLI. B, 115., Tab. XCI. F

55 Hanuliak 1994, 105., 119–120., 106., 121., Tab. XVI. C, Tab. XII. C, 106., 121–122., Tab. XXI. E, 107., 123., Tab. XXVII. C, 107., 124., Tab. XXXV. C, 109., 128., Tab. XLIX. C, 109., Tab. LI. B

sír) esetében a közölt adatok nem elegendőek a padmaly szerkezetének igazolására. Ez utóbbi temetkezésben a nyújtott testhelyzetben eltemetett maturus I. korú férfi a sírgödör déli felében feküdt, koponyája a bal oldalára fordult. A lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sír északi részében, annak is a keleti végében helyezkedett el a részleges lovastemetkezés és a lószerszámzat (kengyel, hevedercsat, ezüstveretek és egyszerű ezüstlemezek), illetve a nyílcsúcsokkal felszerelt vasmerevítéses tegez.[56] A két sírfélt valamilyen falap (egyszerű deszka?) választotta két részre, aminek barnás elszíneződése jól kirajzolódott az emberi csontváz bal oldala mellett.[57]

16. Kál-Legelő

Szabó János Győző a temetőben előforduló temetkezési szokások bemutatásánál egy a déli oldalfalban kialakított padmalyos sírt említ. Sajnos a padmalyos temetkezés sírszámát nem ismerteti, illetve a közölt temetőtérképen sem lehet elkülöníteni az egyszerű aknasíroktól eltérő sírformát.[58] A Nemzeti Múzeum adattárában megtalálható dokumentációban a 74. temetkezés sírlapján találtam adatot padmalyra.[59] A felnőtt férfi sírjának leírásánál azonban a sírgödör keleti végénél említi az ásató a kisebb, padmalyszerű beívelést.[60]

17. Kecskemét-Kisfái, Kiscsukás[61]

A közöletlen, 10. század végén–11. század elején induló köznépi temető kb. 135 feltárt sírjából 121 temetkezésnek lehetett megfigyelni a sírgödrét, amelyek közül 4 egyértelműen padmalyos (33., 74., 134. és 139 sír), míg további 2 padmalyszerű kialakítású (95., 194. sír).[62]

33. sír (4. tábla 1). ÉÉK–DDNy. Sírgödör h.: 120 cm, sz.: 28–35 cm, padmaly h.: 100–102 cm, sz.: 35 cm, mvh.: 70 cm. A lekerekített sarkú, téglalap alaprajzú sírgödör DNy-i oldalába vájták a padmalyt. A rossz megtartású gyermek csontvázából mindössze a kissé feltámasztott, balra billent koponya, a bal felkar, a két combcsont és a töredékes bal lábszárcsont maradt meg, többi csontja felszívódott. Melléklete nem volt.

74. sír (4. tábla 2). T.: NyÉNy–KDK 298–118°. H.: 145–161 cm, sz.: 63–92 cm, akna m.: 12–20 cm, padmaly m.: 32–40 cm, mvh.: 124 cm. A sírgödör északi oldala szabálytalan alaprajzú foltként jelentkezett a nyesett felszínen, amely lefelé haladva fokozatosan szélesedett ki a déli irányban. 18–20 cm mélységben a sírgödör közepe táján ívelt oldalú lemélyedés, padmaly jelentkezett. A sírgödör déli oldalában kialakított padmaly vékony boltozatát nem lehetett megtartani. A nyújtott testhelyzetben eltemetett, részben bolygatott fiatal nő(?) csontvázának felső része kissé féloldalasan helyezkedett el a padmalyban. Feltámasztott koponyája jobbra fordult, jobb karja test mellett nyújtva, bal felkarja kimozdult eredeti helyzetéből, alkarja a bal medencelapáton feküdt. Mellkasának bal oldala bolygatott, csontjai másodlagos helyzetben kerültek elő. Melléklete nem volt.

134. sír (4. tábla 3). T.: NyÉNy–KDK 285–105°. Sírgödör h.: 152–163 cm, sz.: 36–40 cm, m.: 15 cm, padmaly h.: 148 cm, sz.: 25–30 cm, m.: 24–26 cm, vh.: 123–124 cm. A lekerekített sarkú téglalap alaprajzú sírgödör északi részében 20–22 cm széles, sekély padka húzódott, déli felében ívelt oldalú padmaly. Az akna oldala függőleges, alja a padmaly irányában mélyült. A sekély sírmélység miatt a padmaly boltozatát nem lehetett megfigyelni. A nyújtott testhelyzetben eltemetett fiatal lány csontváza viszonylag jó megtartású. Kissé összetört koponyája a bal oldalára fordult. Mindkét karja könyökben meghajlítva, jobb alkar és kézfej a hasüregen, bal alkar a mellkas alsó részén. Mellkasának bal oldala, illetve a kézfejek csontjai bolygatottak, részben hiányoztak. Mell.: 1. Vékony ezüsthuzalból hajlított *S végű karika* a koponya jobb oldalán, közvetlenül az alsó állkapocs mögött. S vége deformált, töredezett. Átm.: 1,9 cm, hv.: 0,15 cm, elkalapált végének sz.: 0,45 cm, s.: 1 g. 2. A nyak körül négy (valójában két szál kétrét hajtva), vastagabb bronzdrótból sodrott, hurkos-kampós záródású *torques*. A nyakperecen egy szintén vastag huzalú ovális (körte) alakú, nyitott végű karika van felfűzve. Átm.: 13,3×14,4 cm, v.: 0,55–0,6 cm, s.: 62 g. 3–4. A nyakcsigolyák körül, közvetlenül a torques mellett 3 db apró méretű, zöld színű, illetve 12–15 db nagyobb méretű, hordó alakú *üveggyöngy* töredékei. 5. Nyitott végű, háromszög keresztmetszetű, sárgarézből készített *karikagyűrű*. Átm.: 2×2,2 cm, sz.: 0,35 cm, v.: 0,2 cm, s.: 2 g. 6. Közvetlenül a koponya mellett, annak ÉNy-i

56 A sír további mellékletei: nyitott végű karika, fülesgomb, szív alakú ezüst övveretek, íj töredékes csontlemezei.

57 HANULIAK 1994, 106, 121, Obr. 15. 2, Obr. 27. 2, Tab. XVIII–XX. A

58 SZABÓ 1970, 264, 3. kép

59 MNM. Rég. Ad. I. 34/1968.

60 Miután nem tudtam a teljes dokumentációt átvizsgálni kérdéses maradt, hogy egy újabb padmalyszerű temetkezés került elő a lelőhelyen, vagy a Szabó János Győző által említett sírt azonosítottam.

61 PINTÉR 1997, 79.

62 A temetőre Gallina Zsolt hívta fel a figyelmem. A kecskeméti múzeumban megtalálható dokumentáció meglehetősen hiányos, ugyanis az 1995 telén és 1996 tavaszán végzett ásatásról nem került a múzeumba ásatási napló, az 1995. évi feltáráson készült fotók nagyobbik része, a sírrajzok egy kisebbik hányada, valamint a lelőhelyen feltárt objektumokat összegző felszínrajz, illetve temetőtérkép. Az előkerült leletanyag beleltározását, valamint a sírok leírását a sírrajzok és a megmaradt fotók alapján a szerző készítette el.

oldalán kézikorongon készült, homokkal és kaviccsal soványított, közepesen kiégetett, sárgásbarna színű, fekete foltos *fazék*. Pereme kihajló, vállán és nyakán 3 sorban bekarcolt szabálytalan hullámvonal fut körbe. M.: 13,2 cm, pá.: 13,9 cm, fá.: 8,9 cm, v.: 0,5 cm.

139. sír (4. tábla 4.). T.: NyÉNy–KDK 312–132°. Sírgödör h.: 192–200 cm, sz.: 60–65 cm, m.: 25–27 cm, padmaly h.: 160 cm, sz.: 50–55 cm, m.: 39 cm, a sírgödör teljes szélessége a sírfenéknél: 76–87 cm, vh.: 152 cm. Az ÉK-i részén csapott, lekerekített sarkú, téglalap alakú folt 25–27 cm mélységben egy 160 × 50–55 cm méretű foltra szűkült össze, amelynek déli része az altalaj alá húzódott. A sír déli oldala padmalyos kialakítású. A háton fekvő, nyújtott testhelyzetű felnőtt férfi jó megtartású csontváza a sírgödör déli felében feküdt. Koponyája a jobb oldalára fordult, jobb karja a test mellett nyújtva feküdt, bal alkarcsontja hiányzott. Melléklete nem volt.

18. Kecskemét-Törökfái, Gerőmajor[63]
A közöletlen, 1995-ben előkerült 10–11. századi köznépi soros temető feltárt 61 sírjából 8 temetkezés (5., 10., 17., 22., 23., 34., 50., 52. sír) esetében figyeltek meg padmalyos sírszerkezetet.

19. Kiskunfélegyháza-Kántordomb
A Kiskunfélegyházától ÉK-re található lelőhelyen 1975-ben végzett leletmentést H. Tóth Elvira és Biczó Piroska, aminek során 31, 10–11. századi sír került elő.[64] Padmalyos kialakítású temetkezést dokumentáltak le a 25., 26. és 28. sírban.[65]

20. Rakamaz-Strázsadomb
A rangos, máig közöletlen honfoglalás kori temető jelentős részét a területen végzett gépi földmunka pusztította el. A feldúlt sírok helyének azonosítását követően Dienes István és Németh Péter további 9 sírt tárt fel.[66] A lelőhelyről összesen 19 sírról rendelkezünk több-kevesebb adattal, amelyek közül mindössze 3 esetében lehetett megfigyelni a sírgödröt.[67] Az ásatáson készült fotók alapján egy sír (4. sír) esetében merülhet fel a padmalyos szerkezet. A szokásosnál szélesebb sírgödör déli, kissé görbe (ívelt) oldalú részében feküdt a felnőtt férfi csontváza.[68]

21. Rácalmás-Göböljárás[69]

22. Sarlókajsza/Lužianky (Sk)
A Nyitra közelében található község határában feltárt 10. századi temetőrészlet 16 sírjából 3 temetkezésben figyeltek meg padmalyos sírszerkezetet (13., 15. és 16. sír).[70]

23. Sándorfalva-Eperjes
A 10. század második és harmadik harmadára keltezett 105 síros temető sírjai közül 8 esetben fordult elő padmaly (19., 22., 38., 64., 90., 97., 111.),[71] míg további 2 sír esetében csak gyanítható az egykori padmaly megléte (81. és 91. sír).[72]

24. Szakony[73]
7. sír (4. tábla 5). T.: ÉNy–DK, 317–137°. H.: 230 cm, mvh.: kb. 150 cm, sz.: 50 cm, a sírgödör alja a padmallyal együtt 70 cm, m.: 100 cm. A kissé lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör keskeny foltja 70 cm mélységben jelentkezett. Ezt követően a sírfolt a déli (jobboldali) oldalfalnál fokozatosan bővült. A kavicsos altalajba beásott padmalyos kialakítású sír padmalyának be nem szakadt mintegy 10 cm vastag, 20 cm széles boltozatát a feltárás során el kellett bontani. A 28–31 éves nő háton fekvő, nyújtott testhelyzetű, bolygatott csontváza a sírgödör déli oldalához volt szorítva. A keskeny és alacsony padmalyba így is csak a váz jobb oldala került. A fiatal nő koponyája kissé jobbra billent, alsó állkapcsa, mellkasának csontjai, valamint mindkét alkar- és lábszárcsontjai kimozdultak eredeti helyzetükből. Bár a sírgödör felsőbb rétegeiben későbbi beásásra, bolygatásra utaló nyom nem mutatkozott, azonban a csontok és mellékletek szétszórt helyzetéből a korabeli rablás feltételezhető. A lócsontok a sír alsó végében, annak bal oldalán (északi) az emberi váz lábainál feküdtek. A ló

63 H. Tóth 1997, 79–80.
64 H. Tóth–Biczó 1976, 60; Horváth 1996, 330.
65 MNM Rég. Ad. VIII. 80/1978.
66 Fodor 1996, 110–111.
67 A temetőtérkép alapján megállapítható, hogy a munkagépek a temető déli részét teljesen elpusztították, s csak az A-val jelölt, aranyleletekben bővelkedő sírra figyeltek fel a munkások. A rangos temetkezés egykoron a temető közepén helyezkedhetett el (Fodor 1996, 110–111.).
68 A fotó alapján ugyanakkor azt a lehetőséget sem zárhatjuk ki, hogy a sírgödörként kialakított forma egyszerűen csak a bontó által téglalap alaprajzúra formált mesterséges gödör. A talaj színének kevertsége, illetve a sír egyenetlen oldala és alja is ezt a lehetőséget erősíti meg inkább.
69 B. Horváth–Bóna 1997, 86–87.
70 Ruttkay 2006, 165–167, Obr. 88. 2–3, 5
71 Bár az előzetes közleményben a szerző 8 padmalyos temetkezést említ a sírszámok felsorolásánál már csak 7-et szerepeltet.
72 Fodor 1985, 20; Fodor 1996a, 348.
73 Dienes 1972, 3. rajz

koponyája kissé az emberi váz felé dőlt, orrával a nyugati irányba nézett. Részben a koponya alatt és mellett helyezkedtek el a patákkal nyugati irányba mutató, egymással párhuzamosan fekvő lábszárcsontok. Mell.: 1. A koponya és a nyugati sírvég között *állatcsont*. 2–4. A nyakcsigolyák helyén, valamint a mellkas jobb oldalán, az egyik keresztben fekvő alkarcsont alatt, illetve az alsó csigolyák mellett egy-egy két félből öntött nagyobb *fülesgomb* (összesen 3 db). 5. A jobb mellkason keresztben fekvő alkarcsont alsó részén kiszélesedő végű *karperec*. 6. A két combcsont között körte alakú *vaskengyel*. 7. A sírgödör D/DK-i falánál kiszélesedő végű *karperec*. 8. Közvetlenül az előbbi melléklet mellett oldalpálcás *vaszabla*. 9. A lókoponya orr részénél körte alakú *vaskengyel*. 10. A lókoponya hátsó részénél *hevedercsat* töredékei. 11–20. A lókoponyán, illetve az alatt, valamint attól kissé ÉNy-ra rozettás *lószerszámveretek* (8 db). 21. Szintén a lókoponya alatt a nyereg kápáját díszítő *ezüstlemez* töredékek. 22. A lókoponya alatt *csörgő*. A sír betöltéséből előkerült további leletek: lószerszámhoz tartozó *szíjvég*, 8 db rozettás *lószerszámveret*, 5 db *gyöngyszem*, 2 db *fülesgomb*, *fülbevaló töredékei*, 10 db *csizmaveret*.

25. Szászváros/Orăştie-Dealul Pemilor (Ro.)
A várostól ÉK-re található lelőhelyen 10, a 9. század második felére, végére keltezett temetkezést tárt fel Zeno-Karl Pinter és Nikolaus G. O. Boroffka. A sírokból előkerült leletanyag alapján a temetőrészletet a csombordi leletkörhöz (Ciumbrud Gruppe), vagyis a dunai bolgárokhoz kapcsolták.[74] A sírleírás, valamint a meglehetősen szerény kivitelű sírrajz alapján a 10. sír esetében feltételezhetünk padmalyos sírszerkezetet.[75]

26. Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát
A 13 síros temető három sírjában (650., 700. és 720. sír) fordult elő padmalyos sírszerkezet (4. tábla 6). Az erősen kopott dombtetőn, a homokkal kevert agyagos altalajban egy kisgyermek sírján kívül az összes temetkezés sírgödrét sikerült megfigyelni.

27. Szeged-Kiskundorozsma, Rózsalapos
A 11. században induló soros temető 16. számú sírja volt padmalyos szerkezetű. Sírgödrének keskeny foltja 47 cm mélységben jelentkezett, amelynek bal oldala a bolygatatlan szűzföld alá nyúlt be.[76]

28. Szeged-Kiskundorozsma, Subasa
A néhány sírból álló temető egy temetkezése, a 143. sír volt padmalyos kialakítású[77]

29. Szegvár-Oromdűlő
A teljesen feltárt 10–11. századi temető 372 temetkezése került elő.[78] A sírgödrök kialakítását 155 sír esetében sikerült megfigyelni és dokumentálni, amelyek közül 3 temetkezés egyértelműen padmalyos (318., 458. és 597. sír). További 4 sír esetében a padmalyszerű kialakítás kérdéses (316., 369., 484., 507. sír).[79]

30. Szegvár-Szőlőkalja
A 62 síros 10. századi köznépi temető 22. sírja padmalyos szerkezetű (5. tábla 1).[80]

31. Szentes-Berekhát
A Szentes határában található Berekháton, a „Tetemhalom" vagy „Testhalom" nevezetű helyen 1986-ban végzett hitelesítő ásatás során 7 temetkezés és egy magányos koponya került elő.[81] Bár a közlésben nem szerepel padmalyos sír, a közölt sírrajz és a leírás alapján a 4. számú temetkezés esetében a sírgödör kialakítása és a csontváz helyzete alapján felmerülhet a padmalyos sírszerkezet.[82]

32. Szentkirály-Templom dűlő, Református templom[83]
Az 1901-ben felépített Református templom a mai község belterületétől keletre található, a középkori Szentkirály falu templomának helyén. A templom körüli temető, illetve a körülötte fekvő késő középkori falu feltárását 1969 és 1990 között Pálóczi Horváth András végezte el. A feltárt temetkezések döntő többsége a 14–17. századi településen élő népességhez köthető, de a rétegtani

74 Pinter–Boroffka 1999, 315, 321, Abb. 7.
75 A szászvárosi lelőhelyen megfigyelt sírgödörhöz hasonló kialakítású temetkezések kerületek elő Sultana 72., 127. és 135. sírjában (Pinter–Boroffka 1999, 321.).
76 A lelőhelyen előkerült padmalyos sírra Kürti Béla hívta fel a figyelmem, amit ezúton is szeretnék megköszönni.
77 A sírra vonatkozó adatokat Türk Attilának köszönöm.
78 A homokkitermelés következtében a leletmentést megelőzően, illetve az 1960-as években folytatott földmunkák miatt azonban több sír elpusztult. Bende–Lőrinczy 1997, 201.
79 Bende–Lőrinczy 1997, 225., 11. kép 5, 7, 21. kép 13, 30. kép 6–7.
80 Lőrinczy 1985, 145., 155–156, 8. kép 1
81 Rózsa–Vörös 1996, 67.
82 Rózsa–Vörös 1996, 68, 8. kép.
83 A lelőhelyen feltárt padmalyos temetkezésre Pálóczi Horvát András hívta fel a figyelmemet. Ezúton is szeretném megköszönni, hogy a temetkezéssel kapcsolatos adatokat a rendelkezésemre bocsátotta.

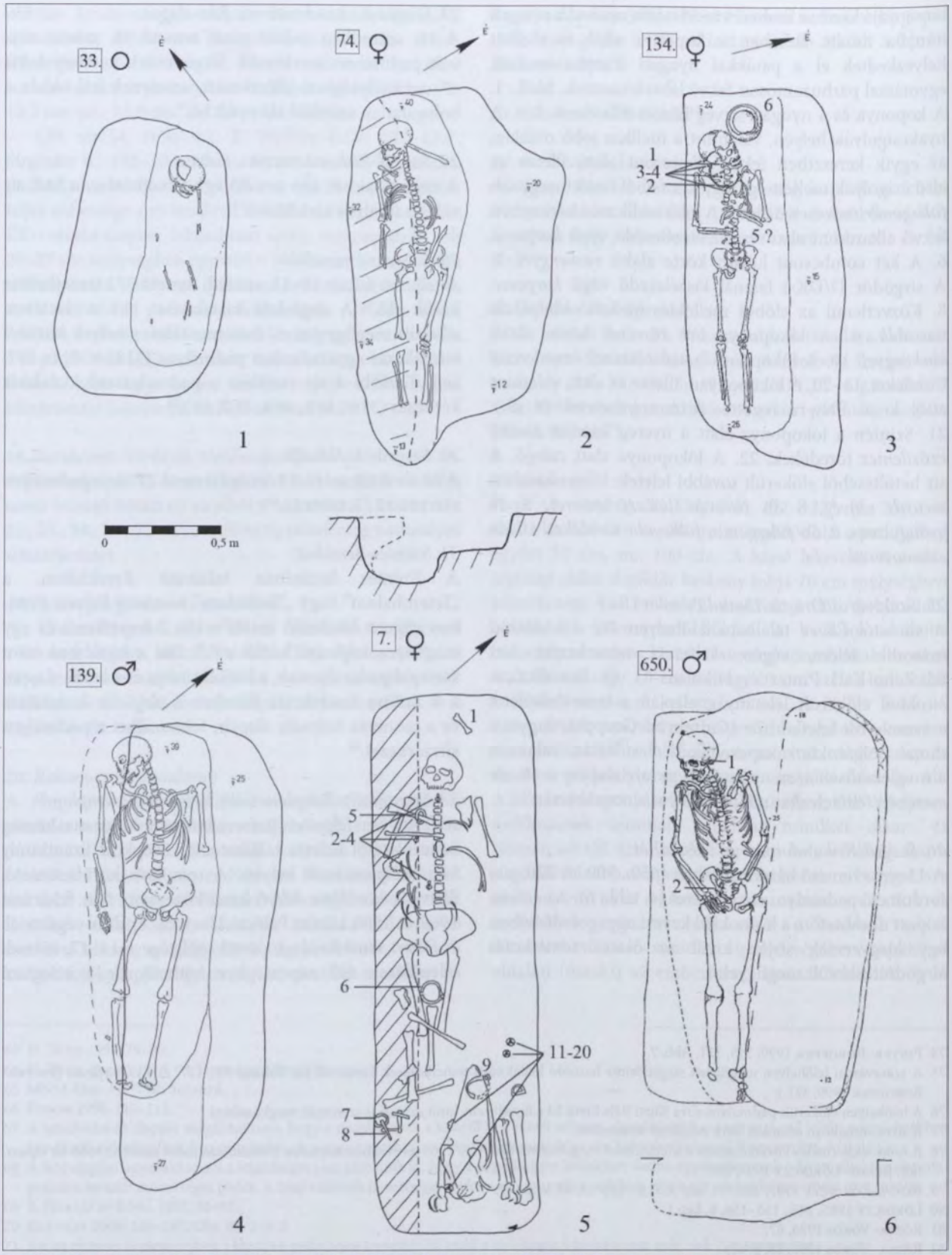

4. tábla **Kecskemét-Kisfái, Kiscsukás 1: 33. sír; 2: 74. sír; 3: 134. sír; 4: 139. sír; 5: Szakony 7. sír; 6: Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650. sír.**

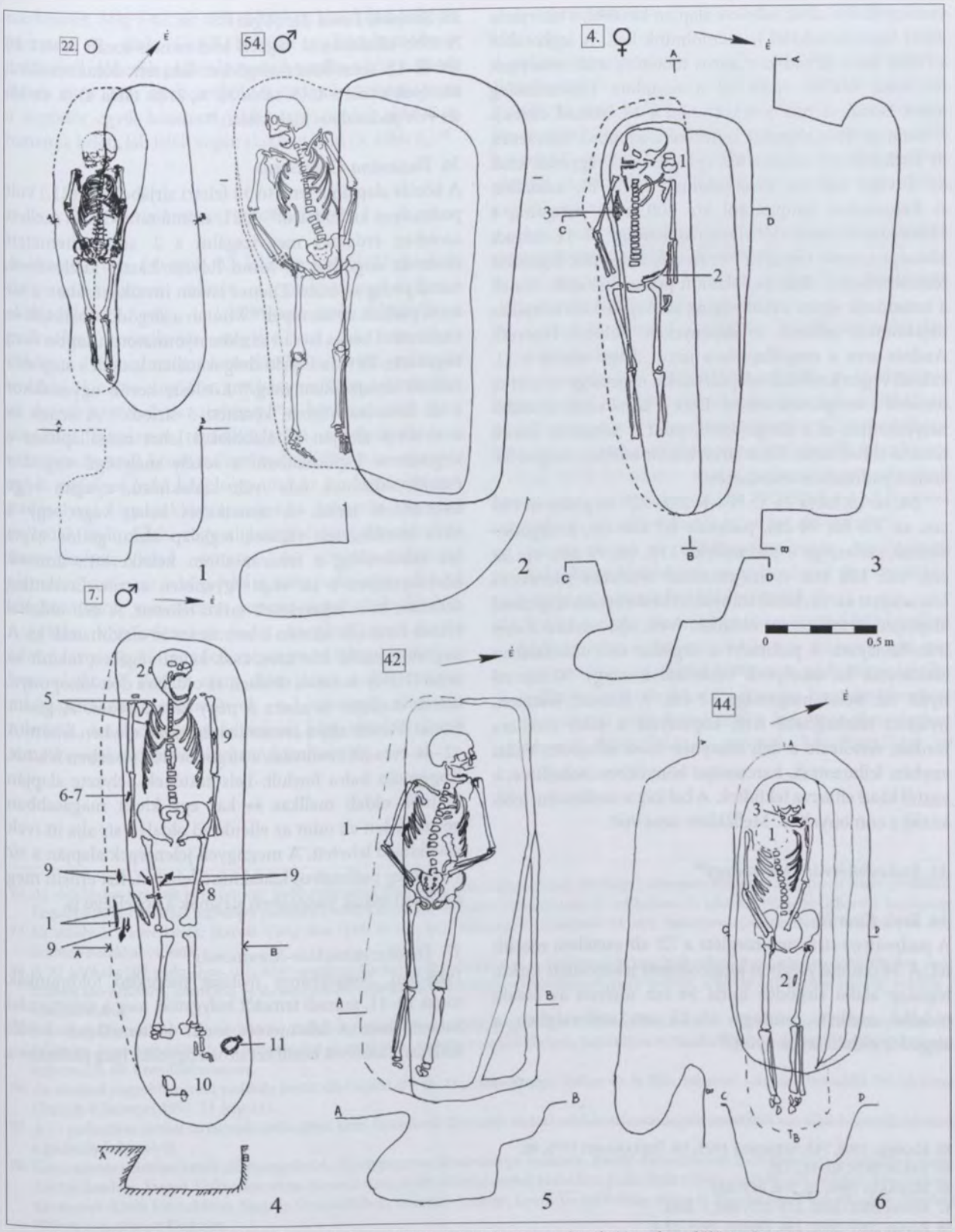

5. tábla **1: Szegvár-Szőlőkalja 22. sír (LŐRINCZY 1985, 8. kép 1); 2: Szentkirály-Templom dűlő, Református templom 54. sír; 3: Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 4. sír (MADARAS 1996, 2. kép); Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 7. sír (MADARAS 1996, 5. kép); 5: Törökszentmiklós-Szenttamás 42. sír; 6: Törökszentmiklós-Szenttamás 44. sír.**

viszonyok és a sírok helyzete alapján korábbi, a tatárjárás előtti temetőrészlettel is számolnunk kell. A legkorábbi sírréteg kora Árpád-kori soros temetőre utal, amelynek területén később épült fel a templom (valószínűleg Szent István szentté avatása után, a 12. század elején). E korai sírréteg abszolút keltezésére azonban nincsenek jó korhatározó mellékletek (pl. pénzek), egyedül csak az S végű karikás sírok utalnak a 11–12. századra. A Református templomtól kb. 400 m-re nyugatra, a Homokbánya nevű lelőhelyen azonban egy 10–11. századi köznépi temető töredéke került elő, amelynek legutolsó temetkezéseit I. Béla és Salamon pénzei keltezik. Ennek a temetőnek egyes sírjait vágták az Árpád-kori település objektumai, aminek eredményeken Pálóczi Horváth András arra a megállapításra jutott, hogy ennek a 11. század végén kezdődő településnek a népessége nyitott új temetőt a templomdombon. Ezek a korai sírok távolabb helyezkedtek el a templomtól, mint a templom körüli temető szélső sírjai. Ezen sírok között találjuk meg az 54. számú padmalyos temetkezést.

54. sír (5. tábla 2). T.: Ny–K 272–92°. Sírgödör h: 195 cm, sz: 85; 80; 74 cm, padmaly h.: 176 cm, a sírgödör aljának szélessége a padmallyal: 110; 98; 90 cm, m.: 93 cm, vh.: 156 cm. A megtisztított felületen jelentkező lekerekített sarkú, lábak irányában keskenyedő, trapezoid alaprajzú sírfolt északi oldalfala ívelt, alja enyhén a déli irányba lejtett. A padmalyt a sírgödör déli oldalfalában alakították ki, amelynek vonalától mintegy 50 cm-rel nyúlt túl, belső magassága 32 cm. A hanyatt fektetett, nyújtott testhelyzetű férfi koponyája a jobb oldalára fordult, felsőteste a déli irányban kissé elhajlott. Vállai enyhén felhúzottak, karcsontjai könyökben behajlítva, a váztól kissé eltartva feküdtek. A bal kéz a medencén, jobb kézfej a combnyakon. Melléklete nem volt.

33. Székesfehérvár-Demkóhegy[84]

34. Szob-Kiserdő

A padmalyos sírforma megléte a 72. sír esetében merült fel. A 34 cm mélységben kirajzolódott lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör foltja 54 cm mélyen az északi oldalfal mellett, mintegy 13–15 cm szélességben a sírgödör oldalfala alá nyúlt.[85]

35. Szolnok, Lenin Tsz (Ugar)

A több alkalommal végzett leletmentés során feltárt 28 sírból 18 temetkezés sírgödrét lehetett dokumentálni, amelyek közül a 4. (5. tábla 3), 5., 7. (5. tábla 4), 9. és 16. sír volt padmalyos kialakítású.[86]

36. Tiszanána-Cseh tanya

A közlés alapján a temető 32 feltárt sírjából egy (21.) volt padmalyos kialakítású.[87] A 21. számú temetkezés mellett azonban érdemes megvizsgálni a 2. sírba eltemetett csontváz sírgödrét is. Mind Révész László közlésében, mind pedig az ásató, Dienes István hivatkozásában a sír mint padkás sír szerepel.[88] Miután a sírgödör formáját és metszetét Dienes István az előre nyomtatott sírlapon nem rögzítette, Révész László dolgozatában is csak a sírgödör nélküli sírrajz jelent meg.[89] Közlésre került ugyanakkor a sír feltárása közben készített 3 sírfotó.[90] A képek és a sírleírás alapján az alábbiakat lehet megállapítani a sírgödörrel kapcsolatban: a sekély mélységű sírgödör északi oldalának fala ívelt kialakítású, nyugati vége lekerekített sarkú. A temetkezés keleti végét egy a sírra merőlegesen ráásott, téglalap alakú gödör vágta (ez feltehetőleg a feltárás során keletkezett), aminek következtében a sír vége egyenesen zárult. Eredetileg azonban itt is lekerekített sarkú lehetett. A déli oldalfal rézsűs formáját szintén a bontás során alakíthatták ki. A sírgödör északi fele üres, csak keleti végében feküdt az orral DDNy-ra néző, részben az oldalára dőlt lókoponya, illetve mellette és alatta a négy lábszárcsont. A gödör északi felének alja a csontváz irányában enyhén lejtett. A 42–46 éves nő csontváza a sírgödör déli részében feküdt. Koponyája balra fordult. Felsőtestének helyzete alapján (a jobb oldali mellkas és kar egy kicsit magasabban helyezkedett el, mint az ellenkező oldal) a sír alja itt ívelt kialakítású lehetett. A megfigyelt jelenségek alapján a sír eredetileg padmalyos kialakítású lehetett. Ezt erősíti meg a temető másik padmalyos sírjának a közelsége is.

37. Törökszentmiklós-Szenttamás[91]

1983-ban, homokbánya nyitását megelőző földmunkák során 10–11. századi temetőt bolygattak meg a szenttamási határrészben. A leletmentés során 46 temetkezés került feltárásra, amelyek közül két sírban figyeltek meg padmalyos

84 Hampel 1900, 743; Szendrey 1928, 14; Tettamanti 1975, 90.
85 Bakay 1978, 40–44., 132.
86 Madaras 1996, 70, 2–6. és 9. kép
87 Révész 2001–2002, 275–277, 284, 7. ábra
88 Révész 2001–2002, 284; Dienes 1965, 22. j.
89 Révész 2001–2002, 8. j., 6. ábra 1.
90 Révész 2001–2002, 5. ábra 1–3
91 A temetőben feltárt padmalyos temetkezésekre Petkes Zsolt hívta fel figyelmemet, amit ezúton is szeretnék megköszönni.

szerkezetet. Míg a 42. sír déli oldalában kialakított jelképes padmaly *(5. tábla 5)* jól beleillik a Kárpát-medence területéről előkerült padmalyos sírok sorába addig a 44. sír élesen eltér azok szerkezetétől. A padmalyt ugyanis nem a sírgödör egyik hosszanti (déli, vagy északi) oldalában, hanem a keleti, láb felőli végén alakították ki *(5. tábla 6.)*.[92]

Módszertani megjegyzések

A kataszterben felsorolt 37 lelőhely közül 33 lelőhely esetében találtam adatot a padmalyos sírforma előfordulására, míg 4 lelőhelyen csak felmerült a padmalyos temetkezés megléte.[93] A 33 temetőben összesen 109 padmalyos temetkezés került elő, valamint további 38 olyan sírgödör, amelyek esetében felmerülhet az egykori padmalyos szerkezet.[94] A kérdéses sírok közé soroltam mindazon temetkezéseket, amelyeknél csak a megszokottnál kissé szélesebb sírgödör és a csontváz egyik sírfalhoz való közelsége utal az egykori esetleges padmalyra. Ugyanakkor a széles, a csontváz irányába mélyülő, ívelt oldalú vagy aljú sírgödröket a padmalyos temetkezések közé vettem. A sírtípus részletes elemzése során az eddig feltárt 108, padmalyos sírként meghatározott temetkezést vettem alapul. A lelőhelyek nagyfokú közöletlensége miatt azonban igen eltérő adatmennyiség állt rendelkezésemre a temetkezésekkel kapcsolatban.[95] Ezeket szem előtt tartva a dolgozatban megfogalmazott eredmények a jelenlegi állapotot tükrözik, amelyek a régi feltárások közlésével és újabb temetkezések előkerülésével módosulhatnak.

A padmalyos sírok szerkezete, típusai

A padmalyos sírforma egy függőleges, vagy rézsűs oldalú aknarészből és a sírgödör egyik hosszanti oldala mellett kialakított, ívelt oldalú és aljú padmalyból áll. A sírfalba bevájt oldalüreg hossza általában megegyezik a sírgödör hosszával, vagy kicsit kisebb annál. Egy-két esetben sikerült megfigyelni a sírgödör akna részénél nagyobb méretű padmalyt.[96]

A sírgödör és a padmaly helyzete alapján a padmalyos sírokat két típusra különíthetjük el:

I. A megásott sírgödör déli oldalában kialakított padmaly (jobb oldali padmaly).
II. A sírgödör északi oldalfalába bevájt padmaly (bal oldali padmaly).

A megvizsgált lelőhelyek[97] alapján a padmalyos temetkezések két típusa közül a sírgödör déli oldalfalában kialakított padmaly a gyakoribb (mintegy 17 temetőben/temetőrészletben csak ilyen típus fordult elő). Mindössze 3 olyan lelőhely ismert, ahol a padmalyos temetkezések közül csak a II. típus került elő. 11 lelőhelyen a két típus, bár különböző arányban, de egyaránt előfordult.[98]

Amennyiben az oldalüreg/padmaly bevájásának módját, illetve kialakítását vesszük alapul úgy az alábbi padmalyos szerkezeteket különíthetjük el:

1. A sírgödör aknarészének és a hosszanti oldalfal mellett kialakított padmalynak az alja egy magasságban van (vízszintes), vagy kissé lejtősen, a padmaly irányába mélyülve helyezkedik el.[99] Lényeges, hogy a padmalyos temetkezés ezen formájánál a halott az aknarészhez képest oldalt fekszik, aminek következtében az

92 Az első kézirat lezárását követően egy újabb padmalyos temetkezés előkerüléséről (Solt-Tételhegy) szereztem tudomást Szentpéteri József jóvoltából. Legutóbb 2011-ben láttak napvilágot padmalyos sírok Kecskemét-Mercedes, Horváth tanya II. lelőhelyen. Az adatokat Wilhelm Gábornak köszönöm.

93 Ez utóbbiak a következők: Ikervár-Virág utca (133. és 135. sír), Rakamaz-Strázsadomb (4. sír), Szászváros Orăştie-Dealul Pemilor (10. sír), Szentes-Berekhát (4. sír).

94 A 33 lelőhely 109 padmalyos sírja közé soroltam Csekej és Ipolykiskeszi 6–6 temetkezését, amelyek véleményem szerint egyértelműen padmalyos szerkezetűek. Ezenkívül az ibrányi temető már meglévő padmalyos temetkezései mellé további 3, illetve a tiszanánai lelőhely további 1 temetkezését.

95 2 lelőhely (Derecske és Székesfehérvár) 2 sírjáról gyakorlatilag semmit, míg további 1 lelőhely (Rácalmás) 1 temetkezéséről csak annyit sikerült találnom, hogy a sír déli oldalán helyezkedett el a padmaly. További 3 temető (Felgyő, Sarlókajsza és Sándorfalva) 18 sírjáról meglehetősen kevés információ állt a rendelkezésemre.

96 Az aknánál nagyobb méretű padmaly került elő Cegléd 4/7. lh. 18., Homokmégy-Székes 40. és 208., valamint Szegvár-Oromdűlő 597. sírjában (Bende–Lőrinczy 1997, 21. kép 13).

97 A 33 padmalyos sírokat tartalmazó lelőhelyből kettő kivételével (Derecske és Székesfehérvár) mindegyik temetőből van több-kevesebb adatunk a padmaly helyzetéről.

98 Közel azonos számban került elő Besenyőtelek-Tepélypusztán, Homokmégy-Székesen, Ibrány-Esbó-halmon, Ipolykiskeszin, Kiskunfélegyháza-Kántor dombon, Szeged-Kiskundorozsma Hosszúháton. A déli oldalfal mellett kialakított padmalyok túlsúlya jelentkezett Aldebrő-Mocsároson, Kecskemét-Kisfái Kiscsukáson, Szegvár-Oromdűlőben, valamint Szolnok, Lenin Tsz lelőhelyen, míg a II. típusba sorolt temetkezések számbeli fölénye mutatkozott Csekejen.

99 A teljesség igénye nélkül pl. Harta-Freifelt 13., Homokmégy-Székes 40., 142., 208., 222., 229., 249, 286., 288., Ibrány-Esbó-halom 197 a–b. (Istvánovits 2003, 65. kép 3, 69. kép, 93. t.), Kecskemét-Kisfái 33., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650., Szeged-Kiskundorozsma Rózsalapos 16., Szentkirály-Templom dűlő 54. sír, Tiszanána-Cseh tanya 21. sír (Révész 2001–2002, 7. ábra).

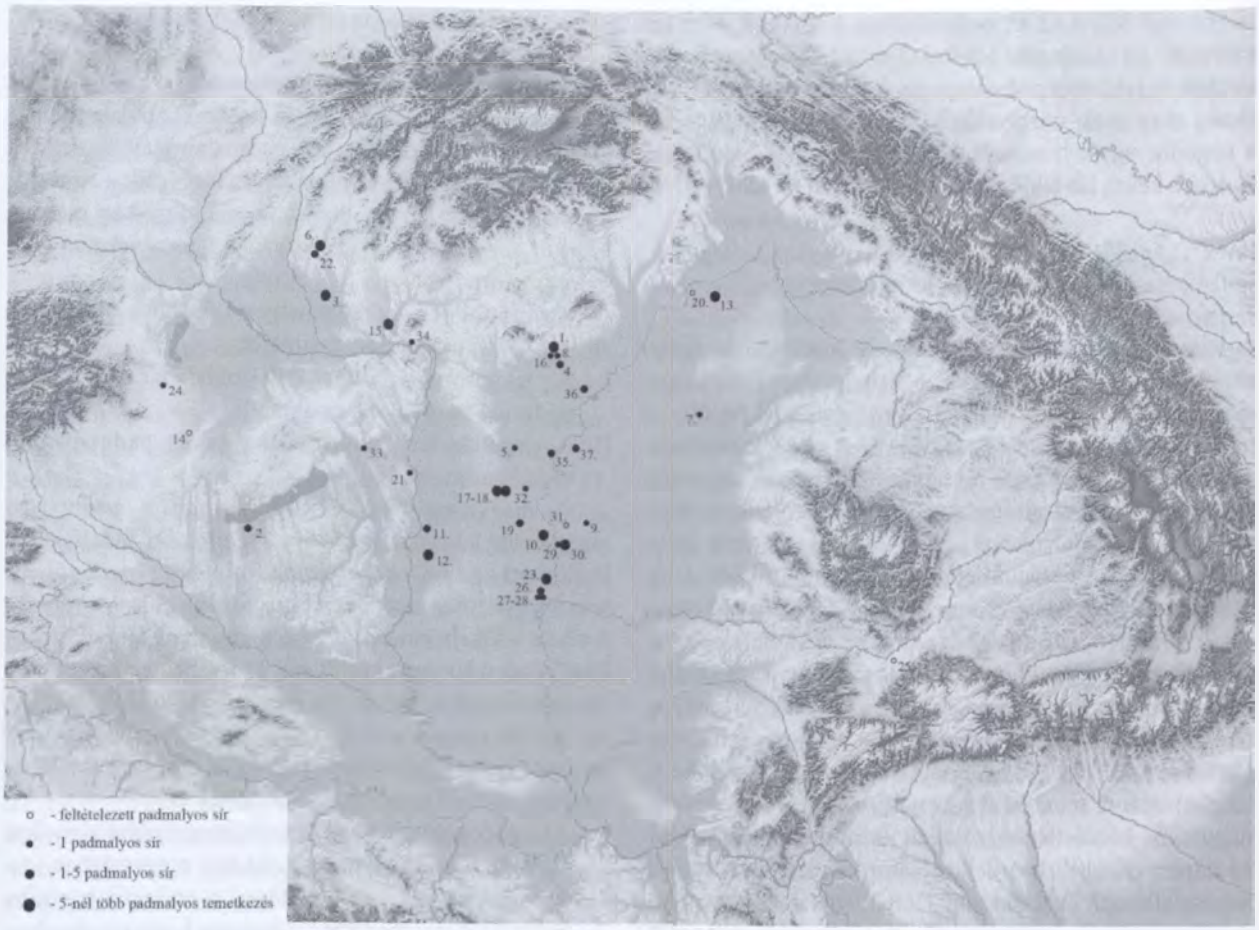

6. kép **A padmalyos temetkezések elterjedése a Kárpát-medencében**

eltemetett a sírgödör széléről nézve gyakorlatilag nem látszik. Ezeknél a síroknál az aknarészt függőlegesen feltámasztott fával (deszkalappal), esetleg bőrrel választhatták el az elhunytat rejtő padmalytól.[100] A padmaly és az aknarész ilyen függőleges helyzetű, deszkalappal történt elválasztására utalhat a Homokmégy-székesi temető 40. sírja, ahol a padmaly nyílásánál laza, fekete színű tőzeges-szerves betöltést lehetett megfigyelni.

2. A sírgödör kiásását követően, gyakran az aknarész közepétől kezdődően az oldalsó irány mellett vertikálisan is kimélyítették a padmalyt. Ennek eredményeként a padmallyal szemközti oldalon a sírgödör akna része padkás kialakításúvá válik.[101] Az előbbi szerkezettől eltérően, mivel a padmaly már az aknarészben elkezdődik, nem marad teljesen rejtve az eltemetett. A padmaly és az akna találkozását a sírgödör akna részének aljára vízszintesen lefektetett, vagy a sírfalban megtámasztott, ferdén elhelyezett deszkalappal lehetett lezárni.

3. Szerkezete szempontjából jelképes padmalynak nevezhetjük, miután a klasszikus, teljes vázat eltakaró padmaly helyett csak jelzés értékű, a hosszanti oldalfal mellett kialakított 10–15 cm széles vájat húzódik a sírban. Az ilyen síroknál gyakori, hogy csak a váz egy kisebb részét fedi a padmaly, tehát a sírforma kialakításánál már nem az elrejtés volt az elsődleges cél, hanem a rítus.[102]

100 A sírgödör akna részének elválasztása a padmalytól kőfallal is történhetett, mint ahogy azt a 13. századra keltezett csengelei kun harcos sírja is bizonyítja (vö.: Horváth 2001, 89–107., Lőrinczy–Straub 2006, 54. j.). A kővel, vagy kőfallal történő elválasztásra azonban a Kárpát-medence területéről előkerült 10–11. századi padmalyos temetkezések közül nem ismerek példát.

101 Padkás-padmalyos szerkezetű temetkezések kerültek elő pl. Aldebrő-Mocsáros 24., 30. (Révész 2008, 10. kép, 15–16. kép), Bánkeszi 1., 6., 17., 18., 20., 21., 25. (Točík 1968, Abb. 3. 1, 3, 6, Abb. 4. 1–2, 5, Abb. 5. 2), Cegléd 4/7. lh. 18., Eperjes-Takács-tábla 5. (Bálint 1991, Taf. XVIa), Homokmégy-Székes 273., Kecskemét-Kisfái 74., 134., 139., Tiszanána-Cseh tanya 2. sírjában (Révész 2001–2002, 5. ábra 1–2) stb.

102 Jelzés értékű, ún. jelképes padmaly került elő Aldebrő-Mocsáros 2., 9., 25., 29. (Révész 2008, 13. és 16. kép), Besenyőtelek-Tepélypuszta 3., 14. (Révész 2008, 35. kép), Csekej 220. (Rejholcová 1995, Tab. VI. 4), Homokmégy-Székes 35. és 168., Ibrány-Esbó-halom 40., 150., 188., 241. (Istvánovits 2003, 58., 79., 89. és 108. t.), Kál-Legelő, Sándorfalva-Eperjes 19., 22., 38., 64., 90., 97., 111. (Fodor 1985, 20.), Szakony 7., Szob-Kiserdő 72. (Bakay 1978, 28. kép), Szolnok Lenin Tsz 7., 9. és 16. sírjában (Madaras 1996, 5. kép, 6. kép 1, 9. kép 1), Törökszentmiklós-Szenttamás 42. sír.

A padmaly kialakítását és szerkezetét tekintve kivételt jelent a Törökszentmiklóson feltárt 44. számú sír. A lekerekített sarkú, téglalap alakú sírgödör É-i része padkás szerkezetű, alja a K-i irányban lejtett. A sírban nyugvó csontváz lábszárainak fele, valamint a lábfejek az akna végében, tehát a sírgödör rövidebbik oldalán kialakított fülkében helyezkedett el. A Kárpát-medence területéről ez idáig nem ismerünk hasonló temetkezést a 10–11. századra vonatkozóan.

Néhány megjegyzés a 10–11. századi padmalyos sírok kialakításához

A honfoglalás és kora Árpád-kori temetőkben előforduló, az egyszerű aknasírokhoz képest viszonylag kis sírszámban feltárt padmalyos temetkezések a talajadottságokkal is összefüggésben állnak. Azokon a lelőhelyeken, ahol vastagabban megmaradt a humuszréteg, illetve a sírokat agyagos, kötöttebb talajba ásták jobban megmaradtak a padmalyos temetkezések, mint egy vékony humusztartalmú, lazább szerkezetű, homokos talajban. A főként síkvidéki területeken, a környezetből kiemelkedő, vízmentes dombokra és domboldalakra temetkező 10–11. századi magyarság temetőinek egykori felszíne a természetes erózió és a mezőgazdasági művelés következtében igen erőteljesen lekopott. Ennek eredményeként sok temetőben nemhogy a sír szerkezetét, illetve típusát, de magát a sírgödröt sem lehet megfigyelni. A sírgödör kialakításának megfigyelését továbbá az is nehezítheti, hogy egy teljesen homok komponensű lelőhelyen gyakran ugyanolyan homok került a sír betöltésébe, mint amilyen a környezete. Az ilyen esetekben a jelenségeket (pl. a padmalyt) jóval nehezebb, vagy nem lehet megfigyelni.

Általánosságban tehát elmondhatjuk, hogy elsősorban a 10., de még a 11. századi temetőkben/temetőrészletekben is előforduló padmalyos temetkezés szokása jóval elterjedtebb lehetett, mint azt a dokumentált sírok tanúsítják.

A sírba helyezés módja és a csontvázak helyzete

Az egyszerű aknasírokba temetettekhez hasonlóan a padmalyos temetkezések többségében is nyújtott testhelyzetben, hanyatt fektetve helyezték a sírba az elhunytat.[103] A padmalynak az aknarésznél kisebb mérete miatt, valamint aljának és oldalának ívelt kialakítása végett azonban gyakran megfigyelhető, hogy a csontváz nem vízszintesen, hanem kissé az egyik oldalára billenve fekszik.[104] Miután temetéskor az elhunytat az aknasírnál jóval szűkebb oldalüregbe helyezték, a padmalyos temetkezések esetében feltételezhetjük, hogy a halottat halotti lepelbe, vagy gyékénybe csavarva temették el. Erre utal, hogy a padmalyos sírokból előkerült csontvázak vállai felhúzottak, karjaik szorosan a test mellett, vagy a medencére hajlítva feküdtek. Néhány esetben a lábak kissé felhúzva a jobb, vagy a bal oldalukra dőlve helyezkedtek el.[105] A 10–11. századi padmalyos temetkezésekben a koporsó használata viszonylag ritkának számit. Eddig mindössze 3 lelőhelyen fordult elő olyan padmalyos sír, ahol az elhunytat koporsóba temették.[106] Ezek közös jellemzője, az Ibrány-Esbó-halom 197a–b. sírjának kivételével, hogy a padmaly csak jelzés értékű. Sándorfalva-Eperjes 64. sírjában, a csontváz medencéjének jobb oldala közelében az ásatók egy tenyérnyi fanyomot figyeltek meg. Fodor István véleménye szerint a famaradvány esetleg a sír aljára fektetett deszkalapra utal, amire ráfektették az elhunytat.[107]

Az eltemetettek nem és életkor szerinti megoszlása

A padmalyos sírokba temetettek nemének és életkorának pontos meghatározását és az abból levonható következtetéseket nagymértékben nehezíti a 10–11. századi padmalyos temetkezések döntő többségének közöletlensége. A 109 sír közül mindössze 85 esetben rendelkezünk több-kevesebb adattal az eltemetettek

103 Két esetben fordult elő a szokásostól eltérő, vagy rendellenes temetkezés. Aldebrő-Mocsáros 25. sírjában eltemetett felnőtt nőt a jobb oldalára zsugorítva helyezték el (Révész 2008, 16. kép), míg Bánkeszi 21. sírjának csontvázát a jobb oldalára fektették (Točík 1968, Abb. 4. 5).

104 A sírtípus kialakításának megfelelően (déli, vagy északi padmaly) általában az aknarész irányába fordul az eltemetett.

105 Bánkeszi 6. sír (Točík 1968, Abb. 3. 3), Harta-Freifelt 15. sír; Ibrány-Esbóhalom 55. sír (Istvánovits 2003, 61. t.).

106 Ibrány-Esbó-halom 40., 150., 188., 197. és 241. sír (Istvánovits 2003, 104. j.), Szob-Kiserdő 72. sír (Bakay 1978, 40–44.), Szolnok Lenin Tsz. 7. sír (Madaras 1996, 67.).

107 Fodor 1985, 23.

nemére, illetve életkorára. A rendelkezésemre álló adatok alapján, annyi azonban bizonyos, hogy a megvizsgált padmalyos sírok közel felében (40 sírban), főként 20–50 év körüli nőket temettek el.[108] A temetkezési típus között a gyermeksírok sem ritkák. Mintegy 12 lelőhelyen összesen 23 padmalyos sírban fordult elő kisgyermek, amelyek közül 4 esetben kislányra, míg két esetben fiúra van adatunk.[109] Számarányukat tekintve a férfisírok fordulnak elő a legkisebb számban (21 temetkezés). A padmalyos sírokba főként 45–60 év körüli férfiakat temettek.[110]

A padmalyos sírok többségében egy egyén csontvázát helyezték a sírba. Ez alól csak Ibrány-Esbó-halom 197., Homokmégy-Székes 40., valamint Kiskunfélegyháza-Kántordomb 28. és Tiszanána-Cseh tanya 2. sírja kivétel. Előbbi esetben két fiatal lány nyugodott a sír padmaly részében, míg az utóbbi 3 lelőhely sírjaiban közvetlenül a szülés előtt, vagy a szülés során elhunyt nő és csecsemő sírja került elő.

A PADMALYOS TEMETKEZÉSEKBEN ELŐFORDULÓ VISELETI TÁRGYAK ÉS MELLÉKLETEK

A leletanyag elemzésénél a 109 padmalyos sírból 101 temetkezést tudtam megvizsgálni. Ezek többsége, mintegy 68 sír (a temetkezések 67,32%-a) tartalmazott valamilyen viseleti tárgyat, illetve sírba helyezett mellékletet és mindössze 33 temetkezés volt melléklet nélküli. Ez utóbbiak közül azonban 12 kisgyermek sírja, míg egy temetkezés rablott volt.

A leggyakoribb ékszertípus az egyszerű nyitott végű karika (19 sírban), amely egyaránt előfordult női, férfi és gyermek temetkezésekben.[111] Anyagukat tekintve az ezüst, bronz és sárgaréz példányok mellett a balatonújlaki temető 23. sírjában megtalálható az aranyból készített példány is. Pödrött végű 2 sírban, míg S végű karika 14 temetkezésből került elő.[112]

A fej és a nyak ékszerei között megtaláljuk a fülbevalókat,[113] torqueseket, gyöngyöket, csüngőket és ongonokat.[114] Hajfonatkorong egy temetkezésben, az ibrányi temető 197a. jelzésű sírjában fordult elő, aminek másik érdekessége egy ólomkereszt. A padmalyos sírokba temetettek ékszerei közül a gyakoribbak közé sorolhatóak a különböző típusú karperecek.[115]

A felsőruházatot díszítő ruhaveret szintén több temetkezésben,[116] míg lábbeliveret mindössze két sírban látott napvilágot.[117] A férfiak viseletéhez tartozó díszes, fémveretekkel felszerelt teljes övkészlet eddig még nem került elő padmalyos temetkezésekből. Mindössze a szolnoki lelőhely 7. sírjában fordult elő 2 db ezüstveret, vascsat és egy rosszezüst szíjvég. A díszítetlen bőrövet záró vascsat 3 lelőhelyről ismert.[118]

A használati eszközök közül leggyakrabban a vaskés fordult elő, amit az esetek többségében férfiak mellett találunk. Az eddig feltárt padmalyos temetkezésekben

108 A 15–22 éves (pl. Aldebrő-Mocsáros 2. és 24. sír, Homokmégy-Székes 222. sír, Ibrány-Esbó-halom 197/a-b. sír, valamint Szob-Kiserdő 72. sír) fiatal lányok mellett nagy számban fordult elő adultus és maturus korú női temetkezés (pl. Aldebrő-Mocsáros 25. sír, Csekej 566. sír, Dormánd-Hanyipuszta 2. sír, Eperjes-Takács tábla 4. sír, Homokmégy-Székes 40., 168., 229. sír, Ibrány-Esbóhalom 40., 188. sír, Szakony 7. sír, Szegvár-Oromdűlő 597. sír, Tiszanána-Cseh tanya 2. sír), de néhány esetben 60 évnél idősebb nőket is (Aldebrő-Mocsáros 29. sír, Homokmégy-Székes 273. sír) temettek padmalyos sírba. Az esetek többségében azonban csak mint felnőtt női temetkezésekről van adatunk (pl.: Bánkeszi 1., 6., 18., 25., Cegléd 18. sír, Harta-Freifelt 13., 15. sír, Kecskemét-Kisfái 74., 134. sír, Kecskemét-Törökfái 22., 50., 52. sír, Kiskunfélegyháza-Kántordomb 26., 28. sír, Sándorfalva-Eperjes 19., 64., Szegvár-Oromdűlő 458. sír, Szolnok Lenin Tsz 4., 9. sír).

109 Kislány Csekej 357., Homokmégy-Székes 35., Ipolykiskeszi 100., Szegvár-Szőlőkalja 22. sírjában, míg kisfiú Kecskemét-Törökfái 34. és Szeged-Kiskundorozsma Rózsalapos 16. sírjában fordult elő.

110 Aldebrő-Mocsáros 9. sír, Csekej 340. sír, Eperjes-Takács tábla 5. sír, Homokmégy-Székes 286. sír, Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650. sír, Szeged-Kiskundorozsma Subasa 143. sír, Szegvár-Oromdűlő 318. sír.

111 Balatonújlak-Erdő-dűlő 23., Bánkeszi 1.,6., Cegléd 4/7. lh. 18., Csekej 357., Dormánd-Hanyipuszta 2., Eperjes-Takács tábla 5., Homokmégy-Székes 168., 222., 229., 273., Ibrány-Esbó-halom 188. és 197a–b., Kecskemét-Törökfái 17., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650. sír, Szegvár-Oromdűlő 458. sír, Szolnok Lenin Tsz. 7. sír, Törökszentmiklós-Szenttamás 44. sír.

112 Pödrött végű: Csekej 357. és Homokmégy-Székes 35. sír, S végű: Csekej 357., Felgyő Kettőshalmi-dűlő 3514., 3552., 3891. sír, Homokmégy-Székes 273., Ibrány-Esbó-halom 40., Ipolykiskeszi 100., Kecskemét-Kisfái 134., Kecskemét-Törökfái 5., 22., 50., 52., Kiskunfélegyháza-Kántordomb 28., valamint Szob-Kiserdő 72. sír.

113 Préselt gömbsorcsüngős fülbevaló volt a szakonyi 7. számú női sírjában, valamint Tiszanána-Cseh tanya 2. temetkezésében, míg a sándorfalvi 64. sírban a tárgytípus öntött változata került elő. Harta 13. sírjában csak az ezüst fülbevaló karikáját sikerült megtalálni, Tiszanána-Cseh tanya 21. sírjában pedig egy bogyós csüngőjű bronz fülbevaló volt.

114 Hurkos-kampós záródású, vékony szálú nyakperec: Homokmégy-Székes 229., Ibrány-Esbó-halom 197a., valamint Kecskemét-Kisfái 134. sír; gyöngyök: Csekej 357., Homokmégy-Székes 35. sír stb., csüngő és ongon: Homokmégy-Székes 35., Ibrány-Esbó-halom 197a., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 700. sír..

115 Dormánd-Hanyipuszta 2., Bánkeszi 18., 25., Homokmégy-Székes 168., 229., Ibrány-Esbó-halom 40., 197a–b., Ipolykiskeszi 161., Sarlókajsza 15., Szakony 7. és Tiszanána-Cseh tanya 2. sír.

116 Ingnyakdísz: Bánkeszi 6., Dormánd-Hanyipuszta 2., Eperjes-Takács tábla 4, 5., Sándorfalva-Eperjes 19., 64. sír; kaftánveret: Cegléd 4/7. lh. 18., Dormánd-Hanyipuszta 2., Sarlókajsza 15. sír; ruhát díszítő szalag: Eperjes-Takács tábla 5. sír.

117 Szakony 7. és Tiszanána-Cseh tanya 2. sír.

118 Bánkeszi 17., Sarlókajsza 16. és Kál-Legelő 74. sír.

fegyvermellékletként eddig csak íjászfelszerelés került elő.[119]

A padmalyos temetkezések viszonylag kis számában fordult elő részleges (5), illetve jelképes (6) lovastemetkezés.[120] A lócsontokat mindegyik esetben a sírgödör ÉK-i végében a lábcsontok mellett a sírgödör akna részében helyezték el. A lószerszámos temetkezések esetében, Tiszanána-Cseh-tanya 21. sírját kivéve, ahol a kisgyermek koponyája mellett feküdt az oldalpálcás zabla, szintén a sírgödör akna részének keleti felébe került a lószerszámzat.

Gyakori mellékletként fordul elő ugyanakkor az ételmelléklet. Mintegy 14 lelőhelyen összesen 23 sírból került elő főként a fej bal oldalára helyezett kerámiaedény, illetve állatcsont.[121] Az esetek többségében juh humerusát, illetve femurját adták útravalóként az elhunytaknak, de egy esetben előfordult csirkecsont is.[122]

A sírokból származó leletanyag alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a padmalyos temetkezés rítusát egy széles társadalmi réteg ismerte és használta a 10–11. század folyamán. A sírtípust ugyanis éppúgy megtaláljuk az adott közösségtől elkülönült, magányosan eltemetett síroknál (Cegléd), illetve a kisebb sírszámú gazdag temetkezéseknél (Balatonújlak, Eperjes, Harta, Szakony, Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát, Szolnok), mint a 10. (Aldebrő, Kál, Sándorfalva, Szegvár-Szőlőkalja, Szob, Tiszanána stb.) és 10–11. századi (Homokmégy, Ibrány, Ipolykiskeszi, Kiskunfélegyháza, Szegvár-Oromdűlő) köznépi temetőkben. A temetkezési szokás ugyanakkor előfordul néhány 11. században induló (Besenyőtelek, Felgyő-Kettőshalmi-dűlő, Szeged-Kiskundorozsma Rózsalapos) köznépi temetőben, sőt templom körüli temető (Szentkirály-Temető dűlő) legkorábbi sírjai között is.

A PADMALYOS TEMETKEZÉSEK ELTERJEDÉSE ÉS DŐRENDJE

A sírforma elterjedését tekintve megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medencén belül, főként a síkvidéki területeken, kisebb-nagyobb csoportokban, illetve szórtan fordulnak elő (6. tábla). A padmalyos sírokat tartalmazó temetők nagyobb koncentrálódását figyelhetjük meg a mai Heves megye déli részén, valamint a Kiskunfélegyháza–Kecskemét–Cegléd–Szolnok által közrefogott területen. Előbbi esetében 5 lelőhelyen összesen 13, míg az utóbbinál 7 lelőhelyen összesen 24 padmalyos temetkezés került elő.[123] Kisebb csoportot lehet elkülöníteni a mai Szabolcs megye ÉNy-i részén, Bács-Kiskun megye nyugati sávjában, Csongrád megyében Szentes és Szeged környékén, valamint az Ipoly és a Nyitra folyók mentén. A Dunántúl déli területén, leszámítva a Somogy megye északi részén található balatonújlaki temetőben előkerült néhány padmalyos, illetve padmalyszerű temetkezését, a sírtípus nem található meg (ugyanez vonatkozik a Dráva-Száva közötti területre is). Hasonlóan hiányzik a temetkezési forma Békés megyéből, illetve Erdély, valamint Kárpátalja területéről.

Egy-egy temetőn belül a padmalyos sírok általában a temetkezések 5–20%-át teszik ki.[124] A szlovákiai Bánkeszi lelőhely esetében azonban a padmalyos temetkezések az előkerült sírok 30–40%-át adják. A sírforma elterjedését, temetőkön belüli pontos arányát ugyanakkor nagymértékben nehezíti, a lelőhelyek nagyfokú bolygatottsága (pl.: homokkitereléssel részben feldúlt temetők), illetve hogy számos esetben csak temetőrészletről van adatunk (pl. Bánkeszi).

A padmalyos sírok időrendjének meghatározása során a sírokból előkerült leletanyaggal párhuzamosan érdemes megvizsgálnunk a sírok kialakításának módja szerinti csoportosítást is. A szerkezeti elkülönítés alapján beszélhetünk egy klasszikus (1–2. típus) és egy jelképes (3. típus) padmalyos kialakításról. Míg a klasszikus kialakítású padmalyok elsődleges célja a halott elrejtése, illetve a sírrablók elleni védekezés lehetett, addig a csontvázat csak kis részben elfedő, jelképesen kialakított, padmalyszerű oldalvájat elsorvadó hagyományokat tükrözhet. A leletanyag szempontjából ugyanakkor azt kellene tapasztalnunk, hogy az első két típusba sorolt padmalyos temetkezésekben nyugvó elhunytak

119 Vasmerevítéses tegez: Aldebrő-Mocsáros 9., Bánkeszi 17. és 20., Szeged-Kiskundorozsma Subasa 143. sír, illetve Szolnok Lenin Tsz 5. sír; nyílcsúcs: Aldebrő-Mocsáros 9., Bánkeszi 20., Szolnok Lenin Tsz 5., 7. és Törökszentmiklós-Szenttamás 42. sír; íj: Szolnok Lenin Tsz 7. sír.

120 Részleges lovastemetkezés Balatonújlak-Erdő-dűlő 23., Eperjes-Takács tábla 5., Szakony 7., Szeged-Kiskundorozsma Subasa 143. sír, Szolnok Lenin Tsz 5., illetve Tiszanána-Cseh-tanya 2. sírjából, míg lószerszámos temetkezés Aldebrő-Mocsáros 9., Bánkeszi 20., Eperjes-Takács tábla 4., Harta-Freifelt 13., Szolnok Lenin Tsz 7. és Tiszanána-Cseh-tanya 21. sírjából került elő.

121 Húst adtak útravalóként Aldebrő-Mocsáros 9., Cegléd 4/7. lh. 18., Csekej 489., Dormánd-Hanyipuszta 2., Harta-Freifelt 13., Szakony 7., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650., Szolnok Lenin Tsz 7. és Tiszanána-Cseh-tanya 21. sírjában. Edénymelléklet került elő Bánkeszi 1., 18., 25., Csekej 566., 600., Ipolykiskeszi 194., Kecskemét-Kisfái 134., Kecskemét-Törökfái 22., 23., 34. és 50., Szolnok Lenin Tsz 4. és 5., valamint Törökszentmiklós-Szenttamás 44. sírjából.

122 Juh kar és combcsontja: Dormánd-Hanyipuszta 2., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650., Tiszanána-Cseh-tanya 21. sír; csirkecsont: Szolnok Lenin Tsz 7. sírjából (MADARAS 1996, 67.).

123 Mindkét területen további 2–2 sír padmalyos volta kérdéses.

124 Pl.: Aldebrő, Besenyőtelek, Harta, Homokmégy, Kecskemét-Törökfái, Kiskunfélegyháza, Sándorfalva, Szakony, Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát, illetve Szolnok.

viseleti tárgyakban és mellékletekben bővelkednek, míg a jelképes padmalyokba temetetteket szegényesebb melléklettel látták el. A sírszerkezet alapján elkülöníthető kronológiai sorrendet a sírokban előforduló, maradandó anyagból készült viseleti tárgyak és mellékletek azonban csak részben támasztják alá. Bár az 1–2. típusba sorolható temetkezések többségére valóban a viszonylagos leletgazdagság a jellemző néhány esetben azonban előfordul, hogy semmilyen ékszer, illetve melléklet sincs az elhunyt mellett.[125] Ugyanakkor a 3. típusba sorolt, többségükben melléklet nélküli, vagy szegényes temetkezések között is megtalálhatóak a gazdagabb temetkezések.[126]

Miután a 9. század végén a Kárpát-medencében megtelepedő magyarság[127] a kezdeti időszakban valószínűleg még őrizte a korábbi szállásterületeken megismert és alkalmazott temetkezési szokásokat, így joggal feltételezhetjük a padmalyos temetkezések többségének 10. századra történő keltezését. A 10–11. században folyamatosan használt temetők esetében a sírformát ugyanakkor a 11. századi temetőrészekben is megtaláljuk.

A padmalyos temetkezések többségének 10. századra történő keltezését a rítus használatának szokása és a leletanyag mellett a sírokban előforduló pénzérmék is megerősíteni látszanak. A négy érmés temetkezés közül kettőben a 10. század első felére datálható nyugat-európai ezüstpénz, míg egyben 10. századi dirhem durva utánzata fordult elő.[128] A maradék egy sír ugyanakkor jól tükrözi, hogy a 11. században még szintén alkalmazták a temetkezési formát, igaz csökkenő tendenciával.[129]

A 10–11. SZÁZADI PADMALYOS TEMETKEZÉSEK EREDETE

A honfoglaló és kora Árpád-kori temetőinkben megtalálható padmalyos temetkezések egy-egy temetőn belüli előfordulását gyakran idegen elemekkel (továbbélő avar népelemek), illetve azok beköltözésével magyarázzák.[130] Fodor István véleménye szerint nem szükséges avar hagyományként értelmezni a 10–11. századi temetőkben előforduló padmalyos sírokat, mivel e sírformák Kelet-Európában is ismertek voltak a magyarság ottani tartózkodása idején.[131] Legutóbb Lőrinczy Gábor és Straub Péter is arra az álláspontra jutott, hogy a korszakok között (így a késő-avar és a magyar honfoglalás között sem) a jelenlegi ismeretek alapján egyértelmű kapcsolat nem mutatható ki.[132]

A 10–11. századi padmalyos temetkezéseket összehasonlítva az avar időszak hasonló szerkezetű sírjaival több eltérést is megfigyelhetünk. Az egyik, amely részben a két korszak sírgödreinek eltérő mélységéből is adódik, hogy a honfoglalás és kora Árpád-kori padmalyok méretüket tekintve általában jóval kisebbek, mint az avar korszakban megfigyeltek. A padmaly kialakítása szempontjából további lényeges különbség, hogy a 10–11. századi padmalyos temetkezések között meglehetősen gyakori a padmalyszerű kialakítás. Az ilyen jelképes padmalynak nevezhető oldalüreg, amelyben az eltemetett csontvázának csak egy kisebb része volt rejtve a 6–9. századi temetkezésekre nem jellemző. Míg az avar időszakban koronként és területenként is jelentős különbségek figyelhetőek meg,[133] addig a honfoglalás és az államalapítás korának temetőiben feltárt padmalyos temetkezések jóval homogénebb, egységesebb képet mutatnak a sírformát használó népességről.

A fentiek alapján tehát megállapíthatjuk, hogy a Kárpát-medencét megszálló magyarság a honfoglalás pillanatában éppúgy ismerte a padmalyos temetkezési formát, mint ahogyan az összes olyan népesség, amely a kelet-európai steppén hosszabb-rövidebb ideig tartózkodott. Az eredetkérdéssel kapcsolatban továbbá érdekes megjegyezni, hogy a szarmatáktól a mongolokig, általánosan használt padmalyos temetkezés szokása a Kárpát-medencében megtelepedő népeknél (ld.: szarmaták, avarok, magyarok, kunok) rövid időn belül

125 Szegényes, illetve melléklet nélküli temetkezések kerültek elő pl.: Aldebrő-Mocsáros 24., 30., Bánkeszi 21., Homokmégy-Székes 40., 142., 208., 222., 229., 249, 286., 273., 288., Kecskemét-Kisfái 33., 74., 139., Szeged-Kiskundorozsma Hosszúhát 650., valamint Szeged-Kiskundorozsma Rózsalapos 16.és Szentkirály-Templom dűlő 54. sírjában.

126 Ilyen pl. az Aldebrő-Mocsároson feltárt 9. sírban nyugvó férfi, illetve Sándorfalva 64. és Szakony 7. sírjában feltárt női temetkezés.

127 A magyarság alatt itt politikai szervezetet értek, tehát mindazon népességet, akik a 9. század utolsó évtizedében érkeztek az új hazába.

128 Nyaklánccra felfűzve került elő Brioude Guillaume Auvergne-i gróf (918–926) denára, valamint Dijon, Burgundi Raoul (923–936) obulusa Csekej 357. sírjából (Rejholcová 1995, 38.), míg Provence-i Hugo (926–931) milánói verésű ezüstpénze Tiszanána-Cseh tanya 21. sírjából került elő (Révész 2001–2002, 277.). A rombusz alakúra kivágott, két helyen átlyukasztott dirhemtöredék Ibrány-Esbó-halom 197/b. sírjából látott napvilágot (Istvánovits 2003, 100.).

129 Ipolykiskeszi 139. sírjában halotti obulusként Salamon 1063–1064-es verésű ezüstérméje került elő (Hanuliak 1994, 107.).

130 Tettamanti 1975, 90.; Lőrinczy 1985, 156.; Bende–Lőrinczy 1997, 225.;

131 Fodor 1985, 6. j.

132 Lőrinczy–Straub 2006, 284.

133 Kialakításuk alapján a tiszántúli sírok döntő többségében a padmaly az akna jobb oldalához, míg a Duna–Tisza közi temetőkben a bal oldalához csatlakozik, a tiszántúli temetkezésekre az ÉK–DNy-i tájolás, az egész és részleges (csonkolt) áldozati állatok nagy száma, a tárgyi mellékletekben való viszonylagos gazdagság a jellemző. A Duna–Tisza közi csoportot a NyÉNy–KDK-i tájolás, az áldozati állatok hiánya, valamint a szegényesebb leletanyag jellemzi. A zalai csoportban gyakori a fegyverrel, lóval eltemetett, mellékletekben gazdag temetkezés (Lőrinczy–Straub 2006, 282.).

elsorvadt.[134] Ugyanakkor biztosan nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a Kárpát-medence területén talált, majd a magyarságba beolvadt néptöredékek temetkezési szokásaiban egy-két esetben megmaradt a sírtípus használata. Erre utalhat például a Nyitra jobb partján feltárt Csekej/Čakajovce 9–12. századi temetője, ahol az általam padmalyos sírokként meghatározott temetkezésekben előforduló leletanyag alapján a megtelepedő magyarság mellett, avar-szláv néptöredékek is lehettek. A 9. század második felétől a magyar honfoglalásig terjedő időszakban használták a Szászváros mellett feltárt temetőrészletet, amelynek népessége a leletanyag alapján a dunai bolgársághoz köthető.

Remélhetőleg a közeljövőben publikálásra kerülő régi és új ásatások komplexebb vizsgálata segítséget ad az esetleges helyi népesség továbbélésének, valamint a megőrzött temetkezési szokásainak kimutatásához is.[135]

134 Sőt a szarmaták esetében a Kárpát-medence területéről egyetlen padmalyos sírt sem ismerünk, holott a mai Ukrajna és Dél-Oroszország területen előszeretettel alkalmazták a temetkezési formát (Kulcsár 1998, 10–14., 23.).

135 I Az anyaggyűjtés során nyújtott segítségért Bende Líviának, Gallina Zsoltnak, Kürti Bélának, Langó Péternek, Lőrinczy Gábornak, Pálóczi Horváth Andrásnak, Révész Lászlónak, Türk Attilának és Zsoldos Attilának tartozom köszönettel. A tanulmány lektorálásáért és a munkám során nyújtott baráti segítségért Lőrinczy Gábornak tartozom köszönettel.

Irodalom

Bakay 1965–1966 = Bakay K.: Gräberfelder aus den 10–11. Jahrhunderten in der umgebung von Székesfehérvár und die Frage der Fürstlichen Rezidenz. Alba Regia 6–7 (1965–1966) 43–88.

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Ipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StComit 6. Szentendre 1978.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Bende–Lőrinczy 1997 = Bende L.–Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). MFMÉ – StudArch 3 (1997) 201–285.

Dienes 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Nagy Gy. (szerk.): Orosháza története. Orosháza 1965, 136–174.

Dienes 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Hereditas, Budapest 1972.

Fodor 1985 = Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván (Előzetes közlemény) (Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva (Vorbericht). Acta Ant. et Arch. Suppl. V. (1983), 17–33.

Fodor 1996 = Fodor I.: Rakamaz–Strázsadomb. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 110–119.

Fodor 1996a = Fodor I.: Sándorfalva. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Fodor I. Budapest 1996, 348–351.

Gallina 1998 = Gallina Zs.: Homokmégy régészeti emlékei a késő vaskortól a középkor végéig. In: Romsics I. (szerk.): Homokmégy. Tanulmányok Homokmégy történetéből és néprajzából. Homokmégy 1998, 53–153.

Gallina–Hajdrik 1998 = Gallina Zs.–Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. Cumania 15 (1998) 133–178.

Hampel 1900 = Hampel J.: A honfoglalás kor hazai emlékei. In: Pauler Gy.–Szilágyi S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. Budapest 1900, 507–830.

Hanuliak 1994 = Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10. – 11. storočia. Nitra.

Honti et al. 2004 = Honti Sz. et al.: A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002–2003). Előzetes jelentés III. SMMK 16 (2004) 3–70.

Horváth 2001 = Horváth F.: A csengelei kunok ura és népe. Budapest 2001.

B. Horváth–Bóna 1997 = B. Horváth J.–Bóna I.: Rácalmás-Göböljárás. RégFüz Ser. I. No. 48 (1994) 86–87.

Horváth 1996 = Horváth M. A.: Kiskunfélegyháza-Kántordomb. In: Fodor I. (szerk.): „...Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 330–331.

Istvánovits 1996 = Istvánovits E.: 10–11. századi temető Ibrány-Esbó halmon (Begräbnisplatz aus dem 10–11. Jahrhundert auf dem Hügel von Ibrány-Esbó). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc, 25–46.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Nyíregyháza 2003.

Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír és kincsleletei (Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10–12. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000.

Kocztur–Pető 2004 = Kocztur É.–Pető M.: Cegléd, Hartyányi-, Váróczi-dűlő. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2003. Budapest 2004, 194–195.

Kulcsár 1998 = Kulcsár V.: A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin). Aszód 1998.

Kustár–Langó 2003 = Kustár R.–Langó P.: Ezüstbe öltözött lányok. Honfoglalás kori sírok Harta határában. Kalocsa 2003.

Lichtneckert 1893 = Lichtneckert J.: Újabb leletekről, a székesfehérvári Demkóhegyen. ArchÉrt 13 (1893) 266–269.

Lőrinczy 1985 = Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh). ComArchHung 1985, 141–162.

Lőrinczy–Straub 2006 = Lőrinczy G.–Straub P.: Az avar kori padmalyos temetkezésekről. Szempontok a Kárpát-medence padmalyos temetkezések értékeléséhez (Über die Awarenzeitlichen Nischengräber. Angaben zur bewertung der Nischengräber des Karpatenbeckens). Arrabona 44/1 (2006) 277–314.

Madaras 1996 = Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 10. századi temetője. (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai.) (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der szolnoker „Lenin" LPG). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának

régészeti emlékei. Miskolc 1996, 65–77.

MÉSZÁROS–PALUCH–SÓSKUTI–SZ. WILHELM 2007 = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskuti K.–Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. In: Régészeti Kutatások Magyarországon 2006. Budapest 2007, 199–200.

NAGY 1892 = Nagy G.: A magyar pogánykor emlékei Fejér megyében. ArchÉrt 12 (1892) 299–315.

PINTÉR 1997 = Pintér : Kecskemét-Kisfái, Kiscsukás (44/2 lh.). Régészeti Füzetek Ser. I. No. 49 (1995) 79.

PINTER–BOROFFKA 1999 = Pinter, Z. K.–Boroffka, N. G. O.: Neue Mittelalterliche Gräber der Ciumbrud gruppe aus Broos/Orăştie, Fundstelle Böhmerberg/ Dealul Pemilor X8. In: Gedenkschrift für Kurt Horedt. Rahden 1999, 313–330.

REJHOLCOVÁ 1995 = Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9–12. Storočia). Katalog. Nitra — Das Gräberfeld von Čakajovce (9–12. Jahrhundert). Analyse. Nitra-Budapest 1995.

RÉGÉSZETI KUTATÁSOK... 2006 = Régészeti kutatások... 2006. Régészeti kutatások másfél millió négyzetméteren. Autópálya és gyorsforgalmi utak építését megelőző régészeti feltárások Pest megyében 2001–2006. Szentendre 2006.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: Régészeti adatok Heves megye 10. századi történetéhez (Archäologische Daten zur gesschichte des Komitates Heves im Heves im 10. Jahrhundert). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 255–273.

RÉVÉSZ 2001–2002 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána–Cseh tanyán (Landnahmezeitliches Gräberfeld im Tiszanána–Cseh-gehöft). FolArch 49–50 (2001–2002) 263–303.

RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Budapest 2008.

RÓZSA–VÖRÖS 1996 = Rózsa G.–Vörös G.: Legenda és valóság (Árpád-kori temető emlékei Szentesen). In: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. (szerk.): Honfoglaló magyarság–Árpád-kori magyarság. Antropológia–Régészet–Történelem. Szeged 1996, 65–78.

RUTTKAY 2006 = Ruttkay, M.: Nové Staromadarské pohrebisko v Lužiankach (Neues Altmadajarisches Gräberfeld in Lužianky). AVANS 165–167.

SZABÓ 1970 = Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves m.) ásatásokról (Zur Frage der Landnahmezeitlichen Gräberfeldgräben. Bericht über die Ausgrabung in Kál (Kom. Heves). ArchÉrt 97 (1970) 264–271.

SZENDREY 1928 = Szendrey Á.: Az ősmagyar temetkezés. Ethnographia 39 (1928) 12–26.

TETTAMANTI 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Bestattungsbräuche im Karpatenbecken in den X–XI. Jahrhunderten). StComit 3 (1975) 79–123.

TOČIK 1968 = Točik, A. : Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakie. ArchSlov Cat 3. Nitra 1968.

H. TÓTH 1997 = H. Tóth E.: Kecskemét-Törökfái, Gerőmajor. Régészeti Füzetek Ser. I. No. 49 (1995) 79–80.

H. TÓTH–BICZÓ 1976 = H. Tóth E.–Biczó P.: Kiskunfélegyháza-Kántor domb. RégFüz Ser. I. No. 29 (1976) 60.

Im Beitrag beschäftige ich mich mit den Nischengräbern des 10.–11. Jahrhunderts. Neben der Forschungsgeschichte und einem Fundortkataster versuche ich anhand der zur Verfügung stehenden Angaben ein vollständiges Bild über Typen, Verbreitung, Datierung und Ursprung dieser Bestattungsform zu geben.

Zwischen den aufgenommen 37 Fundstellen fand ich bei 33 Angaben über das Vorkommen der Bestattungsform mit Totennische und nur in vier Fällen ergab sich die Möglichkeit, dass sie auch Nischengräber sein konnten. In den 33 Gräberfeldern kammen insgesammt 109 Nischengräber zum Vorschein *(Taf. 1–5.)*. Bei weiteren 38 Grabgruben ergab sich die Möglichkeit, dass es sich um Totennischen handelte. Die Analyse der Bestattungsform stützte sich auf 109 als Nischengrab bestimmte Gräber.

Zwei Typen kann man nach Lage der Nische neben einer Langseite der Grabgrube bestimmen. Die Nische wurde entweder in der südlichen Seite (I.), oder seltener in der nördlichen Seite (II) der Grabgrube eingegraben. Nach Weise der Eingrabung bzw. Gestaltung der Nische kann man folgende Konstruktionen absondern:

1. Die Boden des Schachtteils der Grabgrube und der neben der Längsseite gestalteten Nische befinden sich in geleicher Höhe (waagerecht) oder etwas abfällig zur Nische.
2. Nach Ausheben der Grabgrube wurde oft die Nische ab der Mitte des Schachtteils auch vertikal tiefer gemacht. Deswegen enstand gegenüber der Nische an der Grubenwand ein Bänkchen.
3. Nach der Gestaltung ist als symbolische Nische bezeichnet, wenn nur eine 10-15 cm breite Rille in dem Grab verläuft. Bei solchen Gräbern ist es häufig, dass die Nische nur einen kleinen Teil des Gerippes bedeckte. Somit war bei der Gestaltung des Grabes nicht die Verbergung das primäre Ziel, sondern nur der Ritus.

Den Beigaben nach kann man feststellen, dass diese Form durch eine breite Gesellschaftsschicht im 10.–11. Jahrhundert gekannt und genutzt wurde. Hier müssen wir aber anmerken, dass die Mehrzahl dieser Bestattungsform ins 10. Jahrhundert datierbar ist.

Die Bestattungsform im Karpatenbecken kommt vorwiegend in den flachen Gebieten, in mehr oder weniger grossen Gruppen bzw. gestreut vor *(Taf. 6.)*.

Den Ursprung dieser Bestattungsform im 10.–11. Jahrhundert soll man auf jenen östlich vom Karpatenbecken liegenden Gebieten suchen, wo dieser Bestattungsritus allgemein verbreitet war. Dennoch kann man in einigen Fällen (zum Beispiel Csekej) nicht ausschliessen, dass der Ritus von der im Karpatenbecken gefundenen Bevölkerung übergenommen wurde.

VÖRÖS ISTVÁN

ADATOK A HONFOGLALÁS KORI LOVAS TEMETKEZÉSEKHEZ

A magyar honfoglalás kori régészet egyik kiemelt kutatási területe a lovas temetkezések formai és tartalmi vonatkozásainak vizsgálata. Magyarországon a régészeti kutatások kezdetétől fokozott figyelmet fordítottak a „pogány kori", illetve a „magyar vezérek kori" lovassírok megismerésére. A feldúlt sírok, temetőrészletek regisztrálása, leletmentése, a leletek összegyűjtése gyakorlatilag folyamatosnak mondható; a részadatok összesítése, értelmezése – emberöltővel mérve is – hosszabb-rövidebb időközönként egy-egy kutató érdeklődéséhez köthető, nekik köszönhető. Az elmúlt több mint száz évben a honfoglalás kori lovassírok lovainak sírbeli helyzetére vonatkozó megfigyelések igen nagy száma került közlésre. Ezeket részben formailag értékelték, illetve csoportosították. Azonban sem a korábbi ásatási leírások, sem az újabb zooarchaeológiai vizsgálati eredmények nem váltak még kellőképpen ismerté.

I. Történeti visszapillantás – röviden

A legkorábbról ismert és közölt honfoglalás kori lovassír 1834-ben – az akkori Pest megyei – Bene pusztán (ma Ladánybene) került elő. A nyári hónapokban uralkodó szárazság következtében a szél fújta el a „lovával együtt összerogyott hős csontvázát" takaró homokot. A sírt 1835-ben wadassi Jankowich Miklós közölte.[1] A második lovassírt 1853-ban a Fejér megyei Vereben eső rongálta út árkában találták.[2] A 1870-es évektől a honfoglalás kori lovassír leletek s azok közlései is ugrásszerűen gyarapodtak.[3] Majd az 1990-es évektől a már felhalmozódott leleteket és megfigyeléseket összegyűjtve tudományos igényű feldolgozások is készültek.

A régész és néprajzos Nagy Géza az Archaeologiai Értesítő 1893-as kötetében három tanulmányában foglalkozott a magyarhoni lovas sírokkal. Az addig közölt megfigyeléseket, adatokat először ő foglalta össze, és a temetési szokásokat kronológiailag három csoportban különítette el.[4]

1. csoport, a hun korszak – a véleménye szerint a hun korszakba visszanyúló szarmata-gót – időszakban a ló az elhunyt fölött, mellette, vagy a lábainál volt elhelyezve,
2. csoport, az avar kor – az elhunytat „lóra ültetve" temették el,
3. csoport, a magyar kor – amikor nagyon eltérő módokon temetkeztek: az elhunytat „lóra ültették", „élő lóval temették el", illetve a lovat az elhunyt mellé, vagy rá helyezték el.

A néprajzos és nyelvész Munkácsi Bernát 1896-ban az Ethnographiaban megjelent „A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai" c. tanulmányában[5] a magyar történeti és összehasonlító néprajz segítségével nyújt adatokat és lehetséges értelmezést a magyar temetkezési szokásokhoz. Részben az ókori, és részben N. Th. Katanov munkáját is felhasználva az akkori kelet-ázsiai népek lovas temetkezési szokásait ismertette. A magyar honfoglalás kori lovas temetkezésekben sokan a recens temetési szokások formai jegyeit vélték felismerni. Ezzel is késleltetve az egész ló – részleges ló tényleges előfordulás kérdésének eldöntését. Amikor részleges lócsontváz került elő, akkor is ragaszkodtak az egész ló eltemetésének tényéhez, és rafinált magyarázatokkal próbálták indokolni, hogyan semmisülhettek meg a ló „hiányzó" testrészei.

A Magyar Tudományos Akadémia II. osztálya 1892-ben megbízta a Történelmi Bizottságot a millennium alkalmával kiadandó, a honfoglalás történetének írott forrásait és leleteit bemutató mű elkészíttetésével (szerkesztőknek Pauler Gyulát és Szilágyi Sándort kérték fel).

A munkálatok közül legelőször a jogász-bölcsész Hampel József dolgozata készült el, amit „A honfoglalási kor hazai emlékei" címmel az Akadémia nagygyűlésén 1896. május 17-én adott elő. A jubileumi nagygyűlésre a művéből készült különnyomat is megjelent. Mivel a honfoglalás millenniumára tervezett kötet csak a „honfoglalás befejezésének ezredéves fordulójára" 1900-ban jelent meg, munkáját az 1899-ig ismertté vált leletekkel egészítette ki.[6] Hampel József az 1900-ben még „csak ismertette" a leleteket és azok előkerülési körülményeit. Lovassírok akkor mintegy hatvan helyről voltak ismertek. A „Temetkezés módja, fegyverzet,

1 Barokkosan hangzó címmel Jankowich 1835; 281–196.
2 Érdy 1854; Érdy 1858.
3 Lásd a helyi sajtók és az *Archaeologiai Értesítő* 1–20. kötetének cikkeit.
4 Nagy 1893a; Nagy 1893b; Nagy 1893c.
5 Munkácsi 1896. 297–323.
6 *A magyar honfoglalás kútfői'* c. kötet (1900) VI. fejezeteként jelent meg 323 oldalon (507–830.), 135 ábrával (amely legtöbbször tábla), illetve több számozatlan képpel és ábrával

ékszerek" c. fejezetben röviden jellemzi a lovas temetkezéseket is[7]: *„a leggazdagabban felszerelt sírokban lovastúl találták a vitézeket"*. Azonban legtöbbször csak a lózabla és a kengyelvas tanúskodik az előkelő temetéséről. Ismertette a lóval való temetés módjait: így amikor *„a ló csontjai az elhunyt bal, vagy jobb oldalán, illetve felette voltak"*. Éles kritikával illeti a „merészebb képzetű" kutatók magyarázatait az „élő lóval" eltemetett, vagy a „lóra ültetett" vitézzel kapcsolatban. A gyarapodó lelőhelyek és leletek nagy száma miatt 1907-re egy újabb kötet tudott összeállítani.[8]

A honfoglalók emlékei című népszerűsítő cikkében már saját véleményét is megfogalmazza:

- ha az elhunyt és a lova egymás mellett fekszik akkor egyszerre temették el őket,
- ha a ló az ember felett van, akkor az elhunytat előbb temették el, és utána rakták amit a lóból a sírba szántak. „Sosem volt meg a ló minden csontja, a feje mindig megvolt, és patái is, néha még a lábszárak csontjai is. [...] A temetés alatt leölt ló húsos részét elfogyasztották és csak a koponyát és a végtagjait rakták a gödörbe. [...] Kezdettől fogva az lehetett az általános szokás, hogy a paripát nem teljes épségében adták vele (az) urával".[9]

A néprajzos Szendrey Ákos 1928-ban közölte az Ethnographiaban „Az ősmagyar temetkezés" című rendszerező tanulmányát, amelyben az addig közölt honfoglalás kori régészeti adatokat gyűjtötte össze.[10] 26 fejezetben vizsgálja a temetkezési jelenségeket és kellékeket. A 16. rész témája a lovas temetkezés, amit az alábbi mondattal kezd: *„Az ősmagyar temetés legnagyobb problémája a lovas temetkezés, mert - sajnos - igen sok esetben nem szakértők ástak, sőt ezek sem figyelték meg az aprólékosságig pontosan a ló és a lócsontok elhelyezését, s így a legtöbbször csak éppen annyit tudunk, hogy az embercsontváz mellett lócsontváz, vagy lócsontvázrész is volt"*. Ez a megjegyzése sajnos még fél évszázaddal később is aktuális maradt. Felsorolja az irodalomban addig közölt pontatlan „megfigyeléseket",[11] továbbá, hogy az egész lovas temetkezések helyett - már a pogány korban is előforduló, de - a kereszténykorban vált általánossá az a szokás, amely szerint a lónak csak fejét és a lábszárait tették a sírba. Ezek szerint az ősmagyar lovastemetkezések „változása" a honfoglalás korától az Árpád-korig tehát a következő volt: 1. a halott a lován ült, 2. a ló élve lett a halott mellé földelve, 3. csak a ló fejét és lábszárait tették a sírba, és végül 4. csak a zabla és kengyel került a halott mellé. Szendrey Ákos nevéhez fűződik az 1906-ban megjelent honfoglalás kori lovak koponyáiról szóló első monográfia ismerete és idézése is, igaz kissé szelektíven.[12]

A földrajz és természetrajz alapképzettségű író Móra Ferenc a „Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben" címmel tartott előadást a Magyar Néprajzi Társaság 44. évi rendes közgyűlésén. Az előadás szövege irodalmi hivatkozások nélkül 1932-ben jelent meg az Ethnographiaban. A tanulmány 17 rövid fejezetből áll.[13] Móra Ferenc - 1925 óta négy megyében 7 év alatt - 2694 sírt tárt fel, ebből 52 volt lovassír. Ásatási tapasztalatai alapján egyértelműen megállapítja, hogy „lóra ültetett halott" a sírokban nem fordul elő. A lovas temetkezéseknek pedig két típusát különböztette meg:

1. típus, ahol egész ló található - ezek a germán és az avar temetőkben, illetve egy Szent László érmével keltezett sírban (? Kiszombor-C temetőjében[14]) fordultak elő,
2. típus, ahol a lónak csak a feje és lábszárai vannak a sírban - ezek a magyar sírokban találhatók.

Majd megemlíti még a lócsontok nélküli kengyelekkel és zablával történő temetést is (ez lehetne a harmadiknak típus). Móra Ferenc az ún. „részleges lovas temetkezést" is (ahol csak a lófeje és a lábvégei fordulnak elő) és a lószerszámos temetést is *„szimbolikus lovas temetkezésnek"* nevezi.

A képzőművész és régész László Gyula Kolozsvárott az 1940-es években intenzíven foglakozott a honfoglaló magyarok hagyatékával, művészetével, így többek között a magyarok lovas temetkezéseivel is. Az 1943-as „A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge" c. munkájának III. fejezete a „Nyerges temetkezés".[15] Ugyanez népszerűsítő formában a következő évben (1944-ben) megjelent „A honfoglaló magyar nép élete c. könyvének IV. fejezetének, B., „A halál és a másvilág" részében található.[16] A lovas temetkezések

7 Hampel 1900, 744.
8 Hampel 1907a.
9 Hampel 1907b, 108.
10 Szendrey 1928.
11 Szendrey 1928, 19–21. A korábbi adatok "kritikátlan" átvételéért 15 év múlva László Gyulától kapott méltatlan kritikát (László 1943. 47. 12. lábjegyzet).
12 Szendrey Á. hivatkozik a Bukovapuszta III. sír lovának nyugati származására (Besskó 1906, 9, 150.), de nem említi a kecskeméti 5. sír két lovának "egyesítését" (Besskó 1906, 10.).
13 Móra 1932, VI. fejezet, 58.
14 Langó–Türk 2004, 206, 17–19. lábj.
15 László 1943, 45–60.
16 László 1944, 450–472. (-498.). Ahol az elmúlt közel 100 évben a lovas temetkezésekről írottakat is kritikusan elemzi.

tanulmányozása során a kengyel-pár és a hevedercsat sírbeli helye és helyzete alapján arra a következtetésre jutott, hogy a halott mellé felszerszámozott nyerget tettek. Azaz a kengyelek nem önállóan, hanem a nyeregre felcsatolva kerültek a sírba (a kengyelek egymástól mért távolságát 30-50 cm-nek találta). A fanyereg, ha nem volt külön csontrátéttel díszítve elkorhadt, nyomtalanul elpusztult. Feltételezte, hogy ahol kengyel-pár vagy hevedercsat kerül elő, ott nyerget is temettek az elhunyt mellé

A lócsontok a sír alján, vagy feljebb a halott mellett, illetve a halott fölött voltak találhatók. Ez utóbbi esetben a lovat a már részben betemetett sírgödörbe helyezték. Felsorolja a sírokban előforduló lócsontokat: „ezek *a koponya (ritkán nyakcsigolyákkal), az első végtagoknál az alkar (?), lábtő, szár, csüd, párta és patacsontok, és a hátsó végtagoknál a combcsont (?), sarok, lábközép, csüd, párta és patacsontok*". A lovak *alkar* (radius) és a *combcsont* (femur) említése tévedésen alapul.[17]

A lómaradványok sírbeli helyzete alapján a lovas temetkezéseknek négy változatát különböztette meg (*1. kép*). Ezek szerint a sírokban megfigyelhetők voltak:

1, a „*kinyújtóztatott lócsontok*" (*1. kép 1.*) – a ló maradványai az élő szerepüknek megfelelően kerülnek elő. A lovakat felszerszámozva temették el. Ezek az ún. kitömött és felszerszámozott „lóbőrök".
2, a „kiterített és felszerszámozott lócsontok" (*1.kép 2.*),
3, az „*egy csomóba tett lócsontok*" (*1. kép 3.*), a ló csontok egy csomóban egymáson fekszenek, a bőrt nem tömik ki. A legtöbb sírban ez a forma található.

Felteszi a kérdést, hogy az egy csomóba rakott lócsontokat a bőrrel együtt temették-e el (3/a), vagy csak a levágott végtagokat és a fejet rakták a sírba (3/b). Ennek eldöntésére további megfigyeléseket szorgalmaz. Az algyői honfoglalás kori temető egyes sírjaiban bizonyítani lehetett a bőrnélküli részleges lovas temetkezések előfordulását,[18] és

4, a lovak nélküli, *lószerszámos* (nyereg, zabla) *temetkezés (1. kép 4.)*.

Végül a honfoglaló magyar lovas temetkezések formáit egyszerűsítve két főtípust különböztetett meg.[19] 1. a *kitömött felszerszámozott – nyerges"lovat"* (azaz az eleven ló benyomását keltő kitömött lóbőrt), és 2. az *egy csomóba rakott megnyúzott ló bőrét* (benne a koponyával és a lábvégekkel) – amelyet kitömés nélkül – raktak a sírba.

Az 1960-as évek elején kezdődött el a honfoglalás kori lovas sírokkal kapcsolatos „experimentális régészet" alkalmazása.

Az első, az öttevényi sírral (1960) kapcsolatos kísérletet Sótonyi László (a Mosonmagyaróvári Mezőgazdasági Akadémia Állatbonc- és Élettani Tanszék tanára) irányításával végezték el. A vágóhídon levágott ló bőrének szakemberek által végzett lefejtését és lenyúzását dokumentálták.[20] A bőr „eltávolításának" két szakasza van: a *fejtése* késsel, és a *nyúzása* tompa, durva eszközzel. A lebőrözés során a végtagokat a lábtőnél csonkolták, így a bőrben maradó lábközépcsontok (metapodiumok) segítségével még könnyebb volt a bőr lenyúzása.

A második kísérlet és kémiai anyagvizsgálat alkalmazása Szabadkígyós I. temető (Bozsótanya, Tangazdaság homokbánya) 27. sírjával (1962.) kapcsolatos. A sírban a lókoponya alatt helyenként 3 cm vastag barna elszíneződésű földréteg volt megfigyelhető. Az anyagminták vegyi elemzése (Duma György) kimutatta, hogy az a ló bőrétől származik. Tehát valóban bekerült a ló lenyúzott bőre is a sírba. A helyszínen készült rajz alapján a lóbőr „kiterített" helyzetben lehetett a sírban (koporsó ?). Tihanyi Zala állatorvos közlése szerint egy lovat két gyakorlott ember kb. 15 perc alatt tud megnyúzni. Egy közepes testméretű ló lenyúzott bőre a benne levő koponyával és a négy lábvéggel együtt egy 60× 40×60 cm-es tömbbe, „bőrkofferbe" volt összehajtható.[21] A 60 cm-es magassági méret alsó felét az összehajtott lóbőr, a felső részét a ráhelyezett ca. 30 cm magas ló feje (koponya és mandibula-pár) alkotta. A megadott lóbőrös koponya terjedelme a „legkisebb optimális" méretnek felelhet meg. A temetések alkalmával az összehajtott lóbőr a sírban ennél nagyobb helyet foglalhatott el.

A régész Bálint Csanád az 1968-ban elkészült egyetemi doktori disszertációjából 3 tanulmányt jelentetett meg 1969, 1970 és 1974-ben a szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyveiben.[22] Ezek a tanulmányok felölelik a lovas temetkezésekre vonatkozó csaknem teljes formai és tartalmi kérdésköröket.

Az 1969-es cikkében a honfoglalás kori lovas temetkezéseket öt csoportba sorolta[23] *(2. kép)*:

17 László 1943, 48; László 1944, 453–454. A korábbi – elsősorban avar kori – temető ásatások feljegyzéseiből megállapítható volt, hogy az elhunytaknak adott ételadomány maradványok közül a *szarvasmarha* felkar- (humerus) és a combcsontokat (femur) következetesen *lócsontoknak* „határozták" meg. Valószínűleg ezzel is magyarázható a ló „alkar és a combcsont" említése.

18 Vörös 2000b.

19 László 1943, 57.

20 Sótonyi 1962.

21 Bálint 1971, 41. A ló bőrének síron belüli „in situ" észlelésének és kimutatásának korábbi közlése Bálint 1970, 39–40, 5. kép. A ló fajtája és mérete nem ismert.

22 Bálint 1969; Bálint 1970; Bálint 1974.

23 Bálint 1969, 108–110, 1. tábla.

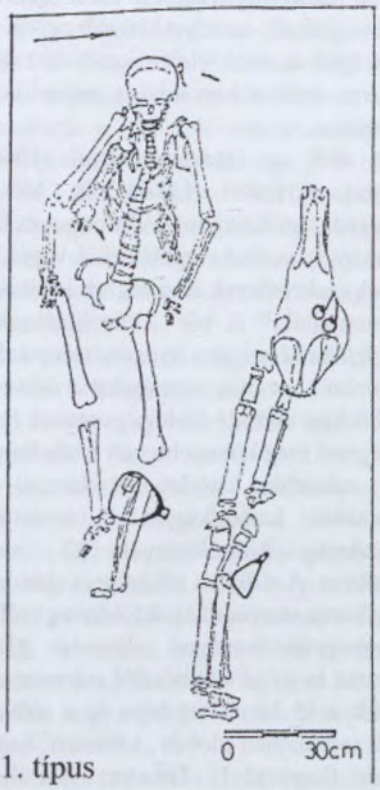

1. típus

Kinyújtóztatott lócsontok (kitömött lóbőr)

2. típus

Kiterített lócsontok

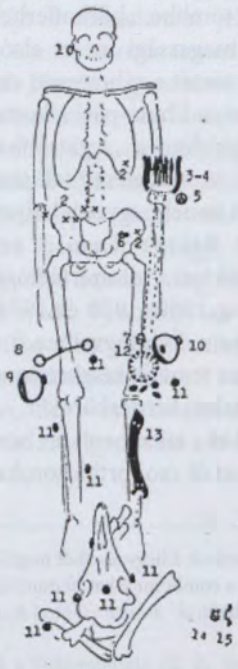

3. típus

Egy csomóba tett lócsontok

4. típus

Lószerszámos „nyerges" temetkezés

1. kép **Honfoglalás kori lovas-temetkezések 4 típusa László Gyula szerint (1943/1944)**

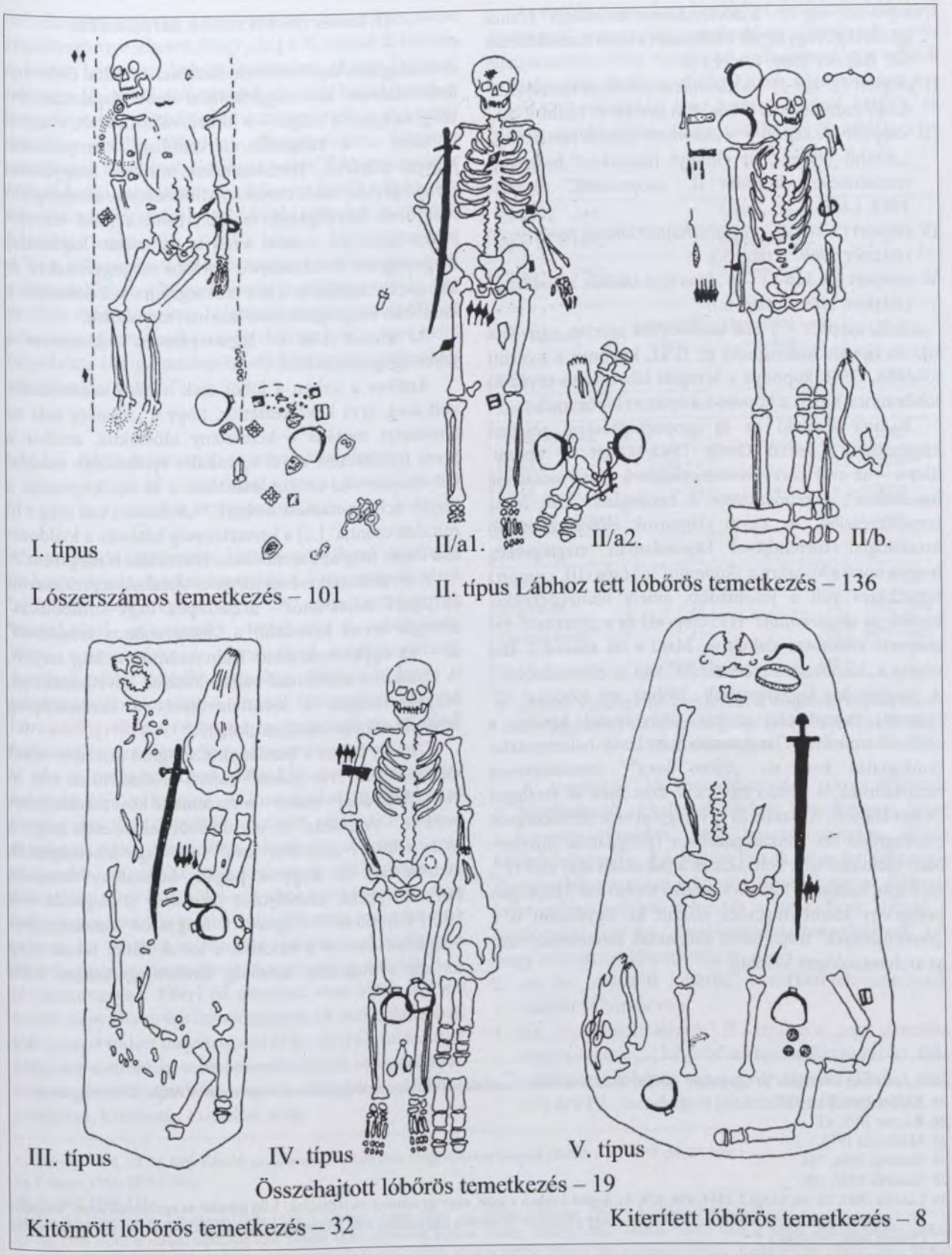

2. kép **Honfoglalás kori lovas-temetkezések 5 típusa BÁLINT Csanád szerint (1969)**

I. csoport (*2. kép 1)* – a *„lószerszámos temetkezés"* („ahol gazdasági, vagy egyéb okok miatt a lovat nem áldozták fel." BÁLINT 1969. 1. tábl.1.),

II. csoport (*2. kép 2*) – a *„lábhoz tett lóbőrös temetkezés"* („egy csomóba tett lóbőr" BÁLINT 1969. 1.tábl. 2-3.),

III. csoport (*2. kép 3*) – a *„kitömött lóbőrös temetkezés"* („élethű utánzás, az elhunyt hátasaként használja, rendeltetése eltér a II. csoportétól", BÁLINT 1969. 1.tábl. 4.).

IV. csoport (*2. kép 4*) – az *„összehajtott lóbőrös temetkezés"* (BÁLINT 1969. 1. tábl. 5.),

V. csoport (*2. kép 5*) – a *„kiterített lóbőrös temetkezés"* (BÁLINT 1969. 1. tábl. 6.).

A II. csoport – a mai ismereteink szerint – további három típusra különíthető el: II/a1. koponya a nyúzott lóbőrön, II/a2. koponya a levágott lábvégeken (nyúzott lóbőr nincs!), II/b. a koponya a nyúzott lóbőr mellett.

BÁLINT Csanád az új csoportosításával részben kiegészítette LÁSZLÓ Gyula 1943-as két fő típusát, illetve – az avar kori lovastemetkezések osztályozásához hasonlóan[24] – rendszerezte a honfoglalás kori lovas temetkezéseket. Az egyes csoportok előfordulásainak kronológiai sorrendjével kapcsolatban megjegyezte, hogy a korai időszakra a *„kitömött"* lóbőrös (III. csoport) temetkezés volt a jellemzőbb, amely nemzedékekkel később az *„összehajtott"* (IV. csoport) és a *„kiterített"* (V. csoport) változatra alakult át. Majd a 10. század 2. fele végére a *„lószerszámos temetkezés"* vált az elterjedtebbé.[25] A magyarokra legjellemzőbb „lábhoz tett lóbőrös" (II. csoport) temetkezési szokás elnevezésére később a *„táltosló temetkezést"* is javasolta.[26] Az Izsák-balázspusztai honfoglalás kori sír „táltos lova"[27] természetesen nem táltosló. A sírban egy ca. 7 éves mén ló részleges csontváza volt. Az izsáki ló egy nagyon erős fél alsófogsor előreugrású ún. csukafogazatban (prognathia inferior-ban) szenvedő állat volt, akinek a bal oldali alsó első (P_2) zápfogán hatalmas fogcsúcs, a felső utolsó (M^3) zápfogán pedig egy kisebb fogcsúcs alakult ki. Egyébként is a „szellemlények" testet öltött alakjainak azonosítása nem az archaezoológus feladata.

II. LOVAS TEMETKEZÉSEK ÉRTELMEZÉSE

A honfoglalás kori lovas temetkezések tartalmi és formai értelmezésére két megközelítési mód fogalmazódott meg: az egyik *a religió* – a hitbeli/vallási oldalt, a másik a *ráció* – a racionális/merkantilista szempontokat helyezi előtérbe. Természetesen mindkét magyarázat tartalmaz(hat) valós tényeket. Mindenesetre a honfoglaló magyarok hitvilágának és ezen belül a lóval temetés szokásának (ki, miért, melyik változatát kaphatta?) megnyugtató revideáláshoz további megfigyelésekre és komplex vizsgálatokra van szükség. Újra kell definiálni a korábban megfogalmazott szakmai toposzokat.

Az elmúlt 100 év legmarkánsabb véleményei a teljesség igénye nélkül:

Amikor a sírban a lóból csak néhány csontvázrész volt meg, arra következtettek, hogy a „jelenség már az átmenetet mutatja a keresztény időszakba, amikor a lovas temetkezést evvel az inkább symbolikus móddal helyettesítették, amikor már csak a ló feje képviselte a régibb úri temetkezési szokást".[28] „Sohasem volt meg a ló minden csontja" [...] a kereszténység hatására a lóáldozat és a lónak még az a symbolikus eltemetése is megszűnt".[29]

A lovas temetkezések ideája és átalakulása ezek szerint az „igazi" teljes lótól – a „jelképes, vagy szimbólikus" nyerges lovon keresztül, a „lószerszámos temetésen" át – az egyháznak adott felszerszámozott lóig terjedt. A változás a különböző vallási hatások következménye. Magyarországon a lovastemetkezés a kereszténység felvétele után nemsokára „kihalt".[30]

DIENES István a bordányi (Csongrád m.) idős nővel eltemetett 15 éves „sánta" kanca, értéktelennek vélt ló előfordulásából – akkor – messzemenő következtetéseket vont le.[31] A „sánta" ló jelenlétéből feltételezte, hogy a ló az elhunyt „kedvenc lova" volt. Vagy lehetségesnek tartotta azt is, hogy a pogány–keresztény átmeneti korban „az ősi szabályokat *formailag is elegendő volt* (sic!) teljesíteni".[32] Ugyanis a magyarok sámánisztikus világképe szerint a halottak a lovuk hátán teszik meg az utat a másvilági mezőkig, amihez egészséges, fiatal

24 Az avar kori lovassírok "ló elhelyezés" szerinti felosztását kitűnő meglátással és csapnivaló formai osztályozással Kiss Attila (1963) végezte el.
25 BÁLINT 1969, 111–112.
26 BÁLINT 1970, 42.
27 MATOLCSI 1976.
28 HAMPEL 1900, 744.
29 HAMPEL 1907, 108.
30 LÁSZLÓ 1943, 53–54; LÁSZLÓ 1944, 456, 479. Az Árpád-korban a saját, vagy az elhunyt családtag/ok/ lelki üdvéért az egyháznak adott "temetési ló" – mint az egyik legértékesebb vagyontárgy –, vagy a temetési ló ára sem tartalmilag, sem formailag nem azonosítható az áldozati ló szerepével (VÖRÖS 2006, 187–188.).
31 DIENES 1956. A metapodiumokon megjelenő öregkori csontkinövések nem minden esetben okoznak egyben sántaságot is.
32 DIENES 1956, 46. Fel sem merült, hogy a pogány isten/eke/t sem lehetett becsapni?

ménekre volt szükség. Az új - vallási - eszmék terjedése következménye lehetett, hogy „[...] a X. század 2. felében a halott hátaslova helyett értéktelen állatot áldoztak fel, vagy ló nélkül temetkeztek. [...] A korai sírokban beteg lovat, vagy fiatal csikót nem temettek. A ló nélküli temetésre pedig főleg az elszegényedett, alávetett családtagok és rabszolgáknál van példa."[33] Vagy a temetés után áldozták fel a lovat, ami már nem került a sírba. Így felvetődött a hátaslónak egy későbbi időpontban történő feláldozás szokása is. „Kérdés tehát - fogalmazta meg -, ha a sírban nem a hátasló csontjait találjuk meg, nem volt-e szokásban a kedvenc paripát valahogy utólag, egy későbbi áldozat során a halottnak mégis eljuttatni?"[34] A lovas temetkezéseknek természetesen a közösségen belül társadalmi (rang, gazdagság stb.) és egyéni (ethnikai) vonatkozásai voltak.[35]

III. A honfoglalás kori lovassírok zooarchaeológiai vizsgálata (vázlat és program)

A honfoglaló magyarok lovaira vonatkozó zoológiai és hippológiai adatokat kizárólag a lovas temetkezések leleteiből ismerhetjük meg. A csontmaradványok vizsgálatával az egyedek testalkata és testmérete, illetve a lovak fajta és típus jellege meghatározható. A várakozástól eltérően azonban feltűnően kevés a honfoglalás kori lovassír. A temetők feltárásakor már igen korán felfigyeltek arra, hogy nem temetnek el „minden" fegyveres harcost lóval, vagy lószerszámmal.

Az összes ismert honfoglalás kori síroknak kevesebb mint 10 %-a a lovassír. A lovassírokat is tartalmazó honfoglalás kori temetők, temető részletek, vagy a magányos sírok összesített sírszámához képest már magasabb, ca. 15-20 % a lovassírok gyakorisága. Az előkerült ismert és közölt lovas sírokhoz képest azonban nagyságrendekkel kevesebb a vizsgálható ló maradványok száma. Ez részben a korábbi ásatási szokásoknak a következménye, nevezetesen, hogy nem gyűjtötték be a ló maradványait. Közel fél évszázad alatt 1906 és 1960 között négy állatorvos mindösszesen 23 honfoglalás kori lókoponyát tudott megvizsgálni és közölni *(1. táblázat)*.[36] Másrészt a sírokban a lókoponyák döntő többségükben összeroppant állapotban, vagy a bolygatott sírokban széttörtve, hiányosan maradtak meg.

Az utóbbi évtizedben kezdődött el a honfoglalás kori „corpusok" megjelenése, amelyekben a lovakra és egyéb állatmaradványokra vonatkozó archaeozoológiai adatok és értékelések is szerepelnek. Ennek köszönhetően ma már 162 honfoglalási kori lovassír lováról készült, és jelent meg feldolgozás, illetve tanulmány *(1. táblázat)*.[37]

Besskó J. 1906.	9 lókoponya
Hankó B. 1935	5 lókoponya
Nagy D. 1936	6 lókoponya
Bökönyi S. 1960.	3 lókoponya

Lelőhely	Lovassírok száma	Vizsgálható lovak száma	A közlés éve
Felső-Tisza vidék	78 + x	13	2001
Karos I.-II.-III.	40	38	1996
Hajdú-Bihar m.	25	23	2002
Heves m.	32 + x	10	2008
Algyő	14	14	2000
Szentes-Borbásföld	10	10	1996
Budakeszi	5	4	1993
Tengőd	3	3	1999
10 lelőhely	13	12	1962–2004
Határon kívül	15	15	1978–1980
	235 + x	142	

1. táblázat **Honfoglalás kori lovakról megjelent koponyatani, illetve régészeti zoológiai vizsgálati eredmények (irodalmat lásd a szövegben)**

A lovassírok ló maradványainak (koponyájának és lábvégeinek) sírbeli helyzetéből következtetni lehet a temetési rítusokra, azok hasonlatosságára, illetve különbözőségeire. Az ásatási rajzok és a fotófelvételek elemzéséből pontosan rekonstruálható, hogy az áldozati lovat milyen módon helyezték a sírba. Ezek alapján a honfoglalás kori ún. „részleges lovas temetkezések" két nagy csoportra különíthetők el: ezek

I. az ún. „nyúzott lóbőrös" temetkezések, amelynek három változata van:

1. az *„összehajtott lóbőrös"* [László 3/a. „egy csomóba tett lócsontok [...] lóbőrös" változata; Bálint II/a1, II/b. „lábhoz tett lóbőrös" típus egyik változata (1969. 1. tábl. 23) és a IV. „összehajtott lóbőrös" típus Bálint IV.],

33 Dienes 1956, 50, 58. lábj. Később az áldozati lovak életkor megoszlása módosult (Bálint 1970, 33–34, 23. lábj.).

34 Dienes 1956, 52, 59. lábj.

35 Bálint 1969, 111.

36 Besskó József 1906. - 9; Hankó Béla 1935. - 5; Nagy Dezső 1936. -6; Bökönyi Sándor 1960. - 3 lókoponyát közölt.

37 Az 1996 előtti irodalmi adatokat lásd Vörös 1996a, továbbá Vörös 1996b; Vörös 1996c; Vörös 1997; Vörös 1999a; Vörös 1999b; Vörös 2000a; Vörös 2000b; Vörös 2001a; Vörös 2001b; Vörös 2002a; Vörös 2002b; Vörös 2002c; Vörös 2003a; Vörös 2003b; Vörös 2004; Vörös 2008.

2. az *„összegöngyölt lóbőrös"*, ritkán kitömött (László 1. „kinyújtóztatott lócsontok"; Bálint III. „kitömött lóbőrös" típus),

A viszonylag keskeny sírokban az elhunytak mellett csak ca. 15-20 cm-es hely maradt. Erre a szűk helyre a koponyás lóbőröket csak összegöngyölve tudták elhelyezni. A lenyúzott lóbőrt nem tömhették ki „életszerűen", mert nem tudták azt az elhunyt mellé rakni sírba. Egy kitömött lóbőr elhelyezéséhez az elhunyt és a sír fala között minimum 40 cm-nek kellett lenni. Az összegöngyölt lóbőrt a sír teljes hosszában, vagy kétharmadában helyezték el. A ló feje az elhunyt fej/váll-törzs vonalában, a páros lábvégek a ló koponya mögött K-re találhatók. A koponya közelében a mellső lábak, tőle rövidebb-hosszabb távolságra K-re a hátulsó lábak vannak. Különleges megoldásként Mindszent 2. sírjában a ló fejét a mellső és a hátulsó lábak között rakták a bőrre.[38]

3. a *„kiterített lóbőrös"* [László 2. „kiterített lócsontok"; Bálint V. „kiterített lóbőrös" típus].

II. a „lóbőr nélküli" temetkezés [László 3/b. „egy csomóba tett lócsontok [...] lóbör nélküli" változata; illetve Bálint II/a2. „lábhoz tett lóbőrös" típus lóbőr nélküli változata (1969. 1. tábl. 2.)].

Ez a temetési szokás - amely a volgai bolgárok bolsietarháni és a tankajevkai temetők egyes sírjaiban fordult elő - a legszebben az algyői temető 10 sírjában volt megfigyelhető (*3. kép 2-4).*[39] Ez utóbbi esetben a lónak a levágott fejét (a koponyát és a mandibula-párt) a négy lábvégét és - egyes esetekben - a levágott farok egy részét helyezik a sírba.

Típusok	Irodalom
I. Nyúzott lóbőrös temetés	
I/1. összehajtott	László 1943, 3/a; Bálint 1969, II/a1, II/b, IV.
I/2. összegöngyölt (ritkán kitömött)	László 1943, 1; Bálint 1969, III.
I/3. kiterített	László 1943, 2; Bálint 1969, V.
II. Lóbőr nélküli temetés	László 1943, 3/b; Bálint 1969, II/a2.

2. táblázat **Honfoglalás kori részleges lovastemetkezések fő típusai (A korábbi besorolások korrelálása)**

Az áldozati lovat az esetek döntő többségében az elhunyt bal oldalára (a sír É-i felébe), illetve a lábvégéhez (a sír K-i végébe) helyezték el.

A ló nélküli - „szimbolikus, vagy jelképes" - temetés nemcsak archaeozoológiai szempontból nem tekinthető lovas temetkezésnek.

Az áldozati ló bőrének lefejtésénél a honfoglalás korában a lábvégek csonkolását nem az alkar (radius) és a lábszárcsontok (tibia) alsó felében/harmadában végezték el, - mint ahogy az a kora avar korban volt szokás - hanem a mellső és a hátulsó lábtőben bontották szét az izületeket (*4. kép 1-2.).*

A honfoglalás kori sírokban általában egy ló maradványa fordul elő. A Kada Elek közölte[40] Kecskemét czédula-házi temető 5. sírjában levő „a 3 éves csikó koponya [...] és négy öreg ló lábak" utólagos vizsgálata alapján egy *4 éves mén* maradványának bizonyult.[41] Kivételek: az Óbuda-csúcshegyi dűlőben 1934-ben előkerült 1. számú honfoglalás kori sír. A bolygatott férfi lovassírban két ló maradványa volt. Az emberi csontváz bal oldalán a csípő tájékán egy töredékes lókoponya, az alsó lábszáránál pedig egy másik „ló koponyája és mellette a lábvégei" kerültek elő. A lómaradványokat a zoológus Éhik Gyula határozta meg, a sírban - ha töredékesen és hiányosan is, de valóban - két ló koponyája volt.[42] Hajdúböszörmény-Bodaszőlő temetőben pedig egy kettős lósír (*két ménló* részleges csontváza) került elő.[43]

Az irodalomból ismertek „fél ló-csontvázak" is. Ezek a Szeged-Bojárhalom 1. és 2. lovassírjai, amelyekben Reizner János szerint a lónak „fél csontváza" került elő. Pontosabban annak csak a mellső része, mert „a lóváz egész hátulja, a derék és a két hátulsó láb hiányzott".[44] A törteli férfi lovassírból Pósta Béla az összeroppant lókoponya és állkapcsokon kívül említ még „két lapockát, 2 felkarcsontot, egy alkarcsontot, lábtő, lábközép és lábcsontokat" (ujjcsontokat) is.[45] Érdekes módon itt is a ló „mellső része" van meg a hátulsó részek hiányoznak. A törteli sírt - egy kicsit nagyvonalúan „pseudo in situ" - újra összeállították és a fényképét több helyen is közölték. A rekonstrukcióban csak a hagyományos un. „részleges lócsontváz" részei találhatók és láthatók: ezek a koponya (töredékesen), a mandibula-pár, a metapodiumok és a phalangisok. A sírban a mellső láb „lapocka, fel-, és alkarcsontjai" nem találhatók. Azonban a képen az emberi csontváz jobb oldali lábszára mellett

38 László 1943, 36. kép.
39 Vörös 2000b, 371, 3. kép 2-4.
40 Kada 1896, 49.
41 Besskó 1906, 10, a kecskeméti III. lókoponya, I. tábla 3.
42 Garády 1936.
43 Vörös 2002a, 421.
44 Reizner 1891, 103. A leírás rajz híján nem értelmezhető.
45 Posta 1896, 34.

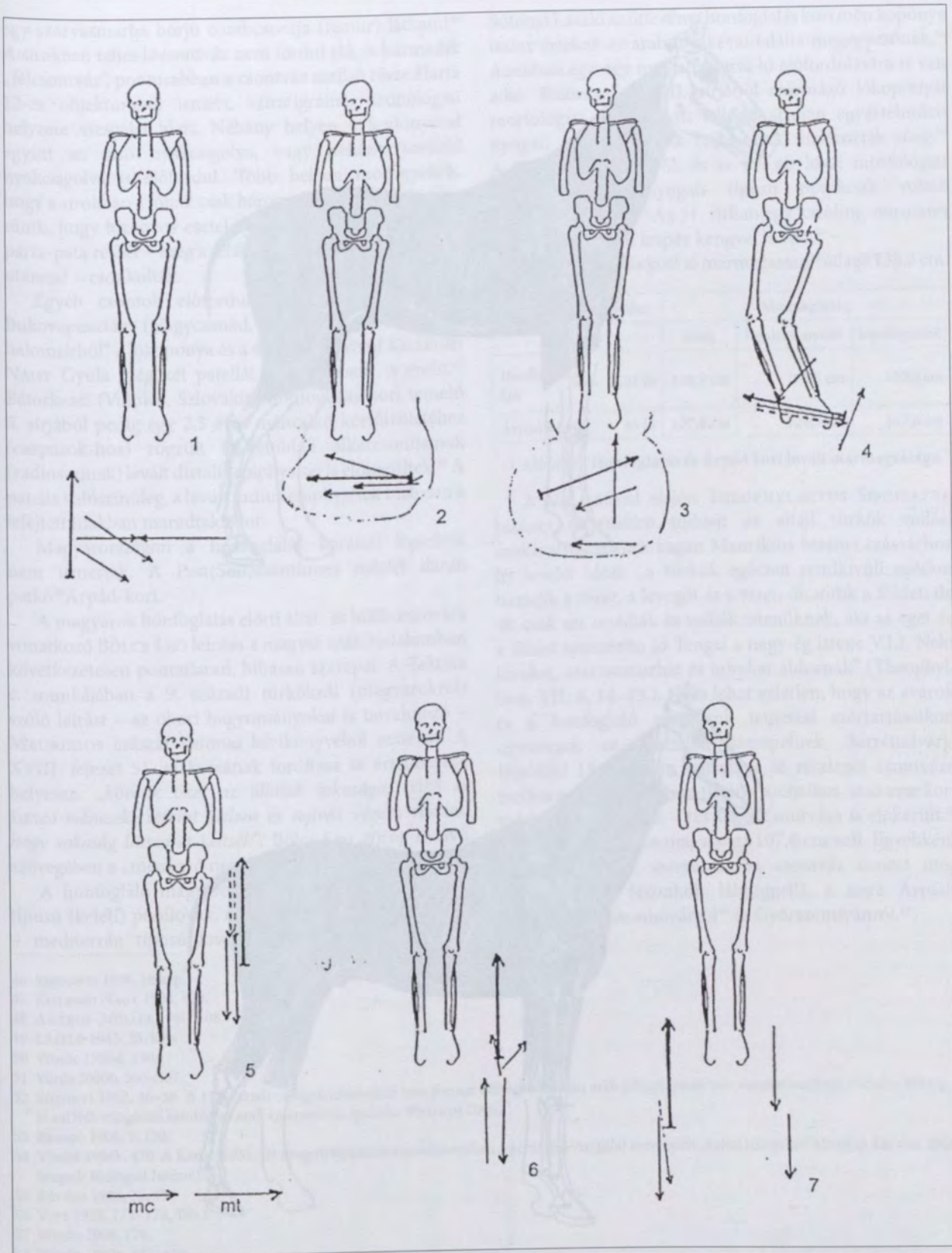

3. kép **Algyő, honfoglalás kori temető. Lovassírok: lóbőr nélküli lovas-temetkezés 2. – (29. sír), 3. – (80. sír), 4. – (49. sír) (Vörös 2000. 3. kép)**

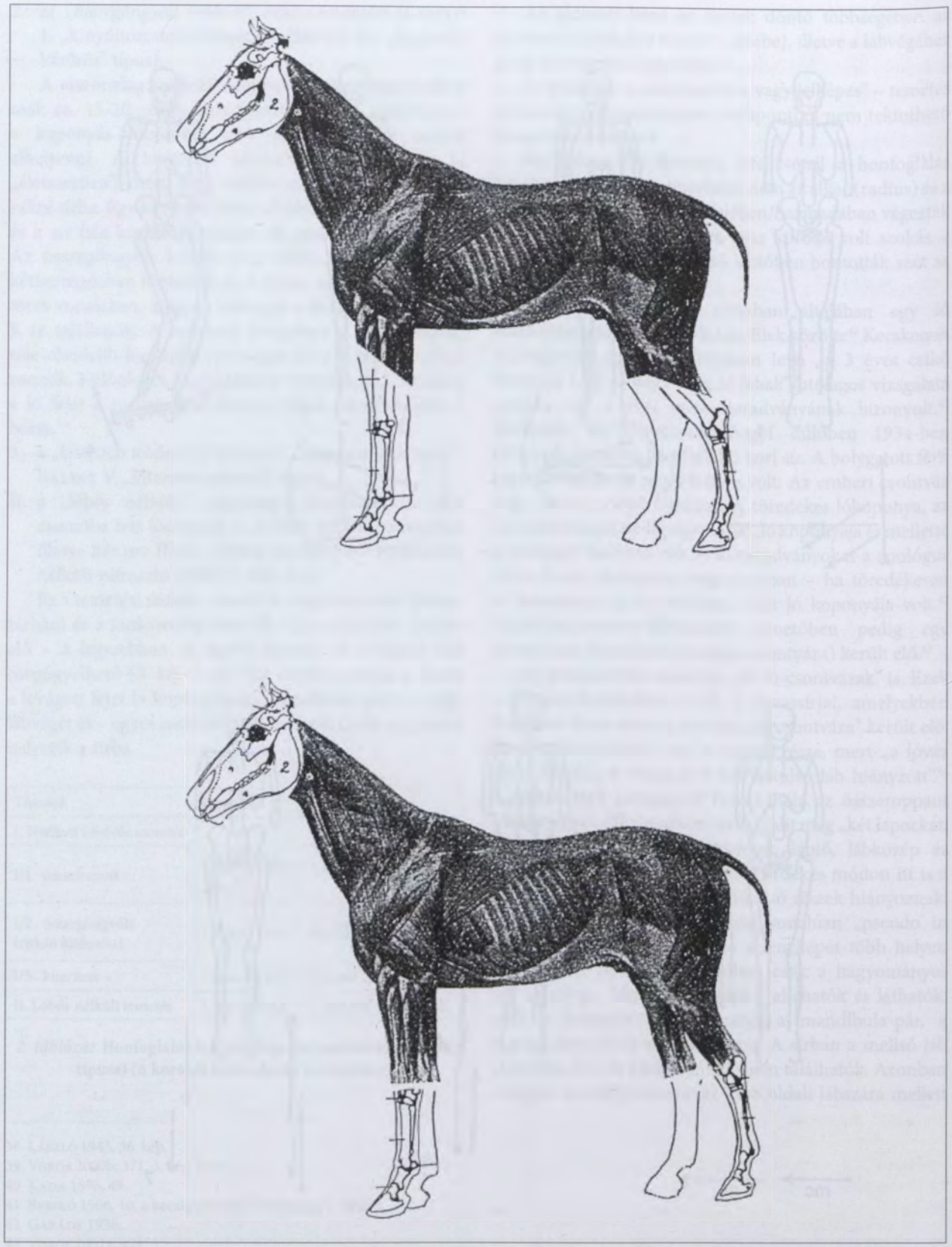

4. kép **Megnyúzott lovak lábcsonkolása. 1: Avar kor (alkar/lábszár közepén csonkolt végtagok); 2: Honfoglalás kor (kéz- és lábtőben – kizárólag izületekben – csonkolt végtagok)**

egy szarvasmarha borjú combcsontja (femur) látható![46] A sírokban teljes lócsontváz nem fordul elő. A harmadik „félcsontváz", pontosabban a csontváz mellső része Harta 12-es objektumból ismert, sztratigráfiai, kronológiai helyzete vizsgálat alatt. Néhány helyen a koponyával együtt az első nyakcsigolya, vagy néhány további nyakcsigolya is előfordul. Több helyen megfigyelték, hogy a sírokban a lónak csak három patacsontja volt. Úgy tűnik, hogy bizonyos esetekben a ló egyik lábvégének a párta-pata részét – még a feláldozása, levágása előtt, vagy utánna? – csonkolták.

Egyéb csontok előfordulása: a Torontál megyei Bukovapusztán (Nagycsanád, Románia) a 3. „lovas halomsírból" a lókoponya és a 4 lábvégen kívül KISLÉGHI NAGY Gyula még két patellát (térdkalácsot) is említ.[47] Bátorkeszi (Vojnice, Szlovákia) honfoglalás kori temető 5. sírjából pedig egy 2,5 éves méncsikó kéztőizületéhez (carpusok-hoz) rögzült a kétoldali alkarcsontjainak (radius-ainak) levált distalis epiphysisei is előkerültek.[48] A patella valószínűleg, a levált radius epiphysisek biztosan a lefejtett inakban maradtak bent.

Magyarországon a honfoglalás korából lópatkók nem ismertek. A Pest(Solt)szentimrei másfél darab patkó[49] Árpád-kori.

A magyarok honfoglalás előtti állat- és lóállományára vonatkozó BÖLCS LEO leírása a magyar szakirodalomban következetesen pontatlanul, hibásan szerepel. A Taktika c. munkájában a 9. századi türkökről (magyarokról) szóló leírást – az ókori hagyományokat is tartalmazó – MAURIKIOS császár katonai kézikönyvéből vette át. A XVIII. fejezet 51. szakaszának fordítása és értelmezése helyesen: *„követik őket az állatok sokasága, csikó és kanca-ménesek; részint élelem és tejívás végett, részint, hogy sokaság látszatát keltsék"*. Bölcs Leo görög nyelvű szövegében a „mén" szó nem szerepel.[50]

A honfoglaló magyarok lóállományában a borealis típusú (keleti) pónilovak, és az – arab ló jelleget mutató – mediterrán típusú lovak egyformán jelen voltak.[51] Sótonyi László az öttevényi honfoglalás kori mén koponya index értékeit az arab lovakéval találta megegyezőnek.[52] Azonban egy-egy nyugati típusú ló előfordulására is van adat. Bukovapuszta III. sírjából származó lókoponyát morfológiai és metrikus jellegei alapján egyértelműen nyugati származásúnak (típusúnak) határozták meg.[53] A Karos II. temető 51. és az 59. sír lovai morfológiai alapon szintén nyugati típusú póniknak voltak meghatározhatók.[54] Az 51. sírban egy karoling-normann típusú villás szárú trapéz kengyel is volt.[55]

122 honfoglalás kori ló marmagasság[56] átlaga 138,3 cm.

Korszak	Egyedsz.	Marmagasság		
		átlag	legalacsonyabb	legmagasabb
Honfoglalás kor	122 ló	138,3 cm	128,5 cm	150,0 cm
Árpád kor[57]	45 ló	137,8 cm	124,3 cm	147,0 cm

3. táblázat **Honfoglalás és Árpád kori lovak marmagassága**

A VII. század elején THEOPHYLACTUS SIMOCATTA bizánci történetíró tudósit az altáji türkök vallási szokásairól. A türk kagán Maurikios bizánci császárhoz írt levelét idézi: „a türkök egészen rendkívüli módon tisztelik a tüzet, a levegőt és a vizet; dicsőítik a földet; de ők csak azt imádják és vallják istenüknek, aki az eget és a földet teremtette (ő Tengri a nagy ég istene V.I.). Neki lovakat, szarvasmarhát és juhokat áldoznak" (Theophyl. Sim. VII. 8, 14–15.). Nem lehet véletlen, hogy az avarok és a honfoglaló magyarok temetési szertartásaikon ugyanezek az állatfajok szerepelnek. Sárrétudvari-Hízóföld 154. feldúlt sírjában a ló részleges csontváza mellett egy szarvasmarha tehén – archaikus, azaz avar kori módszerrel csonkolt – részleges csontváza is előkerült.[58] A szarvasmarha marmagassága 107,6 cm volt. Egyébként honfoglalás kori szarvasmarha csontváz ismert még Sárbogárdról[59] (csonkolt lábvéggel!), a kora Árpád-korból pedig Dombóvárról[60] és Győrszentiványról.[61]

46 SZENDREI 1896, 18 kép.
47 KISLÉGHI NAGY 1904, 420.
48 AMBROS-MÜLLER 1980, 108.
49 LÁSZLÓ 1943, 25. kép.
50 VÖRÖS 1996d, 130.
51 Vörös 2000b, 366–367.
52 SÓTONYI 1962, 36–38. A 13. századi csengelei kun vitéz lova formai bélyegek alapján arab jellegű lónak volt meghatározható (VÖRÖS 2001c), a ló mDNS vizsgálata szintén az arab származását igazolta (PRISKIN 2006).
53 BESSKÓ 1906, 9, 150.
54 VÖRÖS 1996b, 470. A Karos II./51. sír nyugati típusú ló maradványában a genetikai vizsgálat nem talált „keleti jellegeket" (Priskin Katalin, 2006. Szegedi Biológiai Intézet).
55 RÉVÉSZ 1996, 26, 45.
56 VITT 1952, 172–173, Tab.1.
57 VÖRÖS 2006, 176.
58 VÖRÖS 2002a, 423–424.
59 KRALOVÁNSZKY 1964.
60 KŐHEGYI 1963.
61 T. SZŐNYI-TOMKA 1985.

Még mindig kevésbé ismert, hogy az elhunytak egy részének adtak ételadományt is, amely *juh, sertés, szarvasmarha* és – rendkívül ritkán – a *ló* lapocka, illetve comb részeiből, továbbá *háziszárnyasoktól* származnak.[62] Az ételadományokat legtöbbször a sír É-i oldalára, az elhunyt feje, válla mellé/közelébe helyezték el.

A 11. században még előforduló lovas temetkezések revideálására, korhatározásuk pontosítására elengedhetetlenül szükség van.[63]

Annak a kérdéskörnek a megválaszolására, amely szerint az eltérő lovas temetkezési típusok időbeli változásaira és/vagy területi elkülönüléseire vonatkoznak további zooarchaeológiai és régészeti vizsgálatokat kell végezni. Ezek esetleges kronológiai és/vagy régionális csoportosítására, illetve elkülönítésére később kerülhet sor.

A tanulmány a Magyar Nemzeti Múzeumban rendezett „Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában" című konferencián 2007. május 30-án elhangzott előadás szerkesztett változata.

62 Vörös 1991, 183. Ételadományként áldozati ló csontmaradványai ismertek Karos II. temető 49. és 52. sírjaiból (fem., Vörös 1996b, 466.), Debrecen-Józsa, Klastrompart temető 22. sírjából (hum., Vörös 2002a, 421.), és Gnadendorf (Ausztria) gyerek sírjából (fem., késsel együtt!; Pucher 2006, 75.).

63 Vályi 1994, 391–392.

Ambros–Müller 1980 = Ambros, C.–Müller, H.-H.: Frühgeschichtliche Pferdeskelettfunde aus dem Gabiet der Tschechoslowakei. Archaeologica Slovaca-Fontes 13. Bratislava 1980.

Bálint 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése (Über die Pferdebestattungen der Landnahmezeit). MFMÉ 1969/1, 107–114.

Bálint 1970 = Bálint, Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban (Le role cheval dans les représentations religieuses des Hongrois païens). MFMÉ 1970/1, 31–43.

Bálint 1971 = Bálint Cs.: Függelék. a „X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában" c. cikkhez. „A szabadkígyós I. temető (Tangazdaság homokbánya) 26–27. sírja. A Békés megyei Múzeumok Közl. 1 (1971) 40–46.

Bálint 1974 = Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések (Les tombes á ensevelissement de cheval chez les Hongrois du IXe - XIe siécles). MFMÉ 1974/2, 85–108.

Besskó 1906 = Besskó J.: A honfoglaló magyar nemzet lovairól. Craniometriai tanulmány. Budapest 1906.

Bökönyi 1960 = Bökönyi S.: Honfoglalás kori lókoponyák a nyíregyházi múzeumban. JAMÉ 1 (1958) (1960) 88–96.

Dienes 1956 = Dienes I.: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma (Das Pferdegeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnahmezeit). MFMÉ 1956, 38–54.

Érdy 1854 = Érdy J.: A verebi határban felásott pogánysírról. MTA Értesítő 1854, 271.

Érdy 1858 = Érdy J.: A verebi pogány sír. MTA Évkönyvei 9. köt. 1. darab , Régiségtani Közlemények. II. 1858, 14–27., I–VI. réznyomat.

Garády 1936 = Garády, S.: Az Óbuda-csúcshegyi dülőben a 20.841/2 hrsz. telken kiásott két honfoglaláskori sír. Tanulmányok Budapest multjából 4., Budapest Székesfőváros Várostörténeti Monográfiai 7. 1936. Budapest, 30-33.

Hampel 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler, Gy.–Szilágyi, S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői a honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest 1900, 507–830.

Hampel 1907a = Hampel J.: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

Hampel 1907b = Hampel J.: A honfoglalók emlékei. In: Csánki Dezső (szerk.): Árpád és az Árpádok. Budapest 1907, 105–124.

Hankó 1935 = Hankó, B. A magyar ló eredete. Közlemények a debreceni Tisza István-Tudományegyetem Állattani Intézetéből 23., Különlenyomat a Debreceni Szemle 9., 2. 1935. Debrecen, 1–24.

Jankowich 1835 = Jankowich M.: „Egy magyar hősnek, – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a ‚tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonnan felfedezett tetemeiről, ‚s öltözetének ékességéről" volt. Magyar Tudós Társaság Évkönyvei II. (1832–1834.) Budán, 1835, 281–296.

Kada 1896 = Kada E.: A kecskeméti ásatások. ArchÉrt 16 (1896) 40–51.

Kisléghy Nagy 1904 = Kisléghy Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontálmegyében. ArchÉrt 24 (1904) 417–421.

Kiss 1963 = Kiss A.: Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen). JPMÉ 1962. (1963) 153–162.

Kőhegyi 1963 = Kőhegyi, M.: Dombóvár-Ziegelfabrik Nr. III. ArchÉrt 90 (1963) 307.

Kralovánszky 1964 = Kralovánszky A.: Szarvasmarha-temetkezés a honfoglalás korából (Viehbestattung aus der Zeit der ungarischen Landnahme). MMM Közl. 1 (1964) 171–184.

Langó-Türk 2004 = Langó P.–Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Tóth I. (szerk.): Múzeumi kutatások Csongrád megyében 2003. A Móra Ferenc Múzeumban 2003. december 2–4-én tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások. Szeged 2004, 203–214.

László 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. ArchHung 27. Budapest 1943, 1–106.

László 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Budapest 1944.

Matolcsi 1976 = Matolcsi, J.: Shaman horse in grave from the period of the Hungarian Conquest at Izsák- Balázspuszta. Cumania 4 (1976) 191–223.

Móra 1932 = Móra, F.: Néprajzi vonatkozások szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar

leletekben. Ethnographia 43/2 (1932) 54–68.

MUNKÁCSI 1896 = Munkácsi, B. A régi magyar lovas temetkezés keleti változatai. Ethnográfia 7/4 (1896) 297–323.

NAGY 1936 = Nagy D.: Kraniometriai vizsgálatok a honfoglaló magyarok lovain. Kraniometrische Untersuchungen über die Pferde der Ungran zur Zeit der Landnahme. Matematikai és Természettudományi Értesítő. A M.Tud. Akadémia III. Oszt. Folyóirata 54. köt. 3. rész. 1936. Budapest, 1991–1005.

NAGY 1893a = Nagy G.: A régi kunok temetkezése. ArchÉrt 13 (1893) 105–117.

NAGY 1893b = Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. ArchÉrt 13 (1893) 223–234.

NAGY 1893c = Nagy G.: A hunn-avar és magyar pogánykori sírleletek jellemzése. ArchÉrt 13 (1893) 313–323.

POSTA 1896 = Posta B.: A törteli magyar pogánykori leletek. ArchÉrt 16 (1896) 30–39.

PRISKIN 2006 = Priskin K.: A csengelei kun vezér lovának genetikai vizsgálata. FolArch 42 (2005–2006) 217–219.

PUCHER 2006 = Pucher, E.: Das Pferd. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). RGZM. 64. Mainz 2006, 75–82.

REIZNER 1891 = Reizner J.: Magyar pogánykori sírleletek. ArchÉrt 11/2 (1891) 97–114.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és Árpád-kori sírleletei 1. Szerk. Kovács, L.–Révész, L. Miskolc, 1996.

SÓTONYI 1962 = Sótonyi L.: Az öttevényi honfoglaláskori lófossiliák anatómiai vizsgálata. Anatomische Untersuchung der landnahmezeitlichen Pferdeknochen von Öttevény. Arrabona 4 (1962) 32–52.

SZENDREI 1896 = Szendrei J. (szerk.): Magyar hadtörténelmi emlékek az ezredéves országos kiállításon. Budapest 1896.

SZENDREY 1928 = Szendrey Á.: Az ősmagyar temetkezés. Ethnographia-Népélet 39 (1928) 12–26.

T. SZŐNYI-TOMKA 1985 = T. Szőnyi E.–Tomka, P.: Győrszentiván-Söprűshegy: későrómai és kora Árpád-kori temető. Spätrömisches und früharpadenzeitliches Gräberfeld von Győrszentiván-Söprűshegy. CommArchHung 1985, 97–123.

VÁLYI 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez). Landnahmezeitlichen Gräber in Szer (Kom. Csongrád) 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 387–398.

VITT 1952 = Vitt, V.O. (В.О. Витт): Лошади Пазырыкских курганов. Советская Археология SA. Москва–Ленинград 1952, 163–205.

VÖRÖS 1991 = Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon II (Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary II). FolArch 42 (1991) 179–196.

VÖRÖS 1996a = Vörös I.: A honfoglaló magyarok lovai (Kutatástörténeti áttekintés) (Die Pferde der landnehmende Ungarn (Forschungsgeschichtliches Übersicht). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 335–345.

VÖRÖS 1996b = Vörös I.: A karosi honfoglalás kori temetők állatcsontmaradványai. In: Révész, L. A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk. Kovács, L. és Révész, L. Miskolc 1996, 461–493.

VÖRÖS 1996c = Vörös I.: A Szentes-borbásföldi honfoglalás kori temető lovai (Die Pferde des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Szentes-Borbásföld). MFMÉ-StudArch 2 (1996) 337–352.

VÖRÖS 1996d = Vörös I.: A magyarok hadi ménjei és igavonói az írott források és a régészeti leletek alapján. In: Veszprémy, L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest 1996, 128–146.

VÖRÖS 1997 = Vörös I.: A Békéscsaba-erzsébethelyi honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Garbes von Békéscsaba-Erzsébethely). MFMÉ-StudArch 3 (1997) 197–200.

VÖRÖS 1999a = Vörös I.: A zsombói honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Zsombó). MFMÉ-StudArch 1999, 423–429.

VÖRÖS 1999b = Vörös I.: Tengőd-hékútpusztai honfoglalás kori sírok lovai (Aus der landnahmezeitlichen Gräbern von Tengőd-Hékútpuszta). HOMÉ 37 (1999) 301–313.

VÖRÖS 2000a = Vörös I.: A Szegvár-oromdűlői honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Szegvár-Oromdűlő). MFMÉ-StudArch 6 (2000) 349–356.

VÖRÖS 2000b = Vörös I.: Az algyői honfoglalás kori temető archaeozoológiai vizsgálata. Das archäozoologische Untersuchung des landnehmezeitlichen Gräberfeldes von Algyő. MFMÉ-StudArch. 6.

2000. Szeged, 357-401.

Vörös 2001a = Vörös I.: A Felső-Tisza-vidék honfoglalás kori lovastemetkezései I. Szabolcs-Nyírség. Ancient Hungarian burials with horse in the Upper Tisza region I. Szabolcs-Nyírség. JAMÉ 43. 2001. Nyíregyháza, 569-601.

Vörös 2001b = Vörös I.: A balotapusztai honfoglaló női sír lova és lószerszámai. In: Révész L. Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. 2001. Budapest-Kiskunhalas, 71.

Vörös 2001c = Vörös I.: Egy arab ló a 13. századi Magyarországon. In: Horváth, F. A csengelei kunok ura és népe. Archaeolingua. Budapest, 2001. 341-347.

Vörös 2002a = Vörös I.: Hajdú-Bihar megyei 10-11. századi temetők állatcsontleletei. In: M. Nepper I. Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. I., Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk. Kovács, L. és Révész, L. 2002. Budapest-Debrecen, 421-437.

Vörös 2002b = Vörös I.: A tiszanánai honfoglalás kori temető állatcsontlelete. Tierknochenfunde des lamdnahmezeitlichen Gäberfeldes von Tiszanána. FolArch. 49-50. (2001-2002.) 2002. Budapest 305-314.

Vörös 2002c = Vörös I.: A kiskundorozsmai honfoglalás kori sír lova. Das Pferd des landnahmezeitlichen Grabes von Kiskundorozsma. MFMÉ-StudArch 8 (2002) 407–408.

Vörös 2003a = Vörös I.: A Kiskunfélegyháza-külsőgalambosi honfoglalás kori sír lova (Das Pferd des lanfnahmezeitlichen Grabes von Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos). MFMÉ-StudArch 9 (2003) 294–295.

Vörös 2003b = Vörös I.: Az Ibrány-Esbó-halmi X-XI. századi temető állatmaradványai (Animal remains of the Ibrány-Esbó-halom 10-11 century cemetery). In: Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2. Szerk.: Almássy, K.-Istvánovits, E. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Kovács, L.-Révész, L. Nyíregyháza 2003, 413–417.

Vörös 2004 = Vörös I.: Eperjes-Takács-tábla honfoglalás kori temető 5. sírjának lova. Das Pferd des Grabes 5 im landnahmezeitlichen Gräberfeld von Eperjes-Takács-tábla. MFMÉ-StudArch 10 (2004) 497–500.

Vörös 2006 = Vörös I.: Ló az Árpád kori Magyarországon (Horses in Medieval Hungary (11th-13th Century) FolArch 52 (2005–2006) 163–216.

Vörös 2008 = Vörös I.: Heves megyei honfoglalás kori sírok és temetők archaeozoológiai vizsgálata. In: Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői. Szerk.: K. Bende Ildikó. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Sorozatszerk.: Kovács L.–Révész L. Budapest 2008, 457–469.

Nach der allgemeinen Auffassung am Ende des 19. Jahrhunderts wurde die *„wahren"* (mit ganzem Pferd) landnahmezeitlichen Pferdebestattungen bei der Staatsgründung von den *„symbolischen"* abgelöst. Die partielle Bestattung bedeutet den Übergang in die christliche Epoche, als nur der Schädel und die vier Beinenden ins Grab gelegt waren. Später, wenn es auch ein Opferpferd gab, wurden seine Teile schon nicht mehr, nur seine Pferdegeschirre als Utensilien der Bestattung gebraucht. Diese letztere wird in der Fachliteratur als *„symbolische"* Pferdebestattung genannt. Nach unserem gegenwärtigen Wissen wurde nie ein ganzes Pferd in die landnahmezeitlichen Gräber gelegt. Die symbolischen und partiellne Pferdebestattungen waren nebenher im Gebrauch. Ungefähr 10 Prozent der landnahmezeitlichen Gräber war mit Pferdebestattung. Obwohl Pferde auch in den Frauen- und Kindergräber vorkommen, war die Sitte hauptsächtlich für die Männergräber charakteristisch.

Bei der Bestattung wurde der Kopf des Pferdes (der Schädel mit Kieferpaar) und die vier Pferdebeinenden mit oder ohne Haut ins Grab gelegt. Den ersten Fall können wir Pferdebestattung mit „zerschundener Pferdehaut" und den zweiten „ohne Pferdehaut „ nennen. Aufgrund der beobachteten Lage von Pferdeüberresten (Schädel, Beinenden) konnte man feststellen, dass drei Typen der Pferdebestattungen mit „zerschundener Pferdehaut" unterscheidbar sind, wie die Bestattungen mit *zusammengefalteter*, *zusammengerollter* (selten ausgestopfter) und *ausgebreiteter* Pferdehaut. Bei den Pferdebestattungen ohne Pferdehaut wurden die abgeschlagenen Beinenden, Kopf und Teil des Schwanzes ins Grab gelegt. Die Überreste der Opferpferde befanden sich meistens an den linken Seiten bzw. an den Fußenden der Verstorbenen. Beim Herunterziehen der Haut wurde die Abtrennung der Beinenden nicht mit der Absetzung der Unterarme und des Schenkels, wie in der Frühawarenzeit im Gebrauch war, gemacht, sondern die Gelenke waren bei den vorderen und hinteren Fußwurzeln zerlegt.

In den Gräbern finden sich gewöhnlich die Überreste nur von einem Pferd. Die Ausmahmen sind: Grab 1. von Óbuda-csúcshegyi dűlő, in dem sich die Überreste von zwei Pferden befanden, und das Gräberfeld von Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, wo eine doppelte Pferdebestattung (die partiellen Gebeine von zwei Hengsten) zum Vorschein gekommen ist.

Die richtige Interpretierung des Abschnittes 51. des Kapitels XVIII. von Taktik des Leos des Weisen: „sie werden von Unzahl der *Tiere* gefolgt, von Fohlen- und Stutengestüte; teils wegen Speise und Trinken von Milch, teils daß sie den Anschein der Unzahl erwecken sollen.".

Im landnahmezeitlichen Pferdebestand kommen die *(östlichen) Ponypferde nach borealem Typ*, und die – Araber-Charakteren zeigenden – Pferde nach mediterraneam Typ gleicherweise vor. Aber selten kann man Pferde vom westlichen Typ auch finden (zum Beispiel Bukovapuszta Grab III., bzw. Karos Grab II/51. und 59.).

Der Durchschnitt der Widerristhöhe der 122 landnahmezeitlichen Pferden beträgt *138,3 cm*, die extremen Werte sind 128,5 und 150,0 cm.

Die Speisebeigaben stammen aus den Teilen des Schulterblattes und Schenkels von Schwein, Schaf, Rind und sehr selten vom Pferd, sowie des Geflügels.

HORVÁTH M. ATTILA–KELÉNYI BORBÁLA

BESZÁMOLÓ A CSEPEL, ÉSZAKI SZIGETCSÚCSON ELŐKERÜLT KÉSŐ NÉPVÁNDORLÁS-, KORA ÁRPÁD-KORI TELEPÜLÉSRÉSZLET FELTÁRÁSÁRÓL

A Budapesti Történeti Múzeum Ős-, és Népvándorláskori Osztálya – Budapest Főváros Önkormányzata, Közmű Ügyosztályának megbízásából – a műtárgyak építését megelőzően, 2004-ben próbafeltárást,[1] majd az építkezés megkezdésével egy időben 2006-ban[2] és 2007-ben megelőző feltárást végzett a Csepel északi szigetcsúcsára (Nagy–Duna sor) tervezett, Központi Szennyvíztisztító telep 29 hektárnyi területén. *(1. kép. 1–2.)* Az eddig feltárt, mintegy 130000 négyzetméternyi területen 854 objektum került elő. A horizontális stratigráfiát a középső rézkori „Furchenstich" kultúra telepjelenségei, a kora bronzkori Harangedény-Csepel csoport sírjai, a Nagyrév kultúra temetkezései és telepjelenségei, a késő bronzkori Halomsíros kultúra település objektumai, vaskori - kelta temetkezések és település, valamint a késő népvándorlás- és Árpád-kori település objektumai alkotják. Többségük előkerülésére a Csepel-sziget más területein korábban elvégzett ásatások eredményei alapján lehetett számítani, a jelenlegi feltárás azonban számos újdonsággal is szolgált.

A Duna fővárosi, átkelőhelyek létesítésére különösen alkalmas, szigetekkel tagolt szakasza már az őskor óta minden szempontból ideális feltételeket kínált a megtelepedéshez.

A folyó Budapest területén először a pliocén/pleisztocén korszakváltás idején, a levantei időszak elején jelent meg, nagyméretű kavicsdelták kialakítása kíséretében.

A Duna meder-eltolódásai részben valószínűleg szerkezetföldtani okokra is visszavezethetők, a pleisztocén elején kialakuló Budai-hegység területén megnövekedő relief, üledéklehordás és az előtér süllyedése miatt. A „magasan járó" pleisztocén Duna uralma alatt tarthatta az egész területet azzal, hogy számos oldalágat bocsátott ki, amelyek imitt-amott, a még ma is kimagasló régibb képződményekből álló szigeteket körülzárták. Magas vízálláskor gyakoriak lehettek az áradások, kivált tél végén, amikor a tágas térszínen a meginduló jégtáblák magasra torlódhattak.

Nagyjából az óholocén vége felé következhetett be a Duna völgyének a többé-kevésbé a mai geomorfológiai viszonyoknak megfelelő átalakulása, amelynek egyik fontos eredménye lett a soroksári Duna-ág kialakulása. A medersüllyedés legfontosabb következménye lehetett a Duna Budai-hegység felé való elmozdulása, és ennek megmaradása a jelen korig. A pleisztocén elején szárazra került Budai-hegység meghatározta a Duna folyó lefutását, így az ártéri területek elhelyezkedését is. Budapest területén a Duna mindkét partján megfigyelhetők az ártéri szintek. Lágymányos és Budafok között a Dunával párhuzamosan az alacsony ártér 4-5 m-es szintje húzódik. Az ártér magasabb szintje (7-8 m) a Kelenföldi pályaudvar és Budafok közötti vasútvonaltól K-re széles sávban fejlődött ki. A malakológiai vizsgálatok szerint nedvesebb élőhelyet kedvelő és a populációban jelen lévő fajok az ártéri üledék képződésekor vegetációban, élőhelyben, mozaikos – helyenként bokros, esetleg erdőfoltokkal tarkított – környezetet alkothattak.[3]

Budapest területén a Duna mindkét partján megfigyelhetők az ártéri szintek. Csepel-szigeten a Szabadkikötőtől északra fekvő rész a magas ártérhez tartozik, de sűrűn szabdalják az alacsony ártérhez tartozó holtmeder-ágak. A nagyjából ÉK-DNy-i irányú „homokpadok" közötti mocsaras jellegű egykori mederágakat, régészeti munkáink során is jól meg tudtuk figyelni. Az őskori objektumok többnyire a padok gerincén helyezkednek el, azonban a késő népvándorlás – kora Árpád-kori objektumok egy része, a már feltöltődött részekre is ráhúzódik, mely a légi fotón is jól kivehető.[4] *(2. kép)* A mai Dunaparthoz legközelebb eső szelvényekben, az agyagos, iszapos rétegekről egyértelműen kimutatható volt, hogy a Duna természetes hordalékaként kerültek a helyszínre, így kultúrréteget nem tartalmaztak. A jelenlegi parttól mintegy 150 méterre jelentkeztek az első objektum csoportok, a mintegy 2,5-3 m vastag, salakos, feltöltés alatt.

A területen megjelenő kultúrák közül a legkorábbi, a középső rézkor végén megjelenő, úgynevezett tűzdelt-

1 HORVÁTH 2005
2 HORVÁTH–ENDRŐDI–MARÁZ 2007
3 HORVÁTH–MINDSZENTY–KROLOPP 2006
4 A légifotóért köszönet Terei Györgynek. (A képet Miklós Zsuzsa készítette.)

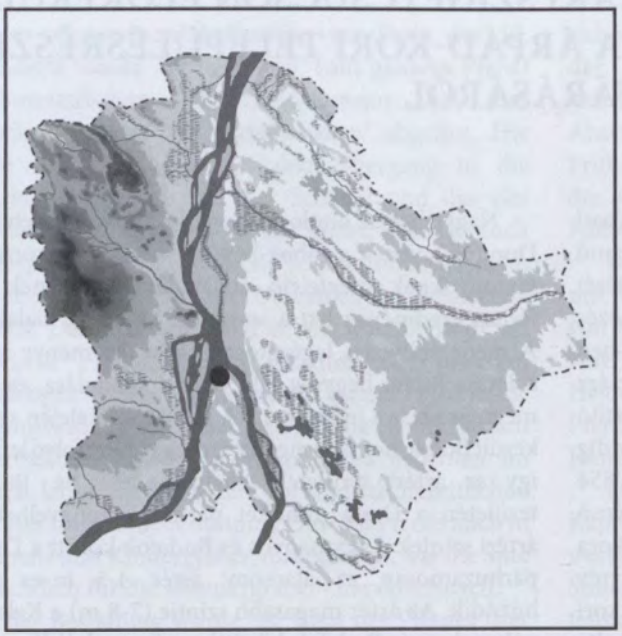

A lelőhely elhelyezkedése

1.

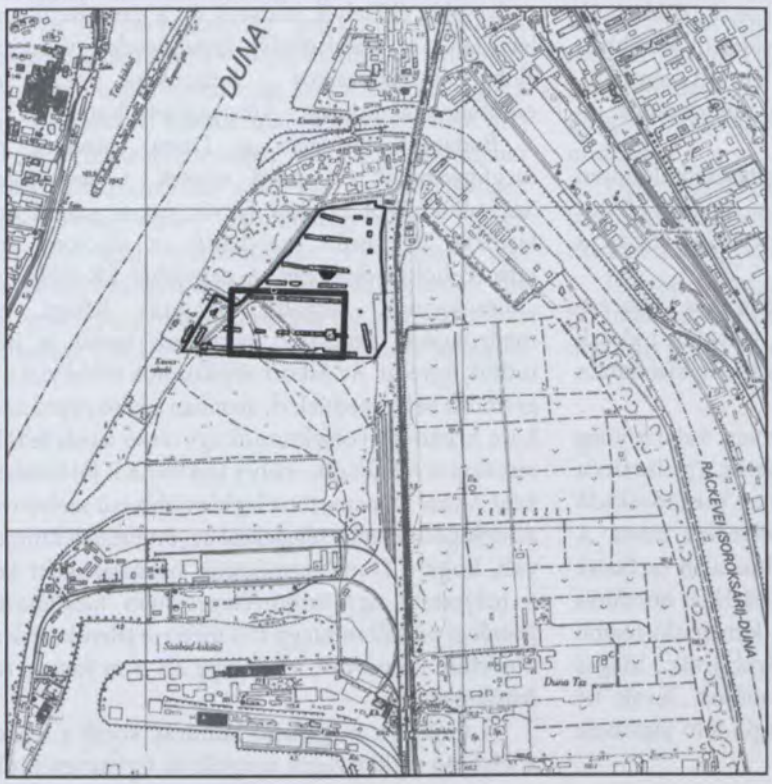

2004-es feltárás

2006-os feltárás

2.

1. kép **1. A lelőhely elhelyezkedése, 2. A feltárási terület.**

2. kép **A terület légifotója**

barázdás díszű kerámiát készítő népesség (Furchenstich kultúra: Kr. e. 3800–3600.) emlékanyaga. Az 51 objektumból (hulladék-, tároló-, és áldozati gödrök) több, a korszakra jellemző, településen belüli temetkezés is előkerült.

A középső rézkor utáni hiátust követő kultúra a Morvaország és a bécsi-medence irányából érkező, kora bronzkori (Kr. e. 3. évezred közepe – 2. évezred kezdete), *Harangedény kultúra – Csepel-csoportjának,* és a kora bronzkor második felében a Dráva, Száva vidékéről érkező Nagyrév kultúra. A korszakokból összesen 256 objektuma (urnás és szórthamvas sírok, valamint a Nagyrév kultúra topográfiailag eddig ismeretlen településrészlete) képviseli a területen.

Kutatásaink során a késő bronzkor kezdetén, a Kr. e. 14. századtól több hullámban, érkező közép-európai Halomsíros kultúra néhány telepjelensége is előkerült.

A korai vaskor népessége valószínűleg elkerülte a Csepel-szigetet, azonban a késői vaskorból nem várt leletek kerültek elő a területről.

A Budapest területéről eddig ismert LaTène kori lelőhelyek és szórvány leletek főleg a késői időszakból, a Kr. e. 1. évszázadból és a Kr. u. 1. század első feléből származtak. Az ezt megelőző kelta népcsoportok megtelepülésére utaló lelőhelyek száma hozzájuk képest nagyon csekély, és azokat is – jobbára – szórványleletek jelzik.

Éppen ez a tény emeli a csepeli szennyvíztisztító területén előkerült összesen 96 hamvasztásos-, és csontvázas sírból, valamint elpusztult sírokra utaló nyomokból álló temetőt nem csupán a Főváros, hanem talán egész Magyarország legfontosabb LaTène kori lelőhelyei közé. A temetkezések egy részének mellékletei a Magyarországról ismert legkorábbi LT B_1-B_2 periódushoz tartozó kelta leletanyagot (Kr. e. 4. század) képviselik, míg más részük ennél némileg fiatalabb, a LT C_1 periódushoz (Kr. e. 3. század) sorolható.

Mindamellett a késő LaTène-kor (LT D) (Kr. e. 2-1. század) népessége is megtelepedett a Csepel-sziget északi csúcsánál. A lelőhely Dunához legközelebb

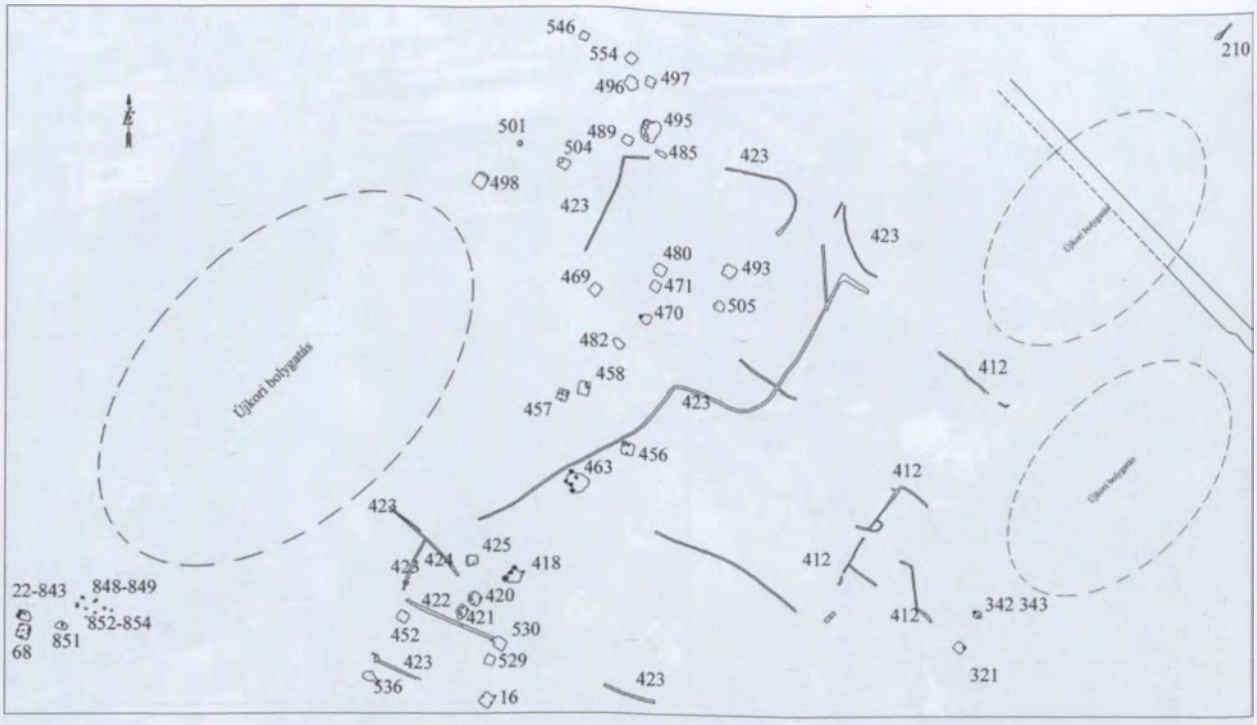

3. kép **Lelőhelytérkép**

eső délnyugati részén egy 12 objektumból (veremház részlete, hulladék-, és agyagkitermelő gödrök) álló település részlete került elő. A gödrökből előkerülő nagy mennyiségű paticstörmelékből korábban elpusztult felszíni házak jelenlétére is lehet következtetni.

A Csepel-szigeten a korai és a késői avar korszak sírleletei is megtalálhatók (Csepel-kavicsbánya-, Betonelem gyár- Vízmű-, Dunasor-, Szabadkikötő-, stb.). A területen előkerült avar kori leleteket Nagy Margit gyűjtötte össze.[5] Az ásatásokról, leletmentésekről szóló kisebb-nagyobb cikkek jegyzékét ld. ott, illetve az 1999-es Csepel, Vízműben végzett feltárásokról készített összefoglalóban.[6] Településnyomokra azonban – akár csak szórványosan is – eddig mindössze egyetlen alkalommal bukkantunk.[7]

A középkorban a Csepel-szigetet Nagy szigetként, – Magna Insulaként – is említik. A sziget kedvező fekvése miatt, a honfoglalás óta rendkívül fontos szerepet töltött be történelmünkben, évszázadokon keresztül uralkodói székhelyként tartják számon okleveleinkben.

A honfoglalás után Árpád fejedelem Csepel-szigeten rendezte be nyári szállásterületét, ahol tavasztól őszig tartózkodott. Továbbá itt őrizték a fejedelem ménesét is.[8]

Anonymus Gestájában, A Duna szigete című fejezetében a következőket írja: „Árpád vezér ... a Duna mentén a nagy szigetig haladt. Tábort ütöttek a nagy sziget mellett, majd Árpád vezér meg nemesei bevonultak arra. Mikor látták a helynek a termékenységét, és gazdagságát, továbbá, hogy a Duna vize milyen erőssége neki, kimondhatatlanul megszerették. Egyszersmind elhatározták, hogy ez lesz a vezéri sziget, s a nemes személyek mindegyike ott udvart meg majort kap. Árpád vezér azonnal mesterembereket fogadott, velük pompás vezéri házakat építtetett. Aztán meghagyta, ... minden lovát vigyék oda, és ott legeltessék. Lovászai fölé mesterül egy igen okos kun embert tett meg, név szerint Csepelt."[9]

A kora középkori okleveles emlékekben a terület királyi birtokként, vadászterületként szerepel, és továbbra is a királyi ménes őrzőhelyéül szolgál, a 12. század végén pedig erdőispánságot szerveztek rajta, amelynek központja, Csepel falu, a mai Szabadkikötő környékén terült el.[10]

Az északi szigetcsúcson – 1925-ben az állami zsilipépítkezés földmunkái során már kerültek elő Árpád-

5 Nagy 1998
6 Endrődi–Horváth 2002
7 A szórványos telepjelenségek a Vecsés-Csepel, MOL gázvezeték szigetszentmiklósi szakaszának feltárása során kerültek elő 1999-ben. (Endrődi Anna és Horváth M. Attila ásatása)
8 Györffy 1973, 253.
9 Anonymus 59
10 Endrődi–Horváth–Zádor 2004

kori településnyomok.[11] A 2004-es próbafeltáráskor is kerültek elő késő népvándorlás- és Árpád-kori leletek. Meghatározásuk az addig rendelkezésre álló kevés adat miatt nem lehetett teljes. A 2006-os ásatási szezon során azonban sikerült további 40 objektumot feltárnunk.

Összesen 23 ház, 5 kemence vagy tűzhely, 3 kemencebokor, 4 árok, 5 gödör, 2 kerámia halom, 2 ismeretlen funkciójú objektum került elő a területről. *(3. kép)*[12]

A feltárt 23 ház mindegyike félig földbe mélyített veremház, legtöbbjükben kőből rakott kemencével. Nagyon sok esetben találtunk a házak padlójába ásott, nem egyszer elkerített részen lévő, feltehetően élelmiszer tárolására szolgáló gödröket. A házak térben igen nagy területen helyezkednek el, azonban néhány közülük egészen közel van egymáshoz, ami már az objektumok bontása során egyértelművé tette, hogy a térbeli rekonstrukciós lehetőségeket figyelembe véve,[13] nem állhattak együtt, egyazon időben. Ezen feltevést igazolta az igen kisszámú kerámialelet elsődleges meghatározása is, amely alapján a leletek szóródása a 8-13. század elejéig terjedő időszakra tehető.[14] A pontosabb datálást nehezíti, hogy az objektumok egy részéből semmilyen kerámia lelet nem került elő. A házak mérete 2-3 x 3-4 méter között váltakozik.[15]

A meghatározható kerámia leletek alapján az épületek az alábbi korszakokba sorolhatók:

8–9. század: 2 ház került elő ebből a korszakból (496., 554). Tájolásuk ÉNy-DK-i, kőből rakott kemencéjük az ÉK-i sarkukban állt. Mindkettő az ásatási terület É-i felén helyezkedett el, azonban egymáshoz oly közel álltak (a távolság kb. 3 méternyi volt), hogy a már említett rekonstrukciós lehetőségek miatt – bár a kerámia anyag alapján azonos korszakból származnak – pár év különbség bizonyosan lehetett a két objektum használata között.

9–10. század: A korszakból 6 ház került elő (16., 421., 452., 457., 489., 498., 504). Bizonyosan a 10. századra 2 ház keltezhető (452., 489.). A házak tájolása általában ÉNy-DK-i – az egyes házak között pár fokos eltéréssel –, a kőkemencék az ÉK-i sarokban találhatók. Kivételt a 452. ház képez, melynek tengelye ÉK-DNy-i, a kemence pedig az ÉNy-i sarokban van. Figyelemre méltó a 421. számú ház, melynek DNy-i oldalához egy nagyobb, félkör alakú – feltehetőleg – tárológödör csatlakozik. Az alaprajz és a metszet alapján az egyértelműnek tűnik, hogy a gödröt a ház építésekor alakították ki. Erre utal a kibővített tetőszerkezet megtámasztására alkalmazott oszlop cölöplyuka is. *(4. kép 1–2.)* A 498. számú ház érdekessége, hogy egyedül itt volt megfigyelhető két egymástól jól elkülöníthető padlószint. A leletanyag szegényessége miatt azonban a szintek közötti időbeli különbség nem határozható meg. A 9-10. századi házak a feltárási területen belül két helyen csoportosulnak, a terület közepe táján, illetve D-i részén, egymástól kb. egyforma távolságban.

10–11. század: 6 ház sorolható az időszakba (68., 458., 469., 471., 480., 497., 529., 530.). Ezek tájolása csaknem azonos, ÉNy-DK, kőkemencéjük az ÉK-i sarokban van. A 458. számú ház – melynek kemencéje majdnem teljesen É-on van – és a 469. számú ház tengelye azonban inkább É-ÉNY-D-DK-i irányú. Az 530. számú házhoz a belül levő kőkemencén kívül egy külső, agyagból tapasztott, kavicsos alapozású kemence is tartozik, az ÉNy-i oldalán. A korszak házai a feltárt terület középső sávjában csoportosulnak, kivéve a 68., 529. és az 530. számút – melyek jóval délebbre –; és a 497. számút – amely jóval északabbra helyezkedik el. A 497. számú ház érdekessége még, hogy a bontásából előkerült csont korcsolya *(12. kép. 3.)* mellett, a kemence platnijáról egy a 10. századra datálható (szaltovói típusú) edény töredékei is előkerültek. *(11. kép.)* A 471. és 480. számú, valamint az 529., és az 530. számú házak közötti kis távolság egyértelművé teszi, hogy nem használhatták azokat egy időben. Közülük az 529-es tűnik a legkésőbbinek. Leletei a 11. század második felére keltezik.

11–12. század: 2 ház került elő a korszakból (420., 456.). A 420. tengelye a megszokott ÉNy-DK-i, kőkemencéje is az ÉK-i sarokban van. A 456. ház tengelye pontosan É-D-i, agyagból tapasztott kemencéje a ház ÉNy-i sarkában található.

12. század vége – 13. század eleje: 2 ház datálható erre a korszakra (425., 493.). A 493. számú ház a többihez hasonlóan ÉNy-DK-i tájolású, az ÉK-i sarkában kőkemencével. A 425. számú tájolása Ny-DNy–K-ÉK-i. Kőkemencéje a ház ÉK-i sarkában van. A bontásából előkerült leletek között található erősen profilált perem alapján akár a 13. századra is keltezhető. Különleges és ritka leletnek számít, a ház viszonylag jó állapotban megmaradt kemencéjének betöltéséből előkerült Aba

11 Endrődi–Horváth–Zádor 2004

12 A szennyvíztisztító központi „műtárgyának" munkagödre megközelítőleg 200x500 méternyi volt. A késő népvándorlás–kora Árpád-kori objektumok a munkaterület K-i feléből nem kerültek elő, ezért a főként őskori és kelta objektumokat tartalmazó részek nem kerültek erre a lelőhelytérképre.

13 Takács 1999, 99.

14 A kerámia leletek korának pontosításában nagy segítségünkre volt Wolf Mária, amiért ezúton szeretnénk köszönetet mondani.

15 Az egy kicsit kisebb 546. számú épület, amelyben sem kemencét, sem égésnyomokat sem találtunk, feltehetőleg, hogy tároló helység lehetett.

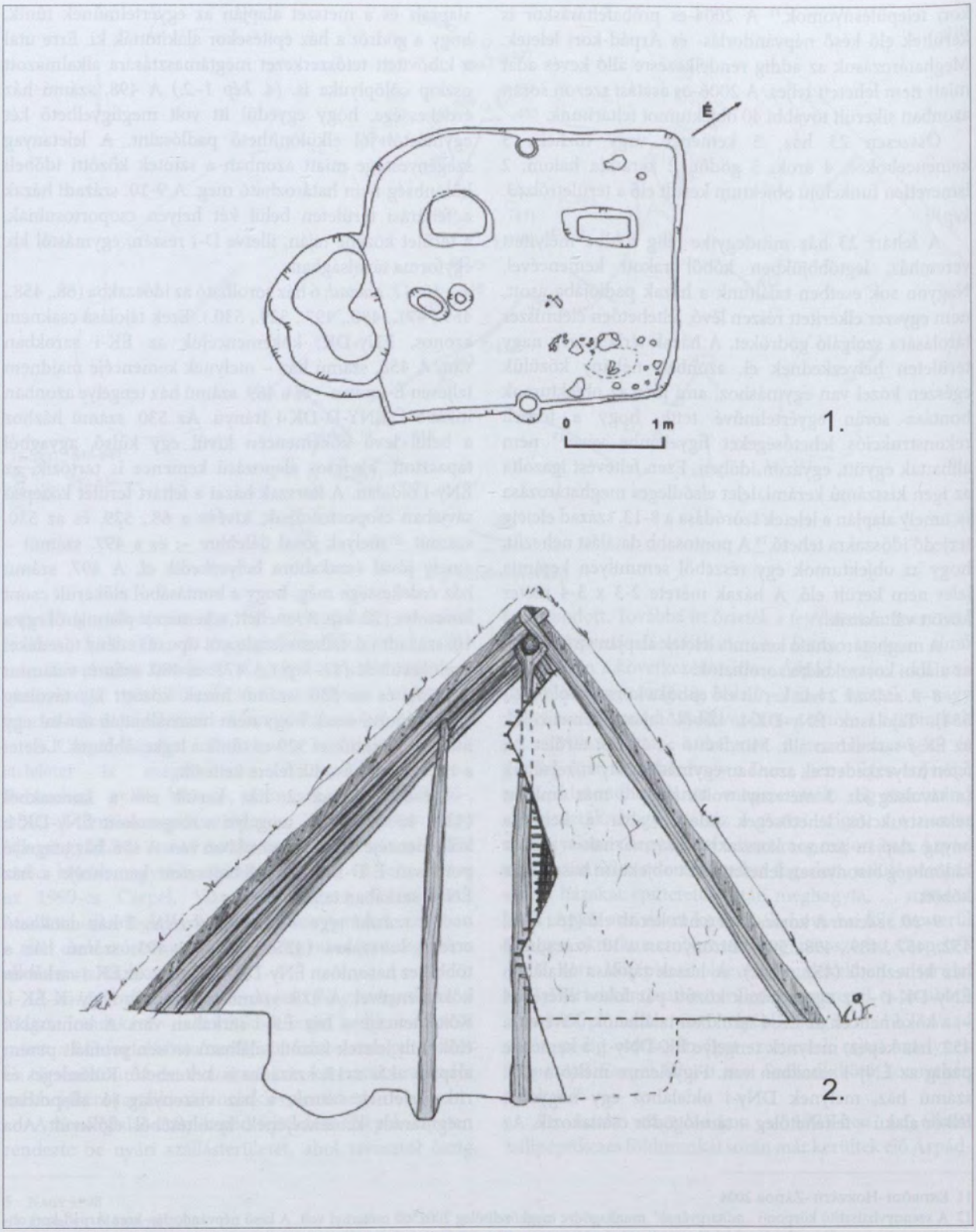

4. kép **421. számú ház. 1. Alaprajz, 2. Rekonstrukció.**

5. kép **Aba Sámuel (1041–1044) ezüst pénze (CNH. I. 10.).**

Sámuel (1041–1044) által veretett ezüst pénz.[16] Az érmét két helyen átfúrva, valószínűleg (a felületén jól látható kopásnyomok alapján) még hosszú ideig viselhették talizmánként. A házzal való kapcsolata azonban kérdéses. Fizetőeszközként való használata ugyanis viszonylag rövid időre korlátozódik, és a pénzverés és a datáló kerámia leletek közötti nagy időkülönbség miatt nem valószínű a tárgy folyamatos, másodlagos használata. Sokkal valószínűbbnek tűnik, hogy a már egyszer elkallódott érme, az egyik áradás során a ház kemencéjét is betöltő iszappal kerülhetett oda *(5. kép a–b.)*.

A 11–12. századi házak a feltárt terület déli részén helyezkednek el, egymástól nagyjából egyforma távolságra.

A területen további két, minden bizonnyal a fenti korszakokhoz tartozó házat tártunk fel (321., 505.). Ezek datálása azonban a kormeghatározó értékű leletanyag hiánya miatt bizonytalan. Tájolásuk és elrendezésük nem tér el az általánostól.

Az ásatások folyamán 5 szabadban lévő kemence (22-843,[17] 342-343,[18] 470., 482, 485.) feltárására került sor. A kemencék elszórtan helyezkednek el, tájolásuk nem tér el jelentősen, szájnyílásuk, a területen uralkodó széljárásoknak megfelelően DK-i oldalon van. A leletet tartalmazó objektumok közül a 470-es a 8–9. századra, a 482-es és a 485-ös a 10–11. századra, a 22-843-as pedig inkább a 11–12. századra datálható. A 342-343-as kemence pontos kormeghatározását leletek híján nem tudjuk elvégezni, azonban az analógiák alapján Árpád-korra való datálásuk nem lehet kétséges.[19] *(6. kép 1–3.)*

A kemencék mellett 3 kemencebokor is előkerült a területről (418., 463., 495.). A kemencék egy-egy amorf alakú, több kisebb-nagyobb beásással kibővített munkagödör körül csoportosulnak, szájukkal a gödrök felé néznek, alakjuk kerek kivéve a 463. számú kemencebokor 4. sz. kemencéjét, amely legyező alakú. Az összes hozzájuk tartozó kemencét agyagból tapasztották és kavicsos alapozásúak. A 495. számú 9–10. századi kemencebokor az ugyanerre az időszakra datált 489. számú ház mellet helyezkedik el, kb. 2 méterre attól, így ebben az esetben is fennáll a lehetőség, hogy nem egy időben keletkeztek. A 495-ös objektum Ny-i oldalába három kemencét vájtak. A 2. számú kemence bontása során egy a 10. századra datálható (szaltovói típusú) edény töredékei kerültek elő. A 418. és 463. számú kemencebokrok a 11–12. századra keltezhetők. Ezek a velük egykorú házak közelében helyezkednek el, egymástól mintegy 27 méterre. Elképzelhető, hogy a 418. számú kemencebokor talán egy korábbi ház kibővítésével keletkezhetett,[20] mivel az objektum teljes kibontása után egy négyszög alap maradványai sejthetők a kibővített, amorf munkagödörben. *(7. kép. 1–2.)*. Összesen négy kemence tartozott ehhez az objektumhoz, melyek közül 2. és a 4. számút meg is újították.[21] *(8. kép. 1.)* A 463. számú, szintén 11-12. századi kemencebokorhoz öt kemence tartozott.

A feltárt területen két, számmal ellátott (848. és 849.), de a további bontás során összefüggőnek mutatkozó kerámia halomnak meghatározott objektumot tártunk fel, melyek a nyesett felületen szétszórt kerámiatöredékekből és állatcsontokból álltak. Alattuk találtunk 3 gödröt (852., 853. és 854. számú objektumok), de a várakozásokkal ellentétben a gödrökből igen minimális leletanyag került elő, így ezek sem azonosíthatók az Árpád-kori falvak jellegzetes objektumaiként, szemetesgödörként.

Az 536. számú objektum funkciója és kora is kérdéses, valószínűleg késő népvándorlás kori. Alakja ovális, alja teknős, oldalfala helyenként enyhén rézsűs. A DK-i ívén sekély, árokszerű nyúlvány van.

Az ásatás folyamán több, látszólag összefüggéstelen ágból álló árokrendszer maradványai is előkerültek. Koruk a leletek hiánya miatt kérdéses, azonban az 530-as számú házat vágó árokból újkori cserepek kerültek elő. Funkciójukat a nagyfokú erózió és az újkori bolygatások miatt nem lehetett teljes összefüggésében értelmezni, mivel a maradványok sem egymással, sem pedig a feltárt házakkal nem hozhatók összefüggésbe. A más lelőhelyeken végzett korábbi feltárások nyomán

16 CNH. I. 10. Az érmét Kovács Eszter határozta meg, amelyért ezúton szeretnénk köszönetet mondani.

17 A 2004-ben feltárt 22. sz. objektumhoz (hamuzótér) tartozó két kemence a 2007-es feltárás során került elő, és 843-as számon került nyilvántartásba.

18 Gépi földmunkák során került elő. Az első nyesés után a kemence és a hamuzó gödör egymáshoz tartozása nem volt egyértelmű, ezért külön számot kapott.

19 Méri 1963, 276., Takács 1996, 202

20 Méri 1963, 273.

21 A kemencéket az óramutató járásával ellentétes irányban számoztuk.

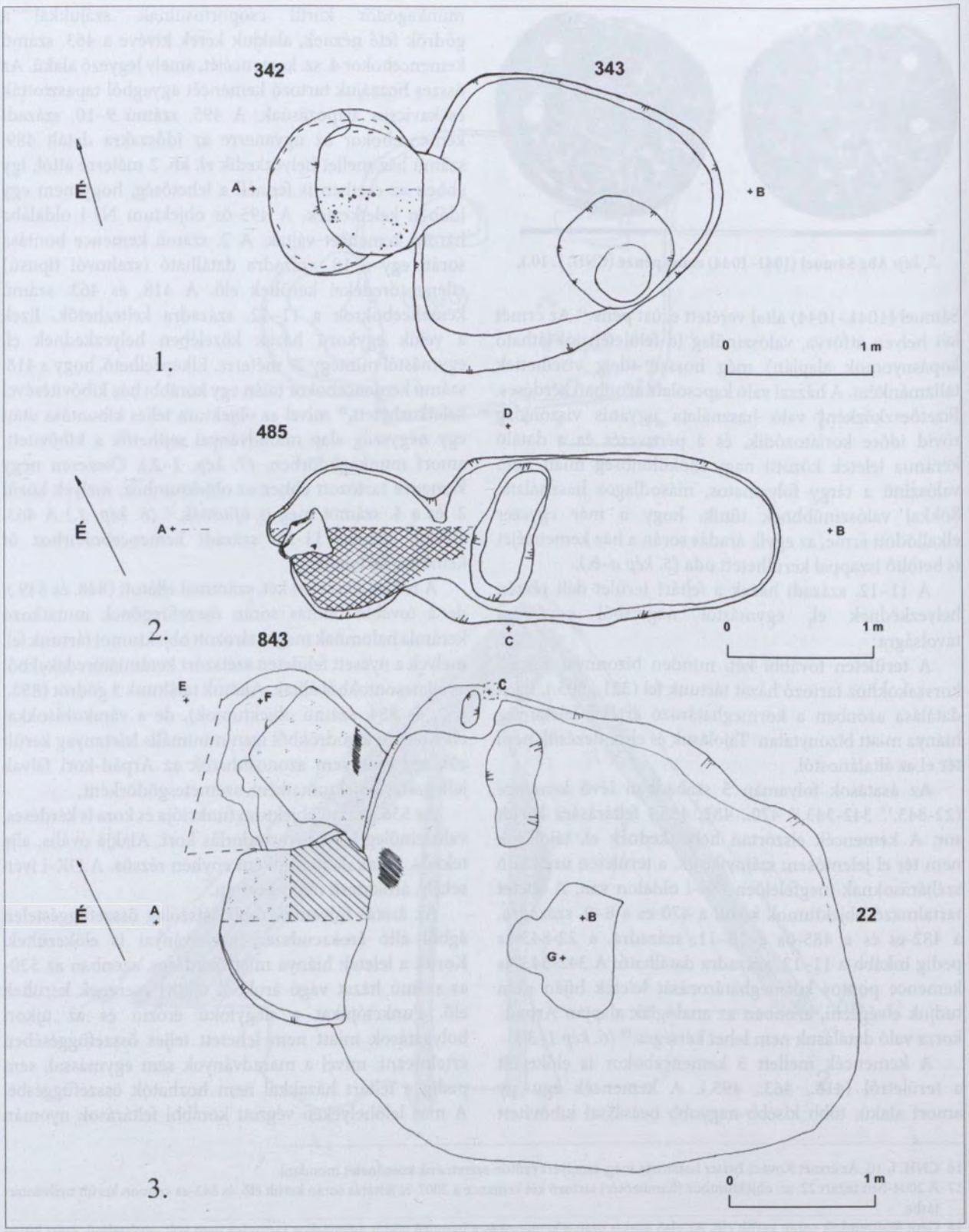

6. kép **A területen előkerült kemence típusok 1. 342–343. számú kemence, 2. 485. számú kemence, 3. 22–843. számú kemence.**

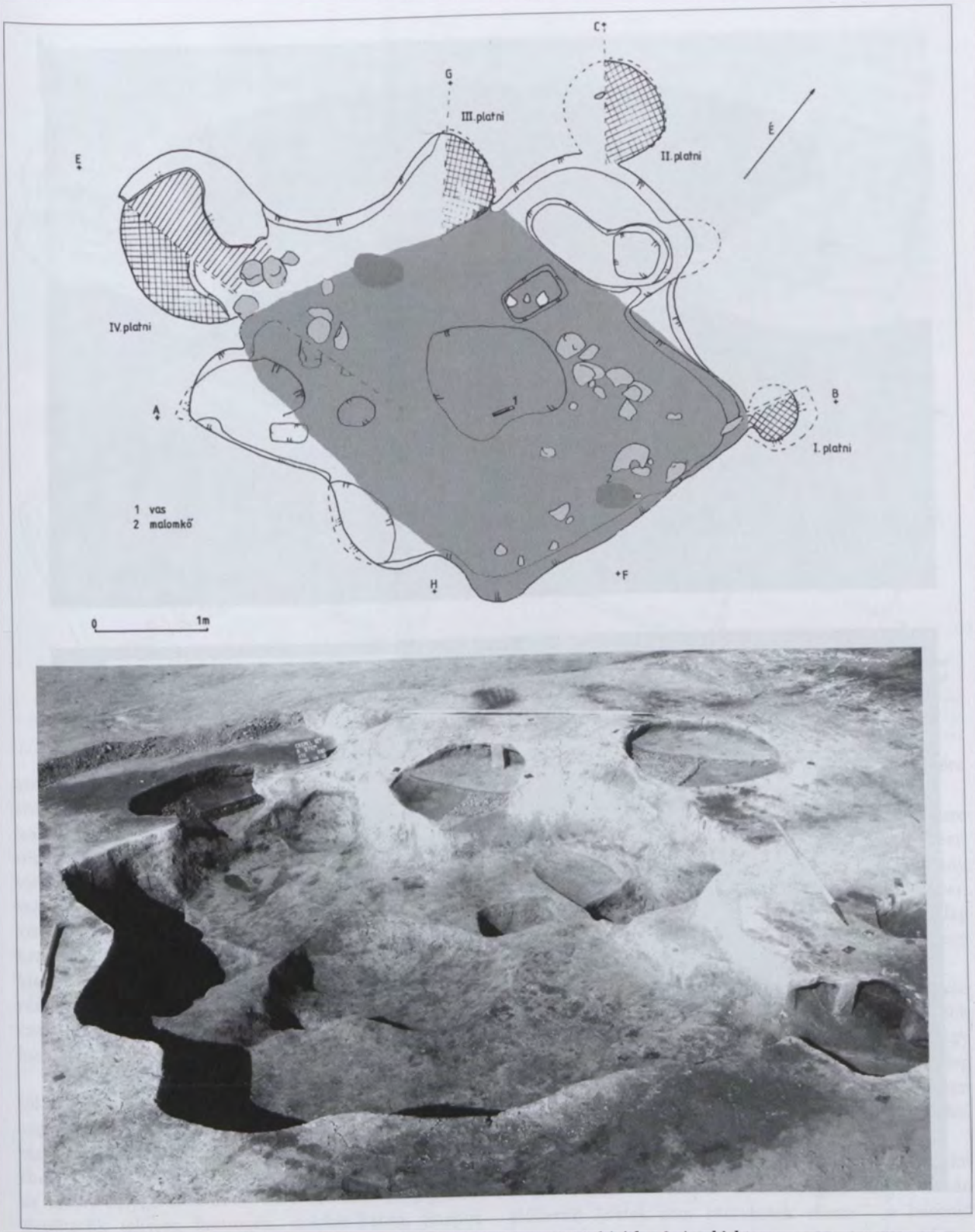

7. kép **418. számú kemencebokor. 1. Rekonstrukciós kísérlet, 2. Az objektum.**

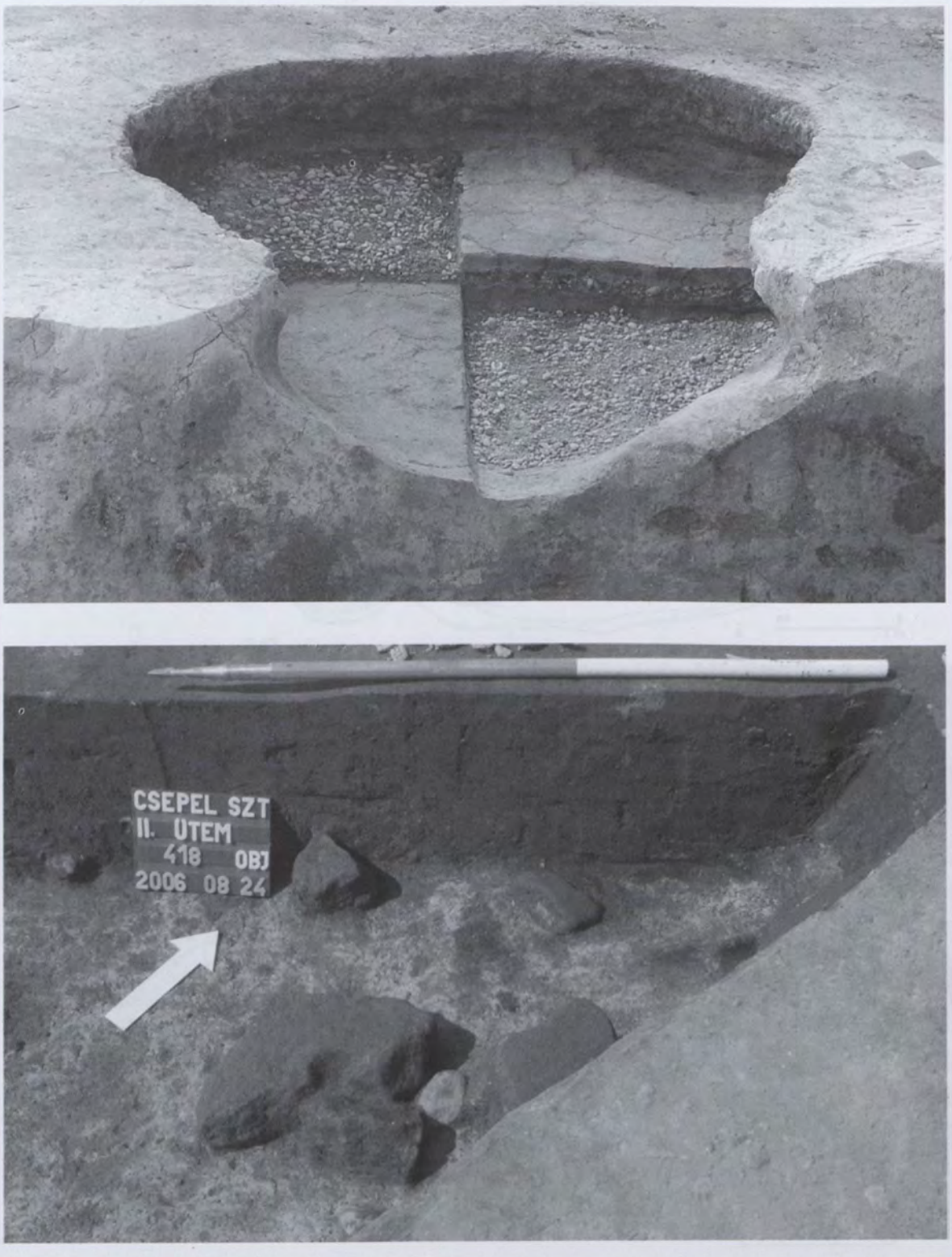

8. kép **418. számú kemencebokor. 1. Az objektum 4. számú kemencéjének rétegei, 2. malomkő töredékek az 1. számú kemence előterében**

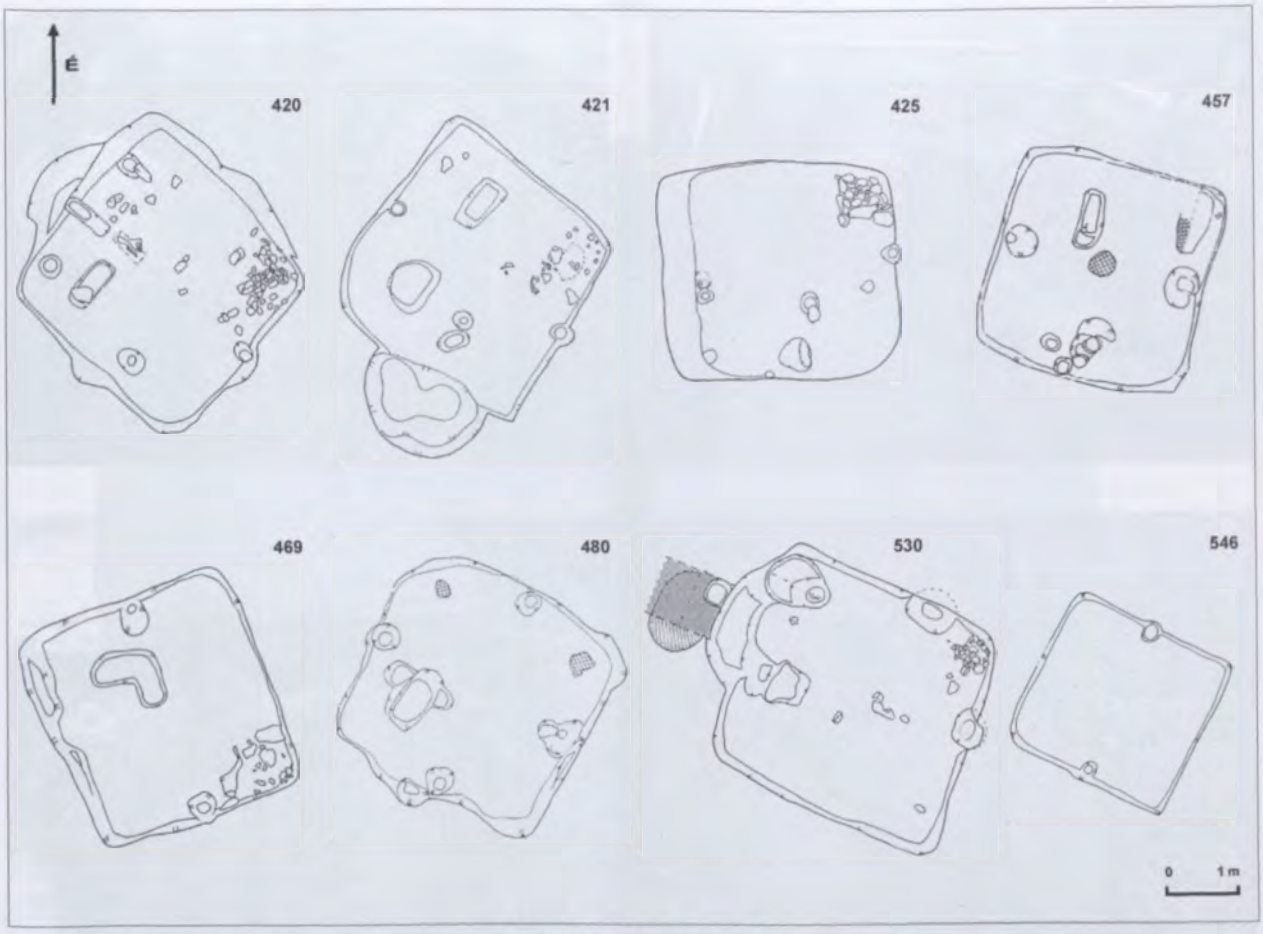

9. kép **1–8. Főbb háztípusok.**

azonban jogosan feltételezhetjük, hogy, az egykor szokásos telekhatároló árokrendszerekkel is kapcsolatba hozhatók.[22] Mindamellett nem zárható ki az árkok egy részének vízelvezető, vízgyűjtő szerepe sem.[23] A lelőhely térképének *(3. kép)* ÉNy-i sarkában elhelyezkedő 210. számú objektumrészlet, a 2004-es próbaásatás 5. számú szelvényében került elő. Az ÉK-DNy-i tájolású, sekély kettős árokrészlet, a szelvény D-i fala felé tölcséresen kiszélesedik és ÉNy-i felén lemélyül. Ebből a mélyebb részből egyetlen leletként, egy kisméretű, csaknem csaknem ép, a 10–11. századra datálható, valószínűleg lassú korongon készült bögre került elő. *(12. kép 2.)*

A területen az objektumok többsége a korszakból jól ismert, félig földbe mélyített, felmenő falak nélküli szelemenes, sátortetős ház volt. *(9. kép.)* Az egykori felszíni viszonyokat és az épületek egyéb szerkezeti egységeit (bejárat, tetőszerkezet), a terület geológiai viszonyai és az újkori bolygatások miatt nem tudtunk megfigyelni. Betöltésük teljesen homogén, szürkés-barna, iszapos volt. Joggal feltételezhetjük, hogy a területet időről időre elborító áradások során töltődhettek fel.

Szinte valamennyiben volt kőből épített, fűtésre használt kemence, melyek közül sok esetben megfigyelhető volt az árvízi pusztulás jele, néhány házban (321., 425., 504.) azonban többé-kevésbé épen megmaradtak. Több ház aljában találtunk, viszonylag nagy mennyiségben, szétszóródott köveket, melyek egy részén égésnyomok is voltak. *(10. kép 1.)*

A kemencék száját általában három nagyméretű kőből alakították ki,[24] a boltozatot kisebb-nagyobb kövekből rakták össze *(10. kép 3.)*, kívülről sárral vagy agyaggal betapasztották, ezt a 321-es ház esetében meg is figyelhettünk *(10. kép 2.)*. Az általában kis mértékben átégett tűzterek alatt sehol sem volt alapozás, sőt, néhol még tapasztásra utaló jeleket sem találtunk.

Más lelőhelyekről származó ismereteink szerint – és ennek a Csepel észak-nyugati szigetcsúcsán előkerült leletek sem mondanak ellent – a hasonló

22 Bencze 1999, 21.

23 Méri 1962, 217

24 Az 504-es ház kemencéjének száját zárókövéhez egy félbetört malomkövet használtak fel. Lásd: *(10. kép 4.)*.

10. kép **1. A 420. számú ház kemencéjének szétszóródott kövei, 2. a 321. objektum kemencéje, a hátfal agyag tapasztásának maradványaival, 3–4. A 425. és az 504. számú ház kemencéje.**

jellegű településeken a mindennapi élet, a házakon kívül zajlott.[25] A területen feltárt szabadtéri kemencék, tűzhelyek és nagyméretű kemencebokrok mellett egyéb gazdasági épületre vagy a gazdálkodásra utaló nyomot nem sikerült regisztrálnunk. A többnyire korábban felhagyott gödörházak felhasználásával kialakított kemencebokrok (műhelyek) kemencéit a gödrök falába vájták. A sütőfelületeket (a szabadtéri tűzhelyekét is), apró kavicsos alapozásra tapasztották. Némelyik platnit, mint azt már korábban is említettük újabb kavics-, és tapasztásréteg felhordásával meg is újították. *(8. kép 1.)* Az itt folytatott tevékenységre, többek között a munkagödrökből előkerülő malomkő töredékekből lehet következtetni. *(8. kép 2.)*

Házhoz tartozó kavicsos alapozású külső kemencét egy esetben, az 530-as objektumnál tudtunk megfigyelni, amelyet a ház ÉNy-i oldalába vájtak. A kemence előterét a ház eredeti falából kifelé ívelődően alakították ki, a hamuzó gödröt, pedig az É-i sarokba mélyítették. Nem kizárt, hogy a 418-ashoz hasonlóan, egy régebbi házat kívántak kemencebokorrá alakítani, ebben az esetben is. Emellett szól az is, hogy az 530-as házban, a K-i sarokban megmaradtak az eredeti kőkemence maradványai is. *(9. kép. 7.)*

Az ásatás során megfigyelt geológiai jelenségek alapján, a házak egészen közel állhattak a korabeli folyóparthoz, s a Duna fentebb már többször említett áradásainak gyakorta is áldozatul eshettek. Az objektumok többnyire homogén, iszapos betöltése és egymáshoz való viszonya alapján nagyon valószínűnek tűnik, hogy az áradások során elpusztult, de legalábbis iszappal tejesen feltöltődött házak helyett egyszerűbb lehetett újakat építeni, mint azokat kijavítani. Az áradások feltehetőleg nem érték felkészületlenül az ott lakókat. A számukra fontos tárgyakat, munkaeszközöket, esetleg ékszereket vélhetőleg volt idejük kimenteni, amit

25 Wolf 1996, 60.

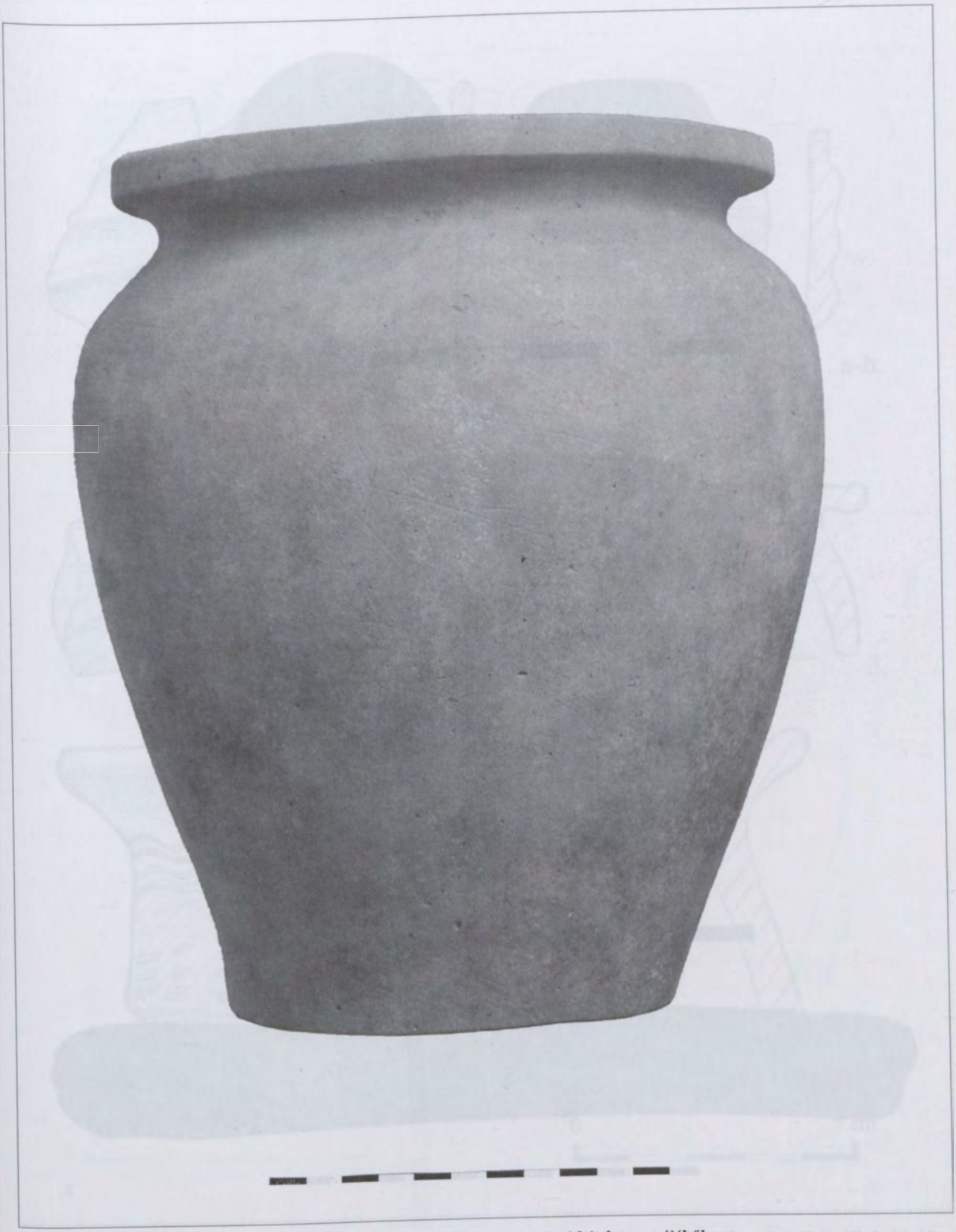

11. kép **Szaltovói típusú edény a 497. számú ház kemencéjéből.**

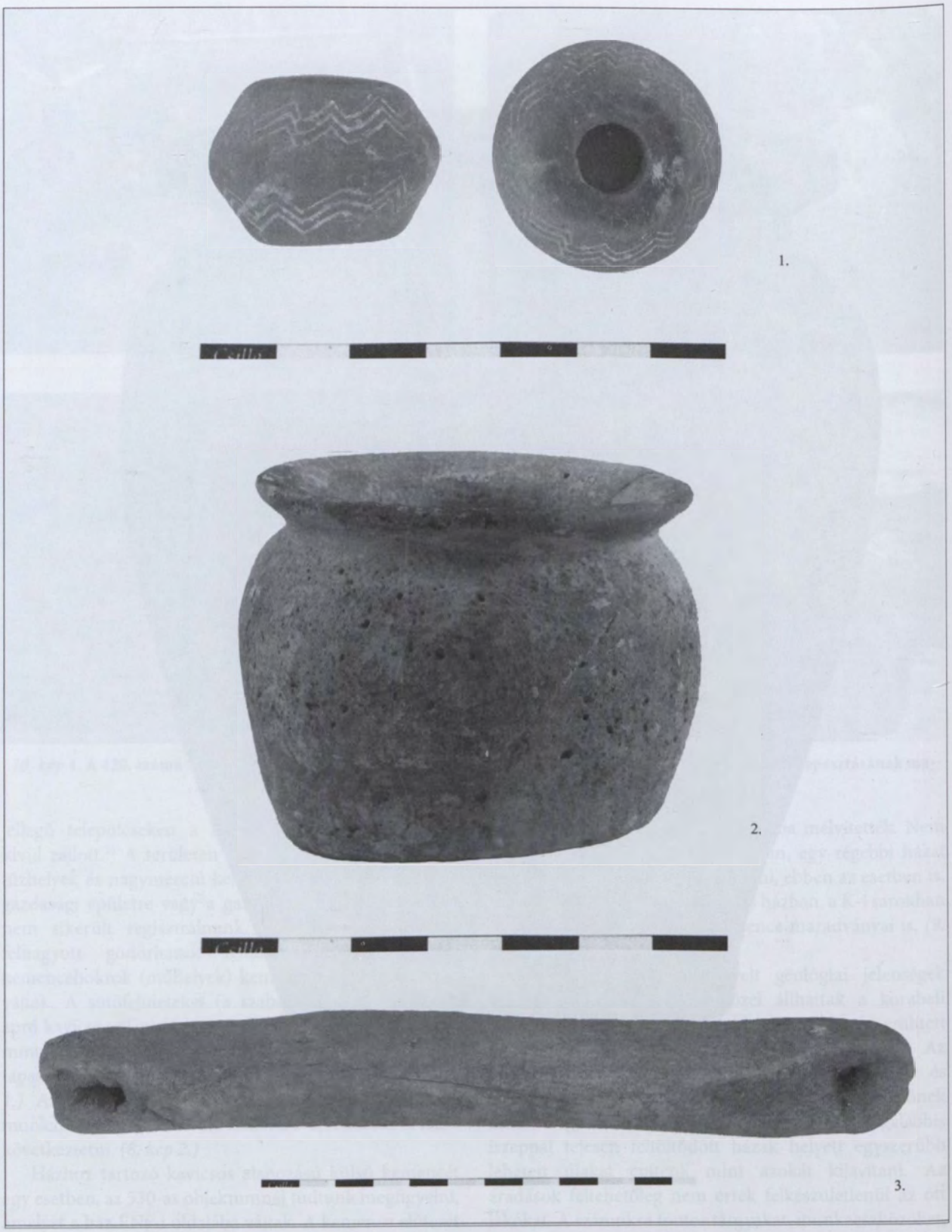

12. kép **1. Díszített orsógomb a 458. számú házból, 2. kerámia edényke a 210. számú árokból, 3. Csont korcsolya a 497. számú házból.**

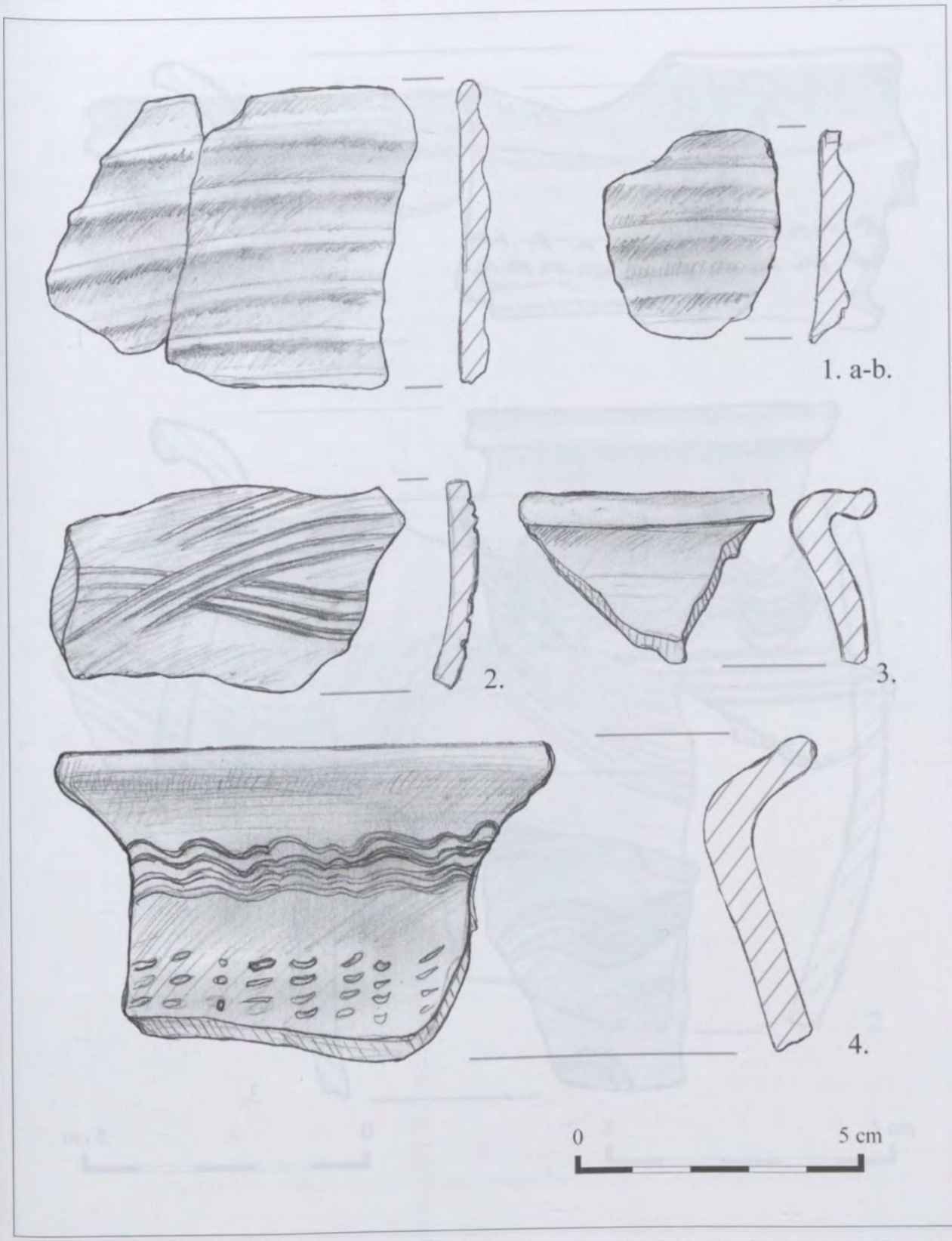

13. kép

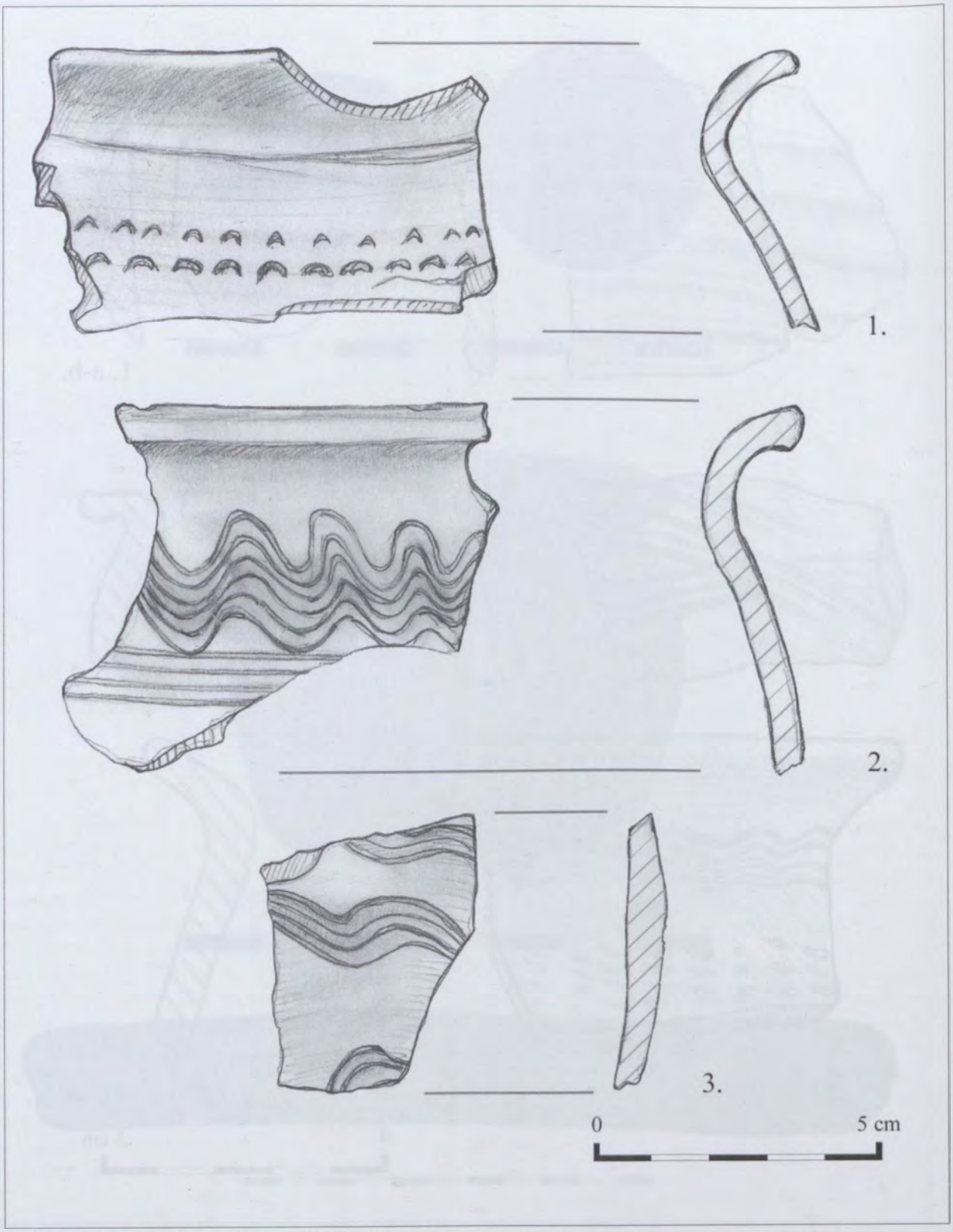

14. kép

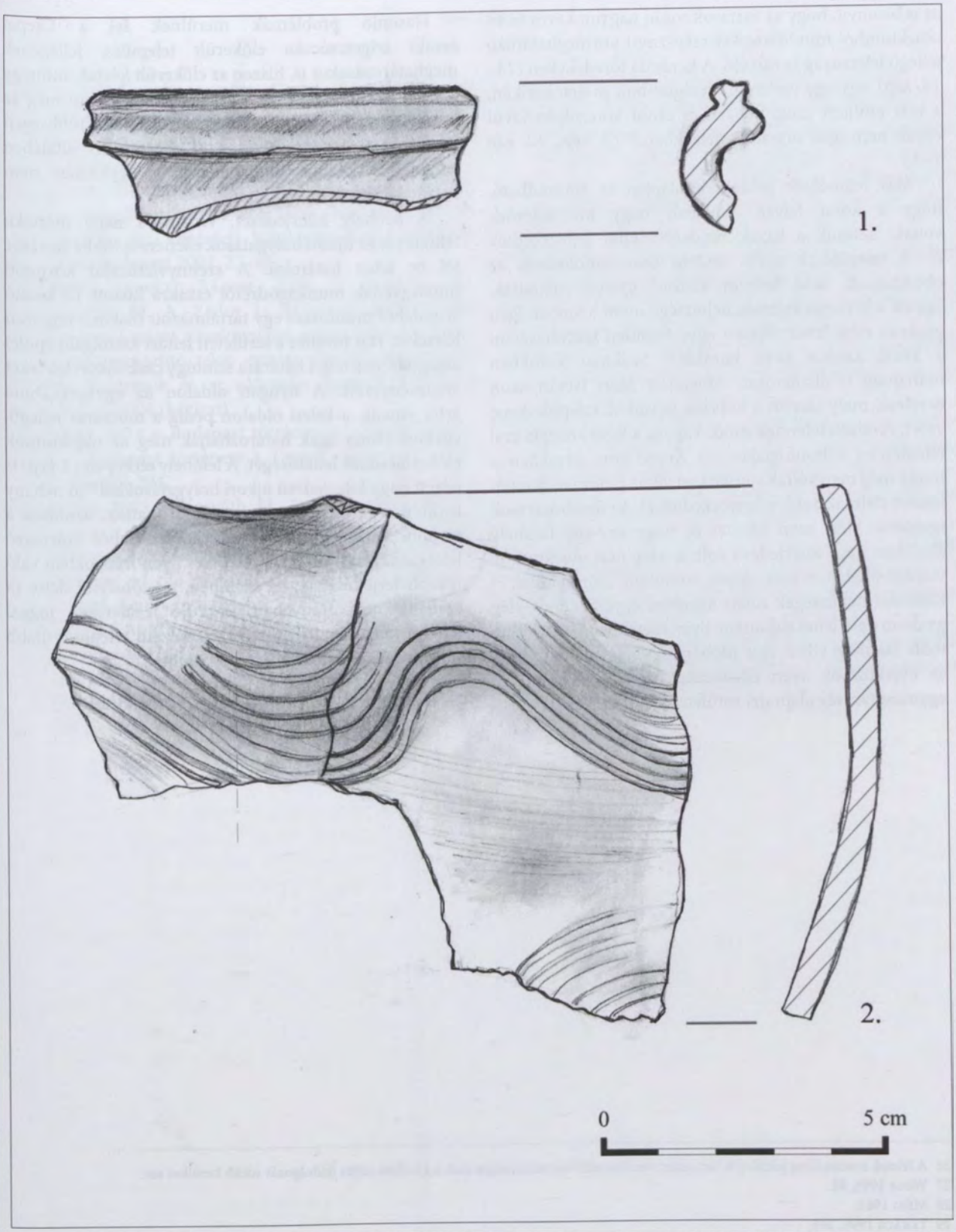

15. kép

az is bizonyít, hogy az ásatások során nagyon kevés (a 44 objektumból mindössze két rekesznyi) kormeghatározó jellegű leletanyag került elő. A kerámia töredékeken *(13–15. kép)*, egy-egy vaskésen, orsógombon és orsókarikán, a már említett ezüst pénzen és csont korcsolyán kívül egyéb nem-igen maradt a házakban.[26] *(5. kép., 12. kép 1–3.)*

Más lelőhelyek példáinak alapján is elmondható, hogy a korai falvak általában nagy kiterjedésűek voltak, bennük a házak rendszertelenül helyezkedtek el. A települések egyes részein összezsúfolódnak az objektumok, más helyein viszont üresen maradtak. Éppen a kerámia keltezés nehézsége miatt azonban igen gyakran nem lehet teljesen egyértelműen szétválasztani a közel azonos korú házakat.[27] Szakmai körökben manapság is általánosan elfogadott Méri István azon érvelése, mely szerint a korszak falvainak településképe szórt, rendszertelennek tűnő. Vagyis, a késő középkorral ellentétben a honfoglalás-, és Árpád-kori falvakban a házak még nem voltak sorokba, utcákba rendezve, hanem inkább halmazszerűen helyezkedtek el. Az újabb ásatások igazolták Méri azon nézetét is, hogy egy-egy faluhely általában nagy kiterjedésű volt, a települési objektumok viszont általában csak egyes pontokon „sűrűsödnek".[28] Keltezési nehézségek miatt azonban egyelőre még elég gyakran nem lehet eldönteni, ilyen esetekben ténylegesen több lakóház állt-e egy időben egymás mellett, vagy az objektumok ilyen elhelyezkedése csak egy időbeli egymásutániság alaprajzi vetülete-e.[29]

Hasonló problémák merülnek fel a Csepel északi szigetcsúcsán előkerült település, jellegének meghatározásakor is, hiszen az előkerült leletek, mintegy 500 év anyagát ölelik fel. Cseppet sem könnyíti meg az értékelést az a tény sem, hogy a települések többségén megszokott, így az Árpád-kori falvakra is általában jellemző klasszikus hulladékgödrök egyáltalán nem kerültek elő.

A lelőhely kiterjedését, viszont a nagy mértékű feltöltés és az újkori bolygatások ellenére is többé-kevésbé jól be lehet határolni. A szennyvíztisztító központi műtárgyának munkagödrétől északra húzott 13 kutató szondából mindössze egy tartalmazott (őskori) régészeti leleteket. Hat további a területen feltárt kiszolgáló épület alapgödrének teljes feltárása szintúgy csak őskori leleteket eredményezett. A nyugati oldalon az egykori Duna ártér vonala, a keleti oldalon pedig a mocsaras jellegű, egykori Duna ágak határozhatják meg az objektumok előkerülésének lehetőségét. A lelőhely térképen *(3. kép)* is jelzett nagy kiterjedésű újkori bolygatásokkal[30] jó néhány további régészeti jelenséget elpusztíthattak, azonban a további feltárt területek más korszakokból származó leletgazdagsága kizárja a település ilyen irányokban való tovább terjedését. Ezzel szemben, a lelőhelytől délre (a szabadkikötők irányában) elterülő területeken joggal lehet a tanyasias jellegű laza szerkezetű település újabb objektumainak előkerülésére számítani.

26 A leletek restaurálása jelenleg is tart, ezért részletesebb bemutatásukra csak a későbbi, teljes feldolgozás során kerülhet sor.

27 Wolf 1996, 61.

28 Méri 1963.

29 Takács 1996, 205.

30 A különböző épületekkel és létesítményekkel kapcsolatos földmunkák (raktárak, irodák, és üvegházak alapozása, a gyakran szennyezett hulladékot is tartalmazó nagy kiterjedésű beásások gödrének kitermelése), alkalmával szinte minden esetben beleástak az altalajba. Ezen felül, a hosszú évekig itt működő bolgárkertészet megszűnésekor a termőtalajt, gyakran a szubhumusz réteggel együtt távolították el.

Anonymus = Anonymus: Gesta Hungarorum. A magyarok cselekedetei. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. (Ford.: Pais Dezső.) Budapest 2003.

Endrődi- Horváth 2002 = Endrődi A.–Horváth M. A.: Kora bronzkori és avar sírok, Budapest, Csepel-szigeten. In: Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Budapest 2002, 27–46.

Endrődi-Horváth-Zádor 2004 = Endrődi A.–Horváth M. A.–Zádor J.: Régészeti előtanulmány a Csepel-sziget északnyugati szigetcsúcs Központi Szennyvíztisztító telep építési tervéhez, a régészeti terepbejárások és az okleveles források tükrében. Jelentés 2004.(kézirat)

Györffy 1973 = Budapest története az Árpád-korban. In.: Budapest története I. (Szerk.: Gerevich L) Bp. 1973. 219-294.

Horváth 2005 = Horváth M. A.: Régészeti kutatás a tervezett csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén / Archaeological investigations on the territory of the planned Central Sewage Plant in Csepel. Aquincumi füzetek 11 (2005) 177-186.

Horváth-Endrődi-Maráz 2007 = Horvárth M. A.–Enrődi A–Maráz B.: Régészeti kutatások a csepeli Központi Szennyvíztisztító Telep területén (Archaeological investigations in the territory of the Central Waste Water Treatment Plant on Csepel Island). Aquincumi füzetek 13 (2007) 216-232.

Horváth-Mindszenty-Krolopp 2006 = Horváth Z. -Mindszenty A.–Krolopp E.: Régészeti és geológiai előtanulmányok a Csepel-sziget északnyugati szigetcsúcs Központi Szennyvíztisztító telep építését megelőző régészeti feltárásokhoz. Jelentés 2006. (kézirat) 216–232.

Méri 1962 = Méri I.: Az árkok szerepe Árpád-kori falvainkban. ArchÉrt 89 (1962) 211–218

Méri 1963 = Méri I.: Árpád-kori szabadban lévő kemencék. ArchÉrt 90 (1963) 273–281

Nagy 1998 = Nagy, M.: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest I–II. In: MAA. Budapest 2002, 143–188.

Takács 1996 = Takács M.: Honfoglalás és korai Árpád-kori telepfeltárások az M1 autópálya Nyugat-Magyarországi szakaszán. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 197–217

Takács 1999 = Takács M.: Árpád-kori lakóház rekonstrukciók In: Schwarcz K.–Hanny E. (szerk.): Monumenta Historica Budapestinensia X. Budapest 1999, 73–129.

Wolf 1996 = Wolf M.: Települések. In: Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 60–61

BERICHT ÜBER DIE FREILEGUNG DES SPÄTVÖLKERWANDERUNGS- UND FRÜHÁRPÁDENZEITLICHEN SIEDLUNGSTEILS AUF DER NÖRDLICHEN SPITZE DER INSEL CSEPEL

Die Abteilung der Ur- und Frühgeschichte des Budapester Historischen Museums führte in den Jahren 2004–2007 Ausgrabungen auf dem 29 Hektar grossen Terrain der geplanten zentralen Abwasserbeseitigungsanlage auf der nördlichen Inselspitze von Csepel.

Auf dem etwa 130.000 m^2 grossen freigelegten Terrain kamen 854 archäologische Objekte zum Vorschein, die meistens zu urzeitlichen Kulturen einreihbar sind.

Schon bei der Probeausgrabung im Jahre 2004 kamen spätvölkerwanderungszeitliche und frühárpádenzeitliche Funde ans Tageslich, aber erst 2006 konnten wir 40 Objekte dieser Epochen freilegen.

Auf dem Terrain wurden insgesamt 23 Häuser, 5 Backofen oder Kochstellen, 4 Graben, 5 Gruben, 2 Keramikhügel, 2 Objekte mit unbekannter Verwendung freigelegt *(Abb. 3.)*.

Die freigelegten 23 Häuser waren halb in die Erde eingetiefte Grubenhäuser, in den oft Steinöfen standen. Vielmal fanden wir in den Boden der Häuser gegrabene Gruben, die wahrscheinlich für die Aufbewahrung vom Lebensmittel dienten.

Die Häuser befanden sich auf einem grossen Terrain, aber einige waren ganz nahe zu einander. Nach der Freilegung der Objekte und in Hinsicht der Rekonstruktionsmöglichkeiten wurde klar, dass sie nicht in gleicher Zeit nebeneinander stehen könnten. Die Bestimmung der wenigen Keramiken bestätigte auch diese Annahme, weil die Verteilung der Funde vom 8 bis zum Anfang des 13. Jahrhunderts fällt. Eine genauere Datierung wird dadurch erschwert, dass aus einem Teil der Objekte keinerlei Keramikfunde zum Vorschein gekommen sind.

Die Ausmassen der Häuser wechselten sich zwischen 2-3 × 3-4 m und ihre Orientierung war mit wenigen Abweichungen unabhängig von der Epoche durchschnittlich nordwestlich-südöstlich. In den Häuser blieben ausser Keramikbruchstücken *(Abb. 13–15.)*, je ein Eisenmesser, Spinnwirtel, Wirtelstein und eine sekundär verwendete Silbermünze (Denar des Königs Sámuel Aba 1041–1044., CNH. I. 10.) *(Abb. 5, a–b.)* kaum etwas übrig.

SZENTPÉTERI JÓZSEF

CASTRUM TETEL – EGY INDULÓ KUTATÁSI PROGRAM KÉRDÉSFELTEVÉSEI

2005. március 22-én – egy Bóna István útmutatása alapján készült térképvázlattal a kezemben – léptem első ízben a Bács-Kiskun megyei Solt mellett lévő Tételhegy tetejére *(1. kép)*. A helyszínen tapasztalt régészeti jelenségek, majd az adattárak, levéltárak és térképgyűjtemények lassan kérdésfeltevésekké összeálló adatsorai indítottak arra, hogy a legkülönbözőbb tudományterületeket művelő kutatók részvételével egy interdiszciplináris programot kezdeményezzek.

A program címe az Anonymus 1200 körül írott *Gesta Hungarorum*ában szereplő *castrum Tetel*, melyet középkor-kutatásunk ezidáig egyöntetűen a bácskai Titel településhez kötött. A Névtelennél négyszer említett Titel helynév alakja nem egységes: a 19. fejezetben: *Salano duci Tytulensy*; 38. fejezet: *in illo loco, qui dicitur Tetel*; 39. fejezet: *Dux autem Salanus ... egressus de Tetel*; 41. fejezet: *ad Titulum.*[1] A honfoglaló magyar fejedelem, Árpád vezér legjelentősebb ellenfelének, a Duna–Tisza-közén uralkodó Salanus bolgár duxnak volt ez a székhelye. Árpád a titeli fejedelmet saját Tisza menti erődítménye, Alpár (castrum Opar/Olpar)[2] mellett győzte le. A Bolgárfejérvár/Nándorfehérvár közelében levő Szalánkemén etimológiailag szintén kapcsolatba hozható Salán fejedelem nevével.[3] Vörösmarty Mihály Anonymus alapján örökítette meg nevezetes költeményében Párducos Árpád győzelmét a bolgár fejedelem fölött.[4] Kiinduló feltevésem az, hogy ez a *castrum Tetel* – az eddig ismert és újonnan fölmerült adatok újraértelmezése alapján – talán inkább a solti Tételhegyhez köthető, amely ezzel több régen vitatott problémakör újragondolására késztethet bennünket.[5] Milyen adatok szolgálnak hipotézisem kiindulópontjául?

Idrisi (Abu Abdallah Muhammad al-Idrisi) arab geográfus 1154-ben Szicíliában készített világtérképének másolata, valamint a hozzá fűzött leíró magyarázat *(A horizontok bebarangolása után vágyó mulatságának könyve)* több kéziratban is fennmaradt. Magyarország egykorú leírását és térképét valószínűleg itt járt kereskedőktől szerzett információk alapján készítette el.[6] A térképlapok egyike *(2. kép)* a Duna menti Budavár és Bács városa között fele távolságban egy *Titlws* nevű települést ábrázol, amelyet gazdag kereskedővárosként jellemez: *„B.d.wār.h (=Budavára) városától T.y.t.l.w.s (=Titel) városáig a folyó mentén, keleti irányban hetvenöt mérföld a távolság. T.y.t.l.w.s (=Titel) városától B.k.s.y.n*

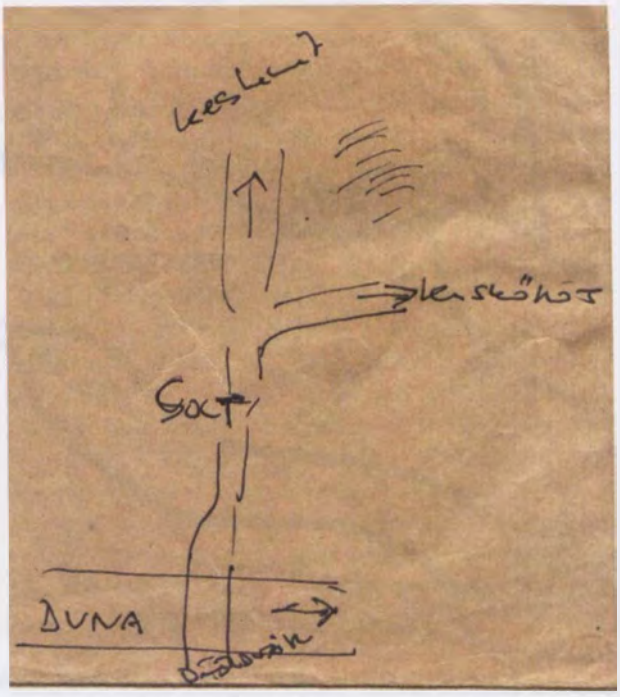

1. kép **Bóna István térképvázlata az avar kagáni székhely feltételezett helyszínéről. B. Horváth Jolán rajza, 1998. január 15.**

1 Kertész 2005, 378, 21. j.
2 Kristó 1994
3 Kordé 1994; Benkő 1995; Benkő 1996, 243.
4 Arany János: *Zalán futása*, 1825.
5 Annak ellenére vélem ezt, hogy Anonymus a 41. fejezetben pontos (és egyértelműen a bácskai Titelre vonatkoztatható) útvonal leírásával szolgál: *„Aztán pedig Árpád vezér meg nemesei innen előnyomulva egészen Titelig mentek, s odáig meghódították a népet. Majd továbbindulva, a Szalánkemén-révhez jutottak, s a Tisza–Duna aljában lakó egész népet igájuk alá hajtották"* (Pais Dezső fordítása). Anonymus Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Magyar Helikon. Budapest, 1975, 114.
6 Zimonyi 1994, 280.

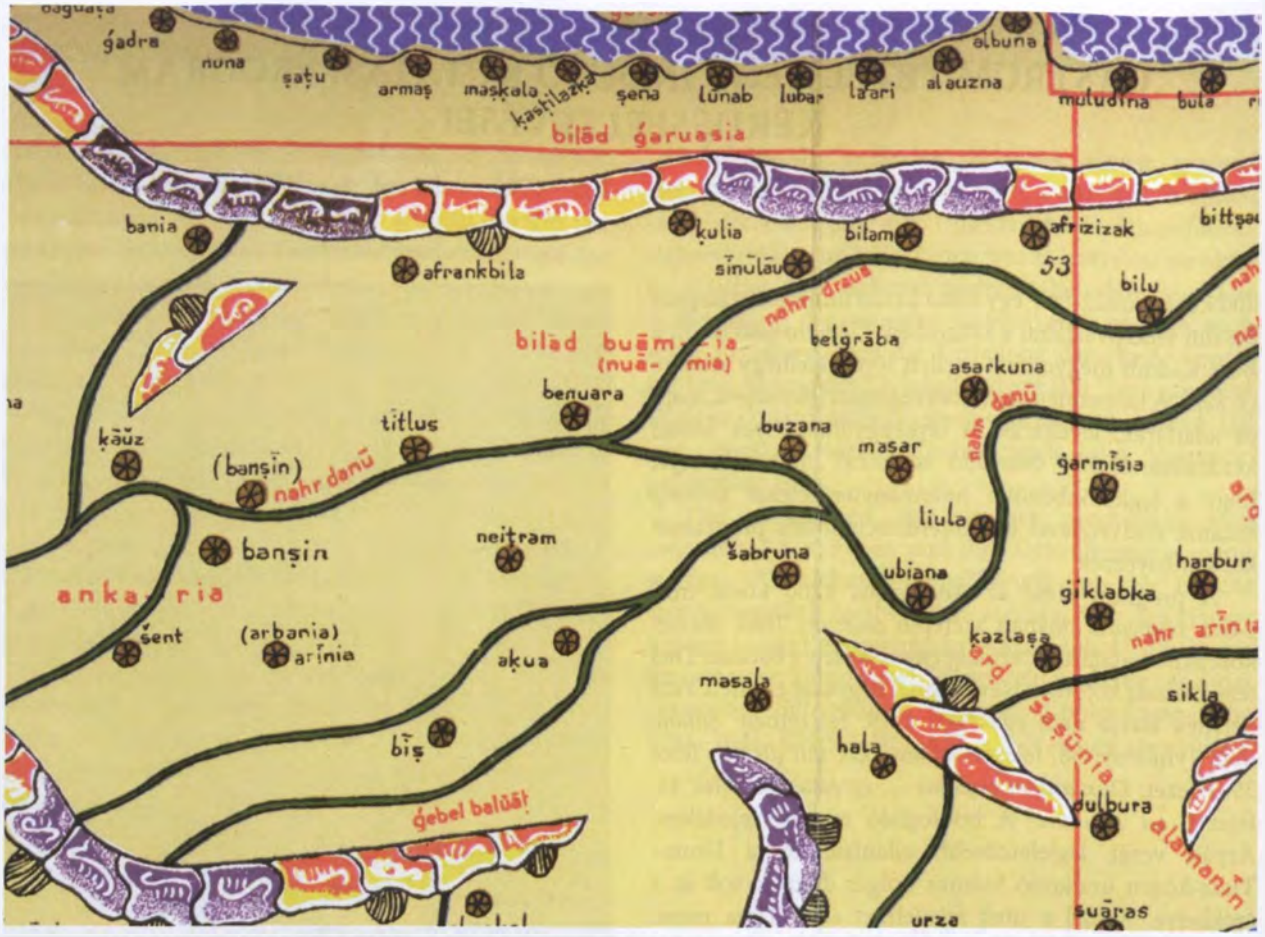

2. kép **Idrisi világtérképének Magyarországot ábrázoló részlete, 1154. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest**

(=Bács) városáig ugyancsak hetvenöt mérföld. T.y.t.l.w.s (=Titel) városa a folyó északi partján van. Sok lakója és jószágja van, lakói nagyon tehetősek, bőségben és gazdagságban élnek."[7]

Az Idrisi leírásában felsorolt magyarországi vonatkozású helynevek arabról latinra való átírásának és lokalizálásának számos problémája mellett a szakirodalom egységesen a Titlus = (bácskai) Titel azonosítás mellett foglalt állást.[8] Mindezek ellenére fölvetem a „Titel=Tetel" (Tételhegy) lehetőséget, mégpedig a következő érvek alapján: a Buda és Titel közötti közlekedési irányra vonatkozó *folyó mentén* meghatározás azért fontos számunkra, mert a szöveg egy korábbi helyén Budával kapcsolatban a Dunáról volt szó, így értelemszerűen Titlus *is* a Duna partjára tehető (ugyanezt erősíti a térképen a köztük levő folyó *Duna* felirata is); a leírás és a térkép szerint a Buda–Titlus távolság ugyanakkora, mint a Titlustól a folyó mentén Bács felé mért távolság, ezzel földrajzilag is meghatározza a három település egymáshoz való viszonyát, amiből logikusan az következik, hogy ez a leírás nem a bácskai Titelre vonatkozhat (annak ellenére, hogy mai tudásunk szerint a közöttük lévő távolság semmiképpen nem mondható egyenlőnek).

Ha és amennyiben az általam javasolt azonosítás megállja a helyét, akkor az Idrisi után bő fél évszázaddal később született Gesta Hungarorum *castrum Tetel* székhelyével kapcsolatban is felmerülhet a mai Bács-Kiskun megyei Tétel helynévvel való azonosság lehetősége. Mindezt annak ellenére vélelmezem, hogy Bóna István az Árpádok korai váráról írt összefoglalásában úgy foglalt állást, hogy „a korai Árpád-korban egyáltalán nem léteztek (olyanok), mint az anonymusi Titel vagy Szalánkemén vára".[9]

7 Elter 1985, 60.
8 Elter 1985, 54–55; Püspöki Nagy 1989, 195; 16, 41; Papp-Váry–Hrenkó 1989, 46–47; Papp-Váry 2002, 72–73.
9 Bóna 1995, 18; Bóna 1998, 21.

Ami a bácskai Titelt illeti, a település és prépostság a hajdani Bács megyében, a Dunába torkolló Tisza partján található. 16. századi források szerint itt volt a székhelye a Szent Bölcsességről (S. Sapientia Dei) elnevezett társaskáptalannak, melyet Szent László király és öccse, Lampert herceg alapított a 11. század utolsó harmadában.[10] A település névvariánsai: Titöl, Tetöl, Tétel. Okleveleink nem mindig közlik, hogy az adott település melyik megyéhez tartozott, ezért történhetett, hogy míg Györffy György a bácskai Titelnél veszi számba az összes Titel/Tételre vonatkozó Árpád-kori forrást,[11] addig Csánki Dezső már külön-külön tárgyalja a Fejér megyei Tetel/Tétel, illetve a Bács megyei Titel nevű települést.[12]

Hogy e feltevés fényében érdemes ismét áttekinteni írásos adatainkat, igazolja egy vatikáni forrás értelmezése: István titeli plébános esetében ugyanis bizton állítható, hogy a Solt melletti Tételről származott. A római Szentlélek Társulat anyakönyvében ugyanis 1493. május 14-én egy olyan István nevű plébános neve van feltüntetve „de Thetyl" a *váci* egyházmegyéből, aki a Kalocsa egyházmegyei *keceli* plébánossal együtt zarándokolt a Szent városba.[13] A váci egyházmegyéhez való tartozása és a városhoz közeli Kecel egyértelműen a Solt melletti Tételre utal.

Maga Solt település[14] neve puszta személynévből keletkezett magyar névadással, az alapjául szolgáló személynév Zsolt és Zoltán, valamint a szultán köznévvel hozható kapcsolatba.[15] Solt először akkor jelenik meg az írott forrásokban,[16] amikor egy, a 14. században hamisított 1145-ös (a Tolna megyei Madocsa és tartozékai) határleírásában a Soltról Patajra (a mai Dunapatajra) vezető utat említik.[17] A középkorban Fejér megyéhez tartozik mezővárosként, 1325-től mint Fejér megye Dunán inneni széke szerepel (Solt-szék).[18] 1333-ban Drugeth János nádor, fehérvári ispán (solti széki) alispánja a szolgabírákkal Solton bíráskodik és ad ki oklevelet.[19] A kalocsai érseknek is jelentékeny birtoka és praediális nemesei voltak Solton.[20] Pray György alapján feltehetőleg itt volt a kalocsai főesperesség székhelye, a leírása szerint Solt 1559-ig a kalocsai érsekséghez tartozott, ekkor I. Ferdinánd a váci egyházmegyének adományozta a kalocsai érsekség itteni birtokait. 1778-ban a település már Vácra fizeti a tizedet.[21]

De térjünk vissza a régészeti adatokhoz! A hazai és nemzetközi szakirodalom – a korabeli írott forrásokra támaszkodva – egyöntetűen a Duna–Tisza-közére teszi az avar kaganátus központját, a ringet,[22] ám nem lehet tudni, hogy ez pontosan hol volt, mint ahogyan azt sem, hogy a Kárpát-medence 895-ös birtokba vétele után (egészen a 970-es évekig) hol lehetett a magyar fejedelemség központja.

Regino krónikája szerint az a terület, ahol a magyarok először vetették meg a lábukat a Kárpát-medencében, a Duna–Tisza-köze volt *(Pannoniorum et Avarorum solitudines)*;[23] a 9. századi régészeti és írott források alapján összeállított térképen *Ava(ro)rum solitudo*.[24] Ugyanezt a véleményt fogalmazta meg Trogmayer Ottó is nemrég megjelent könyvében, amikor a kagán szállását, a ringet a mai Dunatetétlen (elírással: Dunatétény) környékére helyezte: *„A község határában, az országúttól keletre hatalmas, ezen a területen egyedülálló, elhúzódó kiemelkedés vonzza a tekintetünket."*[25]

Tétel szavunk az egyik feltevés szerint etimológiailag azonos a török eredetű 'Törtel' szóval, aminek értelme: 'négy vidék (ura)'.[26] Ide kapcsolható a feltehetőleg szintén nem bizonyítható elképzelés, melyet Szabó János Győző a Duna–Tisza-köz magyar honfoglalás kori régészeti leleteinek elemzése közben vetett föl: az egyes méltóságjelvényeken – tarsolylemezeken, mellkorongon

10 Makk 1994, 393; Rokay–Takács 1994, 677.
11 Györffy 1987a, 202, 240–242.
12 A Fejér megyei Tetel/Tételről Csánki III. 353; a bácsi Titelről Csánki II. 139.; vö. Ördög 2002, 816.
13 Varga 1997, 407.
14 Varga 1997, 322–323.
15 Kiss 1988⁴, II. 481.
16 A Solt/Solth nevű település több vármegyében való előfordulása – Titel/Tétel esetéhez hasonlóan – alkalmat adhatott a források összetévesztésére. Vö. Ördög 2002, 750: Csanád megyében: Csánki I. 702; Fejér megyében: Csánki III. 345; Szerém megyében: Csánki II. 252.
17 Györffy 1987b 437.
18 Csánki III. 345.
19 Györffy 1987b 436.
20 Csánki II. 345.
21 Soós 1929, Nagy 1964, Stolek 1984, Nagy 1990, Nagy 1997, Nagy 2000; vö. Csorba 1974, 213., Lantos 2007.
22 Pohl 1988, 306–308.; Bóna 1994, 72–75.; Makkay 1996; Szádeczky-Kardoss 1998, 286–297.
23 Szádeczky-Kardoss 1994.
24 Bóna István (Bóna–Szentpéteri 1995) először Solttól kissé északabbra jelölte a feltételezett kagáni központot *(Regia Avarorum Hring)*, az 1998 körül készült térképvázlaton már egyértelműen a Tételhegyre lokalizálta.
25 Trogmayer 2005, 108.
26 Kiss 1988⁴, II. 656–657.

3. kép **Hell Miksa térképének Duna–Tisza-közi részlete, 1772**
Országos Széchényi Könyvtár, Budapest

4. kép **Magyar honfoglalás kori hajfonatkorong a solti Tételhegyről, 1907.**
Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest; fotó: Kardos Judit

(éppen a solt–tételhegyi leleten), szablyaellenzőn – megfigyelhető élére állított rombuszmotívum a fejedelmi családhoz lenne köthető.[27]

Titel/Tétel problematikája kiegészíthető azzal a sokáig visszhang nélkül maradt megjegyzéssel, melyet a magyar honfoglalás útvonalának elemzésekor Veszprémy László tett közzé először 1990-ben, miszerint Laskai Osvát a 15. században írott első Szent István-sermójában Álmos halálát Titelhez köti („... és Álmosnak nevezték azt is, aki a hunok nagyszámú sokaságával másodszor is kivonult Pannoniába, és Titel mellett megölték".[28] Meglátása szerint Laskainál semmi nyomát nem találjuk Anonymus ismeretének, noha Titel nevét csakis tőle vehette volna át. Bő évtizeddel később részletesen elemezte a ferences szerzetes lehetséges forrásait Kertész Balázs, aki úgy foglalt állást, hogy Laskai több adatot emlékezetből használt, így Anonymust is, de szerinte „tévedett, amikor azt írta, hogy Álmost ott ölték meg, hiszen Álmos halálával P. mester nem foglalkozott".[29]

Nem mellékes az a körülmény, hogy a Gestában olyan földrajzi nevek is föltűnnek *Alpár* mellett mint a *Körtvélytó*, a *Tetétlen-hegy*. Bizonyára nincs közvetlen összefüggés, de figyelemre méltó az a jelenség, hogy a magyarországi térképészet kezdeteitől, már a kora 16. századi térképektől kezdve a Solttól délkeletre eső települést *Körtvélyes*ként és annak névvariánsaival jelölik; a legközelebbi település pedig éppen *Tetétlen* (a mai Dunatetétlen).[30] Figyelemre méltó és további vizsgálatot érdemel az is, hogy a Körtvélytó mocsár *(Curtveltou Stagnum)* helyét a Gesta Hungarorum első térképészeti feldolgozója, Hell Miksa a Tételhalom környékére tette 1772-ben, s ugyanide a Gyömölcsény erdőt is *(Gemelsen Sylva)*.[31] *(3. kép)* A Kertvélyes/Körtvélyes településnév egyébként gyakori volt a középkorban (eredeti jelentése '(vad)körtefával benőtt hely[32]), széles körű elterjedésére Csánki számos adatot közöl.[33]

Ezek után térjünk rá, miként kapcsolódik az előadás a magyar honfoglalás korának legújabb eredményeit bemutató konferencia témaköréhez. Éppen száz esztendeje, 1907-ben került elő a Tételhegyen az a magyar honfoglalás korából származó (a 10. század első kétharmadára keltezhető) leletegyüttes, amelyet Csete István helyi gazda talált meg szántás során. A rangos

27 Szabó 1983, 43–46.
28 Veszprémy 1990, 9; Veszprémy 1991, 556; Veszprémy 1996, 198–199.
29 Kertész 2005, 378.
30 Csánki III. 353. vö. Ördög 2002, 470, 816.
31 A *Tabula geographica Ungariae veteris* című térkép közlése: Papp-Váry–Hrenkó 1989, 120.
32 Kiss 1988, 798.
33 Ördög 2002, 424, 429, 470.

5. kép **A Tételhegy az I–II–III. katonai felmérés térképszelvényén, 1783, 1806–1869, 1869–1887 Hadtörténeti Intézet és Múzeum Térképtára, Budapest**

női sír leleteit (egy aranyozott ezüst hajfonatkorongot, egy ezüst lemezkarperecet és két szív alakú lemezes csüngőt) gróf Benyovszky Sándornak adta át, aki azokat a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.[34] *(4. kép)* Hampel Józsefnek a találás évében megjelent műve címlapjára került a levéldíszes korong, ahol a lelőkörülményekről azt írta: „a solti Tételhegyen a Soltról Fülöpszállásra vezető úttól balra" került elő, s „a csontvázat újra eltemette a gazda".[35] Ezzel szemben a MNM eredeti leltárkönyvi bejegyzése szerint a helyszín: „*Solt. Tételhegy, a fülöpszállási úttól jobbra*" – és ez utóbbi tekinthető hitelesnek. A pontosítás azért sem mellékes, mert ez az út feltehetőleg nem más, mint amely mindhárom katonai felmérés területünket ábrázoló szelvényén is megfigyelhető: Solt felől a Tételhegyen keresztülhaladva Fülöpszállás felé vezet. *(5. kép)* Az út a légifelvételek segítségével jól azonosítható a terepen: a hegy ÉNy-i sarkánál levő vízmosta részen lép be, majd nyújtott Z-alakban haladva, egy hosszú völgyön át éri el a DK-i sarkot, ahol jelenleg két kisebb sánccal övezett árokként mutatkozik. A lelőhely hitelesítése eddig még nem történt meg, de talán mód lesz rá a közeljövőben. Amennyiben ki lehetne deríteni Csete István egykori földjének pontos helyét, közelebb kerülnénk a gazdag sír lelőkörülményeinek (esetleg további mellékleteinek) megismeréséhez vagy más honfoglalás kori temetkezések felfedezéséhez.

A kora Árpád-kori hely- és földrajzi nevek alapján egyes történészek[36] a Duna–Tisza-közére helyezik a 10. századi magyar fejedelmi törzs szállásterületét, amit azonban a tárgyi leletanyag alapján a régészek egy része következetesen elutasít.[37] A terjedelmi korlátok miatt nem térhetek ki részletesen e vita ismertetésére, az első vélemény melletti érvkent elég legyen itt utalnom a közelben található jelentős honfoglalás kori lelőhelyekre: legújabban Harta-Freifelt,[38] illetve korábban Balota-szállás, Dunavecse-Fehéregyháza, Izsák–Balázspuszta, Ladánybene–Benepuszta, Soltszentimre.[39] A közvetlen közelben fekvő Solt–Kalimajorban[40] 1966 szeptemberében a csatornázási munkák során megbolygatott sírok egyikében állítólag aranyozott ezüstlemezzel borított bőr tarsoly is előkerült.[41]

Maga a Tételhegy (Tételhalom) Solt határának keleti részén a dunaföldvári és bölcskei rév közelében, a kecskeméti és kiskőrösi műút között, a Duna medrétől légvonalban mintegy hét kilométerre fekszik. Természeti képződmény, ún. tanúhegy, melyet a folyó a mederváltásai során sem hordott el. Az ÉNy–DK-i irányban elhelyezkedő, kissé nyújtott ovális, kb. 1150x800 méter kiterjedésű domb legmagasabb pontjának tengerszint feletti magassága 112,2 m, ezzel 17 méterre emelkedik ki az egykori ártérből. Felszíne tagolt: a kisebb-nagyobb kiemelkedéseket vízmosásos mélyedések választják el egymástól. Déli oldalán található az egyutcás Tételhegy település, mely az 1941-es árvízkárosultak számára 1943-ban épült.

34 Révész 1996a. A leletek leltári száma: MNM 82/1907.1–4.
35 Hampel 1907, 137., 27. t. 1–4; Fettich 1937, 84.
36 Pl. Kristó 1980, 443–444; Györffy 1994.
37 Pl. Révész 1994; Fodor 1996, 55. skk; Révész 1996b 200–206.
38 Kustár–Langó 2003.
39 Fodor 1996, 302, 307, 338, 351.
40 A kalimajori Teleki-kastély 1922–1924 között épült (Virág 2004, 104–105.); helytörténészek feljegyezték, hogy temető hátnak nevezték az építkezés helyszínéül szolgáló Duna-parti kiemelkedést, ahol „*a kastély fundamentumának kiásásánál rengeteg csontvázat találtak*" (Soós 1929, 16.).
41 Horváth 1993, 325., 34. j.

6. kép **Esőben készült légifelvétel a Tételhegyről, 2006. augusztus 12.**
Fotó: Jászai Balázs (Civertan Grafikai Stúdió, Budapest, www.civertan.hu)

A dombfelszíni jelenségek felismeréséhez, majd az ásatásokon megfigyelt objektumok értelmezéséhez nélkülözhetetlen segítséget nyújtottak a Honvédelmi Minisztérium térképészeti archívumában őrzött katonai felvételek (1954, 1987, 2000, 2003), valamint Otto Braasch (1997–1998, 2001–2002),[42] Czajlik Zoltán (2003)[43], Miklós Zsuzsa (2004), László János (2005), Jászai Balázs (2006–2007) és Rákóczi Gábor (2007) légi régészeti fényképei. *(6. kép)*

A 2005-ben megkezdett terepszemlék során több, egymástól elkülönülő lelőhelyet sikerült lokalizálni.[44] A domb keleti lábánál levő sík területen *neolit* és *Árpád-kori* cserepek kerültek elő. Magán a hegyen az emberi megtelepedésre utaló legkorábbi leletek a *középső bronzkor* (vatyai kultúra) és a *késő bronzkor* (urnamezős kultúra) emlékei. Néhány halomsíros és kelta perem a *vaskorból*, valamint avar temető néhány sírja a 7. század közepéről, számos *népvándorlás kori*, illetve *középkori* edény, köztük cserépbogrács-töredék alkotja a leletanyagot. A százhektáros tanúhegy ÉNy-i végén levő dombon 2006-ban húzott 275 m hosszú, 4 m széles kutatóárok a rábontott szelvényekkel együtt is csupán 1800 m^2, azaz a szűken vett lelőhely 1,8 ezreléke. Az ásatás során megfigyelt objektumok:[45] bronzkori erődített telep, 11–12. századi soros temető, Árpád-kori településnyomok, talpas keresztelőmedence egy kora gótikus templomból, melyet egy középkori temető vesz körül. A tételhegyi tervásatást megelőzően talált szórvány leletek (pl. kelta üvegkarperec töredékei, egy meglehetősen kopott bizánci réz érem, Heraclius és Heraclius Constantinus 613–614-ra keltezhető, Constantinopolisban vert follisa, valamint egy Köln város címerével ellátott, 15. század közepére datált ólombárca) is sejtetni engedik, mennyire ígéretesnek tűnik a lelőhely. *(7. kép)*

42 Otto Braasch légifelvételeit Visy Zsolt (Pécsi Egyetem Légirégészeti Téka) szíves engedélyével használhatja a Castrum Tetel Program, melyet ezúton is köszönünk. Elsőként közölte a német légi régész egyik tételhegyi felvételét: Bertók–Visy 1997, 157.

43 Czajlik 2004, 111, 113, 120., 1. kép.

44 Szentpéteri–Rosta 2006.

45 Szentpéteri 2007a.

7. kép **Sánccal-árokkal körülvett őskori földvár feltárása a Tételhegyen, 2006**
Szentpéteri József felvétele

Tisztában vagyunk azzal, hogy még csak a kutatómunka legelején tartunk, és még számos szakmai szűrőn kell megméretni felfedezéseinket, feltételezéseinket. Éppen ezért a Tétel-projekt során hosszú távon számítunk – az ős-, népvándorlás, magyar honfoglalás és középkoros régész kollégákon túl – geológus, geográfus, botanikus munkatársak, nyelvész, történész, irodalomtörténész, egyháztörténész, földvárkutató, történeti földrajzos kutatók segítő, hatékony és aktív közreműködésére.[46]

Végezetül csak néhány megválaszolandó, újragondolást igénylő kérdést sorolok föl, melyek kutatása elengedhetetlen a továbbiakban: a tanúhegy geológiai szerkezete, a környék növény- és állatvilágának rekonstrukciója; a Tétel földrajzi név etimológiája, a P. mester Gesta Hungarorumában szereplő Salanus bolgár dux személye és az ezzel kapcsolatos problémakör, így a *castrum Tetel* lokalizálása, Tételhegy szerepe a solti ispánság kialakulásában; az Idriszi 1154-ben készült világtérképén szereplő *Titlus* viszonya a bácskai Titelhez; Solt szerepe a történeti Fejér megyében, helyzete a dunántúli központ, Alba Regiához viszonyítva; s nem utolsó sorban a kalocsai érseki székhely kapcsolata a tételhegyi feltárás során napvilágra kerülő egyházi építményekhez.[47]

46 Szentpéteri 2007b.

47 A Magyar Tudományos Akadémia Philos, Törvény és Történettudományi Osztálya által kezdeményezett és országosra tervezett település-statisztikai felvétel során Solt városáról 1860-ban napvilágra került adatok szerint „A városhoz nem messze fekvő Tétel hegyén több épületek, különösen egy kápolna forma rom hely látható..." (Horváth–Szabó 2000, 269.); minden bizonnyal az általunk Templomdombnak elnevezett helyszínen előkerült, a felmérés idején még megfigyelhető templom maradványa.

APPENDIX[1]

A solti Tételhegyen 2005-ben megkezdett munkálatok folytatásaként 2007 és 2009 között komplex vizsgálatra került sor a Nemzeti Kutatási és Technológiai Hivatal Jedlik Ányos Programja és a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Múzeumi Szervezete (jelenleg: Kecskeméti Katona József Múzeum) mint bázisintézmény támogatásával.[2] Míg 2005-ben csak háromnapos leletmentést végezhettünk, 2006-ban már háromhetes munkára volt lehetőségünk; 2007 nyarán – az NKTH-támogatás birtokában – öthetes, 2008-ban nyolchetes, majd 2009-ben ismét öthetes volt a feltárás időtartama. *(1. kép)*[3]

Az addigi eredmények előzetes összefoglalására a Castrum Tetel Program szakmai záróülésén, 2010. június 23-án került sor a kecskeméti Cifrapalotában.[4] Az adattári és levéltári források (archív légifelvételek, történeti térképek, oklevelek) összegyűjtése mellett ásatások sorával bizonyítottuk, hogy a legkorábbi emberi település középső bronzkori (Kr. e. 17. század), a sánccal–árokkal körülvett kéthektáros erődítés a késő bronzkorra keltezhető (Kr. e. 12. század). További vizsgálatokat igényel annak a jelenségnek elemzése, mely szerint az egész százhektáros lelőhelyet erődítés vette körül, valamint belső tagolását árkok és sáncok biztosították *(2. kép)*.

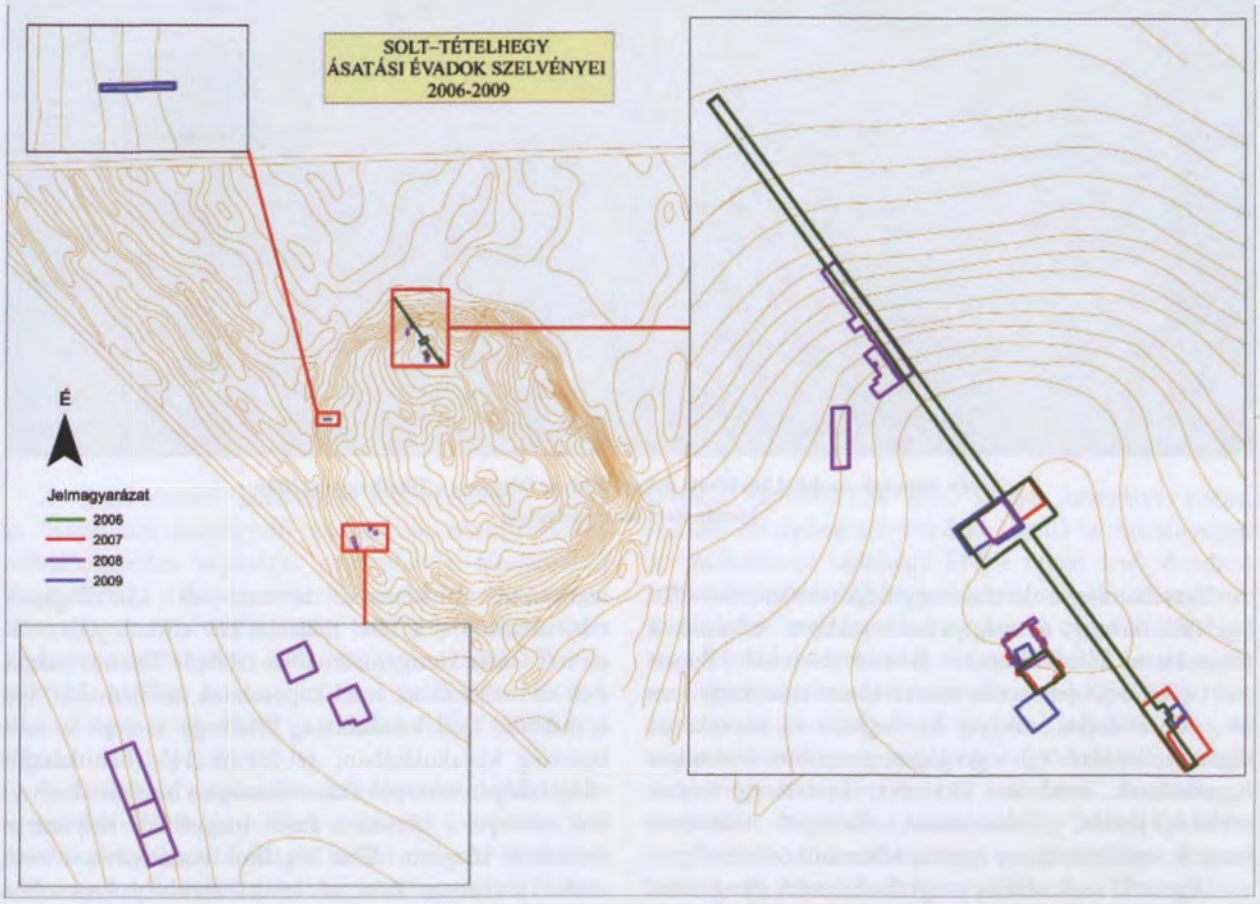

1. kép **A régészeti kutatások eddig a Tételhegy mintegy egy százalékát érintették**

1 Ez a függelék a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 31-én elhangzott előadás óta történt kutatások és a további tervek rövid összefoglalását tartalmazza.

2 A *Castrum Tetel. Természetvédelmi park és történelmi emlékhely létrehozása a solti Tételhegyen (Bács-Kiskun megye)* c. projekt nyilvántartási száma: NKFP-B4-2006-0007. Programvezető: Szentpéteri József (MTA BTK Történettudományi Intézet, 2012-től az MTA BTK Magyar Őstörténeti Témacsoport munkatársa).

3 A korábbiakban fölsorolt ásatási beszámolókon túl: Szentpéteri 2008, Szentpéteri 2010a.

4 Szentpéteri 2010b.

2. kép **Otto Braasch infra légifelvétele, 1997. június 23.**

Az elpusztult védműveket és települést az Árpád-korban többször megújították. Az ún. Templomdombon feltártuk egy kora Árpád-kori temető több mint száz sírját, egy középkori templomot, melynek gótikus időszakáról számítógépes rekonstrukció készült *(3. kép)*. Számos természettudományos módszert alkalmaztunk: felszíni mágneses kutatások *(4. kép)*, geológiai fúrások, környezettörténeti vizsgálatok alapján az egykori környezet változásait és állapotát rekonstruáltuk. A térinformatikai munkálatok révén a különböző kutatási eredmények (földi fotók, helyszíni rajzok, geológiai fúrások, légifelvétel sorozatok) azonos adatbázisba kerültek.[5] Résztanulmányok születtek az írott történeti forrásokról, a ránk maradt térképekről, a történeti-néprajzi kutatásokat megalapozó fényképgyűjtésről, az embertani maradványokról, a numizmatikai anyagról, valamint az állatcsontokról. [6]

Hároméves kényszerű szünetet követően 2013. július–augusztus során négyhetes feltárásra került sor. A Templomdombon folytattuk az őskori és középkori települési objektumok kutatását, míg a mellette levő Várdombon a solti ispáni vár lokalizálását kezdtük el.

A közeljövőben megvalósítandó terveink szerint folytatjuk az őskori települések kutatását, az Árpád-kori templom és temetőjének feltárását, vizsgáljuk kapcsolatát az előzményének tartható soros temetővel; ezek mellett újabb nagyjelentőségű objektumok (több korszakhoz kapcsolható erődítmények) régészeti kutatását kezdjük el, valamint a környező régióban három, a Tételhegyhez közeli lelőhely ásatására kerül sor (Hitre-tanya: szarmata és avar kori telep, Pékmajor: avar kori temető; Kalimajor: magyar honfoglalás kori temető). A kijelölt solti régióban egyrészt már korábban feltárt őskori és középkori lelőhelyek feldolgozását tervezzük, másrészt intenzív terepbejárások során mérjük föl a környék régészeti lelőhelyeit a Nagy-ér és a Kígyós-ér közé eső területen *(5. kép)*.

Távlati terveink között kiemelt szempont a Kiskunsági Nemzeti Parkhoz csatlakozva természetvédelmi terület létrehozása; történelmi emlékpark, múzeum és kutatóbázis kialakítása.[7]

5 Holl–Szentpéteri 2011

6 Szentpéteri 2010c.

7 A Castrum Tetel Program támogatására együttműködési megállapodást írt alá az ÉMI Építésügyi Minőségellenőrző Innovációs Nonprofit Kft. és az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont 2012. december 19-én.

3. kép **A tételhegyi későgótikus templom. Buzás Gergely rekonstrukciója, 2010**

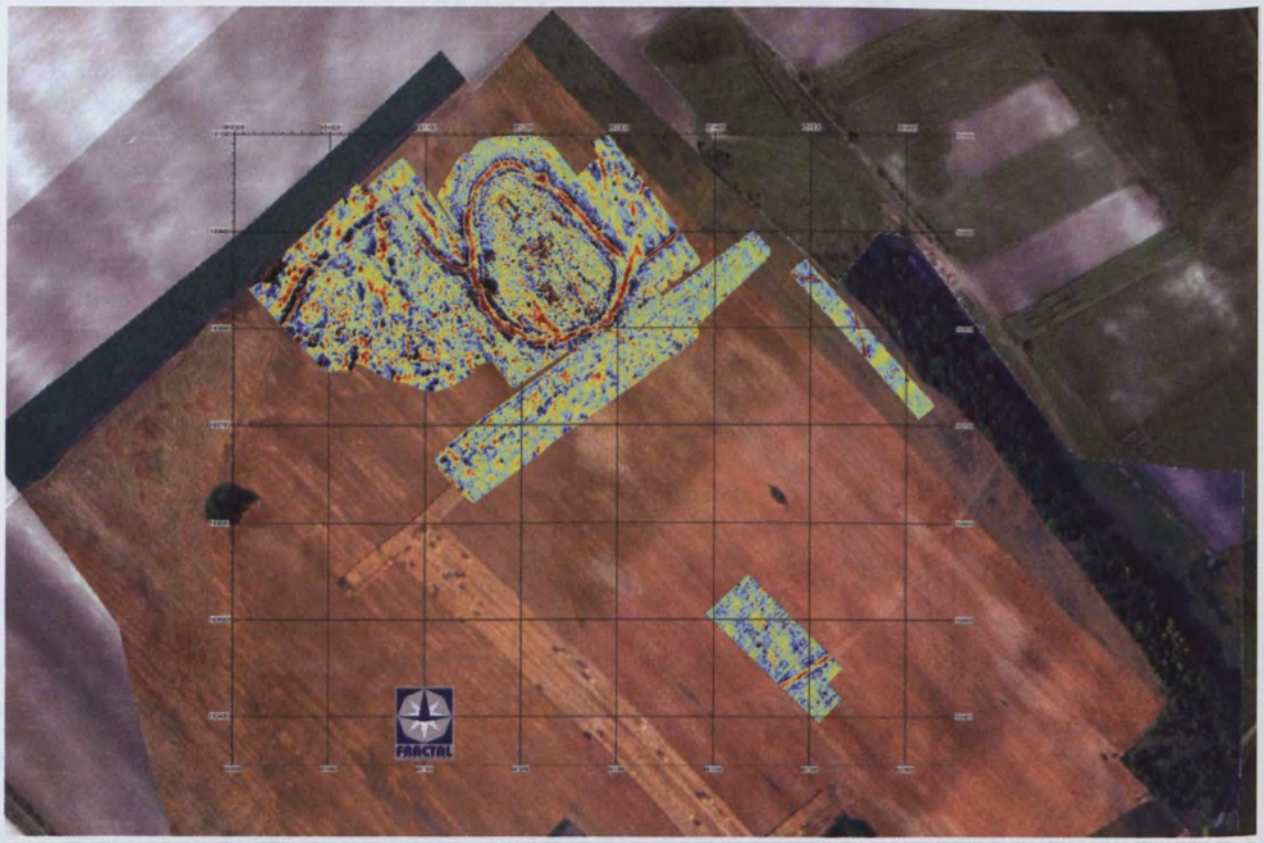

4. kép **A Tételhegyen végzett geofizikai vizsgálatok (2007–2009, 2013). Puszta Sándor felmérése**

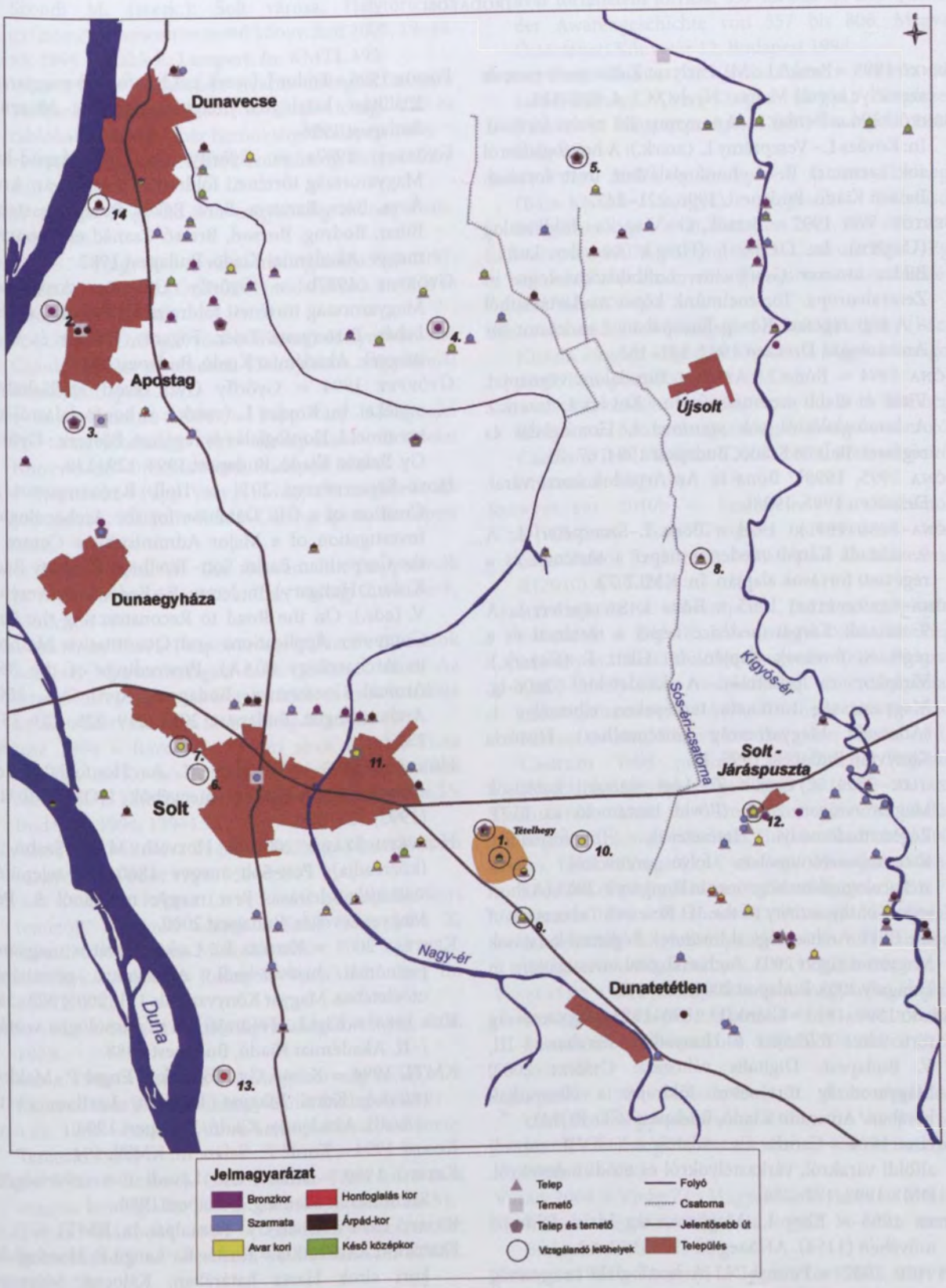

5. kép **A solti régióban tervezett kutatások régészeti lelőhelyei (1. Tételhegy, 9. Hitre-tanya, 13. Kalimajor)**

Benkő 1995 = Benkő L.: Mi a helyzet Zalán vezér neve és személye körül? Magyar Nyelv XCI. 4. 402–411.

Benkő 1996 = Benkő L.: Anonymus élő nyelvi forrásai. In: Kovács L.–Veszprémy L. (szerk.): A honfoglalásról sok szemmel II. A honfoglaláskor írott forrásai. Balassi Kiadó, Budapest, 1996, 221–247.

Bertók–Visy 1997 = Bertók, G.–Visy, Zs.: Bildkatalog (Ungarn). In: Oexle, J. (Hrsg.): Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa. Történelmünk képei madártávlatból – A légi régészet Közép-Európában. Landesamt für Archäologie, Dresden 1997, 141–163.

Bóna 1994 = Bóna I.: Az Avar Birodalom végnapjai. Viták és újabb eredmények. In: Kovács L. (szerk.): A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest 1994, 67–75.

Bóna 1995, 1998[2] = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1995, 1998[2].

Bóna–Szentpéteri 1994 = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: KMLT 72.

Bóna–Szentpéteri 1995 = Bóna I.–Szentpéteri J.: A 9. századi Kárpát-medence népei a történeti és a régészeti források alapján. In: Glatz F. (főszerk.): Virágkor és pusztulás. A kezdetektől 1606-ig. Magyarország története térképeken elbeszélve 1. (Atlaszok Magyarország történetéhez) História Könyvtár, Budapest 1995, 15.

Czajlik 2004 = Czajlik Z.: Légi régészeti kutatások Magyarországon 2003. (Rövid beszámoló az ELTE Régészettudományi Intézetének Térinformatikai Kutatólaboratóriumában folyó munkáról.) Aerial archaeological investigations in Hungary in 2003. (A short report of the activity of the 3D Research Laboratory of the ELTE Archaeological Institute). Régészeti kutatások Magyarországon 2003. Archaeological investigations in Hungary 2003. Budapest 2004, 111–145.

Csánki 1890–1913 = Csánki D. 1890–1913. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I–III, V. Budapest. Digitális változata: Csánki 2002. Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Arcanum Kiadó, Budapest (CD-ROM).

Csorba 1974 = Csorba Cs.: Adattár a X–XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. DME 1992, 177–236.

Elter 1985 = Elter I.: Magyarország Idrisi földrajzi művében (1154). AHSzeg 82 (1985) 53–63.

Fettich 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. ArchHung XXI. Budapest 1937.

Fodor 1996 = Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest 1996.

Györffy 1987a = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I[3]. Abaújvár, Arad, Árva, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bereg, Beszterce, Bihar, Bodrog, Borsod, Brassó Csanád és Csongrád megye. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.

Györffy 1987b = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza II. Doboka, erdélyi Fehér, Esztergom, Fejér, Fogaras, Gömör és Győr megyék. Akadémiai Kiadó, Budapest 1987.

Györffy 1994 = Györffy Gy.: Vezéri szálláshelyek emlékei. In: Kovács L. (szerk.): A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Főszerk.: Györffy Gy. Balassi Kiadó, Budapest 1994, 129–138.

Holl–Szentpéteri 2011 = Holl, B.–Szentpéteri, J.: Creation of a GIS Database for the Archaeological Investigation of a Major Administrative Centre in the Carpathian Basin: Solt-Tételhegy (County Bács-Kiskun, Hungary). In: Jerem, E.–Redő, F.–Szeverényi, V. (eds.): On the Road to Reconstructing the Past. Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology (CAA). Proceedings of the 36th Annual Conference. Budapest, April 2–6, 2008. Archaeolingua, Budapest, 2011, 219–225. CD: 251–257.

Horváth 1993 = Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből. HOMÉ 3031/2 (1993) 321–350.

Horváth–Szabó 2000 = Horváth M. F.–Szabó A. (közreadja): Pest-Solt megye 1860. évi település-statisztikai leírása. Pest megye múltjából 9. Pest Megyei Levéltár, Budapest 2000.

Kertész 2005 = Kertész B.: Laskai Osvát a magyarok pannóniai bejöveteléről. Anonymus gesztájának utóéletéhez. Magyar Könyvszemle 121 (2005) 373–384.

Kiss 1988[4] = Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest 1988.

KMTL 1994 = Kristó Gy. (főszerk.), Engel P.–Makk F. (szerk.): Korai Magyar Történeti Lexikon (9–14. század). Akadémiai Kiadó, Budapest 1994.

Kordé 1994 = Kordé Z.: Salán. In: KMTL 591.

Kristó 1980 = Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.

Kristó 1994 = Kristó Gy.: Tiszaalpár. In: KMTL 677.

Kustár–Langó 2003 = Kustár R.–Langó P.: Honfoglalás kori sírok Harta határában. Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 7. Kalocsa 2003.

Lantos 2007 = Lantos A.: Solti régészeti leletek. In:

Szondi M. (szerk.): Solt városa. Helytörténeti gyűjtemény, ismeretterjesztő könyv. Solt 2007, 19–35.
Makk 1994 = Makk F.: Lampert. In: KMTL 393.
Makkay 1996 = Makkay J.: Avarus, hringus, Salanus. Tudósok költötte talányok Erik lovag 795-ös rablóhadjáratától Alpár homokjáig. Budapest 1996.
Nagy 1964 = Nagy B.: Adatok Solt község történetéhez. Solt 1964.
Nagy 1990 = Nagy B.: Solt nagyközség monográfiája. Solt 1990.
Nagy 1997 = Nagy B.: Solt város monográfiája. Solt 1997.
Nagy 2000 = Nagy B.: Őseinkről utódainknak erről is és arról is. Solt 2000.
Ördög 2002 = Ördög F. (összeállította): Helynévmutató Csánki Dezső történelmi földrajzához. Akadémiai Kiadó, Budapest 2002.
Papp-Váry-Hrenkó 1989 = Papp-Váry Á.–Hrenkó P.: Magyarország régi térképeken. Gondolat Könyvkiadó–Officina Nova, Budapest 1989.
Papp-Váry 2002 = Papp-Váry Á.: Magyarország története térképeken. Kossuth Kiadó–Cartographia, Budapest 2002.
Pohl 1988 = Pohl, W.: Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n.Chr. Verlag C. H. Beck, München 1988.
Püspöki Nagy 1989 = Püspöki Nagy P.: Piacok és vásárok kezdetei Magyarországon 1000–1301. 1. kötet. Az Árpád-kori vásártartás írott emlékei és azok kritikája az államszervezéstől a tatárjárásig. Madách 1989.
Révész 1994 = Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: Kovács L. (szerk.): A honfoglalásról sok szemmel I. Honfoglalás és régészet. Balassi Kiadó, Budapest 1994, 139–150.
Révész 1996a = Révész L.: Solt-Tételhegy (Bács-Kiskun megye). In: Fodor 1996, 352–353.
Révész 1996b = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc 1996.
Rokay-Takács 1994 = Rokay P.–Takács M.: Titel. In: KMTL 677.
Soós 1929 = Soós Á.: Solt nagyközség története. Paks 1929.
Stegena 1991 = Stegena L.: Magyarország térképei a mohácsi vész előtt. Tankönyvkiadó, Budapest 1991.
Stolek 1984 = Stolek A.: A solti plébánia története. Temerin 1984.
Szabó 1983 = Szabó J. Gy.: A Duna–Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás XV (1983) július, 34–51.
Szádeczky-Kardoss 1994 = Szádeczky-Kardoss S.: Pannoniorum et Avarorum solitudines. In: KMTL 526–527.
Szádeczky-Kardoss 1998 = Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai 557-től 806-ig. Die Quellen der Awarengeschichte von 557 bis 806. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998.
Szentpéteri-Rosta 2006 = Szentpéteri J.–Rosta Sz.: Solt–Tételhegy (Bács-Kiskun megye). Régészeti Kutatások Magyarországon 2005, Budapest 2006, 306–308.
Szentpéteri 2007a = Szentpéteri J.: Solt–Tételhegy (Bács-Kiskun megye). Régészeti Kutatások Magyarországon 2006, Budapest 2007, 275–276.
Szentpéteri 2007b = Szentpéteri J.: Castrum Tetel – Egy őskori földvár Anonymus gestájában. Múzeumcafé 1 (október) 18–20.
Szentpéteri 2008 = Szentpéteri J.: Solt, Tételhegy (Bács-Kiskun megye). Régészeti Kutatások Magyarországon 2007. Budapest, 2008, 273–274.
Szentpéteri 2010a = Szentpéteri, J.: Solt–Tételhegy története az őskortól napjainkig. Előzetes beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) eredményeiről. Múzeumőr 8 (2010) 1. 3–8.
Szentpéteri 2010b = Szentpéteri, J.: Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) záró ülésszakáról: Kecskemét, 2010. június 23. Múzeumőr 8 (2010) 4. 26–28.
Szentpéteri 2010c = Szentpéteri, J.: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen. Beszámoló a Castrum Tetel Program (2007–2009) főbb eredményeiről. Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county. Report on the main results of the Castrum Tetel project (2007–2009). Régészeti Kutatások Magyarországon 2009 (2010) 53–80.
Trogmayer 2005 = Trogmayer O.: Múltbalátó. Régészetünk nagy pillanatai. Helikon Kiadó, h. n. 2005.
Varga 1997 = Varga L.: A váci egyházmegye történeti földrajza. Váci Egyházmegyei Hatóság, Vác 1997.
Veszprémy 1990 = Veszprémy L.: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. Hadtörténeti Közlemények 103 (1990) 1–21.
Veszprémy 1991 = Veszprémy L. A magyar honfoglalás útiránya és középkori elbeszélő forrásaink (történeti kutatás, filológiai kontroll). MFMÉ 1984/85–2 (1991) 553–562.
Veszprémy 1996 = Veszprémy L.: A honfoglalás a középkori magyar historiográfiában. In: Veszprémy L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Zrínyi Kiadó, Budapest 1996, 195–206.
Virág 2004 = Virág Zs.: Magyar kastélylexikon 2. Bács-Kiskun megye kastélyai és kúriái. Fo-Rom Invest, Budapest 2004.
Zimonyi 1994 = Zimonyi I.: Idrízi. In: KMTL 279–280.

I first climbed atop the Tételhegy mound near Solt in County Bács-Kiskun on March 22, 2005, holding István Bóna's sketched map in my hand *(Fig. 1)*. My field observations and the information gathered from archival material, museum archives and old maps led to the proposal of an interdisciplinary research project.

Why was it given the name Castrum Tetel Project? One of the most important written sources of the Hungarian Middle Ages, the Gesta Hungarorum written around 1200 by the Anonymous Chronicler, mentions a certain castrum Tetel, which was until now identified with Titel in the former county of Bács (now in Serbia). According to the chronicle, one of the worthiest adversaries of Prince Árpád, leader of the ancient Hungarians, was Salanus, the Bulgar dux, who lorded over the area between the Danube and Tisza rivers, and had his seat at Titel. The Anonymous Chronicler also records that the lord of Titel had another fortress at Alpár overlooking the River Tisza (castrum Olpar/Alpar), near which lay Körtvélytó and Mount Tetétlen-hegy. The Gesta makes several references to a certain Szalánkemén (Slankemen, Serbia) near Bolgárfejérvár (modern Belgrade, Serbia), a toponym that can be etymologically linked to the name of Salan.

Abu Abdallah Muhammad al-Idrisi, the Arab geographer, compiled his map of the world in 1154 in Sicily. One page in a surviving copy of his renowned map shows a certain town called Titlws, lying about halfway between Buda (Bdwārh) and Bács (Bansin/Bksyn), roughly 75 miles from each *(Fig. 2)*, which according to his description was a wealthy trading town. It seems to me that if the proposed identification of Titel with Tétel is correct, the castrum Tetel mentioned by the Anonymous Chronicler in his Gesta written half a century later can justifiably also be identified with the Tételhegy area in County Bács-Kiskun (at the same time, the assumed links between the two settlements, lying at considerable distance from one another, calls for further studies to substantiate the claim).

It must also be recalled that the Gesta contains toponyms such as Körtvélytó and Tetétlen-hegy described as lying near Alpár. On early Hungarian maps, from the 16th century onward, the settlement lying south-east of Solt is marked as Körtvélyes, while the nearest settlement is called Tetétlen (modern Dunatetétlen). Interestingly enough, the first cartographic study on the Gesta Hungarorum by Miksa Hell in 1772 has the Körtvélytó marshland (Curtveltou Stagnum) located near Tételhalom and the Gyömölcsény Forest (Gemelsen Sylva) is also shown in the same area *(Fig. 3)*.

As regards the period's archaeological relics, an assemblage dating from the Conquest period (from the first two thirds of the 9th century) was found roughly a hundred years ago, in 1907: the finds were grave goods from the burial of a high-ranking woman (a pair of silver gilt braid ornaments, a silver bracelet and two heart-shaped pendants; *Fig. 4)*. We know that the findspot lay "on the Tételhegy mound by Solt, along the road leading from Solt to Fülöpszállás"; the road in question was probably identical with the one appearing on the maps of the three post-medieval military ordnance surveys *(Fig. 5)*.

The Tételhegy mound lies on the eastern outskirts of Solt, some 7 km from the Danube as the crow flies, near the Dunaföldvár and Bölcske fords. The north-west to south-east oriented, longish oval mound measures roughly 1150 m by 800 m. Its highest point is 112.2 m a.s.l., and it rises above the surrounding floodplain by 17 m. The aerial photos made by the military from the 1950s *(Fig. 6)* proved very useful for interpreting the features during both the site's survey and its excavation.

The site's survey in 2005 was followed by an excavation in 2006. The site's complex investigation continued in 2007 and 2009, as part of the project to create the Castrum Tetel Nature Conservation Park and Historical Landmark, a collaborative project between the Jedlik Ányos Programme of the National Research and Technology Office and the Museum Organisation of the County Bács-Kiskun County Council (now the Katona József Museum of Kecskemét). The project was coordinated by the present author *(Figs 7–8)*.

The current results are as follows: in addition to gathering and reviewing the archival material (old aerial photos, historical maps, charters), we have demonstrated through a series of excavation campaigns that the site's earliest occupation fell into the Middle Bronze Age (17th century BC) and that its occupation continued into the Late Bronze Age (12th century BC), when a two hectares large area of the settlement was enclosed by a ditch and rampart. Further fieldwork is necessary in order to determine whether the entire site, extending over a hundred hectares, was fortified and to reconstruct its layout and internal division with ditches and smaller ramparts *(Fig. 9)*. The decayed earlier fortifications were repeatedly renewed during the Árpádian Age. We uncovered over one hundred burials of an Early Árpádian Age cemetery and an early medieval church on the so-called Templomdomb Hill. We have prepared a reconstruction of the church's Gothic period *(Fig. 10)*. The site was also explored using various archaeometric

methods: magnetometer surveys *(Fig. 11)*, geological corings and palaeoenvironmental sampling in order to reconstruct the one-time environment and to gain an understanding of the vegetation changes. A series of studies have already appeared on the written sources, on the archival maps, on the photo collections providing a sound basis for the area's historical and ethnographic research, on the human remains, on the coin finds and on the archaeozoological and archaeobotanical samples.

Following an interval of three years, work on the site was resumed during a four-week excavation campaign in the summer of 2013. We continued the investigation of the prehistoric and medieval settlement on Templomdomb Hill and we also opened trenches on the neighbouring Várdomb mound in order to locate the Early Árpádian Age earthen fort described as the castle of the ispán of Solt in the written sources. We plan to continue the excavation of the prehistoric settlements and of the defence works dating from various periods, coupled with an investigation into the possible relations between the cemeteries of the Conquest period, the Early Árpádian Age and the graveyard of the medieval church. One pressing task is the excavation of the Romanesque antecedents of the medieval church and its computer reconstruction.

We also conducted excavations on three other sites lying near the Tételhegy mound (Hitre-tanya: Sarmatian and Avar settlement; Pékmajor: Avar cemetery; Kalimajor: Hungarian Conquest period cemetery). Our other plans include the assessment of previously excavated sites in the Solt area and a series of intensive field surveys in order to locate yet unknown archaeological sites in the area between the Nagy-ér and Kígyós-ér Streams *(Fig. 12)*.

BÍRÓ ÁDÁM

A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI ÍJLEMEZEK KÜLSŐ FORRÁSKRITIKAI PROBLÉMÁI

„Az ily erélylyel, körültekintéssel és a jegyzetek folytatott gyűjtésével felhalmozott anyag nem sokára Pilint hazánk egyik legkitünőbb neveként fogja megörökíteni. – Így – és csak így szabad, és kell a régiek sírjait felbontanunk! A ki egyebet tesz: megfosztja a jelent és az egész utókort tanulmányai alapjától!"
(Rómer Flóris, 1873)

„hihetőnek tartom, hogy e sírt nem emberek dúlták fel, hanem ragadozó állatok abban az időben, mikor még itt szájízelőre találtak"
(Végh Adorján, 1881)

Bevezetés

Dolgozatommal Dr. Kovács László munkássága előtt kívánok tisztelegni. Noha az íjlemezekkel nem foglalkozott sokoldalú kutatásai során, az mégis kapcsolódik egyik fő vizsgálati területéhez, a honfoglalás kori fegyverzethez. E tanulmány koncepciója és célkitűzése is Kovács László egyik fontos munkájáét, a 10–11. századi Kárpát-medencei kétélű kardok forráskritikai adattárának összeállítását követi.[1] Mivel doktori dolgozatomban a 10–11. századi Kárpát-medence íjlemezeinek teljes körű feldolgozását tűztem ki célul, ennek első lépcsőjét természetesen a leletanyag felgyűjtése és információs értékének meghatározása kell jelentse, vagyis annak számba vétele, hogy mi áll a kutatás rendelkezésére. Ezért jelen dolgozatban olyan katalógust adok közre, ami a Kárpát-medencei 10–11. századi íjlemezt tartalmazó sírok külső forráskritikai jellemzőit tartalmazza. Elsősorban abból a célból, hogy az annak alapján levont következtetések az Olvasó számára könnyen ellenőrizhetőek és visszakereshetőek legyenek, illetve kiindulópontul szolgálhasson további kutatás számára. Természetesen tudatában vagyok annak, hogy számos íjlemezes sír kimaradhatott a táblázatba foglalt katalógusból, illetve bizonyos esetekben a feltüntetett adatok és megállapítások felülbírálatra, kiegészítésre szorulhatnak. A katalógustáblázat információit már csak azért is kellő óvatossággal kell kezelni, mert ezen tanulmánynak első, 2007–2008-ban készített változatában még csupán az szakirodalom adataira támaszkodhattam. Az azóta eltelt évek során a Kárpát-medence íjlemezeinek jelentős részét személyesen is megvizsgálhattam, s így több esetben sikerült a közölt adatokat pontosítani.[2] Mindazonáltal a többéves tárgyvizsgálati kutatómunka integrálását ebbe a tanulmányba a szerkesztőség által rendelkezésemre bocsátott többszöri átdolgozási lehetőség ellenére sem vállalhattam.[3] Ugyanakkor a katalógust célszerűnek láttam kiegészíteni az azóta publikált, vagy hírül adott íjlemezekkel, íjlemezes sírokkal, illetve azokkal a publikálatlan anyagokkal, amiket

1 Kovács 1994–1995.

2 Munkámban számos múzeum munkatársa nyújtott felbecsülhetetlen és önzetlen segítséget. E helyütt szeretnénk nekik hálás köszönetet mondani nekik, hiszen segítségük nélkül nem nyílott volna lehetőség a leletanyag és dokumentáció vizsgálatára, ezért hadd szerepeljen itt a nevük: Faragóné Csutak Tünde (DM), Florin Marginean (MJA), Fodor László (DIM), Gál Viktor (HOM), Gulyás András (TSM), Jakab Attila (JAM), Istvánovits Eszter (JAM), Kalászdi György (HOM), Kovács László (MTA-RI), Langó Péter (MTA-RI), Medgyesi Pál (MMM), Mester Andrea (JAM), Nádorfi Gabriella (IKM), Módyné Nepper Ibolya (DM), Matej Ruttkay (AI-SAW, Nyitra), Puskás József (MNM), Pusztai Tamás (HOM), Révész László (MNM), Szalai Tamás (IKM), Szilágyi Krisztián Antal (DM). Végül, de nem utolsósorban, Dr. Révész Lászlónak többszörösen is köszönettel tartozom, nem csupán a leletanyag vizsgálatának lehetővé tételéért, hanem saját munkahelyén túlnyúló támogatásáért, de mindazon beszélgetésekért is, melyek során régészeti felfogásom, „világnézetem" az Ő hatására új formát öltött.

3 Ettől csupán azokban az esetekben tekintettem el, amikor a kutatómunka során közöletlen régi anyagban bukkantam íjlemezes sírra, illetve meghagytam azokat személyes tárgyvizsgálaton alapuló forráskritikai megjegyzésket is, amiket még e tanulmány első változatakor készítettem. Egyúttal Kalmár János közöletlen és sajnos datálatlan rajzos jegyzeteinek adatait is felhasználtam a táblázatban (Deszk, Kiszombor, Jánosszállás, Rád-Kishegy, Szakály lelőhelyek), elsősorban az adott sírból előkerült íjlemezek száma és típusa megadásakor. A Kalmár-jegyzetek ismeretéért itt fejezem ki hálás köszönetemet Kovács Lászlónak, illetve az anyagot megörökítő Langó Péternek.

számos kutató és megyei múzeumi munkatárs önzetlen segítsége folytán személyesen megvizsgálhattam.[4] Végül az is magától értetődő, hogy a katalógus továbbfejlesztése már csak a régészeti forrás sajátos, folyamatosan növekvő mennyiségi jellege miatt sem elkerülhető. Illetve, ahogy Kovács László fogalmazott több mint tíz éve: „a jegyzék közreadásának az adatok hozzáférhetővé tételén kívül még az is a célja, hogy felhívjam a figyelmet az adatgyűjtések módszertani nehézségeire".[5] S bár az utóbbi időben örvendetesen szaporodnak a forráskritikai szempontokat is szem előtt tartó, a honfoglalás kori leletanyaggal foglalkozó feldolgozások,[6] nyugodtan hozzátehetjük az idézethez: a figyelemfelkeltés az adatgyűjtések e vonatkozásának *fontossága* tekintetében sem elhanyagolható.

Külső forráskritika: módszertani megjegyzések

E helyütt nem adhatok átfogó kutatástörténeti elemzést a módszer elméleti tárgyalásáról, így az alábbiakban csupán néhány megjegyzésre szorítkozom e tekintetben. Elsősorban is egy sajátos jelenségre kell felhívni a figyelmet: jellemző, hogy általában csak egy-egy leletanyag feldolgozása kapcsán olvashatóak a régészeti szakirodalomban forráskritikai vonatkozású megjegyzések, önálló monográfiát pedig nem ismerek, ami a régészeti forráskritika módszertanáról értekezne. Az egyetlen tanulmány, ami tematikusan e módszert vizsgálni (pontosabban: bevezetni) hivatott, elsősorban a leletanyag földrajzi és mennyiségi reprezentativitására koncentrál, s a munka rövidsége miatt más alapvető kérdések felvetésére nem került benne sor.[7] (Ennek ellenére a szerző majdnem pontosan ugyanarra a végkövetkeztetésre jut, mint e tanulmány szerzője.) A módszert egységes rendszerbe foglaló, összegző munka csak az ezredfordulón jelent meg.[8] A (külső) forráskritika ilyen sajátos kezelése a Kárpát-medencei népvándorlás és honfoglalás korának kutatására is jellemző: a módszer fogalmi tisztázásának igénye nélkül figyeltek fel jelentőségére. Több mint 30 évvel ezelőtt Bakay Kornél például a forráskritika elhanyagolásában rejlő veszélyekre figyelmeztetett nagy nyomatékkal: „nem ritkán átvettünk – és átveszünk – nemcsak hipotéziseket, hanem kutatási szemléletmódot is anélkül, hogy *elfogulatlan kritika alá vennénk az adatokat* és a következtetéseket".[9]

A röviden felvázolt kép azonban erősen csalóka lenne, ha nem emlékeznék meg egy kitérőben a Kralovánszky Alán, K. Éry Kinga és Nemeskéri János által kidolgozott – s a kutatás részéről méltatlanul elfeledett[10] – reprezentációs értékszámolási módszerről, amely ismereteim szerint egyedülálló a magyar népvándorlás kori régészet kutatástörténetében.[11] E metódus szerint adott temető, vagy az egyes sír(ok) több szempontból meghatározott reprezentációs értékeit (az eredeti tanulmányban: *representative values*) összesítve megkapjuk azt az értéket, ami jelzi az adott temető, vagy sír információs értékét, vagyis az egészhez, a maximumhoz viszonyított értékvesztettségét, tehát lényegében a felhasználhatóságát. A módszer a temetők egésze esetében azok feltártságát, topográfiai megfigyelését, dokumentálását, stb. veszi figyelembe, míg az egyes síroknál a régészeti és antropológiai adatokon túl a dokumentáció mennyiségét és minőségét is bevonja a vizsgálatba (sírleírás, sírrajz, stb.) *(1. ábra)*. Ezt tehát tulajdonképpen a régészet (külső) forráskritikai módszer programadó kidolgozásának tekinthetjük – ugyanakkor a fogalmi tisztázás itt is elmaradt.[12] A metódus javára szól egyszerűsége és átfogó, bármilyen szempontok szerinti alkalmazhatósága. Hátránya viszont – amely az egyes értékek alapvetően szubjektív meghatározásában rejlik – véleményem szerint értelmetlenné teszi az egymástól

4 A világháló (korábbi viszonyokhoz képest) villámgyors világában az újonnan előkerülő és a társadalom érdeklődésére számot tartható leletek, értelemszerűen, gyakran hamarabb kerülnek (megelőző) elektronikus bemutatásra, mint papír alapú feldolgozásra. Így vetődött fel a kérdés, hogy a különböző blogbejegyzések, online hírújságok adatait, illusztrációit célszerű-e megjeleníteni a katalógusban. A válasz természetesen igen kellene legyen. Ugyanakkor nem csupán a hivatkozás nehézkes volta (pl. a különböző illusztrációk sorszámozatlansága) következtében, valamint az ily módon bemutatott leletek (eddigi) csekély száma miatt végül mégis kihagyásuk mellett döntöttem. Az ilyen tematikájú munkák ugyanis nyilvánvalóan a nagyközönség számára, ismeretterjesztő céllal készülnek, így az e tanulmányban vizsgált forráskritikai szempontok és adatok hiánya semmiképpen sem róható fel nekik, elszórtan kiolvasható adataik felhasználása pedig ennek fényében etikátlan és zavaró lenne. Így nem tüntettem fel a legújabban Bugyi-Felsőványon előkerült íjlemezes 3. sírt, valamint a nagykörűi temető több íjlemezes sírját. Ugyanakkor, a már előzetes közleménnyel röviden bemutatott Dabas-vencelkei temető két íjlemezes sírjáról, a rendezett kiállítás alapján rendelkezésemre álló „többlet információt" (íjlemezes sírok száma, az íjlemezek típusa és mennyisége) feltüntettem a táblázatban.

5 Kovács 1994–1995, 153.

6 Pl. Bollók 2012, illetve Bollók s.a. Hálás köszönettel tartozom a szerzőnek doktori értekezése és tanulmánya ismeretéért.

7 Kristiansen 1978.

8 Eggert 2005.

9 Bakay 1978, 165. (kiemelés tőlem).

10 Ritka és üdítő ellenpélda: Révész 2005a, 185 és Révész 2005b, 347.

11 Éry-Kralovánszky-Nemeskéri 1963.

12 Meg kell jegyezzem, hogy ezt a módszert nem általános forráskritikai használatra dolgozták ki, – noha némi átalakítással alkalmas lenne rá – hanem temetők paleoszociográfiai rekonstrukciós vizsgálatához, illetve etnogenetikai elemzésekhez: Éry-Kralovánszky-Nemeskéri 1963, 42.

A. A temető reprezentatív értékei

	érték
Topográfia	
A megfigyelés mértéke:	horizontális
	vertikális
A feltárás mértéke	
A dokumentáció mértéke	
Az antropológiai leletek „mennyisége"	
Az antropológiai leletek „minősége"	
Régészeti adatok: rítus	
leletek	

A/2. A dokumentáció reprezentatív értékei

a dokumentáció mértéke	érték
a sírok leírása:	
a) részletes	1.0
b) részleges	0.7
c) hiányik	0.0
a sírok rajzai:	
a) részletes	1.0
b) vázlatos	0.7
c) hiányzik	0.0
a leletek dokumentációja:	
a) fénykép és leírás	1.0
b) fénykép	0.7
c) leírás	0.4
d) hiányzik	0.0
a temető térkép:	
a) minden sír	1.0
b) a sírok tájolva	0.8
c) vázlatos	0.4
d) hiányzik	0.0

B. Az egyes sírok reprezentatív értékei

	érték
Topográfia	
A feltárás mértéke	
Az antropológiai leletek „mennyisége"	
Az antropológiai leletek „minősége"	
A csontváz nemének megállapítása	
Az elhalálozási kor megállapítása	
Paleopatológiai vizsgálat	
Taxonómiai vizsgálat	
A sír és a váz tájolása	
Sírtípus	
A sír mélysége	
A sír kialakítása	
A váz „betakarása" (koporsó, stb.)	
A váz helyzete, pozíciója	
Az alkarok helyzete	
Az emberi maradványok rituális megcsonkítása	
Funkcionális helyükről elmozdított használati tárgyak	
Depozíció utáni szertartások	
A régészeti leletek „mennyisége"	
A régészeti leletek „minősége"	
A régészeti tárgytípusok mennyisége	

1. kép **A reprezentációs értékszámolásos forráskritika mintája (KRALOVÁNSZKY 1971, magyarra fordított változata)**

egyébként is esetenként független forráskritikai jellemzők számszerűsített értékeinek átlagolását, valamint a végső eredmény alkalmazását az egész régészeti egységre.[13] Nem lesz haszontalan tehát, ha az alábbiakban a (külső) forráskritikai módszer fogalmának tisztázására kísérletet teszek.[14]

A forráskritika célját, feladatát viszonylag könnyű megfogalmazni: alkalmazásával adott forrás „információs értékét" (német terminussal: *Aussagewert, -potential, -kraft*) reméljük megállapítani, vagyis azt, hogy a forrás

13 Az íjlemezek külső forráskritikai elemzése során éppen ezért nem ezt a módszert vettem át, hanem vállalva az átláthatatlanság, netán a kaotikus adathalmaz kialakulásának veszélyét is, az egyes szempontokat külön-külön, és nem számmal helyettesített adatok szerint dolgoztam fel e tanulmányban. Abban reménykedve, hogy ezzel az ugyan apróbb – de elképzelhető, hogy a leletanyag értékelése, interpretációja során esetlegesen fontosabb, netán alapvetőnek bizonyuló – adatok is szem előtt maradhatnak.

14 A magyar régészeti kutatás speciális ateoretikus, praktikus jellegére, továbbá a koncepciózus régészeti teóriák konstruálásának, dekonstruálásának hiányára, valamint a régészetelméleti viták elmaradásának okaira és hatásaira lásd LASZLOVSZKY-SIKLÓDI 1991.

hordozta információk (milyen mértékben) valódiak vagy hamisak. Szerepe a kutatási folyamatban alapvető és egyértelmű: a vizsgált forrás hordozta információk elemzése előtt azok biztosságának meghatározása elengedhetetlen. A módszer célmeghatározásának könnyebbségével szemben viszont jóval nehezebb dolgunk van annak tisztázásakor, hogy mit ért(het)ünk forráskritika alatt, tehát maga a módszer pontosan mit és hogyan vizsgál.

Legegyszerűbb abból a meghatározásból kiindulni, amit a régészeti forráskritika fontosságára elsőként rámutató Hans Jürgen Eggers adott:

„Was man heutzutage in Kreisen der Urgeschichtsforschung unter „Quellenkritik" versteht, kann man am bequemsten in dem bekannten Werk von Jacob-Friesen über „Grundfragen der Urgeschichtsforschung" nachlesen. Dort versteht man unter „Fundkritik" die Feststellung, ob ein Fund echt oder gefälscht; bei einem echten, ob der Fundort gesichert, ob die Fundumstände bekannt, ob er von Laeien geborgen oder bei einer wissenschaftlichen Grabung von Fachleuten gehoben wurde. Also alles Fragen, die sich auf die Zuvelässigkeit der Überlieferung einer Quelle beziehen - nicht auf die Zuverlässigkeit der Quelle selbst!"[15]

Korának forráskritikai felfogását kárhoztatta e helyütt Eggers, rámutatva arra, hogy a módszer ezen megfogalmazása nem foglal magában minden szempontot, a régészeti forrás minden olyan jellemzőjét, amit annak feldolgozása során kritikával kell illetni.[16] Véleménye szerint tehát nemcsak a lelet „hagyományozódásának" *(Überlieferung)*, de attól függetlenül magának a leletnek a forráskritikai elemzése is szükséges. A forráskritika e két vizsgálati területének elméleti szétválasztása alapján vezette be Manfred K. H. Eggert a fentebb már említett alapvető módszertani munkájában a külső és belső forráskritika fogalmát (*außere und innere Quellenkritik*).[17] Ugyanakkor a két vizsgálati terület/forráskritika szétválasztása, egymástól való elhatárolása korántsem megnyugtatóan történt: azok ugyanis egymással több esetben átfedésben maradtak.[18] A két forráskritika elhatárolásának zavarai akkor válnak különösen nyilvánvalóvá, ha figyelembe vesszük, hogy Eggert egy új fogalom alkotásával (*Quellenaufbereitung*) ráadásul kiemelte a régészeti forráskritika által ellenőrzendő adatok közül mindazokat a folyamatokat, eseményeket, amelyek a forrásra annak előkerülése után hatnak. Holott ő maga hívta fel korábban a figyelmet arra, hogy a konzerválás, restauráció, rekonstrukció (is) megváltoztat(hat)ja a forrást, az általa hordozott információt, illetve számos információ elvesztét eredményezheti.[19] Definícióit így éppen emiatt nem fogadhatjuk el: hiszen ha egy forrás információs értékét akarjuk meghatározni (lásd: a módszer célja), akkor egyszerűen nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezeket a tényezőket sem. Ezért az alábbiakban röviden arra törekszem, hogy a régészeti forráskritika fogalmának újraértelmezésével a gyakorlatban is használhatóbb alternatívát kínáljak a problémára.

Térjünk vissza röviden a probléma gyökeréhez. Kérdésünkre: Mit vizsgál a forráskritika? az alábbi válasz adható: minden olyan tényezőt, ami a forrás által (potenciálisan) hordozott „eredeti" információkat *meghatározza, megváltoztat(hat)ja, megsemmisít(het)i.* Ezzel viszont egy másik, és jóval bonyolultabb problémakör területére tévedtünk, hiszen a forrásértéket változtató faktorok jelentős részét akkor ismerhetjük fel/meg, ha tudjuk, hogy az adott régészeti forrás milyen információkat hordozhat. Nem lehet feladatom azonban itt ennek a problematikának akárcsak rövid elemzése sem, mert az jóval túlmutatna a dolgozat eredeti célkitűzésén. Azt azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a jelenlegi elmélet-módszertani elemzésektől a szándékolt, illetve funkcionális forrásjellemzők szétválasztásával (*intentionale und funktionale Daten*) forráskritikai szempontból még nem kapunk elégséges választ kérdésünkre.[20] Közelítsük meg tehát azt egy másik (processzuális) irányból.

A megoldást annak a folyamatnak a felvázolásában vélhetjük megragadni, ami az adott múltbeli tárgy, jelenség keletkezésétől régészeti forrássá válásán át egészen addig tart, amíg az éppen aktuális kutató fel, vagy újra fel nem dolgozza azt. Ez a folyamat tehát időben felfelé nyitott, és nem korlátozódik az egykori tárgy, jelenség „régészeti forrássá" válása utáni periódusra. A folyamat lényege a konstans információvesztés.[21] A teljes folyamatot számos tényező befolyásolja és alakítja, de ezek lényegében két csoportra oszthatók: a kulturális és a környezeti faktorokra (az angol terminus szerint: *cultural and environmental formation processes*).[22] Előbbibe nemcsak a múltbeli kulturális hatásokat (tulajdonképpen

15 Eggers 1950, 51; illetve Eggers 1959, 256–257.

16 Eggers 1950, 52–55.

17 Eggert 2005, 106–111.

18 Eggert 2005, pl. Abb. 20. vö. 106–111.

19 Eggert 2005, 105–106.

20 Eggers 1959, 258–268; Härke 1993; Härke 1994; Härke 1997; Tabaczyński 1998.

21 A magyar népvándorlás kor régészeti kutatásában a szerves anyag pusztulásnak a régészeti interpretációkat tévútra vezető veszélyére legnyomatékosabban Bálint Csanád hívta fel a figyelmet (Bálint 1990, 222.) a fegyverzettel való összefüggésre lásd Capelle 1982. A redukció áttekintő tárgyalása Nestler 1982, 12–50.

22 Schiffer 1996, 3–11.

a később régészeti forrássá váló tárgy/jelenség létrejötte, élete a kapcsolódó szimbolikus-gondolati információkkal egyetemben) sorolhatjuk, hanem a jelen (jövő) és a régészeti forrás közti viszonyt meghatározó faktorokat is (dokumentálás, feldolgozás, maga a kutató, stb.).

A folyamat első fázisában működő múltbeli kulturális faktorok közül számunkra talán legfontosabb a – fentebb már említett – deponálás során történő szándékolt, illetve véletlenszerű kiválaszt(ód)ás – sírrégészeti források esetében természetesen inkább az előbbiről beszélhetünk.[23] A környezeti tényezők többségükben a következő periódus alatt hatnak, ami az eltemetődéssel veszi kezdetét: a természeti környezet (esetünkben: föld) biológiai, kémiai, fizikai romboló/átalakító kontextusa lesz meghatározó.[24] Az ebben a közegben bekövetkező változások vizsgálata a tafonómia feladata – noha e tudományágat kezdetben csak az állati maradványok fosszilizációjának megértésére-vizsgálatára használták.[25] A tafonómia módszerei, kérdésfeltevése, szemlélete azonban alkalmas arra, hogy a földbe kerülő bármiféle szerves anyag változását, degradációját is elemezhesse.[26] (Nem véletlen, hogy a fogalom hamar létjogosultságot nyert a frissen, jelenleg is (ki)alakuló ún. igazságügyi (régész)szakértői tudományban (*forensic archaeology and anthropology*).[27] Az igazságügyi szakértői vizsgálatok számos olyan, a történeti korok kutatásával foglalkozó régészettudomány számára is rendkívül fontos megfigyelést és eredményt tettek, megismételhető, illetve egészében, kontextusában vizsgálható forrásuknak köszönhetően, amik a jövőben minden bizonnyal alapvető szemléletváltásra kényszerítik majd a tradicionális régészetet is.) A következő, újfent kulturális tényezők által meghatározott fázis már az „eggerti Aufbereitung", vagyis a lelet feltárulásától/kiásásától a publikálásig, feldolgozásáig terjedő folyamat. Mindhárom fenti fázis (kulturális-természeti-kulturális) során olyan „szűrők" (*Filtermechanismen*) lépnek működésbe, amik az eredeti információ-mennyiséget csökkentik, vagy a hordozott információt megváltoztatják.[28] A leletanyag információs értékét kialakító, majd befolyásoló, változtató és csökkentő tényezők a teljes folyamat során működhetnek:

készítés – használat – depozíció – post depozicionális folyamatok – feltárulás/ásatás – dokumentáció – feldolgozás – publikáció.

Ugyanakkor, a három fázis közül csak az utolsó kettő szűrői, pontosabban csak azoknak is csak egy része vizsgálható objektív tudományos módszerekkel. A környezeti fázis (tafonómiai) faktorainak többsége természettudományos mintavételt, forrást és elemzést követel, így kiesik a szűken értett régészettudomány vizsgálati köréből.[29] A szűrők jellegük szerint két csoportra oszthatóak: külső és belső faktorokra. A fenti folyamat viszonyrendszerében azokat a szűrőket nevezhetjük belsőnek, amik az „eredeti" régészeti forrást – értve ez alatt a kiásás előtti pillanatot – meghatározzák, külsőnek pedig azokat, amik a kiásástól kezdve megváltoztatják „eredeti" információs értékét. A határ azonban nem egyértelmű és tiszta. Ha ugyanis azt tekintjük kiindulópontnak, hogy a múltbeli tárgy/jelenség, a hozzá tapadó szimbolikus-gondolati információkkal képezett (egyébként folyamatosan változásra képes és változó) egysége utoljára közvetlenül a (legutolsó) deponálásnál létezett, akkor a tafonómiai, post-depozicionális folyamatok is külső tényezőknek tekinthetők, hiszen az „eredeti" információs egységet változtatják meg.[30] Visszautalva a gondolatmenet elején

23 Itt kell megjegyeznem, hogy – magától értetődően – az egykor kapcsolódó információk nem mindegyike hagy lenyomatot a depozíció során, vagyis nem feltétlenül ölt fizikai alakot – ehhez lásd O'Shea 1981, 40 és Fig. 3.1. A depozícióban fizikai változást nem előidéző információk veszteséglistájának összeállítása azonban már a belső forráskritika feladata (lásd alább).

24 Raiswell 2005.

25 Bartosiewicz 2006, 60–64. Egyes nyugat-európai régészeti szótárak, kézikönyvek többsége még jobban és több irányban terjeszti ki a tafonómia fogalmát, pl. „taphonomy [is] the study of the transformation of materials into the archaeological record" (Bahn 2001, 435) és „literally, „the laws of burial", in archaeology it is the study of the formation processes by which animal bones and other remains are transformed by human and natural processes during their incorporation into archaeological deposits, their subsequent long-term preservation within those deposits, and their recovery by archaeologists" (Darvill 2002, 419).

26 Gifford 1981. 365–367; Nicholson 2005.

27 Általam ismert legújabb összefoglalása a kérdésnek a korábbi (a régészettudományi viszonok közt szintén rendkívül „friss") szakirodalommal: Nawrocki 2009.

28 A szűrőkre lásd pl. Eckhardt 1996. 17.

29 A számunkra most fontos sírrégészeti szempontot tekintve ebben a fázisban is találunk egy olyan jelenségcsoportot, amit általában ugyan csak áttételesen, közvetett, de többségében empirikus úton nyert adatok alapján elemezhetünk magunk is. Itt természetesen a sír és a benne feltárt leletek bolygatottságának vagy bolygatatlanságának megítélésére gondolok.

30 Vagyis a probléma az alábbi régészetfilozófiai kérdésre vezethető vissza: „Mikortól/miáltal válik (valami) régészeti forrássá?" (de valójában: „Mi a régészeti forrás?"). A lehetséges két válasz a fentiek tekintetében: a depozíció, illetve a kiásás/feltárulás. Mivel azonban a régészeti forrás (avagy e vonatkozásban inkább már: a múlt reminiszcenciája) időben folyamatosan változik (lásd információ átalakulása, -vesztése), ezért aligha tekinthető ilyen egyszerűen stabil, statikus jelenségnek. Amennyiben tehát diakrón szempontból is vizsgálódunk, a régészeti forrást elsősorban e tulajdonsága mentén, de legalábbis ennek figyelembevételével lehet definiálni. A kutatás mindeddig e szempont figyelembe vétele nélkül, egész más struktúrában és kérdésfelvetés mentén igyekezte a régészeti forrást definiálni (Frerichs 1981, 96–101 és nyomán Eggert 2005, 46–54, valamint 101–102, az angolszász kutatás által használt terminus fogalmi tisztázását lásd Patrik 1985.). Sajnos e fejtegetés sem visz közelebb a megoldáshoz, – csupán a dolog bonyolultságát növeli – hiszen kérdésfelvetésünk szempontjából akkor szolgálhatott volna megoldási lehetőséggel, ha a régészeti forrás fogalmának egyszerűsítésére lehetőséget adott volna.

hozott Eggers idézetre, az alábbi kérdésre szűkíthetjük a problémát: mit értünk hagyományozódás alatt? Személy szerint inkább az utóbbi meghatározás felé hajlok, a problémát azonban nyitva kell hagynunk.

A szűrők külső-belső szempont szerinti csoportosításával viszont olyan meghatározást nyertünk, amely alkalmas az eggerti külső és belső forráskritika terminusok új tartalommal való feltöltésére. Ennek alapján külső forráskritikának tehát azt a módszert tekintjük, amely a leletanyag depozíciójának pillanatától kezdve foglalkozik az azt érő hatásokkal, tehát többségében az „eggerti Aufbereitung" kritikája. A gondolatmenet elején említett és idézett tanulmányban Kristian Kristiansen is hasonlóan fogalmazta meg a forráskritika lényegét konklúziójában – igaz, elméleti megalapozás nélkül: „In summary, source-critical analysis examines the effect of factors that have influenced the representativity of the sources from the time they ceased to be an active part of a culture."[31] A belső forráskritika feladata ezzel szemben egyrészt annak megállapítása, hogy a régészeti forrás a depozíciót megelőzően milyen szimbolikus-gondolati egységekben nyerte el értelmét, másrészt hogy a leletanyag által hordozott, számunkra megmaradt és felismert, dokumentált információk mire használhatóak, milyen kérdésekre adhatnak feleletet, és mikre nem, egyáltalán hogyan értelmezhetőek.[32] A módszertani elemzés lezárásaként néhány, a dokumentációval, mint módszerrel kapcsolatos megjegyzést kívánok röviden összegezni.

A fenti gondolatmenet szerint a régészeti leletanyag dokumentálása is egy olyan szűrő, amin keresztül számos információ elveszhet, és el is veszik. A feltárás során tett megfigyelések pontossága, a *lehetségesig* kiterjedő részletessége azért rendkívüli fontosságú, mert az ásatás nem más, mint „egyetlen megismételhetetlen és [ennélfogva] lényegében ellenőrizhetetlen kísérlet",[33] amely tulajdonképpen megsemmisíti a régészeti forrást, pontosabban legalább annak lelet-kontextus egységét. A megfigyeléseknek a *lehetségesig* fokozott objektivitása pedig azért alapvető jelentőségű, mert „a primér helyszíni kutatási eredményeket a tudományos értelmezés során szinte mindig elfogadják", sőt, azok a „későbbi, szövegek és hagyományok kommunikációján alapuló interpretációk nullhipotéziseként" funkcionálnak.[34] Minél objektívebb (fényképek, film) tehát az adatfelvétel, annál jobb lehetősége van a későbbi kutatásnak arra, hogy más, újabb szempontok szerint is elemezhesse az anyagot és kritika alá vehesse ezen „nullhipotéziseket". Épp e folyamat kellene, hogy fejlesztő hatással legyen a helyszíni, terepen végzett ásatási megfigyelésekre.[35]

A Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában Bakay K. kelt ki terjedelmes és „érzelmi felhangokat is megszólaltató",[36] de talán nem eléggé nagy hatású lábjegyzetében a forráskritika és a pontos dokumentáció fontossága mellett: „Hiba lenne a ma és a holnap lehetőségeit számon kérni a tegnaptól, a tudományos kutatás azonban szubjektív eredetű méltánylásokra, mint biztos bázisra nem építhet. Hiába ismerjük el – a legnagyobb készséggel és tisztelettel – elődeink áldozatos munkáját, a pontatlanul, rosszul feltárt adat és a reá épített illuzórikus következtetés ettől még nem válik, nem válhatik hitelessé!"[37] Milyen forrás alapján lehet tehát „hiteles" következtetéseket levonni? „Hiteles régészeti forrásanyagnak csak a pontos és jól dokumentált feltárások anyagát tekinthetjük." – hangzik a válasz.[38]

Mi tekinthető azonban pontos, jól feltárt adatnak? Erre vonatkozólag viszont nem kapunk választ, hiszen nem is kaphatunk: mind a jó, rossz, mind a pontos, pontatlan ugyanis szubjektív, sőt relatív fogalmak, ennélfogva tudományos érvelésben egyáltalán nem, vagy csak megszorításokkal használhatóak. Nem csatlakozhatok tehát maradéktalanul Bakay K. felfogásához, mert a dokumentálást, mint módszert, más jellemzői alapján ítélem meg. Ugyanis a régészeti leletanyag dokumentációs módszerének folyamatos időbeli fejlődését, javulási tendenciáját, de a dokumentáló, illetve a lelet előkerülési módjának rendkívül eltérő lehetőségeit sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Elméletileg könnyen belátható, hogy a forrás az előkerülése előtt rendelkezik egy adott mennyiségű és minőségű „információcsomaggal". A feltáró a lehetőségeinek, illetve érdeklődésének megfelelően rögzíti ebből az információcsomagból az adatokat. Mivel az ásatással – a sírrégészet területén maradva – (szinte) teljesen megsemmisül a sír, temető, vagyis maga a

31 Kristiansen 1978, 4.

32 A magyar történeti kutatásban is ismert a forráskritika szétválasztása külső és belső forráskritikára. E szerint a „külső kritika a források materiális jellemzőit és keletkezésük hátterét tárja fel", míg a belső kritika „a tartalmi hitelt [értsd. a mondanivaló hitelét] ellenőrzi, elsősorban más, a vizsgált forrástól függetlenül keletkezett, ún. kontrollforrások bevonásával, összehasonlító kutatással". Bán 1989. 140. Előbbi tehát nem más, mint a filológia szűkebben értett szövegkritikai módszere.

33 Belényesi–Marton 2004. 172.

34 Belényesi–Marton 2004. 173.

35 Belényesi–Marton 2004. 173 és 175, valamint 1. ábra.

36 Takács 2006, 99. lábjegyzet.

37 Bakay 1978, 172. lábjegyzet.

38 Uo.

régészeti forrás, ezért fontos, hogy a dokumentálás minél aprólékosabb, részletesebb legyen.[39] Ugyanakkor nyilván számos olyan információ létezik ebben a „csomagban", ami nem kerül(het) megfigyelésre és rögzítésre, hiszen aminek a létezését nem ismeri fel a kutatás, az nem is rögzíthető.[40] Természetesen mind az ásatási technikák, mind a dokumentálási módszerek elsősorban pénz, idő és mondhatni jövő-függő régészeti módszerek. A régészettudomány ezen módszerei a világ robbanásszerű információtechnikai fejlődésének köszönhetően azonban folyamatosan javulnak. Ugyanakkor az idő és a pénz sajnos sok esetben, különösen a közép- és kelet-európai régészetben, nem éppen gyakori jelenségek. A fenti, végül is szubjektívnek nevezhető szűrőn átkerülő információk azután – amennyiben a leletanyag közlésre kerül – egy következő, végső szűrőn is fennakadhatnak: mégpedig a publikáción.[41]

Végül azt is érdemes hangsúlyozni, hogy nincs rosszul feltárt, vagy rosszul dokumentált lelet, de értelemszerűen jól adatolt sem. A külső forráskritika feladata viszont annak eldöntése, hogy a különböző tudományos kutatástörténettel rendelkező leletek eltérő információs értékére rávilágítson, és meghatározza, melyik leletet mennyire, milyen súllyal lehet a tudományos elemzés, értékelés, illetve interpretáció során használni.

A Kárpát-medencei 10–11. századi íjlemezek külső forráskritikai elemzése

A fent vázolt kutatástörténeti hiányosságokból következik, hogy az íjlemezek[42] részletes külső forráskritikai értékelésével töretlen úton járunk, így nem követhettem egy korábban, másik tárgytípus elemzésénél már kialakított és bevált modellt.[43] A forráskritikai katalógusba ezért a fenti meghatározás nyomán olyan adatokat igyekeztem felvenni, amelyek leginkább csökkenthetik a forrás információs értékét. Ez a stratégia azonban korántsem könnyítette meg az adatkategorizálást, hiszen a fent elemzett folyamat minden pontján felléphetnek a legkülönfélébb redukáló tényezők. Így valójában külön-külön kellene minden egyes íjlemezt tartalmazó sírt ilyen szempontú elemzésnek alávetni – ez azonban e keretek között kivitelezhetetlen. További nehézséget jelentett, hogy a katalógus felveendő adatait annak megfelelően kellett kiválasztani, hogy azok a lelőhelyek többségénél ismertek, így összességükben könnyen összevethetőek legyenek. Ezért az alábbiakban csupán a katalógusban felvett forráskritikai adatok összegző értékelését kívánom adni. Az adatbázis értelemszerűen csak a Kárpát-medencei íjlemezekre koncentrál, így nem terjed ki a Kárpát-medence szűk „vonzáskörzetében-előterében" előkerült leletekre[44] – azok esetében ugyanis nem dönthető el, hogy a leletanyag 1) a korabeli Kárpát-medencei régészeti kultúrához milyen szinten kapcsolható, és 2) kérdéses a sírok datálása is: nem csupán az ismert, (magyar) etnikum központú kérdés nyitott a honfoglalást megelőző, vagy azt követő időszakra történő datálhatóságukról, de általánosan a 11–12. századi ún. kései nomád hagyaték kronológiai problémái is jelentősek. (Ugyanakkor ezen íjapplikációk, pontos formai megfelelésük, tipológiai egyezésük miatt semmiképpen sem hagyhatóak figyelmen kívül a Kárpát-medencei 10–11. századi íjlemezek feldolgozásakor.) Az így meghatározott időbeli és térbeli keretek között összegyűjtött, biztosan ismert hátterű, (legalább)[45] 301

39 De legalábbis az a kontextus, amiben az adott jelenségek, tárgyak egykori jelentése, az általuk hordozott információ értelmet nyert, létezett.

40 A gondolatmenet ezen irányba alakulása J. O. Brew azon felfogásának hatására történt, amelyben a régészeti klasszifikáció, mint tudományos módszer szubjektív elemeinek fontosságára mutatott rá. (J. O. Brew: Archaeology of the Alkali Ridge, Southern Utah. (Papers of the Peabody Mus., Harvard Univ., 21.) Cambridge. 1946. 46. o.) Idézi: Vossen 1970, 35–36. Brew munkáját sajnos nem sikerült elérnem.

41 A legvégső szűrő természetesen a publikációt olvasó saját szűrője.

42 Az e tanulmányban használt íjszerkezeti terminusokat lásd Kun 2006. Az „íjapplikációk" átfogó kifejezés alatt az egymástól tipológiailag elkülöníthető íjlemezeket és íjléceket együttesen értem. Mivel a Kárpát-medencei 10–11. századi anyagban az íjlécek száma az íjlemezekéhez képest minimális, ezért az íjapplikációk elnevezés szinonimájaként, általános értelemben, tipológiai elkülönítés nélkül használom e tanulmány értelmező főszövegében az „íjlemez" terminust is.

43 Ez sajnos a más honfoglalás kori tárgyak forráskritikai helyzetével való összevetés lehetőségét is kizárja.

44 Az általam ismert leletek: Przemyśl, Rycerska utca 9. temető 13. sír, lásd Fodor 1986, 114 és Koperski 1996, 441. (A további lengyelországi leletekre lásd Wołoszyn 2007, 188–189 és Abb. 8, igaz a szerző, helyesen, ezeket inkább már a Russzal való kapcsolatok lecsapódásának tartja.) Valamint Moldovában: Badragii Vechi 10. kurgán 1 sírja 2 markolatlemezzel, markolatléccel (Cirkov 1990, 165, Ris. 5); a frumuşica-i sír 4 oldalsó szarvlemezzel (Fodor 1993, 18, 1–3. képek); Mărculeşti 1. kurgán 3. sírja 2 markolatlemezzel és egy rövid markolatléccel (Levinskij–Tentjukov 1990, 95–96 és Ris. 1); Petreşti 1. kurgán 11., illetve 2. kurgán 1. sírok 2–2 markolatlemezzel (Cirkov 1990, 158–161, Ris. 1–2); továbbá Alexandrovca 2 markolatlemezzel és markolatléccel (Spinei 2009, Fig. 48/14, 17–18); Cazaclia 2 markolatlemezzel (Spinei 2009, Fig. 46/18–19); Chirileni 2 markolatlemezzel (Spinei 2009, Fig. 39/45); Corpaci 2 markolatlemezzel (Spinei 1985, Fig. 35/13–14); Costeşti 1 markolatlemezzel (Spinei 1985, Fig. 35/15); Cuconeştii Vechi 1 markolatlemezzel (?) (Spinei 1985, Fig. 35/18;); Holboca 5 szarvlemeztöredékkel (Spinei 2009, Fig. 31/7¬11); Limanskoe-Fricăţei 2 markolatlemezzel és markolatléccel (Spinei 2009, Fig. 50/2–4); Sevirova 2 markolatlemezzel (Spinei 2009, Fig. 48/8–9); Taraclia 2 markolatlemezzel és 2 töredékes szarvlemezzel (Spinei 2009, Fig. 45/8–11); végül Slobozia 18. sír 2 markolatlemezzel és 2 töredékes szarvlemezzel, valamint a 24. sír 2 markolatlemezzel (Ščerbakova–Taščі–Tel'nov 2008, Fig. 8/25 és Fig. 9/10–11). Az utóbbi két sír közlését Türk Attila jóvoltából ismerem, segítségét ezúton köszönöm.

45 Két, eddig közöletlen lelőhely esetében ugyanis (Komádi és Szeged-Öthalom, V. homokbánya) az előzetes közleményből nem derül ki egyértelműen, hogy pontosan hány íjlemezes sírt tártak fel.

íjlemezes sír 153 lelőhelyről származik. Ezen felül további 4, szórványleletből rekonstruálható íjlemezes sír került az adatbázisba, valamint 18, bizonytalan adatoltságú, csak feltételesen íjlemezesnek tekinthető sír adatait rögzíthettem, 9, íjlemezt biztosan nem tartalmazó, de annak vélt, vagy vélhető sírral egyetemben. Az így összesen 305 sírból ismert tárgytípus ugyanakkor mennyiségileg ennél jóval több tényleges tárgyat jelent: noha gyakran előfordul, hogy egyes sírokból csupán egy-egy íjlemezt regisztrálhatunk, de a síronként gyakorta 3–4 íjlemez miatt a katalógusban feltüntetett íjapplikációk összmennyisége 664 darab – ebben nincsenek benne az apró, meghatározhatatlan töredékek, amikkel együtt a tárgyak összlétszáma az ezret is elérheti.

Mindenekelőtt az íjlemezes sírok közöltségének kérdését kell megvizsgálni. Ugyanis a leletanyag közöltségi szintjének meghatározásával tulajdonképpen a forráshelyzettől (*Quellenlage*) különítjük el a kutatási helyzet állását (*Forschungslage*). Ehhez azonban azt kell megállapítani, hogy a továbbiakban mit értsünk a közölt, közöletlen terminusok alatt. Ennek definícióját tudatosan ahhoz kell igazítani, hogy a közölt státuszba sorolt íjlemezes sírok használhatóak legyenek bizonyos elemzésre. Mivel elsősorban két vonatkozásban lehetséges sírból származó, adott tárgytípus esetében az objektív kutatás terén megmaradni, – ez pedig a tárgy fizikai jellemzőinek, illetve sírbeli helyzetének vizsgálata – ezért vizsgálatomban egy íjlemezes sírnak a közölt állapot elnyeréséhez rendelkeznie kell egy tárgyrajzzal, vagy tárgyfotóval és legalább egy olyan sírleírással, ami az íjlemezek helyzetét (is)[46] rögzíti. A közölt sírrajzot, vagy fényképet tehát nem vettem előfeltételnek.[47] Számos, a szokásos értelemben közöltnek tekintett íjlemezes sír még így is kiesett a publikált lemezek csoportjából, mint például a frissen közölt Szolnok-Szanda 10. sírja. A végső összesítés szerint a felgyűjtött 305, biztosan íjapplikációt (is) tartalmazó sírból jelenleg 66 lelőhely legalább 120 íjlemezes sírja közöletlen, tehát az összes majdnem 40%-a. Ezt azonban hasonló, forráskritikai elemzések hiányában nem értékelhetjük sem pozitív, sem negatív helyzetként. Mindenesetre az megállapítható, hogy a közölt íjlemezes sírok későbbi elemzése során tett megállapítások biztossága közel két-harmadában megfelelő.[48] Másképpen: bármiféle megállapítás, amely e tárgyak fizikai jellemzőin, avagy sírbeli kontextusukon alapul, csakis 60%-ban tekinthető igaznak (amennyiben az állítás során nem tévedünk). Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is, hogy az állítások biztossága csak az épp aktuális feltártság mellett értelmezhető – hiszen a még fel nem tárt leletek ezt az (utóbbi) százalékot ugyan ismeretlen mértékben, de feltételezhetően erőteljesen felfelé módosítják majd.

A további értékelés elé kell bocsátanom, hogy a választott lelettípus a Kárpát-medence területéről jelenleg csak temetőkből ismert, tehát a régészeti források szokásos felosztása szerint a síranyagok (*Grabmaterial*) közé sorolható. Nem ismertek ugyanis sem településekről, sem kincsből vagy vízi kontextusból. Telepeken való hiányuk kevésbé szúr szemet, ha figyelembe vesszük, milyen kevés, egyértelműen a 10. századra keltezhető feltárt településsel rendelkezünk.[49] (Csupán egy, a Kárpát-medencén kívüli telepleletről tudok, mégpedig egy markolatlemezről a csehországi Libice nad Cidlinou-i földvárban feltárt 35. számú gödörből.[50]) Másfelől viszont figyelemfelkeltő lehetne a jelenség, hiszen a korszakból más fegyverek ismertek telepekről,[51] vízi környezetből,[52] de némileg korábbról akár depóleletből is.[53]

Elsőként érdemes megfigyelni az íjlemezes sírok előkerülésének időbeli vonatkozásait (*1. diagram*).[54] A felgyűjtött példányok közül kilenc esetben nem találtam erre adatot. Az első íjlemezes sír közlésétől (Pilin-Leshegy, 1871) a lemezek funkciójának felismeréséig (Cs. Sebestyén Károly, 1930) eltelt 60 esztendő alatt összesen 24 sírban kerültek megfigyelésre a lemezek.[55]

46 Szintén objektív elemzés témája a más tárgyakkal, jelenségekkel való előfordulás vizsgálata – ez azonban nem kíván meg részletesebb külső forráskritikai elemzést a sírkontextus épségének vizsgálatán túl (lásd lejjebb). Amikor azonban az íjlemezek sírbeli helyzetét rögzíti a publikáció, minden esetben megtaláltuk a többi tárgy helyzetének leírását is. Ennélfogva a sírleírással rendelkező, tehát közölt íjlemezes sírok alkalmasak ilyen elemzésre is.

47 Annak ellenére, hogy az egyes íjlemezes sírok elemzése során nyilvánvalóvá vált, hogy az eredeti sírfotó, sírrajz nélkül ilyen vizsgálat nem végezhető el. (Bíró 2007 és lásd lejjebb.) Ugyanakkor, ha a közöltség definícióját még jobban leszűkítjük, az nemcsak a publikációk (esetenként a nyomdai lehetőségek miatti) hiányosságaira mutatna, hanem arra is, hogy a közöltség e fenti definíciója irreleváns a jelenlegi viszonyok közt.

48 Az arányt elsősorban a régi ásatásból származó közöletlen íjlemezes sírok rontják erőteljesen.

49 Kovalovszky 1996, 288–289, 291.

50 Profantová–Lutovský 1992, 11 és Obr. 5, valamint Nevizánszky 1999, 128 és 1. tábla. Noha a lelőhely kívül esik a Kárpát-medencén, de a lemez alakja és datált előkerülési kontextusa alapján a moldovai és lengyelországi leletanyaghoz hasonlóan igen fontos adalékokkal szolgál a Kárpát-medencei íjlemezek vizsgálatához.

51 Nyílhegyek: Langó 2005, 77. lábjegyzet és Langó 2007, 1. táblázat, újabban Langó 2010, 263–264.

52 Pl. Kovács 1994–1995, 159.

53 Lándzsák: Prohászka 2001, 16–17. A lándzsák csupán alaki, formai attribútumaik alapján történő datálása általában komoly nehézségekbe ütközik. Az idézett együttest a kutatás a 9. századra datálja a szárnyas lándzsa miatt. A szárnyas lándzsákat azonban viszonylag sokáig használták, (pl. Szob-Vendelin 83. sír – Török 1956, 134 és 36. ábra, valamint Serçe Limani, 11. századi bizánci hajóroncs – Schwarzer 2004.) így a depó pontos kronológiai helyzetét sem könnyű egyértelműen megállapítani.

54 Hasonló diagram: Eckhardt 1996. Diagramm 2.

55 Természetesen az íjlemezes sírok száma az adott időszak alatt előkerült összes sírok mennyiségének is függvénye.

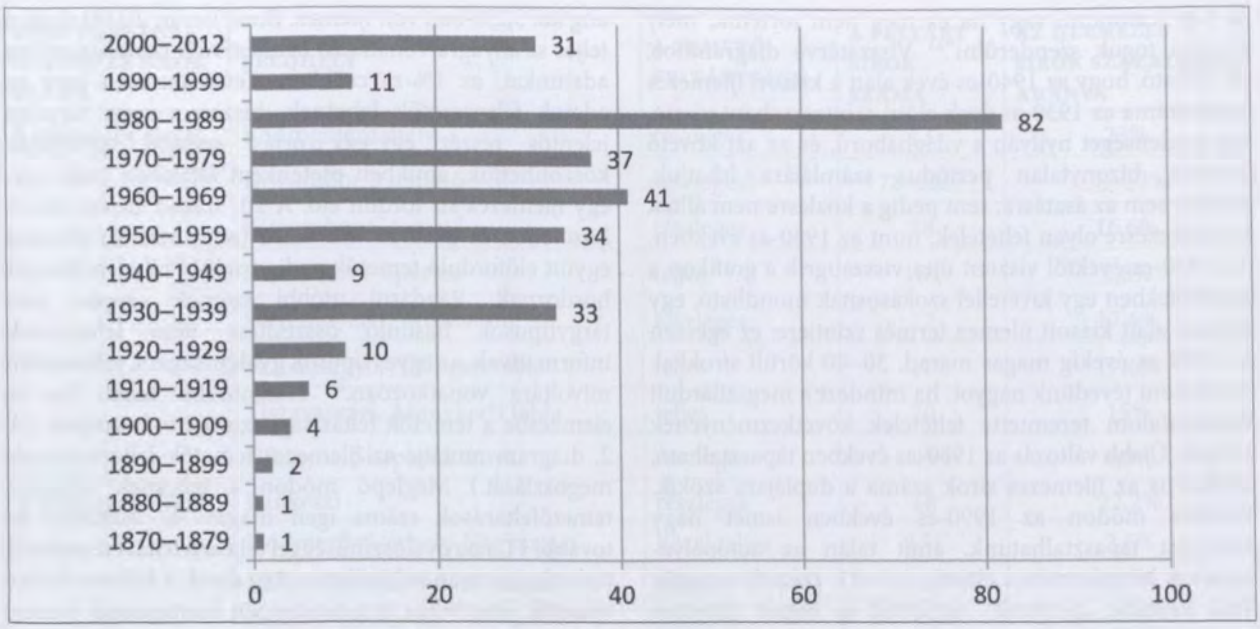

1. diagram **Az íjlemezes sírok előkerülésének időbeli eloszlása**

Jól szemlélteti ez az adat azt a jelenséget, amit fentebb már említettem, vagyis: amit a kutatás nem tart fontosnak, vagy jelentőségét nem ismeri fel, azt nem is igyekszik dokumentálni. Mindez összefüggésben van azzal megállapítással, miszerint az „adat" valójában mesterségesen létrehozott információ, amit legalább annyira a kutatás, mint maga a vizsgálandó tárgy/jelenség határoz meg.[56] Megfelelően alátámasztja mindezt az, hogy a felismerést követő egy évtizedben a dokumentált íjlemezes sírok száma jelentősen megugrott: több sírról beszélhetünk, mint az addig eltelt 60 év alatt összesen – igaz, a kutatás intenzitásának növekedése a Szeged környéki (a kor viszonyai közt) szisztematikus ásatások miatt sem elhanyagolható tényező. Természetesen a dokumentálás az első periódus alatt erősen függött az adott kutató lehetőségeitől, érdeklődésétől, aprólékosságától. Révész László tuzséri hitelesítő ásatása egyértelműen tanúskodik arról, hogy a korai temetőfeltárásokban az ásatók figyelmét könnyen elkerülhették az íjlemezek:[57] „nem csoda, hiszen akkoriban még nem ismerték fel az íjcsontok szerepét, s nyilván bordadaraboknak vélvén azokat, kihajították a sírból".[58] Révész L. a tuzséri példa alapján azt feltételezi, hogy az ásatók a bezdédi temetőben is a sírokban hagyták az íjlemezeket,[59] az újonnan előkerült sírrajzokon azonban nem szerepelnek a várt íjlemezek.[60] E sírrajzok, valamint a mellettük szereplő sírleírások, megfigyelések viszont olyan fokú, (részben váratlan) pontosságról árulkodnak, hogy a szerzők tanulmányuk lezárásaként végül is a feltáró „saját koruk követelményeit messze meghaladó gondosságát" emelték ki.[61] Ennek fényében azt a lehetőséget sem lehet egyértelműen kizárni, hogy a bezdédi temetőben nem is voltak íjlemezek. Természetesen a kérdést csak egy sikeres hitelesítő ásatás dönthetné el – erre azonban még nem került sor.[62]

Azért, hogy a feltárást végző, és a forrást dokumentáló, közlő személynek a forrással való szubjektív viszonyának fontossága se sikkadjon el, hadd idézzek itt a szóban forgó tiszteletre méltó nagy elől, Jósa András egy másik írásából: „nem akarom az olvasót azon kellemetlen helyzetbe sodorni, amilyenben érzem magamat, akkor, amikor 100 megásott sírnak inventáriumát kell végig olvasni, és folyton rettegni, hogy az ásítás miatt az állkapcsom

56 A hipotézis-tárgy-adat ördögi körének kitűnő képi ábrázolását lásd például: Nordbladh–Rosvall 1975, Fig. 1.

57 Itt ugyanis az 1998/8. számú sírban, amiben a visszadobált, benne hagyott leletanyag mellett a 3. sír csontjai is előkerültek, szarvlemez töredékeket sikerült dokumentálnia. Révész 2000, 18–19.

58 Hasonló hátterű jelenségnek tarthatjuk a tegez vas szerelékeinek, illetve a nyílhegyeknek az összekeverését is: „erkannte Jósa zur Zeit der Ausgrabung noch nicht die ursprüngliche Rolle der „bleistiftdicken Eisenstäbe", weshalb er ihre Lage nur recht skizzenhaft angab… man die rombisch oder blattförmig zugespitzten Enden der Köcherbeschläge leicht mit den Pfeilspitzen verwechseln kann" Révész 2003, 162–163.

59 Hasonló hátterű jelenségnek tarthatjuk a tegez vas szerelékeinek, illetve a nyílhegyeknek az összekeverését is: „erkannte Jósa zur Zeit der Ausgrabung noch nicht die ursprüngliche Rolle der „bleistiftdicken Eisenstäbe", weshalb er ihre Lage nur recht skizzenhaft angab… man die rombisch oder blattförmig zugespitzten Enden der Köcherbeschläge leicht mit den Pfeilspitzen verwechseln kann" Révész 2003, 162–163.

60 Prohászka–Révész 2004, 165.

61 Prohászka–Révész 2004, 167.

62 Fodor 1992.

ki fog ficamodni, vagy ha ez meg nem történik, mély álomba fogok szenderülni".[63] Visszatérve diagramhoz, jól látható, hogy az 1940-es évek alatt a kiásott íjlemezes sírok száma az 1930-as évek előtti szintre zuhant vissza. Ezt a jelenséget nyilván a világháború, és az azt követő zavaros, bizonytalan periódus számlájára írhatjuk, amikor sem az ásatásra, sem pedig a közlésre nem álltak rendelkezésre olyan feltételek, mint az 1930-as években. Az 1950-es évektől viszont újra visszaugrik a grafikon a későbbiekben egy kivétellel szokásosnak mondható, egy évtized alatt kiásott íjlemez termés szintjére: ez egészen az 1980-as évekig magas marad, 30–40 körüli sírokkal. Talán nem tévedünk nagyot, ha mindezt a megszilárdult államhatalom teremtette feltételek következményének tartjuk. Újabb változás az 1980-as években tapasztalható, amikor is az íjlemezes sírok száma a duplájára szökik. Érdekes módon az 1990-es években ismét nagy zuhanást tapasztalhatunk, amit talán az autópálya-ásatások következtében eltérő, a 10–11. századi temetők által kevésbé „preferált" területek és régiók intenzív kutatása befolyásolhatott. Az ezredfordulót követően azonban újra az egy évtizedben szokásos 30 körüli számú íjlemezes sírral találkozhatunk. Természetesen az íjlemezes sírok itt felvázolt időbeli elterjedését erőteljesen befolyásolta azoknak a temetőknek a jellege, amiket az adott évtizedben kiástak. Így amíg Magyarhomorog-Kónyadomb íjlemezekben gazdag sírjai az 1960-as évek, addig a karosi temetők és Sárrétudvari-Hízóföld a 80-as évek, Hajdúszoboszló-Árkoshalom pedig a 2000 utáni évek „íjlemez-felhozatalát" növelték meg jelentősen. Szeged-Algyő 10 íjlemezes sírja adja ki például az 1970-es évek íjlemezes termésének közel egyharmadát. Az 1980-as évek kiugróan magas értéke tehát mindenképpen ezzel van összefüggésben.

A következő adat, amit célszerű röviden elemezni, az az íjlemezes temetők feltártsága, feltárhatósága, valamint íjlemezes sírjaik és teljes sírszámuk összefüggése.[64] A felgyűjtött „biztos" 305 íjlemezes sír 153 Kárpát-medencei, lelőhelyről származik. A 153 lelőhely több, mint 8800 feltárt és legalább 530 megsemmisült sírjának[65] tehát alig kb. 3,2%-ban volt íjlemez. Bóna István 26000 síros, a teljes síranyagra vonatkozó becslésével[66] összehasonlítva adatunkat, az 1%-ra csökken. Természetesen ezek az adatok félrevezetők lehetnek, hiszen a nagy sírszám jelentős részét egy-egy óriási méretű temetőnek köszönhetjük, amikben esetenként általában csak egy-egy íjlemezes sír fordult elő. A 20. század elején feltárt, közöletlen és gyakran más korú (nagy számú) sírokkal együtt előforduló temetők pedig további hibalehetőséget hordoznak. Ráadásul utóbbi számok csupán más tárgytípusok hasonló összesítése után lehetnének informatívak, az egyes típusok gyakoriságára, jellemzőbb mivoltára vonatkozóan.[67] Hasznosabb tehát, ha az elemzésbe a temetők feltártsági szintjét is bevonjuk. (A 2. diagram mutatja az íjlemezes temetők feltártságának megoszlását.) Meglepő módon a teljesnek tekintett temetőfeltárások száma igen magas: 41 biztosan, és további 11, nagy valószínűséggel teljesen feltárt temetőről tudunk, összesen 3618, illetve 1380 sírral. A teljesen feltárt temetők fontossága mindenképpen kiemelendő, hiszen ezek horizontálstratigráfiai elemzése az egyik módszer arra, hogy megismerhessük a temető „betelepítési" relatív kronológiáját, s ezáltal az egyes tárgytípusok, így az íjlemezek egymáshoz viszonyított keltezésében előrébb jusson a kutatás. Noha már a magyar nyelvű szakirodalomban is komoly kritika érte,[68] de a szeriáció, pontosabban adott *temetőn belüli* szeriáció, talán szintén használható módszer lenne hasonló elemzésre. A kis létszámú temetők természetesen kevésbé megfelelőek erre a feladatra, mint ahogy azok sem, ahol a feltárás megkezdése előtt számos sír elpusztult (pl. Sárrétudvari-Őrhalom). Legalkalmasabbak a magas sírszámú, teljesen feltárt, ép, és az adott tárgytípusból minél több példányt tartalmazó temetők. Így Püspökladány-Eperjesvölgy 600 feletti vonzó sírszámával, de egyetlen íjlemezes sírjával alkalmatlan egy ilyen elemzésre. A fentiek tekintetében az alábbi, viszonylag sok íjlemezt tartalmazó, teljesen feltárt temetők esetében tarthatnánk fontosnak az ilyen jellegű vizsgálatokat:

63 Jósa 1912, 214–215.

64 Az íjlemezes sírok paleoszociológiai elemzését ezek a jellemzők is erőteljesen befolyásolják. Vö. még a 9. lábjegyzettel.

65 Csupán 6 esetben, valamint a tiszalöki, illetve a két szórvány JAM-garnitúra esetében nem találtam erre vonatkozó információt.

66 Bóna 1997, 352.

67 A teljes sírszám és az adott tárgytípust tartalmazó sírok számának összevetése módszertanilag azért nem helyes, mert egyes tárgyak, mint esetünkben az íjlemezek is, nemi szempontból specifikusak – legalábbis a temetkezésekben így jelennek meg – vagyis csak az egyik, vagy csak a másik nem sírjaiban fordulnak elő.

68 Keszi 2000.

TEMETŐNKÉNTI ÍJLEMEZES SÍROK SZÁMA	LELŐHELY	A TEMETŐ FELTÁRTSÁGA	A FELTÁRT SÍROK SZÁMA	AZ ÍJLEMEZES SÍROK SZÁZALÉKOS ARÁNYA
3 íjlemezes sírral	Bodrogszerdahely	részleges	13	23%
	Kiszombor B temető	részleges?	78–220?	38–13%
	Kiszombor C temető	részleges	18	16,6%
	Sándorfalva-Eperjes	teljes	105	2,8%
	Sárrétudvari-Poroshalom	részleges	17	17,6%
	Szabadkígyós, Pálligeti tábla	teljes	17	17,6%
	Tiszavasvári, Aranykerti tábla	teljes	20	15%
	Újkígyós, Skoperda tanya	részleges	43	6,9%
4 íjlemezes sírral	Bánkeszi	részleges	18	22,2%
	Hódmezővásárhely-Nagysziget	közel teljes	151	2,6%
	Karos-Eperjesszög III. temető	teljes	19	21%
	Örménykút 52. lh.	teljes?	18	22,2%
	Rád-Kishegy (?)	részleges	51	7,8%
5 íjlemezes sírral	Deszk D temető	részleges	216?	2,3%
	Ikervár, Virág utca	részleges	140	3,5%
	Rakamaz-Strázsadomb	részleges	19	26,3%
6 íjlemezes sírral	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	részleges	30	20%
	Szentes-Borbásföld	teljes	20	30%
8 íjlemezes sírral	Gyulafehérvár-Mentőállomás (3–8 sírban?)	részleges	1300?	0,2–0,6%
	Szered-Mácséd I. temető	részleges	25	32%
10 íjlemezes sírral	Algyő	teljes	83	12%
11 íjlemezes sírral	Magyarhomorog-Kónyadomb	teljes	540	2%
12 íjlemezes sírral	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	közel teljes	249	4,8%
	Karos-Eperjesszög II. temető	teljes	73	16,4%
20 íjlemezes sírral	Sárrétudvari-Hízóföld	teljes	262	7,6%

A legalább négy íjlemezes sírral bíró 17 temetőnek kevesebb, mint a fele, szám szerint 7, jelenleg közöletlen, így sajnos sem horizontálstratigráfiai, sem szeriációs elemzésre nem használható fel. Szerencsések vagyunk azonban a karosi, illetve a hajdú-bihari temetőkkel, mivel nemcsak közöltek, de viszonylag friss ásatások (80-as évek második fele, 90-es évek), sőt az előbbiek esetében az ásató maga igen kimerítően elemezte a temetőket[69] – igaz, elsősorban nem az íjlemezek szempontjából. Ikervár-Virág utca több mint 1/3-ban elpusztult temetője, illetve a borbásföldi kis létszámú, valamint a nem szisztematikusan leletmentett-ásott szeredi és rádi temetők ilyen szempontból csak korlátozottan értelmezhetőek. A 3. diagram tájékoztat az íjlemezek temetőnkénti megoszlásáról: szembetűnő, hogy a többség csupán egy íjlemezes temetőből származik, s a lelőhelyek alig több mint 1/5-e a tartalmazott kettőnél több íjlemezes sírt.[70] Ezért erősen kérdéses, hogy a nagy(obb) íjlemezes sírszámú temetők alapján levont következtetések vajon relevánsak lesznek-e az egyedüli íjlemezes sírokra is. Itt fontos megemlíteni azt is, hogy a közölt íjlemezes síros temetők közül 33 esetben nem ismerünk temetőtérképet,

69 Révész 1996a.

70 Két esetben nem találtam erre vonatkozó egyértelmű információt.

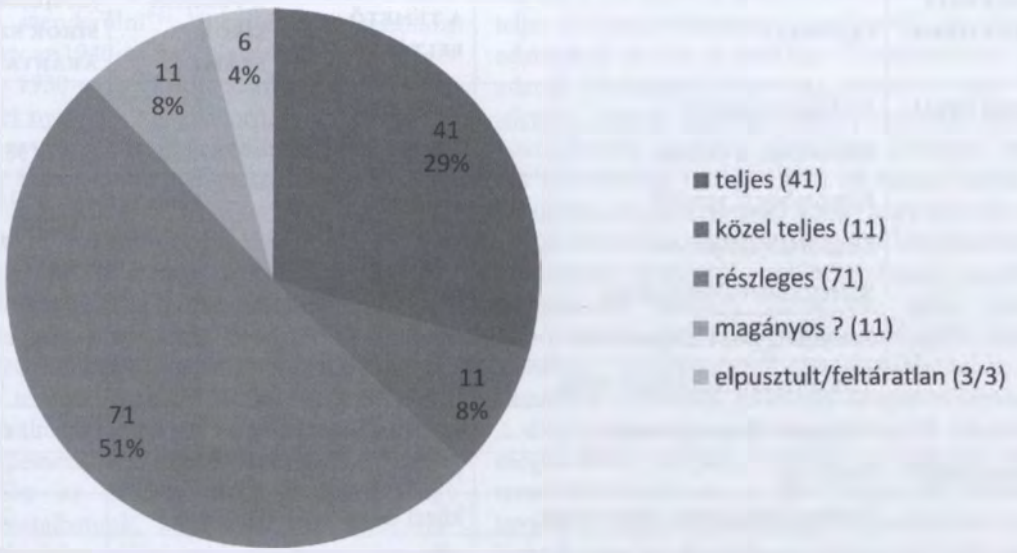

2. diagram **Az íjlemezt tartalmazó temetők feltártsága**

ami egy ilyen elemzést alapjaiban tenne lehetetlenné, de van több olyan eset is (Algyő, Hódmezővásárhely-Nagysziget), ahol a közöletlen temető értelmezett temetőtérképe viszont publikálásra került. Szerencsére a nagyobb íjlemezes sírszámú (és közölt) temetők közül csak a szeredi temető térképe hibádzik – a hiányzó temetőtérképek többsége ugyanis páros, magányos, vagy leletmentés során feltárt pár síros temetőtöredékekhez tartozik.

A temetők szintjén túllépve már maguk az íjlemezes sírok vonatkozásában is rendkívül fontos, hogy mennyire megbízható körülmények között kerültek elő. A 4. diagramon[71] látható adatok közül először is ki kell emelni, hogy az íjlemezes sírok döntő többsége, majdnem háromnegyede megbízható körülmények között, szakemberek végezte ásatás során került elő. Ugyanakkor magas a leletmentések száma is – amik során nyilvánvalóan nem lehet olyan mértékű precizitást, pontosságot és részletekbe menő dokumentálást elvárni, különösen, ha a sírokat a további pusztulás veszélye fenyegeti. Amit még külön ki kell emelnünk, az az utólagos, hitelesítő ásatások sajnálatosan alacsony száma – holott ez, ismerve a korai ásatások mai szemmel nézve kezdetleges módszereit, rendkívül fontos lenne. Jó helyzetben vagyunk viszont a szórványok tekintetében: számuk rendkívül alacsony.

Az egyes sírok információs értékének kérdéséhez érve, vizsgáljuk meg az íjlemezek, illetve a sírok dokumentáltságát is, vagyis a róluk készült közölt rajzok és fényképek mennyiségét. A közölt íjlemezek döntő többségéről jobb vagy rosszabb minőségű rajz készült (139 esetben), s csak kisebb részükről fénykép (37 esetben), mindkettőt pedig csak 16 íjlemez garnitúráról közöltek. Ugyanakkor a közöltség e tanulmányban meghatározott kombinált terminusa miatt 13 további, de közöletlen íjlemez garnitúráról ismerünk rajzot (5) vagy fényképet (7), illetve mindkettőt (1), valamint sírrajzokat (5) vagy sírfotót (4), egy esetben pedig az íjlemez sírbeli helyzetéről részletfotót. A sírok dokumentálása tekintetében ez az arány még jobban eltolódik: a 101 sírrajzzal[72] szembe csak 12 sírfotót tudunk állítani. Az íjlemezek sírbeli helyzetének elemzésénél döntő fontosságú részletfotó és részletrajz szempontjából viszont még hiányosabbak a közlemények. Közölt részletrajzról csak egyről tudok (Karos-Eperjesszög II. temető 14. sír) – ugyanakkor itt részletfotó, sírrajz, sírfénykép is a kutatás rendelkezésére áll. Így ez tekinthető a Kárpát-medence legrészletesebben közölt dokumentációval rendelkező íjlemezes sírjának. Hasonlóan részletesen közöltnek tekinthető a karosi III. temető 11. sírja, a királyhidai, a Kiskunfélegyháza, Radnóti utcai sír és a valkóvári 92. sír, mert a sírfotón, sírrajzon kívül a lemezek helyzetéről részletfotó is megjelent. Mindenképpen fel kell hívni a figyelmet ezeken felül arra a további nyolc sírra, ahol a lemezek helyzetéről in situ részletfotó ismert – elsősorban azért, mert a publikációkban teljes sírfotót általában csak olyan kis méretben és olyan minőségben lehet lehozni, ami a lemezek helyzetének pontos vizsgálatát nem teszi

71 20 esetben nem találtam ilyen információt. A Dabas (Gyón)-Paphegy 1. sírját, a hajdúdorogi, a Szob-kiserdei, a nagylaki A. sírokat az amatőr ásatások közt, míg a szegvárit a sírhoz kötött szórványok közt tüntettem fel.

72 Ezekből 10 darab csontvázlap.

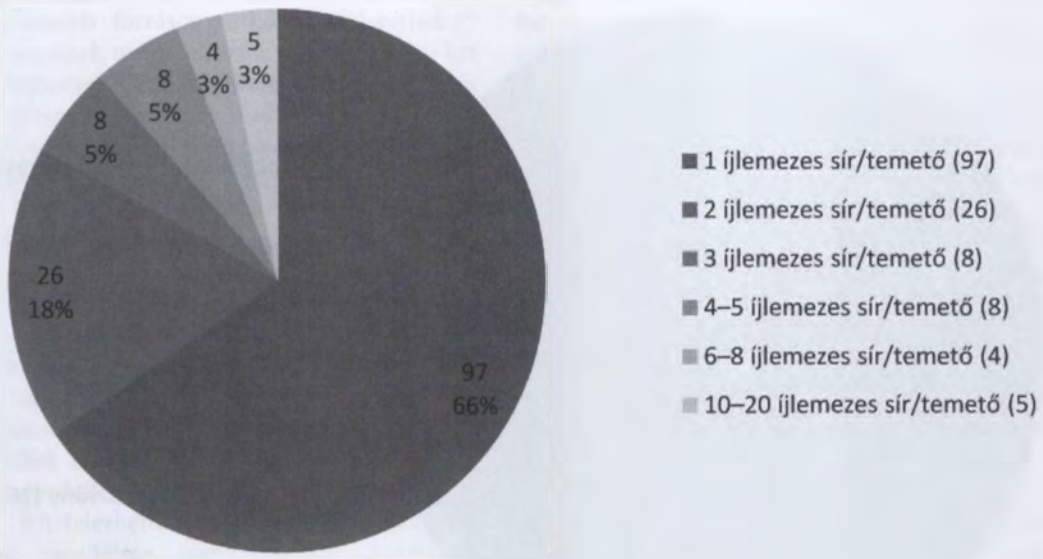

3. diagram **Az íjlemezes sírok temetőnkénti megoszlása**

lehetővé.[73] Magasabb a száma viszont azoknak a síroknak, amikről sírfotó és sírrajz is közlésre került (23 esetben). Természetesen itt is vannak úgymond közöletlen íjlemezes sírokról közreadott sírfotók (4), illetve rajzok (5). A közölt íjlemezek publikált dokumentációja tehát sokkal rosszabb képet mutat, mint amivel a paleoszociológiai és relatív kronológiai vizsgálatok alapfeltételének tekintett jellemzők terén találkoztunk. Mind az íjlemezek, mind az azokat tartalmazó sírok részletes dokumentálásának fontosságára Szőllősy Gábor több ízben is felhívta a figyelmet, sőt a felveendő adatok mintáját is kidolgozta.[74] Tanulmánya megjelenése óta viszonylag kevés 10–11. századi íjlemezes sír került elő, – publikált még kevesebb – így mintája használatának elterjedtségéről, vagy használhatóságáról még nem tudunk érdemben nyilatkozni.

Itt kell megemlítenünk egy furcsa jelenséget, mégpedig az „ép" illetve a töredékes, törött íjlemezes sírok számainak érdekes alakulását. Ehhez azonban először is definiálni kell, mit értsünk e tanulmányban ép, és mit törött íjlemez alatt. Előbbi csoportba soroltam a teljes és ép lemezeket, tehát már a törött, de töredékeikből egésszé összeállítható lemezek is kiestek a csoportból. A publikációk adatai alapján ismert íjlemezek közül 62 sír esetében beszélhetünk a sírból előkerült minden egyes íjlemez „ép" állapotáról. Ha vizsgálat köréből kirekesztjük az amúgy sem ismert állapotú, közöletlennek vett íjlemezeket, akkor a 185 közölt íjlemez-garnitúrának ez csupán 33,5%-át jelenti, tehát a lemezek kétharmada törötten került elő, illetve került publikálásra. Érdemes megvizsgálni ezek „típus" szerinti megoszlását is: a 62 „garnitúra" közül 43 (69,3%) csak markolatlemez(ek)ből állt, 16 sírban (25,8%) szarv- és markolatlemez egyaránt volt, s 3 esetben tudunk (4,8%) csak ép szarvlemez(eke) t tartalmazó sírról. Nem bocsátkozhatok azonban e tanulmány keretei között a jelenség értékelő elemzésébe. Elsősorban azért, mert egy ilyen összesítő adatsor mögött különféle okozati tényezők bújhatnak meg, hiszen figyelembe kell venni azt a lehetőséget is, hogy az egyes sérülések, törések a lemezek előkerülése során, de az után is keletkezhettek. Éppen ezért sokkal nagyobb figyelmet kell szentelni a későbbiekben a törött, de éppé ki nem egészíthető íjlemezek körének: mégpedig azért, mert ezek már eleve törötten kerülhettek a sírokba. Ez pedig még messzebb, már a lemezek hordozta információk értékelésének (és így a belső forráskritikának) a területére vezetne, hiszen a témának (a sírba helyezett íjlemezek, avagy íj rongálása) a temetkezési szokások rituális részéhez tartozása egyértelmű.

Az eddig személyes tárgyvizsgálat során elemzett íjlemezes sírok és íjlemez-garnitúrák végső tanulsága az volt, hogy a tárgyakat és az eredeti dokumentációt kell felhasználni a vizsgálatokhoz, mert a publikációig tartó úton erősen degradálódhat még akár a képi információmennyiség is, sőt, a folyamatos információ csökkenés mellett, azzal párhuzamosan zajló fokozódó interpretációs jelleggel is számolnunk kell.[75] Egyet kell tehát értenünk Gáll Erwinnel, aki hasonló kutatási

73 Algyő 97.; Hajdúszoboszló-Árkoshalom 128. és 248.; Karos-Eperjesszög II. temető 60.; Kál-Legelő 9.; Püspökladány-Eperjesvölgy 200.; Szentes, Derekegyházi oldal D-3 tábla 6.; Vörs, Majori dűlő 385. sírok.

74 Szőllősy 2002, 137 és 1–3. képek.

75 Bíró 2007.

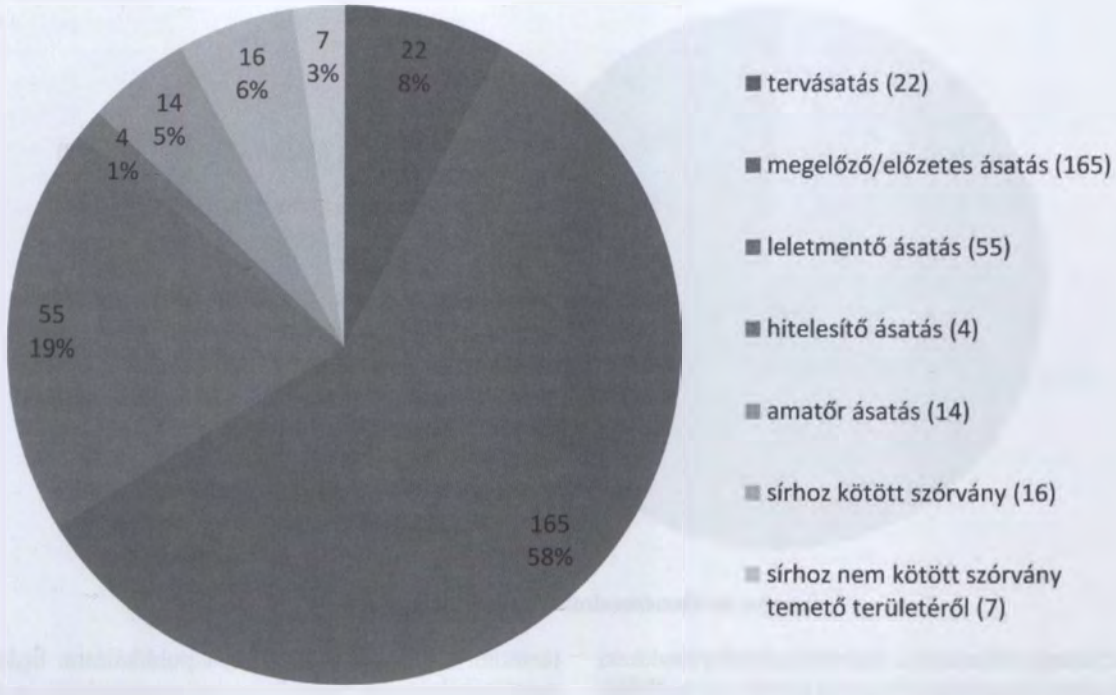

4. diagram **Az íjlemezes sírok előkerülési módjának megoszlása**

problémákkal küzdve az alábbiakra jutott: „kutatásunk első és alapvető célkitűzése a tárgyak vizsgálata volt... s csak másodsorban a fotók, illetve a jó vagy rossz, többé- kevésbé szubjektív rajzok felhasználása".[76] Jó példa minderre a Sárrétudvari-Hízóföld 247. sír íjlemezeiről közölt rajz,[77] amelyen a szarvlemezek épnek tűnnek. Azonban a tárgyak személyes vizsgálata során kiderült, hogy az egyik szarvlemez nem teljes, miszerint a húrvájattól a csúcsig terjedő része még a sírba kerülése előtt letört/letöretett a lemezről. A szarvlemezt a restaurálás során a másik három ép darab formája alapján „teljessé" egészítették ki, s a rajzoló a már „teljes" lemezt rajzolta le, semmilyen módon nem jelölve munkáján, hogy a szóban forgó rész nem eredeti. A rajz tehát teljesen félrevezető: a kutató, aki csak ezt venné alapul, s az eredeti tárgyat nem ismeri, téves következtetést vonna le téves „alapadatokból".[78]

A dolgozat végén eljutottunk a talán legizgalmasabb és legtöbb kérdést felvető problémához, a sírok bolygatottsági fokának tárgyalásához. Az egyes sírok bolygatatlanságának vizsgálata rendkívüli fontossággal bír, hiszen csak ennek biztos tudatában tekinthetünk az adott sírra, mint zárt leletegységre (*geschlossener Fund*). A sírkontextus épsége pedig annak alapvető feltétele, hogy a sír tartalmazta régészeti jelenségek, tárgyak (szándékolt források) és az antropológiai, talajtani maradványok (funkcionális források) összetartozására, egyidejű megjelenésére épített (kronológiai, paleoszociológiai, stb.) elemzések alapjaikban ne lehessenek elhibázottak.

A rendkívül összetett kérdéskört érdemes több szempontból megközelíteni. Definiáljuk először is a bolygatottság fogalmát. Bolygatottság alatt azt értem, ha egy adott sír kontextusa síron kívüli tényezők hatására megváltozott. Ezek a Kárpát-medencei viszonyok közt könnyen leszűkíthetők néhány lehetőségre, így állati, növényi bolygatására (*faunal-, floralturbation*), önálló talajmozgásokra (*graviturbation*),[79] valamint utólagos emberi tevékenységre (rablás, utántemetkezés, stb.), illetve modern, a sír felfedezését kiváltó emberi tevékenységre (pl. szántás, homokbányászás, stb.). (A talaj, mint fizikia, kémiai és biológiai rendszernek, valamint működésének-változásának megértése, illetve lelőhelyenkénti vizsgálata alapvető fontosságú a környezeti indikációjú posztdepozicionális folyamatok megismerésében. A lelőhelyek intenzív és szisztematikus talajvizsgálatából ugyanis lényeges adatok és

76 Gáll 2007, 396.

77 Nepper 2002 II, 323. tábla.

78 Ugyanez a helyzet a temető 264. sír egyik szarvlemezével is (Nepper 2002 II, 338. tábla). Ennek színes fényképét Révész L. egyik ismeretterjesztő munkájában közölte (Révész 1999, 166), így fenti állításom a tárgyak személyes vizsgálata nélkül is mindenki számára ellenőrizhető.

79 Ezek elemzését átfogóan ld. Schiffer 1996, 199–212, 216; Rolfsen 1980 a fagy hatására és növényi turbációra, valamint Wood–Johnson 1978, 317–333, 346–352, 359–362 az állatai bolygatásra. Utóbbi tanulmány megszerzéséért e helyen mondok hálás köszönetet Tobias Bendeguznak.

következtetések nyerhetők, jelenleg mégis ez az egyik legkihasználatlanabb forráscsoportja a régészetnek.)[80] A bolygatás tényének meghatározása a kirívó utolsó két tényezőtől eltekintve, melyek többnyire drasztikusak és egyértelmű nyomokat hagynak maguk után, általában igen nehéz. A honfoglalás kori régészetben a természetes tényezők (*pedoturbation*) közül leggyakrabban az állati bolygatással találkozhatunk, s azok közül is rágcsálók turkálása a domináns jelenség. E rágcsálók viselkedését, szokásait a sírrégészet szempontjaiból vizsgáló, és elsősorban a helyi Kárpát-medencei viszonyokat szem előtt tartó munkára eddig nem akadtam,[81] így csupán az alábbiakban kibontott elméleti megállapíthatások tehetők. Empirikus, tapasztalati síkon maradva leszögezhető, hogy a rágcsálók okozta bolygatás, ha a földben járataik nem színeződtek el, csak már a vázcsontok és/vagy a mellékletek „rendetlen", nem megszokott pozíciójából, közvetetten feltételezhető. Tehát a bolygatatlanság-bolygatottság megítélése szempontjából csupán az interpretáció ingatag talaján járunk. Hiszen egyedül az emberi váz csontjai helyzetének tekintetében lehetünk biztosak – ezt az antropológia és az anatómia, mint természettudomány garantálja: az emberi váz csontjainak rendje az általunk vizsgált időtávlatokban, ide nem illő szóval mondhatni állandó, konstans. (Nem véletlenül tekinthetjük ezt a forrásanyagot a sírrégészet egyik legfontosabb, valójában egyedüli funkcionális adatának.[82]) Sírbeli helyzetük, elmozdulásuk, hiányuk, ezek mértéke, amennyiben az eredeti kontextuson (síron) kívüli tényezők (pl. rágcsálók) nem lépnek fel, kísérletekkel megismerhető/ismert bomlási és természetes talajtani folyamatok függvénye. (Ezek egyébként nyilvánvalóan nem járnak jelentős mértékű csont elmozdulással.) Ez tehát (természet)tudományos módszerekkel vizsgálható, elemezhető.[83]

A sírban talált mellékletek esetében azonban más a helyzet. Egyrészt azért, mert az egyes bolygatások kiterjedtsége, lokalitása is figyelembe veendő tényező, hiszen az érheti a sír azon részét, ahol az íjlemezek vannak, de helyezkedhetnek úgy az íjlemezek (vagy egy részük), hogy kiesnek a bolygatott területből. Másrészt, különösen bonyolult interpretációs helyzet áll elő azokban az esetekben, ahol a tárgy, vagy annak egy része a sír kontextusában számunkra észlelhetetlenné válik, vagyis elbomlik. A szerves anyagokból esetlegesen ránk maradó töredékekre ugyanis a kutató a tárgy egykori egészéről alkotott saját elképzelését, feltételezését vetíti rá, azt látja bennük, amit vár. (Jelen esetben ezek a töredékek az egykori, döntő többségében szerves anyagból készített íj egységének *feltételezett* maradványai, vagyis az íjapplikációk.) Ez az elképzelés azonban nem feltétlenül, nem mindig a töredékeken, tehát a valójában a régészeti kutatás rendelkezésére álló eredeti, cáfolhatatlan tényeken alapul, mivel azok legtöbbször semmitmondóak, vagy semmitmondónak látszanak, hanem a párhuzamok, analógiák módszerével[84] visszakövetkeztetett már megalkotott, eleve rendelkezésre álló ideához igazodnak. Eddigi sír, és íjlemez-garnitúra elemzéseim során megfigyelhető volt ugyanis, hogy még a feltárási megfigyelések, leírások sem mentesek a prekoncepcióktól: ha íjat keresünk, íjat fogunk belelátni a tárgyakba. A koncepciótól eltérő, abba nem illeszkedő apró jelenségeket pedig könnyebb figyelmen kívül hagyni, avagy olyan tényező(k) közbeiktatásával «megmagyarázni», ami esetünkben szintén csak hipotézis: mégpedig bizonyítatlan. (Egyébként ez az alább részletezett közkedvelt interpretációs hipotézis, a sírnak, mint régészeti forrásnak sajátos jellemzőjéből fakadóan utólag bizonyíthatatlan is, mivel a sír eredeti kontextusa elpusztul az ásatással.) Itt arra a jelenségre gondolok, amikor „bolygatatlan" sírban az íjlemezek nem a várt idea, rend szerint kerülnek elő, hanem valamilyen teljesen más pozícióban, ami első látásra összefüggés nélkülinek látszik. Általában ekkor szokás a lemezek helyzetét állati bolygatással magyarázni. (Olyan közlést, ami részletekbe menő sírleírásával a rágcsáló járatait is dokumentálja – vagyis a bolygatást egyértelművé teszi, csak egyet ismerek.[85]) A megismerésnek, mint tudományos folyamatnak[86] ezt a sajátosságát tehát tisztán láthatónak találhatjuk az íjlemezekkel kapcsolatban. Sőt, a kutatás kezdetekor én magam is szükségszerűen ezen ideák szerint gondolkodtam, s vélekedtem a leletanyag megismerhetőségéről. Azonban a választott tárgycsoport szerencsésnek bizonyult: a «hibák», az eredeti koncepciótól eltérő jelenségek a vizsgálat során olyan mennyiségben léptek fel, amely nem csupán segített az új nézőpont kialakításában, de ki is kényszerítette bizonyos kérdések feltételét, s végül az axiómák megkérdőjelezését.

80 Általánosan lásd LIMBREY 1975, 3–96.

81 A közép-európai kutatás mindeddig mindössze egyetlen tanulmányt szentelt a témának, s az is elsősorban a faunálturbációnak a német régészet-tudományban eddig kellően nem hangsúlyozott fontosságára hívta fel a figyelmet a rablott sírok meghatározása kapcsán: VON FREEDEN 2008.

82 HÄRKE 1997. 24.

83 Ismereteim szerint a magyar kutatásban csak Bakay K. szentelt komoly figyelmet a sírban az eltemetés után zajló folyamatok fontosságának: BAKAY 1973, 78. Ezek átfogó elemzését lásd MICOZZI 1991.

84 A párhuzamok és analógiák használata, helye, lehetőségei a tudományos érvelés logikájában erősen vitatott: az angolszász és a német kutatás számos régészetelméleti munkát szentelt e témának. A Kárpát-medencei népvándorlás kor kutatásában magyar nyelven eddig tudtommal Bálint Csanád foglalkozott a problematikával, lásd BÁLINT 2004, 317–327, 339, 358–359, részletes további irodalommal.

85 KÜRTI 1996a, 151–152.

86 HÁRSING 1981, 16–25. E folyamat speciális régészeti szempontú elemzésére lásd pl. GARDIN 1980, különösen 5–6 és Fig. 2.

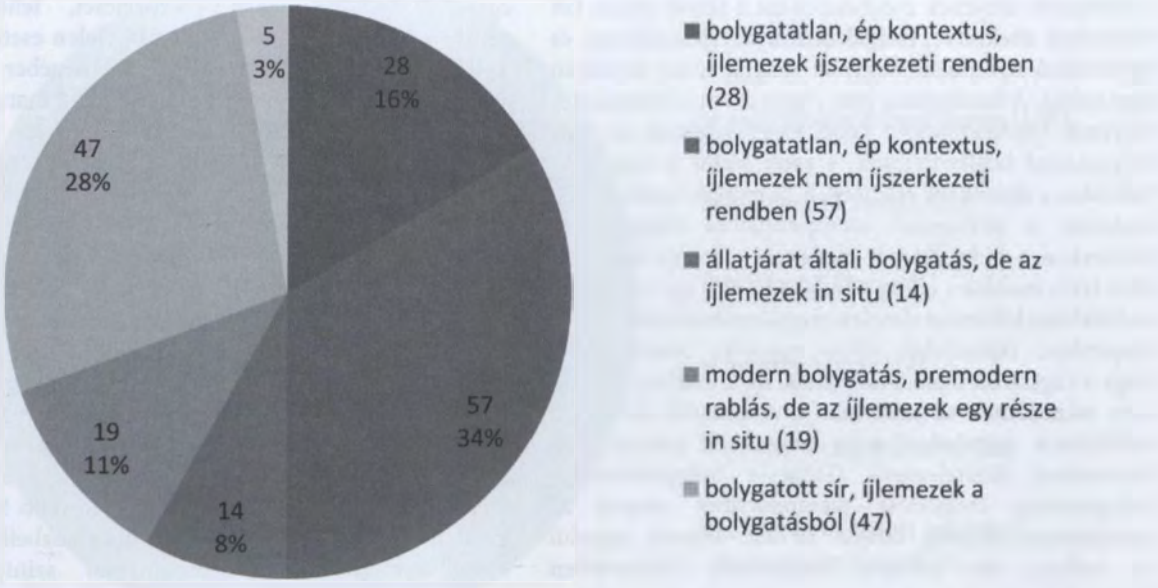

5. diagram **Az íjlemezek bolygatottságának megoszlása**

Az új nézőpont szükségszerűen minimalista, félve a hibás következtetések levonásától, s elsősorban arra keresi a választ, hogy mi az az információ, amit az adott jelenség/tárgy közvetlenül, eredetileg-elsődlegesen hordoz(hat). Természetesen ehhez a fent röviden leírt megismerési folyamat szubjektív elemének kiiktatása szükséges. Nyilvánvaló azonban az is, hogy ez lehetetlen: az emberi tényező kiiktathatatlan.[87] Épp ezért kell igyekeznünk legalábbis ellenőrizni, kritikával illetni azt.

A fentiek fényében úgy tűnik, hogy amíg egy régészeti szempontú etológiai, valamint talajtani elemzés nem segít a rágcsálók általi bolygatások megfigyelésében, értelmezésében, addig csak olyan esetben fogadhatjuk el érvként a lemezek rágcsálók általi bolygatását (amennyiben azok a talajelszíneződésben nem észlelhetőek), ha a bolygatás a váz csontjainak abnormális helyzetében is tükröződik. Amennyiben a bolygatott vázcsontok környékén kerülnek elő az íjlemezek, azok bolygatottsága is nagy valószínűséggel feltételezhető. Az íjlemezek mennyiségét azonban a rágcsálók okozta bolygatás nem befolyásolhatja, (hiszen az általuk esetlegesen síron kívülre hurcolt leletek könnyen észlelhetők a feltárás során), így az csak a helyzetük hordozta információ értéke, megbízhatósága, tehát kritikája tekintetében lehet releváns.

Ezzel lényegében a „minőségi" után elérkeztünk a „mennyiségi" problémához is. A rendelkezésre álló adatok és jelenség magyarázatával két különböző értelmezési modellben is megpróbálkozhatunk. Az első esetben abból a premisszából indulunk ki, hogy amit a sírban találunk, az került bele egykor. A bolygatatlan (a fentiek nyomán: annak tűnő) sír kontextusához a deponálást követően tehát külső tényező nem tehetett hozzá, vagy vehetett el abból semmit. Ebben a modellben eltekintünk a szerves anyagok lebomlásától, hiszen az íjapplikációk anyagát képező agancslemezek és -lécek a földben nyom nélkül nem bomlanak le.[88] Ebből következik, hogy ha a sírban például csak 1 markolatlemez találtatott, akkor a sírba nem is helyeztek többet. A második modellben egy belső, kontextuson belüli mennyiség csökkenést is lehetségesnek tartunk: teljességgel nem zárhatóak ki ugyanis olyan talajtani-kémiai körülmények, amikben egy agancslemez nyom nélküli lebomlása elképzelhető. Az ilyen tafonómiai kontextusok lehetségességének, meglétének vizsgálatához kémikusra, biológusra lenne szükség, hogy az egyes frissen feltárt íjlemezt tartalmazó

87 Vö. Langó 2006, idézettel a 89. oldalon.

88 Az eddig archaeozoológiai elemzésnek alávetett íjlemezekről kiderült, hogy nem csontból, hanem agancsból készültek. Choyke–Bartosiewicz 1986, 135; Choyke 1995, 228–229, valamint Bartosiewicz 2006, 191. Fábián Gyula kísérleti régészeti vizsgálata is az agancs csonttal szembeni használhatóbb tulajdonságaira mutatta rá: Fábián 1967, 4. ábra és Fábián 1984, 68–69. Az általam eddig személyesen megvizsgált 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek mindegyike agancslemezből faragottnak bizonyult. Az agancs és csont elkülönítéséhez Bartosiewicz László nyújtott nélkülözhetetlen segítséget, melyet ezúton is rendkívül hálásan köszönök.

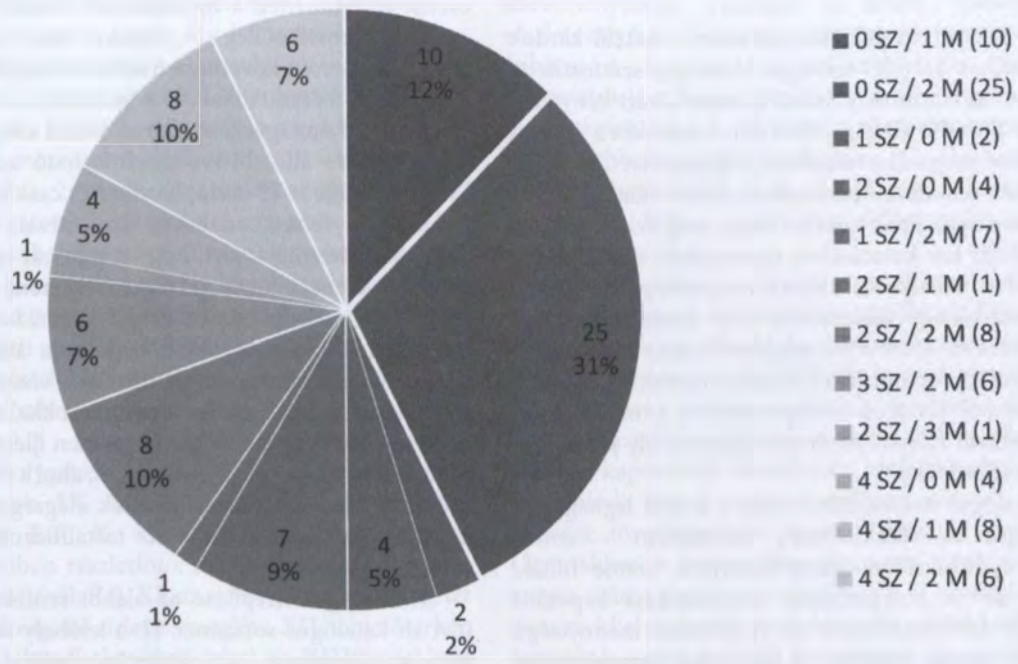

6. diagram **Szarv- és markolatlemezek előfordulási kombinációi a bolygatatlan sírokban**

sírok földjét megvizsgálják. Nyilvánvaló, hogy a magyar régészet ilyen kutatásokra elsősorban pénz- és időhiány[89] miatt ma még nem támaszkodhat. Van azonban egy olyan pont, ahol mennyiség-csökkenés lehetősége kontrollálható, igaz ugyan, hogy éppen a fent elvetett megismerési folyamat „idea" képe felhasználásával. Nehéz elképzelni ugyanis, hogy egy adott sír földjében olyan gyökeresen eltérő lebomlási folyamatok, és így gyökeresen eltérő kémiai, biológiai összetételű körülmények (lebomlási, tafonómiai kontextusok) létezhetnének, amik az egyik agancslemezt nyom nélkül eltüntetik, de tőle a 30 cm-re, vagy még furcsább esetben az alatta, felette, mellette lévő lemezpárját megőrzik.[90]

A fenti gondolatmenet során megfogalmazott állítások nyomán tehát az alábbi „minőségi-mennyiségi" kérdéseket kell, hogy feltegyük a leletanyagnak: ténylegesen bolygatottak-e azok a sírok és a bennük lévő íjlemezek ahol azok nem a várt íjszerkezeti rendben feküdtek? Továbbá, mely esetekben magyarázhatóak modern bolygatással, premodern rablással, illetve állati turkálással azok a sírok, amelyekben nem a várt mennyiségű íjlemez került elő? E kérdéseknek a megválaszolása azonban már aprólékos sironkénti vizsgálatot igényel. Noha ez a lehető legszorosabban tartozik tárgyhoz, vagyis a külső forráskritikai elemzéshez, itt mégsem vállalkozhatok az összes íjlemezes sír ilyen elemzésére. Annak ellenére, hogy tisztában vagyok azzal, hogy ez a katalógusban jelenleg még bizonyítatlan adatsorokat fog eredményezni: oda ugyanis a sírok, íjlemezek bolygatottsági vizsgálatának csak az eredménye került be.[91] Ezért itt csupán a fent felismert két probléma/tendencia mennyiségi eloszlási diagramjának bemutatására szorítkozom, értelmezési kísérlet nélkül *(5–6. diagramok)*.[92]

89 Az 1990 óta dominánssá vált autópálya ásatások feszített tempójára, leletmentő jellegére, és az ebből fakadó adatfelvételi nehézségeire összefoglalóan: Belényesi–Marton 2004, 177, illetve Raczky 2007, 6 és 8–9.

90 Az idea kép itt természetesen az, hogy a lemezeknek párosan kellene elhelyezkedni az íj megfelelő részein, vagyis a markolaton és szarvakon.

91 A kérdéskör az íjlemezekkel kapcsolatos temetkezési szokásokkal együtt tárgyalva önálló tanulmányt igényel, melyet a közeljövőben tervezek elkészíteni.

92 Nem állt rendelkezésre adat 91 esetben. A 6. diagram esetében csak a teljességgel bolygatatlan (az ásatók szerint bolygatatlannak tekintett) sírokat vettem figyelembe, és csak a (közel) ép lemezeket tüntettem fel, tehát a néhány apró töredékkel rendelkező sírok kimaradtak az összegzésből. Egyúttal csak a klasszifikációs értelemben vett íjlemezek, tehát az íjlécek nem, kerültek feltüntetésre. [Megjegyzés: e két grafikon a 2007–2008-as kutatási állapotot mutatja, mivel az azóta megismert eredeti ásatási dokumentációk adatai a képet némileg módosítják. Az adatsorok felülvizsgálatát és a jelenség értelmezését egy következő, erre a problémára koncentráló tanulmányban kívánom közreadni.]

A 10–11. SZÁZADI KÁRPÁT-MEDENCEI ÍJAPPLIKÁCIÓK KÜLSŐ FORRÁSKRITIKAI KATALÓGUSA

Egy, – a követendő példának tekintett – kétélű kardok katalógusához hasonló szöveges katalógus szétfeszítette volna e rövid tanulmány fizikai kereteit. Ezért kénytelen voltam a kevésbé elegáns, de talán esetünkben jobban áttekinthető megoldást választani, vagyis a felvett adatokat táblázatba rendezve közreadni. Ezzel kapcsolatban szerencsére nem járok töretlen úton, még akkor sem, ha a honfoglalás kor kutatásában tudomásom szerint eddig nem történt vállalkozás ekkora mennyiségű leletanyag és információ egy táblázatban való összefoglalására.[93] Az íjlemezes és -léces sírok felgyűjtése már csak azért is szükségszerű, mert mind a két, közismerten legnagyobb leletgyűjtésből (és azok térképezéséből) kimaradt ez, a 10–11. századi Kárpát-medence sírjainak oly jellegzetes és sajátos lelettípusa.[94]

A katalógus összeállítása során a lehető legnagyobb pontosságra és objektivitásra törekedtem – ennek ellenére nyilvánvalóan szerepel(het)nek benne hibák, elírások, de (a bolygatottság megállapítása kapcsán) akár téves következtetések is. A jelentős mennyiségű közöletlen anyag esetében a hiányokat természetesen nem kell magyarázni, de előfordult olyan eset is, amikor a közölt leletanyag publikációjában nem találtam meg a keresett információt. Az egyes sírok, illetve íjlemezeik bolygatottságának-bolygatatlanságának megállapítása több esetben rövidebb-hosszabb elemzést kívánt. Ezeket eredetileg a táblázatot követő végjegyzetekben terveztem közölni, azonban azok túlságosan nagyméretűre duzzasztották volna a jegyzetapparátust, így végül elhagytam őket, s egy későbbi tanulmányban tervezem közreadni az önálló elemzéseket. A táblázatot ugyan 2012 őszén igyekeztem naprakész formába hozni: a 2007-es adatgyűjtés óta közölt példányok és sírok, valamint azok (újabb) irodalmának felvételével, de természetesen egyes esetek elkerülhették a figyelmemet – ezek mennyisége azonban remélhetőleg lényegesen nem módosítja a fentiekben levont következtetéseket és megállapításokat.

A külső forráskritikai katalógustáblázat legfontosabb felveendő adatait igyekeztem leszűkíteni a leggyakrabban rendelkezésre álló, illetve értelmezhető adattípusokra. Ennek ellenére is 15 oszlopba sikerült csak beleszorítani, rendezni a felvett adatokat, ami azzal a sajnálatos technikai hátránnyal járt, hogy a táblázat egyes celláiba foglalt információknak szöveges hely nem jutott. Ezért az adott oszlopokban szereplő cellákban található információkat számsorokkal kódoltam, amik az alább olvasható legenda szerint könnyedén visszakereshetők. Az oszlopok fejléceit pedig római számokkal rövidítettem. A katalógus végén a kutatásban tévesen íjlemezes sírként ismert sírok találhatóak, illetve azok, ahol a rendelkezésre álló információk nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy eldönthető legyen: a sír tartalmazott-e íjlemezt, vagy sem.

A katalógus felépítése az alábbi rendszert követi:[95] **I.** A sír katalógus-sorszáma. **II.** a lelőhely megnevezése. **III.** az íjlemezes sír temetőn belüli sorszáma/a feltárás-előkerülés éve. **IV.** a sírban előkerült szarv/markolatlemezek mennyisége (például: -/1 = szarvlemez nincs, 1 markolatlemez).[96] **V.** az íjlemeztöredékek mennyisége (szarv- és markolatlemezenként szétválasztva, mint a IV. számú oszlopban). **VI.** a temető feltártsága, feltárhatósága (zárójelben a feltárt sírok/feltételezett, ismert elpusztult sírok számával): 1 = teljes, 2 = közel teljes (ásató megállapítása szerint), 3 = részleges (a feltárt sírok mennyisége és a temető méretének aránya nem ismert, vagy: perjellel a feltételesen elpusztult sírok mennyisége – ez minden esetben becslés, tehát

93 Újabban az információk táblázatba foglalása egyre gyakoribb: Révész 2001, 58–59, 62–64 (a honfoglalás kori rozettás lószerszámos sírok táblázata, 74 lelőhellyel), Langó 2004, 101–108 (a Kárpát-medence karneol- és hegyikristály-gyöngyöket tartalmazó sírjainak táblázata, 98 lelőhellyel), de említhetünk Kiss Attila, vagy Kovács László munkásságából is: Kiss 1985, 340–348; Kovács 1989, Abb. 22–23, 30, 36, 45, és 49–50.

94 Kiss 1985, 228–234; Bálint 1991, 262–265.

95 A katalógus celláiban az alábbi rövidítések fordulnak elő: ? = az adat, vagy következtetés a rendelkezésre álló adatok alapján nem egyértelmű; n = nem áll rendelkezésre adat; x = igen; – = nem, vagy nincs; lt = leltározatlan; * = a IV. oszlop cellájában az íjlemezek ép, teljes voltát jelzi (több íjlemeznél mindegyik példány esetében teljesülnie kell a kitételnek). Amennyiben a * jelzés a VIII. oszlop cellájában szerepel, akkor az íjlemezeknek megközelítően „pontos" íjszerkezeti rendben való fekvésének jelzésére szolgál. Ua. = ugyanaz, mint a felette lévő cellában. Olyan esetekben alkalmaztam, ahol a táblázat áttekintését nem bonyolítja, gátolja számottevően, de hosszabb számsort, adatot lehetett vele rövidíteni, s így némi helyet megtakarítani. A múzeumok rövidítései megtalálhatók: ADAM 2002. 601–603, kivéve: ÉVM = Érsekújvári Városi Múzeum; GMZ = Gradski Muzej, Zemun; MJA = Muzeul Judetean Arad; MNU = Muzeuk Național al Unirii, Alba Iulia; MTA RI = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Régészeti Intézet, Budapest; PÁI = Penci Általános Iskola Gyűjteménye; PZM = Przemyśl-i Múzeum; SAV = Savaria Múzeum, Szombathely; TBM = Temesvári Bánsági Múzeum.

96 A perjel után, vagyis a markolatlemezekre vonatkozóan a + jelzés utáni szám a markolatléc jelenlétét jelöli a sírban. Időközben ugyanis sikerült felismerni és azonosítani a 10–11. századi Kárpát-medencei leletanyagban ezt az íjapplikációt (ezekre lásd Bíró–Langó–Türk 2011, 255–261). A perjel előtt, vagyis a szarvapplikációkra vonatkozóan található + jelzés utáni szám az ún. hódmezővásárhelyi típusú szarvléceket jelöli (ezekre lásd B. Nagy-Révész 1986). Ezen túlmenően e dolgozatban a szarvapplikációk további klasszifikációs bontását, vagyis a szavak belső, íjász felőli oldalán egykor elhelyezkedő, egyenlőszárú háromszög alakú hátlaplemezeket e katalógus keretein belül nem jelölöm, mert az egyes hátlaplemezek biztos meghatározása általában csak a tárgy személyes vizsgálatát követően dönthető el, mivel többségük töredékes és így könnyen összetéveszthető egy oldalsó szarvlemezzel, aminek letört a felső, húrvájati része.

viszonylagosan, és nem pontos sírszámként értendő[97]), 4 = magányos, 5 = feltáratlan, 6 = teljesen elpusztult temető. **VII.** a lelet előkerülésének körülménye: 1 = tervásatás, 2 = (megelőző/előzetes) ásatás, 3 = leletmentő ásatás, 4 = hitelesítő (utólagos) ásatás, 5 = amatőr ásatás, 6 = (sírhoz kötött) szórvány (szó szerint vett leletmentés, begyűjtés), 7 = sírhoz nem köthető szórvány (temető területéről). **VIII.** a sír íjlemezeinek bolygatottsága: 1 = bolygatatlan sír, ép kontextus, 2 = bolygatott sír, de az íjlemez(ek) in situ, 3 = bolygatott sír, de lemezek egy része in situ, 4 = bolygatatlan sír, bolygatottnak tűnő, az íjszerkezeti rendtől eltérő lemezek, 5 = bolygatott sír, lemezek a bolygatásból, vagy bolygatott pozícióban, 6 = bolygatás fajtája: feltárás/előkerülés előtti elmozdulás (pl. állatjárás), 7 = bolygatás fajtája: feltárás/előkerülés során, vagy az előtt nem sokkal (modern bolygatás, pl. szántás, árkok, földmunka, építkezés, stb.), 8 = bolygatás fajtája: korabeli rablás vagy premodern bolygatás, 9 = a lemez(ek) helyzete nem lett megfigyelve. **IX.** az íjlemez(ek)ről közölt fénykép, rajz megléte: F/R. **X.** közölt sírfotó/sírrajz megléte: F/R (amennyiben részletfotó, rajz is rendelkezésre áll a lemezek helyzetéről: f/r). **XI.** az egyes íjlemezek helyzetét egyértelműen rögzítő sírleírás megléte. **XII.** temetőtérkép megléte. **XIII.** közöletlen íjlemez(es) sír. **XIV.** őrzési hely (az elveszett, megsemmisült lemezek száma zárójelben) és leltári szám. **XV.** vonatkozó irodalom.

Összefoglalás

Ha röviden összefoglalni kívánjuk e dolgozat főbb megállapításait, akkor elsőként a külső forráskritikai vizsgálatok fontosságát érdemes kiemelni: minden tárgytípus esetében elengedhetetlennek kell tartani a kutatás elején egy ilyen vizsgálódást. Ennek nyomán derül ki ugyanis, hogy a rendelkezésre álló információk mennyire megbízhatóak, tehát milyen mértékben használhatók fel a későbbi elemzés és interpretáció során. A régészeti forrás „keletkezése", és folyamatos információ-degradációs jellege vonatkozásában tett futólagos elméleti áttekintésnek köszönhetően a külső és belső forráskritika különbségét is sikerült tisztázni.

A Kárpát-medencei 10–11. századi íjlemezek összegző külső forráskritikai bemutatása során képet adhattunk az íjlemezek, íjlemezes sírok közöltségéről, az íjlemezes sírok előkerülésének időbeli vonatkozásáról, előkerülési körülményükről, valamint a közölt dokumentáció részletességéről. Ennek kapcsán még egyszer szeretném felhívni a figyelmet a dokumentációs módszerek folyamatos javulásának tendenciájára, valamint a javítás fontosságára. Ennek jelentősége alapvető, hiszen minél részletesebben sikerül megfigyelni és dokumentálni az adott jelenséget a sírban, annál több és annál sokoldalúbb információ fog a leletanyag feldolgozása során a rendelkezésre állni.

Részletesebben tértem ki az íjlemezek bolygatottságának kérdéskörére, amelynek kapcsán tett megjegyzések remélhetőleg a jövőben akár új szempontú helyszíni, ásatási megfigyeléseket is eredményezhetnek. Az íjlemezek bolygatottságának ismerete elsődleges fontosságú: tulajdonképpen az alapja a sírbeli helyzetük, vagyis a kapcsolódó temetkezési szokások elemzésének. (Hasonlóan erre a kutatási területre vezetett az egyes lemezek töredékességét, épségét felmérő vizsgálat is.) Ugyanakkor a bolygatatlan íjlemezes sírok viszonylag magas száma jó alapot szolgáltathat a továbbiakban az íjlemezekkel együtt előforduló egyéb mellékletekkel való összevetés során a relatív kronológiai vizsgálódásokhoz is. Az íjlemezt tartalmazó temetők feltártságának, sírszámának, illetve annak az íjlemezes sírokhoz mennyiségéhez viszonyított arányának áttekintésével az íjlemezzel, íjjal eltemetett 10–11. századi egyének „társadalmi helyzeteinek" (social persona) vizsgálatához adhatjuk meg a (biztos) alapot. Egyúttal a horizontálstratigráfiai, illetve szeriációs temetőelemzések által vizsgálandó temetők körét is sikerült meghatározni. Összességében elmondható, hogy noha a vizsgált tárgyak, jelenségek sajátosságai (vékony, törékeny, nem a kutatás középpontjában lévő tárgyak) többségükben negatívan hatnak a forrásadottságokra, az mégis pozitív összképet ad: elsősorban a nagyobb sírszámú, viszonylag sok íjlemezes sírt tartalmazó temetők, valamint az egyes, részletesen dokumentált, az esetek közel felében bolygatatlan, így a temetkezési szokás, a szimbolikus világ viszonyában (is) önállóan elemezhető és elemzendő sírok miatt.

(A kézirat és az adatgyűjtés lezárva: 2012 szeptembere)

97 Amennyiben a közlésben nem számadat volt megadva, hanem csak hozzávetőleges becslés, pl. „a temető háromnegyede pusztulhatott el", ott átszámítottam konkrét mennyiségre az adatot. Természetesen ezzel ez az információ nem lett objektívebben kezelhető, vagy biztosabb súlyú, sőt, éppenséggel bizonytalanabbá vált, de legalább lehetővé tette a többi adattal való összehasonlítást.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
1	Algyő	11/1973	n	n	1 (83)	2	n	F[1]	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1980, 11. kép; Kürti 1998, 18, és 6. térkép
2	Algyő	15/1973	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
3	Algyő	17/1973	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18 és 6. térkép
4	Algyő	25/1973	4/2	–	1 (83)	2	2?,6	R	R	x	x	–	MFM, n	Kürti 1996a, 152, és 1, 3. képek
5	Algyő	26/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
6	Algyő	38/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
7	Algyő	90/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
8	Algyő	92/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
9	Algyő	94/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép
10	Algyő	97/1973–76	n	n	1 (83)	2	n	–	f	–	x	x	MFM, n	Kürti 1998, 18, és 6. térkép; Kürti 2001, 6. kép
11	Alpár, Szikra-Madari tanya	1?/1898	0/2	–	n	2?	n	–	–	–	–	x	KaJM, 520–521	Sebestyén 1932, 175–176
12	Alpár, Szikra-Madari tanya	n/1898	2/0	2/0	n	2?	n	–	–	–	–	x	KaJM, 531–534	Sebestyén 1932, 175–176
13	Arad-Csálya/Arad - G.A.S. Ceala (RO)	X/1964	0/1	–	n	3	2,7	R	R	x	–	–	MJA 14371–6	Dörner 1970, 447–449, Fig. 4–5; Cosma 2001, 514–515, Taf. 1–2.
14	Balatonszemes, Landler Jenő utca 112. sz.	1/1988	0/2*	–	4?	3	2,7*	R	R	x	x	–	n, n	Költő 1990, 87, 94, és 3, 5. ábrák
15	Balatonújlak, Erdő-dűlő	6/2003	0/2	–	1 (17)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Siklósi-Langó 2007.
16	Balatonújlak, Erdő-dűlő	9/2003	0/2	–	1 (17)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Siklósi-Langó 2007.
17	Batajnica, Velika humka (SRB)	n/1958–59	n	n	3 (102–100–200)	2	n	–	–	–	–	x	GMZ, n	Bálint 1991, 211[2]
18	Bánkeszi/Bánov (SK)	16/1960	4/2*	–	3 (18)	2	5,8	R	R	x	x	–	n, n	Točík 1968, 11–12, Abb. 3/5, Taf. III.
19	Bánkeszi/Bánov (SK)	20/1960	–	5/0	3 (18)	2	1,4	R	R	–	x	–	n,n	Točík 1968, 12–13, Abb. 4/2, Taf. III.
20	Bánkeszi/Bánov (SK)	27/1960	0/1	–	3 (18)	2	1,4	R	R	x	x	–	n, n	Točík 1968, 15, Abb. 5/4, Taf. VI.
21	Bánkeszi/Bánov (SK)	28/1960	0/1*	–/4	3 (18)	2	5,8	R	R	x	x	–	n, n	Točík 1968, 15–16, Abb. 5/5, Taf. VII.
22	Besenyőtelek-Szőrhát	n/n	n/1	n	5 (n)	7	9	F[1]	–	–	–	x	DIM (1?), 60.144.1–11.	Szabó 1969, 55, 27. kép; Révész 2008, 53 és 11. tábla
23	Besenyőtelek-Tepélypuszta, II. temető	11/1975	–	1/1	3 (14/14)	3	n	R	–	–	–	–	DIM, lt	Buza 2007, 76 és 4. tábla; Révész 2008, 65 és 15. tábla
24	Besenyőtelek-Tepélypuszta, II. temető	13/1975	2/2	–	3 (ua)	3	5,8	R	F/R	–	–	–	DIM, lt	Buza 2007, 77 és 11–12., 23 táblák; Révész 2008, 66, 46. kép és 18. tábla
25	Békés, Povádi Tangazdaság (Povádzug)	45/1958	2/2*	1/–	3 (kb.145)	2	1*?	F	–	x	x	–	MMM (2), 59.1.144	Trogmayer 1962, 16 és 36, IV–V. táblák
26	Békés, Povádi Tangazdaság (Povádzug)	58/1958	4/1	–/1	3 (ua)	2	1,4	F	R	x	x	–	MMM (2), 59.1.461	Trogmayer 1962, 18 és 36, IV–V. táblák
27	Biharkeresztes-Bethlen Gábor utca 25.	2/1995	1/2	4/–	3 (2)	3	2?	R	R	x	–	–	DM, IV.97.6.3	Nepper 2002 I, 29, és 13. kép; Nepper 2002 II, 7. tábla
28	Biharkeresztes-Vasútállomás	n/1959–60	2/1	–/1	5 (2)	6	2,7	–	–	–	–	x	DM, 77.155.7	FÉK 1962, 24 (Nr. 90.); Horváth 1960. 80
29	Birdancsháza, halomszeri homokbánya	1/1962	n	n	n (10)	3	n	–	–	–	–	x	DM?, n	Patay 1963, 56.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
30	Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom (SK)	2/1941	0/1	1/1	3 (13)	3	1*?	F	F/R	–[4]	x	–	MNM, 10/1941.3	Erdélyi 1964, 20, 24, és 6, 9. képek, IV. tábla; Fodor 1996a, 136–138
31	Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom (SK)	3/1941	4/1	2/–	3 (13)	3	1,4	F	F/R	–	x	–	MNM, 10/1941.22	Erdélyi 1964, 24, 9. kép, VI. tábla; Fodor 1996a, 136–138
32	Bodrogszerdahely/Streda nad Bodrogom (SK)	szórvány/1941[5]	0/1	–	3 (13)	7	–	F/R	–	–	–	–	MNM, 10/1941.66	Erdélyi 1964, 27, 9. kép, VI. tábla; Fodor 1996a, 136–138; Nevizánsky-Košta 2009, 312, Tab. VII/7.
33	Budakeszi, Barackos dűlő	8/1976–80	–	x/–	3 (49/7)	2	1,4	–	F	x	x	x	FKM, n	Erdélyi 1993, 137, 3. kép
34	Budakeszi, Barackos dűlő	17/1976–80	0/1	–	3 (49/7)	2	2,7	–	F	x	x	x	FKM, n	Erdélyi 1993, 141, 4. kép
35	Budakeszi, Felkeszi utca	1/1993	n	n	3 (40/5-6)	3	n	–	–	–	–	x	n	Tettamanti 1996; MRT 1986, 60
36	Budapest-Soroksár, Telekesek legelője (M0 BP 09 lelőhely)	3/2008	0/1	–	1 (8/0?)	2	1	R	R	x	x	–	BTM, 2010.131.61	Bencze-Szigeti 2010, 54, 59 és 4. kép
37	Dabas (Gyón)-Paphegy	1/1970	2/1	2/2 [?]	3 (23)	5,3	5,7	F	R	x	x	–	MNM, 71.62.1.A.a	Kovács 1985, 371, 3. kép
38	Dabas (Gyón)-Paphegy	szórvány/1972	0/1*	–	3 (23)	6	–	F	–	–	–	–	MNM, 73.21.1.A	Kovács 1985, 373, 4. kép
39	Dabas, Vencelkei-dűlő	1/2010	0/2	n	1 (17/5-7)	3	n	–	–	–	–	x	n	Patay-Rácz 2012.
40	Dabas, Vencelkei-dűlő	2/2010	0/1	n	1 (17/5-7)	3	n	–	–	–	–	x	n	Patay-Rácz 2012.
41	Deszk D temető	51/1931	0/2	–	3 (216?)	2	n	R[6]	–	–	–	x	MFM, 53.14.1–354	Sebestyén 1932, 178, 1. kép; Bálint 1941, 25–26, 28–29; Bálint 1991, 218
42	Deszk D temető	57/1931	2/0	n	3 (ua)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.14.1–354	Sebestyén 1932, 178; Bálint 1941, 25–26, 28–29; Bálint 1991, 218
43	Deszk D temető	65/1931	0/1	–	3 (ua)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.14.1–354	Sebestyén 1932, 178; Bálint 1941, 25–26, 28–29; Bálint 1991, 218
44	Deszk D temető	73/1931	0/1	1/–	3 (ua)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.14.1–354	Sebestyén 1932, 179; Bálint 1941, 25–26, 28–29; Bálint 1991, 218
45	Deszk D temető	76/1931	3/1*(?)	–	3 (ua)	2	n	R[7]	–	–	–	x	MFM, 53.14.1–354	Sebestyén 1932, 179, 2. kép; Bálint 1941, 25–26, 28–29; Bálint 1991, 218
46	Deszk-Újmajor, Ambrus tanya	2/1938	n	n	n (4)	5	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.43.1–93; 53.114.1–3	Dienes 1959, 153; FÉK 1962, 31 (Nr. 221.); Bálint 1991, 218
47	Déva/Deva Micro 25 (Hunedoara m., România)	1/1974	–	1/–	3 (7)	6	n	R	–		–	x	n, n	Horedt 1986, 84, Abb. 39; Pinter 1992–1994, Pl. 4; Gáll 2004–2005, 449, Dragotă 2006, 87–88
48	Doroszló/Doroslovo, Žarko Zrenjanin u. 48. (SRB)	1/1958	0/1	–	4?	3	2,7	R	–	x	–	–	VM, AS534, 536–537	Fodor 1981, 149–152, 2. kép
49	Érsekújvár, „Szomoray útra dűlő" /Nové Zámky (SK)	55/1969–70	0/2*	–	1?(211/40)	3	n	R	–	x	x	–	n, n	Rejholcová 1974, 440, Tab. V.
50	Fadd-Jegeshegy I. temető	129/1998–2005	0/2	–	2 (213)	2	n, 7	–	–	–	–	x	WMM, n	Ódor 2007.
51	Gádoros, Bocskai u. 44.	1/1933	0/2	–	2 (4)	3	2,7	F	–	x	x	–	KoJM, 357/1933	Fettich 1937, 102, XC–XCI. táblák; Bálint 1991, 38
52	Gáva-Vásártér	1/1957	0/2*	–	3 (33/49)[8]	3	2,7	F/R	R[9]	x	x	–	JAM 2002.107.1	Istvánovits 2003, 58, 336, 40. tábla, 27, 169. képek; Nemeskéri-Éry-Kralovánszky-Harsányi 1961, Pl. IX.
53	Gerendás, Petőfi TSz homokbányája	1/1963	3/2	–	6 (2)	6	5,7	F	–	–	–	–	SZKJM, n	Dienes 1965, 157, 113. végjegyzet, XV. tábla
54	Gyöngyöspata-Kecskekő	3/1982	–	mi 9/–	3 (6/50)	3	5,8 (?)	R	R	x	x	–	DIM, M.84.2.8	Révész 2008, 184–185, 145. kép és 48. tábla

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
55	Gyulafehérvár-Mentőállomás/ Alba Iulia - Staţia de Salvare, M.3/S.IX (RO)[10]	3/1982	2/n	n	3 (1300?)	2	n	F	–	–	–	x	MNU, 6864	Ciugudean 2006, 12–18; Blăjan 2006, 26, 32, 111; Gáll 2007, 401, I.A. táblázat
56	Gyulafehérvár-Mentőállomás/ Alba Iulia - Staţia de Salvare, M.3/S.IX (RO)	n/1980–85?	+2/n *[11]	n	3 (ua)	2	n	F	–	–	–	x	MNU, 6864	Ciugudean 2006, 12–18; Blăjan 2006, 26, 32, 120; Gáll 2007, 401, I.A. táblázat
57+?	Gyulafehérvár-Mentőállomás/ Alba Iulia - Staţia de Salvare (RO)	n/1980–85?	n	n	3 (ua)	2	n	–	–	–	–	x	MNU, n	Gáll 2007, 401, I.A. táblázat
58	Gyulavarsánd-Laposhalom/ Vărsand (RO)	7/1949	0/2 *	–	3 (72)	2	n	R	–	x	x	–	n, n	Medgyesi 1995, 102, 108, XXII. tábla
59	Hajdúböszörmény, Vidi puszta, Erdős tanya	1/1926	0/2 *	–	3 v. 4?	2	1,4	–	R	x	–	–	HM (2), 55.546.1	Kovács 1983, 25, 31, és 1–2, 4. ábrák
60	Hajdúdorog-Temetőhegy, Verdes Miklós tanya	1/1938	2/0*	2/–	3 (3)	5,3	3?,7	F	F	x	–	–	DM (4), 5861938	Sőregi 1940, 46–47, 22, 24. képek
61	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	74/2000	–	2/–	1(249)[12]	2	2,6	R	R	x	x	–	DM, IV.02.31.1	Nepper 2002 I, 69; Nepper 2002 II, 35–36. táblák
62	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	99/2000	0/1	–	1(249)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.02.45.3	Nepper 2002 I, 72; Nepper 2002 II, 43–44. táblák
63	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	117/2000	0/1	–	1(249)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.02.57.4	Nepper 2002 I, 76; Nepper 2002 II, 56. tábla
64	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	128/2000	2/2	–	1(249)	2	2,6?	R	f/R	x	x	–	DM, IV.02.61.8	Nepper 2002 I, 77, 46. kép; Nepper 2002 II, 65–66. táblák
65	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	145/2000	2/0	3/–	1(249)	2	2,6?	R	F/R	x	x	–	DM, IV.02.65.3	Nepper 2002 I, 79, 48. kép; Nepper 2002 II, 68, 71. táblák
66	Hajdúszoboszló-Árkoshalom[13]	178/2000	–	1?/–	1(249)	2	1,9	R	F/R	x	x	–	DM, IV.02.80.7	Nepper 2002 I, 84–85, 52. kép; Nepper 2002 II, 75. tábla
67	Hajdúszoboszló-Árkoshalom[14]	185/2000	–	2?/–	1(249)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, lt	Nepper 2002 I, 86; Nepper 2002 II, 77. tábla
68	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	217/2000	0/1*	–	1(249)	2	2,6	R	R	x	x	–	DM, IV.02.100.4	Nepper 2002 I, 91–92; Nepper 2002 II, 88–89. táblák
69	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	220/2000	–	4?/–	1(249)	2	5,7	R	R	x	x	–	DM, IV.02.101.4	Nepper 2002 I, 92, 94; Nepper 2002 II, 90. tábla
70	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	244/2000	1/0	1/1	1(249)	2	5, 6–7	R	F/R	x	x	–	DM, IV.02.114.2	Nepper 2002 I, 97–98, 58. kép; Nepper 2002 II, 99–100. táblák
71	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	248/2000	2/0	1/–	1(249)	2	3(2),7	R	f/R	x	x	–	DM, IV.02.117.6	Nepper 2002 I, 98–99, 60. kép; Nepper 2002 II, 102–103. táblák
72	Hajdúszoboszló-Árkoshalom	253/2000	–	1/–	1(249)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.02.120.4	Nepper 2002 I, 100; Nepper 2002 II, 105. tábla
73	Himod, Káposztás-kertek	?/2000	0/1	–	1? (152)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Egry–Tomka 2003, 148
74	Homokmégy-Halom[15]	1–4? /1952	0/2 *	–	3 (8)	2	9	F	–	–	–	x	VKM,55.4.50–52; 64.6.34–78; 66.1.1–4; 87.39.1;88.5–9.1;95.1.1–3	Lasczik-Sós-Komáromi 1954, 80; Horváth 1996a, 127, 2. kép, Horváth 1996c, 312
75	Homokmégy-Halom	6–7?/1952	n	n	3 (8)	2	1,4	–	R[16]	–	–	x	VKM, ua., mint fennt	Dienes 1994, 173, Abb. 3; Horváth 1996c, 312

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
76	Hódmezővásárhely-Nagysziget	37/1983	4/2	–	2 (151)	2	1,4	–	–	–	x	x	TJM, lt	Nagy–Révész 1986, 123; Szőllősy 2000, 174, 6. kép; Révész 1999b, 234–235
77	Hódmezővásárhely-Nagysziget	56/1985	0/2	–	2 (151)	2	1,4	–	–	–	x	x	TJM, lt	Révész 1999b, 234–235
78	Hódmezővásárhely-Nagysziget	63/1985	+2/2 *	–	2 (151)	2	1,4	F/R	R	x	x	–	TJM, lt	Nagy-Révész 1986; Choyke–Bartosiewicz 1986; Révész 1996c, 311, 6. kép; Révész 1999b, 234–235
79	Hódmezővásárhely-Nagysziget	85/1986	2/0	2 [?]	2 (151)	2	2,8	–	–	–	x	x	TJM, lt	Révész 1999b, 234–235
80	Hódmezővásárhely-Szakálhát	3/1935	1 (?)	–	1? (48)	2	1	–	–	x	x	–	TJM, (1)	Bálint 1936, 205
81	Hódmezővásárhely-Szakálhát	19/1935	2/1+1	–	1? (48)	2	2,? *	F	–	x	x	–	TJM, 770-787/1934	Bálint 1936, 207, 215, és LXX. tábla; Bíró-Langó-Türk 2010, 11. kép
82	Ikervár, Virág utca	7/1987	1/2 *	–	3 (140/60–65)	2	1*	R	R	x	x	–	SAV,K.96.1.7.15–17	Kiss 2000, 44–45, 78–79, 10. tábla, 26. kép
83	Ikervár, Virág utca	24/1987	0/2	–	3 (ua.)	2	1*	R	R	x	x	–	SAV,K.96.1.24.10–11	Kiss 2000, 47, 78–79, 14. tábla, 26. kép
84	Ikervár, Virág utca	57/1988	1/2 *	–	3 (ua.)	2	1*	R	R	x	x	–	SAV,K.96.1.57.4–6	Kiss 2000, 51, 78–79, 25. tábla, 27. kép
85	Ikervár, Virág utca	65/1988	–	3/–	3 (ua.)	2	1,4	R	R	x	x	–	SAV,K.96.1.65.11–12	Kiss 2000, 52–53, 78–79, 33. tábla, 27. kép
86	Ikervár, Virág utca	114/1989	0/2*	–	3 (ua.)	2	n	R	R	x	x	–	SAV,K.96.1.114.9–11	Kiss 2000, 60, 78–79. 46–47. táblák
87	Ipolykiskeszi/Malé Kosihy (SK)	81/1985–86	–	8/–	1 (436/?)	2	1,4	R	R	x	x	–	n, n	Hanuliak 1994, 120, Tab. XVII.
88	Ipolykiskeszi/Malé Kosihy (SK)	82/1985–86	2/0	1/–	1 (436/?)	2	1,4	R	R	x	x	–	n, n	Hanuliak 1994, 121, Tab. XVIII.
89	Izsák-Balázspuszta	1/1974	2/2	6/2	4?	6	5,7	F/R	F	x	–	–	KaJM, 76.2.1–26	Tóth 1976, 177, 183, 18/a, 31/b. képek
90	JAM, ismeretlen lelőhely	szórvány	0/2	–	n	n	n	–	–	–	–	x	JAM, 65.184.1[17]	–
91	JAM, ismeretlen lelőhely	szórvány	2/1	–	n	n	n	–	–	–	–	x	JAM, 64.1187.1[18]	–
92	Jászapáti-Homokbánya	n/1979	n	n	4?	3	3,8	–	–	x	–	x	DJM, n	Csányi 1980, 72; Madaras 2001, 120, 122
93	Karos-Eperjesszög I. temető	1/1936	3/0	–	3 (13/100)[19]	3	1,4	F/R	–	x	–	–	MNM, 5/1936.13	Fettich 1937, 134, CXXXI. tábla; Révész 1996a, 13, 5. tábla
94	Karos-Eperjesszög II. temető	6/1986	0/2 *	–	1 (73/6)	1	1*	R	R	x	x	–	HOM, 94.6.5	Révész 1996a, 16, 153–154, 11. tábla
95	Karos-Eperjesszög II. temető	7/1986	2/0	2/–	1 (ua)	1	2,?	R	R	x	x	–	HOM, 94.7.3	Révész 1996a, 16–17, 153–154, 13. tábla
96	Karos-Eperjesszög II. temető	9/1986	0/2 *	–	1 (ua)	1	1*	R	R	x	x	–	HOM, 94.9.4	Révész 1996a, 17, 153–154, 15–16. táblák
97	Karos-Eperjesszög II. temető	14/1986	4/2	–	1 (ua)	1	2?,6*	R	F,f/R,r	x	x	–	HOM, 94.14.20	Révész 1996a, 18, 153–154, 23. tábla, 6, 51–52, 84. képek
98	Karos-Eperjesszög II. temető	16/1986	2/1	–/1	1 (ua)	1	2,8	R	F/R	x	x	–	HOM, 94.14.20	Révész 1996a, 19, 153–154, 28. tábla, 54. kép
99	Karos-Eperjesszög II. temető	20/1986	–	2/–	1 (ua)	1	1,4	R	R	x	x	–	HOM, 94.20.6	Révész 1996a, 20, 153–154, 34. tábla
100	Karos-Eperjesszög II. temető	36/1986	0/2	–	1 (ua)	1	1*	R	F/R	x	x	–	HOM, 94.33.7	Révész 1996a, 22, 153–154, 50. tábla, 112. kép
101	Karos-Eperjesszög II. temető	41/1986	0/1	25?	1 (ua)	1	1,4	R	F/R	x	x	–	HOM, 94.38.7	Révész 1996a, 23, 153–154, 55. tábla, 68. kép

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
102	Karos-Eperjesszög II. temető	51/1987	1/1	1/–	1 (ua)	1	2,7	R	R	x	x	–	HOM, 94.45.2	Révész 1996a, 26, 153–154, 76. tábla
103	Karos-Eperjesszög II. temető	52/1987	2/2	–	1 (ua)	1	1,4	R	F/R	x	x	–	HOM, 94.46.12	Révész 1996a, 28, 153–154, 78., 84. táblák, 32. kép
104	Karos-Eperjesszög II. temető	60/1987	3/2	–	1 (ua)	1	1,4	R	f/R	x	x	–	HOM, 94.53.16	Révész 1996. 30, 153–154, 97. tábla, 108. kép
105	Karos-Eperjesszög II. temető	61/1987	0/2	–	1 (ua)	1	2?,6	R	R	x	x	–	HOM, 94.54.7	Révész 1996a, 30, 153–154, 101. tábla
106	Karos-Eperjesszög III. temető	4/1988	0/1	–	1 (19/2)	1	5,8	R	R	x	x	–	HOM, 94.75.1	Révész 1996a, 34, 153–154, 114. tábla
107	Karos-Eperjesszög III. temető	11/1988	0/2	8/–	1 (ua)	1	2,6	R	F,f/R	x	x	–	HOM, 94.82.14	Révész 1996a, 36, 153–154, 120. és 124. táblák, 35, 62, 94. képek
108	Karos-Eperjesszög III. temető	13/1989	0/2	–	1 (ua)	1	1*	R	R	x	x	–	HOM, 94.83.12	Révész 1996a, 37, 153–154, 130. tábla
109	Karos-Eperjesszög III. temető	14/1989	4/2	–	1 (ua)	1	2,6,7*	R	R	x	x	–	HOM, 94.84.3	Révész 1996a, 37, 153–154, 132. tábla
110	Kál-Legelő	9/1966	2/1 *	–	1 (70/12)[20]	2	2,6?	R	f/R	x	x	–	DIM (3), lt	Szabó 1970, 265; Füredi 2003, 339 és 3, 6. képek; Révész 2008, 200, 154., 157. képek és 53. tábla
111	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	16/1913	2/1[21]	–	3 (25/8)	5	n[22]	R	R	x	x	–	JAM, 63.817.1	Jósa 1914, 323–324, XXXIII–XXXIV. képek; Révész 1996d, 150–152
112	Kenézlő-Fazekaszug I. temető	18/1913	4/2	–	3 (25/8)	5	n	R	R	x	x	–	JAM, 63.733.1	Jósa 1914, 327–328, XXXVIII., XL. képek; Révész 1996d, 150–152
113	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	46/1927	1/0	–	3 (26)	2	1?	F	–	x	x	–	MNM, 55.16.8.A	Fettich 1931, 96, 81. kép; Révész 1996d, 150–152
114	Kenézlő-Fazekaszug II. temető	50/1930	1/2	–[23]	3 (26)	2	1?	F	F	x	x	–	MNM, 55.20.2/A	Fettich 1931, 100, 87–88. képek; Révész 1996d, 150–152
115	Királyhida/Bruck and der Leitha, Hans Czettel Gasse 21.	24/2000	2/0	–	3 (24)	3	1	R	F,f/R	x	x	–		Kreitner 2001, 193–195 és Abb. 3., 30–32
116	Kisgeszt/Hoste-Maly háj dűlő (SK)	szórvány/1973	0/1	–	n	7	7	R	–	–	–	–	AI-SAW	Nevizánsky 1978, 386 és Obr. 1
117	Kiskunfélegyháza-Külsőgalambos	1/1949	0/2	7/–	4?	3	n	R	–	x	–	–	KM, 58.234.1–6	Balogh 2003, 284–285, 1. kép
118	Kiskunfélegyháza, Radnóti Miklós u. 48.	1/1970	2/2	–	4?	3	2,7[24]	F	F,f/R	x	x	–	KaJM, 73.1.1–54	Tóth 1974, 113, 4, 6–7. képek
119	Kiszombor B temető	12/1928	2/2	–	3 (220/n)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.5.1–814	Sebestyén 1932, 176–177; Bálint 1941, 27; Kürti 2007, 108, 20. lábjegyzet
120	Kiszombor B temető	217/1928	4/2	–	3 (220/n)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.5.1–814	Sebestyén 1932, 177; Bálint 1941, 27; Kürti 2007, 108, 20. lábjegyzet
121	Kiszombor B temető	284/1928	0/2*	–	3 (220/n)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.5.1–814	Sebestyén 1932, 177; Bálint 1941, 27; Kürti 2007, 108, 20. lábjegyzet
122	Kiszombor C temető, Nagyhalom (Matuszka Györgyné és özv. László Györgyné földje)[25]	13/1928	0/2*	–	3 (18/n)	2	n	R[26]	–	–	–	x	MFM, 53.6.1–40	Sebestyén 1932, 177, 1. kép; Bálint 1941, 27; Kürti 2007, 20. lábjegyzet
123	Kiszombor C temető, Nagyhalom (Matuszka Györgyné és özv. László Györgyné földje)	15/1928	0/2*	–	3 (18/n)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.6.1–40	Sebestyén 1932, 177; Bálint 1941, 27

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
124	Kiszombor C temető, Nagyhalom (Matuszka Györgyné és özv. László Györgyné földje)	37/2003	0/1	–	3 (18/n)	4	n	–	–	–	–	x	n, n	Langó-Türk 2004b, 206
125	Kiszombor E temető (Kiss János földje)	39/1930	4/2*	–	1 (20)	2	n	F/R[27]	–	–	–	x	MFM, 53.7.1–112	Sebestyén 1930, 9. kép; Sebestyén 1932, 177–178, 2. kép; Bálint 1941, 25; Langó-Türk 2004b, 207–208; Kalmár 1971, 4. kép a 133. oldalon
126	Kiszombor F temető, Nyilas-dűlő	1/1930	4/1[28]	–	3 (8/n)	2	n	R[29]	–	–	–	x	MFM, 53.8.1–7.; 53.8.41–46	Sebestyén 1932, 178, 1. kép; Bálint 1941, 27; Langó-Türk 2004b, 209–210
127	Kolozsvár, Pata, v. Szántó utca/ Cluj-Plugarilor strada (RO)	25/?	n	n	3 (26/n)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Bóna 1996, 9; Gáll 2004–2005, 448; Gáll 2007, 402, I.B. táblázat, 23. lábjegyzet; Gáll-Gergely 2009, 71
128	Kolozsvár, Pata, v. Szántó utca/ Cluj-Plugarilor strada (RO)	további 4 vagy 11 sírban[30]	n	n	3 (26/n)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Bóna 1996, 9.; Gáll 2004–2005, 448; Gáll 2007, I.B. táblázat; Gáll-Gergely 2009, 71
129	Kolozsvár, Zápolya utca/Cluj-Dostoievski strada (RO)	4/1911	–	1/–	3 (11/n)	2	1,9	R	F/R[31]	x	x	–	ENM, n	Kovács 1942, 96, II. tábla; László 1942, 579–580; Bóna 1987, 35/1. kép; Gáll-Gergely 2009, 118 és 11. tábla
130	Kolozsvár, Zápolya utca/Cluj-Dostoievski strada (RO)	szórvány/1911	0/1	–	3 (11/n)	7	–	R	–	–	x	–	ENM, n	Kovács 1942, 104, VI. tábla; László 1942, 579; László 1943a, Abb. IV; Gáll-Gergely 2009, 120 és 23. tábla
131+?	Komádi, Közös-liget 2.	n/2010[32]	n	n	n (83)	1	n	–	–	–	–	x	DM, n	Kolozsi 2012, 263.
132	Kunadacs-Köztemető	1/1983	0/2*	n	1 (2/n)	2	n[33]	–	F	x	–	x	KaJM, 85.3.14	Tóth 1984, 83; Horváth 1996b, 334, 336, 1–2. képek
133	Kunágota, Boldog Antal cirokföldje	3/1925	4?/3?	–	1? (6)	2	1?	R[34]	–	x	x	–	MFM, n	Móra 1926, 131, 6. kép; Sebestyén 1932, 1.kép
134	Kübekháza-Újtelep 483. sz.	11(10?)/1961	n/1	n	3 (12/4)	2	n	–	–	–	–	x	MFM, n	Bálint 1962, 60; Farkas-Lotterhof-B. Marcsik 1969, 123
135	Letkés-Téglaégető I. temető	59/1965–69	3/2	–	1 (91)	2	1,4	R	R	x	x	–	TIM?, n	Bakay 1978, 83, XXXVII. tábla, 86. kép
136	Letkés-Téglaégető II. temető	71/1965–69?	3/2*?	–	3 (91)	2	1,4	–	R	x	x	–	TIM?, n	Bakay 1978, 114–114, 151. kép
137	Madaras-Kenderföldek	9/1982	n	n	3 (9/n)	3	n	–	–	–	–	x	n, n	Kőhegyi 1983, 73
138	Magyarhomorog-Kónyadomb	1/1961	0/2*	–	1 (540)	3	2,7	–	–	–	–	x	MNM, 68.2.5.A	–
139	Magyarhomorog-Kónyadomb	6/1961	3/2[35]	–	1 (540)	2	1,4	–	–	–	–	x	MNM, 68.7.2.A.a-c	–
140	Magyarhomorog-Kónyadomb	9/1961	2/0	–	1 (540)	2	5,8	–	–	–	–	x	MNM, 68.10.4.A.a-b	–
141	Magyarhomorog-Kónyadomb	11/1962	4/1	–	1 (540)	2	1,4	–	–	–	–	x	MNM, 68.12.2.A.a-d	–
142	Magyarhomorog-Kónyadomb	15/1962	0/2*	–	1 (540)	2	2,7*	–	–	–	–	x	MNM, 99.1.1.A	–
143	Magyarhomorog-Kónyadomb	16/1962	1/2	2 [?]	1 (540)	2	1*	–	–	–	–	x	MNM, 99.2.1–3.A	–
144	Magyarhomorog-Kónyadomb	23/1962	4/2*	–	1 (540)	2	1,4	F	–	–	–	x	MNM, 99.5.1.A	Dienes 1972, 81, 18. kép; Kovács 1997, 374, 377 és Abb.3.
145	Magyarhomorog-Kónyadomb	25/1963	0/1	–	1 (540)	2	2?,6	–	–	–	–	x	MNM, 99.6.1.A	Dienes 1964, 63; Kovács 2007, 54. lábjegyzet
146	Magyarhomorog-Kónyadomb	80/1964	2/0	8 [?]	1 (540)	2	5,6	–	–	–	–	x	MNM, 68.40.1-2.A	Dienes 1965a, 51; Kovács 2007, 54. lábjegyzet
147	Magyarhomorog-Kónyadomb	81/1964	4/1	1 [?]	1 (540)	2	1*	–	–	–	–	x	MNM, 99.41.1.A	Kovács 2007, 54. lábjegyzet

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
148	Magyarhomorog-Kónyadomb	103/1965	2/0*	–	1 (540)	2	2,8	–	–	–	–	x	MNM, 99.55.3.A	Kovács 2007, 54. lábjegyzet
149	Mezőtúr-Vízköz	1/1930?	2/0	–	3? (2)	n	n	–	–		–	x	MNM, 22.1930.2	FÉK 1962, 53 (Nr. 663.)
150	Mezőtúr-Vízköz	2/1930?	4/1	–	3? (2)	n	n	–	–	–	–	x	MNM, 22.1930.8	FÉK 1962, 53 (Nr. 663.)
151	Mindszent-Koszorúsdűlő	2/1936	4/1*	2/–	1 (3)	3	1*	F	F/R	x	x	–	KoJM (8), 57.87.1–8	Csallány 1941, 186, IV. tábla, 2. kép; Bálint 1991, Abb. 52; Langó-Türk 2004a, 370 és 3–5. képek
152	Mohács-Téglagyár	5/1950	0/2*	–	3 (16)	2	5,7	R	–	x	x	–	MNM, 2/1951.30	Kiss 1983, 241 és 111. ábra
153	Nagycserkesz, Nádasi bokor	2/1970	0/2*	–	3 (29/ 2+)[36]	3	1	–	–	–	–	x	JAM, lt	Németh 1971.
154	Nagykörös, Fekete dűlő	2/1950	0/2	–	3 (2)	6	5,7	F	–	x	–	–	AJM, 56.1.21–27; 56.2.1–14	Dienes 1960b, 181 és XIX. tábla
155	Nagylak/Nădlac-Lutărie (RO)	A/1998	0/1	–	2 (15/n)	5/6	–	R	–	–	R	–	MJA, 17.121	Mărginean-Huszarik 2007, 19, 36 és Pl. XIII/1; Gáll-Husarik-Mărginean 2008, 107 és 5. kép
156	Nagylak/Nădlac- Lutărie (RO)	13/2005	3/1[37]	–	2 (15/n)	3	1*	R	R	x	R	–	MJA, 17.288	Mărginean-Huszarik 2007, 22–23, 36 és Pl. III.1, Pl. XIII/2–5.
157	Nagymágocs, Mágocs-ér határrészi homokbánya	1/1952	n	n	3 (11)	n	n	–	–	–	–	x	KoJM, 55.12.1-21	FÉK 1962, 56 (Nr. 721.); Bálint 1991, 242[38]
158	Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya	1/2004	n	n	1? (3)	2	n	–	–	–	–	x	n, n	Lichtenstein-Rózsa 2005, 252
159	Nagytarcsa-Homokbánya	6/1967	2/2	3/–	3 (28)	2	1	F	R	x	x	–	MNM, 69.4.1.a–c.A	Kovács 1986a, 94, 101 és 5. kép
160	Nagyvázsony-Nőzsér, Szőke Dániel földje	B(2)/1903	n	n	3 (n)	n	n	–	–	–	–	x	LDM, 63.269.12;63.222.1[39]	MRT 1969, 138–139; Perémi 1998, 34
161	Naszvad, Partok dűlő, Ullmann Ferenc kertje/ Nesvady (SK)	2/1936	0/2	–	3 (2)	3	1	F[40]	F/R[41]	x	–	–	ÉVM (2), n	Szőke 1941, 222 és III., V. táblák; Točík 1968, 37 és Taf. XXVI.
162	Nemesócsa/Zemianska Olča (SK)	7/1880[42]	4/2	–	3 (7)	5	n	F/R	–	–	–	–	MNM, 87/1880.10	Végh 1881, XLII–XLIII; Kovács 1986b, 7. kép, 322
163	Ondrohó-Homokpuszta, Tallószer/Lipová-Ondrochov (SK)	4(IV)/1957	2/2*	–	3 (7)	3	2,7	R	–	x	–	–	n, n	Bialeková 1964, 188 és Obr. 2;Točík 1968, 33 és Taf. XXII.
164	Orosháza, Belső Monori tanyák, Pusztai Ignácné-Görbics József tanyája	1/1954	0/2	–	1 (2/n)	2	1*	–	R	x	x	–	MNM, 63.69.3.A	Dienes 1965b, 144, 5. ábra, V. tábla
165	Orosháza, Dózsa TSz, Nagy Albert tanya	2/1961	1/2	–	1 (6)	2	1,4	F	F/R	x	x	–	MNM, 63.64.11–12.A	Dienes 1965b, 141, 2. ábra, II–III. táblák
166	Orosháza, Dózsa TSz, Nagy Albert tanya	5/1961	0/2	–	1 (6)	2	n	–	–	x	–	x	MNM, 63.67.5.A	–
167	Örménykút 52. lh.	1/1986–87	4/2	–	1/3 (18)[43]	1	2[44]	R	R	x	x	–	TSM, 90.5.36–41	Kovács-Vaday 2011, 588, Pl. 2/1a-c
168	Örménykút 52. lh.	8/1986–87	–	1/–	1/3 (18)	1	1	R	R	x	x	–	TSM, 90.5.50	Kovács-Vaday 2011 592, Pl. 5.
169	Örménykút 52. lh.	15/1986–87	3/2	3/–	1/3 (18)	1	5,8[45]	R	R	x	x	–	TSM,90.5.68, -71, -75–76	Kovács-Vaday 2011, 594–595, Pl. 7.
170	Örménykút 52. lh.	szórvány/1986–87	0/1	–	1/3 (18)	1	7	–	–	x	x	–	TSM, 90.5.52[46]	Kovács-Vaday 2011, 600, Pl. 10/1
171	Pesterzsébet-Soroksár, Marx K. úti homokbánya	1/1963	n	n	3? (1)	6	5,7	–	–	–	–	x	BTM, n	Alföldy 1963, 546, 19. kép[47]

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
172	Pilin-Leshegy	1/1871	2/2	–	3 (5)	5	n	R	–	–	–	–	MNM,44/1898. 2357–2358,-2360	Nyáry 1873, 16, 24; Hampel 1900, 516, III. tábla
173	Pilin-Sírmányhegy I. temető	61/1901	0/2*	–	3 (78)	5	n*	R	–	x	–	–	n, n[48]	Nyáry 1902, 221–222, 235–236, és a 237. oldalon lévő tábla; Hampel 1907, 182, 69. tábla
174	Pusztabukova VIII. halom, Balthazar Antal földje	1/1906	0/1[49]	–	n	5	1(?)	–	–	x	–	x	n	Kisléghi Nagy 2010, 121–122
175	Püspökladány-Eperjesvölgy	200/1979	3/2	5/–	1 (637)	1	1,4	R	f/R	x	x	–	DM, IV.79.48.8	Nepper 2002 I, 160–161, és 95–96, 128. képek; Nepper 2002 II, 180. tábla
176	Rakamaz-Strázsadomb	1/1974	0/2	–	3 (19)	2	n	–	–	–	x	x	JAM, lt	Dienes 1975, 88–89; Fodor 1996b, 111
177	Rakamaz-Strázsadomb	3/1974	4/2+1	8/0	3 (19)	2	n	–	–	–	x	x	JAM, lt	Dienes 1975, 88–89; Fodor 1996b, 111; Bíró-Langó-Türk 2010, 11. kép
178	Rakamaz-Strázsadomb	4/1974	2/0	1(?)	3 (19)	2	n	–	–	–	x	x	JAM, lt	Dienes 1975, 88–89; Fodor 1996b, 111
179	Rakamaz-Strázsadomb	6/1974	0/2	–/1	3 (19)	2	n	–	–	–	x	x	JAM, lt	Dienes 1975, 88–89; Fodor 1996b, 111
180	Rakamaz-Strázsadomb	szórvány/1974	–	1/– [?]	3 (19)	7	–	–	–	–	x	x	JAM, lt	Dienes 1975, 88–89; Fodor 1996b, 111
181	Rád-Kishegy	II/1936	4/2	1/0	3 (51)	3	n	–	–	x	–	x	PM (n),[50] 51.555.3	Patay 1957, 60
182	Rád-Kishegy	IV/1936	3/1	2/–	3 (51)	3	n	F	–	x	–	–	PM (n),[51] 51.557.3	Patay 1957, 61 és XI. tábla
183	Rád-Kishegy	XIII (?)/n	0/2*	n	n	n	n	–	–	–	–	x	PM (?),[52] n	–
184	Rád-Kishegy	n	2/2	n	n	n	n	–	–	–	–	x	PM (?),[53] n	–
185	Rétközberencs, Parom-domb	2/1957	0/2*	–	3 (4)	3	1,4	R	F/R[54]	x	–	–	JAM, lt[55]	Istvánovits 2003, 336, 169–170. képek, 164, 167. táblák
186	Sarkadkeresztúr, Csapháti legelő, Barna tanya	12/1989–91	4/2	–	1 (133/1)	2	1,4	R	R	x	x	–	MMM, 96.3.32.1–2, 96.3.33–37	Medgyesi 1993, 488 és III., VI. táblák
187	Sarkadkeresztúr, Csapháti legelő, Barna tanya	81/1989–91	4/0	1/–	1 (133/1)	2	1,4	R	R	x	x	–	MMM,96.3.148–150, 96.3.182	Medgyesi 1993, 488 és III., VII. táblák
188	Sándorfalva-Eperjes	23/1980–81	0/1	–	1 (105)	2	n	–	–	x	x	x	MFM?, n	Fodor 1985, 23
189	Sándorfalva-Eperjes	57/1980–81	0/1	–	1 (105)	2	n	–	F	x	x	x	MFM?, n	Fodor 1985, 23 és 4. kép
190	Sándorfalva-Eperjes	114/1980–81	1/0	–	1 (105)	2	n	F	R	x	x	–	MFM?, n	Fodor 1985. 23 és 3., 5. képek
191	Sárbogárd, Tringer tanya	5/1961	4/1[56]	–	1 (91/9)	2	1*	F	–	x	x	–	IKM (2),[57] 61.188.6	Éry 1968, 107, 127 és XXVIII–XXIX. táblák
192	Sárrétudvari-Hízóföld	3/1983	0/2*	–	1 (262)	2	1*	R	R	x	x	–	DM, IV.90.9.1	Nepper 2002 I, 297, 208. kép; Nepper 2002 II, 223.tábla
193	Sárrétudvari-Hízóföld	63/1983	0/1*	–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.54.7	Nepper 2002 I, 306–307, 215. kép; Nepper 2002 II, 241. tábla
194	Sárrétudvari-Hízóföld	66/1983	0/1	–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.56.4	Nepper 2002 I, 307, 215. kép; Nepper 2002 II, 242. tábla
195	Sárrétudvari-Hízóföld	80/1983	2/0*	–	1 (262)	2	1*	R	R	x	x	–	DM, IV.90.65.4	Nepper 2002 I, 309, 217. kép; Nepper 2002 II, 246. tábla
196	Sárrétudvari-Hízóföld	84/1983	2/2	–	1 (262)	2	1,4	R	F/R	x	x	–	DM, IV.90.69.7	Nepper 2002 I, 310–311 és 183., 217. képek; Nepper 2002 II, 252. tábla
197	Sárrétudvari-Hízóföld	94/1983	1/0	–	1 (262)	2	5,7	R	–	–	x	–	DM, IV.90.77.1	Nepper 2002 I, 313, 354; Nepper 2002 II, 258. tábla
198	Sárrétudvari-Hízóföld	98/1983	0/1	–	1 (262)	2	5,7	R	–	x	x	–	DM, IV.90.80.6	Nepper 2002 I, 313, 354; Nepper 2002 II, 259. tábla

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
199	Sárrétudvari-Hízóföld	106/1983	2/2[58]	1/–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.85.7	Nepper 2002 I, 315 és 218. kép; Nepper 2002 II, 264–265. táblák
200	Sárrétudvari-Hízóföld[59]	158/1984?	0/1	–	1 (262)	2	2, n	R	R	x	x	–	DM, lt[60]	Nepper 2002 I, 329, 223. kép; Nepper 2002 II, 286 .tábla
201	Sárrétudvari-Hízóföld	171/1984	4/2	–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.135.3	Nepper 2002 I, 333–334 és 225.kép; Nepper 2002 II, 296. tábla
202	Sárrétudvari-Hízóföld	179/1984	0/2*	–	1 (262)	2	1*	R	R	x	x	–	DM, IV.90.140.2	Nepper 2002 I, 335, 226.kép; Nepper 2002 II, 299. tábla
203	Sárrétudvari-Hízóföld	181/1984	1/0	–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.141.1	Nepper 2002 I, 335, 226. kép; Nepper 2002 II, 299. tábla
204	Sárrétudvari-Hízóföld	183/1984	2/1	–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.143.7	Nepper 2002 I, 335–336 és 226.kép; Nepper 2002 II, 301. tábla
205	Sárrétudvari-Hízóföld	185/1984	1/2	1/–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.145.6	Nepper 2002 I, 336, 227. kép; Nepper 2002 II, 303. tábla
206	Sárrétudvari-Hízóföld	214/1984	2/0	1/–	1 (262)	2	5,8	R	–	x	x	–	DM, IV.90.166.4	Nepper 2002 I, 342–343; Nepper 2002 II, 318. tábla
207	Sárrétudvari-Hízóföld	247/1984	4/2[61]	–	1 (262)	2	2?,8*	R	R	x	x	–	DM, IV.90.184.3	Nepper 2002 I, 346–347 és 232. kép; Nepper 2002 II, 323. tábla
208	Sárrétudvari-Hízóföld	251/1984	2/2	–	1 (262)	2	1*	R	R	x	x	–	DM, IV.90.187.8	Nepper 2002 I, 348, 233. kép; Nepper 2002 II, 328. tábla
209	Sárrétudvari-Hízóföld	258/1985	4/0	1/–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.194.9	Nepper 2002 I, 349–350, 234. kép; Nepper 2002 II, 333. tábla
210	Sárrétudvari-Hízóföld	259/1985	3/2	1/–	1 (262)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.90.195.5	Nepper 2002 I, 350, 234. kép; Nepper 2002 II, 335. tábla
211	Sárrétudvari-Hízóföld	264/1984	4/2	1/–	1 (262)	2	1*	F/R	R	x	x	–	DM, IV.90.198.2	Nepper 2002 I, 351–352, 234. kép; Nepper 2002 II, 338. tábla; Révész 1999b, 166
212	Sárrétudvari-Őrhalom[62]	3/1986	–	2/–	1 (5/40–45)	3	5,7	–	R	x	x	x	DM, IV.97.100.4	Nepper 2002 I, 390, 243. kép
213	Sárrétudvari-Őrhalom	5/1987	–	2/–	1 (5/40–45)	3	5,8	R	F/R	x	x	–	DM, IV.97.101.1	Nepper 2002 I, 390–39 és 241., 243. képek; Nepper 2002 II, 343. tábla
214	Sárrétudvari-Poroshalom[63]	1/1991	2/3*[64]	–	3 (17)	2	2?,6	F/R	R	x	x	–	DM, IV.97.2.5	Nepper 2002 I, 394–395; Nepper 2002 II, 344., 346–347. táblák; Nepper 2002 II, hátsó borítólap; Ungari 1998; 100. kép
215	Sárrétudvari-Poroshalom	2/1991	0/1*	–	3 (17)	2	1,4	R	R	x	x	–	DM, IV.97.3.4	Nepper 2002 I, 395–396, 398; Nepper 2002 II, 351., 354.táblák
216	Sárrétudvari-Poroshalom	8/1992	–	7/–	3 (17)	2	5, n	R	R	x	x	–	DM, IV.97.10.1	Nepper 2002 I, 399; Nepper 2002 II, 360. tábla
217	Somogyjád-Gépállomás	5/1988	n	n	3 (12)	2	5,8	–	–	–	–	x	RRM, n	Bárdos 1991, 41
218	Szabadkígyós, Pálligeti tábla	1/1967	0/2	-	1 (17)	6	5,7	F	–	–	x	–	MMM?, n[65]	Bálint 1971, 53, II. tábla
219	Szabadkígyós, Pálligeti tábla	4/1968	0/2	-	1 (17)	3	5,8	F	F	x	x	–	MMM?, n	Bálint 1971, 56, IV. tábla, 6–7. képek
220	Szabadkígyós, Pálligeti tábla	5/1968	0/2	1/–	1 (17)	3	1,4	F	R	x	x	–	MMM?, n	Bálint 1971, 56–57, V. tábla, 8. kép
221	Szakály-Újhegy	8/1937	–	2/0	n	n	n	–	–	–	–	x	WMM (2),[66] n	Ódor 1999, 159
222	Szakony-Kavicsbánya	1/1961	0/2	–	1 (7)	3	5,7	R	R	x	–	–	n, n	Révész 2006, 417 és 12. ábra
223	Szarvas, Tessedik Sámuel utca	2/1957	0/2*	–	3 (11, n)	3	1*	F/R	R[67]	x	–	–	TSM, 78.2.3	Langó 2000, 289, 311 és 3–4. képek; MRT 19989, 69. tábla

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
224	Szarvas, Velki halom (Ószőlő)	5/1960	3/0[68]	–	3 (15, n)	3	2,6	F/R	R[69]	x	x	–	TSM, 66.5.4	Langó 2000, 295, 311 és 17., 19. képek; MRT 1989, 63. tábla
225	Szatymaz-Jánosszállás, Katonapart	3/1970	–	1/1	3 (6)	2	5,8	F[70]	–	x	–	–	n, n	Bálint 1991, 27, 29 és Tafel II.
226	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	2/1934	+1/2[71]*	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	MFM, 12/1934, 53.61.1–46	FÉK 1962, 69 (Nr. 954.); Kürti 1994, 374
227	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	3/1934	n	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	ua.	FÉK 1962, 69 (Nr. 954.); Kürti 1994, 374
228	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	5/1934[72]	n	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	ua.	Kürti 1994, 374, 376
229	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	8/1934	3/2*(?)	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	ua.	FÉK 1962, 69 (Nr. 954.); Kürti 1994, 374
230	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	17/1934	0/2*	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	ua.	FÉK 1962, 69 (Nr. 954.); Kürti 1994, 374
231	Szatymaz-Jánosszállás, Gróf Árpád földje	21/1934	0/2*	n	3 (30)	n	n	–	–	–	–	x	ua.	FÉK 1962, 69 (Nr. 954.); Kürti 1994, 374
232	Szeged, Csongrádi út, Kiss Ferenc Erdészeti Szakközépiskola	1/1974–87	4/2	n	1 (13)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, 2004.3.8-10	Kürti 1979, 3; Kürti 1996b, 60
233	Szeged, Csongrádi út, Kiss Ferenc Erdészeti Szakközépiskola	36/1974–87	0/2	–	1 (13)	2	n	–	–	–	x	x	MFM, n	Kürti 1996b, 60
234	Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát	500/2004	0/2	–	1 (13)	2	1	F/R	F/R	x	x	–	MFM, n	Lőrinczy-Türk 2011, 421, és 3, 5–6. képek
235	Szeged-Kiskundorozsma, Gépállomás	n[73]	n	n	n (7)	n	n	–	–	–	–	x	MFM?, n	Kürti 1983, 273;[74] Bálint 1991, 232
236	Szeged-Kiskundorozsma, Subasa I. lelőhely	143/n	n	n	1 (4)	2	n, 8	–	–	–	–	x	MFM?, n	Bende-Lőrinczy-Türk 2002, 354
237	Szeged-Kiskundorozsma, Subasa II. lelőhely	1/2004	n	n	4	2	n		–	–	–	x	MFM?, n	Mészáros-Paluch-Szalontai 2005, 286
238	Szeged-Öthalom, nyugati domb	9(4/1950)	2/1	–	3 (13)	3	2?,n	F	–	x	–	–	MFM, 53.455.1–26	Bálint 1968, 57, VI. tábla
239+4?	Szeged-Öthalom, V. homokbánya	n/2009[75]	n	n	1 (8)	2	n	–	–	–	–	x	MFM?, n	Paluch 2010, 348
240	Szeged-Székhalom, rézkori kurgán	1?/1988	n	n	n	6	5,9	–	–	–	–	x	MFM, n	Kürti 1991, 55; Kürti 1994, 373
241	Szegvár-Oromdűlő, Hevesi Vince ajándéka	2/1906	0/1*	–	3 (6/n)	n,6	n	R	–	–	–	–	KoJM, 55.13.1.19; 57.99.1–58	Széll 1943, 180 és LXI. tábla; Bálint 1991, 251
242	Szentes-Borbásföld[76]	7/1953–54	0/1	–	1 (20)	3	1,9	R	–	x	x	–	KaJM, n	Révész 1996b, 300 és 4. kép
243	Szentes-Borbásföld	8/1953–54	0/2*	–	1 (20)	3	1*	R	F	x	x	–	KaJM, n	Révész 1996b, 300–301 és 7., 21. képek
244	Szentes-Borbásföld	15/1953–54	2/2+1	–	1 (20)	3	1,4	R	F	x	x	–	KaJM, 98.1.85	Révész 1996b, 302, 307 és 13–14., 21. képek; Bíró-Langó-Türk 2010, 11. kép
245	Szentes-Borbásföld	17/1953–54	0/2*	–	1 (20)	3	5,8?	R	F	x	x	–	KaJM, n	Révész 1996b, 302 és 15., 21. képek
246	Szentes-Borbásföld	20/1953–54	0/2*	–	1 (20)	3	1*	R	F	x	x	–	KaJM, n	Révész 1996b, 302 és 16., 21. képek
247	Szentes-Borbásföld	21/1953–54	0/1	–	1 (20)	3	5,7	–	–	–	x	–	KaJM (1), n	Révész 1996b, 302 és 13. lábjegyzet

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
248	Szentes, Derekegyházi-oldal D-3 tábla (Berényi Benjámin 129. sz. tanya földje)	6/2002	0/2+1	–	1 (8)	4	3	F/R	f/R	x	x	–	KaJM (1),[77] 2002.3.91–92	Bíró-Langó-Türk 2011, 246–255 és 2–4. 10. képek
249	Szentes-Szentlászló, Aradi János földje	6/1932–33	0/1*	–	1? (112)	2	1,4	R	–	x	x	–	KoJM, n	Széll 1941, 234, I. tábla, 2. kép
250	Szentes-Szentlászló, Aradi János földje	13/1932–33	0/2	–	1? (112)	2	1?*	R	F/R[78]	x	x	–	KoJM, R.57.3.599–600	Széll 1941, 234 és III. tábla; László 1943b, 37. kép; Bálint 1991, Abb. 52; Temesváry 1999, 120
251	Szentes-Tőke, Líbahalom	3/1932	–	1?/–	3 (6)	2	n	R	–	–	–	–	KoJM, n	Széll 1942, 132, X. tábla
252	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	1/1952	0/1*	2/1	3 (25/9)	2	1,4	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 41–42, Abb. 16/1, Taf. XXX.
253	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	3/1952	0/2*	–	3 (25/9)	2	1*	R	–	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 42, Taf. XLIV.
254	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	6/1953	–	4?/–	3 (25/9)	2	?1,4	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 43, Abb. 16/2, Taf. XXXII.
255	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	8/1953	5/2[79]	1/–	3 (25/9)	2	1,4	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 44–45, Abb. 16/4, Taf. XXXIII.
256	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	14/1953	2/2	3/–	3 (25/9)	2	5,8	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 45–46, Abb. 17/3, Taf. XXXV.
257	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	15/1953	1/0 ?[80]	n	3 (25/9)	2	2	–	R	x	–	x	AI–SAW, n	Točík 1968, 47, Abb. 17/4
258	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	A/1957	0/2	3/1 (?)	3 (25/9)	3	1	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Nevizánsky 2011, 161 és Obr. 14.
259	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	B/1957	2/1	4/0 (?)	3 (25/9)	3	7 v. 8	R	–	–	–	–	AI–SAW (7), n	Nevizánsky 2011, 161 és Obr. 14.
260	Szered-Mácséd/Sereď II. temető (SK)	4/1955	2/0	1/–	3 (23)	2	1,4	R	R	x	–	–	AI–SAW, n	Točík 1968, 53–54, Abb. 19/3, Taf. XLVI.
261	Szer, Kiszner tanya	1/1973	3/1	–	3 (3)	3	5,7	R	R	x	–	–	MFM, n	Vályi 1994, 387–388 és 2–3. képek
262	Székesfehérvár-Rádiótelep/ Bikasziget[81]	A/1923–24	2/0	–	4 (2)	3	5,7	F	–	–	–	–	IKM, n[82]	Marosi 1923–1926, 246, 248; Bakay 1966, 57, 76, és 147. lábjegyzet, Taf. XXXVI; Kovács 1995, 303, és 53. lábjegyzet, 1. kép/2
263	Szimő, Gúg puszta	7/1983	0/1*	–	3 (7)	2	1?	R	R	x	x	–	ÉVM, n	Liszka 1985, 14 és 5., 10. képek
264	Szob-Kiserdő[83]	35/1937	0/2*	–	1 (82)	5,4	n*	F	–	x	x	–	MNM, 2/1937.41	Bakay 1978, 27 és XII. tábla
265	Szob, Vendelin földek	43/1929–31	0/2*	–	3 (142)	5	5?	–	–	–	x	x	MNM, 13/1931.10	Török 1956, 134; Bakay 1978, 57
266	Szolnok, Lenin TSz (Ugar)	7/1981	0/2	–	1 (28/4–6)	2	1*	R	R	x	x	–	DJM, n	Madaras 1996, 67, 71–72 és VII. tábla, 5. kép
267	Szolnok-Szanda, Beke Pál halma III. lelőhely	10/2001	0/2	–	1 (36/36)	2	1*	–	R	x	x	x	DJM, n	Madaras 2006, 225, 245 és 9. tábla
268	Tengelic-Sertésszállások	24/1960	2/2	–	1 (26/8–10)	2	4,6	R	R	x	x	–	WMM (1),	Ódor 1995, 198 és III., V. táblák
269	Tengőd-Hékútpuszta	4/1960	0/2*	–	2 (5)	2	1*	R	F/R	x	x	–	MNM,2003.11.2–3.A	Révész 1999a, 268 és 4–5. képek
270	Tiszadada-Kálvinháza, Vörös Csillag Mtsz telepe	?/1965	n	n	4?	3	n	–	–	–	–	x	n, n	Csalány–Gombás 1965, 18.
271	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvestábla (I. temető)	I.(14)/1945	0/1	–	3 (24?)	2	2,7	F	R[84]	x	x	–	JAM, 63.1069.1–64. 1216.1	Dienes 1956, 250, Fig. 5, LXVI. tábla; Dienes 1957,26; Fodor 1996c, 7. térkép

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
272	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvesdomb (II. temető)	1/1947	0/1	–	3 (13)	5	n	–	–	–	x	x	MNM, 7/1948.4	Fodor 1996c, 187–188 és 8. térkép
273	Tiszaeszlár-Bashalom, Fenyvesdomb (II. temető)	3/1947	0/2*	–	3 (13)	5	n	–	–	–	x	x	MNM, 7/1948.22	Fodor 1996c, 187–188 és 8. térkép
274/ 275	Tiszaeszlár	szórvány	2/*2-2	–	n	n	n	–	–	–	–	x	JAM, 63.457.1[85]	–
276	Tiszalök-Kisfástanya	szórvány/1923	0/2	–	3 (6)	6	5,7	R	–	–	–	–	JAM (2), n[86]	Kiss 1933–1934, 216 és LIX. tábla
277	Tiszanána, Cseh tanya	5/1960	2/1	1/–	1 (29/29?)	3	2,7	R	R	x	x	–	MNM, 62.25.3.b.A	Révész 2001–2002, 271 és 6., 15. ábrák; Révész 2008, 287, 215. kép és 77. tábla
278	Tiszanána, Cseh tanya	22/1960	0/2	1 [?]	1 (29/29?)	2	1*	R	R	x	x	–	MNM (1), 62.36.3.A	Révész 2001–2002, 277 és 8., 17. ábrák; Révész 2008, 290, 217. kép és 79. tábla
279	Tiszasüly-Éhhalom I. temető	n/1968	n	n	3 (4)	4?	n	–	–	–	–	x	DJM, lt	Selmeczi 1969, 52; Madaras–Selmeczi 1996, 292
280	Tiszasüly-Éhhalom II. temető	–/1980	0/2	–	1 (2)	7	5,7	F/R	–	–	–	–	DJM, lt	Madaras 1992, 79–80, I. tábla; Madaras–Selmeczi 1996, 292; Madaras 2009, 52, 1., 3. táblák
281	Tiszaszederkény, Tiszai Vegyi Kombinát	2/1969	2/0	–	3 (3)	6	5,7	R	–	x	x	–	HOM, 69.47.16–17	Végh 1992, 62, 4. kép
282	Tiszavasvári, Aranykerti tábla	3/1971	2/0	–	1 (20/1–2)	2	2,6–7	R	R	x	x	–	MNM, 79.8.1.A	Révész 2005a, 165, 178 és VII. tábla
283	Tiszavasvári, Aranykerti tábla	7/1971	4/0	1/–	1 (20/1–2)	2	1,4	R	F/R	x	x	–	MNM, 2003.23.3.A	Révész 2005a, 169, 178 és 7. kép, X–XI. táblák
284	Tiszavasvári, Aranykerti tábla	8/1971	2/1	–	1 (20/1–2)	2	5,8	R	R	x	x	–	MNM, 2003.24.1.A/a–b	Révész 2005a, 169, 178 és XIII. tábla
285	Tömörkény-Piactér	2/1937	0/1	–	3 (2)	6	5,7	F/R	–	–	x	–	KoJM, R.57.108.3	Csallány 1941, 190 és 4–5.képek; Temesváry 1999, 119
286	Törökbecse, Matej puszta/Novi Bečej, Matejski Brod (SRB)	1/1952	4/2	–	4?	3	1*	F/R	R	x	–	–	NMZ, n	Nagy 1953, 114–117 és Sl. 12., 15.; Stanojev 1989, 63–65
287	Törökszentmiklós, Szenttamáspuszta	29/1983	4/2	–	2 (46/10)	3	1*	R	F/R	x	x	–	n, n	Petkes 2011, 188, 203 és 9. kép; Hidán 1996, kép az 51. oldalon
288	Tuzsér-Boszorkányhegy	8/1998	1/0	2/–	1 (11)	4	5,7	R	R	x	x	–	JAM, 2000.175.1	Révész 2000, 13–14, 18–19 és 5. kép, VI. tábla
289	Újkígyós, Skoperda tanya	A/1972	–	2/–	3 (43)	6	5,7	R	–	–	x	–	MMM (2), n	Medgyesi 2002, 146, 157 és 5. kép
290	Újkígyós, Skoperda tanya	3/1994	1/2+1	4/–	3 (43)	2	1,4	R	R	x	x	–	MMM, (2)[87] 96.4.6–10.	Medgyesi 2002, 147, 157 és 8–9., 32. képek
291	Újkígyós, Skoperda tanya	38/1994	0/1	–	3 (43)	2	1,4	R	F/R	x	x	–	MMM, n	Medgyesi 2002, 150, 157 és 24–25., 43. képek
292	Üllés, Árpád-dűlő	1/1973	0/2	–	4?	7	7	R	–	–	–	–	MFM, n	Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 355–356, 14. kép
293	Üllő, Ilona út	4/1939	2/2	2/–	5 (21)	n	n	–	–	–	–	x	MNM, 18.1939.6	Nemeskéri–Gáspárdy 1954, 489
294	Üllő, Ilona út	14v. 19/1940[88]	0/2	–	5 (21)	n	n	F	–	–	–	x	MNM, 12/1940.12	László 1943b, 16 és 14.kép; Nemeskéri–Gáspárdy 1954, 491–492, 494–495
295	Várpalota, Kálvária és a dögtemető közti legelő	2/1912	n	n	3 (3)	n	n	–	R	x	–	x	LDM, 56.7.1.–2,4	MRT 1969, 213–214; Perémi 1998, 42
296	Vejte/Voiteni (RO)	3/1986	4/1	–	3 (7)	3	1,4	R	R	x	x	–	TBM, n	Mendelet–Tănase–Gáll 2001, 99, 107–108 és 3. kép

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
297	Velence, Növényvédő állomás	1/1961	0/1	–	3 (9/5)	6	7	–	–	–	x	x	IKM (1), n	Kralovánszky 1962b, 58
298	Vörs, Majori dűlő	357/2001–2002	1/2+1*	–	1 (404)	2	1,4	R	R	x	x	–	RRM, lt	Költő–Horváth 2004, 223, 225, 3–4. ábrák, 5., 8. képek
299	Vörs, Majori dűlő	385/2001–2002	2?/n	n	1 (404)	2	n	–	f	x	x	x	RRM, lt	Költő 2003, 238; Költő–Horváth 2004, 223, 3–4. képek
300	Vörs-Papkert B lh.	500/1983–94	0/x	–/x	2 (35)	2	n	–	–	–	x	x	RRM, n	Költő 1993, 434; Költő 1996, 377
301	Vörs-Papkert B lh.	510/1983–94	n	n	2 (35)	2	n	–	–	–	x	x	RRM, n	Költő 1993, 434; Költő 1996, 377
302	Valkóvár, Vukovár/Vukovar-Lijeva Bara (CRO)	92/1951–53	2/0	–	1? (538)	2	1,4	F/R	F,f/R	x	x	–	AMZ, S-2537/1–2	Vinski 1959, 105 és Taf. XXXVI–XXXVII; Demo 1996, 43–45, 73–74 és Sl. 26; Demo 2005, 77–85, fig. 1–5; Demo 2009, 108-113 és Tabla 13.
303	Zalaszentgrót, Téglagyár agyagbányája	8/1959	0/2	–	3 (12/n)	6	7	F	–	–	x	–	GM, n	Dienes 1960a, 113 és IV. tábla
304	Zombor/Sombor, Bezdáni út 86. sz. telek, Budincsevits András szállásháza (SRB)	1/1912	0/1	–	n	6	7	–	–	–	–	x	GMS, n	Gubitza 1912, 27–28
305	Zsombó, Bába dűlő	1/n	0/2	–	4	3	5,7	R	R	x	–	–	n, n	Lőrinczy–Szalontai 1993, 296 és XII. tábla

BIZONYTALAN ADATOLTSÁGÚ SÍROK (1–18)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
1	Ismeretlen lelőhely	n/n	n	n	n	n	n	–	–	–	–	x	LDM, n	FÉK 1962, 44 (Nr. 497.)
2	Áporka	n/1930	n	n	n	n	n	–	–	–	–	x	MNM (n) 4/1930	FÉK 1962, 21 (Nr. 24.)
3	Békéscsaba, Mezőgazdasági Szakiskola kertje	n/1944	n[89]	n	n	3	n	–	–	–	–	x	MMM (n)	Jankovich 1991, 149 és 15. lábjegyzet
4	Csongrád-Vendelhalom	26/1937	3 (?)[90]	–	3 (38)	5	1	F	–	x	–	–	n, n	Párducz–Tary 1939, 191 és I. tábla
5	Földeák, Mártírok utca 1.	1/1965	n	n	4?	3	n	–	–	–	–	x	MFM, lt	Bálint 1991, 221[91]
6	Homokmégy-Székes	27/1996–97	0/?1		2 (108)	2	n	–	–	–	x	x	VKM, n	Gallina–Hajdrik 1998, 140; Gallina 2000; Gallina 2001a, 113; Gallina 2001b, 3. kép[92]
7	Kiszombor B temető	26/1928	–	–	3 (220/n)	n	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.5.1–814	Bálint 1941, 27; FÉK 1962, 48 (Nr. 573.) vö. Kürti 2007, 108–111 és 20. lábjegyzet[93]
8	Kiszombor E temető	13/1930	–	–	1 (20)	n	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.7.1–112	Bálint 1941, 25; FÉK 1962, 49 (Nr. 575.) vö. Kürti 2007, 104-105 és 20. lábjegyzet[94]
9	Klárafalva-Faragó	n/1939	n	n	3 (12)	n	n	–	–	–	–	x	MFM, 53.172.1–21; 53.173.1–2	Bálint 1991, 236[95]
10	Medgyesegyháza, Kétegyházi út, homokgödör	8/1997	–[96]	?8	2 (27/4)	2	1	R	F/R	x	x	–	MMM, n	Liska–Medgyesi 2002, 410–411, 417 és 10., 22–23. képek
11	Nagymágocs község határa	1/1950	n	n	n	n	n	–	–	–	–	x	KoJM, n	FÉK 1962, 56 (Nr. 722.); Bálint 1991, 236[97]
12	Rád-Kishegy	1/1956	n[98]	–	3 (51)	6	5,7	–	–	x	–	x	PÁI, n	Patay 1957, 61
13	Sárbogárd-Templomdűlő	2/1961	–	7/–	3 (8/200–300)	6	5,7	R	–	–	x	–	IKM, 61.137.3[99]	Kralovánszky 1962a, 57; Petkes 2006, 95–96, 98 és 4. tábla[100]
14	Sárospatak-Baksahomok	?/1957	n	n	n	n	n	–	–	–	–	x	MNM, lt	Kalicz 1957, 168[101]
15	Szeged-Királyhalom, 473. sz. tanya	szórvány/1933	n	n	–	7?	–	–	–	–	–	x	MFM, 53.176.1	Sebestyén 1932, 179; Bálint 1991, 250[102]
16	Székesfehérvár-Demkóhegy II. temető	34/1903[103]	–	3/–	3 (41)	5	n	R	–	–	–	–	MNM (3), 1901–1904:136.	Hampel 1907, 200, 203 és 84. tábla; Bakay 1966, 52, 71 és Abb. 4.[104]
17	Tiszaeszlár, Jeges-tanya	n/1937	n	n	n	n	n	–	–	–	–	x	JAM, n	FÉK 1962, 79 (Nr. 1116.)
18	Veszprém-Benedekhegy	n	n	n	n	7	–	–	–	–	–	x	LDM, VBM 56.8.54–63., 63.183.	MRT 1969, 232[105]

BIZONYTALAN ADATOLTSÁGÚ SÍROK (1–18)

I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV
1	Kecskemét, Magyari/Madari tanya	n/n	–	–	n	n	n	–	–	–	–	x	KaJM	FÉK 1962, 47 (Nr. 542.) vö. Hampel 1900, 646–651[106]
2	Léva-Génye/Levice-Géňa (SK)	5/2005	–	–	2 (13)	3	–	R	R	x	x	–	n	Nevizánsky 2006, Tab VII/1[107]
3	Mezőberény-Kérhalom	–/1943	–	–	3 (98)	n	n	–	–	–	–	x	MFM, 1944/12	Bálint 1991, 239; MRT 1998, 598–602[108]
4	Sikló/Siclău (RO)	–/1959	–		3 (12)	2	3	–	–	–	–	x	MJA, 13.479–562	Bálint 1991, 247; Gáll 2007, 401-402 és I.B. táblázat[109]
5	Szentes, Kossuth utca	n/1932	n	n	3 (8)	2	n	–	–	–	–	x	KoJM, 57.21.1–19	FÉK 1962, 73–74 (Nr. 1016.); Bálint 1991, 255[110]
6	Szered-Mácséd/Sereď I. temető (SK)	7/1953	–	–	3 (25/9)	2	–	–	–	–	–	–	AI-SAW	Točík 1987, 191[111]
7	Szered-Mácséd/Sereď II. temető (SK)	7/1955	–	–	3 (23)	2	–	–	–	–	–	–	AI-SAW	Točík 1987, 191[112]
8	Tiszaeszlár-Újtelep	3/1949	n	n	n	n	n	–	–	–	–	–	MNM, 6/1948.; 1/1949	FÉK 1962, 79 (Nr. 1118.); Fodor 1996d, 193–194[113]
9	Veresvár/Červenik (SK)	n/1953	–	–	3 (11)	1?	3	–	–	–	x	–	AI-SAW?, n	FÉK 1962, 27 (Nr. 145.) vö. Tocik 1968, 17–20, Taf. VIII–XII.[114]

1 Csak az egyik markolatlemezről. Az algyői temető, sírhoz kötés nélkül bemutatott, néhány íjlemezének fényképe megjelent még: Kürti 2001, 7. kép.

2 D. Dimitriević adatközlése alapján Bálint Csanád egyértelműen íjat említ: „Köcher und Bogen in gutem Zustand", így az adat pontossága miatt annak hitelében nincs okom kételkedni.

3 Csak az egyik markolatlemezről.

4 Az 1941-es ásatás eredményeinek publikációjában olvasható sírleírások használhatatlanul szűkszavúak az íjlemezekre vonatkozóan, az MNM Adattárában pedig mindössze egy egy oldalas, László Gyula által írt szignált jelentés található – noha az ásatás közlésének illusztrációiból egyértelmű, hogy részletes dokumentációt készítettek az ásatók.

5 A szóban forgó töredékes markolatlemezt a MNM Középkori raktárában mint szórványt tartják nyilván, azonban azt az 1941-es ásatást közlő Erdélyi I. a 3. sír leletei között szerepeltette a tábláján (Erdélyi 1964, VI/1–2. tábla. A 3. sír közölt csontvázlapján (Uo. 9. kép) azonban csak szarvlemezeket találhatunk, mégpedig a 2., valamint 18–19. mellékletszámok alatt. A szerző azonban másutt azt is megjegyzi, hogy a „cseh kutatók ásatásából maradt vissza még néhány lelet", köztük „íjcsont" (Uo. 27, a temetőt bemutató Fodor I. e szórványleletek felsorolásakor nem említi az íjlemezt Fodor 1996a, 137–138). Az 1941-es ásatást megelőző 1926-os amatőr, és 1937-es feltárások adatait összegyűjtő és közlő Jiří Košta és Nevizánszky Gábor véleménye szerint a szórvány markolatlemez az 1937-es 2. sír melléklete lehetett (Nevizánsky-Košta 2009, 312, 351), mivel e feltevésnek azonban szilárd alapja nincsen, ezért a táblázatban a markolatlemezt szórványként szerepeltem.

6 A közölt rajzon csak az egyik markolatlemez látható.

7 Csak az egyik szarvlemez rajza.

8 A temetőtérkép alapján minimum a feltárt sírok másfélszerese semmisülhetett meg.

9 Csontvázlap.

10 A temető íjlemezes sírjának pontos sírszáma a Gáll E. cikkében található adatok, illetve az idézett katalógusban a két íjlemez garnitúráról közölt képek egyeztetésével állapítható meg. Igaz ugyan, hogy ott a szerző a IX. kutatóárok 3/1982. sírja esetében egyértelműen markolatlemezekről beszél ("pont-körös díszítésű markolatcsont-pár került elő"), a mondat második fele („ez olyan díszítés, amely az erdélyi, partiumi és bánsági leletanyagban korszakunkból csak a nagylaki csont tegezdíszítőről ismert") azonban arra utal, hogy minden bizonnyal csak elírásról van szó, és itt a katalógusban látható pont-kör díszes két szarvlemezről van szó. További problémát okozott a temetőben az íjlemezt tartalmazó sírok mennyiségének megállapítása, ugyanis a szövegben három íjlemezes sírt említ a szerző (XX. kutatóárok 13/1983.; VIII. kutatóárok 36/1982., illetve a már említett IX. kutatóárok 3/1982. sírját), Gáll 2007, 401. Hasonlóan az I.A. táblázat (Uo, 447.) tanúsága szerint is, összesen 3 sírban volt íjlemez. Ugyanakkor a csupán 3 oldallal később található I.B. táblázatban a lelőhelynél már 8 íjlemezes sírt találunk. A nagyfokú bizonytalanság miatt a táblázatba csak a sírszámmal is megjelölt íjlemezes sírmennyiséget vettem fel.

11 A sír két szarvlemezéről megjelent fénykép alapján nagy bizonyossággal kijelenthető, hogy azok a Kárpát-medencében eddig egyedülálló Hódmezővásárhely–nagyszigeti 63. sír szarvléceivel egyeznek meg, főbb alaki, formai attribútumaikat tekintve. A kérdés végleges eldöntéséhez természetesen részletes tárgyvizsgálat, vagy további fényképek, rajzok szükségeltetnének.

12 A temető területére az Árpád-korban egy nagy méretű téglaégető kemencét építettek, ami több sírt is megbolygatott és feltehetőleg elpusztított, így a temető eredeti sírszáma a feltártnál némileg magasabb lehetett. Az ásató azonban az elpusztult sírok számszerű megbecslésére nem tett kísérletet (Nepper 2002 I, 107).

13 „Felszedéskor a csontok között megmunkáltnak tűnő csonttöredék került még elő." (Nepper 2002 I, 85) A lemez formai kialakítása (belső felszín irdalt; keresztmetszet; külső felszín megmunkáltsága; a lemez szélessége, vastagsága) az íjlemezek általános attribútumaival egyezik meg, ezért azt íjlemez töredékének határoztam meg a személyes tárgyvizsgálat során. Azt azonban nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy szarv, vagy markolatlemez töredékről van-e szó. E helyen külön is ki szeretném fejezni hálás köszönetemet M. Nepper Ibolyának a Debreceni Déri Múzeum íjlemez anyaga vizsgálatának engedélyezéséért.

14 A sírleírás nem említi a két lemeztöredéket, a töredékeken pedig nem szerepel leltári szám. A lemeztöredékek formai kialakítása (belső irdalt felszínük, keresztmetszetük, külső felszíneik megmunkáltsága a lemezek szélessége, vastagsága) az íjlemezek általános attribútumaival egyezik meg, ezért azokat íjlemez(ek) töredékeinek határoztam meg a személyes tárgyvizsgálat során. Azt azonban nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy szarv, vagy markolatlemez töredékekről van-e szó.

15 Az 1–4. sírok összekeveredett leletanyagában két, egymástól gyökeresen eltérő alakú íjmarkolat lemez is szerepel, pontos sírhoz kötésük még nem történt meg. (Az ásatási jelentés szerint a 3. számú sírban volt "csontíjmarkolat-lemez": Lasczik-Sós-Komáromi 1954, 80.) A két lemez tehát nem feltétlenül egy sírból származik, de ez a lehetőség sem zárható ki a jelenleg rendelkezésre álló információk alapján.

16 Csontvázlap.

17 A két szórvány markolatlemezt „sírként" szerepeltettem, mert nyilvánvaló, hogy egy pár, tehát minden bizonnyal egy sírból származnak. A két szórvány markolatlemez szélei túlságosan töredékesek ahhoz, hogy megpróbálkozhassunk a JAM anyagából hiányzó tiszalöki markolatlemezekkel való azonosításukkal. A lemezek arányaikban ugyanakkor inkább hosszabb-keskenyebb alakúnak tűnnek, mint a tiszalöki zömökebb példányok.

18 Noha a markolatlemez és a két szarvlemez összetartozására csak a közös leltári szám utal, a táblázatban hipotetikusan egy sírból származónak tekintettem őket. A szórvány markolatlemez alakja miatt biztosan nem azonosítható a JAM anyagából hiányzó tiszalöki markolatlemezekkel.

19 Az elpusztult sírok száma Révész L. becslése a szórvány leletanyag alapján számolva (Révész 1996a, 15).

20 Az ásató a pusztulás mértékét 5–15% körülinek becsülte – itt a felső határral, vagyis a magasabb értékkel számoltam.

21 Jósa A. a publikációban elsőként a jobb felkar belső oldalán egy két darabra tört lemezt említi, majd az in situ kiemelt, de a szállítás során összerázódott sír ládájának felbontása után további négy darab lemezt talált, amelyek helyzete már nem volt megállapítható (Jósa 1914, 324). Ugyanakkor Jósa rajzán összesen 7 db lemez találhatunk (Uo, XXXIV. kép), valamint az általa írt Szabolcsvármegyei múzeum leltárkönyvében szintén „7 drb csontlemezeket" regisztrál a V-1076–1082-es számon. Az újraleltározás során az anyagot, pontosabban 10 darab töredéket a 63.817.1-es szám alatt jegyeztek be. Jelenleg a raktárban összesen 13 darab töredék található, ebből 3, illetve 2 darab illeszkedő törésfelületeik mentén összeragasztottak. Azonban a maradék töredékek is

leszkednek egymáshoz, így végeredményben 2 darab szarvlemez és 1 darab markolatlemez állítható össze.

22 Az ásató az egész in situ sírt kiemeltette és múzeumba szállíttatta, „de mivel a szekér a balsai Tisza–révben meredeken ment le a kompba, és a túlparton fel, a sírnak csaknem futó–homok tartalma össze–vissza hányódott, és így valamennyi sírmelléklet helyzetét meg nem állapíthattuk." Jósa 1914, 323.

23 Tévesen az íjlemezekhez leltároztak egy emberi bordacsont töredéket is.

24 A bolygatatlan íjlemezeket a tegezzel együtt in situ emelték ki.

25 A Kiszombor környéki temetőket összefoglaló, és így az ottani íjlemezes sírokat felsoroló Kürti B. nem említi, hogy ebben a sírban is volt íjlemez, noha felsorolása Cs. Sebestyén K. gyűjtésén alapul.

26 Csak az egyik markolatlemez rajza.

27 A rajzon csak az egyik szarvlemez látható, míg a fényképen a teljes garnitúra szerepel.

28 A sírban Kürti B. híradása szerint csak markolatlemez volt (Kürti 2007, 20. lábjegyzet), holott Cs. Sebestyén K. egyértelműen ír a szarvlemezekről: „a töredékekben megmaradt hosszú lemezek háromnak az alsó felét–harmadát mutatják s egynek a felső végét" (Sebestyén 1932, 178). (A „hosszú lemezek" a szerzőnél az általam szarvlemezként nevezett tárgyakat jelöli: Uo, 175.)

29 Csak az egyik markolatlemez rajza.

30 Bóna István szerint a feltárt 26 sír 19 fegyveres férfijából "12–vel csontos–íját (ez a maximum eddig honfoglalás kori temetőben!)" temették el (Bóna 1996, 9). Ezzel szemben Gáll E. a tanulmányában található I.B. táblázatban a lelőhelynél csak öt darab íjlemezes sírt jelez (Gáll 2007, 448, lásd még ; Gáll-Gergely 2009, 71 és 321. lábjegyzet).

31 Csontvázlap.

32 Az előzetes híradásból még az íjemezes sírok száma sem derül ki – de nyilván nem csak egyetlen sírról van szó, hiszen az ásató „íjakról" és „egy szabad harcosokból (íjász) álló család temetőjéről" beszél. A bizonytalan adatoltság miatt a táblázatba csak egy adatsorként tüntettem fel a temető íjlemezes sírjait.

33 A sír egészben került kiemelésre, és in situ megtekinthető a múzeumi kiállításon.

34 A Cs. Sebestyén–féle rajzon csak az egyik szarvlemez szerepel.

35 A sírrajz és sírleírás tanúsága szerint a sírban mindkét szarv lemezeit meg lehetett figyelni, megtartani azonban szarvanként már csak három-három töredéket sikerült a beleltározott és jelenleg megtalálható leletanyag alapján. Noha a két szarv lemeztöredékeit külön egység alatt leltározták, a megmaradt töredékekből még egy-egy teljes szarvlemez sem állítható össze.

36 Az ásatási jelentés (JAM, Adattár) szerint noha a temető északi és déli oldalát is 5–5 méteres biztonsági szelvényekkel körbeásták, így az teljesen feltártnak tekinthető, de az ásató Németh P. szerint a leletmentés megkezdése előtt a földmunkák során egy sírsort elhordhattak. A jelentéshez mellékelt temetőtérképen mindenesetre két biztosan elpusztított, számozatlan sírt is láthatunk.

37 Noha a publikációban a sírleíráskor (Mărginean-Huszarik 2007, 23) egyszer markolatlemezről és tulajdonképpen négy szarvlemezről olvashatunk („partea mediană a arcului şi patru capete întăritoare din os") azok helyzete, vagyis az íj alakja kapcsán, addig az egyik következő mondatban már csak négy lemezről értesülünk („Doar două plăcute s-au păstrat într-o stare mai bună, celelalte două fiind recuperate fragmentar"). Az utóbbi információnak megfelelően a tárgyleírásokban és a közölt tárgyrajzokon is csak négy íjlemez szerepel, három szarvlemez és egy markolatlemez (Mărginean-Huszarik 2007, 36 és Pl. XIII/2–5).

38 A FÉK és Bálint is egyértelműen „íjcsontokat", illetve „íjat" említ, így hitelt adtam az adatnak.

39 A tárgyon látható további, korábbi leltári számok: 20/190; 1510; 23/190 és 6299/928.

40 Csak az egyik markolatlemezről.

41 Csontvázlap.

42 Kovács L. tanulmányában az íjlemezeket a 9. sírból származónak tünteti fel, a katalógusban azonban Hampel József számozását vettem át.

43 A temető feltártságáról a temetőt publikáló két szerző nem értett egyet: az ásató Vaday Andrea szerint az teljesen feltárt, míg Kovács L. szerint a sírsorok a feltárt terület határain északon és délen is túlnyúlhatnak, a fel nem tárt sírok mennyiségére, pontosabban a temető méretére azonban nem adott becslést (Kovács-Vaday 2011, 612).

44 A publikáció szerint az „íjat" rágcsálók bolygatták meg (Kovács-Vaday 2011, 588). Ezzel szemben a sírrajz alapján megállapítható, hogy egy szarvlemez kivételével a lemezek szabályos íjszerkezeti rendben feküdtek.

45 A temetőt közreadó szerzők a rablottság megállapításában sem értettek egyet, vö. Kovács-Vaday 2011, 594, 601 és 83. lábjegyzet.

46 A publikációban a szórványként előkerült markolatlemez töredék leltári száma véletlenül felcserélődött a 8. sír szarvlemeztöredékének leltári számával (Kovács-Vaday 2011, 81. lábjegyzet).

47 A képet nem találtam a kötetben.

48 A Pilin-Sirmánhegyen 1901-ben és 1902-ben kiásott két temető leletanyaga nem került be a MNM-ba Nyáry J. többi anyagával együtt (a MNM csupán egy gerincelt testű, helyenként félkör, helyenként háromszöges átmetszetű ezüst- vagy rézötvözet karikaékszert őriz a lelőhelyről a MNM 115/1895.2 leltári számon.

49 Noha a tárgy feltehetőleg elveszett, és rajz sem maradt fönn róla, Kisléghi Nagy Gyula páratlanul részletes és a kutatásban ezért teljességgel egyedülálló leírása alapján a tárgy egyértelműen azonosítható íjmarkolatlemezként.

50 Patay Pál szöveges megjegyzése szerint „csak néhány töredéke maradt meg", így Kalmár János rajzos jegyzeteit vettem figyelembe a lemezek száma és típusa meghatározásakor.

51 Patay Pál szöveges megjegyzése szerint „csak néhány töredékes lemez maradt meg", így Kalmár János rajzos jegyzeteit vettem figyelembe a lemezek száma és típusa meghatározásakor. Érdekes ugyanakkor, hogy Kalmár rajzain két teljesen ép oldalsó szarvlemezt és egy hátlapi szarvlemezt láthatunk, addig a Patay által közreadott fényképen egy markolatlemez is szerepel. Ennélfogva az sem zárható ki, hogy Kalmár nem a Gallus-féle sírok íjelemeziről készített rajzot.

52 A Gallus-féle XIII. sírban Patay közlése alapján nem került elő íjlemez. Ezzel szemben a Kalmár-féle rajzos jegyzet két markolatlemezt sorol a sírhoz. Mivel a jegyzeten olvaható mellékletfelsorolás („tegezzel, nyílhegyekkel, zablával, kengyelpárral") többségében megfelel a Patay által Gallus naplója nyomán hozott mellékletlistával (bronzgömb, tegez, nyílhegyek, kengyelpár), így a két sír

feltehetőleg azonos, s az íjlemezek csupán figyelmetlenség révén nem kerültek említésre Gallus ásatási naplójában.

53 Az íjlemezeket csak Kalmár János rajzairól ismerem, sajnálatos módon ez esetben nem tüntette fel a sírszámot,c sak a lelőhely nevét, illetve azt, hogy a lemezek „lovassírból" származnak.

54 Csontvázlap.

55 A JAM leletanyagraktár honfoglalás kori leltározatlan és azonosítatlan anyagában sikerült azonosítanom a lemezeket 2012 januárjában. Az azonosítás alapja a Csallány Dezső által készített táblatervek egyikén látható körberajzolt markolatlemezpár (reprodukció: Istvánovits 2003, 169/2. kép és 167/A-B. tábla, ahol még mint elveszett leletanyag szerepel) vonalvezetése és méretezése, ami pontosan egyezik ezen lemezek mai adataival.

56 A markolatlemez minden valószínűség szerint nem ebből a sírból került elő, hanem utólag keveredett a sír leletanyagához (az eredeti sírrajzon csak egy későbbi bejegyzés tünteti fel, és csak szöveges formában).

57 Jelenleg nem találhatóak az Éry 1968, XXVIII. tábla/2–3. számmal jelölt lemezek.

58 A külön közölt töredékek összeállíthatóak két közel teljes, húrvájatos szarvlemezzé és egy további, apró, nem illeszkedő töredékké (Nepper 2002 II, 264. tábla/3 + 265. tábla/9; és 264. tábla/6 + 265. tábla/8).

59 A publikáció szerinti "lemezes csonttöredék" a személyes tárgyvizsgálat során íjszarvlemez csúcstöredékének bizonyult.

60 Leltári szám nélkül, a sír többi melléklete a IV.90.125.1–6. számon van.

61 A személyes tárgyvizsgálat során derült ki, hogy a Nepper 2002 II, 323. tábla/6. szarvlemeze valójában nem ép, nem teljes szarvlemez: a húrvájatnál el van törve, s a húrvájattól felfelé nincs meg a töredék sem. A törésvonal jól látható egyébként a közölt rajzon. Ellenben a restaurálás során kiegészítették a tárgyat: a hiányzó részt sárga műanyagból megformázták. A publikáció rajza tehát a már kiegészített szarvlemez rajzát hozza, semmilyen módon nem jelölve a kiegészítést (ugyanazzal a technikával árnyékolva).

62 A leletet közöletlennek vettem, mert a publikációba nem került bele a lemeztöredék rajza. (A sír mellékletei a Nepper 2002 II, 341-343. táblákon láthatók, de az íjlemez nincs köztük.) Érdekes módon a sírrajzon két darab szarvlemeztöredék látható, azonban a publikáció sírleírása csak egy lemezről tud, mégpedig 22,2 cm-es hosszúságúról. Ez a hossz a teljes, ép szarvlemezek esetében szokott feltűnni, nem apró töredékeik esetében. A két nem illeszkedő töredék hossza: 7,5 cm, ill. 12,1 cm (személyes tárgyvizsgálat során mért adatok).

63 A sírleírás és a sírrajz arról tudósít, hogy az egyik szarvlemez, illetve az egyik markolatlemez kettétörve került elő (előbbi két töredéke ráadásul a sírban egymástól távol, kb. 55-60 cm-re hevert). Ezzel szemben a személyes tárgyvizsgálat során megállapíthattam, hogy mind a szarv-, mind a markolatlemezek tökéletesen épek, teljesek, egyiken sincs törés, vagy annak nyoma, hogy a törött darabokat összerestaurálták volna. Az egymásnak ellentmondó adatok feloldására nem vállalkozhatok.

64 A harmadik markolatszerelék is lemez, tehát nem trapéz átmetszetű markolati agancsléc.

65 A temető leletanyagát nem sikerült fellelni a múzeumban.

66 Mivel a leletanyag és a dokumentáció is megsemmisült, az íjlemezekről egyedül Kalmár János rajza maradt fenn.

67 Csontvázlap.

68 Az in situ megmaradt teljes szarvat paraffinba ágyazva emelte ki Dienes István, így a szarvszerkezete, és a három szarvlemez egymáshoz viszonya jól tanulmányozható.

69 Csontvázlap.

70 Csak a markolat lemez töredékéről.

71 Amíg a FÉK és Kürti B. adata szerint a temető 5 sírjából került elő íjlemez, addig a temetőt röviden ismertető Béres Mária szerint (Béres 2002, 48) viszont csupán négy sírból. A három adatközlőből egyedül a FÉK közli sírokra lebontva a feltárt mellékleteket, ezért a katalógusban ezt követem. Béres M. a tanulmányában foglaltak szerint a 2. sír íjapplikációit ún. szaltovói típusúnak nevezi és képi párhuzamukként a Hódmezővásárhely-nagyszigeti 63. sír szarvléceit hozza (Béres 2002, 50 és 7. kép), ennek alapján egyértelmű, hogy a szerző itt nem a szaltovói régészeti kultúrkörre jellemző rövid, kiszélesedő végű, frontális szarvapplikációkra gondol (pl. Medvedev 1966, Tab. 4/1–5), amit az orosz-ukrán kutatás következetesen szaltovói típusként definiál (Kruglov 2005, Fig. 2), hanem az ún. nagyszigeti típusú, eddig csak a Kárpát-medencéből ismert hosszú szarvlécekre (a nagyszigeti típusú szarvlécek legközelebbi formai rokonai a Zolotaa Niva–i temető 1–2. sírjainak töredékes szarvlécei: Izmajlov 1998, 4–5, 7. rajzok). Kalmár János közöletlen tárgyrajza szerint a sírból valóban hódmezővásárhely típusú szarvléc került elő.

72 A jánosszállási 5. sírról elsőként Kürti B. állítja annak íjlemezes („íjas") volták, az általa hivatkozott Dienes 1959, 154 alatt még csak a „tegzes" megnevezés szerepel.

73 A mindössze kétmondatos temetőbemutatás alapján arra gondolhatunk, hogy a temetőben csak egy íjlemezes sír került elő.

74 Itt említem meg, hogy Kürti B. a tanulmányában egy teljesen ép szarvlemez fényképét is leközli, sajnos lelőhely meghatározása nélkül: Kürti 1983, 12. fénykép.

75 Az előzetes híradás megfogalmazása nem egyértelmű, hogy a temető öt fegyveres férfi sírjából hányban kerültek elő íjlemezek, így itt csupán egy adatsort tüntettem fel, amíg további információk napvilágot nem látnak.

76 A markolatlemeznek a 7. sírhoz való tartozás nem biztos, mivel az eredeti dokumentációt feldolgozó Révész L. arról ad hírt, hogy „nem jegyezték fel a leletekkel együtt tartott íjmarkolati csont helyét" (Révész 1996b, 300). A dolog akkor válhat gyanússá, ha figyelembe vesszük, hogy a dokumentáció „részletes sírleírásokat" és „precíz ásatási megfigyeléseket" tartalmaz (Révész 1996b, 299). Az elsőként kiforgatott, még a leletmentő ásatás megindulása előtt megsemmisült, de utólag az utolsó, 21. számot kapó sír mellékletei közül a homokkitermelő munkások csak egy íjmarkolatlemezt figyeltek meg. Elképzelhető, hogy ez a lemez kavarodott a 7. sír mellékletei közé az ásatás után. A szerző ráadásul arról tudósít, hogy a restauráláskor „a leletek egy része összekeveredhetett" és „több sírban az ásatási naplóhoz és a sírrajzhoz képest többlet jelentkezik" (Révész 1996b, 3. lábjegyzet).

77 Az előkerült két markolatlemez egyike elveszett.

78 Csontvázlap.

79 Révész László és B. Nagy Katalin hívták fel a figyelmet arra, hogy az egyik szarvlemez rajza (Točík 1968, Taf. XXXII/10.) feltűnően hasonlít a Kárpát-medencében sokáig egyedülállónak tartott

Hódmezővásárhely–nagyszigeti 63. sír szarvléceire, hozzátéve, hogy „a gyenge minőségű rajzról a kérdés nem dönthető el egyértelműen" (Nagy–Révész 1986, 126, 131). A kérdés személyes tárgyvizsgálat nélkül természetesen eldönthetetlen.

80 A publikációban mindössze a tárgymeghatározást és mennyiséget („knöcherne Bogenbelag"), valamint sírbeli pozíció megadását találjuk, a sírrajzra berajzolt tárgyak közt azonban egyértelműen egy szarvlemezt fedezhetünk fel.

81 A két apró lemeztöredéket egy szegecs tartotta össze in situ, a szegecs környékén Bakay Kornél famaradványokat figyelt meg ("Um die Niete Holzfaserreste." (sic) Bakay 1966, 57), s feltehetőleg ezt határozta meg az ásató Marosi Arnold jóval korábban bőrmaradványoknak („bronzszeggel összefoglalt két csontlemez bőrmaradványokkal" Marosi 1923-1926, 248). Elképzelhető azonban az is, hogy a bőrmaradványok már elvesztek Bakay K. vizsgálatáig, aki viszont észrevette a szegecsre rozsdásodott famaradványt, amire viszont Marosi nem figyelt fel. A tárgy mindenesetre Bakay szerint nem lehet íjlemez, mivel szegecselt: „der auf den ersten Anblick ein Stück der Beinplattenbeschläge eines Reflexbogens zu sein scheint, doch sind die beiden Platten durch einen bronzenen Niet zusammengestellt. An Reflexbogen sieht man das nie." (Bakay 1967, 134), illetve kissé óvatosabb megfogalmazásban: „ein eigenartig gestalteter Knochengegenstand, den man im ersten Augenblick für einen Bogenspannknochen halten könnte, wenn die beiden Plättchen nict mit einer Bronzeniete aneinander befestigt wären. Derartige Vernietung kommt aber auf dem Reflexbogen selten vor" (Bakay 1966, 76). Bakay a vonatkozó lábjegyzetében Cs. Sebestyén Károlyra hivatkozik (Bakay 1966, 327. lábjegyzet: Sebestyén 1932, 182–191), azonban már ebben a korai feldolgozásban is találhatunk szegecselt íjlemezt 10–11. századi Kárpát-medencei sírból (Deszk D-51. sír: „Egyedülálló az, hogy a két lemez mindkét végén két-két kerek lyuk van, 3-4 mm átmérővel, amelyekben valamikor fából vagy csontból való szögek voltak alkalmazva." Sebestyén 1932, 178), az avar kori sírokból pedig számos példány ismeretes (Gátér 193. sír, Fehértó B-29., 30., 32., 65. sírok: Sebestyén 1930, 182–194). A 10–11. századi szegecselt íjlemezek száma azóta tovább nőtt, leletlistájuk közreadása azonban nem lehet itt feladatom. Végül Bakay állásfoglalásának hatására titulálta Kovács László a szóban forgó tárgyat „ismeretlen rendeltetésű csonttárgynak" (Kovács 1995, 303). A kérdést egyértelműen eldöntötte azonban a 2008. októberében Székesfehárváron végzett vizsgálat, amelynek során az előkerült tárgyat kétséget kizáróan íjszarvlemezpár homlok- és csúcszárástöredékének határozhattam meg, jellemzőik (forma, átmetszet, méret, belső oldalak irdaltsága, szélek kialakítása, stb.) alapján. (A tárgyról rajzot és feljegyzést készítő Kalmár János is íjszarvlemezpár töredékeként határozta meg a leletet.)

82 A tárgy a sír többi mellékleteitől eltérő leltári számon került rögzítésre (azokat lásd a 5859/1–14. számokon) – ennek köszönhető, hogy a kutatás sokáig elveszettnek hitte a darabot, vö. Kovács 1995, 33. lábjegyzet. Sajnálatos módon az így megkerült leletről készített feljegyzéseim elkavarodása okán itt nem tudom a tárgy leltári számát feltüntetni.

83 A temetőtérkép (Bakay 1978, 2. térkép) szerint a 21. és 26. sírokban is „íj" volt, a sírleírások azonban nem említenek íjlemezt, és a MNM-ban beleltározott leletanyagban sincs nyoma az íjlemezeknek.

84 Csontvázlap.

85 A JAM adattári anyagának átvizsgálása után kiderült, hogy az íjlemezek pontos lelőhelye ma már nem azonosítható, a helyzeten sajnos még a tárgyak régi leltári számainak (16-21/1937) ismerete sem változtatott. A markolatlemezek kidolgozása és alakja alapján két különböző garnitúra határozható meg, így feltehető, hogy a két markolatlemezpár két különböző sírból származik, így a táblázatban is két külön számot kaptak. A múzeum raktári anyagából hiányzó, tiszalöki két markolatlemezzel való azonosításuk egyértelműen kizárható. A két töredékes szarvlemez összetartozása is valószínűsíthető.

86 Az íjlemezek elvesztek, a JAM honfoglalás kori anyagának többszöri átvizsgálása során sem akadtam nyomukra.

87 A sír íjlemezeiről publikált rajz megtévesztő, rajta ugyanis több, nem illeszkedő, illetve biztosan nem összetartozó töredék egy szarvlemezként került ábrázolásra. A Medgyesi 2002, 9. kép 1. szám alatt szereplő „rekonstruált" szarvlemez ugyanis egy részről áll két hosszabb, 96.4.10 leltári szám alatt őrzött szarvlemez töredékből, a köztük ábrázolt két igen apró, azóta elveszett értékelhetetlen töredékből, végül két illeszkedő töredékből, amit markolatlemez maradványának határozhattam meg (ez utóbbiak leltári száma 96.4.6). A Medgyesi 2002, 10. kép 23. szám alatt közölt lemeztöredékek elvesztek.

88 László Gy. 1943-as munkájában nem említi, hogy a 14. képén közölt leletek melyik sírból származnak. A MNM-ben sikerült fellelni a temető leletanyagát: ott az íjlemezes sírt a 14. sírként tartják számon. A MNM Régészeti Adattárában azonban nem találtam semmiféle adatot a temetőre. Szerencsére azonban Nemeskéri J. és Gáspárdy G. antropológiai feldolgozásában a vázak elemzésén kívül megtaláljuk a leletanyag felsorolását is – mégpedig síronkénti bontásban. Itt a 14. sírnál egy női, melléklet nélküli váz leírása olvasható (Nemeskéri–Gáspárdy 1954, 491–492). Ugyanakkor a temetőben a 4. íjlemezes síron kívül csak egy másik íjlemezes sírt találunk: a 19. számút, melynek mellékletei (Uo, 494–495) megegyeznek a László Gy. által közölt 14. képen látható tárgyakkal. A fentiek alapján arra következtethetünk, hogy a MNM raktárában feltehetőleg téves sírszámon őrzik a 19. sír leletanyagát, igaz az általam nem ismert leltárkönyv esetleges további adatai akár e felvetést még cáfolhatják.

89 Feltehetőleg tegezlemez volt.

90 Feltehetőleg tegezlemez lehetett.

91 A szerző által hozott „Bogenschützenausrüstung" kitétel nem feltétlenül jelent íjelemez(eke)t is, erre lásd például a Mezőberény-kérhalmi esetet lejjebb.

92 Markolatlemez mivolta eldöntehetetlen a rendelkezésemre álló adatok alapján: a sírleírásban, a mellékletek felsorolásánál, mint "lapos, ovális csontlemez" szerepel, a szerzők azonban a leletanyag tárgyalásakor a fegyvereknél nem tesznek róla említést. Ezzel szemben a megjelent előzetes ásatási jelentésben kifejezetten markolatlemezről van szó: "Több férfisírban találtunk fegyverre utaló nyomokat: (harci) baltát, íjmarkolat csontlemezét, számos, különböző típusú nyílhegyet (1-4 db. egy sírban)" (Gallina 2001a). Ugyanígy nem kerül említésre a temető előzetes, rövidített feldolgozásában sem (Gallina 2000, 36-37)

93 A temető leletanyagáról síronkénti bontásban szokatlanul részletes leírást adó FÉK adata a sír íjlemezeiről megbízhatónak tűnik, ugyanakkor megjegyzendő, hogy Kürti Béla a temető bemutatásakor, illetve a kiszombori íjlemezes sírok összegyűjtésekor nem tudott a sírról.

94 Lásd az előző végjegyzetet.

95 A szerző által hozott „Bogenschützenausrüstungen" kitétel nem feltétlenül jelent íjelemez(eke)t is, erre lásd például a Mezőberény-kérhalmi esetet lejjebb.

96 A csontlemezek olyan apró töredékek, hogy a személyes vizsgálat során sem sikerült eldönteni eredeti funkciójukat.

97 A temető íjlemezeit egyedül a bizonytalan hitelű FÉK említi, Bálint Csanád már a többértelmű „Bogenschützenausrüstung" szót használja, ezért jobbnak láttam a lelőhelyet a bizonytalan adatoltságúak között szerepeltetni.

98 Minden közelebbi meghatározás nélkül említett "1 csontlemez".

99 Három szarvlemeztöredék nem került leltározásra.

100 A szerző tanulmányában a temető kései, 11–12. századi keltezése mellett érvel.

101 A MNM-ben őrzött együttesben nem találhatóak "íjborító csontlemezek".

102 A leletről Cs. Sebestyén Károly sem nyilatkozik egyértelműen – az akár tegezhez is tartozhatott. A lelet szórvány mivolta valamint a találás éve nagyon valószínűvé teszi, hogy a Sebestyénnél szereplő királyhalmi leletek azonosak a Bálint Csanád által ismertetett királyhalmi, 473. sz. tanya területéről előkerült leletekkel. Igaz ugyan, hogy a leletek nem egyeznek a két kutató ismertetésében: míg Sebestyén két kengyelről, csikózabláról, hét nyílcsúcsról, két képspengéről, tegezrészletről és "néhány csontléc-töredékről" tud, addig Bálint csak meghatározatlan számú nyílhegyet és egy pontkör mintás csontlemezkét említ ("punktkreisverzierte Knochenplättchen").

103 Eredetileg: 2/1903. sír.

104 A lemeztöredékek rajzát közlő Hampel Józsefnél még mint „tegez maradványai" szerepelnek (Hampel 1907, 203), Bakay Kornél azonban nem tartotta kizártnak a töredékek íjlemezként való azonosítását sem: „Bogenspannungknochen vermutlich aus dem Grab 34. Aufgrund der Beschreibung kann auch ein Köcherbeschlag sein" (Bakay 1966, 71). A sír kiásása és leírása azonban jóval az íjlemezek felismerése előtt történt. Tegez részeként való meghatározásuk nyilvánvalóan azon alapult, hogy a tegez vasszerelékei között, környékén kerültek elő – a rendelkezésre álló dokumentáció azonban nem elégséges egy ilyen kérdés eldöntéséhez. Az azóta elveszett lemezekről készült rajzok viszont meglátásom szerint egyértelműen szarvlemez töredékekre utalnak.

105 A publikáció szerint "későközépkori íjcsontlemez" – nincs tudomásom arról, hogy a késő középkori Magyarországon használtak volna íjlemezt (az egyetlen – ráadásul épen – fennmaradt magyar íjon nincs íjlemez, lásd Tóth 2011.

106 A FÉK „íjak" említése alighanem téves, mert a Hampel József által ismertetett leletanyagban íjlemezek nem találhatóak. A Hampel 1900, LX/5. táblán látható fenőkő alakja ugyanakkor szabályos íjmarkolatlemezre hajaz: talán ez lehetett a tévesztés oka.

107 Noha az ásató sem azonosította a töredéket íjlemezként, a táblázatban mégis felüntettem a biztonság kedvéért: a töredék természetesen nem íjapplikáció, mivel a „hátlapja" is simára csiszolt, faragott, valamint egy pont-kör ornamenssel díszített.

108 A Bálint Csanád által használt többértelmű „Bogenschützenausrüstung" kifejezés itt alighanem a 85. sír tegzére, valamint a 86. sír tegzére és nyilaira vonatkozhat, mert a temetőben nem került elő íjlemez a topográfiai összefoglaló szerint.

109 Mivel a romániai leletanyagot PhD értekezésében aprólékos pontossággal feldolgozó Gáll Erwin sem tud siklói íjlemezről, ezért Bálint Csanád többértelmű „Bogenschützenausrüstung" megnevezését kizártam a biztos íjlemezes leletek közül.

110 A Bálint Csanádnál szereplő „Bogenschützenausrüstung" kifejezés sírokra bontva hozott mellékletlista alapján az íjlemez nélküli, tegzes-nyilas 8. sírra vonatkozhat.

111 Sem közreadott sírleírásban, sem a sírrajzon, sem a tárgyrajzok közt nem találunk íjlemezeket – azokat egyedül csak Točik 1987, 191 hozza a szlovákiai íjlemezek felsorolásakor. Ennélfogva alighanem elírás eredménye lehet a 7/53-as sír íjlemezesként történő említése.

112 Lásd az előző végjegyzet megállapítását, csak a 7/55-as sírra vonatkozóan.

113 A közöletlen temető anyagáról Fodor István adott részletes felsorolásában hírt, de abban nem találunk íjlemezt (mint ahogy a MNM-ban őrzött leletanyagban magam sem fedeztem fel íjlemezt), így a FÉK által említett „csontlemezek" minden bizonnyal a 3. sír tegezlemezeire vonatkoznak.

114 A FÉK által említett „íj csontlemezeit" nem találjuk az Anton Točík által közölt anyagban, így az adat tévesnek tekinthető.

ADAM 2002 = Szentpéteri, J. (Hrsg.): Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. [Varia Archaeologica Hungarica 13/1–2.] Budapest 2002.

Alföldy 1963 = Alföldy G.: XX. ker. Pesterzsébet-Soroksár, Marx K. úti homokbánya (előzetes jelentés). BudRég 20 (1963) 545–546.

Bahn 2001 = Bahn, P. (ed.): The Penguin Archaeology Guide. hn 2001.

Bakay 1966 = Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10.-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz, I. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung II. Alba Regia 6–7 (1965–1966) 43–88.

Bakay 1967 = Bakay, K.: Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres. ActaArchHung 19 (1967) 105–145.

Bakay 1973 = Bakay K.: Az avarkor időrendjéről. Újabb avar temetők a Balaton környékén. SMK 1 (1973) 5–86.

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén. [StudCom 6.] Szentendre 1978.

Balogh 2003 = Balogh Cs.: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről. MFMÉ - StudArch 9 (2003) 283–295.

Bartosiewicz 2006 = Bartosiewicz L.: Régenvolt háziállatok. Bevezetés a régészeti állattanba. [Bibliotheca Archaeologica] Budapest 2006.

Bálint 1936 = Bálint A.: A szakálháti Árpád-kori temető. Dolgozatok 12/1–2 (1936) 205–221.

Bálint 1941 = Bálint A.: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Szerk.: Eperjessy K. – Árva J. [A Csanádvármegyei Történelmi és Régészeti Társulat kiadványa V., Csanádvármegyei könyvtár 37.] Makó 1941.

Bálint 1962 = Bálint A.: Kübekháza-Újtelep 483. In: Az 1961 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/15.] Budapest 1962, 60.

Bálint 1968 = Bálint Cs.: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. MFMÉ 1968, 47–89.

Bálint 1971 = Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában. BMMK 1 (1971) 49–88.

Bálint 1990 = Bálint Cs.: A szegedi régészeti kiállításról. ComArchHung 1990, 221–226.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. [StudArch 11.] Budapest 1991.

Bálint 2004 = Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. Régészeti tanulmányok. [Varia Archaeologica Hungarica 16a.] Budapest 2004.

Bán 1989 = Bán P.: Forrás. (címszó) In: Magyar történelmi fogalomtár. I. kötet. Szerk.: Bán P. h.n 1989, 139–140.

Bárdos 1991 = Bárdos E.: Somogyjád-Gépállomás. In: Az 1989. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/43.] Budapest 1991, 41.

Belényesi–Marton 2004 = Belényesi K.–Marton T.: Perspektívák, tendenciák és kihívások az ezredforduló régészetében. In: Mi végre a tudomány? [Fiatal Kutatók Fóruma 1. – 2003.] Budapest 2004, 171–180.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002 = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát halomról. In: MFMÉ-StudArch 8 (2002) 351–402.

Bencze-Szigeti 2010 = Bencze Z.–Szigeti J.: Honfoglalás kori temető Soroksár határában (M0 BP 09). BudRég 42–43 (2009–2010) 53–79.

Béres 2002 = Béres M.: A régészeti múlt. In: Péter L. (szerk.): Szatymaz földje és népe. Szeged 2002, 39–62.

Bialeková 1964 = Bialeková, D. Staromaďarské hroby a včasnostredeveké sídliskové objekty v Lipovej-Ondorchove. Študijné Zvesti 14/2 (1964) 187–196.

Bíró 2007 = Bíró Á.: Adatok a 10–11. századi magyar fegyverzet kérdéseihez. A Magyar Nemzeti Múzeum és a székesfehérvári Szent István Király Múzeum 10–11. századi íjszarv-lemezei. Budapest 2007. (Egyetemi szakdolgozat, ELTE régészet szak, kézirat.)

Bíró–Langó–Türk 2010 = Bíró Á.–Langó P.–Türk A.: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3. tábla, 6. sír. ArchÉrt 135 (2010) 245–268.

Blăjan 2006 = Blăjan, M.: Alba Iulia – „Stația de Salvare" (campaniile 1980–1981)/ Alba Iulia – „Stația de Salvare" (1980–1981 excavations). In: Ciugudean H.–Pinter, Z. K. –Rustoiu, G. T. (ed.): Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri archaeologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție. (Habitat-religion-Ethnicity: 9th–11th Century Archaeological Finds in Transilvania. Exhibition Catalogue.) [Bibliotheca Musei Apulensis 21.] Alba Iulia 2006, 26–32.

Bollók 2012 = Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez. PPKE BTK PhD dolgozat. Kézirat. Budapest, 2012.

Bollók 2013 = Megjegyzések a honfoglalás kori (öv)veretek kutatásának állásáról – kiválasztott problémák. In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Budapest–Szeged 2013, 423–446.

Bóna 1987 = Bóna I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka Erdélyben. In: Makkai L.–Mócsy A. (szerk.): Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1987, 203–217.

Bóna 1996 = Bóna I.: A honfoglalás kori Erdély a régészeti kutatások fényében. Honismeret 24/5 (1996) 3–16.

Bóna 1997 = Bóna I.: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. ActaArchHung 49 (1997) 345–362.

Buza 2007 = A besenyőtelek-tepélypusztai honfoglalás és Árpád-kori temetők. Alba Regia 36 (2007) 71–85.

Capelle 1982 = Capelle, T.: Erkenntnismöglichkeiten ur- und frühgeschichtlicher Bewaffnungsformen. Zum Problem von Waffen aus organischen Material. Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn 182 (1982) 265–288.

Choyke 1995 = Choyke, A. M.: Report on the avar period antler and bone artifacts from Budakalász Dunapart. ActaArchHung 47 (1995) 221–240.

Choyke–Bartosiewicz 1986 = Choyke, A. M.–Bartosiewicz L.: Íjmaradványok Hódmezővásárhely-Nagysziget honfoglaláskori temetőjének 63. sírjából. ComArchHung 1986, 135–137.

Cirkov 1990 = Чирков, А.Ю.: Новие данные о поздних кочевниках Среднего Попрутья. In: Археологические исследования молодых ученых Молдавии.Кишинев 1990, 158–168.

Ciugudean 2006 = Ciugudean, H.: Alba Iulia (Gyulafehérvár, Weissenburg, Karlsburg). Necropole de la Alba Iulia - „Stația de Salvare"./The Necropolis from Alba Iulia - „Stația de Salvare". In: Ciugudean H.–Pinter, Z. K.–Rustoiu, G. T. (ed.): Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri archaeologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție. (Habitat-religion-Ethnicity: 9th–11th Century Archaeological Finds in Transilvania. Exhibition Catalogue.) [Bibliotheca Musei Apulensis 21.] Alba Iulia 2006, 12–25.

Cosma 2001 = Cosma, C.: Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfunde unsicheren Charakters aus dem 9.–10. Jh. im Westen und Nordwesten Rumäniens. In: Cosma, C.–Tamba, D.–Rustoiu, A. (Hrsg.): Studia Archaeologica et Historica Nicolao Gudea Dicata. Omagiu profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani. (Festschrift für Professor Nicolae Gudea gelegentlich des 60. Geburtstages.) [Bibliotheca Musei Porolisenssis 4.] Zalău 2001, 499–565.

Csallány–Gombás 1965 = Csallány D.–Gombás A.: Tiszadada-Kálvinháza. In: Az 1965. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/19.] Budapest 1965, 18.

Csallány 1941 = Csallány G.: Újabb honfoglaláskori leletek Szentes környékéről. FolArch 3–4 (1941) 182–192.

Cs. Sebestyén 1930 = Cs. Sebestyén K.: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. Dolgozatok 6/1–2 (1930) 178–220.

Cs. Sebestyén 1932 = Cs. Sebestyén K.: „A sagittis Hungarorum..." A magyarok íjja és nyila. Dolgozatok 8/1–2 (1932) 167–255.

Darvill 2002 = Darvill, T.: The Concise Oxford Dictionary of Archaeology. Oxford 2002.

Demo 1996 = Demo, Ž.: Vukovar – Lijeva Bara. Zagreb 1996.

Demo 2005 = Demo, Ž.: Refleksni luk s ranosrednjovjekovnog groblja Vukovar-Lijeva Bara (gr. 92). (The composite bow from the early medieval cemetery of Vukovar-Lijeva Bara (grave 92).) Starohrvatska prosvjeta III. serija-svezak 32 (2005) 77–85.

Demo 2009 = Demo, Z.: Ranosrednjovjekovno groblje Bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara (X–XI. stoljecé). Zagreb 2009.

Dienes 1956 = Dienes I.: Un cimitière de Hongrois conquérants à Bashalom (Fouilles exécutées par L. Kiss). ActaArchHung 7 (1956) 245–277.

Dienes 1957 = Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori temető. ArchÉrt 84 (1957) 24–37.

Dienes 1959 = Dienes I.: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? ArchÉrt 86 (1959) 145–157.

Dienes 1960a = Dienes I.: X. századi magyar temető Zalaszentgróton. In: Szentmihályi I. (szerk.): A Göcseji Múzeum jubilemui emlékkönyve 1950–1960. Zalaegerszeg 1960, 107–126.

Dienes 1960b = Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai Nagykőrösön. ArchÉrt 87 (1960) 177–187.

Dienes 1963 = Dienes I.: Magyarhomorog-Kónyadomb. In: Az 1962 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/16.] Budapest 1963, 57–58.

Dienes 1964 = Dienes I.: Magyarhomorog-Kónyadomb. In: Az 1963 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/17.] Budapest 1964, 63.

Dienes 1965a = Dienes I.: Magyarhomorog-Kónyadomb. In: Az 1964 év régészeti kutatásai. [RégFüz 18.] Budapest 1965, 51.

Dienes 1965b = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Nagy Gy. (szerk.): Orosháza története. Orosháza 1965, 136–174.

Dienes 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Budapest 1972.

Dienes 1975 = Dienes I.: Rakamaz-Strázsadombi dűlő. In: Az 1974. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/28.] Budapest 1975, 88–89.

Dienes 1994 = Dienes I.: Landnahmezeitliche Kerbinschrift aus dem Gräberfeld von Homokmégy-Halom in der Umgebung von Kalocsa. FolArch 43 (1994) 167–180.

Dörner 1970 = Dörner, E.: Cercetări şi săpături arheologice în județul Arad. Materiale şi cercetări

arheologice 9 (1970) 445–465.

DRAGOTĂ 2006 = Dragotă, A.: Deva (Déva, Diemrich). In: Ciugudean H.–Pinter, Z. K.–Rustoiu, G. T. (ed.): Habitat-Religie-Etnicitate: Descoperiri archaeologice din secolele IX–XI în Transilvania. Catalog de expoziție. (Habitat-religion-Ethnicity: 9th–11th Century Archaeological Finds in Transilvania. Exhibition Catalogue.) [Bibliotheca Musei Apulensis 21.] Alba Iulia 2006, 87–88.

ECKHARDT 1996 = Eckhardt, H.: Pfeil und Bogen. Eine archäologisch-technologische Untersuchung zu urnenfelderzeitlichen Befunden. [Internationale Archäologie Band 21.] Espelkamp 1996.

EGGERS 1950 = Eggers, H. J. : Das Problem der ethnischen Deutung in der Frühgeschichte. In: Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft. Festschrift zum 60. Geburtstag von Ernst Wähle. Hrsg. H. Kirchner. Heidelberg 1950. 49–59.

EGGERS 1959 = Eggers, H. J.: Einführung in die Frühgeschichte. München 1959.

EGGERT 2005 = Eggert, M. K. H.: Prähistorische Archäologie. Konzepte und Methoden. (Zweite unveränderte Auflage.) Tübingen-Basel 2005. (Első kiadása: 2000.)

EGRY–TOMKA 2003 = Egry I.–Tomka P.: Himod, Káposztás-kertek. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2000. Budapest 2003, 147–148.

ERDÉLYI 1964 = Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. JAMÉ 4–5 (1961) 17–29.

ERDÉLYI 1993 = Erdélyi I.: Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin. ComArchHung 1992, 135–152.

K. ÉRY 1968 = K. Éry K.: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. Alba Regia 8–9 (1968) 93–147.

K. ÉRY–KRALOVÁNSZKY–NEMESKÉRI 1963 = K. Éry K.–Kralovánszky A.–Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. Anthropológiai Közlemények 8 (1963) 41–90.

FARKAS–LOTTERHOF–B. MARCSIK 1969 = Farkas Gy.–Lotterhof E.–B. Marcsik A.: A Hódmezővásárhely-Nagyszigeten és Kübekháza-Újtelepen feltárt sírok antropológiai leleteinek értékelése. MFMÉ 1969/1 (1969) 123–130.

FÁBIÁN 1967 = Fábián Gy.: Archaeologia experimentalis. Hongfoglaláskori (sic!) magyar íj rekonstruálása. Természettudományi Közlöny 1967/3, 98–101.

FÁBIÁN 1984 = Fábián Gy.: Újabb adatok a honfoglaláskori íjászat kérdésköréhez. MFMÉ 1980–1981/1 (1984) 63–76.

FÉK 1962 = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna medence magyar honfoglalás- és kora Árpád kori sírleletei. Leletkataszter. Szerk.: Szőke B. [Régészeti Tanulmányok 2.] Budapest 1962.

FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor achaeológiájához. ArchÉrt 45 (1931) 48–112.

FETTICH 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége [StudArch 21.] Budapest.

FODOR 1981 = Fodor I.: Honfoglaláskori sír Doroszlón. ComArchHung 1981, 149–164.

FODOR 1985 = Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván (Előzetes közlemény). AAASzeg 5 (1985). [Régészeti tanulmányok I.] 17–33.

FODOR 1986 = Fodor I.: Néhány észrevétel a kabar kérdésről. In: Németh P.–Farkas J. (szerk.): Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról. [Folklór és etnográfia 24.] Debrecen 1986, 99–114.

FODOR 1992 = Fodor I.: Tiszabezdéd. In: Az 1992. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/46.] Budapest 1994, 63.

FODOR 1993 = Fodor I.: Magyar jellegű régészeti leletek Moldvában. In: Halász P. (szerk.): "Megfog vala apóm szokcor kezemtül..." Tanulmányok Domokos Pál Péter emlékére. Budapest 1993, 17–38.

FODOR 1996a = Fodor I.: Bodrogszerdahely. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 136–139.

FODOR 1996b = Fodor I.: Rakamaz-Strázsadomb. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 110–119.

FODOR 1996c = Fodor I.: Tiszaeszlár-Bashalom. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 185–190, 452.

FODOR 1996d = Fodor I.: Tiszaeszlár-Újtelep. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 193–196.

FRERICHS 1981 = Frerichs, K.: Begriffsbildung und Begriffsanwendung in der Vor- und Frühgeschichte. Zur logischen Analyse archäologischer Aussagen. [Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen Band 5.] Frankfurt am Main-Bern 1981.

FÜREDI 2003 = Füredi Á.: Honfoglalás kori temető Kálon. BMMK 24–25 (2003). Hadak útján XIII. A népvándorláskor fiatal kutatóinak konferenciája, Gyula, 2002. szept. 17–19. Szerk.: N. Varga É. – Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba 2003, 331–351.

GALLINA 2000 = Gallina Zs.: Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen. [Kalocsai Múzeumi Kiskönyvtár 6.] Kalocsa 2000.

GALLINA 2001a = Gallina Zs.: Homokmégy-Székes. In: Az 1997. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/51.] Budapest 1998, 113.

GALLINA 2001b = Gallina Zs.: 10–11. századi temető- és szarmata településrészlet Homokmégy-Székesen. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 1998. Budapest 2001, 87–105.

GALLINA–HAJDRIK 1998 = Gallina Zs. – Hajdrik G.: 10–11. századi temetőrészlet Homokmégy-Székesen. Cumania 15 (1998) 133–178.

GALLINA 1980 = Gardin, J-C.: Archaeological constructs. An aspect of theoretical archaeology. Cambridge–Paris 1980.

GÁLL 2004–2005 = Gáll E.: Burial Customs in the 10th–11th Centuries in Transylvania, Crişana and Banat. Dacia 48–49 (2004-2005) 335–454.

GÁLL 2007 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése. Hadtörténelmi Közlemények 120/2 (2007. június) 395–474.

GÁLL–GERGELY 2009 = Gáll E.–Gergely B.: Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez. Kolozsvár 2009.

GÁLL–HUSARIK–MĂRGINEAN 2008 = Gáll E.–Husarik, P. – Mărginean, F.: A nagylaki honfoglalás kori temető megmentett leletei. Adatok a bánsági, erdélyi és partiumi honfoglalás kori lovas temetkezés szokásához. BMMK 32 (2008) 107–144.

GIFFORD 1981 = Gifford, D. P.: Taphonomy and Paleoecology: A Critical Review of Archaeology's Sister Disciplines. In: Schiffer, M. B. (ed.): Advances in Archaeological Method and Theory. Volume 4. New York-London 1981, 365–438.

GUBITZA 1912 = Gubitza K.: Zombori honfoglaláskori lovas sírlelet. A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Évkönyve 28/1 (1912), 27–28.

HAMPEL 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: Pauler Gy.–Szilágyi S. (szerk.): A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére. Budapest 1900, 507–830. (Reprint: 2000.)

HAMPEL 1907 = Hampel J.: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

HANULIAK 1994 = Hanuliak, M.: Malé Kosihy. Pohrebisko z 10.–11. storočia. [Materiala Archaeologica Slovaca 12.] Szerk.: Ruttkay, A. Nitra 1994.

HÁRSING 1981 = Hársing L.: A tudományos érvelés logikája. Budapest 1981.

HÄRKE 1993 = Härke, H.: Intentionale und funktionale Daten. Ein Beitrag zur Theorie und Methodik der Gräberarchäologie. Archäologisches Korrespondenzblatt 23 (1993) 141–146.

HÄRKE 1994. = Härke, H.: Data Types in Burial Analysis. In: Stjernquist, B. (ed.): Prehistoric Graves as Sources of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. [Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Konferenser 29.] Stockholm 1994, 31–39.

HÄRKE 1997. = Härke, H.: The Nature of Burial Data. In: Jensen C. K.–Nielsen K. H. (ed.): Burial & Society. The Chonological and Social Analysis of Archaeological Burial Data. Oxford-Aarhus 1997, 19–27.

HOREDT 1986 = Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. [Antiquitas Reihe 3. Abhandlugen zur Vor- und Frühgeschichte, zur klassischen und provinzial-römischen Archäologieund zur Geschichte des Altertums 28.] Bonn 1986.

HIDÁN 1996 = Hidán Cs.: A honfoglalók harcászata. In: Siklódi Cs. (szerk.): A honfoglalók hétköznapjai. Budapest 1996, 43–72.

HORVÁTH 1960 = Horváth A.: Biharkeresztes [-Vasútállomás]. In: Az 1959 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/13.] Budapest 1960, 80.

HORVÁTH 1996a = Horváth M. A.: A homokmégy-halomi temető és a Bács-Kiskun megyei honfoglalás kori lelőhelyek összefüggései. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc. 125–147.

HORVÁTH 1996b = Horváth M. A.: Kunadacs-Köztemető. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest. 333–337.

HORVÁTH 1996c = Horváth M. A.: Homokmégy-Halom. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 312–314.

H. TÓTH 1974 = H. Tóth E.: Honfoglaláskori sír Kiskunfélegyházán. ArchÉrt 101 (1974), 112–126.

H. TÓTH 1976 = H. Tóth E.: The Equestrian Grave of Izsák-Balázspuszta from the Magyar Conquest. (Az Izsák-balázspusztai lovas sír.) Cumania IV. 141–184.

H. TÓTH 1984 = H. Tóth E.: Kunadacs-Köztemető. In: Az 1983. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/37.] Budapest 1984, 83.

ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 4. Szerk.: Kovács L. – Révész L. Régészeti gyűjtemények Nyíregyházán 2. Szerk.: Almássy K. – Istvánovits E.] Nyíregyháza 2003.

IZMAJLOV 1998 = Измайлов, И. Л.: К истории сложносоставного лука населения Среднего Поволжья и Нижнего Прикамья середины VIII–X вв. In: Культуры Евразийских степей второй половины и тысячелетия н.э. (вопросы хронологии). Материалы Межнародной археологической конференции 17–20 ноября 1997 г. Самара 1998, 242–259.

JANKOVICH 1991 = Jankovich B. D.: A magyar honfoglalás. In: Jankovich B. D.–Erdmann Gy. (szerk.): Békéscsaba története. Első kötet a kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba 1991, 147–159.

JÓSA 1912 = Jósa A.: Honfoglaláskori temető Micske pusztán. In: Csallány D. (szerk.): Jósa András múzeumi és hírlapi cikkei: 1908–1918. [Jósa András Múzeum Kiadványai 13.] Nyíregyháza 1978, 210–226. (Eredetileg: Nyírvidék 1912., XXXIII. évf. 17–20. számok.)

JÓSA 1914 = Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek

Szabolcsban II. ArchÉrt 34 (1914), 303–340.
Kalicz 1957 = Kalicz N.: A Herman Ottó Múzeum ásatásai és leletei 1957-ben. HOMÉ 1 (1957), 165–169.
Kalmár 1971 = Kalmár J.: Régi magyar fegyverek. Budapest 1971.
Keszi 2000 = Keszi T.: Módszertani megjegyzések a szeriációs temetőelemzésekkel kapcsolatban. In: Petercsák T.–Váradi A. (szerk.): A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20. [HMRK 2.] Eger 2000, 449–456.
Kisléghi Nagy 2010 = Kisléghi Nagy Gy.: Archeológiai napló. In: Lőrinczy G. (szerk.): Kisléghi Nagy Gy.: Archeológiai Napló.Szeged-Temesvár 2010, 15–154.
Kiss 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Szerk.: Dienes I. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga 1. Szerk.: Fülep F.] Budapest 1983.
Kiss 1985 = Kiss A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Friesinger, H.–Daim, F. (Hrsg.): Die Bayern und ihre Nachbarn. Teil 2. Berichte der Kommission für Frühmittelalterforschung, 25. bis 28. Oktober, Stift Zwettl, Niederösterreich. [Veröffentlichungen der Kommission für Frühmittelalterforschung 9.] Wien 1985, 217–379.
Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szerk.: Kovács L. – Révész L.] Szombathely 2000.
Kiss 1933–1934 = Kiss L.: Honfoglaláskori leletek a Jósa Múzeumban. Dolgozatok 9–10 (1933–1934) 215–220.
Kolozsi 2012 = Kolozsi B.: Komádi, Közös-liget 2. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Budapest 2012, 262–263.
Koperski 1996 = Koperski, A.: Przemyśl. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 439–448.
Kovalovszky 1996 = Kovalovszky J.: Honfoglalás kori települések régészeti kutatása. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 288–293.
Kovács 1942 = Kovács I.: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából 2/1 (1942) 85–115.
Kovács 1983 = Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló sírlelet (Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez). A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 5 (1983) 19–53.
Kovács 1985 = Kovács L.: Kora Árpád kori temetőrészlet Dabas (Gyón)-Paphegyen. StudCom 17 (1985) 369–386.
Kovács 1986a = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán II: a homokbányai temetőrészlet (Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez). ComArchHung 1986, 93–121.
Kovács 1986b = Kovács L.: Viselet, fegyverek. In: Kristó Gy.: Az Árpád-kor háborúi. Budapest 1986.
Kovács 1989 = Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byznatinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. [Fontes Archaeologici Hungariae] Budapest 1989.
Kovács 1994–1995 = Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. ComArchHung 1994–1995, 153–189.
Kovács 1995 = Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban (A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja). In: Koszta L. (szerk.): Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szeged 1995, 291–308.
Kovács 1997 = Kovács L.: István Dienes's grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). ActaArcHung 49 (1997) 363–384.
Kovács 2007. Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.-12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. ActaArcHung 58 (2007) 187–212.
Kovács–Vaday 2011 = Kovács L.–Vaday A.: Örménykút Site 52: Section of a cemetery from the Period of the Hungarian Conquest. In: Vaday H. A.–Jankovich B. D. – Kovács L.: Archaeological Investigations in County Békés 1986–1992. [Varia Archaeologica Hungarica 25.] Budapest 2011, 587–637.
Költő 1990 = Költő L.: A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír. In: Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Közreadja: Reőthy F.–Stirling J. (I. Szemes) Balatonszemes 1990, 85–101.
Költő 1993 = Költő L.: Honfoglalás kori tegzes sír Vörsön. HOMÉ 30–31/2 (1993) 433–445.
Költő 1996 = Költő L.: Vörs-Papkert B. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 376–378.
Költő 2003 = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2001. Budapest 2003, 238.
Költő–Horváth 2004 = Költő L.–Horváth P.: Vörs-Majori dűlő 357. számú sírban talált tegez zárszerkezetének restaurálása, rekonstruálása. SMK 16 (2004) 223–235.
Kőhegyi 1983 = Kőhegyi M.: Madaras-Kenderföldek. In: Az 1982. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/36.] Budapest 1983, 73.
Kralovánszky 1962a = Kralovánszky A.: Sárbogárd-Templom dűlő, Kossuth MTSZ homokbányája.

In: Az 1961 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/15.] Budapest 1962, 57.

KRALOVÁNSZKY 1962b = Kralovánszky A.: Velence-Növényvédő állomás. In: Az 1961 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/15.] Budapest 1962, 58.

KRALOVÁNSZKY 1971 = Kralovánszky A.: The Paleosociographical Reconstruction of the Eleventh Century Population of Kérpuszta. A Methodological Study. JPMÉ 13 (1968) 75–116.

KREITNER 2000 = Kreitner, Th.: Ein madjarzeitliches Gräberfeld aus Bruck an der Leitha, NÖ – Ein Vorbericht. Fundberichte aus Österreich 39 (2001) 182–199.

KRISTIANSEN 1978 = Kristiansen, Kr.: The Application of Source Criticism to Archaeology. Norwegian Archaeological Review 11/1 (1978) 1–5.

KRUGLOV 2005 = Круглов, Е. В.: Сложносоставные луки Восточной Европы раннего средневековья. In: Степи Европы в эпоху средневековья, Том 4. Хазарское время. Гл. ред. А. В. Евглевский. Донецк 2005, 73–142.

KUN 2006 = Kun P.: A mongol íjászat. In: Birtalan Á. (szerk.): Mongol játékok és versenyek. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 27.] Budapest 2006, 148–168.

KÜRTI 1979 = Kürti B.: Szarmata és honfoglaláskori temető Szeged-Csongrádi úton. In: MKCsM 1979, 3–9.

KÜRTI 1980 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. (Előzetes beszámoló). MFMÉ 1978–1979/1 (1980) 323–347.

KÜRTI 1983 = Kürti B.: A településszerkezet változásai. In: Kristó Gy. (szerk.): Szeged története 1. A kezdetektől 1686-ig. Szeged 1983, 71–274.

KÜRTI 1991 = Kürti B.: Szeged-Székhalom. In: Az 1988. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/42.] Budapest 1991, 55.

KÜRTI 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 369–386.

KÜRTI 1996a = Kürti B.: Egy honfoglaláskori tárgy eredetéhez. ComArchHung 1996, 151–163.

KÜRTI 1996b = Kürti B.: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. (szerk.): Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia-régészet-történelem. Szeged 1996, 59–63

KÜRTI 1998 = Kürti B.: Az algyői temetőről röviden. Leletek és jelenségek előfordulási megoszlása a temető területén. In: MkCSM 1997, 15–36.

KÜRTI 2001 = Kürti B.: Sírok üzenete (Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában). Algyő 2001.

KÜRTI 2007 = Kürti B.: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. In: Tóth I. (szerk.): MkCSM 2006. A Móra Ferenc Múzeumban 2006. november 27–28-án tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások. Szeged 2007, 103–120.

K. VÉGH 1992 = K. Végh K.: Honfoglalás kori sírleletek Tiszaszederkényből. ArchÉrt 119 (1992) 62–67.

Langó 2000 = Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. MFMÉ - StudArch 6 (2000) 287–347.

Langó 2004 = Langó P.: Kora Árpád-kori temető Kóspallagon. In: Kisfaludy J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2002. Budapest 2004, 81–116.

Langó 2005 = Langó P.: Archaeological research on the conquering Hungarians: A review. In: Mende B. G. (ed.): Research on the prehistory of the Hungarians: a review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAAS, 2003–2004. [Varia Archaeologica Hungarica 18.] Budapest 2005, 175–340.

Langó 2006 = Langó P.: A Kárpát-medence 10. századi emlékanyagának kutatása, mint nemzeti régészet. Kutatástörténeti bevezetés. Korall. Társadalomtörténeti folyóirat. 7/24–25 (2006. június: Nemzetépítés és régészet) 89–117.

Langó 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.

Langó 2010 = Langó P.: A Kárpát-medence X–XI. századra keltezett településeinek fém- és eszközleletei (Vázlat). In: Almási T.–Révész É.–Szabados Gy. (szerk.): „Fons, skepsis, lex" Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010, 257–285.

Langó–TÜRK 2004a = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús dűlőn (Adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához). MFMÉ - StudArch 10 (2004) 365–457.

Langó–TÜRK 2004b = Langó P.–Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. In: Tóth I. (szerk.): MKCsM. 2003. A Móra Ferenc Múzeumban 2003. december 2–4-én tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások. Szeged 2004, 203–214.

LASZCZIK–SÓS–KOMÁROMI 1954 = Laszczik E.–Sós Á.–Komáromi J.: Homokmégy-Halom. In: Leletmentő ásatások az 1952. évben. ArchÉrt 81 (1954) 80.

LASZLOVSZKY–SIKLÓDI 1991 = Laszlovszky, J.–Siklódi, Cs.: Archaeological Theory in Hungary since 1960: Theories without Theoretical Archaeology. In: Hodder, I. (ed.): Archaeological Theory in Europe: The last three decades. (Material culture) London–New York 1991, 272–298.

LÁSZLÓ 1942 = László Gy.: A kolozsvári Zápolya-utcai

honfoglaláskori temető. Erdélyi Múzeum 48/4 (1942) (Új folyam 13) 578–584.

László 1943a = László Gy.: Neue ungarische Funde aus der Landnahmezeit in Siebenbürgen. Beiträge zur ungarischen Wesenart der Landnahmezeit. Ungarn. Monatschrift für deutsch-ungarischen Kulturaustausch der Ungarisch-Deutschen Gesellschaft in Budapest. 1943, Januarheft, 31–42.

László 1943b = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge. [ArchHung 27.] Budapest 1943.

Lichtenstein–Rózsa 2005 = Lichtenstein L.–Rózsa Z.: Nagyszénás, Svábföld 562. sz. tanya. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Budapest 2005, 252.

Limbrey 1975 = Limbrey, S.: Soil Science and Archaeology. [Studies in Archaeological Science] London-New York-San Francisco 1975.

Liska–Medgyesi 2002 = Liska A.–Medgyesi P.: Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza-Kétegyházi út, Homokgödör lelőhelyen. MFMÉ-StudArch 8 (2002) 409–447.

Liszka 1985 = Liszka J.: Újabb régészeti adatok Érsekújvár környékének kora középkori településtörténetéhez. In: Balla K. (szerk.): Új Mindenes Gyűjtemény 4. Régészet és történetírás. Bratislava 1985, 7–36.

Levinskij–Tentjukov 1990 = Левинский, А. Н. – Тентюк, И.С.: Исследование кургану с Мэркулешть. In: Археологические исследования молодых ученых Молдавии.Кишинев 1990, 93–100.

Lőrinczy–Szalontai 1993 = Lőrinczy G. – Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez I. HOMÉ 30–31/2 (1993) 279–320.

Lőrinczy–Türk 2011 = Lőrinczy G. – Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna-Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. MFMÉ-StudArch 12 (2011) 419–479.

Madaras 1992 = Madaras L.: A koponyavarázslás szokásának újabb nyomai Jász-Nagykun-Szolnok megyében. In: Novák L. (szerk.): Hiedelmek, szokások az Alföldön. (Az Arany János Múzeum Közleményei VII.) Nagykőrös. 75–87.

Madaras 1996. Szolnok, Lenin TSz (Ugar) 10. századi temetője (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanulságai). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc. 65–116.

Madaras 2001. Késő népvándorlás kori, X. századi és kora Árpád-kori régészeti lelőhelyek a Jászságban. In: A Jász Múzeum Évkönyve 1975–2000. Jászberény 2001, 113–126.

Madaras 2006. Honfoglaláskori temető Szolnok határában. ComArchHung 2006, 213–251.

Madaras 2009. Honfoglalás kori leletek Tiszasüly-Éhhalmon. Tisicum 18 (2009) 52–62.

Madaras–Selmeczi 1996 = Madaras L.–Selmeczi L.: Tiszasüly-Éhhalom. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 292–294.

Marosi 1923–1926 = Marosi A.: A székesfehérvári rádiótelepi ásatás. ArchÉrt 40 (1923–1926) 245–257.

Mărginean-Huszarik 2007 = Mărginean, Fl.–Huszarik, P.: Cimitirul medieval timpuriu de la Nădlac „Lutărie" (jud. Arad). Arheologia Medievală 6 (2007) 17–56.

Medgyesi 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (Előzetes jelentés). HOMÉ 30–31/2 (1993) 487–511.

Medgyesi 1995 = Medgyesi P.: Avar kori sírlelet (?) és 10–11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról. In: Borsody I.–Gróf P.–Gróh D.–Jékely E. (szerk.): Altum Castrum 4. A népvándorláskor fiatal kutatóinak IV. összejövetele Visegrád, 1993. szeptember 20–22. Visegrád 1995, 98–118.

Medgyesi 2002 = Medgyesi P.: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. BMMK 23 (2002) 145–217.

Medvedev 1966 = Медведев, А. Ф.: Ручное метательное оружие (лук и стрелы самотрел) VIII–XVI вв. (Свод археологических источников. E1–36). Moszkva 1966.

Mendeleț–Tănase–Gáll 2001 = Mendeleț, F.– Tănase, D.–Gáll E.: X. századi honfoglalás kori temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia). ArchÉrt 126 (2001) 99–112.

Mészáros–Paluch–Szalontai 2005 = Mészáros P.–Paluch T.–Szalontai Cs.: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2004. Budapest 2005, 286.

Micozzi 1991 = Micozzi, M.: Postmortem Changes in Human and Animal Remains. Springfield 1991.

M. Nepper 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. I–II. kötet. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Szerk.: Kovács L. – Révész L.] Budapest-Debrecen 2002.

Móra 1926 = Móra F.: Lovassírok Kunágotán. Dolgozatok 2 (1926) 123–135.

MRT 1969 = Magyarország Régészeti Topográfiája 2. Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Írta: Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I. Szerk.: Éri I. Budapest 1969.

MRT 1986 = Magyarország Régészeti Topográfiája 7. Pest megye régészeti topográfiája. A budai és szentendrei járás. Írta: Dinnyés I.–Kővári K.–Lovag

Zs.–Tettamanti S.–Topál J.–Torma I. Szerk.: Torma I. Budapest 1986.

MRT 1989 = Magyarország Régészeti Topográfiája 8. Békés megye régészeti topográfiája. A szarvasi járás. Írta: Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B. M. Szerk.: Makkay J. Budapest 1989.

MRT 1998 = Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Békés megye régészeti topográfiája. Békés és Békéscsaba környéke. Írta: Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I. Szerk.: Jankovich B. D. Budapest 1998.

B. Nagy–Révész 1986 = B. Nagy K.–Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. ComArchHung 1986, 123–134.

Nagy 1953 = Нађ, Ш.: Насеље из млађег каменог доба на Матејском Броду код Новог Бечеја. Претходни извештај о радовима у 1952 години. (Ausgrabungen auf Matejski-Brod (Vorbericht der Arbeiten im Jahre 1952.)) Рад Војвођанских Музеја (Travaux des Musées de Voïvodina) 2 (1953) 107–117.

Nawrocki 2009 = Nawrocki, S. P.: Forensic taphonomy. In: Ed. by Blau, S.–Ubelaker, D. H. (ed.): Handbook of Forensic Anthropology and Archaeology. [World Archaeological Congress – Research Handbooks in Archaeology] Walnut Creek 2009, 284–294.

Nemeskéri–Gáspárdy 1954 = Nemeskéri J.–Gáspárdy G.: Megjegyzések a magyar őstörténet embertani vonatkozásaihoz. Az üllői és egri honfoglaláskori temetők embertani vizsgálata. Magyar Nemzeti Múzeum Természettudományi Múzeum Évkönyve/ Annales Historico-Naturales Musei Nationalis Hungarici 5 (1954) 485–526.

Nemeskéri–Éry–Kralovánszky–Harsányi 1961 = Nemeskéri J.–Éry K.–Kralovánszky A.–Harsányi L.: Data to the Reconstruction of the Population of an Eleventh Century Cemetery: Gáva-Market. Crania Hungarica 4/1–2 (1961).

Nestler 1982 = Nestler, A.: Reduktion und Rekonstruktion archäologischer Befunde. [Arbeiten zur Urgeschichte des Menschen, Band 6.] Frankfurt a. M.-Bern 1982.

Nevizánszky 1978 = Nevizánszky G.: Staromaďarské jazdecké hroby v Hostiach, okr. Galanta. Archeologické rozhledy 30 (1978) 386–393.

Nevizánszky 1999 = Nevizánszky G.: Magyar jellegű régészeti leletek Cseh- és Morvaországban. In: Fülöp É. M.–Kisné Cseh J. (szerk.): Magyarok térben és időben. Nemzetközi Hungarológiai Konferencia. Tatabánya-Esztergom, 1996. május 28–31. [Tudományos füzetek 11.] Tata 1999, 125–139.

Nevizánszky 2006 = Nevizánszky G.: Staromaďarského jazdecké pohrebisko v Leviciach-Géni. SlovArch 54/2 (2006) 285–328.

Nevizánszky 2011 = Nevizánszky G.: Nepublikované hrobové nálezy z 10. a 11. storočia z južného a západného Slovenska. SlovArch 49 (2011) 143–172.

Nevizánszky–Košta 2009 = Nevizánsky, G.–Košta, J.: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Stredne nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937. SlovArch 57/2 (2009) 301–354.

Németh 1971 = Németh P.: Nagycserkesz-Nádasi bokor. In: Az 1970. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/24.] Budapest 1971, 59.

Nicholson 2005 = Nicholson, R. A.: Taphonomic Investigations. In: Brothwell, D. R.–Pollard, A. M. (ed.): Handbook of Archaeological Sciences. Chippenham 2005, 179–190. (Első kiadása: Chichester 2001.)

Nordbladh–Rosvall 1975 = Nordbladh, J.–Rosvall, J.: Documentation as Part of the Research Process. Some Considerations Actualized by the Application of Photogrammetric Measuring Techniques in History of Culture. Norwegian Archaeological Review 8/1 (1975) 54–62.

Nyáry 1873 = Br. Dr. Nyáry A.: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. Archaeologiai Közlemények 9/1 (1873) 15–24.

Nyáry 1902 = Br. Dr. Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. ArchÉrt 22 (1902) 210–241.

O'Shea 1981 = O'Shea, J.: Social configurations and the archaeological study of mortuary practices: a case study. In: Chapman, R.–Kinnes, I.–Randsborg, K. (ed.): The archaeology of death. [New directions in archaeology.] Cambridge 1981, 39–52.

Ódor 1995 = Ódor J. G.: A tengelici honfoglaláskori temető. SMK 11 (1995) 195–208.

Ódor 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás- és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében. WMMK 21 (1999) 151–173.

Ódor 2007 = Ódor J. G.: Tolna megye honfoglalás kori kutatásának elmúlt évtizede. Előzetes jelentés Fadd-Jegeshegy I. temetőjének ásatásáról. Előadás az „Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában" konferencián. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 2007. 05. 31.

Paluch 2010 = Paluch T.: Szeged-Öthalom, V. homokbánya. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2009. Budapest 2010, 347–348.

Patay 1957 = Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék X–XI. századi településtörténetéhez. ArchÉrt 84 (1957) 58–66.

Patay 1963 = Patay P.: Birdancsháza. In: Az 1962 év régészeti kutatásai. [RégFüz I/16.] Budapest 1963, 56.

Patay–Rácz 2012 = Patay R.–Rácz T. Á.: Dabas, Vencelkei-dűlő. In: Kisfaludi J. (szerk.): Régészeti kutatások Magyarországon 2010. Budapest 2012, 210.

Patrik 1985 = Patrik, L. E.: Is There an Archaeological

Record? In: Schiffer, M. B. (ed.): Advances in Archaeological Method and Theory. Volume 8. Orlando-London 1985, 27–62.

Patrik–Tary 1939 = Párducz M.–Tary L.: A Csongrád-vendelhalmi honfoglaláskori lelet. FolArch 1–2 (1939) 189–199.

Petkes 2006 = Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből. Újabb régészeti adatok a Sárvíz völgy 10–12. századi történetéhez. Alba Regia 35 (2006) 93–115.

Petkes 2011 = Petkes Zs.: Törökszentmiklós Szenttamáspuszta 10–11. századi temetője. ArchÉrt 136 (2011) 183–213.

Pinter 1992–1994 = Pinter, K. Z.: Spada medievală din mormântul de călăreț de la Deva. Considerații tipologice și cronologice. Sargetia. Acta Musei Devensis 25 (1992–1994) 235–246.

Profantová–Lutovský 1992 = Profantová, N.–Lutovský, M.: Staromaďarské nálezy z Čech. Sbornik Společnosti přátel starožitností 3 (1992) 3–16.

Prohászka 2001 = Prohászka P.: Észrevételek Esztergom 10. századi szerepéhez. Limes. Társadalom – természet – történelem – művészet – irodalom. Tudományos szemle. 2001/1–2 (2001), 7–30.

Prohászka–Révész 2004 = Prohászka P.–Révész L.: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósa András vázlatainak tükrében. JAMÉ 46 (2004) 137–168.

Raczky 2007 = Raczky P.: Az autópálya-régészet helyzete Magyarországon. Módszerek és tapasztalatok az 1990 és 2007 közötti munkálatok alapján. ArchÉrt 132 (2007) 5–36.

Raiswell 2005 = Raiswell R.: Defining the Burial Environment. In: Brothwell, D. R.–Pollard, A. M. (ed.): Handbook of Archaeological Sciences. Chippenham 2005, 595–603. (Első kiadása: Chichester 2001.)

R. Csányi 1980 = R. Csányi M.: Jászapáti-Homokbánya. In: Az 1979. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/33.] Budapest 1980, 72.

Rejholcová 1974 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch. SlovArch 22/2 (1974) 435–463.

Révész 1996a = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Szerk.: Kovács L. –Révész L.] Miskolc 1996.

Révész 1996b = Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán). MFMÉ - StudArch 2 (1996) 299–336.

Révész 1996c = Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. In: Fodor I.–Révész L.– Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 308–311.

Révész 1996d = Révész L.: Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető. In: Fodor I.–Révész L.– Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): „Őseinket felhozád... A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 150–157.

Révész 1999a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán. HOMÉ 37 (1999) 267–299.

Révész 1999b = Révész L.: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest 1999.

Révész 2000 = Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén. JAMÉ 42 (2000) 7–32.

Révész 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén. Budapest-Kiskunhalas 2001.

Révész 2001–2002 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszanána-Cseh tanyán. FolArch 49–50 (2001–2002) 263–303.

Révész 2003 = Révész L.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Bezdéd. Angaben zur Ausgrabung und zur Auswertung des Fundmaterials. ComArchHung 2003, 137–170.

Révész 2005a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán. JAMÉ XLVII (2005) 161–213.

Révész 2005b = Révész L.: Remarks on the evaluation of the 10th–11th century cemeteries of the Carpathian Basin. In: Mende B. G. (ed.): Research on the prehistory of the Hungarians: a review. Papers presented at the meetings of the Institute of Archaeology of the HAAS, 2003–2004. [Varia Archaeologica Hungarica 18.] Budapest 2005, 341–350.

Révész 2006 = Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés. Arrabona 44/1 (2006) (Ünnepi kötet a 65 éves Tomka Péter tiszteletére), 411–440.

Révész 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 5. Szerk.: Kovács L. – Révész L.] Budapest 2008.

Rolfsen 1980 = Rolfsen, P.: Disturbance of Archaeological Layers by Processes in the Soil. Nowegian Archaeological Review 13/2 (1980) 110–118.

Selmeczi 1969 = Selmeczi L.: Tiszasüly-Éhhalom. In: Az 1968. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/22.] Budapest 1969, 52–53.

Ščerbakova-Tašči-Tel'nov 2008 = Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: Кочевнические древности Нижнего ПоднестровьяПо материалам раскопок кургана у г. Слободзея).

[Археологическая библиотека IV.] Кишинёв 2008.

Schiffer 1996 = Schiffer, M. B.: Formation Processes of the Archaeological Record. Salt Lake City 1996. (első kiadás: Albuquerque 1987.)

Schwarzer 2004 = Schwarzer, II J. K.: The Weapons. In: Bass, G. F.–Matthews, S. D.–Steffy, J. R.–van Doornick, Jr. F. H. (ed.): Serçe Limani: An Eleventh-Century Shipwreck. Volume I. The Ship and Its Anchorage, Crew, and Passangers. hn 2004, 363–395.

Siklósi–Langó 2007 = Siklósi Zs.–Langó P.: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő dűlőn. Előadás az „Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában" konferencián. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest. 2007. 05. 31.

Sőregi 1940 = Sőregi J.: Dr. Sőregi János múzeumigazgató beszámoló jelentései. DMÉ 1938, 46–48.

S. Perémi 1998 = S. Perémi Á.: Veszprém megye 10–11. századi régészeti emlékei. In: V. Fodor Zs. (szerk.): Veszprém és környéke a honfoglalás korában. [Veszprémi múzeumi konferenciák 8. Felolvasóülések Veszprém történetéből 5.] Veszprém 1998, 21–52.

Spinei 1985 = Spinei, V.: Realităţi etnice şi politice în Moldova meridională în secolele X–XIII. Iaşi 1985.

Spinei 2009 = Spinei, V.: The Romanians and the Turkic Nomads North of the Danube Delta from the Tenth to the Mid-Thirteenth Century. [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 Vol. 6.] Leiden-Boston 2009.

Stanojev 1989 = Станојев, Н.: Некрополе X–XV. века у Војводини. (Nekropolen aus dem 10.–15. Jahrhundert in der Vojvodina) Нови Сад 1989.

Szabó 1969 = Szabó J. Gy.: Heves megye régészeti emlékei II. In: Dercsényi D.–Voit P. (szerk.): Heves megye műemlékei I. [Magyarország műemléki topográfiája 7.] Budapest 1969, 41–63.

Szabó 1970 = Szabó J. Gy.: A honfoglaláskori temetőárkok kérdéséhez. Jelentés a káli (Heves megye) ásatásokról. ArchÉrt 97 (1970) 264–271.

Széll 1941 = Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén. FolArch 3–4 (1941) 231–265.

Széll 1942 = Széll M.: Elpusztult falvak, X–XII. századbeli régészeti leletek Szentes határában. Dolgozatok 18 (1942) 128–134.

Széll 1943 = Széll M.: Elpusztult falvak, X–XVII. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén. Dolgozatok 19 (1943) 176–182.

Szőke 1941 = Szőke B.: Honfoglaláskori magyar sírok Naszvadon. FolArch 3–4 (1941) 214–224.

Szőllősy 2000 = Szőllősy G.: „Élire állítva" eltemetett íjak. In: Petercsák T. – Váradi A. (szerk.): A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Eger, 1998. szeptember 18–20. [HMRK 2.] Eger 2000, 173–183.

Szőllősy 2002 = Szőllősy G.: A honfoglaló magyarok íja. A kísérleti régészet egy példája. In: Ilon G. (szerk.): Pannicvlvs. Ser. B. No. 6. A régésztechnikus kézikönyve I. Szombathely 2002, 135–141. (Második, átdolgozott kiadás.)

Tabaczyński 1998 = Tabaczyński, S.: Archaeological sources: problems of identification and inference. In: Tabaczyński, S. (ed.): Dialogue with the Data: the Achaeology of Complex Societies and its Context in the '90s. [Theory and Practice of Archaeological Research Vol III.] Warszawa 1998, 33–63.

Takács 2006 = Takács M.: Három nézőpont a honfoglaló magyarokról. Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából. Új sorozat 1 (9 – 2006) 67–98.

Temesváry 1999 = Temesváry F.: Eleink gyűjtötték... Fegyverek, hadiemlékek, ló- és viseleti tartozékok a Szentesi Koszta József Múzeumban. Szeged 1999.

Tettamanti 1996 = Tettamanti S.: Budakeszi, Felkeszi utca. In: Az 1993. év régészeti kutatásai. [RégFüz I/45.] Budapest 1996, 57.

Točík 1968 = Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. [Archaeologica Slovaca – Catalogi III.] Bratislava 1968.

Točík 1987 = Točík, A.: Nachgroßmährische Gräberfelder des 10. und 11. Jahrhunderts in der Südwestslowakei. Študijné Zvesti 23 (1987) 177–241.

Tóth 2011 = Tóth Z. H.: A késő-középkori magyar íj forrásai. Hadtörténelmi Közlemények 124/3 (2011) 911–918.

Török 1956 = Török Gy.: A szobi Vendelin-földek X–XI. századi temetője. FolArch 8 (1956) 129–136.

Trogmayer 1962 = Trogmayer O.: X–XII. századi temető Békésen. MFMÉ 1960–1962 (1962) 9–37.

UNGARI 1998 = Fodor, I.–Révész, L.–Wolf, M.–M. Nepper, I.–Govi, C. M. (a cura di): Gli antichi Ungari. Nascita di una nazione. Milano 1998.

Vályi 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973 (Megjegyzések a terület korai történetéhez). In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 387–403.

Végh 1881 = Végh A.: Értekezése a nemes-ócsai temetőről. In: Hivatalos közlemények. Jelentések az Orsz. Rég. És Embertani Társulat üléseiről. Budapest 1880. szept. 30. ArchÉrt 14/8–10 (1881) XXXVIII–XLVII. (Pontosan: XL–XLIV.)

Vinski 1959 = Vinski, Z.: Ausgrabungen in Vukovar. Archaeologia Iugoslavica 3 (1959) 99–109.

von Freeden 2008 = von Freeden, U.: Wer stört Gräber? Grabstörungen ohen Graböffnungen. ActaArchHung 59 (2008) 247–255.

Vossen 1970 = Vossen, R.: Klassifikationsprobleme und Klassifikationssysteme in der Amerikanischer Archäologie. Acta Praehistorica et Archaeologica 1 (1970) 29–79.

Wołoszyn 2007 = Wołoszyn, M.: Zwischen Gnesen, Krakau und Kiev. Archäologie über frühmittelalterliche polnisch-altrussische Beziehungen und die Gestaltung des polnisch-altrussischen Grenzgebietes. In: Dębiec, M.–Wołoszyn, M. (red.): U źródeł Europy środkowo-wschodniej. Pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych. [Collectio Archaeologica Ressoviensis 5.] Rzeszów 2007, 177–206.

Wood–Johnson 1978 = Wood, W. R.–Johnson, D. L.: A Survey of Disturbance Processes in Archaeological Site Formation. In: Schiffer, M. B. (ed.): Advances in Archaeological Method and Theory. Volume 1. New York-San Fransisco-London 1978, 315–381.

EXTERNAL SOURCE CRITICAL ASPECTS OF 10–11TH CENTURY RIGID BOW APPLICATIONS IN THE CARPATHIAN BASIN

The aim of this paper is to exhaustively deal with the so-called *äussere Quellenkritik* of 10–11th century bow applications in the Carpathian Basin. Since archaeological theory has yet failed to give a coherent methodical model that would adequately describe source critical problems, an attempt was made here to define and differentiate external and internal source criticism according to the formation and continuous information-degradation of the archaeological record, partly on the basis of former notions of H. J. Eggers, M. K. H. Eggert and M. B. Schiffer. However, external source critical analysis is fundamental, as it defines the reliability of the inherent information of the record – whether and to what extent can it be evaluated and interpretated. The analysis of 10–11th century rigid bow applications provided an elaborated picture on the quality and shortcomings of publications, and on the context and temporal distribution of the findings. The general tendency of mending documentation techniques on excavations must be emphasized as the grave and its burial phenomena (e.g. the position and correlation of rigid bow applications) are literally destroyed during the excavation. The discussion of disturbance is also of fundamental importance, since the fragmentary state, location, position and mutual relation of bow applications in a burial provide information on the related funeral practice, and in certain cases, on the structure or dimensions of the bow. We also drew attention to the fact that 10–11th century bow applications are frequently found in unexpected location and position in the graves, even when the burial was assuredly undisturbed. However, the relatively high number of undisturbed burials offers fair possibility for future studies of correlating artifacts, burial phenomena and thus for relative chronology. In order to determine which graveyards are eligible for horizontal stratification or seriation, the complete population of cemeteries with bow applications and the percentage of burials with bow applications in each cemetery were studied. As a conclusion, it must be emphasized that though the general characteristics of bow applications (thin, fragile and often overlooked objects) have a negative effect on the quality of the archaeological record, the overall picture looks fairly favorable.

BOLLÓK ÁDÁM

MEGJEGYZÉSEK A HONFOGLALÁS KORI (ÖV)VERETEK KUTATÁSÁNAK HELYZETÉRŐL – KIVÁLASZTOTT PROBLÉMÁK[1]

„[...] túlnyomó többségük lelőhelyét még régész sem látta, nemhogy hitelesítő ásatást végzett volna ott."[2]

A honfoglalás kori övveretek kutatásában Dienes István 1950–1960-as évekbeli úttörő munkái[3] után az 1990-es évek első felében Mesterházy Károly és Révész László írásai hoztak igen jelentős új eredményeket. Míg Mesterházy K. az általa a honfoglaló magyarok első és második generációjához köthetőnek tartott övveretes lelőhelyeket gyűjtötte össze,[4] addig Révész L. a leletcsoport első teljességre törekvő gyűjtésével topográfiai alapú és kronológiai értékelést nyújtott,[5] valamint felhívta a figyelmet a Dienes I. által rekonstruált Perbete-típusú övtől különböző szerkezetű honfoglalás kori övtípusok egykori jelenlétére.[6] Mindketten kísérletet tettek a 10. században a Kárpát-medencében a kutatás egyöntetű feltételezése szerint egykoron működő műhelyközpontok meghatározására is. Az utolsó összefoglalás óta eltelt több mint másfél évtizedben azonban nem csak a leletek száma gyarapodott, de a vizsgálatba bevonható szempontoké is. Egy ilyen jellegű, új áttekintésre törekvő munka viszont csak az aktuális helyzet felmérésével kezdődhet – hogy tisztán láthassuk, hol is tartunk. Ez a helyzetfelmérés volt a jelen kötet előzményét jelentő konferencia – mint ahogy a konferencián ünnepelt Kovács László munkásságának is – egyik fő célkitűzése, s ehhez kíván e tanulmány néhány szerény adalékkal szolgálni. Az alább következő gondolatok vezérfonalául a vizsgálat alá vont tárgytípus kronológiájával összefüggő kérdéseket választottam.

Bevezető megjegyzések

A vizsgálatok elkezdésekor az első feladat egy kritikai katalógus elkészítése volt, amelyet a Kovács László által a Kárpát-medencei kardokról készített adattár[7] mintáját részben követve állítottam össze – azaz minden esetben számba vettem a lelőhelyről, az előkerülés körülményiről, a vereteket tartalmazó sírról és a magukról a tárgyakról rendelkezésre álló információkat.[8]

A katalógus összeállítása során az egyik alapvető nehézséget az „övveret alakú tárgyak" korabeli széles felhasználási spektruma, illetve magának a „veretes öv" fogalmának a meghatározása jelentette. Gyűjtésem során eredetileg „veretes övnek" vettem minden olyan együttest,[9] melyben legalább 1 szíjvég vagy 1 övveret alakú tárgy szerepel. (A magányos csatokat viszont nem vettem a

1 Jelen tanulmány nagyobbrészt a 2007-ben az ELTE BTK Régészettudományi Intézetében szakdolgozatként benyújtott és megvédett kézirat eredményire támaszkodik. Az azóta eltelt időben azonban több kutatási projektben is módom nyílt részt venni, valamint elkészült a 10. századi Kárpát-medencei ornamentikát tárgyaló PhD értekezésem; az e munkák során szerzett ismeretek pedig több ponton szükségessé tették az e cikk első, 2008-ban leadott kéziratán történő változtatásokat. A szakdolgozatomból származó statisztikákon nem változtattam, így a számok a 2007. előtt közlésre került anyag ismeretén nyugszanak. Ugyancsak nem törekedtem az azután megjelent teljes szakirodalom feldolgozására. Jelen munka elkészítésénél az egyik leghasznosabb kiindulási alapot Révész László övveret-gyűjtése jelentette, melyet készítője felbecsülhetetlen értékű segítségként az első pillanattól kezdve rendelkezésemre bocsátott. Ezért éppúgy nem elég egy egyszerű köszönetnyilvánítás, mint ahogy azért sem, hogy Révész László a Magyar Nemzeti Múzeum teljes honfoglalás kori övveret-anyagának ismeretét lehetővé tette számomra. Szintén az egyes múzeumi gyűjtemények tanulmányozását lehetővé tevő sokféle segítségért tartozom hálával a következő szakembereknek: Almássy Katalin (Nyíregyháza), Bali Henrietta (Nitra), Balogh Csilla (Szeged), Beáta Černická (Nitra), Gál Viktor (Miskolc), Istenes Ferencné (Szentes), Istvánovits Eszter (Nyíregyháza), Jakab Attila (Nyíregyháza), Kalászdi György (Miskolc), Kovács Erika (Budapest), Költő László (Kaposvár), Lőrinczy Gábor (Szeged), Medgyesi Pál (Békéscsaba), Mester Andrea (Nyíregyháza), Ódor János Gábor (Szekszárd), Puskás József (Budapest), Pusztai Tamás (Miskolc), Prohászka Péter (Esztergom), Matej Ruttkay (Nitra), Szabó János József (Szentes), Szalai Tamás (Székefehérvár), Türk Attila (Szeged).

2 Révész 1993, 263.

3 Dienes 1959, Dienes 1960, Dienes 1964.

4 Mesterházy 1989–1990.

5 Révész 1996, 103–133.

6 Révész 1996a, 307. a Szentes-borbásföldi temető 15. sírja kapcsán jutott erre a következtetésre, de hasonló szerkezetű öv lehetett a Kecel-Vádéi dűlőről ismertté vált 3. sírban is, vö. Fettich 1937, Taf. CXVIII.

7 Kovács 1994–1995.

8 Terjedelmi okokból a szakdolgozatomban összeállított katalógust e helyütt közölni nem lehetséges. Ez teljes terjedelmében elérhető: Bollók 2007.

9 E fogalom alatt a magányos szórványtól a sírleletig minden, önmagában álló entitást értek.

„veretes öv" fogalma alá tartozónak.) Ha az öv legszűkebb értelmezéséből indulunk is ki (azaz a derékon körbefutó bőr- vagy textilszalagot, illetve az annak folytatásaként lecsüngő részt értjük „öv" alatt), szintén övveretként kell kezelnünk a főszíj mellett a belső kapcsolószíj vereteit is. Leleteink többségénél azonban nem állnak rendelkezésre a tárgyak sírbeli helyzetéről a szükséges adatok, amelyek alapján a veretek egykori (legalábbis sírbeli) pozícióját biztonsággal meghatározhatnánk. Megfelelő dokumentáció hiányában azonban legtöbbször sem forma, sem méret alapján nem lehetséges elkülöníteni a derekat körbefogó (valamint az annak folytatásaként lelógó) szíj, illetve a belső kapcsolószíj vereteit az egykor a különböző függesztőszíjakon (pl. tarsoly, tegezek vagy szablya függesztőszíján[10]) alkalmazott veretektől. (Ez alapján az öv tágabb értelmezéséhez jutunk.)

Ennél súlyosabb nehézségek elé állítja az (öv)veretek kutatását a már korábban is többek által feltételezett, s a karosi leletek segítségével egyértelműen bizonyított tény: azaz, hogy a honfoglaláskorban divatban volt a lószerszámzat „övveret alakú tárgyakkal" történő díszítése.[11] Azokban az esetekben, ahol az övveret alakú tárgyak nem szakszerű régészeti feltárásból kerülnek elő, vagy a sírbeli helyzetük alapján (akár valamilyen post-depozicionális bolygatás, akár a sírba helyezés módja következtében) nem tudunk a funkciójukra egyértelműen következtetni, a két felhasználási mód közötti különbségtétel (néhány szerencsés kivételtől eltekintve) tulajdonképpen lehetetlen.[12] Az e nehézséggel való szembenézést pedig célszerűnek tűnik a régészeti terminológiában is valahogyan kifejezésre juttatni. Erre tett javaslatot Révész László akkor, amikor a 10. századi lószerszámzatokat díszítő övveret alakú tárgyakat az „övveret alakú lószerszámveret" névvel illette.[13] Leleteink egyik legnagyobb kategóriája, azaz a megfelelő régészeti megfigyelések hiányában „meghatározhatatlan funkciójú" tárgyak viszont így is pontosabb megnevezés nélkül maradnak. Az egyértelműség kedvéért ebben az esetben célszerű lenne az „övveret alakú tárgy" használata, amely azonban meglehetősen körülményes körülíró terminus. Az alábbiakban ezért – amint már a címben is szerepel – az (öv)veret formát használom a vizsgált emlékek megnevezésére.

E ponton érdemes kitérni két további, régebbről ismert lelet tanulságaira. Az egyik a geszterédi sír két (öv)veretsora, amelyekkel kapcsolatban László Gyula már az 1940-es évek elején felvetette, hogy azok nem csak az övet, de a lószerszámzatot is díszíthették, s a két típus elválasztását a rögzítésre szolgáló szegecsek hossza alapján tartotta kivitelezhetőnek.[14] A geszterédi lelet kapcsán ugyanakkor még a meglehetősen korlátozott értékű személyes vizsgálatok[15] alapján is megállapítható volt annyi, hogy a lószerszámveretként meghatározott veretsor (azaz a keskeny, szív alakú veretek) szegecseinek hossza csak az esetek kisebb részében érzékelhetően hosszabb, mint az egykor övhöz tartozóként meghatározott veretek átlagos szegecshosszai. Az egyetlen nem felragasztott, tehát mérhető szegecsű darabnál ez 0,6 cm volt, a többi 11 felragasztott veret közül viszont csak 4 darab nem simult bele teljesen az alapot képező bársonyanyagba (azaz a veretek felénél a szegecs hossza nem lehetett több 0,3–0,4 cm-nél, ami az (öv)veretekre általánosan jellemzőnek tartható szegecshosszat jelent).[16] Azaz az „öv- vagy lószerszámveret" kérdés eldöntése sajnos sokszor még a szerencsésebb esetekben is nehézségekkel terhelt; a módszer ezért általánosan nem alkalmazható, legfeljebb egyes, jó megfigyelési lehetőségeket nyújtó esetekben kínálhat segítséget.[17]

A másik itt röviden tárgyalandó lelet még 1988-ban került napvilágra Fonyódon, részletes (bár eddig csak részleges) feldolgozására azonban csak néhány évvel ezelőtt került sor. A fonyódi sírban ránk maradt szokatlanul nagyméretű textiltöredékek egy olyan, teljesen selyemből készült felsőruházati elem maradványait őrizték meg számunkra, amelyről a

10 A zemlpéni (Zemplín, SK) sír szablyafüggesztő-szíjának (erősen hipotetikus) rekonstrukciójára lásd: Budinský-Krička–Fettich 1973, Abb. 28; a szablya, a tegez és a tarsoly függesztőszíjainak veretekkel való díszítettségét kiválóan dokumentálja a karosi II/52. sír: Révész 1996, 26–28.

11 Az erre vonatkozó adatokat összegyűjtötte, s a karosi leleteket először publikálta: Révész 1993.

12 Érdekes megfigyelni, hogy a biztosan lószerszámot díszítő övveretek alakú díszek többsége sem méretében, sem díszítésében nem különbözik döntően az övre applikált daraboktól.

13 Lásd a 11. lj-ben idézett munkáját.

14 László 1943, 31, 85. lj.

15 A kutatás által övveretnek meghatározott tárgyak többsége bőrre, míg a lószerszámvereteknek meghatározott tárgyak egy kivételtől eltekintve bársonyra ragasztva voltak 2007. márciusában a Jósa András Múzeumban megtalálhatóak. A leletek tanulmányozásának lehetőségéért Istvánovits Eszternek tartozom köszönettel.

16 Az eltérés, pontosabban a hosszabb szegecsű veretek jelenlétének az oka minden bizonnyal az, hogy e hosszabb szegecsű darabok lehettek a lószerszámzat szíjazatának kereszteződéseinél. (A jelenségre lásd Dienes I. megfigyeléseit a bordányi rozettás veretsor kapcsán, vö. a következő jegyzetben). Ugyanakkor ennek némileg ellentmond, hogy a 4 db, a bársonyból kiemelkedő szegecshosszú felragasztott darabnál mindössze egynek volt mindhárom szegecse hosszabb az átlagosnál, a másik három esetében csak egy-egy ilyen szegecs látszott. Természetesen a rendelkezésemre álló adatok alapján a többi szegecs letörése vagy korabeli visszareszelése sem zárható ki.

17 A bordányi rozettás lószerszámveretek elhelyezkedésének rekonstrukciója során Dienes Istvánt éppen egy hasonló jelenség segítette munkájában: az általa „a"-val, „b"-vel és „f"-fel jelzett verettípusok szegecseinek hossza ugyanis itt is 0,3–0,4 cm volt, a „c" és a „d" jelűeké 0,6 cm, míg az „e"-vel jelzetteké 0,8 cm, vö. Dienes 1956a. Ott azonban, ahol csak egy-két szórvány (öv)veret kerül múzeumba, ez a módszer ritkán használható.

szövet restaurálása során valószínűsíthetővé vált, hogy a ruhadarab egykor (öv)veretekkel is díszített volt. A sírban talált csat, szíjvég, illetve a veretek sírbeli helyzete alapján ugyan az is egyértelmű, hogy a fonyódi fiatal férfit veretes övével együtt temették el, az egyik nagyobb méretű textiltöredéken látható szabályos lyuk és a sírban összegyűrődött selyemruha-részletben megőrződött (öv)veret töredékek viszont arra engedtek következtetni, hogy a sírból napvilágra került (öv)veretek egy része valójában közvetlenül a ruhára rögzítve kerülhetett az ifjú temetkezésébe.[18] Ez a lelet véleményem szerint egy újabb interpretációs lehetőség felvetésével további nehézségek elé állítja az (öv)veretek értelmezésére vállalkozó szakembert, hiszen azokban az esetekben is felveti az (öv)veretek esetleges többfajta funkciójának lehetőségét, ahol a veretek lószerszámhoz való tartozása nagy biztonsággal kizárhatónak tűnik is. A fokozott óvatosságot különösen szükségessé teszi, hogy a fonyódi sírban együtt fordultak elő a felsőruházati elemre és a (bőr)övre rögzített (azonos formai jegyeket viselő) veretek, azaz pusztán a csat és a szíjvég leletegyüttesbeli jelenléte sem jelent abszolút bizonyosságot az összes veret funkcióját illetően.

A fenti néhány bevezető megjegyzés talán nyilvánvalóvá tette, hogy habár adatgyűjtésem kezdetekor megfelelő személyes tapasztalatok hiányában, a szakirodalom adataira támaszkodva túlzott optimizmussal elképzelhetőnek tartottam egy, a 10. századi övek vereteire koncentráló anyagfeldolgozás megvalósítását, hamar be kellett látnom, hogy egy ilyen munka csak igen korlátozott fókusszal lenne elvégezhető. Másrészt az is hamar egyértelművé vált, hogy az összes Kárpát-medencei vonatkozó tárgy személyes vizsgálatára nem lesz lehetőségem, a megfelelő objektív kritériumok hiányában[19] pedig ezek a személyes vizsgálatok is csak korlátozott eredménnyel kecsegtettek. A felmerülő két lehetőség – azaz 1.) az egykor *biztosan* övhöz tartozó veretsorok kiválogatása és elemzése, vagy 2.) az „övveretek alakú tárgyak" vizsgálata – közül ezért (illetve részben az engem kezdetektől foglalkoztató technikai aspektusok miatt) a második mellett döntöttem, azaz az (öv)veretek feldolgozásának irányába indultam el.[20] A munka során annyi megszorítást tettem, hogy a *biztosan* lószerszám díszeként alkalmazott „övveret alakú tárgyakat" a katalógusba nem tüntettem fel, s az azokon tett – a fent jelzett[21] okoknál fogva igen korlátozott értékű – megfigyeléseket csak a készítéstechnikai rekonstrukció során vettem figyelembe. A leletekről összeállított katalógusban viszont olyan vereteket is feltüntettem, melyekkel kapcsolatban a szakirodalom egy része azok lószerszámdíszként történő meghatározását feltehetőnek tartotta, egyértelmű bizonyítékok azonban erre nézve nincsenek. Ez utóbbi eljárás azért tűnt célszerűnek, mert bár a veretekkel díszített *övek* vizsgálatánál e tárgyakra támaszkodni csak korlátozottan lehetne, az osztályozás és a kronológia azon területek közé tartozik, ahol ezekről a tárgyakról az azonos készítéstechnika (illetve feltehetőleg azonos mesterek) miatt nem érdemes lemondani. Mindez tehát egyben azt is jelenti, hogy az (öv)veretekről összeállított katalógusban szereplő 247 tétel biztosan *nem* 247 egykori övveretes sírt jelent.

A forrásérték kérdése – forráskritikai megjegyzések[22]

A katalógusban szereplő tételeket végül az alábbi kategóriákba osztottam be:

Közöletlen szórványlelet: 39 eset.
Közöletlen sírlelet: 38 eset.
Magányos szórványlelet: 46 eset.
Temetőhöz köthető szórványlelet: 27 eset.
Sírhoz köthető szórványlelet/megbolygatott sír: 26 eset.
Teljes/majdnem teljes sírlelet a teljes temető ismerete nélkül: 33 eset.
Teljesen/majdnem teljesen feltárt temető: 38 eset.

Első látásra szembetűnő, hogy a katalógusba felvett és minimális szinten értékelhető 247 tárgy vagy tárgyegyüttes közül 77, azaz a teljes emlékanyag 31,2%-a közöletlen.[23]

18 A kérdéses leletek közlésére (a korábbi szakirodalommal) lásd: Nagy et al. 2010.

19 Itt kell megemlítenem, hogy adatgyűjtésem idején a biztosan lószerszámveretként meghatározott „övveret alakú tárgyak" nagy része kiállításon volt, vagy kiállításhoz használt installációra volt felszerelve. Így ezek esetében éppen az egyik legfontosabb, talán valamelyest objektívnek tartható kritérium – a szegecshosszak – vizsgálata nem vagy alig volt megvalósítható.

20 E választás következtében az egykori övdíszként funkcionáló tárgyakat, amelyek nem sorolhatóak az (öv)veretek közé, nem vettem figyelembe. Ilyen például a Kiskundorozsma-Hosszúháti halom lelőhelyről közzétett férfi temetkezése, amelynek az övét nyugat-európai érmek díszítették, vö. Bende–Lőrinczy–Türk 2002. Ugyancsak kihagytam a Szolnok-Lenin TSz lelőhelyről közzétett három „öves" sírt, hiszen a 7. sírból közzétett „szíjvég", illetve a 11. sírból közölt „(öv)veret" meghatározása igencsak kérdéses, míg a 20. sírban csak egy pecek utalhatna öv jelenlétére, vö. Madaras 1996.

21 Lásd a 19. jegyzetet!

22 A külső és a belső forráskritika elválasztására lásd Bíró Ádám úttörő jelentőségű tanulmányát e kötetben: Bíró 2013!

23 A kategorizálásnál általában a kritériumok szigorúbb figyelembe vételét követtem, s a leletösszefüggéséből kiragadottan, „szemezgetve" közölt darabokat „lényegét tekintve közöletlenként" értékeltem, így több esetben is a közöletlen kategóriába került egy-egy olyan (öv)veret vagy (öv)veretsor, ahol magukat a vereteket ugyan ismertették, de a lelet egészéről az elérhető információk nagy része nem áll rendelkezésre. Hasonló „szigorral" igyekeztem eljárni a „szórvány" kategóriába sorolásnál is.

Ezek egy részét személyesen tanulmányozhattam, így az osztályozásnál ugyan számításba tudtam venni, más szempontból azonban csak nagyon korlátozottan értékelhetőek. Hasonlóan korlátozott a 46 magányos szórvány (18,6%) értékelhetősége, s a temetőhöz köthető 27 szórvánnyal (10,9%) is csak kicsit jobb a helyzet. Azaz a teljes számításba vehető anyag 60,7%-a teljesen vagy nagyrészt értékelhetetlen a magukra a konkrét tárgyakra vonatkozó megfigyeléseken kívül. Sajnos azonban a fennmaradó 39,3% esetében is komoly nehézségek merülnek fel. A teljesen, vagy legalább nagyobbrészt ismert temető csak 38 (öv)veretes sírnál áll a kutatás rendelkezésére (azaz 15,4%-nál), amit azonban tovább árnyal, hogy e 38 síregyüttes 21 temetőből származik, melyek között 4 jelen tudásunk szerint magányos temetkezés volt.[24] Azaz mindössze 17 olyan temetőről van tudomásom, melyek elméletileg horizontálstratigráfiai elemzést tennének lehetővé. Sajnos azonban itt lép be a honfoglalás kori magyar régészeti kutatás egyik nehezen áthidalható problémája: a vizsgálható temetők mérete. E 17 lelőhely sírszámai ugyanis az alábbi táblázat szerint alakulnak.

Gádoros-Bocskai utca	4	teljesen feltárt[25]
Perse (Prša, SK)-Bércz	5	teljesen feltárt[26]
Pilin-Leshegy	5	teljesen feltárt (?)[27]
Kunágota	6	teljesen feltárt (?)[28]
Dunaalmás-Tati úti homokbánya	12	teljesen feltárt[29]
Szabadkígyós-Pálligeti tábla	15	teljesen feltárt[30]
Karos III. temető	19	teljesen feltárt[31]
Szentes-Borbásföld	20	teljesen feltárt[32]
Tiszavasvári-Aranykerti tábla	20	teljesen feltárt[33]
Tiszaeszlár-Bashalom I. temető	22	teljesen feltárt (?)[34]
Kenézlő-Fazekaszug II. temető	25	teljesen feltárt[35]
Hetény (Chotín, SK)-Disznólegelő	53	teljesen feltárt[36]
Karos II. temető	73 (+6 rekonstruált temetkezés)	teljesen feltárt[37]
Mözs-Szárazdomb	89	teljesen feltárt[38]
Sárbogárd-Tringer tanya	100	teljesen feltárt[39]
Kiskeszi (Malé Kosihy, SK)	436	teljesen feltárt[40]
Vágtornóc (Trnovec nad Váhom, SK)	528 (9–11. század)	teljesen feltárt[41]

24 Balatonszemes: Költő 1990, Gnadendorf: Tobias 2006, Zemplén: Budinský-Krička-Fettich 1973, Zsombó: Lőrinczy-Szalontai 1993.
25 Bálint 1991, 37–38.
26 Az Anton Točik által 1950-ben végzett feltárások körülményei alapján valószínűsíthető, hogy a teljes temető feltárása megtörtént, vö. Točik 1968, 38.
27 Ugyan Nyáry Albert meg volt győződve arról, hogy a lelőhelyen minden temetkezést feltárt, a korabeli módszerek ismeretében ebben korántsem lehetünk bizonyosak – viszont a temető hitelesítő feltárásáig ennek ellenkezője sem igazolható, vö. Nyáry 1873, 16–18.
28 Vö. az előző jegyzetben mondottakkal. Móra 1926, 124–125, 133.
29 A feltárást végző Kralovánszky Alán a temetőt nagyrészt (a körülményekhez képest teljesen) feltártnak tartotta. Kralovánszky 1988, 244.
30 A temető a lehetőségekhez mérten teljesen feltártnak tartható azzal a kitétellel, hogy az esetlegesen korábban elpusztított sírok lehetőségét, ill. az első sírból elkallódott leletek létét nem lehet kizárni. Bálint 1971, 49–54.
31 „[...] a temetőnek csak néhány sírja pusztulhatott el nyomtalanul, főként gyermeksírok". Révész 1996, 38, 33.
32 Révész 1996a, 299, 303.
33 Révész 2005, 183.
34 Dienes 1956, Dienes 1957.
35 A Fettich Nándor által 1927–1930-ban végzett ásatások nyomait megtaláló Kovács László és Révész László által végzett hitelesítő ásatás során újabb temetkezésekre nem akadtak, így a temető teljesen feltártnak tartható: Fettich 1931, 78–102; Révész 1991, 622.
36 Dušek 1955; Točik 1968, 26–27.
37 Révész 1996, 33. Az ásató minimálisan a temető 15–20%-ának megsemmisülésével számol.
38 Mészáros 1973–1974, 3. Az ásató 8-10 elpusztult temetkezéssel számolt.
39 Éry 1967, 93.
40 Hanuliak 1994, 7–9.
41 Točik 1971, 137–138.

E táblázatból látható: 1.) hogy még e 17 lelőhely sem minden esetben felelne meg a legszigorúbb értelemben véve a „teljesen feltártság" követelményeinek (Pilin, Kunágota egyik részről, illetve a teljes feltárás előtt már jelentékeny veszteségeket szenvedett karosi II. temető másrészről); valamint, hogy 2.) a horizontálstratigráfiai vizsgálatra ténylegesen alkalmas, legalább 50 sírt tartalmazó temetők száma igen csekély, mindössze 6 ilyen ismert. Ráadásul e 6 közül a hetényi, a mözsi és a vágtornóci temetőkben az övveret másodlagos felhasználásban került a sírba. Maradt tehát 3 jól értékelhetőnek tűnő lelőhely: a karosi II, a Sárbogárd–Tringer tanyai és a kiskeszii temetők.

A karosi II. temetőt másfél évtizeddel ezelőtt Révész László kimerítően elemezte monográfiájában – a régészeti módszerekkel levont következtetések mellett a jövőben az archaeometriai és az archaeogenetikai vizsgálatok szolgálhatnak majd újabb adalékokkal.

A kiskeszii temető két övveretes sírja sajnos nem juttat bennünket közelebb az adott verettípusok kronológiai helyzetéhez. A 82. sír leletei önmagukban keltezésre alkalmatlanok, s nem segítenek a sírt körbevevő sírcsoport leletei sem. Hasonló a helyzet a 261. sír esetében is.[42]

Nem mutat sokkal kedvezőbb képet a Sárbogárd–Tringer tanyai temető sem. Maga a 33. (övveretes) sír a temető közepén helyezkedik el egy nagyobb üres terület közepén. A környező temetkezések közül a 16., a 25., a 34., a 37., a 38., a 40. és a 44. is melléklet nélküli. A teljes temető alapján is mindössze annyi valószínűsíthető, hogy a 33. sír a relatíve korábbi temetkezések közé tartozik. A meglehetősen szegényes leletanyagból az S-végű karikaékszereket és a lemezes hajfonatkorongokat a temetőtérképen ábrázolva – a jelenleg elfogadott kronológiára támaszkodva – kitűnik, hogy a 4 S-végű karikaékszeres sír közül három a temető déli részén csoportosul, egy pedig az északin található, míg a két hajfonatkorongos sír az öves sírral egyetemben a sírmező középső részén helyezkedik el. E jelenség legalább kétféleképpen interpretálható. A jelenleg vallott (kronológiai) modell szerint a temető minden valószínűség szerint a középső rész felől terjedt ki a két széle felé. A másik felvethető lehetőség értelmében a közösség vezető családjának/családjainak sírjait kellene a veretes övvel eltemetett férfiban, illetve a két hajfonatkorongos gyermeksírban látnunk, míg körülöttük (jelentősebb időbeli különbség nélkül) a szegényebbnek tartható közösségtagok sírjai helyezkednének el. A két modell természetesen nem zárja ki egymást: sem a hajfonatkorongos, sem a veretes öves sír nem jelenti azt, hogy ne láthatnánk a sárbogárdi sírokban akár egy 10. század utolsó harmadában induló sírmezőt is. Sajnos a temetőben eltemetettek rokonsági rendszeréről semmiféle, a régészeti anyagon nyugvó spekuláción kívüli, független forrásadattal nem rendelkezünk. Így objektív szempontok szerint nem tudjuk eldönteni, hogy a sárbogárdi sírok egy nagyobb közösség rövidebb ideig használt, vagy egy kisebb közösség hosszabb időn keresztül igénybe vett temetőjét jelentik-e? Az S-végű karikaékszerek jelenléte és az Árpád-házi királyok által kibocsátott pénzek hiánya a jelenleg érvényesnek tartott kronológiai elképzelések szerint a 10. század utolsó harmadára helyeznék a temető utolsó szakaszát. Óvatosságra int ugyanakkor, hogy az Árpád-házi királyok pénzei nem minden temetőben egy időben jelennek meg Kárpát-medence szerte (hiszen egyes, a 11. század első felében biztosan használt sírmezőkből például hiányoznak, míg máshol az obulusadás már Szent István pénzeivel megkezdődött), mint ahogy az S-végű karikaékszerek elterjedése sem egy időben következett be a Kárpát-medence minden régiójában, illetve egy-egy régió minden közösségénél.[43] Kétségtelen ugyanakkor, hogy a sárbogárdi temető az S-végű karikaékszerek korai Kárpát-medencei elterjedési területeinek közelében helyezkedik el, mint ahogy az is, hogy a közösség által a temetkezések során felhasznált tárgytípusok között még (?) nem számított igazán elterjedtnek. A temető felhagyását így a rendelkezésünkre álló adatok alapján egyaránt helyezhetnénk a 10. század második felének bármely évtizedébe. A kezdetekről a rokonsági viszonyok ismerete nélkül[44] ugyancsak legfeljebb találgathatunk. Ha nagyobb közösséggel (esetleg egynél több település lakosai által közösen használt temetővel) számolunk, a temető használatát akár néhány évtizedre is leszűkíthetjük, aminek értelmében az övveretes férfi eltemetésére a 960–970-es években is sor kerülhetett. Ha kisebb közösségből indulunk ki, akkor az ismert sírokat

42 Hanuliak 1994.

43 Az esetenként jelentősebb időbeli eltérést jól mutatja, hogy amíg az Erdélyi-medencében Gáll Erwin kutatásai szerint csak valamikor az első ezredforduló tájától számolhatunk a tárgytípus elterjedésével (vö. Gáll 2007), addig a Felvidék nyugati részén, illetve az Észak-Dunántúlon már a 10. század középső harmadából származó érmeket tartalmazó sírokból is napvilágot látott ez az ékszertípus, vö.: Csekej (Čakajovce, SK) 357. sírja Burgundi Rudolf (923–936) érmével: Rejholcová 1995, Tab. LVII; Budaörs-Kamaraerdei-dűlő 158. sírja Provance-i Hugó és Lothar (931–947) érmével: Ottományi 2008, Nyitra (Nitra, SK)-Šindolka F/11. sírja VII. Kōnstantinos és II. Rōmanos (948–959) érmével: Fusek 2003. Gáll 2007, 243. ugyancsak erre az időszakra valószínűsíti az egyik korai – bár nem érmet tartalmazó sírból napvilágra került – halimbai példány korát.

44 Habár a sárbogárdi temetőn K. Éry Kinga minden, a korban szokásos anthropológiai vizsgálatot elvégzett (amennyire ezt a csontanyag nem túl jó megtartása lehetővé tette), a rokonsági viszonyokra – tekintve, hogy az ezt vizsgáló módszertan kialakulása és elterjedése az utóbbi néhány évtizede eredménye – nem térhetett ki.

80–90 évre is szétoszthatjuk, ami megengedi – de nem bizonyítja – a 33. sír 910–920-as évekbeli (vagy még korábbi) keltezését is. (Tovább bonyolítja a kérdést, hogy a 33. sír körül mutatkozó „szellős" elrendezés további, odatemetni szándékozott halottak számára fenntartott helyként is értelmezhető lehet.[45]) Igazi előrelépést itt is, mint oly sok 10. századi temető esetében, a rokonsági kapcsolatokat vizsgáló antropológiai és/vagy archaeogenetikai kutatások eredményeitől várhatnánk.

A teljes temető ismerete nélküli 33 tejesen vagy nagyrészt ismert sír (ami a teljes anyag 13,2%-át jelenti) forrásértéke több esetben nagyrészt kimerül a sírban található leletek vizsgálatának lehetőségében. Itt is ajánlatos a temetők méretének számbavételével kezdeni.

Ladánybene–Benepuszta	1	nincs adat[46]
Vereb	1	nincs adat[47]
Nagyszentmiklós (Sânnicolau Mare, RO)–Bukovapuszta	2	nincs adat[48]
Magyardiószeg (Sládkovičovo, SK)	4	részlet[49]
Sajtény (Şeitin, RO)	4	részlet (kisebb)[50]
Sárrétudvari–Őrhalom	5	részlet (nagyobb)[52]
Kecel–Vádéi dűlő	6	részlet (nagyobb)[53]
Rétközberencs–Paramdomb	6	részlet (kisebb)[54]
Kisdobra (Dobrá, SK)–Ligahomok	7	részlet (?)[55]
Bihar (Biharia, RO)–Somlyóhegy	8	részlet[56]
Homokmégy–Halom	8	részlet[57]
Kolozsvár (Cluj–Napoca, RO)–Zápolya u.	11	részlet[51]
Szarvas–Tessedik S. u.	11	részlet (nagyobb)[58]
Tuzsér–Boszorkányhegy	11	részlet (kisebb)[59]
Vágvörösvár (Červenik, SK)	11	részlet (?)[60]
Karos I. temető	13	részlet[61]
Sárrétudvari–Poroshalom	17	részlet[62]
Tiszabezdéd–Harangláb dűlő	17	részlet (nagyobb)[63]
Miskolc–Repülőtér	24	részlet[64]
Szered (Sered', SK) I. temető	24	részlet[65]

45 A konferencián megtartott előadásom után Révész László vetette fel, hogy ebben az esetben akár egy, a sír fölé emelt nagyobb halom egykori megléte is elképzelhető, amely magyarázatot kínálhat a temetkezések által szabadon hagyott „üres folt" meglétére. Segítségét ezúton is köszönöm.

46 Jankowich 1832–1934; Révész 1996/b, 338.

47 Érdy 1858, 14. A lelőhelyen 1995-ben Révész László és Fodor István hitelesítő ásatást végzett, ám újabb sírokat nem találtak. Így vagy magányos temetkezésről van szó – vagy mint Mesterházy Károly utalt rá – egy kisméretű temetőről, amelynek néhány sírját már az eredeti út építése közben megsemmisítették. Mesterházy 1996, 375.

48 Kisléghi Nagy 1904, 418–419.

49 Točik 1992, 158.

50 Márghitan 1965, 581.

51 Kovács 1942, 85–87; Gergely–Gáll 2009.

52 Nepper 2002/I, 389.

53 Fettich 1937/I, 104–105.

54 Istvánovits 2003, 176–177. a korábbi irodalommal. Az elpusztult sírok számát az ásató minimálisan 50-re tette.

55 Dókus 1900, 52–61.

56 Karácsonyi 1903, 407–408.

57 Horváth 1996, 125.

58 Langó 2000, 287–288.

59 Jósa 1900, 214. A temető eredeti nagyságát a hitelesítő ásatás után Révész László 20–25 sírra becsülte. Révész 2000, 7–14.

60 Točik 1968, 17.

61 Révész 1996, 13; Révész 2003, 259–267.

62 Nepper 2002/I, 389.

63 Jósa 1896, 385–386. Az 1992-es hitelesítő ásatás alkalmával nem sikerült újabb temetkezésekre akadni a lelőhelyen, vö. Istvánovits 2003, 209.

64 Összefoglalóan: Révész 1996c, 98–103.

65 Točik 1968, 40–41.

Kenézlő I. temető	25	részlet[66]
Érsekújvár (Nové Zámky, SK)	84	részlet (kisebb)[67]

A fenti táblázatban szereplő 22 lelőhely nagyobbik része a 19. századból, vagy a 20. század első feléből származó régi feltárás, melyekről további hitelesítő ásatásig nem lehet eldönteni, hogy egykoron valóban minden sír feltárásra került-e, illetve mekkora ismeretlen részlettel kell számolnunk. Másrészt sok a régészeti feltárás megkezdése előtt már részlegesen elpusztított, valamint a legsürgetőbb leletmentés után kényszerűen negyedbe-félbehagyott lelőhely. Jól látható, hogy csak egyetlen e kategóriába sorolt temető sírszáma haladja meg a 25 ismert sírt – itt azonban az (öv)veret ismét másodlagos helyzetben került a sírba. Modern módszerekkel folytatott hitelesítő ásatásra csak 3 esetben került sor: Tuzséron ez 5 újabb sír feltárását eredményezte, s egyben lehetővé tette az egykori temető méretének megbecslését;[68] Vereben újabb temetkezés feltárásra nem nyílott lehetőség (ám azt sem vehetjük teljesen biztosra, hogy a sírban magányos temetkezést kell látnunk);[69] míg a karosi I. temetővel kapcsolatban arra mutatott rá a hitelesítő ásatás, hogy a brutális rabló igen sok sírt megsemmisített (ezt azonban számszerűsíteni nem lehetett).[70] Ilyen körülmények között még ott is nagyon körültekintően kell eljárni bárminemű kronológiai jellegű következtetés levonásánál, ahol a temető nagyobb részletének ismeretét feltételezhetjük. Nem véletlen, hogy e temetők nagy részénél a szakirodalomban „a 10. század első kétharmadából származó lelőhely" besorolással találkozhatunk. Ugyanakkor az így datált temetők- és temetőrészletek belső kronológiai tagolására még csak felvetésként is ritkán nyílik lehetőség, holott igen valószínű, hogy többségük egy 60–70 éves periódusnál jóval rövidebb ideig volt csak használatban.

Az (öv)veretek keltezési nehézségeit ábrázolandó csak egyetlen további adatsort mutatnék be. Két olyan szériát választottam [1.) a Zemplén-típusú, illetve 2.) a kutatásban „virágos"-ként és „indás"-ként megnevezett típusokat[71]], melyek a honfoglalás kori leletanyagban nagyobb szériában fordulnak elő. Az alábbi táblázatokban a ma érvényben lévő kronológiai besorolások szerint tüntettem fel az adatokat – ezek Dienes István, Mesterházy Károly és Révész László alapvető kutatásaira mennek vissza.[72] Követtem a meglévő csoportba sorolásokat is – eltekintve a díszítés alapján történt csoportalkotás miatt szükséges kisebb változtatások megtételétől –, s nem bontottam alcsoportokra a zempléni típusú vereteket sem.

Az ún. „virágos" díszű (öv)veretek	
Budapest–Farkasrét	szórvány
Erdőtelek–Bernáthegy	szórvány
Karos II. temető 52. sír	10. század első harmada
Nógrádsáp	10. század közepe (?)
Pozsonysárfő (Blatné, SK)	szórvány
Szered (Sereď, SK) I. temető 1/1957. sír	szórvány
Szerencs	szórvány
Σ: 7 eset	keltezhető: 2 eset (28,6%)

66 Jósa 1914, 304–308. Mivel a lelőhelyet a legutóbbi hitelesítő ásatásnak nem sikerült megtalálnia (vö. Révész 1991, 622.), így az egykori temető méretének becslése is csak egy újabb, sikeres hitelesítés után válhat majd lehetővé.

67 Rejholcová 1974, 435. Az ásató az egykori temető méretét 250 sírra becsülte.

68 Révész 2000.

69 Mesterházy 1996, 375.

70 Révész 2003.

71 Ez utóbbi megnevezéseket az alábbi táblázatokban a közérthetőség kedvéért meghagytam. A „virágos" díszítés valójában a riegli összekapcsolt palmettával azonos, az „indás-virágos" forma két, egymással szembefordított félpalmettát takar, míg a „virágmintával osztott indás" díszítés az előbb említett félpalmetták szétbomló változataként jött létre. E fogalmakra lásd közlés előtt álló disszertációmat: Bollók 2012, 481–482.

72 Révész 1996, 111–115.

Az ún. „indás–virágos" díszű (öv)veretek	
Bana–Ördögásta hegy 1. sír	10. század első fele
Gnadendorf (AU)	10. század első fele vagy utolsó harmada
Nagykőrös 2. sír	10. század
Nagylók–Erdőmajor	szórvány
Neszmély	szórvány
Szekszárd–Hidaspetre dűlő	szórvány
Perjámos (Periam, RO)	szórvány
Vágsellye (Šaľa, SK)–Veča	a leletkörnyezet közöletlen
Σ: 8 eset	keltezhető: 3 eset (37,5%)

Az ún. „virágmintával osztott indás" díszű (öv)veretek	
Kenézlő II. temető 50. sír	10. század első fele
Nagykörű	szórvány
Öcsöd	szórvány
Szolnok–Strázsahalom	szórvány
Σ: 4 eset	keltezhető: 1 eset (25%)

A Zemplén-típusú (öv)veretek	
Bodorogvécs (Več, UA)	szórvány
Gáva–Vásártér 1. sír	10. század 2. fele
ismeretlen lelőhely	szórvány
ismeretlen lelőhely	szórvány
Karos II. temető 16. sír	10. század közepe
Komárom	szórvány
Magyardiószeg (Sládkovičovo, SK) 1. sír	10. század
Miskolc–Repülőtér 4. sír	10. század 2. fele
Szentes–Nagyhegy, Bogyóné földje	szórvány
Szentes–Nagyhegy, Szathmári I. földje	szórvány
Taksony (Matúškovo, SK)	10. század második fele
Tiszaeszlár–Újtelep	közöletlen
Zemplén (Zemplín, SK)–Szélmalomdomb	10. század első fele/közepe
Σ: 13 eset	keltezhető: 6/7 eset (46,2/53, 8%)[73]

Készítéstechnikai kérdések

A fenti összeállítás jól mutatja a bizonytalanságokat. Amellett, hogy a szórványok, illetve a csak részleteiben feltárt temetők nagyon magas száma és aránya miatt a jövő kutatásának egyik fontos útját egyértelműen az 1960–1970-es években Dienes István és Bálint Csanád, majd az elmúlt évtizedekben Révész László által végzett úttörő jelentőségű lelőhely-azonosítások és hitelesítő ásatások szisztematikus folytatása kell, hogy jelentse, talán nem haszontalan az eddig feltárásra került leletek más – eddig kevesebb hangsúlyt kapott – szempontok szerinti vizsgálata sem. Első lépésként hasznosnak tűnt az eleddig kevéssé tárgyalt – technikai jellegű – megközelítésből is megvizsgálni a kérdéses tárgytípust. Annál is inkább, mert az (öv)veretek mind az alapanyag, mind pedig a lelettípus tekintetében feltűnően egységes képet mutatnak. A mostanáig ismertté vált (öv)veretek elsöprő többsége a réz, illetve az ezüst valamely ötvözetéből öntött darab. Azon három (öv)veret(sor), mely az arany valamely

73 Az eltérést a közöletlen tiszaeszlári veretsor okozza, amely keltezhetőségéről a teljes leletanyag közlése után alkothatunk képet.

ötvözetéből készült (Beszterec,[74] Debrecen környéke,[75] Kétpó[76]) sajnálatos módon mindegyike szórvány. Ez már csak azért is különösen sajnálatos, mert a három arany alapú ötvözetből öntött veret(sor) közül kettő egyedi jellegzetességeket hordoz: a kétpói lelet veretei között került elő mindezidáig az egyetlen préselt (öv)verettípus a honfoglalás korából, míg a Debrecen környékéről származó veret az állatábrázolásos honfoglalás kori (öv)díszek igen szűk csoportjához tartozik.[77] (Ugyancsak egyedi az eddig egyetlen közzétett településről származó – nézetem szerint már a 11. századból származó – (öv)veret is: igazán jó párhuzama az általam ismert Kárpát-medencei leletanyagból ennek sincsen.[78])

Visszatérve a készítéstechnikára: mint fentebb említettem, már Mesterházy Károly és Révész László is kísérletet tett a vereteket előállító műhely(ek) meghatározására. Mindkettejük munkáját döntően korlátozta az a tény, hogy mind a mai napig egyetlen helyi (öv)veret-előállításra utaló régészeti emlék sem került elő a Kárpát-medence területéről (azaz egy ilyennel mégis csak rendelkezünk, amint arra az alábbiakban még visszatérek).

Ilyen (öv)veret-előállításra utaló régészeti emlék alatt a magam részéről három, egymástól természetesen nem független lelettípust tartok elképzelhetőnek.

1.) A legkézenfekvőbb az lenne, ha „műhelyként" értelmezhető régészeti objektumot sikerülne megfogni. Erre azonban a nálunk sokkal szerencsésebb helyzetben lévő területeken sem mindig akad példa. Nyilvánvalóan hozzájárul ehhez az is, hogy igen kevés, biztosan a 10. századra datálható települést ismerünk az egykori magyar szállásterületről, ám ez sem magyarázza meg, hogy miért nem látjuk a korabeli ötvösök munka- vagy raktárhelyiségeit, vagy akár csak szerszámaikat, illetve a tevékenységük során keletkezett hulladékot. Nem áll ugyanakkor e tekintetben a magyar honfoglalás kora egyedül a Kárpát-medence korábbi időszakaival összehasonlítva. A 10. századi öntési tevékenységnél használt kemencékről, tégelyekről, szerszámokról, illetve a gyártás során keletkezett félkész termékekről, hibás öntvényekről és gyártási hulladékokról viszont kiváló képet nyerhetünk a bulgáriai Novosel mellett feltárt, a Kárpát-medencei anyagi kultúra sok eleméhez igen hasonló tárgyspektrumot előállító öntőműhely maradványaiból.[79]

2.) Ha már fentebb a gyártási hulladék szóba került: szintén nem közöltek eddig a Kárpát-medence területéről olyan (öv)veretet, mely 10. századi gyártási hulladékként vagy félkész termékként lenne értelmezhető. E tekintetben például az avar kor kutatása – ha nem is sokkal, de – jobban áll a honfoglalás koránál, hiszen néhány szórvány (zömmel magángyűjteményből származó) hibás öntvény már ismertté vált.[80] Szintén ismerünk – s nem is kis számban – a gyártásnál használt matricákat, félkész termékeket, illetve gyártási hulladékot az egykori első Bolgár Cárság területéről.[81] Ezek egy jelentős része – a novoseli műhely kivételével – ott is szórványlelet, ám ez ott a régészet helyi sajátosságának tekinthető. A korszakba tartozó (öv)veretek döntő többsége ugyanis Bulgáriában rablóásatásokból származik, amelyek anyagának egy része jut csak az illetékes múzeumokba. Így arról, hogy az onnan ismert szórvány veretek sír, település-, avagy műhelyleletek-e, sajnos semmi biztosat sem tudunk.[82]

74 Hampel 1907, 104; Istvánovits 2003, 30, 20. t. 1.

75 Nepper 1996, 218.

76 Selmeczi 1980.

77 Vö. Révész 1997, 176–177. listájával. A Révész László által összeállított lista 8. tételének, a Nagymágocs-homobányai veretnek övvereteként történő meghatározása kevéssé valószínű, ugyanis az eredetileg állatfejet ábrázoló veretként – fejjel lefelé – közzétett (Bálint 1991, 242. 55. kép) tárgy valójában az oroszlánt megjelenítő veretek közé tartozik. Az oroszlános veretek az eddig rendelkezésre álló analógiák alapján azonban kizárólag lószerszámzatot díszítettek.

78 Lázár 1998, 3., 39. kép 3. A másik, közöletlen teleplelet eddig csak említésből ismert, vö. Langó 2007, 43. 1. táblázat.

79 Ennek közlését lásd: Bonev–Dončeva 2011.

80 Winter 1996, 366–358.

81 Pletn'ov 2004; Jotov–Pavlova 2004, 73, Obr. 54, illetve Bonev–Dončeva 2011.

82 Egyetlen gyanút keltő tény azonban figyelemre érdemes. A közölt leletanyagban – melynek többsége még mindig rajzos formában jelenik meg – sok esetben egyértelműen látszik a veretek hátoldalán elhelyezkedő szegecsekre kalapált (az egykori rögzítés célját szolgáló) ellenzőlapocskák megléte. Vö.: Jotov–Pavlova 2004, 77, Tab. 60; Pletn'ov–Pavlova 1994–1995, Tab. VI. 99, 115–117, Tab. VII. 132, Tab. IX. 158, 162–166, Tab. X. 172, 198, 191, Tab. XI. 195–196, 199, 204–206, 209, 211–212, Tab XII. 223, 225, Tab. XIII. 229, 241–242, Tab. XIV. 245, 247–250, 252, 261, Tab. XV. 266, 269, Tab. XVII. 299. (A válogatás csak az első 300 veret korszakunkba tartozó részéből készült.) E lapocskák jelenléte a sohasem viselt vereteknél értelmetlen lenne. Így marad annak a lehetősége, hogy a tárgyak legalább egy része településekről és temetkezésekből származik. A korszakból ismert, nagyrészt vagy teljesen feltárt településekről azonban általában nem kerül elő 10–20 darabnál több (öv)veret, vö. Odarci I: Dončeva-Petkova 1999, Skala: Jotov–Atanasov 1998, Iatrus–Krivina (kincsleletként): Gomolka-Fuchs 2002, Jakimovo: Milčev 1966. Így a magam részéről valószínűnek tartom, hogy a veretek egy része sírok kifosztásával kerül elő, majd a rablók kezéről múzeumba. Ennek ellenre nem ismert olyan publikált 9–11. századi temetkezés a mai Bulgáriából, ahol e verettípussal eltemetett halottat találtak volna. Ehhez feltehetőleg nagyban hozzájárul a bulgár régészetben megmutatkozó „rezidenciális optika" is, vö. a bulgár régészet kutatási preferenciáiról a Takács 2006, 173–178. által mondottakkal.

3.) Hasonlóan furcsa a régészeti szakirodalomban „öntőmintának" nevezett tárgytípus Kárpát-medencei hiánya is. Ebből ugyan egy közölt darabot fel tudunk mutatni a honfoglalás kori emlékanyagban, ám a legutóbb ezen agyagpalából faragott mintával foglalkozó Kovács László arra is teljes joggal mutatott rá, hogy e kő negatív segítségével készíthető tárgyak igencsak idegenek a honfoglalás . kori magyar emlékanyagban ezidáig napvilágot látott elemektől, s jó párhuzamaik · inkább a Kelet-Európában tevékenykedő ruszok emlékanyagából ismertek.[83] Hasonló helyzetet tapasztalhatunk az avar kor kutatásában is. Ott ugyan számszerűen több negatív köztes minta vált ismertté,[84] ám ezek között sem találunk egyet sem, mely övveret előállítására szolgált volna, pedig az avar kor számszerűen is sokkal több övdísszel büszkélkedhet a 10. századnál. Ugyanakkor a 7–10. században a Kárpát-medencét körülvevő hatalmas területekről igen nagy számban állnak rendelkezésünkre kőből és más anyagból faragott negatív köztes minták, melyek között az övdíszek előállítására szolgálók is előfordulnak.[85] Megtaláljuk a negatív köztes mintákat és a valódi öntőformákat a skandináv (viking) leletanyagban,[86] a nyugati szláv területeken,[87] a kelet-európai erdőövben,[88] a Krím-félszigeten,[89] a mai Románia regáti területein,[90] Dunai Bulgáriában[91] és a Bizánci Birodalom egykori területein is.[92] Itt kell megemlékezni azon fém előmodellekről is, melyek szintén övdíszek előállítására voltak használatosak.[93]

Éppen ezen előállítás-nyomok teljes hiánya miatt a 10. századi emlékeket vallató kutatás egy módszertani szempontból bizonytalan eljáráshoz volt kénytelen folyamodni: a sírleletek topográfiai helyzete alapján kíséreltek meg műhely(eke)t meghatározni. Ehhez járultak Mesterházy Károly tanulmányában az azonos „öntőmintából" kikerülő tárgyak, melyekről a szerző az alábbi definíciószerű meghatározást adja: „A méretek és a minta azonossága azonos öntőmintára, kisebb eltérések mind a méret, mind a minta tekintetében azonos mesterre vagy műhelyre engednek következtetni."[94] E meghatározás egyes nehézségeivel a szerző maga is tisztában volt: „Sajnos, minden azonosság ellenére is lehetnek különböző öntőmintából egyes veretek, mert hátlapjukat, ill. a verettel együtt öntött aklaszegecseket nem ismerjük. Összevetéseink csak alak- és formakincs szerint készültek."[95] Ha a teljes egyezések valóban azonos minta után készült darabokat jelentenek is – akár köztes kő negatívról, akár előmintáról (matrica), akár ősmodellről legyen is szó –, a fent hivatkozott „kisebb eltérések" azonban korántsem bizonyos, hogy azonos műhelyre, még kevésbé, hogy azonos mesterre utalnak. Éppen az utóbbi évtizedben Bulgáriából ismertté vált nagyszámú olyan övveret jelzi ezt a legtökéletesebben, amelyek forma és díszítés tekintetében alig, vagy semmiben sem különböznek a Kárpát-medencei daraboktól.

E nehézségek figyelembe vételével célszerűnek tűnt két, eddig csak részben elkezdett utat megkísérelni végigjárni:

1.) Az azonos minta után készültnek feltételezett darabok személyes vizsgálatával kísérletet tenni az eddigi kutatásban felmerült azonosságok mértékének tisztázására, illetve
2.) olyan – zömmel technikai jellegű – kritériumok után kutatni, amelyek szerencsés esetben egy-egy mesterre vagy műhelyre lehetnek jellemzőek.

Az első kérdésben megfogalmazott problémához az alábbi vizsgálati módszert[96] választottam: a tárgyak leírása és méretadatainak felvétele után minden általam vizsgált veret elő- és hátoldaláról fényképet készítettem

83 Kovács 2005, 48–49. Az „öntőminta" képét lásd ugyanott.

84 Szeged-Bilisics: Költő 1982, 13. ábra, Rácz 2004, LXXXVIII. tábla 1; Vác-Kavicsbánya 140. sír: Tettemanti 1977, Tettemanti 2000, Taf. 39; Jász-Nagykun-Szolnok megye: Rácz 2004, LXXXVIII. tábla 2; már legfeljebb politikailag avar fennhatóság alatt álló területről, a Budureasca patak völgyében fekvő lelőhelyekről: Măgureanu–Ciupercă 2004–2005.

85 Gupalo–Ivakin 1980; Bavant–Ivanišević 2006, Fig. 33; Daskalov 2004; Stanilov 2006, 182, Obr./Abb. 10.

86 Ulbricht 1978, 113, Taf. 36–37; Capelle–Vierck 1971; Capelle–Vierck 1975, Capelle 1979.

87 Schmidt 1994, 120. 53 lelőhelyről ismer ilyeneket.

88 Eniosova 2002.

89 Baranov 1977, Majko 2004, 237–241.

90 Szmoniewski 2002.

91 Daskalov 2004; Stanilov 2006, 182, Obr./Abb. 10; Doncheva–Nikolov 2010.

92 Bavant 2005; Bavant–Ivanišević 2006, Fig. 33.

93 Itáliából (bizánci csat előállításához szolgáló darab): Ravenna 1983, 166, Nr. 16.15, Bulgáriából: Dončeva-Petkova 1992; Pletn'ov 2004. (9–11. századi övdísz előállításához). Érdekes, hogy a korábbi, préseléshez használt minták viszonylagos magyarországi bőségével (vö. Rácz 2004.) ellentétben Bulgáriából eddig alig ismerünk ilyet: Jotov 1998. (6–7. századi övveret előállításához).

94 Mesterházy 1989–1990, 240.

95 Uott.

96 A technikai feltételek híján a svéd kutatók által alkalmazott, sokkal pontosabb eredményekkel szolgáló szkenneléses eljárásra (vö. Hedenstierna-Jonson–Holmqiust Olausson 2006, 13) nem volt lehetőségem. A veretek előállítása során alkalmazott készítéstechnikai eljárás egyes lépéseit figyelembe vételéve azonban a túlzottan pontos mérések sem garantálnak biztosabb végeredményt.

a külön erre a célra kialakított fényképezőállványról, ugyanazon magasságból, ugyanazon közelítéssel. A viszonyok visszaellenőrizhetősége érdekében minden fotón ugyanazon, 1 cm-es beosztású mérőszalag szerepel a tárgy mellett. Ez a tárgyaknak a számítógép segítségével elvégzett egymásra vetítése során lehetővé tette, hogy a méretarány esetlegesen fellépő változásával előforduló problémákat észlelni és korrigálni lehessen.

A szakirodalomban az alábbi veretek kapcsán merült fel az azonos minta után készülés lehetősége:

Lelőhely (1.)	*Lelőhely (2.)*	*Irodalom*[97]
Bodorgvécs (Več, UA) (csat)	Karos II. temető 14. sír (csat) Karos II. temető 29. sír (csat)	Révész 1996, 107. Révész 1996, 107.
Bodrogszerdahely (Streda nad Bodrogom, SK)	Geszteréd-Kecskelátó dűlő	Mesterházy 1989–1990, 240.
Bodrogvécs (Več, SK)	Zemplén (Zemplín, SK)-Szélmalomdomb	Mesterházy 1989–1990, 240.
Budapest-Farkasrét	Szered (Sereď, SK) I. temető I/57. sír Pozsonysárfő (Baltné, SK)	Dienes 1973, 196. Mesterházy 1989–1990, 240.
Budapest-Farkasrét	Ladánybene-Benepuszta Kenézlő I. temető 16. sír	Mesterházy 1989–1990. 240. Mesterházy 1989–1990. 240.
Karos II. temető 14. sír	Karos II. temető 29. sír	Révész 1996, 107.
Kenézlő II. temető 46. sír (szíjvég)	Kenézlő II. temető 50. sír (szíjvég) Pilin-Leshegy 1. sír (szíjvég)	Mesterházy 1989–1990, 241. Mesterházy 1989–1990, 241.
Kenézlő II. temető 50. sír	Öcsöd-Kovácshalom	Mesterházy 1989–1990, 241.
Kömpöc (szíjvég)	Zemplén (Zemplín, SK) – Szélmalomdomb (szíjvég)	Kürti 1994, 376.
Orosháza-Kristó téglagyár	Orsova (Orşova, RO)	Dienes 1965, 154.
Tiszavasvári-Aranykerti tábla B. sír	Szarvas-Tessedik Sámuel utca 8. sír	Dienes I. leltárkönyvi bejegyzése[98]
Szered (Sereď, SK) I. temető I/58. sír	Kolozsvár (Çluj-Napoca, RO)-Zápolya u. 1. sír	Mesterházy 1989–1990, 240.

Emellett Révész László ugyancsak lehetségesnek tartotta a nemzetközi szakirodalomban líra alakú palmettának nevezett motívummal díszített 6 csat (Anarcs, Kenézlő II. temető 42. sír, Kenézlő II. temető 50. sír, Karos II. temető 61. sír, Karos III. temető 11. sír, Rétközberencs-Paromdomb 2. sír) kapcsán az azonos minta használatát. A fentiek szerint elvégzett vizsgálatok bár nem a várt eredménnyel zárultak, bemutatják a kutatás előtt álló két fő nehézséget.

1.) Az egyik probléma objektív jellegű: a szórványok nagy száma és aránya megnehezíti mind a készítési helyre vonatkozó, mind a relatívkronológiai értékelést. Ahol sikerült feltételezni az azonos minta utáni készülést, a „pár" legalább egyik darabja szórvány.
   a.) Anarcs – Kenézlő 50. sír: az anarcsi csat.
   b.) Kenézlő 50. sír – Öcsöd: az öcsödi veretek.
   c.) Anarcs – ismeretlen lelőhely (MNM)[99]: mindkettő szórvány.

97 Lehetőség szerint a felvetésnek az irodalomban történő első megjelenítését adom meg.

98 Révész 2005, 181. megfogalmazása szerint „igencsak hasonlónak" tartotta a vereteket.

99 A szintén a MNM-ban található anarcsi keskeny veret 2 darab hasonmásverete közöletlen. (MNM 61.45.1.A leltári szám alatt.) A tárgyaknak az anarcsi lelettel való kapcsolata ugyan nem zárható ki, ám az anarcsi veretek eddig megjelent egyetlen publikációja sem tud ezekről, de az 1961-es (újra)leltározás előtti közlemények sem emlékeznek meg e 2 veretről. (A veretek problémáját a Dienes István vezetésével végzett nagy revízió sem tudta megoldani, ezért azokat az „azonosítatlan" kategóriába sorolták.) Az anarcsi tárgyak múzeumba kerülésének körülményeit ismerve (vö. Istvánovits 2003, 16–17, a korábbi irodalommal) nem tűnik valószínűnek, hogy e két veret is azokkal egy együttest alkotva jutott a Nemzeti Múzeumba. Két közöletlen hasonmás veret található továbbá a Kisvárdai Múzeumban is, amelyeknek sem lelőhelyéről, sem a múzeumba kerülés körülményeiről nem sikerül adatokat találnom a múzeumban (a tárgyak leltározatlanok).

d.) Szentes-Nagyhegy: mindkét veretsor tulajdonképpen szórványnak tekinthető.

Ezek mellett nagy valószínűséggel kizárhatónak tartom az alábbi veretek egyazon ősmodell felhasználásával történő készítését:

a.) Bodrogvécs – Tiszaeszlár-Újtelep – Zemplén

b.) Kömpöc – Zemplén (szíjvégek)

A Tiszavasvári–Aranykerti táblán és a Szarvason előkerült veretsorok esetében az előbbi darabok kopott-sérült volta miatt a fenti vizsgálat eleve nem – a szarvasi tárgyak installációról való lekerülése után sem – vezethetne megnyugtató eredményre. Hasonló a helyzet a kenézlői II. temető 46. sírjából ismert szíjvéggel is, amely nagyon rossz állapotban maradt ránk (kettétörött, erőteljesen restaurált és kopott formájában csak korlátozott összehasonlításra alkalmas).

2.) A másik korlátozó tényező szubjektív jellegű: a kérdéses tárgyak a korszak vezérleleteiként gyakorta hosszú távon a kiállítások vitrinjeiben vannak, ezért legtöbbször csak bőrre vagy textilre ragasztott állapotban vehetők kézbe. A Budapest-farkasréti, a geszterédi, több karosi, a pilini és több más tárgy vizsgálatára eddig azok ilyen módon felszerelt állapota miatt csak korlátozottan volt lehetőségem.

3.) Ezek mellett az általam eddig elvégzett anyaggyűjtés hiányosságairól is szólnom kell: nem volt módom még személyesen vizsgálni a bodrogszerdahelyi, a kolozsvári, az orosházi, a pozsonysárfői leleteket.

A fent megfogalmazott második kérdés: a technikai jellegű kritériumok elemzése sem vezetett az eddig személyesen megvizsgált mintegy 1500 veret esetén eltérő ötvöstechnikai eljárások elkülönítéséhez.

1.) Az egyes veretekre, illetve veretcsoportokra jellemző *anyagösszetétel*ek megállapításához nagy szériában elvégzett archaeometriai vizsgálatokra lenne szükség, amelyek jelenleg éppen csak elkezdődtek.[100] Egy-egy szerencsés lelet a jövőben minden bizonnyal közelebb visz majd bennünket az előállító mesterek/műhelyek, illetve a relatívkronológia kérdéseinek megválaszolásához is. A jelenlegi (kényszerű) gyakorlat ugyanis, miszerint a tárgyak leírásánál „bronzról" vagy „ezüstről" beszélünk, az öntésnél felhasznált nyersanyagok sokszínűsége miatt félrevezető. (Éppen ezért – bár a tényleges anyagösszetétel ismeretéhez nem juttat bennünket közelebb – a valósághoz való viszony pontosabb megközelítése miatt célszerű a tárgyak leírásaiban az alapanyag megadásánál az ezüst alapú, illetve a réz alapú kifejezések használata.[101]) Egyetlen példát idézve: a formai szempontból azonos típust képviselő veretek alapanyagainak szabad szemmel is jól látható különbözőségeire a két (?) Szentes-nagyhegyi garnitúrát említem, amelyek esetében az azonos ősmodell utáni készülés ugyan feltételezhető, a felhasznált ötvözetek összetételének az eltérése azonban jól érzékelhető.

2.) Az *öntéstechnika* – mely más korszakokban gyakran komoly eltéréseket mutat egy-egy tárgytípuson belül is – a 10. századi (öv)veretek (és általában is: a kisméretű öntött veretek) esetében meglehetősen egységesnek mutatkozik. A szokatlanul vékony (zömmel mindössze 0,1 cm, nem ritkán pedig 0,05 cm vastagságú) tárgyak minden valószínűség szerint azonos technikával, az ún. vékonyöntés (*thin casting*) technikájával[102] készültek. Ennek következtében olyan regionális eltérések, melyek esetlegesen eltérő mesterekre/műhelyekre utalnának, a makroszkopikus vizsgálatok alapján nem voltak elkülöníthetők. Ugyanezen vizsgálatok során sikerült hét, formailag különböző, a késztermékekre jellemző hátoldal-kialakítást megfigyelni, ezek azonban nem az eltérő öntéstechnikának köszönhetik létüket, hanem az azonos technika eltérő kivitelezéséből következnek.[103] A 10. századi Kárpát-medencében alkalmazott vékonyöntés technikája ráadásul igencsak hasonló kialakítású vereteket eredményezett, mint a N. V. Eniosova és V. V. Muraševa által rekonstruált, a kelet-európai 10–11. századi (öv)vereteket előállító „volgai bolgár iskolára" jellemzőként leírt öntéstechnika.[104] Ez utóbbi tény a két térségben használt öntéstechnikák azonosságára vagy nagyon hasonló voltára utal.

100 A Szegedy Emil által 1960-ban közzétett eredmények (Szegedy 1960.) hitelesítésre szorulnának, modernebb vizsgálatot pedig alig tudunk felmutatni, vö. Mehofer–Greiff 2006, Greiff 2011. Ugyancsak Susanne Greiff végzett vizsgálatokat a *„Heldengrab im Niemandsland"* címmel Mainzban megrendezett kiállítás alkalmával a kiállításon szereplő tárgyakon: Greiff 2012.

101 Az angolszász kutatásban ez bevett gyakorlatnak számít. Az arany alapú ötvözet *(gold-based alloy)*, ezüst alapú ötvözet *(silver-based alloy)* és a réz alapú ötvözet *(copper-based alloy)* használatára lásd pl. La Niece–Cowell 2008.

102 A vékonyöntés lépéseire lásd Coatsworth–Pinder 2002, 80. rekonstrukcióját. A magyar tárgyak e technikával való készülését először Bühler 2006. ismerte fel.

103 Erről bővebben lásd: Bollók 2012a, 230–231.

104 Eniosova–Murashova 1999, Muraševa 2000, 8–14, Muraševa 2006. Az orosz szerzők által meghatározott öntéstechnikai folyamat nem egyezik meg minden részletében a Coatsworth–Pinder 2002. és Bíró–Szenthe 2011. által vázoltakkal. Tekintve azonban, hogy az utóbbi két szerzőpáros az általuk leírt folyamattal az eredeti öntvényeknek megfelelő darabokat kísérleti úton is képes volt reprodukálni, az orosz szerzők által leírtak hasonló bizonyításra szorulnának.

Ugyanezt a technikát egyébként az utóbbi években késő avar öntvényeken is megfigyelték, illetve az egyes munkafázisokat rekonstruálták.[105]

3.) Szintén feltűnően egységes a vereteken látható *felfüggesztés*-technika: minden esetben – az utólagos pótlásoktól eltekintve – a verettel egybeöntött szegecsek voltak megfigyelhetők,[106] melyeket az öv/lószerszámzat/stb. bőrén/textilén átdugva vagy elhajlítottak,[107] vagy kis ellenzőlapokkal egészítettek ki oly módon, hogy az ellenzőlapocska szegecsre történő ráhúzása után a szegecs végét enyhén szétkalapálták. A szegecsek átlagos mérhető hossza 0,2–0,4 cm között váltakozik, s a két szám számtani átlaga, azaz a 0,3 cm nemcsak számtani értelemben tekinthető átlagosnak – az aklák többségénél ugyanis ez a 0,3 cm-es hossz volt megállapítható. (A mérések pontosságánál figyelembe veendő, hogy a 0,2–0,4 cm-es hosszúság csak az egyenes hátoldalú vereteknél tarható az öv/lószerszámzat/stb. bőr/textil alapanyagán átvezethető teljes hossznak, az ívelt hátoldalú vereteknél az ívelődés miatt még 0,05–0,1 cm-t le kell számítani.)

A HASZNÁLAT KÉRDÉSE

A fenti tény első pillantásra meglepő, s felveti az öv/lószerszámzat egykori vastagságának kérdését. Erre nézve mindeddig öt egymástól független adatot találtam.

a.) Az egyik a perbetei sírból előkerült öv, melynek bőrmaradványai közül két töredék ma a Magyar Nemzeti Múzeumban található. Az egyik vastagsága 0,15 cm, a másiké a mérés helyétől függően 0,2–0,25 cm. Ha figyelembe vesszük a sírban a bőrrel bekövetkezett változásokat (első sorban a bőr kiszáradását), akkor is valószínűleg 0,25–0,35 cm vastag egykori övről beszélhetünk.

b.) A másik a Dienes István által *in situ* feltárt Tiszaeszlár-bashalmi öv. Ennél azonban a bőr vastagsága az általam folytatott vizsgálat időpontjában pontosan nem volt mérhető. Általagosan becsülhető értéke ennek is 0,15–0,2 cm, amely hasonlóan a perbetei övhöz 0,2–0,3 cm-es eredeti vastagságot jelenthet.

c.) A harmadik lelet a Sárbogárd–Tringer tanyai 33. sír övének bőr maradványa. A ránk maradt és általam látott bőrtöredékek közül három esetében volt az egykori bőrszíj mindkét hosszanti éle eredeti. Ezek szélessége 1,7–1,8 cm, míg az összes töredék vastagsága a 0,1 cm és a 0,25 cm közötti tartományban mozgott. A kiszáradás előtti vastagság itt sem lehetett jelenősen nagyobb 0,2–0,3 cm-nél.

d.) A negyedik adatot a Tiszaszederkény–TVK lelőhelyen megmentett övgarnitúra szíjvégének és csatjának hátoldalán található bronzlemezek szolgáltatják, amelyek a veret hátoldalával az egykori bőrdarabot fogták közre. A két sík között mérhető távolság a szegecseknél 0,19 cm, míg a tárgyak közepénél 0,3–0,32 cm.[108] Ebben az esetben a szegecsek hossza 0,4 cm (szíjvég) és 0,35 cm (csat) volt.

e.) Az ötödik adatot a Rakamaz–Stárzsadomb lelőhelyen, sajnos erős bolygatás nyomán napvilágra került, a későbbiekben „A"-val jelzett sír csatjának és szíjvégének a tiszaszederkényihez hasonló megoldású hátlapjai szolgáltatják.[109] Mivel a tárgyak az általam végzett vizsgálatok idején bőrre installálva voltak láthatóak, így a csat adatainak felvételétől el kellett tekintenem.[110] A szíjvégen a tárgy hátoldala és a lemez között 0,25–0,3 cm-es távolság volt mérhető, mely az íves oldal (azaz a tárgynak az öv végéhez közelebb eső része) felé szabad szemmel is láthatólag csökkent. (E csökkenés mértéke azonban a felszerelt állapot miatt nem volt megállapítható, így számszakilag nem kifejezhető.)

A fenti adatok fényében, illetve a veretek magasság-adatait ismerve a honfoglalás kori magyarok öveinek többsége 2–4 cm széles és 0,2–0,3 cm vastag bőrcsíkból készülhetett. Legalábbis abban az esetben, ha a széles veretek magassága/a keskeny veretek szélessége az öv szélességét is jelzi, azaz az általunk ismert vereteket nem egy jóval szélesebb bőr/textil övre voltak felszerelve. Ez utóbbi lehetőség ellen szól az esetek többségében, hogy a megmaradt néhány övhöz tartozó bőrtöredék a veretek

105 Bíró–Szenthe 2011, 162–163.

106 A nem-egybeöntött szegecsek lehetőségét meggyőzően cáfolta az orosz anyaggal kapcsolatban: Eniosova–Murashova 1999, 1094.

107 Egyetlen esetben, az egyik Szentes-borbásföldi veret egyik szegecsén volt mindössze megfigyelhető, hogy az általában kör, illetve ovális keresztmetszetű drót helyett téglalap keresztmetszetű drótból kialakított szegecset majdnem teljesen visszahajlították, azaz lényegében egy fülecset alakítottak ki.

108 Az eltéréseket a lemez erősen hajlott állapota adja, mely az előkerülés szerencsétlen körülményeinek következményeként is előállhatott, vö. K. Végh 1992.

109 A teljes leletegyüttes közöletlen, az előkerülés körülményeiről rendelkezésre álló információkat és a veretek fényképes közlését lásd: Fodor 1996.

110 A Tisazeszlár–bashalmi II. temető in situ feltárt övének csatja alatt is ilyen lap van, ám a leletet a sírbeli állapotában rögzítő merevítés miatt ez sem volt mérhető. Szintén nem volt módom eddig megvizsgálni a karosi első temetőből származó, s a Dókus gyűjteménnyel együtt Kassára került szíjvéget, mely esetén az eredeti közlemény rajza (Dókus 1900, 53, 4. kép), s a Révész László által közölt újabb fénykép (Révész 1996, 177.t.9.) is tanúskodik egy ilyen lap meglétéről. A leletet őrző kassai múzeum ottjártamkor átépítés alatt volt.

magasságának/szélességének megfelelő szélességű, illetve, hogy az öv lecsüngő részére kerülő veretek arányait a bőrszalag futásának irányításához igazítva változtatták meg. E meglehetősen keskeny és vékony övek első látásra is felvetik az egykori tartósság és használhatóság kérdését – főként, hogy a szakirodalomban a veretekkel díszített öveket gyakran fegyverövnek írják le. Habár magam sokkal inkább *díszöv*nek tartom e veretekkel díszített darabokat (ami természetesen nem zárja ki, hogy a megfelelő alkalmakkor díszfegyvereket is akasztottak rájuk, azaz ilyenkor fegyverövként is funkcionáltak), a bőrök vastagságának vizsgálatakor azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk egy további összehasonlító szempontot sem. A Sárospatak–baksahomoki[111] temetőből előkerült szórvány rozettás lószerszámveret-garnitúra hátoldalán igen jó állapotban megmaradt bőrmaradványok vastagsága ugyanis szintén nem haladja meg a 0,2–0,25 cm-t, de még a(z igaz egyetlen ilyen példaként fennmaradt esetben) kettéhajtott (s dupla vastagsággal a veret alá helyezett) egyik bőrdarab sem vastagabb 0,3 cm-nél. Azaz egy nagy valószínűséggel az elhunyt életében is használt, s (használata esetén) jelentős igénybevételnek kitett lószerszámzat bőr szíjazata is az öveknél látottakhoz hasonló vastagsági és szélességi[112] adatokkal jellemezhető.

Itt kell szólnom néhány olyan garnitúráról is, amelyeknél a rögzítés módja a fenti megfigyelések figyelembevételével is kérdésesnek bizonyult. A legegyértelműbb esetet a karosi II. temető 35. sírjának övveretsora jelenti, ahol az összes szegecset 0,3 cm magasságban levágták, de sem a szegecs elhajlítására, sem ellenzőlap ráhelyezésére és a szegecs végének elkalapálására nem került sor. Maga a veretsor egyébként egyértelműen rontott öntvényekből áll, amelyek felülete az öntés során felhólyagosodott, így olyan rossz minőségű tárgyak keletkeztek, melyeket az ötvösnek nem volt érdemes megkísérelni a felület utólagos megmunkálásával kijavítania. Minden jel arra utal tehát, hogy a halottal olyan övveretsor került sírba, melyet sem ő, sem más életében nem használt. De még így sem beszélhetünk egyértelműen a sír számára készült tárgyakról. Valószínűbbnek tűnik, hogy az egyébként az élők számára készült, de a gyártás során félresikerült, rontott öntvényeket valaki olyan kaphatta a temetésre való előkészítés (a halott felöltözetése) során, akinek életében nem volt veretes öve, vagy ha volt is, azt nem akarták az eltemetők a sírba helyezni – viszont a halottas szokások szerint veretes övvel akarták eltemetni. Az elhunyt életkora is megerősíteni látszik ezt: a sírban ugyanis egy 10–14 éves korában elhalálozott egyén feküdt.[113]

Érdemes itt egy kicsit megállni, s három irányba kiterjeszteni a vizsgálatot:

1.) Egyrészt azon (öv)vereteket tartalmazó sírok irányába, amelyek veretein a személyes vizsgálatok során erőteljes kopásnyomokat lehetett megfigyelni.

Sír	Életkor
Budapest–Farkasrét	nincs adat (szórvány)[114]
Erdőtelek–Bernáthegy	nincs adat (szórvány)[115]
Gnadendorf (AU)	14–16 év[116]
Karos II. temető 29. sír	Ad.[117]
Karos II. temető 52. sír	Mat.[118]
Karos II. temető 61. sír	Sen.[119]
Kecel–Vádéi dűlő 3. sír	nincs adat[120]
Mohács–Téglagyár 5. sír	40–45 év[121]

111 A temető közöletlen, fontosabb paramétereit lásd: Fodor 1996b. Az előkerülés után két szakdolgozat is foglalkozott a megmentett sírokkal: előbb Vinnai Klára (Vinnai é.n.), majd Sánta Barbara dolgozta fel azokat egy-egy egyetemi szakdolgozat keretében. Az itt hivatkozott adatok ismeretéért és a hivatkozás lehetőségéért Révész Lászlónak, szakdolgozata ismeretének lehetővé tételéért pedig Vinnai Klárának tartozom köszönettel.

112 Az egyetlen mérhető esetben, amely az eredeti szélességet tükrözi, egy 2,3 cm átmérőjű rozetta alatt 2,9 cm szélességű bőrdarab helyezkedik el.

113 Révész 1996, 22.

114 Dienes 1973.

115 Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, No. 523. A közöletlen lelet ismeretét Révész Lászlónak köszönöm.

116 „[...] ca. 15-jähriger Jugendliche" Pany et al. 2006, 33.

117 Révész 1996, 21.

118 Révész 1996, 26.

119 Révész 1996, 30.

120 Fettich leírásából (Fettich 1937, 106.) nem derül ki, hogy Bartucz L. nem tudta meghatározni a váz korát, vagy már Fettich maga sem tudta a csontokat beszerezni. A többi 5 váz ugyanis meg van határozva.

121 A leletről: Kiss 1983, 241. Az életkor-meghatározást Fóthi Erzsébetnek köszönöm.

Sír	Életkor
Rétközberencs-Paromdomb 2. sír	25–30 év[122]
Szarvas-Tessedik Sámuel u. 8. sír	nincs adat[123]
Tiszabezdéd-**Harangláb** dűlő 3. sír	nincs adat[124]
Tiszaeszlár-Bashalom II. temető 13. sír	Sen. (60–)[125]
Tiszaeszár-Dióskert 1. sír	idős nő[126]
Tiszavasvári-**Aranyker**ti tábla B. sír	nincs adat[127]
Tuzsér 6. sír	Sen. (50–70 év)[128]

2.) Másrészt azon (öv)vereteket tartalmazó sírok irányába, melyek vereteiről éppen az ellenkezője volt megállapítható: szinte biztosan kizárható, hogy egykor intenzívebb használatnak volna kitéve.

Sír	Életkor
Budapest-Pestszentlőrinc	nincs adat[129]
ismeretlen lh.	nincs adat
Karos II. temető 35. sír	Inf. II.[130]
Kenézlő II. temető 42. sír	nincs adat[131]
Kunágota 2. sír	nincs adat[132]
Szolnok-Stárzsahalom	nincs adat[133]

3.) Harmadrészt azon (öv)vereteket tartalmazó sírok irányába, melyekben 20 év körüli vagy az alatti életkorú halottak nyugodtak. (Ez esetben a lista bizonyosan bővülni fog a további anthropológiai vizsgálatokkal.)

Sír	Életkor
Fonyód-Magyar Bálint Általános Iskola	20–22 év[134]
Gnadendorf (AU)	14–16 év[135]
Hetény (Chotín, SK)-Disznólegelő 3/53. sír	gyerek[136]
Izsák-Balázspuszta	18–20 év[137]
Karos II. temető 35. sír	Inf. II.[138]
Kiskeszi (Malé Kosihy, SK) 261. sír	Inf. III.[139]
Magyardiószeg (Sládkovičovo, SK) 1. sír	gyerek[140]

122 A leletről: Istvánovits 2003, 177–178. Az életkor-meghatározást Fóthi Erzsébetnek köszönöm. Éry 1977, 22. 51–55 éves kort közöl.
123 Langó 2000.
124 Jósa 1896.
125 Éry 1977, 24. A temető közöletlen, a kérdéses vereteket, illetve a II/13. sír egyéb leleteit rajzban közölte: Révész 1996, 138. t.
126 Németh 1996, 191.
127 „Erőteljes testalkatú férfi csontváza", teljesen feldúlt, életkor-meghatározás nem történt. Révész 2005, 162.
128 Révész 2000.
129 Bálint 1980.
130 Révész 1996, 22.
131 Fettich 1931, 93.
132 Móra 1932, 128–130.
133 Fettich 1937/I, 81.
134 Költő 1996, 189.
135 Pany et al. 2006, 33.
136 Točik 1968, 26.
137 H. Tóth 1976.
138 Révész 1996, 22.
139 Hanuliak 1994, 109.
140 Točik 1992, 158.

Mint a bemutatott táblázatokból látható, a két első kategória esetében antropológiai meghatározások zömmel a karosi lelőhelyről állnak rendelkezésre, így a tárgyakon tett megfigyelések értékelésében ezen adatok csak nehezen használhatóak fel.

Annyi mindenesetre látszik, hogy a gnadendorfi fiú övének veretein kívül csak a rétközberencsi temető 2. sírjában nyugvó halott tartható némileg fiatalabbnak, mint ami az övén megmutatkozó erőteljes kopásnyomokat feltétlenül indokolná. Érdemes itt azonban emlékezetünkbe idézni: a rétközberencsi veretsornak nem az összes verete erősen kopott, csak a veretsor széles és keskeny tagjaitól egyaránt különböző 8 veret. Feltehető tehát: itt is két korábban különálló veretsor egyesítésére került sor, ahogy az már más esetekben is joggal vetette fel a kutatás.[141] Érdemesnek tartom ugyanakkor arra is felhívni a figyelmet, hogy a rétközberencsi veretsor e 8 veretének közelebbi és távolabbi párhuzamai eddig mindössze négy sírleletből kerültek elő, s mind a négyben valamiféle kiegészítő-szerepet láttak el: a kenézlői II. temető 45. sírjában 1 darab,[142] a karosi II. temető 50. sírjában 1 darab,[143] a karosi II. temető 52. sírjában 3 darab,[144] míg a rétközberencsi 2. sírban a fent idézett 8 darab veret „ékelődött" az egyébként egységes díszítésűnek mondható veretsorok széles és keskeny veretei közé. Hogy ez a megoszlás valamilyen divatból kimenő verettípusra utal-e, nem tűnik biztosan megállapíthatónak (a karosi és a kenézlői példányok mindenesetre egy jóval sematizáltabb formát mutatnak), munkahipotézisként azonban talán felvethető ez az elképzelést is. Említést érdemel viszont az is, hogy e három lelőhelyen nem pusztán ez az egyetlen verettípus tűnik fel azonosként. A rétközberencsi öv líra alakú palmettával díszített csatjának párhuzamai további két-két kenézlői (II/42, II/50. sírok) és karosi (II/61, III/11. sírok) temetkezésben is feltűnnek (s a keresztirányú kapcsolatoknak ezzel koránt sincs vége), így az is joggal tűnik felvethetőnek, hogy a három – egymástól nem túl nagy távolságban élő – közösség tagjai egyazon ötvöstől vagy ötvöskörtől szerezték be tárgyaikat.[145]

Hasonló jelenséget tapasztalhatunk az összekapcsolt palmettával díszített (a szakirodalomban ún. „virágmintás"-ként emlegetett) (öv)veretek kapcsán is. E csoportnak eddig 7 lelőhely ismert a Kárpát-medencéből: ezek közül a farkasrétit, a karosit, a szeredit és az erdőtelkit tudtam személyesen megvizsgálni. A szeredi kivételével a többi veretsoron erőteljes kopásnyomokat lehetett megfigyelni. A pozsonysárfői veretekről csak rajzok, a nógrádsápiakról színes, míg a szerencsiekről fekete-fehér és színes felvételek állnak rendelkezésre.[146] Az említett színes fotókon jelentősebb kopásnyomok csak a nógrádsápi vereteken vehetőek ki, bár a millecentenáriumi katalógus részére minden bizonnyal a legszebb rajzolatú vereteke választották ki fotózásra. A szerencsi garnitúra némelyik darabján a nem túl éles fekete-fehér felvételen kopásnyomként is értelmezhető jelenségek láthatóak[147] – ez alapján azonban a veretsorról állást foglalni nem célszerű.[148] Kérdésként merülhet fel, hogy miért éppen az e motívumtípussal díszített veretek között lehetett az átlagosnál jóval nagyobb százalékban a kopottságot kimutatni? Mint általában, itt is többféle válaszlehetőség adódik, amelyek közül magam a számomra legvalószínűbbnek tűnő kettőt emelem ki. 1.) Felvethető, hogy e meglehetősen finom kivitelt igénylő motívumtípus – éppen a részletekre nagyobb hangsúlyt fektető mivoltából fakadóan – eleve sérülékenyebb volt, azaz hamarabb jelentek meg rajta jól felismerhető formában a használat során keletkezett sérülések, mint egy kevésbé részletgazdag motívumot hordozó tárgy esetében. E mechanizmust erősíthette, hogy e veretek ívelt jellegüknél fogva jobban ki voltak téve a felszínüket érő csiszoló hatásoknak is. 2.) Esetleges hosszabb használatuk összefügghet a szakirodalomban gyakorta hangsúlyozott archaikus jellegükkel. S bár az összekapcsolt palmettával díszített verettípus eddig említett kelet-európai párhuzamainak többsége valójában nem azonos motívumot hordoz,[149] maga az

141 Pl. Révész 2000, 19–20. értékelése a tuzséri 6. sír igencsak „eklektikus" összetételű garnitúrájával kapcsolatban, illetve ugyancsak Révész László megfigyelései a karosi temetőkben (pl. II/52. sír).

142 Fettich 1931, 77. kép

143 Révész 1996, 73.t.16.

144 Révész 1996, 79.t.13–15.

145 Habár a honfoglaló magyarok tárgyi hagyatékával foglalkozó szakirodalomban elterjedtnek számít annak feltételezése, hogy az ötvöstárgyak nagyobbik részét a Kárpát-medence különböző pontjain dolgozó műhelyek keretei között állították elő, disszertációmban megkíséreltem amellett érveket felsorakoztatni, hogy a produkció nagy részét sokkal inkább köthetjük egyedül, illetve egy-egy segéddel (a mester fia/inasa/szolgája) dolgozó vádnorötvösökhöz, mintsem valódi „műhelyekhez", vö. Bollók 2012, 439–459.

146 Nógrádsáp: Fodor 1996a, Pozsonysárfő (Blatné, SK): Nevizánsky 1990, Szerencs: Dienes 1973, 207, 14. ábra.

147 Dienes 1973, 14. ábra 4–5., 10., 12.

148 Az egyetlen színes képen leközölt veret (Révész 1996d, 174. 1. kép) egyáltalán nem tűnik kopottnak.

149 A már Dienes által a párhuzamok körébe vont, s később is rendszeresen idézett elizavetgradi: Fettich 1942, Taf.47.11–13, illetve a kievi múzeum tulajdonában lévő veretsor: Dienes 1973, 7. ábra. csak látszatra hasonló a Kárpát-medencei darabokhoz, valójában más motívumokat hordoznak, vö. Bollók 2012.

összekapcsolt palmetta mind a Kárpát-medencében,[150] mind a kelet-európai térségben[151] inkább a 8–9. századra tartható jellemzőnek. A legutóbb közölt lâdai veretsor[152] is 9. századi környezetből származik,[153] s habár a 9. század második és harmadik harmadára, vagy második felére helyezhető Subbotcy-horizonthoz sorolható eddig közölt sírokból e verettípus még nem látott napvilágot,[154] nincs okunk feltételezni, hogy előbb-utóbb e csoport leletei között is feltűnhet majd. Sajnos a Kárpát-medencei leletanyagban – amint fentebb láthattuk – nincs kellő fogódzópontunk a fenti 7 lelőhelyről származó tárgyak keltezésére: a kérdésben legutóbb állást foglaló Révész László ugyan csatlakozott a korai keltezéshez,[155] ám a karosi és a nógrádsápi sírok kivételével az összes többi lelet szórvány volta legalábbis óvatosságra int a verettípus használatának felső időhatárát illetőleg (amely a nógrádsápi vereteknél a 10. század közepe vagy még későbbi idő is lehet).[156] A személyesen megvizsgált négy veretsor közül három esetében, valamint a nógrádsápi veretek képén látható kopásnyomok alapján azonban feltehetőnek tűnik, hogy itt egy hosszabb használati idejű típussal állhatunk szemben. Ez az érvelés meglehetősen ingatag lábakon áll, hisz nem kínál magyarázatot arra a kérdésre, hogy miért éppen azokat a vereteket használták volna a többinél hosszabb ideig, amelyeket még az előző szállásterületről hozhattak a honfoglalók magukkal? (Ez a modell ráadásul nem számol azzal a lehetőséggel sem, hogy a korban a kelet-európai típusú (öv)veretek kereskedelmi forgalom útján is bekerülhettek a Kárpát-medencébe a honfoglalás után.) Éppen ezért úgy vélem, a két modell együttes figyelembe vétele ajánlott, s az „archaikus" jellegükkel összefüggő (?) hosszabb használati idő mellett a motívumok sérülékenyebb volta is erőteljes szerepet játszhat a megfigyelt jelenség kialakulásában. Ennek ellenére a további kutatásoknak kell tisztázniuk, miért lehettek ezek a jó kelet-európai párhuzamokkal rendelkező motívumkinccsel díszített veretek az átlagosnál nagyobb arányban hosszabb ideig használatban a Kárpát-medencében.

A fent tárgyalt, a veretek egy részén megfigyelt kopásnyomok alapján felállított csoportokkal ellentétben az (öv)veretekkel eltemetett fiatal egyének esetében némileg más kérdésfelvetések adódnak, hiszen itt az életkoradatok jelentették a csoportképzés alapját. A hetényi és a magyardiószegi leletekkel nincs különösebb probléma: ezekben minden bizonnyal másodlagos felhasználásában volt jelen egy-egy veret, ennek megfelelően mindkettő a mellkasról került elő. A 18–20 év körüli fiatalok sem okoznak gondot; a velük eltemetett, s értékelhető fotón közölt veretek közül egyik sem számít sem különösebben kopottnak, sem „verdefényesnek". (Bár mindkét állítást a személyes vizsgálattal lehetne megnyugtatóan ellenőrizni.) Az igazi kérdést a karosi II. temető 35. sírjának 10–14 év közötti és a gnadendorfi temetkezés 15 év körüli halottja jelenti. Mindkét esetben *szimbolikus övtemetkezés*re gondolok. Ám amíg a gnadendorfi esetben a kutatás által felvetett örökölt, vagy a temetés számára egy jelenlévő hozzátartozó által átadott javak feltételesen megoldást kínálhatnak, addig a karosi eset egyértelműen arra mutat, hogy a fiúval adott garnitúrát helyben – talán éppen a fiú hozzátartozói vagy az ő számukra dolgozó ötvös – állították össze. (Ha csak nem feltételezzük, hogy egy mester egy rontott öntvényekből álló övvel indul el távolabbi vidékekre kereskedni.) Ebben az esetben azonban igen csak figyelemre méltó a lelőhely: hiszen a 10. századi Kárpát-medence egyik leggazdagabb temetőjéből vált e jelenség ismertté.

A tanulmány elején néhány kiválasztott problémára koncentráló áttekintést ígértem. S ha bár e tanulmány keretei között több kérdés megtárgyalására nem tudtam sort keríteni, amelyekről érdemes lett volna szólni, a fent elmondottak talán így is megvilágítják a kutatás jelen – objektív és szubjektív tényezők által egyaránt befolyásolt – helyzetének néhány aspektusát. Az elmúlt 170 évben előkerült (öv)veretek mintegy 40–45%-a lelőhelyes vagy lelőhely nélküli szórványlelet; s a többi között is csak kis számban találni teljesen feltárt temetőből származó vereteket, illetve veretsorokat. Az összes együttes 30–35%-a részben vagy egészben közöletlen. A közöltek egy jelentős része csak kiállításra előkészített (installációra erősített) állapotban vehető kézbe, ami erősen megnehezíti, illetve behatárolja azok vizsgálatát és vizsgálhatóságát. A vizsgálható tárgyak és sírok nagy részénél pedig hiányoznak az olyan, az értékelés szempontjából nélkülözhetetlen adatok, amelyeket a metallográfiai, az ötvöstechnikai vagy az antropológiai értékelések nyújthatnának.

150 Az avar kutatás ezt a motívumot „indavirág" (Szőke 2001) vagy „virágos palmetta" (Garam 2006) név alatt tárgyalta. Szőke 2001, 116. jó érzékkel utalt arra, hogy a motívumtípus a 10. században is felfedezhető, illetve, hogy több késő avar motívummal egyetemben ez is átkerült a „morva díszgombok" motívumkincsébe.

151 Néhány közép-ázsiai készítésű csészén való előfordulását lásd: Sterlitamak: Marschak 1986, 431, Abb. 79 (Čač [?]: 8. század), Tomyz: Marschak 1986, Abb. 81 (Sogdiana vagy Čač: 8. század közepe).

152 Az újabb ásatások során előkerült lâdai 20. sírra lásd: Voronina 2007, Ris. 15–16, a még a 19. század végén napvilágra került hasonló lâdai veretekre: Âstrebov 1893, Tab. VI.3.

153 A lâdai veretes öv 9. századi keltezésére lásd Türk 2010, 286, 218. lj. A sírt az ásató a 9. század végére – 10. század első felére helyezte: Voronina 2007, 66.

154 A Subotcy-horizont (dinamikusan bővülő) lelőhelyeihez lásd: Komar 2008, 216. listáját, illetve Komar 2011 elemzését.

155 Révész 1996, 112.

156 Vö. Fodor 1996a, illetve a fentebb bemutatott táblázattal.

Âstrebov 1893 = Âstrebov, V. N.: Lâdinskij i tomnikovskij mogil'niki tambovskoj gubernii. MAR 10. (S.-Peterburg' 1893)

Bálint 1971 = Bálint, Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 49–88.

Bálint 1980 = Bálint, Cs.: Der landnahmezeitliche Grabfund von Pestlőrinc. ActaArchHung 32 (1980) 241–250.

Bálint 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11. Budapest 1991.

Baranov 1977 = Baranov, I.: Srednevekovaâ litejnaâ forma iz starogo Kryma. SovArch (1977) 242–246.

Bavant 2005 = Bavant, B.: Un moule d'orfévre protobyzantin au British Museum. TM 15 (2005) 627–644.

Bavat–Ivanišević 2006 = Bavant, B.–Ivanišević, V.: Iustiniana Prima – Caričin Grad. Leskovac 2006.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002 = Bende, L.–Lőrinczy, G.–Türk, A.: Honfoglalás kori temetkezés Kis-kundorozsma-Hosszúhát-Halomról (Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). MFMÉ-StudArch 8 (2002) 351–402.

Bíró 2013 = Bíró, Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái. In: Révész L.–Wolf M.: A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Budapest–Szeged 2013, 373–422.

Bíró–Szenthe 2011 = Bíró Cs.–Szenthe G.: Öntéstechnikai vizsgálatok késő avar kori bronztárgyakon (Sorozatok modellezése és sokszorosítása) (Investigations of Casting Techniques of Bronze Artefacts from the Late Avar Period (The Modelling and Production of Serial Pieces). In: Tóth, E.–Vida, I. (szerk.): Corolla museologica Tibor Kovács dedicata. RégFüz III. 4. Budapest 2011, 155–173.

Bollók 2007 = Bollók, Á.: Honfoglalás kori régészetünk kronológiai problémáihoz. Az övveretek kérdése. (Egyetemi szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet) Budapest 2007.

Bollók 2012 = Bollók, Á.: Ornamentika a 10. századi kárpát-medencében. Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez (Doktori [PhD] disszertáció kézirata, PPKE BTK) Piliscsaba 2012.

Bollók 2012a = Bollók, Á.: Chronological Questions of the Hhungarian Conquest Period: A Technological Perspective. In: Tobias, B. (szerk.): Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. (RGZM Tagungen 17) Mainz 2012, 229–240.

Bonev–Dončeva 2011 = Bonev, S.–Dončeva, S.: Starobălgarski proizvodstven centăr za hudožestven metal pri s. Novosel, Šumensko (Old Bulgarian Production Center for Artistic Metal Goods near the Village of Novosel). Veliko Tărnovo 2011.

Budinsky-Krička–Fettich 1973 = Budinsky-Krička, V. – Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava 1973.

Bühler 2006 = Bühler, B.: Studien zur Herstellungstechnik der gegossenen Gürtel- und Säbelbeschläge. In: Daim, F. – Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). MonRGZM 64. Mainz 2006, 175–180.

Capelle 1979 = Capelle, T.: Zur Verbreitung wikingischer Gußformen. FrühStud 13 (1979), 430–438.

Capelle–Vierck 1971 = Capelle, T. –Vierck, H.: Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. FrühStud 5 (1971) 42–100.

Capelle–Vierck 1975 = Capelle, T.–Vierck, H.: Weitere Modeln der Merowinger- und Wikingerzeit. FrühStud 9 (1975) 110–141.

Coatsworth–Pinder 2002 = Coatsworth, E.–Pinder, M.: The Art of the Anglo-Saxon Goldsmith. Fine Metalwork in Anglo-Saxon England: its Practice and Practicioners. Woodbridge 2002.

Daskalov 2004 = Daskalov, M.: Kalăpi za metalni nakiti i kolanii ukrasi (VI–VII v.) ot Ûžna Bălgariâ. – Moulds for metal ornaments and belt decorations (6–7th century AD) from South Bulgaria. Arheologiâ 45 (2004) 91–95.

Dienes 1956 = Dienes, I.: Un cimetiére de hongrois conquérants á Bashalom (Vengerskij mogil'nik vremeni za voevaniâ rodiny iz Bašhalom (kom. Sabolč). ActaArchHung 6 (1956) 245–277.

Dienes 1956a = Dienes, I.: A bordányi (Csongrád m.) honfoglaló magyar asszony lószerszáma (Das Pferdgeschirr des Frauengrabes von Bordány (Kom. Csongrád) aus der Landnehmezeit. MFMÉ (1956) 36–53.

Dienes 1957 = Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs –Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. ArchÉrt 84 (1957) 24–37.

Dienes 1959 = Dienes, I.: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? (Der Fund von Perbete. Wie sahen die Gürtel der landnehmenden Ungarn aus?) ArchÉrt 86 (1959) 145–158.

Dienes 1960 = Dienes I.: Honfoglaló magyarok sírjai

Nagykőrösön (Gräber landnehmender Ungarn in Nagykőrös). ArchÉrt 87 (1960) 177–187.

Dienes 1964 = Dienes, I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása (La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquéte hongroise et son pendant provenant du pays des mordves). ArchÉrt 91 (1964) 19–40.

Dienes 1973 = Dienes, I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest–Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitlichen Tasche von Budapest–Farkasrét). FolArch 24 (1973) 177–217.

Doncheva–Nikolov 2010 = Doncheva, S.–Nikolov, N.: An Early Medieval Lead Mould for the Production of Wax Models from the Region of Preslav, NE Bulgaria. ArchBulg 14 (2010) 81–92.

Dončeva-Petkova 1992 = Dončeva-Petkova, L.: Dva modela za kolanni aplikacii. In: Prinosi kăm bălgarskata arheologiâ I. Sofiâ 1992, 210–213.

Dončeva-Petkova 1999 = Dončeva-Petkova, L.: Odarci I. Seliše ot Părvoto bălgarsko carstvo. Sofiâ 1999.

Dókus 1900 = Dókus, Gy.: Árpádkori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20 (1900) 39–61.

Dušek 1955 = Dušek, M.: Kostrové pohrebište z X. a XI. storočia v Chotíne na Slovensku (Chotín X.–XI. századi csontvázas temetője). SlovArch 3 (1955) 244–263.

Eniosova 2002 = Eniosova, N.: Casting Moulds from the Upper Dnieper Region (10–11th Centuries AD). In: Jerem, E.–T. Biró, K. (ed.): Archaeometry 98. Proceedings of the 31st Symposium Budapest, April 26–May 3 1998, vol. II. BAR IS 1043/II. Budapest 2002.

Eniosova–Murashova 1999 = Eniosova, N.–Murashova, V.: Manufacturing Techniques of Belt and Harness Fittings of the 10th Century AD. Journal of Archaeological Science 26 (1999) 1093–1100.

Érdi 1858 = Érdy, J.: A verebi pogány sír. MTA Évkönyvei 9 (1858) 14–27.

Éry 1968 = Éry, K.: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). Alba Regia 8–9 (1968) 93–147.

Éry 1977 = Éry, K.: Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez (Anthropological Data of the Tenth Century Population of the Upper Tisza Region). AnthKözl 21 (1977) 15–30.

Fettich 1931 = Fettich, N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. ArchÉrt 45 (1931) 48–112.

Fettich 1937 = Fettich, N.: A honfoglaló magyarság fémművessége I–II (Das Metallkunst der landnahmenden Ungarn I–II.) ArchHung 21. Budapest 1937.

Fettich 1942 = Fettich, N.: Die altungarische Kunst. Berlin 1942.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 = Fehér, G.–Éry, K.–Kralovánszky, A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter. RégTan II. Budapest 1962.

Fodor 1996 = Fodor, I.: Rakamaz-Strázsadomb. In: Fodor, I.–Révész, L.–Wolf, M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 110–119.

Fodor 1996a = Fodor, I.: Nógrádsáp. In: Fodor, I.–Révész, L.–Wolf, M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 400–402.

Fodor 1996b = Fodor, I.: Sárospatak–Baksahomok. In: Fodor, I.–Révész, L.–Wolf, M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 168–171.

Fusek 2003 = Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra–Šindolka mit einer byzantinischen Münze. In: Dulinicz, M. (ed.): Słowianie i ich sasiedzi we wczesnym średniowieczu. Warsawa–Lublin 2003, 185–188.

Gáll 2007 = Gáll, E.: S-végű hajkarikák megjelenésének ideje az Erdélyi-medencébe (About the Beginning of Spread of the S-Shaped Lock Ring in Transylvanian Basin). Acta Sicula (2007) 239–251.

Garam 2006 = Garam, É.: Virágos palmetták és félpalmetták. Adatok az adai ezüsttálka keltezéséhez (Floral ornamented palmettes and semi-palmettes. Contribution to the origin of the silver plate of Ada). Arrabona 44 (2006) 151–164.

Gergely–Gáll 2009 = Gergely, B.–Gáll, E.: Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10–13. századi történetéhez. Kolozsvár 2009.

Gomolka-Fuchs 2002 = Gomolka-Fuchs, G.: Eine Gürtelgarnitur vom ungarischen Typ aus der frühmittelalterlichen Siedlung von Krivina, Bezirk Ruse, Bulgarien. EurAnt 8 (2002) 494–514.

Greiff 2011 = Greiff, S.: A Szeged–Kiskundorozsma, hosszúháti ezüstleletek ötvözéstechnikai vizgsálata. Adatok a 10. századi fém mellékletek és ezüstpénzek lehetséges összefüggéseiről (Silberfunde aus Szeged–Kiskundorozsma, Hosszúhát. Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münzsilber im 10. Jahrhundert). MFMÉ–StudArch 11 (2011) 481–491.

Greiff 2012 = Greiff, S.: Silver Grave Goods from Early Hungarian Contexts: Technological Implications of Debased Alloy Compositions with Zinc, Tin and Lead. In: Tobias, B. (szerk.): Die Archäologie der frühen Ungarn. Chronologie, Technologie und Methodik. (RGZM Tagungen 17) Mainz 2012, 241–260.

Gupalo–Ivakin 1980 = Gupalo, K.–Ivakin, G.: O remeslennom proizvodsvena Kievskom podole (On the Handicraft Production of the Podol in Ancient Kiev). SovArh (1980) 203–219.

Hampel 1907 = Hampel, J.: Ujabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

Hanuliak 1994 = Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. (Archeologicko-historické vyhodnotenie). Nitra 1994.

Hedenstierna-Jonson–Holmqiust Olausson 2006 = Hedenstierna-Jonson, Ch.–Holmqiust Olausson, L.: The Oriental Mounts from Birka's Garrison. An expression of warrior rank and status. Antikvariskt Arkiv 81 (2006).

Horváth 1996 = Horváth, M. A.: A Homokmégy-halmi temető és a Bács-Kiskun megyei honfoglalás kori lelőhelyek összefüggései (Die Zusammenhänge des Begräbnisplatzes in Homokmégy-Hügel und den Begräbnisplätzen aus der Zeit der Landnahme im Komitat Bács-Kiskun). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 125–147.

H. Tóth 1976 = H. Tóth, E.: The Equestrian Grave of Izsák-Balázspuszta from the Period of the Magyar Conquest. Cumania 4 (1976) 141–173.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás- és Árpád-kori emlékanyaga (Das ladnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz.) MHKÁKS 4. Nyíregyháza 2003.

Jankowich 1832–1834 = Jankowich M.: Egy magyar hősnek – hihetőleg Bene vitéznek, – ki még a 'tizedik század' elején, Solt fejedelemmel, I. Berengár császárnak diadalmas védelmében Olaszországban jelen volt, újdonnan felfedezett tetemeiről, 's öltözetének ékességeiről. MTTÉ 2 (1832–1834) 281–296.

Jósa 1896 = Jósa A.: A bezdédi honfoglalás kori temető. ArchÉrt 16 (1896) 385–412.

Jósa 1900 = Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. A tuzséri sírok. ArchÉrt 20 (1900) 214–224.

Jósa 1914 = Jósa, A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban II. ArchÉrt 34 (1914) 303–340.

Jotov 1998 = Jotov, V.: Bronzova matrica za aplikacii ot kăsnoantičnata krepost do Onogur, Dobričko (Matrica de bronze pour applications de la citadelle de la basse Antiquité prés du village d'Onogur, dans la region de Dobrič). Arheologiâ 39 (1998) 72–74.

Jotov–Atanasov 1998 = Jotov, V. – Atanasov, G.: Skala. Krepost ot X–XI vek do s. Kladenci, Tercelsko. Sofiâ 1998.

Jotov–Pavlova 2004 = Jotov, V. – Pavlova, V.: Bălgarite i tehnite săsedi prez V–X vek. Sofiâ 2004.

Karácsonyi 1903 = Karácsonyi J.: A bihari honfoglaláskori lovas-sírokról. ArchÉrt 23 (1903) 405–412.

Kiss 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. MHKÁKS 1. Budapest 1983.

Kisléghi Nagy 1904 = Kisléghi Nagy Gy.: Lovas halomsírokról Torontálmegyében. ArchÉrt 24 (1904) 417–420.

Komar 2008 = Komar, A. V.: Kočevniki vostočnoj Évropy VI–IX vv. In: Tûrkskoe nasledie Évrazii VI–IX vv. Astana 2008, 191–216.

Komar 2011 = Komar, A. V.: Drevnie Mad'âry Etelkeza: perspektivy issledovanij. In: Madâry v Seredn'omu Podniprov'ï. Arheologiâ i davyâ istoriâ Ukraïny 7, 2011, 21–78.

Kovács 1942 = Kovács I.: A Kolozsvár Zápoly-utcai magyar honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából II. 1 (1942) 85–115.

Kovács 1994–1995 = Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. (Adattár) (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jhs.). CommArchHung (1994–1995) 153–189.

Kovács 2005 = Kovács L.: Muszlim pénzek a X. századi Kárpát-medencében. Csodaszarvas 1 (2005) 35–96.

Költő 1982 = Költő L.: Avar kori bronztárgyak röntgenemissziós analízise (X-Ray Emission Analysis of Bronze Objects from the Avar Age). SMMK 5 (1982) 5–68.

Költő 1990 = Költő L.: A Balatonszemes, Landler Jenő utcai honfoglaláskori lovas sír. In: Reőthy F.–Stirling J. (szerk.): Szemes. Tanulmányok Balatonszemes múltjáról és jelenéről. Balatonszemes 1990, 85–101.

Költő 1996 = Költő L.: Az első honfoglalók a Balaton déli partján (Die ersten Landeseroberer am Südufer des Plattensee). In: A Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 187–196.

Karlovánszky 1988 = Kralovánszky A.: Honfoglaláskori leletek Dunaalmáson, Tatán. In: Gombkötő G. (főszerk.): Komárom megye története I. Tatbánya 1988, 244–279.

Langó 2000 = Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területéről (Landnahmezeitliche Gräberfelder in Szarvas). MFMÉ–StudArch 6 (2000) 287–347.

Langó 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.

László 1943 = László Gy.: A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge (Der Grabfund von Koroncó und der altungarische Sattel). ArchHung 27. Budapest 1943.

Lázár 1998 = Lázár S.: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn(Frühárpádenzeitliche Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező). OpHung 1. Budapest 1998.

Lőrinczy–Szalontai 1993 = Lőrinczy G.–Szalontai Cs.: Újabb régészeti adatok Csongrád megye területének 6–11. századi településtörténetéhez 1 (Archäologische Beiträge zur Siedlungsgeschichte des Komitats Csongrád im 6.–11. Jahrhundert). HOMÉ 30–31 (1993) 279–320.

Madaras 1996 = Madaras L.: Szolnok, Lenin TSz (Ugar) 10. századi temetője (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai) (Der Begräbnisplatz aus der Zeit der Landnahme in der Zentrale der Szolnoker „Lenin" LPG). In: Wolf, M. – Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 65–116.

Măgureanu–Ciupercă 2004–2005 = Măgureanu, A. –Ciupercă, B.: The 6th–8th centuries metallurgical activity from Budureasca Valley. The moulds. ActaMusNap 41–42 (2004–2005) 291–318.

Majko 2004 = Majko, V.: Srednevekovoe gorodišče na plato Tepsen' v Ûžo-Vostočnom Krymu. Kiev 2004.

Mărghitan 1965 = Mărghitan, L.: Morminte din epoca feudală timpurie descoperite la Şeitin.– Tombes de l'époque féodale tardive découvertes a Şeitin. SCIV 16 (1965) 581–586.

Marschak 1986 = Marschak, B. I.: Silberschätze des Orients. Metallkunst des 3.–13. Jhs. und ihre Kontinuität. Leipzig 1986.

Mehofer–Greiff 2006 = Mehofer, M.–Greiff, S.: Archäometrische Untersuchungen an Metallgegenständen. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). [MonRGZM 64] Mainz 2006, 181–188.

Mesterházy 1989–1990 = Mesterházy K.: A Felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Hronologiâ istorii ûvelirnoj masterskoj na territorii Verhenej Tissy i nahodok iz vremeni priobreteniâ vengrami rodiny). Agria 25–26 (1989–1990) 235–274.

Mesterházy 1996 = Mesterházy K.: Vereb. In: Fodor, I.–Révész L.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 375–376.

Mészáros 1973–1974 = Mészáros Gy.: A Mözs-szárazdombi X–XI. századi magyar köznépi temető. BBÁMÉ 3–4 (1973–1974) 3–76.

Milčev 1966 = Milčev, A.: Die frühmittelalterliche bulgarische Schmucksachen und Kreuz-Enkopien aus Nordwestbulgerien. SlavAnt 13 (1966) 325–357.

Móra 1926 = Móra F.: Lovassírok Kunágotán (Reitergräber aus der Landnahmezeit in Kunágota). Dolg 2 (1926) 123–135.

Muraševa 2000 = Muraševa, V.V.: Drevnerusskie remennye nabornye ukrašeniâ (X–XIII vv). Moskva 2000.

Muraševa 2006 = Muraševa, V.V.: Kompositgürtel altrussischer Krieger aus dem 10. und dem Beginn des 11. Jahrhunderts. EurAnt 12 (2006) 353–368.

Nagy et al. 2010 = Nagy, K.–Bíró, Á.–Bollók, Á.–Költő, L.–Langó, P.–Türk, A.: Byzantine silk fragments from a tenth-century grave at Fonyód: new data on a garment in the tenth century Carpathian Basin, ArsDec 27 (2009) 21–49.

Németh 1996 = Németh P.: Tiszaeszlár-Dióskert. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 190–191.

Nepper 1996 = Nepper I.: Debrecen környéke. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád...". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 218.

Nepper 2002 = Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II. MHKÁKS 3. Budapest–Debrecen 2002.

Nevizánsky 1990 = Nevizánsky, G.: Hrobové nálezy z 10. storočia v Blatnom (Grabfund aus dem 10. Jahrhundert in Blatné). AVANS (1988) [1990], 119–120, 220.

La Niece–Cowell 2008 = La Niece, S.–Cowell, M.: Crimean Metalwork: Analysis and Technical Examination. In: Andrási, J.: The Berthier-Delagarde Collection of Crimean Jewellery in the British Museum and Related Materials. London 2008, 151–160.

Ottományi 2008 = Ottományi K.: Honfoglalás kori sírok a budaörsi temetőben (Kamaraerdei-dűlő). In: Ottományi, K. (szerk.): Képek a múltból. Az elmúlt évek ásatásaiból. Szentendre 2008, 103.

Pany et al. 2006 = Pany, D.–Teschler-Nikola, M.– Prohaska, Th.–Kucer, M.: Anthropologische Analyse. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). MonRGZM 64. Mainz 2006, 29–67.

Pletn'ov 2004 = Pletn'ov, V.: Proizvodstvoto na kolanni garnituri v rannosrednovekovna Bălgariâ. – Production of Belt Ornaments in Early Medieval Bulgaria. In: Preslav 6 (2004) 228–240.

Pletn'ov–Pavlova 1994–1995: Pletn'ov, V.–Pavlova, V.: Rannosrednevekovni remačni aplikacii văv Varnenskiâ Arheologičeski Muzej (Frühmittelalterliche Riemenbeschläge im Archäologischen Museum von Varna). INMV 30–31 (1994–1995) 24–239.

RÁCZ 2004 = Rácz Zs.: Az avar kori ötvössírok. (Doktori disszertáció kézirata, ELTE BTK Régészettudományi Intézet) Budapest 2004.

REJHOLCOVÁ 1974 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch (Gräberfeld aus dem 10.–12. Jahrhundert in Nové Zámky). SlovArch 22 (1974) 435–463.

REJHOLCOVÁ 1995 = Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. Storčie): Katalóg. Nitra 1995.

RAVENNA 1983 = Montanari, G. B. (Cura): Ravenna e il porto di Classe. Ravenna 1983.

RÉVÉSZ 1991 = Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? (Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn). MFMÉ (1984–1985) [1991] 615–638.

RÉVÉSZ 1993 = Révész L.: Veretekkel díszített lószerszámok a honfoglalás kori női és férfi sírokból (Beschlagene Pferdegeschirre aus den landnahmezeitlichen Frauen- und Männergräbern). HOMÉ 30–31 (1993) 351–416.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfeld von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologischen Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1996a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön (Szabó János Győző ásatása nyomán) (Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld (Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó). MFMÉ–StudArch 2 (1996) 299–336.

RÉVÉSZ 1996b = Révész L.: Ladánybene-Benepuszta. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 338–340.

RÉVÉSZ 1996c = Révész L.: Honfoglalás és államalapítás kori temetők Miskolcon (Friedhöfe aus der Zeit der Landnahme und der Staatsgründung in Miskolc). In: Rémiás T. (szerk.): Régészeti tanulmányok Miskolc korai történetéből. Miskolc 1996, 91–120.

RÉVÉSZ 1996d = Révész L.: Szerencs-Kácsatető. In: Fodor I.–Révész L.–Wolf M. (szerk.): „Őseinket felhozád…". A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 175.

RÉVÉSZ 1997 = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely). MFMÉ–StudArch 3 (1997) 169–195.

RÉVÉSZ 2000 = Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén (Nachgrabung im Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér). JAMÉ 42 (2000) 7–32.

RÉVÉSZ 2003 = Révész L.: Újabb adatok a Karos-Eperjesszög I. honfoglalás kori temető értékeléséhez (Neue Angaben zur Bewertung des landnahmezeitlichen Gräberfeldes I von Karos-Eperjesszög). MFMÉ–StudArch 9 (2003) 259–276.

RÉVÉSZ 2005 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán (Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla). JAMÉ 47 (2005) 161–213.

SCHMIDT 1994 = Schmidt, V.: Die Gußtechnik im Schmuckhandwerk bei den Westslawen. ZfA 28 (1994) 107–121.

SELMECZI 1980 = Selmeczi, L.: Der landnahmezeitliche Fund von Kétpó. ActaArchHung 32 (1980) 251–269.

STANILOV 2006 = Stanilov, S.: Hudožestveniât metal na bălgarskoto hanstvo na Dunav (7–9 vek) (Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau (7.–9. Jh.). Sofiâ 2006.

SZEGEDY 1960 = Szegedy, E.: Beiträge zur Metalltechnik der IX–XI. Jahrhunderte in Ungarn. ActaArchHung 12 (1960) 299–330.

SZMONIEWSKI 2002 = Szmoniewski, B.: Production of Early Medieval Ornaments Made of Non Ferrous Metals: Dies from Archaeological Finds in North-East Romania. ActaArchCarp 37 (2002) 113–135.

SZŐKE 2001 = Szőke B. M.: Egy avar kori indavirág. Késő avar kori övgarnitúra Zalaegerszeg–Ola, Új kaszárnya területéről (Ein awarenzeitliche Rankenblume. Eine spätawarenzeitliche Gürtelgarnitur aus Zalaegerszeg–Ola, auf dem Gebiet der Neuen Kaserne (Új kaszárnya). ZM 10 (2001) 103–140.

TAKÁCS 2006 = Takács M.: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az észak-balkáni államok középkori régészetében (Expectations of nation building. Research objectives in the medieval archaeology of the states of the Northern Balkans). Korall 7 (2006) 163–202, 302.

TETTEMANTI 1977= Tettemanti S.: Avar kori öntőminta Vácról. ArchÉrt 104 (1977) 79–85.

TETTEMANTI 2000 = Tettemanti, S.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya. MAA 4. Budapest 2000.

TOBIAS 2006 = Tobias, B.: Katalog der Fundgegenstände. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.): Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). MonRGZM 64. Mainz 2006, 5–28.

TOČIK 1968 = Točik, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Nitra 1968.

TOČIK 1971 = Točik, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei I. SlovArch 19 (1971) 135–276.

TOČIK 1992 = Točik, A.: Materiály k dejinám južného

Slovenska v 7.–14. storočí (Materialien zur Geschichte der Südwestslowakei im 7.–14. Jahrhundert). ŠtZv 28 (1992) 5–250.

Türk 2010 = Türk A.: A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In: G. Tóth P.– Szabó P. (szerk.): Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medievisztikai PhDkonferencia (Szeged, 2009. június 4–5.) előadásai. Szeged 2010, 261–306.

Ulbricht 1978 = Ulbricht, I.: Die Geweihverarbeitung in Haithabu. Neumünster 1978.

K. Végh 1992 = K. Végh K.: Honfoglalás kori sírleletek Tiszaszederkényből (Landnahmenzeitliche Grabfunde aus Tiszaszederkény). ArchÉrt 119 (1992) 62–67.

Vinnai é.n. = Vinnai K.: A Sárospatak–Baksahomokon feltárt temető feldolgozása (Egyetemi szakdolgozat, ELTE BTK Régészettudományi Intézet). Budapest é.n.

Voronina 2007 = Voronina, R. F.: Lâdinskie drevnosti. Iz istorii mordvy-mokši konec IX – načalo XI veka. Po materialam Cninskoj arheologičeskoj ekspedicii 1983–1985 godov. Moskva 2007.

Winter 1996 = Winter, H.: Die Buntmetallbearbeitung bei den Awaren. In: Reitervölker aus dem Osten. Hunnen + Awaren. Wien 1996, 355–358.

REMARKS ON THE CURRENT STATE OF RESEARCH ON ANCIENT HUNGARIAN (BELT) MOUNTS – SELECTED PROBLEMS

The present paper is based on the results of the author's MA thesis defended in 2007 as well as of supplementary researches conducted for various projects thereafter. Belt mounts undoubtedly represent one of the most characteristic groups of Ancient Hungarian material culture recovered from tenth-century grave assemblages. Until 2007 some 247 units (from single stray finds of unknown provenance to properly excavated and documented grave and settlement finds) were registered. However, since one particular type of tenth-century horse harnesses has been likewise decorated with mounts identical or highly similar in shape and ornamentation to the belt appliqués, it is almost certain that the 247 catalogued units do not indicate 247 former belt sets. Given that previous attempts at separating mounts decorating belts and horse harnesses on purely typological grounds remained inconclusive, in the author's judgement it seems appropriate to introduce a new label and to speak about (belt) mounts when denoting non-ferrous metal appliqués originating from unknown archaeological contexts. This practice is even more justified in light of the high percentage of stray finds. Examined from a source-critical angle, the registered units were classified into the following categories: 1.) unpublished stray finds: 39 units; 2.) unpublished grave finds: 38 units; 3.) single stray finds: 46 units; 4.) stray finds appertaining to a cemetery: 27 units; 5.) stray finds belonging to grave assemblages/ disturbed graves: 26 units; 6.) undisturbed/fairly intact grave assemblages without sufficient information about the whole cemetery: 33 units; 7.) undisturbed/fairly intact grave assemblages of entirely excavated cemeteries: 38 units. The above brief statistics clearly indicate that some 31.2% of the catalogued units remained unpublished, while further 29.5% represents stray finds lacking a proper original archaeological context. The remaining 39.3% poses further difficulties, too. The 38 units appertaining to entirely or fairly completely excavated cemeteries originate from 21 burial grounds, among which four appear to be single graves, while, on the other hand, only six cemeteries include more than 50 graves. In three cemeteries (Hetény [Chotín, SK], Mözs, Vágtornóc [Trnovec nad Váhom, SK]) among the latter-mentioned six, the (belt) mounts were placed in grave in secondary position. Therefore only the three further burial grounds, i.e. the cemeteries excavated at Karos-Eperjesszög (cemetery no. II), Kiskeszi [Malé Kosihy, SK), and Sárbogárd-Tringer-tanya are adequate for a horizontal stratigraphic analysis.

The paper's second part addresses problems related to the mounts' manufacturing technology. After macroscopically examining more than 1500 tenth-century (belt) mounts, the author concludes that, except a unique set produced by using the *Pressblech* technique, all currently known (belt) mounts produced in the Carpathian Basin were cast using the same technology (i.e., the so-called 'thin casting', being a special variant of the *cire perdue* technique, described by COATSWORTH-PINDER 2002, 80. and BÜHLER 2006). This technological uniformity does not provide archaeologists with useful tools for developing a more precise chronological system. On the other hand, mounts of similar shape and design can be compared by projecting their photos of one another or using a 3D scanning technology so as to establish whether certain mounts were manufactured by applying the same master model. This procedure, however, resulted in only partial success. In a number of cases the application of the same master model could be established, but in almost all of these instances one or both units of these 'pairs' are stray finds and therefore the chronological consequences of the mounts' close connection cannot be fully exploited. A further result of the personal investigations was the determination of the approximate width (2–3 cm) and thickness (0.2–0.3 cm) of the majority of tenth-century belts. This fairly narrow and thin leather belt as well as its small mounts only rarely showing well-identifiable signs of wear indicate that these belts were display objects rather than functional 'weapon belts' as often assumed in the archaeological literature.

MESTERHÁZY KÁROLY

A PALMETTA A HONFOGLALÓ MAGYAROK MŰVÉSZETÉBEN

Óhatatlanul felvetődik az a kérdés, miért akarok éppen erről, a szakirodalomban általánosan használt, és lényegében véve probléma mentes(nek hitt) díszítő motívumról beszélni, és egyáltalán kell-e erről még manapság is beszélni. Az egyik ok kétségtelenül az, hogy időnként újra meg kell fogalmazni , korszerűsíteni kell ismereteinket, hiszen a közmondás szerint is az ismétlés a tudás anyja. A másik pedig az, hogy sokszor annak ellenére sem vagyunk mindennel tisztában, ha naponta sokszor ismételjük és használjuk a fogalmakat. Konkrétan fogalmazva: nézzünk meg egy honfoglalás kori övveretet és annak leírását. Kiskunfélegyházán az Izsáki határdomb alatt feltárt sírleletről van szó, éspedig azért, mert e sír övveretei különösen alkalmasak előadásunk illusztrálására *(1.kép)*. Idézem: „...a garnitúrából egy feltehetőleg nyújtott pajzs alakú nagyszíjvég töredéke, két db szélesebb, hat db keskenyebb pajzs alakú maszkos-, és egy tarsolyszíj veret került elő". A keskenyebb övveretek leírása így folytatódik: „ A növényi ornamentikával ékesített pajzs alakú ezüstveretek... középmezejét hosszúkás pálmarügy képezi, amelyből egy fordított csepp alakú dísz mentén két ágra bomló, a peremén visszapördülő levelek nőnek ki. Alattuk két kidomborodó pont látható. A keretet egymásba fonódó növényi indák, míg a veret csúcsban végződő aljának szélét gyöngyözött léc szegélyezi. A díszítő elemek közötti felület lemélyített, aranyozás nyomai látszanak rajta."[1] Ebben a tárgyleírásban több olyan kulcsszó fordul elő, amelyek együtt nehezen képzelhetők el: először is maszkos veretekről lenne szó, amelyeken egy pálmarügynek és két kidomborodó pontnak, mint szemeknek hangsúlyos szerepe volna. Mindezeket levelek veszik körbe, és egymásba fonódó növényi indák keretelik. Hogy világosan lássuk, hogy ezeken a vereteken sem maszk,[2] sem indák, sem pálmarügy nincsenek, messzebbről kell újra kezdenünk a díszítés elemzését.

A palmetta a görög-római klasszikus ókor talán leggyakrabban alkalmazott díszítő eleme, ornamentum, s mint ilyen, a valóságban nem létezik, mivel csupán a valódi pálmalevél kivetítéseként jött létre *(2. kép)*.[3] Ennek a klasszikus palmetta formának a magyar honfoglalók díszítőművészetében alig van szerepe, bár átalakult, iszlamizálódott változata az arad-csályai szablya markolatgombján előfordul: megvan rajta a két volutából

1. kép **Övveret Kiskunfélegyháza-Izsáki útról**

álló kehely, a köztük levő csap, és felettük az itt ötlevelű legyező *(3. kép)*.[4] Összességében azonban mégis a palmetta a honfoglaló magyarok leggyakoribb díszítő motívuma, csakhogy még a csályai szablyamarkolaton láthatónál is jóval átalakultabb formában. A Riegl-i meghatározás szerint a klasszikus palmettának két alapformája van, az ún. überfallende és a gesprengte Palmette,[5] ami magyarul úgy fordítható, hogy összekapcsolt és szétrobbantott

1 Millecent. Kat. 1996, 328.

2 Hasonló félreértelmezés máshol is előfordul: pl. a püspökladány-eperjesvölgyi temető 56. sírjának veretei kapcsán az izsák-balázspusztai tarsolyszíj veretekről: Millecent. Kat 1996, 254; H.Tóth 1976, fig.21.

3 Riegl 1893–1998, XIV/128.

4 Legjobb rajza Gáll 2007, 3.t., viszont jól láthatóan fejtetőre állítva: Gáll 2004–2005. pl. 1.1; Riegl 1893. 209.

5 Riegl 1893, 210–11, Abb. 109–110.

2. kép **Antik palmetta (zárt és osztott) RIEGL 1893 nyomán**

3. kép **Az Arad-csályai szablya markolatgombjának mintája**

(jobb az angol split-hasított jelző) palmetta. Ez utóbbi a félpalmetta közvetlen előzménye. A félpalmetta a Kárpát-medencében az avar kor közepén jelent meg, pl. a kunbábonyi arany késhüvely borítóján,[6] vagy a kiskörös-vágóhídi temető IX. sírjának nagyszíjvégén,[7] és onnan kezdve a késő avar kori öntött övgarniturák és lószerszámok kedvelt motívuma. A félpalmettának azonban ez csak az egyik felhasználási formája.

Az iszlám művészet, amely nagy részben késő antik előzményekből alakult ki, szintén a félpalmettákat alkalmazta szövevényes indahálójának kialakításakor. Az egyik korai iszlám emlék, amelyen a félpalmetták indája hálószerűen kapcsolódik egymáshoz, egy oszlopfő Harun ar Rasid (786–809), az lool éjszaka meséinek álruhás kalifája palotájából, a szíriai Rakkából *(4. kép)*. A rezidencia 796-ban épült, így nics kétség sem datálásában, sem az építmény rangjában a korai iszlám világban.[8] De már 1936-ban ismert volt szinte a megszólalásig hasonló párja, szintén Szíriából , amely a New York-i Metropolitan Museum of Art-ba került *(5. kép)*.[9] Sajnos , a lelőhelyét nem adták meg, még az is lehet, hogy ez is Harun ar Rasid palotájából származik. Az oszlopfő abakusz alatti sávjában pélpalmetták indája kanyarog, mégpedig az iszlám művészetben feltűnő, és az arabeszkben kiteljesedő módon: a levelek nem indákhoz kapcsolódnak, nem azok kiágazásai, ahogy a bizánci[10] , vagy az avar indákon megszoktuk, hanem a levelek vége indában folytatódik, és új levéllé vastagodik. Ezeknek egymáshoz való kapcsolódása, kanyargása során olyan részletek kivágatai jönnek létre, amelyek tulajdonképpen erősen elvonatkoztatott, majdnem absztrakt alakzatok. A 936-ban alapított új főváros, a Bagdadtól Ê-ra kb 130 km-re fekvő Szamarra, Harun ar Rasid unokájának, al Mutasim kalifa (832–842) parancsára épült. A hihetetlenül gyors építkezések során és következtében a 9. század közepén a paloták, házak, a fürdők és más középületek falait díszítő stukkópanelek már új stílusban, a régi minták végtelen leegyszerűsítésével és összevonásával készültek. Ez volt az ú.n. „beveled styl",[11] a lejtős stílus, ahogy Fehérvári Géza is használja a kifejezést.[12] Terry Allen a rakkai alabástrom oszlopfő új stílusú megfogalmazását is bemutatja *(6. kép)*, és ebből láthatjuk , hogy a 9. század közepén mennyire új művészeti formanyelv alakult ki, amelyet már arabeszknek nevezhetünk.

De azt is észrevehetjük, hol kapcsolódik össze a honfoglaló magyar és a megszülető új iszlám formanyelv. A rakkai oszlopfők abakuszán két félpalmetta kapcsolódik össze, a palmetta levelek jobbra és balra széthajlanak, összhatásuk indaszerű. Valójában csak megszakadó indáról van szó *(5. kép)*. Ettől még nem sokban különbözik a szolyvai tarsolylemez legfelső, középső, osztott palmettája, amely szintén két oldalra hajló félpalmettára bomlik szét. De a középső, álló levél csonkja a rakkai félpalmetták között egyáltalán nem fordul elő. Másrészt viszont tarsolylemezeinkről a hasonló félpalmetták hiányoznak, ami azt jelenti, hogy ez a forma egy korábbi állapot hírmondója nálunk, a szolyvai tarsolylemezen.

A rakkai oszlopfőn a két félpalmetta alatti, kétszer is S alakban kanyarodó inda alsó felén egymással szemben álló félpalmetták láthatók. Az indák felső részén, az összekapcsolódást követő széthajló szakaszon szintén két félpalmetta van, csúcsával lefelé, de a levelek állása azonos az S alakú inda alsó felén levő félpalmetta leveleinek állásával, azaz egy-egy S alakú indán két-két félpalmetta van heraldikus állásban. Ez a minta látható azon a

6 H. TÓTH-HORVÁTH 1992, szines 7. t.
7 LÁSZLÓ 1955, VIII. t. 1., XV. t. 8.
8 HAASE 2003, 97.
9 ALLEN 1989, 232.
10 BAKOUROU 2002, 52–53, Nr. 9.
11 GRABAR 1987, 187.
12 FEHÉRVÁRI 1987, 59–60.

4. kép **Oszlopfő Harun ar Rasíd raqqai palotájából**

5. kép **Oszlopfő Szíriából a Metropolitan Museum of Art-ban (T.Allen nyomán).**

honfoglalás kori, pajzs alakú vereten, amelyet Fettich N. külön kiemelt 10. századi leleteink közül, mint iszlám jellegű díszítést *(7.kép)*.[13] Sőt ugyanerről a veretről már Hampel hasonlóképpen nyilatkozott.[14] Kár, hogy egyikük sem hozott rá példát, sem nem hivatkozott irodalomban vagy képben az iszlám művészetből. Valószínű azonban,

6. kép **Oszlopfő „beveled styl"-ban**

hogy mindketten láttak hasonló szerkezetű és stílusú díszítést: Hampel az 1910-es müncheni iszlám művészeti kiállításon, Fettich pedig Herzfeld valamelyik művében. Ennek a pajzs alakú, sajnos ismeretlen lelőhelyű veretnek a mintája ismétlődik meg a benepusztai egyik vereten, melynek szerkezetét Hampel világosan felismerte, részletesen le is írta, és összevetette az iszlám (nála Riegl nyomán szaracén) ornamentikával. A benepusztai veretről írja Hampel: „...hogyha az ábrát a hossztengely irányában kettészeljük, kapunk két S formára hajló, közös száron nyíló kettős fél palmettet." És az ismeretlen lelőhelyű, pajzs alakú verettel együtt úgy értékeli őket, hogy „...a rajta kidomborított két két kettős fél palmett sajátszerű alakításánál fogva bármely mohamedán területen a szaracén művészet kezdőkorabeli emlékei közt kerülhetett volna elé".[15] Később, az ún. tokaji lelet nagy csüngős vereteivel kapcsolatban írja, hogy „...Ez nem egyéb, mint a 44. számú benei pityke megfordított helyzetben való alkalmazása".[16] A lényeget illetően nincs is ebben tévedés, de a különbség mégis jól érzékelhető. Míg az ismeretlen lelőhelyű szíjvégen, a benepusztai vereten (és számos párhuzamukon: pl. Szakáld-Mulatódomb,[17] Kunágota 6.sírban,[18] Szolnok-Strázsahalmon,[19] Kenézlő II/42. sírjában,[20] Karos II/25. sírjában[21]) a két S alakú

13 Fettich 1937, 91, Taf. 79.
14 Hampel 1904, 119–20, 45. ábra.
15 Hampel 1904, 119.
16 Hampel 1904, 143.
17 K. Végh 1970, 10. t. 6.
18 Móra 1926, 8. kép.
19 Fettich 1937, 64. t. 5–6.
20 Fettich 1931, 72–73. kép; Millecent. Kat. 1996, 156, 12. kép.
21 Révész 1996, 37. t.

7. kép **Szíjdíszítések ismeretlen lelőhelyről, Benepusztáról és a kenézlői I/11. sírból.**

8. kép **Kaftánveretek Benepusztáról, Tokajból, Jászkarajenőről és Ószentiván/Tiszaszigetről.**

9. kép **Kandeláber-fa egy korai iszlám bronztálról.**

inda főmotívumként jelentkezik, a tokaji csüngőn éppen az inda és a levél motívum kezd elvonttá válni, és mellette a korábban háttérként jelentkező részletek válnak hangsúlyossá, az S alakú indák felső hajlásában levő fordított csepp alakú „zárványok". A levelek közei kezdenek önálló motívummá válni, és az indás félpalmetták egészen elcsökevényesednek. Így amikor a tokaji lelet nagy csüngős vereteinek leírását készítettem, csak a jelenségek egyik vonulatára figyeltem,[23] s ez a Hampel-féle leíráshoz képest visszalépést jelentett. Ugyanezt a fokozatot képviseli még a balatonkiliti veret is.[24]

A tipologiai sorban valahol a benepusztai veret és a tokaji csüngők között foglalnak helyet a Kolozsvár-Zápolya utcai 1.sír övveretei és szeredi I.temető I/58. sírjának övveretei.[25] A szeredi övveret mellett állnak a sorban, ha nem is közvetlenül, a Kiskunfélegyháza- Izsáki úti veretek is. Az egyes részletek kiemelése, előtérbe hozása, más részletek háttérbe szorítása révén ugyanazok a motívumok másként értelmezhetők. Ezt a vereteken alkalmazott aranyozás helyének megváltoztatásával is el lehet érni, illetve ki lehet emelni. Másrészt új értelmet kap a háttérnek a síkban való felemelése, és a korábban az előtérben levő részletek összevonása, szűkítése. Új minta változat alakul ki a korábbi növényi elemek absztrahálásával, leegyszerűsítésével. Mindezeket a szempontokat alkalmazta az izsáki úti veretek készítője. A legszembetűnőbb változtatás a két S alakú indás palmetta kanyarulatában levő csepp alakú folt, tkp. a háttér megemelése, és a háttérből előtérré változtatása, ami a felület aranyozásának elvesztésével jár. Ezáltal két „szem" emelkedett ki. Az „orr" a két félpalmetta közötti hosszanti ovális, háttér jellegű rész megemelésével és aranyozásának elhagyásával alakult ki. De a „maszkos" jelleg ennek ellenére sem válik feltűnővé. Az egykori indák és félpalmetták viszont elkeskenyednek, helyenként kettős (osztott) köteggé egyszerűsödnek, és csak az előző veretek ismeretében mutatkozik meg, hogy egy olyan sorozat tagjairól van szó, melynek további tagjai, és még

22 Mesterházy 2006, 224.
23 Millecent. Kat. 203.
24 Hampel 1907, 118.
25 Kovács 1942, I.t.1-7; Točik 1968, Taf. 42. 1–22.

10. kép **Szaszanida palmetta egy „kopt" textilen.**

egyszerűbbre megtervezett darabjai is vannak. Ilyen a kenézlői I. temető 11. sírjából való veretsor,[26] amelyen az egyik félpalmetta már szinte csak pánt a veret szélén, s a két S alakú inda szigorú szimmetriában tölti ki a veret jobb és bal oldalát.

A tokaji csüngők (8/7. kép) után áll minta szerint a sorban a jászkarajenői nagy csüngős veret alsó tagja,[27] amelyen a kettős félpalmetták szinte teljesen eltűntek. Helyettük az egykor háttér jellegű részek, tulajdonképpen a palmetták közötti lyukak válnak fő motivummá, annyira, hogy eredeti állásukat megváltoztatva, most már valódi csepp alakzatot vesznek fel. Ezt a fokozatot képviselik az algyői csüngős veretek is (49. és 72.sír).[28] Szinte az utolsó fokozatnak számítanak az ószentiváni/tiszaszigeti csüngős veretek,[29] amelyeken már semmi sem emlékeztet az egykori félpalmettákra, ill. az indás-palmettás mintára.[30] Valamennyi darabra jellemző egyébként a szimmetria, és a felület szinte teljes kitöltésére való törekvés, a horror vacui, mindkettő az iszlám művészet lényeges ismertetőjegye.

A berlini Museum für Islamische Kunst-ban van egy nagyméretű bronz tál, amelynek korát valószínűleg véglegesen a korai iszlám időszakra határozta meg Borisz Marsak. A tál közepén kerek mezőben egy kupolás épület áll, alatta pedig kiterjesztett szárnyak, amelyek Ahura Mazda jelképei. A középmező és a perem között 22 árkádívben váltakozva ábrázolnak indákat és kandeláberszerű fát, amelynek felső ágait mintegy koronaként páros szárnyak-levelek alkotják *(9. kép)*. Az épületet éppen az alatta levő kettős szárnyak alapján szaszanida tűztemplomnak határozták meg.[31] A minta véséssel került az edényre, és mind a vésés, mind a részletformák a 8-9. századi iszlám emlékekhez kapcsolják a tálat.[32] Ha az árkádokban levő páros szárnyakkal koronázott fákat és a páros szárnyat közelebbről is megnézzük, akkor tarsolylemezeink palmettáinak változataira ismerünk. Mégpedig arra a változatra, amelyet a levélcsúcsok végén felfelé bepödörödő szolyvai vagy galgóci palmetták képviselnk. Ennek a palmetta típusnak egy másik változatát Egyiptom homokja őrizte meg egy szövet kerek rátétjének ábrázolásán *(10. kép)*. A középmező motívuma egy hétlevelű szaszanida palmetta, amely egy magas talpú amfórából nő ki. Az amfóra két oldalán egymással szemben kutya és oroszlán állnak, az amfóra talpából pedig két oldalra egy-egy háromlevelű félpalmetta nyúlik ki. A hétlevelű szaszanida palmetta felső levélpárja és középső levele szintén a szolyvai és galgóci palmettákat idézi, de ezek még 6–7. századi formákat mutatnak.[33]

11. kép **A monzai kereszt hátoldala**

26 Jósa 1914, 316. XXV. kép; Millecent. Kat. 1996. 154. 8. kép.
27 Bálint 1991, 45. t. 9.
28 Kürti 1978–1979, II. t. 12, 10.
29 Bálint 1991, 45. t. 5.
30 Mesterházy 2006, 224, Abb. 2. 6–10.
31 Erdmann 1958, 81, Abb. 1.
32 Zick-Nissen 1971, 43–44, Abb. 27; Marsak 1978, 33; Marsak 1986, 294, Abb. 200.
33 Schrenk 1996, 364–65, No. 418.

12. kép **A nagyőszi szíjvég.**

Ennek a palmetta levélnek a 7. század végi, 8.század eleji változata egy fatáblán maradt ránk, amely a kairói Arab Múzeum tulajdona. A 8. század eleji keltezést inkább kufikus arab felirata alapján sejthetjük, különben egyértelműen szaszanida minták díszítik. Az öt négyszögletes mezőből kettő-kettő azonos ábrát mutat, a középső magában álló. A két szélső mezőben hálós szerkezetű minta látható, hasonló a korobcsinói szablya hüvelyveretéhez, a mellettük levő kettőben pedig egy olyan ötlevelű palmetta, amelynek két jellegzetes levele a bepödrött levelű szolyvai palmettával egyezik.[34]

Az átalakulás menetét a numizmatikában is végigkísérhetjük. A szaszanida és korai iszlám pénzeken a királyok királyának fejéke még a páros szaszanida szárnyaknak ill. „Flügelkrone"-nak nevezett fejdísz.[35] Ugyanez a fejdísz a 10. századi nyugat-iráni (iraki) bujida (vagy Buvajhida) uralkodók pénzén már a mi palmetta leveleinkkel azonos formájú, mint pl. Adud ud-Daula (+983) arany emlékérmén.[36]

De nemcsak dél és nyugat, hanem messze északkelet felé is megtaláljuk ezt a palmettát. A 12. században Kirgiziában még felhasználják ezt a motívumot az Üzkent-i egyik mauzóleum bejárati kapuívének féloszlopán, az oszlopfő alatti második sávban. A felfelé bepödrödő palmetta levelek egy frízt alkotnak és az alsó sorban levő bepödrött végű nagy leveleket a felül palmettával váltakozó virágkehely díszíti.[37] A perzsa ill. szaszanida formák ezzel azonban nem zárulnak le. Ilyen perzsa palmettát[38] láthatunk a berettyóújfalui övvereteken is[39]. Mindezek a példák a palmetta szaszanida változatát mutatták be, amelyek szintén iszlám közvetítéssel kerültek a honfoglalók ötvöseinek mintakincsébe.

Egy harmadik palmetta típust láthatunk a nagyőszi szíjvégen *(12. kép)*.[40] A palmetta legjellemzőbb tulajdonsága a levelek vaskossága, húsossága, teltsége, hogy az indahálóból, amely a hosszanti tengelyre szimmetrikus, mindkét irányban végtelenül bővíthető. A felső végén félpalmettákkal induló indákat alul két-két széthajló félpalmetta zárja a szíjvég csúcsában. A típus alap palmettájának egyik változata a két inda által bezárt felső palmetta, a másik pedig az övgarnitura másik megmaradt darabján látható. Ezen egyértelműen megvannak a voluták, a köztük levő csap, és a hétlevelű legyező, melynek két-két alsó levélkéje egy-egy kétlevelű félpalmettából van kialakítva. Megjelenése ellenére közel áll a klasszikus palmettához. Ha azonban jobban szemügyre vesszük, a félpalmetták is különösen egyedülállóak a honfoglaló emlékeink között, mivel

34 Herz 1907, 108–109, Fig. 25; Wiet 1981, 112, 215. kép; Strzygowski 1904, 321–22. Abb. 94; Dimand 1937, 300. fig. 39, stb.
35 Grabar 1987, 18–19. kép; Brentjes 1967, Abb. 98–99; Brentjes 1979, 310.
36 Wiet 1981, 219. kép.
37 Brentjes 1979, Abb. 22.
38 Kolarik 1991, 1565–1566.
39 Millecent. Kat. 1996, 215; Lane 1947, szines tábla C: Perzsia. stb.
40 Millecent. Kat. 1996, 341–342.

legközelebbi rokonaik a késő avar kori húsos, kétlevelű félpalmetták között találhatók fel, a Velino-Vrap-Zlatare körben, és hazai földön a párhuzamként felhozott keszthelyi, keceli, stb késő avar bronzok között.[41] A szíjvég végén levő hasított palmetták a monzai aranykeresztén tűnnek fel, melynek hátoldaláról Bálint Csanád hozott újabban részletekben gazdag felvételt (11. kép).[42] A hagyományosan elfogadott értékelés szerint ezt a keresztet Nagy Szt. Gergely pápa adományozta Theodelinde langobard királynőnek fia keresztelőjének alkalmából. Ezt a keresztet a királynő más értékeivel együtt őrzik a monzai székesegyház kincstárában. Mivel azonban a kereszten nincs semmilyen felirat, a vonatkoztatás nem kétségtelen hitelű.[43] Az indák és félpalmetták önmagukban nem egyértelműen kelteznek. A nagyőszi húsos félpalmetták párhuzamai és a hasított palmetták tehát a bizánci ötvösség peremvidékére terelik figyelmünket. Egyúttal azonban a palmetta levelek tagolásában jelentkező iszlám hatásokat sem szabad figyelmen kívül hagyni.

A honfoglaló magyarok ötvösei azonban ezeket a palmettákat is megpróbálták egyszerűbbé, a természettől sokkal elvonatkoztatottabbá tenni. Az absztrakció nyomán alakultak ki az olyan szíjvégek, mint a kunadacsi, a sárrétudvari, a kétpói, vagy az egyik karosi (II/29. sír), ahol a félbehasított palmetták egy hármas tagolású hosszúkás idommá alakultak.[44]

Összefoglalásként azt mondhatjuk, hogy nem csak tipologiai, hanem genetikus vizsgálatra törekedtünk a honfoglalás kori palmettákkal kapcsolatban. Mind a szaszanida, mind az iszlám és a bizánci hagyományokon belül többféle forma létezik, s ezek más előadás tárgyát képezhetik. Meggyőződésünk, hogy mindhárom irányban van mit bőven tennünk, nem beszélve arról, hogy egyes honfoglalás kori motívumokról még azt sem tudjuk, hová soroljuk őket, annyira nem világos a mintájuk szerkezete és értelmezése. Hogy csak egyet említsek a sok közül: Hampel számára is rejtély volt a domaszéki veretek némelyike, s máig az is maradt. Vagy a besztereci arany szíjveret mintája sincs kielégítően leírva. Újabban a koiné szónak kezd egy új értelme is felbukkanni. Azt hiszem, ebben a Bizáncot, a kalifátust és Dél-Oroszországot is magába foglaló nem nyelvi koinéban előbb vagy utóbb megtaláljuk azokat a forrásokat, melyekből a honfoglaló magyarság ötvösei is merítettek.

41 Werner 1986, Abb. 18; Fiedler 1996, 248; Daim 2000, Abb. 17.
42 Rosenberg 1908, 7–8, 9-10.kép; Bálint 2004, 62. kép és 195.
43 Tschilingirov 1982, 82.
44 Horváth 1993, 3. kép 6; Millecent. Kat. 1996; 279, 238; Révész 1996, 41. t.

Allen 1989 = Allen, T.: The Arabesque, the Beveled Style, and the Mirage of an Early Islamic Art. In: Tradition and Innovation in Late Antiquity. Ed. F.M.Clover - R.S.Humphreys. Wisconsin 1989, 209–244.

Bakourou 2002 = Bakourou, A.: Slab depicting the ascension of Alexander the Great, on two joining parts. In: Byzantium: an Oecumenical Empire. Byzantine and Christian Museum. Athen 2002, 52–53.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Budapest.

Bálint 2004 = Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. Budapest.

Brentjes 1967 = Brentjes, B.: Die iranische Welt vor Mohammed. Leipzig 1967.

Brentjes 1979 = Brentjes, B.: Mittelasien - Kunst des Islam. B.B. unter Mitarbeit von K. Rührdanz. Leipzig 1979.

Daim 2000 = Daim F.: „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: Die Awaren am Rand der Byzantinischen Welt. Hrsg. F. Daim. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Innsbruck 2000, 77–204.

Dimand 1937 = Dimand, M. S.: Sudies in Islamic Ornament I. Some Aspects of Omaiyad and early Abbasid Ornament. Ars Islamica 4 (1937) 293–357.

Erdmann 1958 = Erdmann, K.: Bemerkungen zur Bronzeschüssel mit Feuerheiligtum in Berlin. Bonner Jhb. 158 (1958) 81–88.

Fehérvári 1987 = Fehérvári G.: Az iszlám művészet története. Budapest 1987.

Fettich 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglalás kor archaeologiájához (Angaben zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 48–112.

Fettich 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarok fémművessége (Die Metallkunst der Landnehmenden Ungarn). AH 21. Budapest 1937.

Fiedler 1996 = Fiedler, U.: Die spätawarenzeitliche Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). Germania 74/1. (1996)Ö 248–64.

Gáll 2004–2005 = Gáll E.: Analysis and Comparison of Burial Customs in the 10-11th Century in the Transylvanian Basin, Crisana and Banat. Dacia N.S. 48–49 (2004–2005) 334–454.

Gáll 2007 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X–XI. századi sír- és szórvány-fegyverleleteinek elemzése (An Analysis of the Grave and stray Weapons Finds of the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat from the 10th-11th centuries. Hadtört.Közl. 120 (2007) 395–466, 467–74.

Grabar 1987 = Grabar, O.: The Formation of Islamic Art. New Haven–London 1987.

Haase 2003 = Haase, Cl.-P.: Bagdad und Raqqa als abbasidische Stadtgründungen. In: Ex Oriente. Geschichte und Gegenwart christlicher, jüdischer und islamischer Kulturen I. Isaak und der weisse Elefant. Hrsg. W.Dressen - G. Minkenberg - A.C. Oellers. Aachen 2003.

Hampel 1904 = Hampel J.: Ornamentika a honfoglalási kor emlékein. ArchÉrt 24 (1904) 105–152.

Hampel 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

Herz 1907 = Herz, M.: A descriptiv Catalogue of the objects exhibited in the National Museum of Arab Art. Cairo 1907 (2. ed).

Horváth 1993 = Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből (Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun). HOMÉ 30–31/2. (1993) 321–344, 345–347.

Jósa 1914 = Jósa A.: Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban I. ArchÉrt 34 (1914) 169–184.

Kolarik 1991 = Kolarik, R. E.: Palmette. In: The Oxford Dictionary of Byzantinum. Ed. A. P. Kazhdan. Vol.3. New York–Oxford 1991, 1565–66.

Kovács 1942 = Kovács I.: A Kolozsvár-Zápolya utcai nagyar honfoglaláskori temető. Közl. 2 (1942) 85–118.

Kürti 1978–1979 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló) (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). MFMÉ 1978–1979/I (1980) 323–45, 346–347.

Lane 1947 = Lane, A.: Early Islamic Pottery. Mesopotamia, Egypt and Persia. London 1947.

László 1955 = László Gy.: Études archéologiques sur l'histoire de la société des avares. AH 34. Budapest 1955.

Maršak 1978 = Maršak, B.: Ranneislamskie bronsovye bliuda. Trudy Gos.Erm. 19 (1978) 26–52.

Marschak 1986 = Marschak, B.: Silberschätze des Orients. Leipzig 1986.

Mesterházy 2006 = Mesterházy, K.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In: Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250). Eds. M.Gálik - T. Štefanovičová. Bratislava 2006, 218–231.

Millecent. Kat. 1996. A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Szerk. Fodor I. Budapest 1996.

Móra 1926 = Móra F.: Lovassírok Kunágotán. Dolg 2. 123-135. (Csanádvármegyei Könyvtár 5. Szeged. Repr. 1999. Szeged)

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Miskolc 1996.

RIEGL 1893 = Riegl, A. 1893/1998. Stilfragen. Grundlegungen zu einer Geschichte der Ornamentik. Berlin 1893.(részletek magyarul: Művészettörténeti tanulmányok. Válogatta Beke L. Bp.1998).

ROSENBERG 1908 = Rosenberg, M.: Geschichte der Goldschmiedekunst auf technischer Grundlage. Abteilung Niello. Frankfurt/Main 1908.

SCHRENK 1996 = Schrenk, S.: Zwei orbiculi, Hund und Löwe zu Seiten einer Amphora mit Palmette. In: Ägypten - Schätze aus dem Wüstensand. Kunst und Kultur der Christen am Nil. Hrsg. M.Falk - F. Lichtwark et al. Wiesbaden 1996. 346-65.

STRZYGOWSKI 1904 = Strzygowski, J.: Mschatta II. Kunstwissenschaftliche Untersuchung. Jahrbuch der K.Preuszischen Kunstsammlungen 25 (1904) 225–373.

TOČIK 1968 = Točik, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.

H. TÓTH = H. Tóth E.: The equestrian grave of Izsák-Balázspuszta from the magyar Conquest (Az Izsák-Balázspusztai honfoglaláskori lovassír). Cumania 4 (1976), 141–184.

H.TÓTH–HORVÁTH 1992 = H. Tóth E.–Horváth A. 1992. Kunbábony. Das Grab eines Awarenkhagans. Kecskemét 1992.

TSCHILINGIROV 1982 = Tschilingirov, A.: Eine byzantinische Goldschmiedewerkstatt des 7. Jahrhunderts. In: Metallkunst von der Spätantike bis zum ausgehenden Mittelalter. Red. A.Effenberger. Berlin 1982, 76–89.

VÉGH 1970 = K. Végh: Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban (Landnahmezeitliche- und früharpadenzeitliche Grabfunde im Miskolcer Museum). HOMÉ 9 (1970) 79–107.

WERNER 1986 = Werner, J.: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Studien zur Archäologie der Awaren 2. 1986.

WIET 1981 = Wiet, G.: Islam and Mohammedan Art. In: Larousse Encyclopedia of Byzantine and Medieval Art. Gen. Ed. R. Huyghe. London–New York– Sydney –Toronto 1981, 111–129.

ZICK-NISSEN 1971 = Zick-Nissen, J.: Schüssel. In: Museum für islamische Kunst. Katalog. Berlin 1971, 43–44.

Die Palmette war das meistverwendete Motiv in der Verzierungskunst der landnehmenden Ungarn. Sie kommt in zahlreichen Varianten sowohl auf den Taschenblechen, als auch auf den Silberbeschlägen von Kleidungen und des Pferdegeschirrs vor. Das Grundmotiv war die sassanidische Palmette, die sich hauptsächtlich auf den Taschenblechen (Szolyva, Galgóc) erhielt. Die sassanidischen Prämissen kommen auf Münzen, Textilien, aber auch auf den Denkmälern der Metallkunst vor. In der islamischen Kunst ist die „gesprengte" oder „Split-" Palmette das charakteristischste Motiv. Ihre Herausbildung können wir von den Säulenkapitelle im Palast von Raqqa des Harun ar-Raschid folgen. Schon am Anfang des 20. Jahrhunderts (1904) erkannte Hampel ihre Anwesenheit auf den Beschlägen der Landnahmezeit, wie zum Beispiel von Benepuszta, Tokaj (Abb. 6-7.) und mit unbekanntem Fundort. Einen dritten Typ zeigt die gespaltene Palmette auf der Riemenzunge von Nagyősz (Abb. 10.). Das Vorbild dieser findet sich auf der Rückseite des Kreuzes von Monza, und die fleischigen Halbpalmetten, sind aus balkanischen Funde (Velino, Vrap, Zlatare) bekannt, die aus einem byzantinischen Goldschmiedezentrum stammen können.

FODOR ISTVÁN

A VESZELOVOI TARSOLYLEMEZ

A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának egyik legközelebbi és egyben legismertebb keleti párhuzama az a díszes, aranyozott ezüst tarsolylemez, amely az egyik őscseremisz sírból került napvilágra. E fontos lelet érdekessége, hogy a magyar szakmai közönség jóval előbb szerzett róla tudomást, mint Volga-vidéki rokonaink, vagy az akkori, tágabb értelemben vett szovjet régészeti kutatás.

Ez Erdélyi Istvánnak köszönhető, aki az ötvenes évek második felében Leningrádban (Szentpétervárott) volt aspiráns, s 1959 tavaszán részt vett azon a régészeti tanácskozáson a moszkvai akadémiai Régészeti Intézetben, ahol az akkor fiatal cseremisz régész, G. A. Arhipov[1] beszámolt a veszelovói IX–XI. századi őscseremisz temető feltárásáról. Ekkor ismertette a 19. számú sírban lelt tarsolylemezt is, amire természetesen Erdélyi István azonnal felfigyelt. Az ásató nem csupán a tarsolylemez fotójával ajándékozta meg, hanem annak közlési jogát is átengedte magyar kollégájának.

Erdélyi István rövid ismertető dolgozata az Archaeologiai Értesítő 88. kötetének l. számában jelent meg 1961-ben.[2] A szerző itt ismerteti a lelőhelyet, amely szerinte Veszelovszkoje község mellett volt „...a Volgától északra, nagyjából Gorkij és Kazány városok között középtájon... a gorkiji terület hmelevickiji rajonjában, a Malij-Kaksa folyó partján. (A Volga bal oldali mellékfolyója.)"[3] E lelőhely-meghatározást azonban némileg módosítanunk kell. A temető ugyanis Szemjonovo (egykor Vorovatkino) falutól mintegy 250 méterrel nyugatra, egy kiemelkedő földháton került elő a Vetluga bal oldali mellékvize, a Malaja Kaksa bal partjától nem messze. (A Vetluga északról ömlik a Volgába.) A falu a nyizsnij-novgorodi (korábban: gorkiji) terület sahunjai járásához tartozik. A temető elnevezését (veszelovszkij mogilnyik = veszelovói temető) onnan kapta, hogy egykor ezen a helyen volt egy Veszelov nevű gazda tanyája.[4] Veszelovszkoje nevű falu tehát errefelé nem létezik, amint azt Erdélyi és nyomában mások ia (Marsak, Darkevics) vélték. Emellett a lelőhely nem esik a Mari Köztársaság (Marij El) területére (tévesen így vélte Darkevics és Marsak is[5]), attól jó száz kilométerrel északabbra helyezkedik el. A ma ismert VIII–XI. századi őscseremisz régészeti emlékek közt is ez a temető az egyik legészakabbi lelőhely.[6] (*1. kép.*) Igaz, Erdélyi Istvánnal egyidőben G. A. Arhipov is beszámolt – igen rövidre fogva – a tarsolylemezről a Mari Tudományos Intézet kiadványában, de csak írásban, képes ábrázolás nélkül.[7]

A lelőhelyen először 1929-ben a vetlugai helytörténeti múzeum végzett ásatásokat, amikor 9 temetkezést hoztak felszínre. 1957–1958-ban a Mari Régészeti Expedíció munkatársai folytatták a feltárást s még 30 további sírra bukkantak.[8] (Más adatok szerint 1929-ben a műkedvelő ásatók 13 sírt tártak fel, sírrajzokat azonban nem készítettek, a leleteket a vetlugai múzeumban őrzik.[9]) Az 1957-ben feltárt 15 sírt alapos részletességgel közölték az ásatók[10], az 1958-ban talált újabb 15 temetkezés G. A. Arhipov monográfiájában kapott helyet.[11]

1 Gennadij Andrejevics Arhipov (1932–1995) a cseremisz nemzetiségű régészek első generációjának legjelentősebb kutatója volt. A régészet minden korszakával foglalkozott, fő kutatási területe azonban a cseremisz nép etnogenezise volt, e bonyolult kérdés régészeti forrásait igyekezett főként feltárni és értelmezni. Az 1956-ban A. H. Halikov vezetésével megszervezett Mari Régészeti Expedíció állandó résztvevője, majd vezetője volt, nagy érdemeket szerzett a pusztuló régészeti emlékek megmentésében, felderítésében és feltárásában, valamint az egyes korszakok tervszerű kutatásának megszervezésében. A hatvanas években, Moszkvában a kiváló A. P. Szmirnov aspiránsa volt, kandidátusi és doktori értekezését is a cseremiszek néppéválásáról írta. Munkahelye a Mari Tudományos Intézet (MarNII) volt, amelynek a hetvenes évektől lett az igazgatója. Igen rokonszenves, segítőkész ember volt, nagyra becsülte és figyelemmel kísérte a honfoglalás korával kapcsolatos magyar szakirodalmat, néhány magyar régésszel baráti kapcsolatot tartott. Hazánkban azonban csupán egyszer járt: részt vett és előadást tartott az 1975-ös finnugor kongresszuson.

2 Erdélyi 1961.

3 Erdélyi 1961, 95.

4 Halikov–Bezuhova 1960, 23.

5 Darkevics 1976, 173; Marsak 1986, 346.

6 Vö. Nyikityina 2002, 388.

7 Arhipov 1961, 133–134.

8 Arhipov–Halikov 1960, 73.

9 Ld. Halikov–Bezuhova 1960, 23.

10 Halikov–Bezuhova 1960, 23–59.

11 Arhipov 1973.

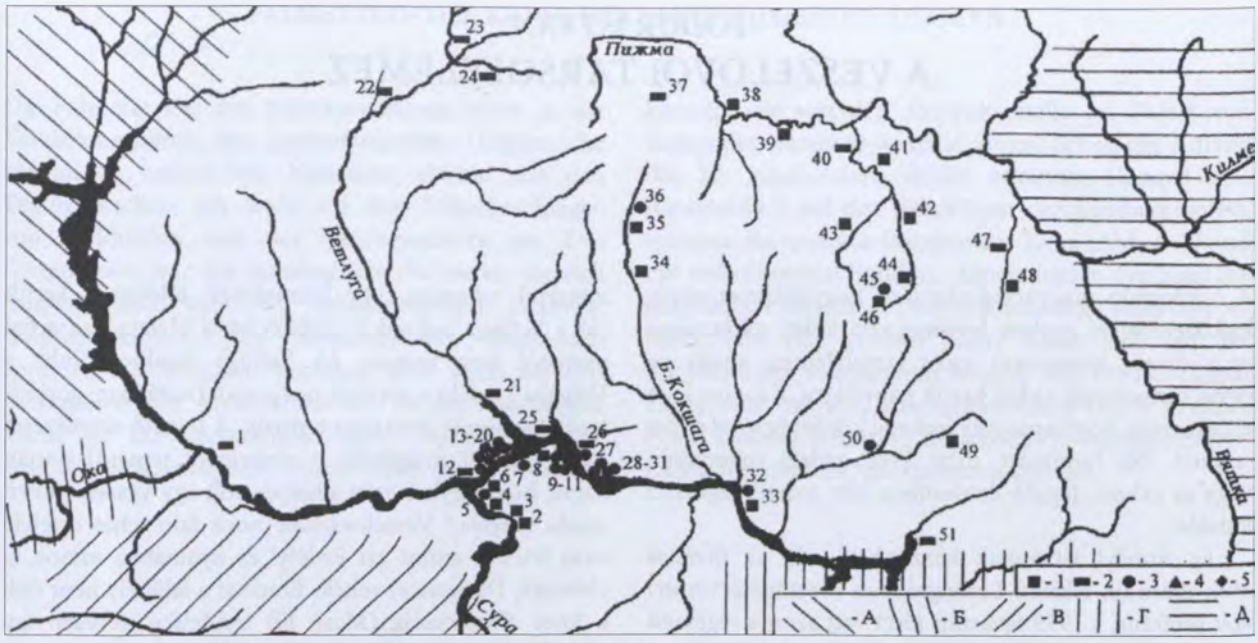

1. kép **VIII–XI. századi őscseremisz lelőhelyek. (24 – veszelovói temető.) (NYIKITYINA 2002, 388.)**

Említett dolgozatában Erdélyi István közölte a tárgy fényképét, valamint Fettich Nándornak a fotó után készített pontos, ám a részleteket illetően kissé elnagyolt rajzát.[12] Sajnos a tárgy fényképéből vajmi keveset lehet kivenni, látszik, hogy a lemez igen rossz megtartású, nincs is megfelelően megtisztítva. Ennek magyarázatát a szerző a következőkben adja meg: „A temető 19. sírjából került a tarsolylemez napvilágra. Sajnos, a temetkezés hamvasztásos, így az aranyozott ezüstlemez erősen megrongálódott."[13]

A veszelovói tarsolylemez magyarországi pályafutása ezzel nem ért véget, s furcsa módon előkerülésének színhelyén lényegében még mindig ismeretlen volt. 1966. nyarán egyetemistaként A. P. Szmirnov bulgári ásatásán dolgoztam, s ott ismerkedtem meg G. A. Arhipovval. Akkor állapodtunk meg abban, hogy a következő télen sorra kerülő múzeumi gyakorlatom egy részét majd a joskar-olai múzeumban töltöm s ő lesz segítségemre, hogy a gyűjteményben eligazodjam. Így is történt. 1967 ritka hideg januárjában érkeztem Joskar-Olába, ahol Arhipov barátom készséggel tárta elém az őscseremisz temetők leletanyagát. Már amit lehetett. Mert sajnálatos módon az anyag zöme leszögezett faládákban várta sorsa jobbra fordulását, jórészt restaurálatlanul, vagy nagyon kezdetlegesen restaurálva, megtisztítva. Ekkor ajándékozott meg a veszelovói lemez fényképének egy példányával (*2. kép*), amit én egyetemi tanulmányaim végeztével, még ugyanezen év nyarán magammal hoztam Budapestre.

Miután 1967 októberében a Magyar Nemzeti Múzeum Középkori Osztályára kerültem, megmutattam a fotót Dienes István barátomnak, aki kölcsönkérte tőlem, hogy édesapjával rajzot készíttessen róla. Idősb Dienes István – vagy ahogyan ő írta nevét: Dienes Ö. (=öreg) István (1906–1986) – ekkoriban már jó ideje okozott sok örömöt a régészeknek a honfoglalás kori tárgyak utolérhetetlen szépségű rajzaival.[14] A gyenge fotóból is szemet gyönyörködtető műalkotást varázsolt 1969-ben, amely azonban egyáltalában nem a képzelet szülötte volt, hanem hajszálpontosan adta vissza a tárgy egykori szépségét (*3. kép*). A rajzot Dienes István bemutatta az 1969-es budapesti nemzetközi művészettörténeti kongresszuson[15], s közzétette 1970-ben megjelent kis füzetében is.[16] A következő években megjelent az szinte minden jelentősebb, a korszakkal foglalkozó könyvben és dolgozatban.[17]

12 ERDÉLYI 1961, 96-97, 1–2. kép.
13 Uo. 95.
14 Életéről, munkásságáról ld. ERDÉLYI 2006; FODOR 2006.
15 DIENES 1972, 107, 26/27. kép.
16 Dienes 1970, 39, 47. kép.
17 Ld. például DIENES 1972, 61; FODOR 1975, 215, 63. kép; LÁSZLÓ 1988, 34.

2. kép **A veszelovói tarsolylemez fényképe**

A Dienes Ö. István által készített rajz fotómásolatát elküldtem G. A Arhipovnak, aki a IX–XI. századi őscseremisz temetőket közreadó 1973-as könyvében, majd később másutt is ezt a rajzot tette közzé a tárgyról, így az ismertté vált az oroszföldi kutatás előtt is.[18] Sajnos, G. A. Arhipov 1973-as monográfiája – az oroszországi gyakorlatban megszokott módon – csak sommázva közli az egyes temetőket, a mellékleteket is tárgycsoportonként elemzi, így nem kapunk pontos felvilágosítást a veszelovói tarsolylemez leletkörülményeiről sem, ami pedig elsőrendű fontosságú lenne e jelentős tárgy esetében. Annyi azonban kiderül a könyvből, hogy a lemez nem hamvasztásos sírból, hanem jelképes sírból (kenotáfiumból) került elő. A jelképes sír gödre alakját és méreteit tekintve nem különbözött a többi sírgödörtől, a mellékleteket egy csomóban találták, de hogy mit, azt a könyvből nem tudjuk meg.[19] Így tehát abban sem lehetünk biztosak, hogy a lemez felületének a fényképen látható rossz megtartása valóban a tűz nyomait őrzi-e, amint azt Erdélyi István gondolta. (Hiszen a jelképes sírok jellemzésekor Arhipov nem tesz említést arról, hogy a tárgyak tűz nyomát viselik, s ez annál is kevésbé valószínű, mivel volt eset, hogy az elhunyt ruhájába csavarva találták a tárgyakat a sírgödörben.[20]) Az sem

18 Arhipov 1973, 159, 49. kép; 1976, 126.
19 Arhipov 1973, 16.
20 Uo.

3. kép **A veszelovói tarsolylemez rajza. (Dienes Ö. István.)**

elképzelhetetlen ugyanis, hogy a tárgyat nem megfelelő módon restaurálták.[21] Sajnálatos továbbá, hogy a könyvből még a lemez pontos méretei sem állapíthatók meg.

A kérdések egy részére választ kaptam, amikor T. B. Nyikityina kérésemre volt szíves megküldeni számomra a veszelovói temető 19. sírjának a Mari Kutatóintézet adattárában őrzött alaprajzi részletét, amelyet azóta már ő maga is közölt.[22] Valójában ez a sír a temetőben talált három jelképes sír egyike, ahol a halott tárgyait nagyjából az övvel összekötve egy csomóban helyezték a sírgödörbe. (*4. kép.*) A dokumentációból származó másik kép a kenotáfiumban talált tárgyakat, illetve a veretek esetében a tárgytípusokat tünteti fel, sajnálatos módon a méretarány megjelölése nélkül (*5. kép*). Sajnálatos továbbá az is, hogy a dokumentációban szereplő két dirhem – amelyekről leírás, fotó és rajz sem készült, már rég elvesztek.[23] A *4. kép*en jól látható, hogy tárgyak közt két tarsoly is volt, az egyik az övvel körbefogott tárgyak közt feküdt, a másik, amelynek fedelére a díszes lemezt szerelték, kissé északabbra volt, a két dirhem mellett. A dokumentáció azt is egyértelműen igazolja, hogy a lemezen nincsenek tűznyomok, hiszen a leletek egyikén sincsenek.

Elszomorító, hogy jelenleg már a nemzetközi szakirodalomban közismertté vált lemez sem lelhető fel a veszelovoi tárgyak között Joskar-Olában, ismeretlen helyen lappang. Emiatt nem vizsgálhatóak

21 Az oroszországi kis vidéki múzeumokban gyakran nincs megfelelő végzettségű restaurátor, ami esetenként igen szomorú következményekkel jár. Ilyen eseteket magam is többször tapasztaltam. Amikor 1995 novemberében Izsevszkben meg akartam tekinteni a történetileg kulcsfontosságú midlany-saji ősudmurt temető anyagát (vö. Gening 1962) – hogy azt az 1996-os tatabányai kiállításon bemutassuk – kiderült, hogy a leletanyag a múzeumban megsemmisült.

22 Nyikityina–Jefremova 2012, 188, 5. kép.

23 Uo. 189.

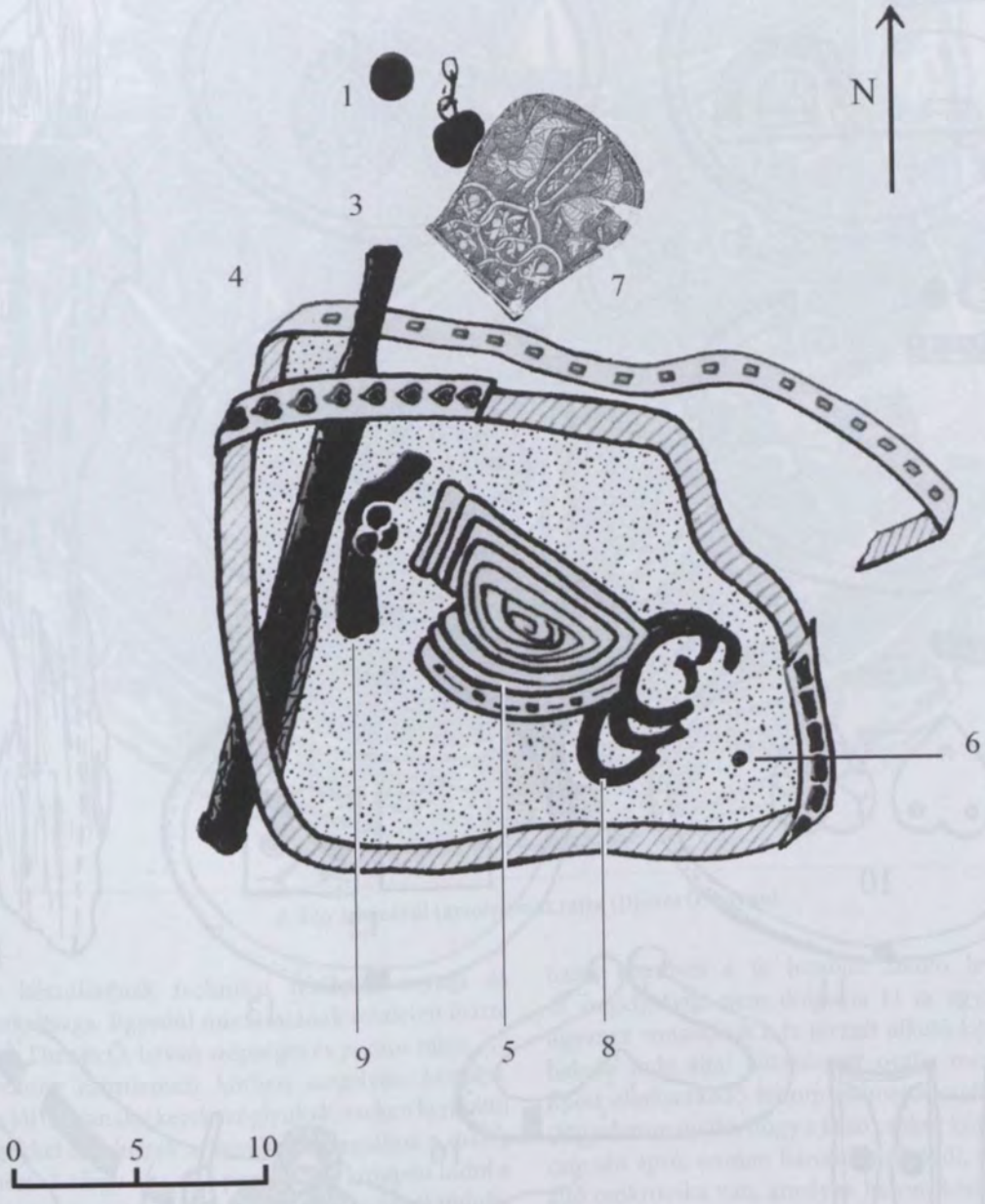

4. kép **A veszelovoi temető 19. jelképes sírjában lévő tárgyak. -1. Dirhem. – 2. Tarsolylemez. -3. Kés. -4, 6.. Veretes öv. 5, 7. Tarsoly. -8. Karperecek. -9. Csizmaveretek**

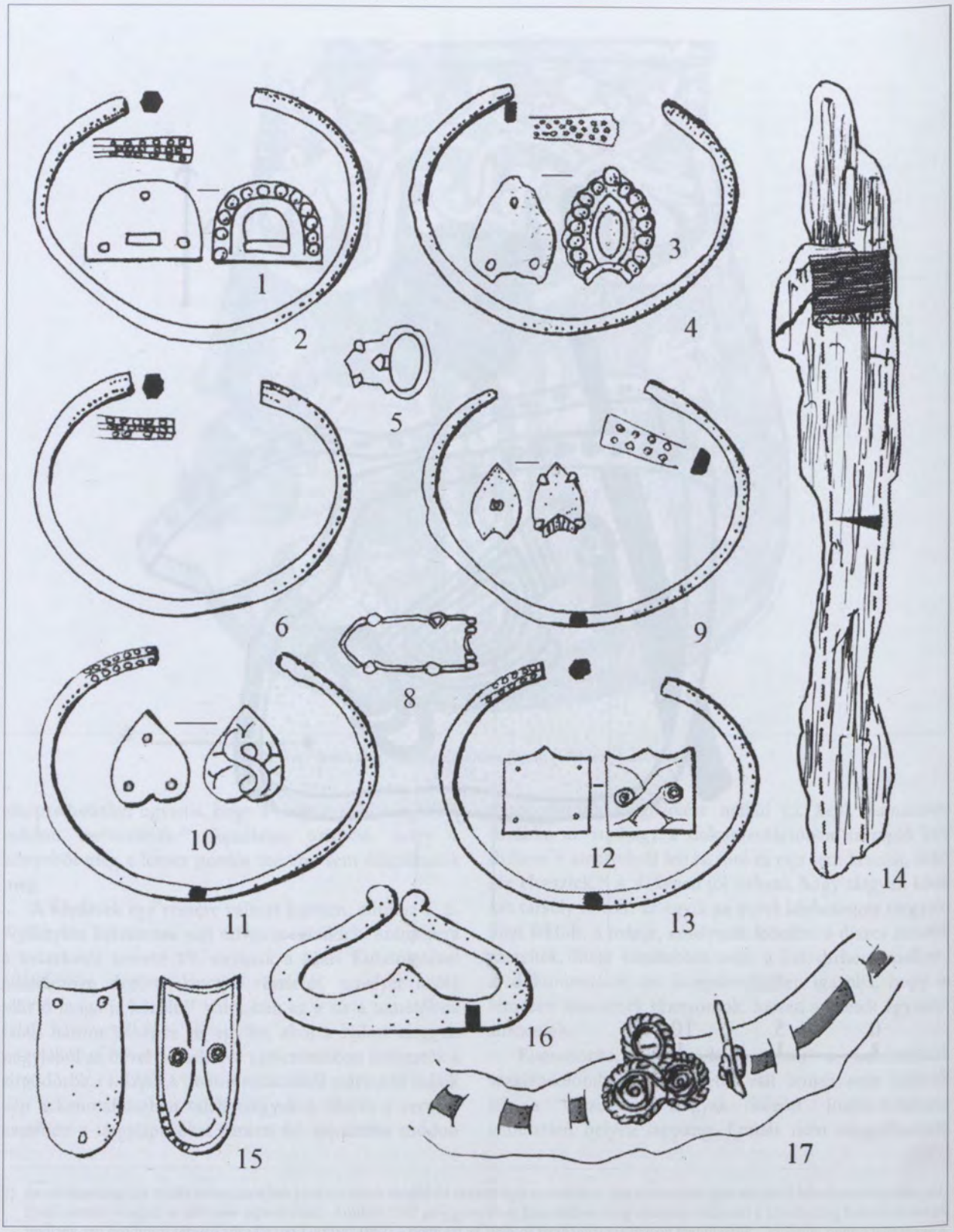

5. kép **A jelképes sírban lelt tárgyak**

6. kép **A bezdédi tarsolylemez rajza (Dienes Ö. István)**

a tárgy készülésének technikai részletei, anyaga és megmunkáltsága. Egyedül mintázatának részleteit őrizte meg hűen Dienes Ö. István szépséges és pontos rajza.

A vékony ezüstlemezt körben szegélyléc keretezi, amelyen jól látszanak a kerek szöglyukak; ezeken keresztül aklaszegekkel erősítették a tarsoly fedőlapjához a díszes fedőlemezt. A tárgy íves alsó peremének közepén indul a felület díszítésének központi eleme, a két indából induló, lent elváló, a lemez felső harmadánál újból egyesülő, majd a felső teret öt mezőre osztva teljesen betöltő leveles indákká átváltozó életfa. A fa törzsének két oldalán egy-egy ágaskodó oroszlán alakját látjuk. Testük egyes részeit (bajszukat, sörényüket, farkukat) növényi elemekkel szőtte át az egykori ötvös. Az állatok testének körvonalait (a hátat kivéve) is olyan vonalkázott sávval zárja le, mint az állatok farka végén csokrot mintázó palmetta levelekét. Ezzel szemben a fa lombját alkotó levelek erezetét és szegélysávját nem dolgozta ki az egykori mester, s ugyanez vonatkozik a fa törzsét alkotó két függőlegesen haladó inda által közrefogott ovális mezőben egymás fölött elhelyezkedő három palmetta csokor leveleire is. (Figyelemre méltó, hogy a felső csokor középső levelének csúcsán apró, szintén három levélkéből, vagy sziromból álló csokrocska van, amelybe három kerek poncot ütött be az ötvös.) A levelek kidolgozása alapján ítélve tehát, mintha nem egy ötvös kezenyomát őrizné az életfa és a két állat alakja. A kompozíció organikus egysége azonban arra utal, hogy e feltevés aligha lenne helyes. Magam inkább arra a feltevésre hajlok, hogy az ötvös az oroszlánok alakját valamelyik keleti eredetű tárgyról másolta, utánozva annak részleteit is, a kompozíció többi elemét pedig önállóan alkotta meg. Az oroszlánok testén

7. kép **A bezdédi lemez állatalakjai**

a bordákat kerek pontokkal lezárt íves vonalak, az első lábak forgóit spirálvonalak szemléltetik.

A hátteret teljesen kitöltik a sűrűn beütögetett kerek poncok. Az ezüstlemez felületét tűzaranyozással tették változatossá, az aranyozás nyomai azonban nehezen vehetők ki a rongált felületen.

A mintáról még meg kell jegyeznem, hogy az életfa törzsén közrefogott függőleges mező minden bizonnyal a fa odvát szemlélteti. A honfoglalás kori magyar „sasos életfát" megjelenítő öntött korongjainkkal kapcsolatban hívta fel a figyelmet Dienes István arra, hogy „...a bemutatott darabokon szembetűnő, hogy a fa derekát egy beütött pontkörrel kihangsúlyozták. Egy másik korongunkon ugyanezen a helyen a fa törzsét áttörték, jelezvén a fának azt az üregét, ahol a mondák szerint a fa törzsében élő jótékony szellem az arra érdemesnek megmutatkozott. Hogy e részlet ábrázolásának jelentősége van, az kitűnik abból, hogy a tömör öntvények életfa-ábrázolásán a fa törzsén e részt gonddal megmintázták. Hozzátartozott ez az életfa hagyományos megjelenítéséhez, értelmét mind a készítő mestereknek, mind a megrendelőknek ismerniök kellett."[24] A veszelovóihoz legközelebb álló tiszabezdédi tarsolylemez életfájának törzsén rombusz alakú nyílás jelzi az odú helyét, amelyben a bizánci típusú kereszt (Krisztus keresztfájának) jelét láthatjuk. (*6 kép.*) Itt három palmettacsokor látható egymás felett, a pogány életfa ismétlődő szimbóluma.

A cseremiszföldi tarsolylemezt különleges hely illeti meg honfoglalóink ötvösemlékeinek keleti párhuzamai között. Egyrészt azért, mert keleten az egyetlen valóban figyelemre érdemes párhuzama hazai tarsolylemezeinknek, kivéve néhány svédországi (birkai) és mordvinföldi, csak bizonytalanul helyreállítható töredéket.[25] Másrészt pedig ez a mi tiszabezdédi lemezünk legközelebbi hasonmása, amint arra már Erdélyi István és Dienes István is helyesen utalt annak idején.[26] A két lemez alakja és anyaga ugyan eltérő, felületük kidolgozásában azonban több egyezést is találunk. A mintáktól szabadon hagyott felületet (a hátteret) mindkettőn kerek poncokkal töltötték ki. Közel áll az állatalakok megmintázása is. A veszelovói lemez oroszlánjain az említett spirálvonal és a bordák jelölése igen közeli a bezdédi lemezen az életfa két oldalán lévő állatalak (szenmuvr) megmintázásához (*7. kép*). Már Erdélyi István is fontolgatta a kérdést, vajon hol készülhetett a veszelovói lemez, helyben, avagy kereskedelmi úton

24 Dienes 1980, 205.

25 Dienes 1964, 109-110; Erdélyi 1977, 68–69. Itt most nem térek ki részletesebben az Urál-vidéken, Perm környékén előkerült tarsolylemezre, amelyet az Oroszországban szinte akadálytalanul és gátlástalanul működő illegális „régészek" találtak, pontosabban meghatározhatatlan helyen egy általuk kirabolt sírban. A tárgyat csak megmutatni vitték be a Permi Egyetemre, megengedték, hogy gyorsan fényképet készítsenek róla és eltűntek, a lemez pedig minden bizonnyal az illegális műkincspiacon tűnt el. (Belavin-Krilaszova 2010; Fodor 2012a, 134. VII–VIII. t.; 2013, 36. kép.) E tarsolylemez alakja, a minta hátterének dús aranyozása tökéletesen egybeesik honfoglalás kori tarsolylemezeinkével. A rajta lévő ábrázolás módja azonban teljesen különbözik ez utóbbiaktól, s egybevág a volgai bolgár területeken, vagy Magna Hungariában készült tárgyak művészi stílusával. (Vö. Fjodorova 1990; 203.) Bár a leletkörülményeket nem ismerjük, nagyon valószínűnek tartjuk, hogy a lemezt Urál-vidéki tulajdonosa nem rendeltetésének megfelelően használta. Erre utal, hogy a lemezen a szemek és a száj helyén egy-egy lyukat vágtak, s azt megfordított helyzetében az elhúnyt arcára helyezték, tehát a tárgy a halotti aszk szerepét töltötte be.

26 Erdélyi 1961, 95; Dienes 1970, 39.

került-e ide? Maga még azt tartotta valószínűnek, hogy e magas művészi kivitelű tárgy helyben készülhetett.[27] Erre azonban sem akkor, sem most nincsenek bizonyító adataink. Igaz, a zempléni sír kapcsán Fettich Nándor is röviden kitért a veszelovoi lemez ismertetésére, s ő is annak keleti eredetét feltételezte. Úgy vélte ugyanis, hogy a cseremisz sírból előkerült lemez a bezdédi tarsolylemez „stílusfokát" képviseli a zempléni szablyával együtt, s rajta a Dnyeper-vidéki fémművességi kör hagyományai tükröződnek.[28] Fettich tehát azt a korábbi álláspontját képviselte még ekkor is, amely szerint honfoglalás kori ötvöstárgyaink színe-java (az ún. „tarsolylemezek köre") még keleten, valahol a Dnyeper-vidéken készült volna, a honfoglalás előtt.[29] Ennek a feltevésnek már keletkezése idején sem voltak bizonyítékai, de talán akkor még bízni lehetett ilyenfajta leletek későbbi előkerülésében. 1973-ban azonban már ez a remény is végleg elszállt, nem szaporodtak számottevően a X. századi ötvöstárgyaink keleti előzményei, amelyek X. századi ötvösemlékeink keleti készülését igazolnák.

Nagyon valószínűnek tarthatjuk viszont V. P. Darkevics elgondolását, aki magyar eredetűnek véli a lemezt, amely szerinte a X. századi Kárpát-medencében készülhetett.[30] 1979-ben magam is ezt a feltevést fogadtam el, azzal a különbséggel, hogy a tárgy még valamelyik etelközi magyar műhelyben készülhetett a IX. század végén.[31] Az őscseremisz tarsolylemez palmettáit B. I. Marsak a szamanída ötvösök hasonló mintáihoz vélte közelinek.[32] E. P. Kazakov a veszelovói palmetták kínai párhuzamára hívta fel a figyelmet.[33]

Igen lényeges, hogy mind Marsak,[34] mind Darkevics[35] felhívta a figyelmet a veszelovói és tiszabezdédi lemez, valamint a szogdiai eredetű kudeszevai csésze közeli rokonságára. A kideszevai csésze oroszlánjának teste valóban hasonló elemekből épül fel, mint a veszelovóiaké, valamint a bezdédieké. (Spirálvonal, a bordák jelölése, az állatalakok növényi mintával való átszövése.) (*8. kép.*) A közös vonások tehát összekapcsolják e három tárgyat. Ebből pedig az a következtetés adódik, hogy az ún. „keleti ezüstök" közé tartozó s a Káma-vidéken

8. kép **A kudeszevai csésze oroszlánja (Marchak 1986, 120. kép)**

előkerült kudeszevai csésze is valószínűleg magyar mester munkája lehet, csakhogy ez még bizonyosan a keleti szállásokon készülhetett.[36] Mint láttuk, bizonyosan magyar műhelyben készült a cseremisz tarsolylemez is. Korábbi véleményemet ebben a tekintetben csupán annyiban módosítom, hogy ma már magam is – az alább elmondandók miatt – jóval valószínűbbnek tartom, hogy a díszes lemez már a honfoglalás után készülhetett s ugyanúgy kereskedelmi úton kerülhetett keletre[37], mint a tankejevkai, kazányi és borsevói rozettás veretek, vagy az arhangelszkojei életfás veret.[38] A volgai bolgár pénzek honfoglalás kori sírokban és a huszti kincsben való jelenléte tárgyi bizonyítéka az Anonymus által említett X. századi volgai bolgárok magyarországi feltűnésének s a volgai bolgár kereskedelem számottevő szerepének.[39] Ebből a szempontból igen fontos számunkra, hogy T. B. Nyikityina a veszelovoi 19. sírt a X. századra keltezte.[40] (Az egész temető korát pedig nagyjából 800 és 1100

27 Erdélyi 1961, 95.
28 Budinský-Krička–Fettich 1973, 110.
29 Fettich 1931, 111, 329; 1935, 25–26; 1942, 19.
30 Darkevics 1976, 173.
31 Fodor 1979, 69.
32 Marsak 1986, 316.
33 Kazakov 2001, 172.
34 Marsak 1976, 152–153; 1986, 347.
35 Darkevics 1976, 172–173.
36 Fodor 1979; 2008, 154–155. Annak a gondolatnak az első felvetése, hogy az ún. „keleti ezüstök" néhány darabja magyar mester keze alól kerülhetett ki: László 1943, 159-160.
37 Fodor 2010.
38 Fodor 2005; 2008, 155; 2009; 2012; Mesterházy 1994, Abb. 11/6-7.
39 Fodor 2012, további irodalommal.
40 Nyikityina–Jefremova 2012, 189.

9. kép **A veszelovoi 15. sír bőrtarsolyának megmaradt része (Moszkvai Történeti Múzeum)**

közé tette.[41]) Valószínű ugyanis, hogy megközelítően ugyanerre az időre tehető az imént említett magyar eredetű, keleten lelt tárgyak kora is.[42]

Minden bizonnyal jó nyomon járt G. A. Arhipov, amikor arra gondolt, hogy a tarsolyviselet szokása a nomád népek viseleti divatjából került a cseremiszekhez.[43] Egyértelműen erősíti ezt a véleményt az a körülmény, hogy az előkelő őscseremisz férfi sírokban megtaláljuk a nomád harcosok viseletének egyéb elemeit és a lószerszámdíszeket is.(Pl. a dubovói temetőben.[44] Az is kézenfekvő, hogy korántsem véletlen a nomád harci öltözék cseremiszföldi közkedveltsége ebben az időben. A IX–XII. században a cseremisz társadalom fejlődése közel jutott az államisághoz. A nemzetségi előkelők és fegyveres kíséretük külsőségekben is utánozták a steppei előkelőket, az ő mestereiktől rendelték meg fegyverövük és lovaik szerszámzatának ékességeit. Ezek a tárgyak – a díszes fegyverekkel egyetemben – náluk is rangjelző szerepet kaptak. A cseremiszek társadalmi fejlődését azonban megakasztotta az orosz kolonizáció, nem jutottak el az államiságig. A cseremisz nemzetségi arisztokrácia hatalmát megtörték, a rangjelző övek és tarsolyok divatja

41 Nyikityina 2010.
42 Ld. 38. j.
43 Arhipov 1980, 222.
44 Arhipov 1984, 154–158; Fodor 2008, 160, 24. kép.

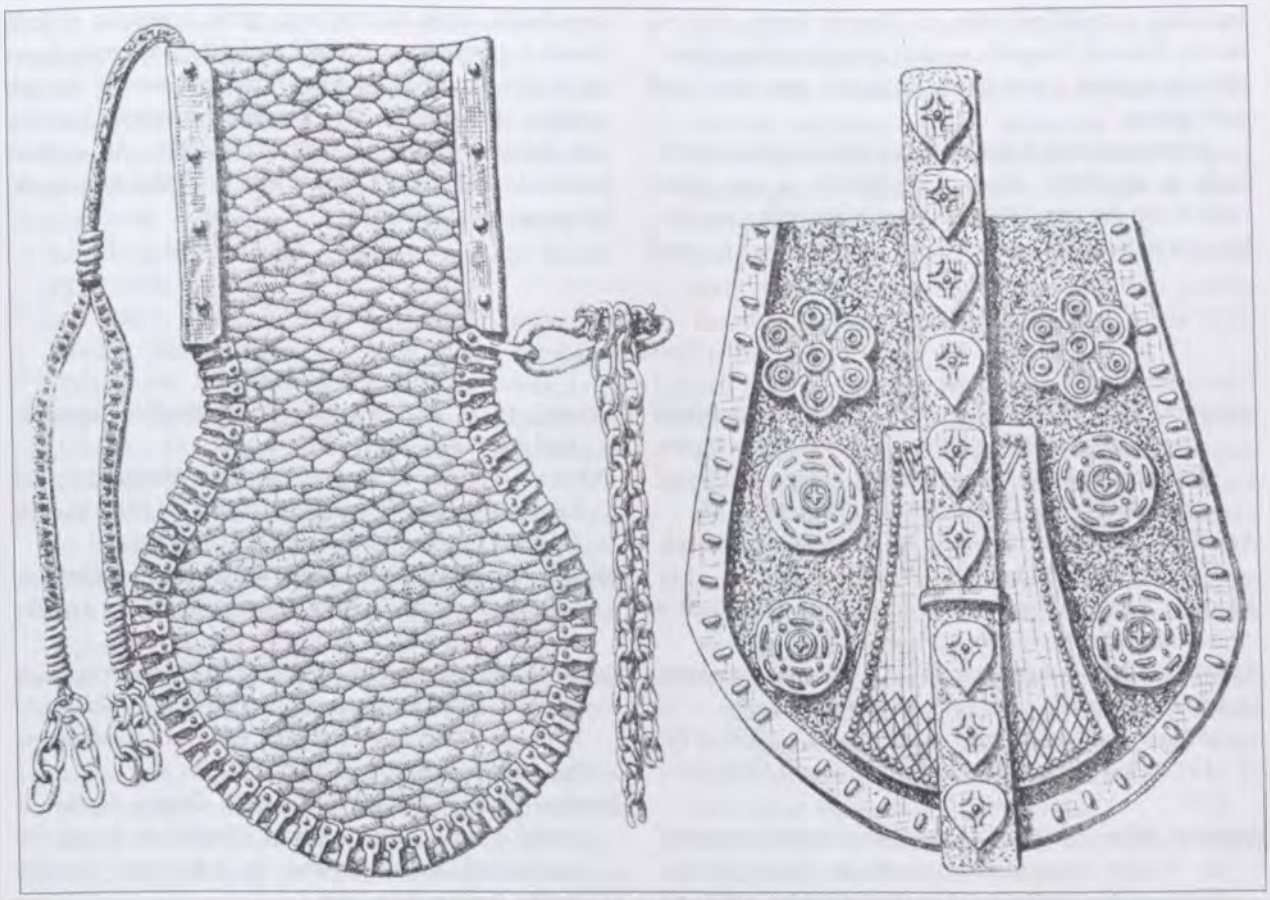

10. kép **Tarsolyok a veszelovói temető 5. sírjából (HALIKOV–BEZUHOVA 1960, 36)**

is a múlté lett. (A szóban forgó időszakban hasonlóan nagy divatja volt a tarsolyoknak a szomszédos – velük azonos történelmi sorsú – mordvinok és az önálló államisággal rendelkező volgai bolgárok körében is.[45]

Maga a tarsolyviselés szokása azonban túlélte a jelzett válságos időszakot a cseremiszek körében. Csakhogy nem férfi, hanem női viseleti tárgyként. Már a IX-XI. századi temetőkben is gyakoribb volt a női, mint a férfi tarsoly.[46] Ezeken a tarsolyokon azonban nincsenek lemezek s még a steppei és magyar tarsolyokhoz hasonló középső bújtatóveretek is csak nagy ritkán.[47] Jól cserzett szironybőrből készültek előoldaluk felületét préselt mintákkal díszítették. E bőrtarsolyok sokszor jórészt megőrződtek a sírokban. Ennek példájaként itt a veszelovói temető 15. sírjában lelt darabot mutatjuk be, amelyet a Moszkvai Állami Történeti Múzeum őriz[48] (*9. kép*). Többségüknek lehajtható fedele sem volt, fölül záródtak, szegélyükön fémpántok sorakoztak. A fedeles tarsolyokat ugyan itt is veretekkel díszítették, e veretek azonban különböztek a „magyar típusú" veretektől. A jellegzetes cseremisz tarsolyok két példányát mutatjuk itt be (*10. kép*), mindkettő a veszelovói temető 5. számú gazdag férfi sírjából került elő.[49]

1975-ig az őscseremisz sírokból 20 bőrtarsolyt ismertek. Az ezek mintájára készült későbbi női tarsolyok egészen a XX. századig megőrződtek a cseremisz női viseletben.[50] Végezetül meg kell jegyeznem, hogy a honfoglalók asszonyai s lányai is viseltek tarsolyokat, ezek azonban bizonyára zömmel textilből készülhettek, ezért a sírokban nyomtalanul elenyésztek. Csupán a második

45 KAZAKOV 2001.

46 ARHIPOV 1976, 126.

47 A magyar típusú veretes tarsolyokról ld. DIENES 1964; RÉVÉSZ 1990.

48 A tárgy fotójáért és közlése engedélyezéséért a múzeum vezetőségének tartpzpm köszönettel. A tárgy rekonstrukcióját ld. ARHIPOV 1973, 158, 46. kép.

49 HALIKOV–BEZUHOVA 1960, 34, 36.

50 ARHIPOV 1980, 222.

bashalmi temetőben talált rá Dienes István egy női tarsoly díszesen faragott csontból készült zárólemezére.[51] Nálunk azonban e tarsolyokat később nem őrizte meg a női viselet.

Az elmondottakat rövidre fogva abban summázhatjuk, hogy a veszelovói díszes tarsolylemez a két rokon nyelvű nép ősi kapcsolatának ékes bizonyítéka: minden bizonnyal magyar mester keze alól került ki, majd kereskedők vitték keletre, s az egyik cseremisz előkelő harcos fegyverövének díszéül szolgált.[52] (A lemez alapja azt is elárulja, hogy minden bizonnyal nem a fentebb említett, cseremiszek által használt bőrtarsoly fedelére volt felszerelve, hanem magyar típusúra. Az egykori kereskedő tehát nem a lemezt adta el új tulajdonosának, hanem az egész tarsolyt.)

Irodalom

Arhipov 1961 = Архипов, Г. А.: Древнемарийский женский костюм IX-XI вв. In: Вопросы истории, археологии и этнографии мари. (Труды МарНИИ, XVI.) Йошкар-Ола 1961, 127–138.

Arhipov 1973 = Архипов, Г. А.: Марийцы IX-XI вв. Йошкар-Ола 1973.

Arhipov 1976 = Архипов, G. A.: Марийский край в памятниках археологии. Йошкар-Ола 1976.

Arhipov 1980 = Архипов, G. A.: Общие элементы материальной культуры марийцев и восточноевропейских кочевников. CIFU IV. (1975) Pars II. Red. Gy. Ortutay. Budapest 1980, 221–223.

Arhipov 1984 = Архипов, G. A.: Дубовский могильник. In: Новые памятники археологии Волго-Камья. (Археология и этнография Марийского края, 8.) Йошкар-Ола 1984,113–159.

Arhipov–Halikov 1960 = Архипов, Г. А. – Халиков, А. Х.: Материалы к археологической карте Марийской АССР. Йошкар-Ола 1960.

Belavin–Krilaszova 2010 = Belavin, A. M.–Krilaszova, N. B.: Tarsolylemez Perm környékéről. – A Pouch Plate from the Perm Area. *FolArch* 54 (2010) 243–255.

Budinský-Krička–Fettich 1973 = Budinský-Krička, V.–Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. Bratislava 1973.

Darkevics 1976 = Даркевич, В. П.: Художественный металл Востока. Москва 1976.

Dienes 1964 = Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról. *FolArch* 16 (1964) 79–112.

Dienes 1970 = Dienes I.: A honfoglalás kora. (Magyar művészettörténet, 1.) MRT – Minerva. Budapest 1970.

Dienes 1972 = Dienes, I.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn und ihre Glaubenswelt. In: Actes du XXIIe Congrès International d'Histoire de l'Art. Budapest 1972, 97–108.

Dienes 1972a = Dienes I.: A honfoglaló agyarok. Budapest 1972.

Dienes 1980 = Dienes, I.: Der Weltbaum der landnehmenden Ungarn. In: CIFU IV. (1975) Pars II. Red. Gy. Ortutay. Budapest 1980, 202–207.

Erdélyi 1961 = Erdélyi I.: Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. *ArchÉrt* 88 (1961) 95–100.

Erdélyi 1977 = Erdélyi I.: Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: Bartha A.–Czeglédy K.–Róna-Tas A. (szerk.): Magyar őstörténeti tanulmányok. Budapest 1977, 65–77.

Erdélyi 2006 = Erdélyi T. (szerk.): Dienes István „a honfelügyelő." Dienes István írásaiból és a róla írt munkákból összeválogatta és közzétette Erdélyi Tamás. Nyíregyháza 2006.

Fettich 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglalás kor archaeologiájához. (Zur Archaeologie der ungarischen Landnahmezeit.) *ArchÉrt* ú.f. 44 (1931) 48–112, 305–329.

Fettich 1935 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság művészete. Budapest 1935. (Ars Hungarica, 11.)

Fettich 1942 = Fettich, N.: Die altungarische Kunst. Berlin 1942.

Fjodorova 1990 = Федорова, Н. В.: Silverware of „Magna Hungaria." In: Congressus Septimus Internationalis Fenno-Ugristarum, 6. Red. J. Barta et al. Debrecen 1990. 160–165.

Fjodorova 2003 = Федорова, Н. В.: Торевтика Волжской Болгарии. Серебряные изделия X-XIV вв. из зауральских коллекций. In: Труды Камской археолого-этнографической экспедиции, вып. III. Ред. Белавин, А. М. Пермь 2003, 138-154.

Fodor 1975 = Fodor I.: Verecke híres útján... A magyar nép őstörténete és a honfoglalás. Budapest 1975, 1980[2].

Fodor 1979 = Fodor, I.: Einige Beiträge zur Entfaltung

51 Dienes 1970, 46.

52 E dolgozat első változata 2008-ban fogalmaztam meg, amely az ELTE Finnugor Tanszékének kiadványaként látott napvilágot elektronikus formában. Ld. Fodor 2008a.

der ungarischen Kunst der Landnahmezeit. *Alba Regia* 17 (1979) 65–73.

Fodor 2005 = Fodor I.: Honfoglalás kori magyar lelet Kazányból. In: Felföldi Sz. (szerk.): Abhívadana. Tanulmányok a 60 éves Wojtilla Gyula tiszteletére. Szeged 2005, 145–153.

Fodor 2006 = Fodor I. (ism.): Dienes István „a honfelügyelő." *Szabolcs – Szatmár – Beregi Szemle* 49:4 (2006) 531–533.

Fodor 2008 = Fodor, I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág (Kereskedelem és hatása őseink korában.) (Pelzhandel, Kunst, Glaubenswelt). In: Novák L. F. (szerk.): Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön. (Az Arany János Múzezum Közleményei, XI.) Nagykőrös 2008, 127–192.

Fodor 2008a = Fodor I.: Az őscseremisz tarsolylemez. In: Bereczki A. et al. (szerk.): Ünnepi írások Bereszki Gábor tiszteletére. (Uralisztikai Tanulmányok, 19.) Budapest 2008, 163.171, (http://mnyfi.elte.hu/finnugor) ISBN: 978-863-463-963-3.

Fodor 2009 = Fodor, I.: Ein ungarischer Fund aus dem 10. Jahrhundert in Kasan. *ActaOrientHung* 62 (2009) 303–313.

Fodor 2010 = Fodor, I.: Die Taschenplatte von Veselovo. In: Congressus XI: Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars II. Red. S. Csúcs et al. Piliscsaba 2010, 266–267.

Fodor 2012 = Фодор И.: Средневековые венгерские источники о религии волжских болгар (Medieval Hungarian Sources on the Religion of the Volga Bulgars). In: Ислам в Волго-Камье и Предуралье: ранние страницы истории. Ред. Белавин, А. М. и др. Пермь 2012, 24–29.

Fodor 2012a = Fodor I.: Őstörténeti viták és álviták. In: Molnár Á. (szerk.): Csodaszarvas, IV. Budapest. 125–146. VII-VIII. t.

Fodor 2013 = Fodor I.: Ősi halotti maszkok. – Ancient Burial Masks. (Kiállításvezető, Magyar Nemzeti Múzeum.) Budapest 2013.

Gening 1962 = Генинг, В. Ф.: Древнеудмуртский могильник Мыдлань-шай. (Вопросы археологии Урала, 3.) Сведловск 1962.

Kazakov 2001 = Казаков, Е. П.: О некоторых группах деталей поясного набора волжских болгар IX-XI вв. In: Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э. (из истории костюма), том 2. Самара 2001, 170–179.

László 1943 = László Gy.: Kolozsvári Márton és György Szent György szobrának lószerszámja. *Az Erdélyi Tudományos Intézet Évkönyve 1942.* Kolozsvár 1943, 75–170.

László 1988 = László Gy.: Árpád népe. Budapest 1988.

Marschak 1976 = Маршак, Б. И.: Серебряные сосуды X-XI вв., их значение для периодизации искусства Ирана и Средней Азии. In: Искусство и археология Ирана, II. Ред. Карпова, Н. К. Москва 1976, 148–173.

Marsak 1986 = Marsak, B.: Silberschätze des Orients. Merallkunst des 3.-13. Jahrhubderts und ihre Kontinuität. Leipzig 1986.

Mesterházy 1994 = Mesterházy, K.: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischen Sicht. In: Ausgewählte Probleme der europäischen Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Hrsg. M. Müller-Wille – R. Schneider. Sigmaringen 1994, 23–65.

Nyikitina 2002 = Никитина, Т. Б.: Марийцы в эпоху средневековья. Йошкар-Ола 2002.

Nyikitina 2010 = Никитина, Т. Б.: Марийское население Поветлужья в эпоху средневековья. In:Congressus XI. Internationalis Fenno-Ugristarum, Pars II. Red. S. Csúcs. Piliscsaba 2010, 294.

Nyikitina–Jefremova 2012 = Никитина, Т. Б.–Ефремова, Д. Ю.: Отражение культа предков марийцев в погребальном обряде могильников Ветлуыско-Вятского междуречья IX-XI вв. *Stratum plus* 5 (2012) 179–194.

Révész 1990 = Révész L.: Honfoglalás kori veretes tarsolyok Karosról. *Agria* 25–26 (1989–1990) 275–309.

DAS TASCHENBLECH VON VESELOVO

Die hervorragendsten Goldschmiedearbeiten des ungarischen archäologischen Fundmaterials im 10. Jahrhundert sind die in den Gräbern der vornehmen Männer zum Vorschein gekommenen Taschenbleche. Diese Gegenstände wurden gegenüber der früheren Vorstellung von N. Fettich im Karpatenbecken gefertigt. Im Osten sind bisher nur zwei Parallelen bekannt, wie im alttscheremisen Gräberfeld von Veselovo gefundenes Exemplar und das aus der Umgebung von Perm stammende Taschenblech. Im Beitrag wird das Taschenblech von Veselovo untersucht. I. Erdélyi publizierte zuerst dieses Stück (ERDÉLYI 1961.), aber seine Arbeit enthielt zahlreiche Irrtümer, von den der schwerste jener war, dass dieses Stück aus einem Brandgrab zum Vorschein gekommen ist. Dagegen befand sich das Taschenblech mit anderen Funden in einem symbolischen Grab (in einem Kenotaph) *(Abb. 4–5.)*. Das Taschenblech war an der Deckplatte einer Ledertasche angebracht und gelangte in einem sehr schlechten Zustand ins Museum *(Abb. 2.)*. Nach diesem Photo fertigte I. Ö. Dienes eine ausgezeichnete und exakte Zeichnung. Dank dieser wurde diese prachtvolle Goldschmiedearbeit in der gelehrten Welt bekannt und können wir seine Verzierung noch heute erforschen *(Abb. 3.)*. (Leider ist das Taschenblech im Museum von Joskar-ola derzeit unauffindbar und daher kann man sein Material nicht untersuchen, bzw. die Fragen über seine Herrstellung nicht klären).

Auf dem vergoldeten Silberblech gestaltete der einstige Meister einen Lebensbaum mit zwei bäumenden Löwen. Die häufig eingeschlagenen runden Punzen bilden die Hintergründe. Seine näherste ungarische Parallele ist das aus Kupfer gemachte Taschenblech von Tiszabezdéd, obwohl sich ihre Formen unterscheiden, und auf dem ungarischen statt Löwen zwei Pfauendrachen (Senmurv) sind *(Abb. 6–7.)*. Besonders wichtig ist, dass die Exemplare von Veselovo und Tiszabezdéd zwischen den mittelasiatischen und östlichen Silberarbeiten aus russischen Fundorten ihre Parallelen haben. Die Gestaltung der dargestellten Tierkörper ist sehr ähnlich zu den Tieren auf der Schale von Kudeseva, aus dem Kamagebiet, mit sogdischer Herkunft *(Abb. 8.)*.

Nach der Untersuchung des Objekts ist es unbestritten, dass von einem ungarischen Goldschmiedemeister in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts gemacht wurde. Sie gelangte durch den Handel ins Mittel-Wolga-Gebiet. Es wird auch durch die Datierung des symbolischen Grabes 19 aus dem Gräberfeld von Veselovo in die Mitte des 10. Jahrhunderts auch bestätigt (NYIKITYINA–JEFREMOVA 2012, 189.). Die Form des Bleches zeigt, dass sich jene Tasche, an der es angebracht war, von den bei den Tscheremisen genutzten Taschen unterscheidete *(Abb. 9–10)* und zweifelsohne ein ungarischer Typ war. (Ihrer einstiger Besitzer erwarb folglich nicht nur das Taschenblech, sondern die ganze Tasche von einem Händler.)

PROHÁSZKA PÉTER

ÉSZREVÉTELEK A KÁRPÁT-MEDENCE HONFOGLALÁS ÉS ÁLLAMALAPÍTÁS KORI BIZÁNCI ÉREMFORGALMÁHOZ

Bevezetés

A magyar honfoglaláskor régészetében az érmek különlegesen fontos szerepet játszottak.[1] 1835-ben a segítségükkel tudta Jankovich Miklós a honfoglaló magyarság régészeti hagyatékát meghatározni, amikor a benepusztai (Pest m./H) sírból származó I. Berengár (888–915) ezüstöket értelmezte.[2] A galgóci (ma Hlohovec, okr. Trnave/SK) temetkezésben 1868-ban egy szamanida dirhemet találtak, amely a 10. századi keleti kapcsolatokról tanúskodott.[3] Az első bizánci érem azonban csak 1898-ban az Eger-szépasszonyvölgyi honfoglaláskori temető (Heves m./H) egyik sírjából bukkant elő.[4] Habár a nyugati, keleti és bizánci veretek a 10. századi leletanyag lényeges részét tették ki, tudományos feldolgozásuk csupán a második világháború után kezdődött.[5] A magyar honfoglaláskorra tehető Kárpát-medencében előkerült érmekről az első alapvető munka, Kovács László könyve, azonban csak 1989-ben jelent meg.[6] A szerző törekedett az összes irodalomból ismert és múzeumban őrzött érem felvételére, azonban módszerét elsősorban a régészeti és nem a numizmatikai szempontok határozták meg. Könyvén nyugszik az éremforgalom feldolgozása, valamint az érmek ellemzése.

A honfoglalás kori érmek a Kárpát-medencében megtelepedett magyarok interakcióinak tanúi a nyugati, bizánci illetve az arab világgal. Főként a kalandozó hadjáratok során szerezhették őket, de ugyancsak a magyarokhoz kerülhettek a kereskedelem során, vagy zsoldként, évpénzként és ajándékként. Az ezüst érmek a nyugateurópai illetve itáliai dénárok és a szamanida dirhemek voltak a legkedveltebbek, melyeket átlyukasztva ékszerként, ruhadíszként egyaránt viseltek, sőt díszítették a lószerszámot is. Beolvasztva nyersanyagként ékszerek és viseleti tárgyak készítésénél használták fel a korszak ötvösei ezeket az érmeket. A nyugati világ gazdasága és éremforgalma az ezüst dénárron alapult és az arab világ is elsősorban ezüst érmeket használt. Csupán Bizánc rendelkezett különféle nomináliákra épülő pénzrendszerrel, mely gazdasági és pénzrendszernek az alapja a solidus volt. Míg az aranyérmeket magas értékük miatt inkább a külkereskedelem használták, vagy ajándékként, fizetésként és zsoldként jutottak a birodalom vezető rétegét alkotó polgári és katonai hivatalokat betöltő személyekhez, addig a mindennapi életben ezüst miliarésionnal illetve bronz follisokkal fizettek a bizánciak. Ezért figyelemreméltó megjelenésük és használatuk a Bizánci Birodalom határain kívül, mivel Bizánc gazdasági és egyéb kapcsolatairól sokat elárulnak.

A honfoglaló magyarság megtelepedésével közel két évszázados szünet után ismét megjelentek a bizánci pénzek a Kárpát-medencében. Ezek egyrészt alátámasztják az írott forrásokból ismert képet a bizánci-magyar kapcsolatokról, másrészt meg is kérdőjelezik, melynek tárgyalása a bizánci éremforgalom vizsgálatánál kerül sorra.[7] Habár aranyérmek kétségtelenül csak Bizáncból származnak és némely időszakban igen gyakran jelentkeznek, mégsem beszélhetünk egy olyan „aranykorról" a Kárpát-medencében, mint az 5. század közepén vagy a 7. század első negyedében. A honfoglaláskor ötvöseinek nyersanyaga az ezüst volt, melyből ékszereket és viseleti tárgyakat egyaránt készítettek, melyeket részben aranyoztak is. Arany tárgyak kivételt jelentenek a korszak leletanyagában.[8] Néhány gyűrű és hajkarika mellett alig készültek veretek, illetve díszítések aranyból. A balotaszállási (Bács-Kiskun m./H) leggazdagabb aranymellékletes sírban nyugvó nő ruháját préselt aranylemezek díszítették *(1. 1. kép)*, amelyek

1 A tanulmány elkészítését az OTKA K 84159 és PD 84158 pályázatai tették lehetővé. Itt szeretném megköszönni dr. Révész László, dr. Kovács László és dr. Torbágyi Melinda segítségét, amely nélkül ez a tanulmány nem készülhetett volna el. Külön köszönet illeti dr. Tóth Csabát a térképek és képek elkészítésénél nyújtott segítségért.

2 Kovács 1989, 9, 42–43.

3 Kovács 1989, 9.

4 Kovács 1989, 26.

5 Lásd például: Huszár 1955 és Gedai 1969.

6 Kovács 1989.

7 Lásd a bizánci forrásokat a honfoglaló magyarokról: Moravcsik 1984.

8 Révész 2001, 60.

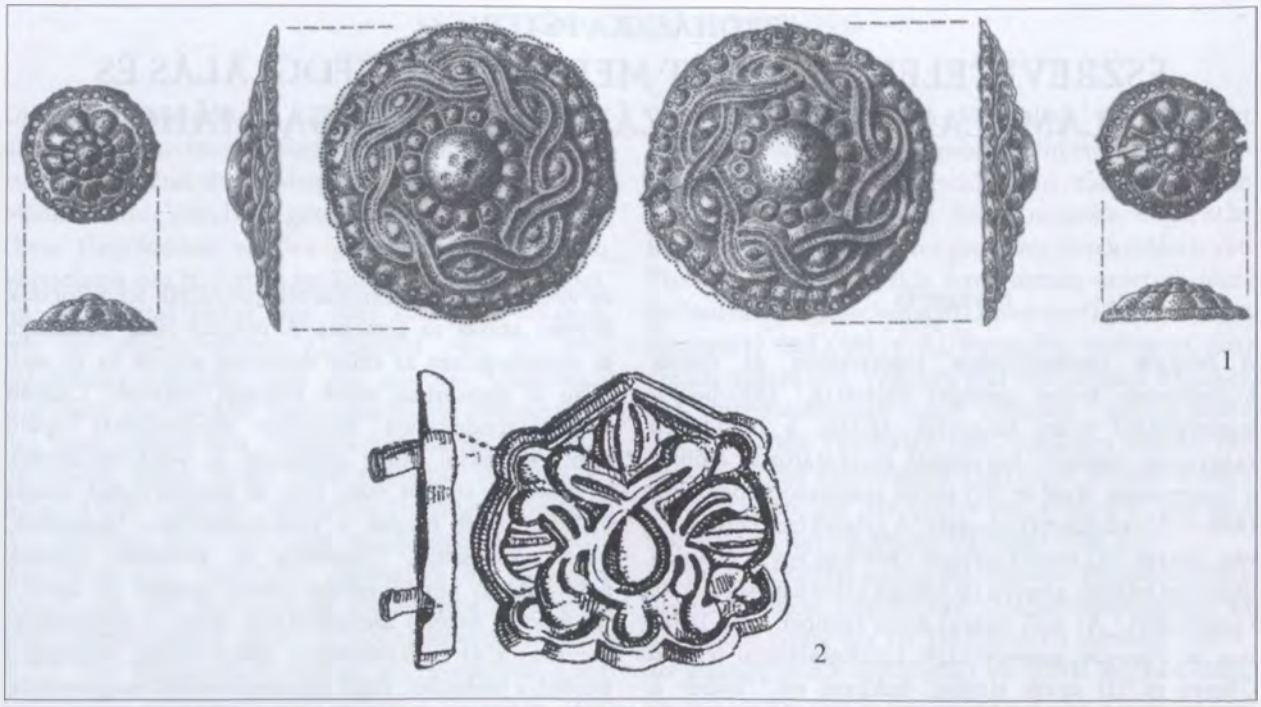

1. kép **Arany veretek a honfoglaláskori leletanyagból. 1: balotaszállási ruhadísz (Révész 2001, 17, 7. kép); 2: besztereci övveret (Hampel 1907, 104).**

együttes súlya alig több mint 150 g, azaz mintegy 33 solidust tesz ki.[9] A férfiak viseletében is megfigyelhetőek arany tárgyak, mint azt a besztereci (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H) *(1.2. kép)* és debreceni (Hajdú-Bihar m./H) arany övveretek jelzik.[10] Az egyedül megmaradt besztereci övveret alapján, amely 7,8 g súlyú, a teljes öv díszítménye eredetileg 200-300 g aranyból készülhetett. Valószínűleg a bizánci pénz egy része szolgálhatott csupán nyersanyagul, mivel fizetőeszközként a bizánci luxusáruk (selyem, ruhák) ellentételezéseként visszaáramlott a birodalomba. A solidusok ugyanakkor a Bizánci Birodalom és a honfoglaló magyarság politikai kapcsolatait is mutatják, mivel évpénzként, ajándékként vagy talán zsoldként kerülhettek a Kárpát-medencébe és tanusítják, hogy a bizánci kormányzat politikájában mennyire értékelte a magyarokat. Mivel az ezüst és bronz érmek a mindennapi pénzforgalom részei voltak Bizánc területén, így különféle módokon juthattak a magyarok birtokába.

Míg a bizánci ezüstérmek a nyugati dénárokhoz és a keleti dirhemekhez hasonlóan nyersanyagul is szolgálhattak, addig a réz follisok a bizánci határokon kívül nem bírtak értékelés éppen ezért figyelemreméltó megjelenésük az egyes időszakokban, mivel ellentmondanak a források alapján feltételezett kapcsolatoknak.

A tanulmány második részében a Kárpát-medencéből ismert bizánci érmek kerültek felvételre és különféle szempontú értékelésre. Az éremkatalógus alapjául Kovács László könyve szolgált, melyet régi kihagyott és új eddig ismeretlen érmek egészítenek ki. Az érmek, amennyire lehetőség volt rá a BMC = Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum alapján kerültek meghatározásra.

Az alapos anyaggyűjtés ellenére Kovács László könyvéből néhány irodalomból ismert érem kimaradt; mint például VI. León szölgyéni (ma Svodin, okr. Nové Zámky/SK)[11] és I. Rómanos gyomai (Békés m./H) [12] follisai, VIII. Kónstantin és II. Rómanos sámfalvai (ma Burg, Burgenland/A) solidusa[13] és VI. León és I. Jóannés Tzimiskés follisai, melyek a pécsi (Baranya m./H) csatornaépítés során kerültek napfényre.[14]

9 Révész 2001, 60.
10 Révész 2001, 60.
11 Némethy 1900, 105–106.
12 Marossy 1879, 179.
13 Kaus 2000, 11–12.
14 Fejes 1930, 51.

2. kép **A Bizánci érmek pacskolatai és fényképe az adattári aktákból. 1: Kaposvár; 2: „Temes megye"; 3: Tura.**

Ezen régi leletekhez még néhány olyan érem társul, melyek a könyv megjelenése óta kerültek elő, mint például VII. Kónstantin és Zóé sládkovičovoi (okr. Galanta/SK),[15] és Páty-Malom dűlői (Pest m./H) follisa,[16] vagy I. Rómanos és VII. Kónstantin solidusa, amit 2009-ben Mány (Fejér m./H) területén, a főút mellett találtak és amelyik a BMC 9 (919–921) típusba tartozik.[17]

Különösen fontosak azon bizánci érmek, melyekről a levél- és adattárakban beszámolók, leírások, pacskolatok és fényképek maradtak fenn, melyek közül három közzététele korábban megtörtént.[18] A Baja területén (Bács-Kiskun m./H) szántás közben talált VII. Kónstantin és II. Rómanos solidus, valamint II. Basileios és VIII. Kónstantin nagyváradi (ma Oradea, jud. Bihor/RO) aranya korábban ismeretlenek voltak.[19] Ugyan a leírás hiányossága miatt pontos meghatározásukat nem lehetett elvégezni, mégis kiegészítik a korábbi listákat. Habár a harmadik hajdúszoboszlói (Hajdú-Bihar m./H) solidusról egy rövíd jelentés megjelent a Numizmatikai Közlönyben, mégis az éremről készült viaszlenyomat egy pontosabb meghatározást tett lehetővé.[20] A Magyar Nemzeti Múzeum adattáraiban és az Országos Széchenyi Könyvtárban folytatott további kutatások során számos új „leletre" sikerült ráakadni, melyekről szerencsére nem csupán leírás, ill. meghatározás, hanem néhány esetben pacskolatok, sőt az egyiknél még egy fénykép is rendelkezésre állt *(2.1–3. kép)*.

Új érmek a múzeumi és könyvtári adattárakból

Bán (ma Bánovce nad Bebravou, okr. Bánovce nad Bebravou/SK)

Leletkörülmények: Szórvány. A báni járás szolgabírója két érem meghatározása után érdeklődött a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában.[21] A válaszlevél piszkozata szerint az egyik II. Rómanos Sabatier Taf. 47. Nr. 5. típusú follisa volt, míg a másik ezüstérmet annak rossz állapota miatt nem sikerült meghatározni.[22] Valójában a follis I. és nem II. Rómanos verete.

Érem: I. Rómanos follisa.

Emmisszió: BMC 11–24 (919–921)

Tartózkodás: Ismeretlen.

15 Budaj–Čambal 2007.

16 Torbágyi 2007, 296 Nr. 392.

17 Itt szeretném az érem megtalálójának megköszönni, hogy az érmet megmutatta és annak közléséhez hozzájárult.

18 Prohászka 2003–2004.

19 Prohászka 2003–2004, 149.

20 Prohászka 2003–2004, 150 Abb. 1.

21 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 429-430A/1912.

22 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 429-430A/1912.

Csíkszépvíz (ma Frumoasa, jud. Harghita/RO)

Leletkörülmények: Szórvány. Dr. Balochay Andor, szépvízi orvos, régi érmeket küldött a Nemzeti Múzeumba levélben érdeklődve azok értéke után.[23] A válaszlevél piszkozata szerint ezek között volt I. Basileios és VI. Kónstantin 20-25 Pengő értékű ezüstje, amely azonban lyukas volt.[24]

Érem: I. Basileios és VI. Kónstantin miliarésionja

Emmisszió: Nem lehet meghatározni.

Tartózkodás: Ismeretlen.

Kaposvár (Somogy m./H)

Leletkörülmények: Szórvány. Pazsiczky Sándor kaposvári lakos két érem pacskolatát küldte levelén a Magyar Nemzeti Múzeumnak, érdeklődve meghatározásuk és értékük után.[25] A két érem egyike I. Jóannés Tzimiskés follisa *(2.1. kép)*[26].

Érem: I. Jóannés Tzimiskés follisa.

Emmisszió: BMC 22-24 (972-976), Anonym Follis Class I.

Tartózkodás: Ismeretlen.

Kovin-Kevevára [korábban Temeskubin] (ma Kovin, Južnobanatski obl./SRB)

Leletkörülmények: Szórvány. Emil Konst őrnagy, nagyszebeni lakos (ma Sibiu/RO), érdeklődött a Nemzeti Múzeum munkatársainál egy bizánci arany érem értéke után, melyet levelében a következőképpen írt le: „Av. Constant' ce roman' auss /Umschrift/. Zwei Gestalten en face mit Diadem mit der Rechten ein zwischen beiden stehendes griechisches Kreuz fassend. Rv. Ins. Chrs. Rex. Regnantium /Umschrift/ Christusfigur, Brustbild mit Strahlenkreuz mit der l. das Evangeliumbuch haltend".[27] Közlése szerint az érmet Temeskubinnál a Dunánál találták: „die Münze [wurde] bei Temeskubin (heute Kovin) an der Donau gefunden".

Érem: A solidust az éremtár munkatársai VIII. Kónstantin és II. Rómanos Sabatier II, 129 Nr. 14. tipusú érméjeként határozták meg.[28] VIII. Kónstantin és II. Rómanos solidusa.

Emmisszió: BMC 62 (945-959)

Tartózkodás: Ismeretlen.

Nagykőrös (Pest m./H)

Leletkörülmények: Szórvány. Kőrös Károly nagykőrösi lakos egy bizánci bronzérem meghatározása után érdeklődött, melyet Nagykőrösön találtak.[29] A válaszlevél piszkozatában az érmet II. Rómanos vereteként határozták meg, azonban ugyanitt leírták az elő- és hátlapját: „Előlapon a körirat: ROMAN BASILEUS ROMA. Ábra: a császár szemben, baljában glóbus kereszttel, jobbjában nartex. Hátlapi felirat: ROMAN EN THEO BASILEVS ROMAION".[30]

Érem: I. Rómanos follisa.

Emmisszió: BMC 11-24 (919-921)

Tartózkodás: Ismeretlen.

Szentendre (Pest m./H)

Leletkörülmények: Szórvány. Pajer szentendrei orvos négy bizánci solidust ajándékozott a Magyar Nemzeti Múzeumnak. A múzeum első leltárkönyvében (Protocolum patricphilorum quorum Studio, Munificentia et Generositate Museum Nationale Hungaricum 1803-1814) olvasható bejegyzés szerint Szentendrén kerültek elő: „Die 30 a. D. Medico Pajer donati sint. Aurei in Oppido Sz.Endre effossi. 1. Fl. Constantini. 2. Heraclii I. 3. Eiusdem cum filio Heraclio Constantino. 4. Constantini X Porphyrogeniti cum filio Romano".[31] Az avarkori aranyakat Somogyi Péter közölte könyvében azonban a lelőhely megadása nélkül,[32] amint a VII. Kónstantin és II. Rómanos solidust Kovács László vette fel katalógusába ugyancsak a lelőhely megadása nélkül.[33]

Érem: VII. Kónstantin és II. Rómanos solidusa.

Emmisszió: Kónstantinápoly BMC 60 (945-959).

Tartózkodás: Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 1811.V.30.4.

Temes megye (jud.Timiş/RO)

Leletkörülmények: Szórvány. Győrffy István aradi lakos egy bizánci solidusról készült fényképet *(2.2. kép)* küldött a Nemzeti Múzeumba, melyet közlése szerint földmunkák során Temes megyében találtak. Levelében az érem meghatározását kérte és felajánlotta megvételre a múzeumnak.[34] Az Éremtár munkatársai a solidust I

23 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 123/1941.
24 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 123/1941.
25 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 9/1940.
26 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 9/1940.
27 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 181A/1914.
28 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 182A/1914.
29 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 21/1942.
30 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 21/1942.
31 Országos Széchenyi Könyvtár (Budapest) FolLat 71, 204.
32 Somogyi 1997, 99-100 Nr. 89.
33 Kovács 1989, 84, Taf. 19, 901.
34 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 58/1939.

Rómanos és Christophoros császárok Sabatier II. 127/ Nr. 9. típusú solidusaként határozták meg, mindenesetre megvételétől eltekintettek.[35]

Érem: I. Rómanos és Christophoros solidusa.
Emmisszió: Kónstantinápoly BMC 37 (921-927?)
Tartózkodás: Ismeretlen.

Tura (Pest m./H)

Leletkörülmények: Szórvány. Kovács György turai lakos küldte az érem rajzát *(2.3. kép)* a Magyar Nemzeti Múzeumba, ahol annak meghatározását és értékének megállapítását kérte.[36]

Érem: Theophilos, II. Michaél és Kónstantin solidusa.
Emmisszió: Kónstantinápoly BMC 7 (832?-839?)
Tartózkodás: Ismeretlen.

Bizánci kincsleletek a Kárpát-medencében és egy „régi-új" erdélyi kincslelet

A Kárpát-medencéből - a 10. századi magyar szállásterületről - csupán néhány kincslelet ismert, melyeket a 10. század folyamán rejthettek el. Mindössze a máramaros-huszti (ma Hust, Zakarpattja obl., Ukrajna) állt több mint 400 ezüst dirhemből,[37] míg a többit csupán bizánci érmek alkották. Figyelemreméltó, hogy eddig egyetlen nyugat-európai és itáliai ezüstdénárokból álló kincslelet sem ismert a Kárpát-medencéből.[38] Sajnos a bizánci érmekből álló kincsleletekről rendelkezésünkre álló adatok hiányosak vagy problémákat vetnek fel. Az úgynevezett bodrogszerdahelyi leletből (ma Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov, Szlovákia) csupán egyetlen érem, I. Basileios és VI. Kónstantin solidusát említették meg és a lelőhelyen előkerült ezüstérmekről nem állnak rendelkezésünkre további adatok.[39]

Az 1896-ban és 1897-ben a Magyar Nemzeti Múzeumnak eladott úgynevezett „Tokaji leletet" különféle korú és eredetű tárgyak illetve bizánci érmek alkották.[40] Ugyan ezek leletkörülményeiről nem állnak rendelkezésünkre források, így csupán feltételezhetjük, hogy a tört ezüst, a bizánci ékszerek illetve a 11 bizánci solidus egy leletet alkothatott. Nagy valószínűséggel Tokaj környékén találhatták a tárgyakat, bár erre vonatkozó adatok ugyancsak hiányoznak. A 11 solidusból egy veret I. Rómanos és Cristophoros császároké, míg a többi VII. Kónstantin és II. Rómanos verete, melyeket oly módon nyírtak körbe, hogy csupán a középső részük, Jézus Krisztus mellképével maradt meg.[41]

Egymásnak ellentmondó és hiányos adatok állnak a rendelkezésünkre a gályai (ma Gaj, Szerbia) kincsleletről. Elsőként a bécsi cs. és k. Érem- és Régiségtár munkatársa Friedrich Kenner tett róla említést a leletkrónikájában: „Gaja (Illyrisch-banater Grenzregiment). 1858. Ohne Mittheilung der Umstände wurde ein Fund von 110 Stück antiken Goldmünzen eingesendet, welche durchweg oströmischen Kaisers des IX. und X. Jahrhunderts angehören. Die zwei vom k. k. Münz-Cabinete angekaufte Stücke sind: 1. Constantinus X. und Romanus II. (911–959) CONSTANSEBROMANAUGGBR. Die Brustbilder derselben, ein Kreuz haltend. Rv †IHSXPSREX - REGNANTUM. Christus auf dem Thron sitzend, mit der Rechten segnend. 2. Nicephorus III. und Basilius II. (963–969) NICHΦOR·· CEBASIL·AUGGBR. Ähnlich. Rv ähnlich, die Umschrift nicht unterbrochen.".[42] Sajnos mindössze a cs. és k. Érem- és Régiségtárba került két érmet írta le részletesen, míg a maradék 108 solidus esetében csupán 9. és 10. századi verési idejüket említi. Az irodalomban számos ellenmondó adat található a solidusok számáról és a lelet összetételéről. Néhány beszámoló szerint a kincs 210 darab aranyéremből áll, melyek között III. Theodosios, VIII. Kónstantin és II. Rómanos, I. Rómanos és VII. Kónstantin, I. Niképhoros és II. Basileios, I. Jóannés Tzimiskés, valamint II. Basileios és VIII. Kónstantin fordultak elő.[43] Berkeszi István szerint a leletből néhány darab Ormós Zsigmond gyűjteményébe jutott.[44] Ezek azonosítására vállalkozott Ernest Oberländer-Tarnoveanu és Alexandru Săşianu, akik a kolozsvári és temesvári múzeumi gyűjteményekben jutott régi Ormós-gyűjteményből származó egyes érmekben vélték azonosítani az aranyakat.[45] Ugyan az

35 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 58/1939.
36 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 156/1929.
37 Fomin–Kovács 1987; Kovács 1989, 79–81.
38 Ugyan egyes temetkezésekből több tucat ezüstdénár ismert, azonban ezek lószerszám illetve ruha díszek voltak, amelyek a viselet tartozékaként kerültek a sírba, sem mint kincsleletként.
39 Rómer 1886; Kovács 1989, 20–21, 135, Anm. 698.
40 A múzeumba került tárgyak elemzését: Mesterházy 1994.
41 Kovács 1989, 72.
42 Kenner 1860, 403–404.
43 Lásd a kincsről: Kovács 1989, 39; v. ö. Velter 2002, 318–319.
44 Berkeszi 1907, 20: „1858-ban 200 darab kelet-római császári aranyéremből álló gyűjtelékes lelet került felszínre, melyet egy pásztor szelencében talált. Ebből a leletből 1876-ban Theodorovics György kubini földbirtokosnak még vagy hetven darab volt a tulajdonában, tőle vette Ormós Zsigmond e leletből III. Theodosius (+717) császárnak egy arany érmét, Ritomirovits Gyóka gállyai lakostól pedig egy-egy Constantinus Sebastos, Constantinos-Rómanos II., Basilios II. - Constantinos XI. (976–1025) féle aranyat (Ormós Zs. jegyzete)."
45 Oberländer-Tarnoveanu–Săşianu 1993, 98–99.

Ormós-gyűjteményből a temesvári múzeumba jutott darabokat közzétették, de ezeknél nem tüntették fel a lelőhelyűket.[46] A Berkeszi által említett III. Theodosios solidus nagy valószínűséggel azonos azon példánnyal, melyet Patzner is közölt.[47] A problémát Constantinus Sebastos, valamint Kónstantin–II. Rómanos solidusok azonosítása jelenti, mivel mindkét érem II. Rómanos és VII. Kónstantin érmeit jelzi, melyekből több is volt az Ormós gyűjteményben.[48] II. Basileios és VIII. Kónstantinnak mindössze egyetlen solidusa került a múzeumba.[49] Azonban hogy ezek az érmek csakugyan a gályai leletből származnak, ma már nem dönthető el, így az azonosítási elképzeléseket óvatosan kell kezelni. Már csupán abból a szempontból is, hogy Ormós hasonlóan a korabeli gyűjtőkhöz az érmeket cserélte, sőt el is ajándékozta.

Az előkerülési körülmények és az összetétel tisztázásához a hivatalos iratok nyújthatnának segítséget, melyeket azonban a bécsi Hadilevéltárban leselejteztek.[50] Szerencsénkre egy akta fennmaradt az Érem- és Régiségtár felügyeletét ellátó Oberstkämmeramt iratanyagában, melyben fontos adatok találhatóak a lelettel kapcsolatban és nagyobbrészt a Határőrvidéken felvett jelentésekből merítenek.[51] A főkamarásnak, Carl Lanckoronski-Brzezie grófnak, intézett első levélben röviden összefoglalásra kerültek a hivatali vizsgálatok jelentései: „*Laut einer Anzeige des Landes-General-Commando in Temesvár haben zwei Grenzerinen zu Gaja im illyrisch-banater Grenzregimente die hierneben vorhandenen 110 Stück Goldmünzen ausserhalb der Ortslage auf der von dort nach Dubovatz führenden Strasse in einer alten kupfernen Büchse verwahrt gefunden, welch letztere behufs weiterer Erhebungen vorläufig noch zurückbehalten wurde. Man gibt sich die Ehre, Euer Excellenz diese Münzen mit dem Ersuchen um die gefällige Eröffnung diensthöflich zu übersenden, ob dieselben etwa für das k. k. Münz- und Antiken-Kabinet gewünscht wurden, anbei im bejahenden Falle auch der dinstfällige Vergütungsbetrag nach dem zu erhebenden Schätzungswerthe geneigtest anher überschickt werden möge.*".[52] *Joseph Bergmann berichtet wie folgt über dem Schatz in seinem Antwortbrief: „Die vom kk. Armee-Obercommando ddo. 29. September l. Jahres Z. 4036 beilage an Eure Excellenz eingesendeten dem anher mitgetheilten 110 Stücke antike Goldmünzen, welche zu Gaja im illyrisch-banater Grenzregimente gefunden wurden, sind durchgehends von oströmischen /:byzantinischen:/ Kaisern des IX. und X. Jahrhunderts und gehören mit wenigen Ausnahmen drei Münzherren an. Sie sind keineswegs selten, zudem ist das kk. Münzkabinet gerade in dieser Parthie sehr reich, es ind dafür nur zwei Stücke wegen einiger Verschiedenheiten im Typus für daselbe ausgewaehlt worden, für welche in der Antrage eine Entschädigung von zwölf Gulden geboten wird. Die übrigen 108 Stücke // erlaube ich mir samt der Note des kk. Armee-Oberkommendo Eurer Excellenz zur geeigneten weiteren Amtshandlung zurückzustellen.*".[53]

Ezen akta alapján 110 arany került elő a településen kívül a Dubovátzra vezető úton egy régi réz dobozból, mely solidusok a 9. és 10. században uralkodó bizánci császárok veretei voltak.

A kincsleletek között gyakran említik az úgy nevezett vadasi leletet (ma Vadaş, Mureş megye, Románia).[54] Ez a lelet azonban egy nyomdai hiba eredménye. Az Archaeologiai Értesítőben Réthy László a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárának gyarapodásának bemutatásánál említi az 1890-ben előkerült vadasi éremleletet, amely 150 római köztársasági és koracsászárkori dénárokból állt és melyből a Múzeum 49 darabot tartott meg. Ezt követően közvetlenül következett több későrómai, valamint bizánci solidus, valamint VI. León és IV. Rómanos két ezüstjének az említése.[55] Méghozzá úgy, hogy egy pontosvessző kimaradt a felsorolásnál. Így született meg egy igen furcsa kincslelet, amely római dénárokból illetve római és bizánci aranyakból állt és valamikor a 10. században került elrejtésre. A hivatali akták illetve a leltárkönyv alapján azonban csupán egy koracsászárkori denarlelet került elő Vadason, míg a későrómai és bizánci érmeket a múzeum éremtára különféle személyektől vásárolta, akik semmiféle adattal nem szolgáltak azok lelőhelyéről.[56]

A kárpát-medencei 10. századi bizánci éremleletek során egy újabbal bővíthetjük, melyre vonatkozó adatok a Magyar Nemzeti Múzeum adattárában találhatóak. Az

46 Patzner 1896.

47 Patzner 1896, 51.

48 Patzner 1896, 51-52.

49 Patzner 1896, 52: „75. Basil II. és Constantin XI. Avers: + INSXIS REX REINATINM (m n helyett) Krisztus Jes x is Regs Regnantium). Revers: + BASIL CONSTANTIN."

50 Itt szeretném Dr. Fazekas Istvánnak (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien), Dr. Balla Tibornak és Dr. Lenkefi Ferencnek (Kriegsarchiv, Wien) a bécsi levéltárakban folytatott kutatásaimhoz nyújtott segítséget megköszönni. A kutatásokat a Klebelsberg-Ösztöndíj támogatásával végeztem.

51 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) Oberstkämmeramt Kt. 230 (1858), Akte 1863.

52 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) Oberstkämmeramt Kt. 230 (1858), Akte 1863.

53 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Wien) Oberstkämmeramt Kt. 230 (1858), Akte 1863.

54 Lásd utoljára Velter 2002, 302–303.

55 Réthy 1892, 188.

56 A leletkörülmények tisztázását lásd: Prohászka 2007, 63–65, 75.

Éremtár aktái között található levelezésben olvashatunk olyan bizánci solidusokról, melyek Székelyudvarhely környékén (ma Odorheiu Secuiesc, jud. Harghita, Románia) kerültek elő. A brassói műgyűjtő és numizmatikus Adolf Resch hat aranyérmet küldött a Nemzeti Múzeumba a következő levél kíséretében: „Anliegende 6 byzantinische Goldmünzen dürften für das Museum von Interesse sein, weil sie hier in Siebenbürgen gefunden worden sind. Besonders intressant ist die barbarische Nachbildung des Constantin Pogonat. Ich verzeichne unten die alleräussersten Preise u. bitte um gef. Baldige Entscheidung

Constantin IV Pogonat	Sab. Taf. 36/10	für	15-	Kr	10-
Barbar. Nachbildung				„	25-
Roman I u. Christophor	„ „ 46/12	„	40	„	25-
Constantin X u. Roman II.	„ „ 46/18	„	30	„	18-
Basilius II u. Constantin XI	„ „ 46/12[57]	„	45	„	30-
Nicephor II Focas	„ „ 47/12	„	50	„	32 -."[58]

Resch számos fontos éremmel és tárggyal gazdagította a Magyar Nemzeti Múzeum különféle gyűjteményeit, melyeknél törekedett azok származását illetve előkerülési helyüket is tisztázni. A hat solidus közül a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára csupán a két 7. századi darabot vásárolta meg 25 forintért, míg a maradékot Reschnek visszaküldte.[59] Gohl Ödön azonban levelében érdeklődött az érmek lelőhelye után. Resch erre a következőket válaszolta: „Antwortlich Ihres geehrten v. gestern teile ich höflichst mit, dass die byzantinischen Münzen in der Nähe von Székelyudvarhely gefunden worden sind."[60]

Sajnos ezt a fontos információt Gohl csupán részben vette át, így a leltárkönyvben a semissisnél Erdély, a solidusnál pedig Székelyudvarhely olvasható a lelőhelyükként. A Numizmatikai Közlönyben az Éremleletek között ugyancsak ezeket a hiányos adatokat közölte három évvel később és közben teljesen megfeledkezett a 10. századi solidusokról.[61] Ugyancsak ezeket az adatokat vette át, azonban az érmek fényképét és meghatározását is közölte Somogyi Péter avarkori bizánci érmeket tárgyaló könyvében.[62]

A két 7. századi éremnek a lelethez való tartozása kétségesnek látszana, ha nem lennének ismertek olyan közép- és koraújkori éremleletek, melyekben sokszor több évszázaddal korábbi érmek szintén megtalálhatóak. Itt elég utalni a firtosi (ma Firtuş, Románia) éremleletre, melyet a 7. században rejtettek el, azonban 5. századi solidusokat is tartalmazott.[63] Hogy ezen két avarkori érmet a 10. században a Kárpát-medencében találták-e, vagy a kalandozások, ajándékozások illetve a kereskedelem során kerültek a Kárpát-medencébe, nem tudjuk megválaszolni. Figyelemreméltó ebből a szempontból, hogy Berkeszi említ egy III. Theodosios solidust, amely Ormós közlése szerint a gályai lelethez tartozott. Ezt az aranyat 716-ban verték és így szintén egy régi, a többihez képest több mint negyed évezredde korábbi érem tartozhatott a lelethez.[64] Nagy valószínűséggel mind ez, mind pedig IV. Kónstantin érmei az arany értékük miatt kerültek a 10. századi solidusok közé.

A visszaküldött 10. századi érmek további sorsáról nem állnak rendelkezésünkre adatok és így valószínűleg eladásra kerültek. Resch Sabatier katalógus szerinti meghatározásának köszönhetően a négy 9–10. századi solidust meg lehet határozni:

1) I. Rómanos és Christophoros solidusa – BMC 35-36 (921–927?)
2) II. Rómanos és VII. Kónstantin solidusa – BMC 62 (945–959)
3) II. Basileios és VIII. Kónstantin solidusa – BMC 5 (976–1025)
4) II. Niképhoros Phókas solidusa – BMC 3 (963–969)

Sajnos a Székelyudvarhely környéki kincsleletről további levéltári és irodalmi adatok nem állnak a rendelkezésünkre és ezért nem tudható, hogy csupán hat vagy esetleg sokkal több érem került-e elő 1911-ben.

A kincslelet elrejtésének hátterében éppem II. Basileios és VIII. Kónstantin verete tekintetében az évezredforduló után végbement belpolitikai változások állhattak. A 10. század utolsó negyedében Géza fejedelem a bolgárok szövetségese volt és így nem kizárt, hogy a vezető réteg más urai, mint például Gyula, Bizánccal ápoltak szorosabb kapcsolatokat.[65] A Tiszától keletre fekvő terület egészen az erdélyi hegyekig Stephanos Gyula, majd Ajtony irányítása alatt állt.[66] Utóbbi igen szoros kapcsolatokat ápolt és még szövetséges viszonyban is állt a Bizánci Birodalommal,[67] amely egészen 1002 tartott, amikor is

57 Sabatier művében II. Basileios érmei a 48. táblán találhatóak, így valószínűleg Resch összekeverte a táblaszámokat a leírásnál.
58 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 231A/1911.
59 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 248A/1911.
60 Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 248A/1911.
61 Gohl 1914, 22.
62 Somogyi 1997, 68–69, 75–76.
63 Somogyi 1997, 137–138.
64 Berkeszi 1907, 20.
65 Bóna 2000, 70.
66 Moravcsik 1953, 56; Györffy 1977, 163–165; Kovács 1989, 145.
67 Moravcsik 1953, 56; Györffy 1977,171–173.

István király szövetséget kötött II. Basileios császárral.[68] Az évezred első évtizedében István legyőzve riválisait és kiterjesztette uralmát a Kárpát-medence keleti felére.[69] A Székelyudvarhely környékén előkerült kincslelet nagy valószínűséggel ekkor került elrejtésre és egy olyan személy vagyona lehetett, aki Ajtony környezetéhez tartozhatott.

A KÁRPÁT-MEDENCEI BIZÁNCI ÉREMFORGALOM ÉRTÉKELÉSE A LELETEK ALAPJÁN

A 7. századi után közel két évszázaddal később jelennek meg a bizánci érmek nagyobb számban a Kárpát-medencében.[70] Az első solidusok, melyeket a honfoglaló magyarokkal lehet kapcsolatba hozni, Theophilosnak és társuralkodóinak II. Michaélnek és Kónstantinnak a veretei *(3. kép)*. Ezen 832 és 839 között vert érmek több mint fél évszázaddal idősebbek, mint a magyarok legkorábbi bizonyítható megtelepedése a Kárpát-medencében, amely a 890-es években kezdődött el. Hogy a honfoglaló magyarokkal kerültek ide, éppen a sírokban talált példányok, mint a balatonszemesi (Somogy m./H),[71] Jánoshalma-Kisráta-i A sír (Bács-Kiskun m./H)[72] és Tiszaeszlár-Bashalom II. 7. sír (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H)[73], tanúsítják. Különösen fontos a eddig tudományosan közzé nem tett balatonszemesi sír, melyben még két további érem, I. Berengár király és császár dénára, volt.[74] A hét aranyérem és a suberatus a Csongrád-vendelhalmi (Csongrád m./H) sírból igen szórtan került elő a Kárpát-medencében, ráadásul hármat átlyukasztva ékszerként hordtak.[75] Bizonyos mértékű koncentrációjuk az Alföld középső részén jelentkezik.

3. kép **ATheophilos, II. Michaél és Kónstantin (•), Theophilos (▪) érmei**

68 Makk 1996, 54, 60.
69 Györffy 1977, 173–175; Bóna 1986, 233–234.
70 Somogyi 1997, 111–121.
71 Költő 1991, 53.
72 Kovács 1989, 33.
73 Kovács 1989, 70.
74 Költő 1991, 53.
75 Kovács 1989, 70.

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Balatonszemes A sír (Somogy m./H)	Solidus ¼ darab	Költő 1991, 53.
2	Csongrád-Vendelhalom, sír (Csongrád m./H)	BMC 7 (832?-839?) utáni suberatus	Kovács 1989, 24, Nr. 67.
3	Füle (Fejér m./H)	?	Kovács 1989, 28, Nr. 87.
4	Jánoshalma-Kisráta A sír (Bács-Kiskun m./H)	Solidus ½ darab BMC 4-10 (832?-839?)	Kovács 1989, 33, Nr. 115.
5	Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m./H)	Solidus BMC 6 (832?-839?)	Kovács 1989, 82, Nr. 863
6	Pálmonostora (Bács-Kiskun m./H)	Solidus BMC 6 (832?-839?)	Kovács 1989, 82, Nr. 865.
7	Tiszaeszlár-Bashalom II. 7. sír (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H)	Solidus BMC 8 (832?-839?)	Kovács 1989, 70, Nr. 382.
8	Tura (Pest m./H)	Solidus BMC 7 (832?-839?)	Ld. a tanulmányban.

1. táblázat **Theophilos, II. Michaél és Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Theophilos mindkét szentpéterúri (Zala m./H) follisa egy magángyűjteményben volt, és így más területekről, mint a Kárpát-medence, is a gyűjtőhöz kerülhettek.[76]

Nr.	Lelőhely	Meghatározés	Irodalom
1	Szentpéterúr (Zala m./H)	Follis BMC 44 (839–842)	Kovács 1989, 81-82, Nr. 861.
2	Szentpéterúr (Zala m./H)	Follis BMC 49 (839–842)	Kovács 1989, 81-82, Nr. 862.

2. táblázat **Theophilos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Azon feltételezést, hogy kereskedelem vagy katonai hadjáratok során kerültek a honfoglaló magyarokhoz, a források hiányában nehéz tisztázni.[77] A korszak történeti forrásai rövíden és hiányosan szólnak a magyarokról. Ennél azonban szükséges figyelembe venni, hogy az arany érmek a császári kormányzat kül- és belpolitikai eszközei közé tartoztak és ajándékként vagy tributumként kerültek a határokon kivűlre. Hogy mennyi ideig örizték őket, nem lehet eldönteni. Azonban éppen a kincsleletek, mint a gályai vagy székelyudvarhelyi (ma Odorheiu Secuiesc/R) jelzik, hogy az aranyérmeket legalább 50 évig gyűjtötték mielőtt elrejtésre kerültek volna. Máig megválaszolatlan, hogy Theophilos és társuralkodóinak II. Michaélnek és Kónstantinnak az aranyai mikor kerültek a magyarokhoz. Az egyik magyarázat erre az lehetne, hogy a magyarok a 830-as években – még a korábbi szállásterületükön – juthattak hozzájuk. Talán ez kapcsolatban állhatott a bizánci mérnökök segítségével a Don partján felépített sarkeli erőddel.[78] A 830-as évek elején a kazárok a bizánci császár segítségét kérték egy a területeiket veszélyeztető ellenséggel szemben.[79] Máig sokat vitatott, hogy ki is volt a kazárok ellensége. Csupán annyit tudunk róluk, hogy a Don másik partján éltek és a kazárok mellett a bizánci birtokokat is veszélyeztették a Krim-félszigeten.[80] Ezért a császár katonákat küldött a doni erőd építéséhez. Az építmény a védelmi funkciók ellátása mellett azonban kereskedelmi helyként is szolgált.[81] Ebben az időszakban a magyarok azt a területet lakták, amely a Don torkolatától az Alsó-Dunáig terült el.[82] Aranyat pedig valószínűleg az építéshez szükséges béke vagy biztonság biztosításáért vagy egyéb szolgálataikért kaphattak Bizáncból. A későbbi történeti források ugyan pénzfizetéseket említenek, azonban hangsúlyozzák a magyarok azon követeléseit, melyek szerint a tárgyalásoknál ruhákat, selymet és egyéb tárgyakat kértek.[83] Így azt is figyelembe kell venni, hogy a szolgálataikért a fizetségüket nem csupán érmekben, hanem másban is megkaphatták.

Ennek megfelelően I. Basileios és VI. Kónstantin (869–879) érmeit *(4. kép)* ugyancsak hosszú időn keresztül őrihették meg. A Kárpát-medencéből három solidus, egy miliarésion valamint egy follis ismert; továbbá még egy solidusa I. Basileiosnak Orsova területéről (ma

76 Kovács 1989, 81–82.
77 Kovács 1989, 136.
78 Bóna 2000, 11.
79 Bóna 2000, 11.
80 Ostrogorsky 1963, 174.
81 Moravcsik 1953, 40.
82 Bóna 2000, 11.
83 Györffy 1977, 46; Türk et alii. 2009.

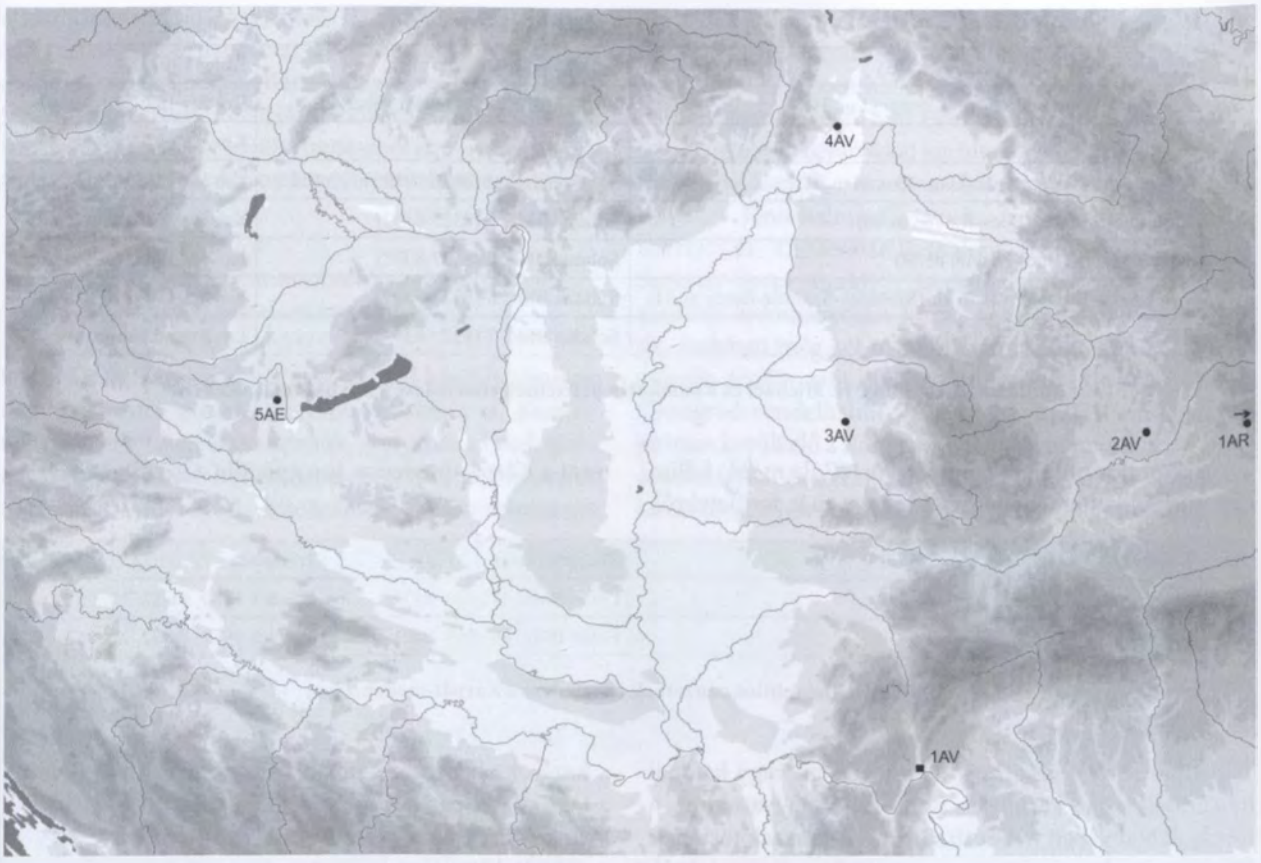

4. kép **I. Basileios és VI. Kónstantin érmei (•)**

Orşova, jud. Mehedinţi/RO).[84] Az érmek leginkább a Kárpát-medence keleti felében kerültek elő. Írott forrásaink hallgatnak arról, hogy mikor és miért jutottak a honfoglalókhoz. Lehetőségként merülhetne fel egy Bizánccal kötött szövetség vagy magyar segédcsapatok részvétele a keleti hadjáratokban.[85]

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Frumoasa [Csíkszépvíz] (jud. Harghita/RO)	Miliarésion •	Ld. a tanulmányban
3	Poenii de Sus [Felső Poeny] (jud. Bihor/RO)	Solidus BMC 2 (86–879)	Kovács 1989, 170, Nr. 1052.
4	Siebenbürgen / Erdély (RO)	Solidus	Kovács 1989, 82, Nr. 867.
5	Streda nad Bodrogom [Bodrogszerdahely] (okr. Trebišov/SK)	Solidus	Kovács 1989, 20–21, Nr. 49.
6	Szentpéterúr (Zala m./H)	Follis BMC 16 (869–879)	Kovács 1989, 82, Nr. 872.

3. táblázat **I. Basileios és VI. Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)	Solidus	Kovács 1989, 51, Nr. 260.

4. táblázat **I. Basileios pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

84 Kovács 1989, 51.
85 Ostrogorsky 1963, 197–198.

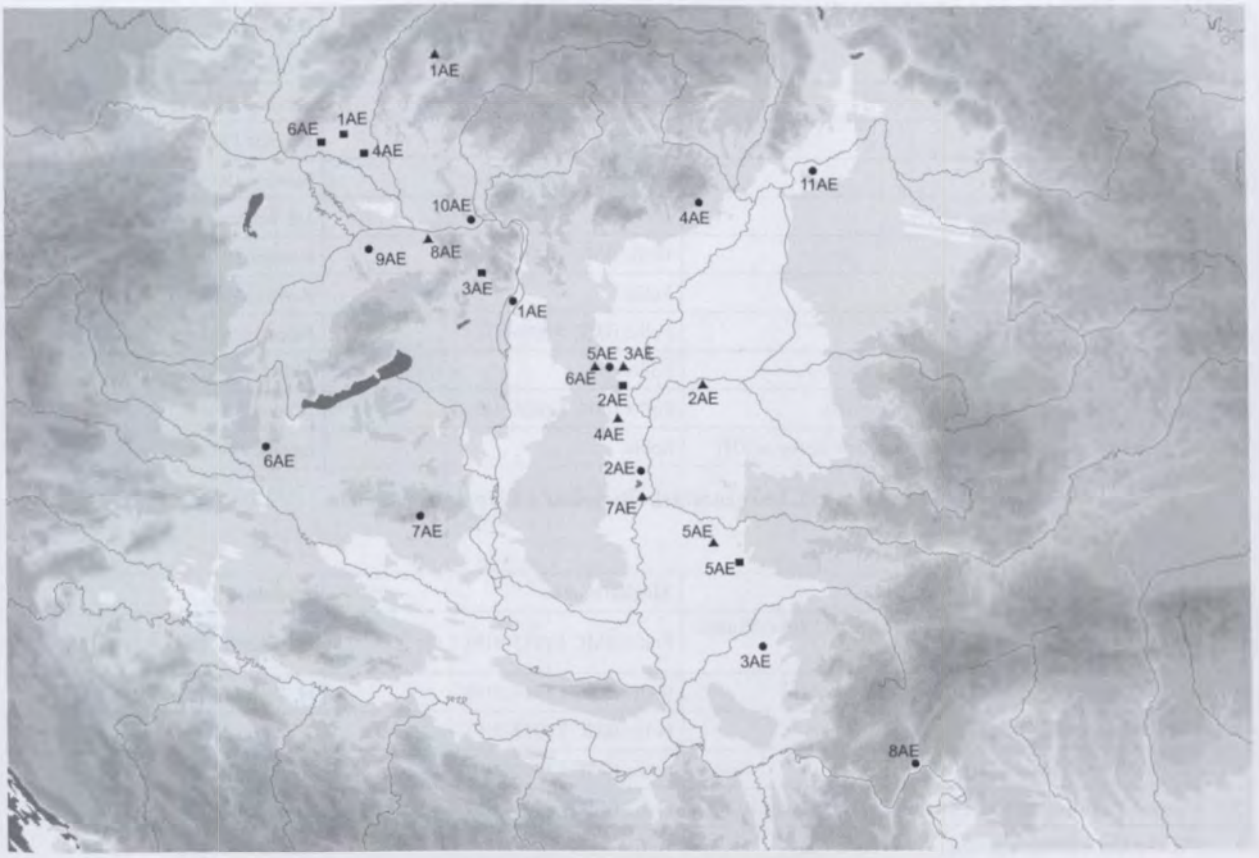

5. kép **VI. Leó (•), VII. Kónstantin és Zóé (▪) és I. Rómanos (▲) érmei.**

A bizánci forrásokban a 894. és 895. év eseményeivel kapcsolatban tünnek fel ismét a magyarok, amikor a kárpát-medencei honfoglalásukról emlékeznek meg. Ennek kiváltó oka az volt, hogy VI. Leó császár törekedett a katonai képességeik felhasználására a bolgárokkal vívott háborúban. Ezért küldötte Nikétas Skléros felkereste vezetőiket Árpádot és Kurszánt, akik az ajándékok hatására beavatkoztak a harcokba és győzelmet arattak a Simeon cár által vezetett bolgár seregen. Ezt követően a bizánci császártól kérték bolgár foglyaik kiváltását.[86] Az Annales Fuldenses a 896. évben említi, hogy a magyarok a bizánciakkal békét kötöttek.[87] E szerint Bizánc szövetséges viszonyt hozott létre a magyarokkal, amelyre a 934-ig tartó béke is utalhat.[88]

Habár az írott források bizánci pénzfizetésekre utalnak, mégis több mint 30 éven keresztül csupán bizánci follisok fordulnak elő a kárpát-medencei leletanyagban *(5. kép)*.[89] VI. Leó (886–912) 11 rézpénze,[90] VII. Kónstantin és Zóé (913–919) hat,[91] valamint I. Rómanos I. (919–921) nyolc follisa az egész magyarok lakta területen került elő. Ezeket az érmeket talán azon katonák hozták haza, akik a 10. század elejétől zsoldosként vagy testőrként szolgáltak Bizáncban.[92] Feltételezhető, hogy a magyar vezető réteg ajándékait nem pénzben, hanem egyéb bizánci árukban, ruhák, selyemszövet és viseleti tárgyak formájában kapta meg.[93]

86 Moravcsik 1984, 59–60; Györffy 2002, 104. V. ö. Moravcsik 1953, 41–42; Ostrogorsky 1963, 213. Ezt a kapcsolatfelvételt más források is megemlítik: Györffy 2002, 122, 202.

87 Györffy 2002, 202.

88 Moravcsik 1953, 41.

89 Bóna 2000, 64.

90 A dettai follist egy sírban találták. V. ö. Kovács 1989, 25.

91 Egy érem az eddig még közöletlen Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő-i (Bács-Kiskun m./H) sírban került elő. Rövid ismertetését ld.: H. Tóth–Horváth 1991, 40.

92 Moravcsik 1953, 49; Makk 1996, 15. V. ö. a bizánci csatok tekintetében: Schulze-Dörrlamm 2009, 240–244; Schulze-Dörrlamm 2010, 245.

93 Györffy 1977, 46. A ruhákhoz és a selyemszövethez lásd: Türk et alii. 2009.

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Budapest-Csepel (Pest m./H)	Follis BMC 8-10 (886-912)	Kovács 1989, 22, Nr. 55.
2	Csanytelek-Síróhegy (Csongrád m./H)	Follis BMC 8 (886-912)	Kovács 1989, 23, Nr. 63.
3	Detta (jud. Timiş/RO)	Follis	Kovács 1989, 25, N. 77.
4	Eger (Heves m./H)	Follis BMC 8 (886-912)	Kovács 1989, 82, Nr. 875.
5	Kecskemét (Bács-Kiskun m./H)	Follis	Ld. a múzeumban
6	Nagykanizsa (Zala m./H)	Follis BMC 9 (886-912)	Kovács 1989, 82, Nr. 877.
7	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)	Follis	Kovács 1989, 51, Nr. 263.
8	Pécs (Baranya m./H)	Follis BMC 8 (886-912)	Fejes 1930, 51 Nr. 526.
9	Pér (Győr-Moson-Sopron m./H)	Follis	FMRU 2, 127.
10	Svodin [Szölgyén] (okr. Nové Zámky/SK)	Follis BMC 8 (886-912)	Némethy 1900, 105-107.
11	Tiszabercel-Sárgapart (Szabolcs-Szatmár-Bereg m. /H)	Follis	Istvánovits 2003, 186.

5. táblázat **VI. Leó pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Krizovany nad Dudváhom [Vágkeresztúr] (okr. Trnava/SK)	Follis BMC 1 (913-919)	Kolniková / Hunka 1994, 93.
2	Nyárlőrinc-Bogárzó-dűlő (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 1 (913-919)	H. Tóth / Horváth 1991, 40.
3	Páty-Malom dűlő (Pest m./H)	Follis BMC 1 (913-919)	Torbágyi 2007, 296
4	Sladkovičovo [Diószeg] (okr. Trnava/SK)	Follis BMC 2 (913-919)	Budaj / Čambal 2007, 241.
5	Timişoara Hősök temetője [Temesvár] (jud. Timiş/RO)	Follis BMC 1 (913-919)	Kovács 1989, 69, Nr. 374.
6	Vel'ky Grob [Magyargurab] (okr. Galanta/SK)	Follis	Hunka 2009, 399.

6. táblázat **VII. Kónstantin és Zóé pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Bánovce nad Bebravou [Bán] (okr. Bánovce nad Bebravou/SK)	Follis BMC 11-29 (919-921)	Ld. a tanulmányban
2	Gyoma (Békés m./H)	Follis BMC 11-29 (919-921)	Marossy 1879, 179.
3	Kecskemét (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 11-29 (919-921)	Kovács 1989, 175, Nr. 1120.
4	Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m./H)	Follis BMC 15 (919-921)	Kovács 1989, 83, Nr. 886.
5	Lovrin (jud. Timiş/RO)	Follis BMC 14 (919-921) •	Kovács 1989, 43, Nr. 214.
6	Nagykőrös (Pest m./H)	Follis BMC 11-29 (919-921)	Ld. a tanulmányban.
7	Szeged-Felső tanya (Csongrád m./H)	Follis	Kovács 1989, 61, Nr. 323.
8	Tata (Komárom-Esztergom m./H)	Follis BMC 14 (919-921)	Kovács 1989, 83, Nr. 896.

7. táblázat **I. Rómanos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencé**

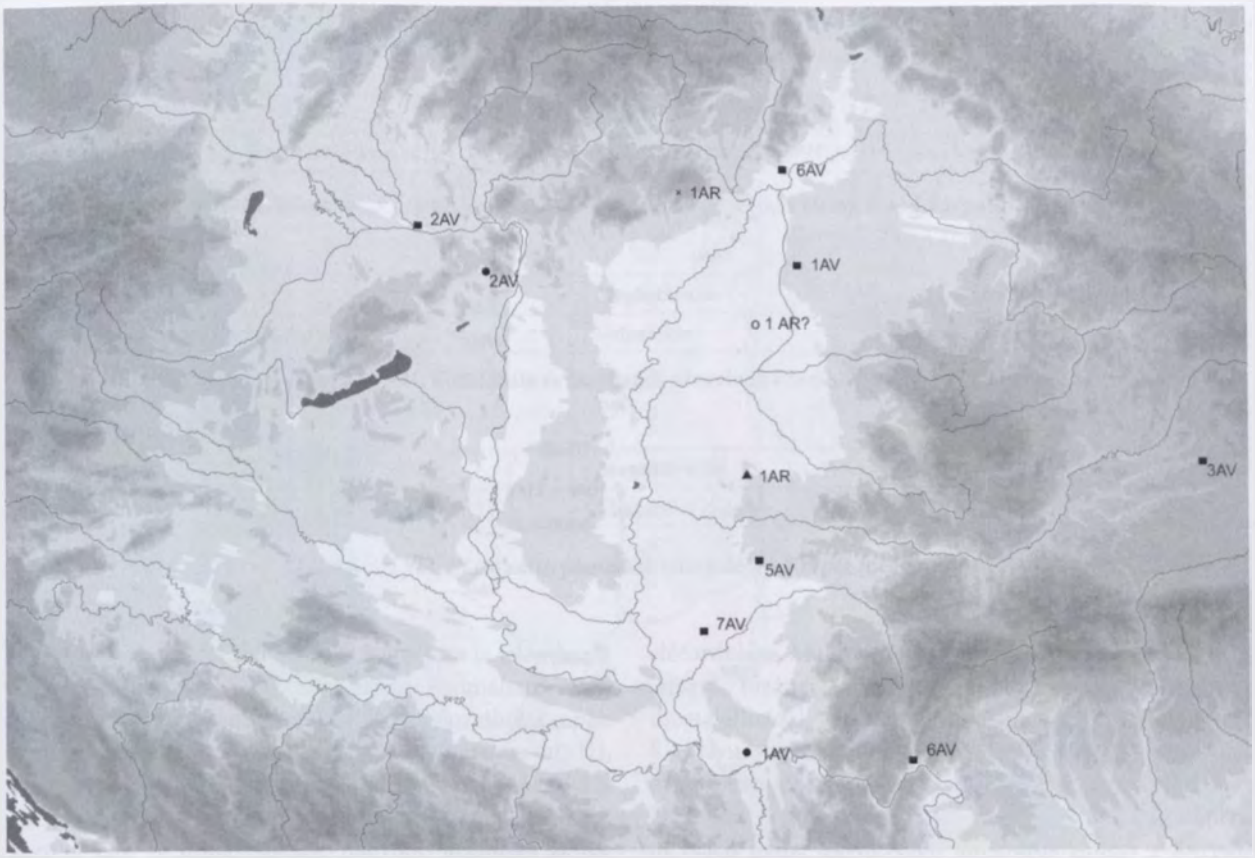

6. kép **I. Rómanos és Christophoros (●), I. Rómanos és VII. Kónstantin (▪), I. Rómanos, Christophoros és VII. Kónstantin (○), I. Rómanos, VII. Kónstantin és Stephanos (X) és VII. Kónstantin (▲) érmei.**

Bóna István a honfoglaló magyarságról írt könyvében hangsúlyozta, hogy bizánci solidusok 934 előtt a Kárpát-medencében alig fordulnak elő.[94] Ennek azonban ellenmondanak a leletek, mivel a 920-as évektől megváltozik az érmek összetétele. I. Rómanos rézpénzei mellett ugyanis megjelennek I. Rómanos és VII. Kónstantin (919–921), valamint I. Rómanos és Christophoros (921–927?) *(6. kép)* solidusa. I. Rómanos két aranya közül az egyik a gályai kincsleletből ismert.[95] I. Rómanos és Christophoros hét solidusából kettő kincsleletből (Tokaj és Székelyudvarhely); kettő pedig sírokból (Hajdúsámson-Majorsági földek 3. sír (Hajdú-Bihar m./H) és Iža-Leányvár I. 79. sír (okr. Komarno/SK)) került elő, mely utóbbiakat átlyukasztva ékszeként vagy amulettként viselték.[96]

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Gaj (Južnobanatski obl./SRB) kincslelet	Solidus BMC 8 (919-921)	Kovács 1989, 39, Nr. 157a.
2	Mány (Fejér m./H)	Solidus BMC 9 (919-921)	Ld. a tanulmányban

8. táblázat **I. Rómanos és VII. Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

94 Bóna 2000, 64.
95 A gályai kincsben még további solidusai is lehettek I. Rómanosnak.
96 Kovács 1989, 30, 33.

7. kép **VII. Kónstantin és II. Rómanos II. (•) érmei**

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Hajdúsámson-Majorsági földek 3. sír (Hajdú-Bihar m./H)	Solidus BMC 35-37 (921-927?) •	Kovács 1989, 30, Nr. 98.
2	Iža-Leányvár I. 79. sír (okr. Komarno/SK)	Solidus BMC 37 (921-927?) •	Kovács 1989, 33, Nr. 114.
3	Odorheiu Secuiesc [Székelyudvarhely] (jud. Harghita/RO) kincslelet	Solidus BMC 35-36 (921-927?)	Ld. a tanulmányban
4	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)	Solidus	Kovács 1989, 51, Nr. 261.
5	Temes megye (jud. Timiş/RO)	Solidus BMC 37 (921-927?)	Ld. a tanulmányban
6	„Tokaj" (Borsod-Abaúj-Zemplén m./H) kincslelet	Solidus BMC 35-36 (921-927?)	Kovács 1989, 72, Nr. 402.
7	Uivar [Újvár] (jud. Timiş/RO)	Solidus	Gáll 2008.

9. táblázat **I. Rómanos és Christophoros pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

I. Rómanos és VII. Kónstantin illetve I. Rómanos és Chritophoros solidusai megjelenése igen figyelemreméltó, mivel a kutatás feltételezése szerint a magyarok 919 és 927 között a bolgárok szövetségesei voltak.[97] Az írott forrásokban azonban megemlítésre kerül, hogy a bizánci kormányzat 924/925-ben ajándékokkal akarta menyerni őket a bolgárokkal szemben.[98] A bizánci-bolgár háború végül 927-ben fejeződött be, amit egy hosszan tartó béke zárt.[99] Talán ezen ajándék emlékei azok a solidusok, melyek a Kárpát-medencében kerültek elő.[100] Hosszú béke után 934-ben vezettek a magyarok ismét hadjáratot Bizánc ellen Thrákiába.[101] Mint arról a történeti források

98 Moravcsik 1984, 24–26; Ostrogorsky 1963, 221.
99 Ostrogorsky 1963, 223.
100 Kovács 1989, 143.
101 Moravcsik 1953, 46; Makk 1996, 16; Bóna 2000, 62.

beszámolnak a császár küldötteként Theophanes patrikios tárgyalt velük és a foglyokat is sikerült pénzért kiváltania.[102] Ráadásul 935-ben egy magyar csapat is bizánci szolgálatban állt és Itáliában harcolt.[103]

Nr	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Eger-Szépasszony-völgy A sír (Heves m./H)	Miliarésion BMC 41 (927?–931)	Kovács 1989, 26, Nr. 81.

10. táblázat **I. Rómanos, Christophoros és VII. Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Nr	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Kunágota 1. sír (Békés m./H)	Miliarésion	Kovács 1989, 42, Nr. 200-201.

11. táblázat **I. Rómanos, VII. Kónstantin és Stephanos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Sárrétudvar-Hízóföld 75. sír (Hajdú-Bihar m./H)	Miliarésion ½ darab	M. Nepper 2002, 308.

12. táblázat **VII. Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

A solidusok mellett néhány ezüstérem is jelentkezik a Kárpát-medence bizánci éremforgalmában. VII. Kónstantinnak társuralkodóival vert pénzeiből csupán három (Eger-Szépasszony-völgy A sír (Heves m./H), Kunágota 1. sír (Békés m./H), Sárrétudvar-Hízóföld 75. sír (Hajdú-Bihar m./H)) ismert, melyek sírmellékletként kerülte elő. A miliarésionok nagyobb számban is ide kerülhettek, azonban akárcsak nyugati és szamanida ezüstöket ezeket is nyersanyagként használhatták a magyar ötvösök. Ezek közé tartózhattak még VII. Kónstantin és II. Rómanos császárok ezüstjei, melyek szintén sírokból (Nitra-Šindolka F 11. sír (okr. Nitra/SK), Sárrétudvar-Hízóföld 112. sír (Hajdú-Bihar m./H) és Szeged-Csongrádi út 1. sír (Csongrád m./H)) származnak.

A magyarok 943-ban ismét megtámadták a Bizánci Birodalmat és ezuttal is Theophanes patrikiosszal tárgyaltak, amely egy újabb ötéves békeszerződést eredményezett.[104] 948 körül Bulcsú, majd Gyula járt a császári udvarban, ahol megkeresztelkedtek és a patrikios tisztséget elnyerve sok pénzzel utaztak haza,[105] amelyről Jóannés Skylitzés[106] és Jóannés Zónaras[107] számoltak be. Ezekkel az eseményekkel állhat kapcsolatban VII. Kónstantin és II. Rómanos solidusainak igen gyakori előfordulása. Majdnem fele az összes Kárpát-medencéből ismert bizánci aranynak az ö veretük, egyaránt megtalálhatóak sírokban és kincsleletekben (Tokaj, Székelyudvarhely).[108] Ezek az érmek vagy a 945 utáni évpénzek tanúi, vagy azon ajándékok részei, melyek Gyula és Bulcsú kaphattak Bizáncban.[109] A solidusok mellett öt bélelt pénz, úgynevezett suberátus ismert a Kárpát-medencéből, melyek valószínűleg szintén Bizáncból származnak és a kifizetett solidusok közé keverhették őket. A császári kormányzat talán így próbált, mint pár évszázaddal korábban az avaroknál, aranyat megspórolni a kincstár számára.

A kutatásban többször felmerült azon nézett, hogy a bizánci érmek csak a Felső-Tiszavidéktől Orsova környékéig fordulnak elő, amely a további bizánci régészeti leletekkel Gyula uralmi területét jelezné, aki követőivel együtt Bizánccal kötött szövetségének köszönhetően jutott az érmek, tárgyak és élszerek birtokába.[110] Ugyan az érmek gyakori előfordulása az Alföld déli részén csakugyan megfigyelhető, azonban elterjedésük ellentmond azon korábbi tézisnek, hogy csak kizárólag a Maros és Körös folyók közén kerültek és kerülnek elő, mivel VII. Kónstantin és II. Rómanos érmei a Kárpát-medence egyébb vidékein is megtalálhatóak.[111]

102 Moravcsik 1984, 61, 84–85. Az írott forrásokról ld.: Ostrogorsky 1963, 176–181, 235.
103 Makk 1996, 16.
104 Moravcsik 1953, 46; Moravcsik 1984, 61–62, 85; Makk 1996, 17.
105 Györffy 1977, 55–56; Makk 1996, 17; Bóna 2000, 63.
106 Moravcsik 1984, 85–86.
107 Moravcsik 1984, 100.
108 Kovács 1989, 137.
109 Kristó 1980, 375; Kovács 1989, 143.
110 Bóna 2000, 64.
111 Kristó 1980, 375. V. ö. Kovács 1989, 143

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Baja (Bács-Kiskun m./H)	Solidus	Prohászka 2003–2004, 149.
2	Burg [Sámfalva] (KG Burg, Burgenland/A)	Solidus BMC 60 (945–959)	Kaus 2000, 11–12.
3	Gyöngyöspata (Heves m./H)	Solidus BMC 60 (945–959)	Kovács 1989, 84, Nr. 906.
4	Hajdúszoboszló (Hajdú-Bihar m./H)	Solidus BMC 60 (945–959)	Kovács 1989, 31, Nr. 99; Prohászka 2003–2004, 150.
5	Hajdúszoboszló-Árkoshalom 109. sír (Hajdú-Bihar m./H)	Solidus BMC 60 (945–959)	M. Nepper 2002, 74.
6	Hódmezővásárhely-Kopáncs 13. sír (Békés m./H)	Suberatus BMC 66 után •	Kovács 1989, 32, Nr. 113.
7	Kiskunfélegyháza (Bács-Kiskun m./H)	Solidus BMC 60 (945–959)	Kovács 1989, 176, Nr. 1122.
8	Kiszombor B 342. sír (Csongrád m./H)	Suberatus BMC 60–66 után •	Kovács 1989, 41, Nr. 198.
9	Kóspallag Szent István utca (Pes m./H)	Solidus BMC 64 (945–959)	Kovács 1989, 90, Nr. 1041.
10	Kovin [Kevevára] (Južnobanatski obl./SRB)	Solidus BMC 62 (945–959)	Ld. a tanulmányban
11	Nitra-Šindolka F 11. sír (okr. Nitra/SK)	Miliarésion ½ darab BMC ? (945–959)	Hunka 2009, 399.
12	Odorheiu Secuiesc [Székelyudvarhely] (jud. Harghita/RO) kincslelet	Solidus BMC 62 (945–959)	Ld. a tanulmányban
13	Sárrétudvar-Hízóföld 112. sír (Kom. Hajdú-Bihar m./H)	Miliarésion BMC 67 (945–959) Miliarésion BMC 67 (945–959)	M. Nepper 2002, 316.
14	Senta-Homoki Szőlők [Zenta] (Severnobanatski obl./SRB)	Solidus	Kovács 1989, 77, Nr. 450.
15	Szeged-Csongrádi út 1. sír (Csongrád m./H)	Miliarésion BMC 67–69 (948–959)	Kovács 1989, 61, Nr. 322.
16	Szentendre (Pest m./H)	Solidus BMC 60 (945–959)	Ld. a tanulmányban v.ö. Kovács 1989, 84, Nr. 901.
17	Szentes-Borbásföld 1. sír (Csongrád m./H)	Suberatus BMC 66 után •	Kovács 1989, 62, Nr. 332.
18	Szob-Kiserdő 60. sír (Pest m./H)	Suberatus BMC 60 után •	Kovács 1989, 67, Nr. 366.
19	Timişoara [Temesvár] (jud. Timiş/RO)	Solidus BMC 60 (945–959)	Kovács 1989, 84, Nr. 903.
20	„Tokaj" (Borsod-Abaúj-Zemplén m./H) kincslelet	10 x Solidus BMC 60 (945–959)	Kovács 1989, 72, Nr. 403–412.
21	Tótkomlós (Békés m./H)	Solidus	Kovács 1989, 73, Nr. 413.
22	Üllés (Csongrád m./H)	Solidus BMC 60–66 (945–959)	Kovács 1989, 91, Nr. 1045.
23	Vukovar-Lijeva bara 2. sír (Vukovarsko-srijemska obl./HR)	Solidus BMC 60–64 (945–959)	Kovács 1989, 77, Nr. 445.
24	Zrenjanin [Nagybecskerek] (Srednjobanatski obl/SRB)	Solidus BMC 64 (945–959)	Kovács 1989, 84, Nr. 907.

13. táblázat **VII. Kónstantin és II. Rómanos pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

958-ban Bizánc beszüntette a pénzek kifizetését,[112] aminek következtében a magyarok 959-ben hadjáratot indítottak, amely azonban egy vereségben végződött.[113] A vereség ellenére II. Niképhoros Phókas érmei megtalálhatóak a Kárpát-medencében *(8. kép)*, sőt mind a gályai, mind pedig a székelyudvarhelyi kincsben.[114] Ezen kívül még egy solidus, egy solidus, valamint egy miliarésion ismert a magyar szállásterületről. Előfordulásukra magyarázatul szolgálhatna azon forrás, mely szerint a magyarok foglyokat bizánciakat hurcoltak el, akiket kiszabadítottak és a magyar hadifoglyokat a császár besoroztatta a testőrségébe. Ugyanakkor az aranyak a bizánci diplomácia és bizonyos magyar vezetők között továbbra is fennálló kapcsolatokra is utalhatnak.

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Gaj (Južnobanatski obl./SRB) kincslelet	Solidus BMC 2 (963-969)	Kovács 1989, 39, Nr. 157b.
2	Odorheiu Secuiesc [Székelyudvarhely] (jud. Harghita/RO) kincslelet	Solidus BMC 3 (963-969)	Ld. a tanulmányban
3	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)	Solidus	Kovács 1989, 51, Nr. 262.
4	Szegvár-Oromdűlő (Csongrád m./H)	Suberatus BMC 2-3 után •	Kovács 1989, 61-62, Nr. 325.
5	Tiszaeszlár Dióskert 17. sír (Szabolcs-Szatmár-Bereg m./H)	Miliarésion BMC 6 (963-969) •	Kovács 1989, 70, Nr. 383.

14. táblázat **II. Niképhoros Phókas pénzei pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

112 Makk 1996, 22.
113 Moravcsik 1953, 48; Moravcsik 1984, 69; Makk 1996, 23.
114 Kovács 1989, 70.

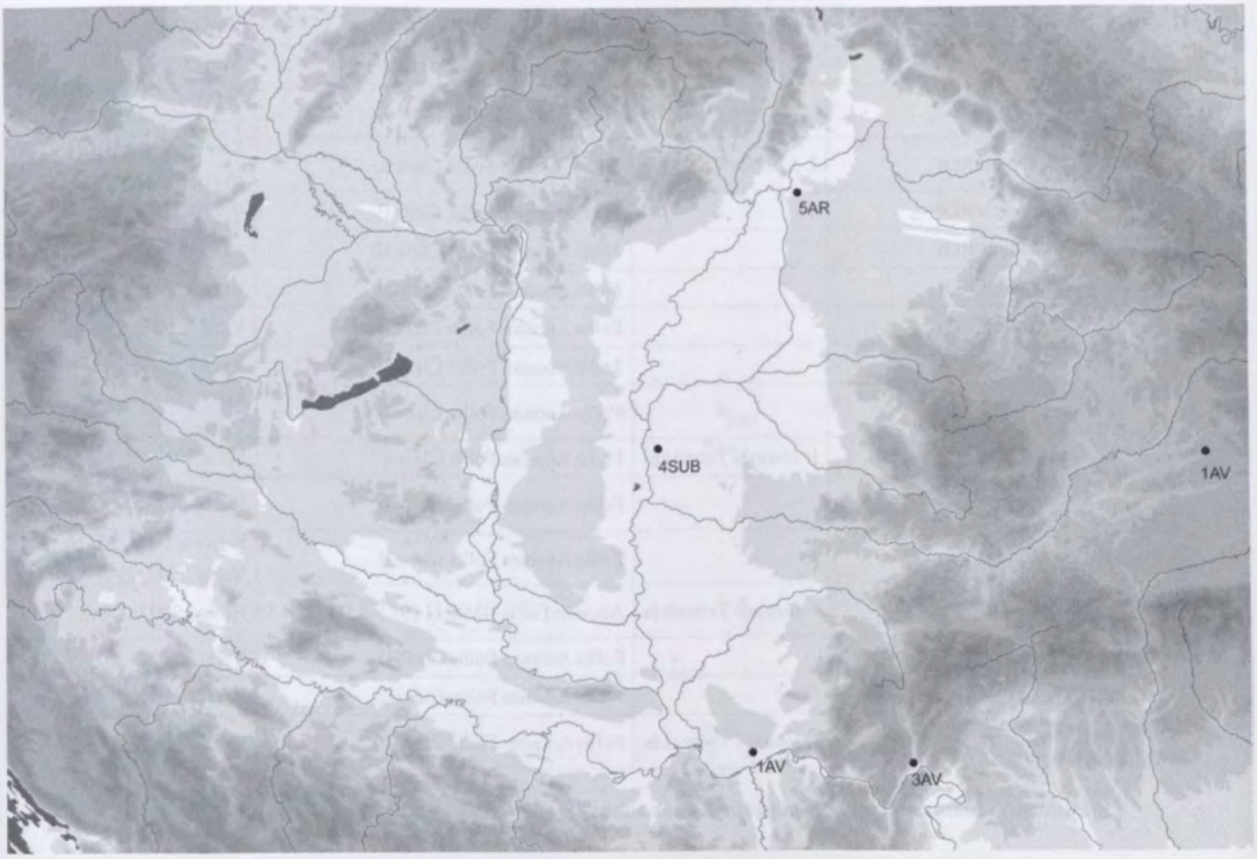

8. kép **II. Niképhoros (•) érmei**

A korábbi feltételezések szerint a bizánci érmek beáramlása csupán 969-ig tartott, melynek azonban ellentmondanak a leletek.[115] A 10. század utolsó harmadára mind a rézérmek ugrásszerű növekedése, mind pedig II. Basileios és VIII. Kónstantin solidusainak beáramlása egyaránt megfigyelhető *(9. kép)*. A bronzokat I. Jóannés Tzimiskés follisainak tartották,[116] pedig nagy részük II. és III. osztályú anonim follis, melyeket 975 és 1030 között vertek.

Nr.	Lelőhely	Uralkodó	Meghatározás	Irodalom
1	Cernat [Alsó-, Felső-Csernáton] (jud. Covasna/RO) kincslelet?	I. Jóannés Tzimiskés	Follis Anonim Follis Class I.	Kovács 1989, 16, Nr. 7.
2	Esztergom (Komárom-Esztergom m./H)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis BMC 10 (972–976) / Anonim Follis Class I.	Kovács 1989, 85, Nr. 929.
3	Făgăras [Fogaras] (jud. Braşov/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 291.
4	Hunedoara [Vajdahunyad] (jud. Hunedoara/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 292.
5	Ivanovo [Sándoregyháza] (Južnobanatski obl./SRB)		Follis Anonim Follis Class II.	Kovács 1989, 85, Nr. 948.
6	Kaposvár (Somogy m./H)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis BMC 22–24 (972–976) / Anonim Follis Class I.	Ld. a tanulmányban
7	Kecskemét (Bács-Kiskun m./H)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis Anonim Follis Class I	Kovács 1989, 175–176, Nr. 1121.
8	Kovin [Kevevára] (Južnobanatski obl./SRB)		Follis Anonim Follis Class III	Kovács 1989, 68, Nr. 373; Velter 2002, 319.
9	Medias [Medgyes] (jud. Sibiu/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Kovács 1989, 172, Nr. 1102; Velter 2002, 293.

115 Bóna 2000, 64.
116 Lásd például Kovács László könyvében: Kovács 1989.

Nr.	Lelőhely	Uralkodó	Meghatározás	Irodalom
10	Jud. Mureş (RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 295.
11	Opovo [Oppova] (Južnobanatski obl./SRB)		Follis Anonim Follis Class II.	Kovács 1989, 84, Nr. 920; Velter 2002, 320.
12	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis Anonim Follis Class I.	Kovács 1989, 51, Nr. 264; Velter 2002, 296-297.
13	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 296–297.
14	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 296–297.
15	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 296–297.
16	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)		Follis Anonim Follis Class III.	Velter 2002, 296–297.
17	Orşova (jud. Mehedinţi/RO)		Follis Anonim Follis Class III.	Velter 2002, 296–297.
18	Pančevo [Pancsova] (Južnobanatski obl./SRB)		Follis Anonim Follis Class II.	Kovács 1989, 85, Nr. 939; Velter 2002, 320
19	Pécs (Baranya m./H)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis Anonim Follis Class I.	Fejes 1930, 51 Nr. 527.
20	Remetea Mare [Temesremete] (jud. Timiş/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 298.
21	Sibius [Nagyszeben] (jud. Sibiu/RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Kovács 1989, 85, Nr. 942; Velter 2002, 299-300
22	Skalka nad Váhom [Vágsziklás] (okr. Trenčin/SK)	I. Jóannés Tzimiskés	Anonim Follis BMC 11 (972–976)	Hunka 2007, 159.
23.	Jud. Timiş (RO)		Follis Anonim Follis Class II.	Velter 2002, 301.
24.	Vetel [Vecel] (jud. Hunedoara/RO)		Follis Anonim Follis Class III	Velter 2002, 303.
25.	Zrenjanin [Nagybecskerek] (Srednjobanatski obl/SRB)	I. Jóannés Tzimiskés	Follis Anonim Follis Class III	Kovács 1989, 85, Nr. 922.

15. táblázat **I. Jóannés Tzimiskés pénzeinek és az anonym follisoknak elterjedése a Kárpát-medencében**

A follisok megjelenésének hátterében talán a kereskedelmi kapcsolatok kibontakozása állhatott, mint arról az orosz őskrónika a 969. évvel kapcsolatban beszámol, magyar áruk (ezüst és lovak) jelennek meg a Dunánál fekvő Perejaslavec vásárán.[117] Ráadásul I. Jóannés Tzimiskés 972-ben Szvjatoszlav vereségét követően elfoglalta Bulgáriát és ezzel Bizánc közvetlen szomszédjává vált a magyaroknak.[118] Ez azonban mindössze rövid ideig, a Kométopuli felkeléséig állt fenn.[119] A follisok azon kereskedőkkel juthattak a Kárpát-medencébe, akik áruikat a bizánci piacokon adták el. További lehetőségként merülhetne fel, hogy a 10. század elejéhez hasonlóan magyar zsoldosok vettek részt egyik vagy másik fél oldalán a bizánci-bolgár háborúban.

II. Basileios és VIII. Kónstantin solidusainak előfordulása a bizánci-magyar kapcsolatok egy másik szintjére utal.. A Kárpát-medencéből öt érem, közte egy suberatus ismert, melyek közül egy a székelyudvarhelyi kicsből került elő. Néhány érmet kilyukasztva ékszerként viseltek és így helyezték őket a sírba.

Nr.	Lelőhely	Meghatározás	Irodalom
1	Alba Iulia [Gyulafehérvár] (jud. Alba/RO)	Solidus BMC 1-6 (976-1025)	Kovács 1989, 175, Nr. 1119.
2	Mezőberény (Békés m./H)	Solidus, a BMC-ben nem található. •	Kovács 1989, 44.
3	Odorheiu Secuiesc [Székelyudvarhely] (jud. Harghita/RO) Kincslelet	Solidus BMC 5 (975-1025)	Ld. a tanulmányban.
4	Oradea [Nagyvárad] (jud. Bihor/RO)	Solidus	Prohászka 2003–2004, 149.
5	Orosháza-Görbics tanya 3. sír (Békés m./H)	Solidus BMC 1 (975-1025) •	Kovács 1989, 50, Nr. 255.
6	Szárász-Szlavónia-dűlő (Baranya m./H)	Suberatus•	Kovács 1989, 90, Nr. 1043.

16. táblázat **II. Basileios és VII. Kónstantin pénzeinek elterjedése a Kárpát-medencében**

117 Lásd: Kovács 1989, 138; Györffy 1977, 51, 53; Makk 1996, 24.
118 Ostrogorsky 1963, 246; Makk 1996, 30; Velter 2002, 275.
119 Ostrogorsky 1963, 249.

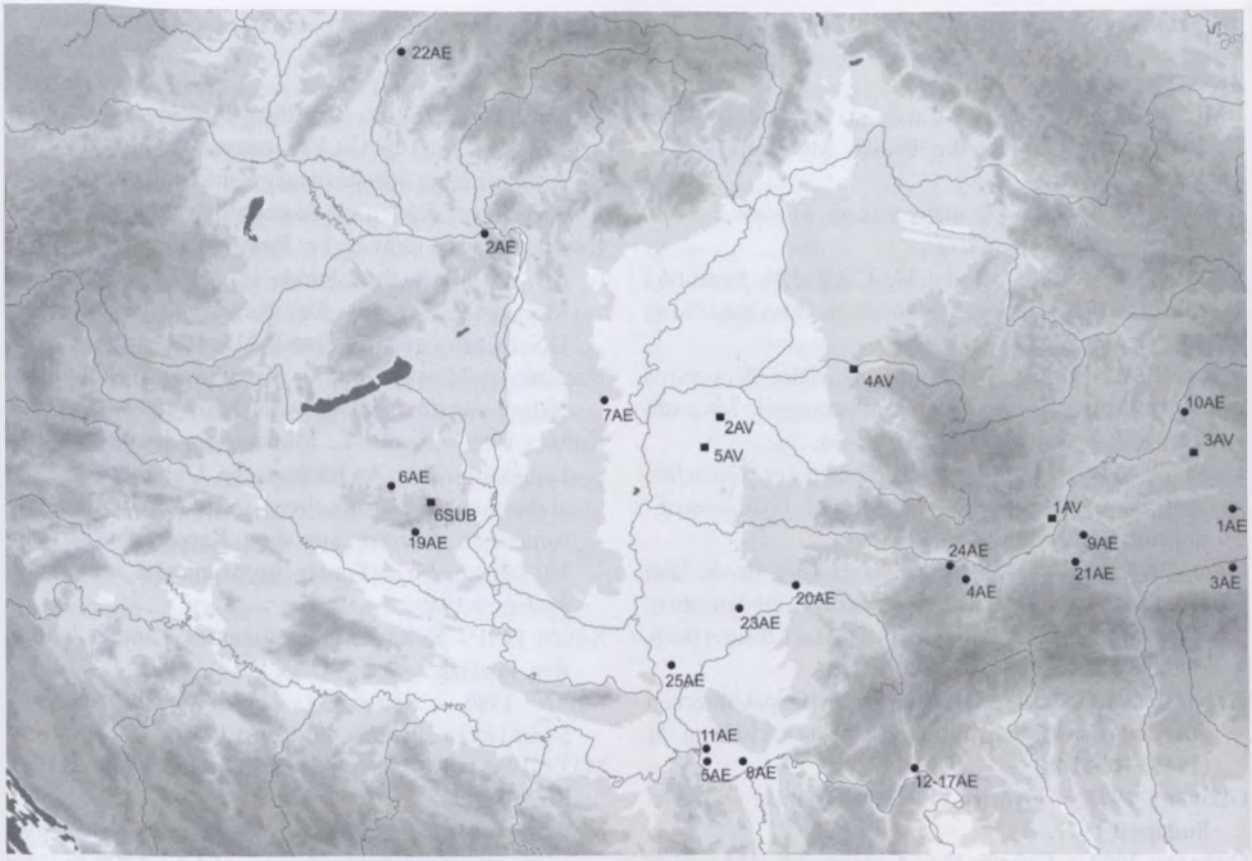

9. kép **II. Basileios (•) és I. Jóannés Tzimiskés érmei valamint az anonym follisok (•)**

II. Basileios és VIII. Kónstantin solidusai azonban a Középső-Tiszavidéken, a Tiszától keletre koncentrálódnak, ahogy egy része az anonim follisoknak is. Figyelemreméltó ezen érmek előfordulása a Kárpát-medencében, különösen annak fényében, hogy a 970. évi adrianopolisi csata után több hadjárat nem indult a bizánci területekre.[120] Ezért inkább utalhatnak egy a Bizánci Birodalommal között békés szerződésre, amely így honorálta a területet vezetők szolgálatait. A 10. század utolsó negyedében Géza fejedelem a bolgárok szövetségese volt és így nem kizárt, hogy a vezető réteg más urai, mint például Gyula Bizánccal ápoltak szorosabb kapcsolatokat.[121] A Tiszától keletre fekvő terület egészen az erdélyi hegyekig Stephanos Gyula, majd Ajtony irányítása alatt állt.[122] Utóbbi igen szoros kapcsolatokat ápolt és még szövetséges viszonyban is állt a Bizánci Birodalommal,[123] amely egészen 1002 tartott, amikor is István király szövetséget kötött II. Basileios császárral.[124] Az évezred első évtizedében István legyőzve riválisait és kiterjesztette uralmát a Kárpát-medence keleti felére.[125] II. Basileios győztes hadjáratainak végén 1018 körül jött létre a Bizánci Birodalom és a Magyar Királyság közös határa, mellyel új korszak kezdődött a bizánci-magyar kapcsolatokban.[126]

120 Kovács 1989, 137; Makk 1996, 25.
121 Bóna 2000, 70.
122 Moravcsik 1953, 56; Györffy 1977, 163–165; Kovács 1989, 145.
123 Moravcsik 1953, 56; Györffy 1977,171–173.
124 Makk 1996, 54, 60.
125 Györffy 1977, 173–175; Bóna 1986, 233–234.
126 Ostrogorsky 1963, 257, 259; Velter 2002, 276.

BMC = Wroth,W. W. .: Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum. Vol. 2. London 1908.

BÓNA 2000: I. Bóna, A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.

BUDAJ–ČAMBAL 2007 = Budaj, M.–Čambal, R.: Byzantská minca z 10. storočia zo Sládkovičova. Slovenská Num. 18, 2007, 241–245.

FEJES 1931 = Fejes, Gy.: Római pénzlelet Pécs város csatornázásánál. A Pécs-Baranyamegyei Múzeum Egyesület Értesítője 11 (1930) 18–54.

FMRU 2: V. Lányi (Hrsg.), Fundmünzen der römischen Zeit in Ungarn, Band II. Komitat Győr-Moson-Sopron. Berlin–Budapest 1993.

GÁLL 2008 = Gáll E., Honfoglalás- és kora Árpád-kori szórványleleteinek elemzése az Erdélyi-medencében, a Partiumban és a Bánságban. Doktori disszertáció. Budapest 2008.

GEDAI 1969: I. Gedai, Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11.-13. Jahrhunderten. ActaArchHung 21 (1969) 105–148.

GYÖRFFY 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.

GYÖRFFY 2002 = Györffy Gy.: A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai[3]. Budapest 2002.

HAMPEL 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

HUNKA 2007: Hunka, J.: Vzácny nález byzantskej mince z 10. storočia z Považia. In: J. Bartík (Hrsg.), Byzantská kultúra a Slovensko. Zborník štúdií. (Byzantinische Kultur und die Slowakei. Studien). Zborník Slovenského Národného Múzea Archeológia Supplementum 2. Bratislava 2007, 159–163.

HUNKA 2009 = Hunka, J.: Finds of Byzantine Coins from the 5th-10th century from the northern part of the Carpathian Basin. In: M. Wołoszyn (Hrsg.) Byzantine Coins in Central Europe between the 5th and 10th Century. Proceedings from the conference organised by Polish Academy of Arts and Sciences and Institute of Archaeology University of Rzeszów under patronae of Union Académique International (Programme No. 57 Moravia Magna) Kraków, 23-26 IV 2007. Moravia Magna, Seria Pologna 3. Kraków 2009, 395–401.

HUSZÁR 1955 = Huszár, L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. ActaArchHung 5 (1955) 61–109.

ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti gyüjtemények Nyiregyházán 2. Nyíregyháza 2003.

KAUS 2000 = Kaus, K.: Burg/Pinkaóvár-Tobolyvár, Kőbánya. In: Kiss G.: Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 2. Szombathely 2000, 11–12.

KENNER 1860 = Kenner, Fr.: Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der österreichischen Monarchie. Archiv für Kunde Österreichischer Geschichtsquellen 24 (1860) 225–408.

KOLNIKOVÁ–HUNKA 1994 = Kolniková, É.–Hunka, J.: Nálezy mincí na Slovensku IV. Nitra 1994.

KOVÁCS 1989 = Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1989.

KÖLTŐ 1991 = Költő L.: Balatonszemes, Landler Jenő u. Rég. Füzetek I. 42, 1991, 53.

KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: Levédi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.

MAKK 1996 = F. Makk, Magyar külpolitika (896–1196). Szeged 1996.

MAROSSY 1879 = Marossy J.: Jelentés a békésmegyei muzeum igazgatójának a tárlat 1879-ik évi gyarapodásáról. A Békésmegyei régészeti és művelődéstörténelmi társulat évkönyve 5 (1879) 176–185.

MESTERHÁZY 1994 = Mesterházy K.: Az ún. Tokaji kincs revíziója. FolArch 43 (1994) 193–242.

M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10-11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.

MORAVCSIK 1953 = Moravcsik Gy.: Bizánc és a magyarság. Budapest 1953.

MORAVCSIK 1984 = Moravcsik Gy.: Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai (Fontes Byzantini historiae Hungaricae aevo ducum et regum ex stirpe Árpád descendentium) Budapest 1984.

NÉMETHY 1900 = Némethy L.: Az „Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat" régiség-gyűjteményének leltára. Az Esztergom-vidéki Régészeti és Történelmi Társulat harmadik évkönyve. Esztergom 1900, 95–143.

OSTROGORSKY 1963 = Ostrogorsky, G.: Geschichte des Byzantinischen Staates. München 1963.

PROHÁSZKA 2003-2004 = Prohászka P.: Régi-új honfoglalás és államalapítás kori bizánci pénzek a Kárpát-medencéből. NK 102–103 (2003–2004) 149–150.

PROHÁSZKA 2007 = Prohászka P.: A vadasdi éremlelet – egy numizmatikai fikció nyomában. In: A

numizmatika és a társtudományok VI. Székesfehérvár 2007, 63–80.

RÉTHY 1892 = Réthy L.: A M. N. Múzeum éremtárának 1891. évi gyarapodása. ArchÉrt 12 (1892) 187–189.

RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglaláskori női sírok Kiskunhalas környékén. (Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Umgebung von Kiskunhalas). Budapest–Kiskunhalas 2001.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2009 = Schulze-Dörrlamm, M.: Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil 2. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer 30, 2. Mainz 2009.

SCHULZE-DÖRRLAMM 2010 = Schulze-Dörrlamm, M.: Der Handel mit byzantinischen Metallwaren aus archäologischer Sicht (Gürtelschnallen, Frauenschmuck, Zaumzeug, Bronzegefäße). In: E. Kislinger – J. Koder – A. Külzer (Hrsg.) Handelsgüter und Verkehrswege Aspekte der Warenforschung im östlichen Mittelmeerraum (4. bis 14. Jahrhundert).. Veröffentlichung zur Byzanzforschung 18. Wien 2010, 241–274.

SOMOGYI 1997 = Somogyi, P.: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 5. Innsbruck 1997.

TORBÁGYI 2007 = Torbágyi M.: Páty-Malom dűlő 1997-1999. évi ásatás érmeinek értékelése. Stud. Comitatensia 30 (2007) 276–299.

H. TÓTH–HORVÁTH 1991 = E. H. Tóth–A. Horváth, Nyárlőrinc-Bogárzódűlő. RégFüz I. 43 (1991) 40.

TÜRK ET ALII 2009 = A. Türk – Á. Bollók – M. Knotik – P. Langó – K. E. Nagy, Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Carpathian basin from the 10–11th century. ActaArchHung 60 (2009) 147–221.

VELTER 2002 = A.-M. Velter, Transilvania în secolele V-XII. Bucureşti 2002.

BEMERKUNGEN ZUM BYZANTINISCHEN MÜNZVERKEHR DER UNGARISCHEN LANDNAHMEZEIT UND DER STAATSGÜNDUNG IM KARPATENBECKEN

Die Münzen des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken sind wichtige Quellen der Beziehungen der frühen Ungarn. Neben den westeuropäischen und italienischen Silberdenaren sowie den samanidischen Dirhems kommen die verschiedenen Nominale des Byzantinischen Reiches im Karpatenbecken vor. Die erste Zusammenstellung und Analyse der Münzen erfolgte erst 1989 von László Kovács. Gerade die byzantinischen Bronzemünzen bieten wichtige Informationen zu byzantinisch-frühungarischen Wirtschaftsbeziehungen während des 10. Jahrhunderts. Im ersten Teil des Beitrags werden jene Münzen angeführt, welche in László Kovács's Buch unberücksichtigt blieben oder seitdem zum Vorschein gekommen sind. Einen besonderen Stellenwert haben jene Münzen, die uns nur noch aus archivalischen Aufzeichnungen bekannt sind. Zu diesen zählt auch ein „neu entdeckter" Schatzfund byzantinischer Solidi aus der Umgebung von Odorheiu Securesc [ung. Székelyudvarhely], der 1911 gefunden wurde. Im zweiten Teil des Beitrags werden alle alten und neuen byzantinischen Münzfunde aufgelistet und der Zustrom byzantinischer Münzen – unter Einbeziehung der schriftlichen Quellen – ins Karpatenbecken analysiert. Die neuen Ergebnisse untermauern zum Teil die alten Vorstellungen von den byzantinisch-frühungarischen Beziehungen; für manche Zeitabschnitte des 10. Jahrhunderts müssen sie allerdings revidiert werden.

LOVAG ZSUZSA

ÁRPÁD-KORI MELLKERESZTEK

Lassan harminc éve, hogy megjelent a bizánci ereklyetartók mintájára készült egyszerű bronz mellkeresztek addig ismert magyarországi példányait bemutató tanulmányom.[1] Azóta több, jobbára ásatáson előkerült hasonló tárgyat publikáltak, s megjelent egy, az ólomból és bronzból készült mellkeresztek 63 Kárpát-medencei példányát tárgyaló tanulmány.[2] A közelmúltban egy pécsi magángyűjtemény középkori bronztárgyait vizsgálhattam meg, s a köztük lévő keresztek közlésére kaptam lehetőséget.[3] A keresztek műkereskedelemből kerültek a gyűjteménybe, s bár tulajdonosuk igyekezett – néhány esetben sikerrel – lelőhelyükről felvilágosítást kapni, előkerülésük körülményeit nem ismerjük. Annyi azonban bizonyos, hogy Magyarországon találták őket, s ez indokolttá teszi publikálásukat. A szakirodalomban eddig ismert keresztekhez képest az alább következő hét darab ugyanis jelentős gyarapodásnak számít, az azokhoz képest meglévő eltérések és azonosságok pedig elterjedtségükre, esetleg származásukra engednek következtetni.

1. Latin kereszt, a haránt szárak kiszélesednek, egyenes záródásúak, a függőleges szár fönt szabálytalanul lekerekített módon végződik, az alsó szár töredékes, de ép oldalát tekintve oldalai párhuzamosak lehettek, vége nem szélesedett ki a többi szárhoz hasonlóan. Hátoldala sima, előoldalán keskeny, kiemelkedő perem fut körbe, közepén durván megformált domborműves korpusz. Frontális tartású, arcvonásai kivehetetlenek, vállizületei hangsúlyozottak, karjai könyökben meghajolva, hüvelykujjai az igen nagy tenyérre simulnak. Törzse hosszú, rövid, szoknyaszerű ágyékkendő, lábai párhuzamosan kinyújtva, lábfejei előre állnak. Függesztőfüle nincsen, letörött nyoma sem látható. A fölső keresztszáron lévő két lyukat – erős nagyítóval történt vizsgálata szerint – nem utólag fúrták, hanem a kereszttel együtt öntötték, egyikhez öntéshibából származó, szabálytalan lyuk csatlakozik. Erősen kopott, az egész felületet jó minőségű, vastag zöld patina borítja. M: 4,5 cm, sz: 4 cm. Lelőhelye állítólag Márok (Baranya m.) *(1. kép)*.

A kereszt abba a típusba tartozik, amelynek az 1980-as tanulmány három hazai példányát ismertette[4] egy negyedik – azóta közölt – darabjára pedig hivatkozott. Ez utóbbi Majson (Baranya m.) az Udvari réteken feltárt 10-11. századi temető 234. gyermeksírjában került elő.[5] Keresztünk 0,5-1 cm-rel kisebb, mint az irodalomból ismert – egyébként ugyancsak némiképpen eltérő méretű – darabok, így közös öntőformáról nem lehet szó. Feltűnően azonos azonban a korpuszok megformálása és az is, hogy a magas fölső szár kivételével Krisztus kezei és lábai egészen a kereszt széléig érnek, kitöltve az egész felületet.

2. Latin kereszt, a fölső keresztszár keskenyebb, csaknem párhuzamos oldalakkal, a másik három kiszélesedik, egyenes záródású, tetején függesztőfül töredéke. Hátoldala sima, elől körbefutó, a vízszintes szárakon kettős borda. Krisztus feje fölött kis, gömbös szárú kereszt. A korpusz feje kissé a jobb válla felé hajlik, lefelé ferdülő karjain haránt – talán ruhaujjat jelző – rovátkolás, igen nagy kezein a hüvelykujjak felfelé állnak. Hosszú törzs, ágyékkendőjén vízszintes bordával jelzett öv, a térdek alá érő, redőzött ágyékkendő Krisztus bal lába mellett hegyes ráncot vetve kileng. Lábfejei kifelé fordulnak. Erősen kopott. M: 4,1 cm (függesztőfül töredékével 4,4 cm) sz: 3,7 cm. Lelőhelye állítólag Szentlőrinc (Baranya m.) *(2. kép)*.

A keresztnek két, szinte minden részletében megegyező párhuzamát ismerjük, az egyik Veszprém-Nádortelepen 10-12. századi leletekkel került elő. A veszprémi múzeumból időközben eltűnt tárgyat csak a leltárkönyvi bejegyzés és egy archív fotó alapján közöltük.[6] A másik 1975-ben szórványleletként került elő a Kiskunfélegyháza-Kántordombon (Bács-Kiskun m.) megbolygatott 10-11. századi temetőből.[7] Típusában további megfelelője a Bihar megyei Telegden talált kereszt, az igen kopott részletformákból hasonló korpuszra lehet következtetni, s fontos egyezés a Krisztus feje fölött lévő kis kereszt.[8]

1 Lovag 1980, 363–372.
2 Langó–Türk 2004, 365–456
3 Hálásan köszönöm a gyűjtemény tulajdonosának, hogy középkori bronztárgyait megmutatta és engedélyezte a keresztek közlését.
4 Lovag 1980, 1, 2. és 4. szám
5 Kiss 1983, 92, 74. t. 20, 114. t. 1.
6 Lovag 1980, 21. szám
7 Horváth 1996, 320.

3. Latin kereszt töredéke, kiszélesedő szárai egyenesen záródnak, az alsó és a jobb oldali szárak letörtek. Tetején függesztőfül töredéke, alatta utólag fúrt, kis kerek lyuk. Hátoldala sima, a korpusz tengelyében bemélyed. Domborműves, frontális tartású korpuszát igen durván mintázták, hosszú nyakkal, könyökben meghajló vékony karokkal, igen nagy kezén a hüvelykujj felfelé áll. Keskeny törzs, ágyékkendőjének csak vaskos övrésze van meg. Erősen kopott, a fölső száron fúrt lyuk arra mutat, hogy a függesztőfül letörése után is még tovább használták. M: 3,1 cm (Fül töredékkel 3,5 cm) sz: 3,8 cm. Lelőhelye ismeretlen *(3. kép).*

A keresztnek eddig nem ismerjük megfelelőjét a magyarországi emlékanyagban.

4. Latin kereszt, kiszélesedő szárainak vége befelé ívelődik, a szárak sarkain és az alsó keresztszár közepén is egy-egy kis gomb. A függőleges szár jóval szélesebb a vízszintesnél, tetején erőteljes függesztőkarika. Mindkét oldalán a szélén körbefutó borda, egyes szakaszain gyöngysorosnak látszik, de legnagyobb részén ez már lekopott. Egyik oldalának közepén domború, kiszélesedő szárú latin kereszt van, körülötte a szárak teljes felületét domború betűk borítják, de részben az öntés minősége, részben a kereszt kopottsága miatt olvashatatlanok. A másik oldalt is teljesen beborítja a felirat, a fölső száron kivehető I C és a vízszintes száron látható H.. K.. görög betűk talán az ICXC NHKA bizánci keresztekről ismert rövidítés (IHCOYC XPICTOC NHKA / Jézus Krisztus győz) maradványai. Kopott. M: 3,1 cm (függesztőfüllel 3,7 cm) sz: 2,1 cm. Lelőhelye állítólag Szentlőrinc (Baranya m.) *(4a–b. kép).*

A keresztszárak sarkain lévő kis gombok egyértelműen ékkövek jelzésére szolgálnak, mint a Tiszafüred-Nagykenderföldek (Jász-Nagykun-Szolnok m.) honfoglaláskori temetőjében talált, egykor valószínűleg üvegberakást is tartalmazó kereszt,[9] vagy a Pest megyei Vatyán előkerült, szárain vésett pontkörökkel díszített,[10] illetve a Tiszakeszi-Szódadomb (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 10–11. századi temetőjéből származó kereszt.[11] A külföldi szakirodalomból, főként a Balkánról ismert hasonló, szárvégi gombokkal vagy pontkörös vésetekkel ékköves díszítésű előképekre utaló kereszteken soha nincs korpusz ábrázolás. Érdekes viszont, s ez is a szentföldi típusú ereklyetartó mellkeresztekkel való kapcsolatra utal, hogy a tótkomlósi, sarkain gombokkal díszített ereklyetartó vésett korpuszának karjai alatt is olvasható az I C X C N H K A felirat.[12] Meg kell jegyezni, hogy a bizánci típusú ereklyetartókon ritkán fordulnak elő a szárak sarkain gombok, a tótkomlósin kívül csak a székesfehérvári – korpusz nélküli – keresztet említhetjük a hazai leletanyagból.[13]

5. Latin kereszt, lekerekedő szárakkal, a szárak oldalán egy-egy kis gombbal, tetején erőteljes függesztőfüllel. Mindkét oldalán körbefutó öntött gyöngysoros keret. Előoldalán domborművesen öntött Krisztus alak egészen enyhén a jobb válla felé forduló fejjel, egyenesen kitárt rövid karjai végén nagy kezekkel, hüvelykujjai a tenyérhez simulnak. Rövid törzs, vízszintes sima övvel ellátott, térdig érő szoknyaszerű ágyékkendő, szorosan összezárt lábszárak, széttartó lábfejekkel. Feje fölött táblás kis kereszt. A hátoldal közepén kereszt, közepe kerek gomb, a vízszintes szárakat egy-egy rövid, a függőlegeseket egy-egy hosszabb, végük felé kiszélesedő pálca jelzi. A szárak végein kerek ill. ovális mezők, gyöngysoros keretelésük a belső oldalon kettéágazva visszahajlik, a visszahajlás fölött íves vonal- ill. pont dísz. Mérsékelten kopott. M: 2,9 cm (függesztőfüllel 3,5 cm) sz: 2,3 cm. Lelőhelye állítólag Szentlőrinc (Baranya m.) *(5a–b. kép).*

A keresztforma egyértelműen nem az eddig tárgyalt típusba tartozik, hanem az ugyancsak a bizánci kultúrkörben, a kijevi Oroszország területén készült ereklyetartó keresztek medaillonos szárvégződésű formáját követi. Ezek a 11. századtól kezdve évszázadokon keresztül készültek az oroszországi műhelyekben, a 12. századtól terjedtek el kelet- és közép-Európában, s Magyarországon is több példányuk került elő.[14] Egyszerű, nem ereklyetartó példányt eddig nem ismerünk a hazai leletanyagban, de a Balkánon több is előkerült – mint egyébként az előző típusból is.[15] Ereklyetartó előképeinek elterjedését és a balkáni keresztek kormeghatározását tekintve a mi keresztünk sem lehet korábbi a 12–13. század fordulójánál.

8 Lovag 1980, 15. szám
9 Fodor 1975, 259; Lovag 1980, 16. szám; Fodor 1996, 291.
10 Lovag 1980, 19. szám
11 Végh 1971, 86, VIII. t. 4.
12 Szatmári 1995, 230, 4. kép.
13 Lovag 1999, Nr. 1. (korábbi irodalommal)
14 Lovag 1999, Nr. 18–25.

6. Latin kereszt, vaskos, kétoldalas öntvény. Közepén kerek gomb, a függőleges keresztszár két-két gyűrűből, végein pedig oldalról átlyukasztott, elölnézetben kerek, végein kis gombbal ellátott széles karikából áll. A vízszintes szárak a középrészhez egy-egy gyűrűvel csatlakozó hagymafejes tagból állnak. A fölső és alsó szárvégek előoldalán vésett, vonalas kereszt van, a középső kerek mező vésete teljesen lekopott. A mélyebb részeken aranyozás nyomai látszanak. A függőleges keresztszár végein lévő gyűrűk a hátoldalnál vékonyra koptak, az egész felület is kopott. M: 3,5 cm, sz: 2,5 cm. Lelőhelye állítólag Kölked-Feketekapú (Baranya megye). *(6a–b. kép).*

A kereszthez igen hasonló példány került elő a Majs-Udvari réteken (Baranya m.) feltárt 10–11. századi temető 770. sírjából, azon a kereszt közepén és a vízszintes keresztszár lapított gömb alakú mezőin X alakú vésett vonalak vannak.[16] Analógiái elsősorban a balkáni leletanyagban fordulnak elő.[17]

7. Ereklyetartó (?) kereszt egyik oldala. Latin kereszt, szárainak oldala párhuzamos, a hosszanti szár szélesebb, tetején kettős zárófül töredéke, alján törésnyom. Felülete teljesen lekopott, nagyon halványan látszik, hogy egykor valami ábrázolás lehetett rajta. M: 3,5 cm (zárófül töredékkel 3,7 cm) sz: 2,7 cm. Lelőhelye ismeretlen. *(7. kép).*

Csupán a kettős zárófül utal arra, hogy két, csuklósan összekapcsolódó lapból álló ereklyetartó lehetett, de nincs nyoma semmiféle oldalfalnak vagy peremnek, amely az ereklye befogadására szolgáló üreg kialakításához szükséges.

8. Ereklyetartó mellkereszt előlapja. Latin kereszt, szárai kiszélesednek, egyenes záródásúak, alján és tetején egy-egy zárófül, hátoldalán 2 mm-es körbefutó perem. Előoldalán középen domborművesen mintázott Krisztus alak, dicsfénnyel körülvett feje kissé a jobb válla felé hajlik. Hosszú, függőleges ráncolású, V nyakkivágású ujjatlan tunikát – colobiumot – visel, karjai vízszintesen széttárva. A függőleges szár végein és kétoldalt Krisztus kezei alatt egy-egy mellkép, a fölső alak kezeit a melle előtt keresztbe teszi. A tárgy rendkívül kopott, meghajlott, Krisztus lábai mellett öntéshiba vagy az anyag elvékonyodása miatt keletkezett lyuk. M: 6,2 cm (zárófülekkel 7,3 cm) sz: 3,6 cm. Lelőhelye állítólag Komárom megye *(8. kép).*[18]

A kereszt a szentföldi típusú ereklyetartó mellkeresztek egyik fajtájába tartozik, több darabja is imert a magyarországi emlékanyagban. Többnyire szórványleletként kerültek múzeumba, csupán egynek ismerjük pontos lelőkörülményeit, amelyet a Tiszaörvény-Templomdombon feltárt temető 11. századi, 440. gyermeksírjában találtak.[19]

Az bizánci típusú, két lapból álló ereklyetartó mellkeresztek mintájára készült egyszerű kereszteket a szakirodalom általánosan helyi készítménynek tartja mindenhol, ahol az előbbiek elterjedtek. Leggyakoribbak a bizánci birodalom befolyása alatt álló balkáni területeken, ahol szinte minden változatuk előfordul. A Magyarországon előkerült keresztek sorából sem zárhatjuk ki a balkáni importot, de helyi készítésükkel is számolnunk kell. Elsősorban azoknál a típusoknál, amelyekből több darab is ismert, mint a most közölt 1. és 2. számú keresztek esetében. Az egyelőre nem nagy számú leletcsoport minden újabban előkerült darabja fontos, hiszen százalékosan jelentősen emeli az összetartozó darabok mennyiségét. Ezért volt érdekes, hogy a Szabolcs megyei Nyírkarászon a 19. sz. végén feltárt 11. századi temető egyik keresztjének méretekben is pontos megfelelőjét tárták fel Püspökladány-Eperjesvölgyben (Hajdú-Bihar m.) egy 10–11. századi temető 107. sírjában.[20] Ugyanennek a temetőnek a 95. gyermeksírjában pedig az Arad megyei Földvárpusztáról a Nemzeti Múzeumba került kis kereszt hasonlóan pontos analógiáját tárták fel.[21] Egymáshoz közeli lelőhelyük alapján talán nem tévedünk nagyot, ha egy kelet-magyarországi műhely termékeinek gondoljuk őket, míg az itt 1. szám alatt közölt keresztnek dunántúli megfelelői készítési helyüket is arra felé sejtetik. A 2. számú kereszt párhuzamai nagyobb szórást mutatnak, biztos a veszprémi és a kiskunfélegyházi, valószínű a telegdi (Bihar m.) és igencsak kérdőjeles a szentlőrinci (Baranya m.) lelőhely. De ha szűkebb lokalizálásra egyelőre nincs is lehetőség, a részletekbe menő megegyezések valahol a Kárpát medencében jelölik közös készítési helyüket.

15 Diaconu 1965, 322–323; Diaconu–Baraschi 1977, 126–127, 99. t. 2, 3, 21; Milčev 1966, 343.

16 Kiss 1983, 128, 70. t., 74. t. 21.

17 Diaconu–Baraschi 1977, 131, 101. t. 16; Petrovic 2001, 114, No. 30.

18 Ez a szentföldi típusú ereklyetartó mellkereszt és a megelőző (7. számú) töredék nem tartozik jelen cikk témájához, de mivel a pécsi magángyűjteményben csak ez a két darab található, megragadtam az alkalmat, hogy a kutatás számára itt hozzáférhetővé tegyem.

19 Horváth 1970, 128, 3. kép, Lovag 1999, Nr. 8.

20 Lovag 1980, 11. sz.; Nepper 1993, 94–95, Taf V.; Nepper 1996, 247.

21 Lovag 1980, 4. sz.; Nepper 1993, 94–95, Taf. III.; Nepper 1996, 245.

A régészeti feltárásokon előkerült, vagy egyébként ismert lelőkörülményekkel, keltező értékű kísérő leletekkel rendelkező darabok arra engednek következtetni, hogy a korpusz-ábrázolásokkal ellátott keresztek túlnyomó része a 10–11. századi soros temetőknek az államalapítást követő sírjaiból kerültek elő.

Irodalom

Diaconu 1965 = Diaconu: Parures du XIe Siecle découvertes a Pacuiul-lui-Soare. Dacia 9 (1965)

Diaconu-Baraschi 1977 = Diaconu–Baraschi: Pâcuiul lui Soare II. Bucuresti 1977, 116–133.

Fodor 1975 = Fodor I.: Verecke híres útján... Budapest 1975.

Fodor 1996 = Fodor I.: In: A honfoglaló magyarság, Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. Szerk. Fodor István

Horváth 1996 = Horváth A.: In: Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996.

Horváth 1970 = Horváth B.: Előzetes jelentés az 1965-68. évi tiszaörvényi feltárásokról. ArchÉrt 97 (1970) 126–133.

Kiss 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Budapest 1983.

Langó–Türk 2004 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás kori sírok Mindszent-Koszorús-dűlőn (adatok a szíjbefűzős bizánci csatok és a délkelet-európai kapcsolatú egyszerű mellkeresztek tipológiájához) MFMÉ– StudArch 10 (2004) 365-456.

Lovag 1980 = Lovag, Zs.: Bronzene Pektoralkreuze aus der Arpadenzeit. ActaArch 32 (1980) 364–372.

Lovag 1999 = Lovag, Zs.: Mittelalterliche Bronzegegenstände des Ungarischen Nationalmuseums Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Seria Archaeologica III. Budapest 1999.

Milčev 1966 = Milčev: Die frühmittelalterlichen bulgarischen Schmucksachen und Kreuze Encolpien aus Nordwestbulgarien. Slavia Antiqua 13 (1966) 325–357.

Nepper 1993 = Nepper, I.: Neuere Gräberfelder aus der Landnahmezeit aus Hajdú-Bihar Komitat. Déri Múzeum Évkönyve 1991 (1993) 79-107.

Nepper 1996 = Nepper I.: In: A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus, Magyar Nemzeti Múzeum 1996. Szerk. Fodor I.

Petrovič 2001 = Petrovič: Rečnik vizantijskih krstova. Beograd 2001.

Szatmári 1995 = Szatmári Bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztek Békés és Csongrád megyében. MFMÉ-StudArch 1 (1995) 219–264.

Végh 1971 = Végh Honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletek a miskolci múzeumban. HOMÉ 9 (1971) 79–92.

PECTORAL CROSSES FROM THE ARPADIAN PERIOD

The article presents pectoral crosses from a private collection in Pécs, probably obtained by the collector from people using a metal detector. So the circumstances of their discovery are unknown, except that they are certainly of Hungarian provenance. Publication of them is justified because analogies of shape to some of them are already known from excavations and museum collections. So far four examples similar to Cross 1 have been found in Transdanubia (see Notes 4 and 5). Three closely analogous pieces to Cross 2 have been published (see Notes 6 and 8). Based on these analogies, both can be said to have been made in Hungary in the 11th century. Crosses 4 and 5 are probably imports from the Balkans, for equivalents to them appear in collections in this country (see Notes 9–11 and 14). A direct parallel to Cross 6 was found as grave goods in a Baranya County cemetery of the 10th–11th centuries, also likely to be a Balkan import (see Notes 16 and 17). Cross 8 is an example of a reliquary-type pectoral cross of a type deriving from the Holy Land. Of only of several similar pieces in Hungary are the circumstances of discovery known: it was found as grave goods in a child's grave in an 11th-century cemetery (see Note 19).

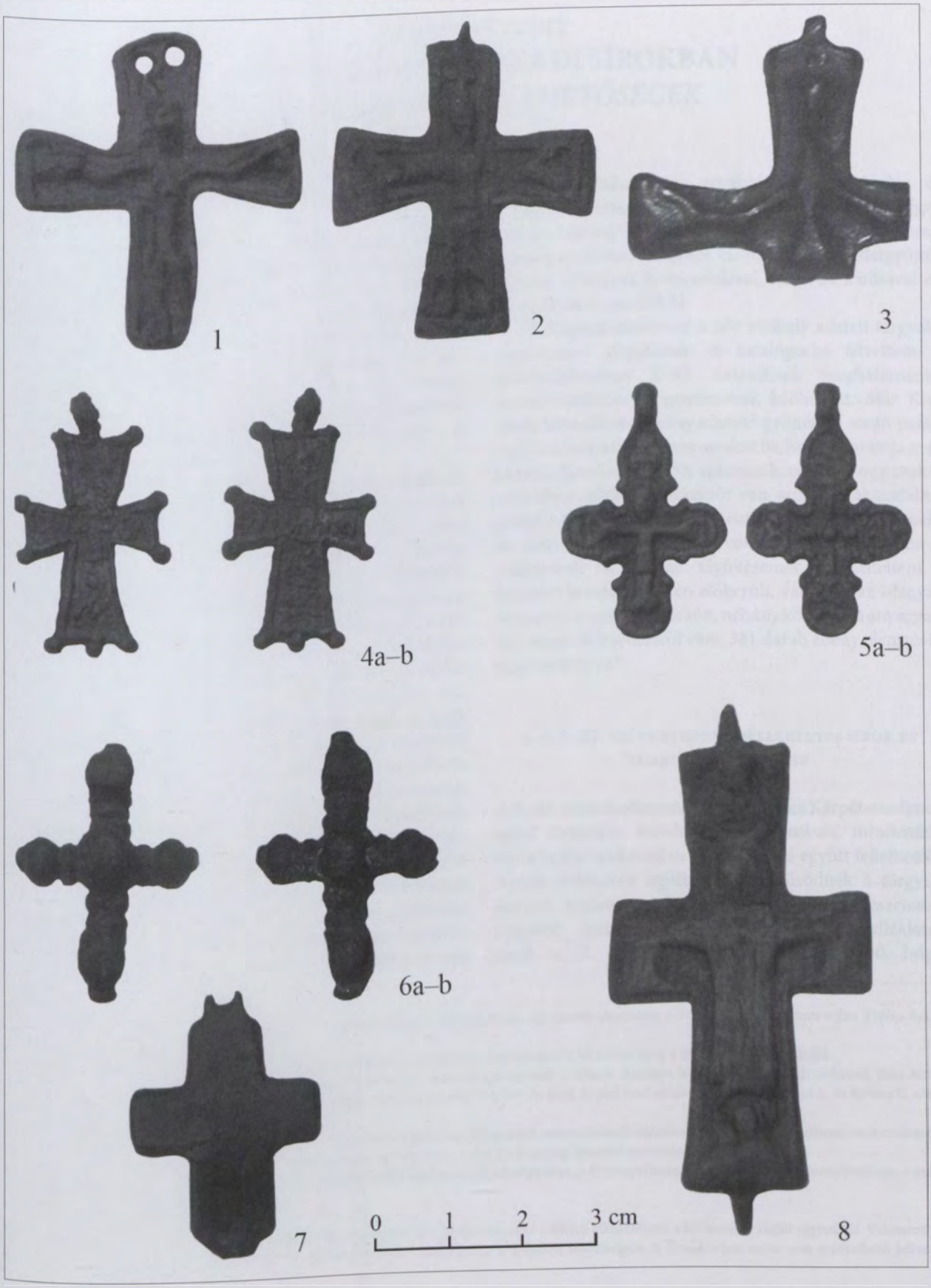
1
2
3
4a–b
5a–b
6a–b
7
8
0 1 2 3 cm

KVASSAY JUDIT

KERÁMIA 10–11. SZÁZADI SÍROKBAN
RÉGI LELETEK, ÚJ LEHETŐSÉGEK

1. TÉMAVÁLASZTÁS, ADATGYŰJTÉS

Az előadás alapjául a 'Kerámia X–XI. századi sírokban' című, 1982-ben készült bölcsészdoktori disszertáció szolgált. A dolgozat rövid, német nyelvű összefoglalása megjelent ugyan 1984-ben,[1] de a nyitrai szimpózium-szöveg nem tartalmazhatta azt, ami a kollégákat leginkább érdekelte: a bőséges, összehasonlító képanyagot. A jelen konferencián elhangzott előadás, és az annak nyomán készült kötet terjedelme sem bírta el a teljes dolgozatot, valamennyi képanyaggal. De – amint az alcím is jelzi – új lehetőség körvonalazódik.[2]

A dolgozat alapgondolata[3] az volt, hogy a szűkebb időhatárok közt keltezhető síregyüttesek edénymellékletei alapján – ahol többnyire egész edények találhatók, amelyeken a technikát, a formát és a díszítést együttesen lehet megfigyelni – készüljön egy 'etalon', amely azután iránymutatóként szolgálhat a telepásatásokon és a terepbejárásokon előkerülő X–XI. századi edénytöredékek meghatározásához; legfőképp a késő avar kori töredékektől való elválasztásukhoz. A disszertáció adatgyűjtése 1982-ben zárult. Ezt azért tartom fontosnak hangsúlyozni, mert a nagy adatközlések akkor még csak előkészítő fázisban voltak,[4] azok segítségére nem támaszkodhattam. Így, a legfrissebb feltárások kerámialeleteit az ásatók szívessége folytán tanulmányozhattam, de a temetkezések elemzése még nem állt rendelkezésre. A részletes, modern publikációk elsősorban a temetők pontosabb időrendjének meghatározásakor hiányoztak. A dolgozat címe ugyan nem tartalmazza,[5] de a téma evidenssé tette, hogy az anyaggyűjtést a Kárpát-medence egészére vonatkozóan végezzem el. Ezt a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos továbbképzési ösztöndíja és a Régészeti Intézet támogatásával szinte teljesen végre tudtam hajtani.[6] Egyedül a jugoszláviai múzeumi anyag személyes átnézése maradt el. Az irodalmi adatgyűjtés ugyanis a tárgyak kézbevételével, részletes leírásával és lerajzolásával egészült ki.

A dolgozat elemzései a 160 lelőhely adatait tárgyaló katalóguson alapszanak. A katalógusba felvettem a szakirodalomban X–XI. századinak meghatározott, kerámiamellékletes temetkezések lelőhelyeit. Már Kiss Attila helyesbített néhány adatot;[7] gyűjtésem során pedig újabb lelőhelyekről bizonyosodott be, hogy a kerámia más korból, illetve nem sírból származik, esetleg hogy csak a sírföldben talált töredékekről van szó. A szakirodalmi gyűjtésből származó adatok közül 12 bizonyult tévesnek, 58 esetben pedig már nem volt fellelhető a kerámia a múzeumok raktáraiban. Gyűjtésemet kiegészítettem a legújabb kutatások során előkerült, valamint az Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, néhány közöletlen anyaggal. Így, végül 90 lelőhelyről való, 381 darab edény elemzését végezhettem el.[8]

2. A X–XI. SZÁZADI EDÉNYMELLÉKLETES SÍROK ÉS TEMETŐK ELTERJEDÉSE

A X–XI. századi edénymellékletes sírok a Kárpát-medence egész területén, minden temetőtípusban, mindenféle temetkezési szokással és leletanyaggal együtt fellelhetők. Amely vidékeken egyébként is sűrűsödnek a tárgyalt korszak temetői, azokon a területeken, természetesen nagyobb számban fordulnak elő edénymellékletes sírok is *(1. kép)*. Ugyanakkor megfigyelhető, hogy

1 KVASSAY 1984.

2 Ez úton is szeretném köszönetemet kifejezni Révész Lászlónak, akinek szelíd, ám kitartó unszolása nélkül nem vállalkoztam volna a téma fonalának újbóli felvételére.

3 Témavezetőm, dr. Torma István (MTA Régészeti Intézete, Topográfiai csoportvezető) határozta meg a disszertáció tematikáját.

4 A 'Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga' sorozat 1. kötete: Baranya megye X–XI. századi sírleletei, Kiss Attila tollából, 1983-ban látott napvilágot. A sorozat 'Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei' címmel, Kovács L. és Révész L. szerkesztésében, 1996-ban éledt újjá.

5 A címből a 'Kárpát-medence', a 'honfoglalás' vagy a 'kora Árpád-kor' kifejezések nem véletlenül hiányoznak. Egy semleges címmel volt csak esély akkoriban arra, hogy engedélyt nyerjek a szomszédos országokban kiásott leletanyag tanulmányozására.

6 Kovács László szíves segítségével még a Kárpátokon kívüli legfontosabb leletegyüttes, a Przemyśl temető kerámiáiról is kaptam részletes, a publikációt kiegészítő adatokat.

7 KISS 1969, 176, 11. lj.

8 A szlovákiai IX–X. századi temetők közül csak azokat vettem fel a gyűjtésbe, ahol a feltáró elkülönítette a két korszak sírjait egymástól. Valamennyi, erre az időszakra keltezett temetőknek a részletes elemzése meghaladta a dolgozat lehetőségeit. A témakörben azóta sem érzékelhető jelentős frontáttörés.

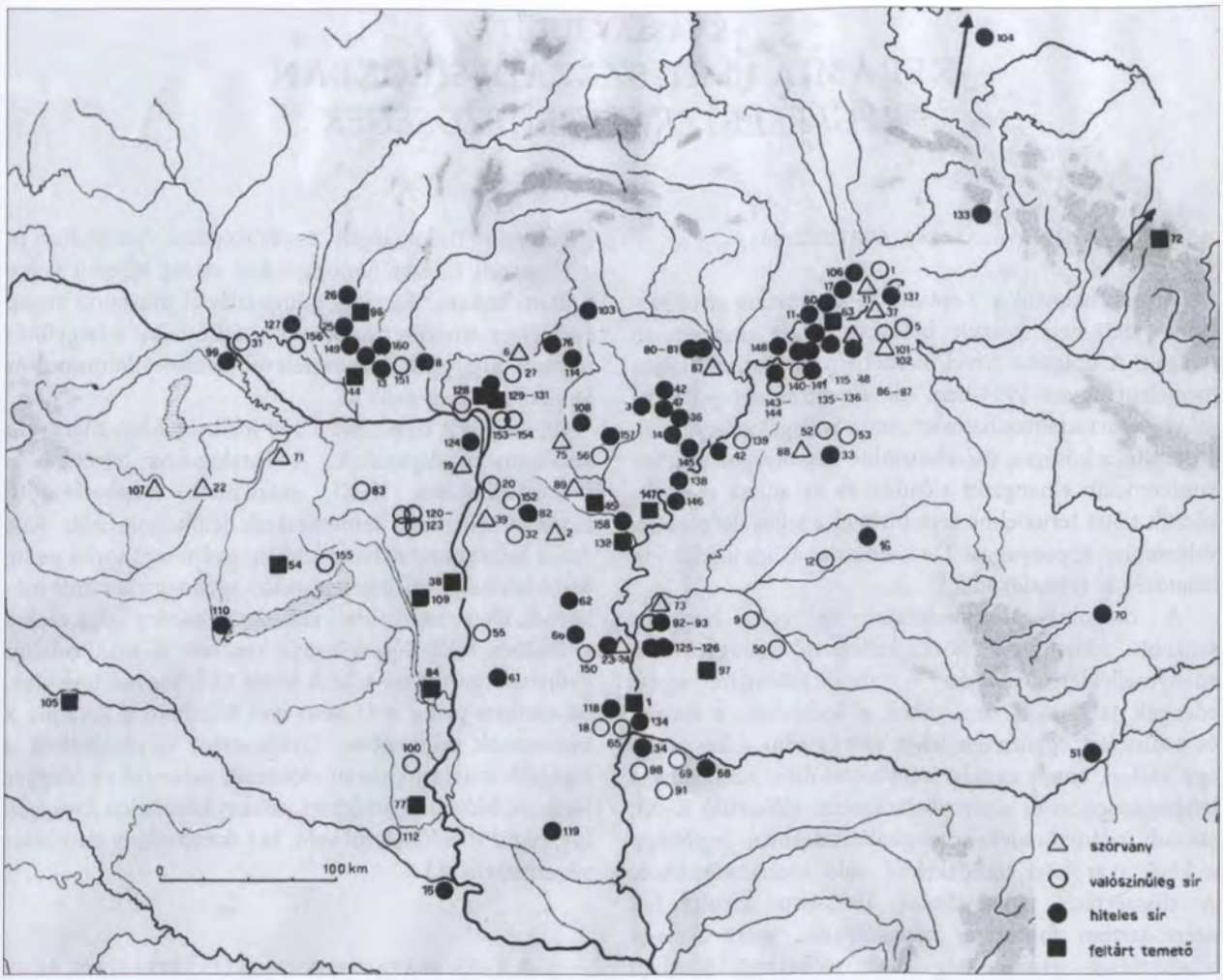

1. kép **A X–XI. századi kerámia-mellékletes sírok lelőhelyei**

1. Ágcsernyő, 2. Albertirsa, 3. Aldebrő, 4. Algyő, 5. Aranyosapáti, 6. Balassagyarmat, 7. Bánov (Bánkeszi), 8. Šarovce (Barssáró), 9. Békéscsaba, 11. Biel' (Bély), 12. Berekböszörmény, 13. Bešeňov-Sírdűlő (Besenyő), 14. Besenyőtelek, 15. Bihar (Bihar), 16. Bielo brdo, 17. Streda nad Bodrogom (Bodrogszerdahely), 18. Bordány, 19. Budapest-Óbudai szeszgyár, 20. Budapest-Pestszentlőrinc, 22. Csámig, 23–24. Csanytelek-Dilitor és Síróhegy, 25. Čápro (Csápor), 26. Čekej (Csekej), 27. Csesztve, 29. Csorna-Csatár, 31. Rovinka (Csölle), 32. Dabas, 33. Debrecen, 34. Deszk-J, 36. Dormánd, 37. Döge, 38. Dunaújváros, 39. Dunavarsány, 42. Eger, 44. Nové Zámky (Érsekújvár), 45. Farmos, 47. Füzesabony, 48. Gáva, 50. Gyula, 51. Alba Julia (Gyulafehérvár), 52. Hajdúdorog, 53. Hajdúsámson, 54. Halimba, 55. Harta, 56. Jászdózsa-Kápolnadomb, 60. Karos, 61. Kecel, 62. Kecskemét, 63. Kenézló, 65. Kiskundorozsma, 66. Kiskunfélegyháza, 67. Kistokaj, 68. Kiszombor, 69. Klárafalva, 70. Cluj (Kolozsvár), 72. Krylos, 75. Lőrinci, 76. Ludányhalászi, 77. Majs, 80. Miskolc-Diósgyőr, 81. Miskolc-Repülőtér, 82. Monor, 83. Mór, 84. Mözs, 86–87. Nagyhalász-Homoktanya és Zomborhegy, 88. Nagyhegyes, 89. Nagykáta, 91. Teremia Mare (Nagyteremia), 92–93. Nagytőke-Jámborhalom és Kökényzug, 96. Nitra (Nyitra), 97. Orosháza, 98. Oroszlámos, 99. Rusovce (Oroszvár), 100. Palotabozsok, 101–102. Pap-Balázshegy és Sereshegy, 103. Prša (Perse), 104. Pezemyśl, 105. Ptuj, 106. Rad (Rad), 107. Répcevis, 108. Rózsaszentmárton, 109. Sárbogárd, 110. Sármellék, 111. Sárospatak, 112. Siklósnagyfalu, 114. Sóshartyán-Murárhegy, 115. Szabolcs-Petőfi u, 118. Szatymaz, 119. Sekić (Szeghegy), 120–123. Székesfehérvár-Maroshegy – Móri út – Sóstó és Szárazrét, 124 Szentendre, 125–126. Szentes-Kossuth u és Szentlászló, 127. Sered' (Szered), 129–131. Szob-Ipoly menti országút – Kiserdő és Vendelin, 132. Szolnok-Ugar, 133. Szvaljava (Szojva), 134. Tápé-Malajdok, 135–136. Tímár I. és II, 137. Tiszabezdéd, 138. Tiszabura, 139. Tiszacsege, 140–141. Tiszaeszlár-Sinkahegy és Újtelep, 142. Tiszafüred, 143–144. Tiszalök-Fészekalja és Kisfástanya, 145. Tiszanána, 146. Tiszaroff, 147. Tiszasüly, 148. Tiszatardos, 149. Trnovec nad Váhom (Tornóc), 150. Tömörkény, 151. Veľké Lovce (Újlót), 152. Üllő, 153–154. Vác-Derecske és Hétkápolna, 155. Veszprém, 156. Vozokany (Vezekény), 157. Visznek, 158. Zagyvarékas, 160. Úľany nad Žitavou (Zsitvaföldémes).

mindenütt találhatók egymás közelében olyan temetők, amelyekben van, és amelyekben nincs edénymelléklet (néhány példa különböző tájegységekből: Nové Zámky (Érsekújvár) – Zemné (Szimő), Kenézlő II. és I. temető, Tímár – Rakamaz, Berekböszörmény – Magyarhomorog, Szentes-Szentlászló és Szentes-Nagyhegy, Majs – Ellend).

Ha az egyes temetőkön belül vizsgáljuk a kerámiamelléklet előfordulását, azt látjuk, hogy a temetők egy-egy – általában meghatározott időszakhoz köthető – részén sűrűsödnek (Bešeňov (Zsitva-Besenyő), Halimba, Majs). A jelenség mögött álló – etnikai?, társadalmi?, hitbeli? – okok felderítése a többi lelettel, a temetkezési szokásokkal és az antropológiai vizsgálatokkal összehangolt kutatást igényel.

A kerámiamellékletes sírok zömét a X. század második fele és a XI. század első fele közti időre keltezik a kutatók. A X. századi temetkezések közül a század első felére csak a dunaújvárosi,[9] a Cluj-i (kolozsvári),[10] a tiszanánai,[11] a szolnoki és a tiszasülyi[12] sírokat helyezik az ásatók, illetve a közlők. A XI. századi kerámiamellékletek közül teljes biztonsággal csak a halimbai[13] temető legkésőbbi, a Rad-i (radi),[14] valamint a Sekić-i (szeghegyi)[15] edények sorolhatók a század második felére. Az, hogy a X. század elejéről kevés a kerámiamellékletes sír, szorosan összefügg a régészeti kutatásoknak avval a problémájával, hogy eddig még nem sikerült kimutatni a honfoglaló magyarok nagy tömegeinek temetkezéseit a IX–X. század fordulója és a X. század közepe közti időszakból. De a kevesebb lelet is mutatja, hogy ismerték az étel-ital útravaló adásának szokását. A XI. században a kerámiamellékletes sírok számának csökkenése összhangban áll azzal a ténnyel, hogy a kereszténység terjedésével a pogány szokásokat kezdik elhagyni, ezek a XI–XII. század fordulójára el is tűnnek a temetkezésekből.

3. A X–XI. SZÁZADI EDÉNYMELLÉKLETES SÍROK ÉS TEMETŐK JELLEMZŐI, TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Edénymelléklet valamennyi temetőtípusban egyaránt előfordul. A gazdagon eltemetett halottak (Bihar (Bihar),[16] Majs,[17] Tiszasüly) csakúgy vittek magukkal edénybe rakott ételt-italt, mint a szegényes mellékletekkel földbe helyezettek. Padmalyos (Bánov (Bánkeszi),[18] Szolnok) és koporsós (Halimba, Orosháza[19]) sírba éppúgy tettek edényt, mint a lóval eltemetettek (Kecel,[20] Tiszaeszlár-Újtelep[21]) mellé. A halott nemét az összegyűjtött adatok valamivel kevesebb, mint felénél közölték. Ezek közt legtöbb a nő (98), jóval kevesebb a gyermek (73), és ennél is kevesebb a férfi (47). A temetkezések kb. felénél helyeztek *csak* edényt a sírba. Itt viszont a férfiak vezetnek; a 47-ből 24-nek nem volt más melléklete. A nőkkel – 18 eset kivételével – temettek más tárgyakat is. A gyerekek esetében ez a szám 32.

A mellékletek közt a X–XI. századi sírokra jellemző valamennyi fegyver, ruhadísz, ékszer, viseleti tárgy és eszközféle, valamint a rituális szokásokkal összefüggő tárgyak és pénzmelléklet egyaránt megtalálható.

Tettamanti Sarolta megállapította,[22] hogy a Dunától északra és nyugatra eső területeken elsősorban a halott lába, a Kárpát-medence többi részén pedig feje mellé tették az edényt. Gyűjtésem adatai az övével egyező arányokat matatnak. Kivétel csak a halimbai 247. és a Nitra-i (nyitrai) 14. sír,[23] ahol a jobb kar, valamint az orosházi 374. sír, ahol a bal kar mellé helyezték a kerámiát. Az edényeket a sír fenekén vagy legfeljebb néhány centiméterrel felette találták. Az ettől eltérő esetekben (Halimba, Majs, Szentes–Szentlászló[24]) bolygatás nyomait lehetett megfigyelni. Kivéve a szolnoki padmalyos sírokat, ahol a mellékleteket a padkára helyezték.

---

9 Bóna 1971, 175.
10 Kovács 1942, 117.
11 Dienes István közöletlen ásatása, MNM Adattára IV. 65/1962.
12 A dolgozat anyaggyűjtésekor a két lelőhelyről még csak Madaras L. szóbeli közlése állt rendelkezésre, azóta ld. Madaras 1996, 72.
13 Török 1962.
14 Miroššayová 1982.
15 Szász 1911.
16 Karácsonyi 1903.
17 Kiss 1982, 80.
18 Bánov: Točik 1968, 9–17.
19 Dienes 1965, 158–159.
20 Fettich 1937, 105.
21 Fettich N. és Párducz M. közöltelen ásatása, MNM Adattára 29.T.I.
22 Tettamanti 1975, 104.
23 Čaplović 1954, 9.
24 Széll 1941, 238.

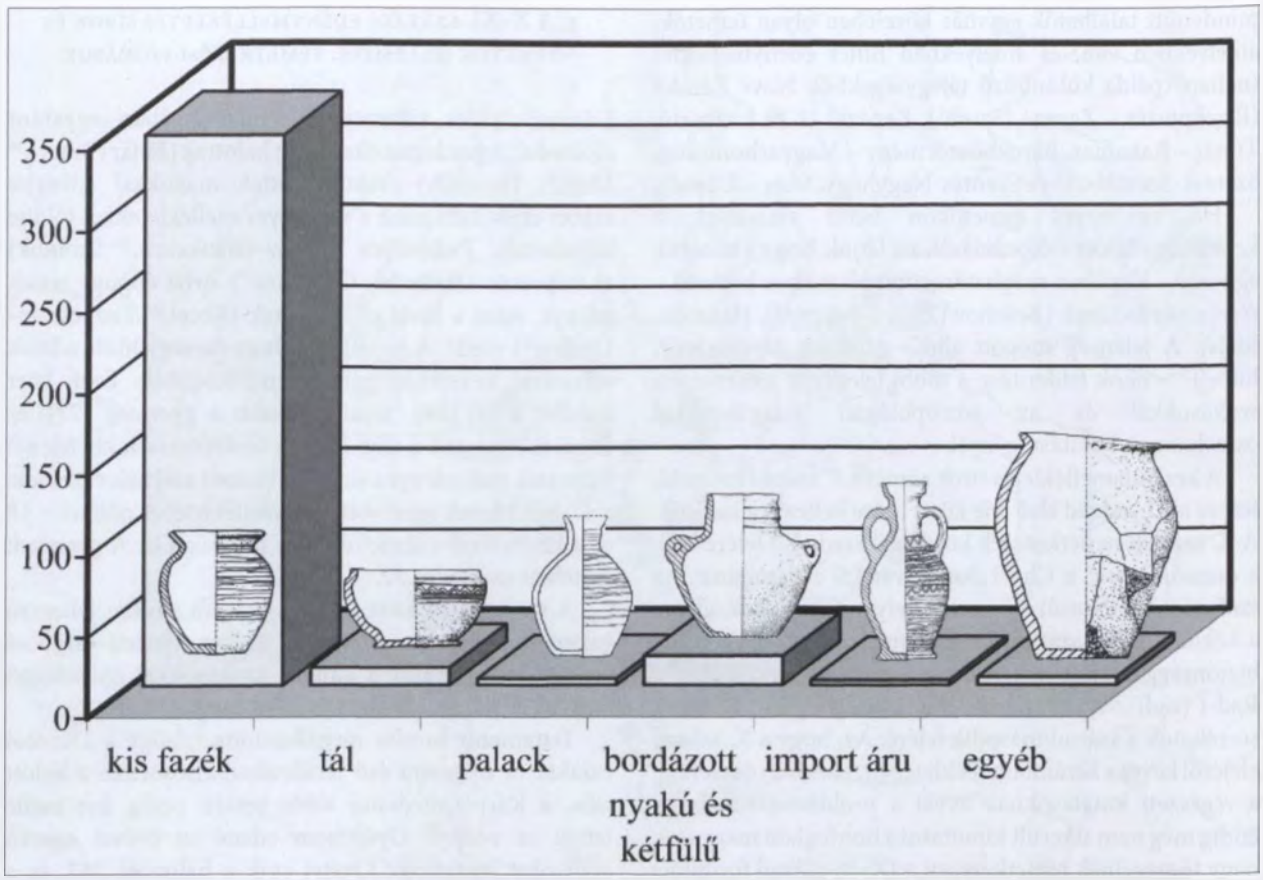

2. kép **A X–XI. századi sírokba helyezett kerámiatípusok gyakorisága**

Jellemző módon egy edényt tettek a sírba. Az ettől eltérő esetekben nem hiteles megfigyelési körülmények között találtak a leletekre (Dabas,[25] Kecel, Tiszabura[26]), vagy felmerült a bolygatás gyanúja (Halimba 345. sír). A Čápor-i (csápori),[27] a Rusovce-i (oroszvári)[28] és a Čakajovce-i (csekeji)[29] temetőkben azonban több esetben előfordult, hogy kettő – az utóbbinál három – edényt is találtak a sírokban.

A halottak mellé elsősorban kisméretű fazekakat helyeztek – ezekből majdnem kilencszer annyit találni, mint az összes többi edénytípusból együttvéve *(2. kép)*. A sírokban talált edények méreteiből és típusaiból egyértelműen megállapítható, hogy asztali kerámiát tettek a halottak mellé: kisméretű, fazék alakú edényeket, tálakat és folyadéktartó edényeket; a főző- (nagyobb fazekak, bográcsok[30]) és a tárolóedények hiányoznak a sírokból. (Az „asztali kerámia" megfogalmazás nem bizonyult szerencsés választásnak. Mindössze annyit kívántam érzékeltetni, hogy a sírokba helyezett kis fazekak átlagos, 10–12 centiméteres magassága alatta marad a településeken általában előforduló fazekak magasságának. Mai használati tárgyakkal összevetve arányaik úgy viszonyulnak egymáshoz, mint a pohár és a főzőfazék magassága.) Mit tartalmazhattak az edények? A kisebb, pohárszerűekben és a palackfélékben (pl. a bordázott nyakú és a kétfülű edényekben) minden bizonnyal italt készítettek a halott mellé. A tálaknál és a fazekaknál inkább ételre gondolhatunk. Ezt látszik alátámasztani a kolozsvári 3. sír, ahol malaccsontok voltak az edényben. Kevés esetben fordult elő, hogy

25 Lenhossék 1878, 123.

26 Horváth 1934, 143.

27 Čápor: Točik–Paulík 1979.

28 Magda Pichlerová ásatása 1974, a közöletlen anyagot az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam.

29 Mária Rejholcová folyamatban lévő feltárásának közöletlen leletei válogatását a feltáró szíves engedélyével tanulmányozhattam. Azóta ld. Rejholcová 1995, 22–23.

30 A disszertáció egyik bírálója, Fodor István hívta fel a figyelmemet két – akkor még közöletlen – feltárásra, ahol a sírföldben találtak bográcstöredéket. A hasonló leleteket azonban a dolgozat anyaggyűjtésében nem tudtam figyelembe venni, ugyanis – elsősorban a régebbi feltárások esetében – a sírbontások megfigyeléseinek leírásai alapján általában nem volt eldönthető, hogy az edénytöredék véletlen folytán keveredtek-e a sírföldbe, vagy a temetési rítus részét képezte-e sírba helyezésük?

állatcsontot és edényt egyaránt találtak a sírban (Algyő,[31] Füzesabony,[32] Przemyśl,[33] Szabolcs,[34] Szolnok). Természetesen azt a lehetőséget is figyelembe kell venni, hogy az állatcsont nem ételmelléklet maradványa, hanem más rituális jelentőséggel bírt.

4. A X–XI. SZÁZADI SÍROKBÓL SZÁRMAZÓ EDÉNYEK JELLEGZETESSÉGEI

Az edények *készítési mód*ja egységes képet mutat: apró kavicsszemekkel kevert agyagból, hurkatechnikával felépítettek, külön agyagréteggel simított felületűek, a simítást és a díszítést kézikorongon végezték, közepesen égtek ki.[35] Mindössze négy kézzel formált és kettő korongolt darab tér el az általános képtől. Az utóbbiak egyértelműen bizánci,[36] illetve mediterrán-vidéki[37] termékek. A kézzel formált edények közül három nem hiteles feltárásból,[38] egy pedig avar temető területén[39] került elő.

A X–XI. századi temetőkben fellelt *edénytípus*ok száma igen alacsony. Zömmel kisméretű fazekakat, kevés tálat és néhány különleges típusú edényt helyeztek a sírokba. A *fazekak* magassága 6 és 21 centiméter között változik, leggyakoribb a 10–12 centiméteres. Az edények a magasság felénél vagy valamivel fölötte a legszélesebbek. Öblük átmérője általában a magassággal egyező méretű, vagy meghaladja azt. Peremük átmérője is megközelíti a magasságot, de inkább valamivel kisebb. Ugyanakkor fenekük mérete 7 cm körül mozog. Ezen arányokból fakad, hogy a fazekak zömök formájúak. Nyúlánkabb alak – ahol a magasság mérete meghaladja az öböl átmérőjét – csak 30%-uknál található. Ritka a csonkakúp formájú fazék, ahol a perem átmérője nagyobb, mint a magasság és ez egyben az edény legszélesebb része (Halimba, Majs, Nyitra, Tímár[40] temetőkben fordulnak elő ilyen példányok). A perem kiképzése rendkívül változatos. Leggyakoribb a rövid, enyhe ívben, kb. 45°-os szögben kihajló, lekerekített szélű. De megtalálható a vízszintesen kihajló és a tölcséresen kifelé szélesedő perem is. A legtöbb variációt a perem szélének kialakításánál láthatjuk: a már említett lekerekített után a kifele lejtően ferdére levágott szél a legelterjedtebb – amit sokszor körbefutó hornyolat tagol –, de előfordul a függőlegesen vagy a nyak felé lejtően ferdére levágott és az elvékonyodó szél is. Ha kis számban, de feltűnik a belső oldalán enyhén homorú, azaz fedőhornyos perem. A fazekak nyaka igen rövid, általában csak törésvonal a perem és a váll közt. Kiválik néhány darab, melynek nyaka hosszabb, erősen ívelt és a válltól – valószínűleg a simítófa benyomódása okozta – körbefutó mélyedés választja el. Ehhez a nyak felé lejtően levágott, körbefutó hornyolattal tagolt perem járul (pl. Szob–Kiserdő,[41] Tiszatardos,[42] Halimba és két szórvány Radról). Jellemző a fazekakra, hogy válluk és öblük erősen, oldaluk enyhén domború. Ez növeli a zömök arányok hatását. Ettől egyrészt a peremüknél legszélesebb, másrészt a nyúlánkabb formájúak térnek el: ezek válla csapott, gyengén öblösödnek. Az oldala kevés darabnak egyenes vagy homorú. A fazekak alja általában enyhén homorú, gyakran peremes. Több darabon megfigyelhető a korongalátét falenyomata, a tengelyrúd okozta kerek bemélyedés vagy az alátét javítását jelző szögek nyoma. Nagyjából egyharmaduknál található – változatos formájú – fenékbélyeg. A legkülönlegesebb az egyik berekböszörményi[43] fazék sajnos igen elmosódóan kidomborodó, palmettára emlékeztető alakú bélyege. Előkerült a halimbai és a majsi temetőből két-két olyan edény, amelyek arányaikat tekintve a tálakhoz állnak közel: igen alacsonyak (6–7 cm), szájátmérőjük viszont széles (8–12 cm), de a fazekakhoz hasonlóan kiképzett peremük, nyakuk és válluk van. A nyúlánkabb típusú fazekak közül kiválik néhány darab (Halimba, Csápor, Úlány nad Žitavou (Zsitvafödémes)[44]) erősen csapott vállával és a magasság fele alatti legnagyobb kiszélesedésével.

Tálat mindössze 11 esetben helyeztek a halott mellé. Az 5–10 cm magas, 7–17 cm peremátmérőjű darabok

31 Kürti Béla, a dolgozat anyaggyűjtésekor még közöletlen feltárása leleteit az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam. Azóta ld. KÜRTI 1980.
32 FOLTIN 1887, 120–121.
33 KOPERSKI-PARCZEWSKI 1978.
34 Kovács László, a dolgozat adatgyűjtésekor még közöletlen feltárása leleteit az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam. Azóta ld. KOVÁCS 1994.
35 A készítés technikájára vonatkozó megfigyeléseim teljesen egybevágtak Parádi Nándornak az Árpád-kori edények technikai vizsgálata során tett megállapításaival. PARÁDI 1959, 29–43. Azóta megindultk a korszak kerámiáinak archaeometriai vizsgálatai, pl. Szilágyi–Szakmány–Wolf 2006, amelyek részben megerősítik a korábbi makroszkópos vizsgálatok eredményeit, részben árnyalják azokat.
36 A közismert sóshartyáni amfora.
37 Algyő–258. kútkörzet, 27. sír korsója.
38 Deszk J temető 12; Kiszombor E temető 21; Harta-Miklapuszta 3. sír.
39 Visznek–Kecskehegy 35. sír.
40 Kovács László, a dolgozat adatgyűjtésekor még közöletlen feltárása leleteit az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam. Azóta ld. KOVÁCS 1988.
41 BAKAY 1978, 27.
42 Közöletlen lelet, MNM NK 11/1948.1; a lelőhelyet említi FEHÉR–ÉRY–KRALOVÁNSZKY 1962, 1143–1144. lelőhely.
43 Berekböszörmény–Pál-dombja, Mesterházy Károly leletmentése 1967. A dolgozat adatgyűjtésekor közöletlen leleteket az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam.
44 LIPTÁKOVÁ 1963.

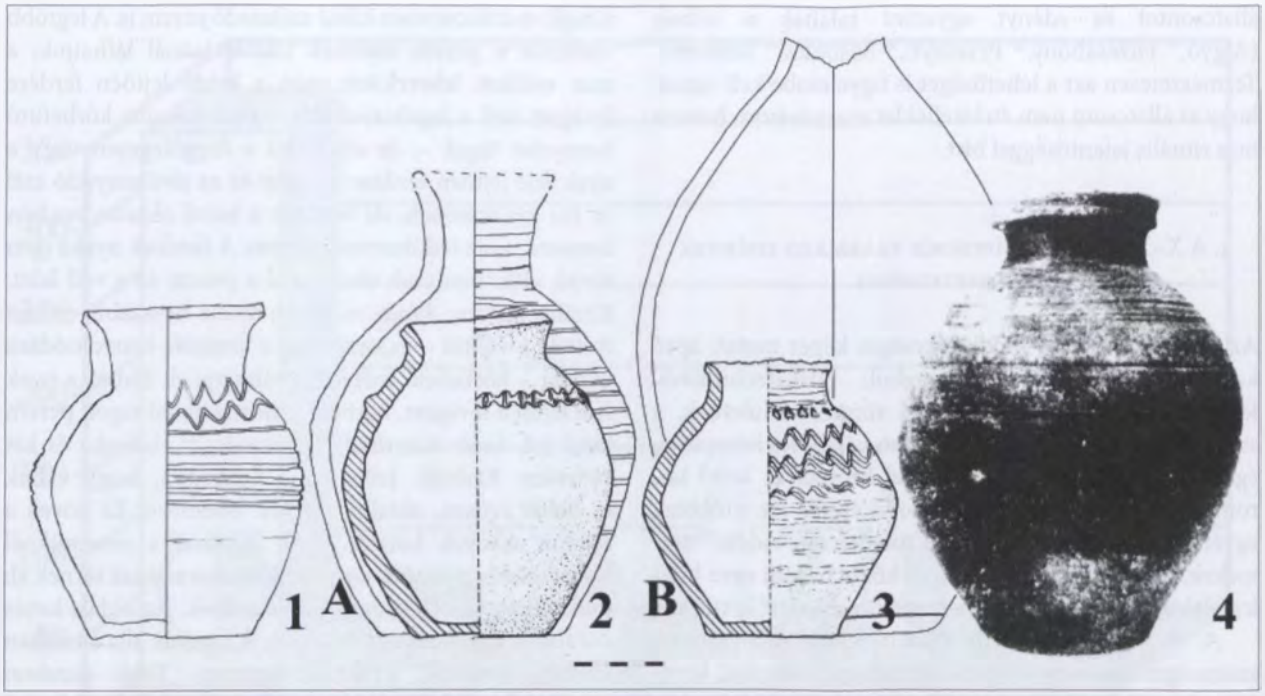

3. kép **Különleges edények. Palackok: A. Halimba (911. sír), B. Bordány, 1. Halimba (89. sír), 2. Csekej, 3. Szatymaz, 4. Krylos**

közt a legegyszerűbb a nyitrán talált tégely alakú. A legtöbb tál csonkakúp formájú. A másik jellegzetes alak oldala íves, alj fölött erősen szűkülő, amihez behúzott peremszél társul. A tálak peremeinek szélei vízszintesen vagy függőlegesen, kifelé vagy befelé lejtően ferdére levágottak, néha körbefutó hornyolattal tagoltak. Az egyik ívelt oldalú szobi darab pereme kissé behúzott.

A dolgozatban 'Különleges típusú edények' cím alatt került bemutatásra minden egyéb, az első két csoportba nem sorolható lelet, mint pl. a *palackok*, a *bordás nyakú és a kétfülű edények*. Az adatgyűjtés lezárásáig összesen 27 ilyen darab volt ismeretes. Az utóbbi két csoporttal, eredetük és rendeltetésük meghatározásával már oly sokat foglalkozott a szakirodalom a disszertáció megjelentéig is, és még többet azóta, hogy csak ismétlésekbe lehet bocsátkozni. Abban egyetértenek a kutatók: ezek a kerámiaformák a honfoglaló magyarokkal jelennek meg a Kárpát-medencében. Az összes többi lelet tulajdonképpen a maga nemében egyedülálló. A Sárbogárd–Tringer-tanyán[45] feltárt lósír edénymelléklete minden szempontból eltér a X–XI. században szokásostól. Már a dolgozat írásakor is késő avar temetőben véltem párhuzamát meglelni.[46] A Bordányban talált, kézikorongon formált, barna, polírozott felületű, töredékesen is 32 cm magas palack leginkább a IX. századi darabokra emlékeztet. A bizonytalan lelőkörülmények[47] miatt azonban nem üdvözölhetjük, mint a klasszikus palacktípus képviselőjét a honfoglaláskor leletei közt. Így a halimbai 911. sír lelete tekinthető az egyedüli hiteles palacknak. A különleges edények közt tárgyaltam azokat a darabokat (Halimba, Szatymaz,[48] Krylos[49]), amelyek jellemzője, hogy a sírokban talált edények átlagánál magasabbak (15–24 cm), gömbös, a magasság felénél legöblösebb testükön széles, hengeres nyak ül és enyhén kihajló peremük szélét függőlegesre vágták le. Mindhárom darab díszített: a leggyakoribb, vállon hullámvonallal induló, és a testen sűrűn bekarcolt vonalban folytatódó mintával. Ebbe a csoportba sorolható a csekeji edény is, habár nyaka rövidebb és peremét kifele lejtően ferdére vágták. A legkülönlegesebb rajta díszítése: vállán ujjbenyomkodással tagolt borda fut körbe *(3. kép)*. A csoportnak a 'váza alakú edények' nevet adtam, arra utalva, hogy formájuk leginkább egy sematikusan ábrázolt virágvázára emlékeztet. (A palackokra hasonlító testük alapján a széles szájú palack nevet adnám ma inkább nekik.) Az avar kori palackok közt is található hasonló változat.

45 K.Éry 1968.
46 Cs. Sós 1973, 71.
47 Dienes 1956, 38.
48 Közöletlen lelet, Móra Ferenc Múzeum Szeged, 53.193.1; a lelőhelyet említi Fehér–Éry–Kralovánszky 1962, 954. lelőhely.
49 Pasternak 1937, 140.

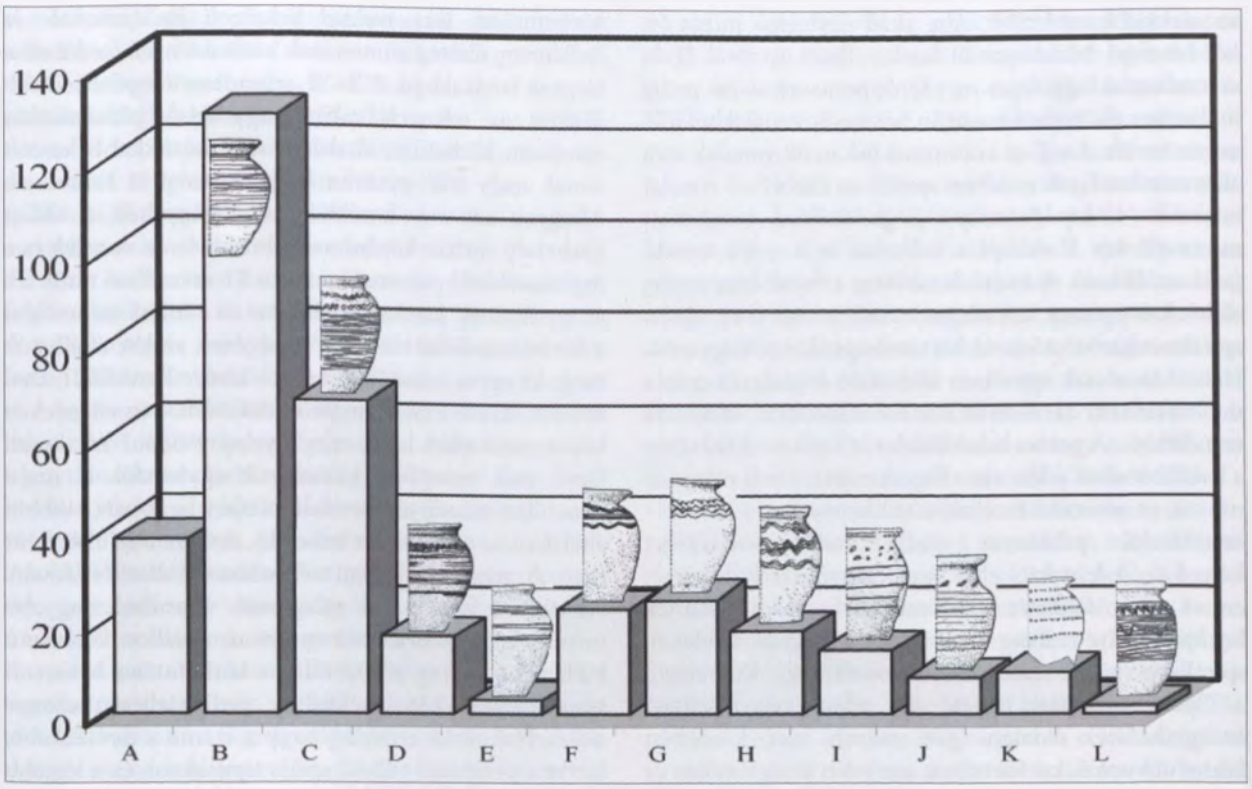

4. kép **X–XI- századi sírok kerámiamellékletei jellemző díszítései**

A kerámiamellékletek kis hányada díszítetlen. Kiugróan leggyakoribb az edény egész testén spirálisan körbefutó bekarcolás, amelynek sűrű, egymást metsző vonalai a vállat teljesen beborítják. Gyakori még a vállon hullámvonalban induló, majd sima vonalban folytatódó *díszítés*. Az ettől eltérő minták (hullámvonal- és vonalkötegek, ezek kombinációi, bebökött pontok, ferdén bekarcolt vonalak stb.) száma összesen nem éri el a legelterjedtebb díszítési mód számát *(4. kép)*. A díszítések valamennyi edénytípuson egyaránt előfordulnak. A kerámia díszítését a készítés technikája határozza meg: az edények végső simítását, így díszítését is kézikorongon végezték. Ennek megfelelően, a korong forgása adja, hogy a bekarcolt vonalból, vonalkötegből, hullámvonalból, hullámvonalkötegből, a bebökött pontokból, a körömmel karcolt vonalakból vagy a kerékkel benyomott mintából álló díszítés egy sorban, vagy az egész testen spirálisan fut körbe. Ettől eltérő technikát egyedül egy füzesabonyi darabon alkalmaztak: a körbefutó sorban bekarcolt hullámvonal és bebökött pontok alatt szintén bebökött pontokból zeg-zug minta sávja következik. Amint a *3. kép*ről leolvasható, a X–XI. századi sírok kerámiamellékleteinek elenyésző hányada díszítetlen *(4. kép A oszlop)*. Ezek közt fazekak, tálak és különleges formájú edények egyaránt előfordulnak. Kiugróan a leggyakoribb a fazék vállán vagy felső kétharmadán, ritkábban az edény egész testén spirálisan körbefutóan bekarcolt vonal *(4. kép B oszlop)*. Sok darabra jellemző, hogy a vállat teljesen beborítják a sűrű, egymást metsző sorok. A vonalak szélessége, a bekarcolás mélysége változó. Fazekakon, tálakon – az egyik oroszvári példánynál a tál belső oldalán – és különleges típusú edényeken egyaránt alkalmazták. Gyakori, hogy a spirálisan körbefutó vonallal díszített edény vállára egy sorban, vagy két-három fordulattal spirálisan körbefutóan hullámvonalat karcoltak *(4. kép C oszlop)*. Fazekakon és különleges típusú edényeken látható ilyen díszítés. Mindössze 6 fazéknál fordul elő, hogy a hullámvonal fölé is karcoltak vonalat. A fentebb leírt díszítésnek változata – amikor a vállra hullámvonalköteget karcolnak – már jóval kevesebb darabon, és csak fazekakon fordul elő *(4. kép D oszlop)*. Csupán két esetben karcolták a hullámvonalkötegeket a vonalakra. Mindössze három fazékra karcoltak spirálisan körbefutó vonalköteget *(4. kép E oszlop)*. Kevés az olyan fazék, ahol a vállon körbefutó hullámvonalköteget vagy hullámvonalkötegeket spirálisan körbefutó vonalkötegek követik *(4. kép F oszlop)*. Ezen belül pedig csak háromnál helyezték el váltakozva a vonal- és hullámvonalkötegeket.

Néhány fazekat és különleges típusú edényt díszítettek csak hullámvonallal *(4. kép G oszlop)* vagy hullámvonalköteggel *(4. kép H oszlop)*. Igen változatosan alkalmazták a bebökött pontokat, általában bekarcolt

vonalakkal kombinálva. Alig akad egyforma minta *(4. kép I oszlop)*. Mindössze öt fazék vállaira nyomtak fésűs szerszámmal függőleges vagy ferde pontsort, alájuk pedig hullámvonalkötegből és sűrűn bekarcolt vonalakból álló minta került. A vállon körömmel bekarcolt vonalak sora alatt minden fazék esetében spirálisan körbefutó vonalat találunk *(4. kép J oszlop)*. Fogaskerékkel benyomott minta *(2. kép K oszlop)* a halimbai és a majsi temető fazekain látható. A majsi darabokon a fogak háromszög alakúak és egészen különleges mintát hoztak létre, ahol a spirálisan körbefutó sorok kis távolságra követik egymást. Halimbán a csak spirálisan körbefutó fogaskerék-minta mellett néhány darabon hullámvonal sorokkal váltakozik ez a díszítés. A perem belső oldalát öt fazékon díszítették: a halimbai sírok edényein a fogaskerékkel ide is nyomtak mintát, az oroszvári fazekakra hullámvonalat, a Szentes–szentlászlói példányra pedig hullámvonalköteget karcoltak. A leírtaktól eltér egy besenyői fazék díszítése: ennek egész felületét spirálisan körbefutó vonalköteg borítja, melyet átvág a szintén az egész felületen, spirálisan körbe futó hullámvonalköteg. Különleges a Gyula-téglagyári temető két edényének díszítése: az egyik fazék oldalára igen mélyen, sűrű közökben körbefutó vonalakat karcoltak, melyeket átvág a vállon és az öblön körbefutó hullámvonalköteg *(4. kép L oszlop)*. A másik darab peremének szélét pedig bevagdosták.

A X–XI. századi sírokban a leggyakoribb a kisméretű fazék, amelyen a díszítés valamennyi változata megtalálható. Tálak csak a terület északi részén (Rusovce (Oroszvár), Nitra (Nyitra), Szob), valamint Halimbán kerültek elő. Leggyakrabban spirálisan körbefutó vonalat karcoltak rájuk. A különleges edénytípusok közül csak a bordázott nyakúak és a kétfülű edények elterjedése értékelhető, mert a többiből csak néhány darab ismert. Az említett típusok szintén a terület északi részén, elsősorban a Felső-Tisza vidékén fordulnak elő. A fazék alakú, bordázott nyakú példányok a dunántúli nagy köznépi temetőkből (Halimba, Majs, Rusovce (Oroszvár) ismertek. A bordázott nyakú és a kétfülű edényeknek a fele díszítetlen, a többire viszont változatos mintákat karcoltak. A különféle díszítések általánosan elterjedtek, nincs különbség a Kárpát-medence egyes területei közt. (Kivétel a majsi temető edényeinek háromszög alakú fogaskerékkel benyomott mintája, mely másutt nem fordul elő.) Időben már határozott tendenciák figyelhetők meg. A késő avar korra jellemző spirálisan körbefutóan bekarcolt vonalköteg, a hullámvonal- és vonalköteg váltakozásával kialakított minta, a függőlegesen bebökött pontsorok és a perem díszítése a X–XI. században ritka; a pontsort pedig a X. századra keltezett sírok kerámiamellékletein találhatjuk meg: A IX. századra jellemző, az egész felületet beborító, spirálisan körbefutóan, laza ívekkel bekarcolt hullámvonal- és hullámvonalköteg szintén csak kevés edényen fordul elő a tárgyalt korszakban. A X–XI. században a legelterjedtebb díszítés az edények vállán vagy felső kétharmadán spirálisan körbefutó, általában sűrű közökkel bekarcolt vonal, mely fölé gyakran hullámvonalat is karcolnak. Ahogyan azt már korábban is megfigyelték, a vállon körbefutó sorban körömmel behúzott ferde vonalak és a fogaskerékkel benyomott minta a XI. században tűnik fel: az így díszített fazekak a halimbai és a majsi temetőben a kerámiamellékletes sírok tömbjének szélén találhatók meg. Az egyes temetőkön belül – kivéve Kenézlő II, ahol minden darab más formájú és díszítésű – az edényeken közös vonásokat lehet megfigyelni. Például két keceli fazék csak méretben különbözik egymástól. A majsi temetőben mindössze kettő díszítetlen darab van, a többin általában az egész testet beborító, mélyen a felületre vitt (karcolt, nyomott, körömmel behúzott) díszítés látható. Az algyői fazekak az átlagosnál valamivel nagyobb méretűek és az uralkodó motívum a vállon körbefutó hullámvonalköteg alá spirálisan körbefutóan bekarcolt vonalköteg; a két fenékbélyeg pedig teljesen azonos alakú. Halimbán aránylag nagy a száma a nyúlánkabb, illetve a peremnél-vállnál széles típusoknak és a legtöbb darabon spirálisan körbefutó vonal látható. A nyitrai temetőben a fazekak a IX. századi darabokra emlékeztető nyúlánkabb alakúak és egyenetlen ívekkel bekarcolt hullámvonalakkal díszítettek. Az elmondottak alapján az látszik valószínűnek, hogy az egyes közösségeket egyszerű technikával készült kerámiával helybeli fazekasok látták el, akik az általánosan elterjedt – és épp a technika egyszerűségéből fakadóan nagy területeken igen hasonló – formát és díszítést az illető közösség hagyományainak megfelelően módosították.

Összefoglalva a főbb jellemzőket elmondható, hogy a X–XI. századi sírokban talált edények készítési módja egységes (apró kavicsszemekkel kevert agyagból, kézikorongon felépített, kívül-belül külön agyagréteggel simított közepesen kiégetett), amitől mindössze négy kézzel formált és két korongolt darab tér el. Az utóbbiak egyértelműen import termékek. A kézzel formált edények közül három nem hiteles feltárásból, egy pedig avar temetőben került elő. A tárgyalt darabok méretei és típusai alapján a főző- és a tárolóedények hiányoznak a sírokból. Zömmel kisméretű fazekakat, kevés tálat és néhány különleges típusú edényt helyeztek a sírokba. A fazekak zömök formájúak, csak kb. egyharmaduknál található nyúlánkabb alak, a csonkakúp forma pedig elenyészően kevés. A perem kiképzése rendkívül változatos. A fazekak alja általában mutatja a kézikorong-alátét nyomát, nagyjából egyharmaduknál található – változatos formájú – fenékbélyeg. A tálak két fő jellegzetes formája

a csonkakúp alak, valamint az íves, alj fölött erősen szűkülő oldal kialakítás, amihez behúzott peremszél társul. A legváltozatosabb a különleges típus címszó alatt összefoglalt palackok, a bordás nyakú és a kétfülű edények csoportja. A kerámiamellékletek kis hányada díszítetlen. Kiugróan leggyakoribb az edény egész testén spirálisan körbefutó bekarcolás, amelynek sűrű, egymást metsző vonalai a vállat teljesen beborítják. Gyakori még a vállon hullámvonalban induló, majd sima vonalban folytatódó díszítés. Az ettől eltérő minták (hullámvonal- és vonalkötegek, ezek kombinációi, bebökött pontok, ferdén bekarcolt vonalak stb.) száma összesen nem éri el a legelterjedtebb díszítési mód számát. A díszítések valamennyi edénytípuson egyaránt előfordulnak. Az edénytípusok térbeli elterjedése egyenletesnek mondható, kivéve a tálakat és a kétfülű edényeket, amelyek az északi vidékekre jellemzőek. A díszítésmódok változásában inkább időrendi tendenciák figyelhetők meg: a késő avar korra jellemző vonalkötegekből kialakított minták, a bebökött pontsorok és a perem díszítése leginkább a X. századra és a XI. század elejére keletezett darabokon figyelhetők meg, míg a körömmel bekarcolt ferde vonalak, valamint a fogaskerékkel benyomott minta a XI. századra keltezhető temetőrészekben tűnik fel először. Az egyes temetőkön belül általában közös vonásokat lehet megfigyelni az edényeken

5. A VII–IX. és a X–XI. századi sírok kerámia-mellékleteinek összevetése

A késő avar kor és a IX. század temetőiben igen gyakori melléklet az edény, és nem ritka, hogy két-három darabot is helyeztek egy-egy sírba. A késő avar korban a kézzel formált, a kézikorongon felépített és a korongolt edények egyaránt megtalálhatók. A IX. századból csak kézikorongon készült kerámiát ismerünk. A VII–VIII. századi *fazekak* általában nyúlánkak, válluk és öblük alig domborodik. A IX. században e mellett a forma mellett egyre több a széles perem- és vállátmérőjű, a fenék felé erősen szűkülő darab. A kihajló vagy tölcséresen kifelé álló perem széle a VII–IX. században általában szélesen, kifele lejtően ferdére levágott. Elterjedtek a változatos formájú fenékbélyegek. Az edény egész testén spirálisan körbefutóan bekarcolt vonalköteg (a IX. században a hullámvonal és hullámvonalköteg), az önmagába visszatérő körbefutó hullámvonal- és vonalkötegek váltakozásával kialakított minta, a függőlegesen bebökött pontsorok és a perem díszítése a jellemző. A késő avar korban a bepecsételés is elterjedt. Ha ritkán is, de megjelenik az edény egész testén spirálisan körbefutóan bekarcolt egyes vonal. Habár a X–XI. században is általánosan elterjedt a kerámiamelléklet adásának szokása, mégsem alkalmazták oly gyakran, mint az előző korszakokban. A fazekak kizárólag kézikorongon készültek, zömökek, kihajló peremük széle többnyire lekerekített, oldalukat általában sűrű sorokban, az edény egész testén spirálisan körbefutó vonallal, esetleg vállukat hullámvonallal díszítik. Az ilyen típusú fazék a tárgyalt korszakban a Kelet- és a Nyugat-európai anyagra egyaránt jellemző. A Kárpát-medence északi részén viszont a IX. századi formák és díszítésmódok uralkodnak a X–XI. században is, ahogy az például a besenyői és a nyitrai temetők fazekainál látható. *Tálak* a VII–IX. században éppoly ritkán kerültek sírba, mint a X–XI-ben. Valamennyi, a tárgyalt korszakban megtalálható forma előfordul már korábban is (pl. a Szob–kiserdei peremnél behúzott táltípus 'előfutára' került elő a Szob–Homokokon feltárt késő avar temetőben). A *különleges típusú* kerámiák közül a palackok szintén ismertek már a késő avar korban is. A bordázott nyakúak és a kétfülű edények viszont a honfoglaló magyarok emlékanyagával együtt tűntek fel a Kárpát-medencében. A bordás nyakú edények gondos kivitelű példányainak fazék-változata jelenik meg a X–XI. század fordulóján a köznépi temetőkben, és legkésőbb a XI. század végén el is tűnik a leletekből. A bordás nyakú és a kétfülű edények a X–XI. századra jellemző, korhatározó sírmellékletek.

6. A X–XI. századi sírok és telepek kerámiája

A sírokba helyezett kerámia a mindennapi életben használt agyagedények közül a kisméretű fazekakat, a tálakat és a különleges típusú edényeket képviseli. A nagyobb méretű fazekak és a településeken igen nagy számban előforduló cserépbográcsok hiányoznak. Ezért természetesen, korlátozottan lehet csak a sírokban talált kerámiákból levonható általános megfigyeléseket a telepkerámiákra átvinni. Az összehasonlítást erősen gátolta, hogy a dolgozat adatgyűjtésének idején még csak néhány X–XI. századi településrészlet publikációja illetve előzetes jelentése állt rendelkezésre (Szarvas–Rózsás,[50] Doboz,[51] Tatabánya–Dózsakert[52]). Esztergom–Szentgyörgymezőn 1980-ban kezdődött meg a feltárás. A települést az előkerült kerámia legjellemzőbb díszítése: a fazekak vállán körbefutó hullámvonal/köteg/ és alatta, oldalán sűrű közökkel, az edény egész testén spirálisan

50 Kovalovszki 1960, 40.
51 Kovalovszki 1975, 210–211.
52 Vékony 1980, 29.

körbefutó vonal; valamint a fazék alakú, bordás nyakú edény alapján a X–XI. századra lehet keltezni. A leletanyagban a Kárpát-medence északi részére jellemzően nagy – az egyébként a VII–IX. században általánosan elterjedt – szélesen, kifele lejtően ferdére levágott szélű peremek száma, és aránylag gyakori a tál.[53]

A terepbejárások során gyűjtött, kézikorongon készült edénytöredékek korának pontos meghatározása még nehezebb feladat, hiszen a VII–XI. században egyöntetű a kerámia készítésének technikája, és a kisebb cserépdarabokból az edény arányai, a díszítés rendszere nem állapítható meg. Ezekben az esetekben az egyes lelőhelyek teljes anyagát figyelembe véve, a kézzel formált edénytöredékek megléte, illetve hiánya és a kézikorongon felépített cserépbográcsok előfordulása alapján lehetséges a VII–IX. és a X–XI. századi darabok szétválasztása.

7. Új lehetőségek

Az anyaggyűjtés lezárása óta igen jelentősen megnőtt a hitelesen feltárt, illetve a hitelesített temetők aránya, valamint több település leletanyaga is hozzáférhetővé vált. Takács Miklós az Árpád-kori cserépbográcsokról írt monográfiája mellett számos tanulmányában foglalkozott a X–XI. századi kerámia jellegzetességeivel.[54] 2005-ben – szintén Révész László közvetítésével – kezdődött egy új lehetőség kialakítása. Merva Szabina régész-hallgató (ELTE) szakdolgozati témájául választotta a disszertáció elkészülte óta eltelt időszak kerámiamellékleteinek összegyűjtését, feldolgozását.[55] Távlati cél, hogy a két dolgozat katalógusát egységes adatbázissá gyúrjuk, és az elemzéseket kiegészítsük a települések kerámiaanyagával való összevetéssel. Számos egyéb, a disszertációban csak érintőlegesen kezelt részlet kidolgozás is felmerült, természetesen. Ezek közül itt csak egyet emeltem ki, amit mindenképpen nagyon alaposan körül kell járni. A feldolgozó munkához pillanatnyilag csak a lelkesedés áll rendelkezésünkre, anyagi fedezet – pl. távolabbi múzeumok felkeresésére, digitális eszközök beszerzésére, természettudományos vizsgálatok végzésére – nem. Összeállt az 1982 óta napvilágot látott kerámialeletek listája. Elkészült egy adatbázis, ami megkönnyíti az edények formai és díszítésbeli sajátosságainak elemzését, a hozzájuk kapcsolódó temetkezési szokások taglalását, valamint mindezek tér- és időbeli elterjedésének vizsgálatát.[56]

53 Lázár Sarolta, a dolgozat adatgyűjtésekor még közöletlen feltárása leleteit az ásató szíves engedélyével tanulmányozhattam. Azóta ld. Lázár 1998.

54 L. http://www.archeo.mta.hu/Munkatársak, elérhetőségek/Takács Miklós/Bibliográfia

55 A dolgozat konzulense Vida Tivadar, segítői Révész László és Wolf Mária (MNM), Takács Miklós (MTA Régészeti Intézete).

56 A 2008-ban „Kerámia a 10–11. századi sírokban" címmel elkészült szakdolgozat végül Északkelet-Magyarország régi és új kerámialeleteit taglalta. Azóta Merva Szabina több hazai és nemzetközi kutatás keretében, számos előadás és cikk formájában vizsgálta a X–XI. századi kerámia különféle aspektusait. Két készülő PhD dolgozat is foglalkozik kapcsolódó témákkal: Pap Ildikó Katalin: Vas megye 9–12. századi településkerámiája és Skriba Péter: Késő avar sírkerámia az Avar Birodalom nyugati részén.

Irodalom

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapítás-kori temetők az Ipoly mentén. StComit 6. Szentendre 1978.

Bóna 1971 = Bóna I.: Honfoglaláskori magyar sír Dunaújvárosban. ArchÉrt 98 (1971) 170–175.

Cs. Sós 1973 = Cs. Sós Á.: Jelentés a pókaszepetki ásatásokról. ArchÉrt 100 (1973) 66–67.

Čaplović 1954 = Čaplović, P.: Slovanské pohrebište v Nitre pod Zoborom. SlovArch 2 (1954) 5–50.

Dienes 1956 = Dienes I.: A bordányi (Csongrád m) honfoglaló magyar asszony lószerszáma. MFMÉ 1 (1956) 36–54.

Dienes 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Nagy Gy. (szerk.): Orosháza története és néprajza. Orosháza 1965, 136–174.

Fehér–Éry–Kralovánszky 1962 = Fehér G.–Éry I.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.

Fettich 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. ArchHung 21. Budapest 1937.

Foltin 1887 = Foltin J.: A besenyők sírhalmai Szilhalom mellett és a magyarkori leletek. Adatok az egri egyházmegye történelméhez 2. Eger 1887, 111–165.

Horváth 1934 = Horváth T.: Honfoglaláskori sírok Tiszaburán. ArchÉrt 47 (1934) 141–148.

K. Éry 1968 = K. Éry K.: Reconstruction of the Tenth Century Population of Sárbogárd on the Basis of Archaeological and Anthropological Data. Alba Regia 8–9 (1968) 93–147.

Karácsonyi 1903 = Karácsonyi J.: Bihari, honfoglaláskori lovas -sírról. ArchÉrt 23 (1903) 66–67, 405–412.

Kiss 1969 = Kiss, A.: Über die mit Keramik verbundenen Bestattungen im Karpatenbecken des 10–11. Jahrhunderts. MFMÉ 1969/2, 175–182.

Kiss 1982 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. In: Dienes I. (szerk.): Magyarország honfoglalás- és Kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Budapest 1982.

Koperski–Parczewski 1978 = Koperski, A.–Parczewski M.: Das altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südpolen). ActaArchHung 30 (1978) 213–230.

Kovalovszki 1960 = Kovalovszki J.: Ásatások Szarvas környéki Árpád-kori falvak helyén. ArchÉrt 87 (1960) 32–40.

Kovalovszki 1975 = Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974. ArchÉrt 102 (1975) 204–223.

Kovács 1942 = Kovács I.: A kolozsvári Zápolya-utcai magyar honfoglaláskori temető. Közlemények az Erdélyi Nemzeti Museum Érem- és Régiségtárából 20/1 (1942) 85–118.

Kovács 1988 = Kovács L.: A tímári (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglalás kori temetőmaradványok CommArchHung 1988, 125–158.

Kovács, 1994 = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs (mit einem Beitrag von Imre Lengyel). VariaArchHung 6. Budapest 1994.

Kürti 1980 = Kürti B.: Honfoglalás kor magyar temető Szeged-Algyőn. MFMÉ 1978–79/1, 323–347.

Kvassay 1984 = Kvassay, J.: Keramikbeigaben in den Gräbern des 10. und 11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Symposium Nové Vozokany 3.–7. Oktober 1983. Nitra 1984, 173–178.

Lázár 1998 = Lázár S.: Kora Árpád-kori település Esztergom–Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica 1. Budapest 1998.

Lenhossék 1878 = Lenhossék J.: A mesterségesen eltorzított koponyákról általában, különösen pedig egy Csongrádon és Székely-Udvarhelyen talált ilynemű makrokephal és egy Aicsuton talált barbár korból származó koponyáról. A Magyar Tudom. Akadémia évkönyvei 16/II.

Liptáková 1963 = Liptáková, Z.: Slovanské pohrebisko z X.–XI. storočia v Úlánoch nad Žitavou. SlovArch 11 (1963) 223–236.

Madaras 1996 = Madaras L.: Szolnok, Lenin Tsz (Ugar) 10. századi temetője (Jász-Nagykun-Szolnok megye 10. századi leletei és azok történeti tanúságai. In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 65–116.

Miroššayová 1982 = Miroššayová, E.: Slovanské radové pohrebisko v Radě, okr. Trebišov. Archeologické Rozhledy 34-1 (1982) 36–44.

Pasternak 1937 = Pasternak J.: A krylosi (Galícia) magyar sírleletek. In: Fettich Nándor A honfoglaló magyarság fémművessége. ArchHung 21. Budapest 1937, 137–141.

Parádi 1959 = Parádi N.: Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. RégFüz 12. Budapest 1959.

Rejholcová 1995 = Rejholcová, M.: Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse. Archaeologica Slovaca–Monographiae. Fontes 15. Nitra–Budapest 1995.

Szász 1911 = Szász F.: A szeghegyi árpádkori temető. Dolgozatok Kolozsvár 2 (1911) 301–309.

Széll 1941 = Széll M.: XI. századi temetők Szentes

környékén. FolArch 3–4 (1941) 231–255.
Szilágyi–Szakmány–Wolf 2006 = Szilágyi V.–Szakmány Gy.–Wolf M.: Az edelényi X. századi település kerámia leletegyüttesének archaeometriai vizsgálata. In: Holló I. A.–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 59–64.
Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében. StComit 3 (1975) 79–123.
Točik 1968 = Točik, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca-Catalogi 3. Red.: Točik, A. Bratislava. 1968.
Točik–Paulík 1979 = Točik, A.–Paulík, J.: Mohyla z mladšej doby bronzovej a kostrové pohrebisko z 11. storočia v Čápore. SlovArch 27 (1979) 87–124.
Török 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung. 39. Budapest 1962.
Vékony 1980 = Vékony G.: Honfoglaló őseink szállása. História II–3 (1980) 28–29.

KERAMIK IN DEN GRÄBERN DES 10.-11. JAHRHUNDERTS (ALTE FUNDE, NEUE MÖGLICHKEITEN)

Mein Beitrag geht auf meiner 1982 gemachter Dissertation – Keramik in den Gräbern des 10–11. Jahrhunderts – zurück. Die Ergebnisse der Arbeit stützten sich auf die Analysen von 381 Tongefäßen von 90 Fundstellen.

Gräber mit Gefäßbeigaben kommen im ganzen Karpatenbecken mit verschiedener Bestattungssitten und Beigaben zusammen vor und sind aus allerlei Gräberfeldtypen bekannt. Dabei kommen überall solche Gräberfelder in der nähe einander vor, in den sich entweder Gefäße als Beigaben, oder keine befanden. Die Gefäßbeigaben verdichten sich in enigen Teilen mancher Gräberfeldern. Die Sitte wurde durch sozialen Stand, Geschlecht und Lebensalter nicht beeinflusst.

Die Herrstellungsart der Gefäße war einheitlich. Überwiegend wurden kleine Töpfe, aber auch wenige Schüsseln und manchmal Gefäße von besonderer Typen in die Gräber gelegt. Bei den Töpfen ist die gedrungene Form charakteristisch. Die Ausbildung des Randes ist äußerst vielfältig. Ihre Böden zeigt die Spur der Handscheibenunterlage und bei einem Drittel kommen Bodenstempel vor. Bei den Schüsseln sind zwei Formen charakteristisch, einerseits die kegelstumpfförmige Figur, andererseits Gefäße mit bogiger, über dem Boden stark verengter Seite mit eingezogenem Rand. Eine besonders vielfältige Gruppe bilden die Flaschen und die zweihenkeligen Gefäße. Ein Bruchteil der beigegebenen Gefäße ist unverziert. Besonders häufig sind die den ganzen Gefäßkörper verzierenden spiralförmig umlaufenden Einritzungen, deren dichte einander überschneidene Schtriche den Schulter vollständig bedecken. Häufig ist die auf dem Schulter im Wellenstrich beginnende, dann im geraden Strich fortlaufende Verzierung. Die Zahl der davon abweichenden Muster beläuft sich nicht auf die Zahl der verbreitesten Verzierungsart. Die Verzierungen kommen bei den sämmtlichen Gefäßtypen gleicherweise vor. Die räumliche Verbreitung der Gefäßtypen ist bis auf die Schüssel und die zweihenkelige Gefäße gleichmäßig, die für die nördlichen Gebiete charakteristisch sind. Die Veränderung der Verzierungsarten zeigt eher eine zeitliche Tendenz. Die aus den für die Spätawarenzeit charakteristischen Strichbündel herausbildeten Muster, die eingesteckten Punktreihen und die Verzierung des Randes sind hauptsächtlich bei den Gefäßen des 10–11. Jahrhunderts beobachtbar. Die eingeritzten schrägen Striche, sowie das mit Zahnrad eingedruckte Muster erscheinen auf den Gefäßen in den Gräberfeldteilen des 11. Jahrhunderts.

Bei Fertigstellung der Dissertation stand kein veröffentliches Siedlungsmaterial zur Verfügung. Seit Abschluß der Materialsammlung ist der Anteil der freigelegten bzw. bearbeiteten Gräberfelder deutlich gewachsen, sowie wurde das Fundmaterial von mehreren Siedlungen zugänglich.

KOVÁCS LÁSZLÓ

A KÁRPÁT-MEDENCE HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI SZÁLLÁSI ÉS FALUSI TEMETŐI
KITEKINTÉSSEL AZ ELŐZMÉNYEKRE
VÁZLAT

I. BEVEZETÉS
RÉSZBEN ÁTTEKINTETT, DE NEM RENDEZETT NÉHÁNY TEMETKEZÉSI FORMA

Bevezetőként e fontos téma rövidebb-hosszabb kutatástörténetét illenék adni, ettől azonban mind a hagyományos elvárással, mind a saját korábbi gyakorlatommal szemben ezúttal eltekintek, s helyette csak néhány új munkára utalok, amelyek szerzői ezt a bemutatást elvégezték, kellően megvilágítva és vitatva a folyamatosan alakuló rendszerezés elveit és eredményeit.[1] A magam áttekintését[2] Szőke Béla fél évszázaddal ezelőtt megjelent, s máig ható érvényű könyvével kezdem,[3] amely Hampel József további fél évszázaddal korábbi, bár még jelenleg is eleven és vitaalapul szolgáló összefoglalását haladta meg.[4] Vázlatos írásomat a megjelenés előtt alatt álló 11. századi tiszalúci temető (2:117) feltétlen előzményének latolgatása váltotta ki, de hamarosan kiderült, hogy általánosabb törekvés is megfogalmazódhat benne Szőke rendszerének és az új feltárások eredményeinek összehangolására.

A 10–12. századi temetőkre vonatkozó Kárpát-medencei horizontú gyűjtésemben felhasznált adatokat Szőke Béla monográfiájának háttéranyaga, a leletkataszter,

---

1 Giesler 1981; Kiss 1983; Révész 1984/85; Kristó 1995, 149–166; Mesterházy 1996; Révész 1996; Révész 1996b; Bóna 1997; Bóna 1997a; Kristó 1997; Révész 1997, 217–232; Takács 1997; Gáll 1999; Révész 2001; Mesterházy 2002; Istvánovits 2003; Kovács 2006; Kovács 2007; Bálint–Langó 2009; Bogácsi-Szabó et al. 2008.

2 Néhány technikai megjegyzés: A mai magyarországi lelőhelynevek után zárójelben a megyenevük 2-3 betűs rövidítése következik. A többi Kárpát-medencei lelőhely esetében a zárójelet követően a régi magyar megyenév; mai idegen helynév, közigazgatási beosztás és országnév rövidítése áll. Mind a tárgyalásban, mind a táblázatokban az idegen helynevekre a magyar eredetijük alapján utaltam. Az alkalmazott rövidítések: *jud.*: județul/Románia, *kraj*/Szlovákia, *m.*: megye, *okr.*: okres/Szlovákia, *opšt.*: opština/Szerbia, *žup.*: županija/Horvátország; *Hor:* Horvátország, *Rom:* Románia, *Szer:* Szerbia, *Szlk:* Szlovákia, *Ukr:* Ukrajna. Miután három témarészhez három önálló mellékletet csatoltam, ezek adataira a megfelelő melléklet félkövér számával, majd a besorolt lelőhely sorszámával utaltam. Ugyanez a sorszám szerepel az azonos számú táblázatban pl. **2**:1 = a 2. melléklet és a 2. táblázat 1. lelőhelye, azaz Csekej; **2**:2 = Tornóc; **2**:3 = Vágbori; stb. A magyar denárok típusadatai: Huszár 1979 H jelzésű típusszámai.

3 Szőke 1962.

4 Hampel József rendkívül karakteres, jól elváló két leletcsoportját manapság némi változtatással kezeljük. Ő ugyanis a hódítóként hazát foglalt lovas vitézek és hozzátartozóik öt-hat nemzedékének alkalmanként korabeli idegen érméket is, de magyar pénzeket nem tartalmazó sírjaiból álló *A csoportját* másfél évszázadnyi időből (895–1050) származtatta, míg a soros temetők csupán 11. századi magyar érmékkel jelölt nagyszámú sírjában nyugvó helyben talált lakosság emlékeit rejtő *B csoportjának* kezdetét nemhogy a 10., hanem még a 9. századra is visszakeltezte. Hampelnek ezt a kategorizálását már nem szokás idézni, pedig a csoportbeosztásának ez a legrövidebben összefoglalt alapja, s benne igen sok értékes felismerés rejlett: „Archaeologiai kutatásainkban »honfoglalási kor« elnevezése alatt jóval hosszabb időszakot szoktunk érteni, mint azt a néhány évre terjedő szakaszt, mely a vitéz ősöknek elég volt arra, hogy maguknak fegyveres kézzel itt új hazát hódítsanak. Lovas vitézeink sírjaiban találtatni szokott érmek ugyanis csak hozzávető, évtizedekre terjedő időhatározásra jogosítanak. Nem is állíthatjuk, hogy képesek vagyunk épen a honfoglalás néhány évéből származó holmikra rámutatni, sőt az emlékek tömegét a történetben szokásos vezéri és királysági kor szerint sem birjuk szabatosan különválasztani; ez idő szerint csupán annyit tudunk a lovas sírok időtartamáról, hogy mintegy öt-hat nemzedékre terjednek, másfél századra. Még inkább tágul kutatásunk kerete, ha nemcsak a hódítók, de a meghódolók hagyatékára is vagyunk tekintettel. Nemzedékek hosszú sora óta birhatta az itteni lakosság lakóhelyeit, mikor reája támadt a magyarság és azután sem hagyta el. Sírjaik mellékletei szerények, fontosságuk nem mérhető össze a honfoglalók hagyatékával, de a sírjaik száma sokkal nagyobb. Azokban korhatározó érmek csupán a XI. századtól kezdve találtattak, számos sírjuk bizonyára megelőzi a királyság, sőt valószínűleg a vezérek korát. Tehát tanulmányaink a IX. századra, sőt részben korábbi századokra is visszanyúlnak.": Hampel 1907, 3. Érdekes, hogy Kristó Gyula más megokolásból, Hampel A csoportja tévesnek tekinthető fent említett felső időhatárát nem ismerve, hasonlóképpen vélekedett: „Magam már 1981-ben felhívtam a figyelmet arra, hogy a Hampel A keltezésének felső határát a régészek rosszul állapították meg, 'túl szűken vonták meg a gazdag vezéri (tehát pogány) sírok számára »engedélyezett« időszakaszt [azzal], hogy szinte még a kereszténység térnyerése előtt lezárták annak korát,' mivel két keresztény magyar király testvérét, Leventét még 1046 táján is pogány módra temették el.": Kristó 1995, 159; Kristó 1981, 26–27. Ha napjainkban ez a csoportbeosztás felmerül, akkor éppen Szőke Béla munkáját követően az *A csoport* a honfoglaló magyarok 10. századi vezető és középrétegét, a *B csoport* pedig – a helyben talált népekkel keveredett – 10–12. századi köznépét jelenti, jóllehet időközben az is bebizonyosodott, hogy ez a két csoport „legalábbis a maga vegytiszta formájában – nem létezik... E helyett, ha a két végpontot nézzük (pl. Karos és pl. Majs), a kettő között számtalan átmenet, variáció létezik, éppen olyan sokszínű, változatos módon, mint amilyen a hajdani élet, a hajdani társadalom volt. Merev kategóriákat csak a sematikus gondolkodásmód képes ezekből kiolvasni.": Révész 1997, 221.

továbbá Tettamanti Sarolta és Kiss Attila tanulmánya alapján,[5] a felvidékieket a szlovákiai leletkataszter megjelent kötetei, valamint Milan Hanuliaknak némiképpen a magaméhoz hasonló monográfiája,[6] az erdélyieket pedig Gáll Erwin összefoglalása bizonyos fokú ismeretében gyűjtöttem össze.

1. Magányos sírok

Mivel az alábbi írás csupán a temetőtípusok vázlata, eltekintettem benne a temetőnek nem tekinthető valódi és vitatható magányos síroktól. A többségében, de egyáltalán nem kizárólagosan előkelő, gazdag mellékletű magányos férfiak és nők részben csak megtalált, részben ásatással is hitelesített, sőt néha más célú ásatáson véletlenül előkerült, ezért a 10. századi mivoltát illetően szokatlanul nagy üres régészeti környezettel biztosított temetkezései[7] Szőke Béla és Mesterházy Károly alapvető gyűjtései, illetőleg meggondolásai[8] ellenére még kétszeresen is feldolgozásra várnak: egyrészt az összes magányosnak ítélt temetkezés feltárási körülményeinek egyenkénti értékelésére, majd a leletanyaguk és keltezésük szerint feltételezhető típusaik elkülönítésére, másrészt bizonyos temetők és a tőlük kisebb-nagyobb távolságra talált magányos sírok kapcsolatát természettudományos vizsgálatokkal megkísérelendő meghatározására; egyébként ez utóbbiakra a temető voltukból következően, csak áttekintés módján alább magam is kitértem (vö. 6. pont).

2. Páros sírok

Más a helyzet az ún. páros temetkezésekkel, amelyek leginkább úgy „születtek", hogy amikor a találók a szerintük egyetlen csontváz mellől férfi és női ékszereket egyaránt begyűjtöttek, Szőke Béla páros temetkezést sejtett belőlük,[9] eldöntetlenül hagyva, „hogy egyidejűleg temették-e el a férfit és a nőt vagy sem?"[10] Mesterházy Károly azonban ezek többségének[11] páros mivoltát elutasíthatta azzal, hogy „később, amikor a régészek tártak fel ilyen sírokat, pl. Zemplénben, ahol öt hajfonatkorong és karperec volt a férfi sírjában, bebizonyosodott, hogy a férfiak mellé is kerülhetett női ékszer vagy ékesség..."[12] Révész László a rozettás lószerszámos nők hagyatékát lajstromozva ugyancsak elutasította a páros sírból való származásukat, de ő határozottabban ki is zárta a létüket, és jószerint kiscsaládi temetők maradványainak tekintette őket.[13] Magam Dienes István alapos, de nem egészen meggyőző helyszínelésének eredményét nem kívántam kétségbe vonni, ezért némi fenntartással elfogadtam a nagyvázsonyi két sír páros voltát (1:13), a többit azonban a rájuk vonatkozó ellenérvek alapján nem tekintettem páros sírnak, inkább lehettek magányosak, mint a galgóci és verebi (1:6, 22), de származhattak kisebb-nagyobb, általam alább ajánlott szállási temetőből is (1: 2?, 7, 10, 20).[14]

3. Kiscsaládi temetők

Nem lehetett áttekintés nélkül hagyni a megbízhatatlan meghatározású kiscsaládi temetőket vagy a szolgáiktól kísért előkelők temetőtípusát sem. A legkisebb önálló típusként a kutatás a rangos „kiscsaládi" temetőket különítette el, amelyeket csupán az akár tíznél is kevesebb sírjuk határolt el a néhányszor tíz síros „nagycsaládi" temetőktől. A csekély sírszámon kívül több közös vonásuk nem volt, hiszen a férfiak, nők

5 Szőke 1962; FÉK 1962; Tettamanti 1975; Kiss 1985. A szükséges 9. századi adatokra: ADAM 2002.

6 PDOS 1989; PDOS 1992; Hanuliak 2004.

7 Kitűnő példája a zemplén (Zemplén m.; Zemplín, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-szélmalomdombi előkelő férfi sírja, amely 1–3. századi késő kelta, dák és a Przeworsk-kultúra hamvasztásos temetőjének ásatási területén került feltárásra: Budinský-Krička–Fettich 1973.

8 Szőke 1962, 11–21, 22–25; Mesterházy 1996, 773–776; Mesterházy 1998, 25–26.

9 Szőke Béla valószínűsített, illetőleg listázott páros temetkezései: 1:2, 6, 7, 10, 13, 20, 22: Szőke 1962, 19–21; Mesterházy 1996, 774.

10 Szőke 1962, 21.

11 „Végülis a kevés hiteles és a rengeteg szórvány adat statisztikai sora kétségtelenül igazolta, hogy vannak magányos sírok, ritkán páros (férfi és női temetkezések...)": Mesterházy 1996, 774; Mesterházy 1998, 21. Sajnos Mesterházy az általa párosnak vélt sírok ritka eseteit nem nevezte meg.

12 Mesterházy 1996, 774.

13 Feltehetőleg kiscsaládi temetők „maradványait jelzi az ún. »páros sírok« többsége is. Meg kell jegyeznem ugyanis, hogy ezek a páros sírok többnyire az íróasztal mellett keletkeznek, amikor a tisztázatlan körülmények között előkerült és múzeumba jutott, erősen hiányos leletegyüttesekből a szakértő elme kreál külön férfi és női sírokat. Nincs ugyanis tudomásom arról, hogy a honfoglalás kor régészeti emlékeinek 170 esztendős kutatása során akár egyetlen esetben is hiteles körülmények között ilyen páros sírokat találtak volna, akár rozettás veretekkel, akár másféle lelettípusokkal. Pontosabban: két hiteles sírpárt mégiscsak ismerünk. Mindkettő a karosi II. temetőben került elő a többi sírtól kissé elkülönülve (a 13. és 16., valamint a 49. és 50. sírokról van szó).": Révész 2001, 66–67.

14 Két további lelőhelyen mutatkozott 2-4 sír, amely ugyancsak nagyobb temető részlete lehetett. A Biharkeresztes (HB)-Bethlen Gábor u. 25. lelőhely utcájában házépítéskor találhattak már csontokat, s 1994-ben pedig gázvezetékárok ásásakor egy előkelő nő és talán egy férfi leleteit keverték össze (1. sírszám), M. Nepper Ibolya leletmentése pedig egy további férfisírt tárt fel (2. sírszám), de itt a valószínűleg egy nő, két férfi, valamint egy mellékletek nélküli csontmaradvány által jelzett négy temetkezés talán egy szállási temetőhöz tartozott, s páros sírnak nem is nevezte a közlője: M. Nepper 2002, 27–29. Kiskunfélegyháza (Cso)-Külsőgalambos: 1949-ben és 1953-ban talán egy 10. századi falusi temetőből előkerült két lovasíjász sírja, az elsőben kétélű kard, a másodikban fokosbalta is volt: Balogh 2003, 283–287.

és a házasuló kort el nem ért gyermekek[15] aránya lelőhelyenként változónak mutatkozott. Szőke Béla ilyen temetőkkel még nem számolt, azonban később többen is elfogadólag nyilatkoztak róluk. Dienes István közvetve öt ilyen temetőt nevezett meg, négy lelőhelynél egy, az ötödiknél három nemzedék hagyatékának véleményezve őket, de a felsorolásában csak részben tudott hiteles feltárásokra, a szakonyi lelőhely (1:16) kivételével pedig a rokonság megállapításának természettudományos vizsgálatára hivatkozni. Az általa listázott és szellemes, de bizonyíthatatlan magyarázatokkal értékelt öt lelőhely[16] igencsak eltérő jellegű volt: két teljesen feltárt temetőből állt, a tiszaeszlár-bashalmi II. temetőben csekély férfi (3:33), a szakonyiban csekély női többséggel, továbbá a Bana, Karancslapujtő és Perbete lelőhelyű, három ismeretlen nagyságú temető maradványából vagy részletéből, amelyben ismételten eltérő nemi arányok mutatkoztak (1:1, 8, 14). Révész László kiscsaládiként a szakonyi mellé két újabb lelőhelyet sorolt:[17] a teljesen feltárt gádorosit és az ismeretlen nagyságú pilinyi részletét (1:5, 15). Mesterházy Károly a gádorosi, szakonyi és a tiszaeszlár-bashalmi II. temető kiscsaládi voltát elfogadta, míg az ásatója által ugyanilyennek vélt[18] hatsíros szatymazit (1:17) nem, mert olyan korán megszüntetett nagycsaládi temetőként értelmezte, amelyben a második generációs halottakat már másutt temették el.[19] Sírszámát tekintve kiscsaládiként lehetne gépiesen értékelni a teljesen feltárt madarasi temetőt is (1:9), de azt hiszem, hogy éppen a felsorolt temetők körében volna különösen érdemes – amennyiben elvégezhető – a DNS-vizsgálat, amely rendet teremthetne nemcsak a bravúrosan értékelt szakonyi, hanem a többi temetőben nyugvók feltételezett rokoni kapcsolatai között, hiszen amennyiben nem kiscsaládiak voltak, akkor esetleg a korábban nagycsaládinak nevezett, s az általam majd alább ajánlott szállási típus kis sírszámú temető(kezdeménye)i lehettek.

4. Szolgáival eltemetett előkelő férfi

Az óvatosságra való intés a következő temetkezési forma: a szolgáival eltemetett előkelő férfi nyughelyére is vonatkozhat, amelyet Szőke Béla a magányos sírok egészen külön típusának tekintett és egyetlen lelőhellyel képviseltetett: a tarcali temetővel, amely a balszerencsés előkerülési körülményei következtében inkább értékelhetetlennek nevezhető (1:21).

5. Előkelő nő köré temetett férfiak

Áttekintésem következő tételét azok a kis temetők jelentik, amelyekben a László Gyula felvetését[20] részben követő Szőke Béla összeállítása szerint sematikusan „a sírok egy négyszögbe kerülnek, amelynek közepén mindig egy gazdag öltözetű nő fekszik, a sírjában soha sincsenek lócsontok. Tőle jobbra és balra a négyszög mindegyik sarkában egy-egy férfi sírját találjuk. A bal oldalon fekvők sírja gazdagabb, itt lovas temetkezést is találunk. A sírok, amennyiben jól megfigyelték, ÉNy–DK irányban feküdtek."[21] Azt hiszem, hogy ez a Szőke szerint mindössze öt tagú temetőcsoport sem ebben a kategorikusan megfogalmazott, sem akár nagyvonalúbban jellemezhető tagokból soha nem létezett. A keceli (3:15) feltártságának mértéke bizonytalan maradt, sírjai nem az általánosított rendszerben feküdtek. Kétséges az is, hogy a mintaként szerepeltetett domaszék/szeged-bojárhalmi sírcsoport (1:4) a Szőke-javasolta elrendezésű volt-e. Részlegesen feltárt mivolta következtében értékelhetetlen a medgyesegyháza-bánkúti (1:11) és a nagyteremia-weinfluri lelőhely (1:12), a csólyospálos-csólyospusztai feldúlt temetőrészletnek (1:3) pedig még a jellege is ismeretlen maradt.

15 Vö. Mesterházy 1996, 776.

16 „A honfoglaló temetők leletanyaga azt bizonyítja, hogy minél rangosabb, vagyonosabb volt a család, annál kisebb közösségben élt, és a magukban élő kiscsaládok a legtehetősebb réteghez tartoztak. A rangos családok egy részénél csak egy nemzedék lelhető fel a temetőben (Karancslapujtő, Bana, Perbete [1:8, 1, 14]), s ebből arra kell következtetnünk, hogy a több évtizedes egy helyben lakással kiélt területen az előkelő családok leszármazottai a föld természetes megújulásáig nem vertek újra tanyát. A szakonyi temetőről [1:16] Éry Kinga és Lengyel Imre embertani vizsgálataiból tudjuk, hogy a családból utolsónak az egyik feleséget hantolták el övéi mellett; itt tehát a családot túlélő asszony férje halála után is a szálláshelyen maradt, és maga irányította a háztartást és urától örökölt szolgálónépeit. Másutt (Bashalom II. sz. temető [3:33]) a temetőképből és a nemek megoszlásából (5 férfi, 4 nő) arra kell gondolnunk, hogy a család három emberöltőn át lakott és temetkezett ugyanazon a helyen, a legfiatalabb fiúnak... öröklési rendje szerint.": Dienes 1972, 13–14.

17 Révész 1996b, 41.

18 Vö. Bálint 1991, 37.

19 Mesterházy 1996, 776.

20 Domaszék, Hencida, Kecel (1:4, 3:10, 15): László 1944, 150–161.

21 Szőke 1962, 23.

6. Temetőmag távoli sírokkal

Végezetül egy korábban sem ismeretlen, de manapság a feltárások körülményeinek változásával szaporodni látszó temetőtípust kell még bemutatnom, amely az értékelőik szerint egy kisebb sírcsoportból és ettől nagy távolságra lévő magányos temetkezésből áll. A jelenség feltűnő, de semmi bizonyítéka sincsen annak, hogy ezek a sajátos kis temetők valóban ebben a formában léteztek. Az első ilyen lelőhely, a székesfehérvár-rádiótelepi temető (2:52) megismerése Marosi Arnold következetességének köszönhető, aki miután 1923-ban helyszínelte egy földelhordás közben feldúlt előkelő férfi temetkezésének maradványait, majd tőle 5-6 méterre egy melléklet nélküli csontvázra bukkant (A–B. sír), meg szerette volna találni az esetleges további temetőt is, és az északi irányban ásott kutatóárkában nagyjából száz méternyi távolságra (!) rá is bukkant annak öt sírjára. Csak 1924-ben folytathatta a munkát és mintegy 1000 m² kutatóárkos átvizsgálásával 68 temetkezést fel is tárt. Magam a feltételezhető hasonló korúság ellenére éppen a nagy távolság miatt nem tartottam egy temetőhöz tartozónak az összes sírt.[22] Korábban is ismert volt, hogy az ártándi temető (2:58) két rozettás lószerszámos női sírjának egyike a temetőtől távolabb feküdt.[23] Újabban pedig az autópályák és egyéb nagy kiterjedésű létesítmények építését, illetve gépi homokkitermelést megelőző leletmentéssel kapcsolatos, korábban elképzelhetetlen nagyságú felület feltárásakor a temetkezések olyan rendszerét figyelték meg, hogy egy-egy mellékletgazdag férfi nyughelyétől akár szokatlanul is nagy távolságban kis temetőt találtak. Az értékelés új vonása az volt, hogy feltételezték az összetartozásukat. Jellegzetes példái a szegvár-szőlők-aljai temető (2:51), amelynek egy ellentétes tájolású sírja a többiektől 35 m-re feküdt, továbbá a Szeged-Kiskundorozsma, hosszúháti temető (1:18), ahol 200 és 60 m távolság van egy sír, egy temetőcske és két sír között, vagy ugyanabban a határban a subasa-hegyi, amelynek két részét 150 m választja el (1:19). Ezeket a lelőhelyeket, amennyiben elfogadjuk a sírcsoportjuk valamelyik tagjának és a magányos temetkezésnek tökéletes, egyébként számomra bizonyíthatatlan egykorúságát,[24] különösebb gond nélkül a szállási temetők közé sorolhatnánk, ahogy ezt a besorolást a hosszúháti temetőt illetően a közreadók el is fogadták.[25] Egyébként az ugyancsak ajánlott falusi temetőtípusban is előfordult hasonló jelenség, mert pl. a szegvár-oromdűlői (2:79) falusi temető öt sírja a temetkezések tömbjétől 30, illetőleg 42 m-re helyezkedett el. A közreadók meg is jegyezték, hogy „ehhez hasonlót, mármint hogy a temetőtől távolabb temettek el egy-egy elhunytat, mára már több helyen is megfigyeltek [pl. Székesfehérvár-Rádiótelep, Tiszalúc: 2:52, 2:117], de hogy a temetőt egymástól is nagyobb távolságra fekvő magányos temetkezések vették körül, ismereteink szerint, párhuzam nélküli. Erre részben az is magyarázat lehet, hogy az eddigi feltárások során ritkán kutatták a temetőn kívüli területet ilyen távolságra."[26] Hasonlóan nagy, 25 m volt a távolság a nyíregyháza-felsősimai falusi temetőmaradvány (2:101) legdélebbi, Salamon denárával jelzett sírja és egy 10. századi férfi lovas temetkezése között.[27] Még egyszer megismétlem: lehet, hogy ezek a temetők e sajátosságuk következtében önálló típus képviselői, de amennyiben a csontmaradványaik szükségességük miatt remélhető DNS-vizsgálatai nem mutatnak ki rokonságot a közösség és a távoli egyén között, akkor az egyéneket elkülönítve, a közösségi temetők minden nehézség nélkül besorolhatók az általam ajánlott szállási vagy falusi temetők közé.

22 Szemben Bakay Kornélnak az A. sír kardjára alapozott korai, a 10. század első harmadára valószínűsített korhatározásával, az általam más típusba sorolt kard korhatározása megengedte a sírnak a 10. század második felére való keltezését, ami egyeztethető a 68 síros temető időhatáraival is, vö. Kovács 1995, 303–305.

23 A 10–11. századi temető kelta és gepida sírok társaságában a domb nyugati végén került feltárásra, s a gepida temetőnek a domb keleti részére kiterjedő folytatásában feküdt magányosan a 207. sír: Mesterházy 1990, 50.

24 Vö. Lőrinczy–Türk 2011, 443: 1. táblázat. A 100. magányos férfisír ezüstpénzeinek, ill. a temetőmagban lévő, leggazdagabb, 595. női sír ezüsttárgyainak fémösszetételéből véleményem szerint aligha képezhető valóságos kapcsolati bizonyíték.

25 Lőrinczy–Türk 2011, 419.

26 Bende–Lőrinczy 1997, 226.

27 Jakab 2009, 114.

II. 9. SZÁZAD
A HONFOGLALÁST IS TÚLÉLT 9. SZÁZADI TELEPÜLÉSEK NÉHÁNY TEMETŐTÍPUSA

A 10. századi népmozgásoknak az írásos források hiányát pótló tarka képét nyújthatná a régészet, ha a temetőfeltárásokat a lehetséges legkorábbi időktől kezdve teljességre törekvő céllal végezték volna,[28] továbbá ha kidolgozták volna a temetkezési szokások és mellékletek olyan időrendjét, amellyel e temetők használati idejét a megnyitásuktól a felhagyásukig meg lehetett volna határozni. Mindezek híján az említett tarkaságnak csupán apró mozaikjai villanthatók fel.

Régészetileg nem vázolható a honfoglaló magyarok és a helyben talált lakosság 895-öt követő általános viszonya, jóllehet a kapcsolatuknak – csupán a teljesen feltárt temetőkre vonatkoztatva és az értelmezhetetlen temetőrészletektől, valamint a csaknem keltezhetetlen településektől jobbára eltekintve – sokféle nyoma maradt. Bár tudjuk, hogy a magyarok hadjárataikban kegyetlenül bántak az ellenfeleikkel,[29] amikor azonban a saját új hazájukat szerezték meg fegyverrel, aligha irthatták oktalanul a lakosságot, hiszen szolganépként kezelve őket, szükségük volt a munkájukra. Ilyen hozzáállásukat egyértelműen tanúsítja, hogy a honfoglalást követően is még évtizedeken át folyamatosan gyarapították a szolgáik számát a kalandozások hadifoglyaival.[30] A honfoglalás, a berendezkedés és a kalandozások korának folyamataihoz a régészetnek is van csatlakoztatni valója, ezt a különböző hosszúságú ideig élt településekhez tartozó temetőtípusok alapján lehet felvázolni:

I. TÍPUS: 9–12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

A morva fejedelemség felvidéki területén élő lakosok között bizonyíthatóan voltak olyanok, akiket a beérkező magyarok nem háborgattak, mert a 9. századtól használt sírmezőjüket csak a templom körüli temetőjük feltételezhető 12. századi megnyitásakor hagyták el, miközben a településüket folyamatosan lakták. Ilyen volt a teljesen feltárt csekeji, s talán a befejezetlen feltárású vágbori temető (2:1, 3), s nem kizárt, hogy ilyen lehetett a magas sírszáma ellenére is csupán temetőrészletnek tekinthető tornóc-felsőjattói lelőhely (2:2) is.

II. TÍPUS: A 9. SZÁZADBAN NYITOTT ÉS A 10. SZÁZADBAN IS HASZNÁLT TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Bizonyára ritkábban,[31] jórészt a Kárpát-medence északnyugati, felvidéki tájain – azaz inkább a későbbi magyar szállásterület tágan vett peremvidékén – kimutathatóan, a 9. században megnyitott bizonyos

28 A teljességen nem csupán a terepmunkát, azaz a temető üres biztonsági szelvényekkel történő körülásását, hanem a megfelelő dokumentálását is értettem. Ez sokáig nem volt így, állításomhoz néhány véletlenszerű, meglepő példát mellékelek: Kiss Lajos múzeumigazgató, akinek ásatási módszereit néprajzos végzettsége mentheti, a Rohács József cipész, eredményes magánkutató (1900–1969) által 1945-ben felfedezett tiszaeszlári I. temetőben (3:32) feltárt 22 sírjához Fettich Nándor és Párducz Mihály még kettőt talált, de csak Dienes bontotta ki őket 1958-ban. Dienes a temető közlését még 22 sír ismeretében írta meg, vö. DIENES 1956; DIENES 1957; DIENES 1968, 186. Ugyanitt a II. temetőben (3:33) Rohács öt sírra bukkant, majd 1958-ban Dienes további nyolccal merítette ki a temetőt: DIENES 1968, 187–188. Még a feltárt leletek teljességében sem lehetünk biztosak: 1969-ben Bakay Kornél és Bálint Csanád hitelesítette a Csallány Gábor 1933-ban Gádoroson feltárta négysíros temetőt (3:9), és az újra kibontott 3. sírban arany varkocskarikát, a lábvégektől „lefelé, s még 60 cm hosszúságban folytatódó sírgödörben, eredeti helyzetben [találtak] két lólábcsontot, és az arra helyezett csontos nyereg, valamint a teljes lószerszámzat (kengyelpár, csikózabla, hevedercsat, nyeregtakaró bronz és ezüst díszei) maradványait. A nyereg csontlemezei sokfélék és igen gazdagon díszítettek.": BAKAY–BÁLINT 1971; BÁLINT 1974, 57. 1992-ben Révész László és e sorok írója megkísérelte meghatározni Jósa András 1913. évi, valamint Fettich Nándor 1927. és 1930. évi kenézlői ásatásának (3:16–17) helyszínét. Az előbbi „színhelyét egyelőre nem sikerült azonosítanunk, viszont teljes bizonyossággal megtaláltuk a Fettich Nándor-féle ... feltárás helyét. Rábukkantunk öt, általa a feltárás után otthagyott temetkezés maradványára, s közülük a 46. számút [II. temető 20. sír] egy előkerült veret alapján" konkrétan azonosítani tudtuk: KOVÁCS–RÉVÉSZ 1992. Vagyis még a kis temetők esetében sem lehetett a temetkezések feltárása teljes, nem mindig bontották ki maradéktalanul a sírokat, és nem határozták meg visszakereshető pontossággal a lelőhely fekvését.

29 894-ben I. Szvatopluk morva fejedelem (876–894) bérelte fel őket ellenfele, Arnulf keleti frank király (887–899) pannoniai földjének pusztítására, amelyben az ottaniaknak nagy emberveszteséget okoztak: az ellenálló férfiakat és az öreg nőket legyilkolták, de a fiatal nőket magukkal vitték: Fuldai évkönyvek a 894. évnél; Theotmár salzburgi érsek (874–907) 900 tavaszán írott levele IX. János pápához (898–900): GYÖRFFY 2002, 202, 209–210. Az ellenfél földjének lakóit ért, szerződés szerinti pusztítás is tehát a saját szolganépük gyarapodásával járt.

30 Ezt a folyamatot magam is tárgyaltam, ezúttal csak utalok rá: KOVÁCS 2011, 38–39, 136–137.

31 Pannoniában „a templom körüli temetkezések a magyar honfoglalás után hamarosan mindenütt megszakadtak. A több generáción át már keresztény hitben nevelkedett, többnyire a Karoling Birodalom keleti, délkeleti tájairól, Bajorországból és az Alpok vidékéről ide települt, a grófságok előkelő rétegét alkotó családok és hozzájuk szorosan kötődő szolgálónépek a biztonságosabb nyugati tartományokba húzódtak vissza, csak azok maradtak, akiknek nem sok vesztenivalójuk volt. Ezek körében a kereszténység amúgy sem verhetett még olyan mély gyökereket, hogy a sok évszázados tradíciójú pogány hitvilágot kiszorítva annak helyébe lépjen; s a magyarok érkeztével pedig gyorsan visszarendeződött a régi világ. Ha a 10. század elején temettek is még templom körüli temetőbe, azt nem a keresztény valláshoz ragaszkodás miatt, hanem azért tették, hogy az elhunyt [a] családtagjai körében nyerhessen örök nyugodalmat...": SZŐKE 2005, 26.

templom körüli temetők, mint a ducói vagy a pozsonyi várbeli, megszakításokkal ugyan, de akár a legújabb korig is használatban maradhattak (2:4–5). Egyebütt a keresztény kontinuitás hamarabb megszakadt, illetőleg átépítéssel, átépítések sorozatával jelzett a lakosság továbbélése Szombathelyen, illetőleg Zalavár környékén (2:6–9). A körülmények miatt számomra érdektelen volt a feltártság mértéke, hiszen csupán a 10. századi továbbélés lehetőségének dokumentálása volt a cél.

IIIa. típus: a 9. század közepén megnyitott és a végén, illetőleg a 10. század elején felhagyott falusi temetők

Pannóniában feltártak olyan, a 9. század közepe táján megnyitott falusi temetőket, amelyek megszűntek a magyar honfoglalás idején, azaz a fenntartó lakosságuk elhagyta a településeit (2:13–15, 17, 26), bár arra nincsen adat, hogy a későbbiekben hol telepedtek le. Más közösségek néhány évtizedig még helyben maradva a temetőjüket is tovább használták, mert a temetőjük legkésőbbi sírjait már a magyar honfoglalást követően áshatták meg, ugyanis jellegzetes líra alakú magyar csat jelentkezett a leleteik között: (2:10, 12), tovaköltözésük tehát már biztosan magyar uralom alatt történt. Ha nem külföldre távoztak, akkor előzményéül szolgálhattak az alább tárgyalt V. vagy VI. típusú falusi temetőkhöz hasonló új létesítések valamelyikének. Magam terjedelmi okokból csak Milan Hanuliak monográfiájából emeltem ki a 800–950 közé keltezett[32] százsírosnál nagyobb hat temetőből[33] a korábban már besorolt három (2:1–3) lelőhely után maradt további hármat (2: 16, 20–21), valamint a kisebbek bemutatására Anton Točík munkáiból idéztem néhány korábban megismert lelőhelyet (2:18–19, 22–23, 25). A Hanuliak által összegyűjtött hatalmas anyag megbízhatóan bizonyítja a helyi lakosság és a honfoglaló magyarok viseleti elemeinek, tárgyainak kölcsönhatását, illetve a magyarokkal együvé temetkezését.

Legalább részben hasonló lehetett a helyzet a Dunától keletre fekvő vidéken is, amelyet ugyan egy 10. század eleji földrajzi leírás helytelen értelmezése alapján[34] lakatlan pusztaságként, gyepűként szokás elképzelni.[35] Mindezen elképzelések azonban nem számoltak a nagy kiterjedésű,

32 Hanuliak a felvidéki/szlovákiai 9–10. századi, általa egyöntetűen nagymorva temetőknek *(velkomoravské pohrebiská)* nevezett temetőket 3 időrendi csoportra osztotta: A1-horizont: a morva korszak régebbi szakasza, kb. 800–860 között, A2-horizont: a morva korszak fiatalabb szakasza, kb. 860–915 között, B-horizont: kb. 915–950 között, s értelemszerűen használta az A1–A2, A2–B és az A1–A2–B összesítő horizontokat is: Hanuliak 2004, 240, 253. A katalógusát áttekintve, a templom körüli temetők nélkül az A1–A2 horizontból 38, az A2 horizontból 58, az A2-B horizontból 36, az A1–A2–B horizontból pedig 17 lelőhelyet számoltam össze: uo. 255–280.

33 Igen tekintélyes a felvidéki nem teljesen feltárt vagy kisebb sírszámú olyan 9. századi „nagymorvának" nevezett temetők, temetőrészletek mennyisége, amelyeket a fenntartó települések lakóinak bizonyos temetkezési szokásai, illetve leletei alapján a 10. század elején, első felében is még használtak, bár a további használatukra Hanuliak éppen a témaválasztása miatt már nem tért ki. A vizsgált temetőket a feltárt sírszámuk alapján csoportosította, úgy kezelve őket, mintha teljesen feltárva a valóságos mennyiségüket mutatnák: *„Der Ausmaß pflegt das Gräberanzahl angegeben zu sein. Bei der Aufteilung der Gräberfelder in drei Größenkategorien wurden andere Kriterien ausgenützt. Für ein kleines Gräberfeld, bestehend aus einem einzigen Familienverband, ist ein nicht aufgeteiltes Areal mit 2-20 Gräbern kennzeichnend. Ein mittelgroßes Gräberfeld mit 2-4 Gruppen, besteht aus 21-60 Gräbern. Ein großes Gräberfeld, mit drei und mehr Gruppen, mit mindestens 61 Gräbern gehört mehreren Familienverbänden an, die auf der Nekropole minimal im Verlauf des Lebens dreier Generationen bestattet werden. Von 170 registrierten Gräberfeldern mit Flachgräbern aus dem Gebiet der Slowakei ließ sich auf 150 ihre beiläufige Größe rekonstruiren. Danach konnten sie in die herausgegliederten Kategorien eingereiht werden. Kleine Gräberfelder bilden 50%, mittelgroße 32% und Große 18%. Nur auf sechs Lokalitätet war der Gräberzahl höher als 100."*: Hanuliak 2004, 241. Az említett hat lelőhely – uo. 55. – a következő: 2:1–3, 16, 20–21.

34 Regino (845 k.–915) prümi (892–899), majd trieri apát (899–915) évkönyvének a magyarokra vonatkozó ismereteit a 889. évnél feljegyző beszámolója szerint a besenyők zaklatása elől új hazát kereső magyarok „útra keltek tehát, ... hogy olyan földet keressenek, amelyen lakni tudnak és megtelepedhetnek. És először a pannónok és avarok pusztaságait *(Pannoniorum et Avariorum solitudines)* kóborolták be... majd a karantánok, morvák és bolgárok határait rohanják meg...": Györffy 2002, 199. A szó szerinti értelmezéssel szemben Szádeczky-Kardoss Samu rámutatott, hogy „Regino saját nyelv-, illetve szóhasználata szerint a »solitudines« kifejezés félreérthetetlenül nem »lakatlan« területet jelöl, hanem olyan földdarabot, amelyen helyhez kötött települések (falvak, vagy éppen városok) nincsenek, hanem ahol a pusztákon állandó mozgásban lévő (ekhós szekerekkel nomadizáló) népek élnek (esetenként éppen túlszaporodnak). A honfoglaló magyarok első szállásterületei tehát a Kárpát-medencében *(Pannoniorum et Avariorum solitudines)* a latin szöveg nyelvi interpretációjának szabályai szerint Reginonál nem az avarok és pannoniaiak lakatlanul hagyott földjeire értendők, hanem mozgó életmódú pannoniaiak és avarok territóriumára, amelyről a bolgár és morva állam, valamint a karantán őrgróf igazgatása alatt álló frank tartomány határai *(fines)* elérhetők voltak. Minthogy minden jel Reginonak a magyarságról való jól tájékozottságára utal, fenti híradását a kutatás nem tévesztheti szem elől. Más kérdés, hogy a régészeti leletek vizsgálata mennyiben mutat összhangot az írott forrás vallomásával. Ezt megállapítani nem a Regino-szöveg filológiai vizsgálójának a feladata." Szádeczky-Kardoss 1993, 233; vö. Olajos 2004, 115–117. Az pedig nyilvánvaló, hogy Pannonia nem lévén pusztaság, a hozzá hasonlónak említett Avaria sem lehetett az még akkor sem, ha a pannóniai 9. századi falusi vagy templom körüli temetők alapján semmiképpen sem lehet a fenntartóik nomád életformájára következtetni.

35 Bóna István szerint „Krum [bolgár kán (803–814)] 803–804. évi pusztító hadjárata végzetes csapást mért az avarság keleti felére. Az Al-Dunától északra elterülő síkságot bolgár végekké, gyepűvé változtatta", amely a bolgárok és frankok, illetve a bolgárok és morvák között nagy kiterjedésű lakatlan pusztaság volt: Bóna 1984, 343, 370, 372. Kristó Gyula szerint az avar államiság megszűnt ezen a területen, s „Szent István kori adatból visszakövetkeztetve gondolhatunk csak arra, hogy a dél-erdélyi bolgár államiságot az 1010-es évekig nem sikerült a magyaroknak felszámolniuk". Mégis a 10. századi lelőhelyekkel jelzett magyar népesség is megtelepült Dél-Erdélyben: Kristó 1980, 160, 167. Gyér lakosságú senkiföldjét értett az avarok pusztaságain: Madaras 1993, 27.

évszázadokon át használt késő avar kori temetőkhöz tartozó települések lakóival, akik – akár a pannóniai és felvidéki példák alapján is, továbbá a hadjáratok természetéből következően – nem pusztulhattak el mindannyian a háborús eseményekben,[36] vagyis mind a településeik, mind a hozzájuk tartozó temetők megélhették vagy túlélhették még a 895-ös évet is. Nagyon fontos, hogy így vélekedett a tiszafüredi, legnagyobb teljesen feltárt temető (2:24) ásatója és közreadója, Garam Éva is.[37] Az avar kori lelőhelykataszterben a hasonló temetőknek egyelőre alig találni nyomát,[38] a bizonyára egyre inkább elszegényedő mellékletegyüttesű, csaknem keltezési lehetőség nélküli, jobbára csak részlegesen feltárt és csak jobb híján említett lelőhelyek között. A 9. század végiként 09/2–09/4, 09/4 módon[39] jelzett temetők vagy temetőrészletek – Bélapátfalva, Garabonc I., Nagyrada, Zalaszabar-Dezsősziget (2:11, 13, 17, 26) – között csupán a bélapátfalvi (2:11) nem pannóniai, a 10. századba is benyúlóként (pl. 10/1 jelzésű) bemutatott keszthelyi és vörsi lelőhelyeknek (2:15, 42) pedig mindegyike az.[40] Így a Dunától keletre 9. századinak jelzett, többségében csupán temetőrészletek meglepően csekély száma valószínűleg a nem teljes feltártságú lelőhelyek keltezésében tükröződő bizonytalanságot mutatja,[41] pedig az embertani vizsgálatok is a késő avar kori és a kora Árpád-kori lakosság közötti – folyamatosságában egyelőre nem bizonyítható – kapcsolat szükségszerű feltevését eredményezték.[42] A kapcsolat létrejöttét a 9. századi avar történelemre vonatkozó összes forrás elemzését követően Olajos Teréz a következő módon tekintette bizonyítottnak: „Hol és mennyivel élte túl a Közép-Duna-medencében a 800 körüli éveket az avarság? Erre a kérdésre a korábbiakban ismertettük valamennyi számba jöhető görög és a legfontosabb latin források válaszát. Eszerint a Dunántúlon legalább a 870-es évekig, a magyar Alföldön Árpád honfoglalásáig, Horvátországban pedig a 950-es évekig éltek avarok. Az avar népesség lélekszámára vonatkozóan azonban még csak megközelítő adatot sem kapunk az írott források szerzőitől, be kell érnünk a relatív tájékoztatással. Bíborbanszületett híradásának szövegezése nem hagy kétséget afelől, hogy a horvátokhoz viszonyítva az avar népmaradvány a kisebbséget jelenthette. A *Conversio* különböző leírásai számos egyéb forrással összhangban azt sejtetik, hogy a Frank Birodalom Pannonia Superior tartományában is a szláv lakosság volt a domináns. Egyedül Regino közli a nomadizáló avarokról, hogy őseink érkezésekor az Alföld északi és középső részét feltehetően önállóan lakták. Nem biztos, de valószínű, hogy a *Fuldai Évkönyvek* egykorú bejegyzései ezért használják a honfoglalás 894-es prelúdiumától 900-ig a magyarokról szólva az »avarok« *(Avari)* népnevet is, mert ekkor a magyarság egy része, majd zöme az avarok pusztáin tartózkodott, s az ott talált avarokkal együtt kezdte meg a kalandozásait. 900 után azonban, amikor a Dunántúlt is birtokba vették őseink, s így letelepedésük centruma immár nem elsősorban az avarok lakta pusztákon volt, az *Annales Fuldenses*ben csakis az *Ungari*

36 „A IX. századi források »hallgatása« az alföldi avarokról korántsem jelenti azok teljes pusztulását, legfeljebb politikai aktivitásuk csökkenését. Fontos hangsúlyozni, hogy az avarok politikai hatalmának megsemmisítését el kell választani az avarság megsemmisítésének lehetőségétől.": Szalontai 1987–1989, 328.

37 Garam 1995, 430. Megjegyzésre érdemes, hogy az avar leletkataszterben a temető még (07/3–09/1 = 650–825) sematikus keltezéssel szerepelt: ADAM 2002, I: 380.

38 Szentpéteri József volt szíves rákeresni erre az 1993-ban lezárult anyaggyűjtésű, hézagpótló jelentőségű ADAM digitális állományában, és a tanácsai alapján elhagytam a katalógus 09 *(Datierung [nach Jahrhundert/Quartal])* rovatában a 9. századot is elérő keltezésű lelőhelyeket (pl. 07–09, 07/1–09/1, 07/4–09/1, 08–09/1, 08/4–09/1, 08–09, 09/1–09/2, 09), s csak a 9. század végiként (09/4) vagy a 10. századba is benyúlóként (pl. 10/1) jelzetteket tekintettem át. Kár, hogy a lelőhelyek keltezési variációk szerinti csoportosítása a kötetben nem jelent meg.

39 Tehát a 9. század 2–4. negyedére keltezetten.

40 Itt jegyzem meg, hogy a sematikusan 850–925 közé keltezett (09/3–10/1) 55 síros zalavár-rezesi temetőrészletet – ADAM 2002, I: 428. – Szőke Béla Miklós és Ritoók Ágnes javaslatára kihagytam a listámból, vö. 2:26 után.

41 Hasonlóan vélekedett Szőke Béla Miklós is, miután megállapította, „hogy a történeti, nyelvészeti és régészeti források egyik csoportja sem támaszt alá olyan elképzelést, miszerint a Nagyalföld a 9. század elején a dunai-bolgár hódítás áldozatául esett, majd a 9. század folyamán helyőrségekkel ellenőrzött bolgár gyepűvidékként szolgált volna. ... Miután nyilvánvalóvá vált, hogy a 9. századi Alföldet lényegében változatlan összetételben a korábbi századok lakossága népesítette be, kísérletet [kell tennünk] arra, hogy az avar kori emlékanyag módszeres rendbetételével meghatározzuk, melyik az az emlékcsoportja, mely az avar történelem írásos forrásokban már nyomon nem követhető kései időszakából származik.": Szőke 1993, 40–41; hasonlóan: Szőke 1994, 83. Véleményéhez csatlakozott: Költő–Szentpéteri 2001, 119–120.

42 Éry Kinga vizsgálatai szerint a Duna–Tisza közének avar kori alacsony (rövid és széles) agykoponyájú europid, europo-mongolid népessége a 9. századi gyepű létrehozásakor eltűnt (kitelepítették, szétszórták), míg a Tiszántúl különféle koponyaformájú avar kori lakosai közül az europid hosszúkás koponyájúak továbbélése a kora Árpád-korban kimutatható. Az Alföldön általános kora Árpád-kori hosszúfejű, europid népesség viszont nem lehet leszármazottja az itteni honfoglaló magyaroknak, mert annyira elüt tőlük, elődeiket a késő avar kori hosszúfejű europid népességben lehet sejteni. „Legkevésbé az látszik valószínűnek, hogy ez a népesség a honfoglalás után került az Alföldre, hiszen nagyobb tömegű lakosság 10. századi betelepítéséről sem írott, sem régészeti források nem szólnak. De nem látszik igazolhatónak az a feltevés sem, hogy e hosszúfejű, europid népesség a honfoglalókkal együtt érkezett a Kárpát-medencébe, – Lipták szerint mint a honfoglalók köznépe –, temetőikből ugyanis ... hiányzik a honfoglalókra, illetve a 10. század elejére utaló, a folytonosságot tanúsító leletanyag. A leginkább valószínű az lehet, hogy ezen Árpád-kori népesség ősei, már több nemzedékkel a honfoglalás előtt a Kárpát-medencében tanyáztak, amire egységes embertani képük és gyaníthatóan jelentős lélekszámuk is utal.": Éry 1993, 45–46.

népnév szolgál a magyarok jelölésére. Az Alföld avar lakói a magyarságba olvadva tűntek le végleg a történelem színpadáról."[43]

IIIb. típus: Késő avar kori temetők területén feltárt 10–11. századi sírok

Hiába van a lelőhelyeknek egy kis csoportja, ahol késő avar kori temető területén 10–11. századi sírokat is találtak, mert az elemezhető esetek egy részéről – Balmazújváros, Gellér, Gyönk, Győr, Gyulavarsánd, Kiszombor, Perse, Pozsony, Visznek (2:27, 29–32, 34, 36–37, 41) – kiderült, hogy nem lehet a késő avar kori továbbélés bizonyítéka, s bár a szarvasi és vörsi temetőnél ez nem zárható ki (2:38, 42), jelenleg inkább mégis elutasított.[44] A leghatározottabban Bóna István érvelt, aki áttekintette a „közös avar–magyar" temetők helyzetét, megállapítván, hogy nyilvánvalóan „nem lehetett kapcsolat az ugyanazon lapos dombon a 7. században temetkező avarok és a három-négyszáz évvel később ugyanoda temetkező magyarok között (Kiszombor, Gyulavarsánd [2:33, 32]), még akkor sem, ha sírjaik-temetőik gondosan kikerülik egymást (pl. Rácalmás-Göböljáráson [2:78]). A 8. század végén, vagy legkésőbb a 9. század első harmadában felhagyott késő avar temetőknek sem »folytatásai« a területükön feltűnő 10–11. századi magyar sírok. Akkor sem, ha a sírok tájolása nagyjából hasonló (Dévényújfalu [–], Alsógellér, Gyönk [2:29–30]), még kevésbé, ha a magyar sírok ellentétes irányítással »csatlakoznak« az avar kori temetőhöz (Győr [2:31]), avagy sekély, eltérő tájolású sírjaik mintegy felülrétegezik az avar temetőt (Visznek, Alsógellér, Perse [2:41, 29, 36]). Egyértelmű, önálló magyar felülrétegeződés van az újabban az avar továbbélés bizonyítékai közt emlegetett vörsi temetőben [2:42] is, a 34 ritkán-lazán elszórt sírból álló 10–11. századi magyar temető a korábbi 8–9. századi nagy temető csaknem *teljes* területére kiterjed. Az Alföldön két esetre szokás hivatkozni. Az egyikben egy-két magyar sírt ástak be a 8–9. század fordulójának gazdag avar temetőjébe (Hortobágy-Árkus [2:27]), a másikban a 9. századi avar lakosság koldusszegény kis temetőjében tűnik fel két későbbi magyar temetkezés (Szarvas-Kákapuszta [2:38]) a vízjárta síkságból kiemelkedő Kettőshalom tetején. Talán a legközérthetőbben a szlovák nógrádi Perse (Prša)–Bércdűlő nevű kis dombjának [2:36] története magyarázza meg a régészetben egyáltalán nem ritka hasonló »véletleneket«. A dombon először az 5. század közepén nyitott mindössze 9 temetkezésig eljutó sírkertet egy átmenetileg itt megszálló germán (szvéb) csoport. Kereken 200 évvel később, a 7. század vége felé, a germánok rég nem látszó sírjaira *merőleges irányban* avarok kezdenek temetkezni, s a 8. század második feléig 80–90 síros »klasszikus« griffes-indás temetővel borítják be a domb közepét. Ezután ismét hosszú szünet következik. 150 évvel később, a 10. század közepén egy gazdag honfoglaló magyar család négy tagjának sírjait ásták rá merőlegesen a már biztosan nem látszó avar sírokra. A meglepetést a befejezés okozza, az egykori avar temetőt újabb 100 évvel később részben felülrétegző, részben látszólag »folytató«, az avarokkal azonos tájolással temetkező magyar falusi lakosság kis temetője az I. Andrástól I. Lászlóig terjedő évtizedekből. Velük ér véget a Bércdűlő »története«."[45] Külön említem meg a téma vonatkozásában kevéssé közölt és értékelt azon Csongrád megyei lelőhelyeket, ahol avar és magyar leletek egyazon területen (Deszk-T, Kiszombor-F, -Jakos, Szeged-Makkoserdő, Tápé – 2:28, 33–34, 39–40), sőt egymást felülrétegezetten (Klárafalva-B – 2:35) megfigyelt előkerülését figyelték meg.

Jelenleg tehát a késő avar kori lakosság – egyébként általam valószínűnek tekintett, s minden cáfoló igyekezet ellenére régészeti alátámasztásra váró – tömeges továbbélését a hasonló több-kevesebb síros betemetkezésekkel nem lehet bizonyítani.[46] A bizonyítás a jövő feladata kell legyen a 9. századba (minél későbbi keltezhető évtizedeibe) is átnyúló használati idejű temetők teljes feltárásával, amelyek embertani anyagának kapcsolatait nem a kora Árpád-kori magyarok általánosan értékelt jellegzetességeivel, hanem a 10. század elején megnyitottnak tekinthető falusi temetők konkrét csontmaradványaival lehetne kimutatni. Mindemellett megélhették a 10. századot a Bodrogközben feltárt hamvasztásos és csontvázas temetőket egyaránt fenntartó szláv települések lakói is.[47]

43 Olajos 2004, 118. A továbbélés ilyen vázolását – noha néhány apró részletével nem értek egyet – alapvető jelentőségűnek tekintettem.

44 „Azoknál a lelőhelyeknél ... ahol ez idáig egyáltalán felmerült a közösen használt temetkezési hely lehetősége (gyanúja), legtöbbször – parázs viták után – az az álláspont kerekedett felül, hogy a honfoglalás- vagy kora Árpád-kori temetkezésekre jóval a késő avar kori temető felhagyása után került sor, tehát kontinuitásra nem is gondolhatunk.": Költő–Szentpéteri 2001, 120.

45 Bóna 1996, 39–40.

46 „Olyan temetkezési helyet, amelyet mind az avar, mind a magyar népesség egyaránt használhatott, csak néhányat ismerünk. Az újonnan jött magyarság ezek szerint döntő többségben új temetkezési helyet nyitott, így ezzel sem alkalmazkodott a korábban itt élt népesség temetkezési szokásaihoz.": Költő–Szentpéteri 2001, 120.

47 Nagyobb temetőfeltárás csak Királyhelmecen (Zemplén m.; Královsky Chlmec, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk) és Topolókán (Zemplén m.; Topolovka, okr. Humenné, Košický kraj, Szlk) folyt. „A királyhelmeci temető sírjainak nagy részét a 8–9. századra keltezi az ásatója, néhány esetben azonban valószínűnek tartja, hogy a 9. század végén, a 10. század elején emelték a halmot. Topolókán a 10–11. századi keltezést is megengedik a leletek.": Révész–Wolf 1993, 108. További lelőhelyeket, köztük a fentebb említett bélapátfalvi temetőt is felsorolta: Mesterházy 1996a, 868–871.

III. 10–12. SZÁZAD
A HONFOGLALÁS UTÁN MEGNYITOTT TEMETŐK

Előzetesen a települések és a temetők felismerhetőnek vélt kapcsolatáról

Amikor hozzákezdtem a 10–11. századi temetőtípusok meghatározásához, a templom körüli temetők nélkül vizsgált 10–12. századi temetőfajtákat a korabeli gyakorlathoz alkalmazkodva olyan alapon igyekeztem elkülöníteni és elnevezni, hogy a fenntartóik milyen hosszú ideig lakták a településüket.[48] Ugyanis magától értetődőnek tűnt, hogy a társadalomtörténeti szempontú értékelésük alább bemutatott eltérései ellenére, bizonyos temetők közös vonása, a csekély sírmennyiség, rövidebb idejű, valószínűleg csupán néhány évtizedes egy helyben lakásra vall, míg a nagy sírszámú sírmezők hosszabb, akár több évszázados megtelepülésre utalnak. Ezt a kettősséget a szállások[49] és a falvak szembeállításával kíséreltem meg megmagyarázni: „A szállások a kevésbé állandó, ideiglenes, egy vagy egynéhány emberöltőn át fennálló települések, sőt voltak rövidebb, néhány éves élettartamra visszatekintők is. Lakóik főképp állattartással foglalkoztak,[50] éppen őket igyekezett I. (Szt.) László és Kálmán király helyben maradásra bírni, amikor törvényeikben megtiltották a falvak vándorlását. Az egy-két emberöltőn át fennmaradt szállások[51] közé soroljuk azokat a feudális szolgatelepeket, *praediumokat* is, amelyeken az ún. nagy szétrajzás, a nemzetségi-családi birtokok felosztása után egy-egy birtokos alávetettjeiként dolgoztak a *servusok* és *libertinusok*.[52] Ezen néhány házas földművestelepek, falumagok némelyike később valóban falu lett, mások örökre eltűntek a föld színéről. A szállások és a falvak között nemcsak a földműves szolgatelepek képezték az átmenetet, hanem azok a nagy kiterjedésű, laza szerkezetű, főként a folyók mellett hosszan elhúzódó, lazán összefüggő szállások vagy falvak, amelyek lakossága még mindig könnyen elhagyta lakóhelyét... Azok a települések, azaz a falvak, amelyeknek lakossága leginkább földműveléssel foglalkozott, állandó lakhelyek lettek, több évszázadon át fennálltak, a középkor legmeghatározóbb településtípusát képezték...”[53] „Az államalapítás utáni évszázad írott forrásai már a nomadizmus teljes hiányát tükrözik, ebbe azonban egy kissé a Ny-európai származású vagy műveltségű fogalmazóik szemlélete is belejátszhatott. Így I. (Szt.) István és I. (Szt.) László törvényeiben vagy a 11.

48 A gondolatot Bóna Istvántól kölcsönöztem, aki az általa elkülönített katonai temetőkről (lásd alább a IV. típusnál) írott összefoglalását a következőkkel zárta: „Egészen más, normális képet mutat az összes többi honfoglalás és államalapítás kori temető, illetve temetőtípus – bár a temetőtípusokat újra kell majd vizsgálni. Gyakoriak ugyanis a 30 síros, valamint a 80–100 síros köznépi, illetve vegyes középrétegbeli + köznépi temetők, amelyek keletkezését és megszűnését tisztázni kell. Nagyon különböző méretű és élettartamú falvakhoz tartoztak a teljesen feltárt 10–11. századi köznépi-falusi temetők is. Csak az a biztos, hogy valamennyi említett temetőtípusban ugyanolyan sírleletek fordulnak vagy fordulhatnak elő.”: Bóna 1997, 1457. *„Ein ganz anderes, normales Bild zeigen alle übrigen Gräberfelder und Gräberfeltypen, – wenngleich man die Gräberfeldtypen neuerlich untersuchen müßte. Es gibt darunter nämlich häufig Gräberfelder des Gemeinvolkes bzw. gemischte Gräberfelder – der Mittelschicht und des Gemeinvolkes – mit 30 oder mit 80–100 Gräbern, nach deren Entstehungs- und Auffassungsgründen geforscht werden sollte, da keiner dieses Gründe klar ist. Zu Dörfern sehr unterschiedlicher Größe und Lebensdauer gehörten auch die vollständig freigelegten Dorfsgräberfelder des Gemeinvolkes aus dem 10.–11. Jahrhundert. Gewiß ist nur, daß in sämtlichen Gräberfeldtypen die gleichen Funde vorkommen oder vorkommen können.”*: Bóna 1997a, 357.

49 Természetesen elkülönülten a 13. században beköltözött kunok nomád jellegű szállásaitól, amelyekhez köznépi szállástemetők kapcsolódtak, gyakran a félig-meddig romos templomok és cintermük Árpád-kori előzményére létesítve. Ezek a szállások a 14. században a magyar falvakhoz hasonló falutelepülésekké alakultak, amelyekhez a szállástemetők templomromjainak rendbehozásával vagy új templom építésével alakították ki a keresztény templom körüli temetőt. Utóbbiaknak a kortárs magyar temetőkéhez képest mellékletekben való bősége a kun és jász műveltség pogányból a kereszténybe való átmeneti jellegével magyarázható: Hatházi 2004, 190–200.

50 A törzsi, nemzetségi keretek között élő, az állattenyésztést és földművelést foglalkozásként egyaránt folytató, gyakran félnomádnak nevezett népek téli és nyári szállást létesítettek, amelyek közül „az előbbi szolgált hosszabb ideig tartó lakhelyül, ahol a családtagok (asszonyok, gyermekek, öregek) éltek, ehelyütt földművelést is folytattak, az utóbbit ideiglenes tartózkodási helyként használták, addig maradtak ott, amíg az állatok felélték a környező legelőket.”: Blazovich 1994, 615. A félnomád életmódú magyarok „csak tavasztól őszig követték nyájaikat, és voltak állandó, téli szállásaik is művelt földekkel körbeölelve. E gazdálkodási mód alapját a 9. századi magyarság természeti környezete, a ligetes steppe képezte. A honfoglalás után a Kárpát-medence földrajzi környezete is a tartós letelepedés irányába hatott.”: Takács 1994, 207. A szabad állapotú magyarok, a *liber*ek „gazdasági hátterét az adta meg, hogy ... önálló egzisztenciájúak voltak. Földbirtokukat legtöbbször a rokoni közösség többi tagjával együtt közösen birtokolták és használták.”: Draskóczy 1994.

51 „Ezen földművelő szolgatelepek *(praediumok)* többsége sem állt fenn egy-két emberöltőnél tovább. Ha lakóik továbbköltöztek, nem hoztak létre újabb szállásokat, hanem egy, már meglevő nagyobb településre költöztek, vagy visszamentek eredeti lakóhelyükre.”: Blazovich 1994, 615–616.

52 A 11. században még használt magyar nevük az ismeretlen eredetű *ín 'servus'*, a 12. századtól 'szolga'. A *servus* az alávetett népesség legnagyobb lélekszámú csoportja volt, amelyet a korai magyarországi törvények élesen szembeállítottak a *liber*nek 'szabad'nak nevezett szabad magyarok összességével, ezért tiltották a szabadnak szolgasorba vetését, a szabadok és a szolgák házasságát. A 11. században a felszabadított szolga teljes szabadságot kapott, *libertus, libertinus* lett, de a 12. század elejétől „azokat a servusokat jelölték e néven a világi földesurak birtokain, akiket a házi gazdaságok átalakítása során földre ültettek. Az úr tulajdonában maradtak, el lehetett őket adni, de önállóan gazdálkodtak. Elismerték házasságukat és lehetőségük volt az önmegváltásra.”: Draskóczy 1994; vö. Draskóczy 1994a; Draskóczy 1994b.

53 Blazovich 1994a, 667.

századi adománylevelekben a közrendűek lakóhelyeként kizárólag rögzített határokkal rendelkező falu *(villa)* tűnik fel... [A] falunak már volt vezetője: a falunagy, későbbi nevén bíró *(villicus)*... Ekkor még volt legelőváltás, de az már csak egy-egy falu rögzített határain belül folyt. Immár nem az egész lakosság, hanem csak egy része követte tavaszonként az állatokat a legelőre... I. László és Kálmán király azon törvénycikkét, amely megtiltotta a falunak, hogy temploma mellől eltávozzon, úgy magyarázhatjuk, hogy e korban még a téli szálláshely, azaz maga a falu is elmozdulhatott, vagyis az állatoknak tavasztól őszig terjedő kihajtásán túl, az egyre inkább faluvá váló téli szállást is időnként továbbköltöztethették lakói, nyilván azért, mert a településen belül tartott ún. kezes állatok trágyázta föld magasabb terméshozamokat ígért, mint a feltört legelő. E mozgás azonban nem jelenthetett teljes elvándorlást, inkább csak egy-egy falu határán belül folyhatott parlagváltó rendszerben."[54]

Az alábbiakban tehát az egyes településekhez tartozó temetőket két csoportra véltem elkülöníthetőnek, illetve különíthettem volna el, amennyiben mindegyiküket teljesen feltárták volna. Azonban legfeljebb a kisebbségük volt ilyen, a többség ugyanis csak kisebb-nagyobb temetőrészletnek bizonyult, vagyis a megfigyeléseimet csupán erre a kisebbségre vonatkoztathattam, ami annyit mégis lehetővé tett, hogy vázlat, és nem monográfia jellegű munkámmal egyáltalán előállhassak.

Az köztudott, hogy a honfoglalást követő évszázad magyar pénzeket értelemszerűen nem tartalmazó temetőinek rendszerezése a használati idejük megállapításának nehézségei miatt körülményes. Ez a megállapítás a honfoglaló magyarok és a helyben talált lakosság temetőire egyaránt vonatkozik, olyannyira, hogy vitás esetekben még ma is Hampel József alapvető megállapításaira szokás hivatkozni.[55] Magam az alábbiakban a lehetőleg teljesen feltárt temetők sírmennyisége és az ebből, valamint a mellékleteikből következő használati ideje alapján kíséreltem meg a fenti módon megkülönböztetett szállásokhoz, illetőleg falvakhoz tartozó temetőket szétválasztani szállási és falusi temetőkre. Szállási temetőknek a honfoglaló magyarok rövidebb, mindössze néhány évtizedes 10. századi helyben lakásához tartozónak feltételezett, kisebb sírszámú, akár már a honfoglalást követően létesített nyughelyeket tekintettem (IV. típus), míg falusi temetőnek a hosszabb ideig lakott településekhez tartozónak sejtett, és egymástól lényegesen eltérő, de a szállásiaknál általában jóval nagyobb sírszámú, temetőket neveztem, amelyek a minden nehézség ellenére meghatározható vagy csupán becsült használati idejük szerint kényszerítő erővel további típusokra tagolódtak: az esetenként kimutathatatlanul, de logikailag elfogadhatóan akár 895-től, de mindenképpen a 10. század első felének korábbi-későbbi évtizedeitől a század végéig, vagy legfeljebb a 11. század néhány első évtizedéig használt, a többiekénél kisebb sírszámú falusi temetők (V. típus), az előzők minden kezdeti változatával egyidejűleg megnyithatott és a 11. század vége, legfeljebb pedig II. (Vak) Béla halála (1131) között működtetett, s általában a legnagyobb sírszámú falusi temetők (VI. típus), végezetül pedig a 10. század második felében, utolsó vagy a 11. század első évtizedeiben létesített és nagyjából az előző típusúakkal egy időben felhagyott, közepesen nagy sírszámú falusi temetők (VII. típus).

Még néhány szót a sokszor említett sírmennyiségekről, amelyek típusonkénti határtékeit a feltétlenül oda sorolandó teljesen feltárt lelőhelyek sírszámához szabtam. Így a IV. típusú szállási temetőket néhányszor tíz, legfeljebb 60-80 temetkezés alkotja, az V. típusú falusi temetőket mintegy 100-120,[56] a VI. típusúak a min. 246/269 (2: 68, 71) és 1130 (2:74) sír között, végezetül a VII. típusúak a min. 64/90 (2:118, 97) és 553 (2:84) temetkezés között. Természetesen a település nagysága, temetőjének évtizedes használati ideje, valamint a feltártság valóságos mértéke mind olyan tényező, amely a tisztánlátást befolyásolja, de azt sem szabad elfelednünk, hogy csupán a rendelkezésre álló adatokkal számolhatunk és módszerekkel dolgozhatunk. Végezetül az is megemlítendő, hogy a szállás és a falu mellett számos kisebb települési típus létezett,[57] ezek bármelyikének a temetőkhöz való kapcsolása még a két „főtípusnál" is reménytelenebbnek látszik, ezért az alábbiakban a csak fenti megkülönböztetéssel éltem a kisebb, nagyobb és nagy temetők között. A fentiek mellett a hagyományos

54 Takács 1994, 207–208. Az természetesen magától értetődik, és egyben régészetileg megítélhetetlen, hogy a fenntartott temető környékén a falu akár körben is mozoghatott, ha csak gazdasági okból, pl. a föld kimerülése vagy legelőváltás miatt kisebb távolságra kényszerült odébb költözni, nem pedig politikai okból kényszerítették áttelepülni a lakóit. Ilyen „körmozgás" esetén a temetőt folyamatosan megtarthatták, s már ezért sem valószínű László Gyula feltevése, miszerint a Budapest körüli magányos sírok vagy kis temetők a téli és nyári szállás váltogatásából következő temetőváltogatás jelei, de a kétféle szállás megléte sem igazolható régészetileg a honfoglaló magyaroknál: Mesterházy 1996, 775–776.

55 Kutatástörténeti összefoglalót adott: Langó 2007, 83–90.

56 Hitelesen feltártan 77–105 sír között (2:56, 48), mert egyelőre nem különítettem el tőlük néhány jóval nagyobb, 140, 215 és 269 sírszámú lelőhelyet (2:45, 44, 50), amely egy másik ismertetőjegy: a magyar veretek hiánya következtében ide tartozónak látszik, bár minden nem teljesen feltárt temető esetében jogos a kétely, hogy az elpusztított, vagy földben maradt sírmennyiség és leletek akár VI. típusúvá is tehették volna őket!

57 A települések egyéb típusait – téli szállás, nyári szállás, tanya, telek, terra, predium stb. – ebből a megközelítésből nem vehettem figyelembe, vö. Laszlovszky 1986. Baráti beszélgetésben Takács Miklós arra is figyelmeztetett, hogy a 10–11. században helyesebb volna a falu helyett a „faluszerű település" megnevezést használni, de tanácsát követve az általam ajánlott temetőtípusnév még nehézkesebbé vált volna.

értelemben használtam a „templom körüli temető" megnevezést, de az ide sorolható lelőhelyek közül elsősorban a 9–10. században is létezőkre szorítkoztam, mert a 11–12. századiakat önálló tanulmányban vizsgáltam.[58]

Említésre érdemes, hogy a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetét felvázoló Kürti Béla, aki a szegedi és hódmezővásárhelyi múzeum törzsanyagának kataszterszerű gyűjtésére támaszkodott, a korszak temetőit és leleteit az alábbi három csoportra osztotta: 1. Sírok és temetők a 10. századból, 2. Folyamatos temetkezések a 10–11. századból, 3. A 11. században induló temetők.[59] A három csoport mindkettőnk hasonló megfigyeléseire épült, ezért jól egyeztethető a magam szállási és 10. századi falusi (IV–V.), 10–11/12. századi falusi (VI.) és 11. századi falusi (VII.) típusaival, tehát mintegy a munkám előzményeként is tekinthető. Más kérdés, hogy Kürtinek a településtörténeti célja miatt minden lelőhely – többségében temetőrészlet és szórványlelet – anyagát „kötelezően" be kellett sorolnia valahová, ezért végül össze nem hasonlítható eredményeink keletkeztek.

Végezetül még egyszer hangsúlyozni kívánom, hogy jelen munkám mindössze vázlat, s egyben ajánlója egy monográfia témájának. A sok lelőhely közül ugyanis ki kell gyűjteni a teljesen feltárt, vagy nagyjából annak tekinthető kis és nagy temetőket, mert a használati idejükre vonatkozó következtetéseket jószerint csak ezekből lehet levonni. E temetők és az őket használó közösség településeinek kapcsolata csupán eszmei, hiszen nehéz meghatározni az egy-egy temetőhöz tartozó egy vagy több települést, amely ha fel is bukkant, általában ugyancsak részben feltárt, s a temetővel párhuzamos, akár évtizedes pontosságú létezésének keltezése gyakorlatilag elképzelhetetlen. Nem véletlen, hogy az általam ajánlott temetőtípusok alapján a hozzájuk rendelt településeken folytatott gazdasági tevékenység megkülönböztetésére semmiféle következtetést nem vontam le, mert talán nem is vonható le.

IV. TÍPUS: MAGYAR 10. SZÁZADI SZÁLLÁSI TEMETŐK

Bevezetésként arra szeretnék utalni, hogy ezúttal eltekintettem a bizonyára több száz alkalommal kutatott és bőségesen tárgyalt temetőtípus lelőhelyeinek felsorolásától. Kivételt alább csupán akkor tettem, amikor azokat a férfi többségűként kezelt sírmezőket tekintettem át, amelyekről Bóna István úgy vélekedett, hogy a 10. század első harmadában katonai őrállomásként létező településekhez tartoztak (3). Tartózkodásomnak gyakorlati okai voltak. Dacára e temetőtípus mindenképpen csekély, feltétlenül száz alatti, sőt inkább csupán néhányszor tízes sírszámának, az utóbbi idők kutatásait leszámítva igen kevés esetben lehetett megállapítani a feltártságuk mértékét,[60] a keltezésüket pedig leginkább csak megbecsülni lehetett az idegen érméik jobb-rosszabb értékelésére támaszkodva.[61] Pedig a keltezésnek ennél a temetőtípusnál különösen nagy jelentősége volna, hiszen nemcsak az egyes sírmezőinek a megnyitását és a bezárását kellene megalapozottan korhatározni, hanem az alábbi, makacsul visszavisszatérő kérdésben is ilyesféle korhatározás alapján lehetne ismételten állást foglalni.

Külön tanulmányt igényelne annak a gondolatnak a visszafelé történő nyomon követése, hogy a honfoglaló magyarok már a 9. század közepén beköltözhettek a Kárpát-medencébe. Magam véletlenül Dienes István (1929–1995) ötletével találkoztam először, aki 1986-ban felvetette, hogy a Nyírségben akár már 895-ben, sőt 20-30 évvel korábban is létesülhettek fejedelmi

58 Lásd ugyanebben a kötetben: Kovács 2013.

59 Kürti 1994. Ugyanebben az évben megjelent testvér-tanulmányában pontosította a csoportjainak meghatározását: 1. „A 10. században indult és még I. István trónra lépése előtt lezárult temetők, magányos sírok és szórványleletek"; 2. „A 10–11. század folyamán folyamatosan használt temetők"; 3. „A 10. századi előzmény nélkül a 11. században induló temetők": Kürti 1994a, 162.

60 Nem tartottam kegyeletsértőnek, ha a teljes feltárásra való törekvést Fettich Nándor és Szabó János Győző próbálkozásait követően elsősorban Dienes István személyéhez és az őt követő generációkhoz véltem köthetőnek. Korábban a leletmentő jellegű ásatásokat a „kiszálló" szakember terepi körülményei határozták meg: a költségeket viselő, az ellátást, a szállítást és a munkásokat biztosító helybéli előkelőség, pap stb. támogatása, ettől és az időjárástól függött leginkább a munka hossza, a gazdagabb leleteket nyújtó temetőkben tovább, esetleg az akkori elképzelések szerinti teljes feltárás eléréséig (de pl. csak kutatóárkokkal) ástak, a szegényebbekben ötletszerűen hagyták abba a munkát. Az ásatás fő tereppontjainak visszakereshető módon történő bemérésére, temetőtérkép készítésére, s azon az ásatás határainak bejelölésére és közlésére legalább egy évszázadon keresztül nemigen került sor, ezért e temetőtípus lelőhelyei többségének feltártságát inkább részlegesnek ítélhetjük; erről alább, a „katonatemetők"-nél.

61 A szállási és falusi temetők kezdetének, pontosabban 10. századi sírjainak, illetőleg a falusiak még nem-magyar érmés részletének keltezésében az idegen pénzek játszanak jelentős szerepet, amelyek általában a kibocsátó uralkodó, püspök stb. első hivatali évétől, a muszlim dirhemek esetében pedig a megjelölt verési évtől számított *terminus post quem (tpq.)* évet jelzik. Ettől kezdve a helyi pénzforgalomban töltött idő, majd a magyar tulajdonos általi megszerzés, esetenként a bizonyítható tulajdonosváltás és a hazai használati idő együttes hosszúságát csak becsülni lehet, vagyis a földbe kerülés ideje konkrétan nem határozható meg, vö. Kovács 2011, 90–95.

szálláshelyek,[62] azaz kimondatlanul ugyan: temetők is, éspedig a kalandozások zsákmányából sírmellékletként elsősorban pénzekkel jelzett szállási temetők. Mindössze két évvel később, Mechtild Schulze-Dörrlamm, majd 1991-ben Mesterházy Károly is bizonyíthatónak tekintette a magyarok legalábbis részbeni 862 táján történt beköltözését.[63] A feltevést többen elutasították,[64] de a legújabban ugyan csupán logikai indoklással ismét felmerülvén,[65] újra komplex vizsgálatot igényel.[66]

A rövid kitérőből visszatérve a falusiakénál jóval kisebb sírszámú szállási temetőkre, ezek szembetűnő fő vonása az, hogy a bennük ásott sírokban hagyományozódtak ránk őseink jellegzetes temetkezési szokásai, valamint maradt meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmékkel a lehetőségek szerint legjobban, elsősorban a *tpq.* alapján keltezhető tárgyi anyaga. Mindezek összességéből egyetlen sajátosságra, a temetőik csekély, 25-50-75-ös sírszámára összpontosítva elkerülhetetlen volt annak a felismerése, hogy önálló temetőtípussal van dolgunk, amelynek a fenntartói a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek arrébb, felhagyva a régi temetőjükkel, s újat nyitva az új helyen.

Ez az állítás azonban természetesen csak magát a folyamatot vázolja, lelőhelyek láncolatával egyelőre nem lehet alátámasztani, hiszen még e kis temetők között is kevés a teljesen feltárt, a kezdetük és végük évre/évtizedre pedig általában nem keltezhető. Nemhogy egy-egy temető megnyitásában, hanem általánosságban a honfoglaló magyarok első generációja hagyatékának a meghatározásában sem alakult még ki egyetértés,[67] ezért leginkább logikai kényszerűség, hogy a honfoglalóknak a 895. évi beköltözésüket követően számos helyen azonnal temetőt kellett nyitniok. Arra is ritkán adódik támpontunk, hogy az egy-egy temető használatát felhagyó település lakói hová, milyen irányba és távolságra távoztak, azaz csaknem lehetetlen megbecsülni egyazon közösség 10. századi szállásainak számát. Egy „korai", 895

62 „A rangos régészeti anyag láttán nem tartjuk kizártnak, hogy itt a Nyírségben legkésőbb a honfoglalás táján, tehát 895-ben de akár már két-három évtizeddel korábban (ne feledjük: a honfoglalást megelőzően már feltűnnek a magyar lovascsapatok a Kárpát-medence nyugati végén!) épp itt létesültek a legelső udvarhelyek a besenyőktől fenyegetett magyar fejedelmek számára... Amikor aztán 900-ban vagy azután a kündü és a gyula méltóságot viselő fejedelmeik továbbköltöztek az ország szívébe, ezek a legkorábban kiépült rangos udvarhelyek hamarosan a trónvárományos Árpád-házi hercegek birtokába kerültek. E helyeken az egész X. század folyamán a trónutódokhoz illő katonai elemek állomásoztak, hiszen minden bizonnyal a hercegek vezetésével és a kabar csapatok bevetésével került sor a kalandozások hadivállalkozásaira.": Dienes 1986, 99–101 (szakirodalmi utalás nélkül).

63 Schulze-Dörlamm 9. századinak vélt kelet-európai párhuzamok gyűjtése alapján igyekezett kimutatni a Kárpát-medence északi felében e korai honfoglalók sír- és szórványleleteit – Schulze-Dörrlamm 1988, 439–440. –, Mesterházy pedig az érmeleletes sírok anyagára is támaszkodva a Felső-Tisza-vidék korai megszállását vélte feltételezhetőnek: Mesterházy 1989–1990, 237, 244–245.

64 Vö. Kristó 1997, 237–238; Révész 1996, 131; Bóna 2000, 18–19; Langó 2007, 23–239; Kovács 2011, 55–56.

65 „Az első biztosnak látszó említés a magyarok Kárpát-medencei jelenlétéről 862-ből származik" – interpretálta Szőke Béla Miklós a Szent Bertin Évkönyve/Annales Bertiniani adatát, amely ezt nem írta le: Szőke 2011, 261–262. Itt csak arról történik említés, hogy 862-ben „A dánok [a] királysága [azaz II. (Német) Lajos keleti frank király (843–876) országa] nagy részét mészárlással és tűzzel pusztítva rabolják; de azon népek előtt korábban ismeretlen ellenségek is, kiket magyaroknak neveznek *[qui Ungri vocantur]*, ugyanannak királyságát pusztítják." A harcokra valahol a mai Ausztriában kerülhetett sor: vö. Kristó 1980, 92–93; A honfoglalás 1995, 183–184; Kovács 2011, 100. Szőke szerint Etelközből nem érte volna meg a hosszú hadjáratot vállalni, sőt a távolság miatt talán még időben sem érkezhettek volna. Ezért feltehető, hogy bár a magyarok fő tömege ekkor még a Kárpátoktól keletre él, egy beszivárgott részük már a Kárpátok koszorúján belül: uo. 264. Ehhez a gondolathoz azt szeretném hozzáfűzni, hogy a Kárpát-medencei magyarok minden nehézség nélkül el tudtak jutni az Északi-tengerig, az Atlanti-óceánig, a mór Hispániáig, Szicíliáig és Bizáncig, tehát minden távolságot legyőzhetőnek találtak. Másrészt időben meg tudtak jelenni szövetségeseik hívására is, tehát az hadiút időtényezőjével is számolni tudtak.

66 A Dunától keletre fekvő Kárpát-medencei területen gondot jelent a késő avar kori lakosság olyan kései hagyatékának (temetőinek) kimutatása, amelynek fenntartói megélték volna a magyar honfoglalást. Azonban ezen, a késő avar kori feltárások állapotából és a keltezési módszereinek hiányosságaiból következő helyzeten semmit sem változtatna, ha a két nép egymásra találását nem 895-től, hanem már 862 tájától kellene kimutatni, hiszen jelenleg senki sem képes a 862 tájáig az Alföldön meghúzódott avarok, illetőleg az ez idő tájt először megjelent és letelepült magyarok régészeti hagyatékának kimutatására.

67 A kérdés vizsgálatában Mesterházy Károly játszott úttörő szerepet, aki a 10. századi magyar temetkezések pénzeit illetően vélte úgy, hogy ezeket „viszonylag hamar sírba tehették, legkésőbb a kibocsátójuk halála utáni évtizedben. Így mind a szamanida dirhemek verési ideje, mind a nyugati pénzek kibocsátóinak halála utáni időpont jelzi a temetés időpontját. Ha ehhez még az elhunytak életkorát is ismernénk, viszonylag könnyen összeállíthatnánk a honfoglaló magyarok első (beköltöző) generációjának temetkezéseit, és tovább finomíthatnánk megfigyeléseinket. Felmerült ugyanis az a kérdés, hogy nem költözött-e be a honfoglalás 895-ös éve előtt már egy kisebb magyar-kabar csoport, éppen a Felső-Tisza vidékére.": Mesterházy 1989–1990, 242; Mesterházy 1994, 47–48. Egyformán pesszimistán nyilatkozott a Kárpát-medence egyes vidékei 9. századi kulturális szigeteinek fennmaradását és a magyar első generáció lelethorizontjának meghatározását illetően, vagyis a terület 9. századi hagyatékának a honfoglaló magyarokhoz való kapcsolódásáról Szőke Béla Miklós: „Ennek a témakörnek a kidolgozása sajnos még csak a kezdeteknél, a kérdések megfogalmazásánál tart. Hiányoznak a biztos fogódzók a honfoglaló magyarok első generációja régészeti lelethorizontjának meghatározásához...": Szőke 1994, 83. Mesterházy álláspontját nemcsak a korábbi betelepedést illetően, hanem a 10. század első évtizedeinek vonatkozásában is cáfolta: Kristó 1997, 237–238., ebben a magam hozzászólását is elfogadólag szerepeltette, vö. Kovács 1994, 191. Újabban ismét visszatértem erre a kérdésre és megmaradtam az elutasító álláspontnál: Kovács 2011, 55–56; amellyel a lezáratlan helyzet jelzéseként a legújabban Szőke Béla Miklós fordult szembe: Szőke 2011, 260–268.

utáni szállási temetőt fenntartó közösség továbbköltözve nyithatott ugyanilyen sírmezőt,[68] de a gazdasági-társadalmi helyzete változásának hatására akár 10., akár 10–12. századi falusi temetőt is (V–VI. típus), egy későbbi közösség pedig 11–12. századi falusit is (VII. típus). Mivel a legkésőbbi idegen érméket tartalmazó sírok egy része vitathatatlanul valamikor a 10. század második felében került szállási temetőben a földbe, így a Lotár itáliai király (947–950) denáraival keltezett 12 sírból hét, a VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) pénzeit tartalmazó 10 temetkezésből két, továbbá II. Basileios & VIII. Konstantinos (976–1025) egy veretét, valamint egy anonim follist (976–1031/35) megőrző temetkezés;[69] ezek talán inkább későbbi közösségek temetői lehettek, bár azt aligha lehet megállapítani, hogy ezeket a pénzes temetkezéseket az egyébként legfeljebb becsült használati idejű kis temetőjük melyik időszakában: elején, közepén vagy a végén ásták-e meg.

E kis szállási temetők kutatástörténete a magyar honfoglalás kori hagyaték megismerésének legérdekesebb fejezete. Az irányadó Hampel József (1849–1913) 1907-től 1944-ig uralkodó, s manapság sem elfeledett gondolatairól a bevezetőben röviden már szó esett, de talán önálló tanulmányban sem lenne érdektelen ezek előzményeire részleteiben is kitérni.[70] 1944-ben a fiatalon üstökösként feltűnt[71] László Gyula (1910–1998) jelentkezett még nagyobb hatású, néprajzi megalapozású nézetrendszerével, amelyet ifjabb pályatársa, Bóna István (1930–2001) bírálattal sem fukarkodó, mégis elismerő méltatással így értékelt: „László Gyula az addig semmire sem használt ásatási temetőtérképeket segítségül híva 8 honfoglalás kori temető, összesen 116 sírját vette vizsgálat alá. Mai [1997] szemmel nézve, a mára felgyülemlett 26 000 sír, de akár csak a mintegy 1000 kiemelkedő gazdagságú sír ismeretében is, a legnagyobb elismeréssel adózhatunk e kísérlet hallatlan merészségének. Aránytalansága már annak idején szembetűnő volt, hiszen a 6 temetőből 4, a 116 sírból pedig 76 két egymással szomszédos kis területről, Felső-Szabolcsból és a Bodrogközből származott, s eközben el kellett ismernie, hogy más vidékek szintén feltérképezett honfoglalás kori temetőit nem vizsgálta meg – vagy ha igen, akkor nem sikerült belső rendjüket felfedezi (pl. Eger-Szépasszony-völgy, Üllő). Amit László Gyula megvizsgált, annak nyomán régészetünkben eladdig ismeretlen meggyőző erővel és elismerésre méltó tudományos apparátussal szinte belesulykolta olvasóiba (és hallgatóságába) nagy felfedezését: a honfoglalók társadalmának alapegysége a 15–25 főnyi, vérségi eredetű nagycsalád volt. Ebben a nagycsaládban a földön és a földben (ti. a temetőben) minden egyes családtagnak megvolt a maga szerepe és kijelölt helye... Mindezt a Felső-Tisza vidéken is és az ország más részein is az előkelő fegyveresek sírjaiból, a leggazdagabb »Hampel A«-típusú temetőkből és leletekből olvasta ki."[72] László pályatársai, tanítványai tiszteletből vagy kényelemből hosszú ideig átvették ezt az elgondolást,[73] miért is ne tették volna, ha a kutatás következő szenzációját szolgáltató Szőke Béla (1913–1961) vagy vezető történésze, Györffy György (1917–2000) is elfogadta.[74] A László-tanítvány Dienes István volt az első, aki úgy látta, hogy a nagycsaládok vérségi szervezete a honfoglalás korában már nem létezett,

68 Pl. A karosi II. temetőt (3:13) illetően feltételezve, amennyiben a honfoglalók első generációja nyitotta meg és leszármazóik a 10. század közepén hagyták fel: Révész 1996, 204–206.

69 Az ilyen kései itáliai és a bizánci érméket tartalmazó sírok származását illetően igen jelentősek a különbségek. Az előbbieket tartalmazó 12 sírból hét szállási temetőből, öt magányos sírból vagy nem besorolható temetőből való volt, vö. Kovács 2011, 4. táblázat 48–52, 58–59, illetve 53–57, viszont az utóbbiak döntő többsége már falusi temetőben látott napvilágot; szállásiból csak három, falusiból tíz, vö. uo., 9. táblázat 13–14, 21, illetve 10–12, 15–19, 20(?), 22. Egy páratlanul késői számánida muszlim dirhem, Manszúr ibn Núh (961–976) verete ugyancsak falusi temetőben maradt fenn: uo., 10. táblázat 15.

70 Terjedelme miatt, a jelen szövegbe nem illett a magam összeállította, elsősorban a besorolások érmeleleteinek értékelésére vonatkozó adatgyűjtésem, vö. Hampel 1896; 1900; 1906 és 1908.

71 1935 és 1944 között megjelent népvándorlás- és honfoglalás kori régészeti és művészettörténeti publikációi: Szőke 1995, 9–15.

72 Bóna 1997, 1451–1452; Bóna 1997a, 352–353.

73 Bóna István beszámolt arról, hogy Fehér Géza négy régészhallgató (Bóna István, valamint talán Dienes István, Kralovánszky Alán és Szabó János Győző) előtt azonnal kétségbe vonta László elméletének helyességét, mégpedig nem csupán a feltárások megbízhatatlansága, hanem azon biológiai képtelenség alapján is, hogy e nagycsaládinak vélt temetőkben milyen nemi aránytalanság jelentkezett; Fehér véleménye csak a halála után jelent meg: Fehér 1959, 265–266. Bóna később ezt a gondolatot fejlesztette tovább, amikor katonai temetőknek határozta meg őket: Bóna 1997, 1454–1456; Bóna 1997a, 354–357. Kétségeit közülük Bónánál korábban egyedül Dienes István fejtette ki, lásd alább!

74 Ugyancsak Bóna szavaival: „»A középréteghez áll közel az a nagycsaládi temetőtípus, melynek társadalmi jelentését László Gyula ismerte fel. Az ilyen temető közepe táján a család férfi tagjai íjjal, nyíllal és a toron elfogyasztott ló részeivel, szélein a szegény rokonok és szolgák helyezkednek el« (Györffy 1977, 38.) – sajátos, hogy Györffy itt részletesebben és pontosabban közvetíti az eredeti régész mondanivalót, mint utóbb az elmélet megalkotója. A »középréteg« Szőke Béla terminológiájából került Györffy mondatába, Szőke is ellentmondás nélkül elismerte a vérségi nagycsaládot s azt saját középrétegének szerkezetével azonosította.": Bóna 1997, 1452; Bóna 1997a, 353; vö. Szőke 1962, 21–22, 25–26. Tanulságos, hogy Györffy Dienes István egy korábbi, időközben tévesnek bizonyult feltevésével folytatta az idézett mondatot, amelyet Bóna talán Dienes iránti barátságából elhagyott: „Hasonló körből eredeztethető a bihari Homorogon kiásott temető, amely íjjal és nyilakkal eltemetett harcosok egytizedét családostól foglalta magába két-három nemzedéken át.": Györffy 1977, 38; vö. Dienes 1969.

hanem összetevőire, azaz családokra bomlott, mégsem tudta elutasítani a nagycsaládi temetők meglétét.[75] Ugyanilyen kettős módon vélekedett Fodor István is.[76] Őket Bakay Kornél követte, aki a nagycsaládi elméletet egyrészt a „néprajzi társadalomtörténet" hipotézisének bizonyíthatatlansága, másrészt a forrásbázis hiányosságai[77] alapján már egyenesen kétségbe vonta, s ugyanerre, vagyis a teljes feltáratlanság, embertani feldolgozatlanság és közöletlenség hármasára következtetett akkor, amikor a többre értékelt paleoszociográfiai statisztikai módszer alkalmazási nehézségeit részletezte.[78] Ezt követően Révész László jelentkezett, hogy immáron a karosi ásatási eredményeire támaszkodva elsősorban a Felső-Tisza vidékére lokalizálja[79] az általa a fejedelem katonai kíséreteként mesterségesen összetelepített előkelő kiscsaládok, háziszolgáik és katonai kíséretük közössége hagyatékának értelmezett temetőtípust,[80] s a fejedelmi hatalmat érintő változással magyarázza a 10. század közepére keltezett felhagyásukat.[81] Összecsengő régész-történész vélemény szerint, a fejedelmi központ ekkor a Felső-Tisza-vidékről a Duna-Tisza közére került át,[82] mert a Soroksártól Kiskundorozsmáig terjedő területen „megfigyelhető nagyszámú magányos sír, illetve szállási temető (»temetőkezdemény«) véleményünk szerint arra

75 „A temetőtérképek alaposabb elemzéséből, valamint a hasonló gazdasági és társadalmi szerkezetű népek tanulmányozásából ma már csaknem bizonyos, hogy a társadalom alapsejtje a honfoglaló magyaroknál is a páros család volt, s ezek gazdasági célszerűség, társadalompolitikai szükségszerűség szerint tagolódtak, illetve tömörültek életképes, hasznos egységekbe: a társadalom csúcsán állók családjaitól és apróbb csoportjaitól a közrendűek nemegyszer uruk akarata szerint szervezett népes faluközösségéig.": Dienes 1970, 120. Miután Éry Kinga megállapította, hogy a sárbogárdi temető [2:49] négy kiscsaládja között vérrokonság nem tételezhető fel, Dienes a fentieket megerősítette: „A régészeti adatokból tehát úgy látszik, hogy a magyarság honfoglalás előtti fejlődése során kialakult tulajdonviszonyok a nagyobb lélekszámú csoportokat összefogó vérségi kötelékeket már széttörték. A nagycsalád összetevőire, szűkebb családi közösségekre, páros családokra bomlott, amelyek vagy külön éltek, vagy hatalmi és gazdasági érdekek szerint kisebb-nagyobb csoportjaik alkottak különböző egységeket.": Dienes 1972, 12. Továbbá kifejtette, hogy a középrétegek hagyományosabb családi szervezetben éltek, amelyek „nem voltak feltétlenül néprajzi értelemben vett együtt élő nagycsaládok... Ezekhez a középrétegekhez kapcsolhatjuk azokat a nagycsaládi temetőket, amelyekről fentebb szó volt, és amelyekből az utóbbi időben újabbak is kerültek napvilágra (Bashalom I. sz. temető, Rakamaz [3:32, 24]). E temetőknél egyelőre nem tisztázott, hogy egy vagy több nemzedéken át temetkeztek-e bennük, ugyanis a sírok száma általában kevés ahhoz, hogy három emberöltőn át együtt élő nagycsalád tagjait foglalhatná magában. Bizonyos lelőhelyeken azonban, például Bashalmon, ahol két rangosabb, láthatóan ugyanazon időben nyitott temető van egymás közelében [2:33, 32], és sírjaik száma feltűnően eltérő (13 : 24), valamint a nagyobb temetőben kötöttebb rend uralkodik, a magyarázatot az eltérő családszerkezetben kereshetjük: az egyikben családi rend szerint temetkeztek, míg a másikat a hagyományos nagycsaládi közösséghez hasonló egység használta.": uo. 16–18.

76 A feltárt 10–11. századi nagy temetők anyagát feldolgozó „régészeti és embertani vizsgálatok... azt az eredményt szűrték le, hogy ide nem egymással rokoni kapcsolatban levő családok temetkeztek, hanem egy faluközösség tagjai. (Ezt egyébként az a biztosnak vehető megállapítás is alátámasztja, hogy a X. században a magyar társadalom szervezete nem a vérségi, hanem területi elrendeződés elvén alapult.)": Fodor 1973, 119–120. Később kifejtette: „A legkisebb társadalmi egység a család volt, mégpedig minden bizonnyal ennek két formája: a maihoz hasonló ún. kiscsalád és az ennél nagyobb létszámú nagycsalád. Mindkét családforma létezéséről vnnak adataink a nomád népek körében, és a régészeti leleteink már a bronzkortól kezdve utalnak egymás melletti létezésükre... László Gyula mutatta ki még 1944-ben, honfoglalás kori temetőink elemzése alapján e családforma létét, újabban erre enged következtetni a XIV–XVI. századi, Sümeg mellett feltárt egykori Sarvaly falu lakóházainak alaprajzi elrendezése, de kétségtelenül ezt a következtetést vonhatjuk le a Kr. e. II. évezredben a finnugorságnál széltében elterjedt lakóházak sajátságaiból is. Nincs tehát okunk kételkedni abban, hogy e családforma őseinknél az ugor kortól biztosan kimutatható.": Fodor 1992, 113.

77 László kényszerűségből támaszkodott a gyenge hitelű temetőkre, jóllehet maga hangsúlyozta a népvándorlás és honfoglalás kori temetők értelmezett temetőtérkép-készítésének jelentőségét, ami megkívánta volna a feltárás és a régészeti-embertani feldolgozás teljességét: László 1941; Bakay 1978, 166: 172. jegyzet. Bakay számításai szerint, a László által feldolgozott temetők az ismertté vált leletanyag mindössze 0,77%-át tették ki, emiatt „ennek a kiválasztott forrásanyagnak kifogástalannak kellett volna lennie. Ezzel szemben a bezdédi, az eperjeskei, a kenézlői I. és a szeged-bojárhalmi [3:31, 8, 16, 6] temető (-részek?) napvilágra kerülése nem hiteles szakmunkák következménye... [A vonatkozó adatok szemrevételezését követően megállapította, hogy] a felhasznált forrásanyag tehát hiányos, bizonytalan és nem ellenőrzött. A kenézlői II. temető [3:17] kivételével a nem-meghatározások kizárólag leletekből visszakövetkeztetés révén történtek és ezt nehéz elégséges alapnak tekinteni.": Bakay 1978, 166–167: 172. jegyzet.

78 Bakay rámutatott, hogy a könyvének megírása táján teljes értékű rekonstrukció csak az akkor teljesen feltárt és közölt sárbogárdi és fiad-kérpusztai temetőkben volt lehetséges (2:49, 92) – Bakay 1978, 168. –, de egy 28 tételből álló jegyzékét is összeállította a statisztikai módszerhez legalább elégséges alapot nyújtható temetőknek, jóllehet az általa felsorolt temetők többsége szerepel a táblázataimban, a szokásos utalás olyan bonyolult lett volna, hogy csak Bakay eredeti listáját ajánlhatom: uo.

79 „Hasonló szerkezetű temetők, temetőcsoportok ritkán, a Kárpát-medence más részein is fellelhetők (Bihar-Somlyóhegy, Kolozsvár-Zápolya utca, Szered I–II. [3:2, 20, 29–30]). Ezek egy-egy lokális központot sejtetnek, valamely törzs- vagy nemzetségfő kisebb létszámú kíséretének az emlékei.": Révész 1996b, 41.

80 „A férfi (harcos!) sírok túlsúlya már sejteti, hogy tisztán vérségi alapon szerveződött közösségről itt nem nagyon lehet szó...": Révész 1984/85, 618–619. A felső-Tisza-vidéki kis temetőket „egymással rokon kiscsaládok, s a háznéphez tartozó, de az előkelő családokkal – legalábbis genetikai rokonságban – nem álló kísérő harcosok és szolgák népesítették be. Erre utal a fegyveres férfisírok minden esetben megfigyelhető igen magas száma is. Ez utóbbiak nyilván a katonai kíséret – helyzetükből adódóan többnyire nőtlen – tagjait rejtették, akik uraik szállásán éltek, s temetőiben kaptak végső nyughelyet. Ilyen értelemben e lelőhelyek semmiképpen sem tekinthetők nagycsaládi temetőknek.": Révész 1996, 198. Még részletesebben: Révész 1996b, 41–42.

81 Révész 1984/85, 625–626; Révész 1996, 204–206.

82 Makk 2004, 124–127; Kovács 2005, 58; Lőrinczy–Türk 2011, 444; Kovács 2011, 86–87.

utal, hogy az itt megtelepült – többségében feltehetően a Felső-Tisza vidékről átköltözött – népesség itt tartózkodása néhány évtized után, a 10. század utolsó harmadában megszakadt".[83]

Utoljára talán Bóna István foglalkozott átfogó szemlélettel ezekkel a kisebb 10. századi temetőkkel, pontosabban ezek bizonyos válogatásával, éspedig azokkal, amelyekben úgy vélte, hogy kirívóan magas volt a férfiak aránya. Megállapítása szerint az általa megvizsgált 38 – de sajnos csupán 29 megnevezett – temetőben 414 férfi temetkezésre csak 163 női temetkezés esett, a csecsemők és a serdületlenek száma pedig mindössze 59 volt. „Azt a vérrokon szervezetet még nem találták fel, s nem is fogják sehol megtalálni, amelyben a két nem és a gyermekek aránya, pontosabban: aránytalansága ennyire kiáltóan eltérő lenne – nem lehet itt szó vérségi vagyoni munka- stb. közösségekről, belső munkamegosztásról, jószág körül forgolódó asszonyokról. Nem lehet szó, mivel a vizsgált temetőkben nyugvó férfiak 50–70 %-át lóval, fegyverrel, díszövvel temették el, ifjú asszonyaik is veretes csizmában, nemegyszer lóval eltemetve, sokszor inkább az amazonokra emlékeztetnek, semmint a korszak előkelő vagy egyszerű asszonyaira, esetenként még gyermekeiket is lóval indították a másvilágra."[84]

A továbbiakban Bóna visszautalt Dienes István és Fodor István már említett megállapításaira, majd hosszabban foglalkozott Révész László ugyancsak már bemutatott nézeteivel. „Ami az általam ... vizsgált »katonai« temetőket illeti, Révész is azt a nézetet képviseli, hogy ezekben mesterségesen kötelékbe szervezett *hivatásos harcosok* nyugodtak – a törzsfők kísérete. Szabolcs–Zemplén területén pedig egyenesen a nagyfejedelmek katonai kísérőinek előkelő családi sírcsoportjaira gondol, akik háziszolgáikkal és nem rokon harcosokkal temetkeznének együtt. Úgy gondolja, hogy temetőik eredetileg nagyobbak voltak, s azt is vallja, hogy a bennük nyugvók 50%-a férfi harcos, kevés családtagtól kísérve.[85] – A valóságos belső arányok azonban nem egészen ilyenek, Révész ugyanis nem választotta el Kenézlő I-et és Karos III-at Kenézlő II-től és Karos II-től [sorban 3:16, 14, 17, 13]. Kitűnően felismerte viszont (Szeged-) Algyő esetében [3:26] Kürti Béla a *kifejezetten katonai temetőt.*"[86]

Bóna vizsgálatainak eredményét a következő idézeteivel összegezhetjük: „A Dunántúl belsejét kivéve, ahonnét egyelőre nem ismerünk ilyen típusú temetőket (az egyetlen késői kivétel... a budakeszi [3:5]),[87] a honfoglalóktól *a honfoglalás elején megszállt egész területen sajátos* (sem korábban, sem később nem ismert típusú) *temetők jelennek meg.* Ezekben a férfiak száma kétszerese, sőt nemritkán háromszorosa vagy éppen többszöröse a nőkének. A csecsemők-kisgyermekek gyakran teljesen hiányoznak ezekből a kis temetőkből, vagy számuk oly csekély, hogy a normális családi élet a temetőket létesítő közösségek esetében teljességgel kizárható. Az aránytalanságok miatt a kis temetőkbe eltemetett férfiak nagyobb részét nőtlennek kell tekinteni, még akkor is, ha az aránytalanságok egy részét a temetőhelyek hirtelen felhagyásával magyarázzuk."[88]

Bóna István fejtegetéseit a tárgyalt katonai temetőknek a már említett dunántúli hiányával szemben megfigyelhető területi elhelyezkedéséből levont alábbi következtetéseivel zárta: „Tény, hogy az általam vizsgált 38 katonai temetőből 13 Zemplén–Szabolcs megyei – írta –, ám az a gyanúm, hogy ebben – ez egyszer, kivételesen – a kutatás intenzitása is ludas. Ugyanilyen típusú temetők[89] találhatók ugyanis a Nyírtől délre eső Tiszántúlon, le egészen Temesvárig, sőt jóval délebbre a kizárólag lovas harcos sírokból álló vejtei temetőig [3:36] (összesen 7 temető), a Duna–Tisza-köze középső zónájában (szintén 7 temető), a dél-szlovákiai Kisalföldön (5 temető), Erdélyben mind a Kis-Szamos, mind pedig a Maros-völgyében (4 temető) s végül a mai Észak-Magyarországon is (2 temető). Szervezetten, tervszerűen telepített katonai őrállomásoknak tarthatók tehát, amelyekből a lényegesen nagyobb és később

83 Lőrinczy–Türk 2011, 444.

84 Bóna 1997, 1455; Bóna 1997a, 355.

85 Révész a Felső-Tisza-vidék temetőit röviden így jellemezte: „Az újabb feltárások azt mutatják, hogy zömük nem kis sírszámú (15-20 síros) volt, hanem 70-80 személy nyugvóhelye. E temetők rendszerint kisebb csoportokat alkotva, egymástól néhány száz méterre fekszenek. Jellemző sajátosságuk a fegyveres férfisírok nagy száma, ezek legtöbbször a temetkezések 50%-át is meghaladják, s csak a fennmaradókban találunk nőkre, gyermekekre és házi szolgákra utaló hagyatékot.": Révész 1994, 144.

86 Bóna 1997, 1455; Bóna 1997a, 355–356; vö. Kürti 1978/79, 343.

87 Somogy megyében időközben szaporodni kezdtek a hasonló temetők, illetőleg sírok: *Tengőd (So)-Hékútpuszta:* 1960-ban Dienes István a terepviszonyok miatt nem teljesen kutatható temető öt sírját tárta fel, amelyben négy fegyveres férfi és egy nő feküdt: Révész 1990, 267–269. *Balatonújlak (So)-Erdő-dűlő:* 2003-ban Siklósi Zsuzsanna és Langó Péter által teljesen feltárt 17 síros temető, amelyben Mende Balázs meghatározása szerint 5 férfi, 6 nő és 7 gyermek nyugodott, a 10. sírban fekvő maturus nő karjára pedig hajdan egy újszülöttet helyeztek. Négy sír *tpq.*-ja: 926–, 926–, 931–, 947–: Siklósi–Langó 2007; Langó–Siklósi 2012; Kovács 2011, 139. Nem világos számomra, hogy belterületi lelőhely lévén, mennyire volt kutatható az alábbi két sír környéke: *Balatonszemes (So)-Landler Jenő utca:* 1988-ban Költő László egy fegyveres férfisírt leletmentett, *tpq.*: 915–. A sírtól három méterre egy melléklet nélküli csontvázat is feltárt: Költő 1991; Kovács 2011, 139. *Fonyód (So)-Magyar Bálint Általános iskola:* 1988-ban Költő László egy fegyveres férfisírt leletmentett, *tpq.*: 931–: Költő 1991a; Kovács 2011, 140.

88 Bóna 1997, 1454; Bóna 1997a, 354.

89 Sajnos a vejtein (3:36) kívül egyiket sem nevezte meg; ezek megkeresése pedig nem fért a vázlatom keretei közé.

telepített algyőit és budakeszit [3:26, 5] kivéve, egyik sem éli túl a 10. század közepét, néha az első harmadát sem,[90] mivel nem volt rájuk többé szükség. Távolról sem csak szabolcsi jelenségről van tehát szó, e temetők függetlenek a korai nagyfejedelmi központról kibontakozó vitától."[91]

Bár nincsenek, s talán sohasem lesznek írott forrásaink arra vonatkozólag, hogy milyen hatalmi változások okozták volna a Bóna-feltételezte őrállomások megszűnését, az országos szinten létesített temetőik kiterjedt korai belharcokról árulkodnának, hiszen a beléjük temetett férfitöbblet vagy női párjuk nélkül nőtlennek tekinthető, fiatalon elhunyt és harcos módjára eltemetett férfiakat jelentene, vagy olyan idősebb korosztályúakat, akik életszerűtlenül maradtak volna házastárs nélkül. Magam a katonai temetők feltételezését éppen fordított nemi arányok láttán képzelném el, mert szerintem inkább férfihiánynak illenék jellemezni a 10. századi kis szállási temetőket a külhoni hadjáratokban életüket vesztett, és a távoli csatatereken valamilyen módon végtisztességet nyert kalandozó vitézek hazai sírjainak hiánya miatt.[92] Egyébként ez a férfitöbblet igen közel hozza a Bóna István által nem vizsgált, hasonló férfi–női sírszámú, Révész László által az előkelők és katonai kíséretük nyughelyének tekintett temetőket, elmosva ezzel például a korban és leletanyagban hasonló karosi I.–II.–III. temető Bóna által lényegesebbnek vélt különbségét.[93] Magam azonban nem ezt – az egyébként szerintem vitatható – nemi arányt, hanem a temetők kicsi – önkényesen száznál kevesebbnek ítélt – sírszámából következően a használóik rövid ideig tartó egy helyben lakását tekintettem fontosabbnak, ezért ajánlom a katonai helyett a szállási temető megjelölésüket. Bár szembetűnő, hogy a kisebb-nagyobb sírmennyiségek mellékleteiben milyen különbségeket rejt a temetők ilyen csoportosítása, figyelembe lehet venni, hogy

1. Nem tudjuk, hogy országos mértékben az egyezéshez közelítő hasonlóságot várhatunk-e el az ilyen temetőket fenntartó települések különböző (etnikai, törzsi, nemzetségi stb.) származású szabad és szolga jogállású lakóinak temetkezési szokásaiban és mellékletadásuk részleteiben?
2. Nem ismerjük (nem is ismerhetjük meg?) e települések lakóinak mindennapjait (állattenyésztés, földművelés, részvétel a kalandozásokban, belföldi katonai kíséretben stb.), amiből a vagyoni helyzetük, s ugyancsak a temetkezési szokásaik és a mellékletadásuk különbözőségei keletkezhettek,[94]
3. Mivel az idegen érmék nem csupán a kalandozó vitézekként kezelt fegyveres férfiak, hanem a tőlük elkülöníthetetlen, bár logikailag létezettnek vélt fegyveres, de közvetlenül kalandozónak nem tekinthető férfiak,[95] továbbá fegyvertelen férfiak, nők és gyermekek temetkezéseiben is előfordultak, csak óvatosan lehet belőlük az azonos vereteket tartalmazó temetkezéseik azonos vagy hasonló korára következtetni.[96]
4. Ellenben egy-egy temető idegenérme-hiánya nem feltétlenül jelent többet annál, hogy a hozzátartozók nem tettek a halottjuk mellé pénzt, függetlenül attól, hogy volt-e közöttük kalandozó vitéz, vagy muszlim kereskedőkkel üzletelő, továbbá a hazai dísz- vagy értékkénti pénzforgalomból pénzhez jutott férfi vagy nő, vagy az ő közvetítésükkel érmével utoljára megajándékozott gyermek.
5. Mivel nagyon sok temető nem teljesen feltárt, az elemzésükből levonható következtetések még inkább bizonytalanok. Ez az utóbbi érv a legsúlyosabb a felsoroltak közül, ezért úgy éreztem, hogy Bóna István véleményének értékelésekor részletesebben is tanulmányozni illik.

Amint arról már volt szó, Bóna István 38 általa katonai temetőnek nevezett lelőhelyet vizsgált, de csupán 29-et nevezett meg, méghozzá sorozatban 24-et (3/2 azaz a 3: második oszlopában 1–24) majd kihagyva 11-

90 Ezt a kijelentést több sír pénzmelléklete alapján cáfolni lehet; lásd alább.

91 Bóna 1997, 1456; Bóna 1997a, 356.

92 Vö. Kovács 1996, 105–107.

93 Vö. Bóna 1997, 1454; Bóna 1997a, 355, illetőleg Révész 1996, 197–198.

94 Megjegyzendő, hogy Dienes István már Szőke Béla könyvének ismertetése kapcsán megjegyezte, hogy a köznépi temetők „használóinak java része pásztor, illetve földműveléssel is foglalkozó pásztor lehetett. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a középréteg jóléte is (amennyiben birtokos arisztokráciát, a katonai kíséret előkelő részét értjük alatta) a kazár korszaktól földműveléssel kiegészült pásztorkodó életformán nyugodott; és ez a réteg – a hadivállalkozások hasznán kívül – a tulajdonában tartott területen megtelepedett tőle függő állattenyésztő-földművelő népek szolgáltatásaiból élt. Állatállományát ezek az alávetett népek gondozták és legeltették, szántóit ezek művelték. Lovas temetkezésük nem annyira nomád voltuk, inkább gazdagságuk, rangjuk bizonysága.": Dienes 1964a, 137. Kristó Gyula merevebb szétválasztással fogalmazott: „A Hampel A magányos vagy kis sírszámú, lovastemetkezéses, fegyveres, gazdag mellékletes temetkezőhelyei mozgékony, le nem települt, katonai készültségben élő népre utalnak, míg a Hampel B nagy sírszámú, legtöbbször nem lovastemetkezéses, általában fegyvertelen, szegényes mellékletű vagy melléklet nélküli temetői letelepült, földműves népet sejtetnek.": Kristó 1995, 165. A kérdés jelen állásának részletezése alól felment az ezt is alaposan érintő régész-történész vita, vö. Takács 1997, 177–202; Révész 1997, 221–224; Kristó 1997, 254–263.

95 Olyanok, akik a külföldről hazahozott adót és zsákmányt itthoni osztozkodáson kapták, de akiket a társadalmi-családi elvárás szerint fegyveresen temettek el, továbbá akiket az ugyanilyen végtisztességgel ellátva, de nem kalandozásból, hanem legfeljebb a kalandozó zsákmány kiárusításából származó muszlim dirhemekkel együtt temettek el.

96 Vö. Kovács 2011, 42–44, 90–94.

et, a sor végén álló hármat (3/2: 36–38), továbbá két külön kezelt nagyobb sírszámút (3/2: 39–40), végezetül ezek után a más belső arányuk következtében a 38-as gyűjtéséből kihagyott utolsó nyolcat (3/2: 41–48).[97] Így Bóna gondolatainak ellenőrzésére végül 37 lelőhelynevet tudtam összegyűjteni, s három csoportra tagoltan tárgyaltam őket: hitelesen, illetőleg csak részlegesen feltárt temetők, végezetül a nem-katonaiként említett temetők együttesében. A feltártság mértékének megállapításában, a nem és életkor meghatározásának a csontvázak mérete és a mellékleteik alapján történő becslése, illetve antropológiai vizsgálata módjában, végezetül pedig legalább a pénzmellékletes sírok *tpq.*-ja szerinti korhatározásában eredményesen kihasználhattam a Bóna munkáját követő időben örvendetesen megszaporodott szakirodalmat.

A Bóna István által listázott katonai lelőhelyek első csoportjába a teljesen feltárt vagy akként elismert 11 temetőt soroltam (3:8, 10, 14, 21, 26–28, 30–32, 34), amelyek közül azonban hat – azaz az eperjeskei, hencidai, kunágotai, szeredi II., tiszabezdédi és tiszavasvári – temetőnek (3:8, 10, 21, 30–32, 34) a teljes feltártsága megkérdőjelezhető. A feltárt csontvázak részleges vagy teljes antropológiai vizsgálatára mindössze négy lelőhelyen (3:10, 14, 26, 28) került sor, ezért a csontvázak méretei és mellékletei alapján történően a nemet, illetőleg a felnőtt/gyermek elhatárolást illető becslésben jelentkezhettek azok a különbségek, amelyek Bóna férfikénti meghatározásából következően a férfi–női arányt néha túlzóan megváltoztatták, az pedig meggondolandó, hogy e temetőkben az összes férfit, vagy csupán a fegyverrel eltemetetteket kell-e „katonának" minősíteni.[98] Bár a férfi/katonai és női temetkezések aránya még e temetők nagyobb részében is vitatható (3:8, 10!, 26, 28, 30, 31, 34), a férfitöbbséget valóban meg lehet állapítani, tehát csak az a kérdés marad, hogy ez elégséges-e önálló temetőtípus felállításához? Továbbá nem keríthettem sort e 11 temető megnyitásának és felhagyásának a teljes mellékletállománya alapján történő meghatározására, az azonban bízvást állítható, hogy a pénzmellékleteik tanúsága szerint némelyikbe még legalább a 10. század második harmadában (3:21, 27, 30), sőt akár a második felében is (3:27–28) temetkeztek, vagyis nagyon valószínű, hogy a kunágotai, Szeged-Csongrádi úti, szentes-borbásföldi, szeredi II. temetőket használó települések ekkor még a korábbi helyükön voltak. Ebből pedig az következne, hogy a Bóna javasolta katonai őrállomásként nemhogy a 10. század első, hanem a második harmadában, sőt a második felében is szükség volt rájuk. Ilyen feltételezés bizonyítására azonban még inkább nem rendelkezünk történeti forrással.

A Bóna István által listázott lelőhelyek második csoportjába a biztosan csupán részlegesen feltárt 19 temetőt soroltam (3: 2, 4–7, 11–12, 16, 18–20, 22–25, 29, 35–37), amelyekre a részlegességük következtében minden fentebbi aggály érvényes. Ráadásul csak a kisebbségüket vizsgálta meg antropológus (3:5, 11, 19, 24–25, 35), tehát a többiek becsült nemi és életkori adatai szintén bizonytalanok, vagyis mind emiatt, mind pedig a feltáratlan temetőrészekben nyugvók ismeretlen adatai következtében elégtelenek az eltemetettek valós férfi/katonai–női arányának meghatározására. A pénzzel keltezett sírjaik földbe kerülése is az első csoportbeliekéhez hasonló, vagyis e temetők egy részében legalább a 10. század második harmadában (3:5, 16, 18, 29), sőt akár még a második felében is (3:29, 37) temetkeztek, vagyis ismételten valószínű, hogy a fenntartó településük is még ekkor is az eredeti helyén létezett.

A lelőhelyek harmadik csoportjában a Bóna István által említett, részben a katonai temetőktől eltérőnek nevezett aldebrői, bodrogszerdahelyi, karosi II., kenézlői II. és tiszaeszlár-bashalmi II. (3:1, 3, 13, 17, 33), részben pedig a mégis katonainak sejtetett gádorosi és keceli (3:9, 15) temetőket tekintettem át. Ezekről megállapítható, hogy Bóna bizonyára a nevezetesebb lelőhelyek gyűjtése közben szelektálta őket, mert közöttük a keceli temető (3:15) kivételével valóban nem jelentkezett férfitöbbség. Szigorúan véve csupán kettő volt közülük teljesen feltárt vagy annak elfogadott (3: 9, 13), viszont a többségük embertani anyagát részben vagy teljesen antropológus határozta meg (3:1, 3, 13, 15, 17), s a pénzleleteik alapján hármójuk az 10. század első feléből való *tpq.*-val indul (3:3, 13: 6 sírral, 17: 2 sírral, 33), viszont egy (3:33) a század második felében került a földbe.

A fenti áttekintésből annyi megállapítható, hogy a Bóna István által feltételezett, szervezetten, tervszerűen telepített, s jószerint csak a 10. század első harmadában működő belföldi katonai őrállomások léte a feltételezett lakóik által megnyitottnak vélt katonai temetők alapján nem bizonyítható, ugyanis az ilyennek meghatározott, a

97 A 24. Tuzsér után folytatva: „és így tovább a vizsgálatunkban 37–38. helyen álló 4–1 vagy 4–1–1 sírszámú piciny temetőkig (Piliny, Szeged-Bojárhalom, Kunágota [3:23, 6, 21]). A típus egyetlen nagyobb méretű, egyben biztosan teljesen feltárt temetője a (szeged-) algyői 47–21–14 belső aránnyal, ehhez lehetett hasonló a csonka budakeszi: 30–13–3 sírral [3:26, 5]. Olyan belső arányú temetőket, mint Kenézlő II, Karos II, Aldebrő, Bashalom II, Bodrogszerdahely [3: 17, 13, 1, 33, 3] a nők férfiakéhoz közelítő létszáma, vagy a magas gyermeklétszám miatt nem vettem fel összeállításomba, nem szerepel benne a László Gyulától egykor vizsgált Gádoros és Kecel sem [3: 9, 15; László 1944, 149–150, 156–158.], holott az utóbbiak eredetileg valószínűleg ugyanilyen típusú temetők voltak.": Bóna 1997, 1454–1455; Bóna 1997a, 355. A vejtei temetőt (3:36) később említette: Bóna 1997, 1456; Bóna 1997a, 356.

98 A 3. táblázatban a Kovács-féle férfi adatot /-jel után a fegyveres férfiak száma követi.

női sírokkal szemben két-, háromszoros, sőt többszörös férfitöbbséget mutató temetők mindeddig csak csekély számban és akkor sem mindig a teljességüket bizonyító dokumentációval együtt kerültek feltárásra. A jövő teljességre törekvő ásatásai feltehetően szaporítani fogják az ilyen típusú temetőket, de a velük kapcsolatba hozott katonai őrállomások rendszere egyelőre mindenképpen kétségbe vonható. Más kérdés, hogy a fentiektől el kell-e különíteni azokat az inkább kisebb, mint nagyobb sírszámú temetőket, amelyekben a férfi–női temetkezések aránya közelítő (3:1, 3, 9, 13, 17, 33), és szükséges-e bennük az általam ajánlott szállási temető kategóriának önálló csoportját látni. Ennek eldöntése nem fért jelen vázlatom keretei közé.

Minden bizonytalanságtól függetlenül tehát közös jellemzője az általam javasolt szállási temetőknek a kis sírszámukból következő rövid, talán csak néhány évtizedes használat, éspedig feltehetőleg nem a Bóna István által többségében a 10. század első harmadára véleményezett kötött rendszerben. Ellenkezőleg, egyedi módon használhatták őket, azaz nem tudhatjuk, hogy a 10. század folyamán hányszor került szállás- és temetőváltásra sor. Feltehetőleg Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodásának első felében azonban a saját központi hatalmának biztosítására országos mértékű katonai telepítés történhetett, amikor a hivatásos katonákat, a „harcos jobbágyokat" a fejedelem által kijelölt stratégiai szálláshelyeken telepítették le – vélekedett Györffy György –, s megállapította, hogy az elnyomó szerepükből „két következtetés vonható le régészeti szempontból: 1. A harcos jobbágyok mint a köznéptől idegen elnyomók nem temetkezhettek a helyi közösség pogány rítusokat őrző temetőjébe, 2. Mint a keresztény rend bevezetésének »rendőrei« igen korán keresztény módon kellett temetkezniök. Valószínűleg velük indult a templom melletti, ló nélküli temetkezés..."[99] Ilyen gondolatot Dienes István már korábban megfogalmazott azzal a megkülönböztetéssel, hogy a régi rendhez ragaszkodó áttelepített lakosság temetői látványosan elszegényedtek,[100] Mesterházy Károly pedig még részletesebben kifejtette e temetőváltás folyamatát.[101] A falusi temetők tárgyalásánál alább részletesebben ismertetett, Géza nagyfejedelem korában kikényszerített áttelepítések feltevésével[102] kapcsolatba hozható a kis sírszámú szállási temetők megszűnése is, hiszen ezek a korábbi formájukban a 11. században már talán nem, vagy jelen ismereteink szerint, csak kivételesen jelentkeztek.[103]

A szállási temetőtípus nem volt kizárólagos kegyeleti formája a Kárpát-medencébe érkező honfoglaló magyaroknak, de ez a jelen ismereteink szerint kelet felé visszatekintve egyelőre aligha vizsgálható.[104] A Kárpát-medencében azonban bizonyosra vehető, hogy amennyiben az alább bemutatott V–VI. típusú magyar falusi temetők közül bármelyiket is csak a 10. század első harmadában, felében nyitottnak ítéljük meg, akkor előzményüket elvileg valamelyik szállási temetőben kellene keresni.

Bár a szállási temetők fejezetében a szóba jöhető lelőhelyeknek csupán csekély részével foglalkoztam, bárminő értékelésükkel kapcsolatban kiderült, hogy korábban az eltemetettek temetkezési szokásai, mellékletei és keltezési kérdései mellett a személyek neme és életkora adott alapot rendkívül kidolgozott következtetések levonására. Ezeket a személyes adatokat sokszor csupán a testméretek és a mellékletek alapján történő becsléssel határozták meg, szakszerű embertani vizsgálat ritkábban történt. Ráadásul bár az utóbbiak meghatározásai valóban csak a személyes adatoknál (azok összegzésénél) maradtak meg, egy-egy temető halottai természettudományos rokonsági vizsgálatát egyedül gyakorlatilag Lengyel Imre végezte a maga megalkotta csontkémiai/szerológiai eljárásával. Azok közül a 10–11. századi lelőhelyek közül, amelyek embertani anyagát ő is, és hagyományos metrikus módszerrel tevékenykedő antropológus is elvégezte, a

99 Györffy 1977, 103, 105–106.

100 Dienes 1964a, 137–138.

101 Mesterházy 1984a, 276.

102 Kényszerített tovaköltöztetést sejtetett Kürti Béla is, aki a 13 síros Szeged-Csongrádi úti lelőhelyet (3:27) úgy tekintette, mint „egy meghatározott céllal telepített katonai közösség éppen megkezdett temetője, ami nagyobbá nem alakulhatott, az adott közösség továbbköltöztetése miatt.": Kürti 1996, 61.

103 Akár e „folyamat" alóli kivétel lehetett a valószínűleg a 10. század végétől a 11. században használtnak tekintett, teljesen feltárt egyetlen I. László denárral keltezett letkési I. temető, valamint a II. temetői nem teljesen feltárt párja, amelyet ugyancsak egyetlen, I. Géza denár keltez (2:97–98), továbbá a karcsai Béla dux–Kálmán-érmés temető (2:95). E temetőkről a VII. típusnál lesz szó. Ugyancsak egyedülálló kivételnek tűnik az Ópusztaszer (Cso)-Kiszner-tanya lelőhelyen feltárt 3 síros temető(részlet?) egy lovas, íjászfelszereléses, illetve egy nyílcsúcsos férfi és egy melléklet nélküli gyermek temetkezésével, amelyet Vályi Katalin tudatosan késői párhuzamkereséssel a 10. század vége–11. század első harmadának vége közötti időre keltezett, s amit a későbbi radiokarbon vizsgálat cal. AD. 995+35 eredménye meg is erősített: Vályi 1994, 394; Vályi 1996, 50–51; Kristó 1997, 252–253. Miután itt megsemmisített nagy köznépi temető maradványáról szó sem lehetett, a vizsgálati eredményt pedig nincs jogom kétségbevonni, nem tartottam lehetségesnek bármiféle besorolást.

104 Türk Attila véleménye szerint, „a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kulturkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence 10. századi anyagi kultúrájának 8–9. századi előzményeit.": Türk 2011, 202.

kettejük eredményeit összehasonlítva a nem és életkor meghatározásában ellentmondásokat fedeztem fel és részletesen be is mutattam,[105] viszont a csak általa vizsgált lelőhelyekre vonatkozó ilyen eredményei pedig még ellenőrzésre szorulnak. Lengyel azonban rokonsági vizsgálatokat is végzett, amelyek alapján genetikai csoportokat (családokat) különített el (pl. 2:42, 53, 97, 113).[106] Ezek közül a szabolcsi temetőre (2:113) vonatkozó megállapításaival szemben kétségeim merültek fel, amelyek megbeszélését tervbe vettük, de sajnálatos módon nem került rá sor.[107] Ilyen előzmények után lehet lényegesnek tartani egy olyan kicsi szállási temető, a szakonyi (1:16) csontanyaga összecsengő metrikus és csontkémiai/szerológiai vizsgálati eredményeinek ellenőrzését, amelyre az időközben kifejlesztett DNS-vizsgálatok útján kerülhet sor.

E szöveg véglegessé formálásának idején a különböző szóbeli híradásokon túl, egyelőre az a harta (BK)-freifelti temetőben elvégzett vizsgálat eredménye közölt, amely – amennyiben az ellenőrzést követően hitelesnek, majd további lelőhelyekre vonatkozóan valamilyen mértékben általánosíthatónak bizonyul – minden korábbi régészeti, csontkémiai/szerológiai és hagyományos antropológiai latolgatással sejtetett vérségi, azaz nagycsaládi, kiscsaládi vagy akár csupán páros kapcsolat, s mindebből következően a generációs rendszer és relatív kronológia eddigi megállapításainak valódiságát kétségbe vonni látszik.[108] A temetőben nyugvó 3 férfi, 15 nő és 2 inf. I korú kisgyermek[109] 19 csontmintájából végzett DNS-vizsgálat szerint ugyanis az eltemetettek között nem volt genetikai rokonság. A vizsgálatot végző szakértők ugyanis megállapították, hogy „az a tény, hogy a vizsgált egyének nem állnak genetikailag rokonságban egymással, arra enged következtetni, hogy a közösség vagy nem vérségi (családi) rendben szerveződött, vagy a temető használati ideje nem tette lehetővé, hogy a családi kapcsolatrendszer a temetkezésekben is leképeződjön. Erre utalhat, hogy a temetőben egyetlen kisgyermeknek sem találtuk meg az anyai felmenőjét... E temető vizsgálata elsősorban a régészet számára hozhat áttörést – állapították meg a szerzők –, kikényszerítve új módszertani szempontrendszer(ek) kialakítását. A temetőt kezdetben a lelőhelyen talált viszonylag kevés sír miatt ún. 'kiscsaládi temetkezési rendszer' keretei között értelmeztük, de a genetikai eredmények ellentmondtak ennek. A régészeti kutatás általában – alapvetően néprajzi szempontok, de a történeti források alapján is – a kora középkori temetőket családi rendszerben képzelte el, a kutatók a »családi genealógiát« még olyan esetben is rávetítették a lelőhelyekre, ahol arról nyilván nem lehetett szó. Vizsgálati eredményünk alapjaiban rendítette meg ezt a modellt. A kiscsaládi temetőmodell befolyásolta a kronológiai szemléletet is, hiszen ezáltal a korábban a családon belüli születési sorrendből levezetett tipokronológia új, lényegesen rövidebb periódusokra osztható megközelítéssel számolt. A vizsgálati eredményt jelenleg kétféle módon tudjuk interpretálni: 1. a női sírok 'feleségek', 'ágyasok' maradványait rejtik, 2. a temető nem családi rend alapján alakult ki. Mindkét értelmezés magában hordozza a következtetést, hogy a temető használati ideje igen rövid lehetett."[110] Miután ehhez a véleményhez régészeti egyeztetés is megjelent,[111] az eredményeket a magam témája kapcsán úgy lehet értékelni, hogy a kis temetőbe egy nagyobb közösség rövidebb időszak alatt véletlenszerűen elhunyt tagjait hantolták el.[112] Így a temetőknek a fenntartó településük helyben maradásának hosszúságára épített megkülönböztetése még inkább megalapozottnak tűnne,

105 Aldebrő, Kál, Letkés I. temető, Szabolcs, Szob-Vendelin, Tiszalúc, Újlőrincfalva (3:1, 2:46, 97, 113, 80, 117, 118): Kovács 2011a.

106 Vö. Kovács 1990, 317; Kovács 1994a, 174–175.

107 Vö. Kovács 1994a, 149–173. A nehézségeket először levélben tárgyaltuk meg – uo. 173–174. –, és a tervezett szakmai megbeszélésre azért nem került sor, mert Lengyel 1992. július 15-én autószerencsétlenségben elhunyt.

108 „A kapott adatok alapján úgy tűnik..., hogy az oda temetkező közösség egyik tagja sem állt rokonságban a többivel. Minthogy egyelőre ez az egyetlen ilyen nagy esetszámban megvizsgált temető, ezért nem lehet tudni, hogy ez egy különleges, egyedi eset volt-e, vagy pedig a jövőben a X. századi temetőkben nem lehet családi, rokonsági közösségek együttesét látni. (Ez utóbbi volt minden eddigi temetőelemzés axiomatikus kiindulópontja.)": Bálint–Langó 2008, 1217: 1. jegyzet.

109 Kustár–Langó–Mende 2007. Csősz Aranka és Mende Balázs szívességéből megkaptam a hartai csontvázak elhalálozási életkorának hagyományosan meghatározott adatait, miszerint a 3 férfi 34-40, 45-55 és 53-59 éves volt, a 15 nő pedig 15-16, 18-19, 18-20, 23-40, 23-x, 24-28, 30-40, 40-60 (3), 46-52, 48-56, 54-60 (2), 61-67 éves, végezetül a 2 kisgyermek 2,5-3 és 3-4 éves, vagyis nemcsak a kisgyermekek, hanem a fiatal lányok anyáit, ill. nagyanyáit sem temették a temetőbe, lásd a következő jegyzetet!

110 Bogácsi-Szabó et al. 2008, 1210–1211. A kétféle interpretációhoz annyi hozzáfűzhető, hogy az 1. alapján a temetőt talán hosszabb ideig használhatták volna, mint a 2. szerint, ugyanis míg az utóbbiban egy meghatározhatatlan hosszúságú időszakasz összes halottját temették volna el, az előbbibe az „összetartozó" férfiakat és nőket az eltérő időben bekövetkezett haláluk alkalmával a már máshová költözött hozzátartozók vitték volna vissza a régi, egyébként már felhagyott temetőbe.

111 „Annyi azonban a leletek eddigi tanulmányozása alapján bizonyosnak tűnik, hogy a mellékletadási szempontok alapján is felvetődik a sírok egy részének közel egykorúsága.": Bálint–Langó 2008, 1217: 1. jegyzet.

112 Ez a megállapítás természetesen csupán a hartaihoz hasonló kisebb-nagyobb szállási temetőkre vonatkozik, hiszen a huzamosabb ideig egy helyben lakás következtében kialakult hosszú használati idejű falusi temetőkben a családtagok értelemszerűen kap(hat)tak egymás közelében a temetésre alkalmas helyet.

a nagyságára alapozott viszont elmosódna, hiszen ily módon szállási temetőtípust a kis létszámú szállások lakói hosszabb, a nagyobb lakosságú falvaké rövidebb időre létesíthettek. A jövő nagy kérdése, hogy a DNS-vizsgálatok a hartaihoz hasonló, vagy velük egyező eredményeket fognak-e más lelőhelyekre vonatkozóan is felmutatni, vagy a hartaiak csupán egyedi sajátosságot képviseltek. Befejezésül említést érdemel, hogy már közlésre vár a balatonújlak (So)-erdő-dűlői 17 síros, igen egyenletes nemi és életkori eloszlású, teljesen feltárt szállási temető[113] DNS-vizsgálatának eredménye. Az ide temetett férfiak mindegyikét fegyveresen temették el, és négy sírban volt érme: három gyermek mellett Provence-i Hugó & Lotár (931–947) denárának, egy férfi mellett pedig Lotár (947–950) denárának zárópénzével.[114]

V. TÍPUS: 10. SZÁZADI MAGYAR FALUSI TEMETŐK

Mivel lassanként megszaporodtak a teljesen vagy jórészt feltárt, a nagy falusi temetőktől (VI. típus) eltérően mindenképpen lényegesen kisebb sírszámú, továbbá a magyar denárok hiányával jellemezhető falusi temetők, szükségesnek látszott egy ilyen, zömében 10. századi temetőtípus elkülönítése. Létezésükre Éry Kinga sárbogárdi publikációja (2:49) hívta fel a figyelmet, majd az említett két jellegzetességet figyelembe véve, egész sor ilyen temetőre derült fény, különösen azért, mert a viszonylag teljes feltártságot és a magyar érmék hiányát gyakorlati okból elsődlegesebbnek lehetett vagy kellett tekinteni, mint a sírok számát. Így egy nagyjából egynemű csoport jött létre, amely 57+ és 100/105 sír közötti nagyságú volt, és a leletanyaga többségében a szállási temetők mellékleteivel mutatott több-kevesebb kapcsolatot (2:43, 46, 48–49, 51–54, 56). E temetők megnyitását általában a 900–930-as évek közé keltezték, azaz esetleg ugyanazon közösségnek egy-egy szállási temetője előzhette meg közülük a legkésőbbinek sejtett kezdésű budakeszi, szobkiserdei, tiszacsomai temetőt (2:43, 53–54). A mérete alapján feltétlenül közéjük sorolható a lébényi temető (2:47) is, amelyet egy szórvány I. István-denár alapján biztosan legalább 1000 tájáig használtak, de mivel a szegényes leletanyaga a fentiektől elkülöníti, elképzelhető, hogy a helyben talált lakosság 10. századi hagyatékát rejtette. Négy további sírmezőt azért lehetett az előzőkhöz csatlakoztatni, mert a nagyobb, sőt jóval nagyobb sírszámuk ellenére sem tartalmaztak magyar denárt,[115] bár a részleges feltártságuk (2:44, 45, 55), illetőleg a (2:50) területén előkerült szórványleletű I. András-denár ezt az állítást megkérdőjelezheti, mert a magyar érméik hiányát esetlegességnek tekintve, gond nélkül a VI. típusú temetőkhöz lehetnének besorolhatók. Lényegesen más a teljesen feltárt, de egyelőre még közöletlen vörs-majori-dűlői temető (2:57) megítélése, amely a kimagaslóan magas sírszáma ellenére sem tartalmazott magyar érmét, ezért a felhagyását kétféleképpen is magyarázhatjuk. Vagy valamikor I. István uralkodásának első évtizedeiben szüntették be a használatát, amikor az első magyar király pénzei még nem jutottak el ebbe a faluba (V. típus), vagy a falu lakói egyáltalán nem kedvelték meg a halotti pénzadás szokását, így a 11. század bármelyik évtizedéig is tovább használhatták (VI. típus). Magam inkább az első lehetőséget támogatnám és egy korán letelepült nagy létszámú falu bő évszázados használati idejű létesítményének tekinteném. Elméletileg ugyanis még az sem lehetetlen, hogy a nagyobb sírmennyiség a magyar denárok szükségszerű hiányából következően feltételezhető hasonló korú felhagyásukból visszaszámolva, a többiekénél, azaz a kisebb sírszámúaknál korábbi megnyitásukat, tehát hosszabb használatukat jelezheti. Mindenesetre első próbálkozásként mindőjüket falusi jellegűnek tekintettem annak hangsúlyozásával, hogy a leletanyaguk mennyiségében és minőségében mutatkozó különbségeket a fenntartó településük lakóinak eltérő egyéni „karrierjéből" következő társadalmi helyzetét, illetőleg gazdagságát tükröző mellékleteik eltéréseivel magyarázhatjuk,[116] de bármiféle ilyen további magyarázatkísérlettől tartózkodtam.

113 A kis temető 10. sírjában egy újszülöttel együtt nyugvó 50-60 év körüli nő (nagymama?) miatt 18 egyén – hat férfi, hat nő és hat gyermek maradványaira bukkantak: SIKLÓSI–LANGÓ 2007.

114 A részletesebb adatokat Siklósi Zsuzsanna szívességének köszönhetem, vö. KOVÁCS 2011, 139–140: IT-4–7, meghatározhatatlan szórványlelet: uo. 147: IT-65. A legújabb előzetes adatok szerint, hasonló eredményt hozott a balatonújlak (So)-erdő-dűlői 17 síros temető vizsgálata is. „Anyai ági rokonság mindösszesen a temető központi sírsorától távolabb fekvő 14–15. sír között lehetséges, amennyiben a további vizsgálatok ezt megerősítik. A többi sír esetében ilyen kapcsolat nem mutatható ki. Mindezen eredmények felvetik annak a lehetőségét, hogy a temetőn belül vélelmezett kisebb közösségek mennyiben tekinthetők családoknak és ebben az esetben érvényes-e a 10. századi temetőkutatáson belül általánosan vallott kiscsaládi modell.": LANGÓ–SIKLÓSI 2012, 215. A DNS-vizsgálatok okozta meglepetést csak fokozta, hogy a várt egyezéseket inkább a vizsgált egyéb lelőhelyű temetők között találták meg, jelezvén, hogy a népesség, illetve az azt alkotó személyek mozogtak, mégpedig annál gyorsabban, hogy a vérségi kapcsolataik nyomot hagytak volna a nagyon rövid ideig használt (szállási?) temetőkből. MENDE 2013, 6.

115 Az ikervári temetőben (2:45) 2 római érme mellett II. (Jámbor) Boleszláv cseh herceg (972–999) még 10. századi denára látott napvilágot.

116 Egy ilyen gondolat nem új. Mesterházy Károly utalt arra, hogy Szőke Béla „a honfoglaláskori magyar társadalom hármas rétegződését mutatta ki: a nehezen szétválasztható vezető- és középréteget, valamint a köznép nagy tömegeit. Ez a modell viszonylag megbízható a teljes társadalom rétegződésének bemutatására. Kisebb csoportok–egységek esetében azonban cserben hagyja a sémákban gondolkodó kutatót. Egy-egy temető ugyanis a legritkább esetben tartozik egyetlen társadalmi réteghez, de mindig egy településhez tartozik. Egy falu lakói között azonban a köznép mellett ott élhetnek annak vezetői, sőt urai is. Tehát máris három társadalmi réteggel számolhatunk egyetlen temetőben (feltéve, ha mindenki

Mivel jelenleg e temetők kezdete évtizedes pontossággal nem határozható meg, erre vonatkozólag több feltevéssel élhetünk: vagy ezek is közvetlenül a honfoglalást követően létesített települések tartozékai voltak, némelyikük alkalmasint közvetlenül 895 utáni megnyitással, vagy amennyiben csak néhány évtizeddel később keletkeztek, akkor kizárólag a honfoglalók másik, rövid életű településfajtájához, a szálláshoz kapcsolódó temető előzhette meg őket. A 10. század utolsó évtizedeiben, végén vagy az ezredforduló táján, illetőleg talán nem sokkal ezt követően történt felhagyásuk[117] alapján, e települések lakói továbbköltözve már a létesítői lehettek a 11. századi, de legfeljebb a 12. század közepén felhagyott falusi temetőknek (VII. típus), sőt akár már templom körüli temetőt (VIII. típus) is nyithattak.

Hasonló temetőváltás a helyi lakosok körében is végbemehetett, erre esetleg a garabonc-ófalui I. (2:13) temetőt használó közösség továbbélésének sejtése lehet példa,[118] vagy a rendkívül szegényes mellékletű lébényi (2:47) temető. A garabonci sejtés egyben arra is rávilágít, hogy e temetők felhagyását követően a közösség nem feltétlenül 11. századi falusi (VII. típus), hanem már templom körüli temetőt (VIII. típus) nyitott.

Mivel a magyar érmék hiánya egyszerre szolgált az V. típusú, 10. századi falusi temetők felhagyásának, illetve a lejjebb tárgyalandó VII. típusú, 11. századi falusi temetők használatbavételének hozzávetőleges korhatározásához, itt kellett kitérnem a régészeti munkákban elfogadott ún. hallgatásból eredő érv használatának jogosságára, amit Kristó Gyula kétségbe vont. Kristó ellenvetése kétszeres kérdésfeltevésben jelentkezett: „Ismételten szóvá kell tennem,[119] érthetetlen, hogy a hallgatásból eredő érv (argumentum e silentio), vagyis egy negatívum – adott esetben az Árpád-házi királyok pénzeinek hiánya – miért nyer pozitív értelmet (a pénz hiánya miért juthat kormeghatározó szerephez). Más szavakkal: miért kellene minden 11. század eleje utáni szegényes (ti. Hampel B-hez hasonlító) sírban pénznek lennie?"[120] Kristó feltevése jogos volt, sőt a sírok vonatkozásában pedig – amint azt a feltárási gyakorlat is mutatta – találónak is tűnt, hiszen az ellenkezőjét egyelőre nemigen lehetett bizonyítani.[121] de a temetőket illetően azonban talán más a helyzet.

ugyanabba a temetőbe temetteti el magát). Ez az utóbbi eset ugyan ritkán fordul elő (pl. Érsekújvár, Hencida, Budakeszi, Algyő stb. [vö. 2:61, 3:10, 5, 26]), de két társadalmi réteg közös temetője gyakori (főleg köznép és középréteg közös temetője: Püspökladány, Magyarhomorog, Ikervár, Székesfehérvár-Rádiótelep, Ibrány, Ógyalla stb. [2: 77, 99, 45, 52, 71, 76]). Ha egy ilyen temetőnek csak egyik csoportjára terjeszkedett ki a feltárás, vagy a leletmentés, máris hibás lesz a társadalmi besorolása. E temetőket köznépinek tartjuk a Szőke-féle modell alapján, pedig nem egysíkúan azok. Hiszen a középréteg fegyvereseit is megtaláljuk mellettük.": Mesterházy 1995, 1037.

117 Ez a keltezés csupán akkor érvényes, ha kizárólag a feltárt sírok leleteire vonatkoztatjuk. Ugyanakkor szórványleletként két említett temető területén olyan érme is felbukkant, Lébényben I. István H2, Sárrétudvariban I. András H8 típusú denára (2:47, 50), amelynek beszámítása évizedekkel megnyújthatná a temetőhasználat idejét, bár nem volna elégséges sem a következő, általában jóval nagyobb sírszámú és hosszabb használati idejű VI., sem a hasonló tulajdonságokat mutató, de általában későbbi kezdetű VII. típusba való sorolásához.

118 Amint arról fentebb szó esett, a garabonci I. temetőt (2:13) a 880/885-ös, esetleg a 890-es évekig használták. A hozzá tartozó település Éry Kinga szerint ptuji (Podravska statistična regija, Szlovénia), továbbá frank, drevljján és dunai bolgár embertani kapcsolatokat mutató lakosságának egy része azonban bizonyára továbbra is helyben maradt, mert később a 11. században épült zalavár (Za)-várszigeti kápolna cintermébe temetkezett, vagyis időközben még egy – manapság ismeretlen – temetőt kellett használnia, vö. Szőke 1992, 150; Éry 1992, 350–351.

119 Itt valószínűleg a kérdésnek egy másik megfogalmazására utalt, amikor a honfoglaló magyarok vezető és középrétege temetkezéseinek csupán a 10. század első kétharmadára való keltezésével szemben azzal érvelt, hogy „ez az időpont pontosan egybeesik a kalandozó hadjáratok lezárultával; ezt követően nem volt módjuk a hadjáratokban részt vevők utódainak ilyen pénzekhez hozzájutni. Az pedig egyenesen felfoghatatlan számomra, hogy a 11. század elején ezeknek a – feltehetően régi vágású – előkelőknek miért kellett volna együtt temetkezniük ellenfelük, Szent István király (vagy annak valamelyik utóda) pénzével.": Kristó 1995, 159. E pszichológiai érvvel szemben viszont felvethető, hogy a pogány kalandozó magyarok sem restellték ellenfeleik, ráadásul a legtöbbször keresztény jelképekkel ellátott érméit viselni és a másvilágra is magukkal vinni. Egyébként a sírba tétel tudatos elhagyásának ötletét a 10. század végén használatba jött ékszertípusokra sem lehet alkalmazni, vö. Révész 1997, 224–225.

120 Kristó 1995, 162.

121 Jellemző példa a szablyás vagy kardos sírok felső időhatárának latolgatása, amelyben e pénzek hiánya döntő tényező ugyan, de e fegyverek mellékletadásának a megszűnésig tartó csökkenésében talán – a részleges lovas temetkezéshez vagy a baltákhoz hasonlóan – mint a leginkább feltűnő pogány jellegzetességnek is szerepe volt, míg más harci fegyverek (egyszersmind vadászfegyverek), így az íj és a nyíl (kevésbé a vasveretes-csontlemezes tegez), pénzzel keltezett temetkezésekből is előkerültek: Révész 1997a, 183–184; Révész 1997b, 446–447; Révész 1998, 526–527. Kristó a maga nézőpontjából logikusan, ugyanezt az érvet a szablyás és kardos sírokat érintően is felvetette, de a keltezési bizonytalanságot történeti értékelési problémának tekintette: „A hallgatásból adódó érv (argumentum e silentio) újabb, szerintem ezúttal is túlhajtott értelmezéséről van szó [akkor, amikor] Kovács László abból kiindulva, hogy Szent István és utódai érméje egyetlen kardos vagy szablyás sírból sem került elő, továbbá István pénzverésének időrendjét figyelembe véve arra a következtetésre jutott: 1010/1020 tájára a vitézeknek fel kellett hagyniuk a gyakran lovas, szablyás vagy kardos temetkezések kirívóan pogány gyakorlatával [Kovács 1990a, 42]. Történeti szempontból alapvető probléma e kardos népesség fejedelemhez kötése: úgy vélem, efféle történeti következtetés megtételére a régésznek kevéssé van illetékessége. Ehhez ugyanis azt kellene előbb bizonyítani, hogy mindazon területek, ahonnan e kardos sírok előkerültek, a fejedelmi hatalom alá tartoztak a 10. század második felében. Ez azonban nincs bizonyítva, sőt éppen az ellenkezőjére mutatnak nyomok...": Kristó 1995, 172–173. A történeti következtetés kritikája azonban nem érintette a kardos sírok keltezésének a 10. század második felére való, s Kristó által is elfogadottnak tekinthető feltevését, holott ez is a hallgatásból adódó érv felhasználására alapult: éspedig arra, hogy e temetkezésekben – egyéb jellegzetességeket itt figyelmen kívül hagyva – kalandozás kori idegen érme mindeddig nem került elő, a hibridnek tekinthető szablyamarkolatú kardosokból pedig mindössze egyetlen meghatározható példány, s az is a 948 utáni időből (3:21): Kovács 1990a, 39–41.

Elismerve, hogy az érvelés e módjának elfogadhatósága értelemszerűen az első uralkodó vereteivel kapcsolatosan a legvitathatóbb,[122] azonban sok temető teljesebb vagy hiányosabb magyar denársorozata a pénzmellékletadás helyi különbségeket ugyan mutató, de mégis országos elterjedettségű gyakorlatáról tanúskodik. Ezért lehet a történész kétkedése ellenére régészeti oldalról érvényben hagyni a magyar denárok – értelemszerűen I. István H1, esetleg H2 típusú vereteinek – hiányát a teljesen feltárt legkésőbbi szállási (IV. típus), illetve bizonyos kisebb falusi temetők (V. típus) felhagyásának a 10. század végére/11. század elejére való keltezésére, illetve a magyar denárok jelentkezését a nagyjából ugyanebben az időben megnyitottnak tekintett falusi temetők újabb típusának (VII.) ilyen korban feltételezett használatba vételére. Általános mértékben ez a két folyamat hajdan a befejezések, illetőleg a kezdések időpontjának találkozásával csatlakozhatott is, de ilyen konkrét temetőpárosokat jelenleg nem ismerünk, s több ok következtében ezek régészetileg talán nem is lesznek megismerhetőek. Egyrészt nem tudjuk, hogy a fenntartó település milyen irányba és mekkora távolságra távozott, másrészt nem tudjuk, hogy milyen szellemi vagy tárgyi jellegzetességük alapján lehetne a felhagyott és az újonnan nyitott temető között felismerni az egymásutániságot. Ráadásul a temetők leletanyagában éppen a 10. század második felében és végén megfigyelhető tárgytípusbeli egyszerűsödés következtében aligha lehet az összetartozásukat bizonyító kapcsolatokat találni.[123] Talán az embertani sajátosságok, s még inkább bizonyos DNS-vizsgálati eredmények utalhatnának bizonyos összefüggésekre. Tehát leginkább csak a folyamat általános vázolásáról lehet szó, s ilyen általánosságban pedig az időhatárok egyik vonatkozásban sem határozottak: egyrészt bizonyos esetekben a teljesen feltárt magyar érme nélküli, tehát az ezredforduló táján megszüntnek tekintett temetők területén előkerült szórvány magyar veretek elpusztult sírokat jelezve nemcsak megkérdőjelezték a feltárt sírokból hiányzó érmék keltezési jelentőségét, hanem a temetők használatát I. István, sőt I. András koráig is meghosszabbodottnak láttathatják,[124] másrészt egy teljesen feltárt érmés temetőben a legkorábbi pénzt kibocsátó uralkodó trónra lépésének éve[125] előtt tetszőleges számú évtizedet lehet, sőt szokás beszámítani az érme nélküli és érmés temetkezések összterületének („foltjának", „sávjának") aránya nyomán.[126] Valószínű továbbá, hogy általánosságban minél később nyitotta meg egy új helyre érkezett faluközösség a temetőjét, annál kevesebb a sírokba tett mellékletek típusválasztéka és mennyisége, konkrétan viszont az lehetett a döntő, hogy az általános változásokat[127] is figyelembe véve milyen temetkezési szokásokhoz ragaszkodtak továbbra is a faluközösség által befolyásolt egyes emberek.[128]

VI. TÍPUS: 10–11/12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

A helyben talált lakosság a 10. század nehezen meghatározható valamelyik első évtizedében új helyre költözött településeihez, valamint a honfoglaló magyarok legkorábbi időktől kezdve alapított falvaihoz hosszú ideig használt nagy sírszámú falusi temetők is kapcsolódtak.

122 I. István pénzkibocsátásainak időrendje véglegesen még nem tisztázott – vö. Kovács 1997, 45–51, 59–62, 83–94. –, ezért egyelőre kimutathatatlan, hogy denárai melyik évben/évtizedben és mennyire egyenletesen elterjedve jelentek meg pénzforgalmi funkcióban az ország településein, továbbá hogy a sírmellékletadás szubjektív jellegétől késleltetve vagy siettetve, mikor kerültek be az adott település közösségének temetési gyakorlatába. Ezzel magyarázható, hogy a hosszú, a 10–11/12. századi használati idejű temetők közül a majsi vagy a püspökladányi falusi temetőben 8-8, a halimbaiban vagy a rácalmásiban viszont csupán 1-1 sír (záró)érméjét verette az első magyar király (2:74, 77, ill. 69, 78). Természetesen ellenpélda is akad: a teljesen feltárt, s mindössze egyetlen I. László-érmét tartalmazó 91 síros letkési I. temető (2:97) minden egyes temetkezését aligha lehet az ő uralkodási idejéből származtatni, viszont a logikusan feltételezhető korábbiakat és későbbieket érmemelléklet nem jelezte.

123 Ebben a megközelítésben látszik egyedülálló jelentőségűnek az alább ismertetett hajdúdorogi lelőhelypárnak (2:67) ugyan a folyamat másik végén, azaz a 12. század közepén a falusi és a templom körüli temetőváltáshoz köthető, és éppen az egymást váltó érmemellékleteik alapján valószínűsíthető kapcsolata.

124 Lásd a többször idézett lébényi, illetve sárrétudvari temetőt (2:47, 50).

125 Általában ez a dátum használatos, mert a több érmét kibocsátó uralkodók vereteinek is legfeljebb a sorrendje kidolgozott, illetve feltételezett, de nem az időrendje, pl. I. István: H2, H1, I. András: H8, H9, Salamon: H14–H15, H17, H16?, I. László: H21, H22 (?), a további H23?–30?, Kálmán: H31, a további H32?–43?, II. István: H44?–H48?, II. Béla H49?–H54?: Kovács 1997, 24–198.

126 Ennek az aránynak a különbözőségei néhány (csaknem) teljesen feltárt, folyamatosan használt temetőben – pl. a csekeji, halimbai, ipolykiskeszi, majsi (2:1, 69, 72, 74) – ránézésre is felismerhetők, míg az ezredforduló táján (kissé korábban vagy később) áttelepítettnek ítélhető temetők – pl. az ártándi, fiadi, magyarhomorogi, pusztaszentlászlói, tiszalúci (2:58, 92, 99, 107, 117) – érme nélküli részletének nagysága, s ebből következően a két rész használati idejének aránya nehezebben ítélhető meg. Néhány érmés temetőtérkép: Kovács 1997, 85–93: 4–12. kép.

127 Pl. a lovas temetkezés, a fegyverek, a veretes viselet és öv, bizonyos ékszerek, az edényben adott ételmelléklet sírba tételének elhagyása egyházi ráhatás, az elhunyt vagy a temetést végző rokonság vagyoni helyzetének, illetőleg másvilágképének változása, vagy egyéb ok következtében.

128 Egyéni óhajjal lehet magyarázni pl. a tiszalúci (2:117) temető 163. és 225. sírjába temetett fiatal nőknek azokat az ékszereit és viseleti tárgyait, amelyek páratlan módon eltértek a közösség további 50 (közülük 35 mellékletes) nőtagjának hagyatékától, mert talán idegenből házasodva hozták ezeket magukkal, vagy csupán mindketten abban különböztek a többi nőtől, hogy elvárták ezeknek is a sírmellékletül adását. Kerek és csüngős ingnyakveretek, kerek rozetta egyedül a 164., kockásra vagdalt felületű gyöngyök, nyak- és karperec pedig egyedül a 225. sírban látott napvilágot.

Ezeket a kutatás több teljesen feltárt lelőhely alapján már jól ismeri, vitatni csak a fenntartó közösség etnikumát,[129] valamint a használatba vételük idejét, évtizedét lehet, mert a folyamatos fenntartásukat I. István (1000–1138) korától kezdődően már a magyar denárokat is tartalmazó sírjaik jelezték a legkésőbb II. Béla (1131–1141) idején bekövetkezett felhagyásukig, mert ekkor a 11. században hol előbb, hol később közben felépített egyházak templom körüli temetőibe (cintermébe) kényszerültek véglegesen temetkezni. Idegen kultúrára utaló és magyar temetkezési szokások és tárgyak is jelentkezhettek bennük, és szórványosan felbukkanhattak 10. századi idegen érmék is. Ebben a temetőtípusban és a helyben talált lakosság vele részben vagy teljesen egyidejűleg használt falusi és templom körüli temetőiben (I–II. típus), továbbá a magyarok párhuzamosan, de rövidebb ideig használt falusi temetőiben (V. típus) történt meg az ékszeranyagnak a 10. században ugyancsak kortárs magyar szállási temetőket (IV. típus) általában nem érintő változása, amelynek eredményét jelölve terjedt el és elavult mivolta ellenére ma is él a helytelen Bijelo Brdo kultúra elnevezés.

Természetesen ezt a folyamatot már korábban is megkísérelték a régészeti leletek alapján bemutatni, a kutatástörténet korai szakaszának ismertetésétől azonban eltekinthettem, Langó Péter összefoglalására hivatkozva,[130] s csupán id. Fehér Géza (1890–1955) munkásságának befejező szakaszától kezdődően vettem fel a fonalat.[131] Fehér annak ellenére tett nagy lépést ebben a kérdésben, hogy a kiindulásának etnikai alapelvein az egész életművéből következően nem tudott változtatni. Elsőként hirdette meg egy 10–11. századi leletkataszter elkészítésének szükségességét,[132] s az ehhez történt széles körű adatgyűjtése[133] következtében világosodott meg benne a magyar kutatás hiányosságai következtében kialakult látszat félrevezető volta.[134] A történeti források adatait kiegészítő, áttekintő régészeti vizsgálatait Székesfehérvár környékén kezdte meg, s az elfogadott szakvélemények szerint magyar (demkóhegyi, rádiótelepi, Sárkeresztúri úti) és szláv (maroshegyi, szárazréti) temetők összevetése nyomán megállapította, hogy az életmódjuknak megfelelő településeik különbözőségének következményeként a külterjesebb állattenyésztést és földművelést folytató magyarok sírmezői kicsinyek, a belterjesebben élő szlávoké nagyok.[135] Emellett a leletanyaguk is szembetűnően különböző: a magyarokét a fegyverek, lószerszámok és keleti ékszerek jellemzik, míg a szlávokéban csak – a magyarokétól eltérő – ékszerek vannak: elsősorban S végű karikák és állatfejes karperecek.[136] Fehér ezeket a megállapításokat e két ékszertípus alapos tárgyalását követően egész Magyarországra általánosította olyképpen, hogyha e két, és még néhány további ékszerféleség együtt jellemzi egy-

129 A velük párhuzamos használati idejű magyar falusi temetőket a földrajzi helyzetük (Dunántúl?–Dunától keletre?), az embertani vizsgálati eredményeik, valamint a temetkezési szokásaik és a leletanyaguk bizonyos sajátosságai alapján lehet elkülöníteni. Magam ilyen vizsgálatot nem végeztem, csupán a szakirodalomban felvetett véleményeket használtam fel.

130 Langó 2007, 61–116.

131 Sajnálatos, hogy mindhárom e témájú nagy tanulmánya – Fehér 1956; 1957; 1957a – csak a halála után jelent meg.

132 Fehér 1953. A leletkataszter végül úgy készült el, hogy „Fehér Géza halála után Kralovánszky Alán lett a munka motorja, s a Fehér Géza-féle munkacsoport 8 vidéki múzeumra kiterjedő gyűjtéséhez feleségével, Éry Kingával együtt 39 vidéki és fővárosi múzeum anyagát és reájuk vonatkozó irattári és irodalmi anyagot csatolta.": Kiss 1993, 89; FÉK 1962; Langó 2007, 116: 401. jegyzet.

133 „Végigjártam az országot, végigvizsgáltam, azután munkaközösségemmel részben fel is dolgoztam a múzeumainkban található magyar és szláv temetők anyagát, újakat is ástunk, s megállapítottuk, hogy X. századi közös magyar–szláv temetők, amelyek a magyar és szláv dolgozók együttélésének a tanújelei lennének, nincsenek.": Fehér 1956, 33.

134 Teljes joggal korholta a kutatást a lelőhelyek részbeni feltártsága miatt, s a helyzet javítását a jövendő legfontosabb feladatának jelölte meg. Rámutatott, hogy a közmegegyezés alapján magyarnak és szlávnak elfogadott 11. századi lelőhelyek mennyisége nyomán úgy tűnik, mintha a magyarok gyérebben lennének képviselve, holott a későbbi magyar társadalom, a mainak az alapja, éppen ekkor a 10–13. századokban alakult ki: Fehér 1957, 303.

135 A maroshegyi és szárazréti szlávnak tekintett nagy temető (2:57 után) abban különbözik a demkóhegyi, rádiótelepi és Sárkeresztúri úti magyar temetőktől, „hogy nagyon népes: a magyarok temetői kicsinyek, nem érik el a 100 sírt sem. A szlávok temetője sokszáz síros. Ez természetesen nemcsak annak a megértése szempontjából fontos, hogy milyen volt a magyar és a szláv temetkezés, de arra is tanít bennünket, hogy milyen a magyar és milyen a szláv település, azt jelenti, hogy a szlávok nagyobb telepekben, a magyarok kisebb csoportokban laktak. A településnek ez a kétfélesége pedig természetesen a magyarok és a szlávok gazdasági-társadalmi rendjének különbözőségéből következik... Természetesen életmódjuknak megfelelően: a magyarok külterjesebb állattenyésztésüknek és földművelésüknek megfelelően kisebb létszámú csoportokban éltek, – így természetesen temetőik is kicsinyek; a szlávok meg mint belterjesebb földművelésből és állattenyésztésből élő nép, népesebb településben csoportosultak ott, ahol természetes védelem biztosított egy földművelésre és állattenyésztésre alkalmas területet; kisebb helyen is sokan megéltek, mert a földet jól kihasználták, – ennek megfelelően temetőik is népesebbek.": Fehér 1956, 34–35; vö. Fehér 1957, 276; Fehér 1957a, 13. Nem lehet megjegyzés nélkül hagyni, hogy Fehér megállapításai a többé-kevésbé elpusztított, s csak részlegesen feltárt, csaknem értékelhetetlen székesfehérvári temetőkre vonatkoztak; vö. 2:52, és 57. után.

136 Az említett Székesfehérvár környéki 3 magyar és 2 szláv temető anyaga jól elkülönült: „a magyar temetőkben a fegyverek és a lófelszerelési tárgyak, s a keleti ékszerek a jellemzők, a szláv temetők sírjaiban viszont nincs egyetlen fegyver vagy lófelszerelési tárgy, csak ékszerek éspedig a magyarokéitól nagyon elütő és a mi szlávjainkra nagyon jellemző ékszerek... [E] temetők általános lelete az ún. S-végű hajkarika, a két állatfejjel díszített karkötő, sodrott és sodrást utánzó öntött és gerezdelt gyűrű stb.": Fehér 1956, 35; vö. Fehér 1957, 277; Fehér 1957a, 14.

egy temető leletanyagát, akkor biztosan szláv hagyatékkal van dolgunk.[137] Mivel pedig így elkülöníteni vélte a magyar és szláv emlékeket, úgy találta, hogy az egyes temetőkben való arányuk a két népesség együttélésének a következő négy szakaszát is megvilágíthatja:

Első fejlődési szakasz: A magyarok kisebb temetőikben külön temetkeztek ősi temetkezési rítusuk szerint, s a hagyományos összetételű leletanyagukban gyakran a 10. század első feléből való, főként itáliai pénzekkel, amelyeket díszként használtak. A szlávok a magyar királyok pénzeivel jelzett nagy szláv temetők korábbi, még pénztelen, azaz 10. századi részébe temetkeztek jellegzetesen szláv ékszereikkel. Ebből következik, hogy a gazdasági viszonyaiknak megfelelően, a magyarok ekkor még sok kisebb, a szlávok pedig nagyobb településeiken külön-külön éltek.[138]

Második fejlődési szakasz: A 10. század vége és a 11. század közepe közötti időben a magyarok és szlávok még külön temetőbe temetkeztek, de tárgyaik már fel-feltűntek a másik népesség néhány sírjában: szláv ékszerek magyar feleségül vett szláv nők mellett, egyúttal magyar személyek is a szlávok között, de legalábbis csüngős vereteik és fülesgombjaik a szláv sírokban. Temetőik tanúsága szerint a két népesség ekkor még külön településeken élt, de a magyarok között szláv hatásra terjedni kezdett a takarmányozó állattenyésztés és a belterjesebb földművelés, emiatt már a magyarok is nagyobb településeken éltek, amire a nagyobb temetőik utalnak.[139]

Harmadik fejlődési szakasz: a magyarok és a szlávok ugyanazon temetők üres térséggel elválasztott külön csoportjaiban temetkeztek, ami arra utal, hogy már azonos településeken, de még más-más részükben laktak.[140]

Negyedik fejlődési szakasz: a két népesség keverten ugyanazon temetőbe temetkezett, vagyis már a településeiken is együtt laktak.[141]

137 *„Es ergibt sich also die Schlussfolgerung: Auf dem Gebiete von Ungarn ist der Schläfenring mit S-förmigem Ende ein häufiger Fund der slawischen Gräberfelder. In denselben Gräberfeldern, deren allgemeiner Fund der Reifen mit S-förmigem Ende ist, kommen auch Armringe mit mit zwei Tierköpfen verziert, kannelierte Ringe usw. zum Vorschein. Stossen wir also auf Gräberfelder, in denen der Schläfenring mit S-förmigem Ende ein häufiger Fund ist, und daneben noch gedrehte Ringe, in den meisten Fällen auch noch mit zwei Tierköpfen verzierte Armringe zu finden sind, so haben wir es sicherlich mit einem slawischen Gräberfeld zu tun. In der Tat ist in diesen Gräberfeldern ausserdem kaum noch etwas zu finden.":* Fehér 1957, 299; vö. Fehér 1956, 35; Fehér 1957a, 14–15.

138 *„Sowohl die Ungarn und als auch die Angehörigen der einheimischen, hauptsächlich slawischen Bevölkerung werden in gesonderten Gräberfeldern bestattet. In den ungarischen Gräberfeldern dieser Zeit sind nur für Ungarn charakteristische Gegenstände abzutreffen, während in den slawischen Gräberfeldern nur slawische Schmucksachen vorkommen. ... Diese ungarischen Gräberfelder können auf Grund der Funde, auf Grund der ältesten Bestattungsriten, und häufig auch mit Hilfe der aus der ersten Hälfte des X. Jahrhunderts stammenden (hauptsächlich italischen) Münzen genau datiert werden. Die erwähnten Münzen dienten nicht als Geld, sondern wurden als Ziergegenstände benutzt. Die Slawen dieser Zeit sind in den alten Teilen der slawischen Gräberfelder mit slawischen Schmucksachen bestattet. In den aus dem XI. Jahrhundert stammenden Teilen dieser slawischen Gräberfelder sind Münzen von Stephan dem Heiligen, Aba Samuel, Endre I. usw. zu finden. Dieser Umstand lässt natürlich darauf schliessen, das die Ungarn und die Slawen damals noch in getrennten Siedlungen lebten und zwar, nach Aussage der Funde, die Ungarn in vielen kleinen Siedlungen, die Slawen dagegen in dichter bevölkerten Dörfern. Diese Form der Ansiedlung entspricht dem damaligen Wirtschafts- und Gesellschaftsleben. Die Ungarn treiben hauptsächlich noch eine extensive Viehzucht, während bei den Slawen bereits die Pflugwirtschaft und die mehr intensive Viehzucht zu finden sind.":* Fehér 1957, 306. 10. századi magyar, illetve szláv temetőként vetette össze a hódmezővásárhely (Cso)-szakálháti mintegy 48 síros 10. századi, illetve a hódmezővásárhely-Hunyadi-halmi 45 síros 11. századi temetőrészletet, továbbá a 9–10. századinak vélt, valójában 10–11. századi oroszvári, továbbá a 10–12. századi sorokpolányi temetőrészletet (2:106, 110): uo., 306–309, 312; vö. Fehér 1956, 35; Fehér 1957a, 15–21.

139 *„Ungarn und Slawen werden zwar noch in gesonderten Gräberfeldern bestattet, aber in dem ungarischen Gräberfeld sind bereits einige Gräber vorhanden, in deren Beigaben slawische Schmucksachen zu erkennen sind, während in den slawische Gräberfeldern ungarische Gegenstände zum Vorschein kommen, vereinzelt sogar auch Ungarn bestattet werden. In den bisher untersuchten ungarischen Gräberfeldern dieser Zeit, wurden die slawischen Schmucksachen nur in Frauengräbern vorgefunden. Dies bedeutet, dass damals auch slawische Frauen in die Familien der Ungarn gelangten. Aber auch in den slawischen Gräberfeldern sind ungarische Gegenstände, vor allem eine bei der Slawen beliebte ungarische Schmuckform* [zweiteilige Anhänger/Doppelanhänger – vö. uo. 314–316.]. [Es war die] *Zeit, also in welcher die mit Stall- und Futterwirtschaft verbundene Vieh und ungarischen Ösenknöpfe anzutreffen. Die beiden Elemente werden also gesondert bestattet, sie leben in völlig getrennten Siedlungen, aber die Wechselwirkung hat bereits begonnen. ... Zucht und die mehr intensive Landwirtschaft bereits eine gewissene Rolle in der ungarischen Gesellschaft spielen. Den neuen Verhältnissen entsprechend sind die ungarischen Gräberfelder schon grösser, denn auch die ungarischen Einwohner leben bereits, den Anforderungen der intensiven Wirtschaftsform Rechnung tragend, in grösseren Siedlungen. Diese Zeitperiode dauert vom Ende des X. Jahrhunderts bis ungefähr in die Mitte des XI. Jahrhunderts. Natürlich sind die Gräber dieser Periode an vielen Stellen in den späteren Teilen der älteren Gräberfelder zu finden.":* Fehér 1957, 309. E szakaszba a 10. századi székesfehérvár-demkóhegyi, -rádiótelepi, a 43 síros csongrád (Cso)-vendelhalmi és a szentes-szentlászlói magyarnak (2:57 után, 52, –, 114), valamint a 10–11. századi pécs-somogyi, továbbá a két ellendi (2:104, 89–90) szlávnak tartott temetőrészletet sorolta: uo. 309–311; vö. Fehér 1956, 35–36; Fehér 1957a, 21–27.

140 Fehér 1956, 36. *„Ungarn und Slawen werden in demselben Gräberfeld bestattet, doch sowohl die Ungarn, als auch die Slawen in gesonderten, durch einen leer gelassenen Gebietstreifen voneinander getrennten Gruppen. Dies bedeutet, dass Ungarn und Slawen bereits in einer Gemeinde, doch innerhalb derselben in getrennten Gruppen wohnen.":* Fehér 1957, 311. Ide a teljesen feltárt (?) 10. századi 50 síros hódmezővásárhely (Cso)-kopáncsi és a 71 síros tiszalök (SzSzB)-kisvajasdombi temetőrészletet sorolta: uo., 300; vö. Fehér 1957a, 27–28.

141 *„Ungarn und Slawen werden ohne jede Trennung in demselben Gräberfeld begraben. Dies bedeutet, dass sie bereits zusammen, in einer Siedlung wohnen. ... Im Raume jenseits der Theiss bestehen die gesonderter Gräberfelder der Ungarn und Slawen viel länger, da dort die Verschmelzung der beiden Volkselemente später als jenseits der Donau (im Dunántúl) beginnt. Nichtdestoweniger besteht kein Zweifel, dass die Entwicklung im Laufe des XII. Jahrhunderts, an einzelnen Stellen im Laufe des XIII. Jahrhunderts, völlig gemeinsam vor sich geht.":* Fehér 1957, 311, 312. Ebbe a szakaszba a 10. századi 40 síros (csongrád)felgyő (Cso)-gedahalmi, a 10–11. századi 65 síros csanytelek (Cso)-dilitori, a 24 síros -síróhegyi, valamint a 142 síros szob (Pe)-vendelini (2:80) temetőrészletet sorolta: uo., 311–312; vö. Fehér 1957a, 28–29; Fehér 1956, 36.

Fehér Géza nagy tanulmánya nem kapta meg a megérdemelt értékelést és elismerést, annak ellenére, hogy még egy-egy német és korábban egy rövid magyar nyelvű változata is megjelent.[142] Elévülhetetlen érdeme, hogy a települések és a temetők régészetileg megragadható kapcsolatát vélte felismerni, de a szláv–magyar gazdálkodás különbségéről vallott prekoncepciója, illetőleg a rendelkezésére álló, többségében időrendi következtetések levonására alkalmatlan temetőrészletek túlértékelése következtében csupán olyan mechanikusan tagolt eredményre jutott, amelyben csak meghúzódott a továbblépés esélye. Mindemellett a halála is hozzájárult ahhoz, hogy a posztumusz kifejtett nézetei nem találtak megvitatásra, de a feledésüket Szőke Béla valóban korszakos jelentőségű munkáinak[143] közvetlenül ezutáni megjelenése és átütő sikere okozta.

Szőke úttörő eredménye volt a Hampel-féle B-csoportot felváltó magyar köznépi temetők fogalmának megalkotása és a rendszerezésük első kísérlete, amelyben e többnyire nagy sírszámú, a Kárpát-medencében jórészt előzmény nélküli, de kelet-európai párhuzamokkal bíró leletanyagú lelőhelyek fajtáit három csoportra különítette el[144] olyan alapon, hogy felismerte: a temetők eltérő sírmennyisége nem a fenntartó közösség nagyságától, hanem a használati idő hosszúságától függhetett.[145] Megállapítása szerint, mindhárom csoportjának temetői „általában a X. század elején, annak első vagy második felében kezdtek benépesülni". A legkisebb sírszámú 1. csoportbeliek az S végű karika megjelenésének korában, azaz Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején szűntek meg. A nagyobb sírszámú 2. csoportbeliek használatával az előzőkkel egy időben vagy a 10. század végén, a 11. század elején hagytak fel. A legnagyobb sírszámú 3. csoportbelieket a 12. századig használták.[146] A Szőke által is tudott,[147] és Dienes István által is joggal, és szinte e tanulmány alapgondolatait előre jelzve[148] hangsúlyozott kronológiai és etnikai nehézségek[149] közül az előbbieket Kiss Attila hamarosan újra és nyomatékosabban megfogalmazta. A tanulmánya elkészítésekor a Dunántúlon összesen ismert négy teljesen feltárt temető használatának időhatárait összevetve megállapította, hogy „a sárbogárdi temető

142 Fehér 1957; illetőleg Fehér 1957a; Fehér 1956.

143 Szőke 1959; Szőke 1962. Ugyanígy vélekedett: Mesterházy 1998, 21.

144 Vö. Szőke 1962, 28–33.

145 „A sírok számát illetően az első csoporthoz tartozó temetők a legkisebbek. A hiányos ásatásokat figyelembe véve úgy látszik, hogy a második csoport temetői valamivel terjedelmesebbek, a legnagyobb sírszámot pedig a harmadik csoport temetői érik el (Halimba, kereken 1000 sír). Kézenfekvő, hogy ez a sajátosság attól függ, milyen hosszú ideig voltak az egyes temetők használatban, nempedig attól, hogy kisebb vagy nagyobb közösségek népesítették-e be.": Szőke 1962, 34.

146 Szőke 1962, 34. Méltánytalannak tűnhet a fél évszázados késésű bírálat, de logikailag leginkább itt a helye annak, hogy utólag a magam kronológiai ellenvetéseit is felsoroljam:
1. csoport: A Szőke által ide sorolt 11 temető között egyetlen egy teljesen feltárt sem volt, tehát a rájuk vonatkozó kronológiai feltevések nemcsak a megírásuk idején, hanem manapság is csupán feltevéseknek számíthatók. Közülük később is egyedül a szob-kiserdei temető (**2**:53, **4**:1/5) hitelesítő ásatása történt meg: Bakay 1978, 8. A temetőtérkép tanúsága szerint, az 528 sírszáma ellenére is csak részlegesen feltárnak tekinthető a fentebb már említett tornóci temető (**2**:2; **4**:1/8). Némelyik ide sorolt temetőt nem lehet kis sírszámúnak tekinteni (**4**:1/6, 1/8), s volt olyan is közöttük, amelyik az érmeleletei alapján nem Géza nagyfejedelem idején szűnt meg (**4**:1/1, 1/6).
2. csoport: Az előző csoportbelieknél nagyobb sírszámuk a feltáratlanság következtében sok esetben bizonytalan (**4**:2/2–3, 2/6–8), s többet közülük lényegesen tovább használtak a 11. század elejénél (**4**:2/3, 2/6).
3. csoport: A mindössze három temető közül legalább egy nem teljesen feltárt, és az érméi csupán I. Béla koráig keltezik (**4**:3/3).

147 Szőke a maga készítette besorolás objektív nehézségeivel teljességgel tisztában volt, mert a következtetéseit az alábbi módon zárta: „Megjegyezzük végül, hogy az egyes temetőcsoportokban felsorolt és röviden ismertetett temetők távolról sem jelentik az egész idevonatkozó ismert emlékanyagot; inkább csak a jellegzetesebb példák bemutatására törekedtünk...A feltárás hiányos volta miatt néha nehéz eldönteni, hogy egy-egy temetőnek melyik csoportban volna a helye.": Szőke 1962, 35.

148 „...a temetők időrendi és etnikai kérdései nem teljesen megoldottak. Az őslakosságon kívül itt gyaníthatjuk a behurcolt foglyok sírjait, és így a temetők egy része kétségtelenül többfajta népelemet rejt magában. Nyelvünk megőrzése annak bizonysága, hogy e temetőkben mindenképp a magyar ajkú népesség van túlsúlyban. A temetők korának meghatározásánál számolnunk kell a különböző időpontokban és főként az államalapítás során lezajló telepítéseknek a temetőképben való tükröződésével, egyes temetők feladásával, mások újonnan keletkezésével, amely jelenségeket minden egyes temetőnél csak külön-külön lehet elemezni.": Dienes 1964c, 87.

149 „A temetők java részének hiányos feltárása miatt azoknak mindkét időhatárát nehéz biztosan megvonni. Többségüket kétségtelenül a honfoglalás idejében vehették használatba, de bizonyos, hogy bőven akad olyan is közöttük, amelyet főként az államalapítás időszakában végzett telepítések alkalmával nyitottak. Ez is egyik oka lehet annak – az együttlakó közösségnek már eredetileg is több csoportba való tagolódásán, esetleg későbbi osztódásán kívül – hogy egy település mellett olykor több külső temető is létesült. ... Jelentős kérdés marad Szőke Béla műve után, hogy ha az ún. soros temetők a magyar köznéptől származnak, milyen régészeti anyagot tulajdoníthatunk a szlávoknak (és egyáltalán az őslakosságnak) ... Elgondolkoztató e szempontból, hogy az embertani kutatások... kapcsolatot látnak a köznépi és az ún. késő avar temetők között. ... Szőke Béla nem hangsúlyozta ki, pedig feltétlenül számolnunk kell azzal, hogy a honfoglalóinkkal együtt betelepült s valóban magyarnak tekinthető köznép jelentősen meggyarapodott a helyben talált lakossággal (szlávok, avarok, bolgárok és egyéb néptöredékek), amint a magyarság saját szervezetébe vonja őket. A köznépi temetőket tehát, legalábbis a X. század második felétől és a kora Árpád-kortól kezdve, nem lehet kizárólag magyar népesség temetőinek tekinteni. Az a jelenség azonban, hogy a helyi lakosság ősi temetkezőhelyeit feladja, és a magyar köznépbe való sorolásával, telepítésekkel kapcsolatosan a magyar köznéppel közös temetőbe temetkezik, vagy új – a soros temetőkhöz hasonló jellegű – temetőket nyit, azt jelzi, hogy az őslakosságnak a magyarság által való felszívása – legalábbis a Kárpát-medence belső területein – igen korán megindult.": Dienes 1964a, 138.

[2:49] lezárása, a kérpusztai és majsi temető [2:92, 74] kezdési időpontja az államalapítás időszakára esik. Az egyetlen olyan temető, amely a honfoglalás időpontjától a templom köré történő temetkezések idejéig használatban volt – a halimbai temető [2:69]", ezért a tanulmányában azt vizsgálta, „hogy az államalapítással járó telepítések[150] milyen mértékben érintették a halimbai népességet, illetve az hogyan tükröződik a temetőben?" Horizontálstratigráfiai vizsgálatait követően e telepítés jeleit a halimbai temetőben is megfigyelte, s így a következő rendszerezést készítette:[151]

„1. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, melyet az államalapítás telepítési tevékenysége nem érintett." Ez csak logikai megalapozású csoport volt, az említett négy temetőből nem tudott Kiss lelőhelyet hozzásorolni.

„2. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője, ahonnan a népességet az államalapításkor áttelepítették (Sárbogárd)," 900–990 közé keltezve (2:49).

„3. Államalapításkor áttelepített népesség új lakhelyén lévő temetője (Kérpuszta, Majs)." Az előbbi 998–1095, az utóbbi 970–1100, illetve a 10. század utolsó és a 11. század utolsó évtizede közé keltezve (2:92, 74).[152]

„4. Honfoglaláskor megtelepedett népesség temetője. Az államalapításkor a népesség javarészét új lakhelyre telepítették, s ezzel egyidőben[153] a régi lakóhelyre új népességet telepítettek (Halimba)." (907–925)–(1130–1140) közé keltezve (2:69).[154]

5. Az államalapítás kezdeti szakaszán betelepített, majd az államalapítás további szakaszában ismét áttelepített népesség temetője."[155] Ez ismét csak logikai úton következtetett csoport volt, lelőhely csatlakoztatása nélkül.

Bár a fenti rendszer elsősorban a halimbai temető leletein végzett reális régészeti megfigyeléseken alapult, és elfogadható logikai betoldásokkal volt kiegészítve, Kiss Attila széles látókörű és bővíthető csoportbeosztása[156] azonban mégsem épült be a további kutatásokba talán azért, mert a témaválasztásából következően a 10.(–12.) századi Kárpát-medencei leletanyagnak csupán az egyik felével foglalkozott, s ezért a tipikus honfoglaló magyar vezető és középrétegbelinek tekintett leleteket figyelmen kívül hagyta. Annál inkább meggyökeresedett a népesség bizonyos részének az államalapításkor, pontosabban Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása alatt, illetőleg Vajk/I. István (997–1038) uralkodásának elején történt áttelepítéséről sugallt feltételezés,[157] amely Géza erőszakos hatalmi politikájával lehetett kapcsolatos, de a források csak a hit térítésével kapcsolatban emlékeztek meg a fejedelmi erőszakról.[158]

A Kiss Attila tanulmányából hiányzóan említett összevetést Jochen Giesler végezte el, aki hihetetlen

150 Kiss a következő gondolatmenetből indult ki: „A törzsnevekből származó helynevek keletkezését a nyelvészeti kutatás a X. század vége és a XI. század közepe közé keltezte. Györffy György kutatásai szerint a magyar államalapítás katonai telepítésekkel járt együtt. A katonai telepítés során keletkezett, legszűkebb értelemben vett törzsi nevek – a hét [a mindig külön szereplő Kürt és Gyarmat következtében valójában nyolc] törzsnévből képzett helynevek – száma meghaladja a kétszázat. A többi helynévvel együtt az összes törzs-, illetve népnévből származó helynév [közéjük Györffy a Varsány, Örs, Berény és Ság helyneveket beszámította, a Káloz, Székely és Tárkány helyneveket azonban nem: Györffy 1959, 26–27.] háromszáznál is többet tesz ki. Ez az önmagában is jelentős szám a X–XI. századi falvak 2500–6500-ra becsült száma mellett, illetve »valósan« 3000–4000-re becsült száma [Szabó 1966, 79.] mellett is igen jelentős telepítési vagy egyéb okokkal magyarázható népmozgásra mutat. Ugyanakkor kérdéses marad, hogy a fent említett kb. 300 népességen, közösségen kívül milyen mértékben érintette a magyar államalapítás erőszakos telepítési tevékenysége azoknak a településeknek lakosságát, melyeknek korai neve vagy fenn sem maradt, vagy a név nem árul el olyan sokat, mint a törzsi helynév-anyag. E kérdésben egyedül a régészeti kutatás eredményei hozhatnak újat.": Kiss 1968, 243.

151 Kiss 1968, 255.

152 Vö. Kiss 1968a; Kiss 1968b.

153 „A temetőben a X. század utolsó harmadának elején a népességcserét teljesnek kell tekinteni.": Kiss 1968, 255.

154 Török 1962, 99, 123. nyomán: Kiss 1968, 243. Mesterházy Károly gondos összefoglalása szerint, „a 932 síros temető két csoportra oszlik. A korábbi, kisebb temető Karoling pénzekkel keltezett, de ezek is a 10. század 30-as éveit jelzik [pontosabban: a 775. és 859. gyermeksír zárópénze Provence-i Hugó itáliai király (926–931) denára csupán 926. évi *tpq.*-t jelez: vö. Kovács 2011, 142.]. Ebben a közösségben a mai horvát-szlovén területről betelepített szláv nők és férfiak egy kis csoportja mellett magyar etnikumra utaló leletek is előkerültek (nyílcsúcsok, füles hajfonatkorongok). A másik tömb kifejezetten köznépi sírokat tartalmaz, és szinte önálló temetőnek látszik a korábbi temetőrész mellett. Temetkezési szokások (behajlított alkarral való temetés) a két csoportot összekapcsolják, de az átmeneti kor itt is a 10. század második harmadától figyelhető meg. A második csoport legkorábbi lelete egy idős nő sírjában [527. sír: Török 1962, 135, 155, Taf. XXXVII.] lelt késő avar kori típusú másfélszeres fordulatú S végű karika. A teljes halimbai temető kezdete a 10. század elejétől számítható, és a második csoport a faluba betelepült-betelepített magyar közösséget jelez abból az időből, amikor a késő avar kori típusú hajkarika még divatban volt. A korábbi csoportnál viszont azért nem fordulhat[ott] elő ez az ékszer, mert horvát-szlovén területen nem volt használatos. A halimbai második temetőrész viszonylag korábban nyílt meg, mint a kérpusztai temető.": Mesterházy 2002, 335–336.

155 Kiss 1968, 255. Az egyes temetők keltezésének időhatárairól: uo. 243.

156 Kiss Attila azt is hangsúlyozta, „hogy a hiányosan vagy részben feltárt temetők esetében esetleg hasonló, a telepítésekből fakadó 'törésekkel' lehet számolni, s így e temetők 'érthetetlennek' tűnő kronológiája igenis világos történeti okokkal magyarázható.": Kiss 1968, 255.

157 Saját korhatározásaiból kiindulva, Géza korában Török Gyula megállapítását követve a halimbai temetőre (2:69) vonatkoztatva, illetve a majsi temető 970-re jelzett megnyitásából, vagy a sárbogárdi 990-es felhagyásából következően (2: 74, 49): Kiss 1968, 243; I. István uralkodásának legelején pedig a kérpusztai temető bizonyára nem véletlenül megadott 998. évi megnyitási adatából (2:92): uo.

158 Thietmar merseburgi püspök (975–1018) Krónikájában megemlítette, hogy Géza „igencsak kegyetlen volt és sokakat ölt meg hirtelen felindulásból. Mikor keresztény lett, indulatosan lépett fel tusakodó alattvalóival szemben e hit megerősítéséért, és a régi bűnt az Isten iránti buzgalomtól felbuzdulva elsöpörte.": VIII. 4: Merseburgi 1999, 112–113. Ezt Szent István király mindkét legendája is megerősítette. A kis legenda szerint

szorgalmú munkával arra az eredményre jutott, hogy a leletanyag fentebb említett két fele, azaz a jellegzetesen honfoglalás kori és az anakronisztikus tévedéssel Bijelo Brdo kultúrának (BBK) nevezett[159] köznépi hagyaték a 10. század második felében rövid idő alatt országos léptékben, igen rövid átmeneti idővel váltotta fel egymást.[160] A könyv bírálói fogást kerestek az elméleten. Fodor István rámutatott, hogy Giesler magyar nyelvismeret hiányában fel sem tudta mérni pontosan a helyzetet,[161] Mesterházy Károly pedig 11. századi magyar érmék kíséretében feltárt honfoglaló magyar temetkezési szokások és tárgyak emlékeit gyűjtötte össze, jelezve e hagyaték köznépi környezetben való jóval későbbi továbbélését a Giesler által feltételezettnél. Településtörténeti gondolatmenetét pedig azért érdemes idézni, mert magában rejtette a számomra nagyrészt elfogadható – korábban már Dienes István által is részben körvonalazott[162] – magyarázat lehetőségét. Mesterházy véleményének kivonata szerint a honfoglalást követően megszállt területen két-három társadalmi réteg kezdett temetkezni, s a temetőik egy része 80–90, a többi akár 200 évig is használatban maradt, így azok a közösségek, amelyeknek a 970-es éveket követően új lakóhelyet jelöltek ki, csak köznépként temetkeztek. Vezetőik sírjait nem lehetett a közemberekétől megkülönböztetni, mert a férfiak csaknem kivétel nélkül melléklet nélküliek voltak, a nők is csupán egyszerű ékszereket kaptak. Ezek már a szolgáltatónépek sírjai, akiknek mindössze abban állt a szabadságuk, hogyha nem kívánták urukat tovább szolgálni, máshová költözhettek. A helyben maradottaknak sem lett jobb a sorsuk, szemmel láthatóan elvesztették pogány hagyományaikat, és az új szokásoknak megfelelően temetkeztek, így keletkeztek az S végű hajkarikáik következtében egyhangúnak tűnő nagy temetők: a magyar királyság népének temetői.[163] Magam tanulmány méretű ismertetésben foglalkoztam Giesler munkájával, jelesül éppen a kronológia kérdésével. Rámutattam, hogy az idegen érmékkel

a megkeresztelkedett Géza „Isten színe előtt igen dicséretessé tette magát azzal, hogy katonaságának vezéreit az igaz Isten tiszteletére térítette. Akiket pedig rajtakapott azon, hogy más utat követnek, fenyegetéssel és rémítgetéssel törte igába.": Kurcz 1983. 17. A nagy legenda szerint Gézának a megkeresztelkedését követően „sok gondot okozott... a lázadók megzabolázása, a szentségtörő szokások lerontása...", egy éjszakai látomás pedig közölte vele, „nem néked adatott meg véghezvinni, amit eszedben forgatsz [ti. az ország keresztény hitre térítése], mert kezedet emberi vér szennyezi be.": Kurcz 1983, 24. Györffy György kifejtette, hogy „Géza törekvése az volt, hogy a nagyfejedelmi hatalom centralizálásával mind a magyar köznép, mind a fekete magyarok, mind a szlávok etnikai adóját a maga számára szerezze meg, és a vezérek ellátását saját rabszolgagazdaságukra szorítsa vissza. Amilyen mértékben törte meg a lázadó vezérek hatalmát, és amilyen mértékben érte el, hogy katonai kísérete csak neki és jobbágyurainak volt, úgy ragadta kézbe alattvalóik adóját.": Györffy 1984, 740–741, 744. Géza belső problémái között „kétségtelenül a legjelentősebb a központi fejedelmi hatalom erősítése, a szeparatív törekvések megfékezése és a magyarság politikai egységének helyreállítása volt. A belső szeparatizmussal szemben Géza határozottan lépett fel, s többnyire erővel kényszerítette ellenfeleit a behódolásra, a végleg ellenállókat pedig fegyverrel verte le. Sajnos egyetlen legyőzött belföldi ellenfelének nevét nem ismerjük.": Kristó–Makk 2001, 187.

159 Vö. Fodor 1984, 125. Magam a „magyarországi köznépi temetők" elnevezést javasoltam az egyetlen etnikum kizárólagosságát sejtető „magyar köznépi temetők" helyett: Kovács 1985, 220–221.

160 *„Das Verhältnis des altmagyarischen Fundhorizontes und der Bijelo Brdo-Kultur stellt sich als relativchronologische Abfolge dar. Altmagyarisch geprägte Grabinventare treten sicher noch um Mitte des 10. Jahrhunderts auf, reichen aber sehr wahrscheinlich auch in die zweite Jahrhunderthälfte hinein. Der Übergang zwischen dem altmagyarischen Fundmilieu und der Bijelo Brdo-Kultur wird man mithin in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts zu suchen haben. Mit einer breiten chronologischen Überschneidungzone braucht offenbar nicht gerechnet zu werden.*": Giesler 1981, 151, továbbá uo. 23–24, 31–33.

161 „Az ugyanis semmiképp nem állítható, hogy a magyar kutatás nem lát időrendi különbséget a »klasszikus« honfoglaló és a köznépi temetők között...": Fodor 1984, 124.

162 „Kétségesnek tartjuk, hogy a legelső törvények és vallási rendelkezések épp a törzsi és nemzetségi arisztokrácia temetőit tüntették volna el egy csapásra. A törvények erőszakos elfogadtatása hosszabb folyamatot tételezne fel. Nyilvánvalóan az államalapítással, az új hatalom és új vallás szervezetének kiépítésével ez a vezető és birtokos réteg létét és javainak háborítatlan birtoklását csak azáltal látta biztosítva, hogy önként csatlakozott az új rendhez, és készségesen végrehajtotta valamennyi rendelkezését, tehát elsőként temetkezett monostorokba, templomokba. A régi rendhez és hithez ragaszkodók viszont birtokaikról előzetvén, maradványföldjeiken vagy szétszórva idegen területen, szűkös körülmények között élnek tovább, és temetkezéseik új szálláshelyeiken szegényessé válnak. Ugyanakkor az államalapításkor és hosszú időn át utána is háborítatlanul hagyott köznép általában tovább használta pogány temetőit, és csak László király sürgető parancsára, vagy még később kezdett templomkörüli temetőkbe temetkezni.": Dienes 1964a, 137–138. Más megfogalmazással még megismételte: „A X–XI. század fordulóján lezajló államszervezéssel a régi születési arisztokráciának az új rendbe belenyugvó rétege – az akkor támadt nemesség (papok, lovagok, ispánok) mellett – az uralkodó osztály tagjává lesz és ezzel párhuzamosan pogány temetőit feladja, minthogy számukra a keresztség felvétele kiváltságaik biztosításának feltétele volt. Ugyanakkor a vulgárisok, servusok életmódjában, vagyoni és társadalmi helyzetében régészetileg még ennyi változást sem észlelünk: helyükön maradván, az államalapítás után is folyamatosan tovább telepítik régi temetőiket [azaz tovább temetkeznek a korábbi temetőikbe?]. Bizonyos pedig, hogy jelentős részük – a nemzetségektől elkobzott területeken – új fennhatóság alá került: a királyi várispánságok, a királyi magángazdaságok, egyházi és világi adománybirtokosok szolgáltató népévé lett. Új uraik tulajdonába azzal a juttatott területtel kerültek, amelyen temetőink tanúsága szerint – már a X. században megültek, és amelyhez életmódjuk, a kialakult gazdasági rend és szokásjog kötötte őket. A jól szervezett törzsfői-nemzetségfői gazdaságok [pl. Ajtonyé] sok helyütt alighanem változtatás nélkül válhattak az István-koriak alapjává, csupán felsőbb irányításuk került új kezekbe... A köznép nagyobb részének az új uralmi rend nagy megrázkódtatást semmiképpen nem okozhatott. A többség sorsa ellen nem lázadozott, helyén maradt, hisz korábban is nagyjából hasonló sorban élt.": Dienes 1964, 101.

163 *„In den Gebieten, wo die Landnahme begann, bergen die Gräberfelder die Reste von zwei oder drei Gesellschaftsschichten. Einzelne dieser Bestattungsorte wurden nur 80 bis 90 Jahre lang gebraucht, andere dagegen sogar 200 Jahre. Jene Gemeinschaften, denen nach den 970er Jahren neue Gebiete zugewiesen wurden, beerdigten in den Friedhöfen nur das Gemeine Volk. Die Gräber ihrer Führer sind von den anderen nicht zu unter-*

kísért legkésőbbi jellegzetes honfoglalás kori sírok még a 10. század utolsó negyedében is földbe kerülhettek, miközben a kereszténység terjedéséből következő tiltás és a korábban pogány személyek önkéntes alkalmazkodása következtében a 11. század elejére megszűnt ez a temetkezési gyakorlat.[164] A köznépi temetők idegen érmés sírjai tárgytípusainak vizsgálatából pedig az derült ki, hogy lehettek közöttük a 10. század elején megnyitottak is, és ebben az országos mértékben elterjedt, s kezdetben a honfoglaló magyar leletanyagot – benne még keletről hozott, illetve a 9. századi lakosságtól is átvett tárgyakat[165] – tartalmazó temetőtípusban jelent meg a század közepén a Bijelo Brdo kultúra.[166]

Ez a keltezési vita hamar elült, s legfeljebb a legnagyobb 10–11. századi falusi temető, a majsi (2:74) magyar érmés sírjai által körbezárt, csak római vereteket tartalmazó középrészének a vitázó felek által a 930/40–960/70-es évek közé sejtett használatba vételét, valamint a horizontálstratigráfiai elemzés eredményességét illetően lángolt fel újra,[167] majd Mesterházy Károly

scheiden. Die Männergräber haben fast ausnahmlos keine Beigaben, die Frauen trugen einfachen Schmuck. Das sind bereits Gräber des Dienstvolkes. Ihre Freiheit bestand nur darin, daß – wenn sie ihrem Herrn nicht dienen wollen – anderswohin ziehen konnten. Jene aber, die dortblieben, hatten auch kein besseres Los; sie verließen augenscheinlich ihre heidnischen Traditionen und wurden den neuen Bräuchen entschprechend begraben. So enstanden die eintönig anmutenden, großen Friedhöfe, in denen die Haarringe mit S-Enden zu finden sind. Deshalb also kann die BB [Bijelo Brdo]-Kultur keine selbständige gewesen sein. Der seit dem Ende des 10. Jahrhunderts mit neuem Elementen bereicherte und dominierende Nachlaß des ungarischen Gemeinvolkes wurde langsam zur Kultur der Völker des Ungarischen Königsreiches.": Mesterházy 1984a, 276.

164 Kovács 1985, 213, Abb. 3–4.

165 Bálint 1976, 243–244; Bálint 1979, 131–132.

166 Kovács 1985, 214–218, Abb. 3–4.

167 A legnagyobb Kárpát-medencei temető keltezésének kérdése alapvető a korszak falusi temetőinek értékelésében. Kiss Attila horizontálstratigráfiai megfigyelése szerint „a temető teljes területén a női sírok jellegzetes mellékletét az s végű karikák jelentik. A temetőben az s végű karikáknál korábbi divatot jelentő nyitott varkocskarikák csak a domb legtetején jelentkeznek, de ott is az s végű karikákkal jellemezhető sírokkal már vegyesen fordulnak elő. Az 1130 síros temetőn belül csak 11 sírban (az e sírokban eltemetettek életkora egyenletes megoszlású!) jelentkezik nyitott karika. Ez arra utal, hogy a temető nyitása a nyitott és s végű karika divatváltásának utolsó pillanatában történt. Ha elfogadjuk e kétféle ékszernek a kutatás által a Dunántúl területére a X. század hatvanas és hetvenes éveire keltezett divatváltását, akkor a majsi temetőt éppen a divatváltás utolsó szakaszában, vagyis a 960/970-es években nyitották meg.": Kiss 1983, 176. Bóna István viszont arra utalt, hogy a temetőnek az I. István pénzverése 1010 körüli megindulását követő 3 évtizedben vert érmés temetkezéseinek gyűrűjét kívülről övező, s az I. András és I. László uralkodása közötti 50 év alatt kibocsátott érmékkel jelzett külső sávjában a síroknak mintegy 35%-a került a földbe, viszont a temetkezések nagyjából 50%-a az I. István-i gyűrűn belül mutatkozott, akkor a fenti arányok alapján 1010-től visszafelé számolva nem 960/970-hez, hanem legalább 930-hoz, mint a temető megnyitásának koráig kell eljutni: Bóna 1984a, 290. Mesterházy Károly sem fogadta el a Kiss ajánlotta időrendet, ami szerinte csak úgy teljesülhetett volna, ha „a közösség a megtelepülés után halottait fokozatosan máshová temeti vagy egykézik. Csak így értékelhető ugyanis az a kép, mely szerint a Szent István pénzeivel körbefogott nagy tömb, melyet a szerző a 960/70-es évektől keltez, a további 60–70 évben már kevesebb halottat hagy maga után, mint amennyit elődei számláltak.": Mesterházy 1984, 289. Szemléletesen fejtette ki elutasító álláspontját Fodor István is: „Az István-dénárokkal határolt temetőrészen számításaim szerint legalább 550 sír van. Ezek – tehát hozzávetőlegesen a sírok fele – nagyjából 1040-ig kerültek földbe. A másik fele pedig – a szerző keltezését követve – kb. 1100-ig. Tehát nagyjából a temető használati idejének első felében közel ugyanannyi elhunytat helyeztek sírba, mint a másodikban. Ebből arra gondolhatnánk, hogy a település lélekszáma lényegében állandó lehetett. Ez azonban nézetem szerint nem valószínű. Bizonyára sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha feltételezzük a lakosság számbeli növekedését. Nagyon valószínű ugyan, hogy a megnövekedett lakosság egy része kirajzott, s új települést hozott létre, de ha a közelben telepedett meg, halottait továbbra is az ősi temetőben helyezte örök nyugovóra. (Magam ilyen esetet figyelhettem meg a Szabolcs melletti Kisfalud nevű település feltárása alkalmával.) A majsi temetőben azonban – amennyiben Kiss Attila keltezése helyes – nem tükröződik a népességszám gyarapodása. Magam inkább úgy vélem, hogy egyrészt – mint fentebb említettem – a temető nem 1100 körül, hanem László uralkodásának elején, tehát másfél–két évtizeddel korábban zárulhatott. Másrészt pedig kezdetét alighanem korábbra kell tennünk a 960–970-es éveknél. Hogy mennyivel? A túlságosan nehezen keltezhető egyszerű és S végű hajkarikák erre aligha adnak egyértelmű feleletet. Úgy vélem azonban, hogy legalább jó két évtizeddel. Így a temetőben nyugvók valamikor a 10. század közepe előtt településhez meg ezen a területen. Tudom, hogy feltevésem nem igazolható perdöntő módon a szerző vélekedésével szemben, mégis talán hihetőbben tükrözi az itteni egykor élt népesség számbeli alakulását.": Fodor 1985, 246. Dienes István általános kitekintéssel szólt a kérdéshez: „a köznépi anyag keltezése egyelőre vitatott; sokan csak a X. század közepétől, sőt a 960–970-es évektől számolnak a [Hampel] 'B'-típusú anyag megjelenésével. Legutóbb Kiss Attila Majson kiásott hatalmas temetőjének nagy – pénzek nélküli, pogány – tömbje bizonyította, hogy ez semmiképpen nem lehet igaz; kár, hogy az ásató ezt a tanulságot nem vonta le. A 'B' csoporttal is tehát már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznép sajátos műveltségéről.": Dienes 1986, 101. A bírálatok ellenére azonban Kiss kitartott a véleménye mellett, vö. Kiss 1990, 199–203, 200: 1. ábra, s az elsősorban Jochen Giesler megállapításaira támaszkodó Željko Tomičić is ehhez csatlakozott: ő a temető használati idejét a 950–1100 közötti évekre keltezte: Tomičić 1993–1995, 94–95; Tomičić 1994–1995, 84, 88: Abb. 6, 98: Abb. 16. Utólag megjegyzendő, hogy a varkocskarikák és az S végű karikák között általánosságban nem történt kötelező divatváltás, mert helyenként az előbbiek még a 11. század végéig is használatban maradtak, vö. Kovács 1994a, 112: 152. jegyzet. Egyébként magam akkor sem éreztem, s most sem érzem, hogy Kiss Attila alapvető hibát követett volna a temető használatbavételi idejének megállapításakor. A sima és S végű karikák divatváltásának fikciójából következtetett korhatározása ugyan tévesnek bizonyult, de bírálóinak a sírok I. István és Péter kora előtti és utáni arányát, mennyiségi megoszlását átértékelő fenti véleménye ugyancsak bizonyítatlan maradt. Az érmés sírok helyzetéből ugyanis nehezen állapítható meg a nevezett temetkezések gyűrűjének sávja, a temető akár két – a római pénzekkel jelzett – központból sugárirányban történő benépesülése is elképzelhető, kérdéses az I. István érmés 917. sírtól nyugatra a temető széléig elhelyezkedő sírok időbeli hovatartozása, végezetül vitatható a király H1 típusú denárai kibocsátásának és majsi forgalmának kezdete, valamint a földbe kerülésének ideje is: vö. Kovács 1997, 83–94, 87: 6. kép. Utoljára talán Mesterházy nyilatkozott úgy, hogy „bár az S végű hajkarika dunántúli megjelenése, majd elterjedése a köznépi közösségekben vitatott, a temetőt semmiféle módszerrel nem lehet 950-nél korábbra keltezni, Bóna István mégis 930 körülre teszi ezt az időpontot.": Mesterházy 2002, 336.

jelentkezett a köznépi temetőknek a társadalmi helyzet és a leletanyag együttes vizsgálatából nyerhető, még a nagyobb országrészek között is eltérő előfordulású három típusra tagolt rendszerezésével: 1. típus: szegényes mellékletekkel, 2. típus: mint az előbbi, de kibővülve fegyveres temetkezések csoportjával, 3. típus: a köznépi sírok között néhány vezető rétegbeli temetkezéssel.[168] E három típus értékelésében azonban már túl messzire jutott, mert a véleménye szerint, az általában egy-két nagycsalád által alapított temetők fenti 2.–3. típusában – vagy azok többes rendszerében – az egykori nemzetségek hagyatékát vélte felismerni.[169]

Mindezen különbségeket még inkább kihangsúlyozta a millecentenáriumi kiállításnak az Alföldről és a Dunántúlról összegyűjtött és összevethetett anyaga, s ekkor került sor a „Dunántúl-jelenség" felvetésére, amelynek lényeges eleme volt a köznépi temetők kérdése. A felvetés Tomka Pétertől származott, aki a kiállítás objektív képe alapján jegyezte meg, hogy a bemutatott leletek országrésznyi származását tekintve a dunántúli volt „a legkisebb csoport, a rendezők azt is sugallják, hogy más alapon áll és talán későbbi is. Itt már kétélű kard, lándzsa: nyugati fegyver jelzi a központi hatalom jelenlétét. Számomra azonban nem világos a rendezők motívuma: vajon szerintük ez a valós helyzetet, a kutatás állapotát, a mintavételt jelenti-e? Időbeli késedelmet vagy élenjárást a Nyugathoz való hasonulásban? ...Általában, az időrenddel való szabad bánásmód eltakarja a köznép emlékanyagának korai keltezésével kapcsolatos nehézségeket... Tanulság, hogy a Dunántúl-jelenségre magyarázatot kell találni. Érzésem szerint kutatástörténeti, kronológiai, néptörténeti és mentalitástörténeti tényezők egyszerre működnek itt. Mintha a reprezentáció errefelé már korán (néhány kivételtől eltekintve) nem a veretek, díszek számában és csillogásában mutatkozna meg..."[170] Tomka felvetését Mesterházy Károly szemléletes és tanulságos kutatástörténetet[171] követően konkretizálta, s a köznépi temetőkre vonatkozóan az 1984-ben megjelent véleményéhez képest meglepő, bár nem alaptalan pesszimizmussal fogalmazhatott úgy, hogy „a köznép régészeti feltűnésének időpontja... a magyar régészet egyik fehér foltja. A probléma már a Szőke-féle köznép anyagának keltezésével kezdődik, nyugat felé haladva pedig a köznépi közösségek dunántúli megjelenéséhez kapcsolódik. Tehát a köznépi hagyaték vagy másként a Bijelo brdoi kultúra a magyarság magával hozott régészeti műveltségének része-e, vagy a 10. század 60-as éveiben alakult-e ki itt a Kárpát-medencében, amint ezt többen vallották, J. Gieslert is beleértve? Tovább menve: a Dunántúlon a foglalás néhány évét leszámítva egyidejűleg jelenik-e meg a köznépi anyag az ország többi területével, vagy attól eltérően-e?"[172] Ezt a kérdésfeltevését követően

168 A két évszázadon át szaporodó és egyhelyben temetkező egy-két nagycsalád által létesített köznépi temetők három fő típusa közül „az egyikbe azok tartoznak, amelyikbe gyakorlatilag csak szegényes mellékletű halottakat temettek, bronz kar- és nyakperecek, különböző bronz gyűrűk és fülbevaló karikák találhatók bennük. Ilyen temetők leginkább a Dunántúlon fordulnak elő (Majs, Ellend, Fiad-Kérpuszta, Győr-Pósdomb, Sorokpolány [2:74, 89–90, 92–93, 110]). A második típusba azok tartoznak, amelyekben az említett szegényes ékszerekkel eltemetettek mellett egy kisebb csoport fegyveres sírja is előfordul. Az ilyen temetők többsége a Dunától keletre és északra található (Püspökladány, Magyarhomorog, Ibrány, Csekej, Ikervár [2:77, 99, 71, 1, 45]). A harmadik típusba azokat a temetőket soroltam, amelyekben a köznépi sírok közt néhány, a vezető réteghez tartozó halott sírja is előfordul. Ezekben a temetőkben az előkelők többnyire gazdag nők (Ártánd, Hencida, Érsekújvár [2:58, 3:10, 2:61]). Ahol gazdag nők vannak a rangsor élén, ott többnyire rozettás lószerszám jelzi a társadalmi helyzetetet. Az ipolykiskeszi temetőben [2:72] viszont lovas, díszöves férfi áll a közösség élén.": Mesterházy 1996, 782.

169 Az előző jegyzetben említett 2.–3. „temetőtípus őrzi legjobban az egykori társadalom összetételét, tagozódását. Minthogy a nagycsaládnál nagyobb, jelentősebb közösségekről van itt szó, élükön pedig vagy a középrétegekhez tartozó fegyveresek, vagy az előkelők gazdag asszonyai tűnnek fel, ezek a közösségek lehetnek az egykori nemzetségek, vagy azok kisebb leágazásai. Közbe lehetne vetni, hogy csupán egy-egy faluközösség temetőiről van szó, s nincs közük a nemzetséghez. Ha valóban egyetlen vagy néhány rokon család alapít egy falut, akkor a további generációkban 100–200 éven át, az exogámiát leszámítva viszonylag belterjesen élve még nem nemzetséget hoz létre. Ez még csak vérrokonoknak több generáción át együttélő közössége (cognatio). A nemzetség kutatásának lehetősége akkor merül fel, ha a közösség legtekintélyesebb tagját vagy annak családját megkülönböztetett gazdagsággal temetik földjei közé vagy azok közelébe. Ilyenkor szinte úgy látszik, hogy a falualapító a temetőt is »alapította«. Ezek az alapító sírok viszont nem jellemzőek minden egykorú temetőre, hanem hellyel-közzel egyenletesen oszlanak meg a tágabb környezetben. Egy-egy ilyen gazdag sírhoz tehát több köznépi temetőnek kell tartoznia..., egy ilyen csoport körülhatárolására azonban jelenleg nincs megbízható mércénk.": Mesterházy 1996, 782–783.

170 Tomka 1996, 253. Később a keltező szerepű ékszereket illetően tért vissza e kérdésre: „A »honfoglaláskori« (10–11. századi, a templom körüli temetőket megelőző) köznépi temetők léte nem vitás és ma már egyre több, vitathatatlanul 10. századi példát ismerünk. Továbbra is gondot okoz azonban az egyszerű, sokáig használt (karika) ékszertípusok keltezése. Annyit általános tendenciaként máris tudunk, hogy az ország területén nem kötelezően egyszerre lépnek fel és tűnnek el, szinte annyi variációt alkotnak, ahány temetőt ismerünk – többnyire a viselet változása a Dunántúlon (vagy inkább az ország Ny-i felében, ahová természetesen a fejedelmi-királyi központok is értendők) előbb kezdődött és fejeződött be, mint a keleti részeken. A jelenség szemet szúrt már az S-végű hajkarikák elterjedésének vizsgálatakor, magam legutóbb a millecentenáris kiállításról írott recenzió megfogalmazásakor hívtam fel a figyelmet a »Dunántúl-jelenségre«. Hozzátehetjük még: úgy a 10. század második felére, mint a 11. századra keltezett egyszerű ékszerformák formai előzményei a késői avar korban, illetve a 9. században lépnek fel, nincs okunk feltételezni ezek újra és újra feltalálását (a problémával mindazok szembe találják magukat, akik komolyan veszik azt, hogy egyrészt a magyar honfoglalás nem légüres térbe való benyomulást, lakatlan terület megszállását jelentette, másrészt azt, hogy a honfoglalás kori magyarságnak nemcsak vitéz középrétege, hanem köznépe is volt)...": Tomka 2000, 66.

171 Vö. Mesterházy 2002, 327–333.

172 Mesterházy 2002, 335.

Mesterházy röviden áttekintette a teljesen feltárt vagy a nagyobb sírszámuk következtében még értékelhetőnek vélt dunántúli temetők használatbavételének keltezését[173] azzal a következtetéssel, „hogy a Dunántúl településhálózata lassabban és később jött létre, mint az Alföldé, vagy a Dunától északra fekvő Kisalföldé."[174] Ennek okát abban látta, hogy az Alföldtől eltérően nem 895-től, hanem csak 900-tól megszállt Dunántúl[175] vagy annak nagy része, azonnal a fejedelem és rokon családjai tulajdonába került, ezért csak az ő engedélyükkel – vagy még így sem – szerezhettek mások szabad foglalással ott földet. Mesterházy valószínűleg nem tekintette említésre érdemesnek a fejedelem és rokonai honfoglaló köznépét, mert a településhálózat lassúbb kialakulását azzal magyarázta, hogy „a megszállás [azaz 900] után ezért csak lassan népesülhetett be a föld, mert az adott falvak népességszaporulatából jöhetett leginkább létre az új települések lakossága. E falvak társadalma a honfoglalás kortól megtelepült alföldi falvakétól eltérő volt. A rokoni kapcsolatok esetlegesebbek voltak a több helyről összetelepített közösségekben..., mint a szerves fejlődésű alföldi falvakban. Erre vezethetők vissza a dunántúli temetők eltérő sajátosságai, különbségei. Ugyanakkor a különböző időben történt telepítésekre utalhatnak azok a jelenségek, amelyek az emlékanyagban jelentkeznek az Alföld és a Dunántúl temetőiben."[176] Végezetül úgy találta, hogy jóllehet az egy-két családdal települt dunántúli köznépi falvak lakossága már a 10. század végére megnövekedett, a temetőik nagy sírszáma inkább a hosszú, 150–200 éves használati idővel magyarázható.[177]

Bár Mesterházy Károly óvott attól a gyakorlattól, amely a dunántúli köznépi temetőket az alföldiekkel vetette össze, s egyúttal a felvidéki kollégákat dicsérte, akik a mai Szlovákia területén előkerült temetőiket kizárólag egymáshoz hasonlítgatták,[178] magam úgy éreztem, hogy az említett három terület köznépi temetői összevethetők kell legyenek, hiszen legalább is részben egyidejűleg léteztek. Az összevetésnek időrendi célzatúnak kellett lennie, s voltaképpen csak Szőke Béla és Kiss Attila rendszerezésének továbbgondolása volt az ő kísérletük óta megnövekedett számú, és mindhárom említett területről való teljesen feltárt temető alapján. Ez a megnövekedett mennyiség természetesen továbbra is elenyészően kevés, és jelenleg is csupán csekély hányada a részlegesen feltárt – s általam nagyjából a 100-as sírmennyiségtől kezdődően bemutatott – temetőknek,[179] amelyek köznépi jellege a bennük megfigyelt temetkezési szokások és mellékletek alapján ugyan többnyire megállapítható, az érméik rávilágítanak az egyes sírjaik elásásának *tpq.*-jára, de általánosítható időrendi következtetések levonására alkalmatlanok.

A magam vizsgálata teljesen logikai alapra épült: ha a honfoglaló magyaroknak volt köznépük, amit kétségbe vonni aligha lehet, akkor még a honfoglalás évében, illetőleg attól kezdődően igény szerinti időben kellett a településeik mellett temetőt is nyitniok.[180] A

173 Megnyitásuk Mesterházy javasolta ideje:
10. század kezdete: Sárbogárd-Tringer-tanya (2:49),
10. század eleje: Halimba-Cseres: horvát-szlovén betelepítéssel indul, a század második kétharmadában magyar betelepítés történik (2:69),
950 előtt: Ikervár-Virág utca, Pécs-Somogy (2:45, 104),
950 körül: Ellend-Nagygödör-dűlő, -Szilfa-dűlő, Majs-Udvari-rétek, Székesfehérvár-Demkóhegy, -Rádiótelep (2: 89–90, 74, 57 után, 52),
néhány évtizeddel 1000 előtt: Fiad-Kérpuszta (2:92),
10. század végén: Győr-Pósdomb, Sorokpolány-Berekalja (2:93, 110),
11. század közepe után: Pusztaszentlászló-Deáksűrű (2:107),
a közöletlensége következtében értékelhetetlen: Rácalmás-Göböljárás (2:78): Mesterházy 2002, 335–337; kiegészítve vö. Bakay 1965–66, 74, 83.

174 Mesterházy 2002, 337.

175 „Ha a Dunántúl megszállását 900-tól számítjuk, ahogyan a történeti források szerint hagyományosan elfogadott, akkor máris érthető, hogy majdnem minden régészeti jelenség később figyelhető meg. Eleve 4–5 évvel később telepednek meg itt a magyarok, és szemlátomást nem a honfoglalók első generációjához tartozó közösségek temetői a jelentősebb számúak, hanem a néha jelentős lélekszámú, később telepített falvaké.": Mesterházy 2002, 333. A területi különbségeknek a megszállás eltérő idejével indokolt magyarázatát egyébként már Dienes István felvetette, de ő nem öt évnyi, hanem történeti érvvel támogatott mintegy három évtizedes eltérésre gondolt: „A rangos régészeti anyag láttán nem tartjuk kizártnak, hogy itt a Nyírségben legkésőbb a honfoglalás táján, tehát 895-ben, de akár már két-három évtizeddel korábban (ne feledjük: a honfoglalást megelőzően már feltűnnek a magyar lovascsapatok a Kárpát-medence nyugati végén!) épp itt létesültek a legelső udvarhelyek a besenyőktől fenyegetett magyar fejedelmek számára... A [Hampel-féle] 'B'-csoporttal is... már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznép sajátos műveltségéről. Kell lennie Kelet-Magyarországon ilyen temetőnek már a IX. század utolsó harmadából; a Dunántúlon viszont csak 900-ban jelent meg ez a kultúra, mert a magyarok ekkor vették birtokukba Pannóniát.": Dienes 1986, 99, 101; más vonatkozásban lásd 62. jegyzet. A 895-nél korábbi magyar betelepülést cáfolta: Kristó 1997, 237–238.

176 Mesterházy 2002, 337–338.

177 Mesterházy 2002, 339–340.

178 Mesterházy 2002, 338.

179 Az önkényesen kijelölt 100 síros alsó határ kiszűrte a kisebb, s még kevésbé értékelhető temetőrészleteket. Ettől a határtól csak akkor tértem el, ha a (csaknem) teljesen feltárt köznépi temető még ezt a sírmennyiséget sem érte el, pl. Kál, Lébény, Letkés I–II, Szabadka A, Szegvár-Szőlőkalja, Visonta, Újlőrincfalva [2:46–47, 97–98, 111, 51, 56, 118] stb.

180 Itt csupán Dienes István már idézett véleményét ismétlem meg, miszerint a Hampel-féle „'B' csoporttal is tehát már a honfoglalás időpontjától kell számolnunk, hiszen csak ez esetben beszélhetünk a köznép sajátos műveltségéről.": Dienes 1986, 101.

teljesen feltárt lelőhelyek régészeti elemzése alapján általánosságban rövidebb (V. típus) és hosszabb (VI. típus) használati idejű falusi temetőket létesíthettek. Mivel ezek kezdetét évtizedes pontossággal bajosan lehet meghatározni, mindkét típusra vonatkozóan azzal a kényszerítő erejű, bár csupán általános érvényű kettős feltevéssel élhetünk,[181] hogy a jövevények 895 után vagy falut létesítettek, s ehhez értelemszerűen előbb-utóbb hosszú használati idejű falusi temetőt nyitottak, vagy csak szállást foglaltak, szállási temetővel (IV. típus) párosítva. Utóbbiak egyszeri vagy többszöri továbbköltözést követően települtek le hosszabb időre, és létesítettek immáron falusi temetőt még a 10. század első felében, kétharmadában. Feltehetőleg az sem kizárt, hogy a hosszabb életű falusi temetőt (VI. típus) a rövidebb használati idejű változata (V. típus) előzte meg, ha az utóbbit fenntartóknak költözniök kellett. Mindez természetesen csupán elméleti szószaporítás, hiszen aligha valószínű, hogy a IV/VI., illetőleg V/VI. típusú magyar, illetőleg a helyi lakosság IIIa/VI. típusú temetőinek lelőhelypárosait egyhamar ki tudjuk mutatni. Egyelőre a teljesen feltárt temetők közreadására és részletes vizsgálatára van szükség, beleértve a temetkezési szokások és a mellékletek sajátosságainak, valamint a csontmaradványoknak minél többféle módszerrel történő elemzését, amelynek alapján egyebek között a keltezés finomítása[182] is elképzelhető. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy a települések kutatása egyelőre aligha szolgálhat közvetlen segítséggel a temetőjükkel való kapcsolatuk kimutatásában, tehát méretük,[183] azaz a létrehozásuk és fenntartásuk keltezésének értékelésében.[184]

A VI. típusú temetők besorolását az nehezíti meg, hogy a megnyitásuk keltezése bizonytalan, mert elsősorban a 10. századi idegen pénzleleteikre támaszkodik, hiszen rendkívül kétséges az egyes további lelettípusokra alapozott évtizedes pontosságra törekvő korhatározás. Az idegen érmék azonban csak az őket tartalmazó sírra lehetnek keltezők, s az általuk jelzett *tpq.* adatot csak nagyon óvatosan lehet a környező temetkezésekre is általánosítani, s a pénzes sír köré képzelt csoportjukat a legkorábbiaknak tekintve, a temető létesítésének idejét feltételezni. Ráadásul az érme *tpq.* adata és a sírba tétele közötti idő hosszúsága gyakorlatilag csak becsülhető, ezért a *tpq.*-ra épített keltezés ereje gyenge.[185] Aggályaim az ebbe a csoportba sorolt temetők körében konkrétan a következőképpen jelentkeznek: az ipolykiskeszi temető (2:72) megnyitásának keltezése azon a feltevésen alapul, hogy két sír Odo francia király (888–898) verette denárát először a 911. évi első franciaföldi kalandozáson zsákmányolhatták,[186] a hajdúdorogi temető (2:67) létesítését egy sírban Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331 = 914–943) dirhemének a H307–317 = 920-as években, tehát 919/920-tól kezdődően valamikor kibocsátott utánzata indítja,[187] Halimba (2:69) kezdetét két sír Provence-i Hugó itáliai király (926–931) verette zárópénze jelzi.[188] A majsi és püspökladányi lelőhelyen (2:74, 77) csak római érme előzte meg a magyart, Gyulafehérvár-Mentőállomáson, illetőleg Rácalmáson (2:65, 78) pedig nem is volt idegen pénz, csak magyar. Mindebből következik, hogy részletes tipokronológiai tárgyelemezés hiányában e temetők besorolásának fő elve a magas sírszám lehetett, hiszen ez a fenntartó közösség hosszú idejű helyben lakásának lehet a bizonyítéka. Vitatni tehát csak e temetők használatbavételének korát lehet, mert a folyamatos fenntartásukat I. István (1000–1138) korától kezdődően már a magyar denárokat is tartalmazó sírjaik jelezték a legkésőbb II. Béla (1131–1141) uralkodása idején bekövetkezett felhagyásukig, mert a falusi fenntartóik egyre inkább a közben felépített templomok cintermeibe, templom körüli temetőibe (VIII. típus) kényszerültek temetkezni.

A fentebb írottak a legteljesebb mértékben érvényesek a helyben talált lakosság 10. század elején, első felében létesített településeihez kapcsolódó 10–12. századi falusi temetőire is. A párhuzamos használati idejű magyar falusi temetőket első megközelítésként a földrajzi helyzetük, az embertani elemzési eredményeik, a szállási temetőkével

181 Amennyiben eltekintünk a hartai DNS-vizsgálat tetszés szerinti mértékben általánosítható eredményétől, vö. a IV. típus tárgyalásának végén.

182 A falusi temetők kezdetének, pontosabban 10. századi sírjainak, illetőleg a temetők nem-magyar érmés részletének keltezésében az idegen pénzek játszanak jelentős szerepet, amire a szállási temetőket tárgyaló szakasz bevezetőjében már kitértem.

183 Szabó István áttekintése szerint öt 11. századi oklevélből 18 település 6 és 170 közötti háznépéből falvanként 36 háztartási átlag nyerhető, amelyből ötös szorzóval 150–200 közötti átlagos lélekszám adódik, ezt Szabó a 10. századra is elfogadhatónak tekintette: Szabó 1966, 76–79. Takács Miklós a 12. századi oklevelekből 16–65 lélekszámot valószínűsített: Takács 1994, 208. 30 éves generációkkal számolva a két évszázad alatt 6-7 generáció temetkezhetett egy hosszan használt temetőbe.

184 Kizárólag a temetők szempontjából vizsgálódva tagadhatatlan, hogy a többnyire csak részletként feltárt települések évtizedes pontossággal talán sohasem lesznek keltezhetők, és nehéz megállapítani a kapcsolatukat: azaz, hogy a temetőt fenntartó közösség melyik településen élt, vagy fordítva: melyik településhez melyik temető tartozhatott?

185 Ráadásul még azt is számításba lehetne vagy kellene venni, hogy a pénzzel eltemetett személy hogyan: közvetlenül vagy közvetetten (valamiféle érték-, de nem pénzforgalomból) jutott-e az érméjéhez, vö. Kovács 2011, 90–94.

186 Kovács 2011, 150–151: FR-4, 5.

187 Kovács 2011, 181: MU-28.

188 Kovács 2011, 142: IT-19, 20.

(IV. típus) rokon temetkezési szokásaik és a 10. századi leletanyagukkal széles körű kapcsolatokat mutató tárgytípusaik alapján lehet a helyiekétől elkülöníteni,[189] s az eredmény kevés teljesen feltárt temető összevetésével mutatható be. Régészeti és antropológiai vizsgálatok alapján, egyes temetők, pl. a szegvári elemzésénél megszakított (pl. 2:79), másoknál, pl. Ibrányban (2:71) folyamatos használat mellett is lakosságcserét feltételeztek, másutt állást tudtak foglalni a lakosság kezdettől folyamatos temetőhasználata/helybenlakása mellett.[190] Véleményem szerint a temetkezés folyamatossága és a vélt újonnan jöttek sírjainak a korábbi temetkezések rendszerébe való illeszkedése azonban legfeljebb a régiekhez keveredő újabbak betelepülését jelezheti.[191] Egyelőre kimutathatatlan, hogy a többieknél korábban, már I. András vagy Salamon záróérmeivel jelzett VI. típusú temetőket (2:78, 72) használó települések lakói helyben maradva, az országos változásnak megfelelően[192] már templom körüli temetőket nyitottak-e (VIII. típus), vagy ismét tovaköltöztek és a következőkben tárgyalt 11. századi temetőtípus (VII. típus) még ismeretlen lelőhelyeinek korban megfelelő előzményét jelentették, vagy a helyi halottas szokás valamilyen változása következtében, csupán a pénzmellékletadást hagyták el, de folyamatosan tovább temetkeztek. A legutolsó lehetőséget a rácalmási temető (2:78) nagy sírszáma és kevés érméje valósággal sugallja.

Végezetül nem lehet említetlenül hagynom, hogy e nagy temetők teljes feltárására való törekvés Magyarországon csak az 1950-es évektől kezdődött meg,[193] vagyis a csak részletekig jutott korábbi ásatások e vázlat témájában csak nehézkesen értékelhetők. Ebből következik, hogy egész sor viszonylag nagy sírszámú, de nem teljes feltárású temetőrészlet is ebben, de a következő csoportban is említhető lett volna, de mivel az elkülönítésüknek jelenleg nem láttam lehetőségét, a VI. vagy VII. típusba sorolásuknak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget. Ezeket a temetőket önkényesen és bizonyára vitatható módon a 2. melléklet VI. és VII. csoportjába soroltam be, (?) jellel jelezve a besorolás önkényes voltát; legkönnyebben a 2. táblázat sorszámai alapján a 2. mellékletből kikereshetők.

189 Ezek részletezését nem is vizsgáltam, mert nem fért volna e vázlat keretei közé, mégis azért volt lényeges utalnom rájuk, mert a 11. század elejére a temetkezési szokásokban és a mellékletek állományában végbement egyszerűsödés – azaz a lovas és fegyveres temetkezések és a fémdíszes viselet eltűnése, az ékszermellékleteknek főként a drótékszerek és gyöngyök irányába történő szegényedése – elmosta a 10. században még meglévő különbségeket, s ettől az időtől kezdve egységesült a 10. század második felében fellépett, s a magyar nagyfejedelemség/királyság köznépének falusi temetőiben ránk maradt, gyakran még elavult terminológiával Bijelo Brdo kultúrának nevezett emlékanyaga.

190 Bizonyos lakosságcsere feltevését a legújabban antropológiai vizsgálati eredmények is megerősíteni látszanak: „A köznépi temetők paleodemográfiai és kraniológiai elemzése alapján kimutatható, hogy a X. és XI. század profilja a temetők egy részében eltérő – a temetők más részében ez az eltérés nem mutatható ki. Az időközönként megfigyelhető kraniológiai eltérés oka az a népességváltás lehetett, melyet Géza és Szt. István telepítési politikája eredményezett. Ugyanakkor a halandósági viszonyok eltérésének oka nem csupán a népességcsere, hanem a megváltozott életkörülmények is (pogány–keresztény kultúraváltás, a félnomád-földművelő gazdasági váltás). Ibrány-Esbó-halom temetője [2:71] a népességtörténeti törést mutató X–XI. századi temetők csoportjának jellegzetes példánya olyannyira, hogy egy korábbi tanulmányunkban bevezettük az Ibrány típusú népesség megjelölést... Ezzel szemben a folyamatos, törésmentes népességfejlődésű X–XI. századi temetőket jellegzetes képviselője (Püspökladány-Eperjesvölgy [2:77]) alapján Püspökladány típusnak neveztük.": Hüse 2003, 400.

191 Erről részletesen: Kiss 1968; vö. Bende–Lőrinczy 1997, 238–239; Mesterházy 2002, 335. Magam azonban inkább Istvánovits Eszter érvelésével értek egyet, aki érthetetlennek tekintette azt, hogy miért ugyanabba a temetőbe temették volna halottaikat az új jövevények is, sőt felvetette, hogy volt-e egyáltalán új betelepülés: Istvánovits 2003, 383; vö. még az előző jegyzet! Kétkedésre adhat okot az a mód is, ahogy az embertani eredmények térben is, korban is kapcsolódni látszanak, természetesen annak elismerésével, hogy történeti forrást a lakosság ilyennemű mozgására valószínűleg később sem lehet találni.

192 A templomépítések következtében az egyházi épületek körül létesített temetők (cintermek) régészeti módszerrel (a sírjaik érmeleletei alapján) történt korhatározási lehetőségeit és a mutatkozó esetek számának 11. századi hullámzását magam tekintettem át. Mivel a templomok számának gyarapodása a század derekán feltámadt pogánylázadások idején olyan törést szenvedett, hogy I. Lászlónak az 1092. május 20-i szabolcsi zsinati határozata, azaz a király ún. I. törvénykönyve 7. és 25. törvénycikkelyével kellett előírni az épületek felújítását, és enyhén (csupán böjttel) szankcionálva megkívánni a cinterembe temetkezést. A király és az egyház bizonyára ellenőrizte is a törvény teljesítését, mert mindezek eredményeként Kálmán az 1100 körül összeállított ún. I. törvénykönyve 73. cikkelyében már a kialakult helyzetnek megfelelő szűkszavú kíméletlenséggel rendelhette el, hogy „a keresztények temetkezési helyei csak a templomok körüli térségben lehessenek",: Kovács 2012; vö. jelen kötetben: Kovács 2013.

193 Szőke Béla azzal kezdte a fiad-kérpusztai temető (2:92) régészeti eredményeinek bemutatását, hogy „ismert Árpádkori temetőink közös hiányossága, hogy csak részben tárták fel őket így a belőlük leszűrhető ismeretek nem megbízhatóak. A kérpusztai XI. századi temető első, teljes egészében feltárt temetőnk ebből az időből.": Szőke 1953a, 1. A magyar kéziratot Szőke Béla Miklós szívességéből ismerhettem meg, amit ezúton is megköszönök. A publikált szöveg: *„Le défaut commun des fouilles exécutées dans les cimetières de Hongrie de l'époque arpadienne c'est qu'en général, elles ne sëtendaient qu'à une partie de ceux-ci et ainsi les conclusions qu'on tirait, ne pouvaient avoir une base solide. Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta est le premier de cette époque qui soit entièrement exploré.":* Szőke 1953, 281. Megjegyzendő, hogy bár nem lehet kétségünk a kijelentés valódiságát illetően, a mellékelt temetőtérképen – uo. 280–281. között – nem jelölték be az ásatás határait, ilyet először (?) majd Török Gyula közölt Halimbáról (2:69): Török 1962, Beilage IV: Gesamtkarte; Mesterházy 1993, 282–286. Érdekes, hogy már a sorokpolányi temető (2:110) egyes ásatási szezonjain feltárt sírokról készült temetőtérkép, de összesítő valószínűleg nem. Kiss Gábor és Derdák Ferenc geodéta 1996-ban elkerülhetetlen hiányosságokkal ugyan, de elkészítette a megmaradt részek összesítését: Kiss 2000, 226–232: 79–85. kép, 238: sírmutató, 239–240: 86–87. kép.

VII. TÍPUS: 11. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK

Véletlen szerencse, hogy ez a temetőtípus viszonylag sok teljesen feltárt lelőhellyel van képviselve, amelyek felületes áttekintéséből is kiderült, hogy mindegyikük valamilyen egyedi sajátossággal rendelkezik a sírszámot (használati időt) és a leletanyag változatosságát illetően. Annyiban azonban egységesek, hogy mindegyiküknek másutt volt több-kevesebb évtizedes előzménye, s csak a 10. század közepén?/végén, vagy a 11. század tetszőleges első/középső évtizedeinek valamelyikében létesültek, s a használó faluközösségük feltehetőleg már nem ismételt továbbköltözés miatt hagyott fel bennük valamikor a 11. század vége tájától kezdődően (de valószínűleg még a 12. század közepe előtt) a betemetkezéssel, hanem azért, mert helyben maradva újabb típusú (VIII.), ezúttal már templom körüli temetőt (cintermet) nyitott. Bár elsőként a csak teljesen feltártként kezelt, 980–1060 között korhatározott kicsi újlőrincfalvi temetőt (2:118) közölték közülük, jelentősebb volt a lényegesen nagyobb, de szintén csak zömében feltárt „típusjelző" pusztaszentlászlói temető (2:107), amelynek használatát az érmeleletei és a rekonstruált temetkezési rendje alapján az 1070/1077–1130-as évek közé keltezték az ásatók.[194] Ezután következett a 11. század második harmadától a végéig használatosnak tekinthető, magam ásta tiszalúci sírmező, amely a típus minden tekintetben teljesen feltárt lelőhelye volt (2:117). Valószínűleg nem lehet másként, mint a 11. században használtnak tekinteni a két letkési,[195] valamint a 12. század elejéig létezett karcsai temetőt (2:97–98, 95). Rajtuk kívül további egész sor olyan, többé-kevésbé teljesen feltárt temető ismeretes, ahol a 10. századi (?), érme nélküli rész nagysága, sírjai földbe kerülésének kora csak becsülhető, de közös bennük, hogy elégtelenek ahhoz, hogy a honfoglalás első éveivel, évtizedeivel kezdődő folyamatos betemetéssel számoljunk velük és a VI. típusba soroljuk őket, ezért mintegy „kényszerűségből" a VII. típusba kerültek, és ott (?) jel áll a mellékletbeli sorszámuk mögött. Fenntartva mindazt, amit a magyar érmék – különösen a kibocsátóik élén álló I. István (1000–1038) denárai – *tpq.*-ja értelmezésének nehézségeiről írtam, nem érdektelen a teljesen feltárt temetőket sorba venni a legkorábbi érméik fiatalodó sorrendjében, ami bármilyen torzítással is, de mégis a megnyitásuk különbözőségét jelezheti. A sorozat a legkorábbiként I. István (1000–1038) denáraival jelzett fiadi, magyarhomorogi és sarkadkeresztúri temetőkkel kezdődik: (2:92, 99, 108), ezután az Aba Sámuel (1141–1144) érméjével induló tiszalúci és újlőricfalvi sírmezőkkel folytatódik (2:117, 118), majd az I. András (1146–1160) denárával jelzett szabadkai A (2:111), a vele egykorú Béla dux (1048–1060) érmés karcsai (2:95), továbbá az I. Béla (1060–1063) verette kezdő-érmés balatonmagyaródi (2:84), végezetül pedig a Salamon-denáros (1063–1074) pusztaszentlászlói (2:107) lelőhely zárja a sort. A letkési I. temetőben (2:97) nem volt érmesorozat, mert itt csupán I. László (1077–1095) egyetlen denára került napvilágra. Az így felállított temetősorrend ráadásul nemcsak azt jelezheti, hogy ezeket a temetőket feltehetőleg eltérő évtizedekben nyitották meg, hanem ebből következően azt is, hogy különböző hosszúságú temető-előzményeiknek kellett lenniök, amelyek „megszokott" módon pontosan aligha keltezhetők. Látszatra további temető(részlete)-ket is ehhez a csoporthoz soroltam, azonban részleges feltártságuk következtében csak sejtésként lehet számolni velük, ezért a VI. típusnál követett módszer szerint itt is a 2. mellékletbeli sorszámukat követően (?) jellel utaltam erre, de mivel talán némi joggal VI. típusúak is lehettek volna, ezért a besorolásuknak nem tulajdonítottam különösebb jelentőséget.

VIII. TÍPUS: A 11. SZÁZADBAN MEGNYITOTT MAGYARORSZÁGI TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK

Ezzel a temetőtípussal korábban önálló tanulmányban foglalkoztam, s a keltezésükre azt az egyszerű, a szinte általánosan csupán részleges feltártságukra tekintettel lévő módszert dolgoztam ki, hogy e temetőknek legkorábban már abban az évtizedben használatban kellett lenniök, amelyre a temetkezéseik legkorábbi magyar érméje utal. Ez a munkám ebben a kötetben megjelent tanulmány.[196]

194 „A pusztaszentlászlói temetőt ... 1070–1077 táján hozták létre, s kb. 1100-ig temetkeztek ide; majd újra használatba vették néhány évig, az 1130-as évek elején.": Szőke–Vándor 1987, 79; vö. Kovács 1990, 313–320.

195 A biokémiai–szerológiai vizsgálati eredmények alapján, az 59. sírban nyugvó íjászfelszereléses, övcsatos vitéz ezredforduló tájára keltezett eltemetése ellenére, a temető megnyitását Bakay Kornél a 960-as, felhagyását a 48. női sírbéli H26 denárát figyelembe véve a 1100 tájára keltezte: Bakay 1978, 150–152; vö. Kovács 1990, 317. Lengyel Imre és Kiszely István antropológiai vizsgálatainak értékelése: Kovács 2011a, 563–565, 572–575, 582–584: 3. táblázat.

196 Ebben a kötetben: Kovács 2013 (az egypéldányos ünnepi kötetben: Kovács 2012).

IV. ÖSSZEFOGLALÁS

Mivel írásom csupán szubjektív vázlata a témának, bizonyára kimaradt belőle több ismert, lényeges kérdés tárgyalása. Amit pedig tárgyalt, az a szakirodalomban már közhelyszerűen volt ismert, e tekintetben elég Révész László rövid összefoglalására utalnom, amelyben az általam írottak lényege már benne foglaltatott.[197] Előrelépésnek talán csak annak a kényszernek a megjelenítése számít, hogy a 9–11. századi temetőfeltárások eredményeit rendszerszemléletben kell értékelni, hiszen főként a nem teljességre törekvő feltárási, valamint a kidolgozatlan tipokronológiából következő hiányosságok az okozói annak a töredékes mozaiknak, amely a jelen helyzetet jellemzi. A régész ugyanis szakmailag korrekt módon nyilatkozhat egy-egy temető megnyitásáról, illetve felhagyásáról, s legjobb esetben a közölt és elemzett temetőjét Kárpát-medencei kitekintéssel gyűjtött hasonló időhorizontú párhuzamaihoz hasonlíthatja. Pedig mind a két nevezett időpont valamilyen folyamat része volt, a honfoglalást követő magyar letelepedéssel kapcsolatos „megnyitások" előzményei a Kárpátokon kívül maradtak, de a helybéliek a korábban felhagyott temetőik helyett nyitottak közelebb vagy távolabb újat. A felhagyások még inkább egy településsorozat láncszemei voltak, a felhagyott temetőt fenntartó közösség – amennyiben nem érte teljes körű katasztrófa: szomszédharc, ellenséges seregek átvonulása, hadszíntérré válás – továbbköltözött, és ahogy a szükség megkívánta, az új település mellett új temetőt nyitott. E települési, temetőnyitási láncszemek kapcsolódásának felismerésére csekély a lehetőség (de vö. 2:67), mégis ezért tűnt első megközelítésre alkalmasnak a temető nagyságából, azaz sírszámából a használó közösség helyben lakásának hosszúságára következtetni, egyelőre minden egyébtől függetlenül. A kis (néhányszor tíz, de többségében száz alatti) sírszámú, rövid használati idejű temetőket szállási temetőknek, a nagyobb (mindenképpen száz feletti) sírszámú, hosszabb használati idejű temetőket falusi temetőknek neveztem el. Ez a durva felosztás lehetővé teszi a látszatra legkülönfélébb temetők csoportosítását, függetlenül a fenntartó település lakói feltételezhető állattenyésztő vagy/és földművelő életformájától, feltételezett rokonsági kapcsolataitól,[198] sőt az eltemetettek mellékleteiből következtetett társadalmi helyzetének elemzésétől is, jóllehet ez utóbbi mindeddig a csoportosítások alapkövetelménye volt.[199] Ezzel a felosztással mód nyílhat a hajdani valóság tarkaságának megfelelő lelőhelyek további rendszerezésére, s legalább az előzményeik, illetőleg folytatásaik elméleti körének megnevezésére. Hangsúlyozandó, hogy minden következtetést nagymértékben megnehezíti a feltáratlanság rendkívül jelentős mértéke, amit a szállási temetők (IV. típus) nélkül tárgyalt 120 I–III., V–VII. típusú lelőhelyből (2) a mindössze 31 (25,83%) teljesen feltárt temető csekély száma mutat (2a).

Áttekintésem során úgy találtam, hogy a honfoglalást megélt vagy átélt 9. századi dunántúli és felvidéki lakosság településeihez tartozó temetők számos típusa különíthető el: a kezdetben csak a magyar politikai hatalom alatt, majd a tárgyakat, temetkezési szokásokat átvevő, később a közösségbe települt magyarokkal együtt lakó, folyamatosan továbbélő közösségek falusi temetői (I. típus), a 10. században, sőt folyamatosan tovább is fennmaradó templom körüli temetők (II. típus), továbbá a 895 táján megszűnő vagy a 10. század elejébe is átnyúló falusi temetők (IIIa. típus). A Dunától keletre a helyzet jelenleg áttekinthetetlen, mert a késő avar kori temetőkben különféle módozatokban megjelenő honfoglaló magyar sírok (IIIb. típus) alapján a temetőhasználat folyamatossága, azaz a 10. századi avar–magyar együttélés az antropológiai vizsgálatok által kimutatott 9. és 11. századi embertani (metrikus) kapcsolatok ellenére sem bizonyítható. Mivel a továbbélés az idézett történeti források alapján e keleti vidéken sem vonható kétségbe, a bizonyítékainak hiánya a régészeti kutatás számláját terheli.

A honfoglaló magyarok egyik települési formája a rövid ideig használt szállás lehetett. A magyar településterületet a legjellemzőbb módon megjelenítő szállások hálózatához az általában kisebb, 5/10–50/75 sírszámú temetőket csatlakoztathatjuk (IV. típus). Az általam szállásinak nevezett temetők temetkezéseiben mutatkoztak és őrződtek meg a honfoglaló magyarok jellegzetes temetkezési szokásai, maradtak meg a legváltozatosabb együttesben megjelenő, legértékesebb anyagokból készült, legnagyobb darabszámban mellékelt, és idegen érmékkel a lehetőségek szerint

197 Révész 1996b.

198 A hagyományos/metrikus embertani vizsgálat általában nem képes sem a testvérek, sem a gyermekeik közvetítésével a házaspárok meghatározására, vagyis az íly módon megadott nemi és életkori adatokból vázolt rokonság mindeddig csupán bizonyíthatatlan feltevések élesszűen indokolt magyarázata volt. Rokonsági és generációs megfigyeléseket eddig csak a csontkémiai/szerológiai vizsgálatokat végző Lengyel Imre tett, mivel azonban a módszere követhetetlenné, eredményessége pedig ellenőrizhetetlenné vált, egyelőre aggályos a felhasználásuk. A jövőt a DNS-vizsgálatok jelentik akkor is, ha a hartai megfigyelések a szállási temetők szerkezetére általánossá válnak, de akkor is, ha nem, mert a nemi és életkori meghatározásaik mindenképpen érvényben maradnak.

199 Legyen szabad a Hampel-féle A–B leletcsoport, a Szőke-féle középréteg és köznép, vagy akár legújabban Gáll Erwin katonai-politikai rangrétegeződési vizsgálataira utalnom, vö. Gáll 1999.

legjobban (elsősorban a *tpq.* alapján) keltezhető tárgyai. A legkorábbi szállásokhoz nyitott legkorábbi szállási temetőket magától értetődően 895 tájától kellett létesíteni, s az a régészeti gyakorlat hibája, hogy ilyeneket nem tudunk szabatosan kimutatni a sok, jórészt teljesen feltárt szállási temető között. A szállási temetőket fenntartó közösségek a 10. században még szabadon változtatták a településük helyét, ismeretlen gyakorisággal költöztek arrébb ismeretlen irányban és távolságra, felhagyva a régi temetővel, s újat nyitva az új helyen. Valamikor a 10. század második fele és a 11. század eleje között hagytak fel ezzel a temetkezési gyakorlattal, ami feltehetőleg a különféle okokból kikényszerített tartósabb letelepedésükkel járt együtt, és felhagyásuk vitatott, de szemléletes bizonyítéka a magyar denároknak a mellékleteik közül való teljes hiánya.

A honfoglaló magyarok másik települési formája a falu lehetett, s a legkorábban létesített falvak lakói ugyancsak 895 tájától kezdve nyithatták meg az általam falusinak nevezett legkorábbi temetőiket. Ha bizonyítani tudnánk, hogy bizonyos temetők megnyitása csak néhány évtizeddel később történt, ott akár szállási temető lehetett az előzményük. Az talán örökre eldönthetetlen marad, hogy egyes falusi temetőkkel miért – általános érvényű külső ráhatás (áttelepítés) következtében vagy szubjektív okból – hagytak fel a fenntartóik 50–100 sír megásását követően a 10. század vége körül, amit a magyar denárok mellékleteinek hiánya jelez (V. típus), illetőleg másokat miért használtak tovább a 11. században is, időközben 300–1100 sírt is megásva, legkésőbb II. Béla (1131–1141) érméivel keltezett temetkezésekkel bizonyítottan a 12. század második harmadáig (VI. típus).

Nagyon valószínű, hogy a 9. századi helyben talált lakosság folyamatos helyben lakással túlélő falusi és templom körüli temetőit a 10. században is tovább használó (I–II. típus) részén kívül azok, akik a 9. századi temetőjükkel a 10. század elején felhagytak (IIIa. típus) és új helyre költöztek vagy tovább költöztették őket, a magyarokéval egy időben használatos falusi temetők mindkét fajtáját (V–VI. típus) is megnyitották. A magyar és nem-magyar temetők között ekkor még az eltemetettek temetkezési szokásaiban, illetőleg a mellékleteiben különbséget lehet tenni. Később, a 10. század második felében azonban a működő temetők minden válfajában (I–II., V–VI. típus) jelentkezett az az ékszeranyag, amely a szállási temetőket (IV. típus) kivéve, a magyar jellegű fegyverzet, viselet és ékszer tárgyainak mintegy fél évszázados háttérbe szorulása mellett fokozatosan – a magyar jellegű falusi temetőkben (VI. típus) lassabban és párhuzamosabban – kizárólagossá válva, a magyar nagyfejedelemség, majd királyság falusi lakosságának (köznépének) mellékletegyüttesévé egyszerűsödött (helytelenül máig is Bijelo Brdó-i kultúrának nevezve).

Annak a feltevésnek megfelelően, hogy Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) uralkodása idején jelentős áttelepítések történtek az országban, a korábbi helyükön megszűnő települések egész sorához tartozó szállási temetők (IV. típus) vagy 10. századi falusi temetők (V. típus) szűnhettek meg, mások meg keletkezhettek (VII. típus), és nagyjából ugyanerre az időszakra szokás az egyes hosszabb életű falusi temetőkben (VI. típus) feltételezett népességcserét is feltételezni. Lehetséges, hogy ez a folyamat hosszabb időn át zajlott, mert bár a szállási temetők felhagyása a 10. század második felénél pontosabban aligha keltezhető, a 10. századi falusi temetők legalábbis egy része még a 11. század elején is használatban maradt, viszont néhol a 11. századi falusi temetők megnyitása hagyományosan már a 10. század utolsó harmadától keltezett.

Az előbbiekben többször említett 11. századi falusi temetők (VII. típus) megnyitására tehát a 10. század végén–11. század elején kerülhetett sor, amit némelyiküknek a magyar denáros (I. István verette érmés) temetőrészt megelőző, magyar veret nélküli, nehezen keltezhető használati idejű kisebb-nagyobb része tanúsít. Az ezeket a temetőket létesítő közösségek tehát új helyre települve nyitották meg temetőjüket, magyar jellegű előzményeiket elméleti alapon a szállási és magyar 10. századi falusi (IV–V. típus), a helybéli jellegűek előzményeit pedig a helybéliek 10. századi falusi (V. típus) temetőiben kereshetjük. Megnyitásuk idejét a mellékleteik között talált I. István és Salamon uralkodási ideje között kibocsátott legkorábbi denáraik jelzik, a felhagyásukét pedig legtöbbször I. László érméi.

A tárgyalt temetők mellett, a 11. században hullámzó intenzitással, de mégis rohamos szaporodásnak indultak a magyar királyság keresztény egyházának új templom körüli temetői, azaz cintermei (VIII. típus), amelyek a 12. század közepe tájától a jász és kun betelepülésig[200] kizárólagossá váltak, mert a falusi temetők minden létező válfajában (I., VI–VII. típus) a 12. századi magyar uralkodók, Kálmán (1095–1116), ritkán II. István, és valamiféle szubjektív meggondolásból az elődjéénél gyakrabban, II. (Vak) Béla (1131–1141) denárai az utolsók.

A templom körüli temetőkhöz (VIII. típus) fűzött régészeti megjegyzéseimet a jelen kötet másik tanulmányában foglaltam össze.[201]

200 A témámhoz „későisége" következtében nem tartozó jászok és kunok pogány és keresztény temetkezési szokásait kutatástörténettel Selmeczi László tekintette át, gyűjteményes kötetében többször foglalkozva velük: vö. Selmeczi 1992, 31–33, 44–46, 92–93, 101–104, 147, 174–178, 222–225. Újabb összefoglalást adott a kun szállásokról és a szállástemetőkről: Hatházi 2004, 192–194; Selmeczi 2011, 227–2677.

201 Vö. Kovács 2013 (az egypéldányos ünnepi kötetben: Kovács 2012).

1. MELLÉKLET
A BEVEZETŐBEN TÁRGYALT KÜLÖNFÉLE KISEBB TEMETŐK

1. Bana (KE)-Ördögásta-hegy: Kiss Ákos 1956-ban helyszínelte a kavicskitermelés közben előkerült tarsolylemezes férfisírt, majd Bartha Antallal leletmentő ásatáson egy női temetkezést tárt fel. Fodor István, majd Vékony Gábor és Cseh Julianna is feltételezte, hogy korábban és később is pusztíthatták a csekély sírszámúnak tekintett temetőt, utóbbiak helyszínelésén egy koponyatöredéket leltek is.[202]

2. Budapest-Farkasrét: A temető területének valószínűleg nem is egyetlen ismeretlen – s ma már kutathatatlan – helyén talált tárgyakat 1909-ben vásárolta meg az MNM, s a legutóbbi feldolgozó Dienes István egy-egy 7. századi avar és egy 10. századi magyar férfi sírmellékleteinek maradványaiként határozta meg őket.[203] Az hogy a magyar sír temetőhöz tartozott-e, kideríthetetlen.

3. Csólyospálos (BK)-Csólyospuszta: 1912 előtt „szőlőültetés alkalmával öt sírt leltek, melyeket feldúltak s az azokban foglalt tárgyakat szétszórták. Eme tárgyakból pár darabot sikerült megszereznem..." – írta Kada Elek.[204] A temető kiterjedése ismeretlen, s hogy milyen leletek voltak a többi sírban a valóban egy gazdag női temetkezéshez feltételezett ékszereken kívül, az megállapíthatatlanná vált.

4. Domaszék (Cso)-Bojárhalom: Ördög András 1889-ben elhordatta egy kis bucka (nem a Bojárhalom) homokját és öt sírra bukkant,[205] de az összes temetkezést biztosan nem találta meg.[206] Bár valóban a középre jelölt III. sír volt a gazdag nő temetkezése, a tőle északra fekvő I. lószerszámos, lovas sír csontvázának ezüst varkocskarikája, továbbá esetleg zablája és kengyelpárja nem igazít el az eltemetett nemét illetően. A II. sírban alighanem nő feküdt, hiszen egy-egy bronz karperec volt az alkarjaira húzva, továbbá esetleg csikózabla, kengyelpár és két ezüst nyeregveret (?) melléklete volt, az utóbbiak a hátoldalukon négy-négy fába való hegyes szeggel lehettek felerősítve. A női sírtól D-re fekvő IV. sír melléklet nélküli volt, az V. pedig a nyílcsúcsa alapján bizonyára férfi. Talán lényeges megfigyelése volt a találóknak, hogy az I. és II. sírnál a Reizner János által rejtélyesnek talált, de a körülményes leírás alapján teljes bizonyossággal részleges lovas temetkezésre utaló lócsontok kb. 1 m távolságra feküdtek a lábaktól,[207] tehát az sem lehetetlen, hogy a földfalak alatt maradt,

---

202 Kiss–Bartha 1970, 219–221, 225; téves, 1954-es évszámmal: Fodor 1996g, 363. Miután Kralovánszky Alán ugyanitt 1958-ban eredménytelenül helyszínelt, Vékony és Cseh 1998-ban hitelesítő ásatást végzett, de csak egy koponyatöredékre bukkant. Kettejük véleménye szerint „a hitelesítő ásatás során egyértelművé vált – amit jelenlegi terepviszonyok is mutatnak –, hogy az 1970-es években az autópálya építéséhez nyitott sóderbányával, majd az azt követő rekultivációval az egész területet több méter mélyen elpusztították. Minden bizonnyal további sírok is előkerülhettek, amit nemcsak a faluban élők elbeszélései, hanem a feltárás során talált koponyatöredék is bizonyít. Már Kiss Ákosék leírták, hogy a területen korábban szőlőművelés folyt, s ekkor is kerültek elő sírok. Mindezek alapján – természetesen a temető kiterjedésétől függően – újabb sírokra csak az Ördögásta hegyet övező szántóföldön számíthatunk.": Vékony–Cseh 2001.

203 Vö. Dienes 1973. A páros sír ötlete Szőke Bélától való: Mivel a leletek között lévő mandula alakú hólyagos csüngő a „női lószerszámra jellemző, nem lehetetlen, hogy a lelet tárgyai két egymás mellett fekvő – egy női és egy férfi – sírból származnak.": Szőke 1962, 19: Nr. 1.

204 Kada 1912, 323, 323: a. ábra.

205 Vö. László 1944, 150–156; Szőke 1962, 22–23: Nr. 1.

206 „Ördög József (helyesen: András) alsótanyai gazda, a feketeszélen az 542. számú, úgynevezett jámborkahegyi szőlőt bírja": Fári 1989/90, 219. Ezt Reizner János is megerősítette a Hampel Józsefnek 1891. febr. 12-én írott levelében: „Ördög András tanyája és tanya földje a bojárhalmi iskola mellett lévő nagy dombtól északnyugati irányban mintegy másfél kilométernyire fekszik": Uo. 219: 30. jegyzet. A gyengén emelkedő, kb. 2 m magas és 50-55 × 40-45 lépésnyi – a http://mnl.gov.hu/?akt_menu=1037 szerint 1 (magyar) lépés = 63–79 cm, tehát 70 cm-rel számítva, s kerekítve kb. 35-40 × 28-30 m méretű – tojásdad alakú nevetlen bucka a Bojárhalomtól északnyugat felé mintegy másfél km-re állt. „A halom tetőzetének lehordása úgy történt, hogy egy-egy méter távolságra párhuzamosan futó egy méter széles és egy méter mély árkokat vontak, az innen kiemelt földet elhordták, a megmaradt gerendákat pedig leszaggatták, s az árkokat ekként kiegyenlítették.": Reizner 1891, 102–103. A tehát 1 m széles és 1 m magas gerendákat (= homokfalakat, „tanúfalakat") kétoldalt beborították a kiásott árkokba, vagyis a gerendák alatt lévő esetleges sírokat (gyermeksírokat, a gerendák irányára hegyesszögben fekvő felnőttsírokat) eleve nem vehették észre. Lehetséges azonban hogy az árkok alján valóban nem volt több sír, mert a rendkívül jó szemű gazda azt is megfigyelte, hogy „a csontvázak környezetében levő homok színe kissé sötétebb volt, mint különben szokott lenni.": Reizner 1891, 103. Egyébként Lőrinczy Gábor és Türk Attila is felvetette, hogy „a régi ásatások esetében többször is előfordulhatott – pl. Szeged-Bojárhalomnál –, hogy a gyermeksírokat nem vették észre.": Lőrinczy–Türk 2011, 431.

207 „Az első és második sírnál a lábtól körülbelül egy méternyi távolra egy-egy lócsontvázra bukkantak, de úgy az egyik, mint a másik esetben a lóváz egész hátulja, a derék és a két hátulsó láb hiányzott. Ezen hiány értelmét felfogni és megmagyarázni nem vagyunk képesek, s azt kell feltételeznünk, hogy valamikor a szél a halom azon részét, hol a ló elásva volt megszaggatta, s ekkor a lócsontváznak kimeredező részeit, egész hátulját elhordták a nélkül, hogy a csontok többi részét kutatták volna. Később a szél a homokot ismét visszahordta, s a halom a régi alakját, kerületét ismét visszanyerte.": Reizner 1891, 103–106. Megjegyzendő, hogy a lelőhely kis vázlatrajzán a lócsontokat közvetlenül az emberi lábcsontok folytatásában, s nem tőlük egy-egy méterre rajzolták: vö. uo. 103: rajz.

észre sem vett, s ezért fel nem tárt temetkezésekhez tartoztak.[208] A sírokról korabeli újságcikkben élvezetes, de túlzásoktól hemzsegő tudósítás maradt fenn, amely három lócsontvázat is említett, és beszámolt a leletek sorsáról.[209]

5. Gádoros (Bé)-Rozsnyai György telke, Bocskai utca 44.: Csallány Gábor 1933-ban egy sírt helyszínelt, majd hármat feltárt. Mindegyik részleges lovas temetkezésű volt: két férfi és egy-egy nő, illetőleg leány sírja.[210] A lelőhely adatait Dienes István tekintette át,[211] a hitelesítést pedig Bakay Kornél és Bálint Csanád végezte el 1970-ben, s nemcsak mind a négy temetkezés nyomait, csontmaradványait és otthagyott leleteit találta meg, hanem megállapíthatta, hogy több halottat e temetőben valóban nem temettek el.[212]

6. Galgóc (Nyitra m.; Hlohovec, okr. Trnava, Trnavský kraj, Szlk): Az 1868-ban árokásáskor talált lovas férfisír megmentett, Rómer Flóris által egyértelműen leírt,[213] s 1871-ben az MNM-nek ajándékozott leletei közé Pulszky Ferenc nemcsak idegen tárgyakat kevert, hanem a férfi női párjára is tett homályos utalást.[214] Az eredeti leletegyüttest végül Fettich Nándor tisztázta, s mind ő, mind a legutolsó közlő, Fodor István egyetlen férfisírként kezelte;[215] a sír dirheme új meghatározást nyert: e szerint Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) szamarkandi H306/918/919. évi kibocsátású dirhemének volgai bolgár pszeudoszámánida utánzata.[216] Különvéleménye Szőke Bélának volt, aki Jan Eisner korábbi ötletét követve páros sírra gondolt.[217]

Hlohovec (okr. Trnava, Trnavský kraj, Szlk) – lásd 6. *Galgóc*

7. Jászfényszaru (JNSz): 1914-ben vásárolta meg az MNM egy rozettás lószerszámos női sír mellékleteinek maradványait, amelyek kritikai közlését Fettich Nándor végezte el. Ő jegyezte meg, hogy „az összes darabok egy korból származnak, összetartozásuk kétségtelen, de hogy egy, vagy több sírból származnak-e, bizonytalan. A két pár kengyel több sír létezésére vall."[218] Valóban lehetett páros sírról is szó, de ismeretlen nagyságú temetőről is, sőt korábban Szőke Béla is csak több sírból származtatta a tárgyakat.[219]

8. Karancslapujtő (Bocsárlapujtő; Nó)-Nyárvasoldal: Darnay/Dornyay Béla Fettich Nándorral 1939-ben egy-egy férfi és gyermek, valamint két (?) nő sírjából álló temetőt vagy annak részletét helyszínelte, illetőleg tárta fel, s az anyagot az 1963. évi hitelesítő adatgyűjtését követően Dienes István adta közre,[220] miközben bizonytalanságai maradtak a leletek hovatartozásával és a temető kiterjedésével kapcsolatban is.[221]

208 Sajnos, azt nem tudjuk, hogy milyen irányúak voltak az árkok, de a teljes csontvázak leginkább Ny–K-i irányú árkokba „fértek bele", s ekkor jól megfigyelhették a lábaktól egy méterre összerakott lócsontokat is. Ha azonban az árkok É–D-i irányúak voltak (a térképecske alapján ez sem zárható ki), akkor a lócsontok csak a keletre következő árokban jelentkezhettek, s feltáratlan sírhoz is tartozhattak. Mivel Lőrinczy Gábor 2013. július 20-i e-levelében úgy tájékoztatott, hogy a lelőhelyet Türk Attilával már valószínűsítették, érdekes volna azt fel is tárni.

209 „Ördög a csontokat belehányta a gödörbe egy emberi és egy lókoponya kivételével, a tárgyakat rongyokba göngyölve belerakta egy kamrába. A leletről Eördögh Ferenc szegedi ügyvédnek beszélt, aki behozatta vele az összesen 267 db tárgyat és a polgármesteri hivatalba vitte.": Fári 1989/90, 219–220: Nr. 86–87.

210 Fettich 1937, I: 102–104.

211 Dienes 1965, 151–153.

212 Bakay–Bálint 1971; Mesterházy 1980, 100 (itt Gárdosként), 102: Nr. 13; Bálint 1991, 37–51.

213 [Rómer] 1869; Rómer 1871.

214 Pulszky a galgóci tarsolylemezt szolgáltató sír párhuzamaként a szolyvai (Bereg m.; Svaljava, Svaljavs'kij rajon, Zakarpats'ka oblast', Ukr) sírt mutatta be, s megjegyezte, hogy „Szolyván is találtatott holyagos fülbevaló, mint Galgóczon; úgy látszik tehát, hogy a nőt is a férfi mellé temették.": Pulszky 1891, 14.

215 Fettich 1937, 76–77: Nr. 4; Fodor 1996h.

216 Kovács 2011, 175: MU-5.

217 „... a férfi sírokra jellemző tarsolylemezen kívül van a leletanyagban egy fonott ezüst nyakperec és egy aranykarikával ellátott ezüst fülbevalópár, amelyek jellegzetes női ékszerek... A gondolatot, hogy a leletek nem egyetlen sírból származnak, régebben már J. Eisner is felvetette. Feltehető, hogy itt is elkelő férfi és nő sírja feküdt egymás mellett.": Szőke 1962, 20: Nr. 4.

218 Fettich 1931, 72–73.

219 „A leletanyag valószínűleg több sírból került elő.": Szőke 1962, 12: Nr. 9. Ezzel ellentétesen is nyilatkozott: „Páros, női és férfi sírral találkoztunk már a rozettás lószerszámos női sírok csoportjában (Jászfényszaru, Mándok és Nagyvázsony)...": uo. 21.

220 Dienes rámutatott, hogy mind a négy sírt megbolygathatták, ezért keveredtek bizonyos leleteik: Dienes 1964b, 18–19.

221 A sírleírásokat követően megjegyezte, „hogy a lelettel kapcsolatos kérdésekben sok tekintetben bizonytalanságban vagyunk. Nem állíthatjuk határozottan, hogy a temetőben eredetileg valóban négy sír volt, hiszen a kétnapos helyszíni kutatás során nem vizsgálhatták át [Darnay és Fettich] tüzetesen a dombot. Amennyiben a temető mégis teljes, vagy csaknem egészében napvilágra került, úgy azt Szőke Béla rendszerezése alapján a vezető- és középrétegbeli magyarság első csoportjának férfisírjaihoz sorolhatnók.": Dienes 1964b, 22. A temetőt egyébként a sírok kétféle tájolása miatt – tévesen – a tarcalihoz hasonlónak vélte, és azt sem tartotta lehetetlennek, hogy a karancslapujtőihez hasonlóan Tarcalon is megbolygathattak egy női sírt: uo. Dienes megjegyzéseit a taktaközi korpuszkötetbe kerülő tarcali közlésemben helyesbítettem: vö. Kovács 2014?.

Kiskundorozsma (Cso)-Hosszúhát-halom (-domb) – lásd *18. Szeged*

Kiskundorozsma (Cso)-Subasa-hegy – lásd *19. Szeged*

Kiskunfélegyháza (BK)-Csólyospuszta – lásd *3. Csólyospálos*

9. Madaras (BK)-Árvai-dűlő: Kőhegyi Mihály 1976-ban homokkitermeléskor talált két sír helyszínelését követően teljesen feltárta egy kis temető további három (3–5.), 1977-ben pedig még egy temetkezését (6.). A temetőben három férfi, két nő és egy gyermek nyugodott.[222]

10. Mándok (SzSzB)-Tetenke: 1896-ban rigolírozás közben egy rozettás lószerszámos női sír mellékleteinek maradványait őrizték meg, de mivel két különböző oldalpálcás zabla töredéke is megmaradt, Jósa András legalább két sír előkerülésére gondolt.[223] A leletek legutóbbi közreadója, Révész László feltételezte is, hogy a temető többi sírja még a homokdomb alatt nyugszik,[224] vagyis nem páros sírnak tekintette a lelőhelyet. Szőke Béla először reálisan szintén úgy írt, hogy „valószínűleg két lovas sír leletei", később mégis páros sírnak nevezte őket.[225]

11. Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major: 1933-ban faásás alkalmával gazdag női sírra bukkantak, s a helyszínt hitelesítő Bálint Alajos további két bolygatott, melléklet nélküli temetkezést tárt fel a temetőrészletből,[226] amelyet később sem sikerült jobban megkutatni.[227]

Nagykamarás (Bé)-Bánkút – lásd *11. Medgyesegyháza*

12. Nagyteremia (Temes m.; Teremia Mare, jud. Timiş, Rom)-Weinflur/dr. Stock Kristóf szőleje: 1875-ben a szőlő 10-12 méternyi dombján rigolírozó munkások találtak a gazdag női sírra, amelynek összedobált leleteit a földtulajdonos mentette meg. Korábban már több, 1839-ben pinceásáskor két sírra akadtak.[228] A temető kiterjedése ismeretlen.

13. Nagyvázsony (Ve)-Nőzsér: Az 1903 tavaszán Szőke Dániel földjén talált férfi- és női sír anyagát Szőke Béla ismertette, a leletek között hét itáliai érme volt, közülük a legkésőbbi négyet Provence-i Hugó itáliai király (926–931) verette.[229] Dienes István 1963-ban számolt be arról, hogy a lelőhelyet „már nagyjából 1958-ban azonosítottuk, fekvésüket pontosabban most [1962-ben] próbaásatással tisztáztuk. A lelőhely a községtől ÉNy-ra, a Sonkolyos táblának K-i, azaz a nagyharaszti út felé eső szélén, az un. »Kőhatár« közelében van. Rövid ásatásunk újabb sírokat nem eredményezett."[230] A helyszínelési dokumentáció támogatja a leírást, de nem győz meg arról, hogy nem lehetett-e több temetkezés.[231]

222 1: mat. íjász, 2: mat. lovas íjász, 3: mat. zsugorított, melléklet nélküli férfi, 4: gazdag mellékletű lovas mat. nő, 5: inf. II. melléklet nélkül, 6: kevésbé gazdag mellékletű lovas mat. nő: Kőhegyi 1980.

223 „...állítólag egy lócsontvázra akadtak; a mit azonban azért nem tartok valószínűnek, mert mint a mellékelt rajzok igazolják, a talált két kengyel nem egy párt képez, hanem felemás. A két zabolatöredék pedig egymástól lényegesen különbözik. Ennélfogva legalább is két lónak és embernek is kellett azon tájon eltemetve lenni, mert az ugyanottan talált karperecz a lónak tartozékát nem képezhette.": Jósa 1897, 361–362. Az elporladt csontokra és a karperecre hivatkozott Jósa a találók állításával szemben, „hogy nem csak ló, de ember is volt a sírban, vagy jobban mondva a sírokban eltemetve.": uo. 362, 363.

224 Révész 1996f.

225 Szőke 1962, 13: Nr. 21. és uo. 21.

226 Az 1933 januárjában „végzett kutatómunka kevés eredménnyel járt. A főintéző úr által kibontott [1.] sírtól délnyugati irányban 2 méterre és délkelet felé 3,5 m távolságra sikerült ugyan egy-egy sírt találnunk, azonban ezek minden melléklet nélkül, bolygatva feküdtek. Az előbbinek a felsőlábszárcsontok felétől a bokáig érintetlenül maradtak meg vázrészei, a többit a vasúti állomáshoz vezető út készítésekor hányhatták szét. A megmaradt és eredeti fekvésben lévő csontokból nem volt eldönthető, hogy férfi vagy női csontváz maradványai lehettek-e.": Bálint 1933, 259–260, 262; Szőke 1962, 23: Nr. 2.

227 „A lelőhelyet 1993. május 7-én a mai élelmiszerbolt és kocsma mellett sikerült azonosítani. A hitelesítő ásatásra Medgyesi Pál vállalkozott, de az eredetileg kiszemelt helyen május 17-e és 26-a között a váratlan veteményezés miatt már nem kutathatott. A közeli magtár É-i oldalánál két árkot, az iskola épületétől DNy-ra pedig egy kutatóárkot ástak, de régészeti leletre sajnos egyikben sem bukkantak.": Szatmári–Vágó 1993, 16.

228 „Az orvos épen távol volt, mikor a munkások csontvázra akadtak és mellette »gombokat, mentelánczot, csatmaradványokat, vászon- és selyemdarabokat, ezüstfejű szegekkel ellátott fadarabokat stb.« leltek. Még mielőtt földtulajdonos vagy más értelmesebb ember a leletről értesült volna, a munkások az ásást gond nélkül folytatván, a csontokat s a mellékleteket a földdel össze-vissza keverték. Mikor az orvos a leletről értesült, legott kisietett a hely szinére és a lelőhelyet újra gondosan felforgattatta, de a csontvázat már nem bírta teljesen összeállítani. Állítása szerint középtestű *férfi* [Hampel kiemelése] volt, feltűnő, rendkívül széles alsó állkapoccsal, teljesen ép fogakkal... E domb hosszában már több ízben ásattak ki emberi csontvázak, nevezetesen 1839-ben pinczeásás alkalmával bukkantak kettőre. (Hunyár János tanítónak a n. muzeum régiségtári levéltárában 100/1877. sz. a. őrzött levele szerint.)": Hampel 1900, 667–668, felismerve a nyeregkápát: uo. 668; fakoporsó említésével: Pulszky 1878, 64; Pulszky 1891, 12; Szőke 1962, 23: Nr. 3; Gáll 2013, 376–386.

229 Nő és férfi temetkezéseként, illetőleg páros sírként: Szőke 1962, 13–14: Nr. 23, ill. uo. 21; vö. Kovács 2011, 144: IT-35.

230 Dienes 1963, 53–54; Éri–Kelemen–Németh–Torma 1969, 138–139: Nr. 33/13; Révész László is a hitelesítő ásatás eredménytelenségét említette: Révész 1996, 66: 187. jegyzet.

231 A helyszínelésen megtalálta Szőke Dániel betöltött köves gödrét, amelynek a kiásásakor került elő a két sír, s az ezt a gödröt magába foglaló szelvényét É-ra meghosszabbította, illetve tőle K-re nyitott egy új szelvényt, amelynek a csatlakozó széle mentén egy csomóban emberi és lócsontok, továbbá egy nyeregkápát díszítő ezüstlemez töredéke került elő, amelyet az egyik sír maradványaival azonosított: MNM Adattár XI/156/1964; lt. sz.: 7089. A területet anyagi fedezet híján tehát nem ásatta körbe. A dokumentációt Koleszár Szilvia szívességének köszönhetem.

14. Perbete (Komárom m.; Pribeta, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk): 1943-ban útjavítás közben három temetkezést – egy előkelő lovas férfi, egy gyermek és egy még feltételezett személy nyughelyét – dúltak szét. Nemeskéri János egy hónap múlva begyűjtötte a megmaradt leleteket, és két kutatóárokkal megkísérelte a lelőhelyet hitelesíteni. A leletközlő Dienes István szerint „az előkerült három sírral a temető még feltehetően nincs kimerítve".[232]

15. Piliny (Nó)-Leshegy: Báró Nyáry Jenő 1871-ben öt lovas sírt tárt fel, amelyben három férfi és két nő feküdt, utóbbiak érmemelléklettel. A 3. sírbéli eltemetését I. Berengár császár (915–924) két denára a 915 utáni, a 2. sírbéliét Provence-i Hugó itáliai király (926–931) két denára a 926 utáni időre keltezte.[233]

Pribeta (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk) – lásd *14. Perbete*

16. Szakony (GyMS)-kavicsbánya: 1961-ben Nováki Gyula leletmentése 1. sírjának helyét Dienes további hat temetkezéssel hitelesítve, a hét sírral teljesen feltártnak jelentette ki a kis temetőt,[234] amelybe Éry Kinga vizsgálatai alapján egy férfit, két nőt és négy gyermeket temettek. Az elhunytak Lengyel Imrének az Éry által is elfogadott megállapításai szerint leszármazási kapcsolatban álltak: az 1 sírba temetett férfi és a 7. sírbeli első feleségének két gyermeke a 2. és 4., a 6. sírban nyugvó második feleségével közös két gyermeke pedig a 3. és 5. sírban feküdt. Lengyel azt is megállapította, hogy hatukat mintegy 10 éves időtartamon belül hantolták el, viszont az őket túlélt második feleséget legalább 10 évvel később.[235] Bár Lengyel megállapításaival szemben több konkrét esetben is óvatosságot ajánlottam,[236] az ő és Éry közös álláspontját nem lehetett kétségbe vonnom, hanem a csontmaradványokat egy DNS-vizsgálat számára kivételesen ajánlottnak tekinthettem.

17. Szatymaz (Cso)-Jánosszállás, Katonapart: 1970-ben földelhordáskor négy sírt bolygattak meg, ezeket Bálint Csanád hitelesítette, és további két temetkezés feltárásával teljesnek tekintette a kis temetőt, amelybe három-három férfit és nőt (az egyik 13 éves leány volt) temettek.[237] A lelőhelyet Mesterházy Károly egy korán megszüntetett nagycsaládi temetőnek vélte, amelynél a második generációs halottakat már másutt temették el.[238]

Szeged (Cso)-Bojárhalom – lásd *4. Domaszék*

Szeged (Cso)-Jánosszállás, Katonapart – lásd *17. Szatymaz*

18. Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Hosszúhát-halom (100. sír), Hosszúhát (a többi sír): A feltételezetten egyetlen temető temetkezései egy közel egy km hosszú, NY–K-i irányú tagolt dombháton helyezkedtek el. Bende Lívia, Lőrinczy Gábor és Türk Attila 1999-ben a dombvonulat keleti dombjának legmagasabb pontján tárta fel egy kalandozó vitéz körárokkal övezett, egyedül álló sírját (100. sír), amelyet a rendkívül változatos módon mellékelt 18 denársorozatának Lotár itáliai király (947–950) verette zárópénze a 10. század második felére keltezett.[239] Az ásatást 2004-ben folytatták, s ekkor a 100. sírtól nyugatra 200 m-re, a dombhát középső részén 11 síros temető került feltárásra[240] több padmalyos sírral és egy kiemelkedően gazdag női temetkezéssel (595. sír), majd ettől a temetőtől is nyugatra 60 m-re további két sírra (715–716.) találtak.[241] Egy terepbejáráson lelt

232 Dienes 1959, 145–147.

233 Br. Nyáry 1873, 23.

234 Dienes 1962.

235 „A temetőt tehát rövid ideig használták, s ilyenformán feltételezhető, hogy az 56 éves kora körül elhunyt férfi a szakonyi szálláshelyen történt megjelenésekor már 40 év fölött járhatott. A temető összetételénél és létszámánál fogva kiscsaládi típusú. Az élő kiscsalád elméleti modelljétől (apa, anya, gyermekek) a szakonyi példa azonban némileg eltér a két asszony jelenlétével. Mindkét asszony egyaránt gazdag leletekkel került a földbe, ami azonos társadalmi szintre utal. A két asszony családon belüli helyzetére, rokonsági fokára többféle magyarázat adható, a legvalószínűbb mégis az, hogy mindkettő a férfi felesége volt, akár egymást követően, akár egyidejűleg. Ha a feleségek egymást követték, az első asszony a 7. volt, a másik asszony a 6. számú, utóbbi ugyanis – mint fentebb láthattuk – legalább 10 évvel élte túl az előbbit. A laboratóriumi adatok alapján Lengyel Imre a 2. és 4. gyermeket a férfi és a 7. nő házasságából; míg a 3. és 5. gyermeket a férfi és a 6. nő házasságából származónak vélelmezi.": Éry 1977–78, 181.

236 Vö. Kovács 2011a.

237 Bálint 1971a; Bálint 1991, 19–36.

238 Mesterházy 1996, 776.

239 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 351–353, 366–367; Kovács 2011, 143: IT-26.

240 Hat férfi, két nő és két gyermek temetkezése, amelynek a taxonómiai jellegzetességei alapján „feltételezhető avar kori továbbélés": Marcsik 2011, 496, 498.

241 Ha a 11 síros temetőmagot veszem középnek, akkor a 100. sír ettől keletre 200, a 715–716. sír pedig nyugatra 60 m-re helyezkedett el. A rendszertelennek látszó magas sírszámok az 1999-től folyamatosan feltárt objektumok sorszámai: Lőrinczy–Türk 2011, 420–426, 420: 5. jegyzet. Uo. a 452: 2. képen az 597. sírbéli kisgyermek-combcsontmaradvány nincsen jelölve. A temetőben négy férfi (500, 594, 596, 650?), 2 nő (595, 600) és 4 gyermek (597, 649, 701, 720) feküdt, egy sírgödör csontmaradvány nélküli volt (700); a külön álló sírokban két férfi (100, 715.) és egy felnőtt (716.) nyugodott.

bronz karperectöredék esetleg egy további kiszántott sekély sír maradványa lehetett.[242] Az ásatók fontos megjegyzése, hogy a vitézt nem magányosan, hanem csupán a közösségétől elkülönítve temették el.[243] Az állítást természettudományos vizsgálatokkal is igyekeztek alátámasztani, s a legvalószínűbb eltemetési éveket a *^{14}C kor-adatok* vizsgálati eredményei alapján a 945–960 közötti időszakból valószínűsítették, amivel a 100. sír 947– *tpq.*-ja egyeztethető,[244] míg az 595. sír feltételezett 926– *tpq.*-ja kevésbbé.[245]

19. Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Subasa-hegy: Bozsik Katalin 2000-ben végzett leletmentésén egy lovas íjász, valamint két további férfi és egy nő kirabolt temetkezéséből álló teljes temetőt tárt fel.[246] Mészáros Patrícia, Paluch Tibor és Szalontai Csaba 2004-ben ettől délre kb. 150 méterre egy további lovas íjász temetkezésére bukkant,[247] amelyet a temetőhöz tartozó, de az ottaniaktól elkülönítve eltemetett férfi temetkezésének tartanak.[248]

20. Szolnok (JNSz)-Strázsahalom: Az MNM 1912-ben vásárolta meg a kubikosmunka közben előkerült temetkezés mellékleteinek maradványait, amelyeket Fettich Nándor egyetlen férfisírból származtatott;[249] a leletei között megmaradt dirhemének némileg megváltozott meghatározása: Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) sási, a H308/920–921-ben kibocsátott dirhemének minden bizonnyal volgai bolgár utánzata.[250] Szőke Béla felfigyelt a férfi és női veretek keveredésére,[251] míg a finomabb elemző Fodor István szerint „egy ismeretlen sírszámú honfoglalás kori temető legalább három sírját semmisítették meg," valószínű két férfi és egy nő temetkezését.[252]

21. Tarcal (BAZ)-Vinnai-dűlő: Az 1894-ben rigolírozáskor megbolygatott három melléklet nélküli személy mellett előkerült előkelő férfi lovas temetkezésének körülményeit és leleteit Jósa András ismertette.[253] Szőke Béla értékelése szerint ezt „a gazdag sírt... magányos sírnak kell tekintenünk, mert a három szegény sírban kétségtelenül [!] az urukkal egyidőben eltemetett szolgák feküdtek". A síregyüttest típusértékűnek tekintette, mert azt a következtetést vonta le az általa tárgyalt nyolc előkelő temetkezés kapcsán, hogy „a magányos gazdag férfi sírokat háromféle változatban találjuk. Vagy egészen magányosan feküsznek, vagy másodmagukkal – ez esetben a másik sírban mindig nő nyugszik –, vagy pedig néhány szolga vagy rabszolga

242 Uo. 426: 16. jegyzet.

243 Uo. 431. Ha a magányos férfi valóban a kis közösséghez tartozott, akkor csak az ásatók véleménye az elfogadható, ugyanis egy komoly érv szól akár az előkelők, akár a szegényebbek rejtve temetése ellen: a halál évfordulóját a sírnál meg kellett ünnepelni, vagyis a sírhelynek azonosíthatónak kellett maradnia. Egyébként besenyők, pogányok, leányok (?), előkelők és megnevezett személyek magányos vagy többes sírjainak 11–13. századi okleveleinkben megőrződött adatait, illetőleg I. András és I. Béla királyi testvérek bátyja, Levente herceg 1046 táján történt pogány temetésének 14. századi krónikabeli leírását összegyűjtötte: Kristó 1981.

244 A kalibrált ^{14}C-vizsgálatokról: Lőrinczy–Türk 2011, 441–442, 443: 1. táblázat. A vizsgálati eredmények vitájáról: Révész 2006, 415–417; Langó 2007, 223: 134. kép.

245 Susanne Greiff négy érmét emelt ki a 100. sír 18 verete közül, s ezek között Provence-i Hugó (926–931) ezüstdenárának volt olyan összetétele, hogy a véleménye szerint az 595. sír ezüstmellékleteit a „szúrópróbaszerűen" vizsgált denárok közül az analitikai hasonlóságra alapozva, leginkább az ő denáraiból gyárthatták: Greiff 2011, 483, 487. A sír megásására ebből feltételezett 926. évi *tpq.* – Lőrinczy–Türk 2011, 442, 443: 1. táblázat – azonban nem meggyőző, mind az uralkodó e denártípusának egyéb darabjai, mind a legszélesebb körből vizsgálható idegen érmék egyéb honfoglalás kori példányai ismeretlen anyagösszetételére gondolva.

246 Bende–Lőrinczy–Türk 2002, 354, Nr. 14.

247 Mészáros–Paluch–Szalontai 2005.

248 Lőrinczy–Türk 2011, 431.

249 A megvásárolt tárgyegyüttes „egy – ugylátszik nagy részben elkallódott – honfoglaláskori leletnek kisebb része. A Szolnoktól É-ra fekvő természetes magaslat (u. n. Strázsahalom) földjében, a termésföldben mintegy 70 cm mélységben bukkantak a sírra földmunka alkalmával... a darabokat az egyik kubikostól szerezte meg a múzeum... A leletkörülményekről többet nem tudunk, azt sem, hogy a helyszínen történt-e szakszerű ásatás.": Fettich 1937, 81–82: Nr. 9. Fettich a leltárkönyv alapján azt is megemlítette, hogy a vastárgyak elrozsdásodtak, a koponyatöredék meg egy varkocskarika két töredéke megsemmisült.

250 Kovács 2011, 180: MU-21.

251 „Van ... a leletben két olyan tárgy is, amely ... azt a gyanút kelti, hogy a gazdag férfi itt sem feküdt egyedül, hanem mellette egy női sír is volt. A tárgyak szokatlan alakúak, jó ezüstből öntött veretek, [s a Szőke által felsorolt párhuzamok alapján] nyilvánvalóan ezek is a lábbelit díszíthették. Mivel pedig díszesen kivert lábbeli csupán a honfoglalás kori magyar nők ruhatárában szerepelt, alapos a gyanúnk, hogy Szolnok Strázsahalmon is kettős sírt forgattak ki és tettek tönkre pontosabb megfigyelés nélkül.": Szőke 1962, 20: Nr. 6.

252 „A kevés ezüstöt tartalmazó bronzból öntött, utólagosan pedig finom ötvösmunkával kidolgozott felületű öt darab övveret kétségkívül egy övre volt felszerelve. Talán ezen az övön függhetett a díszes lemezzel ékes fedőlapú tarsoly, amelynek zárószíját a pajzs alakú kis ezüstveret díszíthette. Ugyanebben a sírban lehettek az átlyukasztott levél alakú ezüstlemezkék, amelyek a lószerszámra lehettek felvarrva egykor. Az indamintás nagyobb méretű aranyozott ezüst övveret alighanem egy másik férfisírból származik. A horgony alakú veret női csizma dísze volt, női ing nyakszegélyét díszítette a rombusz alakú ezüstveret, s bizonnyal e női temetkezés lószerszámából származhat a bordázott felületű ezüstszíjvég.": Fodor 1996e, 282.

253 Jósa 1895. Hampel József az Archaeologiai Értesítő szerkesztőjeként Jósa kéziratban hozzá küldött cikkében önkényesen hibás beavatkozásokat tett, az ő tévedése a lelőhely Rimai dűlőneve, és a többi irányára keresztben fekvő negyedik sír ötlete; minderről: Kovács 2014?.

szomszédságában. Alapjában véve mindhárom módot magányos temetkezésnek tekinthetjük, mivel a női és rabszolga sírok a férfi sír mellett csak alárendelt szerepet játszanak."[254] A helyzetet Dienes István bizonytalanabbul értékelte, mert még egy megsemmisült női sír lehetőségét sem zárta ki,[255] Révész László pedig a Jósa gyűjtötte megfigyelésekkel kapcsolatban intett óvatosságra.[256] A korpusz-sorozatban elkészült feldolgozásomban sok tévedést sikerült kijavítanom, de a síregyüttest Révész véleményével egyezően inkább értékelhetetlen szerkezetűnek tekintettem.[257] Meg kell továbbá jegyeznem, hogy nincs semmiféle adatunk arra, hogy a magyarok az úr halálakor leöltek és vele temettek volna néhány szolgát,[258] az pedig képtelenség, hogy valamikor később temették volna természetes halált halt szolgákat az úr, illetve urat a már elhantolt szolgái mellé.

Teremia Mare (jud. Timiş, Rom)-Weinflur/dr. Stock Kristóf szőleje – lásd *12. Nagyteremia*

22. Vereb (Fe): 1853-ban útépítés közben talált, de Luczenbacher/Érdy János tanítványa, majd barátja, Verebi Végh János földbirtokos[259] által jól megfigyelt, mindvégig egyetlen férfi temetkezésének meghatározott sírlelet, amelyben 12 érmére leltek, s ezek legkésőbbikét I. Berengár császár (915–924) verette.[260] A férfi női párjára csupán Szőke Béla következtetett.[261] Révész László és Fodor István 1995-ben helyszínelést végzett az azonosíthatónak ítélt lelőhelyen, s bár új sírra nem talált, ebből nem következtetett egyértelműen arra, hogy magányos temetkezés volt.[262]

254 Szőke 1962, 20.

255 Dienes 1964, 22–23: 10. jegyzet. Amint arra már utaltam, Dienes István hasonlóságokat vélt felfedezni a tarcali és a karancslapujtői temető között, lásd ott.

256 Először is azt hangsúlyozta, hogy „Tarcalon az előkelő férfiút negyedmagával temették el, s itt is csupán elenyésző, mintegy 20 m²-es területet kutattak meg a sír környékén. Talán ugyanolyan temetőben feküdt, mint amilyenről Karosról, s (töredékeiben) Rakamazról tudomásunk van. E sírok értékelése tehát, úgy tűnik, elválaszthatatlan az ún. nagycsaládi temetők kérdésétől.": Révész 1984/85, 615. Később arra is utalt, hogy „mivel a leletek előkerülésénél szakember nem volt jelen, mind az első három sír mellékletnélküliségét, mind a negyedik tájolását fenntartásokkal kell fogadnunk.": Révész 1996c, 120. Mindezek alapján a síregyüttest részletesen nem kutatott temetőként értékelte: Révész 1996, 149.

257 Mivel Hampel József szerkesztői elírása volt, hogy három csontváz párhuzamosan, egy meg keresztben feküdt, mert Jósa eredeti, kéziratban megmaradt beszámolója szerint valójában mind a négy nyugat-keleti irányítású volt, valószínűbb, hogy olyan sírsor volt itt eredetileg, amelyre csak a gazdag sír felbukkanásakor figyeltek fel, s akkor még a másik három temetkezés is felismerhető volt, vagy voltak mélyebb sírok is, amelyeket észre sem vettek. E részleteket lásd Kovács 2014?.

258 Ilyen beszámoló a volgai bolgárokhoz érkezett előkelő rusz kereskedő temetésével kapcsolatban maradt fenn, akinek holtteste mellé egy önként vállalkozó, baljós szertartás közben megölt rabszolgalányt is eltemettek, vö. Ibn Fadlán 2007, 90–99. Ilyen valódi páros temetkezéseket a Björkö szigeti birkai viking temetőben fel is tártak, vö. Kovács 2003, 212.

259 Vö. Kovács 2011–2012, 56.

260 Vö. Érdy 1858; Mesterházy 1996c; Kovács 2011–2012.

261 „Szerepel a leletben ... egy kikerekedő végű ezüst lemezkarperec és egy kerek átmetszetű, hegyesedő végű, nyitott, bronz karperec is. Ezekről a jelentés nem mondja, hogy a férfi sírban voltak, de ezek az ékszerfajták szokatlanok is a honfoglaló magyar férfi sírokban. Itt tehát ismét nyoma van a férfi sír mellett egy női sírnak is, amelyről a hiányos megfigyelés és a leletközlés nem szól." Szőke 1962, 20: Nr. 7. Végh igen jó megfigyelését nem illik kritikával illetni, s a leletkörülmények és a leletek leírásában csak a Hampel 1905, II: 484–487, III: Taf. 346–347.-et idéző Szőke tévedett akkor, amikor a karperecek említetlenségét hangsúlyozta, mert Érdy megemlítette őket: „A paripa-csontváz és szerszámainak műdarabjai alatt, egy ölnyi hosszú ember-csontváz feküdt, mely lábaival keletnek, fejével nyugatnak a sírgödörnek egész hosszában volt letéve. 10. Jobb oldalán, kezének elporlott csontjai között volt azon ezüstgyűrű, melybe zsirlaféle fehér lágy kő (Steatit) van foglalva. 11. Ezüst nyílt karika [= nyitott, kikerekedő végű ezüst lemezkarperec]. 12. Nyílt kis karika ezüstből [= nyitott, ezüst varkocskarika]. 13. Nyílt karika sárgarézből [= nyitott, legömbölyített végű bronz huzalkarperec]." 14. Hat nyílcsúcs. 15. 12 ezüstpénz. 16. Trepanált koponya. 17. A koponya nyílását fedő ezüstlemez: Érdy 1858, 15; ábrák a felsorolás sorrendjében: III. tábla 10–15, VI. tábla 1–12, V. tábla 1–2. A karpereceket természetesen Hampel is említette: Hampel 1900, 562: és 561: XXII. tábla 1–2; Hampel 1905, II: 485. és III: Taf. 346: 1–2.

262 Verebi Végh János 1858-ban emlékoszloppal jelölte meg a sírhelyet, s az emlékoszlop megmaradt, csak a II. világháborút követő útszélesítéskor valamivel északabbra helyezték át. Révész és Fodor beszámolt arról, hogy „az országút két oldalán a lelőhely magasságában két szelvényt és három kisebb árkot tártunk fel, összesen mintegy 190 m²-nyi területet. Sem sírfoltot, sem sírt nem találtunk, így nagy valószínűséggel kizárható, hogy a múlt századi lelőhelyen még sírok lennének. Ásatásunk eredménytelensége azonban korántsem bizonyítéka annak, hogy magányos lovassírra bukkantak itt 1853-ban. Az országút és az azt övező két árok mintegy 16–17 méternyi szeletet vágott ki a dombból, így jónéhány sír pusztulhatott el.": Révész-Fodor 1997.

2. MELLÉKLET
A TÁRGYALT 10–11/12. SZÁZADI SZÁLLÁSI ÉS FALUSI TEMETŐK, VALAMINT NÉHÁNY ELŐZMÉNYÜK

I. TÍPUS (1–3)

Borovce (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Rakovicka ulicka – lásd *3. Vágbori*

Čakajovce (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Templom-dűlő (poloha Kostolec) – lásd *1. Csekej*

Trnovec nad Váhom (okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Felsőjattó (Horný Jatov), Remíz-dűlő (poloha Remízka) – lásd *2. Tornóc*

1. Csekej (Nyitra m.; Čakajovce, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Templom-dűlő (poloha Kostolec): 1943-ban vasútépítéskor mintegy 80 temetkezést megsemmisítettek s csak 13-at mentettek meg. 1974–1986 között Mária Rejholcová vezetésével további 805 sír feltárásával csaknem teljessé vált[263] a 9–12. századi falusi temető, amely 7–8. századi korai szláv hamvasztásos temető mellé települt.[264] A temető 31 sírjában volt érme: kettőben zárópénzként Rudolf/Raoul francia király (923–936) denára,[265] 29-ben pedig magyar: I. István és II. Béla uralkodása közötti kibocsátott denárok.[266] A temetőben a 10. századtól megjelent magyar temetkezési szokások, tárgyak, közöttük idegen pénzek, a falu magyar betelepülőinek hatását, illetve temetkezéseit jelezhetik.[267]

2. Tornóc (Nyitra m.; Trnovec nad Váhom, okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Felsőjattó (Horný Jatov), Remíz-dűlő (poloha Remízka): A temető 1941-ben útépítéskor feldúlt első sírjainak leleteit Szőke Béla mentette meg. Rendszeres ásatás Anton Točík vezetésével 1951–1954 között egy falusi temetőnek a 9/10. század fordulójától 1025 tájáig keltezett 528 síros részletét tárta fel, amelyben magyar denárra nem találtak.[268]

3. Vágbori (Nyitra m.; Borovce, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Rakovicka ulicka: Danica Staššíková-Štukovská 1986–1993 között egy a 8–12. század között használt falusi temető 302 síros részletét tárta fel, amelynek egyik temetkezésében I. Břetislav cseh herceg (1037–1055) denára látott napvilágot, 10 temetkezésében pedig magyar érme: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.[269]

II. TÍPUS (4–8)

Bratislava (Szlk)-Vár/Hrad – lásd *5. Pozsony*

4. Ducó (Nyitra m.; Ducové, okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Kostolitz (poloha Kostolec/Templom-dűlő): Sír- és szórványleletek az Alexander Ruttkay vezetésével 1968–1972 között, ill. 1975-ben feltárt, összesen 1895 síros, több korszakból fennmaradt temetőből, amelynek eredeti sírszáma kb. 2200 lehetett.[270] E katalógus korszakát és tárgyát illetően 95 (?) sírból 122 denár, valamint 2 szórványérme került elő, az előbbiek között két római veret, továbbá II. (Jámbor) Boleszláv cseh fejedelem (972–999), illetőleg Svätopluk morva fejedelem (1095–1107) denára, a többit I. István (1000–1038) és II. Béla (1131–1141) uralkodási ideje között verették.[271]

Ducové (okr. Piešťany, Trnavský kraj, Szlk)-Kostolitz (poloha Kostolec/Templom-dűlő) – lásd *4. Ducó*

5. Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Vár/Hrad: Belo Polla, Anton Fiala és Tatiana Štefanovičová 1958-ban (139 sírt), 1965-ben (46 sírt) és 1966-ban (44 sírt),

263 Vö. temetőtérkép az ásatás határainak feltüntetésével: Rejholcová 1993, Abb. 11. a 22–23. oldal között.

264 Rejholcová 1995b, 5–7.

265 Vö. Kovács 2011, 150: FR-1-2.

266 Rejholcová 1995b, 83–87.

267 Hanuliak–Rejholcová 1999, 9–13; Hanuliak 2004, 260: Nr. 51.

268 Točík 1971, 137–138; PDOS 1989, 1: 105. A részleges feltártságot jelző temetőtérkép: Točík 1971, Plan 1. a 144–145. oldal között. Teljes feltárást a területen lévő erdő miatt nem lehetett végezni: Bakay 1978, 190.

269 Staššíková-Štukovská 1993–94, 208; Hunka 1993–94, 214–215. Nevizánszky Gábor szerint a feltárás a 480 körüli sírszámnál tart.

270 A feltárt temetkezések közül 13 a korai bronzkorra, 28 a morva fejedelemség korára keltezett. A 10. század végén a temetkezés a romossá vált korábbi, 9. századi rotunda mellett kezdődött meg, az ezután felépült istenháza templom körüli temetőjébe pedig néhány környékbeli falu lakói temetkeztek a 10. sz. 2. fele és a 15. sz. vége között. Ebből az időszakból Alexander Ruttkay 1544 sírt származtatott, míg a 11. sz. 2. fele és a 13. sz. 1. fele közötti időre szűkítve, 130–250 személy temetkezhetett ide: vö. Ruttkay 2005, 33, 48: 6. tábla 6; Hunka 2011, 338–340. További 340 temetkezés újkori templom körüli temetőbeli volt, amelynek 324 sírjából 152 érme (!) került elő a 16. sz. közepe–19. sz. közepe közötti időből, s elemzésük igen gazdag eredményt hozott: Ruttkay 1992; Hunka 1992; vö. Ruttkay 2005, 32–37.

271 Ruttkay 2005, 32–37; Hunka 2011, 338–341.

tehát összesen 229 temetkezést tárt fel a vár területén álló, többször átépített bazilika 9–12. századi cinterméből,[272] amelynek 4 temetkezésében 4 érme látott napvilágot: Béla dux H11 (1), Kálmán H? (2) denára, 12. századi anonim denár H82 (1), valamint szórványleletként Otto züthpeni gróf († 1119) frieslandi verete.[273]

6. Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom: Főhajójának kriptaterében állhatott korábban egy 9–10. századi Karoling-kori templom, amelyet és a cintermét is, esetleg folyamatosan használták a 11. század elejéig, amikor egy faszerkezetű, egyenes szentélyzáródású, majd I. László korában egy félköríves szentélyzáródású téglatemplomot építettek fölébe, ennek alapozása egy korábbi, I. István (1000–1038) denárját tartalmazó sír fölé került. A temetőben 65 sírt tártak fel, közülük 40 a 9–12. század közé keltezhető.[274]

7. Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget: Müller Róbert 1968–1984 között 805 sírral teljesen feltárta a 864 karácsonyán felavatott Szent István protomártír templomának cintermét, amelyet a nemesi udvarház délszláv, avar és egyéb etnikumú lakói talán a 10. század közepéig használtak, mert az ásató szerint sima S végű karika nem bukkant fel a leletek között.[275]

8. Zalavár (Za)-Récéskút: A Várszigettől ÉK-re lévő szigeten a 9. század közepén épült bazilika 158 sírral részlegesen feltárt cintermében a honfoglalást követően is folyt egy ideig a temetkezés, bár a templom ekkor pusztulhatott el, s csak a 11. században építették újjá.[276]

9. Zalavár (Za)-Várszíget: A területen álló Szűz Mária-templom – azaz Priwina udvarházának magántemploma, amelynek lakói a honfoglalást követően bizonyára elmenekültek és a temetkezést nem folytatták – valamint a nagyobb, háromhajós Hadrianus mártír szentélykörüljárós zarándoktemploma körül volt cinterem, utóbbiban a 10. században is temetkeztek.[277] Később, a 10. században a Hadrianus-templom azonban annyira tönkrement, hogy a helybéliek a 11. századi sírokat már a 11. században újjáépített korábbi Szűz Mária-templom, az 1019-től Szent Adorjánnak dedikált egyház temetőjébe ásták.[278]

IIIa. TÍPUS (10–26)

10. Balatonszentgyörgy (So)-Vasútállomás: Horváth László 1964-ben talajgyalulás során megbolygatott temető 60 síros részletét mentette meg, amelynek a használata a 10. század elején szűnhetett meg.[279]

11. Bélapátfalva (He)-Kakucsó-hegy: 1965-ben történt bolygatást követően Szabó János Győző 1980–1982-ben 15 sírig feltárt egy szláv családi temetőt, amelyet legfeljebb 25 sírosra becsült, s a 9. század közepétől – Lengyel Imre csontkémiai vizsgálataira is építve – mintegy 40-50 éves használatúnak tekintett.[280]

Bratislava (Szlk)-Devín-Za kostolom – lásd *21. Pozsony*

12. Esztergályhorváti (Za)-Alsóbárándpuszta: Müller Róbert 1982-ben 317 sírral teljesen[281] feltárta a 840–930

272 Ruttkay 2005, 31.

273 Štefanovičová 1975, 57–59, 120–129; Štefanovičová 1989. A 215. sírbeli II. (Vak) Béla vereteként közölt érme – Štefanovičová 1975, 128., 55. t. képaláírása – meghatározása H82-ként: Hunka–Kolníková 1994, 98–99: Nr. 196.

274 Kiss–Tóth 1993, 183, 185, 187–189; Kiss 2000, 244–256; a 9. század 3. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 364–365 (09/3); Krizsán 2011, 123.

275 Müller 1996, 135, 138; vö. Müller 1968; Müller 1985; Müller 1994, 94–95.

276 Cs. Sós 1969; Szőke 1976, 84. és 79, 82–83, 99; emellett megköszönöm Ritoók Ágnes idevonatkozó szíves segítségét is.

277 Szőke Béla Miklós rámutatott, hogy „a magyar honfoglalást követően a mosaburgi központ és vonzáskörzete elnéptelenedik, helyben csak azok a szegények maradnak, akiknek nincs vesztenivalójuk, s addig is csak adójukkal áldoztak a kereszténységnek. A templom körüli temetkezések megszakadnak, csak a Hadrianus templomnál mutatható ki, hogy a Mosaburgban maradottak és az oda beköltözők kisebb csoportokban a temető keleti és nyugati szélénél, és a temetőtől távolabb északra új temetőrészeket nyitnak. Ezek esetében sem arról van azonban szó, hogy vallásuk közösségéhez és istenük templomához ragaszkodnak, hanem inkább arról, hogy családtagjaik körében, vagy – az újonnan érkezők esetében – egy már meglévő temető közelében szeretnének temetkezni. Sírjaik nemcsak eltérő, a templomhoz többé nem igazodó tájolásukkal, de azzal is kitűnnek, hogy a halottakat újra – vagy még mindig – hússal (állatcsont) és/vagy edénybe tett ételmelléklettel látják el a túlvilági útra. A 10. század utolsó harmadától visszatérő szerzetesek tehát kevés és nagyon ingatag előzményre támaszkodhattak. Semmiféle olyan régészeti bizonyítékkal nem tudunk szolgálni, ami azt igazolná, hogy legalább néhány kisebb közösségben tovább őrizték a kereszténység lángját.": Szőke 2011, 397–398.

278 Vö. 57. sz. a kötetbeli másik tanulmányomban: Kovács 2013. Ritoók Ágnes szíves felvilágosítását ezúton is megköszönöm.

279 „A legkorábbi leletek a 9. század elejére keltezhetők, ... a legfiatalabb tárgynak egy lant alakú bronzcsat tűnik, ez alapján a temető használata a 10. század elején ért véget.": Szőke 1996, 130: Nr. 136; vö. Bakay 1978, 188–189; a 9. századra keltezve: ADAM 2002, I: 41 (09).

280 Szabó 1987, 97–98; a 9. század utolsó negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 55 (09/4).

281 „Az összes feltárt sír 317, a kettős temetkezéseket is figyelembe véve összesen 321 váz maradványai kerültek elő. Bár az nem zárható ki, hogy a temető É-i negyedében, ahol munkagépekkel folyt a kutatás néhány sekélyebb, az erózió miatt alig 30-40 cm mélységben elhelyezkedő gyermeksír elkerülte figyelmünket, a temető feltártsága 100%-osnak mondható.": Müller 2004, 9.

közé keltezett szolgálónépi falusi temetőt.[282]

13. Garabonc (Za)-Ófalu I. temető: Marx Mária 1981-ben négy, Szőke Béla Miklós és Vándor László 1982–1984 között további 77 sírral teljesen feltárta a 840-es évek kezdete és 880/885–890 tája között használatban lévőnek ítélt temetőt.[283]

14. Garabonc (Za)-Ófalu II. temető: Szőke Béla Miklós és Vándor László 1984-ben 41 sírral teljesen feltárta a 840-es évek kezdetétől a 890-es, esetleg a 900/905-ös évek tájáig használtnak meghatározott temetőt.[284]

Hurbanovo (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk) – lásd *19. Ógyalla*

15. Keszthely (Za)-Fenékpuszta: 70 sírig feltárt, a 9. század második harmadától a század végéig keltezett temetőrészlet.[285]

Lipová (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Ondrohó (Ondrochov) I–II: Tallószer-dűlő – lásd *18. Nyitramalomszeg*

16. Magyargurab (Pozsony m.; Velký Grob, okr. Galanta, Trenčiansky kraj, Szlk)-Za potoky: 1947-ben sírokat pusztítottak el, majd Bohuslav Chropovský és Ľudmila Kraskovská 1948-ban egy, illetve hat, végül Chropovský 1951–1953 között 133 sírt tárt fel a temetőből, amelynek használatát Milan Hanuliak a 800–950-es évek közé keltezte.[286]

Michal nad Žitavou (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-poloha Domovina – lásd *22. Szentmihályúr*

17. Nagyrada (Za): 1957 tájáig egy nagy (?) 9. századi temetőt semmisítettek meg, s Sági Károly 1957-ben még öt ép és három bolygatott síros maradványát menthette meg.[287]

18. Nyitramalomszeg (Nyitra m.; Lipová/Mlynský Sek, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Ondrohó (Ondrochov) I–II: Tallószer-dűlő: Homokbányászás közben megbolygatott temetőben többek leletmentése alkalmával 1953-ban, 1957-ben, 1961-ben, 1977-ben és 1980-ban nem összefüggő két területen összesen 71 9–10. századi temetkezést tártak fel. fel.[288]

19. Ógyalla (Komárom m.; Hurbanovo/Stará Ďala, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk): A Zsitva folyó teraszán nyitott homokbányában Július Rajček a 9–10. századra keltezett 75 síros temetőrészletet tárt fel.[289]

20. Pobedény (Nyitra m.; Pobedim, okr. Nové Mesto nad Váhom, Trenčiansky kraj, Szlk)-Na laze: Vera Vendtová és Darina Bialeková 1965-ben egy falusi temető egy, 1966-ban 103, 1971-ben 19 síros részletét tárta fel, amelyet összességében Milan Hanuliak 800–950 közé keltezett.[290]

Pobedim (okr. Nové Mesto nad Váhom, Trenčiansky kraj, Szlk)-Na laze – lásd *20. Pobedény*

21. Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Dévény (Devín)-Za kostolom: Földmunka közben 1967-ben két sírra találtak, majd Igor Keller 1968–1971 között a temető 122 síros részletét tárta fel, amelyet Milan Hanuliak 800–950 közé keltezett.[291]

Šaľa (okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Vágvecse (Veča), Homokbánya – lásd *25. Vágsellye*

22. Szentmihályúr (Nyitra m.; Michal nad Žitavou, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-poloha Domovina: Homokbányászás kiváltotta, többek által vezetett leletmentésen 1956-ban és 1958-ban egyéb temetkezések között 32 sírt tártak fel a 9. század második feléből, illetőleg a 10. századból.[292]

---

282 „Az előkerült tárgyak egy része csak tágabb határok között keltezhető a 9. századra. Több típus leginkább a 9. század második felére, a 10. század elejére, vagy a 9. század végére és a 10. század első harmadára jellemző. A temető 10. századi használatát bizonyítja a honfoglalókkal a Kárpát-medencébe került líra alakú bronzcsatok jelenléte. De tekintve, hogy semmilyen más jellegzetes honfoglaló magyar tárgy nem került elő, ezek is a kereskedelem révén kerülhettek ide. A Kárpát-medencei köznépi temetőknek a 10. század első harmada után elterjedt viseleti tárgyainak hiánya alapján feltételezhetjük, hogy a 840-es években a közeli Mosaburg székhellyel megszervezett frank grófság kiszolgálására idetelepített közösség valamikor 930 tájékán költözött el innen, és ezzel megszűnt a temető használata.": Müller 2004, 18.

283 Szőke 1992, 178; a 9. század 2–4. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 143 (09/2–09/4).

284 Szőke 1992, 178, 151, 157; a 9. század második és negyedik negyede közé keltezve: ADAM 2002, I:143 (09/2–19/4).

285 Szőke 1996, 132: Nr. 15; a 9. század harmadik és a 10. század első negyede közé keltezve: ADAM 2002, I: 191 (09/3–10/1).

286 A1–A2–B horizont (800–950): Hanuliak 2004, 278–279: Nr. 227.

287 Sági 1958; a 9. század második és negyedik negyede közé keltezve: ADAM 2002, I: 258 (09/2–09/4).

288 Točík 1971, 199–209; Fusek 1989.

289 Točík 1971, 184–190; Trugly 1989a.

290 A1–A2–B horizont (800–950): Hanuliak 2004, 274: Nr. 188c1-c2,

291 A1–A2–B horizont (800–950): Hanuliak 2004, 258: Nr. 28,

292 Točík 1971, 191–199; Fusek 1989a.

23. Tardoskedd (Nyitra m.; Tvrdošovce, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Kerektó: Mélyszántási bolygatást követően Július Rajček 1960-ban egy 9–10. századi temető 24 síros részletét tárta fel.[293]

Tvrdošovce (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Kerektó – lásd *23. Tardoskedd*

24. Tiszafüred (JNSz)-Majoroshalom: Garam Éva 1965–1972 között 1282 sírral teljesen feltárta a 7. század közepe és a 10. század eleje közé keltezett késő avar kori temetőt,[294] amelynek a hozzá tartozó településén mintegy 130-150 ember (15-18 család) 8-10 generációja élt nagyjából 250 évig, s amelyet lakói a magyar honfoglalást követően hagytak el, majd a magyarságba olvadtak.[295]

25. Vágsellye (Nyitra m.; Šaľa, okr. Šaľa, Nitriansky kraj, Szlk)-Vágvecse (Veča), Homokbánya: Anton Točík 1957-ben 25 síros, a 9. század és a 10. század első fele közötti időre keltezett temetőmaradványt leletmentett.[296]

Velký Grob (okr. Galanta, Trenčiansky kraj, Szlk)-Za potoky – lásd *16. Magyargurab*

26. Zalaszabar (Za)-Dezsősziget: Müller Róbert 1982–1983-ban 82 sírral mintegy 90%-osan feltárta a 840/890-es évektől a 10. század elejéig használtnak keltezett temetőt.[297]

– *Zalavár (Za)-Rezes:* Sági Károly 1961-ben négy 9. századi sírt bontott ki, majd Cs. Sós Ágnes és Szimonova Eugénia végzett hitelesítő ásatást a temetőben, amelynek 201 további temetkezését tárta fel,[298] de használatának a 10. századba való átnyúlása nélkül.[299]

IIIb. TÍPUS (27–42)

27. Balmazújváros (HB)-Hortobágy-Árkus: H. Tóth Elvira 1959-ben egy félig megsemmisített késő avar kori temető 52 síros részletét tárta fel. Az egyelőre közöletlen, a nagyfokú rablás ellenére is gazdag temető „egyetlen, a temető rendjébe illeszkedő magyar honfoglalás kori sír[já]ban szaltovói típusú, öntött aranyozott ezüst övveretek voltak."[300]

Bratislava (Szlk)-Dévényújfalu (časť Devínska Nová Ves), Téglagyár mellett (poloha Pri tehelni – lásd *37. Pozsony*

28. Deszk (Cso)-T. temető, Ördögh-halom: 50-60 m-re nyugatra Ördögh A. tanyájától 1939-ben feltárt a 7. század első–8. század 2. fele közé keltezett temető 71 temetkezése és két-három 10–11. századi sírja.[301]

29. Gellér (Alsó- és Felső-Gellér, Komárom m.; Holiare, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Halomdomb: Anton Točík 1952–1955 között a 7–8. századra keltezett 701 síros késő avar kori és a 10–11. századból való 81 síros temető(részletet?) tárt fel. Az utóbbiban Salamon (1063–1074) denára került elő.[302]

30. Gyönk (To)-Vásártér: A több mint 700 síros avar temető É-ÉK-i részére később ismeretlen mennyiségű 11. századi sírt – a 647.-et Péter denárával – ástak.[303]

31. Győr (GyMS)-Téglavető-dűlő: Homokbányászás közben 30-40 sírt elpusztítottak, majd Börzsönyi Arnold 1901–1905 között egy 889 síros nagy temetőt tárt fel. A sírok többsége avar kori volt, de az avar sírmező ÉNY-i részére

293 Točík 1971, 209–214; Čilinská 1989. A község területén további 9–10. századi temetőrészleteket is leletmentettek, pl. a Halomi-dombon 9 sírt, a Csárdahelyen 5 sírt: uo. 286–287: 2–3.

294 Garam 1995, 9.

295 Garam Éva összefoglalása szerint *das „Leben des spätawarenzeitlichen Gemeinschaft des 9. Jh. dürfte eventuell durch die der ungarischen Landnahme vorangehenden Feldzüge der Ungarn gründlich verändert worden sein. Einige Familien landnehmender Ungarn legten südwestlich des awarischen Gräberfeldes, von diesem lediglich einige hundert Meter entfernt, ein neues Gräberfeld an. Es ist anzunehmen, daß zu dieser Zeit die späten Awaren ihr altes Gräberfeld aufgelassen haben. Hinterbliebene und Nachfahren gingen im landnehmenden Ungarntum auf und wurden auf diese Weise mit zu Vorfahren unseres Volkes.":* Garam 1995, 430; vö. ADAM 2002, I: 380: Megjegyzésre érdemes, hogy itt a tiszafüredi temető még (07/3–09/1 = 650–825) sematikus keltezéssel szerepel.

296 Točík 1992, 18–132; Zábojník 1989, 101–102.

297 A tárgyelemzés, valamint Lengyel Imre vizsgálatai alapján Müller úgy vélekedett, hogy *„diesen Umstand und historische Angaben in Betracht ziehend, sind wir der Meinung, daß die Bestattung im Gräberfeld gegen Anfang des 10. Jahrhunderts aufhörte.":* Müller 1992, 290; vö. még uo. 272, 290–291; a 9. század 3–4. negyedére keltezve: ADAM 2002, I: 426–427 (09/3–09/4).

298 Bakay-Kalicz-Sági 1966, 184: Nr. 17; Cs. S. 1986; Évinger-Bernert 2005, 69.

299 Sematikusan 850–925 közé keltezve: ADAM 2002, I: 428 (09/3–10/1). Szőke Béla Miklós szíves felvilágosítása szerint kizárólag 9. századi temetkezésekről van szó.

300 Bálint 1991, 99; Költő-Szentpéteri 2001, 121; a 7. század 4. negyede és a 9. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 42 (07/4–09)

301 Két (39–40.) sír említésével: FÉK 1962, 31: Nr. 226; Kürti 1994, 380: Nr. 226; három sír említésével ADAM 2002, I: 112 (07/1–08/2).

302 Trugly 1989.

303 Ódor 1999, 154; Költő-Szentpéteri 2001, 12: Nr. 6; a 6. század negyedik negyede–9. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 152 (06/4–09).

mintegy 61 síros 10. századi temető[304] sírjait is beásták. Utóbbi két temetkezésében volt nyugat-európai érme, az egyikben egy meghatározhatatlan itáliai denár, a másikban zárópénzként Lotár (947–950) itáliai király denára.[305] Az avar és magyar időszak között folyamatosság nem volt.[306]

32. Gyulavarsánd (Arad m.; Vărşand, jud. Arad, Rom)-Laposhalom (Movila dintre vii): Krammer Nándor 1902–1903-ban, Domonkos János 1902-ben, Roska Márton 1930-ban, végül Dorin Popescu, N. Covaci, Val Popescu, Egon Dörner és T. Mot egy falusi temető összesen 71-nél lényegesen több sírját tartalmazó 10–11. századi temetőrészleteket tárt fel.[307] Hét sírban volt érme: I. István (1000–1038), I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denárai, szórványként pedig Salamon (1063–1074) és Géza dux (1064–1074) veretei is előkerültek.[308]

Holiare (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Halomdomb – lásd *29. Gellér*

33. Kiszombor (Cso)-F. temető: 1930-ban a Nyilas-dűlőben Lőrincz J. halmán 59 8. századi avar kori sír között nyolc 10. századi temetkezést is feltártak.[309]

34. Kiszombor (Cso)-Juhos-halom: Az első közlés szerint az így megnevezett halomról „a szegedi Városi Múzeumban – egy kelet-nyugati irányban fektetett leánycsontváz mellől – bronz karperecet és egy bronz, rovátkolt díszű gyűrűt őriznek. – Ugyaninnen szórványos leletként egy fehér fémből készült, 3 cm átmérőjű félgömb került. (V. M. 18/1937)."[310] A leletkataszter Juhos-halomnál, Bálint Csanád Juhász-halomnál talált sír leleteiként szintén karperecet és a gyűrűt említett.[311] A lelőhelyen avar kori leletek is előkerültek.[312]

35. Klárafalva (Cso)-B. temető: Özv. Molnár Ignácné és Tóth Péter 113. sz. telkén szarmata és avar kori sírok[313] mellett 23[314] vagy 38 kora Árpád-kori temetkezést is feltártak.[315]

36. Perse (Nógrád m.; Prša, okr. Lučenec, Banskobystrický kraj, Szlk)-Bércz: Anton Točík és Jozef Drenko 1948–1954 között 143 sírt tárt fel, amelyből 9 germán, 73 késő avar kori szláv, 6 honfoglalás kori magyar és 54 11. századi falusi soros temető(részlete) volt. A honfoglalás kori temetkezések egyikében Naszr ibn Ahmad számánida emír (H301–331/914–943) közelebbről meghatározhatatlan dirheme volt,[316] a 11. századiak hét sírjában pedig magyar érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denárai.[317] Bóna István e lelőhely példáján zárta ki az avar-magyar temetkezések valamiféle folytonosságának lehetőségét,[318] amelyet pályája kezdetén még Bálint Csanád is elképzelhetőnek vélt.[319]

304 Horváth Ciprián megjegyezte, hogy „Börzsönyi Arnold már 1902-ben 61 magyar sírt említett, mikor a temető még nem volt teljesen feltárva.": Horváth 2012, 62: 13. jegyzet.

305 Kovács 1989, 29: Nr. XLa–b; Kovács 2011, 142: IT-17–18. Bár Börzsönyi szerint két további sírban is előkerültek pénzek, ezek a feltárás közben megsemmisültek, s emiatt nem szerepeltettem őket a 2. táblázatban; vö. Kovács 1989, 29: Nr. XLc.

306 „A legkésőbbi avar kori sírokat még láthatta az a népcsoport, amely a X. században ismét használatba vette a temető területét, hiszen a Ny–K irányítású honfoglalás utáni sírok ezekhez csatlakoztak, a korai lemezes sírokat azonban már figyelmen kívül hagyták. Az avar kori temető a VIII. század második felében még javában használatban volt, azt azonban, hogy mikor hagyták fel, a korhatározó leletanyag hiánya, az előkerült »késői« típusok használati idejének végéről folyó vita lezáratlansága miatt ma még nem állapíthatjuk meg egyértelműen.": Tomka 1971, 94: 99. jegyzet; Költő–Szentpéteri 2001, 121: Nr. 1; 7–8. századi avar temető: ADAM 2002, I: 150 (07–08).

307 Az ásatások történetét összefoglalta: Medgyesi 1995; vö. Gáll 2013, 207–225.

308 Medgyesi 1995, 108; Gáll 2013, 225.

309 FÉK 1962, 49: Nr. 576; csak három sírt említett: Bálint 1991, 236: Nr. 137; Kürti 1994, 380: Nr. 47. A magyar sírokat nem említette: ADAM 2002, I: 202.

310 Bálint 1941, 27.

311 FÉK 1962, 49: Nr. 577; Bálint 1991, 236: Nr. 138. Juhos-halomnak nevezve és Bálint tévedését javítva: Kürti 1994, 380: Nr. 48.

312 *„Im »Gehöft auf dem Hügel« des M. Jakos (Jakus?) kamen bronzezeitliche Alterthümer zum Vorschein. F[erenc] Móra fand 1928 bei einer Sondierungsgrabung »völkerwanderungszeitliche Skelette« ohne Beigaben. 1937 legte D[ezső] Csallány an derselben Stelle ein Mädchengrab der ungarischen Landnahmezeit frei, als Streufunde inventarisierte er aber auch einen silbernen halbkugelförmigen Pferdegeschirrbeschlag der Frühawarenzeit, vermutlich eine Beigabe aus einem schon früher verwüsteten Grab.":* ADAM 2002, I: 202 (07): az avar lelet a 7. századra keltezve.

313 *„Im Rahmen der drei Grabungskampagnen wurden insgesamt 76 Gräber freigelegt: prähistorische, sarmatische, awaren- und arpadenzeitliche Orientierung der Gräber im allgemeinen N-S, es kommen aber auch NW-SO, bzw. SO-NW orientierte vor. Die Datierung der ähnlich orientierten Gräber ohne Beigaben ist unsicher, da oft mehrere Bestattungen übereinander lagen. 17 Gräber lassen sich vielleicht der Awarenzeit zuordnen.":* ADAM 2002, I: 204–205 (az avar kori sírok a 7. – 8. század első negyede közé keltezve – 07–08/1).

314 FÉK 1962. 49: Nr. 579; Kürti 1994, 380: Nr. 50.

315 *„1931 und 1942 wurden neben mehreren zerstörten auch 38 ungarische Gräber freigelegt.":* Bálint 1991, 236: Nr. 140.

316 Kovács 2011, 179: MU-17.

317 Točík 1963; Točík 1968, 38–40; Bálint 1976, 242–243; Bálint 1979, 129–131; Hrubec 1992, 49; Točík 1992, 168–177; Költő–Szentpéteri 2001, 121: Nr. 2; a 8. század–9. század első negyede közé keltezve: ADAM 2002, I: 296 (Nr. II – 08–09/1). Megjegyzendő, hogy a különféle korú sírok eltérő számban szerepelnek.

318 Bóna 1996, 40.

319 Bálint 1976, 243; Bálint 1979, 129–131.

37. Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Dévényújfalu (časť Devínska Nová Ves), Téglagyár mellett (poloha Pri tehelni: Jan Eisner 1926–33 között a 7–8. századra keltezett 866 késő avar kori (839 csontvázas, 27 hamvasztásos szláv) temetkezést, valamint kilenc 10. századi sírt tárt fel.[320]

Prša (okr. Lučenec, Banskobystrický kraj, Szlk)-Bércz – lásd *36. Perse*

38. Szarvas (Bé)-Kákapuszta, Kettőshalom: 1954-ben csatornaásáskor mintegy hat-tíz temetkezést semmisítettek meg, majd Szabó János Győző 1954–1955 és 1963–1964 között 49 sírral teljesen feltárta a megmaradt temetkezéseket. Ezek közül 47 késő avar kori, kettő pedig a 10. századi volt.[321] A leleteket közreadó Szalontai Csaba az időben elkülönült, illetőleg a kapcsolódó temetkezés lehetőségével is számolt, de végül az utóbbi mellett döntött: azaz szerinte a helybéliek itt megélhették a magyar honfoglalást.[322]

39. Szeged (Cso)-Makkoserdő: Móra Ferenc 1930-ban és Csallány Dezső 1942-ben összesen 339 sírt tárt fel két nem összefüggő területen. Az avar kori sírok a 7. század harmadik és a 9. század első negyede közé keltezettek.[323] Közöttük 1930-ban 16,[324] 1942-ben 11 kora Árpád-kori temetkezés is előkerült.[325]

40. Tápé (Cso)-Malajdok B. temető: Móra Ferenc 1931-ben a Pósa, Poronnai-tanyán avar kori sírok között 13 10–12. századi temetkezést is feltárt.[326]

Vărşand (jud. Arad, Rom)-Laposhalom (Movila dintre vii) – lásd *32. Gyulavarsánd*

41. Visznek (He)-Kecskehegy, Kecskedomb: Homokbányászással megbolygatott temetőből László Gyula és Méri István 1939-ben, Némethy Endre 1940-ben, végül Bottyán Árpád 1942-ben összesen mintegy 100 temetkezést tárt fel. A késő avar kori sírok „közül kettő (35., 40. sír) bizonyosan honfoglalás kori [volt], de elképzelhető, hogy több melléklet nélküli, szuperpozícióban fekvő sír is e korszakba sorolható. A honfoglalás kori sírok magasabb számára utal egy szórványleletként talált [arany] hajkarika is."[327] Mivel a homokbányászás a temetőt tovább pusztította, Török Gyula 1968-ban további 27 (101–127.) sírt leletmentett. „Ez utóbbiak közül kettő (102., 105. sír) mellékletei alapján bizonyosan a 11. század elejére keltezhető, de nem kizárt, hogy a szerény mellékletű (vaskések, nyitott hajkarikák) temetkezések közül továbbiak is e periódusra datálhatók."[328]

42. Vörs (So)-Papkert-dűlő B. lelőhely: Költő László és Szentpéteri József 1983–1985, 1987–1993 között 716 sírt tárt fel. E „zömében késő avar és Karoling kori sír között a leletanyaguk és bizonyos természettudományos vizsgálatok[329] szerint 47 személy keltezhető a magyar honfoglalás korára. Sírjaik az egész temető területén megtalálhatók, nem alkotnak egybefüggő tömböt, figyelembe vették a késő avar kori temetkezési rendet."[330]

---

320 Két sírban négy, egyben-egyben három, illetve egy bronz S-végű karika volt: Šalkovský 1989.

321 A 16. sírban szokásos mellékletű férfi nyugodott: körte alakú kengyelpár, csikózabla, hevedercsat, vaskés, csiholó, két ezüst szemfedőlemezke (?), pajzsos fejű ezüst lemezgyűrű, továbbá vas övveretek (?) mellékletével, a 2. sír vaskapcsos koporsójában fekvő férfinak pedig egy aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret, kengyeltöredék, rendkívül hosszú (hiányos h: 19,8 cm) vaskés, bőrmaradványok és két lófog melléklete volt: Szalontai 1987–1989, 309–312, 329–330; Makkay–Szőke 1989, 442, 57. t: 1; Költő–Szentpéteri 2001, 121: Nr. 4; az avar sírok a 8. század 4. negyedére keltezve: ADAM 2002, 337–338 (08/4).

322 „1. A 2. sír rítusát tekintve egyedülálló a honfoglaló temetkezések között, de nem tartozott a temető többi [IX. századi] sírja közé, hanem a 16. sírral együtt attól független, későbbi temetkezés. Vagy: 2. Olyan honfoglaló magyar halottról van szó, akit bizonyíthatóan avar rítus szerint temettek el, vagyis a temetéskor az avar közösség tagjai olyan nagy számban éltek, hogy a korábbi temetkezési szokásaikat megőrizhették. Ez viszont a [temetőnk] esetében két népesség együttélését bizonyítja. Ez utóbbi megállapításnál szeretnénk hangsúlyozni, hogy nem arról a jelenségről van szó, ami más késő avar temetőkben megfigyelhető, hogy ti. a temető rendjébe látszólag jól illeszkedő, szuperpozíció nélküli, honfoglalás kori sírok kerültek az avar sírok közé/mellé, hiszen ezekben az esetekben igen nehezen lehetne bizonyítani a temető egyidejű, közös használatát. A kákai temetőnél éppen a rítus és a tárgyak keveredése (még ha az rendkívül kismértékű is) engedi meg a két népesség együttélésére vonatkozó következtetések levonását... Mindezek alapján a temető használatának kezdete a IX. század közepére, második felére tehető, míg a legutolsó sírok a X. század első negyedében kerültek a földbe.": Szalontai 1987–1989, 329–330.

323 Csallány 1933–1934; ADAM 2002, I: 342 (07/3–9/1).

324 Széll 1940, 165–167.

325 FÉK 1962, 69–70: Nr. 959; Bálint 1991, 251: Nr. 249.

326 FÉK 1962, 76: Nr. 1070; Széll 1943, 176–179; Bálint 1991, 258: Nr. 5; Kürti 1994, 380: Nr. 60. Az avar anyag az ADAM 2002-ben nem szerepel.

327 Révész 2008, 380.

328 Révész 2008, 380, 382; biztosan, illetve valószínűleg 10–11. századi sírok a temetőtérképre jelölve: uo. 383: 281. kép; vö. Török 1982; Költő–Szentpéteri 2001, 121: Nr. 3; a 7. század negyedik negyedére és a 8. századra keltezve: ADAM 2002, I: 416 (07/4–08).

329 Lengyel Imre családrekonstrukcióiról van szó, vö. Költő–Szentpéteri 2001, 121–122. Az 1991. évi 578. síros állásnál végzett vizsgálatairól: Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992, 288–296; Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992a, 230–239.

330 Költő–Szentpéteri 2001, 121: Nr. 7.

Egy magyar gyermek sírjából I. Berengár itáliai király (888–915) denára került elő.[331]

IV. TÍPUS: 10. SZÁZADI SZÁLLÁSI TEMETŐK (VÖ. 3. MELLÉKLET, 3. TÁBLÁZAT)

A IV. típusú szállásinak meghatározható temetőket terjedelmi okokból nem tudtam áttekinteni. Elméleti szempontból azonban sorra vettem azokat a szállási temetőket, amelyeket Bóna István katonai temetőként jellemzett.

V. TÍPUS: 10. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK (43–57)

43. Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő: Erdélyi István és Siklósi Gyula 1976–80 között 57 egyén sírját figyelte meg, illetve tárta fel, a falusi temető nagyságát 70-75 sírosra becsülte. A 2. sírban I. Ottó német király (936–962) két denára volt.[332]

Čoma (Beregìvs'kij rajon, Zakarpats'ka oblast', Ukr)-Szipahát – lásd. 54. *Tiszacsoma*

44. Homokmégy (BK)-Székes: Gallina Zsolt 1996–2000 között egy 250-270 sírosra becsült nagyságú falusi temetőből 215 sírt tárt fel. Véleménye szerint a magyar denárokat nem tartalmazó „temető használatának idejét a 10. század első harmadától a 11. század első harmadáig keltezhetjük. Az első generáció még a honfoglalók vagy annak gyermekei közé tartozott. Az utolsó generáció pedig Szent István uralkodása alatt temetkezett ide. A temető felhagyásának okát egyelőre nem ismerjük. Feltehetően összefügghetett Szent István király államszervező tevékenységével, aminek velejárói voltak a népmozgások, áttelepítések is."[333]

45. Ikervár (Vas)-Virág utca: P. Hajmási Erika és Kiss Gábor 1987–1990 között, nagyjából 20-25 temetkezés elpusztítását követően a mintegy 200 sírosra becsült temetőből 140 sírt tárt fel. A falusi temető három sírjában mindössze egy-egy római kisbronz és II. (Jámbor) Boleszláv (972–999) egy denára látott napvilágot. Kiss Gábor a temetőt 10–11. századinak nevezte, de csak a felhagyását pontosította az 1020-as évek előtti időre.[334]

46. Kál (He)-Legelő: Szabó János Győző és Kovács Béla 1966–1967-ben egy kissé megbolygatott falusi temető hozzáférhető 68 síros részletével csaknem teljes feltárást végzett. Szabó a falusi temető használati idejét a 900–980-as évek között határozta meg azzal, hogy „nem kizárt..., hogy a közösség tagjai már közvetlenül a honfoglalást követő években birtokukba vették e területet, de az sem, hogy erre csak a 10. század első harmadának a vége felé került sor. A temető felhagyására a 950–980 közötti évek valamelyikében került sor."[335]

47. Lébény (GyMS)-Kaszásdomb: Tomka Péter 1991–1992-ben 98 sírral nagyjából teljesen feltárta a 10. századi falusi temetőt, amelyben nem került elő érme, de a területének terepbejárásakor I. István H2 típusú denárára bukkant, ami bizonyára egy megsemmisült temetkezésből maradt meg.[336]

48. Sándorfalva (Cso)-Eperjes: 1980–1981-ben Galántha Márta és Fodor István vezetésével 105/107 sírral teljesen feltártnak tekintett falusi temető, amelynek használatát Fodor „a legnagyobb valószínűséggel a X. század második és harmadik harmadára" keltezte. A leletek között Odo/Eudes francia király (888–898) denára is előkerült.[337]

49. Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya: Kralovánszky Alán 1961-ben 91 feltárt (és további kilenc egyén szórványleletkénti csontmaradványait megőrző) sírral teljesnek tekinthető, a 900–970/990-es évek közé keltezett, érmelelet nélküli falusi temetőt tárt fel. A közreadó Éry Kinga szerint a temetőbe három generáció temetkezett, s egy generáció alatt 31-36 fő élhetett a fenntartó településen, ami négy-öt nem vérrokon kiscsaládnak felel meg. Úgy vélte, hogy az ide települő, illetve temetkező első honfoglalók zöme férfi lehetett, s többségük helyi nőt választott feleségül. Elképzelhető, hogy utóbbiak bolgár vagy besenyő etnikumúak voltak.[338]

331 „Az egész temető időrendjének meghatározásához kiinduló alapot szolgáltat az a késő avar kori lovas sírok környezetében feltárt (450. számú) gyermek temetkezés, melyben nagyméretű gyöngyök, sodrott huzalkarperec és torques mellett Berengár itáliai király 888–915 között Milánóban vert érme volt.": KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 2001, 121: Nr. 7; vö. KÖLTŐ–SZENTPÉTERI 1996, 115–119; a 8. század utolsó negyede és a 10. század közé keltezve: ADAM 2002, I: 417–418 (08/4–10).

332 ERDÉLYI 1993, 135, 151.

333 GALLINA 2000, 5, 37.

334 KISS 2000, 81–82.

335 RÉVÉSZ 2008, 239.

336 TOMKA 1994; KOVÁCS 1995a, 1078–1079; TOMKA 2000, 66; HORVÁTH 2012, 191.

337 FODOR 1982, 47 (107 sírosként); FODOR 1985a, 17 (105 sírosként).

338 ÉRY 1967–68, 130–131, 132.

50. Sárrétudvari (HB)-Hízóföld: Kisebb bolygatásokat követően M. Nepper Ibolya 1983–1985 között teljesen feltárta a 262 síros 10. századi falusi temetőt. A „megnyitásának ideje még [a honfoglaló] első nemzedék életében történt, használatának nagy része a 10. század második harmadára esik, a használatának megszűnése pedig a 970-es évekre tehető". A temetőben 10. századi észak-itáliai és bizánci érmék kerültek feltárásra, szórványleletként azonban I. András denárára is rábukkantak.[339]

51. Szegvár (Cso)-Szőlőkalja: Hegedűs Katalin 1979-ben teljesen feltárta a 62 síros (63 egyénhez tartozó), 900/930–960/990 közé keltezett falusi temetőt, amelyben a mongol-turáni és keletbalti típusú egyének maradványai elkülönülten jelentkeztek. Érmelelet nem volt. Külön megjegyzést érdemel, hogy a temetőhöz tartozónak tekintett, csupán vaskés mellékletű, ellentétes tájolású 34. sz. férfisír a legszélső temetkezéstől keletre, 35 m-re került elő.[340]

52. Székesfehérvár (Fe)-Rádiótelep/Bikasziget: 1923-ban Marosi Arnold által hitelesített A. és B. sír, majd az A-tól északra, 100 méterre fellelt, de fel nem tárt öt, és 1924-ben feltárt 68 síros falusi temetőrészlet,[341] amelynek használati idejét Bakay Kornél – a korábbi, a 10. század első harmadára keltezett A. sír kivételével – a 10. század második felétől a 11. század elejéig határozta meg.[342]

53. Szob (Pe)-Kiserdő: Horváth Adolf János 1937-es ásatási eredményeit Bakay Kornél 1964–1967 között újrafeltárással hitelesítette, s így a 910/930–1050 közé keltezett 82 síros falusi temető teljesen feltárnak tekinthető. A sírokban 10. századi észak-itáliai és bizánci érmékre leltek, de magyar pénzre nem.[343] A keltezés alapja Lengyel Imre csontkémiai vizsgálatai alapján megállapított öt időrendi csoport volt, ez felülvizsgálatra szorul.[344] A sírmező felhagyásának dátumát vitathatónak, inkább egy fél évszázaddal korábbinak vélem a temető két sírjában is előkerült, nagyjából Géza nagyfejedelem korában megjelenő kétélű kardok értékelése alapján.[345]

54. Tiszacsoma (Bereg m.; Čoma, Beregivs'kij rajon, Zakarpats'ka oblast', Ukr)-Szipahát: Egy megtalált sír lelőhelyét hitelesítve Viktor Bobkov 1986–1987-ben 28 sírt tárt fel, majd Eduard Adal'bertovič Balaguri és Vjačeslav Grigorovič Kotigorosko Fodor István szakmai támogatásával a 120 sírosra becsült nagyságú falusi temetőből további 60 temetkezést ásott ki. A lelőhelyen magyar denár nem volt, viszont előkerült a legkésőbbi 10. századi Kárpát-medencei muszlim érme, I. Manszúr ibn Núh számánida emír (H350–365 = 961–976) dirhemének töredéke, megállapíthatatlan verési hellyel és évvel.[346]

55. Tiszafüred (JNSz)-Nagykenderföldek: Ismeretlen számú temetkezés elpusztítását követően Fodor István 1973–1975 között 115 sírig tárta fel a mintegy 150–180 sírosra becsült falusi temető megmaradt részletét, amely az ásató szerint, „minden bizonnyal a X. század közepe körüli évtizedekre keltezhető, [s] talán 970-980 körül hagyhatták fel."[347]

56. Visonta (He)-Felsőrét: Nagy Árpád és Kovács Béla 1968-ban 77 sírral teljesen feltárta a magyar denárokat nem tartalmazó falusi temetőt, amelynek a használati időhatárait a közreadó Révész László szerint „a régészeti leletanyag alapján lehetetlen akár csak néhány évtizednyi pontossággal is meghatározni... Elméletileg az sem kizárt, hogy az első sírokat akár a 900-as évek elején megáshatták. A pödrött végű karperecek feltűnése alapján azonban inkább arra gondolhatunk, hogy a temetőt valamikor a 10. század második harmadában nyitották... [A leletek elemzése nyomán végül pedig] arra gondolhatunk, hogy a temető felhagyására Szent István uralmának a végén vagy közvetlen utódai (Orseolo Péter, Aba Sámuel) uralma idején került sor."[348]

57. Vörs (So)-Majori-dűlő: Költő László 1999–2002 között 404 sírral teljesen feltárt egy 10. századi falusi temetőt, amelynek egyetlen temetkezésében volt érme: a 10. század első negyedében kibocsátott veronai városi denár és Lotár itáliai király (945–950) milánói denára,

339 M. Nepper 2002, I: 353, 358.

340 Lőrinczy 1985, 155, 159.

341 Az 1923. évi A. és B. sír párosától 100 m-re még „*1923 ist man auf 5 Gräber gestossen, die aber nicht freigelegt wurden. Im Jahre 1924 wurden 68 Gräber freigelegt. Insgesamt hat man 75 Gräber ausgegraben, bzw. entdeckt.*": Bakay 1965–66, 76.

342 Marosi 1923–1926, 246; Bakay 1965–66, 56–57, 76, 83. Marosi az ásatást azért fejezte be, mert sorozatban csak melléklet nélküli sírok kerültek elő: Éry–Kralovánszky 1963, 69–70. „Ez a temető sincs teljesen feltárva.": Bakay 1967–68, 80. Az A. sírról újabban: Kovács 1995.

343 Bakay 1978, 138–141. Megjegyzendő továbbá, hogy a 10. sírbeli denárt nem II. Berengár itáliai király (950–961), hanem Provence-i Hugó verette: Kovács 2011, 146: IT-51.

344 Kovács 2011a, 568–569.

345 Bakay 1965, 25–29; Bakay 1967, 144–164; vö. Kovács 1990a; Kovács 1993; Kovács 1994–95; illetve Kovács 1986; Kovács 1986a.

346 Balaguri–Fodor 1998; Kobály 2001, 207–209; Kovács 2011, 84, 180–181; Kobal' 2012, 301–302.

347 Fodor 1996f, 290. A becslést is figyelembe véve feltételesen a 900–1000/1020 közötti keltezést tartom valószínűbbnek.

348 Révész 2008, 376–377.

mindkettő verdefényes állapotban. A temetőben magyar érme nem került elő.[349]

Itt említem meg, mert a megmaradt temetkezéseinek jellegzetességei alapján e típusba lenne besorolható az alábbi két székesfehérvári temető, de a pusztulásuk aránya és feltáratlanságuk miatt mégsem vettem figyelembe:

Székesfehérvár (Fe)-Demkóhegy: 52 éven keresztül pusztított, illetőleg ásatott, mintegy 150 temetkezésből 41 sírig meghatározott, 950–1020 közé keltezett temetőrészlet magyar denárok nélkül.[350]

Székesfehérvár (Fe)-Szárazrét: Mintegy 140 sírig megbolygatott temetőrészlet, amelyből 105, többségében melléklet nélküli temetkezésről maradt adat, a 103. sírban II. (Jámbor) Boleszláv (972–999) denárával. Bakay Kornél az előzőhöz hasonlóan keltezte és az avar–szláv helyi lakosság temetőjének tekintette.[351]

A többi székesfehérvári temetőrészlet – Kanizsai út, Maroshegy, Móri út, Sárkeresztúri út, Sóstó-Vízművek – a témánk szempontjából nem érdemel figyelmet.

VI. típus: 10–11/12. századi falusi temetők (58–82)

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Brândusei utca/Str. Brânduşei – lásd *64. (?) Gyulafehérvár*

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Mentőállomás/Zalatnai út 83./Staţia de salvare – lásd *65. (?) Gyulafehérvár*

Alba Iulia (jud. Alba, Rom)-Vadászok utcája/Str. Vînătorilor lásd *66. (?) Gyulafehérvár*

58. Ártánd (HB)-Nagyfarkasdomb: Mesterházy Károly 1965–1967-ben a 10. század közepétől a 12. század elejéig keltezett 152 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amelynek 48 sírjában volt magyar zárópénz: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.[352] Említést érdemel, hogy a 207. sz. rozettás lószerszámos női sír a temetőtől mintegy 150 m-rel távolabb feküdt.[353]

59. (?) Batajnica (opšt. Zemun, Szer)-Velika Humka: 100–200 sír megsemmisülését követően 1958–1959-ben Jovan Kovačević és Danica Dimitrijević a 10. és 11. század közepe közé keltezett 102 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amelynek egyetlen sírját keltezte pénz: Péter (1038–1041, 1044–1046) denára. A feltárás anyaga közöletlen.[354]

Bešeňov (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Sírdűlő – lásd *82. (?) Zsitvabesenyő*

60. (?) Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő/D-temető: Móra Ferenc 1931-ben és 1937-ben egy falusi temető 216 síros, máig közöletlen részletét tárta fel. A temető 42 sírjában volt érme, a meghatározható példányok I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok voltak.[355]

61. (?) Érsekújvár (Nyitra m., Nové Zámky, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Szomoray-útra-dűlő: 1969–1970-ben többek által leletmentett mintegy 250 sírosra becsült temetőnek a 10. század vége/11. század eleje és a 12. század eleje közé keltezett 211 síros részlete, amelynek négy sírjában I. István (1000–1038), Béla dux (1048–1060), I. Béla (1060–1063) és Kálmán (1095–1116) denárai voltak.[356]

62. (?) Fadd (To)-Jegeshegy I. temető: Ódor János 1998–2005 között 213 sírig feltárta a mintegy 300 sírosra becsült temető legkésőbb 950 és a 11. század közepe közé keltezett részletét, amelynek egyetlen sírjából I. István (1000–1038) egy és I. András (1046–1060) két denára került elő.[357]

63. (?) Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt: Jankovich B. Dénes, Makkay János és Szőke Béla Miklós 1976–1978-ban 149 sírral feltárta egy talajlazítással és mélyszántással pusztított 10–11. századi falusi temető ismeretlen mértékű részletét, amelynek hét sírjában volt érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077-1095) uralkodása között kibocsátott denárok.[358]

---

349 Költo 2002, 266: Nr. 318; Költo 2003, 234: Nr. 420; Költo 2003a, 238–239: Nr. 370. Az itáliai érmékről: Kovács 2011, 147: IT-61. Minden további adatért Költo Lászlónak tartozom köszönettel.

350 Bakay 1965–66, 45–56, 65–75; Bakay 1967–68, 80.

351 Bakay 1967–68, 61–64, 70–71, 81.

352 Mesterházy 1990, 52–55.

353 Mesterházy 1990, 50. „A temető »alapító« sírja egy rozettás lószerszámos nő temetkezése... (6. sír). A temetőtől távolabb, magányosan temették el a második rozettás lószerszámos női sírt (207. sír).": Mesterházy 1996b, 211. A távolsági adatot Mesterházy Károly szívességének köszönhetem.

354 Bálint 1991, 211: Nr. 17.

355 Fék 1962, 31: Nr. 222.

356 Rejholcová 1974, 461, 463.

357 Ódor 2007.

358 Jankovich–Makkay–Szőke 1989a, 144–147.

64. (?) Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Brândusei utca/Str. Brânduşei: 1997–2008 között többek munkájával tárták fel egy?/két?[359] falusi temető nem összefüggő kilenc területen fekvő 228 sírját, amelyben I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) uralkodása között kibocsátott denárok kerültek elő.[360] A közöletlen temető leletanyaga, illetőleg embertani maradványai alapján az előzetesen közreadó Gáll Erwin úgy vélte, „hogy a 10. század második harmadától működő temetőben a honfoglaló magyartól eltérő közösség temetkezhetett. A 11. század elején e közösség mellé vagy helyett új közösség érkezhetett, mely a 11. század végéig, valószínűleg I. Géza vagy I. Szent László uralmáig használta e nekropoliszt. E két királyunk érméinek hiánya mindenképpen ezt a forgatókönyvet valószínűsíti."[361]

65. (?) Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Mentőállomás/Zalatnai út 83./Staţia de salvare: Calea Moţilor 83.: Többszöri alkalomszerű bolygatást és kisebb feltárást követően Mihai Blăjan és Horia Ciugudean 1980–1985-ben egy ismeretlen nagyságú falusi temetőnek a 10. század közepétől/második felétől kezdődően a 11. századra keltezett[362] 1195 síros részletét tárta fel, amelynek mindössze két sírjában került elő magyar denár, Aba Sámuel (1041–1044), illetőleg I. András (1046–1060) verete. A feltárás egyelőre közöletlen.[363] Gáll Erwin véleménye szerint e temetőhöz tartozhatott a következő, külön feltárt Vadászok utcai 186 síros temetőrészlet is.[364]

66. (?) Gyulafehérvár (Alsó-Fehér m.; Alba Iulia, jud. Alba, Rom)-Vadászok utcája/Str. Vînătorilor: Mihai Blăjan, Eugen Stoicovici és Dan Botezatu 1979–1980-ban egy falusi temető 11. századi 186 síros részletét tárta fel, amelynek 23 sírjában volt érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.[365] Bár Gáll Erwin is külön tárgyalta, mindkét lelőhelyre vonatkoztatva megjegyezte, hogy „Gyulafehérvár-Mentőállomás temetőjének egy másik része lehetett nagy valószínűség szerint a Vadászok utcájában kutatott temetőrész."[366]

67. Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy: A már korábban is megbolygatott lelőhelyet 1936-ban Sőregi János hitelesítette, majd 1938-ban további 3 temetkezést ásatott meg. Utóbb Fodor István 1977–2000 között 716 sír elérésével a teljes falusi temetőt feltárta. Egyelőre ismeretlen, hogy a közöletlen temető hány sírjában került elő és mennyi érme, de „a legkorábbi 10. század közepi sírjait egy arab dirhem, a legkésőbbieket pedig II. Béla (1131–1141) pénze keltezte."[367]

Különösen fontos ez a lelőhely, mert egyelőre az egyetlen olyan régészeti lelőhelypár egyike, ahol a közelségük mellett rendkívül szerencsés módon, a falusi temető záró érméjét az az uralkodó bocsátotta ki, akinek utóda verette a templom körüli temető nyitó pénzdarabját. Ezt a párost Fodor István tárta fel, ahol mintegy 500 m távolságra került elő a temetőhegyi falusi temető II. (Vak) Béla denárának zárópénzével, és a tőle északnyugatra a szállásföldek-templomdombi 12–13. századi 1215 síros, templom körüli temető, amelynek megnyitását II. Géza (1141–1162), nagyjából tatárjárás kori felhagyását pedig II. András (1205–1235) érméi jelezték. A mindkét temetőt egymás után használó falu valószínűleg a falusi temető keleti határának közvetlen közelében, a Temetőhegy nevű domb aljánál kezdődött, illetve a feltárásoktól nyugatra helyezkedett el.[368]

68. Hajdúszoboszló (HB)-Árkoshalom: M. Nepper Ibolya által 2000–2001-ben feltárt ismeretlen nagyságú 10–11. századi falusi temető 246 síros részlete.[369] Az egyik sírban lelt VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) solidusának kivágott Krisztus-fejes középrészén kívül kilenc temetkezés zárópénze volt magyar: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.[370]

---

359 „Úgy tűnik, hogy az összességében 8 ásatási szezon során előkerült 228 sír, 231 csontváz, egy 10. századi és egy másik 11. századi temető részét képezte.": Gáll 1913, 152.

360 Gáll 2013, 44. kép a 176–177. oldal között.

361 Gáll 2013, 184.

362 Gáll 2013, 192.

363 A kutatások összefoglalása: Gáll 2013, I: 188–190.

364 Gáll 2013, 192.

365 Gáll 2013, 196; Blăjan–Stoicovici–Botezatu 1990–93.

366 Gáll 2013, 196. A Gyulafehérvár-Mentőállomás lelőhelyű „nekropolisz valószínűleg egy közös temetőt alkot a Vadászok utcai 186 síros temetőrésszel.": uo. 192.

367 Fodor 1996d; Fodor 2005; Fodor 2005a, 200.

368 Vö. Fodor 2005; Fodor 2005a, 200–201; Fodor 2006.

369 Ismeretlen számú sírt egy 12. század végi téglaégető beásásakor semmisítettek meg: M. Nepper 2002, I: 107.

370 M. Nepper 2002, I: 103, 107.

69. Halimba (Ve)-Cseres: Török Gyula 1952–1955 között 932 sírral teljesen feltárta a 10–12. századi falusi temetőt, amelynek két sírját Provence-i Hugó itáliai király (926–931), egyet pedig 10. századi karoling rézpénz keltezte, ezenkívül 49 temetkezéséből 54 magyar denár látott napvilágot az I. István (1000–1038) és II. Béla (1131–1141) uralkodása közötti időből.[371]

A temető Kiss Attila által készített elemzésének jelentős szerepe volt a Géza nagyfejedelem (970-es évek eleje–997) idejében véghezvitt telepítések feltételezésének kialakításában. Kiss úgy találta, hogy Török megállapítása szerint „a temető I. fázisában [–970 tája] a magyar honfoglalást követően betelepedett magyar köznépi egység és a helyi őslakosság együttélése mutatható ki. Géza fejedelem korában a magyar elemeket a határvidékre telepítették át, s Halimbára szláv-avar népességet telepítettek, akiknek a temetőben való jelenléte a II. fázistól [970 tája–11. század közepe] követhető."[372] Kiss négy lelettárgy (érmék, nyitott és S végű karikák, szegecselt gyűrűk, kar- és nyakperecek) és négy temetkezési szokás (a karok behajlítása, késmelléklet, edénymelléklet, koporsó) temetőtérképre vitelével levont megfigyelései alapján ezt a telepített lakosságcserét elfogadta.[373]

70. Hódmezővásárhely (Cso)-Nagysziget: Gazdapusztai Gyula 1957–1958-ban, majd B. Nagy Katalin és Révész László 1982., 1985., 1987–1988. és 1994. évi ásatásán a 10. század első harmadától a 11. század végéig használtnak ítélt falusi temető 134 síros, csaknem teljes részletét tárta fel, a leletanyagában egy meghatározhatatlan félpénz mellett egyetlen I. László-denárral.[374]

Hurbanovo (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Bagota (časť Bohatá), Két-út-között (poloha "Medzi dvoma cestami") – lásd *76. (?) Ógyalla*

71. Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom: Istvánovits Eszter vezetésével 1985–1990 között 269 sírral teljesen feltárt falusi temető. Megnyitását egy közelebbről meghatározhatatlan dirhem jelezheti, s további öt temetkezésében volt magyar pénz: I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) denára. Az ásató a temető használatát a 940–1074 tája közötti időre keltezte.[375] Az ásató véleményével szemben[376] a csontvázleleteket feldolgozó antropológusok a 10. század vége/11. század elején népességcserét feltételeztek.[377]

72. Ipolykiskeszi (Hont m.; Malé Kosihy, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Felső Kenderesek (Horné Konopnice): Milan Hanuliak 1985–1986-ban 434 sírral teljesen feltárta a 920-as és 1080-as évek közötti használati idejűnek jelzett falusi temetőt. Két sírjában Odo francia király (888–898) denára volt, továbbá nyolc temetkezésnek volt I. István (1000–1038) és Salamon (1063–1074) uralkodása között kibocsátott denár a zárópénze.[378]

73. (?) Kiszombor (Cso)-B. temető, Blaskovich F. földje: 1915-ben csatornaásáskor nagyobb számú temetkezést semmisítettek meg, majd Móra Ferenc 1928-ban 426 sírt tárt fel. Ezek között nemcsak kelta, szarmata és

371 Török 1962.

372 Kiss 1968, 243; vö. Török 1962, 35, 124.

373 Kiss 1968, 255.

374 B. Nagy-Révész 1986; B. Nagy-Révész 1988. „A feltárás – a temető egy szűk északi sávját kivéve – teljesnek tekinthető... A temetőt a X. század első harmadától a XI. század végéig használták. Egymásra temetkezés csak két esetben figyelhető meg a X. és XI. századi rész határánál. Azt, hogy a temetkezési helyet ugyanazon közösség használta folyamatosan, vagy a X. század végén – XI. század elején egy újonnan érkezett közösség egy elhagyott korábbi temető mellé ásta meg a maga sírjait, csak antropológiai elemzés dönthetné el.": Révész 1996g. A kiegészítő adatokat Révész László szívességének köszönhetem.

375 Istvánovits 2003, 71, 359, 375, 383.

376 Istvánovits Eszter érthetetlennek tekintette azt, hogy miért ugyanabba a temetőbe temették volna halottaikat az új jövevények is, sőt felvetette, hogy volt-e egyáltalán új betelepülés: Istvánovits 2003, 383.

377 Az új betelepülés feltevése antropológiai vizsgálatok megállapításaira épült, ezek szerint „a Felső-Tisza-vidék általunk ismert késő avar kori népességének jelentős hatása nem lehetett az Ibrány-Esbó-halmi X. századi népesség fejlődésére, illetve még ennél is jelentéktelenebb hatása volt a XI. századi néprészre. Másrészt viszont az is egyértelmű, hogy a temetőhöz tartozó település két évszázadának népessége nem egy törzl fakad. Anatómiai profiljának megváltozása a XI. század elejére becsülhető... [A temető X. századi néprésze] a hasonkorú népesség délkelet-alföldi régiójában éltektől különbözik leginkább. A XI. századra vonatkozóan emellé már a Duna-Tisza közi térség népessége is társul. Érdekes módon mindkét évszázadra vonatkozóan a legközelebbi analógiák a Dunántúlról említhetők...": Szathmáry 2003, 385–386. A temető „feltárása teljes, így jól reprezentált. A csontvázak megtartása közepes, az osteológiai jellegek jól megfigyelhetők. Bár a temető használata folyamatos, az ide temetkező népesség vélhetően az államalapítás idején kicserélődött. Erre utalt a kraniológiai jellegek jelentős megváltozása a X–XI. század fordulóján... A népesség kicserélődésének vélelmét a paleodemográfiai elemzés megerősítette..., [miszerint a temetőt] használó népesség fejlődésében törés mutatható ki. Feltételezhető, hogy a temetőt két, időben egymást követő, eltérő gyökerű népesség használta. Ibrány-Esbó-halom jellegzetes példája alapján a hasonló, népességtörténeti törést mutató, X–XI. századi temetők jellemzésére indokoltnak tűnik az Ibrány típusú népesség elnevezés.": Hüse 2003, 401, 402.

378 Hanuliak 1994, 61, 93.

gepida temetkezések voltak, hanem egy 10–11. századi falusi temető mintegy 200 sírja is.[379] A temetőrészlet 8 sírjában volt érme: az egyikben VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) aranyozott réz subaureatusa, valamint hét (?) magyar denár, amelyek között a két meghatározható példány I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) denára volt.[380]

74. Majs (Ba)-Udvari rétek: Kiss Attila 1963–1967 között 1130 sírral teljesen feltárta a 10. század valamelyik évtizede (akár a 930-as, 950-es évek) és I. László uralkodási ideje (eleje?) közé keltezett falusi temetőt. Nyolc sírban volt római érme, 46-ban pedig I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között vert denár volt a zárópénz.[381]

Malé Kosihy (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Felső Kenderesek (Horné Konopnice) – lásd *72. Ipolykiskeszi*

Nové Zámky (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Szomoray-útra-dűlő – lásd *61. (?) Érsekújvár*

Nitra (okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Šindolka, F. temető – lásd *75. (?) Nyitra*

75. (?) Nyitra (Nyitra m.; Nitra, okr. Nitra, Nitriansky kraj, Szlk)-Šindolka, F. temető: Bohuslav Chropovský, Gabriel Fusek és Jana Hečková 1985–86-ban egy részben megsemmisített falusi temetőnek a 10. közepe és a 11. század 90-es évei közé keltezett 204 síros részletét tárta fel. Egy sírban VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) ezüstpénzét lelték, 16 temetkezésnek pedig magyar zárópénze volt: I. István és I. László uralkodása között kibocsátott denárok.[382]

76. (?) Ógyalla (rég.: Komárom m.; Hurbanovo, okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Bagota (časť Bohatá), Két-út-között (poloha "Medzi dvoma cestami"): Dombelhordással megbolygatott falusi temető leletmentésén Mária Rejholcová 130 síros temetőrészletet tárt fel, amelyet a 10. század közepétől a 11/12. század fordulójáig keltezett. Egy római érmés sír mellett 11 temetkezésben volt magyar veret: I. András (1046–1060) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.[383]

77. Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy: M. Nepper Ibolya és Sz. Máthé Márta 1977–1982 között teljesen feltárta a 637 síros 10–11. századi falusi temetőt, amelyben egy római pénzes sír mellett 45 temetkezésben voltak I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.[384] Az embertani anyag vizsgálata szerint a lakosság folyamatosan egy helyben lakott, illetve temetkezett.[385]

78. Rácalmás (Fe)-Göböljárás: Bóna István és B. Horváth Jolán 1976–1998 között 795 sírral teljesen feltárta a 10–11. századi falusi temetőt, amelyben mindössze négy temetkezésnek volt magyar zárópénze: I. István (1000–1038) egy és I. András (1046–1060) három denára.[386]

79. (?) Szegvár (Cso)-Oromdűlő: Lőrinczy Gábor 1980/1983–1996 között egy részben megbolygatott falusi temetőnek a 10. század második harmada/közepe és a 11. század második fele közé keltezett 372 síros részletét tárta fel. Az 1000–1010 tájára feltételezett 7–10%-os sírrablást alkalmi rablók, de inkább új betelepülők követhették el.[387]

379 Török Gyula 78 sírt származtatott a 10–11. századból – Török 1936, 102; FÉK 1962, 48: Nr. 573. –, azonban „a fenti sírszámot bővítenünk kell a melléklet nélküli, de a X–XI. századba sorolható temetkezésekkel. Csallány Dezső 1961-ben közzétett listája szerint 220 sírt (!) sorolhatunk e korszakba: Csallány 1961, 170. Móra Ferenc eredeti feljegyzései alapján a temető sírjainak és leleteinek, valamint a környék hasonló korú temetőinek [vö. szintén közöletlen Móra-ásatás Deszk (Cso)-D. temető: FÉK 1962, 31: Nr. 222.] ismeretében feltételezhetjük, hogy itt egy középrétegbeli fegyveres kiscsalád temetkezéseivel induló, majd legalább 100–150 éven át folyamatosan temetkező közösség temetőjéről van szó.": Kürti 2007, 108.

380 A leletkataszter Salamon denárát is említette, de Kürti Béla helyesbített: „Az eredeti dokumentáció és a leltárkönyvi bejegyzések vizsgálata alapján ma már biztosan állíthatjuk, hogy az ismert érmek között Salamon pénze nem fordul elő, I. Lászlóé viszont igen.": Kürti 2007, 110: 11. jegyzet, 111.

381 Kiss 1983, 73–236. A temető kezdetének keltezési vitájához: Kiss 1983, 176; Bóna 1984a, 290; Mesterházy 1984, 289; Fodor 1985, 246; Kiss 1990, 199–203.

382 Fusek 1998, 108–109; Fusek 2003, 188.

383 Rejholcová 1976, 232–233.

384 M. Nepper 2002, I: 220–221.

385 „Megállapítható, hogy a Püspökladány-Eperjesvölgyben temetkező népesség mindkét vizsgált évszázadban igen hasonló halandósági arányokkal jellemezhető. Ezenkívül sem a születéskor várható élettartam, sem a halandósági átlag nem mutat lényeges eltérést... Ez arra utal, hogy a népesség helyben maradó, folyamatosan temetkező lehetett, azaz az Árpád-házi királyok feltételezett áttelepítő politikája őket nem érinthette. Megalapozottnak tűnik az a feltételezés, hogy a két évszázadban a vizsgált népesség életmódja, gazdasági-társadalmi helyzete – amely kihat az életesélyekre – lényeges változáson nem ment keresztül.": Hüse-Szathmáry 2002, 407.

386 Az adatokat Bóna István és B. Horváth Jolán szívességének köszönhetem, vö. Fülöp 2000, 175, 177, 179, 182.

387 A sírrablások, a temetkezési szokások, a leletek szeriációs vizsgálata és az antropológiai értékelés alapján a feltárók arra a végkövetkeztetésre jutottak, hogy a 10–11. század fordulója táján a területre (faluba) új betelepülés történt, s az újonnan jöttek az elhunyt családtagjaikat „a már korábban megnyitott temető területére temették, s vagy az új jövevények, vagy az időlegesen elhagyott temetőt felkereső idegenek rabolták ki a [korábbi] sírokat.": Bende-Lőrinczy 1997, 236–238.

A temetőrészlet feltűnő jellegzetessége volt, hogy 5 sírja a „temető viszonylag zárt tömbjétől távolabb, 30, illetve 42 méterre északra és északkeletre helyezkedett el."[388] Egy sírban volt római, ötben pedig magyar veret: I. András (1046–1060) és Salamon (1063–1074) denárai.[389]

80. (?) Szob (Pe)-Vendelin: Horváth Adolf János 1929–1933 között egy ismeretlen nagyságú falusi temető 142 síros részletét tárta fel, amelynek egy-egy sírjában Aba Sámuel (1041–1044), illetve I. András (1046–1060) denára volt. A leleteket Bakay Kornél feltevésszerűen a 910/930-as évek és 1060 tája közé keltezte.[390]

Vukovar (Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Lijeva Bara – lásd *81. Vukovár*

81. Vukovár (Valkóvár, Szerém m.; Vukovar, Vukovarsko-srijemska žup., Hor)-Lijeva Bara: Zdenko Vinski 1951–1953 között a 10–11. századi temető 438 síros részletét tárta fel, amelynek négy sírjában volt római érme, egyben pedig VII. Konstantinos Porphyrogennetos & II. Romanos (945–959) solidusa.[391]

82. (?) Zsitvabesenyő (Bars m.; Bešeňov, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Sírdűlő: 1974-ben homokbányászáskor 3 sírt (A–C) dúltak fel, de még 1975-ben is 10-15 temetkezést semmisítettek meg. Nevizánszky Gábor, Milan Hanuliak és Jozef Császta 1974–1976 között további 129 síros több részletet tárt fel a temetőből, amelyben magyar érme nem volt. A lelőhelyet Nevizánszky a 9. század vége és a 10. század vége közötti időre keltezte, ami megfelel az előkerült leleteknek, de nem számított az elpusztult, illetőleg feltáratlan részek mellékleteire.

VII. TÍPUS: A 10. SZÁZAD VÉGI–11/12. SZÁZADI FALUSI TEMETŐK (82–120)

Abrahám (okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-poloha Podvrbské – lásd *83. (?) Ábrahám*

83. (?) Ábrahám (Pozsony m.; Abrahám, okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-poloha Podvrbské: Títus Kolník által 1966–1968-ban feltárt 101 síros 11. századi falusi temető(részlet?), két temetkezésében I. István (1000–1038) verette denárral.[392] Közöletlen.

84. Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő: Cs. Sós Ágnes és Kovács László által 1970-ben megkezdett, majd Szőke M. Béla és Vándor László által 1985–1993 között teljesen feltárt 553 síros, a 10. század vége és a 12. század vége közötti használati idejű falusi temető, amelynek hat sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. Béla (1060–1063) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok. A temető közöletlen.[393]

85. (?) Békés (Bé)-Povádzug: Trogmayer Ottó és Farkas Gyula 1958-ban 144 sírig feltárt egy a 10. század végétől a 12. század közepéig keltezett falusi temetőrészletet, amelynek 15 sírjában volt magyar érme: I. András (1046–1060) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között kibocsátott denárok.[394]

86. (?) Békéscsaba (Bé)-Mokri/Gorka-tanya: Liska András 2004–2005-ben S végű karikákkal és számos ezüstpénzzel jellemzett 10–11. századi 124 síros falusi temetőrészletet tárt fel, amely egyelőre közöletlen.[395]

87. (?) Bijelo Brdo (Verőce m.; Osječko-Baranjska županja, Hor)-Velika Venecija ulica: Nuber Károly, Josip Purić és Josip Brunšmid 1895–1897 között, majd Viktor Hoffiller 1907-ben 236 sírig feltárta egy a 10. század utolsó harmadától a 11. század utolsó harmadának elejéig keltezett falusi temető részleteit. Az előkerült római érméken kívül 6 sírban volt magyar zárópénz: Péter (1038–1041, 1044–1046) és I. András (1046–1060) uralkodása között veretett denárok.[396]

Bešeňov (okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Papföld dűlő –*lásd 120. (?) Zsitvabesenyő*

388 Az öt sírban egy-egy nő, felnőtt, fiatal és kisgyermek feküdt, egy gödör pedig üres volt: Bende–Lőrinczy 1997, 226, 284–285. között: 40. kép: 64., 101–102., 131., 239. sír.

389 Bende–Lőrinczy 1997, 226, 235–238.

390 „Az I. András dénár a temetkezési idő felső határát jelezheti (1060 körül). Arra a kérdésre, hogy a legrégibb sírok a X. század első felének melyik évtizedében kerültek földbe, határozott választ adni nem lehet, de semmi sem mond ellene annak, hogy itt is már 910/30 körül éltek és haltak.": Bakay 1978, 59, 144.

391 Vinski 1959; Demo 2009, I: 18, II: 487–488.

392 Stloukal–Hanáková–Kolník–Vyhnálek 1973; Hlinka–Kolniková–Kraskovská–Novák 1978, 43: Nr. 132. A temetőrészlet 11. századi keltezése: PDOS 1989, 81–82: Nr. 1/99. 5. Az adatokat Titus Kolník és Jan Hunka szívességéből egészíthettem ki, ezt ezúton is megköszönöm.

393 A részletes adatokat Szőke szívességének köszönhetem; vö. Szőke–Vándor 1996. Kiállított 11–12. századi tárgyak a temetőből: Vándor 2002, 102, 116—118.

394 Trogmayer 1960–62, 37.

395 Liska 2005; Liska 2006.

396 Kiss 1972–1973, 79–82; Kiss 1973, 335–338; Tomičić 1991, 112–118.

Bratislava (Szlk)-Oroszvár (Rusovce)-Wiesenacker-dűlő – lásd *106. (?) Pozsony*

88. (?) Csátalja (BK)-Vágotthegy: Fehér Géza, Cs. Sós Ágnes és Szabó György 1951–1953 között 117 sírral feltárta egy homokbányával megbolygatott falusi temető részletét, amelynek 4 sírjában volt érme: I. István (1000–1038), Salamon (1063–1074) és Géza dux (1064–1074) idejében kibocsátott denár.[397]

Dolný Peter (okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Kisrét, II. temető – lásd *96. (?) Komáromszentpéter*

89. (?) Ellend (Ba)-Nagygödör-dűlő: Mintegy 80–100 temetkezés 1937-ben történt kiszántását követően Dombay János 1939-ben 269 sírig feltárta egy falusi temető részletét, amelynek 4 sírjában római, 22 sírjában pedig magyar érme volt: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között veretett denárok.[398] A temetőtérkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temető használati idejét a 970/1000–1090/1100 közötti időre valószínűsítette.[399]

90. (?) Ellend(Ba)-Szilfai-/Szilfa-dűlő: Dombay János 1939-ben egy falusi temető 178 síros részletét tárta fel, amelynek 9 temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038), I. András (1046–1060) és Béla dux (1048–1060) denára, szórványként pedig Péter (1038–1041, 1044–1046) denára.[400] A temetőtérkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temetőt használati idejét az érmekhez igazította.[401]

91. (?) Felgyő (Cso)-Kettőshalmi-dűlő: Mészáros Patrícia, Paluch Tibor, Sóskúti Kornél és Sz. Wilhelm Gábor egy falusi temető közel száz síros 11. századi részletét tárta fel, amelynek ismeretlen számú temetkezésében Péter (1038–1041, 1044–1046) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben veretett, ismeretlen mennyiségű és meghatározású denár került elő.[402]

92. Fiad (So)-Kérpuszta: A lelőhelyre 1949-ben bukkantak, s ekkor Thomas Edit 4 sírt leletmentett, majd Szőke Béla, Nemeskéri János és Lipták Pál 1950–1951-ben 388 sírral teljesen feltárta a falusi temetőt. 14 temetkezésében volt magyar érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.[403] Szőke Béla a sírmező déli harmadát átszelő 65.–68.–368. sírok vonalát/sávját tekintette a temető 10/11. századi határvonalának,[404] amelyet figyelembe véve, durva becsléssel mintegy 300 sírt származtatott a 11. századból.[405]

93. (?) Győr (GyMS)-Pósdomb: Albeker Mária 1969-ben, majd Mesterházy Károly 1974-ben egy falusi temető 217 síros részletét tárta fel úgy, hogy a temető mintegy 40%-a homokbányászás közben megsemmisült. Egyetlen temetkezésben volt érme: Salamon (1063–1074) denára.[406]

94. (?) Kaposvár (So)-Városi kertészet: Költő László és M. Aradi Csilla 2005-ben egy falusi temető 132 síros, 11. századi részletét tárta fel, amelynek egy temetkezésében

397 Cs. Sós 1971, 105, 118.

398 Dombay 1960, 135–149.

399 „A temető használata... lényegében már a nyitott és s végű karika divatváltásának bekövetkezése után (960–970) kezdődött, ez a tény a temetőnyitás keltezését problematikussá teszi. A temető e központi, korai részén lévő két nyílhegy-mellékletes sír ... sajnos a keltezés szempontjából igen kevéssé használható. A temető legkésőbbi éremlelete (...I. László... denárja) a temető bezárását a XI. század utolsó évizedére keltezi. Összegzés: a teknőszerű völgyoldalban fekvő, majdnem teljesen feltárt temető használati idejének kezdetét 970 és 1000 közé, zárását pedig 1090–1100 körülre keltezhetjük.": Kiss 1983, 58.

400 Dombay 1960, 149–157.

401 „A lelőhelyen, egy parcellányi területen végzett ásatással a temetőnek csak egy része került feltárásra. É és ÉNy-i irányban a feltárás talán elérte a legszélső sírokat, a többi irányban azonban a temető feltáratlan maradt... A temetőben jelentkező bordás s végű karikák arra engednek következtetni, hogy a feltárt részlet DNy-on fekvő sírjaiban még a XI. század második felében is temetkeztek... a temetőhasználat kezdetét a XI. század első felének elejére kell tennünk.": Kiss 1983, 58–59.

402 Mészáros–Paluch–Sóskúti–Sz. Wilhelm 2007, 126–127; Mészáros–Paluch–Sóskúti–Sz. Wilhelm 2007a, 200.

403 Lipták–Nemeskéri–Szőke 1953, 205–207; Lipták 1953; Szőke 1953, 297.

404 Szőke Béla szerint a temető déli szélein a 10. század legvégén kezdtek temetkezni, a temető használatát pedig keleten és északon a 12. század elején fejezték be, élettartama tehát kereken egy és egy negyed évszázad (*„...dans la zone du sud, les inhumations ont commencés dans les dernières années du Xe siècle, et on a fait les dernières inhumations, à l'extrémité nord et est du champ de sépultures au commencement du XIIe siècle, le cimetière a donc été en usage pendant environ un siècle et un quart.)*": Szőke 1953, 297. A tanulmány magyar nyelvű kéziratát Szőke Béla Miklós szívességéből tanulmányozhattam, amit ezúton is megköszönök. Mesterházy Károly szerint „valószínűleg korábbi néhány évtizeddel a temető megnyitása, mert a sírobolusok nélküli rész több mint egyharmadát teszi ki a teljes temetőnek. Ezt az arányt ugyan gyengíti néhány jellegzetes későbbi ékszer feltűnése a pénz nélküli csoporton belül (pl. bordázott S végű hajkarika), de ugyanitt már szinte kezdettől szerepel az egyszerű bronz S végű hajkarika, amelynek használata a Dunántúlon a 10. század közepén nagy valószínűséggel elterjedt. Kezdeteinek pontosabb megállapításához nincs biztos fogódzó pontunk.": Mesterházy 2002, 335.

405 Szőke 1953, 297, 297: 6. á.

406 Mesterházy 1974; vö. Takács–Paszternák 2000, 263–264.

római, ötben magyar érme látott napvilágot: Péter (1038–1041, 1044–1046) egy és Béla dux (1048–1060) négy denára.[407]

95. Karcsa (BAZ)-Kormoska: Révész László 1996–1998 között teljesen feltárta a 11. századi[408] kis temetőt, amelynek 8 sírjában volt magyar érme: Béla dux (1048–1060) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok. A temető besorolása kérdéses volt, az ásató először inkább templom körülinek sejtette,[409] majd falusinak tekintette a sírmezőt.[410]

96. (?) Komáromszentpéter (Komárom m.; Dolný Peter, rég.: Sväty Peter; okr. Komárno, Nitriansky kraj, Szlk)-Kisrét, II. temető: Mikuláš Dušek 1959–1960-ban három össze nem függő területen egy falusi temető 136 síros részletét tárta fel. Három temetkezésben volt érme: II. (Jámbor) Boleszláv (972–999), I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) egy-egy denára.[411]

97. Letkés (Pe)-Téglaégető I. temető: Bakay Kornél 1965–1969-ben 91 sírral teljesen feltárta az általa 960–1100 közé keltezett falusi temetőt, amelynek egyetlen sírjában volt érme: I. László denára.[412]

98. Letkés (Pe)-Téglaégető II. temető: Bakay Kornél 1965–1971 között 91 sírral részlegesen feltárta az általa 910/30 vagy 930/40 és 1100 közé keltezett falusi temetőt, amelynek egyetlen temetkezésében volt érme: I. Géza denára.[413]

99. Magyarhomorog (HB)-Kónyadomb: Dienes István, majd Kovács László 1961–1971, illetőleg 1985–1988 között 540 sírral teljesen feltárta a 10. század vége–12. század eleje közé keltezhető falusi temetőt.[414] A temető 145 temetkezésében volt magyar zárópénz: I. István (1000–1038) és II. István (1116–1131) uralkodása közötti denárokból.[415]

100. (?) Mezőberény (Bé)-Kér-halom-dűlő: ismeretlen számú sír homokbányászással történt elpusztítását követően Kalmár János 1944-ben egy falusi temető 98 síros részletét tárta fel, valószínűleg ekkor sem teljesen. A temetőrészlet 18 sírjában volt érme: I. András (1046–

407 Költő–Bajzik 2008, 171–172. A szerzők megjegyezték, hogy a temető nyugati részében mutatkozó két üres terület közül „az északi az eddigi ásatási tapasztalatok alapján talán egy felszínre épített templom körüli temetőre utalhat, a déli pedig egy kultikus terület, »szent liget« lehetett.": uo. 174. Ezt a lehetőséget nem vettem figyelembe.

408 Révész az érmék földbe kerülésének bizonytalanságát latolgatva az általuk nyújtott *tpq.* figyelembevételével akár az 1030/40-es–1120/30-as évek, akár az 1050/60–1120/30 közötti időszakot is elképzelhetőnek tekintette: Révész 2011, 539.

409 Az ásató jellemzése szerint, „a sírok sorokba, s a sorok kisebb csoportokba rendeződnek. Feltűnő, hogy a temető közepén mintegy 10 × 10 méteres üres sáv van, ahol nem találunk temetkezéseket. Habár régészeti nyoma nincs, de feltehető, hogy e helyen egy talpakon álló kis fatemplom volt hajdan, s e rész azért maradt szabadon. Ez egyben azt is jelentené, hogy a temetőt benépesítő közösség már keresztény volt... A karcsai temető népessége legfeljebb a 10. század közepén betelepített valamely csoport leszármazottja lehet, amelyik maga is új szállást nyitott a 11. század második harmadának az elején... Továbbra is felvethető, hogy a karcsai temető felhagyása egybe eshet a közeli (1 km-re fekvő) karcsai templom első fázisának építésével.": Révész 2001a.

410 A temetőbeli sírcsoportok közötti üres helyek magyarázatára felmerült az a lehetőség is, „hogy az üres térségben fatemplom emelkedett, mely napjainkra már minden régészeti nyom nélkül elpusztult. Több esetben valóban egyértelműen kirajzolódik a sírok elhelyezkedése nyomán a hajdani, bizonyára talpgerendákon álló templom alaprajza. A karcsai temető esetében azonban ezzel aligha számolhatunk. A temető laza szerkezete, a sírok egymástól való távolsága egyáltalán nem utal semmiféle cinteremre vagy temetőkertre. Szinte teljesen hiányzik a szuperpozíció ... Sem a temetkezési szokások, sem pedig... a temető leletanyaga nem ad választ arra a kérdésre, hogy az itt nyugvók pogányok voltak-e, avagy már keresztények?" Révész 2011, 535–536. A kis temető felhagyása és a közeli karcsai rotunda építése összefügghet egymással. „Az előbbit használó kis település lakói talán maguk is dolgozhattak az új templom építésénél, hogy annak elkészülte után, Kálmán király uralkodása alatt vagy röviddel azt követően már maguk is a templomkertbe hantolják el halottaikat.": uo. 540.

411 Dušek 1964.

412 Bakay 1978, 59, 152. A keltezésben nagy szerepet játszottak Lengyel Imre biokémiai vizsgálati eredményei, módszerének használhatóságáról vö. Kovács 2011a, 563–565, 575.

413 Bakay 1978, 91, 162. „Mivel a Letkés I. temető időhatárait relatíve megalapozottnak tekintjük, (960/70–1100), összehasonlítva az egész temető rítusbeli szokásait, tárgytípusait, viseletét, feltesszük, hogy a Letkés II. népessége legalább egy generációval korábban kezdett itt temetkezni, azaz 930 táján. A felső időhatárt az I. László érem révén ugyancsak 1100 körül jelölhetjük meg." Itt jegyzem meg, hogy az érme meghatározására Bakay Kornél Hóman 1916, 197. oldalt idézte, de miután Miklós Zsuzsa szívességéből megtekinthettem a pénzdarabot, úgy véltem, hogy I. Géza denára.

414 Talán a monografikus feldolgozás hozza meg az ÉNy-i temetőrész mintegy 20 sírja s a tőle nagyjából 30-40 méterre DK-re nyitott, I. István denáraival keltezett temetőmag kapcsolatának véglegesen még nem tisztázott kérdését. Korábban két, jelenleg három feltevést is elképzelhetőnek tartok: 1. Az ÉNy-i részen ismeretlen okból hamar felhagyott temetkezést a közösség a DK-i temetőmag területén folytatta. 2. Ugyanazon a mocsaras környezetből kiemelkedő háton létesült két egymástól független temető: egy 10. századi szállási és egy 11–12. századi falusi sírmező. 3. Egy 10. századi (a század elejéről való?) szállási temetőt az elköltöző közössége hamar felhagyott, majd a század végén visszatért és megnyitotta a falusi temetőt. E feltevéssorozat két szélső láncszemét talán DNS-vizsgálattal lehetne igazolni. A korábbi véleményemet lásd Kovács 2006, 236–240. A magyarhomorogihoz hasonló helyzetet feltételezett a nyíregyháza-felsősimai temető (2:101) kapcsán: Jakab 2009, 114.

415 Vö. Kovács 2006; Kovács 2007. A temető északnyugati részéhez csatlakozó, de önállónak látszó kis sírcsoport lehet önálló szállási temető, de a falusi temető kezdeti szakasza, amelynek folytatása délkeletre, a nagy temetőrész közepére került: vö. Kovács 1997a, 380–381. A temető további keltezési kérdéseiről: Kovács 2006, 236–244; Kovács 2007, 205–208.

1060) és II. Béla (1131–1141) uralkodása közötti időben kibocsátott denárok.[416] A feltárt részlet használatát Medgyesi Pál és Mesterházy Károly, az előzetes közlemény szerzői a 10. század vége/11. század eleje és 12. század közepe közé keltezték.[417]

101. (?) Nyíregyháza (SzSzB)-Felsősima: Istvánovits Eszter 2005-ben egy korábban mintegy 30-40%-ban elpusztított falusi temető 106 síros részletét tárta fel, amelynek 19 sírjában I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok láttak napvilágot. A lelőhely jellegzetessége volt, hogy a legdélebbi, Salamon denárával jelzett 228. sírjától 25 m-re délre egy 10. századi lovas sír (136.) került elő.[418] Jakab Attila a temetőrészlet használati idejét 960/970 és a 11. század vége között határozta meg.[419]

102. (?) Öcsöd (JNSz)-Kováshalom: Raczky Pál által 1983–1984-ben és 1986-ban feltárt 91 síros falusi temetőrészletből, amelynek 9 temetkezésében volt magyar érme, csak I. István (1000–1038) egyetlen denára van meghatározva.[420] A temetőrészlet közöletlen.

103. (?) Örménykút (Bé)-7/13. lh., Maczonkai-domb: 1911-ben 31 sírig kutatott, majd 1989 táján tápcsatorna ásásával tovább bolygatott falusi temető újabb 85 síros részletét tárta fel 1989-ben Juhász Irén. Öt sírban volt magyar érme: Salamon (1063–1074) és I. László (1077–1095) denára. A közreadó Liska András a temető használatában a 10. század vége és a 11. század vége között akár 50–60 éves hiátust tételezett fel.[421]

104. (?) Pécs (Ba)-Somogy/Vasas: Dombay János 1943–1944-ben 161 sírig tárta fel egy ismeretlen kiterjedésű, talajerózió pusztította falusi temető részletét, amelynek hét sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) uralkodása között kibocsátott denárok.[422] A temetőtérkép helyszíni korrekcióját elvégző Kiss Attila a temetőrészlet használati idejét a 960/70-es évek tájától a 11. század végéig valószínűsítette.[423]

105. (?) Piliny (Nó)-Sirmányhegy: Pósta Béla 1894-ben feltárta a falusi temető néhány sírját, majd később még kilencet kiszántottak. Nyáry Albert 1901–1902-ben két össze nem függő 78, illetőleg 82 síros részletét kutatta meg. A temetőrészletek 28 sírjában volt érme: egy bizánci (?), valamint I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok, amelyek gyakorlatilag értékelhetetlenek.[424]

106. (?) Pozsony (Pozsony m.; Bratislava, Szlk)-Oroszvár (Rusovce)-Wiesenacker-dűlő: Sőtér Ágost

---

416 M[EDGYESI]–MESTERHÁZY 1998, 598, 601–602.

417 „A leletanyag alapján tehát a X. századtól a XII. század közepéig használták a temetőt. A temető jellegére nézve hasonló lehetett a Békéspovádihoz [2:85], és a X. század végi törzsi telepítésekkel hozhatjuk kapcsolatba, bár a Kér-halom név korai forrásokból nem mutatható ki.": M[EDGYESI]–MESTERHÁZY 1998, 602.

418 JAKAB 2009, 114.

419 JAKAB 2009, 79, 105–107, 112–114. A temető keleti részének a többitől különböző jellegzetességei alapján Jakab arra gondolt, „ami már a magyarhomorogi temető kapcsán is felmerült (KOVÁCS 2006, 237–241), hogy számolnunk kell egy X. századi (utolsó harmadában használt) temető(résszel), majd folytatásaként kialakult mellette egy XI. század elején(?) kezdődő, sugárirányban terjeszkedő Árpád-kori temető.": uo. 114.

420 RACZKY (1984); RACZKY (1985); RACZKY (1987). A temető anyagát feldolgozásra Laszlovszky József kapta meg, aki megígérte az érmék adatait.

421 „A temető használati ideje... két időszakra bontható: az első szakasz a X. századra, talán a század végére vagy a XI. század elejére esik, második szakasz pedig a XI. század második felére, utolsó harmadára, a kb. 1065/70-től 1095/1100-ig terjedő időszakra tehető... A legkorábbi sírok X. század végi, XI. század eleji keltezése és a későbbi sírok zömének a XI. század második felére, illetve utolsó harmadára való meghatározása közötti kronológiai hiátus az eltemetések folyamatosságának megszakadására utal. A két szakasz közötti átmenetet, ami akár 50–60 éves időtartam is lehet, csak néhány, ebben a kérdéses időszakban is használatban lévő tárgytípus köthet össze... Valójában... egy olyan, kb. 40–50 éves hiátussal számolhatunk, ami a temető folyamatos használatát a XI. század első felében megszakította.": LISKA 1996, 192–193; vö. KRECSMÁRIK 1911, 378; LISKA 1996, 175.

422 DOMBAY 1961, 69–80.

423 „A temető használati idejének kezdete – a legkorábbi temetőrész részleges pusztulása miatt – nem állapítható meg pontosan, de mindenesetre az s végű karika megjelenése előtti (960–970) időre tehető. A temető használati idejének vége – legalábbis a feltárt temetőrész alapján – az éremleletek szerint a XI. század közepére (I. Endre idejére) esik.": KISS 1983, 265.

424 Valójában nem lehetett értékelni a két felületen feltárt 169+ síros temetőt, mert a több-kevesebb pontossággal meghatározott 30–34 magyar denára közül Nyáry Albert leírásából balszerencsés módon mindössze 6 db azonosítható a síregyütteséhez, a további pénzek – I. István két, Péter egy, I. Béla egy, Salamon 16 és I. László hét verete – 16 egy-, 4 két- és 1 háromérmés, de a sírleírásban meg nem nevezett temetkezésben láttak napvilágot, vö. NYÁRY 1902; NYÁRY 1904. Az egyébként kitűnő megfigyelő és józan gondolkodású Nyáry még egy dologban nagyon szerencsétlen volt: egy-egy picinyke térképvázlaton, amelyen bejelölte két ásatásának határait, a párhuzamos kutatóárkait és azok egymástól való távolságát, végezetül pedig a feltárt sírokat, egyetlen dolgot felejtett el megjelölni: a sírszámokat, ezért a korát megelőző temetőtérképe használhatatlannak bizonyult, vö. NYÁRY 1902, 212; NYÁRY 1904, 52. Itt említendő, hogy a „Bjelo brdói kultúra" névadó temetőjének Karlo Franjo Nuber által feltárt 1–140. sírjáról nem készült pontos temetőtérkép, a Josip Brunšmid feltárta 141–212. sírról ugyan készült, de maga az ásató nem közölte – vö. Brunšmid 1903/4. –, csak Zdenko Vinski találta meg és adta közre 1951-ben: KISS 1972–1973,79–82; KISS 1973, 335–340.

1898-ban 27, 1903-ban 18, Fettich Nándor bejelentésre 1938-ban három, Nemeskéri János és Bottyán Árpád 1942-ben 69, 1943-ban pedig 35 sírt tárt fel. Ezután homokbányászással ismeretlen számú temetkezést semmisítettek meg, majd Magda Pichlerová 1968-ban, 1974–1975-ben és 1978-ban további 68 sírt tárt fel. Horváth Ciprián összegzése szerint, a más korból származó temetkezéseket leszámítva, a 10. század középső harmada és a 11. század közepe közé keltezett[425] falusi temetőrészletekben 203+68 temetkezés kerülhetett elő, s valamikor legalább 3-400 síros lehetett.[426] A temetőrészlet egyetlen sírjában volt egy római érme.[427] Horváth teljes közlésével szemben Pichlerová munkájáról csupán ásatási jelentések ismeretesek.[428]

107. Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű: 1943–1947 között többször, mintegy 26 temetkezést eredményező leletmentést követően Szőke Béla Miklós és Vándor László 1974–1976 között 203 sírt tárt fel, s a teljes falusi temetőt 220 sírosra becsülte:[429] magam legalább 237 temetkezéssel számoltam.[430] A temető 44 sírjában volt érme, a meghatározható példányok sorozata Salamon (1063–1074) és II. Béla (1131–1141) uralkodási ideje között vert denár volt. Az ásatók szerint a temetőt „1070–1077 táján hozták létre, s kb. 1100-ig temetkeztek ide; majd újra használatba vették néhány évig, az 1130-as évek elején."[431]

108. Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő, Barnatanya: Medgyesi Pál 1989–1991 között 133 sírral csaknem teljesen feltárt egy falusi temetőt, amelyből csatornaásáskor pusztult csak el néhány temetkezés. Harminc sírban volt magyar érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása közötti időben vert denárok. A sírmező használatát az ásató a 10. század vége/11. század elejétől a 11. század végéig keltezte.[432]

109. (?) Solt (BK)-Tételhegy: Szentpéteri József 2005–2009-ben egy 11–12. századi falusi temető 125 sírját tárta fel. Egyetlen sírból I. László (1077–1095) denára került elő.[433]

110. (?) Sorokpolány (Vas)-Berekalja, Kápolnai út: három sír megbolygatását követően Nemeskéri János és Bottyán Árpád 1941–1944-ben egy zömében 11. századi[434] falusi temető összesen 311 sírját tárta fel. Az ásatásokról nem maradt összefüggő temetőtérkép.[435] 19 sírban volt magyar érme: I. István (1000–1038) és Kálmán (1095–1116) uralkodása között kibocsátott denárok.[436]

Subotica (opšt. Subotica, Szer)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), A–B. temető – lásd *111–112. Szabadka*

111. Szabadka (Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Szerb)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), A. temető: Szekeres László és Ricz Péter 1979–1981-ben teljesen feltárta a 60 síros, a 11. század második felére keltezett falusi temetőt, amelynek egy sírjában I. András (1046–1060) denára került elő, valamint szórványleletként I. László (1077–1095) verete.[437]

112. (?) Szabadka (Bács-Bodrog m.; Subotica, opšt. Subotica, Szer)-Vörösegyháza/Verusics (Verušić), B. temető: Szekeres László és Ricz Péter 1979–1981-ben egy 500–550 sírosra becsült falusi temető 271 sírját tárta fel, amelynek 17 temetkezésében volt magyar érme: I. András (1046–1060) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.[438]

113. Szabolcs (SzSzB)-Petőfi utca: Kovács László 1969–1974 között, csak részben összefüggő több területen egy nagyobb temető 391 síros részletét tárta fel, amelynek négy temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038) két és I. András (1046–1060) egy

425 Horváth 2012, 322.

426 „A feltárt sírok száma tehát 271 lehet, ha pedig ehhez hozzászámítjuk a minden bizonnyal elpusztult, esetleg a mai napig földben lévő temetkezéseket, aligha tévedünk, amikor feltételezzük, hogy a temető legkevesebb 300-400 síros lehetett egykor. Nem zárható ki azonban, hogy ezt akár jóval felül is múlhatta, hiszen... a temető kiterjedése csak hozzávetőlegesen határolható be.": Horváth 2012, 228–231, 305.

427 Horváth 2012, 293, 321–322.

428 Pichlerová 1977; Pichlerová 1980; Pichlerová 1983.

429 A 203 sírból nyolc korábban már meglelt temetkezés újrafeltárása volt: Szőke–Vándor 1987, 7–8.

430 Kovács 1990, 321–326.

431 Szőke–Vándor 1987, 79; vö. Kovács 1990, 313–320.

432 Medgyesi 1993, 487, 490–491.

433 Szentpéteri 2008, 273; Szentpéteri 2010, 63–65.

434 A temetőt az előkerült érmék alapján „az egész 11. században használták, de elképzelhető, hogy már valamivel előtte is temetkeztek bele. Használata tehát valamikor a 10. század végén, az ezredforduló táján kezdődhetett és a 12. század elejéig tartott, amikor is a közösség az újonnan felépült és ma is álló Árpád-kori eredetű Szent Vencel... templom köré kezdett el temetkezni.": Kiss 2000, 203.

435 Kiss 2000, 146–147, 226–232: 79–85. kép.

436 Kiss 2000, 199–201.

437 Szekeres–Szekeres 1996, 63–65. Mivel a temető területén I. László meghatározhatatlan H? típusú denárának szórványlelete is előkerült, a lelőhelyet nem lehet teljes biztonsággal bolygatatlannak tekinteni: Szekeres–Szekeres 1996, 64.

438 Szekeres–Szekeres 1996, 64–65.

záróérméje, valamint egy sírban 12. századi anonim denár. A 10–11. század fordulója és a 12. század eleje közé keltezett temetőrészletek több ismertetőjegyük alapján inkább falusi temetőnek tűntek, ugyanakkor az ebben a temetőtípusban egyedülálló anonim denár miatt felvetődött a templom körüli típusának lehetősége is. Miután a temető belseje is hiányosan feltárt, a széleit pedig nem sikerült mindenütt megtalálnom, kényszerűségből a falusi típus mellett döntöttem.[439]

114. (?) Szentes (Cso)-Szentlászló: Csallány Gábor 1932–1933-ban két össze nem függő területen egy falusi temető 109 síros részletét tárta fel. Egy-egy sírban római kisbronz, illetve Salamon (1063–1074) denára volt.[440]

115. (?) Szombathely (Vas)-Kisfaludy utca: 1965-ben mintegy 10 sírt megsemmisítettek, majd 1988–2006 között Ilon Gábor, Kiss Gábor és Pap Ildikó Katalin egy falusi temető összesen 158 sírját tárta fel.[441] 14 sírban került elő magyar érme (az egyikben rómaival együtt): I. István (1000–1038) és I. András (1046–1060) uralkodása között kibocsátott denárok.[442]

116. (?) Tiszalök (SzSzB)-Rázompuszta I. temető (Gyémántpart-domb): 1896-ban és 1923–1924-ben is megbolygatott falusi temetőben Rohács Józsefnek 1950-ben „többszáz kitermelt sírból mintegy 150 csontvázat sikerült megmenteni, néhányat mellékletekkel együtt". A 10. század vége és a 11. század vége között keltezett leleteket Méri István 1951-ben a 130–138/140. sír feltárásával hitelesítette. A temetőrészlet 11 sírjában volt érme: I. István (1000–1038) és I. László (1077–1095) uralkodása között veretett denárok.[443]

117. Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta: Kovács László 1976–1984 között teljesen feltárta a 252 síros falusi temetőt. Témánkat illetően megjegyzendő, hogy a délkeleti szélén a szélső temetkezésektől 8 m-re három – egy nagyobb és két kisebb – gyermek sírja, a nyugati szélén 12 m-re egy kisgyermek sírja volt. A sírmező 34 temetkezésében volt érme: Aba Sámuel (1041–1044) és I. László (1077–1095) uralkodása között kibocsátott denárok.[444]

118. Újlőrincfalva (He)-Magyarad: 1973-ban egy dombátvágással néhány sír elpusztítását követően Szabó János Győző 63 sírral teljesen feltárta a 980–1060 közé keltezett kis falusi temetőt, amelynek három temetkezésében volt érme: I. István (1000–1038) és Aba Sámuel (1041–1044) denára.[445]

119. (?) Zalavár (Za)-Községi I. sz. temető: néhány sír elpusztulását követően B. Mikes Katalin 1951-ben és 1953-ban egy általa mintegy 230 sírosra becsült falusi temető 135 11. századi temetkezését tárta fel, amelynek egyetlen sírjában I. András (1046–1060) denára került elő.[446]

120. (?) Zsitvabesenyő (Bars m.; Bešeňov, okr. Nové Zámky, Nitriansky kraj, Szlk)-Papföld-dűlő: 1942-ben bolygatták meg a falusi temetőt, amelynek Szőke Béla, Nemeskéri János és Csongár Tibor 72 síros részletét tárta fel, de a leletanyag a II. világháborúban megsemmisült. 1949–1950-ben L'udmila Kraskovská újabb 129 sírt tárt fel, s ennek 3 temetkezésében volt érme: I. László (1077–1095) és II. Béla (1131–1141) uralkodása között kibocsátott denárok.[447] Az összesen 201 síros temetőrészlet használati idejét Kraskovská a 10. század második fele és a 12. század közepe közé keltezte.[448]

VIII. TÍPUS: A 11. SZÁZADBAN MEGNYITOTT TEMPLOM KÖRÜLI TEMETŐK – lásd e kötetben megjelenő, „Érmeleletes kora Árpád-kori templom körüli temetőkről és templomukról a Magyar Királyságban (1000–1141)" című tanulmányomat.

439 Kovács 1994a, 15, 142–143, 179–181.
440 Széll 1941, 233.
441 Tóth–Pap 2007, 83–84.
442 Pap Ildikó Katalin szíves tájékoztatását ezúton is megköszönöm; vö. Krizsán 2010, 124–127.
443 Méri 1952, 56; Tóth 2011, 89, 98.
444 Kovács 1986b. A teljes publikáció kiadás előtt: Kovács 2014?.
445 Szabó 1976, 23–26; Révész 2008, 310–334. Révész László egyetértett Szabó fenti keltezésével, amely figyelembe vette Lengyel Imre csontkémiai vizsgálati eredményeit is. Utóbbiak használhatóságára vö. Kovács 2011a, 571–572, 596–597.
446 Tettamanti 1971, 216, 221. A temető „használatának időtartama az S végű karikák alapján: a XI. század elejétől a század utolsó harmadáig, esetleg végéig.": uo. 232.
447 FÉK 1962, 24: Nr. 83; Kraskovská 1950; Szőke–Nemeskéri 1954; Kraskovská 1958; Kraskovská 1964, 125; Kolníková 1967, 190: Nr. 1, 198: Nr. 21, 199: Nr. 31, 200: Nr. 44; Hlinka–Kraskovská–Novák 1968, 49–50: Nr. 29; PDOS 1989, I: 241: 8:5 (365.), Nr. 4.
448 Kraskovská 1958, 434, 440.

3. MELLÉKLET
A BÓNA ISTVÁN ÁLTAL LISTÁZOTT „KATONAI TEMETŐK" AZONOSÍTHATÓ LELŐHELYEI NÉHÁNY KIEGÉSZÍTÉSSEL

1. Aldebrő (He)-Mocsáros: homokbányászás közben megbolygatott temetőből 1962-ben Szabó János Győző 34 síros részletet tárt fel. A nem/életkor-meghatározást részben ő, részben Marcsik Antónia végezte.[449] A temető nagyságát Szabó mintegy 50-70 sírosra becsülte.[450]

Biharea (jud. Bihor, Rom)-Somlyóhegy – lásd *2. Bihar (Bihar m.)*

2. Bihar (Bihar m.; Biharea, jud. Bihor, Rom)-Somlyóhegy: 1902-ben megbolygatott sírt (1.) követően Karácsonyi János további hét (2–8.) temetkezést tárt fel egy feltehetően nagyobb temető részeként.[451] A nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

3. Bodrogszerdahely (Zemplén m.; Streda nad Bodrogom, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Bálványhegy: 1926-ban J. Kukla Stabskapitän/vezérkari százados két, 1937-ben Jiří Neustupný és Bedřich Svoboda szintén két, 1941-ben Fettich Nándor, László Gyula, Méri István és Malán Mihály kilenc sírt tárt fel. Az utóbbiak nem/életkor-meghatározását Malán végezte.[452] A temetőt ismeretlen sírszámúnak nevezte Fodor István.[453]

4. Bodrogvécs (Zemplén m.; Somotor-Več, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-homokdomb a Lecse-kocsmával szemben: 1897-ben a dombon, 1898-ban pedig a domb keleti oldalán egy rendkívül gazdag temető ismeretlen számú sírját bolygatták meg. Síregyüttest nem figyeltek meg, mivel azonban a Szendrei János, majd Dókus Gyula begyűjtötte szórványleletek között 18 kengyel és 10 zabla volt, legalább 10 sír előkerülése valószínűsíthető.[454] A nemmeghatározásra semmiféle adat nem volt.

5. Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő: Erdélyi István és Siklósi Gyula 1976–1980 között 57 egyén sírját figyelte meg, illetve tárta fel, s a temető nagyságát 70–75 sírosra becsülte.[455] 47 egyén nem/életkor-meghatározását Kiszely István végezte.[456]

Červeník (okr. Hlohovec, Trnavský kraj, Szlk)-homokbánya – lásd *37. Vörösvár*

Červený Kameň (okr. Ilava, Trnavský kraj, Szlk) – lásd *37. Vörösvár*

Cluj-Napoca (jud. Cluj, Rom)-Szántó utca – lásd *19. Kolozsvár*

Cluj-Napoca (jud. Cluj, Rom)-Zápolya utca – lásd *20. Kolozsvár*

Dobrá (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Ligahomok – lásd *18. Kisdobra*

Dudeştii Vechi (jud. Torontal, Rom)-Bukovapuszta – lásd *22. Óbesenyő*

6. Domaszék (Cso)-Bojárhalom: részletesen tárgyalva: **1:** 4.

7. Eger (He)-Szépasszony-völgy: 1898–1899-ben valamilyen mértékben 33 sírt figyeltek meg, s ugyanekkor részletekben Bartalos Gyula 36 temetkezést (A–C, 1–33.) fel is tárt, de csak az utóbbi 33 sír szerepel a temetőtérképén. 1968-ban a lelőhely szomszédságában újra csontvázakat bolygattak meg, s 1969-ben Nagy Árpád újabb öt sírt (1969/1–5.) tárt fel, s öt egyén csontmaradványait, valamint további szórvány csontokat gyűjtött össze. A temető feltételezetten mintegy 100–120 síros lehetett.[457] A nemet/életkort többnyire csak a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

8. Eperjeske (SzSzB)-a Forrás-dombbal szemközti domb: 1920-ban dombelhordáskor sírra akadtak (1.), majd Jármy Miklós földbirtokos, Tamás öccse és Tibor sógora a 2–5., s meghívásukra Kiss Lajos a 6–8. sírt tárta fel.[458] A nemet csak a mellékletek alapján lehetett megbecsülni. Jóllehet Kiss feltételezte további sírok

449 Révész 2008, 18–37.

450 „Az ásató szerint a temető keleti felét (legfeljebb kétharmadát) sikerült megmenteni.": Révész 2008, 37.

451 Gáll 2013, 51–56. A Karácsonyi feltárta egyetlen soros sírcsoport egy nagyobb temető része lehetett, mert „1898-ban a szomszédos szőlősökben is előkerültek még sírok, amely egyértelműen jelzi, hogy egy jóval nagyobb temetővel vagy pedig a közelben még egy kisebb temetővel lehet dolgunk.": uo. 51.

452 A magyar feltárás ismertetése: Erdélyi 1961–62; vö. Fodor 1996a; a cseh ásatások kritikai közlése: Nevizánsky–Košta 2008.

453 Fodor 1996a, 138.

454 Szendrei 1898; Dókus 1900. Révész László összefoglalása: Révész 1996d, 140.

455 Erdélyi 1993.

456 Kiszely 1993.

457 Révész 2008, 109–113, 118.

458 Kiss 1920–1922; Fettich 1937, 79–80.

létezését,[459] a temetőt teljesen feltártnak szokás tekinteni.

9. Gádoros (Bé)-Bocskai u. 44.: 1933-ban a háztulajdonos az udvarán homokkitermelés közben bukkant az első sírra, amelyet Csallány Gábor hitelesített és további 3 temetkezést tárt fel.[460] 1970-ben Bakay Kornél és Bálint Csanád megerősítette és kiegészítette a teljes feltárást jelentő eredményeket.[461] A nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

10. Hencida (HB)-Szerdek-halom: Útépítés során 1933-ban kettévágott halomban részben megmentett (1–4.), majd Fettich Nándor által feltárt (5–26.) 26 síros temető. A megmentett csontanyagból Bartucz Lajos csak 6 teljes csontvázat és 2 külön koponyát határozott meg.[462] Jóllehet a temetőtérképen nem tüntették fel a feltárás határait, helyszínelés nélkül is teljesen feltártnak illik a temetőt tekinteni,[463] bár ezt Révész László kétségbe vonta.[464]

11. Homokmégy (BK)-Halom: 1951–1952-ben homokbányászás közben egy valószínűleg háromsoros temető nyolcsíros részletét találta meg vagy tárta fel Laszczik Ernő, Cs. Sós Ágnes, Komáromy József és Mérey Kádár Ervin, majd a temető felét–harmadát a homokkitermeléssel elpusztították, a többi pedig feltáratlan maradt. A leletek egy része elveszett, a többi részletesen még közöletlen.[465] Az embertani anyagot Lipták Pál határozta meg.[466]

12. Karos (BAZ)-Eperjesszög, I. temető: Az 1899-ben répavermeléskor talált sírok leleteinek néhányát Dókus Gyulához juttatták. 1935-ben szőlőültetéskor is sok temetkezést bolygattak meg, mert 20 kengyelpárnál is többet őriztek meg. E leletek előkerülését követően Horváth Tibor 13 síros temetőrészletet és három koponyát tárt fel. A temető nagyságát a leleteket közreadó Révész László 80–100 sírosra valószínűsítette.[467] Az eltemetettek nemét/életkorát a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

13. Karos (BAZ)-Eperjesszög, II. temető: 1985-ben kiszántott leletek helyszínelését követően Révész László 1986–1990-ben 73 sírral teljesen feltárta a becslése szerint egykor mintegy 84–88 síros temetőt.[468] A nem/életkor-meghatározást Kustár Ágnes végezte,[469] de mindazon infans II és juvenis meghatározásainál,[470] amely csontváz felnőtt jellegű mellékleteket kapott, Révész megfigyeléseit vettem figyelembe.

14. Karos (BAZ)-Eperjesszög, III. temető: Révész László vezetésével 1988-ban és 1990-ben egyetlen sorban 19 sírral teljesen feltárt temető. A mellékletek alapján az összes, a csontmaradványok alapján embertanilag csupán 15 egyén nemét/életkorát lehetett meghatározni.[471]

15. Kecel (BK)-Vádéi-dűlő: 1934-ben homokbányászáskor három sír (1–3.) leleteit mentették meg, majd Fettich Nándor 1934-ben végzett helyszínelésén további három temetkezést (4–6.) talált.[472] Utóbbiak közül az első sírban idős, gazdag nő feküdt, a másodikban kétélű kard, fokosbárd és edény mellékletű lószerszámos lovas vitéz, a harmadikban ezüst- és bronzveretekkel kivert övű és két sarlóval, edénnyel is ellátott férfi. Temetőtérkép nem készült, illetőleg nem közölt. Az embertani anyagot

459 Jósa András kenézlői mechanikus számítgatásaihoz hasonlóan vélekedett Kiss az itteni sírszámról is. „Több sírra nem akadtunk, pedig a lelőhely minden részén huzattunk kutatóárkokat. Mindemellett valószínű, hogy nemcsak e nyolc sír volt ott. Több körülmény mutat arra. Ha csak három sorból állott is a temető, a megtalált sírokból következtetve, a 21 m hosszú sorokban legalább 24 sírnak kellett lenni, minden sorban nyolc. Hogy csak nyolc sírra akadtunk, annak magyarázatát a sírok mélységének feltűnő különbözőségében [egy ásónyomtól 180 cm-ig] kell keresnünk. A domb tetejét ezer esztendőn keresztül az eső és szél annyira elkoptatta, hogy szántás és más földmunkák alkalmával kiáshatták, felszánthatták, mint azt legutóbb Kenézlőn is tapasztalhattuk.": Kiss 1920–22, 55. Kiss számszerű véleménye teljességgel megalapozatlan.

460 Fettich 1937, I: 102—104.

461 Bakay–Bálint 1971, 57; Bálint 1991, 37—51.

462 Ezek közül hatot meg is nevezett: 4 férfi (6., 9., 10., 18.) és 2 nő (5., 16.): Fettich 1937, I: 99.

463 Vö. Fettich 1937, II: LXXXIX. t. 4.

464 Révész 1996, 66–67.

465 Horváth 1993, 324–325, 336–337: 5–6. kép; [Horváth] 1996, 312–314.

466 Lipták 1952, 283–286.

467 Révész 1996, 13–15.

468 Révész 1996, 15–33. „A szórványleletekből ... legalább 6 sír megsemmisülésére gondolhatunk. Ha ehhez hozzáadjuk a magasabban fekvő s bizonyára teljesen elpusztított gyereksírokat is, legszerényebb becslés szerint is a temetkezések 15–20%-ának megsemmisülésével kell számolnunk.": uo. 33.

469 Nem volt vizsgálható a 24. sírbéli egy év körüli gyermek koponyája: Kustár 1996, 414–415; vö. Révész 1996, 20.

470 A sírszámot Kustár/Révész meghatározása követi: 2.: juv./férfi, 4.: ?/nő, 12.: inf. II/nő, 13.: juv./nő, 14.: juv./férfi, 24.: ?/gyermek, 25.: ?/nő, 33.: juv./férfi, 34.: ?/férfi, 39.: ?/gyermek, 45.: ?/nő, 49.: ?/nő, 53.: juv./nő, 54.: ?/nő, 62.: ?/nő.

471 Révész 1996, 33–38; Kustár 1996, 416.

472 Homokhordás közben az első sírt 1934. nov. 26-án, a másodikat dec. 5-én, a harmadikat dec. 10-én lelték, a negyediket az 1935. márc. 12–15. között helyszínelést végző Fettich kibontva és erősen megbolygatva találta, s csak az utolsó két temetkezést tárta fel maga, és egy szóval sem utalt a temető kiterjedésére: Fettich 1937, I: 104—107; László 1944, 156–158; Szőke 1962, 23: Nr. 5.

Bartucz Lajos határozta meg.[473]

16. Kenézlő (SzSzB)-Fazekas-zug/Fazekas-dűlő, I. temető: 1913-ban szántással megbolygatott, majd Jósa András és Kiss Lajos által hitelesített (1–3.) és feltárt (4–25.) 25 síros temető egy 14 síros és öt hézagos (2–2–2–4–1 sírból álló) sírsorral,[474] de nem lehetetlen hogy további sírok a földben maradtak. A kérdést mindeddig a legrészletesebb tárgyaló Révész László akár 75–100 hajdani temetkezéssel is számolt.[475] Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.[476] A fentiek szerint csak részlegesen feltártnak lehet tekinteni.

17. Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug/Fazekas-dűlő, II. temető: Az ugyanebben a határrészben, de Dienes István 1959. évi helyszínelésén kapott információk alapján feltételezhetően egy 150 m-rel északabbra fekvő kisebb dombon, Fettich Nándor által 1927-ben és 1929-ben feltárt újabb 25 síros II. temetőt, amelyet az eltemetettek más nemi aránya miatt Bóna István nem vett fel a katonai temetők listájába,[477] Fettich még a Jósa-ásatás folytatásának tekintette (26–50.).[478] 20 sír embertani anyagát Bartucz Lajos határozta meg, háromét pedig a mellékletei alapján lehetett megbecsülni.[479]

18. Kisdobra (Zemplén m.; Dobrá, okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Ligahomok: 1899-ben homokbányászással megbolygatott temető, amelynek nyolcsíros részletét össze nem függő területeken Dókus Gyula tárta fel.[480] Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

19. Kolozsvár (Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Szántó utca: Ioana Hica római kori temető ásatásának melléktermékeként előkerült 26 síros, véglegesen még közöletlen temetőrészlet, antropológus

473 Bartucz meghatározásai: 1: idős nő, 2, 4–6: férfi, a 3. sírban a veretes öv alapján szintén férfi nyugodott: FETTICH 1937, I: 106.

474 A nyugati É–D-i irányú sírsorban 14 temetkezés volt, a keleti ötben pedig csak 11, ezt Jósa a következőképpen magyarázta: az öt sírsor „egymástól három, az egyes sírok pedig a sorokban két méter közökben esnek, mint azt megközelítőleg a [nagy]halász-kis zomborhegyi és a micskepusztai temetőben is tapasztaltuk. A 14 méter hosszú sorokban eredetileg 8-8 sírnak kellett lenni, a mint az a pontos helyszíni rajzból is kitűnik. Hogy a sorok igen hézagosak, annak csak az lehet az oka, hogy a sírok nem egyenlő mélységre lévén ásva, a csaknem futóhomokba ásott sírok közül a sekélyebb mélységűeket a szél már századok előtt feltárta és elpusztította... A 6 m széles dél-észak irányú választó [azaz a 14 síros és a legnyugatibb, a 10–11. sírból álló ötödik sor között futó] úttól nyugatra eső 26 m hosszú sírsorban 14 sír közül... egy sír sem volt elpusztulva, vagy a temetés óta megbolygatva, a minek valószínűleg az az oka, hogy ott a sírok mélyebbre voltak ásva, mint a temetőnek ötsoros részében, ahol az eredetileg 40 sírból csak 11 maradt meg... Lehetséges az, hogy itten nyugat felé [azaz a 14 síros sorral párhuzamosan, tovább nyugatra] még több sírsor van, de mivel az őszi vetés alá szükségessé vált szántásnak ideje bekövetkezett, az ásatásnak folytatása csak az idei aratás után maradt...": JÓSA 1914, 305–306. A tervezett ásatásra mindössze egyetlen napon 1915-ben Kiss sort is kerített, de a 14 síros sortól nyugatra „3 méter távolságra hat kutatóárkot húzatott..., majd a sorok között is, de sírra nem akadt. A már 1913-ban feltárt sírsorok északi és déli végeinél is hasonló módon kutatott, de eredménytelenül.": DIENES 1964c, 85.

475 Kovács László és Révész László 1990-es hitelesítő ásatásán e lelőhely nyomait nem sikerült megtalálni, de Perjés Gábor idős kenézlői adatközlő szerint „1919–20-ban a helyi földbirtokos, Szalay Géza is feltárt a temető területén legalább nyolc sírt, közülük az egyik lovas volt, a feltárásokon fiatalemberként részt vevő adatközlő szerint tarsolyt is találtak mellette. Elbeszélése alapján ezek az ásatások a Jósa által feltárt temetőrészlettől délre folytak. Mindezek alapján joggal feltételezhetjük, hogy a jelenleg ismert 25 sír a hajdani temetőnek csak egyharmad-egynegyed résznyi töredékét képezi, s ily módon részletes elemzésre... nem alkalmas.": RÉVÉSZ 1996e, 150–151.

476 „A melléklet nélküli, vagy egy-két tárggyal ellátott sírok nemét ma már – antropológiai elemzés híján – nem lehet megállapítani.": RÉVÉSZ 1996e, 151. Révész 8 harcos, 3 nő és 9 melléklet nélküli sírt említett: uo.

477 BÓNA 1997, 1454; BÓNA 1997a, 355.

478 Az ásatást Szalay Géza földbirtokos meghívására 1927-ben és 1930-ban Fettich Nándor végezte el. S bár több napi keresés után találta meg az új sírokat, maga is megállapította, hogy „csak feltevés, hogy az alábbi 25 sír (26.–50. sz.) a Jósa által felásott temetőrész folytatása.": FETTICH 1931, 78. Fettich meglepő módon készpénznek vette, amit Jósa az elpusztult sírokról feltételezett: „A rendszeres ásatásokkal feltárt sírokon kívül Jósa még 29 elpusztult sírt állapított meg [!] Kenézlőn (JÓSA 1914, 336.). Ezeket a szél tette tönkre azáltal, hogy évszázadokon át a homokot levitte róluk és így a leletek a gazdasági munkáknak áldozatul estek. Az ilyen módon szétszóródott sírmellékletekből is megkerült néhány darab [női lószerszám 2 kutyaábrázolásos kisszíjvége, köves gyűrű, ezeket a II. temetőhöz azonosította: RÉVÉSZ 1996e, 151., továbbá azok az övveretek, amelyeket még Jósa az 1. és 3. sírból származtatott: JÓSA 1914, 308, 308: XIV. kép]. A sírok száma összesen körülbelül 80 lehetett. Ebből tehát összesen 51-et ásatásból ismerünk.": Fettich 1931, 102. 1990-ben Kovács László és Révész László hitelesítő ásatási kísérletén az I. temető helyét nem sikerült megtalálni, „viszont teljes bizonyossággal megtaláltuk a Fettich Nándor-féle 1927. és 1930. évi feltárás helyét, Rábukkantunk öt, általa a feltárás után otthagyott temetkezés maradványára, s közülük a 46. számút [külön számozva: 20.] egy előkerült veret alapján azonosítani tudtuk.": KOVÁCS–RÉVÉSZ 1992. Révész jogosan furcsállotta, hogy Fettich milyen szaggatott ütemben ásatott: 1927. április 3–14. között (26–48.) után még nov. 10-én (49.), majd ismeretlen okból 1930. jún. 30-án (50.), és kétségbe vonta a temetőtérképe hitelességét is: RÉVÉSZ 1996e, 151–152.

479 „A kenézlői temető 25 sírja közül, amelyeket 1927 tavaszán [! – vö. előző jegyzet] Fettich Nándorral a Jósa-féle lelőhely folytatásában együtt ásattunk fel, 20 esetben a nemet és az életkort is meg lehetett állapítani. E szerint 10 volt férfi, 8 nő és 2 gyermek. Tehát nem harci, hanem ú. n. *teleptemetővel* van dolgunk [kiemelés: K. L.]. Viszont feltűnő a nők és gyermekek aránylag kicsi száma. Ez arra vall, hogy a honfoglalók kevés nővel jöttek e hazába s így kicsi volt a gyermekáldás is. Ezzel ellentétben az Árpádkor elejéről való temetőkben már jóval több nőt és gyermeket találunk.": BARTUCZ 1931, 114–116.

480 Dókus a beszámolója szerint négy gyalogsírt, 3 lovas sírt és egy nyakpereces koponyát talált, de további szórványleletek alapján még három lovas sír megbolygatását feltételezte: DÓKUS 1900, 52–61.

által meghatározott nemi/életkori adatokkal.[481] A lelőhelyet a közreadó temetőrésznek nevezte.[482]

20. Kolozsvár (Kolozs m.; Cluj-Napoca, jud. Cluj, Rom)-Zápolya utca: 1911-ben Kovács István és Létay Balázs vezetésével feltárt nyolc (1–8.) és 1942-ben László Gyula által feltárt további három (9–11.) síros, bizonyíthatóan nem csatlakoztatott területű két temetőrészlet. Az eltemetettek többségének nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.[483]

21. Kunágota (Cso): 1925-ben Móra Ferenc egy megbolygatott sírt hitelesített és további három sírt és kettőnek maradványát tárta fel, s a hat sírral a temetőt teljesen feltártnak illik tekinteni.[484] Az eltemetettek nemét/életkorát az ásató becsülte meg.

22. Óbesenyő (Torontál m.; Dudeştii Vechi, jud. Torontal, Rom)-Bukovapuszta: Nem egy temető önálló lelőhelye, hanem egymás közelében álló kilenc halmocska közül heten (II–V., VIII–IX.) talált sírok, amelyek lehettek magányos sírok, de kisebb temetők részei is. Az „összevont" lelőhely a Bóna István alapfeltételének nem felelt meg.[485] Az eltemetettek nemét a mellékletek alapján lehet megbecsülni.

23. Piliny (Nó)-Leshegy: 1871-ben Nyáry Jenő által feltárt 5 síros temető(részlet?). Az eltemetettek nemét a mellékletek, illetőleg Skorovszki főorvos véleménye alapján határozták meg.[486]

24. Rakamaz (SzSzB)-Strázsadombi-dűlő: 1974-ben a földgyalus tereprendezéskor előkerült temető déli szárnyát megsemmisítették, a középtájon lévő, legalább két sorban fekvő sírokat is kiforgatták (A–J.), s a leletmentő Dienes István csupán a temető északi végének három sorban fekvő további kilenc sírját (1–9.) figyelhette meg, illetőleg tárta fel.[487] A nemmeghatározásokat a mellékletek alapján Fodor István valószínűsítette, majd Szathmáry László és Guba Zsuzsa végezte.[488] A temető csak részlegesen feltártnak tekinthető.

Sered' (okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vŕšky) I–II. temető – lásd *29–30. Szered*

Somotor-Več (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-homokdomb a Lecse-kocsmával szemben – lásd *4. Bodrogvécs*

Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov, Košický kraj, Szlk)-Bálványhegy – lásd *3. Bodrogszerdahely*

25. Szabadkígyós (Bé)-Pálligeti-tábla: 1967-ben nyitott homokbányában Juhász Irén 3 sír leleteit mentette meg (1–3.), majd 1968-ban ő és Bálint Csanád további 15 temetkezést (4–13, 14a–b, 15–17.) tárt fel, illetőleg figyelt meg.[489] A nem- és életkor-meghatározásokat Lotterhof Edit készítette.[490] Mivel a temető eredeti nagyságát Bálint 25 sírosra becsülte, nem tekinthető teljesen feltártnak.[491]

26. Szeged (Cso)-Algyő 258. kútkörzet: Kürti Béla vezetésével 1973–1976 között 83 sírral teljesen feltárt temető, amelyet az ásató „hivatásosan katonáskodó réteg (kíséret) temetőjének" tekintett.[492] A nem/életkor meghatározását 77 csontváz esetében Marcsik Antónia és Szalai Ferenc végezte.[493]

27. Szeged (Cso)-Csongrádi út: Kürti Béla vezetésével 1974–1987 között teljesen feltárt 13 síros temető, amelynek szerkezetét az ásató többféleképpen is

481 Az egyének neme és életkora: hét fegyveres férfi (ad.: 12., mat.: 4., 6., 10., 11., mat.-sen.: 22., sen.: 25.), továbbá 1 nő (ad.: 26.), 4 gyermek: (inf. I.: 14., inf. I/II.: 16., inf II.: 15., 20.): Gáll 2013, 261–265.

482 Gáll 2013, 267.

483 Gáll Erwin szerint a 10. sírba mat. II. korú (35-40 éves) férfit temettek: Gáll 2013, 268–280.

484 „... a kunágotai lovas-temető mindössze hat sírból állott. Ezek föltárása után többnek két napos munkával se találtuk semmi nyomát.": Móra 1926, 125.

485 A sírok jegyzéke halmonként: II. 1: nő, 2: ?, a kora is kérdéses, III. 1: fegyveres férfi, IV. 1: ?, 2–3: fegyveres férfi, 4: ?, továbbá talán egy fegyveres férfi sírjából megmaradt hat nyílcsúcs szórványlelete, V. A: fegyveres férfi, B: fegyveres férfi, VIII. X: fegyveres férfi, IX. fegyveres férfi: Gáll 2013, 66–83. Egyesítve valóban nyolc fegyveres férfi, de nem egy temetőből, továbbá mellettük mégis volt egy nő és 3 meghatározhatatlan egyén.

486 Br. Nyáry 1873; Révész 1996h.

487 Dienes 1975, 88.

488 Fodor 1996, 110–111. Vizsgálható volt az A., az E. vagy F., valamint az 1–9. sír anyaga, kettő (2., 7.) kivételével mind férfisír: Szathmáry–Guba 1999, 463–464.

489 Bálint 1971, 49–48.

490 Az antropológusnak az ásatóétól némileg eltérő adataira támaszkodtam, vö. Lotterhof 1971, 91.

491 Bálint 1971, 78.

492 Kürti 1978/79, 323–325, 343. A fegyveres férfiak számát a temetőtérképről olvastam le, vö. Kürti 2001, 23: 16. kép.

493 Kürti 2001, 22–24. „Az algyői temető anyagából 77 egyén csontváza állt az embertani vizsgálat rendelkezésére. A mintában 12 a gyermek, 11 a fiatalkorú és 54 a felnőtt, 61 csontváz esetében lehetett a nemet meghatározni: erős férfitöbblet mutatható ki (41:20).": Kürti 2001, 24. E szerint az 54 felnőtt nemmeghatározása még 7 fiatalkorúéval egészült ki, s így jött ki a 41 férfi, 20 nő, 4 fiatalkorú, 12 gyermek és 6 meghatározhatatlan állomány.

értelmezte,[494] de végül egy katonai közösség temetőjének nevezte.[495] Az eltemetettek nemét/életkorát a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

28. Szentes (Cso)-Borbásföld: Szabó János Győző által 1953–1954-ben teljesen feltárt 21 síros temető, amelyből a 4. sír levonásával 20 marad.[496] A nem és életkor több esetben antropológus, talán az ásatáson részt vett Lipták Pál által meghatározott.[497]

29. Szered (Pozsony m.; Sered', okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vŕšky) I. temető: homokbányászással folyamatosan pusztított temetőben ismeretlen számú sír semmisült meg. 1952-ben egy sírra találtak (1/52.), majd Bohuslav Chropovský további kettő (2–3/52.) anyagát gyűjtötte be. 1953-ban Juraj Bárta 21 temetkezést tárt fel (1–21/53.), további szórványleleteket gyűjtött ismeretlen mennyiségű sírból, a későbbiekben pedig 1955-ben egy, 1956-ban ismét ismeretlen számú, 1957-ben újból egy, végezetül 1958-ban több sírból gyűjtöttek mellékleteket.[498] Temetőtérképe nem közölt, a nemet/életkort a mellékletek alapján lehetett megbecsülni. Részlegesen ismertté vált, ismeretlen nagyságú temető.

30. Szered (Pozsony m.; Sered', okr. Galanta, Trnavský kraj, Szlk)-Mácséd (poloha Mačianske vŕšky) II. temető: Juraj Bárta 1954-ben más célú kutatóárokkal lelt a temetőre (1–6/54.), majd 1955-ben Mária Rejholcová további sírokat (1–17/55.) tárt fel.[499] Temetőtérkép nem közölt, a nemet/életkort a mellékletek alapján lehet megbecsülni. Ellenkező adatok nélkül hagyományosan teljesen feltártnak illik tekinteni.

31. Tiszabezdéd (SzSzB)-Harangláb-dűlő/Rácz-tag: 1896-ban – egy 8-10 évvel korábban talált sír lelőhelyén – Vidovich László szolgabíró és Tompos Endre gyógyszerész Jósa András rövid részvétele mellett (14–15, 17.) további 17 sírt tárt fel.[500] A nemet/életkort a mellékletek alapján lehet megbecsülni, de a meghatározások vitathatók.[501] Ellenkező adatok hiányában, hagyományosan teljesen feltártnak illik tekinteni.[502]

32. Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla I. temető: talán egy megbolygatott temetkezés hírére negyed századdal később, 1945-ben Rohács József felfedezését követően Kiss Lajos 22 síros temetőt tárt fel, és jóllehet 12 kutatóárokkal eredménytelenül szondázta a feltárás keleti és nyugati oldalát, az MNM leltárkönyvébe „még további sírok is vannak" beírás került.[503] 1948-ban Fettich Nándor és Párducz Mihály két tovább sírra bukkant, de csak az egyiket (23.) tárta fel, mert a másikat (24.) bemutatási céllal meghagyta. Ezt 1958-ban Dienes István ásatta meg, s ekkor még be tudta jelölni a helyüket a korábbi temetőtérképre.[504] Dienes e 24 sírral tartotta teljesen feltárnak a temetőt, a nemmeghatározások a mellékletek alapján történtek.

33. Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla II. temető: Rohács József 1947-ben öt, Dienes István 1958-ban további nyolc sír feltárásával tette teljessé a temetőt, amelynek az anyaga közöletlen.[505] Szemben

494 „A lélekszám és nemek megoszlása alapján akár egy család egyetlen, bár szabálytalan sírsorban, időrendi sorrendben eltemetett nős és nőtlen férfitagjairól, ill. az előbbiek gyermekeiről is beszélhetnénk... [, de] a sírok temetőn belüli topográfiai helyzete akár több család egyidejű egymás melletti létét is feltehetővé teszi... Gondjainkat tetézhetjük, ha bevezetjük a genetikai és a történeti generáció fogalmát, ill. fokozott mértékben vesszük figyelembe azok eltérő viselkedési módját. (Példaként két extrém de valós eset: egy 18 évesen eltemetett fiatal nő lehet nagyszülője egy mellette feltárt 70 éves férfinek, avagy egy sorban feltárt 18, 45 és 76 éves egyén lehet egymás leszármazottja, és érhette őket ugyanazon a napon a halál.)": Kürti 1996, 60–61. Ilyen lehetőségek eldöntésére Kürti még embertani és szerológiai vizsgálatokra gondolt, de manapság ezt DNS-vizsgálattal lehet eldönteni.

495 Kürti 1996, 59–60. „Embertani és szerológiai elemzések hiányában a kislélekszámú és szexus szempontjából kiegyenlítetlen temetőről talán leginkább azt feltételezhetjük, hogy a Maros torkolatától egyenesen észak felé, a Tisza jobb partján haladó dél-észak irányú karavánút... szegedi kapujába egy meghatározott céllal telepített katonai közösség éppen megkezdett temetője, ami nagyobbá nem alakulhatott az adott közösség továbbköltöztetése miatt.": uo. 61.

496 A honfoglalás kori bolygatott 3. sír maradványai alatt, e temetkezés kiásásakor, majd a későbbi megbolygatásakor is, tehát a kétszeresen megbolygatott 4. sír volt, egy 14-15 éves egyén kora avar kori temetkezése: Révész 1996a, 301; vö. Lőrinczy 1996.

497 1., 4., 6., 8–10., 12., 15. és 20. sír: Révész 1996a, 299: 1. jegyzet, 299–303.

498 Točík 1968, 41–49.

499 Točík 1968, 49–57.

500 Jósa 1896.

501 Vö. Révész 1984/85, 620–621.

502 „...joggal merült fel több ízben, hogy 1896-ban nem tárták fel teljesen a temetőt. Sajnos, erre ma már nincs is lehetőség a temető déli szárnyára emelt épületek miatt. Az út északi oldalán e sorok írója végzett hitelesítő ásatást, itt azonban újabb sírok nem kerültek elő.": Fodor 1996b, 181. A temető részlegesen feltárt voltára a gyermeksírok hiánya is utalhat: Révész 1984/85, 621.

503 MNM NN 2./1949.

504 Dienes 1957, 24, 27. A 24. sírt „az akkoriban tervezett és végül is elmaradt budapesti Nemzetközi Őrségészeti Kongresszus résztvevői előtt való bemutatásra" hagyták a földben; minderről: Dienes 1968, 186.

505 Vö. Dienes 1968, 187–190; Fodor 1996c, 187–190.

a nagycsaládinak nevezett I. temetővel, ezt a temetőt Dienes (kis)családi rendszerűnek jelezte, benne 6 férfi, 4 nő és 3 gyermek nyugodott.[506]

34. Tiszavasvári (SzSzB)-Aranykerti-tábla: 1971-ben nyitott homokbányában Dienes István négy sír (A–D.) adatait rögzítette és 16 temetkezést (1–16.) fel is tárt. A nem/életkor meghatározások a mellékletek alapján is, és antropológiai vizsgálattal is megtörténtek, csekély nőtöbblet mutatkozott.[507] Mivel Dienes szerint 1-2 sír pusztulhatott el, a temetőt teljesen feltártnak illik tekinteni.

35. Tuzsér (SzSzB)-Boszorkányhegy: 1900-ban rigolírozás közben sírokra találtak, s Jósa András hat temetkezést (J1–6.), majd 1988-ban Németh Péter és Révész László hitelesítő ásatáson további nyolc sírt tárt fel (1988/1, 3, 5–10.), de ezek közül mintegy hármat négy korábbi temetkezéssel tudott azonosítani.[508] Révész feltételezése szerint a temető 20–25 síros lehetett.[509] A csontmaradványok nem/életkor meghatározását Szathmáry László és Guba Zsuzsa végezte.[510]

36. Vejte (Temes m.; Voiteg, jud. Timiş, Rom)-Állami Mezőgazdasági Üzem/I.A.S. területe:[511] Agyagkitermelés közben bronzkori sírokra találtak, de amikor Florin Medeleţ és Alexandru Rădulescu 1986-ban megkezdte a feltárást, egyetlen kutatóárokban a mellékleteik alapján becsülten: 2 fegyveres férfi, 1 nő, 1 gyermek és 3 meghatározhatatlan egyén hétsíros 10. századi temetőrészletét tárta fel. A leletközlő megállapította, „hogy egy a 10–11. század fordulóján használt nagyobb sírszámú temetőről lehet szó, amelynek kiterjedése egyelőre még kérdéses". A csontmaradványok nem- és életkor-meghatározása becsléssel történt.[512]

Voiteg (jud. Timiş, Rom)-Állami Mezőgazdasági Üzem/I.A.S. – lásd *36. Vejte*

37. Vöröskő (Trencsén m.; Červený Kameň, okr. Ilava, Trnavský kraj, Szlk): Bóna István a lelőhelynévvel bizonyára tévedett, valójában Vörösvárra gondolhatott, lásd a következő tételt.

37. Vörösvár (Vágvörösvár, Nyitra m.; Červeník, okr. Hlohovec, Trnavský kraj, Szlk)-homokbánya: 1955-ben megmentett két (1–2.) és feltárt nyolc (3–5, 7–11.) síros temetőrészlet.[513] A nemet a mellékletek alapján lehetett megbecsülni.

506 Dienes 1972, 14, 18; Fodor 1996, 188.

507 7 férfi, 8 nő, 3 gyermek, 2 meghatározhatatlan: Révész 2005, 161–181, 183; Éry 1977, 24.

508 Vö. Jósa 1900. Az 1988/2. és 4. sír emlősállat csontmaradványának bizonyult: Révész 2000, 12. Az azonosított sírpárok: 1988/8 = J3. és J4, 1988/9 = J5, 1988/10 = J6. Így 1900-ból hat, 1998-ból öt, azaz 11 sír meghatározására került sor.

509 Révész 2000, 15.

510 Révész 2000, 12: 7. jegyzet; Szathmáry–Guba 1999, 465–466.

511 Bár Gáll Erwin rámutatott, hogy a lelőhely valójában a szomszédos Csák (Temes m.; Ciacova, jud. Timiş, Rom) területén fekszik, monográfiájában mégis megmaradt az elfogadott vejtei lelőhelynévnél – Gáll 2013, 537. –, ezért én is ehhez ragaszkodtam.

512 Gáll 2013, 537–541.

513 Točík 1968 17–20.

sorszám	a lelőhelyek neve	sírszám + feltételezhető további sírok	vitatott temetőtípusok	idegen pénzek				az eltemetettek neme és életkora			
				Naszr ibn Ahmad (913–943)	I. Berengár császár (915–924)	Provence-i Hugó (926–931)	Lotár (947–950)	férfi	nő	gyermek	?
1.	Bana (KE)-Ördögásta-hegy	2–3+	nem kiscsaládi					1	1		1
2.	Budapest-Farkasrét	1?	nem páros					1			
3.	Csólyospálos (BK)-Csólyospuszta	5+	nem úrnő körüli						1?		4
4.	Domaszék (Cso)-Bojárhalom	5+	talán úrnő körüli					1	2		2
5.	**Gádoros (Bé)-Bocskai utca 44.**	4	talán kiscsaládi					2	1	1	
6.	Galgóc (Szlk)	1?	nem páros	1				1			
7.	Jászfényszaru (JNSz)	2?	nem páros								
8.	Karancslapujtő (Nó)-Nyárvasoldal	4+	talán kiscsaládi					1	2	1	
9.	**Madaras (BK)-Árvai-dűlő**	6	talán kiscsaládi					3	2	1	
10.	Mándok (SzSzB)-Tetenke	2?	nem páros					1			1
11.	Medgyesegyháza (Bé)-Bánkút, Rózsa-major	3+	nem úrnő körüli						1		2
12.	Nagyteremia (Rom)-Weinflur	3?+	nem úrnő körüli						1		2
13.	**Nagyvázsony (Ve)-Nőzsér**	2?	talán páros			1		1	1		
14.	Perbete (Szlk)	3+	nem kiscsaládi					1		1	1
15.	Piliny (Nó)-Leshegy	5+	talán kiscsaládi		1	1		3	2		
16.	**Szakony (GyMS)-kavicsbánya**	7	kiscsaládi					1	2	4	
17.	**Szatymaz (Cso)-Jánosszállás, Katonapart**	6	kiscsaládi					3	3		
18.	**Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Hosszúhát**	11+3?	temető + 3 távoli sír					6	2	4	2
19.	**Szeged (Cso)-Kiskundorozsma, Subasa-hegy**	4+1?	temető + 1 távoli sír					4	1		
20.	Szolnok (JNSz)-Strázsahalom	3?	nem páros	1				2	1		
21.	Tarcal (BAZ)-Vinnai-dűlő	4+	?					1			3
22.	Vereb (Fe)	1?	nem páros		1			1			

1. táblázat **A bevezetőben tárgyalt különféle kisebb 10. századi temetők áttekintett adatai. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik (vö. 1. MELLÉKLET)**

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																		magyar denárok															
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto zürichpeni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár		
1.	I.	**Csekej (Szlk)-Templom-dűlő**	805+							2											4			4	2	1	5			9	1		1			
2.		Tornóc (Szlk)-Felsőjattó, Remizka	528+																																	
3.		Vágbori (Szlk)-Rakovicka ulička	302+																1		1			6						2	1					
4.	II.	Ducó (Szlk)-Kostolec	1895+	2													1	1			1			3			1			27	41 1	18	9 1			
5.		Pozsony (Szlk)-Vár	229+																	1					1						2					
6.		Szombathely (Vas)-Szent Márton-templom	69+																		1															
7.		**Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget**	805																																	
8.		Zalavár (Za)-Récéskút	158+																																	
9.		Zalavár (Za)-Várszíget, Hadrianus-templom	kb. 1500+																																	
10.	IIIa.	Balatonszentgyörgy (So)-Vasútállomás	60+																																	
11.		Bélapátfalva (He)-Kakucsó-hegy	15+																																	
12.		**Esztergályhorváti (Za)-Alsóbárándpuszta**	317																																	
13.		**Garabonc (Za)-Ófalu I. temető**	81																																	
14.		**Garabonc (Za)-Ófalu II. temető**	41																																	
15.		Keszthely (Za)-Fenékpuszta	70+																																	
16.		Magyargurab (Szlk)-Za potoky	139+																																	
17.		Nagyrada (Za)	8+																																	
18.		Nyitramalomszeg (Szlk)-Ondrohó I–II. temető	71+																																	
19.		Ógyalla (Szlk)-Zsitva-terasz	75+																																	

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																		magyar denárok														
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto züthpeni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár
20.	IIIa.	Pobedény (Szlk)-Na laze	123+																																	
21.		Pozsony (Szlk)-Dévény, Za kostolom	124+																																	
22.		Szentmihályúr (Szlk)-poloha Domovina	32+																																	
23.		Tardoskedd (Szlk)-Kerektó	24+																																	
24.		**Tiszafüred (JNSz)-Majoroshalom**	1283																																	
25.		Vágsellye (Szlk)-Vágvecse	25+																																	
26.		Zalaszabar (Za)-Dezsősziget	82+																																	
27.	IIIb.	Balmazújváros (HB)-Hortobágy, Árkus	(51+) (1																																	
28.		Deszk (Cso)-T. temető	(71+) 3																																	
29.		Gellér (Szlk)-Halomdomb	(701+) 81																							1										
30.		Gyönk (To)-Vásártér	(kb. 700+) ?																			1														
31.		Győr (GyMS)-Téglavető-dűlő	(889+) 55+					1					1																							
32.		Gyulavarsánd (Rom)-Laposhalom	(?) 71+																		1			1			2	1		4					
33.		Kiszombor (Cso)-F. temető	(59+) 8+																																	
34.		Kiszombor (Cso)-Juhos-halom	(?) 1																																	
35.		Klárafalva (Cso)-B. temető	(38+) 38+																																	
36.		Perse (Szlk)-Bércz	(73+) 6, 54					1	1															1						6						
37.		Pozsony (Szlk)-Dévényújfalu, poloha Pri tehelni	(866) 9																																	
38.		**Szarvas (Bé)-Kákapuszta**	(49+) 2																																	
39.		Szeged (Cso)-Makkoserdő	(339+) 27+																																	

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																	magyar denárok													
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto züthpeni gróf (†1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár
40.	IIIb.	Tápé (Cso)-Malajdok B. temető	(?) 13																															
41.		Visznek (He)-Kecskehegy	(127+) 20+																															
42.		Vörs (So)-Papkert-dűlő, B. lelőhely	(716+) 47			1																												
43.	V.	Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő	57+									2																						
44.		Homokmégy (BK)-Székes	215+																															
45.		Ikervár (Vas)-Virág utca	140+	2													1																	
46.		Kál (He)-Legelő	68+			1																												
47.		**Lébény (GyMS)-Kaszás-domb**	98+																		1													
48.		**Sándorfalva (Cso)-Eperjes**	105		1																													
49.		**Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya**	100																															
50.		**Sárrétudvari (HB)-Hízóföld**	269+	1										2										1										
51.		Szegvár (Cso)-Szőlőkalja	63+																															
52.		Székesfehérvár (Fe)-Rádiótelep/ Bikasziget	73+A,B																															
53.	V.	**Szob (Pe)-Kiserdő**	82+								2			1																				
54.		Tiszacsoma (Ukr)-Szipahát	68+												1																			
55.		Tiszafüred (JNSz)-Nagykenderföldek	115+																															
56.		**Visonta (He)-Felsőrét**	77+																															
57.		**Vörs (So)-Majori-dűlő**	404										1																					
58.	VI.	Ártánd (HB)-Nagyfarkasdomb	152+																		5	3		5	2	1**	8		2	8	6			
59.		Batajnica (Szer)-Velika Humka	102+																			1												
60.		Deszk (Cso)-Nádashalmi-dűlő/D. temető	216+																		2			4	1	2	1			12	3			

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																magyar denárok												
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto züthpeni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár
61.	VI.	Érsekújvár (Szlk)-Szomoray-útra-dűlő	211+																	1				1	1				1			
62.		Fadd (To)-Jegeshegy I. temető	213+																				1									
63.		Gyomaendrőd (Bé)-Szujókereszt	149+																				1			1			7			
64.		Gyulafehérvár (Rom)-Brândusei utca	188+																	4	1		6			1						
65.		Gyulafehérvár (Rom)-Mentőállomás	1195+																			1	1									
66.		Gyulafehérvár (Rom)-Vadászok utcája	186+																			1	7		2	5	1		4			
67.		**Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy**	716+						*1*							1				1			2	2		7	2	1	7			1	
68.		Hajdúszoboszló (HB)-Árkoshalom	246+											1						1	1		1		1**	4			1				
69.		**Halimba (Ve)-Cseres**	932+	5			1				2									1			6	3	1	18			18	1		1	
70.		Hódmezővásárhely (Cso)-Nagysziget	133+																										1				
71.		**Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom**	269	1												1				2						2							
72.		**Ipolykiskeszi (Szlk)-Felsőkenderesek**	435		2															3				2		3							
73.		Kiszombor (Cso)-B. temető	220?											1(ham)									1						1				
74.		**Majs (Ba)-Udvari rétek**	1130	8																8	7	3	17*	4	1		1		1				
75.		Nyitra (Szlk)-Šindolka F. temető	204+											1						1			1	5			1		8				
76.		Ógyalla (Szlk)-Bagota	130+																				3	1		4			1	1			
77.		**Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy**	637	1																8	1		7	7	2	16			3				
78.		**Rácalmás (Fe)-Göböljárás**	795																	1			3										
79.		Szegvár (Cso)-Oromdűlő	372+	1																			3			2							

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																		magyar denárok																
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Nűh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszlav (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto zülpheni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár	
80.		Szob (Pe)-Vendelin	142+																				1	1														
81.	VI.	Vukovár (Hor)-Lijeva Bara	438+	4										1																							
82.		Zsitvabesenyő (Szlk)-Sírdűlő	132+																																		
83.		Ábrahám (Szlk)-poloha Podvrbské	101+																		2																
84.		**Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő**	553																						1	3	1		1								
85.		Békés (Bé)-Povádzug	143+																		2			1		1	1			2	1					
86.		Békéscsaba (Bé)-Mokri-tanya	124+																		1					1	1									
87.		Bijelo Brdo (Hor)-Velika Venecija ulica	236+																			1		3		2										
88.		Csátalja (BK)-Vágotthegy	117+																		1						1	2								
89.		Ellend (Ba)-Nagygödör-dűlő	269+	1																	9	1		11			1			1						
90.		Ellend (Ba)-Szilfa-dűlő	178+																		3			4	2											
91.		Felgyő (Cso)-Kettőshalmi-dűlő	közel 100+																			1								1						
92.		**Fiad (So)-Kérpuszta**	388																		1	1	1	2			3			2						
93.		Győr (GyMS)-Pósdomb	217+																					1												
94.		Kaposvár (So)-Városi kertészet	132+	1																		1			4											
95.	VII.	**Karcsa (BAZ)-Kormoska**	107																						1					6 1	1					
96.		Komáromszentpéter (Szlk)-Kisrét II. temető	136+															1			1			1												
97.		**Letkés (Pe)-Téglaégető I. temető**	91																											1						
98.		Letkés (Pe)-Téglaégető II. temető	91+																										1							
99.		**Magyarhomorog (HB)-Kónyadomb**	540																		14	9	2	33	3	6	23	1	1	41	2	1				

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																		magyar denárok												
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto zithpeni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár
100.	VII.	Mezőberény (Bé)-Kér-halom-dűlő	98+																					1	1		3		1	8	2		3	
101.		Nyíregyháza (SzSzB)-Felsősima	106+																			2		4		1	7			4				
102.		Öcsöd (JNSz)-Kováshalom	91																															
103.		Örménykút (Bé)-7/13. lh., Maczonkai-domb	118+																								1			4				
104.		Pécs (Ba)-Somogy	161+																		1			5										
105.		Piliny (No)-Sirmányhegy	169+																		2			3	1									
106.	VII.	Pozsony (Szlk)-Oroszvár -Wiesenacker-dűlő	271+	1																														
107.		**Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű**	237+																								4	2	2	29	3		3	
108.		**Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő**	132+																		5	1	1	2	2	3	9	1		5				
109.		Solt (BK)-Tételhegy	102+																											1				
110.		Sorokpolány (Vas)-Berekalja	311+																		1			5		*1*	8	1			1			
111.		**Szabadka (Szer)-Vörösegyháza A. temető**	60																															
112.		Szabadka (Szer)-Vörösegyháza B. temető	271+																					3			6			5				
113.		Szabolcs (SzSzB)-Petőfi utca	391+																		2			1										1
114.		Szentes (Cso)-Szentlászló	109+	1																							1							
115.		Szombathely (Vas)-Kisfaludy utca	158+	1																	7	1	1	2										
116.		Tiszalök (SzSzB)-Rázompuszta I. temető	140+																		2			3			3			3				
117.		**Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta**	252																				1	5	2		9	1	1	11				

sorszám	temetőtípus	a lelőhelyek neve	sírszám	idegen érmék																magyar denárok													
				római	Odo (888–898)	I. Berengár (888–915)	10. századi karoling rézpénz	10. századi itáliai érme	Naszr ibn Ahmad (914–943) 919/20	Raul (923–936)	Provence-i Hugó (926–931)	I. Ottó (936–962)	Lotár (947–950)	VII. Konstantinos & II. Romanosz (948–959)	I. Manszúr ibn Núh (961–976)	? muszlim dirhem	II. Boleszláv (972–999)	Svätopluk (1095–1107)	I. Břetislav (1037–1055)	Otto züthpeni gróf († 1119)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	12. századi anonim denár
118.	VII.	**Újlőrincfalva (He)-Magyarad**	64+																		2		1										
119.		Zalavár (Za)-Községi I. sz. temető	135+																					1									
120.		Zsitvabesenyő (Szlk)-Papföld-dűlő	201+																										1	1		1	

2. táblázat **A tárgyalt, többségében száznál nagyobb sírszámú falusi (I, III, IIIa, V–VII. típus) és templom körüli (II. típus) 9–12., 10. és 10–12. századi temetők, továbbá avar temetőkre telepített 10–11. századi magyar sírok (IIIb), amelyekben 10. századi idegen, illetőleg 11–12. századi magyar érmék is előkerültek. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik. A táblázat az egyes sírok kibocsátóik szerint rendezett záróérméinek számát tartalmazza. Egyéb jelölések: 1: szórvány érme, (ham): hamisítvány, *: I. István vagy I. András denára, **: Béla dux vagy I. Béla denára**

(vö. 2. MELLÉKLET)

sorszám	a lelőhely neve	a temető típusa	teljes sírszám	idegen érmék			magyar denárok													mellékletbeli tárgyalás helye
				római érmék	10. századi idegen érmék	I. Břetislav (1037–1055)	I. István (1000–1038)	Péter (1038–1041, 1044–1046)	Aba Sámuel (1041–1044)	I. András (1046–1060)	Béla dux (1047–1060)	I. Béla (1060–1063)	Salamon (1063–1074)	Géza dux (1064–1074)	I. Géza (1074–1077)	I. László (1077–1095)	Kálmán (1095–1116)	II. István (1116–1131)	II. (Vak) Béla (1131–1141)	
1.	Csekej (Szlk)-Templom-dűlő	I.	805+		2		4			4	2	1	5			9	1		1	2:1
2.	Zalaszabar (Za)-Borjúállás-sziget	II.	805																	2:7
3.	Esztergályhorváti (Za)-Alsóbárándpuszta	IIIa.	317																	2:12
4.	Garabonc (Za)-Ófalu I. temető		81																	2:13
5.	Garabonc (Za)-Ófalu II. temető		41																	2:14
6.	Tiszafüred (JNSz)-Majoroshalom		1283																	2:24
7.	Szarvas (Bé)-Kákapuszta	IIIb.	49+																	2:38
8.	Lébény (GyMS)-Kaszás-domb	V.	98+				1													2:47
9.	Sándorfalva (Cso)-Eperjes		105		1															2:48
10.	Sárbogárd (Fe)-Tringer-tanya		100																	2:49
11.	Sárrétudvari (HB)-Hízóföld		269+	1	2															2:50
12.	Szob (Pe)-Kiserdő		82+		3															2:53
13.	Visonta (He)-Felsőrét		77+																	2:56
14.	Vörs (So)-Majori-dűlő		404		1															2:57
15.	Hajdúdorog (HB)-Temetőhegy	VI.	716+		1		1			2	2		7+	2	1	7			1	2:67
16.	Halimba (Ve)-Cseres		932+	5	3		1			6	3	1	18			18	1		1	2:69
17.	Ibrány (SzSzB)-Esbó-halom		269	1	1		2						2							2:71
18.	Ipolykiskeszi (Szlk)-Felsőkenderesek		435		2		3				2		3							2:72
19.	Majs (Ba)-Udvari rétek		1130	8			8	7	3	17*	4	1		1		1				2:74
20.	Püspökladány (HB)-Eperjesvölgy		637	1			8	1		7+	7	2	16			3				2:77
21.	Rácalmás (Fe)-Göböljárás		795				1			3										2:78
22.	Balatonmagyaród (Za)-Felső-Koloni-dűlő	VII.	553									1	3	1		1				2:83
23.	Fiad (So)-Kérpuszta		388				1	1	1	2			3			2				2:91
24.	Karcsa (BAZ)-Kormoska		107								1					6 1				2:94
25.	Letkés (Pe)-Téglaégető I. temető		91													1				2:96
26.	Magyarhomorog (HB)-Kónyadomb		540				14	9	2	33	3	6	23	1	1	41	2	1		2:98
27.	Pusztaszentlászló (Za)-Deáksűrű		237+										4	2	2	29	3		3	2:106
28.	Sarkadkeresztúr (Bé)-Csapháti-legelő		132+				5	1	1	2	2+	3	9	1		5				2:107
29.	Szabadka (Szer)-Vörösegyháza A. temető		60?							1						1				2:110
30.	Tiszalúc (BAZ)-Sarkadpuszta		252						1	5	2		9	1	1	11				2:116
31.	Újlőrincfalva (He)-Magyarad		64+				2		1											2:117

2a. táblázat **A tárgyalt, többségében száznál nagyobb sírszámú falusi (I, III, IIIa, V–VII. típus) és templom körüli (II. típus) 9–12., 10. és 10–12. századi teljesen feltárt temetők áttekintett adatai (vö. 2. MELLÉKLET, 2. táblázat)**

sorszám a szöveg abc sorrendjében	utólag adott sorszám Bóna felsorolásához	a lelőhely neve	a feltárt sírszám	a nem/kor meghatározás módja	az érmés sírok *tpg.* jelzései	a becsült sírszám	az eltemetettek neme/életkora						
							férfi		nő		gyermek/juv.		?
							Bóna	Kovács férfi/fegyveres férfi	Bóna	Kovács	Bóna	Kovács	Kovács
1.	43.	Aldebrő (He)-Mocsáros	34	A	–	55–70?	–	13/2	–	11	–	9	1
2.	20.	Bihar (Rom)-Somlyóhegy	8	B	–	?	7	7/7	1	1	–	–	–
3.	45.	Bodrogszerdahely (Szlk)-Bálványhegy	13	B+A	(895–)	?	–	5/5	–	3	–	4/1	1
4.	13.	Bodrogvécs (Szlk)	20–30?	?	(911/912–)	80–100	10	?	2	?	–	?	?
5.	40.	Budakeszi (Pe)-Barackos-dűlő	57	A	936–	70–75	30	30	13	12	3	5	10
6.	37.	Domaszék (Cso)-Bojárhalom	5	B	–	?	4	2/2?	1	2	–	–	1
7.	4.	Eger (He)-Szépasszony-völgy 1. változat 2. változat	74	B B	927–	100–120	15 25	5/3	5 8	5	3 8	3	28
8.	15.	**Eperjeske (SzSzB)**	8	B	–	?	8	5/4	1	–	–	–	3
9.	46.	**Gádoros (Bé)-Bocskai u. 44.**	4	B	–	–		2/2	–	2	–	–	–
10.	5.	**Hencida (HB)-Szerdek-halom**	26	A+B	–	?	14	13/2	4	3	6	7	3
11.	23.	Homokmégy (BK)-Halom	7	A		?	6	4/3	2	3	–	–	–
12.	19.	Karos (BAZ)-Eperjesszög I. temető	16	B	(905/906–)	80–100	8	6/5	3	3	1	1	6
13.	42.	**Karos (BAZ)-Eperjesszög II. temető**	73	A	895–, 902–, 904/905–, 910/911–, 915–, 922/923–	84–88	–	26/21	–	25	–	20/1	2
14.	12.	**Karos (BAZ)-Eperjesszög III. temető** mellékletekből meghatározhatóan embertanilag meghatározhatóan	19 15	B A	–	–	11 8	11/7 8/5	5 3	5 3	3 3	3 4	–
15.	47.	Kecel (BK)-Vádéi-dűlő	6	A	–	?	–	5/1	–	1	–	–	–
16.	1.	Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug I. temető	25	B	931–, 932–	75–100	21	8/8	4	3	–	–	14
17.	41.	**Kenézlő (BAZ)-Fazekas-zug II. temető**	25	A	907/908–, 922–	–	–	12/8	–	9	–	2	2
18.	18.	Kisdobra (Szlk)-Ligahomok	8	B	928/929–	?	8	6/6	3	2	–	–	–
19.	2.	Kolozsvár (Rom)-Szántó utca	26	A	–	?	19	7/7	7	9/1	–	7/4	3
20.	17.	Kolozsvár (Rom)-Zápolya utca	11	B	–	33?	8	6/6	2	2	1	1	2
21.	38.	**Kunágota (Cso)**	6	B	931–	?	4	4/3	1	1	1	1	–
22.	16.	Óbesenyő (Rom)-Bukovapuszta	12	B	–	?	8	8/8	1	1	–	–	3
23.	36.	Piliny (Nó)-Leshegy	5	B	915–, 926–	?	4	3/3?	1	2	–	–	–
24.	9.	Rakamaz (SzSzB)-Strázsadombi-dűlő	19	B+A	–	+	13	11/7	5	3	–	–	5
25.	10.	Szabadkígyós (Bé)-Pálligeti-tábla	19	A	–	25?	12	10/6	5	7	1	1	1
26.	39.	**Szeged (Cso)-Algyő 258. kútkörzet**	83	A	–	–	47	41	21	20	14	16	6
27.	21.	**Szeged (Cso)-Csongrádi út**	13	B	931–, 945–	–	7	7/5	4	4	2	2	–
28.	11.	**Szentes (Cso)-Borbásföld**	20	A	945–	–	12	9/7	6	7	2	3	1
29.	3.	Szered (Szlk)-Mácséd I. temető	26	B	926–, (947–)	+	17	13/9	3	2	1	1	10
30.	7.	**Szered (Szlk)-Mácséd II. temető**	23	B	919–, 926–	?	13	7/6	6	6	2	4	6
31.	6.	**Tiszabezdéd (SzSzB)-Harangláb-dűlő**	18	B	–	?	13	7/7	5	7	–	–	4

sorszám a szöveg abc sorrendjében	utólag adott sorszám Bóna felsorolásához	a lelőhely neve	a feltárt sírszám	a nem/kor-meghatározás módja	az érmés sírok *tpq.*jelzései	a becsült sírszám	az eltemetettek neme/életkora						
							férfi		nő		gyermek/juv.		?
							Bóna	Kovács férfi/fegyveres férfi	Bóna	Kovács	Bóna	Kovács	Kovács
32.	8.	**Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla I. temető**	24	B	947–	–	13	10/9	5	5	6	6	3
33.	*44.*	**Tiszaeszlár (SzSzB)-Bashalom, Fenyvestábla II. temető**	13	B?	895–, 947–	–		6/3?		4	–	3	–
34.	14.	**Tiszavasvári (SzSzB)-Aranykerti-tábla**	20	A+B	–	21–22	10	7/6	6	8	4	3	2
35.	24.	Tuzsér (SzSzB)-Boszorkányhegy	11	B-A	–	20–25	5	7/4	1	1	–	1	2
36.	*48*	Vejte (Rom)-Á.M.Ü. területe	7	B	–	?	–	2	–	1	–	1	3
37.	22.	Vöröskő, helyesen: Vörösvár (Szlk)-homokbánya	10	B	947–	?	6	6/5	2	2	–	–	2

3. táblázat **A Bóna István által listázott „katonai temetők" azonosítható lelőhelyei néhány kiegészítéssel. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik. A nem/kor oszlopban A: antropológus által meghatározott, B: *in situ* megfigyelés vagy a mellékletek alapján történő becslés. A *tpq.* rovatban: az egyes sírok (záró)pénzének kibocsátási adata, a zárójelben lévő adat a feldúlt sírokból való legkésőbbi pénzre vonatkozik. Amennyiben csak meghatározhatatlan verési idejű érme volt a lelőhelyen azt 895–*tpq.*-val jelöltem (vö. 3. MELLÉKLET)**

A köznépi temetők Szőke Béla-féle három csoportja	sorszám a csoportban	a lelőhely neve	teljes sírszám	idegen érmék						magyar denárok										melléklethelyi tárgyalás helye
				római	10. századi karoling rézpénz	Kopasz Károly (840-875)	Provence-i Hugó (926-931)	I. Romanos & Kristoforos & VII. Konstantinos (927-931)	VII. Konstantinos & II. Romanos (948-959)	I. István (1000-1038)	Péter (1038-1041, 1044-1046)	Aba Sámuel (1041-1044)	I. András (1046-1060)	Béla dux (1047-1060)	I. Béla (1060-1063)	Salamon (1063-1074)	I. László (1077-1095)	Kálmán (1095-1116)	II. Béla (1131-1141)	
1. csoport	1.	Szentes (Cso)-Szentlászló	112	1												1				2:114
	2.	Székesfehérvár (Fe)-Rádiótelep	68+2																	2:52
	3.	Székesfehérvár (Fe)-Demkóhegy	70-100																	2:57 után
	4.	Székesfehérvár (Fe)-Sárkeresztúri út	31																	–
	5.	**Szob (Pe)-Kiserdő**	82?				2		1											2:53
	6.	Szob (Pe)-Vendelin	142									1	1							2:80
	7.	Ecséd (He)	?																	--
	8.	Tornóc (Szlk)-Felsőjattó	528																	2:3
	9.	Csongrád (Cso)-Gedahalom	40																	–
	10.	Csongrád (Cso)-Vendelhalom	38																	–
	11.	Eger (He)-Szépasszony-völgy	79					1												3:7
2. csoport	1.	Kecskemét (BK)-Cédulaház	pár száz																	–
	2.	Hódmezővásárhely (Cso)-Szakálhát	48						1	1						1				–
	3.	Hódmezővásárhely (Cso)-Kopáncs	55																	–
	4.	Pozsonyvezekény (Szlk)-1-3. Homokdomb	7+sok																	–
	5.	Rád (Pe)-Kishegy	43?	1		1				2			3		1					2:105
	6.	Piliny (Nó)-Sirmányhegy	169?																	2:40
	7.	Tápé (Cso)-Malajdok	13																	–
	8.	Tiszabercel (SzSzB)-Újsor	50?	2																–
	9.	Hetény (Szlk)-Disznólegelő	52?																	2:81
	10.	Vukovár (Szer)-Lijeva Bara	438	3					1	1	1	1	2			3	2			2:92
3. csoport	1.	**Fiad (So)-Kérpuszta**	388							1			6	3	1	18	18	1	1	2:69
	2.	**Halimba (Ve)-Cseres**	932?	5	1		2				1		3		2					2:87
	3.	Bijelo Brdo (Hor)-Velika Venecija ulica	236																	

4. táblázat **A köznépi temetők Szőke Béla-féle 1–3. időrendi csoportjának lelőhelyei, sírmennyiségei, valamint az érmés temetkezéseiknek a kibocsátóik szerint rendezett zárópénzei. A félkövér lelőhelynevek a teljes feltártságot jelzik**

5. IRODALOM

ADAM = Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa. I–II. Hrsg. von J. Szentpéteri. VAH 13/1–2 (2002)

Alföld 1993 = Az Alföld a 9. században. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993.

Bakay 1965 = Bakay K.: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéseihez (With summary). DuDolg 1 (1965) 1–64.

Bakay 1965–66 = Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10.-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. I. Alba Regia 6–7 (1965–66) 43–88.

Bakay 1967 = Bakay, K.: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. ActaArchHung 19 (1967) 105–173.

Bakay 1967–68 = Bakay, K.: Gräberfelder aus den 10.-11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz (Zweiter Teil). Archäologische Studien zu der Frage der ungarischen Staatsgründung. II. (Székesfehérvár környékének X–XI. századi temetői és a korai fejedelmi székhely kérdése). Alba Regia 8–9 (1967–68) 57–84.

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der ungarischen Landnahme und Staatsgründung). StudComit 6 (1978).

Bakay–Bálint 1971 = Bakay K.–Bálint Cs.: Gádoros, Bocskai u. 44. RégFüz I:24 (1971) 57.

Bakay–Kalicz–Sági 1966 = Bakay K.–Kalicz N.–Sági K.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A keszthelyi és tapolcai járás. Szerk.: Sági Károly. MRT 1 (1966).

Balaguri–Fodor 1998 = Balaguri, E. A.–Fodor, I.: Raskopki mogil'nika perioda priobretenija vengrami novoj otčizny v s. Čoma, Beregovskogo rajona Zakarpatskoj oblasti (Die Ausgrabungen des Gräberfeldes im Dorf Tschoma der Periode des Empfangs der neuen Heimat). In: Starožitnostì Verhn'ogo Potissja ta sumìžnih regionìv. Carpatica 5 (1988) 166–196.

Balogh 2003 = Balogh Cs.: 10. századi sírok Kiskunfélegyháza környékéről (Gräber aus dem 10. Jahrhundert in der Umgebung von Kiskunfélegyháza). MFMÉ–StudArch 9 (2003) 283–295.

Bartucz 1931 = Bartucz L.: Függelék. Adatok a honfoglaló magyarok antropológiájához (Anhang. Beiträge zur Anthropologie der Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 113–119.

Bálint 1933 = Bálint A.: Honfoglaláskori sírok Ószentiványon és Bánkúton (Gräber aus der Landnahme-Zeit zu Ószentiván und Bánkút). Dolgozatok 8 (1932) 256–265.

Bálint 1941 = Bálint A.: Csanád, Arad és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. Makó 1941.

Bálint 1971 = Bálint Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi-pálligeti táblában (Tenth century cemetery in the Pál liget plot of Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 49–88.

Bálint 1971a = Bálint Cs.: Szatymaz-Jánosszállás-Katonapart. RégFüz I:24 (1971) 61: Nr. 91.

Bálint 1974 = Bálint Cs.: A gádorosi honfoglaláskori nyereg (Sedlo èpohi zavoevanija vengrami rodiny iz Gadoroša – La selle de l'époque de la conquête hongroise trouvée à Gádoros). ArchÉrt 101 (1974) 17–44.

Bálint 1976 = Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo Brdói kultúra (Die Ungarn und die sogenannte Bjelo-Brdokultur [BK]). Cumania 4 (1976) 225–254.

Bálint 1979 = Bálint, Cs.: Vengry i t.n. belobrdskaja kul'tura (Les Hongrois et la culture de Bjelo-Brdo). ActaArchCarp 19 (1979) 97–146.

Bálint 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991).

Bálint–Langó 2008 = Bálint Cs.–Langó, P.: A történeti genetikai módszerrel elemzett 10–11. századi embercsontok kiválasztásának szempontjai. MTud 169 (2008:10) 1217–1219.

Bende–Lőrinczy 1997 = Bende L.–Lőrinczy G.: A szegvár-oromdűlői 10–11. századi temető (Das Gräberfeld von Szegvár-Oromdűlő aus dem 10. bis 11. Jahrhundert). MFMÉ–StudArch 3 (1997) 201–285.

Bende–Lőrinczy–Türk 2002 = Bende L.–Lőrinczy G.–Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-Halomről (Eine landnahmezeitliche Be-stattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel). MFMÉ–StudArch 8 (2002) 351–402.

Blăjan–Stoicovici–Botezatu 1990–93 = Blăjan, M.–Stoicovici, E.–Botezatu, D.: Monedele descoperite în cimitirul feudal timpuriu (sec. XI) de la Alba Iulia–Str. Vînătorilor (1979–1980) (Les monnaies découvertes dans le cimetière féodal ancien [XIe siècle] d'Alba Iulia–Rue Vînătorilor [1979–1980)]). Apulum 27–30 (1990–1993) 273–292.

Blazovich 1994 = Blazovich L.: szállás. In: KMTL 1994, 615–616.

Blazovich 1994a = Blazovich L.: településtípusok. In: KMTL 1994, 667–668.

Bogácsi-Szabó et. al. 2008 = Bogácsi-Szabó E.–Csányi

B.-Tömöry Gy.-Blazsó P.-Csősz A.-Kiss D.-Langó P.-Köhler K.-Raskó I.: Archeogenetikai vizsgálatok a Kárpát-medence 10. századi népességén. MTud 169 (2008:10) 1204–1216.

Bóna 1984 = Bóna I.: Az avarok. In: MTT 1 (1984) 310–346.

Bóna 1984a = Bóna, I.: Bemerkungen zum 1. Bd. des Werkes: Das landnahme- und früharpadenzeitliche Fundmaterial Ungarns. A. Kiss: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. ActaArchHung 36 (1984) 283–294.

Bóna 1996 = Bóna I.: Honfoglalás és régészet. Korunk 1996/8, 21–40.

Bóna 1997 = Bóna I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatékának társadalomtörténeti tanulságai. A temetők szerkezetének vizsgálata 1944–1966 (The archaeological heritage of the landtaking Hungarians – its teaching for social history). MTud 104:12 (1997. december) 1451–1461, 1535.

Bóna 1997a = Bóna, I.: Die Archäologie in Ungarn und die ungarische Landnahme. ActaArchHung 49 (1997) 345–362.

Bóna 2000 = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. HK-M 12. Budapest 2000.

Brunšmid 1903/4 = Brunšmid, J.: Hrvatska sredovječne starine. VHAD 7 (1903–04) 30–97.

Budinský-Krička-Fettich 1973 = Budinský-Krička, V.-Fettich, N.: Das altungarische Fürstengrab von Zemplín. ASM 2 (1973).

Čilinská 1989 = Čilinská, Z.: Tvrdošovce. Poloha Kerektó. In: PDOS 1989, I: 287–288: 4.

Cs. S. 1986 = Cs. S. (= Cs. Sós Á.): Zalavár-Rezes. In: Régészeti kutatások a Kis-Balaton térségében. I. Az Alsó-Zalavölgy régészeti emlékei (Tájékoztató az 1980–85. évi kutatások eredményeiről). Szerk.: Vándor L. Zalaegerszeg 1986, 22–24: Nr. 17.

Csallány 1933–34 = Csallány G.: Honfoglalás és Árpádkori leletek. In: Avarkori és IX–XIII. századi magyar leletek a szentesi múzeumban. Dolgozatok 9–10 (1933–34) 235–241.

Csallány 1961 = Csallány, D.: Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.). ArchHung 38 (1961).

Demo 2009 = Demo, Ž.: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture: Vukovar – Lijeva Bara /X–XI. stoljeće (An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture: Vukovae – Lijeva Bara /10th–11th Centuries). MAZagrabCM 6:1–2 (2009).

Dienes 1956 = Dienes, I.: Un cimetière de hongrois conquérants à Bashalom. Fouilles exécutées par L. Kiss (Vengerskij mogil'nik vremeni zavoevanija rodiny iz Bašhalom, kom. Saboľč). ActaArchHung 7 (1956) 245–277.

Dienes 1957 = Dienes I.: A bashalmi (Szabolcs-Szatmár m.) honfoglaláskori magyar temető. ArchÉrt 84 (1957) 24–37.

Dienes 1959 = Dienes I.: A perbetei lelet. Milyen volt a honfoglaló magyarok öve? (Perbetejskaja nahodka. Kakim byl pojas vengrov-zavoevatelej rodiny? – Der Fund von Perbete. Wie sahen die Gürtel der landnehmenden Ungarn aus?). ArchÉrt 86 (1959) 145–158.

Dienes 1962 = Dienes I.: Szakony. RégFüz I:15 (1962) 58.

Dienes 1963 = Dienes I.: Nagyvázsony. RégFüz I:16 (1963) 53–54.

Dienes 1964 = Dienes I.: Honfoglaláskori kutatásunk újabb eredményeiről és feladatairól. Jászkunság 10 (1964) 152–156; 11 (1965) 83–87, 97–106, 145–150.

Dienes 1964a = Dienes I.: Szőke B., A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. – Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A., A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. ArchÉrt 91 (1964) 134–139.

Dienes 1964b = Dienes I.: A karancslapujtői honfoglalás kori öv és mordvinföldi hasonmása (Pojas èpohi zavoevanija rodiny iz Karančlapujtë i ego mordovskaja analogija – La ceinture de Karancslapujtő de l'époque de la conquête hongroise et son pendant provenant du pays des Mordves). ArchÉrt 91 (1964) 18–40.

Dienes 1964c = Dienes I.: Honfoglalás kori tarsolyainkról (Les aumônières hongroises de l'époque de la conquête). FolArch 16 (1964) 79–112.

Dienes 1965 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Orosháza 1965, I: 136–174.

Dienes 1968 = Dienes I.: A magyar honfoglalás kora. In: A magyar régészet regénye. Szerk.: Szombathy Viktor. Budapest 1968, 135–194.

Dienes 1969 = Dienes I.: Árpád fia Tarhos íjászainak nyomában. ÉT 24:13 (1969. március 28.) 610–615.

Dienes 1970 = Dienes I.: A IX–X. századi magyar társadalom kérdéseihez Bartha A., A IX–X. századi magyar társadalom c. könyve alkalmából (Bp., 1968. Akadémiai Kiadó. 193 lap, 12 tábla). MTAK(II) 19 (1970) 111–126.

Dienes 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Hereditas. Budapest 1972.

Dienes 1973 = Dienes, I.: Honfoglalás kori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről (Beschlagverzierte landnahmezeitliche Tasche von Budapest-Farkasrét). FolArch 24 (1973) 177–217.

Dienes 1975 = Dienes I.: Rakamaz, Strázsadombi dűlő. RégFüz 1:28 (1975) 88–89: Nr. 129.

Dienes 1986 = Dienes I.: Szabolcs-Szatmár megye régészeti emlékei. II. A Felső-Tisza-vidék a X. században. In: Szabolcs-Szatmár-megye műemlékei.

I. Szerk.: Dercsényi D. Budapest 1986, 92–114.
Dókus 1900 = Dókus Gy.: Árpádkori sírleletek Zemplén vármegyében. ArchÉrt 20 (1900) 39–61.
Dombay 1960 = Dombay J.: Árpádkori temetők Baranyában (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya). I. JPMÉ 5 (1960) 135–157.
Dombay 1961 = Dombay J.: Árpádkori temetők Baranyában (Friedhöfe aus der Arpaden-Zeit im Komitat Baranya). II. JPMÉ 69–84.
Draskóczy 1994 = Draskóczy I.: liber (lat. 'szabad'). KMTL 1994, 408–409.
Draskóczy 1994a = Draskóczy I.: libertinus. KMTL 1994, 409.
Draskóczy 1994b = Draskóczy I.: servus (lat. 'szolga'). KMTL 1994, 600–601.
Dušek 1964 = Dušek, M.: Kostrové pohrebisko z X. a XI. storočia v Dolnom Petri II (Skelettgräberfeld aus dem X. und XI. Jahrhundert in Dolný Peter II). ŠtZvAÚSAV 14 (1964) 197–222.
Erdélyi 1961–62 = Erdélyi I.: A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető (Mogil'nik èpohi zavoevanija strany vengrami v Streda nad Bodrokom – Der landnahmezeitliche Friedhof von Bodrogszerdahely – Cintorín z doby osídlenia vlasti z okolia Stredy nad Bodrokom). NyJAMÉ 4–5 (1961–62) 17–30, 221–228. [1964].
Erdélyi 1993 = Erdélyi I.: Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin (Fundrettung eines Gräberfeldes aus der Landnahmezeit in Budakeszi). CommArchHung 1993, 135–152.
Érdy 1858 = Érdy J.: A verebi pogány sír. MTAÉvk IX:1 (1858) 14–27.
Éri–Kelemen–Németh–Torma 1969 = Éri I.–Kelemen M.–Németh P.–Torma I.: Veszprém megye régészeti topográfiája. A veszprémi járás. Szerk.: Éri I. MRT 2. Főszerk.: Gerevich L. Budapest 1969.
Éry 1967–1968 = K. Éry, K.: Reconstruction of the tenth century population of Sárbogárd on the basis of archaeological and anthropological data (A sárbogárdi X. századi közösség rekonstrukciója régészeti és embertani adatok alapján). Alba Regia 8–9 (1967–1968) 93–147.
Éry 1977 = Éry K.: Embertani adatok a Felső-Tiszavidék X. századi népességéhez (Anthropological data of the tenth century population of the Upper Tisza region). AnthropKözl 21 (1977) 15–30.
Éry 1977–78 = Éry K.: Honfoglaló magyar csontvázleletek Szakonyról (Skelettenfunde von landnehmenden Ungarn aus Szakony – Data about skeletal finds of Hungarian conquerors from Szakony). Arrabona 19–20 (1977–78) 177–183.
Éry 1992 = Éry, K.: Anthropologische Untersuchungen an drei Populationen aus dem 9. Jahrhundert in Westungarn (Gräberfelder Garabonc I und II, Zalaszabar-Dezsősziget). In: Szőke–Éry–Müller–Vándor 1992, 337–381.
Éry 1993 = Éry K.: Gondolatok az Alföld 9. századi népességéről (Gedanken über die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: Alföld 1993, 45–47.
Éry–Kralovánszky 1963 = K. Éry K.–Kralovánszky A.: Székesfehérvár-környéki X–XI. századi temetők népességének paleoszociográfiai vizsgálata (Palaeosociographical examination of the population of 10th–11th century cemeteries near Székesfehérvár). Alba Regia 2/3 (1963) 69–89.
Évezredek 1996 = Évezredek üzenete a láp világából. Régészeti kutatások a Kis-Balaton területén 1979–1992. Szerk.: Költő L.–Vándor L. Kaposvár–Zalaegerszeg 1996.
Évinger–Bernert 2005 = Évinger S.–Bernert Zs.: Zalavár-Rezes Karoling-kori temető népességének embertani vizsgálata. In: IV. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium, Előadások összefoglalói. Szerk.: Korsós Z. Budapest 2005, 69–76.
Fári 1989/90 = Fári I.: Régészeti leletek és ásatások híre a szegedi napilapokban. A szegedi Városi Múzeum első korszaka 1879–1904 (Nachrichten über archäologische Funde und Ausgrabungen in den Szegediner Tageszeitungen). MFMÉ 1989/90–1, 203–228.
Fehér 1953 = Fehér G.: A IX–XI. századi hazai régészeti anyag kritikai kiadásához. FolArch 6 (1954) 92–94.
Fehér 1956 = †Fehér G.: A Dunántúl lakossága a honfoglalás korában. ArchÉrt 83 (1956) 25–38.
Fehér 1957 = †Fehér, G.: Beiträge zum Problem des ungarisch-slawischen Zusammenlebens. ActaArchHung 8 (1957) 269–318.
Fehér 1957a = †Fehér, G.: Die landnehmenden Ungarn und ihr Verhältnis zu den Slawen des mittleren Donaubecken. StudSlav 3 (1957) 7–58.
Fehér 1959 = †Fehér, G.: Zur Geschichte der Steppenvölker von Südrussland im 9–10. Jahrhundert. StudSlav 5 (1959) 257–326.
FÉK 1962 = †Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. Leletkataszter (Grabfunde des Mitteldonaubeckens aus dem ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit. Fundkataster). RégTan 2 (1962).
Fettich 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához (Zur Archäologie der ungarischen Landnahmezeit). ArchÉrt 45 (1931) 48–112, 315–329.

FETTICH 1937 = Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. – Die Metallkunst der landnehmenden Ungarn. I–II. ArchHung 21 (1937).

FODOR 1973 = Fodor I.: Új könyv a honfoglaló magyarságról (Dienes I.: A honfoglaló magyarok). SzSzSzle 8:4 (1973) 118–123.

FODOR 1982 = Fodor I.: A sándorfalva-eperjesi honfoglaláskori temető. In: Múzeumi Kutatások Csongrád megyében 1981. A Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága 1981. októberében tartott tudományos ülésszakán elhangzott előadások. Szerk. Juhász A. Szeged 1982, 47–50.

FODOR 1984 = Fodor I.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. Praehistorische Zeitschrift, Bd. 56 (1981. Heft 1.) 167 lap, 53. tábla. ArchÉrt 111 (1984) 124–125.

FODOR 1985 = Fodor I.: Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, 1. Sorozatszerkesztő: Fülep F. Szerk.: Dienes I. Századok 119 (1985) 244–248.

FODOR 1985a = Fodor I.: Honfoglaláskori temető Sándorfalván. Előzetes közlemény (Landnahmezeitliches Gräberfeld zu Sándorfalva. Vorbericht). AAASzeged Supplementum 5 (1985) 17–33.

FODOR 1992 = Fodor I.: A magyarság születése. MK–MoK 1. Budapest 1992.

FODOR 1996 = Fodor István: Rakamaz-Strázsadomb. In: Honfoglaló 1996, 110–119.

FODOR 1996a = Fodor I.: Bodrogszerdahely. In: Honfoglaló 1996, 136–139.

FODOR 1996b = Fodor I.: Tiszabezdéd. In: Honfoglaló 1996, 181–185.

FODOR 1996c = Fodor I.: Tiszaeszlár-Bashalom II. temető. In: Honfoglaló 1996, 187–190.

FODOR 1996d = Fodor I.: Hajdúdorog-Temetőhegy. In: Honfoglaló 1996, 226–228.

FODOR 1996e = Fodor I.: Szolnok-Strázsahalom. In: Honfoglaló 1996, 282–285.

FODOR 1996f = Fodor I.: Tiszafüred-Nagykenderföldek. In: Honfoglaló 1996, 290–292.

FODOR 1996g = Fodor I.: Bana. In: Honfoglaló 1996, 362–365.

FODOR 1996h = Fodor I.: Galgóc (Nyitra m.; Hlohovec, Szlovákia). In: Honfoglaló 1996, 388–390.

FODOR 2005 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföldek-Templomdomb. RégKutMo-2004 (2005) 227: Nr. 183.

FODOR 2005a = Fodor I.: Árpád-kori templom körüli temetők Hajdúdorog határában. Előzetes közlemény (Churchyards from the Árpádian Period [11th–13th centuries] at Hajdúdorog). In: Halál 2005, 197–212.

FODOR 2006 = Fodor I.: Hajdúdorog, Szállásföld közép, templomdomb. RégKutMo-2005 (2006) 252 [tévesen Fodor László név alatt].

FUSEK 1989 = Fusek, G.: Ondrochov. Poloha Tallószer. In: PDOS 1989, I: 262: 3.

FUSEK 1989a = Fusek, G.: Michal nad Žitavou, Poloha Domovina. In: PDOS 1989, I: 265: Nr. 3.

FUSEK 1998 = Fusek, G.: Gräber mit Arpadenmünzen aus dem Gräberfeld von Šindolka in Nitra (Hroby s arpádovskými mincami z pohrebiska na Šindolke v Nitre). SlovArch 46 (1998) 71–118.

FUSEK 2003 = Fusek, G.: Ein Grab aus Nitra-Šindolka mit einer byzantinischen Münze. In: Słowianie i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu. Red.: M. Dulinicz. Warszawa–Lublin 2003, 185–188.

FÜLÖP 2000 = Fülöp Gy.: Régészeti kutatások (Archäologische Forschungen). Alba Regia 29 (2000) 173–182.

GÁLL 1999 = Gáll E.: A honfoglaló magyarság katonai-politikai rangrétegződése. Rangjelző tárgyak a 10. századi magyar sírokban (Însemnele de rang şi stratificarea socială la maghiarii descălecători – Rank-denoting objects and the structuring of the Hungarian society in the Conquest-period). Acta 1999 (2000) 191–216.

GÁLL 2013 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői, szórvány- és kincsleletei (10th and 11th Century Burial Sites, Stray Finds and Treasures in the Transylvanian Basin, the Partium and the Banat). I–II. Szerk.: Felföldi Sz. MHKÁS 6. Sorozatszerk: Kovács L.–Révész L. Budapest 2013.

GALLINA 2000 = Gallina Zs.: Honfoglalás kori köznép temetője Homokmégyen. KalocsaiMK 6 (2000).

GARAM 1995 = Garam, É.: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. CAPH 3 (1995).

GIESLER 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. PZ 56:1 (1981).

GREIFF 2011 = Greiff, S.: A Szeged-Kiskundorozsma, hosszúháti ezüstleletek ötvöstechnikai vizsgálata. Adatok a 10. századi fém mellékletek és ezüstpénzek lehetséges összefüggéseiről (Silberfunde aus Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Eine legierungstechnische Diskussion über den möglichen Zusammenhang zwischen Schmuckwaren und Münzsilber im 10. Jahrhundert). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 481–491.

GYÖRFFY 1959 = Györffy Gy.: A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az országig, In: Tanulmányok

a magyar állam eredetéről. MNTK Budapest 1959, 1–126.

Györffy 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.

Györffy 1984 = Györffy Gy.: Államszervezés. In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. Főszerk.: Székely Gy., szerk.: Bartha A. MTT 1 (1984) 717–834.

Györffy 2002 = A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Összeállította Györffy Gy. MMT. Budapest 2002.

Halál 2005 = „...a halál árnyékának völgyében járok." A középkori templom körüli temetők kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban, 2003. május 13–16. között megtartott konferencia előadásai. Szerk.: Ritoók Á.–Simonyi E. OpuscHung 6 (2005).

Hampel 1896 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. Különlenyomat „A honfoglalási kor történetének kútfői" című millenniumi munkából. Budapest 1896.

Hampel 1897 = Hampel J.: A régibb középkor (IV–X. század) emlékei Magyarhonban. I–II. Budapest 1897.

Hampel 1900 = Hampel J.: A honfoglalási kor hazai emlékei. In: A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékére a Magyar Tud. Akadémia megbízásából Gróf Kuun Géza tiszt., Fejérpataky László, Hampel József, Thallóczy Lajos rend., Marczali Henrik lev., Jagić V[atroslav]. k. tag, Hodinka Antal, Maróthi Rezső és Dr Vári Rezső közreműködésével szerkesztették Pauler Gyula és Szilágyi Sándor rendes tagok. Budapest 1900, 505–830.

Hampel 1905 = Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. Beschrieben und erläutert von Joseph Hampel. I–III. Braunschweig 1905.

Hampel 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

Hampel 1908 = Hampel J.: A honfoglalók emlékei. In: Árpád és az Árpádok. Szerk.: Csánki D. Budapest 1908, 105–124.

Hanuliak 1994 = Hanuliak, M.: Malé Kosihy I. Pohrebisko z 10.–11. storočia. Archeologicko-historické vyhodnotenie (Gräberfeld aus dem 10.–11. Jh. in Malé Kosihy). MAS 12 (1994).

Hanuliak 2004 = Hanuliak, M.: Vel'komoravské pohrebiská. Pochovávanie v 9.–10, storočí na území Slovenska (Grossmährische Gräberfelder und Bestattung im 9.-10. Jahrhundert auf dem Gebiet der Slowakei). ASM-S Nitra 2004.

Hanuliak–Rejholcová 1999 = Hanuliak, M.–Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Vyhodnotenie. Bratislava 1999.

Hatházi 2004 = Hatházi G.: A kunok régészeti emlékei a Kelet-Dunántúlon (Die archäologische Funde und Befunde der Kumanen im Osten Transdanubiens). OpuscHung 5 (2004).

Hlinka–Kolníková–Kraskovská–Novák 1978 = Hlinka, J.–Kolníková, E.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy mincí na Slovensku. III. Bratislava 1978.

Hlinka–Kraskovská–Novák 1968 = Hlinka, J.–Kraskovská, L.–Novák, J.: Nálezy stredovekých a novovekých mincí na Slovensku. Nálezy mincí na Slovensku. II. Bratislava 1968.

Hóman 1916 = Hóman B.: Magyar pénztörténet 1000–1325. Budapest 1916.

A honfoglalás 1995 = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk.: Olajos T.–H. Tóth I.–Zimonyi I. közreműködésével Kristó Gy.. SzegediKK 7 (1995).

A honfoglaláskor 2012 = A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L.–Wolf M. MonSzTERT 2 (2012). [Egy példányban készült.]

A honfoglaláskor 2013 = A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. Szerk.: Révész L.–Wolf M. MonSzTERT 3 (2013).

Honfoglalásról 1994 = A honfoglalásról sok szemmel. Főszerk.: Györffy Gy. I: Honfoglalás és régészet. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994.

Honfoglaló 1996 = „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Magyar Nemzeti Múzeum 1996. március 16–december 31. Révész L., Wolf M. és M. Nepper I. közreműködésével szerkesztette Fodor I. Budapest 1996.

Honfoglaló magyarság 1996 = Honfoglaló magyarság, Árpád-kori magyarság. Antropológia–régészet–történelem. Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. Szeged 1996.

Horváth 1993 = Horváth M. A.: Honfoglalás kori sírleletek Bács-Kiskun megyéből (Landnahmezeitliche Grabfunde aus dem Komitat Bács-Kiskun – Nahodki iz pogrebenij èpohi obretenija rodiny oblasti Bač-Kiškun). HOMÉ 30–31/2 (1993) 321–350.

[Horváth] 1996 = Horváth M. A.: Homokmégy-Halom. In: Honfoglaló 1996, 312–314.

Horváth 2012 = Horváth C.: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. Kézirat. Budapest 2012.

Hrubec 1992 = Hrubec, I.: Prša. In: PDOS 2 (1992) 48–49: Nr. III.

Hunka 1992 = Hunka, J.: Klasifikácia novovekých mincí z lokality Kostolec v Ducovom a štatistika ich výskytu (príloha k príspevku A. Ruttkaya). SlovNum 12 (1992) 115–120.

HUNKA 1993–1994 = Hunka, J.: Katalóg ranouhorských mincí z pohrebiska v Borovciach (Eine Analyse frühmittelalterlicher Münzen aus der Grabstätte in Borovce). BS 32 (1994) 214–217.

HUNKA 2011 = Hunka, J.: Mince z prikostolného cintorína v Ducovom (Coins from the Churchyard Cemetery in Ducové). SlovArch 59 (2011) 337–367.

HUNKA–KOLNÍKOVÁ 1994 = Nálezy mincí na Slovensku (Die Fundmünzen in der Slowakei). IV. Zostavovatelia: Hunka, J.–Kolníková, E. Red.: Kolníková, E. Nitra 1994.

HUSZÁR 1979 = Huszár, L.: Münzkatalog Ungarn von 1000 bis heute. Budapest–München 1979.

HÜSE 2003 = Hüse L.: Ibrány-Esbó-halom X–XI. századi népességének paleodemográfiai profilja (Paleodemographical profile of the 10th–11th century population of Ibrány-Esbó-halom). In: Istvánovits 2003, 400–412.

HÜSE–SZATHMÁRY 2002 = Hüse L.–Szathmáry L.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi népességének demográfiai profilja. In: M. Nepper 2002, 407–420.

IBN FADLÁN 2007 = Ibn Fadlán: Beszámoló a volgai bolgárok földjén tett utazásról. Arab eredetiből fordította, a jegyzeteket és az utószót írta Simon R. Keleti Források/Fontes Orientales. Budapest 2007.

ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga (Das landnahme- und arpadenzeitliche Nachlassmaterial des Rétköz). RGYNY 2 = MHKÁS 4, Nyíregyháza 2003.

JAKAB 2009 = Jakab A.: X–XI. századi temető Nyíregyháza–Felsősima határából. M3-as autópálya 161. lelőhely (10th–11th century cemetery at Nyíregyháza-Felsősima. Motorway M3, site 161). NyJAMÉ 51 (2009) 79–149.

JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989 = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B.: A szarvasi járás. Szerk.: Makkay J. BMRT IV/2 = MRT 8. Budapest 1989.

JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989a = Jankovich B. D.–Makkay J.–Szőke B.: [Endrőd-]3/39. Szujókereszt. In: JANKOVICH–MAKKAY–SZŐKE 1989, 143–147.

JÓSA 1895 = Dr. Jósa András a tarczali sírleletről (Zemplén m.). ArchÉrt 15 (1895) 75–76.

JÓSA 1896 = Dr. Jósa A.: A bezdédi honfoglaláskori temető (Szabolcs m.). ArchÉrt 16 (1896) 385–412.

JÓSA 1897 = Jósa A.: A mándoki honfoglalás kori leletről. ArchÉrt 17 (1897) 361–363.

JÓSA 1900 = Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. A thuzséri sírok (Szabolcs m.). ArchÉrt 20 (1900) 214–224.

JÓSA 1914 = Jósa A.: Honfoglaláskori emlékek Szabolcsban. ArchÉrt 34 (1914) I: 169–184, II: 303–340.

KADA 1912 = Kada E.: Kecskemét vidékéről való leletek. In: Sírleletek a honfoglalás korából III. ArchÉrt 32 (1912) 323–329.

KISS 1920–1922 = Kiss L.: Eperjeskei honfoglaláskori temető. ArchÉrt 39 (1920–1922) 42–55.

KISS 1968 = Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése dunántúli köznépi temetőkben (Der Widerspiegelung der Ansiedlungen zur Zeit der ungarischen Staatsgründung in transdanubischen Gemeinvolk-Gräberfeldern). ArchÉrt 95 (1968) 243–256 [1969].

KISS 1968a = Kiss, A.: Majs. ArchÉrt 95 (1968) 139.

KISS 1968b = Kiss A.: Majs. RégFüz I:21 (1968) 69: Nr. 93.

KISS 1972–1973 = Kiss A.: Megjegyzések a mai Szlavónia és Szerémség X–XI. századi ethnikai viszonyaihoz és az ún. Bjelo Brdo kultúra névadó temetőjének értékeléséhez. JPMÉ 17–18 (1972–1973) 73–84 [1975].

KISS 1973 = Kiss, A.: Zur Frage der Bjelo Brdo Kultur. Bemerkungen zu den ethnischen Verhältnissen des heutigen Slawonien und Syrmien im 10.–11. Jahrhundert. ActaArchHung 25 (1973) 327–340.

KISS 1983 = Kiss A.: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. MHKÁTL 1. Szerk.: Dienes I. Budapest 1983.

KISS 1985 = Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Die Bayern und ihre Nachbarn. Berichte des Symposions der Kommission für Frühmittelalterforschung, 25. bis 28. Oktober 1982, Stift Zwettl, Niederösterreich. Hrsg. von Friesinger, H.–Daim, F. II. VKF 9 (1985) 217–379.

KISS 1990 = Kiss, A.: Über einige chronologischen, siedlungsgeschichtlichen und geschichtlichen Fragen des 10.–11. Jhs. (Erwiderung auf die „Bemerkungen..." von I. Bóna). Alba Regia 24 (1990) 197–209.

KISS 1993 = Kiss A.: Kralovánszky Alán 1929–1993. ArchÉrt 120 (1993) 89–90.

KISS 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír- és kincsleletei (Archäologische und historische Angaben zur Geschichte des Komitats Vas im 10.–12. Jahrhundert). MHKÁS 2 (2000).

KISS–BARTHA 1970 = Kiss, Á.–Bartha, A.: Graves from the age of the Hungarian Conquest at Bana. ActaArchHung 22 (1970) 219–260.

KISS–TÓTH 1993 = Kiss G.–Tóth E.: A szombathelyi Szent Márton templom régészeti kutatása 1984–1992. Előzetes jelentés a feltárt 9–13. századi emlékekről (Archäologische Untersuchung der St.-Martinskirche in Szombathely 1984–1992. Vorläufiger Bericht der freigelegten Denkmäler aus dem 9–13. Jahrhundert). CommArchHung 1993, 175–199.

KISZELY 1993 = Kiszely I.: A budakeszi temető embertani

leletei. CommArchHung 1993, 153–162.
KMTL 1994 = Korai magyar történeti lexikon (9–14. század). Főszerk.: Kristó Gy., szerk.: Engel P.–Makk F. Budapest 1994.
Kobály 2001 = Kobály J.: Néhány adat Kárpátalja honfoglalás és Árpád-kori leleteiről (Über die landnahme- und arpadenzeitlichen Funde der Karpatoukraine). NyJAMÉ 43 (2001) 197–224.
Kobal' 2012 = V. Kobal', J.: Davn'ougorskì arheologìčnì pam'jatki Zakarpattja, Ukraïna (Altmagyarische archäologische Funde aus Transkarpatien, die Ukraine). MSROA 33 (2012) 269–305.
Kolníková 1967 = Kolníková, E.: Obolus mŕtvych vo včasnostredovekých hroboch na Slovensku (Totenobolus in frühmittelalterlichen Gräbern der Slowakei). SlovArch 15 (1967) 189–254.
Kovács 1985 = Kovács, L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Archäologie des 10. und 11. Jahrhundert im Karpatenbecken. PZ 56 (1981) Heft 1. Walter de Gruyter, Berlin–New York, 167 S., 53 Taf. und 19 Abb. ActaArchHung 37 (1985) 207–222.
Kovács 1986 = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225.
Kovács 1986a = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temetőrészlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez (Landnahmezeitliche Gräber in Nagytarcsa. II: Gräberfeldabschnitt in der Sandgrube. Beiträge zur Wertung der Äxte mit Schaftlochlappen sowie der trapezförmigen Steigbügel). CommArchHung (1986) 93–121.
Kovács 1986b = Kovács L.: A tiszalúc-sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén m.) 11. századi magyar temető. Előzetes jelentés (Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta [Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén] aus dem 11. Jh. Vorbericht). ArchÉrt 111 (1986) 218–223.
Kovács 1989 = Kovács, L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchung der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. FontesArchHung 1989.
Kovács 1990 = Kovács, L.: Einige Ergänzungen zu einer wertvollen Monographie: B. M. Szőke–L. Vándor: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló – I. Kiszely: A temető embertani vizsgálata (Anthropologische Untersuchungen des Gräberfeldes). FontesArchHung. Budapest 1987. ActaArchHung 42 (1990) 313–330.
Kovács 1990a = Kovács L.: Szablya–kard fegyverváltás. A kétélű kardos 10–11. századi magyar sírok keltezéséhez (Zamena sabli mečom. K datirovke pogrebenij drevnih vengrov X–XI vekov s dvulezvijnym mečom – Säbel–Schwert Waffenwächsel. Zur Datierung der ungarischen Gräber mit zweischneidigen Schwertern im 10.–11. Jahrhundert). ArchÉrt 117 (1990) 39–49.
Kovács 1993 = Kovács, L.: Waffenwechsel vom Säbel zum Schwert. Zur Datierung der ungarischen Gräber des 10.–11. Jahrhunderts mit zweischneidigem Schwert. FascArchHist 7 (1993) 45–60.
Kovács 1994a = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. VAH 6 (1994).
Kovács 1994 = Kovács L.: Fegyverek és pénzek. In: Honfoglalásról 1994, 181–194.
Kovács 1994–1995 = Kovács L.: A Kárpát-medence kétélű kardjai a 10. század 2. feléből. Adattár (Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens im 2. Hälfte des 10. Jhs. Katalog). CommArchHung 1994–95, 153–189.
Kovács 1995 = Kovács L.: Előkelő rusz vitéz egy székesfehérvári sírban. A rádiótelepi honfoglalás kori A. sír és kardja. In: Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerk.: Koszta L. Szeged 1995, 291–308.
Kovács 1995a = Kovács L.: Újra a nagyharsányi kincsről és a LANCEA REGIS köriratú denárról. Századok 129 (1995) 1075–1104.
Kovács 1996 = Kovács L.: Fegyver s vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: Veszprémy László. Budapest 1996, 81–108.
Kovács 1997 = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. Érmetani és régészeti tanulmányok a Kárpát-medence I. (Szent) István és II. (Vak) Béla uralkodása közötti időszakának (1000–1141) érméiről [Über die ungarischen Münzprägung in der frühen Arpadenzeit. Numismatisch-archäologische Studien über die Münzen aus dem Zeitraum zwischen den Regierungszeiten Stephans I (des Heiligen) und Bélas II (des Blinden) (1000–1141) im Karpatenbecken]. VAH 7 (1997).
Kovács 1997a = Kovács, L.: István Dienes' größte Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb. ActaArchHung 49 (1997) 363–384.
Kovács 2003 = Kovács, L.: Beregszász-Birka: Beiträge zu den Mützen mit Blechspitze des 10. Jahrhunderts. ActaArchHung 54 (2003) 205–241.
Kovács 2005 = Kovács L.: Muszlim pénzek a 10. századi Kárpát-medencében. In: Csodaszarvas. Őstörténet, vallás és néphagyomány. I. Szerk.: Molnár Á. Budapest 2005, 35–96.

Kovács 2006 = A magyarhomorog-kónyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Kónyadomb from the tenth-twelfth century). In: Testis temporum 2006, 215–248.

Kovács 2007 = Kovács, L.: Über die Münzen des Gräberfeldes des ungarischen Gemeinvolkes aus dem 10.–12. Jahrhundert von Magyarhomorog-Kónyadomb. ActaArchHung 58 (2007) 187–212.

Kovács 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge). HIMK Budapest 2011.

Kovács 2011a = Kovács L.: Bár személyesen megbeszélhettük volna! Megjegyzések Lengyel Imre biokémiai nem- és életkor-meghatározási eredményeihez (Hätten wir es doch persöhnlich besprechen können! Anmerkungen zu den Ergebnissen der biochemischen Geschlechts- und Altersbestimmungen von Imre Lengyel). MFMÉ-StudArch 12 (2011) 559–608.

Kovács 2011–2012 = Kovács L.: Benepuszta és Vereb. Az elsőként ismertté vált két honfoglalás kori sír (1834, 1853) érméinek sorsa (Benepuszta und Vereb. Das Schicksal der Münzen der zwei ersten landnahmezeitlichen Gräber /1834, 1853/). NK 110–111 (2011–2012) 51–69 [2013].

Kovács 2012 = Kovács L.: Érmeleletes templom körüli temetőkről és templomukról a kora Árpád-kori Magyar Királyságban (1000–1141). In: A honfoglaláskor 2013, 147–206.

Kovács 2013 = Kovács L.: Érmeleletes templom körüli temetőkről és templomukról a kora Árpád-kori Magyar Királyságban (1000–1141). In: A honfoglaláskor 2013, 227–296.

Kovács 2014? = Kovács L.: A Taktaköz 10–11. századi sír- és szórványleletei, valamint a tiszalúc-sarkadpusztai 11. századi temető. Kézirat, előkészületben. MHKÁS 9 (2014?).

Kovács–Révész 1992 = Kovács L.–Révész L.: Kenézlő – Fazekaszug. RégFüz 1:44 (1992) 57: Nr. 102.

Kőhegyi 1980 = Kőhegyi, M.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Madaras (Komitat Bács-Kiskun). ActaArchHung 32 (1980) 205–239.

A kőkortól 1994 = A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994.

Költő 1991 = Költő L.: Balatonszemes, Landler Jenő u. RégFüz 1: 42 (1991) 53: Nr. 111.

Költő 1991a = Költő L.: Fonyód-Magyar Bálint Általános iskola. RégFüz 1: 42 (1991) 53: Nr. 112.

Költő 2002 = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. RégKutMo-1999 (2002) 266: Nr 318.

Költö 2003 = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő RégKutMo-2000 (2003) 234: Nr. 420.

Költő 2003a = Költő L.: Vörs, Majori-dűlő. RégKutMo-2001 (2003) 238-239: Nr. 303.

Költő–Bajzik 2008 = Költő L.–Bajzik A.: Kora Árpád-kori temetőrészlet egy kaposvári lakóparkban. Előzetes jelentés az Ezüsthárs lakópark közműberuházások által érintett területének régészeti feltárásáról (Early Árpád-era cemetery section in a housing park in Kaposvár. Preliminary report on the archaeological survey of areas affected by public utilities instalment in the Ezüsthárs housing block). SMK 18 (2008) 171–224.

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992 = Költő L.–Lengyel I.–Pap I.–Szentpéteri J.: Etnikumok, régészeti kultúrák a kora középkori Pannoniában. Egy Somogy megyei régészeti ásatás előzményei – Vörs (Ètničeskie gruppy, arheologičeskie kul'tury v rannesrednevekovoj Pannonii. Predvaritel'nye rezul'taty raskopok v Vërše, obl. Šomod' – Ethnika, archäologische Kulturen in frühmittelalterlichen Pannonien. Vorläufige Ergebnisse einer archäologischen Ausgrabung im Komitat Somogy/Vörs). NyJAMÉ 30–32 (1987–1989) 283–307.

Költő–Lengyel–Pap–Szentpéteri 1992a = Költő, L.–†Lengyel, I.–Pap, I.–Szentpéteri, J.: Vorläufige Ergebnisse der Ausgrabungen am Gräberfeld Vörs aus dem 9.–11. Jahrhundert [Ungarn, Komitat Somogy]. Zur Problematik der Ethnika und archäologische Kulturen im frühmittelalterlichen Pannonien (Predbežné výsledky výskumov pohrebiska Vörs z 9.–11. storočia [Maďarsko, komitát Somogy]. K problematika etník a archeologických kultúr vo včasnostredovekej Panónii). SlovArch 11 (1992) 223–241.

Költő–Müller–Szentpéteri–Szőke 1996 = Költő L.–Müller R.–Szentpéteri J.–Szőke B. M.: Kelet és Nyugat határán. In: Évezredek 1996, 103–140.

Költő–Szentpéteri 1996 = Költő L.–Szentpéteri J.: A Vörs-Papkert „B" lelőhely VIII–XI. századi temetője. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szőke 1996, 115–121.

Költő–Szentpéteri 2001 = Költő L.–Szentpéteri J.: Gondolatok az avar-magyar asszimilációról temetőelemzések alapján (Gedanken über die awarisch-ungarische Assimilation aufgrund von Gräberfeldanalysen). In: „Együtt a Kárpát-medencében". A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele Pécs, 1996. szeptember 27–29. Szerk.: Kiss M.–Lengvári I. Pécs 2001, 119–134.

Kraskovská 1950 = Kraskovská, Ľ.: Nové nálezy z doby slovanskej v Bešeňove na Slovensku (Nouvelles trouvailles de la période slave-ancienne à Bešeňov en

Slovaquie). AR 2 (1950) 186–188, 285, 292.
KRASKOVSKÁ 1958 = Kraskovská, Ľ.: Výskum v Bešeňove roku 1950 (Ausgrabung in Bešeňov im J. 1958). SlovArch 6 (1959) 419–447.
KRASKOVSKÁ 1964 = Kraskovská, Ľ.: Datovanie ranohistorických a historických pamiatok mincami (Datierung von frühgeschichtlichen und geschichtlichen Denkmälern durch Münzen). SbSNM 58 (= Hist 4) (1964) 117–130.
KRECSMÁRIK 1911 = ifj. Krecsmárik E.: Szarvasi középkori és őskori leletekről. Arch Ért 31 (1911) 378–382.
KRISTÓ 1980 = Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak. Budapest 1980.
KRISTÓ 1981 = Kristó Gy.: Sírhelyekre vonatkozó adatok korai okleveleinkben (Données relatives aux sépultures dans nos chartes prémédiévales – Dannye, kasajuščiesja zahoronenij, v rannyh vengerskih gramotah). ActaHist 71 (1981) 21–28.
KRISTÓ 1995 = Kristó Gy.: A magyar állam megszületése. SzegediKK 8 (1995).
KRISTÓ 1997 = Kristó Gy.: A honfoglalók régészeti hagyatékának keltezéséről. Századok 131 (2007) 234–275.
KRISTÓ 2003 = Kristó Gy.: Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Szeged 2003.
KRISTÓ–MAKK 2001 = Kristó Gy.–Makk F.: A kilencedik és a tizedik század története. MSz [Budapest] 2001.
KRIZSÁN 2010 = Krizsán Zs.: Pénzzel keltezett sírleletek Vas megye Árpád-kori temetőiben (Coin dated burial findings in cemeteries of the Árpádian-age in Vas county). Savaria 33 (2010) 119–143.
KURCZ 1983 = Szent István király legendái. Ford.: Kurcz Á. In: Árpád-kori legendák és intelmek. Szerk.: Érszegi G. Budapest 1983, 16–53.
KUSTÁR 1996 = Kustár Á.: A karos-eperjesszögi I.–II.–III. honfoglalás kori temetők embertani vizsgálata. In: Révész 1996, 395–456.
KUSTÁR–LANGÓ–MENDE 2007 = Kustár Á.–Langó P.–Mende B.: Harta-Freifelt honfoglalás kori temetője. In: Újabb eredmények 2007 (oldalszámozás nélkül).
KÜRTI 1978/79 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn. Előzetes beszámoló (Ein ungarisches Gräberfeld aus der Landnahmezeit in Szeged-Algyő). MFMÉ 1978/79/1, 323–347.
KÜRTI 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10–11. századi történetéhez (Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10.–11-ten Jahrhunderten). In: A kőkortól 1994, 369–386.
KÜRTI 1994a = Kürti B.: Honfoglalók a Maros-torok táján. In: Honfoglalásról 1994, 161–170.
KÜRTI 1996 = Kürti B.: Honfoglaló magyar sírok Szeged-Csongrádi úton. In: Honfoglaló magyarság 1996, 59–63.
KÜRTI 2001 = Kürti B.: Sírok üzenete. Honfoglaló magyarok temetője Algyő határában. Algyő 2001.
KÜRTI 2007 = Kürti B.: Kiszombor X–XI. századi lelőhelyeiről. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006. A Móra Ferenc Múzeumban 2006. november 27–28-án tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások. Szerk.: Tóth I. Szeged 2007, 103–120.
LANGÓ 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.
LANGÓ–SIKLÓSI 2012 = Langó P.–Siklósi Zs.: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn. In: A honfoglaláskor 2012, 207–223.
LASZLOVSZKY 1986 = Laszlovszky J.: Tanyaszerű települések az Árpád-korban (Farm-steads in the Arpadian-Age – Einzelhofsiedlungen in der Arpadenzeit). In: Falvak, mezővárosok az Alföldön. Szerk.: Novák L.–Selmeczi L. AranyJMK 4 (1986) 131–151.
LÁSZLÓ 1941 = László Gy.: A népvándorláskori temetők térképezéséről. Függelék Széll Márta dolgozatához (Sur la cartographie des nécropoles de l'époque de la migration des peuples. Annexe à l'étude de Mlle. Márta Széll). FolArch 3–4 (1941) 265–266.
LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: A honfoglaló magyar nép élete. Népkönyvtár 4. Budapest 1944.
LIPTÁK 1952 = Lipták, P.: New Hungarian skeletal remains of the 10th century from the Danube-Tisza Plain (Újabb honfoglaló magyar leletek a Duna-Tisza közéről – Antropologičeskie nahodki èpohi zavoevanija strany iz meždureč'ja Dunaj-Tissa). AnnH-NMNH 3 (1952) 277–287.
LIPTÁK-NEMESKÉRI-SZŐKE 1953 = Lipták, P.–Nemeskéri, J.–Szőke, B.: La description des découvertes (Mogil'nik XI veka v Kerpuste). In: NEMESKÉRI–LIPTÁK–SZŐKE 1953, I: 205–279.[1954]
LIPTÁK 1953 = Lipták, P.: L'analyse typologique de la population de Kérpuszta au Moyen Age. In: Nemeskéri–Lipták–Szőke (1953) III: 303–370.
LISKA 1996 = Liska A.: X–XI. századi temető Örménykúton (Ein Friedhof aus dem X–XI. Jahrhundert in Örménykút). BMMK 16 (1996) 175–208.
LISKA 2005 = Liska A.: Békéscsaba, Mokri-, vagy Gorka-tanya. RégKutMo-2004 (2005) 177: Nr. 42.
LISKA 2006 = Liska A.: Békéscsaba, Mokri (Gorka-tanya). RégKutMo-2005 (2006) 185–186: Nr. 39.
LOTTERHOF 1971 = Lotterhof E.: A Szabadkígyóson feltárt X. századi temetők embertani vizsgálata

(Anthropological examination of the two 10th century cemeteries uncovered at Szabadkígyós). BMMK 1 (1971) 89–103.

Lőrinczy 1985 = Lőrinczy G.: Szegvár-Szőlőkalja X. századi temetője (Das Gräberfeld von Szegvár-Szőlőkalja aus dem 10. Jh.). CommArchHung 1985, 141–162.

Lőrinczy 1996 = Lőrinczy G.: Kora avar kori sír Szentes-Borbásföldön (Ein frühawarenzeitliches Grab in Szentes-Borbásföld). MFMÉ–StudArch 2 (1996) 177–189.

Lőrinczy–Türk 2011 = Lőrinczy G.–Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez (Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh., der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 419–479.

M[edgyesi]–Mesterházy 2008 = M[edgyesi P.]–Mesterházy K.: 9/137. [Mezőberény]-Kér-halom-dűlő. In: Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. D.. BMRT IV/3 = MRT 10. Budapest 2008, 598–602.

Madaras 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében (Das vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quellen). In: Alföld 1993, 11–32.

Makk 2004 = Makk F.: A vezéri törzsek szálláshelyei a 10. században. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. MHB 14 (2004) 119–127.

Makkay–Szőke 1989 = Makkay J.–Szőke B. M.: [Szarvas-]Káka, Kettőshalmi-dűlő. In: Jankovich–Makkay–Szőke 1989, 441–443: Nr. 8/108.

Marcsik 2011 = Marcsik A.: Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát és Kistelek M5 57. (27/71.) lelőhelyen feltárt humán csontváz-anyag (Humanes Knochenmaterial aus den Fundorten Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát und Kistelek M5 57 [27/71.]). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 493–504.

Marosi 1923–1926 = Marosi A.: A székesfehérvári rádiótelepi ásatás (Die Grabungen in der Nähe der Radiostation in Székesfehérvár). ArchÉrt 40 (1923–1926) 245–257.

Medgyesi 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés (Ein Gräberfeld aus dem 10.–11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht). HOMÉ 30–31/2 (1993) 487–511.

Medgyesi 1995 = Medgyesi P.: Avar kori sírlelet (?) és 10–11. századi magyar köznépi temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról (Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10.–11. Jahrhundert von Gyulavarsánd-Laposhalom). Altum Castrum 4 (1995) 98–118.

Mende 2013 = Mende B.: Kisebb temetkezési egységek önálló genetikai elemzése: A továbblépés lehetőségei. http://www.btk.mta.hu/magyar-ostorteneti-temacsoport.hu/tudomany-es-hagyomanyorzes-konferencia/287-regeszet-embertan-genetika

Merseburgi 1999 = Merseburgi Thietmar: Krónika. In: Az államalapítás korának írott forrásai. Szerk.: Kristó Gy. SzegediKK 15. Szeged 1999, 107–114..

Mesterházy 1974 = Mesterházy K.: Győr-Pósdomb. RégFüz I:27 (1974) 73: Nr. 132.

Mesterházy 1980 = Mesterházy K.: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Budapest 1980.

Mesterházy 1984 = Mesterházy K.: Kiss A., Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Budapest 1983. ArchÉrt 111 (1984) 287–289.

Mesterházy 1984a = Mesterházy, K.: J. Giesler, Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo-Kultur. PZ, 56 (1981) Seite 3–167, Taf. 53. Alba Regia 21 (1984) 275–276.

Mesterházy 1989–1990 = Mesterházy K.: A felső-tiszavidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Hronologija istorii juvelirnoj masterskoj na territorii Verhnej Tissy i nahodok iz vremeni priobretenija vengrami rodiny). EMÉ–Agria 25–26 (1989–1990) 235–274 [1991].

Mesterházy 1990 = Mesterházy K.: Temetkezési rend az ártándi 10–11. századi temetőben (Pogrebal'nyj porjadok v mogil'nike X–XI vv. iz Artanda – Bestattungsordnung im Gräberfeld von Ártánd aus dem 10.-11. Jahrhundert). ArchÉrt 117 (1990) 50–57.

Mesterházy 1993 = Mesterházy K.: A magyar honfoglalás régészetének ötven éve. Századok 127 (1993) 269–310.

Mesterházy 1994 = Mesterházy, K.: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. In: Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters. Methodische Grundlagendiskussion im Grenzbereich zwischen Archäologie und Geschichte. Hrsg. von Müller-Wille, M.–Schneider, R. VF 41 (1994) II: 23–65.

Mesterházy 1995 = Mesterházy K.: A magyar fejedelem és kísérete a 10. században (Le duc hongrois et son

accompagnement dans le 10e siècle – The reigning princes of Hungary and their retinue in the 10th century). Századok 129 (1995) 1033–1052.

Mesterházy 1996 = Mesterházy K.: A honfoglaló magyarok társadalma és a régészet. Életünk 1996/8, 768–795.

Mesterházy 1996a = Mesterházy K.: Avarok, szlávok, magyarok a Bükk-hegységben. Századok 130 (1996) 861–876.

Mesterházy 1996b = Mesterházy K.: Ártánd-Nagyfarkasdomb. In: Honfoglaló 1996, 211–214.

Mesterházy 1996c = Mesterházy K.: Vereb. In: Honfoglaló 1996, 375–376.

Mesterházy 1998 = Mesterházy K.: Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata (Die archäologische Untersuchung der gesellschaftlichen Strukturen). In: Az Alföld társadalma (Society of Great Hungarian Plain – Die Gesellschaft der Großen Ungarischen Tiefebene). Szerk.: Novák L. AranyJMK 8 (1988) 19–45.

Mesterházy 2002 = Mesterházy K.: Dunántúl a 10. században. Századok 136 (2002) 327–340.

Méri 1952 = Méri I.: Beszámoló a tiszalök-rázompusztai és túrkeve-mórici ásatások eredményéről (Otčët o raskopkah v Tissalëk-Razompusta). I. ArchÉrt 79 (1952) 49–67.

Mészáros–Paluch–Sóskúti–Sz. Wilhelm 2007 = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskúti K.–Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. In: Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében 2006. A Móra Ferenc Múzeumban 2006. november 27–28-án tartott tudományos ülésszakon elhangzott előadások. Szerk.: Tóth I. Szeged 2007, 121–134.

Mészáros–Paluch–Sóskúti–Sz. Wilhelm 2007a = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskúti K.–Sz. Wilhelm G.: Felgyő, Kettőshalmi-dűlő. RégKutMo-2006 (2007) 199–200: Nr. 120.

Mészáros–Paluch–Szalontai 2005 = Mészáros P.–Paluch T.–Szalontai Cs.: Szeged-Kiskundorozsma, Subasa. RégKutMo-2004 (2005) 286: Nr. 361.

Móra 1926 = Móra F.: Lovassírok Kunágotán (Reitergräber aus der Landnahmezeit in Kunágota). Dolgozatok 2 (1926) 123–135.

Müller 1968 = Müller R.: Zalaszabar-Borjúállás. RégFüz I:22 (1969) 54.

Müller 1985 = Müller R.: Zalaszabar-Borjúállás sziget. RégFüz I:38 (1985) 76: Nr. 143/1.

Müller 1992 = Müller, R.: Gräberfeld und Siedlungsreste aus der Karolingerzeit von Zalaszabar-Dezsősziget. In: Szőke–Éry–Müller–Vándor 1992, 271–336.

Müller 1994 = Müller R.: Karoling udvarház és temetője Zalaszabar-Borjúállás-szigetről. In: Honfoglalásról 1994, 90–98.

Müller 1996 = Müller R.: Zalaszabar-Borjúállás-sziget. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szőke 1996, 135–139.

Müller 2004 = Müller R.: Régészeti összefoglaló az Esztergályhorváti-Alsóbárándpusztán feltárt Karoling-kori temetőről (Archäologische Zusammenfassung des karolingerzeitlichen Gräberfeldes von Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta). In: Karoling-kori emlékek. Régészet és antropológia (Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta 9–10. századi temetője). Szerk.: Tóth G. Szombathely 2004, 9–31.

B. Nagy–Révész 1986 = B. Nagy K.–Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. RégFüz I:39 (1986) 64–65: Nr. 120.

B. Nagy–Révész 1988 = B. Nagy K.–Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. RégFüz I:41 (1988) 69: Nr. 143.

Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953 = Nemeskéri, J.–Lipták, P.–Szőke, B.: Le cimetière du XIe siècle de Kérpuszta. ActaArchHung 3 (1953) 205–370.

M. Nepper 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Grabfunde des 10.–11. Jahrhunderts im Komitat Hajdú-Bihar). I–II. Budapest–Debrecen. MHKÁS 3 (2002).

Nevizánsky 1979 = Nevizánsky, G.: Pohrebisko z konca 9. a 10. storočia v Bešeňove (Mogil'nik konca IX i X vv. v Bešen'ove – Gräberfeld vom Ende des 9. und aus dem 10. Jh. in Bešeňov). SlovArch 27-2 (1979) 375–404.

Nevizánsky–Kosta (2009) = Nevizánsky, G.–Kosta, J.: Výskum staromaďarského jazdeckého pohrebiska v Strede nad Bodrogom v rokoch 1926 a 1937 (Grabung eines altmagyarischen Reitergräberfeldes in Streda nad Bodrogom in den Jahren 1926 und 1937). SlovArch 57 (2009) 301–354.

Nyáry 1873 = Br. [Báró] Nyáry A.: A pilini Leshegyen talált csontvázakról. ArchKözl 9 (1873)16–25.

Nyáry 1902 = Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. ArchÉrt 22 (1902) 210–241.

Nyáry 1904 = Nyáry A.: A pilinyi árpádkori temető. ArchÉrt 24 (1904) 50–70.

Ódor 1999 = Ódor J. G.: Honfoglalás és kora Árpád-kori soros temetők sírleleteinek katasztere Tolna megyében (Kataster der Grabfunde von Reihengräberfelder aus der ungarischen Landnahme- und Früharpadenzeit im Komitat Tolna). WosinskyMMÉvk 21 (1999) 151–173.

Ódor 2007 = Ódor J.: Tolna megye honfoglalás kori kutatásának elmúlt évtizede. Előzetes jelentés Fadd-Jegeshegy I. temetőjének ásatásáról. In: Újabb eredmények 2007.

Olajos 2004 = Olajos T.: Az avar továbbélés kérdéséről. A 9. századi avar történelem görög és latin nyelvű forrásai. In: Változatok 2004, 111–118.

Orosháza 1965 = Orosháza története és néprajza. Szerk.: Nagy Gyula. I–II. Orosháza 1965.

PDOS 1989 = Pramene k dejínám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13 storočia. I. 1–2: Bratislava, hlavné mesto SSR a Západoslovenský Kraj. Zostavovateľka: Bialeková, D. Nitra 1989.

PDOS 1992 = Pramene k dejínám osídlenia Slovenska z konca 5 až z 13 storočia. II. Stredoslovenský Kraj. Zostavovateľka: Bialeková, D. Nitra 1992.

Pichlerová 1977 = Pichlerová, M.: Ďalšie hroby z 10.–11. storočia v Bratislave-Rusovciach (Weitere Gräber aus dem 10.–11. Jh. in Bratislava-Rusovce). AVANS-1976 (1977) 232–233.

Pichlerová 1980 = Pichlerová, M.: Výskum pohrebiska z doby bronzovej, doby rímskej a z povel'komoravského obdobia v Bratislave-Rusovciach (Untersuchungen eines bronzezeitlichen, eines römerzeitlichen und eines nachgrossmährischen Gräberfeldes in Bratislava-Rusovce). AVANS-1978 (1980) 218–223.

Pichlerová 1983 = Pichlerová, M.: Pokračovanie výskumu v Bratislave-Rusovciach (Fortsetzung der Grabung in Bratislava-Rusovce). AVANS-1982 (1983) 208–211.

Pulszky 1878 = Pulszky F.: Néhány magyarországi és ősmagyar leletről. MTAÉvk 16 (1878) 57–66.

Pulszky 1891 = Pulszky F.: A magyar pogány sírleletek. ÉTTK 14 (1891).

Raczky 1984 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz 1:37 (1984) 22–23: Nr. 46.

Raczky 1985 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz I:38 (1985) 22–23: Nr. 42.

Raczky 1987 = Raczky P.: Öcsöd-Kováshalom. RégFüz 1:40 (1987) 22–23: Nr. 43.

Reizner 1891 = Reizner J.: Magyar pogánykori sírleletek (Szeged-királyhalmi és bojárhalmi lelet). ArchÉrt 112 (1891) 91–114.

Rejholcová 1974 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10.–12. storočia v Nových Zámkoch (Gräberfeld aus dem 10.–12. Jahrhundert in Nové Zámky). SlovArch 22 (1974) 435–463.

Rejholcová 1976 = Rejholcová, M.: Pohrebisko z 10. a 11. storočia v Hurbanove-Bohatej (Gräberfeld aus dem 10. und 11. Jahrhundert in Hurbanovo-Bohatá). SlovArch 24 (1976) 191–234.

Rejholcová 1995a = Rejholcová, M.: Pohrebisko v Čakajovciach (9.–12. storočie). Katalóg. ASM 15 (1995).

Rejholcová 1995b = Rejholcová, M.: Das Gräberfeld von Čakajovce (9.–12. Jahrhundert). Analyse. ASM 15 (1995).

Révész 1984/85 = Révész L.: Voltak-e nagycsaládi temetői a honfoglaló magyaroknak? (Über die Existenz der großfamiliären Gräberfelder bei den landnehmenden Ungarn – Byli li bol'šesemejnye mogil'niki u vengrov-obretatelej rodiny?). MFMÉ 1984/85-2, 615–640.

Révész 1990 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tengőd-Hékútpusztán (Friedhof aus der Zeit der Landnahme in Tengőd-Hékútpuszta). HOMÉ 37 (1999) 267–299.

Révész 1994 = Révész L.: Vezéri sírok a Felső-Tisza vidékén. In: A honfoglalásról 1994, 139–150.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). MHKÁS 1 (1996) Miskolc.

Révész 1996a = Révész L.: Honfoglalás kori temető Szentes-Borbásföldön. Szabó János Győző ásatása nyomán (Ein landnahmezeitliches Gräberfeld in Szentes-Borbásföld. Nach der Ausgrabung von János Győző Szabó). MFMÉ-StudArch 2 (1996) 299–336.

Révész 1996b = Révész L.: Temetkezési rend. In: Honfoglaló 1996, 37–43.

Révész 1996c = R. L. [Révész L.]: Tarcal-Rimai dűlő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.). In: Honfoglaló 1996, 120–123.

Révész 1996d = Révész L.: Bodrogvécs. In: Honfoglaló 1996, 140–142.

Révész 1996e = Révész L.: Kenézlő-Fazekaszug I–II. temető. In: Honfoglaló 1996, 150–157.

Révész 1996f = Révész L.: Mándok-Tetenke. In: Honfoglaló 1996, 158–159.

Révész 1996g = Révész L.: Hódmezővásárhely-Nagysziget. In: Honfoglaló 1996, 308–311.

Révész 1996h = Révész L.: Piliny-Leshegy. In: Honfoglaló 1996, 402–403.

Révész 1997 = Révész L.: Kristó Gyula könyvéről. Századok 131 (1997) 215–233.

Révész 1997a = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen (Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely). MFMÉ-StudArch 3 (1997) 169–189.

Révész 1997b = Révész, L.: Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. ActaArchHung 49 (1997) 419–451.

Révész 1998 = Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der landnahmezeitlichen Funde aufgrund der östlichen Analogien) MFMÉ-StudArch 4 (1998) 523–532.

Révész 2000 = Révész L.: Hitelesítő ásatás a tuzséri honfoglalás kori temető területén (Nachgrabung im

Gebiet des landnahmezeitlichen Gräberfeldes von Tuzsér). NyJAMÉ 42 (2000) 7–32.

Révész 2001 = Révész L.: Aranyszántás Balotán. Gazdag honfoglalás kori női sírok Kiskunhalas környékén (Goldenes Ackerfeld in Balota. Reiche Frauengräber aus der Landnahmezeit in der Gemarkung von Kiskunhalas – The Golden Harvest of Balota. Rich female graves from the time of the Hungarian Conquest around Kiskunhalas). Budapest–Kiskunhalas 2001.

Révész 2001a = Révész L.: Karcsa, Kormoska. RégKutMo-1998 (2001) 152–153: Nr. 106.

Révész 2005 = Révész L.: Honfoglalás kori temető Tiszavasvári-Aranykerti táblán (Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Tiszavasvári-Aranykerti tábla). NyJAMÉ 47 (2005) 163–213.

Révész 2006 = Révész L.: Magyar honfoglalás kori sírok keltezési lehetőségei. Régészeti keltezés – természettudományos keltezés (Dating options of the graves from the time of the magyar conquest. Archaeological dating – scientific dating – Möglichkeiten einer Datierung der Gräber aus der Zeit der Landnahme durch die Ungarn. Archäologische Datierung – naturwissenschaftliche Datierung). Arrabona 44/1 (2006) 411–440.

Révész 2008 = Révész L.: Heves megye 10–11. századi temetői (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10.–11. Jahrhundert). MHKÁS 5. Budapest 2008.

Révész 2011 = Révész L.: 11. századi temető Karcsa-Kormoskán (Gräberfeld des 11. Jahrhunderts in Karcsa-Kormoska). MFMÉ–StudArch 12 (2011) 529–558.

Révész–Fodor 1997 = Révész L.–Fodor I.: Vereb. RégFüz I:49 (1997) 82: Nr. 110.

Révész–Wolf 1993 = Révész L.–Wolf M.: Előzetes jelentés a zemplénagárdi 7–9. századi hamvasztásos temető ásatásáról (Vorbericht über die Ausgrabung des Brandgräberfeldes aus den 7.–9. Jahrhunderten bei Zemplénagárd). In: Alföld 1993, 101–124.

[Rómer] 1869 = [Rómer F.] (Galgócz). ArchÉrt 1 (1869) 105.

Rómer 1871 = Rómer F.: A galgóczi ezüstdísz lelet. ArchÉrt 4 (1871) 165–166.

Ruttkay 1992 = Ruttkay, A.: Novoveká fáza cintorína na „Kostolci" pri Ducovom – problematika mincí toliarového obdobia v hroboch (Neuzeitliche Friedshofsphase von „Kostolec" in Ducové – Problematik der Münzen der Talerzeit in Gräbern). SlovNum 12 (1992) 91–113.

Ruttkay 2005 = Ruttkay, A. T.: A szlovákiai templom körüli temetők régészeti kutatásáról (On the archaeological investigation of churchyards in Slovakia). In: Halál 2005, 31–57.

Šalkovský 1989 = Šalkovský, P.: 4/4. Bratislava, časť Devínska Nová Ves 29: Poloha Pri tehelni. PDOS 1989, I.1: 31.

Sági 1958 = Sági K.: Nagyrada. RégFüz I:10 (1958) 34–35.

Schulze-Dörrlamm 1988 = Schulze-Dörrlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme im Karpatenbecken. JRGZM 35 (1988) 373–478.

Selmeczi 1992 = Selmeczi L.: Régészeti-néprajzi tanulmányok a jászokról és a kunokról. FolklEthn 64 (1992).

Selmeczi 2011 = Selmeczi L.: Kötöny népe Magyarországon. Karcag 2011.

Siklósi–Langó 2007 = Siklósi Zs.–Langó P.: 10. századi temető Balatonújlak-Erdő-dűlőn. In: Újabb eredmények 1997 (oldalszámozás nélkül).

Cs. Sós 1969 = Cs. Sós, Á.: Bericht über die Ergebnisse der Ausgrabungen von Zalavár-Récéskút in den Jahren 1961–1963. ActaArchHung 21 (1969) 51–103.

Cs. Sós 1971 = Cs. Sós Á.: Az Árpád-kori temető (The cemetery). In: Cs. Sós Ágnes–Parádi Nándor: A csátaljai Árpád-kori temető és település. I: FolArch 22 (1971) 105–120, 139–140.

Staššíková-Štukovská 1993–94 = Staššíková-Štukovská, D.: Nálezy ranouhorských mincí na pohrebisku v Borovciach (Funde frühungarischer Münzen in der Grabstätte in Borovce). BS 32 (1993–94) 208–213.

Štefanovičová 1975 = Štefanovičová, T.: Bratislavský hrad v 9.–12. storočí (Die Burg Bratislava im 9.–12. Jahrhundert). Bratislava 1975.

Štefanovičová 1989 = Štefanovičová, T.: Bratislava, časť Staré Mesto. In: PDOS I:1 (1989) 21–22: Nr. 2.

Stloukal–Hanáková–Kolník–Vyhnálek 1971 = Stloukal, M.–Hanáková, H.–Kolník, T.–Vyhnálek, L.: Antropologia raněstředovekého pohřebište v Abrahámu (Anthropologie der frühmittelalterlichen Begräbnisstätte in Abrahám). SbNM-B 27 (1971):3, 57–131.

Szabó 1966 = Szabó I.: A falurendszer kialakulása Magyarországon (X–XV. század). Budapest 1966.

Szabó 1976 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori telep és temetője Sarud határában. III. A temető leírása és rendellenes temetkezéseinek párhuzamai (Eine Siedlung und deren Friedhof aus der Árpádenzeit bei Sarud. III. Beschreibung der Friedhofes und Untersuchung der aussergewöhnlichen Beisetzungen – Poselenie i mogil'nik èpohi pravlenija dinastii Arpadov v Šarude. III. Opisanie mogil'nik, čerty ego shodstva s izvestnymi v Vengrii pogrebenijami s neobyčnymi trupopoloženijami). EMÉ 14 (1976) 17–89.

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

Szabó 1987 = Szabó, J. Gy.: Das Gräberfeld von Bélapátfalva aus dem 9. Jahrhundert. CommArchHung 1987, 83–98.

Szalontai 1987–1989 = Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez. II: Szarvas-Kákapuszta késő avar temetője (Zametki po istorii Vengerskoj nizmennosti v IX veke. II: Avarskij mogil'nik Sarvaš-Kakapusta-Kettëshalom – Anmerkungen zur Geschichte der Tiefebene im 9. Jahrhundert. II: Das awarische Gräberfeld von Szarvas-Kákapuszta Kettőshalom). NyJAMÉ 31–32 (1987–1989) 309–347 [1992].

Szathmáry 2003 = Szathmáry L.: Az Ibrány-Esbóhalom X–XI. századi temetőjének csontvázleletein végzett vizsgálatok eredményeinek összefoglalása (A summary of the results of the examinations on the skeletal finds from the 10th–11th century cemetery at Ibrány-Esbó-halom). In: Istvánovits 2003, 385–391.

Szathmáry–Guba 1999 = Szathmáry L.–Guba Zs.: Honfoglalás kori csontvázleletek Szabolcsból (Skeleton remains from Szabolcs County /NE Hungary/ dating from the time of the Hungarian Conquest). NyJAMÉ 41 (1999) 459–485.

Szatmári–Vágó 1993 = Szatmári I.–Vágó Cs.: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a törökvilág végéig. In: Medgyesegyháza 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Szerk.: Szabó Ferenc. Medgyesegyháza 1993, 8–66.

Szádeczky-Kardoss 1993 = Szádeczky-Kardoss S.: Még egyszer Regino és a korabeli magyarság (Noch einmal Regino und das zeitgenössische Ungartum). In: Alföld 1993, 227–236.

Szekeres–Szekeres 1996 = Szekeres L.–Szekeres Á.: Szarmata és XI. századi temetők Verusicson. (Subotica - Azotara). Szabadka 1996.

Szendrei 1898 = Szendrei J.: A bodrogvécsi honfoglaláskori lelet. ArchÉrt 18 (1898) 7–14.

Szentpéteri 2008 = Szentpéteri J.: Solt, Tételhegy. RégKutMo-2007, 273–274: Nr. 301.

Szentpéteri 2010 = Szentpéteri J.: Interdiszciplináris kutatások a Bács-Kiskun megyei Solt, Tételhegy lelőhelyen (Interdisciplinary investigations at the Solt, Tételhegy site in Bács-Kiskun county). RégKutMo-2009, 53–80.

Széll 1940 = Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Szeged és Hódmezővásárhely határában. Dolgozatok 16 (1940) 159–180.

Széll 1941 = Széll M.: XI. századi temetők Szentes környékén (Les cimetières du Xème siécle aux environs de Szentes). FolArch 3–4 (1941) 231–265.

Széll 1943 = Széll M.: Elpusztult falvak, XI–XVI. századbeli régészeti leletek Csongrád vármegye területén (Vernichtete Dörfer, und Funde aus den X.–XVII. Jahrhunderten im Kom. Csongrád). Dolgozatok 19 (1943) 176–182.

Szőke 1953 = Szőke, B.: Le cimetière de Kérpuszta (XIe siècle). Résultats archéologiques des fouilles (Vyvody iz arheologičeskogo obsledovanija mogil'nika v Kerpuste). In: Nemeskéri–Lipták–Szőke 1953, II: 281–301 [1954].

Szőke 1953a = Szőke B.: A kérpusztai XI. századi temető régészeti eredményei. Kézirat. Budapest 1953?, 1–44.

Szőke 1959 = Szőke B.: A bjelobrdoi kultúráról (O belobrodskoj kul'ture – Sur la civilisation de Bjelobrdo). ArchÉrt 86 (1959) 32–47.

Szőke 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1 (1962).

Szőke 1976 = Szőke B. M.: Zalavár (Zalavar). ZGy 6 (1976) 69–103.

Szőke 1992 = Szőke, B. M.: Karolingerzeitliche Gräberfelder I–II von Garabonc-Ófalu. In: Szőke–Éry–Müller–Vándor 1992, 41–203.

Szőke 1993 = Szőke B. M.: A 9. századi Nagyalföld lakosságáról (Die Bevölkerung der Großen Ungarischen Tiefebene im 9. Jahrhundert). In: Alföld 1993, 33–43.

Szőke 1994 = Szőke B. M.: A Kárpát-medence a 9. században. In: Honfoglalásról 1994, 77–84.

Szőke 1995 = Gyula László Bibliography 1928–1994. Compiled by István Szőke. ABVE 14 (1995).

Szőke 1996 = Szőke B. M.: Karoling-kor. In: Költő–Müller–Szentpéteri–Szőke 1996, 123–135.

Szőke 2005 = Szőke B. M.: Templom, egyén és közösség a Karoling Birodalom keleti peremterületén (Church, individuals and community on the eastern periphery of the Carolingian empire). In: Halál (2005) 19–30.

Szőke 2011 = Szőke B. M.: Pannónia a Karoling-korban. Akadémiai doktori értekezés. Kézirat. Budapest 2011.

Szőke–Éry–Müller–Vándor 1992 = Szőke, B. M.–Éry, K.–Müller, R.–Vándor, L.: Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal. Gräberfelder und Siedlungsreste von Garabonc I–II und Zalaszabar-Dezsősziget. Antaeus 21 (1992).

Szőke–Nemeskéri 1954 = Szőke, B.–Nemeskéri, J.: Archeologické a antropologické poznatky z výskumu v Bešeňove pri Šuraňoch (A bešeňov [Zsitvabesenyő]-papföldi őskori és 11–12. századi temető). SlovArch 2 (1954) 105–130.

Szőke–Vándor 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője (Arpadenzeitliches Gräberfeld von Pusztaszentlászló – Kiszely, I.: A temető embertani vizsgálata (Anthropologische

Untersuchungen des Gräberfeldes). FontesArchHung. Budapest 1987.

Szőke–Vándor 1996 = Szőke B. M.–Vándor L.: Balatonmagyaród-Felső Koloni dűlő. RégFüz I:47 (1996) 61: Nr. 89.

Takács 1994 = Takács M.: falu. KMTL 1994, 207–210.

Takács 1997 = Takács M.: A 10. századi magyar–szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Századok 131 (1997) 169–215.

Takács–Paszternák 2000 = Takács M.–Paszternák I.: A győr-homokgödröki 10–11. századi temetőrészletek és középkori település (Fragments of cemeteries from the 10–11th centuries and medieval settlement at Győr-Homokgödrök). In: A népvándorláskor kutatóinak kilencedik konferenciája. Szerk.: Petercsák T.–Váradi A. HevesMRK 2 (2000) 253–309.

Takács 2006 = Takács M.: A középkori régészet a Vajdaságban 1918 és 1987 között (Die mittelalterliche Archäologie zwischen 1918 und 1987 in der Voivodina). In: Testis temporum 2006, 147–179.

Testis temporum 2006 = Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára. A kötetet gondozta. F. Romhányi B. StudCarol 7:3–4 (2006).

Tettamanti 1971 = Tettamanti S.: A zalavár-községi I. számú XI. századi temető (Mogil'nik № 1 XI-go veka v Zalavar-Këzšege – Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár-Község, 11. Jh.). ArchÉrt 98 (1971) 216–244.

Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X–XI. században a Kárpát-medencében (Begräbnissitten im 10.–11. Jh. im Karpatenbecken). StudComit 3 (1975) 79–123.

Točík 1963 = Točík, A.: Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej ríše v Prši (Gräberfeld und Siedlung aus der Zeit der awarischen Reiches aus Prša). SlovArch 11 (1963) 121–198.

Točík 1968 = Točík, A: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. ASC 3 (1968).

Točík 1971 = Točík, A.: Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei. SlovArch 19 (1971) 135–276.

Točík 1992 = Točík, A.: Materiály k dejinám Južného Slovenska v 7.–10. storočí (Materialien zur Geschichte der Südslowakei im 7.–10. Jahrhundert). StZvAÚSAV 28 (1992) 5–250.

Tomičić 1991 = Tomičić, Ž.: Novi prilozi vrednovanju ostavštine srednjovjekovnog groblja Bijelo Brdo II (New contributions to the evaluation of the remains of the mediaeval cemetery Bijelo Brdo II). PriloziIAZ 8 (1991) 95–148.

Tomičić 1993–1995 = Tomičić, Ž.: Baranja u svetlju arheoloških svjedočanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar (Baranja in the light of archaeological evidences of Bijelo Brdo culture. A contribution to the analysis of Majs-Udvar Early Middle Ages graveyard). OZ 22–23 (1993–1995) 71–97 [Osijek 1997].

Tomičić 1994–1995 = Tomičić, Ž.: Baranya im Lichte archäologischer Zeugnisse der Bijelo Brdo-Kultur. Ein Beitrag zur Analyse des frühmittelalterlichen Gräberfeldes Majs-Udvar (Baranja u svetlju arheoloških svjedočanstava bjelobrdske kulture. Prinos analizi ranosrednjovjekovnog groblja Majs-Udvar). PriloziIAZ 11–12 (1994–1995) 71–98 [Zagreb 1997].

Tomka 1971 = Tomka P.: A Győr, Téglavető dűlői avar temető belső csoportjai (Die inneren Gruppen des awarenzeitlichen Gräberfeldes von Győr-Téglavető-dűlő – Vnutrennie gruppy na kladbišče avarskogo perioda raskopannogo v D'ër-Teglavetë-djule). Arrabona 13 (1971) 55–97.

Tomka 1994 = Tomka P.: (21/2. Lébény-Kaszásdomb). RégFüz 1:46 (1994) 19.

Tomka 1996 = Tomka P.: „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítás Miskolcon 1995. július 17–1996. január 31. CommArchHung 1996, 251–253.

Tomka 2000 = Tomka P.: Régészeti kommentár a Lébény-Kaszás 10–11. századi temető 44. sírjának trepanált koponyaleletéhez (Archaeological commentary on the trephined skull of grave 44 in the 10–11 century graveyard of Lébény-Kaszás – Archäologischer Kommentar zum trepaniertem Schädel aus Grab Nr. 44 des Gräberfeldes Lébény-Kaszásdomb aus dem 10.–11. Jh.). Arrabona 38 (2000) 63–96.

Tóth 2011 = Tóth A.: A Nyíri Mezőség a 10–11. században. Doktori (PhD) disszertáció. I–II. Kézirat. Budapest 2011.

Tóth–Pap 2007 = Tóth G.–Pap I. K.: Szombathely-Kisfaludy Sándor utca kora Árpád-kori temetőjének embertani adatai (Anthropological data to the early Arpadian-age cemetery of Szombathely-Kisfalud street). FolAnthr 6 (2007) 83–94.

Török 1936 = Török Gy.: A kiszombori germán temető helye népvándorláskori emlékeink között (Das germanische Gräberfeld von Kiszombor und unsere Denkmäler der Völkerwanderungszeit). Dolgozatok 12 (1936) 101–177.

Török 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39 (1962) Budapest.

Török 1982 = Török, Gy.: Awaren- und landnahme-

zeitliches Gräberfeld in Visznek (Komitat Heves). In: Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte II. Berlin 1982. AFD Beiheft 17 (1982) 41–56.

Trogmayer 1960–62 = Trogmayer O.: X–XII. századi magyar temető Békésen (Ein ungarischer Friedhof in Békés). MFMÉ (1960–62) 9–38.

Trugly 1989 = Trugly, A.: 4/148. Bodza, časť Holiare, Halomdomb. In: Pramene 1989, I.1: 114–115: Nr. 3.

Trugly 1989a = Trugly, A.: Hurbanovo (Pieskovisko). In: Pramene I:1 (1989) 119: Nr. 3.

Türk 2011 = Türk A. A.: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kulturkör. Doktori értekezés I–II. Szeged 2011.

Újabb eredmények 2007 = „Legjobb, ha mindez nem merül feledésbe..." Anonymus. Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában. A 65 éves Kovács Lászlónak szeretettel barátaitól és tanítványaitól. Konferencia a Magyar Nemzeti Múzeumban 2007. május 30–június 1. Tézisek. Szerk. Révész L. Egypéldányos kézirat. Budapest 2007 (oldalszámozás nélkül).

Változatok 2004 = In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Szerk.: Erdei Gy.–Nagy B. MHB 14 (2004).

Vályi 1994 = Vályi K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. Megjegyzések a terület korai történetéhez (Landnahmezeitliche Gräber in Szer [Kom. Csongrád] 1973. Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes). In: A kőkortól 1994, 387–403.

Vályi 1996 = Vályi K.: Bolgár és késő avar kori elemek a pusztaszeri település kerámiájában. In: Honfoglaló magyarság 1996, 43–58.

Vándor 2002 = Vándor L.: Zalavár a királyi vármegye központja. In: Központok a Zala mentén. A Göcseji Múzeum állandó kiállítása. Katalógus. Főszerk.: Vándor L., szerk.: Béres K. Zalaegerszeg 2002, 101–124.

Vékony–Cseh 2001 = Vékony G.–Cseh J.: Bana, Ördögásta-hegy. RégKutMo-1998 (2001) 127: nr. 13.

Vinski 1959 = Vinski, Z.: Ausgrabungen in Vukovar. Archlug 3 (1959) 99–109.

Zábojník 1989 = Zábojník, J.: Šaľa. Pieskovňa. In: Pramene I:1 (1989) 101–102: 5.

DIE LANDNAHMEZEITLICHEN UND FRÜHARPADENZEITLICHEN GRÄBERFELDER VON QUARTIERE UND DÖRFER MIT HINBLICK AUF DIE VORGESCHICHTE (EIN ABRISS)

In der Einführung (I.) überblickte ich einige solche Bestattungsformen, wie Doppelgräber, kleinfamiliäre Gräberfelder, mit seinen Dienern bestatteter vornehmer Mann, um eine vornehme Frau bestattete Männer, Gräberfeldern mit entfernten Gräbern, die meisten nicht aus ganz freigelegten Fundstellen stammen, und so könnten sie theoretisch in die Reihe der Quartier- oder Dorfgräberfelder gehören *(vgl. Tabelle 1.)*. Diese beiden Gräberfeldtypen versuchte ich danach zu trennen, ob sie niedrige oder hohe Gräberzahl hatten, was auch auf die Zahl und Ansiedlungsdauer der Bevölkerung hinweist. Diese Dualität versuchte ich mit der Gegenüberstellung der Quartiere und Dörfer zu erklären *(vgl. Tabelle 2. und 2a.)*.

Im Kapitel II. führe ich jene Typen des transdanubischen und oberungarischen (heute slowakischen) Gräberfelder aus dem 9. Jahrhundert vor, in welchen auch nach der ungarischen Landnahme (895) bestattet wurde: Typ I.: Dorfgräberfelder des 9–12. Jahrhunderts, Typ II.: im 9. Jahrhundert geöffnete und noch im 10. Jahrhundert genutzte Kirchenfriedhöfe, Typ IIIa.: in der Mitte des 9. Jahrhunderts geöffnete und am Ende bzw. am Anfang des 10. Jahrhunderts aufgegebene Dorfgräberfelder. Auf dem Gebiet der spätawarenzeitlichen Gräberfeldern freigelegten nicht kontinuierliche Gräber des 10–11. Jahrhunderts bilden den Typ IIIb., wo die Forschung kein Weiterleben beweisen könnte.

Im Kapitel III. beschäftige ich mich mit den Gräberfeldtypen nach der ungarischen Landnahme. Wegen der grossen Fundstellenzahl werden sie hier nicht einzeln besprochen. In den Gräberfeldern der Quartiere des 10. Jahrhundert (Typ IV) sind die charakteristischen Bestattungsitten der Ungarn mit reichen und vielfältigen Fundmaterial überliefert, die meistens durch fremde Münzen, vorwiegend nach tpq., datierbar sind. Aus diesen fehlen bisher die ungarischen Denare. Der Gräberzahl nach (25–75) kann man annehmen, dass diese Bevölkerung ihren Siedlungsplatz frei wechselte. Mit unbekannter Häufigkeit zogen sie weiter, gaben ihre alten Gräberfelder auf und öffneten neue. István Bóna wollte in der grossen Gruppe mit mehrheitlichen Männergräbern die planmäßig angesiedelten Krieger finden, die nach seiner Ansicht ein Netzwerk von Wachstationen bis zum Ende des ersten Drittel bzw. Mitte des 10. Jahrhunderts bildeten, aber die Untersuchung der Angaben bekräftigte diese Annahme nicht *(vgl. Tabelle 3.)*. Der Grund für die Absonderung der nur im 10. Jahrhundert genutzte Dorfgräberfelder mit „ärmeren Beigaben" (Typ V.) war das Fehlen der ungarischen Münzen des 11. Jahrhunderts, die in den Dorfgräberfeldern der Ungarn und der weiterlebenden Bevölkerung im 10–12. Jahrhundert (Typ VI.) natürlich schon auftraten. Eine wichtige Station der Forschungsgeschichte bedeutet die Systematisierung von Béla Szőke *(vgl. Tabelle 4.)*. Die Entstehung der archäologischen Kultur vom gemeinen Volk des Ungarischen Königreichs (früher als Bijelo Brdo Kultur genannt) fand in den früheren (Typ I–II.), zeitgenössischen (Typ V–VI.) und in den folgenden im Großen und Ganzen am Ende des 10. und Anfang des 11. Jahrhunderts geöffneten Dorfgräberfeldern (Typ VII.) statt. Nach der Staatsgründung im 11. Jahrhundert wurden die Kirchen errichtet und dann die Kirchenfriedhöfe geöffnet (Typ VIII.), die spätestens nach der Herrschaft von Béla II. (1131–1141) mit der Aufgabe der Gräberfeldern Typ I. und VI–VII. die alleinigen wurden.

Die zum Text angefügten Beil/agen 1–4. erklären die Tabellen 1–4.

RÉVÉSZ LÁSZLÓ

ERDÉLY A MAGYAR HONFOGLALÁS KORÁBAN
SZEMPONTOK A SZÉKELYEK BETELEPEDÉSÉNEK KÉRDÉSÉHEZ

A korai magyar krónikás hagyomány szerint a magyarok az etelközi szállásaikat ért besenyő támadást követően, 895 táján költöztek a Kárpát-medencébe. Abban azonban már nincs egyetértés, hogy a beköltözés milyen irányból történt? Anonymus északról, a Vereckei-hágón át vezeti be a honfoglalókat, a Képes Krónika szerint ellenben Erdélyen keresztül jutottak ki az Alföldre, Kézai pedig mindkét lehetőségre utalt.[1] Ezt a képet az elmúlt másfél évszázad nyelvészeti, régészeti és történeti kutatásai lényeges módon árnyalták. Mivel Erdélyben sajnálatos módon még a magyarországihoz képest is hat évtizedes késéssel, csak a 19. század utolsó évtizedében kezdődött el a korszak régészeti hagyatékának a kutatása,[2] nincs mit csodálkozni azon, hogy az első jelentős lépéseket a nyelvészet tette meg a térség korai történetének tisztázására vonatkozóan.[3] E kötetben nincs mód a kutatástörténet akár csak vázlatos bemutatására, így az újabb nyelvészeti kutatások rövid összefoglalását Benkő Loránd egy évtizede megjelent munkája nyomán adom.[4] E szerint Erdélyben alapvetően két magyar nyelvjárás különíthető el: Egy északi, amely Felső-Tisza-vidéki gyökerekkel rendelkezik, s egy déli, mely igen erős szálakkal kötődik a dél-alföldi nyelvjárásokhoz. Mindez jelzi a térség magyar benépesülésnek irányait is. A legkorábbi helynévtípusok a Maros-völgyben, s az oda torkolló folyóvölgyekben mutathatók ki, de a magyarországiaktól egy vonásukban alapvetően eltérnek: Dél-Erdélyből teljesen hiányoznak a törzsnevekből képzett helynevek, s Észak-Erdélyből is alig néhány ilyen mutatható ki. A nyelvészet abban ugyan nem tud állást foglalni, hogy a korai helynevek mikor keletkeztek, de Benkő szerint nagyrészük a 11–12. században már létezett.[5]

Úgy tűnik, hogy a régészeti leletek a nyelvészet által felvázolt képet alátámasztják. Mielőtt azonban ennek részleteit tárgyalnám, egy alapvető módszertani kérdést szeretnék tisztázni. A térség 10-11. századi temetőinek legutóbbi összefoglaló értékelését adó kutatók, Bóna I. és Gáll E. egyértelműen állást foglaltak abban a tekintetben, hogy az Erdélyi-medence korabeli hagyatékának értékelését le kell választani (de nem elválasztani!) a Partium és a Bánság temetőitől és telepeitől, utóbbiak ugyanis már az alföldi magyar településterület részét alkotják, s azzal együtt tárgyalandók.[6] A térképre pillantva is egyértelmű, hogy a két tömböt 50-100 km-es leletmentes sáv választja el egymástól. *(1. kép)* Ezzel a megközelítéssel a magam részéről maradéktalanul egyet értek. Az alábbiakban elemzéseim során az említett két kutató anyaggyűjtéseire támaszkodom.

Bóna és Gáll eredményei szerint, melyek összecsengenek a nyelvészeti és a történeti kutatásokkal, a magyarság betelepedése Erdély területére több irányból és több ütemben folyt.[7] Korai magyar hagyatékot főként a termékeny folyóvölgyeket követő teraszokon találunk. *(2. kép)* Noha a magyarok politikai és katonai tekintetben már a 10. századtól vitathatatlanul ellenőrzésük alatt tartották e térséget, a régészeti leletanyag csekély száma, a teljességre törekvő modern ásatások hiánya miatt ma még csak óvatos következtetéseket fogalmazhatunk meg. A messzemenő óvatosságot az is indokolja, hogy egész Erdély területéről a mai napig nem ismerünk egyetlen teljesen feltárt és közzétett temetőt sem a 10-11. századból. A töredékesen feltárt, hiányosan megfigyelt és dokumentált lelőhelyek forrásértéke korlátozott, azokra messzemenő következtetéseket aligha építhetünk.[8]

A régészeti leletek alapján Észak-Erdélyben a magyarság egyik legfontosabb központja a mai Kolozsvár környékén volt. Az antik Napoca romjai közelében a Szamos teraszain több jellegzetes temető koncentrálódott, melyek (számukra hozzáférhető) leletanyagát Gáll E. és Gergely B. tette közzé mintaszerű lelkiismeretességgel.[9]

1 HKÍF 296. (Veszprémy László), 352, 358. (Kristó Gyula); Veszprémy 1990, 1–12.; Tóth 1998, 205.

2 Bóna 1996, 4–8.

3 A kutatástörténet jó összefoglalása: Kordé 1991, 5–58.

4 Benkő 2001, 7–68.

5 Benkő 2001, 42–43.

6 Bóna 1989, 107, 124; Gáll 2013, 31–32. A történeti Erdély fogalmáról némiképp eltérő megközelítéssel: Kristó 2002, 27–28.

7 Bóna 1989, 102–127; Gáll 2013, 822.

8 Gáll 2013.

9 Gáll–Gergely 2009. A térség kutatása szempontjából sokat mondó tény, hogy a honfoglalás kori temetők kutatásának magyarországi kezdete után 175, az első erdélyi 10. századi leletek felbukkanása után pedig 114 évnek kellett eltelnie, mire megszületett az első olyan önálló monográfia, amely egy erdélyi település korabeli leletanyagával foglalkozik. Az már legkevésbé sem a Szerzők hibája, hogy e kötet is csonka, hiszen (nyilván az ásató hozzájárulásának hiányában) nem volt módjuk közzé tenni a Szántó utcai temető leletanyagát.

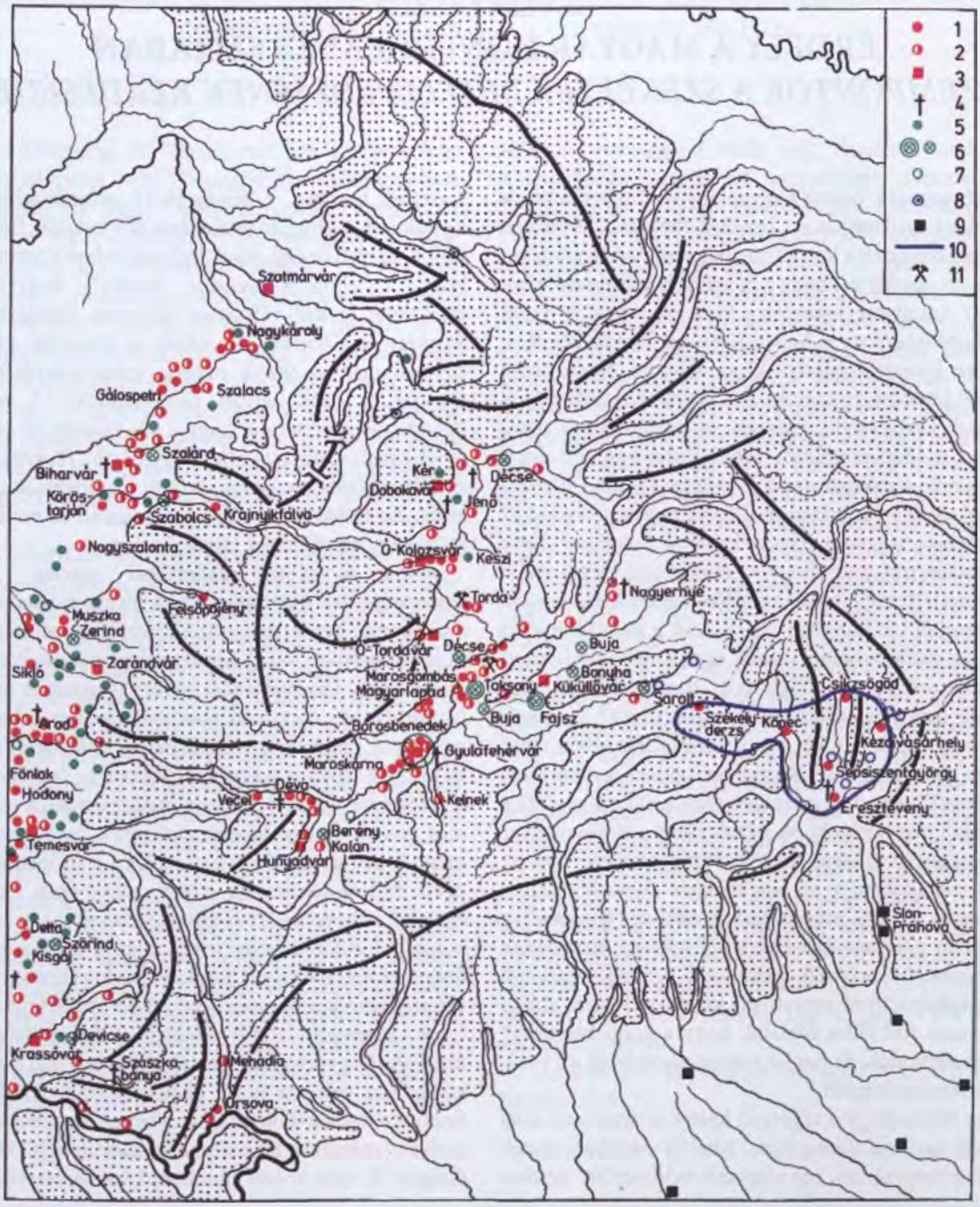

Erdély és a Kelet-Alföld a magyar honfoglalás és államszervezés korában

1 = magyar fegyveresek 10. századi temetői és leletei, 2 = magyar köznép 10–11. századi temetői és leletei, 3 = magyar ispáni várak, 4 = Karoling, viking és bizánci kardok, 5 = honfoglaló magyar törzsek nevét viselő telepek, 6 = magyar fejedelmi és vezéri szállások és birtokok a 10. században, 7 = törzsnévi típusú helynevek, 8 = a 10–11. században régészetileg igazolhatóan tovább élő szláv falvak, 9 = bolgár várak a 10. század elejétől, 10 = bolgárok elleni magyar határbiztosítás a 10. században, 11 = korai sóbányák

1. kép **Erdély, a Partium és a Bánság 10-11. századi lelőhelyei Bóna I. kutatásai szerint. (BÓNA 1989, 110. nyomán)**

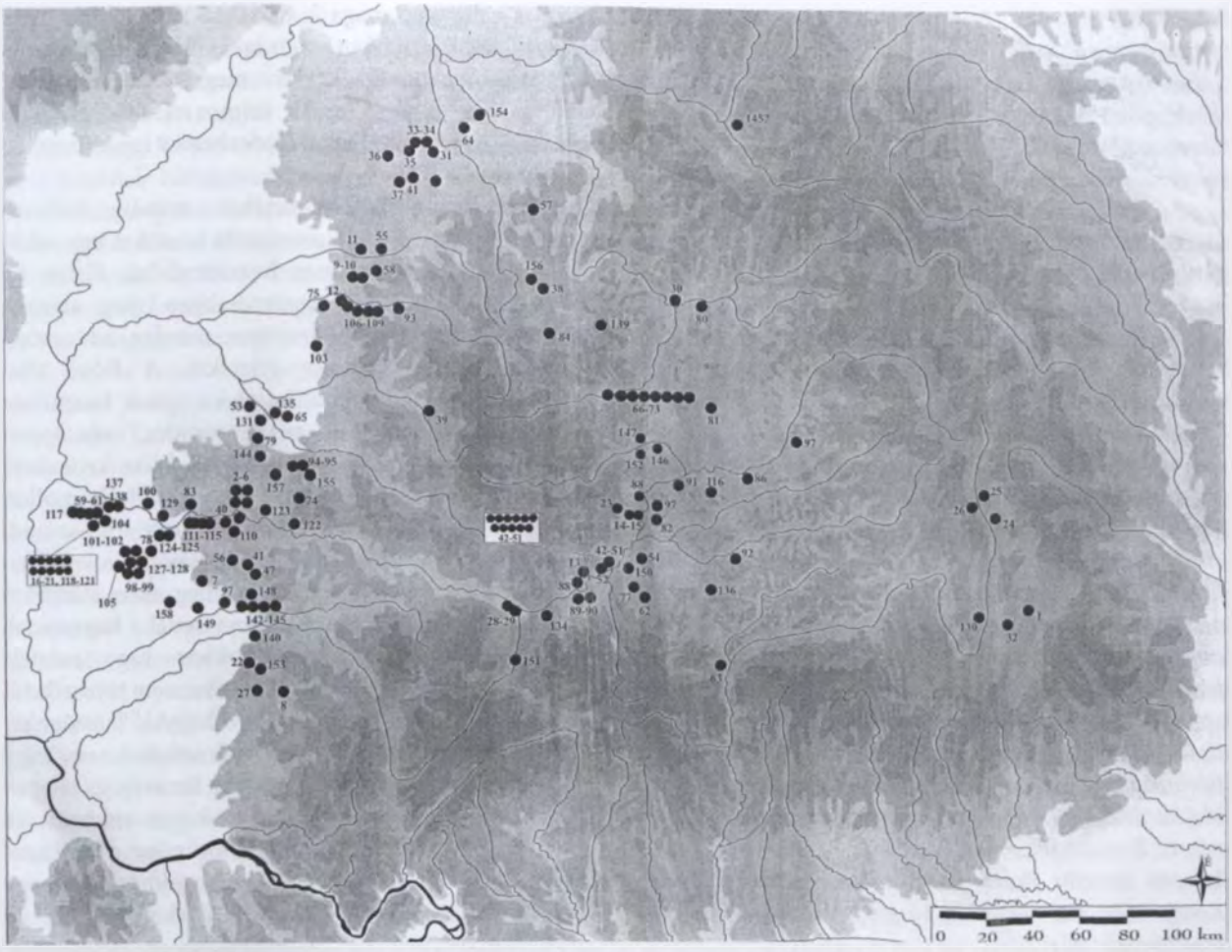

2. kép **Erdély, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői és temetőre utaló szórvány leletei (GÁLL 2013 nyomán)**

A jelentős férfitöbbletet mutató Zápolya- és Szántó utcai temetőrészletek 12, ill. 26 sírja egy szervezetten telepített, erősen felfegyverzett katonai közösségre utal. Talán hasonló lehetett a Kalevala utcából ismert két (talán azonos lelőhely részleteit jelző?) temetőtöredék 3+8 sírja is. E két vagy három, egymáshoz közel létesített temető által alkotott csoport szerkezetében, összetételében és leletanyagában is igen erősen emlékeztet a Felső-Tisza-vidéki katonai jellegű temetőkre (Karos I-III., Kenézlő I-II., Tiszaeszlár-Bashalom I-II.). Bóna I. feltevése szerint e csoportok közvetlenül Etelközből telepedtek át Kolozsvár területére, s soha nem is jártak a Kárpát-medence magyarországi részein.[10] Más nézetek viszont (véleményem szerint joggal) a leletanyag erős Felső-Tisza-vidéki kapcsolatait hangsúlyozzák, s egy északi irányból érkező migrációs hullámmal számolnak a 920-as évektől.[11] Feladatuk a környező sóbányák, valamint a Szamos menti kereskedelmi út ellenőrzése lehetett. Úgy tűnik, hogy e temetőket legkésőbb a 10. század második felében felhagyták, így e közösségek további sorsa ismeretlen.

A magam részéről a fentieket azzal egészíteném ki, hogy a jelek szerint a kolozsvári az Észak-Erdélyi térségnek nem csak a legjelentősebb, hanem (a jelenleg rendelkezésünkre álló régészeti adatok alapján) az egyetlen biztosan kimutatható magyar bázisa volt a 10. század első kétharmadában. Kolozsvártól észak-északnyugatra ugyanis kizárólag településtörténeti szempontból értékelhetetlen szórvány leletek állnak a rendelkezésünkre (Décs: kard ellenzője, Magyardécse: nyílhegy, Malomszeg: kétélű kard, Felsőnyárló: balta). Ebben az irányban a legközelebbi elemezhető lelőhely a zilahi 10. század végi – 11. századi temetőtöredék,[12] amely azonban már a Meszesi-kapu alföldi, szilágysági

10 BÓNA 1996, 8–9.

11 GÁLL-GERGELY 2009, 93–108.

12 COSMA 2001, 857–883, téves 9. század végi – 10. század eleji datálással.

kijáratánál fekszik. *(2. kép)* A régészeti leletek tehát semmiképpen nem támasztják alá azt a történeti hipotézist, mely szerint a Gyula-törzs a 930-as években áttelepedett volna a korábbi pannoniai szállásáról a Szamos középső és felső folyásának vidékére, a későbbi Észak-Erdélybe.[13]

Hasonló képpel találkozunk Kolozsvártól délre, az Aranyos-folyó vonaláig, valamint a Maros felső folyásvidékéig. Két 11. század végi éremkincs (Magyarfráta, Torda, mindkettő záró veretei Szt. László érméi) mellett a Tordai-hasadékban lelt két szórvány nyílhegy és a 11. századi (Torda)-várfalvi temetőrészlet alkotják a térség korabeli emlékanyagát.[14] Utóbbi lelőhely azért is érdemel komolyabb figyelmet, mert Bóna I. e temetőtípusnak (szerinte: Várfalva-Vajdahunyad típusú temetők) kiemelt szerepet szánt Erdély korai társadalomtörténetének rekonstrukciója során. Véleménye szerint *„Az Erdélyi-medencén belül két, időben részben párhuzamos, részben egymást követő társadalmi réteg bontakozik ki. Egy első s egyben korábbi, amelyet legkésőbb a 11. század elején az államhatalom felszámolt (a 10. századi „középréteg" lovas-fegyveres „pogány" temetői), s egy második (Várfalva-Vajdahunyad típusú temetők), amelynek népe zökkenő nélkül tovább él falvaiban s temetkezik temetőiben a keresztény királyság idején. Szükség lévén rá mint adózóra, hívőre és dolgozó népre. E második, önmagában is „kétlépcsős" köznépi kultúra temetői Erdély egész területén megtalálhatók. Korai, még 10. századi („várfalvi") szakaszát néhány temetőrészlet jelzi..."*[15]

Véleményem szerint az imént felvázolt képet a rendelkezésre álló leletanyag aprólékos vizsgálata után nemcsak árnyaltabban kell látnunk, hanem jelentős mértékben módosítanunk is szükséges. Elöljáróban szeretném leszögezni: Bóna Istvánt a legnagyobb elismerés illeti azért, mert aprólékos, keserves munkával összeállította a 10–11. századi erdélyi leleteknek azt az adattárát, amelyet a magyar s a nemzetközi kutatás már régóta nélkülözött, s amely nélkül elképzelhetetlen volt a további tudományos vizsgálódás. Az adatok roppant foghíjas voltával ő maga is tisztában volt, jobb s több, használhatóbb lelet híján mégis ezekkel kellett dolgoznia. Az általa ennek eredményeként megalkotott történelmi tabló monumentális. Annak számos részlete azonban véleményem szerint megkérdőjelezhető, s így az összkép is vitatható.

A régészeti leletek esetében mindig különös óvatossággal kell eljárni, amennyiben azokat egy adott etnikumhoz kíséreljük meg hozzárendelni, illetve ha időrendjüket a lehető legpontosabban meg akarjuk határozni. Még inkább érvényes mindez az amúgy is problematikus szórvány leletekre. A Bóna által hivatkozott leletek közül a líra alakú csatok használata korán sem korlátozódott a 10. századra,[16] sőt éppen Erdélyben még a 12. század második felére keltezhető temetőből (Zabola) is ismert e tárgytípus.[17] Ily módon felbukkanását aligha értelmezhetjük egy 10. századi temető kétségbevonhatatlan jeleként (Vecel). Fokozottan érvényes ez a rombusz alakú nyílhegyekre, melyeket ugyancsak Európa-szerte előszeretettel kapcsolnak magyar hadjáratokhoz, ostromokhoz vagy másféle magyar jelenléthez.[18] „E semmivel össze nem téveszthető, gyakran mesterien kovácsolt nyílhegyek"[19] szórvány leletként valójában tökéletesen alkalmatlanok arra, hogy segítségükkel 10-11. századi magyar temetők és telepek láncolatát rajzoljuk meg. Használatuk ugyanis nemcsak a 11., hanem a 12. századból is kitűnően adatolható. Általános módszertani elvként megfogalmazható, hogy leletösszefüggés nélküli, szórvány tárgyakat település- ill. társadalomtörténeti kép megrajzolásához felhasználni nem lehet, még egy ilyen forrásszegényes időszakban sem.[20]

Bóna hipotézise szerint, a kevés régészeti lelet is elegendő annak megítélésére, hogy Erdély különböző pontjain a 9–10. század fordulójától egyszerre kezdődik el a honfoglaló magyarság különböző társadalmi rétegeinek megtelepülése, temetkezése.[21] Mint láttuk, Észak-Erdély esetében e tétel nem igazolható. A kolozsvári, katonai jellegű temetőkön kívül az egész térségből nem ismerünk egyetlen más 10. századi lelőhelyet sem. Tüzetesebben

13 Makk in: Kristó–Makk 2001, 174.

14 Roska 1914, 125–187.

15 Bóna 1986, 218. E típushoz az alábbi lelőhelyeket sorolta: Magyarlapád, Maroscsapó, Maroskarna, Alvinc-Borberek, Torda-Tündérhegy, Marosnagylak, Zeykfalva, valamint szórvány nyílhegyeket több lelőhelyről és líra alakú csatot Vecelről.

16 Révész 1987, 257–285; a szabolcsi lelet kapcsán később hasonlóan nyilatkozott Bóna I. is: Bóna 1998, 97–98, 45. kép

17 Székely 1994, 277–305.

18 Minderről részletesen, a vonatkozón szakirodalom áttekintésével ld. Langó 2010, 579-596.

19 Bóna 1986, 218

20 Bóna 1986, 218. oldalon említett, a „kétlépcsős" köznépi hagyaték 10. századi elemei között tárgyalt lelőhelyek egy része bizonyosan nem sorolható ide. Vecelről már fentebb történt említés, Torda-Tündérhegy valójában bronzkori lelőhely. Zeykfalva: szórványlelet a Radu Popa vezette 1969–1970. évi templomásatáson: a későbbi sírok töltelékföldjében lelt I. István H1 (1) denára: Muzeul Judeţean Hunedoara: Bóna 1986, 218; (köznépi temetőként); Popa 1988, 69; H1-nek meghatározva: Velter 2002, 350–351: Nr. LXII. 261.Az adatok pontosításáért Kovács László és Gáll Erwin kollégámnak tartozom köszönettel.

21 Bóna 1986, 203.

megvizsgálva a leletanyagot, véleményem szerint árnyaltabban kell értékelnünk a dél-erdélyi magyar betelepülés folyamatát is. Mindennek megítéléséhez Bóna szerint *„Az egyik fontos alap az Aranyos folyó völgye felett Várfalva-Váralján feltárt temetőrész – az első Tordavár várnépének korai temetője. Az észak – déli irányú sávban feltárt temető déli[22] felének korai mellékletei: ruhanyakat díszítő kéttagú csüngők, öntött ruhadíszek és pitykék, ezüst és bronz mentegombok, huzalból sodrott nyakperecek, lemezes és állatfejes karperecek jellegzetes 10. századi magyar viseletről tanúskodnak, a rombuszpengéjű nyílcsúcs, a bajelhárító vagy rangjelző célból sírba tett nyílvessző pedig 'a magyarok nyiláról', melytől az egész 10. századi Európa rettegett. A temető északi felére viszont már a szájba vagy kézbe helyezett sírobulusok jellemzők. I. István (5 sírból, ebből négyben obulusként), Péter és Sámuel kori 'mag' körül I. András pénzeivel keltezett (7 sírban 9 érem) sírok csoportja. A temetkezés megszűnésének idejére I. László pénze utal. A királyság korának kereszténykén eltemetett halottjaira a test előtt összekulcsolt kezek jellemzők, valamint a korai Árpád-kor egyszerű ékszerei: S alakban hajtogatott végű bronz karikák, gyűrűk, sima vagy huzalokból sodort karperecek, vastag, sima bronzhuzalból hajlított nyakperecek – ugyanakkor a pogány élelem, edények, fegyverek teljes hiánya."*[23]

A fenti nagy ívű, s az egész Erdélyi-medencére vonatkoztatott gondolatmenetet azonban néhány elemében finomítanunk szükséges. A várfalvi temető valóban a térség egyik kulcsfontosságú lelőhelye lenne – amennyiben feltárták volna. Az 57 megmentett sír azonban (a hasonló, teljesen kiásott temetők ismeretében) az itt eltemetettek alig 10-20 százalékát jelentheti. Szerencsés módon azonban Roska M. ásatása a temetőről mintegy metszetet készített, így mégis megkockáztatható erre támaszkodva néhány feltevés. A temető a feltárt részlet alapján azon típusba sorolható, amely egy központi magból kiindulva a szélei irányában mind fiatalabb sírokat tartalmaz. A részleges feltárás miatt azt azonban nem tudjuk megmondani, hogy a központi magot a később megásott sírok gyűrűszerűen körbevették-e (magyarhomorogi típus[24]), avagy a temető legyezőszerű alakot öltött, melynek a keskenyebbik szélén helyezkedtek el a település (s a temető) alapítóinak sírhantjai (hasonló temető: Püspökladány-Eperjesvölgy[25])? A kulcskérdés azonban bármelyik esetben az, hogy erre mikor került sor, mikor kerülhettek földbe az első temetkezések? Bóna I. erre határozott választ nem ad ugyan, de a kutatás ide vonatkozó korábbi (és kortárs) megállapításait egyértelműen elutasította.[26] A pejoratív módon emlegetett „hajkarika-tipológia" (valójában: a leletanyag részletesen kidolgozott tipokronológiája) helyett azonban értékelhető alternatívát nem nyújtott. Ha ugyanis a várfalvi temetőről írott nagyvonalú megállapításait tekintjük „konkrét kronológiai adatok"-nak, akkor komoly problémákkal szembesülünk.

Bóna a temető legrégebbi, a 10. századra keltezhető leletei közé sorolta a bronz kéttagú csüngős vereteket, fülesgombokat, sodrott nyakpereceket, huzal- és pántkarperecet, valamint egy nyílhegyet. Ezek reprezentálnák azt a köznépi réteget és annak anyagi kultúráját, mely Erdélyt már a 10. század elejétől benépesítette volna. A valós helyzet azonban egészen mást mutat. A Várfalván feltárt észak-déli irányú temetősáv sírjai közül legkorábbinak a sáv északi végén elhelyezkedő temetkezések tekinthetők (5–15., 40-45. sírok, ezek után ugyanis már a pénzmellékletes temetkezések sávja következik). E 17 sír közül 10 nem tartalmazott mellékletet (5, 6., 8-10., 12., 14., 40., 44., 45.). A maradék hét temetkezés közül a 7. (füles gomb) és a 11. sír (pántgyűrű, vaskés) leletei a 10-11. században belül nem keltezhetők pontosabban, ezen időszak folyamatosan használt tárgytípusai közé tartoznak. A 13. sír dudoros és fejes gyűrűje, a 15. sír körte alakú hajkarikája és sodrott nyakperece semmiképpen nem keltezhető a 10. század utolsó harmadánál korábbra.[27] Ugyanez a helyzet a 41-42. sírok ovális átmetszetű, ill. sodrást utánzó gyűrűivel. A velük együtt talált pödrött végű, ill. S-végű karikaékszerekről éppen Gáll E. mutatta ki, hogy azok Erdélyben a 11. század elejénél korábban nem adatolhatók.[28] A vastag rombusz

22 Bóna 1986. 217 itt felcserélte az égtájakat, a temető korai fázisa valójában a feltárt sáv északi részén található, ld. Roska 1914, 127, 2. ábra.

23 Bóna 1986, 217–218.

24 Kovács 1997, 363–384.

25 M. Nepper 2002, 128–296.

26 Bóna 1986, 576: „Az erdélyi és a kelet-alföldi ún. „Bijelo Brdo I." temetők vizsgálatában és keltezésében kiindulási alapként nem fogadható el a Szőke Béla, Kralovánszky Alán és Kiss Attila által használt, részben Giesler által is átvett, illetve kidolgozott kronológia. A konkrét keltező anyagok híján vagy helyett hipotetikus hajkarika-tipológiára alapozott kronológiai rendszerek szerint a „köznépi" temetőket csak 960/970 táján nyitnák. A Kárpát-medence azonban a 10. század első két harmadában sem volt lakatlan, illetve lakosaira nem csupán magyar lovassírok és szláv helynevek utalnak. A nemzedékeken át használt „köznépi" temetők fele vagy közel fele (Halimba, Majs, Szabolcs, Ellend I-II. stb.) 10. századi, és ma a számos kisebb temető és temetőrész mellett már 500 síros, csak a 10. században használt temetőt is ismerünk (Rácalmás-Göböljárás). Legkésőbb az államalapításig volt folyamatos temetkezés Mözs, Dunaújváros-Öreghegy, Nádudvar, Szob-Kiserdő és -Vendelin temetőiben. Erdély esetében tehát nem elméletekkel, hanem konkrét kronológiai adatokkal igyekeztem dolgozni."

27 Tettamanti 1971, 219; Szőke-Vándor 1987, 53–54, 67–76.

28 Gáll 2007, 239–251.

átmetszetű, valamint a sodrást utánzó zárt állatfejes (Kovács 3b típus) karperecforma használata ugyancsak az ezredforduló idejétől adatolható, egészen a 11. század végéig.[29] A Bóna által jellegzetes 10. századi magyar hagyatéknak értelmezett leletek közül tehát mindezeket nyugodtan kiiktathatjuk. Oda sorolhatnánk viszont a kiszélesedő, lekerekített végű pántkarperecet. E tárgyforma ezüstből készített változatai valóban a 10. század első kétharmadára keltezett temetők jellegzetes leletei közé tartoznak.[30] Mindez azonban nem mondható el a bronzból készített, pontkörös díszítésű példányokra (ezek közé tartozik a várfalvi 42. sír karperece is)! Ezt a változatot ugyanis a kutatás már régóta megbízhatóan besorolta a 10. század utolsó harmadára – 11. század első felére datálható leletek közé,[31] amit esetünkben a kísérő leletek (S- ill. pödrött végű karikaékszer, állatfejes karperec) kétségbevonhatatlanná tesznek.[32] A korai fázisba sorolt nyílhegy kérdéséről fentebb már szó esett, egyébként is sírhoz nem köthető szórvány lelettel állunk szemben. Végezetül maradna a régi színpompás viseletet idéző csüngőtagos veretsor. Ennek valóban ismertek 10. századi formai párhuzamai a Maros és a Körösök közéről az Alföldről. A gondosan összegyűjtött analógiák nyomán vetette fel Gáll E., hogy a várfalvi közösség tagjai valahonnan arról a környékről húzódhattak az ezredforduló táján az Aranyos mellé.[33] E tárgytípus használata azonban (pénzzel keltezett leletek alapján) kimutatható még a 11. század közepén is.[34] Várfalván a kopott, hosszú ideje használt ruhadíszeket tartalmazó 25. sír semmiképpen nem tartozhatott a temető korai, 10. századi csoportjába, ugyanis a közvetlenül mellette fekvő 22. sírban I. András (1046-1060), a 23. és 24. sírban pedig I. (Szent) István (1000-1038) királyok érméit találták. Az eddigieket összegezve kijelenthetjük: a várfalvi temetőt a feltárt temetőrész leletei alapján a 10-11. század fordulóján nyitották, s mintegy száz évnyi használat után, a 11-12. század fordulóján hagyták fel.[35]

A feltételezések szerint Dél-Erdély benépesítése nyugati irányból, az Alföldről történt, a Maros folyó völgyét követve.[36] A 10. századi lelőhelyek a Maros középső folyása mentén sűrűsödnek, Kenyérmező és Torockó-hegyalja területén, éppen ott, ahol a bolgár megszállással kapcsolatba hozott Csombord-Maroskarna csoport emlékei is kimutathatók.[37] A Maros alföldi, alsó szakaszát kísérő sűrű 10-11. századi településtömb az Arad melletti Öthalom 11. századi temetőjénél megszakad, a Zarándi-hegység és az Erdőhát közé ékelődő szűk folyóvölgy nem kínált kedvező feltételeket a megtelepedéshez. Nyilván ezzel magyarázható, hogy a Maros völgyén felfelé haladva a medencévé szélesedő völgy torkolatánál, Déván találjuk az első dél-erdélyi honfoglalás kori temetőt. Déva-Mikro-15 lelőhelyen egy nagyobb temető hét sírját tárták fel, melyek közül az első négy fegyveres férfiakat rejtett (1., 2. sír: nyilak, 3. sír: nyilak, kétélű kard, lovas temetkezés trapéz alakú vállas kengyelekkel, 4. sír: balta). Kelet felé tovább haladva a Maros-völgyben Erdély egyetlen teljesen (?) feltárt, 71 síros, de napjainkig nagyrészt közöletlen 10. századi temetőjét találjuk Szászváros-Csehek dombja lelőhelyen. A szegényes leletanyagú sírok közül nyolc tartalmazta íjászfelszerelés elemeit (nyílcsúcsok, tegezek, íjcsontok), s hat sírban lószerszámokat találtak. Utóbbiak zöme trapéz alakú vállas kengyelekből áll, s felbukkan két egytagú szájvasú zabla is. Figyelemre méltó, hogy a szerény ékszerek közt feltűnnek a gombos végű karperecek is. Ezt az ékszertípust megtaláljuk Maroskarna-B. temető 15 síros temetőrészletében is, más, a 10. század második felére keltezhető ékszerekkel (szőlőfürtös fülbevalók, huzal- és sodrott karperecek, spirálisfejű pántgyűrű) együtt. Lovas sír, lószerszám itt nem került elő, de négy férfit nyilakkal, egyet pedig szablyával indítottak túlvilági útjára. Sajnos a többi temetkezést szőlőültetés során feldúlták, így e fontos lelőhely alaposabb megismerésére sincs lehetőség. A közelben előkerült lelőhelyek tanúsága szerint (csakúgy, mint Szászváros esetében), a 9. század folyamán megtelepedett itt egy bolgár közösség is, mely helyén maradt a 10. század első felében, a magyar honfoglalást követően is.[38] Talán egy újabb magyar temető helyét jelzi egy feldúlt lovas sír, melynek sajnos egyetlen mellékletét sem mentették meg (Maroskarna-C). Mielőtt

29 Szabó 1980, 66; Giesler 1981, 120; Kovács 1994, 134–136.

30 Révész 1996, 90.

31 Szőke 1962, 95; az újabb leletek e keltezést megerősítik: Révész 1996, 90., 322. j.

32 Pontosan ugyanilyen karperec került elő Gyulafehérvár-Brânduşei utca temetőjének 137. sírjából S-végű hajkarika, fonott gyűrű és 2 db I. István (1000–1038) érme kíséretében: Gáll 2013, 137, 62. tábla 6.

33 Gáll 2013, 532.

34 Bálint 1991, 123–132; Révész 2008, 422–423. . Vö. még Tiszalúc-Sarkadpuszta 163. sír: biztosan 11. századi temetőből, Kovács 1986a, 221, 220: 2. kép.

35 Hasonló keltezéssel Gáll 2013, 535.

36 Benkő 2001, 42-43; Bóna 1989, 102–127; Gáll 2013, 822. Román kutatók szerint a Maros-völgy nem tekinthető a magyarok elsődleges behatolási irányának a 10. század elejére keltezhető leletek hiánya miatt: Horedt 1986, 84; Pinter 1994, 240, 34. jegyzet.

37 Bóna 1989, 117-125; Bóna 1996, 8–11.

38 Anghel-Ciugudean 1987, 179–196.

rátérnénk a gyulafehérvári temetőkre, röviden szólnunk kell még e települési tömb keleti szélének két lelőhelyéről, amelyek a Marosba ömlő Küküllő, ill. Aranyos torkolata között helyezkednek el. Magyarlapádon avar és magyar temető 11 sírjának leleteit tárták fel (és keverték össze) amatőr kutatók. A bronz kéttagú csüngős ingnyakveretek valamint a két sodrott nyakperec arra utal, hogy legalább két temetkezés a 10-11. századra keltezhető. A temető további értékeléséhez hitelesítő ásatásra lenne szükség. Marosgombás kutatástörténeti szempontból is fontos lelőhely, ugyanis itt tárta fel 1895-ben Herepey Károly az első erdélyi honfoglalás kori sírokat. További két (többkevesebb szakszerűséggel végzett) ásatás eredményeként a temető 14, egy vagy két sorba rendeződő sírját bontották ki, de szinte bizonyos, hogy ismeretlen számú sír még a föld alatt rejtőzik. Lócsontokat, lószerszámokat nem találtak, de két nőt keleti eredetű ruhadíszekkel (ingnyak- és kaftánveretek, gyöngysor), legalább négy férfit pedig fegyverekkel temettek el. Figyelemre méltó, hogy utóbbiak között nyilak, balta, szablya és kétélű kard egyaránt előfordul. A sírokban itt is találunk import tárgyakat (gombos végű karperecek, egygömbös fülbevaló-pár).[39]

A dél-erdélyi településtömb központja a korábbi feltevések szerint az antik Apulum (Gyulafehérvár) falai között szerveződött meg. A 10. század első kétharmadából erre vonatkozóan azonban csak rendkívül kevés és töredékes régészeti adattal rendelkezünk.[40] A Római Katolikus Katedrális környékéről származó állítólagos lovas sírokra utaló közlemények rendkívül zavarosak, főként úgy, hogy a leletanyagból mindössze egyetlen, gyöngyözött keretű bronz övveretet lehet felmutatni. Állítólag az Apor-palota környékén találtak egy szórvány fokos baltát, s ismert a város területéről egy bronz kardhüvely vég az ezredforduló tájáról.[41] Felvetődött az is, hogy az Orange-Állomás lelőhelyen feltárt római kori sírok közé ékelődött, egyetlen edényt tartalmazó temetkezés egy kis 10. századi magyar temető hírnöke lenne, de jelenleg ez sem több bizonytalan adatnál. Valamivel több adattal rendelkezünk Gyulafehérvár-Császár forrása temetőjéről, melynek eddig egy 129 síros részletét tárták fel, a becslések szerint ez a lelőhelynek mindössze 15-20%-át jelenti. Egy szablyás lovas sír mellett szőlőfürtös fülbevalók, fejes gyűrűk, sodrott nyakperecek, rombusz alakú ingnyakdíszek és egy ereklyetartó mellkereszt keltezik ez eddig megmentett sírokat a 10. század második felére – 11. század elejére.

Nemcsak Gyulafehérvár vagy Erdély, de az egész Kárpát-medence egyik kulcsfontosságú temetője került elő Gyulafehérvár-Mentőállomás (Zalatnai út) lelőhelyen. A több részletben feltárt temető 1261 sírja eddig közöletlen, kisebb előzetes jelentésekből és kiállítási katalógusokból kell megpróbálnunk tájékozódni. Az kétségtelen, hogy először egy bolgár népesség kezdett el ott temetkezni még a 9. században, s e közösség megélte a 10. századot is. Egyelőre nem világos, hogy e korai, 78 síros temetőrészlet önálló lelőhely-e, avagy betagolódott a 10. század közepétől a 11. század pontosabban jelenleg meg nem határozható periódusáig keltezhető újabb temetőbe? Ez utóbbihoz legalább 9 lovas sír tartozott (zömében trapéz alakú, vállas kengyelekkel), 9 sírból íjcsontok, tegezmaradványok, nyílhegyek kerültek elő, három férfi mellé baltáját is oda helyezték. A női sírok korai rétegét szőlőfürtös és négygömbös, valamint alsó ívén huroksorral díszített fülbevalók jellemezték, viseletüket lunulák, áttört hajfonatkorongok (Erdély egyedüli ilyen típusú leletei!), huzal és sodrott nyakperecek, karperecek színesítették. Felmerült az is, hogy a közeli Vadászok utcájában talált 186 sír (S-végű hajkarikákkal, I. András és I. László pénzeivel) e temető egyik részlete lenne. Jelenleg tehát nem dönthető el, hogy három különálló lelőhelyről van-e szó (I.: a helyben talált népesség 9-10. századi temetője, II.: egy önálló temető a 10. század közepe -11. század eleje közti évtizedekből és III.: egy 11-12. századi temető), vagy az utóbbi két periódusban folyamatosan használták a temetőt, esetleg a harmadik variánsként már a 9. századtól a 12. század elejéig törés nélkül folytatódott a temetkezések sora, s az újonnan jöttek integrálták a helyben talált közösséget? Minderről azonban csak a leletek közzététele után tudhatunk meg további részleteket.

Hasonló szituációval számolhatunk a Brandusei utcában és környékén, 7 különböző telken feltárt összességében 229 síros temetőrészlet esetében is. A korai (9-10. századi) temetkezésekre a változatos (K-Ny, É-D, D-É) tájolás, az edénymelléklet és a kőpakolás jellemző. Ezt követik a nyitott és S-végű hajkarikákkal, sodrott gyűrűkkel, kar- és nyakperecekkel valamint I. (Szt.) Istvántól Salamonig terjedő érmékkel eltemetett férfiak, nők és gyermekek. A leletanyagban másodlagosan felhasználva feltűnnek a 10. századi eredetű, steppei viselet elemei: nyakláncra fűzött övveretek S-végű hajkarikákkal, négyzet átmetszetű huzalkarpereccel együtt (129. sír), ill. kéttagú kaftánveret felső tagja Szt.

39 Nagy 1913, 268-275.

40 A gyulafehérvári lelőhelyekről összefoglalóan: Bóna 1986, 219-220; Bóna 1989, 124, 144-145; Bóna 2001, 77, 86-90; Gáll 2013, 114-206; Ciugudean-Dragotă 2002; Ciugudean-Pinter-Rustoiu 2006. 41; Szőke 1962, 95; az újabb leletek e keltezést megerősítik: Révész 1996, 90., 322. j.

41 Heitel 1995, 389-439; Gáll 2013, 194-195, 196-199.

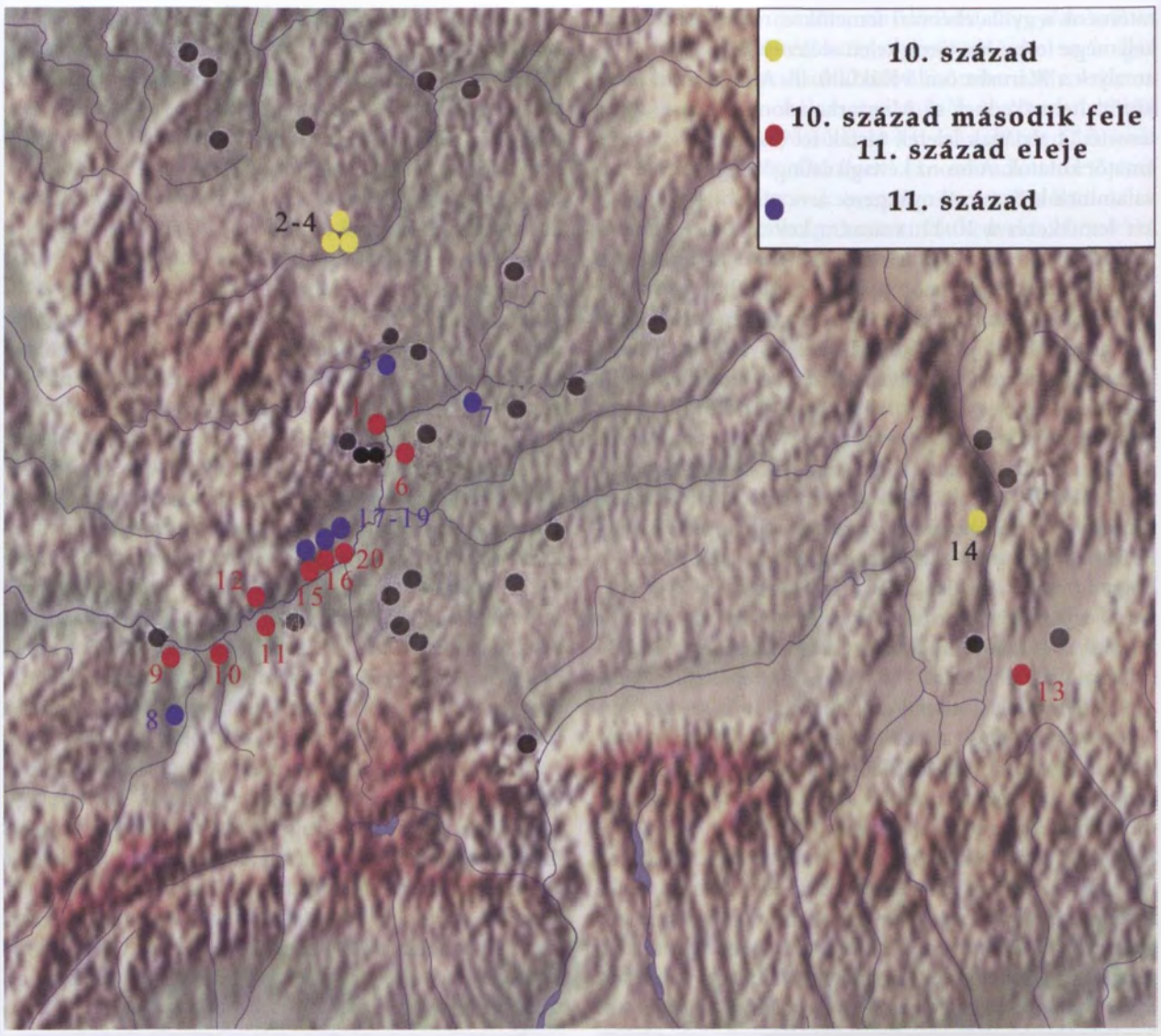

3. kép **Erdély eddig felfedezett, régészeti elemzés nyomán hitelesnek tekinthető 10. és 11. századi soros temetői.1: Marosgombás, 2: Kolozsvár-Zápolya u., 3: Kolozsvár-Szántó u., 4: Kolozsvár-Kalevala u., 5: Várfalva, 6: Magyarlapád, 7: Marosnagylak, 8: Vajdahunyad, 9: Déva, 10: Szászváros, 11: Maroskarna-B, 12: Maroskarna-C, 13: Eresztevény, 14: Csíkzsögöd, 15: Gyulafehérvár-Császár forrása, 16: Gyulafehérvár-Mentőállomás, 17: Gyulafehérvár-Vadászok utcája, 18: Gyulafehérvár-Brânduşei utca, 19: Gyulafehérvár-Poklisa, 20: Gyulafehérvár-Római katolikus katedrális.**

István pénzének kíséretében (145. sír). Fegyvernek, lószerszámnak azonban nyoma sincs a mellékletek között. A töredékes adatokból még nem világos, hogy a 11. század elején újonnan jöttek a helyben talált népesség mellé, vagy azok helyére érkeztek-e? Az anyag közöletlen voltán kívül az is növeli a bizonytalanságot, hogy a becslések szerint a földben rejtőző legalább 1000 sírnak mindössze kb. 20%-át tárták fel.

Végül meg kell említenünk, hogy Gyulafehérvár-Poklisáról is ismerjük egy temető 17 síros részletét, mely a leletanyag alapján (nyitott és S-végű hajkarikák, sodrott gyűrűk, csörgők, I. András érméi) a 11. századra keltezhető. Ugyanerre a periódusra tehető a dél-erdélyi temetőcsoport eddig ismert legkeletebbi tagja (Marosnagylak-Vízpompa, egy nagy temető 18 síros részlete I. István és I. András királyok érméivel).[42] A Maros egyik déli mellékvölgyében egy nagyobb temető 57 sírját Roska M. tárta fel Vajdahunyadon.[43] A többi temetkezés szőlőtelepítés során részben elpusztult, részben még föld alatt nyugszik. A temető időhatárait az I. Istvántól

42 Gáll 2013, 339.
43 Roska 1913, 166–225.

I. Lászlóig húzódó érmesorozat jelzi. Szerkezete hasonló lehetett a várfalvihoz, a legkorábbi sírokat ez esetben is gyűrű alakban fogták körbe a fiatalabb temetkezések. A jellegzetes 11. századi ékszertípusok mellett a keleti eredetű tárgyakat már csak egyetlen nyílcsúcs képviseli, a rítusok közül pedig egy trepanált koponya őrzi a régi gyógyító emberek keze nyomát.

Megállapíthatjuk tehát, hogy a dél-erdélyi, a magyar fejedelmek, majd az első királyok telepítő tevékenységével kapcsolatba hozható temetők láncolata a Maros középső folyása mentén Dévától Marosnagylakig húzódik *(3. kép)*. A mellékvölgyekben déli irányban Vajdahunyadig, észak felé pedig Várfalváig követhető e temetők sora. E kép semmiképpen nem tekinthető újdonságnak, hiszen a rendelkezésére álló töredékes adatok alapján lényegében ugyanezt állapíthatta meg Nagy G. és Roska M. 1913-ban, majd utóbbi negyedszázaddal később ismételten.[44] Az újabb összefoglalások, Bóna I. és Gáll E. munkái az elmúl hét évtized során ismertté vált újabb lelőhelyek feltüntetésével lényegében csak árnyalták, de alapvetően nem módosították mindezt.[45] Egyedül keleti irányban terjeszthetnénk ki a településterület határait, ehhez azonban csak rendkívül bizonytalan szórvány leletek állnak a rendelkezésünkre (Szelindek: 11. századi szórvány magyar érmék, Medgyes: szórvány bizánci érmék, Nagycserenye: szórvány kard, Maroscsapó: állítólagos szórvány zabla, Nyírmező: állítólagos 10-11. századi nyílcsúcs).[46]

A rendelkezésünkre álló leletanyag értékelését rendkívüli módon megnehezíti az a tény, hogy a modern régészeti kutatások időszakában néhány rövid periódust leszámítva[47] az erdélyi 10-11. századi temetők feltárása és közzététele soha nem tartozott (s ma sem tartozik) a szakmai prioritások közé.[48] A korszak sírjai, temetői más korszakok ásatásainak „melléktermékeként" láttak napvilágot. Ennek következményeként (talán a szászvárosit leszámítva) egész Erdélyből nem ismerünk egyetlen teljesen feltárt temetőt sem, csak a lelőhelyek kisebb-nagyobb részleteit. Ez utóbbiak zöme nem megfelelően dokumentált, sírrajzok, fotók, sírleírások, temetőtérképek csak a legritkább esetben készültek, s ha igen, többnyire azok is közöletlenek. Sok minden más mellett ez szinte lehetetlenné teszi pl. a temetkezési szokások beható vizsgálatát, amely pedig kulcsfontosságú lenne egy adott közösség eredetének meghatározása szempontjából. E mostoha körülmények jelentős mértékben behatárolják a rendelkezésünkre álló leletanyag forrásértékét. Ha ismeretlen számunkra egy temető megnyitásának és felhagyásának időszaka, (a szerkezetéről, belső periodizációjáról nem is beszélve!), akkor azt a lelőhelyet településtörténeti szempontból majdnem lehetetlen értékelni. Mindezt szükségesnek tartottam előrebocsátani ahhoz, hogy jelezzem: *Az alábbiakban nem Erdély korai (10-11. századi) településtörténetét kívánom megrajzolni, hanem azt a képet, amely a jelenleg rendelkezésre álló régészeti adatok alapján felvázolható. Mondanom sem kell, a kettő bizonyosan nem (pontosabban: ma még számunkra ismeretlen mértékben) fedi egymást.*

A Gyulafehérvár területén talált (Mentőállomás, Brandusei u.), valamint a Maros középső folyása mentén előkerült nagyszámú 9. században induló lelőhely (Csombord, Maroskarna -A, Szászváros stb.) arra utal, hogy a honfoglaló magyarok által a 10. században helyben talált népesség évtizedekkel túlélte a magyar honfoglalást. Nem tisztázott azonban ennek a népességnek az etnikai összetétele. Habár a morva enklávét feltételező ötlettel szemben (pl. Csombord esetében)[49] a kutatók zöme a népesség bolgár eredete mellett foglalt állást, az már koránt sem világos, hogy bolgár-török, vagy bolgár-szláv telepesek megjelenésével kell-e számolnunk? Ezt igen fontos lenne tudnunk, mert pl. a nyelvészeti kutatások az ómagyar nyelv keresztény terminológiája kialakításában a bolgár-szláv nyelvnek igen fontos szerepet tulajdonítottak! Márpedig ha ez így volt, a két etnikum tömeges érintkezésére itt és ekkor kellett sor kerüljön – azért, mert mint később látni fogjuk, régészeti leletekkel a Kárpát-medence egyetlen más pontján sem igazolható a Maros-völgyihez hasonló létszámú bolgár lakosság jelenléte. A gyulafehérvári, maroskarnai lovas,

44 Nagy 1913, 268-275; Roska 1913, 189-190; Roska 1936, 3-12.

45 Bóna 1986, 577. alatt ugyan megrótta a magyar kutatást amiért nem ismeri s így nem veszi figyelembe az 1913 utáni bő hét évtizedben ismertté vált lelőhelyeket, e szemrehányás azonban aligha jogos. Az általa említett, majd később Gáll E. által részletesen felgyűjtött és feldolgozott lelőhelyek tetemes része ugyanis hibásan felvett adat (ld. korábban 14. jegyzet!), vagy településtörténeti szempontból értékelhetetlen szórvány lelet. Dél-Erdély esetében ez utóbbiak közé sorolható véleményem szerint Borosbenedek (s-végű hajkarikák, pántkarperec), Csáklya (nyílhegy), Nagyerenye (kétélű kard), Hari (nyílhegy), Kellnek (edény, huzalkarperec, állatfejes karperec), Lámkerék (11. századi érmekincs), Vajasd (nyílhegy), Borberek (fejes gyűrű, sodrott nyakperec) – a vonatkozó adatokat ld. Gáll 2013, Lelőhelykatalógus.

46 Gáll 2013, Lelőhelykatalógus.

47 A kutatástörténet kitűnő összefoglalása Bóna 2001, 70-76.

48 Egy adott területen meghatározott korszak kutatására specializálódótt szakember tevékenységének eredményét, ill. annak hiányát szemléltettem Heves megye tekintetében: Révész 2008, 391. Amit nem keresnek, az nem is kerül elő, vagy ha mégis, akkor nagy eséllyel nem kerül múzeumba. Dél-Erdélyben, Alsó-Fehér megye (Jud. Alba) területén tudomásom szerint soha egyetlen múzeumban nem dolgozott a magyar honfoglalás és államalapítás korának kutatására szakosodott magyar régész.

49 Heitel 1995, 408; Ciugudean-Pinter-Rustoiu 2006, 71.

edénymellékletes sírok inkább a bolgár-török elem dominanciájára utalhatnak. Az viszont feltűnő, hogy ennek a bolgár enklávénak (melynek feladata a kutatók szerint a környező só- és ércbányák kitermelését végző szláv lakosság felügyelete volt) a sírjaiból mindeddig egyetlen fegyver sem látott napvilágot!

Sajnos még kevesebbet tudunk Erdély kétségkívül jelentős számú szláv lakosságának 10-11. századi sorsáról és történetéről (Medgyes-csoport, Észak-Erdélyben és a Szilágyságban a Szilágynagyfalusi csoport). S végezetül az imént elmondottak fokozottan érvényesek a késő avarokra. Az ő szállásterületük a korai avar településterülethez képest a 8. századra amúgy is jelentős mértékben összehúzódott, lényegében az Aranyostól délre és a Nagy-Küküllőtől nyugatra elterülő Maros-mellék síkságaira korlátozódott. Az viszont kérdéses, hogy mi történt e népességgel a 9. században, s azt követően? A régebbi és az újabb ásatások (Aranyosgyéres, Aranyoslóna) leletei alapján úgy tűnik, a kései avarok leszármazottai megélhették a magyarok bejövetelét.

A régészeti leletek arra utalnak, hogy 895 után az új hatalom kezdetben nem törekedett Erdély nagyobb léptékű benépesítésére. Legfeljebb kisebb létszámú közösségeket telepítettek ide a bolgár és szláv kolóniák ellenőrzésére, a 10. század első felében azokat is inkább Észak-Erdély területén, s csak szigetszerűen. *(3. kép)* Ezt jelzi a leletanyagában, összetételében, szerkezetében sok szállal a Felső-Tisza-vidéki temetőkhöz kapcsolódó kolozsvári temetőcsoport. A töredékes régészeti adatok alapján úgy tűnik, hogy Dél-Erdélybe, pontosabban a Maros középső szakasza mentére csak a 10. század közepétől telepedtek be az első magyar csoportok. A lelőhelyek elhelyezkedése arra utal, hogy az Aranyos-vidéki késő avar településtömböt kezdetben nem népesítették be a magyarok, Marosgombástól északabbra korai temetőket nem találunk. E térségben csak az ezredforduló idején bukkantak fel az új telepesek (Várfalva). Hogy a magyarok katonai-politikai fennhatósága kiterjedt-e Dél-Erdélyre a 10. század első felében is, az adatok híján nem dönthető el. Az azonban bizonyos, hogy mai tudásunk alapján az ismert temetőrészletek egy jellegzetes, s főbb vonásaikban egységesnek tűnő lelethorizontot alkotnak (Gyulafehérvár-Császár forrása, Gyulafehérvár-Mentőállomás, Marosgombás, Maroskarna, Magyarlapád, Déva, Szászváros).[50] A két szélső lelőhely alapján e temetőket a továbbiakban a *Déva-Marosgombás temetőhorizont* megnevezéssel fogom illetni. E lelőhelyek nem keltezhetők közvetlenül a honfoglalás utáni évtizedekre, használatba vételük a 10. század középső harmadában, de annak is inkább a vége felé kezdődött, s az ezredforduló éveiben fejeződött be.[51] A temetőkben nyugvók számát legfeljebb hozzávetőlegesen tudjuk megbecsülni, a szászvárosi és a magyarországi hasonló lelőhelyek alapján (Sárbogárd-Tringer-tanya, Letkés-Téglaégető) legfeljebb 70-100-130 sírosak lehettek. Megítélésem szerint e hét temetőrészlet minden ismert vonásában rendkívül közel áll egymáshoz. A magyarlapádi kétsíros kis temetőmaradvány kivételével mindenütt felbukkannak a fegyveresek: többnyire íjászok (Szászváros), de Déván kétélű kard és balta, Marosgombáson szablya, kard és balta, Maroskarnán és Gyulafehérvár-Császár forrása lelőhelyen megint csak szablya is volt egy-egy sírban.[52] Ennél már jóval ritkábban kerülnek elő a részleges lovas temetkezésekre utaló lócsontok (Déva 3. sír, Maroskarna-C?, Gyulafehérvár-császár forrása?) vagy jelképes lovas temetkezésként csak a lószerszám elemei (Szászváros 6., 7., 18., 26., 41., 43., 48. sír, Gyulafehérvár-Mentőállomás ismeretlen számú sír). Keltezés szempontjából rendkívül figyelemre méltó, hogy a kengyelek zöme a 10. század közepétől fellépő trapéz alakú vállas kengyelek közé tartozik valamennyi lelőhelyen.

Egy regionális csoport tagjait nem csak az jellemzi, hogy a sírjai mit tartalmaznak, de az is, hogy mi hiányzik belőlük? Nos, a tárgyalt temetők férfi sírjaiból teljes mértékben hiányoznak a méltóságjelvények. Veretes övnek, veretes vagy lemezzel díszített tarsolynak, készenléti íjtegeznek, arany vagy ezüst szerelékes szablyának nyoma sincs. Ez közvetett módon alátámasztja a 10. század második felére történt keltezést, mert hasonló tendenciát tapasztalhatunk a magyarországi leletek esetében is. A női viselet nemesfémben ugyancsak szegényes volt. Hiányoznak a lemezes, s egy kivétellel (Gyulafehérvár-Mentőállomás) az öntött áttört hajfonatkorongok, a gömbsorcsüngős fülbevalók, a rombusz alakú ingnyakdíszek, préselt vagy öntött nagyméretű kaftánveretek, kiszélesedő végű vagy pödrött végű pántkarperecek, hólyagos fejes gyűrűk, veretes csizmák. Teljességgel ismeretlenek egész Erdélyből a rozettás lószerszámveretek,[53] sőt a női sírokból még egyetlen lovas vagy akár csak lószerszámos temetkezést sem ismerünk! A nemesfémdíszes, keleti

50 Az Ópiski határában, az épülő autópálya nyomvonalában előkerült 86 síros 10-11. századi temetőrészletről nincsenek további információink: GÁLL 2013, 433.

51 GÁLL 2010, 7–16.

52 A fegyveres sírokról összefoglalóan ld. GÁLL 2007a, 395–474.

53 BÓNA 1986, 207. Borosbenedekről említ rozettás lószerszámos sírt. A leleteknek nincs nyomuk, feltehetőleg téves adattal állunk szemben: GÁLL 2013, 65.

típusú női viseletet mindössze a magyarlapádi és marosgombási két-két sír csüngőtagos vagy un. bagolyfej alakú ingnyakdíszei, négyzetes kaftánveretei képviselik. Az ékszerkészletet vékony sodratú nyak- és karperecek, huzalkarperecek, nyitott hajkarikák és a szinte mindenütt felbukkanó szőlőfürt alakú fülbevalók jellemzik.

Egész Erdélyben hiányoznak a sírokból a nyugat-európai, arab és bizánci pénzek. E jelenségre többféle magyarázat is lehetséges. Kézenfekvő arra gondolni, hogy e közösségek nem vettek részt a kalandozó hadjáratokban, s így azok zsákmányából sem részesültek. Ez elsősorban a kolozsvári közösséget érinthette. A nyugati érmék hiánya mellett feltűnő a sírokban a nyugati típusú tárgyak hiánya is (karoling-normann kengyelek, csatok, csüngők stb.) amelyek, ha nem is nagy számban, de a magyarországi sírokban fellelhetők a kalandozások emlékeként.[54] A jelek szerint kikerülték e térséget a muszlim kereskedő karaván ok is. Fontos tanulságokat hordozhat a bizánci érmék hiánya. A kalandozások utolsó szakaszában (955-971), amikor már kizárólag déli irányban indultak hadjáratok, az erdélyi közösségek vagy még nem laktak a Maros középső folyása mentén (amennyiben ez így történt, akkor betelepedésük időpontjának meghatározásához ez fontos kronológiai támpont lenne), vagy ha már itt laktak, nem voltak érintettek a hadmozdulatokban. E jelenség minden esetre fokozott óvatosságra int bennünket abban a tekintetben is, hogy szórvány bizánci érméket vagy éremkincseket (Alsócsernáton, Csíkszépvíz, Medgyes) a magyarok erdélyi megtelepedésével kapcsolatba hozhatunk-e?[55]

A fentieket összegezve egy olyan közösség temetőcsoportja bontakozik ki előttünk, amely a 10. század közepén vagy második felében nyitotta meg temetőit a Maros középső folyásvidékén, s feltehetőleg Szt. István uralmának első egy-két évtizede folyamán hagyta fel azok használatát. E temetőkben az átlagosnál több fegyveres férfi sír található, melyekben már feltűnnek a kétélű kardok is, lószerszámzatukat pedig a trapéz alakú vállas kengyelek jellemzik. A férfiak, s a nők túlnyomó többségének sírjaiból hiányzik a társadalmi reprezentáció minden kelléke, valamint annak nyoma is, hogy a kalandozó hadjáratokban érintettek lettek volna. Lényeges vonás, hogy e temetőkben még nem tűnnek fel a Kárpát-medencében az ezredforduló évtizedeiben elterjedő új típusú ékszerek (S-végű vagy pödrött végű hajkarikák, fonott vagy rombusz átmetszetű nyak- és karperecek, állatfejes karperecek stb.), s hiányoznak a 11. századi Árpád-házi uralkodók pénzei is.

S befejezésül szeretném felhívni a figyelmet egy, általam fontosnak tartott jelenségre. A Déva-Marosgombás temetőcsoport sírjaiban, ha nem is tömegesen, de viszonylag nagy számban találhatók olyan tárgytípusok, amelyek a 10-11. századi magyar hagyatékban idegennek számítanak, s amelyek a magyarországi temetőkben előfordulnak ugyan, de csak ritkán és kivételes esetben.[56] Az alábbiakban ezeket szeretném röviden áttekinteni.

Gyulafehérvár-Mentőállomás egyik sírjában olyan hosszú, háromszög átmetszetű íjvégcsontokat találtak, amelyeket az íjvégek elülső, a cél felé néző oldalára szereltek fel.[57] Hasonló szerkezetű íjat mindeddig egyetlen honfoglalás kori temetőből ismerünk, Hódmezővásárhely-Nagysziget 63. sírjából.[58] A lószerszámok között feltűnnek az egytagú rúdzablák (Szászváros 6., 26. sír, Gyulafehérvár-Mentőállomás 20/1981. sír és egy másik, csak említésből ismert példány). E tárgytípust korábban a besenyő hagyatékhoz sorolták,[59] etnikai megítélése azonban ma már árnyaltabb. Az kétségtelen, hogy a 10-11. századi magyar hagyatékban is felbukkan néhány példány (településen: Bajcs-Farkaspuszta, Edelény-Borsodi földvár, temetőben: Sárrétudvari-Hízóföld 24. sír, Óbesenyő-IX. Hunca Mare-halom),[60] de az mindenesetre feltűnő, hogy az egész Kárpát-medencéből ismert 4 példány mellé újabb négy a Déva-Marosgombási temetőcsoportból kerül elő. E zablatípus nagyobb számban a Kárpátoktól keletre, valamint délre, az Al-Duna vidékén fordul elő.[61]

A további idegen eredetű tárgyak az ékszerek közé sorolhatók. Az egész temetőcsoport nemesfém díszítményekben leggazdagabb női sírja Marosgombás-Magurán látott napvilágot (10. sír). A kisméretű csüngőtagos veretekkel, rozettákkal, gyöngyökkel, pántkarpereccel felruházott-felékszerezett nő halántéka mellett egy-egy arany fóliával fedett felhúzott gömbös (más megnevezés szerint egygömbös) bronz függőt találtak. A ruhadíszek (valamint a szomszédos, 11. sír ruhadíszeinek) párhuzamait a Tiszántúlról gyűjtötte fel Gáll E.[62], talán nem véletlen, hogy onnan származik a függő pár mindeddig egyetlen, honfoglalás kori

54 Kovács 1996, 109–127.
55 Alsócsernáton: tpq 1042! Kovács 2011, 171; Csíkszépvíz: VI. (Bölcs) Leo, Uo. 164; Medgyes: tpq 976? : Uo. 166.
56 Gáll 2007, 240–242.
57 Ciugudean–Pinter–Rustoiu 2006, 32, No. 70–71.
58 B. Nagy–Révész 1986, 123–134.
59 Pletneva 1958, 155; Kirpičnikov 1973, 17–18.
60 Petkes 2006, 107–108.
61 Ioniță 2005, 96–98; Jotov 2004, 133–138.
62 Gáll 2013, 326–327.

temetőből előkerült analógiája is, Örménykút – 52. topográfiai lelőhely 18. sírjából.[63] E bizonyosan bizánci eredetű ékszer széles körben elterjedt a Balkánon, de megjelent a késő avar hagyatékban is, sőt a marosgombási lelet legközelebbi formai párhuzamai éppen onnan mutathatók ki.[64] Bizánci-balkáni eredetű az alsó ívén huroksorral díszített fülbevaló is, mely Gyulafehérvár-Mentőállomás egyik sírjából látott napvilágot.[65] Több lelőhelyről ismertek a spirális fejű gyűrűk (Maroskarna-B 12. sír, Szászváros 2. sír, Gyulafehérvár-Brandusei u.), melyek skandináv-viking eredetűek, s a feltevések szerint Oroszország területéről kerültek a Kárpát-medencébe.[66]

A Köttlach-kultúra utolsó fázisához köthetők a jellegzetes gombos végű karikaékszerek. A kultúra törzsterületén, a Keleti-Alpok vidékén azonban bizonyosan nem karperecként szerepel e tárgytípus, ugyanis az ottani népesség ékszerkészletében elhanyagolható szerepet játszottak a karperecek. A gombos végű, nagyméretű karikaékszereket bizonyára hajkarikaként vagy fejfedő díszeként használták az említett térség lakói.[67] Tőlük vehették át a Kárpát-medence nyugati peremterületén élő, talán zömmel a 9. századi karoling peremkultúra népességének leszármazottai. Megnövelt méretben és új funkcióban, karperecként azonban (egyetlen dunántúli leletet kivéve) az erdélyi közösségek kezdték el használni e tárgytípust.[68] A Déva-Maroskarna temetőcsoport népessége már ebben a szerepben használta s talán hozta magával a 10. század második felében új lakóhelyére a gombos végű karpereceket (Marosgombás 2. sír, Maroskarna-B. 11. sír, Szászváros 11. sír: minden alkalommal az alkaron kerültek elő, így viseleti módjuk egyértelműen meghatározható).

Az idegen eredetű tárgyak viszonylag nagyszámú előfordulása a középső Maros-völgy 10. század végi temetőiben felveti azt a kérdést, hogy ezek miért és honnan kerültek utolsó tulajdonosaikhoz? Kézenfekvő lenne felbukkanásukat kereskedelmi forgalommal magyarázni, vagy arra hivatkozni, hogy a helyben talált csoportoktól is átvehették azokat. Ez az indok a bizánci, balkáni eredetű ékszerek, valamint az Al-Duna vidékén gyakori rúdzablák esetében indokoltnak is tűnhet. Nem ad magyarázatot ugyanakkor a köttlachi eredetű ékszerek feltűnésére Erdélyben, s mint később látni fogjuk, a Partiumban és a Bánságban (Zilah). Ez utóbbiak ugyanis nem egyenletesen tűnnek fel a Kárpát-medencében, hanem egyes települési gócokban jelentkeznek (pl. Eger és Pétervására környéke, Majs, Halimba stb.). Ennek magyarázataként véleményem szerint megengedhető az a feltevés, mely szerint e tárgyakat a 10. század második felében lezajlott nagyarányú belső népmozgások, áttelepítések során eredeti lakóhelyükről kimozdított közösségek vitték magukkal új otthonaikba.

A már napvilágra került leletanyag közzétételére, s újabb jól dokumentált, teljességre törekvő ásatásokra lenne szükség annak eldöntéséhez, hogy a Déva-Marosgombási temetőhorizont népességét vajon nem egy ilyen áttelepített közösség alkotta-e? Hagyatékukban az idegen eredetű tárgyak feltűnése mellett a steppei elemek csekély száma, a csak nyomokban fellelhető keleties viselet talán erre utalhat. Ebbe az irányba mutathat a temetkezési szokásaik egyik eleme is: az, hogy lovas, lószerszámos temetkezést (éles ellentétben a magyarországi gyakorlattal!) csak a férfiak estében találunk, hasonlóan a késő avar korból ismert tendenciához. Mindent összevetve, nem tartom elképzelhetetlennek, hogy a lelethorizont népességének egy része olyan idegen eredetű elemekből áll, amelynek tagjai 895-900 után (feltehetőleg nyugat-dunántúli szállásaikon) magyar fennhatóság alá kerültek, külső megjelenésükben s bizonyos fokig temetkezési szokásaikban is idomultak új uraikhoz, de megtartották korábbi hiedelemvilágbeli és viseleti hagyományaik egy részét is. A tárgyalt temetőhorizont steppei jellegű elemeinek kitűnő párhuzamai viszont a Tiszántúlról ismertek, a Maros alsó folyása és a Körös vidékéről, utalva e népesség kapcsolatainak másik irányára. Mindezt azonban csak további kutatásokkal lehet alátámasztani vagy elvetni.

63 Kovács–Vaday 2011, 587–637.

64 A vonatkozó irodalom részletes áttekintését ld. Kovács–Vaday 2011, 603–605; az avar kori példányokról Kiss 1983a, 100–111. A marosgombási leletre vonatkozóan a Kovács–Vaday szerzőpáros avar eredetet elutasító álláspontja mögött feltehetőleg a kései avar népesség (és műveltségi elemeinek) 9–10. századi tovább élésével nem számoló nézet húzódhat meg. A magam részéről ezt a lehetőséget nem zárnám ki kategórikusan.

65 Ezen ékszertípusról ld. Giesler 1981, 127; Mesterházy 1990, 105–107.

66 Mesterházy 1993, 458.

67 A gombos végű hajkarikák lelőhelyeiről Kiss 1983, 172; a Köttlach-kultúra tárgytípusainak Kárpát-medencei lelőhelyeit felgyűjtötte és értékelte Horváth 2012, 569–610. Ez úton is szeretném megköszönni Horváth Ciprián szívességét, mellyel lehetővé tette, hogy kéziratos munkáját felhasználjam.

68 A gombos végű karikaékszerek elterjedésének gócpontjai az alábbi területek: Ény-Dunántúl (Győr-Pósdomb, Mosonszentmiklós, Ikervár-Virág u..Halimba-Cseres), DK-Dunántúl (Majs-Udvari rétek, Mohács-Alsómező, Palotabozsok-Kirchegrund, Szárász-Szlavónia-dűlő, Ellend-Szilfa-dűlő). A Kárpát-medence más területein csak szórványosan jelentkezik (Vukovár, Eger-Vár, Székesegyház, Nádudvar-Mihályhalom, Zilah), s úgy tűnik, a Maros középső szakaszán sűrűsödnek ismét a lelőhelyek: Horváth 2012, 1. térkép. – Általánosságban azonban feltűnő, hogy a Köttlach-kultúra tárgyai Magyarországon mindenütt a korai püspökségek (Győr, Veszprém, Pécs, Eger) körzetében sűrűsödnek. E kérdésre a későbbiekben még visszatérek.

Az alföldi és az erdélyi leletanyag között fennálló jelentős különbségeket érzékelte Bóna I. is. Ennek magyarázataként azonban a fentiektől gyökeresen eltérő véleményt fogalmazott meg: *„Határozottan különbözik viszont az alföldi régészeti tömbtől a két kolozsvári temető, a maroskarnai temető s részben a marosgombási temető is, de haloványan érzékelhető a dobokai és kolozsmonostori telep- és sírleletek bizonyos eltérő jellege is. Ezek népe nem származhat az alföldi magyar tömbből, hanem a Keleti-Kárpátok szorosain át részben délről a Vöröstoronyi szoroson át ... közvetlenül Etelközből költözött Erdélybe. Ugyanott találhatók ezek a temetők és telepek, ahol a valamennyi magyar nyelvjárástól különböző erdélyi - ennek aligha lehet más magyarázata, mint a IX. század végi ősfoglalás."*[69] Sajnos annak részletes kifejtésére nem kerített sort, hogy a maroskarnai és marosgombási temetőket miért kellene környezetükből kiszakítva a kolozsváriakkal együtt kezelni, pontosan melyek azok a sajátosságok, amelyek az (egyébként jelenleg még ismeretlen) etelközi leletekkel rokonítanák azokat? Mint fentebb láttuk, e temetőket mai ismereteink szerint nem lehet a 9. század végére - 10. század első felére keltezni. Doboka és Kolozsmonostor említése ebben az összefüggésben régészeti szempontból értelmezhetetlen: A két ispánsági központ *keresztény* népességének 11. századi (s nem is annak elejéről való!)[70] temetőit egyszerűen nem lehet 9. század végi etelközi ősfoglalók hagyatékának tekinteni. A megérzések és sejtetések a szabatos érvelést és bizonyítást ez esetben sem helyettesíthetik.

Maradéktalanul egyet kell értenünk viszont abban Bóna Istvánnal, hogy e gyér számú 10. századi magyar közösségek akkor sem lehettek volna a későbbi néptömegek alapjai, ha a temetők száma a jelenleginek akár a tízszerese lenne.[71] Megjegyzem: az eddig ismert régészeti leletek alapján az én szemem előtt mindeddig még nem bontakoztak ki annak a karakterisztikus hatalmi bázisnak a nyomai sem, amelyeknek a gyulák 10. századi erdélyi központját kellene reprezentálniuk. Azét a központét amely - legalábbis a történeti hipotézisek szerint - 953 után a bizánci keresztény térítés talpköve lett volna, Hierotheosnak, „Turkia püspökének" a tevékenysége nyomán. Ehhez képest feltűnő, hogy éppen e térség 10. századi temetőiből szinte teljesen hiányzik minden Bizánc felé mutató tárgyi hagyaték és kereszténységre utaló nyom. E kérdésekben a nagy gyulafehérvári temetők közzététele után bizonyosan tisztábban fogunk látni.[72]

Az alapvető változások (csakúgy, mint a Kárpát-medence más területein) a 10-11. század fordulóján zajlottak le: Akkortól tűnnek fel egyre nagyobb számban a köznépi falvak szegényesebb mellékletű sírjai is. Határozottan szeretném leszögezni: a vajdahunyadi, várfalvi temetők kezdeti periódusai mai ismereteink szerint nem keltezhetők az ezredforduló éveinél korábbra. „Várfalvi típusú" temetők nem léteznek, s nem fémjelezhetik Erdély 10. századi (a kolozsvári katonai kísérettel, vagy akár később a Déva-Marosgombás temetőhorizonttal egykorú) magyar köznépének a hagyatékát.[73] E lelőhelyek egy új telepítési hullám emlékei, s már szinte semmiben nem különböznek a 11. századi Magyar Királyság más területein feltárt temetőktől. Egyes közösségek néhol a 11. század végéig megőrizték etnikai különállásukat (Vajdahunyad, Várfalva),[74] másutt viszont az újonnan jöttek feltehetőleg közös szállásokat és temetőket használtak a helyben találtakkal (Gyulafehérvár-Brandusei u., Gyulafehérvár-Mentőállomás).[75] Ez utóbbi nagy sírszámú temetők mellett a város területének más, az ezredforduló táján nyitott temetői (Vadászok utcája, Poklisa) most már egyértelműen jelzik azt, hogy a térség központjává Gyulafehérvár vált. A magyarok által betelepített Középső-Maros-vidéki terület bővülését mutatja, hogy déli (Vajdahunyad), keleti (Marosnagylak) és északi irányban (Várfalva) egyaránt megjelentek az újonnan érkezett közösségek szállásait jelző temetők. A kereszténység felvétele, az egységesülő anyagi és szellemi kultúra a 11. század végére már eltünteti az etnikai eltérésekre utaló régészeti jellegzetességeket. Hasonló folyamatot figyelhetünk meg Észak-Erdélyben is. A 11. század folyamán épültek ki az új megyerendszer központjaiként a kolozsmonostori, dobokai, ó-tordavári föld-favárak, s ekkor nyitották azok közelében vagy területén a szolgáltató népi temetőket is, mint pl. Kolozsmonostoron, Kolozsvár-Fő téren, Dobokán stb.[76]

69 Bóna 2001, 82–83; a nyelvészeti, zenetörténeti előzményekre ld. Bóna 1989, 156–157.

70 Gáll-Gergely 2009, Gáll 2011, 50–55.

71 Bóna 1996, 10.

72 Meg kell jegyeznünk, hogy Kristó Gy. szerint a gyulák az Alföldről csak 970–997 között kerültek Észak-Erdélybe, törzsi államuk pedig Doboka megye területe volt. Az erdélyi püspökség központját Dobokán sejti, s onnan csak Szt László (1077–1095) király uralma idején került át Gyulafehérvárra: Kristó 2002, 87–92; 110.

73 Bóna 1986, 203, 217.

74 Bóna 1996, 10–11.

75 Ciugudean-Dragotă 2002, 3–21; Gáll 2010, 15.

76 Nagy vonalakban hasonló, bár kissé talán túlbonyolított képet vázolt fel Gáll 2010, 3–43. A jeles Szerző e munkájában véleményem szerint erősen eltúlozta a szablyás sírok szerepét és társadalmi jelentőségét. Eljárása abból a szempontból persze érthető, hogy ha eltekintünk a szablyáktól, akkor a dél-erdélyi férfisírokban egyszerűen nem marad semmi attribútum, amely megkülönböztetné azokat kortársaiktól.

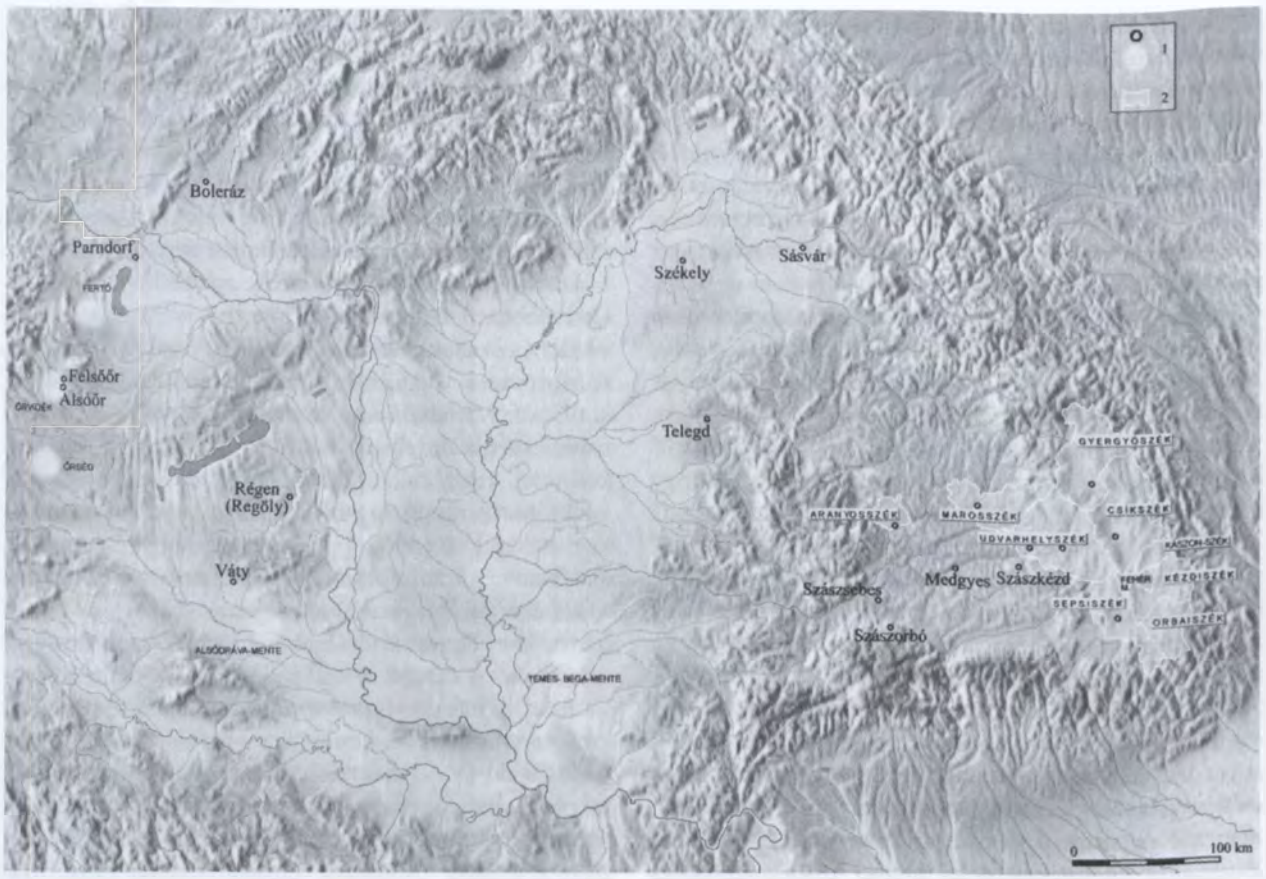

4. kép **Középkori székelyek a Kárpát-medencében. Tervezte: Benkő Elek, készítette: Ősi Sándor. (Benkő 2010, 232, 5. ábra nyomán)**

A 10-11. századi magyar leletanyag külön csoportját alkotják a későbbi Székelyföld területén talált szórványos leletek. Bóna szerint ezek legkorábbi rétege a 930-as éveknél korábbra keltezhető, inkább határbiztosító közösségek emlékei lehetnek, semmint a térség tömeges betelepítésének bizonyítékai.[77] E határvédő elemeket a 10. század első harmada után visszavonták, így Délkelet-Erdély sűrűbb benépesítésére és gazdasági hasznosítására csak a 11-12. században került sor. Alapos anyaggyűjtése révén hasonló következtetésekre jutott Gáll Erwin is, aki a leletek egy részét (Csíkszépvíz, Csíkzsögöd) a 10. század első felére keltezte, míg a továbbiakat (Sepsiszentgyörgy, Eresztevény, Alsócsernáton) inkább a 10. század 2. feléből vagy még későbbről származtatta.[78] Kitűnő kollegáimmal ellentétben nekem az a véleményem, hogy a rendelkezésünkre álló leletanyagot - félretéve az érzelmi szempontokat – a forráskritika sokkal szigorúbb szabályai szerint kell megítélni. Már csak azért is, mert ellenkező esetben magunk is aligha várhatnánk el más oldalról e kérdés objektív megközelítését.

Háromszék területéről eddig mindössze hat olyan lelőhellyel rendelkezünk, amelyet valamiképpen kapcsolatba hoztak a 10. századi magyarsággal. Sajnálatos módon azonban a legtöbbjük teljesen alkalmatlan arra, hogy e területen a korai magyar jelenlétet igazolja. Ide sorolható elsőként a bizánci éremkincs (Alsócsernáton) ill. szórvány éremlelet (Csíkszépvíz, VI. Leo bizánci császár átlukasztott, szórvány érméje), amelyeknek a magyarsággal való kapcsolatát semmi nem támasztja alá.[79] A forráskritika szabályai szerint törölnünk kell a listáról a csíkszentgyörgyi szórvány, ismeretlen korú, ráadásul elveszett zablát is. Fenntartásokkal kell kezelnünk a csíkzsögödi, homokbányászás során talált körte alakú kengyelt és csikózablát is. Formailag hasonlók kétségtelenül szép számban kerültek elő a 10. századi magyar sírokból is – meg máshonnan is, a dunai bolgár szállásterülettől az eurázsiai steppéig mindenhonnan.[80] E tárgyaknak egészen egyszerűen nincs etnikumjelző

77 Bóna 1989, 122–123.
78 Gáll 2013, 37–39, 89–90, 100–101, 442–443.
79 Gáll 2013, 37–39, 89–90.

szerepe. Még rosszabb a helyzet a Sepsiszentgyörgy-Eprestetőn, homokbányászás közben kiforgatott állítólagos lovas sírral: az onnan megmentett lándzsa és más vasdarabok elvesztek, a kard viszont egyértelműen bizánci fegyver.[81] Erős fantáziával bele lehet ugyan látni mindebbe a határvédő magyar lovas harcost[82], szerencsésebb lenne azonban mégis az objektivitás talaján maradni. Egyedül az Eresztvény-Zádogostetőn feldúlt sírból származó trapéz alakú vállas kengyel az a tárgytípus, amelynek a 10. század 2. felére – 11. század első felére keltezhető párhuzamai mindeddig kizárólag magyar sírokból láttak napvilágot, sem a dunai bolgár, sem a keleti steppei anyagból hasonlóak nem ismertek.[83] E tárgy előkerülése és használatának időrendje egyébként önmagában is idejétmúlttá teszi Bóna fent ismertetett koncepcióját, mely szerint a Háromszék területén talált magyar sírok mind a 10. sz. első harmadának határőreit rejtenék, majd az őrláncolat visszavonása után a terület bő egy évszázadig magyarok által lakatlan marad.

Sajnos ennyi és nem több a Székelyföld 10. századi magyar leletanyaga. Bóna I. viszont további lelőhelyeket is említ.[84] Ezek közül azonban Réty-Teleken nincsen 10. századi temető, onnan egy 13. századi harci kés ismert. A Kézdivásárhelyen emlegetett lovas sír leletei között valóban volt zabla, edények is, de a 6–7. századból, szablyát viszont egyáltalán nem találtak, csak egy „Kurzschwert"-et. (Az adatokat Gáll Erwin szívességéből ismerem.) Köpec-Kőcsukk lovas sírjának hitelességét nem hogy alátámasztaná az onnan előkerült patkó, melynek „párját a faragott csontlemezzel díszített nyeregkápás soltszentimrei sírból ismerjük," hanem kizárja a korszak leletei közül. Patkó ugyanis mindeddig egyetlen 10–11. századi Kárpát-medencei lovas sírból nem került elő! Természetesen Soltszentimréről sem, ahol a Blaskovich-kúria kertjében a 19–20. század fordulója táján több alkalommal is kerültek elő régiségek (az említetteken kívül rozettás lószerszámveret, csikózabla, körte alakú kengyelpár, de pl. egy ásóvasalás is!) A nyilvánvalóan több korszakból származó, összekeveredett régiségeket a tulajdonos csak több évtized elteltével, 1935-ben adta át a Magyar Nemzeti Múzeumnak, hitelesítő ásatás azonban a helyszínen azóta sem történt.[85] A legenda- és leletképződés leglátványosabb példáját azonban a Székelyderzs-Új utcai állítólagos lovas sír szolgáltatja. Érdemes szó szerint idézni Benkő E. ide vonatkozó sorait:. *„Több lelőhelyet törölni kell a kora-Árpád-kori emlékek sorából. Ezek közül első helyre kívánkozik a Székelykeresztúrtól 16 km-re DK-re fekvő Székelyderzs, ahonnan Ferenczi Sándor közlése nyomán vált ismerté egy részleges lovas temetkezés lókoponyával és lócsontokkal. 1980-ban Székelyderzsen Kiss Tihamér ny. ref. lelkész - a lelet felfedezője - újra elmesélte a lelőkörülményeket, melyek során a „lovas sír" hitelessége igen kétségessé vált. A lelőhely egy, az újkorban temetőnek használt suvadásos domb (Szék-hegy) oldalában Kiss Tihamér kertjében, a falu belterületének É-i peremén került elő pinceásás alkalmával. A honfoglalás kori temetkezés számára legalábbis szokatlan helyen, a pince gödrének különböző pontjain találtak rá - Kiss Tihamér szerint - azokra az emberi és állati csontokra, rozsdás vastárgyra, és az emberi csontoktól távolabb fekvő, középkori jellegű őrlőkő-párra, melyekből Ferenczi Sándor helyszínelés nélkül, az ott dolgozók elbeszélése alapján lovas sírt rekonstruált, mégpedig úgy, hogy a meg nem őrzött és csak elmondásból ismert vastárgyat kengyelnek határozta és rajzoltatta (!) meg. A megtaláló egyébként 1980-ban nem emlékezett lócsontokra, csak bizonytalan jellegű állatcsontokra, lókoponyáról pedig egyáltalán nem tudott."*[86]

Erre a sovány adatbázisra nem hogy folyamatosan tovább élő székely/magyar népességet nem lehet ráépíteni, de még gyepűőrző közösségek laza láncolatát sem. Meg kell említenünk, hogy Kristó Gy. a fenti leletekről szólva vitatta mind azok keltezhetőségét, mind pedig etnikai (magyar) besorolását, azon az alapon, hogy *„...a 10. századi magyar nomádállamnak külön csatlakozott katonai segédnépi szervezete volt"*, amely alatt a kavarok értendők. *„Mivel a jelzett időben a határvédelem központja még jóval nyugatabbra húzódott (pl. Biharban), így az Eresztevényben, Kézdivásárhelyen stb. nyomot hagyott harcias elemek felderítők, nagyon jelentős mértékben előretolt határőrök lehettek, etnikai hovatartozásukat illetően pedig az egységes kavar határvédő szervezetbe tartozó vagy onnan kivált csoportok (kálizok, alánok, székelyek) tagjainak tekinthetők. Lehet, hogy a keleti határvédelemben érdekelt székely csoportok (roppant kisszámú népességről lehet csak szó!) már a 10-11. században eljutottak a Háromszéki-medencébe, anélkül, hogy ott ekkor még szilárdan megtelepedtek volna."*[87] A kutatás jelen állapota szerint tényként kell elfogadnunk, hogy az említett lelőhelyektől nyugati irányban több

80 Gáll 2013, 90.
81 Gáll 2013, 442–443.
82 Bóna 1989, 122–123; Bóna 1996, 10.
83 Kovács 1986. 195–225.
84 Bóna 1986, 205.
85 Katalógus 1996, 351.
86 Benkő 1992, 22.
87 Kristó 1996, 91–92.

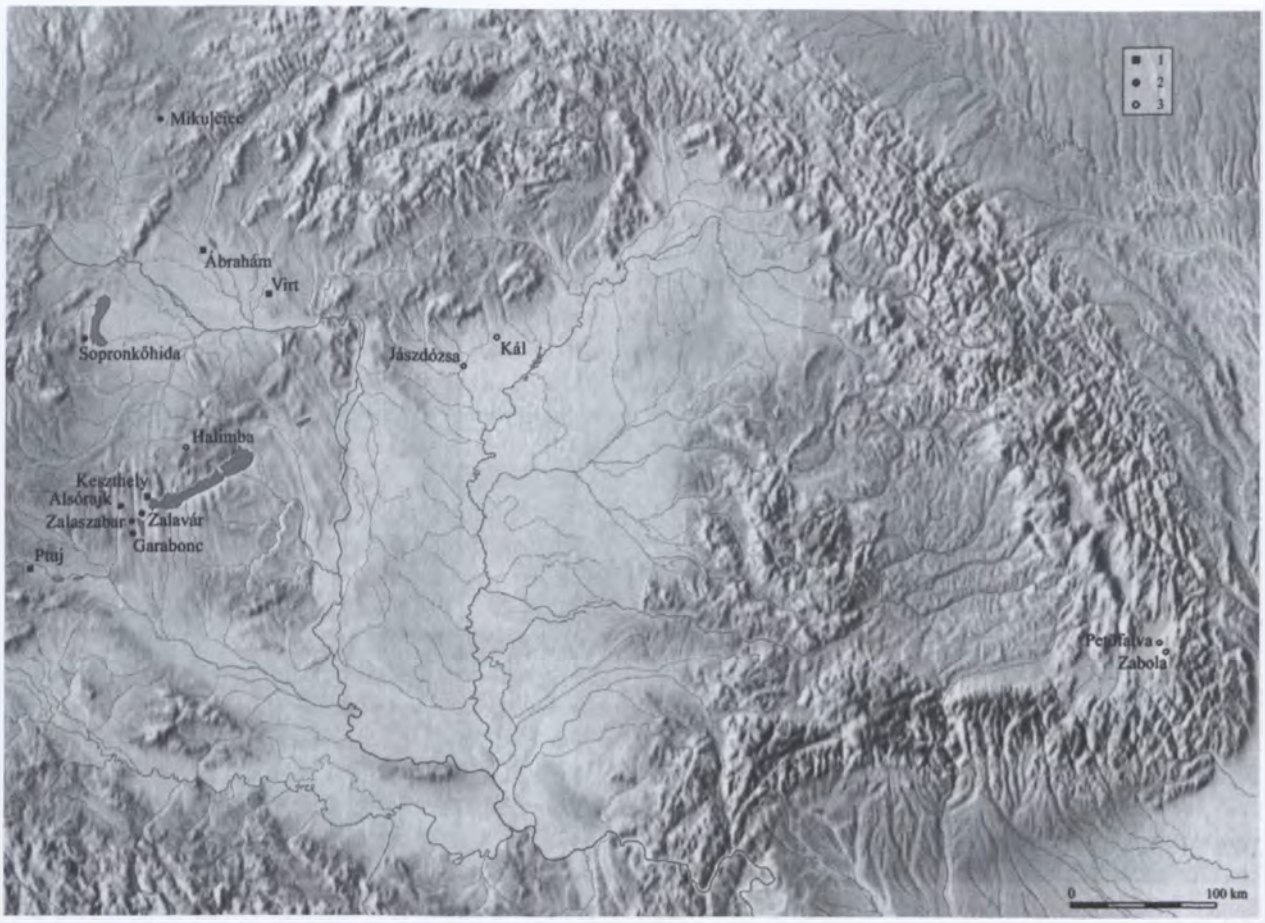

5. kép **A petőfalvi és a zabolai temető (12. század) embertani anyagának legközelebbi párhuzamai. Fóthi Erzsébet adatai alapján tervezte: Benkő Elek, készítette: Ősi Sándor (Benkő 2010, 231., 4. ábra nyomán)**

mint 100 km-re egy leletmentes sáv van, s csak azt követően kezdenek feltünedezni a 11. századi szórvány leletek, mint arra korábban már utaltam. A legközelebbi biztos lelőhely a marosnagylaki 11. századi temető! A Székelyföld benépesülésének kérdését tehát más irányból kell megközelítenünk.

Mielőtt azonban ennek tárgyalásába kezdenénk, érdemes ismét visszakanyarodnunk a nyelvészeti kutatások eredményeihez, melyek a korai magyar és a székely nyelvi rétegeket határozottan elkülönítik egymástól. Benkő L. szerint a nyelvjárásilag erősen tagolt Székelyföld három fő nyelvjárástípusra válik szét: 1. A marosszéki székelység, amely az Őrség-Őrvidék mellett Pozsony környéki magyar szórványokkal mutat rokonságot. 2. A telegdi székelyek a Baranya-Valkó-i magyar nyelvi részlegekkel, a 3. sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek megint az Őrséggel-Őrvidékkel állanak nyelvjárástörténeti és névtörténeti alapon világosan kimutatható kapcsolatban. Mindez egyértelműen utalna a különböző székely csoportok Kárpát-medencén belüli származási helyére.[88] *(4. kép)*

A történész Kristó Gyula szerint az eredetileg török nyelvű, még a 9. században a csatlakozott segédnépek közé besorolt székelyek elsősorban a magyar állam nyugati-délnyugati határvidékein teljesítettek őrszolgálatot legalább a 10. század második felétől. A 11. században már nyelvileg teljesen elmagyarosodtak, de megőrizték szervezeti különállásukat. Szabadságjogaikat féltve, a 11. század második felétől, 12. század elejétől indult meg tömeges keletre vándorlásuk.[89] A nyelvészet és a történelemtudomány legújabb eredményei tehát ezen a ponton összhangba kerültek, s a székelyek tekintélyes részének Kárpát-medencén belüli korai szálláshelyeként Ny-DNy-Magyarországot jelölik meg. Benkő Loránd meggyőző érvekkel támasztotta alá, hogy a székelység tekintélyes részének első erdélyi szállásterülete a Királyföldön volt, többek között a székek nevét adó Sebes, Kézd és Orbó folyók völgyében. Itteni lakóhelyeiket a

88 Benkő 1991, 58–60.
89 Kristó 2002, 173–184.

szászoknak II. Géza király által a Királyföldre történő betelepítése miatt kellett elhagyniuk a 12-13. században, ekkor költöztek Háromszék területére, s a székek nevein kívül magukkal vitték a Dél-Erdélyi magyar nyelvi környezetben átvett nyelvjárási sajátosságaikat is.[90]

Ezen a ponton kapcsolódik be ismét a régészet a székelység Háromszékbe telepítése kérdésének taglalásába. E térség két kulcsfontosságú lelőhelye a Zabolán és Petőfalván Székely Zoltán által feltárt két temető.[91] Pontos keltezésük, a bennük nyugvók etnikumának és társadalmi szerepének megítélése élénk vitákat váltott ki.[92] Székely Z. szerint a temetőkbe 30-40 családból álló közösség temetkezett mintegy 70-80 évig, II. Géza (1141–1162) király korától III. Béla (1173–1196) király idejéig. Etnikumukat tekintve magyarok voltak, feladatuk pedig a határ őrzése volt. A 12. század végétől e közösségek utódai a Kárpátok külső lejtőire telepedtek ki, helyüket pedig a Fehér megye nyugati részéből Háromszékbe költöző sebesi, kézdi és orbói székelyek vették át.[93]

Bóna I. felfigyelt arra, hogy a Királyföldön, a szászok által a 12. század második felében, 13. században épített templomok alatt 11-12. századi templomok és temetők vannak. Ez utóbbiak népességét Bóna magyarnak, pontosabban székelynek tartotta, akik a 11-12. század fordulóján költöztek ide.[94] Templomaikat, temetőiket mintegy 50-150 évig használhatták,[95] majd a meginduló szász beköltözés miatt keletebbre húzódtak, Háromszék területére. Ottani hagyatékuk lenne a zabolai és petőfalvi temető,[96] melyek a korábbi soros temetők legkésőbbi tagjai lennének.

Bóna elképzeléseivel Kristó Gy. szállt vitába. Feltehetőleg joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy a szászok betelepítése hosszú, a 12. század közepétől több évtizedig elhúzódó folyamat volt, s eleinte későbbi lakóterületüknek csak a déli részét szállták meg. Semmi sem indokolja tehát, hogy az onnan nyugatra és északra lakó sebesi, kézdi és orbói székelyek már ekkor keletebbre költözzenek. Erre az Andreanum szerint is csak valamikor 1224 után kerülhetett sor. Ennek következtében a zabolai és petőfalvi temetők népessége sem lehet székely, hanem inkább egy szláv alaplakosságra rátelepedett kevert etnikum hagyatéka.[97] Kristó később továbbfejlesztette a kérdéskörre vonatkozó hipotézisét.[98] E szerint a későbbi háromszéki székelyek ősei a 12. század második felében telepedtek volna a szászok által lazán megszállt terület északi peremére az Őrségből és az Őrvidékről, sőt a *Csík* víznevet egyenesen az Alpok-aljáról vitték magukkal Erdélybe. Később a szász terjeszkedés miatt telepítette át őket innen II. András (1205-1235) király Háromszékbe.

A két vitatott megítélésű temetőt legutóbb egy kutatási program vezetőjeként Benkő Elek elemezte rendkívül alaposan, beleértve az embertani vizsgálatokat is.[99] Ez utóbbiak meglepő eredményre vezettek: kiderült, hogy a zabolai és petőfalvi népesség legközelebbi rokonai részint a 9. századi karoling peremkultúra vegyes lakosságú népességében (Garabonc I., Alsórajk-Határi tábla, Zalaszabar-Borjúállás sziget, Sopronkőhida), részben morva (Mikulčice I., IV.), részben késő avar (Dunaradvány, Keszthely-Városi temető, Vörs-Papkert B.), részben honfoglalás kori (Kál-Legelő), részben pedig 11-13. századi (Zalavár-Kápolna, Jászdózsa-Kápolnahalom) közösségekben keresendők. *(5. kép)* Benkő E. szerint ebből az alábbi három következtetés vonható le: 1. A zabolai és petőfalvi népességnek nincsenek törökös vonásai. 2. Ebből következően nem támogatható a magyarsághoz a 9. században csatlakozott török eredetű székelység teóriája. 3. E két temető népessége nem erdélyi őslakos, hanem Ny-Magyarországról ide telepített székely.[100]

Ez az a pont, ahol a székely-kérdés kutatója egy alapvető módszertani problémával, sőt bátran mondhatjuk: hiányossággal szembesül. Mint láttuk, a nyelvészeti, történeti, s immár a régészeti és embertani kutatások is, a székelység legalábbis egy jelentős részének korábbi Kárpát-medencén belüli lakóhelyeként Nyugat-

90 Benkő 2001, 48–50.

91 Székely 1990, 87–110; Székely 1994, 277–305.

92 A két temetőben talált anonim denárok keltezéséről ill. keltező értékéről, valamint a zabolai és petőfalvi közösségek paleodemográfiai vizsgálatáról: Kovács 1997a, 294–309.

93 Székely 1994, 288–290.

94 Bóna 1989, 156. elfogadta a nyelvészeti kutatások azon megállapítását, mely szerint „Az új határőrszervezet tehát különböző 'őrségek' keletre telepítésével keletkezett a 11–12. század folyamán.", Háromszék népessége pedig nyelvjárási sajátosságai alapján a nyugat-magyarországi Őrséggel mutat szoros kapcsolatot.

95 E korai templomok és a körülöttük fekvő temetők értékeléséről a legújabb leletek alapján: Benkő 2010, 223–226; Bóna hipotézisét a földvári, homoródaróci és szászfehéregyházi korai templomok sírjaiban talált pénzek korai (II. Géza előtti) voltáról nem látta igazolhatónak Kovács L. Az említett lelőhelyeken lényegében a zabolai és petőfalvi temetőkben találtakkal egykorú anonim denárok kerültek elő: Kovács 1997a, 299–300.

96 Bóna 1989, 153–154; Bóna 1991, 1530–1531.

97 Kristó 1996, 93–107.

98 Kristó 2002, 173–189.

99 Benkő 1998, 50–65; Benkő 2010, 221–254

100 Benkő 2010, 231–232.

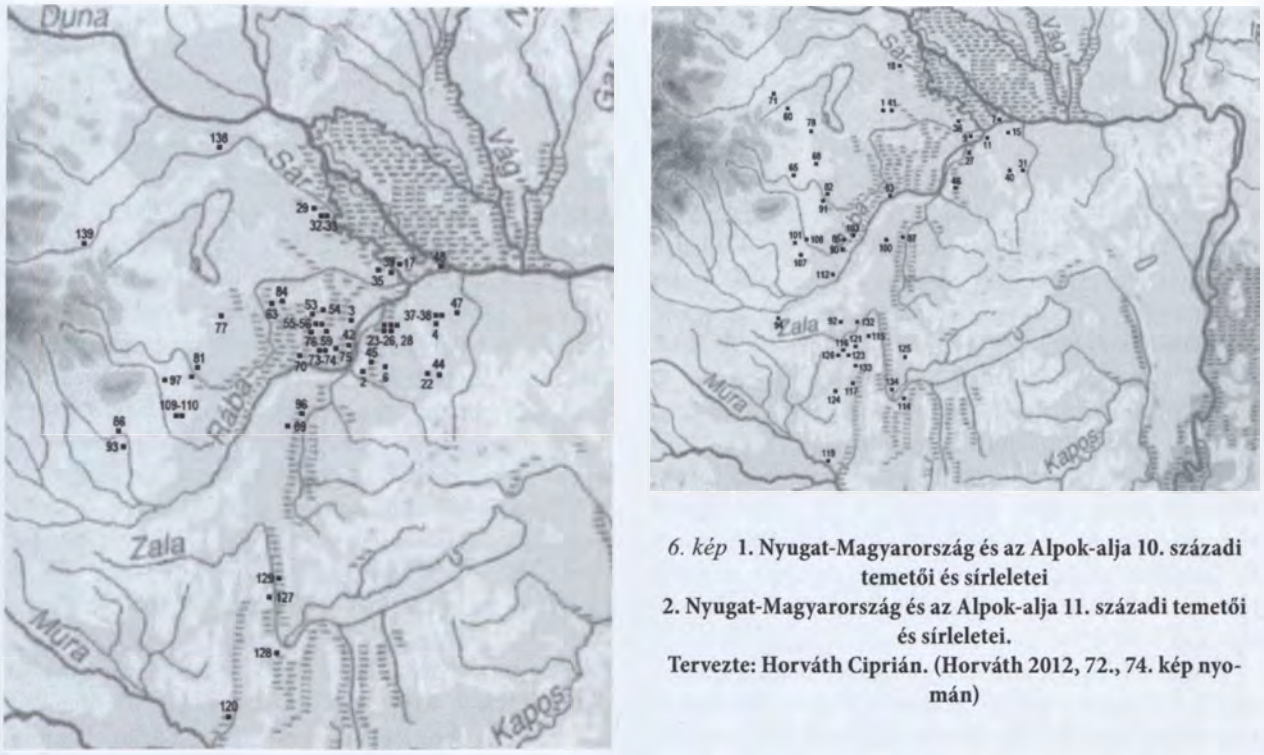

6. kép **1. Nyugat-Magyarország és az Alpok-alja 10. századi temetői és sírleletei**
2. Nyugat-Magyarország és az Alpok-alja 11. századi temetői és sírleletei.
Tervezte: Horváth Ciprián. (Horváth 2012, 72., 74. kép nyomán)

Délnyugat-Magyarországot jelölték meg, kiemelten az Őrséget és az Őrvidéket. Elmaradt azonban annak az alapvető kérdésnek a vizsgálata, hogy a megnevezett térségben a jelzett időben létezett-e olyan magyarul beszélő népesség, amely az áttelepedés vagy áttelepítés etnikai alapját jelentette volna?

Először is ki kell emelnünk, hogy ez esetben is problémát okoznak az igen nagyvonalúan összeállított lelőhely elterjedési térképek. Az elmúlt évek során több olyan térképet közzétettek kollégáink, amelyek Nyugat-Magyarország 10-11. századi temetőit, ill. államalapítás kori várait ábrázolja (Takács M., Langó P., Gömöri J.).[101] Ezek általános hiányossága, hogy a 10-11. századi lelőhelyeket összemossák, s így nemcsak elfedik a lényeget (az időbeli finomabb rétegződést), hanem egyenesen megtévesztik a felületes szemlélőt. Márpedig csakis az egyes lelőhelyek időrendjének az alapos vizsgálatával juthatunk valós ismeretekhez egy-egy terület benépesülésének üteméről. Nyugat-Magyarország vonatkozásában e helyütt az alábbiakban csak a fontosabb csomópontokat tudjuk felvillantani.[102] *(6. kép)*

Zala megye esetében a régészeti leletek tanúsága szerint a magyar megtelepülés a 10. század első felében nem terjedt ki a Zala folyó alsó folyásának vidékére. A Balatontól északra Zalaszántó, délre Vörs az eddig ismert legnyugatabbi temetkezések. A Zala völgyében majd csak az ezredforduló táján jelennek meg a magyar katonaelemek (Zalaszentgrót, Pakod), s ugyanakkor kerülnek földbe a későbbi nagy sírszámú, zömmel már a 11. században használt temetők (Keszthely, Zalavár-Községi temető, Balatonmagyaród-Hídvégpuszta, Balatonmagyaród-Kolon) első halottai, de még mindig csak a térség keleti részén.[103]

Vas megye magyar betelepülése hasonlóképen a 10. század 2. felében indult meg (Ikervár, Celldömölk, Kemenesszentmárton, Vasasszonyfa). Sűrű településhálózat csak a 11. századtól alakult ki, az ekkor létesített temetőket a 11. század végéig (Szombathely-Kisfaludy u., Szakony-TSz-major) vagy a 12. sz. első harmadáig használják (Sorokpolány), némelyik korábbi soros temető mellé templom is épült (Csepreg-Szentkirály).[104] A feltételezett korai székely településterületek közül egyedül a Fertő-tó környékén mutatható ki egyértelműen a 10. század első felére keltezhető (nem túl nagyszámú) temetőcsoport.[105]

101 Révész–Takács 2006, 22; Langó 2010, 580, Abb. 1; Gömöri 2002, 9., 11. kép
102 E sorok írójának kutatásaival párhuzamosan dolgozta fel doktori disszertációjában Győr-Moson megye 10–11. századi temetőit Horváth Ciprián, s elkészítette a térség periodizált lelőhelytérképét is, melyet e helyütt az ő szíves engedélyével használok fel. Fogadja érte hálás köszönetemet.
103 Vándor 2002, 101–104.
104 Kiss 2000, 275-285.
105 Gömöri 2002, 25-35.

A fentieket összegezve megállapítható, hogy a marosszéki, valamint a sepsi-orbai-csíki-kézdi székelyek nyelvészeti alapon feltételezett, történészek által elfogadott és régészek által hallgatólagosan ugyancsak valószínűsített korábbi Ny-DNy-Dunántúli szállásterülete nem több, mint puszta fikció. Az Őrségben és az Őrvidéken, Göcsejben a 10. század első felében magyar etnikum nem lakott, sőt a terület túlnyomó részén még a 11. században sem. Nemcsak a korszak temetői hiányoznak e térségből, hanem a korai templomok is. Utóbbiak közül néhányat Valter I. ugyan a 11. századra keltezett, a korai datálás mellett felvonultatott érvek (méret, alaprajz, falazási technika, S-végű hajkarikás sírok vannak mellette, a közelében 11. századi temető van, amelynek lakói a pogány temető felhagyása után már templom köré temetkeztek) nem állják ki a tételes bizonyítás próbáját[106]. Véleményem szerint tehát az Őrség, Őrvidék eredete nem vezethető vissza a 10. századra, abban a formában, ahogyan azt a nyelvészek és történészek feltételezik, bizonyosan nem. Ki kell mondanunk: régészetileg a leghalványabb nyoma sincsen annak, hogy a székelyek őseit 10. századi fejedelmeink vagy első királyaink a tárgyalt területre telepítették volna.[107] Elvileg feltételezhetnénk ugyan, hogy az ezredforduló táján induló, s a 11-12. század fordulóján megszűnő Vas és Zala megyei temetők népességét telepítették át a Királyföldre (de még mindig nem az Őrségből, Göcsejből, Őrvidékről, mert ott ilyenek még akkor sem voltak!), de akkor ebből két dolog következne (Bóna I. és Benkő L hipotézise alapján): 1. Királyföldön e közösségeknek alig fél évszázad alatt kellett volna a területet benépesíteniük, templomokat építeniük és nagy létszámban azok köré temetkezniük, s máris tovább kellett volna költözniük Háromszékbe. 2. Magyarázat nélkül maradna, hogy ez esetben kiktől származik a nyugati határvidék 12. század végi - 13. századi, már valóban sűrű magyar lakossága, akiknek nyelvjárása közeli rokonságot mutat a háromszékiekével. Ráadásul kizárja ezeket a spekulációkat Zala megye egyetlen olyan temetője is, amelyet a kutatás kapcsolatba hozott az őrökkel, lövőkkel, tehát a korai határőrszervezet tagjaival. A pusztaszentlászlói temetőről van szó, amely használatát az érmék tanúsága szerint a 11. század közepén kezdték (Salamon érmék), s utolsó sírjait II. Béla denárai alapján a 12. sz.. közepén hantolták el.[108] Ha köztük keresnénk a székelyek őseit, akkor a pusztaszentlászlóiak leszármazottait közvetlenül Háromszékbe kellene vezetnünk, kihagyva a Benkő L., Bóna I., Kristó Gy. és Benkő E. által is feltételezett királyföldi tartózkodást. Márpedig a pusztaszentlászlói, valamint a zabolai és petőfalvi temetők népessége között antropológiai hasonlóság (tudomásom szerint) nem merült fel. Felmerült azonban – mint korábban láttuk – más lelőhelyek népességével, s ez újabb kérdéseket nyit meg előttünk.

Ha Nyugat-Magyarországnak magyar lakossága nem is volt a 10. sz. első felében, más népcsoportok éltek itt: Éppen annak a karoling peremkultúrának a vegyes (főként avar, szláv és frank eredetű) népessége, melynek temetőivel az embertani kutatások kapcsolatba hozták a zabolai és petőfalvi közösségeket.[109] E sokszínű alapokból építkező kulturális horizont éppen a 9. sz. második felére egységesült. A kutatások jelen állása szerint Zalavár környékén jó néhány temetőt legalább a 10. sz. közepéig tovább használtak, népességükről a magyar honfoglalást követően lekopott a vékony keresztény máz és „vissza pogányosodtak".[110] Másutt részint megőrizték, részint elhagyták keresztény vallásukat, mint azt kitűnően mutatja a szombathelyi Szt. Márton templom 9–11. sz. között folyamatosan használt templom körüli temetője, valamint a tőle néhány száz méterre fekvő Kisfaludy utcai temető kettőse.[111] Északabbra, a Fertő-tó környékén a Sopronkőhida-Pitten-Pottenbrunn csoport temetőinek felső időhatára még kérdéses, az azonban nem, hogy ismét nyugatabbra, az Alpok-alján a Köttlach kultúra hagyatéka legalább a 11. sz. közepéig jól nyomon követhető, utolsó fázisában már jól kimutatható magyar kulturális elemekkel.[112] S végül nem szabad megfeledkeznünk sem e térségben, sem másutt a késő avar temetőkről. Habár a korábbi, főként Bóna I. által emelt tilalomfák[113] lassan ledőlni látszanak, s a kutatók egy része már merészeli a temetők utolsó fázisát a 9. sz. második felére (Vasasszonyfa, Kiss G.)[114] vagy a végére (Tiszafüred, Garam É.) keltezni, valljuk

106 Valter 2004, 45–54.

107 Kiss G. már korábban felhívta a figyelmet arra, hogy a székelyek feltételezett őrségi, őrvidéki lakóhelyeire legfeljebb bizonytalan értelmezésű helynevek utalhatnak, régészeti hagyatékuk azonban teljességgel ismeretlen: Kiss 2000, 285, figyelmeztetése azonban teljesen visszhangtalan maradt.

108 Szőke–Vándor 1987, 80–85. A temető sírjaiban talált leletekből egyébként semmi nem utal arra, hogy az ott eltemetetteknek bármi közük lett volna az őrszervezethez. Régészeti bizonyíték hiányában ez az ötlet nem tekinthető többnek puszta hipotézisnél.

109 Benkő 2010, 230–232.

110 Szőke 1998, 257–319.

111 Kiss 2000, 275–276.

112 Giesler 1980, 85–98.

113 Bóna 1984, 372.

114 Kiss 2000, 275–276.

be, ez még mindig inkább megérzés, semmint tételes bizonyítás eredménye.[115] A 10. századig minden esetre még nem merészkedett el a kutatás. Arra azonban senki nem tud választ adni, hogy a szegényes, nyitott vagy többszörös S-végű hajkarikás, vaskéses, csiholó acélos vagy éppen melléklet nélküli sírok sorának (különösen a Dunától keletre) ugyan miért kellene a 9. század elején, de legkésőbb 895-el megszakadnia? Számomra teljes mértékben érthetetlen, hogy ha már eljutott a kutatás addig, hogy a Maros-völgyben a Csombord-Maroskarna csoport bolgárjai, Nyugat-Magyarországon Zalavár, Szombathely térségének vegyes népessége, a Kárpát-medence ÉK-i részének a szláv népessége a helyén maradhatott a magyar honfoglalás után is, sőt már szlovák kollégáink is lemondtak arról, hogy a Dunától északra élő morvákat az utolsó szálig legyilkoltassák a honfoglalókkal, miért éppen az avarokat kell minimum a 8-9. század, de legvégső esetben a 9-10. század fordulójától kiirtani, szomjan veszejteni, de legalább eltelepíteni (egyébként: hova?)?

A kutatás e téren még gyermekcipőben jár. Néhány általános érvényű tendenciát azonban megfogalmazhatunk. Mindenek előtt azt, hogy az újonnan jött és a helyben talált népességek kulturális egységesülése a történelem folyamán általában kb. egy évszázad alatt lezajlott a Kárpát-medencében. Így történt ez a 8. században, a griffes-indás lelethorizont kialakulásával, a 9. században a karoling peremkultúra esetében, s a 10. század végére – 11. századra a korábban (helytelenül) BBK-nak nevezett, karikaékszerekkel jellemezhető horizont, a korai Magyar Királyság köznépi hagyatéka létrejöttével is. Utóbbinak a tekintetében több mint feltűnő, hogy akkor kezd elterjedni, a 970-es éveket követően, amikor szemmel láthatóan nagy változások, átszervezések, áttelepítések veszik kezdetüket az országban. Egyrészt a korábban nyitott magyar temetők sorának használata megszakad, s ugyanebben az időben jelennek meg új, zömmel már magyar eredetű (a nyelvészeti adatok alapján pontosabban fogalmazva: magyarul beszélő) közösségek az addig csak lazán betelepített (Erdély), vagy mások által lakott területeken, mint pl. Ny-Magyarország. További alapos kutatásokat igényel, ezért csak óvatosan szeretnék utalni egy feltűnő jelenségre: Időben egybe esik a karikaékszerekkel jellemezhető karoling peremkultúrás temetők zömének felhagyása a magyar népesség ottani megjelenésével. Nem tartom lehetetlennek, hogy az új ékszerdivat néhány évtized alatt történő elterjedése szerte a magyar fejedelemség, majd királyság területén összefügghet e népesség, valamint a feltételezett, s ugyancsak karikaékszereket használó késő avar népesség szétszórásával. Feltűnő egyébként, hogy ez idő tájt jelennek meg (ha kis számban is) a Köttlach kultúra jellemző ékszertípusai is a Kárpát-medence számos pontján, így a gombos végű huzalkarperecek Erdélyben, a Maros völgyében (Marosgombás, Maroskarna, Szászáros) valamint a Köttlachi típusú fülbevalók a Partiumban (Szalacs, Zilah).[116]

Visszakanyarodva eredeti problémánkhoz, a székelyek erdélyi megjelenése és esetleges korábbi nyugat-magyarországi szállásterülete kérdéséhez, az alábbi lehetőségeket vethetjük fel:

1. Amennyiben a székelyek 10. század végi – 11. század első felében történt, az említett területről való áttelepítésével számolunk, figyelembe véve az embertani eredményeket is, akkor elődeiket csakis a karoling peremkultúra vegyes, bár zömmel avar eredetű etnikumában kell keresnünk. A Zala folyótól nyugatra ugyanis a telepítés bázisát adó magyar népesség vagy nem létezett, vagy éppen csak akkoriban települt oda. Ez azt is jelentené, hogy az említett peremkultúrás népesség (akkorra már?) magyarul beszélt. Erre nézve azonban semmilyen adattal nem rendelkezünk.

2. Ha a székelyek nagy része mégis az Őrvidékről került Erdélybe, az nem történhetett korábban a 12. sz. második felénél – 13. századnál, ugyancsak a korábbi magyar etnikai bázis hiánya miatt. Megjegyzem, a jelzett térségből a karoling peremkultúra leletanyaga is hiányzik, hiszen annak lelőhelyei jóval keletebbre találhatók. Ez esetben viszont nem számolhatunk korábbi királyföldi jelenlétükkel, s elesik mind Bóna, mind Benkő L. koncepciója.

3. Ha viszont az általánosan elfogadott nézetek szerint a 11-12. sz. fordulója körüli évtizedekre tesszük erdélyi megjelenésüket, s magyarázatot kívánunk találni az őrségi és a háromszéki nyelvjárások közötti hasonlóságokra, akkor egyetlen lehetőségünk marad: azt feltételezni, hogy a két említett vidék székely lakossága egy korábbi közös, de számunkra a Kárpát-medencén belül közelebbről ismeretlen területről rajzott ki a nyugati és a keleti határszélekre. Magam ezt tartom a legvalószínűbb lehetőségnek.

115 A vonatkozó nézetekről összefoglalóan: MADARAS 1993, 11–32.
116 Gáll 2007, 239–251.

Anghel-Ciugudean 1987 = Anghel, G.- Ciugudean, H.: Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (Jud. Alba) Apulum XXIV (1987) 179-196.

Bálint 1991 = Bálint, Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. StudArch 11 (1991)

Benkő 1992 = Benkő E.: A középkori Keresztúr-szék régészeti topográfiája. VAH V (1992)

Benkő 1998 = Benkő E.: A székelyek betelepülése Erdélybe. In: Dávid Gy. (szerk.), Történelmünk a Duna-medencében. Kolozsvár-Temesvár 1998, 50-65.

Benkő 2010 = Benkő E.: A középkori székelyek. (The Szeklers in the Middle Age) In: Benkő E.-Kovács Gy. (szerk.), A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon 1-2, Budapest 2010, 221-254.

Benkő 1991 = Benkő L.: Nyelvészeti adalékok a magyarság erdélyi megtelepedéséhez. Magyar Múzeum 1 (1991) 52-61.

Benkő 2001 = Benkő L.: Észrevételek Erdély déli részeinek korai Árpád-kori történetéhez. In: Dávid Gy. (szerk.): Erdély a keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár 2001. 7-68.

Bóna 1984 = Bóna I.: A népvándorláskor és a korai középkor története Magyarországon. In: Székely Gy. (főszerk.): Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig I. Budapest 1984, 265-373.

Bóna 1986 = Bóna I.: Dáciától Erdőelvéig. In: Makkai L.-Mócsy A. (szerk.): Erdély története I. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1986, 107-234.

Bóna 1989 = Bóna I.: Magyar-szláv korszak (895-1162). In: Barta G. (szerk.), Erdély rövid története. Budapest 1989. 101-157.

Bóna 1991 = Bóna I.: A székely-kérdés mai állása egy régész-történész szemszögéből. Korunk 2 (1991) 1529-1536.

Bóna 1996 = Bóna I.: A honfoglalás kori Erdély a régészeti kutatások fényében. Honismeret 24 (1996/5) 3-16.

Bóna 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.

Bóna 2001 = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Dávid Gy. (szerk.): Erdély a keresztény magyar királyságban. Erdélyi Tudományos Füzetek 231. Kolozsvár, 2001, 69-97.

Ciugudean-Dragotă 2002 = Ciugudean, H.-Dragotă, A.: Civilizaţia medievală timpurie din Transilvania: rit şi ritual funerar în secolele IX-XI. Alba Iulia 2002.

Ciugudean-Pinter-Rustoiu 2006 = Ciugudean, H.-Pinter, Z. K.-Rustoiu, G.: Habitat - Religie - Etnicitate: descoperiri archeologice din secolele IX-XI. în Transilvania. (Habitat - religion - ethnicity: 9th-11th century archaeological finds in Transylvania). Bibliotheca Musei Apulensis XXI. Alba Iulia 2006.

Cosma 2006 = Cosma, C.: Necropolele de tip Köttlach descoperite în vestul şi nord vestul României. (The necropolises Köttlach type discovered in West- and North-West Romania). In: Gaiu, C.-Gazdac, Cr. (eds.): Fontes Historiae. Studia in Honorem Demetrii Protase. Cluj 2006. 857-883.

Gáll 2007 = Gáll E.: S-végű hajkarikák megjelenési ideje az Erdélyi-medencében (About the Beginning of Spread of the S-Shaped Lock Ring in Transylvanian Basin). Acta Siculica 2007, 239-251.

Gáll 2007a = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X-XI. századi sír- és szórvány fegyverleleteinek elemzése (An analysis of the grave and stray weapon finds of vthe Transylvanian basin, the Partium and the Banat from the 10th-11th centuries). Hadtört.Közl. 120 (2007/2) 395-474.

Gáll 2010 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium ás a Bánság temetőinek lehetséges társadalmi besorolásáról és a besorolás buktatóiról (Über die mögliche gesellschaftliche einordnung der Friedhöfe des Siebenbürger Beckens, des Partiums und des Banats, sowie die schwierigkeiten dieser Einordnung). HadtörtKözl 123 (2010/1-2) 3-43.

Gáll 2011 = Gáll E.: Doboka-IV. vártérség templom körüli temetője (The churchyard cemetery in Dăbâca/ Doboka, castle area 4.) Kolozsvár 2011.

Gáll 2013 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10-11. századi temetői. Szeged 2013.

Gáll-Gergely 2009 = Gáll E.-Gergely B.: Kolozsvár születése. Régészeti adatok a város 10-13. századi történetéhez. Kolozsvár 2009.

Giesler 1981 = Giesler, J.: Zur Archäologie des Ostalpenraumes vom 8. bis 11. Jahrhundert. Archäologisches Korrespondenzblatt 10 (1981) 85-98.

Gömöri 2002 = Gömöri J.: Castrum Supron. Sopron vára az Árpád-korban (Die Burg von Sopron [Ödenburg] in der Árpádenzeit). Sopron 2002.

Heitel 1995 = Heitel, R. R.: Die Archäologie der der ersten und zweiten Phase des Eindringens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien. Dacia 38-39 (1994-95) 389-439.

HKÍF = A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. Kristó Gy. (Olajos T., H. Tóth I. és Zimonyi I. közreműködésével). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged, 1995.

Horedt 1986 = Horedt, K.: Siebenbürgen im Frühmittelalter. Bonn 1986.

Horváth 2012 Horváth C.: Győr és Moson megyék honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei. (PhD disszertáció kézirata) Budapest 2012.

Ioniță 2005 = Ioniță, A.: Spațiul dintre Carpații și Dunărea Inferioară în secolele XI–XIII. București, 2005.

Jotov 2004 = Jotov, V.: Vorženieto i snariaženieto ot blgarskoto srednovekovie (VII-XI. vek). Varna 2004.

Katalógus 1996 = A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Főszerk: Fodor I., Szerk.: Wolf M. – Révész L. – M. Nepper I. Budapest, 1996.

Kirpičnikov 1973 = Kirpičnikiov, A. N.: Snaráženie vsadnika i verhovogo konâ na Rusi IX-XIII. vv. Archeologiâ SSSR E1-36. Leningrád, 1973.

Kiss 1983 = Kiss A.: Baranya megye X-XI. századi sírleletei (Grabfunde aus dem 10. und 11. Jahrhundert im Komitat Baranya (Ungarn). Budapest 1983.

Kiss 1983a = Kiss G.: Egy avarkori fülbevalótípusról (Über einen awarenzeitlichen Ohrgehängentyp). ArchÉrt 110 (1983) 100–111.

Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10-12. századi sír- és kincsleletei. Szombathely 2000.

Kordé 1991 = Kordé Z.: A székely-kérdés története. Múzeumi Füzetek 4 Székelyudvarhely, 1991.

Kovács 1986 = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. ActaArchHung 38 (1986) 195–225.

Kovács 1986a = Kovács L.: A Tiszaluc-Sarkadpusztai (Borsod-Abaúj-Zemplén megye 11. századi magyar temető (Előzetes jelentés) (Der ungarische Friedhof von Tiszalúc-Sarkadpuszta, Kom. Borsod-Abaúj-Zemplén aus dem 11. Jh. (Vorbericht). ArchÉrt 111 (1986) 218-223.

Kovács 1994 = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs-Petőfi Str. VAH VI (1994).

Kovács 1996 = Kovács L.: Ami a zsákmányból megmaradt. In: Veszprémy L. (szerk.): Honfoglaló őseink. Budapest 1996, 109–127.

Kovács 1997 = Kovács, L.: István Dienes' grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte) ActaArchHung 49 (1997) 363–384.

Kovács 1997a = Kovács L.: A kora Árpád-kori magyar pénzverésről. VAH VII, (1997).

Kovács 2011 = Kovács L.: A magyar kalandozások zsákmányáról (Über die Beute der ungarischen Streifzüge). Budapest 2011.

Kovács–Vaday 2011 = Kovács, L.–Vaday, A.: Örménykút site 52: section of a cemetery from the period of the hungarian conquest. In: Vaday, A.–Jankovich B., D.–Kovács, L.: Archaeological investigations in country Békés 1986–1992. VAH XXV, Budapest 2011, 587–637.

Kristó 1996 = Kristó Gy.: A székelyek eredetéről. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 10. Szeged, 1996.

Kristó 2002 = Kristó Gy.: A korai Erdély (895–1324). Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 18. Szeged, 2002.

Kristó–Makk 2001 = Kristó Gy.–Makk F.: A kilencedik és a tizedik század története. MSz 1, Budapest 2001 (7–95: Kristó Gyula, 96–194: Makk Ferenc írása.)

Langó 2010 = Langó, P.: Die Bestimmung der Landesgrenze. Zur Frage der westlichen Grenze des Ungarischen Fürstentums des 10. Jh. Im Spiegel archäologischer Funde. Archäologisches Korrespondenzblatt 40 (2010) 579–596.

Madaras 1993 = Madaras L.: Az alföldi avarság 9. századi továbbélésének lehetőségéről a régészeti források tükrében (Das vermutete Fortleben des Awarentums im 9. Jahrhundert in der Tiefebene im Spiegel der archäologischen Quelle). In: Lőrinczy G. (szerk.): Az Alföld a 9. században. Szeged 1993, 11–32.

Mesterházy 1990 = Mesterházy K.: Bizánci és balkáni eredetű tárgyak a 10–11. századi magyar sírleletekben I (Gegenstände byzantinischen und balkanischen Ursprunges in den ungarischen Gräberfeldern des 10.–11. Jh., I). FolArch 41 (1990) 87–115.

Mesterházy 1993 = Mesterházy K.: Régészeti adatok Magyarország 10–11. századi kereskedelméhez. Századok 1993/3-4, 450–468.

M. Nepper 2002 = M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei (Die Grabfunden aus dem 10.–11. Jh. in Komitat Hajdú-Bihar). Budapest–Debrecen 2002.

Nagy 1913 = Nagy G.: Erdély a honfoglalás idejében a régészeti leletek világánál (*La conquête de Transylvanie et les trouvailles).* ArchÉrt 33 (1913) 268–275.

B. Nagy-Révész 1986 = B. Nagy K.–Révész L.: Egyedi típusú honfoglaláskori újcsontmaradványai Hódmező-vásárhely-Nagyszigetről (Knochenbeschläge eines landnahmezeitlichen Bogens individuellen Typs von Hódmezővásárhely-Nagysziget). CommArchHung 1986, 123–134.

Petkes 2006 = Petkes Zs.: 12. századi temetőrészlet Sárbogárd-Templom-dűlőből (Gräberfeldabschnitt von Sárbogárd-Templom-dűlő aus dem 12. Jh). Alba Regia 35 (2006) 93–116.

Pinter 1994 = Pinter, Z. K.: Spada medievală din morimântul de călăret de la Deva. Considerații tipologice și cronologice. Sargetia 25 (1992–1994) 235-246.

Pletneva 1958 = Pletneva, S. A.: Pečenegi, torki i polovcy v užnorusskih stepâh. MIA 62 (1958) 151–226.

Popa 1988 = Popa, R.: La începuturile evului mediu Românesc. Țara Hațegului (Zu den Anfängen des

rumänischen Mittelalters. Das Hatzeger Land). Bucureşti 1988.

Révész 1987 = Révész, L.: Lyraförmige Schnallen in dem Karpatenbecken. ActaArchHung 39 (1987) 257–285.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus der Landnahmezeit. Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im 10. Jahrhundert). Miskolc 1996.

Révész-Takács 2006 = Révész L.–Takács M.: „Hajtott a lélek erre nyugatra..." Honfoglalás kori magyar ifjú sírja az ausztriai Gnadendorfban. Budapest 2006.

Révész 2008 = Révész L., Honfoglalás- és államalapítás kori temetők Heves megyében (Die Gräberfelder des Komitates Heves im 10-11. Jahrhundert). Budapest 2008.

Roska 1913 = Roska M.: Árpádkori temető Vajdahunyadon (Sepultures de l'epoque d'Arpad, á Vajdahunyad). Dolg. 4 (1913) 166–225.

Roska 1914 = Roska Márton: Árpádkori temető Várfalván (Cimetière de l'époque des Arpades à Várfalva). Dolg. 5 (1914) 125–187.

Roska 1936 = Roska M.: A honfoglalás és Erdély. In: Asztalos M. (szerk.): A történeti Erdély. Budapest 1936, 3–12.

Szabó 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában, IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege (Árpádenzeitliche Siedlung und ihr Friedhof in der Gemarkung von Sarud, IV. Absolute und relative Chronologie des Friedhofes). EMÉ 16–17 (1978–79) [1980] 45–136.

Székely 1990 = Székely Z.: Necropola medievală de la Peteni. SCIVA 41 (1990) 87–110.

Székely 1994 = Székely Z.: A zabolai (Zăbala – România) kora-középkori temető (Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabola [Zăbala – Rumänien]) VMMK 19–20 (1993–94) 277–305.

Szőke 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I. Budapest 1962.

Szőke 1998 = Szőke B. M.: A korai középkor hagyatéka a Dunántúlon. Ars Hungarica 1998/2. 257–319.

Szőke–Vándor 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes Arch. Hung. Budapest 1987.

Tettamanti 1971 = Tettamanti S.: A Zalavár-Községi I. számú XI. századi temető (Das Gräberfeld Nr. I. von Zalavár-Község, 11. Jh). ArchÉrt 98 (1971) 216–244.

Tóth 1998 = Tóth S. L.: Levediától a Kárpát-medencéig. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 14. Szeged 1998.

Valter 2004 = Valter I.: Árpád-kori téglatemplomok Nyugat-Dunántúlon. METEM Könyvek 43, Bp. 2004.

Vándor 2002 = Vándor L.: Zalavár a királyi vármegye központja. In: Központok a Zala mentén. Zalaegerszeg 2002, 101–104.

Velter 2002 = Velter, A.-M.: Transilvania în secolele V-XII. Interpretări istorico-politice şi economice pe baza descoperirilor monetare din bazinul Carpatic, secolele V-XII (Siebenbürgen im V.-XII. Jahrhunderts. Historisch-politische und wirtschaftlische Interpretationen auf Basis der Münzfunde aus dem Karpatenbecken der Jahrhunderten V.-XII). Bucureşti 2002.

Veszprémy 1990 = Veszprémy L.: A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. HK 1990/2. 1–21.

Die archäologischen Funde deuten darauf hin, dass nach 895 die neue Herrschaft am Anfang nicht nach grösserer Besiedlung des Siebenbürgens anstrebte. Höchstens wurden hier kleinere Gemeinden angesiedelt um die bulgarischen und slawischen Kolonien zu überwachen. Sie wurden aber eher in Nord-Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts und nur inselartig angesiedelt. Diese Politik wird durch die Gräberfeldgruppe von Kolozsvár gezeigt, die in Hinsicht ihrer Zusammensetzung, Fundmaterial und Struktur eng mit den Gräberfeldern des Obertheissgebiets verbunden ist. Die Verbreitung der Fundstellen verweist darauf, dass der spätawarische Siedlungsblock des Aranyos-Gebiets durch die Ungarn am Anfang nicht besiedelt wurde. Nördlich von Marosgombás finden wir keine früheren Gräberfelder. In diesem Raum erscheinen die neuen Siedler erst um die Jahrtausendwende (Várfalva). Ob sich die militärisch-politische Oberhoheit der Ungarn auf Nord-Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts auch erstreckte, kann man an Mangel der Angaben nicht entscheiden. Es ist gewiss, dass nach unserem heutigen Wissen die bekannten Siedlungsteile eine charakteristische und in ihren Hauptzügen einheitlich scheinenden Fundhorizont (Gyulafehérvár-Császár forrása, Gyulafehérvár- Mentőállomás, Marosgombás, Maroskarna, Magyarlapád, Déva, Szászváros) bilden. Diese Fundstellen sind nicht in die Jahrzehnte unmittelbar nach der Landnahme datierbar, ihre Belegung geschah erst im mittleren Drittel, aber eher am Ende des 10. Jahrhunderts und wurde in den Jahren der Jahrtausendwende beendet. Die Zahl der Bestatteten können wir höchstens annäherungsweise abschätzen. Aufgrund der Szászvároser und ungarischen Fundstellen (Sárbogárd-Tringer-tanya, Letkés-Téglaégető) waren hier 70-100-130 Personen bestattet. Nach meinem Ermessen stehen die sieben Gräberfeldteile in allen bekannten Zügen überaus eng zueinander. Die Gräberfeldgruppe einer solchen Gemeinde entfaltet sich vor uns, die um die Mitte oder in der zweiten Hälfte des 10. Jahrhunderts ihre Gräberfelder im Mittelstromgebiet des Mures eröffnete und ihre Toten wahrscheinlich während der ersten oder zweiten Jahrzehnten der Herrschaft von Stephan der Heilige noch dort bestattete. In diesen Gräberfeldern befinden sich mehr Männergräber mit Waffen als durchschnittlich und erscheinen schon die zweischneidigen Schwerter auch. Für das Pferdegeschirr sind die trapezförmigen Steigbügeln mit Schulter charakteristisch. Aus den meisten Gräbern fehlen etliche Requivisite der gesellschaftlichen Rapräsentation, sowie Spuren davon, dass die bestatteten Personen in den Ungarnzügen beteiligten. Es ist wesentlich, dass in diesen Gräberfelder die neuen im Karpatenbecken um die Jahrtausenwende aufkommenden Schmuckwaren (Haarringe mit S-förmigen oder gedrehten Enden, geflochtene Hals- und Armringe, Armringe mit Tierköpfen usw.) noch nicht erscheinen, und fehlen auch die Münzen der árpádenzeitlichen Königen des 11. Jahrhunderts.

Die grundlegenden Veränderungen fanden hier ebenso wie in anderen Gebieten des Karpatenbeckens um die Jahrhundertwende vom 10. zum 11. Jahrhundert statt: zu dieser Zeit erscheinen in immer grösserer Zahl die Gräber der gemeinen Volkes mit ihren ärmeren Beigaben. Diese Fundorte sind die Zeugen einer neuen Ansiedlungswelle und sie unterscheiden sich kaum von den auf den anderen Gebieten des Ungarischen Königreichs freigelegten Gräberfelder des 11. Jahrhunderts. Einige Gemeinden (Vajdahunyad, Várfalva) haben ihre ethnische Eigenständigkeit bis zum Ende des 11. Jahrhunderts bewahrt, anderswo nutzten die Neuankömmlinge die früheren Gräberfelder und Siedlungen mit den alten Bewohnern zusammen (Gyulafehérvár-Brandusei und Gyulafehérvár-Mentőállomás). Neben diesen letzteren Gräberfeldern mit hohen Gräberzahlen zeigen die in anderen Gebieten der Stadt um die Jahrhundertwende geöffneten Gräberfelder (Vadászok utcája, Poklisa) eindeutig, dass das Zentrum des Raums Gyulafehérvár wurde. Die Erweiterung des durch die Ungarn besiedelten Mittel-Mures-Gebites zeigt, dass südlich (Vajdahunyad), östlich (Marosnagylak) und nördlich (Várfalva) davon gleicherweise die Gräberfelder der Nauankömmlinge erschienen. Die Christianisierung und die vereinheitlichende materiele und geistige Kultur liess die auf ethnische Unterschiede hindeutenden archäologischen Eigentümlichkeiten bis zum Ende des 11. Jahrhunderts verschwinden. Ein ähnlicher Prozess können wir auch in Nord-Siebenbürgen beobachten. Während des 11. Jahrhunderts wurden die Holz-Erdburgen von Kolozsmonostor, Doboka, Ó-tordavár als Zentren des neuen Burgkomitatsystems errichtet und in der Nähe oder auf dem Gebier dieser die Gräberfelder des gemeinen Volkes geöffnet, wie zum Beispiel in Kolozsmonostor, in Kolozsvár-Hauptplatz und in Doboka.

GÁLL ERWIN-TĂNASE, DANIELA

EGY BÁNSÁGI RÉGÉSZ TEVÉKENYSÉGÉRŐL
KISLÉGHI NAGY GYULA 10–11. SZÁZADI BÁNSÁGI ÁSATÁSAIRÓL[1] *NÉHÁNY GONDOLAT*

Bevezetés

A honfoglalás kori régészeti kutatás a trianoni (1920), majd a párizsi szerződés (1947) értelmében a Romániához csatolt területeken nemcsak a nyugat-európai, hanem a magyarországi régészet mögött is jelentősen lemaradt, nemcsak módszertanilag, hanem az ásatások dokumentációs szintjét tekintve is. Emellett a romániai szakma nagyon sokszor nem hasznosította az 1920 előtti feltárásokat sem, különféle okok miatt.

Következésképpen az új feltárások mellett ismét szükségesnek tartjuk a régebbi, a 19. század második felében – a 20. század elején feltárt leletanyag hasznosítását, jobb esetben e dokumentációk újra feldolgozását, elemzését.

Röviden Kisléghi Nagy Gyula életpályájáról

„E meleg hangú sorokat valóban hálás fogékony lélekkel fogadtam; a dilettáns régész örömmel olvasta bennök, hogy annak, mi oly erős kitartásra készteti és annyi lelkesedéssel tölti el: lesz, lesz némi maradandó eredménye". Így jellemezte magát Kisléghi Nagy Gyula, az emberi szerénység szimbólumaként is elkönyvelhető bánsági *„amatőr"* régész.

Kisléghi Nagy Gyula 1861-ben született Valkóváron (Vukovar). Jogot végzett Budapesten és agrár tanulmányokat folytatott Magyaróváron. Utána a – az akkori Európához is viszonyítva – virágzó Bánság régióban telepedett le,[2] főintézőként dolgozott M. San Marco hercegasszonynál, így alkalma nyílt, hogy szabadidejében az archaeologiával (is) foglalkozzon. Tagja volt a *Dél-Magyarország Történelmi* és *Régészeti Társaságának*.[3] Az őscsanádi római katolikus halotti anyakönyvéből sikerült megtudnunk, hogy a felesége Vitye leszármazott (olvashatatlan a személynév). Kisléghi 1918. március 9-én távozott az élők sorából, halálának okaként cukorbetegséget állapítottak meg. Ha nem is eléggé egyértelműen, azonban rosszabbodó egészségügyi állapotára már az Archaeológiai Napló egyes részeiben is találunk utalásokat.[4] Temetése 1918. március 11-én volt az őscsanádi római katolikus temetőben, Jeremey Gyula plébános celebrálásával. Síremlékét, sírját a mai napig gondozzák, vagyis még élhetnek felmenői a régióban (Szeged vagy Temesvár környékén?), azonban sajnos semmilyen információval nem rendelkezünk erre vonatkozólag. *(1. kép 1–2)*

Az amatőr régész és a régészet

A Magyar Királyság területén a tudományos igényű régészet, kezdődően a terepmunkáktól, ezen eredmények bemutatásáig Kisléghi idejében már több mint másfél évszázadra vezethető vissza, Johann Ferdinánd Miller és Schönvisner István munkáitól kezdődően.[5] A Magyar Nemzeti Múzeum megalapítása (1802) az ilyen jellegű

1 Kisléghi Nagy Gyula ásatásának mintegy 400 oldalas naplójának I. kötetét teljes terjedelmében közöltük. Sajnálatosan a II. kötetét nem sikerült azonosítanunk. Ebben a tanulmányunkban Kisléghi Nagy Gyula által feltárt 10–11. századi sírok, temetkezőhelyek rövid értékelésével foglalkozunk. Kisléghi Nagy 2010.

2 *„A város vezetése Steiner Ferencz polgármester lemondásával már 1876-ban Török János kezébe került, aki elődje oldalán négy éven át főjegyzőként működött és a kivel új produktív szellem költözött a városházába....De legnagyobb vívmánya volt a köz- és magánvilágítás ügyének rendezése, a mennyiben az osztrák légszeszvilágítási társulatnak, az 1857-ben 25 évre megkötött szerződés meghosszabbítása alkalmából kikötött súlyos feltételeit, melyekbe a város már belekényszerült, egy angol vállalat ajánlkozásának merész elfogadásával halomra döntötte és keresztül vitte a városnak villamos közvilágítással való ellátását, a mire akkoriban az egész kontinensen nem volt példa...".* Geml 1914, 114. *„De a kiegyezés korának legfontosabb, leglényegesebb eredménye: ami akkor a magyar kultúrával, iskolázottsággal, szellemmel történt. A magyar oktatás mennyiségi és minőségi fejlődése 1870 és 1910 között, elemi iskoláktól gimnáziumokig és egyetemekig egyedülálló volt. 1870 és 1900 között – és ezt az akkori magyarellenes osztrák professzorok is kénytelenül elismerték – a magyar diplomások minősége elérte a bécsiekét..."* Lukacs 2013, 5.

3 Karácsonyi 1926.

4 Pl.: *„Jelzett budapesti utazásom előtt fogadalmat tettem, hogy a legkedvesebb foglalkozásomról — az archaeologiáról — lemondok, teljesen és végleg, ha Isten kegyelme megszabadít a bajtól."* Kisléghi Nagy 2010, 62.

5 Langó 2007, 29; MÉL 1990: http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html. (megnyitva: 2013.10.27)

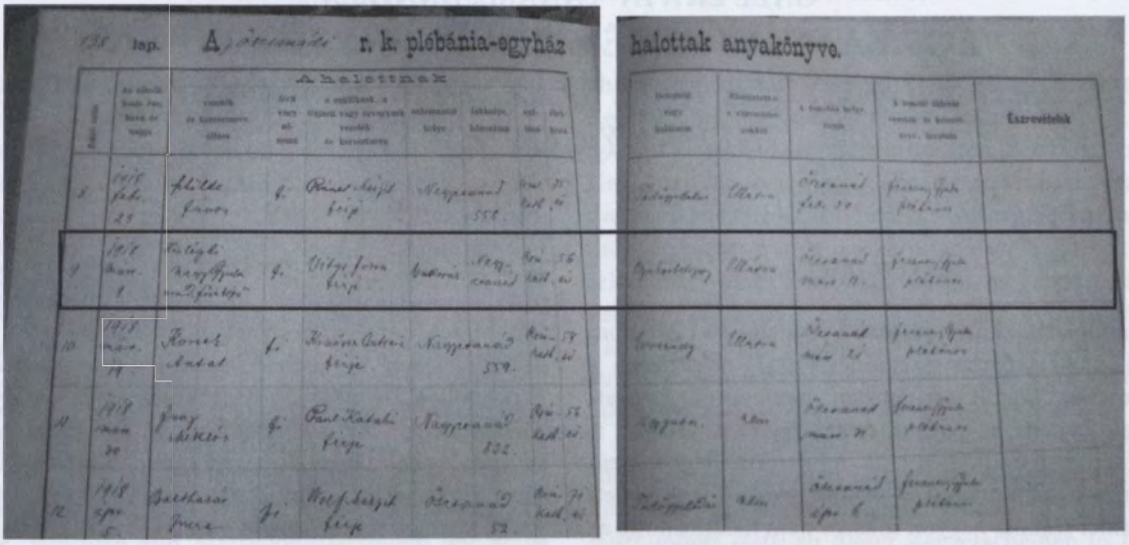

1

2

1. kép **1: Kisléghi Nagy Gyula halála évének, okának bizonyítéka az őscsanádi halotti anyakönyvben; 2: Kisléghi Nagy Gyula síremléke Őscsanádon**

tudományos érdeklődésnek kölcsönözött intézményes keretet. Az európai múzeumokban egyre halmozódó leletanyagnak is köszönhetően, elsősorban a 19. század második felétől, a muzeális intézményrendszer jelentős fejlődését vonta maga után: a szakmúzeumok megjelenését a gyűjtemények tárgycsoportjainak szakszerű csoportosítása követte. E kor jellegzetes felfogásai, éspedig az antikváriusi szemlélet, a romantikus eszmék, az ún. *nation-building* jelenség (?),[6] pontosan követhetőek a kor publikációiban, amelyre később jelentős hatást gyakorolt a (szociál)darwinizmus,[7] jól megfigyelhetően a különféle ún. *etnogenézisek* esetében is.[8]

E korszak, vagyis a 19. századi embere volt teljességében Kisléghi Nagy Gyula is, ez eléggé pontosan követhető az írásaiban. A korszak értelmiségi gondolkodásának megfelelően, a bánsági régész haladó patrióta szemléletűként 200 példányban, a saját költségén nyomtatta ki a *„Felhívás a Magyar Archaeológia érdekében"* című írását, azzal a reménnyel, hogy a *Felhívás* eredményeként összegyűjtött pénzt a nagy-komlósi halmok kutatására tudja fordítani. A *haza* és a *haladás,* illetve *Az állampolgárok bevonása a kultúrában* (integrálásuk a modern nemzetben) – e két, a romantika korszakában használt kifejezések találóan alkalmazhatóak Kisléghi ezen írására.[9]

Amatőr régészként természetesen Kisléghit sokféle jellegű hatás érte, amelyek negatív részére, sokszor kivédésére nem volt felkészülve/nem lehetett felkészülve. Kitűnő kapcsolatokat ápolt a kor budapesti tudósaival (amelyekre igazán felnézett – ez több leveléből kiderül). Ebből a szempontból szükséges megemlítenünk Hampel József (1849-1913),[10] Török Aurél (1842-1912),[11] Kormos Tivadar (1881-1946),[12] Bartucz Lajos (1885-1966),[13] Bella Lajos (1850-1937)[14] neveit. E cikk keretében közlünk egy eddig ismeretlen levelet, amelyet Török Aurél írt a bánsági amatőr régésznek.

A levelezései alapján, amennyire tudjuk követni, a legnagyobb hatást egyértelműen Hampel József tette rá, azonban Kisléghi jól érzékelhetően nem került távolról sem a budapesti, korának legismertebb régésze teljes befolyása alá. Ezzel magyarázható az is, hogy kitűnő kapcsolatot tartott fent Török Aurállal és Bartucz Lajossal, habár ennek következményei nem örökké voltak a legpozitívabbak.[15]

Ugyanakkor: a 20. század elején írott tanulmányai (eredeti állapotukban, amelyet éppen az Archaeológiai Naplóban sikerült közölnünk) nemcsak hogy nem követték a Hampel féle rendszert, de mondhatni, hogy ezzel éppen ellentétesek voltak. A tárgyak pontos kontextusának leírása, hasonlóan Jósa Andráshoz, teljesen eltér a korábbi praktikáktól, ugyanakkor amatőr lévén széleskörű elemzés nélkül közölte, szintézis jellegű tanulmányokra (pl. a Hampel-féle elemzésekkel ellentétben) nem vállalkozhatott. A bukovapusztai III. halom honfoglalás kori sírjának csontvázáról szeretett volna antropológiai elemzést (amelyet elvégzett Török Aurél), azonban Hampel ezt élesen elutasította. Talán éppen az ásatásainak jellegéből (is) kiindulva, Kisléghit joggal sorolhatjuk egy csoportba Jósa Andrással.[16]

---

6 A *nation-building* jelenség egyértelmű pozitív aspektusa az egyén kötődése a szekundáris nagycsoporthoz (a modern nemzethez), illetve az államhoz (az már más kérdés, hogy ezzel a politikum mit kezdett a 20. század első első felében). Történeti szempontból a szerencsésebb helyeken ez az egyén-állam kapcsolat az állampolgár és az állami intézményrendszer kölcsönös bizalmi kapcsolatát eredményezte. Éppen ezért is, korunk egyik legnagyobb történésze, John Lukacs a *nacionalizmust* (amely fogalmazásában) elválasztja a *patriotizmustól*, amelyet éppen egy Hitler idézettel illusztrál: *„Én nacionalista vagyok, de nem patrióta".* Lukacs 2013, 10.

7 Például nagyon sokáig a különféle tárgykategóriák „evolúcióját" ábrázolták. Hogy csak egy triviális példát említsünk: számos esetben olvashattuk még néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányokban is, hogy például az egyik kerámiatípusból vagy éppen fibula típusból fejlődött ki egy másik kerámiatípus vagy fibulatípus. Nem nehéz ezen esetekben a darwinizmus hatását észrevételezni a társadalomtudományokban. A darwinizmus modern kritikája: Kuhn 2006.

8 Bármennyire is furcsa, a finnugor és a dáko-román kontinuitás hasonló eszmei gyökerekre épülnek, ugyanis mindkét esetben a nyelvet a néppel azonosították. A különbség abban rejlik, hogy a magyarságot végigvándoroltatták majdnem az egész Ázsián, míg a románok ősei egy tapodtat sem mozdultak 2000 év alatt a mai Románia területéről!

9 *„Mert vannak múzeumaink, egyleteink, folyóirataink és mindenek előtt neves szakembereink, valamennyi a hazai régészetet szolgálja; csak egy faktor hiányzik az országban, az, amelynek közreműködése nélkül a többinek sikere problematikus marad, sőt el sem képzelhető; egy faktor, mely e tan existenciájának tulajdonképpen alapját képezi és külső ökonomiájához okvetlen szükséges: a közönség.".. "...ennek az ügynek telhetőleg áldozni — ama sokszor aposztrofált társadalmi erők minden parányának: joga és kötelessége egyaránt...."* Kisléghi Nagy 2010, 25.

10 Hampel a mai napig a magyar régészet legismertebb szakembere külföldön, valószínűleg ezt az elismertségét elsősorban az 1905-ös német nyelvű művének köszönheti. Hampel külföldi elismertségéről: Bálint 2004, 58. Hampel munkásságának elemzése: Langó 2007, 83-90.

11 Eredeti neve: Ponori Thewrewk Aurél. Pap-Horváth 1992, 68-69.

12 Jánossy 1983, 127-130.

13 SzEA 1996, 244.

14 Lauringer 1937, 1-4.

15 *"Az Archaeologiai Értesítő 1904. évi kötetében (:417-421. ll.) megjelent „Lovas halomsírok Torontál megyében" című ismertetésemmel együtt benyújtottam volt — mint annak legfontosabb részét — a dr. Török Aurél tanár úr által rendelkezésemre bocsájtott „Jelentés a lóval temetett fiatal férfi csontváz" című értekezést is, mely útóbbit dr. Hampel József nem fogadta el. Miután az eset igen kellemetlen helyzetbe sodort, tanácsot kértem dr. Bartucz Lajos egyetemi s. tanár úrtól aziránt, hogy a Jelentést, melyik szakfolyóiratban tegyem közé."* Kisléghi 2010, 138.

16 Hasonlóan Jósa András is magát *„régész-dilettánsnak"* nevezte. Langó 2007, 95, 243. jegyzet.

J e g y z é k

a szerbcsanádi kora bronzkori telepről származó

állati maradványok meghatározásáról.-

1) Homo sapiens L. = ember,
2) Canis intermedius Woldřich = kutya (házi),
3) Vulpes vulgaris L. = róka,
4) Meles taxus Boddaert = borz,
5) Capreolus caprea Pall. = őz,
6) Cervus elaphus L. szarvas,
7) Bos taurus L. = tulok (házi),
8) " " primigenius Boj. = őstulok,
9) " " brachyceros Owen = rövidszarvu tulok, ház
10) Bison bonasus L. = bölény,
11) Ovis strepsiceros L. = racka juh (parlagi juh;házi)
12) Capra hircus L. = kecske (házi),
13) Sus scrofa L. = disznó (házi és vad),
14) " " palustris Rütim. = mocsári disznó,
15) Equus caballus L. = ló (nehéz, rassz, házi),
16) Halcsontok.-

Budapest, 1912. évi március hó 28-án.-

Dr. Kormos Tivadar
m. kir. geologus

2. kép **Kormos Tivadar levele Kisléghi Nagy Gyulának**

ANTHROPOLOGIAI MÚZEUM

BUDAPEST, VIII., MÚZEUM-KÖRÚT 4. SZ.

Budapest 1904. IV. 28

Igen tisztelt Nagy Úr!

Örömmel teljesítettem szíves kérését azzal az ém kérésemmel, hogy a korrekturát én is átnézhessem annak idején. Ha egy kissé szabadulok a tecudőimtől néhány anthropologiai értekezést fogok Önnek emlékül felajánlani.

Nagyon szeretnék valamikor a nyáron vagy ősz elején Önnel ismét ásni.

Jó egészséget, a munkában örömet, és egyáltalában minden földi jót kíván Önnek

tisztelő híve

Török

3. kép **Török Aurél levele Kisléghi Nagy Gyulának**

Munkásságának legnagyobb eredménye mindenképpen az a két Archaeológiai Napló, amely az ásatásainak nagyon pontos leírását, sok esetben pedig jegyzetrajzokat tartalmaz a közel két évtizedig tartó ásatásairól, amelyek észak- és észak-nyugat Bánságra koncentrálódtak. 1918. március 9-én bekövetkezett halála után majdnem 8 évtized múlva, 1985-ben került a temesvári Bánsági Múzeumba az általa feltárt leletanyag egy része, valamint az Archaeológiai Napló I. része.[17] Sajnálatosan azonban az általa feltárt régészeti leletanyag csak egy nagyon kis részét sikerült azonosítani a temesvári „Bánság Múzeumá"-ban.

A multidiszciplináriskutatás jelentőségét Kisléghi ezelőtt már egy százada felismerte. A *Napló*ból megtudhatjuk, hogy nagyon sok temetkezés ember- és állatcsontvázát felküldte az 1881-ben alapított Antropológiai Intézetbe[18] vagy a Magyar Királyi Állatorvosi Főiskola boncztani intézetébe. Így kerültek a budapesti Antropológiai Múzeumba a bukovapusztai IX. halom neolit kori csontváza és a bukovapusztai III. halom férfi csontváza mellett a bukovapusztai IV. halom csontvázai vagy pedig az Óbesenyő-I. halom, illetve a Bukovapuszta VIII. halom, Balthazar Antal lelőhelyekről előkerült lócsontok és koponyák. Meg kell említenünk, hogy a Kisléghi által felküldött és Török Aurél által elemzett fiatal férfi csontvázról – amely a bukovapusztai III. halomból került elő – írt mintegy 15 oldalas tanulmányát Hampel József nem volt hajlandó leközölni, azzal az ellenvetéssel, hogy *„nem érdekli a csontanyag"*.[19] Hasonlóképpen értékesíteni kívánta, ilyen módon is, a szerbcsanádi bronzkori telepről származó archeozoológiai leleteket, amelynek Kormos Tivadar általi elemzése eredményét itt közöljük. *(2–3. kép)*

Amivel azonban Kisléghi mindenképpen megelőzte a korát (habár e tényre a szakma mindeddig egyáltalán nem figyelt fel), az a tény, hogy koordináta adatokkal határozta meg a lelőhelyek földrajzi helyzetét. Ebből a szempontból is egyértelműen a multidiszciplináris kutatások elődjeként tekinthetjük.

Kisléghi a kora embere volt, nem is lehetett másképp, azonban egy fejlődő amatőr régészről lévén szó, túl szigorúság egyes kollégák részéről a 21. századi fölösleges kritika. Ásatásait, írásait elemezve, az elsődleges szempont kellene legyen, hogy Ő a 19. század[20] embere.

Kisléghi és a honfoglalás kor kutatása. Elért eredmények (1–2. táblázat)

Az 1893 és 1911 közötti feltárások során Kisléghy 14 lelőhely megkutatása során tárt fel biztosan vagy kérdőjellel honfoglalás korban keltezhető temetőt, kis sírkertet vagy pedig talán magányos sírt. Kutatási területe elsősorban ezen évek alatt, Óbesenyő és környéke, ami érthető is, hiszen itt volt főintendáns.

A honfoglalás kori lelőhelyek feltárását azonban Nagyőszön kezdte, ahol 1898-ban két sírt tárt fel a Kleine Hügel nevezetű I. halomról. A napló szerint a teljes leletanyag a Magyar Nemzeti Múzeumba került, egy érem kivételével. *„...Vajon a többi érem szintén ezen korból való-e, nem tudom; a leletről azóta nem halottam hírt, mely vendégeim révén akik október hó 4. én reggel hagyták el Nagykomlóst-a Nemzeti Múzeumba került".*[21] Sajnálatosan azonban közöletlen és eddig számunkra ismeretlen emlékanyagot tartalmazott. A Magyar Nemzeti Múzeumból ismert három darab övveret, nagyszíjvég és líra alakú csat, amely hasonlóan 1898-ban került a múzeumban, véleményünk szerint a II. sírhoz tartozhatott. Sajnálatosan eddig nem sikerült azonosítanunk a Magyar Nemzeti Múzeumba ezeket a leleteket, azonban egyértelmű, hogy két, pénzérmekkel keltezett sírt tárt fel Kisléghi Nagy Gyula.

Kisléghi megfigyelése a tegez sírban való helyzetével kapcsolatban nagyon fontos eredménynek számított és számít a mai napig is. Az első honfoglalás kori sír előkerülését követően kutatóink még mintegy fél évszázadig nem ismerték fel a csontvázak mellett talált vaspálcák szerepét. Az első régészt, Nagy Gézát — aki az úttörő munkát végezte a pilinyi leletek helyes meghatározásával — és Jósa András[22] követően Kisléghi volt a harmadik régész, aki pontos leírást adott a tegez sírban levő helyzetéről. E leírás meg is jelent az Archaeológiai Értesítő kiadásában 1904-ben és a szakma rendelkezésére állt, ellentétben az 1906-os bukovai ásatásának leírásával, amelyik nem jelent meg nyomtatásban. Ebben az esetben Kisléghi helyesen állapítja meg a tegezfenék abroncsának helyzetét, illetve sikerült megfigyelnie, hogy a nyílcsúcsokat ellentétes irányban rakták be a tegezbe, mint a bukovapusztai III. halom esetében. A jobb kar mellől előkerült 13,3 cm

17 Kisléghi Nagy 2010.
18 Langó 2007, 184, 102. jegyzet.
19 Kisléghi Nagy 2010, 138.
20 A 19. század az 1920-ban megkötött szerződésrendszerrel ér véget.
21 Kisléghi Nagy 2010, 22.
22 Nagy 1890, 294; Nagy 1893, 320–322; Jósa 1900, 216–221.

Kisléghi Nagy Gyula

1898

1904 vagy 1907 körül

4. kép **Fényképek Kisléghi Nagy Gyuláról**

hosszú és 2,3 cm széles domború csontlemez — ami az íj markolatcsontja lehetett — funkcióját Kisléghinek nem sikerült megállapítania.

Kisléghi ásatási megfigyeléseinek eredményei közé számítható — amelyre a szakma nem figyelt fel — a bukovapusztai II. halom 1. sírjának tájolása. Annak ellenére, hogy közlésben is megjelent, mindeddig nem találtunk a szakmában egyetlen hivatkozást sem erre a tényre. A bukovapusztai női sír esetében sikerült megfigyelnie, hogy a halottat nem Ny–K irányban helyezték a sírba, mint ahogyan a 10. századi honfoglaló magyarok tették, hanem ellentétes, K–Ny irányban. Ugyanakkor a bukovapusztai sír esetében a gömbsorcsüngős fülbevalók, áttört hajfonatkorongok, másodlagosan felhasznált övveret alapján kijelenthető, hogy az anyagi kultúra elemei alapján a halott a klasszikus lovas-fegyveres temetkezések női sírjainak mellékletanyagára jellemző tárgyakat, ékszereket viselt.

Kisléghi más megfigyelései is döntően járultak (volna) hozzá a honfoglalási kor temetkezési szokásainak megismeréséhez. Ilyen megfigyelés a koporsó használatának észrevétele a Bukovapuszta-IX. Hunca Mare halom fegyveres sírjában: *„A sír jobbra balra erős, barnaszínű egyenes tehát érintetlen fakoporsó nyomokkal volt szegélyezve, míg a váz alatt a föld keményre-simára volt döngölve."* írja a Naplójának 344. oldalán.[23] Hogy mennyire fontos ez a megfigyelés, azt az is bizonyítja, hogy mindeddig a mai Romániához tartozó Bánságban egyetlen lehetséges koporsós temetkezés a fennebb említett temetkezés. Szerencsés eredményei közé tartozik, hogy sikerült a bukovapusztai V. halom 4. sírjában edényt regisztrálnia egy fegyveres sírban. A sírból még 5 darab, később tárgyalandó rombusz alakú, aranyozott bronz ingnyakveretet, illetve 5 darab nyílcsúcsot és egy vasdarabot ismerünk, amelyet tegezrésznek vélt Kisléghi. Az előzőekhez hasonlóan dokumentált egy másik temetkezési szokást is, talán először a bánsági honfoglalás kori leletanyagban: a bukovapusztai III. halom magányos fegyveres sírjában a koponya mögött egy állatcsontot, valószínűleg juh femurt regisztrált Kisléghi *(4. kép)*.

Kisléghi honfoglalás kori ásatásai év és lelőhely alapján:

Év	*Település neve*
1898	Nagyősz-Kleine Hügel
1901	Pusztavizezsdiaa III/2. dülő
1902	Bukovapuszta-II. halom
1903	Bukovapuszta-III. halom
1903	Bukovapuszta-IV. halom
1904	Bukovapuszta-V. halom
1904	Óbesenyő-I. halom
1904	Óbesenyő-V. halom
1905	Óbesenyő-VI. halom
1906	Bukovapuszta-VIII. halom
1907	Bukovapuszta-IX. halom
1909	Szerbcsanád-Görög keleti szerb hitközség földje
1910	Szerbcsanád-Pojána III. dülő

1. táblázat **Kisléghi Nagy Gyula által feltárt honfoglalás kori funeráris lelőhelyek**

Ha egy képzeletbeli tabellát készítenénk a Magyar Királyság területén tevékenykedő régészekről (természetesen ezek között inkább amatőröket számlálhatunk), nehéz helyzetbe kerülnénk Kisléghi besorolása kapcsán. Munkamódszere, pozitív irányban folyamatosan változott (még azon éven belül is különféle minőségű regisztrációt konstatálhatunk), éppen ezért nehezen lehet összehasonlítani az 1893-as Kisléghijét az 1907-es ásatásokat vezető ugyanazon személlyel. Ezt tükrözi a következő táblázat[24] is:

24 Érdemes lenne összehasonlító táblázatokat készíteni a 19. század második felében és a 20. század elején tevékenykedő régészekről.

Lelőhely	*Teljesen feltárt temető*	*Temetőtérkép*	*Sírrajz*	*Sírleírás*	*Váz/vázak felszedése*	*Lócsontok felszedése, beleltározása*	Év
Nagyősz	?	**van**	–	**van**	–	–	1898
Pusztavizezsdia III/2. dülő	–	**van**	–	**van**	**igen**	– (nem volt lócsont)	1901
Bukovapuszta-II. halom	?	**van**	**van**	**van**	–	– (nem volt lócsont)	1902
Bukovapuszta-III. halom	?	–	–	**van**	**igen**	**igen**	1903
Bukovapuszta-IV. halom	**igen**	**van**	–	**van**	**igen**	–	1903
Bukovapuszta-V. halom	?	–	–	**van**	–	–	1904
Óbesenyő-I. halom	?	–	**van**	**van**	**igen**	**igen**	1904
Óbesenyő-V. halom	?	–	–	**van**	**igen**	– (nem volt lócsont)	1904
Óbesenyő-VI. halom	?	–	**van**	**van**	**igen**	**igen**	1905
Bukovapuszta-VIII. halom	?	–	–	**van**	**igen**		1906
Bukovapuszta-IX. halom	?	**van**	–	**van**			1907
Szerbcsanád-Görög keleti szerb hitközség földje	?	**van**	**van**	**van**	–	– (nem volt lócsont)	1909
Szerbcsanád-Pojána III. dülő[25]	–	–	–	–	–	**igen**	1910

2. táblázat **Kisléghi Nagy Gyula honfoglalás korát érintő terepkutatásának rendszerezése**

A rövid tanulmányunk végén megpróbáltuk a feltárt temetkezések időrendi vonalát meghúzni a leletanyag alapján. Három csoportba sorolhatóak:

1. 10. századon belül pontosan nem keltezhető: Nagykomlós-I. halom, Szerbcsanád-Hitközség földje, Szerbcsanád-Pojána III. dülő.

2. *A leletanyaga alapján a 10. század első két harmadára keltezhető*: Nagyősz-Kleine Hügel, Óbesenyő-I., V., VI. és VIII. halom, Bukovapuszta-II. halom, - III. halom, V. halom.

3. *A leletanyaga alapján a 10. század második felére keltezhető*: Pusztavizezsdia-III. 2. dülő, Bukovapuszta-IV. halom, Bukovapuszta-IX. Hunca Mare halom.

„Még sok munka végzendő itt, e kicsi körben is, egész múzeumot létesíthetnék csupán e szük területről, szépet, tanulságosat. A kiszombori, nyerői, nagyőszi, nagyszentmiklósi, mokrini stb. őshalmoknak még nem akadt kutatója, — azon kisebb méretű és egészen apró halmoknak, amiket csak a gyakorlott szem vesz észre. A messze kimagasló nagy tumulusok között is egyik-másik érintetlen lehet és fényes sikerrel jutalmazhatja az ásatást, de ezek inkább díszei síkságunknak, bennük és felettük a legtöbb esetben már csak az őskor lelke honol — borongva, némán."[26]

Nem mondhatunk el sokkal többet egy évszázad elteltével sem!

25 Az Archaeológiai Napló II. kötetőben (elveszett).
26 Kisléghi 2010, 149.

Bálint 2004 = Bálint Cs.: A nagyszentmiklósi kincs. VAH 16a. Budapest 2004.

Geml 1914 = Geml J.: Temesvár újkora. Temesvár. In: Borovszky S. Dr.: Magyarország vármegyéi és városai. A Magyar Korona országai történetének, földrajzi, képzőművészeti, néprajzi, hadügyi és természeti viszonyainak, közművelődési és közgazdasági állapotának enciklopédiája. Budapest 1914, 111–142.

Jánossy 1983 = Jánossy D.: „Száz éve született Kormos Tivadar". Magyar Állami Földtani Intézet Tudománytörténeti Évkönyve 9 (1983) 127–130.

Jósa 1900 = Jósa A.: Emlékek a honfoglalás korából. ArchÉrt 20 (1900) 214–224.

Karácsonyi 1926 = Karácsonyi J.: Szentkláray Jenő emlékezete. Budapest 1926.

Kisléghi Nagy 2010 = Kisléghi Nagy Gy.: Archaeológiai Napló. Szeged–Temesvár 2010.

Langó 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld...A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.

Lauringer 1937 = Lauringer E.: Bella Lajos 1850–1937. Soproni Szemle 1/2 (1937) 81–86.

Lukacs 2013 = Lukacs, J.: Hozzászólások a legújabb kori magyar történelemhez. H. n. 2013.

MÉL 1000–1990. Főszerkesztő: Kenyeres Á.

Nagy 1890 = Nagy G.: A magyar középkori fegyverzetről. ArchÉrt 10 (1890) 289–301, 403–416.

Nagy 1893 = Nagy G.: A régi kunok temetkezése. ArchÉrt 13 (1893) 313–323.

Pap-Horváth 1992 = Pap I.-Horváth Cs.: A biographical sketch of the life of Ponori Török (Thewrewk) Aurél. Anthropologia Hungarica 22 (1992) 68–69.

SzEA 1996 = Mészáros R. (szerk.): Szegedi egyetemi almanach: 1921-1995. I. köt. Szeged 1996.

ON THE WORK OF AN ARCHAEOLOGIST. SOME IDEAS ON THE EXCAVATIONS CONCERNING THE 10TH-11TH CENTURIES BY GYULA KISLÉGHI NAGY

Gyula Kisléghi Nagy was born in 1861 (Valkóvár/ Vukovar, today: Croatia), he finished his higher studies in Budapest (jurisprudence) and in Magyaróvár (agronomics). As a member of the Historical and Archaeological Society of Southern Hungary, Kisléghi enlarged to a great extent our archaeological knowledge of different eras. Naturally, archaeology wasn't Kisléghi's profession, he worked as a steward for Princess M. San Marco, so he had an opportunity to dedicate his spare-time to Archaeology (as well).

Gyula Kisléghi Nagy's activity closely interweaves in time with József Hampel's work, who was at that time the greatest figure of Hungarian Archaeology. On the basis of Archaeological Diary, the Banathian amateur archaeologist began to be engaged in Archaeology in the last decade of 19th century, approximately in 1892-1893. The connection between the professional and the amateur was so good that the great scientist initiated him into the technique of the archaeological excavation in 1895 and in 1898.

The first volume of Archaeological Diary in the inheritance of Timişoara/Temesvár/Temeschwar Museum ends in 1909, so 17 years of Kisléghi's activity is at our disposal. The first volume of the Diary – as we mentioned – includes very exact description of Kisléghi's excavations, with drawings in many cases. These excavations concentrate mainly on Northern Banath, where he was a steward, first of all on the neighbourhood of Dudeştii Vechi/Óbesenyő/Altbeschenowa/Stár Bišnov, Teremia Mare/Nagyteremia/ Marienfeld – Comloşu Mare/Nagykomlós/Groß-Komlosch.

Unfortunately only a small part of finds discovered by him was identified in the Temesvár Banathian Museum, the majority of it has remained unidentified till now.

He began the discovery of sites from the age of conquest in Tomnatic/Nagyősz/ Triebswetter. During the discoveries between 1893 and 1909 Kisléghi, after searching 14 sites dug up cemeteries surely dated to the age of conquest and some probably dated to the same age, a small graveyard or possibly a single grave. Kisléghi's notice concerning the position of quiver in grave is still considered to be a great achievement. After the found of the first grave from the age of conquest, our researchers did not recognize the role of the iron rods found near the skeletons for half a century. After Géza Nagy, who was the first in this field with the right analysis of the find in Piliny, and András Jósa, Kisléghi made a precise description of the situation of quiver in grave.

The orientation of the first grave from mound II of Pusta Bucova/Bukovapuszta was also his achievement ignored at his time by the profession. Despite the fact that it was also published, we have not found any mention by other archaeologists. In case of the female grave in Pusta Bucova/ Bukovapuszta he observed that the corpse had not been disposed in W–E direction as the Hungarian conquerors did, but in E–W direction. At the same time on the basis of earrings with cast-beadrow pendant, the open-work pendants and the secondarily used belt mounts found in the grave in Pusta Bucova/ Bukovapuszta it can be stated that the person wore objects, jewelleries characterizing the furniture of female graves of classical horse-weapon burials.

Kisléghi's other notices also helped or would have helped us to get to know to a great extent the burial customs of the age of conquest. For instance, he observed the use of coffins in the weapon grave in Pusta Bucova/ Bukovapuszta IX, Hunca Mare mound. The fact that it is the only known burial with coffin in Banath (belonging now to Romania) proves the importance of his discovery.

He also managed to register a vessel in a weapon grave in Pusta Bucova/Bukovapuszta 4th grave mound V. From this grave we know as well five rhombus-shaped gilt bronze shift ornaments (we will deal with them later), five arrowheads and a piece of iron considered by Kisléghi as a part of a bow-case.

Kisléghi also noticed a burial custom, maybe first among the Banathian finds of the age of conquest: he found an animal bone, probably a sheep femur beyond the skull in the lonely weapon grave from mound III in Pusta Bucova/Bukovapuszta.

The importance of multidisciplinary research nowadays becoming more and more fashionable was emphasized by Kisléghi hundred years ago. We know from the Diary that he sent human and animal skeletons from several funerals to the Anthropological Institute found in 1881 or to the institute of anatomy of the Hungarian Royal Veterinarian College. The Neolithic skeleton of mound IX in Pusta Bukova/Bukovapuszta, the male skeleton of mound III, the skeletons of mound IV and the horse bones and skulls found in Antal Balthazar site of mound VIII and on mound of Dudeştii Vechi/Óbesenyő/Altbeschenowa/Stár Bišnov-mound I got to Budapest Anthropological Museum in this way.

Gyula Kisléghi Nagy considerably enriched the

literature of the age of conquest with his discoveries, notices and exact descriptions of finds and topography. His work can be compared to András Jósa's, unfortunately the name of the Banathian *'amateur'* archaeologist is almost entirely forgotten.

TAKÁCS MIKLÓS

A HONFOGLALÓ MAGYAR SZÁLLÁSTERÜLET DÉLI KITERJEDÉSE

I.

Dolgozatunk célja: megvizsgálni a honfoglaló magyar szállásterület déli kiterjedését, rámutatni egy eddig még kellő mélységben nem tárgyalt összefüggésre. Elemzésünk természetföldrajzi szempontból a Bácska, a Temesköz – újkori nevén a Bánság vagy Bánát – valamint a Duna-Száva köze, azaz a Szerémség területét foglalja magában. Az elemzés a Duna-Tisza közén a Baja-Szeged vonaltól délre eső területre, a Tisza és a Déli-Kárpátok közén a Maros folyótól délre levő területre, a Duna-Száva közén pedig a Valkó/Vulka[1] és a Baza/Boszut folyó vonaláig terjed ki. Vizsgálatunk tehát – ha a kutatási területet a jelen politikai földrajzi beosztás alapján írjuk le – a mai Szerbia északi, vajdasági részére, valamint Románia délnyugati szélére terjed ki, sőt két lelőhely miatt a mai Horvátország baranyai, illetve szerémségi részére is figyelnünk kell. De természetesen bele kell, foglaljuk anyaggyűjtésünkbe az 1919-es államhatár magyar oldalának a déli sávjában, azaz Baja és Szeged környékén előkerült leleteket is.

Dolgozatunk a régészeti leletek, és e forrásbázison belül is a sírleletek topográfiai elemzésén alapszik.[2] A temetkezések közül pedig csak a katonai elit, azaz a Hampel József által honfoglaló magyarként,[3] Szőke Béla által pedig középrétegként leírt csoport[4] leleteit elemezzük. A leletanyag ilyen lehatárolását a honfoglaláskori leletek másik csoportjához, a hampeli értelmezésű „b" csoporthoz, azaz a Szőke Béla-féle terminológia szerinti köznéphez kapcsolódó időrendi[5] és etnikai értelmezési[6] vita indokolja. A szűkített forrásbázis használata által talán az eredmények is kevésbé lesznek megkérdőjelezhetők.

II.

Több mint száz éve foglalkoztatja a magyar kutatást a honfoglaló magyar szállásterület déli elterjedésének a meghatározása. A 19. század utolsó évtizedeiben jelentek meg az első eredmények. Ebben az időszakban több tényező szította a szakmai érdeklődést a honfoglaló magyar leletek, és térképre vitelük révén a 10. századi szállásterület határai iránt. A korabeli Magyarország számos városában alakult régészeti egylet, múzeum az 1867-es kiegyezés utáni évtizedekben, általában néhány helyi humánértelmiségi kezdeményezésére. Dolgozatunk földrajzi lehatárolása miatt első helyen az 1872-ben, Temesvárott megalapított a Délmagyarországi Múzeumra,[7] a másodikon a Zomborban, 1883-ban életre hívott Bács- Bodrog vármegyei Történelmi Társulatra[8] kell utalnunk. Mindkét intézmény tízes

---

1 Dolgozatunkat magyar nyelven írjuk, így a helynevek magyar alakját használjuk, a jelen politikai határoktól függetlenül. A magyar helynevek használatát a Kárpát-medence déli harmadában több tényező sajnos nehezíti. Nem utolsó sorban az is, hogy a török hódoltság idején elenyészett, illetve átalakult helynevek visszamagyarosítására több, eltérő eredményt hozó kísérlet is történt a 19. század második felében. Így egy-egy adott esetben az illető falunak – városnak több magyar neve is lehet. Jellegzetes példaként a középkorban Valkóvárként szereplő kisváros említendő. ezt ugyanis a dualizmus-kori magyar helynévtárak is Vukovárként tartják számon. Miközben a középkori névforma is használatos volt.

2 Hálás köszönettel tartozunk mindazon kollégáknak, akik a sírleletek / temetők adatbázisának az összeállításában segédkeztek, illetve az általunk elkövetett hibákat és félreértéseket korrigálni igyekeztek. Külön szeretnénk e helyen is köszönetet mondani Langó Péternek, Ricz Péternek, Szekeres Ágnesnek, Türk Attilának, Varga Sándornak, Željko Demonak és – végül, de egyáltalán nem utolsó sorban – kötetünk ünnepeltjének, Kovács Lászlónak.

3 Az „Althertümerben" (Hampel 1905,1. köt., 819.) az adott leletanyag „vierte Gruppe erste Hauptgruppe", azaz „négyes csoport, első főcsoport" meghatározással szerepel, a nagy sírszámú, soros temetők leletei pedig a második főcsoport. A két csoportra bontás olvasható Hampel József következő munkájában, az „Újabb tanulmányokban" is: Hampel 1907, 9. Hampel itt oly módon osztotta két csoportra a 10–11, századi leletanyagot, hogy a magát a két csoportot nem nevezte meg jellegzetességeik felsorolásának az elején. Csak annyit tett az elhatárolás jeleként, hogy a 10–11. századi leletanyag osztályozását egy „a", illetve „b" jelű alfejezet keretei között írta le. Az alfejezet jelölése használt „a"-betű, vált a későbbiekben a lovas-fegyveres sírok nevévé.

4 Szőke 1961, 27–84.

5 A köznépi leletanyag időrendi besorolásáról folyó vita vonatkozásában nem kerülhetjük meg egy körülmény rögzítését. Kötetünk ünnepeltje Kovács László egy lényeges lépést tett az ún. Bijelo Brdo-i kultúra korai rétegének elkülönítésében, a Jochen Giesler könyvéről írott recenziójában: Kovács 1985, 207–222.

6 E vita egyes állomásait, az egymásnak feszülő két nézőpontot egy korábbi munkánkban tekintettük át: Takács 1997, 171–177.

7 Történetét röviden ismerteti: Buday 1893, 151. A múzeum épületét röviden leírta: Bellai é.n., 171.

8 Történetéhez lásd: Gubitza–Trencsény 1908, 3–5; Bodor 1982–1983, 14; Káich 2006, 95–99.

nagyságrendben mentett meg az enyészettől 10. századi sírokat. A földolgozási terület északi szélén fekszik, így is azonban meg kell emlékeznünk a szegedi múzeumról. A szegedi múzeum szakemberei ugyanis 1888-tól oly módon kezdték meg a régiségek gyűjtését, hogy nemcsak Csongrád megyére, hanem a Bánság északi részére is fokozott mértékben figyeltek. Így a szegedi régészek ügybuzgósága révén menekült meg az enyészettől a korabeli Csongrád megyében fekvő Horgos két 10. századi temetője, valamint több, észak-bánsági, a korabeli közigazgatási beosztás szerint: Torontál megyei, honfoglalás kori lelőhely, így Oroszlámos, Majdán, Rábé leletanyaga is.[9]

Az egyesületi formában vagy vármegyei, városi kezelésben működő múzeumok, kutatóhelyek gyűjtőtevékenysége jelentős mértékben irányult a honfoglaló magyar emlékek fellelésére, különösen 1896, a honfoglalás ezeréves évfordulója előtti években. Az egyes vármegyei régészeti egyletek által összegyűjtött adatok a helyi szakemberek által írott összefoglalásokban, és/vagy a Borovszky Samu által szerkesztett „Magyarország Vármegyéi és Városai" című monográfia-sorozat egyes köteteiben kerültek közlésre.[10] A helyi kezdeményezésre összegyűjtött adatok csak részben találtak utat a magyar tudományosság központi intézményei által szervezett, országos léptékű összefoglalások íróihoz. A 19. század végén csak és kizárólag történészek – tegyük azonban hozzá a kor legjelentősebb történészei – értekeztek a honfoglaló magyar szállásterület kiterjedéséről.[11] A honfoglaló magyarság régészeti emlékanyagáról összefoglaló szinten értekező Hampel József ugyanis e kérdésre nem tért ki, a 10. századi leletek elterjedését az ő munkáiban csak az egyes lelőhelyek tételes felsorolása volt hivatott szolgálni.[12] A honfoglaló szállásterület határairól értekező történészek pedig nem a régészeti leletek, hanem az évszázadokkal később írásba foglalt magyar krónikás hagyományra, illetve a kortárs, tehát 10. század rendkívül szűk külföldi forrásanyagára alapozták elgondolásaikat. Egy további, a szállásterület problematikájához azonban sok ponton kacsolódó kutatási területté vált a határvédelem kialakulásának a vizsgálata. Jellegzetes példaként Karácsonyi János dolgozatára utalunk Magyarország nyugati határvédelmének a kialakulásáról, e mű címe, sokat mondóan a „halavány vonások" szófordulattal indul.[13] A történészek ez esetben a forráshiányt vagy a honfoglalók axiomatikusnak tekintett nomád életmódjából kikövetkeztetett elgondolásokkal, vagy a törzsenként történt megtelepedés, szintén axiomatikus érvényűnek tekintett feltételezéséből, vagy pedig 11. századi írott adatok visszavetítésével igyekeztek kiegészíteni. A tisztán látást segítette viszont egy 10. század közepi forrás, a „De Administrando Imperio" leírása Turkia, tehát a Magyar Nagyfejedelemség déli határáról. E forrás 40. fejezete ugyanis köztudott módon a Vaskapu-Belgrád-Sirmium vonalat, tehát a Száva és a Duna folyót jelöli ki „Turkia" határának.[14] A 19–20. század fordulójának történészei e leírást nem a maga egészében fogadták el. Marczali Henrik összefoglalása alapján egy olyan nézet terjedt el,[15] hogy a Szerémség vagy csak a 10. század végén, vagy pedig – némileg reálisabb módon – csak Simeon cár 927-es halála után[16] került volna a magyar fejedelmek uralma alá.

A századforduló kutatását mintegy összegzi Tagányi Károly 1913-as tanulmánya a gyepűről és a gyepűelvéről.[17] A magyar kutatásban ő volt az első, aki teljes következetességgel igyekezett megkülönböztetni magát a határ sávját annak ritkán lakott előterétől. A kutatás menetét évtizedekre meghatározta az, hogy Tagányi a gyepűelvét a gyepű sávja elé is, és mögé is rekonstruálta. Továbbá a 20. századi kutatásokat az is meghatározta, hogy e két fogalom különbsége a későbbi kutatónemzedékek számára sem vált nyilvánvalóvá. Így gyepű és gyepűelve fogalma összemosódott az uralmi terület – kifejező német szóval: „Machtbereich" fogalmával, a települési terület fogalma pedig – szintén német szóval: „Siedlungsbereich" fogalmával. Pedig a koraközépkori Európa számos más, formálódó országában is megfigyelhető az, hogy a helyi katonai elit nagyobb területeket tudott uralma alá hajtani, mint etnikailag is belakni. Tagányi a Felvidéket, a Dél- és Nyugat Dunántúlt, azaz Zala, Vas és Sopron megyét, a Kárpátok

9 Kovács 1991–1992, 37–75.

10 Csak a Bács-Bodrog, illetve Temes megyei kötet megfelelő fejezete tartalmaz régészeti utalásokat, a Torontál megyei kötet sajnos nem: Reiszig é. n. a, 32–33; Szentkláray é. n. 246–247; Reiszig é. n. b 340–341. A néhai Torontál vármegye vonatkozásában a honfoglalás kori letetek bemutatásának a hiánya annak következtében tűnik igazán meglepőnek, mert ugyanezen kötet őskori fejezete igen sok régészeti utalást tartalmaz: Kisléghi-Nagy é.n, 304–328.

11 Marczali 1895, 130–133; Pauler 1899, 7–8; Pauler 1900, 41–42.

12 Hampel 1907, 4–7, 9–10, 1. jegyzet.

13 Karácsonyi 1901, 1039–1058.

14 Györffy 1986, 121, Kristó et al. 1995, 129.

15 Marczali 1895, 130–133; Pauler 1899, 7–8; Pauler 1900, 41–42.

16 Bálint 1991, 101. Érvelésében F. Šišićre, D. Kosevre és Joseph Marquart-ra hivatkozik. Bírálja Szerémség 927 utáni elfoglalásának a tételét, de konkrét adatra nem hivatkozik: Dienes István Dienes–Kristó 1978, 114.

17 Tagányi 1903, 97–104; 145–152; 201–206; 254–266.

déli szélét, azaz a korabeli Krassó-Szörény megyét, valamint Erdélyt jelölte meg ilyen, lakatlan gyepűnek. Dolgozatunk tematikája miatt a Krassó-szörényi régió név szerinti említése tekinthető a legfontosabb utalásnak.

Ha röviden akarjuk jellemezni a 19–20. század fordulójának kutatását, első helyen azt kell kiemelnünk, hogy az elterjedési terület és annak határai vonatkozásában is megtörtént a problémák felvetése, sőt megszülettek az első válaszok is. Kis túlzással az is állítható, hogy a 20. század későbbi évtizedeiben megfogalmazott kérdések e korszak szakirodalmában már szinte kivétel nélkül megtalálhatók, ha másképp nem, legalább jelzésszerűen. A későbbi évtizedek kutatása – a honfoglalás-kor számos más résztémájához hasonlóan – az elterjedési terület tárgyalásánál is a századfordulós kérdésfelvetésekhez tért vissza, a válaszokat igyekszik árnyaltabban megfogalmazni.

Az egyes kérdések pontos megfogalmazását, a válaszok minőségét is akadályozta a fogalmi tisztázatlanság, az egyes, egymással rokon – de nem azonos tartalmú! – fogalmak összecserélése. A legfontosabb hiányosság: a 19–20. század fordulójának a kutatása egyoldalúan a politikai határok rekonstrukciójára figyelt. Így – amint erre már fentebb utaltunk – a kor történészei nem vették észre azt, hogy az uralmi terület és a települési terület esetleg különbözhetett is egymástól. További, és szintén nem csekély nehézségeket okozott az is, hogy a határ rekonstrukciójánál a határ fogalmának számukra korszerű, tehát 19. század végi értelmezéséből indultak ki. Nem figyeltek fel tehát arra, hogy Magyarország esetében a határ egészen a törökkor végéig nem egyetlen, pontosan meghúzott vonalként, hanem egy keskenyebb – szélesebb sávként értelmezhető. Nota bene: hasonló határértelmezéssel a középkori Nyugat-Európában is találkozni.

1918 után egy új tényező határozta meg a honfoglaló magyar szállásterület régészeti kutatását. Az I. világháborút lezáró békekötések határmegvonásai folytán a 10. századi szállásterület jelentős része az utódállamok területére került, így a szállásterület széleinek a kérdése is „határon túli" problematikává vált. Igencsak megnehezült a primer forrásfeltárás. Bár e jelenség a honfoglaló magyar szállásterület nyugati, északi és keleti széleinek a vonatkozásában is adatolható, mégis a déli részek esetében mutatkoznak a legnagyobb problémák mind a leletek közlése, mind pedig azok értelmezése során. Hosszú évtizedeken át csak minimális szinten folyt a honfoglaló magyar sírok leletmentése, és szintén a minimálisra csökkent a honfoglaló magyarokhoz köthető sírok közlése. Különösen olyan régiókban, ahol az adott körzet múzeumában nem tényked ett magyar nemzetiségű kutató.

Mindhárom feldolgozott régióban hasonló jelenségeket tapasztalni, jelentősek azonban a különbségek is. A bánsági régióban mutathatók ki kedvezőbb fejlemények, különösen az utóbbi években. Itt ugyanis az utóbbi két-három évtizedben sor került több mint tíz temetőrészlet feltárására, és e munkálatok java része közlésre is került. A határ szerb oldalán a nagykikindai és verseci, a román oldalon pedig a temesvári múzeum szakemberei jeleskedtek a leginkább a honfoglaló magyar régiségek feltárásában. Temesváron Gáll Erwinnek a kutatásba való bekapcsolódása óta lendült fel a honfoglalás-kori lelőhelyek hitelesítése és közlése. Neki köszönhető több kelet-bánsági temető közlése, valamint az erdélyi, partiumi és kelet-bánsági temetők összefoglaló igényű elemzése is.[18] A szerb oldal lelőhelyei közül kiemelendő Beodra, Bocsár, Hódegyháza, Nagykikinda, Versec, a román oldali lelőhelyek közül pedig Hodony, Németszentpéter, Temesvár – Csóka erdő. Bácska esetében sajnos csak a doroszlói sírral, valamint néhány Szabadka-, illetve Zenta-környéki szórvánnyal gyarapodott a honfoglaló magyar sírleletek korpusza az 1918 utáni időkben. Az északkelet-bácskai lelőhelyek között egy Ludas-Csurgó helymegjelöléssel közölt, valójában azonban Hajdújárás-fűzfasori lelőhelyű, honfoglalás kori sír lószerszáma (kengyele és zablapárja) jelentett újdonságot az 1945 utáni évtizedekben.[19] A leleteket Szekeres László és Ricz Péter egy meglehetősen nehezen elérhető összefoglaló munkában tette közzé, sajnos téves helynév-meghatározással.[20] A fotót így, a könnyebb elérhetőség és a lelőhely-pontosítás érdekében újraközöljük *(1. kép)*.[21]

A Szerémség esetében egy, a Bánság és a Bácska kutatásában ismeretlen körülmény is akadályozta a honfoglalás kori régiségek kutatását. Honfoglaló magyar sírok leletei az 1918 előtti időkben nem kerültek közgyűjteménybe, így a helyi kutatás egészen egyszerűen nem is számolt létezésükkel. Mind a szerb, mind pedig a horvát historiográfia olyan bolgár és/vagy bizánci

18 Gáll 2004–2005, 335–454.

19 Szekeres–Ricz 1998, 86, számozatlan fénykép.

20 A A Ludas-csurgói lelőhely hiányzik a kötet adattárának honfoglalás kori részéből. Ugyanitt szerepel viszont a Hajdújárás – fűzfasori lelőhely. Szekeres–Ricz 1998, 118–119. E bejegyzést újraközöljük. „Az E – 75 (E-5) nemzetközi út Palics–Hajdújárás szakaszának bal oldalán, az ún. Fűzfasor közelében 1957-ben Tóth (Larma) Ferenc földjén lovassír került napvilágra. A leleteket (vaskengyelt) Róka László gyűjtötte be, s vázlatot is készített a lelőhelyről." Szekeres–Ricz 1998, 119. A dolgozat írója hálás köszönetét szeretné kifejezni Szekeres Ágnesnek, a lelőhely-pontosítás során nyújtott segítségéért.

21 Ősi Sándor másolta ki és szerkesztette össze az ábrákat, és ugyanő készítette az elterjedési térképet is. Munkájáért fogadja hálás köszönetemet.

fennhatóság alatt álló határterületnek tekintette a Szerémséget, ahová a magyar fejedelemség hatalma a 10. században nem terjedt ki.[22] E szemléletet tükrözi vissza a Vukovár–Lijeva bara-i, azaz a valkóvári ispánsági vár melletti temető előzetes közleménye, a részletes elemzésnek is beillő kiállítási katalógusa, valamint a 92. sírban kibontott reflexíj elemzése.[23] Az adott helyszín feltárásai során több sír esetében is joggal fel lehetett (volna) vetni a magyar származtatás lehetőségét, mert egy sírban 10. századi övveretet és szíjvéget, egy sírban csont tegezmellékletet, öt sírban íjmerevítő csontlemezeket, kilenc sírban pedig nyílhegyeket, összesen 24-et sikerült kibontani.[24] A temetőt elsőként Zdenko Vinski dolgozta fel, és keltezte azt a 10. század eleje és a 12. század közé. Ő – a felsorolt leletek ellenére is – a szláv értelmezés szilárd híve maradt, és ennek értelmében még a Hampel József által alkalmazott felosztást is módosította. Hampel József ugyanis – amint erre már utaltunk – az 1905-ös felosztásában az A csoportba tartozó temetőket magyarnak, a C-be tartozókat szlávnak határozta meg, a közöttük levő B csoportot pedig vegyes etnikumúnak. Vinski ezt oly módon alakította át, hogy a valkóvári/vukovári temető esetében a B csoportot is szlávnak nyilvánította.[25] Merev elgondolását csak Željko Demo jóval árnyaltabb megközelítése tudta kiigazítani az utóbbi években.[26]

A Szerémség Szerbiához került részében Egészen 1958-ig kellett várni az első olyan 10. századi temető előkerülésére, a magyar etnikai azonosítást a helyi kutatás számára is minden kétségen felülivé tette a rítus, tehát a részleges lovastemetkezés. A honfoglaló magyar leletek szerémségi példáinak a megismerését igencsak akadályozza az, hogy Batajnica – Velika humka-i temetőről – öt(!) évtizeddel a feltárása után – csak két rövid, éves jelentés, vagy egy-egy koraközépkori ékszertípus katalógusszerű gyűjtésének megfelelő tétele alapján tájékozódhatunk.[27]

Nemcsak az új lelőhelyek és/vagy leletek regisztrálása szolgálja a lelőhelyjegyzék kialakítását, hanem a régebben közölt leletek-leletegyüttesek átrostálása, a tévesen felvett adatok kiiktatása is. Ilyennek tekinthető

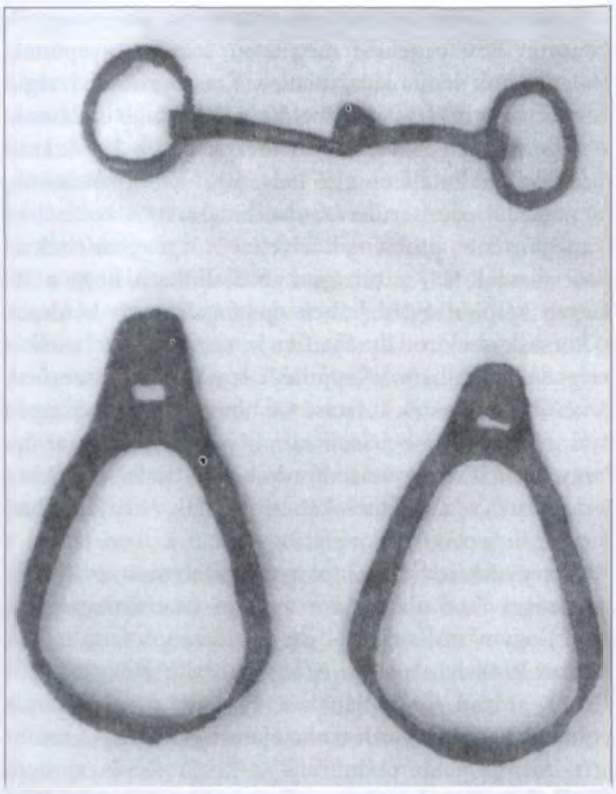

1. kép **Hajdújárás–Fűzfasor, a honfoglaló lovassír zablapárja és kengyele (Szekeres–Ricz 1998, 86, számozatlan fénykép nyomán)**

a feldolgozásra kiszemelt vidéken egy Versec környéki, hajfonat-korongnak meghatározott szórványlelet, áttört testén egy négylábú, fantasztikus állat, feltehetően sárkány ábrázolásával.[28] Az áttört korong részletformái, így elsősorban a téglalap alakú, tehát széles és lapos függesztőfül alakja megbízhatóan utal arra, hogy nem egy 10., hanem egy 12–13. századi régiséggel van dolgunk. Egy olyan díszkoronggal, amelynek pontos hasonmásait a zsámbéki feszítőzabla kerek díszítményei között láthatjuk viszont.[29]

Mivel egy-egy adott esetben a lelet közlésének a folyamata egyben az első értelmezés megfogalmazásának a lehetőségét is jelenti, azt várhatnánk, hogy a honfoglaló

22 Egyetlen, de jellegzetes példaként a Sremska Mitrovica, azaz a középkori Szávaszentdemeter történetét tárgyaló tanulmánygyűjtemény kora-középkori cikkére utalunk, amely már címében is, mondhatni szinte programadó módon Sirmium "bizánci koráról" szól: Ferjančić 1969, 32–58.

23 Vinski 1959, 99–109; Demo 1996; Demo 2005, 77–85.

24 Övveret és szíjvég az 53. sírban; tegez a 127, 232, 237, 268, 336. sírban; íjmerevítő csontlemezek a 92. sírban; nyílhegy pedig a 40, 80, 127, 232, 268, 312, 399, 434, 441. sírban került napvilágra. Vinski 1959, 103–104; Demo 1996, 71–87; Demo 2005, 77–85.

25 Vinski 1959, 103–104.

26 Demo 1996; Demo 2005; Demo 2009.

27 Kovačević–Dimitrijević 1959, 151–153; Milošević 1962, II. tábla; Jovanović 1977, 152; Parović-Pešikan 1981, 185; Perišić–Bojović et al. 1981, 90, 241. tétel; 92, 262, 266. tétel; 98, 369, 370. tétel; Bajalović–Hadži–Pešić 1984, 68–69; 115–120. tétel; 77–78, 189, 190. tétel, 81, 219. tétel; 87, 268. tétel, 112, 479. tétel, 113, 487; Dimitrijević 1982a, 49–50; Bálint 1991, 211.

28 Fodor 1980, 192–194; Bálint 1991, 260; Kovács 1991, 422.

29 Tóth 1994, 188, 208–210.

magyar szállásterület határainak a vizsgálatában is új nézőpontok kellett, hogy megjelenjenek az egyes szomszéd államok régészeti kutatásának a bekapcsolódása révén. Általánosságban elmondható, hogy a környező államok régészei e lehetőséggel csak korlátozott mértékben éltek. A román és a szerb régészek közül csak kevesen ismerték fel a honfoglalók régészeti hagyatéka által felvetett kérdések jelentőségét. A helyi szakfolyóiratokban csak nagyritkán megjelentetett honfoglaló magyar leletek közleményeiben többnyire alig egy-két probléma felvetése szokott szerepelni. Az első megközelítés ilyen esetekben egy sajátos rácsodálkozás szokott lenni arra, hogy a honfoglaló magyarok hagyatéka egyáltalán kimutatható Magyarország 1919-es államhatárain kívül.[30] A honfoglaló magyar sírokat ilyen alapállásból elemző szerb vagy román régészek közleményeiben több esetben is olvasható egy didaktikus magyarázat, arról, hogyan egyeztethető e leletanyag az államnemzeti történetírás posztulátumaival. Az egyeztetés tipikusan olyan elgondolásokat szokott felszínre hozni, amely a magyarok megjelenését szórványosnak minősíti az axiomatikus érvényűként kezelt, helyi, többségi, óromán, vagy ószerb lakosság körében. Általánosságban jellemző továbbá az egyes tárgytípusok lehető legkésőbbre datálása, annak a bizonyítása érdekében, hogy a feldolgozott lelet szűkebb vagy tágabb földrajzi környezete csak évtizedekkel a honfoglalás általánosan elfogadott dátuma után került volna magyar fennhatóság alá. A néhai Jugoszlávia régészeti kutatásában pedig az is hátráltatta a kutatást, hogy a honfoglaló magyar leletanyag egy sajátos időrendi „senki földjére" került. Nemcsak a horvát vagy a szlovén, hanem a szerb kutatás is teljes mértékig elfogadta Zdenko Vinski nézetét arról, hogy a népvándorlás kora az adott térségben a 8–9. század fordulóján zárul.[31] Utána a helyi régészeti kutatás(ok) felfogása szerint a délszláv monarchiák kialakulásának ideje következik, amibe a honfoglaló leletanyag még áttételesen sem illeszthető bele.

A honfoglaló magyar leletanyag fentebb csak vázlatosan ismertetett megítéléséből adódott egy olyan szemlélet is, amely területi szempontból is marginális jelentőségűként kezelte az ilyen lelőhelyeket a Bácskában, a Szerémségben, a Bánságban. Egyetlen, de jellemző példát hozunk az ilyen gondolati modellekkel élő kutatók munkásságából: Călin Cosma egy közelmúltban megjelent tanulmányát.[32] Cosma ugyanis csak és kizárólag az 1919-es magyar-román, vagy román-szerb határ közvetlen közelében hajlandó számolni honfoglaló magyar sírokkal. Miközben – más munkái alapján ez nagy biztonsággal kimondható – ő maga is tud ilyen sírokról Temesvár környékén, Kolozsvárott, vagy a Maros folyó mentén.

Az előző bekezdésben vázolt, negatív előjelű adatsort jelentős mértékben árnyalják a pozitív ellenpéldák. Első helyen a szlovák Anton Točíkra kell utalnunk. Ő ugyanis máig alapműnek számító lelőhely-katalógust tett közzé a Szlovákia területén feltárt honfoglaló magyar temetőkről.[33] A szerb kutatásban Nebojša Stanojev nevéhez fűződik egy hasonló, bár jóval több hibával is megterhelt leletkatalógus.[34] Egy további pozitív példát Danica Dimitrijević munkássága szolgáltat. Ő tudott a szerb régészetben elsőként oly módon értekezni a Dél-Bácska 10. századi leletanyagáról 1975-ben, hogy elfogadta az adott terület politikai hovatartozását a korabeli Magyar Fejedelemséghez.[35] Szintén e szemlélet valósult meg egyik utolsó munkájában, Bálint Csanád kandidátusi értekezéséről[36] írott recenziójában is.[37] Végezetül, igencsak pozitív fejlemény az, hogy a román régészetben felnőtt az ezredfordulóra egy olyan fiatal kutatónemzedék is, amely már nem a honfoglaló magyar leletanyag marginalizálását, hanem sokoldalú elemzését tartja fő céljának. E körbe tartozik Horea Ciugudean, Zeno-Karl Pinter, Ioan Marian Ţiplic, Aurel Dragotă és még több más, részben nem erdélyi illetőségű román régész is.[38]

A szomszédos államok régészeti szakirodalmának tallózó, de így is meglehetősen hosszúra nyúlt ismertetése után térjünk vissza a magyar kutatáshoz. A két világháború közötti időszak történeti szakirodalmában több jelentős előrelépés is történt az államalapítás kori országhatár rekonstrukciójában. Bár az eredmények mind a nyugati országhatár elemzése során születtek, egyes meglátások – amint ez az alábbiakból is kiderült – a 10. századi szállásterület déli szélére is vonatkoztathatók. Kring [=Komjáti] Miklós két alkalommal is értekezett a nyugati határ kialakulásáról az 1930-as években.[39]

30 E kérdést egy közelmúltban megjelentetett dolgozatunkban elemeztük: Takács 2006a, 186.

31 E felosztást jelzi címével is: Vinski 1971, 375–397.

32 Cosma 2001, 499–564.

33 Točík 1968.

34 Stanojev 1989. E mű hibáit is kötetünk ünnepeltje javítgatta ki, rá jellemző gondossággal: Kovács 1991, 399–424.

35 Dimitrijević 1975, 68–96.

36 Bálint 1991.

37 Dimitrijević 1991, 208–217.

38 Egy-egy kiragadott példaként lásd az alábbi tanulmányokat: Ciugudean–Pinter–Rustoiu 2006; Ţiplic 2005, 133–156; Pinter–Dragotă–Ţiplic 2006, 48–49, 57–91; Dragotă 2006.

39 Kring 1934, 3–26; Kring 1938, 475–486.

Belitzky János pedig 1937-ben jelentette meg elemzését a nyugat-magyarországi besenyő településekről.[40] Munkája alapján a határvédelem etnikai komponense, a határ mellé telepített csatlakozott népek ténye vált a korábbinál jobban felismerhetővé. Kettőjük közül Kring eredményei bizonyultak tartósabbnak. Jelentős mértékben annak következtében, hogy Belitzky nem járt el kellő körültekintéssel a forrásanyag megrostálása során, így számos a besenyőkre vonatkozó forráshivatkozása a későbbiekben korrekcióra szorult. Kring munkái alapján vált általánosan elfogadott felismeréssé az, hogy a nyugati határvédelem kialakulása egy hosszan elhúzódó folyamat lehetett, amelynek a leginkább lényeges lépései már az államalapítás után zajlottak le. Jelentős megállapításokat fogalmazott meg a magyarság koraközépkori szállásterületéről Kniezsa István is, a helynevek vizsgálata alapján.[41] Bár a felhasznált forrásanyag csak az esetek elenyésző hányadában volt pontosabban keltezhető, és így a rekonstruált összkép is bizonytalanságokkal terhelt, Kniezsa műve mégis tartalmaz egy olyan megállapítást, amely talán a 10. századi szállásterület szempontjából is jelentőséggel bír. A helynevek elemzése arra mutatott rá, hogy a magyarság csak egy hosszú folyamat eredményeként tudta belakni az országot, így még Szent István korában is kimutathatók olyan, a későbbi évszázadokban magyarok által (is) mikrorégiók, ahol ekkor még a helynevek tanulsága szerint magyarok nem éltek volna. E megállapítást a későbbi évtizedekben több kutató is alapul vette további megállapítások kimunkálásához. E kutatók azonban rend szerint nem figyeltek fel arra, hogy az ilyen mikrorégiók közös jellemzője nem csupán, sőt talán nem is elsősorban a határszéli elhelyezkedés a 10–11. század fordulóján alapított ország területén belül, hanem egy sajátos természetföldrajzi meghatározottság, amelyet röviden egy-egy régió nagyállat-tartó életmódra való alkalmasságaként írhatunk le. Pedig e körülményre maga Kniezsa István is igyekezett felhívni olvasói figyelmét.

1945 után másfél évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy a 10. századi szállásterület kiterjedésének a kérdése ismét elemezhetővé váljon. Az adott kérdés elemzése „kellemetlen" felhangokat kapott, mert a honfoglaló magyar szállásterület jelentős mértékben meghaladta a 1919-es államhatár vonalát. Egyetlen kivételt a nyugati határ vizsgálata jelentette, aktuálpolitikai felhangoktól egyáltalán nem mentesen. Így alakulhatott ki az, hogy egészen az 1970-es évekig szinte csak a nyugati határ vonatkozásában születtek elemzések az államalapítás-kori határvédelem kialakulásáról és szervezetéről. Egy sajátos, „etnikai" színezetet kapott a határvédelem kutatása 1973-tól, amikor megjelent Hansgerd Göckenjan könyve a középkori Magyarország határőreiről és segédnépeiről.[42] E könyv hatását a magyar történettudomány nem szokta kellő mértékben számon tartani. Pedig e hatás minden kétségen felül nagy volt, hiszen Göckenjan műve volt az egyik alap, amelyre Györffy György a határvédelmet taglaló elemzéseit ráépítette. Györffy elemzései közül csak egy kapcsolható jelen dolgozatunkhoz, az is csak áttételes formában: a Szlavónia 11. századi területi kiterjedését, határait taglaló munka.[43] A Györffy György által meghúzott határ tipikusan a hatalmi övezet és nem a települési terület kiterjedését rajzolja körül, az általunk kutatott régiótól délnyugatra. Meg kell továbbá jegyeznünk, hogy Györffyvel teljesen ellentétes módon rekonstruálja horvát történetírás a magyar-horvát határt. Sőt Nada Kalić révén egy „kiegyenlítő" álláspont is megszületett, amely szerint Szlavónia a 11. században egy sajátos „terra nullius" azaz senki földje volt.[44] A Szlavónia hovatartozásáról folyó vita, amint már erre fentebb is utaltunk, csak áttételesen érinti dolgozatunk kérdésfelvetéseit.

E helyzet az 1970-es évek végén, Kristó Gyula fellépésével alakult át. Ő ugyanis számos munkájában tért ki a határ vizsgálatának a problematikájára, példatárát a korabeli országterület összes tájegységéből véve. Valamennyi, a 10. századot tárgyaló munkájában visszatért az adott problematikára, és minden kétségen felül jelentős szakirodalmi munkásságot fejtett ki a honfoglaló magyar szállásterület kiterjedésének a meghatározása érdekében. Ráirányítva a történészkollégák figyelmét a megoldatlan problémák egy részére. Kristó pozitív hatását annak következtében is ki kell emelnünk, mert egyes konkrét megállapításai gyakran adnak okot kritikai megjegyzések megfogalmazására.

Az alábbiakban csak Kristó Gyula olyan elgondolásaira térünk ki, amelyek a 10. századi szállásterület déli részre vonatkoztathatók. Így nem ismertetjük részletesen egyik első, 1979-ben közzétett – és a későbbiekben többször is megismételt – elgondolását arról, hogy Dél-Erdély nem tartozott volna a honfoglaló magyar szállásterületbe.[45] Eljárásunkat az is támogathatja, hogy Kristó Gyula Erdély-koncepcióját többen, így Benkő Elek vagy

40 Belitzky 1937.

41 Kniezsa 1938, 365–472.

42 Göckenjan 1972.

43 Györffy 1970, 225 — 226; e mű német, bővebb változata: Györffy 1971, 295–313.

44 Klaić 1978, 233. Szavai szerint: *„Slavonia is going to be therefore till the end of the 11th century terra nullius."*

45 Kristó 1979, 94–117; Kristó 1980, 160; Kristó 1988, 497–498, valamint számos későbbi dolgozatban, új érvek bevonása, és a kritikai megjegyzésekre történő reflektálás nélkül.

Bóna István is meggyőző érvekkel cáfolta.[46] Csak egy vonatkozást tartunk szükségesnek kiemelni. Azt tehát, hogy Kristó Gyula csak és kizárólag Dél-Erdélyre vélte kiterjeszthetőnek a bolgár uralmat a 10. században. Más, a 9. században bolgárok által uralt területek, pl. a Bánság vagy a Szerémség e vonatkozásban nem kerültek szóba. Kristó Gyula egy 1988-ban megjelentetett munkáját, egy monografikus feldolgozás tárgyalja a középkori igazgatás alapegységét, a vármegyét.[47] A 10. századi szállásterület rekonstrukciójára is vet némi fényt az, hogy évszázadokon át elhúzódó folyamat volt a vármegyék kialakulása a Duna vonalától keletre, és ezen belül is a korabeli országterület déli-délkeleti részén. E tényből azonban felfogásunk szerint egyáltalán nem következik az, hogy az adott területek a 10. században ne tartoztak volna bele a Magyar Fejedelemség területébe. Ezt – tegyük hozzá – a könyv szerzője nem is állítja, az egyetlen Dél-Erdély kivételével.

Kristó Gyula egy külön dolgozatban elemezte a 10. századi magyar szállásterület kiterjedését, 1996-ban.[48] E munkája egy olyan igény jegyében íródott, hogy megkülönböztesse egymástól a letelepedés törzsterületét és a perifériá(ka)t. Kristó a honfoglalás kori leletanyag gazdagabb – tehát a hampeli értelmű A csoport – elterjedési térképét igyekezett megrajzolni. Felfogása szerint a honfoglalás során a magyarok csak a Kárpát-medence legszárazabb részein, az évi 400–500 mm-es csapadékhatár Zólyomi Bálint által rekonstruált vonalán belül telepedtek volna meg a Felső-Tisza vidékén, a Duna-Tisza köze északi és középső részén, valamint a Kisalföldön. Elsődleges települési területükből így kimaradt volna a dunántúli területek többsége, Erdély, vagy az Alföld déli széle. Dolgozatunk témája miatt nagy hangsúllyal rögzítendő, hogy Észak-Bácska és a Bánság északkeleti része bekerült a Kristó Gyula által elsődlegesnek tekintett települési területbe.[49] Kristó Gyula e munkájára alább még vissza kell térnünk. Itt csak egy-két olyan tényezőt emelnénk ki, amelyek az érvelés belső logikáját kérdőjelezik meg. Első helyen arra kell utalnunk, hogy Kristó Gyula alapvetően félreértette a víz szerepét a nagyállat-tartásban. A víznek nemcsak a legelők füvének a fenntartásában jut megkerülhetetlen szerep, hanem ez maga az állatállomány létének az alapja is. Triviális, mégis le kell írnunk: a honfoglaló magyarok által nevelt összes haszonállatnak nagy a vízigénye. E körülmény miatt pedig a Kárpát-medencét behálózó kisebb-nagyobb folyók, patakok, tavak, áradmányos területek egyáltalán nem tekinthetők a legeltető állattartás ellen ható, értékcsökkentő tényezőnek, ahogyan erre Kristó Gyula explicit módon utal.[50] A hivatkozott dolgozat más pontjain is tetten érhető egy túlzottan egyszerűsítő szemlélet. Talán maga Kristó sem tartotta volna fenn elképzelését, ha elgondolását nem egy hevenyészetten felskiccelt, pontatlan arányú térképvázlaton rögzíti,[51] hanem a lelőhelyek rögzítésére egy valódi térképet használ fel. Ebben az esetben ugyanis feltűnt volna számára, hogy fontos lelőhelyek tucatjai esnek az általa döntő jelentőségűnek aposztrofált 400–500 mm-es csapadékhatár külső, tehát felfogása szerint a magyarság által alig betelepített oldalára. Az ilyen lelőhelyek létezése pedig nem magyarázható a települési terület 950 körüli kiszélesedésével, mert e vélekedés magában foglal egy apriorisztikus keltezést. Sem a Zólyomi-féle csapadékhatáron belüli leletek esetében nem bizonyítható az, hogy többségük 955 előtti lenne, sem pedig ennek a fordítottja nem igazolható a Zólyomi-féle csapadékhatáron kívülre eső leletek esetében. Csak a teljesség kedvéért utalunk végezetül arra, hogy a honfoglalás-kor régészeti hagyatékát elemző kutatók már több évtizede, meggyőző érvekkel cáfolták Fettich Nándor nézetét a tarsolylemezek korai keltezéséről.[52] Így Kristó Gyula e lelettípusra hivatkozó érvelése egyáltalán nem erősíti, sőt éppen fordítva: tovább hiteltelenítí az általa kifejtett elgondolást.

A történeti szakirodalomból már csak egyetlen egy további kérdéskör áttekintésére mutatkozik szükség. Meg kell vizsgálnunk, milyen módon rekonstruálták a 10. századot elemző történészek a törzsek szerepét a honfoglaló magyarok Kárpát-medencei megtelepedésében. Három kutató ide vonatkozó elemzésére kell emlékeztetnünk. Hóman Bálint és Kristó Gyula fogalmazott meg zárt gondolatort a törzsi területek földrajzi kiterjedéséről. Hóman szerint a Nyugat-Bácska a Botond-törzs, az Észak-Bánság pedig a Gyula-törzs területének a része, a Szerémség pedig a 10. században bolgár fennhatóság alatt maradt volna.[53] Kristó Gyula ezzel szemben a Bácskát a fejedelmi törzs birtokában igyekezett láttatni, a Bánságban terült volna el Ajtony felmenőinek a törzsi

46 Bóna 1987, 202–203. Benkő 2001, 135–144.
47 Kristó 1988.
48 Kristó 1996, 215.
49 Kristó 1996, 19. á.
50 Kristó 1996, 207–222.
51 Kristó 1996, 19. á.
52 A tarsolylemezek keltezéséről összegyűjthető adatokat, az etelközi, tehát a honfoglalást megelőző készítés elleni érveket a közlemúltban összefoglalta Révész 1996, 152–153.
53 Hóman 1912, 89–114; Hóman–Szekfű é.n., 122–123, a 144–145. közötti, számozatlan térkép.

állama, a Szerémség pedig e rekonstrukció szerint az ún. Karkhasz-törzs vette volna birtokba.[54] Egészen más megtelepedési modellt vázolt Györffy György, aki tagadni igyekezett a törzsenként megtelepedést a honfoglalás korban. A Bánság déli részét kabar települési területté nyilvánította,[55] a Dél-Bácskában pedig felfogása szerint a Jenő-törzs egy nemzetsége telepedett volna meg.[56] Miközben a Duna mindkét partján az egyes fejedelmek ún. sétálóútjai lettek volna.[57] Jelen dolgozatunk kereteit szétfeszítené, ha a három vázolt elképzelést egyes kitételeit részletesen megvizsgálnánk, gyengéire rámutatnák. Az egyes rekonstrukciók során felhasznált adatállomány végletesen bizonytalan voltát kellőképp szemlélteti a Györffy György által felvetett „sétálóutak" létezésével szembeni, meglehetősen általános szkepszis.[58] Annyit szeretnénk csak kiemelni, hogy mindhárom rekonstrukció – bármennyire is eltérnek részleteikben – egy pontban mégis azonosak. Mindhárom kutató három honfoglalás kori törzs, vagy ehhez hasonló képlet területébe vélte tartozónak a Kárpát-medence déli részét alkotó három természetföldrajzi régiót. Továbbá, mindhárman a tájegység két nagy folyamát, a Dunát, illetve a Tiszát tekintették az egyes kisebb területi egységek határának.

Úgy véljük a fentebb vázolt rekonstrukciókkal az írott forrásokra támaszkodó történettudomány az adott problematika vonatkozásában elérte elemzései végső határait, az eltérések pedig annak a következményei, hogy a helynevek vizsgálata alapján nem lehet kibővíteni a szűkös forrásbázist.[59] Talán kissé szubjektív meggyőződésünk szerint nem a helynevek, hanem a régészeti lelőhelyek topográfiai elemzése szolgáltathat újabb adatokat a 10. századi települési kép rekonstrukciójához.

A régészet szempontjából is mintegy másfél évtizednek kellett eltelnie 1945 után ahhoz, hogy vizsgálni lehessen a 10. századi szállásterület szélét, és a határvédelem kialakulásának a lecsapódását az egykori határterületek 11. századi leletanyagában. Az elterjedési terület sajtságaira a Fehér Géza, K. Éry Kinga és Kralovánszky Alán által 1962-ben megjelentetett leletkataszter is ráirányította a kutatás figyelmét.[60]

A szakmabeliek körében is csekély az ismertsége Németh Péter 1975-ös tanulmányának, amelyben Borsova határvármegye kialakulásáról értekezett.[61] Pedig e mű egy szép példája lehetne a többszempontú, azaz az írott forrásokra és a régészeti leletekre is reflektáló településtörténeti elemzésnek. Hasonló, tehát az összes lehetséges forráscsoportra kiterjedő figyelem vezette Bóna Istvánt is Erdély 10. századi településtörténetének a rekonstrukciója során.[62] Művét több kutató részéről is érte bírálat, Magyarországon is és Romániában is. A kritikai megjegyzések javarészt nem a levont következtetésekre, hanem a forráskezelésre, tehát a dolgozat szerzője által csak bizonytalanul ismert adatfoszlányok teljes értékű adatként történt felhasználását illette. Úgy véljük máig irányadó Bóna István megfigyelése a Maros folyó völgyének kulcsfontosságú szerepéről, Erdély 10. századi településtörténetének a rekonstrukciójában.

Az utóbbi évtizedek elemzőmunkájának a jellegzetessége, hogy a régészek egyre intenzívebben bekapcsolódtak a honfoglaló magyar települési terület és a határok vizsgálatának a problematikájába. Olyannyira, hogy egy részük az írott forrásanyag értelmezésével is megpróbálkozott. Az írott forrásokat elemző régészek az Avar Kaganátus nyugati határát igyekeztek pontosabban megismerni, egyes megállapításaik azonban talán ráilleszthetők a 10. századi magyar szállásterület déli szakaszára is. A szakemberek csak ritkán szoktak megemlékezni Vékony Gábor egy adatgazdag művéről, amely egy tudománytörténeti toposzt igyekezett cáfolni.[63] Vékony Gábor itt arra mutatott rá, tőle szokatlanul egyértelmű okfejtéssel, hogy nem a nomádokra, hanem éppen ellenkezőleg: a letelepült, földművelő népekre volt jellemző a települési terület körüli, lakatlan területsávok létesítése. A fogalmi tisztázás igényével elemezte a határ fogalmát Szőke Béla Miklós egy 2004-es dolgozatában.[64] Munkájának a jelentősége, hogy ráirányította a kutatás figyelmét egy látszólag magától értetődő tényre. Arra tehát, hogy a Római birodalom bukása után a határ már nem egy pontosan meghúzható vonalat, hanem egy, hol keskenyebb, hol szélesebb területsávot jelentett. Így a koraközépkori határok vizsgálatakor is egy areális

54 Kristó 1980, 467, számozatlan térkép.

55 A szakirodalomban az adott területet Krassó-szörényi részeknek szokás meghatározni, tévesen. E terület ugyanis az Árpád-kori megyebeosztás szerint Keve vármegye része volt: Györffy 1963–1987, 3. köt., 469–476.

56 Györffy 1963–1987, 1. köt., 202.

57 Györffy 1983, 32–34, 48, 100, 3–5, 8, 15. ábra.

58 Az ellenérveket megfogalmazta: Kristó 1996, 210–211.

59 Kristó 1996, 210–211. Kristó Gyulának az adott problematika vizsgálata során játszott, felfogásunk szerint pozitív szerepére hangsúlyosan utalnunk kell, mert a magunk részéről gyakrabban illetjük munkásságát kritikával, mint elismeréssel.

60 Fehér–K. Éry–Kralovánszky 1962.

61 Németh 1975.

62 Bóna 1987, 194–234.

63 Vékony 1983, 215–225.

64 Szőke 2004, 161–176.

szemlélet érvényesítendő, a linearitásra való törekvés helyett.

Bálint Csanád 1975-ben megírt kandidátusi értekezése hozta a legnagyobb előrelépést a honfoglaló magyar szállásterület déli részének a kutatásában.[65] Bálint Csanád e munkája esetében fokozott mértékben érdemes számon tartani az elkészülés pontos időpontját, hiszen az értekezés – két rövid, 1975-ben, illetve 1976-ban publikált fejezet kivételével[66] – csak 1991-ben került kinyomtatásra.[67] E mű nemcsak leletkataszter volt, hanem egyben értelmezési kísérlet is a honfoglaló magyar leletanyag gazdagabb, azaz a Hampel-féle A csoport, és a 10–11. századi köznépi, azaz a Hampel-féle B csoport területi elterjedésének a magyarázatára. Alább fogunk e kérdéskör részletesebben kitérni. Itt csak annyit emelnénk ki, hogy Bálint Csanád az eltérő talajtípusokkal igyekezett a két temetőtípus területi elterjedésének a sajátságait megmagyarázni. Szerencsés körülmény, hogy a kandidátusi értekezés e fejezete is megjelent önálló tanulmányként 1975-ben. Kevésbé szerencsés volt az, ahogyan a szakma alig reflektált Bálint Csanád felvetésére. Csak az egyik opponens, Dienes István tért ki a talajtípusok és az egyes leletcsoportok közötti esetleges kapcsolatokra.[68] Ő is azonban igen óvatosan nyilatkozott, konkrét értékelő véleményt nem fogalmazott meg.

Kiss Attila 1985-ben tette közzé elemzését a 10. századi magyar szállásterület kiterjedéséről.[69] Az egyes 10. századi lelettípusok külön-külön történő térképezése alapján igyekezett meghatározni a szállásterület határait. Kiss Attila hangsúlyosan igyekezett arra figyelni, vajon hol húzódik a zárt települési terület, hol pedig az általa szórványosnak minősített elterjedés közötti határ. A dolgozat írója nem tett kísérletet a két, egymástól élesen eltérőnek tekintett települési területtípus jellemzőinek az előzetes körvonalazására, hanem egy sajátos topográfiai módszer alapján igyekezett e két területet elkülöníteni. Az egyes tárgyak lelőhelyei közül a szélsőket egy-egy vonallal igyekezett körbekeríteni. Ha azonban az egyik szélső ponttól a következő nagyobb távolságra esett, mint egy belső, akkor a zárt vonallal e belső lelőhely irányába indult el. E módszer alkalmazása által pedig az egyes tárgyak elterjedési területe az 1919-es államhatár vonalát rajzolta ki, két kivétellel. Az Észak-Kisalföld, azaz – mai tájfogalommal élve – Délnyugat-Szlovákia esetében az elterjedési terület határa átlépte a trianoni országhatárt, a Dél-Dunántúl esetében, azaz Zala, Somogy vagy Baranya megyében viszont nem. Az elterjedési határ vonala ez utóbbi esetében a Dráva vonalától mintegy 50–70 km-rel északabbra húzódott. A saját maga által így meghúzott elterjedési határt elemző Kiss Attilában ugyan felmerült, hogy az így meghúzott elterjedési határ nem magát a belső tagolódást, hanem az 1918 utáni kutatás igencsak eltérő intenzitását tükrözi vissza, végkövetkeztetése mégis az, hogy a meghúzott vonal a 10. század vonatkozásában is releváns. Így lett Kiss Attila felfogása szerint a honfoglaló magyarság törzsterülete azonos az 1919-es államhatár által bezárt területtel.

Kiss Attila oly módon vitte fel térképre az egyes, jellegzetesen honfoglaló magyarnak meghatározott tárgytípusait, hogy – nagyon helyesen – nem súlyozott közöttük. Az viszont kardinális hibának tekinthető, hogy az egyes tárgytípusokkal azonos szintűnek vélte a talán legfontosabb rituselemet, a részleges lovastemetkezést, így annak lelőhely-listáját csak a 13. helyen elemzi.[70] Pedig bővebb okfejtést nem igényel az, hogy egy sajátos temetkezési forma hátterében sokkal nagyobb kohézió sejthető, mint egy-egy tárgy viselése mögött. Így nem felesleges rögzíteni azt, hogy a részleges lovastemetkezés rítusa alapján 1985-ben a következő határvonal rajzolható ki: Mohács-Vörösmart-Gombos-Apatin-Bács-Újfutak-Batajnica-Vojka-Pancsova-Törökbecse-Bocsár-Szakálháza-Fönlak.[71]

Kiss Attila térképelemzésének egy további nagy hibája volt az, hogy meg sem próbálta meghaladni az egyes tárgytípusok elterjedési területéből következő linearitást. Pedig magából az érveléséből szinte megkerülhetetlen módon következett volna az, hogy az általa felismerni vélt belső, tehát sűrűn betelepített területet egy sűrűbb szövetű jelzéssel, a peremterületeket pedig egy ritkább szövetű jelzéssel töltse ki. Egy ilyen eljárás pedig arra is rávilágított volna, hogy a sűrűn betelepült területek belsejében is akadnak ritkán települt kistájak, és ezzel ellentétben a peremterületek közt is vannak viszonylag sok temetőt felmutatni képes régiók. Az elsőre a Bakony, vagy az Alföld északi sávja a példa, a másodikra, pedig Erdélyben a Maros középső folyása, Gyulafehérvár tágabb környéke. Egy ilyen, a regionális különbségek meghatározására irányuló elemzés pedig akkor lett volna sikeres, ha a lelőhelyeket nem egy ténylegesen „vak", tehát csak a legnagyobb folyók sodorvonalát ábrázoló térképre, hanem egy, a természetföldrajzi viszonyok 10. századi, szükségképpen rekonstruált állapotát bemutató térképre vetíti fel.

65 Bálint 1975.
66 Bálint 1976, 225–252.
67 Bálint 1991.
68 Dienes–Kristó 1978, 126.
69 Kiss 1985, 217–379.
70 Kiss 1985, 265–283.
71 Kiss 1985, 13. térkép.

Kiss Attila 1985-ös tanulmányának a megjelenését hallgatás – nyugodt szívvel kimondható: elutasító hallgatás – követte a magyar kutatásban. Kritika inkább csak szóban fogalmazódott meg. A jelen tanulmány szerzője jól emlékszik Bóna Istvánnak egy egyetemi előadás során e tárgyban kifejtett, megsemmisítően rossz véleményére. Bóna István egészen egyszerűen nonszensznek minősítette azt, hogy egy leletcsoport esetében ne a szélső lelőhelyek által kijelölt vonalat tartsuk az elterjedési terület határának. Fejtegetése szerint egy ilyen eljárásra egyetlen más régészeti kultúra esetében sem találni példát. Csak sajnálni lehet, hogy Bóna István nem fogalmazta meg írásban is ellenvetéseit.

Jelentős, és tegyük hozzá pozitív visszhangra talált viszont Kiss Attila munkája a nemzetközi kutatásban, különösen a német nyelvterületen. A munka ismertté válása talán bécsi megjelentetésének is köszönhető volt. Elfogadta a Kiss Attila által meghúzott elterjedési határokat Mechtild Schulze-Dörlamm: mind a nyugat-európai honfoglaló leleteket,[72] mind pedig a honfoglalók Kárpát-medencei megjelenését[73] taglaló cikkében. A Kiss Attila nézetrendszerét visszatükröző elterjedési térkép így Mechtild Shulze-Dörlamm számára alaptérképpé vált, amelyre az önmaga által tárgyalt lelőhelyek földrajzi koordinátáit felvitte. Sőt, önmaga megpróbálkozott a Kiss Attila által vázolt elterjedés időrendi tagolásával. Tette ezt oly módon, hogy felfogása szerint a honfoglalók csak 950 körül érték volna el a Kiss Attila által javasolt vonalat. 900 körül pedig még kisebb lett volna e terület, mert a Dunántúlból csak annak északnyugati szélét, a Duna déli partját foglalta volna magában. A két időrendi csoportosítás alapjául saját kronológiai rendszere szolgált, amelyben megpróbált elkülöníteni egy a 9. század utolsó harmada és a 10. század legeleje közötti réteget. Az elkülönítést a honfoglaló magyar sírokban lelt legkorábbi, még a honfoglalás 894–900 időpontja előtt kibocsátott pénzek „rövid" időrendje, tehát közvetlenül a verés utáni földbe kerülésének a feltételezése. E keltezési eljárást azonban alapjaiban megkérdőjelezik az olyan esetek, amikor ugyanabban a sírban több, eltérő kibocsátó által vert pénz is napvilágra került. Az ilyen esetekben ugyanis az bizonyítható, hogy a „korai" – értsd a 894 és 900 előtt vert érmek – csak hosszú évtizedekkel kibocsátásuk után, a 10. században kerültek földbe.[74] E körülmény miatt Mechtild Schulze-Dörlamm kronológiai rendszere nem több egy téves logikai konstrukciónál, így a két állítólagos kronológiai réteg elkülönítése és térképre vetítése sem tekinthető többnek egy eleve téves eredményre ítélt kísérletnél. Egyáltalán nem tekinthető véletlennek tehát az, hogy nem akadt olyan szakember, sem Magyarországon, sem pedig Nyugat-Európában, aki az általa kialakított időrendi csoportosítást elfogadta volna. Ezzel szemben viszont sajnálatos tényként rögzítendő, hogy a honfoglaló magyar szállásterület Mechtild Schulze-Dörlamm által térképre vetett, „redukált" képe számos reprezentatívnak mondható, és/vagy nagyközönségnek írott, nyugat-európai összefoglalás mellékleteként is megjelent az utóbbi két évtizedben.

Jelen munkánkat a Kristó Gyula, Kiss Attila, illetve a Mechtild Schulze-Dörlamm által írott tanulmányokra adandó kritikai reflexió igénye hívta életre. Elemzésünk gondolatmenete Bálint Csanád 1975-ös értekezésének természetföldrajzi fejezetén alapszik,[75] akkor is, ha az meglátásaihoz képest eltérő végeredményre jutottunk. Bálint Csanád munkájának kiemelt szerepeltetését az is indokolja, hogy kandidátusi értekezéséhez egy olyan térkép csatlakozik, amely nemcsak a talajtípusokat, hanem a vizsgált térség vízrajzi viszonyait is nagy részletességgel ábrázolja. Irányadónak tekintjük továbbá a Németh Péter, illetve Bóna István által a Kárpátalja, illetve Erdély 10. századi településtörténetének a rekonstrukciójában alkalmazott munkamódszert is.

III.

Vizsgálódásunk első lépéseként érdemes rögzíteni: adattárunkban 127 olyan lelőhely szerepel, ahol a honfoglaló magyar középrétegre jellemző leletek

72 Schulze 1984, 473–514.

73 Schulze 1991, 373–478.

74 A példák Kovács László gyűjtése alapján: Vereb (Kovács 1989, 74–75, 97, 15. ábra): a 12 pénz közül a legkorábbi egy II. Károly-veret, keltezése 875–877, a legkésőbbi pedig egy X. János pápa által 915–924 között vert pénz. A legkorábbi és legésőbbi verési év közötti különbség tehát ez esetben 49 év. Szered (szlovákul: Sereď) – Mácsédi dombok 8/55. sírjában (Kovács 1989, 64, 97, 15. ábra) két ezüstdénár került napvilágra. Az egyik I. Berengár (888–915), a másik pedig I. Henrik (919–936) verése. A legkorábbi és legkésőbbi dátum közötti különbség ez esetben 48 év. Kiskunfélegyháza–Radnóti Miklós u. (Kovács 1989, 39–41, 97, 15. ábra): a sírban lelt 29 pénz közül a legkorábbiak III. (Kövér) Károly (885–888) veretei, a legkésőbbiek Burgundi Rudolf (922–926) pénzei. A jelen esetben tehát a kibocsátások közötti maximális időtávolság 41 év. Tiszanána–Cseh-tanya 4. sír (Kovács 1989, 71, 97, 15. ábra): a 11 pénz közül a legkorábbi II. Károly (840–875) verése, a legkésőbbi pedig Provence-i Hugó (926–931) verése. A maximális időtávolság tehát ez esetben nem kevesebb, mint 91 év. A legnagyobb időtávolság azonban nem itt, hanem a Tiszaeszlár–Újtelep 13. sírjánál tapasztalható (Kovács 1989, 70–71, 97, 15. ábra). Itt a legkorábbi veret egy I. (Kegyes) Lajos (814–840), a legkésőbbi pedig II. Lothár (945–950) verete. Vagyis a két kibocsátás közöti maximális időtartam nem kevesebb, mint 136 év. A felsorolt példák nézetünk szerint teljes bizonyossággal jelzik azt, hogy tarthatatlan a pénzek „szoros" keltezésének a feltételezése.

75 Bálint 1980, 35–52; Bálint 1991, 194–205.

napvilágra kerültek. A lelőhelyek többsége „magányos" temetkezés, vagy néhány síros temetőrészlet. De – sajnálatos módon – eléggé gyakoriak a vizsgált régióban a szórványnak minősített, tehát a „laikusok" által megbolygatott, és hiányosan múzeumba került sírok leletei is. A „magányos" szót az előző mondatban annak okán tettük idézőjelek közé, mert egy-egy sír egyedül álló volta adott esetekben a további kutatás hiányával is magyarázható. A térképre vitt adattár alapján jól megrajzolható a 10. századi magyar sírok elterjedésének a déli határa: ez a Mohács- Vörösmart-Gombos-Apatin-Valkóvár/Vukovár-Bács-Dunacséb-Újfutak-Batajnica-Vojka-Pancsova-Versec-Detta-Temesvár-Fönlak vonal *(1. térkép)*. Az elterjedési terület határa tehát a Dráva torkolata után a Duna bal partja közelében fut, kivéve a folyam szerémségi szakaszát, ahol két ponton is átlépi azt. A Bánságban pedig hegyek, a Déli-Kárpátok lábához került az elterjedési terület széle. Az elterjedési határ megrajzolásánál nem vettünk figyelembe néhány kései, vagy egyéb szempontból bizonytalan, szerémségi vagy dél-bánsági lelőhelyet. E kategóriába tartozik a mitrovicai, zablaként közzé tett lelet,[76] a Belgrád-Ada Ciganlija-i vaseszköz-lelet,[77] valamint a Novi Banovci-i,[78] zimonyi,[79] és homokdiódi,[80] szórványleletként napvilágra került egy vagy több övveret és/vagy övveret-préselőminta.

Az elterjedési terület dolgozatunkban meghúzott déli határa nem tekinthető újdonságnak. Az elterjedési terület megrajzolásához felhasznált lelőhelyek túlnyomó többségét már évtizedekkel, sőt egy évszázaddal ezelőtt feltárták. A honfoglaló lelőhelyek elterjedési területének déli szélét a fentebb rögzítettel azonos módon rekonstruálta 1972-ben Dienes István,[81] és e vonal Györffy György István királyról szóló monográfiájának egyik térképmelléklete révén a magyar történeti szakirodalomban is megjelent.[82] Sőt az is tény, hogy a dolgozatunkban szereplő határvonal túlnyomórészt megegyezik a részleges lovastemetkezés rítusának a Kiss Attila által 1985-ben rögzített az elterjedésével. Csupán a Bánság déli részén mutatkozik kivétel, annak következtében, hogy Versecen egy gazdag női sír leletanyagát sikerült összegyűjteni a 19–20. század fordulóján,[83] ugyanitt azonban nem került napvilágra lovassír.

A valódi kérdés tehát nem is e vonal rögzítése volt, hanem annak a kiderítése, vajon a Kiss Attila által körvonalazott, és általa sűrűnek minősített településterület és a szintén Kiss Attila által már rögzített, szélső lelőhelyek közötti sávba tartozó terület ténylegesen csupán egy szórványos betelepültség jeleit mutatja-e. Annak kell tehát az alábbiakban utánajárnunk, hogy milyen jellegzetességek mutatatók ki a Bácska és a Bánság 10. századi temetőinek a területi elterjedésében, és vajon e jellegzetességek a 10. századi magyar szállásterület más részein is megfigyelhetők-e.

A területi elterjedés sajátságait a leletanyagnak kisebb régiók szerinti vizsgálatával igyekszünk megvalósítani. E vizsgálat előtt azonban szólnunk kell két olyan gátló tényezőről, amelyek sajnos szűk határok közé szorítják a következetés lehetőségét. A dolgozatunkban területi szempontból elemzett síregyüttesek jelentős hányada szórványleletként vagy földmunkák során került napvilágra, és csak egy részük lelőhelyén folyt hitelesítő feltárás. Így sajnos elég gyakran nem állapítható meg, mekkora temetőből származik az adott egy-két sír leletegyüttese. Oly módon kell tehát az adathalmazból következtetéseket levonni, hogy eljárásunkkal a lehető legkisebbre csökkentsük a részleges feltárás tényéből következő gátló tényező hatását.

További, szintén nem csekély nehézségeket okoz az is, hogy a vizsgált leletanyag sajnos nem keltezhető pontosabban a honfoglalás koron belül. A keltezés problematikájának általános vonatkozásairól egy másik dolgozatban kívánunk részletesen szólni. Itt csak olyan problémákra utalnánk, amelyek az adott régió leletanyagához kötődnek. Jól szemlélteti a pontosabb keltezés nehezen kivitelezhető voltát a Doroszló-Szentkúti utcai,[84] Törökbecse- Matej-pusztai[85] vagy újfutaki[86] sír. A felsoroltak mind olyan fegyveres férfisírok, amelyeket mellékleteik minden kétséget kizáró módon a honfoglalás kori leletek korpuszába tartoznak. Ennek ellenére azonban nem került elő e sírokból olyan tárgy, amely egy-egy rövidebb időszakra történő keletezést lehetővé tenne. Nem tartozik továbbá e típusba sem a beodrai 7. illetve 10. sír tegezvasalása, illetve kengyelpárja,[87]

76 Parović-Pešikan 1981, 186. old., 3. kép d. (Lelőhelye: Sremska Mitrovica – 4. lh., 6. sír, a lábcsontok alatt.)
77 Janković 1985, 149. (számozatlan), számozatlan ábra.
78 Perišić-Bojović et al. 1981, 91, 245. tétel; Bajalović-Hadži-Pešić 1984, 64, 84. tétel; 85, 254. tétel; 90, 295. tétel; Stanojev 1989, 60–62.
79 Bálint 1991, 102, 26. ábra, 261.
80 Bálint 1991, 224.
81 Dienes 1972, 71, 27. ábra.
82 Györffy 1983, 42, 7. ábra.
83 Kovács 1991, 423.
84 Fodor 1981, 149–164; Stanojev 1989, 45; Bálint 1991, 219; Kovács 1991, 399.
85 Nagy 1953, 107–117; Stanojev 1989, 63–65; Kovács 1991, 399.
86 Stanojev 1989, 124; Bálint 1991, 260; Kovács 1991, 401, 415.
87 Stanojev 1989, 69.

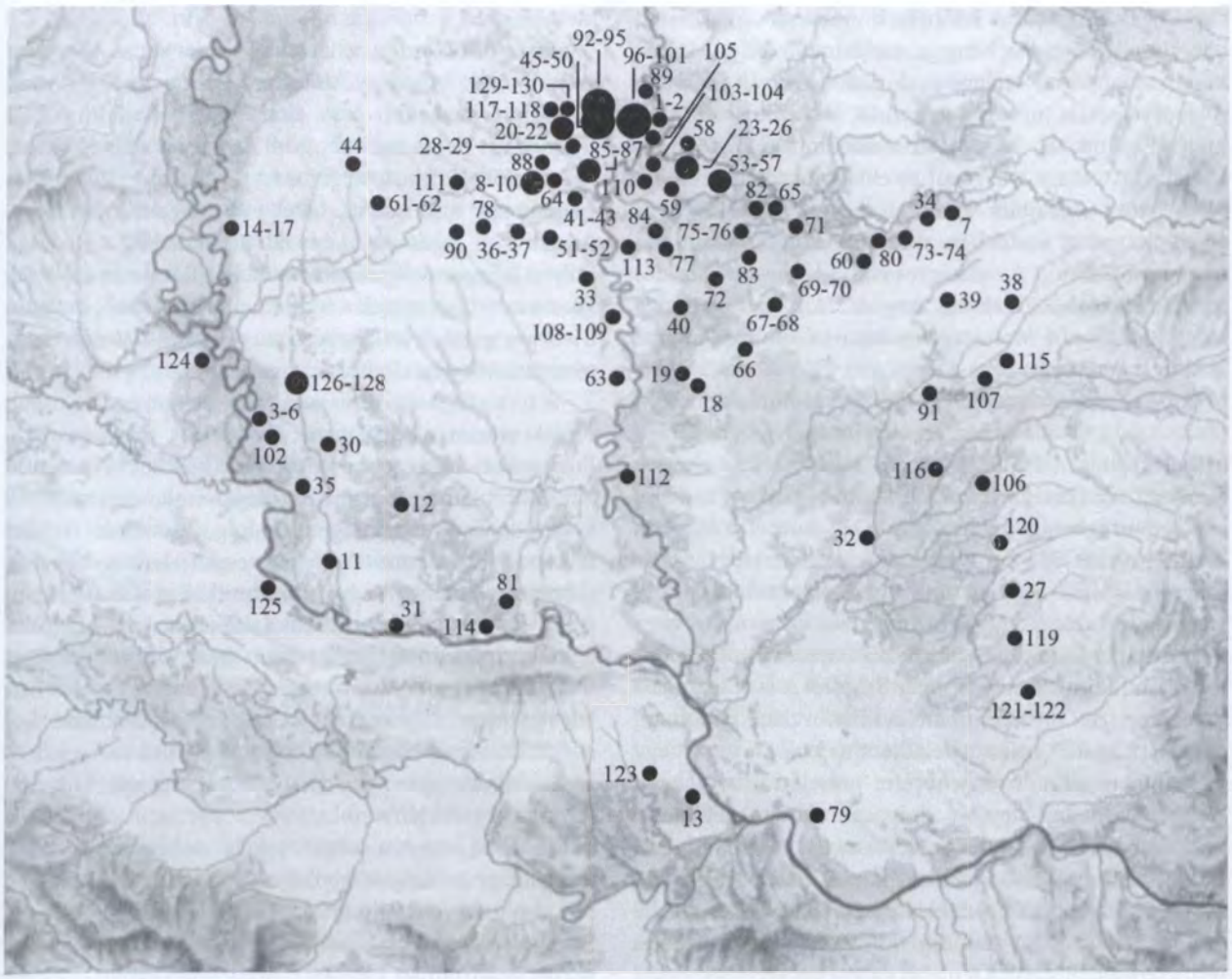

1. térkép **A honfoglaló magyar középréteg sírjai/temetői a Kárpát-medence déli harmadában, természetföldrajzi térképen ábrázolva. (A lelőhely-jegyzéket lásd dolgozatunk végén).**

vagy a gombosi 25. sír nyílhegyei, tegezvasalása,[88] vagy vukovári sírok nyílhegyei, tegezvasalásai vagy íjmerevítő csontlemezei sem.[89] A dolgozat írójának talán kissé szubjektív véleménye szerint a jövőben sem e fegyverek vagy lószerszámok esetleges pontosabb időrendi meghatározása alapján bízhatunk a 10. század leletanyagának rövidebb korszakokra osztásában. Talán valamivel nagyobb esély mutatkozik erre egyes női ékszerek, pl. a hajfonat-korongok, kaftánveretek vagy tipológiai szempontból több alcsoporttal is rendelkező fülbevalók alapján. A dolgozatunkban elemzett régiókban e kategóriába tartoznak hódegyházi 5. vagy 9. sír,[90] illetve a nagykikindai sír[91] ingnyak- vagy kaftánveretei, a vattinai fülbevaló,[92] vagy a bácskeresztúri, illetve az oroszlámosi temetőből múzeumba került, lemezből kivágott csüngő. A vattinai fülbevaló esetében a keceli párhuzam 10. század-utolsó harmadára történő keltezése tekinthető irányadónak.[93] A Maros-Tisza-Aranka háromszögben lelt kaftánveretek esetében pedig talán az szolgálhat támpontként, hogy a közlemúltban Szeged környékén kerültek elő hasonló leletegyüttesek, a talán legszebbik, a Szentes-Derekegyházi oldal, D-5 tábla keltezhető a 10. század harmadik negyedére.[94]

88 Stanojev 1989, 27. old., 133. tétel.
89 Vinski 1959, 102, 104–105, 37. t. 15–17; Demo 1996, 43–46.
90 Dimitrijević 1982b, 40; Stanojev 1989, 46-51; Bálint 1991, 226–229, 57. t.
91 Stanojev 1989, 53.
92 Kovács 1991, 422, 2/5–6. á.
93 A keceli temető keltezéséről lásd: Fodor 1996, 324. Köszönettelt tartozom Kovács Lászlónak, hogy erre az összefüggésre felhívta a figyelmemet.
94 Langó–Türk 2003; Langó–Türk 2004a, 196–198.

A Kárpát-medence déli harmadában csak a legészakibb sávban lehet kimutatni néhány kifejezetten korai, a 10. század első harmadából származó – egy csak bizonytalanul definiálható, mégis meghonosodott kifejezésével[95] élve – első generációs, honfoglalás-kori síregyüttest.[96] Felfogásunk szerint ennek ellenére is tévedés lenne az adott leletanyag elterjedését egy későbbi, értsd 10. század közepi időponttal indítani. A honfoglalás kor kutatása ugyanis jelenleg még nincs olyan helyzetben, hogy az „átlagsírok" leleteit rövidebb időszakokra bontsa. Különösen érvényes e megállapítás a Kárpát-medence déli harmadára. Mivel ugyanis e régióban a leletanyag többségét pontosabban nem keltezhető tárgytípusok teszik ki, joggal vélelmezhető, hogy a belső időrenddel még csak alig vagy egyáltalán nem rendelkező övdíszek, lószerszámok vagy fegyverek között lehetnek korai darabok is. A 10. században belüli pontosabb keltezés hiánya ugyanis nem jelentheti azt, hogy az adott időszaknak eleve egy kései metszetével lenne szabad számolnunk.

A honfoglalás kor végéről is szólni kell, szintén csupán a problémafelvetés igényével. A honfoglalás kori lovas-fegyveres temetkezés felső időhatáraként az államalapítás korát jelölik ki a korszakkal foglalkozó szakemberek.[97] A korszakváltás pillanata, különböző megközelítésekben vagy Géza nagyfejedelem uralmának a kezdete, tehát 972, vagy pedig Szent István trónra lépése tehát 997. A Kárpát-medence déli részének a leletanyag e tekintetben is fontos, bár egyelőre még teljes pontossággal nem értelmezhető tanulságokat. Több temető leletanyaga is talán kimutathatók olyan, inkább csak utalásként felfogható leletösszefüggések, amelyek önálló értelmezése egyelőre még sajnos nem lehetséges. Első helyen az 1951 és 1953 között feltárt Valkóvár/Vukovár – Lijeva bara-i temetőre érdemes utalni. Amint erre fentebb már kitértünk e temetőben vegyesen sikerült feltárni a fegyveres rétegbe[98] és a köznépbe tartozó sírokat. Željko Demo 1996-ban közzétett keltezése szerint e temető a 10. század második fele és a 11. század első fele közé tehető.[99] Az adott temető alapján esetleg fogódzópontokat lehet majd nyerni a csontlemezekkel díszített tegez, a reflexíj vagy egy adott övveret-típus használatának felső határáról. Egy ilyen elemzés elvégzéséhez feltétlenül szükség lenne az eddig még tudomásunk szerint nem közölt, használható minőségű összesítő térképre. A valkóvári temető egyelőre még kihasználatlan előnye az, hogy a horizontálstatigráfiai elemzést lehetővé tevő dokumentáció a feltárás során minden bizonnyal elkészült.[100] A horizontálstratigráfiai elemzést a jelen esetben az is sürgeti, hogy már rendelkezünk jó példával egy 10. századi temető jellegének a megváltozására, az ibrányi sírmező közlése óta.[101] Olyan temetőre tehát, amely a fegyveres középréteg végső nyughelyeként került megnyitásra, de idővel köznépi jellegűvé vált.

Másodikként a temesközi Hodony honfoglalás-kori temetőjére[102] utalunk, ahol két sír, a 2-es és a 4-es Szt. István-pénzt tartalmazott, a 3-as sírban viszont lószerszámot, a 17-esben pedig egy részleges lóvázat, zablát, kengyelpárt is sikerült kibontani[103] Kérdésfeltevésünk szemszögéből nézve talán a 3–4. sír elhelyezkedése bír fontossággal. Egy sírsorról van szó, ahol a Szt. István pénzt tartalmazó sírok mintegy közre fogtak egy lószerszám-mellékletes temetkezést. Bár e horizontálstratigráfiát nehéz konkrét, tehát számszerű összefüggésre lefordítani, egy leendő anyaggyűjtés számára mégis fontos adalékot jelenthet. A hodonyi temetőtérkép elemzését nehezíti, hogy az ismertetett horizontálstratigráfiát a temető két, eltérő helyen közölt térképrészlete alapján lehet kikövetkeztetni. Érvelésünk ellenőrizhetősége érdekében az összerajzolt térképet jelen dolgozatunkban közöljük *(2. kép)*.

Az elmondottakat összefoglalva: a Kárpát-medence déli szélének a leletanyagában felsejlik néhány – egyelőre sajnos még kellőképpen nem pontosítható – összefüggés, amely a honfoglaláskor felső határának a 11. század közepéig történő kiterjesztése mellett szólhat, így a dolgozatunkban felsorolt lelőhelyeket is e körülmény figyelembe vételével érdemes számon tartani.

A fentiekhez hasonló bizonytalanságok miatt csak munkahipotézisként merjük papírra vetni egy további megfigyelésünket is. A honfoglalás kori temetők déli elterjedése *(1. térkép)* a Duna bal partjai közelében, a Bánságban pedig a Déli-Kárpátok lábánál fut, és ugyanezen vonal közelében fekszenek az Árpád-kori

95 Langó 2007, 225–227.

96 Mesterházy 1990–1991, 271.

97 Szőke (1962), 85.

98 Vinski 1959, 102, 104–105, 37. t. 15–17; Demo 1996, 43–46.

99 Demo 1996, 56–57. A sírmező kezdetét Demo „vegyes érveléssel" az eseménytörténet értelmezéséből, illetve a 2. sírban kibontott VII. Konstantinos Porphyrogenitos és II: Romanos érméből (948–959) (Kovács 1989, 77.) vezette le, a végét pedig a tipikusan 11. századi leletek ritkasága alapján következtetette ki.

100 Ennek részleteit az 1996-os kiállítás is bemutatta: Demo (1996), 24. old., 9. á.29, 12. kép.

101 Istvánovits 2003, 67–120.

102 Bejan–Moga 1978, 155–168, és ezen belül is 160, 1. ábra; Draşovean–Munteanu–Ţeicu 1996, 70–75, 54–64. ábra.

103 Draşovean–Munteanu–Ţeicu 1996, 71–74, 44, 45, 60, 63, 64. t.

vármegye-székhelyek: Bodrog, Valkóvár, Bács, Temesvár, Arad.[104] Felsorolásunkból csak három Árpád-kori vármegye-székhely marad ki: Zimony, Keve és Haram.[105] Zimony és Keve esetében az adott megyeszékhely ugyan a sírleletek alapján rögzíthető vonalon kívül fekszik, de annak közvetlen közelében. Haram bizonytalan lokalizációja miatt maradt ki.[106] Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a vár lehetséges helyeként javasolt Újpalánka is, és Dupláj is az elterjedési terület határát jelző vonal közvetlen közelében fekszik. A vázolt egybeesés, bár létezik, de több módon is magyarázható. Lehet az pusztán egy természetföldrajzi tény következménye is. Fentebb már utaltunk arra, hogy a honfoglalás kori leletanyag elterjedésének a déli határa a Duna bal partja közelében fut, és felvethető, hogy a Dunához igazodott e régió vármegye-székhelyeinek a többsége. Óvatosságra kell, hogy intsen továbbá az is, hogy a megyék alakulása – amint erre Kristó Gyula a közelmúltban rámutatott[107] – több évszázadon át tartó folyamat volt az Árpád-kori Magyarország déli részén is. Ennek ellenére azonban talán érdemes felvetni azt is, hogy az első vármegye-székhelyek olyan központok lehettek, amelyek tendenciaszerűen talán a fegyveres elit tagjai által lakott terület szélén létesültek, a Szent István idejében országgá szerveződő uralmi terület déli részén.

IV.

A hiányok, a „fehér foltok" kiterjedésének pontosabb vizsgálata érdekében lássuk előbb a több lelőhellyel is rendelkező kisebb-nagyobb tájegységeket *(1. térkép)*. Ezek 1. a Duna és Mosztonga köze Baja és Bács között. 2. a dél-bácskai Duna-part, Újfutak és Piros környéke. 3. a Bácska északkeleti széle, a Palicsi-, és a Ludasi-tó partjai. 3. a Tisza bal partja Szeged és Mohol között, különös tekintettel a sűrű fedettségű Szegedre. (A lelőhelyek sűrűsége itt nézetünk szerint részben kutatástörténeti okokkal magyarázható.) 4. a Szerémség délkeleti szeglete. 5. a Bánság északkeleti szeglete, a Maros-Tisza-Aranka háromszög. 6. az Alsó-Tisza jobb partja, Beodra, Botos és Törökbecse környéke. 7. a bánsági Duna-mente, Pancsova környéke. 8. a Kelet-Bánság: a Versec és Fönlak közötti sáv. A természetföldrajzi régiók szerinti elkülönítést az indokolja, hogy a Kárpát-medence déli harmadában feltárt, honfoglalás kori temetők szinte mind besorolhatók voltak a felsorolt természetföldrajzi kistájak egyikébe. A két kivétel a Duna jobb, tehát szerémségi partján létesített Valkóvár/Vukovár-Lijeva bara-i temető, valamint a Béga/Bega[108] partjai mentén fekvő Erneszházáról származó leletek. Mindkét esetben tanácsosnak tűnt megvárni az újabb temetők felbukkanását a csoport körvonalazása előtt. Így is megjegyzendő azonban, hogy e két lelőhelyre jól ráillik a víz közeli helyszín megjelölés.

A kisebb területi egységek elkülönítése során hangsúlyosan vetődhet fel egy bizonytalansági tényező. Az tehát, hogy a jövőben napvilágra kerülő leletek egy egészen más regionális tagolódást fognak kirajzolni. E bizonytalansági tényező természetesen nem zárható ki. Érvényét azonban talán csökkenti egy megfigyelés. Az hogy, az 1960-as évek és 1980-as évek eleje között korlátozott mértékben újra fellendülő kutatás ugyanazokban a mikrorégiókban eredményezett új lelőhelyeket, ahol ezek már a 19–20. század fordulóján ismertek voltak.

A felsorolt tájegységek két típusba sorolhatók. Túlnyomó többségük fő meghatározója egy-egy folyó vagy tó, pontosabban az adott folyó vagy tó ártere. A felsorolt régiók szinte mind a Duna, a Tisza vagy a Maros mentén húzódnak, hangsúlyosan ideértve az adott régióba az azt meghatározó folyó kisebb-nagyobb kiterjedésű ártereit is. Az egyik, csak látszólagos kivételt a Kelebiai-, a Palicsi-, a Ludasi-, a Horgosi, és – végül, de nem utolsó sorban – a Fehér-tó környezete, szintén egy-egy vízparti mikrokörnyezet jelent. Szinte látlelet erejével bír az, hogy vízparti élőhely a vizsgált három tájegység két, lelőhelyekkel valamivel sűrűbben fedett mikrorégiója: a Duna és a Vajas/Mosztonga közötti keskeny sáv, valamint az Északkelet-Bánságban a Maros-Tisza-Aranka háromszög. E két kistáj ellenpontjaként pedig a lelőhelyek teljes hiánya tapasztalható a vizsgált három régió legszárazabb részein. A „fehér folt" típuspéldái a Közép- vagy Délkelet-Bácska, illetve a Dél-Bánság, azaz, természetföldrajzi fogalmakkal: az ún. Telecskai-dombok, a Titeli-plató, illetve a Deliblátihomokpuszta, középkori nevén Makszond.

A fentebb felsorolt nyolc földrajzi kistáj közül csak egyetlen egy: az utolsó, a kelet- bánsági nem illeszkedik a folyami, vagy tavi ártérhez. Ez esetben az elterjedési terület egy másik, ritkább típusával: a síkvidéki és hegyi táj közötti átmeneti sáv betelepítésével érdemes számolni. A Versec-Temesvár-Újarad vonal mentén elhelyezkedő

104 Bóna 1995, 35 (Bács, Valkóvár); Bóna 1998, 28 (Keve), 44–46 (Bács, Valkóvár). A többi vármegye-székhelyhez lásd: Takács 1994, 115–116; Benkő 1994, 53; Sebők 1994, 669.

105 Bóna 1995, 22 (Keve); Bóna 1998, 28 (Keve).

106 Bóna 1995, 22; Bóna 1998, 27.

107 Kristó 1988, 293 301–305, 446–458, 459–470.

108 E bánsági folyó esetében a kettős megnevezést az indokolja, hogy a helyi magyarság nem a földrajzi szakirodalomban elterjedt Béga, hanem a Bega névformát használja.

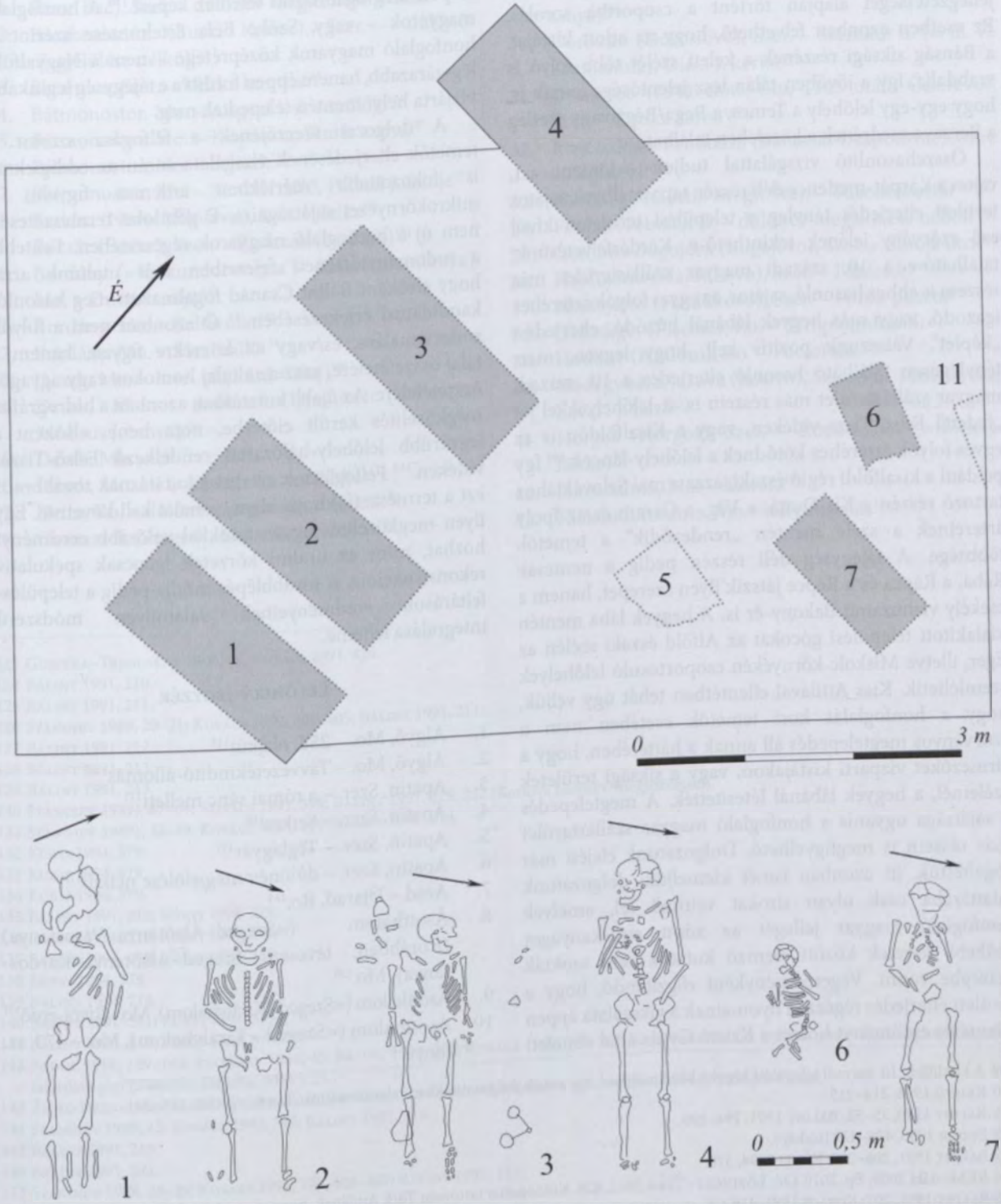

2. kép **Hodony–Pociorane: a honfoglaló magyar temető részlete (BEJAN–MOGA 1978, 160, 1. ábra; DRAŞOVEAN–MUNTEANU–ŢEICU 1996, 54–64. ábra alapján) (a két térkép adatait egyetlen térképre rajzoltuk össze.)**

temetők esetében is az adott kistáj természetföldrajzi jellegzetességei alapján történt a csoportba sorolás. Ez esetben azonban felvethető, hogy az adott kistájat, a Bánság síksági részének a keleti szélét több folyó is szabdalja, így a jövőben talán lesz jelentősége annak is, hogy egy-egy lelőhely a Temes, a Bega/Béga vagy esetleg a Berzava medrének a közelében található-e.

Összehasonlító vizsgálattal tudjuk eldönteni azt, vajon a Kárpát-medence déli részén tapasztalható, sajátos területi elterjedés tényleg a települési területen kívül eső szórvány jelének tekinthető-e. Kérdésfelvetésünk: található-e a 10. századi magyar szállásterület más részein is ehhez hasonló, sajátos, az egyes folyók árteréhez igazodó, vagy más hegyek lábánál húzódó, elterjedési „képlet". Válaszunk pozitív kell, hogy legyen, mert ténylegesen található hasonló elterjedés a 10. századi magyar szállásterület más részein is. A lelőhelyekkel jól „fedett" Felső-Tisza-vidéken, vagy a Kisalföldön is az egyes folyók árteréhez kötődnek a lelőhely-láncok.[109] Így például a kisalföldi régió északi, azaz a mai Szlovákiához tartozó részén a Kis-Duna, a Vág, a Garam és az Ipoly ártereinek a széle mentén „rendeződik" a temetők többsége. A tájegység déli részén pedig a nemcsak Rába, a Rápca és a Répce játszik ilyen szerepet, hanem a csekély vízhozamú Bakony-ér is. A hegyek lába mentén kialakított települési gócokat az Alföld északi szélén az Eger, illetve Miskolc környékén csoportosuló lelőhelyek szemléltetik. Kiss Attilával ellentétben tehát úgy véljük, hogy a honfoglalás kori temetők esetében nem a szórványos megtelepedés áll annak a hátterében, hogy a sírmezőket vízparti kistájakon, vagy a síksági területek széleinél, a hegyek lábánál létesítették. A megtelepedés e sajátsága ugyanis a honfoglaló magyar szállásterület más részein is megfigyelhető. Dolgozatunk elején már rögzítettük, itt azonban ismét kiemeljük: dolgozatunk adattárába csak olyan sírokat vettünk fel, amelyek honfoglaló magyar jellegét az adott emlékanyagot szűkebb keretek között elemző kutatók sem szokták kétségbe vonni. Végeredményként rögzítendő, hogy a területi elterjedés régészeti nyomainak a vizsgálata éppen ellentétes eredményt hozott a Kristó Gyula által elméleti alapon megfogalmazott tételhez képest.[110] A honfoglaló magyarok – vagy, Szőke Béla értelmezése szerint: a honfoglaló magyarok középrétege – nem a Nagyalföld legszárazabb, hanem éppen fordítva e tájegység leginkább vízjárta helyi mentén telepedtek meg.

A dolgozat szerzőjének a felfogása szerint a temetők elterjedésének vizsgálata során az eddigieknél is fokozottabb mértékben érdemes figyelni a mikrokörnyezet sajátságaira. E gondolat természetesen nem új a honfoglaló magyarok régészetében. Fentebb, a tudománytörténeti fejezetben már utaltunk arra, hogy elsőként Bálint Csanád fogalmazott meg hasonlót kandidátusi értekezésében.[111] Ő azonban nem a folyók sodorvonalára, és/vagy az árterekre figyelt, hanem a talaj összetételére, azaz az altalaj homokos vagy agyagos összetételére. Az újabb kutatásban azonban a hidrográfiai megközelítés került előtérbe, nota bene: elsőként a legsűrűbb lelőhely-hálózattal rendelkező Felső-Tisza-vidéken.[112] Felfogásunk szerint a kutatásnak továbbra is ezt a természetföldrajzi alapú vonalat kell követnie. Egy ilyen megközelítés ugyanis sokkal valósabb eredményt hozhat, mint az uralmi körzetek igencsak spekulatív rekonstrukciója. A továbblépés módja pedig a településfeltárások eredményeinek valamilyen módszerű integrálása lehetne.

Lelőhely-jegyzék

1. Algyő, Mo. – 258. olajkút[113]
2. Algyő, Mo. – Távvezetékindító-állomás[114]
3. Apatin, Szer. – a római sánc mellett[115]
4. Apatin, Szer. – Szikes[116]
5. Apatin, Szer. – Téglagyár[117]
6. Apatin, Szer. – dűlőnév megjelölése nélkül[118]
7. Arad – Újarad, Ro.[119]
8. Ásotthalom (=Szeged–Alsótanya–Várostanya) (Korábban, tévesen: Szeged–Alsótanya–Kardostanya), Mo.[120]
9. Ásotthalom (=Szeged–Királyhalom), Mo.–Rívói-erdő[121]
10. Ásotthalom (=Szeged – Királyhalom), Mo. – 473. sz. tanya[122]

109 A kisalföldi, 10. századi települési képet a közelmúltban, egy másik dolgozatunkban rekonstruáltuk: Takács 2006b, 235–241.
110 Kristó 1996, 214–215.
111 Bálint 1980, 35–52; Bálint 1991, 194–205.
112 Fodor 1996, 478–479 (térkép).
113 Bálint 1991, 206–207; Kürti 1994, 379.
114 RKM–AIH 2009, Bp. 2010 128; Lőrinczy–Türk 2011, 426. Köszönettel tartozom Türk Attilának, hogy ezen adatra felhívta a figyelmemet.
115 Bálint 1991, 207; Kovács 1991, 416.
116 Bálint 1991, 207; Kovács 1991, 416.
117 Kovács 1991, 416.
118 Bálint 1991, 207.
119 Gáll Erwin kéziratos gyűjtése.
120 Bálint 1991, 250; Kürti 1994, 379.
121 Bálint 1991, 250; Kürti 1994, 379.
122 Bálint 1991, 250; Kürti 1994, 379.

11. Bács (Bač), Szer. – dűlőnév megjelölése nélkül[123]
12. Bácskeresztúr (Ruski Krstur), Szer – dűlőnév megjelölése nélkül[124]
13. Batajnica, Szer. – Velika humka[125]
14. Bátmonostor, Mo. – Angyal Lajos szőlője[126]
15. Bátmonostor, Mo. – Kispuszta, Pintér tanya[127]
16. Bátmonostor, Mo. – Schärk[128]
17. Bátmonostor, Mo. – Sumári dűlő, Palásti J. földje[129]
18. Beodra (Novo Miloševo), Szer. – Izlaz[130]
19. Bocsár (Bočar), Szer. – Budzsák (Budžak)[131]
20. Bordány (=Kiskundorozsma – Kistemplomtanya), Mo. – Dudás-tanya[132]
21. Bordány, Mo. – Belterület[133]
22. Bordány, Mo. – Meződűlő[134]
23. Deszk, Mo. – 1. sz. olajkút (=Olaj)[135]
24. Deszk, Mo. – Ambrus (Újmajor) (=Újmajor, Ambrus J. tanya)[136]
25. Deszk, Mo. – D[137]
26. Deszk, Mo. – I (=Kovács István földje)[138]
27. Detta, Ro. – dűlőnév megjelölése nélkül[139]
28. Domaszék (Szeged), Mo. – Bojárhalom[140]
29. Domaszék (Szeged), Mo. – 350. lh. (=Nógrádi A. tanya)[141]
30. Doroszló (Doroslovo), Szer. – Szentkút u. (= ul. Ž. Zrenjanina), Diósi J. kertje[142]
31. Dunacséb (1941 előtt: Čip, 1945 után: Čelarevo), Szer. – Čipska šuma[143]
32. Erneszháza/Ernőháza (Banatski Despotovac), Szer. – Téglagyár[144]
33. Felsőhegy (Gornji Breg), Szer. – Tűzoltószertár[145]
34. Fönlak (Felnac), R. – dűlőnév megjelölése nélkül[146]
35. Gombos/Bogojeva (Bogojevo), Szer. – Biboja utca[147]
36. Hajdújárás (Hajdukovo), Szer. – Fűzfasor[148]
37. Hajdújárás (Hajdukovo), Szer. – Pörös-puszta[149]
38. Hidasliget (Pişchia), Ro. – Templomdomb
39. Hodony (Hodoni), Ro. – Pociorane[150]
40. Hódegyháza/Jazova (Jazovo), Szer. – ul. Proleterska, Lévai . J. háza[151]
41. Horgos (Horgoš), Szer. – Röck-major (=Röck I. földje)[152]
42. Jánoshalma, Mo. – Kisráta[153]
43. Kiskundorozsma, Mo. – Gépállomás[154]

123 Gubitza–Trencsény 1908, 49; Kovács 1991, 416.
124 Bálint 1991, 210.
125 Bálint 1991, 211.
126 Stanojev 1989, 20–21; Kovács 1991, 399, 405; Bálint 1991, 211.
127 Bálint 1991, 212.
128 Bálint 1991, 213.
129 Bálint 1991, 213.
130 Stanojev 1989), 67–69; Kovács 1991, 399; Bálint 1991, 229, 232 (Karlova helynév-megjelöléssel).
131 Stanojev 1989), 32–35; Kovács 1991, 399; Bálint 1991, 214.
132 Kürti 1994, 379.
133 Kürti 1994, 379.
134 Kürti 1994, 379.
135 Bálint 1991, 218; Kürti 1994, 379.
136 Bálint 1991, 218; Kürti 1994, 379.
137 Bálint 1991, 218; Kürti 1994, 380.
138 Kürti 1994, 379.
139 Bálint 1991, 218.
140 Bálint 1991, 251; Kürti 1994, 379.
141 Bálint 1991, 218; Kürti 1994, 379.
142 Fodor 1981, 149–164; Stanojev 1989, 45; Bálint 1991, 219; Kovács 1991, 399. Az utcanév-azonosítás forrása: www. vajdasag.hu/doroszlo/falutrkep.php (a letöltés dátuma: 2008.1.23.)
143 Željko Demo szíves szóbeli közlése szerint e lelőhelyről szórványként került a spliti múzeumba egy csüngős ékszer.
144 Stanojev 1989, 13; Kovács 1991, 399; Bálint 1991, 219.
145 Bálint 1991, 219.
146 Bálint 1991, 221.
147 Stanojev 1989, 24–29; Kovács 1991, 399, 406–407; Bálint 1991, 221.
148 Szekeres–Ricz 1998, 119.
149 Kovács 1991, 418. (Két külön lelőhelyként), Bálint 1991, 224 (Horgos helynév-megjelöléssel). A kiterjedt szabadkai és szegedi határ szélén álló, és ezért per tárgyát képező puszta a régészeti szakirodalomban is gyakran okoz fejtörést, földrajzi besorolása okán. A leghelyesebb a mai beosztás szerint, tehát Hajdújárás helynév-jelöléssel számon tartani. (a néhai Szekeres László közlése az 1990-es évek elején).
150 Bejan–Moga 1978, 155–168, és ezen belül is 160. old. 1. ábra; Draşovean–Munteanu–Ţeicu 1996, 70–75, 54–64. ábra.
151 Stanojev 1989, 46–51; Kovács 1991, 399; Bálint 1991, 226–229.
152 Stanojev 1989, 126–128; Kovács 1991, 401, 415; Bálint 1991, 224 (Röck I. földje dűlőnév alatt)
153 Bálint 1991, 224.
154 Kürti 1994, 379.

44. Kiskundorozsma, Mo. – Hosszúhát[155]
45. Kiskundorozsma, Mo. – Hosszúhát-halom[156]
46. Kiskundorozsma, Mo. – Jerney-téglagyár[157]
47. Kiskundorozsma, Mo. – Subasa[158]
48. Kiskundorozsma, Mo. – Vörös homok-dűlő[159]
49. Kispiac (Male Pijace), Szer. – Körösoldal[160]
50. Kiszombor, Mo. – B[161]
51. Kiszombor, Mo. – C[162]
52. Kiszombor, Mo. – E[163]
53. Kiszombor, Mo. – F[164]
54. Kiszombor, Mo. – Nagyszentmiklósi út
55. Klárafalva, Mo. – Faragó[165]
56. Kübekháza, Mo. – Újtelep – 483. sz. (=Bálint A. tanya)[166]
57. Lovrin (Lovrin), Ro. – szórvány, Gáll E. gyűjtése
58. Madaras, Mo. – Árvai-dűlő (=dűlőnév nélkül)[167]
59. Madaras, Mo. – Kenderföldek[168]
60. Mohol (Mol), Szer. – Morotvánszky Dusán telke[169]
61. Mórahalom (Szeged – Királyhalom) , Mo.[170]
62. Nagycsanád (Ócsanád, Szerbcsanád), Rom. – Pojána-dűlő[171]
63. Nagykikinda (Kikinda), Szer. – Galád-dűlő (=PK Banat – tovilište)[172]
64. Nagykomlós (Comloşu Mare), Ro. – a község északi oldala[173]
65. Nagykomlós (Comloşu Mare), Ro. – Posztszállás[174]
66. Nagyősz (Tomnatec), Ro. – téglagyár[175]
67. Nagyősz (Tomnatec), Ro. – Kishalom (=Kleiner Hügel)[176]
68. Nagyszentmiklós (Sânnicolau Mare), Ro. – Szórvány, Gáll E. gyűjtése
69. Nagyteremia (Teremia Mare), Ro. – Szőlőhegy (Gáll Erwinnél Stock Kristóf földje)[177]
70. Németszentpéter (Sânpetru Gherman), Ro. – G. A. S.[178]
71. Németszentpéter (Sânpetru Gherman), Ro. – Római sáncok[179]
72. Óbesenyő (Dudeştii Vechi), Ro. – II. V., VI., VII., VIII. halom (A VIII. halom Balthazar Anton-halom néven is!)[180]
73. Óbesenyő (Dudeştii Vechi), Ro. – Dragomir halma (Movila lui Dragomir)[181]
74. Oroszlámos (Banatski Aranđelovac), Szer. – a vasútállomás melletti homokbánya (=Szőlőhegy/ Vinograd)[182]
75. Palics (Palić), Szer. – Sárgpart[183]
76. Pancsova (Pančevo), Szer. – Felsővárosi téglagyár (=Gornjogradska ciglana további nevein: Bachmann-téglagyár/Bahmanova ciglana, vagy Miloradovićeva ciglana)[184]

155 A lelőhelyről korábban egy szórvány karperec került múzeumba (Kürti 1994, 379), majd az autópálya-építést megelőző leletmentések során sikerült egy temetőt feltárni. Bende–Lőrinczy–Türk 2002; Bende–Lőrinczy–Türk 2003. Bár nem bizonyítható, hogy a karperec e temető egyik sírjából származott volna, a topográfiai egybeesés miatt mégsem tekintettük önálló lelőhely elkülönítésére alkalmas leletnek.
156 Kürti 1994, 379.
157 Kürti 1994, 379.
158 Kürti 1994, 379;
159 Kürti 1994, 379.
160 Kovács 1991, 419; Bálint 1991, 234 (két lelőhelyként, az egyik Kishomok helynév-megjelöléssel).
161 Bálint 1991, 234, 236; Kürti 1994, 380.
162 Bálint 1991, 236; Kürti 1994, 380; Langó–Türk 2004, 203–206.
163 Bálint 1991, 236; Kürti 1994, 380; Langó–Türk 2004, 207–209.
164 Bálint 1991, 236; Kürti 1994, 380. Langó–Türk 2004, 209–210.
165 Bálint 1991, 236; Kürti 1994, 380.
166 Bálint 1991, 238; Kürti 1994, 380.
167 Bálint 1991, 238. Köszönettel tartozom Varga Sándornak a dűlőnév pontosításáért.
168 Az adatért Varga Sándornak tartozom hálás köszönettel.
169 Bálint 1991, 241; Kovács 1991, 419.
170 Bálint 1991, 236; Kürti 1994, 379.
171 Gáll–Tănase 2007.
172 Stanojev 1989, 53; Kovács 1991, 399; Bálint 1991, 232.
173 Gáll 2004–2005, 449.
174 Gáll 2004–2005, 449.
175 Bálint 1991, 242.
176 Bálint 1991, 242; Gáll 2004–2005, 450
177 Bálint 1991, 243; Gáll 2004–2005, 450.
178 Gáll 2004–2005, 450.
179 Bálint 1991, 243.
180 Gáll 2004–2005, 449.
181 Gáll 2004–2005, 449.
182 Stanojev 1989, 14–19; Bálint 1991, 245; Kovács 1991, 399, 402–405.
183 Szekeres–Ricz 1998, 119.
184 Stanojev 1989, 89–90; Kovács 1991, 399, 411.

77. Perjámos (Periam), Ro. – Régiposta u.[185]
78. Piros (Rumenka), Szer. – Kenderáztató (=Kudeljara)
79. Pusztabukova/Nagycsanád – Bukova-puszta (Pustabukova), Ro. – II., III., IV., V., VIII., IX. halom[186]
80. Pusztavizesd/Vizezsdia (Vizejdia), Ro. – a III.2. és a X. halom[187]
81. Rábé (Rabe), Szer. – Anka-sziget[188]
82. Röszke, (=Szeged, Alsótanya), Mo. – Feketeszél, Ördögh Gy. földje[189]
83. Röszke, Mo. – Ladányi-dűlő[190]
84. Röszke, Mo. – Nagyszéksós, 685.[191]
85. Ruzsa (=Szeged – Ruzsajárás, Csorva), Mo. – Szabó Mihály földje[192]
86. Sándorfalva, Mo. – Eperjes[193]
87. Szabadka (Subotica), Szer. – Négyhalom[194]
88. Szakálháza (Săcălaz), Ro. – dűlőnév nélkül[195]
89. Szatymaz, Mo. – Jánosszálás – Gróf Árpád földje
90. Szatymaz, Mo. – Jánosszálás-Katona-part[196]
91. Szatymaz, Mo. – Jánosszálás
92. Szatymaz, Mo. – Őszeszék
93. Szeged, Mo. – Csongrádi út[197]
94. Szeged, Mo. – Makkoserdő[198]
95. Szeged, Mo. – Öthalom[199]
96. Szeged-Öthalom, V. homokbánya[200]
97. Szeged, Mo. – Székhalom[201]
98. Szeged, Mo. – dűlőnév megjelelése nélkül[202]
99. Szilágyi (Svilojevo), Szer. – dűlőnév megjelelése nélkül[203]
100. Szőreg, Mo. – Homokbánya[204]
101. Szőreg, Mo. – Róm. kat. templomdomb[205]
102. Tápé, Mo. – Sertéstelep[206]
103. Temesliget (Pădureni), Ro. – szórvány dűlőnév nélkül[207]
104. Temesvár (Timişoara), Ro. – Csóka erdő (Cioreni)[208]
105. Tetőhegyes/Oromhegyes (Senćanski Trešnjevac), Szer. – Velebit irányában[209]
106. Tetőhegyes/Oromhegyes (Senćanski Trešnjevac), Szer. – „Udarnik" mezőgazdasági birtok / Poljoprivredno dobro „Udarnik"[210]
107. Tiszasziget, Mo. – Petőfi utca (=Molnár A. telke)[211]
108. Tompa, Mo. – Körös oldal dűlő[212]
109. Törökbecse (Novi Bečej), Szer. – Matej-puszta (=Matejski brod)[213]
110. Törökkanizsa (Novi Knerževac), Szer. – Tallián B. birtoka[214]
111. Újfutak (Futog), Szer. – Rezső-major[215]
112. Újszentes (Dumbrăviţa), Ro. – Elkerülő[216]

185 Bálint 1991, 246.
186 Bálint 1991, 241
187 Gáll 2004–2005, 450.
188 Stanojev 1989, 99; Kovács 1991, 401, 411.
189 Bálint 1991, 250; Kürti 1994, 379.
190 Bálint 1991, 247; Kürti 1994, 379.
191 Kürti 1994, 379.
192 Bálint 1991, 218, 247; Kürti 1994, 379.
193 Kürti 1994, 379.
194 Kovács 1991, 421.
195 Bálint 1991, 248.
196 Kürti 1994, 379.
197 Bálint 1991, 250; Kürti 1994, 380.
198 Bálint 1991, 251; Kürti 1994, 380.
199 Bálint 1991, 251; Kürti 1994, 380.
200 RKM-AIH 2009, Bp. 2010, 347–348; http://sirasok.blog.hu/2009/12/09/honfoglalo_sirok_szeged_othalomrol2010.12.30.9:30) (Az utolsó megtekintés időpontja: 2012.06.21.) Lőrinczy–Türk 2011, 426.
201 Kürti 1994, 380.
202 Bálint 1991, 258.
203 Fehér–K. Éry–Kralovánszky 1962, 987. sz. Kürti 1994, 380.
204 Bálint 1991, 75 –97; Kürti 1994, 380.
205 Bálint 1991, 258; Kürti 1994, 380.
206 Kürti 1994, 379.
207 Gáll 2004–2005, 450.
208 Radulescu–Gáll 2001, 155–193; Gáll 2004–2005, 450.
209 Kovács 1991, 420.
210 Stanojev 1989, 115; Kovács 1991, 401.
211 Bálint 1991, 259; Kürti 1994, 380.
212 Bálint 1991, 260.
213 Nagy 1953, 107–117; Stanojev 1989, 63–65; Kovács 1991, 399.
214 Bálint 1991, 260, Dienes 1969, 120; Bollók 2006, 80, 52. j. Az adott helyszínről keverten kerültek avar és honfoglalás kori leletek a Magyar Nemzeti Múzeumba. A svasztikával díszített hajfonat-korong honfoglalás kori.
215 Stanojev 1989, 124; Bálint 1991, 260; Kovács 1991, 401, 415.
216 Gáll 2004–2005, 449.

113. Újvár (Uivar), Ro. – Gomila[217]
114. Üllés – Petőfi-dűlő[218]
115. Üllés – Árpád-dűlő[219]
116. Vattina/Versecvát (Vatin), Szer. – Fő utca[220]
117. Vejte (Voiteni), Ro. – IAS (=Állami Mezőgazdasági Üzem)[221]
118. Versec (Vršac), Szer. – Vizi u.[222]
119. Versec (Vršac), Szer. – dűlőnév megjelölése nélkül[223]
120. Vojka, Szer. – Velika Humka
121. Vörösmart (Zmajevac), Hr. – Kígyós[224]
122. Vukovár/Valkóvár (Vukovar), Hr. – Lijeva bara[225]
123. Zombor (Sombor), Szer. – Bezdáni u.[226]
124. Zombor (Sombor), Szer. – Rancsevó-szállás (=Rančevo).[227]
125. Zombor (Sombor), Szer. – dűlőnév megjelölése nélkül[228]
126. Zsombó, Mo. – Bába-dűlő[229]
127. Zsombó, Mo. – Ménesjárás-dűlő (Kossuth u)[230]

AZ ANYAGGYŰJTÉSBŐL KIHAGYOTT LELŐHELYEK

1. Bácsszentiván/Prigrevica-Szentiván (Prigrevica)[231]
2. Baja, Mo. – Pető[232]
3. Belgrád (Beograd), Szer. – Ada Ciganlija[233]
4. Csák (Ciacova), Ro – dűlőnév nélkül[234]
5. Hertelendyfalva (Vojlovica), Szer. – Vegyiipari komplexum (=Hemijska industrija)[235]
6. Érsekcsanád, Mo. – dűlőnév megjelölése nélkül[236]
7. Érsekcsanád, Mo. – Hajóállomás[237]
8. Homokdiód (Orešac), Szer.[238]
9. Horgos (Horgoš), Szer. – Pörös[239]
10. Katymár, Mo. – Téglagyár[240]
11. Keglevichháza (Chegelvici), Rom. – dűlőnév nélkül[241]
12. Kishomok (Male Pijace), Szer. – dűlőnév nélkül[242]
13. Ludas (Ludoš), Szer. – Csurgó[243]
14. Nagybecskerek (Zrenjanin, a két vh. közötti nevei:

217 GÁLL 2004–2005, 450
218 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 355.
219 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 355.
220 BÁLINT 1991 261; KOVÁCS 1991, 422.
221 MENDELEŢ–TĂNASE–GÁLL 2001, 99–112; GÁLL 2004–2005, 450
222 BÁLINT 1991, 260; KOVÁCS 1991, 422.
223 STANOJEV 1989, 43; BÁLINT 1991, 260–261; KOVÁCS 1991, 399, 408–409.
224 KISS 1985. A lelőhelyről múzeumba került lószerszám-melléklet alapján döntöttünk a sír felvétele mellett.
225 VINSKI 1959, 99–109; BÁLINT 1991, 261; DEMO 1996.
226 BÁLINT 1991, 262; KOVÁCS 1991, 420.
227 Közöletlen fegyveres sír. Az adatért Dragan Radojevićnek tartozom köszönettel. A sír leletanyaga 2010 nyarán a zombori múzeum állandó kiállításán volt látható
228 STANOJEV 1989, 117, 118; KOVÁCS 1991, 401.
229 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2002, 355.
230 BENDE–LŐRINCZY–TÜRK 2010.
231 A Hampel József által honfoglalás-koriként számon tartott kengyel (HAMPEL 1905, I. köt., 829.) valójában avar kori.
232 BÁLINT 1991, 213. Varga Sándor véleménye szerint az itt hivatkozott sírok egy olyan templom körüli temető legkorábbi sírjai, amely nem keltezhető a 11–12. század fordulója elé.
233 Bizonytalan kulturális hovatartozású vaseszköz-lelet: JANKOVIĆ 1985, 149. (számozatlan) old., számozatlan ábra.
234 A helynév F. Mendeleţ, D. Tănase és Gáll E tanulmányában szerepel, azzal a megállapítással, hogy a Vejte határába lokalizált, honfoglalás kori temető valójában Csák határába esik. (MENDELEŢ–TĂNASE–GÁLL 2001, 99, 1. j.) Mivel azonban éppen a hivatkozott tanulmány közli a temető leletanyagát Vejte helynév-meghatározással, csak felesleges zavart okozna, ha azt e lelőhely-gyűjteményben Csák helynév alatt szerepeltetnénk.
235 Bálint 1991, 222.
236 BÁLINT 1991, 219. Varga Sándor adatgyűjtése szerint e lelőhelyen egy avar kori szablya került elő.
237 BÁLINT 1991, 219. Varga Sándor adatgyűjtése szerint szintén avar kori lelőhely.
238 10. századi övveret: BÁLINT 1991, 224.
239 Helyesen: Hajdújárás–Pörös
240 BÁLINT 1991, 232. Varga Sándor adatgyűjtése szerint e lelőhelyen egy-egy kései szarmata, illetve 14–17. századi temető sírjai kerültek napvilágra.
241 GÁLL 2007, 425. A település határából, szórványként került a nagyszentmiklósi Bartók Béla emlékmúzeumba egy kétélű kard
242 BÁLINT 1991, 234. A lelőhely neve helyesen Kispiac.
243 SZEKERES–RICZ 1998, 86. old. számozatlan fénykép. Téves lelőhely-név. A zablából és kengyelpárból álló leletegyüttes valódi lelőhelye Hajdújárás (Hajdukovo), Szer. – Fűzfasor.

Nadbečkerek, Petrovgrad), Szer. – dűlőnév nélkül[244]
15. Nagykomlós (Comloşu Mare), Rom. – 3. lh.[245]
16. Novi Banovci, Szer. – Burger[246]
17. Orsova (Orşova), Ro. – a Duna medréből[247]
18. Orsova (Orşova), Ro. – dűlőnév nélkül[248]
19. Pancsova (Pančevo), Szer. – Neu-téglagyár (=Najeva ciglana vagy Dolnjegradska/Dolnjevaroška ciglana)[249]
20. Perjámos (Periam), Ro. – Sánchalom[250]
21. Sremska Mitrovica – 4. lh.[251]
22. Szabadka (Subotica), Szer. – Pörös[252]
23. Újpalánk/Palánk (Banatska Palanka vagy Stara Palanka) – Haram dűlő[253]
24. Versec környéke[254]
25. Zemun Polje, Szer. – dűlőnév nélkül[255]
26. Zimony (Zemun), Szer. – Buldožer[256]
27. Zimony (Zemun), Szer. – Dunapart[257]
28. Zimony (Zemun), Szer. – Kapela[258]
29. Zsombolya (Jimbolia), Rom. – dűlőnév nélkül[259]

Irodalom

Bajalović-Hadži-Pešić 1984 = Bajalović-Hadži-Pešić, M.: Nakit VIII - XVIII veka u Muzeju grada Beograda. Beograd 1984.

Bálint 1975 = Bálint Cs.: Délmagyarország a X. században. Kandidátusi értekezés. Budapest 1975. [kézirat].

Bálint 1976 = Bálint Cs.: A magyarság és az ún. Bjelo brdói kultúra. Cumania 4 (1976) 225–252.

Bálint 1980 = Bálint Cs.: Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepédésben. – Die Rolle der geographischen Gegebenheiten (der Bodenarten) bei der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn. Ethnographia 91/1 (1980) 35–52.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Honfoglalás kori sírok Szeged-Öthalmon. – Gräber aus der Landnahmezeit in Szeged-Öthalom. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1968, 47–89.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia Archaeologica 11. Budapest 1991.

Bejan-Moga 1978 = Bejan A.-Moga M.: Necropola feudal-timpurie de la Hodoni (jud. Timiş). – Die frühfeudale Nekropole von Hodoni (Kreis Timiş). Tibiscus 5 (1979) 155–168.

Belitzky 1937 = Belitzky J.: A nyugatdunántúli és felvidéki besenyő telepek [ohne Zusammenfassung in Weltsprachen]. Különnyomat a Domanovszky-Emlékkönyvből. Budapest 1937.

Bellai é.n. = Bellai J.: Temesvár leírása. In: Borovszky S. (szerk.): Temesvár. Magyarország vármegyéi és városai, Magyarország monográfiája. Budapest é.n. 162–185.

Bende-Lőrinczy-Türk 2002 = Bende L.-Lőrinczy G.-Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – Eine landnahmezeitliche Bestattung von Kiskundorozsma-Hosszúhát-Hügel. MFMÉ-StudArch 8 (2002) 351–402.

Bende-Lőrinczy-Türk 2003 = Bende L.- Lőrinczy G.-Türk A.: Honfoglalás kori temetkezés Kiskundorozsma-Hosszúhát-halomról. – A grave from the age of the conquering magyars in

244 Bálint 1991, 241; Kovács 1991, 422. A város környékéről, szórványként került múzeumba egy kétélű kard.

245 Gáll 2007, 426. A település határából, szórványként került a Temesvári Múzeumba egy kétélű kard pengéje.

246 10. századi övtartozékok: Perišić-Bojović et al. 1981, 91. old., 245. tétel; Bajalović-Hadži-Pešić 1984, 64, 84. tétel; 85, 254. tétel; 90, 295. tétel; Stanojev 1989, 60–62.

247 10. századi kard: Bálint 1991, 245.

248 A sánc átvágása során 10. századi övveretek kerültek napvilágra Bálint 1991, 246.

249 Bálint 1991, 246 (Neue Ziegelei helynévvel); Kovács 1991, 419. Az itt feltárt részleges lovastemetkezés mellett nem volt korhatározó lelet, a szerb kutatás inkább avar kori leletként szokta számon tartani.

250 10. századi övtartozékok: Bálint 1991, 245.

251 Parović-Pešikan 1981, 186. old., 3. kép d. A 6. sírból zablaként tettek közzé egy, talán inkább béklyóként meghatározható vasleletet. Erre utalhat a lelet pontos előkerülési helye, a lábcsontok alatt.

252 Helyesen: Hajdújárás-Pörös

253 10. századi övveret, gomb, stb: Bálint 1991, 245.

254 Fodor 1980, 192–194; Bálint 1991, 260; Kovács 1991, 422. A hajfonat-korong 12–13. századi.

255 Fél kengyel római kornak meghatározott rétegből: Bálint 1991, 261.

256 Övveret-öntőminta: Bálint 1991, 102, 26. ábra, 261.

257 Palmettás övveret Bálint 1991, 102, 26. ábra, 261.

258 Fülesgomb: Bálint 1991, 261.

259 Bóna1987, 212. zsombolyai lelőhely-megjelöléssel említ egy kardot. Gáll Erwin azonban nem tudott nyomára bukkanni a bánsági múzeumokban: Gáll 2007, 427.

Kiskundorozsma-Hosszúhát-halom. In: Szalontai cs. (szerk.): Úton-útfélen - Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán. Szeged 2003, 55–61.

Bende–Lőrinczy–Türk 2010 = Бенде, Л.–Лёринци, Г.–Тюрк, А.: Индивидуальный тип предмета в археологическом материале X-XI вв. в Карпатской котловине и его салтовские параллели. In: Сташенков, Д. А.–Кочкина, А. Ф.–Кузнецова, Л. В. (Ред.): Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодейтвия. Самара 2010, 244–254.

Benkő 1994 = Benkő E.: Arad 1. In: KMTL, 53.

Benkő 2001 = Benkő E.: A 10-11. századi Erdély régészetéről. In: Kristó Gy. (szerk.): Államalapítás, társadalom, művelődés. Budapest 2001, 135–144.

Bodor 1982–1983 = Bodor, A.: Izveštaj o radu Gradskog muzeja u Somboru u proteklih 100 godina. RVM 28 (1982–1983) 13–17.

Bollók 2006 = Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékeléséhez. Limes 2006.1., 63–84.

Bóna 1987 = Bóna I.: Erdély a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Köpeczi B. (főszerk.): Erdély története. Első kötet. A kezdetektől 1606-ig. Budapest 1987², 194–234.

Bóna 1995 = Bóna I.: Az Árpádok korai várairól. 11-12. századi ispáni várak és határvárak. Debrecen 1995.

Bóna 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.

Buday 1893 = Buday: Délmagyarországi történelmi és régészeti muzeum-társulat. In: A Pallas nagy lexikona, 5. köt., Budapest 1893, 151.

Ciugudean–Pinter–Rustoiu 2006 = Ciugudean, H.–Pinter, Z. K.–Rustoiu, G. T. (szerk.): Habitat - religie - etnicitate: descpoeriri arheologice din secolele IX - XI în Transilvania. Habitat - Religion - ethnicity: 9th–11th Century Archaological Finds in Taransylvania. Catalog de expoziţie / Exhibition catalogue.Bibliotheca Musei Apulensis 21. Alba Iulia 2006.

Cosma 2001 = Cosma, C.: Gräberfelder, Einzelgräber und Grabfune unsicheren Charakters aus dem 9.-10. Jahrhundert im Westen und Nordwesten Rumäniens. In: Cosma, C.–Tamba, D.–Rustoiu, A. (szerk.): Studia archaeologica et historica Nicolao Gudea dicata. Zalău 2001, 499–564.

Demo 1996 = Demo, Ž.: Vukovar - Lijeva bara. [kiállítási katalógus] Zagreb 1996, 43–46.

Demo 2005 = Demo, Ž.: Refleksni luk srednjovjekovnog groblja Vukovar - Lijeva bara (gr. 92). - The composite bow from the Early Medieval Cemetery of Vukovar - Lijeva bara (Grave 92). ShP 3. ser 32 (2205) 77–85.

Demo 2009 = Demo, Ž.: Ranosrednjovjekovno groblje bjelobrdske kulture — Vukovar-Lijeva Bara (X-XI. stoljeće) - An Early Medieval Cemetery of the Bijelo Brdo Culture — Vukovar-Lijeva Bara (10th-11th Century), Musei Archaeologici Zagrabiensis Catalogi et Monographie VI/1-2, Zagreb 2009,

Dienes–Kristó 1978 = Dienes I. –Kristó Gy.: Opponensi vélemények Bálint Csanád: Dél-Magyarország a X. században c. kandidátusi értekezéséről. ArchÉrt 105 (1978) 107–129.

Dienes 1969 = Dienes I.: Megjegyzések Fettich Nándor válaszához. ArchÉrt 96 (1969) 120.

Dienes 1972 = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. Hereditas [sor.] Corvina Kiadó [Budapest 1972.].

Dimitrijević 1975 = Dimitrijević, D.: Doba velikih migracija. In: Šajkaška I. (szerk.): Gavrilović, Slavko, Novi Sad 1975, 68–96.

Dimitrijević 1982a = Dimitrijević, D.: Batajnica - nalazište Velika humka. In: Jevtović, J. (szerk.): Nakit na tlu Srbije iz srednjovekovnih nekropola od IX - XV veka. Beograd 1982, 49–50.

Dimitrijević 1982b = Dimitrijević, D.: Jazovo. In: Jevtović, J. (szerk.): Nakit na tlu Srbije iz srednjovekovnih nekropola od IX - XV veka. Beograd 1982, 40.

Dimitrijević 1991 = Dimitrijević, D.: [Rec.] Cs. Bálint: Südungarn im 10. Jahrhundert. Studia archaeologica 11. Budapest. 1991. Starinar 42 (1991) 208–217.

Dragotă 2006 = Dragotă, Aurel. Aspecte de multuculturalitate spirituală. Rit şi ritual funerar în Transilvania şi in Europa centeală şi de Sud-Est (sec. IX.-XI. P. Ch.) Bibliotheca Septemcastrensis XXIII. Alba Iulia 2006.

Draşovean–Munteanu–Ţeicu 1996 = Draşovean, F.–Munteanu, M.–Ţeicu, D.: Hodoni. Locuire neolitice târzii şi necropola medievală timpurie. - Das Gräberfeld von Hodoni aus dem 11. Jh. Reşita 1996.

Fehér–K. Éry–Kralovánszky 1962 = Fehér G. - K. Éry K. - Kralovánszky A.: A Közép - Duna - medence magyar honfoglalás- és kora Árpádkori sírleletei. Leletkataszter. Régészeti tanulmányok 2. Budapest 1962.

Ferjančić 1969 = Ferjančić, Božidar: Sirmijum (sic!) u doba Vizantije. In: Sremska Mitrovica (a borítón: Civitas Sancti Demetrii. Sremska Mitrovica). Felelős szerk.: Prica, Radomir. Sremska Mitrovica 1969, 32–58.

Fodor 1996 = Fodor I. (szerk.): „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1986.

Fodor 1980 = Fodor I.: Honfoglalás-kori korongjaink

származásáról. A verseci és tiszasülyi korong – Zur Ursprung der ungarischen Metallscheiben der Landnahmezeit. Die Scheben von Versec und Tiszasüly. FolArch 31 (1980) 189–219.

Fodor 1981 = Fodor I.: Honfoglaláskori sír Doroszlón. CommArchHung 1981, 149–164.

Fodor 1996 = Fodor I.: Kecel – Vádéi dűlő. In: Fodor I. (szerk.): „Őseinket felhozád..." A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996, 324.

Gáll 2004–2005 = Gáll E.: Burial Customs in the 10th –11th Centuries in Transylvania, Crişana and Banat. Dacia 48–49 (2004–2005) 335–454.

Gáll 2004–2005 = Gáll E.: Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság X-XI. századi sír és szórványfegyverleleteinek elemzése. Hadtörténelmi Közlemények 120 (2007):2, 395–474.

Göckenjan 1972 = Göckenjan, H.: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn. Wiesbaden 1972.

Gubitza–Trencsény 1908 = Gubitza K.–Tencsény I.: A Bács-Bodrog Vármegyei Történelmi Társulat Múzeumának képes kalaúza. Zombor 1908.

Györffy 1963 = Györffy Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. (Geographia Historica Hungariae Tempore Stirpis Arpadianae.) Band I. Budapest 1963.

Györffy 1970 = Györffy Gy.: Szlavónia kialakulásának oklevélkritikai vizsgálata – Étude critique des chartes concernant la formation de la Slavonie. Levéltári Közlemények 41 (1970):2, 223–241.

Györffy 1971 = Györffy Gy.: Die Nordwestgrenze des byzantinischen Reiches im XI. Jahrhundert und die Ausbildung des «ducatus Sclavoniae». In: Mélanges offerts à Szabolcs de Vajay (...) à l'occasion de son cinquantième anniversaire. Hrsg.: de Panat, Adhèmar – de Ghellinck Vaernewyck, Xavier – Brière, Pierre. Braga 1971, 295–313.

Györffy 1983 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1983².

Györffy 1986 = Györffy Gy. (szerk.): A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Sajtó alá rendezte: Györffy György. Budapest 1986³.

Hampel 1905 = Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. 1–III. Braunschweig 1905.

Hampel 1907 = Hampel J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.

Hóman 1912 = Hóman B.: A honfoglaló törzsek megtelepedése. Turul 30 (1912) 89–114.

Hóman–Szekfű é.n. = Hóman B.–Szekfű Gy.: Magyar Történet I. Budapest 1939⁶.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Régészeti Gyűjtemények Nyíregyházán 2, Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4. [Nyíregyháza 2003].

Janković 1985 = Janković, M.: Beograd u srednjem veku. In: Arheološko nasleđe Beograda. – Archaeological Heritage of Belgrade- Muzej grada Beograda. Katalog izložbe 27. Beograd 1985, 105–150.

Jovanović 1977 = Jovanović, V. S.: Prilozi hronologiji srednjevekovnih nekropola u Jugoslaviji i Bugarskoj. Balcanoslavica 6 (1977) 141–154.

Káich 2006 = Káich K.: A bogyófák árnyékában. Tanulmányok Zombor művelődéstörténetéből. Vajdasági Magyar Közművelődési Társaság, Újvidék 2006.

Karácsonyi 1901 = Karácsonyi J.: Halavány vonások hazánk Szt. István korabeli határaihoz [idegen nyelvű rezümé nélkül]. Századok 35 (1901) 1039–1058.

Kiss 1985 = Kiss, A.: Studien zur Archäologie der Ungarn im 10. und 11. Jahrhundert. In: Friesinger, H.– Daim, F. (Hrsg.): Die Bayern und ihre Nachbarn. 2. köt., 217–379.

Kisléghi–Nagy é.n. = Kisléghi Nagy Gy.–Nagy G.: Torontál vármegye őstörténete. In: Borovszky S. (szerk.): Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Budapest é. n., 304–328.

Klaić 1978 = Klaić, N.: Pogled na razvitak srednjovjekovne Slavonije (od Ljudevita Posavskog do bune 1573). – Ein Blick auf die Entwicklung Slavoniens im Mittelalter (von Ljudevit Posavski bis zum Bauernaufstand im Jahre 1573). In: Arheološka istraživanja u Istočnoj Slavoniji i Baranji. Izdanja HAD, vol. 2. Zagreb 1978, 235–241.

Kniezsa 1938 = Kniezsa I.: Magyarország népei a XI-ik században. In: Serédi J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. 2. köt. Budapest 1938, 365–472.

KMTL = Kristó, Gy. (szerk.): Korai magyar történeti lexikon. Budapest 1994.

Kovačević–Dimitrijević 1959 = Kovačević, J.– Dimitrijević, D.: Srednjovekovna nekropola u Batajnici. AP 1 (1959) 151–153.

Kovács 1985 = Kovács L.: Über die Datierung der Grabfunde des 10. Jahrhunderts in Ungarn anhand der Arbeit von J. Giesler: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo Brdo - Kultur. ActaArchHung 37 (1985) 207–222.

Kovács 1989 = Kovács L.: Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit. Archäologische Untersuchungen der arabischen, byzantinischen, westeuropäischen und römischen Münzen aus dem Karpatenbecken des 10. Jahrhunderts. Fontes Archaeologici Hungariae.

Budapest 1989.

Kovács 1991 = Kovács László: Bemerkungen zur Arbeit von Stanojev, Nebojša: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. ActaArchHung 43 (1991) 399–424.

Kovács 1991–1992 = Kovács László: A Móra Ferenc Múzeum néhány régi, 10-11. századi leletanyagáról: Oroszlámos, Horgos, Majdán, Rábé, (Csóka). Zu einigen alten landnahmenzeitlichen Fundmaterialien des Móra – Ferenc – Museums: Oroszlámos – Majdán – Rábé (Csóka). MFMÉ 1991/1992-1, 37–75.

Kring 1934 = Kring [=Komjáti] M.: A magyar államhatár kialakulásáról. [idegen nyelvű rezümé nélkül]. A gróf Klebelsberg Kuno Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve 4 (1934) 3–26.

Kring 1938 = Kring [=Komjáti] M.: Magyarország határai Szent István korában. [idegen nyelvű rezümé nélkül]. In: Serédi J. (szerk.): Emlékkönyv Szent István halálának kilencszázadik évfordulóján. Budapest 1938, 475–486.

Kristó et al. 1995 = Kristó Gy. et al. (szerk.): A honfoglalás korának írott forrásai. Szeged 1995.

Kristó 1979 = Kristó Gy.: A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest 1979.

Kristó 1980 = Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Elvek és utak [sor.] Budapest 1980.

Kristó 1988 = Kristó Gy.: A vármegyék kialakulása Magyarországon. Nemzet és emlékezet [sor.] Budapest 1988.

Kristó 1996 = Kristó Gy.: A honfoglalók megtelepedése a Kárpát-medencében. In: Honfoglaló őseink. Budapest [1996.] 207–222.

Kürti 1994 = Kürti B.: Régészeti adatok a Maros torok vidékének 10–11. századi történetéhez. – Archäologische Angaben zur Geschichte der Umgebung der Marosmündung in den 10-10-ten Jahrhundert. In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 369–386.

Langó–Türk 2003 = Langó P.–Türk A.: Honfoglalás kori női sír Szentes Derekegyházi oldal határrészéből. Szentes 2003.

Langó–Türk 2004 = Langó P.–Türk A.: Móra nyomában – Előzetes beszámoló a Kiszombor határában, 2003-ban végzett honfoglalás kori lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. MuKuCsoM 2003. Szeged 2004, 203–214.

Langó–Türk 2004a = Langó P.–Türk A.: Előzetes beszámoló a Szentes környékén 2002-ben végzett honfoglalás kori régészeti lelőhelyek hitelesítő feltárásairól. MuKuCsom (2003) 193–202.

Langó 2007 = Langó P.: Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében. Budapest 2007.

Lőrinczy–Türk 2011 = Lőrinczy G.–Türk A.: 10. századi temető Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhátról. Újabb adatok a Maros-torkolat Duna–Tisza közi oldalának 10. századi településtörténetéhez. — Gräberfeld des 10. Jh. in Szeged-Kiskundorozsma, Hosszúhát. Neue Ergebnisse zur Siedlungsgeschichte des 10. Jh. der Region zwischen Donau und Theiß gegenüber der Maros-Mündung. MFMÉ-StudArch 12 (2011) 419–479.

Marczali 1895 = Marczali H.: A vezérek kora és a királyság megalapítása. In: Szilágyi S. (szerk.): Magyar nemzet története 1. kötet. Budapest 1895, 3–311.

Medeleț–Tănase–Gáll 2001 = Medeleț, Fl. – Tănase, D. – Gáll E.: X. századi temetőrészlet Vejtén (Temes megye, Románia). ArchÉrt (2001) 99–102.

Mesterházy 1990–1991 = Mesterházy K.: A Felső – Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. Agria 25–26 (1990–1991) 235–274.

Milošević 1962 = Milošević, D.: Srednjovekovna nekropola u selu Lešju kod Paraćina. – Les fouilles de conservation d'une necropole (sic!) de Moyen-âge dans le village Lešje prés Paraćin. ZNM 3 (1960/1961) Bgd. 1962, 141–162.

Móra 1932 = Móra Ferenc: Szent királyok pogány magyarjai. In. Ders.: Sokféle – Utazás a föld alatti Magyarországon. Szépirodalmi könyvkiadó [1982].

Nagy 1953 = Nađ, Š. (=Nagy S.): Naselje iz mlađeg kamenog doba na Matejskom Brodu kod Novog Bečeja. Prethodni izveštaj o radovima u 1952. godini. RVM 2 (1953) 107–117.

Németh 1975 = Németh P.: Borsova határvármegye kialakulása. 1975.

Parović-Pešikan 1981 = Parović-Pešikan, M.: Srednjovekovna nekropola u Sremskoj Mitrovici. – Nécropole médiévale à Sremska Mitrovica. Starinar 31 (1981) 179–191.

Pauler 1899 = Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt I. Budapest 1899².

Pauler 1900 = Pauler Gy.: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest 1900.

Perišić-Bojović et alii 1981 = Perišić, S–Bojović, D. et al.: Nakit iz zbirki Muzeja grada Beograda. Muzej grada Beograda, katalog izložbe - 21. Beograd 1981.

Pinter–Dragotă–Țiplic 2006 = Pinter, Z. K.– Dragotă, A.– Țiplic, I. M.: Piese de podoabă și vestimentație la grupirile etnice din Transilvania (sec. VII – XII). Alba Iulia 2006.

RADULESCU-GÁLL 2001 = Radulescu, A.-Gáll, E.: Das landnahmezeitliche Gräberfeld von Temesvár (Timişoara) – Csókaerdő. ActaArchHung 52 (2001) 155–193.

REISZIG é. n. a = Reiszig E.: Bács-Bodrog vármegye története. In: Borovszky S. (szerk.): Bács-Bodrog vármegye I–II. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Budapest é. n., 32–33.

REISZIG é. n. b = Reiszig E.: Torontál vármegye története. In: Borovszky S. (szerk.): Torontál vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Budapest é. n., 340–341.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék 10. századi történetéhez. Magyarország Honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei [sor.] I. Budapest 1996.

ROEDIGER 1904 = Roediger L.: Bácsmegyei régiségleletekről. ArchÉrt 24 (1904) 261–263.

SCHULZE 1984 = Schulze, M.: Das ungarische Kriegersgrab von Aspres-lès-Corps. Untersuchungen zu den Ungarneinfällen nach Mittel-, West- und Südeuropa. JbRGZ 31 (1984) 473–514.

SCHULZE 1991 = Schulze-Dörlamm, M.: Untersuchungen zur Herkunft der Ungarn und zum Beginn ihrer Landnahme. JRGZ 35 (1988). Mainz 1991. 373–478.

SEBŐK 1994 = Sebők F.: Temesvár, In: KMTL, 669.

SZENTKLÁRAY é. n. = Szentkláray J.: Temes vármegye története. In: Borovszky S†. (szerk.): Temes vármegye. Magyarország Vármegyéi és Városai. Magyarország monográfiája [sor.] Budapest é. n., 246–247.

SZŐKE 1962 = Szőke B.: A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. Régészeti Tanulmányok 1. Budapest 1962.

SZŐKE 2004 = Szőke B. M.: A határ fogalmának változásai a korai középkorban (Adatok a Kerka-vidék kora középkori településtörténetéhez). – Changes in the concept of border in Early Medieval Period – Some data to the settlement history of the Kerka region. Zalai Múzeum 13 (2004) 161–176.

STANOJEV 1989 = Stanojev, N.: Nekropole X-XV veka u Vojvodini. Arheološko društvo Vojvodine. 712 kataloških jedinica. Novi Sad 1989.

TAGÁNYI 1903 = Tagányi K.: Gyepű és gyepűelve. MNy 9 (1903) 97–104, 145–152, 201–206, 254–266.

TAKÁCS 1994 = Takács M.: Bodrog 2. In: KMTL, 115–116.

TAKÁCS 1997 = Takács M.: A 10. századi magyar-szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés KRISTÓ Gyula: A magyar állam megszületése. Szeged 1995. c. könyvéről.) Századok 131(1997)/1, 168–215.

TAKÁCS 2006a = Takács M.: A nemzetépítés jegyében megfogalmazott elvárások. Kutatási célok az északbalkáni államok középkori régészetében. In: Korall, társadalomtörténeti folyóirat 24–25, 7 (2006) július, 163–202.

TAKÁCS 2006b = Takács, M.: Siedlungsgeschichtliche Auswertung. In: Daim, F.–Lauermann, E. (Hrsg.) Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich). Mainz 2006, 211–252.

TOČÍK 1968 = Točík, A.: Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei. Bratislava 1968.

TÓTH 1994 = Tóth S.: Zablapár. In: Mikó Á.– Takács I. (szerk.): Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541. Budapest 1994, 208–210.

ŢIPLIC 2006 = Ţiplic, I.: Necropole medievale timpurii din Transilvania (sfârşitul sec. al XI – prima jumătate a sec. XII). In: Pinter, M.–Zeno, K.–Dragotă, A.–Ţiplic, I. M. (szerk.): Relaţii interetnice în Transilvania (secolele VI-XIII). Bibliotheca Septemcastrensis XII. Editura Economică [Bucureşti] 2005, 133–156.

VINSKI 1959 = Vinski, Z.: Ausgrabungen in Vukovar. AI 3 (1959) 99–109.

VÉKONY 1983 = Vékony G.: A gyepü szerepe az etnikai és politikai átalakulásokban. In: Tőkei, F. (szerk.): Nomád társadalmak és államalakulatok (Tanulmányok). Körösi Csoma Kiskönyvtár [sor.] Budapest 1983, 215–225.

VINSKI 1971 = Vinski, Z.: Haut moyn age (sic!). In: Novak, G. (főszerk.): Recherches et résultats. Publié à l'occasion du VIIIe Congrès de l'UISPP. Bgd. 1971, 375–397.

Der Zielsetzung der vorliegenden Arbeit nach wird die Problematik der südlichen Verbreitungsgrenze der Gräberfelder der landnehmenden Ungarn tiefer erörtert. Die Aktualität des Themas gibt die Tatsache, dass die Südgrenze des Verbreitungsgebietes der mit den landnehmenden Ungaren verbundenen Fundmaterials in der Forschung weitgehend unterschiedlich dargestellt wird, besonders wenn man nicht nur die archäologische Fachliteratur der vier modernen Staaten der Region (Kroatien, Rumänien, Serbien, Ungarn), sondern auch die deutschsprachige Fachliteratur in Betrachtung zieht. Oft werden auch historische Konstrukte kartiert. Dagegen liefert nur das archäologische Material, und zwar vor allem die topographische Analyse der Verbreitung besonderer Gräberfeldtypen ausreichende Angaben für eine begründete Rekonstruktion.

Wir sollen auch betonen, dass unsere Datensammlung sich nur auf diejenige Gräberfelder, bzw. Streufunde erstreckte, die mit der waffentragenden Elite der landnehmenden Ungarn, d.h. mit der Hampelschen Gruppe „A" identifizierbar waren. Die Reihengräberfelder des 10—11. Jahrhunderts werden wegen ihren umstrittenen, aller Wahrscheinlichkeit nach polyethnischen und von Region zu Region wechselnden ethnischen Hintergrund außer Acht gelassen.

Das zweite Kapitel bietet die Übersicht der Fachliteratur nicht nur hinsichtlich der verschiedenen Darstellungen der analysierten Verbreitungsgrenze, sondern auch mit Rücksicht auf die verschiedenen Interpretationen dieser Grenze im Spannungsfeld der Begriffe Siedlungsgrenze bzw. Machtbereich. Der deutschsprachige Aufsatz von Attila Kiss (Kiss 1985, 217–379) ist von besonderer Wichtigkeit für unsere Arbeit. Der Autor argumentiert nämlich dafür, dass die Südgrenze des Verbreitungsgebietes. wo die Gräberfelder der landnehmenden Ungaren als geschlossene Einheit vorkommen, im Großen und Ganzen mit jenen modernen Grenze identisch sei, die nach dem Ende des I. Weltkrieges als neue Sündgrenze des ungarischen Staates gezeichnet wurde. Es soll an dieser Stelle auch daran hingewiesen werden, dass die Argumentation von Attila Kiss sich auch ausschließlich auf die topographische Auswertung des Fundmaterials der waffentragenden Elite der landnehmenden Ungarn stützte. Die Grundfrage unseres Aufsatzes ist daher, ob seine These stichhaltig sei oder nicht. Die Besprechung seiner Argumentation ist auch deshalb aktuell, denn sie in der deutschen Fachliteratur von Mechtild Schulze-Dörlamm (Schulze 1984, 473–514, Schulze 1991, 373–478) übernommen und an den Verbreitungskarten ihrer diesbezüglichen Publikationen auch graphisch dargestellt wurde.

Im ersten Teil des dritten Kapitels unseres Aufsatzes werden die südlichsten der behandelten 127 Fundorte in ihrer topographischen Reihenfolge aufgezählt. Diese Fundorte sind: Mohács (Ung.), Zmajevac/Vörösmart (Kro.), Bogojevo/Gombos (Ser.), Apatin (Ser), Vukovar/ Valkóvár (Kro.) Bač/Bács (Ser.), Čelarevo/Tschip/ Dunacseb, (Ser), Stepanovićevo/Újfutak (Ser.), Batajnica (Ser.), Vojka (Ser.) Pančevo/Pancsova (Ser.), Vršac/ Versec (Ser.) Deta/Detta (Rum.) Timişoara/Temesvár (Rum.), Felnac/Fönlak (Rum).

Im zweiten Teil desselben Kapitels untersuchen wir die räumliche Eigenartigkeiten der Verteilung der Gräberfelder der ungarischen Landnahmezeit. Es kann festgestellt werden, dass diese Gräberfelder eine mosaikartige Verbreitung zeigen. Im Gebiet der Batschka/Bačka/Bácska, Banat/Bánát und Syrmien/ Srem/Szerémség gibt es insgesamt acht Mikroregionen, wo dieses Gräberfeldtyp vorkommt. Zwischen diesen Mikroregionen liegen aber mehrere andere, so z.B. der Batschkaer Lössplateau (ung. Közép-Bácskai löszplató oder Telecskai dombok). wo es kein Fundort dieser Art nachweisbar ist.

Am Ende des Aufsatzes werden die Ursachen dieser eigenartigen topographischen Situation analysiert. Es wird darauf hingewiesen, dass es auch andere Regionen im Karpatenbecken gibt, wo ein ähnliches Bild nachweisbar ist, z.B. die Kleine Tiefebene/Kisalföld. Es ist besonders bemerkenswert, dass die Gräberfelder der landnehmenden Ungaren nicht nur im Süden des Karpatenbeckens, sondern auch in der Kleinen Tiefebene sich am Rande der Inundationsgebiete erscheinen. Diese räumliche Verteilung hängt mit der Lebensweise der Landnehmenden, nämlich mit der Großviehhaltung zusammen. Die als leer erscheinenden Gebiete sind zum Teil für das Hirtenleben ungeeignet – die Sand- und Lösshochländer –, zum Teil aber unerforscht Der zweite Faktor darf auch nicht außer Acht gelassen werden, denn zufällig zum Vorschein gekommene Einzelfunde deuten in diesen Regionen doch auf die Anwesenheit der landnehmenden Ungaren hin. Demzufolge ist die Schlussfolgerung von Attila Kiss, die Ausklammerung der südlichen Gebiete des Karpatenbeckens aus dem Verbreitungsgebiet der Gräberfelder der landnehmenden Ungaren nicht stichhaltig. Da dieses Verbreitungsbild in mehreren Gebieten des Karpatenbeckens vorkommt, ist es viel mehr mit naturgeographischen Ursachen und aller Wahrscheinlichkeit nach mit der spezifischen Lebensweise der behandelten, frühmittelalterlichen *Ethnos* zu deuten.

MEDGYESI PÁL

RÉGÉSZETI ADATOK BÉKÉS MEGYE 10–11. SZÁZADI TÖRTÉNETÉHEZ

Bevezetés

Révész László a Békéscsaba-Erzsébethely lelőhelyen előkerült gazdag honfoglalás kori női sír feldolgozása kapcsán összegyűjtötte a Maros–Körös–Tisza közének Békéscsaba tágabb körzetében található 10–11. századi lelőhelyeit. Megállapítása szerint, úgy tűnik, hogy a Békéscsabától északra eső területen, kb. Mezőberényig, a 10. századi temetők folytatódtak a 11. században is. Ugyanakkor déli irányban, a Szabadkígyóstól kb. Kunágotáig tartó területen, mely egykor Zaránd megye része volt, a 10. századi temetőknek általában nincs 11. századi folytatása. Véleménye szerint az egykori zarándi területeken valószínűleg a lakosság egy része is kicserélődött. Erre utal talán az, hogy a Szabadkígyós-Pálligeti táblán és a Szabadkígyós–Tangazdasági homokbányában feltárt honfoglalás kori temetők sírjait részben kirabolták. A jelek szerint ez akkor történt, amikor még a sírok helye látható volt. Az északi területeken viszont békésebb az átmenet, s helyben maradnak az eredeti lakók. Talán ez magyarázza, miért éppen az északi részeken törtek ki a pogánylázadások 1046-ban majd 1061-ben (Révész 1997, 182–185).

Bár Révész László cikkében részletesebben nem foglalkozik a megye többi területével, annyit megjegyez, hogy Orosháza környékén valószínűleg ugyan az a helyzet, mint a Kürti Béla által vizsgált Maros torok környékén. Kürti Béla érdekes jelenséget figyelt meg a Maros-torok vidékének 10–11. századi anyagának feldolgozásakor. Megfigyelése szerint a Maros-torkolatvidékén, a Tisza két oldalán a 10–11. századi temetők a településtörténet eltérő alakulására utalnak. A Duna-Tisza közi részeken a lakosság érzékenyebben reagált a 10. századi változásokra, a tiszántúli területeken viszont az élet folyamatosnak látszik. Véleménye szerint a Duna-Tisza közi terület a fejedelmi szállásterülethez (Kristó 1980, 464–466; Szabó 1983), a Tiszántúli szakasz pedig feltehetőleg már a 10. században az „Ajtony-törzshöz" tartozott. A tiszántúli területen a középrétegbeli sírok eltűnése és a köznépi temetők folyamatos továbbélése, véleménye szerint, arra utal, hogy az I. István által Ajtony ellen vezetett hadjárat után csak Ajtonyt és kíséretét távolították el a terület éléről, a közrendű népesség háborítatlanul folytatta életét (Kürti 1994, 378–379).

Jelenleg Békés megye 10–11. századi temetkezéseinek összegyűjtésén dolgozom, így lehetőségem nyílt a felvetett kérdés részletesebb megvizsgálására. Révész L. 34 lelőhelyet ismertetett a vizsgált, Békéscsaba környéki területről. A Révész L. cikk megjelenése óta eltelt 10 év ásatásai és az eddig nem közölt leletek, leltárkönyvi adatok alapján ez a szám nálam 57-re emelkedett. Ez olyan komoly lelőhelyszám növekedést jelent, ami alapján úgy gondolom, érdemes újra megvizsgálni az adott terület 10–11. századi leletanyagát.

A vizsgált terület földrajzi leírása

A vizsgált terület jelentős részben a Maros–Körös–Tisza közére esik, de átnyúlik a Körös-vidékre is. Révész L. véleménye szerint a Maros–Körös–Tisza közének temetői közül földrajzi elhelyezkedésük alapján jól elkülöníthetők a Körös bal partján, Békéscsaba tágabb körzetében található leletek. A lelőhelyek zöme a folyó árterének szegélyén fekszik, s keleti és déli irányban 15-25 km-es üres sáv választja el ezt a tömböt a szomszédos csoportoktól (Révész 1997, 181 és 195 7. kép).

A vizsgált terület legészakibb leletei Csárdaszállás és Mezőberény környékén kerültek elő, délen pedig Kunágota környéke a határ. Nyugati irányban Mezőberénytől délre egy nagyjából É–D-i tengely figyelhető meg, keleten Elek, illetve a már Romániában levő Gyulavarsánd és Sikló tartozik ide.

A Körös-völgy valójában egy sekély medence, mely alig néhány méterrel mélyebb fekvésű környezeténél. Tengerszint feletti magassága 83-102 méter között ingadozik. Kialakulását alapvetően meghatározta, hogy a síkságra érve a folyók lelassulnak, és hordalékukat lerakják. Az így kialakult szigeteket elárasztott, mocsaras területek vették körül. A régészeti lelőhelyeket az 1-3 méterre kiemelkedő szigetszerű kiemelkedésen találjuk meg. Jellegzetes voltak a szil-kőris-tölgy és a fűz-nyár ligeterdők, a parti bokorfüzesek (Marosi–Szilárd 1969, 294–295; Módy 1970, 35). A vizsgált területen Békés, Gyula, Doboz, Sarkad, Sarkadkeresztúr, Gyulavarsánd, Sikló területe teljesen, Mezőberény, Murony, Békéscsaba határának pedig a kisebbik fele tartozik ehhez a tájegységhez.

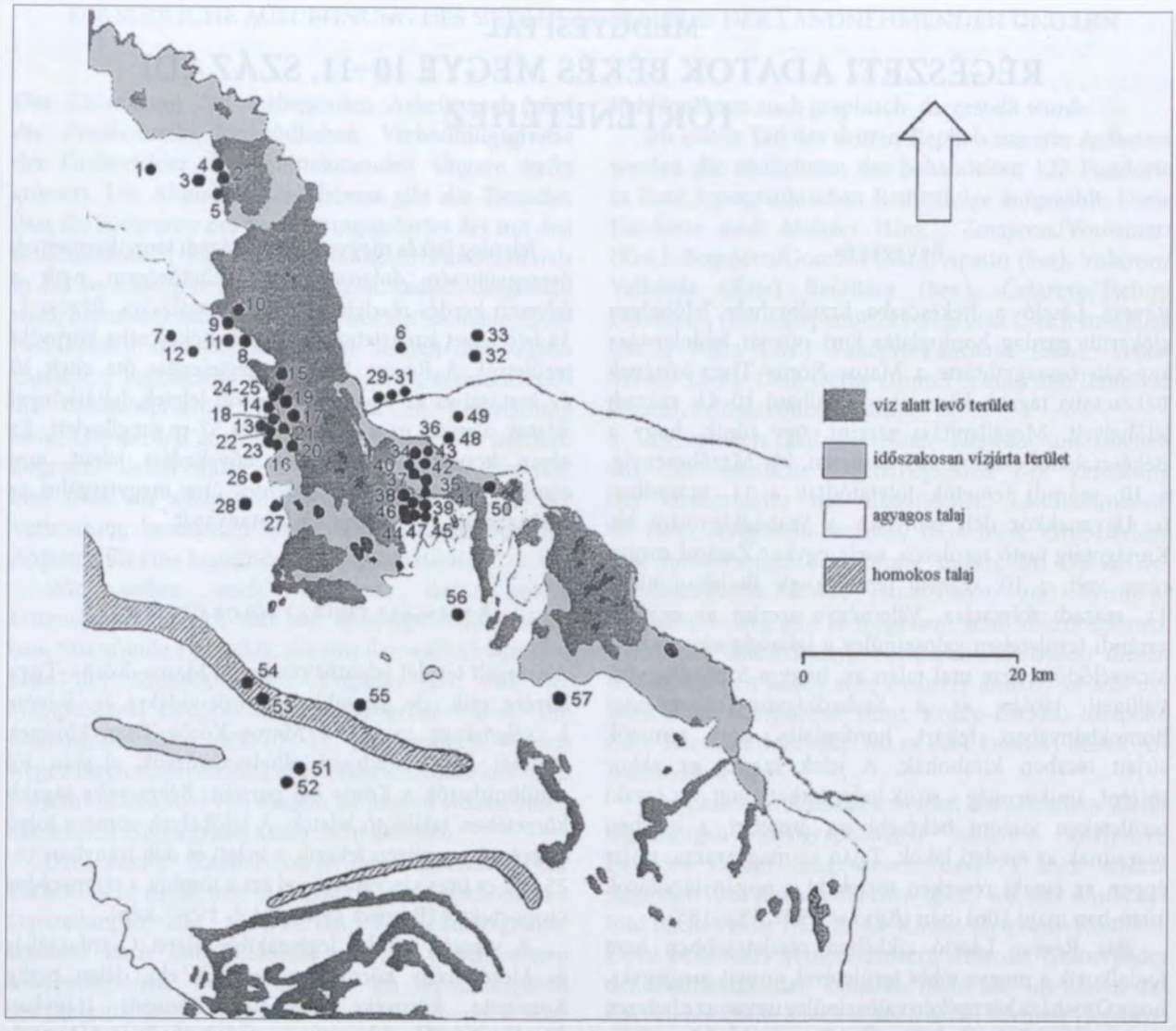

1. Csárdaszállás–Hanzély-Tanya (Mrt 10. 4/21. Lh.). 2. Mezőberény–Bodzás-Halom (Mrt 10. 9/18. Lh.) (Törökhalom). 3. Mezőberény–Kér-Halom-Dűlő, Volt Valentinyi-Tanya (Mrt 10. 9/137. Lh.). 4. Mezőberény–Körös-Híd, Gátőrház (Mrt 10. 9/129. Lh.). 5. Mezőberény–Békési Út, Körgát (Mrt 10. 9/136. Lh.). 6. Tarhos–Városerdő-Dűlő, (Mrt 10 11/1. Lh.)=Békés–Városerdő=Békés–Várdomb. 7. Kamut–Kósa-Tanyák (Mrt 10. 6/137. Lh.)=Békés–Völgypart, Földvári-Dűlő. 8. Békés–Povád (Mrt 10. 1/75. Lh.)=Békés–Állami Tangazdaság. 9. Békés–Hidashát-Hosszúhalom (Mrt 10. 1/66. Lh.). 10. Békés–Rosszerdő Laposa, Út Mente (Mrt 10. 1/174. Lh.). 11. Békés–Sztk (Mrt 10. 1/15. Lh.). 12. Murony–Soványhát (Mrt 10. 10/V. Lh.). 13. Békéscsaba–Mezőgazdasági Szakiskola Kertje (Mrt 10. 2/171. Lh.). 14. Bé-Késcsaba–Báthori Utca 82. (Mrt 10. 2/289. Lh.). 15. Békéscsaba–Kerepeczki-Tanya (Mrt 10. 2/290. Lh.) = Mezőmegyer–Kerepeczki-Tanya. 16. Békéscsaba–Gyógyszer-Tári Központ (Mrt 10. 2/223. Lh.). 17. Békéscsaba–Szabadság Tér, Postapalota (Mrt 10. 2/294. Lh.). 18. Békéscsaba–Jókai Utca 10. (Mrt 10. 2/510. Lh.). 19. Békéscsaba–Horánszky U. 14. (Mrt 10. 2/513. Lh.). 20. Békéscsaba–Schweidel Utca (Mrt 10. 2/79- Lh.)=Hold U. 44. 21. Békéscsaba Területén, Sírhalomban (Mrt 10. 2/Vii. Lh.). 22. Bé-Késcsaba–Mezőmegyeri Országút (Mrt 10. 2/Xiii. Lh.)=Mezőmegyer. 23. Békés-Csaba Területén–Homokbánya (Mrt 10. 2/Vi. Lh.). 24. Békéscsaba–Ismeretlen Lelőhely (Mrt 10. 2/Xvi. Lh.). 25. Békéscsaba–Berényi Út 144., Kig Telephely. 26. Szabadkígyós–Pál Liget. 27. Szabadkígyós–A Tangazdaság Homokbányája. 28. Újkígyós–Skoperda-Tanya (38. Tanya). 29. Doboz–Hajdúírtás. 30. Doboz–Faluhely 31. Doboz–Katonai Tábor=Doboz–Ismeretlen Lh. 32. Sarkad–Peckes-Vár. 33. Sarkadkeresztúr–Csapháti-Legelő, Barna-Tanya. 34. Gyula–Szövet-Kezeti Téglagyár. 35. Gyula–Kálvária-Domb. 36. Gyula–Kálvária-Dűlő. 37. Gyula–Nagy-Szabados J. Tanyája. 38. Gyula–Neszürj-Hegy. 39. Gyula–Sándor-Hegy. 40. Gyula–Szabadka. 41. Gyula–Szeregyháza. 42. Gyula–Várme-Gyeháza Udvara. 43. Gyula–Farkashalmi-Dűlő. 44. Gyula–Fövenyes. 45. Gyula–Mekkai Szőlők. 46. Gyula–Ismeretlen Lh. 47. Gyula–Ismereretlen Lelőhely. 48. Gyulavári–Uradalmi Szőlő. 49. Gyulavári–Pincehalmi-Dűlő (4. Lh.). 50. Gyulavarsánd–Laposhalom (Varşand, Románia). 51. Kunágota–Boldog Antal Földje. 52. Kunágota–Veres István Földje. 53. Medgyesegyháza–Zsilinszki Mihály Bérletén (Uhrin András Földjén És A Mellette Levő Gyebrovszki-Tanyán). 54. Medgyesegyháza–Kétegyházi Út, Homokgödör. 55. Medgyesegyháza–Bánkút-Rózsamajor=Nagykamarás Bán-Kút - Rózsamajor. 56. Elek–Téglagyár. 57. Sikló (Siclau, Románia).

A másik érintett földrajzi tájegység a Maros-Tisza-Körös közötti terület, melyet régebben Mezőségnek neveztek, de a Békés-Csanádi-hát elnevezés is elfogadott. Kb. 80 km sugarú félkörben emelkedik a Körös völgye fölé, átlagosan 2-3 m magasságban. Ez valójában a Maros pleisztocén kori hordalékkúpja, ez a folyó ugyanis a jégkorszakban a jelenleginél sokkal északabbra, a mai Körös-völggyel párhuzamosan haladt (GAZDAG 1960, 266–268; MRT 10. 9). Az ősi vegetáció túlnyomórészt az úgynevezett löszpusztarétből állt, és bizonyosra vehető a posztglaciális, klimatikus sztyeppe-vegetáció folyamatos továbbélése (MAROSI–SZILÁTD 1969, 317–319; MRT 10. 9). A vizsgált területen Kamut, Szabadkígyós, Újkígyós, Medgyesegyháza, Kunágota, Elek határa teljesen, Mezőberény, Murony, Békéscsaba határának pedig nagyobbik fele tartozik ehhez a tájegységhez.

TÖRTÉNETI HÁTTÉR

Békés megye területének 10-11. századi történetére vonatkozó adataink rendkívül szegényesek. Konsztantínosz Porphürogennétosz (Bíborbanszületett Konstantin) bizánci császár a Tisza, a Temes, a Maros, a Körös és a Tútisz (Bega?) folyók vidékét mint magyar szállásterületet említi (MORAVCSIK 1950, 176–178).

Anonymusnál három helyen is szó van vidékünkről. Az egyik helyen azt olvashatjuk, hogy Árpád fejedelem Veleknek adományozta a Zarándi ispánságot (ANONYMUS 127). Az egykori Zaránd megye nyugati területei ma Békés megye részét alkotják. I. István idejében a későbbi Zaránd megye nyugati része még Zarándi várbírtok lehetett, a keleti, nagyobb rész a királyi várbirtokhoz tartozhatott. Ellentmondásos a források értékelése. Györffy György szerint Anonymus valószínűleg helyesen őrizte meg a Velekre és ősi birtokára vonatkozó hagyományokat (GYÖRFFY 1993, 120–122). Kristó Gyula szerint viszont Anonymus Zaránd megyére vonatkozó adatai nem hitelesek (KRISTÓ 1981, 17–18; MEDGYESI 2000, 50).

Egy másik helyen azt olvashatjuk Anonymusnál, hogy Tas és Szabolcs vezér *"Azután útjukat folytatva Szeghalomhoz jutottak; itt át akartak kelni a kelni a Körösön, hogy Mén-Marót ellen harcoljanak, de Mén-Marót katonái odajöttek, s megakadályozták, hogy átkeljenek. Továbblovagolva tehát, egy napra rá az apró halmoknál ütöttek tábort."* (ANONYMUS 104). Az „apró halmok" azonos a későbbi Apróhalomházával, ma Póhalom néven puszta Gyomától északra.

A harmadik hely, ahol Anonymus Békés megye területét említi a következő: A magyarok Mén-Marót ellen indulva *„A Körös folyón a Szarvas-halomnál átúsztattak, s onnan továbblovagolva a Tekerő vize mellett ütöttek tábort."* (ANONYMUS 124). Anonymus adatait azonban csak kellő kritikával vehetjük figyelembe, mert, mint láttuk, az értelmezés között komoly eltérések vannak.

Nem sokkal jobb a helyzet a következő évszázadra vonatkozólag sem. Békés megye mai területén a középkor folyamán Békés, Arad, Bihar, Csanád, Heves és Zaránd megye is osztozott. Magának Békés megye kialakulásának az időpontja nem határozható meg. A mai Békés megye területén, forrásaink szerint, a 11. században Ajtony és Vata törzsfő nemzetsége osztozott. Az északi részt Vata családja birtokolta, a délit Ajtonyé.

Vata szálláshelyét a Békési földvárhoz szokták kötni. A Képes Krónika „Vatha de castro Selus" adatát Karácsonyi János vonatkoztatta először Békésre. Megállapította, hogy az 1046. évi pogánylázadást vezető Vata a későbbi Csolt nemzetség, s így az Ábránfy család őse volt (KARÁCSONYI 1896 I., 37, 177–178). A későbbi ispánsági várnak is megfelelő erősség helyét az utóbbi években végzett legaprólékosabb terepkutatások sem tudták azonosítani, annak helye ismeretlen (MRT 10. 27). Felmerült olyan vélemény is, hogy Vata földvára nem is Békéshez, hanem a Király-hágó közelében fekvő Sebeshez köthető (DUSNOKI-DRASKOVICH 2000, 15–69).

Délen Ajtony leverése után területe a győztes Csanád nevét kapta meg. Ebből válik ki később Zaránd megye. Györffy György szerint Ajtony árvái csak néhány falut tarthattak meg Ajtony monostora körül. Az északi területek urai is behódoltak a központi hatalomnak, maga Vata is felvette a keresztény hitet (BLAZOVICH–KRISTÓ–MAKK 1994, 37–38). Kristó Gyula szerint a nagyobbik Gellért legenda adatait elemezve talán 1028-ban volt az Ajtony elleni hadjárat (KRISTÓ 1999, 113–114.). Györffy György viszont 1008-ra teszi a hadjárat idejét (GYŐRFFY 1977, 172–173.).

A megye kialakulása körül sok a bizonytalanság. Karácsonyi János a megye alapítását Szt. István idejére teszi (KARÁCSONYI 1896, I. 37, 177–178). Pauler Gyula szintén ezt az időpontot tartja elfogadhatónak (PAULER 1893, 517–518, 521, 543). Hóman Bálint Szt. László korát véli lehetséges időpontnak (HÓMAN 1939, 211–213, 220–231, 301–302). Györffy György szerint a megye megszervezését Géza fejedelem vagy Szt. István végezte el, aki elfoglalta a Csolt nemzetség központját, s oda saját ispánját, Békést ültette (GYŐRFFY 1963, 493–501). Kristó Gyula szerint viszont a megye kialakítására az első lépések 1030 után történhettek, a végleges megszervezés pedig csak a Vata féle lázadás leverését követően indulhatott meg (KRISTÓ 1965, 52–54; KRISTÓ 1983, 9–26). Jankovich Dénes azt is elképzelhetőnek tartja, hogy Békés megyét csak a 13. század legelején szervezik önálló megyévé, addig Zaránddal együtt Bihar része volt (MRT 10. 26–27).

Vizsgálati módszerek

A leletanyag összegyűjtésekor, ahol erre mód volt, a régészeti topográfiai kötetekben szereplő lelőhely neveket és lelőhely számokat használtam, mivel ezek kerültek be a KÖH központi adatbázisába is. Ebből kifolyólag viszont számos lelőhely neve megváltozott, mert időközben másik településhez csatolták. Így például a Békés–Völgypart, Földvári-dűlő lelőhely Kamut–Kósa-tanyák (MRT 10. 6/137. lh.) néven szerepel, Bánkút–Rózsamajor pedig ma már nem Nagykamaráshoz, hanem Medgyesegyházához tartozik. A Békéscsaba–Hold u. 44. néven ismert lelőhely neve ma Békéscsaba–Schweidel utca (MRT 10. 2/79. lelőhely).

Az anyaggyűjtés során a következő típusú leletanyaggal rendelkező temetőket tudtam elkülöníteni. 1. Csak 10. századi leleteket tartalmazó temetők. 2. 10. és 11. századi leletanyagot is tartalmazó temetők. 3. Csak 11. századi leletanyagot tartalmazó temetők. Mindezek alapján egyszerűnek látszik a helyzet, valójában azonban területünkön ilyen módon nem lehet szétválasztani a temetőket. Csak néhány olyan temetőnk van, amelyikről feltételezhető, hogy túlnyomórészt fel lett tárva. Ezekben az esetekben talán van mód a temető pontosabb korának meghatározására. Pl. a szabadkígyósi, medgyesegyházi temetők esetében egyértelmű, hogy a 10. század végén megszűnnek. A temetők jelentős hányada azonban csak kis részben van feltárva, néha csak néhány sírt ismerünk, így csak az előkerült leletek korát tudjuk meghatározni, nem a temetőét.

Nehezíti a temetők kor szerinti szétválasztását az is, hogy, mint azt korábban Dienes István (Dienes 1962, 59), Vályi Katalin (Vályi 1994, 393) és Révész László (Révész 1997, 183-184) is felvetette, számolnunk kell azzal, hogy Békés megye egyes részein a pogány szokások még a 11. században is tovább élnek, s ez a temetkezési szokásokban is megmutatkozhatott. Révész László példaként hozza, hogy az írott források a pogány szokások szívós továbbéléséről tanúskodnak ezen a vidéken (Révész 1997, 183). Ugyanakkor a 11. századi pénzekkel felbukkanó lovas, fegyveres sírok régészetileg is igazolják ezt. Békés-Povádon az 58. sírban meghatározhatatlan Árpád-kori pénzt találtak (Trogmayer 1962, 18; Révész 1997, 184), Sarkadkeresztúr-Csapháti legelő, Barnatanya lelőhelyen a 117. sírban lószerszám, nyílcsúcs, S-végű hajkarika mellett I. András (1046–1060) dénára került elő (Medgyesi 1993, 488; Révész 1997, 184). A Hajdú-Bihar megyéhez tartozó Magyarhomorog-Kónyadombon a 25. sírban nyílcsúcs és íjmarkolatcsont mellett I. András érméjére bukkantak (Révész 1997, 184). Valószínűleg ide sorolható az Újkígyós–Skoperda-tanya lelőhelyen feltárt 3. sír is. A sírban sima hajkarika, nyílcsúcs, tegezdíszítés(?), íjborító csontlemezek mellett egy meghatározhatatlan, félbevágott, átfúrt ezüstpénz került elő. A temetőben csak Árpád-házi királyok pénzeit találtuk, ezért feltehetően ez is az volt (Medgyesi 2002, 162).

A vizsgált terület leletei (földrajzi elhelyezkedés szerint)

A felsorolásban szereplő lelőhelyneveket nem ABC sorrendben, hanem északról déli irányban, csoportonként közlöm. A korábban használt lelőhelyneveket egyenlőség jel után találjuk. A topográfia által feldolgozott lelőhelyek neve után zárójelben található a topográfiai kötet száma, és a lelőhelyszám, amely a lelőhely azonosító száma az országos nyilvántartásban. A számok megegyeznek az 1. sz. térképen látható számokkal. A térképem alapja a Révész L. által használt térkép.

1. **CSÁRDASZÁLLÁS–HANZÉLY-TANYA (MRT 10. 4/21. LH.).** 1998. júniusában leletmentést végeztünk Csárdaszállás és Mezőberény között, a Csárdaszállás–Hanzély-tanya lelőhelyen. A 10–11. századi sírokban (1., 3., 19. sír) mindössze egy vaskés és egy S-végű hajkarika volt. A sírok a leletek alapján 11. századiak (MRT 10. 385; Medgyesi 2001, 139; Medgyesi 2008).
2. **MEZŐBERÉNY–BODZÁS-HALOM (TÖRÖKHALOM) (MRT 10. 9/18. LH.).** A Bodzás-halmon Haan Lajos 3-4 egymásfölötti rétegben kb. 30 csontvázakat tárt fel 1901-ben. A leletek között 9 db. „fülönfüggő", agyagedény-töredékek, kések, kora Árpád-kori pénzek. (Balás 1902, 45–48; FÉK 1962, 53). Haan a templom körüli temető mellett valószínűleg egy kora Árpád-kori köznépi temető részletét is megtalálta (MRT 10. 552). A 11. század elejétől indulhatott a temetkezés.
3. **MEZŐBERÉNY–KÉR-HALOM-DŰLŐ, VOLT VALENTINYI-TANYA (MRT 10. 9/137. LH.).** Kora Árpád-kori sírleleteket tárt fel itt 1944-ben Kalmár Sándor. Hajkarika, torques, félhold alakú csüngő, gyöngyök és vésett csonteszköz alkotja a leletanyagot. A 86 sír leletei között íjcsontok is voltak. A sírokban talált érmek II. Béla (1131–1141) uralkodásáig tartanak. A temetőt a 10. század végétől a 12. század közepéig használhatták (Kürti 1973, 61; Bálint 1991, 239; MRT 10. 602).
4. **MEZŐBERÉNY–KÖRÖS-HÍD, GÁTŐRHÁZ (MRT 10. 9/129. LH.).** Csallány Gábor 1899-ben és 1900-ban 3 magyar köznépi sírt tárt fel. A sírok leletei és a később előkerült szórvány tárgyak egy 11. századi köznépi temetőre vallanak (Csallány 1900, 186;

Csallány 1905, 40; Hampel 1907, 176; Vaňa 1954, 74 és 81; FÉK 1962, 53; Kürti 1973, 67; Bálint 1991, 239; Révész 1997, 181).

5. **MEZŐBERÉNY-BÉKÉSI ÚT, KÖRGÁT (MRT 10. 9/136. LH.).** 1970-ben a falu Ny-i szélén húzódó körgát külső oldalán Maráz Borbála két nyújtott csontvázat tárt fel Árpád-kori telepre utaló nyomokkal (Maráz 1971, 10; MRT 10. 597).
6. **TARHOS-VÁROSERDŐ-DŰLŐ, (MRT 10 11/1. LH.)=BÉKÉS-VÁROSERDŐ=BÉKÉS-VÁRDOMB.** Banner János vezetésével Bóna István ásatása 1955-ben. Tíz sírt tártak fel. A leletanyagban nyílhegyek, gyöngyszem, gyűrű, hajkarika, fazéktöredék, lándzsahegy töredéke található (MRT 10. 641-645).
7. **KAMUT-KÓSA-TANYÁK (MRT 10. 6/137. LH.)=BÉKÉS-VÖLGYPART, FÖLDVÁRI-DŰLŐ.** Adataink szerint 1935-ben egy honfoglalás kori sír került elő a lelőhelyen, melyet a szakirodalom mint Békés-Völgypart, Földvári dűlői leletet ismert meg (Banner 1939, 22; FÉK 1962, 23; Bálint 1971, 86. 16. és 18. j.; Bálint 1991, 213). A tárgyak az MNM-ben Békés-Völgypart, Kósa Gábor földje néven vannak nyilvántartva. Egy vasfokos, valamint egy ép és egy talpaló nélküli vaskengyel töredéke van a leletanyagban. Az adatok szerint egy lófej is volt a sírban (MRT 10. 488; Révész 1997, 181). A kengyelek a 10. század második feléből valók (Kovács 1986-1987, 93-121).
8. **BÉKÉS-POVÁD (MRT 10. 1/75. LH.)=BÉKÉS-ÁLLAMI TANGAZDASÁG.** Az Állami Tangazdaság itteni területén 1953-ban 11-12. századi sírokat bontottak ki. 1958-ban Trogmayer Ottó egy a 11. század első harmadától a 12. század első harmadáig használt temető 151 sírját tárta fel (Trogmayer 1959/a, 70; Trogmayer 1959/b, 213; Trogmayer 1962, 9-38; FÉK 1962, 23; MRT 10. 81-87; Révész 1997, 181).
9. **BÉKÉS-HIDASHÁT-HOSSZÚHALOM (MRT 10. 1/66. LH.).** 1897-ben, 1902-ben és 1903-ban előkerült ezüst nyaklánc, bronzcsat, korongos bronzveret, füles bronzgombok, S-végű karika, karperec, bronz tegezfülek ismertek a lelőhelyről. A leletek alapján nagyobb 10-11. századi temető részletét bolygatták meg. (Banner 1956, 24; FÉK 1962, 23; MRT 10. 74; Révész 1997, 181).
10. **BÉKÉS-ROSSZERDŐ LAPOSA, ÚT MENTE (MRT 10. 1/174. LH.).** Az 1988-as és 1989-es régészeti topográfiai terepbejáráson az itt még látható tanyahelyek ÉNy-i sarkánál, kb. 50 méteres körzetben legalább 10 sír maradványait figyelték meg. A csontok között egy ujjpercen egy 10-11. századi gerezdes ezüstgyűrűt találtak, mely sírmelléklet volt (MRT 10. 113 és 125. t. 10).
11. **BÉKÉS-SZTK (MRT 10. 1/15. LH.).** A város belterületén, a Fúró utca Ny-i végén 1973-ban vízvezetéket javítottak. Az SZTK új épülete mögött sírok kerültek elő. A BJM-be került kerámiatöredékek mellett talált kéziratos feljegyzések szerint 8-10 koporsós sírt bolygattak meg. A szomszédok elmondása szerint korábban, az SZTK alapozásakor vaskengyel is előkerült (MRT 10. 57) Bár a lelőhely körül sok a bizonytalanság, feltételesen idesoroltam.
12. **MURONY-SOVÁNYHÁT (MRT 10. 10/V. LH.)=BÉKÉS-SOVÁNYHÁT.** A leletkataszter szerint Sovány hát-Homokgödörből előkerült S-végű karika, öntött, indás övveretek kerültek a MNM gyűjteményébe (FÉK 1962, 55). Valójában fülesgomb, fonott ezüstgyűrű, nyolc darab ezüst S-végű hajkarika és egy bronzgyűrű van a leletek között (MRT 10. 639). 10-11. századi temető lehet (Révész 1997, 181).
13. **BÉKÉSCSABA-MEZŐGAZDASÁGI SZAKISKOLA KERTJE (MRT 10. 2/171. LH.).** A Mezőgazdasági Szakiskola kertjében, 1944-ben egy sírt tárt fel Csallány Dezső. Leletei: lócsontok, nyílcsúcs, pontkörös díszítésű íjmerevítő csontlemez. A kert többi részében sok sírt dúltak fel, amelyekből állatfejes karperec került elő. Az anyag a második világháborúban elpusztult az 1944. szeptember 21-én történt angol bombázás során. (Banner 1956, 10; FÉK 1962, 23; Németh 1970, 15; MRT 10. 203).
    1963-ban pödrött végű lemezkarperec és egy gömbös végű fülbevaló töredékei, kengyel maradványai, zablakarika és egy rombusz alakú nyílhegy, lókoponya és egy kétélű kard került elő innen (Kovalovszki 1965, Horváth 1963; Bálint 1991, 213; Jankovich 1991, 149; MRT 10. 203). A leletek alapján egy 10. századi temetőre kell következtetnünk (Kovács1994, 120, Nr. 10; Kovács 1995, Nr. 72; Révész 1997, 181).
14. **BÉKÉSCSABA-BÁTHORI UTCA 82. (MRT 10. 2/289. LH.).** A város Ny-i szélén, az Erzsébethely (Jamina) nevű városrészben, Bánszki András fenti telkén, 1963-ban rozettás lószerszámos, hajfonatkorongos honfoglalás kori női sírt találtak (Németh 1970, 15; Jankovich 1991, 149; Farkas-Marcsik-Szalai 1991, 354-355; MRT 10. 2/289; Révész 1997, 169-188).
15. **BÉKÉSCSABA-KEREPECZKI-TANYA (MRT 10. 2/290. LH.).=MEZŐMEGYER-KEREPECZKI-TANYA.** A lelőhelyen 1942-ben részleges lovas temetkezéses honfoglalás kori sír került napvilágra. A rozettás lószerszámos női sírban félkör átmetszetű, kiszélesedő és lekerekített végű lemezkarperecek maradtak meg (Banner 1943, 172-174. LVII. t.;

Szőke 1962 13; 18; FÉK 1962, 53; Jankovich 1991, 150; Bálint1991, 239; MRT 10. 240–241; Révész 1997, 181).

16. **BÉKÉSCSABA-GYÓGYSZERTÁRI KÖZPONT (MRT 10. 2/223. LH.).** 1983-ban és 1987-ben Medgyesi Pál 18 kora Árpád-kori sírt tárt fel. A leletek között koporsószegek, rombusz átmetszetű bronz karperec, nyitott bronz- és ezüst hajkarikák, bordázott S-végű ezüst hajkarika, sodrott ezüstgyűrű, üveggyöngyök és Szt. László dénár volt. A temetkezések a 11. században indulhattak (Jankovich 1991, 151–154; MRT 10. 226).

17. **BÉKÉSCSABA-SZABADSÁG TÉR, POSTAPALOTA (MRT 10. 2/294. LH.).** 1926-ban az épülő postapalota földmunkálatai alkalmával a munkások három sírt pusztítottak el. Az egyikben emberi csontváz, lócsontok, kézzel formált, égetetlen agyagedény állott, mellette két kard feküdt. A leletek között zablatöredék és egyéb tárgyak voltak, melyek elvesztek (Banner 1956, 30; Németh 1970, 14–15; FÉK 1962, 23). 1966-ban Juhász Irén egy csatornázási munkálat során feldúlt, É-D irányú, melléklet nélküli csontváz maradványait mentette meg a fenti lelőhelyen. A lelet kora kérdéses. Az „égetetlen edény" (talán korongolatlan, rosszul kiégetett?) alapján a sír avar kori is lehet (Németh 1970, 14; Jankovich 1991, 149; MRT 10. 246; Révész 1997, 181).

18. **BÉKÉSCSABA-JÓKAI UTCA 10. (MRT 10. 2/510. LH.).** 1904. júniusában a Révész József-féle, Jókai utcai házban lovas sírra akadtak. A leírás alapján avar-, vagy pedig honfoglalás kori sír lehetett. (MRT 10. 2/298; Révész 1997, 181).

19. **BÉKÉSCSABA-HORÁNSZKY U. 14. (MRT 10. 2/513. LH.).** 1991 tavaszán, Békéscsaba belterületén, a jaminai városrészben, a Horánszky utca 14. sz. ház kiskertjében, gödörásás közben egy bronzból öntött, bizánci típusú ereklyetartó mellkeresztet találtak. Nincs kizárva, hogy sírleletről van szó. A leletet a Munkácsy Mihály Múzeum megvásárolta (MRT 10. 299).

20. **BÉKÉSCSABA-SCHWEIDEL UTCA (MRT 10. 2/79- LH.)=HOLD U. 44.** 1933-ban a város belterületének É-i részén, a hajdani Hold u. 44. számú házban, Osgyin András kertjében, veremásás közben két sírt dúltak fel. A nyújtott jobb alkar két csontja közé egy „levélformájú, kétélű nyílcsúcs" szorult. A helybeliek szerint 1951–1952-ben és 1956-ban csontvázak és lócsontok is előkerültek (Banner 1943 297–298; FÉK 1962 23; Németh 1970; 16, Jankovich 1991, 151; MRT 10. 180; Révész 1997, 181).

21. **BÉKÉSCSABA TERÜLETÉN, SÍRHALOMBAN (MRT 10. 2/VII. LH.).** Ez a helymeghatározása annak a 10–11. századi magyar köznépi sírleletnek (ezüstkapocs, bronzkarika töredéke, csiholó és Salamon király /1063–1074/ dénárai), melyet Haan Antal ajándékozott a MNM-nak. Állítólag a fenti tárgyakkal együtt díszített gyűrűket, állatfejes karperecet is találtak, (Banner 1956, 10; FÉK 1962, 23), ez azonban tévedés (Németh 1970, 15; Jankovich 1991, 150; MRT 10. 302; Révész 1997, 181).

22. **BÉKÉSCSABA-MEZŐMEGYERI ORSZÁGÚT (MRT 10. 2/XXIII. LH.)=MEZŐMEGYER.** 1943-ban Banner Benedek tudósított arról, hogy Kerepeczki János tanyájától (290. lelőhely) kb. 2,5 km-re, a mezőmegyeri országút építésekor lovas sírt találtak. A sír homokban feküdt, a vasszerszámai jó állapotban maradtak meg (Banner 1943, 174; FÉK 1962, 53). A lelet vagy avar, vagy honfoglalás kori. A tárgyak sorsa ismeretlen (Németh 1991, 15; Jankovich 1991, 150; MRT 10. 323; Révész 1997 181)

23. **BÉKÉSCSABA TERÜLETÉN-HOMOKBÁNYA (MRT 10. 2/VI. LH.).** A gyulai múzeum 1881-ben Haan Lajos közvetítésével leleteket vásárolt, melyek Békéscsabán, „a városban egy homokbányában találtattak".A homokbánya helye nem azonosítható, de nem kizárt, hogy az Ószőlők-beli bányáról (Bcs-506. lh.) van szó, ahonnan Haan Lajos több alkalommal is gyűjtött leleteket (MRT 10. 301–302). Melléklete: kígyófejes karperec, mely a gyulai múzeumba került, de nem találtam.

    Erre a leletre vonatkozhat az az adat, melyet Zsilinszky Mihály ismertet. Ezek szerint Békéscsaba területén „... egy gazdag öltözetű és lovával eltemetett vitéznek a csontjai mellett bronz karperecet és kapcsot, a ló csontjai mellett pedig elrozsdásodott kengyelvasat találtak (Zsilinszky 1902, 8; Németh 1970, 15; Jankovich 1991, 150; MRT 10. 301–302; Révész 1997, 181).

24. **BÉKÉSCSABA-ISMERETLEN LELŐHELY (MRT 10. 2/XVI. LH.).** A gyulai Erkel Ferenc Múzeumba és jogelődjeibe számos olyan tárgy került, melyről csak annyit tudni, hogy Békéscsabáról származnak. Békéscsabán előkerült leletként van beleltározva egy állatfejes bronz karperec és egy bronz vagy rosszezüst fülbevaló. A Haan Lajos ajándékaként szereplő tárgyakról csak azt tudja a leltárkönyv, hogy 1875-ben a 6. sírból kerültek elő. A leleteket nem találtuk az EFM gyűjteményében, koruk a közölt képek alapján 10–11. század. (Németh 1970, 15; Jankovich 1991, 150; MRT 10. 320–321 és 67. k. 2–3; Révész 1997, 181).

25. **BÉKÉSCSABA-BERÉNYI ÚT 144., KIG TELEPHELY.** 1985-ben Medgyesi Pál végzett leletmentést a

lelőhelyen. Egy csontváz mellett, a mellkas bal oldalán egy bronzgomb került elő (MEDGYESI 1996/c).

A következő lelőhelycsoport Újkígyós, Szabadkígyós környékén található.

26. **SZABADKÍGYÓS–PÁL LIGET.** 1967-68-ban Juhász Irén és Bálint Csanád egy 19 síros temetőt tárt fel. A leletanyagban szablya, balta, íjmaradványok, övveretek, női ékszerek vannak. Bálint Csanád szerint a temetőt az államszervezés körüli időkben felhagyják, s a központi három sírt az újonnan idetelepedők dúlják fel. Bálint Csanád szerint a sírok a 10. század második harmadából valók (JUHÁSZ–BÁLINT 1969, 260; BÁLINT 1971, 49–88; BÁLINT 1991, 127, 128, 131, 139; RÉVÉSZ 1997, 182).

27. **SZABADKÍGYÓS–A TANGAZDASÁG HOMOKBÁNYÁJA.** Az Újkígyós községhez tartozó Bezsótanya közelében homokkitermelés során honfoglalás kori sírok kerültek elő. Az eredetileg 90-140 síros temető 27 sírját tárta fel Pálóczi Horváth András. 900-930 és 970-990 között egy módosabb köznépi közösség temetkezett ide. (PÁLÓCZI-HORVÁTH 1963, 59; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1966, 46; PÁLÓCZI-HORVÁTH 1971, 7–40, 49–86; BÁLINT 1991, 124, 248; RÉVÉSZ 1997, 182).

28. **ÚJKÍGYÓS–SKOPERDA-TANYA (38. TANYA).** A lelőhelyen Juhász Irén már 1972-ben végzett kisebb leletmentést, s 4 sírt azonosított. I. István dénárok, két sima, nyitott bronz hajkarika valamint egy lovas sírban talált zabla, kengyelek, vaskard vagy tőr darabjai, tegezvasalás, íjborító csontlemezek és vaskarika alkotta a leletanyagot (JUHÁSZ 1973, 76–77).

1994-ben ásatást végeztem a lelőhelyen, és 39 sírt bontottunk ki. Az egyik lovas sír volt. A leletek között nyílhegyek, tegezmaradványok, íjborító csontlemezek, nyílhegyek, zablák, kengyelek, balta, vaskés, sima és S-végű hajkarikák, sodrott és fonott ezüstgyűrűk, fejesgyűrű, karperecek, fülesgomb, líra alakú vascsat gyöngyök, Árpád-kori pénzek vannak. A leletanyag alapján a sírok közül a legkorábbiak talán még valószínűleg a 10. század végéről valók, a legkésőbbiek a 11. század második felében keletkeztek (MEDGYESI 1997/a, 76; MEDGYESI 2002, 162; RÉVÉSZ 1997, 182).

A 10–11. századi temetők következő csoportja a Körös mocsaraiban megbúvó szigeteken található

29. **DOBOZ–HAJDÚÍRTÁS.** 1969-ben ásatás során telepjelenségek mellett egy sír került elő. Egy gyöngy és egy sima nyitott hajkarika volt a melléklet (KOVALOVSZKI 1970, 62).

1970-ben újabb két sír került elő, az Árpád-kori falu házai között. Talán 10. századiak. Kovalovszki Júlia szerint a telep legkorábbi temetőjéből valók (KOVALOVSZKI 1971, 61).

30. **DOBOZ–FALUHELY** A MMM leltárkönyve szerint 1958. januárjában Szabó Á. István (Doboz, Berzsenyi u. 55.) ajándékaként került a múzeumba egy leletegyüttes. A tárgyak a Körös partján, lovas sírból kerültek elő. A leletek a következők: 1. Vaskengyel. 2. Egyélű, egyenes, hegyénél kissé hajlított vaskard. (MMM ltsz.: 58.421.1–58.422.1.).

31. **DOBOZ–KATONAI TÁBOR=DOBOZ–ISMERETLEN LH.** A debreceni Déry János Múzeum adott át 1952-ben a Munkácsy Mihály Múzeumnak két sima, nyitott bronz hajkarikát és egy füles ezüstlunulát. 1952-ben földmunkák során sírokból kerültek elő. Radnóti A. 1952-ben azonosította a helyet (RADNÓTI 1954, 79; KRALOVÁNSZKY 1956, 211; FÉK 1962, 32).

32. **SARKAD–PECKESVÁR.** A Peckesváron talált sír leletei: 2 db. tükörfémből készült, áttört, állatalakos, lapos korong; bronz lemezkarperec, két nyitott végére ezüst díszt szereltek; nyitott bronzkarika; tömör bronz fülesgomb; fejes bronzszögecs; átfúrt bronzpánt; 3 db. aranyozott bronz rozettás lószerszámveret (FETTICH 1931, 73; FÉK 1962, 65; MESTERHÁZY 1970a, 22). 1973. őszén Medgyesi Pál egy gödör falából kinyúló emberi karon bronz karperecet talált, melyet a MMM ajándékozott (MEDGYESI 1988, 1; MEDGYESI 1996/a, 138. és 11. kép 2; RÉVÉSZ 1997, 182). Mesterházy Károly véleménye szerint Sarkad környékén egy előkelő honfoglaló nemzetség telepedett meg, s az ő sírjaikat találtuk meg a Peckesi-dombon (MESTERHÁZY 1970/a, 22).

33. **SARKADKERESZTÚR–CSAPHÁTI-LEGELŐ, BARNA-TANYA.** 1985. augusztusában az itt húzódó csatorna falából sírokat mosott ki az esővíz. A leletek között egy bronz három szálból sodrott, hurkos-kampós záródású nyakperec és bronz karperec töredéke található (MEDGYESI 1996/a, 138-139 és 13. kép 1, 3). 1989–1991. között 132 sírt tártam fel a lelőhelyen, melyek között háromban íjászfelszerelés és lószerszám volt. A temetkezések az ezredfordulótól a 11. század végéig tartottak (MEDGYESI 1992, 58; MEDGYESI 1993, 487–511; RÉVÉSZ 1997, 182).

34. **GYULA–SZÖVETKEZETI TÉGLAGYÁR.** A kb. 170 síros 10-11. századi temető leletanyagában szíjvég, ezüstlánc, gyöngyök, karperecek, gyűrűk, gombok, ezüstkorongok, fülbevalók, karperecek vannak. Ezen kívül hajkarika, fülesgomb, karperecek, nyílhegy, zöldköves ezüstgyűrű, pitykék, karikák találhatók az anyagban (CSALLÁNY 1957, 189–290; LÜKŐ 1957, 3–4, és 2. kép; CSALLÁNY 1959, 5; KOVALOVSZKI 1960, 169; CSALLÁNY 1970, 262, 276, 276.; BAKAY 1978, 175; BÁLINT 1991, 125, 221, 131; RÉVÉSZ 1997, 182).

35. **GYULA-KÁLVÁRIA-DOMB.** A Kálvária-dombon 2 db. zablát találtak. A leletek az EFM-ba kerültek (FÉK 1962, 38; Révész 1997, 182).
36. **GYULA-KÁLVÁRIA-DŰLŐ.** A Kálvária-dűlőben nyílhegyeket találtak, melyek az EFM-ba kerültek (FÉK 1962, 38).
37. **GYULA-NAGY-SZABADOS J. TANYÁJA.** Nagy Szabados J. tanyáján talált lovas sírból származó nyílhegyeket őriz a gyulai EFM (FÉK 1962, 38; Révész 1997, 182).
38. **GYULA-NESZÜRJ-HEGY.** A MNM őriz egy ezen a lelőhelyen előkerült, sírban talált, sima, nyitott karperecet (FÉK 1962, 38; Révész 1997, 182).
39. **GYULA-SÁNDORHEGY.** A gyulai EFM őriz egy a Sándorhegyen 1905-ben talált nyílhegyet (FÉK 1962, 38; Révész 1997, 182).
40. **GYULA-SZABADKA.** Csallány Dezső tudósít arról, hogy Sass Árpád múzeum vezető jelentése szerint nyílhegy került Gyuláról, a múzeumból Békéscsabára (Csallány 1959, 9).
41. **GYULA-SZEREGYHÁZA.** 1933-ban Implom József végzett itt ásatásokat, melynek eredményeként többek között előkerült egy egyenes szentélyzáródású, egyhajós templom, a templom körüli temetőből pedig legkevesebb 251 sír. A temető korai sírjaiban I. Lászlótól IV. Béláig terjedő időszak dénárait találták. Bronz övmerevítő, S-végű hajkarikák, sima karikák alkotják a korai leletanyagot (Bálint 1939, 156; Csallány 1959; FÉK 1962, 38).
1986-ban hitelesítő ásatást végeztek a lelőhelyen, és 26 sírt találtak. Az egyik sírban 12. századi obulus, egy rovátkolt és egy fonott gyűrű került elő. A templom valószínűleg Szanna (esetleg Szerhet) falu helyéhez köthető (Szatmári 1987, 100; Szatmári 2005, 123–124).
42. **GYULA-VÁRMEGYEHÁZA UDVARA.** A vármegyeháza udvarán talált ismeretlen számú sírból megmentett leleteket őriz az EFM. 2 db ezüst berakásos, kerek fülű kengyel, hurkos fülű, csaknem körte alakú kengyel, zablakarika (?) van az anyagban. Ide tartozik talán még további 4 kengyel és 2 vagy 3 csikózabla töredéke, továbbá egy kétélű kard rövid keresztvassal. (FÉK 1962, 38-39; Révész 1997, 182).
43. **GYULA-FARKASHALMI-DŰLŐ.** I. István király dénárja (CNH I. 1.) került innen az EFM-ba. A leletet ismertető szövegben „Békésgyula határa-Farkashalmi dűlő" néven szerepel (Érem 1906, 105).
44. **GYULA-FÖVENYES.** 1934-ben, Implom József egy 11. századi temetőben végzett ásatása során bronz karperecek, hajkarikák, nyakperecek, ezüstpénzek kerültek elő (Scherer 1938, 35; Szatmári 2005, 113).
45. **GYULA-MEKKAI SZŐLŐK.** A szakirodalom korábban ismeretlen lelőhelyű Békés megyei leletként tartott nyílván egy ezüst fülbevalópárt, mely 10–11. századi (Rómer 1870–1871, 287; Hampel 1907, 213; FÉK 1962, 42). Az EFM régi leltárkönyve alapján a tárgyak lelőhelye Gyula-Mekkai szőlők, id. Mogyoróssy János szőlője (MRT 10. 326–327).
46. **GYULA-ISMERETLEN LH.** Egy „kard" került innen az EFM gyűjteményébe (FÉK 1962, 39).
47. **GYULA-ISMERETLEN LH. (SZÉLES-ÉR LAPOSA?).** Sírból származó lócsontok, „sarkantyúra emlékeztető" vastárgy (zabla töredékei?) került innen elő. Talán 10–11. századi (Mogyoróssy 1871, 141–142).
48. **GYULAVÁRI-URADALMI SZŐLŐ.** Az EFM az uradalmi szőlőben, 1904-ben talált leletek őriz. A leletek között fokos, két darab zabla és más vastárgyak vannak (FÉK 1962, 39; Révész 1997, 182).
49. **GYULAVÁRI-PINCEHALMI-DŰLŐ (4. LH.).** Egy szarmata telep és temető, Árpád-kori telep közelében feltárt férfisír valószínűleg 10–11. századi (31. sz. sír). ÉNy-DK tájolású, melléklete vaskés és vascsat (Medgyesi 1997/b).
50. **GYULAVARSÁND-LAPOSHALOM (VĂRSĂND, ROMÁNIA).** Egy 300-400 síros temető 70 sírját tárták fel több eltérő időszakban a Laposhalmon. A 10-től a 12. század elejéig vannak leletek, többek között lovas sírok, hajfonatkorongok, fegyverek is (Domonkos 1908, 55–57; FA 1941, 51–52; Popescu 1956, 103–136; Bálint 1991, 222; Medgyesi 1995, 98–118; Révész 1997, 182).

A temetők sorát délen a következő lelőhelyek zárják le:

51. **KUNÁGOTA-BOLDOG ANTAL FÖLDJE.** Móra Ferenc 1925-ben 6 lovas sírt tárt itt fel, melyek egy gazdag család sírjai a 10. század második harmadából. Vaskard, kengyelek, zablák, hevedercsat, vaskarika, íj csontlemezei, nyílcsúcsok, kés, kova és csiholó van a leletanyagban. Ezen kívül nyitott sima, arany-, ezüst- és bronzkarikák, nyakperec töredékei, csuklós övcsat, szíjvégek és veretek, keskeny aranylemezek, felvarrásra szolgáló ezüstlemezek, hármas szíjelosztó karika, levél alakú ezüst lemezcsüngő, közepén mandulaszerű mélyedés aranyozással, I Romanos és VII. Constantinos, Stephanos és Constantinos 2 db. ezüstpénze került elő a sírokból. Mindkét pénz 931–944 közötti veret (Móra 1926, 134; Cs. Sebestyén 1932, 176; Bálint 1941, 23–24; Huszár 1954, 88; FÉK 1962, 50; Bálint 1991, 112, 236; Révész 1997, 182).
52. **KUNÁGOTA-VERES ISTVÁN FÖLDJE.** Móra Ferenc az 1925-ben Kunágota-Boldog Antal földje

lelőhelyen végzett leletmentésének közleményében említi, hogy 500 méterre a síroktól, a C. Veres István földjén álló hatalmas dombon állítólag kengyelek, zablák és aranypénz került elő. Móra Ferenc egy árkot húz a dombon, de semmit nem talál. Ha voltak itt sírok, azok avar koriak vagy honfoglalás koriak lehettek (Móra 1926, 125; Révész 1997, 182).

53. **MEDGYESEGYHÁZA-ZSILINSZKI MIHÁLY BÉRLETÉN (UHRIN ANDRÁS FÖLDJÉN ÉS A MELLETTE LEVŐ GYEBROVSZKI-TANYÁN).** Zsilinszki Mihály bérletén, Uhrin András földjén és a mellette fekvő Gyebrovszki-tanyán az 1920-as években 12 sírt tártak fel. A sírokban 2 db. egymásba kapcsolt, nyitott, sima karika, fonott karperec, hegyesedő végű, kerek átmetszetű, nyitott karperec, nyitott, sima karikák, nyitott karika, 3 db. nyílcsúcs, csikózabla, faragott csontcsüngő, szíjelosztó karika, kés, téglalap alakú, benyomott oldalú vascsat, 2 db. nyitott, sima karika, kés, kova, nyílcsúcsok, vaslándzsa, koporsókapocs volt. Valószínűleg 10. századiak (Cs. Sebestyén 1932, 197 és 209; Bálint 1941, 27; FÉK 1962, 52, Bálint 1991, 239; Révész 1997, 182).

54. **MEDGYESEGYHÁZA-KÉTEGYHÁZI ÚT, HOMOKGÖDÖR.** Az 1997. augusztus 27-től szeptember 29-ig tartó ásatásunk alatt összesen 27 honfoglalás kori sírt sikerült feltárni, melyek között három részleges lovas temetkezés. A leletanyagban sima hajkarikák, rombusz alakú ezüst ingnyakdíszek, bronzgombok, ezüst övveret, tegezmaradványok, nyílhegyek, vaskések, vascsatok, lószerszámok, vastű volt (Liska-Medgyesi 2002, 409–447; Révész 1997, 182).

55. **MEDGYESEGYHÁZA-BÁNKÚT-RÓZSAMAJOR= NAGYKAMARÁS-BÁNKÚT-RÓZSAMAJOR.** Az itt talált sír leletei: 17 db. aranyozott ezüst kéttagú csüngő, 15 db. ilyen csüngő felső tagja, üreges fülesgombok, áttört művű kosaras csüngő/függő/, 2 db. nyitott lemezkarperec, behajtott vékony ezüstlemez. A hitelesítő ásatás alkalmával e sírtól jobbra és balra 1-1 bolygatott, melléklet nélküli sírt találtak (Bálint 1932, 256-263., FÉK 1962, 55; Bálint 1991, 131, 241). 1993-ban Szatmári Imre végzett ásatást a lelőhelyen. A 5-ös és 9-es sírokban S-végű hajkarika és vascsat került elő (Szatmári-Vágó 1993, 16; Révész 1997, 182).

56. **ELEK-TÉGLAGYÁR.** A téglagyár területén feltárt 45 sír. A leletek között S-végű hajkarikák, sodrott bronzgyűrűk, sima karikák, gyöngyök, zárt, állatfejes karperecek, I. Béla, Salamon dénárai, továbbá több meghatározhatatlan érem van (Fehér 1957, 305; FÉK 1962 34; Medgyesi 1996/b; Medgyesi 2000, 41–56; Révész 1997, 182).

57. **SIKLÓ/SICLAU (ROMÁNIA).** 12 sírt találtak a lelőhelyen. 7 sírt még az ásatások előtt elpusztítottak. A megmentett anyagban szablyával, íjjal felszerelt harcosok és préselt ruhaveretekkel feldíszített nők leletei, rozettás lószerszámveretek találhatók. A módos közösség a 10. század második harmadában telepedhetett meg Sikló határában (Rusu-Dörner 1962, 705–711; Bálint 1991, 127, 247; Révész 1997, 182).

Összegzés

A cikk terjedelme miatt leleteket csak abból a szempontból vizsgálom, hogy mennyiben cáfolják vagy erősítik Révész László fentebb ismertetett feltevését a terület 10–11. századi történelmével kapcsolatban.

A jelenlegi adatok alapján a következőket állapíthatjuk meg.

1. A megnövekedett lelőhelyszám alapján sem utal a leletanyag egy Békés környéki 10 századi hatalmi központra. Vata nemzetségének szálláshelye körül joggal várnánk hogy előkelő, fegyveres sírok kerüljenek elő. Összesen négy lelőhelyet ismerünk innen, de, még ha ide számítjuk a Kamut-Kósa-tanyák, (MRT 10. 6/137. lh.), korábbi nevén Békés-Völgypart, Földvári-dűlő lelőhelyet, akkor is csak öt a lelőhelyek száma. Ebből éppen az utóbbi egyedül az, amelyik fegyveres, és nagy valószínűséggel 10. századi.
2. Feltűnően sok viszont a Gyula környékén előkerült 10–11. századi lelet, ami esetleg egy itteni központot jelezhet. 12 azonosítható lelőhelyünk mellett két közelebbről meg nem határozható, de gyulai leletet ismerünk. Rangosabb közösséget jelez a Gyula-Szövetkezeti Téglagyárban előkerült anyag. Lovas sírra utal a Gyula-Kálvária-dombi lelet, a Vármegyeháza udvarán feltárt leletek, és lovas sírt említenek Gyula-Nagy-Szabados J. tanyájánál is. Ide vehető a közelebbről ismeretlen lelőhelyű gyulai lovas sír is. A Kálvária-dűlőben, Nagy-Szabados J. tanyájánál, a Sándorhegyen és Szabadkán előkerült nyílhegyek, a Vármegyeháza udvarán előkerült kétélű kard és az ismeretlen lelőhelyű kard harcos közösségekre utalnak.
3. Békéscsaba területén szintén feltűnően sok a lelőhely. 12 névvel rendelkező lelőhelyünk és egy ismeretlen lelőhelyű leletünk van. Lovas sírokról hat lelőhelyen van adatunk: Békéscsaba-Mezőgazdasági Szakiskola kertje (MRT 10. 2/171. lelőhely), Békéscsaba-Báthori utca 82. (MRT 10. 2/289. lelőhely), Békéscsaba-Kerepeczki-tanya (MRT 10. 2/290. lelőhely), Békéscsaba-Szabadság tér, Postapalota (MRT 10. 2/294. lelőhely), Békéscsaba-Jókai utca 10. (MRT

10. 2/510. lelőhely), Békéscsaba–Mezőmegyeri országút (MRT 10. 2/XXIII. lelőhely). Igaz, az utóbbi három esetében nem lehet kizárni, hogy avar kori sírokról van szó! A két rozettás lószerszámos sír (Báthori u. 82, Kerepeczki-tanya) előkelő nőket jelez. A Mezőgazdasági Szakiskola kertjében íjborító csontlemezek, nyílhegyek, a Schweidel utcában nyílhegy utal fegyveres sírra. Amennyiben honfoglalás kori, úgy a fegyveres sírok számát növeli a Szabadságtér, Postapalotánál előkerült „két kardos" sír is.

4. A megnövekedett számú lelőhelyet vizsgálva továbbra is úgy tűnik, hogy a Révész László által megfigyelt jelenségek valóban léteznek. A Békéscsabától északra levő, kb. Mezőberényig terjedő területen a 10. századi temetők jelentős része folytatódik a 11. században is, és természetesen új temetők is indulnak a 11. században. A Békéscsabától délre eső, egykori zarándi területeken viszont a 10. századi temetők jelentős részében a temetkezés megszakad, s új temetők indulnak a 11. században. Az új lakosság több helyen kirabolja a korábbi népesség sírjait: pl. Szabadkígyós–Pálliget, Szabadkígyós–Tangazdasági homokbánya.
5. A fenti folyamatok pontos ideje kérdéses. Talán Szt. István Ajtony elleni hadjárata után történik a lakosság kicserélődése, amint azt Kürti Béla feltételezi a Maros torok környéki temetők esetében. Mint láttuk, véleménye szerint a Duna-Tisza közi részeken a lakosság érzékenyebben reagált a 10. századi változásokra, a tiszántúli területeken viszont az élet folyamatosnak látszik. Szerinte a Duna-Tisza közi területek a fejedelmi szállásterület részei voltak (Kristó 1980, 464–466; Szabó 1983;), a Tiszántúli szakasz pedig feltehetőleg már a 10. században az „Ajtony-törzshöz" tartozott. A tiszántúli területen a középrétegbeli sírok eltűnése és a köznépi temetők folyamatos továbbélése, véleménye szerint, arra utal, hogy az I. István által Ajtony ellen vezetett hadjárat után csak Ajtonyt és kíséretét távolították el a terület éléről, a közrendű népesség háborítatlanul folytatta életét (Kürti 1994, 378–379).
Fentebb már volt róla szó, hogy hasonló helyzetet feltételez Révész László Orosháza környékén. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a későbbi Zaránd megye területének nyugati részén a lakosság kicserélődött.
6. Amennyiben a Maros torok környékén és Békés megyében megfigyelhető változások valóban Ajtony leverésével hozhatók kapcsolatba, akkor az Ajtony elleni hadjárat Kristó Gyula által feltételezett 1028-as dátuma túl későinek tűnik. A régészetileg megfogható jelenségek a 10. század végén, legfeljebb a 11. század elején lejátszódó folyamatokra utalnak. A szabadkígyósi temetők esetében még korábbi időszakra is gondolhatunk.
Természetesen a későbbi feltárások még módosíthatják ezt a megfigyelés, de a jelenlegi adatok alapján úgy tűnik, valóban volt egy lakosságcsere az egykori nyugat zarándi területeken, ez azonban nem érintett minden települést.

Irodalom

Anonymus = Anonymus, Gesta Hungarorum. Fordította és jegyzetekkel ellátta Pais Dezső. A bevezetőt írta, a jegyzeteket kiegészítette és a térképeket készítette Györffy György. Budapest 1977.

Bakay 1978 = Bakay, K.: Honfoglaláskori temetők az Ipoly mentén. – Gräberfelder an der Eipel aus der Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgründung. StudCom 6 (1978).

Balás 1902 = Balás, Á.: A Békéscsabai Múzeum-Egyesület igazgatójának jelentése. a Békésvármegye különböző helyein 1901. évi augusztus és szeptember hónapokban végzett régészeti ásatások lefolyásáról és eredményeiről. A Békéscsaba Múzeum Egyesület második Évkönyve (1901-1902). Békéscsaba 1902, 45-48..

Banner 1931 = Banner, J.: A bánkúti lovassír. Dolg 7 (1931) 187–204.

Banner 1939 = Banner, J.: Békés község területének története a honfoglalás koráig. Békés 1939.

Banner 1943 = Banner, B.: Honfoglalás kori sír Mezőmegyeren. Dolg 19 (1943) 172-174.

Banner 1956 = Banner, J.: Békéscsaba területének története a legrégibb időktől a magyar honfoglalásig. Gyoma 1956.

Bálint 1932 = Bálint, A.: Honfoglalás kori sírok Ószentiványon és Bánkúton. Dolg 8 (1932) 256-263.

Bálint 1936 = Bálint, A.: A szakálháti Árpádkori temető. Dolg 12 (1936) 205–221.

Bálint 1939 = Bálint, A., A mezőkovácsházi középkori település és emlékei. – Die Ausgrabungen in Csanádapáca. Dolg 15 (1939) 179–182.

Bálint 1941 = Bálint, A.: Csanád, Arad, és Torontál k. e. e. vármegyék régészeti katasztere. In.: Csanádvármegyei Könyvtár. 37. Szerk.: Dr. Eperjessy K. és Árva J. Makó 1941.

Bálint 1971 = Bálint, Cs.: X. századi temető a szabadkígyósi pálligeti táblában. – Thent Century Cemetery in the Pálliget Plot of Szabadkígyós. BMMK 1 (1971) 49–88.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Südungarn im 10. Jahrhundert.

Budapest 1991.
Blazovich–Kristó–Makk 1994 = Blazovich, L.–Kristó Gy.–Makk F.: Szent Istvántól Mohácsig. Források a középkori Magyarországról. Szerk.: Blazovich László. Szegedi Középkori Könyvtár 6. Szeged 1994.
CNH I. = Réthy, L.: Corpus Nummorum Hungariae. I. Árpádházi királyok kora. Budapest 1898.
Csallány 1900 = Csallány, G.: A szentesi múzeum gyarapodása. ArchÉrt 20 (1900) 186.
Csallány 1905 = Csallány, G.: Régi magyar emlékek a szentesi múzeumban. ArchÉrt 25 (1905) 33-44.
Csallány 1957 = Csallány D.: Ungarische Zierschreiben aus dem X Jahrhundert. ActaArchHung 10 (1957), 189-290.
Csallány 1959 = Csallány, D.: Gerlai ásatási napló. MMM RégAd.: 137/1959.
Csallány 1970 = Csallány, D.: Weiblicher Haarschmuck und Stiefelbeschäge aus der ungarischen Landnahmezeit im Karpatenbecken. ActaArchHung XXII (1970), 262.
Dienes 1962 = Dienes, I.: Nemzetségjegy / tamga / a békési honfoglaláskori íjcsonton. – Sippenzeichen / Tamga / auf dem Bogenknochen von Békés aus der Zeit der Landnahme. FolArch 14 (1962) 95-109.
Dienes 1965/a = Dienes I.: A honfoglaló magyarok. In: Nagy Gy. (szerk.): Orosháza története és néprajza I. Orosháza 1965, 136–174.
Dienes 1965/b = Dienes I.: Gerendás. RégFüz Ser. 1. No. 18 (1965) 50, 85.
Domonkos 1908 = Domonkos, J.: A Lopós-Halom. Arad megye. ArchÉrt 27 (1908) 55–78.
Dusnoki-Draskovich 2000 = Dusnoki-Draskovich, J.: Hol volt „Julamonostora" és Vata földvára? A középkori Gyula kezdetei. In.: Dusnoki-Draskovich J.: Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról. Gyula 2000, 15–69.
Érem = Éremleletek. NumKözl 5 (1906) 105.
Farkas–Marcsik–Szalai 1991 = Farkas, Gy.–Marcsik, A.–Szalai, F.: Békéscsaba területének embertani leletei. In.: Jankovich B. D.-Erdmann Gy. (szerk.): Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba 1991, 313–384.
Fehér 1957 = Fehér, G.: Beiträge zum des ungarisch-slawischen zusammenlebens. ActaArchHung 8 (1957) 305.
Fettich 1931 = Fettich, N.: Adatok a honfoglalás kor archaeológiájához. ArchÉrt 45 (1931) 48–112.
FÉK = Fehér, G.–Éry, K.–Kralovánszky, A.: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan II. Budapest 1962.
Gazdag 1960 = Gazdag, L.: Régi vízfolyások és elhagyott folyómedrek Orosháza környékén. SZKJMÉ 1960, 266–268.
Györffy 1993 = Györffy, Gy.: Krónikáink és a magyar őstörténet. Régi kérdések, új válaszok. Budapest 1993.
Györffy 1963 = Györffy, Gy.: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I. A–Cs. Budapest 1963, 907.
Györffy 1977 = Györffy, Gy.: István király és műve. Budapest 1977.
Hampel 1880 = Hampel, J.: Irodalom. ArchÉrt 1880, 91.
Hampel 1905 = Hampel, J.: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn. I–III. Braunschweig 1905.
Hampel 1907 = Hampel, J.: Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről. Budapest 1907.
Horváth 1963 = Horváth, B.: Jelentés a békéscsabai leletmentésről. MNM RégAd.: XIV. 364/1963.
Hóman 1939 = Hóman, B., Magyar történet. I. Budapest 1939, 211–213, 220–231, 301–302.
Höllrigl 1932–1933 = Höllrigl J.: Árpádkori kerámiánk II. Domború fenekű edények. ArchÉrt 46 (1932–1933) 88-104.
Huszár 1954 = Huszár, L,: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donaubecken. ActaArchHung 5 (1954) 61–109.
Jankovich 1991 = Jankovich, B. D.: A magyar honfoglalástó a török korig. In.: Jankovich B. D.–Erdmann Gy. (szerk.): Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba 1991, 147–206.
Juhász–Bálint 1969 = Juhász, I.–Bálint, Cs.: Szabadkígyós. ArchÉrt 96 (1969), 260.
Juhász 1973 = Juhász, I.: Újkígyós–Tanya 38. RégFüz Ser. 1. No. 26 (1973) 76–77.
Karácsonyi 1896 I. = Karácsonyi, J.: Békés vármegye története I–III. Gyula 1896, 37, 177–178.
Kovalovszki1960 = Kovalovszki, J.: A szarvasi honfoglaláskori ezüst karperec. FolArch 12 (1960) 173-180.
Kovalovszki 1965 = Kovalovszki, J.: Orosháza és környéke a magyar középkorban. In: Nagy Gy. (szerk.): Orosháza története és néprajza I. Orosháza 1965, 175–203.
Kovalovszki 1970 = Kovalovszki, J.: Doboz–Hajdúírtás. RégFüz Ser. 1. No. 23 (1970), 62.
Kovalovszki 1971 = Kovalovszki, J.: Doboz–Hajdúírtás. RégFüz Ser. 1. No. 24 (1971), 61.
Kovács 1986–1987 = Kovács, L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II. A homokbányai temetőrészlet. ComArchHung 1986–1987, 93–121 és 13. kép.
Kovács 1994 = Kovács, L.: Das früharpadenzeitliche Gräberfeld von Szabolcs. VariaArchHung 6 (1994).
Kovács 1995 = Kovács, L.: A Kárpát-medence kétélű

kardjai a 10. század második feléből. (Adattár) – Die zweischneidigen Schwerter des Karpatenbeckens 2. Hälfte des 10. Jhs. (Katalog). ComArchHung 1994–1995 (1995), 153–189.

KRALOVÁNSZKY 1956 = Kralovánszky, A.: Adatok az un. S-végű hajkarika etnikumjelző szerepéhez. ArchÉrt 83 (1956) 206–212.

KRECSMARIK 1910 = Krecsmarik, E.: Régibb középkori temetőkről Szarvas határában. ArchÉrt 30 (1910) 172–178.

KRISTÓ 1965 = Kristó, Gy.: Megjegyzések az ún. „pogánylázadások" kora történetéhez. Acta Historica 18 (1965).

KRISTÓ 1980 = Kristó, Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest 1980.

Kristó 1981 = Kristó, Gy.: Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig. Békéscsaba 1981.

Kristó 1983 = Kristó, Gy.: Tanulmányok az Árpád-korról. Budapest 1983.

Kristó 1999 = Kristó, Gy.: A tizenegyedik század története. Szeged 1999.

KÜRTI 1973 = Ifj. Kürti, B.: Mezőberény területének története a honfoglalásig. In: Mezőberény története I-II. Szerk.: Szabó Ferenc. Mezőberény 1973, 17–69.

KÜRTI 1994 = Kürti, B., Régészeti adatok a Maros-torok vidékének 10-11. századi történetéhez. In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged 1994, 369–386.

LISKA–MEDGYESI 2002 = Liska, A.–Medgeyesi, P.: Honfoglalás kori temető részlete Medgyesegyháza–Kétegyházi út, Homokgödör lelőhelyen – Ein Gräberfeldsdetail auf dem Fundort Medgyesegyháza–Kétegyházi út, Homokgödör. Studia Archaeologica–A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 8 (2002) 409–447.

LÜKŐ 1957 = Lükő G.: Gyula /és környéke/ és a Körösköz története. Gyula. 1957. 3–4. és 2. kép.

MARÁZ 1971 = Maráz, B.: Békési út, Körgát. RégFüz Ser. 1. No. 24 (1971) 10.

Marosi–Szilárd 1969 = Marosi S.–Szilárd J. (szerk.): A tiszai Alföld. Budapest 1969.

MEDGYESI 1988 = Medgyesi, P.: Jelentés a Sarkad–Peckes dombon talált karperecről. MMM RégAd.: 2024/1988.

MEDGYESI 1991 = Medgyesi, P.: Római és népvándorlás kor. In.: Jankovich B. D.-Erdmann Gy. (szerk.): Békéscsaba története. Első kötet. A kezdetektől 1848-ig. Békéscsaba 1991, 88–121.

MEDGYESI 1992 = Medgyesi, P.: Sarkadkeresztúr–Csapháti legelő, Barna-tanya. RégFüz Ser. 1. No. 44 (1992) 58.

MEDGYESI 1993 = Medgyesi, P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában. Előzetes jelentés. – Ein Gräberfeld aus dem 10.-11. Jahrhundert in der Gemarkung Sarkadkeresztúr. Vorläufiger Bericht. HOMÉ 30–31/2 (1993) 487-511.

MEDGYESI 1995 = Medgyesi, P.: Avar kori sírlelet és 10-11. századi magyar temető részletei Gyulavarsánd-Laposhalomról. – Awarenzeitlicher Grabfund und Teile eines ungarischen Gräberfeldes aus dem 10-11. Jh. von Gyulavarsánd-Laposhalom. AltCast 4 (1995) 98-118.

MEDGYESI 1996/a = Medgyesi, P.: Néhány Békés megyei avar kori és X-XI. századi lelet. – Funde aus der Awarenzeit und aus dem X-XI. Jahrhundert im Komitat Békés. BMMK 16 (1996) 129–156.

MEDGYESI 1996/b = Medgyesi, P.: Az Elek–Téglagyári 10-11. századi temetőrészlet. – Der Gräberfeldteil Elek-Téglagyár aus dem 10.-11. Jahrhundert. Savaria–A Vas Megyei Múzeumok Értesítője 22/3 (1992–1995) 1996, 197–206.

MEDGYESI 1996/c = Medgyesi, P.: Jelentés a Békéscsaba–Berényi út 144. Közúti Igazgatóság Telephelye lelőhelyen végzett leletmentésről. MMM RégAd.: 2217–1997.

MEDGYESI 1997/a = Medgyesi, P.: Újkígyós–Skoperda-tanya. RégFüz Ser. 1. No. 48 (1997) 76.

MEDGYESI 1997/b = Medgyesi, P.: Ásatási napló és ásatási jelentés a Gyulavári–Pincehalmi-dűlő, 4. sz. lelőhelyen 1996. április 25-nov. 15. között végzett leletmentő ásatásról. MMM RégAd.: 2221–1997.

MEDGYESI 2000 = Medgyesi, P.: X–XI. századi temetőrészlet az eleki téglagyár területén. In.: Havassy P. (szerk.): Tanulmányok Elek történetéhez. I. Elek 2000, 41-56.

MEDGYESI 2001 = MedgyesiP.: Csárdaszállás-Hanzély-tanya. RKM 1998 (2001) 139.

MEDGYESI 2002 = Medgyesi, P.: Az Újkígyós–Skoperda-tanyánál feltárt 10-11. századi temetőrészlet. – Friedhofsteil aus dem 10.-11. Jahrhundert, der bei dem Skoperda-Bauernhof in Újkígyós freigelegt wurde. BMMK 23 (2002) 145-219.

MEDGYESI 2008 = Medgyesi, P.: Avar kori és 10–11. századi temetőrészlet Csárdaszállás–Hanzély–tanya lelőhelyen (MRT 10. 4/21. lh.). StudArch–MFMÉ 2007. Sajtó alatt. Kb. 2 ív.

MESTERHÁZY 1970/a = Mesterházy, K.: Sarkad a tatárjárásig. In: Komoróczy Gy. (szerk.): Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad, 1970, 17–27.

MESTERHÁZY 1970/b = Mesterházy, K.: Beitrag zur Familienstruktur des ungarischen gemeinen Volkes der Landnahmezeit. Die matrilineare Großfamilie. ActaArchHung 22 (1970) 183–218.

MÓDY 1970 = Módy, Gy.: A középkori fejlődés a XVII. század közepéig. In: Komoróczy Gy. (szerk.):

Tanulmányok Sarkad múltjából. Sarkad 1970, 29–42.
Mogyoróssy 1870 = Id. Mogyoróssy, J.: Két gyulai lelet. ArchKözl 8 (1871), 141–142
Mogyoróssy 1881 = Mogyoróssy János múzeumőr jelentése. BRMTÉ 7 (1880./81.) 199.
Moravcsik 1950 = Moravcsik, Gy.: Bíborbanszületett Konstantín: A birodalom kormányzása. Budapest 1950.
Móra 1926 = Móra, F.,: Lovassírok Kunágotán. Dolg 2 (1926) 123–134.
MRT 10. = Jankovich B. D.–Medgyesi P.–Nikolin E.–Szatmári I.–Torma I.: Magyarország Régészeti Topográfiája 10. Békés Megye Régészeti Topográfiája. IV./3. 1–2. kötet. Békés és Békéscsaba környéke. Szerk.: Jankovich B. D., Budapest 1998.
Nagy 1893 = Nagy G.: A magyarhoni lovas sírok. ArchÉrt 13 (1893).
Németh 1970 = Németh, P.: Békéscsaba földjének múltja az őskortól a magyar középkorig. In: Kristó Gy.–Székely L. (szerk.): Tanulmányok Békéscsaba történetéhez. Békéscsaba 1970, 7–17.
Pauler 1893 = Pauler, Gy.: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. Budapest 1893, 517–518, 521, 543.
Pálóczi-Horváth 1963 = Pálóczi-Horváth, A.: Szabadkígyós–A Tangazdaság homokbányája. RégFüz Ser. 1. No. 16 (1963), 59. = ArchÉrt 90 (1963) 305.
Pálóczi-Horváth 1966 = Pálóczi-Horváth, A.: Szabadkígyós–Tangazdaság homokbányája. RégFüz Ser. 1. No. 19 (1966) 46.
Pálóczi-Horváth 1971 = Pálóczi-Horváth, A.: X. századi temető a szabadkígyósi tangazdaság homokbányájában. – Tenth Century Cemetery in the Sand-pit of the Model Farm of Szabadkígyós. BMMK 1 (1971) 7–48.
Popescu 1956 = Popescu, D.: Cercetari arheologice in Transilvania. II. Săpăturile de la Vărsănd. Materiale şi cercetari archaelogice 2 (1956) 128–132.
Pulszky 1891 = Pulszky, F.: A magyar pogány sírleletek. Budapest 1891.
Radnóti 1954 = Radnóti A.: Leletmentő ásatások az 1952. évben. ArcÉrt 81 (1954) 79-80.
Révész 1997 = Révész L.: Honfoglalás kori női sír Békéscsaba-Erzsébethelyen. – Ein landnahmezeitliches Frauengrab in Békéscsaba-Erzsébethely. MFMÉ–Studia Archaeologica 3 (1997) 169–195.
Richthofer 1923–1926 = Richthofer, B.: A szláv kérdés Magyarország régibb középkori archaeologiájában. ArchÉrt 40 (1923–1926) 138–156.
Rómer 1870 = Rómer, F.: Jelentés. ArchÉrt 4 (1870–71) 287.
Rusu–Dörner 1962 = Rusu, M.–Dörner, E.: Săpătura de salvare de la Siclau. Materiale şi cercetari archaelogice. VIII (1962), 705-711.
Scherer 1938 = Scherer, F.: Gyula város története. I. Gyula 1938.
Cs. Sebestyén 1932 = Cs. Sebestyén, K.: „A sagittis Hungarorum" A magyarok íjja és nyila. – Bogen und Pfeil der alten Ungarn. Dolg 8 (1932).
Szabó 1983 = Szabó J. Gy.: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás 1983 július, 34-51.
Szatmári 1987 = Szatmári, I.: Gyula-Szeregyháza. Régészeti kutatások az 1986. évben. RégFüz Ser. 1. No. 40 (1987) 100.
Szatmári–Vágó 1993 = Szatmári, I.–Vágó Cs.: Medgyesegyháza területének településtörténete az őskortól a török világ végéig. In.: Szabó F. (szerk.): Medgyesegyháza. 1893–1993. Tanulmányok a nagyközséggé alakulás centenáriuma tiszteletére. Medgyesegyháza 1993.
Szatmári 1996 = Szatmári I.: Honfoglalás kori lovas sírok Décsén. – Reitergrabstätten aus der Zeit der Landhahme in Décse. In.: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 162–186.
Szatmári 2005 = Szatmári, I.: Békés megye középkori templomai. Békéscsaba 2005.
Szőke 1962 = Szőke, B.: A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan I. Budapest 1962.
Tettamanti 1975 = Tettamanti S.: Temetkezési szokások a X-XI. században a Kárpát.medencében. – Begräbnissitten im 10.-11. Jh. im Karpatenbecken. StudCom 3 (1975) 79–123.
Trogmayer 1959/a = Trogmayer O.: Békés-Povád. Régészeti kutatások az 1958. évben. Régészeti Füzetek Ser 1. No. 11 (1959) 70.
Trogmayer 1959/b = Trogmayer O.: Békés-Povád. ArchÉrt 86 (1959) 213.
Trogmayer 1962 = Trogmayer, O.: X-XII. századi temető Békésen. MFMÉ 1960–1962, 9–38.
Vályi 1994 = Vályi, K.: Honfoglalás kori sírok Szeren 1973. (Megjegyzések a terület korai történetéhez.) – Landnahmezeitliche Gräber in Szer (Kom Csongrád) 1973. (Angaben zur frühen Geschichte des Gebietes..) In: Lőrinczy G. (szerk.): A kőkortól a középkorig. Szeged 1994, 387–403.
Vaňa 1954 = Vaňa, Z.: Madari a slované ve svétle arhaeologickych nálezy X-XII. stoleti. SlA 1954. II. 74–81.
Zsilinszky 1902 = Zsilinszky, M.: Csaba nevéről és az itt lakott népekről. A Békéscsabai Múzeum-Egyesület Második Évkönyve (1901–1902), Szerk.: Maros Gy. Békéscsaba 1902, 4–12.

László Révész sammelte anläßlich der Bearbeitung des landnahmenzeitlichen Frauengrabes von Békéscsaba–Erzsébethely die Fundstellen des 10./11. Jahrhunderts aus der weiten Umgebung von Békéscsaba, aus dem Mures–Kreisch–Theiss Zwischenstromland. Nach seiner Feststellung scheint so, dass die Gräberfelder des 10. Jahrhunderts im Gebiet nördlich von Békéscsaba bis zu ungefähr Mezőberény noch im 11. Jahrhundert belegt sind. Dennoch haben die Gräberfelder des 10. Jahrhundert nach Süden, von Szabadkigyós bis zu Kunágota, welches Gebiet zum mittelalterlichen Burgkomitat Zaránd gehörte, keine Kontinuität im 11. Jahrhundert. Seiner Meinung nach wurde ein Teil der Bevölkerung im ehemaligen Gebiet von Zaránd auch ausgetauscht. Darauf könnte jenes Phänomen hindeuten, dass die Gräber von Szabadkígyós-Pálligeti tábla und Szabadkígyós–Tangazdasági homokbánya zum Teil ausgeraubt waren. Höchstwahrscheinlich passierte dieser Raub dann, als die Flecke der Gräber nocht sichtbar waren. In nördlichen Gebieten war der Übergang hingegen friedlicher und die ursprünglichen Bewohner blieben hierorts. Vielelicht daher brachen in den nördlichen Gebieten die Heidenaufstände 1046 und dann 1061 aus.

Zur Zeit bearbeite ich die Grabfunde des 10./11. Jahrhunderts vom Komitat Békés und so habe ich die Gelegenheit die aufgeworfenen Fragen näher zu untersuchen. László Révész legte damals 34 Fundstellen aus dem Raum von Békéscsaba dar. Seit Veröffentlichung seines Beitrags wuchs diese Zahl aufgrund der Ausgrabungen der letzten Dekade und der bisher nicht veröffentlichen Funde, sowie Angaben des Inventarbuchs auf 57. Aufgrund dieses bedeuntenden Zuwachs ist es notwendig die Grabfunde des 10.-11. Jahrhunderts von diesem Gebiet wieder überzusehen.

Nach der Analyse des Fundstoffes scheint es so, dass in den westlichen Gebieten des einstigen Komitats Zaránd ein Bevölkerungsaustausch um die Staatsgrundung stattfand. Vielleicht spielten sich nach dem Feldzug gegen Aiton diese Prozesse ab, aber wir können nicht ausschliessen, dass schon früher die Umsiedlungen in diesem Gebiet stattfanden. In der Umgebung von Békés erscheint weiterhin kein solcher Fundmaterial, die man um den Siedlungsraum des Geschlechts von Vata erwarten würde. Gleichzeitig haben wir auffällig viele Funde aus Gyula, die vielleicht auf ein Zentrum hindeuten könnte.

MAGYAR KÁLMÁN

A 10–11. SZÁZADI MAGYAR HATÁRVÉDELEM (GYEPŰ) VÁRAINAK KUTATÁSA I.

ÚJABB ADATOK A DÉLI ÉS AZ ÉSZAKKELETI KORAI HATÁRVÁRAK VIZSGÁLATÁHOZ

Bevezetés

A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tára 2007. május 30. és június 1-je között *A magyar honfoglalás és államalapítás kora régészeti kutatásának újabb eredményei témakörben* Budapesten a Magyar Nemzeti Múzeumban konferenciát szervezett.[1] A konferencián *A korai magyar határvédelem (gyepű) várainak kutatása I.* címmel előadást tartva a somogyi várkutatások során már vizsgált két korai földvár,[2] valamint a Nagyecsed-Sárvár feltárása során rekonstruált sárvári vár[3] korai határvédelmi helyzetével foglalkoztam.[4]

Nagyecsed-Sárvár korai várának az északkeleti határvédelemben betöltött szerepéről – többek között – 1979-ben, Szegeden tartottam előadást.[5] Már ekkor és az 1984-ben megjelent tanulmányomban[6] is azt közöltem, hogy Nagyecsed-Sárvár földvára a 10–11. századi északkeleti magyar határvédelem, a belső gyepű egyik őrvára volt. A 2001-ben kiadott *Szent István államszervezésének régészeti emlékei* című könyvemben[7] *A magyar állam IX–XI. századi határairól és határvédelméről* szóló közel ötven oldalas fejezetben a déli határvédelem korai váraként Őrtilos-Földvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy, míg Nagyecsed-Sárvár a korai északkeleti határvédelem részeként szerepelt.[8] *Nováki Gyulával* 2005-ben közösen írt *Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig* című kötetünkben Őrtilos-Földvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy földvárai is a 10–11. század korai déli magyar határvédelmének ugyancsak fontos helyeként kerültek leírásra.[9]

Az említett várak korával és szerepével kapcsolatban szakmai körből *Dénes József* egyetértőleg nyilatkozott,[10] míg mások[11] nemcsak a korai magyar határvédelemben betöltött szerepüket, hanem egyáltalán a meglétüket is vitatták.

Buzás Gergely legújabban egy vitaindító tanulmányban[12] csak a nyugati, a keleti és az Esztergomtól északra, valamint az Ipoly völgyeiben megtalálható nagy méretű kazettás faszerkezetű, ún. sáncvárak határvédelmi szerepével foglalkozott. *(1. kép)* Szerinte[13] a nyugati határszél kazettás szerkezetű várai 1042 és 1052 között épülhettek fel Aba Sámuel és I. András királyok parancsára. A keleti és az északi határterület hasonló típusú várai pedig I. Béla, majd Géza és I. László idejében a korai (1063–1074 közötti) hercegségek *(ducatus)* védelmét szolgálták volna.

A Castrum Bene Egyesület 13. Vándorgyűlésén Kőszegen 2007. május 12-én tartott előadásában *Gömöri János*[14] Sopron, Moson, illetőleg Pinkaóvár, Vasvár várait a korai magyar nyugati határvédelem részeként határozta meg. *Dénes József*[15] szerint ezek a várak az első korai nemzetségi központok voltak és csak később lettek volna a magyar határvédelem részei. *Kiss Gábor*[16] a felsorolt várak közül Vasvárt egyértelműen a nyugati magyar gyepű fontos határváraként szerepeltette.

---

1 A konferencia szervezői Révész László és Wolf Mária. Ld. Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában Budapest, 2007. (Továbbiakban: Révész–Wolf 2007)
2 Őrtilos-Földvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy földvárai. Révész–Wolf 2007
3 M. Hrotkó Zsuzsanna rekonstrukciója 1977-ben. (Magyar 1984, 148, 1. kép 4.)
4 Magyar 1977, 61–74.
5 Magyar 1979, 1–18.
6 Magyar 1984, 147–154.
7 Magyar 2001, 78–85, 99, 114–115, 200–219.
8 Magyar 2001, 69–128.
9 Magyar–Nováki 2005, 16, 104–105, 152–153, 252. 47, 264. 60.
10 Dénes 1993, 420–423.
11 Bóna 1998, 42. (Késő bronzkori földvárnak tartja.) Németh Péter 2007-ben történt konferenciai hozzászólásában nem tartotta várnak. Ld. Révész–Wolf 2007.
12 Buzás 2006, 41–53.
13 Buzás 2006, 49, 51.
14 Gömöri 2007.
15 Dénes 2007.
16 Kiss–Zágorhidi 2007; Kiss–Zágorhidi 2007/1, 161–171.

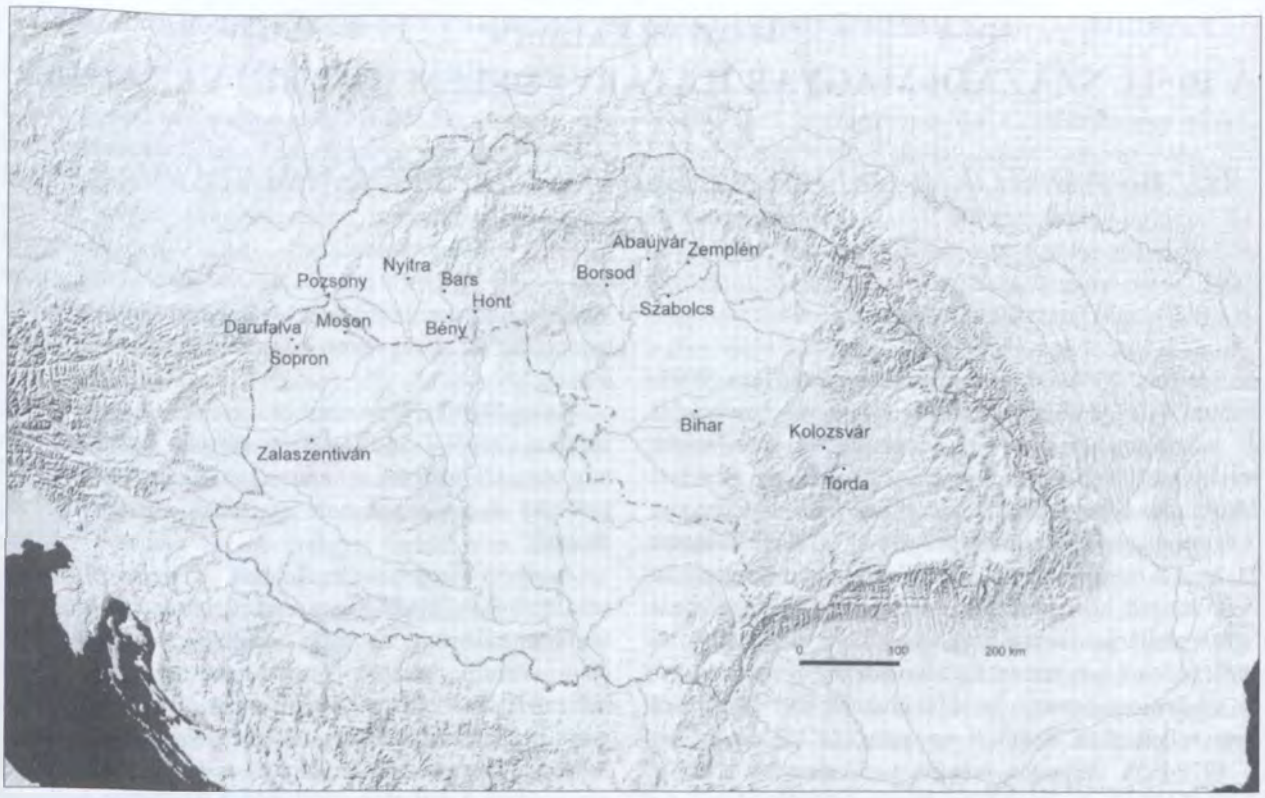

1. kép **A 11. századi Magyarország határa és a kazettás szerkezetű sáncokkal övezett várak /Holl Balázs térképének felhasználásával rajzolta Buzás Gergely (Buzás 2006, 46.)/**

Georg Tiefengraber osztrák kutató ugyancsak itt tartott előadásában megállapította,[17] hogy III. Henrik a győztes magyar hadjárata után 1042–1044 körül egészen a Lapincs folyóig tolta ki újra a német birodalom határát. Szerinte[18] Karoling vagy legalább Ottó-kori a karantániai Mons Predel, amely eredetileg *korai magyar védelmi építmény, határvár lehetett. Tiefengraber* szerint[19] különösen fontos a Fehring melletti „Kuruzzenkogel" erőssége a Lapincs-határ közelében. Az ott talált kerámiákkal kapcsolatos eddigi megfigyelései egy korai magyar hatásról tanúskodnak. Az osztrák kutató közeli párhuzamokat, ún. analógiákat elsősorban a Dél-Dunántúlról, Baranyából talált.

Nyilvánvaló tehát, hogy ennek a déli határvidéknek is meglehetett a különböző területekkel való összeköttetése és bizonyosan (a valószínűleg ugyancsak korai?) határvédő rendszere. Ez alapvetően a kisebb –nagyobb vizek, folyók, de legfőképpen a nagyjából NyK-i irányban folyó Dráva és a Száva vízére is támaszkodhatott. Ha a Dráva-Száva közének (a későbbi Horvátországnak) Somogy felé eső szakaszát nézzük, akkor megállapíthatjuk, hogy innen is dél felé nagyon fontos utak vezettek. Az egyik katonai szempontból is fontos főút a Vrbas és Nerenta folyók völgyén keresztül futott le a tengerhez. (Zágrábtól és az Una folyótól keletre és a Vrbas folyótól nyugatra erdős, mocsaras terület, egyfajta „senkiföldje" létezett.)[20]

Ennek a déli magyar határrendszernek a Dráva-Mura közeli somogyi részén találtuk meg Őrtilos-Várhegy, míg tőle északra a Kapos folyóhoz közel, a Zselickisfalud-Ropoly-Várhegy földvárát. *(2. kép)*

17 Tiefengraber 2007. A Lapincs- és a Lendva-folyók között elhelyezkedő uradalmak meghatározását kísérelte meg elvégezni Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs (Kiss–Zágorhidi 2006, 175–186.) Szerintük „már az uradalmak késő középkori határai is jól kirajzolják azt a széles sávot, amely az országhatárt övezi, szomszédságukban ugyancsak tömbszerűen jelennek meg az őrök települései(Alsó-és Felsőőrség)." A közéjük ékelődő kisnemesi birtokok – az ugyancsak határvédelemben szerepet játszó – várjobbágyok leszármazottainak a kezében voltak.(Uo. 175.)

18 Tiefengraber 2007/1, 5.

19 Tiefengraber 2007/1, 5–6.

20 Györffy 1970, 223–239.

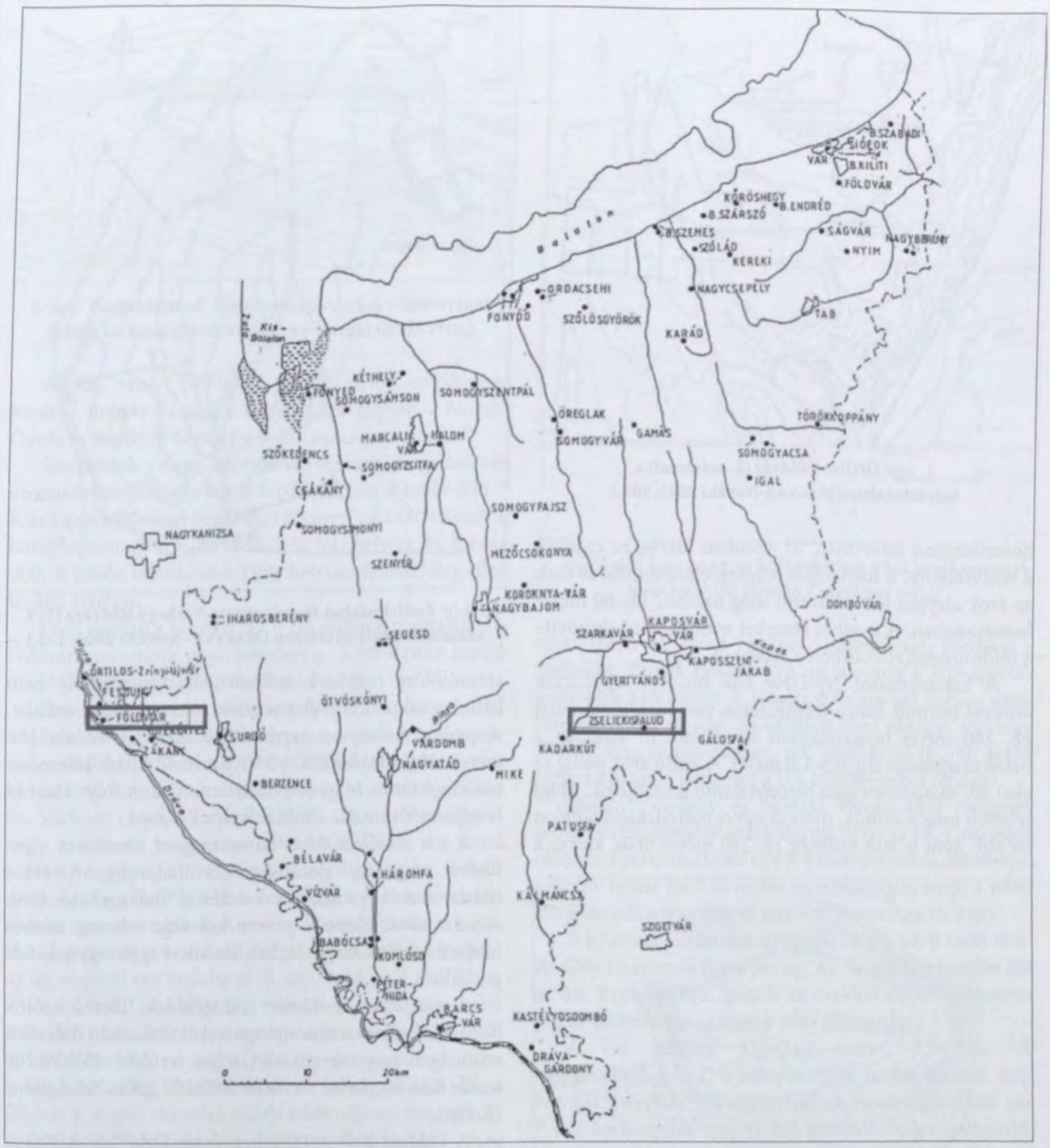

2. kép **Örtilos-Földvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy a Somogy középkori várai térképen (Magyar-Nováki 2005 alapján rajzolta M. Hrotkó Zsuzsanna)**

Örtilos-Fölvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy földvárai [21]

A középkori *Ewr*(1406), Őr, majd a Tilos jelzővel bővített Örtilos községtől D-re, kb. egy km-re, a Dráva ártere fölé magasodó dombsor egyik kiugró hegynyelvét jelenti a Földvár nevű rész. *(3. kép)*A vele egymagasságú fennsík felől, az ÉK-i oldalon derékszögben megtörő sánc határolja, a szögletben széles nyílással, amely az egykori bejárat lehetett. A kaputól D-DK irányban húzódó sűrű erdővel borított sánc belső magassága 5-6 méter, kívül 20-30 méter széles árok kíséri. Kb. 80 méter

21 Sándorfi György és Nováki Gyula mérte fel a várakat 1985–1986-ban.

3. kép **Örtilos-Földvár (2. számmal) a helyszínrajzon(Magyar-Nováki 2005, 104.)**

hosszúságban követhető, itt azonban kiérve az erdőből a szántóföldre, a folytatását teljesen elszántották és csak az árok alapján lehet követni még további, kb. 80 méter hosszúságban. A további részeket nyomtalanul eltüntette a földművelés(elsősorban a szőlő) *(4. kép)*.

A kapunyílástól Ny-DNy felé húzódó, ugyancsak erdővel borított sánca természetes, meredek oldal felett kb. 240 méter hosszúságban követhető. Itt azonban a belső magassága alig 0,5-1,0 méter. A külső árok pedig az első 20-30 méteren igen bizonytalanul mutatkozik. Majd teljesen meg is szűnik, mert az egyre meredekebb oldalon tovább nem is volt szükség rá. 240 méter után, kiérve a

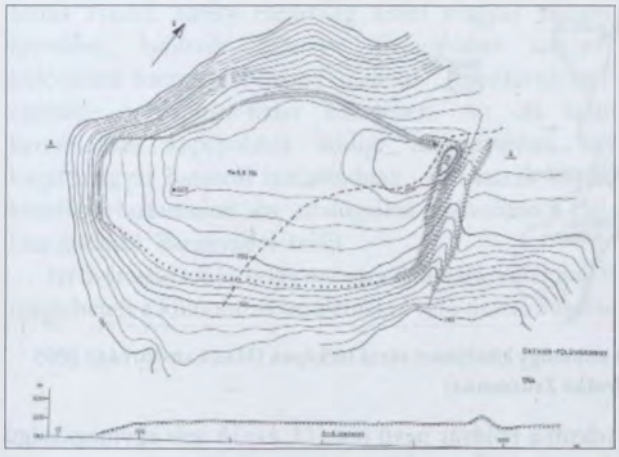

4. kép **Örtilos-Földvár felmérési rajza (Sándorfi-Nováki 1985)**

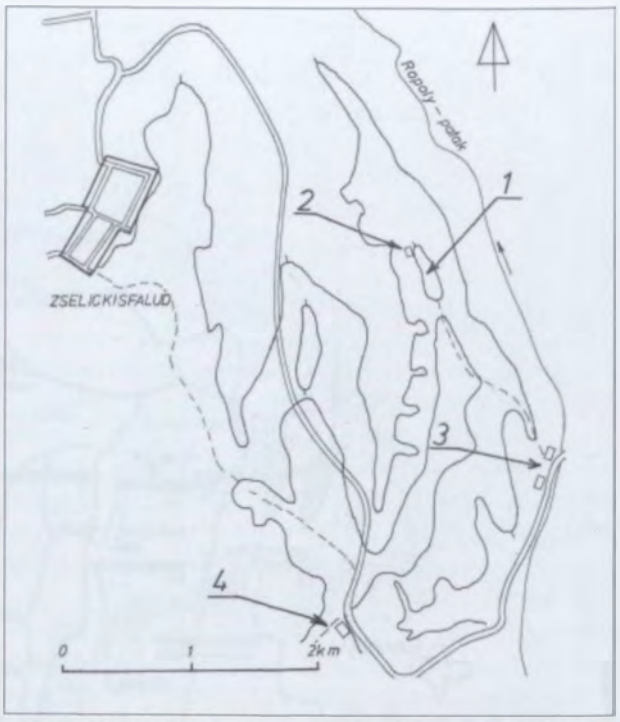

5. kép **Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy földvára (1–4. számmal) a helyszínrajzon (Magyar–Nováki 2005, 152.)**

szántóföldre (egykori szőlőterület), sáncot már nem látunk, csak a domb éles pereme sejteti egykori vonalát. A perem, követve a természetes meredek oldalt, 150 méter után átfordul DK-i irányba, majd újabb 100 méter után úgy tűnik, hogy K-i irányba fordul. A folytatását itt is teljesen eltüntette a földművelés. *(4. kép)*

A vár területét tehát háromnegyed részben a sánc, illetve a perem pontosan körülhatárolja. A DK-i oldala azonban csak szerkesztéssel határozható meg, mivel a sánc, illetve a perem két vége teljesen azonos talajszint feletti magasságban látszik, vagyis egymás felé görbülnek.[22] *(4. kép)*

A vár egész területét szántóföldek, illetve szőlők borítják. Csupán a sánc épen maradt szakaszait fedi sűrű erdő. Igen nagyméretű vár: teljes területe 435xkb.200 m,kb. 6,68 ha. Belső területe: 380xkb. 200m, kb.6,08ha. *(4. kép)*

A Földvár helyét 1812-ben is említik:[23] „...A Dráva folyó mellett lévő hegyen fekszik: ez most egy igen kiváló borokat termő szőlőhegy, valamikor azonban erődítmény volt, amire nyilván utalnak az eléggé mély és szabályosan elhelyezkedő sáncok."

A helyi hagyomány szerint pálos kolostor volt a területén, de ezt a források, illetve a régészeti kutatások nem erősítik meg.[24]

22 Magyar–Nováki 2005, 105, 264. 60.
23 Tóth 1988, 57.
24 Somogy Vármegye(MVV) 126., Magyar–Nováki 2005, 181.303. jegyz.

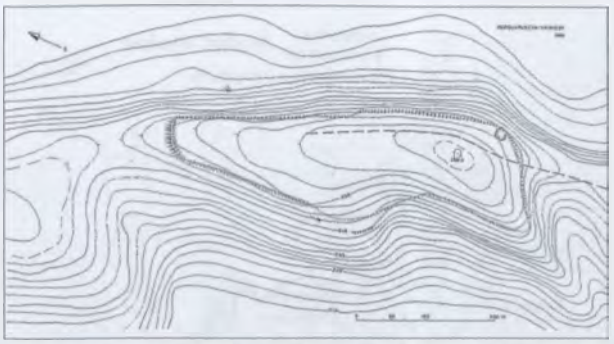

6. kép **Zselickisfalud- Ropolypuszta-Várhegy földvárának felmérési rajza (Sándorfi György-Nováki Gyula 1986.)**

Az ún. vezéri (törzsfői) várnak tartott erődítmény korát – mérete és széles talpú sánca alapján – Nováki Gyula és Sándorfi György a 9–10. századra keltezte.[25]

Szerintünk a nagy kiterjedésű, vízparti, magaslati vár bronzkori alapokon a kora-Árpád-korban is működött.[26] Kiss Lajos nyelvész véleményét idézve:[27] „Az Őr helynév a középkori magyar határvédő őrök lakóhelyére, birtokára utal. A későn felbukkanó Tilos helynév feltehetőleg tilos terület értelmű."

Ezek alapján a középkori Őr településen megtalálható Földvár szerintünk egyértelműen a kora-Árpád-kortól itt élő Őrök, azaz határőrök vára lehetett.

Hasonló szerepet tölthetett be a Kapos mentén található Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy földvára. Helyszíneléseink szerint a Zselickisfalud községtől K-re 3 km-re lévő, Ropolypusztától ÉNy-ra 2 km-re emelkedik az ún. Várhegy *(5. kép)*. Ez az É-ÉNy-D-DK irányba elnyúló hegy, amelynek magassága 259 méter, D-ről – a közel azonos magasságú – Hideg-tetővel függ egybe. Olyan módon, hogy É-ÉNy felé fokozatosan lejt és a hosszanti oldalai igen meredekek. A terület középső részét sánccal, illetőleg terasszal körülvett, jól körülhatárolható földvár, az ún. ropolyi vár foglalta el *(6. kép)*.

A földvár DK-i vége felé maradt meg a legmagasabb része. ÉNy felé enyhén lejt egy lapos, széles nyeregig. Erről az oldalról védte – a ma már erősen elszántott – sánc. Ez a megközelítőleg 50 méter hosszan megfigyelhető sánc a földvár K-i, igen meredek oldala felett teljesen megszűnik. A lankásabb Ny-i oldalon – egy rövid szakaszon – még nyomon követhető *(6. kép)*.

A területen lévő szántóföld ma már parlag. Földjében még jól látszik, hogy a sánc – szétszántott teljes szélességében – vörösre égetett talajból áll. Mára azonban már csak vízszabdalta terasz alakjában maradt meg. Ez

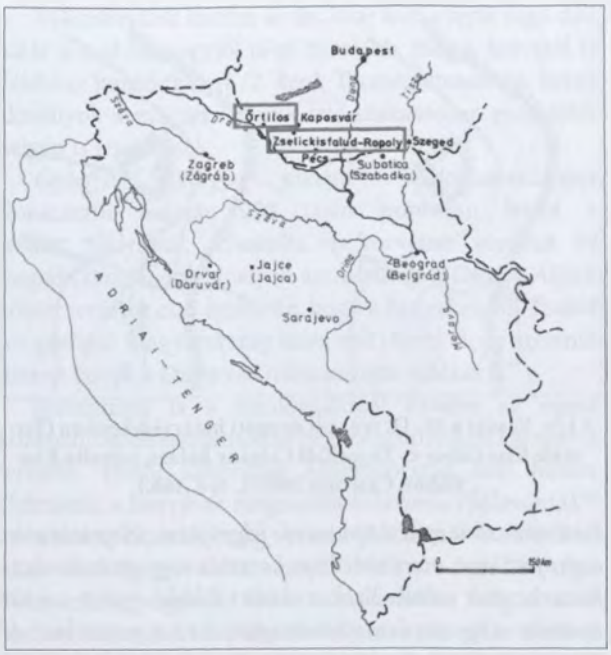

7. kép **A déli korai magyar határvédelem a két korai somogyi földvárral (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

veszi körbe az egész egykori lakóterületet, illetőleg a várbelsőt. Ennek hossza 520 méter, míg a legnagyobb szélessége 140 méter. A kutató számára két helyen válik bizonytalanná vonala. Az említett Ny-i oldalon mintegy 150 méteres hosszúságban, ott, ahol kissé lejjebb rövid teraszt találunk, valamint a D-i kiszögelésnél *(6. kép)*.

Sándorfi György és Nováki Gyula által elvégzett geodéziai felmérésből az is kiderült, hogy az ÉK-i meredek oldalon, a peremtől lefelé egy 3-4 méteres szintkülönbségű keskeny terasz fut 220 méter hosszúságban, majd a telep közepén felkanyarodik az említett peremhez *(6. kép)*.

A kiterjedt várterület nagyobb részét sűrű erdő fedi. Az ÉNy-i harmada füves parlag. Az utóbbi Ny-i szélén állt az ún. Bencsi tanya. Ennek az évekkel ezelőtt elbontott házait újkori tégla és cserép jelzi manapság.

A vár területe 530x160 méter, 5,36 ha. A megközelítőleg É–D-i irányban 530 méter hosszú, míg Ny–K-i irányban 160 méter széles, hosszúkás alakú vár É felé keskenyebb, míg D felé gömbölydeden szélesedő. A 259 méteres legnagyobb magasságot elérő, igen tekintélyes alapterületű, tehát nagy befogadó képességű vár különlegessége a sáncépítési technikájában van. *Sáncrendszere a régészeti szakirodalomban – Bóna István szerint[28] tévesen – elterjedt ún. vörös sánc típusát mutatja.*

25 Magyar 2001, 102, 293.

26 Az 1985-ben és 2005-ben folytatott helyszíneléseink során a vár területén szórványosan őskori (bronzkori) és az ÉK-i magaslaton jellegtelen Árpád-kori kerámia került elő.

27 Kiss 1988, 301.

28 Bóna 1998, 18.

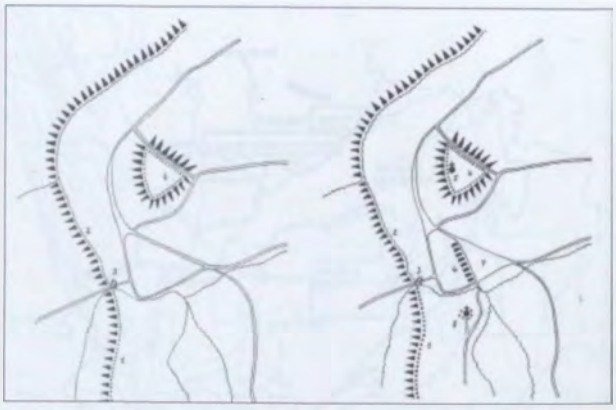

8 kép **Vasvár a 10–11. századi nyugati határvédelemben (Tervezte Kiss Gábor és Zágorhidi Czigány Balázs, rajzolta Kiss Gábor, Castrum 2007/1. 164.,166.)**

Ez a vörös sánc építési típus a vár felgyújtása, felégetése után azért jött létre, mert sáncában kazettás vagy gerendavázas faszerkezetek voltak. Ezek a rászórt földdel együtt – a tűz nyomán – egyszerűen vörösre égtek, s ez a pusztulást, de nem a készítési technikát jelzi.[29]

A magyar államszervezés várainak több ilyen típusa ismert. Ha a korszak példáiból egyet-kettőt felsorolunk, akkor mindenképpen a soproni, a Borsod-Abaúj-Zemplén-megyei és az erdélyi hasonló kiképzésű, nagy méretű 10–11. századi várak korát idézi.[30] *(1. kép)*

A *Rupol* helynév, (amelyet 1230-ban *Rupul*-ként említenek[31]) a német *Rupel* személynévből ered és ez a *terület legkorábbi birtokosának a nevét őrzi.*[32] Végső soron tehát Koppánynak (997 táján) István király által történő leverése után Somogyba letelepedő német lovagok egyike lehetett ez a *Rupel.* Vele kapcsolatban és az esetleges leszármazóiról nincsenek adataink.[33]

Ez a *Rupel* nevű német lovag nem a vár építője, hanem – királyi adomány révén – a hozzátartozó uradalommal együtt az első birtokosa lehetett.

A ropolyi kazettás szerkezetű, szélestalpú és az ún vörös sánccal rendelkező, igen nagy vár mindenképpen a korábbi, legalább a 10. századi időszak Kapos folyó menti magyar védelmi rendszeréhez tartozhatott.[34] A *Kopus*-ként már 1009-ben szereplő folyó *Kiss Lajos* nyelvész szerint:[35] „A magyar kapu főnév –s képzős származéka. Bizonyára egykori gyepűkapuval

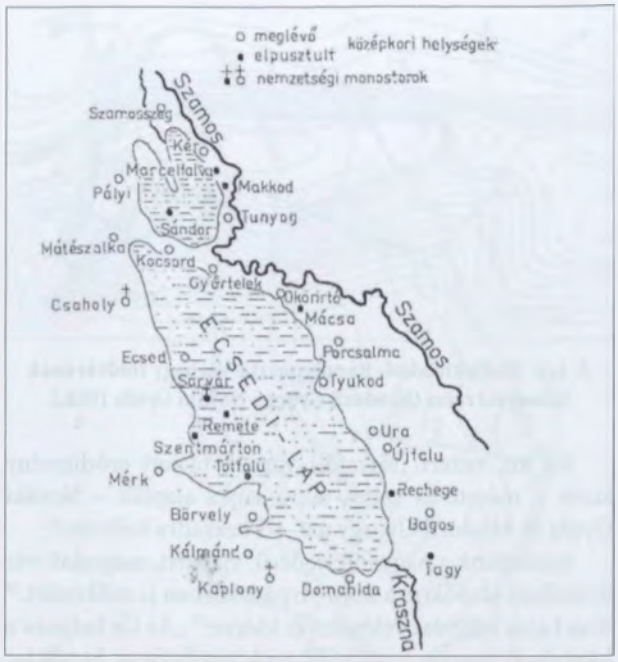

9. kép **Nagyecsed-Sárvár és környéke a középkorban elpusztult településekkel (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

kapcsolatos. A gyepűtorlaszokat a Dráva és a Mura felől várható ellenség megállítására emelhették az Árpád-fiak." Ilyenformán szerintünk a Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy korai vára a Kapos folyó mente gyepű, azaz határvédő rendszeréhez tartozhatott. Ennek a korai – várral is megerősített – gyepűkaput (Kapos-Kapu) védő rendszeréhez tartozhattak az itteni ún. őrök is. Egykori Kapos menti jelenlétükre a mai Kaposvártól ÉNy-ra találhatunk forrásadatot. *Csovonya*(ma Mezőcsokonya) falu 1278-ban szerepelt *az Eur(Őr) nevű helységgel* együtt.[36]

A déli korai magyar határvédelem általunk rekonstruálható rendszere[37]

Az 1980-as évektől Somogyban folytatott régészeti helyszíneléseink és a várfelmérések segítségével tehát sikerült két olyan várat rögzítenünk, amely a korai déli gyepű, az itteni határvédelmi rendszerhez is köthető.[38]

29 Bóna uo.
30 Bóna 1998, 31–40; Buzás 2006, 46–48.
31 Kiss 1988, 684.
32 Magyar–Nováki 2005, 153.
33 Az ugyancsak a mai Kaposvár területén a korai időben(11. század elején) megtelepült német eredetű Győr nemzetséggel lehetne még esetleg kapcsolatba hozni. (Magyar 2004, 187–188, 192–193, 4–15. j.)
34 Magyar 2004.
35 Kiss 1988, 683.
36 Magyar 1984, 10, 35, 10. j.
37 Már régebben terveztük a Dráva menti korainak tartható várak: Bélavár, Babócsa kutatását. (Magyar 2001, 125–128.)
38 Magyar–Nováki 2005, 105, 153, 252.47., 264.60.

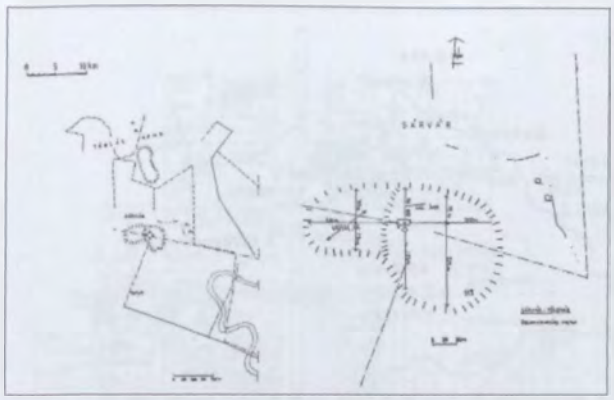

10. kép **Nagyecsed-Sárvár földvárának rekonstrukciója (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

Az eddigi kutatásaink alapján a Dráva mentén (a Mura közelében) megtalálható Őrtilos-Földvár vára – a Dráva vízfolyásához igazódó – gyepű vagy határőr vonal (vagy szakasz) egyik[39] fontos védelmi egysége, támpontja lehetett. Nyilvánvaló, hogy a Dráva mentén Bélavár, Babócsa vonalában délkeleti irányban is végighúzódhatott ez a korai védelmi rendszer, amelynek további váraival még nem volt módunk foglalkozni. Ugyanakkor ettől a korai magyar ún. Dráva védelmi vonalnak tartott szakasztól távolabb ÉK-re azonosíthattuk a Kapos (Kapu, Kapus, Kapos) mente – ugyancsak várral védett – ún. belső gyepűkapuját *(7. kép)*.

Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy az itteni korai határvédelem egy kettős, nagyjából egymással párhuzamos irányban folyó, nagyobb víz (mocsáras rész) vonalára, illetőleg azok környékére tagolódik. Meg kívánjuk jegyezni, hogy velük kapcsolatban biztosabb (s talán végleges?) eredményt az általunk most azonosított ún. őrvárak régészeti feltárásától várhatunk.

Az avar helynevek kutatása során Maár Ferenc Géza[40] és Tálos Géza[41] Somod(Somogy) vonatkozásában már különböző, köztük ugyancsak egy kettős korai védővonalat határozott meg. Tálos szerint[42] ez a Dunántúl déli részén kimutatható ún. kettős védővonal a kalandozásokat közvetlenül követő időből származik. Ez a valószínűleg avar kori somogyi sáncvonal azonos az Árpád népe által ténylegesen megszállt terület déli határával.

Véleményünk szerint az ún. avar kori gyepű vagy déli határ a mai Somogytól jóval távolabb, még a Szávától is délebbre kezdődhetett *(7. kép)*. Természetesen ún. belső akadályok a mai területeink felé szakaszosan még több helyen is létezhettek.

Györffy György szerint[43] „Bíborbanszületett Konstantin császár 950 táján pontosan leírta e terület földrajzát, felsorolta a horvátok városait és zsupáit(kerületeit), amelyek az Adria és a Dinári Alpok között terültek el. S említette, hogy a hegyeken túl *Turkia* (ez görögül Magyarország neve volt) terül el, de szerinte turkok lakják a Duna és Dráva közötti vidéket is."

Szerintünk is a honfoglalástól kezdve az egész középkoron keresztül a Guzd hegyekig húzódott *Hungaria* területe. Ebből kifolyólag Magyarország déli határa Dalmácia, a horvátok megszállta *Sclavonia (Szlavónia),*[44] az akkori Horvátország északi határánál kezdődött. (Az eredetileg római, majd bizánci fennhatóságú Dalmáciába, vagyis az akkori *Sclavonia*-ba még az avar korban Galíciából települtek be a (szarmata-szláv eredetű horvátok.) *Györffy György* pontosan meghatározta[45] a Dalmáciától/Horvátországtól (Szlavóniától) északra a magyarok fennhatósága alá került másik, az ún. tót, a szlavon vagy dunai szlovén törzsek lakhelyét is. „A Dunától a Dinári Alpokig terjedő Pannonia az avarok bukása után egy *másik délszláv törzs, a szlavon, vagy dunai szlovén- németül windisch, magyarul tót népesség* – lakhelye lett, akiknek nyelve eltért a *tengermelléki horvátokétól.*" Ennek a Drávától délre elterülő vidéknek Szlavónia elnevezése tehát későbbi, vagyis jóval a zágrábi püspökség alapítása (1090) után kezdődött.[46]

Ezek alapján nyilvánvaló, hogy a magyar honfoglalás határvidéke az eredeti tengermelléki Horvátország (a régi Szlavónia) északi szélénél, valahol a Guzd hegységnél kezdődött. Folytatólagosan több lépcsőben lehetett az őrök által vigyázott ún. határzár vagy gyepűakadály a belső területeken, így például a nagyobb folyónál, mint a Szávánál *(7. kép)*. *Györffy György* szerint:[47] „Így érthető, hogy amikor *1010 táján Szent Roumald remetéi Isztria felől Magyarországba jöttek téríteni, a határvidékre érkezőket a magyar határőrök tartóztatták fel." (7. kép)*

Ezek alapján hogyan lehetne rekonstruálni a korai (10–11. századi) déli határvédelem(gyepű) rendszerét?

39 A korai időtől kezdve itt és a szomszédos Zákánynál fontos révátkelőhely is volt. (Magyar 2001, 127–128.)
40 Maár 1995, 417–426; Uő. 1996, 82–91.
41 Tálos 1989, 174–184.
42 Tálos, uo.
43 Györffy 1992, 7–8.
44 Györffy 1992, 8.
45 Györffy 1992, 7–8.
46 Györffy, uo.
47 Uo.

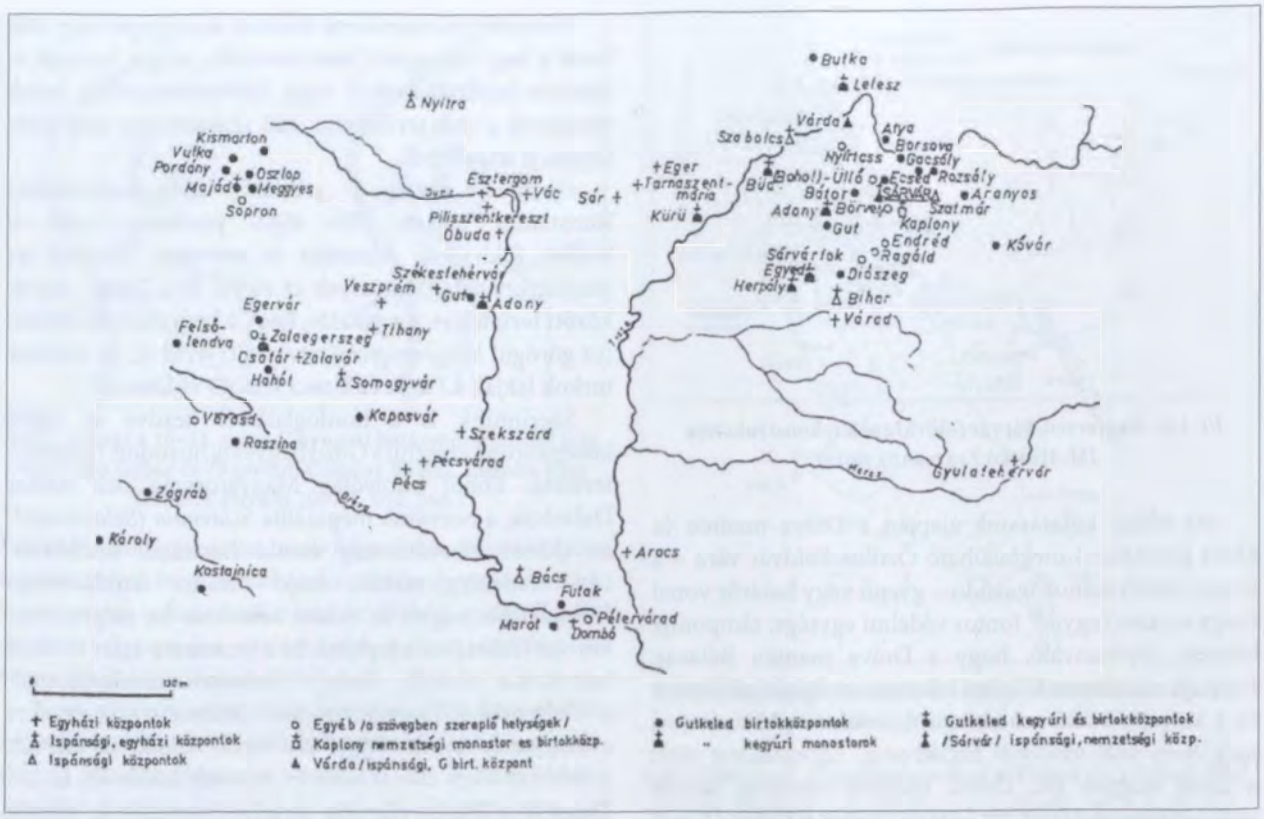

11. kép **Korai egyházi központok és a Gutkeled nemzetség birtokai (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

Véleményünk szerint a Pannóniát 900-ban megszálló Árpád honfoglalói az akkori Horvátország (Dalmácia-Szlavónia) északi szélét tekintették *Hungaria déli politikai határának.* Innen északabbra épülhettek ki – többnyire a vizek, például a folyók mentén – tagoltan a 10. századi ún. határvédő gyepűk magyar határőrök őrizte rendszere. *Ennek két korai (legalább 10. századi) része lehetett a Dráva menti Őrtilos-Földvár és a legbelsőbb védelmi kapuhoz (Kaposhoz) tartozó Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy egy-egy őrvára (2–7. kép).* Működésüket a Ny-i határvédelemben szereplő Vasvár rekonstrukciója alapján képzelhetjük el *(8. kép).* Ott a korai őrvár (Vasvár) őrizte azt a gyepűhatárt. Ennek legfontosabb része itt a határfolyón, illetőleg a határsáncon átvezető útlezáró kapuból állt.

Ez a déli határrendszer Koppány leverése után viszont jelentősen átalakult. István király ugyanis a legfőbb szövetségeseinek, a német lovagoknak – többek között ezekből is – fontos (vár)birtokokat adományozott el. Így került előbb a Rupel lovag, majd később a Monoszló nemzetség kezébe Kapos mente (Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy) gyepűkaput őrző vára.

1002-re István király kialakította Somogy *territorium vagy comitatus* területét, amely átterjedt a Dráván túli vidékre is. *Györffy György* ezt írta:[48] „Árpád-kori oklevelek sora Szent László korától kezdve tanúskodik a Dráva és a Száva között lakó somogyi várjobbágyokról és várnépekről." *(2, 7. kép)*

1090-től I. László, majd 1105-től I. Kálmán a tengermelléki Horvátországot is a magyar *királysághoz* csatolta. Ettől kezdve a Dráva mente, valamint a Kapos mente gyepűrendszere és vára (és vele az őrök is) végleg elvesztették eredeti rendeltetésüket.

Ennek a kérdésnek a vizsgálata azonban már nem tartozik jelenlegi dolgozatunk témájához.[49]

Az északkeleti korai magyar határvédelem őrvárairól: Nagyecsed-Sárvárról[50]

Tanulmányom bevezetésében már írtam arról, hogy több tudományos anyagomban, dolgozatomban az északkeleti korai magyar határvédelem egyik fontos őrvárának tartottam Nagyecsed-Sárvár földvárát *(9. kép). Dénes*

48 Uo., és Magyar 2000, 320–327.

49 Elsősorban terjedelmi korlátok miatt. Ld. bővebben Jurkovic 2000, 328–340; Magyar 2000, 315–327.

50 A téma részletesebb anyagára és irodalmára ld. Magyar 2001, 78–85, 200–219, 291–293.

12. kép **Nagyecsed-Sárváron a Gutkeled nemzetség 1975–1977 között a szerző által feltárt kőtemploma, téglabazilikája és körtemploma a temetők sírjaival (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

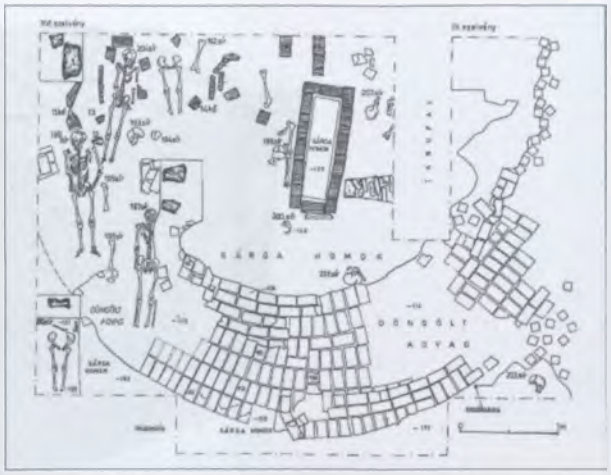

13. kép **A 11. századi téglabazilika főszentélye a fontosabb sírokkal és leleteikkel (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

József várkutató régész a honfoglalás és az államszervezés várainak típus szerinti csoportosítása során a következőket írta róla:[51] „Az ismert erősségek nagyobb részét a különböző igazgatási, ispáni központok teszik ki. *Egy jóval körülhatároltabb csoportot határvédő várnak határozhatunk meg(ide értve az ország belső területére vezető utak folyóátkelőit biztosító erődítményeit is.)...* A legizgalmasabbnak mégsem ezek számítanak, hanem azok a várak, amelyeket megjelenésük, erődítésmódjuk, történeti, vagy történeti-földrajzi adataik alapján a 11. század első felében is magánváraknak kell tartanunk. *Ezek a várak egytől-egyig nemzetségek birtokain, azokon belül is központi jelentőségű helyeken találhatók... Találunk belőlük a honfoglalóktól leszármazó genus-ok földjén... éppúgy, mint a nyugati lovagoktól leszármazó jövevény nemzetségek (Gutkeled nemzetség:Tasvár/Sárvár...) birtokain. Feltűnő, hogy több helyütt maguknak a korábbi sáncváraknak a területén egy-egy „nemzetségi" monostor épült.(...Tasvár/Sárvár...)".* Vele ellentétben *Bóna István* úgy vélte:[52] „A szatmári Tasvár-Sárvár régészeti keltezése Anonymus 21, 16-24-en alapul: *„castrum de terra quod prima Castrum Thosu nominatum fuit, nunc vero Saruuar vocatur". A feltevésszerűen egy egykori mocsári szigettel (10. kép) „azonosított", hatalmas méretű(500X300m-es=15 ha) vár önmagában is példa nélküli lenne korszakunkban. Leletei- legalábbis az eddig közzétettek – pedig csak a 11. századtól vannak.* A régészeti realitás azt parancsolja, hogy a feltárt leleteket és épületmaradványokat a Gutkeled nemmel, *az elpusztult földsáncokat pedig a késő bronzkorral kapcsoljuk össze."*

Bóna István tehát Tasvár/Sárvár „elpusztult földsáncait" csupán a későbronzkorból származtatta. A szatmári terület régész-kutatója, *Németh Péter* legutóbbi konferenciai hozzászólásában pedig Nagyecsed-Sárvár földvárát már *egyáltalán nem tartotta várnak.*[53]

Tekintsük át ezzel kapcsolatban először[54] a Nagyecsed-Sárvár várára vonatkozó forrásadatokat. Először a környék középkori forrásanyagát szinte teljességgel feldolgozó *W. Vityi Zoltán*-t idézzük:[55] „A bennünket érdeklő Sárvárról már Anonymus is megemlékezett a nyíri részek hódoltatásának a leírásánál, állítván, hogy Tas, Lél apja építtette, s azt előbb „Tas várának," később Sárvárnak nevezték...*Sárvárnak – 1200 táján – Anonymus már csak a helyét ismerte, de a Gut-Keled nemzetség Szent Péter tiszteletére emelt sárvári*

51 Dénes 1993, 420–421.

52 Bóna 1998, 42.

53 Németh Péter a 2007. évi konferencián előadásomhoz tett hozzászólásában azzal érvelt, hogy „A Sárvár területén ma egyáltalán nem láthatók várnyomok. A középkorban Sárvárt csak a monostor magas és nagy tornyai miatt tartották várnak. A Váralja település középkori említése nem jelent semmit... tehát Sárváron nem volt vár, csupán a Gutkeledek monostora..."

54 Előadásom vitájánál többen (Fodor István, Szőke Béla, Feld István, Mesterházy Károly) felszólaltak. Mesterházy Károly szerint az, hogy ma nem látszik várra utaló nyom, az nem jelenti, hogy ott nem volt vár. Debrecen esetében sem látszott a középkori várhely, (és a források sem említették) mégis előkerültek a középkori várkastély falai...Nováki Gyula szerint Sárvárnál a Váralja település említései egyértelműen az ottani vár egykori meglétére utalnak.(Nováki Gyula 2007. augusztus 17-i szíves szóbeli közlése).

55 W. Vityi Zoltán volt a középkori Mátészalka és környéke középkori forrásanyagának a legkitűnőbb ismerője és feldolgozója.

14. kép **A 11. századi kőtemplom palmettás, szalagfonatos és állatalakos kőfaragványai (M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

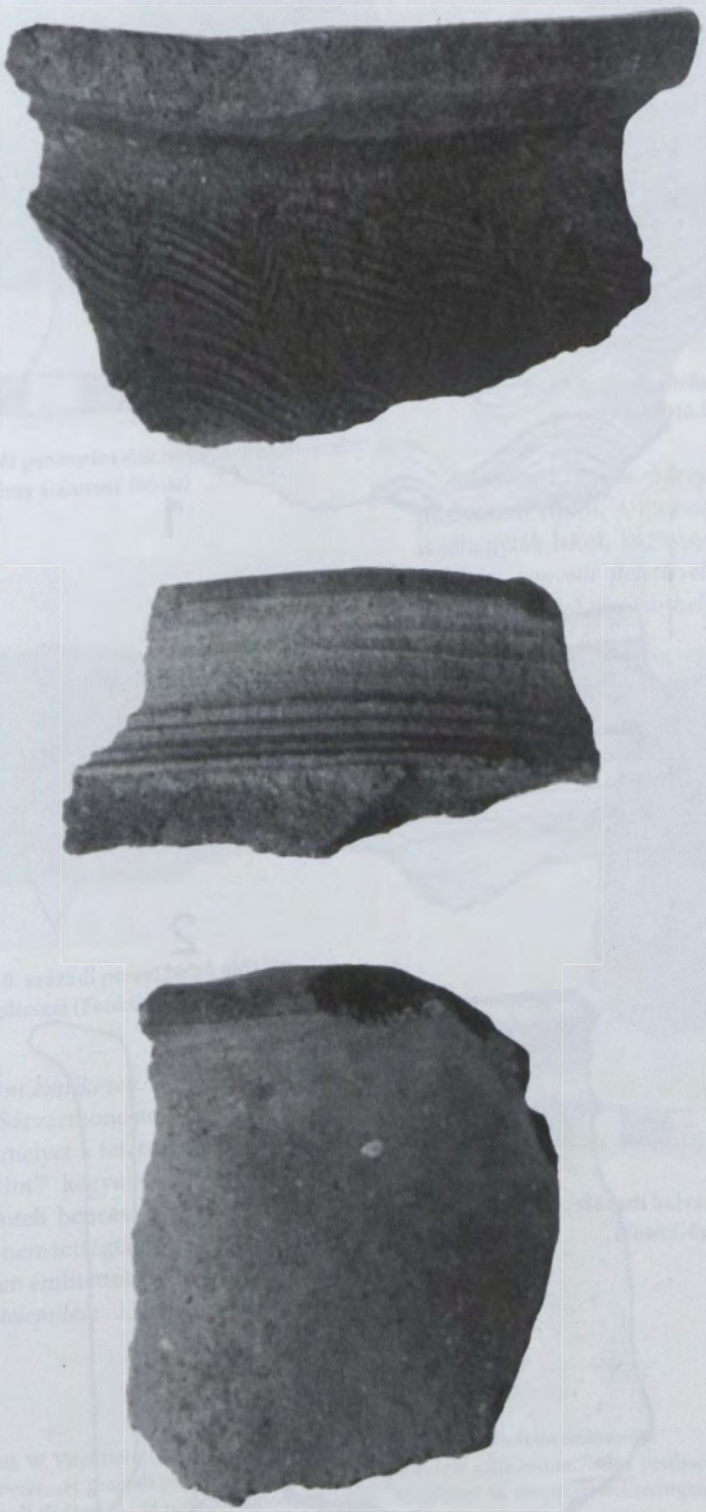

15. kép **Az 1. számú kutatóárok Ny-i végénél előkerült 9–10. századi kerámiák (Fotó: Gőzsy Gáborné)**

16. kép **Az 1. kutatóárok 9–10. századi kerámiáinak rajza (M. Hrotkó Zsuzsanna)**

17. kép **9–10. századi peremtöredék hullámkötegdísszel (Gőzsy Gáborné fotója)**

18. kép **A 9–10. századi perem belső oldalán hullámkötegdísszel (Fotó:Gőzsy Gáborné)**

monostoráról meg sem emlékezett.[56] 1217-ben a források viszont már csak Sárvármonostorát(*Monasterium de Sarvvar)* említik, [57] amelyet a tatárok alaposan feldúltak. A forrásadatok szerint[58] kegyurai ezt a sárvári Szent Péter tiszteletére szentelt bencés monostort az országos rangra emelkedett nemzetségtagok (11.kép) 1250-től újjáépítették. 1331-ben említették[59] a monostor apátját is.

Sárvár Váralja települése 1353-ban is még lakott helyként szerepelt.[60]

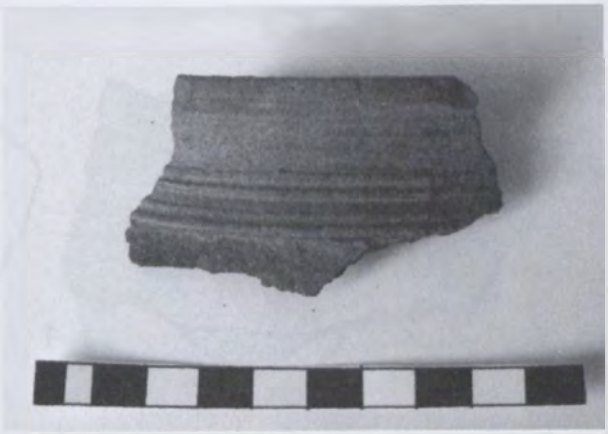

19. kép **9–10. századi vörös, bordázott és behúzott díszű perem (Fotó:Gőzsy Gáborné)**

Borovszky Samu Sárvármonostorát 1400-ban már pusztaként említi. A monostor melletti *Váralja települést* is elhagyták lakói, 1423-ban már üresen állt.[61] *1430-ban a leleszi konvent ítéletlevelében*[62] *a Kraszna-szigetén, a Várszigeten lévő régi vár helye is szerepelt.*

20. kép **9–10. századi halványsárga perem-és oldaltöredék (Fotó:Gőzsy Gáborné)**

55 W. Vityi 1991/1., 137

57 Magyar 1984, 154–160; W. Vityi 1991/1. 140. 6.jegyz. a sárvári monostor első okleveles említéseire.

58 „ Monasterium de Sarvvar...et generali subversione Tartarorum...ex ruinis edificiorum...adeo periisset."Ezért szükséges a monostor futaki (Bács megyei) birtokának eladása..."...út per subventione pecunie...aliquanter ad statum posset resurgere meliorem...(Szentpétery 931.,CD IV. 2. 67.) Közölve Szabolcs-Szatmár megye...1987, 92.

59 Magyar 1984, 154.

60 Karácsonyi 1901, 74.

61 Borovszky é.n. 123.

62 Lelesz. Litt. G. no. 45., közölve Szabolcs-Szatmár megye 1987, 92.

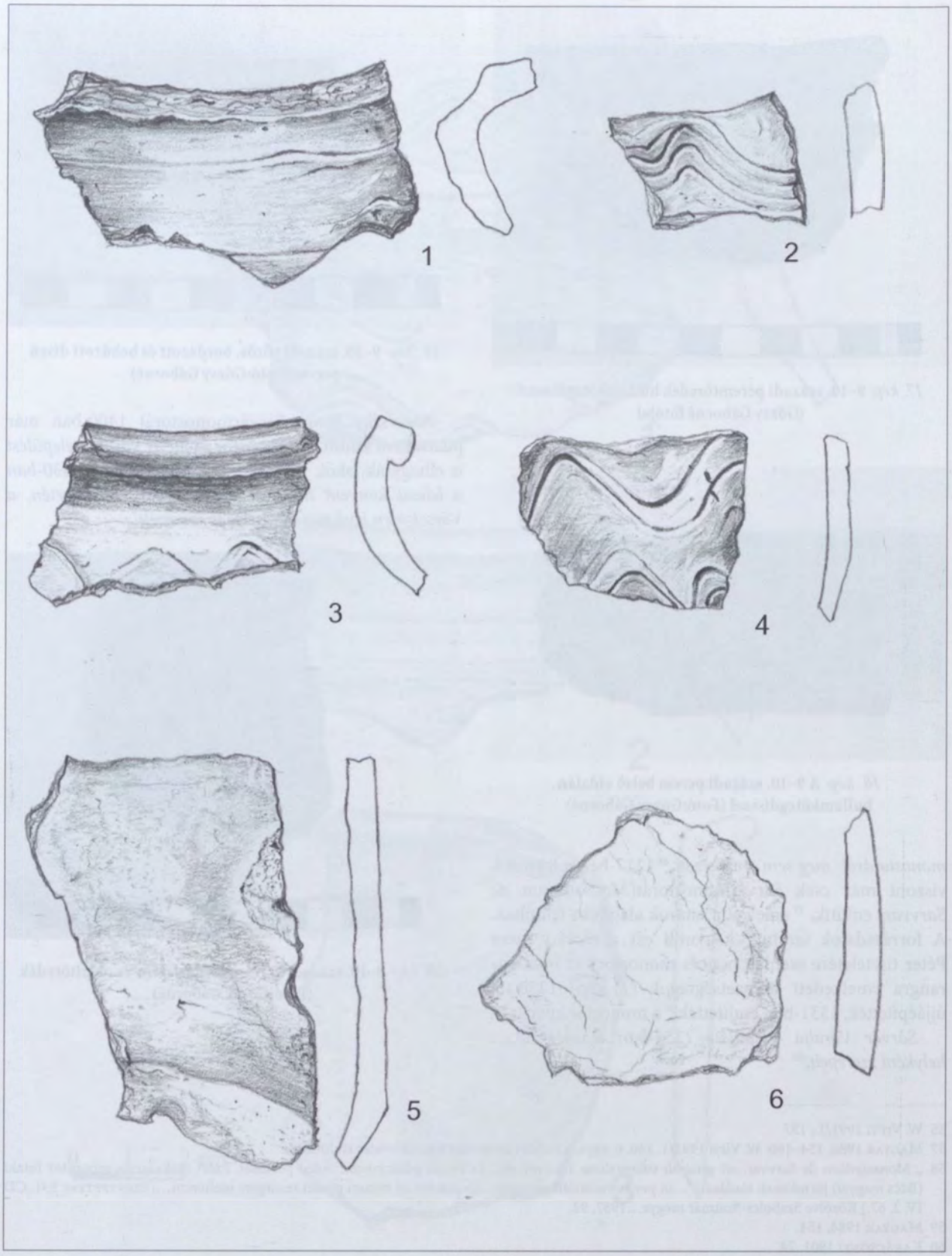

21. kép **A 2. kutatóárok déli végében a temető alatt talált 10. századi kerámiák(M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

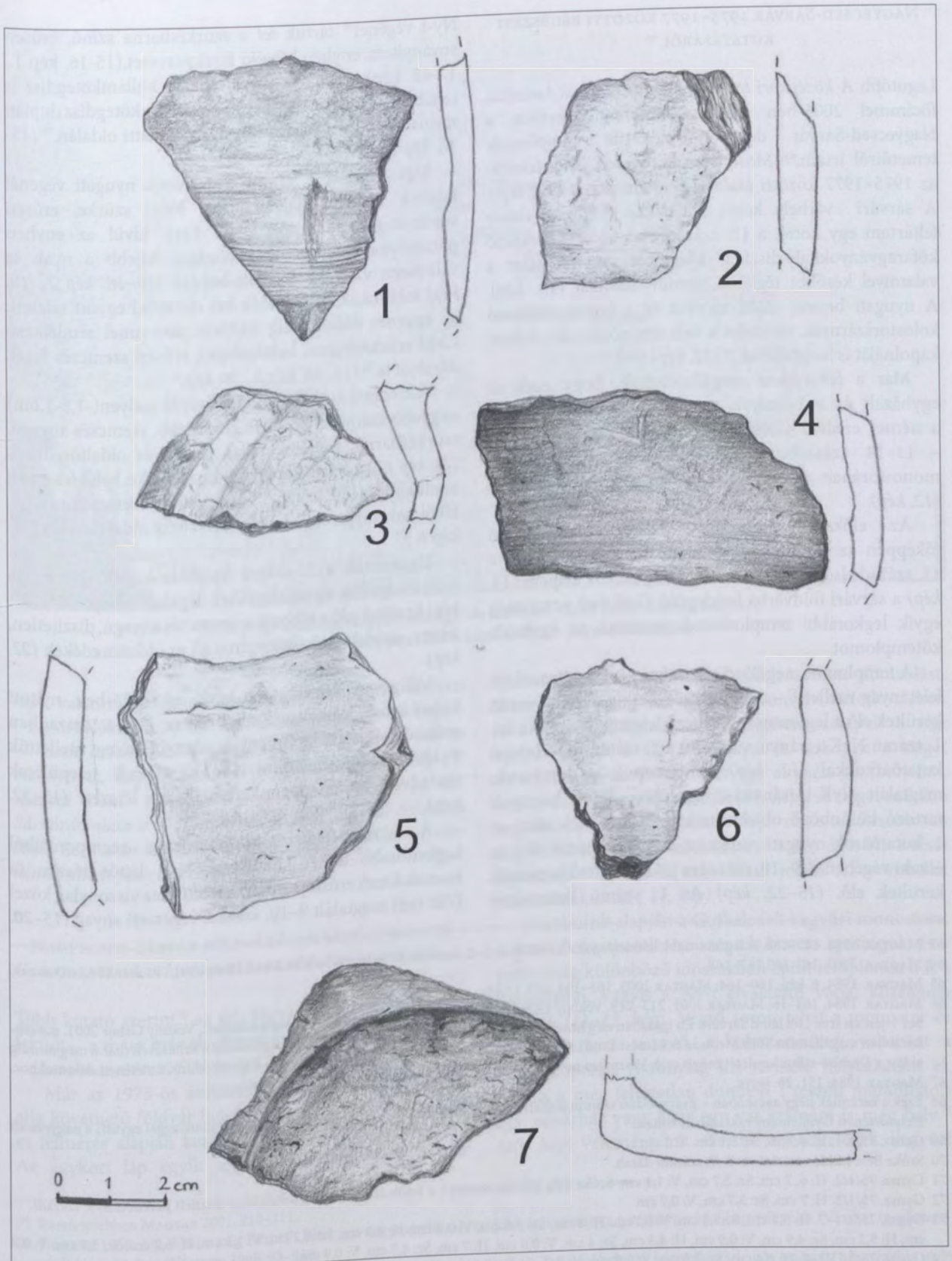

22. kép **A temetőkápolna agyagalapja alól előkerült 10. századi kerámiák(M. Hrotkó Zsuzsanna rajza)**

NAGYECSED-SÁRVÁR 1975–1977 KÖZÖTTI RÉGÉSZETI KUTATÁSÁRÓL [63]

Legutóbb *A középkori templom körüli temetők kutatása* főcímmel 2005-ben kiadott konferenciakötetben a Nagyecsed-Sárvár dombon előkerült templomok temetőiről írtam.[64] Most is csak röviden ismertetném az 1975–1977 közötti ásatásaim eredményeit *(12. kép)*. A sárvári várhely keleti kör alakú dombján ekkor feltártam egy korai, a 11. század első felére keltezhető kőfaragványokkal díszített kőtemplomot, valamint a valamivel későbbi téglából készült bazilikát *(13. kép)*. A nyugati bejárat előtti tornyot és a hozzácsatlakozó kolostorszárnyat, valamint a déli temetőrész ún. halotti kápolnáját is megtaláltuk.[65] *(12. kép)*

Már a feltáráskor megállapítottuk, hogy ezek az egyházak és a hozzájuk tartozó különböző épületek a német eredetű Gutkeled nemzetség ún. sárvári ága – 13–14. században említett – kegyúri nemzetségi monostorának, a Szent Péter bencés apátságnak a részei *(12. kép)*.

Az előkerült különböző leletanyag, valamint főképpen az Alföldön egyedülálló korai(szerintünk a 11. század első feléből való)[66] kőfaragványok alapján *(14. kép)* a sárvári földvárba betelepülő Gutkeled nemzetség egyik legkorábbi templomának tartottuk az egyhajós kőtemplomot.

A templomot megelőző időszakra – a késő bronzkori leletanyag mellett[67] – még az 1975-ös kutatásaink során kerültek elő a legfontosabb keltező leletanyagok.[68] Az ún. 1. számú NyK-i irányú, valamint a 2. számú ÉD-i irányú kutatóárkokkal *(12. kép)* átmetszettük a dombtetőn megtalált NyK-i irányítású egyházak (és a hozzájuk tartozó különböző objektumok) alapjait. Ezek alatt az 1. kutatóárok nyugati, valamint a 2. kutatóárok déli és északi végében a 9–10. századra jól keltezhető kerámiák kerültek elő. *(15–22. kép)* Az 1. számú kutatóárok Ny-i végénél[69] tártuk fel a szürkésbarna színű, erősen soványított, enyhén kihajló fazékperemet,(15-16. kép 1., 17-18. kép) amelynek belső oldalán hullámkötegdísz is található. (16. kép 1.,18. kép) Ez a hullámkötegdísz duplán megismétlődik a perem külső, nyak alatti oldalán.[70] *(15-16. kép 1.,17. kép)*

Ugyancsak a 1. számú kutatóárok nyugati végénél találtuk a kívül halványpiros, belül szürke, erősen soványított peremtöredéket. Ezen kívül az enyhén gömbölyített perem alatt borda , lejjebb a nyak és vállrészen vájatokkal tagolt bordák *(15–16. kép 2., 19. kép)* találhatók.[71] Az előző két darabbal együtt találtuk az egyenes oldalú, alig hajlított peremmel rendelkező kívül szürkésbarna, belül sárga , erősen szemcsés fazék darabját is.[72] *(15–16. kép 3., 20. kép)*

A 2. számú kutatóárok déli végénél mélyen(-1,5-1,6m) nagyobb számban kerültek elő kisebb, szemcsés anyagú, szürkésbarna, hullámvonalas perem és oldaltöredékek *(21. kép 1–4.)*, valamint kívül sárgásszürke, belül fekete alj és oldaltöredék(21. kép 5.) és az erősen szemcsés anyagú, kívül halványpiros és belül sötétszürke oldal darabja (21. kép 6.)[73]

Ugyancsak a 2. számú kutatóárok déli felében (a temetőkápolna agyagalapjának legalsó szintjéről)[74] *(12. kép)* kerültek elő a többnyire szemcsés anyagú, díszítetlen, fekete, szürkés és halványpiros alj és oldaltöredékek *(22. kép)*.

Világosan követhető tehát az 1975-ben nyitott kutatóárkok leletanyagából, hogy a 11–14. században működő egyházi építmények alatt, illetőleg mellettük 9–10. századi, valamint 11–13. századi települések maradványai, főképpen kerámianyaga létezett *(15–22. kép)*.

A korai földvár korhatározása szempontjából legfontosabb az 1. kutatóárok Ny-i lejtős részén (a homokdomb eróziója miatt) a felszínhez viszonylag közel (-50 cm) megtalált 9–10. századi régészeti anyag *(15–20.*

63 MAGYAR 1984, 147–186. A legfontosabb leletanyagok – az 1975-ös 1–2. kutatóárok 9–10. századi kerámiái kivételével – itt már közölve vannak.

64 MAGYAR 2005, 163-165,167-168.

65 MAGYAR 1984, 6. kép, 160–164; MAGYAR 2005, 163–164, 167. I.tábla.

66 MAGYAR 1984, 164–16; MAGYAR 2001, 213–219. Vékony Gáborral többször megbeszéltük a kronológia kérdését. Vékony Gábor 2001. november 1-jén azt írta: „Jól látod Sárvárt. Én igazában elég hosszú idő óta próbálom megérteni Tóth Sándort, mármint a keltezéseit (bár ő még mindig korábban megáll, mint Tóth Melinda és Marosi Ernő). Ha már Tóth S. módszerével – ebben igaza van – ragaszkodunk a történeti dátumokhoz, akkor a Dombó-stílus kezdetét mégis csak Veszprém mutatná, ahol az 1002-es alapítás veendő figyelembe."

67 MAGYAR 1984, 151, 26. jegyz.

68 Ezek a kerámiák négy zacskóban – gyarapodási számmal ellátva – még 1988-ban is (az ott elhelyezett embercsontanyaggal együtt) a nagyecsedi Helytörténeti Gyűjtemény raktárában voltak.

69 Gynsz. 75/1/1. H: 8,7cm, Sz: 5,1 cm, V: 1 cm

70 Szőke Béla Miklós szerint ez 8–9. századi darab.

71 Gynsz. 75/1/2. H: 6, 7 cm, Sz: 3,7 cm, V: 1,1 cm. Szőke Béla Miklós szerint – a fotók alapján – ez a behúzással díszített perem is 8–9. századi.

72 Gynsz. 75/1/3. H: 7 cm, Sz: 5,7 cm, V: 0,9 cm

73 Gynsz. 75/2/1–7. H: 5,5 cm, Sz:5,3 cm, V: 0,7cm, H: 4 cm, Sz: 3,6 cm, V: 0,8 cm, H: 4,9 cm, Sz: 4,2 cm, V: 1,1 cm, H: 6,2 cm, Sz: 3,7 cm, V: 0,8 cm, H: 5,2 cm, Sz: 4,9 cm, V: 0,9 cm, H: 4,3 cm, Sz: 4 cm, V: 0,8 cm, H: 7 cm, Sz: 4,5 cm, V: 0,9 cm.

74 Gynsz. 75/2/D/1–6. H: 6,4 cm, Sz: 3,5 cm, V: 0,9 cm, H: 3,7 cm, Sz: 2,9 cm, V: 0,7cm, H: 4,7 cm, Sz: 3,3 cm, V: 0,8 cm, H: 4,2 cm, Sz: 3,9 cm, V: 0,4 cm, H: 7,2 cm, Sz: 4,3 cm, V: 0,9 cm, H: 5,5 cm, Sz: 4,9 cm, V: 0,9 cm.

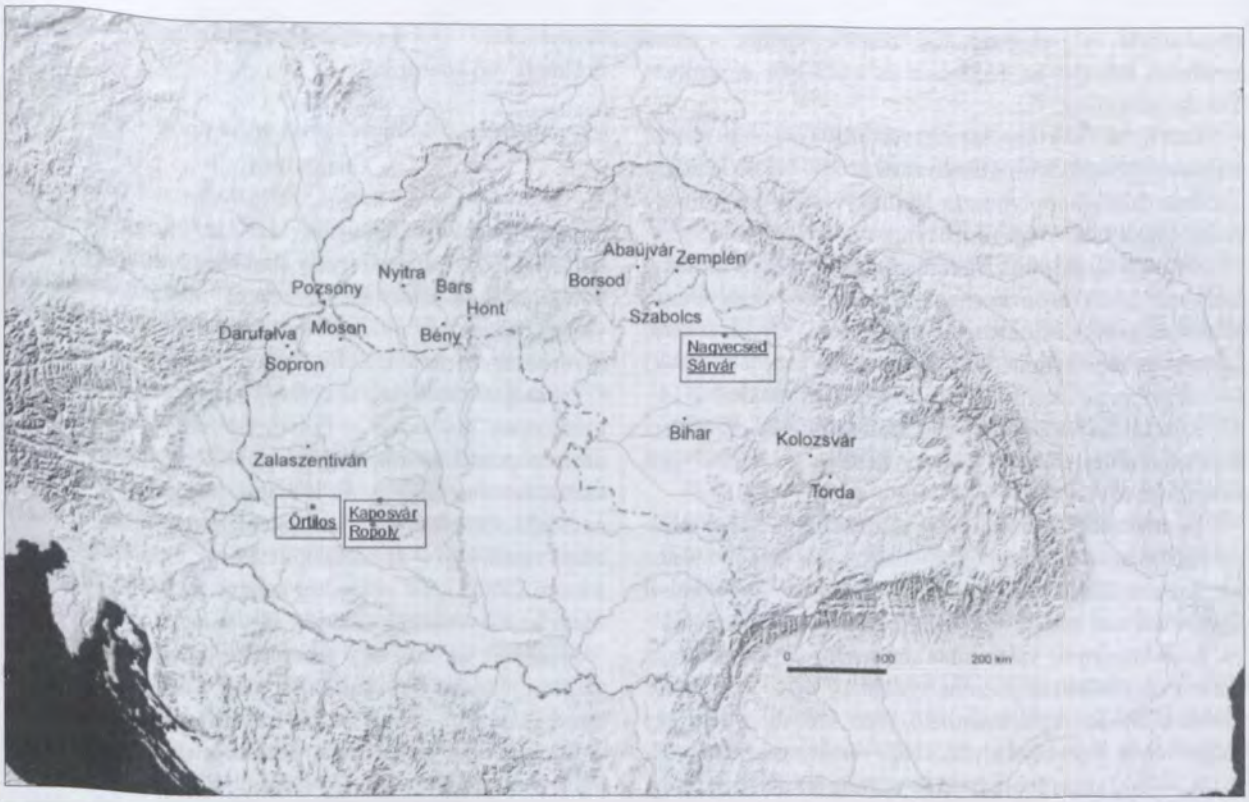

23. kép **Az általunk tárgyalt somogyi és szatmári várak határvédelmi helyzete (a Buzás Gergely által 2006-ban közölt 11. századi térképen)**

kép), valamint a temetőkápolna agyagalapjainál mélyen (-1,6 m) előkerült 10–11. századi kerámia (21–22. kép).

Ezek a kerámia anyagok (15–22. kép) már azt is bizonyítják, hogy a vár már a Gutkeled nemzetség 11. századi itteni építkezései előtt létezett. Vagyis az ún. Sárvárdombon a 9–10. században már magyar telepesek éltek. Ezek akár lehettek az Anonymus által Tas/Sárvárként említett földvár őrei is.

Nagyecsed-Sárvár földvárának (észak-keleti) korai határvédelemben betöltött szerepe[75]

Több kutató szerint[76] az ún. Sárvár-domb északi részén feküdt – a mára már elszántott és akácerdővel beültetett – *„hatalmas méretű földvár." (9–10. kép)*

Már az 1975-ös ásatásaink kezdetén is nyomaiban alig követhető földvár helyét és sáncrendszerét az 1884-es felmérés alapján kezdtük el rekonstruálni *(10. kép)*. Az egykori láp egyik szigetén megtaláltuk a Sárvár feliratú, kettős rendszerű, a várnak is tartható ábrázolást. Hiszen már 1430-ban a leleszi konvent ítéletlevelében is a Kraszna-szigetén, a Várszigeten szerepelt a régi vár(szerintünk a Sárvár!) helye. A térképen a sziget 240x165 méteres Ny-i részét egy enyhén gömbölyített, ovális alakú körrel ábrázolták *(11. kép)*. A sziget másik,a nagyobb(297x225 méteres) K-i része szélesebb és nagyjából teljes kört formált. Ezt a K-i és a Ny-i részt egymástól – a töltést vagy árkot jelölő (?) – vonallal választották ketté *(11. kép)*.

Ásatásaink alapján a Gutkeledek kegyúri monostora, a Szent Péter tiszteletére szentelt bencés apátságuk és a nemzetség különböző időszakban épült templomai a K-i magaslaton, vagyis a Ny-i elválasztó vonal közelében léteztek *(11–13. kép)*. Végső soron tehát a monostor és a hozzátartozó temető, a kolostorszárny, valamint a temetőkápolna viszonylag kis területe helyezkedett el. Vagyis a még feltáratlan domb K-i részén maradhatott egy udvarház vagy akár egy vár számára is még hely.[77] *(10. kép)* Véleményünk szerint a Gutkeledek kegyúri

75 Részletesebben Magyar 2001, 210–211.

76 Németh 1968, 132. Ekkor még Németh Péter is a nagyméretű sárvári földvár, valamint a hozzátartozó jobbágytelepülés (Váralja) meghatározását kísérelte meg (Németh 1968, 93–95.)

77 A mezőgazdasági művelés miatt is erősen behatárolt volt a kutatási területünk. Feltárási helyünk környékén jelentős régészeti jelenségekre utaló nyomok is voltak. Magyar 1984, 149–153.

monostorát is befogadó K-i résztől lejjebb, a Ny-i területen lehetett az 1353-ban és 1423-ban is említett Váralja települése. [78]

Ez a K-i 6,7 hektáros sárvári várterület *(11. kép)* (a 6,08 hektár nagyságú Őrtilos-Földvár és az 5,36 hektár területű Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy ismeretében) *(2–6. kép)* egyáltalán nem tűnik rendkívülien nagynak.

A sárvári ásatásaink leletanyaga valóban azt is mutatja, hogy már a késő bronzkorban is lakták a mocsárral védett, folyó menti Sárvárdomb területét. Viszont a 9-10. század, (vagyis az Anonymus által említett Tas/Sárvár időszak) leletanyaga is előkerült *(15–22. kép)*. Ugyanakkor a 14–15. századi források sem véletlenül említették Sárvárral kapcsolatban a régi vár helyét, illetőleg a hozzátartozó települést, a Váralját.

Véleményünk szerint ez a Kraszna szigetén létező 9–10. századi, jellegzetesen honfoglaló magyar földvár a monostor betelepítése idején (11. század) már katonai szempontból korszerűtlenné vált. A 13. század elején még létező föld- és faerődítményei, valamint a monostor kő-és téglafalai nem szolgáltathattak jelentős védelmet, így például tatár hadak ellen. Ez végül is érthető, mert eredetileg sem egy megerődített főúri lakóhelyként vagy rezidenciaként készült.

A 9–10. században csupán a magyar fejedelemség, hercegség, majd a királyság északkeleti belső, vizekkel és más akadályokkal tagolt gyepűrendszerének egyik határváraként szolgált. Erre utal a Tas/Sárvár Anonymus-i elnevezése is. *Maksai Ferencet* idézve: [79] „...a járhatatlan lápvidék veszélyeztetett átjáróhelyeinél: Sárvárnál és még délebbre Börvelynél már a honfoglalás korában földvár állhatott. *Ezek a földvárak az ún. gyepű-védővonal fontos helyei lehettek." (9–10. kép)*

Az államszervezéskor nemcsak a Gutkeled nemzetség, hanem az ugyancsak német eredetű Hont-Pázmány nemzetség is kapott az itteni korai határvédelemhez tartozó várakból, illetve a különböző uradalmakból. *W. Vityi Zoltán* megírta:[80] „A Balogsemjének után Szent István katonai kíséretének az ismert, Svábföldről beköltözött lovagjaitól származó Hont-Pázmány nemzetség kapta adományba *az egykori gyepűhöz tartozó Kakat-várát(Városdobost), Dobost, Kapust és környéküket."* Dobossal kapcsolatban a gyepűt őrző őrökre is van adatunk.[81]

Összegzés

Végezetül megállapíthattuk azt is, hogy a korai határterületen Buzás Gergely által felrajzolt, nagyméretű és szélestalpú, kazettás szerkezetű magyar sáncvárak vizsgálatához az általunk kutatott déli és északkeleti korai határvédelem három vára is hozzátartozik *(23. kép)*.

Kétségtelen tény lett az is, hogy Nagyecsed-Sárvár vagy másképpen Tas/Sárvár az Ecsedi-láp fontos átjárójánál és útcsomópontjánál földváras településként legkésőbb a 10. században már létezett. Az is biztos, hogy ez a Tas/Sárvár az északkeleti magyar határvédelem, az ún. gyepűrendszer belső vonalában – az idetelepített őrök által védve –már a korai időtől, a 10. századtól kezdve jelentős (Váraljával rendelkező) várként működött *(9–10. kép)*.

Kiderült az is, hogy északkeleti korai határ(gyepű) védelmi rendszer – mint azt már a déli korai határvédelem esetében is láttuk – Szent István korában jelentősen átalakult.

A szatmári területeken például elsősorban a korai határvédelem részeiből, így a váraiból főképpen a német eredetű nemzetségek: Hont-Pázmányok, majd később a Gutkeledek jelentős birtokadományt kaptak a királyoktól. A változás lényege az lett, hogy ettől kezdve a gyepűket és kapukat (Kapos, Kapus) mind kijjebb telepítették, s ezután az ún. gyepűelve is mind kisebb területre szorult.

Ennek a Szent Istvántól kezdődő folyamatnak a létezését bizonyíthattuk a déli határvédelem két vára: Őrtilos-Földvár és Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy esetében is *(2–7. kép)*. Ugyanakkor azt is kideríthettük, hogy a 10. században még jelentős(hercegi) Tas/Sárvár földvárának – a Gutkeledek sárvári kegyúri monostorának a várban történő felépítése után – *(11–14. kép)* már megszűnt a határvédő, stratégiai szerepe. Ezért szerepelt már csak a 13–14. században, mint fontos – a Gutkeled nemzetség egyik ágának – a monostoros (Sárvármonostora) helye.[82] *(11. kép)*

78 Az 1975-ös kutatásaink megkezdése előtt a helyi mgtsz itt végzett dózerolást. Magyar 1984, 160.

79 Maksai 1940, 14–15.

80 W. Vityi 1991, 33. Szerintünk előbb mindenképpen vizsgálnunk kell a különböző nemzetségek birtokosainak tulajdonába sorolható váraknak pl. az őrökhöz kapcsolódó szerepét. A korai őrvárak, mint a mi esetünkben is, csak később kerültek át magántulajdonba.(Ld. Dénes 2006, 89. szerint „azok az elképzelések, miszerint ezek a várak(öt nyugati várra gondol! Kiemelés a szerzőtől) az ország határainak védelmével összefüggésben épültek volna, tarthatatlanok.")

81 W. Vityi 1991/1. 44. szerint „megtelepítői az egykor itt húzódó gyepű védelmére vezényelt őrök lehettek."

82 A tatárjárás pusztulási égett rétegéből kerültek elő 1975 augusztusában a 2. kutatóárok északi végénél –1,5 m-es mélységből – a Gynsz. 2/É/1-3. összeégett kerámiák. A várnak ezt a pusztulását erősíti meg Bóna István véleménye is (Bóna 1988, 22.), „vagyis Anonymus korábbi, elpusztult várak maradványait is bevonta a meseszövésbe, joggal, hiszen századokkal korábbi eseményekről mesélt. Maga is tudta azonban, hogy ezek a várak (az ő korában, az 1200-as években! Kiemelés tőlem) már csak sáncmaradványok formájában léteznek." A szerző a monostor időrendjét tovább pontosította. Vö. Magyar 2012.

Bóna 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai, Debrecen 1998.

Borovszky é.n. = Borovszky S.: Szatmár megye MVV é.n.

Buzás 2006 = Buzás G.: 11. századi ispáni várainkról. In: Kovács Gy.-Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát..." Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006, 43–54.

Dénes 1993 = Dénes J.: A honfoglalás és államszervezés korának várai. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2 (1993) 417–430.

Dénes 2006 = Dénes J.: Öt Árpád-kori vár a Nyugat-Dunántúlon. In: Kovács Gy.-Miklós Zs. (szerk.): „Gondolják, látják az várnak nagy voltát..." Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére. Budapest 2006, 8–91.

Dénes 2007 = Dénes J.: Nyugat-Dunántúl korai várépítészetének kutatástörténete A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése. Kőszeg, 2007. május 12.

Gömöri 2007 = Gömöri J.: Korai sáncvárak a nyugati határvidéken A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése. Kőszeg, 2007. május 12.

Györffy 1992 = Györffy Gy.: A Szent László-kori Somogyvár történeti szerepe. In: Magyar K. (szerk.): Szent László és Somogyvár. Tanulmányok a 900 éves somogyvári bencés apátság emlékezetére. Kaposvár 1992, 7–10.

Jurkovic 2000 = Jurkovic, M.: Adalék a horvát-magyar román kori képzőművészeti kapcsolatok megismeréséhez. In: Jadranka Damjanov, J. (szerk.): Horvátország/Magyarország/Európa. Évszázados képzőművészeti kapcsolatok (Kétnyelvű, horvát-magyar kiadás) Zagreb 2000, 328–339.

Karácsonyi 190 = Karácsonyi J.: A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig II. Budapest, 1–500.

Kiss-Zágorhidi 2006 = Kiss G.-Zágorhidi Czigány B.: Korai uradalmak Vas vármegye délnyugati részén(1187–1213) Topográfiai rekonstrukció Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 8. „Hadak útján..." XV. Tatabánya 2006, 175–186.

Kiss-Zágorhidi 2007 = Kiss G.-Zágorhidi Czigány B.: A várkutatások újabb eredményei Vasváron és környékén A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése, Kőszeg, 2007. május 12.

Kiss-Zágorhidi 2007/1. = Kiss G.-Zágorhidi Czigány B.: Vasvár Castrum, A Castrum Bene Egyesület Hírlevele 5. szám 2007/l. (szerk.: Feld I.) Budapest, 161–171.

Kiss 1988 = Kiss L.: Földrajzi nevek etimológiai szótára I. A–K és II. L–Zs, Budapest 1988.

Maár 1995 = Maár Ferenc G.: Honfoglalások nyomai a magyar helynevekben. Magyar Szemle, 1995. április, Budapest, 417–426.

Maár 1996 = Maár Ferenc G.: Az „avar" megtelepülés szaporodó kérdőjelei. Magyar Szemle, 1996. január, Budapest, 82–91.

Magyar 1977 = Magyar K.: A nagyecsedi Sárvár története és régészeti kutatása I. Szabolcs-Szatmári Szemle 1977. Nyíregyháza, 61–74.

Magyar 1979 = Magyar K.: Nagyecsed-Sárvár földvárának szerepe az északkeleti korai magyar határvédelemben című előadás, JATE, Szeged 1979.

Magyar 1984 = Magyar K.: Források Somogy honfoglaló nemzetségéről (Adatok a magyar nemzetségi szervezet középkori történetéhez I.) Somogy Megye Múltjából Levéltári Évkönyv 15. (szerk.: Kanyar J.) Kaposvár, 3–39.

Magyar 2000 = Magyar K.: Somogyvár és Saint-Gilles - Somogyvár és Zára(Zadar) XII. századi francia kapcsolatairól. In: Damjanov, J. (szerk.): Horvátország/Magyarország/Európa (kétnyelvű horvát-magyar kiadás). Zagreb 2000, 315–327.

Magyar 2001 = Magyar K.: Szent István államszervezésének régészeti emlékei. Kaposvár–Segesd 2001.

Magyar 2005 = Magyar K.: Árpád-kori nemzetségi központok egyházainak temetőiről. In: Ritoók Á.–Simonyi E. (szerk.): „...a halál árnyékának völgyében járok" A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. Budapest 2005, 163–172.

Magyar 2012 = Magyar K.: Az Északkelet-Alföld egyedülálló Árpád-kori bencés apátsága Nagyecsed-Sárváron a legújabb történeti és régészeti források vizsgálata alapján. In: Illés P. A.-Juhász-Laczik A. OSB (szerk.): Örökség és küldetés. Bencések Magyarországon. Rendtörténeti Konferenciák 7/1. Budapest 2012, 189–218.

Magyar-Nováki 2005 = Magyar K.-Nováki Gy.: Somogy megye várai a középkortól a kuruc korig (szerk.: Magyar K.) Kaposvár 2005.

Maksai 1940 = Maksai F.: A középkori Szatmár megye. Budapest 1940.

Németh 1968 = Németh P.: Szabolcs-Szatmár megyék Árpád-kori (XI–XIII. századi) földvárai és monostorai .Jósa András Múzeum Évkönyve 10. (szerk.: Csallány D.) Nyíregyháza 1968.

Révész-Wolf 2007 = Révész L.-Wolf M.: „legjobb, ha mindez nem merül feledésbe..." Anonymus Újabb eredmények a Kárpát-medence 10–11. századi régészeti kutatásában A Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tára 2007. május 30. és június 1-je közötti

konferenciája. Összefoglalások. Budapest 2007.
Somogy Vármegye (MVV) é.n. = Somogy Vármegye Magyarország Vármegyéi és Városai (szerk. Csánki D.) Budapest.
Szabolcs-Szatmár megye...1987 = Szabolcs-Szatmár megye II. (szerk.: Entz G.) 92–94. Magyarország Műemléki Topográfiája XI. (szerk. Dercsényi D.).
TÁLOS 1989 = Tálos G.: Egy avar korra utaló településhálózat nyomai a magyar helynevekben Különnyomat a Névtudomány és művelődéstörténet Tanulmánygyűjtemény. Zalaegerszeg 1989, 174–184.
TIEFENGRABER 2007 = Tiefengraber, G.: Frühe steieriche Burganlagen und Motten. A Castrum Bene Egyesület XIII. Vándorgyűlése, Kőszeg, 2007. május 12.
TIEFENGRABER 2007/1. = Tiefengraber, G.: Korai várak Kelet-Stájerországban című előadásának magyar kivonata, (ford. Koller B.) Castrum Bene Egyesület 13. Vándorgyűlése, Kőszeg, 2007. május 12. Az osztrák előadók előadásainak kivonatai
W. VITYI 1991 = W. Vityi Z.: Mátészalka és környéke a korai oklevelekben Szatmári elegyes holmi (szerk.: Áts J.) Mátészalka, 31–89.
W. VITYI 1991/1. = W. Vityi Z.: Ecsed és a Hűség vára első urai. Szatmári elegyes holmi (szerk.: Áts J.) Mátészalka 1991, 137–144.

DIE FORSCHUNG DER BURGEN DES UNGARISCHEN GRENZSCHUTZSTREIFEN (GYEPŰ) VOM 10-11. JAHRHUNDERT I. (NEUERE ANGABEN ZUR UNTERSUCHUNG DER FRÜHEN GRENZBURGEN IM SÜDEN UND NORDOSTEN UNGARNS)

Im Beitrag konnten wir feststellen, dass drei Burgen des von uns geforschten frühen Grenzschutzes im Süden und Nordosten des Landes auch in die Reihe jener Wallburgen mit breitem Fundament und Kastenkonstruktion gehören, die von Gergely Buzás kartographisch dargestellt wurden *(Abb. 23.)*.

Es ist unbestritten, dass Nagyecsed-Sárvár oder anderswie Tas/Sárvár (im alten Komitat Szatmár) bei dem wichtigen Übergang und Strassenknoten des Ecseder Sumpfes als Siedlung mit Erdburg spätestens im 10. Jahrhundert schon bestand. Es ist auch sicher, dass diese Tas/Sárvár in der Innenlinie des nordöstlichen ungarischen Grenzschutzes, des sogenannten Grenzschutzsstreifensystems (Gyepű) – durch die hierher angesiedelten Hüter geschützt – schon seit früher Zeit, ab Anfang des 10. Jahrhunderts, als Burg genutzt wurde (Abb. 9-10).

Das frühe Grenzschutzsstreifensystem (Gyepű) im Nordosten, wie auch im Süden, umwandelte sich deutlich in der Zeit des Königs Stephans I.

In Szatmár erhielten zum Beispiel hauptsächtlich die deutschstämmigen Geschlechte, wie die Familien Hont-Pázmány, dann später Gutkeled, bedeutende Besitzschenkungen auch mit Burgen von den Königen aus den Teilen des frühen Grenzschutzes. Der Hauptpunkt der Veränderung war, dass danach die Grenzschutzsstreifen und Tore immer nach aussen gesetzt und das Grenzödland (Gyepűelve) immer kleiner wurde.

Diesen unter Stephan der Heilige beginnenden Prozess konnten wir im Fall von zwei Burgen – Őrtilos-Földvár und Zselickisfalud-Ropolypuszta-Várhegy (beide im Komitat Somogy) – des südlichen Grenzschutzes auch beweisen *(Abb. 2–7.)*. Daneben könnten wir nachweisen, dass die im 10. Jahrhundert noch bedeutende (fürstliche) Erdburg von Tas/Sárvár nach dem Aufbau des Patronatsmönchkloster der Gutkeled in der Burg (Abb. 11–14.) keine strategische grenzverteidigende Rolle mehr besaß. Daher wird in den schriftlichen Quellen des 12.-14. Jahrhunderts nur als wichtiger Ort (Sárvármonostora) mit dem Patronatsmönchkloster von einem Zweig des Geschlechtes von Gutkeled erwähnt *(Abb. 11.)*. Die chronologischen Fragen des Bendiktinermönchklosters haben auf der Konferenz 2007 reges Interesse erregt. Das zum Mönchkloster gehörige geschnitzte Steine, die bei unseren Ausgrabungen in Sárvár zwischen 1975 und 1977 gefunden wurden, sind nämlich um 1080–1100 datierbar. Die unter der Kirchen und Gräberfeldern gefundene hauptsächtlich aus Keramiken des 9.-10. Jahrhunderts bestehende Funde sind wichtige Denkmäler der frühesten Burg von Sárvár.

VÖRÖS ISTVÁN

A MAGYARHOMOROGI HONFOGLALÁS KORI SÍROK ARCHAEOZOOLÓGIAI VIZSGÁLATA

Magyarhomorog-Kónyadombon (Hajdú-Bihar m.) az 540 síros X–XII. századi magyar köznépi temetőben a X. századi sírok az ÉNy-i részen kerültek elő.[1] Az első sír (az 1. honfoglalás kori lovassír) 1961 júniusában egy rókalyuk kiásása során került elő, és semmisült meg annak Ny-i fele. A leletmentést és a tervásatást 1961 októberétől Dienes István (MNM) vezette.[2]

A honfoglalás kori temetőrészben négy lovassír (1., 9., 16. 23.) került elő, mind férfisír. A 15. sírba utólag egy farkas ástak be. A 11. sírban pedig egy sertés foga volt. Az 1. sírt recens kori, a 9. és 15. sírt korabeli beásással bolygatták meg. A temető területén rézkori, kelta, szarmata és Árpád kori objektumok is feltárásra kerültek.

Az állatmaradványok az MNM Archaeozoológiai Gyűjteményében találhatók (honfoglalás kori anyag – ltsz.: 61.31.1–20., 63.12.1–64.; rézkor, kelta, Árpád kori anyag - ltsz.: 64.15.1–3., 68.18.1–115.).

1 sír. Férfi lovassír.

Előkerülésekor feldúlt, részben megsemmisült, 1961.
Ló részleges csontváza. A sír Ny-i fele megsemmisült. A K-i végében fekvő ló-maradványokat is szétdúlták, illetve kiszedték. Helyi megfigyelés szerint a ló feje az emberi csontváz lábfején (lábfejek végén?) ca. 20 cm-rel a sír alja felett Ny-i tájolásban az állán, négy lábvége részben alatta, részben mellette - vele azonos irányban - feküdt. A ló feje lekantározva.[3]

Ló-maradványok (Ltsz.: 61.31.1-20.)
A koponya összeroppant, töredékes. A fogazat: di^{1-3}, P^1, dp^{2-4}, M^{1-2}. A farkasfog (dens lupinus, P^1) kiesett, alveolusa a dp^2 oralis csúcsa lingualis oldalán található. A di^3 korona ép, az M^2 áttörte az alveolus falát, de nem nőtt sorba, rágófelülete még nem kopott. A töredékes mandibula hosszú, alsó éle egyenes, a corpus mandb. alacsony. A fogazat: di_{1-3}, dp_{2-4}, M_{1-2}. Az M_2 még nem nőtt sorba, rágófelülete még nem csorbult/kopott. Végtagok: 5 sin. - 1 dext. carpale, sin.-dext. mc., mc_{2+4}, sin. ph.I., dext. ph.I.-II.-III.; 3 sin. - 4 dext. tarsale, sin.-dext. astragalus-calcaneus, mt., mt_{2+4}, ph.I.-II.-III., 8 sesamoideum sup. A mc-ok prox. epiph. izületi felületei porózusak. A bal oldali astragalus külső hengerén - a bokaizület bontásakor keletkezett - vágási-faragási nyomok találhatók.

A ló neme: a csontok sculpturája alapján - mén, életkora a foggarnitúra statusa alapján 1½ - 1¾ év (18-21 hó). A ló marmagassága, testalkata: a négy metapodium (2 mc/2 mt) hosszméretéből számított (Vitt 1952) marmagassági érték 135,6 cm, alacsony testmagasságú. A metapodiumok és az ujjcsontok relatíve rövid karcsúak. A mc-ok karcsúsági index értékei 13,3 (sin.) - 13,7 (dext.), még a vékony és a karcsú átmeneti stádiumban vannak. A mc/mt husszúsági méretarány értéke 83,33. A patacsontok (ph.III.) kicsik. A ló mortalitása: ősz és tél között (okt/nov. - jan/febr.).

9. sír. Férfi lovassír.

Kirabolt, feldúlt, nagyrészt megsemmisült, 1962.
Ló részleges csontváza. A sírrablás során az elhunyt testrészeit is, és a ló maradványait is szétdúlták. Az emberi csontváz lábszárcsontjai (tib.) kivételével - ami a helyükön maradtak - az összes többi ember-, és ló-csontokat a sír közepére dobták. A ló állkapcsa, és az arról leemelt koponya a sír közepén ca. DNy-ÉK irányban az állán, illetve a szájpadlás-fogsorán feküdt. Egy hátulsó patacsont (ph.III. post.) az emberi csontváz jobb oldali lábfeje mellett (D-re) volt. A ló feje az emberi csontmaradványok fölött, a felszín alatt 42 cm-re került elő. A szétszedett ló feje mellett (K-re) az emberi csontváz egyik combcsont töredéke feküdt. A ló sírpozíciója ismeretlen.[4]

---

1 Kovács 1997, Abb.5.
2 Patay, P. MNM. At. X. 268. 1961., Dienes 1962a., Az ásatás kutatástörténetét lásd Kovács 1997. Az archaeozoológiai anyag megemlítése nélkül, 2.3. fejezet, p.370.
3 Dienes 1962b.
4 Dienes 1963. Az ásatási dokumentációk megtekintésére először Dienes Istvántól kaptam engedélyt (1991. április 8-án), majd az ásatási rajzokat Kovács Lászlótól faxon (1996. júl. 10-én), illetve xerox másolatban kaptam meg. Dienes Istvánnak még akkor megköszöntem (Vörös 1990, 132. 23. lábj.), Kovács Lászlónak most köszönöm meg önzetlen segítségét.

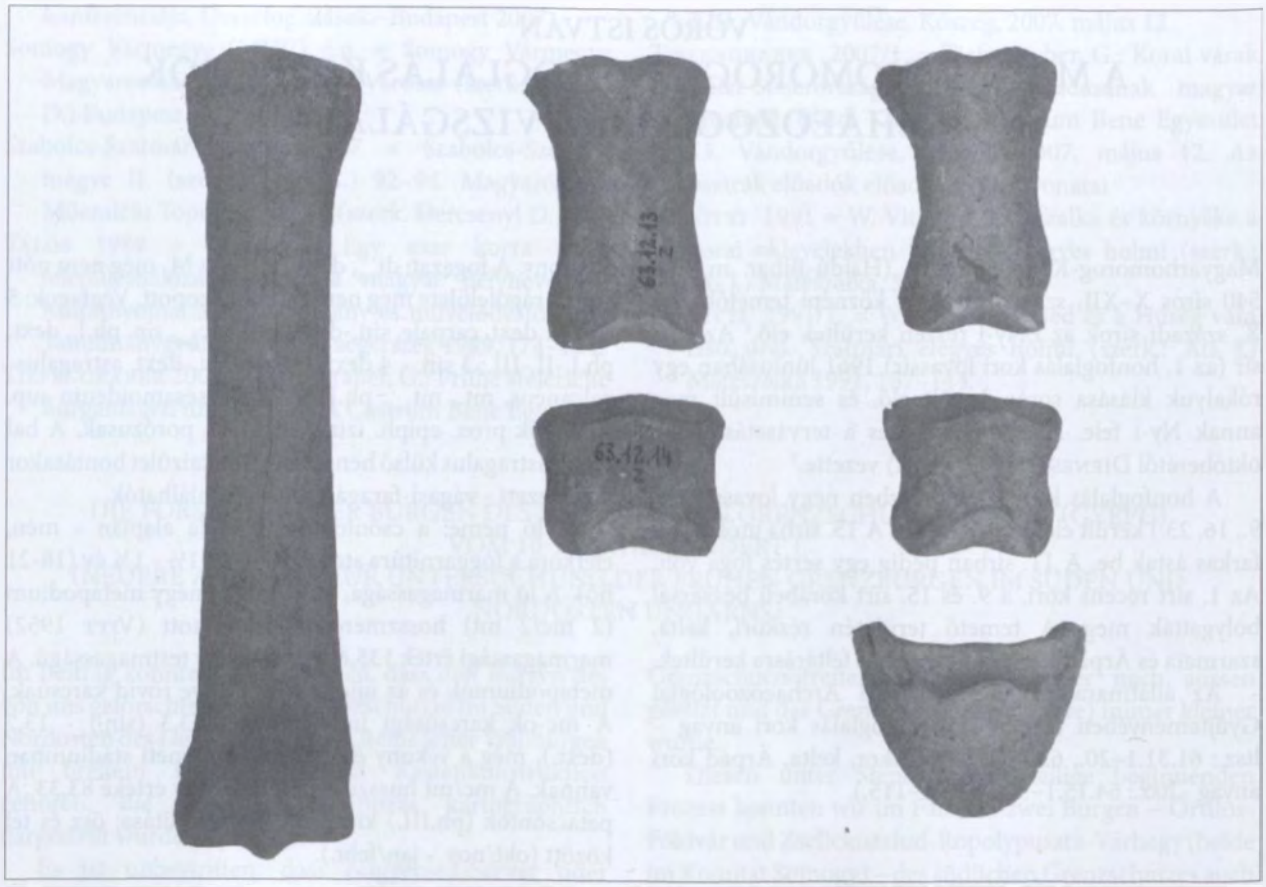

1. kép **Magyarhomorog-Kónyadomb. A 9. honfoglalás kori sír ló-maradványai: dext. mc., ph.I.-II., dext. ph.I.-II.-III.**

Ló-maradványok (Ltsz.: 63.12.1-18., 1. ábra)
A koponya összeroppant, töredékes és hiányos. A sírrajz alapján a lókoponya hosszú, széles. A széles agykoponya lapos. Az orrhát keskeny. A fogazat: I^1, di^{2-3}, P^{1-3}, dp^4, M^{1-2}. Az M^3 az alveolus falát áttörte. A farkasfog (d. lupinus P^1) kiesett, a nagy alveolusa a P^2 előtt található. A mandibula töredékes hiányos. A fogazat: I_1, d_{2-3}, C, P_{2-3}, dp_4, M_{1-2}. Az M_3 áttörte az alveolus falát, rágófelülete még ép, nem csorbult. Végtagok: dext. mc., ph.I.-II.-III. ant.; sin.-dext. ph.I., sin. ph.II., dext. ph.III. post. Hiányzik a baloldali mellső lábvég (mc.-ph.I.-II.-III.), a kétoldali hátulsó lábközépcsont (mt.) és két ujjcsont (ph.II. dext., ph.III. sin.).

A ló neme a meglévő caninus alapján – mén, életkora a fogazat statusa alapján 2 - 2½ év.

A ló marmagassága, testalkata: a mc. hosszméretéből számított (Vitt 1952) marmagassági érték 141, 3 cm, (nagy)közepes testmagasságú. A mc. hosszú, karcsúsági index értéke 15,21, középkarcsú. Az ujjcsontok (ph.I.-II.) hosszúak, a patacsontok (ph.III.) rövid szélesek. A ló mortalitása: tavasz és ősz között (ápr/máj.-okt/nov.).

11. sír. Férfi sír, 1962.

Az emberi csontváz gerincoszlopa mellett jobbra (D-re) 12 cm-re (a tegezben?, alatta?) egy fiatal sertés alsó metszőfoga (I. inf. juvenilis, Ltsz.: 88.107.) volt.[5]

15. sír. Férfi sír.

Sírba ásott farkassal, majd rablással bolygatott sír, 1962. Az ásatási megfigyelés szerint a sír D-i oldalán középen egy nagyméretű gödörben állatcsontváz feküdt. A gödör alja a sírfeneken túl mélyedt. Az emberi csontváz jobb fele és az állatcsontváz hátulsó fele szétdúlva, illetve összekeveredve feküdt a sírban *(2. ábra)*.

Dienes István a feltáráskor azt feltételezte, hogy a 15. sírba utólag csak egy beásás volt, ami a legújabb korban is történhetett. A gödörben levő csontváz állatfaját nem ismerték fel. A közeli volt tanya ismeretében feltételezték, hogy a gödörben levő állat maradványa a tanyáról származó „kis-borjú (?)" csontváza.[6] Ezért

5 Dienes 1963.
6 Dienes 1963.

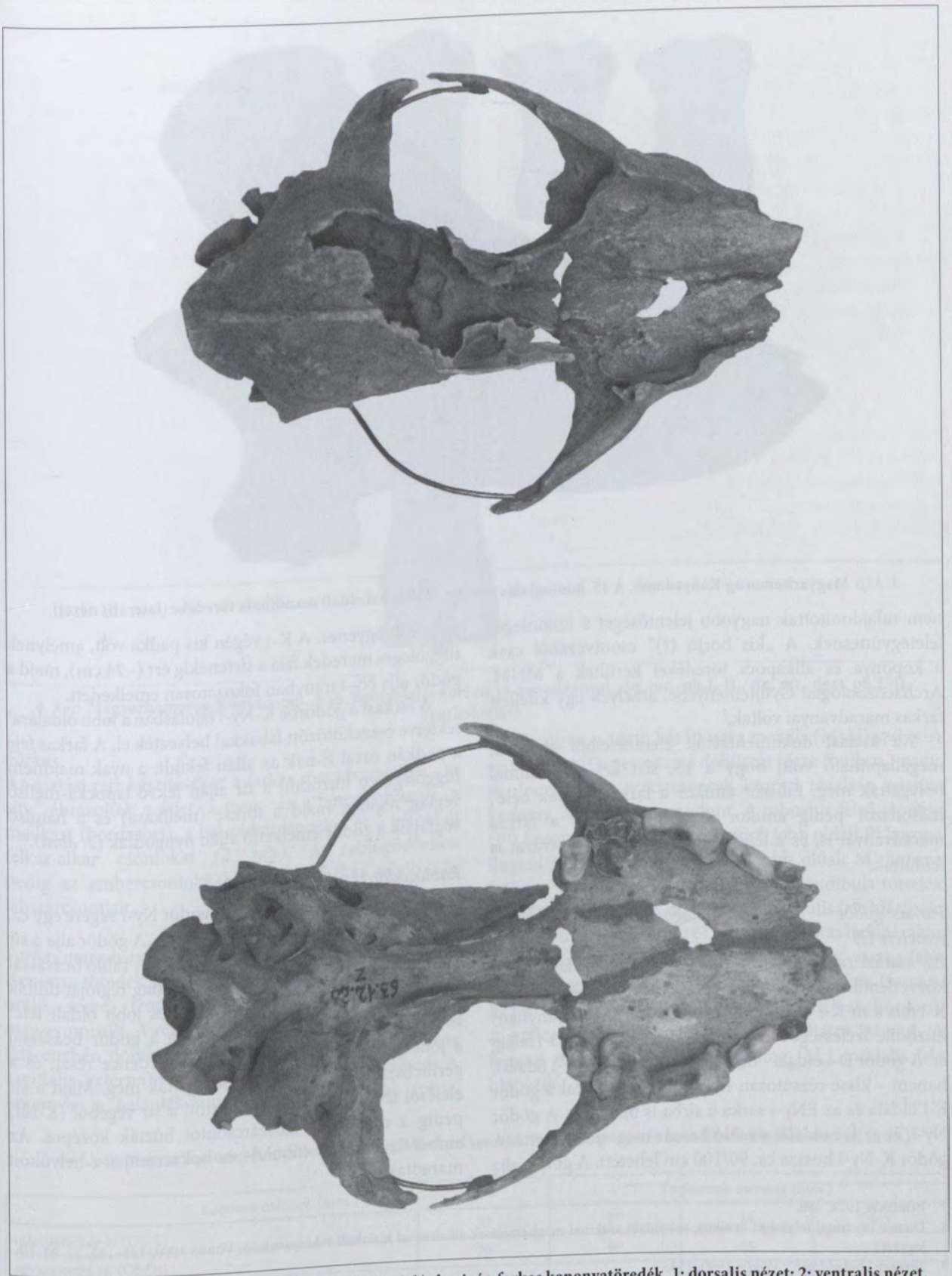

2. kép **Magyarhomorog-Kónyadomb. A 15. honfoglalás kori sír, farkas koponyatöredék. 1: dorsalis nézet; 2: ventralis nézet.**

3. kép **Magyarhomorog-Kónyadomb. A 15. honfoglalás kori sír, farkas bal oldali mandibula töredéke (lateralis nézet).**

nem tulajdonítottak nagyobb jelentőséget a különleges leletegyüttesnek. A „kis borjú (?)" csontvázából csak a koponya és állkapocs töredékei kerültek a MNM. Archaeozoológiai Gyűjteményébe, amelyek egy kifejlett farkas maradványai voltak.[7]

Az ásatási dokumentációk elemzéseiből azonban megállapítható volt, hogy a 15. sírt két alkalommal bolygatták meg. Először amikor a farkast „ásták bele", másodszor pedig amikor a rabló gödörrel a farkas maradványát is, és a lejjebb fekvő emberi csontvázat is feldúlták.[8]

Farkas gödör – A farkas utólagos sír(ra)ba helyezése-temetése (?)

Az ásatási rajz alapján a széles, romboid alakú gödröt közvetlenül a 15. sír mellé jobbra (D-re) ásták. A gödör K-i fala a sír K-i végétől Ny-ra 40 cm-re (É-D-i irányban) húzódik. Szélessége ca. 60 cm, ÉK-i sarka ca. a sír D-i faláig ér. A gödör D-i oldala - nem párhuzamos a sír D-i falával, hanem - kissé rézsútosan ÉNy-i irányú. Ezáltal a gödör É-i oldala és az ÉNy-i sarka a sírba is benyúlik. A gödör Ny-i, és az É-i oldalát a rabló beásás megsemmisítette. A gödör K-Ny-i hossza ca. 90/100 cm lehetett. A gödör alja nem volt egyenes. A K-i végén kis padka volt, amelynek függőleges meredek fala a sírfenékig ért (- 74 cm), majd a gödör alja Ny-i irányban fokozatosan emelkedett.

A farkast a gödörbe K-Ny-i tájolásban a jobb oldalára[9] fektetve összekötözött lábakkal helyezték el. A farkas feje a padkán orral É-nak az állán feküdt; a nyak majdnem függőlegesen húzódott a sír alján fekvő lapocka-mellső végtag régióig, majd a törzse (mellkasa) és a hátulsó végtagok a gödör emelkedő alján nyugodtak *(2. ábra)*.[10]

Rablógödör

A sír felső harmadában a farkas gödör Ny-i végére egy ca. 60 x 60 cm-es szűk rabló járatot vájtak. A gödör alja a sír középvonalában a sírfenék alá mélyült. A rabló beásással nemcsak a farkas ágyéki-, hátulsó végtag régióját dúlták szét, hanem az emberi csontváz teles jobb oldali felét is. Pontosabban az ember esetében a gödör beásással a jobb oldali fel- és alkar-mellkas-medence részt, és a gerincoszlop alsó harmadát bolygatták meg. Majd a sír elejéről (Ny-ról) a lapockacsontot, a sír végéből (K-ről) pedig a comb-, és lábszárcsontot húzták középre. Az ember szárkapocs (fibula)- és bokacsontjai a helyükön maradtak.

7 Bökönyi 1974, 380.

8 Dienes Istvánnal folytatott kritikus, sokoldalú szakmai megbeszélések alkalmával kialakult rekonstrukció. Vörös 1990, 131–132, 22–23. lábjegyzet.

9 Tévesen „bal oldalán": Vörös 1990, 133.

10 Dienes 1963, 32–33, 15. sírrajz.

4. kép **Magyarhomorog-Kónyadomb. A 16. honfoglalás kori sír ló-maradványai: sin. mc., ph.I.-II., sin. mt., dext. ph.I.-II. (pathologiás).**

Farkas

Az ásatási rajz készítésekor a farkas maradványaiból „in situ" ábrázolták a fejet, a nyak- és a hátcsigolyasort, a mellkast (bordasort), a bal oldali lapocka, és a kétoldali felkar-alkar csontokat *(2. kép)*. A rablógödörben pedig az embercsontokkal együtt a farkas comb-, és lábszárcsontjait.

Farkas maradványok (Ltsz.: 63.12.19–21.)

Koponya töredék *(2. kép)*. A koponya teteje (agykoponya oralis része, frontale, nasale-maxilla) az ásatáson megsemmisült. A relatíve keskeny agykoponya alacsony, fala enyhén domború. A vastag nyílirányú taraj (crista sagittalis externa) alacsony. Az interparietale rövid. A koponya a halántékcsont járomnyúlványánál (proc. zygomaticus o. temp.) és P^4-nél a maxilla (M-M) széles. A sziklacsont (O. petrosum) dobüregi része (bulla o.) nagy, és domború. A sziklacsontok közötti távolság relatíve keskeny. A fogazat macrodont. A robustus felső tépőfog (P^4) korona mesialis vége vastag. A jobb oldali P^4 korona lingualis fala barnára kopott. A jobb oldali M^1 korona letört, a törésfelület még egyenetlen. Mandibula töredék (h. 103 mm, *4. kép*). A mandb. corpus oralis fele hiányzik, a törésfelülete régi, törése és sérülése a farkas befogásakor keletkezhetett. A mandb. aboralis fele nagy, vastag falú. A ramus mandb. külső rágóizomi nagy felülete (fossa s. facies masseterica) háromszög ovális, mélyen homorú. A széles vastag proc. angularis lefelé-hátra irányul. A fogazat macrodont. Az alsó tépőfog (M_1) mesialis fele hiányzik.

1. táblázat **Magyarhomorog-Kónyadomb, honfoglalás kori temető. Farkas koponya és mandibula töredék méretei (mm.)**

Koponya méretek (mm.)		Fogkorona méretek (mm.)		
interparietale h. (Op-L)	37	P^3	16	6,6
agykoponya sz. (Ot-Ot)	79	P^4	25	13
agykoponya sz. (eu-eu)	70	M^1	16	19

5. kép **Magyarhomorog-Kónyadomb. A 23. honfoglalás kori sír ló-maradványai: sin. mc. dext. ph.I.-II.-III., sin. mt., ph.-I.-II.-III.**

Koponya méretek (mm.)		Fogkorona méretek (mm.)		
M-M táv.	85	M^2	9	12,6
If-If táv.	56			
c-c táv.	51			
sziklacsontok közötti táv. (Pha-Pha)	19			
occipitalis régió mag. (B-Op)	63			
os. occipit. m. (O-Op)	42			
for. magnum. m. (B-O)	20			
for. magnum sz	28			
agykoponya m. (B-L)	71			
Mandibula méretek (mm.)				
ramus mandibulae m.	77	M_2	11	7
ram. mandb. sz	44			
ram. mandb. sz. az M_3-tól	52			
corpus mag. M_3-nál	37			
ram. mandb. m. a proc. condyl.-nál	38			
proc. condyl. sz.	34			
ang. mandb. h.	60			

h. hosszúság, sz. szélesség, mag./m. magasság, táv. távolság

16. SÍR. FÉRFI LOVASSÍR, 1962.

Ló részleges csontváza. A ló maradványai a sír K-i végében voltak. A ló feje az emberi csontváz jobb oldali lábfeje és a D-i sírfal között, a ló lábvégei tőle jobbra (É-ra) az ember két lábfeje és a K-i sírfal közötti ca. 50 x 30 cm-es felületen - szintén - magasabb szinten kerültek elő. A ló feje a D-i sírfal K-i végében - a sír alja fölött 15 cm-re - a D-i sírfalhoz szorulva Ny-i tájolásban az állán, kissé jobb oldalra (É-ra) dőlve feküdt. A ló lábvégeit eredetileg egymás mellé akarhatták lerakni, de az összehajtott lóbőr "csomag" elhelyezésekor a jobb (?) oldali lábvégek előre (É-i irányban) csúsztak. Ennek következtében egy mc. és egy mt. a lófejtől kiindulva É-i tájolásban; előttük (É-ra) haránt irányban ÉNy-i tájolásban a másik mc., illetve a mt. a K-i sírfallal párhuzamosan É-i tájolásban került elő. A metapodiumok kapocscsontjait (mp_{2-4}) és az ujjcsontokat (ph.I.) állat bolygatás mozdíthatta ki eredeti helyükről. A ló feje lekantározva.[11]

Ló-maradványok (Ltsz.: 63.12.22-41., 5. kép)
A koponya összeroppant, töredékes és hiányos. A fogazat: I^{1-2}, di^3/I^3, C, P^{1-4}, M^{1-3}. A di^3 még van, az I^3 váltódik, rágóéle ép. A C korona nagy. A farkasfog (d. lupinus P^1) kiesett, alveolusa még nyitott. Az M^3 rágófelülete még nem teljes. A zápfogsor (P+M) rágófelülete enyhén hullámos. A mandibula kicsi, a corpus mandb. alacsony, alsó éle egyenes. A ram. mandb. elkeskenyedő. A fogazat: I_{1-2}, di_3/I_3, C, P_{2-4}, M_{1-3}. Az I_2 lingualis széle kopott. Az I_3 váltódik, rágóéle ép, a di_3 még funkcióban van. Az M_3 sorba nőtt, a rágófelülete kialakult. Végtagok: sin.-dext. mc., mc_{2+4}, ph.I.-II.-III.; 4 dext. - 3 sin. tarsale, dext. astragalus-calcaneus, sin.-dext. mt., mt_2, sin. mt_4, sin.-dext. ph.I.-II.-III., sesamoideum 2 sup.- 4 inf.

A ló neme mén, az életkora a fogazat statusa alapján 4-4½ éves. A ló marmagassága, testalkata: a négy metapodium (2 mc/2 mt.) hosszméretéből számított (VITT 1952) marmagassági érték 138,3 cm, közepes testmagasságú. A metapodiumok relatíve rövid, karcsúak. A mc-ok karcsúsági index értéke 14,8 (sin.-dext.) középkarcsú. A mc/mt hosszúsági méretarány 84,15. Az első ujjcsontok (ph.I.) rövid, szélesek. A patacsontok (ph. III.) kicsik.

Pathologia: a jobb oldali hátulsó láb első (ph.I) és második (ph.II) ujjcsontján csontfelrakódás (exostosis) figyelhető meg. A ph.I. dist. epiph. külső (lateralis) oldalán kifelé és lefelé irányuló perforált felületű porózus csontképződmény alakult ki. Alatta, a ph.II. prox. epiph. külső oldalán kiszélesedő csontperem képződött. A ló mortalitása: tavasz és ősz között (ápr/máj.-okt/nov.).

11 DIENES 1963.
12 DIENES 1963.

23. SÍR. FÉRFI LOVASSÍR, 1962.

Ló részleges csontváza. A ló maradványai a sír ÉK-i sarkában, az emberi csontváz bal oldali lábfeje és az É-i sírfal között, a sír alja felett 32 cm-re egy ca. 55x 20 cm-es felületen került elő. A ló lábcsontjainak és a rajtuk levő lókoponya együttes magassága – az elporladt összehajtogatott lóbőr nélkül – 18 cm volt. A ló feje az É-i sírfal K-i végében a sírfalhoz szorulva Ny-i tájolásban az állán feküdt. Alatta - vele azonos irányban - a négy metapodium. A lábvégek D-ről É-felé egymás mellett feküdtek sin. mc/mt. és a dext. mc/mt. sorrendben. A bal szélső lábvég 3 db lábtőcsontja állatbolygatással a sír középvonala felé elcsúszott. A ló feje lekantározva.[12]

Ló-maradványok (63.12.42-64., 6. kép)
A koponya összeroppant, töredékes és hiányos. A fogazat: I^1 dp^{2-3}, P^{1-3}, dp^4, M^{1-2}. Az I^1 rágóéle nem kopott. A farkasfog hiányzik (d. lupinus P^1), de az alveolusa még nyitott. Az M^3 az alveolus falát áttörte. A mandibula kicsi, a corpus mandb. alacsony, alsó éle egyenes. A fogazat: I_1 dp_{2-3}, P_{2-3}, dp_4, M_{1-2}. A mandb. alsó éle a P_3 gyökere alatt kidomborodik. Az M_3 az alveolus falát áttörte. Végtagok: 4 sin. - 2 dext. carpale, sin. - dext. mc, mc_{2+4}, ph.I.-II.-III., 2 sin. - 2 dext. tarsale, sin.- dext. astragalus-calcaneus, mt., mt_2, ph.I.-II., dext. mt_4, ph.III., sesamoideum 4 sup. - 2 inf., 1 farokcsigolya (vert. caud. IV.).

A ló neme (a caninus hiányában) valószínűleg kanca, az életkora a fogazat statusa alapján 2¾ - 3 év. A ló marmagassága, testalkata: a négy metapodium (2 mc/2 mt) hosszúméretéből számított (VITT 1952.) marmagassági érték 138,7 cm, közepes testmagasságú. A metapodiumok relatíve rövidek, karcsúak. A mc-ok karcsúsági index értéke 14,63 (sin.) - 14,86 (dext.). A mc/mt hosszúsági méretarány 82,52. Az első ujjcsontok (ph.I.) relatíve hosszúak, a patacsontok (ph.III.) kicsik. A IV. farokcsigolya epiphysis lemezei nem csontosodtak el. A bal oldali mc_2 és mc_4 dorsalis izületi felület peremein éles taraj képződött. A metacarpus (mc_3) ventralis oldalán a kapocscsontok (mc_{2+4}) találkozási felületén csontlécek (exostosis) alakultak ki. A ló mortalitása: tél és tavasz között (jan/febr. - ápr/máj.).

Három lovassírban a koponyás nyúzott lóbőrt a sír alja fölött 15 cm-re (16.), 20 cm-re (1.) és 32 cm-re (23.) a sír K-i végében helyezték el. A ló feje mindhárom esetben Ny-i tájolású. A ló lenyúzott bőrét gondosan úgy hajtották össze, hogy a lábvégek alulra kerültek. A ló lekantározott fejét az összehajtott bőrre (1 ?, 23.), illetve mellé (16.) helyezték.

A magyarhomorogi áldoztai lovak az un. borealis (póni) típusú lovak közé tartoznak. Feltűnő, hogy a négy ló közül három fiatal állat: egy 1. éves (1.) és kettő 2. éves (9., 23.) volt. Csak egy kifejlett életkorú (16.). A lábvégek gyenge konstitúciója, illetve az erős igénybevétel következtében a lábcsontokon torzulások alakultak ki. Egy 2. éves csikó (23.) mellső lábközépcsontjain (mc/ mc_{2+4}), és a kifejlett ló (16.) hátsó lábának ujjcsontjain (ph.I-II.) - túl korai - csontfelrakódási (exostosis-os) folyamat indult el.

A 15. férfi sírba ásott farkastetem hitvilági és/vagy a temetési szokásban betöltött szerepének további értelmezése néprajzi, vallástörténeti feladat.

A lovak életkora alapján meghatározott temetési évszakok: nyár a 9. és a 16. sírnál, tél eleje a 1. sír, és a tél vége a 23. sír esetében valószínűsíthető.

2. táblázat **Magyarhomorog-Kónyadomb. Honfoglalás kori lovak általános adatai, csontméretei (cm, mm.)**

Nr.	életkor	Mmag.	mc.	mc-Idx	ph (mm)			mt.	ph. (mm)		
		cm	mm		I. h.	II. h.	III. sz	mm	I. h.	II. h.	III. sz
1.	1½-1¾	135,6	217,5	13,34	80/71		68	261	77/69	39	66
9.	2-2½	141,3	230	15,21	80/78	44	80		83/76	44	74
16.	4-4½	138,3	223	14,80	80/73	40	76	265	75/68	40	69
23.	2¾-3	138,7	222	14,86	86/78	43	68	269	81/74	42	66

3. táblázat **Magyarhomorog-Kónyadomb. Honfoglalás kori lovak fogkorona méretei (mm)**

Sír Nr.		dp2	dp3	dp4	P2	P3	P4	M1	M2	M3
1. F.	h.	41,5	30	31	35*			31,5	27	
	sz.	23,5	25	26	24			26,5	24	
	Pc.h.		8	9				13		
	m.	18	20	20	30			75	65	
A.	h.	35	29,5	32				33		
	sz.	15,2	16,5	16				16		
9. F.	h.			28	35	30		30	31	
	sz.			26,5	25	24		27	25	
	Pc.h.			10		11,3		12	12	
	m			13	60	65		65	75	
A.	h.			28	30	30		29	30	
	sz.			17	16	18,5		18	16	
16. F.	h.				37	30	29	27	27	28
	sz.				25	27	27,5	25	26,5	23
	Pc.h.					14	13,5	13,5	13	14
	m.				58	70	75	75	60	65
A.	h.				33	29	28	26,5	26	31
	sz.				16,8	18,2	17,5	17	15,5	12,5
23. F.	h.				36	30	29,5*	27,5	27,5	23
	sz.				24	25,5	25,5	26	23,5	19
	Pc.h.					10		11	11	
	m.				60	70	70	75	75	60
A.	h.			29	32	29,5	31*	27,5	29	28
	sz.			15,5	15	17	16,5	15	13,5	11
	m.			5		65	70	70	75	55

F: felső fogak; A: alsó fogak méretei; *: fogcsíra; h: hosszúság; sz: szélesség; m: magasság; Pc: protoconus

4. táblázat **Magyarhomorog-Kónyadomb. Honfoglalás kori lovak csontméretei (mm)**

Nr.	Csont	hosszúság		szélesség			mélység		
		max.	med-sagitt.	prox	diaph. legk.	dist.	prox	diaph. legk	dist.
1.	mc.	217,5		49	29	48	30	21	34
		217,5		30	30	48,5	31	21	33,5
	ph.I. ant.	80	71	50	32,.5	42,5	34	18	22
		81	72	49	32,5	42,5	34	18,5	23
	ph.II. ant.			49	43	47,5	27,5	21	
	mt.	261		48	28	48	43	23	36
		261		49	28	47	44	23	35,5
	ph.I. post.	77	69	51	32,5	43	36,5	18,5	24
		76,5	69	50	32	42	36	18,5	24
	ph.II. post.		39	48	41	45	30,5	22	27,5
			39	47,5	40	45	30	21,5	27
9.	mc.	230		52	35	50	34	21,5	38
	ph.I. ant.	88	78	56	37,5	48	38	20	25
	ph.II. ant.		44	55	47,5	50,5	33	22	27
	ph.I. post.	83	76	55	35	45	39	19	25
		83	76	55	35	45,5	39	19	25
	p.II. post.		44	54	43,5	47	34	22,5	17
16.	mc.	223		48	33	49	32	21	36
		223		48	33	50	31	22	35,5
	ph.I. ant.	80	73	53	35	44,5	35	18,5	23
		80	72	53,5	35	45	34	18,5	23,5
	ph.II. ant.		40	52,5	45	49	30	21,5	26
			40	52	44,5	49	29,5	21	26
	mt.	265		47	29,5	48	45	25	37
		266,5		47,5	30	49	44	25	37
	ph.I. post.	75	68	53	33	42	37	17,5	22,5
		77	69	53	38*	44*	36	19*	25*
	ph.II. post.		40	50	41	45	30	21	25
			40	54*	43*	45	31	21	25
23.	mc.	222		51,5	32,5	47	33	22	36,5
		222		52	33	47,5	34	22	37
	ph.I. ant.	86	78	50	34	43,5	35	19	24
		85	77	48,5	33,5	43	34	19	23,5
	ph.II. ant.		43	49	43,5	48	30	21,5	
			43	48,5	44	47,5	29,5	21	26
	mt.	267		47	28	48	46	24	37
		269		48	28,5	47	46	24	37,5
	ph.I. post.	81	74	51	32	42	37	19	24
		80	74	50	32	42	37	19	24
	ph.II. post.		42	48	41	45	30	21	26,5
			42	48	41	45	31	21,5	27

* Pathologikus elváltozás következtében megnövekedett méretek

IRODALOM

BÖKÖNYI 1974 = Bökönyi, S.: History of domestic mammals in Central and Eastern Europe. Budapest 1974.

DIENES 1962a = Dienes, I. Magyarhomorog. Rég.Füz. I:15. (Az 1961. év régészeti kutatásai) 1962, 61.

DIENES 1962b = Dienes I.: Jelentés a Magyarhomorogon (Hajdú-Bihar m.) végzett 1961. évi honfoglaló „A"-téma ásatásáról. MNM. At. XII. 207. 1962.

DIENES 1963 = Dienes I.: Magyarhomorog (Hajdú-Bihar m.) Dienes I. 1962. évi MTA. ásatása (dok.) Honfoglaláskori temető. MNM. At. X. 260. 1963.

KOVÁCS 1997 = Kovács, L.: István Dienes'grösste Ausgrabung in Magyarhomorog-Kónyadomb (Forschungsgeschichte). ActaArchHung 49 (1997) 363–384.

VITT 1952 = Vitt, V. O.: Losadi pazyrykskih kurganov. SA 1952, 163–205.

VÖRÖS 1990 = Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon I. – Dog sacrifices and burials in Medieval Hungary I. FolArch 41 (1990) 117–145.

DIE ARCHÄOZOOLOGISCHE UNTERSUCHUNG DER LANDNAHMEZEITLICHEN GRÄBER VON MAGYARHOMOROG

In Magyarhomorog-Kónyadomb kamen im landnahmezeitlichen Gräberfeldteil vier Pferdebestattungen (Grab 1., 9., 16. 23.) zum Vorschein, die alle zu Männergräber gehörten. Ins Grab 15. wurde nachträglich ein Wolf eingegraben.

Grab 1. Männergrab mit Pferd.
Geschlecht des Pferdes: Hengst, Lebensalter 1½ - 1¾ Jahr (18-21 Monat), Größe 135,6 cm, niedrige Körpergrösse. Mortalität des Pferdes: Ende Hebst - Winter (Okt/Nov. - Jan/Febr.).

Grab 9. Männergrab mit Pferd. (Abb. 1.)
Geschlecht des Pferdes: Hengst, Lebensalter 2 - 2½ Jahr, Widerristhöhe 141, 3 cm, (grosse) mittlere Körpergrösse. Mortalität des Pferdes: Sommer – Ende Herbst (Apr/Mai - Okt/Nov.).

Grab 11. Männergrab mit Pferd.
Neben der Wirbelsäule des Mannes war ein unterer Beißzahn vom jungen Schwein.

Grab 15. Männergrab.
Der Wolf wurde auf seine rechte Seite mit zusammengebundenen Pfoten in ost-westlicher Orientierung in die Grube gelegt. Schädel des Wolfes lag auf dem Bänkchen mit seiner Nase nach Norden auf dem Unterkiefer. Sein Hals erstreckte sich fast senkrecht bis zur Schulterblatt-Vorderglieder-Region auf dem Grabboden, wo sein Rumpf (Brustkorb) und hintere Gliedmaßen ruhten.

Im oberen Drittel der Grube befand sich der Wolf, wohin einer 60 x 60 cm Grösse Raubgang gegraben wurde. Schädel (Abb. 2) und Unterkieferbruchstück *(Abb. 3)* des Wolfes.

Grab 16. Männergrab mit Pferd. (Abb. 4.)
Geschlecht des Pferdes: Hengst, Lebensalter 4 - 4½ Jahr, Größe 138,3 cm, mittlere Körpergröße. Auf den ersten (ph. I.) und zweiten (ph. II.) Fingerknochen der linkseitigen hinteren Pfote waren Knochenauflagerungen beobachtbar. Mortalität des Pferdes: Sommer – Ende Herbst (Apr/Mai.-Okt/Nov).

Grab 23. Männergrab mit Pferd. (Abb. 5.)
Geschlecht des Pferdes: Hengst, Lebensalter 2¾-3 Jahr, Größe 138,7 cm, mittlere Körpergröße. Auf den Metacarpen bildeten sich Knochenauflagerungen (exostosis) heraus. Mortalität des Pferdes: Ende Winter – Anfang Frühling (Jan/Febr.- Apr/Mai.).

In drei Pferdebestattungen wurden die zerschundenen Häute sorgfältig so zusammengefaltet, dass die Fussenden untenhin gelangten. Die Pferdeschädel wurden auf die zusammengefalteten Häute (1 ?, 23.), bzw. daneben (16.) gelegt.

Die Pferde aus den Gräbern von Magyarhomorog gehörten zu den sogenannten „borealen" (Pony-) Pferden.

SZATHMÁRY LÁSZLÓ–MARCSIK ANTÓNIA–LENKEY ZSUZSANNA–KŐVÁRI IVETT–GUBA ZSUZSANNA–CSÓRI ZSUZSANNA–HOLLÓ GÁBOR

AZ AUTOCHTONITÁS HATÁSA AZ ALFÖLD HONFOGLALÁS KORI (10. SZÁZADI) NÉPESSÉGÉRE

Bevezetés, célkitűzés

A magyar honfoglalás kort kutatók (történészek, régészek, antropológusok) körében régi kérdés az, hogy a helyi népességnek milyen hatása volt Árpád népének honfoglalóira. A biológiai antropológia terén történt már korábban módszertanában sikeresnek tűnő kísérlet e kérdés megválaszolásához.[1]

Jelen tanulmányban hasonló módszertani vetületben azt kívánjuk megítélni, hogy a 9. század végén, a 10. század elején az Alföldre betelepült honfoglalók aránya milyen lehetett a helyi népességhez képest.

Anyag és módszer

A vizsgálat anyaga az Alföldről származott a Kr. u. 1. és a 10. század között feltárt felnőtt korú leletek révén *(1. táblázat)*. Ezáltal ezer év tanulságait összegezhettük 1797 felnőtt férfi és 1533 hasonló korú nő csontvázlelete alapján.

A szarmata kort az 1. századtól a 4. század közepéig feltárt leletek reprezentálták. Az átmeneti időszak leletei a rákövetkező másfél évszázadból származtak, tehát az 5. század vége volt a mintavétel felső határa. A germán kor, a korai avar kor, a késői avar kor, a magyar honfoglalás kor (10. század) emlékeit a hagyományos régészeti-történeti időrend szerint csoportosítottuk.

A felnőtt kor alsó határa az oszteológiailag konvencionálisan megállapított 23 év volt.[2] A felnőtt korú egyének nemének meghatározása Éry, Kralovánszky és Nemeskéri[3] szempontjai alapján történt.

Az összehasonlító vizsgálatba először a koponya Martin[4] által definiált tizenkét méretén *(2. táblázat)* Dear[5] főkomponens módszerével hiánypótlást végeztünk, nemenként és koronként külön-külön. Ezután az egymást követő korok mintáit páronkénti diszkriminancia analízissel elemeztük. Az átsorolatlan egyedek minden, időrendileg egymást követő korra jellemző új összetevőt jelentettek. A mintapárok között átsorolt leletek pedig a továbbélőket reprezentálták. A különböző időszakokat túlélő variánsokat egyedi besorolásuk alapján ítéltük meg.

Időszak	Férfiak	Nők
Szarmata kor	67	73
Átmeneti kor	93	77
Germán kor	112	71
Kora avar kor	225	193
Késő avar kor	948	851
10. század – honfoglalás kor	352	268
Összesen	1797	1533

1. táblázat **Az elemzett felnőtt korú koponyaleletek száma koronként**

Eredmények

A bevezetőben említett felfogás szerint, a legkorábbi alapnépességnek a szarmata korit tekintettük *(1. kép)*. Az ezt követő időrendi mintáknál meghatároztuk az immigráns összetevők arányát, amelyeket az 1. ábrán jobb oldalon kiemelten tüntettünk fel. Az autochtonnak tekinthető variánsok részesedését minden korra vonatkozóan részletesen meghatároztuk.

Eredményeink szerint Árpád népének 895-ben történt honfoglalása 43%-ban jelenthetett új kraniológiai elemet az Alföldön. 57%-ra becsülhető az autochtonitás aránya. Meglepő, hogy ezen belül a szarmata/germán átmeneti kor (17%), valamint a szarmata kor (15%) reminiszcenciái a legjelentősebbek. Részesedését tekintve ezt a germán korra (10%) és a kora avar korra (8%) jellemző variánsok követik. És egy nagyobb meglepetés: a késő avar korra jellemző összetevők csak 7%-ban mutathatók ki a 10. században. Igaz, hogy az új immigránsok aránya ekkor csak 36%-ra becsülhető, azaz viszonylag alacsony. A 670 körül megjelent, korábban itt

1 Kővári et al. 2003.
2 Acsádi–Nemeskéri 1970.
3 Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963.
4 Martin 1928.
5 Dear 1959.

nem kimutatható mongolidok inkább csak jeleznek egy bevándorlási hullámot, de ez a népesség összetételére nem lehetett jelentős hatású.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyar honfoglalás korának autochton népességei kraniológiai jellemvonásaikat tekintve inkább korai időszakokra utalnak. A honfoglalást közvetlenül megelőző késő avar kori immigránsok népességtörténeti jelentősége ennél kisebb lehetett.

Kraniológiai vonatkozású kísérletünk összegzéséül azt a feltételezést fogalmazhatjuk meg, hogy az Alföld 1–6. századi alapnépességére jellemző kraniológiai vonások gyakrabban megjelennek a 10. században, mint a 7–9. századiak.

A 10. századi népesség összetételét tekintve, a helyi népesség részesedése 57%-ra, míg Árpád honfoglalóinak aránya 43%-ra becsülhető. Kérdéses persze, hogy ezen értékek a korábbi variánsok lokális továbbélésére utalnak-e, vagy ugyanazon gyökerű többszöri migráció részét képezik. Nem tudni azt sem, hogy a véletlenszerűségnek mennyi a szerepe. Feltételezve azt, hogy a véletlenszerűség minden korszak mintáit egyformán érinti, inkább a tendenciákat érdemes figyelembe venni a későbbi antropológiai és történeti kutatások terén.

Martin - szám	Méret
1	Az agykoponya legnagyobb hossza
8	Az agykoponya legnagyobb szélessége
9	Legkisebb homlokszélesség
17	Az agykoponya magassága a basiontól
20	Az agykoponya magassága a poriontól
45	A járomív szélessége
48	Az arc felső részének magassága
51	Szemüregszélesség
52	Szemüregmagasság
54	Orrüregszélesség
55	Orrmagasság
66	Az állkapocsszeglet szélessége

2. táblázat **A vizsgált koponyadimenziók Martin (1928) méretszámai alapján**

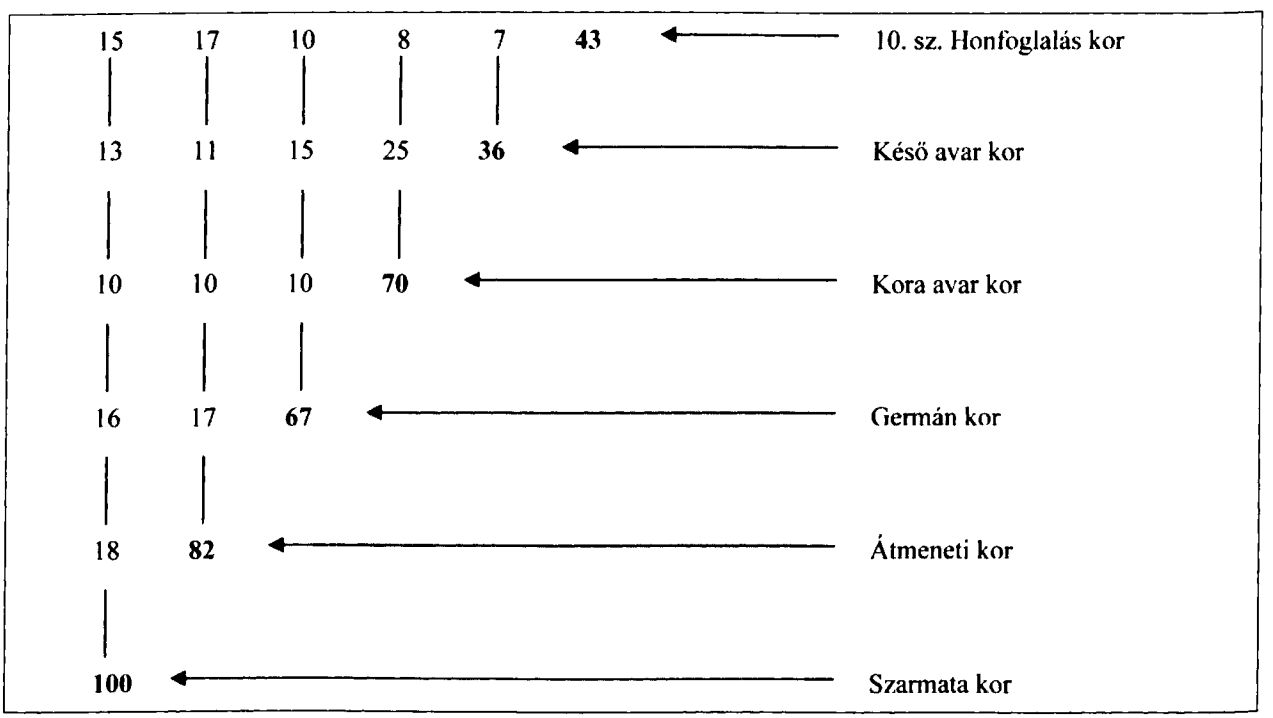

1. kép **A honfoglalás kori (10. századi) népesség összetétele: a korabeli immigráns (jobb oldalon feltüntetett) és a korábbról továbbélő autochton néprészek aránya (%-ban)**

Irodalom

Acsádi–Nemeskéri 1970 = Acsádi, Gy.–Nemeskéri, J.: History of Human Life Span and Mortality. Akadémiai Kiadó. Budapest 1970.

Dear 1959 = Dear, R. E.: Principal Component Missing Data Method for Multiple Regression Models. System Development Corporation. Technical Report, SP-86 (1959).

Éry–Kralovánszky–Nemeskéri 1963 = Éry K.–Kralovánszky A.–Nemeskéri J.: Történeti népességek rekonstrukciójának reprezentációja. AnthropKözl 7 (1963) 41–90.

Kővári–Szathmáry–Marcsik 2003 = Kővári I.–Szathmáry L.–Marcsik A.: A továbbélés ritmusának becslése a 7. és a 11. század között. III. Kárpát-medencei Biológiai Szimpózium, Magyar Biológiai Társaság, Magyar Mezőgazdasági Múzeum, Budapest 2003, 223–226.

Martin 1928 = Martin, R.: Lehrbuch der Anthropologie. Fischer, Jena, 2. Auflage, 2. Band.

THE INFLUENCE OF AUTOCHTHONITY ON THE POPULATION OF THE TIME OF THE HUNGARIAN CONQUEST (10TH CENTURY) IN THE HUNGARIAN GREAT PLAIN

The present paper deals with the 10th century population history of the Hungarian Great Plain. Our attention was primarily focused on the proportion of the 10th century Hungarian conquerors and the local populations. As the craniological results showed, the percentage of the local population might have been 57%, while that of the immigrants might have presented a smaller ratio (43%). The components of the local population were also estimated back to the previous one thousand years. According to these examinations, the characteristic features of the population surviving in the Great Plain were mainly suggestive of the Sarmatian and Germanic eras. The immigrants of the Late Avar period preceding the age of the Hungarian conquest did not seem to have been of the same importance.

GYULAI FERENC

ÚJABB EREDMÉNYEK A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG ÉTKEZÉSI KULTÚRÁJÁNAK FELTÁRÁSÁBAN
EDELÉNY-BORSODI FÖLDVÁR ÉTELMARADVÁNYAINAK VIZSGÁLATA

1. Bevezetés

Az élelmiszermaradványok makroszkópikus és mikroszkópikus vizsgálatai nem helyettesíthetik a karpológiai vizsgálatokat. Mégis segítségével számos igen fontos, más módon nem megszerezhető információkat nyerünk az egykori kultúrák életmódjára, táplálkozási szokásaira vonatkozóan. Az ételmaradványok vizsgálatai hozzájárulnak a lepény és a kelesztett kenyér létrejöttéhez vezető hosszú út, az elmúlt korok étkezési szokásainak és gasztronómiai kultúrájának megismeréséhez.

Az élelmiszermaradványok önálló formában (liszt, kása, kenyér maradványok), vagy tárgyakhoz kapcsolódóan (fémtárgyak felületén, kerámiaedények és kerámiatöredékek belső falára, peremére, aljára tapadva) fordulnak elő. De a rendkívül ritka mocsári- és gleccserhullák gyomortartalmának elemzését, a fekália maradványok vizsgálatát is ide kell sorolnunk.[1]

A régészeti korokból származó szerves maradványok többnyire karbonizált állapotban maradnak fenn. Az égés annak ellenére, hogy a szervesanyagban szerkezeti pusztításokat, maradandó változásokat hoz létre, egyben konzervál is. A mikroszkópos vizsgálatokra sok esetben csak a phytolithokban gazdag pelyvalevél részei maradnak fenn.[2] Ha a vizsgálandó anyag nem szenült el teljes mértékben, úgy különböző kémiai eljárásokkal az elszenült rész eltávolítható, ami által bizonyos megmaradt növényi szövetmaradványok mikroszkópos vizsgálat alá vonhatók. Természetesen a feltárást a minta állapota határozza meg. Azért, hogy a phytolithokban gazdag növényi szövetmaradványok fénymikroszkóp alatt láthatóvá váljanak nagy fénytörés indexű, speciális beágyazószer használata válik szükségessé.[3]

A speciális kémiai előkészítést igénylő mikroszkópos feldolgozások eredményeképpen lehetővé válik, hogy a maradványban lévő növényi és állati eredetű részek (szövettani maradványok, edénynyaláb töredékek, phytolithok, pollen, spóra, szőr/haj, színezőanyagok/festékek, cocon stb.) akár több ezer év múltán is, felismerhetővé váljanak.[4] Az élelmiszermaradványok mellett számítanunk kell színezék, drog és méreganyagok jelenlétére is. Az edények belső falára sült főzési maradékok (levesek, főzelékek, készételek) mikroszkópos vizsgálatai leginkább a kriminalisztikai és igazságügyi szakértői eljárásokhoz hasonlítanak.[5] Az élelmiszermaradványok vizsgálata nagy kihívást jelent. Az elemzéseknél egyszerre van szükség a botanikai, vegyészeti és gasztronómiai ismeretekre.

Az élelmiszermaradványok mikroszkópikus feldolgozásának területén Netolitzky munkássága úttörő jellegű.[6] A délnémet, svájci cölöpépítményekből származó őskori liszt-, kása-, kenyér- sütemény- és egyéb főzési maradványok feldolgozására Währen mikroszkópos technikával egyesített makroszkópos eljárást dolgozott ki.[7] Észak-Európában Hjelmqvist,[8] Németországban Schlichtherle,[9] Svájcban Richter és Währen,[10] Csehszlovákiában Hajnalová, Pieta és Plachá foglalkoznak hasonló vizsgálatokkal.[11] Munkásságuk hozzájárult a lepény- és a kelesztett kenyér létrejöttéhez vezető hosszú út, valamint az őskori ember fogyasztási szokásainak és gasztronómiai kultúrájának megismeréséhez.

Már Maurizio hamuanyag vizsgálatokat végzett őskori cölöpépítményekből származó lepénykenyerek származásának tisztázására.[12]

Csak a legutóbbi évtizedek fejlett mikroszkópos technikája, műszeres analitikai kémiai vizsgálatai teszik

1 Richter 1988.
2 Netolitzky 1926.
3 Piperno 1987.
4 Netolitzky 1926; Lochte 1951, 1954; Feindt 1989; Richter 1987; Gassner 1989; Mehlhorn–Piekarski 1989.
5 Gassner 1989.
6 Netolitzky 1927.
7 Währen 1988, 1989.
8 Hjelmqvist 1984, 1990.
9 Schlichtherle 1983.
10 Richter 1987, 1988; Währen 1984, 1987, 1988, 1989.
11 Hajnalová 1989; Pieta–Plachá 1989.
12 Maurizio 1916.

1. kép **Edelény-Borsodi földvár 1998. évi feltárása során a 8. sz. boronaház kemencéjének közelében talált cserépfazekak (Wolf Mária felvétele).**

lehetővé, hogy ezeket a szórvány leleteket megfelelőképpen elemezhessük. Éppen a leletek szórvány voltával, sajátosságával és különbözőségével magyarázható, hogy egységesen követendő metodika ma még nem alakult ki, az összefoglalóan élelmiszermaradványok elemzésének nevezett komplex vizsgálatokra vonatkozóan.

A gázkromatográfia és az atomabszorpciós spektrofotometria hozzásegít bennünket a mag- és terméslelet makro- és mikroelem összetételének megismeréséhez. Ebben szenült állapotuk sem akadály. A vizsgálatok azt mutatják, hogy az elemek egy része továbbra is jelen van a maradványokban. A mobil, könnyen kimosódó elemek részleges jelenléte, vagy hiánya még nem jelenti azt, hogy az élelmiszer elkészítésekor is hiányoztak volna. Őskori ételmaradványokból például még nem sikerült nátriumot kimutatni. Ez a kimosódás rovására írandó, s nem jelenti azt, hogy az étel elkészítéséhez nem használtak konyhasót. A fent említett kíméletes szenülés miatt igen korlátozott azon vegyületcsoportok száma, amelyek egyáltalán megmaradnak. Keményítőt, cukrot, fehérjét már nyomokban sem találunk bennük.

A recens élelmiszermaradványokkal szemben az élelmiszermaradványokból kimutatható vegyületcsoportok sokkal szerényebb, ami elsősorban a hőhatásra és a lelet korára vezethető vissza.[13] Az oxigénszegény körülmények között lejátszódott kíméletes hőhatás miatti szenülés következtében igen korlátozott azon vegyületcsoportok száma, amelyek egyáltalán megmaradnak. Éppen ezért keményítőt, cukrot, fehérjét már nem találunk bennük. Szabad aminosavak, koleszterin, zsír- és olajsavak viszont kimutathatók. A keményítő, polimer cukorként értelmezhető, mert hidrolízissel a keményítő cukorrá alakul. Már 190 °C-on vízvesztést él át, barnul. Éppen ezért a hőhatásnak kitett élelmiszermaradványokból keményítőt és cukrot nem lehet kimutatni. A fehérjék is könnyen denaturálódnak. 200-210 °C-on a peptidkötések felszakadnak és barnásfeketévé válnak, nem lehet őket kimutatni. Kivételt csak a szabad aminosavak jelentenek, melyek mind az idővel, mind a hővel szemben meglehetősen ellenállóak. Pl. a Balaton melléki, régészeti korokból származó, látszólag szenült gabonafélék szemterméseiben is

13 Rottländer 1983a.

2. kép **Az 1998. évi feltárás során talált ételmaradványos edény in situ állapotban (Wolf Mária felvétele).**

3. kép **Az 1998. évi feltárásból származó húsoskása szenült maradványa (Tóth Endre felvétele).**

találtunk szabad aminosavakat.[14] Mivel az aminosavak egymáshoz képest különböző sebességgel bomlanak le, ezért jelenlétükből már nem következtethetünk a fehérjetípusra, eredeti koncentrációjukra vagy egymáshoz viszonyított arányukra. Az ún. aminosav recemizáció alapján viszont lehetőség nyílik a szerves anyag korának meghatározására.[15] A kezdeti eredmények arra utalnak, hogy a csontmaradványok kormeghatározására használt aminosav racemizáció metodikája archaeobotanikai leletek kiértékelésénél is alkalmazhatóak. Kellő adatsor felvétele után a kormeghatározás új módszerévé válhat. A szteránvázas vegyületek is viszonylag stabilak a hőhatással szemben. A növényi és állati hormonok sem bomlanak le egykönnyen. A koleszterin, pl. három órás 250 °C-os hőhatást is kibírt. A koleszterin kimutathatósága igen fontos, hiszen segítségével az ételmaradványról

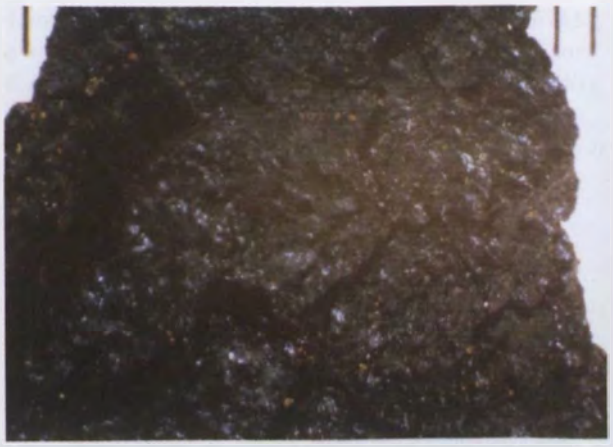

4. kép **Az 1998. évi feltárásból származó húsoskása törésekkel szabdalt felülete (Tóth Endre felvétele).**

eldönthető, hogy a növényi vagy állati eredetű-e. A kimutathatóság szempontjából a legstabilabb vegyületek a zsírok. A zsírsavak 400 °C-ig őrzik meg szerkezetüket. A tübingeni Őstörténeti Intézet Archaeokémiai Laboratóriumában kifejlesztett zsírsav vizsgálatok szerint az ételmaradványokból kimutatható zsírsavak egyben utalnak az étel eredetére és típusára is.[16] A hőhatásra kevésbé érzékeny zsírsavak gázkromatográfiás vizsgálata alkalmas eljárásnak bizonyul a növényi és állati eredetű szerves anyagok származásának tisztázására.[17]

2. Anyag és módszer

2.1. Makroszkópikus vizsgálatok

Edelény-Borsodi földvár 1998. évi feltárása során Wolf Mária (Magyar Nemzeti Múzeum) az ún. 60. és 61. szelvényekben egy 10. századi leégett házat talált. Az ún. 8. sz. boronaház kemencéjének közelében cserépfazekak feküdtek (*1. kép*). A főzőedények nyaki és oldalsó részein a bennük főtt utolsó ételek kozmás foltjai látszottak (*2. kép*). 2000-ben közülük háromból feldolgozás céljából mintákat vettünk: 1–3. minták (*3–4. kép*).

Ezt követően 2001-ben újabb három, az Edelény-Borsodi földvár területén folytatott ásatásból származó szenült ételmaradványt vizsgáltunk meg. Mind a három maradvány in situ kiemelt edényből került elő. Ebből kettő még az 1992. évi feltárásból (4., 6. minták), egy pedig az 1998. éviből származott (5. minta).

Az első 1992. évi ételmaradvány (4. minta) sok szenült töredékből álló, de szennyeződésektől mentes, homogén

14 Gyulai 1997a.
15 Rottländer 1983a; Csapó–Tóth-Pósfai–Csapó-Kiss 1986.
16 Rottländer 1983b.
17 Rottländer–Schlichtherle 1980.

5. kép **Az 1992. évi feltárásból származó ételmaradvány (4. minta), egyenletesen elkevert, finom, dara jellegű gabonaőrleménybe ágyazott kölesszemekkel (a szerző felvétele).**

jellegű volt. A töredékek felülete az egykori hőhatás miatti zsírsavkiválástól fényes volt. A 6. minta nagyobb töredékein az edény formáját követő összenyomott külső kéreg és egy belső porózusabb felszín látszott. Belső részei lyukakkal és hólyagokkal teli tipikus kásafelszínt mutattak. Olykor finom őrleménybe ágyazottan hántolt kölesszemeket is meg lehetett figyelni, bár csak kevesebben, mint az 5. mintán. Néhány kásába sült mezei borsó magot is felfedeztünk.

Az 1992. évi feltárásból származó két ételmaradvány kétségkívül hasonlított egymásra. Finom őrleménybe ágyazott kásaszerűen összesült magvakból álltak. Az égett töredékeknek jellegzetes, főzés során létrejött kása jellegű felszínük volt. Egyenletesen elkevert, finom, dara jellegű gabonaőrleménybe ágyazott szemeket tartalmaztak. Az egyik kizárólag hántolt köles (*Panicum miliaceum*) szemeket tartalmazott *(5. kép)*, a másik ugyancsak hántolt olasz muharral (*Setaria italica*) készült és kevesebb volt benne a köles. Ez utóbbinál még néhány mezei borsó (*Pisum sativum subsp. arvense*) magját is előszámláltuk *(6. kép)*.

6. kép **Az 1992. évi feltárásból származó ételmaradvány (6. minta), gabonaőrleménybe sütött köles és olaszmuhar szemekkel, mezei borsó magokkal, birkahússal (?) (a szerző felvétele).**

Az így elkészített keveréket egyik esetben sem erjesztették meg, hanem főzték. A tésztaféleségek kelesztésére, azaz a tejsavas erjedésre utaló nyomokat (buborékok) egyik esetben sem figyeltünk meg. Azaz belőlük nem készült kenyér, kelesztett tészta, nem cefrézték sörnek, hanem elkészültük után elfogyasztották. Annyi bizonyos, hogy igen elterjedt, kedvelt ételféleség lehetett.

A harmadik, 1998. évi ételmaradvány az előbbiektől már első ránézésre is élesen különbözött. A paticcsal kevert kisebb-nagyobb, egymásba sült darabokból – már a legkisebb mechanikai behatásra –, szenült erdei gyümölcsök termései és magjai estek ki *(7. kép)*. A legtöbb maradvány kökénytől *(Prunus spinosa)* származott. Csonthéjakon kívül mumifikálódott kökény gyümölcsök is nagy bőségben voltak. Találtunk még vadkörte vagy vackor (*Pyrus spec.*) magot, vadalma (*Malus silvestris*) termés múmiát, vadrózsa (*Rosa spec.*) mumifikálódott bogyót, húsos som (*Cornus mas*) szenült csonthéjat. A törmelékek között még a földi bodza (*Sambucus ebulus*) csonthéjas magja is árválkodott. De vöröses színéből következően nem az ételből származott, hanem az edények körül bőségben előforduló paticsokkal került ide. A földi bodza közönségesen előforduló ruderális gyomnövény, utak, házak mentén, s mindenütt seregesen nő, ahol a terület taposásnak van kitéve és a talaj nitrogén tartalma magas. Fogyasztásra amúgy sem alkalmas, ismert egykeresztes.[18]

18 Rápóti–Romváry 1983.

7. kép **Az 1998. évben talált erdei gyümölcsök terméseiből és magjaiból készült lictarium maradványa (5. minta) (Endrődi Anna felvétele).**

2.2. Mikroszkópikus vizsgálatok

Az első három mintából, annak belső oldali törésfelületéről egyenként lemorzsoltunk 0,66 g-ot. A 4. és 6.. mintákból is igyekeztünk átlagot venni. Ezért azok belső oldali törésfelületéről egyenként 0,51 g-ot morzsoltunk le. Ezeket előbb dörzsmozsárban porítottuk, majd visszaoxidálás céljából 80 %-os Choralhydratot adtunk, kevergetés közben, 30 perc időtartamban. Mivel ezután sem jelent meg a visszaoxidálás végét mutató jellegzetes narancssárgás-barnás elszíneződés, ezért további feltárásra volt szükség. A feltárást 30 %-os hidrogénperoxiddal folytattuk. 15 perc elteltével megjelent a várt oxidációs szín. Az 1. mintánál a gabonaeredetű ételmaradványokra jellemző módon ez hamarabb bekövetkezett. Ezt követően a mintákat dekantáltuk, 70 °C-os desztillált vízzel mostuk, majd 5500 fordulat/perc fordulatszámon, működés közben állandó 40 °C-ra felfűtve 5 percig centrifugáltuk. A műveletet minkét minta esetében ötször ismételtük.

Az így feltárt mintákat beágyaztuk. Beágyazószernek Toluolban oldott Naphraxot (fénytörési indexe: 1,65) használtunk. Minden mintából 6-6 preparátumot készítettünk A preparátumok felét toluidinkékkel festettük, majd fénymikroszkóp alatt, 200-400 x nagyítás mellett fáziskontraszt feltét igénybevételével tanulmányoztuk.

2.3. Műszeres analitikai vizsgálatok

1. minta. A vizsgálatra került átlagminta tömege: 5,8353 g.
2. minta. A vizsgálatra került átlagminta tömege: 13,0500 g.
3. minta. A vizsgálatra került átlagminta tömege: 12,5038 g.
4. minta. A vizsgálatra került átlagminta tömege: 10,6243 g.
5 minta. Műszeres analitikai vizsgálatra nem került sor
6. minta. A vizsgálatra került átlagminta tömege: 11,2140 g.

2.3.1. Szárazanyag, víz, nyershamu tartalom, makro és mikroelem összetétel:

2.3.2. Aminosav vizsgálatok

Az aminosav vizsgálatok 6 mólos sósavas hidrolízist követően ioncserés oszlopkromatográfia elvén működő aminosav analizátorral történtek. A minták nyersfehérje tartalma (Nitrogén % x 6,25) Kiel-Foss gyorsnitrogén elemzővel lett meghatározva.

2.3.3. Zsírsavvizsgálatok

A mérés kapillárkolonnás GC-rendszeren metilészteres átészterezés után történt

3. Eredmények

3.1. Makroszkópikus vizsgálatok

1. minta. Az egyetlen paticsos, szenült minta tömege = 9,27 g.
Az ételmaradvány töredék legnagyobb hosszúsága: 6,70 cm, legnagyobb szélessége: 3,60 cm, legnagyobb vastagsága: 1,30 cm.
Külső oldala sokkal egységesebb konzisztenciájú, a sülés során felvette az edény formáját. A belső része lyukaktól szabdalt, hólyagokkal teli kevésbé egységes szerkezetet mutat. Az egyes hólyagok nem kerekek, amorf formát mutatnak.
Átmérőjük: 0,8-6 mm között mozog, mélysége 2 mm körüli. A töredék belső felszíne a kivált zsírsavaktól fényes.
Finom őrlemény, mag, magtöredék nem látszik.
Jellegzetes, főzés során létrejött kása felszín.
A szenült lisztszemcsék mérete: </= 0,05 mm.

2. minta. Szenült minták tömege = 14,94 g.
Az 1 mm nagyobb töredékek száma: 21. Ezek közül a legnagyobb töredék hosszúsága: 4,2 cm, legnagyobb szélessége: 2,5 cm, legnagyobb vastagsága: 1,2 cm.
Hólyagokkal szabdalt felületű. Ezeknek a lyukaknak az átmérője cca. 5 mm, mélységük 2,1 mm. Semmi nem utal arra, hogy erjedés során keletkeztek volna, ugyanis a kelesztés során keletkező gázok egészen más nyomot hagynak.
Finom őrlemény, mag, magtöredék nem látszik.
Jellegzetes, főzés során létrejött kása felszín.
A szenült lisztszemcsék mérete: </= 0,05 mm.

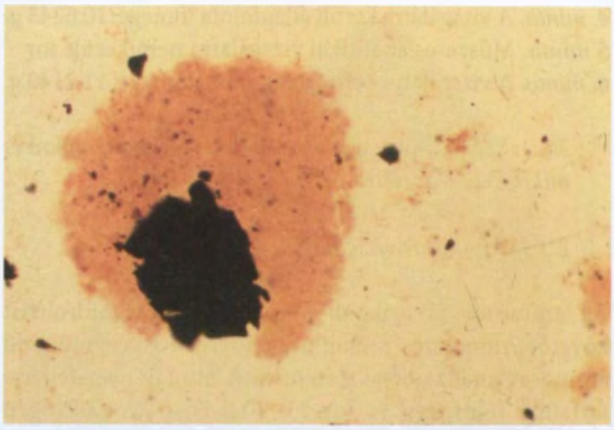

8. kép **Feltárt liszt szemcse a gabona aleuron rétegéből az 1998. évi húsoskása-maradvány 1. mintájában (200x nagyítás, a szerző felvétele)**

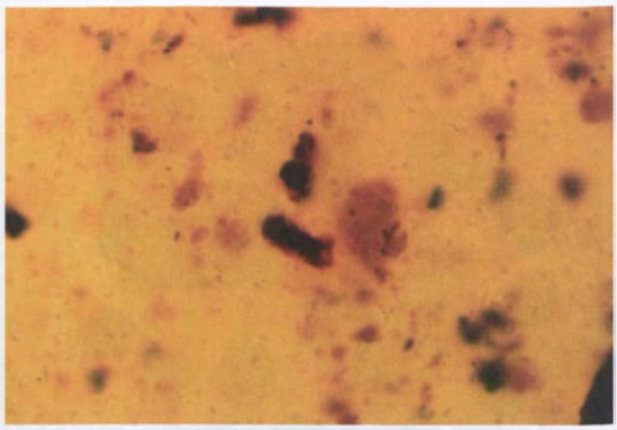

9. kép **Kenyérbúza *(Triticum aestivum)* trapezoid phytolithja az 1998. évi húsoskása-maradvány 2. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele)**

3. minta. Egyetlen szenült minta, tömege = 30,39 g.
Legnagyobb hosszúsága: 7,7 cm, legnagyobb szélessége: 6,2 cm, legnagyobb vastagsága: 3,5 cm.
Finom őrlemény, mag, magtöredék nem látszik. Jellegzetes, főzés során létrejött kása felszín.
A szenült lisztszemcsék mérete: </= 0,05 mm.

4. minta. 1992.07.31. XXVII. szelvény, tömege = 360 g
Rendkívül sok és elaprózott szenült ételmaradvány töredék. Felületük egykori hőhatás miatti zsírsavkiválástól fényes. Inhomogén, de szennyeződésektől mentes minta.
A nagyobb maradványokon egy összenyomott külső kéreg és egy belső lágyabb felszín különíthető el. A külső oldal töredékei az edény formáját követik. A belső része lyukakkal és hólyagokkal teli kásafelszín. Finom őrleménybe ágyazottan hántolt kölesszemeket is meg lehetett figyelni. Néhány belesütött mezei borsó magot is látni lehetett.

5. minta. 1998.09.11. LXI. szelvény objektuma, 4. sz. edényből, tömege = 90 g.
A szenült maradványok paticcsal kevertek. Általában kisebb-nagyobb, egymásba sült darabokat tartalmaz. A darabokból szenült erdei gyümölcsök termései és magjai estek ki, már a legkisebb mechanikai behatásra. A legtöbb maradvány kökénytől (*Prunus spinosa*) származik. Egyaránt megtalálni itt a csonthéjas kőmagot és a gyümölcshússal teli mumifikálódott gyümölcsöt. Találtunk még vadkörte vagy vackor (*Pyrus spec.*) magot, vadalma (*Malus silvestris*) termés múmiát, vadrózsa (*Rosa spec.*) mumifikálódott bogyót, húsos som (*Cornus mas*) szenült csonthéjat. Valamennyit szenült állapotban. A törmelékek között még egy db földi bodza (*Sambucus ebulus*) csonthéjas mag is előfordult. De ez vöröses színéből következően nem származhatott az ételből, hanem paticsokból került ide.

6. minta. 1992.07.29. XXVII. szelvény, tömege = 2 g
Finom őrleménybe ágyazott kásaszerűen összesült magvak. A töredékeknek jellegzetes, főzés során létrejött kása felszíne van. A köles (*Panicum miliaceum*) csupasz (hántolt) szemek mellett nagyobb mennyiségben olasz muhar (*Setaria italica*) a kölesnél kisebb, ugyancsak hántolt szemeit találtuk meg. A törmelékekben két teljesen ép mezei borsó (*Pisum sativum subsp. arvense*) mag is volt.

3.2. Mikroszkópikus vizsgálatok

Találtunk:

1. minta:
- feltárt liszt szemcse a gabona aleuron rétegéből (*8. kép*, 200x nagyítás)
- kenyérbúza (*cf. Triticum aestivum*) epidermisz töredék

2. minta:
- különböző mértékig feltárt liszt szemcse gabona aleuron rétegéből
- gabonaféle (*Cerealia*) epidermisz töredék
- kenyérbúza (*cf. Triticum aestivum*) epidermisz töredék
- kenyérbúza (*cf. Triticum aestivum*) trapezoid phytolith (*9. kép*, 400x nagyítás)
- rozs (*cf. Secale cereale*) phytolith (*10. kép*, 400x nagyítás)

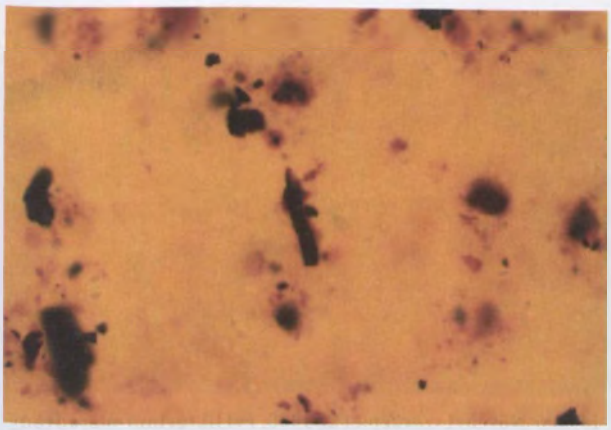

10. kép **Rozs *(cf. Secale cereale)* phytolith az 1998. évi húsoskása-maradvány 2. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele)**

3. minta:

- feltárt liszt szemcse gabona aleuron rétegéből
- pázsitfűféle (*Poaceae*), rozsnok (*cf. Bromus spec.*) vagy kecskebúza (*Aegilops spec.*) trapezoid, sima felületű phytolithja
- kenyérbúza (*cf. Triticum aestivum*) trichoma phytolith
- gyökérzöldség edénynyaláb töredék: pasztinák (*Pastinaca sativa*), répa (*Daucus carota*), vagy karórépa (*Brassica rapa*) (*11. kép,* 400x nagyítás)
- felső bőrszöveti rész töredék a hypoderm sejttel: vöröshagyma (*Allium cepa*) vagy fokhagyma (*Allium sativum*) (12. kép, 400x nagyítás, szerző felvétele)
- ostorgiliszta (?) (*cf. Trichuris trichiura)* coconja (*13. kép,* 400x nagyítás)

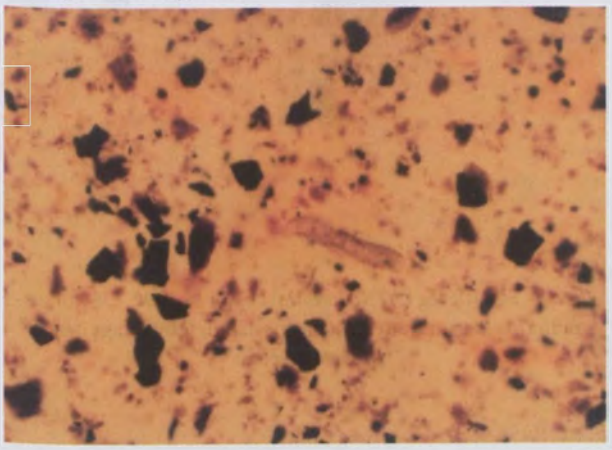

11. kép **Gyökérzöldség edénynyaláb töredék: pasztinák *(Pastinaca sativa)*, répa (Daucus carota), vagy karórépa *(Brassica rapa)* az 1998. évi húsoskása-maradvány 3. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

4. minta:

- köles (*Panicum miliaceum*) phytolith (14. kép, 400x nagyítás, szerző felvétele)

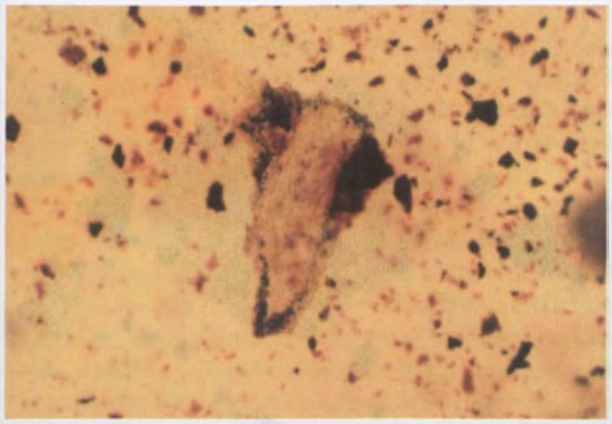

12. kép **Vöröshagyma *(Allium cepa)* vagy fokhagyma *(Allium sativum)* felső bőrszöveti rész töredék a hypoderm sejttel az 1998. évi húsoskása-maradvány 3. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

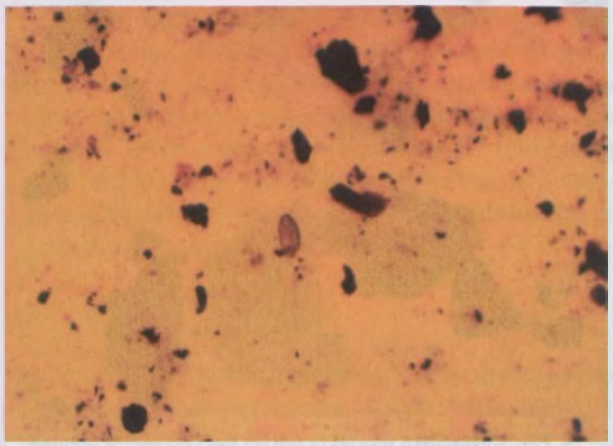

13. kép **Ostorgiliszta (?) *(cf. Trichuris trichiura)* coconja az 1998. évi húsoskása-maradvány 3. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

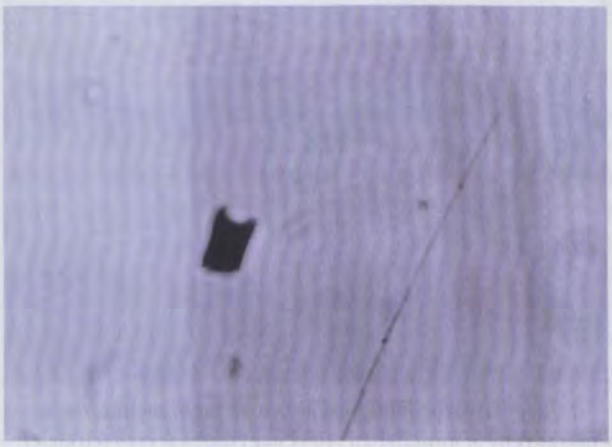

14. kép **Köles *(Panicum miliaceum)* phytolith az 1992. évi birkahúsos (?) kásamaradvány 4. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

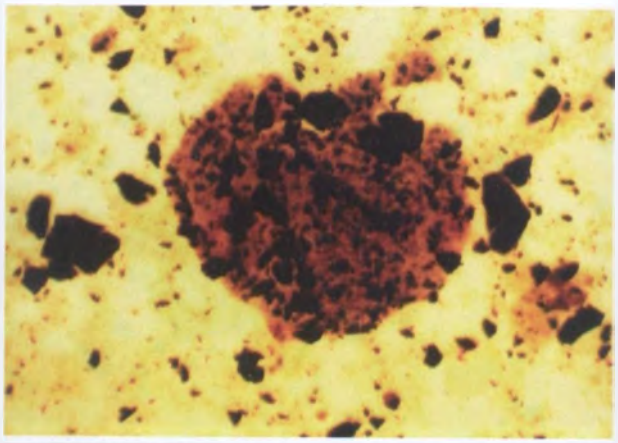

15. kép **Különböző mértékig feltárt liszt szemcsék gabona aleuron rétegből az 1992. évi birkahúsos (?) kásamaradvány 4. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

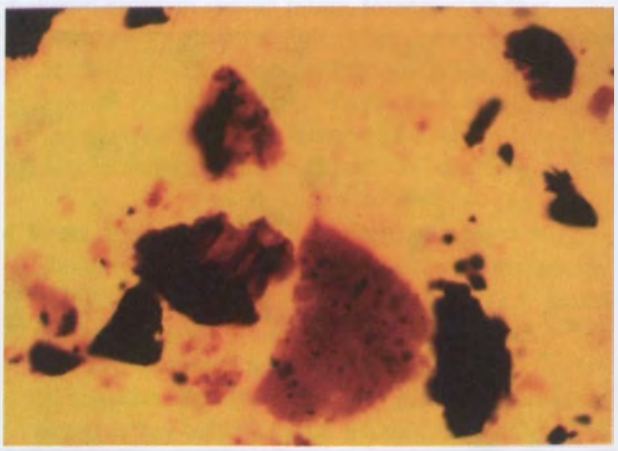

16. kép **Különböző mértékig feltárt liszt szemcsék gabona aleuron rétegből az 1992. évi birkahúsos (?) kásamaradvány 4. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

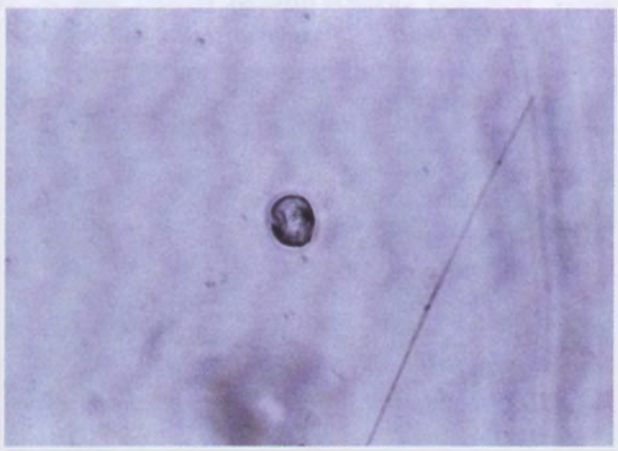

17. kép **Tricarpellat típusú pollen az 1998. évi liktárium-maradvány 5. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

- különböző mértékig feltárt liszt szemcsék gabona aleuron rétegből (*15–16. kép,* 400 x nagyítás)

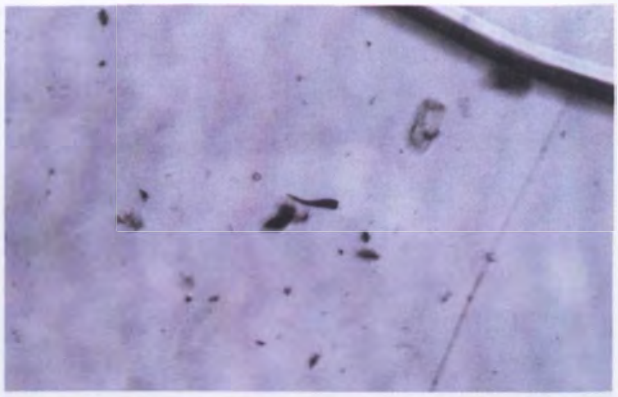

18. kép **Növényi szőrképlet az 1998. évi liktárium-maradvány 5. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele).**

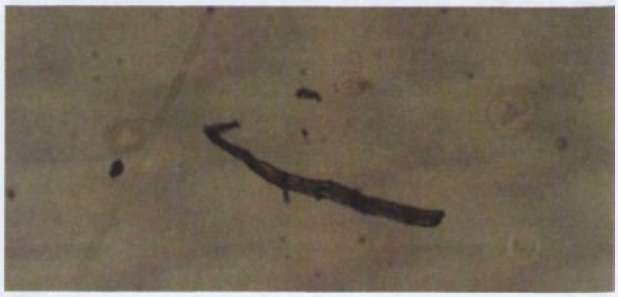

19. kép **Gyökérszőr az 1998. évi ételmaradvány 5. mintájában (200x nagyítás, szerző felvétele).**

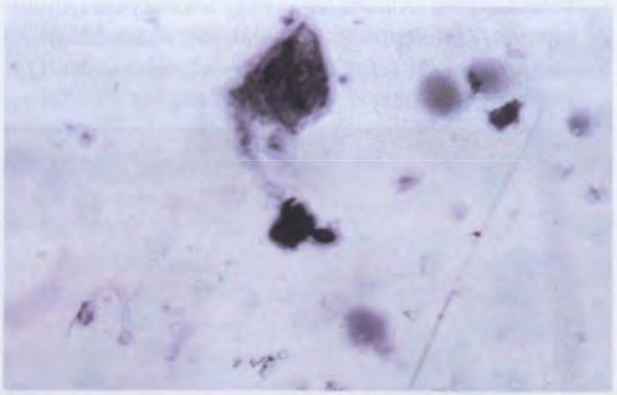

20. kép **Fonálféreg (?) *(Nematoda)* cocon az 1992. évi borsós-muharos kásamaradvány 6. mintájában (400x nagyítás, a szerző felvétele**

5. minta:
- tricarpellat típusú pollen (17. kép, 400x nagyítás)
- növényi rost
- növényi szőrképlet (18. kép, 400x nagyítás)
- gyökérszőr (*19. kép,* 200x nagyítás)

6. minta:
- feltárt liszt szemcse gabona aleuron rétegéből
- fonálféreg (?) (*Nematoda*) cocon (*20. kép,* 400x nagyítás)

4. A VIZSGÁLATOK EREDMÉNYEINEK ÉRTÉKELÉSE

4.1. Makroszkópikus vizsgálatok

Az 1–3. minták az edény különböző részéből származnak. Homogén szerkezetűek. Egyenletesen elkevert, valamiféle finom, dara jellegű gabonaőrleményt tartalmaznak. Az így elkészített keveréket nem erjesztették meg, hanem főzték. A tésztaféleségek kelesztésére, azaz a tejsavas erjedésre utaló nyomokat nem találtunk.

A 4–6. minták három különböző ételmaradványt képviselnek. Ámbár a 4. és 6. minták bizonyos fokig hasonlítanak egymásra. Egyenletesen elkevert, valamiféle finom, dara jellegű gabonaőrleménybe ágyazott szemeket tartalmaznak. A 4. minta esetében ez kizárólag kölest és borsót, a 6. minta több olasz muhart, kevesebb kölest tartalmazott, amibe még kevéske borsót is tettek. Az így elkészített keveréket nem erjesztették meg, hanem főzték. A tésztaféleségek kelesztésére, azaz a tejsavas erjedésre utaló nyomokat ugyanis nem találtunk.

4.2. Mikroszkópikus vizsgálatok

A mikroszkópos vizsgálatok alátámasztották megfigyeléseinket. Az 1–3. minták vizsgálata során minden esetben nagyon sok a gabona aleuron rétegéből származó feltárt lisztszemcsét találtunk. A liszt, helyesebben dara anyagát is meg tudtuk határozni: kenyérbúza (*Triticum aestivum subsp. vulgare*) epidermisz és phytolithok, rozs (*Secale cereale*) phytolithok mutatják ezt. Ebből arra következtetünk, hogy ezeket a fajokat emberi táplálkozásra használták. Nagyon is valószínű, hogy nem valamiféle recept szerint állították össze az őrlésre szánt gabonaféléket: kenyérbúzát és a rozsot, hanem a gabonakészlet volt inhomogén. Az archaeobotanikai leletek, de az írásos források is azt mutatják, hogy már az Árpád-korban elterjedt volt, és maradt is a középkoron át a kenyérbúza és a rozs elegyes termesztése (abajdoc, kétszeres, Triticum mixtum), de az lehet, hogy ennek korábbi (sztyeppei?) gyökerei vannak.

A növényi szövetmaradványok mutatják, hogy milyen egyéb más növényt főztek az edényben. Erre mindenekelőtt gyökérzöldség: pasztinák (*Pastinaca sativa*), répa (*Daucus carota*), vagy karórépa (*Brassica rapa*) megvastagodott raktározó főgyökeréből származó edénynyaláb töredéke utal. Hagymát/fokhagymát is főztek az ételben. Húsos hagymalevél (felső) bőrszövetének darabját találtuk meg a hypodermsejtek indításával. Egy bizonyos fonálféreg: ostorféreg vagy ostorgiliszta (*Trichuris trichiura*) kokonját is megtaláltuk. Ez a féreg a sertés és az ember vak- és vastagbelében él. Valószínűleg nem a főzés, hanem a földbekerülés után került a maradványba.

A 4. mintában is nagyon sok, a gabona aleuron rétegéből származó feltárt lisztszemcsét regisztráltunk. A liszt, helyesebben dara anyagát is meg tudtuk határozni: köles phytolithok mutatják ezt. Búzát, árpát ilyen célra nem használtak.

Az 5. minta feltárása és mikroszkópikus vizsgálata során nem találtunk gabona phytolithot. Ellenben számos mikroszkópikus méretű, a fent bemutatott gyümölcsökből származó rostot, szőrt stb. figyeltünk meg. Pollent is találtunk. Mivel őszi időre utalnak a gyümölcsök, s ekkor már a növényfajok pollenprodukciója erősen visszaesik, ezért megkockáztatjuk, hogy méz is lehetett az edényben, ami egyébként mint édesítőszer szükséges is kellett hogy legyen a savanykás gyümölcsök ellensúlyozásaképp. Az említett pollen trikarpellat típusú. Ilyen az általunk találthoz hasonló trikarpellat típusú pollenje van pl. a pillangósvirágúak közül a magyarországi mézben sokszor előforduló *kúszó herének* (Trifolium repens).

A 6. minta feltárása, majd mikroszkópos vizsgálata során szintén sok, a gabona aleuron rétegéből származó feltárt lisztszemcsét és gabona phytolithot találtunk. Nem tudjuk honnan került ide a fonálféreg (?) (*Nematoda*) coconja. Hogy ez utóbbi főzés előtt/során, vagy már a földben került az ételbe, illetve annak maradványába, azt megválaszolni nem tudjuk.

4.3. Analitikai vizsgálatok

Az analitikai vizsgálatokra minden esetben a Kaposvári Egyetem Kémiai Intézetében, Csapó János irányítása mellett került sor.

4.3. 1. Elemvizsgálatok

Az értékeket az *1. táblázat*ban foglaltuk össze, és az *1. ábrán* jelenítettük meg. Az 1–3. minták kálium és nitrogéntartalma relatíve alacsony, ezzel szemben a kalcium tartalom rendkívüli mértékben magas. Ugyanez mondható el a magnéziumra, mangánra is. A cink és a vas tartalom is magas. Mindhárom minta összetétele hasonló, leginkább csak a vastartalom az amiben a 3. mintánál kimagasló értéket tapasztalunk. A magas kalcium és vas tartalom arra utal, hogy gabonafélék őrleménye mellett más, minden valószínűség szerint csontos hús is főhetett az edényben. A magnéziumtartalomnál tapasztalt magas értékek megerősíteni látszanak a részbeni gabona eredetet. A cink tartalom többé-kevésbé arányos a gabonafélékben (kenyérbúza, rozs) mért értékekkel.

A 4. és 6. minták kálium és nitrogéntartalma relatíve alacsony, ami a kimosódás rovására írandó *(4. táblázat, 4. ábra)*. Ugyanez mondható el a kalciumra, magnéziumra,

mangánra is. A cink tartalom közepes. A vas tartalom viszont magas. (Az első minta gyaníthatóan állati eredetű összetevőt is tartalmazott.) (Az 5. számú mintát nem küldtük meg elemzésre.)

Amennyiben használtak konyhasót (NaCl), márpedig valószínű, hogy használtak, úgy azt a talajvíz kioldhatta és annak mozgása miatt el is távozott a maradványokból.

4.3.2. Aminosav vizsgálatok

Az értékeket a *2. táblázat*ban foglaltuk össze, és a *2. ábrán* jelenítettük meg. Az aminosav közül jó néhány éppen, hogy csak túl volt a kimutathatóság határán. Az aminosavak összetétele alapján azt lehet mondani, hogy az 1. minta tekinthető a legjobban konzerváltnak. Itt ugyanis a nitrogéntartalomnak csaknem 10%-a aminosav formájában van jelen. Valamivel kisebb ez az érték a 2. számú mintánál, és még kevesebb a 3. számúnál.

Az 1., 2., 3. mintáknál az ammónia mennyisége cca. 10 % körüli. Ami azt jelenti, hogy a fehérje nem bomlott le teljes egészében. Az 1. és 2. számú minták gAminosav/100 g fehérje összetétele, ha most eltekintünk a rendkívül magas ammóniatartalomtól, úgy nagyon hasonlónak bizonyul egy ma termesztett gabonaféle (búza) aminosav összetételének. A 3. mintánál már ez az érték az 50 %-hoz közelítő ammóniatartalom miatt torzult. Amennyiben a vizsgált mintáink aminosavösszetételét mégis összevetjük recens gabonafélék és más élelmiszerek aminosavértékeivel és az eredményeket megjelenítjük, úgy arra a következtetésre jutunk, hogy az értékek arányaikban legjobban a gabonafélékre (lásd kenyérbúza), illetve húsra, s ezen belül is a lóhúsra (pl. magas glutaminsav) hasonlítanak.

Az aminosav közül jó néhány éppen, hogy csak túl volt a kimutathatóság határán *(5. táblázat, 5. ábra)*. A 4. minta több aminosavat tartalmazott, mint a 6. számú. Itt ugyanis a nitrogéntartalomnak csaknem 10 %-a aminosav formájában van jelen. Valamivel kisebb ez az érték az 5. számú mintánál. Ami azt jelenti, hogy a fehérje nem bomlott le teljes egészében. Az 4. minta gAminosav/100 g fehérje összetétele leginkább a köles aminosav összetételéhez hasonlít. Az 5. minta aminosavösszetétele egyik összevetésre szánt alapanyagra sem hasonlít.

4.3.3. Zsírsav vizsgálatok

Azzsírsavakavizsgáltvegyületekhezképestalegstabilabbak, ezért ezektől vártuk a legjobb eredményt. Az értékeket a 3. és 6. táblázatokban foglaltuk össze, és a 3., ill. 6. ábrákon jelenítettük meg. A zsírsavak az aminosavakhoz képest sokkal stabilabb vegyületek, ezért ezek bátran kiállják a recens anyagok zsírsavösszetételével való összehasonlítást. Az 1., 2. mintában csak palmitinsavat, sztearinsavat és olajsavat sikerült kimutatni. A 3. mintában ezeken felül még linolsavat is találunk 12 % mennyiségben. A 3. számú mintában talált telítetlen zsírsavak (olajsav + linolsav) megközelíti az 50 %-ot. A linolsav magas értéke növényi eredetet mutat, mert állati eredetű élelmiszerekre ez nem jellemző. Az olajsav igen magas, 33 % körüli aránya megint csak növényi eredetre utal. A relatíve alacsony sztearinsav arány is erre mutat. A viszonylag magas palmitinsav arány azonban ellentmond ennek. A kérdés eldöntését elősegítette volna, ha arachidonsavat is sikerült volna kimutatni, mert az csak állati eredetű termékeknél fordul elő, sajnos ez még nyomokban sem sikerült. A minták mennyisége koleszterin vizsgálatok elvégzéséhez sem bizonyultak elégségesnek. Ha az utóbbi vegyületből voltak is jelen, azok mára már elbomlottak. Mivel azonban magas az olaj- és linolsav tartalom, aminek hasonló körülmények között oxidálódni és lebomlani illett volna, ezért megkockáztatjuk, hogy ha volt is állati eredetű anyaga az élelmiszernek, az nem lehetett döntő mértékű ebben a jól konzerválódott élelmiszermaradványokban. Az Edelény-Borsodi földvárban talált ételmaradványokból vett minták zsírsavösszetétele hasonlít ugyan a sertészsíréhoz, de még nagyobb hasonlóságot mutat a birkafaggyúéhoz.

Az 4. mintában palmitinsavat, sztearinsavat, olajsavat, linolsavat és arachinsavat sikerült kimutatni. A 6. minta lipid vizsgálatai - az arachinsav kivételével - hasonló eredményre vezettek. A 6. mintában talált telítetlen zsírsavak (olajsav + linolsav) megközelítik az 50 %-ot. A linolsav magas, 12 %-ot meghaladó értéke növényi eredetre utal, mert állati eredetű élelmiszerekre ez nem jellemző. Az olajsav is igen magas, 33 % körüli aránya megint csak növényi eredetet mutat. Az arachinsav csak állati eredetű termékeknél fordul elő, ezért hiánya alátámasztja a minta növényi eredetét.

Amennyiben a 6. minta zsírsavtartalmát összevetjük néhány élelmiszer ismert zsírsav eredményeivel, úgy még arányaiban sem hasonlít egyikre sem (6. ábra). Az 4. mintában viszont igen karakterisztikus az arachinsav értéke. (Sajnos koleszterint nem sikerült kimutatni, ha volt benne, mára már elbomlott.) Mivel a 4. mintában ezen felül még magas a palmitinsav és olaj-tartalom, ezért bizonyos, hogy állati eredetű zsiradék is volt az élelmiszerben. Amennyiben néhány zsiradék zsírsavösszetételét grafikusan ábrázolva összevetjük a mintánkban mért értékekkel, úgy az arányaiban leginkább a birkahúsra hasonlít.

5. Következtetések

A gasztronómia történetének fontos mérföldkövei az itt talált ételmaradványok. Az 1–3. minta egyazon ételféleségből származott. A gabonaőrleményből készült főzött egytálétel sajátos, de jellemző ételfélesége lehetett az itt élt embereknek. Az étel alapja kenyérbúza és rozs elegyes darája volt, melyet előbb zsírban (valószínűleg birkafaggyúban) megpirítottak (lásd gabonafélék aleuron rétegéből származó lisztszemcsék). Ehhez hagymát/fokhagymát (hagymalevél bőrszöveti darab maradványa) és gyökérzöldséget (pasztinákot, répát vagy karórépát) (edénynyaláb töredékek) is tettek, majd ezt (nyilván vízzel) felöntötték. Az egytálételben hús is főtt (mikroelem arányok, aminosavösszetétel).

A 4. és 6. minták két különböző ételféleségből származnak. Ezek egytálételek maradványai. Közös vonásuk, hogy finom gabonaőrleményből készült lisztbe/darába kölesszemeket (a 6. hoz inkább muhart és mezei borsót) adtak. Az 4. minta analitikai vizsgálatainak eredményeképpen bizonyossá vált, hogy a főzött kásába húst is főztek. A zsírsavösszetétel alapján ez a hús valószínűleg birka lehetett.

A 5. minta minden eddig vizsgált élelmiszermaradványtól különbözik. Úgy tűnik itt erdei gyümölcsökből (főként kökény, de vadalma, vackor, vadrózsa, som is), talán mézzel ízesített lictarium (a középkor kedvelt, a mai lekvárnál hígabb csemegéje) vagy peszmeg (fojtott, főzéssel sűrített és tartósított gyümölcslé) készült, amit nyilván nem lehetett kevergetés nélkül hagyni. A főzés még javában tartott (nem minden gyümölcsről főtt le a hús), amikor valami oknál fogva hirtelen mégis abba kellett hagyni ezt a konyhai műveletet. Mindenesetre a gyümölcsfajok összetételéből októbertáji eseményre következtethetünk. Az említett gyümölcsök együtt ebben az időben találhatók meg. Összetételük és készítési módjuk nagy hasonlóságot mutat a Lippay által leírtakkal.[19] Valamennyi itt megtalált erdei gyümölcsről megemlíti, hogy méz, fűszerek és bor felhasználásával belőlük kitűnő lictáriumot készítenek.

6. Összefoglalás

A honfoglaló magyarság „képzeletbeli" konyhájáról néprajzi és régészeti párhuzamok felhasználásával már nem egy könyv született. Az első honfoglaló magyarokhoz köthető ételmaradvány azonban csak nemrégen került elő Lébény-Billedomb 10. század eleji lelőhelyén (Takács Miklós 1993. évi ásatása).[20] Ezek kása/kenyér szenült töredékei voltak. Hasonló maradványok kerültek elő Gyomaendrőd kora Árpád-kori telepéről (Jankovich B. Dénes ásatása, 1987–1990), és a Rákospalota-Újmajor mellett épült M0-as gyűrű feltárásán talált Árpád-kori telepről (Bencze Zoltán ásatása, 1995–1996).[21] Ezekben, az elsősorban köles alapú kásafélékben, a nomád táplálkozási szokások továbbélését látjuk.

Jelen feldolgozó munka során elsőként az Edelény-Földvár 1998. évi ásatásán előkerült ételmaradványokkal foglalkoztunk. Wolf Mária (Magyar Nemzeti Múzeum) ekkor az egyik 10. század leégett ház kemencéjének közelében cserépfazekakat talált lefektetett állapotban. Az egyik főzőedény falán kozmált ételmaradványok voltak. A vizsgálatra megkapott három minta az edény különböző részéről származott.

A szerző által 2000-ben elvégzett makroszkópikus, mikroszkópikus és a Csapó János analitikai kémiai vizsgálatai arra a végkövetkeztetésre vezettek, hogy a főzőedényben talált egytálétel gabonaőrleményből készült, amelynek alapja közönséges búza és rozs elegyes lisztje/darája (gyúrt tésztája?) volt, amelyet előbb zsírban (valószínűleg birkafaggyúban) megpirítottak, amire az említett gabonafélék aleuron rétegéből származó lisztszemcsék utalnak. Ehhez hagymát/fokhagymát (hagymalevél bőrszövetének darabja) és gyökérzöldséget (pasztinákot, répát vagy karórépát) (edénynyaláb töredékek) is tettek, majd ezt felöntötték. A mikroelem arányokból és aminosavösszetétel arra következtetünk, hogy egytálételben hús is főtt. Mivel csont nem került elő, ez lehetett akár porított formájú is.

2001-ben újabb három, az Edelény-Borsodi földvár területén folytatott ásatásból származó szenült ételmaradványt vizsgáltunk meg. Mind a három maradvány *in situ* kiemelt edényből került elő. Ebből kettő még az 1992. évi feltárásból, egy pedig az 1998. éviből származott.

Az 1992. évi két minta, bár különböző ételféleséget takar, de mégis egytálételek maradványai. Közös vonásuk, hogy finom gabonaőrleményből készült lisztbe/darába kölesszemeket (a másodikhoz olasz muhart és mezei borsót) adtak. Az első minta analitikai vizsgálatainak eredményeképpen bizonyossá vált, hogy a főzött kásában húst is főtt, bár csont itt sem került elő. A zsírsavösszetétel alapján ez valószínűleg birkahús lehetett.

A harmadik, 1998. évi ételmaradvány minden eddig vizsgált élelmiszermaradványtól különbözött. A paticcsal kevert kisebb-nagyobb, egymásba sült darabokból – már a legkisebb mechanikai behatásra is –, szenült erdei

19 Lippay 1664.
20 Gyulai 1997b.
21 Gyulai 1999.

gyümölcsök termései és magjai estek ki. Úgy tűnik, hogy itt erdei gyümölcsökből (főként kökény, de vadalma, vackor, vadrózsa, som is), talán, mivel mézelő növény: kúszó here pollenjét találtuk, következésképpen mézzel ízesített lictarium (a középkor kedvelt, a mai lekvárnál hígabb csemegéje), vagy peszmeg (fojtott, főzéssel sűrített és tartósított gyümölcslé) készült, amit nyilván nem lehetett kevergetés nélkül hagyni. A főzés még javában tartott (nem minden gyümölcsről főtt le a hús), amikor valami oknál fogva hirtelen mégis abba kellett hagyni ezt a konyhai műveletet, s a lekvár kifutott, odaégett. Mindenesetre a gyümölcsfajok összetételéből októbertáji eseményre következtethetünk. Az említett gyümölcsök együtt ebben az időben találhatók meg érett formában. Lippay János *Posoni kert* c. munkájában[22] valamennyi itt megtalált erdei gyümölcsről megemlíti, hogy belőlük méz, fűszerek és bor felhasználásával kitűnő lictarium készíthető. Hasonló maradványt tudomásunk szerint még sehol sem találtak.

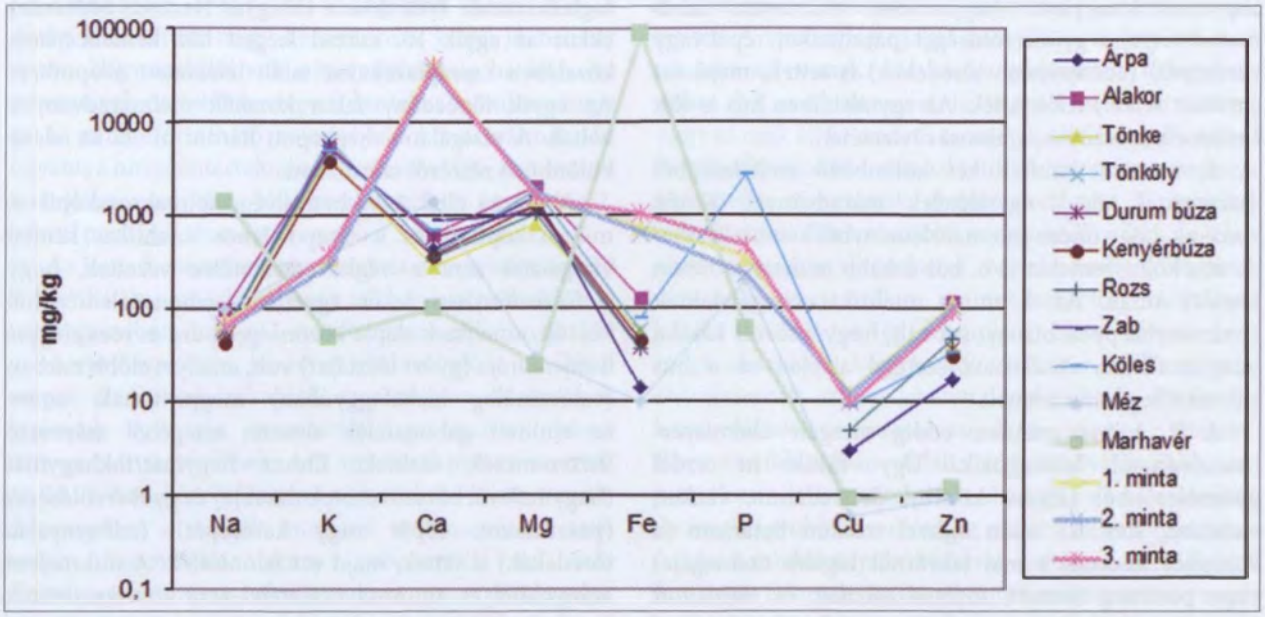

Elem	Árpa	Alakor	Tönke	Tönköly	Durum búza	Kenyér-búza	Rozs	Zab	Köles	Méz	Marhavér	1. minta	2. minta	3. minta
Na		102	59	56	58	44			60	100	1420	75	64	67
K		5400	4300	6700	5700	3800			5000	360	48,5	357	289	386
Ca	434	620	280	380	590	370	349	869	700	1400	100	44270	36190	39630
Mg	1600	2070	820	1920	1230	1280	1030	1030		30	24,5	1540	1710	1560
Fe	14	130	55	59	38	45	37		77	10	90000	750	646	1051
P									2700	200	60	357	230	468
Cu	3						4,9	3	8,9	0,6	0,9	12,3	11,9	9,9
Zn	17	119	40	53	36	31	46	17	33	0,9	1,15	111	104	92
Mn	12							53	15	0,3	0,02	63,9	83,1	85,4
Nyers-hamu									3,10%	0,2 g/ 100 g		15,50%	12,60%	19,10%
Száraz-anyag												85,70%	85,90%	85,30%
Víztar-talom												14,30%	14,10%	14,70%

1. táblázat **Edelény-Földvár. Összehasonlító ásványi anyag tartalom (mg/kg). A Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár vizsgálatai alapján**

22 Lippay 1664.

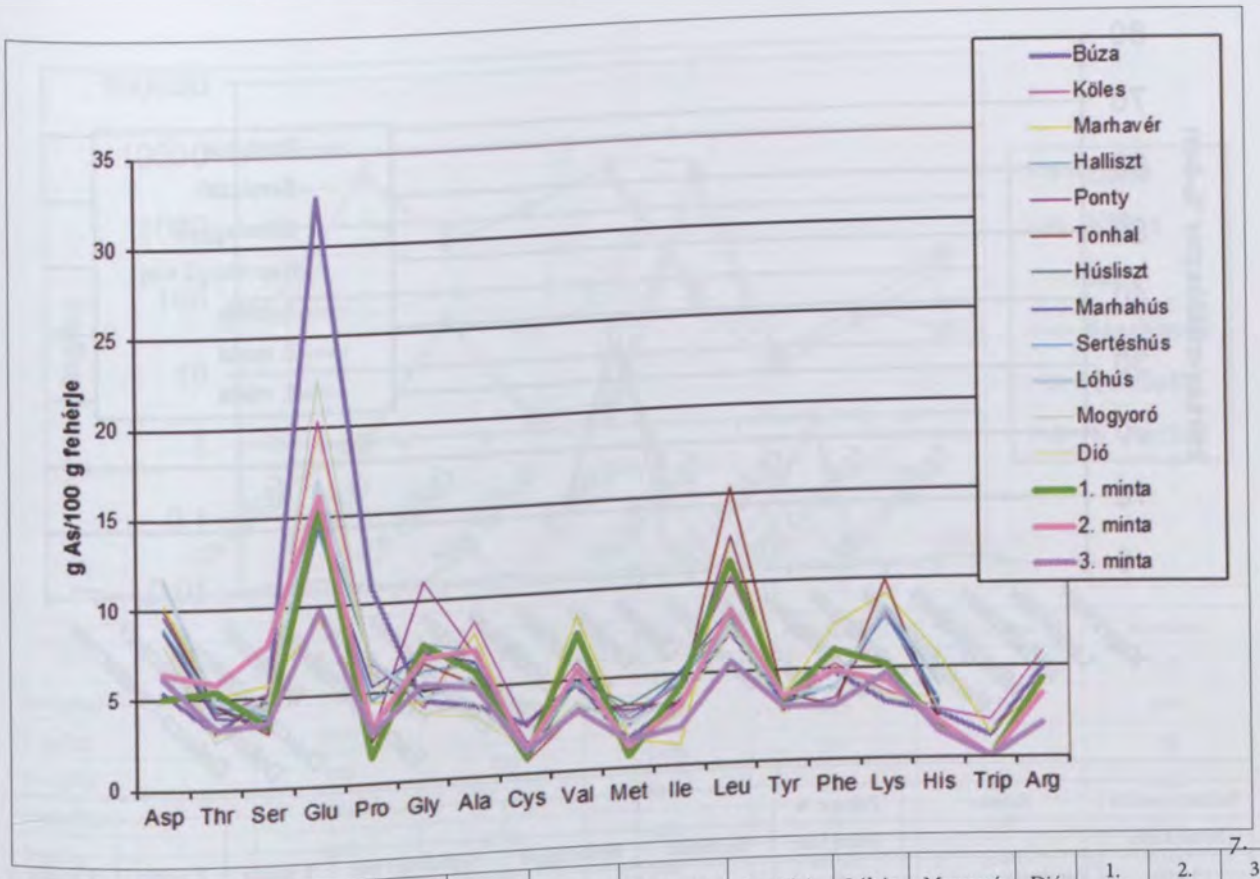

7.

	Búza	Köles	Marhavér	Halliszt	Ponty	Tonhal	Húsliszt	Marhahús	Sertéshús	Lóhús	Mogyoró	Dió	1. minta	2. minta	3. minta
Asp	5,4	8,8	10,3	9,6	9,7	10	9	8,8	8,9	11,6	8,1	8,6	5,1	6,5	6,2
Thr	3,2	4,2	5,1	4,5	4,8	4,7	4,3	4	5,1	4,7	2,6	2,9	5,4	5,9	3,3
Ser	5	5,3	5,7	4,4	3,2	3	4	3,8	4	4,3	4,4	5	3,4	8	3,6
Glu	32,7	20,3	9,2	14,3	15	17,1	15,7	14,4	14,5	17	22,6	19,8	15,6	16,2	9,8
Pro	10,9	6,7	4,5	4,5	2,8	2,3	6,6	5,4	4,6	6,7	6,2	5,7	1,4	3,1	2,7
Gly	4,4	4,1	4,3	7,6	11,1	6,5	4,9	7,1	6,1	4,4	3,6	3,6	7,5	6,8	5,3
Ala	4	8,7	8	7	6,9	5,2	5,5	6,4	6,3	5,5	4,2	3,4	5,9	7,1	5
Cys	2,8	2,6	1	1,3	1,7	0,7	0,7	1,4	1,3	1	1,2	1,3	0,9	1,2	1,2
Val	4,8	6	8,6	5,4	3,5	3,3	5	5,7	5	3,6	4,8	3,8	7,6	5,6	3,3
Met	1,6	2,7	1,5	2,9	3,2	3,5	3,5	2,3	2,5	2,4	0,9	0,8	0,6	1,1	1,5
Ile	3,6	4,5	1,1	4,6	3,5	3,4	5	5,1	4,9	3,8	3	2,9	4,4	3,3	2,1
Leu	7,3	10,4	12,5	7,7	12,6	15,3	8	8,6	7,5	7,4	8,2	7,5	11,2	8,5	5,6
Tyr	3,3	3,6	3,6	3,3	2,8	3,7	3,6	3,2	3	3,6	2,6	2,6	3,3	3,5	3
Phe	4,9	5,3	7,5	4,1	3,4	2,9	4	4	4,1	3,8	5,7	5,2	6	4,9	3
Lys	3,1	3,7	9,1	8,3	8,2	9,9	8,4	8,4	7,8	8,3	3,3	3,5	5,2	4,3	4,7
His	2,5	2,7	5,7	2,7	2,3	2,1	3,1	2,9	3,2	3,9	2,8	3,3	1,7	2	1,5
Trip	1,2	2,1	1,3										0	0	0
Arg	5	5,8	4	6,6	3,5	4	6,5	6,6	6,4	6	14,4	18,1	4,3	3,5	1,8

2. táblázat **Edelény-Földvár. Összehasonlító aminosav vizsgálatok. A Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár vizsgálatai alapján (g.AS/100 g fehérje)**

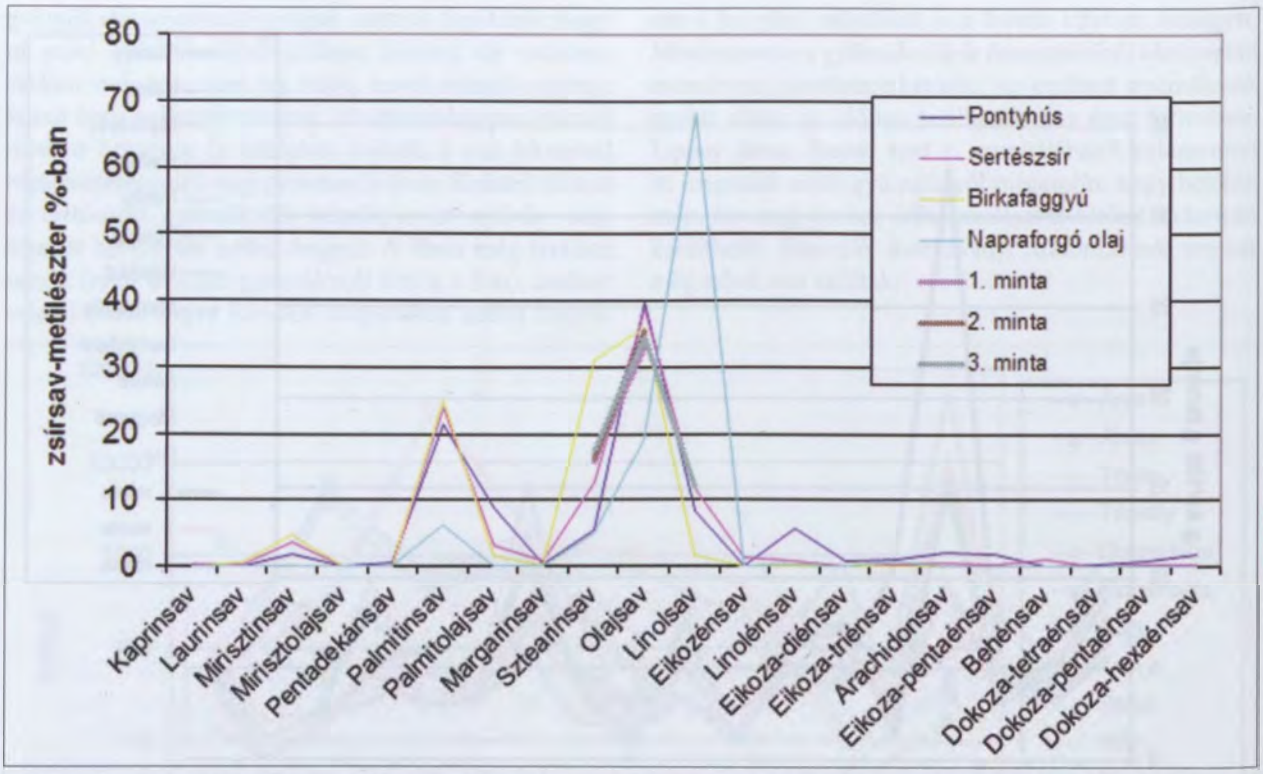

Szénatomszám	Zsírsav	Zsírsav, %						
kettőskötés		Pontyhús	Sertészsír	Birkafaggyú	Napraforgó olaj	1. minta	2. minta	3. minta
10:00	Kaprinsav	0	0,21	0	0			
12:00	Laurinsav	0	0,25	0,5	0			
14:00	Mirisztinsav	1,77	3,62	4,6	0			
14:01	Mirisztolajsav	0,14	0	0	0			
15:00	Pentadekánsav	0,45	0,13	0	0			
16:00	Palmitinsav	21,34	24,13	25	6,13	50,99	48,27	36,01
16:01	Palmitolajsav	8,67	3,2	1,5	0,08			
17:00	Margarinsav	0,29	0,73	0	0,05			
18:00	Sztearinsav	5,31	12,6	31	4,8	15,87	16,31	17,31
18:01	Olajsav	39,64	38,77	36	19,24	33,14	35,42	34,67
18:02	Linolsav	8,33	11,6	1,5	68,15			12,01
20:01	Eikozénsav	0	1,28	0	0			
18:03	Linolénsav	5,59	0,89	0	0,37			
20:02	Eikoza-diénsav	0,79	0	0	0			
20:03	Eikoza-triénsav	1,08	0,26	0	0,77			
20:04	Arachidonsav	1,95	0,54	0	0			
20:05	Eikoza-pentaénsav	1,92	0,23	0	0			
22:00	Behénsav	0	0,96	0	0			
22:04	Dokoza-tetraénsav	0,17	0	0	0			
22:05	Dokoza-pentaénsav	0,83	0,35	0	0			
22:06	Dokoza-hexaénsav	1,76	0,25	0	0			

3. táblázat **Edelény-Földvár. Néhány zsiradék zsírsavösszetétele a metilészterek relativ tömegszázalékában. A Pannon Agrártudományi Egyetem kaposvári Központi Laboratóriumának mérési adatai alapján**

	Búza	Köles	Méz	Marhavér	4. minta	6. minta
Na (g/kg)	110	60	100	1420	1,01	0,23
K (g/kg)	4450	5000	360	48,5	0,78	1,06
Ca (g/kg)	480	700	1400	100	48	39
Mg (g/kg)	1300		30	24,5	1,49	1,82
P (g/kg	4200	2700	200	60	1,18	2,16
Fe (mg/kg)	50	77	10	90000	1580	3160
Cu (mg/kg)	5,3	8,9	0,6	0,9	8,4	8,4
Zn (mg/kg)	21,9	33	0,9	1,15	19,2	29,7
Mn (mg/kg)	35,6	15	0,3	0,02	100	190
Nyershamu (%)		3,1	0,2		18,9	36,2
Szárazanyag (%)					85,4	89,8
Víztartalom (%)					14,6	10,2

4. táblázat **Edelény-Földvár. Összehasonlító ásványi anyag tartalom. A Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár vizsgálatai alapján**

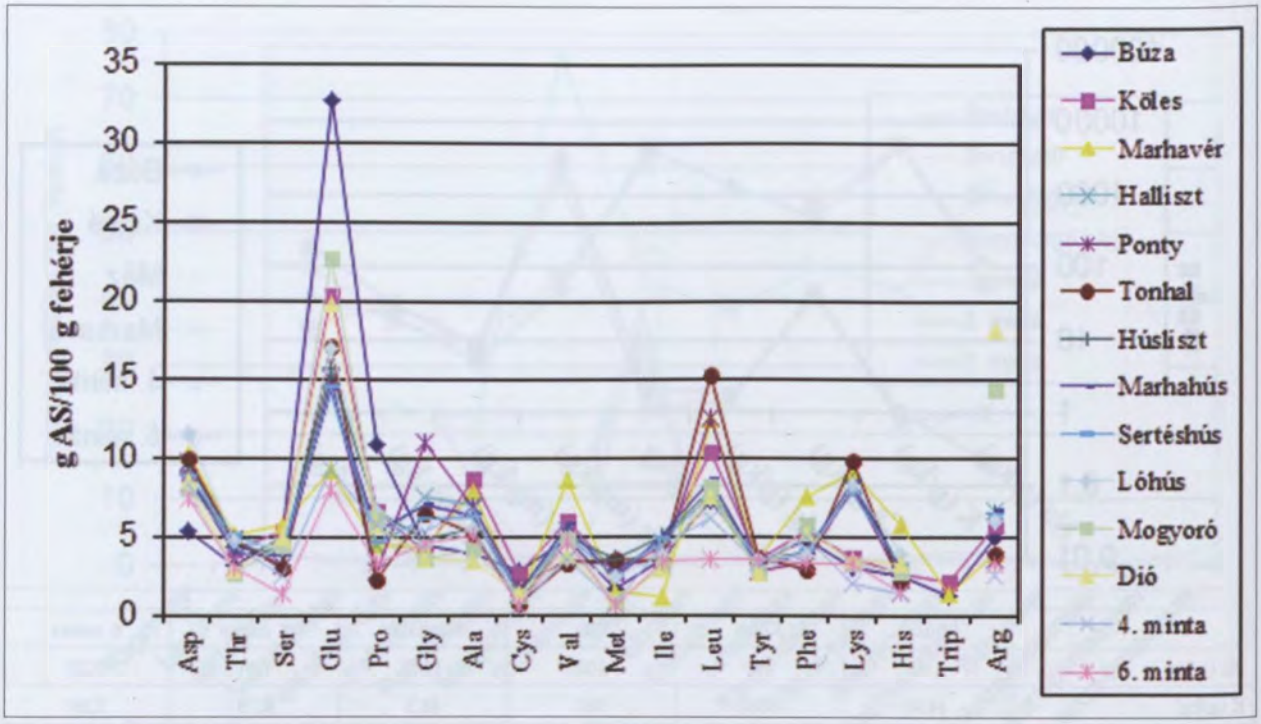

	Búza	Köles	Marhavér	Halliszt	Ponty	Tonhal	Húsliszt	Marhahús	Sertéshús	Lóhús	Mogyoró	Dió	4. minta	6. minta
Asp	5,4	8,8	10,3	9,6	9,7	10	9	8,8	8,9	11,6	8,1	8,6	8,3	7,4
Thr	3,2	4,2	5,1	4,5	4,8	4,7	4,3	4	5,1	4,7	2,6	2,9	4,4	3,1
Ser	5	5,3	5,7	4,4	3,2	3	4	3,8	4	4,3	4,4	5	2,5	1,4
Glu	32,7	20,3	9,2	14,3	15	17,1	15,7	14,4	14,5	17	22,6	19,8	9,4	8,1
Pro	10,9	6,7	4,5	4,5	2,8	2,3	6,6	5,4	4,6	6,7	6,2	5,7	5,8	3,3
Gly	4,4	4,1	4,3	7,6	11,1	6,5	4,9	7,1	6,1	4,4	3,6	3,6	5,4	4,6
Ala	4	8,7	8	7	6,9	5,2	5,5	6,4	6,3	5,5	4,2	3,4	6,8	5,1
Cys	2,8	2,6	1	1,3	1,7	0,7	0,7	1,4	1,3	1	1,2	1,3	0,5	0,6
Val	4,8	6	8,6	5,4	3,5	3,3	5	5,7	5	3,6	4,8	3,8	3,5	4,7
Met	1,6	2,7	1,5	2,9	3,2	3,5	3,5	2,3	2,5	2,4	0,9	0,8	0,7	0,6
Ile	3,6	4,5	1,1	4,6	3,5	3,4	5	5,1	4,9	3,8	3	2,9	4,5	3,4
Leu	7,3	10,4	12,5	7,7	12,6	15,3	8	8,6	7,5	7,4	8,2	7,5	6,1	3,6
Tyr	3,3	3,6	3,6	3,3	2,8	3,7	3,6	3,2	3	3,6	2,6	2,6	3,3	3,5
Phe	4,9	5,3	7,5	4,1	3,4	2,9	4	4	4,1	3,8	5,7	5,2	5	3,3
Lys	3,1	3,7	9,1	8,3	8,2	9,9	8,4	8,4	7,8	8,3	3,3	3,5	2	3,3
His	2,5	2,7	5,7	2,7	2,3	2,1	3,1	2,9	3,2	3,9	2,8	3,3	1,4	1,5
Trip	1,2	2,1	1,3											
Arg	5	5,8	4	6,6	3,5	4	6,5	6,6	6,4	6	14,4	18,1	2,5	3,3

5. táblázat **Edelény-Földvár. Összehasonlító aminosav vizsgálatok. A Pannon Agrártudományi Egyetem, Kaposvár vizsgálatai alapján (g.AS/100 g fehérje)**

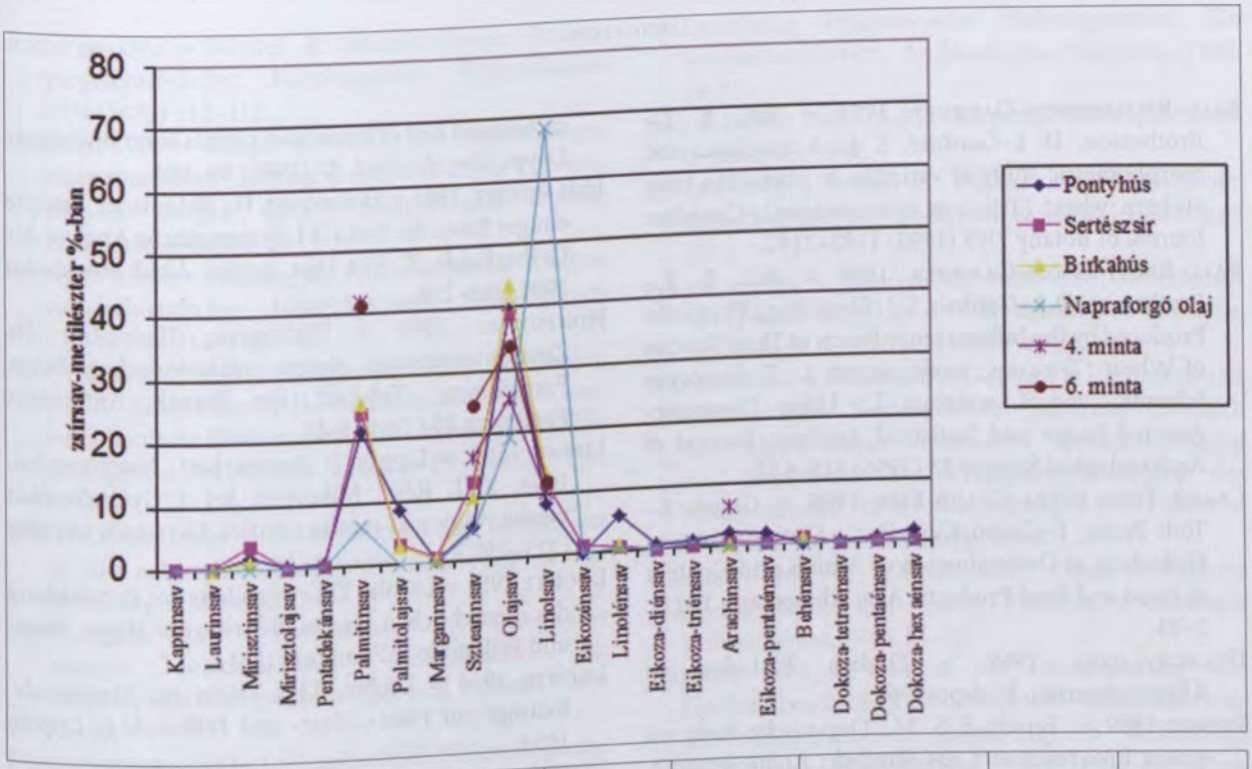

Szénatomszám	Zsírsav	Zsírsav, %					
kettőskötés		Pontyhús	Sertészsír	Birkahús	Napraforgó olaj	4. minta	6. minta
10:00	Kaprinsav	0	0,21		0		
12:00	Laurinsav	0	0,25	0,09	0		
14:00	Mirisztinsav	1,77	3,62	1,4	0		
14:01	Mirisztolajsav	0,14	0		0		
15:00	Pentadekánsav	0,45	0,13		0		
16:00	Palmitinsav	21,34	24,13	25,83	6,13	41,84	41,38
16:01	Palmitolajsav	8,67	3,2	2,83	0,08		
17:00	Margarinsav	0,29	0,73	0,58	0,05		
18:00	Sztearinsav	5,31	12,6	10,17	4,8	16,3	24,86
18:01	Olajsav	39,64	38,77	43,52	19,24	25,4	33,76
18:02	Linolsav	8,33	11,6	13,17	68,15	10,21	12,01
20:01	Eikozénsav	0	1,28		0		
18:03	Linolénsav	5,59	0,89	1,04	0,37		
20:02	Eikoza-diénsav	0,79	0		0		
20:03	Eikoza-triénsav	1,08	0,26		0,77		
20:04	Arachinsav	1,95	0,54	0,2	0	6,25	
20:05	Eikoza-pentaénsav	1,92	0,23		0		
22:00	Behénsav	0	0,96	1,11	0		
22:04	Dokoza-tetraénsav	0,17	0		0		
22:05	Dokoza-pentaénsav	0,83	0,35		0		
22:06	Dokoza-hexaénsav	1,76	0,25		0		

6. táblázat **Edelény-Földvár. Néhány zsiradék zsírsavösszetétele a metilészterek relativ tömegszázalékában. A Pannon Agrártudományi Egyetem kaposvári Központi Laboratóriumának mérési adatai alapján**

BALL–BROTHERSON–GARDNER 1993 = Ball, B. T.–Brotherson, D. J.–Gardner, S. J.: A typologic and morphometric study of variation in phytoliths from einkorn wheat (Triticum monococcum). Canadian Journal of Botany 71/9 (1993) 1182–1192.

BALL–BROTHERSON–GARDNER 1996 = Ball, B. T.–Brotherson, D. J.–Gardner, S. J.: Identifying Phytoliths Produced by the Inflorescence Bracts of Three Species of Wheat (Triticum monococcum L., T. dicoccum Schrank., and T. aestivum L.) Using Computer-Assisted Image and Statistical Analyses. Journal of Archaeological Science 23 (1996) 619–632.

CSAPÓ–TÓTH-PÓSFA–CSAPÓ-KISS 1986 = Csapó, J.–Tóth-Pósfa, I.–Csapó-Kiss, Zs.: Optimization of Hydrolysis at Determination of Amino acid Content in Food and Feed Products. Acta Alimentaria 15 (1), 3–21.

DUDICH–LOKSA 1969 = Dudich E.–Loksa I.: Állatrendszertan. Budapest 969.

FEINDT 1989 = Feindt, F. S. M.: Organische Reste an einem Bronzeschwert aus Flintbek. Archäobotanik. Dissertationes Botanicae 133 (1989) 81–88.

GASSNER 1989 = Gassner, G.: Mikroskopische Untersuchung pflanzlicher Lebensmittel. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart 1989.

GASSNER 1989 = Gassner, G.: Mikroskopische Untersuchung pflanzlicher Lebensmittel. Stuttgart 1989.

GYULAI 1996 = Gyulai F.: Balatonmagyaród-Hídvégpuszta késő bronzkori település növényleletei és élelmiszermaradványai. Zalai Múzeumok 6 (1996) 169–195.

GYULAI 1997a = Gyulai F.: Szenült szemtermések analitikai vizsgálata. Zalai Múzeum 8 (1997) 176–190.

GYULAI 1997b = Gyulai F.: A honfoglaló magyarság ételeinek régészeti-növénytani forrásai. „Nyereg alatt puhítjuk...? Vendéglátási és ételkészítési szokások a honfoglaló magyaroknál és a rokon kultúrájú lovas népeknél." Kereskedelmi, Vendéglátó és Idegenforgalmi Főiskola Tud. Közlem. II. Ómagyar kultúra 10 (1997) 113–134.

GYULAI 1999 = Gyulai F.: A Rákospalota-Újmajor 1. lelőhelyről származó növényleletek archaeobotanikai feldolgozása (Analysis of the Botanical Remains Collected from the 1996 Excavations at the Motorway M0 site No. 1 Rákospalota-Újmajor.) In: Bencze Z.–Gyulai F.–Sabján T.–Takács M.: Egy Árpád-kori veremház feltárása és rekonstrukciója. Monumenta Historica Budapestinensia 10 (1999) 73–91.

HAJNALOVÁ 1989 = Hajnalová, E.: Evidence of a carbonized loaf of bread and cereals from Bratislava-Devin. Slov. Archeol. 37 (1989) 89–104.

HJELMQVIST 1984 = Hjelmqvist, H.: Botanische Analyse einiger Brote. In: Birka II:I. Systematische Analyse der Gräberfunde. K. Vitt. Hist. Antikv. Akad. Stockholm 1984, 263–288.

HJELMQVIST 1990 = Hjelmqvist, H.: Über die Zusammensetsung einiger prähistorischer Brote. Fornvännen. Tidskrift för Svensk Antikvarist Forskning 85 (1990) 9-21.

LIPPAY 1664 = Lippay J.: Posoni kert. Nagyszombat, 1664. XVI. Rész. Miképpen kel a Gyümölcsöket mézbe, vagy nád-mézbe csinálni Licrarium formára (273–291.)

LOCHTE 1951 = Lochte, TH.: Grundriss der Entwicklung des menschlichen Haares. Beiträge zur Haut-, Haar- und Fellkunde 5, Frankfurt 1951.

LOCHTE 1954 = Lochte, TH.: Tafeln zur Haarkunde. Beiträge zur Haut-, Haar- und Fellkunde 6, Leipzig 1954.

MAURIZIO 1916 = Maurizio, A.: Botanisch-chemisches zur Getreidenahrung der Pfahlbauer. Anz. f. Schweizerische Altertumsfunde 18 (1916) 183–185.

MEHLHORN–PIEKARSKI 1989 = Mehlhorn, H.–Piekarski, G.: Grundriss der Parasitenkunde. Stuttgart 1989.

NETOLITZKY 1926 = Netolitzky, F.: Anatomie der Angiospermen-Samen. Handbuch der Pflanzenanatomie 10. Berlin 1926.

NETOLITZKY 1927 = Netolitzky, F.: Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper. Mikrokosmos 20 (1927) 178–183.

NETOLITZKY 1926–1927 = Netolitzky, F.: Arbeitsmethoden zur mikroskopischen Untersuchung verkohlter Körper. Mikrokosmos 20 (1926–1927) 178–183.

PIETA–PLACHA 1989 = Pieta, K.–Placha, V.: Getreide- und Brotfunde aus der Völkerwanderungszeit in Devin. SlovArch 37/1 (1989) 69–88.

PIPERNO 1987 = Piperno, D. R.: Phytolith Analysis. Academic Press, Inc. London 1987.

RAPP–MULHOLLAND 1992 = Rapp, G.–Mulholland, C. S. (eds.): Phytolith Systematics. New York– London 1992.

RÁPÓTI–ROMVÁRY 1983 = Rápóti J.–Romváry V.: Gyógyító növények (The medicinal plants). Budapest 1983.

RICHTER 1987 = Richter, B.: Mikroskopische Untersuchungen an Speiseresten. In: Suter, P.J. (ed.): Zürich Kleiner Hafner. Tauchgrabungen 1981-1984. Zürcher Denkmalpfege, Monografien 3 (1987) 180–184.

RICHTER 1988 = Richter, B.: Mikroskopische Analyse vorgeschichtlicher Nahrungsreste. Mikrokosmos 77/4 (1988) 112–116.

RICHTER 1985 = Richter, B.: Funde bei Ausgrabungen einer römischen Siedlung (1. Jh. n. Chr.) in Zurzach, Kanton Aargau Ch. Mikroskopiker-Treffen. Einsiedeln 1985, 60–69.

RICHTER 1988 = Richter, B.: Mikroskopische Analyse vorgeschichtlicher Nahrungsreste. Mikrokosmos 77/4 (1988) 112–116.

ROTTLÄNDER 1980 = Schlichtherle 1980 = Rottländer, R.C.A.–Schlichtherle, H.: Gefässinhalte. Eine kurz kommentierte Bibliographie. Naturwissenschaftliche Beiträge zur Archäologie. Archaeo-Physika 7 (1980) 61–70.

ROTTLÄNDER 1983a = Rottländer, R.C.A.: Einführung in die naturwissenschaftlichen Methoden in der Archäologie. Tübingen 1983.

ROTTLÄNDER 1983b = Rottländer, R.C.A.: Chemische Analyse prähistorischer Gefässinhalte. In: Enzyklopädie Naturwissenschaft und Technik 1983, 72–80.

SCHLICHTHERLE 1983 = Schlichtherle, H.: Mikroskopische Untersuchungen an neolitischen Gefässinhalten aus Hornstaad, Yverdon und Burgäschisee- Süd. In: Naturwissenschaftliche Untersuchungen zur Ermittlung Prähistorische Nahrungsmittel. Ein Sympoisionsberich. Archaeologica Venatoria 1983, 39–55.

SOÓ–KÁRPÁTI 1968 = Soó R.–Kárpáti Z.: Növényhatározó II. Budapest 1968.

STRAKA 1975 = Straka, H.: Pollen- und Sporenkunde. Grundbegriffe der modernen Biologie 13. Stuttgart 1975.

WÄHREN 1984 = Währen, M.: Brote und Getreidebrei von Twann aus dem 4. Jahrtausend vor Christus. Archäologie der Schweiz 7/1 (1984) 2–6.

WÄHREN 1987 = Währen, M.: Das Brot in der Bronzezeit und älteren Vorrömischen Eisenzeit nördlich der Alpen unter besonderer Berücksichtigung von Brotfunden aus Kreisgrabenfriedhöfen des Münsterlandes. AFWL Ausgrabungen und Funde in Westfalen-Lippe (Münster) 5 (1987) 23–71.

WÄHREN 1988 = Währen, M.: Jungsteinzeitliche Speisereste aus dem Kanton Freiburg. Archéologie Fribourgeoise, 1988, 85–95.

WÄHREN 1989 = Währen, M.: Identifizierung von Gesäuertem Brot in Knochenasche-Kristallen einer Urnenfelderzeitlichen Bestattung in Bellenberg, Ldkr. Neu-Ulm. Kataloge der Prähistorischen Staatsammlung München 23 (1989) 59–65.

NEW RESULTS BY THE STUDY OF THE GASTRONOMIC KNOWLEDGE OF THE CONQUERING HUNGARIANS
ANALYSIS ON FOODREMAINS OF EDELÉNY-BORSOD MOTTE

The archaeological heritage of eastern steppe cultures has always been the closest to Hungarians from among all the peoples living in the Carpathian Basin. Their costumes, lifestyle, warfare and even their cooking culture show similar features and it is not difficult to recognise in them the traditions of the Eastern European steppe. The heritage of steppe people can be clearly seen in the eating habits of the conquering Hungarians. Carbonised food remains preserved a message from the distant past.

More than one book was written on the imaginary cuisine of the conquering Hungarians, based on ethnographical and archaeological analogies. However, it was not very long ago that the first food remains associated with the conquering Hungarians were found at the 10th century site of Lébény-Billedomb (excavation led by Miklós Takács). These were carbonised fragments of mush/bread. Similar remains were found from the Early Árpádian Period site of Gyomaendrőd (excavation by Dénes B. Jankovich 1987–90) and from the Árpádian Period site found at the exploration of the M0 motorway in Rákospalota-Újmajor (excavation by Zoltán Bencze 1995–96). These gruel-like foods prepared from common millet imply the survival of nomadic eating habits.

When exploring Edelény-Földvár in 1998, Mária Wolf found clay pots placed on their sides near the oven of a burnt house from the 10th century. On the side of one of the pots burnt food remains were discovered. The three samples received for analysis came from different parts of the pot.

Analytical chemical examinations were made by János Csapó, the microscopical and macroscopical analysis were conducted by the author. Investigations led to the conclusion that a one-course dish found in a pot was made of cereal groats of common bread wheat and rye, which was first roasted in fat (most probably in mutton tallow) (see the flour particles from the cereal aleuron layer). Onions and/or garlic (based on epidermal sections of onion leaf) and roots (parsnip or carrot vascular bundle fragments) were added. The mixture was then thinned, apparently with water. Microelement ratios and the amino acid composition suggest that the one-course dish had meat in it as well.

In 2001 three more carbonised food remnants were examined, all coming from the excavation carried out in the area of the Edelény-Borsod motte. All three specimens were taken from an in situ exposed pot. Two of them came from 1992 excavations and one from 1998. The two remains from the 1992 exploration were obviously similar. Though the two 1992 samples contain two different foods, they are remains of the same one-course dish. A common feature is that fine cereal flour/grist was mixed with millet (in the second case, setaria). Findings of sample 1 proved that the gruel was enriched with meat. Based on the fatty acid composition, this must have been mutton. They consisted of seeds stuck together as in a gruel and embedded in fine groats. The burnt fragments had a characteristic surface created during cooking. They contained evenly mixed grains embedded in some fine kind of grist. One of them contained exclusively chaffed grains of common millet (Panicum miliaceum), while the other had more foxtail millet *(Setaria italica)* (also husked), and less common millet. The latter also contained a few field pea (*Pisum sativum* subsp. *arvense*) seeds.

The third remain from the year 1998 was different from the rest at the first sight. Seeds and carbonised forest fruits fell out at the slightest mechanical impact from the smaller and larger incremented pieces, which were also mixed with daub. Most of the remains originated from sloe *(Prunus spinosa)*. Beside the stones, mummified sloe, blackthorn fruits were also found in great abundance. We also found wild pear (*Pyrus* spec.) seeds, crab apple *(Malus silvestris)* fruit mummy, rose (Rosa spec.) mummified hips, cornelian cherry or dogwood *(Cornus mas)* and carbonised shells as well. The fragments also contained a stone of danewort *(Sambucus ebulus)*. However, its reddish colour indicated it did not come from the food but rather from the daub.

This remnant is different from any other tested so far. It seems that forest fruits (mainly sloe or blackthorn, but also crab apple, wild pear, rose, cornelian cherry as well) were used to make lictarium, a favourite delicacy in the Middle Ages, somewhat thinner than marmalade today; or "peszmeg", a kind of fruit juice preserved by cooking, sweetened by honey, which required left constant stirring. Cooking was still underway -- not all the fruits had flesh and stone had been separated -- when the operation had to be abandoned suddenly for some unknown reason. The event must have happened around October as indicated by the assortment of the fruit species present that can be found together only in autumn. Lippay (1664) describes in "Posoni kert" all the fruits found here noting that excellent lictarium can be made of them with the use of honey, spices and wine.

SZAKMÁNY GYÖRGY

KERÁMIÁK ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATA – KŐZETTANI ÉS GEOKÉMIAI MÓDSZEREK

1. Bevezetés

A kerámialeletek a régészeti ásatásokon a legnagyobb mennyiségben előkerülő leletanyagot alkotják. Régészeti alapon történő feldolgozásuk hosszú időre nyúlik vissza, az eredmények a régészeti korbeosztások alapjául is szolgálnak. Archeometriai szempontú, vagyis természettudományos – elsősorban ásványtani, kőzettani és geokémiai – módszerekkel történő vizsgálatuk azonban világszerte is csak a 20. század második felében kezdett fellendülni, és különösen a múlt század utolsó negyedében fejlődött rohamléptékben. Magyarországon az elmúlt 8–10 évben bontakozott ki és kezdett elterjedni számottevő mértékben a kerámiák archeometriai vizsgálata, amely segítségével elsősorban a felhasznált nyersanyagra és a készítési technológiára kaphatunk információkat. Miután a kerámiák archeometriai vizsgálati módszerei és az azokból kapható eredmények felhasználhatósága a hazai tudományos közéletben még nem igazán ismertek széles körben, ezért munkánkkal ezt az ismeretanyagot kívánjuk közelebb hozni elsősorban a régészekhez, illetve azokhoz, akik régészeti leletekkel foglalkoznak. Ez a munka elsősorban a kerámiavizsgálatok archeometriai módszerei közül a kőzettani és geokémiai feldolgozást tárgyalja magyarországi – elsősorban őskori – példákon, esettanulmányokon keresztül, és nem tér ki részletesen az ásványtani (röntgenpordiffrakciós) vizsgálatokra.[1] A honfoglalás kori kerámiákon történő alkalmazását két, ugyanebben a kötetben szereplő munka tárgyalja.[2]

2. A kerámiák összetevői

A kerámia mesterséges metamorf (metaüledékes) kőzetnek tekinthető. Természetes, illetve természetes eredetű, alapvetően plasztikus (képlékeny) agyagból és nem plasztikus törmelékszemcsékből (soványító anyagból) áll, amelyet a gyártás során közepes-magas hőmérsékleten kiégettek.

A nyersanyag nagy részét a plasztikus agyag alkotja, amely a kiégetés során jelentősen átalakul. Az agyag kiválasztása nagy gondossággal kellett történjen, hiszen a kerámia anyagát döntően ez alkotja, és tulajdonságai messzemenően kihatnak mind a készítésre, mind arra, hogy milyen minőségű edényt sikerül készíteni a nyersanyagból. Számos esetben több, különböző típusú agyag keverékét használták. A nem plasztikus anyagot alkotó elegyrészek elnevezése, megítélése már vitás lehet. Maggetti minden, 15 μm feletti méretű nem plasztikus elegyrészt soványító anyagnak tekintett, függetlenül attól, hogy az szándékos soványítás révén került-e bele a kerámiába, vagy a plasztikus agyag természetes módon tartalmazta azt.[3] Ugyanakkor azonban a 15 μm feletti nem plasztikus elegyrészek eredete kétféle lehet: vagy az agyagban eredetileg is meglevő nagyobb méretű ásvány- és kőzettörmelékek alkotják, vagy a fazekas által a plasztikus anyagba szándékosan belekevert soványító anyag. Maggetti értelmezése kétség kívül a kerámiák leírásának szempontjából egyszerűbb, mert a mikroszkópos meghatározás első lépéseként csak rögzítenünk kell a 15 μm feletti szemcseméretű anyag jelenlétét, és csak később, az egyéb tulajdonságok, szempontok figyelembevételével mérlegelhetjük, hogy vajon természetes vagy mesterséges úton került bele a kerámia nyersanyagába. Ugyanakkor azonban a régészeket elsősorban az érdekli, hogy az adott kerámiát szándékosan soványították-e, és ha igen, akkor mivel; tehát ebben az esetben soványító anyagnak szerencsésebb csak a mesterséges úton a kerámia nyersanyagába juttatott anyagot tekinteni. Ebben az esetben az összes nem plasztikus anyagot törmelékszemcséknek nevezzük, és ebbe beleértjük egyrészt mindazokat a szemcséket, amelyek a plasztikus nyersanyagban eredetileg is megvoltak, másrészt pedig a szándékosan, a fazekas által mesterségesen hozzákevert soványító anyagokat is. Mindemellett a kerámiákban a nem plasztikus elegyrészek szerepe egyértelműen a plasztikus anyag „fellazítása", annak érdekében, hogy a kerámia szárítása és kiégetése egyenletesebb legyen, ezáltal ne repedezzen meg, illetve ne törjön össze a kerámia ezen műveletek során.

A soványító anyagok típusai nagyon változatosak lehetnek. Leggyakoribbak a különféle ásvány- és

1 Megjegyzés: a munka a 2006 februárjában, Debrecenben, a „Sötét idők falvai" című konferencián tartott előadás alapján készült, így anyagában az akkori állapotot tükrözi. Az azóta eltelt időben a magyarországi kerámiák archeometriai vizsgálata rohamléptékkel fejlődött, ezek eredményeit azonban csak ott építettük bele cikkünkbe, ahol az akkor már elkezdődött munkák azóta befejeződtek vagy új publikációk jelentek meg belőlük.

2 Lásd Szilágyi Veronika jelen kötetben megjelent cikkeit (Szilágyi 2013a; Szilágyi 2013b).

3 Maggetti 1982.

kőzettörmelékek, a homok (ritkábban a nagyméretű, vastag falú edények esetében az apró kavics), valamint a különböző szerves anyagok. Ez utóbbiak között – főleg a kezdeti időkben – elterjedt a növényi soványító anyag használata,[4] de vannak utalások arra is, hogy csontot használtak soványító anyagként.[5] Ezen túlmenően korábbi, összetört kerámiák (*grog*) is gyakran kerülnek soványító anyagként a kerámiakészítés során az alapanyagba.

A kerámiák anyagában jelentős szerepet játszanak a pórusok is, amelyek részben eredeti, részben a kiégetés során képződött másodlagosan kialakult hézagoklikacsok. Méretük, alakjuk és mennyiségük rendkívül változatos, és gyakran jellemző egy adott műhely, esetenként korszak kerámiáira.

Sok kerámián figyelhetünk meg a külső részén vékonyabb-vastagabb szegélyt, amely elsősorban színében üt el a belső részektől. Eredetét tekintve lehet csak színében eltérő, a kerámia anyagával teljesen azonos külső sáv, köszönhetően a kiégetési és hőntartási folyamatok oxidációs-redukciós viszonyainak, de e sáv lehet mesterséges eredetű máz (vagy szlip) is, amelyik a kerámia nyersanyagához közel hasonló, de finomabb szemcsés anyagból áll, esetleg teljesen eltérő összetételű bevonat formájában került a kerámiára *[1. ábra]*.

1. kép **A kerámiák összetevői (Vörs, Starčevo kultúra, neolitikus kerámia) [fotó: Gherdán Katalin]**

Egy konkrét kerámialelet története hosszú, többlépcsős folyamat a nyersanyag kibányászásától az edénygyártáson, a használaton át a kerámiaedény eltöréséig (tönkremeneteléig), majd néhány száz vagy ezer év talajban töltött esztendő után az ásatáson történő előkerüléséig, mely folyamatok során fizikai, kémiai, ásványtani (esetenként biológiai) változásokon megy át az anyag. Ez a talált kerámialelet ásványos és kémiai összetételére, belső szerkezetére (szövetére), porozitására és fizikai tulajdonságaira egyaránt hatással van.[6]

3. A kerámiák anyagvizsgálati módszerei

A kerámiák természettudományos módszerekkel történő vizsgálata manapság már igen elterjedt, és napról napra új módszerek bevetésével egyre bővül. Miután azonban a kerámiák – mint láttuk – mesterséges metaüledékes kőzetek, a legalapvetőbb vizsgálati módszereik megegyeznek a finomszemcsés törmelékes üledékes kőzetek és a metamorf kőzetek vizsgálati módszereivel, ezek alapvetően a petrográfiai és a röntgen-pordiffrakciós vizsgálatok, amelyeket kémiai elemzések egészítenek ki. Természetesen az ásványtanban, kőzettanban és geokémiában használatos egyéb nagyműszeres vizsgálatok (pl. elektron-mikroszondás ásványkémiai vizsgálatok, pásztázó elektronmikroszkópos vizsgálatok stb.) a fent említett alapvizsgálatok eredményeit hatásosan pontosíthatják, illetve kiegészíthetik. A vizsgálati módszerek áttekintését kétféle szempontot kiemelve az 1. és 2. táblázatok mutatják be.

3.1. Petrográfia

A petrográfia a kerámiák szabad szemmel történő (makroszkópos) és polarizációs (petrográfiai) mikroszkópos vizsgálatának, leírásának módszere. Ez utóbbi roncsolásos vizsgálat, ugyanis ehhez preparátumot, vékonycsiszolatot kell készítenünk. A minta-előkészítés során a kerámiából, legtöbbször annak keresztmetszete mentén gyémántbetétes vágókoronggal ellátott vágógéppel – vízöblítés mellett – 3–5 mm vastagságú lemezt vágunk. Egyes, víz hatására morzsolódó vagy széteső kerámiákat szárazon is vághatunk. A levágott szeletet egyre finomabb csiszolóporon (anyaga 9-es keménységű szilícium-karbid) megcsiszoljuk, majd tárgylemezre ragasztjuk. A ragasztóanyag a korábbi időkben kanadabalzsam volt, újabban műgyantával végezzük el a ragasztást. Ez utóbbi hátránya, hogy egyes típusai erősen kettőstörők, vagyis nem teljesen izotróp anyagként viselkednek mikroszkóp alatt, ami az egyes ásványok mikroszkópos azonosítását megnehezíti, ezért nem minden műgyanta felel meg csiszolatkészítéshez. Amennyiben a kerámia erősen porózus vagy széteső, a ragasztás előtt célszerű kanadabalzsamba befőzni vagy műgyantába beönteni. A ragasztó megkötése után a felragasztott kerámiát 30 μm vékonyságúra lecsiszoljuk, majd vékony fedőlemezzel lefedjük vagy polírozzuk. Az így elkészült vékonycsiszolatot a kőzettani vizsgálatok során elterjedt átesőfényes, polarizációs mikroszkóppal vizsgáljuk.

4 Szakmány et al. 2005; Starnini et al. 2007.
5 Bonzon 2005.
6 Maggetti 1982.

A kőzetek makroszkópos leírása során a szabad szemmel, illetve kézi nagyítóval látható tulajdonságok, „kőzettani szemmel" történő meghatározására és leírására kerül sor. Ennek során rögzítenünk kell a kerámia színét, látható elegyrészeit, azok mennyiségét, eloszlását, az esetleges porozitást és a szöveti tulajdonságokat (pl. irányítottság, tömöttség, szemcseméret-eloszlás stb.). A makroszkópos leírást szükség és lehetőség szerint sztereómikroszkópos vizsgálattal is kiegészíthetjük.

A petrográfiai mikroszkópos vizsgálatok során a makroszkópos kőzethatározásnál nagyságrenddel jobb felbontásban (általában 50–400-szoros, jobb mikroszkópok esetében maximum 600–800-szoros nagyításban) vizsgálhatjuk a kerámiákat, vagyis láthatóvá és – optikai tulajdonságaik alapján – meghatározhatóvá válnak elsősorban a kerámiák soványító anyagát alkotó elegyrészek, így a kerámiák nyersanyagáról kaphatunk új ismereteket. A mikroszkóp alatt elkülöníthetők a törmelékes elegyrészeket alkotó ásványok, kőzettörmelékek, ha vannak ősmaradványok, valamint az egyéb alkotók, mint például a növénymaradványok, illetve ezek hidratált kovasav (opál) anyagú maradványai: a fitolitok. Nagyon fontos a pórusok mennyiségének, eloszlásának, alakjának rögzítése is, jóllehet a teljes porozitási viszonyok jellemzésére a mikroszkópos vizsgálatok nem elegendőek,[7] de hasznosak lehetnek a lassú, illetve gyorskorongon készült kerámiák elkülönítésében is.[8] A munka során az elegyrészek és a pórusok pontos meghatározása, leírása mellett figyelemmel kell lenni ezek mennyiségi eloszlására is, ennek meghatározását térfogatszázalékos kiméréssel vagy pontszámlálásos módszerrel végezhetjük. Az elegyrészek, pórusok anyagi leírásán túlmenően alapvető fontosságúak a szöveti vizsgálatok is, mert ezekkel a kerámiák készítésének technológiájára kapunk értékes információkat. Ennek során vizsgáljuk a kerámiák színét egy és keresztezett nikolokkal, a színváltozást a kerámia keresztmetszetén keresztül, a soványító anyag szemcséinek mennyiségi, méretbeli eloszlását, a szemcsék koptatottságát, az átalakulási viszonyokat. Különösen a nagy hőmérsékleten kiégetett kerámiákban bekövetkező változások (egyes ásványok eltűnése, új ásványok keletkezése, részleges vagy teljes üvegesedés a mátrixban) adhat fontos információkat a gyártási technológiára vonatkozóan. Megfigyelhetjük egyrészt a kerámia alapanyagának homogenitását, illetve inhomogenitását és a szövet irányítottságát, ami szintén a felhasznált nyersanyagokra, illetve a kerámiák készítésének technológiájára utalhat, másrészt a nagyon kisméretű (<15 μm) nem plasztikus szemcsék mennyiségi eloszlását, amely az agyag „tisztaságát" (kövérségét, illetve soványságát) mutatja. A petrográfiai vizsgálatok során láthatóvá válnak a későbbi hatások (használat, betemetődés) során képződött másodlagos ásványok és azok szöveti megjelenése. A szöveti vizsgálatokról egy korábbi munkában már részletesen beszámoltunk,[9] ezért azt itt nem részletezzük. Ugyancsak megfigyelhető a mikroszkópos vizsgálatok során a kerámiák – gyakran szabad szemmel is láthatóan eltérő – szegélye. Ennek során megállapítható, hogy a legtöbbször eltérő színű szegély csak a kiégetés során fellépő oxidációs-redukciós körülmények változása révén alakult ki, vagy a kerámiakészítés valamelyik fázisában a kerámia szegélyét valamilyen más összetételű anyaggal vonták be, sőt esetleg azt rá is égették. Ezzel kapcsolatban néhány konkrétumot a dolgozat második felében mutatok be.

A petrográfiai vizsgálatok során tehát meghatározható, illetve azonosítható a felhasznált nyersanyagok közül a soványító anyag, aminek ezáltal többé-kevésbé pontosan lehatárolható lehet a származási helye. Ezen túlmenően a gyártástechnológiai viszonyokra, valamint a használati és betemetődési viszonyokra is értékes információk nyerhetők. Mindez bizonyítja, hogy a petrográfia a kerámiák vizsgálati módszerei közül a legalapvetőbb, ennek elvégzése feltétlenül szükséges egy leletegyüttes feldolgozása során.

Nagyszámú kerámia petrográfiai elemzése során egy leletegyüttes kerámiái összetételük alapján csoportosíthatók, illetve más, hasonló korú leletegyüttesekkel összevethetők. Ugyanígy egy lelőhely több periódust átívelő leletegyüttese esetében megfigyelhető, hogy milyen egyezések vagy eltérések vannak a különböző korban létrehozott kerámiák készítési körülményei között. Ugyancsak kiszűrhetők egy adott lelőhelyen az idegen anyagú kerámiák, amennyiben azok törmelékes összetevői között olyan különleges elegyrész található, amelyik nem fordul elő a többi kerámia anyagában, illetve a környéken. Ugyancsak lényegesek a petrográfiai vizsgálatok abból a szempontból, hogy ezek alapján válogathatók ki a későbbi, műszeres vizsgálatok számára a legmegfelelőbb minták, illetve a későbbi vizsgálatok eredményeinek értelmezése is sokkal megbízhatóbb, ha azokat összevetjük a petrográfiai vizsgálatok eredményeivel.

7 Maggetti–Schwab 1982.
8 Courty–Roux 1995.
9 Szakmány 1998.

3.2. *Röntgen-pordiffrakciós vizsgálatok*

A röntgen-pordiffrakciós vizsgálatok (XRD) egyrészt a kerámiák nagyon finomszemcsés, agyagos nyersanyagára vonatkozóan szolgáltatnak információt, másrészt a kerámia kiégetési hőmérsékletére adhatnak többé-kevésbé pontos adatokat, továbbá a másodlagos, használat közbeni, de még inkább betemetődés során történt átalakulások is nyomozhatók ezzel a módszerrel. A fentiek alapján kiderül, hogy ez a módszer nagyon jól kiegészíti a petrográfiai vizsgálatokat, mivel elsősorban a polarizációs mikroszkóppal már kevésbé jól vizsgálható nagyon finomszemcsés mátrixról, valamint az általában szintén nagyon finomszemcsés másodlagos fázisokról szolgáltat ismereteket. Természetesen a módszer a kerámiában megtalálható nagyobb méretű törmelékszemcséket is kimutatja, de azokról – a korábbi fejezetben leírtak szerint – a petrográfiai vizsgálatok részletesebb és pontosabb képet adnak. A vizsgálathoz átlagosan 10 mg (2–20 mg), finomra, de azért nem lisztfinomságúra porított átlagminta szükséges, vagyis ez is roncsolásos vizsgálat. Újabban azonban már kifejlesztették a roncsolásmentesen, a vizsgált anyag felületén mérő és azt látható módon nem károsító röntgendiffraktométert is, aminek segítségével ép kerámiák is vizsgálhatók.

3.3. *Kémiai összetétel*

A kerámiák kémiai összetételének vizsgálata szintén jelentős múltra tekint vissza. Széleskörűen azonban csak az elmúlt évtizedekben, különösen az elmúlt években terjedt el. A legkorábbi időkben csaknem kizárólag neutronaktivációs analízissel (NAA vagy INAA) vizsgálták a kerámiákat, nagyszámú vizsgálati adat matematikai statisztikai módszerrel történő feldolgozását végezték.[10] Újabban az NAA elemzések mellett a röntgen-fluoreszcens (XRF) elemzés is elterjedt, mert ezzel a módszerrel nagy pontossággal az összes főelem és számos olyan nyomelem is meghatározható, amely NAA-val nem mutatható ki. Ugyancsak elterjedőben van az ICP AES + ICP MS módszerrel történő kémiai elemzés kerámiák esetében is, amely a főelemek mellett a legtöbb nyomelem nagy pontosságú kimutatására alkalmas módszer. A fent említett kémiai elemzések roncsolásos módszerek, azokhoz a kerámiából változó mennyiségű (INAA: 20 mg–1 g; ICP AES + ICP MS: 1,5–2 g; XRF: 1,5–2 g minimálisan) lisztfinomra porított minta szükséges, de ahhoz, hogy a minta homogén legyen és kellőképp reprezentálja a vizsgálandó kerámia összetételét – a törmelékes alkotórészek méretétől függően – esetenként a fentieknél lényegesen több minta is szükséges lehet. Nem árt tudni, hogy sok, akkreditált nemzetközi laboratórium a fenti okok miatt, az egyes módszerektől függően, minimálisan 5–10 g mintamennyiség alatt nem is vállalja az elemzést.

Legújabban prompt gamma aktivációs analízissel (PGAA) is megkezdődött a kerámiák kémiai elemzése, amely módszernek rendkívül nagy előnye, hogy teljesen roncsolásmentes, így ép műtárgyakról is szolgáltathat kémiai összetételi adatokat.[11] Ezzel elsősorban a főelemek és néhány nyomelem mellett a más módszerekkel nem, vagy csak nehezen kimutatható bór elemzése is lehetséges, ez utóbbi a jövőben új lehetőségeket nyithat a kerámiák elemzési eredményeinek értelmezésében. Ugyancsak az elmúlt években az XRF módszernek is kifejlesztették a roncsolásmentes mérési technikáját is. Ez még nem éri el a „hagyományos" XRF mérések pontosságát, és jelenleg még kevesebb nyomelem kimutatására is alkalmas, de a gyors fejlődés hatására évről-évre pontosabb eredmények várhatóak ezzel a módszerrel.[12]

A kémiai elemzések a kerámiák teljes anyagáról szolgáltatnak adatokat. Az elemzési eredmények értelmezését azonban megfelelő körültekintéssel kell végezni, ugyanis egyes nyomelemekben gazdag elegyrészek (amfibol, piroxén, magmás kőzettörmelékek) jelentősen befolyásolhatják az elemi összetételt, tehát a mintaelőkészítés során a minták megfelelő mennyiségére és homogenizálására törekedni kell.

3.4. *Egyéb vizsgálatok*

A fentiekben bemutatott „alapvizsgálatokon" túlmenően a kerámiákat számos természettudományos módszerrel vizsgálták és vizsgálják. A továbbiakban ezekből mutatok be néhányat.

A pásztázó (*scanning*) elektronmikroszkópos vizsgálatok (SEM) a polarizációs mikroszkópos vizsgálatok jó kiegészítését jelenthetik, mivel annál közel egy nagyságrenddel jobb felbontásban vizsgálhatók a minták. A SEM segítségével nagyobb felbontásban tanulmányozhatóak a petrográfiai vizsgálatok során a mikroszkóp felbontási határán, illetve az alatti mérettartományban előforduló szubmikroszkópikus szemcsék. Különösen hasznos, ha a SEM vizsgálatokat elektron-mikroszondás ásványkémiai vizsgálatokkal együtt végezzük. Ekkor ugyanis nemcsak a kerámia készítése vagy utóélete során lezajló folyamatokra következtethetünk, hanem módunk van a kémiai

10 Pl. Balla 1981; Mommsen 2001.
11 Kasztovszky et al. 2004.
12 Taubald–T. Bíró 2005.

összetétel változásának nyomon követésére is. Ennek a vizsgálatnak nagy jelentősége van a kiégetési folyamatok során történő ásványátalakulási folyamatoknak, illetve az anyag plasztikussá válásának hatására létrejött átrendeződés és az üvegesedés kialakulásának részletes nyomon követésében, s ezáltal a kiégetési-hőntartási hőmérséklet becslésében.[13] A SEM ugyancsak jelentős eredményeket szolgáltathat a másodlagos átalakulások vizsgálatában is. Elektron-mikroszondás ásványkémiai vizsgálatokat a soványító anyag egyes olyan jellemző szemcséin is végezhetünk, amelyek kémiai összetételének meghatározása segíthet bennünket a szándékosan bekevert soványító anyag nyersanyag-lelőhelyének meghatározásában. A SEM vizsgálatokat legtöbbször közvetlenül a minta felszínén végezzük, az elektron-mikroszondás vizsgálatokhoz pedig polírozott felületű vékonycsiszolatok szükségesek. Mindkét vizsgálat során a minta felületét vékony vezetőréteggel (szénnel vagy arannyal) kell bevonni. A SEM és az elektron-mikroszondás vizsgálatok sok előnye mellett egyik hátrányuk a módszer drágasága.

A mikromineralógiai vizsgálatok viszonylag kevésbé elterjedtek kerámiák anyagvizsgálatában, de ahol eddig alkalmazták, ott jelentős eredmények születtek a soványító anyag származási helyének lehatárolása, meghatározása, illetve egyes kerámiák azonos vagy külön csoportba tartozásának tekintetében.[14] Különösen a finomkerámiák esetében hasznos módszer, amelyekben nem, vagy csak ritkán fordulnak elő a nyersanyag származási helyére konkrétan utaló törmelékszemcsék. A módszer hátránya, hogy a vizsgált kerámiából is általában nagy mennyiségű (minimálisan 20–30 g, esetenként még több) mintaanyag összetörésére és további szeparálására van szükség, ami sok esetben nem kivitelezhető.

A petrográfiai elemzéseket kiegészítő katódlumineszcencia még nem igazán elterjedt vizsgálati módszer a kerámiák, és különösen a magyarországi kerámiák tekintetében. Hazánkban eddig Bajnóczi Bernadett és munkatársai alkalmazták kora középkori, zalavári kerámiák vizsgálata során.[15] Ugyanakkor azonban éppen olyan területek kerámiáinak elkülönítésében adhat segítséget a petrográfiai módszer kiegészítéseként, amelyek viszonylag kis hőmérsékleten (600–700 °C) kerültek kiégetésre, és amelyben uralkodóan vagy szinte kizárólag kvarc, földpátok, illetve karbonátok fordulnak elő. Ilyen a magyarországi síkvidékek nagyrészt őskori és kora középkori kerámiáinak döntő többsége. Ugyanis a fent felsorolt ásványoknak az eltérő földtani képződményekből való származása, amit az összetételbeli különbségek (pl. a karbonátok esetében), illetve a kationokat kis mennyiségben helyettesítő nyomelemek okoznak, katódlumineszcens fényben eltérő színben jelentkezik. Vagyis ugyanannak az ásványnak az eltérő eredetű típusai, amelyek petrográfiai mikroszkópban azonosnak mutatkoznak, ezzel a módszerrel elkülöníthetők. Emellett a módszer nagyon hasznos a kerámiamintákat ért utólagos hatások (mállás, oldatáramlás stb.) kimutatására is. A katódlumineszcencia további előnye az egyes szöveti elemek hangsúlyozottabb megjelenítése. Egyes soványító anyagok (grog, kőzettörmelék, bioklasztok) eltérő lumineszcens színük miatt ugyanis a környezetből jobban kitűnnek.[16]

A Mössbauer spektroszkópiai vizsgálatok elsősorban a kiégetés körülményeinek rekonstrukcióját hivatottak pontosabbá tenni a kerámiákban előforduló vas-oxid, vas-hidroxid, vas-oxid-hidroxid, illetve a vastartalmú szilikátásványok pontos meghatározásával.

A vizsgálatok a kerámiában, illetőleg a benne előforduló ásványokban levő vas oxidációs állapotának változására és annak meghatározására irányulnak, erre gyakorlatilag ez a módszer az egyik legmegfelelőbb. Ezzel együtt további, a vasásványok szerkezetére, koordinációs állapotaira vonatkozó ismeretanyagot is szerezhetünk ezzel a vizsgálattal, ami a kiégetés és hőntartás hőmérsékletére, vagyis a kerámiák technológiai viszonyaira vonatkozóan szolgáltathat fontos információkat. A módszer hátránya az igen magas költsége, és hogy a másodlagos folyamatok során bekövetkező oxidációs-redukciós változások ronthatják az eredmény pontosságát.

Az elmúlt években rohamosan nőtt azoknak a vizsgálati módszereknek a száma, amelyek során egy-egy nagyműszer segítségével speciális fizikai vagy kémiai vizsgálatot végeznek egy-egy kerámia mintasorozaton. Az, hogy ezek közül a módszerek közül melyik lesz sikeres, a jövő dönti majd el. Mindenesetre meg kell jegyeznem, hogy ezekkel a modern módszerekkel történő vizsgálatoknak kizárólag akkor van értelme, ha azokat a korábban ismertetett hagyományos módszerekkel együtt végzik, ugyanis csak ezek segítségével értelmezhetők megbízhatóan a kapott eredmények.

13 Cultrone et al. 2001.
14 Pl. Sauer 1997; Mange-Bezeczky 2006; Mange-Bezeczky 2007.
15 Bajnóczi et al. 2005.
16 Bajnóczi et al. 2005.

4. Kerámiák archeometriai (elsősorban petrográfiai) vizsgálata Magyarországon

Ahogy a bevezetőben említettük, Magyarországon a kerámiák archeometriai céllal történő petrográfiai feldolgozása és vizsgálata az elmúlt 10 évben bontakozott ki jelentősen, noha a 19. század utolsó harmadában Szabó József, a neves geológusprofesszor már petrográfiai leírást végzett az Aggteleki-barlangban talált neolitikus-vaskori kerámiák feldolgozása során.[17] Bohn Péter az 1960-as évek elején a Tabánban fellelt kelta edénytöredékek vizsgálata során alkalmazott vékonycsiszolatos elemzéseket.[18] Az 1980-as évek elején-közepén jelentős számú római kori amfora vékonycsiszolatos petrográfiai és röntgen-pordiffrakciós elemzése egészítette ki a régészeti feldolgozást,[19] a mintaanyag egy jelentős részén a későbbiek során mikromineralógiai feldolgozás is történt.[20] A múlt század 90-es éveitől kezdve néhány jelentős, elsősorban őskori (neolitikus, rézkori, bronzkori és vaskori) lelőhelyről származó mintákon történtek archeometriai (elsősorban petrográfiai módszerekkel végzett) vizsgálatok, amelyek eredményei szakcikkek formájában már részben megjelentek, vagy olyan diplomamunkák, illetve doktori értekezések témáját képezik, amelyek publikálása részben már megtörtént, vagy folyamatban van, esetleg a közeljövőben várható a megjelenése.[21] A középkori kerámiák közül az É-magyarországi 10. századi kerámiák archeometriai vizsgálatával Szilágyi Veronika foglalkozik,[22] továbbá Herold Hajnalka vizsgált ugyanebből a korszakból számos dunántúli lelőhelyről kerámiákat, amelynek során archeometriai vizsgálatokra is sor került.[23] Külön érdemes megemlíteni, hogy Gherdán Katalin 2009-ben beadott és 2010-ben sikeresen megvédett doktori munkájában Vörsön egy sokperiódusú lelőhely kerámiáinak archeometriai feldolgozását végezte el a neolitikumtól a római korig.[24]

A téma bővítéseként már az 1960-as években római kori téglák,[25] majd a 2000-es évek elejétől pedig paticsok[26] archeometriai, ezen belül nagyrészt petrográfiai vizsgálata is történt, illetve folyamatban van. Nemzetközi (magyar–olasz, valamint magyar–német) együttműködés keretében pedig több lelőhelyről nem csak a kerámiák és a paticsok, hanem a potenciális nyersanyagot jelentő helyi üledékek komplex archeometriai feldolgozása is folyik több – elsősorban őskori – lelőhelyen.

A magyarországi leletanyagokban előforduló kerámiák 2007-ig történt archeometriai vizsgálati eredményeit legutóbb Szakmány foglalta össze.[27]

5. Magyarországi kerámiákon végzett petrográfiai alkalmazások

A továbbiakban a magyarországi kerámiák leggyakrabban előforduló nem plasztikus, törmelékes elegyrészeit mutatom be, továbbá néhány konkrét példán szeretném bemutatni a petrográfiai vizsgálat használhatóságát elsősorban őskori kerámiákon.

5.1. Nem plasztikus (törmelékes elegyrészek, soványító anyag) összetevők

A kerámiák többféle természetes eredetű, nem plasztikus törmeléket (soványító anyagot) tartalmazhatnak (lásd korábban), ezek közül az ásvány- és kőzettörmelékek azok, amelyeket petrográfiai elemzések során részletesen vizsgálhatunk, de a többi soványító anyag-féleség is jól kimutatható/felismerhető ezzel a módszerrel. Ásvány- és kőzettörmelékek összetört kőzetekből vagy homok hozzáadásával kerülhetnek a kerámiák anyagába, de sok esetben az agyagok természetes úton is tartalmazhatnak ilyen típusú elegyrészeket. Ezek eredetének elkülönítése azonban nem mindig egyértelmű (lásd alább). A finomkerámiákban elsősorban ásványtöredékeket találunk, míg a durvakerámiákban nagyobb eséllyel fordulnak elő kőzettörmelékek. Ez utóbbiak a nyersanyag származási területének lehatárolása, meghatározása céljából több lehetőséget hordoznak. Magyarországi kerámiák esetében a hegyvidéki és ahhoz közel eső területek kivételével elsősorban ásványtörmelékekkel találkozhatunk a kerámialeletek anyagában, miután a geológiai folyamatok révén a kőzettörmelékek a hosszabb szállítás révén szétesnek, és a szóba jöhető nyersanyagként

17 Vö. Nyáry 1881.
18 Bohn 1964.
19 Józsa–Szakmány 1987; Weiszburg–Papp 1987; Józsa et al. 1994.
20 Mange–Bezeczky 2006; Mange–Bezeczky 2007.
21 Szakmány 1996; Gherdán 1999; Szakmány–Kustár 2000; Szakmány 2001; Gherdán et al. 2002; Szakmány et al. 2004; Gherdán et al. 2004; Szakmány et al. 2005; Kreiter 2005; Harangi 2006.
22 Szilágyi 2004; Szilágyi et al. 2004; Szilágyi 2013a; Szilágyi 2013b, ebben a kötetben.
23 Herold 2002.
24 Gherdán 2009.
25 Bohn 1962.
26 Kovács 2005a, 2005b; Starnini–Szakmány 2008; Starnini–Szakmány 2009.
27 Szakmány 2008.

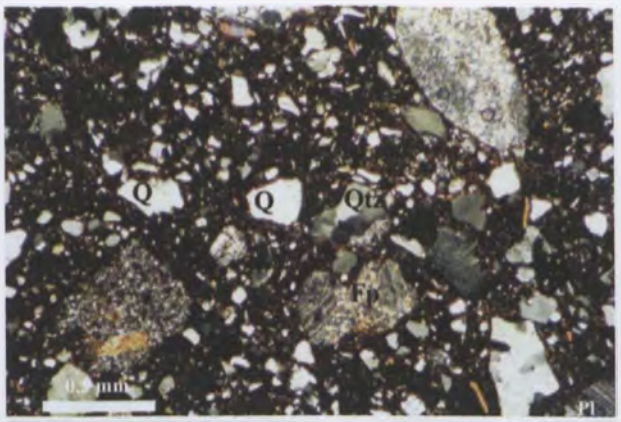

2. kép **Monokristályos kvarc (Q), polikristályos kvarc (Qtz), átalakult káliföldpát (Fp) és plagioklász (Pl) neolitikus kerámiában (Zseliz kultúra, Szécsény) [+ Nikol]**

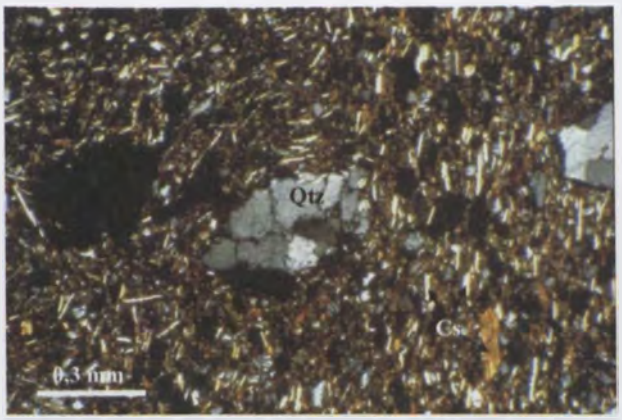

3. kép **Polikristályos kvarc (Qtz), és sok, nagyrészt irányított muszkovit csillám (Cs) római kori mécsesben (Szőny) [+ Nikol]**

előforduló helyi üledékek a Pannon-medence belsejében gyakorlatilag szinte csak ásványtörmelékből állnak. Ezen belül is viszonylag nagy területeken hasonló ásványos összetételű üledékekkel találkozhatunk, amelyek uralkodó elegyrészei a kvarc és a csillámok. Sok esetben kevés földpát (illetve azok átalakulási termékei) is előfordulnak. A kis mennyiségben előforduló úgynevezett akcesszórikus elegyrészek (nehézásványok) helyileg eltérő összetételben egészíthetik ki az ásványegyüttest. A hegységperemeken a környező hegységek kőzettörmelékei, illetve azok aprózódással szétesett ásványai jelentős számban fordulhatnak elő a helyi üledékekben, ami jobban elősegítheti a nyersanyag származási helyének pontosabb lehatárolását.

Magyarországi kerámiákban a leggyakrabban előforduló ásványtörmelék a kvarc. Uralkodóan önálló ásványszemcsékként előforduló monokristályos, valamint – kisebb mennyiségben – több, összenőtt kvarckristályból álló polikristályos (kvarcit) formában találkozhatunk ezzel az elegyrésszel a kerámiák nyersanyagában. A monokristályos kvarc hullámos (metamorf és sok savanyú mélységi magmás, pl. gránit) és nem hullámos kioltású (nagyrészt vulkanit eredetű) változata gyakran egy kerámián belül együtt is előfordul. A polikristályos kvarcok között mind metamorf vagy intruzív eredetű kőzetekből származó durvakristályos kvarcitok, mind finomszemcsés mikrokvarcitok (limnokvarcit, tűzkő stb.) előfordulnak *[2–3. kép]*. A különböző eredetű kvarcszemcsék elkülönítése polarizációs mikroszkópban nehézségekbe ütközik, gyakran nem lehetséges. A katódlumineszcens vizsgálatok a jövőben ehhez jelentős segítséget nyújthatnak (lásd korábban).

A földpátok a kvarcnál általában jóval kisebb mennyiségben találhatóak a magyarországi fiatal üledékekben, és így a belőlük készült kerámiákban is. Ennek oka az, hogy az ásványcsoport tagjai a kvarcnál jóval kevésbé ellenállóak, a kémiai mállásra erőteljesen hajlamosak, valamint, hogy a jó hasadásuk miatt a földpátszemcsék könnyebben esnek szét kisebb részekre (és így nagyobb felületet alkotva könnyebben is mállanak) *[2. kép]*. Vulkáni, illetve gránitos hegységeink közelében azonban a helyi üledékekben feldúsulhatnak, és így a kerámiák is nagyobb mennyiségben tartalmazhatják ezeket. A földpátok közül a káliföldpátok valamivel ellenállóbbak, ezért gyakoribb elegyrészek a plagioklászoknál. A két földpát egymáshoz viszonyított aránya vagy az egyik hiánya azonban jó támpontot nyújthat a felhasznált nyersanyag eredetéről.

A csillámok nagyon sok kerámiában előforduló elegyrészek, miután a nyersanyagként szóba jöhető agyag (aleuritos agyag) több-kevesebb csillámot tartalmazhat. Általában a színtelen muszkovit, illetve ennek finomszemcsés változata, a szericit fordul elő a kerámiákban, de a biotit is viszonylag gyakori elegyrész lehet *[3. kép]*. Ez utóbbi ásvány azonban vastartalmánál fogva – elsősorban oxidatív égetési viszonyok között – könnyen átalakulhat, és gyakran vörösesbarna limonitos-hematitos átalakulási termék figyelhető meg az egykori biotit helyén. Sok esetben a biotit még azelőtt elveszíti vastartalmát, mielőtt a kerámiakészítés során nyersanyagként felhasználásra kerülne, ekkor a muszkovithoz hasonlóan színtelen lesz. Ez elsősorban folyóvízi üledékekre jellemző, de ez az átalakulás talajosodás során is gyakran végbemegy. A kerámiákban előforduló fenti folyamatok során teljesen kifakult biotit muszkovittól való elkülönítése mikroszkóp alatt nem lehetséges.

Kerámiákban ritkák, de esetenként nagyon jellegzetesek és jellemzőek a mindig csak nagyon kis mennyiségben előforduló akcesszórikus ásványtörmelékek (vagy úgynevezett nehézásványok). Összmennyiségük az összes törmelékszemcséhez

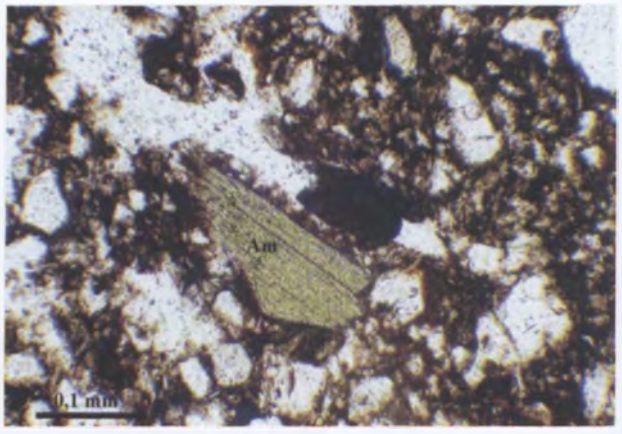

4. kép **Amfibol neolitikus kerámiában (Körös kultúra, Szarvas) [1 Nikol]**

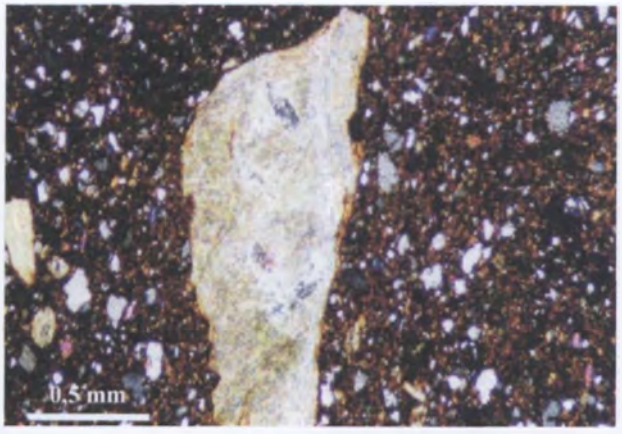

5. kép **Talkpala törmelék vaskori kerámiában (Vaskeresztes) [+ Nikol]**

viszonyítva ritkán haladja meg a 2–3%-ot, de gyakran csak néhány szemcse vagy még annyi sem fordul elő egy-egy vékonycsiszolatban, mindemellett ezek legtöbbször nagyon kis méretű elegyrészek (15–100 μm). Ezeknek az ásványoknak a kis mennyiségét az okozza, hogy eleve kevés fordul elő a nyersanyagban is. Egyes mállásnak ellenálló ásványfajták (pl. cirkon, turmalin, rutil stb.) általános elterjedésűek, ezekhez tartozik még a zoizit-klinozoizit, néha a gránát és az apatit is. Ezek a Pannon-medence belsejéből származó kerámiákban gyakran megtalálhatóak. Egyes nehézásvány típusok azonban azokhoz a területekhez közeli nyersanyagokban dúsulhatnak, amelyek közeli lepusztulási területekről származó kőzetekből kerültek ki. Ez utóbbiakhoz tartozhat például a piroxén vagy a hornblende (közönséges vagy zöld amfibol), amelyik szinte kizárólag vulkáni hegységek közelében elhelyezkedő nyersanyaglelőhelyeinken fordul elő jelentősebb mennyiségben. A kianit, epidot, illetve a zöld amfiboltól eltérő típusú amfibolok, vagy más, a területen előforduló egyéb ásványok pedig metamorf környezeteket jelezhetnek. Az akcesszóriák értelmezésénél arra is figyelemmel kell lenni, hogy azok a kerámiák nyersanyagául szolgáló agyagban (aleuritban) inhomogén eloszlásúak lehetnek, tehát ugyanarról a területről vagy nyersanyagból származó kerámiák esetében is észlelhetünk - elsősorban - mennyiségi különbséget ezeknél az ásványoknál. Ezért a vékonycsiszolatos petrográfiai elemzések esetében a kerámiákban előforduló akcesszóriákat mindig együttesen kell értékelni *[4. kép]*. Amennyiben a lehetőségek megengedik, az akcesszóriák részletes nehézásványos mikromineralógiai elemzésével a hagyományos petrográfiai elemzéseknél lényegesen jobb eredményt érhetünk el (lásd korábban). Ezen túlmenően az akcesszóriák további elektron-mikroszondás ásványkémiai elemzése tovább pontosíthatja a szóba jöhető nyersanyagok származási területének lehatárolását.

Ahogy korábban már szó volt róla, elsősorban a durvakerámiákban, illetve a hegységekben vagy azokhoz közeli területek kerámiáiban, kőzettörmelékek is – esetenként jelentős mennyiségben – előfordulnak. A kőzettörmelékek sokkal jobban segítenek pontosabban lehatárolni azt a területet, ahonnan a kerámiák nyersanyaga származhat. Az alábbiakban néhány magyarországi – elsősorban őskori – példa következik, amelyekben a jellegzetes kőzettörmelékek uralkodó mennyiségben alkotják a kerámiák soványító anyagát.

A Vaskeresztesen fellelt vaskori kerámiák egy jelentős részének jellegzetes soványító anyaga volt a helyi talkpala *[5. kép]*.[28] Felsővadászon a Bükki kultúra egyes durvakerámiáiban akár 1 cm-es fillit, illetve az ehhez kapcsolódó kvarcitlencsék anyaga alkotja a soványító anyagot *[6. kép]*.[29] A Bakonytól É-ra fekvő bronzkori és vaskori lelőhelyeken (Lovászpatona, Vaszar stb.) a kerámiák nyersanyagában jelentős mennyiségben szerepelnek bazalttörmelékek, amelyek eredete feltehetően a közeli kisalföldi vulkáni területről származó bazaltos piroklasztitokból származhat *[7. kép]*.[30] Egy Sé vaskori telepéről származó kerámiában ritkaságként koptatott gneisztörmelék található, ami arra utalt, hogy feltehetően áthalmozott üledéket használtak a kerámiák nyersanyagához, a gneisz feltehetően a Keleti-Alpok K-i nyúlványaiból származhatott *[8. ábra]*.[31] Jellegzetes andezites vulkanitot találunk Tiszalúc

28 Gherdán 1999.
29 Szakmány 2001.
30 Gherdán 1999.
31 Gherdán 1999.

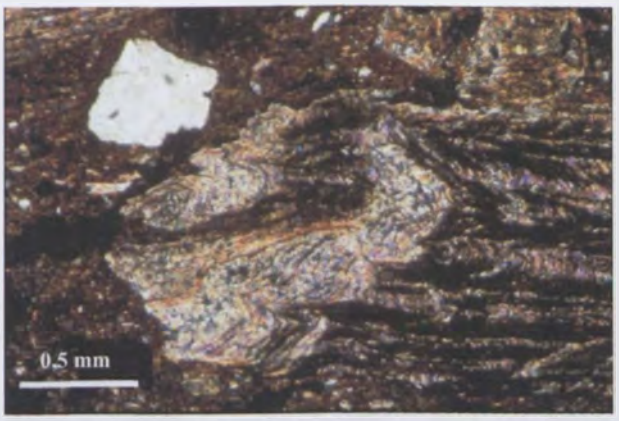

6. kép **Fillit törmelék neolitikus kerámiában (Bükki kultúra, Felsővadász) [+ Nikol]**

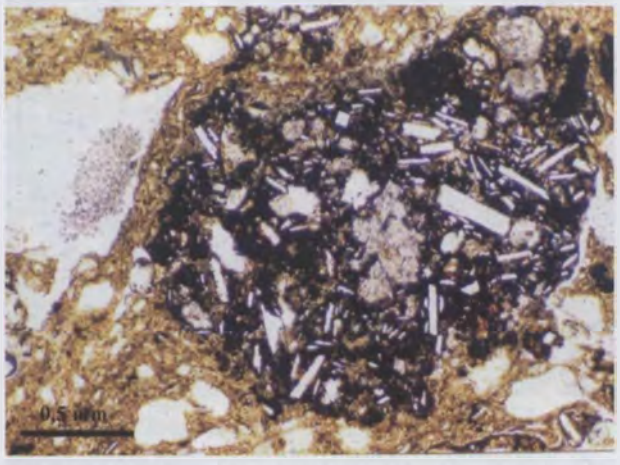

7. kép **Bazalt törmelék vaskori kerámiában (Lovászpatona) [1 Nikol]**

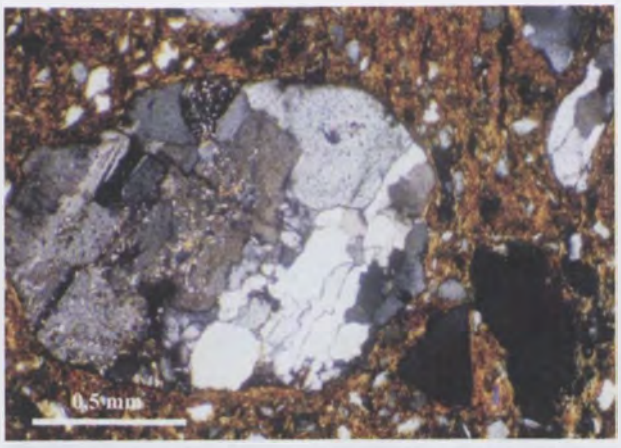

8. kép **Gneisz törmelék vaskori kerámiában (Sé) [+ Nikol]**

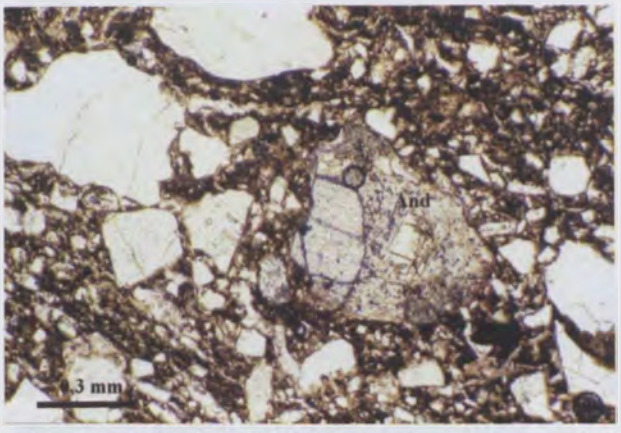

9. kép **Piroxén fenokristályból és finomszemcsés alapanyagból álló andezit törmelék (And) neolitikus kerámiában (Zseliz kultúra, Szécsény) [1 Nikol]**

egyik kerámiájában,[32] illetve Szécsény-Ültetés középső neolitikus kori kerámiájában is *[9. ábra]*.[33]

Magyarországi viszonylatban gyakoriak azok a kerámiák, amelyek anyagában karbonát (mészkő és/vagy kalcit) törmelékeket, illetve ősmaradványokat találunk a soványító anyag között. Miután ezek az elegyrészek mintegy 900 °C-on teljesen elbomlanak, ezért ezek törmelékszemcsék formájában való jelenléte mindenképpen arra utal, hogy a kerámiák égetése ennél a hőmérsékletnél alacsonyabb hőfokon történt. A mészkő- és kalcitszemcsék kis mérete, valamint amiatt, hogy Magyarországon a mészkő az egyik leggyakoribb, nagy területeken előforduló üledékes kőzet, a karbonátos törmelékek pontos származási helye általában nem azonosítható, legtöbbször még a mészkövek típusát sem lehet pontosan meghatározni. Ritkán azonban, mint pl. Bicske-Galgonyás vonaldíszes neolitikus kerámiái esetében a kovaszivacstűs mezozoos mészkőeredet bizonyítható volt a mészkőben (és a kerámiákban önállóan előforduló) kovaszivacstű alapján *[10–11. kép]*.[34]

Kerámiákban gyakran fordulnak elő az egykori nyersanyagban előforduló agyagos kőzettörmelékek (ARF), agyagpelletek, amelyek részben az eredeti nyersanyagban megtalálható agyagos konkréciók lehettek, részben kiszáradt vagy kiszárított agyagtörmelékek, amelyeket legtöbbször szándékosan adagoltak a fazekasok a kerámiák nyersanyagához. Ezen túlmenően, ha a kerámia agyagos nyersanyagát kétféle agyag keverékéből állították elő, és azok homogenizálása nem történt meg teljesen, akkor a kisebb mennyiségben előforduló, nem teljesen homogenizált elegyrészek is agyagos kőzettörmelékek formájában jelenhetnek meg a kerámia anyagában. Igen jelentős az egykori kerámiák összetört darabjaiból álló tört kerámiatöredék, másik nevén *grog*, amelynek jelenléte mindenképpen szándékos

32 Harangi 2006.
33 Szakmány *in press.*
34 Szakmány 1996.

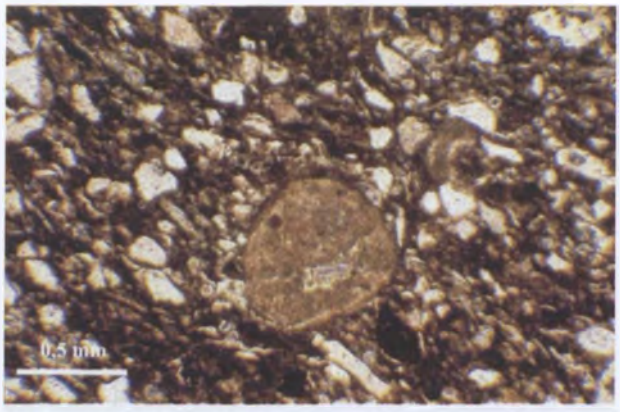

10. kép **Mészkő törmelék kovaszivacstűvel a szemcse közepén, neolitikus kerámiában (Sopot-Bicske kultúra, Bicske) [1 Nikol]**

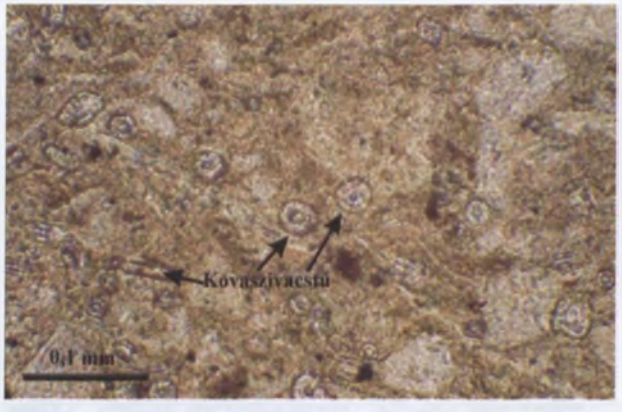

11. kép **Kovaszivacstűk neolitikus kerámiában (Sopot-Bicske kultúra, Bicske) [1 Nikol]**

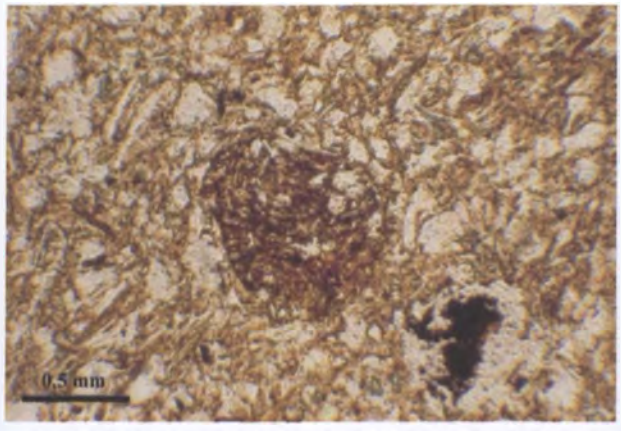

12. kép **Agyagpellet római kori mécsesben (Szőny) [1 Nikol]**

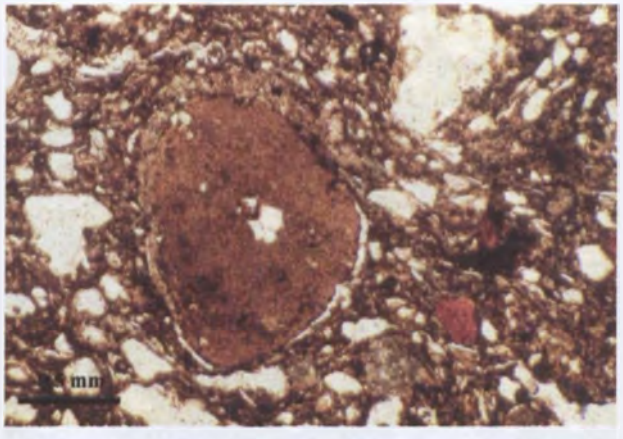

13. kép **Kerekded, tiszta agyagból álló agyagos kőzettörmelék bronzkori kerámiában (Felsővadász) [1 Nikol]**

soványítást jelez. Ezek eredetének pontos meghatározása azonban sok esetben nehézségekbe ütközik, különösen az agyagos kőzettörmelékek és a *grog* egymástól való elkülönítése okozhat problémát.[35] Általánosságban azt mondhatjuk, hogy ha legömbölyített sarkokkal, élekkel találkozunk, akkor nagy valószínűséggel agyagos kőzettörmeléknek értelmezhetjük a szemcséket. Amennyiben éles, sarkos megjelenésű a törmelék, amelynek a környezetétől teljesen eltérő a színe, akkor nagy valószínűséggel *grog*gal állunk szembe *[12–14. kép]*. Az eltérő anyagú, diffúz határral rendelkező elegyrészek szintén agyagos kőzettörmelékek lehetnek, esetleg agyagkeverésre utalhatnak.

A nem ásvány- vagy kőzettörmelék eredetű soványító anyagok között kiemelt jelentősége van a növényi eredetű soványító anyagoknak. Ez a Kárpát-medencei kerámiák esetében különösen a korai neolitikumra volt jellemző. Például pelyvás soványítást tapasztalunk a kora neolitikus Körös kultúra kerámiáinál Szarvas és Endrőd lelőhelyeken *[15. kép]*. A növénymaradványok a kiégetés során általában teljesen eltűnnek a kerámia anyagából, csak a helyük marad meg, illetve – elsősorban a kis kiégetési hőmérsékletű kerámiák esetében – a növényekben előforduló opál anyagú fitolit marad meg a pórusokban *[16. kép]*.[36]

A nem plasztikus törmelékek, illetve a soványító anyag eredetére annak homogenitásából lehet a legtöbb esetben értékes következtetéseket levonni. Amennyiben a kerámiában előforduló törmelékanyag monomikt, vagyis gyakorlatilag egyféle összetételű anyagból áll, a nyersanyag nagy valószínűséggel hegyvidéki területről származó, helyi eredetű. A polimikt törmelékanyag, vagyis amelyben többféle törmelékszemcse keveredik, főleg ha azok különböző kőzeteredetre vezethetők vissza, nyersanyag keveredésre utal. Ez lehet természetes eredetű, amikor egy olyan völgyrendszer alsó szakaszáról származik a nyersanyag, amelybe különböző földtani felépítésű területekről származó üledékanyag kerül, és

35 Whitbread 1986.

36 Starnini et al. 2007; Szakmány–Starnini 2007.

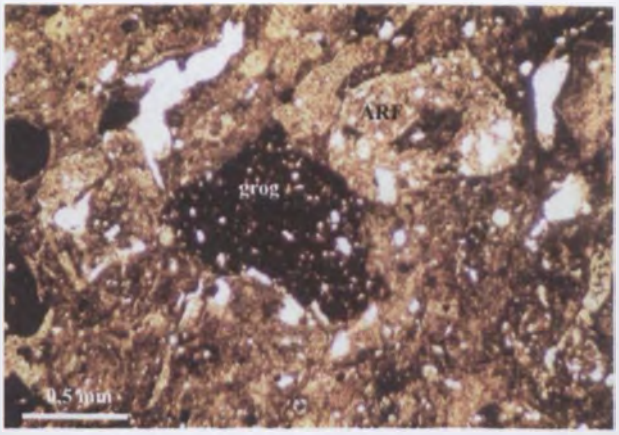

14. kép **Kerámiatöredék (grog), valamint agyagos kőzettörmelék (ARF) neolitikus kerámiában (Bükki kultúra, Felsővadász) [1 Nikol]**

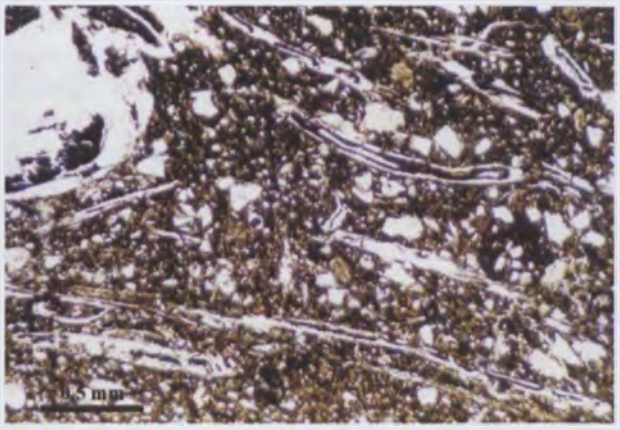

15. kép **Pelyvával soványított neolitikus kerámia (Körös kultúra, Szarvas) [1 Nikol]**

gyakran az anyag többszörösen áthalmozódik.[37] Ez esetben gyakori, hogy – főleg a nagyobb méretű szemcsék – többé-kevésbé koptatódtak is. Magyarországon gyakorlatilag az összes síkvidéki folyóvizünk ebbe a kategóriába tartozik. Ugyanakkor polimikt törmelékanyag utalhat különböző nyersanyagok szándékos összekeverésére is.

Összefoglalóan a kerámiák nem plasztikus, törmelékszemcséinek (soványító anyagának) vizsgálata során a mikroszkópban látható méretű és elkülöníthető szemcsék alapján egyrészt anyagi összetétel alapján vizsgálhatjuk a kerámiákat, másrészt a soványító anyag származásának azonosításáról kaphatunk alapinformációkat. Elsődleges cél lehet a kerámiák csoportosítása összetételük alapján. Gyakran már ez is rengeteg új információt adhat a régész számára, vagyis, hogy anyagában mennyire hasonlóak vagy eltérőek a régészetileg egy lelőhelyről származó, vagy éppenséggel a különböző területekről, esetleg korokból

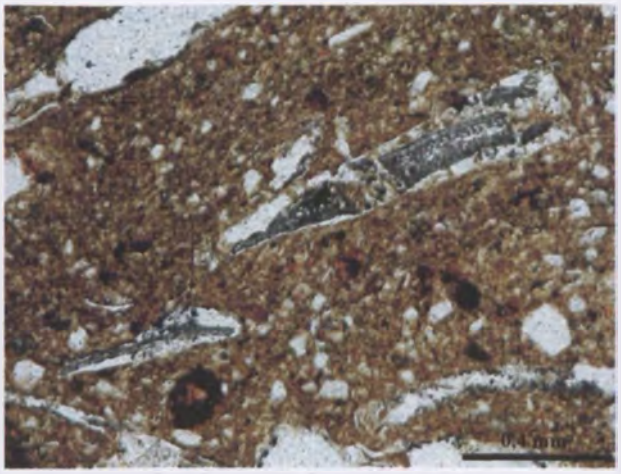

16. kép **Fitolit neolitikus kerámiában (Körös kultúra, Szarvas) [1 Nikol]**

származó kerámiák. A nyersanyag származási helyének azonosítása akkor lehet eredményes, ha a kerámiában van olyan jellemző ásvány vagy kőzettörmelék, esetleg ősmaradvány, amelyik egy adott területre jellemző (lásd a korábban felsorolt példákat), és az adott geológiai képződmény elterjedése lokális. Erre főleg a hegységi-hegységközeli területeken van lényegesen nagyobb esély, szemben egy olyan nagy kiterjedésű síkvidéki területtel, mint amilyen Magyarország területének nagy része. Mindenképpen ki kell hangsúlyoznunk, hogy a sikeres nyersanyaglelőhely azonosításhoz (vagy lehatároláshoz) nagy mennyiségű kerámiából készült petrográfiai vizsgálat szükséges (szintenként legalább 10–15, de nagy változatosság esetén ennél is több). Az azonosítás sikere függ az adott kőzet elterjedésétől. Minél szűkebb ez az elterjedés, annál inkább lehatárolható a feltételezett nyersanyaglelőhely. Mindemellett nem elhanyagolható a terület geológiai feldolgozottsági állapota sem, tehát, hogy mennyire részletesen ismert a vizsgált kerámiában előforduló ásványnak vagy kőzettípusnak az elterjedése és főbb jellemzői. A származási hely azonosítását tehát csak az adott terület földtanával, kőzettanával történt részletes egyeztetés alapján szabad megtenni. A soványító anyaggal kapcsolatos vizsgálatoknak egy másik fontos eredménye lehet a nem helyben készült, „idegen" anyagú kerámiák kimutatása. Amennyiben a lelőhely környezetében olyan kerámia fordul elő, amelynek nem plasztikus elegyrészei között a terület geológiai felépítése alapján idegen ásvány vagy kőzettörmelékek fordulnak elő, annak vagy az az oka, hogy a kerámia nem helyben készült, hanem import révén került a lelőhelyre, de az is előfordulhat, hogy a kerámia soványító anyagát alkotó kőzetet importálták, és annak anyagát használták fel a kerámiák soványítására.

37 Maggetti 1982.

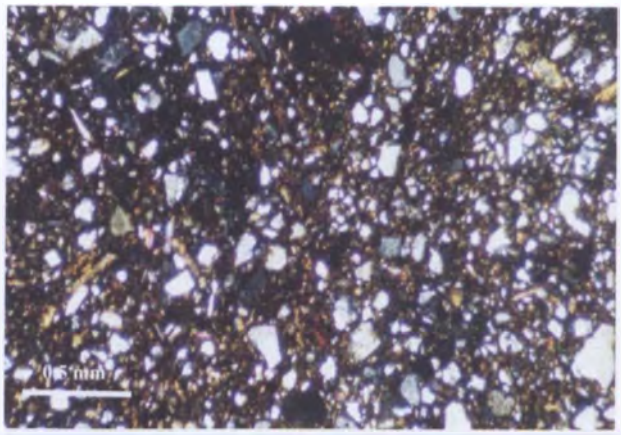

17. kép **Szeriális szövetű neolitikus kerámia (Körös kultúra, Szarvas) [+ Nikol]**

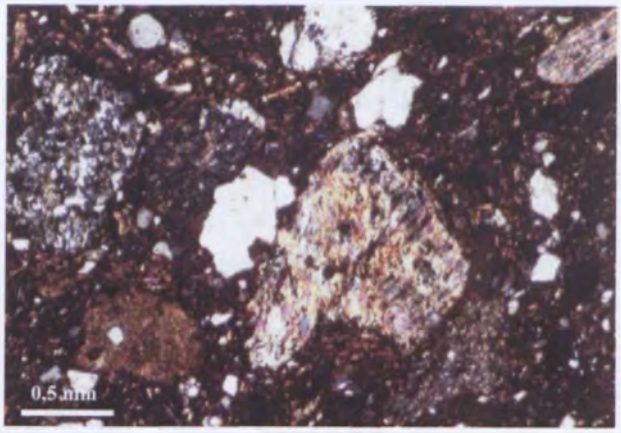

18. kép **Hiátuszos szövetű, polimikt törmelékanyagú bronzkori kerámia (Felsővadász) [+ Nikol]**

A brit szigeteken végzett nagyszámú őskori kerámiára vonatkozó petrográfiai vizsgálati eredmény áttekintése azt mutatta, hogy a korabeli fazekasok a megfelelő soványító anyagot átlagosan nagyobb távolságról szerezték be, mint az agyagot. Ez azt jelenti, hogy a korabeli fazekasok a soványító anyag minőségének gyakran nagyobb jelentőséget tulajdonítottak, mint magának az agyagnak.[38]

5.2. Szöveti vizsgálatok

A kerámiák petrográfiai mikroszkópos vizsgálatának másik célja a kerámiák alkotóinak elrendeződését, méretét, kapcsolódását, a nagyon finomszemcsés anyag mikroszkópban észlelhető jellegzetességeit (pl. irányítottságát, inhomogenitását, a nagyon kicsi, mikron nagyságrendű elegyrészek mennyiségét, elrendeződését)

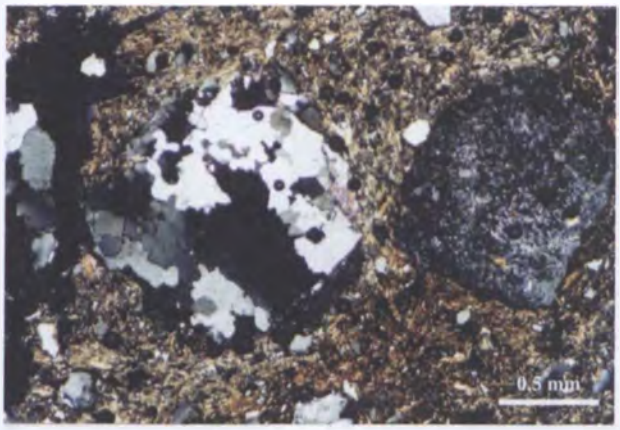

19. kép **Hiátuszos szövetű, neolitikus kerámia jól koptatott törmelékszemcsékkel (Zseliz kultúra, Szécsény) [+ Nikol]**

átfogó vizsgálatok elvégzése, amit összefoglalóan a kerámiák szöveti vizsgálatának hívunk. Ezzel a kerámiakészítés körülményeinek bizonyos mozzanataira következtethetünk, vagyis a technológiára kapunk információkat. A szöveti vizsgálatok során elvégzendő megfigyeléseket egy korábbi munkában mutattuk be,[39] ezért annak részletezésére nem térek ki.

A vizsgálatok során az egyik legfontosabb megfigyelni, hogy a törmelékszemcsék szemcseméret eloszlása alapján a kerámia szeriális vagy hiátuszos jellegű-e. A szeriális szövet esetén a törmelékszemcsék szemcsemérete folyamatosan változik a legkisebb szemcsétől a legnagyobbig, vagyis egy maximumos eloszlású, és az esetek többségében osztályozatlan, esetleg gyengén-közepesen osztályozott *[17. kép]*. A jól osztályozott szeriális eloszlás – vagyis amikor a szemcseméret-tartomány szűk – ritka. Nagyon finomszemcsés, jól osztályozott törmelékanyag a kerámia nyersanyagának iszapolással történő előkészítésére utalhat. A hiátuszos eloszlás esetében egy vagy több szemcseméret-tartományban nem, vagy csak alig fordulnak elő szemcsék, a szemcseméret eloszlás két vagy több maximumos *[18. kép]*. A szeriális szövettípusú kerámiák esetében szándékos soványításról nem beszélhetünk, a fazekas feltehetően a természetes agyagos üledékekből közvetlenül, esetleg több agyagfajtából összekeverve alakította ki a kerámia nyersanyagát. A hiátuszos szövet általában szándékos soványításra utal, de nem minden esetben, ugyanis egyes természetes eredetű üledékek (pl. folyóvízi üledékek) önmagukban is lehetnek hiátuszosak. Hiátuszos, koptatott, nagyméretű szemcséket tartalmazó kerámiák esetében valószínűsíthető, hogy homokkal soványították a nyersanyagot *[19. kép]*. Nagyméretű,

38 Morris–Woodward 2003.
39 Szakmány 1998.

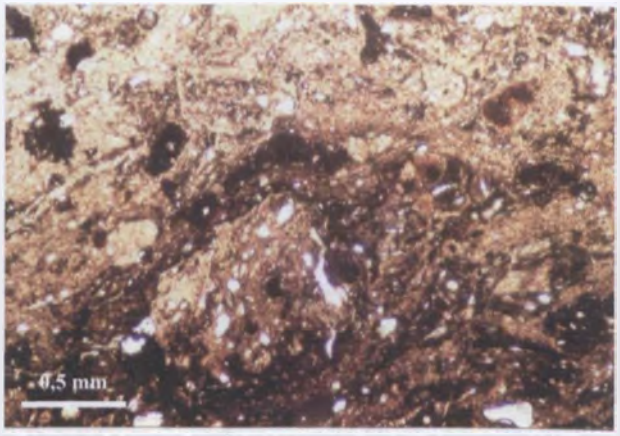

20. kép **Agyagkeverésre utaló inhomogén szövetű neolitikus kerámia (Bükki kultúra, Felsővadász) [1 Nikol]**

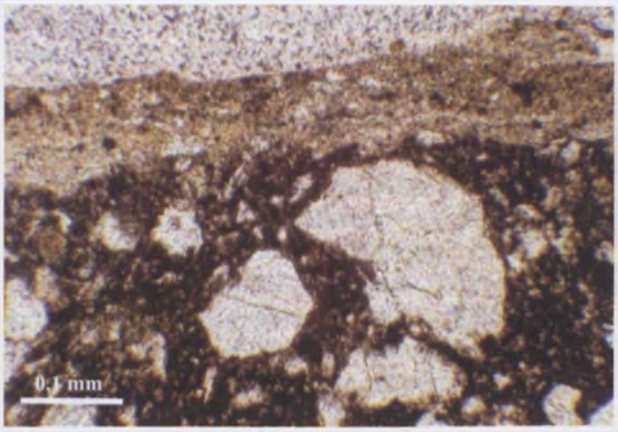

21. kép **Finomszemcsés, iszapolt agyagból álló szegély neolitikus kerámiában (Bükki kultúra, Felsővadász) [1 Nikol]**

szilánkos, nem koptatott szemcsék jelenléte inkább szándékosan összetört kőzettörmelékek soványító anyagként való felhasználását jelezheti.

A szöveti vizsgálatok során sok esetben választ kaphatunk a kerámiakészítésre abból a szempontból is, hogy maroktechnikás, ütögetéses, laptechnikás, szalagos, hurkás, lassú vagy gyorskorongos eljárást alkalmazott-e a fazekas munkája során. Ez utóbbi esetben ugyanis a szövetben sokkal határozottabban kialakul az irányított szövet, mint a szalagos-hurkás felépítés, illetve lassú korongolás során.

Azokban az esetekben, amikor a fazekas többféle agyagot kevert össze, és az így kapott masszát nem homogenizálta teljesen, ez a petrográfiai mikroszkópos vizsgálatok során az alapanyag jelentős inhomogenitásában tükröződik *[20. kép]*.

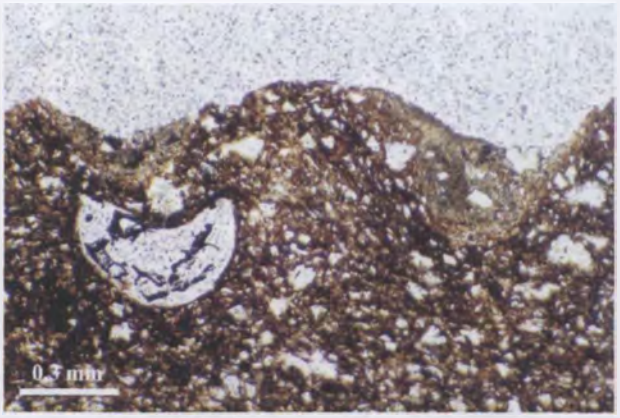

22. kép **Karbonátos, finomszemcsés bevonat a bekarcolásokban, neolitikus kerámiában (Bükki kultúra, Felsővadász) [1 Nikol]**

5.3. Szegély

A kerámiákon már szabad szemmel is gyakran megfigyelhetünk változatos megjelenésű szegélyeket. Ezek mikroszkópos vizsgálata alapján megállapítható, hogy szándékosan alakították-e ki, esetleg a kerámiáétól többé-kevésbé eltérő összetételű anyagból (máz, szlip), vagy a szegély az égetés-hőntartás során változó oxidációs-redukciós viszonyok következtében alakult ki. A *21. kép*en a formázás után, de még a kiégetés előtt rákent, a kerámia anyagához hasonló, de attól sokkal finomabb szemcsés, iszapolt anyagból álló szegélyt láthatunk (szlip). A *22. kép*en látható kerámia esetében a bekarcolásokban finomszemcsés, karbonátgazdag anyagot használt a fazekas. Ugyancsak ehhez hasonló a késő rézkori (Kostolac kultúra) és kora bronzkori (Kisapostag kultúra) mészbetétes kerámiák fehér bevonata is, amelyekhez a vizsgálatok alapján karbonátos anyagot vagy csontőrleményt használtak.[40] A fent felsorolt esetekben a szegély mikroszkóp alatt is láthatóan éles vonallal határolódik el a kerámiák belső részének anyagától.

A szegélyeknek egy másik csoportját alkotja, ahol a szegély és a kerámia belső részének összetétele azonos és a szegély csak színében különbözik a belső részektől. Ebben az esetben a szegélyt a kiégetés-hőntartás időben változó körülményeiben kereshetjük, a leggyakoribb, amikor a reduktív közegben végzett kiégetés végén vagy a hőntartás során, vagyis még magas hőmérsékleten, a kerámia oxidatív körülmények közé kerül. Ekkor az alapanyagban levő finom eloszlású 2 értékű vas feloxidálódik, vagyis 3 értékűvé válik, és ezáltal fokozatos

40 Gherdán et al. 2005.

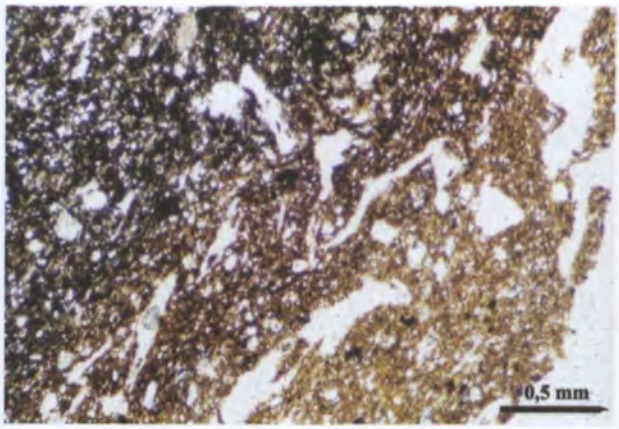

23. kép **A kiégetés és hőntartás során az oxidációs-redukciós viszonyok változása miatt kialakuló szegély mikroszkópi képe, neolitikus kerámiában (Körös kultúra, Szarvas) [1 Nikol]**

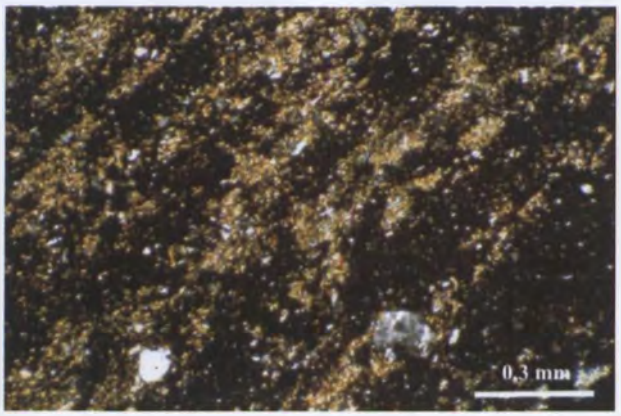

24. kép **Karbonátos anyagú utólagos átitatódás római kori mécsesben (Szőny) [+ Nikol]**

átmenettel a fekete-szürkésbarna szín téglavörösbe vagy sárgásvörösbe, esetleg barnásvörösbe vált át. A fokozatos átmenet mikroszkóp alatt jól nyomon követhető *[23. kép]*.

A mázas kerámiák összetétele, készítéstechnikája annyira sokrétű, hogy azok tárgyalása külön tanulmányt érdemelne, ezért azzal ebben a munkában nem foglalkozunk.

5.4. Utólagos átalakulás használat, betemetődés során

A kerámiák használata közben vagy az elhasználódás (legtöbbször törés) után, a néhány száz vagy ezer éves betemetődés során történt utólagos átalakulások szintén jól vizsgálhatók petrográfiai mikroszkóp alatt. Ez különösen akkor fontos, ha a kerámiákból kémiai elemzések is készülnek, elsősorban a nyersanyag származási helyének megállapítása céljából, vagy ha a kerámiákat kémiai összetételük alapján kívánjuk

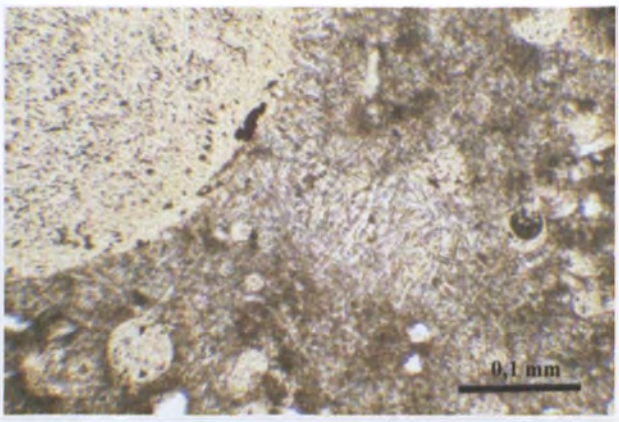

25. kép **Nagy hőmérsékleten megolvadt és gyorsan kikristályosodott neolitikus kerámia, amit a hólyagüregek és a tűs vázkristályok jeleznek (Sopot-Bicske kultúra, Bicske) [1 Nikol]**

egymással összehasonlítani, csoportosítani. A kerámiákat ért utólagos átalakulások ugyanis jelentősen megváltoztathatják a kémiai és az ásványos összetételt, és ez helytelen következtetések levonására vezethet. A másodlagos átalakulások általában a porózus kerámiák átitatásában, illetve a pórusok kitöltésében, nyilvánul meg *[24. kép]*, de ez a két folyamat gyakran együtt is előfordul. A leggyakoribb másodlagos jelenségek a karbonátos vagy agyagásványos kiválások. Miután ezek általában nagyon finom szemcseméretben jelennek meg, a másodlagosan átalakult kerámiák esetében a röntgen-pordiffrakciós vizsgálatok segítenek pontosan meghatározni az újonnan kialakult fázisokat. Itt kell megjegyeznem, hogy ha kerámiákon csak és kizárólag röntgen-pordiffrakciós vizsgálatokat végzünk, a másodlagos ásványok jelenléte a kiégetési hőmérsékletek értelmezésében problémát okozhat, ugyanis egyes magas hőmérsékleten kiégetett kerámiák esetében (amelyekben az agyagásvány és a karbonát is teljesen lebomlott és átalakult) másodlagosan ismételten megjelenhetnek ezek a fázisok, és ha a röntgendiffrakciós vizsgálatokat nem egészíti ki petrográfiai elemzés, amely megmutatja, hogy ezek az ásványok elsődlegesek vagy utólagosak, akkor a kiégetési hőmérsékletek becslésében akár több száz fokos tévedés is előfordulhat.

Részben az utólagos hatásokhoz tartozik, ha egy kerámia a használata közben, utólagosan tűzvész következtében, esetleg még korábban (pl. a kiégetés során) túl nagy hőmérséklet éri, és ennek következtében részlegesen vagy teljesen megolvad. Ebben az esetben hólyagok alakulhatnak ki, illetve a megolvadás után történt gyors lehűlés miatt vékony, tűs kristályokból álló vázkristályos szövet alakulhat ki *[25. kép]*. A jelenséget SEM, valamint elektronmikroszonda segítségével vizsgálhatjuk részletesebben.[41]

41 Lásd Szilágyi 2013a; Szilágyi 2013b, ebben a kötetben.

5.5. Konkrét geokémiai alkalmazás

A kémiai elemzésekből kapott adatok elsősorban a petrográfiai vizsgálatok eredményeit egészíthetik ki, illetve pontosíthatják azokat.

Kerámiák geokémiai vizsgálata során – hasonlóan a törmelékes-agyagos üledékes kőzetekből kapott adatokhoz – megkülönböztetünk fő-, valamint nyomelemeket, illetve jelentőségüknél fogva külön tárgyaljuk a ritkaföldfémeket. A kőzetkémiai gyakorlatban a főelemeket oxidos formában, a nyomelemeket és a ritkaföldfémeket ppm-ben (gramm/tonna) értékekben adják meg. A nyersanyag azonosításához, a kerámialelet-együttes típuspéldányainak csoportosításához a főelemeken kívül elsősorban a nem mobilis (utólagos folyamatok hatására nem vagy csak alig változó) nyomelemek, valamint a ritkaföldfémek használhatók.

Az alábbi, Szarvas és Endrőd területről származó neolitikus példán azt szeretném bemutatni, hogy a geokémiai elemzések mennyire hasznosak, ha azokat nem csak a kerámiákra, hanem a lelőhelyen fellelt paticsokra és egyéb agyagos képződményekre, valamint a környezetben előforduló, kerámia-nyersanyagként hasznosítható üledékekre is kiterjesztjük.

A Körös kultúra fent említett területén a kerámiák, paticsok és egyéb, agyagos aleuritból készült tárgyak (pl. „hálósúlyok"), valamint a helyi üledékből vett reprezentatív minták geokémiai összehasonlítását végeztük el. A kémiai elemzések egyrészt a Tübingeni Egyetem Geokémiai Tanszékén készültek XRF módszerrel, másrészt az ACME Analitikai Laboratóriumban Vancouverben, NAA módszerrel. Az eredményeket a fő- és nyomelemek esetében a finomtörmelékes-agyagos üledékek esetében általánosan használt referenciaértékekre, a PAAS-re (*Post Archean Australian Shale*) normálva sokelemes diagramon mutatom be, míg a ritkaföldfémeket egy másik, általánosan használt referenciaértékre, kondritra normálva ábrázoltam *[26. kép]*. A kőzetek geokémiai gyakorlatában használt úgynevezett sokelemes diagramok előnye, hogy ezek segítségével több elem viselkedése együtt vizsgálható a mintasorozatban, vagyis nagyobb áttekintést kaphatunk a minta geokémiai jellegzetességeiről, és az egyes minták hasonlóságai és különbségei is együttesen vizsgálhatók. Az egyes diagramok részletes elemzésétől ebben a munkában eltekintek, az egy közelmúltban megjelent munkában részletesen olvasható.[42] Itt csak a diagramokból levonható legfontosabb következtetéseket tárgyalom.

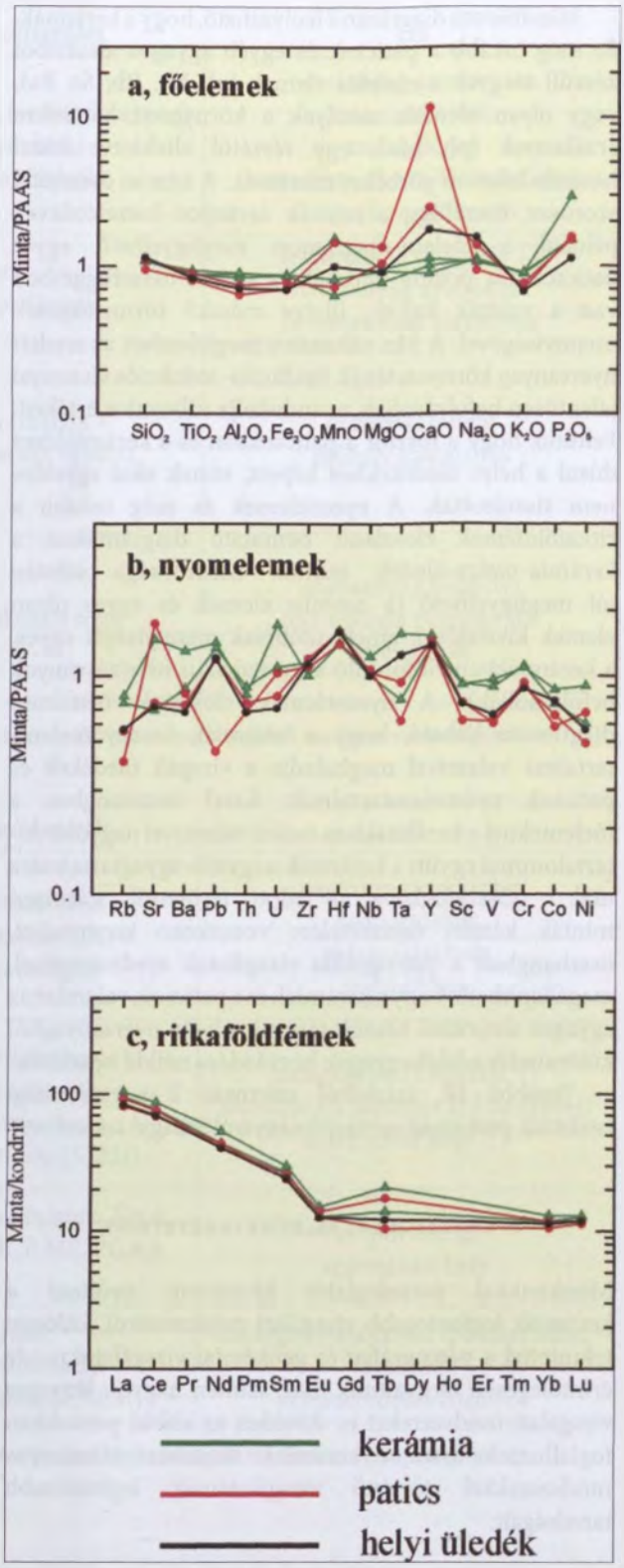

26. kép **Kerámia, patics és helyi üledék kémiai összetételének összehasonlítása (Endrőd-39 lelőhely, neolitikum, Körös kultúra)**

42 Starnini et al. 2007.

Mindhárom diagramról leolvasható, hogy a kerámiák, de még inkább a paticsok és egyéb agyagos aleuritból készült tárgyak a mobilis elemek (pl. Na, Rb, Sr, Ba), vagy olyan elemek, amelyek a környezeti hatásokra érzékenyek (pl. Mn), egy részétől eltekintve közel hasonló lefutású görbéket mutatnak. A kémiai összetétel szorosan összefügg a minták ásványos összetételével, például a főelem-diagramon megfigyelhető egyes paticsok Ca pozitív anomáliája szoros összefüggésben van a minták kalcit-, illetve mészkő törmelékeinek mennyiségével. A Mn változatos megjelenését az eredeti nyersanyag környezetének oxidációs-redukciós viszonyai jelentősen befolyásolják, ez indokolja változatos értékeit. Feltűnő, hogy a foszfor a paticsokban és a kerámiákban dúsul a helyi üledékekhez képest, ennek okai egyelőre nem tisztázottak. A nyomelemek és még inkább a ritkaföldfémek eloszlását bemutató diagramokon a kerámia-patics-üledék minták hasonlósága szintén jól megfigyelhető (a mobilis elemek és egyes olyan elemek kivételével, amely utóbbiak mennyiségét egyes, a kerámiákban előforduló akcesszórikus nehézásványok befolyásolják). A nyomelemek eloszlását bemutató diagramon látható, hogy a kerámiák össznyomelem-tartalma valamivel meghaladja a vizsgált üledékek és paticsok nyomelemtartalmát. Ezzel összhangban a főelemeknél a kerámiákban észlelt valamivel nagyobb Al-tartalommal együtt a kerámiák nagyobb agyagtartalmára utal. Összefoglalva az adott területről származó minták kémiai összetételére vonatkozó ismereteket, összhangban a petrográfiai vizsgálatok eredményeivel, megállapítható, hogy a kerámiák és a paticsok, valamint az agyagos aleuritból készült tárgyak a helyi nyersanyagból különösebb adalékanyagok hozzáadása nélkül készültek.

További, 10. századból származó É-magyarországi kerámiák geokémiai esettanulmányáról Szilágyi számol be.[43]

6. Összefoglalás, következtetések

Munkánkkal összefoglalót kívántunk nyújtani a kerámiák legfontosabb vizsgálati módszereiről, különös tekintettel a petrográfiai és geokémiai vizsgálatokra, de érintőlegesen tárgyaltunk más, szintén nagyon lényeges vizsgálati módszereket is. Röviden az alábbi pontokban foglalhatjuk össze a kerámiák természettudományos módszerekkel történő vizsgálatainak legfontosabb tanulságait:

1. A polarizációs mikroszkóppal történő (petrográfiai) vizsgálat és a röntgen-pordiffrakciós vizsgálat alapvető fontosságú a kerámiák archeometriai vizsgálata során.
2. A kémiai elemzések a fentieken túlmenően, különösen összehasonlító anyagok (kemence anyaga, helyi agyagos üledék vagy talaj) vizsgálatával együtt további értékes információt szolgáltatnak.
3. A soványító anyag petrográfiai vizsgálata, továbbá a kémiai elemzések eredményei alapján egyrészt a nyersanyag eredetéről kapunk felvilágosítást, esetenként a nyersanyag származási helyét is azonosítani lehet. Másrészt nagyszámú kerámia vizsgálata során a kerámialeletek anyagi szempontból történő csoportosítása lehetséges. Harmadrészt elkülöníthetőek a helyben készült kerámiák és az idegen helyről származó nyersanyagú kerámiák.
4. A petrográfiai szöveti vizsgálatok és a röntgen-pordiffrakciós elemzések a kerámiakészítés technológiájához adnak információkat.
5. A petrográfiai vizsgálatok meghatározó jelentőségűek a további műszeres vizsgálatokhoz az anyag kiválasztásában, illetve jó alapot nyújtanak a műszeres vizsgálatokkal kapott adatok pontosabb értékeléséhez.
6. A pásztázó elektronmikroszkópos (SEM) és az elektron-mikroszondás vizsgálatok a petrográfiai vizsgálatok kiegészítésére, sok esetben a gyártástechnológiai folyamatok pontosítására, esetenként az utólagos hatások nyomon követésére szolgálnak.
7. A kémiai elemzések (fő- és nyomelemek, ritkaföldfémek) és az elektron-mikroszondás ásványkémiai elemzések a nyersanyagok eredetéről és a készítési technológiáról (pl. nyersanyagkeverés) nyújtanak információkat.
8. Megfelelően elvégzett nagyszámú, részletes feldolgozás esetén az adatok matematikai statisztikai módszerekkel is feldolgozhatóak.

Végezetül szeretném kiemelni, hogy a kerámiák archeometriai vizsgálata akkor lehet igazán sikeres, ha a munka kezdetétől, vagyis a kérdés feltevésétől a vizsgálatra szánt minták kijelölésén át a kapott adatok kiértékelésével bezárólag a régész és a természettudományos szakember folyamatosan konzultálva együtt dolgoznak.

43 Szilágyi 2013a; Szilágyi 2013b, ebben a kötetben.

anyagvizsgálati módszer	vizsgálati célterület	cél
petrográfia	törmelékszemcsék (soványítóanyag) szövet (+mátrix) másodlagos fázisok	nyersanyag azonosítása származási hely technológia használati, illetve betemetődési viszonyok
röntgen-pordiffrakció	mátrix másodlagos fázisok	technológia (kiégetés T) nyersanyag azonosítás betemetődési viszonyok
kémiai elemzések (fő- és nyomelemek, ritkaföldfémek) módszer: NAA, XRF, ICP-AES + ICP MS, PGAA	teljes minta (mátrix + törmelékszemcsék együtt)	származási hely műhely azonosítás
egyéb (elektron-mikroszonda, pásztázó [*scanning*] elektronmikroszkóp [SEM], mikromineralógia stb.)	vizsgálati eszköztől függ	nyersanyag lelőhely, technológia pontosítása utóhatások

1. táblázat **A kerámiák legfontosabb anyagvizsgálati módszerei I. – az anyagvizsgálati módszer szemszögéből**

vizsgált részterület	analitikai módszerek	cél
törmelékszemcsék (soványító anyag)	petrográfia (összetétel) (elektronmikroszonda) (mikromineralógia)	nyersanyagazonosítás csoportosítás származási hely technológia
mátrix	röntgen-pordiffrakció petrográfia (szövet) (pásztázó [*scanning*] elektronmikroszkóp [SEM])	technológia (kiégetési T) technológia (készítés körülményei) származási hely (?)
törmelékszemcsék + mátrix együtt	kémiai elemzés (módszerek: NAA, XRF, ICP-AES + ICP MS, PGAA stb.)	csoportosítás származási hely
másodlagos fázisok	petrográfia röntgen-pordiffrakció elektron-mikroszonda, SEM)	utólagos események (pl. használat, tűzesetek) betemetődési viszonyok

2. táblázat **A kerámiák legfontosabb anyagvizsgálati módszerei II. – a vizsgált részterület szempontjából**

Bajnóczi et. al. 2005 = Bajnóczi B.-Tóth M.-Mersdorf Zs.: Kerámiák vizsgálata katódlumineszcens mikroszkóppal, zalavári - kora középkori - leletek példáján. Archeometriai Műhely 2005/2, 31-41. [http://www.ace.hu/am/2005_2/AM-2005-2-BB.pdf]

Balla 1981 = Balla M.: Római korú „terra sigillata" kerámiák vizsgálata korszerű anyagvizsgálati módszerekkel. [Kézirat - Szakdolgozat.] Budapest 1981.

Bohn 1962 = Bohn P.: Római téglák vizsgálata. ArchÉrt 89 (1962), 250-253.

Bohn 1964 = Bohn P.: Tabáni kelta leletanyag vizsgálata. ArchÉrt 91 (1964), 243-248.

Bonzon 2005 = Bonzon, J.: Study of the Bone Temper Used in Four Neolithic Ceramics of Arbon-Bleiche 3, Canton of Thurgau, Switzerland. [In: Proceeedings of the 33rd International Symposium on Archaeometry, 22-26 April 2002, Amsterdam.] Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies 3 (2005), 139-144.

Courty-Roux 1995 = Courty, M. A.-Roux, V: Identification of Wheel Throwing on the basis of Ceramic Surface Features and Microfabrics. Journal of Archaeological Science 22 (1995), 17-50.

Cultrone et. al. 2001 = Cultrone, G.-Rodriguez-Navarro, C.-Sebastian, E.-Cazalla, O.-de la Torre, M. J.: Carbonate and Silicate Phase Reactions during Ceramic Firing. European Journal of Mineralogy 13 (2001), 621-634.

Gherdán 1999 = Gherdán K.: Északnyugat-magyarországi bronzkori és vaskori kerámiák archeometriai vizsgálata. [Kézirat - Szakdolgozat.] Budapest 1999.

Gherdán 2009 = Gherdán, K.: 7000 év kerámiái - Vörs, Máriaasszony-sziget őskori kerámialeleteinek archeometriai összehasonlító vizsgálata területi kitekintéssel. [Kézirat - Doktori értekezés.] Budapest 2009.

Gherdán et al. 2002 = Gherdán, K.-Szakmány, Gy.-Weiszburg, T.-Ilon, G.: Petrological Investigation of Bronze and Iron Age Ceramics from West Hungary: Vaskeresztes, Velem, Sé, Gór. In: Modern Trends in Scientific Studies on Ancient Ceramics. Ed.: Kilikoglou, V.-Hein, A.-Maniatis, Y. [BAR International Series 1011.] Oxford 2002, 305-312.

Gherdán et al. 2004 = Gherdán, K.- Bíró, K. T.-Szakmány, Gy.: Petrologic studies on Early Neolithic Pottery from Vörs, SW Hungary. Acta Mineralogica-Petrographica 45/2 (2004), 41-48.

Gherdán et al. 2005 = Gherdán, K.-T. Bíró K.-Szakmány Gy.-Tóth M.-Gál-Sólymos K.: Analysis of incrusted Pottery from Vörs, Southwest Hungary. [In: Proceedings of the 7th European Meeting of Ancient Ceramics (EMAC'03), October 27-31 2003, Lisbon.] Trabalhos de Arqueologia 42 (2005), 103-108.

Harangi 2006 = Harangi D.: Rézkori kerámia leletek archeometriai vizsgálatának eredményei (Tiszalúc, Északkelet-Magyarország). [Kézirat - Szakdolgozat.] Budapest 2006.

Herold 2002 = Herold, H.: Die Keramik der Randgebiete des Awarischen Khaganats unter besonderer Berücksichtigung der Siedlung und des Gräberfeldes von Zillingtal (Burgenland). [Kézirat - Doktori disszertáció.] Wien 2002.

Józsa-Szakmány 1987 = Józsa, S.-Szakmány, Gy.: Petrology. In: Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. Ed.: Bezeczky, T. [BAR International Series 386.] Oxford 1987, 103-124.

Józsa et al. 1994 = Józsa, S.-Sauer, R.-Szakmány, Gy.-Weiszburg, T.: Mineralogisch petrografische Untersuchungen. [In: Amphorenfunde vom Magdalensberg und aus Pannonien. Hrsg.: Bezeczky, T. Kärntner Museumsschriften 74.] Archäologische Forschungen zu den Grabungen auf dem Magdalensberg 12 (1994), 143-195.

Kasztovszky et al. 2004 = Kasztovszky Zs.-Mackowiak de Antczak, M.- Antczak, A.-Millan, B.- Bermúdez, J.-Sajo-Bohus, L.: Provenance study of Amerindian pottery figurines with Prompt Gamma Activation Analysis. Nukleonika 49 (2004), 107-113.

Kovács 2005a = Kovács T.: Újkőkori paticsok archeometriai vizsgálata két dunántúli lelőhelyen. [Kézirat - Szakdolgozat.] Budapest 2005.

Kovács 2005b = Kovács T.: Paticsok: a kerámia és az üledék között. Archeometriai Műhely 2005/2, 24-30. [http://www.ace.hu/am/2005_2/AM-2005-2-KT.pdf]

Kreiter 2005 = Kreiter, A.: Technological Choices and Material Meanings: Analyses of Early and Middle Bronze Ages Ceramics from Hungary. [Kézirat - PhD disszertáció.] Southampton 2005.

Maggetti 1982 = Maggetti, M.: Phase Analysis and Its Significance for Technology and Origin. In: Archaeological Ceramics. Ed.: Olin, J. S.-Franklin, A. D. Washington D. C. 1982, 121-133.

Maggetti-Schwab 1982 = Maggetti, M.-Schwab, H.: Iron age fine pottery from Châtillon-S-Glâne and the Heuneburg. Archaeometry 24 (1982), 21-36.

Mange-Bezeczky 2006 = Mange, M. A.-Bezeczky T.: Petrography and Provenance of Laecanius Amphorae from Istria, Northern Adriatic Region, Croatia. Geoarchaeology: An International Journal 21 (2006), 429-460.

MANGE-BEZECZKY 2007 = Mange, M. A.-Bezeczky, T.: The provenance of paste and temper in Roman Amphorae from the Istrian Peninsula, Croatia. [In: Heavy minerals in use. Ed.: Mange, M. A.-Wright, D. T.] Developments in Sedimentology 58 (2007), 1007–1033.

MOMMSEN 2001 = Mommsen, H.: Provenance determination of pottery by trace element analysis: Problems, solutions and applications. Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry 247 (2001), 657–662.

MORRIS-WOODWARD 2003 = Morris, E. L.-Woodward, A.: Ceramic Petrology and Prehistoric Pottery in UK. Proceedings of the Prehistoryc Society 69 (2003), 279–303.

NYÁRY 1881 = Nyáry J.: Az aggteleki barlang mint őskori temető. Budapest 1881.

SAUER 1997 = Sauer, R.: Naturwissenschaftliche Untersuchungen an Keramikproben aus dem Töpferofen im Auxiliarkastell Petronell. In: Das Auxiliarkastell von Carnuntum 1, Forschungen 1977–1988. Ed.: Stiglitz, H. Wien 1997, 245–268.

STARNINI-SZAKMÁNY 2008 = Starnini, E.-Szakmány, Gy.: Studio archeometrico comparativo di manufatti non vascolari in argilla cotta e di contenitori ceramici del neolitico antico ungherese. — A comparative archaeometric study of non ceramic clay artefacts and pottery of the Early Neolithic of Hungary.). In: Materialai argillosi non vascolari: un'occasione in più per l'archeologia. Atti della 9ª Giornata di Archeometria della Ceramica, Pordenone, 18–19 aprile 2005. Ed.: Fabbri, B.-Gualtieri, S.-Rigoni, N. Lithostampa 2008, 51–60.

STARNINI-SZAKMÁNY 2009 = Starnini, E.-Szakmány, Gy.: Besides vessels: investigating Early Neolithic fired clay artefacts from Hungary. In: Vessels: inside and outside. Proceedings of the Conference EMAC '07, 9th European Meeting on Ancient Ceramics, 24–27 October. Ed.: T. Bíró K.-Szilágyi V.-Kreiter A. Budapest 2009, 165–172.

STARNINI ET AL. 2007 = Starnini, E.-Szakmány Gy.-Madella, M.: Archaeometry of the first pottery production in the Carpathian Basin: results from two years of research. In: Proceedings of Atti del IV Congresso Nazionale AIAR Pisa, 1–3 Febbraio 2006. Pàtron Editore, Bologna 2007, 401–411.

SZAKMÁNY 1996 = Szakmány, Gy.: Petrographical investigation in thin section of some potsherds. In: Excavations at Bicske-Galagonyás. Part III. The Notenkopf and Sopot-Bicske cultural phases. Ed.: Makkay, M.-Starnini, E.-Tulok M. [Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 6.] Trieste 1996, 143–150.

SZAKMÁNY 1998 = Szakmány, Gy.: Insight into the manufacturing technology and the workshops: evidence from petrographic study of ancient ceramics. Archaeometrical Research in Hungary 2 (1998), 77–83.

SZAKMÁNY 2001 = Szakmány Gy.: Felsővadász-Várdomb neolitikus és bronzkori kerámiatípusainak petrográfiai vizsgálata. HOMÉ 40 (2001), 107–125.

SZAKMÁNY 2008 = Szakmány Gy.: Kerámia nyersanyagok, kerámiák a mai Magyarország területén a neolitikumtól a XVIII. század végéig. In: Az ásványok és az ember a mai Magyarország területén a XVIII. század végéig. Fókuszban az ásványi anyag. Szerk.: Szakáll S. [Miskolci Egyetem Közleményei A sorozat, Bányászat 74.] Miskolc 2008, 49–90.

SZAKMÁNY 2010 = Szakmány Gy.: Petrographic studies of Pottery from Szécsény-Ültetés (Zseliz culture, Middle Neolithic). Antaeus 31–32 (2010) 297–302.

SZAKMÁNY-KUSTÁR 2000 = Szakmány, Gy.-Kustár, R.: Untersuchung von Keramikproben aus dem spätbronzezeitlichen Hügel von Isztimér-Csőszpuszta. Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis 29 (2000), 55–60.

SZAKMÁNY ET AL. 2004 = Szakmány Gy.-Gherdán K.-Starnini, E.: Kora neolitikus kerámiakészítés Magyarországon: a Körös és a Starčevo kultúra kerámiáinak összehasonlító archeometriai vizsgálata. Archeometriai Műhely 2004/1, 28–31. [http://www.ace.hu/am/2004_1/AM-2004-SZGY.pdf]

SZAKMÁNY et al. 2005 = Szakmány Gy.-Starnini, E.-Raucsik, B.: Preliminary Archaeometric Investigation of Early-Neolithic Pottery of the Körös Culture (Hungary). [In: Proceeedings of the 33rd International Symposium on Archaeometry, 22–26 April 2002, Amsterdam.] Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies 3 (2005), 269–272.

SZAKMÁNY-STARNINI 2007 = Szakmány, Gy.-Starnini, E.: Archaeometric research on the first pottery production in the Carpathian Basin: manufacturing traditions of the Early Neolithic, Körös Culture ceramics. Archeometriai Műhely 2007/4, 5–19. [http://www.ace.hu/am/2007_2/AM-2007-02-SZGY.pdf]

SZILÁGYI 2004 = Szilágyi V.: Egy 10. századi település kerámia leletegyüttesének archeometriai vizsgálata, Edelény Északkelet-Magyarország. [Kézirat - Szakdolgozat.] Budapest 2004.

SZILÁGYI et al. 2004 = Szilágyi V.-Szakmány Gy.-Wolf M.-Weiszburg T.: 10. századi kerámiák archeometriai vizsgálata. Edelény, Északkelet-Magyarország. Archeometriai Műhely 2004/1, 34–39. [http://www.ace.hu/am/2004_1/AM-2004-SZV.pdf]

SZILÁGYI 2013a = Szilágyi, V.: Honfoglalás- és

Árpád-kori kerámiák anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról I. (Borsod, Karos). In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. MonSzTERT 3 (2013) 799–816.

Szilágyi 2013b = Szilágyi, V.: Honfoglalás- és Árpád-kori kerámiák anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról II. (Mezőkeresztes, Hejőkürt, Felsőzsolca, Karos). In: Révész L.–Wolf M. (szerk.): A honfoglaláskor kutatásának legújabb eredményeiről. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára. MonSzTERT 3 (2013) 839–860.

Taubald–T. Bíró 2005 = Taubald, H.–T. Bíró, K.: Archaeometrical analysis of Neolithic pottery and comparison to potential sources of raw materials in their immediate environment". Application of new analytical, non-destructive X-ray techniques and Sr isotope measurements. Archeometriai Műhely 2005/2, 1–4. [http://www.ace.hu/am/2005_2/AM-2005-2-HT.pdf]

Whitbread 1986 = Whitbread, I. K.: The characterisation of argillaceous inclusions in ceramic thin sections. Archaeometry 28 (1986), 79–88.

Weiszburg–Papp 1987 = Weiszburg, T.–Papp, G.: X-ray powder diffraction analyses. In: Roman Amphorae from the Amber Route in Western Pannonia. Ed. Bezeczky, T. [BAR International Series 386.] Oxford 1987, 128–133.

SUMMARY

Ceramics are artificial metamorphic (metasedimentary) rocks. Fundamentally they consist of plastic clay and non-plastic clasts, which had been fired at medium-high temperature during production. The samples were subject to scientific research carried out with mineralogical, petrographic and geochemical methods, which provide us information about the raw material and the production technology

Petrograhic description with polarization microscope is the basis for the study. It can help us define the non plastic clasts (temper material), characterize the structural features of the ceramics. All these inform us of the site of production, the manufacturing technology and the rim and glaze of ceramics, too. Petrographic analysis offers information about the use of pottery and the secondary phases which form during the use and the time of the burial. The results of X-ray powder diffraction gives us details regarding the fine-grained raw material and the firing temperature. Data from chemical analysis may mainly complement and clarify the result of petrographic research. We may receive information about the origin of the raw material of the ceramics if we know well the geology of the site. We also need to perform a comparative study of the clayey sediment which might be regarded as the raw material found near the site or examine the material of the kiln available. Ceramics can be categorized based on the type of raw material and the production technology. Further categories are the following: ceramics made of local and non-local (imported) raw material. The scanning electronmicroscopic and electron-microprobe analysis (EPMA) may well complete the result of basic studies. Archaemetrical investigation of the ceramics is very successful if an antrophologist or a scientific expert select the samples for the scientific researches and they evaluate the results of them.

WOLF MÁRIA

KERÁMIAVIZSGÁLATOK EREDMÉNYEINEK FELHASZNÁLÁSA 10–13. SZÁZADI TELEPÜLÉSEINK KUTATÁSÁBAN I. (BORSOD)

Annak ellenére, hogy a korszak ásatásainak leggyakoribb leletea kerámia, a 10–11. századi edényművesség vizsgálata a közelmúltig meglehetősen elhanyagolt terület volt. Jószerivel két jellegzetes edényfajtánk, a cserépbográcsés a nyakán vízszintes bordával tagolt edény eredetének és elterjedésének vizsgálatára korlátozódott. Az elmúlt húsz évben viszont örvendetesen megszaporodtak a régészeti módszerekkel végzett tipokronológiai kutatások, és megtettük az első lépéseket a természettudományos vizsgálatok eredményeinek hasznosítása felé is.[1] Az ilyen jellegű kutatások továbbfejlesztésére és kiszélesítésére feltétlenül szükségünk van. Különösen, ha meggondoljuk, hogy sokszor, főképp a településásatásoknál, a kerámia az egyetlen lelet, amellyel az adott lelőhely korát közelebbről meghatározhatjuk. Még akkor is törekednünk kell erre, ha tudjuk, hogy számos tévedés lehetőségét is magában hordja.

Magam az alábbiakban, egy közelmúltban feltárt, nagy kiterjedésű település gazdag kerámialeleteinek vizsgálatát ismertetem. Remélem, hogy ezzel újabb adatokat szolgáltathatok a 10. századi magyarság edényművességének, és ezen keresztül falvainak megismeréséhez.

A lelőhely, a borsodi földvár Északkelet-Magyarországon, Miskolctól 30 km-re északra a Bódva folyó partján, egy alacsony dombon helyezkedik el, területe jelenleg Edelény városához tartozik.

A vár sáncaira és belső területére egyaránt kiterjedő ásatást 1987–1999. között végeztük. A várdomb területén egy települést is feltártunk. Ennek objektumai azonban nem kapcsolhatók az államalapítás korában emelt megyeszékhelyhez, az ispáni várhoz, mivel azt megelőzően épültek. Az előkerült leletek alapján egyértelműen a 10. századra keltezhető település leégett, valamennyi háza egyszerre pusztult el a falut súlytó tűzvészben. A feltárt területen 17 házat, illetve házrészletet tudtunk megfigyelni.

A házakban a már használaton kívüli töredékek mellett általában 12-16 ép, vagy csak a föld által összenyomott cserépedényt találtunk *(1. kép)*. Ezt, minthogy a házak leégtek, lakóik menekülésszerűen, értékeik jelentős részének hátrahagyásával távoztak, a korabeli háztartások teljes edénykészletének tekinthetjük. Erre mutat az is, hogy leégett házakban más területeken is hasonlóan gazdag felszerelést találtak.[2] Nem bizonyult tehát időtállónak az a megállapítás, mely szerint a korszak háztartásaiban kevés edényt használtak.[3]

A borsodi gazdag és rendkívül szerencsés kerámialelet kapcsán először nyílik lehetőségünk arra, hogy egy településről származó, zárt, többségében ép tárgyakból álló leletegyüttest elemezzünk *(2. kép)*. A vizsgálat eredményei részben összevágnak a korábbi kutatások megállapításával, részben azonban eltérnek azoktól.

Az előkerült leletanyagot elsőként formai szempontból rendszereztem. Az így kialakult csoportokat összevetettem a temetők, illetve más, nagy valószínűséggel a 10. századra keltezhető települések leletanyagával.

Fazekak

A Borsodon előkerült edények túlnyomó többsége különböző méretű fazék. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi lelőhelyeire.[4] A fazék évszázadokon át élő edénytípus, eredete tisztázatlan. A temetők leleteinek vizsgálatából Kvassay Judit azt szűrte le, hogy a későavar kori formákat és díszítést őrző fazekak nyúlánkabb, tojásdad alakú fő típusával szemben a 10-11. századi magyar fazekak túlnyomó többsége zömök volt. Öblük mérete nagyobb magasságuknál, és szájuk szélessége gyakran meg is haladta azt.[5] Ezzel szemben a borsodi fazekak legnagyobb része nyúlánk alakú, azaz magasságuk meghaladja öblük átmérőjét *(3. kép)*. Igazán

1 Herold 2004. Lásd még ugyanebben a kötetben Szilágyi Veronika, Simonyi Erika és Szigeti Judit cikkét.

2 Brandenburgban egy 11. századi leégett házban 20 cserépedényt, és 22 fából készült edényt, illetve tároló alkalmatosságot találtak. Vö: Grebe 2000, 170.

3 Méri 1964, 45; Kovalovszki 1980, 46.

4 Kovalovszki 1980, 44; Jankovich 1991, 191; Müller–Müller–Muči–Nekuda 1993, 68. De a fazekak, elsősorban a közepes méretű fazekak, túlsúlyban voltak még az újkori paraszthaztartásokban is. Vö: Kresz 1960, 309–310, 353, 356–357.

5 Kvassay 1982, 19, 38, 40, Mesterházy 1975, 217-218, Takács 1996a, 135. skk.

széles szájú, zömök edényt keveset találhatunk közöttük *(4 kép)*. A fazekak a felső egyharmadukban, többnyire a válluknál érik el legnagyobb szélességüket.

A borsodi fazekak nyúlánk formáját, mint egy korábbi időszak jellegzetes fazéktípusát, a 10. században archaikusnak tekinthetnénk.[6] Az újabb kutatások eredményei viszont kissé árnyaltabbá tették a korábbi, oly egyértelműnek látszó képet. A késő avar kori településeken és temetőkben a korábbról jól ismert tojásdad alakú fazekak mellett,[7] nagyobb méretű, öblös hasú edények is napvilágot láttak.[8] Ugyanakkor az is kitűnt, hogy a zömök fazékforma nem annyira a 10. századi, mint inkább az Árpád-kor későbbi időszakaiban lakott településekre jellemző.[9] A borsodiakhoz hasonló arányú, többségében nyúlánk formájú edényeket figyeltek meg más, 10. századi település feltáráson is (Esztergom-Szentgyörgymező,[10] Örménykút[11]).

Borsodon egy-egy háztartáson belül különféle méretű, anyagú, és minőségű fazék fordult elő. Feltehető tehát, hogy rendeltetésük sem volt azonos. Biztosan főzőedények voltak azok a fazekak, amelyekben ételmaradékokat leltünk. De jelenlegi tudásunk szerint főzőedényeknek tekinthetjük a többi fazekat is.

A borsodi leletek közt azonban szép számmal akadnak kis fazekak, más megnevezésben bögrék is *(5. kép)*. Ez utóbbiakat az étel - ital felszolgálására használt, úgynevezett asztali edények között tartja számon a kutatás.[12] Magam azonban úgy vélem, hogy a tárgyalt korszakra vonatkozóan az „asztali edény" megnevezés anakronizmus, hiszen az asztali edényeket feltételező terítés és tálalás még a jóval későbbi időkben sem volt általános.[13] Hozzá kell még tennünk, hogy a borsodi kis fazekakon több esetben koromnyomokat is megfigyeltünk, amely egyértelművé teszi, hogy ezeket az edényeket nem csupán tálalásra, hanem főzésre is használták.[14]

Míg a településeken, így Borsodon is, a legkülönfélébb méretű fazekak kerülnek elő, addig a sírokban általában kisebb darabokat lelnek.

A legnagyobb fazekak kapcsán felmerülhet, hogy nem főző-, hanem tárolóedények lehettek. Ennek azonban ellentmondani látszik az, hogy a többi, kisebb űrtartalmú edénnyel együtt, sőt, több esetében egymásba helyezve kerültek elő. Tároló funkciójuk ennek ellenére nem zárható ki. Felmerülhet ez a borsodi fazekak között egyedülálló, nagyméretű, igen széles szájú fazékkal kapcsolatban is, amelyet azonban csak töredékeiben találtunk meg.

Pithoszok

Kétségtelen, hogy a hazai leletanyagban egyedülálló, nagyméretű, szűk szájú, hengeres nyakú, erősen hasasodó edényünk, a pithosz, tároló edény volt. Ezt bizonyítja, hogy elszenült gabona magvakkal színültig telve találtuk meg *(6–9 kép)*. A borsodi településen több hasonló típusú tárolóedény töredéke is napvilágot látott. A pithoszunkkal a magyarországi közölt anyagban leginkább a nyírtasi edény rokonítható. A tárgyat Németh Péter feltételesen 9. századi szláv urnának határozta meg.[15] Újabban Takács Miklós a hengeres nyakú edények családjába sorolta.[16] Magam azonban már korábban is felhívtam a figyelmet a nyírtasi urna és a borsodi pithosz hasonlóságára,[17] s ma is úgy vélem, a két darab azonos típusba tartozik. Mindkettő nagyméretű tároló edény. Pithoszunk egy igen közeli párhuzama az alsó-ausztriai Thunau am Kamp-i lelőhelyen került elő.[18] Formáját tekintve nagyon hasonló

6 Kvassay 1982, 37, 39–40; Takács 1996a, 135. skk; Kvassay–Kiss–Bondár 2004, 141.

7 - Balogh 1999, 114.

8 Sz. Garam 1981, 144; Szőke1992a, 136–137, 139; Szőke 1992b, 62–64; Szőke 1992c, 136–137; Szőke 1994, 256; Trugly 1996, 147; Herold 2004, 55.

9 Holl 1963, 336; Cs. Sós–Parádi1971, 128; Kovalovszki 1975, 211; Kovalovszki 1980, 44; Herold 2004, 55. Mindemellett természetesen azt is figyelembe kell vennünk, hogy a fazék, a korszak legáltalánosabban elterjedt edénytípusa volt, formája igen lassan változhatott. Vö: Takács 1997, 208.

10 Lázár 1998, 75.

11 Herold 2004, 45, 47, 26. kép 3. kerámiacsoport

12 Takács 1997, 208.

13 Wolf 2003, 94, 26. j. További irodalommal.

14 Koromnyomokat nem egy, sírba tett kisfazékon is megfigyeltek. Nyilvánvaló tehát, hogy ezt az edénytípust máshol is használták főzésre, vagyis csupán „asztali edény"-ként való használatuk kizárható. Takács 1995-1997, 67, Wolf 2003, 101, 82. j.

15 Németh 1975, 18, 6. kép

16 Takács 1997, 210, 216, 218. Takács az edénycsaládot négy altípusra osztja. A nyírtasi edényt további három darabbal (Lébény, Halimba, Budapest) együtt a negyedik, hengeres, de nem bordázott nyakú, fületlen edények csoportjába teszi. Máshol azonban ugyanebbe a csoportba más lelőhelyről származó darabokat sorol (Budapest, Borsod, Lébény, Muzsla), s csak feltételesen helyezi ide a nyírtasi edényt. Takács 1997a. 78, 88. vonatkozó irodalommal. Az említett példányok azonban sem formai, sem funkcionális szempontból nem hozhatók kapcsolatba egymással. Még csak a koruk sem azonos. Így a Takács általa alkotott kategóriát nem tudom elfogadni.

17 Wolf 1996, 243.

18 Cech 1991, 59, 7. kép 1, 11. kép. Az edényt a szerző szláv palackformának véli.

egy másik ausztriai lelőhelyen napvilágot látott példány is.[19] Az edénytípus legközelebbi párhuzamai azonban a szaltovói kultúra edényművességében találhatók.[20] A tárolóedények Borsodon épp úgy, mint a fentebb említetett többi lelőhelyen, a kerámiaanyagnak csak kis, általában 1% körüli hányadát teszik ki.[21]

Tálak

A borsodi leletek között a fazekaknál kisebb számban ugyan, de meglehetős gyakorisággal fordulnak elő a tálak. Többségük kisméretű, kónikus, alakját és méretét tekintve leginkább virágcserépre emlékeztető. Szájuk tölcséresen kiszélesedik, peremük vízszintesen, ferdén kifelé, illetve befelé levágott. Csaknem mindegyik alján erőteljes talpkarika található *(10. kép)*. A tálak, ha csak kismértékben is, de mind különböznek egymástól. Két egyforma darab nem fordul elő közöttük. Néhány töredékesen megmaradt darab igen finom kidolgozású. Hasonló tálkákat több korai településünkön is találtak.[22] Nem ismeretlen ez a tálforma a 10. századi sírokba tett kerámiák között sem.[23] A típus legjobb párhuzamai azonban ugyancsak a szaltovói kultúra és dunai bolgár területekről származnak.[24]

Tálaink között mindössze egy, a többinél nagyobb méretű, behúzott peremű darab található *(11. kép)*. Hasonló tál töredékét lelték a Veresegyház-ivacsi,[25] a Sopron-Bánfalvi úti,[26] és a Kiszombor-nagyszentmiklósi úti[27] telepfeltárásokon is. A típus épp példányai a Szobkiserdei,[28] valamint a halimbai[29] temetőkből kerültek elő. A behúzott peremű tálakról a témával foglalkozó kutatás úgy vélekedik, hogy az a 8–9. századi kerámiaművesség jellegzetes termékei voltak a Kárpát-medencében, s a helyi avar-szláv mesterek révén maradtak fenn a magyar honfoglalás utáni időkben is.[30] E tálforma azonban épp oly ritka a 8–9. századi,[31] mint a későbbi leletek között.[32] Ennek következtében hazai leleteink idáig nem tették lehetővé a típus időrendjének részletes kidolgozását. Jelenlegi ismereteink szerint ez a forma a Kárpát-medence egész területén elterjedt és a 10–11. században is használatban maradt.[33]

A behúzott peremű tálak eredetét és időrendjét illetően egyelőre csekély támpontot nyújtanak a távolabbi területekről előkerült analógiák is. Egy, a borsodihoz hasonló, Alsó-Ausztriában lelt darabot 9–10. századi szláv kerámiának határoztak meg.[34] Ugyanezt a típust Bulgáriában 8–9. századi bolgár, Romániában 9–10. századi, esetleg a 11. század elején is továbbélő helyi kerámiának, Oroszországban, a szaltovo-majáki kultúra területén 8–10. századi készítménynek tartják.[35] 12. századi helyi kerámiának vélik a táltípus Belgrádban előkerült példányait.[36] S ugyancsak a 12. századra datálják a Berlin-Spandauban lelt darabokat, melyeknek formáját az Elba-Saale vidékről, illetve Csehországból származtatják.[37]

A behúzott peremű tálakról tehát egyelőre csak azt mondhatjuk, hogy éppúgy, mint a fazékformák, széles körben elterjedtek, általánosan ismertek voltak. S bár a forma hosszú időn keresztül, szinte változtatás nélkül

19 Friesinger 1975, 15. kép.
20 Magomedov 1990, 285, 1 tábla 2; Krasil'nikov 1990, 239, 21. kép, 240, 22. kép; Flërov 1990, 132, 10. tábla 2–3; Baran 1986, 447, 105. kép 5.
21 Cech 1991, 59; Krasil'nikov 1990, 210.
22 Tiszaeszlár-Bashalom: Kovalovszki 1980, 37. 25. rajz 6, 18. tábla 2–2a, Doboz: Kovalovszki 1975. 219. 15. kép 9, Örménykút: Herold 2004, 44, 62, Esztergom-Szentgyörgymező: Lázár 1998, 22, 13. kép 1–2, 34, 25. kép 7, 75, Tiszatarján-Naba-ér: Ringer 2006, 204, Bihar (Biharia, Bihar vm, Románia): Cosma 2002, 50. kép 2, 7.
23 Tiszabercel-Ráctemető: Istvánovits 2003, 193, 180. kép 1. további irodalommal, Oroszvár (Rusovce Szlovákia): Kvassay 1982, 23, 137, XX. tábla, Nyitra-Zoboralja (Nitra-Pod Zoborom Szlovákia): Vlkolinska 1996, II. tábla 2-3., Halimba: Török 1962, LVII. tábla 395. sír, LXVIII. tábla 577. sír, LXIX. tábla 521. sír, 85. sír., Bánkeszi (Bánov, Szlovákia):. Točik 1968, 9-10. I. tábla 3, Szob-Vendelin: Török 1956, 132.
24 Čebotarenko 1990, 71, 10. tábla 7., Baran 1986, 447, 105. kép 8, Ştefan–Barnea–Comşa–Comşa 1967, 141, 84. kép 7–8, 11, 86. kép, 87. kép, 118. kép; Florescu-Florescu-Diaconu 1958, 227–232. 158, 84. kép, 198, 104. kép, 209, 110. kép, Bikiny 1994, 16. tábla 2, 15. kép, Doncseva-Petkova 1977, 33. kép d, XXIX. tábla 341, 348, 353. kép, 96–98; Popovič-Ivanisecič 1988, 3. kép 11-12.
25 Mesterházy 1983, 141, 153, 16. kép 4.
26 Gömöri 2002, 155-156, 122. kép 3.
27 Bálint 2003, 336, 2. kép.
28 Bakay 1978, 2,. XIV. 41. sír
29 Török 1962, LXVIII. tábla, 345, 32. sír
30 Takács 1993, 450.
31 Kvassay 1982, 41, Szőke 1992a, 137, 139, 16. kép 9, 19. kép, Szőke 1992b, 64, 173-174, 23. tábla, 61. sír, Szőke 1994, 256, 18. kép 7, Szőke 1996, 68, 34. kép 2, 45. kép 1, Vida 1990-1991, 348, VI. tábla, Bálint 1991, 53, Cech 1991, 60.
32 Kvassay 1982, 41, Takács 1996, 338.
33 Takács 1997, 208, Takács 2012a 421, Bálint 2003, 336.
34 Cech 1991. 60. 8. kép
35 Doncseva-Petkova 1977. II. típus. XXIX. T. 339, 340., 96., Ştefan–Barnea–Comşa–Comşa. 1967. 136. 77. kép 3.
36 Bikiny 1994. 16. tábla 7.
37 Müller–Müller–Muči–Nekuda 1993. 57. t. 1–2., 60. t. 3., 68. 5. 105. t. 12., 69., 72.

élt, egy-egy lelőhelyen a kerámialeleteknek csak igen kis százalékát teszi ki. Azaz a mindennapi életben ritkán használták.

Mint említettük, a 10–11. századi telep- és sírleletek között valamivel gyakoribb a kónikus, virágcserép alakú tál. A típus egy-egy képviselőjét megtalálhatjuk a Kárpát-medence 8–9. századi leletei között is.[38] Az Árpád-kor későbbi szakaszaiban való továbbélésére azonban jelenleg nincs adatunk.

Bordásnyakú edények

A borsodi edények között külön csoportot alkotnak a nyakukon vízszintes bordával tagoltak, amelyekből a településen különböző méretű és formájú darabok láttak napvilágot. Nagy többségük töredékesen került elő. Néhány közülük igen finom kidolgozású *(12. kép)*.

A bordás nyakú edények eredetével igen sokat foglalkozott kutatásunk. Elsőként Mesterházy Károly,[39] majd nyomában több kutató is elemezte a témát. S bár a kérdéssel kapcsolatban viták dúltak, abban a közelmúltig egyetértettek a kutatók, hogy ez az edényfajta a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében.[40] Jankovich B. Dénes szerint azonban a típus eredetének megállapításához nincs elég adatunk. Tény, hogy a Kárpát-medencén kívül a Balkánon, Kelet-Európában, sőt távolabb K felé is felbukkan. Sehol sem ismerjük egy korszak, vagy teleptípus meghatározó leletanyagaként, minden lelőhelyen egyedi darabok formájában jelentkezik. E két szempont tehát ellentmond annak, hogy ezt az edénytípust egy népcsoporthoz, vagy egy etnikumhoz kössük, még akkor is, ha a tárgyak keltezése mindenhol egybehangzóan 10–11. század.[41] Hasonlóan vélekedik Bálint Csanád is. Az „eddig kelet-európai, kazáriai eredetűnek tartott edénytípus (bordásnyakú palack) Itáliában és a Közel-Keleten is előfordul, következésképpen az Bizánc hatását s nem valamilyen kelet-európai hagyomány, netán etnikum jelenlétét jelzi a 10. századi Kárpát-medencében."[42] Úgy tűnik tehát, hogy az edénytípus eredetét illetően nem jutott dűlőre a kutatás, sőt, mint láttuk, többen a magyarsággal való kapcsolatát is megkérdőjelezték.

A típus eredetével szemben a bordás nyakú edények rendeltetésével szinte egyáltalán nem foglalkozott a szakirodalom. Csak a Przemyśl-ben napvilágot látott példány kapcsán említi meg Koperski és Parczewski, hogy az edények funkciója hasonló lehetett a baskírok által még a 20. század elején is használt bőredényekéhez, amelyekre formájuk is emlékeztet.[43] S tegyük hozzá, e bőredények még napjainkban is a tej feldolgozására szolgálnak Belső-Ázsia nomád népeinél.[44]

Ugyanakkor a néprajzi anyagból is ismerünk számos olyan cserépből készült vajköpülőt, amelynek formája igen hasonlít, sőt megegyezik a bordás/hengeres nyakú, füles edényekével.[45]

Éppen ezért magam úgy vélem, a „bordás nyakú edények" funkcionális csoportot alkotnak, amelyekre a tej feldolgozása, a tej, esetleg tejtermékek tárolása során lehetett szükség. Nyakkiképzésük nem annyira díszítő, mint inkább praktikus okokra vezethető vissza.[46] Hasonlóan gondolkodhatott Gömöri János is, amikor az általa bemutatott kapuvári edény kapcsán azt írta: „A kisméretű tárolóedény magas, bordázott nyaka alkalmas volt arra, hogy ha textillel vagy bőrrel lefedték a széles száját, akkor fonallal, vagy bőrszíjjal erősen bekötthessék azt."[47]

Az eddig ismert példányok nemcsak Borsodon, hanem máshol is, jórészt töredékesek, így az edények formája nem állapítható meg *(13. kép)*. Az ép darabok között vannak különböző méretű füles és fületlen bögrék, fazekak, palackok Egy-egy lelőhelyen, legyen az település, vagy temető, csak kis százalékát teszik ki az előkerült kerámialeleteknek. Valószínű tehát, hogy a mindennapi életben a fazekaknál, bögréknél ritkábban használták őket. Mégis, az egyre szaporodó leletek azt bizonyítják, hogy e speciális edénytípus, következésképpen az a munkafolyamat is, amelyben szükség volt rájuk – nagy valószínűség szerint a tej feldolgozása –széles körben ismert, elterjedt volt a 10–11. századi Kárpát-medencében.[48] Meglehet, hogy a mieinkhez hasonló edények időben és térben való többszöri feltűnése az azonos használati mód következménye.[49]

38 Szőke 1992b, 264–265, 39. tábla, 10/3. objektum.

39 Mesterházy 1975, 99–115.

40 Legutóbbi összefoglalás: Takács 1997a, 78. vonatkozó irodalommal

41 Jankovich 1994, 409.

42 Bálint 2004, 39.

43 Koperski–Parczewski 1978, 226.

44 Benkő1998, 64, 66–67; Csupor–Rékai 2003, 7. 1. ábra, 14. 11. ábra

45 Csupor–Rékai 2003, 10, 5. ábra, 34, 1. kép, 35, 2. kép, 51, 3. kép, 57, 1–2. kép.

46 Hosszú, hengeres nyakú edényben, száját bekötve készítették a vajat még a 20. század elején is Anatóliában. Vö: Tagán 1940, 467, 469, 17–18. kép.

47 Gömöri 2002, 43, 184. j.

48 Takács 2012a, 416. Takács Miklós úgy véli, a bordás, illetve hengeres nyakú, edények fő elterjedési területe a Felső-Tisza-vidék. Összefüggést lát az edénytípus és a honfoglaló magyarság fegyveres, elit rétegei között. Úgy véli, hogy a borsosi település is e csoport lakóhelye lehetett és ez indokolhatja a bordás nyakú füles edények nagy számát is a lelőhelyen. Vö: Takács 2012a, 418-419.

49 Vö.: 58–61. jegyzet

Jelenlegi tudásunk szerint a nyakukon vízszintes bordával tagolt edények hiányoznak a Kárpát-medence 8–9. századi fazekas termékei közül. Így megjelenésüket mégiscsak a honfoglaló magyarság betelepedésével kell kapcsolatba hoznunk. Ez az edényfajta az Árpád-kor későbbi időszakaiból egyelőre ismeretlen.[50]

Palackok

A borsodi ép edények közül figyelmet érdemel egy bordásnyakú palack, mivel ez a típus idáig igen ritka volt *(14 kép)*.

Palacknak, folyadéktárolásra alkalmas edénynek kell tekintenünk a borsodi leletegyüttes egy további darabját is, noha alakja kissé eltér az előzőétől. Erősen domborodó hasához rövid, szinte csak jelzésszerű, összeszűkülő nyak, majd enyhe ívben, tölcséresen kiszélesedő száj csatlakozik *(15. kép)*. A borsodihoz leginkább a halimbai temető 89. sírjában lelt darab hasonlít, amelyet Kvassay Judit „váza alakúnak" nevezett el.[51] Hasonló formájú a kryloszi temetőből előkerült példány is, bár ez valamivel nagyobb méretű.[52]

A borsodi leletek között napvilágot látott egy nagyméretű palack/kanna is *(16. kép)*, melyhez hasonlót a hazai közölt leletek között nem találtam.[53]

A korszak leletanyagában ritkák, és formájukat tekintve igen különbözőek a palackok. Általában a 8-9. századi avar-szláv kerámiaművesség hagyatékának tartják őket.[54]

Fedők

Edényeink egy részének peremén fedőhoronyszerű mélyedés található, noha cserépfedőt mindezideig nem ismerünk a 10. századból.[55] A borsodi leletek között azonban két olyan tárgyra is bukkantunk, amelyet nagy valószínűséggel fedőnek tarthatunk Olyan hengeres nyakú edényekhez tartozhattak, amelyeknek szájába pontosan illeszkedtek, karimájuk mélyen belenyúlhatott az edény nyakába *(17. kép)*.[56] E két tárgy fedőként való értelmezési lehetőségére a népi fazekasságból jól ismert, folyadéktárolásra használt, hengeres nyakú kanták, és a szervesen hozzájuk tartozó fedők hívták fel a figyelmemet.[57] Formáját tekintve kantának tarthatjuk a fentebb bemutatott edényt is, amelynek szájába éppen beleillik a kisebbik fedőnk *(18. kép)*.

S bár a szaltovó-majáki kultúra, valamint volgai bolgár területen több fedőtípus is elterjedt,[58] a borsodiakhoz hasonló darabokat a közölt anyagban nem találtam.

Köpülő edény

A tej feldolgozására használhatták a borsodi kerámiaegyüttes egy további darabját is. Nagy valószínűséggel vajköpülő lehetett az a megközelítőleg 40 cm magas, hengeres testű edény, amely egyedülálló az itteni leletek között *(19. kép)*. A köpülőedény hazai párhuzamai az örménykúti település-feltáráson láttak napvilágot.[59] S mint a borsodi kerámialeletek több típusának, a vajköpülőnek is a szaltovó-majáki kultúra, valamint dunai bolgár területéről származnak a legközelebbi analógiái.[60]

Hasonló jellegű edényt szintén ismerünk a néprajzi anyagból is.[61]

Nemrégiben, egy Kompolton előkerült lelet kapcsán, az említett edények vajköpülőként való használatát törékenységükre hivatkozva megkérdőjelezte Takács Miklós.[62] Amint azonban a fentebbi néhány példából is látszik, cserépedényeket egészen a közelmúltig használtak vajkészítésre. Nincs tehát okunk kételkedni a tárgyalt edénytípus korábbi használati módját illetően sem.

50 Ez alól csak a malomfalvi leletek egy része kivétel, amelyeket Kurt Horedt a 12–13. századra keltez (Moresti-C csoport). Vö: Horedt 1984, 46. Horedt keltezését azonban több bírálat érte. Vö: Jankovich 1994, 408, 4. j.

51 Török 1962, XCVI. tábla

52 Kvassay 1982, 24; Paszternák 1937, 140, CXXXVI. tábla 1.

53 Formáját és méretét tekintve edényünkhöz igen hasonlóak a szaltovói kultúra két, illetve három füllel ellátott kannái. Vö: Flërov 1990, 121–122, 4. tábla 1–2, 5. tábla 1, 4; Krasil'nikov 1990, 208, 17. tábla 1, 18. tábla 2. A borsodi példányról nem lehet eldönteni, hogy palack, vagy esetleg füles kanna volt-e, mivel éppen azokon a részeken töredékes, ahol a szaltovói darabok füle helyezkedik el. Annyi azonban bizonyos, hogy a hasonló edények a szaltovói kulturában is ritkák, a leletanyagnak megközelítőleg 1%-át teszik ki.

54 Takács 1993, 216–217; Takács 2000, 7–10. további irodalommal, Takács 2012a 422–423.

55 Parádi 1958, 157.

56 A 14. kép 1. tárgyát korábban olajmécsesnek véltem. Vö: Wolf 1992, 419, 25. kép. Hasonló formájú mécsest azonban idáig nem sikerült találnom. Ettől függetlenül ezt a funkciót sem zárhatjuk ki egészen.

57 Vö: Igaz-Kresz 1965, 110–111.

58 Pletnyeva 1959, 14. kép 15–20.

59 Herold 2004, 18, 44.

60 Köpülő edény került elő Sarkelből: Pletnyeva 1959, 220 8. kép, 1967, 122, 30. kép 6; Pletnyeva 1981, 47. kép 28; Bálint 1989, 49. 21. kép 7. Több köpülő edény látott napvilágot a dunai bolgár településeken is. Popino: Vážarova 1956, 12-b. kép. Dmitrov, Popino: Pletnyeva 1967 122, Bogatoe: Herold 2004, 18. 23. j.; Dinogetia: Ştefan-Barnea-Comşa-Comşa 1967, 142. 79. kép 5.

61 Csupor-Rékai 2003, 68, 1. kép.

62 Takács-Vaday 2004, 35.

A hiányzó cserépbográcsok

A borsodi kerámiatípusok számbavételénél feltűnő, hogy a több, mint száz épp edény, és igen nagy mennyiségű töredék között egyetlen cserépbográcsot, vagy bográcstöredéket sem leltünk. A cserépbográcsokkal foglalkozó igen gazdag irodalom egyöntetűen úgy véli, ez az edényforma a honfoglaló magyarsággal jelent meg a Kárpát-medencében, hozzátartozott annak jellegzetes, félnomád életmódjához. Éppen ezért különösen figyelmet érdemel, hogy a borsodi, minden kétséget kizáróan 10. századi magyar falu leletei közül hiányzik.[63]

A magyar középkor anyagi kultúrájának nincs még egy olyan tárgya, amellyel akár a hazai, akár a határainkon túli irodalom annyit foglalkozott volna, mint a cserépbográcsokkal. Középkori kerámiakutatásunk e tárgytípus vizsgálatával indult, s a közelmúltig szinte ki is merült ennek elemzésében. Míg a cserépbográcsok, és a speciális életmódot folytató honfoglaló magyarság összekapcsolása tekintetében hazai kutatásunk egységes álláspontot képvisel,[64] addig az üstök tipologizálására és időrendjük megállapítására tett nagyszabású kísérletet több bírálat érte.[65] Ahhoz azonban, hogy e tárgytípus 10. századi meglétét bizonyítani tudjuk, időrendjének tisztázására feltétlenül szükség lenne. Biztosan 10. századi üstöt ugyanis egyelőre nem ismerünk, a tárgyak egy részének 10-11. századra való keltezése jelenleg azon az axiómán alapul, hogy a Kárpát-medencébe érkező félnomád, nagyállattartó magyarságnak életmódjából következően szüksége volt egy ilyen edényfajtára.[66] Mint ismeretes, a 10–11. századi magyar sírokból idáig nem került elő bográcsok.[67] Holott más népeknél, amelyeknek településein a bográcsok használata kimutatható, a sírleletek között is megtalálhatjuk ezt az edényformát.[68] E jelenség okát Takács Miklós abban látta, hogy a kerámiát nem főzőalkalmatosságként, hanem az étel és ital melléklet tartására szolgáló edényként tették az elhunytak mellé. Ugyanakkor a magyarság körében még a leggazdagabbak esetében sem volt szokás, hogy konyhafelszerelést tegyenek a sírokba.[69] Elgondolásának azonban ellene mondanak a 10–11. századi magyar sírokból előkerült kerámiával kapcsolatos megfigyelések. A leggazdagabbak sírjában ugyanis nemcsak cserépbográcsot, hanem másfajta kerámiát sem találhatunk, mivel őket nem az edényekben elhelyezett kásával, tejjel, vagy egyéb folyadékkal, hanem rangjukhoz illően húsétellel bocsátották túlvilági útjukra.[70] Mint már említettük, az újabb kutatások azt is bizonyossá tették, hogy a sírokba tett kerámiákat nem külön erre a célra készítették, hanem a mindennapi életben használt edények közé tartoztak, legfeljebb valamivel kisebbek voltak azoknál.[71] Ennek megfelelően e kerámiák között megtalálhatók a különféle méretű egyszerű, hengeres nyakú, és füles fazekak, tálak, bordásnyakú, és tölcséres szájú palackok, vagyis mindazok a típusok, amelyek a fentebb említett települések emlékanyagát is jellemzik. Sőt, a sírokból néhány olyan edény is napvilágot látott, amelyről biztosan tudjuk, hogy nem a korabeli Magyarországon készült. Ha tehát a sírokban a településeken használt valamennyi, helyi és import révén idekerült edényfajtát megtaláljuk, miért éppen a bográcsok hiányoznak belőlük?[72] Erre a kérdésre nem lehet válasz a „háztartási" és „asztali" edények szétválasztása, amely ebben a korban kétség kívül anakronisztikus. Sokkal valószínűbb, hogy egy-egy háztartás felszerelése multifunkcionális volt, vagyis a meglévő edénykészletet főzésre, étkezésre, tárolásra egyaránt használták, és alkalmanként ezekben tették a sírokba a túlvilági útra készített ennivalót is. Ennek egyik legjobb bizonyítéka a sóshartyáni amfora sírba kerülése. Ezt ugyanis semmiképpen sem tekinthetünk étel-ital felszolgálására való asztali edénynek, minthogy eredetileg bor vagy olaj tárolására, szállítására készítették

63 Részletesen: Wolf 2003, 100–103.

64 Parádi 1959, 27; Fodor 1975, 261, 126. jegyzet; Takács 1997b, 210.

65 Mesterházy 1988. 24; Jankovich 1991, 190.

66 Szőke 1955, 89–90; Parádi 1959. 27; Fodor 1975, 263, 148. jegyzet; Takács 1986, 128. skk

67 Néhány, 10–11. századi köznépi sír betöltéséből előkerült bográcstöredék esetében felvetődött a kérdés, a sír mellékleteként, tehát azzal egykorúnak lehet-e tekinteni őket. A témával foglalkozó kutatók azonban egyértelműen elvetették ezt az értelmezési lehetőséget. Minthogy minden esetben töredékekről van szó, kézenfekvőnek látszik, hogy az edénydarabok a temető területén, de annak felhagyása után létrejött településről származnak, csak másodlagos helyzetűek lehetnek, nem egykorúak a temetővel. Vö: Takács 1993b, 458. Korábbi irodalommal. A sír és a közelében előkerült bográcstöredékek összetartozását nem lehetett igazolni a dabasi ásatás esetében sem. A temetőt viszont a 11. század első felétől a század második feléig keltezi ásatója. Vö: Kovács 1985, 377, 382; Takács 2011, 534, 556.

68 Bográcsok, részben fémbográcsok leletek ismeretesek az 5–6. századi szász telepeken és temetőkben, a 8–9. századi ősmordvin, volgai bolgár, a 9–10. századi bolgár-török, a későavar, valamint a 12–13. századi kun sírokból. Vö: Fodor 1984, 106; Takács 1986, 26, 318–319. jegyzet, 23, 277–278. jegyzet, 25, 297. jegyzet, 131, 996. jegyzet, 25, 301. jegyzet, 25, 308. jegyzet.

69 Takács 1986, 24, 294. jegyzet.

70 Révész 1996, 186-187, 191.

71 Kvassay 1982, 43; Takács 1997b, 206.

72 Uwe Fiedler úgy vélte, érthető, hogy a honfoglaló magyarok sírjába nem helyeztek cserépbográcsot. Álláspontját azonban részletesebben nem fejtette ki. Máshol viszont úgy érvelt, hogy a korongolt, fémüstöt utánzó cserépbográcsok létét a honfoglaló magyar emlékanyagban semmiféle jól datálható lelet nem bizonyítja. Véleménye szerint ez a bográcstípus a Kárpát-medencében 11. században jelent meg és terjedt el. Vö: Fiedler 1994, 332, 344, 346.

és használták.[73] Az edény rendeltetése nyilván ismeretes volt azok előtt is, akik a sírba helyezték. A sírokban lelt edények viszonylagosan kis méretének tehát nem „asztali edény" mivoltuk, hanem sokkal inkább az lehet az oka, hogy bennük egy személynek, méghozzá az esetek túlnyomó többségében gyermeknek, vagy nőnek készítettek ételt.[74]

A bográcsok azonban nemcsak a sírleletek közül hiányzik, és nem a borsodi az egyetlen olyan korai településünk sem, amelynek edénykészletében nem találjuk meg.[75] Nem került elő bográcstöredék a rózsási település korai részletéből.[76] Sőt, a bográcsok hiányából egyenesen a teleprészlet korai voltára következtetett az ásató.[77] Nem leltek bográcsot a Fonyód-bélatelepi ásatás során sem.[78] A veresegyházi, legóvatosabb közelítéssel is a 11. század elejére tehető házakból egy, meghatározatlan korú bográcstöredék látott napvilágot.[79] Hiányzik a korongolt cserépbogrács a Tatabánya-Dózsakertben feltárt, 10. századra keltezhető I/1977-es házból is.[80] Egy bográcstöredéket leltek Mezőkeresztes-Cethalmon.[81] Nem került elő viszont cserépbogrács Tiszatarján-Nabaér part lelőhelyről.[82] Mindössze egy, a 11–12. század fordulójára keltezhető bográcstöredék került elő az Esztergom-Szentgyörgymezőn feltárt 10. századi falu egy gödrének betöltéséből.[83] Egyet sem találtak viszont az örménykúti település 10. századi részében.[84] Ez utóbbi három teleprészlet kerámiaanyaga más vonatkozásban is nagy hasonlóságot mutat a borsodival.

De kevés a formája és díszítése, elsősorban a bekarcolt hullámvonal dísz alapján a 10-11. századi leletek közé sorolt darab is.[85] A keltezést különösen nehézzé teszi, hogy a korszak díszítő motívumainak elkülönítése egyelőre csak tág határok között lehetséges,[86] és nem sikerült a későbbi időszakokban is használatos, általános típusok, illetőleg a csak a 10–11. századra jellemző bográcsformák minden kétséget kizáró szétválasztása sem.[87] Arra tehát, hogy az Árpád-kori Magyarország oly népszerű, és gyakori edényét, a cserépbográcsot, a 10–11. században már használták volna jelenleg semmiféle konkrét bizonyítékkal, nem rendelkezünk.[88]

A fentebbiek tükrében erősen kérdésesnek látszik a honfoglaló magyarság életmódjának és a cserépbográcsok összekötésének lehetősége is. Azt, hogy a cserépbogrács egy sajátos, nomád életforma tartozéka lehet, már

73 Fodor 1996a, 406; Takács 1997b, 212.

74 Kvassay 1982, 13; Révész 1996, 187. A sírba tett kerámia mérete valóban csak viszonylagosan kisebb a településeken leltekénél. Az eltérést leginkább a fazekaknál lehet megfigyelni, amelyeknek a magassága 6-21 cm között változott, a leggyakoribb azonban a 10-12 cm magasságú kis fazék. A palackok, tálak, bordásnyakú edények esetében nincs méretbeli különbség. Vö: Kvassay 1982, 19, 23–24.

75 Mesterházy szerint a cserépüstök jelenléte egyáltalán nem bizonyítja a település 10. századi voltát. Vö: Mesterházy 1974, 218.

76 Kovalovszki 1960, 53; Jankovich 1994, 410.

77 Kovalovszki 1960, 53. „Sem cserépbogrács darabot, sem pedig szélesköző, bekarcolt vízszintes vonalakkal díszített edénytöredéket nem találtunk. Mindez arra mutat, hogy a település már a X. században fennállott."

78 Horváth 1968, 138.

79 Mesterházy–Horváth 1983, 121.

80 Vékony 2002a, 28. Vékony szerint a „ ...korongolt cserépkondér ... a 10. század legvége előtt a Kárpát-medencében nem tűnik föl."

81 Simonyi 2001a, 371.

82 Ringer 2006, 206.

83 Lázár 1998, 76.

84 Herold 2004, 62–63.

85 Cs. Sós–Parádi 1971, 130, 134; Parádi 1973, 234, 12. jegyzet; Fodor 1977, 341, 135. jegyzet; Takács 1986, 116–118; Mesterházy 1988, 240.

86 Takács 1993b, 449, 16. jegyzet.

87 Takács 1993b, 462; Takács 1996b, 336–337. Sajnos nem tartom meggyőzőnek Takács Miklós érvelését, amelyet a bográcsok Veszprém megye korai leletanyagában kimutatható igen csekély százalékos arányával kapcsolatban kifejtett: „E furcsa arány azonban nézetem szerint nem annak a következménye, hogy a cserépbogrács használata csak a 11. század vége után terjedt volna el. Könnyen bizonyítható ugyanis, hogy a korai időszakban használatos számos bográcstípusnak csak egy része tűnt el a 11–12. század fordulóján. Azaz, az egyes „átlagtípusok" ugyanúgy keltezhetők az Árpád-kor korai és középső harmadára." Számomra ugyanis ez okfejtés lényege éppen az, hogy a bográcsok keltezése meglehetősen bizonytalan, az egyes példányok korai, vagy későbbi keltezése jobbára tetszőleges. Korai településeink időrendjének megállapításához más fogódzópontokat kell keresnünk

88 Uwe Fiedler úgy véli, a kézzel formált cserépbográcsok egy része a 10. századra keltezhető. Ennek bizonyítékát abban látja, hogy kézzel formált és kézikorongon készült bográcsok együtt kerültek elő például Dobozon is. Fiedler 1994, 339, 347. A dobozi ásatás eredményei azonban mind a mai napig publikálatlanok. Előzetes jelentésében Kovalovszki Júlia csak megemlítette, hogy kerültek elő kézzel formált bográcstöredékek is, amelyeket a Pletnyeva által publikált leletek alapján a 9–11. századra keltezett. Az Árpád-kori leleteken kívül más, szórványos késő avar kori leletek is napvilágot láttak, amely azt bizonyítja, a terület már a honfoglalás előtt is lakott volt. Addig azonban, amíg nem ismerjük az egyes dobozi objektumokat és a belőlük előkerült leleteket sem a korongolt és korongolatlan bográcsok egyidejű használatát, sem pedig ezek 10. századi keltezését nem tekinthetjük bizonyítottnak. Vö: Kovalovszki 1975, 219, 222, 19–20. jegyzet. Ugyanez a helyzet a Fodor István által említett másik lelőhely, Tiszavalk-Tetés leleteivel is. Itt egy gödörből II Géza (1141–1162) pénze, egy másik, háznak meghatározott objektumból szarmata cserepekkel együtt két kézzel formált cserépbogrács töredéke, egy sütőharang töredéke, valamint egy kézi korongon formált cserépbogrács töredéke látott napvilágot. MNM Árpád-kori Gyűjtemény 70. 28. 1–70. 31. 8. B. Vö: Fodor 1984, 105–106, 65–66. jegyzet. Zárt leletegyüttest tehát, amelyben korongolt és kézi korongon készült cserépbogrács is megtalálható, és amelyet minden kétséget kizáróan 10. századra keltezhetünk, nem ismerünk. És ahogyan azt Uwe Fiedler is megfogalmazta, egy-egy szórványos lelet, vagy bolygatott ház betöltése nem helyettesítheti ezt. Vö: Fiedler 1994, 337.

Höllrigl József felvetette.[89] Szabó Kálmán volt azonban az első, aki a bográcsok használóiban a késő Árpád-kor magyar pásztorait látta.[90] Szőke Béla alapvető munkája nyomán a magyar kutatásban általánosan elfogadottá vált, hogy a cserépbogrács a magyarsággal együtt jelent meg a Kárpát-medencében. Ugyancsak ő rajzolta meg a bográcsok használata révén körvonalazható életmódot is, azt a félnomád, nagyállattartó gazdálkodási módot, amelyből véleménye szerint a bográcsleletek Kárpát-medencén belüli sajátos elterjedése is levezethető.[91] Az újabb kutatások azonban egyértelművé tették, hogy a 10. századi magyar szállásterületnek éppen azon a részén, a Felső-Tisza-vidékén, ahonnan a leggazdagabb honfoglalás kori temetők ismertek, igen kevés cserépüst került elő.[92] A Bodrogközből pedig, amely földrajzi adottságai folytán kiválóan alkalmas volt a fentebb jellemzett életmódra, egyetlen üsttöredéket sem ismerünk.[93] Hasonló a helyzet a nagyállattartásnak ugyancsak tág teret biztosító Rétközben is.[94] Vagyis pont azokról a területekről, és azokból az időszakokból hiányoznak a bográcsleletek, amelyekben jelenlegi történeti és régészeti ismereteink alapján még elképzelhető lenne, hogy a magyarság speciális, félnomád életmódot folytatott. Ha pedig mindehhez még azt is hozzávesszük, hogy a bográcsleletek a 12. században szaporodnak meg, használatuk pedig a 12–13. században vált általánossá, akkor semmiképpen sem tarthatjuk fent azt az elképzelést, amely szerint a magyarság az üstök készítési hagyományait a Don-vidéki levédiai hazájából hozta magával, ahol a 8–9. században a szaltovói műveltség népeitől az üst használatával együtt járó, letelepülő félben lévő, félnomád életmódot is átvette.[95] Ekkor ugyanis valóban az a képtelen helyzet állna elő, amelyet oly találóan jellemzett Bóna István:„... a magyar „nomádok" 300-400 évvel a honfoglalás után sem szálltak le a lóról, talán még étkezés céljából sem."[96] Ezzel szemben írásos forrásaink és régészeti adataink egyaránt azt bizonyítják, hogy a bográcsok tömeges elterjedésének idején a magyarság letelepült, földművelő életmódot folytatott.[97] Maga a puszta tény, hogy az Árpád-kor folyamán nemcsak a falvakban, hanem királyi curtisokban, városokban, kolostorokban, azaz az összes korabeli településtípusban használták a bográcsot,[98] ellene mond az üstök speciális életmódhoz való kötésének. Vagy az Árpád-kor későbbi szakaszában a bográcsok már nem jelöl félnomád életformát? Erősen kétségessé teszi ezt az is, hogy a 14. század elején meginduló marhakereskedelem nem tudta életben tartani ezt az edénytípust.[99]

A bográcsleletek Kárpát-medencén belüli eloszlása nem egyenletes. Igen kevés a bográcstöredékek aránya Veszprém megye korai kerámialeletei között.[100] De kis, szinte elhanyagolható arányban kerültek elő Zala, Somogy, Észak-Pest megye területéről, a Felvidék keleti, a Dunántúl déli részéről, illetőleg a Tiszántúl északi harmadából. Vannak továbbá a Kárpát-medencének olyan domb- és hegyvidéki tájai, ahonnan idáig nem ismerünk cserépbográcsokat.[101] Ezzel szemben Erdélyben síkvidéki és hegyes-völgyes területen egyaránt megtalálhatók.[102] A fentiek fényében a bográcsleletek hiányát nem tekinthetjük csak az adott terület gazdálkodásával összefüggő jelenségnek.[103] Sokkal valószínűbb, hogy a „bográcsos" és bográcsos nélküli települések között

89 Höllrigl 1933, 93.

90 Szabó 1938, 25. „Az Alföldön élő, jószágtenyésztéssel foglalkozó népünknek az üstforma főzőedény általános és nélkülözhetetlen felszereléséhez tartozhatott."

91 Szőke 1955, 89–90.

92 Uwe Fiedler úgy vélte, a kézzel formált cserépüst-lelőhelyek éppen ezen a területen mutathatók ki. Vö: Fiedler 1994, 346. A Felső-Tisza vidékéről azonban mind a kézzel formált, mind a kézi korongon készített bográcsok hiányoznak. Éppen ezért a honfoglaló temetőkkel való összekapcsolásuk több, mint kétséges.

93 Fodor 1984, 104; Révész 1998, 528.

94 Istvánovits 2003, 256.

95 Fodor 1975, 263. 148. jegyzet.

96 Bóna 1986, 508.

97 Még a Kárpát-medencébe érkező magyarság nomád voltát valló Kristó Gyula is úgy látta, hogy a 12. századra ez az életforma végképp elenyészett. Vö: Kristó 1995, 342.

98 Takács 1986, 140. vonatkozó irodalommal

99 Takács 1986, 145. vonatkozó irodalommal. Ennek megindokolására nem lehet érv, hogy e szilaj pásztorkodás állandó mozgással járt, amelyhez minden bizonnyal jobban megfelelt a drágább, de tartósabb fémüst. Hiszen a honfoglaló magyarságnak tulajdonított félnomád életmód is folytonos mozgást feltételez, a cserépüstöt pedig éppen e sajátos életforma velejárójának tekintették. Nem feladatom itt, hogy a honfoglaló magyarság életmódját vizsgáljam, a nomád, félnomád, szilaj pásztorkodás fogalmát tisztázzam. Annyi azonban a bográcsokkal kapcsolatos kutatásaimból is kitűnt, hogy erre mielőbb igen nagy szükségünk lenne. A fogalmi zűrzavar ugyanis számos félreértéshez vezet, amely tovább nehezíti a korszak igen jelentős számú kérdésének megoldását.

100 Takács 1996b, 336–337.

101 Takács 1986, 136–137. vonatkozó irodalommal.

102 Bóna 1986, 230, 20. térkép

103 Takács 1986, 136–137; Takács 1996b, 336. Szőke Béla megállapítását idézve Takács Miklós úgy véli, Veszprém megyében, illetőleg a Kárpát-medence hegy és dombvidéki részein azért található kevés bográcsos a tárgyalt időszakban, mivel ezek a vidékek nem tartoztak a cserépbográcsokat használó félnomád, nagyállattartó népesség lakóterületéhez.

időrendi különbségek lehetnek, amelyet a fentebb említett néhány példa egyértelműen igazol is.

A kézi korongon készült, fémüstöt utánzó cserépbográcsok[104] 10. századi létét a közelmúltban három érvvel próbálta meg igazolni Takács Miklós. Elsőként az A. Habovštiak által Bényben (Bíňa, Szlovákia) feltárt 5/63-as ház leletanyagát említi. E ház szerinte a legnagyobb valószínűséggel az államalapítás korában, tehát a 10–11. század fordulóján épült sánc alatt helyezkedett el. Az itt napvilágot látott korongolt bográcstöredék, amely minden bizonnyal egy gömbölyű aljú edény részlete, nem lehet későbbi a 10. század végénél.[105]

A bényi sánc építési ideje azonban korántsem ilyen egyértelmű. Az államalapítás idejére való keltezése egy történeti fikción alapul, melyet legutóbb Bóna István elevenített föl, igen élénk színekkel festett képet alkotva. Szerinte a Kárpát-medencében páratlan, és Magyarországon egyedi típusú, helyzetű, és méretű jól keltezhető erődítmény csak katonai célt szolgálhatott. Megbízható régészeti adatok alapján a 10. század közepe után épült, s a 11. század második felében már elhagyott volt. Géza halála után ebben a Garam partján fekvő nagy katonai táborban övezte fel Hont és Pázmány lovag német módra, karddal, a Koppány ellen induló Istvánt. Úgy véli azonban, hogy a 14. századi krónikakompozíció egyik részlete, amely István Garam folyóban való felövezését említi, tévedés lehet, valószínűbb, hogy ez az esemény a folyó partján történhetett, ahogyan ezt a krónika egy másik részlete leírta. A gondosan tervezett nagy, hármas sáncmű nem lehetett a 997. év alkalmi alkotása, István minden bizonnyal készen kaphatta ezt atyjától.[106]

Ez az elbeszélés azonban olyan, mint az Attila Tiszába süllyesztett hármas koporsójáról szóló monda, melyről Móra Ferenc oly találóan jegyezte meg: Ipolyi ültette el a magot, Jókai nevelt belőle fát és Gárdonyi megszólaltatta rajta a fülemülét. Esetünkben Bél Mátyás ültette el a magot, vagyis ő volt az, aki elsőként leírta a bényi István királlyal kapcsolatos mondákat. Szalay László nevelte a fát, a 19. század első felében ő összekapcsolta össze a krónika István felövezéséről szóló részletét a bényi mondákkal és a sánccal. A madarat pedig Zolnay László nyomán[107] Bóna István szólaltatta meg, fentebb idézett elméletével.

E regényes elbeszéléssel szemben a történeti adatok egészen mást bizonyítanak. Mivel a 14. századi krónikakompozíció több évszázadon át keletkezett, szövegeinek forráskritikája kifejezetten nagy körültekintést igényel.[108] Forráskritikai alapon pedig az elbeszélt eseményeknél későbbi betoldásnak kell tekintenünk az István felövezéséről szóló részleteket a következő okok miatt 1: 936–1065. közötti időből nincs kortárs adatunk a német-római birodalomban történt felövezésről. Ez viszont kétségessé teszi a krónika „német szokás szerint"-i kitételét. 2: a 10–11. században példátlan lett volna, hogy egy uralkodót az alapvalói övezzenek föl, azaz ők részesítsék a hatalomból. 3: nem volt szokás, hogy az aktust ne az apa jelenlétében, a legünnepélyesebb keretek között hajtsák végre. 4: példátlan, hogy az egyházi részvételre semmilyen megjegyzés ne történjék, amikor pedig ez a szertartás lényegi része, ideológiai alapja volt. 5: István ebben az időben már jóval idősebb volt, mint amikor fel szokták övezni, azaz felnőtté avatni, az ifjakat. 6: a felövezés nem tartozhatott a koronázási szertartáshoz sem.[109] A krónika „Gran" megjelölése nem a Garam folyóra vonatkozik, hanem Esztergomot említi német nevén,[110] semmiképpen sem hozható tehát összefüggésbe Bénnyel.

A régészeti adatok szintén nem támogatják Bóna elképzelését. Maga a vár is fel kellett volna, hogy keltse a figyelmet. Semmilyen rokonságot nem mutat ugyanis államalapítás kori várainkkal. Azok túlnyomó többségükben egyrészesek, szemben a bényi vár hatalmas, három koncentrikus, de egymással nem

104 Takács a bográcsokkal kapcsolatos vizsgálódásaim hibájául rótta fel, hogy nem választottam szét a különböző típusú, tál, vödör, fazék és fémüstöt utánzó, gömbölyű aljú bográcsokat, nem vizsgáltam, vajon ezek egy időben terjedtek-e el. A különböző típusok elemzése során azonban ő maga állapította meg, hogy a négy alaptípusnál konzekvensen ismétlődnek bizonyos peremformák, ez pedig lehetővé teszi, hogy a bográcsok elterjedését ott is vizsgáljuk, ahol csak a peremtöredék maradt meg. Vö Takács 2011, 548, 553. Egy további munkájában azonban sajnos ennek pont az ellenkezőjét állította. Vö: Takács 2012a, 429. Szintén Takács megállapítása, hogy a vödör-szerű bográcsok ritkák, időrendjük pontosabb kidolgozásához új, a mainál sokkal szilárdabb alapok szükségesek. Úgy vélte, hogy a Tiszától keletre számolhatunk velük a honfoglalást megelőző és utáni időből is. Az újabb, feltételezhetően e típusba sorolható leletek viszont az sejtetik, hogy a Pesti síkságon és a Balaton déli partján is számolhatunk velük. Vö: Takács 1997a, 81; Takács 1997b, 218; Takács 2012b, 232–233, 241; Takács 2012a, 429, 436. A fazék-szerű bográcsok túlnyomó részét pedig a 13. századra lehet keltezni. Használatuk a 12–13. században lendült fel, többségük fehérre égő agyagból készült. Vö: Takács 1997a, 82–83; Takács 1997b, 218, 220; Takács 2012a, 429; Takács 2012b, 234, 241. A bográcsleleteknek legalább 98 százalékát a kézi korongolt, gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó bográcsok teszik ki. Vö: Takács 2012a, 428. Valójában tehát, az edénytípus 10. századi létével kapcsolatban, különösen, ha csak töredékek állnak rendelkezésünkre, nincs értelme különböző típusokról beszélni.

105 Takács 2009, 237; Vaday–Takács 2011, 549; Takács 2012b, 230.

106 Bóna 2000, 82–84.

107 Zolnay 1977, 219–222.

108 Kristó 1999a, 361.

109 Veszprémy 2008, 72.

110 Györffy 1977, 116.

párhuzamos sáncával. 107 ha-os területével több, mint tízszerese a legnagyobb ispáni várunknak, a 8,7 ha-os soproni várnak. A bényi sáncokban sehol nem leltek faszerkezetet, ami viszont általános korai várainknál.[111]

A fentiek fényében meglehetősen különösnek találom, hogy az a Bóna István, aki oly hevesen cáfolta a magyarországi 10. századi várépítészet létét,[112] a bényi „katonai tábor" Géza idején történő építését magától értetődőnek találta.

A szóban forgó házat feltáró Haboštiak sem osztotta Bóna és Takács datálással kapcsolatos optimizmusát. Véleménye szerint ugyanis, bényi sáncot biztos régészeti adatok alapján a 9. század végétől a 12. század közepéig lehet keltezni. Legfeljebb munkahipotézisként fogadta el a már említett, krónikakompozícióra alapított elméletet, azonban ennek igazolására további ásatásokat látott szükségesnek. A krónika „Gran" megnevezésének Garam folyóként való értelmezését ő is tévesnek tartotta, valószínűnek látva, hogy ez Esztergomra értendő.[113]

A bényi vár újabb ásatási eredményei és az ezek kapcsán végzett természettudományos vizsgálatok sem igazolták a sánc 10. század végi, 11. század elejei építését. A vizsgálatba bevont sírok és házak, közöttük a Haboštiak által feltárt 5/63. ház is, a sánc lecsúszott oldala alatt helyezkedtek el, így a sánc építési idejét tekintve, legfeljebb terminus ante quem-ként vehetjük őket figyelembe.[114] A sánc legnagyobb valószínűség szerint a 8. század közepe és a 9. század közepe (750–850) közötti időszakban épült.[115] Az 5/63-as ház tehát nem megelőzte, hanem követte a sánc építését, a belőle előkerült bográcstöredék pedig semmiképpen sem bizonyítja ez edénytípus 10–11. század fordulója előtti használatát.

Takács a bográcsok 10. századi létével kapcsolatos második érve Szelezsény-Poloha Domovina (Sľažanyž, Szlovákia) 16. objektumából előkerült bográcstöredék, mely egy kéttagú, líraalakú csattal együtt látott napvilágot.[116] A 16. objektum azonban egy ház és egy gödör egymásba ásott komplexuma. A publikációból pedig nem derül ki, hogy a benyomott fogaskerék mintával díszített bográcsot és a líra alakú csatot ténylegesen egy objektumban lelték-e. A Szerző egy malomfalvi (Moreşti, Románia) analógia alapján a bográcsot a 11. századra, a csatot viszont szlovákiai párhuzamok révén a 9–10. századra keltezte.[117]

Jelenlegi tudásunk szerint azonban a hasonló csatokat más időben használták. A kéttagú, líra alakú csatokkal legutóbb Révész László foglalkozott. Az általa felállított tipológiai rendszerben a szelezsényi csat az A típusba tartozik. Az A típusú csatok pedig a 10–11. században végig használatban voltak, a honfoglalók által megszállt területeken mindenütt kimutathatók, köznépi temetőkben és az előkelők sírjaiban egyaránt megtalálhatók.[118] Hogy a csattípus nemcsak korai honfoglalás-kori leletegyüttesekben fordul elő, azt az is bizonyítja, hogy egy jól datált példányát Armeniai Gregorius püspök sírjából (+1093) ismerjük.[119] De megtalálható még pl. a pénzleletekkel a 12. századra keltezhető zabolai (Zăbala, Románia) temetőben is.[120]

Úgy vélem tehát, hogy a szelezsényi lelet szintén nem alkalmas a bográcsok 10. századi használatának igazolására.[121]

A gömbölyű aljú, fémüstöt utánzó, korongolt bográcsok 10. századi létét igazoló harmadik érvként egy Kompolton előkerült leletegyüttest ismertet Takács.[122] Itt három egymásba ásott objektum, egy kút (405.) és az északi oldalán elhelyezkedő két gödör (406, 439) látott napvilágot. A 406. objektumból késő avar korra keltezhető kerámiatöredékekkel együtt került elő egy korongolt, gömbölyű aljú bográcstöredéke. Startigráfiai helyzete Takács szerint kizárja, hogy rituális céllal utólagosan beásott edénynek tekintsük. A késő avarkornál későbbre keltezhető objektum nem került elő sehol sem a feltárás területén. Ez a tény a Szerző szerint ugyancsak kizárja, hogy másodlagos beásásként értelmezzük a korongolt

111 Bóna 1995, 1998; Wolf 1999a.

112 Bóna 1998, 64.

113 Haboštiak 1966a, 471, 476–478, 485; Haboštiak 1990, 135. Felettébb különösnek találom, hogy Takács engem vádolt szelektív forráskezeléssel, mondván, hogy nem ismerem a bényi, kulcsfontosságú leletet. Még különösebb, hogy szerinte Haboštiak nem figyelt fel a saját maga által ásott bényi várból előkerült cserépbográcsra (sic!), és a bográcsok használati idejét a 11–13. századra tette. Maga azonban még csak kísérletet sem tett arra, hogy a bényi várral kapcsolatos „történeti tényeknek" utána járjon, vagy akár csak az ásató, Haboštiak által ténylegesen leírtakat figyelembe vegye. Vö: Vaday–Takács 2011, 554, 557.

114 Henning–Ruttkay 2011, 275.

115 Henning–Ruttkay 2011, 278.

116 Takács 2009, 237; Takács 2012b, 230.

117 Ruttkay 1992, 605.

118 Révész 1989, 527.

119 Bóna 1998, 97–98, 45. kép

120 Székely 1993–1994, 286, 290, 7. ábra 4.

121 A lelettel kapcsolatos nehézségekre Takács is felfigyelt. Maga is elismerte, hogy a szelezsényi bográcsnem tekinthető oly értékű kronológiai fogódzópontnak, mint a bényi. Véleménye szerint azonban további vizsgálata fontos adatokat szolgáltat a 10–11. századi edényművesség ismeretéhez. Vö: Vaday–Takács 2011, 558, 189–191. j; Takács 2012b, 230.

122 Takács 2009, 237; Vaday–Takács 2011.

bográcsot.[123] Úgy vélte, a 406. objektum a 405-ös első, kútként használt periódusával egyidős, annak használati felületeként értelmezhető.[124] Ez azonban ellentmond a feltáró, Vaday Andrea egy korábbi munkájában leírtaknak, mely szerint az ásatás során jól látszott, hogy a legkorábbi a 406. objektum, ebbe ásták bele a 439-es objektumot, majd a legkésőbbi a 405. kút.[125] Takács mindhárom objektum leletanyagát a „postavar" korra, a 8–9. század fordulója utáni időszakra keltezte, megállapítva, hogy leleteik nem különböznek az ugyanitt feltárt fazekaskemencék anyagától.[126] A korongolt cserépbográcsok analógiáit viszont a 11. századi példányok között találta meg.[127] Ennek ellenére a leleteket egykorúnak ítélte. Olyan idősíkot próbált találni, ahol az avar kori hagyományok alapján készülő edények és a gömbölyű aljú cserépbográcsok együtt fordulhatnak elő. Ez, véleménye szerint a 9–11. század közötti időszakra tehető. Különböző érvek alapján azonban mind a 9., mind a 11. századot kizárta, valószínűség számítási alapon úgy vélvén, hogy a tárgyak együttes használati ideje a két szélső időpont között, valahol középen, 950 körül található. Azaz a 406-os és a vele egyidősnek tekintett 405. kút használati ideje legnagyobb valószínűség szerint a 10. század közepe lehetett.[128]

Ez az állítás azonban mindenféle alapot nélkülöz. Ellentmond az objektumok és a lelőhely fentebb említett, Vaday Andrea és Takács Miklós által megállapított, már idézett keltezésének, valamint a logikának. Ha ugyanis a 406. objektumban előkerült leleteket egykorúnak tekintjük, és elfogadjuk, hogy a lelőhelyen a 9. század közepe utánra keltezhető lelet, objektum nem került elő, akkor azt is el kell fogadnunk, hogy a gömbölyű aljú, korongolt cserépbográcsok már a 9. század közepén használatban volt. Annak a valószínűsége ugyanis, hogy egy nagykiterjedésű település megszűnte után száz évvel, a számos objektum közül kizárólag egy kút és egy gödör volt használatban, amelyek emlékanyagából kizárólag „postavar" kerámia és egy korongolt cserépbogrács töredékei maradtak fenn, a nullával egyenlő.[129]

Ha ellenben azt fogadjuk el, hogy a cserépbogrács formai analógiáit a 11. századi példányok között találhatjuk meg, akkor azt is tudomásul kell vennünk, hogy késő avar kori jellegzetességeket mutató kerámiákat még a 11. században is használtak. Ez viszont megkérdőjelezi a kompolti, és a hozzá hasonlónak ítélt telepek[130] keltezését.

Természetesen elképzelhető, hogy a Nagyalföld északi felében léteztek olyan késő avar korban létrejött települések, amelyek megérték a magyar honfoglalást.[131] Ennek bizonyítására azonban a kompolti „leletegyüttes" nem alkalmas. A 406. objektum, amelyben a korongolt cserépbogrács és a késő avar korra keltezhető kerámia együttesen került elő, sekély, bolygatott gödör, melynek beásása sem rajzolódott ki határozottan. Ezt jól mutatja az objektumokról közölt ábra is.[132] Ezért az itt előkerült kerámiatöredékeket nem tekinthetjük zárt leletegyüttesnek, keltező értékük igen csekély.[133] Semmi képen sem vehetjük tehát a gömbölyű aljú, korongolt cserépbográcsok 10. századi használatát bizonyító, minden kétséget kizáró adatnak.[134]

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a cserépüstök az Árpád-kori magyar fazekasság jellegzetes termékei voltak. 10–11. századi használatukra továbbra sem rendelkezünk semmiféle biztos adattal.[135] A tárgytípus

123 Vaday–Takács 2011, 524.

124 Vaday–Takács 2011, 523.

125 Vaday 1999, 103.

126 Vaday–Takács 2004, 39–42; Vaday–Takács 2011, 533.

127 Vaday–Takács 2011, 534. Jászapáti: Tacsács 1986, 40, kat. 45: „kora-Árpád-kori"; Tiszaeszlár-Bashalom: Kovalovszki 1980, 47, 25. tábla 4, 11. század második fele; Dabas-Gyón-Pap hegy: Kovács 1985, 377, 382, 11. század.

128 Az objektumok stratigráfiai helyzetét és az ebből adódó keltezést erősen kétségessé teszi, hogy hol három, hol két egykorú objektumról esik szó. A korábban ásatási megfigyelésként leírt statigráfiai helyzetet nem említi, a 439. objektumot viszont időnként a másik kettőnél későbbinek tartja. Vö: Vaday 1999, 103; Vaday–Takács 2011, 522–523, 566.

129 A Szerző önmagának is ellentmond, hiszen egyik helyen azt állítja, hogy a kútból nem került elő a használati idejére keltezhető lelet, a régészetileg érintetlen rétegek a használaton kívüli időszakára utalnak. Más helyen viszont ugyanezek a leletek szerinte a kút és a gödör használati idejét jelzik. Vaday–Takács 2011, 525, 566.

130 Vaday–Takács 2011, 533.

131 Vaday-Takács 2011, 567.

132 Vaday 1999, 103, 15–16. kép; Vaday–Takács 2011, 522–523, 2. kép 1. Leletei között a késő avar kerámia és a korongolt bográcstöredékeken kívül római kék üvegkarperec töredéke, fenőkő, állatcsont is napvilágot látott.

133 Vö: 87. jegyzet.

134 E három leletet Takács egy további munkájában is a gömbölyű aljú cserépbográcsok 10–11. század fordulója előtt való megjelenésének bizonyítékaként értelmezte. Takács 2012a, 434.

135 Takács legújabb elmélete szerint a korongolt, gömbölyű aljú cserépbogrács már a 10–11. század fordulója előtt is létezett. Korábbi vélekedésével ellentétben azonban most már nem állítja azt, hogy az edénytípust a magyarok hozták be a Kárpát-medencébe, és ők terjesztették el használatát. Vaday–Takács 2011, 567. Vö: Takács 1997a, 81–82; Takács 1997b, 210; Takács 2012a, 435. Ennyiben tehát álláspontjaink közeledtek egymáshoz. Különös, sőt értelmezhetetlen viszont az a megjegyzése, miszerint a kutatásban jobban oda kellene figyelni arra, hogy egy adott edénytípus ritkasága és hiánya nem azonos kategória. A darabszámok vizsgálatánál más megvilágításba kell helyeződnie a 0 és az 1, illetve az 1 és 2 közötti különbségnek (sic!) Vaday–Takács 2011, 568. Úgy vélem azonban, hogy az a 0-1-2 olyan kategóriák, amelyeket statisztikailag nem lehet értelmezni. Korábbi munkáiban ezt még Takács is így látta. Vö: Vaday–Takács 2004, 14, 27. j, 28, 45. j.

tömeges elterjedése a 12–13. századra tehető.[136] Használatának 14. század eleji megszűnése a feltűnéséhez hasonlóan üstökös-szerű. Logikusnak látszik a feltevés, hogy a fémbográcsot utánzó cserépüstök ott alakultak ki, ahol ismerték a fémüstöt.[137] Ezért a bográcsleleteink túlnyomó többségét jelentő fémüstöt utánzó edényeink származásának és időrendjének vizsgálatát talán célszerű lenne a kisszámú, ámde kétség kívül meglévő Kárpát-medencei fémüst leletekből kiindulva megkezdeni.[138] Takács Miklós a tárgytípus lelőhelyeinek térképre vetítését elemezve legújabban azt feltételezi, hogy a gömbölyű aljú cserépbográcsok déli, bulgár területek felől terjedtek el hazánkban.[139]

A cserépüstök időben és térben több helyen és népnél is feltűnnek, s már csak ezért sem lehet jelenlétüket a magyarság nomád, vagy félnomád életmódja bizonyítékának tekinteni.[140] Bizonyos edénytípusok eltűnésének hátterében életmód- és étrendváltozás is állhat. Nem kétséges, hogy a cserépbogrács 11. század végi feltűnésének, és 12–13. századi nagyarányú térhódításának is meg volt az oka. Ezt az okot azonban egyelőre nem látjuk.[141]

Az újabb kutatások tükrében körvonalazódik korai településeinknek egy olyan csoportja, amelyre a borsodihoz hasonló technikai színvonalú, forma kincsű, díszítésű edénykészlet jellemző, és amelynek leletei között nem találjuk meg a cserépbográcsokat. E településeket kerámialeleteik összetétele, a kézzel formált edények, sütőharangok,[142] valamint a korongolt bográcsok hiánya,[143] mind a 8–9. századi késő avar kortól, mind pedig a 11–13. századi Árpád-kortól egyértelműen elválasztja.[144]

Díszítés, fenékbélyeg

Az edények formai csoportosítása után díszítésüket vizsgáltam meg, amely jellemzően bekarcolt hullám- és vízszintes vonalakból, illetőleg ezek kombinációjából áll. Előfordul még bebökődött pontokból, illetve a vállon,

136 Takács maga is elismeri, hogy a gömbölyű aljú cserépbogrács a 10–11. században jóval ritkább lehetett, mint a 12–13. században. Véleménye szerint a korainak tartott bográcsok időrendje a 10–11. századon belül pontosabban nem keltezhető, ahol pedig igen, ott az adott periódus kései részére utal. Az éremmel datált darabok közül is a Salamon-denárral meghatározott kolozsmonostori példányok bizonyultak a legkorábbiaknak. Ezzel azonban ismét ellentmond önmagának, minthogy néhány oldallal később, Bóna nyomán, ugyanezt a tárgyat a kolozsmonostori sáncépítés korai, 11. század közepe előtti bizonyítékának tekintette. Vaday-Takács 2011, 548, 133. j, 553–544, 568.

137 Takács 1986, 123.

138 Fodor 1984, 105; Bóna 1973, 81.

139 Takács 2012a, 433-435. Egy további munkájában azt fejtegeti, hogy az edénytípus a 10. századi délkeleti irányú kereskedelem és/vagy „technológiatranszfer" révén elterjedhetett el a Kárpát-medencében. Takács 2012b, 230.

140 Mesterházy 1985, 160–161. Vonatkozó irodalommal. Mesterházy 1988, 239.

141 Éppen ezért úgy vélem, jelen pillanatban nem érdemes ezzel a kérdéssel tovább foglalkozni. Addig ugyanis, amíg nem kerül elő egy régészeti módszerekkel is jól keltezhető, zárt leletegyüttes, a témában nem tudunk előre lépni. A tárgytípus további vizsgálata pedig csak meddő, olykor a személyeskedéstől sem mentes vitákhoz vezethet.

142 Kevés, többször bizonytalan keltezésű darab alapján Takács a tárgytípus 10–11. századi használatával is számol. Takács 2012a, 424.

143 Takács szerint pusztán a bográcsok hiánya nem jelezheti az adott település korai voltát. Takács 2012a, 434. Én azonban nem is csak ez alapján kelteztem 10. századra a borsodi települést.

144 Szeretném leszögezni, hogy a bográcsokkal kapcsolatos vizsgálódásaimmal, Takács vélekedésével ellentétben nem kívántam a 10. századot az Árpád-kor fogalmából kiszakítani. Még kevésbé szerettem volna felújítani, Méri elképzeléseit a 10. századi „nomád" magyar településekről. Vö: Takács 2009, 235–236. Már csak azért sem, mert pillanatnyilag a borsodi az egyetlen biztosan 10. századra keltezhető településünk, ahol hiteles körülmények között nagymennyiségű gabonamagot leltünk. E leletek elemzése pedig élesen cáfolja a 10. századi magyarság nomád voltát valló kutatók elméleteit. Vö: Wolf 2010. Szintén nem állt szándékomban egyetlen település leletei alapján a Kárpát-medence teljes területén a 10. és a 11. századi kerámia közé éles határvonalat húzni. Vö: Takács 2009, 237; Vaday-Takács 2011, 553; Takács 2012a, 433. Mivel azonban a borsodi roppant szerencsés, zárt leletegyüttes lehetővé teszi, megpróbáltam szűkebb időhatárok között keltezni a kerámiát. Erre, ahogyan már korábban is utaltam, úgy vélem, igen nagy szükségünk van. Az ugyanis, ha makacsul ismételgetjük, hogy a kerámia 150 éven belüli finomabb keltezése egyelőre lehetetlen, és egységként kell kezelnünk a 10–11. századot, nem viszi előrébb a korszak településkutatását. És természetesen nem bizonyítja a gömbölyű aljú bográcsok 10. századi létét sem. Kiválóan alkalmas viszont azoknak a vélekedéseknek a megerősítésére, miszerint a régészet nem tud keltezni, ezért nem szólhat bele pl. a honfoglaló magyarság életmódjával kapcsolatos kérdésekbe sem. Ez ellen pedig éppen Takács Miklós volt az egyik, aki a legélesebben tiltakozott. Vö: Takács 2009, 237; Vaday-Takács 2011, 551–552; Takács 1997c. Végül, de nem utolsó sorban azt is meg kell jegyeznem, hogy tudományos vitához méltatlannak találom azt a módszert, amelyet Takács a gömbölyű aljú cserépbográcsok 10. századi létét igazolni akarván, alkalmazott. Amikor ugyanis a bográcsokkal kapcsolatos álláspontomat megfogalmaztam, a témában végzett kutatásaimat összegeztem. Mondanivalóm nem irányult sem Takács Miklós, sem más kutatók ellen. Vö: Takács 2011, 553; Takács 2012a, 433. Sajnálatos, ha ezt Takács így értelmezte és érvek helyett megpróbálta bebizonyítani, hogy szakirodalmi ismereteim hiányosak. Saját korábban elfogadott, és széles körben terjesztett nézeteit viszont minden indoklás és magyarázat nélkül megtagadta. Vaday-Takács 2011, 553–554, 567. Vö: Takács 1986, 115–119; Takács 1996a 135–195, 1997a, 81–82; Takács 1997b, 210. Véleményének megváltozását legutóbb azzal indokolta, hogy más kutatókhoz hasonlóan korábbi munkáiban történeti alapú kronológiát használt, amely a cserépbográcsok keltezésének legelterjedtebb módja, és amely a 9–10. század fordulójától akart számolni az adott tárgytípussal. Takács 2012b, 230, 4. j. A módszert azonban nem menti és a leírtakon nem változtat, hogy ma már maga sem tartja elfogadhatónak ezt a hosszú időn keresztül vallott elméletet, illetve, hogy legújabban a *„sine ira et studio"* tacitusi elvéről elmélkedik. Takács 2012a, 433, 435, 405–408.

ferdén bekarcolt vonalakból álló díszítés is. A borsodi kerámiákon meglehetősen gyakori a 9. század jellegzetes díszítésmódja, a bekarcolt hullám-, és vízszintes vonalköteg.[145] Eddigi tudásunk szerint ez nem jellemző a 10. századi magyarság kerámiaművességére *(20. kép)*. Ugyancsak archaikus, 9. századi hagyományokat mutat a több edényünkön is felfedezhető belső peremdísz, amely bár nem példa nélküli, meglehetősen ritka 10. századi környezetben *(21. kép)*.[146]

Kerámiatárgyaink túlnyomó többségénél a díszítés az edény felső kétharmadát borítja. Több esetben előfordul az is, hogy díszítés csak az edény vállán található. A borsodi edényeken nem ritka azonban az egész felületre kiterjedő díszítés sem.

Minden tekintetben különleges, az edényformához hasonlóan egyedülálló a pithosz díszítése *(6–7. kép)*.

Az edények körülbelül egyharmadának alján figyelhetünk meg különböző jeleket. Több esetben jól kivehető a korongalátét, illetőleg annak a deszkának a lenyomata, amelyeken az edényeket szárították, ezeket nyilván nem tekinthetjük mesterséges jegyeknek. A tudatosan készített fenékbélyegek közül leggyakoribb a kisebb-nagyobb kereszt, és a kisméretű körben kereszt alakú. Ez egyaránt jellemző a korszak hazai és külföldi leleteire.[147] Néhány esetben kettős keresztet is meg tudtunk figyelni. A borsodi edényeken gyakori a négyzetben András-kereszt alakú bélyeg is. Ez utóbbiak méretüket és alakjukat tekintve oly egységesek, hogy feltehető, egy kéz készítette őket. Hasonló fenékbélyeg került elő a bihari telepről (Biharia, Bihar megye Románia)[148] a pobedényi temető (Pobedim, Szlovákia) egy sírjából,[149] Esztergom-Szentkirályról[150] valamint a lengyelországi Biskupiceből.[151] Jól ismert ez a fenékbélyeg típus a szaltovói kultúra területén is.[152] Egyes darabokon az András-kereszt mellett a négyszöget további vonalakkal is megosztották. Mind a Kárpát-medencében,[153] mind a szaltovói kultúra területén,[154] mind a dunai bolgár területeken[155] igen gyakori fenékbélyegtípus a küllős kerék alakú. Borsodon azonban csak kevés edényünkön találtunk ilyet.

A hazai leletanyagban igen ritka az egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyeg. A borsodihoz hasonlót Fenék falu 10–11. századi részén,[156] a Veresegyház-ivacsi település 11–12. századra keltezett 1. házában,[157] valamint a budai várban leltek. Ez utóbbit valamivel későbbre datálta a kerámiával együtt előkerült III. Endre obulus (CNH I. 375.).[158] Egymásba metsző négyszögekből álló fenékbélyegeket találtak Moldvában,[159] valamint a lengyelországi Bnin-ben, és a Biskupinban napvilágot látott cseréptöredékeken.[160] Általánosan elterjedt ez a jel a dunai bolgár területeken,[161] ahol nemcsak edényeken, hanem kőbe vésve is megjelenik.[162]

A magyarországi 10. századi emlékanyagban teljességgel egyedülálló két edényünk hatszirmú, valamint két további töredékünk 4 szirmú virág alakú fenékbélyege. Ötszirmú virág alakú fenékbélyege van a 9. századra keltezhető garabonci I. temető 59. sírjában talált edénynek,[163] és ehhez hasonlókat leltek a sopronkőhidai temetőben is.[164] A borsodi fenékbélyegek legközelebbi párhuzama azonban ugyancsak a szaltovói kultúra edényművességében található.[165]

---

145 Wolf 1992, 419, 423, 24. kép 4, 405, 440, IV. tábla 3–4.

146 Sz. Garam 1981, 144; Kvassay 1982, 31; Mesterházy–Horváth 1983, 122; Madaras 1991, 274; Fischl 1995, 35; Medgyesi 1995, 147; Lázár 1998, 76; Vékony 2002, 25; Gömöri 2002, 178–179, 143. kép 1. további irodalommal, Ringer 2006, 204.

147 Balog 1927, 212, 109, 112–113. kép; Parádi 1960, 92; Pletnyeva 1967, 126; Kovalovszki 1980, 46; Jankovich 1991, 192; H. Simon 1996, 202, 1. kép 7; Simonyi 2001a, 371.

148 Cosma 2002, 50. kép 3.

149 Vlkolinská 1996, IV. tábla 3.

150 Balog 1927, 213, 112. kép II. 3–4.

151 Hensel 1950, 27. kép 3.

152 Pletnyeva 1967, 32. kép; Parchomenko 1990, 311, 11. tábla 19.

153 Parádi 1960, 92; Jankovich 1991, 192; H. Simon 1996. 202, 1. kép 16, 7. kép 6.

154 Pletnyeva 1967, 126, 32. kép,

155 Ştefan–Barnea–Comşa–Comşa 1967, 134. kép.

156 Jankovich 1991, 192, 7. kép 5, 13. kép 2.

157 Mesterházy 1983, 154, 148. 46. kép

158 Gerevich 1966, 129, 167. kép 2.

159 Teodor 1987, 17. kép 2.

160 Hensel 1950, 66, 49. kép, 54, 38. kép

161 Pletnyeva 1967, 126, 32. kép 12; Ştefan–Barnea–Comşa–Comşa 1967, 211. 135. kép 44–49; Doncseva–Petkova 1977, 41. kép 10–11; Doncseva–Petkova 1980, XL. tábla 7. 34.

162 Petrovna 1992, 47. 2–3. kép.

163 Szőke 1994b, 257, 18. kép 5.

164 Török 1973, 42–43, 24. kép 79, 98, 101.

165 Baranov 1990, 5. kép 1, 3; Jakobszon 1959, 165. kép 1–2; Makarova–Pletnyeva 2003, 34. tábla 15, 25. Nyolcszirmú változatát a dunai bolgár anyagban is megtalálhatjuk: Doncseva-Petkova 1977, 42. kép 2; Doncseva–Petkova 1980, 34, XLI. tábla 8.

Egy edényünkön leltünk máltai kereszt alakú bélyeget, melynek több hazai,[166] és külföldi párhuzama is ismert.[167]

A borsodi anyagban ugyancsak egy töredéken tudtunk megfigyelni pentagrammát ábrázoló fenékbélyeget. Ez jel is gyakori mind a magyarországi,[168] mind a külföldi leletanyagban.[169] Szintén egy edényünk alján látható több részre osztott téglalap alakú fenékbélyeg, mely bár ritka, nem egyedülálló a korszak kerámialeletei között *(22. kép.)*[170]

A fenékbélyegek kutatásával igen régen foglalkozik a nemzetközi szakirodalom.[171] A kutatók egy része szimbolikus tartalmat lát ezekben a jelekben, más részük mesterjegynek, esetleg tulajdonjegynek tekinti őket. A téma már a középkori kerámiakutatás hazai úttörőjének, Höllrigl Józsefnek az érdeklődését is felkeltette.[172] Nyomában a magyar régészeti kutatás a fenékbélyegek praktikus értelmezésére hajlik, többnyire mesterjegyként értelmezi őket.[173] Ugyanakkor bizonyos jelek mágikus, óvó, védő szerepe a vallástörténeti, néprajzi irodalomból közismert.[174] Így például a kereszt, ősidők óta a négy égtáj, évszak, tér-idő jelképe. Nem keresztény környezetben (Anatólia) is használták, még a 20. században is. A magyarságnál elsősorban óvó, bajelhárító jel, amelyet előszeretettel alkalmaztak többek között a tejesköcsögökön. A kör a folyamatosság, örökkévalóság jelképe. A bekerítés, körülkerítés célja a gonosz távoltartása, bezárása. A két szimbólum, a kör és a kereszt együttes alkalmazása erősíti a hatást. A négyszög univerzális jelkép, a kör ellentétpárja, állandóság, szilárdság szimbóluma.[175] A pentagramma ősidők óta használt bajelhárító, mágikus jel, amelynek roppant gazdag a szimbolikája. A magyarságnál óvó, bajelhárító szerepe a néprajzi anyagból a közelmúltig kimutatható.[176] A sort hosszan folytathatnánk.

Anélkül, hogy a kérdést mélyebben érinteném, meg kell jegyeznem a következőket. Jelenlegi tudásunk szerint a 10–11. században a magyar fazekasság önellátó, háziiparszerű lehetett. Kevéssé valószínű, hogy ebben a korban olyan műhelyek, illetve mesterek dolgozhattak, akik termékeik megkülönböztetésére törekedtek volna.[177] Ez az eddig ismertnél jóval nagyobb kereskedelmi forgalmat is feltételezne. Ennek azonban több más érv mellett ellentmondanak a korszak kerámialeleteinek természettudományos vizsgálatai is.[178] De nem ismerünk mesterjegyet a korszak más, nemesfém, vagy vastárgyain sem, és nem általános ez még a jóval későbbi időszakokban sem.[179]

Bizonyára nem véletlen, hogy bizonyos jelek (kereszt, körben kereszt, András-kereszt, szvasztika) évezredeken keresztül, a világ számos pontján újra és újra feltűnnek. Ép ezért úgy vélem, a fenékbélyegekben sokkal inkább láthatunk szimbólumokat, mint mesterjegyeket. Az meglehet, hogy a fazekasok nem minden esetben voltak tisztában a különféle jelek fentebb leírt, szabatos magyarázatával. Azt azonban pontosan tudták, hogy milyen edényre milyen jelet szokás tenni, hogy bizonyos dolgoktól megvédjen, vagy valamit elősegítsen. Ami pedig a borsodi edényeket illeti, az egymást metsző négyszögekből álló fenékbélyegben *(22. kép)* nem nehéz felfedeznünk az emberiség egyik legősibb, egyetemes alapszimbólumát, a szvasztikát.[180]

166 Tiszaeszlár-Bashalom: Kovalovszki 1980, 37, 46, 26, rajz 4, 18. tábla 2a; Halimba: Török 1962, II. 38. tábla, 69. tábla; Csekely: Rejholcová 1995b, C tábla 8; Majs: Kiss 1983, 67. ábra. Az ábrát négyszírmú virágként is értelmezhetjük.

167 Zoll-Adamikova 1966, I. tábla 4, ua. 10. kép,

168 Muhi: Éri-Bálint 1959, 17. tábla 3, 10; Halimba: Török 1962, II. 47. tábla; Balogh 1927, 213, 113. kép, III. 4–5.

169 Doncseva-Petkova 1977, 41. kép 22.

170 Majs: Kiss 1983, 67. ábra.

171 Balog 1927, 209–217; Parádi 1960, 92–93; Pletnyeva 1967, 125–128; Doncseva-Petkova 1980, 49–51; Petrovna 1992, 50. Legutóbbi összefoglalása: Bollók 2006, 74–75. további irodalommal.

172 Höllrgil 1930, 142–170.

173 Parádi 1960, 93; Szőke 1992b, 66–67; Szőke 1994, 257.

174 Gunda 1941, 66–67. további irodalommal, Hoppál-Jankovics-Nagy-Szemadám 1997; Sági 1967,

175 Hoppál-Jankovics-Nagy-Szemadám 1997, 115–116, 128, 160–161.

176 Hoppál-Jankovics-Nagy-Szemadám 1997, 177; Khín 1941, 60.

177 Hasonlóan vélekedett Parádi Nándor is, aki szerint a fenékbélyeg arra az időre lehet jellemző, amikor még a fazekasság mellékfoglalkozásnak számított. Parádi 1960, 93. Ezzel szemben Szőke úgy gondolja, hogy a fenékbélyegek akkor jelenek meg az edényeken, amikor a „házifazekasságról" az iparszerű gyártásra tértek át. Szőke 1992b, 66,. Szőke szerint a fenékbélyegek a manufaktúrák feltűnésének időszakára jellemzőek, egyfajta belső bizonylatként, kezdetleges termékvédjegyként értelmezhetők. Szőke 1994, 257.

178 Erre vonatkozóan további adatokat szolgáltat Szilágyi Veronika és Simonyi Erika ugyanebben a kötetben olvasható cikke.

179 A teljesség igénye nélkül itt csak néhány későbbi példát említek. Az Etén feltárt fazekasház több száz edénye közül egyen sem találtak mesterjegyet. Miklós-Vizi 2006, 91–99. Mesterjegyről nem tesznek említést a fazekas céhszabályzatok sem. Kresz 1960, 375; Jeney-Tóth 2006, 101–107; P. Szalai 2006, 109–125. A népi fazekasságban még a hamísítás elkerülése érdekében sem alkalmaztak megkülönböztető jeleket. Nagy Molnár 2006, 137.

180 Hoppál-Jankovics-Nagy-Szemadám 1997, 211. Szvasztikát ábrázoló fenékbélyeges edények egy csoportját a közelmúltban Bollók Ádám ismertette. A motívum készenléti íjtartó tegezen, hajfonatkorongokon, cserépedényeken való megjelenésének magyarázatát, illetve a különböző, részben az elit, részben a köznépi kultúrába tartozó tárgyak összekapcsolását problémásnak ítéli. Véleménye szerint a motívum mögött nem feltételezhetünk közös ősi tudati tartalmat. Sokkal valószínűbbnek tartja, hogy a két kulturális szinten két különböző, egymástól független irányból terjedt el. Úgy véli, hogy a míves ötvöstárgyakon bizánci, a cserépedényeken azonban szláv hatásra kezdték el használni őseink a

Az arhaeometriai vizsgálatokból levonható régészeti következtetések

Az eddig elmondottakból egyértelműen kitűnik, hogy borsodi kerámialeletek számos archaikus formát és díszítésmódot őriznek. E mellett, mint láttuk igen erős szálak fűzik a szaltovói kultúra, és a dunai bolgár területek edényművességéhez. Éppen ezért a következőkben az edények alapanyagát, készítésmódját, kiégetését vizsgáltam meg, összehasonlítva a 10. századi kerámiaművességről eddig kialakult képünkkel. Különösen fontos ez azoknál a ritka edénytípusoknál, mint például a pithosz, vagy a köpülőedény, amelyekről eddig kevés adattal rendelkezünk. De ugyancsak lényeges, hogy a lehető legtöbbet tudjuk meg az átlagostól eltérő, jobb kivitelű, magasabb technikai színvonalon álló darabokról is.[181]

A megvizsgált kerámiák (57 minta) kivétel nélkül helyi, Bódva völgyi alapanyagból készültek. Közöttük döntő többségben vannak azok, amelyeket minden féle előkészítés, soványítás, tisztítás, iszapolás nélkül, a természetben található agyagból formáztak. A kerámiák szövete csak néhány esetben enged mesterséges beavatkozásra következtetni. Többnyire azonban ezeknél is inkább csak tisztításra, mint soványításra gondolhatunk. A borsodi fazekasok tehát túlnyomórészt a helyben talált agyagot a maga természetes formájában használták fel. Ez megcáfolja azt a korábbi elképzelésünket, amellyel az agyag tudatos előkészítését, tisztítást, soványítást, iszapolást tételeztünk fel.[182]

A mikroszkópos vizsgálatok arra is rávilágítottak, hogy az edényeket minden esetben kézikorongon építették fel, kézzel formált, illetve gyorsan forgó korongon felhúzott edény egy sem akadt közöttük. Ez viszont összevág a korábbi kutatásokból leszűrt eredményekkel.[183]

A borsodi kerámiák vizsgálatából egyértelművé vált, hogy kiégetésük 750 fok körüli hőmérsékleten, ellenőrizetlen körülmények között folyt. Nagy a valósínűsége tehát, hogy az edényeket nem fazekaskemencében, hanem egyszerűen gödörben égették ki. Ebből viszont az is következik, hogy az edények színéből, törésfelületéből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.[184] Gödörben való égetésnél ugyanis előfordulhat, hogy némelyik edény oxidációs jellegű vörös, másik redukciós fekete, ismét másik pedig foltos, neutrális jellegűvé ég. A borsodiak között túlnyomó többségben vannak a sárgás-vörös színű, oxidációs jellegű edények.

Az archeometriai kutatások második fázisában azokat az edényeket vizsgáltuk meg, amelyek anyagukat, formájukat, vagy díszítésüket tekintve kirínak a borsodi, illetve a hasonló korú hazai leletek közül, és amelyekkel kapcsolatban felmerülhet a gyanú, hogy nem helyi készítmények. Ilyennek tarthatjuk az egyik kisméretű, igen finom anyagú, polírozott felületű, vállán két apró füllel ellátott bordás nyakú edényünket. Hasonlót a hazai bordásnyakú edények között egyelőre nem ismerünk. A vizsgálatok azonban bebizonyították, hogy ennek ellenére anyaga átlagos, helyi, Bódva-völgyi agyag, amelyet ez esetben is, a maga természetes módján, tisztítás, soványítás, iszapolás nélkül használtak fel. Felületét gondosan simították, polírozták. Anyagösszetevői arra utalnak, hogy az átlagosnál talán valamivel magasabb hőfokon égették ki.

Jellegzetesen helyi agyag a pithosz alapanyaga is. A szöveti kép alapján feltehető, hogy mesterségesen soványították. Ugyanakkor az is látszik, hogy a soványító anyagot nem túl gondosan dolgozták bele az agyagba. Az anyagösszetevők viszont arra engednek következtetni, hogy az átlagosnál valamivel magasabb hőfokon égették ki.

A köpülő alapanyaga nagy valószínűséggel a településtől kissé távolabbról, azonban minden kétséget kizáróan a Bódva vízgyűjtő területéről származik. Anyagösszetétele alapján valószínűsíthető, hogy az agyagot soványították, és az átlagosnál alacsonyabb hőfokon égették ki. A két utóbbi edény esetében talán a méretük miatt volt szükség az agyag soványítására. Az égetési hőfok kissé alacsonyabb, vagy magasabb mivoltát pedig úgy vélem, befolyásolhatta az edény égető gödörben való elhelyezkedésük is

Végül pedig a szaltovói kultúra jellegzetes, fényes felületű, besimított díszű edényének egy töredékét vizsgáltuk meg, amely ugyancsak napvilágot látott a településen. Nyersanyaga nagyon finom szemcsés agyag, de összetevői alapján kétség kívül a Bódva völgyéből származik. Szöveti képe kizárja a mesterséges soványítást, fényesre polírozott felülete igen vékony réteget képez az edény alapanyagán.

szvasztikaábrázolás. A Szerző magával is ellentmondásba keveredik azonban, amikor megemlíti a motívum időben és térben igen eltérő megjelenéseit, illetve megállapítja, hogy a magyarság különböző társadalmi rétegeiben is megtalálhatjuk azt. Bollók 2006, 73–77. Ha ugyanis a szvasztika az elmúlt évezredekben a világ legkülönbözőbb tájain és népcsoportjainál egyaránt feltűnt, miért ne tételezhetnék fel a magyaroknál is közös, ősi tudati tartalmát? Miért pont a magyarság eltérő társadalmi rétegei kellett, hogy különböző helyről tanulják el ezt a motívumot?

181 A természettudományos vizsgálatokról részletesen lásd Szilágyi Veronika írását ugyanebben a kötetben.

182 Éppen ezért úgy vélem, a korszak kerámiáinak leírásánál a jövőben kerülnünk kell a soványításra vonatkozó megjegyzéseket, és csak az alapanyag (homokos, kavicsos, csillámos agyag) meghatározásra kell szorítkoznunk.

183 Kvassay 1982, 18, 44; Szőke 1980, 185; Kovalovszki 1975, 211; Mesterházy–Horváth 1983, 121; Fodor 1984, 106; Lázár 1998, 74; Herold 2004, 55.

184 Korábban magam is megpróbálkoztam ezzel. Wolf 2003, 90.

Mindebből világosan látszik, hogy bár a fenti edények igen erős szaltovói hagyományokat mutatnak, és csak kis számban fordulnak elő a borsodi leletek között, mégis helyi készítményeknek kell tartanunk őket.

Hogy a borsodi leletek feldolgozása során kialakult képet mennyire tekinthetjük általánosnak, illetve, hogy eredményeinket kontrollálhassuk, vizsgálatainkba bevontunk a karosi honfoglalás kori temetők edényeit is. A kiválasztott darabok közül kettő mind a karosi, mind a 10. századi emlékanyagban jellegzetesnek tekinthető kis fazék, a harmadik azonban a hazai leletek között egyedülálló, szaltovói típusú korsó[185] volt.

A harmadik temető 18. sírjából származó kis fazék[186] mikroszkópos vizsgálata azt mutatta, hogy a fazekas a borsodi edények nagy többségéhez hasonlóan a helyi agyagot használta fel, mindenféle előkészítés nélkül, úgy, ahogyan a természetben találta. Kiégetése ugyancsak hasonló a borsodi edényekéhez, 750 fok körüli hőmérsékleten zajlott. A második temető 31. sírjában lelt edény[187] esetében a nyersanyagot ugyan nem helyben, de mindenképpen a környéken, nem túl távoli lelőhelyen bányászták, és ugyancsak a természetben található módon dolgozták fel. Kiégetése szintén 750 fok körüli hőmérsékleten történt.

Nem kétséges, hogy a legnagyobb érdeklődés a második temető 66. sírjában lelt korsó vizsgálatát kísérte, minthogy egyedülálló 10. századi leletanyagunkban. Ezt tartották az első, és idáig egyetlen, bizonyosan szaltovói típusú edénynek. Úgy vélték, a korsó a karosi népesség keleti kapcsolatainak a bizonyítéka.[188] Annál meglepőbb tehát, hogy a tárgy szöveti képe a borsodi I. típushoz nagymértékben hasonló összetételű. Az edényt helyi, a Bodrog völgyében bányászott nyersanyagból készítették, mindenféle soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül. A kiégetés hőfoka ugyancsak hasonló a borsodiakéhoz, nem magasabb, mint 750 fok. A felületén megfigyelhető kezelési nyomok – függőleges vonalkötegek, amelyek a felső részen kevésbé, az alsón azonban határozottan feltűnnek – az edény polírozása során keletkezhettek. Bizonyos tehát, hogy a korsót helyben készítették, akárcsak a fentebb ismertetett borsodi edényeket. Sem import tárgyat, sem pedig az őshazából származó, ideig-óráig megőrzött darabokat nem láthatunk bennük.

A karosi mintáknál feltételeztük, hogy a vulkanikus eredetű Tokaj-Eperjesi-hegység közelsége miatt a borsodi kerámiaanyagtól némileg eltérő ásványos összetételt találunk. Ez azonban a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok során nem igazolódott be. A karosi fazekasok csakúgy, mint a borsodiak, egy bizonyos fajta – homokos, apró kavicsos, esetleg csillámos- agyagot választottak nyersanyagul. Hasonló az alapanyaga a halimbai edények egy csoportjának,[189] de a honfoglalás kori temetőkből, és a nagy valószínűséggel 10. századra keltezhető telepekről előkerült leleteknek is.[190] Úgy vélem tehát, hogy nem tévedünk nagyot, ha ezt a homokos agyagot a 10. századi magyar fazekasok jellegzetes alapanyagának tekintjük.[191] S noha ismerték az iszapolás, soványítás technikáját, az esetek túlnyomó többségében nem alkalmazták. Az agyagot leggyakrabban a természetben található módon, közvetlenül használták.

A karosi korsó felületén a polírozás nyomait jól meg lehetett figyelni. S mint említettük, a borsodi edények egy része is igen finom kivitelű. Felületük olyan gondosan eldolgozott, simított, hogy már-már azt vélhetnénk, hogy vékony agyagmázzal vonták be őket. Az archeometriai vizsgálatok azonban ennek nem mutatták nyomát. A borsodi edények finom, fényes felületét is csiszolással, polírozással érhették el a mesterek. Hasonló edények, ha kis számban is, de a korszak más lelőhelyein is előfordulnak.[192] Jankovich B. Dénes a szarvasi leletek kapcsán felvetette, hogy a polírozott edények esetleg kereskedelmi úton jutottak a korabeli Magyarországra.[193] Minthogy azonban Borsodon is és Karoson is helyben készültek ezek az edények, meg kell állapítanunk, hogy a polírozás a kor magyar fazekasainak bevett gyakorlata volt.

Mint láttuk, Borsodon és Karoson is feltűnően alacsony hőfokon égették ki az edényeket. Ez egyben azt is jelenti, hogy nem használtak külön fazekaskemencét. Valószínűleg tehát nem véletlen, hogy bár a településekről származó leletek egyre szaporodnak, 10. századi fazekaskemencét mindezideig nem ismerünk.[194]

185 Köszönettel tartozom Révész Lászlónak, hogy a leleteket vizsgálatra átengedte.

186 Révész 1996, 38, 135. tábla 2. (HOM ltsz.: 94.88.5.)

187 Révész 1996, 21, 45. tábla 3. (HOM ltsz.: 94.28.2.)

188 Révész 1996, 186, 833. jegyzet, 105. tábla 4, 114. kép; Révész 1998, 528.

189 Lásd Szigeti Judit ugyanebben a kötetben megjelenő cikkét.

190 Kvassay 1982; Lázár 1998, 74; Simonyi 2001, 371; Herold 2004, 21, 62; Ringer 2006, 202.

191 A korszakban egymás mellett élő, különböző műhelyhagyományokat követő fazekasok emlékanyagát pillanatnyilag leginkább a halimbai leletanyagban tanulmányozhatjuk. Vö: Szigeti Judit cikkét ugyanebben a kötetben.

192 Wolf 2003, 90. További irodalommal.

193 Jankovich 1994, 410.

194 Feltehető, hogy rostélyos fazekaskemencét az Árpád-kor későbbi időszakaiban is csak ritkán használtak. Erre mutat, hogy a 9–17. századi leleteket összegyűjtő munkájában Vágner Zsolt mindössze 7 olyan fazekaskemencét talált, amely nagy valószínűség szerint az Árpád-korra keltezhető. Vö: Vágner 2002, 309–342.

Az anyagvizsgálatokból leszűrhető eredmények megerősítik azt a képet is, amely a tipológiai vizsgálatok révén kialakult bennünk: a 10. század edényművességét jóval nagyobb formagazdagság jellemzi, mint az Árpád-kor későbbi időszakait. A különböző méretű, egyszerű, valamint bordázott nyakú füles és fületlen fazekak mellett megtalálhatjuk a tároló edényeket, a tálak és palackok többféle típusát, köpülő edényt, fedőket, korsót. Az egyszerű főzőedényeken kívül az igényesebb kivitelű, polírozott darabokat is. Ebből az edénykészletből azonban hiányzik a cserépbogrács.

Végezetül a borsodi edények természettudományos vizsgálatának egy további eredményét szeretném még megemlíteni. Említettem, hogy a 10. századi falut tűzvész pusztította el. Az archeometriai mérések egyértelműen bizonyították, hogy ez az edények egy részén is nyomot hagyott. Az összerepedezett, felhólyagosodott, deformálódott edények nem rontott fazekastermékek, hanem a tűzvész következményei *(23. kép)*. A másodlagosan megégett edények szöveti képe azt bizonyítja, hogy magas, 900-1000 fok feletti hőhatás érte őket, majd a tűzvész hirtelen elcsitult, az edények pedig gyorsan lehűltek. Ebből következtethetünk a házak építőanyagára is. Ez csak olyan anyag lehetett, amely meggyulladván gyorsan nagy hőfokot képes elérni, de azután hirtelen el is hamvad. Ez az anyag nagy valószínűséggel a fa lehetett. Összhangban áll ez a település feltárása során kialakult képpel is. A borsodi falu földfelszínre épített borona, illetve kő alapú faházakból állt.[195]

195 A rajzok elkészítéséért Sáfrány Andrásnénak (HOM), a fotókért Dabasi Andrásnak (MNM) tartozom köszönettel.

1. kép **Edények egy leégett házban**

2. kép **A borsodi edények egy csoportja**

3. kép **Nyúlánk fazekak**

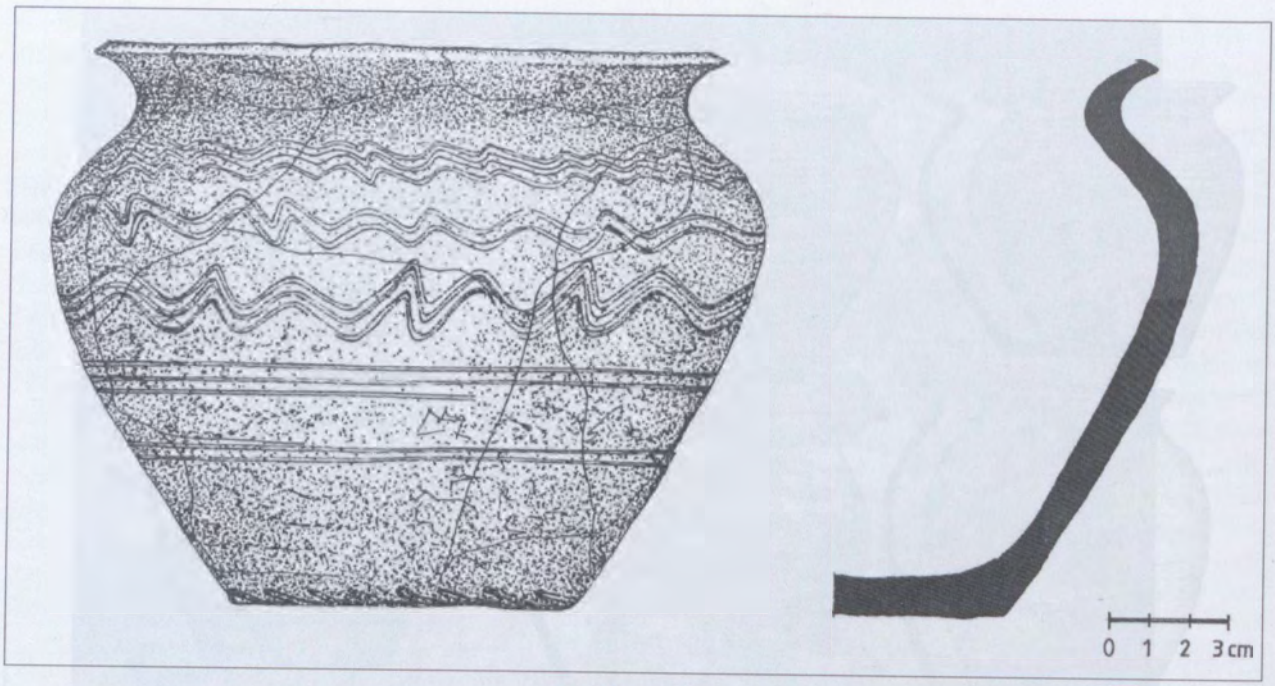

4. kép **Zömök fazék**

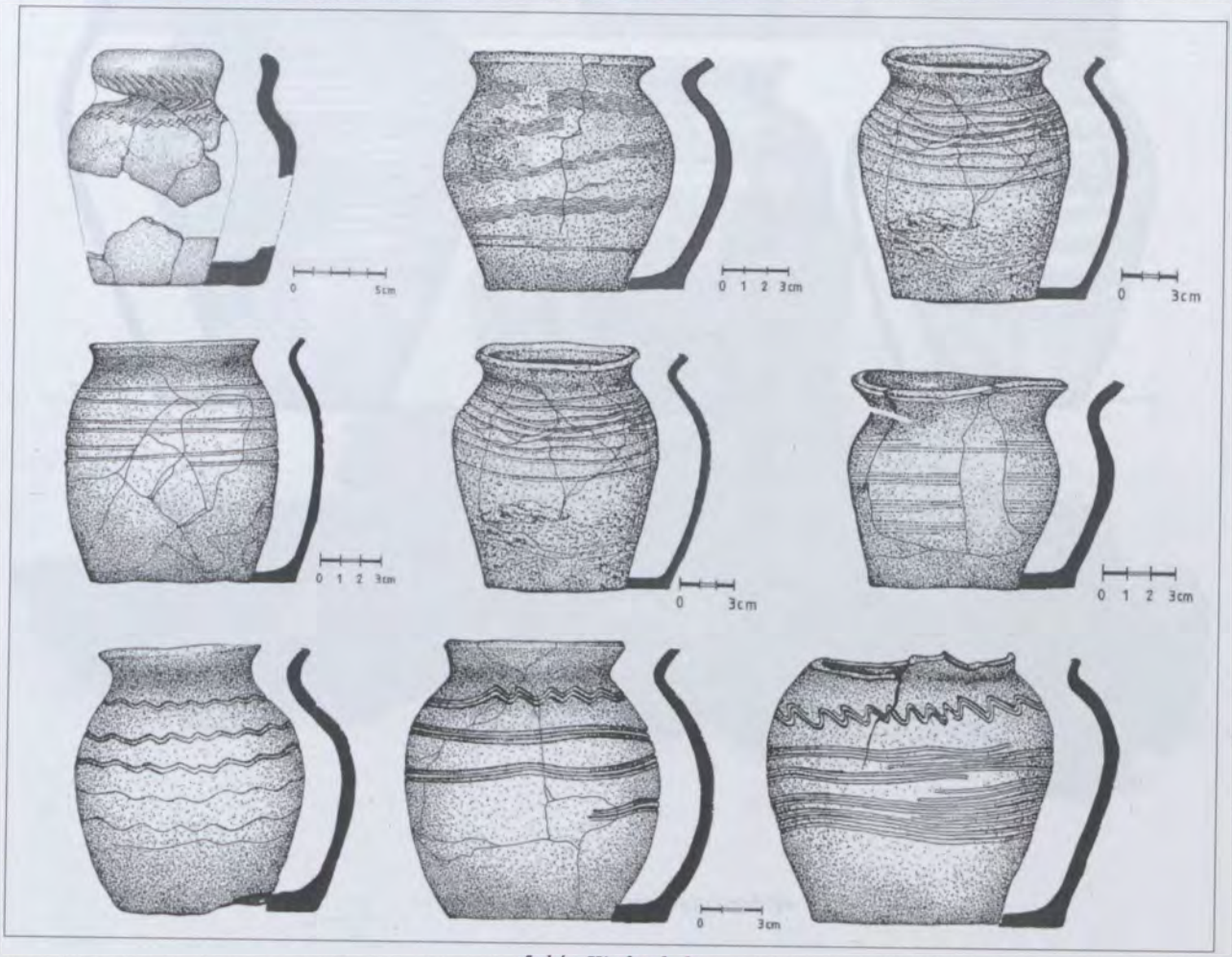

5. kép **Kis fazekak**

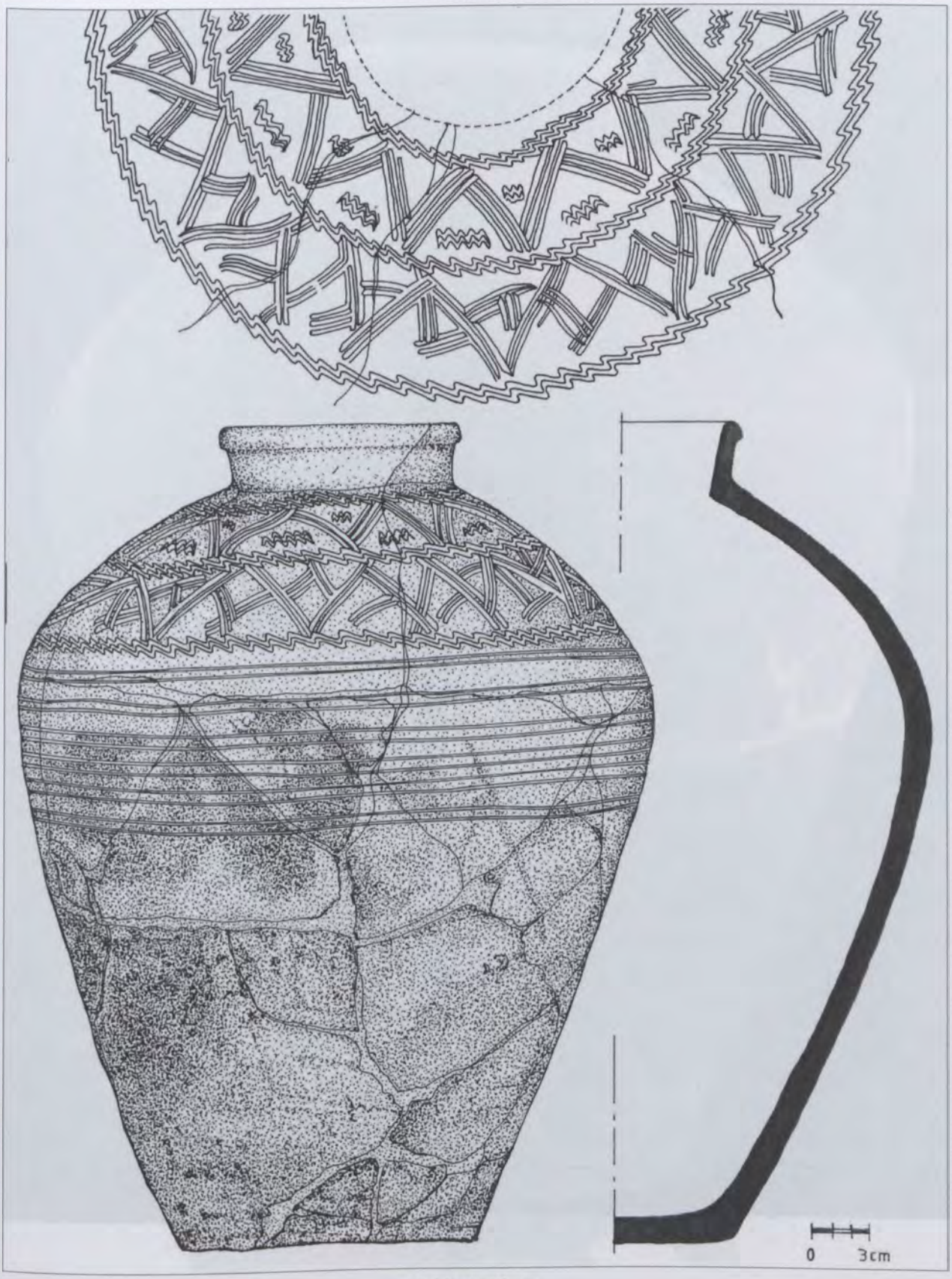

6. kép **A pithosz**

7. kép **A pithosz**

8. kép **A pithosz egy leégett házban**

9. kép **Égett gabonamagvak a pithoszban**

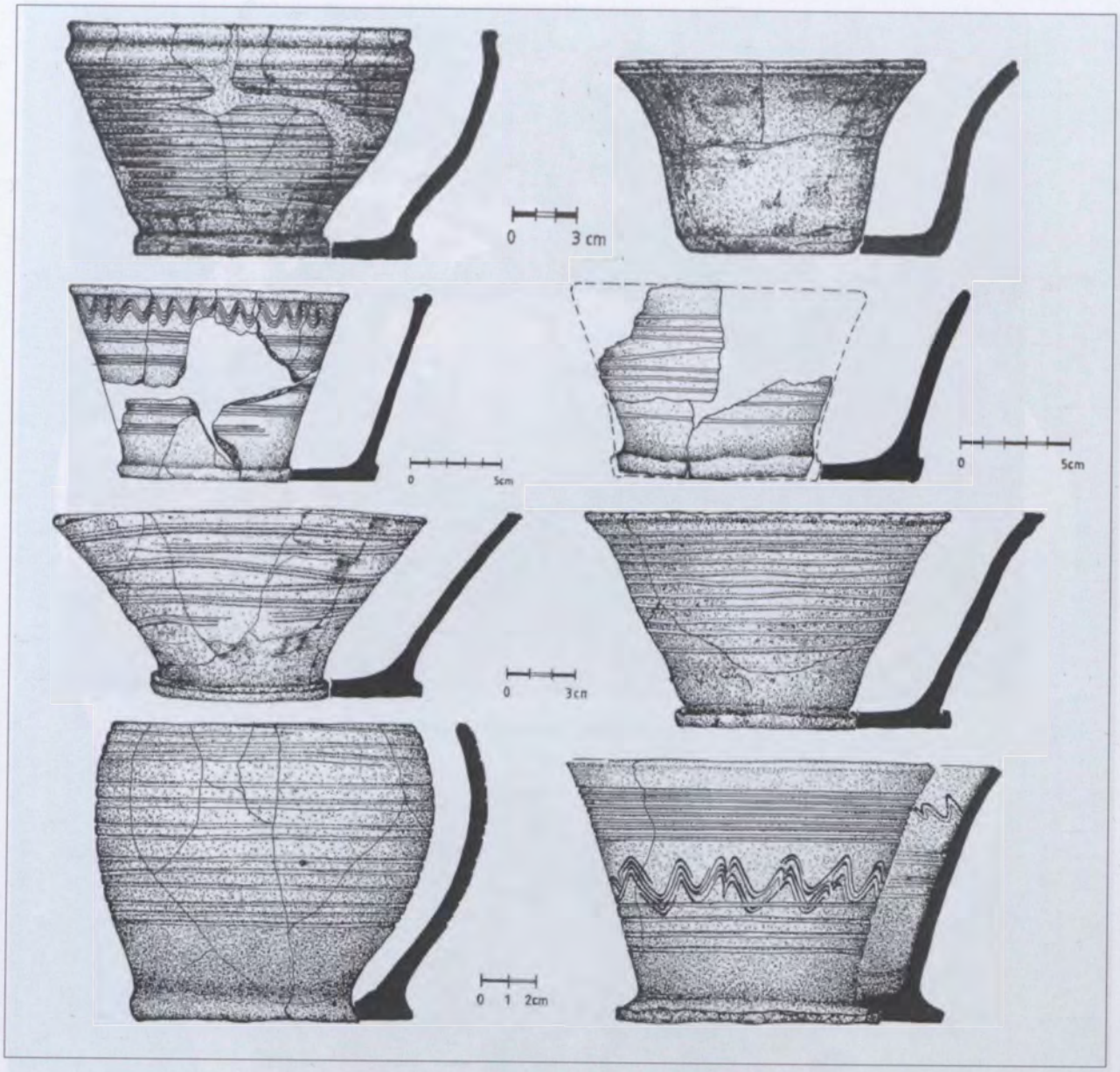

10. kép **Virágcserép alakú tálak**

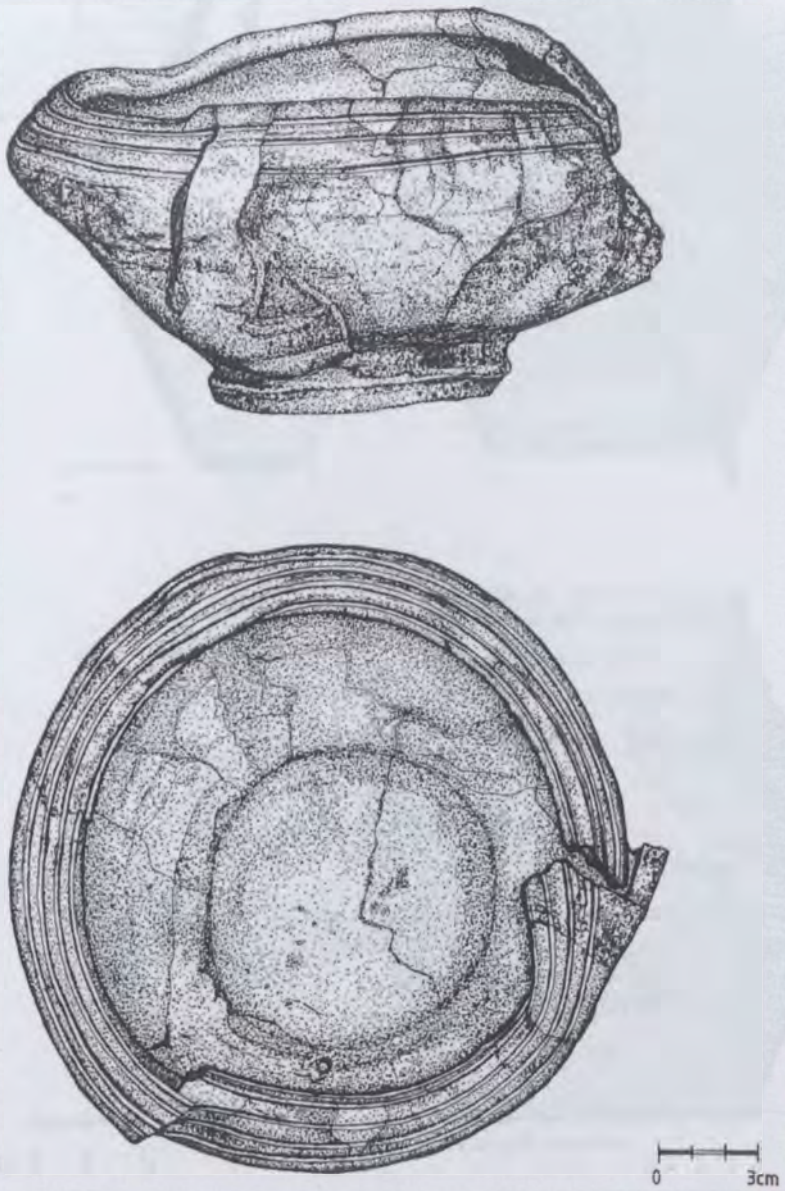

11. kép **Behúzott peremű tál**

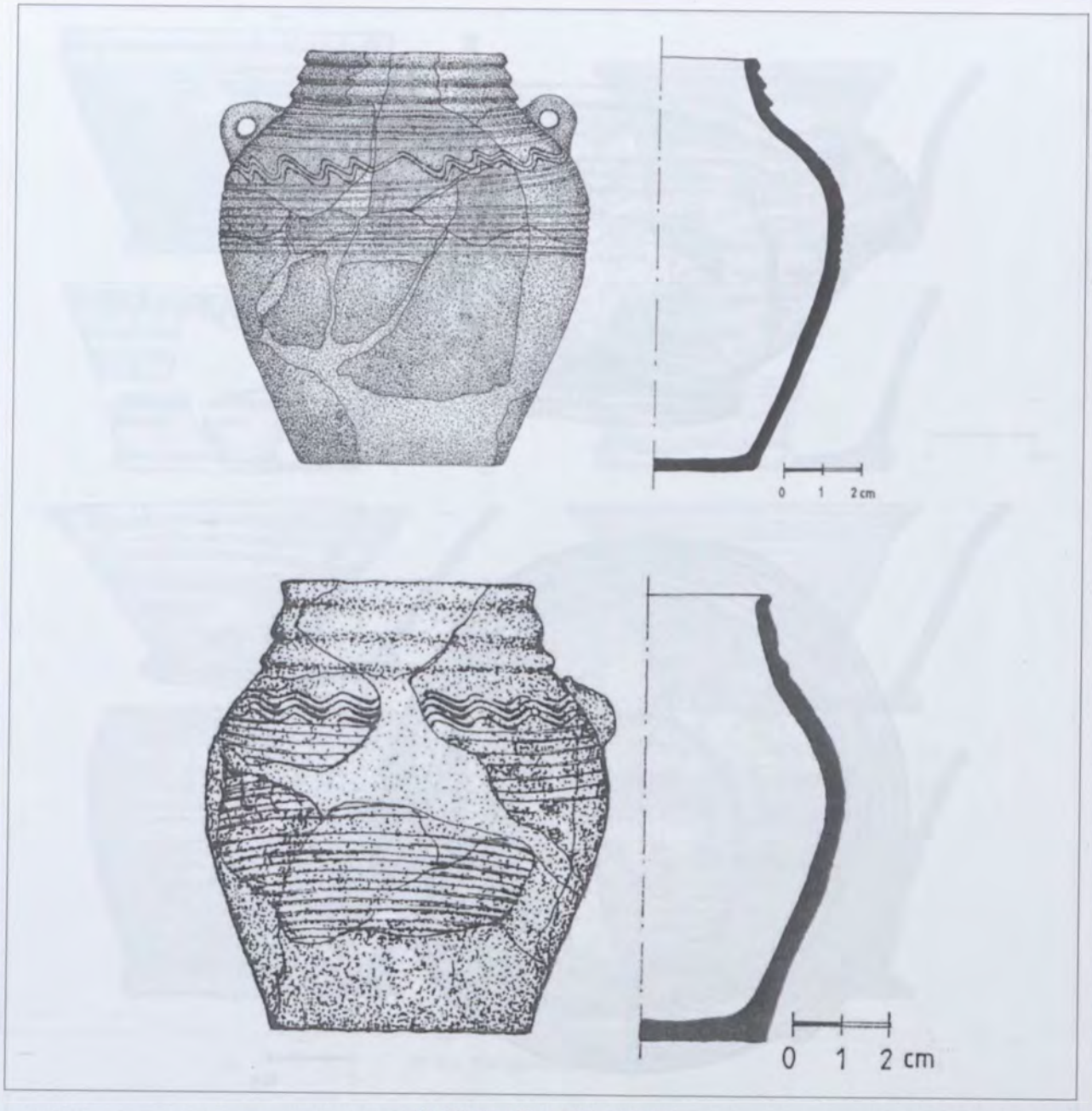

12. kép **Bordás nyakú edények**

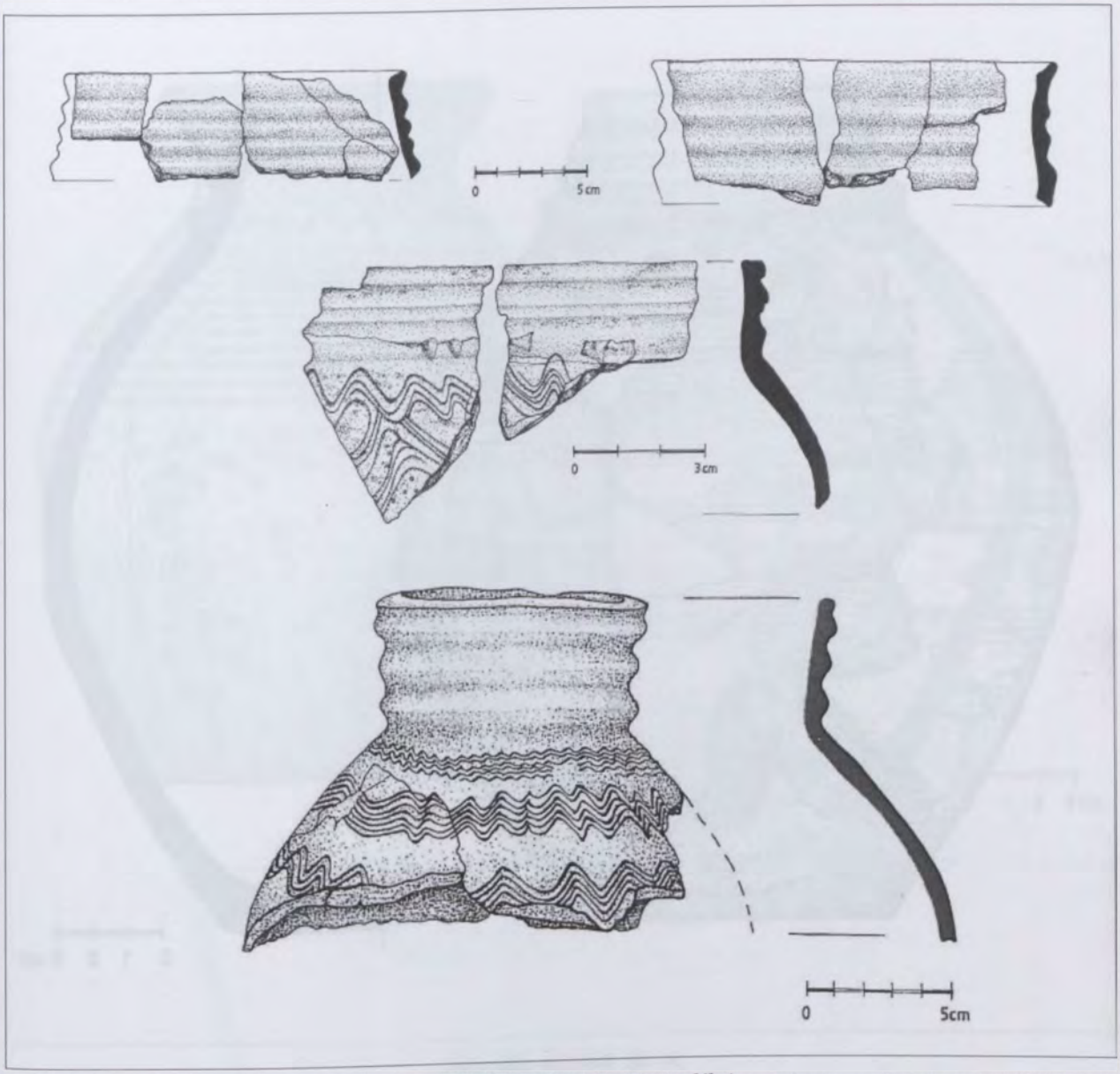

13. kép **Bordás nyakú edények töredékei**

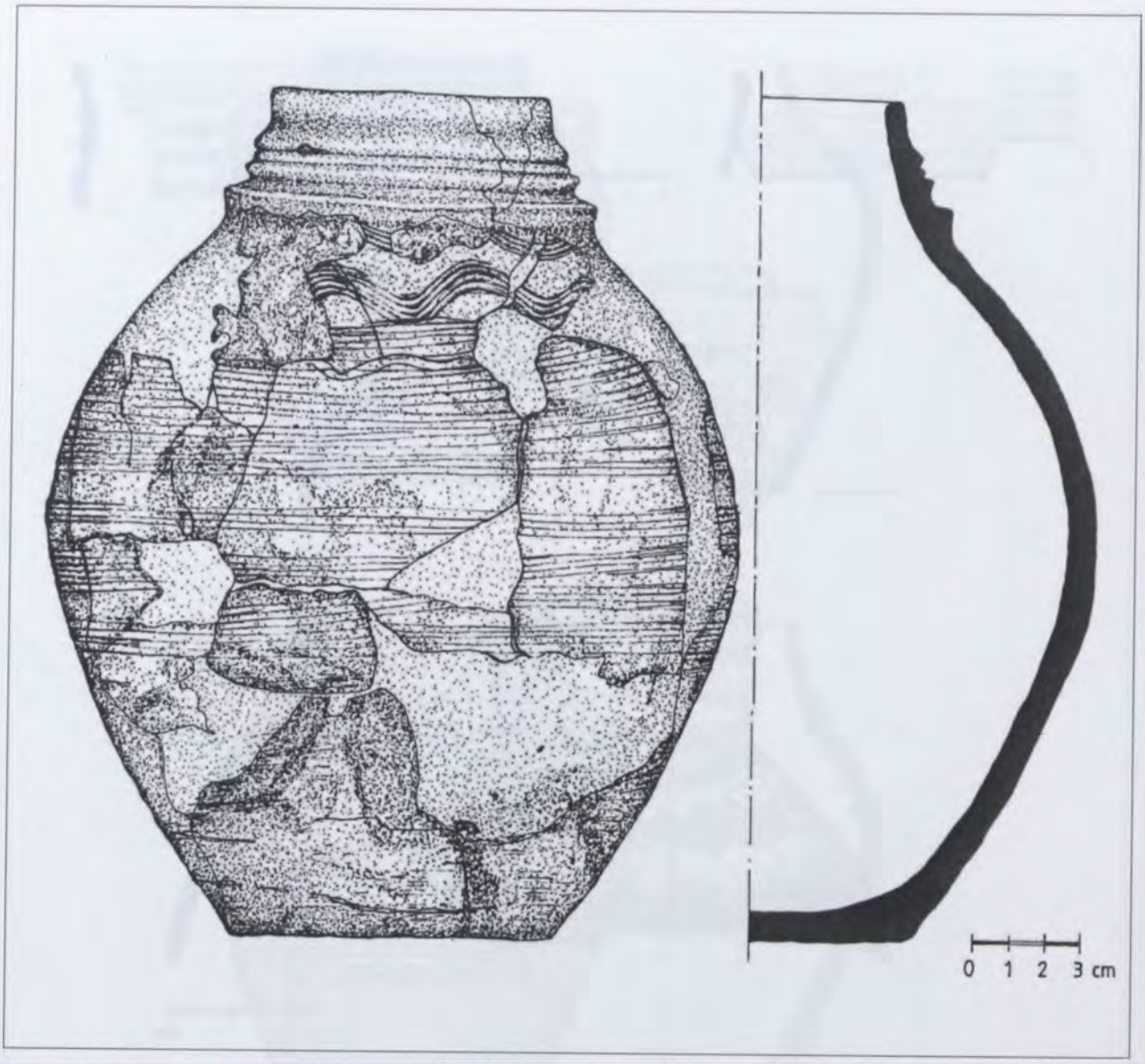

14. kép **Bordásnyakú palack**

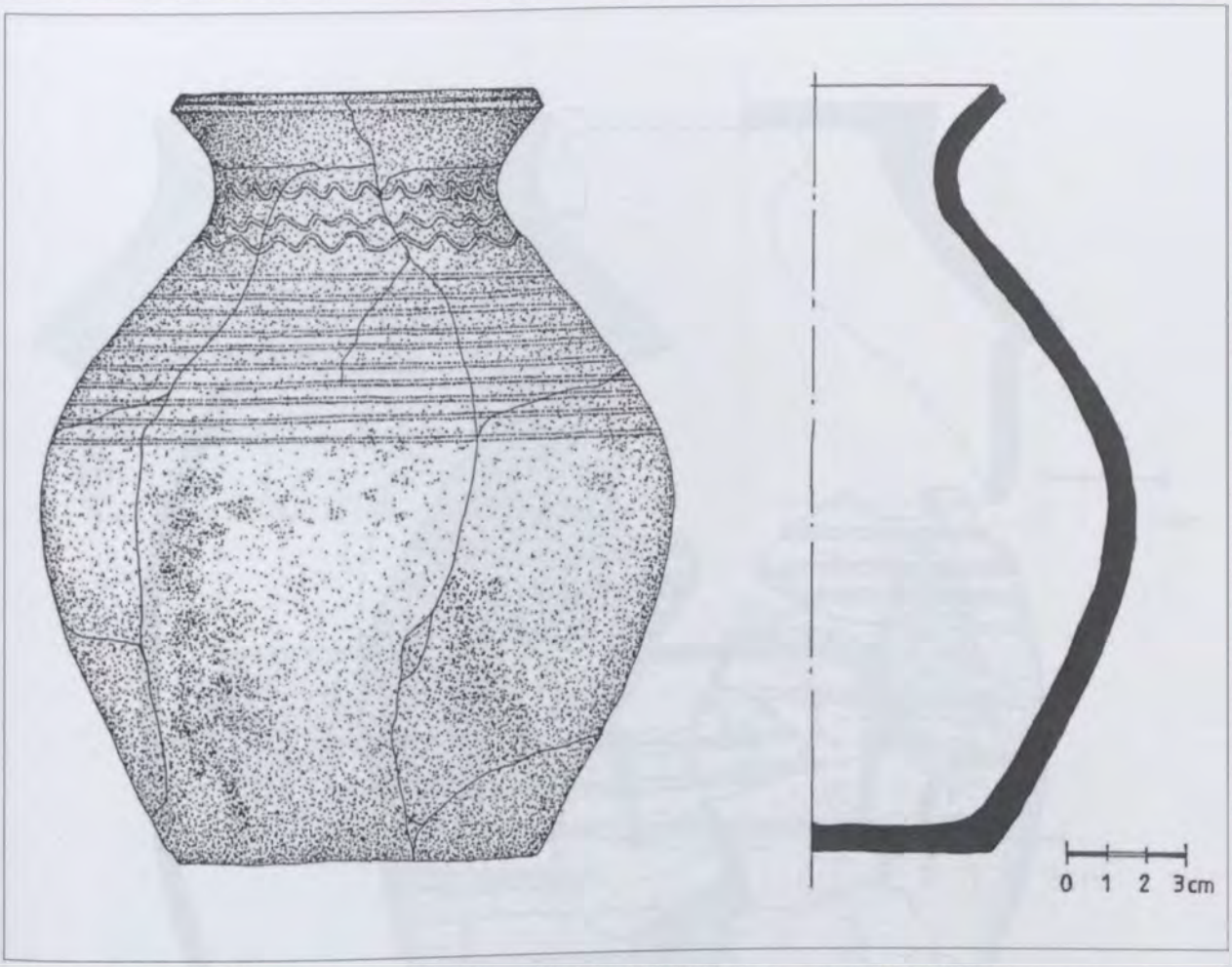

15. kép **„Kanta"**

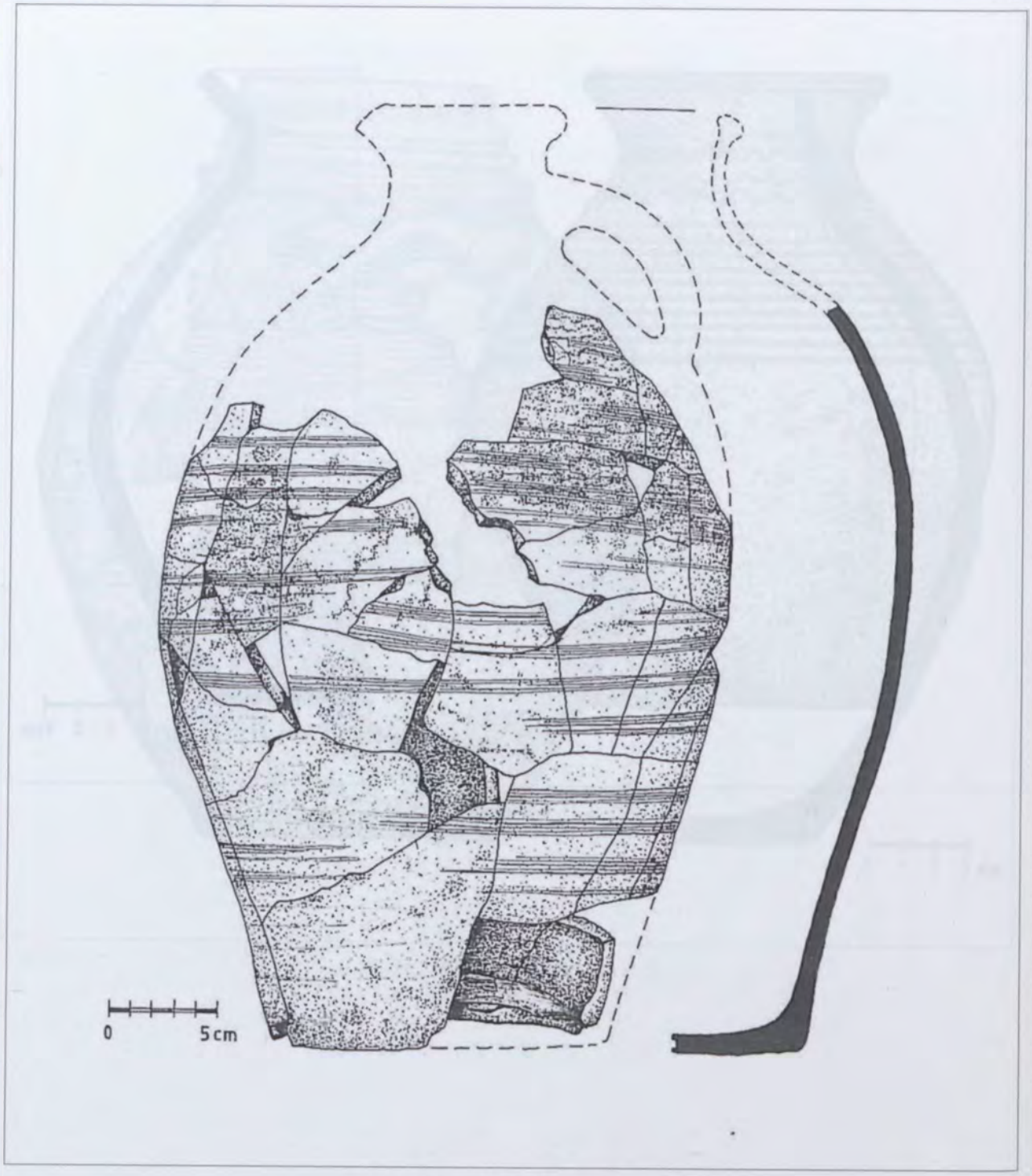

16. kép **Nagyméretű palack vagy kanna**

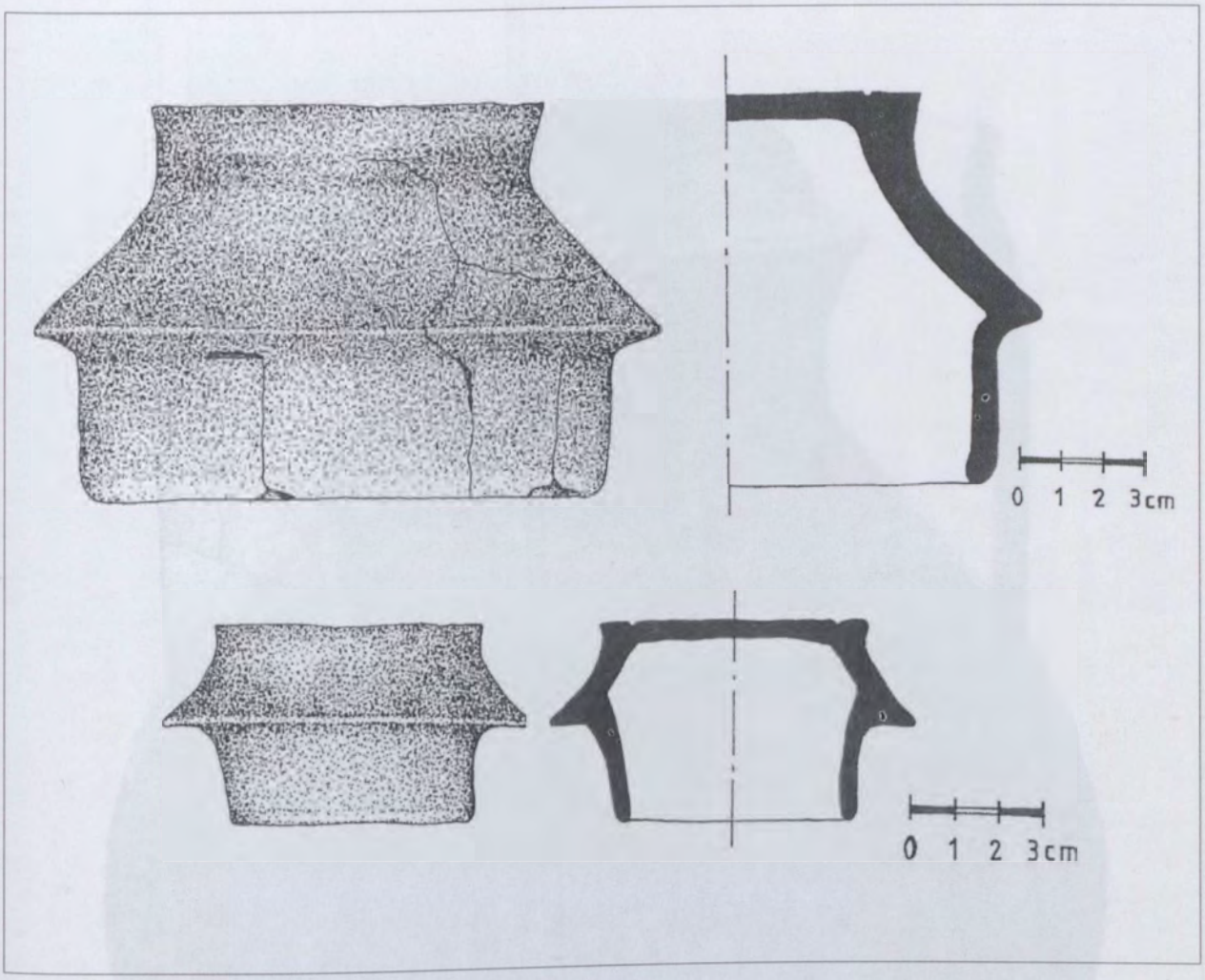

17. kép **Fedők**

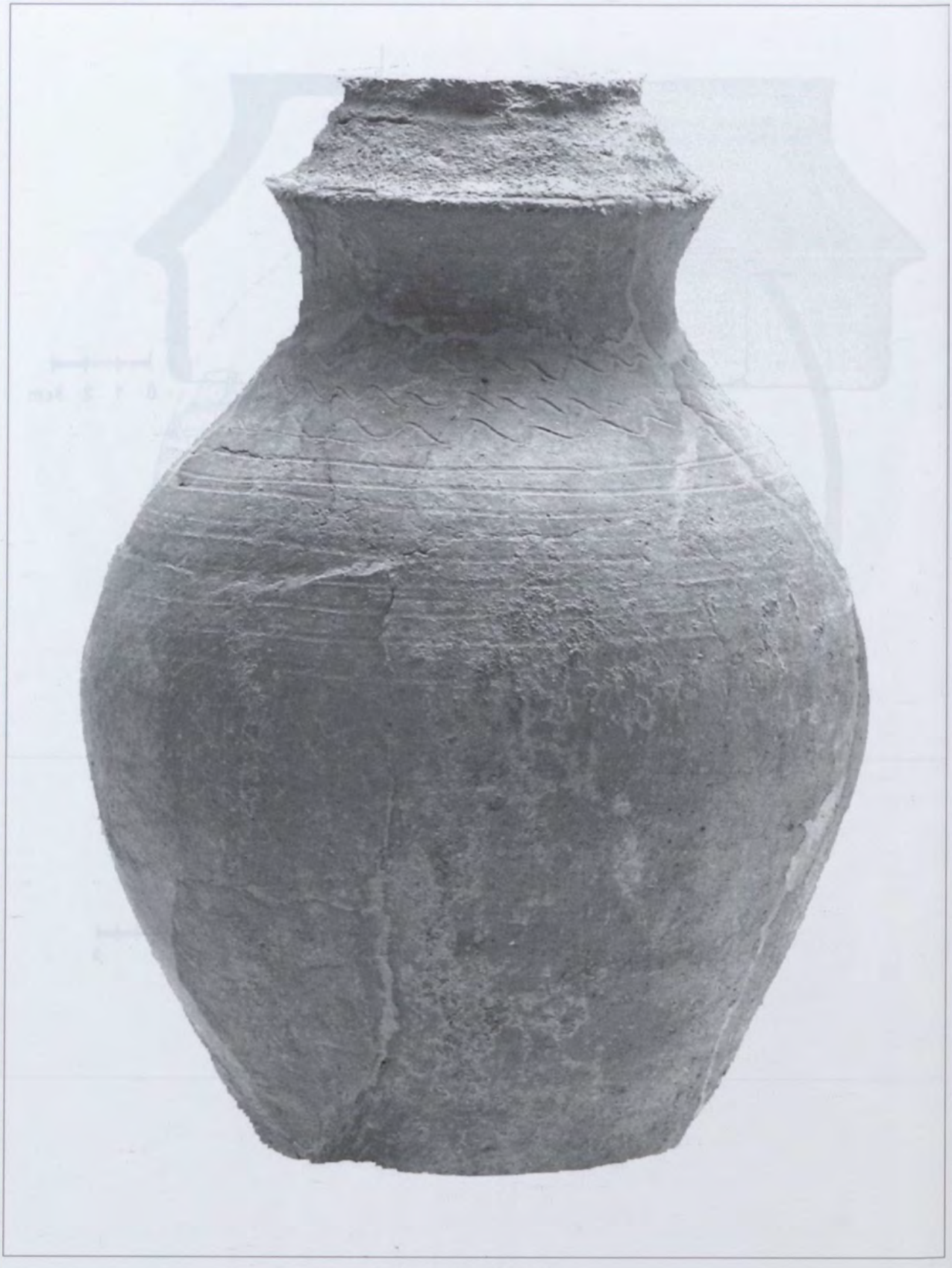

18. kép **Kanta fedővel**

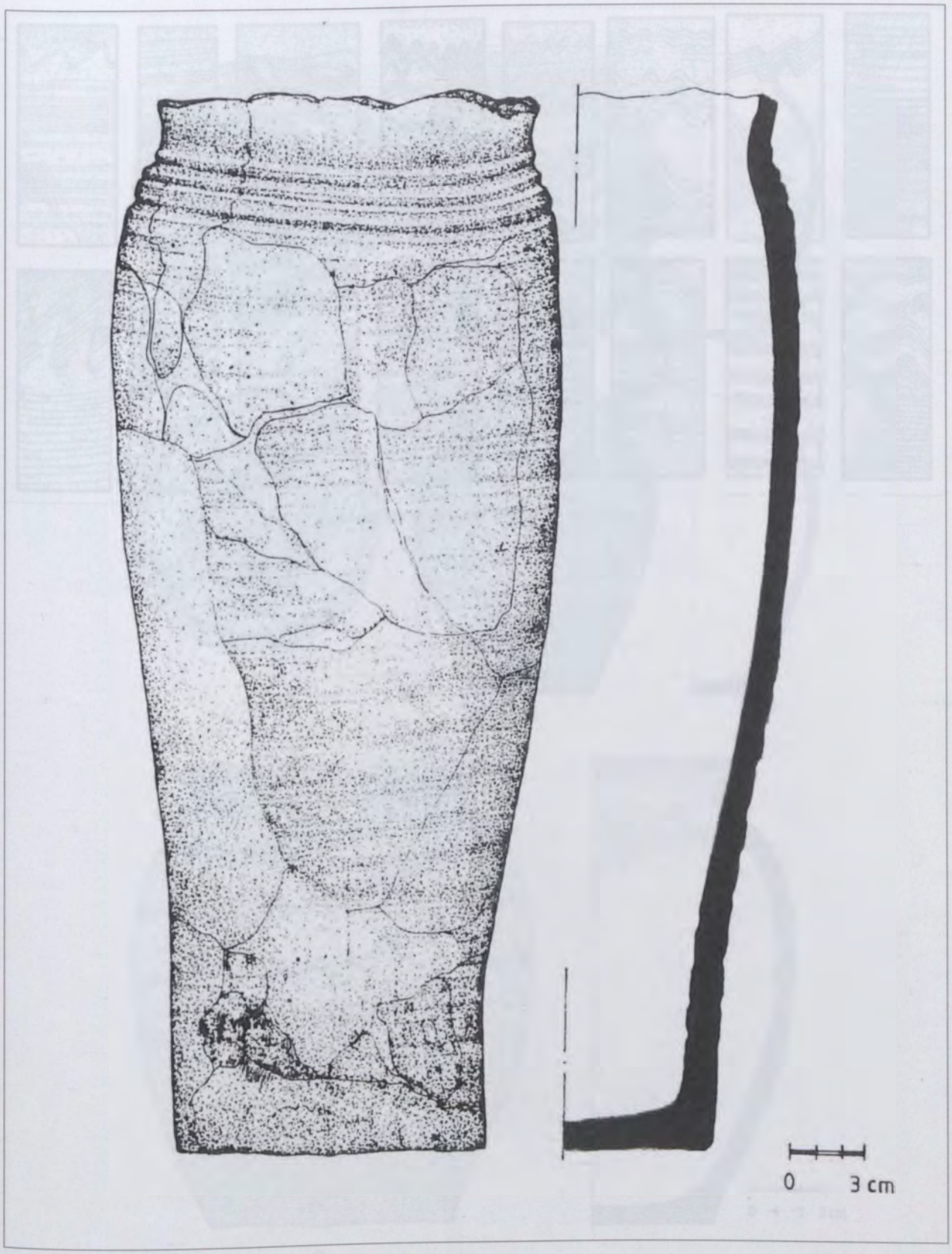

19. kép **Köpülő edény**

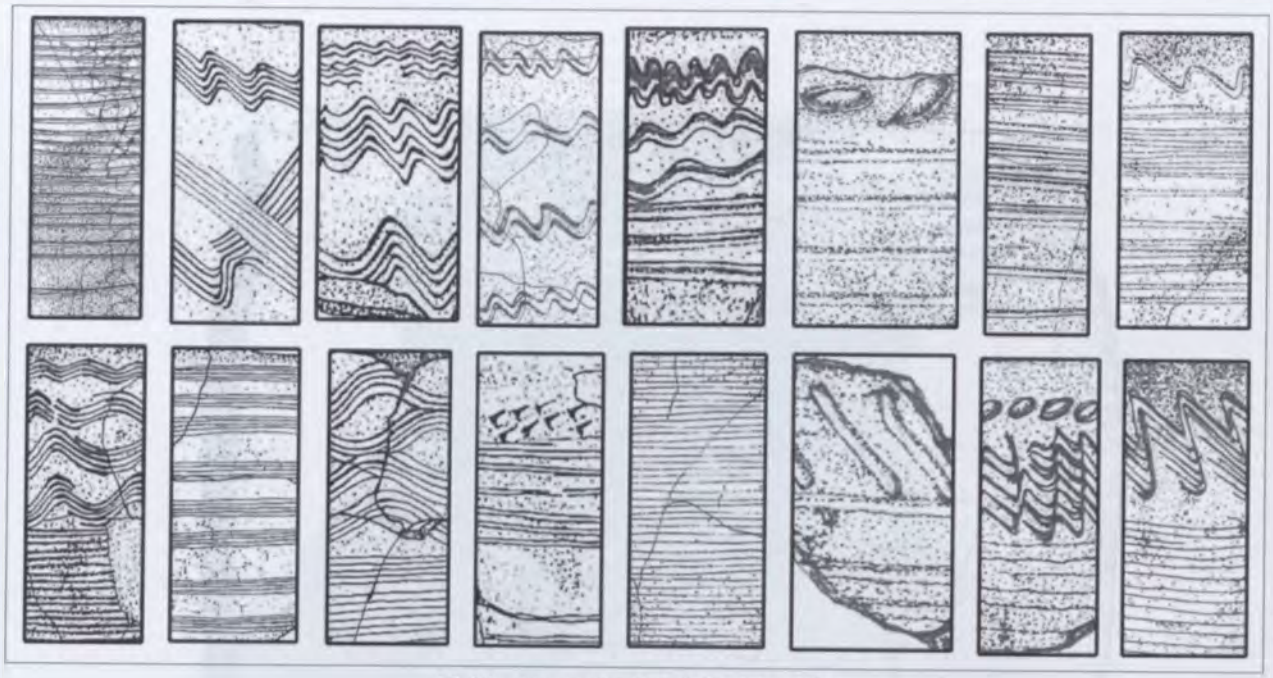

20. kép **A borsodi edények díszítésmódja**

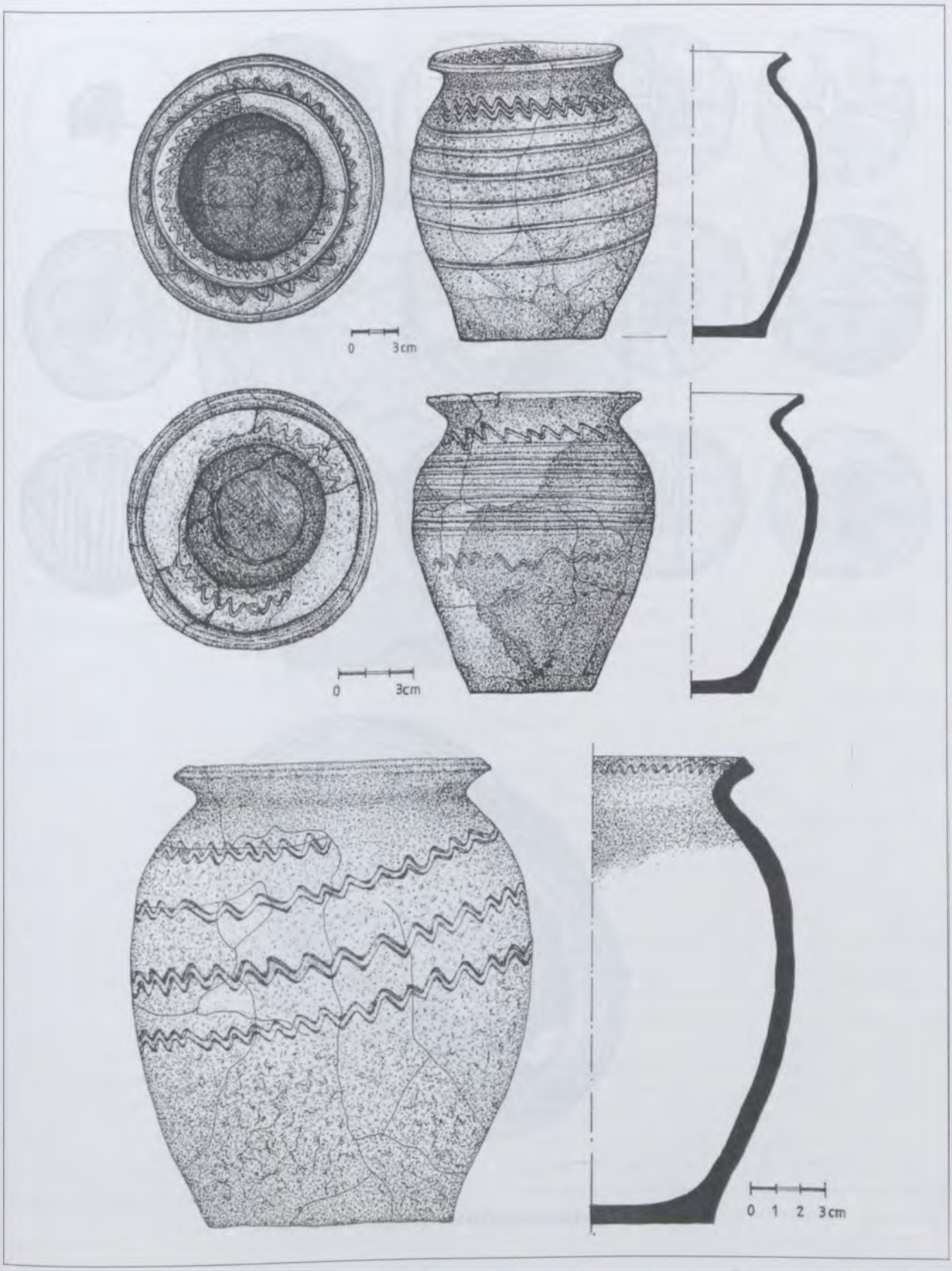

21. kép **Belső peremdíszes edények**

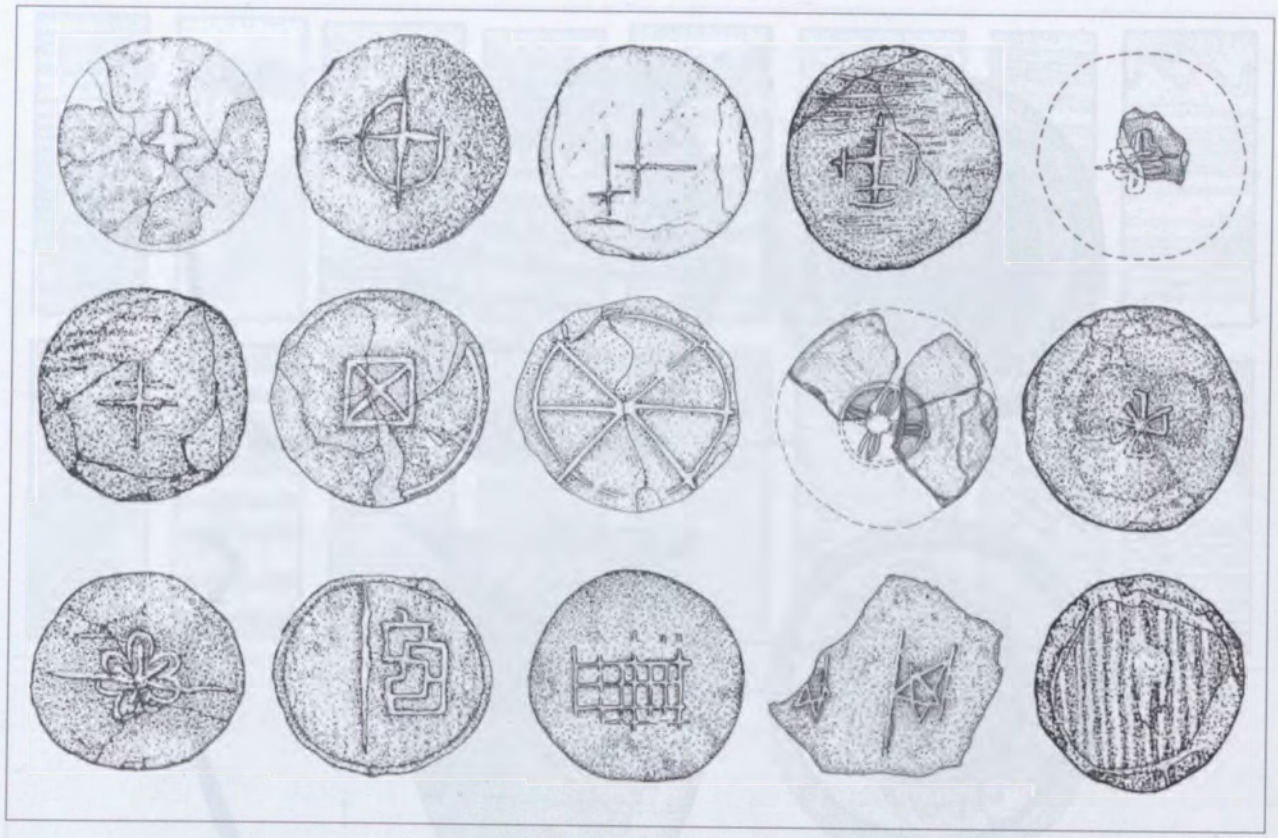

22. kép **Fenékbélyegek**

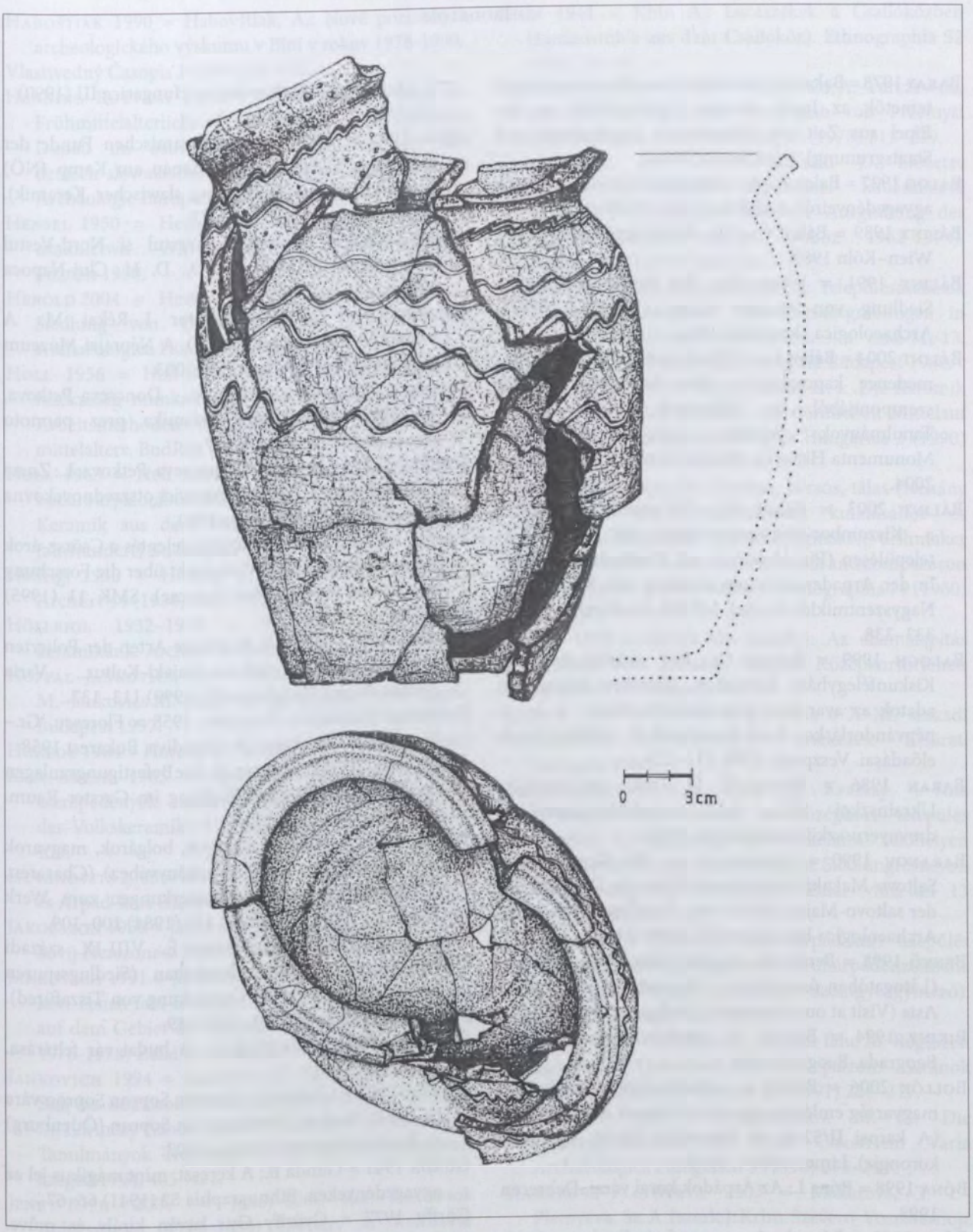

23 kép **A másodlagos égés következtében deformálódott fazék**

Bakay 1978 = Bakay K.: Honfoglalás- és államalapításkori temetők az Ipoly mentén (Gräberfelder an der Eipel aus Zeit der Ungarischen Landnahme und Staatsgrunung). StudCom 6 (1978)

Balog 1927 = Balog A.: Az esztergomi múzeum bélyeges agyagedényeiről. ArchÉrt 41 (1927) 209–217.

Bálint 1989 = Bálint Cs.: Die Archäologie der Steppe. Wien–Köln 1989.

Bálint 1991 = Bálint Cs.: Die Spätavarenzeitliche Siedlung von Eperjes (Kom. Csongrád). Varia Archaeologica Hungarica 1991.

Bálint 2004 = Bálint Cs.: A Mediterráneum és a Kárpát-medence kapcsolatai a kora középkori régészet szempontjából. In: Változatok a történelemre. Tanulmányok Székely György tiszteletére. Monumenta Historica Budapestiensia XIV. Budapest 2004.

Bálint 2003 = Bálint M.: Cölöpszerkezetes faház a Kiszombor-Nagyszentmiklósi úti Árpád-kori településen (Ein Holzhaus mit Pfostenkonstruktion in der Arpadenzeitlichen Siedlung von Kiszombor-Nagyszentmiklói Straße). MFMÉ-StudArch 9 (2003) 333–338.

Balogh 1999 = Balogh Cs.: 8–9. századi település Kiskunfélegyháza határában. Régészeti topográfiai adatok az avar kori településtörténethez. I. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak 8. találkozójának előadásai. Veszprém 1999, 111–125.

Baran 1986 = Baran, V. D. (red): Archeologija Ukrainszkoj SSZr. III. Ranneszlavjanszkij i drevnyerusszkij periodi. Kiev 1986.

Baranov 1990 = Baranov, I. A.: Die Keramik der Saltovo-Makaki-Kultur in der Krim. In: Die Keramik der saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 23–47.

Benkő 1998 = Benkő M.: Nomád világ belső-Ázsiában (Látogatóban őseinknél). – Nomad Life in Central-Asia (Visit at our Ancestors). Budapest 1998.

Bikiny 1994 = Bikiny, V.: Szredovekovna keramika Beograda. Beograd 1994.

Bollók 2006 = Bollók Á.: Lehetőségek a honfoglaló magyarság emlékanyagának művészeti értékelésében (A karosi II/52-es sír készenléti íjtartó tegezének korongja). Limes 2006/1, 63–85.

Bóna 1998 = Bóna I.: Az Árpádok korai várai. Debrecen 1998.

Bóna 2000 = Bóna I.: A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest 2000.

Čebotarenko 1990 = Čebotarenko, G. F.: Die Keramik des mittleren und südlichen Dnestr-Prut-Gebietes im 8.-12. Jh. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 47–77.

Cech 1991 = Cech, B.: Die keramischen Funde der slawischen Wallanlage in Thunau am Kamp (NÖ) (Ein Beitrag zur Gliederung slawischer Keramik). Zalai Múzeum 3 (1991) 57–73.

Cosma 2002 = Cosma, C.: Vestul şi Nord-Vestul României în Secolele VIII-X. D. H. Cluj-Napoca 2002.

Csupor–Rékai 2003 = Csupor I.–Rékai M.: A vajköpülő (The Butter Churn). A Néprajzi Múzeum Tárgykatalógusai 8. Budapest 2003.

Doncseva-Petkova 1977 = Doncseva-Petkova, L.: B'lgarszkaja bitova keramika prez pannoto szrednovekobije. Szofia 1977.

Doncseva-Petkova 1980 = Doncseva-Petkova, L.: Znaci v'rhu arheologicseszki pametnyici otszrednovekovna B'lgarija VII-X. vek. Szofia 1980.

Fischl 1995 = Fischl K.: Előzetes jelentés a Csörsz-árok kutatásáról Csincsén (Vorbericht über die Forschung des Csörsz Grabens bei Csincse). SMK 11 (1995) 33–38.

Flërov 1990 = Flërov, V. S.: Einige Arten der Polierten Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur. Varia Archaeologica Hungarica III (1990) 113–137.

Florescu–Florescu–Diaconu 1958 = Florescu, Gr.–Florescu, R. –Diaconu, P.: Capadiva. Bukarest 1958.

Friesinger 1975 = Friesinger, H.: Die Befestigungsanlagen in Thunau. 5000 Jahre Siedlung im Garster Raum. Katalog. Eggenburg 1975.

Fodor 1984 = Fodor I.: Kazárok, bolgárok, magyarok (Széljegyzetek p. B. Golden könyvéhez) (Chasaren, Bulgaren, Ungarn (Randbemerkungen zum Werk von p. B. Golden). ArchÉrt 111 (1984) 100–109.

Sz. Garam 1981 = Sz. Garam É.: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában (Siedlugsspuren aus dem 8-9. Jh. in der Gemarkung von Tiszafüred). CommArchHung 1981, 137–149.

Gerevich 1966 = Gerevich L.: A budai vár feltárása. Budapest 1966.

Gömöri 2002 = Gömöri J.: Castrum Sopron Sopron vára az Árpád-korban (Die Burg von Sopron (Ödenburg) in der Árpádenzeit). Sopron 2002.

Gunda 1941 = Gunda B.: A kereszt, mint mágikus jel az agyagedényeken. Ethnographia 52 (1941) 66–67.

Görffy 1977 = Györffy Gy.: István király és műve. Budapest 1977.

Hoštiak 1966 = Hoštiak, A.: K otázke datovania hradiska v Bíni. Slovenská Archeológia 14/2 (1966) 439–486.

Haboštiak 1990 = Habovštiak, A.: Nové poznatky z archeologického výskumu v Bíni v rokov 1978-1990. Vlastivedný Časopis 1/1990 128–135.

Henning–Ruttkay 2011 = Henning, J.–Ruttkay, M.: Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen. Kontext: Ein deutsch-slowakisches Forschungsprojekt Studien zur Archäologie Europas Band 14. Bonn 2011. 259–288.

Hensel 1950 = Hensel, W.: Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej. Poznań 1950.

Herold 2004 = Herold H.: Die frühmittelalterliche Siedlung von Örménykút 54. Teil I. Varia Archaeologica Hungarica 14 (2004)

Holl 1956 = Holl I.: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. – Beiträge zu den Arbeitsmethoden der ungarischen Töpferei des mittelalters. BudRég 17 (1956) 177–194.

Holl 1963 = Holl Imre: Középkori cserépedények a budai várpalotából (XIII-XV. század) (Mittelalterliche Keramik aus dem Burgpalast von Buda (13.-15. Jahrhundert) BudRég 20 (1963) 383–394.

Höllrigl 1930 = Höllrigl J.: Árpádkori keramikánk. ArchÉrt 44 (1930) 142–170.

Höllrigl 1932–1933 = Höllrigl J.: Árpádkori keramikánk. ArchÉrt 46 (1932–1933) 85–100.

Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám 1997 = Hoppál M.–Jankovics M.–Nagy A.–Szemadám Gy.: Jelképtár. Budapest 1997.

Horedt 1984 = Horedt, K.: Moresti. Band 2. Bonn 1984.

Igaz–Kresz 1965 = Igaz M.–Kresz M.: A népi cserépedények szakterminológiája (Fachausdrücke der Volkskeramik). Néprajzi Értesítő 47 (1965) 87–133.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Nyíregyháza 2003.

Jakobszon 1959 = Jakobszon, A. L.: Rannyeszrednyevekovij Herszonesz MIA 63 (1959)

Jankovich 1991 = Jankovich B. D.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978 (Ausgrabungen auf dem Gebiet des árpadenzeitlichen Dorfes Fenék 1976-1978) Zalai Múzeum 3 (1991)185–211.

Jankovich 1994 = Jankovich B. D.: Szondázó ásatás Szarvas-Rózsáson (Sondierungen in Szarvas-Rózsás). In: Lőrinczy Gábor (szerk.): A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994, 405–421.

Jeney-Tóth 2006 = Jeney-Tóth A.: Fazekasok Kolozsváron (1589–1650) (Potters in Kolozsvár (1589–1650). In: Holló Sz. A–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 101–107.

Khín 1941 = Khín A.: Lucaszékek a Csallóközben (Luzienstühle aus dem Csallóköz). Ethnographia 52 (1941) 59–61.

Koperski–Parczewski 1978 = Koperski, A.–Parczewski, M.: Das Altungarische Reitergrab von Przemyśl (Südostpolen). ActaArchHung 30 (1978) 213–239.

Kovalovszki 1975 = Kovalovszki J.: Előzetes jelentés a dobozi Árpád-kori faluásatásról 1962–1974 (Vorbericht über die Ausgrabung des Árpádenzetlichen Dorfes Doboz 1962-1974). ArchÉrt 102 (1975) 204–223.

Kovalovszki 1980 = Kovalovszki J.: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Siedlungsausgrabungen in Tiszaeszlár-Bashalom (Bronzezeit, 3.-4. und 11.-13. Jahrhundert). Fontes ArchHung ??? Budapest 1980.

Kraszil'nikov 1990 = Kraszil'nikov, K. I: .Die Keramik der Saltovo-Majaki-Kultur am nördlichen Mittelauf des Donec. Varia Archaeologica Hungarica 3 (1990) 193–245.

Kresz 1960 = Kresz M.: Fazekas, korsós, tálas (Néhány szempont fazekas-központjaink kutatásához és összehasonlításához) (Potter, jugmaker, dishmaker (some constributions to the research and comparuson of Hungarian pottery works). Ethnographia 71 (1960) 297–379.

Kristó 1999 = Kristó Gy. (szerk.): Az államalapítás korának írott forrásai. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15. Szeged 1999.

Kvassay 1982 = Kvassay J.: Kerámia a X–XI. századi sírokban. Bölcsészdoktori értekezés. Kézirat. Budapest 1982.

Kvassay–Kiss–Bondár 2004 = Kvassay J.–Kiss V.–Bondár M.: Őskori és középkori település emlékei Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza lelőhelyen (Prähistorsche und mittelalterliche Siedlungreste von Zalaegerszeg-Ságod-Bekeháza). Zalai Múzeum 13 (2004) 119–177.

Lázár 1998 = Lázár S.: Kora-Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn (Frühárpádenzeitliche Siedlungsgrabung in Esztergom-Szentgyörgymező). Opuscula Hungarica 1 (1998).

Madaras 1991 = Madaras L.: Az avar falu. In: Régészeti kutatások Tiszafüred-Morotva parton. Szolnok Megyei Múzeum Évkönyve 32 (1991) 227–317.

Magomedov 1990 = Magomedov, M. G: Die Töpferproduktion im Alten Chasarien. Varia Archaeologica Hungarica 3 (1990) 275–291.

Makarova–Pletnyeva 2003 = Makarova, T. I.–Pletnyeva, Sz. A. (szerk.): Krim. Szevero-Vosztocsnoje Pricsernomorje i Zakavkazje v epohu szrednyevekovja IV-XIII. veka. Archeologija. Moszkva 2003.

Medgyesi 1995 = Medgyesi P.: Késő avar kori kemence

Kevermes-Bakófenéken (Ein spätawarzeitlicher Brennofen in Kevermes-Bakófenék). SMK 11 (1995) 145–149.

MESTERHÁZY 1975 = Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai (Östliche Beziehungen der ungarischen landnahmezeitlichen Keramik). FolArch 26 (1975) 99–116.

MESTERHÁZY 1975a = Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye IX-XIII. századi településtörténetéhez II (Archäologische Angaben zur Siedlungsgeschichte des Komitates Hajdú-Bihar in den 9.-13. Jahrhunderten II). Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (1975) 211–263.

MESTERHÁZY 1983 = Mesterházy K.: Településásatás Veseregyházon (Siedlungausgrabung in Veresegyház). CommArchHung 1983, 133–162.

MESTERHÁZY–HORVÁTH 1983 = Mesterházy K.–Horváth L.: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában (Sedlungsgeschichtliche Forschungen in der Gemarkung von Veresegyház). ArchÉrt 110. (1983) 112–125.

MIKLÓS–VIZI 2006 = Miklós Zs.–Vizi M.: Válogatás egy késő középkori fazekasműhely leletanyagából (Choosing from the Finds of a Late-Middle-Age Pottery). In: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 91–99.

MÜLLER–MÜLLER–MUČI–NEKUDA 1993 = Müller von, A. – Müller von -Muči K. – Nekuda, V.: Die Keramik von Burgwall in Berlin-Spandau. Berlin 1993.

Nagy Molnár 2006 = Nagy Molnár M.: Népi kerámia a Nagykunságban (XVIII-XIX. század). Popular Pottery in Great Cumania (18–19 Centuries). In: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 127–140.

Németh 1975 = Németh P.: Borsova határvármegye kialakulása. A Kisvárdai Vármúzeum kiadványai 5. 1975.

Parádi 1958 = Parádi N.: Középkori cserépfedők. – Mittelallerliche Irdene Deckel. FolArch 10 (1958) 155–161.

Parádi 1959 = Parádi N.: Technikai vizsgálatok népvándorláskori és Árpád-kori edényeken. RégFüz 12 (1959)

Parádi 1960 = Parádi N.: Árpád-kori perembélyeges edénytöredék Pécsről (Gefässbruchstück aus der Arpadenzeit, von Pécs). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1959 (1960) 91–97.

Parádi 1973 = Parádi N.: Az Esztergom-Széchenyi téri ásatás (Ausgrabungen in Esztergom, Széchenyi-Platz). ArchÉrt 100 (1973) 232–249.

PETROVNA 1992 = Petrovna, P.: Sztarobulgarszkaja petroglifnya letopisz. Arkheologija 4 (1992) 45–51.

PLETNYEVA 1959 = Pletnyeva, Sz. A.: Keramika Szarkela-Beloj vezsi. MIA 75 (1959) 40–135.

PLETNYEVA 1967 = Pletnyeva, Sz. A.: Ot kocsevij k gorodam. Szaltovo-majackaja kultura. MIA 142 (1967)

PLETNYEVA 1981 = Pletnyeva, Sz. A.: Szaltovo-majckaja kultúra. In: Sz. A. Pletnyeva, Sz. A. (szerk.): Sztepi Eurazii v epoki szrednyevekovja. Moszkva 1981.

PARCHOMENKO 1990 = Parchomenko, O. V.: Die Keramik der Variente der Saltovo-Kultur am oberen Lauf des Flusses Don. In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varienten. Varia Archaeologica Hungarica 3 (1990) 291–313.

PASTERNAK 1937 = Pasternak, J.: A Krylosi (Galicia) magyar sírleletek (Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten). In: Fettich N.: A honfoglaló magyarság fémművessége. Budapest 1937, 137–141, 297–303.

POPOVIČ–IVANISEVIČ 1988 = Popovič, M.–.Ivanisevič, V.: Grad Branicevo u sreduem veku. Sztarinar 39 (1988) 125–176.

P. SZALAY 2006 = P. Szalay E.: A debreceni fazekas céh XVI–XIX. századi céhlevelei (Charters of Potters" Guid of Debrecen int he 16th–19th Century). In: Holló Sz. A.-Sz. J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 109–114.

RÉVÉSZ 1989 = Révész L.: Líra alakú csatok a Kárpát-medencében (Lyraförmige Schnallen in Karpaten-Becken). HOMÉ 27 (1989) 513–541.

RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tiszavidék X. századi történetéhez (Die Gräberfelder von Karos aus Landnahmezeit (Archäologische Angaben zur Geschichte des oberen Theißgebietes im X. Jahrhundert). Miskolc 1996.

RÉVÉSZ 1998 = Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján (Gesichtspunkte zur Bestimmung der Chronologie der Landnahmezeitlichen Funde aufgrund der Östlichen Analogien). A MFMÉ-StudArch 4 (1998) 523–532.

RINGER 2005 = Ringer I.: Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-ér parton (Siedlungsteil aus der Árpádenzeit am Tiszatarján-Naba Back ufer). A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 2005 (2006) 193–217.

RUTTKAY 1992 = Ruttkay, M.: Sídlisko z 10-12. stor. V Sľažanoch, okres Nitra. Archeologické rozhledy XLIV-1992. 4. 593–610.

Sági 1967 = Sági K.: Árpád-kori varázslás régészeti emlékei. VMMK 6 (1967) 55–88.

Simonyi 2001 = Simonyi E.: Kora-Árpád-kori település részlet Mezőkeresztes-Cethalomról. Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve 23 (2001) 359–390.

Cs Sós–Parádi 1971 = Cs. Sós Á.–Parádi N.: A csátaljai Árpád-kori temető és település (Árpádian Period and Settlement at Csátalja). FolArch 22 (1971) 105–143.

Ştefan–Barnea–Comşa–Comşa 1967 = Ştefan, Gh.–Barnea, I.–Comşa, M.–Comşa, E.: Dinogetia. Bukarest 1967.

Székely 1993–1994 = Székely Z.: A zabolai (Zăbala-Románia) kora középkori temető (Das Mittelalterliche Gräberfeld von Zabola (Zăbala-Rumänien). VMMK 19–20 (1993–1994) 277–305.

Szőke 1980 = Szőke B. M.: Zur awarenzeitlichen Siedlungsgeschichte des Körös-Gebiet in Südost-Ungarn. ActaArchHung 32 (1980) 181–203.

Szőke 1992a = Szőke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn). Zalai Múzeum 4 (1992) 129–169.

Szőke 1992b = Szőke B. M.: Die Karolingenzeitliche Gräberfelder I-II. von Garabonc-Ófalu. Anteus 21 (1992) 41–271.

Szőke 1992c = Szőke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykanizsán (Siedlungsreste aus dem 7. und 9. Jh. in Nagykanizsa (SW-Ungarn) Zalai Múzeum 4 (1992) 130–137.

Szőke 1994 = Szőke B. M.: Karolin-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II (Karolingerzeitliche Diestvölkerbestattungen im Umkreis von Mosaburg/Zalavár: Garabonc-Ófalu I-II). Zalai Múzeum 5 (1994) 252–317.

Szőke 1996 = Szőke B. M.: Das Völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Kilián-Felső Major. Anteus 23 (1996) 29–146.

Tagán 1940 = Tagán, G.: Das alte Töpferhandwerk in Anatolien (Ősi fazekasmesterség Anatóliában). Ethnographia 51 (1940) 460–469.

Takács 1986 = Takács M.: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica 1 (1986)

Takács 1993 = Takács M.: Árpád-kori településrészlet Kajárpéc-Pokolfadombon (Arpadenzeitlicher Siedlungteil von Kajárpéc-Pokolfadomb). ComArchHung 1993, 201–228.

Takács 1996a = Takács M.: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.-14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. ActaArchHung 48 (1996) 135–195.

Takács 1996b = Takács M.: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája (Die Keramik des 10.-11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém). Pápai Múzeumi Értesítő. Acta Musei Papensis 6 (???) 327–353.

Takács 1996c = Takács M.: Fazekasság. In: Fodor István– Révész L.–Wolf M.–M. Nepper I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Kiállítási katalógus. Budapest 1996.

Takács 1997a = Takács M.: A honfoglalás és korai Árpád-kori edényművesség térképezése. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján konferencia anyagai. Ungvár 1997, 69–104.

Takács 1997b = Takács M.: A honfoglalás kori edényművesség. In: Györffy Gy. (főszerk.): Honfoglalás és néprajz. Budapest 1997, 205–225.

Takács 1997c = Takács M.: A 10. századi magyar szláv viszonyról és a honfoglaló magyarok életmódjáról. (Néhány megjegyzés Kristó Gyula: A magyar állam megszületése című könyvéről). Századok 131 (1997) 1. 168–215.

Takács 2000 = Takács M.: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön (Polierte Keramik aus dem frühen mittelalterliche in der Kleinen Tiefebene (Westtransdanubien). Arrabona 38/1–2. (2000) 7–50.

Takács 2009 = Takács, M.: Über die Chronologie der mittelalterlichen Siedlungsgrabungen in Ungarn. Erläuterungen zu zwei chronologischen tabellen. Acta Archaeologica LX. 1. (2009) 223–252.

Takács 2012a = Takács M.: A Kárpát-medence 10–11. századi cserépedény-lelőhelyeinek térképészeti vonatkozásairól – Másodszor (Über die Kartografischen Aspekten der Keramikfunde des 10-11. Jahrhunderts im Karpatenbecken. Zum zwiten Mal). In: Liska A.–Szatmári I. (szerk.): Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén. Békéscsaba 2012. 405–489.

Takács 2012b = Takács M.: A korongolt, korai Árpád-kori cserépbográcsok formai sajátságairól (About the Formal Characteristics of the Árpádian Age Wheel-Thrown Clay Cauldrons). In: Petkes Zs. (szerk.): Hadak útján XX. Népvándorláskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetele Budapest-Szigethalom 2012. 229–269.

Takács–Vaday 2004 = Takács M.–Vaday A.: Avar edényégető kemencék Kompolton (The Avar hilus at Kistéri tanya, Kompolt) (Avarenzeitliche Töpferöfen in Kompolt-Kistéru tanya). Agria 40 (2004) 5–104.

Teodor 1987 = Teodor, D. Gh.: Aşezarea feudala timpurie Epurenti.Arheologia Moldovei 11 (1987) 141–167.

Točik 1968 = Točik, Anton: Altmagyarische Gräberfelder

in der Südwestslowakei. Archaeologica Slovaca 3. Bratislava 1968.

Török 1956 = Török Gy.: A szobi Vendelin-földek X-XI. századi temetője (Le cimetière des Xe et XIe siècle des terres „Vendelin" de Szob). FolArch 8 (1956) 129–137.

Török 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962

Török 1973 = Török Gy.: Sopronkőhida IX. századi temetője (The cemetery of Sopronkőhida in the 9th century). Fontes Archaeologici Hungariae. Budapest 1973.

Trugly 1996 = Trugly S.: A komáromi avar telep (Die awarische Siedlung von Komárom/Komarno). CommArchHung 1996, 125–148.

Vaday 1999 = Vaday A.: Kutak Kompolt, Kistéri tanya lelőhelyen (Brunnen an der Fundstelle Kompolt, Kistér-Gehöft). Agria 35 (1999) 93–135.

Vaday–Takács 2011 = Vaday A.–Takács M.: Megjegyzések a lassú korongon formált cserépbográcsok időrendjéhez. In: Kolozsi B.–Szilágyi K. A. (szerk.): Sötét idők falvai. 8–11. századi települések a Kárpát-medencében. Debrecen 2011, 519–604.

Vágner 2002 = Vágner Zsolt: Medieval pottery kilns in the Carpathian basin. European Journal of Archaeology 53/2 (2002) 309–342.

Vážarova 1956 = Vážarova, Z.: Szlavjano-blgarszkoto szeliscse kraj szelo Popina Szilisztrenszko. Szófia 1956

Veszprémy 2008 = Veszprémy L.: Szent István felövezéséről. In: Lovagvilág Magyarországon. Lovagok, keresztesek, hadmérnökök a középkori Magyarországon. Budapest 2008, 66–77.

Vékony 2002 = Vékony G.: 10. századi település Tatabánya-Dózsakertben. In: Központok és falvak a honfoglalás és kora Árpád-kori Magyarországon. Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek 6 (2002) 23–36.

Vida 1990–1991 = Vida T.: Chronologie und Verbreitung einiger awarenzeitlicher Keramiktypen. Anteus 19–20 (1990–1991) 131–145.

Vlkolinska 1996 = Vlkolinska, I.: Die Grabverbände mit der Keramik des 9-10. Jh. aus dem Gebiet der Slowakei aufgrund geographisch-chronologischer Analysen. In: Ethnische und kulturelle Verhältnisse an der mittlerer Donau vom 6. bis zum 11. Jahrhundert. Bratislava 1996, 313–333.

Wolf 1992 = Wolf M.: Előzetes jelentés a borsodi földvár ásatásáról (1987–1990) (Vorläufiger Bericht über die Ausgrabung der Erdburg von Borsod (1987–1990) JAMÉ 30–32 (1992) 393-442.

Wolf 1996 = Wolf M: A borsodi földvár (Die Borsoder Erdburg). In: Wolf M.–Révész L. (szerk.): A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei. Miskolc 1996, 242–255.

Wolf 1999 = Wolf M.: A földvárkutatás jelenlegi helyzete. A borsodi földvár (Die Gegenwärtige Lage Erforschunng der Erdburgen, die Borsoder Erdburg). HOMÉ 37 (1999) 315–328.

Wolf 2001 = Wolf M.: 10. századi település Edelény-Borsodon (Eine Siedlung aus dem 10. Jahrhundert in Edelény-Borsod). In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre 2001

Wolf 2002 = Wolf M.: 10. századi kerámialeletek Borsodon (Keramikfunde aus dem 10. Jahrhundert in Borsod). HOMÉ 41 (2002) 39–60.

Wolf 2003 = Wolf M.: Adatok 10. századi edényművességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zu unzere Töpferkunst ses 10. Jahrhunderts. Des Lehre der Funde in Borsod). HOMÉ 42 (2003) 85–108.

Wolf 2010 = Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság gazdálkodásához és életmódjához. In: Almási T.–Révész É.–Szabados Gy. (szerk.): „Fons, skepsis, lex". Ünnepi tanulmányok a 70 esztendős Makk Ferenc tiszteletére. Szeged 2010, 482–492.

Zoll-Adamikowa 1966 = Zoll-Adamikowa, H.: Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Wrocław–Warszawa–Kraków1966.

Zolnay 1977 = Zolnay L.: Kincses Magyarország. Budapest 1977.

DIE NUTZUNG DER ERGEBNISSE VON KERAMIKANALYSEN IN DER FORSCHUNG DER SIEDLUNGEN DES 10.-13. JAHRHUNDERTS I. (BORSOD)

Der Fundort – die Erdburg von Borsod – liegt 30 km nördlich von Miskolc entfernt in Nordostungarn und ihr Gebiet gehört heute zur Stadt Edelény. Zwischen 1987 und 1999 wurden die Schanzen und der Innenraum der Burg archäologisch untersucht. Auf dem Gebiet des Burghügels wurde auch eine Siedlung freigelegt, die den Funden nach eindeutig ins 10. Jahrhundert datierbar ist. Die Siedlung ist abgebrannt und sämmtliche Häuser gingen gleichzeitig im Feuerbrand zugrunde.
Das zum Vorschein gekommene Keramikmaterial habe ich zuerst nach Formen geordnet. Die Mehrzahl der Gefäße sind Töpfe mit unterschiedlicher Größe.

Im heimischen Fundmaterial ist das große, stark bauchige Gefäß mit zylindrischem Hals einzigartig, was ein Pithos, ein Speichergefäß war. Die nächsten Paralellen des Gefäßtyps befinden sich in der Töpferkunst der Saltovo-Kultur.

Im Fundmaterial sind die Schüsseln ziemlich häufig. Wir könnten zwei Typen absondern. Einer ist kleinformatiges, konisches und der andere etwas grössere Typ hat eingezogener Rand.

Zwischen den Borsoder Gefäßen bilden die Stücke mit horizontalen Rippen gegliedertem Hals eine eigene Gruppe. Aufgrund der Analogien vermute ich, dass die „Gefäße mit geripptem Hals" eine funktionelle Gruppe bilden. Sie wurden bei Verarbeitung der Milch, möglicherweise bei Speicherung von Milchprodukten genutzt. Nach unserem jetzigen Wissen fehlt dieser Gefäßtyp in der Töpferkunst des 8.-9. Jahrhunderts im Karpatenbecken. So müssen wir seine Erscheinung mit der Ansiedlung der landnehmenden Ungarn in Verbindung bringen. Dieser Gefäßtyp ist aus der späteren Zeitabschnitten der Árpádenzeit bisher unbekannt.

Zwischen den Borsoder Funden fanden wir zwei solche Gegenstände, die höchstwahrscheinlich Deckel waren. Sie könnten zu solchen Gefäßen mit zylindrischem Hals gehören, in deren Mündungen sie sich genau fügen. Sein Rand könnte tief in den Gefäßhals hineinragen. Nach Form können wir jenes Gefäß als Kantha betrachten, in dessen Hals der kleinere Deckel gerade hineinpasst.

Danach untersuchte ich den Grundstoff, die Herstellungsart und die Ausbrennung der Gefäße. Die Basis dazu boten die naturwissenschaftlichen Forschungen von Veronika Szilágyi.

Die Keramiken wurden ausnahmlos aus örtlichen Grundstoffe gemacht. Die Keramiken sind allenfalls auf der Handscheibe gedrehter Gefäße. Ihre Ausbrennung lief um 750° C und zwischen unkontrollierten Umstände.

Im Spiegel der neueren Forschungen zeichnet sich eine solche Gruppe der früheren Siedlungen ab, wofür das Geschirr mit zu Borsoder ähnlichem technischen Niveau, Formschatz und Verzierung charakteristisch ist und zwischen ihren Funden die Tonkessel nicht vorkommen. Diese Siedlungen sind in Hinsicht der Zusammensetzung ihrer Keramikfunde, des Fehlens der hangeformten Gefäße, der Backglocken sowie der scheibengedrehten Tonkessel, sowohl von der Spätawarenzeit (8.-9. Jh.), als auch von der Árpádenzeit (11.-13. Jh.) abgesondert.

SZILÁGYI VERONIKA

HONFOGLALÁS- ÉS ÁRPÁD-KORI KERÁMIÁK ANYAGVIZSGÁLATA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGRÓL I. (BORSOD, KAROS)[1]

Kivonat

Jelen tanulmány egy északkelet-magyarországi X. századi település, Borsod kerámia leletanyagának természettudományos (archeometriai) kutatási eredményeit ismerteti. A tanulmányozott leleteket összehasonlítás céljából együtt vizsgáltam az azonos korú, szintén északkelet-magyarországi Karos településről előkerült fazekasipari termékek töredékeivel.

Az alkalmazott vizsgálati módszer elsősorban mikroszkópos petrográfia (kőzettan), kisebb mértékben ásványtani-geokémiai és elektron mikroszkópos műszeres analízis volt.

A archeometriai kutatás eredményeként megállapíthatjuk, hogy a két X. századi lelőhely (Borsod és Karos) agyagművessége hasonló szintet, vélhetően a korszak átlagos technológiai fejlettségi színvonalát tükrözi. Erre a fazekastechnikára jellemző volt a helyi természetes folyóvízi üledékek közvetlen felhasználása (csak szórványosan bizonyítható szándékos soványítás vagy az üledék tisztítása), illetve az alacsony hőmérsékleten történő, szabályozatlan légkörű kiégetés. A feltehetően csak helyi ellátásra dolgozó, elszigetelten működő borsodi agyagáruipar elégíthette ki az átlagosnál jóval magasabb technikai színvonalú tárgyakra való igényeket is. A környéken előforduló nyersanyagoktól idegen, kereskedelmi-kulturális kapcsolatok révén bekerült kerámiát nem lehetett azonosítani. A borsodi kerámia leletegyüttesből előkerült deformálódott, felhólyagosodott felszínű kerámiák esetében bizonyítást nyert, hogy a falut elpusztító tűzvész okozta az elváltozásokat.

Bevezetés

A Magyar Nemzeti Múzeum középkori régészettel foglalkozó munkatársával, Wolf Máriával folytatott együttműködés keretében az északkelet-magyarországi X. századi település, Borsod (a mai Edelény város határában, Borsod-Abaúj-Zemplén megye) kerámia leletanyagának természettudományos (archeometriai) vizsgálatát két fázisban végeztem el. Az analízis alá vetett minták nagyobbik részét (46 db) diplomamunkám[2] keretében, míg a további 3 db borsodi, illetve a 3 db karosi mintát egy azt követő, kiegészítő kutatási fázis során vizsgáltam. A részletes analízisre kiválasztott kerámiatöredékek a település 1987–1999 között Wolf Mária vezetésével zajló régészeti ásatása során kerültek elő és jól reprezentálják a teljes agyagedény leletegyüttest.[3]

A lelőhely jelentőségét és a leletanyag archeometriai vizsgálatra való alkalmasságát több tényező is hangsúlyozza. Borsod X. századi települése annak a későbbi, XI. századi erődített központnak a helyén épült, amely az egykori Borsod vármegye székhelye volt. A település – a régészeti ásatás során észlelt jelenségek alapján – vélhetően egy tűzvész során teljesen elpusztult, így az előkerült leletanyag teljesnek mondható.[4] A leletek között jelentős a kerámia, amely nagy mennyiségben maradt meg ép edények formájában (>100 db). Ilyen módon egy zárt és igen jó megtartású kerámia leletegyüttes vizsgálatára adódott mód.[5]

A tanulmányozott leleteket összehasonlítás céljából együtt vizsgáltam az azonos korú, szintén északkelet-magyarországi Karos-Eperjesszög, honfoglalás kori temetőjéből[6] előkerült fazekasipari termékek néhány töredékével.

Az archeometriai kutatás célja az volt, hogy a borsodi X. századi kerámiák együtteséről átfogó képet kapjunk és ezáltal a korszakban a régióra jellemző agyagművességről is informálódjunk. A vizsgálat során az edények nyersanyagául szolgáló anyagok, azok előkészítési módjának (történt-e soványítás, tisztítás) és a kiégetés körülményeinek megismerése volt feladatom. Az analizált leletek közötti hasonlóságok és különbségek alapján az esetleg kereskedelem útján a településre került, idegen eredetű agyagedények kiszűrése is fontos volt.

A kerámia leletanyag – a település elpusztulásának körülményeiből kifolyólag – tartalmazott olyan alakjában és felületében deformálódott edényeket, amelyek esetében

1 A kézirat anyaga 2006-ban zárult.
2 Szilágyi 2004; Szilágyi et al. 2004.
3 Wolf 2003.
4 Wolf 2003.
5 Wolf 2002.
6 Révész 1996.

kérdéses volt, hogy a tűzvész hatására rongálódtak-e meg. Kutatásom különleges részét képezte ezen leletek vizsgálata és az eredmények alapján a tűzesetről nyerhető bármilyen információ szolgáltatása.

A kiválasztott minták és az alkalmazott vizsgálati módszerek

A gazdag kerámia leletanyagból elsősorban töredékeket, de a régészeti szempontból egyedinek számító kerámiák esetében ép edényekből kivágott darabokat is vizsgáltam. Összesen 54 db borsodi és 3 db karosi kerámiamintát vetettem archeometriai analízis alá. *(1. táblázat)*

Lelőhely	Edénytípus	Minta-szám	Vizsgálat jellege
Borsod	Főzőfazék	43	vcs(35); XRD(16); XRF(10)
	Bordásnyakú edény	3	vcs; XRD(1); XRF(1)
	Besimított díszítésű edény	1	vcs; XRD; XRF
	Pithosz	1	vcs
	Köpülő	1	vcs
	Felhólyagosodott felületű edény	5	vcs; XRD(4); SEM-EMPA(2)
Karos	Korsó	1	vcs
	Főzőfazék	2	vcs

1. táblázat **Az archeometriai vizsgálat alá vetett kerámiaminták lelőhelyének, edénytípusának és az alkalmazott vizsgálati módszereknek összesítése. (jelmagyarázat: vcs= vékonycsiszolatos mikroszkópos vizsgálat; XRD= röntgen pordiffrakciós analízis; XRF= röntgen fluoreszcens analízis; SEM-EMPA= pásztázó elektronmikroszkópos és mikroszondás analízis)**

A vizsgálati anyagban elkülönített csoportot képeztek a teljes borsodi kerámia leletanyagra általában jellemző főzőedények (43 db), a régészeti szempontból egyedinek minősülő bordásnyakú edények (3 db), egyetlen besimított díszítésű kerámia, egy nagyméretű tárolóedény (pithosz) *(1. kép)*, valamint egy köpülőedény, illetve a tűzvésznek tulajdoníthatóan deformálódott (felhólyagosodott felszínű, eltorzult alakú) edények (5 db). A karosi leletanyagból egy, a hazai leletanyagban egyedülálló, importnak meghatározott korsó és 2 db átlagos megjelenésű főzőfazék került a vizsgált töredékek közé.

A kerámiák archeometriai kutatása során alkalmazott vizsgálati módszerek közül a legalapvetőbb és a – makroszkópos megfigyelést követő – legelső a vékonycsiszolatos mikroszkópos petrográfiai (kőzettani) vizsgálat volt. Az ezzel a módszerrel végzett megfigyelések képezték a kiválasztott kerámiaminták anyagminőség szerinti csoportosításának alapját és a további vizsgálatokra történő mintaválasztáshoz is segítséget nyújtottak.[7] A kialakított csoportok reprezentatív példányait – az anyagi lehetőségekhez mérten – ásványtani-geokémiai műszeres analízis alá vetettük. Az ásványfázisok azonosítására a röntgen pordiffrakciós (XRD), a kémiai összetétel meghatározására a röntgen fluoreszcens (XRF) analízis módszerét alkalmaztuk. Az XRD felvételek az ELTE Ásványtani Tanszékén másodlagos grafit monokromátorral és szcintillációs detektorral felszerelt Siemens D-5000 típusú röntgen pordiffraktométeres berendezésen készültek (Bragg-Bentano geometria, theta-theta üzemmód, Cu K_a-sugárzás). A vizsgálatokat Lovas György és Király Judit végezte. Az XRF méréseket homogenizált pormintákon a Tübingeni Egyetem Geokémiai tanszékén Heinrich Taubald végezte hullámhosszdiszperzív röntgenfluoreszcens analizátorral (Bruker AXS S4 Pioneer röntgenspektrométer, Rh-cső 4 kW, 32 standardizált minta). A speciális műszerigényű, nagy felbontású és lokálanalitikai méréseket igénylő felhólyagosodott kerámiafelületek vizsgálatát pásztázó elektronmikroszkóppal (SEM-EDS), egy ún. mikroszondával (EMPA) hajtottuk végre. A SEM felvételek és a mikroszondás mérések EDAX PV 9800 típusú energiadiszperzív spektrométerrel felszerelt AMRAY 1830 I/T6-os pásztázó elektronmikroszkópon készültek 20 kV gyorsítófeszültség és 1–2 nA elektronsugár áram mellett (ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszék). A méréseket Gálné Sólymos Kamilla végezte.

Petrográfiai mikroszkópos vizsgálatok és értelmezésük

A vékonycsiszolatos mikroszkópos petrográfiai vizsgálatokat makroszkópos (szabad szemmel vagy kézinagyítóval történő) megfigyelés előzte meg. A kerámiatöredékek mind alapanyaguk színét, mind a törmelékszemcsék méretét és megjelenését tekintve változatosak.

A kerámiamintákból készített, mikroszkópos megfigyelés alá vetett 30 μm vastagságú vékonycsiszolatokban elsősorban a nem plasztikus elegyrészek (ásvány- és kőzettörmelékek) ásványos összetételét és megjelenését, valamint a képlékeny

7 Szakmány 1998.

ELTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

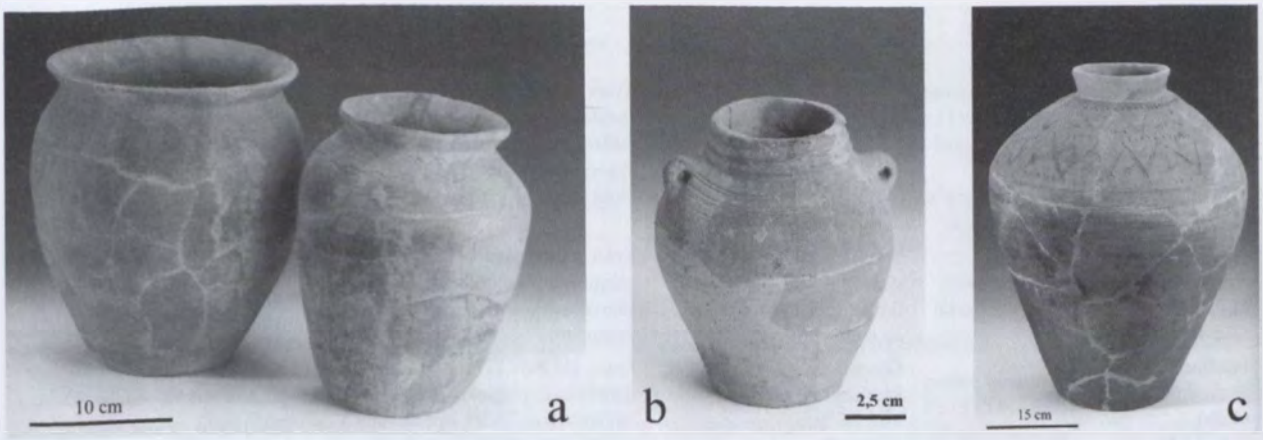

1.kép **A A borsodi kerámia leletegyüttes jellegzetes edénytípusai. Hasonló főzőfazekak (a), illetve ugyanezen bordásnyakú edény (HOM ltsz. 93.8.11.) (b) és pithosz (HOM ltsz. 93.8.2.) (c) töredékei kerültek vizsgálatra.**

alapanyaggal együtt alkotott szövetet tanulmányoztam.[8] A petrográfiai csoportosítás alapját a nem plasztikus törmelékes elegyrészek ásványos összetétele jelentette, az alcsoportok kijelölésénél pedig a szöveti megjelenést tekintettem meghatározónak.

A továbbiakban a mintaválasztáskor régészeti szempontból elkülönített csoportoknak megfelelően részletezem a kerámiák anyagminőségi csoportjait *(2. táblázat)*. Ilyen módon jól nyomon követhető az archeológiai és geológiai alapú vizsgálat szempontrendszere közötti különbség és az archeometriai kutatással nyert kiegészítő eredmények új információt szolgáltató, pontosítást lehetővé tevő vagy a régészeti értelmezést segítő szerepe.

A kerámiákban előforduló ásvány- és kőzettörmelékek származási helyének megállapításakor alapvető fontosságú a környék földtani felépítésének ismerete. Borsod esetében ez a Bódva, míg Karosnál a Bodrog vízgyűjtő területének jellemző kőzettani felépítését jelenti. A két térségben az uralkodó kőzettípusok a kvarcból és csillámból álló idős metamorf (fillit, gneisz, kvarcit, csillámpala, agyagpala) és idős üledékes (homokkő, agyagkő) kőzetek.[9] Mellettük alárendelt mennyiségben fordulnak elő változatosabb összetételű kőzettípusok: idős mélységi magmás (gránit: kvarc + földpát + csillám), fiatal vulkáni és vulkáni törmelékes (riolit-riolittufa, andezit-andezittufa)[10], valamint idős karbonátos üledékes (mészkő) kőzetek.[11] A két folyó vízgyűjtő területén felhalmozódó folyóvízi agyagos-homokos üledékekben tehát mindezen kőzetek törmelékeinek – bármilyen arányú – keverékével találkozhatunk.

A borsodi főzőfazekak (és a deformálódott, felhólyagosodott edények)

A mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok alapján a borsodi kerámia leletegyüttes domináns részét jellemző, a főzőfazekakból származó minták csoportja négy petrográfiai típusba sorolható. A legváltozatosabb ásványos (ezáltal kőzettani) összetétellel rendelkező I. petrográfiai csoport metamorf (domináns), üledékes és magmás kőzet- és ásványtörmelékeket is tartalmaz. A nem plasztikus elegyrészeknek ez a változatos összetétele nem képez ellentétet a környék földtani felépítéséből adódó sajátosságokkal, ezért feltehető, hogy helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledéket használtak a fazekasok az edények nyersanyagául. Az I. petrográfiai csoporton belül két szöveti alcsoportot különítettem el: a gyakoribb egy hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal (I.-H, lásd *2.a–b kép*), míg alárendelt mennyiségben középszemcsés, szeriális (I.-S, lásd *2.c–d kép*) szövet fordul elő. A szöveti vizsgálatok alapján nem bizonyítható mesterséges beavatkozás, azaz a nyersanyag bármilyen (a gyúráson kívüli) előkészítése (soványítás, iszapolás, agyagkeverés), ezért valószínű, hogy a nyers agyagos üledéket közvetlenül használták fel. A kiégetés körülményeire vonatkozóan a mikroszkópi vizsgálatok (az anizotróp alapanyag miatt) csupán arra engednek következtetni, hogy az égetés viszonylag alacsony hőmérsékleten történhetett. Az alapanyag változatos színezete, színsávossága a kiégetés légkörének szabályozatlanságát jelzi.

8 Maggetti 1979.
9 Kovács 1998a; Kovács–Hips 1998; Kovács 1998b; Dosztály et al. 1998.
10 Hámor 1998.
11 Fülöp 1994.

Minta száma	Szövet	Alapanyag	Ásvány-törmelékek	Kőzettörmelékek
Főzőfazék + deformálódott edény: Borsod I. (33 db) *(2.a–d kép)*	I.-H (31 db) hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal I.-S (2 db) középszemcsés, szeriális szövet	Általában kőzetlisztes, ritkábban tiszta, csillámos agyag. Barna-vörös-fekete árnyalatok. Általában anizotróp. Általában homogén, ritkábban heterogén (foltos)	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), csillám (muszkovit), opakásvány, akcesszóriák (turmalin, cirkon, biotit, amfibol, epidot)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Alárendelten: Agyagos törmelék. Üledékes kőzet (agyagkő, mészkő, radiolarit). Savanyú-neutrális magmás kőzet (granitoid, vulkanit).
Főzőfazék: Borsod II. (4 db) *(3.a–b kép)*	Hiátuszos szövet tiszta agyagmátrixszal	Tiszta, képlékeny, csillámos agyag. Barna árnyalatok, foltos. Anizotróp.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (plagioklász, káliföldpát), csillám (muszkovit), akcesszóriák (turmalin)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + földpát). Savanyú magmás kőzet (granitoid).
Főzőfazék: Borsod III. (3 db) *(3.c–d kép)*	Hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal	Kőzetlisztes csillámos agyag. Szürke árnyalatok. Anizotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), csillám (muszkovit), opakásvány, akcesszóriák (turmalin, cirkon)	Üledékes kőzet (mészkő). Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Agyagos törmelék.
Főzőfazék: Borsod IV. (3 db) *(3.e–f kép)*	Hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal	Kőzetlisztes csillámmentes agyag. Barna árnyalatok, színsávosság. Izotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), opakásvány, akcesszóriák (turmalin, cirkon)	Savanyú-neutrális vulkáni törmelékes és magmás kőzet (horzsakő, kőzetüveg szilánk). Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám).
Bordásnyakú edény, Borsod: HOM ltsz. 92.23.19. *(4.a–b kép)*	~Borsod I.-H Hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal	Kőzetlisztes mérsékelten csillámos agyag. Világos-sötétbarna. Izotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), csillám (muszkovit), akcesszóriák (turmalin)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Agyagos törmelék.
Bordásnyakú edény, Borsod: HOM ltsz. 92.2.2. (4.c-d ábra)	~Borsod I.-H Hiátuszos szövet kőzetlisztes agyagmátrixszal	Kőzetlisztes csillámos agyag. Világos-sötétbarna. Anizotróp. Heterogén, foltos.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), csillám (muszkovit), akcesszóriák (turmalin, cirkon)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Agyagos törmelék.
Bordásnyakú edény, Borsod: HOM ltsz. 93.8.11. (4.e-f ábra)	Hiátuszos szövet	Kőzetlisztes csillámos agyag. Fekete. Izotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit.
Besimított díszítésű edény, Borsod: HOM ltsz. 92.58.5. *(5.a–b kép)*	Finomszemcsés szeriális szövet. Az edény külső felületén finom agyagos bevonat.	Finomszemcsés kőzetlisztes csillámos agyag. A törmelékek általában nem érik el a homok szemcseméretet Szürke. Anizotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), földpát (káliföldpát, plagioklász), csillám (muszkovit), opakásvány, akcesszóriák (turmalin, cirkon)	Alig fordul elő: kisfokú metamorfit = fillit.
Pithosz, Borsod: HOM ltsz. 93.8.2. *(5.c–d kép)*	Hiátuszos szövet jól koptatott mokszemcsékkel	Kőzetlisztes csillámos agyag. Szürke. Izotróp. Heterogén.	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Savanyú magmás kőzet (granitoid).
Köpülő, Borsod: HOM ltsz. 96.1.11. *(5.e–f kép)*	Hiátuszos szövet rosszul koptatott mokszemcsékkel	Kőzetlisztes csillámos agyag. Világosbarna. Anizotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Agyagos törmelék. Üledékes kőzet (agyagkő, homokkő). Savanyú-neutrális magmás kőzet (granitoid).
Korsó, Karos: HOM 94.59.4. *(6.a–b kép)*	Hiátuszos szövet	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Anizotróp. Heterogén. (foltos)	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Savanyú magmás kőzet (granitoid).

Minta száma	Szövet	Alapanyag	Ásvány-törmelékek	Kőzettörmelékek
Főzőfazék, Karos: HOM 94.88.5. *(6.c–d kép)*	Hiátuszos szövet	Kőzetlisztes csillámos, képlékeny agyag. Barna. Anizotróp. Heterogén. (foltos)	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Savanyú magmás kőzet (granitoid). Agyagos törmelék.
Főzőfazék, Karos: HOM 94.28.2. *(6.e–f kép)*	Hiátuszos szövet	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Anizotróp-izotróp. Homogén.	Kvarc (mono- és poli-), csillám (muszkovit), földpát (káliföldpát, plagioklász)	Kisfokú metamorfit = fillit (kvarc + csillám). Üledékes kőzet (agyagkő, homokkő). Savanyú magmás kőzet (granitoid).

2. táblázat **A vékonycsiszolatos mikroszkópos vizsgálat során megvizsgált és csoportosított kerámiaminták jellemzése.**

A II. petrográfiai típus *(3.a–b kép)* nem plasztikus elegyrészeinek ásványos összetétele megegyezik az I. típuséval, azonban a szemcsék igen tiszta, plasztikus megjelenésű alapanyagba ágyazódnak jelentős szemcseméret-hiátussal. Az alapanyag a képlékenyen begyúródó agyagfoszlányok miatt nem homogén, és gyengén irányított. Ez a szöveti megjelenés azt sugallja, hogy az edénykészítéshez nagy tisztaságú, képlékeny, „zsíros" agyagot használtak, amelyet valószínűleg szándékosan soványítottak homok méretű szemcsékkel. A kiégetés az I. petrográfiai csoport anyagához hasonlóan alacsony hőmérsékleten történhetett, és az atmoszféra nem volt szabályozott.

A III. petrográfiai típus *(3.c–d kép)* nem plasztikus elegyrészeinek ásványos összetétele annyiban tér el az I. típusétól, hogy domináns alkotóként kalcit anyagú

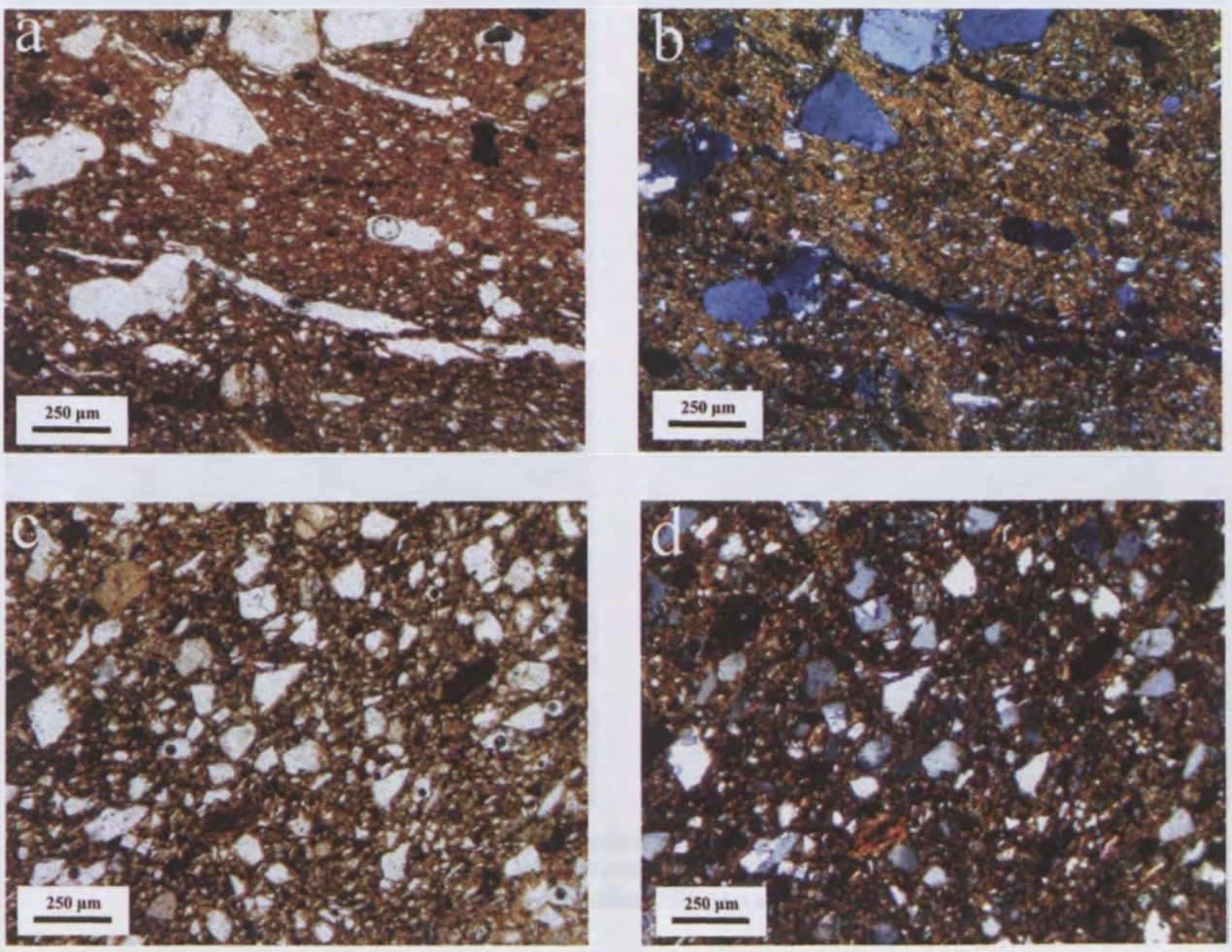

2. kép **Mikroszkópi felvételek a vizsgált borsodi kerámiák petrográfiai típusairól I.: az I. petrográfiai típusba sorolt kerámiák szöveti altípusai, (a-b) I.-H (HOM ltsz. 92.17.2.), (c-d) I.-S (HOM ltsz. 92.74.5.). Minden esetben az első fotó egy nikollal, a második keresztezett nikolok használatával készült.**

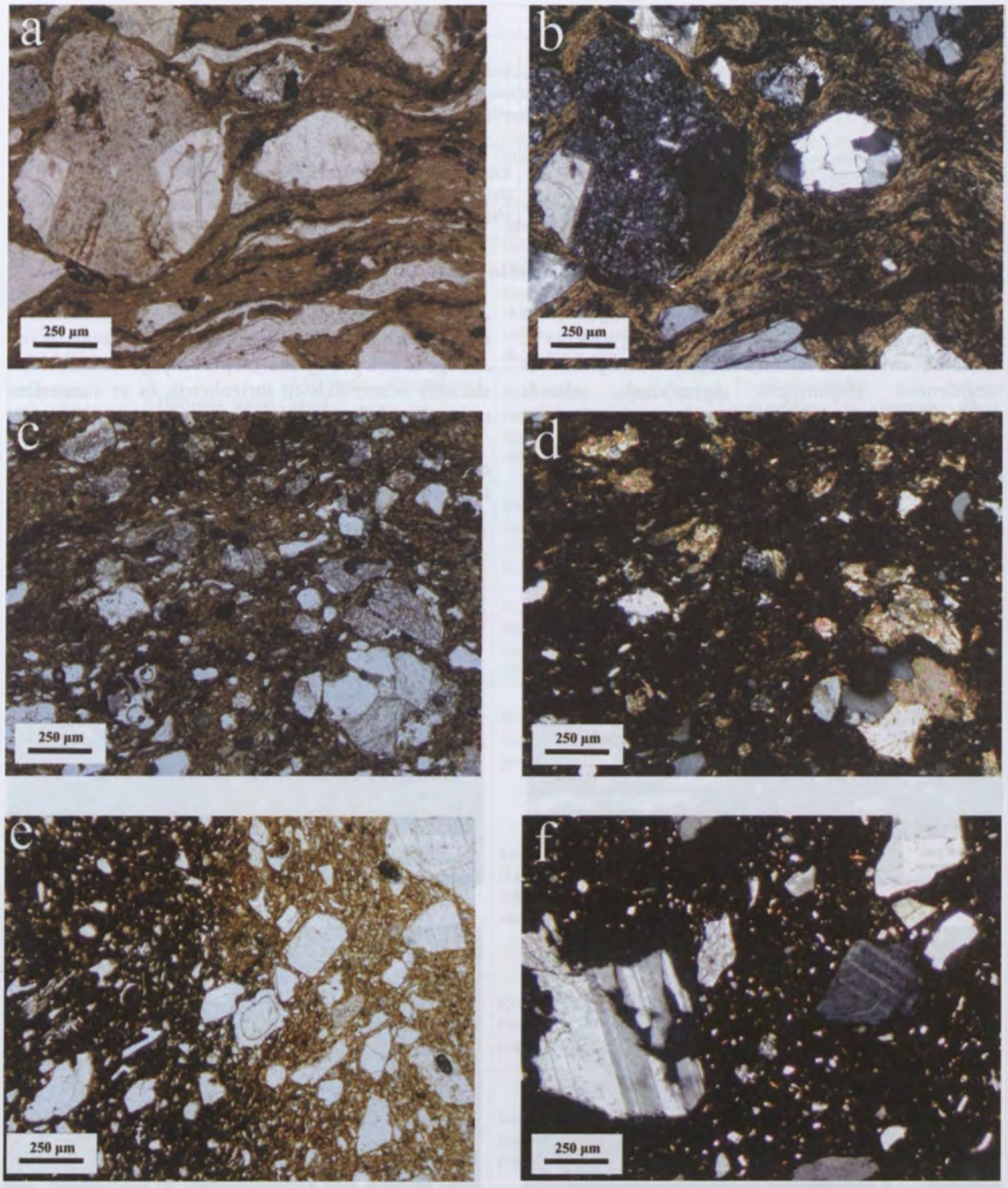

3. kép **Mikroszkópi felvételek a vizsgált borsodi kerámiák petrográfiai típusairól II.: (a-b) a II. petrográfiai típus (HOM ltsz. 92.3.17.), (c-d) a III. petrográfiai típus (HOM ltsz. 96.1.65.), (e-f) a IV. petrográfiai típus (HOM ltsz. 92.24.5.). Minden esetben az első fotó egy nikollal, a második keresztezett nikolok használatával készült.**

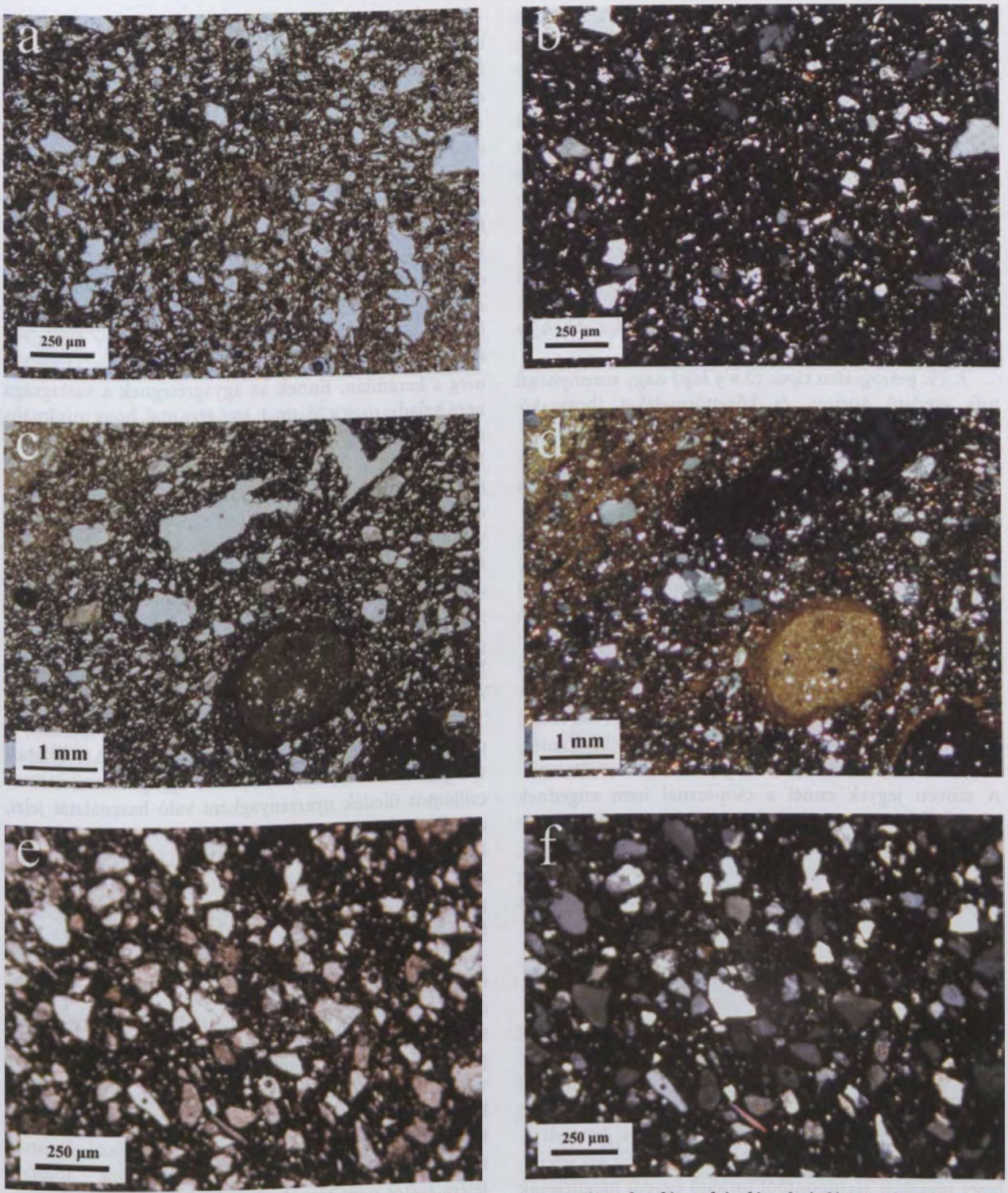

4. kép **Mikroszkópi felvételek a régészetileg elkülönített borsodi edényekről I.: a bordásnyakú edények, (a-b) HOM ltsz. 92.23.19., (c-d) HOM ltsz. 92.2.2., (e-f) HOM ltsz. 93.8.11. Minden esetben az első fotó egy nikollal, a második keresztezett nikolok használatával készült.**

mészkőtörmelék jelenik meg benne. Ezen tulajdonság alapján arra lehet következtetni, hogy – valamilyen sajátos okból kifolyólag – a csoportba tartozó két edény készítése szempontjából fontos volt, hogy a helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledékhez soványítóanyagként mészkőtörmeléket adjanak. A soványítóként alkalmazott kőzetféleség sem számít „idegennek" a Bódva vízgyűjtő területén, ezért feltételezhetjük, hogy ebben az esetben is teljes egészében helyi anyagból dolgoztak a fazekasok. A kiégetés körülményeire vonatkozóan csupán annyi megállapítás tehető, hogy az I. petrográfiai csoport anyagához hasonlóan alacsony kiégetési hőmérsékletet alkalmazhattak, illetve a kiégetés atmoszférája ebben az esetben sem volt kellően szabályozott.

A IV. petrográfiai típus *(3.e–f kép)* nagy mennyiségű tufa eredetű ásvány- és kőzettörmeléket (horzsakő, kőzetüveg szilánk és üde plagioklász töredékek) tartalmaz. A kerámiatöredékek alapanyaga közép-sötétbarna, színsávos és optikailag szinte teljesen izotróp. A csoportba tartozó kerámiák hiátuszos szövete és szemcseméret-eloszlása az I-H altípushoz hasonló. A törmelékes elegyrészek a legtöbb esetben szögletesek vagy gyengén koptatottak. Ezek a kerámiák a többi csoporthoz képest egy olyan nyersanyagból készültek, amely dominánsan vulkáni törmelékes nyersanyagforrásból származik, mivel a többi csoportra jellemző metamorf kőzettörmelékek szinte teljesen hiányoznak. Feltehető tehát, hogy egy olyan üledéket alkalmaztak a fazekasok ezen alárendelt mennyiségben megjelenő edények készítésekor, amely vulkáni törmelékes kőzetek lepusztulásából származik. A szöveti jegyek ennél a csoportnál nem engednek jelentősebb anyag-előkészítésre következtetni, azaz a nyers agyagot közvetlenül (soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül) hasznosíthatták. Az alapanyag inhomogén színe arra utal, hogy az égetéskor változott az égetőtér oxigénnel való ellátottsága.

A borsodi, régészeti szempontból egyedi kerámiák

A kerámia leletanyagból korlátozott számban előkerült sajátosan megformált, ún. bordásnyakú edények (HOM ltsz.: 92.23.19., 92.2.2., 93.8.11.) mikroszkópos petrográfiai vizsgálata nagymértékű hasonlóságot mutatott ki ezen edények anyagát és készítését tekintve a borsodi I. petrográfiai csoport anyagával *(4.a–f kép)*. Ez azt jelenti, hogy régészeti szempontból történő egyedi megítélésük ellenére ezek a kerámiák is helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledék közvetlen felhasználásával készültek. A kiégetés körülményeire vonatkozóan az I. típusra általában jellemző kiégetési hőmérsékletnél magasabb hőfok és hasonlóan szabályozatlan légkör állapítható meg. Felületkezelési jegyeket ezen kerámiák felületén nem tudtam megfigyelni.

A kerámia leletek közül egyetlen példányként előkerült besimított díszítésű, fényes és rendkívül homogén felületű edény töredéke (HOM ltsz.: 92.58.5.) szintén részletes mikroszkópos vizsgálat alá került *(5.a–b kép)*. A nyersanyagul választott üledék ásványos összetétele ebben az esetben sem tért el a lelőhelyre jellemzőtől (uralkodóan metamorf ásvány- és kőzettörmelékek), ami a helyi folyóvízi agyagos-kőzetlisztes és csillámos üledék felhasználását jelzi. A kerámia szövete azonban minden korábbinál finomabb szemcsés, ami alapján gondosan előkészített, iszapolt anyag alkalmazására következtettem. A kiégetés körülményei átlagosnak mondhatók. Az edény felületkezelésének tanulmányozása során egy rendkívül finomszemcsés, nagy tisztaságú agyagréteget figyeltem meg a kerámián. Ennek az agyagrétegnek a vastagsága nem haladja meg a 25 μm-t, ami arra utal, hogy minimális mennyiségű finom agyagos szuszpenzió került a kerámia felületére. Nem feltétlenül jelent ennek az agyagrétegnek a jelenléte azonban olyan bevonatképzést, amely során az edényt bemártották egy híg agyagos keverékbe vagy azt valamilyen eszköz (például ecset) segítségével juttatták fel a felületre. Lehetséges, hogy ez a tömött agyagréteg csupán a bőrkeményre szárított, azonban kis léptékben még képlékenyen viselkedő anyag felületén végzett polírozás tömörítő hatásának eredménye. Ami bizonyos, hogy a polírozás végeztével egy fényes és tömött felületet nyertek.

A Borsodról előkerült nagyméretű tárolóedény, a pithosz (HOM ltsz.: 93.8.2.)*(5.c–d kép)* mikroszkópos vizsgálata szintén helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledék nyersanyagként való használatát jelzi, azonban a kerámia szöveti megjelenése arra utal, hogy a kiinduló üledéket helyi folyóvízi homokkal soványították. Az edény kiégetése a borsodi I. petrográfiai típus példányaira jellemző hőmérsékletnél kissé magasabb hőfokon történhetett.

Egy köpülőedény (HOM ltsz.: 96.1.11.)*(5.e–f kép)*, amely szintén borsodi lelet, esetében felmerült a nem közvetlenül helyből származás lehetősége, mivel a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok a nem plasztikus elegyrészek ásványos összetételében nagyobb változatosságot mutatattak ki az átlagosnál (metamorf kőzettörmelékek mellett, homokkő és granitoid magmás kőzetek töredékei is jelentősek). Mivel az „újonnan megjelent" kőzettörmelékek a környék földtani felépítésétől nem térnek el, ezért azt állapíthatjuk meg, hogy az átlagos helyi üledéknél változatosabb összetételű, de nem távoli agyagos-homokos és csillámos üledék nyersanyagként való hasznosítása történhetett. A kerámia szöveti megjelenése alapján folyóvízi homokkal történő soványítás feltehető. A kiégetés körülményei átlagosnak, az I. petrográfiai típus példányaira jellemzőnek mondhatók.

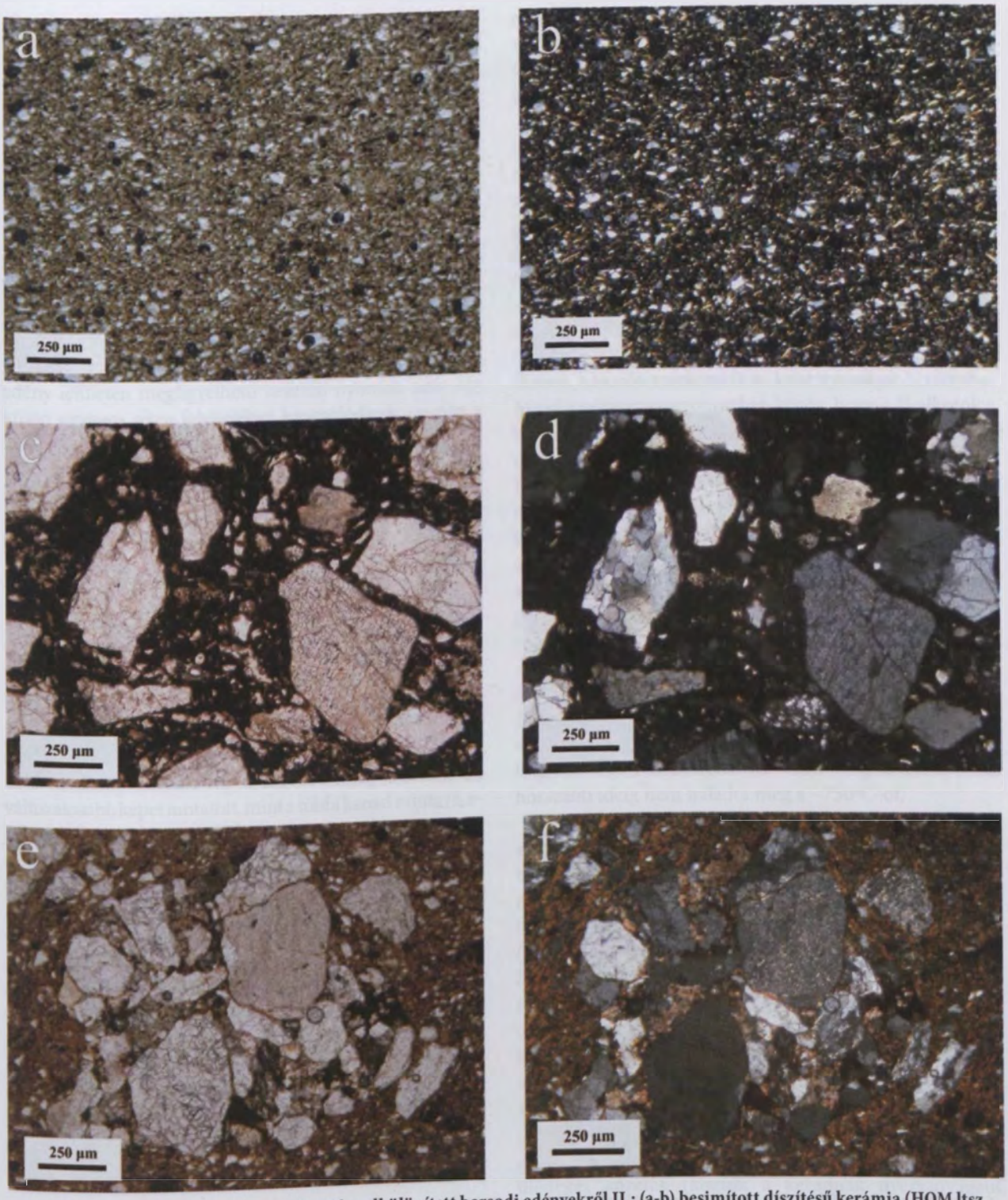

5. kép **Mikroszkópi felvételek a régészetileg elkülönített borsodi edényekről II.: (a-b) besimított díszítésű kerámia (HOM ltsz. 92.58.5.), (c-d) pithosz (HOM ltsz. 93.8.2.), (e-f) köpülő (HOM ltsz. 96.1.11.). Minden esetben az első fotó egy nikollal, a második keresztezett nikolok használatával készült.**

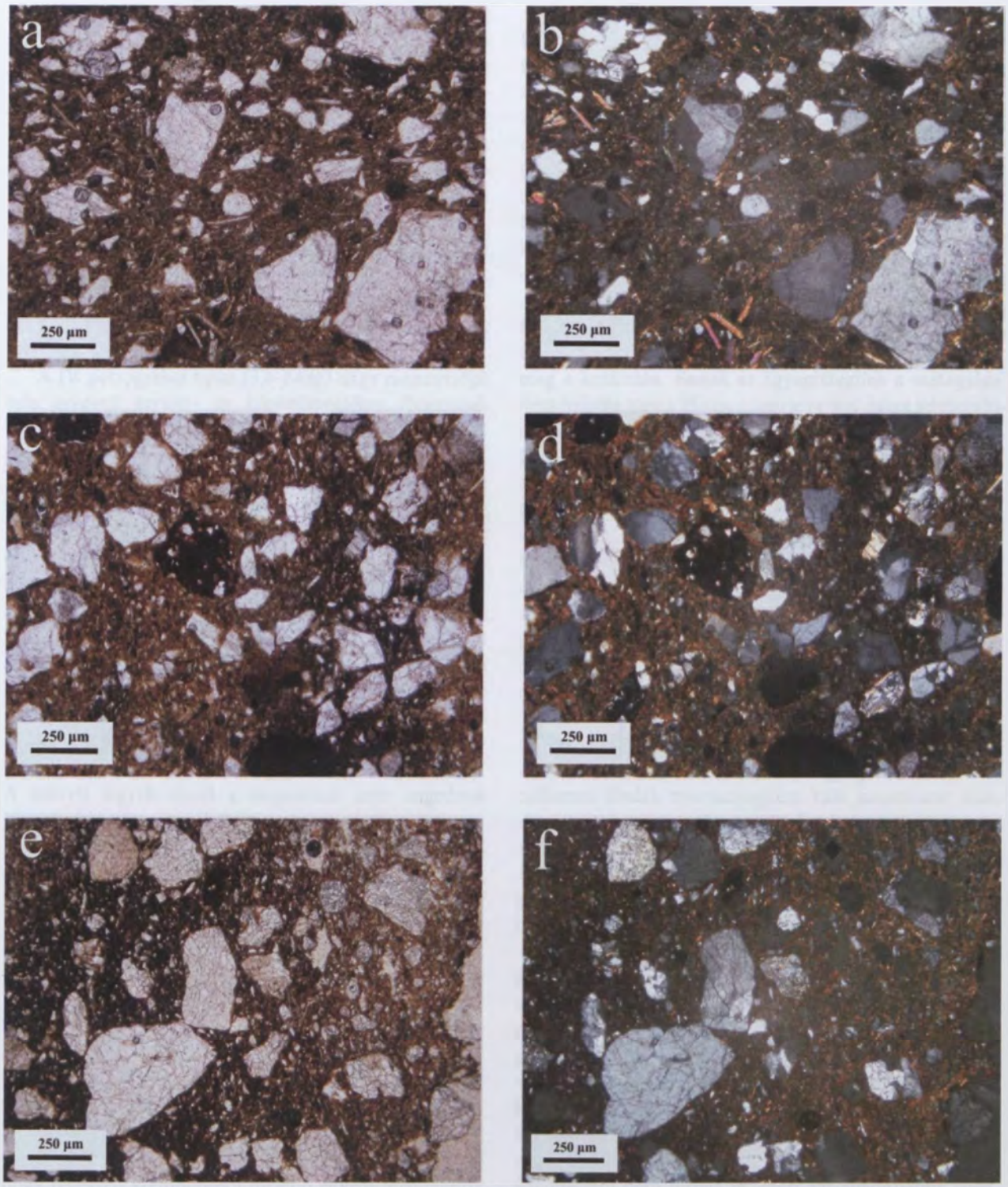

6. kép **Mikroszkópi felvételek a karosi kerámiákról: (a-b) korsó (HOM ltsz. 94.59.4.), és két fazék (c-d)(HOM ltsz. 94.88.5.), (e-f) (HOM ltsz. 94.28.2.). Minden esetben az első fotó egy nikollal, a második keresztezett nikolok használatával készült.**

A karosi kerámiák

A Karosról származó minták esetében arra számítottam, hogy a vulkanikus eredetű Tokaj-Eperjesi-hegység közelsége miatt a borsodi kerámiaanyagtól némileg eltérő ásványos összetételt tapasztalok, azonban ezt az elképzelést a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok nem igazolták.

A karosi korsó (HOM ltsz.: 94.59.4.) esetében a borsodi I. típushoz nagymértékben hasonló összetétel és szöveti kép rajzolódott ki *(6.a–b kép)*. Az edény készítésekor a fazekas helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledéket használhatott fel közvetlenül (soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül). A kiégetés hasonló színvonalon történhetett, mint a legtöbb borsodi kerámia esetében. Az edény felületén megfigyelhető kezelési nyomok nem egy külön agyagos réteg felviteléhez kapcsolódnak, csupán a kiszárított edény felületének polírozásával nyerhették.

Az archeometriai összehasonlító vizsgálatra kiválasztott két jellegzetes karosi főzőedény esetében némi eltérés mutatkozott, ami arra utal, hogy ezen lelőhely kerámia leletegyüttesének a borsodihoz hasonló mintaszámmal történő feldolgozásakor valószínűleg több petrográfiai csoportot lehetne elkülöníteni.

Az egyik fazék (HOM ltsz.: 94.88.5.) mikroszkópos vizsgálata a karosi korsóhoz hasonló eredményeket hozott, vagyis a fazekas a helyi folyóvízi agyagos-homokos és csillámos üledéket közvetlenül használhatta fel és a kiégetés is azonosan zajlott *(6.c–d kép)*.

A másik edény (HOM ltsz.: 94.28.2.) esetében a kerámia nem plasztikus elegyrészeinek ásványos összetétele változatosabb képet mutatott, mint a többi karosi minta *(6.e–f kép)*. Bár a metamorf kőzettörmelékek mellett viszonylag nagy mennyiségben előforduló homokkő és magmás granitoid kőzettöredékek a lelőhely másik két kerámiájának anyagára nem jellemzőek, de a környék (a Bodrog vízgyűjtő területének) földtani felépítéséhez képest nem idegenek. Ezek alapján az átlagos helyi üledéknél változatosabb összetételű, de nem távoli agyagos-homokos és csillámos üledék nyersanyagként való hasznosításával számolhatunk. A szöveti megjelenés nem tükrözi mesterséges beavatkozás nyomát, tehát valószínű, hogy az üledéket közvetlenül (soványítás, iszapolás, agyagkeverés nélkül) alkalmazták kerámia nyersanyagként. Az edény kiégetése a fentiekben általában ismertetett módon történhetett.

Műszeres analitikai vizsgálatok

A statisztikus mintamennyiséggel vizsgált borsodi kerámia leletanyag esetében – a petrográfiai csoportosítás alapján – érdemesnek ítéltem egyes reprezentatív minták további, műszeres analizálását. Ezen vizsgálatok esetében mód adódott arra is, hogy a kerámiák anyagát a borsodi földvár területéről gyűjtött, potenciális nyersanyagnak minősülő agyagos üledékekkel összevessem.

A petrográfiai vizsgálatok során meg nem határozható ásványfázisok azonosítására, illetve a rétegszilikátok (agyagásványok, csillámok) szerkezetének és kristályosodottsági fokának megállapítására röntgen pordiffrakciós vizsgálatot (XRD) alkalmaztam. A *7. képen* látható diffraktogramok a borsodi kerámiák négy jellegzetes petrográfiai csoportjának példányairól és a nyers agyagról készültek. Lényeges információ az ábrán a görbék hasonló lefutása, amely a különböző anyagok hasonló ásványos összetételét, illetve az agyagásvány fázisok hasonló szerkezetét és kristályosságát bizonyítja. Mind a négy anyagcsoportban közös, hogy a fő alkotók a kvarc, a 10 Å-ös rétegszilikát (illit-szericit) és a változatos összetételű földpátok (káliföldpáttól a plagioklászig). Eltérést egyrészt a III. anyagcsoport (mészkő eredetű) domináns kalcittartalmában, másrészt a IV. anyagcsoport lecsökkent csillámtartalmában észlelünk. Ezek a tények azonban már a mikroszkópos vizsgálatoknál is világossá váltak. Ennek ellenére fontos megállapítás, hogy a petrográfiai megfigyelésektől teljes mértékben független műszeres módszer is igazolta a kerámiacsoportok létét. A mérések a mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok eredményeihez képest nem mutattak ki új ásványfázisokat. A kalcit – mint hőhatásra érzékeny ásvány – változó mennyiségű jelenléte a kerámiákban azt feltételezi, hogy a kiégetés hőmérséklete viszonylag alacsony volt, hosszabb ideig nem haladta meg a ~750°C-ot.

Jelentős bélyeg lehet a kerámia nyersanyagának származási helyére vonatkozóan a kémiai összetétel. A borsodi kerámiák jellegzetes petrográfiai csoportjainak reprezentatív példányaiból, illetve a helyi agyagos üledékből készített pormintákat röntgen fluoreszcens (XRF) analízis alá vetettem. Nyers adatok ismertetése helyett olyan szemléletes, ún. sokelemes diagramokon mutatom be a kapott eredményeket, amelyek egy referencia összetételhez viszonyítva ábrázolják a kerámiák összetételét. Ez az ábrázolásmód kiemeli a vizsgált minták közötti hasonlóságokat (amennyiben 1 körüli értékeket kapunk) és eltéréseket (amennyiben nem 1 körüli értékeket kapunk). A viszonyítás alapja esetünkben a világszerte a finomszemcsés, törmelékes üledékes kőzetek (köztük a kerámiák nyersanyagául szolgáló agyagok, kőzetlisztek és homokok) átlagos összetételét tükröző érték (az ún. PAAS, Post Archaean Australian Shale átlagos összetétel[12]). A 8.a-b ábrákon feltűntetett fő- és nyomelem összetételt bemutató sokelemes diagramok dominánsan azt sugallják, hogy a

12 McLennan 2001.

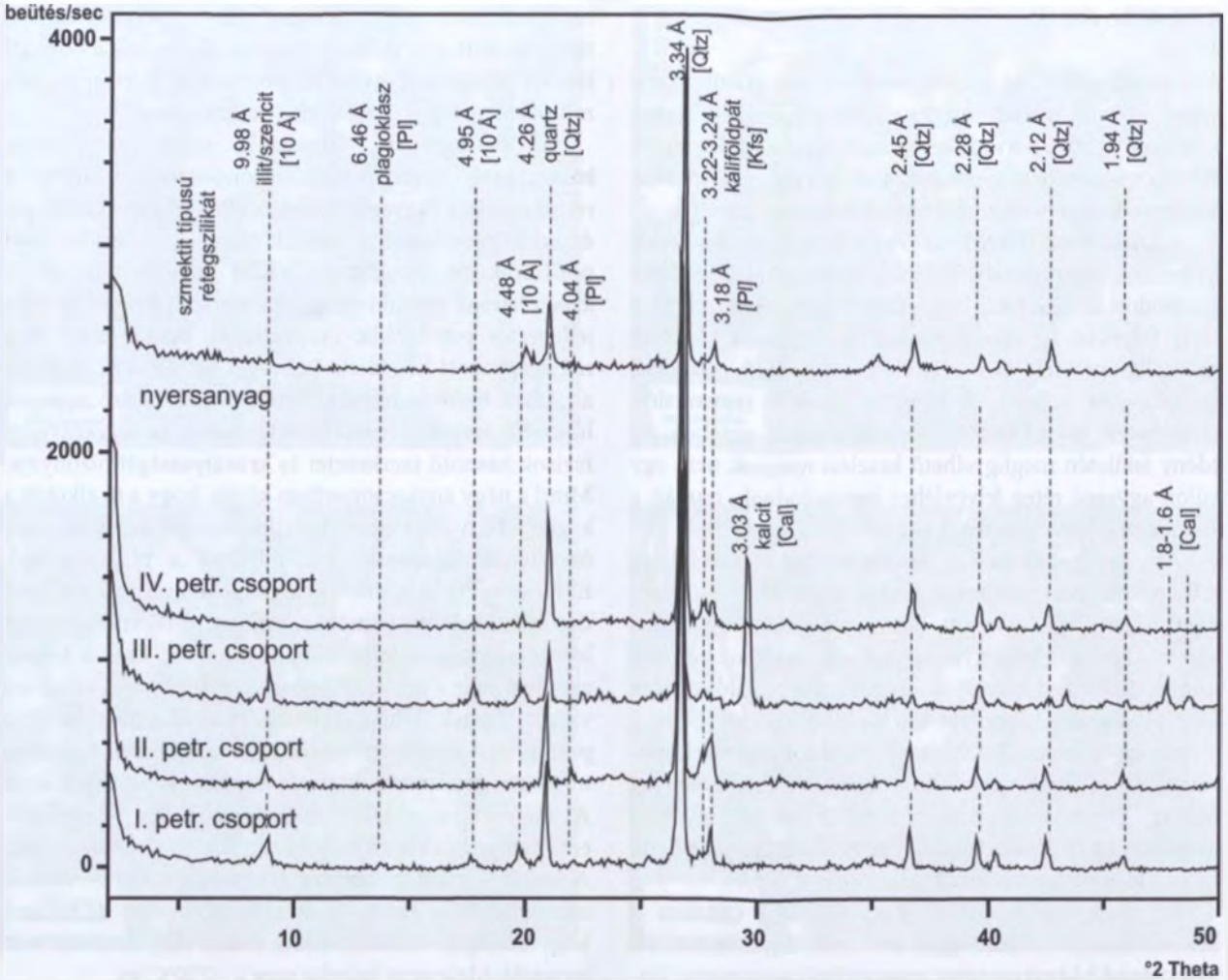

7. kép **A borsodi kerámiák fő petrográfiai típusainak példányaiból készített XRD vizsgálatok diffraktogramjai.**

kerámiák összetétele nem tér el jelentősen egymástól. Ez egyértelmű bizonyítéka (különösen a fontos eredetjelző nyomelemek esetében) a kerámiák helyi nyersanyagból való származásának. Egyes, ún. mobilis elemek (pl. Fe, Mn, P) esetében azonban jelentős szórás észlelhető, ami ezen elemeknek a betemetődés után a talajban lejátszódó folyamatokra való érzékenységét jelzi. Szintén ki kell emelnem a Ca-nak az egyik mintában való dúsulását, ami azzal magyarázható, hogy a minta a mészkőtörmeléket tartalmazó III. petrográfiai típus tagja.

A tűzvész nyomainak vizsgálata a felhólyagosodott kerámiákon

A borsodi kerámia leletanyag archeometriai vizsgálatán belül a – feltehetően – másodlagos hőhatásra alakjában és felületén deformálódott (felhólyagosodott) kerámiák tanulmányozása valódi különlegességnek számított. A részletes, nagy felbontású és lokálanalitkai méréseket igénylő feladathoz energiadiszperzív spektrométerrel felszerelt pásztázó elektronmikroszkópot (SEM-EDS), egy ún. mikroszondát (EMPA) alkalmaztunk.

A kérdés helyes megközelítéséhez először azt kellett felmérnünk, hogy milyen hatások okozhatnak ilyen jellegű deformációt kerámiákban. Az bizonyos volt, hogy valamilyen hőható váltotta ki az elváltozást, azonban ennek eredete kérdéses maradt. Két lehetőség vetődött fel: (1) a tűzvész magas hőmérsékletű és igen intenzív, azaz gyors hőhatása; vagy (2) a kerámiakészítés során egy félresikerült, azaz túlégetett példány esetében a szintén magas hőmérsékletű, de a kiégetés körülményeinek megfelelően hosszantartó (lassú) hőhatás volt a kiváltó ok.

A kerámiák felületén megjelenő felhólyagosodások részletes vizsgálata kulcsot adott a kérdés megválaszolásához. A pásztázó elektronmikroszkóppal készített felvételeken egyértelműen látszik, hogy a kerámia agyagához képest lokális olvadás ment végbe a salakszerűen felhólyagosodott részeken *(9.a kép)*. A megolvadt, majd újra megdermedt anyag a kelő,

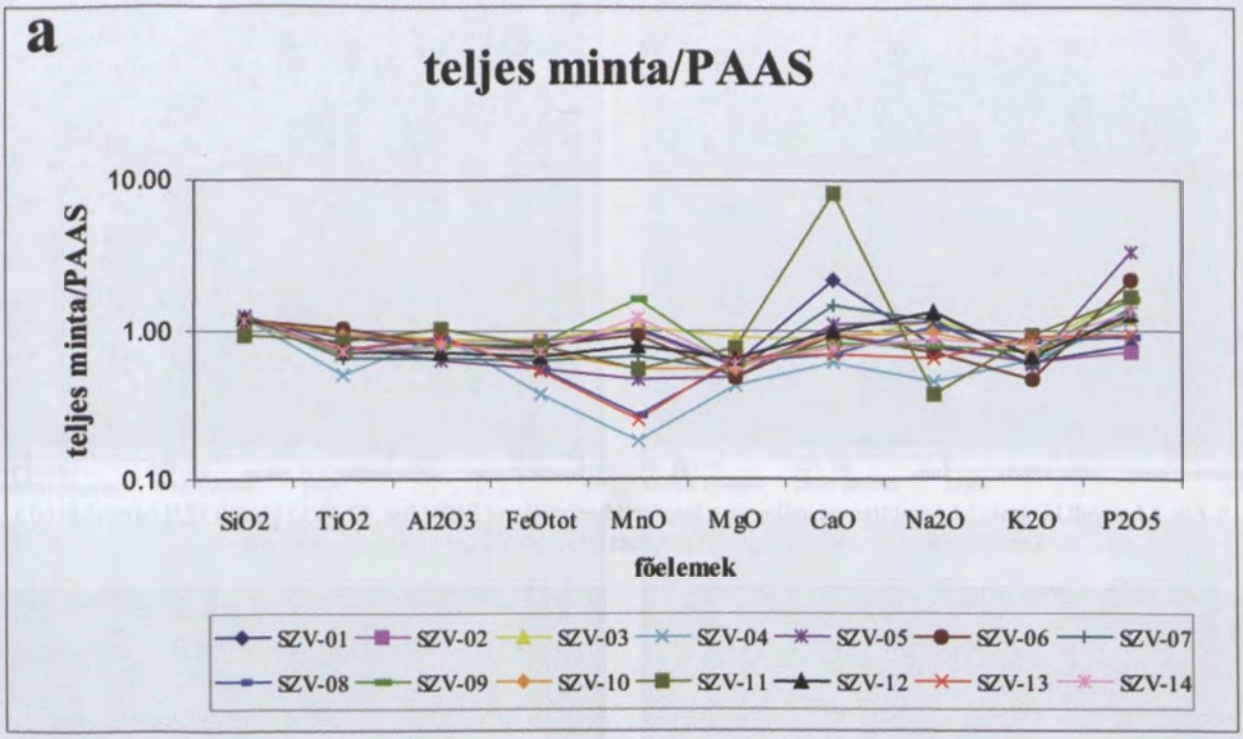

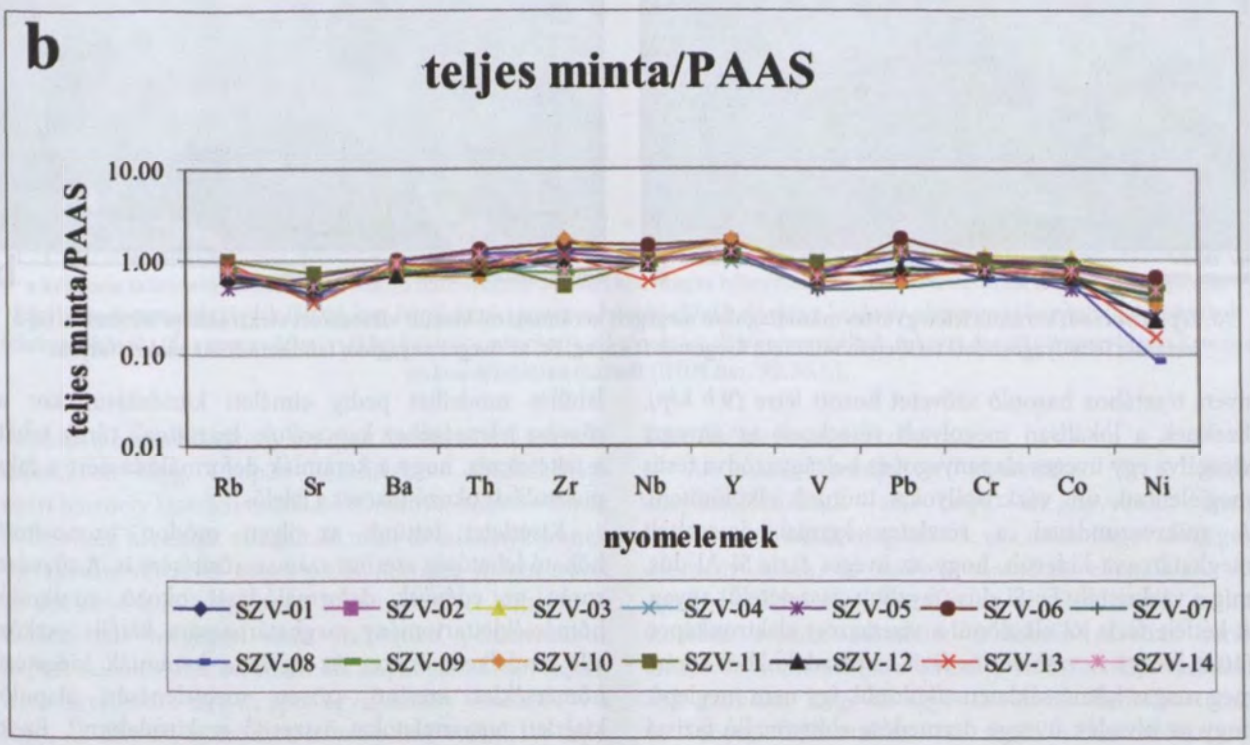

8. kép **A borsodi kerámiák jellemző példányainak és a lehetséges helyi nyersanyagok kémiai összetétele egy nemzetközi referenciaanyaghoz, a PAAS-hoz viszonyítva (normálva) főelemek (a) és nyomelemek (b) esetében. A minták: SZV-01=égett helyi agyag, SZV-02=nyers helyi agyag, SZV-03 és SZV-05—SZV-10, SZV-14= I. petrográfiai csoport példányai, SZV-04 és SZV-13 = II. petrográfiai csoport példányai, SZV-11= III. petrográfiai csoport példánya, SZV-09 és SZV-12 = megégett kerámiák.**

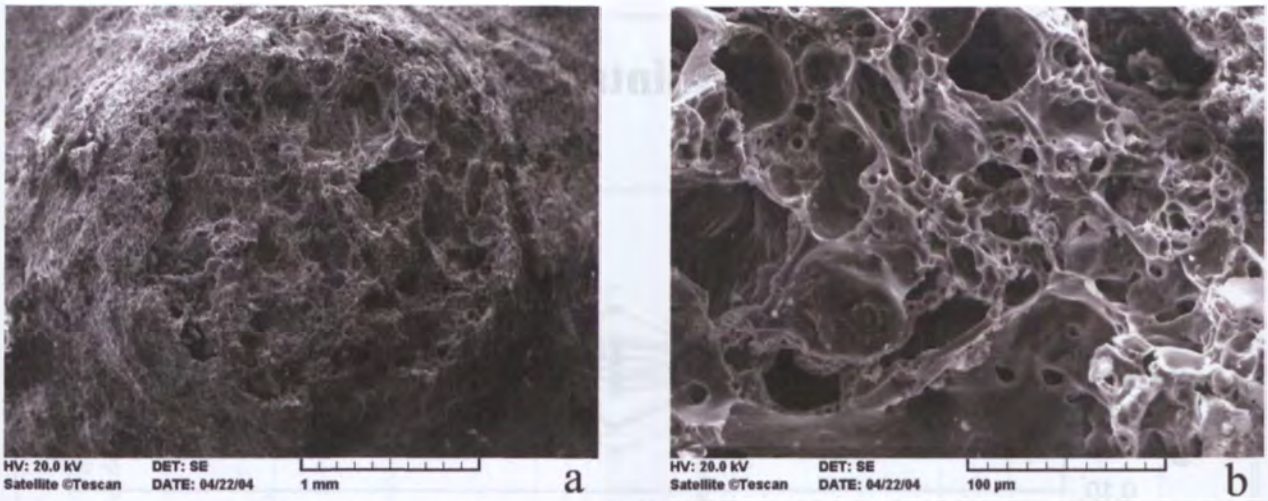

9. kép **A borsodi kerámia leletegyüttes másodlagosan megégett kerámiájáról (HOM ltsz. 92.30.1.) készült SEM felvételek: (a) a kerámia felületén található felhólyagosodott lokális terület, (b) a hólyagos rész szövete.**

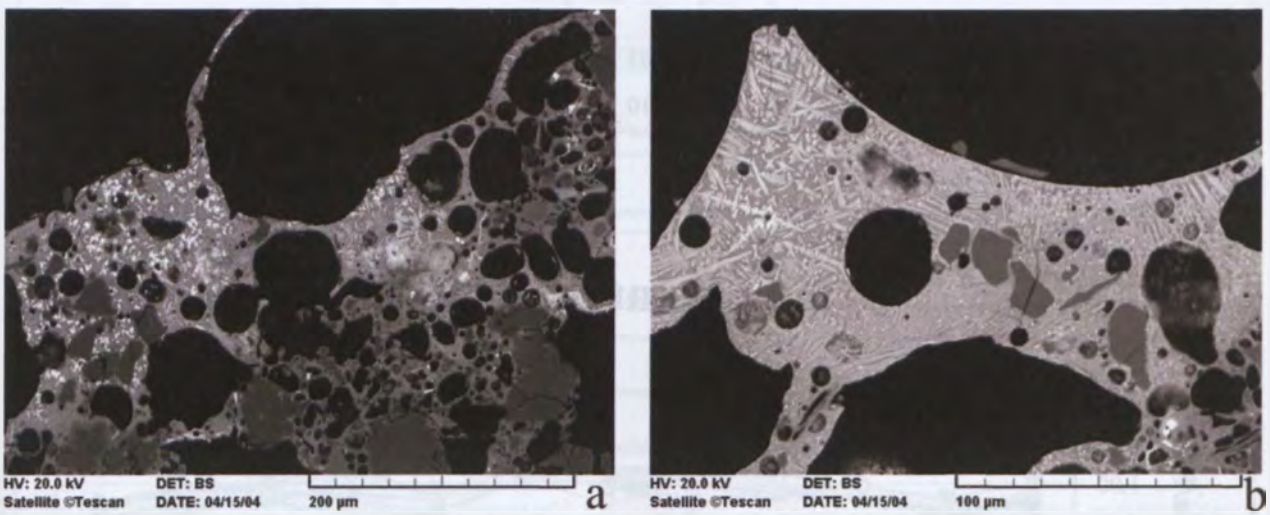

10. kép **A borsodi kerámia leletegyüttes másodlagosan megégett kerámiájáról készült visszaszórt elektronképi felvételek: (a) a kerámia felhólyagosodott területein található üvegesedett anyag, (b) az üveges anyagban található fésűs vázkristályok.**

nyers tésztához hasonló szövetet hozott létre *(9.b kép)*. Ezeknek a lokálisan megolvadt részeknek az anyagát vizsgálva egy üveges alapanyagot és beleágyazódva fésűs megjelenésű, ún. vázkristályokat tudtunk elkülöníteni. A mikroszondával a részletes kémiai összetételt meghatározva kiderült, hogy az üveges fázis Si-Al-dús, míg a vázkristály Fe-Si-dús (fayalitos összetételű) anyag. A kétféle fázis jól elkülönül a visszaszórt elektronképen *(10.a–b kép)*. A vasban dús fázis az olvadékokból korán, még magas hőmérsékleten elkülönül, így nem meglepő, hogy az olvadék üveggé dermedése előtt önálló fázissá alakult. Az azonban, hogy ez a vasban dús fázis fésűs vázkristályokat alkotott, egyértelműen azt jelzi, hogy a lokális olvadék rendkívül gyorsan hűlt le. A gyors lehűlés modelljét pedig elméleti kiindulásunkkor a tűzvész jelenségéhez kapcsoltuk. Igazoltnak tűnik tehát a feltételezés, hogy a kerámiák deformálódásáért a falu pusztulását okozó tűzeset a felelős.

Kísérletet tettünk az ilyen módon azonosított hőható lehetőség szerinti számszerűsítésére is. A tűzvész során az edények deformálódását okozó, uralkodó hőmérséklettartomány meghatározására kétféle eszköz állt rendelkezésünkre. Az egyik a kerámiák kiégetési hőmérséklet szerinti szöveti megjelenésén alapuló kísérleti tapasztalatokat összesítő szakirodalom[13]. Ezek szerint a kerámia alapanyaga és pórusalakja, -eloszlása jelentős mértékben módosulhat a kiégetési hőmérséklet emelésével. Tudnunk kell azonban, hogy ez a szöveti

13 Cultrone et al., 2001; Maniatis–Tite, 1981; Tite et al., 1982

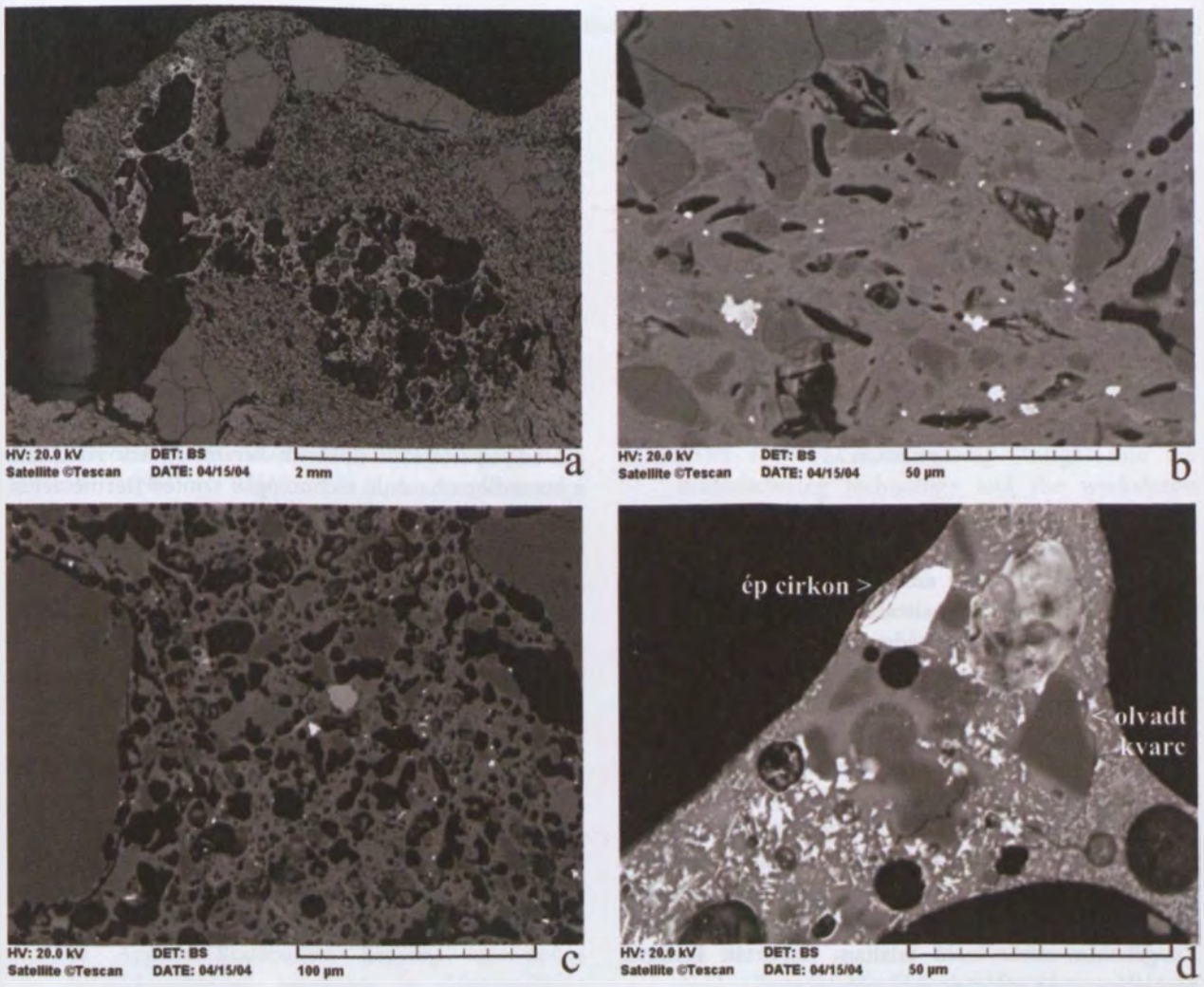

11. kép **A borsodi kerámia leletegyüttes másodlagosan megégett kerámiáiról készült visszaszórt elektronképi felvételek: (a) a kerámia szövetétől eltérő megjelenésű felhólyagosodások, (b) a magas hőmérséklet hatására a kerámia alapanyaga, szövete lokálisan homogenizálódik (HOM ltsz. 92.39.4.), (c) a magas hőmérséklet hatására a kerámia alapanyagában található pórusok lekerekítődnek, (d) a magas hőmérséklet hatására a kerámia alkotórészei eltérően reagáltak: a kvarc szegélyei megolvadtak, míg a cirkon érintetlen maradt (HOM ltsz. 92.30.1.).**

változás a kerámiát alkotó anyagok összetételétől jelentős mértékben függ. Csupán közelítésként alkalmazható ezért bármely kísérleti munka eredménye, hiszen ott más összetételű kerámiát vizsgáltak, mint az edelényi. Ennek figyelembe vételével mégis próbáljuk meg megbecsülni az edelényi felhólyagosodott kerámiákat ért hőhatót. A másodlagos megégést nem szenvedett példányokhoz képest a deformálódott kerámiák alapanyának szövetében nem figyelhetők meg az apró agyagásvány lemezek *(11.a kép)*, az alapanyag teljesen homogénné vált *(11.b kép)*. A pórusok nyúlt alakja sem figyelhető meg, ehelyett az alapanyagban megmaradó hézagok lekerekítődnek, sima felületűvé válnak, esetenként össze is kapcsolódnak *(11.c kép)*. Ilyen mértékű elváltozását a szövetnek a kísérleti munkák megközelítőleg 900—1000°C-os kiégetési hőmérséklet esetén jelzik.

A másik módja a kerámiákat ért hőható meghatározásának az, hogy megfigyeljük., mely ásványok olvadtak meg, tűntek el a másodlagos megégési esemény során, és melyek maradtak ellenállóak. Az egyes ásványoknak ismerjük az olvadáspontját, ezáltal közelítő értéket adhatunk a lokális olvadás során uralkodó hőmérsékletre. Ennél a módszernél is tudnunk kell azonban, hogy az egyes ásványok elemösszetétele, az anyag illótartalma és a folyamat időtartama jelentős mértékben befolyásolja azt, hogy egy adott ásványszemcse megolvad-e vagy sem. Ennek figyelembe vételével az edelényi felhólyagosodott kerámiákról azt mondhatjuk, hogy bennük a kvarcszemcsék már részlegesen részt vesznek az olvadásban, míg más

ásványok (pl. cirkon) szegélyei épek maradtak (11.d ábra). A kvarc olvadáspontja légköri nyomáson 1750°C. Azt feltételeznünk azonban, hogy ekkora hőmérsékletet egy faház égése tartósan produkálhat – mivel az olvadás beindulásához időre is szükség van –, nem megalapozott. A második hőmérsékletbecslő módszer tehát nem szolgáltat megbízható adatokat esetünkben.

Összességében a leletanyagból kiválasztott deformálódott, elváltozott felületű kerámiamintákról elmondható, hogy a falut sújtó tűzvész során kialakuló minimálisan 900—1000°C-os, tartós hőmérséklet hatására részlegesen megolvadtak.

Összefoglalás

Kutatásunkkal célunk az volt, hogy új adatokat szolgáltassunk a X. századi kézműves hagyományok megismeréséhez. Az archeometriai vizsgálat alá vetett kerámiaminták analizálása alapján a következő megállapításokat tettük. Eredményeink bebizonyították, hogy a X. századi Borsod településen a kerámia leletanyag összetétele homogénnek mondható, és legnagyobb valószínűséggel helyi agyagos-homokos folyóvízi üledéket használtak fel a fazekasáru készítéséhez. Alárendelt mennyiségben előfordultak anyagi összetételüket tekintve kissé eltérő (tiszta agyagú, mészkő-, illetve tufatörmelékes) kerámiatöredékek is, azonban a környék változatos földtani felépítéséből adódóan ez nem jelenti feltétlenül távoli, idegen nyersanyag használatát. Vizsgálataim során nem találtam importált kerámia jelenlétére utaló egyértelmű bizonyítékot.

A kerámiakészítési technika uralkodóan a legegyszerűbb módszerrel, azaz a helyi folyóvízi üledék közvetlen felhasználásával dolgozhatott. Alárendelten (szintén helyi homokos üledékkel történő) soványítás, illetve az üledék iszapolása (tisztítása) tapasztalható. A kerámiák anyagának és szövetének vizsgálata alapján feltehető, hogy a kiégetés viszonylag alacsony hőmérsékleten (<750°C) és változó atmoszférában történt. Az oxidatív-reduktív légkör váltakozása arra utal, hogy a korszak égetési technológiai szintje nem tette lehetővé a jól kontrolált atmoszférájú kiégetést (elképzelhető gödörben vagy kezdetleges szinten kialakított kemencében történő égetésnél).

A borsodi leletanyagból vizsgálat alá vetett, régészeti szempontból elkülönített edények (pithosz, bordásnyakú edények, besimított díszítésű kerámia) esetében a többi kerámiamintához hasonló alapanyagot (azaz helyi folyóvízi üledéket) és kiégetési körülményeket lehet feltételezni. A nyersanyag előkészítése során a besimított díszítésű edény esetében az anyag iszapolására (tisztítására), míg elsősorban a nagyméretű pithosz esetében szándékos soványításra utal a kerámiák szövete. A többi „különleges" edény azonban a természetes üledék közvetlen felhasználásával készülhetett.

A Borsod településének pusztulását okozó nagy hőhatójú, gyors lefolyású tűzvész nyomai a kerámia leletanyagon is azonosítható lokálisan megolvadt és felhólyagosodott felületű edények formájában. A falu házait alkotó fa- és egyéb éghető anyag minimálisan 900—1000°C-os hőmérsékleten éghetett azokon a pontokon, ahol a kerámiák deformációt szenvedtek.

Az összehasonlítás alapjául szolgáló Karos X. századi temetőjéből előkerült kerámialeletek vizsgálata a borsodihoz hasonló technológiai szinten (természetes, helyi üledék használata különösebb előkészítés nélkül, azonos kiégetés körülmények) előállított fazekasáru meglétét mutatta.

Archeometriai kutatásunk eredményeként megállapíthatjuk, hogy a két X. századi lelőhely (Borsod és Karos) agyagművessége hasonló szintet, vélhetően a korszak átlagos technológiai fejlettségi színvonalát tükrözi. A megvizsgált kerámia leletanyag alapján nem lehet távolabbi kereskedelmi vagy kulturális kapcsolat meglétét bizonyítani. Feltehető, hogy Borsodon a fazekasság viszonylag elszigetelten, csak a helyi lakosság igényeire dolgozhatott és azt el is tudta látni, akár a nagyobb művészi megmunkálást megkívánó kerámiatárgyak esetében is.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki Wolf Máriának (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár) a régészeti probléma felvetéséért és a vizsgálatra került minták biztosításáért. Külön köszönet illeti Szakmány Györgyöt a diplomamunka keretében a borsodi leletanyagon végzett kutatásom szakértő irányításáért, illetve az ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszékét a munkálatok tárgyi feltételeinek biztosításáért. A röntgen pordiffrakciós analízis eredményeinek értelmezésében Weiszburg Tamás (ELTE Ásványtani Tanszék) nyújtott segítséget. A műszeres anyagvizsgálati mérések elvégzéséért Lovas Györgynek és Király Juditnak (XRD; ELTE Ásványtani Tanszék), Gálné Sólymos Kamillának (SEM-EDS; ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszék), illetve Heinrich Taubaldnak és Pintér Farkasnak (XRF; Tübingeni Egyetem, Németország) vagyok hálás.

Irodalom

Cultrone et al. 2001 = Cultrone, G.–Rodriguez-Navarro, C.–Sebastian, E.–Cazalla, O.–De La Torre, M.J.: Carbonate and silicate phase reactions during ceramic firing. European Journal of Mineralogy, 13, 621–634.

Dosztály et al. 1998 = Dosztály L.–Gulácsi Z.– Kovács S.: Az észak-magyarországi jura képződmények rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 309–318.

Fülöp 1994 = Fülöp J.: Magyarország geológiája — Paleozoikum II. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hámor 1998 = Hámor G.: A magyarországi miocén rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 437–468.

Kovács 1998a = Kovács S.: A Szendrői- és Upponyi-hegység paleozóos képződményeinek rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 107–118.

Kovács 1998b = Kovács S.: Az észak-magyarországi triász képződmények rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 245–252.

Kovács et al. 1998 = Kovács S.–Hips K.: A Bükk- és az Aggtelek-Rudabányai hegység újpaleozóos képződményeinek rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 149–154.

Maggetti 1979 = Maggetti, M.: Mineralogisch-Petrografische Untersuchungen des Scherbenmaterials der urnenfelderzeitlichen Siedlung Elchinger Kreuz, Landkreis Neu-Ulm/Donau. In: Kataloge der Prähistorischen Staatssammlung, 19, München, 141–167.

Maniatis–Tite 1981 = Maniatis, Y.–Tite, M.: Technological Examination of Neolithic-Bronze Age Pottery from Central and Southeast Europe and from the Near East. Journal of Archaeological Science, 8, 59–76.

McLennan 2001 = McLennan, S.M.: Relationship between the trace element composition of sedimentary rocks and upper continental crust. Geochemistry-Geophysics-Geosystems, 2, Paper number: 2000GC000109.

Révész 1996 = Révész L.: A karosi honfolalás kori temetők. In: Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Miskolc, 31. (105. tábla 4.); 21. (45. tábla 3.); 38. (135. tábla 2.).

Szakmány 1998 = Szakmány, Gy.: Insight into the manufacturing technology and the workshops: evidence from petrographic study of ancient ceramics. In: Archaeometrical research in Hungary II. Szerk.: Költő László és Bartosiewicz László. Budapest-Kaposvár-Veszprém. 77–83.

Szilágyi 2004 = Szilágyi V.: Egy 10. századi település kerámia leletegyüttesének archeometriai vizsgálata, Edelény, Északkelet-Magyarország. Diplomamunka, ELTE TTK Kőzettan-Geokémiai Tanszék, Budapest.

Szilágyi et al. 2004 = Szilágyi V.–Szakmány Gy.–Wolf M.–Weiszburg T.: 10. századi kerámiák archeometriai vizsgálata, Edelény, Északkelet-Magyarország. Archeometriai Műhely, 2004/1, 34–39.

Tite et al. 1982 = Tite, M.–Freestone, I.–Meeks, N.D.– Bimson, M.: The use of scanning electron microscopy in the technological examination of ancient ceramics. In: Archeological Ceramics. Szerk.: Olin, J.S.-Franklin, A.D. Smithsonian Institution Press, Washington, 109–120.

Wolf 2002 = Wolf M.: 10. századi kerámialeletek Borsodon. Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLI. Miskolc, 39–60.

Wolf 2003 = Wolf M.: 10–11. századi települések. In: Magyar régészet az ezredfordulón. Szerk.: Visy Zsolt. Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, Teleki László Alapítvány. Budapest, 325–327.

ARCHAEOMETRIC INVESTIGATION OF THE CONQUEST PERIOD AND ÁRPÁDIAN AGE CERAMICS FROM NORTHEAST HUNGARY - PART 1 (BORSOD, KAROS)

This study summarizes the results of the archaeometric investigations on ceramics of the 10th century settlement of Borsod (Northeast Hungary). To get a more objective comparison, comparative ceramic samples from the contemporary Karos settlement (Northeast Hungary) were also observed. The applied method primarily was microscopic petrography, in addition limited mineralogical-geochemical instrumental investigations and electron microprobe analysis were also done.

As a result of the examinations, it can be stated that ceramic manufacturing technology was on similar level at the two 10th century settlements which quality can represent the average state of the era. During this manufacturing process, the potters dominantly applied local alluvial sediments without any preparation (any preparation of the raw material can be proved only in few cases, e.g. cleaning or tempering) and low temperature firing at varied atmosphere. It is probable that the isolated (working only for local demands) potters craft at Borsod manufactured the higher quality earthenware, too. Our investigations could not prove the presence of ceramics of non-local origin. The examination of deformed pottery with blistered surface provided evidence that the changes in the form and surface was caused by the fire destroying the settlement.

SIMONYI ERIKA

KERÁMIAVIZSGÁLATOK EREDMÉNYEINEK FELHASZNÁLÁSA 10–13. SZÁZADI TELEPÜLÉSEINK KUTATÁSÁBAN II.

(MEZŐKERESZTES, HEJŐKÜRT, FELSŐZSOLCA, KAROS)[1]

Alig egy évtizede annak, hogy a régészet Árpád-kori kerámiaművességünk alaposabb megismeréséhez segítségül hívta a természettudományos anyagvizsgálatok eredményeit. Egy kisebb munkacsoport alakult, mely célul tűzte ki egy adott régió – Északkelet-Magyarország – 10–13. századi fazekasságának feltérképezését, de kontroll anyagként az északnyugat-dunántúli Halimba temetőinek kerámiatárgyait is bevontuk a mintavételbe.[2] A kerámiaminták petrográfiai elemzését az ELTE TTK Kőzettan-Geokémia Tanszék munkatársai – Szakmány György és Szilágyi Veronika – végezték.[3] Habár az eddig vizsgált kerámiaminták száma alig haladja meg a kétszázat, mégis elmondhatjuk, hogy számtalan új adattal rendelkezünk.

Tanulmányomban a régió négy, eltérő jellegű földrajzi környezetből származó, és az Árpád-kor több periódusában használt településének *(1. kép)* kerámiaanyagán végzett petrográfiai vizsgálatának régészeti értelmezését mutatom be. A régészeti anyag-meghatározást[4] a legtöbb esetben megerősítették a kerámiacsiszolatok elemzésének eredményei is. Az archeometria vizsgálatnak köszönhetően új adatokhoz jutottunk a késő Árpád-kori – lelőhelyeink közül Mezőkeresztes, Felsőzsolca és Hejőkürt esetében – fehér kerámia elterjedéséről és importjáról.[5]

Az említett négy lelőhelyről 32 kerámiatöredék petrográfiai vizsgálata történt meg. A minták kiválasztásánál elsődleges szempont volt a hagyományos régészeti módszerekkel meghatározott (szabad szemmel látható) anyagösszetétel kontrollálása.[6] A mintavétel két szakaszban zajlott. Első körben, 2004-ben mindössze 11 db kerámiatöredék vizsgálatára volt lehetőségünk, így igyekeztünk a soványító-adalékanyagok kérdésére fókuszálni. 2005-ben Felsőzsolca-Várdomb és Karos-Tobolyka lelőhelyekről válogattuk a mintákat, bevonva a kérdések körébe készítés-technikai problémákat és az import kerámia kimutatásának lehetőségeit is.

A kiválasztott mintákat lelőhelyenként táblázatba rendeztem, feltüntetve egy-két alapvető régészeti szempontú kérdést, és az azokra kapott választ. A négy lelőhely közül kettő, Mezőkeresztes-Lucernás és Hejőkürt-Cifrahát esetében a minták származási körülményeit, az objektumokat is részletesebben ismertetem, mivel e lelőhelyekről még nem jelent meg előzetes közlemény.

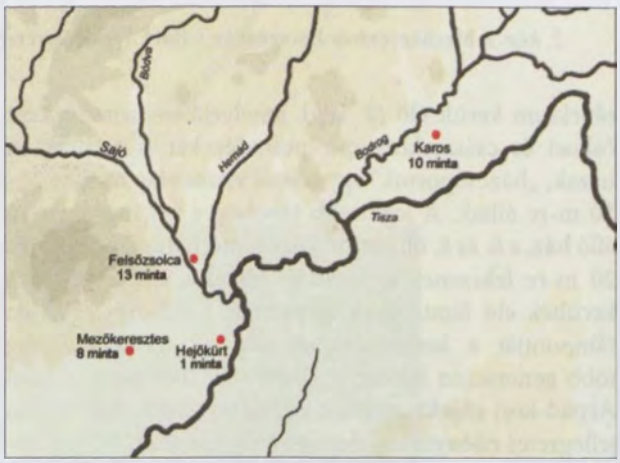

1. kép **Az anyagvizsgálatban szereplő északkelet-magyarországi lelőhelyek**

Mezőkeresztes-Lucernás

Mezőkeresztes község (B-A-Z megye) délkeleti határában, a Kácsi-patak nyugati partján húzódó Lucernás elnevezésű határrészen az M3-as autópálya építését megelőző régészeti feltárás során Pusztai Tamás, a Herman Ottó Múzeum régésze tárta fel egy Árpád-kori falu maradványait.[7] A lelőhelyen 26 Árpád-kori

1 Jelen tanulmány a debreceni „Sötét idők falvai" c. konferencián, 2006-ban elhangzott előadás írott verziója.
2 A munkacsoport eredményeiről lásd Szakmány György, Szilágyi Veronika, Szigeti Judit, és Wolf Mária jelen tanulmánykötetben szereplő cikkeit.
3 A dolgozatban szereplő petrográfiai meghatározások Szilágyi Veronikától származnak. Alaposságát és hozzáértését ezúton is hálásan köszönöm.
4 Simonyi 2005, 37–55.
5 A fehérkerámia kutatásában elért eredményeket lásd részletesen Szilágyi–Gál–Mlakár–Rácz–Sajó–Simonyi 2010, 153–167.
6 Simonyi 2005, 42. és 7. kép.
7 Ezúton is köszönöm Pusztai Tamásnak, hogy a leletanyag feldolgozásához hozzájárult. A dokumentációt az MNM Adattárában XXVIII/365/2001. számon tartják nyilván.

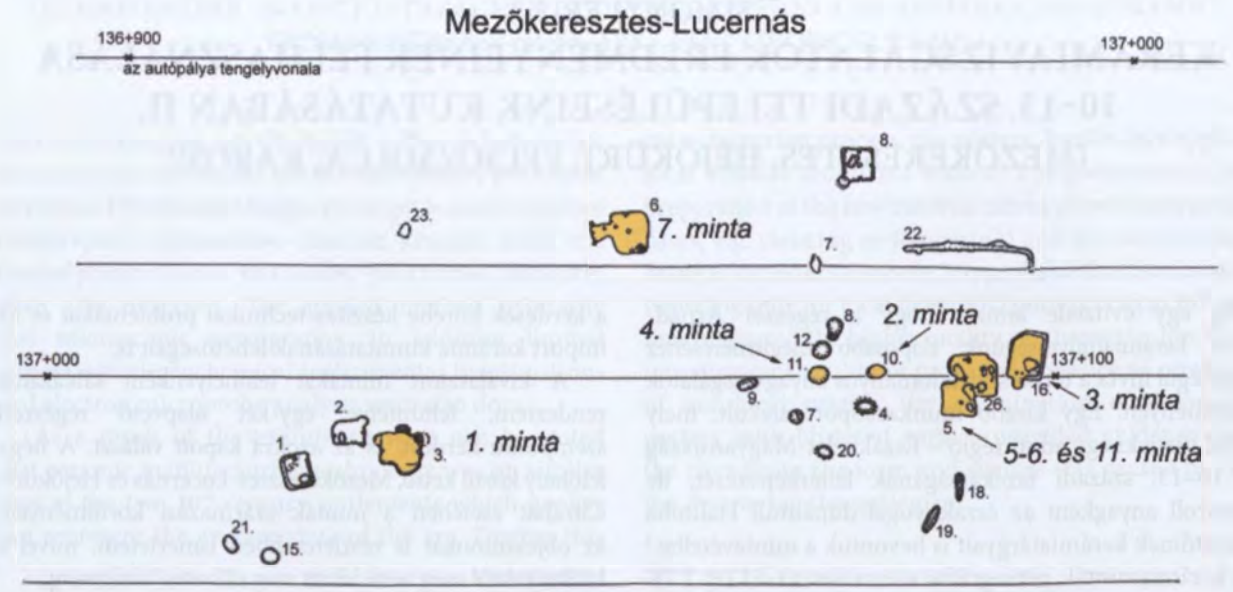

2. kép **A Mezőkeresztes-Lucernáson feltárt Árpád-kori település. (A kerámiaminták származási helye szürkével jelölve)**

objektum került elő *(2. kép)*, amelyekben szórványként őskori és császárkori cseréptöredékeket is találtak. A házak, „házcsoportok" egymástól viszonylag messze 20–50 m-re álltak. A legkisebb távolság a két magányosan álló ház, a 6. és 8. objektum között mérhető, ezek ugyanis 20 m-re fekszenek egymástól. Mivel a lelőhelyen nem kerültek elő fémtárgyak és pénzek, a keltezés egyetlen támpontját a kerámialeletek képezik. A feltehetőleg több generáción keresztül lakott település kora és késő Árpád-kori objektumainak szétválasztását néhány olyan jellegzetes edénytípus jelenléte teszi lehetővé, mint a 10–11. századi bordásnyakú palack, vagy a 12–13. századi csigavonalas díszítésű, fehéres-rózsaszínes színű, röviden „bézs" kerámia. Anyagvizsgálatra hat objektumból választottunk ki nyolc kerámiatöredéket.

Az 1. minta a 3. objektumból származik, mely egy félig földbemélyített, kelet/északkelet–nyugat/délnyugat tájolású, szelemenes tetőszerkezetű veremház gödre volt *(3. kép 1)*. Padlója a bolygatatlan altalaj jelentkezési szintjétől mérve 68 cm mélyen jelentkezett. Szabálytalan téglalap alakú gödrének hosszanti falai 360 cm, a rövidebbek 292–310 cm hosszúak. A szelementartó ágasok 20–23 cm átmérőjű gödrei a rövidebb oldalak közepén kerültek elő. A cölöplyukak a padlótól mérve 15–25 cm mélyek. A ház oldalfala a dél/délnyugati szakaszon 2,2 m hosszan erősen kiöblösödik, és lépcsőzetesen mélyül, valószínűleg itt lehetett egykor a bejárat. Hasonló jelenség figyelhető meg a keleti, rövidebb oldal északi felében. A kemencét ház északkeleti sarkába vájva, a padlószinttel egy magasságban alakították ki. Tűzterét és a boltozatát részben a verem fala képezte, részben vesszőfonásra épített szerkezetű volt, mely benyúlt a ház lakóterébe is. A ház betöltődött gödrében később egy szabadban álló kemencét alakítottak ki. A kemence előgödrének betöltése a bontás során jól elvált a házétól. A két objektum leletanyaga sajnos csomagolásnál összekeveredett. A ház betöltéséből nagy mennyiségű cseréptöredék került elő, köztük jellegzetes szögfej és fél szögfej profilú fazekak peremtöredékei, többségük oxidált égetésű *(3. kép 2)*. A díszítésben dominál az ék alakú fogaskerék sorminta, melyet a kutatás jelenlegi állása szerint a 11. században terjedt el és a 12. században is használták még.[8] Maga az 1. minta is ilyen fogaskerék mintás fazék peremtöredéke *(3. kép 3–6)*. A töredéket leírásában szemcsés homokkal soványított, jól iszapolt edény peremének határoztuk meg. A petrográfiai vizsgálat szerint azonban nem bizonyítható szándékos soványítás az alacsony hőmérsékleten kiégetett folyóvízi kőzetlisztes-homokos agyagból készült edényre. A fazék felülete olyan gondosan elsimított, hogy feltételeztünk egy vékony agyagmázat rajta, ennek a csiszolatban viszont nincs nyoma.

Három mintát választottunk a lelőhely egyetlen szuperpozícióban feltárt objektum-együtteséből – 5. és 26. objektum. A feltárás során jól látszott, hogy a kisebb alapterületű 5. objektum fekete betöltését vágta a nagyobb

8 Takács 1996a, 340.

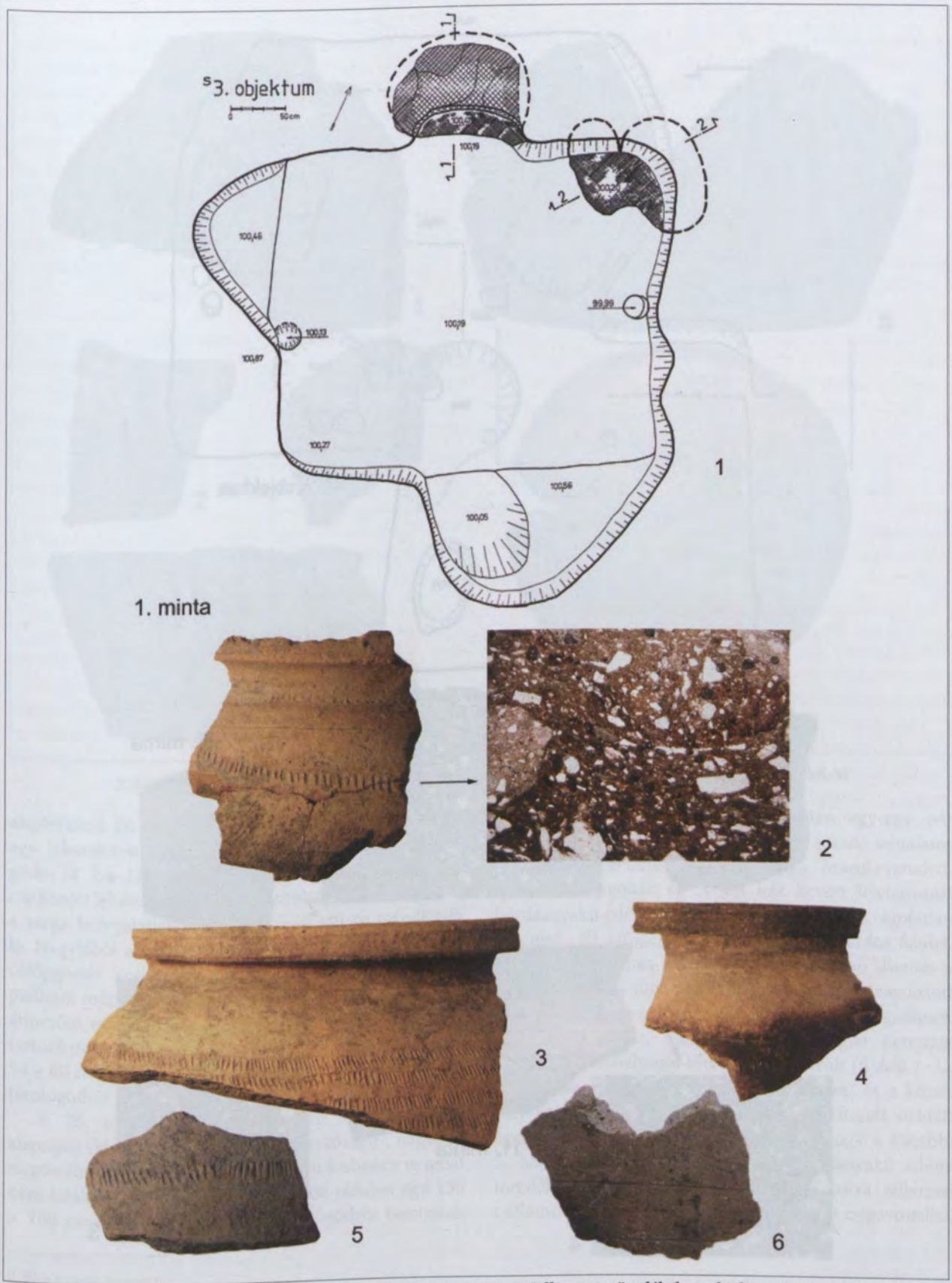

3. kép **Mezőkeresztes-Lucernás, 1. A 3. objektum; 2. Az 1. minta; 3–6. Jellegzetes töredékek az objektum kerámialeletei közül**

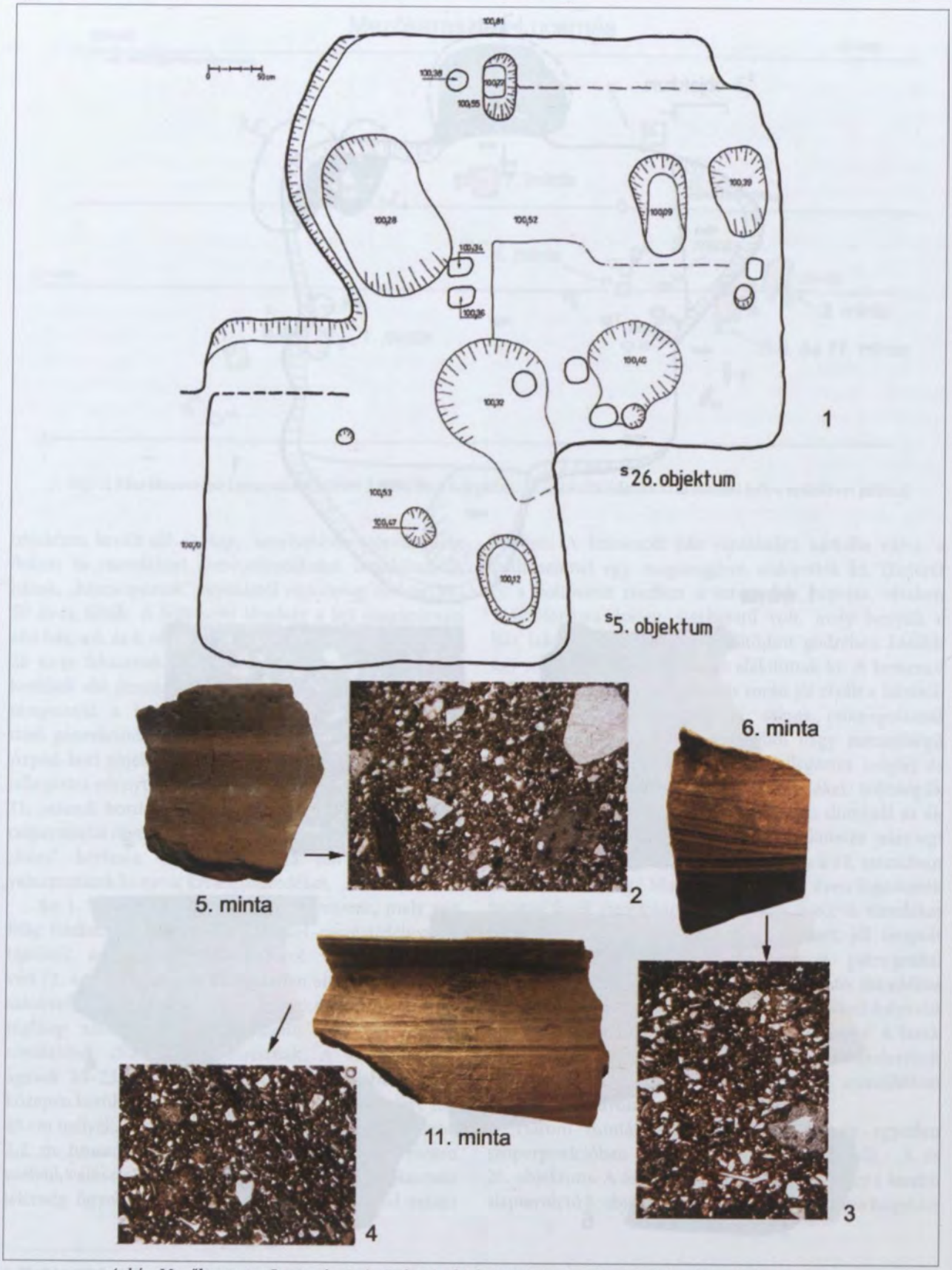

4. kép **Mezőkeresztes-Lucernás, 1. Az 5. és 26. objektum; 2. Az 5. minta; 3. A 6. minta; 4. A 11. minta**

5. kép **Mezőkeresztes-Lucernás. 1–5. Jellegzetes töredékek az 5. és 26. objektum kerámialeletei közül**

alapterületű 26. objektum foltja. A korábbi 5. objektum egy lekerekített sarkú, félig földbemélyített veremház gödre *(4. kép 1)*. Rekonstruálható oldalhosszai 320–330 cm között lehettek, a verem alapterülete 6,5 m^2. A gödröt a sárga bolygatatlan altalajba 17–20 cm-re mélyítették le. Nagyjából a házverem közepén egy nagyobb, sekély cölöpgödör került elő, melynek átmérője 32–38 cm, padlótól mért mélysége pedig 6 cm. Egy kisebb – 14 cm átmérőjű, egy-két cm mély – cölöphely talán a bejárathoz tartozhatott. Délkeleti negyedében egy ovális alaprajzú, 54 × 80 cm átmérőjű, a padlótól mérve 40 cm mély ülő-/tárológödröt tártak fel.

A 26. objektum egy lekerekített sarkú, négyzet alaprajzú (kb. 400 × 400 cm, oldalhosszúságú), nagyobb alapterületű veremház gödre, melyben kemence nyomát nem találta meg az ásató régész. Keleti oldalán egy 130 × 100 cm-es, 60 cm mély tároló-/ülőgödröt bontottak ki. Északi, keleti és déli fala mentén egy-egy pár cölöplyuk helyezkedett el. A feltárás során, sajnálatos módon a két objektum leletanyaga összekeveredett, együtt csomagolták el. A két ház kevert leletanyagát bordásnyakú edény peremtöredéke, egyszerű, tagolatlan peremek, fél szögfejes profilú töredékek, érdes felület, kavicsos soványítás jellemzi. A leggyakoribb díszítés a hullámvonal és a sűrű csigavonal, előfordul a bevagdosott dísz és a csigavonalban futó négyszögletes fogaskerék dísz. Több körbe, illetve négyzetbe foglalt keresztet ábrázoló fenékbélyeges töredék is előkerült *(5. kép 1–5)*. Hasonlóak az Edelény-Borsodi földvárban[9] és a közeli Sály-Latoron[10] talált, 10–11. századra keltezett oxidált égetésű fazekak. Valószínűnek tartjuk, hogy a korábbi 5. ház betöltéséből származhat a bordásnyakú edény töredéke, valamint több kora Árpád-korra jellemző csillámos anyagú, sűrű közökkel bekarcolt csigavonallal,

9 Wolf 1996, 420–421.
10 Mesterházy–Parádi 1996, 432.

fogaskerékkel díszített töredék. A 26. objektumhoz talán az erőteljesebben profilált, széles közökben bekarcolt csigavonalas darabok köthetők.

Az anyagvizsgálatba természetesen bevontuk a bordásnyakú edény töredékét – 5. minta, hiszen e speciális, viszonylag ritka edénytípusnál feltételezhetnénk, hogy nem helyben készítették, hanem kereskedelmi kapcsolatok révén került ide *(4. kép 2)*. A petrográfiai vizsgálat szerint anyaga nem különbözik a lelőhelyről származó mintákétól, hasonló például az 1. minta –, így kijelenthetjük, hogy valószínűleg helyben bányászott agyagból készült.[11] Az edény felületén szabad szemmel érzékelhető engóbszerű vékony máz a csiszolaton nem vált el az edény anyagától, így ez esetben is csak azt feltételezhetjük, hogy a fazekas nedves kézzel vagy ronggyal simította át.

Kontrollként két, tipikusnak mondható csillámos-homokkal „soványított" kora Árpád-kori cseréptöredéket választottunk a házból, ezek a 6. és 11. minta *(4. kép 3–4)*. Mindkettő soványítás nélkül felhasznált agyagból készült, de alapanyagukban eltérnek a bordásnyakú töredékétől, mivel ezek is az un. „mátrai vulkanikus" csoportba tartoznak.

Hasonló „mátrai vulkanikus" anyagú, nagy ék alakú fogú fogaskerékkel díszített a 10. gödörből (ovális alakú, 140-170 cm átmérőjű, enyhén szélesedő fenekű verem) származó 2. minta *(6. kép)*. A nagyméretű fazékhoz tartozó töredék anyaga szemmel láthatóan különbözött az 1. és 5. mintáétól, a kora Árpád-korra jellemző „csillámos soványítású" csoportba sorolhatnánk. Szándékos soványítást, vagy iszapolást ez esetben sem mutatott a kerámia mikroszkopikus képe. A 10. objektumot elhelyezkedése, és leletanyagának hasonlósága miatt is az 5. objektumhoz köthetjük, talán a házhoz tartozó tároló gödör lehetett.

Szándékos soványítást, melyet a kőzettani vizsgálat is alátámasztott, egy csoportnál sikerült régészeti módszerekkel is kimutatnunk. Az 5./26. objektum közelében fekvő, viszonylag nagy (14 m^2 alapterületű, 350 × 400 cm oldalhosszúságú 16. házban a tetőszerkezetre utaló cölöplyuk nem került elő, de tűzhely nyomát sem találta az ásató *(7. kép 1)*. A délkeleti részében egy szabálytalan „ülőgödör" látott napvilágot, melyet a betöltésében lelt faszén és hamu alapján talán fűtőgödörként értelmezhetünk. Valószínűleg a háznak ezen a részén lehetett egykor a bejárat is. A 16. objektum kerámiáin szabad szemmel is jól kivehetők az agyagba beledolgozott apróra vágott fűféle kiégett lyukai és nagyszemcséjű fehér kvarc szemcsék. (Utóbbiakat a tárgyak leírásakor még többen meszes adalékként határoztuk meg, de az anyagvizsgálat nem mutatta ki mész jelenlétét.) E kvarcos-pelyvás csoportba bekarcolt vonallal és hullámvonallal díszített fazéktöredékek és egy korai típusú, fémüstöt utánzó, fordított L profilú, magas falú bográcsok töredékei tartoznak,[12] 3. minta *(7. kép 2–7)*. Porózusabb állaga ellenére ennél a töredéknél magasabb égetési hőmérsékletet mutatott a szöveti kép, mint például a jó megtartású, csengő keményre kiégett 1. mintánál. Megtartása, állaga nem hasonlítható a pelyvával soványított sütőharangokéhoz, azoktól jóval homogénebb, keményebb.

A lelőhelyen csak az ovális alakú, 160 ×140 cm átmérőjű, jelentkezési szintjétől 80 cm mély 11. gödörből került elő hasonló, szerves anyaggal soványított kerámia – 4. minta *(8. kép)*. Habár e töredéknél az anyagvizsgálat jóval alacsonyabb égetési hőmérsékletet feltételez, mint a 3. mintánál, hasonló leletanyaguk alapján valószínűnek tartjuk, hogy a két objektumot a település azonos periódusában használták.

A település legkésőbbi horizontját a 6. objektum *(9. kép 1)* képviseli, mely egy észak/északnyugat–dél/délnyugat tájolású, szelemenes tetőszerkezetű veremház gödre. A lakótér szabálytalan téglalap alaprajzú, amelyből a nyugati oldalon hosszan kinyúlik a bejárat lejtős sávja. A verem oldalai 340–400 cm hosszúak, alapterülete kb.13,6 m^2. Padlója a megtalálási szinttől mérve mindössze 20 cm mély volt. A délkeleti sarokban, kissé a verem falába vájva alakították ki a 60 cm átmérőjű kemencét. A házverem betöltéséből őrlőkő töredékei, valamint T-perem profilú, széles közökkel bekarcolt csigavonallal díszített bográcsok töredékei *(9. kép 3–4)* kerültek elő, melyen szabad szemmel is érzékelhető volt, hogy az agyaghoz nagyobb szemcséjű homokot kevert soványítóanyagként a fazekas, ezt igazolta a kőzettani vizsgálat is (7. minta). A csiszolatban megfigyelhető hiátuszos szövet (az agyagban csak nagyobb, és egészen apró szemcsék láthatók, a köztes szemcseméret hiányzik) általában szándékos soványítás eredménye *(9. kép 2)*. Mivel az alapanyag egy igen nagy tisztaságú agyag és ebben találhatók nagyobb, homok méretű szemcsék, feltehető, hogy egy tiszta természetes agyag tulajdonságait próbálták javítani homokos üledék hozzáadásával. Hasonló tulajdonságokat figyeltünk meg a Hejőkürtről származó 8. mintánál, valamint régészeti szempontok alapján ide soroljuk a felsőzsolcai 10. kerámiatöredékeket is.

11 Hasonló a helyzet az Edelény-Borsodi földvárból származó bordásnyakú edények esetében is. Lásd Wolf Mária és Szilágyi Veronika cikkét ugyanebben a kötetben.

12 A típus párhuzamait és keltezésüket lásd: Takács 1986; Takács 1993; Takács 1996b, Takács 2010.

Minta	Megnevezés	Azonosító/ Kép	Régészeti megfigyelés kérdései:	Petrográfiai vizsgálat válaszai:
1	11–12. sz.-i fazék peremtöredék	S3/3 3. kép 2.	• szemcsés, meszes soványító-anyag • vékony agyag bevonat	• nincs soványításra utaló szövete, anyagában mész nem mutatható ki • bevonat nem figyelhető meg
2	11–12. sz.-i fazék oldaltöredéke	S10/4 6. kép 2.	• csillámos homokkal soványított • másodlagosan megégett	• nincs soványításra utaló szövete • nincs nyoma másodlagos égésnek
3	10–11. sz.-i bográcsoldaltöredék	S16/21 7. kép 2.	• meszes-szerves soványítóanyag • vékony agyag bevonat • égetési körülmények	• anyagában mész nem mutatható ki, de szerves anyaggal szándékosan soványított • bevonat nem figyelhető meg • magasabb hőmérsékleten 700–750 C°
4	10–11. sz.-i fazék fenék- és oldaltöredék	S11/11 8. kép 2.	• meszes-szerves soványítóanyag • vékony agyag bevonat • égetési körülmények	• anyagában mész nem mutatható ki, de szerves anyaggal szándékosan soványított • bevonat nem figyelhető meg • alacsony hőmérsékleten <700 C°
5	10–11. sz.-i bordásnyakú edény peremtöredék	S5/4 4. kép 2.	• szerves-homokos soványítás • vékony agyag bevonat	• nem szándékosan soványított, szerves anyag a természetes agyagban • bevonat nem figyelhető meg
6	10–11. sz.-i fazék oldaltöredék	S5/5.1 4. kép 3.	• csillámos, finom homokos soványítás • vékony agyag bevonat	• nem szándékosan soványított • bevonat nem figyelhető meg
7	12–13. sz.-i bézs bográcsfenéktöredék	S6/7 9. kép 2.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított • vékony agyag bevonat • égetés körülményei	• hiátuszos szövet, tiszta plasztikus agyagban homok • bevonat csak gyengén figyelhető meg • átlagosnál magasabb, >750 C°
11	10–11. sz.-i fazék oldaltöredéke	S5/5.2 4. kép 4.	• csillámos, finom homokos soványítás • vékony agyag bevonat	• nem szándékosan soványított • bevonat nem figyelhető meg

1. táblázat

Hejőkürt-Cifrahát

A lelőhely Hejőkürt északnyugati határában (B-A-Z megye), a Hejő egykori medrétől 100 m-re helyezkedik el a Cifra hát elnevezésű, környezetéből 2 m magasan kiemelkedő dombháton. Régészeti kutatásra az M3-as autópálya megelőző feltárása során,[13] a 75 m széles nyomvonalba eső területen, a humuszolást követően kisszámú objektum – négy neolit gödörház, egy földbeásott neolit edény, két Árpád-kori félig földbemélyített gödörház és egy árok, valamint három leletanyag nélküli gödör és egy árokszakasz – került napvilágra *(10. kép 1)*. A két Árpád-kori ház mindössze 8 m távolságra fekszik egymástól, környezetükben 25 m körzetben nem került elő más egykorú objektum, így valószínűnek tűnik, hogy nem falurészletet tárt fel az ásató, hanem egy tanyaszerű település maradványait.

Az objektumok betöltéséből származó kerámiaanyag igen egységes képet mutat: kétféle cserépbográcsz az un. „bézs típusú", alacsony vastartalmú agyagból – T és fordított L profillal –, széles közökben bekarcolt csigavonalas díszítéssel; fazekak töredékei markáns, fedőhorony nélküli peremmel, vállukon hullámvonal és körömbenyomkodást utánzó bevagdosással, hasukon széles közökkel bekarcolt csigavonallal *(10. kép 4–7)*.

A leletanyag „homogenitása" miatt csak egy mintát választottunk vizsgálatra a lelőhelyről, mely az 1. házból származik, 8. minta *(10. kép 3)*. A mezőkeresztesi 7. mintához hasonlóan ennél is feltételeztük a szándékos soványítást, s ezt a vizsgálat is igazolta. Ami mégis fontos eltérés a két minta között, hogy kiégetési hőmérsékletük eltérő volt. Míg a 8. példány kiégetése valószínűleg alacsonyabb hőfokon történt (így megőrizte az agyag eredeti, plasztikus szövetét), addig a 7.-nél a magasabb égetési hőmérséklet lehet az oka, hogy az alapanyag jóval homogénebb képet mutat, az átalakulás-átrendeződés magasabb fokra juthatott el.

13 Ezúton is hálásan köszönöm Pusztai Tamásnak, hogy a leletanyag feldolgozását átengedte.

Minta	Megnevezés	Azonosító/ Kép	Régészeti megfigyelés kérdései:	Petrográfiai vizsgálat válaszai:
8	12–13. sz-i bézs fazék- vagy bográcsoldaltöredék	1/12 10. kép 3.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított • vékony agyag bevonat • égetés körülményei	• hiátuszos szövet, tiszta plasztikus agyagban homok • bevonat nem figyelhető meg • átlagos 700–750 fokon égették

2. táblázat

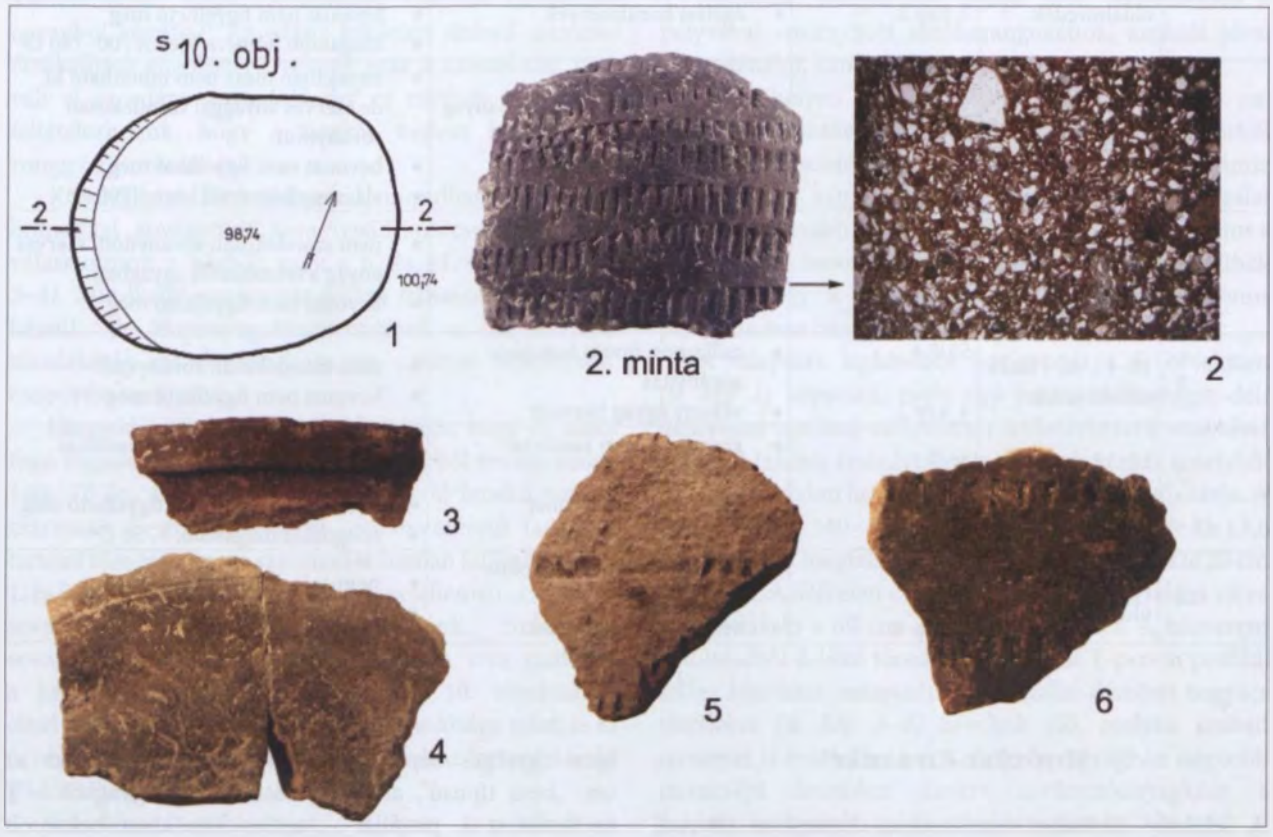

6. kép **Mezőkeresztes-Lucernás. 1. A 10. objektum; 2. A 2. minta; 3–6. Jellegzetes töredékek az objektum kerámialeletei közül**

Az 1. ház félig földbemélyített szelemenes tetőszerkezetű volt, gödre 3,7 × 3,8 m, azaz 14,6 m² alapterületű *(10. kép 2)*. A tetőszerkezetre a délnyugati és az északkeleti oldalak közepén feltárt egy-egy cölöplyuk utal. A délkeleti oldal enyhén kiöblösödik, középső szakaszán két – 20–30 cm átmérőjű és a padlótól 8–20 cm mély – cölöplyuk utal az egykori bejárat helyére. Az északnyugati sarokban egy töredékes, padlóra tapasztott 40 × 50 cm nagyságú, közepesen átégett sütőfelületet bontottak ki, amely mellett átégett kövek és összetört őrlőkő darabjai kerültek elő. Az ásató szerint a házhoz tartozott a délkeleti sarokból kilógatott kemence is, melynek feneke 15 cm-rel magasabban van, mint a padlószint. A fenék átmérője 110 cm, tapasztása gyengén kiégett. Lehetségesnek tartjuk, hogy ez a kemence nem a házzal egykorú, hanem annak pusztulása után, a gödrében kialakított szabadban álló kemence maradványa.

Felsőzsolca-Várdomb

A lelőhely a Miskolc és Szerencs közötti út mentén, Felsőzsolca községtől (B-A-Z megye) északra található. A régészeti feltárás során 1992–2001 között egy késő bronzkori (Pilinyi-kultúrába tartozó) urnatemető 64 sírja, valamint az ehhez tartozó település néhány objektuma,

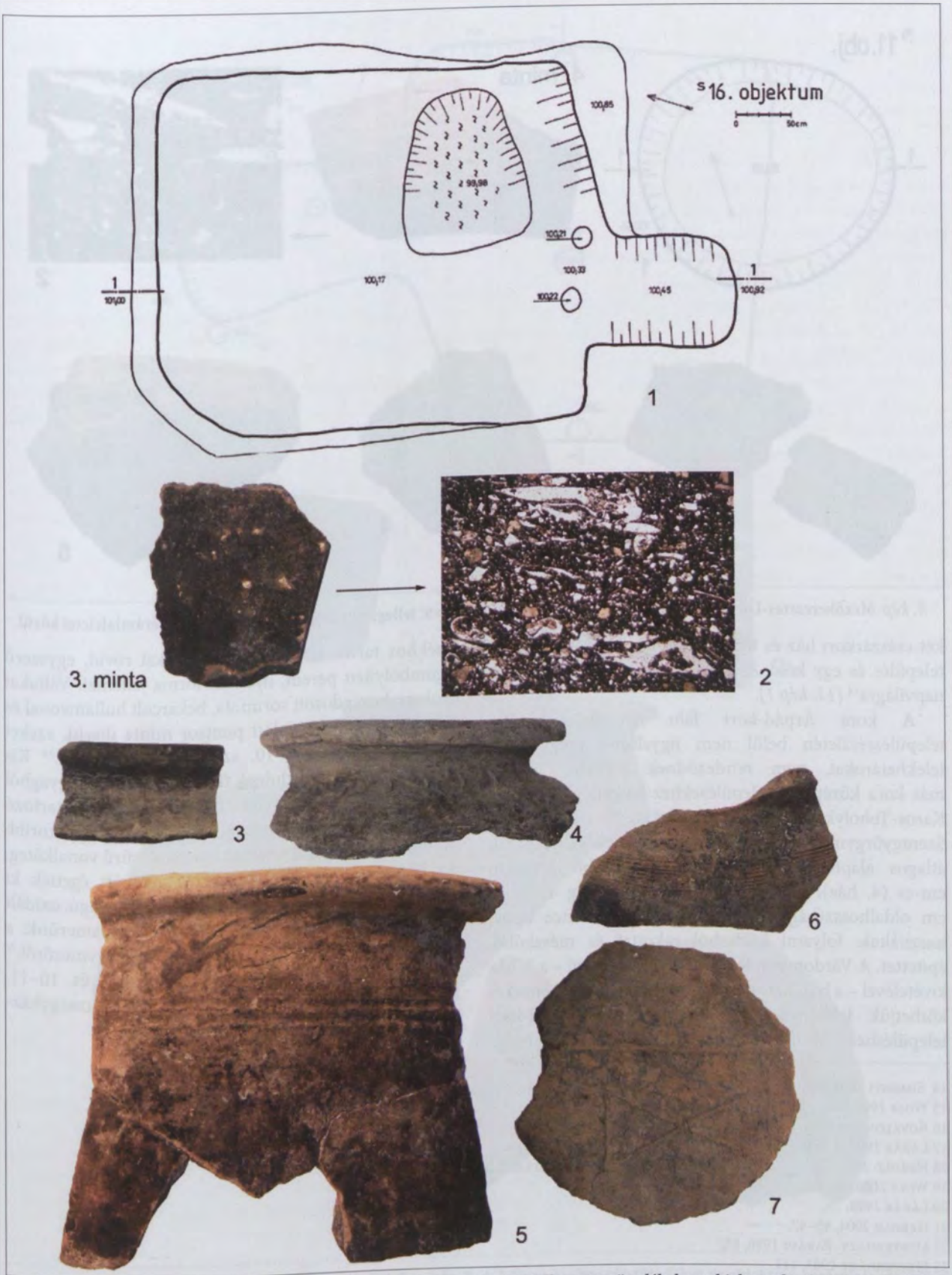

7. kép **Mezőkeresztes-Lucernás. 1. A 16. objektum; 2. A 3. minta; 3–7. Jellegzetes töredékek az objektum kerámialeletei közül**

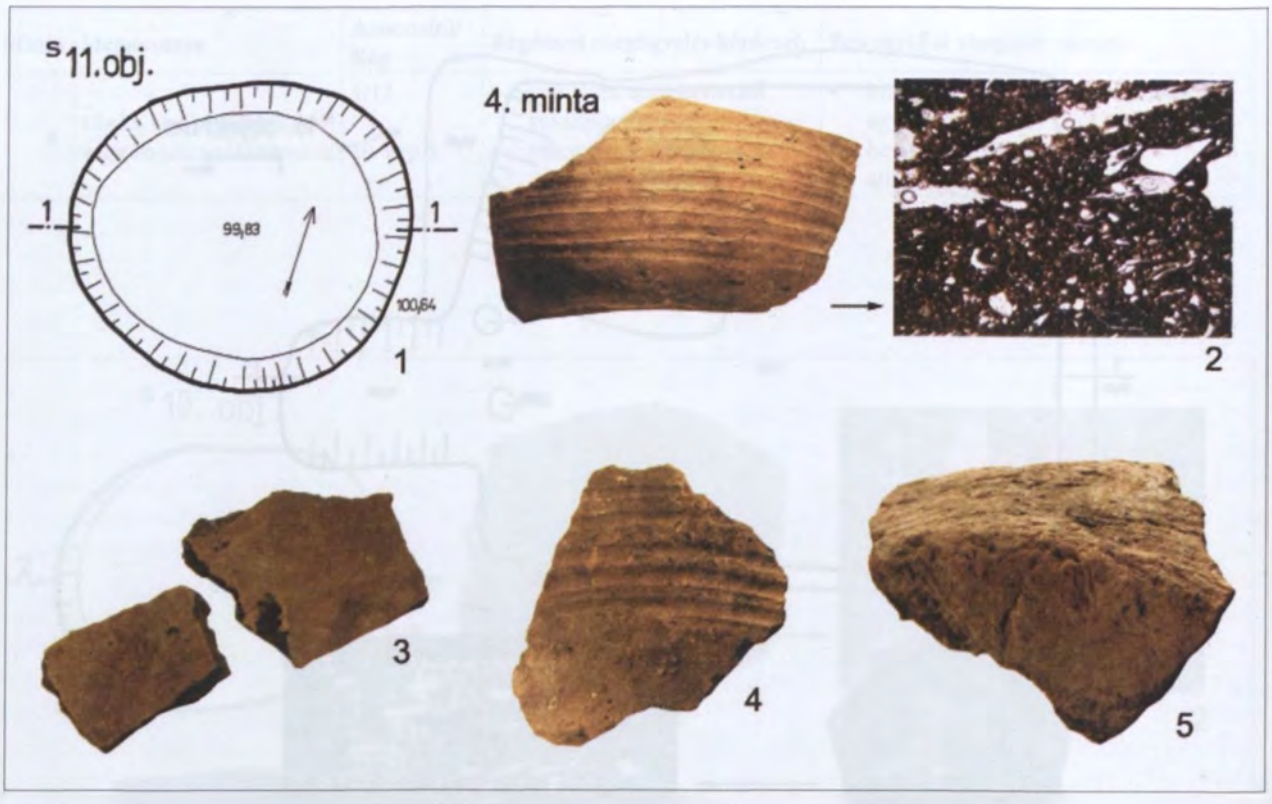

8. kép **Mezőkeresztes-Lucernás. 1. A 11. objektum; 2. A 4. minta; 3–5. Jellegzetes töredékek az objektum kerámialeletei közül**

két császárkori ház és több gödör, egy kora Árpád-kori település és egy késő Árpád-kori kisvár (motte) került napvilágra[14] *(11. kép 1)*.

A kora Árpád-kori falu hét házból álló településrészletén belül nem figyeltünk meg kötött telekhatárokat, nem rendeződnek sorokba, hanem más kora középkori településekhez hasonlóan (például Karos-Tobolyka,[15] Visegrád-Várkert,[16] Esztergom-Szentgyörgymező[17]) szórtan helyezkednek el. A házak átlagos alapterületűek voltak, a legkisebb 270×270 cm-es (4. ház), a legnagyobb (1. ház) pedig 426×410 cm oldalhosszúságú. Fűtésükre két kőkemence típust használtak: folyami kavicsból rakottat és mészkőből építettet. A Várdombon feltárt jelenségek közül – a 3. ház kivételével – a házakat és a 3, valamint a 6–8. kemencéket köthetjük leletanyaguk alapján a kora Árpád-kori településhez. A kerámiatöredékek döntő többsége fazékhoz tartozott. A korai típusúakat rövid, egyszerű legömbölyített perem, nyúlánk forma jellemzi. Vállukat gyakran bevagdosott sorminta, bekarcolt hullámvonal és ritkán ferdén bebökődött pontsor minta díszíti, ezeket analógiáik alapján a 10. századra keltezhetjük.[18] Kis mennyiségben előfordulnak tisztított homokos agyagból készített vékonyabb falú finomkerámiához tartozó töredékek is a leletanyagban, melyeken a leggyakoribb díszítési mód a csigavonalban bekarcolt sűrű vonalköteg. Az edényeket oxidált körülmények között égették ki jellegzetes téglavörösre. Hasonlóan finom anyagú, oxidált égetésű, nyúlánk formájú vörös fazekakat ismerünk: a borsodi földvárból;[19] Esztergom-Szentgyörgymezőről,[20] Örménykútról[21] 10. századi környezetből és 10–11. századra keltezve pl. Sály-Latorról,[22] Veresegyház-Ivacsról[23] és Szarvas-Rózsásról.[24]

14 Simonyi 2001; Simonyi 2003.
15 Wolf 1991, 586.
16 Kovalovszki 2001, 83.
17 Lázár 1998, 5. kép.
18 Herold 2004, Taf. 25/1, 8.; Herold 2006, 157. Taf. 66; Mesterházy 1983, 154.
19 Wolf 2006, 48–49.
20 Lázár 1998, 75.
21 Herold 2004, 45–47.
22 Mesterházy–Parádi 1996, 432
23 Mesterházy 1983, 141.
24 Jankovich 1994, 410.

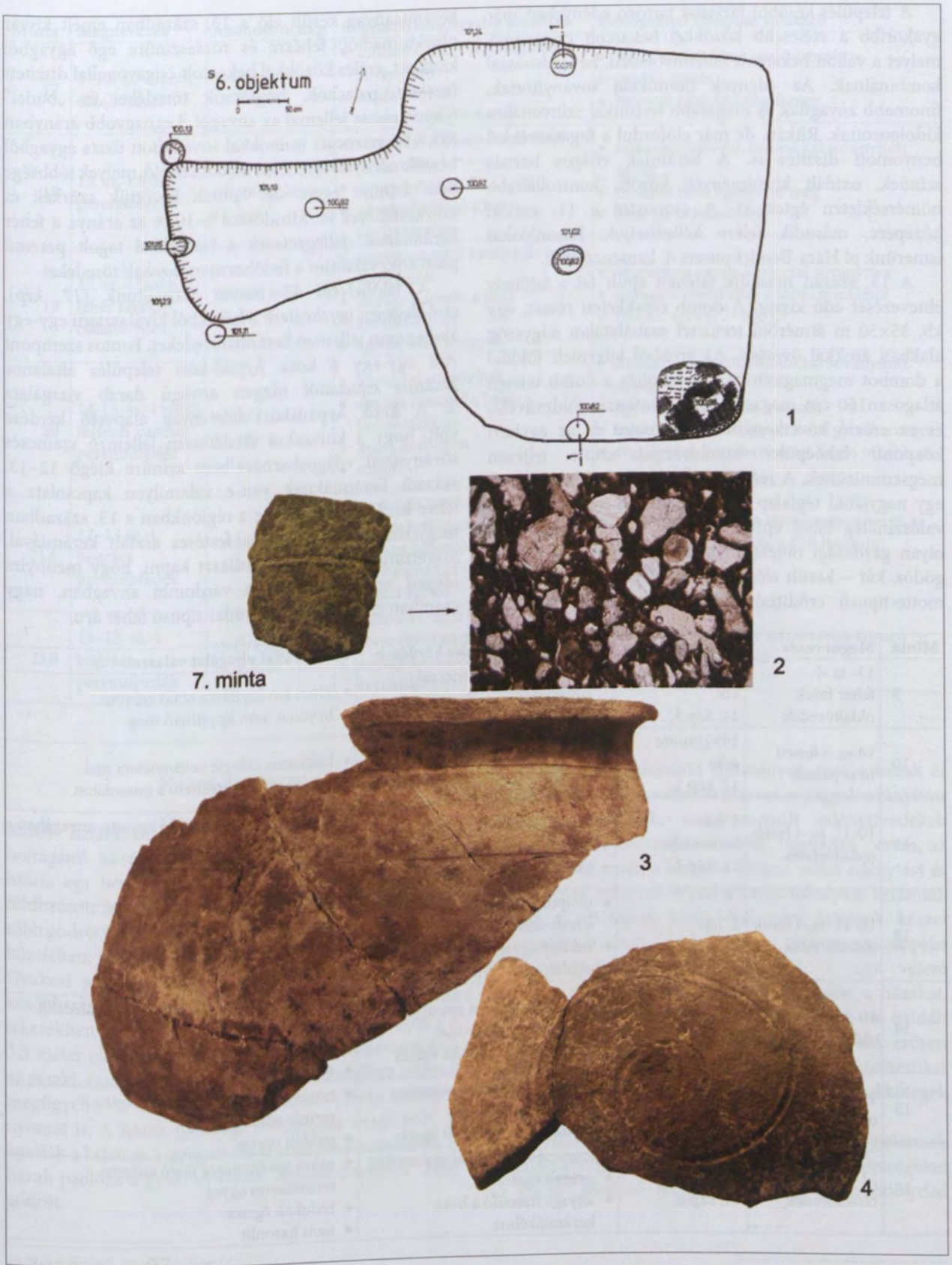

9. kép **Mezőkeresztes-Lucernás. 1. A 6. objektum; 2. A 7. minta; 3–4. Jellegzetes bográcstöredékek az objektum kerámialeletei közül**

A település későbbi fázisába tartozó edényeken már gyakoribb a szélesebb közökkel bekarcolt csigavonal, melyet a vállon bekarcolt hullámvonallal, bevagdosással kombinálnak. Az edények homokkal soványítottak, finomabb anyagúak és magasabb technikai színvonalon kidolgozottak. Ritkán, de már előfordul a fogaskerékkel benyomott díszítés is. A kerámiák világos barnás színűek, oxidált körülmények között, kontrolláltabb hőmérsékleten égtek ki. A csoportot a 11. század közepére, második felére keltezhetjük, hasonlóakat ismerünk pl Hács-Béndekpuszta 4. kemencéjéből.[25]

A 13. század második felében épült fel a lelőhely elnevezését adó kisvár. A domb északkeleti részét, egy kb. 35×50 m átmérőjű területet szabálytalan négyszög alakban árokkal övezték. Az árokból kitermelt földdel a dombot megmagasították (a feltöltés a domb tetején átlagosan160 cm magas volt). Az intenzív földművelés és az erózió következtében a járószint és az egykori központi lakóépület maradványai szinte teljesen megsemmisültek. A rendszertelenül elhelyezkedő kövek egy nagyjából téglalap alakú, 5×10 méter alapterületű, valószínűleg fából épített épületet rajzolnak ki. Több olyan gazdasági objektum – szabadban álló kemence, gödör, kút – került elő, amelyek leletanyaguk alapján a motte-típusú erődítéshez köthetők. Jellegében eltérő kerámiaanyag került elő a 13. században emelt kisvár objektumaiból: fehérre és rózsaszínűre égő agyagból készített, széles közökkel bekarcolt csigavonallal díszített fazekak, palackok, bográcsok töredékei és „budai" fehérkerámia jellemzi az anyagot. Legnagyobb arányban (85 %) a szemcsés homokkal soványított tiszta agyagból készült edények töredékei fordulnak elő, melyek többsége bézs színűre égett, de vannak közöttük szürkék és szürkésfehérek is. Mindössze 5–10 % az aránya a fehér kerámiának. Jellegzetesek a bordákkal tagolt peremű palackok, valamint a fedőhornyos fazekak töredékei.

A lelőhelyről 13 mintát vizsgáltunk *(17. kép)*, elsődlegesen igyekeztem a házakból kiválasztani egy-egy általánosan jellemző kerámiatöredéket. Fontos szempont volt egy-egy a kora Árpád-kori település általános kerámia típusaitól idegen anyagú darab vizsgálata is. A késő Árpád-kori leletanyag alapvető kérdése volt, hogy a korszakra általánosan jellemző szemcsés soványítású világosbarnára/bézs színűre kiégő 12–13. századi kerámiáknak van-e valamilyen kapcsolata a fehér kerámiákkal, illetve a régiónkban a 13. században megjelenő engóbos vörös festéses asztali kerámiával. Szerettünk volna arra is választ kapni, hogy mennyire idegen anyagú ezektől a várdombi anyagban, nagy számban előforduló igazi budai-típusú fehér áru.

Minta	Megnevezés	Azonosító/Kép	Régészeti megfigyelés kérdései:	Petrográfiai vizsgálat válaszai:
9	13- sz.-i fehér fazék oldaltöredék	1994/1. motte-kút 11. kép 3.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított • vékony agyag bevonat	• nincs soványításra utaló szövete • bevonat nem figyelhető meg
10	14.sz.-i festett bézs palack	1992/motte árka 12. kép 1.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított tiszta agyag • engób és vörös festés	• hiátuszos szövete soványításra utal • mindkettő jól kivehető a csiszolaton
12	10-11. sz.-i fazék oldaltöredék	1. ház kemencéje 12. kép 2.	• meszes soványító anyag • vékony agyag bevonat • oxidált égetés	• nincs soványításra utaló szövete, anyagában mész nem mutatható ki • bevonat nem figyelhető meg • oxidált égetés
13	10-11. sz.-i fazék oldaltöredék	2. ház 11. kép 8.	• iszapolt, csillámos-homokos soványítás • vékony agyag bevonat • oxidált vagy redukált égetés	• nincs soványításra utaló szövete • bevonat nem figyelhető meg • oxidált égetés
14	10-11. sz.-i fazék oldaltöredék	4. ház 11. kép 4.	• szerves-homokos soványítás • vékony agyag bevonat • oxidált vagy redukált égetés	• nincs szerves anyag, természetes üledékű szövet • bevonat nem figyelhető meg • redukált égetés
15	10-11. sz.-i fazék oldaltöredék	5. ház 11. kép 5.	• iszapolt, csillámos-homokos soványítás • oxidált vagy redukált égetés	• nincs soványításra utaló szövete, természetes agyag • oxidált égetés
16	11-12. sz.-i fazék oldaltöredék	7. ház 11. kép 6.	• szemcsés homokkal soványított • oxidált égetés • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz	• nincs soványításra utaló szövete, természetes agyag • redukált égetés • nem hasonlít

25 Parádi 1967, 27, 33, 11. kép.

Minta	Megnevezés	Azonosító/Kép	Régészeti megfigyelés kérdései:	Petrográfiai vizsgálat válaszai:
17	9–10. sz.-i fazék oldaltöredék	szórvány 11. kép 7.	• csillámos-szerves, homokkal soványított • oxidált égetés • vékony agyag bevonat	• nincs soványításra utaló szövete • oxidált égetés • bevonat nem figyelhető meg
18	13. sz.-i fedő peremtöredék	1994/1A kút előgödre 12. kép 3.	• iszapolt, csillámos homokkal soványított • agyag bevonat • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz	• hiátuszos szövetű, homokkal soványított agyag • bevonat nem figyelhető meg • nem tér el jelentősen
19	13. sz.-i budai fehér fazék oldaltöredék	1992/1. árok 12. kép 5.	• nagyszemcséjű kaviccsal soványított • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz • égetési körülmények	• vasmentes agyag, kaviccsal soványítva • anyaga teljesen eltér a többi mintáétól • oxidált égetés, 7–800 C°
20	14-15. sz.-i vörös festéses kancsó peremtöredék	1993/1. árok 12. kép 6.	• kaviccsal soványított • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz • gyors korongolt • engób	• hiátuszos szövetű, homokkal soványított agyag • egyedi anyagú, nem hasonlít • a szövet irányítottsága nem utal gyorskorongra • engób nem figyelhető meg, a szín inkább az égetéssel függ össze
21A	12–13.sz.-i bográcS peremtöredék	IV. kemence 12. kép 7.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított tiszta agyag • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz • oxidál égetés	• lehet soványított, de természetes anyagú is • nem teljesen hasonló, a 21B hasonlít • oxidál égetés
21B	12–13. sz.-i bográcS peremtöredék	1992/1. árok 12. kép 8.	• szemcsés, apró kaviccsal soványított tiszta agyag • anyaga hasonló a bézs kerámiákéhoz	• lehet soványított, de természetes anyagú is • nem teljesen hasonló

3. táblázat

Karos-Tobolyka

Karos határában (B-A-Z megye), a Karcsa egyik holtágától körülvett kisebb dombon 1989-ben Wolf Mária egy hónapig tartó szondázó ásatás során nyolc földbeásott házat, tizenkét szabadban álló kemencét és több gödröt talált[26] *(13. kép 1)*. A házak egymás közvetlen közelében, néha egymásba ásva (5/6. ház) kerültek elő. Gyakori jelenség, hogy az elpusztult házak gödrében később szabadban álló kemencét alakítanak ki. A házak lekerekített sarkúak, kissé trapezoid alakúak, átlagos 3 × 3,5 méter oldalhosszúságúak. Patkóalakú kőkemencéjük az északi, északkeleti sarokban állt. Több esetben sikerült megfigyelni a bejárat tetőszerkezetét tartó cölöpök nyomát is. A házak többsége szelemenes tetejű volt, az ágasfák a keleti és a nyugati oldal közepébe mélyedtek. A házak padlójába gyakran vájtak „építési áldozatot" rejtő gödröt.

A település legkorábbi építményeit azok a házak és gödrök képviselik, amelyekre szerves anyaggal soványított sütőtepsi töredékek, utánkorongolt edénytöredékek jellemzőek. Az edényekre a rövid, tagolatlan perem, az alig behúzott nyak, a hirtelen kiugró vállas edénytest és a szűk fenék jellemző. Mivel a karos-tobolykai kerámiák között a sütőtepsik kivételével nem találunk kézzel formázott darabot, – a leletanyag párhuzamai alapján (Karos-Mókahomok, Zemplénagárd) – úgy vélem inkább a 9. században használhatták ezeket a házakat, gödröket.[27] A 9-10. században megjelentek az oxidált égetésű, finomabb kerámiák is, melyeket rövid, erősen kihajló, legömbölyített perem jellemez. Díszítésüket sávokban bekarcolt vonalkötegek és hullámvonal kötegek kombinációja alkotja.

A 10. századtól az edények fenekén megjelennek a fenékbélyegek. A fazekak legnagyobb szélességüket az edény középső harmadában érik el, gömbölyded

25 Parádi 1967, 27, 33, 11. kép.
26 Wolf 1991, 585–590
27 Herold 2006, 9–42.

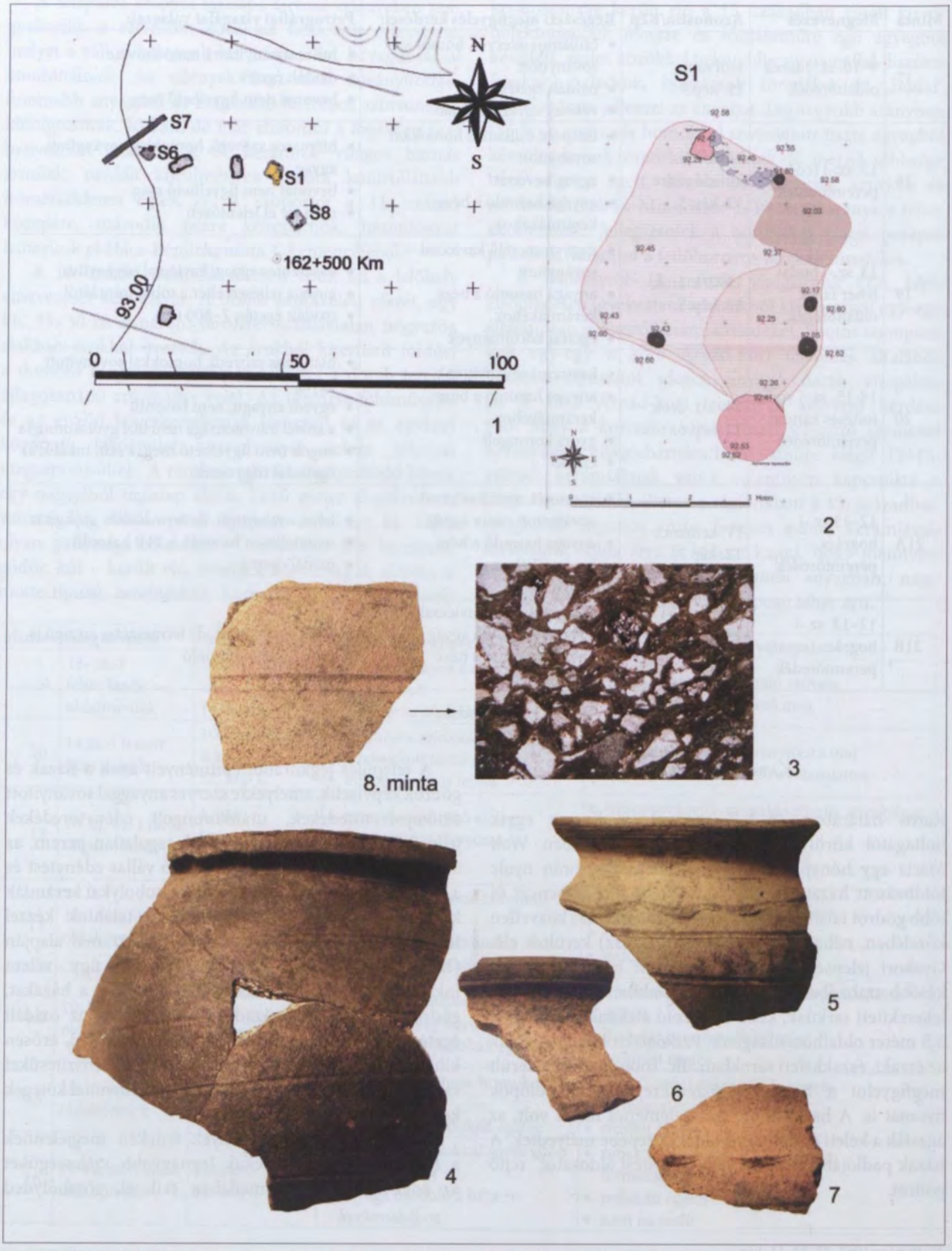

10. kép **Hejőkürt-Cifrahát. 1. A lelőhely (az Árpád-kori objektumok szürkével jelölve); 2. Az 1. ház; 3. A 8. minta; 4–7. Jellegzetes töredékek az objektum kerámialeletei közül**

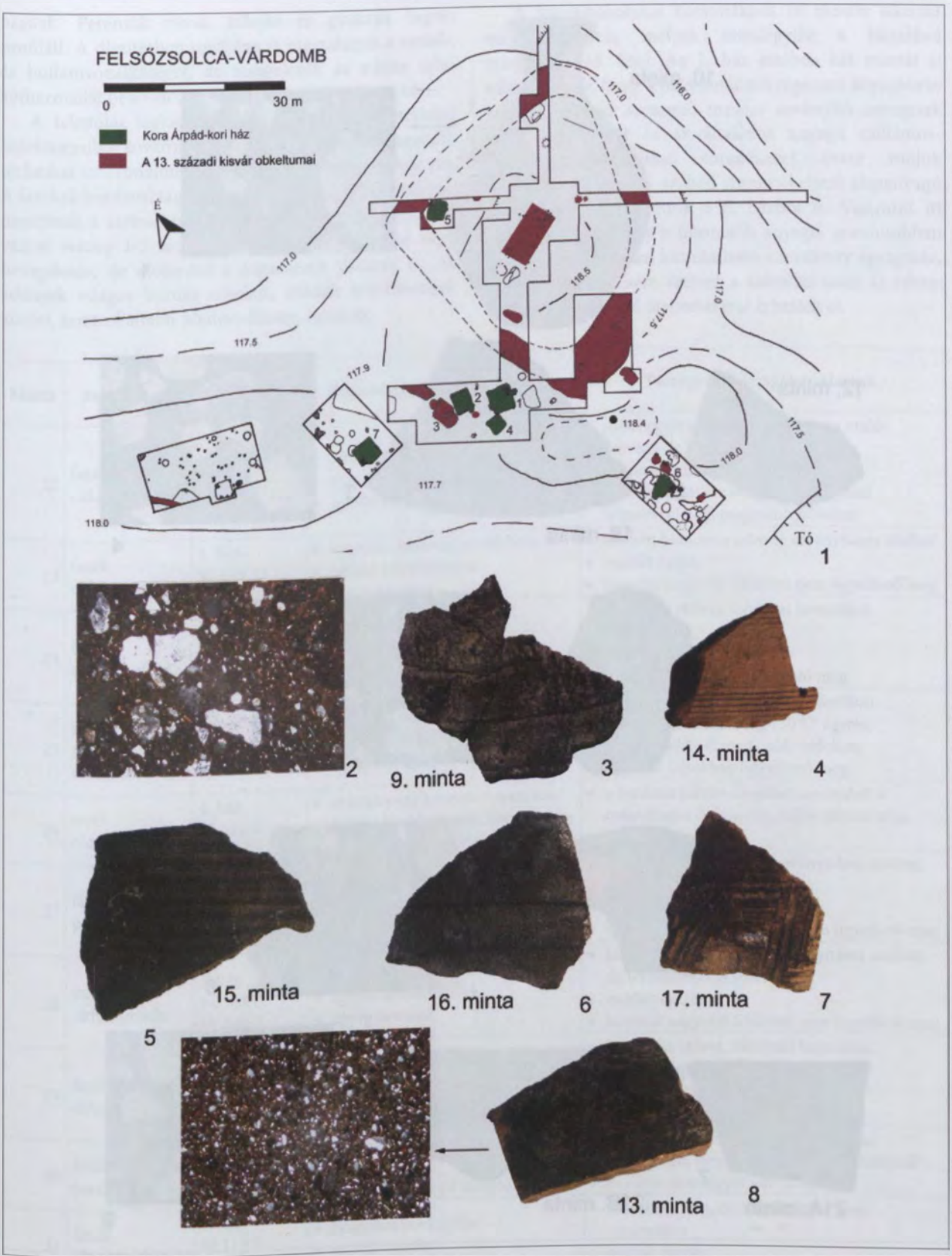

11. kép **Felsőzsolca-Várdomb. 1. A lelőhely; 2. A 9, 14–17. mintákra jellemző szöveti kép; 3. A 9. minta; 4. A 14. minta; 5. A 15. minta; 6. A 16. minta; 7. a 17. minta, 8. A 13. minta és szöveti képe**

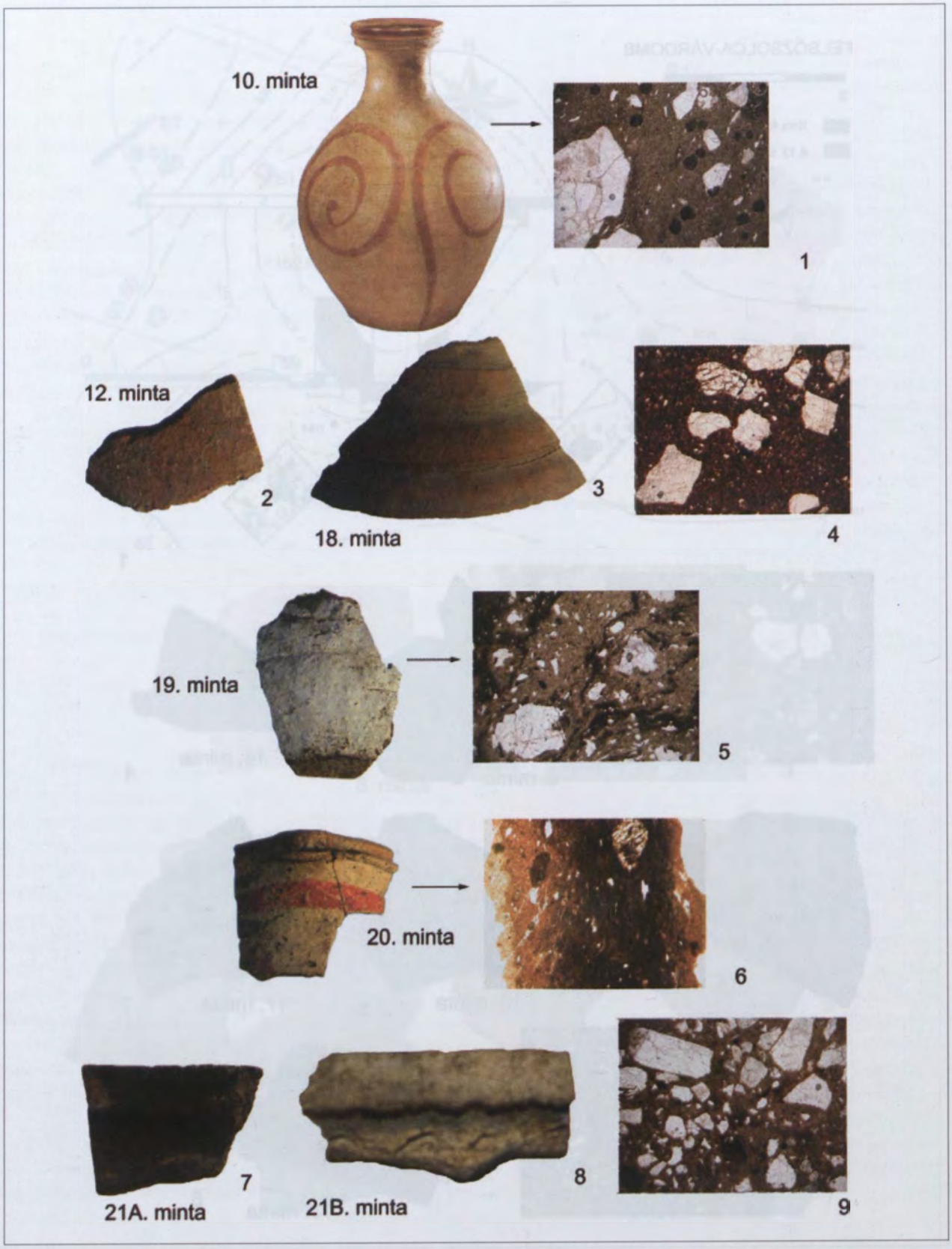

12. kép **Felsőzsolca-Várdomb. 1. A 10. minta; 2. A 12. minta; 3. A 18. minta; 4. A 12. és 18. mintára jellemző szöveti kép; 5. A 19. minta; 6. A 20. minta; 7. A 21A. minta; 8. A 21B. minta; 9. A 21A. és 21B. mintákra jellemző szöveti kép**

hasúak. Peremük rövid, kihajló és gyakran tagolt, profilált. A díszítésben továbbra is megtaláljuk a vonal-, és hullámvonalköteget, de megjelenik az edény felső kétharmadát beborító, sűrű, csigavonal és a hornyolás.

A település legkésőbbi 11-12. századra keltezhető objektumaiból soványított, finomabb anyagú, magasabb technikai színvonalon kidolgozott edények kerültek elő. A fazekak bordával tagolt peremmel készültek, jellegzetes díszítésük a szélesebb közökkel bekarcolt csigavonal, a vállon esetleg 1-2 sorban körbefutó hullámvonal vagy bevagdosás, de előfordul a fogaskerék díszítés is. Az edények világos barnás színűek, oxidált körülmények között, kontrolláltabb hőmérsékleten égtek ki.

A karos-tobolykai kerámiákból 10 mintát sikerült megvizsgálnunk, melyek mindegyike a házakból származik *(18. kép)*. Az 1. ház estében két mintát is választottunk, hogy a hagyományos régészeti anyagleírás szerinti, szabad szemmel meszes sovanyító anyagnak tűnő töredékeket és az általános anyagú csillámos-homokos sovanyítású töredékeket össze tudjuk hasonlítani. Hasonló, szabad szemmel eltérő alapanyagú kerámiákat választottunk a 8. házból is. Valamint itt szempont volt, hogy a finomabb anyagú, gondosabban formázott edényeken kimutatható-e a vékony agyagmáz, melyet feltételezésem szerint a száradás után az edény vizes kézzel történő átsimításával érhettek el.

Minta	Megnevezés	Azonosító/ Kép	Régészeti megfigyelés kérdései:	Petrográfiai vizsgálat válaszai:
22	fazék oldaltöredéke	1. ház 94.140.1. 13. kép 2.	• csillámos-meszes sovanyítás • vékony agyag bevonat • égetési körülmények	• nincs egyértelműen sovanyításra utaló szövete, de hiátuszos • bevonat nem figyelhető meg • oxidált égetés, az átlag 750 C° égetési hőmérsékletnél magasabb hőfokon
23	fazék oldaltöredéke	1. ház 94.139.13. 13. kép 7.	• kvarcos-csillámos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• enyhén hiátuszos szövete sovanyításra utalhat • oxidált égetés • bevonat nagyobb felületen nem figyelhető meg
24	fazék oldaltöredéke	2. ház 94.127.7. 14. kép 1.	• kvarcos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• hiátuszos szövet, folyóvízi homokkal sovanyított • oxidált égetés • bevonat foltokban figyelhető meg
25	fazék fenékbélyeges töredéke	3. ház 94.103.9. 13. kép 3.	• kvarcos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• hiátuszos szövet, kvarccal sovanyított • oxidált égetés, az átlag 750 C° égetési hőmérsékletnél magasabb hőfokon • bevonat foltokban figyelhető meg
26	fazék oldaltöredéke	4. ház 94.110.5. 14. kép 4.	• meszes vagy kvarcos sovanyítás • égetési körülmények, másodlagos égésnél deformálódott	• a kerámia lokális olvadást szenvedett a másodlagos égés során, teljes szöveti képe átformálódott
27	fazék peremtöredéke	5. ház 94.134.4. 13. kép 4.	• csillámos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• kissé hiátuszos szövete sovanyításra utalhat, de természetes is lehet • oxidált égetés • bevonat nagyobb felületen nem figyelhető meg
28	fazék oldaltöredéke	6. ház 94.188.1. 13. kép 5.	• csillámos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• kissé hiátuszos szövete sovanyításra utalhat, de természetes is lehet • oxidált égetés • bevonat nagyobb felületen nem figyelhető meg
29	fazék oldaltöredéke	7. ház 94.129.30. 14. kép 2.	• kavicsos sovanyítás • égetési körülmények • agyag bevonat	• hiátuszos szövet, folyóvízi homokkal sovanyított • oxidált égetés • bevonat nem figyelhető meg
30	fazék peremtöredéke	8. ház 94.120.5. 13. kép 10.	• finomabb anyagú, homokos sovanyítás • agyag bevonat jól látható	• hiátuszos szövet, folyóvízi homokkal sovanyított, nem tér el az anyaga a többitől • bevonat nem figyelhető meg
31	fazék oldaltöredéke	8. ház 94.119.5. 13. kép 8.	• homokos sovanyítás • oxidált égetés	• tisztább agyag, de természetes, nem sovanyított • oxidált égetés

4. táblázat

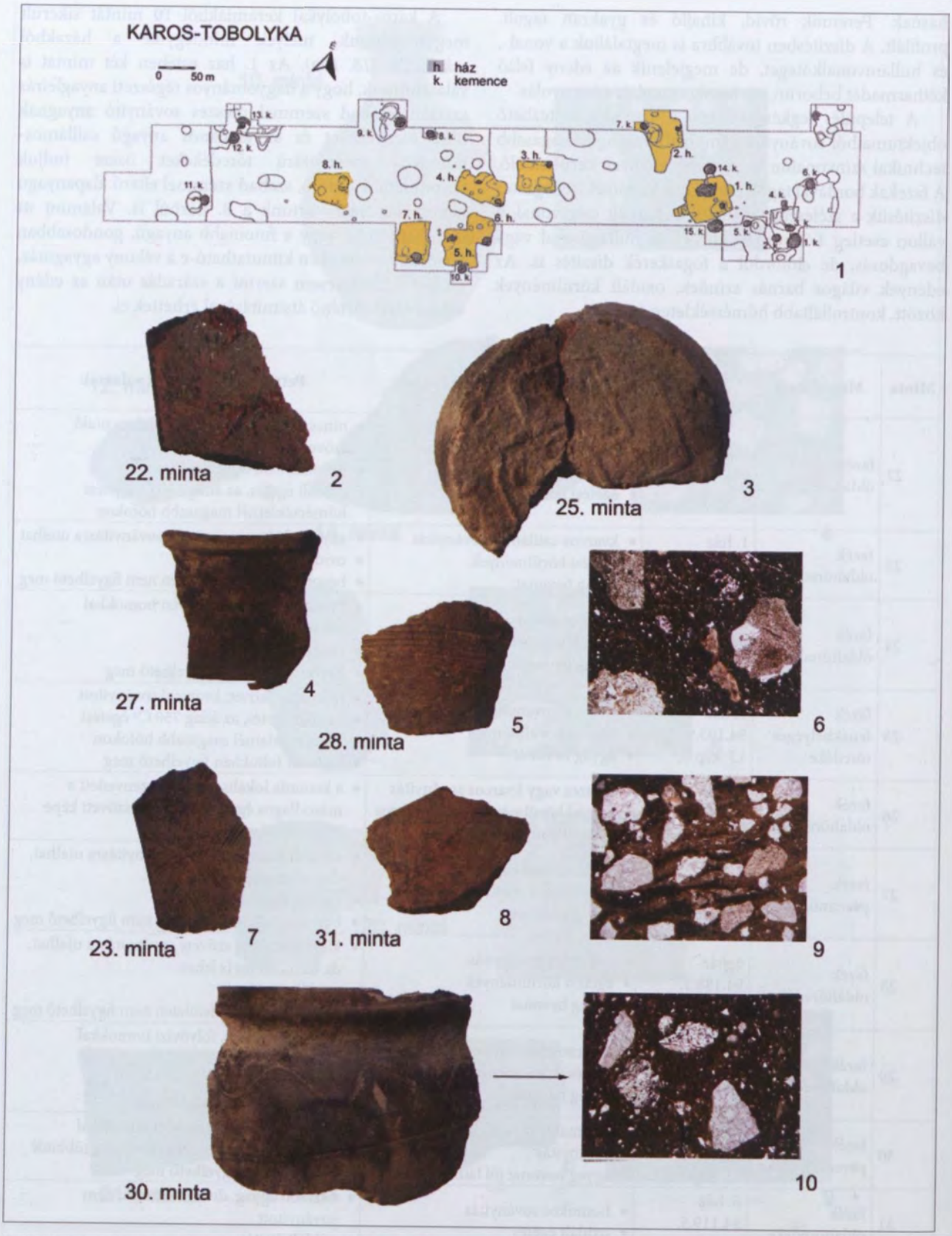

13. kép **Karos-Tobolyka. 1. A lelőhely; 2. A 22. minta; 3. A 25. minta; 4. A 27. minta; 5. A 28. minta; 6. A 22, 25, 27-28. mintákra jellemző szöveti kép; 7. A 23. minta; 8. A 31. minta; 9. A 23, 31. mintákra jellemző szöveti kép; 10. A 30. minta és szöveti képe**

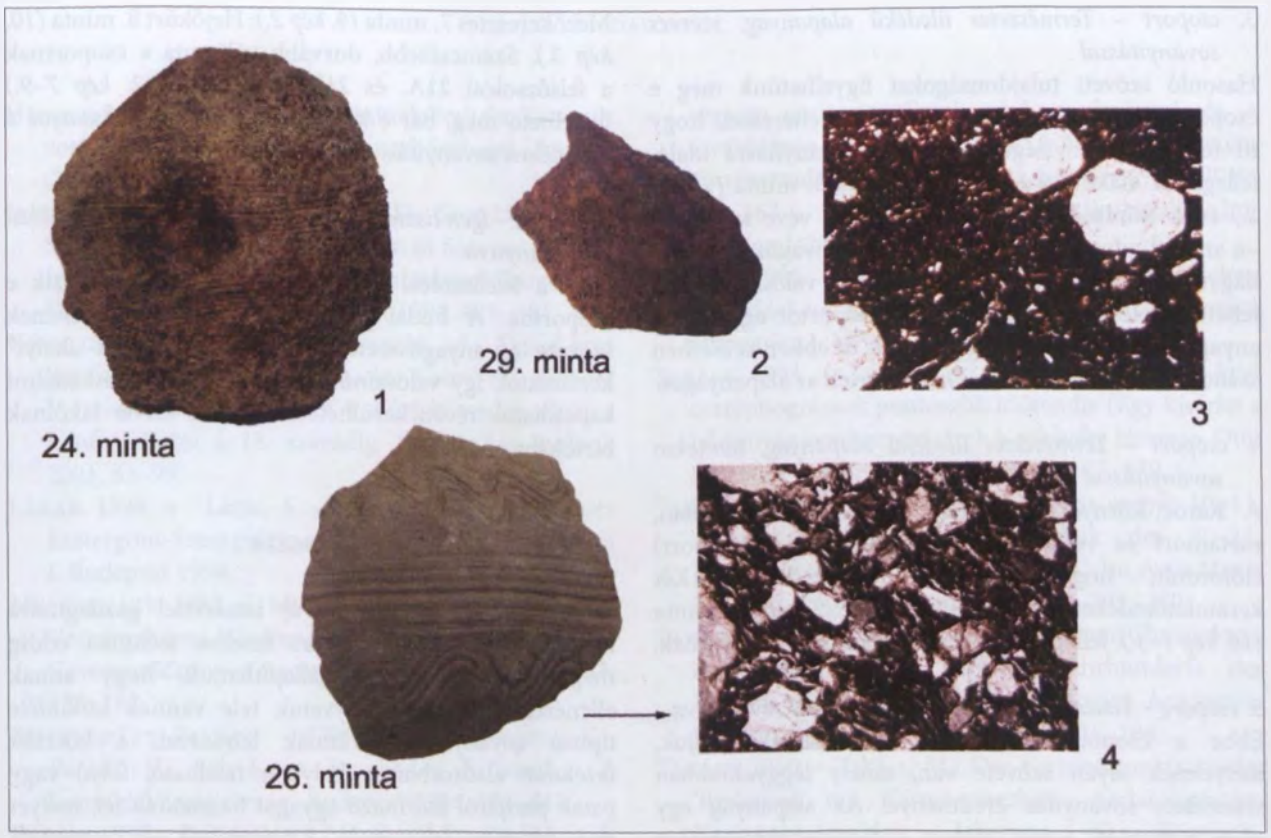

14. kép **Karos-Tobolyka. 1. A 24. minta; 2. A 29. minta; 3. A 24, 29. mintákra jellemző szöveti kép; 4. A 26. minta és szöveti képe**

Mintacsoportok

A vizsgált 32 mintából a kora Árpád-korra keletezett töredékek esetében általánosságban elmondható, hogy elsősorban metamorf kőzeteket (homokot, kvarcot, csillámot, földpátot), másodsorban kevés szerves anyagot tartalmazó agyagból készültek, és nem, vagy csak igen hevenyészve iszapolták ki. A tudatos soványítást csak néhány minta esetében látjuk bizonyítottnak. A régészeti szempontokat is figyelembe véve a mintákat az alábbi csoportokba sorolhatjuk be, kivéve a 26. mintát, melynek másodlagosan átégett, erősen roncsolódott szöveti képe nem volt értelmezhető.

1. csoport – Természetes üledékű agyag, melynél nem használtak soványító anyagot

A legtöbb minta e csoportba sorolható be, eltérést csak a lelőhely földrajzi adottságai okoznak, mint arra Szilágyi Veronika rámutatott. A Zemplénre (Karos-Tobolyka) jellemző a vulkanikus törmelék is az alapanyagban (1/A csoport), míg a Bükk lábánál fekvő Felsőzsolca, Mezőkeresztes esetében egyszerű folyóparton bányászott üledékes agyagot használtak (1/B. csoport).

1/A csoport: Karos-Tobolyka 22., 25., 27-28. minta *(13. kép 2–6)*; Mezőkeresztes-Lucernás 2. minta *(6. kép 2.)*, 6. és 11. minta *(4. kép 3–4.)*

1/B csoport: Mezőkeresztes-Lucernás 1. minta *(3. kép 2.)* és 5. minta *(4. kép 2)*;

Felsőzsolca 14., 15., 16. és 17. minta *(11. kép 2–7)*. Ide sorolhatjuk a 13. mintát (11. kép 8.) is, de az sokkal finomabb szemcséjű, mint a többi. Ehhez hasonlót az Edelény-Borsodi földvárból származó 10. századi kerámiák között találhatunk. A 9. minta szövetét *(11. kép 3.)* a petrográfiai vizsgálat szerint szintén ehhez a csoporthoz sorolhatjuk, viszont a szabad szemmel megfigyelhető szemcsézettsége és kora is inkább az 5. csoporthoz köti.

2. csoport – Tégla-szerű, durvább szemcséjű természetes üledékű alapanyag, nem bizonyítható, hogy soványították

E csoportra mind a kora Árpád-korból – Felsőzsolca 12. minta *(12. kép 2.)*; Karos 23., 30. és 31. minta *(13. kép 7–10.)* –, mind a késő Árpád-korból – Felsőzsolca 18. minta *(12. kép 3.)* – találtunk példát. Valószínű, hogy nem kereshetünk e soványítási mód mögött kronológiai hátteret, mivel a karosi 23. minta abból az 1. házból származik, ahonnan vizsgáltunk természetes alapanyagú, szándékosan nem soványított töredéket is (22. minta).

3. csoport – Természetes üledékű alapanyag, szerves soványítással

Hasonló szöveti tulajdonságokat figyelhetünk meg e csoportnál, mint az 1/B-nél, azzal az eltéréssel, hogy itt feltűnő mennyiségű a növényi soványításra utaló, jellegzetes alakú pórus: Mezőkeresztes 3. minta *(7. kép 2.)* és 4. minta *(8. kép 2.)*. Figyelembe véve azt, hogy –a szöveti adottságok mellett még az anyagösszetétel is nagyon hasonló az 1/B csoportéval, nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a két kerámiacsoportot ugyanazon anyagból, hasonló módon gyártották, de ebben az esetben szándékosan növényi adalékkal keverték az alapanyagot.

4. csoport – Természetes üledékű alapanyag, homokos soványítással

A Karos környékén helyben bányászott, tisztítatlan, metamorf és vulkanikus alapanyagot (1/A. csoport) előfordult, hogy homokkal soványították. Két kerámiatöredéket sorolhatunk csak ide: 24. és 29. minta *(14. kép 1–3.)*. Jellegzetesen durva, szemcsézett anyagúak.

5. csoport – Tiszta agyag, szemcsés homokkal soványítva

Ebbe a csoportba azokat a kerámiákat soroljuk, melyeknek olyan szövete van, amely leggyakrabban szándékos soványítás eredménye. Az alapanyag egy nagy tisztaságú agyag, melyet a fazekas valószínűleg iszapolt, tisztított. Ebben találhatók nagyobb, homok méretű szemcsék. Feltehető tehát, hogy egy viszonylag tiszta természetes agyag tulajdonságait próbálták javítani a homokos üledék hozzáadásával. E 12–13. századra jellemző leletanyag jól tükrözi, hogy az edények kivitele, a készítési technika ekkora már egységesebb színvonalúvá vált, de egyedi eltérések itt is kimutathatók. Főkén a késő Árpád-kori töredékek tartoznak ebbe a csoportba: Felsőzsolca 10. minta *(12. kép 1.)*, 20 minta *(12. kép 6.)*; Mezőkeresztes 7. minta *(9. kép 2.)*; Hejőkürt 8. minta *(10. kép 3.)*. Szemcsésebb, durvább változata e csoportnak a felsőzsolcai 21A. és 21B mintáknál *(12. kép 7–9.)* figyelhető meg, bár e kettőnél nem teljesen bizonyos a szándékos soványítás.

6. csoport – Igen tiszta, vastalan agyag, szemcsés homokkal soványítva

Csak a felsőzsolcai 19. minta *(12. kép 5.)* tartozik e csoportba. A budai típusú fehér fazék töredékének szövete és anyagösszetétele teljesen idegen a „helyi" kerámiától, így valószínűnek tűnik, hogy kereskedelmi kapcsolatok révén kerülhetett a zsolcai kisvár lakóinak birtokába az edény.

Összegzés

Az anyagvizsgálat számos új ismerettel gazdagította ismereteinket az Árpád-kori fazekas technika eddig megrajzolt képéről. Megállapíthatjuk, hogy annak ellenére, hogy leltárkönyveink tele vannak különféle típusú soványított kerámiák leírásával, a korszak fazekasai elsősorban a helyben található, folyó vagy patak partjáról származó agyagot használták fel, melyet csak elvétve tisztítottak. Kihasználták az agyagban található természetes üledékek adottságait, s csak igen ritkán soványították edényeik alapanyagát szándékosan. Tudatos soványításra utaló nyomokat csak a néhány esetben lehetett kimutatni, ez a technika az anyagvizsgálat adatai szerint is inkább a késő Árpád-korra vált általánossá. Import, „idegen" alapanyagú edényt csak a felsőzsolcai 13. századi „budai-fehér" kerámia esetében dokumentáltunk.

Herold 2006 = Herold H.: Frühmittelalterliche Keramik von Fundstellen in Nordost- und Südwest-Ungarn. Opuscula Hungarica VII. 2006.

Jankovich 1994 = Jankovich, B. D.: Szondázó ásatás Szarvas-Rózsáson (Sondierungen in Szarvas-Rózsás) In: A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára. Szeged 1994. 405–421.

Kovalovszki 2001 = Kovalovszki, J.: Árpád-kori házak Visegrád-Várkertben. In: Cseri M.–Tárnoki J. (szerk.): Népi építészet a Kárpát-medencében a honfoglalástól a 18. századig. Szentendre–Szolnok 2001. 81–99.

Lázár 1998 = Lázár, S.: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica I. Budapest 1998.

Mesterházy 1983 = Mesterházy, K.: Településásatás Veresegyházon (Siedlungausgrabung in Veresegyház) Communicationes Archaeologicae Hungariae 1983. 133–162.

Mesterházy–Parádi 1996 = Mesterházy, K.–Parádi, N.: Sály-Lator. In: Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Budapest 1996, 431–432.

Parádi 1967 = Parádi, N.: A hács-béndekpusztai Árpád-kori edényégető kemence (Le Four Potier de L'époque Arpadienne de Hács-Béndekpuszta) Archaeologiai Értesítő. 94 (1967) 20–38.

Simonyi 2001 = Simonyi, E.: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombon folyó feltárásról. In: A népvándorláskor fiatal kutatóinak VII. összejövetele 1996. Pécs 2001, 221–247.

Simonyi 2005 = Simonyi, E.: Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. (Data on Pottery from the 10th–13th Century in North-East Hungary) A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XLIV. (2005) 37–55.

Szilágyi–Gál–Mlakár–Rácz–Sajó–Simonyi 2010 = Szilágyi, V.–Gál-Mlakár, V.–Rácz, T. Á.–Sajó, I.–Simonyi, E.: 12–14. századi fehér kerámiákon végzett anyagvizsgálatok első eredményei és a továbblépés lehetőségei. Gesta (A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének folyóirata) IX. 2010. 153–167. (http://tortenelemszak.uni-miskolc.hu/gesta/gesta2010.html)

Takács 1986 = Takács, M.: Die Arpadenzeitlichen Tonkessel im Karpatenbecken. Varia Archaeologica Hungarica I. 1986.

Takács 1993 = Takács, M.: A kisalföldi Árpád-kori cserépbográcsok pontosabb időrendje (Egy kísérlet a leletanyag rendszerezésére) A miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve 30–31/2. 1993, 447–479.

Takács 1996a = Takács, M.: Veszprém megye 10–11. századi kerámiája. (Die Keramik des 10–11. Jahrhunderts im Komitat Veszprém) In: Acta Musei Papensis–Pápai múzeumi Értesítő 6. 329–350.

Takács 1996b = Takács, M.: Formschatz und Chronologie der Tongefässe des 10.–14. Jahrhunderts der Kleinen Tiefebene. Acta Archaeologica Academiae Scientarum Hungaricae 48 (1996) 135–194.

Takács 2010 = Takács, M.: Das Formensprektrum der Tonkessel im Karpatenbecken. Archäologisches Korrespondenzblatt. Jahrgang 40. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz, 2010. 139–154.

Wolf 1991 = Wolf, M.: Előzetes jelentés a Karos határában feltárt 10. századi telepekről. (Vorbericht Über die in der Gemarkung von Karos Freigelegten Siedlungen aus dem 10. Jahrundert.) Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (1984–85/2) 1991, 581–615.

Wolf 1996 = Wolf, M.: Edelény-Borsodi földvár. In: Fodor I. (szerk.): A honfoglaló magyarság. Budapest 1996, 417–424.

Wolf 2006 = Wolf, M.: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez. In: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 47–58.

DIE NUTZUNG DER ERGEBNISSE VON KERAMIKANALYSEN IN DER FORSCHUNG DER SIEDLUNGEN DES 10.-13. JAHRHUNDERTS II. (MEZŐKERESZTES, HEJŐKÜRT, FELSŐZSOLCA, KAROS)

Für die kartographische Aufnahme der Töpferei von Nordost-Ungarn im 10.–13. Jahrhundert wurde eine kleinere Arbeitsgruppe im Jahre 2004 gegründet. Mária Wolf bearbeitete dabei das Keramikmaterial des Gespannschaftszentrums von Borsod und ich habe die Keramikfunde dieser Region aus vier Fundstellen mit unterschiedlicher geographischer Natur nach archäologischen Aspekten untersucht. Die petrographischen Analysen wurden von György Szakmány und Veronika Szilágyi (ELTE TTK Lehrstuhl für Petrographie-Geochemie) gemacht.

In diesem Beitrag präsentiere ich die archäologische Interpretation der petrographischen Analysen von 32 ausgewählten Proben aus den Siedlungen des 10-13. Jahrhunderts von Mezőkeresztes, Felsőzsolca und Hejőkürt. Vorwiegend entstanden die neuen Ergebnisse anlässlich der Analysen von Grundstoff und Magerung. Im allgemeinen kann man feststellen, dass in der Frühárpádenzeit hauptsächtlich daselbst geförderter und ungereinter Ton verwendet wurde. Er wurde ohne Magerungsmaterial auf schwerer Drehscheibe mit Hand geformt. Im 10.-11. Jahrhundert war eine gewusste Magerung nur in einigen Fällen beobachtbar. Zur Zeit des 12.-13. Jahrhunderts wurde die Magerung mit körnigem Sand aber allgemein verbreitet. Die Töpfereitechnologie wurde entwickelter und einheitlicher, was sich auch in der Vereinheitlichung der Dekorationen zeigte. Nicht einheimische Gefässbruchstücke sind nur aus der Kleinburg von Felsőzsolca aus dem 13. Jahrhundert bekannt.

Grundstoffgruppen:

Gruppe 1. – Grundstoff aus natürlichen Sedimente, bei dem kein Magerungsmaterial angewendet wurde

Gruppe 2. – Ziegelartiger Grundstoff, nicht beweisbar, dass er gemagert wurde

Gruppe 3. – Grundstoff aus natürlichen Sedimente mit organischer Magerung

Gruppe 4. – Grundstoff aus natürlichen Sedimente mit sandiger Magerung

Gruppe 5. – Reiner Ton mit körnigem Sand gemagert

Gruppe 6. – Sehr reiner eisenfreier Ton mit körnigem Sand gemagert. („importierte" weisse Keramik)

SZILÁGYI VERONIKA

HONFOGLALÁS- ÉS ÁRPÁD-KORI KERÁMIÁK ANYAGVIZSGÁLATA ÉSZAKKELET-MAGYARORSZÁGRÓL II. (MEZŐKERESZTES, HEJŐKÜRT, FELSŐZSOLCA, KAROS)[1]

Kivonat

Jelen tanulmány négy északkelet-magyarországi X. századi település, Mezőkeresztes-Lucernás, Hejőkürt-Cifrahát, Felsőzsolca-Várdomb és Karos-Tobolyka kerámia leletanyagának redukált részén végzet természettudományos (archeometriai) kutatás eredményeit ismerteti.

Az alkalmazott vizsgálati módszer mikroszkópos petrográfia (kőzettan) volt.

Az archeometriai kutatás eredményeként megállapíthatjuk, hogy mind a négy lelőhely megvizsgált anyagából uralkodóan helyi folyóvízi üledék felhasználásával közvetlenül vagy az anyag előkészítésével (agyagtisztítás, soványítás) gyártott agyagedények kerültek elő. Nem mutatkozott jelentős eltérés a főzőedények és a jó minőségű finomkerámiák anyaga között sem. Kivételt jelentett ez alól néhány világos, az ún. „budai fehér kerámia" gyűjtőnévvel illetett vagy ahhoz hasonlítható edénytöredék (Felsőzsolca-Várhegyről és Karos-Tobolykáról), amelyeknek agyagos alapanyaga nagy valószínűséggel nem környékbeli agyagnyerő helyről származik. Ez alapján a két lelőhely esetében kereskedelem útján a térségbe jutott agyagáruval számolhatunk. Az edények készítése viszonylag alacsony hőmérsékletű (<750°C) és változó atmoszférájú kiégetéssel folytatódhatott. Az égetési légkör váltakozása a korszak égetési technológiájának fejletlen színvonaláról tanúskodik.

Bevezetés

A címben említett vizsgálatok alapjául Simonyi Erika doktori kutatásának keretében régészeti vizsgálat alá vetett északkelet-magyarországi X—XIII. századi lelőhelyek (Mezőkeresztes-Lucernás, Hejőkürt-Cifrahát, Felsőzsolca-Várdomb, Karos-Tobolyka) kerámia leletanyaga szolgált. A négy lelőhely földrajzi és időrendi közelsége egy olyan komplex – az egyes feltárások leletanyagának vizsgálatán túlmutató – analízisét teszi lehetővé az előkerült kerámialeleteknek, amely kiinduló pontját képezheti egy, a honfoglalás- és Árpád-kori fazekasművesség jellemvonásait rekonstruáló, átfogó kutatásnak.

A térségben hasonló korú régészeti lelőhelyekről – Edelény-Borsod és Karos-Eperjesszög – előkerült fazekasáru leletek azonos módszertanú természettudományos (archeometriai) vizsgálatának eredményei[2] sürgették, hogy ezeknek az archeológiailag jelentős feltárásoknak[3] a kerámialeleteit is anyagvizsgálat alá vessük. Amennyiben a jövőben akár ezen lelőhelyek edényeinek nagyobb mintaszámú vagy a térség más, régészetileg jelentős X–XIII. századi településeinek-temetőinek kerámia leletanyag-vizsgálatára sor kerülhetne, úgy kibontakozhatnának előttünk az egykori, honfoglalás- és Árpád-kori népesség mindennapi életéhez nélkülözhetetlen eszközöket szolgáltató agyagművesség szokásai és hagyományai.

A kiválasztott minták és az alkalmazott vizsgálati módszer

A négy lelőhelyről összesen 32 db mintát választottunk ki régészeti szempontok alapján részletes anyagvizsgálatra. A szelektálás során célunk az volt, hogy a korlátozott mintaszámba egyaránt kerüljenek a leletanyagokat jellemző átlagos főzőedények és különleges, jó minőségű kerámiák is. A Hejőkürt-Cifrahát leletanyag esetében az egyetlen minta választását a vizsgálat anyagi korlátai indokolják, így az csak összehasonlító példányként szolgálhat – elsősorban a Mezőkeresztes-Lucernás lelőhely edényeinek elemzéséhez. A kiválasztott minták összesítését az *1. táblázat* tartalmazza.

Az archeometriai vizsgálat első fázisát makroszkópos (szabad szemmel vagy kézi nagyítóval történő) megfigyelés képezte, amelyet részletes mikroszkópos petrográfiai (kőzettani) vizsgálatok követtek. Ezen utóbbi vizsgálatokat a kerámiatöredékek az edény falára merőlegesen levágott szeleteiből készített, 30 μm vastagságú kőzettani preparátumokon, vékonycsiszolatokon végeztem. A vékonycsiszolati vizsgálatok során Nikon kőzettani

1 A kézirat anyaga 2006-ban zárult.

2 Szilágyi 2004; Szilágyi et al. 2004, illetve lásd ezen kötet előző cikkét

3 Simonyi 2003, 2005.

Lelőhely	Edénytípus	Mintaszám
Mezőkeresztes-Lucernás	Fazék	5
	Bográcsoldal	2
	Bordásnyakú edény	1
Hejőkürt-Cifrahát	Bográcsoldal	1
Felsőzsolca-Várdomb	Fazék	8
	Bográcsoldal	2
	Palack	2
	Kancsó	1
Karos-Tobolyka	Fazék	10

1. táblázat **Az archeometriai vizsgálat alá vetett kerámiamináták lelőhelyeinek és edénytípusainak összesítése.**

(petrográfiai) mikroszkópot alkalmaztam, amely lehetővé teszi, hogy áteső fényben 100—1000-szeres nagyításban tanulmányozzuk az ásványok optikai tulajdonságait. A makroszkópos megfigyelések során elsősorban az edények falvastagságát, szemcsézettségét, keresztmetszeti színét, illetve a felületkezelést, míg a mikroszkópban a kerámiák szövetét, a képlékeny (agyagos) alapanyag megjelenését, illetve a nem képlékeny elegyrészek (kőzetliszt-homokszemcse méretű) ásványos összetételét tanulmányozhatjuk.[4]

Petrográfiai mikroszkópos vizsgálatok és értelmezésük

A makroszkópos megfigyelések alapján elmondható, hogy a különféle lelőhelyek leletanyagán belül nem mutatható ki egységesség. Mind az edények falvastagságát, szemcsézettségét, keresztmetszeti színét, illetve a felületkezelést illetően nagyfokú változatosság figyelhető meg.

A makroszkópos vizsgálatok eredményei tehát nem adtak támpontot a mikroszkópos megfigyelésekre szánt minták kiválasztásához. A szelektálás alapját a régészeti bélyegekből adódó csoportok egy-egy jellegzetes tagjának kiválasztása adta.

A mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok során megfigyelt tulajdonságok közül a csoportosítás alapját a nem plasztikus törmelékes elegyrészek ásványos összetétele jelentette, a szöveti megjelenést csak másodlagosan tekintettem meghatározónak.

A továbbiakban egyrészt részletes – minden mintára kiterjedő – leírást adok az egyes kerámiatöredékek mikroszkópi megjelenéséről *(2. táblázat)*, másrészt szövegesen értékelem a mintaválasztáskor régészeti szempontból elkülönített csoportok anyagminőség szempontjából megítélhető helytállóságát. Ilyen módon jól nyomon követhető az archeológiai és geológiai alapú vizsgálat szempontrendszere közötti különbség és az archeometriai kutatással nyert kiegészítő eredmények új információt szolgáltató, pontosítást lehetővé tevő vagy a régészeti értelmezést segítő szerepe.

Mezőkeresztes és Hejőkürt kerámiái

A mikroszkópos petrográfiai vizsgálatok alapján a mezőkeresztesi kerámia leletanyag megvizsgált példányai (8 db) változatos képet mutatnak anyagösszetétel szempontjából. A tágabb földtani régióra (Északkelet-Magyarország, Tisza középső vízgyűjtő területe) jellemző kőzet-ásványos összetétel – azaz az uralkodóan metamorf (alárendelten esetleg vulkanikus és üledékes) eredetű kőzet- és ásványtörmelékek – csupán két edény töredéke esetében jelentkezett *(Mezőkeresztes-1. csoport: S3/3, S5/bordásnyakú)*. Ennél a csoportnál nem bizonyítható a felhasznált nyersanyag előkészítésének bármilyen foka (agyagtisztítás vagy soványítás), azaz vélhetően közvetlenül a folyóvízi agyagos-kőzetlisztes-homokos üledéket alkalmazták. Emellett a petrográfiai kerámiatípus mellett ugyanolyan mértékben képviselve fordult elő a hasonló anyagú, de növényi soványítású kerámiatípus *(Mezőkeresztes-2.csoport: S16/21, S11/11)*, illetve a szórt vulkáni anyagot, tufatörmeléket tartamazó típus *(Mezőkeresztes-3.csoport: S10/4, S5/5(6)., S5/5(11))*. Az előbbi esetében szándékos, növényi anyaggal történő soványítás bizonyítható a helyi folyóvízi agyagos-homokos üledék használata mellett, míg az utóbbinál a savanyú tufatörmelék jelenléte a Bükkalja-Mátraalja közelségében képződött nyersanyagot sejtet (nem nagy távolságból származó, de más eredetű nyersanyag). Alárendelten megjelenik egy olyan kerámiatípus *(Mezőkeresztes-4. csoport: S6/7)*, amelynek esetében bizonyíthatóan egy tisztább vagy tisztított agyagot alkalmaztak, amelyhez szándékosan adtak homokos soványítóanyagot. Ennek a kerámiának a anyaga – a szöveti eltéréstől eltekintve – hasonló a tágabb földtani környezetre jellemző, uralkodóan metamorf kőzettörmelékeket tartalmazó Mezőkeresztes-1.csoport példányainak anyagához.

Az egyetlen hejőkürti összehasonlító minta *(1/12)* a mezőkeresztesiek közül utolsóként említett példányhoz hasonlóan egy tisztább agyag felhasználásával készült, amelyet szándékosan soványítottak homokos üledékkel. Kőzet-ásványos összetétele ennek a mintának sem tér el a Mezőkeresztes-4.csoport példányáétól, ezért ahhoz a kerámiatípushoz soroltam. A mezőkeresztesi mintától azonban eltér abban, hogy alapanyaga nem tükröz olyan magas hőfokú kiégetést, mint az S6/7-es minta.

4 Szakmány 1998.

Minta száma	Szövet	Alapanyag	Ásványtörmelékek	Kőzettörmelékek
Mezőkeresztes: S3/3 (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Homogén. Anizotróp.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Cc+Mu+ (O+Px+Amf)	Kisfokú metamorfit = fillit (Q+ Mu). Agyagos törmelék. Radiolarit. Savanyú-neutrális magmás kőzet (granitoid, vulkanit).
Mezőkeresztes: S10/4 (főzőedény)	Középszemcsés szeriális. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Homogén. Anizotróp.	MQ+PQ+Plg+ Cc+Mu+ (Bi+O+Px+Li)	Kisfokú metamorfit = fillit (Q+ Fp). Savanyú magmás kőzet (granitoid).
Mezőkeresztes: S16/21 (bográcsoldal)	Tömött hiátuszos. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna-fekete. Homogén. Izotróp. Növénymaradványok utáni pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Mu	Utólagosan karbonátosodott (mikrites, azaz finomkristályos) kőzetszemcsék. Kisfokú metamorfit = fillit (Q+ Mu), irányított szövet. Mikrokvarcit, irányított szövet. Átalakult vulkanit.
Mezőkeresztes: S11/11 (főzőedény)	Tömött hiátuszos. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Inhomogén. Gyengén anizotróp. Növénymaradványok utáni pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Cc+Mu+ (Li)	Agyagos kőzettörmelék.
Mezőkeresztes: S5/ bordásnyakú edény	Erősen hiátuszos. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna. Homogén. Anizotróp.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Mu+Cc+ (Li+Gr)	Kisfokú metamorfit = fillit (Q+ Mu). Mikrokvarcit, irányított szövet. Átalakult vulkanit. Agyagos kőzettörmelék.
Mezőkeresztes: S5/5(6) (főzőedény)	Hiátuszos. Kőzetlisztes agyagmátrix.	Kőzetlisztes csillámmentes agyag. Barna. Inhomogén. Anizotróp.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Mu+ (Li+Px)	Vulkáni és vulkáni törmelékes kőzettörmelék. Kisfokú metamorfit = fillit (Q+ Mu). Radiolarit(?). Agyagos kőzettörmelék.
Mezőkeresztes: S6/7 (palack)	Erősen hiátuszos. Tiszta agyagmátrix. Koptatott-kerekített törmelékszemcsék. Opakásványos vékony bevonat.	Tiszta plasztikus agyag. Barna-fekete. Heterogén, foltos. Izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(O)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Mikrokvarcit, irányított szövet. Átalakult vulkanit (Fp+Q). Agyagos kőzettörmelék. Radiolarit (?).
Mezőkeresztes: S5/5(11) (főzőedény)	Gyengén hiátuszos / szeriális. Gyengén koptatott törmelékszemcsék.	Kőzetlisztes csillámos agyag. Barna-szürke. Sávos. Izotróp.	MQ+Plg+Kfp+Mu+ (O+Tu+Bi)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Mikrokvarcit, irányított szövet. Vulkáni és vulkáni törmelékes kőzettörmelék.
Hejőkürt: 1/12 (palack)	Erősen hiátuszos. Tiszta agyagmátrix. Koptatott-kerekített törmelékszemcsék.	Tiszta plasztikus agyag. Irányított. Világos sárgásbarna. Heterogén. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp +(Tu)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Magmás kőzet (Q+Mu+Fp). Agyagos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 1994/1.obj. kút (budai fehér kerámia)	Erősen hiátuszos. Relatív tiszta agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott-kerekített törmelékszemcsék.	Plasztikus csillámos agyag. Gyengén irányított. Barna. Heterogén (pórusok körüli elszíneződés). Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q+Plg). Agyagos kőzettörmelék.

Felsőzsolca: festett bézs palack	Hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén koptatott törmelékszemcsék. Kétrétegű bevonat: agyag+opak(festék?).	Csillámos kőzetlisztes agyag. Világosbarna. Heterogén. Anizotróp.	MQ+PQ+Mu+ (O+Li)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Mikrokvarcit, irányított szövet. Limonitos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 1. ház kemencéje (főzőedény)	Hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Csillámos kőzetlisztes agyag. Vörösesbarna. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Granitoid kőzettörmelék (Q+Fp+Mu). Átalakult vulkáni kőzettörmelék. Limonitos agyagos kőzettörmelék (grog?).
Felsőzsolca: 2. ház (főzőedény)	Finomszemcsés szeriális. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott örmelékszemcsék.	Csillámos kőzetlisztes agyag. Középbarna. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 4. ház (főzőedény)	Hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Barna-sötétszürke. Anizotróp. Sávos. Irányított pórusok (másodlagos karbonátosodás).	MQ+PQ+(Mu)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 5. ház (főzőedény)	Hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Barna árnyalatok. Heterogén. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Kfp+Plg+ (O+Mu)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Vulkáni kőzettörmelék (Kfp+Plg). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 7. ház (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Tiszta, plasztikus, kaotikus agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Relatív tiszta, csillámos agyag. Középszürke. Heterogén. ~Izotróp. Irányított pórusok (másodlagos karbonátosodás).	MQ+PQ+Plg+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 1998/XXX. szelvény (főzőedény)	Hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Barna. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Kfp+Plg+Mu+ (Li+Zr)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Átalakult vulkáni kőzettörmelék (Kfp+Plg). Granitoid kőzettörmelék (Q+Mu).
Felsőzsolca: 1994/1A. gödör (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén koptatott törmelékszemcsék.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Barna-fekete. Sávos. Anizotróp-izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Kfp+Plg+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Granitoid kőzettörmelék (Q+Kfp+Mu). Átalakult vulkáni kőzettörmelék (Kfp).
Felsőzsolca: 1992/1. árok (budai fehér kerámia)	Erősen hiátuszos. Tiszta, plasztikus agyagmátrix. Gyengén koptatott-szögletes törmelékszemcsék	Csillámos, vasmentes, tiszta agyag. Szürkésbarna. Heterogén. Anizotróp (sajátos sárga). Irányított pórusok.	MQ+PQ+Kfp+Plg+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q).
Felsőzsolca: 1993/1.árok (palack)	Erősen hiátuszos. Tiszta, plasztikus, tömött agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék	Mérsékelten csillámos, pleokroizmust mutató agyag. Barna. Heterogén. Anizotróp. **Irányított pórusok.**	MQ+PQ+(Mu)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q).

Felsőzsolca: IV. kemence (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Relatív tiszta, plasztikus agyagmátrix. Gyengén koptatott-szögletes törmelékszemcsék	Relatív tiszta, csillámmentes agyag. Világosbarna. Heterogén. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(Li)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Granitoid kőzettörmelék (Q+Mu). Finomabb-durvábbszemcsés üledékes kőzettörmelék.
Felsőzsolca: 1992/1.árok (bográcsok)	Hiátuszos. Relatív tiszta, csak kevéssé kőzetlisztes agyagmátrix. Közepesen koptatott törmelékszemcsék	Csillámmentes kőzetlisztes agyag. Világosbarna. Heterogén. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(Mu)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Átalakult vulkáni kőzettörmelék (Kfp). Radiolarit (?).
Karos: 94.140.1. (főzőedény)	Hiátuszos. Kaotikus, homok méretű szemcsékkel tömött agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék	Csillámos kőzetlisztes agyag. Sötétbarna. Izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Fp+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Granitoid kőzettörmelék (Q+Mu).
Karos: 94.139.13. (főzőedény)	Hiátuszos. Relatív tiszta, plasztikus agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Csillámmentes, tiszta agyag. Barna-fekete. Heterogén. Anizotróp-izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Plg+(Amf+Px)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Vulkáni kőzettörmelék (Kfp+kőzetüveg). Radiolarit (?).
Karos: 94.127.7. (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Finomszemcsés kőzet-lisztes agyagmátrix. Közepesen-jól koptatott törmelékszemcsék A rovátkolt díszítésekben finomszemcsés limonitos bevonat.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Barna-fekete. Sávos. Anizotróp-izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(Mu)	Vulkáni kőzettörmelék (Kfp+kőzetüveg). Granitoid kőzettörmelék (Q+Fp).
Karos: 94.103.9. (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Finomszemcsés kőzet-lisztes agyagmátrix. Közepesen-jól koptatott törmelékszemcsék. A rovátkolt díszítésekben finomszemcsés izotróp bevonat.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Középszürke. Izotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(Mu+Plg)	Vulkáni és vulkáni törmelékes kőzettörmelékek. Granitoid kőzettörmelék (Q+Fp). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Karos: 94.110.5. (főzőedény)	Hiátuszos. Másodlagosan megégett, felhólyagosodott. Kaotikus, finom-szemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Csillámmentes kőzetlisztes agyag. Szürke. Heterogén. Izotróp. Hólyagos pórusok.	MQ+PQ+Plg	-
Karos: 94.134.4. (főzőedény)	Hiátuszos. Kaotikus, homokméretű szemcsékkel tömött agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Erősen csillámos kőzetlisztes agyag. Barna. Anizotróp. Irányított (esetleg növények utáni) pórusok.	MQ+PQ+Fp+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Granitoid kőzettörmelék (Q+Mu).
Karos: 94.138.1. (főzőedény)	Hiátuszos. Kaotikus, homok méretű szemcsékkel tömött agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék. Finomszemcsés (anizotróp) bevonat helyenként **megfigyelhető.**	Erősen csillámos kőzetlisztes agyag. Barna. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Fp+Mu	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q).

Karos: 94.129.30. (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Közepesen-jól koptatott törmelékszemcsék.	Mérsékelten csillámos kőzetlisztes agyag. Középbarna. Heterogén, foltos (kiégett szervesanyag?). Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+(Mu+Fp)	Átalakult vulkáni kőzettörmelék. Granitoid kőzettörmelék (Q+Fp). Limonitos agyagos kőzettörmelék.
Karos: 94.120.5. (főzőedény)	Erősen hiátuszos. Finomszemcsés kőzetlisztes agyagmátrix. Gyengén koptatott törmelékszemcsék.	Csillámmentes kőzetlisztes agyag. Középbarna. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Mikrokvarcit, irányított szövet. Agyagos kőzettörmelék.
Karos: 94.119.5. (főzőedény)	Hiátuszos. Relatív tiszta, plasztikus agyagmátrix. Gyengén-közepesen koptatott törmelékszemcsék.	Relatív tiszta, csillámmentes agyag. Barna. Heterogén. Anizotróp. Irányított pórusok.	MQ+PQ+Plg+Kfp+ (Amf+Px)	Kisfokú metamorfit = fillit (Mu+Q). Vulkáni kőzettörmelék (Fp+kőzetüveg). Limonitos agyagos kőzettörmelék.

2. táblázat **A vékonycsiszolatos mikroszkópos vizsgálat során megvizsgált kerámiaminták jellemzése. Jelmagyarázat: MQ=monokristályos kvarc, PQ=polikristályos kvarc, Fp=földpát, Kfp=káliföldpát, Plg=plagioklász, Mu=muszkovit, Bi=biotit, Amf=amfibol, Px=piroxén, Tu=turmalin, O=opakásvány, Li=limonit, Zr=cirkon, Gr=gránát, Cc=kalcit.**

Felsőzsolcai kerámiák

A 13 db vizsgálatra került kerámiatöredék igen változatos képet mutatott be a felsőzsolcai leletanyagról. Mindez arra utal, hogy nagyobb számú kerámialelet megvizsgálásával a lelőhelyen változatos kerámiaműves hagyomány lenne feltárható, mind a készítési technikát, mind a felhasznált nyersanyagot illetően.

Amint az a mezőkeresztesi leletanyagra is jellemző volt, szinte referencia csoportként Felsőzsolcán is jelentős arányban jelent meg egy olyan kerámiatípus, amely a Sajó vízgyűjtő területére jellemző kőzet- és ásványtörmelékeket tartalmazza (uralkodóan metamorf, alárendelten vulkáni és üledékes eredetű kőzetek), emellett azonban nem igazolható a nyersanyag bármilyen fokú előkészítése (*Felsőzsolca-1.csoport: 1994/1.obj. kút, 4. ház, 5.ház, 7.ház, 1998/XXX.szelvény*). Ebben az esetben tehát a helyi folyóvízi agyagos-kőzetlisztes-homokos üledék közvetlen felhasználásával számolhatunk. Hasonló ásványos összetételű, de eltérő szövetű kerámiatípusok alárendelt mennyiségben szintén előfordultak. A *2.ház* jelű kerámiatöredék (*Felsőzsolca-2.csoport*) finomabb szemcsés és folytonos szemcseeloszlású (szeriális) szövete egyértelműen kizárja bármilyen emberi beavatkozás lehetőségét a készítés során. A még finomabb szemcsés, finomkerámia minőségű *„festett palack"* megnevezésű kerámiapéldány (*Felsőzsolca-3.csoport*) esetében feltehető, hogy az anyag előkészítése folyamán a kiinduló nyersanyagot tisztították, a durvább (homok) szemcséket leválasztották az agyagos frakciótól. Szintén a Felsőzsolca-1.csoport anyagához hasonló ásványos összetételű az a két kerámiatöredék (*Felsőzsolca-4. csoport: 1.ház kemence, 1994/1A gödör*), amelyeknél a szöveti bélyegek alapján egyértelműen bizonyítható a szándékos soványítás. Ebben az esetben tehát a helyi folyóvízi üledéknek, egy tisztább vagy tisztított agyagos részét használták fel az edénykészítéshez, amelyhez durvább, koptatatlan (szögletes) homokot adtak soványítóanyagként.

Az első négy felsőzsolcai kerámiatípustól eltérő ásványos összetételt tapasztalunk négy minta esetében. Két minta (*Felsőzsolca-5. csoport: IV.kemence, 1992/1. árok-bográcsok*) mutat hasonlóságot, amelyek alapanyaga egy foltos, közepesen tiszta agyagos anyag, amelyben nagyobb szemcseméret hiány után durvább, gyengén koptatott homokszemcsék ágyazódnak. Ezen példányok esetében tehát beszélhetünk egy tisztább vagy tisztított agyag homokkal történő szándékos soványításáról. Az *1992/1.árok* jelű, *„budai fehér kerámia"* megnevezésű finomkerámia töredék egészen sajátos megjelenésű, fakó, vasmentes alapanyagot tartalmaz, amelynek nyersanyaga feltétlenül az eddigiektől idegen forrásterületről kell származzon. (Mivel ismereteink a környék összes agyagnyerő helyéről korlátozottak, ezért nem zárhatjuk ki egyértelműen a közeli lelőhely lehetőségét.) A nem plasztikus elegyrészek összetétele nem különbözik jelentősen a többi felsőzsolcai minta anyagától, azonban a plasztikus alapanyag megjelenése egyértelműen elkülöníti ezt a példányt a felsőzsolcai leletanyag megvizsgált részétől. Az *1993/1.árok* jelű finomkerámia minta alapanyaga egyedi optikai megjelenésű (pleokroizmust mutató) agyagos anyag. A benne található nem plasztikus elegyrészek ásványos összetétele elsődlegesen metamorf kőzet eredetet jelez. Az alapanyag sajátos megjelenése

Petrográfiai kerámiacsoport	Csoport leírása	Minták
Mezőkeresztes-1.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Nincs soványítás, nincs agyagtiszítás	S3/3, S5/bordásnyakú
Mezőkeresztes-2.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Növényi soványítás	*S16/21, S11/11*
Mezőkeresztes-3.csoport	Helyi (vulkáni kőzet- és tufatörmeléket tartalmazó) folyóvízi nyersanyag Nincs soványítás, nincs agyagtiszítás	*S10/4, S5/5(6), S5/5(11)*
Mezőkeresztes-4.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Tiszta vagy tisztított agyag	*S6/7, Hejőkürt-1/12*
Felsőzsolca-1.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Nincs soványítás, nincs agyagtiszítás Hiátuszos szövet	*1994/1.obj. kút, 4.ház, 5.ház, 7.ház, 1998/XXX.szelvény*
Felsőzsolca-2.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Nincs soványítás, nincs agyagtiszítás Finomszemcsés, szeriális szövet	*2.ház*
Felsőzsolca-3.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Agyagtiszítás	*„festett palack"*
Felsőzsolca-4.csoport	Helyi (metamorf) folyóvízi nyersanyag Soványítás koptatatlan homokszemcsékkel (esetleg agyagtisztítás?)	*1.ház kemence, 1994/1A gödör*
Felsőzsolca-5.csoport	A helyi agyaghoz képest tiszta, foltos agyag Soványítás koptatatlan homokszemcsékkel (esetleg agyagtisztítás?)	*IV.kemence, 1992/1.árok-bogrács*
Felsőzsolca-egyedi 1.	A helyi agyaghoz képest tiszta, fakó, vasmentes agyag Soványítás homokszemcsékkel (esetleg agyagtisztítás?)	*1992/1.árok-„budai fehér kerámia"*
Felsőzsolca-egyedi 2.	A helyi agyaghoz képest tiszta, pleokroizmust mutató agyag Soványítás homokszemcsékkel (esetleg agyagtisztítás?)	*1993/1.árok*
Karos-1.csoport	Helyi (metamorf, vulkáni) folyóvízi nyersanyag Nincs soványítás, nincs agyagtiszítás	*94.140.1., 94.103.9., 94.134.4., 94.138.1., 94.110.5.*
Karos-2.csoport	Helyi (metamorf, vulkáni) folyóvízi nyersanyag, de foltos agyaggal Soványítás homokkal (agyagtiszítás?)	*94.139.13., 94.119.5.*
Karos-3.csoport	Helyi (metamorf, vulkáni) folyóvízi nyersanyag Soványítás koptatott folyóvízi homokkal	*94.127.7., 94.129.30.*
Karos-egyedi	Helyi (metamorf, vulkáni) folyóvízi nyersanyag Soványítás koptatatlan folyóvízi homokkal	*94.120.5.*

3. táblázat **A petrográfiai vizsgálat során kijelölt kerámiacsoportok jellemzése és az egyes csoportokba tartozó minták összesítése.**

miatt mindenképpen a lelőhelytől idegen nyersanyag forrást feltételezhetünk, bár ebben az esetben is fontos megjegyeznünk, hogy a környék agyagnyerő helyeinek ismertsége korlátozott.

Karosi kerámiák

A Karos-Tobolyka lelőhelyről vizsgált 10 db kerámiatöredék szintén változatos nyersanyaghasználatot és készítési technikát mutat. A legnagyobb arányban képviselt petrográfiai kerámiatípus (*Karos-1.csoport: 94.140.1., 94.103.9., 94.134.4., 94.138.1.+94.110.5.*) egy csillámos agyag alapanyagú, uralkodóan metamorf és vulkáni kőzettörmelékeket tartalmazó típus, amely esetében nem bizonyítható bármiféle anyagelőkészítés (agyagtisztítás, soványítás). A 94.110.5. jelű minta esetében másodlagos megégés vagy túlégetés nyomai tapasztalhatók, amely magas hőmérsékletű esemény lokálisan olvadást idézett elő a kerámiatestben. Alárendelten a Bodrog vízgyűjtő területére jellemző kőzettörmelékeket tartalmazó, de változatos szöveti megjelenésű egyéb kerámiatípusok is előfordulnak. Az egyik (*Karos-2.csoport: 94.139.13., 94.119.5.*) kerámiatípusra tiszta vagy tisztított, foltos agyagos alapanyag és durvább homokos soványítóanyag jellemző. Ebben az esetben valószínűbb, hogy egy nem megfelelő fizikai tulajdonságú, nagy tisztaságú agyag jellemzőit javították szándékos, folyóvízi homokkal való soványítással, mint az, hogy tisztították volna az agyagot. Egy másik, kis tagszámú kerámiatípus (*Karos-3.csoport: 94.127.7., 94.129.30.*) esetében a helyi folyóvízi agyagos-kőzetlisztes-homokos üledéknek egy olyan változatát használhatták fel, ahol a nagyobb tisztaságú agyagos

alapanyaghoz szándékos soványítással adtak jól koptatott, folyóvízi homokot. A *94.120.5.* jelű kerámiatöredék ásványos összetétele szintén helyi üledék felhasználását jelzi, azonban a Karos-3.csoporttól abban tér el, hogy benne nem jól koptatott folyóvízi homokszemcsék fordulnak elő soványítóanyagként, hanem szögletes, kevéssé koptatott homokszemcsék.

A vizsgált honfoglalás- és Árpád-kori kerámiák összesítő jellemzése

A négy régészeti lelőhelyről előkerült és megvizsgált kerámiatöredékek készítésekor felhasznált nyersanyagok származási helyének megítélésekor tisztában kell lennünk azzal, hogy milyen, a kerámiákban megjelenő kőzetanyagok számítanak „helyinek", illetve „idegennek" az adott térségben.

A vizsgált lelőhelyek közül Mezőkeresztes és Hejőkürt a Bükkalján eredő patakok összefolyásánál, míg Felsőzsolca a Sajó, Karos pedig a Bodrog vízgyűjtő területének „torkolata" közelében helyezkedik el. Ezen területek földtani felépítési igen összetett. Előfordul a vízgyűjtőterületeken idős metamorf (fillit, gneisz, kvarcit, csillámpala, agyagpala) és mélységi magmás (gránit) kőzet, kevésbé idős üledékes kőzet (homokkő, mészkő), illetve a Bükkalján és a Zempléni-hg. előterében elhelyezkedő Bodrog vízgyűjtőterületén dominanciára jutó, fiatal vulkáni lávakőzet (riolit-andezit) és vulkáni törmelékes (riolittufa-andezittufa) kőzet.[5]

A kerámiákban található agyag, illetve kőzet- és ásványtöredékek mikroszkópos petrográfiai megfigyelése alapján elmondható, hogy anyaguk uralkodóan helyi eredetű. A legtöbb esetben a helyi folyóvízi agyagos-homokos üledéket használták fel közvetlenül. Ahol bármilyen mértékű beavatkozás (anyag előkészítés: agyagtisztítás, soványítás) történt, azt az előző fejezetben petrográfiai kerámiacsoportonként jeleztem. A Mezőkeresztesen, illetve Karos-Tobolykán nagyobb arányban megjelenő vulkáni szórt (törmelékes) anyag a lokális földtani környezetnek (vulkáni hegységek közelsége) tulajdonítható.

Idegen eredetű kerámiákat csak néhány esetben sikerült azonosítani, ezekben az esetekben leginkább a plasztikus alapanyag különbözősége jelezte, hogy nem helyi nyersanyagot alkalmazhattak a kerámiák készítésénél. (Idegen eredetű kerámia lehet: a *1992/1.árok* jelű, *„budai fehér kerámia"* megnevezésű finomkerámia, és a *1993/1.árok* jelű finomkerámia Felsőzsolcáról; kevésbé bizonyíthatóan idegen kerámia lehet: *Felsőzsolca-5. csoport, Karos-2.csoport*).

A kerámiák anyagának és szövetének vizsgálata alapján feltehető, hogy a kiégetés viszonylag alacsony hőmérsékleten (<750°C) és változó atmoszférában történt. Ez alól kivételt jelent egy másodlagosan megégett vagy eredetileg túlégetett példány (*Karos-94.110.5.*), amely esetében 750°C-nál magasabb hőhatóval számolhatunk. A kerámiák változatos felületi színe az oxidatív-reduktív légkör égetés alatti váltakozására utal. Nem állapítható meg biztonsággal a kiégetés hőfoka az idegen eredetűnek feltételezett, sajátos agyagos alapanyagú kerámiák esetében.

A kerámiák archeometriai vizsgálata – összevetve a régészeti csoportosítással – új eredményeket hozott a jó minőségűnek ítélt kerámiák esetében, mivel idegen eredetet csupán olyan példányok esetében sikerült azonosítani, amelyek a korszakra jellemző, ún. „budai fehér kerámia" besorolás alá tartoztak, vagy valamilyen mértékben arra hasonlítottak. A többi – akár alakban, megmunkáltságban vagy díszítésben különlegesnek ítélt – példány esetében nagy valószínűséggel állítható, hogy helyi anyagokból dolgoztak a fazekasok.

Összefoglalás

Kutatásunk eredményeként új eredményeket szolgáltattunk négy északkelet-magyarországi honfoglalás- és Árpád-kori lelőhely kerámialeletanyagának tekintetében. Megállapítottuk, hogy mind a négy lelőhely megvizsgált anyagából uralkodóan helyi folyóvízi üledék felhasználásával közvetlenül vagy az anyag előkészítésével (agyagtisztítás, soványítás) gyártott agyagedények kerültek elő. Nem mutatkozott jelentős eltérés a főzőedények és a jó minőségű finomkerámiák anyaga között sem. Kivételt jelentett ez alól néhány világos, az ún. „budai fehér kerámia" gyűjtőnévvel illetett vagy ahhoz hasonlítható edénytöredék (Felsőzsolca-Várhegyről és Karos-Tobolykáról), amelyeknek agyagos alapanyaga nagy valószínűséggel nem környékbeli agyagnyerő helyről származik. Ez alapján a két lelőhely esetében kereskedelem útján a térségbe jutott agyagáruval számolhatunk.

Az edények készítése viszonylag alacsony hőmérsékletű (<750°C) és változó atmoszférájú kiégetéssel folytatódhatott. Az égetési légkör váltakozása a korszak égetési technológiájának fejletlen színvonaláról árulkodik (pl. gödrös vagy kezdetleges kemencében történő égetés).

Különösen változatos kerámiaanyag került vizsgálatra Felsőzsolca-Várdomb lelőhely esetében, amelynek kerámia leletanyagának további archeometriai vizsgálata nagyon ígéretesnek tűnik.

5 Fülöp 1998; Hámor 1998; Kovács 1998a; Kovács–Hips 1998; Kovács 1998b; Dosztály et al. 1998.

Köszönetnyilvánítás

A szerző köszönetét fejezi ki Simonyi Erikának (Magyar Nemzeti Múzeum, Régészeti Tár) a régészeti probléma felvetéséért és a vizsgálatra került minták biztosításáért. Köszönet illeti az ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszékét a laboratóriumi apparátus biztosításáért.

Irodalom

Dosztály et al. 1998 = Dosztály L.–Gulácsi Z.–Kovács S.: Az észak-magyarországi jura képződmények rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi I.–Jámbor Á. MOL-MÁFI, Budapest, 1998. 309–318.

Fusán et al. 1967 = Fusán, O.–Kodym, O.–Matejka, A.–Urbánek, L.: Geological map of Czech-Slovakia (1:500 000) – East. Geological Survey of Czechoslovakia, Praha.

Fülöp 1994 = Fülöp J.: Magyarország geológiája — Paleozoikum II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.

Hámor 1998 = Hámor G.: A magyarországi miocén rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 1998. 437–468.

Kovács 1998a = Kovács S.: A Szendrői- és Upponyi-hegység paleozóos képződményeinek rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 1998. 107–118.

Kovács 1998b = Kovács S.: Az észak-magyarországi triász képződmények rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi I.–Jámbor Á. MOL-MÁFI, Budapest, 1998. 245–252.

Kovács–Hips 1998 = Kovács S.–Hips K.: A Bükk- és az Aggtelek-Rudabányai hegység újpaleozóos képződményeinek rétegtana. In: Magyarország geológiai képződményeinek rétegtana. Szerk.: Bérczi István, Jámbor Áron. MOL-MÁFI, Budapest, 1998. 149–154.

Simonyi 2003 = Simonyi E.: Előzetes jelentés a Felsőzsolca-Várdombi ásatásról /1992—2001/. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XLII., 2003, Miskolc.

Simonyi 2005 = Simonyi E.: Adatok a 10–13. századi kerámiakészítéshez Északkelet-Magyarországról. Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc, 2005, XLIV, 37–55.

Szakmány 1998 = Szakmány, Gy.: Insight into the manufacturing technology and the workshops: evidence from petrographic study of ancient ceramics. In: Archaeometrical research in Hungary II. Szerk.: Költő László és Bartosiewicz László. Budapest-Kaposvár-Veszprém. 1998. 77-83.

Szilágyi 2004 = Szilágyi V.: Egy 10. századi település kerámia leletagyüttesének archeometriai vizsgálata, Edelény, Északkelet-Magyarország. Diplomamunka, ELTE TTK Kőzettan-Geokémiai Tanszék, Budapest, 2004.

Szilágyi et al. 2004 = Szilágyi V.–Szakmány Gy.–Wolf M.–Weiszburg T.: 10. századi kerámiák archeometriai vizsgálata, Edelény, Északkelet-Magyarország. Archeometriai Műhely, 2004/1, 2004. 34-39.

Szilágyi (in press) = Szilágyi V.: Honfoglalás- és Árpád-kori kerámiák anyagvizsgálata Északkelet-Magyarországról I. (Borsod, Karos). Ezen kötet előző cikke.

ARCHAEOMETRIC INVESTIGATION OF THE CONQUEST PERIOD AND ÁRPÁDIAN AGE CERAMICS FROM NORTHEAST HUNGARY - PART 2 (MEZŐKERESZTES, HEJŐKÜRT, FELSŐZSOLCA, KAROS)

This study summarizes the results of the archaeometric ceramic investigations on four 10th century settlements (Mezőkeresztes-Lucernás, Hejőkürt-Cifrahát, Felsőzsolca-Várdomb and Karos-Tobolyka). The applied method was microscopic petrography.

As a result of the examinations, it became proved that at all settlements the majority of the studied pottery was manufactured from local alluvial sediments without any preparation or with cleaning or tempering of the raw material. There was no significant difference in the provenance of the cooking pots and the higher quality fineware. The only exception was a few fragments of pale ware, so called Buda white ware (from Felsőzsolca-Várhegy and Karos-Tobolyka), whom plastic clayey raw material is probably non-local. This can be interpret as earthenware commercially transported to the region. All the ceramics were fired at relatively low temperature (<750°C) and varied atmosphere. The not steady atmosphere of the firing process refers to the low quality firing technology of the era.

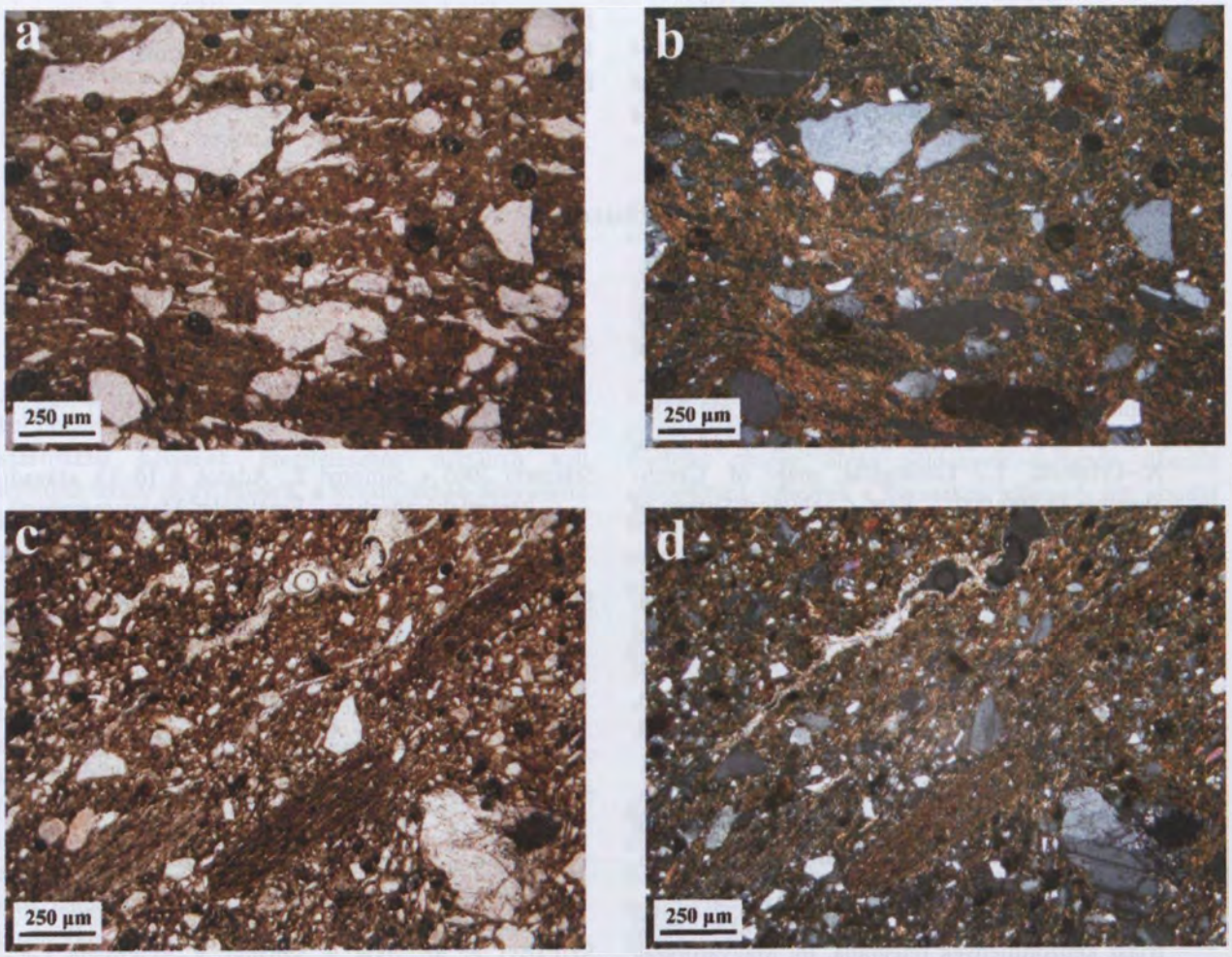

1. tábla **A Mezőkeresztes-1. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) S3/3, (c-d) S5/bordásnyakú. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

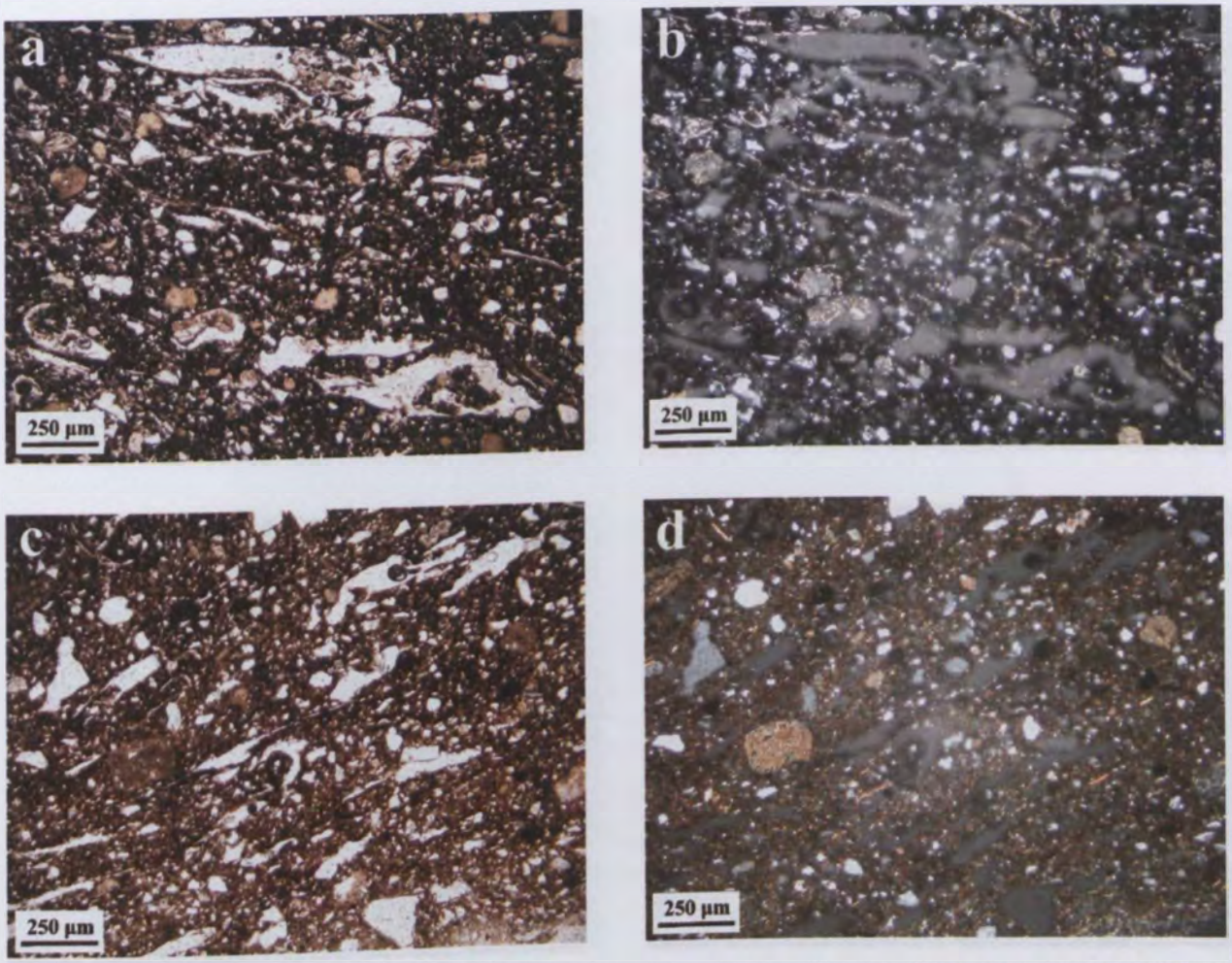

2. tábla **A Mezőkeresztes-2. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) S16/21, (c-d) S11/11. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

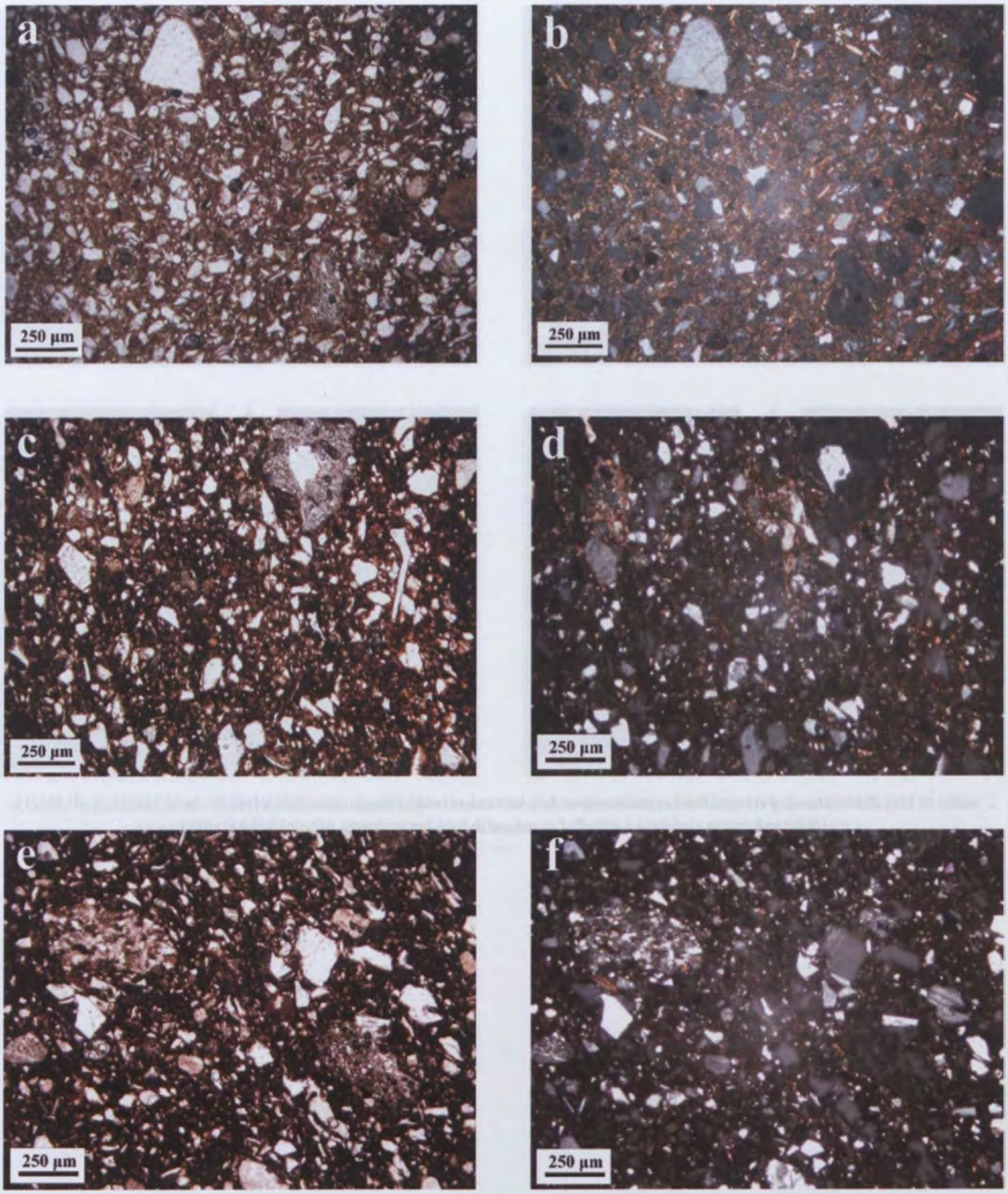

3. tábla **A Mezőkeresztes-3. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) S10/4, (c-d) S5/5(6), (e-f) S5/5(11). (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

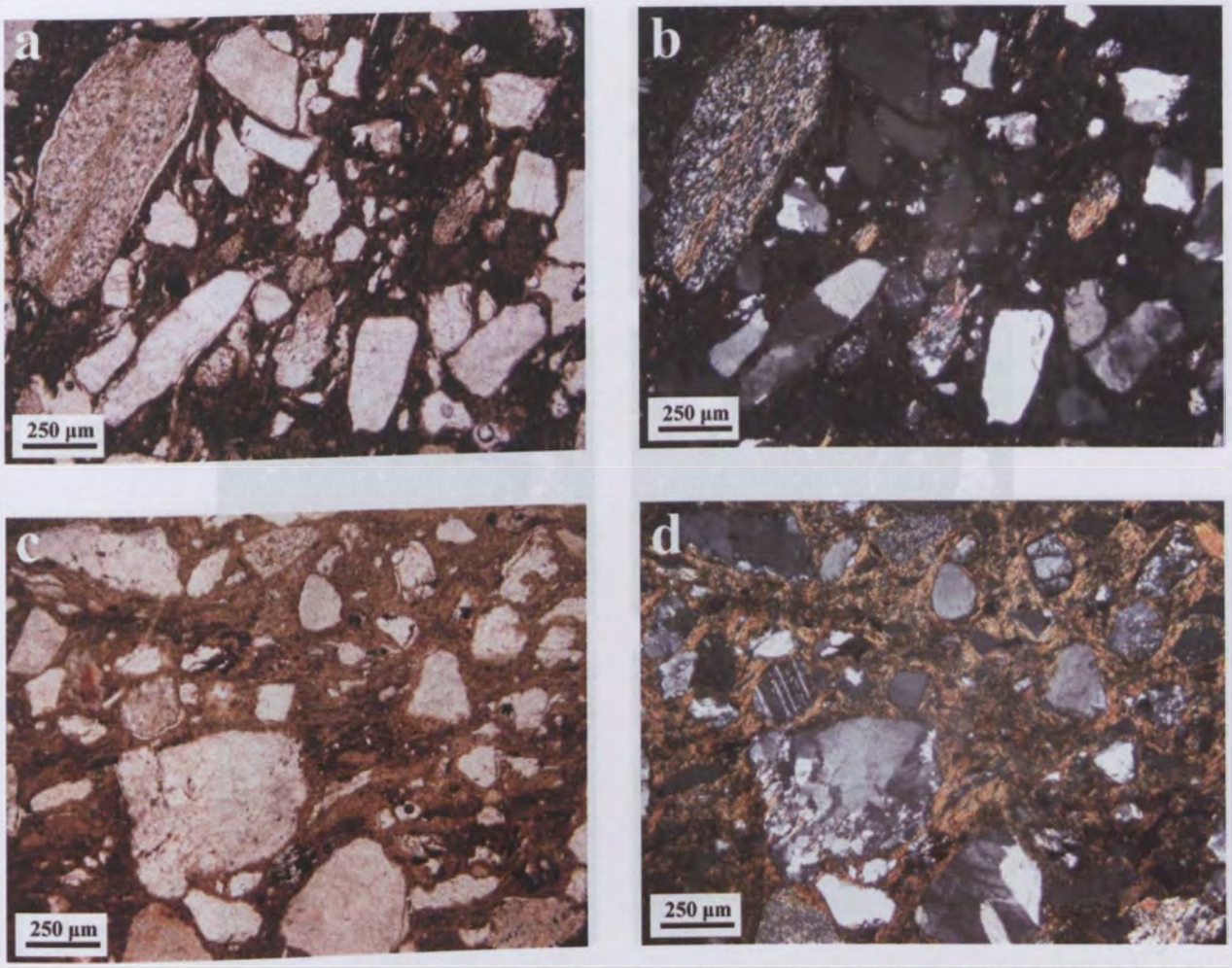

4. tábla **A Mezőkeresztes-4. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) S6/7, (c-d) Hejőkürt, 1/12. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

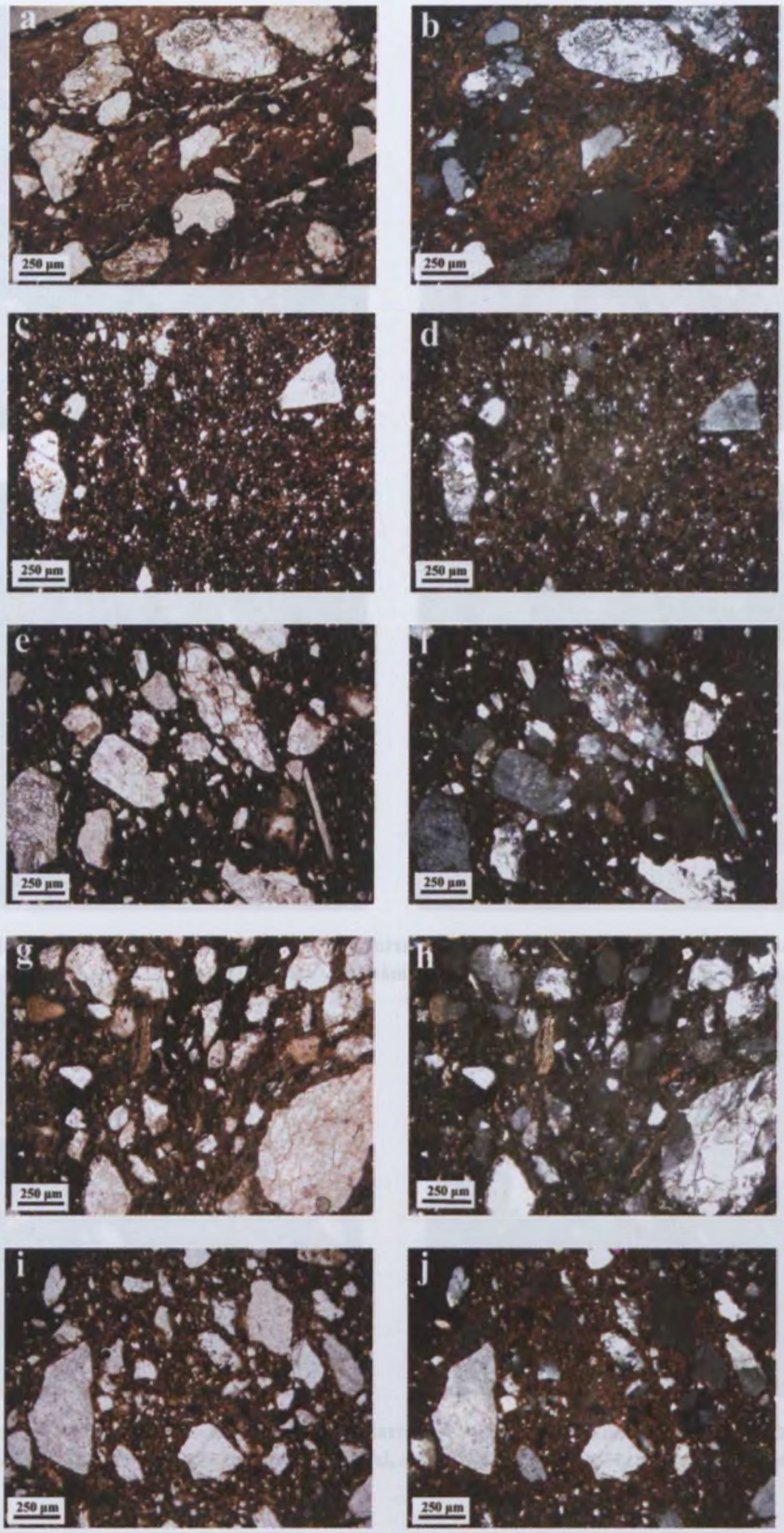

5. tábla **A Felsőzsolca-1. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) 1994/1. obj. kút, (c-d) 4. ház, (e-f) 5. ház, (g-h) 7. ház, (i-j) 1998/XXX. szelvény. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

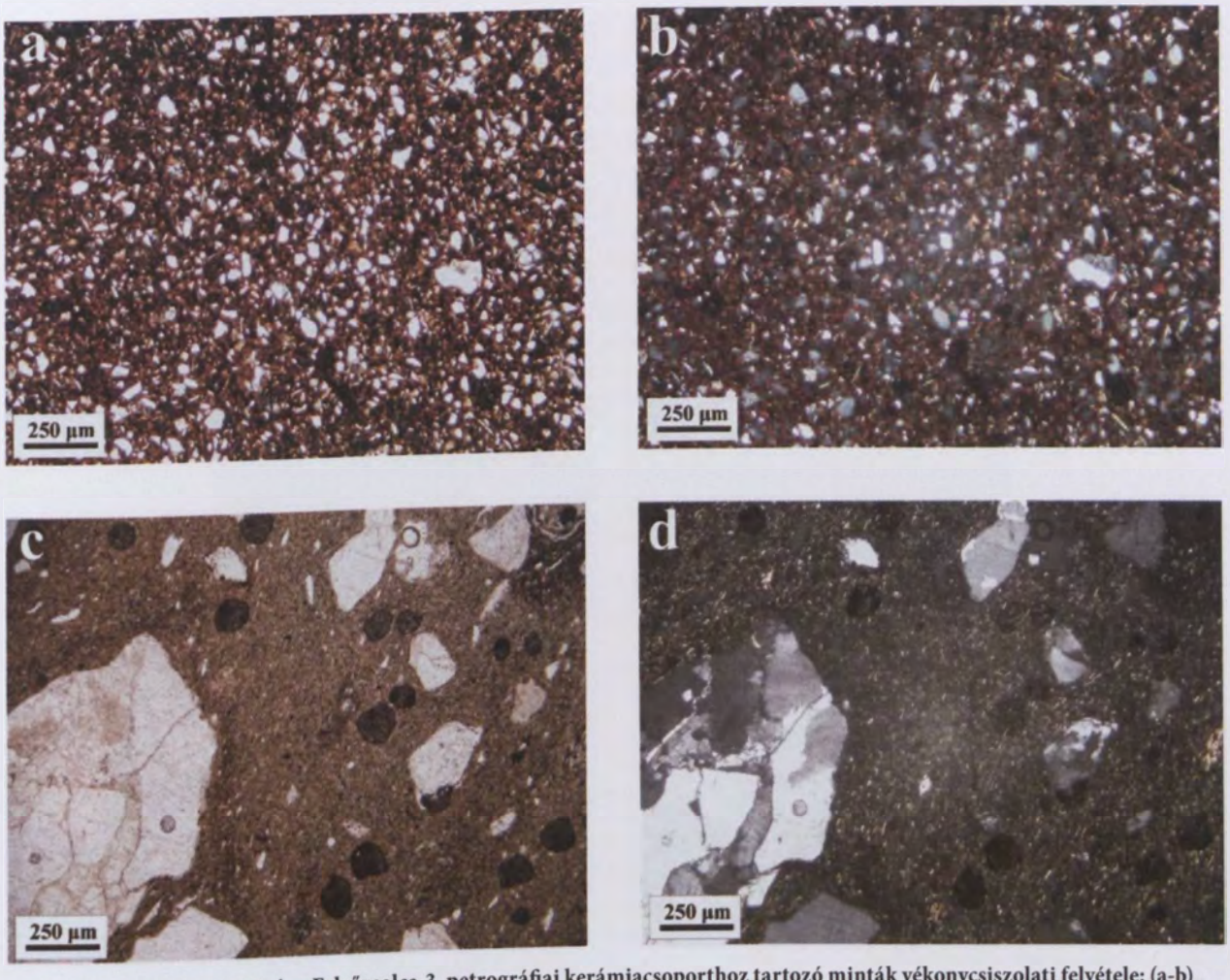

6. tábla **A Felsőzsolca-2. és a Felsőzsolca-3. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) Felsőzsolca-2. csoport: 2. ház, (c-d) Felsőzsolca-3. csoport: festett palack. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

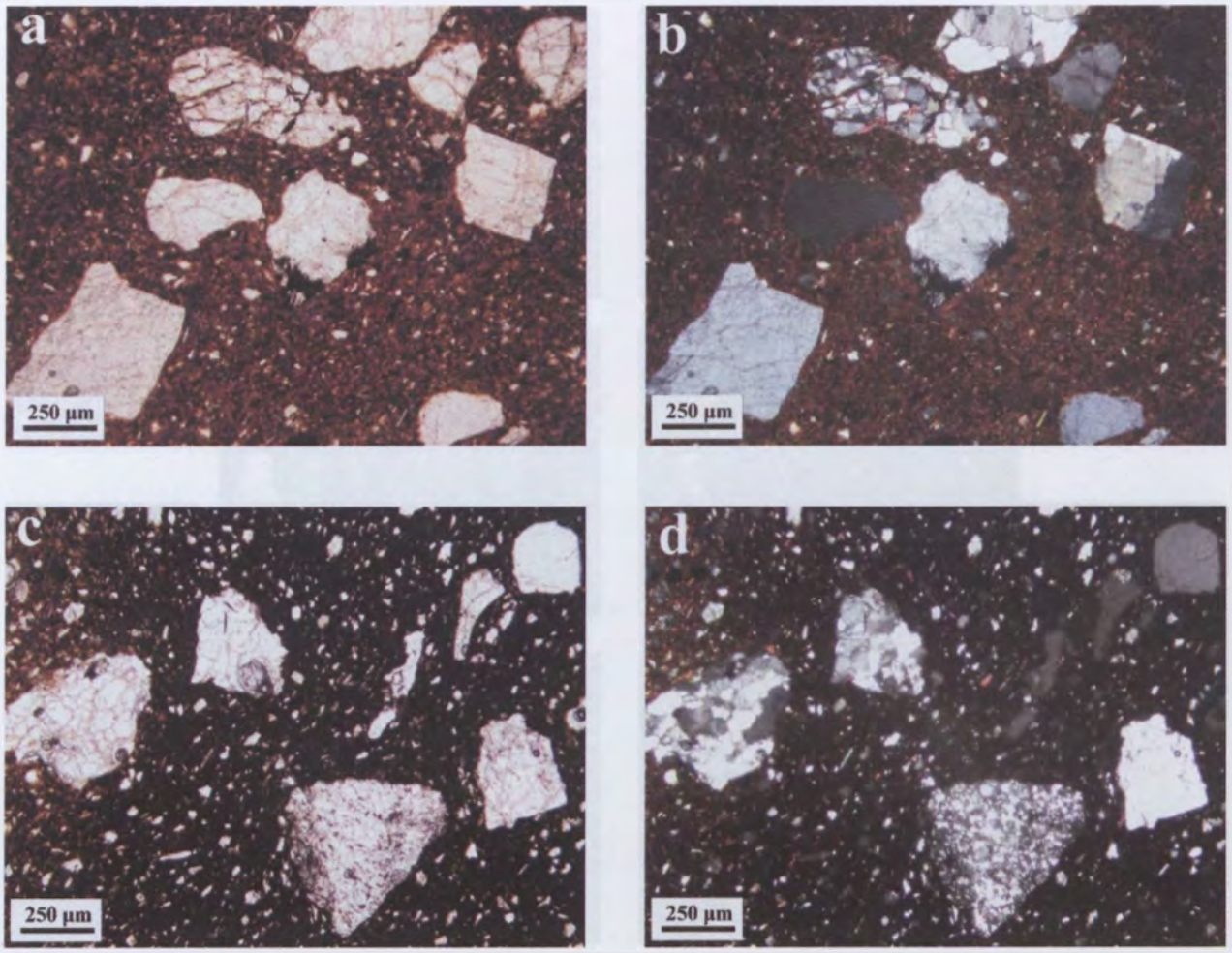

7. tábla **A Felsőzsolca-4. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) 1. ház kemence, (c-d) 1994/1A. gödör. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

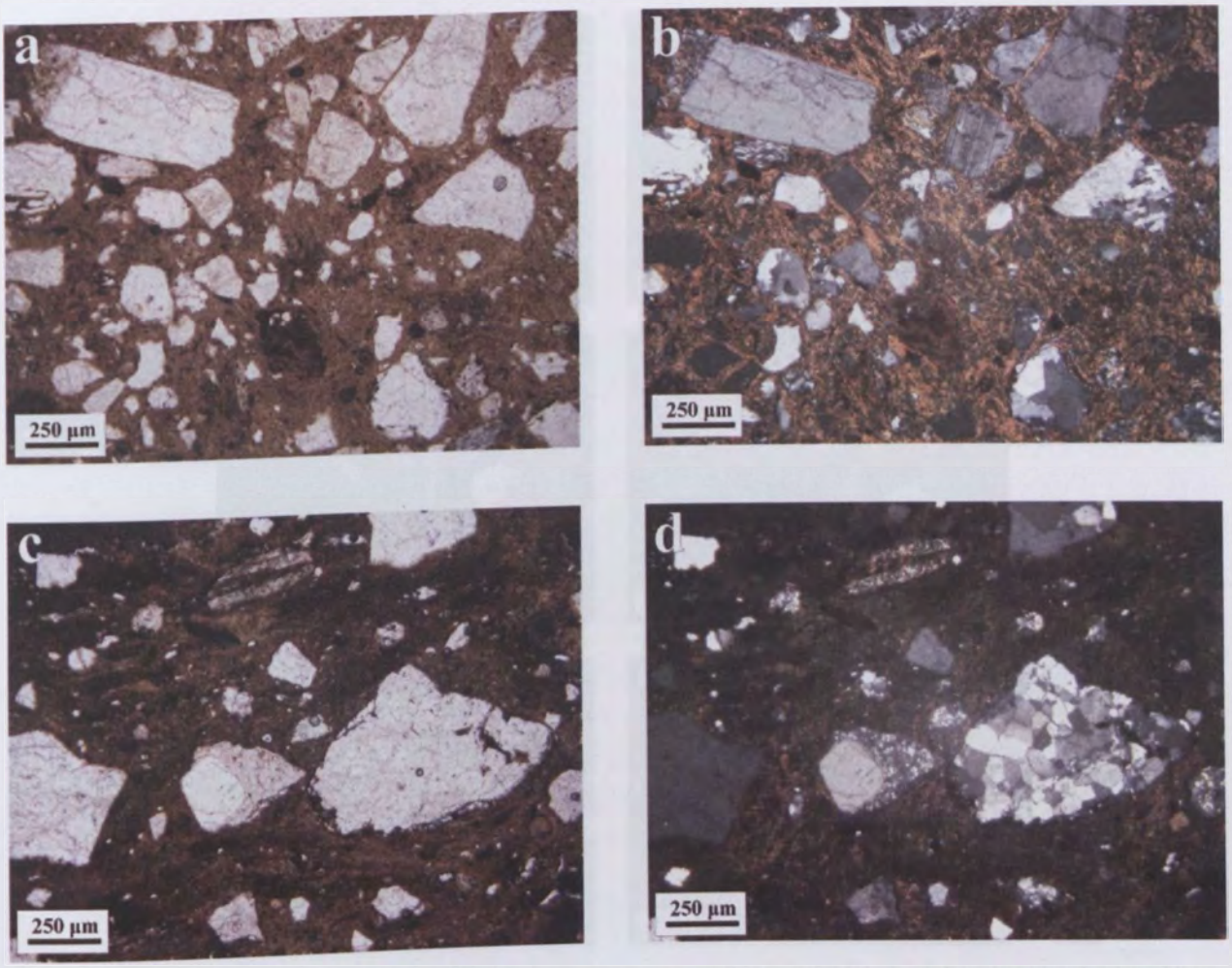

8. tábla **A Felsőzsolca-5. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) IV. kemence, (c-d) 1992/1. árok-bogrács. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

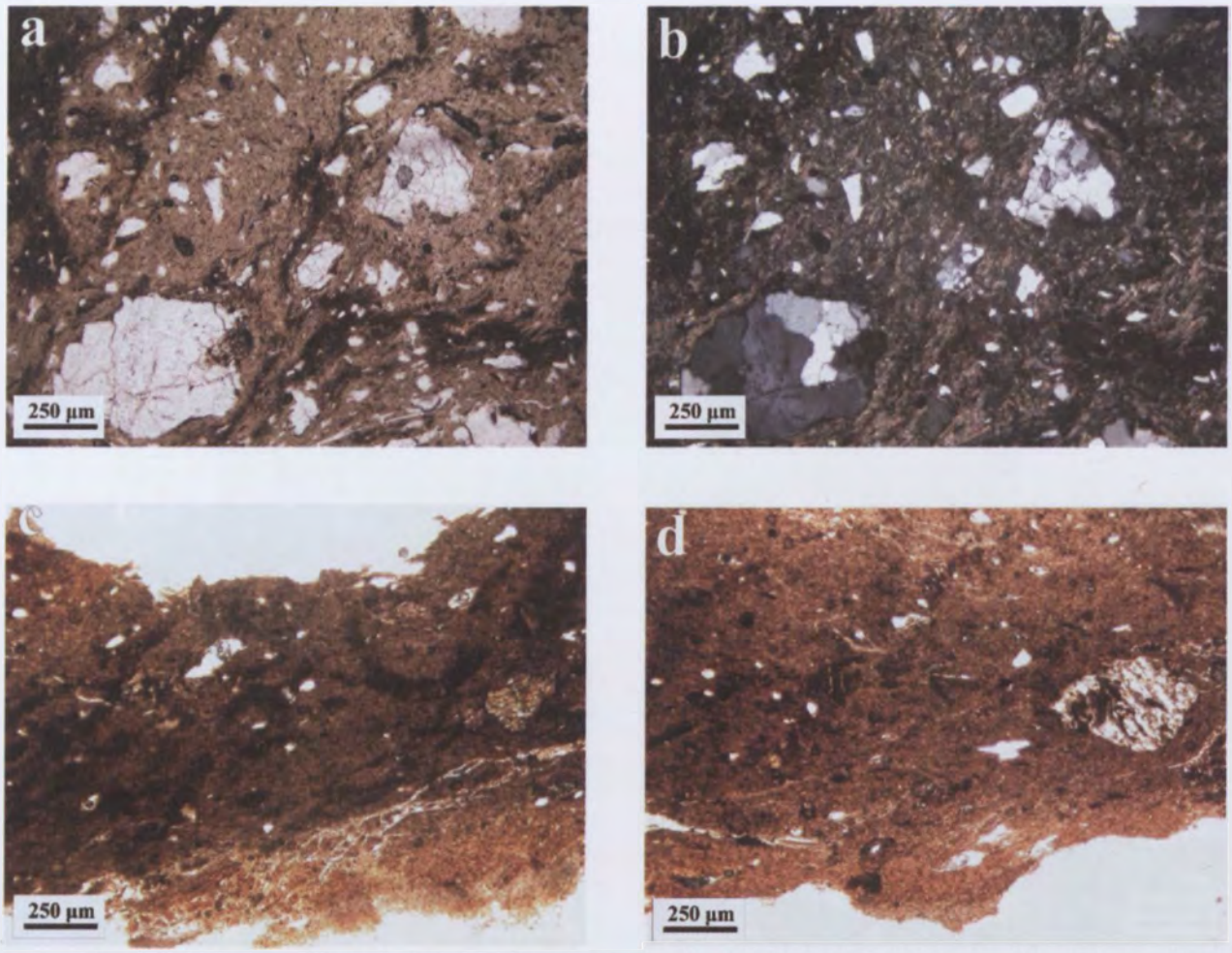

9. tábla **A felsőzsolcai vizsgált kerámialeletek egyedi petrográfiai megjelenésű mintáinak vékonycsiszolati felvétele: (a-b) 1992/1. árok-„budai kerámia", (c-d) 1993/1. árok. Az a-c-d fotók 1 nikollal, a b jelű fotó keresztezett nikolokkal készültek.**

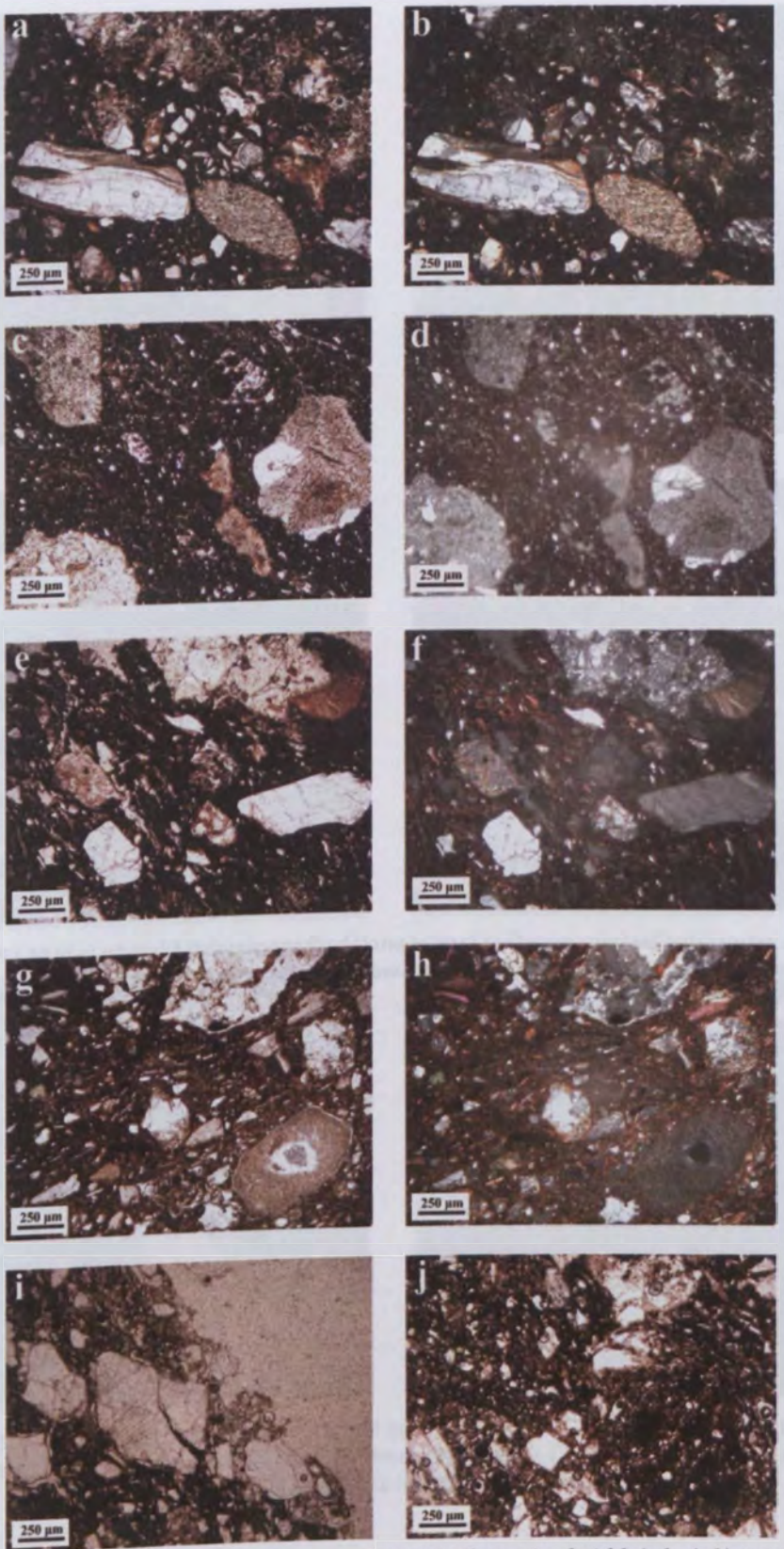

10. tábla **A Karos-1. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) 94.140.1., (c-d) 94.103.9., (e-f) 94.134.4., (g-h) 94.138.1., (i-j) 94.110.5. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal, illetve a j jelű fotó 1 nikollal készült.)**

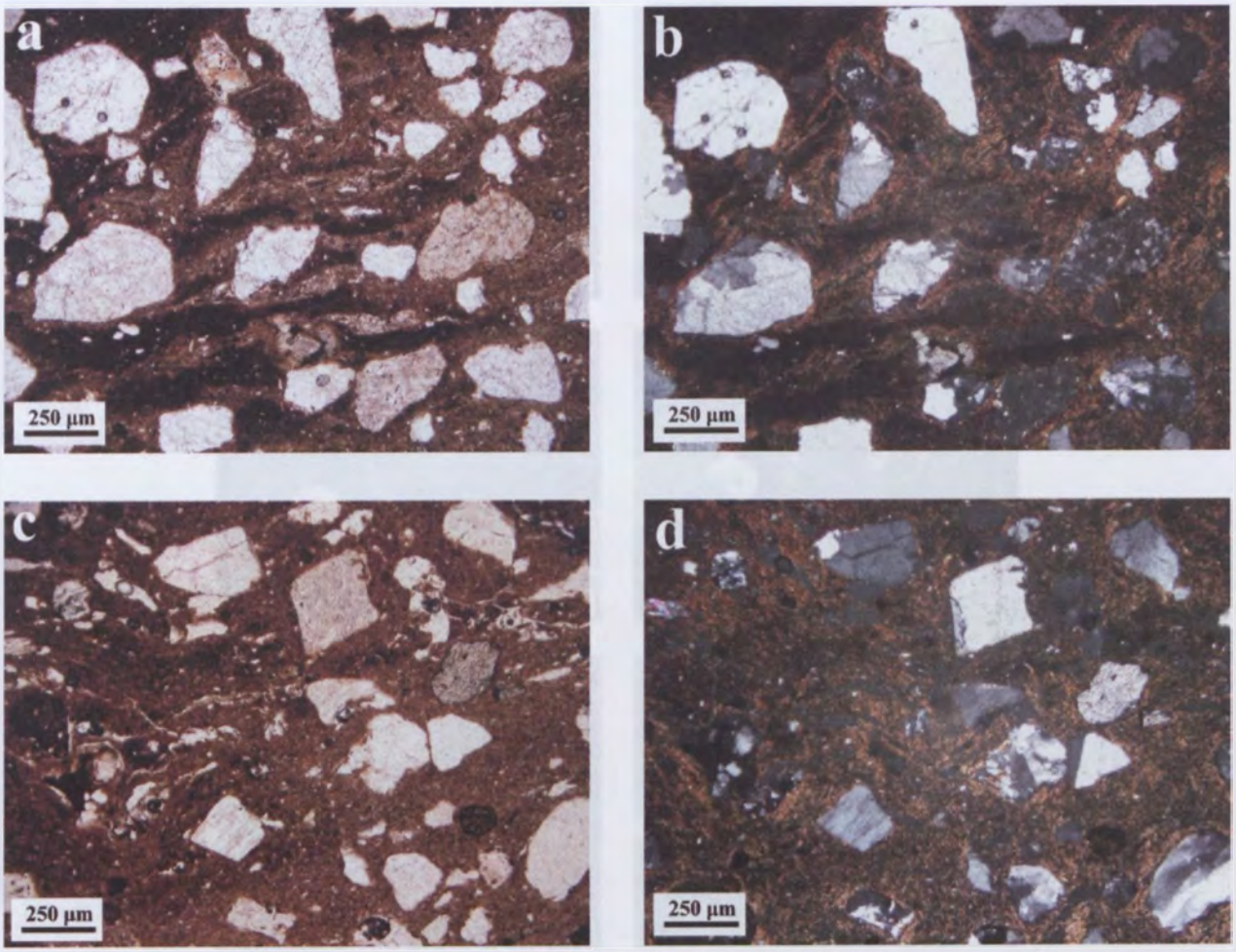

11. tábla **A Karos-2. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták vékonycsiszolati felvétele: (a-b) 94.139.13., (c-d) 94.119.5.. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

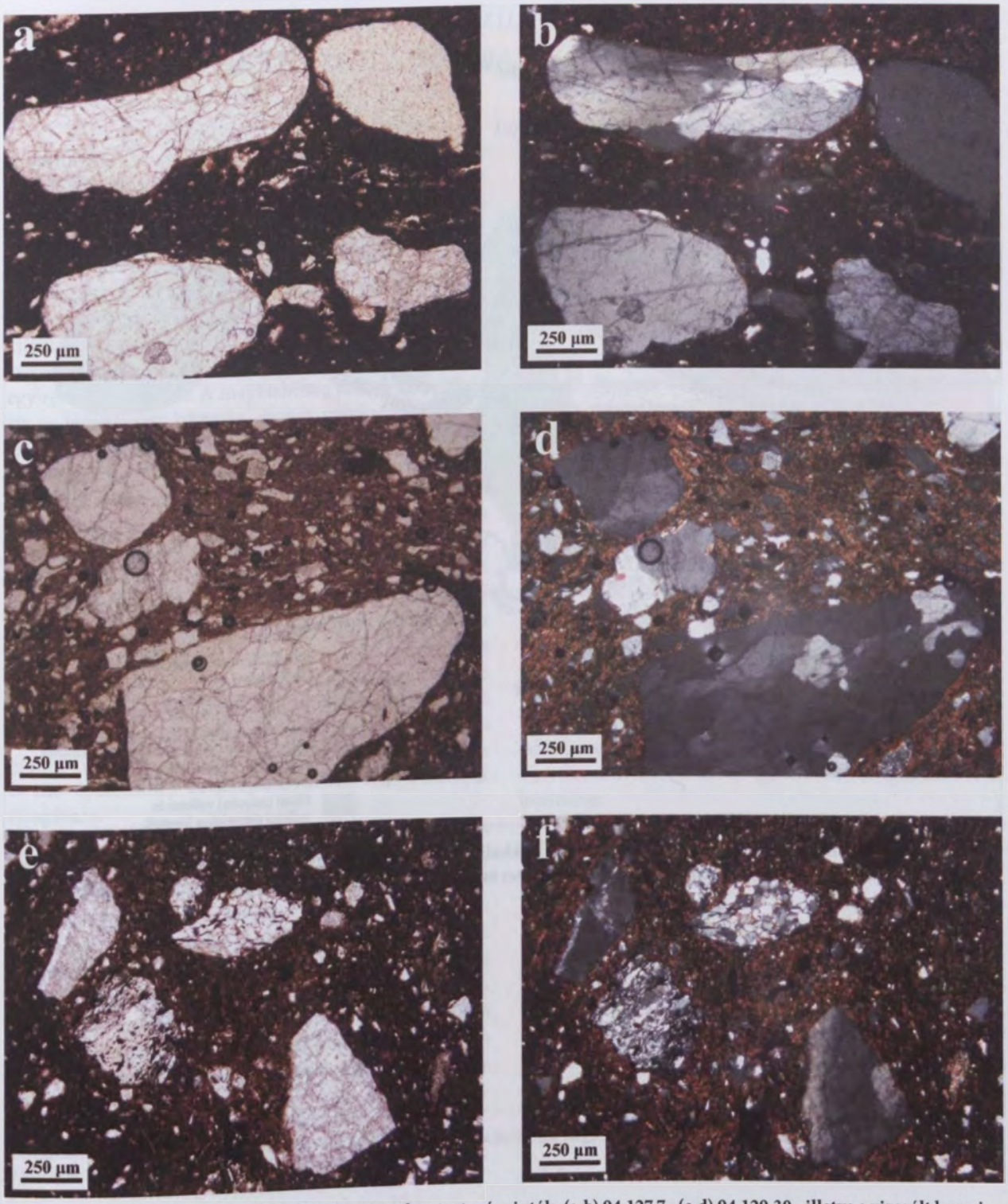

12. tábla **A Karos-3. petrográfiai kerámiacsoporthoz tartozó minták: (a-b) 94.127.7., (c-d) 94.129.30., illetve a vizsgált karosi kerámialeletek között petrográfiai megjelenését tekintve egyedinek ítélt minta (e-f) 94.120.5. vékonycsiszolati felvétele. (Mintánként az első fotó 1 nikollal, a második fotó keresztezett nikolokkal készült.)**

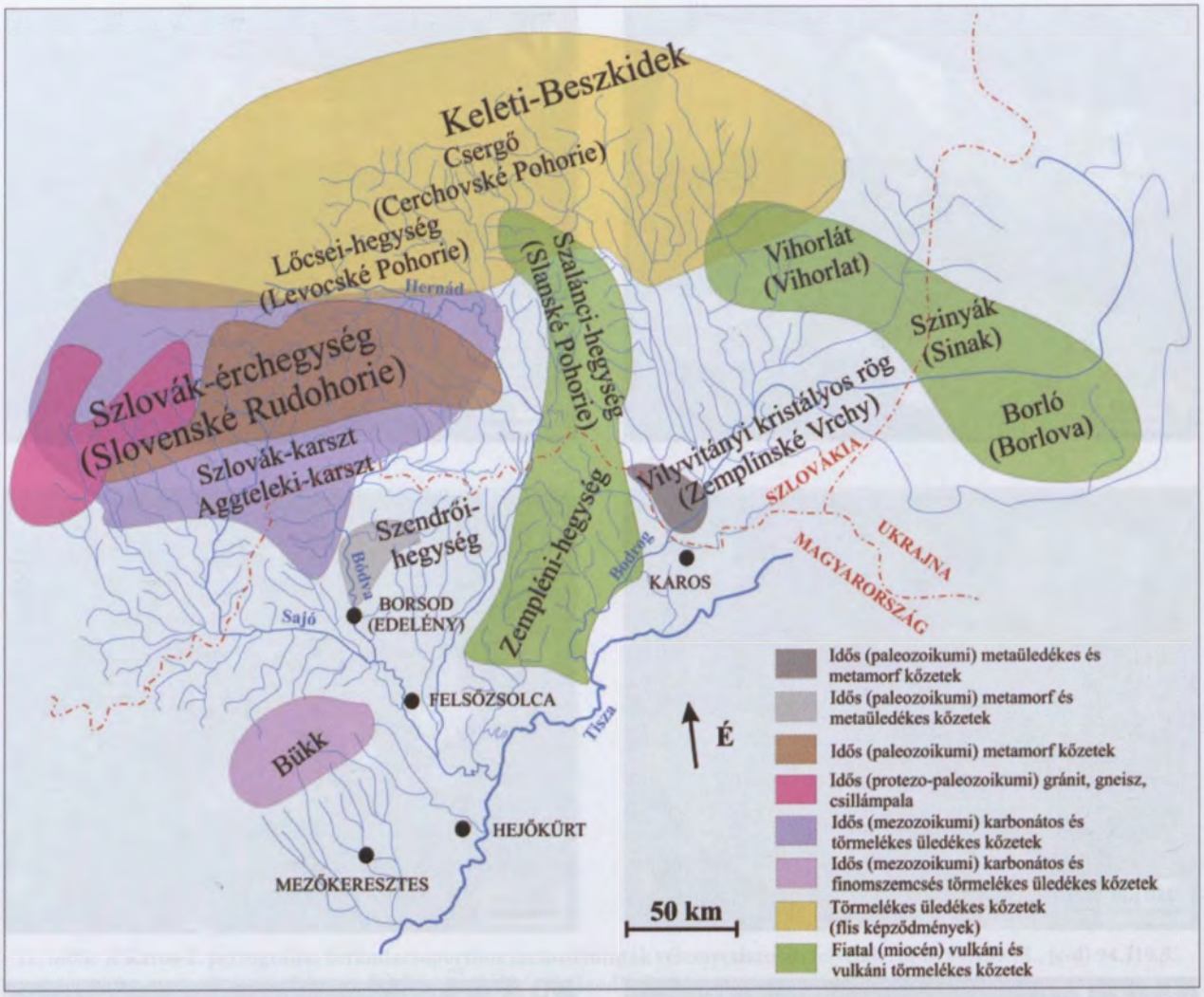

13. tábla **A Sajó és a Bodrog vízgyűjtőterületének, illetve a Bükkaljának vázlatos földtani felépítése (módosítva Fusán et al., 1967 nyomán). (Borsod (Edelény) régészeti lelőhelye az ezen kötet megelőző cikkének témája miatt lett feltűntetve a térképen.)**

SZIGETI JUDIT–SZILÁGYI VERONIKA

A HALIMBA-CSERES 10–12. SZÁZADI TEMETŐ KERÁMIAANYAGA[1]

A Halimba-Cseres 10–12. századi temető feltárását Török Gyula végezte 1952–1954 között.[2] 1962-ben megjelent feldolgozása mind a hazai, mind a környező országok szakembereinek körében nagy érdeklődést keltett, és óriási vitát kavart.[3] Török Gyula munkáját már az ásatás idején is több kritika érte.[4] Gyanítható volt, hogy a sírok közül több áldozatául esett a bánya kiépítésének, valamint a mostoha viszonyok között végzett munka során a temetőről nyerhető információk egy része elveszhetett. A mai Halimba község környékén élt és temetkezett lakosság etnikai meghatározását, az előkerült leletanyag interpretálását, erősen befolyásolta a korszak mára már túlhaladott történelemszemlélete, aktuálpolitikai indíttatása. Felvetődött tehát az anyag újraközlésének, de mindenek előtt a ma még fellelhető információk összegyűjtésének igénye, amellyel a nyomtatásban megjelent adatokat kiegészíthetjük. A Magyar Nemzeti Múzeum, valamint a Veszprém Megyei Múzeumok Adattárában őrzött előzetes jelentésekből, és egyéb forrásokból (kézzel írott ásatási naplókból, sírlapok és vázlatrajzokból, megmaradt fényképfelvételekből) kíséreltem meg rekonstruálni a feltárás menetét. Továbbá a jelenkori bolygatások helyét, az előkerült tárgyak pontos helyzetét, a sírok egymáshoz, illetve a még ma is álló épületekhez és tereptárgyakhoz való viszonyát vizsgáltam.

A temető újra-feldolgozását az eredeti ásatási dokumentáció alapján kezdődött el.[5] A kézzel írott ásatási napló és sírlapok átnézése után összehasonlítottam az adatokat Török Gyula 1962-ben megjelent publikációjával. Az ásatási naplóban Török leírta a váz helyzetét, a sír adatait és röviden megemlítette a sírban megfigyelt jelenségeket. Az 1962-es feldolgozásban csak a mellékletes sírok leírását közölte.[6] Több sírnál figyelhető meg eltérés a napló és a publikáció között. A sírlapokon nem minden esetben jelölte a kartartást és a tárgyak helyzetét csak vázlatosan rajzolta be. A sírgödör és a váz helyzetének kapcsolatát nem dokumentálta, pedig a sírfoltok minden esetben kirajzolódtak a talajban.[7] Pontos rajz csak 12 sírról készült az ásatás utolsó évében. Török eredeti temetőtérképe nem mutat eltérést az 1962-ben közölt térképekkel, a sírok iránya megfelel a közölt adatokkal. Ugyanakkor László Gyula 1953-ban írt bírálatában már jelezte, hogy a fényképeken a sírok helyzete eltérést mutat a temetőtérképre berajzoltakhoz képest.[8] Átnézve a 323 db sírfotót valóban észrevehető néhány pontatlanság. Mivel Török Gyulának nem állt rendelkezésére állandóan fényképezőgép, ezért csak a sírok egyharmadáról készülhetett fényképfelvétel, ennek következtében csak ezek esetében lehetett a fotók alapján korrigálni a sírrajzok, és a temetőtérkép esetleges pontatlanságát. A mellékletek síron belüli helyzetét Török a leltárkönyvben[9] is rögzítette, ez az egyetlen forrás azok elhelyezkedésének pontosítására. A leletek leltározását Török saját maga végezte, remélhető tehát, hogy a leltárkönyvben lévő adatok az ásatási megfigyeléseket tükrözik.

A temető teljes feldolgozása folyamatban van, jelen tanulmány tárgya a kerámiaanyag részletes vizsgálatából adódó eredmények rövid ismertetése, különös tekintettel a kiválasztott edényeken elvégzett anyagvizsgálat részletes közlésére.

A TEMETŐ KERÁMIAANYAGA

Az edények általános jellemzése

Török Gyula 1962-ben megjelent tanulmányában elemzi a temető kerámiaanyagát.[10] Az elemzés legnagyobb hibája, amely a temető egészének feldolgozására is jellemző, hogy miközben munkájában végig azon állásponton maradt,

1 Köszönettel tartozom Révész Lászlónak, Wolf Máriának és Simonyi Erikának, hogy munkámat mindenben segítették.
2 Török 1954; Török 1959.
3 Cs. Sós 1963; Erdélyi 1963; László 1964; Kiss 1968.
4 MNM Adattár László Gyula, és Fehér Géza bírálata 1953.
5 MNM Adattár 17. H. I. Ásatási Napló 1–6., Csontvázlapok, Temetőtérképek, sírrajzok, részletrajzok, fényképek, jelentések,
6 Sajnos melléklet nélküli sírnak minősített számos olyan sírt is, ahol még megfigyelt, de felszedésre nem került, rossz megtartású ékszerek voltak (pl. az ólom, ezüst hajkarikák). De hiányoznak edénytöredékek, állatcsontok, és egyéb mellékletek a Török által közölt sírleírásokból. A feltárt sírok közül 54 sír hiányosan közölt, és közel ugyanennyi sír van, ahol a temetkezési szokásokra utaló megjegyzések szintén közöletlenek maradtak.
7 Török 1962. 10., 1.Tábla
8 MNM Adattár 75.H.I.3.
9 MNM Ltsz.:55.1.1–1138. A
10 Török 1962, 55–64, 94–98.

hogy a temetőt folyamatosan használják, kronológiája megszakítások nélkül folyamatosan követhető, mégis a temető időrendjét „szakaszokra" osztotta.[11] A létrehozott három szakasz, mely Török szerint a temető benépesülésének időrendjét követi, a temető sírjai között erőszakoltan határvonalat húz. Minden szakaszon belül elemzi annak fejlődését, megállapítja a szakaszok kezdő, ill. végpontját, majd kijelenti, hogy a három szakasz együtt az egész temető benépesedésének folyamatos menetét mutatja meg.[12]Az egyes szakaszok különböző fejezetekben történő elemzése következtében a temető egészének értelmezése nehézkessé, és átláthatatlanná vált. A tárgytípusok elemzése során Török többször beleesett saját csapdájába. Az általa megállapított időintervallumok nem egyeztek a sírok mellékleteivel, ezért kénytelen volt „utólagos betemetésnek" minősíteni azokat.[13] Török Gyula által felállított szakaszok közül csupán az első értelmezhető úgy, mint a temető egy különálló egysége. Az első szakasz leletanyaga alapján, mind időben, mind területileg egyértelműen kiemelhető. Ezzel ellentétben a 2. és 3. szakasz folyamatos temetkezést mutat.[14] Török sajátos feldolgozása folytán a kerámiaanyag is tördelve, két fejezetbe került.

Munkám során a különböző tárgytípusok, így a kerámiaanyag szétválasztásakor eltekintettem Török szakaszaitól. A továbbiakban igyekszem kerülni ezt a felosztást, és ahol lehetséges időhatárokat próbálok feltüntetni.

A temető újbóli feldolgozásának kiemelt tárgytípusa a kerámiaanyag volt. A Halimba-Cseres 10–12. századi temetőből előkerült 932 sírból 132-ben volt ép, vagy töredékes, de összeállítható edény. További 26 sírból kerültek elő még edénytöredékek. Ezek között előfordulnak hiányos edények, de vannak olyan darabok is, amelyek a sírleírásban, mint a *sír földjéből* előkerült darabok szerepelnek. A töredékeknek a sírhoz való tartozása kérdéses, egy részük a korábbi vaskori temető kerámiaanyagára jellemzőek, illetve későbbi (12–13. századi) perem és oldaltöredékek. A leletek többsége azonban a temető kerámia anyagával mutat egyezést. Mivel a temető területén és környékén hasonló korú telep nem került felszínre, így a kerámiatöredékeket az edénymelléklet egy csökevényes formájának tekinthetjük. A jelenséget más temetők esetében is megfigyelték.[15]

Az edények sírba kerülésének okát, egy új temetkezési szokás megjelenésének tulajdoníthatjuk. A temető 10. század közepéig használt déli részén ugyanis az edénymelléklet adása nem volt jellemző.[16] Török a sírkerámia megjelenését az alábbi elméletben összegzi: a halott túlvilági útjára a temető legkorábbi időszakában kést kapott, mely az étel elfogyasztásakor lehetett hasznára. Mivel a kések egyike sem tekinthető harci eszköznek, így azok az élelem felaprózásakor, tisztításakor lehettek használatban. A kések elmaradása a temetőben, azzal magyarázható, hogy ekkor már készételt tettek a sírba, amelyre az edények tömeges megjelenése utal. Ekkor késre már nem volt szükség. Az Árpád-korban a pénzek megjelenése már az ételmelléklet elhagyását eredményezte, hiszen a pénzért élelmet lehet vásárolni a túlvilágon.[17]

A kerámiák jelenléte a sírokban a 10. század közepétől egészen a 12. század elejéig jellemző. A temető használatának egy időszakában - 10. század első harmadától - 11. század közepéig- ezt a szokást -étel vagy ital melléklet adása edényben- még szélesebb körben gyakorolták, míg a 11. század közepétől a temető felhagyásáig már kevesebb sírban találunk kerámiát. A szokás megjelenésének időpontját a vékony bronzhuzal S-végű hajkarikák megjelenése keltezi.[18] Jelenleg ez a dátum újra vitatottá vált, úgy tűnik nem tartható már a 960-as időhatár, inkább a 920–930-as évekre kell előretolni ezt a dátumot.[19] Az S-végű hajkarikák elterjedésének kezdete tájegységenként is változik.[20] A Dunántúlon feltehetően hamarabb megjelenik, mint az Alföldön.

Edényeket férfi, női, és gyermeksírban egyaránt találtak a temetőben. Török minden kerámiából eltett földmintát és néhány sírnál meg is vizsgáltatta azokat.

---

11 Török 1962, 15.

12 Török 1962, 15.

13 Török 1962, 45.

14 Ugyan a temető nyugati területén, a 11. század közepén hirtelen „idegen" tárgytípusok jelennek meg a sírokban, (ólomhuzal S-végű hajkarikák, ezüsthuzal bordázott S-végű hajkarikák, hegyesedő végű, sodrott és fonott ezüst gyűrűk, granulált ezüst gyöngyök, lunulák, féldrágakő gyöngyök stb.) melyek északi kapcsolatokról tanúskodnak. Az ilyen ékszerekkel eltemetett nők és gyermekek sírjaiból, két sír kivételével hiányzik a kerámia. Éles határvonallal elkülöníteni ezeket a sírokat azonban nem lehet. Kiss Gábor a Sorokpolány-Berekalja temetőben hasonló leletanyaggal eltemetett közösség sírjait közli, és lengyel kapcsolatokra utal. Kiss 2000, 204–205

15 Istvánovits 2003, 353; Kiss 1983, 129, 136.

16 Török 1. szakasz. Egyetlen feldúlt gyermeksírban volt edény, 611. sír. Mivel az anyagvizsgálat után egyértelművé vált hogy ez az edény nem illeszthető a kerámiaanyag egészébe, így a sírt továbbra is az 1. szakaszba soroltam.

17 Török (1962) 54.,95.

18 Szőke-Vándor 1987, 51–58; Mesterházy 1965, 95–113.

19 Giesler 1981; Bóna 1978, 125–139.

20 Mesterházy 1965, 104.

Azonban ételre utaló nyomokat, állatcsontot csak egyetlen sírban találtak (575. sír). Így Török megjegyzi, hogy talán ital, méz lehetett az edényekben.[21] Az edényeket jellemzően a boka, illetve alsó lábszár valamelyik oldalára, ritkán a lábszárcsontok fölé helyezték. Esetenként előfordult, hogy az edényt kicsit magasabban találták meg, mint a vázat, mely azt sejteti, hogy a koporsó tetejére helyezhették, vagy a halott elföldelése közben tették be a sírba.[22] Előfordult olyan sír is, ahol külön kis fülkében volt az edény: a váz lábfelőli végében (228. sír). Az esetek többségében az edényeket fenekükre állítva, esetleg eldőlve találták meg (egy eset kivételével, amikor szájjal lefelé fordítva volt az edény 120. sír). Temetőtérképen jelölve az edények pontos elhelyezkedését, az alábbi megfigyeléseket tehetjük: a temető középső 10. század végére keltezhető részén a behajlított alkarral eltemetettek sírjaiban, a bal lábfej mellett találhatóak meg. Az általam „köves síroknak" nevezett sírcsoportra (22 sír két tömbben, melyekben köveket talált Török) a jobb lábfej mellé tett edény a jellemző. Míg a temető délnyugati részén teljesen vegyesen fordul elő a jelenség. A lábfejek és a sírvég között elhelyezett edény 21 sírnál figyelhető meg. Nagyjából két csoportban a temető két területén, a központi mag körül. A temető két szélén, az északi és déli részén 15 sírban az edényeket a fej mellé helyezték. Ezek a sírok az egyéb leletanyaguk alapján egykorúak. A temető utolsó sírjai közé tartozhattak. Az edény fejhez állítása a Dunától keletre jellemző, amit az újabb temetőfeltárások is megerősítenek.[23] A Halimba-Cseres temetőben a 11. század végén, 12. század elején jelenik meg ez a szokás, mely talán egy keletről érkező új népcsoporttal állhat összefüggésben.

Mivel az edényes sírok közel felére jellemző, hogy mást, mint a bennük lévő étel-, vagy italmellékletet a halott nem kapott túlvilági útjára, így azok keltezését Török a temetőn belüli helyzetük és formai jellegük alapján végezte. A temető középső részén valószínűleg *családi sírkertekben* temetkeztek, ezt már Török is megfigyelte.[24] Erre utal az egyéb mellékletek kronológiája, mely a temető középső részének egy évszázados használatát jelzi. Ezeknek a síroknak a keltezése nehezebb, a sír temetőn belüli helyzete nem nyújt hozzá segítséget.

A kerámiák formai csoportosítása

A kerámiaanyag formai jegyek alapján öt csoportra osztható: bögre-csupor, fazék, bordásnyakú edény fületlen változata, tál, palack, illetve „váza alakú edény"/ palack. Azonban minden főcsoport, méret és forma alapján további alcsoportokra osztható.

A *fazekak* űrtartalma 2-3 liter. Ezek a temető legnagyobb edényei. A fazekak egy másik, nagyobb darabszámú csoportját alkotják a kisfazekak. Néhány sírból került elő csupán *széles szájú alacsony fazék*, míg a kerámiaanyag felét kitevő *csuprok*, illetve *bögrék* további alcsoportokra bonthatók. Formájuk illetve űrtartalmuk szerint megkülönböztetünk, *fazék formájú, hordó alakú, szűk, illetve széles szájú csuprokat és bögréket.* A temető közepének 5 sírjából került elő *tál, behúzott peremű*[25]*- és virágcserép alakú.* A *bordásnyakú edények*[26] *fületlen változata* három sírból került napvilágra. Egyetlen sírban volt *palack* és ún. *váza alakú edény* [27]*(2. tábla,4. kép).*

Az általam szétválasztott formai csoportok temetőn belüli elhelyezkedése a következő: nagyobb méretű *fazekak* a temető középső és déli területén található sírokban fordultak elő. Messze menő következtetést levonni ebből elhamarkodott lenne, hiszen ilyen típusú edények csupán 9 sírból kerültek elő. Ezek a sírok a 10. század végére és a temető használatának végére keltezhetőek.

A *kisfazekak* nagyobb száma már messzemenőbb következtetések levonására adnak lehetőséget. A temetőn belüli helyzetük alapján (a temető középső részét körülvéve) a 10. század végétől a 11. század közepéig használt területen elhelyezkedő sírokban jellemzőek. Széles szájú fazék csupán 6 sírban volt. A sírokban talált ékszerek alapján 10. század végén és 11. század végén is került ilyen edény a sírokba.

Tálak a temető központi részén kerültek elő, egyéb leletanyag alig volt ezekben a sírokban (345. és 577. sírokban volt bronz S-végű hajkarika). A 345. sírban talált (a sírral egykorú beásásból került elő) behúzott peremű tál olyan „családi sírcsoport" egyik sírjában volt, ahol még a temető 10. század közepéig keltezhető részéhez hasonlóan, behajlított alkarral temetkeztek.*(6. tábla,*

21 Török 1962, 54.
22 Istvánovits 2003, 353.
23 Kvassay 1982, 14; Istvánovits 2003, 355.
24 Török 1962, 46,115.
25 A behúzott peremű tálakról Wolf 2006, 50–51. Szigeti 2013.
26 Bordásnyakú edényekkel elsőként foglakozott Mesterházy 1975, 99–115; utóbb Takács 1997, 78.
27 Kvassay 1982, 24–25.

1. kép) E sírcsoport leletanyaga a 10. század közepére, végére keltezhető.

Bordásnyakú edény 3 sírban fordult elő. Ezek közül csak a 149. sírban volt ékszer: ólomból készült S-végű hajkarikák, amelyek jelenlegi tudásunk szerint a 11. század közepére keltezhetőek.[28] A 313. sírban talált bordásnyakú edény felszíne annyira lekopott, hogy eredetileg az egész edényen körbefutó hullámvonal díszítés csak nyomokban kivehető rajta. Ez a kopottság hosszú használatot feltételez.

Csuprok és bögrék a temető minden olyan területén előfordulnak, ahol edényes sírok találhatóak. Jellemzőbbek azonban a XI. század közepéig keltezhető sírokban.

Készítés-technikai megfigyelések

A Halimba-Cseres temető területéről előkerült edényeket 6 kivételével, melyek kézzel készültek (47.,173.,206?, 355.,575.,611.), kézikorong különböző típusain formálták. A korongok változatait Török igen zavarosan jellemzi,[29] de Parádi és Holl összefoglalásai[30], lehetővé teszik, hogy a halimbai edényeken látható készítéstechnikai nyomok alapján a különböző típusokat szétválasszuk.

A kerámiák készítése/felépítése Parádi és Holl tanulmányaikban leírtak szerint történhetett. Minden edény, deszka,[31] esetleg kő alátétlapon,[32] agyaghurkákból felépítve, elsimítva, vagy lassú korongon után-korongolva készült. A korongok alátámasztása különböző lehetett. A korongok egy részét, valószínűleg nem rögzítették stabilan, erre utal a kerámiák ferde pereme.[33] Az edények felépítése általában egy 2-3 cm magas kis tálka megformálásával kezdődhetett, erre illesztették az első agyaghurkát. Az edények megvastagodott alsó része erre utal, ezen kívül égetéskor sokszor itt repedt meg az agyag.

Előfordul, főként a tálaknál, hogy az edény fenekét elkészítve, erre illesztik az első hurkát, illetve egyetlen edénynél (30. sír) látható, hogy a fenékrészhez oldalról illesztik hozzá az első hurkát.*(1. tábla, 1. kép)* Az edények egy kisebb csoportján nincs nyoma után-korongolásnak. Ide tartoznak a „mázas" edények, melyek megformálásuk után sima felületüket agyagfürdőbe mártva kapták meg. Ezzel a fazekas olyan felszínt kapott, melyet rövid száradás után, könnyebben tudott díszíteni.

Az edények többségét már után-korongolják. Külön figyelmet fordítva a perem- és vállrészre. Az edény belsejének elsimítására nem mindig törekedtek. Különösen feltűnő, hogy néhány edény esetében az edény belsejében a hurkák illesztését egyáltalán nem dolgozzák el. Ezek az edények hosszúkás formájúak, hordószerű a testük, és széles a szájuk. Formájuk tehát engedte volna, hogy elsimítsák a belsejét (47.,167., 288.,322. sír). Az esetek többségénél azonban elsimítják az edény belsejét, de nem feltétlenül után-korongolással. Feltűnő, hogy a nyakrész utólagos ráillesztésének a pontját elhanyagolják, nem dolgozzák el. Ezeknél az edényeknél a perem és nyakrész nélküli félkész edény belsejét eldolgozzák, ráillesztik a nyakat a peremmel együtt, de csak kívülről dolgozzák össze az agyagot. Ritkán előfordul, hogy az edénynek csupán a belsejét simítják el korongon, míg kívül láthatóak a hurkák illesztésének nyomai.

A legfejlettebb változat, mikor kívül-belül, az egész edénytesten gondos után-korongolással eldolgozzák az egyenetlenségeket. Ezek a legszimmetrikusabb felépítésű edények. A feltehetően a leggyorsabban forgó korongon készülhettek. Ezek között egyaránt megtalálhatóak a *fazekak, bögrék és palackok*. Az ilyen edényeket már gondosabban előkészített agyagból formálták, és időben a XI. század elejétől a XII. század elejéig datálhatóak. Megjegyzendő azonban, hogy az első két csoport edényei a temető minden időszakában jelen vannak, párhuzamosan a jobb minőségű darabokkal.

A kerámiaanyag egy részére jellemző, hogy felületükön sűrű függőleges *„karcolások, polírozás"* láthatóak (220.,238.,307.,520., 526., 911.)[34]. Az edények oldalát díszítés után még egyszer függőleges simítással igyekeztek eldolgozni.[35] Egyes esetekben a fazekas a teljes edényt simítja el, vagy ahogy gyakrabban előfordul, csupán az edény alsó egyharmadát. A jelenség párhuzamát Takács Miklós „polírozott" kerámiájában látom.[36] Viszont a halimbai edényeken ezt a „polírozást" egészen biztosan nem kaviccsal vagy kemény tárggyal végezte a fazekas. Inkább a mai dörzspapírhoz hasonló anyag feltételezhető. Takács azt írja, hogy sokszor a polírozott felületre máz is került,[37] a halimbai anyagban ilyet nem tapasztaltam.

28 Szőke–Vándor 1987, 52–53.

29 Török 1962, 60–61, 121–122.

30 Parádi 1955; Parádi 1959; Holl 1956.

31 A kerámiaanyag felénél látható az edények fenekén deszkalenyomat. Ezek többsége a 10. sz. végétől–11. század közepéig keltezhetőek.

32 A kerámiaanyag felére jellemző, hogy feneküket teljesen sima. Sima a fenék sok esetben akkor is, ha fenékbélyeg van az edényen. A sima fenekek elsimítással is keletkezhettek, de nem zárható ki a kő alátétlap használata sem.

33 21 db edényen feltűnő a ferde perem, 10. század végétől a 11. század közepéig keltezhetőek a sírok egyéb mellékleteik alapján. Nem a temető legkorábbi edényeire jellemző a ferde perem, inkább egy-egy „műhelyhez" köthetőek.

34 Ezek a sírok két csoportban helyezkednek el a temető északi és középső részében.

35 Rzeznik 1995, 70–71.

36 Takács 2000.

37 Takács 2000, 25.

Az edények díszítése; fenékbélyegek

Az edények és töredékek közel 50%-a díszítetlen, illetve egészen sűrűn behúzott vonalak láthatóak a válltól a has aljáig. Vélhetően ezek a sűrű vonalak a végső elsimítás nyomai. Ezeknél látható, hogy a fésűs simítás az egész edény felületén megtörtént, de végül a has alatti részt még függőleges simítással is igyekeztek eldolgozni.

A díszített darabok egy részén, körbefutó, párhuzamos, bekarcolt *vonaldísz* látható. Az esetek többségében az egész edényen, de előfordul csak a vállon, vagy hason ugyanígy. Az egész edényen *csigavonalban lefutó vonal*, illetve *hullámvonaldísz*, csupán 7 esetben figyelhető meg. Ennél is ritkább a *vonaldísz váltakozva a hullámvonaldísszel* és a *bebökdösött díszítés* (173.,221.,599.,611. sír-*8.tábla, 1. kép*), illetve a *fogaskerék dísz* (181.,185.,200. sír-*4.tábla, 1. kép*). Két edényen *belső peremdísz* látható (221.,185. sír), mely korábbi, 9. századi hagyomány továbbélésére utal.[38] Mindkét sír a temető északi részén helyezkedik el, a 185. sír edényén a 11. század végén 12. század elején megjelenő fogaskerékdísz látható. Egy esetben fordul elő *hullámvonalköteg* díszítés (80. sír–*1. tábla,4. kép*). Ezt az edényt régészeti módszerekkel egyetlen anyagcsoportba sem tudtam beilleszteni, amit az anyagvizsgálat csak megerősítetett. Ez a kisebb fazék töredéke „idegen" a kerámiaanyag egészétől. Talán a 80. sírban talált edény keltezése a 10. század elejére, esetleg a 9. század felé mutat.[39]

Temetőtérképre vetítve a díszítések elhelyezkedését, látható, hogy a díszítetlen edények inkább a temető középső részén fordulnak elő. Az egész edényen csigavonalban körbefutó hullámvonal díszítés csak a temető északi felében jellemző. A 11. század első felében, de a 12. század eleji utolsó sírokban szintén megfigyelhető. Szintén az északi részen fordul elő a rádli-dísz, kizárólag a temetkezések utolsó időszakában, a 11. század végén a 12. század elején.

A temető kerámiaanyagának egy ötödére jellemző, hogy az edény fenekén bélyeg látható. A *fenékbélyegek* problematikájával számos tanulmány foglalkozik.[40] Arra a kérdésre, hogy a fenékbélyegek mesterjegyek, vallási szimbólumok, esetleg bajelhárító babonás szerepük volt-e, a halimbai kerámiaanyag sem ad választ. Az edényeken látható után-korongolási nyomok alapján elmondható, hogy az alig után-korongolt és az egészen jól megforgatható korongon egyaránt készültek olyan edények, melyek fenekére bélyeg került. A bélyegek csak akkor maradhattak ilyen szép rajzolatúak, ha a fazekas az agyagot alaposan belenyomta az alátétlapba. Viszont kérdéses, hogy ebben az esetben miként szedte le róla úgy az edényt, hogy a bélyeg ne sérüljön. Abban az esetben, ha a lapot beszórja pelyvával vagy homokkal, az eltömítette volna a bekarcolt bélyeget, és nem maradt volna nyoma az edény fenekén. Ha azonban az edényt hagyja megszáradni az alátétlapon a fazekas, akkor leemelhette róla úgy az edényt, hogy a bélyeg ne sérüljön. Az után-korongolás során szükséges az edény tapadása a koronghoz, különben lerepült volna arról. Mivel pelyva kiégett nyomát mindössze egyetlen edény fenekén fedezték fel (517. sír), így nem lehetett jellemző a korong pelyvával való beszórása az edénykészítés előtt.

A fenékbélyegek a temető egész területén elszórtan jelentkeznek. Sem időben, sem területileg nem jellemzőbbek. Mintázatuk alapján egyértelműen elmondható, hogy a temető középső részén a X. század végén a bonyolultabb (labirintus, pókhálóminta) és az edény egész fenekét kitöltő bélyegek jellemzőek, míg az Árpád-kori részen a keresztek különböző típusai tűnnek fel. Mivel formailag minden típuson előfordulnak, ezért ez alapján semmiféle rendszer nem figyelhető meg. Nemek szerint szintén vegyesen, mind a női, mind a férfi, illetve a gyermeksírokban megtalálhatóak. Igaz ugyan, hogy a férfisírban csupán 4 esetben volt fenékbélyeges edény. A temető egy bizonyos részén ezek a sírok egymáshoz közel helyezkednek el (526.,529.,579.,585. sír). Török a fenékbélyegek változatosságából a megrendelő személyére következtetett, és hosszasan fejtegeti a „vándorgölöncsérek" megbízáson alapuló tevékenységét a 10–12. századi falvakban.[41]

Anyagvizsgálat

Török a kerámiák anyagáról a 38. és 50. sírban talált edények leírásánál tesz csak említést. Itt egyetlen mondatban összesíti tapasztalatait. Szerinte az edényeket durva homokos és kavicsszemcsékkel soványított agyagból készítették, amit olyan általánosnak érzett a teljes kerámiaanyagnál, hogy a továbbiakban nem szól az edények anyagáról.[42] A 3. szakasz elemzésénél kiemeli ugyan a kerámiaanyagból a 89. és 911.sír palackját, mint római hagyományt, őrző korsókat.[43] Ezeknél az edényeknél megemlíti, hogy „máz-szerű finom agyagfürdőjükkel" elütnek a többi edénytől.[44]

38 Sz. Garam 1981, 141–145.
39 Takács 1996, 339. már Takács is felhívta a figyelmet a hullámvonalköteg bizonytalan keltezésére. Jankovits 1991, 191.
40 Höllrigl 1930, 162–164; Pletneva 1967, 125–128; Wolf 2006, 53–54.
41 Török 1962, 119–120.
42 Török 1962, 52.
43 Török 1962, 95.
44 Török 1962, 95.

(a mikroszkópos anyagvizsgálat nem igazolta Török ezen megfigyelését, viszont egy másik csoportnál egyértelműen bizonyította azt).

Török úgy vélte az edények csoportosításának egyetlen módja, mely eredményre vezethet, a formai szempontok figyelembevétele lehet. Szerinte a gölöncsérek generációi mind azonos díszítést és készítési technikát alkalmaznak, egyedül az edények alakja változik.[45]

A kerámiaanyag újbóli feldolgozásakor kiemelt figyelmet kapott az anyagcsoportok felállítása. Az edényeket vizsgálva feltűnő azok eltérő anyaga, és felületi eldolgozottsága.

Négy fő csoportra sikerült szétválasztani a kerámiaanyagot, ezen anyagcsoportok egy kivételével átlépik Török szakaszait. Régészeti módszerekkel vizsgálva az edények anyagát látható, hogy különböző méretű homokszemek, csillám és egy esetben mészkő, vagy kagylótörmelék, illetve több esetben szerves anyag kiégett nyoma található meg az agyagban. Az elvégzett mikroszkópos anyagvizsgálat kimutatta, hogy a *szándékos soványítás* régészeti módszerekkel nem állapítható meg. Ennek következtében az agyagban jelenlévő homok látható *szemcsemérete* alapján állítottam fel az egyes anyagcsoportokat. Ehhez hozzá kapcsolható a felületi eldolgozás látható nyomainak vizsgálata, úgymint az *„agyagmáz*, a „polírozás", és az *edény falvastagsága.*

Régészeti módszerekkel felállítható anyagcsoportok

Első csoportba tartoznak a *finom szemcsés homokot* tartalmazó agyagból készített kerámiák (1.1.csop), illetve az elvétve nagyobb méretű durva szemcsés homokot is tartalmazó, de alapvetően finom homokos agyagból formált edények (1.2.csop).

A *második csoportba* sorolt edényeket már *szemcsés homokot* tartalmazó agyagból formálták (2. csop). A kerámiaanyag legkisebb edényei a bögrék és csuprok általában ilyen anyagból készültek, de fazekak is tartoznak ehhez az anyagcsoporthoz.

Harmadik csoport két részre osztható az alapján, hogy fellelhető-e az edényen egy utólagosan rávitt finom *„agyagmáz"* vagy sem. Az anyaguk ugyanaz: *durva szemcsés* homokot tartalmazó agyag. A harmadik csoport *első alcsoportjába* tartozó edényeken nem találunk agyagmázra utaló jelenségeket. Ezeknek a tapintása érdes (3.1.csop). A kerámiaanyag legnagyobb edényei ebből a csoportból kerültek ki. A szövet mérsékelten irányított ezeknél az edényeknél, szájuk és testük viszonylag szabályos, kívül-belül elsimítottak után-korongoltak. A *3.2. csoport* edényeinek felszíne finomabb tapintású a felvitt máztól. Ez a máz kopik az edények felszínéről, és alatta előtűnik az edény anyaga, ami viszont durva szemcsés.

A negyedik csoport 3 részre bontható. Ezeket az edényeket minden esetben igen *durvaszemcsés homokot* tartalmazó agyagból formálták. Az *első alcsoportba* tartozó edények igen rossz megtartásúak, mállékonyak, könnyűek. Felületükön finom *„agyagmáz"/engob* látható, mely vékony rétegben pereg le az edényekről. Erre a rétegre vitték fel a díszítést (4.1.csop). A 3.2. csoportnál ez a máz jobban kötődik az edényhez, nem látható a máz „hámlása" olyan mértékben, mint ennél a csoportnál. A csoportból 2 edény került vizsgálatra, mindkettőnél igazolódott a máz jelenléte (134.,172. sír). A *4.2. csoport* edényei szintén durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból formáltak, de felületük „polírozott" hatást mutat, fényesek, simák. A „polírozás" kopik az edényekről, de a kopás mértéke nem jelentős. Az edények jó megtartásúak. A *4.3. csoport* edényeinek anyaga szintén durvaszemcsés homokot tartalmaz, máz nincs rajtuk. Ezek az edények mind formára, mind súlyra kitűnnek a kerámiaanyag egészéből. Fenekük igen vastag, melynek soványítása eltérő (1,5–2 cm), amitől súlyosak lettek.[46] Az oldalfal vastagsága a normális értéken belül mozog. *Hordó alakú*, illetve *alacsony széles szájú fazekak* tartoznak ebbe a csoportba.

Már szemmel láthatóan két edény anyaga teljesen eltért a kerámiaanyag egészétől, egyik csoportba sem lehetett besorolni azokat. A *80. sírban* talált kis fazék anyagában fehér színű, tört kagylóra emlékeztető anyag látható, díszítése hullámvonalköteg, mely egyedüli a temetőben. *(1. tábla, 4–6. kép)* Míg a *611. sír* edénytöredéke úgy tűnt semmiféle soványító anyagot nem tartalmaz, díszítése szintén elüt a többi edényen látható típusoktól. *(8. tábla, 1–3. kép)*

A temetőtérképen ábrázolva az anyag szerinti csoportokat, a következő megállapítások tehetők. A Török szerinti szakaszokat átlépve a különböző anyagok inkább a temető egy-egy részén jellemzőek. Legszembetűnőbb a *4.1. csoport*, azaz a mállékony, agyagmázas (*engobos*) rossz megtartású kerámiák elhelyezkedése. Ezek a temető középső részén, az általam „családi sírcsoportoknak" nevezetett temetőrészek mindegyikében, egy-két sírban elszórtan jelentkeznek. Az ugyanolyan anyagú, de fényes „polírozott" felületű edények (*4.2. csoport*), már csak a temető déli, háromszög alakú részében, és attól északra jellemzőek, és a XI. század elejére-közepére datálhatóak. A *3.1. csoport* edényei a temető délnyugati részén helyezkednek el. A szemcsés homokos agyagból formált edények (2. csoport) elhelyezkedése érdekes,

45 Török 1962, 56.

46 Simonyi 2001, 370; Wolf 2003, 86; Ringer 2006, 204.

mert mintegy V alakban körülfogja a többi típust, és hiányoznak a köves sírok területéről, a temető közepéről, és széléről. Az 1.1. csoport edényei a köves sírok területén, és a temető nyugati részéből kerültek elő.

A temető kerámiaanyagának anyag szerinti csoportosítása után 17 db edényből vett mintából mikroszkópos anyagvizsgálat készült.[47] A minták kiválasztásakor Török Gyula által felállított kronológiát is figyelembe vettük, így mindhárom általa megállapított szakaszból került minta a vizsgálatba. A régészeti módszerekkel felállított anyagcsoportok mindegyike képviseltette magát a vizsgálatban és néhány különleges edénytípus elemzésére is sor került. A kiválasztásnál figyelembe vettük, hogy a sírban lévő egyéb mellékletek a további keltezésnél segítségül szolgáljanak.

A MIKROSZKÓPOS ANYAGVIZSGÁLATOK EREDMÉNYE

Az edények anyaga

A kerámiák alapanyagát általában alaposan összedolgozták (összegyúrták), csak néhány esetben (611. sír és 172. sír edényei) figyelhető meg inhomogén, gyengén összedolgozott agyag. Kiemelkedően igényesen előkészített a 911. sír palackjának alapanyaga, amely a vizsgált mintacsoportban a legfinomabb szemcsés anyagú kerámia.*(9. tábla)*

A vizsgálatra került minták nagy része csillámos agyag felhasználásával készült. A vékonycsiszolatokról mikroszkóp alatt készült felvételeken jól látható, hogy a barna árnyalatú alapanyagban (az agyag frakcióban) egészen apró, léces megjelenésű, tarka színű (ez nem a szabad szemmel látható szín) kristályok, muszkovit csillámlemezek úsznak. Ezek a finom lemezek rendeződhetnek adott irányba, vagy elhelyezkedhetnek teljesen rendezetlenül is, attól függően, hogy az edények megformálása során mennyire sikerült jól alkalmazni a lassú korongolást. Egyetlen esetben sem érik el azonban az edények a gyors korongolásra jellemző határozott irányítottságot. Egyetlen minta (611. sír edénye) esetében tapasztalható eltérés a fentiektől, amikor az alapanyag csillámmentes, tiszta agyag. A vékonycsiszolati fotón jól megfigyelhető, hogy a vékony léces megjelenésű csillám hiányzik az alapanyagból. *(8. tábla,2–3. kép)*

A kőzetliszt és homok szemcseméretű szemcsék anyaga általában uralkodóan monokristályos (azaz egy szemcsében egy kristály) vagy polikristályos (azaz egy szemcsében több kristály) kvarc (SiO_2). Az is gyakori, hogy ezen kristályok hullámos kioltásúak, ami metamorf kőzeteredetre utal. Kevésbé jelentős, változó mennyiségben fordul elő agyagos kőzettörmelék vagy limonitos (vas-oxidos) csomó, mikrokristályos kvarc, mikrokristályos kalcit ($CaCO_3$), földpát ($KAlSi_3O_8$-$NaAlSi_3O_8$-$CaAl_2Si_2O_8$) és járulékos elegyrészek (amfibol, piroxén, gránát, cirkon). A kőzettörmelékek megjelenése nagymértékben alárendelt az ásványtörmelékekkel szemben.

Soványítás

Az agyagos alapanyagba különböző ásványos összetételű kőzetliszt (0,004—0,063 mm) és homok (0,063—2 mm) méretű szemcsék ágyazódnak. Ezek belekerülhetnek a kerámiába természetes úton, mint az agyagos üledék alkotói, vagy mesterséges módon, ekkor azonban már soványításról beszélünk.

A megvizsgált minták nagyobb részénél (89.,149.,200.,206.,338., 345.,404.,577.,611., 806. sírok edényeinél) a kőzetliszt méretű szemcsék kevéssé koptatottak-kerekítettek, azaz szögletesek, míg a legnagyobb homokszemcsék jól koptatottak-kerekítettek. Ez a jelenség természetes üledékekben nehezen magyarázható, ezért feltételezhetjük, hogy a kőzetlisztes agyaghoz kerekített folyóvízi homokot adtak soványító anyagként. Az esetek kisebb részében (30.,134.,172.,274.,520.,911.sírokból) a fenti jelenség nem figyelhető meg, így nem bizonyítható szándékos módosítása a természetes nyersanyagnak. Ezekben a mintákban a kőzetliszt és homok méretű szemcsék hasonló mértékben (kevéssé) koptatottak-kerekítettek. Külön kiemelendő a 611. sír edénye, amelynél a vizsgálat a többinél jóval tisztább agyag alapanyagot mutatott ki. Mely azonban nem jelenti azt, hogy az edénynek távolabbi agyagkinyerő helyről származik az alapanyaga, de feltétlenül a helyi patak más pontjáról, ahol az agyag tisztább formában rakódott le. A 611. sírt Török elhelyezkedése alapján az 1. szakaszba sorolta, más melléklete az amúgy is feldúlt sírnak nem volt. Anyagvizsgálatra a szemmel látható eltérő anyaga, és díszítése miatt került be. *(8. tábla, 2–3. kép)*

Néhány kerámia anyagában (200.,206.,338., és 404. sír) növényi soványítás nyomai is megőrződtek, de egyetlen esetben sem érnek el olyan mennyiséget, hogy határozott szándékot lenne érdemes feltételezni.

A szándékos soványítással készült edények egyéb mellékletekkel a 11. század végére, és 12. század elejére keltezhetőek. Kivételt képez a két tál, melynél szintén megfigyelhető a szándékos soványítás, illetve a 611. sír edénye, mely a legkorábbi temetőrészből került napvilágra. A soványítás nélkül készült edények a temető minden korszakában előfordulnak.

47 Szilágyi Veronika munkája.

Engob[47]

Az anyagvizsgálatban a 4.1. csoportot a 134., és 172. sír edénye képviselte. A két minta azért került vizsgálat alá, mert szemmel láthatóan az edények felülete nagyon vékony rétegben „hámlik"(*2. tábla, 5–6. kép; 3. tábla, 5–6. kép).* Ez a vékony réteg lepereg az edényekről és úgy tűnt sokkal finomabb az anyaga, mint az alatta lévő agyagnak. A két edény anyagvizsgálata kimutatta, hogy az edények durva felületén vékony agyagréteg található. Mindkét edényre megformálás után egy rendkívül finomszemcsés, csillámmentes agyagbevonat került, amelyben csak elvétve találhatóak törmelékszemcsék. Ez valószínűleg egy kiülepített, híg, agyagos szuszpenzió lehetett, amelybe az edényt mártották. A bekenést a felületi egyenetlenségek miatt kizárta a vizsgálat. Az edények felületén észlelt réteget minden kétséget kizáróan engobnak tekinthetjük. *(9. tábla, 4–5. kép)*

A kutatás a 10–11. századi edények egy részén már korábban is vélt mázat felfedezni.[49] A párhuzamok keresése folyamán feltűnt, hogy „mázas" edényeket főként a dunántúli telepeken, temetőkben említenek. Szőke B. Miklós Nagykanizsa környéki településmaradványok feltárásánál mázas edényeket írt le. Közülük a Nagykanizsa Miklósfa nevű lelőhely edényein vékony mázat talált, amely a halimbaiakhoz hasonlóan lepereg, és alatta előtűnik az kerámia durva, érdes felülete. A leleteket a 8–9. század fordulójára, a 9. század elejére keltezte és megállapította, hogy azokon az avar fazekasság erős hatása érződik.[50] Vékony „agyagmázat" említ Nagykanizsa-Páterhomok, Leányvár lelőhelyről is. A leleteket a 10. század elejére keltezi és avar-szláv vegyes lakosság emlékanyagának tartja.[51] A Fenék faluban feltárt kerámiaanyag több ponton is hasonlóságot mutat a halimbaival. Jankovich B. Dénes is megfigyelte, hogy az edénytöredékek egy részén a „máz" lepereg. Ezeknél a töredékeknél is lepattogzik egy vékony réteg az agyagról, majd alatta a durva szemcsés alapanyag látható. Szerinte az edényeket vékony iszappal vonták be. Szintén jelen vannak az anyagban a kagylós soványítású és hullámvonalköteggel díszített edények töredékei, amelyeket ő egy korábbi időszakra, a 9. századba sorolt.[52] Kvassay Judit doktori értekezésében ugyancsak említ „kívül-belül mázzal bevont" edényeket az oroszvári temetőben.[53] *(9. tábla, 6. kép)*[54] A temető egyéb tekintetben is, például különös temetkezési szokásaival (köves sírok) nagy hasonlóságot mutat Halimba-Cseressel.[55]

A fenti publikációkban említett mázak és a halimbai anyag párhuzamba állítása nem könnyű feladat. Elhamarkodott lenne kijelenteni, hogy a halimbaival azonos készítéstechnikai fogást alkalmaztak más lelőhelyeken is. Ezt már csak azért sem tehetjük, mert ezeken az anyagokon nem végeztek a halimbaihoz hasonló anyagvizsgálatot, amely az engob használatát egyértelműen bebizonyítaná. A korszak edényművességében bevett gyakorlat volt a polírozás. Az így kialakított felület szabad szemmel nem ritkán „mázként" hat. Tehát a további anyagvizsgálatok híján egyelőre csak azt állíthatjuk, hogy a fazekasok minden kétséget kizáróan engobot csak a halimbai edények egy részénél alkalmaztak.

A fenti párhuzamok arra is rámutatnak, hogy a halimbai kerámialeletek között az engob készítését korábbi, vélhetően avar műhelyhagyománynak kell tekintenünk.

Agyagbevonat

Az anyagvizsgálat az 1.2. csoportba sorolt 338. sír edényének felületén szintén kimutatott egy finom szemcseméretű agyagbevonatot, amely a frissen megformált kerámia felületének utólagos elsimításakor keletkezhetett. A sír a temető utolsónak megásott sírjai közé tartozik. Ez a bevonat szabad szemmel nem látható, így párhuzamait a temető területén előkerült edények között csak újabb anyagvizsgálattal lehetne megtalálni.[56] *(5. tábla, 5–6. kép)*

Az edények égetése

A kerámiaanyag égésze alacsony hőfokon rosszul átégett, az edények foltosak, égetéskor gyakran megrepedtek az agyaghurkák összedolgozásánál. A kisseb edények egységesebb színűek, mivel vékonyabb a faluk, így kisebb hő is rendesen átégette a kerámiát. Ezek a bögrék világosbarna színűek, törésfelületük egyszínű. A nagyobb edényekre jellemző, hogy az edénytest különböző részén megvizsgált törésfelület egyszínű, de lehet

48 A jelenség megnevezésére az esetleges téves képzeteket keltő „máz" helyett jobbnak ítéltük az engob kifejezést.
49 Jankovits 1991, 191; Takács 2000; Kvassay 1982.
50 Szőke 1992, 136-139.
51 Szőke 1992, 139,142.
52 Jankovits 1991, 191.
53 Kvassay 1982, 134, 136, 138, 141.
54 A temető kerámiaanyagát személyesen tanulmányozhattam, köszönettel tartozom Wolf Máriának.
55 MTTM Embertani Tár, csontvázlapok megtekinthetését Fóthi Erzsébetnek ezúttal köszönöm meg.
56 Lázár 1998, 74.

szendvicsszerkezetű, azaz két-háromszínű egyaránt. Ez az edénytest különböző falvastagságából adódik. Török a kerámiaanyag elemzésénél többször ellentmondva önmagának, hol szabadmáglyás, hol kemencés égetést feltételez, de végül kijelenti, hogy egységesen csakis a legegyszerűbb égetésre gondolhatunk.[57] A mikroszkopikus anyagvizsgálat gödrös égetést mutatott ki, legfeljebb 700–750 °C közötti értékkel. A 206.,345.,404., és 911. sírok edényei ennél magasabb hőfokon lettek kiégetve.

Az anyagvizsgálatra kiválasztott kerámiák újbóli keltezése

A kiválasztott 17 edény keltezését a temető teljes leletanyagának összevetéséből, a temetőn belüli helyzetéből, az anyagvizsgálatból és a sírokban tapasztalt temetkezési szokások együtteséből adhatjuk meg. Legkorábbra a *611. és 80. sír* edényét keltezhetjük. Mivel mindkettő anyaga és díszítése eltér a temetőben talált többi edényétől, így azok máshol is készülhettek. Ez még nem datálja korábbra a két kerámiát, de a 611. sír helyzete, és a 80. sír temetkezi szokásai korai időszakot jeleznek. A két edényt, illetve a sír keletkezésének idejét a X. század elejére, esetleg a IX. század végére helyezhető. Időben követi a két edényt a *345.,520.,és 577. sír* kerámiái. A sírokra jellemző a legkorábbi vékony bronzhuzal S-végű hajkarika, kauricsiga, gömbös végű karikaékszer és a bordázott pántgyűrű.

A *172. sírt* egy olyan ólom hajkarika keltez, amit Török „kifelejtett" a publikációból, a *134. sírban*, pedig kő és vasrög volt, ami a 172. sírnál is említ.[58] A két sír egykorúnak tarthatjuk, a XI. század közepére, végére keltezhetőek. A XI. század közepére még három sír keltezhető a vizsgált edények közül, egyik a *274. sír* fazeka és a *149. sír* bordásnyakú edénye, ahol ólom hajkarikák morzsáit találták. Harmadik a *338. sír* igen finomszemcsés soványítású fazéktöredéke, mely szintén ólom hajkarikák társaságában jött elő. A hajkarikák bordázott végűek.

A temető teljes elemzése alapján a 11. század végére, annak utolsó harmadára datálhatóak azok a sírok, melyekben a temetéskor a váz feje mellé helyezték a kerámiákat. A sírokban ezüst 2 mm vastag bordázott végű S-végű hajkarikák, és késő gyűrűtípusok voltak. A *806. sírban* féldrágakő gyöngyök, és az ólom hajkarikák morzsái a XI. század közepe felé mutatnak. Ide tartozik a *30. sírban* talált edény is. Török az ásatási napló szerint ezüst hajkarikát is talált a sírban, ami a publikációból kimaradt.[59] A *911. sír* palackja egy bolygatott sírból került elő, ezért keltezése bizonytalan.[60] A sírban egyéb mellékletet nem találtak.

Az edények anyagvizsgálata és a szabad szemel látható készítés-technikai különbségek, erősítik azt a feltételezést, hogy a temető sírjaiban talált edényeket eltérő műhelyhagyományokkal dolgozó fazekasok készítették. A különböző hagyományok keveredése látható az edényeken. Ezek a különbségek az egyéb leletanyag, és temetkezési szokások tekintetében is fellelhetőek. A temető területén olyan sírcsoportok rajzolódnak ki, melyek vagy egy-egy család, vagy valamilyen egyéb szempontból elkülönülő csoportok temetkezőhelyei lehettek. Az embertani vizsgálatok elkészülésével, és a temető teljes anyagának újrafeldolgozásával, talán választ kapunk a halimbai közösség eredetére, összetételére.[61]

57 Török 1962, 122.

58 Török 1962, 148–149., MNM Adattár 17.H.I. 1. Ásatási napló 1952. szept. 25. 172. sír *„A váz alatt, fölött és oldala mellett koporsódeszkák nyomai voltak. A két vízszintes deszka magassága egyezett a sírban lévő edény magasságával 45cm. A koponya jobb oldalán és az állkapocs mellett1-1 hajkarika, a bal mellen és a medencecsonton 1 ólom és 1 bronz hajkarika. Nyaka körül üveg és ólom gyöngyök, és egy kis vaskarika, bal lábfeje mellé edény, jobb kéz ujjain patina, a jobb vállánál kis limonitrög."*: Ásatási Napló 1952. szept.11. 134. sír *„fej balra fordult, mellette hosszirányú deszka nyomai voltak. Lábfejei és a sírvég között edény, mögötte kő. Álla alatt kis vasrögöt találtunk. A lábfejek és az edény között 22cm volt. Jobb kart a medence szélére tették.*

59 Török 1962, 145; MNM Adattár 17.H.I. 1. Ásatási napló. 1952. július 11. *„talpa és a sír vége között nagy, fenékbélyeges bögre volt. Két karját a medencébe hajtva találtuk. Jobb kezén gyűrű volt. A koponya két oldalán bronz és egy ezüst hajkarika morzsái kerültek elő".*

60 MNM Adattár 17.H.I. 6. Ásatási Napló *„A sír délkeleti sarkában már korábban (olajtartály ásásakor) egy korsót találtak. Eredeti helyét utólag ellenőrizni lehetett."* 1954. szept. 3.

61 Fóthi Erzsébet folytatta az embertani anyag feldolgozását.

Függelék

Az anyagvizsgálatra kiválasztott edények leírása, illetve az anyagvizsgálati eredmények rövid ismertetése.

A szemcseméret leírásánál a geológiában használatos mérettartományoknak megfelelő elnevezéseket alkalmaztuk, amelyeket az alábbi táblázatban összesítve adunk meg.[62]

SZEMCSEMÉRET (mm)	ÜLEDÉK NEVE	
>256	tömb	
64-256	durva kavics	Kavics
4-64	kavics	
2-4	finom kavics	
1-2	durvaszemcsés homok	Homok
0,5-1	nagyszemcsés homok	
0,25-0,5	középszemcsés homok	
0,125-0,25	finomszemcsés homok	
0,063-0,25	nagyon finomszemcsés homok	
0,031-0,063	durvaszemcsés kőzetliszt	Kőzetliszt
0,016-0,031	középszemcsés kőzetliszt	
0,008-0,016	finomszemcsés kőzetliszt	
0,004-0,008	nagyon finomszemcsés kőzetliszt	
<0,004	agyag	

30. sír *(1. tábla, 1. kép)*

Fazék. Vörösesbarna színű, foltosra kiégett fazék. Homokot és csillámot tartalmazó agyagból, kézikorongon formált. Pereme kihajló, profilált. Arányosan felépített, vállnál kiszélesedő, viszonylag széles szájú fazék. A peremtől a has aljáig bekarcolt sekély vonalak díszítik, melyek a hasnál már hármas vonalkötegbe mennek át. A fenekén éles törés fut körbe, mely az oldalának fenékhez illesztését jelzi. Pókhálóminta fenékbélyeggel ellátott deszka alátétlapon készülhetett. Jó megtartású, az aljából egy darab kitört. M:17,3cm, PÁ::11,7cm, FÁ:9,1cm., Legsz.:15,5cm Ltsz.:55.1.45.A

Anyagvizsgálat: *Mérsékelten irányított szövetű, jól összedolgozott anyagú kerámia. Az edény anyaga középszemcsés (kismértékben durvaszemcsés) homokos csillámos mészmentes agyag, amelyben metamorf kőzet- és ásványtörmelékek vannak. Nem bizonyítható szándékos sovanyítás. Alacsony, legfeljebb 700-750°C-on kiégetett.(1. tábla, 2–3. kép)*

80. sír *(1. tábla, 4. kép)*

Kisfazék. Barna színű, feketére égett, homokot és apró fehér színű törmeléket tartalmazó, kézikorongon készült fazék töredéke. Pereme hiányzik, hasán 3-as hullámvonalköteg díszítés látható. Belül feketére égett. Mérhető M: 10cm, FÁ:.6,5cm. Ltsz.:55.1.115.A

Anyagvizsgálat: *Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga olyan finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely nagy-durvaszemcsés (ősmaradvány tartalmú) mészkőtörmeléket és alárendelten metamorf kőzet ásványtörmelékeit tartalmazza. Mészkő anyagú sovanyítása miatt egyértelműen elkülönül a többi 16 kerámiamintától. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(1. tábla, 5–6. kép)*

89. sír *(2. tábla, 1. kép)*

Váza alakú edény.[63] *Világosbarna színű, jó megtartású, de töredezett edény. Finom homokot tartalmazó agyagból, kézikorongon készült. Pereme enyhén kihajló profilállt. Nyaka hosszú, hengeres, díszítetlen. A váll kezdeténél bekarcolt vonaldísz fut körbe. A vállon két mély és széles hullámvonal látható, melyek közül az alsó laposabb. A hason az edény kétharmadáig mélyen és szélesen bekarcolt, vízszintes vonalak vannak. Alján deszkaalátét lenyomata látható. M:18cm, PÁ:10cm, FÁ:8,8cm.,Legsz.:14,3cm Ltsz.:55.1.135.A*

62 Udder-Wentworth-skála – Adams–Mackenzie–Guilford 1984, 3.
63 Kvassay 1982, 24–25.

Anyagvizsgálat: Irányított szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amelyben durvaszemcsés homok méretű metamorf kőzet- és ásványtörmelékek, agyagos kőzettörmelék és limonitos anyagú csomók találhatók. Szándékos sovanyítás kimutatható volt, alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(2. tábla, 2–3. kép)

134. sír *(2. tábla, 4. kép)*

Csupor. Barna színű, foltos edény, durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból, kézikorongon formált, felületén sok apró lyukkal. Az edény felszínén finomszemcsés „agyagmáz" látható, mely néhol lepergett róla. Erre az agyagbevonatra került fel a díszítés. Az edény belsejében az agyag elsimított nem látni a hurkák nyomát. Pereme egyszerű, kihajló, alatta hullámvonal indul, mely a második sorban már eltűnik. Ezt vonaldísz váltja fel, egészen az utolsó egyharmadig. Alján kereszt alakú fenékbélyeg töredéke látható, körben perem fut végig, mely a lecsurgó agyagbevonat maradványa. M:10cm, PÁ:10,8cm, FÁ:8cm, Leg.sz.:11,5cm Ltsz.:55.1.172.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga durvaszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely metamorf kőzet ásványtörmelékeit és alárendelten üledékes kőzettörmelékeket tartalmaz. A durva felületre egy rendkívül finomszemcsés, agyagos és csillámmentes anyag került, amelyben elvétve láthatóak törmelékszemcsék. Ez valószínűleg egy kiülepített, híg, agyagos szuszpenzió lehetett, amelybe az edényt belemártották. A bekenés azért nem valószínű, mert az edény felületi egyenetlenségeit nem követi vastagságában a bevonat. Szándékos sovanyítás nem bizonyítható. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(2. tábla, 5-6. kép)*

149. sír *(3. tábla, 1. kép)*

Bordásnyakú edény fületlen változata. Homokot tartalmazó agyagból, kézikorongon készült, barna színű, feketére égett, foltos edény. Pereme felül egyenesre levágott, befelé profilállt. A nyakon a bordák sekélyek. A vállon két párhuzamos hullámvonaldísz fut körbe, a hason besimított sekély vonalak láthatóak, alján két háromszög alakú minta látható, mely talán fenékbélyeg maradványa. Belül a vállillesztésnél egyenetlen az agyag eldolgozottsága, ez az utólagos nyakráillesztés nyoma., M:12,5cm, PÁ:7,6cm, FÁ:9,2cm, Legsz.:12,5cm Ltsz.:55.1.195.A.

***Anyagvizsgálat**: Mérsékleten irányított szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amelyben durvaszemcsés homok méretű metamorf kőzet- és ásványtörmelék és limonitos agyagos kőzettörmelék található. Szándékos sovanyítás kimutatható. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(3. tábla 2–3. kép)*

172. sír *(3. tábla, 4. kép)*

Kisfazék. Vörösesbarna színű, fekete foltos, rosszul kiégetett edény. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból, kézikorongon készült. Ovális széles szájú, és hosszúkás formájú fazék. Felülete nagyon töredezett, rétegesen „hámlik" róla egy vékony „agyagmáz". Kihajló, sima peremén után-korongolás nyoma látható. A nyaktól vonaldísz fut körbe a has vonaláig, mely alig látható, sekély, és a has alatt eltűnik. Fenekén, egy kis szakaszon az agyag alágyűrődött, itt kis perem látható, mely a lecsurgó agyagbevonat maradványa lehet. Fenekén fa deszkaalátét halvány lenyomata látható. M:15cm, PÁ:12cm, FÁ:7,4cm, Leg.sz.:13,3cm Ltsz.:55.1.229.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga durvaszemcsés homokos-finomszemcsés kavicsos csillámos mészmentes agyag, amelyben metamorf kőzet- és ásványtörmelékek, alárendelten opakásványosodott agyagos kőzettörmelékek találhatók. Sovanyítás nem bizonyítható, a felületi eldolgozás technikája azonos a 134. edényen tapasztaltakéval. Anyagát feltűnően gyengén dolgozták össze, alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(3. tábla, 5–6. kép)*

200. sír *(4. tábla, 1. kép)*

Fazék. Vörösesbarna színű szürke foltos edény. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból, kézikorongon készült, viszonylag széles szájú fazék. Pereme vastag enyhén kihajló. Az edényt a nyaktól induló négyszögletes mintázatú fogaskerékminta csigavonalban díszíti. A minta azonos vonalközzel követi egymást. A fazék belsejében a hurkákat elsimították. Az edény alja hiányzik. leg.M:12,6cm PÁ:11,6cm, Leg.sz.:13,8cm Ltsz.:55.1.262.A

***Anyagvizsgálat**: Irányított szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely durvaszemcsés homok méretű uralkodóan metamorf kőzet- és ásványtörmeléket, de emellett másodlagosan karbonátosodott szemcséket is tartalmaz. Szándékos sovanyítás kimutatható. Pórusok formájában növényi maradványok helye látható az edény anyagában, ez nem feltétlenül jelent növénnyel történő szándékos sovanyítást. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(4. tábla, 2–3. kép)*

206. sír *(4. tábla, 4. kép)*

Hordó alakú csupor/fazék. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból készült. Kézzel formált, sárgás és szürke foltos, feltűnően vastag falú (7-8 mm) edény.

Hosszúkás teste és alig kihajló pereme van, belseje elsimított. Nyakától hullámvonal indul, és csigavonalban fut körbe az edény aljáig. Fenekén gyűrű és deszka lenyomata látható, az edény szétrepedt, ragasztott, kiegészített. M:13,8cm, PÁ:8,4cm, FÁ:7,5cm, Legsz.:9,4cm, Ltsz.:55.1.272.A

Anyagvizsgálat: Mérsékelten irányított szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos gyengén csillámos mészmentes agyag, amely durvaszemcsés homok méretű metamorf kőzet- és ásványtörmeléket, alárendelten üledékes kőzettörmeléket és limonitos csomókat tartalmaz. Az agyag szándékos soványítása kimutatható, növényi maradványok keveredtek az agyagba, mely nem feltétlenül szándékos soványítás eredménye. Magasabb (>750°C-os) hőmérsékleten kiégetett.(4. tábla. 5-6. kép)

***274. sír** (5. tábla, 1. kép)*

Fazék. Vörösesbarna színű, foltosra égett, durvaszemcsés homokkal kevert agyagból, kézikorongon készült, kis fazék. Pereme enyhén kihajló, nyaka rövid. A perem belső részén után-korongolás nyoma látszik. A válltól, csigavonalban lefutó, lapos, kisebb-nagyobb, alig kivehető sekély hullámvonalak díszítik 6-7 sorban, melyek a has alatt eltűnnek. Az edény belsejében a hurkák elsimítottak, színe belül egységesen vörös. Az edény alja megvastagszik, az első hurka vastag, kidudorodik, feneke behorpadt körkörösen van megrepedve. Az edény apró darabokra tört, ragasztott, kiegészített. M:13,8cm, PÁ:10,5cm, FÁ:8,7cm, Legsz.:12,3cm Ltsz.:55.1.353.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga közép-nagyszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amelyben metamorf kőzet ásványtörmelékei és agyagos kőzettörmelékek találhatók. Szándékos soványítás nem bizonyítható, alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(5. tábla, 2–3. kép)*

***338. sír** (5. tábla, 4. kép)*

Kisfazék töredéke. Világosbarna színű, homokot tartalmazó agyagból kézikorongon készült edény töredéke. Finom tapintású, elsimított, pereme és nyaka hiányzik, a megmaradt edényen vonaldísz fut körbe egészen az edény aljáig. Feneke sima, rajta kereszt alakú fenékbélyeg látható, melynek középpontjában kis dudor van, a kereszt szárai kissé elhajlanak nem egyenesek. Mérhető M:7,3cm, PÁ:-, FÁ:8,5cm, Legsz.:-, Ltsz.:55.1.435.A

***Anyagvizsgálat**: Irányított szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely durvaszemcsés homok méretű metamorf kőzet- és ásványtörmelékeit, limonitos csomókat és agyagos kőzettörmeléket tartalmaz. Szándékos soványítás bizonyítható. Növényi maradványokra utaló pórusok vannak az anyagában. Az edényen vékony bevonat látható, mely nem különül el egyértelműen a kerámia alapanyagától. Finom szemcseméretű agyagból álló bevonat, amelyben nem ismerhetők fel törmelékszemcsék. Ez a finom réteg valószínűleg a kerámia frissen megformált felületének elsimításakor keletkezhetett. Alacsony kiégetési hőmérséklet (700-750°C) valószínű.(5. tábla, 5–6. kép)*

***345. sír** (6. tábla, 1. kép)*

Tál. Vörösesbarna színű foltosra égett, vastag falú (6-7 mm), behúzott peremű tál. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból formált, érdes tapintású, de elsimított felületű edény. Jól látható, hogy az edény készítésének első fázisa, egy kb. 1 cm vastag agyagkorong megformálása lehetett, melyre ráillesztették az első agyaghurkát. Megtartva és nem eldolgozva ezt a törést, az edény fenekénél, kis kiugró perem keletkezett. Peremétől az aljáig egyre ritkuló vonaldísz látható, válla erősen kiugró, feneke hirtelen beszűkül. Fenekén különleges rajzolatú fenékbélyeg látható. M:7,7cm, PÁ:14,8 cm, FÁ:9,7cm, Legsz.:15,3cm, Ltsz.:55.1.451.A

***Anyagvizsgálat**: Irányított szövetű kerámia. Anyaga finom-középszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amelyben durvaszemcsés homok méretű uralkodóan metamorf kőzet ásványtörmelékei, alárendelten üledékes és vulkáni kőzettörmelékek találhatók. Szándékos soványítás kimutatható. A 206. edényhez hasonlóan magasabb (>750°C) lehetett az égetési hőmérséklet.(6. tábla, 2–3. kép)*

***404. sír** (6. tábla, 4. kép)*

Csupor. Fekete színű, talán többszörösen kiégett, durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból kézikorongon készült alacsony, széles szájú kis edény. Pereme felálló, viszonylag vastag, legömbölyített. Az edény fala méretéhez képest vastag (5 mm), elsimított, de egyenetlen. Válla élesen kiugró, a rajta látható vonalak csak a simítóeszköz lenyomatai lehetnek. Feneke egyenetlen, nincs rajta semmiféle lenyomat. M:11cm, PÁ:-, FÁ:8cm, Legsz.:13cm, Ltsz.:55.1.556.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely durvaszemcsés homok-finomszemcsés kavics méretű metamorf kőzet- ásványtörmelékeket és limonitos csomókat tartalmaz. A szándékos soványítás kimutatható, néha előfordulnak olyan pórusok, melyek kiégett növények nyomait őrzik. Magasabb (>750°C) hőmérsékleten kiégetett.(6. tábla, 5–6. kép)*

520. sír (7. tábla, 1. kép)

Fazék. Világosbarna színű, szürke foltos edény. Kézikorongon készült, ovális szájú, oldala benyomódott. Anyaga durvaszemcsés homokot tartalmaz. Peremén kihajló kis borda fut végig (fedőhorony), csupán 6 cm hosszan eredeti, a többi kiegészítés. Nyakától sűrű, sekély vonaldísz indul a hasig, ott eltűnik. A díszítésig függőleges simítások nyoma látható az edény oldalán. Belül elsimított ugyan, de a hurkák nyoma látható, mert az illesztésüknél kis vízszintes repedések vannak az agyagban. Egy agyaghurka mérhető szélessége kb. 2 cm. A fenék egy része az oldalával együtt kitört. Törött, ragasztott, kiegészített edény. M:15,3cm, PÁ:10,6-11cm, FÁ:7,8cm, Legsz.:12,6-13cm Ltsz.:55.1.728.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga durvaszemcsés homokos-finomszemcsés kavicsos, csillámos mészmentes agyag, amelyben metamorf kőzet ásványtörmelékei és limonitos csomók találhatók. Szándékos sovanyítás nem bizonyítható. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(7. tábla, 2–3. kép)*

577. sír (7. tábla, 4. kép)

Tál. Vörösesbarna színű, szürke foltos tál. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból kézikorongon készült, felszíne lyukacsos, kopott. Belül elsimított, de a hurkák nyoma látható. Pereme sima, díszítés sehol nincs az edényen. Alja kissé kiugró, kis peremmel kialakított. Látható, ahogy először az alját készítették el egy kb. 7-8 mm vastag agyagkorongból, majd erre illesztették az első agyaghurkát (ugyanazzal a technikával, mint a 345. edénynél látható volt). Az illesztési ponton lyukak láthatóak, nem lett rendesen összedolgozva a feneke és oldala, így az égetésnél szétrepedt. Fenekén kereszt alakú bélyeg van. M: 5,5cm, PÁ: 11,5cm, FÁ: 8cm, Legsz.=11 cm Ltsz.:55.1.795.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű, jól összedolgozott anyagú kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos csillámos mészmentes agyag, amely durvaszemcsés homok méretű metamorf ásványtörmelékeket és agyagos kőzettörmeléket tartalmaz. Szándékos sovanyítás bizonyítható. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(7. tábla, 5–6. kép)*

611. sír (8. tábla, 1. kép)

Bögre. Barna színű, sötétbarna foltos kis edény töredéke. Homokot tartalmazó agyagból kézzel formált, oldala elsimított, fényes hatású. Kézzel készült, belsejét elsimították a hurkák nyoma nem érezhető. A vállon teljesen egyedi díszítés látható, bebökdösött pontocskákból háromszögeket alakítottak ki, 3 ilyen csoport látható a megmaradt töredéken. Csak az egyik oldal- és fenéktöredék maradt meg, a többi kiegészítés. A megmaradt fenekén kopottság és elsimítás látható. Fala 6 mm vastag. M:13,3cm, PÁ:-, FÁ: kb 8cm, Legsz.:kb.11,5cm, Ltsz.:55.1.846.A

***Anyagvizsgálat**: Mérsékelten irányított szövetű, rosszul összedolgozott anyagú kerámia. Anyaga teljes eltér a vizsgált 16 mintától, mivel alapanyaga közép-durvaszemcsés homokos, csillámmentes, mészmentes agyag, amelyben jelen vannak metamorf kőzet ásványtörmelékei, alárendelten karbonátszemcsék és agyagos kőzettörmelék. Nem ismert egyszerű módszer arra, hogy hogyan lehet a finom csillámlemezeket az agyagtól elválasztani, ezért feltételezhető más agyagkinyerő hely használata. A szándékos sovanyítás kimutatható. Alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(8. tábla, 2–3. kép)*

806. sír (8. tábla, 4. kép)

Fazék. Világosbarna színű, foltos edény. Durvaszemcsés homokot tartalmazó agyagból kézikorongon készült, ovális szájnyílású aszimmetrikusan kidolgozott fazék. Felszíne néhol lyukacsos. Pereme enyhén kihajló profilállt, rögtön alatta mély és széles vonaldísz indul és fut körbe a vállig. Ott egy mély hullámvonaldísz fut körbe, majd ismét egy alig kivehető vonaldísz, majd újabb lapos hullámvonal következik. Innen a válltól viszonylag szabályos sorközökkel ismét párhuzamos vonalak díszítenek az edény alsó egyharmadáig. Itt szintén látható, mint sok edény esetében, a függőleges elsimítások nyoma, mely megtöri a vonaldíszek sorát. Az alja sima. Az edény rossz megtartású törött, ragasztott, kiegészített. M:17 cm, PÁ: 9cm, FÁ: 8,6 cm, Legsz.:13,3 cm, Ltsz.: 55.1.1042.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos gyengén csillámos mészmentes agyag, amelyben durvaszemcsés homok méretű metamorf kőzet ásványtörmelékei, alárendelten karbonátszemcsék, és limonitos csomók találhatók. Szándékos sovanyítás kimutatható, alacsony (700-750°C) hőmérsékleten kiégetett.(8. tábla, 5–6. kép)*

911. sír (9. tábla, 1)

Palack. Vörösesbarna színű, néhol szürke foltos, finom homokot tartalmazó agyagból készült, agyaghurkákból felépített, majd lassú korongon utánkorongolt edény. Nyaka az elkészült edénytestre utólag lett ráillesztve, ez kívül-belül érezhető nyomokat hagyott. Kívül egyenetlen a felszíne ezen a részen az edénynek, nem tudta a mester pontosan összedolgozni a nyakat az edényoldallal, egyik oldalon megrogyott az agyag. Az edénynek nincs eredeti peremrészlete, a teljes perem kiegészítés. Az edénynyaktól behúzott széles négy-ötszörös barázdát hagyó vonaldísz fut körbe, mely az edénytest aljánál meg-megszakad, majd

teljesen eltűnik. A vonaldísz eltűnését a függőleges, az egész edényoldalon követhető simításnyomok okozták, a díszítés felrakása után a fazekas az edény alsó részét igyekezett jól összedolgozni, felületét még egyszer elsimítani. Ezt a végső simítást már a bőr keményre száradt edényen végezhették. Az edény alja domború, mintha a deszkaalátét lapon mélyedés, kopás lett volna, talán ennek lenyomata látható a fenekén. A fenéken nincs gyűrű, az alját 1-2 ujjnyi magasságig elkészítették, és erre illesztették rá az első agyaghurkát. M:26cm, PÁ:kb.6,3cm, FÁ:10,2cm, Legsz.:17,5cm, Ltsz.:55.1.1113.A

***Anyagvizsgálat**: Irányítatlan szövetű kerámia. Anyaga finomszemcsés homokos gyengén csillámos mészmentes agyag (kis mennyiségben durvaszemcsés homok is előfordul), amely metamorf kőzet ásványtörmelékeit tartalmazza. Kiemelkedően igényesen előkészített az alapanyaga, a legfinomabb szemcsés kerámia a mintasorozatban. Szándékos soványítás nem mutatható ki rajta, viszont az agyagtól iszapolással választhatták el a durvaszemcsés törmeléket. Magasabb (>750°C) hőmérsékleten kiégetett.(9. tábla, 2–3. kép)*

Irodalom

Adams–Mackenzie–Gilford 1984 = Adams, A. E.–Mackenzie, W. S.–Gilford, C.: Atlas of sedimentary rocks under the microscope. Wiley & Sons. 1984.

Bóna 1978 = Bóna, I.: Arpadzeitliche Kirche und Kirchhof im südlichen Stadtgebeit von Dunaújváros. Alba Regia 16 (1978) 99–57.

Erdélyi 1963 I. Erdélyi, Gy.Török: Die Bewohner von Halimba im 10.und 11.Jahrhundert., ArchHung 39. Razension. Mittelungen der Museen des Komitats Veszprém, 1, 355–356.

Garam 1981 = Garam, E.: VIII-IX. századi telepnyom Tiszafüred határában. ComArchHung 1981, 137–147.

Giesler 1981 = Giesler, J.: Untersuchungen zur Chronologie der Bijelo-Brdo Kultur. PZ 56 (1981)

Holl 1956 = Holl I.: Adatok a középkori magyar fazekasság munkamódszeréhez. BudRég 17 (1956) 177–193.

Höllrigl 1930 = Höllrigl, J.: Árpádkori kerámikánk. ArchÉrt 44 (1930)142–170.

Jankovich 1991 = Jankovich B. D.: Ásatások az Árpád-kori Fenék falu területén 1976-1978. ZalaiMúzeum 3 (1991) 185–210.

Istvánovits 2003 = Istvánovits E.: A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga. Nyíregyháza 2003.

Kiss 1968 = Kiss A.: A magyar államalapítás telepítéseinek tükröződése a dunántúli köznépi temetőkben. ArchÉrt 95/2 (1968) 243–255

Kiss A. 1983 = Kiss A.: Baranya megye X-XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga. I. Budapest 1983.

Kiss 2000 = Kiss G.: Vas megye 10–12. századi sír-és kincsleletei. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei.2. **Hely** 2000.

Kvassay 1982 = Kvassay J.: Kerámia a X-XI. századi sírokban.Bölcsészdoktori értekezés, Kézirat. Budapest 1982.

László 1964 = László, Gy.: Török: Die Bewohner von Halimba im 10.und 11.Jahrhundert. ArchHung 39. 169. Razension. Századok 98 (1964) 804–806.

Lázár 1998 = Lázár S.: Kora Árpád-kori település Esztergom-Szentgyörgymezőn. Opuscula Hungarica I. Budapest 1998.

Mesterházy 1965 = Mesterházy K.: Az S-végű hajkarika elterjedése a Kárpát-medencében. DMÉ 47 1962/64 (1965), 95–113.

Mesterházy 1975 = Mesterházy K.: Honfoglalás kori kerámiánk keleti kapcsolatai. FolArch 26 (1975) 99–116.

MRT. 3. = Magyarország Régészeti Topográfiája. Veszprém megye régészeti topográfiája. 3. A devecseri és sümegi járás. Bakay Kornél, Kalicz Nándor, Sági Károly. Szerk.: Bakay Kornél. Budapest 1970.

Parádi 1955 = Parádi, N.: A balatonfenyvesi agyagpalack. FolArch 7 (1955) 141–147.

Parádi 1959 = Parádi, **N.:** Technikai vizsgálatok népvándorlás kori és Árpád-kori edényeken. RégFüz 12 (1959)

Pletnava 1967 = Pletnava, Sz. A.: 0t kocsevij k gorodam. Szaltovo-majackaja kultúra. MIA 142. Moszkva 1967.

Ringer 2006 = Ringer I.: Kora Árpád-kori településrészlet Tiszatarján-Naba-Ér parton. DMÉ 78 (2005) (2006) 193–216.

Rzeznik 1995 = Rzeznik, P.: Frühmittelaterliche Töpfertechniken im Lichte der Keramik von der Dominsel zu Wroclaw. In.: Polacek, L. (szerk.): Slawische keramik in Mitteleuropa vom 8.bis zum 11. Jahrhundert. Terminologie und Beschreibung. Brno 1995. 65–78.

Simonyi 2001 = Simonyi E.: Kora Árpád-kori településrészlet Mezőkeresztes-Cethalomról. WMMÉ 23 (2001) 359–391.

Cs. Sós 1963 = Cs. Sós, **Á.:** Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert, Archaeologia Hungarica 39. Rezension. ArchÉrt 90/1 (1963) 140–142.

Szigeti 2013 = Szigeti J.: Különleges formájú kerámiaedények a Halimba-Cseres 10–12. századi temetőből. (in press)
Szőke 1992 = Szőke B. M.: 7. és 9. századi településmaradványok Nagykaizsán. Zalai Múzeum 4 (1992) 129–169.
Szőke-Vándor 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője. Fontes ArchHung Budapest 1987.
Takács 1996 = Takács M.: Veszprém megye 10-11. századi kerámiája. Acta Musei Papensis 6. 1. (1996) 329–349.
Takács 1997 = Takács, M.: Honfoglalás és korai Árpád-kori edényművesség térképezése. In: Honfoglalás és Árpád-kor. A Verecke híres útján konferencia anyagai. Ungvár 1997. 69–104.
Takács 2000 = Takács, M.: Polírozott kerámia a kora középkori Kisalföldön. Arrabona 38/1–2 (2000) 7–50.
Török 1954 = Török Gy.: Halimba-Cseres X–XII. századi temetője. FolArch 6 (1954) 95–105.
Török 1959 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba-Cseres nach der Landnahme. Landesmuseums für Vorgeschichte 6.
Török 1962 = Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. ArchHung 39. Budapest 1962.
Wolf 2003 = Wolf M.: Adatok 10. századi edénymű-vességünkhöz. A borsodi leletek tanúságai (Informationen zur unseren Töpferkunst des 10. Jahrhunderts. Die Lehre der Funde in Borsod). HOMÉ 42 (2003) 85–108.
Wolf 2006 = Wolf M.: Adatok a X. századi magyarság kerámiaművességéhez. In.: Holló Sz. A.–Szulovszky J. (szerk.): Az agyagművesség évezredei a Kárpát-medencében. Budapest–Veszprém 2006, 47–58.

CERAMIC ASSEMBLAGE OF THE 10-12TH CENTURY CEMETERY AT HALIMBA-CSERES

This study summarizes the results of the detailed investigation on the ceramic assemblage of the 10–12th century cemetery at Halimba-Cseres. It is also completed with the archaeometric study done on a limited set of pottery.

The initial archaeological interpretation of the locality – and the pottery assemblage as a part of it – is outworn for today. There is a need of recollecting and re-publishing the available information.

The main subject of this study, the dating of the selected 17 pottery sherds, is based on the comprehensive comparison with the whole ceramic assemblage, the position of the graves in the cemetery, the funeral practice and the ceramic archaeometric results.

The earliest period of the cemetery, which can be dated to the beginning of the 10th c. or the end of the 9th c., is characterized with pottery of material and decoration different from the whole of the assemblage. It is also possible that those ceramics were not manufactured locally.

The next period of the cemetery contains graves with special supplements (the earliest type of bronze S-shaped hair rings, Cypraea snails, sphere-headed rings, ribbed strap rings).

The later period is dated to the middle or end of the 11th c. The graves belonging to here have bronze hair ring or stone and bog iron supplements. The ribbed-necked pottery is also present in those graves.

The latest period of the cemetery, which is dated to the end of the 11th c., is characterized with graves containing pottery positioned next to the skull and silver hair rings or the latest type of rings as supplements.

The naked-eye observations of the building technique of vessels and the archaeometric investigations support the idea that the inhabitants buried in the 10-12th c. cemetery of Halimba-Cseres cannot be considered as a homogeneous population. The ceramics studied outline heterogeneous pottery manufacturing habits which can probably be connected to more, different populations. This mixing of the habits relating to the material culture can be also observed on other types of finds and the funeral practices. The cemetery can be separated into groups of graves which can probable connected to families of different origin or to other population clusters.

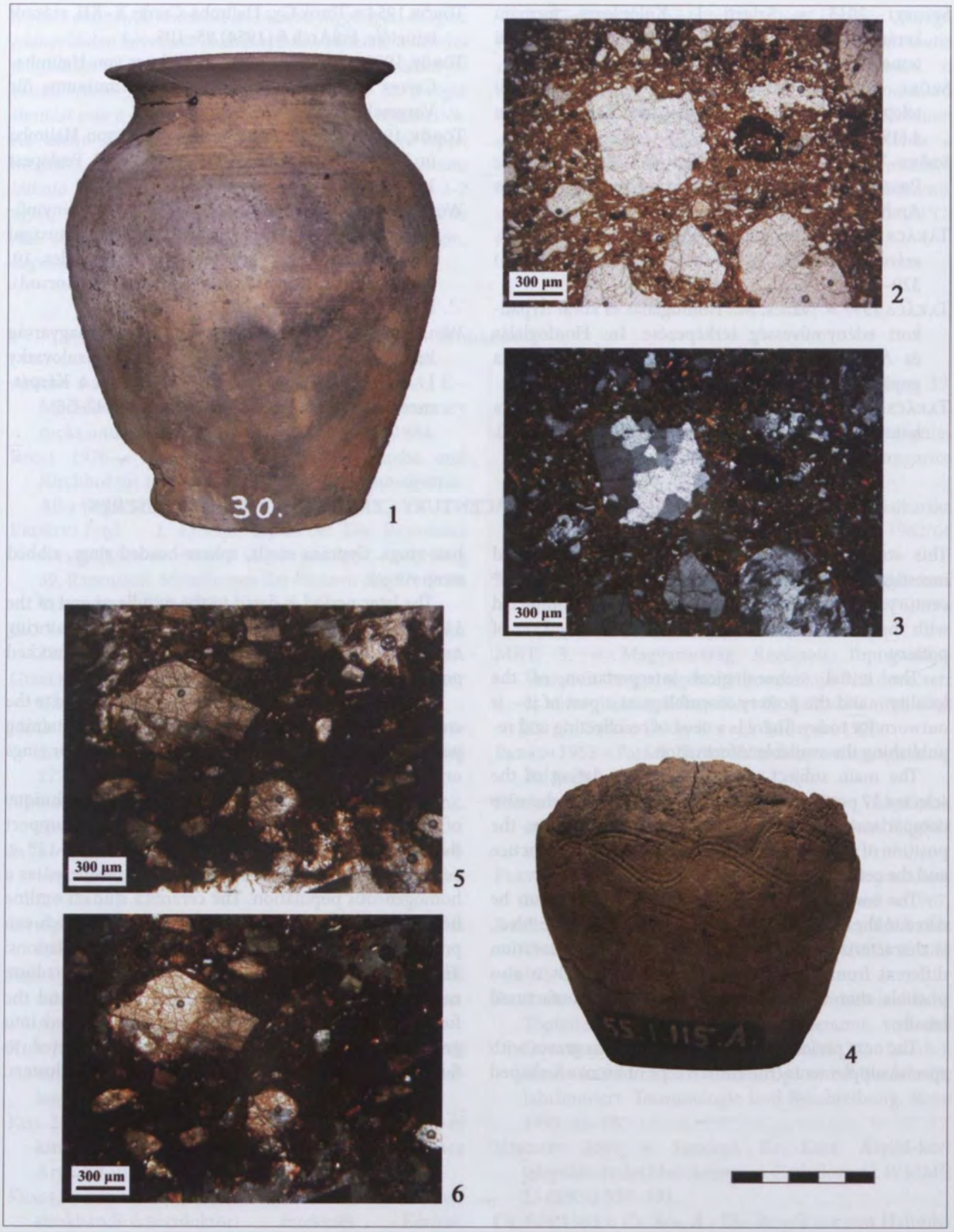

1. tábla **1. 30. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 80. sír (fotó: Dabasi András); 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

2. tábla **1. 89. sír; 2. Mikroszkópos vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 134. sír; 5. Mikroszkópos vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

3. tábla **1. 149. sír; 2. Mikroszkópos vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 172. sír; 5. Mikroszkópos vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

4. tábla **1. 200. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 206. sír; 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

1

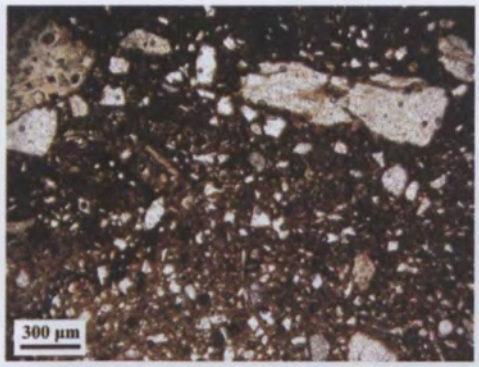

2

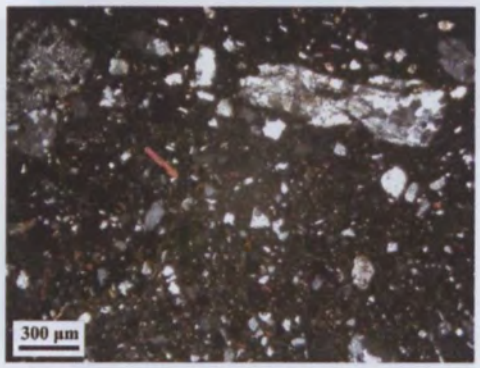

3

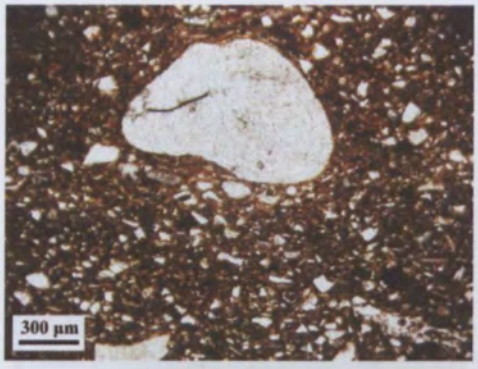

5

4

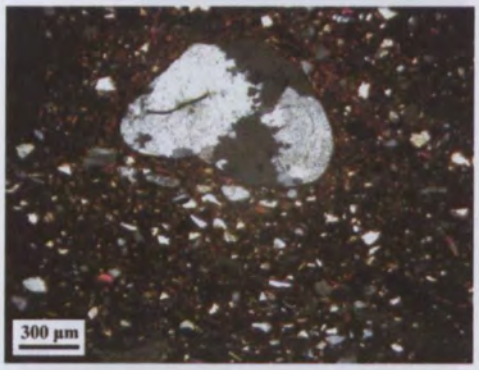

6

5. tábla **1. 274. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 338. sír (fotó: Dabasi András); 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 5. Keresztezett nikollal készült felvétel**

6. tábla **1. 345. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 404. sír; 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

1

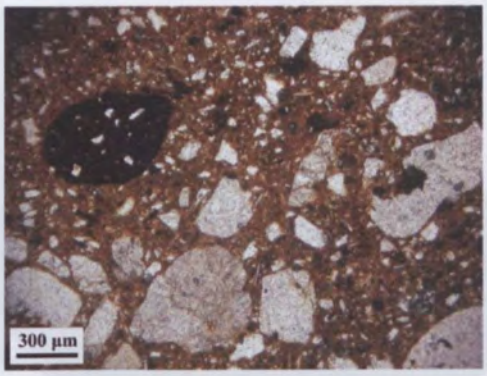

2

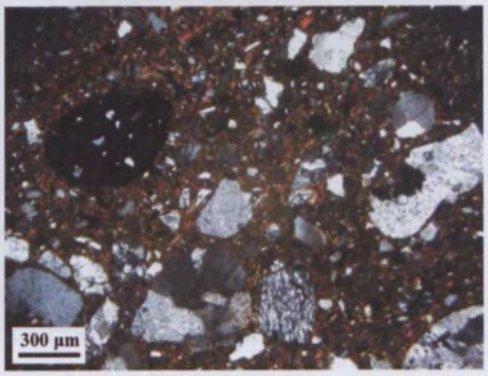

3

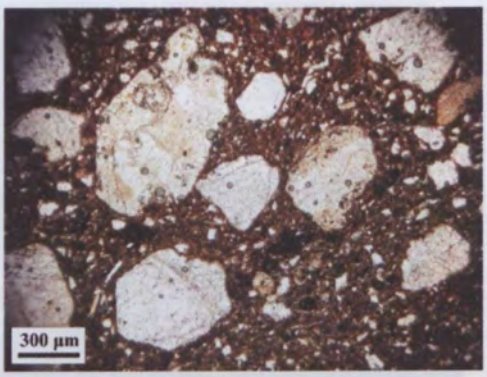

5

4

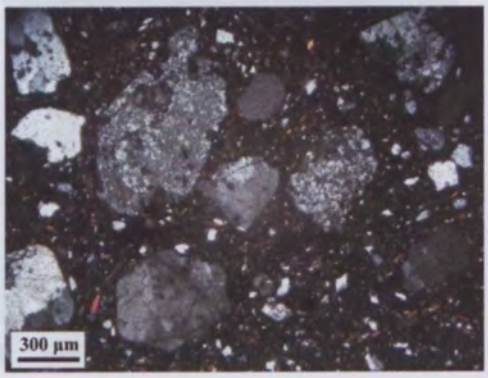

6

7. tábla **1. 520. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 577. sír; 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

8. tábla **1. 611. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4. 806. sír; 5. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről 1 nikollal; 6. Keresztezett nikollal készült felvétel**

1

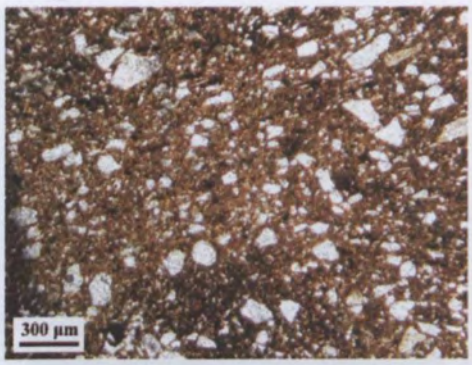

2

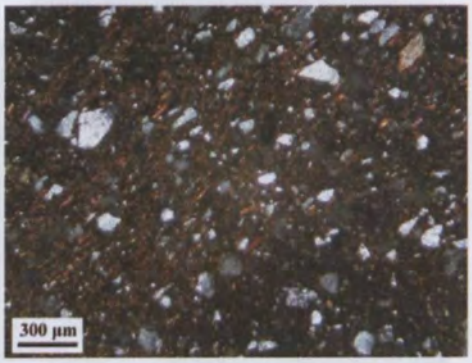

3

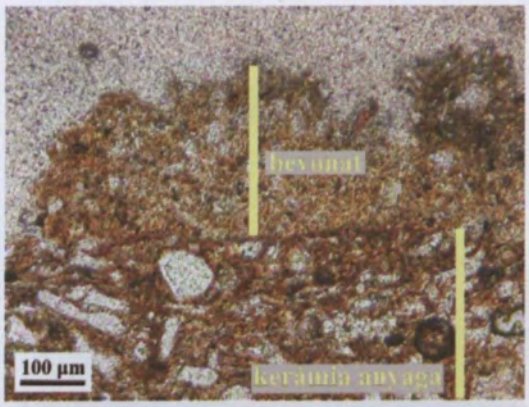

4

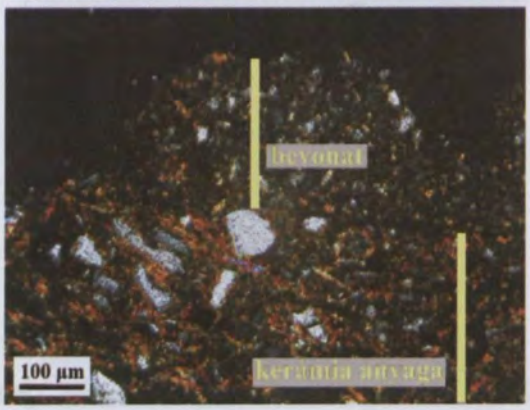

5

6

9. tábla **1. 911. sír; 2. Vékonycsiszolati kép a kerámia szövetéről; 3. Keresztezett nikollal készült felvétel; 4–5. 134. sír, a kerámia-metszetében megfigyelhető bevonat (agyagmáz); 6. Oroszvár, Ltsz.: 62.8.1.**

KÖTETÜNK SZERZŐI

Bálint Csanád	MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest • balint.csanad@btk.mta.hu
† Bende Lívia	Móra Ferenc Múzeum, Szeged
Bíró Ádám	MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest • biro.adam@yahoo.de
Bollók Ádám	MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest • bollokadam@yahoo.de
Csirke Orsolya	Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém • csirkeorsi@vmmuzeum.hu
Csóri Zsuzsanna	Debreceni Egyetem Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék, Debrecen
Fodor István	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest • istvan.fodor@t-email.hu
Gáll Erwin	„Vasile Pârvan" Régészeti Intézet, Bukarest (Románia) • ardarichus9@yahoo.com
Gallina Zsolt	Ásatárs Kft., Kecskemét • gallina71@freemail.hu
Guba Zsuzsanna	Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest • gubazsuzs@freemail.hu
Gyulai Ferenc	Szent István Egyetem Környezet és Tájgazdálkodási Intézet, Gödöllő • Gyulai.Ferenc@kti.szie.hu
Holló Gábor	Debreceni Egyetem Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék, Debrecen
Horváth M. Attila	BTM Őskori és Népvándorlás kori Osztály, Budapest • horvath.m.attila@ gmail.com
Kelényi Borbála	MTA Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Budapest • kelenyi.borbala@gmail.com
Kovács László	MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest • kovacs.laszlo@btk.mta.hu
Kővári Ivett	Miskolc • kovariivett@gmail.com
Kvassay Judit	Magyar Nemzeti Múzeum Nemzeti Örökségvédelmi Központ, Budapest • judit.kvassay@ mnm.gov.hu
Laczkó Nándor	„Babeş-Bólyai" Tudományegyetem, Kolozsvár (Románia) • garfild@yahoo.com
Langó Péter	MTA BTK Régészeti Intézet Budapest • lango.peter@btk.mta.hu
Lenkey Zsuzsanna	Debreceni Egyetem Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék, Debrecen
Lovag Zsuzsa	Iparművészeti Múzeum, Budapest • zsuzsalovag@gmail.com
Lőrinczy Gábor	Móra Ferenc Múzeum, Szeged • lorinczyg@gmail.com
Madaras László	Damjanich János Múzeum, Szolnok • madar@djm.hu
Magyar Kálmán	Rippl-Rónai Múzeum, Kaposvár • magyarok@dravanet.hu
Marcsik Antónia	SZTE TTIK Embertani Tanszék, Szeged • antonia.marcsik@gmail.com
Medgyesi Pál	Munkácsi Mihály Múzeum, Békéscsaba • medgyesi@bmmi.hu
Mesterházy Károly	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest
Nevizánszky Gábor	Szlovák Tudományos Akadémia Régészeti Intézete, Nyitra (Szlovákia) • nraunevi@savba.sk
Petkes Zsolt	MTA BTK Őstörténeti Témacsoport, Budapest • petkes.zsolt@btk.mta.hu
Prohászka Péter	Esztergom • prohaszkapeter1975@gmail.com
Rácz Piroska	Szent István király Múzeum Székesfehérvár • raczpirko@gmail.com
Révész László	SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged • reveszlaszlo1986@gmail.com
Siklósi Zsuzsanna	ELTE BTK Régészettudományi Intézet, Budapest • siklosizs@gmail.com
Simonyi Erika	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest • simonyie@hnm.hu
Szakmány György	ELTE Kőzettan-Geokémiai Tanszék, Budapest • gyorgy.szakmany@geologyelte.hu
Szathmáry László	Debreceni Egyetem Evolúciós Állattani és Humánbiológiai Tanszék, Debrecen • szathmary. laszlo@ science. unideb.hu
Szentpéteri József	MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest • szentpeteri.jozsef@btk.mta.hu
Szigeti Judit	Budapest • judszig@gmail.com
Szilágyi Veronika	MTA Energiatudományi Központ, Budapest • szilágyi.vera@gmail.com
Takács Miklós	MTA BTK Régészeti Intézet, Budapest • takacs.miklos@btk.mta.hu
B. Tanase, Daniela	Bánság Múzeuma, Temesvár (Románia) • danielaetanase @yahoo.com
Türk Attila	Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészeti Tanszék, Piliscsaba • turk.attila@btk. mta.hu
Varga Sándor	Móra Ferenc Múzeum, Szeged • varga.sandor.arch@gmail.com
Vörös István	Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest • voros.mnm@gmsil.com
Wolf Mária	SZTE BTK Régészeti Tanszék, Szeged • wolfmaria55@gmail.com

SZTE Klebelsberg Könyvtár SZEGED 1.

X 195749